

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

[I]

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

KÉT KÖTETBEN

HADTÖRTÉNETI INTÉZET
ÉS MÚZEUM

FŐSZERKESZTŐ
LIPTAI ERVIN

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

[I]

A HONFOGLALÁSTÓL
A KIEGYEZÉSIG

SZERKESZTŐ
BORUS JÓZSEF

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

AZ ELSŐ KÖTET SZERZŐI

ELSŐ FEJEZET: BOROSY ANDRÁS

MÁSODIK FEJEZET: RÁZSÓ GYULA

HARMADIK FEJEZET: SZAKÁLY FERENC

NEGYEDIK FEJEZET: MAROSI ENDRE · NAGY LÁSZLÓ

ÖTÖDIK FEJEZET: HECKENAST GUSZTÁV

HATODIK FEJEZET: BORUS JÓZSEF

HETEDIK FEJEZET: BONA GÁBOR

NYOLCADIK FEJEZET: BALÁZS JÓZSEF

A TÉRKÉPEK, VÁZLATOK, KÉPEK KIVÁLASZTÁSÁBAN KÖZREMŰKÖDÖTT CSENDES LÁSZLÓ ·

KÖRÖMI JOACHIM · LUGOSI JÓZSEF · TEMESVÁRY FERENC · SÁGVÁRI GYÖRGY

A FÉNYKÉPEKET KÉSZÍTETTE: NÉMETH FERENC · HOLICS GYULA

A SZÍNEZETT RAJZOKAT KÉSZÍTETTE: BÜKKÖSI GÁBOR

A KÖNYV MEGFORMÁLÁSA SZÁNTÓ TIBOR MUNKÁJA

A TÉRKÉPEK ÉS VÁZLATOK AZ MN TÉRKÉPÉSZETI INTÉZETBEN KÉSZÜLTEK

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

ISBN ÖSSZKIADÁS: 963 326 335 2

ISBN 963 326 337 9

ZRÍNYI KATONAI KÖNYV- ÉS LAPKIADÓ

A KIADÁSÉRT FELEL: NÉMETH M. LÁSZLÓ IGAZGATÓ

KOSSUTH NYOMDA, 84.1309

FELELŐS VEZETŐ: BEDE ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ

BUDAPEST, 1985

FELELŐS SZERKESZTŐ: KIRÁLY JENŐ ALEZREDES

MŰSZAKI VEZETŐ: JORDÁN GUSZTÁV

MŰSZAKI SZERKESZTŐ: TÓTH LÁSZLÓ

A KÉZIRATOT ELŐKÉSZÍTETTE ÉS A MELLÉKLETEK

ÖSSZEÁLLÍTÁSÁBAN RÉSZT VETT: GÉMES MIKLÓS

A SZEMÉLYNÉVMUTATÓT ÉS A TELEPÜLÉSNEV-

MUTATÓT ÖSSZEÁLLÍTOTTA: KÖMÜVES IRISZ MÁRIA

TERJEDELEM: 86,52 A/5 ÍV + 202 OLDAL MELLÉKLET

PÉLDÁNYSZÁM: 25 000

6 (1474) ZI 981-k-8687

**HADTÖRTÉNETI INTÉZET
ÉS MÚZEUM**

**A HONFOGLALÁSTÓL
A KIEGYEZÉSIG**

ELŐSZÓ

Az elmúlt esztendőkből hazánkban a magyar történelmi múlt iránt széles körű és mindegyre erősödő érdeklődés nyilvánult meg.

Szembeötlően növekedett társadalmunk igénye a történelmünkben – sajnálatos módon – nagy szerepet játszó háborúk, fegyveres küzdelmek megismerésére, az általuk felvetett problémák megválaszolására.

A hadtörténetírás régi adósságát törlesztjük, amikor az olvasó kezébe adjuk a magyar hadügy fejlődéséről, népünk honvédő és forradalmi harcairól szóló összefoglaló művet.

Hasonló méretű kollektív vállalkozás a magyar nép fegyveres harcai történetének feldolgozására mintegy fél évszázaddal ezelőtt történt. Az akkor megjelent munka – mely természetesen magán viselte a polgári történelem-felfogás jegyeit – gyakorlatilag csak a XIX. század végéig adott rendszerezett áttekintést a hazai fegyveres küzdelmek eseményeiről; az első világháborúról már csupán mozaikszerű, vázlatos leírással tájékoztatott.

Jelen mű a magyar hadtörténelmet a honfoglalás korától az 1970-es évek végéig mutatja be. Az első kötet az 1867-ig terjedő időszakról foglalkozik, a második 1868-tól, a honvédség megalakulásától a közelmúltig tárgyalja történelmünknek a háborúkkal, a fegyveres harccal kapcsolatos eseményeit. Könyvünk tükrözi azt a számottevő haladást, amelyet elért történettudományunk, különösen az utóbbi negyedszázadban.

A felszabadulás előtti polgári történetírásban a nemzeti elfogultság és a szűk látókörű osztályszemlélet talán sehol sem nyilvánult meg erőteljesebben, mint éppen a hadtörténelem területén. A magyar társadalomtudományokban és a közfelfogásban hosszú időn át domináns, az egyetemes vonatkozások jelentőségét alábecsülő vagy mellőző szemlélet gátolta a reális kép kialakítását hazánk történelméről, ennek katonai vonatkozásairól, a magyarországi események egyetemes történeti szerepéről. Munkánkban arra törekedtünk, hogy a magyar had-

történelem eseményeit és folyamatait nemzetközi összefüggésekbe ágyazottan, a kapcsolatok kölcsönhatásaiban mutassuk be.

Társadalmunk fejlődésében betöltött szerepüknek és jelentőségüknek megfelelően, kiemelten foglalkozunk népünk szabadságküzdelmeinek és fegyveres forradalmi harcainak történetével. Ugyanakkor – a terjedelem adta lehetőségeken belül – megfelelő figyelmet kívántunk fordítani az evolúciós, sőt a retrográd időszakokra is.

A háborúk, a hadviselés, a hadművészet alakulásában a társadalmi-gazdasági tényezőknek meghatározó szerepük van. Ezt a jelen mű megírása során is szemünk előtt tartottuk, és azon voltunk, hogy megrajzoljuk a fegyveres harc politikai és gazdasági hátterét is.

A mű terjedelmi korlátai miatt nem vállalkozhattunk arra, hogy hadtörténelmünk minden eseményéről, a történelmi Magyarország területén lezajlott valamennyi fegyveres harcról és magyar katonák külföldön folytatott összes küzdelméről beszámoljunk. Sok esetben meg kellett elégednünk egy adott időszakon belül az általunk legjellemzőbbnek ítélt harccselekmény részletesebb leírásával, míg a többinek esetleg csak az említésére szorítkozhattunk.

Előfordulhat, hogy olvasóink egy része a magyar történelem, illetőleg hadtörténet egyik vagy másik személyiségéről, eseményéről korábbi olvasmányai alapján alkotott képét nem találja teljesen azonosnak az e munkában ábrázoltakkal. Az a szándék vezetett bennünket, hogy mindenfajta előítélet nélkül, a valóságnak megfelelően mutassuk be múltunkat. Népünknek a szabadságért, a haladásért vívott harcai, az e harcokat vezető kiemelkedő egyéniségek és tetteik nem szorulnak semmiféle szépítgetésre, idealizálásra.

Munkánk során arról győződünk meg, hogy a magyar hadtörténelem számos korszakában még sok a tisztázatlan, a kellőképpen fel nem derített terület. Több jelentős időszakban nem eléggé feltárt például a hadügy fejlődésének

társadalmi, gazdasági, szociológiai háttere, a hadiipar termelésének alakulása, a fegyveres erők ellátásának megszervezése stb. Sajnos, esetenként nem jelentéktelen eseménytörténeti dátumok, számbeli adatok is további pontosításra szorulnak.

Mindez arra kötelezi a magyar hadtörténészeket, hogy a jövőbeni, tervszerűen végzett alapkutatásokkal adjanak feleletet a kellőképpen még meg nem válaszolt kérdésekre.

Könyvünk sokéves munka eredménye. Elkészítésében a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai mellett jelentős részt vállaltak a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Pest Megyei Levéltár és más intézmények történészei, a Magyar Néphadsereg Térképészeti Intézetének kartográfusai is.

Liptai Ervin

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

ELSŐ FEJEZET

MAGYARORSZÁG HADÜGYE
ÉS HÁBORÚI
A HONFOGLALÁSTÓL
AZ ÁRPÁD-HÁZ KIHALÁSÁIG

I. A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG HADÜGYE ÉS HÁBORÚI [955-IG]

1. A lovasnomád népek és hadművészetük

IX. század vége felé a korai feudális társadalmakban élő európai népek számára ismeretlen keleti nép jelent meg Közép-Európában: a magyarok. Arab kereskedők tájékoztatása alapján *elsőként írt róluk* a khorászáni Dzszaháni. 920 táján keletkezett műve fontos ismereteket tartalmaz a 870-es évek magyarjairól: munkája a X. században élt arab Ibn Ruszta és a XI. században alkotó perzsa Gardizi átiratában maradt ránk. Még többet tudhatunk meg őseinkről a két bizánci császár, VI. (Bölcs) Leó (886–912) és fia Bíborbanszületett Konstantin (913–959) leírásaiból.

E feljegyzésekből megállapítható, hogy a honfoglaló magyarok hadművészete és harcosrétege a lovasnomád népekéhez hasonló. De nem nomád, hanem félnomád népként éltek. A nagyállattartás és igen jelentős mértékben a földművelés jellemezte gazdasági életüket.

A Csendes-óceán partjaitól az Alföldig terjedő eurázsiai füves pusztán (sztyepp) hasonló gazdasági-társadalmi szerkezetű népek éltek. E füves terület kiválóan alkalmas a nagyállattartásra. A legelőről legelőre vándorló *lovasnomád népek* hadművészetének legismertebb képviselői a szkíták, hunok, pártusok, türkök, avarak, kazárok, magyarok, kunok, mongolok, tatárok, mandzsuk.

A lovas pásztornépek gazdasági-társadalmi viszonyait a velük érintkező írástudó népek elbeszélő forrásaiból, a VIII. századból származó orchoni türk feliratokból és a XIX–XX. században is pásztortársadalmakban élő népek etnográfiai leírásából ismerjük. A társadalom egysége a *patriarchális nagycsalád*, és a több nagycsaládból álló *nemzetség*. A nemzetségek nyáron külön-külön legeltetik állataikat, télen azonban közös szállásokra húzódnak. E téli szállások a nomád államszervezés bölcsői. A pásztorkodó nemzetségekből *törzsek*, néha törzsszövetségek, esetleg nomád birodalmak alakultak ki.

Iráni, török, mongol, *finnugor* és mandzsu

nyelvű, nomád és félnomád pásztornépek éltek Euráziában. Némelyikük hatalmas kiterjedésű, félelmetes katonai erejű birodalmat alkotott. E birodalmak egy-egy kiemelkedő szervező-készségű vezetőnek köszönhetően kialakulásukat és létüket. E kevert etnikumú birodalmak a kivételes képességű vezető halála után általában gyorsan széthullottak.

A lovas pásztornépek hadművészetére a lovas csoportok gyors és fegyelmezett mozgása, a távolra ható fegyverek mesteri kezelése a jellemző. A közelharc fegyvereit csak kiegészítésként alkalmazták. Gyorsaságuk, szervezettségük és fegyelmük hadicselek alkalmazását is lehetővé tette. A nomád pásztorok valamennyien harcosok voltak, mert nyájaik megvédésére állandóan készen kellett állniuk. A nomád fejedelmek, törzsfők és nemzetségfők környezetében pedig a hivatásos harcosok elit csoportja, a kíséret alakult ki. Az önként csatlakozó, rendszerint fiatal emberek uruktól rendszeres ellátást kaptak, harcaiban részt vettek, és a zsákmányból is részesültek. A nagyobb nomád államokban a kíséret mellett külön fejedelmi testőrség is volt.

A lovas pásztornépek legfontosabb fegyvere az összetett íj volt, melyet felajzáskor az íj eredeti görbületével ellenkező irányban feszítettek, mert ez nagyobb lőtávolságot eredményezett. Az ilyen íjak i. e. 700–600 táján terjedtek el. Az íj fáját többféle rugalmas fából ragasztották és kötötték össze. A külső oldalra zsirtalanított és puhított szarvasmarhainakát, a belsőre szarut vagy halcsontot ragasztottak. Az összetett íj korai változata a szkíta íj; 200–300 táján tűnik fel tökéletesített változata a hun íj. Ez a végein csontlapocskákkal van megerősítve, hosszabb a 80 centiméteres szkíta íjnál: másfél méteres. Az íj húrja állati bélből készült, az összetett változatát selyemszállal fonták össze. A hun íj hatótávolsága 400–500 méter volt. A pusztai lovasnépek a közelharcot szablyával, rövid lándzsával, baltával és buzogánnyal vívták. A harcosok bőrlötözetet, az előkelők csont- vagy fémlemezkes bőrpáncélt viseltek.

0 1 2 3 4 500 km.

A pusztai nomád népek hadművészetének virágkora az V. századtól a XV. századig tartott. A későbbi századok már a hanyatlást hozták. Érdekes megjegyezni, hogy Oroszország és Kína határán mindkét ország lovasnomád törzsei

még a XVIII. század folyamán is a régi, hagyományos felszerelésükben teljesítettek határőrszolgálatot. A kínai császárok testőrsége pedig egészen a XX. század elejéig megőrizte lovasnomád fegyverzetét.

2. A honfoglaló magyar nép és hadművészete

A magyar nép földművelő és pásztorkodó ősei a *finnugor nyelvű népek* családjából az i. e. 1000 és i. e. 500 közötti időben váltak ki. Az i. e. 500 és az i. sz. 500 közötti évezredben a nomád állattenyésztés lett a fő termelési águk, a földművelés szerepe csökkent. A Dél-Uráltól keletre fekvő füves és ligetes pusztaságról a hegység nyugati lejtőire, a mai *Baskíria* területére és valamivel még nyugatabbra vándorolt a magyarság. Ezt a földet nevezték Julianus domonkos rendi szerzetes XIII. századi utazása után Magna (rég, ősi) Hungariának. A magyarok nemzetségei itt már *törzsekbe szerveződve* éltek. A legnépesebb Megyer, és a többi magyar törzs nagy része Magna Hungariából, feltehetően a VIII. század közepe táján dél, majd nyugat felé haladva a *Don vidékére* vándorolt. Itt kerültek kapcsolatba a Kazár Kaganátussal.

A török nyelvű kazár nép a nomád pásztorkodással és földműveléssel foglalkozott, eléggé fejlett szinten, sőt városaik is voltak. A magyarok már korábban is érintkeztek iráni és török nyelvű népekkel; az onogur-bolgárokkal hozzávetőlegesen 100 évig éltek közös hazában, de a kapcsolatok csak a 200–300 éves Don-vidéki (levediai) tartózkodásuk idején váltak szorosabbá. A Kazár Kaganátus a VII. század közepétől függő helyzetbe kényszerítette a magyarságot is, akiknek a *fejedelmét*, *Levédit* a kazár kagán jelölte ki, vagy legalábbis ő erősítette meg hivatalában. E fejedelem méltóságsneve kündü (kende) volt. A tényleges hatalmat birtokló *másik fejedelem a dzsula* (gyula). Őseink ekkor már a nomád népeknél nem ritka kettős fejedelemségben éltek. A Kaganátusban a 820-as években belháború robbant ki. A 830 táján a birodalomtól egyre függetlenebbé váló magyarokhoz csatlakoztak a leverett lázadó törzsek, akik *kabar* (láza-dó) nevű törzset szerveztek belőlük. E törzs tagjai alán, káliz és bolgár-török eredetűek lehettek.

A magyar törzsek ereje ekkor már a Kazár Birodalomával vetekedhetett. Feltehetően a kazárokkal megromlott viszony miatt vonultak

840–850 táján nyugatabbra, a Dnyeper felé. Települési területük keleti határa azonban egészen a honfoglalásig a Don és a Donyec vidékén lehetett.

870 táján a Kaganátus és a Kárpátok közötti terület, az *Etelköz* a magyar törzsek birtokában volt. Itt már teljesen független néppé váltak, fejedelmük a kazár kagán által kijelölt vagy megerősített Levédi helyébe *Álmost* választották.

Etelközben fordult a magyarok figyelme nyugat felé. Kezdték beavatkozni az egymással harcoló, tőlük segítséget kérő szláv és frank fejedelmek háborúiba, hol az egyik, hol a másik oldalon. 862-ben jelentek meg először a Keleti-Frank Birodalomban.

A *magyar törzsszövetség* hét törzsből állt: Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi és Nyék. Nyolcadik a katonai segédnépek számító kabar törzs.

Jelentős katonai erővel rendelkeztek, az említett arab történetírók szerint fejedelmük 20 000 lovassal vonult hadba. Bölcs Leó leírása szerint „az előkelő emberek lovai elől vassal vagy nemessel vértézettek”. A népet „rettegtetéssel tartják féken, bűnöseiket a főnökök szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá”. A katonai erő külső, hódító-védő és belső, elnyomó funkciója már ekkor kimutatható.

A honfoglaló magyar társadalom rabszolgákból (háziszolgákból), szolgálatokra kötelezett szolgáló népekből és a nemzetségek szabad tagjaiból állt, vagyoni helyzetük különböző volt. A *nemzetségfők* a leggazdagabbak közül kerültek ki. A nemzetség ekkor már nem tényleges vérségi közösség, hanem a törzs igazgatási egysége. A nemzetségfők és a nemzetségeket törzsekbe szervező *törzsfők* a nagyobb részt szabad állapotú harcosokból, idegen nemzetség és törzs tagjaiból szervezett *fegyveres kíséretükkel* vetették uralmuk alá nemzetségük, törzsük tagjait, így voltak képesek rendet és fegyelmet tartani, harcosaikat hadba vinni. Kíséretük tagjai együtt éltek velük, kivéve az előkelőbb harcos-

társakat, akiknek külön szállásuk volt, és maguk is kíséretet tartottak. Egy-egy vezető szállásterületén kisebb-nagyobb tisztségviselők éltek, akiknek a hatalmát szolgálatuk mértéke szabta meg. A vezetők a fiaikat és kíséretüket területek különböző részeire telepítették, hogy megteremtsek uralmuk támaszát.

Külön fegyveres kísérete elsősorban a legfőbb vezetőknek, a kündünek és a gyulának, a fejedelmeknek volt. A nemrég csatlakozott kabarok a *gyula* közvetlen ellenőrzése alatt álltak, és hatalmát, erejét növelték.

A honfoglaló magyarok társadalmában elsősorban a törzs- és nemzetségszféra fegyveres kísérete tekinthető harcosnak, ők képezték a fegyveres erők elitjét. Valószínű, hogy a köznép tagjai – főként pásztorok – ugyancsak fegyverforgatók voltak. A vezetőréteg és a köznép között átmeneti helyzetben levő elemek is észlelhetők, a társadalmi rétegek között azonban nincs éles határ. A fegyveres kíséretbe köznépi eredetű harcosok is bekerülhettek, és szükség esetén egyes köznépi elemek is hadakoztak. A harcosréteg egy része a törzsfői (nemzetségszféra) szállás közelében vagy a birtokolt terület peremén örködött a törzs (nemzetség) biztonságán. Mesterházy Károly megállapítása szerint a kabarok között sokkal több volt a közrendű harcos, és sokkal kevesebb a köznépi elem, mint a hét magyar törzsben.

Az arab történetírók a magyar törzsszövetség *fegyveres erejét* 20 000 lovas harcosra becsülték, de ha erre szükség volt, a köznépi harcos népelemek lényegesen megnövelhették ezt a létszámot, főként a pásztorkodó szabadok, akiknek a foglalkozása megkívánta a fegyverviselést.

A honfoglaló magyar harcos fegyverzete és felszerelése olyan volt, mint a többi lovasnomád nép harcosáé. *Fő fegyverük* a hun típusú összetett íj. A nomád, így a honfoglaló magyar harcos is elsősorban íjjal-nyíllal szeretett és tudott harcolni, de a szúró-vágó vagy ütőfegyvert sem nélkülözhetette, mert juthatott olyan helyzetbe, hogy nem kerülhette el a közelharcot. A *közelharc fegyverei* közül legnevezetesebb az enyhén hajlított pengéjű szablya, amely elsősorban a gazdagabbak fegyvere, valamint a rövid kopja, a balta (fokos), ritkábban a buzogány.

Honfoglaló őseink *harceljárása* olyan volt, mint a korszak lovasnomád népeié. Erre vonatkozó adatokat találunk VI. Leó bizánci császár művében, és a kalandozó magyarokat leíró nyugat-európai feljegyzésekben, krónikákban. VI. Leó műve lényegében Maurikios császár türkök hadművészetével foglalkozó, több száz év-

vel korábban írt Taktikájának a másolata, de a leírás megegyezett azzal, amit később Leó a magyarokról hallott, így csak néhány helyen változtatott Maurikiosz munkáján.

VI. Leó műve szerint a szkíta (lovasnomád) népek általában „sok fő alatt” állnak, de a bolgárok és a türkök (így nevezi a magyarokat) gondot fordítanak a harcrendre. Népük férfiakban gazdag és szabad, az ellenséggel szemben vitézül viselkednek. A kemény büntetésekkel fegyelmezett nép tűri a fáradalmakat, hőséget, fagyot, nélkülözést.

Nem kézitusaiban, hanem hadicsellel szeretnek győzni. Igyekeznek megakadályozni az ellenséget abban, hogy „a szükségéseket megszerezze”, hogy utánpótláshoz jusson. Az előkelők fegyverzete nehezebb, közelharcra alkalmasabb, mint a többi harcosé.

Hadjárataikba sok állatot visznek magukkal, seregük élelmezése céljából, és azért is, hogy létszámuk nagyobbnak tűnjék.

Körülárkolt tábornak nem használnak. A nemzetségek és a törzsek a csata napjáig külön-külön élve, a lovaikat legeltetik. Közvetlenül a csata előtt a sátraik közelébe viszik a harchoz szükséges lovakat.

Egymástól nagy távolságra előőrseket állítanak fel, hogy az ellenség éjjel meg ne lephesse őket.

A csatarendjüket éjjel állítják fel. Nem három csatarendben állnak, mint a rómaiak, hanem egymástól kis térközzel elválasztott osztagokban, így az egész egyetlen harcrendnek látszik. A harcrend mélysége nagy, arcéle egyenes.

E harcrenden kívül, gyakran mögötte, tartalék haderőt állítanak fel. Feladata az ellenség figyelése, hogy amikor kell, a harcoló sereg valamelyik részének segítségére siethessen. Poggyászuk a harcrend mögött van, egészen közel, őrzését kisebb osztagra bízzák.

Legjobban szeretik a távolból való harcot és a cselvetést, az ellenség bekerítését, a szinleges meghátrálást, a visszafordulást, az ellenfél csatarendjének megbontását.

Amikor az ellenség menekül, kiméletlenül üldözik, amíg sorai teljesen fel nem bomlanak.

Ha az üldözött ellenség erősségbe menekül, kikémelelik, nem szenved-e szükségét valaminek, és igyekeznek olyan helyzetbe hozni, hogy feltételeiket elfogadja. Eleinte könnyebb feltételeket szabnak, ha az ellenség ezeket elfogadja, egyre súlyosabb feltételekkel állnak elő.

Háború közben a legnagyobb csapás rájuk nézve a legelő hiánya, mert sok állatot visznek magukkal.

Csatában a rendezett gyalogcsapatok tud-

nak bennük a legnagyobb kárt tenni. Ezeket nem szeretik, mert ők lovasok, és (harc közben) sosem szállnak le lovukról. Lóháton nevelkedtek, gyalog nem is tudják megállni helyüket.

Nem szeretik a kézitusát, és azt sem, ha éjszaka ütnek rajtuk. Nem szeretik a lapos és kopár területeket, sem pedig a zárt és sűrű sorokban üldöző lovasságot.

A vándorló magyarok élelmiszer-szükségletüket elsősorban az állatállományukból fedezték, a leigázott népektől is elvették amire szükségük volt, de nem támaszkodhattak erre, mert vándorlásaik többnyire ritkán lakott területe-

ken vezettek át. A honfoglaló magyar harcos a fő fegyverét, az íját és a nyilát maga csinálta, nagy hozzáértéssel, ügyességgel. A nyilak és kopják vashegyeit, a kardokat, kengyeleket és egyéb fémtárgyakat főleg őseink kovácsmesterei készítették, a vasat is saját kovácsaik állították elő. A gazdagabbak hozzájutottak a távolsági kereskedelem szállította drága külföldi fegyverekhez, arab, frank, normann kardokhoz, védőfelszereléshez is. Ezek minősége a harcban élet-halál kérdése volt, díszes kivitelük pedig kielégítette luxusigényüket, fokozta társadalmi tekintélyüket.

3. A honfoglalás

A Kárpát-medence 568 és 796 között az *avarok* birtokában volt. Birodalmuk a legnagyobb kiterjedése idején a mai Bécs vidékétől a Donig terjedt. Legismertebb uralkodójuk Baján kagán volt. Az avarok nemzetségi társadalomszervezete, kombinálva a területi egységeken alapuló rendszerrel, megfelelő szilárd alapot biztosított az avar államnak az itt élő népelemek feletti uralomhoz, sőt a hódító, zsákmányszerző háborúkhoz is. Még Bizánc is adót fizetett nekik. A magukkal hozott, alávetett népeket, főként szlávokat, saját szállásterületük körül telepítették le, különösen a Bizánccal szomszédos területeken. Az Avar Birodalom bukása a frankok és bolgárok ellen vívott háborúk során következett be. A döntő csapást Krum bolgár kán mérte az avarokra: a frank-avar küzdelemben beavatkozva birtokba vette a Dunától keletre eső területet, az avar kagáni székhellyel együtt. Ennek következtében a Dunántúlon harcoló avarok abbahagyták a frankok elleni háborút, s 803-ban Nagy Károly császár védelme alá helyezték magukat.

A *frank* uralom alá került Dunántúlon a bajor grófok az erősen megritkult avar és szláv lakosságot új telepésekkel, főként szlávokkal egészítették ki. A katonai védelem szempontjából fontos pontokra bajorokat telepítettek. 830 után néhány évtizedig Pribina és Kocel *szláv* fejedelmek kezébe került a Dunántúl. 870 után a Dunántúl délnyugati részén ismét a frankok az urak. Mosaburg (Zalavár) még 896-ban is frank kézen volt.

A Duna-Tisza közét, a Tiszántúlt, Erdélyt és a Szerémséget a *bolgárok* hódították meg. A Dunántúlt is megpróbálták megszerezni.

832-ig hadakoztak ezért a frankokkal, de eredménytelenül.

A IX. század elején a Kárpát-medence északnyugati részén létezett egy *morva* fejedelemség, mely Szvatopluk idején egyesítve a cseheket és a morvákat, uralma alá vonta a mai Szlovákia nyugati részét a Garam vonaláig. Szvatopluk állama, Nagy (régi, ősi) Morávia, megszervezőjének halála (894) után hanyatlásnak indult. A hanyatlást a magyarok megjelenése tovább gyorsította.

A honfoglalás előtt a lakosság többsége szlávokból állt, a kisebbség avar, keleti frank és bolgár elemekből. A szlávok földművelők és állattenyésztők voltak, ismerték az ekés gazdálkodást, de kevesebben lehettek, mint a honfoglaló magyarok.

Valószínű, hogy a honfoglalás tervszerű, előre megfontolt akció volt, hiszen az Etelközben élő magyarok vezetői számára már a 890-es évek elején világos lehetett, hogy települési területük nehezen védhető keletről a nyugat felé vándorló nomád népek hullámaival szemben. Megfelelő területnek mutatkozott a dús legelőkben, jó szántóföldekben bővelkedő, hegyekkel övezett, jól védhető Kárpát-medence. Területét 862 óta ismételten bejárták, azt is tudták, hogy nagy részén hatalmi vákuum van.

894-ben Bizánc és a bolgárok között kirobbant háborúban Simeon bolgár fejedelem jelentős győzelmet aratott. Leó császár a magyaroktól kért segítséget követte, Nikétász Szklérosz útján, aki az Al-Dunánál tárgyalt Árpáddal és Kurszánnal, a gyulával és a kendeivel. A magyarok küldtek is egy néhány ezer lovast a bolgárok ellen, Leó császár megsegítésére. A se-

Magyarok   vonulási iránya
Besenyők
Bolgárok

reget Árpád fia, Levente vezette. Ugyancsak 894 tavaszán Szvatopluk morva fejedelem követe is Árpádot és Kurszánt kérte, hogy küldjenek sereget a Kárpát-medencébe a *frankok ellen*. A valószínűleg kabarokból álló sereg, melyet Árpád egy másik fia vezetett, éppen Pannóniában kalandozott, amikor Szvatopluk váratlanul meghalt. A magyar sereg értesülve szövetségese haláláról feltehetően *nem tért vissza* Etelközbe, hanem a Felső-Tisza vidékére vonult. Árpád később itt találta őket.

Talán még 894 őszén, de legkésőbb 895 elején Árpád benyomult a törzsszövetség főerőivel a Vereckei-hágón át a Kárpát-medencébe. Először az Alföld déli részén, a bolgár uralmi területen levő Csongrád és Titel földvárakat foglalta el. Árpád ezzel a hadművelettel a magyarság Etelközben levő tömegeinek beköltözését készítette elő. Ez a hadművelet tekinthető a honfoglalás első szakaszának.

A magyar sikerek hírére békét kötöttek egymással a morvák és a frankok, a bizánciak és a bolgárok. A kazárokkal szövetséget kötöttek, akik támadása elől nyugat felé menekülő *besenyők* – nem tudni, hogy a bolgárok biztatására-e – meglepetésszerűen átkeltek a Don középső szakaszán, elűzték a magyarok határait, és megtámadták az Etelközben levő magyarokat. A besenyők népvándorlás jellegű rohamával szemben csak a teljes magyar haderő vehette volna fel a harcot, a haderő nagy többsége azonban távol volt.

Nem volt más választás: menekülni kellett. A Dnyepertől keletre lakó magyaroknak mindenüket hátra kellett hagyniuk, de a többieknek módjuk lehetett állataik megmentésére, mert a nagy folyók miatt a besenyők szakaszosan nyomultak előre. A magyarok a Havasalföldön keresztül vonultak a Déli-Kárpátok hágói felé. Simeon bolgár fejedelem csapatai az Al-Dunán átkelve oldalba kapták őket, de az *Etelközből menekülő magyaroknak véres harcok árán sikerült 895-ben Erdélybe jutniuk*. Ez volt a honfoglalás második szakasza. Őseink nem veszítették el asszonyaikat, családjukat, elvesztették azonban állatállományuk, elsősorban a lassabban mozgó juhok és marhák egy részét. Egy-két nemzetség feltehetően elpusztult a besenyő és bolgár harcosok csapásai alatt, de végül mind a hét törzs eljutott a Kárpát-medencébe.

A honfoglalás második szakasza során a magyarok főleg Erdély bolgár uralom alatt álló területét hódították meg. A bolgár vezetők, a zsupánok és vitézek elmenekültek, a bolgár-szláv népesség azonban a helynevek tanúsága szerint a helyén maradt, valószínűleg a sóbányák „sóbányái” is. A hagyomány szerint Er-

délyben a magyarok hét földvárat emeltek a római és a bolgár erősségek romjainak felhasználásával.

A korábbi gyulát, Árpád apját, Álmost Erdélyben megölték – feltehetően a besenyőktől elszenvedett vereség miatt. Az Erdélybe menekültek között lehetett Kurszán is, a kende.

A honfoglalás során megváltozhattak a vezérek, a törzsfők közötti erőviszonyok, az etelközi szlávok adójának elvesztése megnehezítette a gyula és a kende udvarának, kíséretének ellátását.

895-ben a magyar törzsek településterülete a Tisza és a Zagyva vonaláig ért, a Duna mentét és a Kárpátokat gyepűlvének hagyták. A Dunától nyugatra úgy folyt az élet tovább, mintha a magyarok még az Etelközben lettek volna.

Arnulf keleti frank király Mosaburgot (Zalavárt) pannonszláv vezérére, Braszlávra bízta, maga pedig 896 elején Rómába vonult, és ott császárrá koronáztatta magát. 897-ben Arnulf beleavatkozott Szvatopluk két fia, II. Mojmir és II. Szvatopluk testvérháborújába. Bajor sereget küldött II. Szvatopluk támogatására Morvaországba. II. Mojmir fegyveresei viszont Pannóniát dúlták.

Arnulf kérésére 899-ben egy magyar sereg Berengár friauli örgróf, itáliai frank király (Nagy Károly dédunokája) elleni hadjáratra indult. Az 5000 főnyi sereg élén valószínűleg Árpád egyik fia állt. Pannónián szabadon áthaladva ért a lombard síkságra Aquileiánál. Először a Pótól északra elterülő vidéken zsákmányolt a sereg, majd Velence sikertelen ostroma után Milánóig és Berengár székvárosáig, Paviáig nyomult. Amikor Berengár erős sereggel indult ellenük, visszavonultak a távoli Brenta folyó keleti partjára. Az üldöző itáliaiak ezt a gyengeség jelének vélték, így nyugodtan letáboroztak a folyó másik oldalán. A magyarok azonban 899. szeptember 24-én meglepetésszerűen átkeltek a folyón, és tönkrevérték őket. Ezután szabadon zsákmányolhattak a Pótól délre fekvő síkságon is. Eljutottak Vercelli városáig, a piemonti Alpokig. Télen is Itáliában maradtak. 899. december 8-án meghalt Arnulf császár, s ezzel megszűnt a magyar-keleti frank szövetség. Az itáliai magyar sereg hazafelé vonulva birtokába vette Pannóniát. A többszöri morva pusztítás felőrölte a frank-bajor uralkodó réteg fegyveres kíséretének és kevés telepésének erejét, így képtelenek voltak jelentős ellenállásra. A Lombardiában már erős várakat (pl. Modenát) is elfoglalt magyarok számára nem volt nehéz feladat a Braszláv szlovén és bajor katonáira bízott palánkvárak bevétele. A szlovén

A HONFOGLALÁS ÉS A MEGTELEPÉDÉS

FEHÉR HORVÁTOK

0 50 100 Km.

A X. században a magyar törzsek által megszállt terület

Felvonulási út vonal

Helység X Csata helye

Map of Hungary showing the 10th-century settlement and the White Croats. The map includes a legend, a scale bar, and labels for various regions and cities.

A HONFOGLALÁS ÉS A MEGTELEPÉDÉS

FEHÉR HORVÁTOK

0 50 100 Km.

A X. században a magyar törzsek által megszállt terület

Felvonulási út vonal

Helység X Csata helye

Map of Hungary showing the 10th-century settlement and the White Croats. The map includes a legend, a scale bar, and labels for various regions and cities.

A HONFOGLALÁS ÉS A MEGTELEPEDÉS

FEHÉR HORVÁTOK

MORVA HORVÁTOK

LOVÉNEK

BOLGÁRORSZÁG

HORVÁTOR SZÁG

Legend:

- 0 50 100 Km.
- A X. században a magyar törzsek által megszállt terület
- Felvonulási út vonal
- Helység X Csata helye

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

A HONFOGLALÁS ÉS A MEGTELEPEDÉS

FEHÉR HORVÁTOK

MORVA HORVÁTOK

LOVÉNEK

BOLGÁRORSZÁG

HORVÁTOR SZÁG

LEGENDA:

- 0 50 100 Km.
- A X. században a magyar törzsek által megszállt terület
- Felvonulási út
- Helység X Csata helye

[illegible]

lakosság Pannónia elfoglalása után a lakóhelyén maradvá megőrizte nemzeti szervezeti.

Lehetséges, hogy Pannónia megszállása közben a magyarok Mojmir morva fejedelemmel is megütköztek, aki szintén birtokba akarta venni Pannóniát. 900-ban a magyarok elfoglalták *Moravia Nyitra vidéki területeit*, majd ugyanez év őszén betörték Bajorországba. Most már csak a peremterületek biztosítása s a jogi elismertetés volt hátra. Árpád és Kurszán még 900-ban békét akartak kötni Gyermek Lajos keleti frank királlyal, de az nem mondott le Pannóniáról. Ezután két magyar sereg támadta meg Bajorországot. 901-ben a bajorok és a morvák szövetségre léptek, de 902-ben a magyarok így is megdöntötték Nagy Moráviát. *A birtokba vett terület gyeplűve lett, mint a Dráván túli terület*, de a helyi szláv lakosság itt is változatlanul élt tovább.

907-ben Luitpold örgróf, aki egyesítette a bajor Nordgau, Ostmark és Karintia örgrófságokat, hadjáratot indított Pannónia visszaszerzése céljából. Ennsburg vára közelében azonban 907. július 5-én a magyarok győzelmet arattak felette. Elesett a csatában Luitpold örgróf és Theotmar salzburgi érsek is. Ostmark területe az Enns folyóig, és Karintia keleti része a magyarok kezére került.

Kurszán kendét, a szakrális főfejedelmet a bajorok a nyugati határ közelében lakomára hívták, és társaival együtt orvul megölték. A tényleges hatalmat ugyan Árpád, a gyula már a honfoglalás előtt kezében tartotta, de most ő lett az egyedüli fejedelem. Kurszán nemzetsége a határvédő népelemek közé került. Árpád a gyula tisztséget átengedte az Erdélyben letelepült törzs fejének, a kabarok urává pedig fiát, a fejedelmi hatalom várományosát tette.

A magyarok a honfoglalás után kisebb területen éltek, mint korábban, így kevesebb állatot tarthattak. Csökkent az állattenyésztés jelentősége, növekedett a földművelés. A törzsszövetség bizonyos mértékig meglazult, fokozódott a nemzetség- és törzsfők önállósága.

Árpád nemzetsége az ország központját, a Du-

na mellékét vette birtokba. A törzsfők közül kiemelkedett az Árpád fejedelem korábbi tisztségét, vagy legalábbis annak nevét viselő erdélyi Gyula, és a gyulához hasonló főméltóságnak számító Kál fia Bulcsu, aki karcha (bíró) tisztséget kapott.

A magyar törzsek általában az Alföld széleire, a folyó völgyekhez települtek, főnökeik pedig a nagy folyók két partjára, mocsaraktól védett helyekre, szigetekre. A vezetők birtokba vették a szlávok földvárainak egy részét, elsősorban a mocsarakban fekvőket. A szláv eredetű, és a saját maguk által épített várak jól védhetők voltak. Asszonyaik és gyermekeik általában ezekben laktak. Ilyen vár volt Zalavár, Csongrád, Marosvár (Csanád), Veszprém, Komárom, az újabb régészeti feltárások által igazoltan: Zemplén és Szabolcs. A várak rendszerint a folyó völgyeket elzáró pontokon létesültek. A törzsek szállásait széles, lakatlan földszávok vették körül.

A törzsszövetség területét körös-körül határvédelmi rendszer övezte. Ennek külső része széles, ritkán lakott területsáv, a *gyeplűve* volt, azaz a természetes akadályokon és mesterséges torlaszokon, a gyeplűkön túli terület. A gyeplűkön utak vezettek keresztül, melyek belső végénél eltorlaszolt gyeplűkapuk voltak. *A gyeplűvén határvédő népelemek éltek, akik a gyeplűvén át vezető utak külső kijáratainál állandó őrseget tartottak.*

A honfoglalás, mely a magyar nép jövőjét, sorsát nagymértékben meghatározta, jelentős katonai teljesítmény volt. A magyar törzsszövetség a besenyők és bolgárok támadásai közben, erejét jól használva, módszeresen, fokozatosan vette birtokába a jól védhető Kárpát-medencét. A honfoglaló harcok részleteit nem ismerjük, de annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy honfoglaló őseink törzs- és nemzetségszövetségi kiváló katonai vezetők voltak. A törzsszövetség fegyveres erejét kezében tartó Árpád fejedelem személyében pedig az első jelentős hadvezérünket is tisztelhetjük.

4. A kalandozó hadjáratok

A magyar törzsek 898-tól gyakran intéztek támadásokat Nyugat- és Dél-Európa gazdaságilag fejlett, de az egység hiánya miatt eredményes védekezésre képtelen országai ellen. A magyar támadásokkal egyidejűleg a normannok és

arabok is dúlták Nyugat- és Dél-Európát, mely katonai szempontból igen súlyos helyzetbe került.

A hatalmas területeket beszáguldozó, páratlanul gyors, kitűnően harcoló magyar seregek

kivédhetetlen támadásait a német, olasz, francia évkönyvek és krónikák szerzői súlyos katasztrófaként, kétségbeesett hangon írják le, és kommentálják. A külföldi történetírás (néhány újabb szerző kivételével) a krónikák nézeteit átvéve, kizárólag rabló, zsákmányszerző, sőt céltalanul pusztító háborúkként jellemezte ezeket a hadjáratokat. A régebbi magyar történet-tudósok e hadjáratok ismertetése során a X. századi magyarok katonai fölényét hangsúlyozták, s úgy vélték, hogy a kalandozó hadjáratok egyik célja a hadi dicsőség szerzése volt. Mások úgy gondolták, hogy a hadjáratokat az ország biztonságának, hatalmi súlyának megszilárdítása érdekében viselték. Újabb történetírásunk hangsúlyozza a hadjáratok zsákmányoló jellegét, és a nemzeti társadalom általános válságával, a termelésből kiszorult szabadok zsákmány- és rabszolgaszerző szándékával magyarázza.

Kétségtelen, hogy a magyarok kalandozásaihoz hasonló hadjáratok a társadalmi fejlődés bizonyos fokán szükségszerűek. Ilyen módon „adóztatják” a nomádok a szomszédos népeket. Így volt ez a hunok, avarok, kazárok és mongolok esetében is. Őseink kalandozó hadjáratai, mint a többi lovasnomád és félnomád nép zsákmányszerző vállalkozásai, a saját gazdaságukban elő nem állítható termékek megszerzését biztosították. A zsákmányszerző hadjáratok a nomád és félnomád társadalmakban a kisérlet eltartásának egyik formáját jelentik, a lovasnomád élet velejárói. Céljuk a zsákmányszerzésen kívül a haderő harci készségének ébrentartása is.

A kalandozó hadjáratokban elsősorban a fegyveres kísérek, fegyverviselő szabadok vettek részt. A hadjáratokat a törzs- és nemzetségfők, katonai kíséretük előkelői, valamint a fejedelem uralkodására kiszemelt fiai szervezték. A fejedelem nem vezetett kalandozó hadjáratokat, de nem is akadályozta az indításukat. Elsősorban a kabarok és a települési terület nyugati, déli peremén élő törzsek, nemzetségek vettek részt bennük. A honfoglalás során legyőzött szlávok megmaradt harcosai is fegyverviselők lehettek a X. században, de nem valószínű, hogy a kalandozó hadjáratokban lényeges szerepük lett volna.

A magyarok sorozatosan, szinte minden évben betörték Bajorországba, Szászországba, Thuringiába, Sváb- és Frankföldre. A német seregek tehetetleneknek bizonyultak a magyarok lovasnomád taktikájával szemben. Arnulf bajor herceg kilenc évre fegyverszünetet kötött a magyarokkal, és szabad átvonulást biztosított seregeiknek. Ez megkönnyítette távolabbi ka-

landozásaikat, 917–919-ben Baselig, Brémaig, Metz, Reimsig hatoltak.

Berengár király még 904-ben szövetséget kötött a magyarokkal, így Itáliába nem vezettek hadat. 921-ben azonban Berengár segítséget kért tőlük saját alattvalói ellen. A magyarok küldtek is sereget, de közben végigportyázták egész Itáliát. 924-ben újra Itáliában vannak, majd az Alpokon átkelve a Rhône völgyén a Toulouse-i grófságig törnek. 926-ban támadásuk iránya egyrészt Augsburg, Lotharingia, Reims, másrészt Lombardia, Róma. Ekkor foglalják el a Sankt Gallen-i bencés kolostort is.

924–25. évi *szászországi* hadjáratuk során a magyarok egyik vezére szász fogságba került. I. (Madarász) Henrik szász herceggel és német királlyal (919–936) a vezér szabadon bocsátása és adó fizetése fejében kilencévi fegyverszünetet kötöttek.

Nyugat-Európa és Itália államai tehetetleneknek bizonyultak a magyar betörésekkel szemben, mert Nagy Károly birodalmának felbomlása után „fénykorát” élte a feudális anarchia, a hűbériségnek ekkor még csak a centrifugális tendenciái érvényesültek. A szétaprózódott német, francia és itáliai rész államok csak igen gyenge ellenállást tudtak tanúsítani a kalandozó normann, magyar és arab seregekkel szemben.

E korban a nomád népek a letelepültekkel szemben katonai fölényben voltak. A letelepült népek nem hivatásos harcosokból álló, főleg gyalogseregei nem sokat tehettek a villámgyorsan száguldó, nyilazó nomád lovasok ellen. A távolra ható fegyverekkel vívott lovasharcban a letelepült népek nem tudtak a nomádok fölé kerekedni. Győzni csak akkor tudtak, amikor megtanultak lovon harcolni – ha nem is a nomád népek szintjén –, és fölényt vívtak ki a közelharcban. A várak jelentősége a magyarok elleni védekezésben már 924 előtt is nyilvánvaló volt, de addig csak magánszemélyek emeltek várakat. I. (Madarász) Henrik állami feladattá tette a várépítést. Lovasságot szervezett, mely elsajátította a lovaglás magas szintű technikáját, megteremtette a szükséges fegyelmet, lovasait a magyarokénál jobb védő- és támadófegyverekkel szerelte fel. A német seregek döntő eleme ez időtől kezdve a pikkelyes vagy láncszemes páncéllal, sisakkal, lábvérttel védett, hosszú lándzsával és hosszú, kétélű, egyenes karddal harcoló lovasság lett. E lovasságból fejlődik ki Németországban a nehéz fegyverzetű lovasság, a középkori Európa harcosrétege, amelynek kialakulásához hozzájárult a magyarok elleni védekezés szükségessége is.

I. Henrik még a fegyverszünet éveiben ki próbálta új hadseregét az Elba menti szlávok és a csehek ellen vívott háborúban. 932-ben már elég erősnek érezte magát a leszámolásra, így megtagadta a fegyverszünetben kikötött évi adót.

A magyarok 933 kora tavaszán megtámadták *Szászországot*. Szokásuk szerint több részre oszolva hatoltak be a német területre. Egyik csoportjukat azonban szász és thüringiai fegyveresek megsemmisítették. A magyar sereg 933. március 15-én Riadénál, az Unstrut folyó mentén találkozott a német haddal. A magyarok Henrik zárt rendben lovagló páncélosseregével szemben ismét bevált taktikájukat, a cseles hátrálást alkalmazták. Amikor aztán észrevették, hogy a németek zárt rendben követik őket, soraik nem bomlanak meg; nem fordultak vissza, a cselből valóságos hátrálás, végül menekülés lett.

A riadei vereség után a magyaroknak rá kellett ébredniük, hogy a németek megerősödtek, náluk már nagyobb óvatosságra van szükség. Németországot egy ideig nem is háborgatták. Hadjáratot erre később is ritkábban vezettek. Olyankor támadtak, amikor az ellenség ereje megoszlott volt, figyelemmel kísérték a politikai viszonyok alakulását, és szövetségesként avatkoztak bele a németek belviszályaiba.

933 után elsősorban a katonailag lényegesen gyengébb *Itáliában és Franciaországban* zsákmányoltak. Megfordultak a *Balkán félszigeten* is. Portyázásaik során eljutottak Bizáncig, Capuaig, Otrantóig, Aquitániáig, itt az Atlanti-óceán partját is elérték.

943-ban kisebb vereséget szenvedtek Bajorországban, 950-ben pedig Henrik bajor herceg betört az országba, és a Rábaig dúlta a vidéket. 952-ben II. Berengár itáliai király hűbérurául ismeri el I. Ottó (936–973) német királyt, és a veronai, aquileiai örgrófságot átengedi Henrik bajor hercegnek.

A német királyi családban ekkor súlyos viszály tört ki. I. (Nagy) Ottó királlyal szembe fordult fia, Ludolf sváb herceg és veje, Konrád lotharingiai herceg. Bajorország, Svábföld és Lotharingia feudális urai többségükben a lázadó hercegek mellé álltak. A hercegek 954-ben szövetségre léptek a magyarokkal is. A magyar sereg Bulcsu és Lél vezetésével sietett szövetségesei segítségére, majd Konrád herceg felszólítására, tovább ment nyugat felé, és Köln, Maastricht, Cambrai, Laon, Reims, Chalons vidékén zsákmányolva, Itálián át tért haza.

955 tavaszán a bajorok, akik ekkor még nem tértek Ottó hűségére, támadásra biztatták a ma-

gyarokat. A nyár elején Bulcsu és Lél vezérek talán minden eddiginél nagyobb magyar sereget gyűjtöttek össze. Június végén követeket küldtek Ottóhoz, és adófizetésre szólították fel. Ottó azonban nem volt hajlandó fizetni, csekély ajándékkal jelezte békeszándékát.

955 júliusának végén Bulcsu és Lél seregei végigdúlták Bajorországot, és betörték sváb területre is. Ostrom alá vették *Augsburg* városát. Először meglepetésszerűen próbálták elfoglalni, majd ostromgépekkel rendszeres ostromot kezdtek. A város védői keményen ellenálltak: Udalrik püspök és fivére Dietpold, a püspöki haderő parancsnoka irányították a védelmet. Augusztus 8-án a kemény harcban az egyik magyar alvezér is elesett. A szabad területeken vívott küzdelemhez szokott magyarok nem kedvelték a várostromokat. A krónikás szerint vezérek korbáccsal üzték őket a falakra.

Közben Ottó Ulmban összegyűlt seregével megindult a magyarok ellen. A szász fegyvereseknek csak kisebb része csatlakozott hozzá, mert az elbai szlávok ellen is folyt a háború. Megérkezett a sereghez Konrád herceg az erős frank lovassággal, majd a svábok és a csehek is. A magyarok, értesülve Ottó seregének közeledtéről, felhagytak Augsburg ostromával. A várost védő Dietpold a püspöki harcosokkal csatlakozott a király seregéhez. A német sereg nyolc (a krónikás által légiónak nevezett) osztagból állt. Az élen három bajor osztag haladt, a negyedik a frankok osztaga volt. Az ötödik a királyi osztaga, ez volt a legerősebb és a legnagyobb létszámú, szászokból és a királyi kíséret válogatott vitézeiből állt. A hatodik és hetedik osztagban sváb, a nyolcadikban, az utóvédben cseh harcosok vonultak.

Nem tudjuk, mekkora volt egy-egy osztag. A legfontosabb kútfő, Widukind krónikája szerint a cseh légio 1000 főből állt. Ebből arra lehet következtetni, hogy a német sereg legalább 8000 fő volt. A magyar sereg létszáma valamivel nagyobb lehetett, mint a németé.

A szerzők többsége úgy vélte, hogy a magyarok a *Lech folyó* bal partján haladó német sereget augusztus 10-én menet közben támadták meg. Bekerítésre törekedve, először a sereg végén haladó cseheket, majd a hetedik és hatodik helyen menetelő sváb osztagokat zúzták szét. Ezt megtudva, az ötödik légiónál levő Ottó visszafordította a negyedik légiőt, Konrád frankjait, akik szétverték a legyőzött cseh és sváb légiók poggyászának kifosztásával elfoglalt magyarokat. A magyar sereg másik része – nem tudni miért – a hátulról indított hadmozdulattal egyidejűleg nem támadott. Nehéz azonban el-

képzelni, hogyan verhetette szét a magyarokat a negyedik osztag, amelynek az ötödik osztagot is meg kellett kerülnie ahhoz, hogy a magyarokat elérhesse. Még akkor is, ha feltételezzük, hogy az egyes osztagok között nagy távkozók voltak, Konrádnak azonban a hátulról támadó magyar seregrész szétverése után volt ideje visszatérni az eredeti harcrendi helyére, hiszen a csata második részében Konrád már Ottó mellett harcolt.

Valószínű, hogy Ottó serege az összececsapás-kor már vonalban állt: a svábok a bal szárnyon, középen Ottó szász és thüringiai harcosai, a jobb szárnyon a frankok. A csehek a poggyászt őrizték. A magyarok a bal szárnyat megkerülve, szétverték a poggyászt őrző cseheket, és visszanyomták a svábokat is, akik a jobb szárny felé húzódva hátráltak. Harcászati tartalék híján Ottó a jobb szárnyról, a vonal mögött, a svábok segítségére küldte a frankokat. Konrád légioja sikerrel végrehajtotta az akciót, majd visszatért eredeti helyére, és a bal szárny is újra felfejlődött. Ezután indította meg Ottó serege a döntő támadást. A krónika szerint Ottó „megragadva pajzsát és a szent lándzsát, elsőnek fordította lovát az ellenség ellen, teljesítve a bátor katona és a legjobb hadvezér kötelességét”.

Ottó osztaga ezért sem lehetett az előlről számított ötödik helyen – visszatérve az előző elképzeléshez –, mert ez esetben nem támadhatta volna meg elsőként a magyar sereget.

A németek közelharcos fegyvere és védőfelszerelése jobb volt, mint a magyaroké, Ottó is hangsúlyozta ezt a csata előtt mondott buzdító beszédében. A magyar seregnek csak néhány vezére rendelkezett olyan fegyverekkel és felszereléssel, hogy Ottó nehézlovasaival sikeres közelharcot vívhasson. A németek rohamának a magyar sereg így csak rövid ideig tudott ellenállni.

A vereség nem volt megsemmisítő, de a németek szokatlanul erősen üldözték a visszavonulókat. Ottó olyan csapást akart mérni a magyarokra, hogy többé ne legyen kedvük betörni az országába. Lehetséges, hogy a *lotharingiai osztagot* azért hagyta nyugaton, hogy a magyarok arrafelé se tudjanak elmenekülni.

Augsburg lakói a csata után látták a magyarokat a város falai alatt elvonulni, de nem tudták, hogy vereséget szenvedtek, mert szervezetten és fegyelmezetten vonultak vissza. Az augsburgiak attól tartottak, hogy újra ostromolni kezdik a várost. Hamarosan észrevették azonban, hogy a magyar sereget nyomon követi Ottó serege.

A magyar sereg zöme tehát csak az augusztus 10-i csata után semmisült meg. Van olyan véle-

mény is, hogy még egy csata zajlott le, e szerint az első csatában részt nem vett cseh és bajor légiók kétnapos csatában szétzúzták a – még harc képes magyar sereget.

Kétségtelen, hogy Ottó utasítására a folyók átkelőhelyeinél fegyveres csoportok támadták meg az üldözés során egyre jobban felbomló magyar csapatokat. A bajor várakból is újabb és újabb csapatok rontottak a menekülőkre, akik közül kevesen jutottak el Magyarországra.

A németeknek szintén sok volt a vesztesége, életét veszítette Konrád herceg is. A magyar vezérek – Bulcsu és Lél – pedig fogságba estek. Ottó, hogy elriassza a többi vezért az újabb támadástól, kivégeztette őket.

Az augsburgi vereség után vége szakadt a nyugati kalandozó hadjáratoknak.

Nyugat felé a magyarok 33 hadjáratot vezettek, ebből tizenháromat Itália, tizenegyet Bajorország földjére.

A *Balkán félszigeten* a 930-as és 940-es években is megfordultak, és egészen Attikáig, Bizáncig hatoltak. Augsburg után is kalandoztak még erre, utoljára 970-ben, Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem szövetségében.

A magyarok kalandozó hadjárait katonai szempontból jól vezetett, rendkívül sikeres akciókként jellemezhetjük. Kétségtelen, hogy Nyugat- és Dél-Európa kevés ellenállást tudott tanúsítani, mégis az 5000 főnél nem nagyobb (kivéve a 955-ös hadjáratot), rendszerint több csoportra osztott seregek vezetése figyelemre méltó. A kalandozó hadjáratok vezérei jól értettek a támadás céljának kitűzéséhez, a hadműveletek vezetéséhez. Mindegyikük – elsősorban Bulcsu – kitűnő hadvezérnek bizonyult.

A hadjáratok jelentős hatást gyakoroltak a kialakuló magyar társadalomra és az államszervezet fejlődésére, hosszú időn át megakadályozták, hogy nyugat felől támadás érje az országot, fokozták a társadalom rétegzettségét: a gazdag zsákmány növelte a hadjáratokban küzdő harcosok, elsősorban a vezérek vagyonát, társadalmi súlyát, a nem rendszeresen hadakozó köznéppel szemben élvezett fölénységét.

Az állandó háborúk azonban jelentős embervesztéssel jártak, a bennük harcoló népelemek erejét nem kis mértékben csökkentették. Valószínűnek kell ezért tartanunk, hogy a hadjáratokban részt nem vevő fejedelem törzsének ereje ezáltal is jelentősebbé vált, a hadjáratokból kimaradt magyar köznépi elemek és a szláv lakosság szerepe így fokozódott. A kalandozó hadjáratok miatt bekövetkezett változások előkészítették a Géza fejedelem és István király nevéhez fűződő új korszak megeremtését.

II. MAGYARORSZÁG HADÜGYE ÉS HÁBORÚI A TATÁRJÁRÁSIG [956–1240]

1. A X–XIII. századi Európa hadügye

A magyar honfoglalás és államalapítás századaiban, valamint az Árpád-házból származó magyar királyok korában Nyugat-Európa hadügye hűbéri és lovagi jellegű volt. Az uralkodó osztály tagjainak földbirtoka nagyrészt feltételekhez kötött adománybirtok, melynek fejében meghatározott módon és meghatározott ideig fegyveres szolgálatot kellett teljesíteniük. E kor hadseregei ezért főleg a feudális urakból és kíséretükből álltak. A XII–XIII. században Nyugat-Európa államai a pénzforgalom növekedése és a pénzügyi megerősödésük következtében már zsoldoscsapatokat is képesek fenntartani. Ezekkel egészítik ki a korlátozott mértékben és ideig igénybe vehető, nehezen fegyelmezhető feudális kontingenseiket.

A terménygazdaságon alapuló feudális társadalomban nagyobb létszámú fegyveres szolgálatra kötelezett harcost hosszabb ideig együtt tartani rendkívül nehéz volt, pedig eredményt csak akkor érhettek el – főleg a gyalogosok –, ha a gyakorlatok során elsajátították a szükséges tudnivalókat, és a szükséges fegyelmi szintet is elérték. A feudális hadseregeknek csak kevés olyan eleme volt, mint a lovasíjászok, akik speciális életformában begyakorolt, különleges ügyességüknek köszönhetik sikereiket. Olyan harcosokra volt szükség, akik kis csoportokban is alkalmazhatók, akiknek a kiképzése egyénenként vagy kis csoportokban történhetik, akiknek a hatékonysága nem az összeszokottságukon, fegyelmezettségükön, hanem elsősorban személyes harci képességeiken, gyorsaságukon múlik.

Ilyen harcos volt a nehézfégyverzetű lovas. A nehézfégyverzetű lovasság csak hosszú fejlődés eredményeként alakult ki, fénykora a X–XIV. századra tehető.

Az ókori lovas még nem ismerte a kengyelt, és ez nagyban korlátozta fegyvereinek kezelésében. A lábát lova két oldalán lelógató asszír, görög, macedón, római lovas csak csekély erővel dobhatta el hajítódárdáját, szúrhatott lándzsájával, döfhetett vagy vágthatott kardjával,

mert nem ült biztosan a lovon. A kengyel feltalálása fokozta a lovasnomád harcosok hatékonyságát, de lehetővé tette e nehézfégyverzetű lovasság kialakulását is.

Az időszámításunk II. és III. századában élt szarmata lovasoknak volt először kengyelük, páncéllal, sisakkal védhették a testüket, és lándzsájukkal, kardjukkal eredményesebben harcolhattak, mint mások. Ők az első nehézlovások. Ezt a haditechnikát a szarmatáktól a perzsák és a gótok vették át. A gótok nyomán terjed el először a keleti germánok, majd a többi germán népek körében. A frankok között a nehézlovasság csak később tűnt fel, a Meroving-uralkodók seregei főként gyalogosseregek. Martell Károly (714–741) korától kezdve jut fokozatosan túlsúlyra a nehézlovasság, Nagy Károly (768–814) seregeiben már az övék a főszerep. E nehézlovások még íjat és nyilat is használnak lándzsájuk és kardjuk mellett. Védőfelszerelésük csak közepesen nehéz, arcukat a sisak még szabadon hagyja. Gyalog is harcolnak. Segédfégyverésekre még nincs szükségük.

A X–XI. században a nehézlovas fölénybe kerül a korszak legjobb lovasíjászával, a magyarral szemben, és a korszak legjobbnak tartott gyalogosával, a csatabárdal harcoló angol és dán harcosával szemben is. Fölénye a XIV. század közepéig teljesnek mondható. Ettől kezdve fokozatosan csökken a nehézlovas hatékonysága, de jelentősége a XVI. század közepéig megmarad.

Nagy Károly nehézlovásai és X–XI. századi utódjaik, pikkelyes vagy láncszemes vértetű, orrvédő vassal ellátott sisakot viseltek, nagy fapajzsral védték magukat; fő támadófégyverük a hosszú lándzsa és a kétélű, egyenes kard volt. Távolra ható fégyvereket ritkán használták. A XI. századtól már lovagnak nevezhető nehézlovas fégyverete és védőfelszerelése egyre súlyosabbá válik. A láncszemes vértetűen a XIII. században megjelennek a lemezpáncél elemei, a XIV–XV. század fordulóján a lovagok már összefüggő lemezpáncélt viselnek. A XII–XIII.

században a sisak eltakarta a lovag arcát; arcrésze később mozgathatóvá válik. A hosszabbá és nehezebbé vált lándzsát a XII. századtól kezdve a hónuk alá szorítva használják, hogy a döfésbe saját erejükön túl, az ügető (esetleg vágató) ló lendületét is bele tudják vinni. A nagyobb védelmet nyújtó, erősebb páncélzat miatt nagyobb és nehezebb lesz a kétélű kard, elterjed a bárd és a buzogány is. A távolra ható fegyverek használata egészen megszűnik. Az erősebb páncélzat lehetővé teszi a pajzs méreteinek csökkentését, melynek a felső peremén bemélyedés jelzi azt a helyet, ahová a lovag előreszegzett lándzsáját helyezi.

A lovagi harcászatban az egyes harcosok személyes kiválósága a döntő. A bal kezével a pajzsot és a kantárt tartó lovag a jobb kezével szegezte előre a hóna alá szorított lándzsáját, hogy a lábát a kengyelbe támasztva igen nagy erővel döfhesse át ellenfelét. Ha a lándzsa eltört, a lovag közelharc fegyvereivel küzdött tovább: kardjával, bárdjával vagy buzogányával. A lovagnak a lándzsa sikeres használatához jó lovaglási technikára és ügyességre volt szüksége, a közelharcot pedig nagy fizikai erőre és kitartásra. A közelharcot gyakran az egyik fél kimerülése döntötte el. Az ütközetek szinte lovagi párviadalkok együttesének tűntek, bár taktikájuk, melyet a lovagi tornákon gyakoroltak, nem annyira egyszerű, mint korábban vélték. A feudális lovagi hadseregben a gyalogosok száma rendszerint felülmúlta ugyan a lovasokét, de a gyalogság harci értéke ekkor még csekély, kivéve ha íjjal vagy a kor nagy technikai találmányát jelentő számszeríjjal rendelkeztek. A számszeríj át tudta ütni a láncszemes vértettet, így a kor legfélelmetesebb fegyverének számított.

A lovagi hadseregek csekély létszámúak. A 10–15 000 fős létszám már igen nagy számított, pedig csak pár ezer lehetett közöttük a nehéz-fegyverzetű lovas. A legkisebb, a 4–10 fős alegység a „lovag övéivel” (cum suis), azaz fegyvernőkeivel, segéd fegyvereseivel. 17–40 fő egy szakaszt, 200–400 fő egy zászlóalj (bandériumot), több bandérium egy csatasort alkotott. Az alakulatok együttműködése az ütközetben többnyire csak a hadsereg egyes szárnyaira korlátozódott. Az együttműködést nehezítette, hogy a lovakok lenézték az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó gyalogosokat és a könnyű-lovasokat.

Ebben a korban nagy volt a várak és a várostromok jelentősége. A várak eleinte földből és fából épültek. A XI. században tűntek fel a kőből épült lakótoronyok, majd a belsőtoronyos,

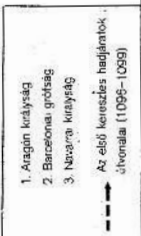
később a nagyobb, külsőtoronyos várak, végül a számos toronyból álló hatalmas erősségek, melyek a tűzfegyver feltalálásáig csaknem bevetetlenek voltak. A várostrom legsikeresebb módja – ha az ostromló bírta élelmiszerrel és idővel – a kiéheztetés. Mivel általában a védők tudtak tovább kitartani, a legtöbb várostrom eredménytelen maradt. A gyengébb hadsereg a várak falai közé húzódva vészelte át az erősebb ellenség támadását. A várak elfoglalása vagy megtartása döntötte el az adott terület feletti uralmat.

A lovagi hadviselés stratégiája általában ma-nőverező jellegű. Nem törekedtek döntő csatára, a háborúk gyakran fenyegető felvonulásokból, a hadszíntér elpusztításából, várostromokból álltak. A csatákban a harcászati döntés kivívása ritkán sikerült, mert a megvert ellenséget nem üldözték a teljes megsemmisítésig. Még ritkább volt a hadászati győzelem. A várak és a várvédelem jelentősége nagy ugyan, de a fő harcmód a támadás maradt. A lovagi seregek elsősorban szeniorokból és vazallusaikból, azaz nagyurakból és kisebb feudális urakból álltak, akik a szeniortól kapott adománybirtok fejében kötelesek hadba szállni az urukkal. A feudális seregek nehézlovasai azonban nem feltétlenül nemesek, sőt – különösen Németországban – nem is mindig szabad származásúak. A feudális urak a szolgálkat is gyakran felfegyverezték, s e felfegyverzett szolgálk utódai, a miniszteriálisok, fokozatosan felemelkedhettek a feudális nemesség soraiba.

A lovag egyéni kiképzése és szolgálata egészen addig tartott, amíg a kora vagy betegsége meg nem akadályozta a fegyverforgatásban. A kiképzés lényeges részét alkotta a lovagi torna, melyben a résztvevők az egyéni és csoportos harc fogásaiban, technikájában gyakorolták magukat. A katolikus egyházi zsinatok több esetben tiltották meg ezeket a lovakok halála miatt, de a tilalmak hatástalanok maradtak, mert a kemény harci kiképzésre szükség volt.

Bizánc és Kelet-Európa hadügyének fejlődése több tekintetben eltér Nyugat-Európától. Bizánc hadvezérei már a VI. században alkalmazták a nehéz- és az íjászlovasságot. Erősen hatottak Bizánc hadügyére a pusztai lovasnómád népek, elsősorban az avarok. Herakliosz császár a lovasíjászokból szervezte meg a bizánci haderő fő fegyvernemét. Később a nehézlovasság jelentősége növekedett. Bölcs Leó szerint a bizánci nehézlovassal egyenlő eséllyel csak a frank vagy lombard nehézlovas tudott szembeszállni, a könnyebb fegyverzetű szláv, török vagy szaracén nem. A bizánci nehézlovas

1:25 000 000

a IX–X. században a nyugat-európaihoz hasonló, de fegyverzete és felszerelése később sem nehezedett el annyira, mint a lovagoké, a társadalmi helyzete is más. A gyenge központi hatalommal rendelkező nyugat-európai országokban a feudális lovag szinte nem ismer urat maga felett, az uralkodót is csak elsőnek tekinti az egyenlők között, a bizánci nehézlovassal egy erősen központosított monarchia fegyelmezett harcosa.

A XI. század végéig a bizánci hadsereg kisebb részben zsoldosokból, nagyobb részben parasztokból áll, akiket földadomány fejében köteleztek szolgálatra. E rendszer hanyatlása a XI. században következik be. A század végétől nemesekből áll a hadsereg nagy része. A bizánci hadsereg ekkor már kevésbé hatékony, mint a nyugat-európai, bár a fegyelme még mindig erősebb. Kelet-Európa középkori államainak hadseregeiben a lovasok száma nagyobb a nyugat-európai hadseregekénél, de a fegyverzetük és a védőfelszerelésük könnyebb. A nehézlovasság létszáma itt sohasem emelkedett magasra.

A IX–XI. században a társadalom sem bomlott olyan élesen harcos urakra és termelő parasztokra, mint nyugaton. A harcos úri réteg nem tudta kisajátítani az államhatalmat, bőven vannak harcosok, akik nem szakadtak el teljesen a termeléstől. A föld legnagyobb része a király kezén van. Váruradalmában él katonáinak többsége, a nyugatinál könnyebb fegyverzetű, félparaszti harcos. Egyes kelet-európai országokban – Oroszországban, Szerbiában – a lovasok fegyverzete és védőfelszerelése más, mint nyugaton, arcukat nem takarja el a sisak; lengyel, cseh és magyar földön viszont ugyanolyan.

A kelet-európai hadseregek közelharcban nem értek fel a nehezebb fegyverzetű és védőfelszerelésű, a közelharcra jól kiképzett lovagi seregekkel. Ezért a kelet-európai uralkodók igyekeztek a nyugati lovagokkal egyenlő értékű nehézlovasságra szert tenni, részben az ott már kipróbált és elterjedt nyugati lovagok behívása, részben a lovagi haditechnika átvétele útján.

2. Magyarország hadszervezete és hadügye a tatárjárásig

Az államszervezés során Géza fejedelem új, a nyugatihoz hasonló fegyveres erőt szervezett. Ezt bizonyítják azok a kétélű, egyenes kardok is, amelyeket régészeink 69 korabeli sírban találtak. Viselőik a honfoglaló íjas-szabályás harcosoknál nehezebb fegyverzetű szabad (de nem előkelő) pogány magyar lovasok voltak. Géza fegyvereseivel betelepítette a későbbi Békés, Csongrád, Fejér, Heves, Pest, Pilis, Szabolcs megye területét, de uralma alatt tartotta a későbbi Bodrog, Borsod, Hajdú, Hont, Nógrád, Sopron, Ung, Vas, Zaránd és Zemplén megye földjét is. Nem tudta azonban uralma alá hajtani Baranyát és Somogyot. Ez Koppány területe volt, akivel Géza nem kockáztatta meg a harcot. Nem terjedt ki a hatalma Erdélyre és a Tiszántúl déli részére sem.

A központi hatalom hadseregébe nemcsak a saját törzsből származó harcosok kerülhettek. Géza és I. István a legmagasabb tisztségekből sem zárták ki a más törzsek, nemzetségek előkelőit, ha melléjük álltak. Ezek az előkelők szert tehettek földtulajdonra. A kisebb vagyonú nemzetségi harcosok a fejedelem vagy király oldalán biztosíthatták életformájuk fenntartását, megmenekülhettek a kevésbé becsült, ala-

csonyabb társadalmi helyzetet jelentő termelőmunkától.

Az államszervezéshez szükséges erő megteremtésére az ország vezetői felhasználták a külföldről páncéloskíséretükkel érkező feudális urakat. Géza korából a német lovagok közül név szerint ismerjük a bajor Teobaldot és Vencelint, a sváb Hontot és Pázmányt. Fontos szerepet kaptak az itáliai, orosz-varég és lengyel urak is. A fejedelmek felvették és terjesztették a feudális társadalom kialakítását, megszilárdulását segítő keresztény vallást. Leszámoltak a velük szembeforduló törzsi, nemzetségi előkelőkkel. Györffy György szerint birtokaik kétharmadát elkobozták, és a sajátjukká tették. A fegyveres szembeszegülők a „nemzetségi egyharmad” nagy részét is elvesztették, mint Csanád és Zala megye példája mutatja. Az uralkodó a megszerzett birtokok kétharmadán élő népek felét a nemzetségszervező központban épített királyi vár szolgálatára rendelte, a másik felét a királyi, királynői és hercegi udvarhelyek ellátására. Az uralkodó a birtokába került várak élére comest (ispánt) állított.

Az államszervező harcok befejező szakaszáról, Koppány, Gyula és Ajtony leveréséről már

írott források tájékoztatnak bennünket. Géza a *Koppány* hatalma alatt álló terület határára, Fekyer és Baranya megyébe fejedelmi harcosokat telepített. Halálakor már a somogyi terület székelyek és besenyők telepeivel volt körülvéve. Géza halála után Tar Szerénd fia Koppány, Árpád legidősebb leszármazottjaként, magának követelte a hatalmat, valamint a fejedelem özvegyének, Saroltnak a kezét. István atyja halálakor Esztergomba indult, és a főembereit is ide, a fejedelmi székhelyre hívta. Mint a trón várományosa eddig valószínűleg az ország északi részében – a trónörököszt illető részében – tartózkodott, feleségével, bajor Gizellával és az őt kísérő német testőrséggel együtt, akiket Henrik bajor herceg küldött nővére védelmére. Esztergomban övezték fel az ifjú trónörököszt karddal. Lehetséges, hogy ez a szertartás, melyen az összehívott urak és a kísérő katonáik vettek részt, része volt István fejedelemségre avatásának. A hatalmat magának követelő Koppánnyal az Esztergomtól Veszprém felé vezető út déli szakaszán számoltak le a csapatai. A harcban Koppány és a serege megsemmisült. A krónika szerint a fejedelmi testőrséget a sváb Hont és Pázmány lovagok vezették, a későbbi Hontpázmány nemzetség ősei, de tudunk varég-orosz testőrökről is. Vencellin, a későbbi Rád nemzetség őse vezette a fejedelmi hadat (bár ezzel kapcsolatban kételyek merültek fel), egy Orsius – Orci – nevű vezér nevét is ismerjük. A sereg elitje kétségtelenül németekből állt, de a többsége magyarokból, kabarokból, besenyőkből és székelyekből.

István hatalma Koppány halála után az ország nyugati felében megszilárdult, de a Maros völgyében és Erdélyben még maradtak a fejedelmi hatalomtól független erők. Erdélyben a *gyulák törzse* nem engedelmeskedett a királyi hatalomnak, bár a törzsfő (Gyula) a király rokona volt. A Tiszántúl déli részén *Ajtony* még az úr, aki Marosvározt Istvánéval vetekedő udvart tartott, és önálló külpolitikát folytatott. István az erdélyi hadakat hamar legyőzte, de 1003 után indult csak Ajtony ellen. Ez a hadjárat már jelentős erőpróbának bizonyult. A király serege Kalocsa táján gyülekezett, az a Doboka fia Csánád vezette, aki korábban Ajtony hadainak az élén állt. A vezér döntő győzelmet aratott, Ajtony elesett a harcban. István hatalma most már az ország egész területére kiterjedt.

A legyőzött törzsfők-nemzetségfők fegyvereinek egy része életét vesztette a csaták során, más részük szolgáskorba süllyedt, sokan a fejedelem, a király vagy valamelyik királyhű nagyúr harcosává (milesévé) váltak.

Géza és Szent István államszervező harcai eredményeként kialakult a feudális magyar állam, melynek biztonságán jelentős fegyveres erő őrködött. A társadalom világi *felső rétegéhez* tartoztak az előkelők – akik forrásainkban principes, comites, maiores, seniores, nobiles néven szerepelnek –, vagyis a nagybirtokosok, akik a királyt fegyverrel és tanáccsal támogatták, birtokaik jövedelméből harcosokat állítottak, ellátták az állam közigazgatási, bírói funkcióit.

A társadalom *középső rétege* a kevésbé előkelő, kisebb vagyonú harcosokból állt, akik Szent István, Szent László és Kálmán törvényeiben milites, ministri néven szerepelnek. Ez a réteg a X. századi fejedelmi, törzsfői, nemzetségfői kíséretnek harcosainak és a nemzetségi fegyverviselő szabadoknak az utódaiból alakult ki, de közülük tartoztak a katonai segédnépek harcosai, a szláv, valamint a bevándorolt német, orosz, lengyel, itáliai származású harcosok is, akik gyorsan elmagyarosodtak. A XI. század elején még léteztek szolga állapotú milesek is, de ugyanezen évszázad végén már ennek nincs nyoma. A milesek többsége a királyi várispánságokhoz tartozott, kisebb részük azonban önállóan gazdálkodott.

A magyar törzsszövetség fegyveres erejében döntő szerepet játszó *kíséret* jelentősége a XI–XII. századi magyar királyságban is igen nagy. A kíséret nem tartózkodott teljes egészében a király környezetében, legnagyobb részük a várispánsági várak környékén lakott, s e várispánságok (megyék) kötelékében vonult hadba. A kíséret felső rétegének többsége pedig olyan önállóan gazdálkodó nagyúr, aki ugyancsak rendelkezett fegyveres kísérettel. Az országban szétszórtnak lakó harcosait a király háború esetén hívta össze.

A kíséret korábban, amikor még nem földbirtokos urakból állt, és nem volt széttelapítva az országban, az urak személyes biztonságát is őrizte, testőri funkciókat is ellátott. A kíséreti viszony azonban önkéntes jellegű volt, ezért a fejedelmek igyekeztek szilárdabb szervezetű és fegyelmű, a személyes biztonságukat őrző alakulatot szervezni. A *testőrség* döntő fontosságát mutatja, hogy István a fiát, Imre herceget állította az élére. Imre halála után a testőrség parancsnoka Orseolo Péter lett, István király unokaöccse, a trón várományosa. Testőrségük idegen harcosokból állt, főleg varég-oroszokból, hasonlított a bizánci császári és a kijevi nagyfejedelmi udvar testőrségéhez. A XI. század közepén a testőrségben egyre döntőbbé vált a németek, és – főként Péter korában – az itáliaiak szerepe. Valószínűleg angolok is akadtak közöttük.

tük. Az összetétel gyakran változott: II. István testőrsége például besenyőkből állt.

A XI–XII. században a magyar királyság fegyveres erejének zöme, a kíséret széttelepített része a királyi *várispánságokba* (megyékbe) került. A királyi vármegyék, a megyei haderő, a közigazgatás és a bíraskodás vezetője az *ispán* (*comes*), a király által kinevezett főtisztviselő, aki eleinte alacsonyabb származású (esetleg szolga) is lehetett, később azonban a nagyhatalmú urak közül jelölte ki a király. A várispánságok központjában állt a vár (*civitas, castrum*), az ispán székhelye. Katonai tekintetben a *comes* helyettese a *hadnagy*, aki egyben a megyei haderő feje (*hodnagio, princeps exercitus, maior exercitus*). A vár parancsnoka és gondozója a *várnagy* (*maior castri, procurator castri*), a hírvivők, a praecók feje az *archipraeco*. A várispánságok század- és tizedkerületekre oszlottak, amelyek élén *századosok* (*centuriones*) és *tizedesek* (*decuriones*) álltak.

A várispánsági népek egyik csoportja kiemelt helyzetű harcos volt, a másik az alárendeltebb helyzetű szolgáltató-termelő népelem. Az előbb említett csoport neve korábban *miles, miles castri*, később *várjobbágy* (*iobagio castri*). Szabad állapotúak, de ez a szabadság a királytól kapott, és a tevékenységükhöz kötött. A hadakozáson kívül feladatuk az is, hogy vezessék a vár szolgáltató népeinek munkáját, ellenőrizzék őket, és begyűjtsék a járandóságokat. A várjobbágyok a szolgálatuk fejében a vár földjéből kaptak birtokot. Nagyobb részük magyar és segédnépi (kabar, székely, besenyő stb.) eredetű lehetett, de a volt szláv várak megmaradt harcos elemei is átkerülhettek várispánságokba. A várjobbágyi állapot az elszegényedő szabad magyar harcosokénál kedvezőbbnek számított, így a harcosok többsége teljes szabadságát feláldozva, a várjobbágyok soraiba lépett, és ezek felső rétegét alkotta.

A várak másik fő társadalmi eleme a *várnép* (*civilis, castrensis*). Ők teremtték elő a munkájukkal mindazt, ami a várjobbágyoknak kellett, sőt termelvényeik egy része a király raktáraiba vándorolt. Egy külön falvakban lakó csoportjuk hadakozott is. Ez a mesterség apáról fiúra szállt közöttük. Belőlük alakult később a várjobbágyság alsó rétege. A királyok azért emelték fel őket, mert egyre több harcosra volt szükségük: a XII. században a megyéktől már 3–400 harcos kiállítását követelték, ennyi várjobbágy azonban egyik vármegyében sem élt.

A királyi haderő zömét a XII. század végéig a megyei csapatok alkották, de akadt más, kisebb létszámú, hadakozó népelem is. Az udvar-

ispánságok tagjai élelmiszereket termeltek és tároltak az udvar számára, de szükség esetén fegyvert fogtak. A tisztjeik fegyverviselőnek számítottak. Az erdőispánságok lakossága gyér volt, ám az erdőővők (*custodes silvarum*) ismerték a fegyverek kezelését.

A XI–XII. században már nemcsak a királynak voltak nagy kiterjedésű birtokai, hanem – egyre nagyobb mértékben – a feudális uraknak is. E birtokok igazgatása, védelme, a birtokon dolgozók féken tartása fegyveres erőt igényelt. A nagybirtokosok a harcosok szervezésével és kiállításával saját erejüket, hatalmukat, tekintélyüket növelték, de a király iránti köteleességüket is teljesítették, mert birtokaikat általában hadi érdemeik fejében és fegyveresek kiállítása céljából kapták. Kálmán király 1099-ben a „száz pénz” évi jövedelemmel rendelkezőket egy nehézfegyverzetű harcos kiállítására kötelezte; Bertalan vegliai *comes*, a Frangepán család őse, 1193-ban egész Modrus megyét adománybirtokul nyerte. Ennek fejében tíz nehézfegyverzetű lovast kellett a királyi haderőbe küldenie, ha a háború az ország területén belül folyt, külső háború esetén csak négy nehézfegyverzetű lovas kiállításával tartozott. Az úri magánhadseregek a XII. század első negyedében már jelentős erejűek, de a király csak korlátozott mértékben vehette ezeket igénybe. Például a nagyurak az 1123. évi halicsi hadjárat idején megtagadták a további hadakozást, és ezzel II. István királyt a hadjárat félbeszakítására kényszerítették.

A feudális nagybirtok legszervezettebb részének az *egyházi nagybirtokot* tekinthetjük. A főpapok és kolostorok nem elsősorban hadi érdekből, s nem hadi érdemeik fejében kapták birtokaikat, hanem azért, hogy a keresztény vallást terjesztve segítsenek megszilárdítani az új rendet. Birtokaik igazgatása, védelme és a birtokokon dolgozó szolgáltató népek féken tartása céljából nekik is voltak lovas fegyvereseik, akiket szükség esetén a király hadseregébe kellett küldeniük vagy vezetniük. Az egyházi fegyveresek helyzete a várjobbágyokéhoz hasonló. Birtokuk az egyházi birtok része, katonai szolgálathoz kötött „*praedialis*” birtok. Az egyházi fegyveresek száma elég jelentős: a pécsváradi Benedek-rendi apátság például 200 fegyveressel rendelkezett.

A *szerzetes lovagrendek* a keresztény szerzetesrendek és a lovagság sajátos ötvözetei. A kereszties háborúk során kiderült, hogy a kiváló harcosokból álló, de gyenge fegyelmű, csak korlátozott ideig hadra fogható feudális lovagi hadseregek mellett fegyelmezettebb elit csapatokra

is szükség van. Ezért létrehozták a szerzetes lovagrendeket, amelyek tagjai a többi szerzetesrendben szokásos fogadalmak (szegénység, engedelmesség, szüzesség) mellett azt is megfogadták, hogy harcolni fognak a „hitetlenek” ellen. Már a XII. század első évtizedeiben megalakult a Szent János Lovagrend (johanniták, ispotályosok) és a Templomos Lovagrend, 1198-ban pedig, az említett két – főleg franciákat és olaszokat tömörítő – lovagrend mellett a Német Lovagrend.

Hazánkban az Ispotályos és a Templomos Lovagrend 1147 után, a második keresztes had átvonulása nyomán telepedett le. Jelentős katonai erőt képviseltek, és számos kolostort alapítottak. II. András 1211-ben a Német Lovagrendnek adta a Barcaságot Erdély keleti szögletében, hogy védjék az országhatárt, és térítsék keresztény hitre a havasalföldi kunokat. A lovagrend 1211 és 1222 között öt kövárat épített, 1223-ban már annyira betelepítette a Barcaságot, hogy az itt működő papság önálló esperességbe szerveződött.

1224-ben a pápa „az apostoli szék tulajdonába” fogadta a barcasági német lovagokat, és egyházi fejükre egy közvetlenül a Szentszéktől függő esperest állított. Hasonló kiváltságot élvezett a pannonhalmi bencés apátság, valamint az Ispotályos és a Templomos Lovagrend. A Német Lovagrend azonban a külön ország-rész birtokában önálló állam kialakítására törekedett, ahogyan később a Balti-tenger mellett meg is cselekedte. Királyi földekre tette rá a kezét, királyi embereket ejtett fogságba, adót vetett ki királyi népekre, megszegte a király által elrendelt pénzverési tilalmat. II. András ezért 1225-ben sereggel vonult ellenük, kiűzte őket a Barcaságból. IX. Gergely pápa ismételt tiltakozása ellenére sem adta vissza később a váraikat és a földjeiket.

A határvédelem, a gyeprürendszer, a királyság megszervezése során lényegesen átalakult. István király a határvármegyékbe különféle katonai *segédnépeket* telepített. Ezeket a megyéket határispánok vezették, akiknek hatalma alá mélységben tagoltan telepített örök és lövők tartoztak. A gyeprükön túli területet, a gyeprüelvét a XII. század közepétől kezdve fokozatosan betelepítették. A gyeprüket és kapukat mind kijebb helyezték. A gyeprüelve egyre kisebb területre szorult. A XIV. században a gyeprü már elérték a természetes országhatárt, így a gyeprüelve megszűnt. A gyeprü és kapuk áthelyezését, az örök és lövők megfelelő pontokra telepítését a határvárispánok irányították. E határvédelmi rendszer a tatárjárásig igen hatékonynak bizo-

nyult, a behatoló sereg erejét jelentős mértékben tudta csökkenteni. A határőrök feltételes, királyi szabadsággal bírtak, a társadalmi helyzetük a várnépéhez hasonló, vagy valamivel kedvezőbb. Részt vettek királyaink külföldön vívott háborúiban: kabar, besenyő és székely határőrökből álló csapatok alkották a magyar seregek könnyűfegyverzetű előhadait.

A keleti török nyelvű nomád pásztorokból álló besenyők a X. század közepétől kezdve másfél évszázadon át vándoroltak be hazánk területére, s itt részben határőri feladatokat láttak el. Kisebb csoportokra tagolva telepítették le őket: egységes települési területük nem alakult ki, és néhány száz év alatt beolvadtak a magyar népbe.

A székelység eredetének kérdését a történettudomány mindeddig nem tudta tisztázni. Feltételezik, hogy magyar törzsek-nemzetségek elemeiből mesterségesen alakították ki ezt a népet, esetleg egy török nyelvű nomád nép utódai. Az sem lehetetlen, hogy egy csatlakozott nomád néptörödékhöz csatolt a fejedelmi hatalom más elemeket. Tény, hogy a székelyek 1116 óta szerepelnek forrásainkban, mint a király seregében harcoló könnyűfegyverzetű lovasnép. A nyugati határon – Pozsony, Moson és Sopron megyék területén – is voltak őrtelepeik, kiegészítették a besenyő határőrök településhálózatát, de a többségük a Körösök és a Berettyó völgyét szállta meg. A központjuk Telegd lehetett. Biharból kelet felé nyomulva a XI. században hatoltak be az Erdélyi-medencébe, a XII. században érték el a Hargita-hegységet, a XIII. század első felében a Keleti-Kárpátokat. Előnyomulásuk során letelepült magyar lakosságot találtak. A székely nemzetségekben a vagyoni differenciálódás jóval később kezdődött, mint a magyaroknál, később vált jelentőssé a nem hadakozó népelem is. Létszámukhoz képest több harcost állítottak ki, mint az ország lakosságának nem határőr elemei: 4000 lovassal tudtak hadba vonulni, ami körülbelül tíz várispánság lovas kontingensével egyenlő.

A katonai segédnépek tagjai nem mindnyájan határőrök: a XI. század derekán a kabarok két korábbi törzsi területe, Bihar és Nyitra központtal, már dukátusként szerepel. E 15 vármegyei terület ura a trónörökös. A király és a trónörökös birtokai azonban nem különültek el teljesen egymástól. A hercegi országrészben a kabarok és a magyarok összeolvadása korán megindult. A dukátus intézménye azonban a XII. század elején már megszűnt.

A tatárjárás előtti Magyarország rendszere-sen hadakozó társadalmi elemei a következők:

1. a királyi testőrség; 2. a királyi kíséretnek a királyi udvarban tartózkodó központi része; 3. az önállóan gazdálkodó milesek; 4. a királyi kíséret territorializált része, vagyis a várispánságok harcosai (a várjobbágyok és a hadakozó castrensisek); 5. a királyi, királynéi, hercegi udvarispánságok és az erdőispánságok hadakozó elemei; 6. a határőrök és a másutt letelepített segédnépek harcosai; 7. egyházi és világi feudális urak hadakozó népei; 8. szerzetes lovagrendek.

Szükség esetén hadakoztak a közsabadok (liberek) szegényebbjei is. Fegyveres erejük jelentőségét mutatja 1046-ban a Vata-, majd 1061-ben a Vata fia János-féle felkelés. A közsabadok, a nemzetségek harcos szabadjai, ha el is szegényedtek, a harcosok sorában maradhattak. A hadiszolgálatot nem teljesítő szabadok, Kálmán törvényei szerint 8 dénár évi hadmenetességi adót fizettek. A király hadba vonulása esetében lovat, szekeret kiállító és hadi „segédszolgálatot” vállaló szabadok a fejadónak csak a felét fizették. A csekély vagyonú közsabadok katonáskodása, mint a várnépé is, kollektív lehetett: Ottó freisingi püspök leírása szerint (1147) a „falun lakó parasztok” közül minden tizedik vagy minden nyolcadik, ha szükséges, ennél is több hadba száll, a többiek pedig gondoskodnak társaik felszereléséről. A közsabadok katonáskodása Kálmán idején vált szervezetté.

A tárgyalt korszak magyar hadseregeiben háromféle típusú *lovasságot* különböztetünk meg: a még nem feudalizálódott, többnyire határőrző, a hadjáratokban, ütközetekben elővédként szereplő besenyő, székely és más íjászlovasságot; az *átmeneti típusú*, nyíllal, közelharcos fegyverekkel és könnyebb védőfelszereléssel egyaránt felszerelt lovasságot; a nyugati lovagihoz hasonló, *nehézfegyverzetű* lovasságot.

A már Géza korában kimutatható, és Szent István idejében jelentősnek tűnő nehézlovasság létszáma a XI. század folyamán megfogyatkozott, de a termelőerők fejlődésével párhuzamosan a XII. században ismét növekedett. Kálmán király a gazdagabb urakat páncélos lovasok kiállítására kötelezte. A század közepétől a magyar hadsereg jelentős létszámú, nagy ütőerejű nehézlovassága sikerrel szállt szembe a nyugati lovagseregekkel is. E fejlődés a XIII. században is tovább tartott, a királyok igyekeztek emelni a nehézlovasság létszámát. A királyi adományozó oklevelek a lovagi módon és lovagi fegyverzetben harcolók vitézségét emelik ki leginkább. A magyar lovasseregek három eleme közül a nehézfegyverzetű lovasság volt a legkisebb lét-

számú, mert a lovagi fegyverzet igen drága volt. Például Nagy Károly korában egy frank nehézlovasság fegyverzete és felszerelése 45 tehén árával volt egyenlő. Ebből hat tehén értéket képviselt a sisak, tizenkettőt a páncéling, hetet a kard, hatot a lábvért, kettőt a lándzsa és a pajzs, újra tizenkettőt a hadiló. A fegyverzet a XI–XIII. században egyre nehezebbé vált, és tovább drágult.

Legkevésbé ütőképesnek az átmeneti típusú lovasság bizonyult, amely nyilazásban, hadicselekben és kitartó üldözésben nem ért fel a nomád lovasíjászokkal, közelharcban pedig lényegesen gyengébb volt a páncélos lovasságnál. Fogytékosságait legfeljebb magas létszámával ellensúlyozhatta.

A „pásztorkatonák” íjászlovassága viszont a felderítésben, előőrszolgálatban, az ütközetek, csaták bevezetésében s a megvert ellenség üldözésében igen hasznosnak bizonyult.

A magyar hadvezérek a háromféle lovasság tevékenységét igyekeztek összehangolni. Ha ez sikerült, harci sikereket értek el, mint 1146-ban a Fischa menti csatában; ha az egyoldalú, a fegyverzetbeli fölényben túlságosan bízó lovagi taktikát választották, gyakran vereséget szenvedtek, mint 1167-ben a zimonyi ütközetben.

Igen jelentős volt e kor hatalmi viszonyainak kialakításában, háborúiban a *várak* szerepe. A királyi várispánságok központjában 200–300 méter átmérőjű, dombon épült *földvárak* álltak, melyek nagy része honfoglalás kori, sőt annál régebb eredetű, mint a szabolcsi, zempléni és a bihari. A határvidékeken égetett agyagból készült cserépvárakat is találhatunk. Az alakjuk szabálytalan alaprajzú, a falakat árkokkal, földgátakkal és fatornyokkal védték. Csak az ispán háza, az istálló, raktárak, börtön és néhány várjobbágy háza volt a falakon belül, de veszedelem esetén a környékbeli lakosság is mögé húzódhatott. Új várakat elsősorban a nyugati határon emeltek, a legerősebb ellenféllel, a németekkel szemben. Erdélyben, a Barcaságban a XIII. században még emeltek fatornyos várakat, Nagyvárad is ilyen a tatárjárás idején.

Fügedi Erik szerint 1241 előtt tíz kövár ismeretes, ebből három magánkézen volt, és öt állt a nyugati határon. 1220 előtt csak a király építtethetett kövárat. 1222 és 1229 között Kabold vára (Kobersdorf, Ausztriában) az első, melyet más emeltetett, ezt követte 1235 előtt Füzér vára (Abaúj megye). Az erdélyi Vécs pedig az első olyan vár, melyet a király magánosnak adományozott (1228). Az említett várakon kívül városokat, ispánsági székhelyeket és kolostorokat is védtek kőfalakkal.

A hadseregben voltak várostromra kiképzett csapatok és ostromgépek (ostromtornyok, fal-törő kosok, hajítógépek) is. E csapatok között gyalogosok is találhatók, de a jelentőségük még csekély. A hadsereg felhasználta a folyami hajózást, és tudott védekezni a folyami támadások ellen.

A hadsereget *élelmiszerrel* a királyi várakban és udvarhelyeken létesített raktárakból látták el, melyekben gabonát, húst és száraztakarmányt tároltak. Támadó háborúk közben főként az ellenséges területen szerzett élelemmel biztosították a hadsereg ellátását, bár alkalmaztak utánpótlást szállító szekereket is.

A *fegyvert* a XI–XII. században a királyi vármegyék szolgálónépei készítették, nyersanyaguk a viszonylag fejlett kohászat által előállított vas. Ebből csinálták a kovácsok és a csatárok (csitárok) a fegyvereket: a lándzsahegyeket, nyílhegyeket, kardokat, baltákat stb. A városi ipar kialakulása és a királyi megyék bomlása után a fegyvergyártás a városi iparosok feladatává vált. Az előkelők lovagi fegyverzete azonban részben külföldi eredetű. A távolsági kereskedelem egyik legfontosabb árucikke e korszakban a fegyver. Fegyverzetéről, ruházatáról a harcos vagy maga gondoskodott, vagy az ura szerelte fel. Így sem a fegyverzet, sem a ruházat nem egységes, egymás felismerését, az irányítást zászlók, hadijelvények, később címerek biztosították.

A csapatok harckészségét szemléken ellenőrizték. A *kiképzés módjáról* keveset tudunk. A lovaglást és a fegyverek kezelését ki-ki maga sajátította el. Ez mindenkinek, aki fegyverhez jutott, a saját érdeke volt, mert a társadalmi emelkedés útja – a csak kevesek számára járható egyházi pályát nem számítva – a hadakozás volt. Feltételezhető, hogy a vármegyei szemléket közös gyakorlatozás is követte. Bizonyos mértékig egyéni kiképzésnek számíthatók a vadászatok, melyeket főleg a hústartalékok összegyűjtése végett rendeztek. Hamar elterjedt hazánkban a

lovakok egyéni és csoportos kiképzését szolgáló lovagi torna is.

A korszak magyar hadvezérei az erősebb, támadó ellenféllel szemben a saját terület élelmét, takarmányát elszállító, elpusztító védelmi, a hódító háborúkban pedig általában a korlátozott célú *hadászatot* alkalmazták. A korlátozott ideig fegyverben tartható haderő ellenére Szlavónia, Horvátország és Dalmácia meghódítása tartósan bizonyult. Harceljárásukban a manőverezésnek jelentős szerep jutott.

A hadseregek *létszámáról* semmi pontosat nem tudunk, pusztán következtetésekre vagyunk utalva. A várispáni kontingensek létszáma Kinnamosz bizánci történetíró leírása szerint 400 főre tehető. Számuk a XI. század második felében 48, a XII. század közepén 72. A várispánsági (megyei) zászlóaljok teljes létszáma tehát 19 200, illetőleg 28 800 fő. A határőrök és előharcos pásztorkatonák, a király közvetlen katonai kísérete és testőrsége, a királyi és királynéi udvarispánságok harcosai, az önállóan harcolni képes vagy kollektívan kiállított milesek és más közsabadok (később királyi szervensek) létszáma a XI. században 10 000, a XII. század közepe után 15 000 főre becsülhető. Ez lassúbb emelkedés, mint a lakosság létszámából gondolhatnánk – a XI. században egymillió, a XII. század végén már 1,8–2,2 millió ember élt Magyarországon –, mert a XI. század elején csak 1000–2000 fő összlétszámú úri magánhadseregek a XIII. század elejére már a 10 000 főt is elérhették.

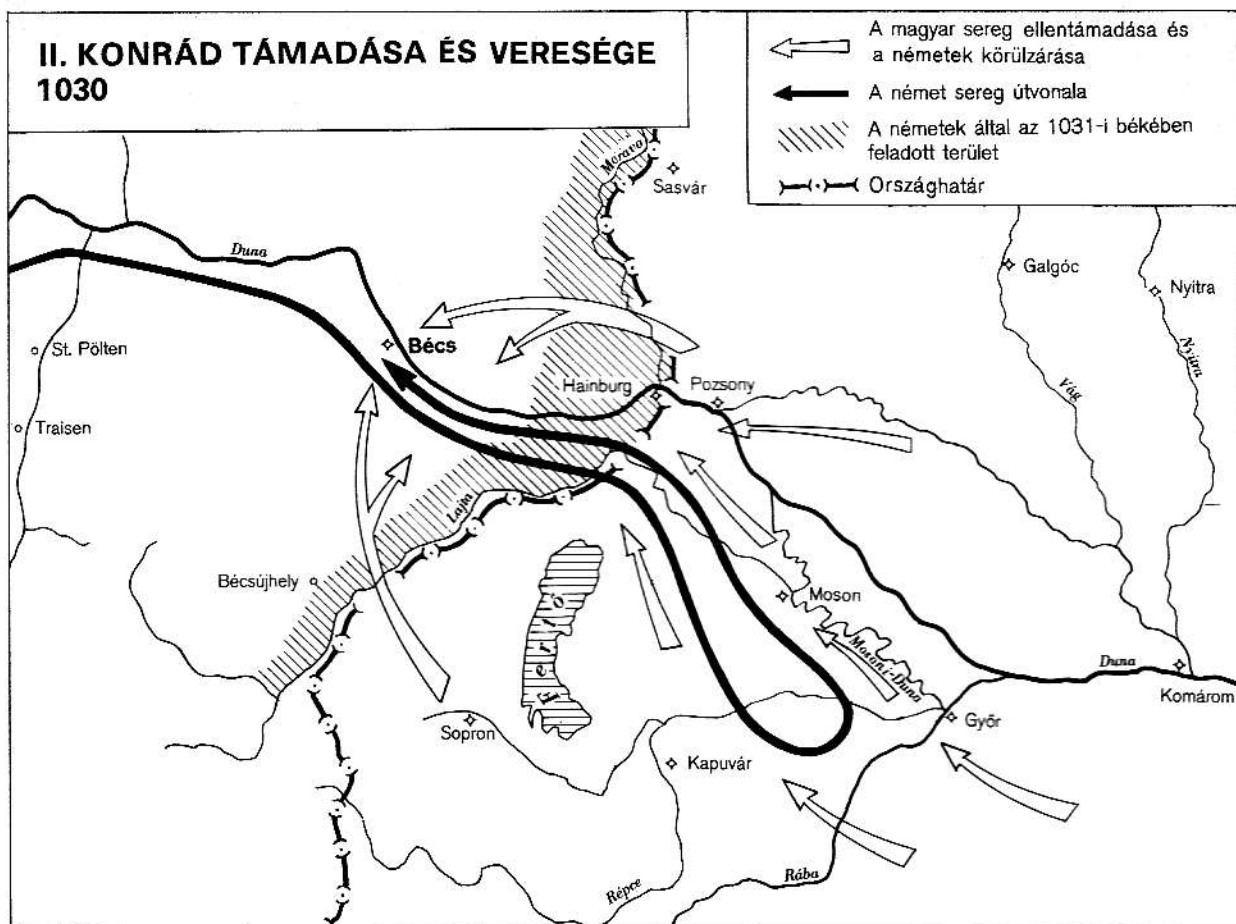
Magyarország fegyvereseinek létszáma a XI. század második felében elérhette a 30 000-et, a XII. század végén és a XIII. század elején az 50 000-et. Ennyi harcost ténylegesen nem lehetett fegyverbe hívni, mert a hadba szólítottak nagy része nem engedelmeskedett a hadba hívó parancsnak. Kétségtelen azonban, hogy e korszakban a magyar haderő képes volt jelentős katonai és politikai szerepet biztosítani az országnak.

3. Magyarország háborúi a tatárjárás előtt

A haderő egyik feladatát az idegen hadseregek elleni harc képezte, a másikat a feudális társadalmi rend védelme. A fegyveres erők egy része állandó feladatként a termelők, a szolgáló népek munkáját ellenőrizte, behajtotta a terményjáradékot, védte az uralkodó osztály tag-

jait, leverte a felkeléseket, segédkezett a törvények végrehajtásában. I. Béla a bátyjával vívott testvérháború után került trónra. Mellette állt az ország fegyvereseinek zöme, közöttük Vata fia János pogány hívei is. Béla a győzelme után tanácskozás céljából minden faluból 2 személyt

II. KONRÁD TÁMADÁSA ÉS VERESÉGE 1030

hívott meg az udvarába. A tanácskozás népgyűléssé duzzadt, és a hangadók már a keresztény papok kivégzését, a templomok lerombolását követelték. A király parancsára a fegyveresek ekkor megrohanták a régi rendet visszakövetelő tömeget, egy részüket megölték, a többieket szétzavarták.

A fiatal magyar államnak már első királya idején harcolnia kellett a függetlenségéért és a területi épségéért. I. (Vitéz) Boleszláv (992–1025) lengyel király 1003 táján betört a Morva és a Vág völgyébe, a Dunáig próbálta uralmát kiterjeszteni. Az 1018-ig tartó háborúskodás során azonban Istvánnak sikerült biztosítania uralmát országa északnyugati részében.

István királysága idején kezdődött, és 1074-ig tartott az ország függetlenségi harcainak sorozata legerősebb szomszédunk, a németek ellen. 1030-ban II. Konrád (1024–1039) császár serege a soproni és mosoni gyepűn át, Bratiszláv, a cseh herceg fia észak felől hatolt be az országba. István az ország összes harcosait fegyverbe szólította, és főerejével Konrád ellen fordult. Konrád serege a jól működő határvédelmi rendszeren való áthatolás közben lénye-

gesen meggyengült, végül élelem és takarmány híján a Fertő-tó, a Rába és a Rábca mocsarai között részben elpusztult. A visszavonuló maradék sereget azután a magyarok Kapuvár mellett szétverték. A győzelmet 1031-ben béke követte. István életében a németek már nem támadták többé az országot.

A XI. században a német császárok számos esetben beavatkoztak a trónviszályokba. Nemegyszer a trón valamelyik várományosa fordult hozzájuk segítségért. III. Henrik (1039–1056), a középkori Németország egyik leghatalmasabb uralkodója, tíz év alatt öt hadjáratot vezetett Magyarországra. Aba Sámuel király (1041–1044) sikertelen 1042-es megelőző támadása után, még ugyanabban az évben Pozsonyon át a Garamig nyomult, majd a várakban német őrségeket hátrahagyva elhagyta az országot. Aba Sámuel ezután visszafoglalta a várakat. Henrik 1043-ban újra támadott, s a Duna jobb partján a Rábáig hatolt, Aba Sámuel kénytelen volt békét kérni. 1044-ben Henrik újra behatolt az országba, hogy a magyar trónra hívét, az 1041-ben elűzött Pétert (1038–1041, 1044–1046) ültesse.

Aba a Fertő, a Rába és a Szigetköz mocsarai közé akarta becsalni a német sereget, de a Péterpárti magyarok jól ismerték a hazai terepet, a gyeptűrséget megkerülve, Győr felé vezették a támadó sereget. Aba a Rába melletti Ménfőnél szállt szembe velük. Serege nagyobb volt, mint az övék, de az összecsapásból, amelyben Aba íjászeit a krónika szerint a nagy szél és por is zavarta, a nehezebb fegyverzetű támadók kerültek ki győztesen. A vereséghez az is hozzájárult, hogy Aba seregének Péterhez húzó része elhagyta a zászlaját, átpártolt a másik oldalra. Győzelme után Henrik hűbéreseként tette magyar királlyá Pétert, így az ország 1044-től 1046-ig a Német-Római Birodalom hűbéres állama lett. Két év múlva, Péter halála után Magyarország hűbéri függése megszűnt.

Henrik nem tett le Magyarországot alávetéséről, 1051-ben sereggel indult az ország meghódítására. A sereg egyik része Gebhard regensburgi püspök vezetésével a Dunát biztosította, melyen hajók szállították a sereg utánpótlását. A német haderő másik része a Vágon átkelve a Nyitra folyóig hatolt. Maga Henrik a moson-soproni gyeptűt kikerülve, Stájerország felől tört be a Dunántúlra. A császár döntő ütközetre törekedett, a magyar sereg parancsnoka, Béla herceg azonban nem adott erre módot. Visszavonult, és elszállította, megsemmisítette az élelmet a német haderő előtt. Somogy megye irányából pedig egy másik magyar sereget a németek hátába irányított, hogy szállják meg a Zala és a Rába völgyét, erősítsék meg a mosoni gyeptűket. A császár kiéhezett seregével a Vértes hegységen keresztül északra, az élelmiszert szállító hajói felé fordult, de ezek már nem voltak ott, ugyanis a magyarok egy Henrik nevében küldött levéllel visszavonulásra bírták Gebhard püspököt. Béla bekerítette a német sereget, de az Kapuváron át kitört nyugat felé, hogy a teljes megsemmisülést elkerülje.

Henrik 1052-ben Pozsonyt akarta elfoglalni, de a város nyolc hétig tartó hősi harcban győzött. A várat védő vitézek közül a krónika Vojtek, Endre, Vylungard, Urosa és Márton nevét jegyezte fel. Ez utóbbi a Koppány elleni csatában szereplő Vencellin unokája volt. A császár ismét elvesztette élelmiszerkészletét, mert Zothmund megfúrta szállítóhajóit.

III. Henrik halála, 1056 után a német hódítás veszélye lényegesen csökkent, bár I. András (1047–1060) nagyrészt német csapatokra támaszkodott öccse, Béla (1060–1063) elleni harcaiban. András seregét azonban a herceg legyőzte, mert a király magyar híveinek többsége átállt Bélához a csata folyamán, a német csapa-

tok pedig megsemmisültek a harcban. 1063-ban a németek Salamont (1063–1074), I. Andrást és Anasztázia fiát segítették fegyveres erővel a magyar trónra, aki Juditot, III. Henrik leányát vette feleségül. A baleset következtében elhunyt Béla fiai elfogadták a németek pártfogását élvező, de nem német hűbéres Salamon király uralmát. Később azonban összeütközésre került sor a király és a dukátust birtokló Géza és László hercegek között.

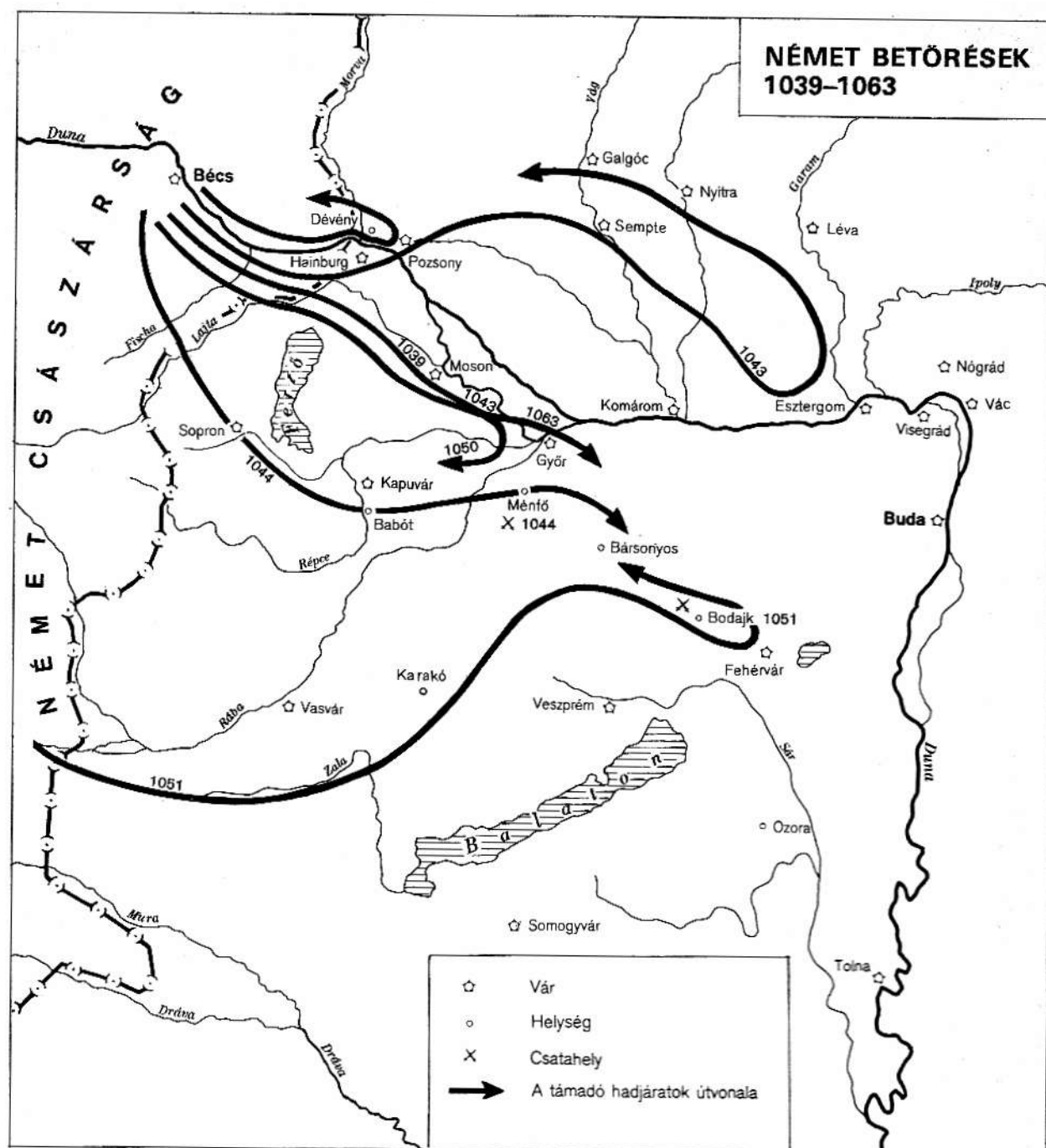
A krónika szerint Salamon 30 zászlóaljjal vonult Géza ellen, aki csupán négy megyei zászlóaljjal rendelkezett. A herceg a Tiszántúl felé vonult vissza. Salamon üldözőbe vette, s a Tiszától keletre, Kemejnél szétverte Géza seregét, amelynek egy része át is állt hozzá. Géza maradék erőivel nyugat felé menekült, hogy egyesüljön László és a segítségül hívott Ottó morva herceg seregével. Vác környékén találkoztak.

Salamon és a hercegek egyesült serege 1074. március 14-én *Mogyoród* határában csapott össze. Géza seregének bal szárnyán a félelmes hírű, hatalmas termetű, nagy erejű László herceg állt, aki bátyja, Géza hadijelvényeit viselte, hogy Salamon támadását magára vonja. Középen volt Géza, a jobb szárnyon pedig Ottó, morva harcosaival.

A királyi sereg bal szárnyán Vid ispán parancsnokolt, Lászlóval szemben Salamon állt, akinek német és szláv testőrcsapatái is voltak. Ezeket Markvart és Szvatopluk vezette. Salamon a vele szemben álló Lászlót támadta, akit Gézának vélt. Amikor észrevette, hogy nem Géza, hanem László ellen küzd, váratlanul középre felé kanyarodott, de ez végzetes hibának bizonyult, seregét Géza és László zászlóaljai összeroppantották. Ezzel a csata Salamon számára elveszett.

Salamon seregének létszáma 12–13 000 ezer főre becsülhető. László 11 megyei zászlóaljjal vonult fel, Géza ereje a kemeji vesztett csata után aligha becsülhető két zászlóaljnál többre, Ottó morvai annyian lehettek, mint Vid ispán harcosai. A hercegek serege nemigen lépte túl a 6–8000 főt, győzelmük elsősorban ügyes taktikájuknak tudható be. A krónika csak a közelharc eseményeit írta le, nyilazást nem említ.

A XI. században Magyarországnak a sztyeppi nomád népek támadásai ellen is védekeznie kellett. 1068-ban a besenyők törtek be a Kárpátok hágóin az országba. Bihar megyéig és a Nyírségig hatoltak. Mire Salamon király és a hercegek a veszélyeztetett területre érkeztek, a besenyők már visszavonulóban voltak. A magyar sereg utolérte őket. *Kerlés* közelében (Észak-Erdélyben) Ozul besenyő vezér a seregével egy domb-

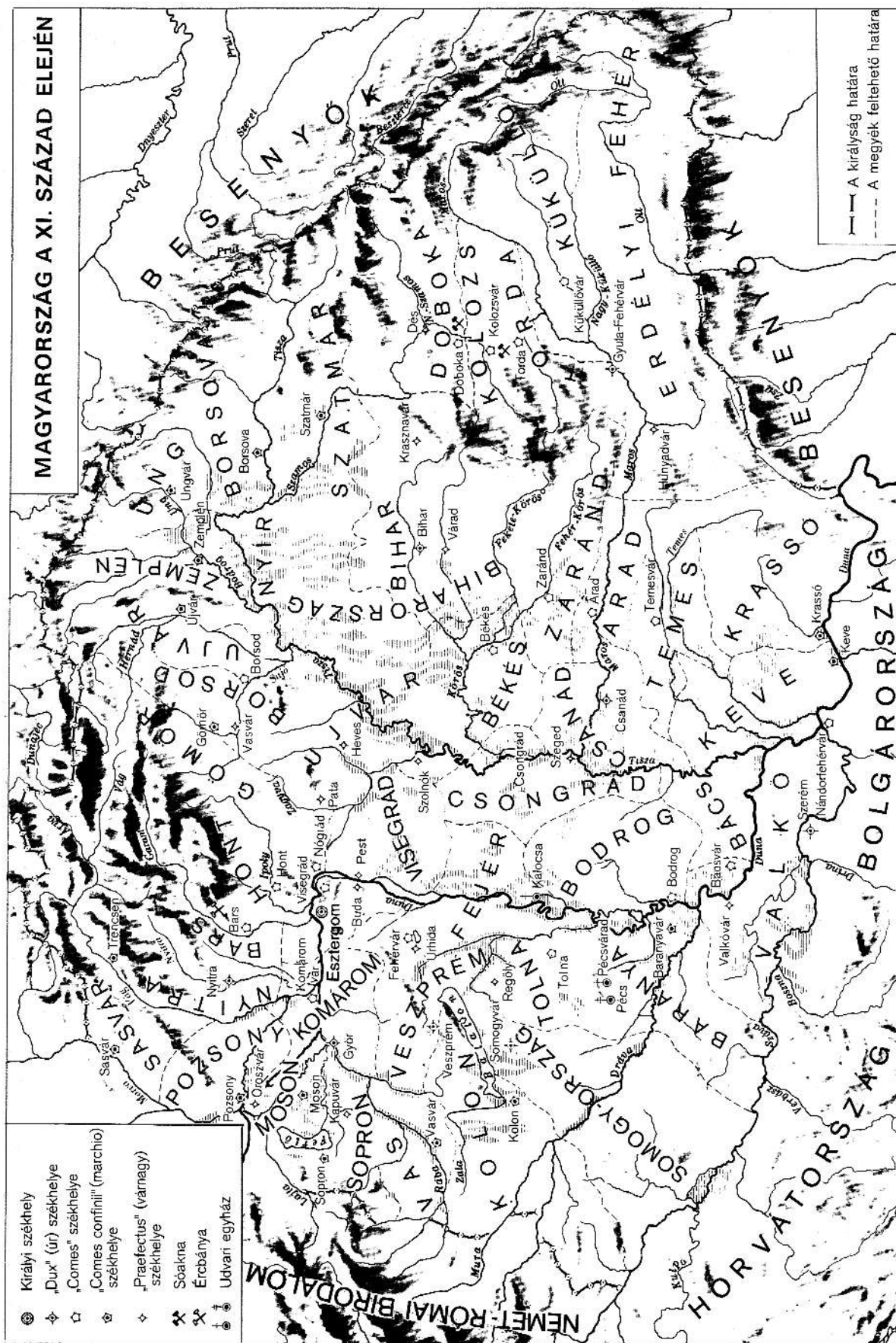

tetőre vonult vissza. A lejtőket ijászokkal rakta meg. A magyarok előhada azonban lerohanta a besenyő ijászokat, csak néhányuk tudott a domb tetejére visszavonulni. A király és a hercegek serege három oldalról rohamozta meg a dombot. A nehezebb fegyverzetű, a közelharcban jártasabb magyarok döntő győzelmet arattak. Ebben a csatában is kiemelkedő teljesítményt nyújtott a húszéves László herceg.

Később a besenyőket legyőző kunok veszélyeztették az országot. Egy nagyobb kun sereg

Kapolcs vezetésével 1091 tavaszán tört be Erdélybe, innét a meszesi kapun át Biharba, az Érmellékre, sőt a Duna–Tisza közére. László király a *Temes folyó* közelében verte szét a zsákmányukkal már visszavonuló nomádokat. Az ütközetben a vezér is életét vesztette. A Havasalföldön lakó kunok Kapolcs halálának megbosszulására újabb támadást indítottak, de László 1091 augusztusában, Orsova közelében az újabb kun sereget is legyőzte, vezérét Ákost pedig párviadalban megölte.

MAGYARORSZÁG A XI. SZÁZAD ELEJÉN

A XI. század utolsó negyedében a német császárság erejét nagyrészt lekötötte a pápasággal vívott küzdelem, a keleti nomád népek betörései is megszűntek. Az ország déli határait ugyan nyomást gyakorolt a Bizánci Császárság, de ez nagy veszélyt nem jelentett. A megszilárduló magyar királyság a XI. század utolsó évtizedeiben már maga is hódító, terjeszkedő hatalomként lépett fel, s e század nyolcvanas éveitől a tatárjárásig terjedő korszakban számos támadó háborút is vívott. A megváltozott erőviszonyokra jellemző, hogy a magyar seregek harci tevékenysége javarészt az ország határain túl zajlik le, s a XII. század leghatalmasabb német császára, I. (Barbarossa) Frigyes (1152–1190) sem gondol az ország meghódítására.

A háborúk lefolyásáról alig tudunk valamit. A Bizánc („görögök”) ellen viselt háborúk részben védekező jellegűek, de gyakran a magyar seregek támadnak, és mélyen behatolnak a bizánci területre. A „görög” háborúk az 1070-es évektől kisebb megszakításokkal, 1185-ig tartanak, és Komnenos Mánuel császár idején (1143–1180) a leghevesebbek. A seregek nem nagyok: II. István király (1116–1131) mindössze 700 „frank” nehézfegyverzetű lovassal is mélyen benyomult a Balkán félszigetre.

A magyar királyság elsősorban déli és északkeleti irányban terjeszkedett. Rokoni kapcsolatok létesítése után fegyveresen avatkozott be a trónviszályokba. Délen László (1077–1095) birtokába vette *Szlavóniát* (1089) és *Horvátországot* (1091). Kálmán (1095–1116) pedig a gazdag *dalmáciai városokat* (1105). A dalmáciai hódítást a magyar királyok megfelelő tengeri haderő híján nem sokáig tudták megtartani, de Szlavónia és Horvátország még a XX. század elején is Magyarországhoz tartozott.

Számos háborút vívtak a magyar hadak a halicsi orosz fejedelemségben (Galícia). Ezek a XI. század utolsó évtizedében kezdődtek, s a XIII. században még folytatódtak. Az Árpádok családi kapcsolataikra hivatkozva háborúztak Csehországban és Lengyelországban is.

Dél felé viszont az 1130-as években nagyobb harcok nélkül sikerült hatalmukat kiterjeszteniük: „Ráma”, azaz Bosznia felé. II. Béla (1131–1141) 1137-ben vette fel a Ráma királya címet. Imre (1196–1204) a „Szerbia királya” címet is viselte, mert Vuk szerb király 1201-től hűbérurául elismerte. Ez az uralom nem bizonyult tartósnak.

Németországgal nagyobb háborút nem vívtak, de az egyes német fejedelmekkel állandóan folyt a harc a határ mentén, néha nagyobb ütközet is kialakult.

A korszak három csatájának leírásakor forrásaink kissé bőbeszédűbbek a szokottnál, s mind a három igen érdekes a magyar hadművészet fejlődése szempontjából: az 1099-es przemysli csata Halicsban, az 1146-os Fischa menti a nyugati határainkon, az 1167-es zimonyi pedig délen zajlott le.

Kálmán király 1099-ben Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem szövetségeseiként vonult *Halicsba*, aki Dávid volhiniai és Volodár przemysli fejedelem ellen harcolt. Néhány ezer főnyi seregében két püspök (Lőrinc és Koppány) és több ispán volt. Dávid fejedelem a kunokat hívta segítségül, akik megütköztek a magyarokkal. Az összecsapás során a kunok mestéri módon alkalmazták a lovasnomád taktikát. A kun vezér, Bonjak a seregét három részre osztotta. Előhada Altunopa vezetésével nyilazva elszárguldott a magyarok arcvonala előtt. A magyarok üldözőbe vették csapatát, de közben Bonjak a főerőkkel hátulról támadt rájuk. A színlelt futásból Altunopa visszafordult, és a két sereg-rész közé szorult magyar haderő vereséget szenvedett. A két püspök és két ispán életét veszítette, maga Kálmán is nehezen tudott megmenekülni. A przemysli csata leírása azt mutatja, hogy 1099-ben a magyar sereg vezetői már nem ismerték a lovasnomád taktikát, amelynek a honfoglaló és kalandozó magyarok még a mesterei voltak. Ez annál meglepőbb, mert a magyar seregek a XI. század derekán lezajlott háborúiban, a németek ellen még használták e taktika néhány elemét, a kunokat pedig jól ismerték, hiszen 1091-ben két csatában ütköztek meg velük. Kétségtelen az is, hogy Kálmán rosszul vezette csapatait, ezért szenvedett a magyar haderő súlyos vereséget.

II. Géza király (1141–1162) idején az 1146. évi *Fischa menti ütközetben* viszont a magyarok jelentős győzelmet arattak. Kálmán előzőtt feleségétől származó fia, Borisz, trónkövetelőként lépett fel, és segítséget kért III. Konrád német királytól (1138–1152). A király nem adott Borisznak fegyveres segítséget, de megengedte, hogy Németországban sereget gyűjtsön. Fő támogatója, Jasomirgott Henrik (1141–1177) osztrák örgróf és bajor herceg lett. Borisz a zsoldjába fogadott bajor és osztrák csapatokkal 1146 tavaszán meglepetésszerűen elfoglalta Pozsony várát. A fiatal Géza király nagybátyjával, Belos bánnal együtt azonban hamarosan visszafoglalta a várat, és ősszel, amikor III. Konrád Lengyelországban harcolt, nagy sereggel indult ellenük. A magyar sereget a német krónikás – nyilvánvalóan túlzással – 70 000 főnyire vagy még nagyobbra becsülte. Jasomirgott Henrik is

jelentős erővel rendelkezett. A magyar krónikás túlzó szavai szerint Németország csaknem egész ereje, Szászország és Bajorország minden harcosa összegyűlt Henrik seregében. Igen sok lehetett a nehézfegyverzetű lovas is. A magyar krónikás szerint „gőgös óriásokként álltak szembe a magyarokkal, magas és igen jó lovai-
kon”.

Géza előhadát egy-egy ispán vezetése alatt besenyő és székely lovasíjászok alkották. A fő-sereg Belos bán megyei dandárjaiból állt, fegy-verzetük és védőfelszerelésük jobb volt, mint a besenyőké, sok volt a lovas is. Freisingi Ottó szerint a tartalék 12 000 udvari lovagból állt. Az udvari csapatok fegyverzettségét a króni-kás is kiemeli.

A magyar felderítők jelentették a királynak a német sereg mozdulatait. Henrik viszont, aki a Fischa mellett állt seregével, arról sem értesült, hogy a magyar sereg már átkelt a Lajtán. A fel-gyújtott házak füstjéről azt gondolta, hogy a magyarok visszavonulóban vannak, és saját tá-borukat gyújtották fel. Erre a herceg azonnal a magyarok üldözésére indult. Rendezetlenül előnyomuló serege nem a visszavonuló, hanem a fegyverzetten előnyomuló magyar sereggel találkozott.

A nehézfegyverzetű németek legázolták a be-senyő és székely előhadat, amelyek nem tértek ki a németek rohama elől. Az egyenlőtlen harc-ban az előhad mindkét ispánja elesett. A néme-tek csak ezután jutottak el a főseregig. Belos bán csapatai megállították a németeket. A ke-mény küzdelemben a bánnak sikerült csapatai egy részével a németek hátába kerülnie. Ekkor indult támadásra a király a tartalékkal. Ez a roham eldöntötte a csata sorsát. A Belos által szorongatott németek futásban kerestek mene-déket. A magyarok a Fischáig üldözték a meg-vert ellenséget. Ez az ütközet volt az első, mely-ben a magyar sereg nyílt csatában győzött le nagy lovagi sereget.

A Magyarország és Bizánc közötti háborúk egyik fontos ütközete a Szerémség birtoklásáért folyó *zimonyi csata* volt. 1167 nyarán a „görögök” támadást indítottak e terület elfoglalásá-ért. Dénes ispán serege 36 várispánság kontin-genseiből állt. A főerőt a nehézfegyverzetű lo-vasok jelentették. Dénes lovagi módon vezette 15 000 fős seregét. Előre a legnehezebb fegy-verzetű lovasait állította, és maga a jobb szárny élén, „mint szilárd torony, lándzsáját rázva”, elsőként rohant a bizánciakra.

A bizánciak nomád lovasíjászaik kevés kárt tettek a magyarokban. Dénes ispán visszaszorí-totta a „görögök” bal szárnyát, majd a bizánci

sereg lassabban előnyomuló centrumát igyeke-zett oldalba kapni. Seregének másik szárnya azonban meghátrált, így a „görög” jobb szárny Dénes ellen fordulhatott. Támadott a bizánci fővezér vezette centrum is. A hosszan tartó kézitusaiban a bizánciak győztek. Fogságba esett öt ispán és 800 harcos. A bizánciak kombi-nálni tudták a különböző fegyverzetű seregré-szek harcát, míg Dénes nem használta fel kellő módon seregének könnyebb fegyverzetű harco-sait. Feltehetőleg ilyenekből állhatott a vissza-szorított magyar bal szárny is.

A bizánciak, győzelmük ellenére, jobbnak látták a Szerémséget kiüríteni. Ők is sok embert vesztek, és attól tartottak, hogy III. István (1162–1172) maga vonul ellenük.

Az európai középkor legnagyobb jelentőségű hadjáratai, a keresztes hadjáratok sem kerültek el hazánk földjét. A Palesztina elfoglalására in-duló keresztesek magyarországi rablásai, erő-szakoskodásai miatt Kálmánnak 1096-ban sú-lyos harcokat kellett vívnia ellenük. A Bouillon Gottfried és Balduin lotharingiai hercegek ve-zette főserég azonban fegyverzetten vonult át az országon. 1147-ben III. Konrád német ki-rály és VII. Lajos (1137–1180) francia király vezette második keresztes had, majd 1188-ban Barbarossa Frigyes császárral az élén a harma-dik keresztes had egy része is magyar területen vonult át. 1217–1218-ban II. András magyar király (1205–1235) indított keresztes háborút. Hadjárata minden komolyabb hadművelet nél-kül ért véget, mert a cél tulajdonképpen a bi-zánci korona megszerzésének előkészítése volt.

Az államszervezés és a tatárjárás között eltelt korszak háborúiban a magyar seregek helyt tudtak állni ellenfeleikkel szemben, s nemcsak az ország területi épségét biztosították, hanem a magyar királyok hódító politikájának is meg-felelő eszközei voltak.

Jó hadvezérnek kell tartanunk I. Bélát, aki-nek már I. András idején jelentős része volt a német hódító hadjáratok visszaverésében. Ki-váló katona volt I. Béla fia, I. (Szent) László (1077–1095), akit rendkívüli fizikai adottságai és személyes bátorsága alkalmassá tettek arra, hogy a kor lovagi felfogásának megfelelően csa-patai élén lovagolva, első vitézként ragadja ma-gával a harcosait. László azonban nem csupán bátor lovagnak, hanem kitűnő hadvezérnek is bizonyult. Belos bán, II. (Vak) Béla király fele-ségének, Ilonának öccse, Uros szerb fejedelem-nek a fia, szintén figyelemre méltó hadvezérnek tekinthető. Már Béla idején a magyar udvarban élt. 1142-től Horvátország és Dalmácia bánja, 1145-től nádorispán.

III. A MAGYAR KIRÁLYSÁG HADÜGYE ÉS HÁBORÚI A TATÁRJÁRÁSTÓL AZ ÁRPÁD-HÁZ KIHALÁSÁIG [1241–1301]

1. A tatárjárás

A XIII. század első felében a mongolok katonai ereje felülmúlta a többi lovasnomád népét, sőt fölénybe kerültek Kelet- és Közép-Európa feudális anarchiában élő, letelepült népeivel szemben is. Az összetett íj szilárdabb és jobban kezelhető változatát használták, a hosszú, tömör, csontvégű íjat. Vasból készült, lapos nyílhegyekkel nagyobb távolságról találták el a célt, mint az eddig ismert nomád népek harcosai. A másokénál könnyebb és zártabb nyeregszerkezetük, kengyelük új formája is segítette őket ebben. A mongolokhoz küldött pápai követ, Plano Carpini részletes leírásából tudjuk, hogy minden mongol közrendű harcos legalább egy, de lehetőleg két-három íjat vitt magával a harcba, három nagy tegezt tele nyilakkal, szekercét és köteleket. Egy részük horoggal ellátott lándzsával igyekezett lerántani a nyeregből az ellenséges lovaszt. Az előkelők belülről vaspikkelyekkel erősített, vastag bőrből készült vértben – amelyet a nyíl nem tudott átütni –, egyélű, kissé hajlított karddal vívták a közelharcot. Ismerték és alkalmazták a fejlett kínai haditechnikát: köveket és gyújtóanyagot tartalmazó tárgyakat vető hajítógépeket, a füst- vagy gázfejlesztő vegyi anyagokat. Támadásban gyakran kitömött bábukat is lóra ültettek, hogy a ténylegesnél erősebbnek véljék őket. A mongolok távolsági harcban és fegyelemben messze felülmúlták a korabeli európai harcosokat, a közelharcban azonban gyengébbek voltak.

A *mongol-tatár törzseket egyesítő Dzsingisz kán* (1206–1227) 1210-ben kiterjesztette hatalmát az Altáj-hegységtől keletre élő összes mongol és török törzsre, majd dél felé a Huangho folyóig. Dzsingisz, majd fia Ögödej (1229–1242) hódító hadjáratai eredményeképpen a mongol hatalom 1241-ben az észak-európai tundráktól a Fekete-tengerig, a Perzs-öböl, a tibeti Kunlun-hegyláncig, Hátsó-Indiáig, a Csendes-óceántól a Kárpátokig és a Visztuláig terjedt.

E példátlan kiterjedésű, hatalmas erejű birodalommal állt szemben IV. Béla jelentős, de a

mongolokénál feltétlenül kisebb erejű, átalakulóban levő, belső feszültségekkel terhes Magyarország. A feudális nagybirtok megerősödése lényegesen meggyengítette a XII. század végén még erős királyi hatalmat, és II. András idején (1205–1235) a feudális anarchiára jellemző belső harcok színhelyévé vált az ország. András fia, IV. Béla (1235–1270) uralkodásának első, a tatárjárásig tartó szakaszában megkísérelte a nagybirtokosok hatalmának visszaszorítását, az eladományozott királyi földek visszaszerzését, a királyi hatalom tekintélyének helyreállítását. Kísérlete azonban súlyos társadalmi feszültséget okozott. A korszak krónikása, Rogerius, a tatárjárásról szóló művének jelentős részét a „király és a magyarok” közötti „gyűlölet” okainak feltárására szenteli. IV. Béla országába fogadta a mongol hódítás elől menekülő nomád kun népet, hogy növelje katonai erejét a külső ellenségeivel és a feudális arisztokráciával szemben. A magyarok és kunok között azonban gyakori volt az összetűzés.

Magyarország hadszervezete a társadalmi változások következményeképpen átalakulóban volt. Bomlásnak indult a királyi várispánságok katonai szervezete. Megfogyatkoztak a megyék századkerületei, a centurionatusok is. A várjobbágyok és várnépek (castrensisek) katonai szerepe még jelentős, de kisebb erőt képviseltek, mint a XII. század második felében.

IV. Béla tovább növelte a hadseregben a nehézlovasság arányát, törekedett a korszerű lovagi haditechnika alkalmazására, kővárak építésére. Ez a folyamat a muhi csata idején, 1241-ben még a kezdeteinél tartott. IV. Béla a városokat is nehézfegyverzetű harcosok kiállítására kötelezte. Nagyszombat és Bars hospesei „jól felszerelt” harcosokat küldtek hadba 1238-ban és 1240-ben, minden 100 mansio után egyet. Karakó és Chrapundorf városa 1238-ban 4 pán célost volt köteles kiállítani. A pán céling ára 1220-ban 10 márka volt, ami körülbelül 40 ökör árának felel meg, a lovagi harcra alkalmas ló ára 4–5 márka. Kevés olyan harcos akadt, aki képes

A MONGOLOK BETÖRÉSE EURÓPÁBA 1240-1241

The map illustrates the Mongol invasion of Europe during the years 1240-1241. It shows the following regions and cities:

- Regions and Empires:** GOTHTIA, KELETI-TENGER, KIJEVI NAGYFEJEDelemség, MAZOVIA, SZILÉSZ, CSEH-ORSZÁG, AUSTRIA, NEMET-ROMAI CSÁSZARSÁG, MAGYARORSZÁG, KIR., KUNOK FÖLDJE, SZÖRÉNYI BANSÁG, HAVASALFÖLD, BULGÁRIA, LATIN CSÁSZARSÁG, BOSZNIA, SZERBIA, APULIA, KELETI-TENGER, FÉKETE-TENGER.
- Cities:** Drezda, Königsstein, Zittau, Liegnitz, Breslau, Oppeln, Chmielnik, Sandomierz, Krakko, Pozsony, Győr, Esztergom, Buda, Pest, Szeged, Pécs, Kaposvár, Székesfehérvár, Gyulafehérvár, Szászváros, Nagyszombat, Győr, Eger, Munkács, Szatmár, Radna, Beszterce, Kolozsvár, Fehérvár, Küküllővár, Focsani, Milkov, Ploesti, Gujuk, Bodony, Vracsa, Plevna, Timovo, Philippopolis, Konstantinápoly, Szatmár, Radna, Beszterce, Kolozsvár, Fehérvár, Küküllővár, Focsani, Milkov, Ploesti, Gujuk, Bodony, Vracsa, Plevna, Timovo, Philippopolis, Konstantinápoly.
- Routes:** Batu (1240, XII. 6.), Kadan, Szubutaj, Bedzsák, Batu 1242-43 telén, Batu 1241. IV. 11., Batu 1242. június elején.

A MONGOLOK BETÖRÉSE EURÓPÁBA 1240–1241

volt fegyverzetére ennyit költeni, így a nehéz-fegyverzetű lovasok száma nem lehetett nagy.

Béla király 1241 elején, amikor tudomást szerzett Kijev elestéről és Halics előzónlásáról, hadba szólította a királyi sereget. *Tomaj Dénes nádor* vezetésével az Északkeleti-Kárpátoknál levő gyepű védelmére küldte a sereg kisebb részét, a többit pedig Székesfehérvár, Esztergom és Buda térségében vonta össze. Óbudára egybehívta a királyi tanácsot.

A tanács a tatár veszedelem elleni előkészületekről és a magyar–kun ellentétek elsimításáról tárgyalt, amikor megérkeztek Batu kán követei, akik felszólították Bélát, hogy hódoljon meg, és szolgáltatassa ki a kán Magyarországra menekült alattvalóit, a kunokat. A tatár követeket a király kíséretében levő urak a helyszínen megölték.

A főpapok és főurak a hadaikat még ekkor sem hívták össze, noha március 10-én Dénes nádor lovas futárja már segítséget kért, mert a tatárok lerombolták a gyepű védelmi berendezéseit. Negyednapra maga Dénes nádor érkezett meg véresen, és jelentette seregének pusztulását.

A tatárok három hadseregre oszolva nyomultak előre. *Batu főserege* Sejbán, Burundáj és Szubutáj Bagatur alvezérekkel Halicsból tört Magyarországra, szétzúzta Dénes nádor seregét, és megindult az ország belseje felé. A két másik mongol sereg Lengyelország, illetőleg a Havasalföld irányába vonult. Az *északi sereg* vezére Batu bátyja, Orda volt, a *déli seregé* Tuluj fia, Bedzsák. Az északi sereg február 13-án foglalta el Sandomir, majd március 24-én Krakkó városát, április 9-én pedig nagy csatában, súlyos veszteséget szenvedve győzte le II. Henrik (1238–1241) sziléziai herceg nagyrészt lengyelekből álló seregét. A déli sereg az Ojtoziszoroson át tört be Erdélybe. A szorost védő *Sóloom fia Pósa erdélyi vajda* seregével együtt elpusztult a harcban.

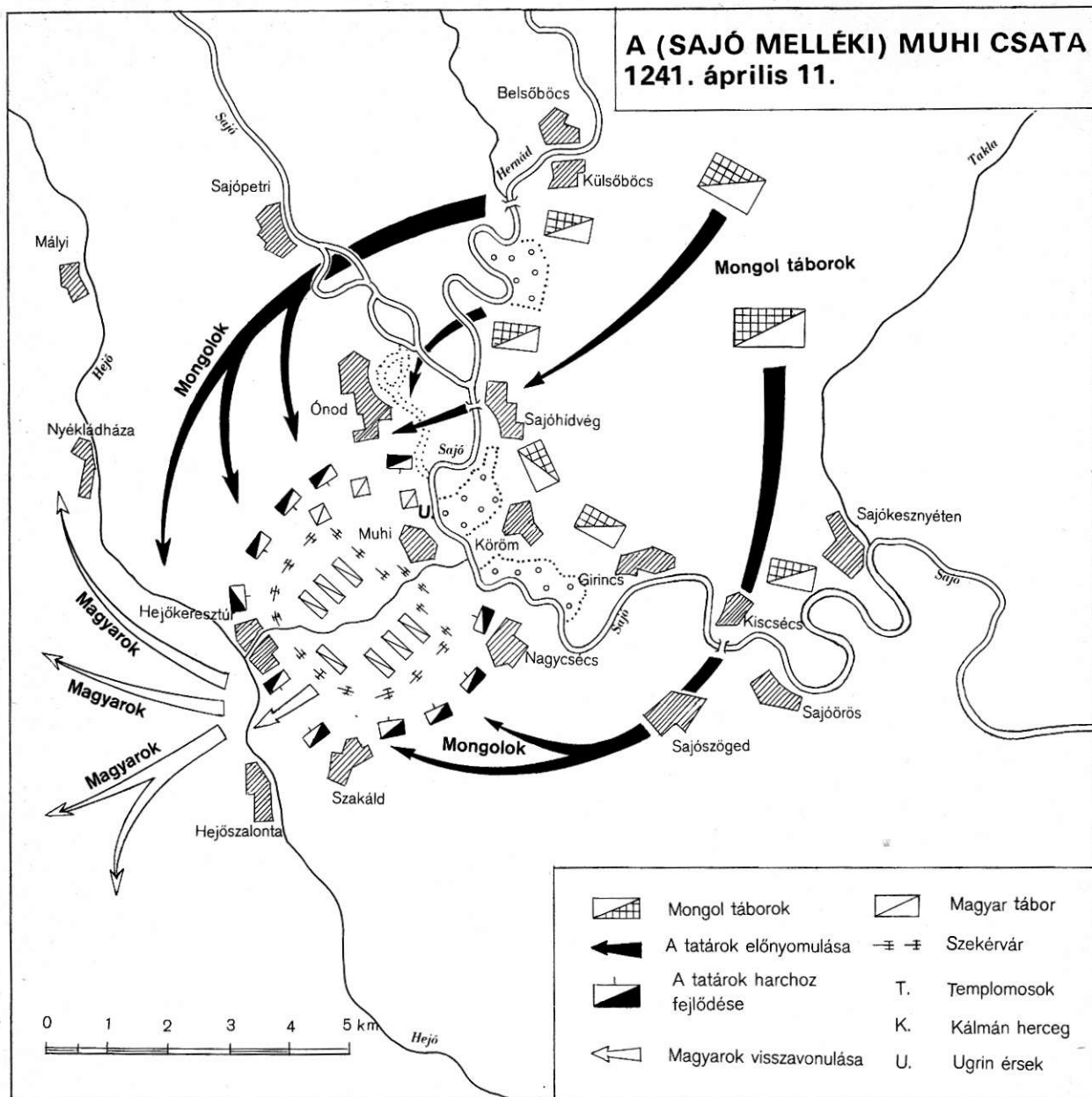
Ekkor kezdődött a főúri és főpapi csapatok összegyűjtése. A segítségül hívott Babenbergeri Frigyes (1230–1246) osztrák herceg is megérkezett, de csekély kíséretet hozott magával.

A tatár fősereg előhada március 15-én három nappal a Vereckei-szoroson való áttörés után már Jászberénynél járt, felderítőik Pest kapujáig portyáztak. Március 17-én feldúlták és felgyújtották Vácot. Béla, mivel serege még nem volt együtt, egyelőre megtiltotta, hogy harcba bocsátkozzanak a tatárokkal. A harcias kalocsai érsek, Csák Ugrin a király parancsát megszegve, csapatával a mongolokra rontott, de azok mocsaras területre csalták, ahonnan alig tudott megmenekülni. Frigyes herceg sem törődött

Béla parancsával: megfutamított egy kisebb mongol csapatot, s néhány tatárt meg is ölt. A herceg népszerűségét a kunok elleni izgatásra használta fel. A kunok ellen fellángoló gyűlöletet fokozta, hogy a harcban elfogott tatárok között kunok is akadtak, így sokan igazolva látták árulásukat. A felizgatott tömeg Kötöny kun fejedelmet és kíséretét megölte. Frigyes herceg visszament Bécsbe, a jelentős erőt képviselő kunok fejedelmük halálán felbőszülve a Duna–Tisza közét és a Szerémséget feldúlva, Barc fia Miklós és a csanádi püspök Pestre tartó csapatát szétverve, kivonultak az országból.

A kunokkal Béla könnyűlovasságának nagy részét elvesztette. Támadást sürgető elbizakodott hívei nyomására jelentős létszámú könnyűlovasság nélkül, több főúr és főpap bandériumának megérkezése előtt, elindult az ellenség felé. A tatár előhad vezére, Sejbán, a magyar sereg megindulásának hírére Eger városát elpusztítva csatlakozott Batu Sajótól keletre táborozó főseregéhez. Sejbán a magyar sereg létszámát nagyobbra becsülte, mint Batu seregét. A tatárok erejét alábecsülő magyar sereg április 8-án vagy 9-én ütött táborna a *Sajó jobb partján Ónod és Muhi környékén*. A táborna a magyarok szekerekkel védték. A Sajó egyetlen hidját nem rombolták le, csak őrséget állítottak mellé, mert azon szándékoztak átkelni, hogy a bal parton levő mongolokkal megütközzenek. Az igen szűk táborban a magyar sereg veszedelmesen összezúfolódozott. A sátrak olyan közel álltak egymáshoz, hogy a sátorkötelek sok helyütt összeértek. A tatárok felderítették ezt, és gázlókat is találtak a Sajón.

Április 10-én az ellenséges seregtől egy orosz fogoly átszökött a magyarokhoz, és elmondta, hogy az éjjel támadnak a tatárok. Béla a híd védelmére, az átkelés megakadályozására öcsét, Kálmán herceget küldte. Önként csatlakozott hozzá Ugrin érsek. Mikor *éjjel táján* a hídhoz érkeztek, már jelentős számú tatár volt a Sajó jobb partján. A magyarok azonnal rájuk rontottak, és közelharcban visszavetették őket a másik partra. Ezután megerősítették a híd őrségét, majd visszatértek a táborba. Csak ők és a templomos lovagok maradtak ébren. *Batu viszont késő éjjel támadásra indult*, hajítógépekkel támadta, és a Sajón átkelt jobbszárny-csapatával bekerítéssel fenyegette a hídőrséget. A magyarok harcolva vonultak vissza a tábor felé. A tatárok a birtokukba került hídon, valamint a Szubutáj által lejjebb szálfákból épített másikon egyre nagyobb erővel keltek át, elárasztották a Sajó jobb partján elterülő síkságot. A virrasztó Kálmán, Ugrin és a templomo-

sok a harcoló hídőrség segítségére siettek. Ekkor kellett volna a felriadt magyar seregnek felfejlődnie, de ezt megnehezítette a szűk tábor, így csak egy részük tudott csatlakozni a harcba indulókhoz.

Reggel hét óra tájban a tatár bal szárny már a magyar sereg hátába került. A templomos lovagok jó része elesett, Kálmán és Ugrin pedig a táborba szorult vissza. Nyolc órakor a tatárok már teljesen körülvették a magyarok seregét. A főerők összecsapása órákon, sőt némely forrás szerint egész napon át tartott. A kínai évkönyvek tanúsága szerint Batu akkora veszteségeket szenvedett, hogy már visszavonulásra gondolt, de Szubutáj biztatására új támadást

kezdezt. Végül a mongolok kerekedtek felül, az egyre súlyosabbá váló helyzetben a nehézfegyverzetű magyarok is kénytelenek voltak menekülni. Ekkor vesztette életét Ugrin érsek. A súlyosan sebesült Kálmán herceget sikerült kimenteni a harcból. Somogyban azonban belehalt sérüléseibe. Elesett Mátyás esztergomi érsek, Gergely győri, Jakab nyitrai, Rajnárd erdélyi püspök, Tomaj Dénes nádor, Serafil fia András országbíró, Rátót Domokos tárnokmester, Gutkeled Miklós horvát-szlavón bán.

Fő céljukat azonban nem érték el a tatárok: Béla királyt a kíséretében levő kiváló lovagok megvédték az üldözőktől. Név szerint ismerjük közülük Túrje Dénes fia Dénes lovászmestert,

Mohol fia Detrét, Pók Móric fia Móricot, Ákos Ernyét, Huntpázmán Ivánka fia Andrást és fi-vérét, Tamást. A király a Bükk hegység, a Rima és az Ipoly völgyén át Nyitra várába ment, ahol fegyveres kíséretet gyűjtött. Később Ausztrián át Szlavóniába vonult, a családját Dalmáciába küldte.

A muhi csata után három nappal ért Pest alá a tatár főereg. Batu *Pestet* gyorsan elfoglalta, de nem kísérelte meg az átkelést a Dunán. Észak felé fordult, és a sárosi, szepesi erdőkig hatolt. A sziléziai herceget legyőző északi tatár had behatolt *Észak-Magyarországra*.

A *Dunántúlon* fél évig nem volt tatár had, de télen, miután a Duna befagyott, átkeltek a jégen. Geregye Pál országbíró csapatai a Dráva felé vonultak vissza. A tatárok ostrom alá vették a dunántúli várakat. A sereg egyik része Kádán vezetésével a király után indult. Béla a királyság délnyugati részébe, *Dalmáciába*, Trau (Trogir) szigetére húzódott. Kádán a sziget megtámadására készült, amikor más parancsot kapott.

Batu *visszavonulást* rendelt el. Ennek okát több történész Ögödej nagykan halálával és a közelgő nagykanváltással magyarázza.

Azonban arra is gondolni kell, hogy a mongol sereg Kijev bevétele óta igen sok vért vesztett az orosz, magyar, lengyel seregek és a Bécs védelmére kényszerült Frigyes herceg elleni harcokban. Nem tudta megsemmisíteni a teljes magyar haderőt és elfoglalni a magyar várak jelentős részét sem. Csapatai erősen szétszóródtak Magyarország sűrűn lakott területein.

Magyarországon a tatárok uralmával a közrendűek is szembeszegültek. Oklevelekből tudunk olyan városi polgárról és falusi aranyművesről, aki vitézül harcolt a tatárok ellen. Ismerjük a pozsonyi, nyitrai, vágújhelyi polgárok bátor helytállását. Trencsén és Nyitra megyében szláv várjobbágyok és várnépek tüntették ki magukat. A harcosok és a nép együttes ellenállása megnehezítette a mongolok helyzetét.

Sok mongol erőt kötöttek le a fallal kerített városok, monostorok és a kővárak. A pápához írt 1242. február 2-i levélből tudjuk, hogy Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Pannonhalma, Moson, Sopron, Vasvár, Újhely, Zala, Léka, Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek és Abaújhely ekkor magyar kézen volt. Különösen Esztergom vára állt helyt keményen: Simon ispán számszerű adataival két hónapon át a tatárok minden támadását visszaverte. Zichy Ladomér véleménye szerint 160 vár, város és kolostor nem került a támadók kezére. Ezek nagy részét ostromolták ugyan, sok embert vesztettek, de a céljukat nem érték el.

Batu *Esztergomnál* vonta össze Ausztriában és Pannonhalma alatt harcoló csapatait, a többi seregekhez futárok vitték a visszavonulási parancsot. A *főereg* Buda, Tolna, Baranya, Szécsény irányában hagyta el az ország területét. A Havasalföldön és bolgár területen csatlakoztak hozzájuk a többiek.

Bármilyen volt is a mongolok visszavonulásának az oka, Magyarország megszabadult tőlük. A krónikák a muhi csatában részt vevő tatárok létszámát több százezerre teszik, de ez nem érdemel hitelt. Egyetlen konkrét adat: Batu előhadának vezére, Sejbán, a magyar sereget nagyobbra gondolta, mint Batué. Kérdés, hogy becslése helyes volt-e, mert a magyarok sok szállítószerkezettel vonultak a hadba, s így a létszámuk nagyobbra tűnhetett a valóságnál. Az Európa ellen induló három mongol sereg kilenc töményből, vagyis 90 000 harcosból állt. Ha valóban ennyi indult is, a létszám a megelőző harcokban jelentősen csökkenhetett, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a megmaradt erők legalább egyharmada a muhi csatában harcoló főereghez tartozott.

A magyar királyság teljes fegyveres erejének létszámát a XII. század végén, a XIII. század elején 50 000 főre becsültük. Ennél sokkal több 1241-ben sem lehetett. Tudjuk, hogy Muhinál nem volt jelen az ország egész fegyveres ereje. A tatár sereg már március elején áttört a magyar határon, és nagy területeket elfoglalt, az ottani harcosokra ezért nem lehetett számítani. 12–15 vármegye, az egri püspök és számos főúr csapatai így nem vettek részt a muhi csatában. A király táborába tartó néhány egységet – mint említettük – a kunok semmisítették meg. Dénes nádor harcosai a Vereckei-szorosnál elvéreztek, Pósa erdélyi vajda serege is megsemmisült. Nem volt ott Muhinál a váradi püspök és több főúr sem. Mint tudjuk, a dunántúli várakban is voltak fegyveresek, és Geregye Pál országbíró mezei hadserege sem állhatott kizárólag a muhi csatából visszatért harcosokból. Béla király serege tehát semmi esetre sem lehetett 65 000 fős, amint Pauler Gyula óta a magyar történetírók többsége vélte, mintegy 20–25 000 fő lehetett a létszáma. A mongoloké valamivel több.

A tatároktól elszenvedett súlyos vereség egyik lényeges oka az volt, hogy a mongol vezérek kiváló katonai vezetőknél bizonyultak, akik tökéletesen kézben tartották jól kiképzett, fegyelmezett hadseregüket, míg a magyar vezetők nem álltak a hivatásuk magaslatán, a sereg fegyelme is gyenge volt, mint a feudális seregeké általában. IV. Béla az egész haderő összegyűlése előtt kénytelen volt a mongolok ellen

indulni, mert nem tudta akaratát rákényszeríteni az indulást sürgető alvezéreire. Nem tudjuk, kinek a hibájából volt Muhinál a magyarok táborra olyan szűk, hogy abban a sereg harcrendbe fejlődése csaknem lehetetlenné vált. Bárki intézte így, végső soron a főparancsnok, Béla hibájának tekinthető, és az is, hogy a magyar haderő egyes részei minden tervszerűség nélkül állították fel a sátraikat. Szinte döntő hibának bizonyult az, hogy az első mongol támadás visszaverése után a magyar sereg zöme aludni tért. Az éjjel támadásra induló tatárokkal csak a ma-

gyar sereg egy része tudott szembeszállni, így átkarolási és bekerítési akciójuk sikerrel járt.

Az 1241 után kiváló államszervező és politikussá váló IV. Béla a mongol támadás idején gyenge hadvezérnek bizonyult. A magyar sereg többi vezetője, Kálmán herceg és Ugrin kalocsai érsek, a templomos lovagok mestere és a kíséretükben levő lovagok a közelharcban jártas, heves vérmérsékletű, kiváló fizikai adottságú félelmetes katonák voltak, de ez kevésnek bizonyult a tatár vezérek nagyobb katonai tudásával szemben.

2. Magyarország hadszervezete és hadügye a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig

A XIII. század a magyar társadalom nagy átalakulásának kora. A harcosok és a termelők különválása fokozódott, lényeges eltolódások mentek végbe az uralkodó osztályon belül: a király központi hatalma meggyengült, a nagybirtokosoké megerősödött. A királyi várispánságok területe a XII. század végén még a magán nagybirtokok területének többszörösére rúgott, de az utóbbin gyorsabban terjedt a földművelés, s így e birtokok kisebb területük ellenére többet termeltek, mint az elavultabb módon gazdálkodó királyi birtokok. A XIII. században a korábban szórta elhelyezkedő magánbirtokokból összefüggő birtoktestek alakultak ki (például egy-egy püspöki nagybirtok területe elérte a 300 000 kataszteri holdat), és a bíráskodás, adószedés jogát is megszerezték a tulajdonosok. A magánbirtokokon a szolga és a szabad állapotú népelemekből kialakult az egységes jobbágyparasztság.

Magyarország politikája ebben az időszakban aktív, hódító jellegű. Királyaink a feudális nagybirtokosokat nehézfégyverzetű lovasok kiállítására kötelezték. Ennek fejében egyre nagyobb birtokokat adományoztak nekik. 1193-ban egy teljes vármegye – Modrus megye – is magánkézbe került. A várispánságok csapatainak szerepe a XIII. század derekán, néhol még a század második felében is jelentős, hatékonyságuk azonban csökkent, a magánhadseregeké pedig növekedett.

A *magánhadseregek* a feudális nagyurak familiárisaiból, szervienteiből, a birtokukon élő népek előkelőbbjeiből, fégyverforgatóiból kerültek ki. A familiárisok csak az uruknak engedel-

meskedtek. Kötelesek részt venni az ország védelmében, de a másik úr vagy akár a király elleni harcban is. A nagybirtokos és familiárisai közötti viszony a nyugat-európai hűbéri viszonyhoz hasonló. A familiáris többnyire szabad állapotú fégyveres, de később nemesek is beléptek egy-egy nagyúr familiájába, anélkül, hogy nemesi kiváltságukat elvesztették volna. A magánfamiliák katonasága, a nagyurak „fégyveres familiái” (*armata familia*), a XIII. század második felében már az ország fégyveres erejének többségét tette ki. IV. Béla király a tatárjárás tanulságai alapján belátta, hogy eredeti célját – a III. Bélához hasonló erős központi hatalmat – nem tudja megvalósítani: a nehézfégyverzetű lovasság létszámát és a kövérek számát csak a feudális nagybirtokosokra támaszkodva emelheti. Ezért a híveit minél erősebb és jobban fégyverzett magánhadseregek tartására, kövérek építésére ösztönözte.

Számos oklevelet ismerünk, amelyekben a király a nehézfégyverzetben vívott hőstettekért adományozott birtokot feudális úrnak. Ilyen sorokat olvashatunk az oklevelekben: Ákos nembeli Máté fia Detrik comes lándzsáját rázva, mindenki mást megelőzve tört az ellenség sora-ira, Jubislaus fia Bagomér comes hasonlóképpen; Ákos nembeli Ernye egy kiváló német lovagot győzött le lándzsájával, a levágott fejét elküldte a királynak; Lőrinc udvarbíró és mosoni ispán egy orosz urat vetett le lándzsájával a lováról; Iván fia András lándzsájával leterítette az ellenséges sereg zászlótartóját, és elfogta a sereg vezérét, egy másik ütközetben serege élén harcolva, három ellenséges lovagot terített le a király

szeme láttára; Ponith comes mindenkit megelőzve, „ordító oroszán módjára” rontott az ellenségre, lándzsával és karddal „ezer halált osztva” harcolt; Pécz nembeli Benedek lándzsájával először megsebesített egy zászlós lovat, azután előreszegezett fegyverével az ellenség soraira törve megölt egy másikat, az olmützi püspök hadnagyát pedig legyőzte. A király nemcsak személyes vitézi tetteik miatt dicsérte meg az adományban részesülőket, hanem leírta azt is az oklevelekben, hogy lovagi fegyverzetben (armis militaribus), fegyveres familiájukkal jelentek meg a hívására: például Simon fia György „sok rokonával, barátjával és társával” együtt érkezett a seregéhez.

IV. Béla igyekezett a saját hadseregét is átstrukturálni. Azok a szabad harcosok, akik nem kerültek valamelyik nagybirtokos familiájába, szabadságukat az ő segítségével őrizhették meg. A „házába” (in domum suam), vagyis familiárisaivá, szervienseivé fogadta őket. A király így pótolta hadseregének a vármegye bomlása miatt elveszett elemeit. A királyi szerviensek tehát a magánföldesúri hatalom alá nem került szabad milesek és más közsabadok utódai, akik közül többen már korábban is szabad kisbirtokosok voltak. IV. Béla felemelt és szabad birtokossá tett alsóbb társadalmi rétegekből származó harcos elemeket is, hogy bővítse a lehetőleg nehézfegyverzetben hadba vonuló katonáinak számát. A királyi szerviensek már élesen elváltak a nem harcos népelemektől, birtokos uraknak számítottak. A köznemesség főként a királyi szerviensekből és a várjobbágyok szervienseivel azonos szintre emelkedő elemeiből alakult ki a XIII. század második felére. A királyi szerviensek, azaz a királyi familia harcos tagjának, személyesen kellett hadba vonulnia. A király korszerűen felfegyverzett, megbízható haderőt akart teremteni a segítségükkel, de ez csak részben sikerült, mert a szerviensek – akiknek a jogait az 1222-es Aranybulla biztosította, és akiknek a nemességgel való azonosságát az 1267-es királyi dekrétum kimondta – kiváltságaik elnyerése után igyekeztek csökkenteni hadi kötelezettségüket. Jelentős szerepük volt viszont abban, hogy az ország egysége a nagyúri hatalom, a feudális anarchia csúcspontján sem bomlott fel.

A várjobbágyok részben a király segítségével szabadultak meg a megyei kötelektől, a későbbi évtizedekben pedig a felbomló várispánságokból kiválva a nemesekkel egyenjogúakká váltak. A királyi megyék lassanként megszűntek, s a megyék a királyi szerviensek, a köznemesség autonóm szervezeteivé váltak. Mivel a vármeg-

gyék legfőbb tisztviselője továbbra is a király által kinevezett ispán maradt, a királyi szerviensek maguk közül bírákat, „szolgabírákat” (iudices servientium) választottak. A szolgabírák vezetésével szervezték meg önkormányzatukat. A királyi várak közvetlen környéke pedig a várispánságoknál jóval kisebb területű várnagyságokká, várbirtokokká alakult át. A várföldek nagy része a király számára elveszett.

Az ország peremterületein éltek a *partikuláris nemesek*, akiknek az „országos” nemeseknek nevezett köznemeseknél kevesebb joguk volt, de nem terhelte őket annyi kötelezettség sem. Partikuláris nemeseknek számítottak a szepesi lándzsások, a túróci és liptói jobbágyfiúk – a „vendégek” (hospites) és a szegény szabadok utódai –, a trencsényi praedialisok, a horvát-szlavón praedialisok. A szepesi lándzsások ősei azok a határőrök lehettek, akik a gömöri és tornai ispánság területéről nyomultak észak felé. Fejenként tartoztak hadba vonulni. A tatárjárás ugyan megritkította soraikat, 1243-ban IV. Béla mégis arra kötelezte őket, hogy négyenként egy „illően felfegyverzett” harcost – amint az a későbbi nevükből kiderül: lándzsást – állítsanak ki. Vagyonuk kisebb volt, mint a köznemeseké: egy család két ekealja (kb. 240 hold) földön gazdálkodott. A túróci jobbágyfiúk II. András korától kezdve települtek be a Túróci-fennsíkra. Eleinte fejenként katonáskodtak, 1255-ben IV. Béla hat jobbágyfiú köteletségévé tette egy páncélos vitéz kiállítását. Túrócból 6–7 nehézfegyverzetű vitézt küldtek a király seregébe, a jobbágyfiúknak összesen 40 harcost kellett hadba küldeniük. A horvát-szlavón praedialisok a várjobbágyok soraiból emelkedtek ki, belőlük alakult a horvát vagy szlavón nemesség, a magyar nemesekénél szintén kevesebb kötelezettséggel és joggal.

A nem teljes jogú nemes a későbbiekben vagy felemelkedett az országos nemesség soraiba, vagy a nagybirtokosok nem nemes familiárisává, praedialisává lett.

IV. Béla újjászervezte, saját rendelkezése alatt álló *udvari hadserege* – „familiája” – különböző elemekből állt. Az alsó familiájába a magánúri (proprius) hatalma alatt álló népek tartoztak, a felsőbe az egyháznagyok és a világi tisztségviselők. Az alsó familiából fel lehetett emelkedni a felsőbe.

Udvari harcosok lehettek a király magánszerviensei, az elszegényedett nemesek, a királyi szolgálatba szegődött közsabadok, a hospesek, akiket a királyi udvar élelmezett és látott el, így lényegében a járandóságukat természetben kapó zsoldosok; a királyi és királynéi fegyvernő-

kök (exercitulis), akik a várjobbágyoknál alacsonyabb helyzetűek lehettek, feltehetőleg a királyi és királynéi udvarhelyek fegyveres népéhez tartoztak, valamint a nemes ifjak (*iuvēnis*), valószínűleg a nemes családok nem elsőszülött fiai, akik a családi vagyonból kizárva, hadakozásból éltek, amíg meg nem házasodtak.

A királyi haderő rendkívül fontos elemeinek számítottak a segédnépek katonai kontingensei. A XI–XII. században jelentős szerepet játszó besenyő, káliz és székely hadakozók létszáma csökkent a tatárok ellen vívott harcban, és IV. Béla hadügyi reformja miatt is, mert a király kevesebb, de nehezebb fegyverzetű harcost követelt tőlük. A besenyők és kálizok a tatárjárás után már nem nyerték vissza korábbi fontosságukat.

A székelyek zöme zárt települési területen lakott, megtartotta nemzetségi szervezetét és könnyűlovassági taktikáját. A tatárok ellen kb. 4000 harcost állítottak ki, részt vettek az 1260-as, 1271-es, 1291-es cseh és osztrák hadjáratokban; 1280-ban és 1289-ben a kunok, 1285-ben a tatárok elleni harcokban.

A tatárjárás után Béla újra behívta az országba a *kunokat*, akik igen jelentős erőt tudtak kiállítani. A hét nemzetségből, vagy legalábbis a nemzetségek nagyobb részéből álló keleti török nyelvű nomádokat nem az ország peremvidékére, hanem az ország közepére, az Alföldre telepítette. A kunok jelentős mértékben emelték a király katonai erejét. IV. Béla hadserege így a tatár pusztítás után nem gyengébb, hanem erősebb lett.

A kun társadalom szerkezetét, mely sok tekintetben a honfoglaló magyarokéhoz volt hasonló, az 1279-es „kun privilégiumból” ismerhetjük meg. A kunokat IV. Béla lakatlan birtokaira és más néptelen vidékekre telepítette, de a kapott szállásterületek között lakott királyi és magánbirtokok, mezővárosok voltak. Ez ismét összeütközésekhez vezetett, és korlátozta a nomád állattenyésztés termelékenységét is. A kunok gyakran részt vettek a magyar királyok háborúiban (1246, 1250, 1252, 1253, 1260, 1270, 1271, 1273, 1276, 1278), Ausztriából, Morvaországból, Karintiából, Stájerországból sok ezer hadifoglyot hoztak szállásterületeikre, és földművelő szolgálkává tették őket. IV. Béla fia, István, kun nőt vett feleségül. A kun nemzetségek és kíséretük (a nyögérek) nagy része a magyar király kíséretébe került. 1279-ben a hét kun nemzetséget egy törzsfő vezette, de más népek előtt két előkelő képviselte őket. A nemzetség élén a nemzetségfő (bej, bij) állt. A többség közepes vagyonú, szabad harcosból állt, de

az állatállományukat veszítették szolgáskorba kerülhettek.

1280-ban a nomád életmódjukat a Körösök és az Al-Duna között megőrizni nem tudó kunok el akarták hagyni az ország területét, de a magyarok visszatérésre kényszerítették őket. Erre a kunok behívták segítségül a tatár uralom alatt élő testvéreiket. Az Oldamur vezette kun seregek, az itt lakók egy részével együtt, dúlni kezdtek a Tiszántúlt, de a magyar–székely had 1282-ben, a hód-tavi ütközetben szétverte seregüket. A kunok ezután kiűrtették a Körösök és a Maros közét, és fokozatosan elszegényedtek, mert zsákmányszerző hadjáratok egyelőre nem voltak. Némileg segített rajtuk az 1290-es és 1298-as országgyűlés határozata, amely a nemesekkel együtt nekik is biztosította, hogy külső háborúkban csak zsold ellenében kötelesek szolgálni.

A magyar királyok seregeiben ekkor olyan erős lett a segédnépi, elsősorban a kun elem, hogy a nyugati krónikások arról írtak, hogy Magyarország újra „barbár, félpogány” országgá változott.

A kunok által kiállítható fegyveresek számát nehéz megállapítani. A székelyek létszámát a tatárjárás idején 4000 főre tettük, az övéké több, talán nem járunk távol a valóságtól, ha a kun (s a hozzájuk csatlakozott iráni nyelvű jász) harcosok létszámát még a hód-tavi ütközet után kb. 10 000 főre becsüljük.

IV. Béla háborúiban jelentős szerepet játszottak, az említett *szlavón és horvát nemesek* és az ország déli határvidékén megszervezett *bánóságok* (Bosznia, Ozora, Só, Macsó, Barancs, Kucsó) délszláv fegyveresei, valamint az Erdély déli részén feltűnő románok harcosai is.

A keresztény egyház eleinte szigorúan tiltotta a papság hadakozását, de a harcias, lovagi szellemű feudális társadalom szükségleteinek hatására az ideológia változott. E változást a harcosszentek (Szent György, Szent Mihály, Szent Márton) kultuszának terjedése jelzi. A XI–XII. században Európa-szerte egyre több személyesen is harcoló, lovagi életmódot folytató főpappal találkozunk. Szent István bencés szerzetesekből lett püspökei hamarosan hadakozó lovagpüspököknek adnak helyt. Az 1099-es przemysli csatában két magyar püspök esett el. Csák Ugrin, a muhi csata egyik hőse kalocsai érsek volt, a csatában sok más főpap is küzdött az országra tört ellenség ellen.

Az egyháznagyok hadakozóvá válását elősegítette az is, hogy nagybirtokosok voltak, így katonaillesztési kötelezettségek terhelték őket. Nagyúri tekintélyüket, befolyásukat növelte, ha

maguk vezették csapataikat a király seregébe, és személyesen is részt vettek a király háborúiban.

Az egyházi birtokon kialakult hadakozó réteg helyzete – akiket eleinte lovas jobbágyoknak, hadakozóknak, harcosoknak, nemes jobbágyoknak neveztek – a partikuláris nemességhez vált hasonlóvá. Királyi szerviensek is léptek közéjük, ami növelte tekintélyüket. Egyházi harcos jobbágyokkal elsősorban az esztergomi és kalocsai érsek, az egri, győri, váradi, nyitrai, pécsi, veszprémi, zágrábi püspökök, valamint a győri, pécsi, veszprémi székeskáptalan meg a székesfehérvári társaskáptalan birtokain találkozzunk. Előfordulnak a bencés, cisztercita, premontrai és más kolostorok birtokain is.

A század elején a király tehet valakit egyházi harcos jobbágygyá. Előfordul, hogy név szerint íratja össze az egyes egyházak harcosait, vagy csökkenti a hadba vonulni kötelesek számát, hogy korszerűbb fegyverzetben teljesíthessék a hadiszolgálatot. 1250 után sokszor az egyházi nagybirtokos emel harcosai közé más állapotú személyeket. Az egyházi harcos jobbágyokat ezután már egyházi vagy praedialis nemeseknek nevezik, de nem emelkednek az országos nemesség sorai közé. Talán azért nem, mert hazánkban az egyházi nagybirtok katonai súlya mindig elmaradt a királyi familiáé vagy a világi nagybirtoké mögött. A Templomos és a Johannita Lovagrend szerepe a XIII. században nem csökkent. A tatárjárás idején kiválóan helytálltak. A király seregét a továbbiakban is jól felszerelt és fegyelmezett lovagi kontingensekkel erősítették. IV. Béla a szőrényi bánág védelmét a johannitákra bízta, de a feladatot – nem tudni miért – nem látták el. A XIII. század magyar hadszervezetében fontosabb szerephez jutott az egyház, mint az előbbi időszakban.

Magyarországon a *városi polgárság* a XIII. században kezdett a városi kiváltságok szerint jogilag elkülönülni a társadalom más rétegeitől. Európa egyes részein, elsősorban Itáliában és Flandriában, a városok rendkívül jelentős gazdasági erőt képviseltek. Katonai erejük olyan nagy volt, hogy a német-római császárral vagy a francia királlyal is szembe tudtak szállni. A magyar városok gazdasági jelentősége és hadi ereje ennél sokkal kisebb. A városi kiváltságlevelek szerint a városi polgároknak nem kellett fejenként harcolniuk: Pest városa 1244-ben 10 nehézfegyverzetű lovast, Nyitra 1268-ban 12 lovast küldött a király seregébe, a szepesi szász városok összesen 50 lándzsást állítottak ki. A többi várost is nehézfegyverzetű harcosok kiállítására kötelezték a királyok, így szerepük az ország hadszervezetében fontosnak tekinthető.

A király seregében alkalmilag hadakozó, egyébként termelőmunkát végző népelemek is akadtak, akik csak súlyos helyzetben kaptak fegyvert. A király és királyné udvarhelyein élő tárnokok, erdőispánsági erdőővők, különböző szolgáló népelemek a királyi szerviensek, a nemesség soraiba kerülhettek, ha a királyi seregben harcoltak.

A hadakozók rétege ebben az időszakban sem zárt, a felemelkedés legbiztosabb módja az, hogy a közrendű lovagi fegyverzetet látja el magát, mint 1252-ben két pohárnok: Budul és Damján.

A magyar királyok seregében tehát a nagyurakon és a köznemeseken kívül az ország különböző peremvidékeiről származó partikuláris nemesek, az egyházak harcos jobbágyai (praedialisai), a melléktartományok harcosai, a kun, jász, székely, besenyő, káliz fegyveresek, a templomos és johannita lovagok, a királyi udvar nemes ifjai, a királyi és királynéi fegyvernökök, a feudális nagyurak magánszerviensei, városok által kiállított kontingensek és a nem rendszeresen fegyvert fogó közrendűek harcoltak, így a sereg tarka képet mutatott.

A XIII. században megváltozott a magyar hadseregben a könnyű, a nehéz és az átmeneti típusú lovasság számaránya és jelentősége. A seregek legdöntőbb elemévé a páncélos, lovagi fegyverzetű lovasság vált, IV. Béla reformja következtében a létszáma tovább növekedett. Az átmeneti típusú lovasság a fejlődő nehézlovasság és a könnyűlovasság mellett háttérbe szorult, a megyerendszer bomlása miatt a létszáma is csökkent. A kun betelepülés következtében fokozódott a könnyűlovás pásztorkatonák fontossága és létszáma. Jelentős hatást gyakoroltak a magyar hadviselésre. Lovasnomád taktikájuk hatékonyságát felismerték a magyar seregek vezetői: 1285-ben például Henrik fia (Kőszegi) Iván serege a közelharcot kerülve, csupán nyilazással győzött le egy sváb, osztrák és stájer lovagokból álló hadat.

A nehézfegyverzetű lovas, a lovas ebben a korban hosszúkás láncszemekből álló vértet (páncélinget) viselt, a vállán, az alsókarján, a könyökénél megjelentek a lemezpáncél elemei. A vértetet a napsütés ellen védő vászon – fegyvering – takarta. Láncszemes vértet borította a lábszárat is, a kezét pedig a vértethez hasonló anyagból készült kesztyű. A sarkantyújuk rendszerint nagyméretű és tuskés volt. A lovas a fején az arcát is eltakaró, lapos tetejű, nem mozgatható arcrészű, légzőnyílásokkal tagolt, meglehetősen idomtalan, súlyos sisakot viselt sisakdísszel, bár gyakran előfordult az arcot

szabadon hagyó kúpos sisak is. Védőfelszereléséhez közepes méretű, háromszög alakú pajzs tartozott. A pajzsból és a sisakdíszből alakult ki az eltakart arcú harcos felismerését szolgáló címer. A kor lovagjának fő fegyvere a hosszú, kis zászlóval ellátott lándzsa, valamint a XI–XII. századinál hosszabb és nehezebb, kétélű, egyenes kard. E fegyvereket rövid tör egészítette ki, esetleg a lovag egyéni közelharci módszereihez, fizikumához jobban illő bárd vagy buzogány.

A kun lovasok fegyverzetét, felszerelését a XIII–XIV. századi templomok freskóiról és a kéziratokat díszítő miniatűrűkből ismerjük. Íjuk tömör, csontvéges; tegezük a honfoglaló magyarokénak javított változata. Íjtartójuk lapos, az íj felajzott állapotban volt elhelyezve benne. Az előkelők közelharci fegyverként a szablyát, a többiek a kopját és baltát használták. A kun előkelők bokáig érő, oldalt záródó selyem- vagy prémkaftánt viseltek, igyekeztek nehéz védőfelszerelésre szert tenni, vassisakot, sodronypáncélt használtak. Olyan kun sirt is ismerünk, amelyben az előkelő harcos mellett, szablya helyett, jókora kétélű kard feküdt.

A nehézfegyverzetű harcosok nagy és erős lovakon ültek. Ezek azonban semmi esetre sem lehettek a ma ismert hidegvérű lovakhoz hasonlóak, inkább egy mai nagy nőniuszhoz hasonló lóra gondoljunk. Ennél nehezebb lovaik csak egyeseknek lehettek: Preussel Henrik, az első budavári főbíró, 1265-ben akkora hadilovon ült, mint egy „boroshordó”, nagyobb lovat, a bécsi krónikás dicsérő szavai szerint a Rajna vidékén sem lehetett volna találni. A könnyebb fegyverzetű harcosok lovai persze kisebbek. A kunokéi kis termetű, nem tetszetős, de igen szívós állatok lehettek.

A XIII. században már ismerték hazánkban a kor legmodernebb fegyverét, a bármilyen íjnál nagyobb átütőerejű *számszeríjat*. Ennek az erős íjnak a vastag húrját lábbal vagy külön szerkezettel kellett megfeszíteni, nyila a páncélt is átütötte. Simon ispán Esztergomot védő aragón vitézei főként számszeríjaik segítségével verték vissza a tatár ostromlókat.

A különböző fegyverzetű és harcéljárású lovasok harci tevékenységének összehangolása korszakunk háborúiban is nehéznek bizonyult, de a kor hadvezérei sikeresen megoldották, amint az 1278-as dürnkruti ütközet mutatja. A kunok a lovasnomád harcmódnak megfelelően harcoltak, valószínűleg ez az oka annak, hogy a korszakban az egyoldalú lovagi taktika okozta kudarcokkal nem találkozunk.

IV. Béla hadügyi reformja fontos elemének tekinthető a *kővárépítés*. A király elsősorban az

olyan kővárak emelésére törekedett, melyek a környék népességét meg tudják védeni.

A kornak megfelelően átalakíttatta Pozsony és Szepes régi ispánsági várát, valószínűleg Abaújvár, Baranyavár, Borsod, Hont erősségeit is. Egyes ispánsági várak annyira elpusztultak, hogy újat emeltetett a helyükbe, például Borsóvára helyett Bereg várát. Új ispánsági várak épültek azokban az erdőispánságokban, ahol erősítés nélküli kúriák álltak: például a pataki és tornai erdőispánságokban a kúriák helyett Patak és Szádvár vára.

A főurak is építtettek kővárakat: Adorján és Súlyomkő Geregye Pál országbíróé, Pölöske és Purbach kővára Hahót Arnoldé volt. A főpapok közül csak a zágrábi püspök és a pannonhalmi apát készíttetett kővárat, más egyháznagyok székhelye ekkor még megerősített város. 1270-ig a várak többsége a határszélen, elsősorban nyugaton épült. 1242-ben a nyugati határon levő várakkal még IV. Béla rendelkezett, de később nagy részüket elajándékozni kényszerült. 1270 után sok vár épült a Vértes, a Bakony és Észak-Magyarország erdős vidékein is.

A XIII. század utolsó harmadában a várak nagy része a főurak kezére került: 1270-ben az ismert 68 várból 23 a királyé, 1300-ban 166 várból csak 30. Fügedi Erik kutatásai szerint a tatárjárás és 1300 között Magyarországon 162 kővár épült.

Kővárak építése 1242-től 1300-ig

Időszak	Új kővár	Ebből a király által építtetett
1242–1250	16	14
1251–1260	5	5
1261–1270	29	27
1271–1280	32	30
1281–1290	44	37
1291–1300	36	32

Természetesen az újonnan épült várak száma ennél nagyobb is lehetett, de ennyiről van okleveles adatunk.

Az 1230 előtt épült magyar kővárak kis méretűek, rendszerint ötszög alakú fal veszi körül a területüket, tornyuk nincs – ilyenek lehettek a magánvárak. 1250 után a legtöbb kővárnak már ötszögletes (Dévény, Trencsén, Kőszeg) vagy henger alakú tornya van a sánccal körülvett falakon belül (Szepes, Bajmóc). Csak 1260 után válik általánossá a fal és torony szerves összekapcsolása: a torony a kerítőfal valamelyik pontjára kerül. Nagyméretű lakótornyok is épültek: legismertebb a ma Salamon-torony

néven ismert visegrádi lakótorony, de a kutatók egy része szerint végleges formájában ez csak a XIV. században készült el.

IV. Béla szándékai ellenére a magyarok új magánvárainak kis része épült stratégiai szempontokon, a legtöbb csak a tulajdonos menetszára, az uradalom parasztnépét ellenséges támadás esetén sem bírták befogadni.

A haderőt a királyi és a feudális nagyurak váraiban levő raktárakból látták el *élelmiszerrel*.

A fegyvereket e korszakban már elsősorban a magyar városok iparosai készítik, de mégis fokozódik a fegyverbehozatal, mert az előkelők az itthon készülőnél jobb és díszesebb külföldi fegyvereket, védőfelszereléseket viselnek.

Magyarország haderejének létszámát e korban még nehezebb felbecsülni, mint az előzőben. Korábban még voltak királyi vármegyék, melyek kontingenseiből a becslés kiindulhatott, de a XIII. század második felére a vármegyék nagyrészt felbomlottak, a várnépek és a szegényebb várjobbágyság jobbágyparaszttá, a gazdagabbak királyi vagy magánszervizeié váltak, így a magánhadseregeket erősítették. Györffy György számításai szerint a XII. szá-

zad végén 1,8–2,2 millió lakosú Magyarország csak 1330 táján érte el a kétmilliót. A magyar fegyveres erő létszáma így valamivel kevesebb lehetett e korban, mint a tatárjárás előtt. Nemcsak a pusztulás miatt, hanem azért is, mert a királyok inkább kisebb létszámú, de nehézfegyverzetű haderőt akartak. Így sok olyan személy, aki korábban harcos volt, most kiszorult a fegyveresek közül. Ha a fegyveres erő maximális létszámát a XIII. század elején 50 000 főre becsültük, nem járunk messze az igazságtól, ha a XIII. század második felében 40 000-nek gondoljuk. Ebből 20 000 lehetett a magánhadseregek létszáma, 10 000 a kunoké s ugyancsak 10 000 a haderő többi részei: a király udvari katonaságáé, az önállóan – a „király zászlaja alatt” – harcoló köznemeseké, a királyi várak megmaradt harcosaié, a székelyeké, a besenyőké, a templomos és johannita lovagrend csapataié stb. Ha e számok csupán becslésen alapulnak is, kétségtelen, hogy a magyar királyság a XIII. század második felében figyelemre méltó erejű haderővel rendelkezett, így az ország katonai-politikai súlyával minden környező hatalomnak számolnia kellett.

3. Magyarország háborúi a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig

A tatárjárás után a feldúlt országot IV. Béla rendkívüli eréllyel, nagy szervezőkészséggel állította helyre. Az erről szóló források, Rogerius és Spalatói Tamás krónikái szerint a tatárok szinte elpusztították az országot, de ennek ellentmond az, hogy Béla közvetlenül a tatárjárás után aktív külpolitikát folytatott, és az is, hogy a várak jelentős része nem került a hódítók kezébe.

Az ország fegyveres ereje csak részben semmisült meg: megmaradhatott Geregye Pál országbíró serege, és a tatárok által el nem foglalt várak fegyveresei is jelentős erőt képviseltek. Ezenkívül a király rendelkezésére álltak az újra behívott kunok is.

A hatalmas erejű Mongol Birodalom támadásától Béla még hosszú ideig tartott. Ögödej halálától (1242) kezdve azonban Mangu nagykánná választásáig (1251) a birodalmat belső harcok gyengítették. 1260-ban Kubláj (1260–1294) Kína felé fordította a mongol seregeket, birodalma nyugati részét felosztotta a rokonai

közt. A széttagolt rész már nem volt képes jelentős nyugati hódításokra.

Haliciban Béla a tatároknak sokáig ellenálló, de már meghódolni kényszerült Dániel fejedelemmel szemben a magyar udvarba menekült Rasztyiszlávot, a vejét támogatta. Igyekezett trónra juttatni, de az 1245-ös és 1249-es *halicsi hadjárataiban* nem érte el a célját, sőt az utóbbiban érzékeny vereséget szenvedett. Nem erőltette tovább Rasztyiszláv trónra juttatását, hanem Boszniával kárpótolta. Dániellel békét kötött, amelyet gyermekeik összeházasításával pecsételtek meg. A tetterős Rasztyiszláv megszerezte a kucsói, macsói, sói és ozorai bántságokat, jelentős erősséggé építette ki Nándorfehérvárt, egy időre Bulgária cárja is lett. Béla másik gyermeke lengyel házasságot kötött, így Magyarország értékes szövetségesekeket szerzett, akik idejekorán hírt tudtak adni a tatárok mozgólódásairól, és a hadjáratokban is részt vettek segédcsapataikkal. A jelentős erőt képviselő kunok hűségét fia, István kun házasságával biztosította.

Béla a velencei flotta támadásai miatt feladni kényszerült Dalmáciában Zára (Zadar) városát, de *Spalatót* (Split) sikerült megtartania.

Babenbergi Frigyes osztrák herceg a tatárok elől hozzá menekülő Bélát három vármegye (Pozsony, Moson és Sopron) átadására kényszerítette. E három megyét a magyar seregek még 1242-ben *visszafoglalták*, de Frigyes 1246-ben megkísérelte visszahódításukat. A kun és halicsi csapatokkal megerősített magyar sereg Sopronból indult el, és *Rátót Lóránt* asztalnokmester, soproni ispán vezetésével összecsapott Frigyes seregével. A csatában az erősebb nehézlovassággal rendelkező osztrákok felé hajlott a győzelem, de elesett Frigyes, és vele kihalt az osztrák örgrófságot megszervező Babenberg-család. Ausztria új hercege Babenbergi Gertud férje, Badeni Hermann lett, majd I. Vencel (1230–1253) cseh király fia, Ottokár morva örgróf.

Béla 1253-ban Morvaországba vezetett hadat, hogy megakadályozza Ausztria birtokbavételét. A háborúnak a már cseh királlyá koronázott Ottokárral (1253–1278) kötött békeszerződés vetett véget 1254-ben, amelynek eredményeképpen *Stájerország* nagyobb, déli része a magyar király uralma alá került. Az új tartomány vezetését Béla Gutkeled István szlavóniai hercegre bízta, de 1258-ban a tizennyolc éves trónörökös, István herceget föléje helyezte. A magyar uralom ellen 1258-ban és 1259-ben felkelés tört ki. Ottokár a magyarok kivonulása után Stájerország déli részét is megszerezte.

Ottokár Csehország, Morvaország, Ausztria és Stájerország egyesítése után a Német-Római Birodalom leghatalmasabb fejedelmévé, a magyar királyság veszedelmesen erős szomszédjává vált.

Béla 1260-ban ismét megpróbálta birtokba venni Stájerországot. Az Ottokár ellen induló seregében a saját katonaságán és a nagyurak csapatain kívül kun, székely, vlach, orosz, lengyel, bosnyák, bolgár csapatok is voltak. Ottokár serege cseh, morva, osztrák, stájer, brandenburgi, boroszlói, karintiai és lengyel egységekből állt.

Az előhad magyar, székely, kun, vlach könnyűlovasai István herceg vezetésével, *Kroisenbrunn* mellett meglepetésszerűen keltek át a Morva folyón, majd Ottokár főseregének érkezésekor visszavonultak a folyó másik oldalára. A két hadsereg egy hétig állt egymással szemben a Morva két partján. Végül Ottokár felajánlotta: kössenek fegyverszünetet, amíg valamilyen fél átkel a folyó másik oldalára, hogy megütközhessenek. Béla elfogadta az ajánlatot.

A kétnapos fegyverszünet első napján Ottokár serege hátrább vonult, a magyarok pedig megkezdték az átkelést. Az első lépcsőben átkelő magyar előhad utolérte Ottokár visszavonuló stájer utóhadát, és rajtuk ütött. Erre Ottokár megindult főseregének nehézlovasságával, és szétverte a könnyűfegyverzetű magyar előhadat, majd a fősereg átkelt részeire támadt. A túlsó parton maradt magyar erőknek tehetetlenül kellett nézniük társaik vereséggel végződő küzdelmét. Amikor István hercegnek sikerült visszatérnie a túlsó parton dülő harcból, Béla visszavonult Pozsonyba, majd békét kötött Ottokárral, és leányát, Kunigundát feleségül adta hozzá.

IV. Béla osztrák–cseh háborúit gyakran elvesztette, mert az ottani nehézlovasság lényegesen erősebbnek bizonyult, mint az övé, de a vereségekhez gyenge hadvezetése is hozzájárult.

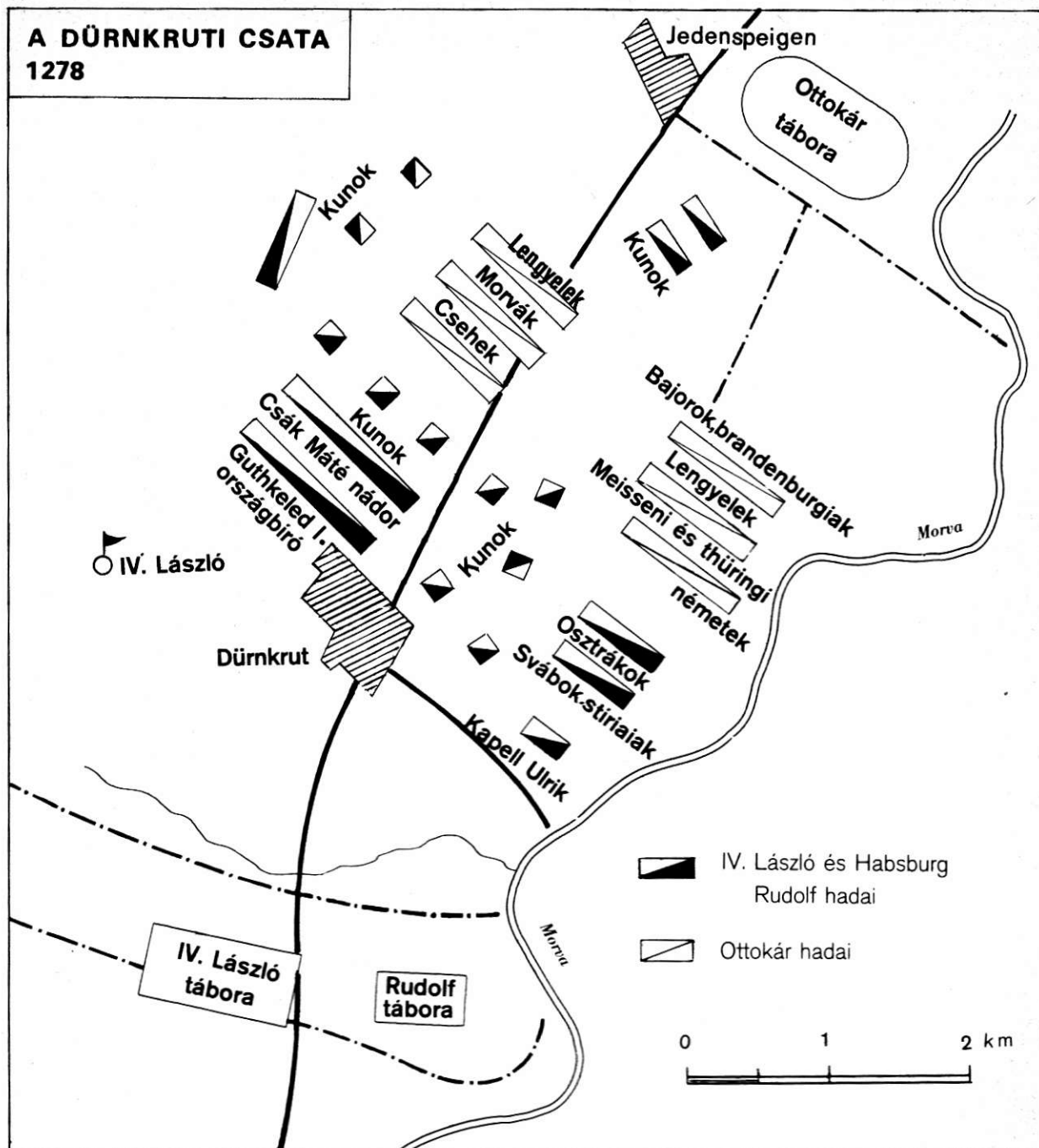
Az 1260-as évek Béla és a fia közötti háborúkkal teltek el. A király, miután kiszorult Stájerországból, az ország keleti részeit bízta a fiára, elsősorban Erdélyt és a kunok feletti uralmat, sőt az ország kormányzásából is részt adott neki, de István a XI. századi dukátushoz hasonló, független országrészt követelt magának. Béla 1262-ben ezt az igényt elutasította. István ekkor fegyvert fogott apja ellen. Seregeik Pozsony mellett találkoztak. Ütközetre nem került sor, mert Béla engedett. István megkapta a Dunától keletre elterülő nagyobb országrészt, ahol szuverén uralkodóként rendezkedett be.

Béla uralma alatt a Dunántúl és az Északnyugat-Magyarország (a mai Szlovákia) maradt, de őt illette az erdélyi sójövedelem fele is. Országrésze népesebb volt, mint az „ifjabb királyé”.

1264-ben újra kitört a háború közöttük. István számos híve azonban Bélához pártolt, ezért az „ifjabb király” visszavonult Erdély keleti szögletébe, Brassó vidékére, „Feketehalom” várába. A király Kemény fia Lőrinc országbíró bízta meg a vár ostromával, sőt Miskolc Panyit csapatát is oda küldte segítségül. Panyit azonban az ostromló sereg ellen fordult. Foglyul ejtette Lőrinc országbíró, és csatlakozott Istvánhoz. Az egyesült sereg nyugat felé a király ellen indult. Még ebben az évben szétverték a Béla pártján álló kunok és Ákos Ernye ozorai bán csapatait. István 1265 márciusában ért Pest közelébe. Isaszeg mellett győzte le Béla cseh és lengyel segédcsapatok erősítette seregét. Miután visszakapta országrészét, békét kötött apjával. Az 1264–65-ös belső háborúban István herceg tehetséges, IV. Bélánál sokkal jobb hadvezérnek bizonyult.

A DÜRNKRUTI CSATA 1278

Amikor 1270-ben az „ifjabb király” V. István trónra került, ellenfelei, elsősorban Ottokár támogatásával a nyugati határvidék pusztításához kezdtek. István a nagyrészt kunokból álló seregével ellenük indult, a Duna és a Semmering-hegység közötti területekre. 1271 tavaszán Ottokár cseh, osztrák, német és magyar harcosokból álló seregével tört az országra. Elfoglalta északi részeit és Pozsonyt, átkelt a Dunán, majd megütközött István magyar, kun, székely, besenyő, horvát, szerb, román, orosz, bolgár vité-

zekből álló seregével. István kénytelen volt visszavonulni. Ottokárnak sikerült elfoglalni Mosont is, sőt a Rábcáig nyomult. A harcokban mégis a magyarok maradtak felül. István serege Kapuvárig üldözte Ottokár visszavonuló erőit. A győzelemben nagy része lehetett hadvezéri tehetségének. István kitűnő hadvezéri képességeit az apja ellen vívott háborúk, az 1263-as és 1266-os bolgár hadjáratok, az 1265-ös kun felkelés leverése már bebizonyította, most ismét a portyázó hadviselés mesterének bizonyult.

A 32 éves korában elhunyt V. István után, a kun anyától származó IV. (Kun) László (1272–1290) került a trónra. Uralma alatt a királyi hatalom erősen megrendült. A feudális anarchiát Bélának még sikerült valamennyire megfékeznie, de most újult erővel lépett fel. A belső háborúk szinte állandósultak. Ezt az időszakot a királytól szinte független oligarchák hatalma jellemzi. Az ország erejét mutatja, hogy e válságos helyzetben is képes volt a magyarok fegyveres ereje jelentős győzelmeket aratni.

E hadi sikerek közül messze kiemelkedik az 1278-as *dürnkruti* (a második morvamezei) csata, amelynek kimenetele Közép-Európa népeinek és államainak sorsát hosszú évszázadokon át befolyásolta: ekkor dőlt el, hogy ki lesz a Német-Római Birodalom feje: II. (Przemysł) Ottokár cseh király, vagy az 1273 októberében német királlyá választott jelentéktelen gróf, Habsburg Rudolf (1273–1291).

Mivel a magyar királyok 1253 óta fő ellenségnek tekintették Ottokárt, és még 1271-ben, 1273-ban is háborúztak vele, a gyengébb erőkkel rendelkező Rudolf a magyarokhoz fordult segítségért. IV. László király szövetségre is lépett vele Ottokár ellen.

A háborúba először induló ifjú magyar király serege 1278. augusztus 6-án Pozsony közelében kelt át a Dunán, és megindult szövetségese felé, aki Marchegg mellett tábornak várta őket. Ezalatt egy portyázó, több ezer fős, magyar–kun és osztrák lovasokból álló felderítőszereg Baksa György és Berthold von Emersberg vezetésével érzékeny veszteséget okozott Ottokárnak, aki Laa várát ostromolta.

Amikor a cseh király híret vette a seregek közeledténél, abbahagyta az ostromot, és augusztus 20-án Jedenspeigentől keletre tábornak várta őket.

A magyarok és az osztrákok augusztus 23-án találkoztak. A következő napon voltak a seregszemlék. A csapatok 25-én szállták meg a számukra kijelölt helyeket, 26-ára tüzték ki a csata napját.

Az összecsapás egy 10 kilométer hosszú, észak felé nyitott völgyben zajlott le Alsó-Ausztriában, melyet délről Haspelberg erdős hegyei, keletről a Morva folyó alsó szakasza, nyugatról a Hochfeld-hegység nyúlványainak szőlőskertekkel borított platószerű löszvidéke határolt. A csata a völgy közepén épült Dürnkrut falutól észak, kelet és dél felé elterülő mezőknek a Morváig, délen a Weiden-patakig terjedő részén zajlott le.

Ottokár és Rudolf serege nehézfegyverzetű lovasokból, a magyar királyé főleg könnyűfegy-

verzetű kun, és a kissé nehezebb fegyverzetű magyar íjászokból, valamint közelharcra alkalmas nehézfegyverzetű lovasokból állt, de egyes források szerint hiányzott a vért a lovaikról. Rudolf és László nehézfegyverzetű lovasai együttvéve is kevesebben voltak Ottokárénál, kinek seregéből az íjászlovasság hiányzott. A szövetséges hadsereg 20000, Ottokár serege legfeljebb 15000 főből állt, de a király bízott erősebb nehézlovasságában.

A szövetséges haderő bal szárnyán sorakoztak fel a magyarok, akik nagyobb létszámuk (kb. 16000 fő) miatt az arcvonal kétharmadát foglalták el. Az előhadat képező kun íjászlovasság mögött állt a magyar sereg két lépcsője. Az első parancsnoka Csák Máté nádor (a későbbi nagy oligarcha nagybátyja), a másodiké Gutkeled István országbíró volt. A jobb szárnyon Rudolf seregének első lépcsője osztrák, a második sváb, stájer és karintiai nehézlovasságból tevődött össze. Rudolf tartalékról is gondoskodott. Ulrich von Kapellent 50–60 nehézlovassal tartalékba rendelte, amit a lovag sértőnek talált, és csak nagy ellenkezés után fogadott el. Rudolf a második lépcsőnél, IV. László egy dombon helyezkedett el.

Ottokár seregének jobb szárnyán – a magyarokkal szemben – cseh, morva és lengyel csapatok voltak, valószínűleg egymás mögött, bal szárnyán – Rudolfal szemben – thüringiai és meissenai németek, lengyelek, majd bajorok és brandenburgiak. A tartalékot Milota Diedič vezette. Ottokár a bal szárnyon tartózkodott, hogy összecsaphasson a nála jóval idősebb Rudolfal.

A magyar és osztrák–német csapatok szövetségesek voltak ugyan, de nem álltak közös parancsnokság alatt: a két sereg szinte külön ütközetet vívott. A csatát a magyarok kezdték. A kun, majd a magyar íjászok több órás pusztító nyílzáport zúdítottak az ellenség jobb szárnyára. Az íjászok ezután helyt adtak a Csák Máté nádor és Gutkeled István országbíró vezette lovagi fegyverzetű csapatoknak. Ezek kemény kézitusában győzték le Ottokár seregének jobb szárnyát, amely hamarosan hátrálni kényszerült. A magyarok a cseh jobb szárnyat szétverve, több kilométert nyomultak előre, és elérték Ottokár táborát.

A másik szárnyon Ottokár seregének első lépcsője áttörte Rudolf csapatainak arcvonalát. A második lépcső bevetésével sikerült visszaszorítania Rudolf csapatait dél felé, a Weidenbach-patakig. Itt azonban Rudolf megállította a támadást, majd megkezdte az előrenyomulást, és ekkor – a legkedvezőbb pillanatban – Ulrich

von Kapellen vezette tartalékkal oldalba támadta a cseh sereg hátráló bal szárnyát. Ottokár is harcba akarta vetni a tartalékát, de ez nem sikerült. A csatában Ottokár seregének nagy része megsemmisült, és maga is elesett a harcban.

Miért nem sikerült Ottokárnak harcba vetnie a tartalékát? A kutatók egy része szerint Milota árulást követett el, más nézet szerint Kapellen elleni elterelő hadmozdulatát csapatainak egy része menekülésnek vélte, és így pánikot keltve megfutott. Az a legvalószínűbb, hogy a cseh tartalékot a másik szárnyon messze előnyomuló magyarok a Morva irányába kanyarodva bekerítették és megsemmisítették.

A források a magyarok szerepével a cseh jobb szárny viaszorítása után alig foglalkoznak. Egyes kutatók szerint a cseh jobb szárny megfutamítása után a magyarok már nem vettek részt a harcban, de a cseh bal szárny és a tartalék magatartása alapján arra lehet következtetni, hogy a magyarok bekerítő mozdulata befolyásolta a csata további menetét. A cseh sereg még meg nem vert bal szárnyának háta veszélybe került, anélkül, hogy az első sorokban harcoló, Rudolfot halálra kereső Ottokár észrevette volna.

A dürnkruti csata a hadtörténész számára különösen azért tanulságos, mert a magyarok a könnyű- és a nehézlovasság harcának kiváló kombinációját alkalmazták. Hosszas nyilazással pusztították az ellenfelüket, a nehézlovasság csak akkor támadott, amikor úgy vélték, hogy az ellenség sorai már eléggé meggyengültek. Ha a magyar nehézlovasság előkészítés nélkül támad, valószínűleg nehezebben bírt volna a cseh jobb szárnyal. Az íjászok pedig nélkülük aligha érthettek volna el sikert. Figyelemre méltó a magyar nehézlovasság kiváló teljesítménye, melyet az osztrák krónikások leírásaiból ismerünk: a magyarok úgy harcoltak, mintha Franciaországban tanultak volna. Az osztrák krónika számára ez azért lehetett meglepő, mert a magyar királyok külföldön harcoló seregeiben ez idő tájt igen nagy volt a kunok aránya, a krónika az ő taktikájukhoz volt szokva.

Kétségtelen, hogy IV. László magyar–kun seregének döntő szerepe volt a dürnkruti csatában. A magyar király hatalma a feudális anarchia miatt 1278-ra már lényegesen meggyengült, de a magyar fegyveres erők hatékonysága jelentős maradt. László uralkodása idején lényegében a kormánytisztviselőket viselő nagyurak irányították az ország fegyveres erejét, rendszerint a király ellenére, aki egyre inkább csak a kunok fegyvereseivel rendelkezhetett.

A lovasnomád életmódjukhoz ragaszkodó, elszegényedő kunok azonban pusztítani kezdték a szomszédos magyar urak birtokait. Igyekeztek elérni, hogy a tiszántúli nemesség ne tudjon ellenük fegyvert fogni, magánhadaikat kiállítani. A Havasalföldről behívták Oldamur kun vezért is, aki jelentős sereggel tört az országra. Aba Amadé ellenük induló serege főként az alföldi megyék nemeseiből, valamint az aranyosi és kézdi székelyekből állt. 1282 augusztusában a Csanád megyei Hód falu melletti csatában a kunoknak sikerült a székely könnyűlovasságot legyőzniük, de a nehezebb fegyverzetű magyarokkal nem bírtak, annál kevésbé, mert a hirtelen lezúduló zápor korlátozta őket fő fegyverük, az íj használatában. A csata a kunok döntő vereségével végződött.

1285-ben Nogáj és Telebuga tatár kánok hadai hatoltak be az országba, és Pest városát is megközelítették. Az Aba Amadé és Baksa György vezette magyar sereg azonban szétverte csapataikat. A menekülő tatárok megmaradt erőit Erdélyben Borsa Lóránt erdélyi vajda csapatai és a székelyek vágták le.

Habsburg Rudolf fia, Albert, még László életében, a Vágtól a Dráváig elfoglalta az összes magyar határvárat, 1289-ben Magyaróvár és Kőszeg is a kezére került. Az utolsó Árpád-házi magyar király, III. András (1290–1301) 1291-ben hadjáratot indított ellene. Seregében a különböző főúri pártokhoz tartozó nagyurak csapatai és a köznemeseken kívül kun, szerb, bosnyák, vlach, horvát harcosok és városi kontingensek is harcoltak. A sereg a várakat kikerülve átkelt a Lajtán, s Bécsig nyomult. A fővárost védő osztrák sereg kitörését a magyarok visszaverték. Albert szorult helyzetében kénytelen volt megkötni a hainburgi békeszerződést, melyben lemondott az elfoglalt területekről és várakról.

III. András később már segítette Albertet, 1298-ban több száz fős csapatot küldött a segítségére. A harcosok részt vettek a göllheimi csatában, melyet Albert, a fejedelmi gyűlés által elmozdított Nassaui Adolf király (1292–1298) ellen vívott. A magyar csapatból kb. 200 fő páncél nélküli, valószínűleg kun lovasíjász volt, a nehezebb fegyverzetű katonákat – közülük tizennégyet név szerint ismerünk – Kőszegi Iván veje, Domokos vezette.

A tatárjárás utáni néhány évtizedben a magyar királyság hadereje, főként a IV. Béla által bevezetett reformok – a nehézfegyverzetű lovasság elterjedése, a kővárak építése, valamint a kunok betelepülése – következtében jelentős mértékben megerősödött. Ez a haderő a köz-

ponti hatalom számára azonban sokkal kevésbé használható, mint a XI–XII. századi, mert a feudális urak magánhaderői képezték a fegyveres erők zömét. A felbomló királyi megye népeinek egy részét, és az önállóan felfegyverkezni képes szabadokat a király, mint királyi szervienseket, majd köznemeseket igyekezett magához láncolni, de elsősorban a kunokra volt kénytelen támaszkodni.

A magyar haderő hatékonyságát mutatja, hogy IV. Béla közvetlenül a tatárjárás után erőteljes hódító politikát folytathatott nyugati és déli irányban. Az 1260-as éveket nagyrészt a Béla és fia között vívott harcok töltik ki, később pedig csúcspontjára jut a feudális anarchia, minimálisra csökken a király hatalma. 1270 óta a háborúk nagy része a nagyurak egymás, és részben a király elleni állandóan folyó magánhábo-

rúja. A hadsereg hatékonysága csak olyan esetekben észlelhető, ha valamilyen közös ellenség ellen folyik a harc, mint az 1278-as dürnkruti, az 1282-es hód-tavi csatában, és az 1291-es osztrák hadjáratban.

A kor katonai vezetői közül a kiváló szervező és hadügyi reformer IV. Béla gyenge hadvezér, de István a portyázó harcmodor kitűnő alkalmazója, jó hadvezér. Különösebb katonai képességeket sem IV. László, sem III. András nem árult el, a feudális nagyurak is inkább vitéz lovagok, mint hadvezérek. Markáns egyéniség közülük az 1278-as dürnkruti ütközetben szereplő Csák Máté nádor és Gutkeled István országbíró, valamint Türje Dénes, Rátót Loránd, Kemény fia Lőrinc és Ákos Ernye. Valamennyien a XIII. századi lovagi harceljárás hazai képviselői.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

MÁSODIK FEJEZET

A MAGYAR FEUDÁLIS
HADSEREG FÉNYKORA

I. HADSEREGREFORM ÉS HÓDÍTÓ KÍSÉRLETEK A XIV. SZÁZADBAN [1301–1382]

1. Az európai hadseregek hanyatlása

Európa hadművészetének történetében a XIV. század átmeneti korszak kezdete. A hadsereg alkotóelemei, a fegyverzet és felszerelés, a sereglétszámok, az ellátási és egyéb nehézségek lényegében hasonlóak az előző századéhoz, a hadászatban és a harcászatban sincs alapvető változás. A feudális hadseregszervezés és az ellátás problémái miatt a sereglétszámok továbbra is alacsonyak, a hadjáratok rövid ideig tartanak és korlátozott célúak, szinte sohasem vezetnek döntéshez. Kitűnő példa erre a rövid hadjáratokból összetevődő százéves angol–francia háború (1337–1453), amelyben a jelentős potenciális fölényben levő francia sereg hosszú évtizedekig nem tudott döntést kicsikarni az alacsonyabb létszámú, ám fejlettebb haditechnikával és harcászattal rendelkező angol erőkkel szemben.

Harcászatiilag változatlanul a kis létszámú *nehézlovasság* képezte a csatadöntő fegyvernemet. Hatékonysága még növekedett is, mivel a század derekától kezdve egyre jobban elterjedt a nagyobb biztonságot nyújtó lemezpáncél használata. A főként Nürnbergben és Milánóban gyártott fél-, majd egész páncélzat (az utóbbi súlya a 25–30 kilót is elérte) megbízhatóan óvta viselőjét. Ezért a nyugat- és a közép-európai hadseregek alapvető harceljárása továbbra is a nehézlovasság rohama maradt. A fejlődés azonban megingatta a századokig rendíthetetlennek látszó fölényt.

A *haditechnikában* a távolharcfegyverek fejlődése és elterjedése mért rájuk nagy csapást: a korábban ismert számszerij mellett főleg az angol hosszú íj, a százéves háború új fegyvere vált jelentőssé. A walesi, majd később az angol íjászok által használt, keményfából készült, mintegy két méter hosszú íjjal a 250 méter távolságra levő célt is el lehetett találni. Ennél kisebb távolságon belül a nyílvevő átütötte a lovagi páncélt, sőt a 8–10 centiméter vastag keményfát is.

A salétrom, faszén és kén keverékéből álló

lőport a kínaiak a VI–VII. században ismerték ugyan, de csak a röpentyűkben alkalmazták, tűzfegyverhez először az arabok használták a XII. században, Európában ágyúkat és kézi lőfegyvereket a XIV. század elejétől készítettek.

Az ágyúkat úgy működtették, hogy az egyik végén zárt csőbe megfelelő mennyiségű lőport öntöttek, lefojtották, kerek kő-, ólom-, vasgolyót szoritottak rá, majd hátulról egy kis nyílason át begyújtották a puskaport, mely nagy durranással lökte ki a csőből a néhány száz lépésnyire repülő lövedéket. Ezt az új fegyvert először a várostromoknál alkalmazták, később a harcmezőn is, de nem játszott jelentős szerepet a kor harcaiban, mert lőtávolsága csekély volt, és ütközetenként csak két-három lövést tudott leadni, célzni is alig lehetett vele.

Ismereteink szerint először az 1346-os crécyi csatában alkalmazták őket nyílt harcban.

Az első kézi lőfegyvereket valószínűleg 1364-ben, az itáliai Perugiában gyártották: ezeket az egyszerű, mintegy méteres hosszúságú, farúdra erősített vascsöveket a harcosok az egyik kezükkel az oldalukhoz szoritották, a célra irányították, a másikkal pedig a gyújtólyukon át lángra lobbantották a lőport, hogy a keletkező gázok a gömb alakú ólomlövedéket a célba juttassák.

Bár a tűzfegyverek hatásfoka eleinte messze elmaradt a számszerij, a hosszú íj és a különféle hadigépek mögött, a kor harcosai mégis „lovagiatlan” fegyvernek tekintették, az elfogott tűzérekkel, lövészekkel kegyetlenül elbántak: megölték vagy megcsönkítették őket.

A részben új fegyverekkel, zárt rendben, fegyelmezetten harcoló *gyalogság* jelentősége fokozódott. Míg korábban csak elvétve találkozhattunk olyan összecsapással, melyben a gyalogság lovaghaddal szemben megállta a helyét, a XIV. században a flandriai és svájci gyalogosok, valamint az angol íjászok komoly sikereket értek el: a flamandok Courtrai-nál (1302), a svájciak Morgartennél (1315), Laupennél (1339) és Sempachnál (1386), az angolok Crécy-nél (1346) és Poitiers-nél (1356). Ez azonban

még nem hozott jelentős változást a hadművészetben, mert az új típusú gyalogság nem terjedt el, harcmódja Európában sem vált általánossá, mindenekelőtt azért nem, mert nem sikerült egyértelműen fölénybe kerülnie a lovassággal szemben: diadalait többnyire a lovasság támogatásával vagy kedvező körülmények között aratta, mint a flandriai és a svájci gyalogság.

A feudális hadművészetben a legnagyobb fejlődést a *zsoldosság* elterjedése hozta. Jelentősége megnövekedését részint az eddigi hadseregek fogyatékosságaival, részint a jobb pénzügyi lehetőségekkel magyarázhatjuk. Az uralkodók feudális hadserege századokon át gyenge harcértékű, gyakorlatlan, kiképzetlen harcosokból, katonai szolgálatra kötelezett, gazdálkodó nemesekből, szabadokból és félszabadokból állt, nagy részük igyekezett kibújni a katonai szolgálat terhei alól, és silány fegyverekkel rendelkezett. A jól képzett, kellően felszerelt lovagok pedig közvetlen hűbéruruk parancsának engedelmeskedtek, ezért az uralkodó számára nem alkottak megfelelő katonai bázist. A katonáskodásból élő, kitűnően képzett, jól felszerelt zsoldosok viszont ahhoz kötődtek, aki felfogadta őket. Így az uralkodó, ha a zsoldot fizetni tudta, megfelelő katonai bázisra tehetett szert. Igaz,

ehhez rendkívül sok pénz kellett: háború esetén az uralkodók a zsoldosok fizetésére fordították jövedelmeik 70–80 százalékát, gyakorta még ennél is többet.

A zsoldosság a XIV. században főleg Itáliában, Franciaországban, Flandriában és Angliában terjedt el. Kezdetben magános lovagok – kíséretükkel vagy anélkül – szegődtek zsoldosszolgálatba, később zsoldoskompániák alakultak, amelyek keménykezű vezetői szinte önálló politikát folytattak, háborúkat vívtak, saját szakállukra hódítottak. A század elején például a Nagy Kompánia, Roger de Flor vezetésével, egy időre Bizáncot is hatalmába kerítette. Itáliában a zsoldosvezérek, a condottierek (condotta = szerződés szóból), két évszázadon át tartották kezükben az ország hadügyét. Befolyásukat az is mutatja, hogy többen – Francesco Sforza vagy Pandolfo Malatesta – uralkodóvá emelkedtek.

A katonai szolgálatra kötelezett népelemekből álló hadseregeknél jóval hatékonyabb zsoldoscsapatok azonban, ha nem fizették őket, Európa rémei lettek, megsarcolták, pusztították a városokat és a falvakat. A megoldást az állandó zsoldoshadseregek megteremtése jelentette volna, de ezt még nem engedték meg a pénzügyi lehetőségek.

2. *Harcok az oligarchák ellen: a feudális uralkodói hatalom megszilárdítása (1301–1336)*

III. Endre 1301. január 14-én bekövetkezett váratlan halála nehéz helyzetbe hozta az országot. Személyében kihalt az Árpádok négy évszázad óta uralkodó nemzetsége. Az utódlás bizonytalansága tovább erősítette a főurak anarchisztikus törekvéseit.

Leányágon hat trónkövetelő is számításba jöhetett, de csak háromnak volt ténylegesen esélye arra, hogy fejére tehesse Szent István koronáját: a Dalmáciában várakozó, 15 esztendőes Károly Róbertnek, a francia Anjou-dinasztia Nápolyba szakadt sarjának; a Przemiślida-házból származó Vencel cseh királynak; a bajor hercegnek, Wittelsbach Ottónak.

Vencel azonban a fiát ajánlotta a magyar trónra. 1301-ben fiának, *Vencel hercegnek* az esélyei álltak a legjobban, mert a tartományurak – köztük Trencsényi Csák Máté, a Németujváriak és László erdélyi vajda –, valamint az

oligarcháktól függő, a papsággal gazdasági elmentétben levő városok kiálltak mellette.

Károly Róbertet a pápa, a főpapok, Subics Pál és néhány délvidéki nagyúr támogatta. 1301 tavaszán mégis ő foglalta el Esztergomot, ahol Bikcei Gergely érsek meg is koronázta. A Németujváriak később visszaszorították ugyan Dráván túli bázisaira, de a következő évben már Buda ellen indult. Elfoglalnia azonban nem sikerült.

A fiatal *Vencelt* is királlyá választották, de az ő helyzete sem szilárdult meg. Hiába igyekezett híveit adományokkal és címekkel magához fűzni, bárói arra használták fel a trónviszályt, hogy német mintára területiális fejedelemségeket alakítsanak ki.

A Németujváriak hatalmukba kerítették Vas, Sopron, Zala, Moson, Tolna, Somogy, Valkó, Zágráb és Pozsega megyéket, ahol az uralmukat

40–45 várral biztosították. Csák Máté Észak-Magyarország nyugati részén rendezkedett be. 1312-ig fokozatosan uralma alá hajtotta Pozsony, Nyitra, Árva, Hont, Bars, Liptó, Túróc, Gömör és Nógrád megyét és a zólyomi királyi erdőispánságot. Elűzte vagy familiájába kényszerítette a korábbi birtokos nemzetségeket, betelepedett váraikba. Az 1310-es évek elején hatvan kisebb-nagyobb váron – köztük Trencsén, Tapolcsány, Léva, Visegrád, Dévény – lengett a Csákok oroszlanos lobogója. Seregében, amely felülmúlta a 10 000 főt, a katonafamiliárisok és az egykori királyi várnépek katonáskodó elemei mellett 1700 cseh zsoldos is harcolt. Hasonló nagyságú territóriumon uralkodott László vajda Erdélyben és a Subicsok (Brebíriek) nemzetsége Dalmáciában.

Az oligarchák tekintélyesebb fegyveres erővel rendelkeztek, mint Károly Róbert, vagy a magát okleveleiben Lászlónak nevező Vencel király. Szinte szuverén uralkodóként viselkedtek. Néha szövetséget kötöttek egymással, máskor háborúskodtak. Önálló tényezőkként léptek fel a szomszédos Ausztriával, Csehországgal és Lengyelországgal szemben: a Németújváriak 1285-ben levertek a Morvamezőnél diadalmas Rudolf császár seregét; Aba Omodé nádor 1304-ben segélyhadat vezetett Lengyelországba, és trónra segítette Łokietek Ulászló királyt; 1315-ben Csák Máté eredményesen szállt szembe a cseh és a magyar király egyesült haderejével. A nagy oligarchák egymás ellen is felléptek, a Csákokat és a Németújváriakat például nemzedékeken át tartó gyűlölet választotta el egymástól.

Az Anjou-trónkövetelő eleinte csupán szelény, ám mégis tartósabb bázissal rendelkezett ellenlábasánál. Nápolyból 1200 zsoldost hozott magával, Magyarországon pedig mindössze néhány délvidéki nagyúr, így a Brebíríriek, csatlakozott hozzá. A későbbiekben azonban mellé álltak azok a nemzetségek és családok is, amelyek birtokait az oligarchák elragadták. Számos tehetséges katona akadt közöttük: Nekcsei Demeter, Debreceni Dózsa; a Nógrádból elűzött Szécsényi Tamás; az egykor várjobbágy Becsei Imre, a Németújvári familiáris Köcski Sándor és Dancs mester, aki eddig kényszerűségből az Amadékat, majd a Csákokat szolgálta. 1304-ben csatlakozott hozzá a kunok jelentős része. A kitűnő könnyűlovasok jelentősen emelték seregének harcértékét. Sokat jelentett számára Nápoly és több firenzei bankház – főleg a Bardiak – jelentős anyagi támogatása, valamint Habsburg Albert német királyé is. Ez utóbbi a birodalom zavaros helyzete miatt nem léphetett

fel magyarországi trónkövetelőként, ám nem tűrhette, hogy cseh uralkodó kerüljön a magyar trónra, ezért pénzzel és csapatokkal segítette Károlyt a trónért vívott harcában. A fentiek mellett a pápai diplomácia támogatása is erősítette Károly Róbert helyzetét.

Vencel király 1304 tavaszán haddal sietett fia támogatására. Esztergomot és Visegrádot sikerült ugyan elfoglalnia, ám Rudolf osztrák herceg csapatai bevették a visszavonulási útvonalát védő Marchegg és Nikolsburg (Mikulov) várát, Łokietek Ulászló elűzött lengyel király pedig magyar segítséggel behatolt Kis-Lengyelországba. Vencel erre a fiával együtt elhagyta az országot, hogy megvédje saját királyságát.

1304 szeptemberében 20 000 fős magyar-osztrák szövetséges had tört be Csehország déli tartományaiba, és megkezdte az ország kincstárának nevezett Kutná Hora (Kuttenberg) ostromát. A várost nem sikerült elfoglalniuk. Vencel, helyes hadászati érzékkel nem ütközött meg az ellenséges haddal, hanem megvárva míg a szövetségesek szétválnak, a gyengébb osztrák sereget vette üldözőbe, és számottevő veszteségeket okozott a visszavonulónak. Bár a hadjárat nem végződött katonai sikerrel, Károly Róbertnek mégis sikerült pillanatnyilag maga mögött felsorakoztatnia az oligarchák egy részét, köztük Csák Mátét, az Abákat és a Borsákat, s véglegesen megszabadult cseh vetélytársától.

Vencel egykori hívei azonban újabb trónkövetelőt hoztak az országba: *Wittelsbach Ottó* bajor herceget. Ez a próbálkozás sem járt sikerrel. Ottónak hamarosan rá kellett jönnie, hogy nincs komoly támasza az országban, sőt László erdélyi vajda fogságba is ejtette. Amikor kiszabadult, örökre elhagyta az országot.

Károly Róbert tehát nehéz, szinte reménytelennek látszó helyzetben, két vetélytársát is legyőzte. Sikerét inkább politikai tényezőkkel magyarázhatjuk. Vencel és Ottó semmiféle programot sem tudott nyújtani az országnak, az oligarchák csupán arra használták őket, hogy a saját hatalmukat szentesítsék. Velük szemben Károly Róbert és a köré csoportosult erők tevékenységében bizonyos tervszerűséget fedezhetünk fel. Időnként ők is rákényszerültek arra, hogy kiegyezzenek néhány nagyúrral, de a programjuk, mint azt a későbbi események mutatják, határozottan a feudális rend megszilárdítására és fejlesztésére, az anarchia zabolátlan erőinek megfékezésére irányult, ennek köszönheték további sikereiket is.

Noha 1310-ben „az egész nemzet” elismerte a 23 esztendő Károly Róbert uralmát, az oligarchák hatalma csorbitatlanul fennállt, sőt nő-

vekedett. Ezt mutatta, hogy a király, bár Buda már megbékült, a székhelyét 1323-ig kénytelen a távoli Temesvárott tartani, mert Visegrád és Esztergom birtokában Csák Máté szilárdan birtokolta a Duna vonalát, sőt a Németujváriak várai is veszedelmes közelségben álltak a fővároshoz. Károly elegendő erő híján 1311-ben szerződést kötött Csák Mátéval, hogy közömbösítse a legerősebb és legmohóbb nagyurat; a Németujváriakat pedig bevette az udvari főméltóságai közé.

A döntő fordulatot csak a következő évek hozták. Amikor az apjuk megölése miatt az *Omodék* ellentétbe kerültek a kassai polgárokkal, Károly egyértelműen a város oldalára állt, és megtámadta az *Omodé*-fiakat. 2000 főre becsülhető seregével 1312 kora tavaszán az északi megyékbe nyomult, és április 10-én ostrom alá fogta Sáros várát. Forrásaink 25 olyan nagybirtokost emlitenek, aki a kíséretével együtt megjelent a királyi seregben, de oligarchát egyet sem.

Csák Máté 1700 cseh zsoldosból és több familiárisának kontingenseiből álló hadat küldött az *Omodék* segítségére. Károly először Kassa irányába visszavonult előlük, majd június 15-én a Rozgony melletti völgyben szembefordult az oligarchák túlerejű seregével.

A csatát a krónikások tipikus lovagharcnak írják le. Az ellenfelek a centrumban keresték a döntést: a leghevesebb küzdelem a királyi zászló körül alakult ki. A források nem tudósítanak sem a szárnyakon vívott harcról, sem a nehézlovasság mellett más fegyvernem jelenlétéről – a szepesi és a kassai gyalogosokon kívül. A királyi had már nagy veszteségeket szenvedett, amikor a szepesi János-lovagok nehézlovassága és gyalogsága, valamint a kassai gyalogság két oldalról szinte egyidejűleg megtámadta a már győztesnek látszó *Omodé*-sereget. Ennek vezérei elesetek, ami a források szerint annyira megzavarta az oligarchák hadát, hogy noha még mindig túlerőben voltak, megfutottak a csataterőről.

Csák Máté ellen Károly Róbert a cseh királlyal szövetkezett. Nem sikerült ugyan szétverniük a trencsényi oligarcha seregét, de a Duna vonalától visszaszorították, és több keleti megyéből kiverték a hadait: 1321-ben Trencsén, Nyitra, Bars és Hont megye maradt Csák Máté uralma alatt. Az oligarcha 1321. március 18-án

bekövetkezett halála után a király személyesen vezette Trencsén várának ostromát. A védők rövid harc után letették a fegyvert. Ezt követően a Csákok és familiárisaik harc nélkül meghódoltak Károlynak.

1317-ben a *Borsák*, az Ákos nembeli István nádor fiai, a zempléni Petenye fia Péter és mások fogtak fegyvert a király ellen, s egy másik Árpád-házi leszármazottat, Lev Romanovics hali-csi fejedelmet kívánták erdélyi segítséggel trónra ültetni. Bár a lázadók több ezer rokonukat és familiárisukat kényszerítették fegyverbe, s egy kun nemzetség támogatását is megnyerték, nem jelentettek komoly veszélyt a központi hatalomra, mert a seregük többsége fegyelmetlen, mérsékelt harcértékű, átmeneti típusú lovas-ságból szerveződött. Nem állhatták meg helyüket a királyi had nehézfegyverzetű lovasaival és kunjaival szemben. Debreceni Dózsa, a király hadvezére, a debreceni csatában így könnyű győzelmet aratott felettük. A lázadók vezetője, Kopasz nádor, a csata után először Adorján, majd Solyomkő várába menekült, a királyi csapatok azonban megostromolták az erősségeket. Solyomkő bevételénél a Dobi Dorog testvérek – Kopasz nádor rokonai – két, a favár falainál magasabb ostromtornyot emeltek. Ezek segítségével kényszerítették megadásra az erősséget. Károly Róbert a győzelem után Kopasz nádort lefejeztette, a többi vezető vagyonát elkobozta. Ez a megtorlás már félreérthetetlenül mutatja Károly hatalmának megszilárdulását. A lázadók egy része Erdélyben még évekig kisebb-nagyobb utóvédharcot folytatott, de jelentős erőt már nem tudtak kiállítani.

A Németujváriak már 1315–16-ban harcban álltak a királlyal. Komoly veszélyt viszont már nem jelentettek, pedig ekkor a szerb fejedelem, majd 1328-ban és 1336-ban az osztrák herceg támogatását élvezték. Tizenhét év után, 1336-ban adták fel a hiábavalónak bizonyuló harcot, a király elvette tőlük határ menti váraikat, de az ország belsejében új birtokokkal kárpótolta őket. A több mint fél évszázadig nagy szerepet játszó, nyughatatlan család az új területen már nem tudta megőrizni politikai jelentőségét.

A Németujváriakkal az utolsó oligarcha nemzetség is behódolt Károlynak: elhárultak az akadályok a magyar feudalizmus és a hadsereg újjászervezésének útjából.

3. Katonai reformok az Anjou-korban

A XIV. században vált jogilag egységesé a magyar társadalom egyik alapvető osztálya, a *nemesség*. Az 1351-es ösiségi törvény kimondta az „egy és ugyanazon nemesség” elvét, ezzel az addig különféle helyzetű és jogállású rétegek – várjobbágyságok, szerviensek, allodiális nemzeti birtokosok, milesek, comesek s bárók – jogilag egységes társadalmi osztállyá, feudális nemességgé ötvöződtek. A nagybirtokos bárókat, a nemesi megyék tehetős vezetőrétegét, a kis- és középbirtokos nemességet azonban továbbra is hatalmas vagyoni és társadalmi különbségek választották el egymástól.

A főnemességből az oligarchákkal vívott eredményes harcok után új családok emelkedtek ki – Garai, Lackfi, Hédervári, Becsei, Szécsényi, Himfi stb. –, vagyonuk megközelítette a korábbi territorialis urakét. De egyelőre híven szolgálták a megerősödött királyi hatalmat, részt vettek az anyagi hasznot hozó külső hadjáratokban, s meghatározó szerepet játszottak az ország vezetésében.

A közép- és kismemesség a familiáris kapcsolatok révén továbbra is kötődött a bárókhoz. Nyugat-európai mintájú hűbéri lánc azonban nem alakult ki közöttük, a familiáris kötelékek lényegesen lazábbak maradtak. A katona familiárisok viszonya dominusukkal (urukkal) egyre inkább zsoldosvonásokat öltött, de a megyei nemesség – függetlensége védelmében – igyekezett megőrizni közvetlen kapcsolatait az uralkodóval is.

Kialakult a feudális társadalom másik alapvető osztálya, a *jobbágyság* is. Az 1351-es törvények egységesíteni igyekeztek a különböző jogállású és vagyonú rétegek szolgáltatásait: a földesúrnak kilencedet és egyéb szolgáltatásokat (robot, útépités, fuvarozás stb.), az egyháznak tizedet, a királynak hadi- és egyéb adót kellett fizetniük. A jobbágyság helyzete a kötelmek sokfélesége ellenére sem volt olyan súlyos nálunk, mint Európa fejlettebb országaiban: sok betelepítetlen föld akadt, ahová bizonyos kiváltságokkal letelepedhettek; a Nyugat-Európát sújtó agrárválság elkerülte a Franciaországnál vagy Itáliánál lényegesen alacsonyabb népességsűrűségű Magyarországot, és fokozatosan terjedt a terméshozamot növelő háromnyomásos gazdálkodás is. Osztályharcuk ezért nem éleződött ki annyira, mint Angliában vagy Franciaországban.

A katonai vonatkozásban jelentős népek és

rétegek – főleg a kunok – eljobbágyosodása is megindult, majd a XIV. század utolsó évtizedeiben lényegében befejeződött. Nagy Lajos háborúiban azonban még nagy szerepet játszott a kunok könnyűlovassága.

Legtovább – maradványaiban egészen a XVIII. század derekáig – a *székelyek* őrizték meg a régi nemzeti szervezeti hagyományait, noha közöttük is jelentkeztek már társadalmi különbségek. A primorok és a lófők bekerültek a nemességbe, ugyanakkor azonban a közszékelek megőrizték korábbi határőr jellegüket.

A *városi polgárság* a XIV. században még jelentős részben németekből, olaszokból, franciákból, csehekből állt. A 10 000 fős Buda (Pesttel és Óbudával együtt) mellett 17 jelentősebb város és néhány száz kisebb-nagyobb kiváltsággal bíró város – többségében mezőváros – volt ekkor hazánkban. Egy részük – főleg a század második felében – már intenzíven bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelmi forgalomba. Fejlődött az ipar: Budán a XIV. században 61-félét üzték, s a század végén megjelentek a céhszervezetek csirái is. Az uralkodók tudatosan fejlesztették a városokat, mivel jövedelmi forrásaik tekintélyes részét szolgáltatták. Gazdasági és politikai súlyuk növekedése azonban csak viszonylagos. A városok gazdasági élete továbbra is tökeszegényebb, mint a fejlettebb országoké, így nem szolgáltattak kellő alapot a hadsereg egyre növekvő pénzügyi igényeinek kielégítéséhez.

A XIV. század derekán az ország földjeinek csupán 17 százaléka maradt királyi kézen, a század végére ez az arány még tovább csökkent. Így a központi hatalomnak új jövedelmi forrásokat kellett teremtenie, és létrehozta a behajtásukat biztosító szervezetet is. Az uralkodó fő jövedelmi forrását a század derekától már a jobbágyságra és a városokra kivetett adók, a kül- és belkereskedelmi forgalmat megadóztató vámok és illetékek, valamint a bányászatból származó jövedelmek jelentik.

A legjelentősebb változást *pénzügyi* téren találjuk. A király állandó pénzt, aranyforintot hozott forgalomba, s a korábbi tudatos pénzrontásból származó jövedelmét új adóval, a kamarahasznával (*lucrum camerae*) pótolta. Ez évenként és jobbágytelkenként 18 dénárt biztosított a számára. Komoly összegeket jelentett a bányászatot 8–10 százalékkal megadóztató urbura (Magyarország ekkor Európa egyik arany-

ban, ezüstben és sóban leggazdagabb országa), és az eleinte esetenként, később mind rendszeresebben követett, telkenként egy arany összegű, gyakorta katonai kiadások fedezésére szolgáló rendkívüli adó.

A kamarahaszna és az urbura behajtását az egész országot behálózó *bánya- és pénzügyi kamarák* intézték. Megnőtt a *tárnokmesteri hivatal* fontossága, joghatósága alá rendelték a városokat is. Az írásbeliség elterjedése és a nemzetközi kapcsolatok fejlődése az eddiginél nagyobb szerepet biztosított a *kancelláriának*. Fejlődött a *bíráskodás* szervezete, s az egykori királyi megye helyébe a nemesség viszonylagos függetlenségét és a kizsákmányolás szabadságát megfelelő szervezeti és közigazgatási keretekkel biztosító *nemesi vármegye* lépett.

Mindezek eredményeként Károly uralkodásának végére a királyi jövedelmek elérték az évi 250–300 000 aranyat. I. (Nagy) Lajos uralkodása idején az ország pénzügyi és gazdasági helyzete romlott, noha az új pénzügyi szervezet változatlanul jól működött, a tőkeszegény ország folyamatosan még így sem volt képes a király hódító háborúival járó magas költségeket előteremteni. Előfordult, hogy a zsoldosok kifizetéséhez a királyi udvar arany- és ezüstedényeit, evőeszközeit is el kellett adni. A nehéz pénzügyi helyzetet az uralkodók a királyi jövedelmek, főleg a kamarahaszna időleges elzálogosításával, a királyi birtokok maradványainak eladományozásával és elzálogosításával próbálták orvosolni. Ez azonban nem hozta meg a kívánt hatást, sőt éppen a királyi hatalom hanyatlásához s a bárók befolyásának növekedéséhez vezetett.

A kor hadseregében bizonyos fokig egységesebb, szabályozottabb lett a katonai szolgálati kötelezettség, melynek formái az egyes társadalmi osztályokat és rétegeket tekintve, eltértek egymástól. E változások következtében a magyar hadsereg elvesztette korábbi sajátos vonásainak jelentős részét, s hasonlóvá vált a nyugat- és közép-európai hadseregekhez. A rendelkezésünkre álló, a korábbinál kétségtelenül gazdagabb, de még mindig töredékes és kevés forrásból megállapítható a hadsereg összetétele és szervezete: a katonák általános, feudális és önkéntességi alapon szolgáltak.

A hadra fogható lakosság egészére vagy bizonyos hányadára – tizedére, huszadára stb. – kiterjedő *általános felkelést* csak elvétve, az országot ért nagy ellenséges támadás esetén hirdették meg. Ennek okát az ország korlátozott pénzügyi lehetőségeivel, a népfelkelés gyér harcértékével, valamint azzal magyarázhatjuk, hogy

az uralkodó osztály gazdasági érdekei védelmében vonakodott a jobbágyságot elvonni a termeléstől. Általános felkelés a XIV. században csak az 1345-ös tatár betörés idején volt: Lackfi András erdélyi vajda a székelyek és saját hadai mellett fegyverbe szólította az erdélyi nem szabadok egy részét is.

A *feudális szolgálati kötelezettség* a kiváltságos rétegekre terjedt ki. A birtokos nemesek személyükben, illetve családonként 1–2 fővel, a városok és a különleges jogállású rétegek vagy népek – kunok, székelyek, szepesi jobbágyfiúk stb. – meghatározott arányban tartoztak hadba szállni. A nemesnek, amint ezt már az 1222-es aranybulla rögzítette, az ország határain kívül csak 40 napot kellett katonáskodnia, ha további szolgálatot vállalt, azért már zsold járt.

A feudális felkelés: a generalis exercitus zöme ugyancsak minimális harcértékű volt. A nehezen mozgatható, ellátási nehézségekkel küszködő, gyengén felszerelt sereget szintén csak védelmi harcokban tudták felhasználni.

Megnőtt ezzel szemben a bárói magáncsapatok, a bandériumok jelentősége. Ezek többsége jól képzett és felszerelt, többé-kevésbé hivatásos katona familiárisokból állt. A banderiális urak és vitézeik a külső hódító hadjáratokban a várható zsold, zsákmány és utólagos birtokadományozás fejében szívesen vettek részt. Az Anjou-királyok kötelezték a főméltóságait arra, hogy a tisztségüknek megfelelő bandériumot állítsanak ki. Létrehozták a király udvari katonáinak (*miles aulicus regis*) intézményét, amely részben bárókból, részben hivatásos katonának tekinthető nemesekből állott, akik a király katonai kíséretét alkotva szervezték, vezették a királyi hadat. Létszámukat csupán néhány száz főre becsülhetjük, mégis az uralkodó katonai hatalmának szilárd bázisát alkották. A XIV. századi háborúkban – a kun könnyűlovasok mellett – leginkább ezek a bárói bandériumok vettek részt, forrásaink is elsősorban ezekkel foglalkoznak, ezért korábbi hadtörténetírásunk – nem egészen jogosan – a banderiális hadrendszer korának nevezi a XIV. századot.

A messze idegenben vívott háborúk növelték a korábban jelentéktelen *zsoldosság* szerepét. Jelentősebb létszámú zsoldoscsapat alkalmazásával először a nápolyi hadjáratok (1347–1351) során találkozunk. A nagy távolság nem tette lehetővé kellő számú feudális haderő bevetését, ezért a hiányt német és itáliai nehézlovas és gyalogos zsoldosokkal pótolták. Esetenként 4–5000 zsoldost foglalkoztattak, akik ismert vezérek – Werner von Urslingen, Fra Moriale, a Wolfart testvérek és mások – vezetése alatt har-

coltak. Konrad von Wolfartot és Konrad von Ellerbachot később a bárók sorába emelték. Még angol zsoldosok is kerültek Magyarországra: 1360 után a Töröcsvári-szorost angol íjászok védték.

Egy-egy hadjárat után több ezer magyar katonára vállalt zsoldosszolgálatot az itáliai városállamokban: főként Nápolyban, a pápai államokban, Bolognában, Padovában és Sienában. Legnevesebb közöttük Toldi Miklós, a néphagyomány és Arany János közismert hőse, aki a Fehér Csapat (Societas Alba) elnevezésű angol-magyar zsoldoskompania alvezéréként harcolt, majd később Pozsony vármegye alispánjává nevezték ki. Az önálló zsoldoskompaniák is szívesen alkalmaztak magyar lovasokat. 1360-ban pedig megalakult az egyetlen önálló magyar zsoldostársulat, a Nagy Magyar Csapat (Magna Societas Ungarorum).

A XIV. századi magyar hadsereg szervezetről, tagozódásáról, vezetési viszonyairól nem maradtak fenn országgyűlési határozatok, hadiutasítások, királyi rendeletek. Az egykori krónikák, diplomáciai és adománylevelek elszórt utalásai alapján azonban jól tagolt, ügyesen vezetett és hatékony fegyveres erőnek tekinthetjük, bár kétségtelenül nem tartozott a legfejlettebbek közé.

A sereget a király vagy valamelyik országos főméltóság irányította. A vezetés rendszeréről érdekes adatot árul el a firenzei Matteo Villani: Treviso sikertelen ostroma alatt Lajos király „kiválasztotta 30 főemberét, és egyenként valamennyit 500 magyar lovas kapitányává tette, s elrendelte, hogy hűbéri tartozása fejében mindegyikük három hónapig szolgáljon”. A király a távolból is igyekezett kézben tartani a sereg vezetését. 1378-ban például arra utasította Himfi Benedeket, hogy ne merészeljen pénzt kérni a szövetséges padovai fejedelemtől, 1380-ban pedig szigorúan megtiltotta vezéreinek, hogy „segélyt” csikarjanak ki Firenze városától. Az egyes bandériumokat a bárók vagy a megyei főispánok vezették, esetenként tizedesek, századosok segítették őket.

A lovagi hadseregekben nem hoztak létre meghatározott létszámú harcászati és szervezeti egységet, alegységet. Az ütközetek idejére azonban csatasorokat és szárnyakat, kivételesen tartalékokat képeztek. A kisebb csapatok a király, a dominus, a megye, a tartomány zászlaja alatt álltak fel. A bandérium vagy a még inkább használt vexillum szó csupán a zászlót, a zászló alatt felsorakoztatott katonákat jelentette.

A magyarok a sereg áttekinthetőségét, vezetését megkönnyítő zászlók alatt a XIII. század-

tól kezdve harcoltak. Háromféle *bandériumot* (zászlót) ismerünk: királyit, báróit és megyeit. Az elsőben a király udvari katonái és válogatott zsoldosai, a másodikban a bárók, főként familiárisaiból álló magánkatonasága, a harmadikban az egyes megyék nemessége és egyéb lakói sorakoztak fel. A Zsigmond idejéből származó hadiutasítás 50 és 500 fő között szabályozta az egyes megyék és zászlósorok bandériumainak létszámát: az 1492. II. tc. 400 főben, az 1498. XXI. tc. a királyit 1000 főben. Nem látszik valószínűnek, hogy ennél korábban, vagyis a XIV. században ilyen létszámú bandériumokat állítottak ki, annál is inkább, mert a nehézlovaság Európában mindenütt 25–50, maximálisan 100–120 fős csapatokra tagolódott. Az egyénenként harcoló lovagokat ennél nagyobb csoportokban már jóformán egyáltalán nem lehetett irányítani.

A kortárs Névtelen Minorita tudósít bennünket arról, milyen lehetett a hadkiegészítés a XIV. században. Így rögzíti Lajos rendeletét: a katonák „folyamatosan, hatvananként, százanként, ezrenként vonuljanak be” Apuliába. Matteo Villani szerint pedig „ősi jogszokások szabják meg, hogy valamely báró vagy község mennyi lovast állítson ki . . . ha hadba megy”. Az ősi jogszokás alapja a birtok nagysága, a rajta élő népesség száma és valamilyen kulcsszám – tized, huszad stb. – lehetett. A bandériumokat a bárók vagy a megyei főispánok vezették.

A XIV. századi magyar hadseregben voltaképpen egyetlen fegyvernem volt: a lovasság. A XIV. századi magyar hadsereg *átmeneti típusú* lovasságának a bárói bandériumokban harcoló, katonailag leghasználhatóbb elemei részt vettek ugyan a külső hadjáratokban, de a létszámuk alacsonyabb lehetett a könnyűlovasokénál.

A hadjáratokra felfogadott zsoldosok java részét *nehézlovasok* adták. A magyar zászlósorok és a közvetlen kíséretük zárt sisakban és lemezpáncélban, hosszú egyenes karddal, lándzsával és buzogánnyal felszerelve harcolt. A többi magyar nehézlovas azonban nem lemezpáncélt – ez csak a század végén terjedt el Magyarországon –, hanem hosszú ujjú sodronyvértezetet, kesztyűt és sodronynadrágot viselt, és többnyire íjat is használt. Védőfelszerelésüket ovális vagy téglalap alakú, jobb felső sarkában a lándzsa beillesztésére szolgáló bevágással ellátott nagy tárcsapajzs egészítette ki.

A nehézlovaság kialakulásával párhuzamosan a lovagi életforma és szokások is elterjedtek hazánkban. Megszaporodtak a nemesség katonai gyakorlását és szórakozását célzó lovagi tornák, s 1326-ban megalakult a rövid életű Szent

György Lovagrend is. A lovagi életmóddal, szellemmel, a termelőerők fejlődésével, a bárók hatalmának növekedésével egyidejűleg 250–300 magánvár is épült az országban.

A nyílt összecsapások során többször is találkozunk a magyar lovagok sikeres harcaival, s egyes kisebb ütközeteket – mint például Capuánál (1348), Nápolynál (1350), Vlagyimirnél (1351), Piavénál (1379) stb. – a magyarokból és az idegen zsoldosokból álló nehézlovasság döntötte el. A lovagi fegyverzetű lovasság létszáma azonban továbbra is elmaradt a szükséglettől: Magyarország legjobb esetben is csak 2000–3000 nehézlovast tudott kiállítani, egy-egy hadjáratra azonban legfeljebb 1500–2000 főt. Itáliában a létszámuk átlagosan 4–5000 zsoldossal nőtt, de ennyien nem dönthették el a nagyobb csaták kimenetelét.

A külföldi krónikások ezért mindig könnyűlovásoknak írják le a magyar hadsereget. Tény, hogy az Itáliában és másutt harcoló magyar seregek tekintélyes hányadát a kun és a székely könnyűlovasság alkotta. Ezek mozgékonyak voltak, sok tartalék lovat vittek magukkal, így nem véletlen, hogy feltűntek az idegen szemlélőnek, sőt a tényleges számuknál jóval többnek látták őket. Sajátos harcmodoruk még külön is felhívta rájuk a figyelmet. A *könnyűlovasság* fegyverzete, felszerelése, szokásai, harcmódja hasonlított a honfoglaló magyarokéhoz vagy a XIII. századi kunokéhoz. A század derekáig nemzetségenként vagy tizedenként, százonként, ezredenként vonultak hadba. Létszámuk jelentősnek tekinthető: Lajos király a második nápolyi hadjáratra és Treviso ostromára tízezerrel nagyobb létszámú könnyűlovassággal indult. A krónikások még ennél is többről, 100 000, sőt 300 000 magyar lovasról tudósítanak, ami erős túlzás ugyan, mégis jelzi, hogy a magyar sereg szokatlanul sok lovasból állt.

A hadjáratokra nem vonult fel az ország egész lovassága. Villani megemlíti Treviso ostromának előkészületeiről szólva, hogy Lajos király hazaküldte a zágrábi táborba gyülekező seregének nagy részét, mert „annyian voltak, hogy a környék nem tudta eltartani őket”. Számításaink szerint – összesen 50–60 000 főre becsülhető a magyar lovasok száma, de ebből csak 25–30 000-re tehetjük a harcra valóban alkalmas katonákat.

A könnyűlovasság a XIV. században is sajátos, gyakran meghatározó tényező maradt a magyar hadművészetben. Portyázásaikkal megbénították és megzavarták az ellenséget, ügyes lesvételeikkel gyakorta érzékeny veszteséget okoztak. Nagy ütközeteket, háborúkat azonban

bajoson lehetett a könnyűlovasságra támaszkodva nyerni. A kun és más lovasok féktelensége, a szokásosnál kíméletlenebb sarcolásai elidegenítették a szövetségeseiket, s ellenséggé tették a semlegeseket. Az is előfordult – mint 1350-ben Nápolyban –, hogy a magyar hadsereg kunjai és német zsoldosai között szinte szabályos csata alakult ki.

A *gyalogosok* létszáma és harcértéke messze a kor színvonala alatt maradt. Magyarországi eredetű gyalogosokról, néhány város őrségétől és a tábori szolgálattól eltekintve, nem tudunk. A külső hadjáratok alacsony létszámú gyalogsága itáliai zsoldosokból és a dalmát városok embereiből állt. Harcaikról, a magyar harcrendben való elhelyezkedésükről hallgatnak a forrásaink.

Haditechnikai eszközökkel, ostromgépekkel, hajítógépekkel, faltörő kosokkal jól ellátták a magyar seregeket. Ezeket az eszközöket többnyire dalmátok, itáliaiak, németek kezelték. Mivel várostromok sűrűn előfordultak az oligarchák elleni harcok és a hódító hadjáratok során (Szepesvár, Visegrád, Trencsén, Zara, Capua, Aversa, Treviso, Belc, Motta), az ostromgépeket gyakran, ám különösebb eredmény nélkül használták, hiszen az erős falakkal ezek az eszközök nem bírtak. Tény, hogy mégis sok vár került magyar kézre, de ezeket kiéheztetéssel vagy ostromlétrák alkalmazásával foglalták el.

A velenceiekkel vívott évtizedes háborúskodás arra készítette Lajos királyt, hogy a dalmát városok segítségével hajóhaddal erősítse meg a magyar haderőt. 1358-ban már szerepelt a magyar katonai méltóságok listáján az admirálisi cím, és egészen Dalmácia elvesztéséig (1420) megmaradt.

A hajóhad tevékenységéről nem sokat tudunk, nem emlékeznek meg róla a források, még az 1378–1380 között vívott Velence elleni tengeri háborúban sem. A XIV. századi hajók a part mentén lavírozó, nehézkes, evezővel hajtott nagy bárkák, amelyek hegyes, vascsórral ellátott orrukkal igyekeztek léket ütni az ellenséges hajó oldalába vagy a másik mellé álltak, hogy a katonák kézitusával döntsék el a viadalt. A magyar hűbéres Ragusai (Dubrovnik) Köztársaság 1378-ban már gyártott ágyúkat, így a magyar hadsereg San Lorenzo ostrománál (1378) a régi ostromgépek mellett ágyúkat is alkalmazhatott. Kezelői dalmát, itáliai, esetleg német tüzérmesterek lehettek. Az Anjou-korban a forrásaink Magyarországon használt ágyúkról vagy ágyúgyártásról nem tesznek említést.

Idegenben vívott háborúk alatt a zsoldosok, a bárók és a többi harcosok egyaránt zsoldot

kaptak: a tiszthavonta 25–50, a lovas katona 6–8, a gyalogos 2,5–4 aranyat, s kiegészítésként élelmet és sőt is kaptak. A viszonyítás kedvéért megemlítjük, hogy a bolognai egyetem egyik professzorának a fizetése ugyanekkor havi 6 arany. A pénzüket viszont a katonák akkor sem kapták meg rendszeresen, ha alkalmazásban álltak. Lajos királyról szólva számos egykorú krónika tartja említésre méltónak, hogy a második nápolyi hadjárat után kifizette 4000 német katonáját. A zsoldos felszerelése pedig sokba került: 15–20 aranyba a fegyverzet és a ló. Emellett az ellátásáról is részben magának kellett gondoskodnia. Ezt főleg zsákmányolással oldotta meg, ám gyakran nem nyílt rá lehetőség.

A magyar hadsereg *ellátási* rendszere a XIV. században jobb, mint sok európai ország hadseregéé. A katonákat mindig élelemmel, főleg szárított hússal és szerszámokkal, valamint egyéb eszközökkel megrakott hosszú szekérsor kísérte. Ha az élelem elfogyott, helyszíni beszerzéssel vagy rekvirálással pótolták. A sereg vezetői előre igyekeztek szövetséges városokkal, esetleg egyes vállalkozókkal élelemszállításra szerződést kötni, de gyakran előfordult, hogy a sereg nem fizetett a kapott élelemért, vagy a szerződő felek nem szállítottak.

A katonák *fegyelme*, mint a többi feudális hadseregben, meglehetősen gyenge lábon állt. A harcosok gyakorta nem teljesítették a parancsokat, megszöktek a hadból, nem tettek eleget szolgálati kötelezettségeiknek. Sűrűn megesett, hogy már harc közben megkezdtek a zsákmányolást, ami a csata elvesztését vonhatta maga után. A vezetés nem tudta ezt megtorolni. A komolyabb ügyek – a hadból való elmaradás, szökés stb. – a király vagy a nádor hatáskörébe tartoztak, akik gyakran szabtak ki vagyonekobzást vagy fővesztést ilyenekért, de az ítéletet csak ritkán tudták foganatosítani. Az erőszak, a lázongás szinte mindennapos dolognak számított: például Lajos 1350-ben megbocsátott az életét fenyegető német zsoldosoknak. Az engedetlenség, a harácsolás, a megvesztegetés a vezetők között is mindennaposnak számított,

megbüntetésük azonban az egész sereg felbomlását idézte volna elő.

A XIV. századi magyar hadművészet a könnyű- és nehézlovasság együttműködésének ügyes kiaknázásán alapult. A vezetés a hadjáratokat alaposan előkészítette, felderítette az ellenséges ország erejét és lehetőségeit, gondoskodott szövetségesekről, s megkísérelte előre biztosítani a sereg élelmét a felvonuláshoz és a harchoz.

A tervszerűség azonban csak a háború előkészítésére korlátozódott. A hadjáratok többnyire abból álltak, hogy a magyar csapatok megostromolták az útjukat álló várakat, majd olyan területre vonultak, ahonnan élelmet és zsákmányt remélhettek. Csata csak olyankor alakult ki, ha lest tudtak vetni az ellenségnek, vagy ha rákényszerültek az összecsapásra. A legjobb és leghatékonyabb hadtervet az 1378–1381-es velencei hadjáratban valósították meg: genovai szövetségben szárazföldön és tengeren összpontosított támadást indítottak a velenceiek ellen, bekerítették és módszeresen visszaszorították fegyveres erőit, s ezzel megadásra kényszerítették a gazdag kereskedő államot.

A magyar sereg harcászata a könnyű- és nehézlovasság működésének összehangolásán, a nehézlovasság rohamán alapult, de az átütőerőt a nehézlovasság alacsony létszáma alig biztosította.

A XIV. századi háborúkban kiemelkedő tehetségű magyar hadvezér nem tűnt fel ugyan, talán a nápolyi háborúkban parancsnokló Lackfi István üti csak meg ezt a mértéket. Viszont jó csapatvezérek, mint Dancs mester, Köcski Sándor, Debreceni Dózsa, Hédervári Dezső, később Kont Miklós, Toldi Miklós, Horváti János, Athinai Simon, Himfi Benedek és mások, bőven akadtak. A két Anjou-uralkodó sem nyert nagy csatákat. I. Lajos két legjelentősebb hadi vállalkozása – Zára 1345-ös felmentési kísérlete és Treviso 1356-i ostroma – sem járt sikerrel. Azonban merész lovagként mindketten személyesen harcoltak, többször meg is sebesültek a csatákban.

4. Háborúk Károly Róbert és I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt

A HÁBORÚK JELLEGE ÉS ÁLTALÁNOS VONÁSAI

Európában a XIV. századot a nemzeti háborúk első felvonásának is nevezhetnénk. A föld-rész politikai arculata megváltozott. A középkor egyeduralomra törő két hatalmassága, a pápaság és a Német-Római Birodalom elvesztette vezető szerepét, más államok – Franciaország, Anglia, Kasztília, Lengyelország és Magyarország – is a színre léphettek. Egyikük sem tudott azonban uralkodó katonai és politikai erővé válni Európában.

Magyarország külpolitikai és katonai helyzete kedvezően alakult. Az oligarchák leverése után a tatárok (1344, 1345, 1352), a szerbek (1319, 1352) és az osztrákok kisebb beütréseitől eltekintve nem érte támadás az ország területét. Egyetlen szomszédos ország sem tudta komolyan fenyegetni hazánk függetlenségét vagy területi integritását. Ez a helyzet lehetőséget nyújtott a magyar társadalmi és gazdasági élet viszonylag zavartalan fejlődéséhez.

Károly Róbert általában ügyes és céltudatos külpolitikája megszilárdította Magyarország nemzetközi helyzetét. Északi és nyugati szomszédaival – Lengyelországgal, Csehországgal, Ausztriával és a Német-Római Birodalommal – gazdasági kapcsolatokat, szövetségeket kötött. Lengyelországot támogatta a tatárok és litvánok elleni harcban. Politikájára a visegrádi szerződéssel (1335) tette rá a koronát, amelyben megszilárdította a gazdasági és politikai kapcsolatokat hazánk, Csehország és Lengyelország között, egyben lerakta az alapokat egy későbbi lengyel–magyar perszonálunió megteremtéséhez. Kisebbségi hátravillongásoktól eltekintve Magyarország ezután békében élt Zsigmond uralkodásáig északi és nyugati szomszédaival.

Problematiszabb, egyben káros következményekkel terhesebb volt Károly déli, hódító

politikája. Noha ez még csak a déli magyar hűbéres tartományok feletti uralom megszilárdítására irányult, elvetette egy későbbi hódító politika magvát.

Különösen a dalmáciai és nápolyi politika vált veszélyessé. Az Árpádok idején a dalmát városok Magyarország hűbéreseivé váltak, ami évszázados magyar–velencei konfliktust idézett elő: a hatalmas városállam ugyanis létérdekének tekintette Dalmácia megszerzését. A délkelet-európai térség hatalmi egyensúlyát Károly nápolyi politikája is megzavarta. Mivel sikerült kisebbik fiát, Endrét, Nápoly trónörökösévé tennie, ez lehetőséget nyújtott arra, hogy folytatva az Árpádok és Anjouk hagyományos balkáni terjeszkedő politikáját, az egész délkelet-európai térséget megpróbálja uralma alá hajtani. A későbbiekben bebizonyosodott, hogy a magyar állam ezt nem tudja megvalósítani.

Károly Róbert uralkodásának éveit Lajos korában a háborúk szakadatlan sora váltotta fel. A negyven esztendő alatt alig öt olyan évet találunk, amelyben ne harcoltak volna Európa valamelyik pontján magyar csapatok. 1345–1381 között szinte állandósultak a velencei háborúk, Nápoly, Litvánia, a tatár Arany Horda, Moldva, a Havasalföld, Szerbia, Bosznia, Bulgária, Ausztria és Csehország megérezte a magyar támadóerőket súlyát.

Mégsem beszélhetünk nagyarányú politikai változásról. I. Lajos mindenben az elődje által kitűzött politika és katonai célok megvalósítására törekedett. Uralkodása alatt csupán annyi változás történt, hogy a politikai elképzeléseit katonai erővel tudta csak realizálni, ez viszont következményeit tekintve a királyi hatalom politikai és pénzügyi bázisainak, az ország külpolitikai helyzetének hanyatlását okozta.

EGY „BÉKÉS” KORSZAK KORLÁTOZOTT HÁBORÚI (1304–1341)

Károly Róbert uralkodása elején legveszélyesebb ellenfélnek a *cseh királyság* látszott, amint azt az 1304-ben osztrák szövetségben vívott háború mutatta. 1306-ban III. Vencellel, az egykori magyar trónkövetelővel azonban kihalt a cseh uralkodó dinasztia, Habsburg Rudolf herceg (1307–1308) és a Luxemburgi-házból származó János (1310–1346) pedig Károly Ró-

bert szövetségeseiként léptek a cseh trónra. Ettől kezdve egy évszázadig békés kapcsolatban élt a két ország.

Róbertnak sikerült szövetségi viszonyt kialakítani *Lengyelországgal* is, amely egész 1384-ig a magyar politika legszilárdabb külső támaszává vált. Északi szomszédunk ekkor ugyan még nem olyan jelentős tényező, mint egy századdal

később, amikor egyesült a hatalmas területű, népes Litvániával. A XIV. századi Lengyelországot délnyugatról a csehek, északról a Német Lovagrend, keletről az erős könnyűlovassággal rendelkező Litván Nagyfejedelemség és a tatárok támadásai fenyegették. A lengyel állam azonban magyar támogatással visszaverte az ellenséges támadásokat, így a század során jelentős gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést érhetett meg. Hadseregének nehézlovassága ekkor erősebb, a könnyűlovassága gyengébb a magyarénál, de gyalogos parasztmilíciával is rendelkezik, amely a tatárok és litvánok elleni harcokban eredményesen helytállt.

Magyarország és Lengyelország kapcsolatát tulajdonképpen a XIV. század elején jelentkező közös cseh veszély szilárdította meg. 1295-ben II. Vencel megszállta Lengyelországot, és felvette a lengyel királyi címet. 1304-ben Łokietek Ulászló lengyel hercegnek azonban Omodé nádor tekintélyes segélyhadára támaszkodva sikerült kiszorítania az országból.

1330-ban Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán az északi területek bandériumaival sietett a lengyelek segítségére, de a Német Lovagrend elleni harcokba nem kellett beavatkoznia. A visszatérő sereg értesülve arról, hogy Beszterce vidékét tatár portyázók pusztítják, Erdélybe vonult, s hamarosan szétszórta a támadókat.

Két évvel később újabb magyar csapat indult északi szomszédunkhoz. Részt vettek a radzievoji ütközetben, amelyben a lengyel hadak fényes győzelmet arattak a német lovagok felett. A lengyelek ezután a magyarokkal együtt Sziléziába nyomultak, és számos helységet visszafoglaltak a tartományt megszállva tartó cseh erőktől.

A nyugati szomszédot, Ausztriát, több mint két évtizeden át jószomszédi, sőt szövetségi kapcsolatok fűzték hazánkhoz. A Habsburg-ház fennhatósága a XIV. század első évtizedeiben csupán Alsó- és Felső-Ausztriára terjedt ki. A katonai erejük sem jelentős még: főerejüket a kis létszámú, nyugati mintájú lovagi hadsereg képezte, mely néhány ezer gyalogossal és a karintiai könnyűlovassággal egészülhetett ki.

VII. Henrik császár 1313-ban bekövetkezett halála után a birodalmi rendek két ellenkirályt választottak: a Habsburg-házból származó Szép Frigyes herceget, és a később IV. Lajos néven császárrá koronázott Wittelsbach Lajos bajor herceget (1314–1347). A két trónkövetelő hosszú évekig kisebb csatározásokkal gyengítette egymás erejét. 1322-ben aztán Frigyes döntő támadásra indult.

Támogatására Károly Róbert Köcski Sándor vezetésével 2000 magyar és 5000 kun lovasból álló hadat küldött. A magyarok 1322 szeptemberében csatlakoztak Frigyeshez. A 12–15 000 főre szaporodott osztrák-magyar had túlnyomórészt lovasságból állt, 1000–1200 főnyi gyalogsága létszámát és harcértékét tekintve gyengébb, mint a bajoroké. Wittelsbach Lajos cseh csapatokkal megerősített bajor serege 20 000 katonával rendelkezett, de nehézlovasságának létszáma alatta maradt Frigyesének.

1322. szeptember 28-án a bajorországi Mühlendorf városka melletti ütközetet a magyar lovaság nyílzápora vezette be, majd a centrumban levő osztrák nehézlovasság lendült támadásra. A bajor gyalogság azonban megghiúsította az áttörést. Az akkor ellentámadásra induló bajor nehézlovasság nyomásának a szárnyakon levő erők nem tudtak ellenállni, a jobb szárnyon levő magyarok sem, 60–80 főnyi veszteség után kitértek a támadók elől. A továbbiakban már nem avatkoztak be a küzdelembe. A szárnyakon főként bajorok nagy győzelmet arattak.

Bár a század egyik legjelentősebb csatájának számító mühlendorfi harc elveszett, Magyarország mégis hasznot húzott a segítségnyújtásból: az 1301 óta osztrák kézen levő Pozsony vára visszakerült Magyarországhoz.

1324-ben azonban az osztrákok régi ellenlábassal, Bajorországgal szövetségbe lépve, ismét elfoglalták a várat. 1328 júliusában ezért csaknem egyszerre magyar és cseh had indult ellenük. A források szerint a szokatlanul nagy, 16–18 000 főre becsülhető magyar lovashadat Lackfi István vezette. A sereg Alsó-Ausztriát módszeresen végigpusztította, több várat – Stillfried, Rabensburg, Feldsberg stb. – elfoglalva, egészen Waidhofen an der Thayáig jutott. Mintegy 150 kilométer mélységben hatolt be Ausztriába. Ellenállással sehol sem találkozott, mert könnyűlovasságának portyái teljesen megzavarták az ellenséges haderőt. Az osztrák hercegek rövidesen békét kértek, és Pozsonyt újból visszaadták Magyarországnak.

Károly 1336 nyarán lengyel és cseh szövetségben sereget indított Ausztria ellen, mivel az osztrák hercegek hűbéreskü fejében védelmükbe vették a Németújváriakat. A két ország közötti harcra nem került sor, mert a hercegek fegyverszünetet kértek, s a Németújváriak letették a fegyvert. A fegyverszünet lejárta után, 1337 júniusában, a király személyes vezetésével a sereg visszafoglalta a század első éveitől kezdve osztrák megszállás alatt tartott Muraközt. Ezután Magyarország egészen az 1440-es évekig békében élt Ausztriával. Sőt 1355-ben

Lackfi András 300 lovasával már a Habsburgok szolgálatában küzdött Svájcban.

A déli határokon ezzel szemben gyakorta fel-lángoltak a harcok. Mint láttuk, a magyar állam már az Árpádok korában terjeszkedő politikát folytatott déli szomszédaival szemben. A délszláv és román fejedelemségek időleges gyengeségét és belső bajait kiaknázva a magyar uralkodók a kereszténység terjesztésének ürügyén újabb tartományokat csatoltak országukhoz; s erőszakkal térítgették a balkáni államok nagy többségében ortodox (görögkeleti) és eretnek lakosságát.

Amint már láttuk, királyaink Horvátországot és Szlavóniát a XI. század végén Magyarországhoz csatolták, majd a XIII. században megszervezték a délvidéki bánságokat (Macsó, Ozora, Szörény, Só) is.

A XIV. században különösen a szerb királyság és a havasalföldi fejedelemség vált veszélyes ellenfélle: a szerb nehézlovasság és a szörényi bánságból létrejött Havasalföld gyalogsága több magyar sereget is legyőzött. Boszniát az Anjou-uralkodók kedvezményekkel és házassági kapcsolattal igyekeztek megnyerni – Lajos második felesége, Kotromanics Erzsébet bosnyák hercegnő –, de a házasság csak időleges eredményeket hozott. Bosznia magyar függősége hamarosan megszűnt.

A század első magyar–szerb háborúját az váltotta ki, hogy mindkét uralkodó terjeszkedni óhajtott a másik rovására. Károly az Omodé fiak és Borsa Kopasz leverése után elérkezettnek látta az időt délvidéki pozícióinak megerősítésére, s a nápolyi Anjou-házból származó Fülöp tarantói herceggel, Albánia akkori urával együttműködve, sereggel készült Szerbia ellen. Ugyanekkor II. Uros István szerb fejedelem az Erdélyből menekült lázadókkal és a Németujváriakkal szövetkezve 1319 januárjában vissza-

foglalta Macsó egy részét, a macsói várral egyetemben. Az Amadé fia Miklós (a Csák nemzetség soproni ágából származik, nem azonos az Aba nembeli Omodé fiúval) vezette magyar sereg azonban rövidesen visszaverte a támadást. Júliusban indultak meg Károly Róbert és Tarantói Fülöp seregei. A magyarok két ütközetben – szeptember 6–7-én az Ub folyó, 16-án a Kolubara mentén – döntően megverték II. Uros csapatait. Tarantói Fülöp tevékenységét nem kísérte ugyan szerencse, de Károly jelentős sikereket ért el: Macsó (Mačov), Nándorférvár (Belgrád) és Galambóc (Golubác) újra magyar kézre került. Az új szerb király – III. Uros István (1321–1331) – békét kötött a magyar uralkodóval. A következő években a Mladen horvát bán és szövetségesei ellen vívott győztes harcok megszilárdították a magyar uralmat Horvátország és a tengermentes tartományok felett.

Még 1324-ben III. Basaraba havasalföldi fejedelem kihasználta a zavaros magyarországi helyzetet, és elfoglalta a szörényi bánságot. Noha később felajánlotta a tartomány visszaadását, és hűbéri adó fizetésére is kötelezte magát, Károly Róbert 1330 novemberében jelentős nagyságú sereg élén vonult ellene, hogy megtörje a hatalmát. A havasalföldi románok azonban egy szorosban csapdát állítottak seregének. A bekerítésben vívott négynapos harcban több magyar főúr és familiárisa pusztult el, sokan fogságba estek. Károly Róberttel Hédervári Dezső nevű udvari vitéze cserélt fegyverzetet, hogy magára vonja az ellenség támadását. A bátor vitéz elesett a küzdelemben, de Lackfi István vezetésével a sereg megmaradt részének és az uralkodónak sikerült kitörnie a szorosból. Havasalföld hosszú évtizedekre megszabadult a magyar függéstől, de a szörényi bánság visszakerült Magyarországhoz.

NAGY LAJOS ELSŐ HÁBORÚI (1342–1346)

Nagy Lajos (1342–1382) trónra léptével hosszan tartó háborúk sorozata vette kezdetét. A lovagkirályt, I. (Szent) Lászlót tekintve példaképének, nagyszabású hódításokkal óhajtott gyarapítani országa hatalmát, és saját dicsőségét. Jóllehet, atyjához hasonlóan tehetséges diplomatának bizonyult, a pillanatnyilag kedvező külpolitikai helyzetet kihasználva, többnyire háborúkkal igyekezett céljait megvalósítani. Uralkodása alatt a magyar seregek nemcsak számos szomszéd országban – Szerbiában,

Moldvában, Dalmáciában és Lengyelországban – hadakoztak, hanem itáliai, litván és bolgár területekre is eljutottak. Többször is előfordult, hogy magyar seregek egyidejűleg több hadszíntéren harcoltak, s így sehol sem tudtak döntő sikereket felmutatni.

Nagy Lajos, a kor színvonalát tekintve előrelátó és gondos külpolitikusként, jó stratégának és hadszervezőnek bizonyult. Háborúit nem pusztán egyéni, illetve dinasztikus érdekekből vívta, döntéseinél gazdasági és politikai meg-

fontolások is fontos szerepet játszottak. Legfőbb fogyatékosága abban rejlett, hogy tervei végrehajtásánál többnyire nem tanúsította a szükséges kitartást és céltudatosságot. Emellett – kortársaihoz hasonlóan – nem mindig mérte fel helyesen az erőviszonyokat, és ezért olykor eleve kudarcra ítélt vállalkozásokba kezdett – ld. pl. a nápolyi hadjáratokat. Kétségtelen, hogy négy évtizedes uralma alatt az országot nem érték súlyosabb ellenséges támadások, és hazánk határait sikerült kiterjesztenie. Uralkodása alatt létrejött a magyar–lengyel perszonális unió, Dalmácia újból a magyar király hűbérbirtokává lett, és a balkáni térségben is sikerült bizonyos, területi hódításokban is jelentkező eredményeket elérni. Mindezek azonban a király halála után röviddel semmivé lettek, a megváltozott külpolitikai viszonyok nem tették lehetővé, hogy az ország megőrizze a Lajos uralma alatt szerzett hatalmi súlyát.

Lengyelország rendkívül fontos szerepet játszott Lajos király külpolitikai elgondolásaiban, annál is inkább, mivel anyja – Erzsébet lengyel hercegnő – jogán a magyar király a lengyel trón örököse lett. Lengyelországot ezekben az évtizedekben nyugatról a csehek, keletről a tatárok és az ugyancsak erős könnyűlovassággal rendelkező hatalmas Litván Nagyfejedelemség támadásai fenyegették, így rászorult a magyar hadak támogatására.

1344-ben a cseh hadak betörték Lengyelországba, s a fővárost Krakkót kezdték ostromolni. Bár a magyar csapatok többségét ekkor a délvidéki harcok kötötték le, Lajos az északi megyék bandériumait Szécsi Miklós és Poháros Péter udvari vitézek vezetésével a lengyel király segítségére küldte. Kázmérnak az egyesült sereggel sikerült felmentenie Krakkót, és elhárítania a cseh támadást.

A lengyel szövetség a dinasztikus terveken túlmenően azt a célt is szolgálta, hogy a Moldvában és a Kijevi Fejedelemség területén nomadizáló tatár hordákat távol tartsa az országtól. A tatár kánok ugyanis szoros szövetségben álltak a litván nagyfejedelmekkel, s ha Litvánia hatalmát sikerül megtörni, ez a veszélyes tatár szomszédokat is óvatosságra inti. A kipszaki tatárok 1344-ben és 1345-ben erős hadakkal törtek Erdélybe, kegyetlenül pusztították a Székelyföldet és Beszterce vidékét. Krónikásaink szerint mindkétyszer súlyos vereséget szenvedtek, de a harcokról nincsenek részletes adataink. Hét évvel később, 1352-ben a tatárok újabb támadással kísérleteztek. Ám ezúttal Atlamosz nevű vezérük is fogságba esett, és Lackfi András lefejeztette. Ettől kezdve belátták, hogy

nem sok sikerre számíthatnak magyar földön, így felhagytak támadásaikkal.

Ugyanerre az évtizedre esett a kor magyar haderejének legsúlyosabb és legtartósabb erőpróbáját jelentő velencei háborúk kirobbanása is. A gazdag városállam hatalma nem területi nagyságában, hanem abban rejlett, hogy lényegében monopolizálta Európa keleti kereskedelmi kapcsolatait. A kereskedelmi utak biztosítására a korszak legerősebb hajóhadát tartotta fenn, és támaszpontok sorával biztosította a Földközi-tenger keleti medencéjét. Korfu, Zakynthosz, Kréta, Negroponte és számos ioniai sziget tartozott ekkor a gazdag államhoz. Velence kiemelkedő fontosságot tulajdonított az Adriai-tenger keleti partvidéke, főleg Dalmácia megszerzésének, hogy uralma alá vonhassa potenciális vetélytársait: Zarat (Zadar), Spalatót (Split), Ragusát (Dubrovnik). Velence Dalmácia meghódítására irányuló törekvése sértette a magyar uralkodó érdekeit.

Magyarországnak hasonlóan fontos érdekei fűződtek a gazdag dalmát városok megszerzéséhez. Ezek tőkeerős polgársággal rendelkeztek, kiváló kereskedelmi lehetőségeket és nem utolsósorban hajóhadat ígértek a magyar állam számára. A velencei háborúban Lajos király szívós kitartásról és ügyes diplomáciai érzékről tett bizonyosságot. A hatalmas adriai köztársasággal szemben mindig sikerült megfelelő szövetségeseket találnia. Különösen jelentős az 1378-ban létrejött genovai–magyar szövetség: a genovai hajóhad és a magyar szárazföldi erők mintegy harapófogóba szorították az „Adria királynőjének” nevezett velencei köztársaságot, amely csaknem összeomlott az összpontosított támadások súlya alatt.

Az első velencei háborút (1345–1346) az 1202 óta velencei fennhatóság alatt élő Zára felkelése váltotta ki. A dózse uralmával elégedetlen polgárok elűzték a velencei őrseget, és korábbi hűbérurukhoz, a magyar királyhoz fordultak oltalomért. Lajos támogatást ígért. Ennek csakhamar eljött az ideje, mert a velenceiek 1345 augusztusában nagy erővel, amelyben itáliai, német, délszláv zsoldosok is voltak, tengeren és szárazföldön körülférték, ostrom alá fogták Zarat. Az éppen Szlavóniában tartózkodó Lajos, a krónikások szerint 30 000 fős sereget indított útba – a valóságban 15–18 000 fő lehetett – a város felmentésére. A velenceiek megerősített táborban várták a közelgő sereget, melynek egyes vezetőit, Kotromanics bosnyák fejedelmet és Szécsi Miklóst megvesztegették. A sereg ellátási nehézségeire hivatkozva, hamarosan visszatért Magyarországra. Az ostrom to-

vább folyt. A velenceiek ezután 80 000 aranyat ajánlottak fel, ha Lajos lemond Dalmácia birtokáról, ezt azonban a király nem fogadta el.

1346 júliusában nagy sereg élén indult a város felmentésére. Az ostromlókából ostromlottak lettek. A velenceiek favárát azonban 16 000 katonára, a hajóhad támogatásával szívósan védte. A döntő roham napján, július 1-én a záraiak ostromgépeikkel töretni kezdték a favarat, a ma-

gyar sereg azonban tétlenül szemlélte a küzdelmet, feltehetően azért, mert egyes vezéreiket a velenceiek újból megvesztegették. A magyar had ezután visszavonult, és a magára hagyott város novemberben meghódolt. Lajos a velenceiek 160 000 aranyra gyarapodott ajánlata fejében sem mondott le Dalmácia birtokáról. 1348-ban mégis fegyverszünetet kötött Velencével, mert haderejét nápolyi vállalkozása vette igénybe.

KÍSÉRLETEK A NÁPOLYI KIRÁLYSÁG MEGSZERZÉSÉRE (1347–1353)

Nápolyban 1345. szeptember 17-én – még az első velencei hadjárat idején – meggyilkolták Lajos öccsét, a nápolyi trónra váró Endre herceget. A velencei háborúval elfoglalt Lajos eleinte diplomáciai úton keresett elégtételt, de az itáliai városállamok és az avignoni pápa, tartva attól, hogy újabb külföldi hatalom avatkozik be Itália ügyeibe, nem teljesítették kívánságát.

Itália ekkor a korabeli Európa leggazdagabb területe, de politikailag nem egységes és katonailag – Milánó, Velence és Nápoly kivételével – gyenge. A magyar uralkodó és tanácsadói felismerték ezt, és Endre halálának megtorlásával egyidejűleg a Nápolyi Királyság meghódítására törekedtek. A két országot elválasztó távolság azonban megnehezítette a sereg utánpótlását. A siker három tényezőtől függött: győznek-e az ellenfél seregei ellen, mellékük áll-e a lakosság, beleegyeznek-e a többi itáliai hatalom Nápoly alávetésébe?

A *nápolyi hadjáratot* Lajos gondosan előkészítette. Követeket küldött Nápolyba és Itália egyéb városaiba, hogy felmérse a tervezett vállalkozás fogadtatását, zsoldosokat fogadtasson, előkészíttesse a magyar sereg szabad átvonulását, biztosítsa a katonák ellátását, megteremtse Nápolyban az őt támogató erők csoportját. Valamennyi forrás kiemeli, hogy a követek nagy összegű pénzt vittek magukkal. Sikertől is szinte valamennyi itáliai állam semlegességét biztosítaniuk, még a Magyarországgal két éve háborúskodó Velence is késznek mutatkozott a magyar hadak átengedésére. Mintegy 4–5000 ezer zsoldost fogadtak fel, köztük a provençe-i Fra Moriale, a német Werner Urslingent (a Nagy Kompania vezetőjét) és a Wolfart testvéreket. Az Abruzzókban – főleg Aquila térségében – és a keleti partvidéken erős magyarbarát csoportokat hoztak létre.

Az ellenfél is készült a harcra, de erőfeszítéseit gyengítette, hogy a nápolyi Anjou-ház két ága – a durazzói és a tarantói – szemben állt egymás-

sal. Johanna királynő – Endre gyilkosa – a tarantóiakat támogatta.

1347 júniusában 12–15 000 főnyi magyar és zsoldos had több útvonalon és több csoportban jutott el a nápolyi államba. Lajos király alig 1000 főnyi kíséretével november 11-én hagyta el Visegrádot, s Aquileián, Veronán, Mantován, Riminon, Urbinon és Folignon át december 23-án ért Aquilába, segítőinek fellegrárába.

A nápolyiak Capuánál akarták lezárni a városba vezető utat. A magyar sereg előhada Caetano gróf – a magyar király egyik nápolyi híve – vezetésével megütközött Tarantói Lajos hadával. A diadalt a magyar sereg íjászaiv vívták ki, akik nyílzáporokkal először megzavarták, majd néhány óra múlva megfutamtították a nápolyi csapatokat. Ez annyira megzavarta Johannát és tanácsadóit, hogy további ellenállás nélkül az Anjouk provençe-i birtokaira menekültek.

Lajos minden további harc nélkül megszerezte a gazdag Nápolyi Királyságot. A város népe is kedvezően fogadta az ifjú királyt. A helyzet azonban néhány hónap alatt megváltozott: a király pénze elfogyott, így kénytelen volt elbocsátani német zsoldosainak többségét. Az Endre halálában voltaképp ártatlan Károly durazzói herceg kivégeztetése elfordította mellőle Nápoly lakosságát, az országot pusztító pestis pedig arra kényszerítette, hogy hajóra szálljon, és 1348 márciusában elhagyja új tartományát. Helytartóul Konrad Wolfartot nevezte ki.

Nápoly már június 18-án fegyvert fogott ellenük. Johanna és új férje, Tarantói Lajos hamarosan visszatértek, zsoldjukba fogadták az elbocsátott Werner Urslingent, s kiszorították a várakból a magyar vagy magyarbarát helyőrségeket. 1349 januárjában a nápolyi fellegrár is kapitulált: Manfredonia és néhány kisebb város maradt csak Lajos király hűségén.

Konrad Wolfart, miután Lombardiából némi segítséget kapott, megkísérelte, hogy fordítson a hadiszerencsén, de csak Foggia városát

tudta visszafoglalni és megsarcolni. A fordulat 1349 januárjában következett be, amikor Lackfi István 300 nemes és 6000 katona élén partra szállt Manfredoniában. Az egyesült sereg január 23-án szétverte Tarantói Lajos egyik seregét, s néhány nap múlva elfogta Urslingent, aki csapattal együtt Lackfi szolgálatába lépett.

A főszereg ezután a félsziget nyugati oldalára vonult, áprilisban újból bevette Capuát, majd Nápolyt fenyegette. Június 6-án a város közelében, Meletónál vívták a hadjárat legnagyobb nyílt csatáját, amelynek helyében és idejében, lovagi szokás szerint, előre megegyeztek. A nápolyiak azonban a kitűzött idő előtt rajtaütöttek a sereg egy részén, s Konrad Wolfartot fogságba ejtették. A sikerében biztos nápolyi lovasság megrohanta az időközben felsorakozott magyar és német katonaságot. Lajos erői azonban a rohamozók előtt megnyitották a soraikat, majd bekerítették őket. A nápolyi sereg felbomlott, 25 báró és a menekülni próbálók nagy része fogságba került.

A diadal kiaknázását meggátolta a pénzhiány: el kellett bocsátani a zsoldosokat, akik rabló kompániákba tömörülve egész Calabria rémei lettek. Lackfi megmaradt erőit a keleti tengerpart váraiba szétosztotta, és ezután hazatért Magyarországra.

1350-ben Lajos 15 000 magyar, 8000 német lovasból és 4000 lombardiai gyalogosból álló sereggel indult Itáliába. Április 30-án szállt partra Ortonában. Tanulva az előző év tapasztalataiból, még a királyi konyha arany- és ezüstedényeit, evőeszközeit is magával hozta. Ennek ellenére néhány nap múlva viszály robbant ki a magyar és a német katonaság között. Lackfi erélye lecsillapította ugyan az összetűzést, mégis a legtöbb zsoldost el kellett bocsátani a szolgálatból.

A rend megteremtése után a magyar sereg

nyugat felé vonult, és várostromokba kezdett. Több helyütt Lajos is részt vett a falak megrohamozásában. A legnagyobb küzdelmet Aversáért vívták. Többször megpróbálták a váratlan támadást, később módszeres, hadigépek segítségével folytatott ostromba kezdtek. Mintegy két-hónapi harc után a védők megadták magukat. Még ugyanebben a hónapban Nápoly is meghódította a magyar sereg előtt.

Lajos a nemzetközi diplomácia nyomása és Nápoly lakosságának ellenségesége láttán kiegyezett a rokonaival. Ígéretet tett arra, hogy 300 000 arany fejében kiúriti az elfoglalt területeket, s 1352 áprilisáig fegyverszünetet köt Johannával. Ezután visszatért Magyarországra. Lackfi András vezetésével azonban magyar hadat hagyott az országban, amely már csak utóvédharcokat vívott. 1353-ban teljesen kiszorult a Nápolyi Királyság területéről.

A nápolyi hadjáratok rendkívül sokba kerültek a magyar államnak. A hatalmas költségek felémésztették a Károly Róbert által összegyűjtött arany- és ezüsttartalékokat. Jelentős haszon nem származott a harcokból, a hódítások pedig néhány év alatt, elsősorban külpolitikai tényezők miatt odavesztek. Sem az itáliai városállamok, sem a szomszédos Franciaország, sem a Német-Római Birodalom nem egyezett bele abba, hogy a Nápolyi Királyság Lajos uralma alá kerüljön. Ezért inkább Johanna oldalára álltak. A katonai győzelmet nem követte diplomáciai siker.

Johannát évtizedek múlva mégis elérte Lajos bosszúja. 1380 tavaszán ugyanis 10 000 főre becsülhető magyar csapat élén Durazzói Károly herceg bevonult Nápolyba, megfosztotta trónjától a királynőt, s elűzte negyedik férjét.

Az elfogott Johannát megfojtatta, s elfoglalta a megürült nápolyi trónt.

LITVÁN, SZERB ÉS BOLGÁR HADJÁRATOK (1352–1378)

Az itáliai hadjárat befejezése után a magyar hadsereg részt vett a lengyel–litván háborúban. A harcok jelentőségét mutatja, hogy 1351 és 1354 között Lajos három alkalommal is személyesen vezetett 25–30 000 fős sereget nagybátyja, Kázmér lengyel király támogatására.

Az első hadjáratot Kázmér indította 1352-ben, hogy a mai Nyugat-Ukrajna területét elhódítsa a *litvánoktól*. Támadását azonban a litvánok visszaverték, és a hadait szorongatni kezdték. Kázmér magyar segítségért folyamodott. Lajos megérkezésével megfordult a hadiszeren-

cse, az egyesült erők augusztus derekára több várat megszálltak, s Vlagyimir elfoglalása során az egyik litván herceget is foglyul ejtették. A kiemelt ellenfél fegyverszünetet kért.

A következő évben felújultak a harcok. Márciusban újabb magyar hadsereg nyomult Litvániába a lengyelek segítségére, és ostrom alá vette a fontos Belz várat. Drozge litván főúr tárgyalta ugyan a megadásról, de csak azért – amint kiderült –, hogy felkészüljön az ostromra, s időt biztosítson a felmentő sereg megérkezéséhez. Nyolcnapos tárgyalás után kezdte meg az ostrom-

mot a magyar–lengyel sereg. A vitézek egymás vállára kapaszkodva rohamozták meg a falakat. A Névtelen Minorita szerint a hősi harcban „annyian kaptak sebet, hogy megszámlálni sem lehetett”. Megsebesült maga Lajos király is, s főurai közül Oppelni László herceg, Paksi Leusták, Móríc fia Simon, Szécsi Miklós és Bebek István. A védők amikor további rohamok elhárítására már nem voltak képesek, letették a fegyvert, elismerték a lengyel uralkodó fennhatóságát. Belz ostroma a lovagi szemlélet elterjedésének bizonyítékát szolgáltatta. Maguk a vezérek is az első sorokban harcoltak.

Két évvel később, 1354-ben Lajos minden korábnál nagyobb sereget vezetett az egyesült litván–tatár hadak ellen. A nagy sereg a Dnyeszter és a Bug között nyomult előre. A hadjárat nagyobb harcok nélkül, teljes sikerrel végződött. A litvánok és a tatárok beszüntették az ellenállást. Utóbbiak ettől kezdve egészen a török hódoltság koráig nem mertek többé Magyarország területén portyázni.

Kázmér halála után Lajos került a trónra, de nevében anyja, Erzsébet kormányozta Lengyelországot.

Az ötvenes években Lajos a déli határainkon hűbéres államok rendszerének kialakítására törekedett. Ennek legnagyobb akadályát Szerbia jelentette, amely Dusán István (1331–1355) uralkodása alatt a Bizánci Császárságtól elfoglalta Macedónia nagy részét, majd Bulgária és Bosznia rovására is hódítani kezdett, 1354-ben a magyar–velencei háborút kihasználva, megszállta a macsóói bántágot, legyőzte Ostfi Miklós csapatait, és birtokába vette Nándorfehérvárt.

Lajos 1355-ben szétverte a szerb erőket, és visszaszerezte Nándorfehérvárt, ugyanakkor más hadai bevették a Dusán birtokába került Clissát (Klisz) Dalmáciában. Négy évvel később, 1359-ben hadat vezetett Uros cár és a hozzá csatlakozott bosnyák felkelők ellen. A győzelemmel végződő hadjárat után Szerbia Magyarország hűbéres állama lett, és az elvesztett boszniai részek visszatértek Lajos uralma alá.

Moldvában két ízben – 1358-ban és 1369-ben

– harcolt. A hadjáratok részleteit nem ismerjük, csak a végeredményt: Moldva elismerte a magyar hűbéri függést. A fejedelemség a későbbiekben Magyarország elővédje lett az oszmánokkal szemben.

1365 és 1377 között – a cári családban támadt belviszályt kiaknázva – *Bulgáriába* is eljutottak a magyar csapatok. Sikertelenül Sisman János bolgár cár támogatásával megvetni a lábukat Vidin környékén, fogságba ejteni Stracimir ellenécrt, s létrehozni a Vidini (Bodonyi) bántágot.

Feltehetően 1366-ban csaptak össze először a magyarok a Balkán félszigetre behatolt oszmán csapatokkal. V. Orbán pápa hirdetett keresztes hadjáratot ellenük, és a felhívásnak eleget tevő VI. Amadeus savoyai gróf elfoglalta Gallipolit, a magyar hadak pedig megütköztek az oszmánokkal. Valószínű, hogy Lajos hadai győztek, mert a Vidini bántág rövid ideig még fennmaradt. A magyar csapatok helyzete a távoli bántágban a győzelem után sem szilárdult meg, mert a katolikus térítés erőszakolása miatt a lakosság túlnyomó része szembefordult velük.

Vlajk *havasalföldi* vajda pedig 1368-ban elfoglalta a Szörényi bántágot, majd 1369-ben Vidint is, utána legyőzte Lackfi Miklós ellene küldött seregét. Lajos nem küldött újabb hadat, hanem Vlajkkal megegyezve Stracimirt – a vajda sógorát – kiengedte fogságából, és Bulgária cárijává koronáztatta. Ezzel Bulgária északnyugati része is magyar hűbéri függésbe került.

Az oszmánok Marica menti nagy győzelme (1371) után a Bulgária déli részén uralkodó Sisman János cár török hűbéres lett, így Stracimir helyzete válságosra fordult. Lajos a törökök visszaszorítására 1375-ben új kísérletet tett. Saját levele és a máriacelli kápolna domborművének tanúsága szerint 40 000 főnyi hada legyőzte az oszmánok és Sisman cár seregét. A hódító oszmán erők azonban rövidesen egész Bulgáriát hűbéresükké tették.

A balkáni harcok a kisebb-nagyobb győzelmek ellenére csupán azt eredményezték, hogy meggyengültek a délkelet-európai államok, s ez megkönnyítette az oszmánok előnyomulását.

ÚJABB VELENCEI HÁBORÚK (1355–1381)

1355-ben lejárt a fegyverszünet Velencével. Lajos király 1356. április végén Zágrábban tekintélyes hadat vont össze, s megindult a Terra Ferma, Velence itáliai tartománya felé. Megkezdődött a *második velencei háború*. Lajos a dalmát városokkal kisebb hajóhadat szereltetett fel, és

Itáliában is szövetségeket toborzott a jól felszerelt, erős várakra támaszkodó velencei sereggel szemben: Padova ura, Francesco di Carrara, Velence régi ellenlábasa, az aquilejai pátriárka és a görzi grófok csatlakoztak a szövetséghez. A seregéhez hívott Wolfart vezetésével 4000 német

zsoldos is csatlakozott. A magyarok és szövetségeseik két irányból támadtak: a főszereg Velence szárazföldi birtokainak kulcsát, Treviso várát kezdte ostromolni, egy kisebb had pedig Csuz János horvát bán vezetésével a dalmáciai városok visszafoglalására indult.

A hadjárat elején Konrad von Wolfart, az elővéd parancsnoka, rajtaütéssel megadásra kényszerített több várat, köztük a fontos Coneglianót, s július végén körülfárta Trevisót. A várost azonban másfél éves ostrom után sem sikerült elfoglalnia, bár a padovaiak ügyesen alkalmazták az ostromgépeket. A magyar könnyűlovasság ezalatt a Terra Fermán portyázott. Nagyobb várost azonban nem foglaltak el, és jelentősebb velencei sereggel sem csaptak össze.

Velence 1357-ben 6000 német zsoldost fogadott fel, és több csoportban Treviso felmentésére küldte őket. Vásári Tamás, a magyar sereg vezére azonban lest vetett a csapatoknak, és szét szórta őket. Lajos már egy évvel korábban hazatért, a várost ostromló kapitányait is váltotta háromhavonként.

A Dalmáciában harcoló Csuz Jánosnak egyetlen várost sem sikerült elfoglalnia, de a döntés mégis itt született meg: Spalato és Trau (Trogir) polgárai 1356 júliusában, majd Zára szeptember 27-én megnyitotta kapuit a magyar sereg előtt. Velencét az 1358-ig tartó védekezés kimerítette, és vezetői féltek Treviso elvesztésétől is. Ezért Dalmáciáról lemondva, békét kértek Lajostól. Az 1358. február 18-i zárai béke szentesítette a magyar uralmat Dalmáciában. Cserébe a köztársaság visszakapta a Terra Fermán elfoglalt helységeket.

Padova – a volt szövetséges – megsegítése váltotta ki a *harmadik velencei háborút*. Lajos a velencei függőség ellen küzdő város támogatására 1372 ősze és 1373 tavasza között 5000 katonából – köztük 1000 osztrák nehézlovasból – álló sereget küldött Itáliába ifj. Lackfi István, Himfi Benedek és Telegdi Tamás esztergomi érsek vezetésével. 1373 májusában az egyesült magyar–padovai sereg megtámadta az ellenség Piava di Sacco-i megerősített táborát. A velenceiek nyílt csatába bocsátkoztak, de a seregük teljes vereséget szenvedett, még a vezér, Taddeo Giustiniani is fogságba került.

A győztesek ezután ismét Treviso ostromába kezdtek. Seregük azonban meggyengült, mert Himfi Benedek csapataival együtt visszatért Magyarországra. A velenceiek 5000 oszmán-török zsoldosa július 1-én hátba támadta a védművek ostromára felsorakozott magyar csapatokat. Ugyanekkor a vár őrsége is kitört, s a két tűz közé szorított magyar–padovai sereg súlyos

vereséget szenvedett, Lackfi István és tizen-négy báró fogságba esett, sorsukban 300 katonájuk osztozott. A magyar csapatok Treviso ostrománál láttak először ágyút, a várvédők használták ellenük. A vereség nem érintette Magyarország Dalmácia feletti uralmát, de Padovát újból hűbéri függésbe kényszerítette Velence.

Hamarosan fordult a kocka. 1378 tavaszán a Horváti János és Himfi Benedek vezette magyar csapatok – genovai és padovai támogatással – visszaszorították a velencei hadakat. A nagyobb összecsapást mindkét fél kerülte, csupán rajtaütésekkel és ostromokkal gyengítették egymást. 1378. június végén ért a szövetséges sereg Velence elővárosa, Mestre elé.

1378 májusában Vittorio Pisani velencei tengernagy Istria közelében győzelmet aratott ugyan a genovaiak felett, de az év végére hajóit beszorították a polai kikötőbe. 1379. május 7-én pedig a Luciano Doria vezette genovaiaknak sikerült kelepcébe csalni és szétverni hajóhadát. A genovaiak még ugyanezen év júliusában behatoltak a hajóikkal a Velencei-öbölbe, s megszállták az öböl bejáratát őrző Chioggiát. Andrea Contarini dózsénak sikerült a genovai hajókat blokádnál alá zárnia, de a tengeren és szárazföldön egyaránt szorongatott Velence tárgyalásokat kezdett a békefeltételekről. Még abba is beleegyezett volna, hogy elismerje Lajost hűbérurául, de Genova és Padova nyomására Lajos túlzottan szigorú békefeltételeket szabott: többek között 100 000 arany évi adót és Trieszt átadását követelte Velencétől.

A köztársaság újabb hajóhadat épített, és elűzte a genovai hajókat. A tárgyalások ezután új alapokon folytatódtak: az 1381. augusztus 8-i torinói béke lényegében a status quót szentesítette. Dalmácia továbbra is magyar uralom alatt maradt, és Velence évi 7000 arany jelképes adót fizetett a magyar királynak, területi veszteséget azonban nem szenvedett.

A velencei háborúban elérte a célját a magyar politika: Dalmáciát sikerült visszaszereznie és megtartania. A hadjáratok katonai tanulsága: szárazföldi hadsereg számbeli túlsúlya ellenére sem képes döntő csapást mérni erős várakkal és flottával rendelkező ország fegyveres erejére. A győzelmet Lajos is csak akkor vívhatta ki, amikor tengeren is komoly erőt vonultatott fel Velence ellen.

A katonai siker azonban káros politikai következménnyel járt: Velencét éppen abban az időszakban tette ellenséggé, amikor a Balkán félszigeten már megvetette lábát a középkori Magyarország legnagyobb és legveszélyesebbnek bizonyuló ellenfele, az Oszmán Birodalom.

II. A MAGYAR ÁLLAM KATONAI HELYZETÉNEK ÁTMENETI VÁLSÁGA [1383–1439]

1. Az európai hadművészet új vonásai a XV. században

A XV. századi Európa hadügye rendkívül változatos képet mutat. Az orosz és a skandináv hadsereg megőrizte az erős paraszti milíciát, a nyugat- és közép-európai hadseregek többé-kevésbé elzsoldosodtak. Az oszmán-török és a cseh huszita hadsereg teljesen egyedi jellegű.

Az előző században már fellépő válságjelenségek kiéleződtek, s ez elsősorban a fejlődés fő vonalát képviselő lovagi és zsoldoshadseregeket érintette. A feudális hadszervezet alapja, a birtokos és más kiváltságos rétegek feudális felkelése (Heerbann, arrière-ban, generalis exercitus stb.) szinte használhatatlanná vált, a haditechnikában és harcászati végbement fejlődés pedig a nehézlovasság harcászati fölényét tette egyre kétesebbé.

Európa más és más országaiban különböző módon törekedtek a hadszervezet korszerűsítésére, illetve a feudális felkelés pótlására: vagy új katonarétegeket igyekeztek kialakítani, vagy állandó zsoldosseregeket akartak felállítani. Az első megoldás jegyében hozták létre a magyar telekkatonaság (1397), a francia szabad íjászok, (franc archer-k [1448]) és a század végén a német landsknechtek intézményét. Mindhárom vállalkozás csődöt mondott: a franc archer-k és a telekkatonák nem váltak be, a landsknechtek pedig hamarosan zsoldosokká váltak. Népi jellegű katonaság csak ott maradhatott meg, ahol még voltak katonáskodó szabad parasztok, illetve nomadizáló pásztor rétegek: az Oszmán-Török Birodalomban, a skandináv országokban és Oroszországban. Sikeresebbnek bizonyult a második megoldás: az állandó zsoldoscsapatok alkalmazása. Noha hasonló tendenciák már korábban is jelentkeztek, az első állandó zsoldoshadsereget Franciaország állította fel 1445-ben: tíz lovasszázadában (compagnie d'ordonnance) 12 000 lovas volt. A burgundi udvar és Mátyás követte először a példát, bizonyos fenntartásokkal zsoldoshadseregnek tekinthető a török janicsárság is. A század végén már Európa számos országa tartott állandó zsoldoscsapatokat. Ezek képezték haderejük gerincét. Az ilyen sereg elő-

nyét a zsoldosok képzettsége, viszonylagos megbízhatósága, hátrányát a fenntartás rendkívül magas pénzsükségelete jelentette.

Az egyes fegyvernemek is számottevő fejlődésen mentek át. A *nehézlovasság* hatékonyságának fokozása érdekében azon fáradoztak, hogy a lovagokból egységes csapatokat kovácsoljanak. Különböző alegységeket alakítottak ki: a legkisebb szervezési egységgé a lándzsát (gleve) tették, mely egy nehézlovasból és a kíséreiből (könnyűlovasokból, gyalogosokból stb.) állt. 10 lándzsa tett ki egy szakaszt vagy káplárságot, 100–150 lándzsa egy zászlót vagy kompániát. E tagozódás megkönnyítette a nehézlovasság harcászati vezetését.

Európában a *könnyűlovasság* szerepének fontossága – a Török Birodalomtól, Albániától, Magyarországtól vagy néhány más országtól eltekintve – változatlanul elmaradt a nehézlovasság mögött.

Az oszmánok új típusú könnyűlovasságának szokatlan és meglepő harcmódorával szemben Európa hadseregei tehetetlennek bizonyultak, éppúgy, mint századokkal korábban a magyar portyázók ellen vívott harcokban.

Az oszmán-török hadsereg törzslóvasságát a hűbéres szpáhik alkották. Szablyával, lándzsával, íjjal, sisakkal, mellvérttel, pajzzsal látták el őket. Alkalmasak a zárt rendben vívott harcra, de a portyázásra is. A közelharcban a nehézlovasság fölényét mozgékonyaságukkal, gyors alakzatváltoztatásokkal igyekeztek ellensúlyozni. Az irreguláris lovaságot az akindszik, besliák, delik, günüllük stb. képezték. Szablyával és lándzsával harcoltak, védőfelszereléssel – a pajzstól eltekintve – nem rendelkeztek. Sohasem küzdöttek zárt alakzatban, a portyáknak, lesvéteseknek azonban mesterei voltak.

A XV. századi hadművészet legsajátosabb és legjelentősebb vonása a *gyalogság* egyre hatékonyabbá válása. A flamand, a svájci, az angol gyalogság jelentős minőségi és mennyiségi fejlődésen ment át, megjelent a harcmezőkön a cseh huszita gyalogság és a török janicsárság is.

Ugyancsak fegyelmezettsége, ragyogó harci szelleme és sajátos harcmodora magyarázza az első valóban forradalmi jellegű, antifeudális katonaság, a cseh gyalogság sikereit. A cseh taktikában új elemet a tűzfegyverek minden korábbi felülmúló használata és a már eddig is ismert, ám nagyobb jelentőségre nem jutott harci szekerek alkalmazása jelentette. A huszíták szekereiken bombardákat, tarackokat és több arkebuzos lövést helyeztek el. Az egymáshoz láncolt szekerekből, bármilyen terepen ideiglenes erődöt vagy táborni építettek, amelyen a leghevesebb lovasrohamok is megtörttek. A támadás kifulladás után megnyitották a szekérvárat, és a résen cséphadarókkal, kardokkal, pikákkal felfegyverzett könnyűfegyverzetű gyalogság és lovasság csapott ki zárt rendben, hogy győzelemmé fokozza az ellenséges roham megállítását. A szekérvárból kitört erők harcát kaszákkal felszerelt szekerek is segítették, melyek szétzilálták az ellenség sorait, vagy megakadályozták, hogy ismét zárt rendbe fejlődjenek fel. A gyalogság többségét a könnyűfegyverzetű, szekerekhez beosztott harcosok, kisebb részét a nehezebb felszerelésű (páncélozott), hosszú pikával és téglalap alakú nagy pajzzsal (pavézével) ellátott sorgyalogosok (darabontok) alkották. Elnevezésük egész Közép-Európában elterjedt: az erdélyi fejedelmek még a XVII. században is vörös és kék darabontoknak nevezték válogatott udvari katonáikat. Ez a gyalogság a korszak egyik legjobbjának számított, jelentős szerepet kapott a Hunyadiak seregeiben is. Egyetlen fogyatékoságának az tekinthető, hogy nyílt összecsapásban, szekérvár fedezete nélkül legfeljebb az ellenséges nehézlovasság támadásának felfogására képes, sikeres támadásra nem.

A janicsárok már a XIV. század 30-as éveiben megtalálhatók az oszmán hadseregben. I. Murád szultán szabályozta hadkiegészítésüket az 1362-es devshirme (sorozási) rendeletével. A janicsárokat (jeni cseri = új csapat) a török állam a birodalom területén elfogott keresztény gyermekekből, foglyokból nevelte fanatikus, bátor harcosokká. Ezek a gyalogosok családjuktól örökre elszakítva, katonák között nevelkedtek és éltek a halálukig. A XV. század derekán a századaikból (odáikból) szervezett, 10000 fős hadtest élén az Oszmán Birodalom egyik legtekintélyesebb főméltósága, a janicsár aga állt. A janicsárok könnyűgyalogosnak számítottak, támadófegyverként görbe szablyát, erősen hajlított, törszerű jatagánt és íjat használtak. Testüket sodronyíggal és kis kerek pajzzsal védték. A század második felében már tűzfegyvereket is alkalmaztak. Nyílt harcban

többnyire védőfeladatokat láttak el, állásukat árkokkal is megerősítették, pontos tűzzel verték vissza az ellenség rohamát. Vereség esetén ők biztosították az oszmán csapatok visszavonulását. Az is előfordult, hogy az óvatlanul támadó ellenséges lovasság rohamát visszaverve, győzelemmé változtatták a vereséget. Feladataik közé tartozott a várostromok kimenetelét eldöntő roham végrehajtása is.

A fejlődés fővonalát azonban a támadóharcra is képes svájci, majd a század végén a landsknecht típusú gyalogság jelentette. A könnyűfegyverzetű, mozgékony svájciak hatalmas négyszögszlopban tömörültek, az első sorok hosszú, olykor 6–7 méteres pikával, a hátsók a lovas elleni harcra kiválóan alkalmas alabárdokkal és karddal harcoltak. A kézi lőfegyverek használatával is hamar megismerkedtek: az 1445-ös zürichi hadiutasítás szerint a gyalogosok „egyharmada puskás, egyharmada lándzsás, egyharmada alabárdos”. Ez a megoszlás maradt fenn a század végéig. A lőfegyverek aránya a svájciaknál sohasem emelkedett olyan szintre, mint a landsknechteknél vagy a spanyol gyalogságnál.

Az új gyalogság sikereihez és a hadművészet fejlődéséhez jelentős mértékben járult hozzá a *tűzfegyverek* elterjedése. A század végéig azonban jelentős technikai változás egyik típusnál sem történt. Az ágyú változatlanul gerendák közé erősített, ormótlan vas- vagy rézcső maradt, amelynek megtöltéséhez hosszabb idő kellett. A hatékonyság növelése érdekében azonban hatalmas, több tonna súlyú, alig mozdítható szörnyeteket gyártottak, amelyeknél a cső átmérője elérte a 80–100 centimétert. Ezeknek az óriásoknak a szállítása és kezelése rendkívül nehézkesnek bizonyult, így többnyire dísz tárggyá váltak. A kisebb űrméretű tarackok, csatakigyók, sárkányok coulevrine-ok stb. mellett már öntötték a rövid csövű, általában nagy űrméretű mozsarak őseit is. A francia hadsereg a század végén már használta az ágyúkereket. Ez a minőségi változás egy csapásra Európa legjobbjává emelte tűzérésüket. Az ágyúk Bizánc 1453-as ostrománál jutottak először fontos szerephez, majd a nyílt mezőn is egyre fokozódott a szerepük: a francia ágyúk döntötték el az 1451-es formigny-i csata kimenetelét.

A század közepén a kézi lőfegyvereknél is jelentős fejlődés figyelhető meg. Eddig a kézi tűzfegyvereknél a gyújtólyukba öntött lőport égő kanóccal vagy faszénnel kellett meggyújtani, és ez igénybe vette a lövész egyik kezét, így a fegyver elsütését gyakran egy másik katona végezte, a célzás szinte lehetetlen volt. 1440 táján azonban az égő kanócot a gyújtólyuk kö-

zelébe erősített, mozgatható vasba helyezték, vagyis feltalálták a kakast, amelyet a harcos eleinte kézzel nyomott le a lőporhoz, később lefelé meghosszabbították, s ezzel létrejött a számszeríjnal már használt elsütőszervezet. Így alakult ki a XV. század második felében egészen a XVII. század végéig fennmaradt kanócos zárvázat. Ezt az elsütőszervezetet főleg az arkebuznak nevezett kézi lőfegyvernél alkalmazták. A 10–12 kilós, igen rövid, mintegy 45 centis csövű fegyver ólomgolyója csak rövid távolságra repült, a célt is nehezen lehetett eltalálni vele, de a kezelhetősége messze felülmúlta az eddigi tűzfegyverekét.

A felsorolt tényezők hatására a XV. századi hadviselés képe meglehetősen zavaros, átmeneti jellegű állapotot tükröz. A *hadászatban* nincsen számottevő fejlődés. Az új típusú gyalogság és a kezdetleges, de minőségileg újat jelentő tűzfegyverek, valamint az állandó zsoldoshadsereg és a központi hatalom megnövekedett anyagi bázisa ugyan bizonyos fokig növelte a tervezés hatékonyságát és variációs lehetőségeit, a hadjáratok többsége mégis változatlanul korlátozott célokért, egy-egy vár vagy kisebb tartomány megszerzéséért folyt. Még a viszonylag jól szervezett, nagy hadipotenciállal bíró Oszmán-Török Birodalom is csak ritkán vállalkozott gyors lefolyású, nagy hadjáratok indítására. 45–50 000 főnél nagyobb seregeket ugyanis egyik állam sem tudott rendszeresen kiállítani és élelmezni: ez pedig szinte teljesen kizárta egy egész ország sorsát eldöntő hadjárat megszervezésének lehetőségét.

A *harcászatban* már lényegesen nagyobbak a változások. A döntést ugyan többnyire még mindig a nehézlovasság elsöprő rohama vívta ki, de az új gyalogság – az oroszok és lengyelek Tannenbergnél (1410), a husziták Vitkov-hegynél (1420), Malesovnál (1423) és Ústi nad Labemnél (1428), a janicsárok Várnánál (1444) és Rigómezőnél (1448), a svájciak Murtennél (1476) és Nancynál (1477) – fényes lovagi seregeket vertek szét. A tűzfegyverek alkalmazása döntően átalakította a várharcok technikáját. Az ágyúkkal jól rombolható, magas, belsőtor-

nyos lovagi sasfészkek helyébe alacsonyabb, az ágyútűzet jobban bíró, tűzfegyverekkel bőven ellátott kerek, majd szögletes külső bástyákkal védett várak épültek. A megerősödő államhatalom kiragadta a határszéli várakat a feudális urak kezéből. A magányos lovagvárak helyén határvédő várrendszereket építettek, amelyek támadásban és védelemben egyaránt fontos, nélkülözhetetlen bázist jelentettek a mozgó hadsereg számára.

A társadalmi és technikai változások átalakították a katonák gondolkodását és szemléletét is. Az egyéni hősiességen alapuló lovagi szellem vesztett a szerepéből, bár a nehézlovasságnál és a tisztikarban még századokig fennmaradt. A zsoldos hadviselés szakszerűséget, kollektív együttműködést igényelt minden harcostól. Szemléletmódjukat a célszerűség és az egyéni haszon keresése szabta meg, ezért vezetőik csak ritkán kockáztattak, alig bocsátkoztak nagy csatákba, többnyire megelégedtek az ellenséges, olykor a saját területek módszeres pusztításával, időhúzó, halogató jellegű kisebb harcokkal. A zsoldosvezérek – írja némileg eltúlozva, de találóan Machiavelli – „mindenáron azon mesterkedtek, hogy magukat és katonáikat megkíméljék a fáradságtól és veszélyektől, az összeütközéseket élve megússzák, s váltságpénz nélkül kerüljenek ki a fogságból”. A hűséget kívánó feudális kapcsolatok nem befolyásolták érzelmeiket, ezért ha az alkalmazójuk helyzete válságosra fordult, vagy nem fizette a zsoldjukat, máshoz csatlakoztak. „Ahol nincs pénz, ott svájci sincsen” – mondták a kor legkiválóbb gyalogosai, a svájciak. A nem hivatásos katonák és a hazai zsoldosok védelmi háborúban esetenként ugyan kimagasló teljesítményt nyújtottak – mint az orosz és lengyel parasztkatonák a tatárok és a Német Lovagrend ellen vagy az 1456-os hadjáratban a magyar keresztiesek –, de támadó hadjáratoknál már nem. A kor erkölcsileg legszilárdabb csapatait a cseh husziták és az oszmánok alkották. A vallási érzés – az előbbieknél bizonyos prekapitalista nemzettudat – döntő szerepet vitt ideológiájukban, s ez nagyban hozzájárult sikereikhez is.

2. A magyar hadsereg Zsigmond és Albert uralkodása idején (1387–1439)

A Luxemburg-házból származó Zsigmond király fél évszázados uralkodása alatt (1410-ben német királlyá, majd 1433-ban császárrá is koronázták) jelentősen megváltozott az ország bel- és külpolitikai helyzete.

Ebben az időszakban vált a magyar társadalom fejlődésének legjelentősebb vonásává a *rendiség kialakulása*. Az osztályokon belül elkezdődött a rétegek erőteljes fejlődése. A megyei nemesség önálló tényezővé fejlődött: politikai és hatalmi kérdésekben gyakran szembefordult a főnemességgel, hangját már nemcsak a megyegyűléseken, hanem az országgyűléseken is hallatta. A megyei nemességnél lényegesen gyengébb erővel, de jelentkeztek a városi polgárság felső rétegének politikai törekvései is. Zsigmond igyekezett erősíteni ezeket a társadalmi rétegeket, de a törekvése nem járt sikerrel, a legnagyobb politikai, gazdasági, katonai erőt továbbra is a bárók képviselték.

Az egyházi hatalom visszaszorult, csak egyes kiemelkedő képviselői – Kanizsai János, Alsáni Bálint, Vitéz János, Kesincei János (Janus Pannonius a költő) – jutottak vezető szerephez a korszak politikai küzdelmeiben.

A *bárók* (70–80 család, 350–400 személy) a csaknem négymillió lakosság egy tizedrét alkották. Az országos főmértóságokat hatalmába kerítő 10–15 család befolyását és vagyonát tekintve, messze kiemelkedett a többi előkelő soraiból. A bárók egy része, a katonabárók a hadakozást választották társadalmi emelkedésük eszközeként. Csapataik a hadsereg számban és minőségben egyaránt fontos elemét képezték. Királyi megbízásból zsoldos- és más katonaságot állítottak fel, ezért birtokadományokat, kiváltságokat, néha pénzt kaptak. Egyes családok vagy személyek – Maróti, Rozgonyi, Tallóci, Stibor, Ozorai Pipo, Szapolyai, Kinizsi, s mindenekelőtt Hunyadi – éppen katonai teljesítményeik folytán tudtak az országos főmértóságok közé kerülni.

A mintegy 50 000 főre becsülhető, számos rétegre oszló *köz- és középnemesség* súlyos anyagi nehézségekkel küzdött. Gazdaságuk korszerűtlensége miatt még az egyszerű árutermelésbe sem tudtak bekapcsolódni, így a bárók befolyásuk alá tudták vonni széles rétegeiket. A megyei nemesek szervezkedéssel igyekeztek segíteni magukon. A XV. század derekán már jelen-

tős politikai erőt képviseltek. Egyes családok, illetve személyek hivatásos katonaként keresték a társadalmi felemelkedés útját, mások értelmiségi pályát választottak, többségük azonban kevés jobbágyának szolgáltatásaiból élt.

A *városi polgárság* életét a politikai és gazdasági ellentmondások kiéleződése, a gazdasági élet időszakonkénti stagnálása jellemzi. Az általános feszültséget a budai polgárság 1402-es és 1439-es megmozdulásai, a huszita eszmék terjedése, s az ezzel kapcsolatos forrongások, a tárnoki és bányavárosok mozgalmi jelezték. Ezek a harcok részben a polgárok általános politikai igényeit, részben az egyes városi rétegek – főleg a céhes polgárság – helyi követeléseit juttatták kifejezésre. A szabad királyi városok textil-, bőr-, ötvös- és mészároskéheinek gazdasági és politikai ereje megnőtt. Buda, Pozsony, Kassa és más városok a nemzetközi kereskedelembe is bekapcsolódtak. A fejlődés azonban nem lépte túl a céhesipar kereteit. Tőkeerős polgárság nem alakult ki, az itáliai, a délnémet, főleg a nürnbergi és az augsburgi kereskedők tartották kezükben a magyar városok külkereskedelmi forgalmának irányítását. A falvakból állandóan folyt a betelepedés a városokba, de a hihetetlenül magas gyermekhalandóság miatt a lakosság létszáma – a mezővárosok kivételével – az előző század szintjén maradt: Budát még a XV. század végén is csak 12–15 000, Pestet 10 000, a többi szabad királyi várost (Kassát, Pozsonyt, Sopront stb.) is csak 4–8 000 fő lakta. Mivel a városok szolgáltatták az egyre nagyobb méreteket öltő, immár pénzben fizetett adók jelentős százalékát, az uralkodók kiváltságokkal, politikai és gazdasági jogokkal igyekeztek elősegíteni a fejlődésüket.

A *jobbágyosság* földesúri, állami, egyházi terhei fokozódtak a század folyamán: 1439-től rendszeresen fizették az évi 1 arany kapuadót, sőt a többi adó és illeték többségét is pénzben követték tőlük az uraik. A mezőgazdasági termékek ára azonban igen alacsony szinten maradt. A pénz- és adószedést intéző nemesi szervek visszaélései lehetsége viszont megnőtt. A kizákmányolás fokozódása miatt a jobbágyok – szabadköltözési jogukkal élve – irtványföldekre, a mezővárosokba, városokba igyekeztek telepedni. Megindult a jobbágytelkek nagyarányú pusztasodása. A jobbágyporták száma a

század folyamán 30–35 százalékkal csökkent. A jobbágyság helyzetének romlása az osztályharc éleződéséhez, végeredményben az 1437-es erdélyi parasztháborúhoz vezetett.

A XV. század *politikai és állami életét* a központi hatalom megerősítésének kísérletei és az anarchisztikus tendenciák jellemzik. Nagy Lajos halála után az Anjouk nagy gonddal kiépített államrendszere és katonai szervezete felbomlott ugyan, de Zsigmondnak a Garai–Cillei–Stibor főúri ligára támaszkodva sikerült az uralmát megszilárdítania. Az érdekszövetség megerősítésére 1408-ban létrehozta a Sárkány Rendet. Híveit birtokadományokkal, királyi jövedelmek és birtokok elzálogosításával, kitüntetésekkel igyekezett magához kötni. Uralkodásának végén azonban a bárók egy másik csoportját, a Rozgonyi, Pálóci, Hédervári rokonságot állította előtérbe.

Zsigmond török, cseh, velencei és egyéb háborúi, udvartartásának költségei, kiterjedt diplomáciája az adózásból és királyi regálékból befolyó évi 200–250 000 aranynál nagyobb összeget követelt. A hiányt kiterjedt kölcsönüzletekkel, a királyi jövedelmek és birtokok elzálogosításával, a városokra kirótt rendkívüli szolgáltatásokkal (subsidiумokkal, segélyekkel) igyekezett pótolni. Katonai természetű kiadásokra például a báróitól mintegy 800 000 aranyat vett fel az uralkodása alatt. Mivel még így sem tudta fedezni a tényleges kiadásokat, a katonai és egyéb szolgáltatások terhére mindinkább a bárók vállaira igyekezett ruházni.

Míg az ország gazdasági és társadalmi helyzetében bizonyos fejlődés ment végbe, a külpolitikai helyzet egyértelműen rosszabbá vált. A XIV. század 90-es éveiben meginduló török hadjáratok hamarosan nemcsak a déli megyék lakosait, hanem hovatovább Magyarország fennmaradását fenyegették. Hazánk többi szomszédja – Lengyelország, Velence és főleg Csehország – addigra számottevő katonai erővé fejlődött, az ellenük vívott veszteséges háborúk nyomatékosan jelezték: a magyar hadsereg elmaradt a fejlődésben, korszerűsítésre szorult. A veszélyes külpolitikai helyzetet belső nehézségek is súlyosbították. Lajos halála után az Anjouk katonai szervezete szétesett, a királyi hatalommal szemben megnőtt a bárók katonai ereje, így a külpolitikai helyzet alakulása és a hadművészetben bekövetkezett változások mellett ez utóbbi tényező is megkövetelte a magyar hadsereg megreformálását. Zsigmond hosszú uralkodása alatt valóban nagy erőfeszítéseket tett a hadsereg számbeli és minőségi fejlesztésére, hatékonyságának fokozására.

Zsigmond a haderő minőségi fejlesztését – s egyidejűleg a királyi hatalom katonai bázisának megszilárdítását – *katonabárók* kinevezésével oldotta meg. Szóban vagy írásban megbízást adott egyes főuraknak, hogy pénzért, birtokadományért, helységek vagy királyi jövedelmek elzálogosításáért meghatározott időre bizonyos számú katonát – többnyire nehézlovast – fogadjanak fel. Megbízatai hadjáratokra vagy egy-egy határvár őrzésére szoltak. Rendszerint az udvari katonáinak adott ilyen feladatokat, de többször előfordult, hogy német, lengyel, cseh, svéd főnemessel kötött szerződést. A megbízást vállaló bárók lényegében zsoldostisztté, zsoldostoborzóvá váltak, ám többnyire saját familiárisaikat állították zászlóik alá.

A *zsoldosság* más módon is előtérbe került a XV. század első felében. Zsigmond már uralkodása elején is szívesen alkalmazott német, cseh, lengyel *zsoldosokat*, a török, velencei és huszita háborúk alatt pedig tovább növelte külföldi zsoldosainak létszámát. Különösen az 1430-as években, mert az Észak-Magyarországra befészkelődött cseh zsoldostársulások katonái szívesen vállalták a szolgálatot. A zsoldosság terhodítását az 1439-es országgyűlés határozatai mutatják, melyek értelmében az ország határait zsoldoscsapatokkal kell védeni, „általános felkelést pedig (a király) addig ne hirdessen az országlakosoknak, amíg a zsoldosok az ellenségnek ellent tudnak állni”.

A hivatásos katonaelem megerősödése a magyar hadseregben a haderő számszerű növekedésén túlmenően a korábbi gyenge pontokon – nehézlovasság és gyalogság – hozott minőségi fejlődést. A török irreguláris csapatok portyáit azonban a zsoldos nehézlovasság és -gyalogság nem tudta megakadályozni, ahhoz csak az oszmán-török harcmódot ismerő, gyakorlott könnyűlovasság lehetett alkalmas. Ilyen pedig nem akadt: a kunok a feudalizálódás hatására elvesztették katonai mivoltukat, a székelyek zöme pedig már gyalogosként teljesített katonai szolgálatot.

Az 1397-es temesvári országgyűlés – a bajokat orvosolandó – létrehozta a *telekkatonaság* századokig fennálló intézményét; úgy döntött, hogy a földesurak védelmi háború esetén minden 100 jobbágytelek után öt jól felszerelt lovasíjászt kötelesek kiállítani. A jelentős részben jobbágyokból álló, harcban járatlan telekkatonaságot azonban nehezen lehetett összegyűjteni. Zsigmond már a következő években arról kénytelen panaszkodni, hogy a nemesség sok helyütt nem állítja ki a törvényben előírt létszámot. Később sem javul a helyzet: a telek-

katonaság katonai alkalmazásáról a XV. században egyetlen ízben tudósítanak forrásaink: Mátyás 1471-ben lázadó főurai és lengyel pártfogók ellen a telekkatonaságot is felvonultatta.

A török elleni harcban a telekkatonaságnál hatásosabbnak bizonyult a *déli végvárrendszer* kialakítása. Zsigmond a határszéli várakat megszerezte tulajdonosaiktól, és a védelmüket királyi vagy báni csapatokra bízta. A legfontosabb lépésének Nándorfehérvár (Belgrád) megszerzése bizonyult: Lazarevics István szerb fejedelem adta át neki ezt a fontos várat 1426-ban tekintélyes tiszántúli birtokokért. A XV. század első felében Nándorfehérvár, Clissa (Klisz), Bihács (Bihač), Doboj, Orbász, Macsó és Galambóc (Golubác), majd ennek 1428-as eleste után Lászlóvár és Szörény (Turnu-Severin) várai képezték a magyar végvárrendszer gerincét. A nagyobb várak közötti összeköttetést, figyelmet kisebb erősségek biztosították. Ez a várrendszer – némi módosítással – egészen 1521-ig fennállt, és döntő szerepet vitt a török támadások elhárításában.

A husziták ellen kialakított északi *végvárrendszer* – első vonalát Pozsony, Szokolca, Nagyszombat, Trencsén és Zsolna alkotta – már nem funkcionált ilyen sikeresen. A husziták 1427 után behatoltak Észak-Magyarországra, és jelentős részét a hatalmukba kerítették.

A felsorolt reformokra támaszkodva Zsigmond az 1430-as években azzal kísérletezett, hogy kialakítsa az ország *teljes védelmi rendszerét*. E törekvés jegyében született az 1433-as védelmi tervezet, az 1435-ös királyi dekrétum és a katonák fegyelmi helyzetét szabályozó 1427-i rendelet. A védelmi tervezet első cikkelyei bemutatják a generalis exercitus fogyatékosságait: gyenge, öreg és fegyvertelen nemesek szállnak táborba, akik ráadásul az ország területén belül is csupán tizenöt napig tartoznak maradni a hadban. Zsigmond szerint legalább íjat kellene hozniuk, és addig szolgálni ameddig szükséges, össze is kellene írni a hadba szállni köteles nemeseket és a jobbágyokat, hogy ez az erő felbecsülhető legyen. Minden 33 telek után egy jól felszerelt lovasíjászt (telekkatonát) kell kiállítani a földbirtokosoknak. A továbbiakban leszögezi, hogy a melléktartományok, a bánságok is Magyarország területéhez tartoznak, tehát a nemesi felkelésnek kell megvédenie. Ezek után felsorolja a védelem gerincét képező királyi, bárói, zsoldos- és bandériális csapatokat, amelyből megközelítő pontossággal az egész magyar hadsereg létszámát és összetételét ki tudjuk következtetni. Teljes pontossággal

ra nem törekedhetünk, mivel a tervezet hiányos; csupán a lovasságot tünteti fel, s több főúr és megye bandériuma is kimaradt a felsorolásból.

Az ország határát három védelmi körzetre osztja: Dalmáciától a Szörényi bánságig, Erdélyre, Észak-Magyarországra. A Dunántúlt és Erdély keleti határát nem sorolja fel, mert ezek katonaságát más területek megvédésére szánja. Az ország déli részeinek védelmére 40–50 000 lovas, legnagyobb részt lovasíjászt; Észak-Magyarországra 12–14 000 lovas, ebből 4–6 000 nehézlovast tart szükségesnek.

A hadra fogható nemesek és birtokosok létszámát 15 000-re, a telekkatonaságét 10–12 000-re, a városok és kiváltságos népek és rétegek katonaságát 12–15 000-re, a bárói csapatokat 15 000-re, a királyi zsoldosokat és familiárisokat 6–8 000-re, a melléktartományok és hűbéres fejedelmek segédcsapatait mintegy 15 000 főre becsülve, 70–80 000 fővel számolhatunk a tervezet alapján, ez megfelel a középkori magyar állam katonai kapacitásának.

Hozzá kell tennünk azonban, hogy egyszerre ebben a korban 40–45 000 főnél nagyobb létszámú hadsereg ellátási és egyéb problémák miatt nem tudott felvonulni. A 70–80 000, a hűbéres fejedelmek és melléktartományok segédhadai nélkül inkább csak 60–65 000 katona nagy többsége nem tekinthető gyakorlott harcosnak. Ilyeneket csak a királyi és bárói csapatok soraiban találhatunk, s ha ezekhez a néhány százra becsülhető városi zsoldost is hozzászámítjuk, akkor az ország élvonalbeli katonaságát 15–20 000-re tehetjük. Ez valóban kevés, ha a Török Birodalom állandó katonaságának 70 000-es létszámával vetjük össze.

A korszak csatadöntőnek számító fegyverneme hazánkban is a nehézlovasság. A legtöbb külföldi és magyar származású zsoldos, valamint a király és a bárók familiárisai ezt a fegyvernemet erősítették. 1427-ben Nagymihályi Albert vranai perjel 250 lándzsával, vagyis nehézlovassal vonult hadba, 1424-ben pedig Marcali Dénesnek 124 lándzsa után fizetett zsoldot a király.

Több – főleg a velencei és huszita háborúkra vonatkozó – oklevelünkben olvashatunk lovagi módon vitézkedő magyar katonákról. Blagay László pl. 1422-ben lovagi párviadalban győzött le egy cseh vitézt.

A nehézlovasság létszámára egy 1463-ra keltezett, de feltehetőleg már a Jagelló-korból származó rendelet alapján következtethetünk, amely kimondja, hogy a Zsigmond király idejéből származó „régí szokás szerint a bárók” minden 100

jobbágytelek után három, az 50–80 jobbágytelekkel rendelkező földesurak pedig egy nehézlovast állítanak ki. Mivel a 300 000-re becsülhető jobbágyporták 40 százalékát, vagyis 120 000 kaput a bárók birtokolták, ez 4000 nehézlovast jelentett. Hozzájuk kell számítanunk még 4–500 tehetősebb birtokost, a királyi bandériumok 2000 főre becsülhető nehézlovasát és 3–4000 külföldi és hazai zsoldost. Ez összesen 9–10 000 nehézlovas, ami jelentős fejlődés a korábbi viszonyokhoz képest. A lovagi had lánzsaszervezését Magyarországon is bevezették: egy 1392-es adat tanúsága szerint egy nehézlovasból és két lovasíjászból állt egy lánzsa.

A török támadások hatására ugrásszerűen megnőtt a *könnyűlovasság* fontossága. A királyi rendeletek sok könnyűlovas kiállítását követelték a báróktól és rendektől, s a zsoldos könnyűlovasnak ugyanannyit fizettek, mint a lovasnak. A magyar könnyűlovasság azonban, noha létszámát tekintve a magyar hadsereg legnagyobb részét alkotta, nem érte el a török szpáhik és akindszik színvonalát. Inkább csak a portyázásokban, az ellenséges ország módszeres felprédálásában tüntette ki magát, egyik ellenféllel szemben sem tudott komoly katonai sikereket felmutatni.

A XV. század első felében valamelyest erősödött a *gyalogság* is. Hazai származású gyalogosokról mégsem beszélhetünk, mivel a katonák nagy többsége külföldiekből – németekből, csehekől és lengyelekből állt. A városi zsoldosok és polgárok, a jobbágykatonák egy hányada – főként székelyek, románok és szlovákok –, részben a királyi zsoldoscsapatok jelentették a magyar gyalogságot. A pikával, később puskával felszerelt katonák főleg védelemben és a várharcokban jutottak némi szerephez, harcértékük alacsony volt. A puskás gyalogosok megjelenése azonban határozott fejlődést jelent a korábbi viszonyokhoz képest. Az itáliai források külön kiemelik Zsigmond 500 – feltehetően cseh – puskás testőréit, akik 1433-ban elkísérték útjára.

A gyalogság szervezeti alegységét, 10–15 emberből álló rajt (rotte), a káplár (caporalis) vezette. A német és cseh szervezésben 10–20 rotte egy zászlót (Fahne) alkotott: később, a svájci gyalogságnál és a landsknechteknél már 4–500 fős zászlókat is találunk. Ilyen létszámú alegység csak az 1440-es években szerepelt a magyar hadseregszervezésben. Minőségi változást hozott 1437 után a huszita módon harcoló cseh zsoldosok tömeges alkalmazása, akik Mátyás zsoldoseregének felbomlásáig a magyar gyalogság legértékesebb alkotóelemét képezték.

Már akkor kiderült ez, amikor 1437-ben Nándorfehérvárnál legyőzték a törököket, és sikerrel szerepeltek Szentmiklósi Pongrác kruševáci portyájában is. A magyar gyalogság létszáma a husziták alkalmazásáig alacsony maradt.

A városok katonaságát 2–300 főre, a gyalogos jobbágykatonákét 3–4000-re, a királyi zsoldosokét 1–2000-re becsülve, 5–7000 fős létszámot kapunk. A husziták zsoldba fogadása után azonban ez a létszám csaknem megduplázódott.

Zsigmond uralkodása alatt a dalmát városokban és a szorosabban vett Magyarországon is alkalmazni kezdték a tűzfegyvereket. Az *ágyúkat* túlnyomórészt a városok állították elő és tartották birtokukban. Mátyás többször fordult a polgárok vezetőihez ágyúkért és tűzmesterekért, akik leginkább német vagy cseh származásúak voltak. A század első felében azonban nálunk még a fontosabb városok is csupán 1–4 tűzmestert alkalmaztak, ugyanekkor Nürnberg 143-at. Hazánkban ekkor még a tűzmestereket személyenként, segédekkel együtt fogadták zsoldba. Az ágyúk jelentősége a husziták elleni harcokban nőtt meg, majd hamarosan a török hadszíntéren is megjelentek. A burgundi utazó, Bertrandon de la Brocquière 1433-ban csodálattal írt Nándorfehérvár ágyúiról: „Mind az öt bástya jól fel van szerelve ágyúkkal. Leginkább feltűnt az a három bronzágyú, amelyek egyike olyan óriási, amilyent még sohasem láttam, csövének belseje 42 hüvelyk széles, azonban a vastagságához képest rövidnek találtam.” (A burgundi utazó mozsarat láthatott Nándorfehérvárott.) Néhány kisebb tábori ágyút, tarackot, cerebottának nevezett könnyűágyút, csatakigyót is alkalmazott Zsigmond hadserege. A régi típusú hadigépek azonban még olcsóbbak, s főleg hatékonyabbak voltak, mint a nehézkes, pontatlan ágyúk. Ennek ellenére több olyan adattal rendelkezünk, mely a korabeli magyar tűzértség viszonylagos eredményességéről árulkodik.

1420-ban például a Prága melletti Vyšehradot védelmező magyar tűzmesterek eredményesebbek, mint az ostromló huszita hadakéi. Galambóc alatt 1428-ban a magyar hadsereget az ágyúnaszádok és Lászlóvár ágyúi mentették meg a teljes vereségtől; az 1437-es kruševáci portya szintén az ágyúnaszádok hasznosságát bizonyította.

A katonák a *zsoldot* részben pénzben, részben sóban kapták meg. A városi zsoldosoknak ezenfelül élelmet is adtak: naponta átlagban fél kiló húst, egy kiló kenyeret és egy liter bort. A szegényebb familiárisokat az uraik fegyverezték fel. A lovas zsoldosnak havi 4–8, a gyalogosnak

2–4 arany járt. Ez az összeg messze elmaradt a közepes keresetű kézműves mesterek jövedelmétől. Ebből gondoskodott a zsoldos az élemezéséről, s szerezte be a drága fegyvereket. (Egy lovagi fegyverzet 25–30 aranyba került, 10 aranyért szerényebb városi házat, 80 aranyért 25 hold földet lehetett vásárolni.) A katonák közül csupán a városi zsoldosok kapták meg rendszeresen – hetenként – a járandóságukat. Az állandóan eladósodott királyi kincstár gyakran nem tudta fizetni a zsoldosokat, ilyenkor – tetemes adományozások ellenében – a bárók vagy a városok segítették ki az uralkodót.

A hadsereg *ellátását* sem sikerült kielégítően megoldani. Külföldi hadjáratoknál az élelem, a lótap és az egyéb ellátmány kisebb részét a hadsereg magával szállította, de a nagyobb helyszíni beszerzés útján fedezte. Az országon belül a katonáknak maguknak kellett gondoskodniuk élemezésükről. Ez nem mindig ment simán, a törvények sűrűn foglalkoztak a katonák erőszakoskodásaival.

A reformok ellenére Zsigmond szinte valamennyi nagyobb csatáját elvesztette. A kudarcokat csak részben magyarázza az, hogy a korszak talán leghatékonyabb fegyveres erőivel, az oszmán-török és a cseh-husza hadsereggel kellett felvennie a küzdelmet. A magyar haderő harcászati vezetését könnyen megzavarta az ellenség váratlan támadása, a csata meglepő fordulata: így veszett el a nikápolyi (1396), a mótai (1412), a doboji (1415), a Vitkov-hegyi (1420), a Kutná Hora-i (1422) és a galambóci (1428) csata is.

A csatavesztések nem jártak végzetes következményekkel: Dalmácia ugyan elveszett, de sikerült kialakítani a déli végvárrendszert, és a husza mozgalom belső ellentmondásait ki-

használva Zsigmond végül Csehországban is hatalomra került. A kisebb összecsapásokban elért sikerei mutatták, hogy a magyar hadsereg a gyalogság és a nehézlóvasság további erősítése után, megfelelő harcászati vezetéssel nagy csaták megnyerésére is képessé válhat.

Zsigmond ügyes hadásznak, de nagyon rossz harcásznak bizonyult: helyesen ismerte fel, hogy a török elleni védelmet csupán egy végvárrendszer biztosíthatja, de a közvetlen katonai céljait ritkán tudta megvalósítani. Nagyszabású támadó hadjáratokra ismételtén vállalkozott ugyan, de győznie szinte sohasem sikerült.

A király egyetlen jelentősebb hadvezérének a firenzei származású Filippo Scolari, magyar néven Ozorai Pipo bizonyult, aki fiatal korában, az 1390-es években került Budára, ahol hamarosan felfigyeltek pénzügyi képességeire. Egyre fontosabb megbízatásokat kapott, majd az 1401–1403-as feudális felkelés alatt a királyi hadsereg egyik vezérének is bevált. Az 1411-ben meginduló velencei háborúban fővezérré nevezték ki. A kezdeti sikerek után azonban több vereséget szenvedett. 1421–1422-ben ténylegesen ő vezette a husziták ellen indult hadsereget. Az első Kutná Hora-i csatában (1421. december 22-én) sikerült legyőznie Žižkát, de néhány nappal később a huszita vezér sikerrel vágott vissza. 1404-től haláláig temesi ispán, egyben a törökök ellen küzdő hadak parancsnoka. 1423-ban, 1425-ben és 1426-ban az oszmánok elleni harcban aratja a legnagyobb győzelmeit.

Zsigmond és Ozorai Pipo mellett a lengyel Stibor, a fontos macsói bántágot őrző, a törököket kiválóan ismerő Maróti János és a portyázásokban sikeresen helytálló Macedóniai Miklós nevét emelhetjük ki a korszak magyar hadvezéreinek sorából.

3. Vereségek a török, a velencei és a cseh háborúban (1383–1439)

Magyarország hadserege a XIV. században szinte kizárólag támadó háborúkat vívott, Zsigmond trónra lépte után a védelmi harcok kerültek előtérbe.

A hosszas és veszteséges harcokban a magyar hadak különféle típusú seregekkel mérték össze fegyvereiket. Ezek között az oszmán-török és a cseh-husza, előbbi létszámát, utóbbi minőségét tekintve, határozott fölényben volt hazánk

fegyveres erőivel szemben. Így sem a súlyos vereségek, sem az a körülmény nem véletlen, hogy e két, egymástól lényeges vonásokban eltérő hadművészet hatása érvényesült leginkább a magyar hadsereg fejlődésében.

A fiú örökös nélkül elhunyt Lajos király halála után szinte azonnal megindult a küzdelem az ország trónjáért. A bárók egy része Mária királynő vőlegényét (1385-től férjét), *Luxemburgi*

Zsigmond örgrófot, IV. Károly császár fiát támogatta. A délvidéki bárók katonailag erős csoportja viszont a magyar udvarban nevelkedett nápolyi Anjou-király, III. Károly mellé állt, s még akkor sem tette le a fegyvert, amikor az udvari erők 1386 januárjában meggyilkoltatták jelöltjüket.

Évekig tartó kisháború indult a déli végéken. A megyei nemesség közömbösen szemlélte a trónkövetelők és híveik csatározásait, a bárók jelentős része is távol tartotta magát az eseményektől. *Zsigmond* még saját táborában sem volt népszerű, csupán a nagy hatalmú Garai rokonságra, a tehetséges, lengyel származású Stibor vajda csapataira és néhány száz morva

zsoldosára számíthatott. Végül azonban Velence trónra segítette, mert attól tartott, hogy ismét a nápolyi Anjouk kerülnek uralomra Magyarországon.

Velencei támogatással *Zsigmond*nak 1388-ra sikerült a lázadók déli sásfészkeit bevenni. Vezéreiket – Horváti Jánost, Kont Istvánt, Korpádi Jánost és társaikat – kegyetlenül kivégeztette, de a rend nem állt helyre. A hatalmas Lackfi család és a bárók többsége továbbra is ellenségesen állt szemben a Garaiakra és a külföldiekre támaszkodó *Zsigmonddal*. Ezek a feudális urak csak az alkalomra vártak, mikor kényszeríthetik rá akarataikat a pazarló és erőszakos fiatal „cseh” királyra.

AZ OSMÁN-TÖRÖK BIRODALOM A XIV–XV. SZÁZADBAN

1391-ben török lovasok tűntek fel az Al-Duna partján, nyomukban lángba borultak a falvak. A portyázók elpusztították vagy elrabolták a lakosok javait, magukkal hurcolták az embereket. A török irreguláris lovasokat és gyalogosokat maguk az oszmán krónikások is „szárguldók és égetők” névvel láttak el. Ezek a jelentéktelennek látszó rablóvállalkozások indították el a több mint négyszáz esztendeig tartó háborúk sorozatát.

A szultánok állama a pusztai nomád birodalmak legfejlettebb és – a XIII. századi Mongol Birodalomtól eltekintve – legerősebb leszármazottja. Elődeihez hasonlóan rendkívüli gyorsasággal terjeszkedett. A XIII. század második felében még jelentéktelen kis emírség a koniai szeldzsuk-török szultán hűbérese, de 1354-ben az oszmán csapatok már megvetették lábukat a Balkánon, s nem egészen 40 esztendő múlva Magyarország határait fenyegették. E sikereket részben az oszmán állam sajátos és igen hatékony szervezete, kimeríthetetlennek látszó belső tartalékai és Délkelet-Európa politikai viszonyai magyarázzák.

A birodalom lakosságát szabad moszlim harcosok, papok, kereskedők és parasztok, valamint adózásra kötelezett keresztény vallású dolgozók, rájuk alkották. Az állam élén szinte korlátlan hatalommal a szultán állt. A vezető funkciókat ekkor az uralkodó osztály gazdag török nemzetségszűkei töltötték be, akik gyakori lázongásaikkal, elszakadási kísérleteikkel megosztották a birodalom erejét.

Az uralom az európainál fejlettebb bírói és közigazgatási szervezetre, valamint hadseregre támaszkodott. A török állam jövedelme a hódít

tások és az uralmuk alatt élő népek szigorú megadóztatása révén magas volt: a XV. század elején – az ankarai csata előtt – mintegy 1,5 millió aranyra rúgott. Az oszmán állam sajátos szervezete azonban nem kedvezett a gazdasági élet fejlődésének. Az államháztartás egyensúlyát csak folytonos hódításokkal, zsákmányszerző vállalkozásokkal lehetett fenntartani. Ez magyarázza elsősorban a szultánok következetes hódító politikáját, amit egyébként az „igaz hit” erőszakos terjesztését előíró mohamedán vallási ideológia is megkövetelt.

A török hódítás valamennyi szomszédos vagy közeli államot fenyegette. Az elfoglalt és a birodalomhoz csatolt országokban pedig – ha ez a népnek eleinte nem is hozott súlyosabb terheket, mint előző uraik idejében – a termelőerők stagnáltak, majd visszaestek, bekövetkezett a gazdasági és társadalmi hanyatlás.

A fenyegetett államok a lehetőség végső határáig ellenálltak. Ez azonban rendkívül nehéznek, gyakran lehetetlennek bizonyult. A török politika gyors sikerei ellenére igen körültekintő, óvatos módszerekkel dolgozott: a hódításra kiszemelt államot többnyire nem azonnal kényszerítette térdre, először portyák sorozatával morzsolta fel ellenálló erejét, majd nagy csatában zúzta szét hadseregét. Ezt követően hűbéressé tette, majd – ha lehetett, vagy ha szükségesnek látta – birodalmába olvasztotta a meggyengült ellenfelet. Ha az ellenállás túl erősnek bizonyult, az oszmánok tudtak várni, nem erőltették a támadásokat. Így velük szemben csak az állandó készenlét, a fegyveres erők folytonos fejlesztése hozhatott eredményt.

A török hadsereg reguláris (hűbéres és szul-

táni zsoldos) és irreguláris összetevőkre oszlott. Az előbbieket létszáma a XIV. század végén megközelítette a 30–40 000 főt, az utóbbiakét nem ismerjük, kétségtelen azonban, hogy messze meghaladhatták a reguláris erőket. A hadjáratokra csak a hadsereg egy hányada tudott felvonulni: többet sem az ellátási nehézségek, sem a nagy kiterjedésű Török Birodalom határainak őrzése nem tett lehetővé. A szultáni seregek így is gyakorta elérték a 45–50 000 főt, ami a korabeli Európában szinte utolérhetetlen teljesítménynek számított.

A hadászatukban fontos, meghatározó szerep jutott a könnyűlovasságnak, amely pusztításával, portyáival állandó gondot okozott az ellenfélnek, s nagy hadjáratok, ütközetek idején a biztosítás, élelem-, takarmányszerzés és a feldejtés feladatát látta el.

A délkelet-európai sikereket a térség politikai és vallási viszonyai is elősegítették. A túlnyomórészt ortodox vagy eretnek vallású lakosság ellenségesen állt szemben a magyar hódító és térítő kísérletekkel, s eleinte felszabadítóként üdvözölte a pillanatnyilag békét hozó oszmán hadakat. Különösen sokat jelentett a helyi jobbagság támogatása: „A törökök nagyon barátkoztak parasztjainkkal. Megígérik nekik, hogy teljesen felszabadítják őket” – írja kétségbeesve Tamás István bosnyák király 1462-ben. A kezdeti lelkesedés azonban a hódítás után elhalványult, a nép nagy tömegei és az uralkodó osztály egy része hamarosan a hódítók ellen fordult.

AZ ELSŐ TÖRÖK HARCOK: A NIKÁPOLYI HADJÁRAT (1391–1402)

A törökök Bulgária (1371) és Szerbia (1389) leverése után jutottak el a Dunához, támadásaik következő célpontja a Magyarországgal laza hűbéri függésben álló Havasalföld lett. Hazánk elfoglalása ekkor még sokáig nem szerepelt az oszmán tervekben.

A főleg a Szerémséget és a Temesközt sújtó török hadak beütései azonban így is tetemes károkat okoztak, s arra kényszerítették a kevés királyi zsoldost és a bárói hadak tekintélyes részét, hogy a déli határra vonulva igyekezzenek megakadályozni a további török pusztításokat. Az ország területén már 1391 nyarán lezajlott az első nagyobb magyar–török összecsapás, melyről forrásaink csak annyit árulnak el, hogy a Maróti János és Losonci László vezette magyar sereg szétvert egy török portyázó hadat.

Zsigmond és környezete hamar felismerte,

A török állam és hadsereg a XIV. század végén még nem látszott legyőzhetetlen ellenfélnek: Anatóliában lázongtak a nemrég meghódított emirátusok, a térséget szintén egyesíteni törekvő Karaman veszélyes vetélytársnak bizonyult, kelet felől pedig *Timur Lenk* hatalmas birodalma fenyegette az oszmánok uralmát. A Balkán félszigeten nem szilárdult meg a török uralom. Bizánc, a Peloponnészosz görög, velencei és aragon városai, Szerbia, Havasalföld, Bosznia rákényszerültek ugyan a török hűbéruralom elfogadására, de minden eszközzel vissza akarták nyerni szabadságukat, szívesen szövetkeztek az oszmánok ellen harcoló Magyarországgal vagy Velencével.

A török szultánok – először *I. Bajazid* (1389–1402) használta a szultáni címet – katonai ütőerejét gyengítette, hogy általában több fronton háborúskodtak, így egy-egy ellenféllel szemben nem tudták teljes erejüket felvonultatni. A nagy távolságok is akadályozták hadseregük teljesítőképességét: a szultáni haderő csak nyár derekán érte el a Duna vonalát, s a hadjáratokat, mohamedán szokás szerint, október 26-ára, Kaszim napjára be kellett fejezniük. Télen nem harcoltak: a katonáknak szükségük volt a pihenésre, s ilyenkor az ellátás biztosítása leküzdhetetlen nehézségeket okozott.

Az oszmán haderő harcászati lag is sebezhető volt: kellően tagolt, jól manőverező, erős nehézséggel bíró hadsereg – mint ezt később Hunyadi csatái is bizonyítják – a siker reményében vehette fel a harcot ellenük.

milyen veszélyt jelent Magyarország számára a Havasalföld elvesztése, ezért az 1390-es években több magyar sereg indult Mircea fejedelem támogatására. A harcok váltakozó sikerrel folytak: 1394-ben Losonci László csatát veszített az oszmánokkal szemben. A következő évben viszont Zsigmond személyes vezetésével sikeresen harcolt a magyar sereg, és elfoglalta az Al-Duna mentén fekvő fontos Kis-Nikápoly várát.

A belső harcokban meggyengült, potenciálisan gyengébb Magyarország, amint ezt Zsigmond helyesen látta, önmagára utalva semmiképp sem állíthatta volna meg a török előretörést. A fenyegetett országok – Magyarország, Velence és Bizánc – vezetői is hasonlóan gondolkodhattak, mert azt javasolták a pápának, hogy hirdessen keresztes hadjáratot az oszmánok ellen. Hosszas diplomáciai tárgyalásokon

olyan döntés született, hogy 1396-ban indítják meg a nagy vállalkozást.

A tervek szerint az európai lovagoknak Magyarország kellett gyülekezniük, majd a Fekete-tenger partján előrenyomulva felmenteni a fenyegetett Bizáncot. A németalföldi és bizánci hadigályakkal megerősített velencei hajóhad ugyanekkor megakadályozza, hogy az oszmán csapatok Kisásziából átkeljenek Európába, egy részük pedig a Fekete-tengeren kíséri az előnyomuló hadsereget, gondoskodik ellátásáról és segíti harcaiban.

A hadjárat meg is valósult, ám nem egészen úgy, ahogy alkotói elképzelték. 1396 júniusában meglepően nagy, mintegy 10 000 fős, túlnyomórészt francia lovagból és kíséretükből álló kereszties had érkezett Budára, ahol még 12–14 000 magyar is csatlakozott hozzájuk. A sereget kipróbált lovagok vezették: Zsigmond mellett János nevers-i gróf, *Enguerrand de Coucy* és *Guillaume d'Eu*, Franciaország connétable-ja (katonai főparancsnoka). A lovagok biztosra vették a győzelmüket, hisz Zsigmond örövendő szavai szerint „annyi a lándzsánk, hogy az eget is fenntarthatnánk, háránszakad”. A seregnek, melynél nagyobb és hatékonyabbat Európa ekkor nem tudott volna kiállítani, valóban megvolt a reménye arra, hogy visszaszorítsa az oszmánokat, és felmentse Bizáncot.

A kereszties had hamarosan megindult az oszmánok ellen. Augusztusban már a Havasalföldre értek, ahol a létszám a román csapatok csatlakozásával 30–35 000 főre duzzadt, de nem dél felé fordultak, hanem kisebb várak elfoglalására, a környék pusztítására fecsérelték az erejüket. Szeptember 13-án pedig újabb vár: a Duna partján épült Nagy-Nikápoly (Nikopol) ostromához fogtak.

Togran bég azonban erős helyőrséggel, szívósan védte a várat, számított a szultán segítségére. Ez váratlan gyorsasággal meg is érkezett. A kereskedelmi érdekeit féltő Velence hajóhada nem tudta, illetőleg nem is nagyon akarta meggátolni, hogy I. Bajazid csapatai átkeljenek a Boszporuszon. A szultán, akit a kortársak a „Jilderim” (Villám) jelzővel illeltek, méltónak mutatkozott hírnevéhez: 40–45 000 fős hadával már szeptember 27-én a vár közelébe ért.

Maróti János azonban idejében felderítette a török sereg közeledését, a francia de Coucy pedig lépre csalt egy jelentős erejű oszmán csapatot. A keresztiesek vezetőinek szeptember 27-én este tartott haditanácsán Zsigmond azt javasolta, hogy a harcot az oszmánokat jól ismerő magyar és havasalföldi csapatok kezdjék, vi-

szont a franciák mérjék a döntő csapást. A lovagok nem fogadták el a tervét, önállóan harcolva akarták megnyerni a csatát.

Amikor másnap csatarendbe sorakozott a magyar sereg, már a franciák megindultak az oszmánok ellen. Így nem tehettek mást, követték makrancos szövetségeseiket. Hamarosan visszafelé vágató gazdátlan francia lovak sokaságával találkoztak, de a kisebb dombokkal tarkított, átszegdelt terep miatt nem látták, mi történik előttük. Mire ténylegesen harcba léptek, a franciák már vereséget szenvedtek.

Pedig eleinte jól ment minden. A lovagok legázolták a török irreguláris lovasságot, megtépázták és áttörték a janicsárok harcrendjét, majd szétszórták az európai szpáhikat. (Török szokásoknak megfelelően Európában az első harcrend ruméliai, Ázsiában anatóliai lovasságból állt.) A franciák ezután már azt hitték, hogy a csatát megnyerték, de egy újabb dombtetőre érve meglátták az anatóliai lovasságot, s a ruméliaiak újrarendezett csapatait, amelyek azonnal támadásba lendültek. A lovagok lóról szállva gyalogos négyszöget akartak kialakítani ellenük, de erre már nem maradt idejük, a törökök gyors rohama elsöpörte őket.

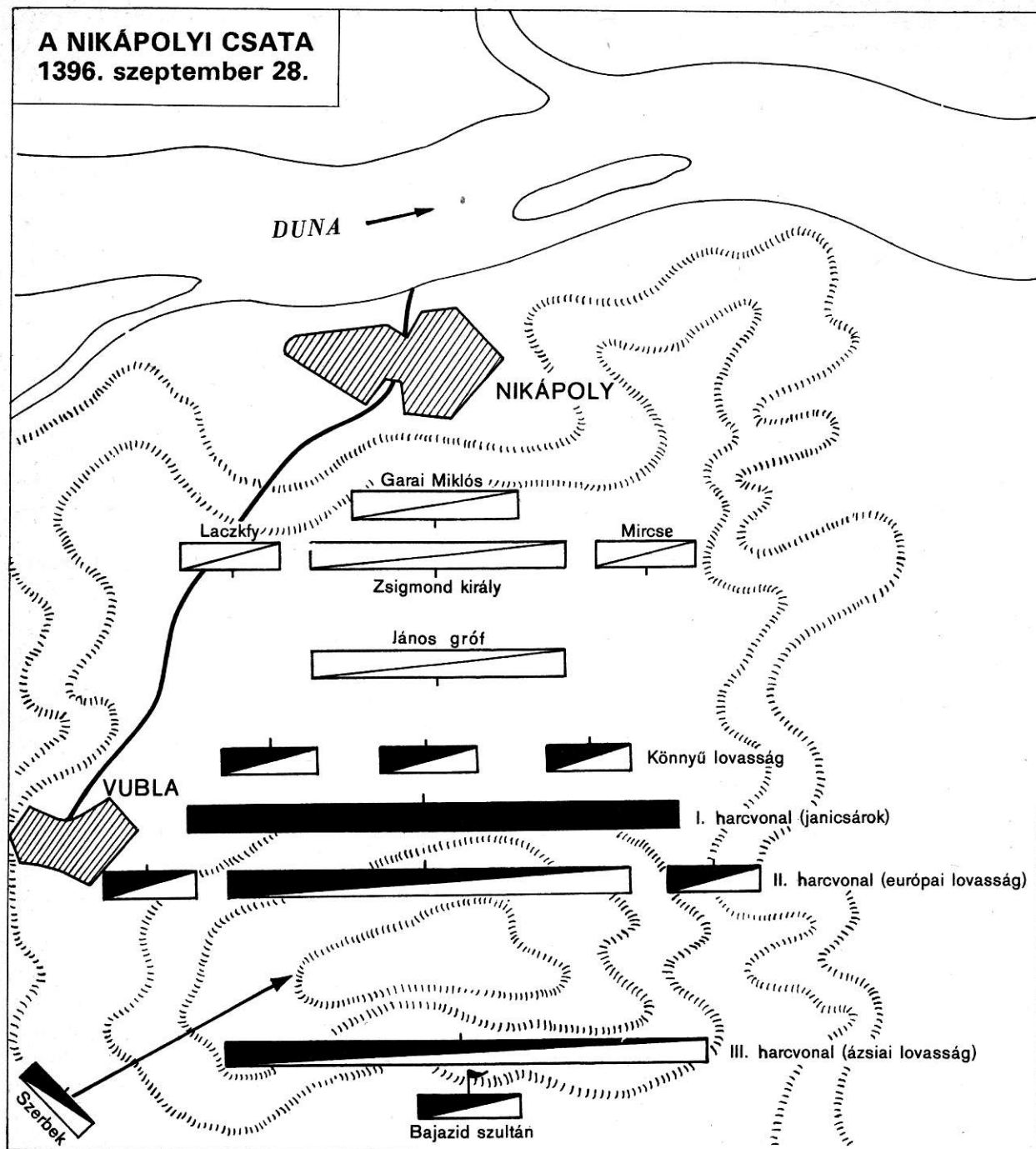
A tragédia után érkező magyar, német és havasalföldi román lovasság kezdetben szintén sikeresen harcolt. Visszaszorított egy török lovascsapatot, ismét áttörte a franciák által megtépázott janicsárok sorait. Már a franciák legyőzése után újra felsorakozó anatóliai lovassággal harcoltak, amikor 5000 szerb nehézlovas támadt váratlanul rájuk. Megtámadott jobb szárnyuk felbomlott, hamarosan mindenki futásban próbált menedéket keresni, de ez kevésnek sikerült. Zsigmond azonban szerencsésen eljutott a hajókig, ahol menedéket talált.

Az ellenfél is sok embert veszített. A veszteségei miatt ingerült szultán a csata másnapján több száz foglyot kivégeztetett, csupán azoknak adott kegyelmet, akiktől váltságdíjat remélt, a nevers-i grófnak, Boucicaut-nak, Jolsvai Lesták nádornak és más főuraknak. A törökök a győzelmet csapataik jobb együttműködésének, tagoltabb harcrendjüknek, fegyelmezettségüknek, s nem csekély mértékben a kereszties had rossz vezetésének köszönhették. A csatavesztés századokra elvette az európai államok kedvét attól, hogy összefogjanak a Török Birodalom ellen.

A csata után Bizánc helyzete súlyossá vált. A hadászati fontosságú várost 1399–1400-ban a fogságból kiszabadult Boucicaut csapatai ugyan megvédték, ám ez csak átmenetileg hátrította el a város török kézre jutását.

A NIKÁPOLYI CSATA 1396. szeptember 28.

Európa ekkor váratlan segítséget kapott. A turkesztáni mongol fejedelem, Timur Lenk csapatai Kisásziba értek, s harcba léptek az oszmánok ellen. A döntő csata 1402. július 16-án Ankara mellett zajlott le, s a mongolok elsöprő győzelmével végződött. A szultán maga is fogságba esett. Egy évtizedig a szultán négy fia egymással harcolt a hataloméért, de amikor I. Mohamed (1413–1421) győzött, csakhamar újrakezdődtek a török támadások a Balkánon.

Európa nem használta ki a Török Birodalom válságos helyzetét, Velence is csak gazdasági kedvezmények és kisebb területnyereség elérésére törekedett. Zsigmondot pedig újabb feudális lázongások gyengítették. 1397-ben még sikerült levernie a Lackfiak hatalmas nemzetségének felkelését, 1401-ben azonban az uralmával elégedetlen főurak elfogták, és Siklós várába zárták. 1403-ban a Kanizsaiak, Csákiak és Marcaliak is elfordultak tőle, és Nápolyi László,

III. Károly fia személyében ellenkirályt választottak. Az erdélyi főurak egy része, a Dunántúl és a Hevestől Zemplénig húzódó hegyvidék urai álltak mellé.

A fogságából kiszabadult Zsigmond cseh segélyhadakkal megerősödve szállt szembe a lázadókkal. Hadvezére, Stibor Győr mellett szétverte a Kanizsaiak hadát. Ez a győzelem véget vetett a felkelésnek. Az ellenkirály hívei megadták magukat vagy Dalmáciába menekültek.

Zsigmond a törökök meggyengülését boszniai

és szerbiai pozícióinak megerősítésére használta fel. Szerbia ismét visszakerült Magyarország szövetségesei közé. 1408 nyarán Doboj vára alatt nagy győzelmet aratott Tvartko bosnyák király hadai felett, de véres kegyetlenségével – a vár alatt 126 fogságba esett bosnyák főurat kivégeztetett – eddigi híveit maga ellen fordította. A bosnyákok Hervoja spalatói herceg vezetésével tovább folytatták az ellenállást, és az újból megerősödő oszmán hatalomhoz fordultak segítségért.

DALMÁCIA ELVESZTÉSE (1411–1420)

Az országból kiszorított Nápolyi László, hasznát hűzva magyar királyi címéből, 1409-ben 100 000 aranydukátért eladta dalmáciai felségjogait Velencének. A köztársaság hamarosan előkészületeket tett a tartomány megszerzésére. Zsigmond azonban nem mondott le Dalmáciáról, elhatározta, hogy Velencét leginkább sebezhető pontja, a Terra Ferma elleni támadással kényszeríti visszavonulásra.

A magyar seregek két irányból hatoltak be a területre. A Friaulból előnyomuló főerők létszáma 6000 lovasra rúgott, Eberhardt zágrábi püspök délkeletről támadó csapatai még a 2000 főt sem érték el. Az 1403-as lázadás leverésében kitűnt *Ozorai Pipo* vezette főerők 1411. december 6-án mégis elfoglalták a fontos Udine városát, sőt az év utolsó napjaiban Conegliano mellett nagy győzelmet arattak az ellenük küldött velencei sereg felett. Alig két hónap alatt több mint 70 helység került a birtokukba.

Január végén már a döntő fontosságú Treviso ostromába kezdtek, amikor a Signoria a tapasztalt condottiere, Carlo Malatesta vezetésével újabb hadsereget küldött ellenük. Ozorai Pipo nem érezte magát elég erősnek a döntő csatára, ezért abbahagyva az ostromot, visszavonult Udinéhez.

1412 februárjában Marcali Miklós erdélyi vajda és a híres lovag, Blagay László vezetésével 12–15 000 főnyi sereg indult a Malatesta hadai által ostromolt Motta vára felmentésére. Február 26-án meglepték az ostromlókat, és rövid harcban szétszórták őket. A velencei hadvezér azonban újra összegyűjtötte a katonáit, és lerohanta a már zsákmányoló magyarokat.

Marcali serege 3000 katonát veszített, elesett a fővezér is. Blagay a maradékkal a várba zárkózott. Sikerrel védte az erősséget, de egy hónap múlva, az egyik kirohanásnál fogságba került. Ezzel a vár sorsa megpecsételődött.

Zsigmond ekkor rendkívüli hadiadót vetett ki, kölcsönöket vett fel, majd 1412 novemberében 100 000 aranyforintért zálogba adott 13 szepesi várost Ulászló lengyel királynak. 1413 januárjában maga indult a köztársaság ellen. Az újra fellángoló harcokban azonban mindkét fél kimerült, így 1413 áprilisában, a status quo alapján, öt éves fegyverszünetet kötöttek. A velenceiek, kihasználva a fegyvernagyvást, elfoglalták a dalmát városokat, ahol fegyverrel nem tudtak célhoz érni, ott vesztegetésekkel segítettek magukon. A fegyverszünet lejártakor már csak Split és Trogir maradt Zsigmond király kezén.

Zsigmond új háborúra szánta el magát. Most nem az ellenfél fegyveres erőire, hanem kereskedelmi hálózatára kívánt csapást mérni. Dalmát hajókból kalózflottát szervezett, és megtiltotta a magyar és német városoknak (1410-ben német királlyá választották), hogy a köztársasággal kereskedjenek. 1419 novemberében újabb magyar sereget is küldött velencei területre, Cividale ostromára. A magyar csapatok azonban 1420 tavaszán kiszorultak a Terra Fermáról, és a kalózflottának sem sikerült megbénítania a velenceiek kereskedelmi forgalmát. 1420 júniusában Trogir, majd Split is megnyitotta kapuit a velencei csapatok előtt. A háború elveszett, Zsigmondnak anyagi ellenszolgáltatás nélkül le kellett mondania Dalmáciáról.

Ez a háború jelentős anyagi és emberáldozatokkal járt egy mellékhadszíntéren, így komolyan fenyegette a déli határok védelmét. Ugyanekkor ellenséggé tette a török elleni védelemben szintén érintett Velencét, s ez a későbbiekben nehezítette az oszmánellenes egy-ségfront kibontakozását.

A háborúból katonai jellegű tanulságokat is leszűrhetünk. A magyar hadsereg számos fogyatékosága felszínre került: a csapatok fegyelme-

zetlensége több ütközet elvesztését okozta, s újból bebizonyosodott, hogy seregeink igazában csak a portyázó hadviseléshez értenek, a reguláris harcban a legtöbb esetben alulmaradnak a korszerűbb velencei hadakkal szemben.

TÖRÖK TÁMADÁSOK (1413–1422)

Az ankarai vereség után az európai közvélemény úgy látta, hogy a törökkérdés véglegesen lekerült a napirendről. Zsigmond is belekezdett a bizonytalan kimenetelű velencei háborúba. Közben azonban véget értek a Török Birodalom belső harcai. I. Mohamed szultán 1413-ban utolsó ellenlábását, Muszát is leverte, és egyesítette a megtépázott birodalmat. Mohamed szinte azonnal hozzálátott az elvesztett balkáni területek visszaszerzéséhez. Seregei két irányban lendültek támadásba: Bosznia és a Havasalföld felé. A támadók mindkét helyen a magyar hadak ellenállásába ütköztek.

Kapóra jött I. Mohamed szultánnak, hogy 1415-ben a Zsigmond ellen felkelt bosnyákok segítséget kértek tőle a támadó magyar hadak ellen. A Maróti János és Csupor Pál szlavón bán vezetése alatt álló csapatok 1415 júliusának végén Doboj vára alatt ütköztek meg Hervoja bosnyák hadával és oszmán szövetségeseivel. A harcot dombos terepen vívták, így a két részre szakadt seregek nem láthatták, mi történik a másik szárnyon. Ezt használta ki Hervoja. Látva, hogy mindkét szárnyon a magyarok javára billen a hadiszerencse, átlovagolt a török oldalra, s hangosan azt kiáltozta: a másik szárnyon már legyőzték a magyarokat. A hír fellelkesítette a törököket, akik újból támadásba lendültek. A magyar szárny megzavarodott, és futásnak eredt. Ez eldöntötte a csata kimenetelét. A magyar sereg nagy veszteséget szenvedett, a vezérek fogságba estek: Hervoja Csupor Pált, személyes ellenségét, kivégeztette. A győzelemnek azonban a törökök vették hasznát: Dél-Boszniát megszállták, s Vrbosznán (Szarajevó) katonai kerületet, szandzsákságot létesítettek. A terület ettől kezdve a Horvátország és Ausztria ellen indított portyáik kiinduló állomása lett.

A törökök már a következő évben Stájerország ellen indultak, de az osztrák és magyar hadak Radkersburg alatt szétverték a „száguldók és égetők” hordáit.

A Havasalföldön is erősödött a török befo-

Az viszont a fejlődést bizonyította, hogy ez volt az első háború, amelyben a magyar tűzérő már szerephez jutott. Több ostromban is alkalmazták ágyúkat, bár sehol sem kiemelkedő eredménnyel.

lyás. 1416 nyarán Losonci István vezetésével jelentős magyar sereg sietett Mircea fejedelem támogatására, az egyesült hadak azonban csatát vesztek, a magyar vezér pedig elesett az összecsapásban. Havasalföld ismét török hűbéressé vált.

Ugyanezen év augusztusában a Temeskőzt dúlták a török portyázók. Macedóniai Miklós kis létszámú seregével bátran szembeszállt a támadókkal, s az összecsapás során személyesen vágta le Ikács boszniai béget, a törökök vezérét. Két évvel később, 1418-ban újabb győzelmet aratott. Ekkor is kevés vitézzel rendelkezett, ezért fegyverbe szólította a falvak népét. Látva, hogy a törökök túlerőben vannak, cselet vetett nekik. Éjszaka marhacsordát hajtatott a táborukra, közben más emberei kürtökkel, sípokkal, kiabálással nagy zenebonát csaptak. Az álmukból felriasztott törökök megzavarodtak, azt hitték, sokkal erősebb ellenfél támadott rájuk, így némi ellenállás után megfutottak.

Nem minden összecsapás végződhetett magyar győzelemmel, de a kudarcokat többnyire elhallgatják a krónikáink. Az azonban biztos, hogy Horvátország, a Szerémség és a Temesköz falvai pusztultak, az ország déli szomszédai – Bosznia, Szerbia és Havasalföld – egyre gyakrabban váltak török hűbéressé.

Pillanatnyi enyhülést hozott, hogy a Kisásziában elfoglalt Mohamed 1419 nyarán öt évre szóló fegyverszünetet ajánlott fel, amit a Csehország meghódítására készülő Zsigmond elfogadott. A végvári török bégeket azonban nem zavarta a fegyverszünet. Betöréseik némileg csekélyebb intenzitással, a fegyvernyugvás idején is folytatódtak. Már 1420 májusában török csapatok törtek Erdélyre, és Hátszeg (Hateg) mellett legyőzték Csáki Miklós vajda hadait. A Mircea fejedelem halálát (1418) követő trónviszályokat kihasználva, a törökök még szilárdabban megvetették lábukat a Havasalföldön, kezükbe kerítették a hadászati fontosságú Duna menti Ghiurgiu (Gyurgyevo) várát.

Zsigmond csehországi vállalkozását elsősorban dinasztikus szempontok váltották ki. 1419-ben meghalt bátyja, Vencel német-római császár és cseh király, így örököse Zsigmond magának követelte a cseh koronát.

Csehország ekkor már a huszita forradalom tüzeiben égett. Husz János 1415-i kivégzését hívei Zsigmondnak rótták fel. Többségük egyébként sem akart hallani arról, hogy a vakbuzgó katolikus hírében álló magyar uralkodót válasszák királyukká. Számos főúri család – elsősorban a Dél-Csehországban oligarchaként uralkodó Rožmberk (Rosenberg) nemzetség és több német lakosságú város, így a gazdag Pilsen (Plzeň) és Kutná Hora – azonban szembeszegült a huszita tanokkal, és elfogadta Zsigmondot királynak. A husziták sem bizonyultak egységesnek. A tehetősebb polgárság és nemesség a *kelyhes*, a parasztság, a szegény polgárság, a kisnemesség és néhány főúr a radikális *táborita* irányzathoz húzott. A két irányzat mellett kisebb, erősen antifeudális irányzatú szekták is felléptek.

A táboriták 1419 szeptemberében hatalmukba kerítették Prágát, a kelyhesek erre tárgyalásokat kezdtek a trónkövetelővel. Zsigmond azonban nem biztosította a szabad vallásgyakorlatukat, így ők is ellene fordultak.

V. Márton pápa keresztes háborút hirdetett a huszita eretnekek ellen. 1420 júniusában hatalmas, a források szerint 70–80 000 főnyi, magyarokból, németekből, sziléziaiakból, angolokból, franciákból, lengyelekből, spanyolokból és németalföldiekből álló keresztes had vonult Prága felé Zsigmond vezetésével. A polgárok megrémültek a nagy hadtól. Tárgyalásokba kezdtek, Zsigmond azonban feltétel nélküli megadást követelt, hiszen Prága vára – a Hradczin – és a közeli Vyšehrad a katolikus cseh főúrak kezén volt. A prágaiak a táboriták vezéréhez, Trocnovi Jan Žižkához fordultak segítségért. Žižka még a város teljes körülzárása előtt áttört Ozorai Pipó csapatain, és bevonult Prágába.

A keresztesek június 30-ra csaknem teljesen körülvették Prágát. A védők a külvilággal csak a Vitkov-hegyen át tarthattak kapcsolatot. Az ott levő erőd a város kulcsának számított. Zsigmond gyors döntésre törekedett. Felismerte, hogy az élelmezési és egyéb nehézségek miatt hatalmas hadseregét csak rövid időre tarthatja össze. A keresztesek azonnal meginduló rohamait a husziták elkeseredett harcban, véresen

verték vissza. Július 14-én a száz lovagok a Vitkov-hegyet kezdték ostromolni. A kis létszámú őrség azonban szívósan ellenállt. Žižka a táboriták egy részével a védők segítségére sietett, és szétzúzta a százok erőit. A vereség hatására a keresztes had felbomlott, nagy része hazatért, Zsigmond pedig a magyar és osztrák csapatokkal Kutná Horába vonult vissza.

A prágai vár és a vyšehradi erőd azonban tovább harcolt. Zsigmond-párti csehekből és magyarokból álló őrsége, és jó tűzmesterei segítségével, sokáig állta a huszita támadásokat. Vyšehrad helyzete hamarosan olyan szorulttá vált, hogy október végén magyar hadsereg indult a felmentésére. Zsigmond parancsára kegyetlenül pusztították a védtelen falvakat, de a cseh nép ellenállását nem tudták megtörni. Október 28-án cseh katolikus csapatokkal kiegészülve felvették a harcot a husziták ellen, de vereséget szenvedtek. Zsigmond ezután maradék erőivel elhagyta Csehországot.

A következő évben (1421) újabb keresztes hadjáratot szervezett. Ezúttal négy irányból indult a husziták ellen. A seregek közötti együttműködés azonban elmaradt: amikor augusztus végén a német csapatok Zatec várát ostromolták, a magyar sereg még csak készülődött. Zatecet is hamarosan felmenthették Žižka hadai. Zsigmond 30 000 főnyi, javarészt könnyűlovasságokból álló serege és Albert osztrák csapatai október végén nyomultak be Csehországba. Žižka úgy döntött, nem várja meg, míg a király Prágához ér, hanem már előbb felveszi vele a harcot. December 21-én Zsigmond bázisa, Kutná Hora alatt egy meredek hegyek övezte völgyben vert tábor. Ezt a helyet csak egy irányból lehetett megtámadni. Itt vonta össze ágyúit is. A magyarok azonban egy marhacsordát hajtva maguk előtt, meglepték a huszita vezért. Az állatok fedezete alatt Zsigmond erői lezárták a husziták visszavonulási útját. Úgy tűnt: Žižka ezúttal olyan csapdába került, amelyből még ő sem tud kimenekülni.

A Kutná Hora-i polgárokkal is megerősített magyar sereg megfelelő biztosítás nélkül tért nyugovóra. Amikor ezt észrevette Žižka, ágyúival pusztító tüzet zúdított a magyarokra, s a meglepetés okozta zűrzavart kihasználva, katonái jelentős részével súlyos veszteséget szenvedve kitört a bekerítésből. A magyar sereg erős könnyűlovasságával nem üldözte a menekülőket, mert azt hitte, döntő győzelmet aratott.

Žižka azonban megerősítette megtépázott seregét. Kihasználta, hogy Zsigmond erőinek nagy része szétszórta portyázik, és 1422. január 6-án váratlanul megjelent Kutná Hora alatt, majd rajtaütött ellenfelén. A megzavarodott magyar sereg harc nélkül messze visszavonult. Žižka üldözőbe vette őket. Nemcký Bródnál (Német Bród) Ozorai Pipo felvette a harcot. A magyar lovasíjászok egy ideig sikeresen lőtték a támadó cseh csapatokat, a huszita ágyú- és puskatűz azonban visszavonulásra kényszerítette Pipót. A veszteségek nagyok voltak, főleg azért, mert a lovasok a befagyott Sacava folyón át próbálták elhagyni a csatateret, a jég azonban beszakadt alattuk, így sokan ott veszttek.

A vereségek hatására, amelyhez a magyar sereg vezetésének hibái is hozzájárultak, Zsigmond egyelőre letett Csehország meghódításának gondolatáról. Mindenütt csatát veszített, csupán 1420-ban Vyšehrad és 1422-ben Hradistye várának védői érték el eredményt. A cseh rendek még 1421 őszén Korybuth Zsigmond lengyel herceget királlyá választották, de Zsigmondnak a vereségek után ügyes diplomáciával sikerült rákényszerítenie a lengyel hercegre, hogy 1422 decemberében lemondjon királyi címéről.

A következő években a Német-Római Birodalom még többször is kísérletezett a cseh husziták legyőzésével, csapatai azonban vereségek sorozatát szenvedték el. (Ústi nad Labem, 1426. július 15; Tachov, 1427. augusztus 2.; Domazlice, 1431. augusztus 14.) Ezekben a harcokban magyar sereg nem vett részt.

A huszita háborúk Magyarország számára ezután sem értek véget. Először 1422-ben törtek be huszita hadak az országba: a szepesi bándériumok üzték vissza őket. A következő évben a cseh krónikások említik az Észak-Magyarország nyugati része ellen intézett huszita támadást. A vállalkozás mindössze hat napig tartott. A krónikás szerint Žižka csapatai erdős, majd mocsaras terepen nyomultak előre, az ötödik nap jelentős erővel találták szembe magukat. A magyarok bekerítették őket, de Žižka kitört a gyűrűből. A harcban súlyos veszteségeket szenvedhetett, mert másnap sietve visszavonult Morvaországba.

1427 után a táboriták és az árvák (az 1424-ben meghalt Žižka követői, akik elszakadtak a táboritáktól) támadólag léptek fel a szomszédos országok ellen, és megkezdték „nemes célú” hadjárataikat. A támadások céljaul a huszita

eszmék erőszakos terjesztését, az ellenséges országok erőinek lekötését, illetve gyengítését választották.

A nagyobb és sikerebb huszita vállalkozások 1428-ban kezdődtek Észak-Magyarország ellen. 1432-ben szállták meg az első magyar várost. Borotini Blaskó, az árvák egyik vezetője, a lakosság támogatásával elfoglalta Nagyszombatot (Trnava), ahonnan csak 1434-ben sikerült kiszorítani. Ugyanebben az évben egy másik had Pozsony és Szokolca bevételével próbálkozott.

1431 novemberében Holy (Kopasz) Prokop vezetésével támadtak a husziták. A magyar sereg Nagyszombat mellett állította meg előretörésüket. A magyar vezérek – az ifjabb Stibor vajda és Maróti János – azt tervezték, hogy egyszerre két irányból támadják meg a szekervárba zárkózott huszitákat. A roham azonban balul ütött ki, Maróti csapatai elkéstek, s mire beavatkoztak a harcba, Stibor hada már súlyos veszteségeket szenvedve, hátrálni kényszerült, később Maróti sem kerülhette el ezt a sorsot. Összesen 7–8000 embert veszítettek. A csehek vesztesége csak néhány száz fő volt.

A következő évben a husziták egymás után támadtak Szászország, Szilézia, Lengyelország és Magyarország ellen. A hazánkba induló 25–35 000 fős cseh sereget a táboriták fővezére, Holy (Kopasz) Prokop vezette. Kezdetben akadálytalanul tört előre. Elfoglalta Nyitra, Turóc és Pozsony megye nagy részét. Az egyik csapata november 9-én vereséget szenvedett, és Pozsonyt sem tudta bevenni.

A néhány kisebb siker ellenére Magyarország tehetetlennek bizonyult a huszita támadásokkal szemben. Észak-Magyarország szlovák lakosságának támogatását élvezve, a táboriták és árvák szinte tetszésük szerint törtek magyar területre mindaddig, amíg Zsigmond számára szerencsés fordulat nem történt Csehországban: a mérsékeltbb kelyhesek a sorozatos háborúkba belefáradva, elutasítva a táboriták forradalmi programját, megegyezési szándékot mutattak. 1433-ban Zsigmond szabad vallásgyakorlatot biztosított számukra. Ezután Lipany mellett, 1434 májusában a kelyhesek szétzúzták a táboriták főerőit. Az ellenállás még néhány évig elhúzódott, de ezzel lényegében véget ért a huszita forradalmi mozgalom.

Zsigmond 1436-ban elfoglalta a cseh trónt, és uralkodása végéig kezében tudta tartani az ország kormányzását.

A TÖRÖK TÁMADÁSOK MEGERŐSÖDÉSE, A DÉLI VÉGVÁRRENDSZER MEGTEREMTÉSE (1422–1439)

I. Mohamed halála után fokozódott a török nyomás a déli végeken. Az új szultán, II. Murád (1421–1451), az egyik legnagyobb és legtehetségesebb oszmán hódítónak bizonyult, s ezt Magyarország azonnal megérezte. Murád a Balkán teljes meghódítására törekedett. Arra akarta kényszeríteni a magyar uralkodót, hogy adja fel a Dunától délre fekvő területeket, s engedjen szabad utat politikájának e térségben.

A török nyomás enyhítésére 1423 nyarán Ozorai Pipo vezetésével nagy magyar sereg nyomult a Havasalföldre, megerősítette Szörény várát, majd a bolgár határ közelében legyőzött egy török hadat. Zsigmond hadvezére húsz csatában aratott győzelmet. Seregével 1423-ban, 1425-ben és 1426-ban is mélyen benyomult a törökök által már elfoglalt területekre és eredményesen harcolt az oszmán hadak ellen. Megerősítette Szörény, Orsova és Kevi várát, s Galambóccal szemben felépítette Lászlóvárt. A végvárrendszer teljes kiépítését is szorgalmazta. 1426-ban halt meg. A hadsereg legkitűnőbb hadvezérének halála súlyos csapást jelentett a déli magyar végvárrendszer kialakításának ügyére is. A rendszer kiépítése azonban nem szakadt meg. 1426-ban a Lazarevics Istvánnal kötött tatai szerződés magyar kézre juttatta Belgrádot, Galambócot és a környező várakat. A török megpróbálta megakadályozni a magyar végvárrendszer megerősítését. 1427-ben sikerült elfoglalniuk Galambócot, a Duna partján levő fontos erősséget.

1427 januárjában a Havasalföldön viszont a Maróti János vezette had trónra segítette a magyar párti Dan fejedelmet. A Szörényi bánság helyzetének megerősítésére pedig a Német Lovagrend telepet létesített Szörény vára mellett, ezt 1432-ben a törökök elpusztították.

A tatai szerződés végrehajtása nehézségekbe ütközött. 1427-ben és 1428-ban tizenhat várat átvettek a magyar csapatok, a fontos Galambóc visszaszerzésére pedig 1428 tavaszán Zsigmond vezetésével havasalföldi és litván csapatokkal megerősített magyar sereg indult. A mintegy 15–20 000 főre becsülhető had április végén kezdte meg a vár lövését. A magyar ágyúnaszádok is rombolták a falakat. Ez az első olyan magyar ostrom, amelyben a tüzmesterek fontos szerepet kaptak. Május végén Murád szultán vezetésével nagy török hadsereg érkezett a vár alá. Zsigmond nem akarta felvenni a harcot a túlerővel, így fegyverszünetet kért a szultántól.

Az egyezmény értelmében Galambóc török kézben maradt, a magyarok ellenben háborítatlanul elvonulhattak. A sereg dunai átkelése hamarosan megkezdődött. Zsigmond ekkor súlyos hibát követett el: bízva a török ígretében, nem gondoskodott az átkelő csapatok biztosításáról. Amikor már a sereg java része átkelt a Dunán, a lesben álló törökök rajtaütöttek a másik oldalon maradt csapatokon és a királyon. Szentgyörgyi Cecília – Rozgonyi István temesi főispán felesége –, aki már a vár ostrománál is kitűnt, naszádjainak ágyúival tüzelve sietett Zsigmond megmentésére. Időközben Lászlóvár lombard tüzmestereinek ágyúi is működésbe léptek, és eredményesen lőtték a támadókat. Zsigmond és kísérete a segítségükkel megmenekült ugyan, de a túloldalon rekedt erők jó része odaveszett. Elestett a litván csapatok parancsnoka, Cserni Száva is, aki a menekülőket fedezve halt hősi halált.

A galambóci vereség után Zsigmond csaknem tíz esztendeig teljesen védelembe szorult, szinte ellenállás nélkül tűrte, hogyan erősíti meg a török a pozícióit az ország déli határán. A vereség tanulságai is figyelemre méltóak: egyfelől a magyar sereg már olyan tűzérsséggel rendelkezik, amely bele tud szólni a harcok eldöntésébe, másfelől újból bebizonyosodott, hogy a fegyelem gyenge a seregben, a vezetés pedig nem tud felnőni a feladatokhoz.

A sokasodó támadások miatt viszont a Délvidék katonaságának állandó készenlétben kellett állnia. Még télen is vigyázniuk kellett, mert amikor befagyott a Duna, a török lovasság azonnal támadásba lendült. Főleg a Temesköz és Erdély szenvedett sokat, a Szerémséget viszont Nándorfehérvár meg tudta védeni. A legnagyobb csapást 1432-ben Erdélynek kellett elszenvednie. Zsigmond 2000 katonát elengedőnek tartott a szorosok őrzésére, de ennyi sem akadt, így a törökök a Barcaság, Hunyad és Kézdiszék falvainak lakosságát ezerszám hajtották el.

A pusztítás, az ellenséges föld módszeres felégetése nemcsak a török, hanem valamennyi egykorú sereg kedvelt harcmódja volt. Ma már némi borzadályal olvassuk azokat a dicsőítő szavakat, amelyben a krónikás a király vagy egy-egy nagyúr tetteit emlegeti! Zsigmond például egyik oklevelében külön kiemeli, hogy Ozorai Pipo Boszniába törve „nagy károkat okozott, csaknem a fél országot tűzzel elpusztí-

totta és elnéptelenítette”. A török megszállta területekre időről időre lecsapó magyar hadak sem a törököket, hanem a vidék meghódított lakosságát fosztogatták, ami tovább mélyítette a szakadékot Magyarország és déli szomszédai között, így végső soron a török malmára hajtotta a vizet.

1437 januárjában szultáni sereg kezdte ostromolni a Duna menti Szendrő (Smederevo) várat, amelyet Brankovics Gergely, Brankovics György szerb fejedelem fia védett. A vár felmentésére Szentmiklósi Pongrác vezetésével tekintélyes magyar sereg indult. A táborita lovasság egykori kapitánya, Jan Čapek és néhány ezer cseh zsoldosa is részt vett a hadjáratban. A vár alatt ütközet bontakozott ki – sem az

időpontját, sem a részleteit nem ismerjük –, amely a magyar hadak győzelmével végződött. A sereg ezután a Morava völgyén dél felé fordult, egész Kruševacig hatolt, több török csapatot legyőzve, nagy zsákmánnyal tért vissza Magyarországra.

Zsigmond halála után újabb török támadás veszélye fenyegetett. 1439 nyarán elesett Szendrő, majd híre járt, hogy a török Magyarország ellen készül. Az új király, Albert legalább 40 000 fős, többségében megyei nemesekből álló seregével a Délvidékre vonult, hogy feltartóztassa a támadást. Megütközni azonban nem tudott, mert a seregben járvány tört ki – valószínűleg vérhas lehetett –, ezért a hadjáratot a következő évre halasztották.

AZ ERDÉLYI ANTIFEUDÁLIS FELKELÉS (1437–1438)

Zsigmond uralkodásának utolsó évében a feudális társadalmi rend egyre súlyosbodó belső ellentmondásai Erdélyben az első nagyarányú jobbágypelkés kirobbanásához vezettek. A tartomány lakossága rendkívül nehéz viszonyok között élt. A szinte évenként ismétlődő, pusztító török portyázások tovább növelték a belső feszültséget. Erdélyben a feudális osztályrend később fejlődött ki, mint az ország más vidékein, itt a XV. század első évtizedeiben még sok szabad paraszt és pásztor élt, akiket most súllyesztettek jobbágysorba. Különösen súlyos terhet jelentett a szolgáltatások pénzben történő lerovása, mert a földesurak és a papság a jó pénz kibocsátása után akarták behajtani a pénzrontás miatt több éve nem szedett adót.

A lakosság helyzete a nemesi vármegyékben volt a legkedvezőtlenebb, mint Kolozs, Torda, Doboka stb. megyékben; a felkelés későbbi középpontjában volt a legsúlyosabb, a székely szék és a szászöld területén valamivel kedvezőbb viszonyok uralkodtak. A városi patriciátus és a kézművesek ellentétei pedig egyes városokban – Brassó, Kolozsvar, Beszterce stb. – véres összeütközésekben nyilvánultak meg.

A társadalmi nyugtalanság 1417-ben Torda megyében, 1430-ban a Székelyöldön fegyveres felkeléssé élesedett. Az elégedetlenséget a lipanyi vereség után Erdélybe menekült huszita papok tovább szították. Az „eretnkség” terjedésének megátolására a pápa 1436-ban a hírhedt inkvizitort, Marchiai Jakabot küldte Magyarországra, aki erőszakos eszközökkel csak Erdélyben 55 000 embert „térített meg”. Tevékenysége fokozta az általános társadalmi elége-

detlenséget, amely a következő évben, az első nagy jobbágypelkésben érte el tetőpontját.

A felkelést közvetlenül kiváltó okot Lépes György erdélyi püspök pénzügyi manőverei szolgáltatták. Zsigmond 1433-ban újból élt a pénzrontás kétes értékű fegyverével, mire a püspök három esztendeig nem hajtotta be az egyháznak járó tizedet. 1436-ban ellenben már az új, jobb pénzben követelte a hátralékot. A jobbágypok megtagadták a törvénytelen követelést, és elhatározták, hogy ha kell, fegyverrel szereznek érvényt jogaiknak.

A Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok megyei parasztság 1437 márciusában a Déstől mintegy 20 kilométerre levő, 700 méter magas Bábolna-hegyen vert tábor. A helyet jó katonai érzéssel, a dél-csehországi Tabor mintájára választották ki. A környék legmagasabb hegyének meredek oldalai kitűnő védelmi lehetőségeket kínáltak. Az is valószínű, hogy a parasztpok huszita módra sáncokkal és árkokkal erősítették táborukat.

Az itt gyülekező parasztpok létszámát nem ismerjük, de a források a felkelők „nagy sokaságáról” írnak. Vezetőik közül a legjelentősebbek: Budai Nagy Antal diósi jobbágyp, Világosberki Oláh Mihály bíró, Vajdaházi Nagy Pál, „a magyar és román lakosok zászlóvivői” voltak.

A jobbágypok kezdetben tárgyalások útján kívánták megszüntetni az adószedés visszaéléseit, visszaállítani szabadköltségési jogukat, szabályozni katonai szolgálatuk rendjét.

Az erdélyi nemesség nem teljesítette követeléseiket. Noha az erdélyi hadak többsége a török ellen harcolt, Csáki László vajda, Lépes Loránd alvajda, és a pénzéhes Lépes György

erdélyi püspök vezetésével maradék erőikkel mégis Bábolna ellen vonultak.

A jobbágyság még most is el akarták kerülni a fegyveres összeütközést, ezért június végén követeket küldtek a közeledő hadak elé. Csáki fogadta ugyan a követeket, akik előadták a jobbágyság panaszait, de ezután megölette őket.

Ekkor már kisebb csatározások folytak a felkelők és a nemesek között, amelyek többnyire a jobbágycsapatok sikereivel végződtek. Csáki és kísérete mégis úgy vélte, könnyen szétveri a felkelők táborát. Néhány nappal a követek megölése után, Bábolna lankásabb déli emelkedőjén támadva, megrohanták a jobbágyságot, akik súlyos veszteségekkel visszaverték őket.

A nemesek ezután már rákényszerültek a tárgyalásokra. Július 6-án az apátság falai között megkötötték a jobbágyságot az első *kolozsmonostori egyezményt*, amely a korábbinak mintegy felére csökkentette a tized összegét, eltörölte a földesúri kilencedet, visszaállította a szabadköltség jogot, csökkentette a többi földesúri járandóságot, megszabta a katonai szolgálat módját – a jobbágyság csak indokolt esetben, külső ellenség ellen tartoztak hadba szállni –, meghatározta a földesúri és királyi katonaság jogait, köteleességeit a jobbágysággal szemben, biztosította a felkelésben részt vevő jobbágyság városi polgárok, kisnemesek büntetlenségét.

Mint látjuk, a szerződés pontjai nem forradalmiak, csak a terheket enyhítik. A földesurak azonban egy pillanatig sem gondoltak a szerződés betartására, csupán időt akartak nyerni. Futárt küldtek a törökök ellen küzdő csapatokhoz, hogy mielőbb térjenek haza.

A jobbágyság jelentős része bízott az egyezményben, és hazatért otthonába, a többség azonban Bábolnában maradt. A béke nem állt helyre. A nemesek erőszakoskodtak a hazatért jobbágysággal. A fegyverben maradtak kisebb csapatait igyekeztek szétverni. Válaszul a jobbágyság a környező nemesi birtokokat és kastélyokat pusztította.

Az erdélyi népek uralkodó osztályai 1437. szeptember 16-án a Fehér-Körös mellett fekvő Kápolnán szövetséget kötöttek egymással. A magyar rendek, a székely és a szász székek vezetőinek *kápolnai uniója* kimondta, hogy megszüntetnek egymás ellen minden ellenségeskedést, s egymást – a királyt kivéve – mindenki ellen támogatják. Szeptember végén Csáki, miután erősítéseket kapott a szász városoktól és a törökök ellen harcoló erdélyi csapatoktól, megindult Bábolna ellen.

A tábor azonban – feltehetően élelmezési problémák miatt – már elhagyták a jobbágyság,

akik szintén erősítéseket kaptak, és Dés közelében, a Szamos partján vertek tábort. Itt érte őket szeptember 25-én a támadás. Noha az erőviszonyok a nemeseknek kedveztek, a parasztok megint visszaverték őket. A csata után újabb tárgyalások kezdődtek. A nemesek és a jobbágyság 16–16 képviselője október 6-án megkötötte a *második kolozsmonostori egyezményt*. Az oklevél pontjai lényegében megegyeztek a korábbival, azzal a különbséggel, hogy a jobbágyság enyhítette követeléseit, engedtek a katonai szolgálat és a jobbágyszolgáltatások kérdésében. Ez arra mutat, hogy a parasztok helyzete, győzelmük ellenére rosszabbodott.

Az újabb egyezés sem hozott békét. Kisebbségi csatározások után a jobbágyság dél felé szorult, de visszaverték az immár egyedüli erdélyi vajda, Losonci Dezső bandériumainak támadásait. December elejére értek Kolozsvár alá. A város szegényei megnyitották a kapukat Budai Nagy Antal előtt, ezzel a felkelők fontos támaszpontjához jutottak. Innen kiindulva ostromolták meg a környező nemesi udvarházakat, s egy ízben elfoglalták és feldúlták a gyűlölt kolozsmonostori apátságot.

A nemesek újabb erőket vontak össze, és valószínűleg még 1437 decemberében hozzáálltak Kolozsvár ostromához. Forrásaink hallgatnak az eseményekről, valószínűnek látszik azonban, hogy 1438. január derekán a felkelők kitörték a városból. A csatában Budai Nagy Antal is elesett. Január végére a tehetősebb kolozsvári polgárság, amely eddig is csak kényszerből működött együtt a felkelőkkel, hozzásegítette az ostromlókat a város elfoglalásához. Ez lényegében véget vetett a felkelésnek, a jobbágyság kezén levő helységek, mint például Nagyenyed, már hamarabb elestek. Februárban a megmaradt kisebb jobbágycsapatok harcoltak a nemesek ellen.

Az uralkodó osztály az elfogott felkelővezéreket megkínóztatta és kivégeztette, a kisnemeseket bíróság elé állította, másokat vagyonekobzással büntetett. Kolozsvár polgárai is megalkották: Losonci Dezső megvonta a kiváltságait (csak 1441-ben, Hunyadi erdélyi vajdától kapták vissza). A két kolozsmonostori egyezmény pusztá papírrá, történelmi dokumentummá vált . . .

A vereség azonban nem rontotta jelentősen a jobbágyság helyzetét. A török fenyegetés óvatossá tette a nemeseket, nem merték a végsőkig élezni a feszültséget, ezért a megtorlás sem volt olyan erős, mint Dózsa idején. Másfelől Hunyadi János néhány év múlva erdélyi vajda lett, és a visszaélések megszüntetésére törekedett.

III. ELLENTÁMADÁS AZ OSZMÁNOK ELLEN – HUNYADI JÁNOS A HADSZERVEZŐ ÉS A HADVEZÉR [1440–1456]

1. Harc a magyar koronáért. Hunyadi első sikerei

Albert váratlan halála után a bárók két csoportra oszlottak: egy részük úgy látta, hogy a fenyegető török veszélyt tekintve helyesebb, ha *Ulászló* lengyel királynak adja a koronát, mert vele jó katona hírében álló, tehetséges uralkodó kerül a magyar trónra, s Lengyelország támogatását is biztosíthatja hazánk számára; az Erzsébet özvegy királynő köré csoportosult bárók ezzel szemben kitartottak Albert utószülött fia, *László* mellett, s fegyverrel igyekeztek jogainak érvényt szerezni.

Ulászlót lengyel csapatok és az egyik leggazdagabb főúr, *Ujlaki Miklós*, valamint a *Rozgonyi*, *Hédervári*, *Pálóczi* bárói rokonság támogatta.

Erzsébet mellett unokatestvére, *Cillei Ulrik* gróf, horvát és szlovén bán és a *Garai* család állott, s ezenkívül számíthatott rokona, *III. Frigyes* császár (1440–1493) és *Jiskra* segítségére is.

Brandisi Jiskra János egykori huszita kapitány ugyanis az 1430-as évek végén uralma alá hajtotta Észak-Magyarország tekintélyes részét. Hatalmának központját *Zólyom*, *Szepes* és *Sáros vármegyében* alakította ki, de meghódoltak előtte a bányavárosok, valamint *Kassa*, *Eperjes* és *Zemplén megye* is. A fennhatósága alá került területeken – adózás fejében – rendet és nyugalmat teremtett, de a környező vidéket feldúlták csapatai. A csehek, felhasználva az ország megosztottságát, határterületeken több száz kisebb-nagyobb várat emeltek vagy erősítették meg a hatalmuk biztosítására. *Jiskra* már az 1440-es évek elején jól felszerelt, fegyelmezett csapatokkal rendelkezett, katonáinak létszáma elérte a 10–12 000 főt, s ez a későbbiekben még jelentősen gyarapodott. Ők adták Erzsébet seregének gerincét, s rájuk bízta a fontosabb várak – *Győr*, *Komárom*, *Pozsony* – védelmét.

A győzelmet mégsem az Erzsébet oldalán állók vívták ki. *Ulászló* hívei közé tartozott

ugyanis *Hunyadi János*, a magyar történelem egyik kimagasló hadvezére, aki már 1440 szeptemberében a *Szekszárd* melletti *Cikádornál* *Ujlakival* együtt döntő győzelmet aratott *Garai László* serege felett, s a későbbiekben a *Dunántúlon* és *Erdélyben* sikeres ütközetekben szorította vissza a *Habsburg-barát* erőket. A harctéren szerzett érdemei elismeréseként 1440 késő őszen (*Ujlakival* együtt) erdélyi vajdává, temesi ispánná és *Nándorfehérvár* főkapitányává nevezte ki *Ulászló* király (1440–1444): ezzel a török elleni harc döntő frontszakaszának parancsnoka lett.

Hunyadi előkelő havasalföldi katonacsaládból származott, atyja – *Vojk* – *Zsigmond* király uralkodása alatt települt át Erdélybe, itt a királytól szolgálataiért 1407-ben *Vajdahunyad* várát kapta adományul. Az ifjú *Hunyadi* a végvidékek más nemes ifjaihoz hasonlóan a katonai hivatást választotta. *Törökverő* főurak familiárisaként tanulta meg a hadimesterséget. Feltehetően *Ozorai Pipo* seregében szolgált, de hamarosan *Zsigmond* udvari katonájává emelkedett, s elkísérte a császárt 1431-es itáliai útján. *Milánóban* egy esztendőre zsoldosszolgálatot vállalt, és megismerte a condottiere hadviselés módszereit. Hazatérve, részt vett a husziták elleni harcokban. 1437-ben már az ország egyik zászlósura, 1439-ben *szörényi bánná* nevezték ki. Ekkor kapja első birtokadományait (*Hódmezővásárhelyt*, *Papit* stb.), ezzel veti meg országgrésznyi dominiumainak alapjait. Mint *szörényi bán* több kisebb győzelmet arat a török portyázók elleni harcban, s erre az időre esik első nagyobb önálló hadi sikere is: 1441 nyarán rajtaütött *Iszhak szendrői bég* zsákmánnyal megakasztott portyázó hadán, és jelentős győzelmet aratott felette.

Az igazi feladat azonban csak most következett: az országgrésznyi terület megvédéséhez a török túlerővel szemben is helytállni tudó, ütőképes hadsereget kellett szerveznie.

2. Hunyadi katonai reformjai

Hunyadi idején a hadsereg elemei – a népi önkéntesek kivételével – az előző évtizedekben kialakultaknak megfelelőek, a szervezete azonban lényegesen megváltozott.

A feudális hadszervezet alapját alkotó *nemesi felkelés* mindinkább háttérbe szorult. A nemesiség szinte minden országgyűlési határozatban ünnepélyesen deklarálta, hogy az ország határainak megvédése elsősorban a királyi és a bárói csapatok kötelessége, s maga csak végveszélyben köteles katonáskodni, s ilyenkor is csak az ország határain belül. Az ország történetének e nehéz korszakában a nem katonáskodó nemesiség alig vállalt szerepet. Albert balul sikerült 1439-es hadjáratától és az 1442-es erdélyi harcoktól eltekintve a hadjáratokban megyei bándériumok alig vesznek részt, a harcokat szinte mindig a királyi és bárói csapatok, népi önkéntesek és külföldi segédcsapatok vívták.

Rendkívül megnőtt ezzel szemben a zsoldosok és voltaképpen szintén zsoldosnak tekinthető katona familiárisok részaránya és jelentősége. A *bárói magánhadseregek* óriásira duzzadtak. Nem tartozott a ritkaságok közé, hogy egy-egy zászlósúr – Hunyadi, Cillei, Garai, Ujlaki – magánhadserege esetenként elérte a 8–10 000 főt is. Seregükben katona familiárisaik, hadakozó jobbágyaik, cseh, lengyel, osztrák zsoldosaik harcoltak. Tehát lovassággal és korszerű gyalogsággal egyaránt rendelkeztek. E tekintélyes fegyveres erőt azonban, néhány tiszteletré méltó kivételtől eltekintve, saját hatalmuk erősítésére növelésére használták fel. A Kanizsai és Rozgonyi család például az 1440-es, 50-es években szabályos háborút vívott a Dunántúlon, s mindkét fél sok idegen zsoldost fogadott fel. Sűrűn előfordult, hogy a bárók vagy katona familiárisaik, bár szolgálataikért már előre juttatásban részesültek, nem vonultak hadba, és helyettest sem állítottak. Az 1454-i országgyűlés fejvesztéssel fenyegette az ilyen nemest, az elmaradt katonákért pedig lovasonként 15, gyalogosonként 10 arany büntetést írt elő, de a határozatot nem lehetett végrehajtani.

Az ország véderejének gerincét mégsem a bárói magánhadseregek, hanem a *zsoldoscsapatok* alkották. Létszámuk ennek megfelelően tovább növekedett, fontosabb hadjáratok idején a 15–20 000 főt is elérte. Az idegen zsoldosok és a katona familiárisok mellett olyan magyarországi kismemesekről, jobbágycsoportokról és városi polgárokról is beszélnek a forrásaink, akik a

familiáris köteléken kívül vállaltak katonai szolgálatot.

A XV. század derekán a magyar sereg új elemmel, a *népi önkéntesekkel* gyarapodott. Általában kereszteseknek nevezték őket, mivel a török ellen meghirdetett keresztes hadjáratok idejére ragadtak fegyvert. A keresztes hadjáratok eszméje abban a korban már nemigen mozgatta meg az uralkodó osztályokat, az elnyomottak körében azonban még visszhangra talált. Legnagyobb számban az 1456-os esztendőben vették fel hazánkban a keresztet, ekkor annyian, hogy a nándorfehérvári várparancsnok, Szilágyi Mihály, „nem is gondolta, hogy ennyien élnek Magyarországon”. E nagy felbuzdulást több tényezővel magyarázhatjuk. A vallási eszmék még hatottak a tömegekben, a hitetlenek elleni harc, a kereszténység megvédésének gondolata mozgósítani tudta őket. E mellett a haza oltalmazása is ösztönző erőként hatott. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy – részben a huszita ideológia hatására – az elnyomott magyarországi jobbágság öntudatosodni kezdett, egyre önállóbb politikai törekvéseit leginkább az 1437-es erdélyi jobbágyfelkelés bizonyítja. A magyar és a jelentős számban megjelenő külföldi keresztesek, bár képzett katona kevés akadt soraikban, lelkesedésükkel és tömegeikkal a magyar hadsereg értékes részét alkották, mivel az irreguláris török csapatokkal szemben megfelelő ellenérőt képeztek.

Külföldi segélyhadak gyakran erősítették a kor magyar hadseregét. I. Ulászló uralkodása idején sok lengyel lovas és gyalogos vett részt a török hadjáratokban. Hasonlóan fontos szerepet játszott a havasalföldi katonaság is: 8–10 000-es tömegben harcoltak Hunyadi seregében, melynek gyalogságát – a cseh zsoldosok mellett – túlnyomórészt ezek a katonák alkották.

A magyar fegyveres erő *létszáma* a nemesi felkelés szerepének csökkenése következtében valamelyest kisebb lett, mint az előző időszakban, de az erejét a nehézlovasság számszerű és minőségi fejlődése, a cseh és havasalföldi gyalogság szinte állandó alkalmazása, a keresztesek, valamint a külföldi segélyhadak jelentősen emelték. Az egyes hadjáratokban részt vevő magyar seregek létszáma azonban megnőtt: a hosszú hadjáratban, a rigómezei csatában és Nándorfehérvárnál egyaránt 30–40 000 katona harcolt.

A hadsereg ütőképességét növelte a tüzfegy-

verek fokozottabb alkalmazása. Hunyadi már nemcsak ostrom- és várágyúkkal, hanem cseh módon szervezett és felszerelt tábori ágyúkkal – szekerekre, ágyútálpakra erősített könnyűlővegekkel (cerebottanakkal), tarackokkal – is rendelkezett. Tűzmesterei nagyrészt cseh és német zsoldosok, illetve városiak. Az ágyúk legnagyobb szerepet a rigómezei ütközetben és Nándorfehérvár védelmében kaptak. A kézi lőfegyverek is mindinkább elterjedtek. Már nemcsak a cseh zsoldosok használták, hanem számos katonáskodó nemes is.

A szervezeti és technikai fejlődés jelentősen fokozta a hadsereg ütközésszerűségét. Most már valamennyi fegyvernem elérte, vagy legalábbis megközelítette a kor színvonalát. A hadsereg képessé vált nagy csaták megnyerésére. A csatadöntő elemet most is a nehézlovasság jelentette, de Hunyadi a bátor, ám fegyelmetlen lovagok tömegéből manőverezésre, átcsoportosításra alkalmas, korszerű lovasságot kovácsolt. A könnyűlovasság a felderítést, biztosítást, az ellenséges könnyűlovasság lekötését és az üldözést kapta feladatul. A gyalogság a tűzerekkel együtt a lovasság harcát támogatta.

Hunyadi haditerveit az oszmánok elleni csatákban a fegyvernemek együttműködésére alapította. A nehézlovasság a szpáhik elűzésére törekedett, a könnyűlovasság biztosította a sereget a bekerítés ellen, az akindsikkal és más irreguláris török lovassággal harcolt, a feladata győzelem után, a meglepetések elhárítása és az üldözés lett. A gyalogság szekérvárra támaszkodva, a tűzével igyekezett szétzilálni a támadókat, a harc utolsó szakaszában pedig vagy az ellenálló ellenséges góccok szétverésében vett részt, vagy – ha a sereget vereség érte – fedezte a visszavonulást.

Ez a taktika kitűnően bevált az oszmán hadakkal szemben. A nehézlovasság rohamának lefékezésére ugyan a törökök újszerű és eredményes módszert dolgoztak ki: soraikat megnyitották a roham előtt, majd amikor a lovasság egy része behatolt közéjük, összezártak mögöttük. Így igyekeztek részekre szabdalni, s egyenként megsemmisíteni a támadóerőket. Sikert azonban csak jelentős túlerő birtokában (Rigómező) vagy a körülmények számukra szerencsés alakulása esetén (Várna) értek el.

A hadsereg fejlődése és a török ellen kialakult szövetségi rendszer lehetővé tette a magyar állam számára, hogy több mint negyven évvel Nikápoly után újból nagyszabású támadást indítson az oszmánok balkáni terjeszkedésének visszaszorítására. Bár e tervek realizálását a kedvezőtlen erőviszonyok, a törökellenes szö-

vetségi rendszer belső problémái akadályozták, a hadsereg felkészítése, ellátása, a hadászati irány és cél megválasztása, a hadjárat lefolyása szinte mindig megfelelőnek bizonyult. A legjobb példa erre az 1443–1444-es hosszú hadjárat megtervezése és végrehajtása, amelyben a 30 000 fős lengyel–magyar sereg jelentős túlerővel szemben, a nehéz terep- és ellátási viszonyok közepette, télidőben, győzelmek sorozata után, egészen a Balkán hegység déli átjáróihoz tört előre.

A sikerekben kimagasló rész jutott Hunyadi Jánosnak, az Európa-hírű, kiváló hadvezérnek, „a kereszténység bajnoká”-nak, aki hatalmas vagyonát az ország védelmére fordította. Kötelességtudatát talán legszebben az 1456-os év mutatja, amikor Magyarországon bárói közül szinte egyetlenként szállt szembe Mohamed hadaival. Hadvezérként mindig a döntést, a teljes győzelmet kereste. Találóa írta róla egyik régi harcosa, a humanista Andreas Pannonius: „Oroszlánszívvel ment a csatába, győzni vagy meghalni készen”.

Hadászati elképzelései sajnos túlzottnak bizonyultak, olyankor is teljes győzelemre tört, amikor meg kellett volna elégednie részsikerekkel. Úgy véljük – mint ezt a várnai vagy a rigómezei hadjárat igazolni látszik –, túlbecsülte a szövetségesektől várható támogatást. Az ország ereje pedig kevés volt az oszmánok balkáni hódításainak felszámolásához.

Csataterveit azonban rendkívül gondos, minden esélyt felmérő előkészítés, a végrehajtást bátor céltudatosság jellemezte. Helyesen ismerte fel a hadművészetben jelentkező új vonásokat. Sikeresen alkalmazta a huszita hadművészet új elemeit: elsősorban a lovasság és a gyalogság sajátos együttműködését, a tábori ágyúkat és a szekérvárat. Az ellenség váratlan akciói nem lepték meg, mindig megtalálta a megfelelő ellenlépést.

A török és cseh harcok idején sok kitűnő katona vált jó seregvezérré: az 1440-ben Nándorfehérvárt megvédő ragusai származású Tallóci János és Máté; Hunyadi sógora, Szilágyi Mihály; a huszita harcmódort ragyogóan ismerő Szentmihályi Pongrácz; a Rozgonyi testvérek; Ujlaki Miklós, ama bárók egyike, aki saját hatalma mellett az ország védelmére is gondolt; valamint három, huszita iskolán felnőtt cseh hadvezér: az Észak-Magyarországot évtizedekig uraló Jan Jiskra, Hunyadi legsikeresebb ellenfele, akit csak Mátyás tudott békére kényszeríteni: Jan Čapek, a táborita lovasság egykori parancsnoka; Jan Vitovec, Cillei vakmerő és kegyetlen lovaskapitánya és mások.

3. Török támadás – magyar ellentámadás (1440–1442)

II. Murádnak az 1430-as években sikerült megerősítenie az Oszmán Birodalom anatóliai és európai pozícióit. Felszámolta a mongol hódítás maradványait, s hűbéresévé tette a hatalmas Karaman fejedelmet, megtörte az ankarai vereség után függetlenségüket visszanyert Szerbia és Havasalföld hatalmát, birodalma határait egészen a Dunáig terjesztette.

Az 1430-as években nagyarányú pusztító válalkozásokat indított a balkáni törökvéseit akadályozó Magyarország ellen. 1440 tavaszán hatalmas sereggel indult az ország kapuja, Nándorfehérvár alá, és megkezdte a módszeres ostromot. A gyalogság futóárkokban közelített, a topcsik (török tűzmesterek) a gyenge pontokat pusztító tűz alá vették, s ha a krónikásoknak hihetünk, még aknát is ástak.

Nándorfehérvárt azonban még Zsigmond alatt megerősítették. Tallóci János, a vár parancsnoka, sikeresen vezette a harcot: a török akna ellen ellenaknát fúratott és felrobbantatta, a támadókat gyakori kiütésekkel nyugtalanította, az ágyúzás okozta károkat éjjelente eltüntette. Murád seregének élelmezési problémái és a járványok miatt mégis döntő rohamot parancsolt: a tapasztalt Ali bég emelte ostromtoronyokról támadták a janicsárok a falakat és a bástyákat, melyeket a Dunán felvonuló hajók tüze pusztított. A védők azonban bátran és szerencsésen harcoltak. Ágyúik visszaűzték a török hajókat, az ostromtoronyokat pedig különféle gyújtólövedékekkel, tűzszerszámokkal felgyújtották. A kudarc hatására Murád letett tervéről. Július végén elvonult a vár alól Macedóniába.

A vereség azonban nem tántorította el a szultánt tervének folytatásától. Támadása következő célpontjául Erdélyt választotta. 1442 kora tavaszán Mezőid bég 15–17 000-es sereggel tört a Mezőségekre, és tűzzel-vassal pusztította, „sem kor, sem állapot nem szolgált senkinek mentségül”. Erdély élén ekkor Hunyadi János állott, aki szörényi bánként már többször harcolt az oszmánok ellen. Ez a támadás mégis váratlanul érte. Gyulafehérvár közelében alig néhány ezres seregével felvette a harcot a túlerejű török sereggel, hogy megakadályozza a további pusztítást. A március 18-án vívott összecsapásban vereséget szenvedett ugyan, de „csodálatos gyorsasággal véres kardot hordoztatott szerte az országban... fegyverbe szólított valamenynyit parasztot és városlakót”. Erdély népe hallgatott a szavára. Hamarosan tekintélyes sereg

gyűlt össze. Mezőid bég ezalatt zsákmánnyal megrakottan, ezer meg ezer embert hajtva maga előtt Erdély elhagyására készült. Hunyadi az új sereggel azonban hamarosan utolérte. Az oszmánok nem hátráltak meg a csata előtt. Mezőid tervét a vezér megölésére alapozta. Hunyadi azonban értesült a szándékáról. Egyik hűséges vitézével, Kamonyai Simonnal fegyvert cserélt, s kellő kísérettel ellátva az egyik szárnyra állította, ő pedig a főerőknél helyezkedett el.

A csata folyamán az oszmánok legjobb katonáikat azon a szárnyon vetették be. Kamonyai és kísérete elesett a kemény harcban, de a törökök a csatát elvesztették. Hunyadi támogatására a foglyok is fegyvert ragadtak, lefegyverezték őreiket, és hátba támadták a törököket. Szinte az egész ellenséges had a küzdőtéren maradt, alig 1000 hírmondó jutott át a Kárpátokon. Mezőid bég és fia elmenekült ugyan a csatából, de néhány nap múlva a felkelt jobbágyok ráakadtak búvóhelyükre, s mindkettőjüket levágták.

Murád szultán személyesen akarta kiköszörölni a török fegyvereken esett csorbát, de a kisázsiai emírek lázadása megakadályozta ebben. Így a hatalmas, 40–50 000 főnyi seregét Szead-ed Din ruméliai beglerbégre bízta. A törökök először a Hunyadi győzelmétől új erőre kapott Havasalföldet, majd Erdélyt akarták uralmuk alá hajtani. Augusztusban érték el a Havasalföldet, ahol kémeik útján értesültek arról, hogy Hunyadi megindult ellenük. A Jalomica folyó felső folyása mentén készültek fel a harcra.

A magyar sereg létszámban alatta maradt a törökének. Hunyadi a nehézfegyverzetű lovaságával, képzett gyalogságával és a huszita mintára felszerelt ágyús harci szekereivel akarta kivívni a győzelmet. A csatához kialakított harcrendben a nehézlovakok zöme a centrumban helyezkedett el, de a szárnyakra is jutott belőlük, hogy segítsék megakadályozni a sereg bekerítését. A gyalogság a csatarend közepén, a könnyűlovasság az elővédben és a szárnyakon kapott helyet. A harci szekerek tartalékban maradtak. A törökök a szokásos módon álltak fel: az elővédben a könnyűlovasság, a szárnyakon a szpáhik, középen a janicsárok.

A Jalomica mentén, 1442. szeptember 6-án vívott csata a magyar nehézlovakosság rohamával indult. A janicsárok vitézül állták a sarat, és a segítségükre jött lovassággal együtt sikerült

visszaverniük a támadást. Szead-ed Din ekkor több tízezer szpáhit vetett támadásba a két szárnyon, hogy bekerítse Hunyadi kisebb létszámú seregét. A magyar könnyűlovasság felvette velük a harcot, de visszaszorult, a segítségükre siető nehézlovakok tudták csak megakadályozni a bekerítést.

Már negyedik órája tombolt az elkeseredett harc, amikor Hunyadi döntő támadásra készült a török jobb szárny ellen: először a harci szekereket küldte mögé, majd nehézlovakainak zömével támadásra indult ellene. Az előlről és hátulról szorongatott török szárny megfutott, követte az eddig sikeresen harcoló bal szárny is. A janicsárok sem tudták megállítani a támadást, ők is menekülni próbáltak.

A teljes magyar győzelemmel végződő csatában 5000 török esett fogságba, az elesettek száma ezt jóval felülmúlta. Egy török krónikás így írt erről: „Az iszlám serege megfutott, olyan vereséget szenvedett, hogy azt mondani sem lehet.”

Az 1442-es év katonai sikerei egész Európában nagy lelkesedést váltottak ki. IV. Eugenius pápa és Giuliano Cesarini bíboros úgy vélték, eljött az ideje az oszmánok kiűzésének Európából. Keresztes hadjáratot hirdettek a török ellen. A háború terhét a leginkább érintett Magyarországra és Velencére kívánták hárítani. Terveik szerint a keresztességekkel megerősített magyar sereg a Balkán keleti részén Bizánc felé nyomul, és szétveri az európai oszmán csapatokat. Közben a velencei-pápai-burgundi hajóhad meggátolja, hogy az ázsiai török főerők átkeljenek a Boszporuszon Európába.

Ulászló király és a katonai vezetés úgy számolt, hogy a lengyel csapatokkal és más keresztességekkel megerősített, a felszabadításra váró délkelet-európai népek támogatását élvező magyar sereg döntő csapást mérhet az oszmánokra. A hadjáratot gondosan előkészítették. A magyar rendek 300 000 aranyat szavaztak meg a költségekre, ezenkívül Hunyadi, a pápa, a lengyel rendek és Brankovics György szerb fejedelem összesen 200 000 arannyal járultak hozzá a kiadásokhoz.

A sereg magyar és lengyel királyi csapatokból, bandériumokból – nehéz- és könnyűlovasságból –, 10 000 havasalföldi könnyűlovasból, gyalogosból; cseh és német gyalogos, valamint lovas zsoldosokból, néhány ezer különböző nemzetiségű önkéntesből állt. A létszám 35 000 főt tett ki. Élelmet, a fegyvereket és a szükséges eszközöket 3000 szekér szállította.

A sereg Budáról 1443. július 22-én, meglehetősen késői időpontban indult a „hosszú hadjá-

ratra”. A katonák a Morava völgyében két csoportban vonultak dél felé. A 12 000 fős válogatott csapatokból álló elővédet Hunyadi és Ujlaki Miklós, a mögötte mintegy kétnapi járóföldre haladó főszereget Ulászló király vezette.

Az első nagyobb összecsapás Kruševac közelében zajlott le, ahol Hunyadi nagyobb török sereget vert szét, s elfoglalta a várat. Ekkorra már három újabb török had közeledett a keresztességek felé, hogy közösen támadjanak ellenük. Hunyadi azonban gyors akcióval megakadályozta az egyesülést, külön-külön szórta szét az oszmán erőket. Kászim ruméliai beglerbég hada azután megkerülte az előhadat, hogy a főszereg ellen támadhasson. Hunyadi november 2-án értesült e hadmozdulatról. Azonnal visszafordult, és másnap felvette a harcot a legalább kétszeres túlerőben levő ellenséggel. A csata részleteit nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy Hunyadi újabb győzelmet aratott. „Két-ezer harcosunk vértanúvá lőn” – írta szomorúan az oszmán krónikás.

A győzelem után folytatódott az előnyomulás. December első napjaiban Szófiából úzték el a török helyőrséget. A nép örömmel fogadta a kereszties sereget. „Igen sok bolgár, boszniai, albán és szerb jön hozzánk ajándékokkal – írja Hunyadi az egyik levelében –, a nép mindenütt örül jöttünknek.”

A sorozatos győzelmek után úgy látszott, a hirtelen beköszöntött, szokatlanul erős tél sem gátolja meg a kereszties sereget abban, hogy elfoglalja Drinápolyt. A csapatok már felkészültek a fárastó hegyi menetire, amikor riasztó hírt kaptak: Murád szultán az ázsiai török főerőkkel a Balkán hegység túloldalán táborozik – a kereszties hajóhad nem akadályozta meg, hogy átkeljen a Boszporuszon. Hunyadi ez sem riasztotta vissza. Rávette a magyar és lengyel urakat, hogy folytassák a hadjáratot.

A szultán azonban nem maradt tétlen. Megparancsolta Halil pasának, a nagyvezérnek, hogy kerülje meg a magyar sereget, és hátulról indítson támadást ellene. Halil december 12-én a Szlatica-hágó mellett közelítette meg a keresztesséket. Hunyadi azonban ismét értesült az ellenség tervéről. Katonáinak egy részét elrejtette. Amikor a bozótos, átszeldelt terepen a török lovaság vigyázatlanul túlságosan előre merészkedett, a gyalogosok kitörték a rejtékhelyükről, és hosszú pikáikkal sok török lovát ledöfték. Ekkor indult támadásra Hunyadi. A gyalogharcot nem kedvelő szpáhik és akindzsik még három óráig állták a sarat, de a súlyos vereséget nem tudták elhárítani.

Az újabb siker fellelkesítette a kereszties ha-

dat. Folytatták a hadjáratot. A hideg, kopár hegység, a szekereken szállított élelem fogyása, az egyre gyakoribbá és súlyosabbá váló összecsapások azonban hamarosan világossá tették, hogy a kitűzött cél – a török kiűzése Európából – meghaladja a sereg erejét. A haditanács úgy döntött, hogy tovább nem folytatható a hadjárat. Visszavonulásra adtak parancsot.

Murád seregének javát a keresztések után küldte, azzal a feladattal, hogy semmisítsék meg a megfogyatkozott ellenséget. Kászim beglerbég hadai december 24-én értek az utóvéd nyomába. Hunyadi, az utóvéd parancsnoka felvette velük a harcot. Újabb elkeseredett csata bontakozott ki, ismét magyar győzelemmel. Hunyadi a török had szétverése után felzárkózott a főerőkhöz.

Az ellenség azonban egyesítette erőit. 1444. január 2-án Kunovica nevű hágónál az egész kereszties had megsemmisítésével próbálkozott.

Hunyadi ismét lest vetett az üldözőknek. Teljesen szétverte a győzelemben bizakodó török erőket. Oszmán Cselebi, a szultán sógora, sok száz társával együtt fogságba került, a többiek vagy elestek, vagy messze menekültek az „átkozott Jankótól”. Most már semmi sem gátolta a kereszties sereg további visszavonulását. Január 25-én érkeztek Nándorfehérvár alá.

A győztes csaták ellenére a hadjárat nem érte el teljesen a célját. Murád az utolsó pillanatban átkelt Európába, és megakadályozta Drinápoly elfoglalását. Mégis nagyra értékelhető az eredmény. A keresztiesek hat nagy csatában ütköztek meg az oszmánokkal, valamennyiben győztek, sok török katonát pusztítottak el, s ami még fontosabb, Szerbia és Bulgária nagy részét felszabadították a török iga alól.

A diadalmas hosszú hadjárat után még közelebbnek tűnt az oszmánok uralma alatt maradt európai területek visszaszerzésének lehetősége. A magyarok felrótták ugyan nyugati szövetségeseiknek a hajóhad kudarcát, de az 1444. április 6-án Budára összehívott országgyűlés a pápai követ, Cesarini bíboros ígéreteinek engedve újból vállalta a háború kockázatát.

A hadjárat megszervezése eleinte nehezen haladt. A sereggyűjtés sem Magyarországon, sem a délkelet-európai országokban nem indult meg; a velencei, a pápai, a burgundi és a genovai hajóhad pedig, amelynek feladatául ismét a török főereg átkelésének megakadályozását szánták, lassan gyülekezett.

Május végén a harcokba belefáradt Murád szultán rendkívül kedvező feltételeket tartalmazó, 10 évre szóló békét javasolt Ulászlónak: felajánlotta, hogy kiűriti Szerbiát és Boszniát,

a Havasalföldet felszabadítja a hűbéri függőségből, fizet 100 000 arany hadisarcot, háború esetén pedig török segédcsapatokat küld.

Nincs okunk kételkedni az ajánlat őszinteségében. Murádot Európában az elmúlt években súlyos kudarcok érték, Kisásziában pedig fellázadt ellene a hűbéressé kényszerített erős Karaman Emírség, így békét kellett teremtenie birodalmának északi határain. Magyarország számára nem látszott egyértelműen kedvezőnek a török békejavaslat elfogadása, mert igaz, hogy harc nélkül felajánlották a csaknem fél évszázad alatt elfoglalt déli bánságok és hűbéres tartományok elhagyását, de a teljes kiűzésükhöz kedvező alkalmat kihasználatlanul kellett volna hagyni emiatt. Új háborúra viszont az ország csak a szövetségeseik, főleg a tengeri erővel rendelkező hatalmak aktív fellépése esetén vállalkozhatott. A korábbi és jelenlegi keserű tapasztalataik szerint ezzel nemigen lehetett számolni. Az országgyűlés a kisebb, de biztos eredményt, a török ajánlat elfogadását választotta. Augusztus 15-én Ulászló Nagyváradon ünnepélyesen aláírta a békeokmányt.

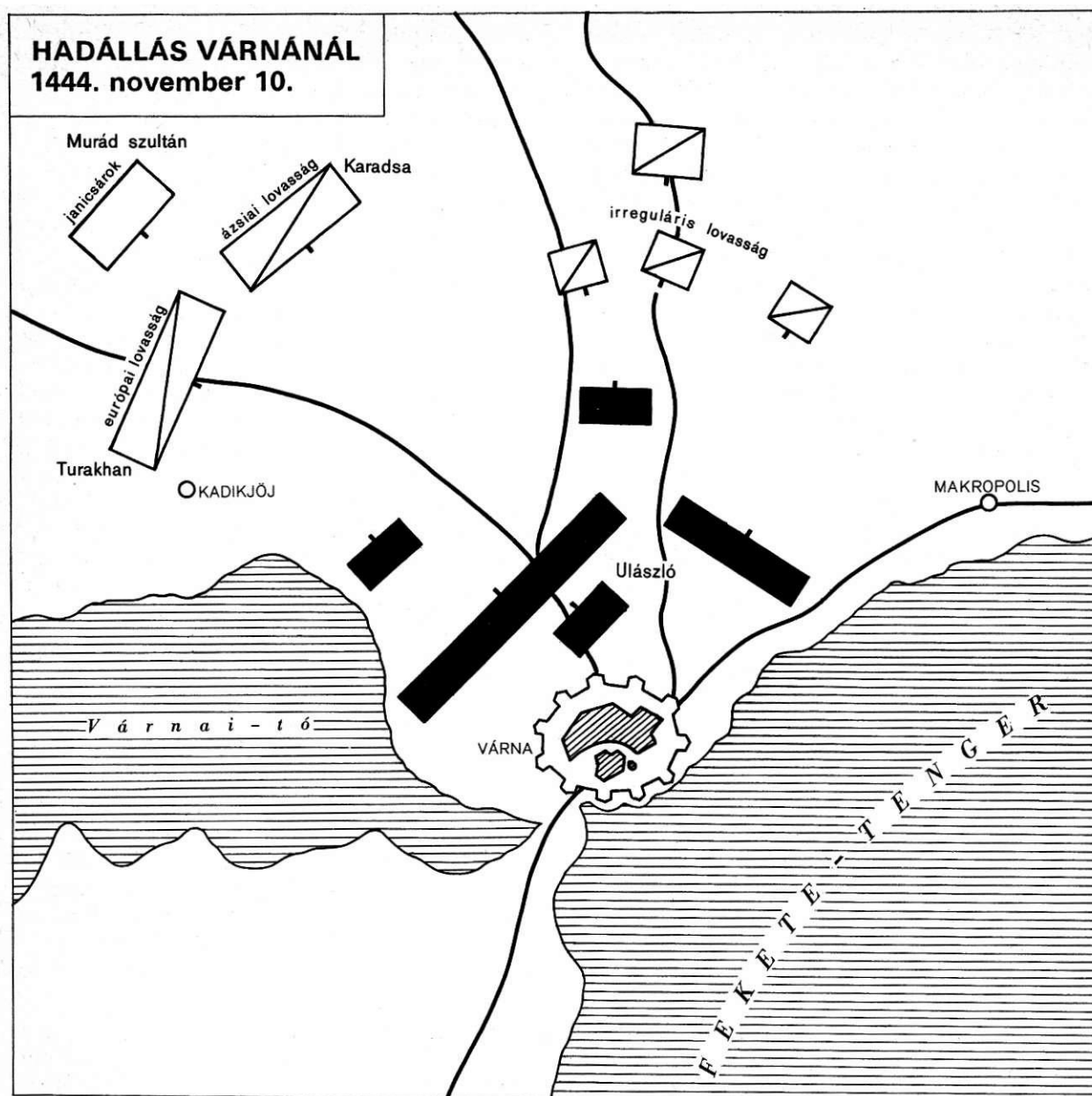
A pápai diplomácia azonban nem nyugodott bele ebbe. Cesarini augusztus 4-én új ígérekkel már rávette a királyt támadásra, a szerződés megszegésére. Ez súlyos erkölcsi, politikai és katonai következményekkel járt. Az esküszegés hatalmas morális tökézt ajándékozott az oszmánoknak, megingatta a balkáni szövetségeseik hitét a magyarok megbízhatóságában, s ami a legdöntőbb, olyan késői időpontban történt, amikor már nem lehetett komoly remény arra, hogy az év folyamán erős hadsereget tudnak felállítani és harcba vinni a Balkánon.

Mintegy 15 000 magyar és lengyel gyűlt össze a török elleni harcra, később 4000 havasalföldi könnyűlovas és gyalogos csatlakozott hozzájuk. A hadjáratot így is elkezdték, mert számítottak a kereszties hajóhad, valamint az Albánia tekintélyes részét felszabadító Szkander bég (Georg Castriota) támogatására.

A sereg 1444. szeptember 22-én Orsovánál lépte át az ország határát, s a Duna vonalát követve indult dél felé. Útvonala megegyezett az 1396-os kereszties hadéval: közel akart maradni a tengerparthoz, a hajóhadhoz.

Az előnyomulás azonban lassan haladt, pedig a hadjárat sikere azon múltott, sikerül-e a török főerők átkelése előtt elfoglalni az akkori oszmán fővárost, Drinápolyt, és szétverni a balkáni török erőket. 24 nap alatt azonban mindössze 330 kilométert tett meg a sereg, közben jelentéktelen várak ostromára fecsérelte idejét. November 9-én a fontos kikötő, Várna is magyar kézre

HADÁLLÁS VÁRNÁNÁL 1444. november 10.

került. Csak rövid ideig örülhettek a sikernek, mert még aznap megtudták, hogy Murád 40 000 főre becsülhető hadával átkelt a Boszporuszon, s már a közelben táborozik.

A burgundi és pápai gályák egy része ugyan bátran harcolt, de az alig 19 hajóból álló flottájuk nem ellensúlyozhatta a velencei és genovai árulást. A városállam flottája nem vett részt a csatában, mert a keleti kereskedelem monopolizálását Velence csak oszmán támogatással érthette el, Genova hajói pedig fejénként egy aranyért átszállították a szultán seregét Európába.

Elmaradt a Szkander bég-től remélt támogatás is, mert Brankovics György szerb fejedelem nem engedte át országán az albán csapatokat.

Sem visszavonulni, sem szekérvárba zárkózni nem lehetett, mint ezt néhány cseh zsoldosvezér javasolta, a magyar–lengyel seregnek vállalnia kellett a harcot a túlerejű oszmán hadak ellen.

A várnai csata 1444. november 10-én, a reggeli órákban kezdődött. A dombos, átszegdelt terep megkönnyítette a török könnyűlovasság helyzetét, mert észrevétlenül közelíthette meg a kereszties sereg szárnyait. Hunyadi ezen úgy próbált segíteni, hogy nehézlovasságát a leginkább veszélyeztetett bal szárnyra állította, ugyanakkor a jobb szárnyat kissé visszavonta. Általános tartalékul a király lengyel lovasságát jelölte ki. A törökök a már ismert harcrendben

álltak fel: akindzsik, európai lovasság, ázsiai lovasság és janicsárok.

Az ütközet elején az akindzsik megtámadták a keresztések jobb szárnyát, majd színlelt futással maguk után csalták egy részüket, hogy csapdát állíthassanak az óvatlanul utánuk nyomuló magyar bandériumoknak. Hunyadi, látva a veszélyt, nehézlovasságával átvágtatott a jobb szárnyra, s szétszórta az akindzsiket, sőt az ázsiai szpáhik egy részét is, akiknek vezére, Karadzsza pasa „vértanúvá lőn”.

Közben az európai szpáhik a keresztések meggyengült bal szárnyát szorongatták. Hunyadi azonban idejekorán visszatért a jobb szárnyról, és teljesen szétverte az európai szpáhik csapatait.

A győzelem közelinek látszott, a török lovasok nagy része megfutott, csak a janicsárok fala állt szilárdan. Murád vissza akart vonulni, de tapasztalt tanácsadói még nem látták elvesztve a csatát, s lebeszéltek az ütközet feladásáról. Igazuk lett. A király vezetésével a lengyel tartá-

lék Hunyadi terve ellenére megrohanta a janicsárokat. A roham nem sikerült, a támadók súlyos veszteségeket szenvedtek. Elesett Ulászló király is.

A váratlan csapás vereséggé változtatta a már-már kivívott győzelmet. A kereszties sereg, bár Hunyadi mindent megtett, hogy a bomlást megakadályozza, megfutott. A lovasság nagy része – Hunyadival együtt – megmenekült ugyan, ám a gyalogosok, főleg a tartalék lengyeljei, szinte utolsó szálig ott veszttek. Több mint négyezer kereszties katona esett el a harcban, s legalább ugyanennyi került fogságba.

A törökök ennél lényegesen több embert veszítettek, hadseregük erősen meggyengült, de a keresztiesek sem tudták Bizáncot felmenteni, s meggátolni a török pozícióinak megszilárdulását a Balkánon. A kudarcot a velence–genovai hajóhad árulása, a király vereséggel végződő támadása idézte elő, és Hunyadi ügyes hadvezetése, a magyar nehézlovasság hatékonysága sem tudta elhárítani.

4. Az ország kormányzója (1446–1451)

A vesztett csata után hónapokig vezető nélkül maradt az ország. Vitéz János, a tudós váradi püspök, Hunyadi híve így ábrázolta az országban kialakult zűrzavart: „Országszerte gyászos hallgatás borul a törvényekre, a végzet minden erkölcsi gátat átszakít, düh tombol, lerázván a törvény zaboláját, vak véletlen kóborol mindenfelé és mindent felforgat. A fegyverek hatalma szinte teljesen összezavarta a jogrendet.”

A feudális anarchia viharában két liga körvonalai bontakoztak ki: az egyik (az egykori Habsburg-barát erők) Garai László, Cillei Ulrik és Jiskra János vezetésével maga köré tömörítette a nyugat-magyarországi bárók és tehetős nemesek nagy részét; a másik, a Hunyadiak és a Palócziak csoportja, a politikai öntudatra ébredt köz- és középnemesség többségét.

A két liga vezetői az 1445-i országgyűlésen Hunyadi János, Jiskra János, Szentmiklósi Pongrác, Ujlaki Miklós, Pelsőci Bebek Imre és Ország Mihály személyében hat főkapitányt választottak, valamivel később Rozgonyi György is megkapta ezt a tisztséget. Noha a főkapitányok kijelölésénél a két csoport kompromisszumra törekedett, Hunyadi befolyásának növekedését mutatja, hogy Rozgonyi, Ország és Bebek szilárdan állt mellette, amíg Ujlaki és Pongrác hol

hozzá, hol a másik ligához csapódva vett részt a további politikai küzdelemben. A szerény jogkört kapott főkapitányok nem tudták megteremteni a jogrendet.

A következő évi országgyűlés Hunyadit 1446. június 5-én az ország kormányzójává választotta. Hatalmát azonban a bárók másik ligájának befolyása jelentősen korlátozta: örökletes birtokot nem adományozhatott, fontosabb hűtlenségi ügyekben és az uralkodói jövedelmek felhasználásában a bárók szava döntött, minden lényeges kérdésben meg kellett szereznie az országtanács és a személye mellé szervezett kormányzói tanács egyetértését.

Hunyadira három rendkívül nehéz feladat megoldása várt: biztosítani az ország határait, megteremteni a belső békét, s növelni az uralkodói jövedelmeket. A legnagyobb eredményt a külső ellenséggel szembeni harcokban érte el. Erőfeszítéseket tett a hadsereg létszámának növelésére, minőségének javítására. Noha a haderő gerincét továbbra is a saját és a bárók zsoldos, valamint katonafamiliáris csapatai képezték, sikerült az 1448-as hadjáratra jelentős erejű hadsereget felállítani. A belső rend helyreállításánál csak arra tellett az erejéből, hogy a kisebb rablófészeket felszámolja, s némileg kor-

látazza a magánháborúkat. A bárók ugyanis minden eszközzel hátráltatták a hatalmuk csorbítására irányuló kísérleteket. Ez okozta azt is, hogy Jiskra ellen sem tudott komoly eredményt elérni.

Hunyadi 1449-ben Székely Tamás vezetésével hadat küldött ellene, de az óvatlanul előnyomuló sereget a Kassa melletti Somodinál a csehek meglepték, és szétszórták. A következő év őszén személyesen indult Jiskra ellen. Lengyel támogatással sikerült Szepsit, Nagyidát, Szomolnokot elfoglalnia, de nagyobb harcok nem alakultak ki, mert 1450. június 17-én Hunyadi, Garai László nádor, Ujlaki Miklós macsói bán és Jiskra szövetségre léptek egymással.

A következő év júniusában Jiskra csapatai Zemplén megye falvait pusztították. Augusztusban pedig személyesen állt az élükre. Hunyadi ellene vonult, s ostrom alá fogta a Losonc melletti Szentkirály kolostor cseh őrségét. Jiskra a felmentésükre sietett. A kialakuló csatában a Hunyadi seregében harcoló főúri bándériumok egy része elárulta a vezérét, és elvonult a csataterrről. 1452 júliusában Hunyadi új szerződést kötött Jiskrával. Célját ismét nem érte el, mert a főkapitány egészen 1462-ig egyik legveszélyesebb ellenlábasa, a másik liga katonailag legerősebb képviselője maradt.

Hunyadi támogatta a városokat, hogy szövetségeseket szerezzen az ellene tevékenykedő bárók elleni harchoz, enyhítsen a magyar gazdaság krónikus tökeszegénységén. Igyekezett rendezni az elhanyagolt királyi bányamonopóliumokat, növelni a királyi birtokok termelését, és fokozni az állami jövedelmeket, melyeket kormányzósága alatt évi 200–250 000 aranyforintra becsülhetünk.

A kormányzó gazdasági reformjai azonban lényegében csak a saját birtokain érvényesültek. Hunyadi ekkorra már az ország leghatalmasabb földesura lett, birtokai az egykori Hunyad megyei törzsbirtokok mellett magukban foglalták Trencsént, Munkácsot, Nagybányát, Szatmárt, Görgényt, Besztercét, Lippát, Körösbányát, Debrecent és Szabadkát, valamint még több más helységet és uradalmat.

Hunyadi jövedelmeinek fő forrását az állattenyésztés és a bányászat képezte. Pontosan nem ismerjük ugyan a bevételeit, annyi azonban kétségtelen, hogy Hunyadi magánjövedelme felülmúlta a magyar korona bevételeit. Az így befolyt hatalmas összeg szinte kizárólag a hadsereg fenntartását szolgálta. Ezért tudta vállalni a 10–12 000 főre becsülhető magánhadseregének fenntartásán túl, az egész ország fegyveres erőinek költségeit is.

5. A rigómezei csata (1448. október 16–18.)

1444. november 10-én a törökök győztek ugyan Várnánál, de súlyos veszteségeket szenvedtek, így a következő néhány esztendő viszonylagos nyugalomban telt el a déli határon. Hunyadi sem bocsátkozott jelentősebb harcokba, 1445 őszén is csak kisebb hadi vállalkozásra indult: néhány száz burgundi katona részvételével sereget vezetett a Havasalföldön át a Duna-delta vidékére. A törökök azonban elkerülték az összeütközést.

Hunyadinak 1448-ra sikerült az ország addigi történetének legütőképesebb seregét megteremtenie. A had mintegy 30–35 000 főből állott: a főerőt a nehézlovasság képviselte, de 8–10 000 cseh és német, 6–8000 havasalföldi román gyalogossal, 800 harci szekérrel és tekintélyes számú ágyúval rendelkezett. A hatalmas fegyveres erőt az oszmánok hatalma ellen indított hadjárata akarta felhasználni. Így írt az egyik levelében: „A támadónak több a reménye s nagyobb az elszántsága a védekező félnél.” Felismerte a

velenceiek és genovaiak megbízhatatlanságát, de Szkander bég segítségére számított.

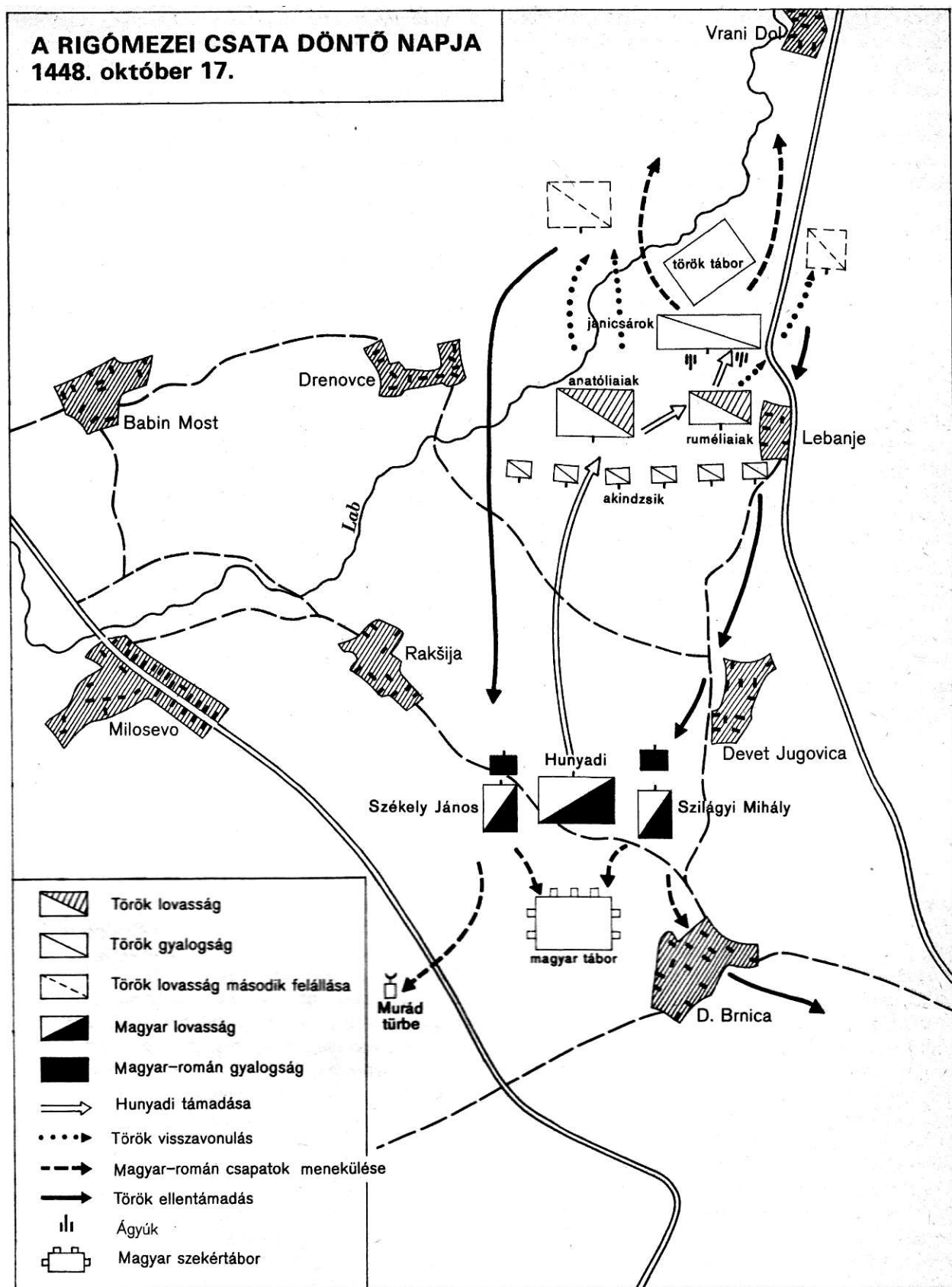
A sereg 1448 szeptemberében lendült támadásra. Szerbián fegyveres erővel kellett áttörnie Hunyadinak, mert Brankovics ellene fordult. Október 15-én érte el a rigómezei (*Kosovo Polje-i*) síkságot.

Murád felkészülten várta a támadást. Hatalmas, 70–80 000 főnyi seregével ügyesen manőverezett, a magyar sereg mögé került, és megakadályozta az albánok csatlakozását.

A csata október 16-án délelőtt kezdődött. Először a magyar nehézlovasság súlyos harcban szétverte az európai szpáhikat, majd éjszaka Hunyadi meglepte a török tábornok a kezdeti zavar után a vállalkozást visszaverték. A döntés másnapra maradt.

Murád ekkor anatóliai lovasságát és janicsárjait vetette harcba. Az anatóliaiakat a magyarok szétverték, de a janicsárokon megtörték a megfogyatkozott nehézlovasság rohamai. A bal

A RIGÓMEZEI CSATA DÖNTŐ NAPJA **1448. október 17.**

szárny Hunyadi sógorának, Székely Jánosnak eleste után megingott, és a havasalföldi katonákból álló seregrész, majd az egész lovasság megfutott. Ez lényegében eldöntötte a csata sorsát. S szekérvárban rekedt gyalogos zsoldosok még a harmadik napon is harcoltak. A törököknek csak ekkor sikerült a szinte utolsó emberig védekező erőkkal végezniük.

A vereséget számos tényező összhatása idézte elő. Elsőként Hunyadi hibás hadászati tervezését, az erők és lehetőségek helytelen felmérését említhetjük. Hunyadi erőltette a támadást, mert úgy gondolta, erői a délkelet-európai népek segélyhadával együtt elegendőek döntő győzelemhez is. Ez a tévedés az ellenfél erejének mennyiségi és minőségi alábecslésén alapult: nem ismerte fel, hogy ezen államok érdekei nem mindenütt egyeznek meg a magyar állam érdekeivel, ezért nem számíthat teljes támogatásukra. A havasalföldi és a szerb fejedelem, sőt Szkander bég – az oszmánok elleni harc egyik hőse – úgy látták, hogy a szultán birodalma lényegesen erősebb, mint Magyarország, úgy vélték, hogy függetlenségük maradványait úgy őrizhetik meg leginkább, ha egyáltalán nem, vagy legfeljebb óvatosan segítik a magyar állam törökellenes erőfeszítéseit.

A csatát közvetlenül a szultán ügyes manővere és az oszmán túlerő döntötte el. A magyar

hadereg példás bátorsággal harcolt. Hunyadi szinte az utolsó pillanatig kezében tudta tartani a csapatok vezetését, s a legjobb intézkedéseket hozta a győzelem érdekében. Ám a hősiesség és az ügyes harcászati vezetés nem hozhatta helyre a korábbi hadászati hibákat. A sereg hatalmas veszteséget szenvedett: a vezetők közül elesett Székely János, a bal szárny parancsnoka, Hunyadi rokona; Tallóci Frankó vránai perjel, Marcali Imre, Pelsőci Bebek Imre és László, Szécsi Tamás és sok más főúr; az egykorú források 15 000 főre becsülik a csatatéren maradt magyar és szövetséges harcosok létszámát. A becslésük nem sokkal múlhatja felül a tényleges veszteségeket.

A csatavesztés az országban válságot idézett elő. Hunyadi tekintélye és befolyása megingott, ellenfelei fokozatosan felülkerekedtek. Három év múlva 1452-ben le kellett mondania kormányzóságáról, s bele kellett egyeznie a 12 esztendőös gyermekkirály, V. László visszatérésébe. S jóllehet főkapitányi címe megmaradt, nagy adományokat kapott tevékenységéért és Beszterce örökös grófja lett, nem változtathatott a helyzetén. A politikai küzdelmekben a híveivel együtt háttérbe szorult, 1453-ban már az életét fenyegették. Birtokaira és erdélyi vajdaságára támaszkodva mégis készült a várható török támadás elhárítására.

6. A nándorfehérvári diadal (1456. július 14–22.)

Az oszmánok támadásra készültek. Az új török szultán, II. Mohamed, uralkodása harmadik évében, 1453-ban elfoglalta Bizáncot, ezzel méltó fővárost adott hatalmas birodalmának, és megszilárdította európai helyzetét. Már uralkodása kezdetén megerősítette hadseregét – létszámát ezekben az években mintegy 40–45 000 szpáhira, 8–10 000 janicsárra és 60–70 000 egyéb, többségében irreguláris harcosra becsülhetjük –, megszervezte a török tűzérővet, amely ragyogóan helytállt Bizánc ostrománál, és rendezte a hatalmas birodalom közigazgatását. Háttérbe szorította az ősi oszmán nemzetségeket, a birodalom vezető posztjait a tőle függő tehetséges közembereknek, rabszolgáknak adta. E lépésével Európa első abszolút uralkodójává vált, példáját más országokban is követni akarták – egyelőre nem sok sikerrel.

II. Mohamed a bizánci császárok utódának tekintve magát, Európa és Ázsia legnagyobb

hatalmává akarta fejleszteni birodalmát. Először a Magyarország kulcsának tartott Nándorfehérvár elfoglalására készült. Nem tudjuk, távolabbi terveiben szerepelt-e az ország bekebelezése, de az csaknem bizonyos, hogy a Balkánról kiszorított magyarokat adófizetővé, hűbéressé kívánta tenni. 1454-ben megszállta a Szerb Királyság nagy részét, s birtokba vette Novo Brdo gazdag ezüstműveit. Hunyadi a következő évben kis erővel beütött ugyan Szerbiába, de nem sikerült visszafoglalnia az elveszett területeket.

Az 1454-es regensburgi birodalmi gyűlés 200 000 rajnai forint segélyt szavazott meg Magyarország számára a várható török támadás elhárítására, sőt önkénteseket is ígért. A pénzt nem tudták összegyűjteni, de a rendek a saját költségükön 8–10 000 zsoldost fogadtak. A segítség azonban elkészt a döntő összecsapásról.

III. Calixtus pápa keresztes hadjáratot hirde-

tett, valamint anyagi segílyt ígért. Kapisztrán János itáliai minorita szerzetes és néhány prédikáló társa Magyarországon és Közép-Európában sikerrel tett eleget a megbízásnak, de anyagi segíly nem érkezett. Folyt a keresztetek megszervezése más európai országokban is – Németországban és Lengyelországban 60–70 000 ember vette fel a keresztet, de legnagyobb részük a csata után érkezett.

Látszólag megmozdult minden európai állam, pénzt és katonaságot ígértek, s az egyik leggazdagabb fejedelem, Jó Fülöp burgundi herceg ünnepélyesen esküt tett lovagjai élén, hogy segít a magyaroknak a török kiűzésében és a Szentföld visszafoglalásában. Mindez vajmi keveset ért, mert sem a burgundiaiak, sem a többi európai lovag nem vett részt a kialakuló harcban.

Magyarországon sem volt kedvezőbb a helyzet. Az 1455-ös rendi gyűlés minden száz porta után négy lovas és két gyalogost, a bárók, főpapok és nemesek személyes hadba vonulását ígérte, s megerősítette Hunyadi a főkapitányi tisztségben, de a portánként egy aranytallérnyi hadiadóból 24 000-t át kellett adnia az udvartartás költségeire; a bárók, főpapok és a nemesek zöme pedig távol maradt a harctól.

A bárók közül szinte egyedül Hunyadi vette komolyan a köteleességét. 1456 januárjában 7000, fél évvel később, a győri országgyűlésen már 10 000 jól felszerelt lovas kiállítását vállalta, s megígérte, hogy anyagilag segíti a király és Brankovics György seregeinek fenntartását.

A magyarországi Habsburg-barát erők távol akarták magukat tartani a háborútól. Úgy vélték, Hunyadi, ha nem is győzi le, de meggyengíti a török sereget, amely megelégszik majd Nándorfehérvár meghódoltatásával. A kulcsfontosságú vár elvesztése kevesebbet jelentett nekik, mint a gyűlölt Hunyadi veresége. A magyar uralkodó osztály nagy többségének nem volt köze középkori történelmünk legnagyobb diadalához: Hunyadi mellett egyetlen báró, Korogyi János harcolt, és csapatainak egy részét is csupán Ujlaki küldte el hozzá.

A szultán 1456. május elején indult el Bizáncból *Nándorfehérvár elfoglalására*. Seregét az egykorú krónikák 100–300 000 főre becsülték, ami erős túlzás, de a 60–70 000 fős valódi létszám is hatalmasnak tekinthető. Július 3-án ért a vár alá, s másnap megkezdte az „égigérő tornyokkal” bíró, s a Duna–Száva találkozásánál épített erős vár lövetését. Huszonhét hatalmas ostromágyú, hét nagy mozsár, több mint száz kisebb ágyú és sok hadigép ontotta éjjelnappal a tüzet a várra. Mohamed a seregével

csak a Duna jobb partját szállta meg, a vízi út és a bal part biztosítását a 200 hajóból álló flottillájára bízta.

A török ágyúk hamarosan óriási réseket ütöttek a falakon, s leomlott az egyik torony. Egyidejűleg járvány pusztította a védőket. Szilágyi Mihály, Hunyadi sógora 5000 válogatott magyar, szerb és cseh katonájával hősiiesen védte a várat, mégis úgy tűnt, ha rövidesen nem jön segítség, a vár török kézre jut.

Hunyadi azonban 12000 reguláris és 25–30000 keresztusből álló seregével gyorsan közeledett. Július 14-én a vár közelébe ért. A szultán már előbb utasítást adott Baltoglu admirálisnak, akadályozza meg, hogy az ellenség bejusson a várba. A mintegy 200 török hajót összeláncolták, hogy a Dunát teljes szélességében lezárják. A törökök bizakodva várták az összecsapást.

Hunyadi csak egy nagyobb és 40 kisebb hajóval rendelkezett, de Nándorfehérvár és a környék szerb hajósaitól további száz dereglyét szerzett. A fegyveresekkel megtömött kis flottillát a török hajók ellen indította. A sereg zömével a parton kísérte a dereglyéket, hogy megakadályozza a törököket a segítségnyújtásban. A meginduló küzdelemben pedig – amely több mint öt óráig tartott – erre nagy szükségük lett volna. Több mint ötszáz embert vesztettek, három nagy gályájuk elsüllyedt, sok más súlyosan megrongálódott. A török Szeád-ed Din virágos szavai nagy vereségről árulkodnak: „A Száva és a Duna vérfolyammá vált, a zöld mező tulipánszínt öltött. A hajókon tomboló vérözönben küzdő bátrak a folyó vizén átúszva jutottak szárazra a várnál. Itt azonban az utálatos ellenség rontó tüzet hányt reájuk, s életük vizét a pusztulás földjére önté, tisztátalanná lett testük hamvát a semmiség szele szétszórta, mint a port.”

Megnyílt az út a felmentő sereg előtt. Hunyadi a győzelem után a sereg egy részével a várba vonult, a többieket, főleg a keresztéseket, a Száva szigetén helyezte el. A több tízezer keresztet a szigetről az ostromló török sereg bal szárnyát fenyegette, készen állt arra, hogy bármikor végrehajtsa a feladatát.

Mohamed nem csüggedt, ágyúi kettőzött buzgalommal törték a rést a falakon, úgyhogy néhány nap múlva a „vár inkább mezőnek látszott, mint várnak”. Hétnapos ágyúzás után elérkezettnek látta az időt a döntő rohamra. Azért sietett annyira, mert az ő táborában is aratott a pestis, a fekete halál, és eléggé szűkösen állt serege élelem dolgában is. Hunyadi értesült a szándékáról, és sok keresztet a várba vont, hogy erősítse a védelmet. Mindenkinek

kijelölte a feladatát, bátorította, biztatta katonáit.

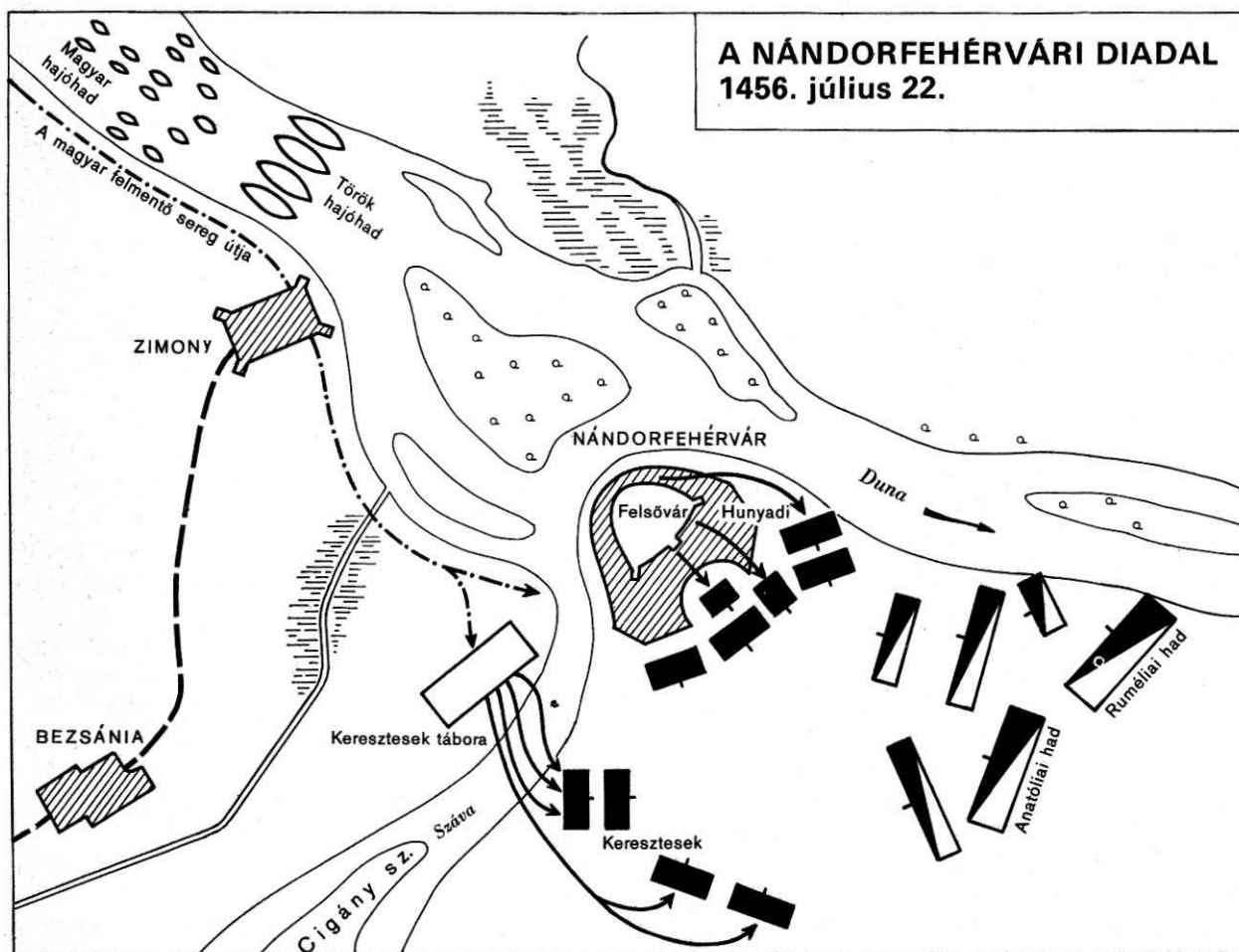
Július 20-án elhallgattak az ágyúk, mindkét tábor készült a nagy harcra. Másnap eljött az eddig pihenő janicsárok órája. A szultán válogatott katonái késő délután lendültek rohamra. Hamarosan betörték a külső várba, sőt élcsapataik már a belső vár nagy központi terén harcoltak. A pillanat válságos volt. Kapisztrán is a küzdőkhöz sietett. Magyar és török egyaránt szinte emberfeletti bátorsággal harcolt. Hunyadi mindenütt ott volt, kétszer is kivetette nehézlóvasaival a várudvarról a magukat már győztesnek hívó janicsárokat. A harcok egyik szünetében pedig hajóra szállt, és újabb keresztcsapatokat hozott a várba.

A roham visszaverése után a sok halott, sebesült és a kimerültség miatt a vezetőknek mégis arról kellett tárgyalniuk, hogy folytatják-e tovább az ellenállást. Szilágyi a kiürítés mellett szavazott, szerinte újabb rohamot már nem bír ki a fáradt, nagy veszteségeket szenvedett védőrség. Hunyadi maga is felkészült erre a lehetőségére, de vállalta a további harcot.

Éjfél felé újra rohamoztak a törökök. A janicsárok most is betörték a várba, mások pedig a falakat vívták. A belső vár falán harcolt Hunyadi régi katonája, a már Várnánál is vitézkedő Dugovics Titusz. Észrevette, hogy egy hatalmas termetű janicsár már a prófeta zöld zászlóját akarja kitűzni a vár fokára. A szultán ezért pasaságot és kincseket ígért harcosainak. A vitéz katona rávetette magát a janicsárra, s mikor észrevette, hogy nem bír vele, zászlóstól együtt magával rántotta a mélységbe. Amikor Hunyadi látta, hogy az ostromlók fáradnak, a lovasságával rácsapott a belső vár udvarán harcoló janicsárokra, és teljesen megtörte az ellenállásukat. Mind kiverte a várból, sőt a falakon túl is üldözte őket. A védők teljes győzelmet arattak.

A török sereg színe-virága elesett vagy megsebesült, a pasák azt tanácsolták a szultánnak, azonnal vonuljon vissza. Mohamed azonban pihenőt rendelt el, a döntést attól tette függővé, hogy mit tesznek a magyarok.

Azok is pihentek, hiszen ők is súlyos veszteséget szenvedtek. Hunyadi a győzelem után

sem érezte elég erősnek a seregét arra, hogy megtámadja a szultán táborát. Szigorúan megtiltotta a katonáinak, hogy engedélye nélkül rácsapjanak a törökre. A keresztések azonban nem engedelmeskedtek a parancsnak. 22-én délután egy kis csapatuk átkelt a Száván – az előző nap nem harcoltak, s most égtek a vágytól, hogy ők is összemérjék a fegyverüket a törökkel –, és kemény harcban elfoglaltak egy dombot, közel az ázsiai törökök táborához. Hamarosan nagyobb csapat indult ellenük, a várból viszont keresztések siettek segítségükre. A kialakuló nagy csatában sikerült elfoglalniuk az ázsiaiak táborát. Erre a szultán a ruméliai lovasság élén megindult a győztesek ellen.

A keresztések bátor, de kockázatos vállalkozása könnyen végzetessé válhatott volna, ha a szultán hirtelen haragjában nem követi el azt a súlyos hibát, hogy lovasságát elvonva fedezetlenül hagyja féltett ágyúit. Hunyadi, felismerve a váratlanul adódó esélyt, összeszedte nehézlovasságát és lendületes rohammal elfoglalta az oszmán ágyúállásokat. A topcsiknak annyi ide-

jük sem maradt, hogy használhatatlanná tegyék a „tűzokádó sárkányokat”, amelyek most már a törökökre szórták pusztító tűzüket.

Közben a várból kitört lovasság folytatta támadását és oldalba kapta az oszmánok jobb szárnyát. A két tűz közé szorított törökök nem sokáig állták a harcot, súlyos veszteségeket szenvedve megfutottak. Vereségük még teljesebb lett volna, ha a Száva partját őrző 4000 szpáhi nem avatkozik be a küzdelembe. Önfeláldozásuk megmentette a vert sereg maradványait.

Futott a sereg, futott a szultán is, akit egy „ördögi ábrázatú rút hitetlen” meg is sebesített. Valahol Szófia környékén álltak csak meg, akkor már biztosak voltak abban, hogy Hunyadi nem üldözi őket.

A szultán, aki „fennhéjázó elmével, gögös szemmel maga akart uralkodni az egész földkerekségen, s Isten ítélete szerint, paraszti kéztől vette vereségét, mely pedig inkább kapa, mint fegyverforgatásra való”.

Hunyadi nem üldözte a szétvert hadat. Egy-

felől nem mérhette még fel győzelme nagyságát, s nem tehette ki megfáradt és megfogyatkozott seregét egy esetleges oszmán ellencsapásnak. Másfelől – mint ezt Carvajal pápai nuncius július 29-én kelt leveléből is kiderül: „nem is üldözhetette (a törököket – R. Gy.), mivel nem volt lovassága, a keresztesek gyalogosok voltak” . . . Az udvari párt „óvatossága”, a többi keresztes késedelmessége így megbosszulta magát. Jelenlétük szinte jóvátehetetlen vereséggé fokozta volna a „hódító” Mohamed belgrádi kudarcát.

A győzelem így is hatalmas volt. „A törökök császárárt a vár alól és a mezőről is legyőzve levertük, Isten segítségével ágyúit is elfoglaltuk” – állapítja meg Hunyadi egyik jelentésében. Az elesett oszmán harcosok számát huszonnégyezerre becsülték a kortársak, s ehhez még hozzá kell számolnunk a járványban és a menekülésben odaveszettekét is, melyet ugyancsak tízezres nagyságrendre tehetünk. Elveszett az ostromtüzérség és mintegy háromszáz kisebb ágyú, tarack, kőhajító gép, huszónhét hadigálya is. A török tábor kincsei ugyancsak a győzők birtokába kerültek – a zsákmány felosztása körül egyébként feszültség támadt Hunyadi katonái és a keresztesek között.

A győztes hadvezér úgy mérte fel a helyzetet, hogy eljött az idő Bizánc felszabadítására, az oszmánok kiűzésére Európából. Leveleket írt a pápához és a keresztény Európa fejedelmeihez, további erőfeszítésekre biztatva őket. V. Lászlóhoz küldött jelentésében az alábbiakban summaztta elképzeléseit: „Ma a török császárt any-

nyira legyőztük és megháborítottuk, hogy ha ellene a keresztények felkelnek, . . . akkor Isten segítségével az egész török birodalmat megszerzhetik, *mivel minden ereje elpusztult e vár alatt.*”

De a válaszleveleket nem tudta megvárni. A betegség őt is elérte, s néhány napos szenvedés után, alig három héttel élete legnagyobb diadala után, augusztus 11-én Zimonyban elhunyt. Harcostársa, Kapisztrán János, csak két hónappal élte túl. Október 23-án halt meg az ujlaki ferences rendházban.

A siker két ösztönzőjének halála elhamvasztotta a reményeket. Noha 1456 őszén nagy keresztes sereg érkezett Magyarországra, már nem vonult a török ellen. Sőt az udvari párt – kihasználva Hunyadi János halálát – fegyverrel akarta megtörni a Hunyadi-család hatalmát. 1456 novemberében megkísérelte Nándorfehérvár elfoglalását. A vállalkozás azonban kudarcot vallott, a király nagybátyját, Cillei Ulrikot, a Habsburg-párt vezetőjét – tisztázatlan körülmények között – megölték a Hunyadi-ház hívei. Újabb belháború fenyegette Magyarországot.

A nándorfehérvári diadal mindezen gátló körülmény ellenére is minden előzetes várakozást felülmúló nagy haditettnek, a feudális Magyarország legnagyobb katonai sikerének bizonyult.

Hunyadi nándorfehérvári győzelme emlékére rendelte el a pápa, hogy ezentúl minden délben, minden templomban konduljanak meg a harangok.

IV. KÍSÉRLET AZ ÁLLANDÓ ZSOLDOSHADSEREG LÉTREHOZÁSÁRA [1458–1490]

1. Harcok a belső rend helyreállításáért (1458–1462)

A nagy hadvezér halála után nem omlott össze az őt támogató csoport, mert idősebb fia, Hunyadi László; özvegye, Szilágyi Erzsébet; sógora, Szilágyi Mihály familiáris hálózatukra, seregeikre és a megyei nemesség tömegeire támaszkodva, továbbra is jelentékeny erőt képviseltek. Ezen az sem változtatott, hogy 1457 áprilisában az udvar elfogatta a Hunyadi testvéreket: Lászlót a budai Szent György téren lefejeztette, a kisebbik fiút, Mátyást pedig Csehországba, Podiebrad György helytartó „védelme” alá számúzta.

Az özvegy, aki a kortársak szerint „nem szűkölködött a háború idegében”, vagyis a pénzben, 10–12 000 fős zsoldossereget fogadott, s igyekezett tárgyalások útján kiegyezni a másik csoport vezetőivel, mindenekelőtt az amúgy is ingadozó Ujlaki Miklóssal és Garai László náddal.

Az események új fordulatot vettek, amikor 1457 novemberében Prágában gyanús körülmények között elhunyt az ifjú László király, s nem hagyott hátra utódot. Az 1458. januári királyválasztó országgyűlésen a Hunyadi oldalán állók csapataikkal, köznemesi támogatóikkal, s nem utolsósorban diplomáciájuk segítségével elérték, hogy a Habsburg III. Frigyes császárral szemben jelöltjüket, Hunyadi János ifjabb fiát, a 18, más források szerint csupán 15 esztendőes *Mátyást* válasszák királlyá.

A Prágából visszatérő fiatal uralkodónak nehéz, szinte megoldhatatlannak látszó feladatokkal kellett szembenéznie. III. Frigyes törvénytelennek nevezte a választást, osztrák csapataira és magyar híveire – Garai, Ujlaki, a Szentgyörgyi grófok és a Kanizsaiak – támaszkodva megkísérelte, hogy fegyverrel szerezzen érvényt trónigényének. A Dunántúlra behatoló sereget támogató magyar urak 1459 áprilisában Körmend mellett lendületes lovasrohammal szét szórták Mátyás hadát, melyet Hunyadi régi kapitánya, Ujlaki egykori familiárisa, Nagy Simon vezetett. Mátyás hadvezére azonban hamarosan összeszedte csapatait, s néhány nappal

később, ugyancsak Körmendnél, legyőzte Frigyes seregét. Ujlaki és Szentgyörgyi most távol tartotta magát az ütközettől, s ez az egyik, ha nem a legfőbb magyarázata a szinte azonnali visszavágás sikerének.

A kudarc arról győzte meg Frigyes császárt, hogy Mátyás mögött nagyobb erők állanak, mint hitte, s arról is, hogy a magyar támogatásban nem bízhat. Ezért felhagyott a további előnyomulással. Egyelőre megelégedett néhány nyugat-dunántúli város – Sopron, Kőszeg stb. – megszállásával. A magyar trónról azonban nem mondott le, s nem ismerte el Mátyás királyságát.

A következő években nagyobb harcok nem alakultak ki. Frigyes az 1463-as bécsűjhelyi (Wiener Neustadt) békében, pápai nyomásra, megegyezett Mátyással. A szerződés értelmében Frigyes elismerte Mátyás királyságát, s visszaszolgáltatta a Szent Koronát, de magyar királyi címét a továbbiakban is megőrizhette, ha pedig Mátyás utód nélkül hal meg, öröklí a magyar trónt.

Mátyásnak már az uralkodása elején fel kellett készülnie a török elleni harcra. Két alkalommal is – 1458-ban és 1459-ben – táborba szólította a nemesi felkelést, s mindkétszer 40–50 000 fős sereg gyűlt össze Nándorfehérvár alatt. A nemrég elszenvedett vereség azonban óvatosságra intette a szultánt. Nem Magyarországra indult, Szerbia maradványainak bekebelezésére törekedett. Ezt két esztendő alatt végre is hajtotta. A török kézre került szerb várak, köztük a fontos Szendrő (Smederevo), megerősítették a török végvárrendszert, és újabb támaszpontjaivá váltak a Magyarországra betörő portyázóknak.

Saját támogatói is sok gondot okoztak az ifjú királynak. Az öreg törökverő Szilágyi Mihály kormányzóként kezében akarta tartani az ország irányítását, s a ligaharcok bevált módszereivel kormányzott. A Garai nemzetséget azzal akarta szövetségessé tenni, hogy Mátyással elveteti Garai Annát, Hunyadi László egykori

menyasszonyát. Mátyás azonban nem tűrte so-
káig az irányítást, szakított Szilágyival, és a déli
határra száműzte, ahol az öreg katoná hősiesen
harcolt a törökök ellen, de hamarosan fogságba
esett. Mohamed kivégeztette.

Jiskra és az észak-magyarországi zsoldostár-
sulások sem ismerték el Mátyás uralmát, fosz-
togatták a környékbeli városokat és falvakat,
kisebb csatákban többször is megverték az elle-
nük küldött királyi és megyei hadakat. Mátyás
már uralkodása első évében nagy erőket vetett
be ellenük, és diplomáciai eszközökkel igyeke-
zett csorbítani hatalmukat. Arra törekedett,
hogy a királyi városokat – Kassa, Eperjes, Bárt-
fa – elszakítsa Jiskrától, és a maga oldalára von-
ja. Sikerült megszereznie apósának, az időköz-
ben cseh királlyá választott Podiebrad György-
nek a támogatását is.

A magyar és a cseh király szövetségével
szemben Jiskra Lengyelországban, Ausztriá-
ban, Dél-Csehországban és Nyugat-Magyaror-
szágon gomba módra elszaporodott bratstvá-
kban keresett támaszt. Fáradozásai azonban ke-
vés eredménnyel jártak: Kázmér lengyel király
nem akart fellépni Mátyás ellen, a bratstvá-
k pedig nem tudtak érdemleges segítséget nyújta-
ni, csehországi erősítésre már nem számíthatott.
Így a helyzete mind nehezebbé vált. Mátyás
hadvezére, Rozgonyi Sebestyén, már 1458-ban
sikeresen harcolt a bratrik (testvérek) és Jiskra
alvezérei ellen: elfoglalta Vadnát és Galgócot,
Rimaszécs mellett április 24-én legyőzte Jiskra
egyik hadnagyát, Valgátát; Sárospatak mellett
bekerítette, és teljesen szétverte Jiskra két leg-
jobb alvezérének, Thalafuznak és Axamithnak
2500 főnyi hadát.

A következő években minden irányból táma-
dásra indultak Mátyás csapatai: az ellenálló vá-
rakat fokozatosan elfoglalták, ahol lehetett,
pénzzel nyitatták ki a kapukat – Komlós védői
például több mint 4000 aranyat kaptak. A válta-
kozó sikerű harcok után Jiskra fokozatosan
visszaszorult: 1462 elején már csak Liptó, Zó-
lyom és Gömör megye egy része maradt a ke-
zén. A gazdag szepességi várak és városok –
Szepesvár, Késmárk, Lőcse, valamint a fontos
Richno vára – már mind a királyt uralták.

Jiskra belátta az ellenállás hiábavalóságát.
1462 márciusában levelet írt Mátyáshoz, hogy
40 000 aranyért, valamint hatalmas Arad, Te-
mes és Zaránd megyei birtokokért meghódol.
Mátyás elfogadta az ajánlatot. Jiskra már a kö-
vetkező évben részt vett jajcai hadjáratában,
életének utolsó éveiben Podiebrad cseh király
ellen is Mátyás oldalán harcolt. Halála után
katonáinak kisebb része elmenekült az orszá-
ból, másik része zsoldba állt. Belőlük kerültek
ki Mátyás állandó zsoldoshadseregének első
alakulatai.

Jiskra meghódolása után a lengyel Komo-
rowski még évekig tartotta magát Árvában és
Liptóban, s csak később sikerült felszámolni a
nyugat-magyarországi zsoldoskompániákat is.
Még 1466-ban is előfordult, hogy egy Svehla
nevű cseh zsoldostiszt embereivel Kosztolány
várából a környéket fosztogatta. Mátyás serege
az év végére a vár alatt termett. Megkezdődött
az ostrom. Svehla hamarosan belátta helyzete
reménytelenségét, és kitört a várból. Amikor
sikerült elfogni, emberei egy részével együtt
bitóra húzták. Ez az eset jelezte a felső-magya-
rországi zsoldosuralom végét.

2. Kísérlet az állandó zsoldoshadsereg megteremtésére (1458–1490)

A magyar feudális hadsereg Mátyás három
évtizedes uralkodása alatt érte el fejlődésének
tetőpontját. Ekkor jutott legközelebb az euró-
pai élvonalhoz: sikeresen harcolt a török, az
osztrák, a cseh, a lengyel csapatok ellen, és
nemcsak megőrizte, hanem hódításokkal is gya-
rapította az ország területét.

Mátyás az ország összes erőforrásait céljai
megvalósítására tudta fordítani. Kincstári be-
vétele uralkodásának végén esetenként már az
évi egymillió aranyforintot is megközelítette.

E hatalmas összeg java részét a hadsereg
emésztette fel. Egy 15 000 lovasból és 10 000
gyalogosból álló sereg évi zsoldja – a lovasokét
havi 5, a gyalogosokét 3 aranyban számolva –
1 260 000 aranyforintra rúgott. Hozzá kell ten-
nünk, hogy ilyen nagy zsoldosérő felfogadását
csak ritkán vállalta Mátyás, de ekkor sem az
egész esztendő, hanem a hadjárat tartamára,
legfeljebb fél évre fizette a seregébe állt katoná-
kat.

A hatalmas összegek előteremtését a haté-

konnyá tett államapparátus biztosította. Mátyás korszerűsítette az államigazgatási és bírósági szerveket, a kancelláriákat, a királyi tanácsot és a kincstartóságot. Új alapokra fektette az adórendszert, és könnyörtelenül behajtatta az adókat. A gazdaság fejlesztését városi kiváltságokkal, védvámok bevezetésével, a magyar gazdasági életet uraló délnémet kereskedelmi tőke visszaszorításával, külső hódításokkal kívánta előmozdítani, fáradozásai azonban csak átmeneti eredményeket hoztak. A kiméretlen adópolitika a pusztító török támadásokkal súlyosbítva gazdaságilag szinte elviselhetetlen terheket rótt az országra. Az erőskező király halála után Magyarország nem tudott tovább ellenállni az oszmánok fokozódó nyomásának.

Hadszervezése ezzel szemben rendkívül hatásosnak bizonyult. A mélypontról kiindulva látott nehé feladatahoz. Uralkodása első éveiben seregének zömét gyengén felkészült nemesi hadak alkották – a bárók jelentős része szembe szegült uralmával –, és a nemesség (mint ezt az 1458-as és 1459-es országgyűlések határozatai, még inkább e két év tapasztalatai igazolják) csak védelmi háborúban, az ország függetlenségét fenyegető ellenséges támadás idején ragadott fegyvert. 1458-ban Mátyásnak még 500 nehézlovast kellett kérnie apósától, Podiebrad György cseh királytól, de négy év múlva, az észak-magyarországi zsoldoskompániák meghódolása után, felhasználta a kedvező alkalmat. Zsoldjába fogadta a harcedzett cseh és lengyel vitézeket. Ettől kezdve seregének gerincét az állandó fizetést élvező *királyi zsoldoscsapatok* alkották. Valamennyi háborúban vezető szerepet játszottak, sőt akadt olyan hadjárat is, az 1488-as glogau (glogowi), amelyben kizárólag ilyen csapatok harcoltak. Az egy év folyamán felfogadott zsoldosok létszáma a kezdeti 6–8000-ről a nyolcvanas évekre 15–20 000-re emelkedett, sőt 1485-ben és 1487-ben még ennél is többre. Többségüket csak rövid időre fogadták fel, az állandó zsoldosok létszáma 10–12 000 fő lehetett. Nemzetiségi és fegyvernemi megoszlásuk változatos képet mutatott: az első cseh és lengyel származású katonák mellett később sok német és magyar is akadt a seregben. A magyarok részaránya fokozatosan nőtt, a nyolcvanas években már a lovasok mellett jó néhány magyar gyalogos is szerepelt a zsoldosjegyzékekben. Még a korszak legkiválóbb gyalogosai, a svájciak is megjelentek Mátyás seregében, egyik legkiválóbb kapitányuk – Hans Halwyll – is vállalt magyar szolgálatot, ha rövid időre is. Mátyás 1481-ben Zürich városával tárgyalt zsoldosok ügyében.

A fegyvernemeket tekintve a nehézlovasság csehekből, németekből, magyarokból: a könnyűlovasság magyarokból, szerbekből, moldvaiakból: a tűzmesterek németekből és csehekből kerültek ki. A katonák többségét változatlanul a lovasok képezték: Bonfini az 1487-es bécsűjhelyi seregszemlén 20 000 lovasról és 8000 gyalogosról ír, ezt az arányt tarthatjuk átlagosnak.

Mátyás zsoldosseregét az utókor fekete seregnek nevezte: az elnevezés eredete ma sem tisztázott, de tény, hogy csak a király halála után hívták így zsoldoscsapatát. Ezt a nevet már több itáliai és német zsoldoskompanyia viselte. Mátyás zsoldosai vagy az utolsó vezérükről, a „fekete” Haugwitzról kapták ezt a nevet, vagy azért, mert az uruk halála után fekete vállszalagot viseltek a gyász jeléül.

Az állandó zsoldoshadsereg megteremtése fokozta a magyar hadsereg erejét, és gyökeresen megváltoztatta a szervezetét. A hadra fogható lakosság létszáma – a zsoldosokat, a meghódított Morvaország és Szilézia, a szövetséges havasalföldi és moldvai fejedelemség kontingenzeit is beszámítva – megközelítette a 90 000 főt. Az egyes hadjáratokra felállított seregek létszáma – eltekintve az 1458-ban zászló alá sorakoztatott nemesi felkelés 40–50 000 fős tömegétől – azonban kisebb, mint a korábbi évtizedekben. 1463-ban Jajca ostromára 20 000, az 1474-es sziléziai hadjáratra 12 000, az 1477-es osztrák hadjáratra 17 000 katonával vonult fel a magyar sereg. Ennek az a magyarázata, hogy a sereg zöme zsoldosokból állt, és Mátyás a háborúit mindig korlátozott célok érdekében vívta, így nem is kellett egyszerre nagyobb erőt harcba vetnie.

Csökcent a hadsereg más összetevőinek jelentősége. A *nemesi felkelés* (generalis insurrectio) tagjai 1458-ban és 1459-ben sokan fegyverbe álltak ugyan, de csatában nem vettek részt. Néhány nemesi bandérium és a telekkatonaság egy része az 1467-es erdélyi lázadás, az 1471-es Vitéz János vezette felkelés és az 1479-es kenyérmezei csata idején azonban harcolt is. Mátyás szívesen belenyugodott a nemesi tömegek távolmaradásába, sőt minden eszközzel előmozdította azt. A katonai szolgálat megváltására pénzt követelt tőlük, illetve a jobbágyaiktól. Némileg hátrább szorult a *bárai magánhadseregek* katonai szerepe. Ott voltak ugyan az idegenben vívott hadjáratokban, de az erős központi hatalom megnyirbálta a létszámukat. A *városi katonaság* jelentősége megmaradt. Főleg 1462-ig segítették Mátyást a városok zsoldosai a csehek elleni harcokban, de később is

előfordult, hogy a király vagy a seregvezérek katonát, fegyvert, élelmiszert, leggyakrabban pénzt követeltek a városoktól.

A *nehézlovasság* továbbra is csatadöntő fegyvernem maradt, létszáma pedig néhány ezerrel nőtt az előző korszakhoz képest. Tagoltsága fejlődött, megjelent a többnyire légiónak nevezett, a lovagi zászlónak vagy a későbbi lovasszázadoknak megfelelő alegység, amely 25 fős szakaszokra, turmákra oszlott. Jelentősége ugyan csökkent, de a nagy csatákat továbbra is ez a fegyvernem döntötte el: Tobischau (1471), Kenyérmező (1479), Leitzensdorf (1484) és Thomaswalde (1488). Ilyenek azonban egyre ritkábban fordultak elő.

A *könnyűlovasság* szerepe rendkívüli mértékben fokozódott. A már korábban feltűnt huszárok a magyar lovasság szerves alkotórészévé váltak, s ez egy csapásra megnövelte a könnyűlovasság harcértékét.

Huszároknak legkorábbi – XIV. század végi – forrásaink a többnyire délszláv eredetű, török módon harcoló könnyűlovasokat nevezték. 1432-ben, illetve 1449-ben még végvidéki rablóknak, „malefactoroknak, praedatoroknak” tekintik őket, de a délszlávoknál a török elleni harcokban már ekkor is komoly szerephez jutottak, Mátyás zsoldosseregének pedig megbecsült részét képezik. A huszár a török szpáhihoz hasonló, nem egészen könnyű fegyverzetű – könnyű „huszársisakkal”, tárcsapajzzsal, esetenként könnyű mellvérttel, valamint szablyával, gyakran kopjával, később karabéllyal felszerelt – lovas. Mozgékony, könnyű csontozatú arabs vagy magyar lovon csatázott, törökös öltözetet, zsinóros mentét, szűk lovaglónadrágot viselt.

A huszár leginkább az irreguláris harcban, a portyázásokban, lesvetésben, a biztosításban és felderítésben tűnt ki, de többnyire a nyílt csatákban is megállta a helyét. Így fölöttébb veszélyes ellenfélnek bizonyult a hasonló módon harcoló, irreguláris török lovassággal szemben. Noha már a XV. század első felében feltűntek a török–magyar harcokban, nagyobb szerephez csak a század második felében jutottak. Létszámuk is ekkor vált vegyes, majd magyar etnikumúvá. Ettől kezdve egészen a XX. századig belőlük állt a magyar könnyűlovasság. A huszárság olyannyira bevált a harcokban, hogy a XVI. században már magyar fegyvernemként terjedt tovább Európában, a XVII–XVIII. században a legjobb könnyűlovasságnak számított.

Eleinte megmaradt a régi típusú könnyűlovasság is: Bonfini az 1477-es győri tábor leírásánál arról tudósít bennünket, hogy „a királynak háromféle, cseh, rác és magyar” lovassága van.

A megkülönböztetés itt nem nemzetiséget, hanem lovastípust jelöl: a cseh a nehézlovasságot, a rác a huszárságot, a magyar pedig az átmeneti típusú könnyűlovasságot jelentette. Ez a megkülönböztetés a XV. század végére megszűnt, huszárságon ekkor már a magyar könnyűlovaságot értették.

A könnyűlovasság szervezete megegyezett a nehézlovasságáéval, tehát ugyancsak légiókra és turmákra tagozódott. Jelentőségét nemcsak a minőségi javulás, hanem Mátyás új harcászati és hadászati elképzelései is növelték. A török ellen csak ritkán került sor nagyobb összecsapásokra, ezzel szemben állandósultak a végvidéki portyázó harcok, amelyben a huszárok felülmúlhatatlannak bizonyultak. Az ellenfelek előtt ismeretlen harcmódoruk, mozgékonyosságuk a nyugati hadszíntereken is rendkívül eredményessé tette őket.

A *gyalogság* létszáma megnőtt: 1479-ben egy velencei követ a jelentésében 16 000 főre becsüli a magyar gyalogságot – ebből 6000 a magyarországi és az erdélyi, 10 000 a cseh. Szervezetét és harcmódját Mátyás 1481-ben írt leveléből ismerjük: „A gyalogosok . . . különböző rendekre oszlanak, egyesek könnyűgyalogosok, mások vértések, akadnak közöttük pajzsosok . . . Vannak ezenkívül puskások, akik értenek a puskához, vagy efajta kisebb lőfegyverrel való lövéshez, de azért nem olyan vitézek és hasznosak puskájukkal, mint a többi gyalogos. A csata kezdetén azonban, mielőtt a kézítésére kerülne a sor, a pajzsosok mögé állítva, valamint védelemben igen használhatók. Az a szokás nálunk, hogy a gyalogosokhoz képest egyötödnyi puskást állítunk . . . A vértéseket fálnak tekintjük, akik a helyüket soha föl nem adják, mégha egy szális elesnek is azon a helyen, ahol állnak. A könnyűfegyverzetűek az alkalomtól függően kitörnek közülük, s ha elfáradnak vagy súlyosabb veszélyt szimatolnak, a vértések mögé vonulnak vissza. Tehát az egész könnyűgyalogságot meg a puskásokat vértések és pajzsosok veszik körül, éppen úgy, mintha amazok szinte bástyafalak vagy sáncok mögött harcolnának, s csak adott alkalmankint törnek ki onnan.”

A levélből hű képet kapunk a magyar gyalogságról és Mátyás vele kapcsolatos nézeteiről. Huszita típusú, védekező gyalogság ez, ahol a szekérvárat a páncélos, a helyhez kötött gyalogosok helyettesítik. Csupán a könnyűgyalogosok támadnak, ők azonban nem képesek az ellenség elűzésére. Nincsenek gyalogos íjászok – ez a katonatípus sem Magyarországon, sem Csehországban nem terjedt el –, a puskások

száma némileg alatta marad az európai normának.

A *tüzérség* is jelentős fejlődésnek indult a XV. század második felében. A már idézett követjelentés szerint Mátyásnak 1479-ben harminc nagy bombardája, harminc kisebb (50–100 fontos) cerebottanája, szekereken tizenkét nagy bombardája, tizenhat nagy hajón négy-négy 100 fontos bombardája és harmincnégy kisebb naszádon egy-egy 40 fontos ágyúja volt. Egyeseket már kerek asztalra szerelték. Nyolcvan tűzmestert és 3–400 pattantyúst tartott szolgálatában, de esetenként még így is a városoknak kellett kisegíteniük tűzmesterekkel, ágyúkkal és löporral, bár Mátyás Eperjesen királyi puskaporgyártó malmot építtetett.

Az ágyúkat elsősorban a gyakori várharconál alkalmazták, nyílt csatában már kevésbé, mert rendkívül nehezen szállíthatók, és a tüzelésük gyorsasága sem felelt meg a követelményeknek. A már előbb említett levélben alacsony határfokok miatt vélekedett így Mátyás: „Az ostromgépek alkalmasabbak a várostromhoz, mint bármi másféle bomba, főleg ha az erősség kőből épült, mert a várba vetett kődarabok több embert ütnek agyon, mintha ágyúból lőné ki azokat, amellet kisebb a költségük a löpor miatt, melynek előállítása sokba kerül. Az ostromgépekhez viszont köveken kívül semmi egyéb nem szükséges, s egy példányuk több követ tud kilőni, mint három bomba.”

Mátyás alatt szerveződtek fegyvernemmé a század elején megjelent *dunai hajók* erői. A flottilla ötven ágyús naszáddal és több száz kisebb hajóval rendelkezett, a legénységet naszádos kapitányságokba szervezett, többségükben szerb naszádosok adták. Nagy szerep jutott nekik a folyó mentén vívott harcokban és ostromokban. A flottilla a legnagyobb sikert Nándorfehérvár 1456-os ostrománál, az 1476-os sábai hadjáratban és az 1480–1481-es szerbiai nagy portyáknál érte el. Egyik legfontosabb feladatának a szállítás tekinthető.

Nem ismerjük pontosan a Mátyás-kori, általában a feudális kori magyar hadkiegészítés és mozgósítás mechanizmusát. Okleveleink írnak ugyan „toborzókról” (*levatores et sollicitores*), több adat alapján az is valószínűnek látszik, hogy a megyei nemességből kerültek ki, de a megbízásuk nem lehetett állandó jellegű. Működésükről csak annyit tudunk, hogy a katonák fegyverbe állítását „ösi szokás szerint” végezték.

A zsold fizetését Mátyás rendszeresebbé tette. A csapatok parancsnokai a legközelebbi kincstári hivatalnoktól vagy a városi magisztrá-

tustól vették fel katonáik járandóságát. 1471-ben és 1474-ben még így is előfordult, hogy a kincstár huzamosabb ideig adós maradt a kifizetésekkel. A zsold összege az előző évtizedekhez viszonyítva csökkent. A katonák ellátásáról békében a lakosoknak kellett gondoskodnia, de a zsoldosok fizettek az élelmiszerekért. Háborúban az élelemellátást szállítással, részben helyszíni beszerzéssel biztosították.

A zsoldosok szerették és tisztelték Mátyást, aki előző uraiknál sokkal jobban gondoskodott róluk, és gyakran vezette győzelemre őket. A kortárs Tubero szerint „inkább szolgáltak Mátyásnak ingyen, mint másnak pénzért”. A fekete sereg egyik névtelen harcosa viszont így írt: A sereg „híven szolgálta urát, s ha megfizették a pokolba is elment”.

A zsoldosok és a hadsereg többi részének a korabeli viszonyokhoz képest szilárd fegyelmi helyzete nem jelenti természetesen azt, hogy önkényeskedés, rablás vagy szökés ne fordult volna elő. A korszak törvényei szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba a fosztogató zsoldosokkal szemben. Mátyás szilárd uralmát bizonyítja, hogy többször is meg tudta büntetni a lázongó, rabló, szökevény katonákat. Megegett azonban, hogy ő is tehetetlen maradt: amikor Zeleni nevű zsoldosvezérének katonái 1483-ban a soproni szőlőkben pusztítottak, csak annyit tehetett, hogy Ausztriába küldte őket fosztogatni.

Főleg akkor lazult meg a fegyelem, ha a zsoldfizetés elmaradt. 1474-ben ezért lázadt fel Mátyás leghűségesebb zsoldostisztje, a sziléziai Frantisek Hag: igaz, hamarosan folytatta a szolgálatát. Az is előfordult, hogy a zsoldosok az ellenséghez pártoltak: például 1481-ben 300 lovas állt át osztrák szolgálatba. Az egyik legtehetségesebb cseh kapitány, Cernahorai Dabis is így hagyta el Mátyást.

A kiképzési és a fegyelmi rendszabályok következtében a magyar hadsereg harcértéke felülmúlta a legtöbb európai országét. Jó volt a harcfejelem is, mindössze két alkalommal – 1464-ben és 1467-ben – keltett az ellenség váratlan támadása pánikot a soraikban. Ez a hadsereg fegyelmezett, számos feladat megoldására alkalmas erőnek tekinthető.

Mátyás uralkodása alatt a *hadászat* megváltozott, a háborúk többnyire korlátozott céllal, inkább csak pozíciós előnyök megszerzéséért, egy-egy vár vagy tartomány meghódításáért, megtartásáért folytak. Mátyás csak ritkán vállalkozott költséges és kockázatos, sok katona életét követelő döntő csatákra. A sikert portyázásokkal, váratlan rajtaütésekkel, az ellenséges

terület módszeres pusztításával, elszigetelt várak elfoglalásával igyekezett elérni.

E hadviselési módszer eredményesnek bizonyult. A magyar hadsereg adottságait maximálisan kiaknázó Mátyás valamennyi ellenfelével szemben katonai sikereket ért el. Felismerte, hogy serege a török elleni harcokban csak az aktív védelemre, nyugati ellenfeleivel szemben viszont már a korlátozott célú támadásokra is alkalmas. Legnagyobb győzelmeit az 1474-es sziléziai hadjáratban és a harmadik osztrák háborúban (1482–1487) aratta. E hadjáratokban a várharcok és a nagyarányú portyázó vállalkozások ügyes kombinációjával kényszerítette térdre ellenfeleit.

A *harcászatban* kevesebb a változás. A csatákat most is a nehézlövasság rohama döntötte el. A fejlődés annyi, hogy a nyílt összecsapásokban is jelentőssé vált a könnyűlovasság szerepe: a tobischaui (1469) és szarajevói győzelmet (1480) főleg a huszárok vívták ki. Megnőtt a várak és a várharcok fontossága. Mátyás mind az oszmán, mind a nyugati hadszíntereken elsősorban várak elfoglalására törekedett. A hadsereg az ostromoknál és a várvédelemben egyaránt jó teljesítményt nyújtott: több tucat várat és megerősített várost foglalt el: Bécs, Jajca, Szabács, Bécsújhely (Wiener Neustadt), Korneuburg, Hainburg, Kosztolány, Magyarbród (Uherský Brod) a legfontosabbak közöttük. Néhány csehországi vártól eltekintve, valamennyit meg is tudta tartani.

Hozzá kell azonban fűznünk, hogy a várak többségét nem hatásos ágyúzás után indított sikeres rohammal, hanem hosszas, hónapokig tartó ostromzárral, kiéheztetéssel, esetleg a várkapitány megvesztegetésével kerítette hatalmába.

Jajca 1463-as elfoglalásával teljesen kialakult a déli végvárrendszer. Mátyás gondot fordított a várak fenntartására is. Biztosította a megfelelő védőrséget, ellátásuk és karbantartásuk a környező lakosság feladata maradt. Érdekes módon egyetlen fontosabb új várat sem építtetett, inkább a már meglevőket, illetve az újonnan elfoglaltakat erősítette.

A kor hadvezérei közül kiemelkedett Mátyás, akit a kortársak az egyik legjobb hadászként tartottak számon. Apjával ellentétben elsősorban ezen a téren múlta felül korának magyar hadvezéreit. Kitűnően képzett uralkodóként jól tájékozódott a kor bonyolult viszonyai között. Tájékozott volt az antik és a kortárs politikai, katonai irodalomban. Diplomáciai és kémhálózata révén jól ismerte az ellenség terveit, erejét és gyengéit, az erőviszonyokat, s ezekre támaszkodva készítette el haditerveit. Felismerte,

hogy a török belátható időn belül nem tud döntő támadást indítani Magyarország ellen, s a déli határ pillanatnyi biztonsága lehetővé teszi az Ausztria és Csehország ellen irányuló hódító hadjáratokat. E tervek mögött az a felismerés rejlik, hogy előbb vagy utóbb szembe kell nézni a túlerejű Oszmán Birodalom hódító kísérleteivel, s ezek elhárítására Magyarország egyedül aligha képes, ezért hódító háborúkkal kell megerősíteni. Tény azonban, hogy e nagy tervek végeredményben irreálisnak bizonyultak; Magyarország gazdasági és katonai erőforrásai nem voltak elégségesek a nagy hódító szándékok realizálására, s végül kimerítették az országot. Mindezt – véleményünk szerint – nem mérhette fel előre, csupán azt láthatta: a várható bajok orvoslását csak aktív, támadó politikával érheti el.

Terveit az ellenséges erők szétszórására, illetve lekötésére, saját akciószabadságának biztosítására alapította. Fő eszközének a könnyűlovasságot tekintette, amelynek portyái az ellenség anyagi és erkölcsi erejének kifárasztását, hadserege súlypontképzésének megakadályozását szolgálták. A főszerep a könnyűlovasság mögött háborítatlanul nyomult előre, megostromolta a magukra hagyott várakat vagy fedezte az ostromot. E harcmódban a nagy ütközeteknek csak másodlagos szerep jutott: Mátyás ezt mindig igyekezett elkerülni. Így nem lehetett gyors vagy teljes győzelmet kiharcolni, de erre nem is törekedett; csupán Podiebrad ellen akart teljes győzelmet aratni, de ez sem sikerült. Legnagyobb diadalát az 1474-es sziléziai hadjáratban aratta, amelyben a várakra támaszkodva, a könnyűlovasság mozgékonyságának mesterei kiaknázásával békére kényszerítette a vele szemben többszörös túlerővel felvonuló lengyel-cseh sereget.

Harcászként már nem bizonyult ennyire eredményesnek. Elsősorban az ostromokhoz értett: Jajca, Szabács és Bécs bevétele ékes bizonyítéka ennek. A nyílt harcokat olykor el is vesztette: 1464-ben Zvorniknál és 1467-ben Moldvában meglepték, 1468-ban Laanál bekerítették csapatait. Nyílt csatában személyesen ritkán győzött, az ilyen sikert többnyire az alvezérei vívták ki.

A csaták és portyák vezetésében egyaránt kitűnt a kisnemesből országos főmértósággá emelkedő Kinizsi Pál; a török harcmódot jól ismerő Egervári László horvát bán; Szapolyai István, Jajca sikeres védője; a kitűnő lovasparancsnok, Dávidházi István; továbbá Cernahorai Dabis, Frantisek Hag, Jan Zeleni és Wilhelm Tettauer zsoldosvezérek.

3. Keresztes hadjárat terve a török ellen. *Jajca elfoglalása (1459–1464)*

A szerb várak elestével fokozódott a déli határ sebezhetősége. Ez arra kényszerítette a fiatal uralkodót, hogy atyjához hasonlóan a keresztény országok törökellenes összefogását szorgalmazza. Már első diplomáciai fellépésekor is a keresztes háborúk gondolatának felelevenítésén buzgólkodott, mert úgy vélte, közösen bizonyos területeken, főként Szerbiában és Boszniában, vissza lehet szorítani az oszmánokat.

Mátyás törekvéseit támogatták az aggódó európai népek: Bizánc eleste és az oszmán hadak 1456-os nándorfehérvári támadása után rémhírek terjedtek el a szultán hatalmi törekvéseiről és csapatainak kegyetlenségéről. Mohamed maga is tett olyan kijelentéseket, hogy a Kelet-Római Birodalom örökösének tekinti magát, és Rómát tűzte ki a legközelebbi hadjárata céljául.

II. Pius pápa 1459 októberében a török elleni keresztes hadjárat tervének megbeszélésére Mantovában zsinatot hívott össze. A tárgyalásokon szinte minden keresztény uralkodó képviseltette magát. A küldöttek terveket szőttek az Oszmán Birodalom teljes megsemmisítésére. Ennek megvalósításában a keresztény államok mellett a török ázsiai ellenlábasai, az állandóan forrongó Karamánia és az új keleti nagyhatalom, Uzun Haszán turkomán állama is szerepet kapott. Az európai harcok terhét ismét Magyarországra és Velencére hárították. A két ország érdekei ezúttal megegyeztek: a török szerbiai, boszniai hódításai, Morea 1460-as elfoglalása mind Velencét, mind hazánkat érzékenyen érintette.

A pápa jó szándékú tervei azonban még így is irreálisnak bizonyultak. A keresztes hadjárat gondolatát csupán a közvetlenül érintett országok vezetői vették komolyan, a többiek nem akartak áldozni egy ilyen vállalkozásra. Tomašević István boszniai király viszont 1462 telén felmondta a török függést, és Európához fordult segítségért. A tervezgetők azonban nem mozdultak, így 1463 nyarán Mohamed hadai könnyűszerrel elfoglalták az országot.

Észak-Bosznia, s főleg a fontos jajcai vár török kézre kerülése súlyos csapást jelentett Magyarország számára, ezt a várat ugyanis a kortársak több-kevesebb joggal „Európa kapujának” nevezték. Innen a török portyázók közvetlenül törhettek Horvátország felé, de Ausztriát

és Velencét is fenyegették. Mátyás 1463 nyarán szövetkezett az adriai köztársasággal: elhatározták, hogy a magyarok Boszniában, a velenceiek Moreában indítanak hadat az oszmánok ellen.

A 20 000 főnyi magyar sereg 1463. szeptember 23-án lépett bosnyák területre, s azonnal az egykori főváros, *Jajca* felé fordult. Október 12-én ért a vár alá. Négy napi ostrom után a várost sikerült bevennie, de a jól megerősített, meredek fellegrvár ostroma kemény diónak bizonyult. A király a jobban védett, de lankásabb északi oldalon állította fel ágyúit és ostromgépeit. Délről a Pliva és Verbász folyók zárták el az utat. A vár lövetése nagy károkat okozott a falakban, de a 700 válogatott janicsárból álló védősereg több mint két hónapig állta az ostromot. Az éhség azonban december 26-án megadásra kényszerítette őket. A 430 fogságba esett török harcos Juszuif béggel, a vár parancsnokával az élén, szinte kivétel nélkül magyar szolgálatba állt. A hadjárat során mintegy hatvan kisebb-nagyobb erősséget foglaltak el a magyar csapatok, ezzel lényegében egész Észak-Boszniát meghódították. A király Jajcát megerősítette, parancsnokává Hidvégi Székely Jánost, az újonnan meghódított bosnyák bánság élére pedig Szapolyai Imrét állította.

A magyar és velencei sikerek hatására II. Pius a következő évben kívánta nagyszabású keresztes hadjáratát megindítani. Terve szerint Mátyásnak 22–25 000 fős sereggel Boszniában, a velenceieknek Moreában kellett támadniuk, ugyanekkor ő Anconából nagy kereszties sereggel átkel Albániába, majd három irányból indított együttes támadással szétverik az európai oszmán erőket. Anconába azonban csak néhány ezer keresztes és tíz velencei hajó érkezett. A kudarc teljesen megtörte, és a sírba vitte a gyenge egészségű pápát. Halála után mindössze 40 000 aranyat találtak a pápai kincstárban, ezt a török ellen harcoló Mátyásnak küldték el.

Ugyanis a szultán júniusban 30 000 fős hadával Bosznia visszahódítására indult. Július 13-án fogott Jajca ostromába. A 41 napig, augusztus 22-ig tartó védelmi harc középkori hadtörténelmünk egyik kiemelkedő epizódja. A szultán szakadatlan ágyútűzzel és állandó támadásokkal akarta megtörni a védők erejét. Augusztus 22-én döntő rohamot indított. A védők azonban Székely János vezetésével keményen

harcoltak. Elkecsereedett küzdelem folyt, mert a török ágyúk „a vár tornyát, amely úgy látszott, hogy a csillagokat éri, a föld színével egyenlővé tették”. A védők hősiességét Mohamed görög életírója, Kritobulosz is nagy elismeréssel említi: „A pannónok erőteljesen, s azzal a bátorsággal, ami tőlük csak tellett, ellenszegültek, s a török vitézeket keményen fogadták: valami hatalmas és hajmeresztő küzdelem keletkezett . . . s végül alaposan felülkerekedtek a pannónok . . . valamennyiük kitűnő, harcértő, a legjavából válogatott katona volt.”

Mohamed azután beszüntette az ostromot, majd a seregével Zvornik felé indult. Ugyanis Mátyás 12000 zsoldossal és 8000 keresztessel szeptemberben Boszniába nyomult, s október 19-én a fontos vár ostromába kezdett. A védők azonban az ágyúzás ellenére kitartottak, s november 10. körül híre jött, hogy a szultán felmentő serege a vár felé közeledik. Ekkorra már – mint a szemtanú, Szentgyörgyi Zsigmond leveléből tudjuk – a hideg időjárás és az ellátási nehézségek alaposan meggyengítették Mátyás seregét, aláásták harci kedvét. Így is meglepő azonban, hogy amikor a felmentő sereg közeledtét megtudták, azonnal visszavonultak. A főerőknek sikerült átkelniük a Drinán, s néhány nagyobb ostromágyút is átszállítottak a folyón, de az utóvédet keményen megtépázták a törökök. A magyar tábor szinte valamennyi hadfelszerelésével együtt a birtokukba került.

A kétéves boszniai háború egyik fél számára sem hozott döntő sikert, de a mérleg inkább hazánk javára billent. Mátyás a török hűbéres boszniai királyság helyett Jajca központtal magyar bánságot hozott létre, amelynek élére

– királyi címmel – Ujlaki Miklóst állította. A hadjáratok több mint fél évszázadra – lényegében 1521-ig, Nándorfehérvár elestéig – megszilárdították a magyar–török határviszonyokat. A határainkon erőegyensúly alakult ki, amelyen az elég gyakori kisebb portyák és a ritkább hadjáratok nem tudtak változtatni.

A háborús tapasztalatok Mátyás politikájában jelentős változást hoztak. A király megértette, hogy nem számíthat a keresztény államok összefogására, egymagában, illetőleg Velencével és a török által szorongatott Havasalfölddel, Moldvával – Szerbia és Bosznia ekkor már teljesen elvesztette önállóságát – együtt kell megvívnia harcát a szultán ellen. Velence azonban nem kívánta a Török Birodalom teljes vereségét, mert kereskedelmi kapcsolatai szorosan az oszmánokhoz fűzték. Havasalföld és Moldva pedig kényszerűségből egyre inkább az oszmán államhoz kötődött. Magyarország függetlenségét ugyanekkor III. Frigyes császár és a magyar trónra igényt tartó IV. Kázmér lengyel király támadásai is fenyegették.

Mátyás tudta, hogy az oszmánok csak addig nem támadnak az ország ellen, ameddig tartanak a hadseregétől. További jelentős erőgyarapodást csak új területek megszerzésétől remélhetett. Kitűnő hadseregét így északi és nyugati hódításokra használta fel, s déli határainkon megelégedett a status quo fenntartásával.

1465-ben, amikor Mátyás újabb török támadásra számított Bosznia ellen, jelentős sereggel a Délvidékre vonult, de harcokra alig került sor. Csak a helyi bégek csapatai nyugtalanították a magyar sereget. Ez az esemény már a politika változásának közvetlen előjátéka.

4. Kísérletek a cseh korona megszerzésére (1468–1488)

Mátyás új külpolitikai elgondolásai a következő években realizálódtak, amikor II. Pál pápa 1466-ban – részben Mátyás javaslatára – kereszties hadjáratot hirdetett Podiebrad György, a huszita cseh király ellen: az egyház kardjának szerepét III. Frigyes császárnak és Mátyásnak szánta. A cseh háborút a magyar uralkodó osztály ellenezte ugyan, Mátyás mégis megragadta az alkalmat. Felesége 1465-ben elhunyt, így elszakadtak a két uralkodót összefűző rokoni szálak, a viszonyuk pedig elmérgesedett. Podiebrad 1464-ben nagyszabású összefogási programot dolgoztatott ki, amely a keresztény

államok között békét, az oszmánok ellen háborút hirdetett. Mátyás a terv török elleni részét sérelmesnek tartotta, mert ebben ő háttérbe szorult, pedig vezető helyet követelt magának.

Úgy gondolta, hogy III. Frigyes és a cseh katolikusok katonai, valamint a pápa anyagi, eszmei támogatásával legyőzheti Podiebradot. Csehország meghódításával olyan birodalom urává lesz, amely nemcsak az oszmánok megfékezésére, hanem további terjeszkedésre is képes. A téves helyzetmegítélés évtizedes veszteséges harcokba, bel- és külpolitikai válságokkal terhes kalandba sodorta az országot.

Mátyás politikailag és katonailag egyaránt rossz előjelek közepette készült a hadjáratra, mert a támadás terve – Morvaország kivételével – egységbe kovácsolta a cseh nemeseket és polgárokat, s kedvezőtlen visszhangot váltott ki a szomszédos országokban is, mindenekelőtt Lengyelországban. III. Frigyes sem támogatta, mert Mátyás kudarcára számított, s ezt a saját számára akarta kiaknázni. A cseh kalandot a Hunyadiak mellett álló törökellenes harcokban felnőtt vezetők is – élükön Vitéz János esztergomi érsekkel – súlyos hibának, sőt egyenesen árulásnak tekintették, s igyekeztek gátolni ezt a törekvést.

A szemben álló felek erőviszonyai katonailag kiegyensúlyozottak voltak. A magyarok nagyobb sereggel, erősebb könnyűlovassággal rendelkeztek, a csehek viszont bíztak tapasztalt gyalogságukban és jól védett váraikban.

A cseh háború 1468 márciusában kezdődött. Mátyás 15–16 000 főt szőlített táborba, s ezekkel április első napjaiban az osztrák–cseh határon fekvő Laa an der Thaya városkában megerősített táborot foglalt el.

Podiebrad azonnal megindult ellene, s magához rendelte fiát, Viktorin herceget, aki eddig a csapataival Ausztriában portyázott. A magyar seregek kimozdultak a táborukból, és Znojmoig (Znaim) nyomultak előre, ahol kisebb, váltakozó sikerű harcokat vívtak. Amikor a csehek újabb erősítéseket kaptak, Mátyás visszavonult Laaig. Podiebrad követte, de ütközetre nem vállalkozott, bár a magyar csapatok kisebb rajtaütéseket hajtottak végre a közeli cseh városok ellen. Május 2-án Podiebrad visszavonult, és a fiára bízta a magyarok szemmel tartását.

Mátyás ekkor lendült támadásra. Tajacnál Viktorin visszaverte ugyan a segítségként érkezett 3000 osztrák katona rohamát, de a magyarok folytatták a támadást. Előnyomulva Viktorinék mögé kerültek. A csehek nem vállalták az újabb harcot, és Znojmoig húzódtak vissza. Mátyás követte őket, mire Viktorin tovább hátrált. Třebíčnél sikerült bekeríteni és beszorítani a városba. Május 14-én megindult az ostrom. Tizenegy napos ágyúzás után indított roham idején a magyarok benyomultak a városba, Viktorin azonban 4000 emberrel kitört, és egy közeli kolostorba menekült, ahol védelemre rendezkedett be. Öccse, Henrik herceg 20 000 fős sereggel indult a felmentésére, de nem mert megütközni Mátyással. Június 5-én Viktorin néhány katonájával valahogy kijutott a kolostorból, és csatlakozott öccséhez. A felmentő sereg erre visszavonult. A kolostor védői megadták magukat. A foglyok közül az egyik leg-

képzetesebb katonát, Čenovi Vlcet Mátyás a zsoldjába fogadta. Ezután már könnyen meghódította Morvaországot, majd július végén hazavezette hadait. Morvaországot és Délkelet-Csehországot zsoldosai és a katolikus cseh főurak védelmére bízta.

A következő évben, 1469-ben Csehország teljes elfoglalását tűzte ki célul. Serege most sem volt több 15–16 000 főnél, de így is Kutná Hora, majd Prága ellen akart vonulni. Február 12-én elfoglalta a már korábban körülzárt Spielberg várát (Brno), de az Olomouc (Olmütz) melletti Hradistye ostroma elhúzódott. Mátyás látva, hogy hamarosan nem tudja bevenni a várat, 25–28 000 főre duzzadt hadával – közben Sternberg Zdenko vezetésével a cseh katolikusok csapatai is csatlakoztak hozzá – Kutná Hora felé indult. Vilimov alatt azonban a két irányból érkező cseh csapatok bekerítették. Seregét egy völgybe zárták, a kivezető utakat pedig ledöntött fatörzsekkel eltorlaszolták. Mátyás a súlyos harc elkerülése érdekében tárgyalásokat kezdett a cseh királlyal, aki már be akarta fejezni a háborút, így hajlott arra, hogy elismerje Mátyást utódjául, aki viszont beleegyezett volna a kelyhesek szabad vallásgyakorlatába. Tervét Rovarelle bíboros, pápai küldött túlzott követeléseivel megghiúsították.

Mátyás később a pápa álláspontját tette magáévá, és május 3-án az olomouci dómban – a huszitákkal való megegyezés nélkül – ünnepélyesen cseh királlyá koronáztatta magát. Május 26-án Boroszlóba (Wrocław) vonult, és ettől kezdve Szilézia hercegei és városainak többsége szilárd hívévé vált.

Podiebrad nem nyugodott bele Morvaország és Szilézia elvesztésébe. Viktorint jelentős hadsereggel Morvaországba küldte. A hercegnek sikerült a morva urak seregét legyőznie, majd Hradistye felmentésére indult. Mátyás azonban Třebíč közelében, Hulinnál szétverte a hadát. Viktorint Veľký várába szorította. A herceg megint megpróbált kitörni, de ez most nem sikerült, a kíséretével együtt fogságba esett. A trónörökös elfogása nem hozta meg a kellő diplomáciai sikert, mert Podiebrad 1469 júniusában Ulászló lengyel herceget – a későbbi II. Ulászló magyar királyt – jelölte meg örököséül.

A helyzet Mátyás számára kedvezőtlennek vált, mert Podiebrad ezután számíthatott a lengyelek segítségére, ő viszont továbbra sem Frigyesre, sőt a magyar rendek is igyekeztek kibújni a háború terhei alól. Podiebrad ismét támadásra indult: Henrik herceg erős hadát azonban Hag portyázó taktikával kiszorította Sziléziából, sőt csapatai betörték Észak-

Csehországba; Podiebrad Morvaország visszaszerzésével próbálkozott, Stenberg Zděnko azonban ezt megakadályozta.

Szeptemberben a Sziléziából kiszorult Henrik herceg a morvaországi Hradistye felmentésére indult. Mátyás 3000 lovassal és ugyanennyi gyalogossal október végén Magyarbród (Uherský Brod) közelében érte el a herceg túleréjű seregét. Az öt oszlopban vonuló erőket a cseheknek sikerült szekérvárral körülfárni, de a katonák kitörték a szekerek közül. Már-már győzelmet arattak, amikor a harmadik, a magyarokból álló csapat megfutott, ez magával rántotta az egész sereget. Kevés katona esett el ugyan a harcban, de Mátyás mégis visszavonult Magyarországra. Ezzel csaknem egyidejűleg Hag is vereséget szenvedett Nachod városánál. Kázmér lengyel király hadai pedig az erdélyi Besztercére törtek. Morvaország és Szilézia azonban Mátyás birtokában maradt.

A háború 1470-ben tovább folyt. Mátyás 10 000 fős, az előző évek tapasztalatai miatt nagyrészt zsoldosokból álló seregével májusban újból Hradistye ellen indult. Podiebradnak 30 000 fős sereget sikerült felállítania. A magyar had körülfárta a várat, és megkezdte az ostromot, közben erősítéseket is kapott. A vár felmentésére küldött cseh vezér, Vlček nem merete vállalni a csatát, és visszavonult. Mátyás azonban a lovasságával követte a két csoportban visszavonuló cseheket, s az egyiket, amelyet egy Burián nevű cseh főúr vezetett, július 24-én Tobischau mellett megtámadta. A lovasrohamnak a szekérvár védői nem tudtak ellenállni. Mintegy 800 cseh esett el vagy került fogságba.

A siker nem változtatta meg az erőviszonyokat, Podiebrad változatlanul túlerőben maradt. 25 000 főnyi seregével felmentette Hradistyt, majd Szilézia visszafoglalására indult. Mátyás viszont a lovasságával Csehországba tört, és tűzzel-vassal pusztította a Chrudin környéki falvakat. Ezzel visszatérésre kényszerítette Podiebradot, de csaknem két cseh sereg közé szorult. Gyors manőverezéssel kitért előlük, majd visszavonult a biztonságos Morvaországba. A politikai és gazdasági körülmények azonban mindjobban ellene fordultak: Frigyes császár nyíltan Podiebrad és Kázmér oldalára állt, a magyar országgyűlés pedig megtagadta a további anyagi támogatást. Mátyás ezért seregének egy részét elbocsátotta és hazatért Magyarországra, ahonnan tárgyalásokat kezdett ellenfeleivel. A sikeresen induló alkudozásokat Podiebrad halála szakította meg. A cseh rendek 1471. május 25-én a lengyel Ulászlót választották királlyá.

Az itthoni helyzet is nehéz volt: a fizetetlen zsoldosok lázongtak, majd 1471 októberében Vitéz János és a Hunyadiak egykori híveiből álló összeesküvő csoport segítségére 12–15 000 lengyel katona érkezett Magyarországra. Mátyás azonban erélyes kézzel leverte az összeesküvést, s az Észak-Magyarországot pusztító lengyel csapatokat Nyitra várába szorította. Kázmér lengyel herceg, akit Vitézek a magyar trónra szántak, serege nagy részével elmenekült az országból. A Nyitrába szorult 4000 lengyel pedig 1472 januárjában megnyitotta a vár kapuit.

Mátyás elég könnyen verte le a veszélyesnek látszó összeesküvést. Ezt helyes katonai intézkedéseivel és azzal magyarázhatjuk, hogy az ország lakossága melléállt. A jobbágyság megtagadta az élelmet a lengyel katonáktól, és pusztították a zsákmányolni induló kisebb csoportokat. A nemesség nagy többsége nem csatlakozott az összeesküvő csoportokhoz, vagyis a telekkatonaság és a megyei bandériumok a király rendelkezésére álltak.

Ulászló sem 1471-ben, sem a következő két évben nem vállalkozott nagyobb hadjáratra Csehországban, így Szilézia és Morvaország továbbra is Mátyás kezén maradt, de ettől kezdve nem törekedett Csehország teljes meghódítására, megelégedett az eddigi területi eredményekkel, és a cseh királyi cím használatával. Ellenfelei azonban Sziléziát és Morvaországot mindenképp vissza akarták foglalni. Már 1473-ban lengyel csapatok törtek be Zemplén megyébe, ám Tárcai Tamás, Mátyás egyik kapitánya kiverte őket, és kisebb sereggel maga indult portyázásra Lengyelországba, ahol felégette Smigrod városát.

Szilézia visszafoglalását 1474 őszére tűzték ki a szövetségesek, akiket III. Frigyes császár is támogatott. Látszólag könnyű feladat előtt álltak, hiszen Sziléziának nincsenek természetes határai, és a terület messze fekszik Magyarországtól. A hatalmas lengyel–cseh sereg vezetői nem is készítettek pontos haditervet, úgy vélték, az északkelettől és délnyugatról támadó csapataik menet közben szállják meg az útjukba eső városokat, Boroszló elfoglalásával pedig az egész tartomány meghódol egyesült seregük előtt.

Mátyás ezzel szemben gondosan felkészült a *sziléziai hadjáratra*. Lecsendesítette a nagyváradi török betörés miatt forrongó rendek elégedetlenségét, az országgyűléstől pedig a hadjárat várható költségeire portánként egy arany rendkívüli adót követelt – a pénzt azonban a rendek ellenállása miatt csak a hadjárat sikeres befeje-

zése után kaphatta kézhez –, és megtisztította Észak-Magyarországot az előző években befészkelődött lengyel zsoldosoktól. Augusztus derekán 8000 ember élén Morvaországon át Sziléziába vonult: elfoglalta a rablólovagok várait, biztosította valamennyi sziléziai erősség ellenőrzését, megszerezte a sziléziai városok támogatását.

Haditervét a terület és az ellenség pontos ismeretében alakította ki. A 45 000 km² területű tartomány tucatnyi fejlett, jól megerősített városának megszállására építette a tervét. Seregét e városok védelmére rendelte, a falvakat felgyújtotta, a lakosaikat a városokba telepítette, oda szállított szinte minden élelmet, a maradékot igyekezett elpusztítani. Néhány hét múltával a gazdag tartomány sivatagként várta az ellenséget. Mátyás arra számított, hogy a lengyel–cseh sereg felbomlik az ellátásának okozott nehézségek miatt, mert a nagy hadsereg hamarosan feléli tartalékait, helyi beszerzésre pedig a kiürített falvakban nehezen vállalkozhat. A magyar könnyűlovasság felkészült az élelmet és takarmányt rekvirálni próbáló lengyel portyák elhárítására.

Az események Mátyást igazolták. A Czeszochowánál gyülekező lengyel sereg 1474. szeptember 12-én Szilézia területére lépett, de két hét alatt mindössze 130 kilométert tett meg, szeptember utolsó napjaiban kelt át az Oderán. Opole ostromát október 1-én kezdte. Az Abraham von Donyin sziléziai zsoldoskapitány vezetése alatt harcoló védők azonban visszaverték a rohamokat. A lengyelek a tüzmesterek gyenge eredményei miatt néhány nap múlva felhagytak a rohamokkal, és Brieza (Brieg, Brzeg) ellen fordultak. A felszabadult opolei helyőrség nem elégedett meg ezzel a sikerrel, hanem a városból kicsapva, a lengyelek utánpótlási szállítmányait kezdte pusztítani. Brieza felmentésére Mátyás kisebb lovashadsereget küldött, amely a várostól nem messze túlerejű lengyel lovasságba ütközött, és harcba bocsátkozott vele. A háború kialakuló egyetlen nagyobb nyílt csatájában a lengyelek győztek, a helyzetük mégsem javult: Briezával sem bírtak, így október 18-án onnan is elvonultak, s Ohlau felé vették útjukat. A briezaiak csatlakoztak az opoleiekhez, s közösen pusztították a lengyel élelem- és takarmányszállítmányokat. A lengyel vezetés nem kötötte le a maga mögött hagyott helyőrségeket. Így október 25-e táján az egyesült opolei és brieza katonaság rajtaüthetett, és megsemmisíthetett egy 600 szekérből álló oszlopot.

Október 21-én Mátyás újabb segítséget kapott. Az észak-sziléziai fejedelmek 2000 lovas-

sal erősítették meg a seregét. Hidegvérét mutatja, hogy nem az ostrom előtt álló boroszlói helyőrséget támogatta velük, hanem 1000 lovasval megerősítette, és Szapolyai István vezetésével Nagy-Lengyelországba küldte őket portyára. A Poznańig hatoló csapat nagy riadalmat keltett Lengyelországban. Ugyanezt a hatást érte el az opoleiek portyája is, amely Krakkó környékét pusztította.

A lengyel sereg október 24-én egyesült a 15 000 főnyi cseh haddal, s Ohlauhoz ért. Itt a lengyel elővéd 50 főnyi magyar gyalogoscsoportba ütközött, s egy malomba szorították őket. A magyarok szívósan védekeztek, majd kitörték és eljutottak övéikhez.

A lengyelek és csehek október 26-án már Boroszló alatt álltak, sőt 15 000 katonával másnap általános rohamot akartak indítani. Mátyás azonban a falak elé vonult kis seregével. A csatasorba állt katonáit sok ágyú védte. A lengyelek nem kockáztatták meg az erős állásban felsorakozott magyar sereg megtámadását, ezért a döntő roham elmaradt.

November első napjaiban az egyesült ostromló sereg Boroszló délnyugati oldalára települt át, abban a reményben, hogy arra több élelmet talál. Élelemszerző portyáikat a magyar könnyűlovasság itt is rendre elfogta. Például Hag megsemmisített egy 200 szekérből álló szállítmányt, és szétszórta a kísérő 2000 lengyel lovas. A veszteségek, az élelmezési nehézségek és a nyomukban fellépő járvány aláásták a hatalmas sereg erejét.

A csehek hazafelé készülődtek, s november 19-én felgyújtották táborukat, a szél azonban a tüzet átvitte a lengyel táborra, ami ugyancsak porig égett. Ez teljessé tette a szövetséges sereg bomlását. Megindultak a fegyverszüneti tárgyalások. Az a hadtörténelemben páratlanul álló eset következett be, hogy a többszörös túlerőben levő támadó kért fegyvernagyvást a védőtől: a helyzet ekkorra már teljesen Mátyás javára alakult. A kortársak véleménye szerint, ha ekkor minden csapatát összevonja, könnyűszerrel megsemmisíthette volna az egyesült sereget.

Ez azonban nem állt szándékában. Nem akart akkor csatát, amikor célját – Szilézia és Morvaország megtartását – nagyobb veszteségek nélkül is elérte. Másfelől a magyarországi viszonyok is engedékenységre készítették. A status quo alapján kötött fegyverszünetet a két királlyal. Mind Mátyás, mind Ulászló megtartotta cseh királyi címét, és az addig birtokolt területeket. A fegyverszünetet 1478-ban békekötés követte, ettől kezdve Mátyás haláláig a három

MÁTYÁS ÉSZAKNYUGATI HADJÁRATAI

Legend:

- Országhatár
- Magyar hadsereg
- Lengyel hadsereg
- Magyar helyőrség
- Lengyel ostromzár

Sziléziában mégsem hallgattak el teljesen a fegyverek. A lengyel Piast-házból származó kis hercegségek urai gyakran háborúskodtak egymással, főleg János sagani herceg igyekezett az uralma alatt álló terület erőszakos növelésére. Egy ilyen helyi villongás 1488-ban háborúvá éleződött, amelybe a Sziléziában állomásozó magyar zsoldoscsapatok is bekapcsolódtak. Mátyás ugyanis Glogau (Głogów) városát fiának, Corvin Jánosnak szeretne volna megszerezni. E kis háborút János sagani, Podiebrad Henrik münsterbergi herceg és mások vívták Mátyás ellen. 1488. július 28-án a thomaswaldei ütközetben Haugwitz János, a magyar zsoldoscsapatok kapitánya 12 000 fős, tisztán lovasokból álló seregével utolérte a hercegek visszavonuló csapatait, s azonnal megrohamozta a szekervárukat. A magyar erők többségét sziléziai, kisebb részét zsoldoslovasság és huszárok alkották. Haugwitz öt oszlopba osztotta seregét, a tartalékba saját zsoldoscsapatait állította.

ban, s lehetővé tette, hogy a sziléziai lovasok áttörjenek a szekerek védelmén. A támadás sikerrel járt, a hercegek serege háromórás harc után megfutott a csatából. A huszárok üldözőbe vették őket, és sok száz foglyot ejtettek. A magyar szolgálatban álló csapatok minőségi fölényét mutatja, hogy Haugwitz nem is vetette harcba a királyi zsoldosokból álló ötödik oszlopot. A csata után Glogau egy darabig még tartotta magát, de november 14-én letette a fegyvert.

122

5. Korlátozott háború és fegyveres béke a déli határon (1466–1490)

Mátyásnak a század hatvanas éveitől a török probléma csupán a határvidék biztosítását, s nem utolsósorban diplomáciai fegyvert, nyugati támadó hadjáratainak igazolását jelentette. Lelkesen támogatta a pápák keresztes hadjáratra vonatkozó terveit, s maga is kidolgozott néhányat a „kereszténység ősi ellenségének” megsemmisítésére. II. Pál, IV. Sixtus és VIII. Ince pápa számos alkalommal sürgette: tegyen eleget kötelességének, s támadja meg az oszmánokat. Ilyen célokra összesen 7–800 000 aranyforint összegű segínyt kapott tőlük és a velencei signoriától. Kényszerítő ok nélkül azonban nem támadott, nem küldte seregét felesleges véráldozatokhoz harcközpontokba. Felismerte: amíg a déli végvárrendszer áll, s állandóan készenlétben levő, jól felszerelt mozgó sereg biztosítja a várakat, nem kell tartania az oszmánok támadásától.

Mátyás uralkodása alatt szilárdult meg a *déli végvárrendszer*, amely 1521-ig, sőt 1527-ig fel tudta fogni a török rohamokat. A végvárrendszer két vonalból állt: Az erősebb első vonal fő pillérei: Vrana, Bihać, Jajca, Nándorfehérvár és Szörény. A második, gyengébb vonal Péterváradra és Temesvárra támaszkodott. A várak fenntartását, az őrség felfogadását és fizetését a határvédelemmel megbízott bánok (horvát-szlavón, macsói, nándorfehérvári, szörényi) és a temesi ispán, aki ugyancsak bán, valamint a bosnyák „király” kapták feladatuk, de esetenként az állandó zsoldosereg részei is a végeken állomásoztak. A jól karbantartott határvárak 8–10 000 katonája ebben az időszakban nagyobb nehézségek nélkül meg tudta védeni az ország területét a török portyázók ellen.

A cseh háború elvonta az ország erejét a déli végekről, s ennek hátrányos következményei azonnal érződtek. A török portyázók betörései egyre gyakoribbá váltak. 1474 januárjában egy akindzsikból álló török sereg egészen Nagyváradig nyomult, s felégette az ősi várost.

Mátyás a sikeres sziléziai hadjárat után néhány évre ismét a török frontra fordította figyelmét. Még 1474 végén mintegy 15 000 fős, nagyrészt székelyekből álló segélyhadat küldött Báthori István és Magyar Balázs vezetésével a török által szorongatott Nagy István moldvai fejedelem megsegítésére. A magyarokkal és lengyelekkel megerősített, mintegy 40 000 fős

moldvai sereg a Vaslui erdőkben csapdába csalta, és hosszú harc után, 1475. január 17-én teljesen szétverte Szulejmán ruméliai pasa hatalmas seregét. A győzelem hatására Moldva függetlenségét évtizedekig nem fenyegette török támadás.

Az év végén Mátyás személyesen vezetett hadat az oszmánok ellen. Jelentékeny, mintegy 15–20 000 főnyi, zsoldosokból, nemesi hadakból álló, ágyúkkal és hajóhaddal megerősített sereget vont össze. December végén fogta ostrom alá az 1471-ben emelt török erősséget, Szabácsot. Az új hadjárat okát nemcsak a katonai körülmények – Szabács felépítése és a török portyázások – magyarázzák. Mátyás bizonyítani akarta Európa előtt, hogy fő céljának továbbra is az oszmánok elleni harcot tartja.

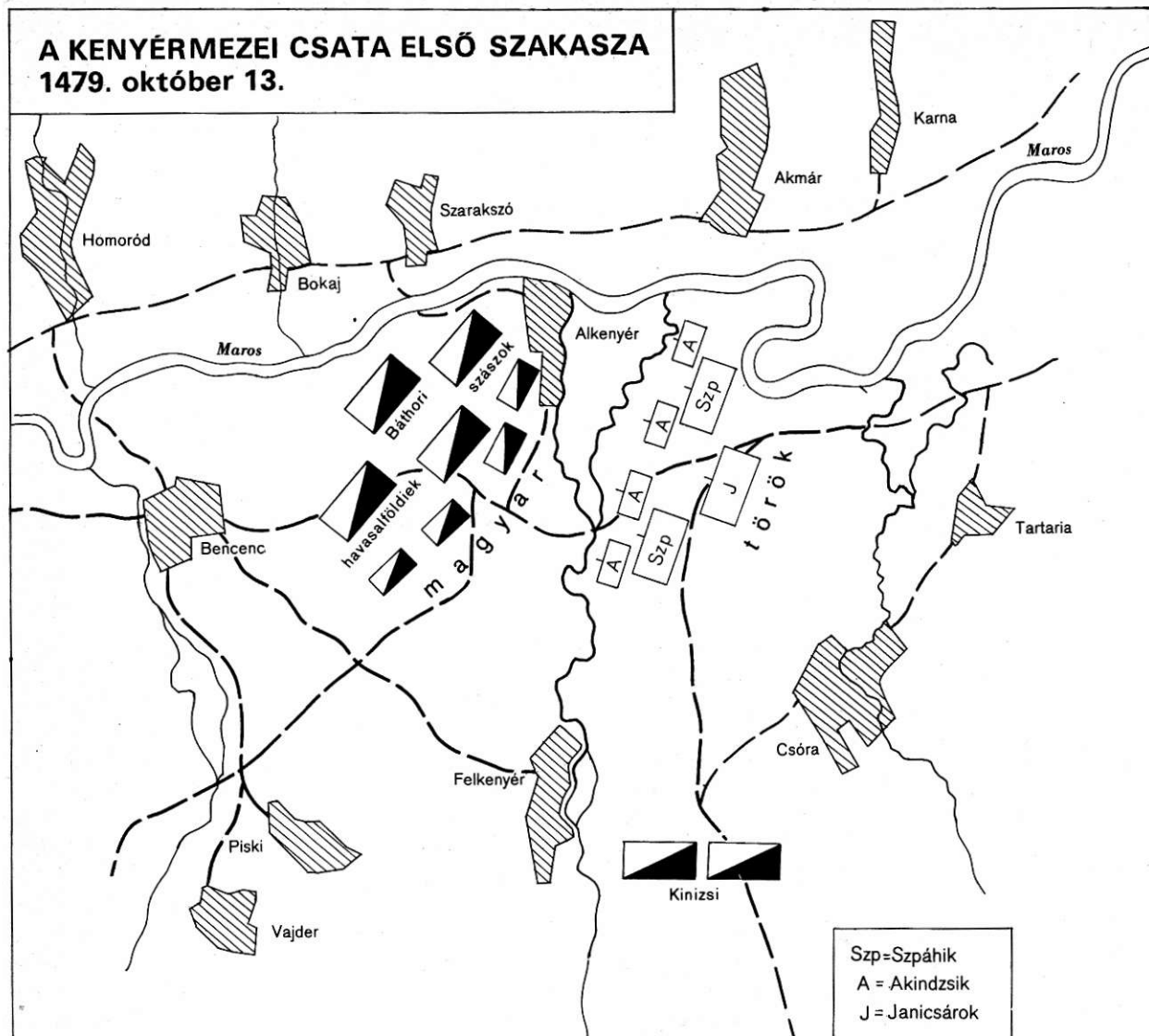
A csupán 1200 válogatott török harcos által védett Szabács ostroma mégis nehezen haladt, mert a várat minden oldalról terjedelmes vízes-árkok és mocsaras terület övezte, amely akadályozta, hogy az ágyúkkal megközelítsék. A szilárdan álló falak ellen indított, előkészítetlen rohamok összeomlottak, az egyiknél František Hag, a cseh zsoldosok kapitánya is elesett.

1476. február 10. táján a király csónakban ülve közelítette meg a várat, hogy felderítse a gyenge pontjait. A védők erősen lőtték, de Mátyás elérte a célját. Néhány nap múlva serege egy részét titokban a vár keleti oldalára küldte, a többiekkel pedig azt szinlelte, hogy abbahagyják az ostromot, és elvonulnak. A törökök ébersége ellankadt, a magyar sereg kikülönített része rajtaütéssel behatolt a várba. Ekkor az egész sereg visszafordult, s általános rohamot indított. A több mint harmincnapos harcot végre siker koronázta: február 13-án vagy 14-én a vár magyar kézre került.

A következő néhány év nem hozott jelentősebb harcokat. A török beütések folytatódtak, de inkább Ausztria, mint Magyarország ellen irányultak. Mátyás osztrák háborúra készült, ezért békét akart Mohameddel. Egyik, 1480-ban készült levelében így ír: „Egyfelől méltatlannak tartottuk – miután egy vér folyik ereinkben – felségeddel viszálykodnunk . . . másfelől miután egyikünknek szabadsága sem sok hasznát látja a másik uralma alatt élésnek, kölcsönös viszálykodások helyett könnyebb lenne más fejedelmek rovására bővíteni a hatalmunk alatt

A KENYÉRMEZEI CSATA ELSŐ SZAKASZA 1479. október 13.

álló területet.” 1478-ban tárgyalások is kezdődtek, amelyek azonban hamarosan megszakadtak. Ennek ellenére bizonyos katonai együttműködést felfedezhetünk. Mátyás utasította boszniai helyőrségeit, hogy harc nélkül engedjék át a török portyázókat, ha azok osztrák területre törnek. Az is előfordult, hogy az akindzsik horvát területen fosztogatni kezdtek: ekkor a zsákmányukkal vagy sikerült elmenekülniük, vagy a magyar csapatok szétverték őket.

Ebben a viszonylag békés légkörben, 1479 őszén meglepte az országot az oszmánok nagy erdélyi betörése. Ali ruméliai beglerbég a kortársak szerint 40 000 török és 15 000 havasalföldi harcossal Erdélybe nyomult, és pusztítani kezdte a Mezőséget. A törökök a vállalkozást pusztán rablókalandnak tekintették: a gazdag erdélyi arany-, ezüst- és sóbányák kifosztására törekedtek. A betörés hírére Báthori István er-

délyi vajda a saját csapatainak megerősítésére fegyverbe szólította a székelyeket, moldvaiakat és a szászokat. A török támadás váratlansága miatt viszonylag kevés embert tudott összegyűjteni, mégis a törökök ellen indult. Ugyanekkor Kinizsi Pál temesi ispán a királyi zsoldoscsapatokkal szintén megindult Ali ellen.

Amikor a törökök értesültek a magyar hadak közeledéséről, a fosztogatást befejezve, zsákmányukkal és foglyaikkal el akarták hagyni Erdélyt. Október 13-án azonban Báthori serege a Maros partján fekvő Alvinc közelében levő *Kenyermezőn* utolérte a törököket. A jelentős túlerőben levő oszmánok ellen a magyar sereg csatarendbe sorakozott. Báthori a Marosra támaszkodó jobb szárnyra a szászokat és moldvaiakat állította. A centrumot nehézfegyverzetű lovasságból, a bal szárnyat a székelyekből és a magyar nemesi csapatok könnyűlovasságából

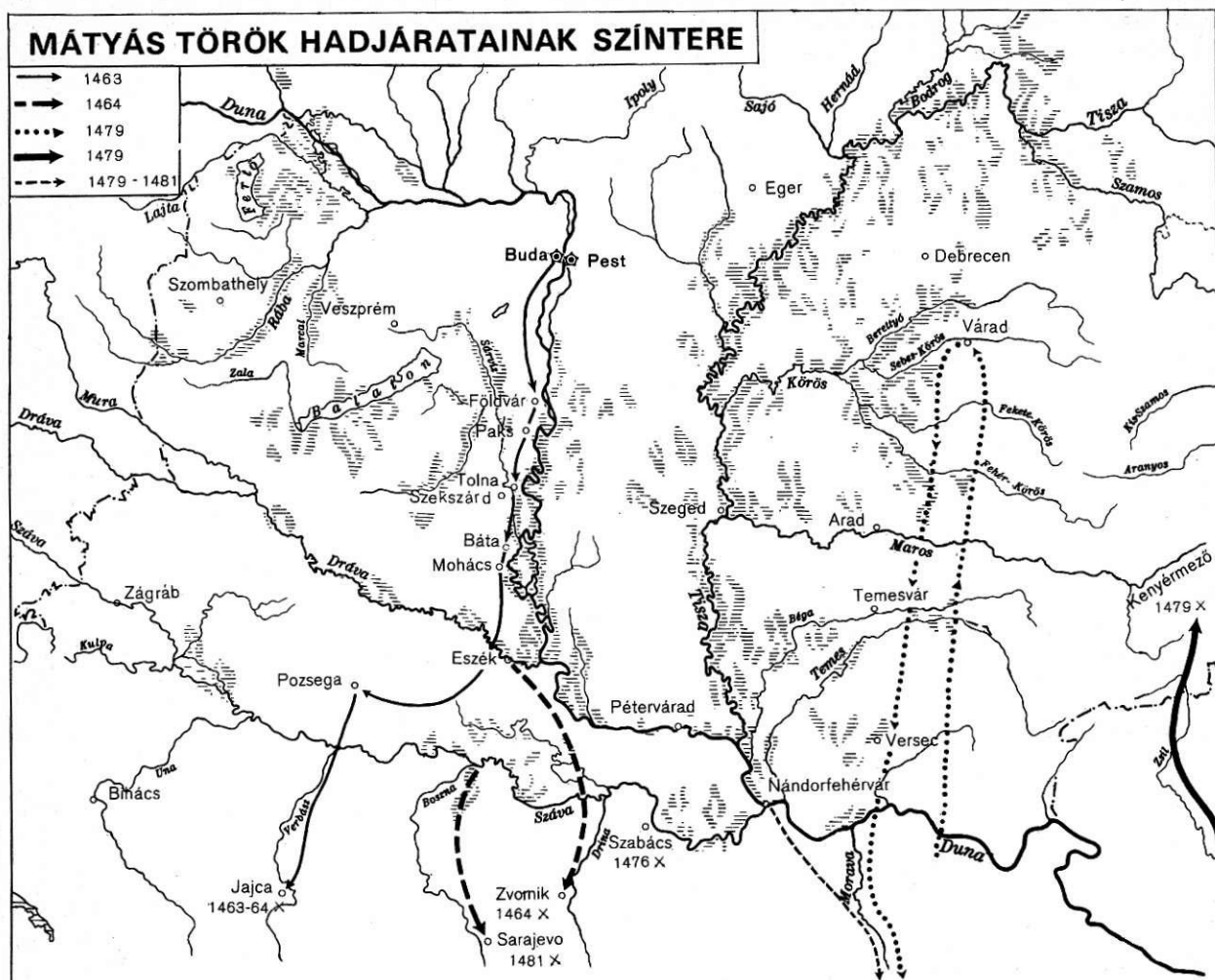
alakította ki. A török sereg a szárnyait erősítette, hogy bekerítse a magyar nehézlovasságot. A csata több mint háromórás várakozás után indult: a törökök el akarták kerülni a csatát, a magyarok pedig még vártak a segélyhadra. Báthori végül Kinizsi beérkezése előtt támadást parancsolt. Az ütközet a jobb szárny rohamával és vereségével kezdődött: a szászokat és moldvaiakat a Marosig szorították vissza a szpáhik és akindzsik. A kibontakozó harcban nemsokára a bal szárny is szorult helyzetbe került, ezért a még sikeresen harcoló nehézlovassághoz húzódott. A csata eldöntésére a tartalékait is bevetette Ali. A hőiesen harcoló Báthori hatszor is megsebesült, de hatórás küzdelem után lassan a törökök kerekedtek felül. A válságos percekben azonban a közeli dombokon megjelent Ki-

nizsi zárt rendben közeledő nehézlovassága. Azonnal rohamra indultak. A megzavarodó török sereg sorai rövidesen felbomlottak, a katonák már csak a menekülésre gondoltak, de erre sem nyílt lehetőségük. A források túlzó adatai szerint 30 000 oszmán harcos maradt a csatamezőn, a számuk valóban elérhette a tízezret, és igen sokan kerültek fogságba. Báthori hős serege is drágán fizetett a győzelméért, sok katonája esett el vagy sebesült meg a nehéz harcban.

A kenyérmezei csata Mátyás uralkodásának legnagyobb harcászati sikere. Hadművészetileg azért tanulságos, mert bebizonyította: a török hadsereg még túlerőben sem képes arra, hogy megállja a helyét a nehézlovassággal szemben, Báthori és Kinizsi – igaz nem tudatosan – bekerítették az oszmán sereget, mely szorult helyzete-

A KENYÉRMEZEI CSATA MÁSODIK SZAKASZA 1479. október 13.

tében nem tudta erényeit: mozgékonyágát és manőverezőkészségét kamatoztatni.

A következő évek Mátyás uralkodásának utolsó török háborúit hozták. A harcokat Daud boszniai pasa nagy stájerországi portyája előzte meg. A pasát a horvátországi helyőrségek harc nélkül engedték át, ám visszatérőben a csapatai rabolni kezdtek. Az ellene induló magyar erők csak az utóvédjét tudták megtépnéni.

Válaszul Mátyás – felhasználva a török fősegreg rodoszi és otrantói távollétét – 1480-ban nagyszabású hadivállalkozásba kezdett. Célja messze túlment a megtorláson. El akarta venni a kedvüket a további portyáktól, hogy a közelgő osztrák háború előtt legalább egy időre lecsendesítse a déli határt. A források szerint nagy, 70 000 fős seregét három részre osztva, három irányból támadott az oszmánokra. Márciusban István moldvai vajda erdélyi csapatokkal megerősítve Havasalföld, Mátyás a főerőkkel Bosznia, novemberben Kinizsi Szerbia ellen indult. A hadjárat két nagyobb ütközetét Szarajevó

mellett és Szendrőnél vívták, mindkettő a magyar fegyverek győzelmével végződött.

Mátyás az ország határait szegélyező török hódoltsági területeket módszeresen elpusztította, a szerb és bosnyák lakosság jelentős részét Magyarországra telepítette. A források túlozva, úgy számolnak be erről, hogy valamennyi boszniai várost, köztük a vilajet székhelyét, Vrbosznát (Szarajevó) felégette, s a lakosok tízezreit Magyarországra telepítette.

Ugyanekkor Itáliában is harcoltak magyar katonák oszmánok ellen. II. Mohamed szultán csapatai 1480-ban partra szálltak a dél-itáliai Otranto városánál, és veszélyes hídfőállást létesítettek. Mátyás 800 magyar zsoldos gyalogost küldött apósa, Ferdinánd nápolyi király segítségére. Katonái részt vettek a török hídfőállás 1481-es ostromában is.

Ugyanebben az évben Mohamed szultán halálával új fordulat következett be a török politikában: II. Bajazid szultán beszüntette vagy legalábbis erősen korlátozta a Magyarország elleni

oszmán hadi vállalkozásokat, majd 1483-ban tíz esztendőre fegyverszünetet kötött Mátyással.

Az osztrák hadjáratok a magyar erőket is lekötötték, így Mátyás sem törekedett aktív törökellenes politikára. Azt sem használta ki, hogy trónviszály támadt az Oszmán Birodalomban, Bajazid és Dzsem, Mohamed két fia harcolt a hataloméért. Igaz, hogy amikor Dzsem Rodoszba menekült, megkísérelte, hogy Magyarországra hozassa a bukott szultánfit. Ezzel fontos ütköztető nyerhetett volna a törökkel szemben, de tervét Velence, és a politikájával ekkor már élesen szemben álló VIII. Ince pápa megakadályozta. 1483-ban a status quo alapján tíz évre békét kötött II. Bajaziddal (1481–1512), s ettől kezdve – kisebb portyáktól eltekintve – viszonylagos béke honolt a déli határokon.

A török háborúk első évszázadának mérlegét megvonva, megállapíthatjuk: Magyarország eredményesen verte vissza az Oszmán Birodalom megújuló támadásait. A határon szilárd végvárrendszer épült ki, amely ha megfelelő

mozgó sereg biztosította, meg tudta védeni az országot. A sorozatos háborúk tapasztalatai Mátyás uralkodása alatt érték be. A magyar vezetőknek rá kellett döbenniük arra, hogy szinte teljesen magukra utalva kell felvenniük a harcot a török ellen. Ekkor alakult ki az oszmánokkal szemben a siker reményét ígérő hadászati is: az aktív, helyi jellegű ellenakciókkal vegyített védelem, melynek segítségével időleges erőegyensúly jött létre hazánk déli határain.

Ezek az eredmények nem csekély mértékben a két Hunyadinak, Jánosnak és Mátyásnak tulajdoníthatók. Károly ausztriai főherceg, korának egyik legkiválóbb katonai teoretikusa és hadvezére az 1807 májusában kelt jelentésében így írt erről: „A Magyar Királyság, a kereszténység védőbástyája talán elbukott volna, ha Hunyadi és Corvin Mátyás nem állja útját az oszmán túlerőnek. Kevés nemzet tud olyan férfiakat felmutatni, akik ennyire hősök lettek volna, s egy nemzet sincs, amely a Hunyadiakat felülmúló férfiakat nevelt volna.”

6. Osztrák háborúk. Alsó-Ausztria meghódítása (1477–1487)

A magyar koronára változatlanul igényt tartó III. Frigyes császár 1469-ben, a cseh háborúk idején nyíltan szembefordult Mátyással, s szövetségre lépett Jagelló Ulászló királlyal. Ettől kezdve kisebb-nagyobb határvillongások és fokozatosan elmérgesedő diplomáciai csatározások jellemezték a két uralkodó viszonyát.

Az osztrák tartományok helyzetét belső bajok nehezítették. A társadalmi ellentmondások főleg Ausztria délkeleti tartományaiban, Belső-Ausztriában éleződtek ki. 1476-ban és 1477-ben több alkalommal 10 000 fős oszmán portyázó hadak pusztították a falvakat. A krónikások szerint 25–30 000 embert hurcoltak magukkal. Az osztrák seregek tehetetlennek bizonyultak a támadásokkal szemben.

A jobbágyság elkeseredése 1478-ban felkelésben robbant ki. A tartományurak több hetes harcban, Hans Wulfersdorfer vezetésével törtek meg az ellenállásukat.

A két ország közötti feszültség 1477. június 12-én háborúvá éleződött. *Mátyás hadat üzent a császárnak*, és portyázói a cseh Jan Zeleni vezetésével hamarosan osztrák területre nyomultak, s a Bécs környéki helységeket sarcolták, pusztították. A hadjáratra Mátyás csupán 17 000 katonát – 10 000 gyalogost, 5000 könny-

nyű- és 2000 nehézlovast – vont össze, a császár még ennél is kevesebbet. Néhány kisebb város – Bruck an der Leitha, Trautmannsdorf, augusztus 21-én a Bécs melletti Klosterneuburg – és számos falu így azonnal magyar kézre került. Nagyobb összecsapás nem jött létre, mert a magyar portyázók váraikba szorították az osztrák helyőrségeket, és megakadályozták az osztrákok csapatösszevonását. A harcok augusztusban fegyverszünettel értek véget, melynek értelmében Mátyás 100 000 arany ellenében – amelyet egyébként sohasem kapott meg – kiűrti az elfoglalt osztrák helységeket.

A rövid, inkább felderítésjellegű hadjárat mégis eredményesnek nevezhető, mert bebizonyosodott, hogy Ausztria nem képes jelentős erejű hadat kiállítani, s míg korábban Frigyes fenyegette Mátyás trónját, a kezdeményezés most a magyar király kezébe került.

A következő néhány évre a magyar főerőket a törökök elleni harc kötötte le, de Mohamed halála után világossá vált, hogy pillanatnyilag nem fenyegethetik Magyarország határait. Mátyás a kedvező helyzetben befejezte az újabb osztrák háború diplomáciai előkészítését.

Frigyes elszigetelése lényegében sikerrel járt: Lengyelország és Csehország, Ausztria korábbi

szövetségei, akárcsak az itáliai államok, semlegességet vállaltak. Először Burgundiát, majd annak 1477-es összeomlása után Franciaországot is sikerült szövetségesként megnyerni. A Német-Római Birodalomban már nem ért el ilyen eredményt Mátyás. Noha követői állandóan csatlakozásra, vagy legalábbis semlegességre akarták bírni a birodalmi gyűléseket, a választófejedelmek, ha óvatosan is, inkább Frigyeset támogatták. Az 1486-i nürnbergi birodalmi gyűlés pedig Mátyással szemben Miksa főherceget, Frigyes fiát választotta római királlyá.

Ausztria is készülődött az újabb háborúra. Frigyes elsősorban a Német-Római Birodalom fejedelmeit igyekezett megnyerni Mátyás ellen. Azt is megkísérelte, hogy korábbi szövetségeit, Ulászló cseh és Kázmér lengyel királyt Magyarország elleni aktív fellépésre bírja. Fáradozásai azonban nem jártak sikerrel. Ausztriának önmagára utalva kellett szembenéznie a várható magyar támadással.

A két nagyobb háború között az osztrákok, kihasználva a magyar hadak törökellenes harcait, többször is beütöttek Magyarországra. Egy alkalommal Johannes Beckensloer – az Ausztriába menekült esztergomi érsek – Sopron környékéről 300 magyar zsoldost csábított át osztrák szolgálatba. Katonai erőik lassan gyülekeztek ugyan, de a határ menti városok, Hainburg, Bécsújhely, Graz és mindenekelőtt Bécs megerősítették a falaikat. A krónikus pénzhány miatt a császár 1482-ben csak 10–12 000 katonával rendelkezett, ezek nagy részét is szétszórta különféle helyőrségekbe. Tartaléka szinte egyáltalán nem maradt.

Mátyás sem állt sokkal jobban. 1481 első hónapjaiban a zsoldhátralék miatt Zeleni 1000 katonája kivételével valamennyi zsoldosa megtagadta az engedelmességet, így elsősorban ezeket kellett lecsendesítenie. Ehhez viszont pénz kellett. Az országgyűlés ezért több alkalommal is évi fél, illetve egy aranyforint rendkívüli adót szavazott meg a háborúra.

A határvillongások 1481-ben tovább folytak, s bár a két uralkodó többször is tárgyalt a béke érdekében, tartós megegyezés nem jött létre. Időnyerés céljából azonban 1481 májusában egy évre fegyverszünetet kötöttek.

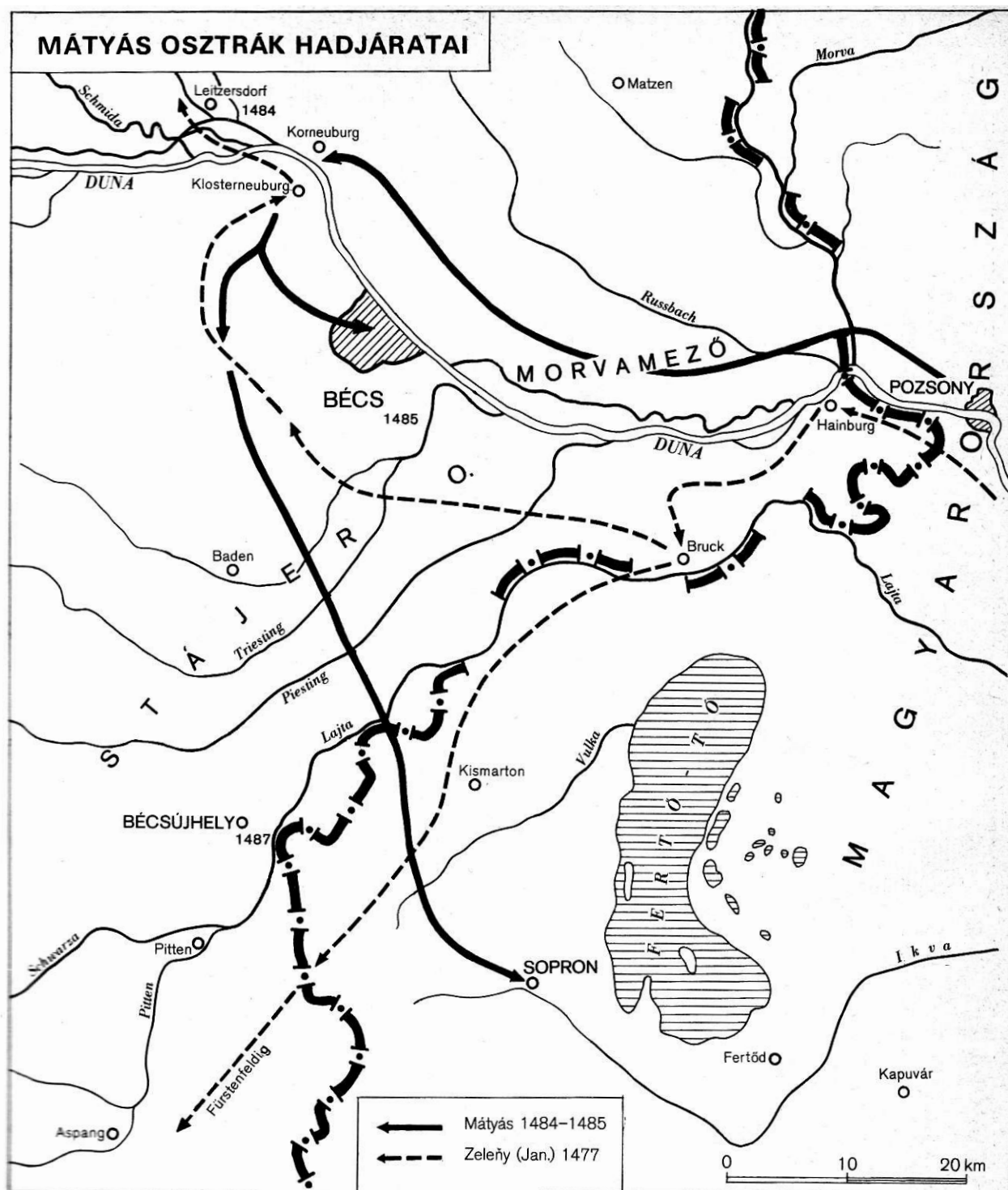
A háború még a fegyverszünet lejárta előtt kirobbant. A hadüzenetben csak annyit írt a magyar király, hogy a császári csapatok többször megszegték a fegyverszüneti feltételeket (a levél megírásakor éppen a magyarok birtokában levő stájerországi Markenstein várát ostromolták).

Mátyás 8–10 000 főnyi serege – Tettauer,

Zeleni, Černahora, Szapolyai István és Dávidházi István vezetésével Győrben gyülekezett. 1482 májusának első napjaiban hatoltak be az elővéd csapatai Alsó-Ausztriába. Ugyanekkor egy másik sereg az ostromlott Markenstein felmentésére sietett. A király most Ausztria vagy legalább nagy részének a meghódítására törekedett. Tervét az ellenséget lekötő portyázások és várostromok kombinációjával akarta megvalósítani. Arra törekedett, hogy megakadályozza az osztrákok összpontosítási kísérleteit, és elkerülje a veszteséges nagy, nyílt összecsapásokat.

Az elővédet alkotó Zeleni portyázói, akárcsak 1477-ben, most is teljesítették feladatukat: Bécs körül felgyújtották a falvakat, s lekötötték az osztrák hadsereg egy részét. Egy másik hadoszlop Szapolyai és Tettauer vezetésével a fontos határvár, Hainburg ostromába kezdett. A vár felmentésére Sittich von Zedtwitz vezetésével 1000 osztrák lovas és 3000 gyalogos érkezett. A magyar sereg lovassága Bruck an der Leitha közelében megrohamozta az erős osztrák gyalogságot, de vereséget szenvedett. A vezérek is fogságba estek; Szapolyainak azonban hamarosan sikerült megszöknie. Mátyás június 28-án érkezett Hainburg alá, és személyesen vette át az ostromműveletek irányítását. Sok ágyút hozott ugyan magával, a vár mégis kitartott. Szeptemberben mindkét fél erősítéseket kapott, 10-én egy 10 000 fős császári hadsereg újból megkísérelte a vár felmentését, de nem mert megütközni Mátyás erős állásban felsorakozott, kisebb létszámú hadával, hanem visszavonult. A hainburgi helyőrség erre letette a fegyvert. A várkapitány ezért 3000 aranyat kapott Mátyástól. A vár eleste megnyitotta az utat Alsó-Ausztriába. Noha az idő már erősen ősziessé fordult, s a hadikincstár kimerült, a magyar csapatok folytatták az előnyomulást. Elfoglalták St. Veithet és Enzersdorfot, majd dél felé fordulva a még mindig osztrák kézben levő Kőszeget.

1482–1483 telén folytak ugyan béketárgyalások, de megegyezés nem született, így a háború 1483-ban folytatódott. Mindkét országnak sikerült a korábbinál nagyobb sereget kiállítani. A magyarok most Bécs elszigetelésére törekedtek. Sorra foglalták el a főváros körül fekvő falvakat. A legjelentősebb sikernek a Béctől északra fekvő fontos kolostorerőd, Klosterneuburg elfoglalása bizonyult. Ez arra kényszerítette a császárt, hogy fővárosát elhagyva először Bécsújhelyre, majd a következő évben a még biztonságosabb felső-ausztriai Linzbe helyezze át székhelyét. Nagyobb harcok ebben az évben sem alakultak ki, a magyarok kisebb portyákkal,

rajtaütésekkel igyekeztek felmorzsolni az osztrákok erejét.

1484 márciusában a magyarok 20-25 000 lovassal és gyalogossal, három oszlopban törtek Ausztriába: Dávidházy zsoldosokkal és válogatott lovassággal az erős Bruck an der Leitha ostromába kezdett, Černahora a többi zsoldossal Alsó-Ausztria meghódítására indult, Geréb

Péter könnyűlovassága pedig Stájerországba és Karintiába, hogy lekösse az ottani erőket. Az osztrák hadak nem tudtak ellenállni a háromirányú támadásnak.

Az első sikert április 11-én, több mint hathetes ostrom után a brucki vár elfoglalása jelentette, a másodikat a Bécstől 25 kilométerre északra, a Duna bal partján levő erőd, Korneuburg

elfoglalása. Ez az erősség védte Bécs előtt a Duna szállítási lehetőséget biztosító fontos vízi útját. Az ostrom április 19-én kezdődött. A magyar csapatok minden oldalról körülférték a várat. A Duna két szigetét őrző 300 cseh zsoldosnak sikerült visszavernie a kremsi zsoldosok próbálkozását, akik a folyón erősítéseket akartak bejuttatni Korneuburgba.

Március 11-én a császár legjobb hadvezére, Hans von Wulfersdorfer 8-10 000 fős haddal – Ausztria egyetlen mozgó hadseregével – próbálta megsemmisíteni Černahora és Dávidházy egyesült, az övénel valamivel nagyobb létszámú, Korneuburgot ostromló hadát. A város közelében, *Leitzersdorfnál* zajlott le az osztrák háború legnagyobb nyílt összecsapása. Kezdetben a császáriak kerekedtek felül. Gyalogsaikkal lendületes támadással visszaszorították a négy oszlopban felvonult magyar sereg egy részét, s kibontakozott az osztrák lovasság támadása is. Dávidházy csapatai a magyar táborig szorultak vissza. Itt a császáriak azonnal zsákmányolni kezdtek. A tapasztalt Černahora felismerte a kínáló lehetőséget, és ellentámadást indított. A hadiszerecse megfordult. Wulfersdorfer nem tudta összeszedni szétszéledt csapatait, a magyar roham elsöpörte a zsákmányolókat. A császári csapatok maradványai a súlyos vereség után fejvesztve menekültek. A csata nemcsak Korneuburg sorsát, hanem az egész háború sorsát eldöntötte. Frigyes ezután meg sem kísérelhette az ostromlott várak és városok felmentését. Tehetetlenül kellett szemlélnie, hogyan jutnak a fontos várak magyar kézre.

Mátyás most sem erőltette az ostromokat. A magukra maradt osztrák helyőrségek azonban bátran harcoltak. Egy-egy vár vagy város ostroma hónapokig eltartott: például Korneuburg védői, bár sorsukat a felmentő sereg veresége megpecsételte, még több mint fél évig ellenálltak, csak december 3-án tették le a fegyvert. Az ostrom alatt egy ágyúgolyótól találva esett el Dávidházy István, a leitzersdorfi győztes csata egyik magyar hadvezére. A helyőrségek kitartása ellenére a háború további magyar sikereket hozott. Az év végére már csak Bécs és Bécsújhely tartotta magát, Alsó-Ausztria keleti fele, Stájerország, valamint Karintia egy része meghódolt Mátyás előtt.

Bécsét már 1484 végén körülférték a magyar csapatok. A több mint 50 000 lakosú, jól megerősített, erős helyőrséggel bíró város bevételére jól felkészültek. Mátyás az erőket három részre osztva fogott a város módszeres ostromához. Ágyúival és ostromgépeivel töretlenül kezdte a falakat, a város keleti részén, a Rothenturm-

mal szemben pedig két nagy ostromtornyot emeltetett. Leghatásosabb fegyverének azonban a város kiéheztetését tekintette.

Az elgondolása bevált: az utánpótlás biztosítása jelentette a legnagyobb gondot a Wulfersdorfer vezette védőrségnek. A környező várak helyőrsége többször áttörte a magyar ostromgyűrűt – utoljára 1485. április 19-én –, de az így bejuttatott szállítmányok nem fedezték a szükségleteket. Hamarosan éhínség tört ki, a polgárok fellázadtak a fővárost felmenteni nem tudó császár ellen, és követelték a város feladását. Áprilisban összeesküvést lepleztek le: a polgárok meg akarták nyitni a kapukat a magyar király előtt. Márciusban az egyik nagy ostromtornyot sikerült ugyan a védőknek felgyújtaniuk, a város helyzete mégis reménytelenné vált. Az élelmiszerek teljesen elfogytak, így Bécs védői június 1-én letették a fegyvert a magyar csapatok előtt.

A főváros elfoglalása nagy politikai és katonai sikert jelentett, de nem vetett véget a háborúnak. A császár nem mondott le jogairól, és meg egyezni sem akart. Mátyás azonban Bécsben rendezte be udvarát. Alsó-Ausztriában katonai kormányzattal biztosította a közrendet és az adók behajtását. Az osztrák polgárok, akik megszokták, hogy a császár nem képes követeléseinek érvényt szerezni, ezt aligha fogadhatták örömmel. A bécsiek kivételes helyet foglaltak el: Mátyás megtartotta, sőt növelte a polgárok kiváltságait, gondoskodott a lakosság ellátásáról, támogatta a tudományt és a művészetet, uralmát ezért Bécs lázongás nélkül fogadta.

A háború lanyhuló intenzitással folytatódott. 1485-ben és 1486-ban a magyar hadak újabb alsó-ausztriai városokat – Laa, Steint, Retzet, Feldsberget – foglaltak el. Tettauer csapatai 1485-ben pedig egész az Enns folyóig, Alsó-Ausztria határáig nyomultak, és itt sáncokat emeltek, amelyeket a nép sokáig „Tettauer-sáncok” néven emlegetett. 1486-ban birodalmi had jelent meg Ausztriában, de a 3000 főnyi sereg nem avatkozott be a harcokba, Mátyás ügyes diplomáciával lebeszélte a vezért, Albert Achilles brandenburgi örgróft, hogy Frigyes oldalán harcot kezdjen.

A következő évre, 1487-re maradt a háború utolsó nagyobb harccselekménye, Bécsújhely elfoglalása. Az ostrom már 1486-ban megindult, de nehezen haladt, sőt egyszer az osztrákok az ostromgyűrűt kívülről áttörve élelmiszert szállítottak a várba. Január közepén Mátyás vette át az ostrom vezetését. A magyar ágyúk ettől kezdve hatékonyabban lőtték a várat, s a gyalogság rohamai veszélyesebbé váltak.

Wulfersdorfer, a vár parancsnoka azonban így is kitartott, s csak augusztus 17-én kényszerült kapitulálni, mivel addigra a vár élelem- és lőporkészlete teljesen kimerült. Stájerországban a magyar csapatok még ebben az évben elfoglalták Mürzzuschlagot, és megközelítették Grazot. Ezzel a nagyobb hadi események lényegében véget értek.

Mátyás seregei megszállták Ausztria jelentős részét, de uralmuk csak a várakra és fontosabb városokra terjedt ki, a környező falvakban változatlanul Frigyes maradt az úr. Mátyás belátta, hogy Ausztria megtartása túl sok áldozatot igényel, ezért 1488-ban tárgyalásokat javasolt Miksa főhercegnek, III. Frigyes fiának. E tárgyalásoknak a magyar uralkodó 1490. április 6-án bekövetkezett halála vetett véget. Rövidesen az ausztriai hódítások is odavesztek, néhány hónap múlva egész Ausztriából kiszorultak a magyar csapatok.

Az osztrák háborúk rámutattak a magyar hadsereg erejére és gyengeségeire. A leghasznosabb fegyvernemnek az ellenséget megbénító könnyűlovasság bizonyult, a nehézlovasság alig lépett harcba, többnyire csak az ostromműveletet biztosította. A gyalogság és a tűzmesterek vezető szerepet vittek az ostromokban. Szerepük megítélése mégis nehéz, mert valamennyi

vár ostroma hosszú hónapokig elhúzódott, s legtöbbjüket nem az ágyúk vagy a gyalogság, hanem az éhség készítette megadásra. Tény azonban, hogy a hadszínteret uraló Mátyás nem siettetett az ostromokat, nem kockáztatott előkészítetlen, veszteséges rohamokat, egyes ostromok – Bruck, Korneuburg, Bécsújhely – mégis túl hosszú ideig elhúzódtak, s ebben a magyar tűzerek gyenge teljesítményének is szerepe lehetett.

A XIV–XV. század háborúi többnyire a magyar hadsereg sikereivel végződtek. Olyan ellenfelekkel szemben, mint Ausztria, Csehország, Velence, s mindenekelőtt az Oszmán Birodalom, a hadsereg nemcsak az ország határait őrizte meg, hanem támadó hadjáratokra is vállalkozott. Ez azt bizonyítja, hogy ezekben a századokban jutott legközelebb az európai élvonalhoz, amelyet a korszak végén, Mátyás uralkodása alatt, csaknem el is ért.

A háborúk azonban a magyar állam és hadsereg gyengeségeit is felszínre hozták: a katonai sikereket túlságosan nagy áldozatok árán érték el, s ez kimerítette a magyar nép gazdasági erejét, a hódító kísérletek végső kudarca pedig új életre keltette a feudális anarchia Mátyás alatt elfelejtett erőit, s a győzelmeket véres vereségek sorozata váltotta fel.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

HARMADIK FEJEZET

HADÜGYI VÁLTOZÁSOK
A KÖZÉPKORI MAGYAR ÁLLAM
BUKÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN

I. MAGYAR–HORVÁT HATÁRVÉDELMI SZERVEZET

[1490–1512]

1. A zsoldoshadsereg felszámolása. *Újabb török támadások (1490–1494)*

Mátyás 1490. április 6-án váratlanul hunyt el Bécsben. Az ország déli végeit ekkor már jól szervezett végvárrendszer védelmezte a török támadásokkal szemben, 20 000 lovasból és 8000 gyalogosból álló idegen zsoldosserege pedig részben Ausztriában, részben Sziléziában tartózkodott. Mivel a megüresedett trón megszerzése jórészt a központi hatalom legfontosabb támaszának, a Mátyás teremtetette zsoldosseregnek állásfoglalásától függött, Corvin János, Habsburg Miksa római, Jagelló Ulászló cseh király egyaránt igyekezett a maga pártjára vonni. Bár kisebb egységek Miksa oldalára álltak, a zsoldoshadsereget végül Jagelló Ulászló nyerte meg, miután Filipec János váradi püspök közvetítésével 100 000 arany zsoldot ígért az uratlanul maradt „légiónak”.

Az 1490. július 15-én magyar királlyá választott Ulászló és a seregének kapcsolata kezdetben felettebb laza volt. Mátyás ausztriai hadainak fővezére, Szapolyai István augusztus derekán átengedte Miksának Bécsűjhelyt és Bécset, s erős hadait faképnél hagyva, sietve Kassa környéki birtokaira távozott, hogy azokat a negyedik trónkövetelő, János Albert támadásaival szemben megvédelmezze. A zsoldosok többsége azonban továbbra is Ausztria területén maradt, sáncaiba húzódva várta a fejleményeket, másutt pedig folytatta a még Mátyás halála előtt megkezdett ostromot. Csakhamar Alsó-Ausztriába érkezett Sziléziából a Haugwitz vezette 6–7000 főnyi, harci szekerekkel felszerelt zsoldos is, hogy társaihoz csatlakozzék.

Így történhetett, hogy miközben Ulászló elvben a térség legerősebb zsoldosseregével rendelkezett, valójában alig akadt katonája, s uralmát egyszerre három trónkövetelő is veszélyeztette. Corvin János dél felé tartó seregét június 4-én Kinizsi Pál és Báthori István végvidéki hadai Nagyszabatonnál (Tolna megye) szétzörták, mire Corvin szlavóniai birtokaira hú-

zódott, s végleg lemondott trónigényéről. Albert hadai viszont továbbra is Heves megyében tanyáztak, portyázói Budáig is eljutottak. A legnagyobb veszély nyugat felől fenyegetett: Miksa október 4-én lépte át a magyar határt, és a hozzá csatlakozott magyar urak (köztük Corvin hívei) bandériumaival együtt sorban foglalta el a gyengén védett Sopront, Köszeget, Szombathelyt, Veszprémet és Fehérvárt.

Miksa támadásának hírére Ulászló személyesen lépett érintkezésbe a Bécs körül táborozó zsoldosokkal, akiknek java részét sikerült is visszavezényelnie Magyarország területére. Mátyás seregének feltűnésével fordult a kocka. A zsoldosoktól való félelmében – meg a katonái között a fehérvári táborban kitört lázadás miatt – Miksa nem merte továbbvezetni a hadait Buda ellen: az elfoglalt várakban őrséget hagyott, maga pedig sietve visszavonult az osztrák tartományokba, amelyeket a zsoldossereg ott maradt egységei továbbra is fenyegettek.

A részletekben hazavezényelt zsoldosseregnek ettől kezdve döntő szerep jutott Ulászló uralmának megerősítésében és konszolidálásában. A zsoldosok ott voltak az ismét és ismét támadásba lendülő Albert kiszorítására vezetett 1490–1491-es hadjáratokban, jórészt nekik köszönhető 1491 nyarán és őszén Fehérvár, Szombathely és Veszprém visszafoglalása is. Sőt miközben Ulászló 1490 végén megalázó feltételekkel (elismerve a Habsburgok trónigényének jogosságát) Pozsonyban békét kötött Miksával, az Ausztriában maradt zsoldosok offenzívába kezdtek, s immár a maguk szakállára – mintegy zálogként – újabb várakat kerítettek hatalmukba, amelyeket aztán a békekötés után is csak vonakodva és részben adtak vissza Miksának.

A Magyarországon harcoló zsoldosokat Ulászló már az Albert és a Miksa ellen folytatott háború idején is csak akadozva tudta fizetni, ezért már ekkor nemegyszer megtagadták az engedelmisséget. Miután a közvetlen veszély elmúlt, rendszeres fizetésükre még kevesebb

pénz jutott. A nagyurak minél előbb és végleg szabadulni igyekeztek a központosítási törekvések e nélkülözhetetlen támaszától. Annál is inkább, mert a közismerten gyengekező Ulászlót pontosan azért választották királlyá, hogy – Szerémi György szavaival élve – ne legyen többé olyan uruk, „akitől mindig prűszköl és reszket a májuk”. A helyzetet még súlyosbította, hogy a zsoldossereget már Mátyás is csak az adóprés végletes megszorításával és a meghódolt tartományok erőforrásainak felhasználásával tudta fizetni, s ez utóbbiak elvesztésével elenyészett a zsoldosereg fegyverben tartásának lehetősége is.

A fizetetlen, feladat nélkül maradt zsoldosok előbb Eger környékét dúlták, majd amikor követeléseiket csak részlegesen elégítették ki, és a Száva mellé rendelték őket, a Dunántúlt is végigfosztogatták. A veszélyeztetett területek földesurai a jobbágyságot is fegyverbe szólították ellenük. A mintegy 8000 zsoldost a Száva menti táborban sem látták el rendszeresen, mire folytatták a fosztogatást. Egy, a seregben szolgált német katona írja visszaemlékezéseiben (1530), hogy „ott táboroztunk a Száva vize mellett és nagy károkat tettünk a magunk népének, mert nem volt semmi pénzünk, s nem ehettük meg a kezünket, lábunkat. A vízen sem akartunk átkelni, ekkor lett volna pénzünk, s elvettük azt baráttól, ellenségtől. A lakosság nem akarta tűrni, hogy tulajdon hadinépe rontsa meg. Uraikhoz fordultak, nagy sereget gyűjtöttek össze, s a kard hüvelyéből akartak bennünket kifizetni”.

Végül 1492 nyárutóján Kinizsi Pál délvidéki főkapitány hadat gyűjtött ellenük a környék nemességéből, jobbágyságából, s táborába rendelte az érintett főurak bandériumait is. Várad Páter kalocsai érsek így írt akkor a királynak: „Seregem egész nyáron felséged belső és külső ellenségei ellen hadakozott Kinizsi Pál . . . vezérlete alatt, az én igen súlyos megterhelésem árán, és . . . lóban, fegyverben, ráadásul még sebesültekben is nagy veszteséggel tért meg.” A végső leszámolásra a Száva menti Szeged (Szegednic) város és Halászfalva között került sor: „Megtámadtak, küzdöttek velünk két nap és két éjjel – emlékezik a névtelen zsoldos –, úgy, hogy csak kétezren maradtunk, legnagyobbbrészt sebesültek. Hogyan folyt le a csata, ki akarna erről sokat írni. Mindkét részen nem egy derék tett esett meg. Én a harmadik lóra

ültem, nagy éhséget szenvedtünk mi és lovaink, és sok lovunkat, emberünket megölték.” Az életben maradt 2000 zsoldost Budára vitték, s miután ott ígéretet vettek tőlük, hogy többé nem támadnak az országra, egyszerűen kilökték őket Ausztriába, ahol aztán szakadatlan dúlás-fosztogatás közepette lassan felmorzsolódtak.

E szomorú epilógussal zárult Mátyás egykor olyannyira rettegett zsoldoseregének kétesztendő kálváriája. Pedig Délvidéken ekkor nagyobb szükség lett volna e harcban edződött hadinépre, mint valaha. A belvillongások láttán ugyanis a törökök legott erőteljes, koncentrált támadásba kezdtek. Bár a szultáni hadsereg nem jelent meg a magyarországi hadszíntéren, a határ menti török parancsnokok nem kevesebbre törekedtek, mint a magyar végvárrendszer centrumának szétzúzására. 1492-ben szinte egyidejűleg vették ostrom alá Nándorfehérvárt, Szabácsot, Szörényt, illetve a bosnyák végeken Jajcát. Mind a négy helyen kudarcot vallottak, de Jakub boszniai basa 1493-ban ismét Jajca körülzárásával próbálkozott, majd továbbvonulva Karintiát dúlta. Visszatérőben Derencsényi Imre horvát bán seregei igyekeztek útját állni *Udbinánál*, de súlyos vereséget szenvedtek, amelyről Tomasics János azt írja krónikájában (1562), hogy ez a csata volt Horvátország teljes romlásának kezdete, mert „ott elpusztult Horvátország egész nemessége”. A törökök 1494-ben ismét Nándorfehérvárnál próbálkoztak, amelyet Kinizsinek az utolsó pillanatban – amikor a várfacon már török zászló lengett – sikerült felmentenie. Kinizsi, aki súlyos betegen is a védelem lelke volt, nem hagyta megtorlatlanul a török akciókat: 1493-ban Szendrő környékét, 1494 őszén pedig Szerbiát, sőt Bulgáriát dúlta csapataival. 1493-ban török támadás érte Erdélyt: Ali bég mintegy hat hétig pusztította az Olt völgyét, mígnem Telegdy István alvajda a Vöröstoronyi-szorosban megszorította és szétverte seregét.

A Zsigmond által megalapozott és Mátyás által továbbépített magyar-horvát határvédelmi rendszer egyelőre mozgó sereg támogatása nélkül is állta a megújult török rohamokat. Mivel a továbbiakban is – egészen az összeomlásig – e határvédelmi rendszeren alapult Magyarország, Horvátország, sőt az osztrák tartományok török elleni védelme, elsőnek ennek felépítését, tagolódását és működését kell szemügyre vennünk.

2. A magyar–horvát végvárrendszer szervezete és anyagi kihatásai

A végvárrendszer két végvárvonalra tagolódott. Az első közvetlenül az országhatáron, nagyobb részben a XV. században megszerzett szerb és bosnyák területeken állott. A török hűbéres Havasalföld határát őrző Szörénytől, Orsován keresztül az Al-Duna vonalát követte egészen Nándorfehérvárig. Onnan Szabácson és a szreberniki bánság várain (Szrebernik, Tesány, Szokol stb.) át a Száva mentén haladt nyugati irányban. Innen hatalmas ívben délnek kanyarodott, hogy Banjalukán, Jajcán és Kninen (a Vrbász völgyén) át Klisszánál, illetve Szkardonánál érje el a dalmát tengerpartot. A második végvárvonal ettől mintegy 100 kilométernyire, az előbbivel nagyjából párhuzamosan húzódott. Erdély határán Temesvár volt a fő erőssége, amelynek működését kisebb várak (Lugos, Karánsebes, Monostor, Csóka stb.) segítették a török portyázók elleni küzdelemben. Nándorfehérvár mögött a szerémségi várak – főként Pétervárad – szűrték meg a török támadásokat. Horvátországot a második végvárvonal nagyjában-egészében az Una folyása mentén szelte át: Dubicán, Krupán, Otosácon és Bihácson a dalmát partokig, Zenggig futott. (Zenggnél – akárcsak az első vonal Klisszánál és Szkardonánál – fogaskerékszerűen velencei erősségekkel érintkezett.) A végvárvonal legjelentősebb erősségeit a király birtokolta, a magánkézen levő fontosabb várak fenntartásához – ilyen vagy olyan módon – a kincstár szintén hozzájárult. Több földbirtokos éppen a török veszélyre való hivatkozással kapott engedélyt délvidéki várainak megerősítésére.

A magyar–horvát határvédelem szervezete nem korlátozódott a végvárakra. Mögöttük közöttük különböző eredetű és rendeltetésű, várakhoz közvetlenül nem kötött *határvédő erők* helyezkedtek el, amelyek segítették a török portyák elhárítását, a magyar vállalkozásokat, sőt alkalmanként a várak vitézeinek tevékenységét is támogatták. A törökök által elnéptelénített déli megyékbe már Mátyás uralkodása idején sok szerb telepedett be, menekülésük a hódoltsági területről, ha lassabban is, tovább tartott a következő évtizedekben. A szerb főembereket többnyire azzal a feltétellel fogadták be Magyarországra, hogy a velük érkezettek közül határvédő alakulatokat formálnak, és azokkal részt vesznek a törökellenes küzdelem-

ben. A Római Birodalom barbár „limitaneusainak” e kései utódait a magyar uralkodók részben birtokadományokkal, részben évi zsolddal jutalmazták. Az 1490-es években Brankovics Jován rác despota, a Jaksics testvérek és Belmoszevsz Milos összesen 2000 huszárt tartottak fegyverben Nándorfehérvár környékén. Az 1511-es kincstári költség-előirányzat szerint Borisló János rác despota, Jaksics István, Márk, Péter és Bradács István 1400 huszár után évi 12 900 forintot kapott a kincstártól. Zsoldot fizettek egyes horvát főuraknak is (pl. Korbáviai János, Frangepán Mihály, Anza és Bernát, Blagay Antal, Zrínyi Miklós stb.), hogy birtokaik, és ezáltal az ország védelmére nehézségeket tartsanak készenlétben. Az 1511-es előirányzat 682 lovasuk számára 75 200 forintot kért az országgyűléstől. Egyes horvát urak nemcsak a magyar királytól, hanem Velencétől is kaptak zsoldot, hiszen saját birtokaik védelmével a velencei területektől is távol tartották a törököket. Karlovics János korbáviai gróf 1516-ban 2500 aranyat vett fel a városköztársaságtól, amely 1517-ben Berisló Péter horvát bán harcait is 2000 arany értékű adománnyal támogatta. A határvédelem mozgó kontingensei közé számíthatók a végvidéki bánok, az erdélyi vajda és a temesi ispán – részben a tisztí birtokok jövedelméből, részben a fizetésükből fenntartott – csapatai is.

A végvárakból és a köztük elhelyezett mozgó kontingensekből álló magyar–horvát határvédelmi rendszer a legjobb pillanataiban sem volt elég erős ahhoz, hogy a végvárak vonalában parancsoljon megálljt a török portyáknak, amelyek az Alföldön némelykor egészen Nagyváradig (1474, 1490) jutottak, Erdélyt rendszeresen (pl. 1479, 1493) dúlták, Horvátországon gyakran átvágták magukat, s Krajnát, Karintiát, Stájerországot rabolták. Miután a magyar végvidékiek ezt megakadályozni még rövid időre sem tudták, magát a török módszert fordították a visszájára: betörést betöréssel, dúlást dúlással, rabságba hurcolást rabságba hurcolással igyekeztek viszonzni. Ezzel tudták leginkább elérni azt, hogy a török haderő saját területén maradjon, vagy a betörésekkel felhagyjon. A mindkét oldalon nagy véráldozatokkal és a termelőerők nagymérvű pusztulásával járó kölcsönös fosztogatás hovatovább a „békeévek-

ben” is szakadatlan határ menti háború fő formájává, lényegévé lett, s ilyenként élt tovább a XVI–XVII. században is, a Magyarország közepén folyó küzdelmekben. S hogy a magyar végvidéki portyázók ebben nem maradtak adóssai a töröknek, a Szerbiáról készített török összeírások adatai egyértelműen bizonyítják: az 1501-es magyar hadjárat során például 600 hódoltsági szerb helység pusztult el.

E sajátos, végvidéki harcmodor következtében jócskán megnövekedett a *könnyűlovasság* szerepe. A Magyarországra menekült szerb főemberek hadinépe kizárólag huszárokból állott, de megnövekedett a huszárok létszáma a végvidék őrségén belül általában is. Nándorfehérvárott 1511-ben 200 nehézlovas, 400 gyalogos mellett 300, Jajcán 200 nehézlovas, 450 gyalogos mellett 125 huszár szolgált. A horvát bán által készenlétben tartott zsoldosok közt meg egyenesen több volt a huszár, mint a nehézlovas és a gyalogos együttvéve (200, 200, illetve 447). Hogy a végvidéki harcokban a huszárnak lehet a legtöbb hasznát venni, nyíltan elismeri az egyik, 1498-as törvény, amely kategorikusan kimondja: az északibb megyék páncélosokat vagy huszárokat, a déli megyék azonban csak huszárokat küldjenek a királyi hadba. De a huszárság növekvő megbecsülését olvashatjuk ki abból is, hogy Beriszló Péter bán 1516-ban 800–1000 nehézlovast, ugyanannyi gyalogost és 2000 huszárt igényelt Jajca felmentéséhez.

A huszárság természetesen még a végvárakból sem szoríthatta ki teljesen a nehézlovassá-

got addig, amíg a végbeli bánok időről időre 8–10 000 fős haddal törtek be a török területre, illetve állták el a portyák útját. E seregek ugyanis időnként szabályos csatákat vívtak, s ebben nem nélkülözheték a csatadöntő fegyvernemnek számító nehézlovasságot. A századfordulón még nagy létszámú nehézlovasság csak akkor szorult ki végvidékről, amikor a szerbiai és boszniai hadműveletekre többé már nem futotta a határvédők erejéből.

Bár a források gyakorta kifejezetten puskás gyalogságról beszélnek, a várleltárakból (pl. Jajca, 1493; Bihács, 1520) arra következtethetünk, hogy a *gyalogosok* jó része még mindig a hagyományos íjat használta várvédelemben és csatában is. A magyar védelmi rendszer egyik gyengéje volt a megfelelő tűzfegyverek hiánya, a tűzérő fejletlensége. A készlet javarészt kisebb űrméretű lőfegyverekből, főként szakállas puskákból állt.

Fontos szerepet játszottak a határvédelmi szervezetben a rendszerint Nándorfehérvárott és Szabácson állomásozó dunai és szávai *naszádosok*. Létszámuk az első magyar végvárvonál összeomlásáig 2000 fő körül mozgott. Gyorsan mozgó, kis hajóikkal akadályozták a Szendrőnél és a Morava mentén több helyütt összevont helyi török hajók felhatolását, ők szállították át és vissza a török földi portyára induló magyar hadakat, nagyobb török támadás esetén fékezték a török flottilla felvonulását, a hidverést. Nemzetiségükre nézve többségükben a naszádosok is a szerbek közül kerültek ki.

A kincstár által fizetett déli zsoldoshaderő létszáma 1513–1514 körül az alábbiak szerint alakult:

Főkapitányság	Szolgálati hely	Lovas	Gyalogos	Naszádos	Összesen
Erdély	A vajda bandériuma	300	–	–	300
	Összesen	300	–	–	300
„Alsó részek”	Temesvár	655	–	–	655
	Szörény	400	–	–	400
	Kisebb várak	285	–	–	285
	Nándorfehérvár	700	400	1000	2100
	Szabács	250	–	100	350
	Rác urak huszárai	1300	–	–	1300
	Összesen	3590	400	1100	5090
Horvát–szlavón–dalmát bánóság	A bán bandériuma	500	200	–	700
	Horvát grófok	752	–	–	752
	Jajca	280	420	–	700
	Bosnyák várak	125	150	–	275
	Összesen	1657	770	–	2427
Mindösszesen		5547	1170	1100	7817

(Mivel a kisebb horvát várak létszámadatait – bár azokra az 1511-es kiadási tervezet szerint a kincstár viselt gondot – nem ismerjük, a lovassok és gyalogosok száma néhány százzal több volt, így az összlétszám valamivel 8000 fölött lehetett.)

A magyar–horvát határvédelmi szervezet csak elvben állott egységes irányítás alatt, amennyiben az egészszel a király, illetve az ország vezetői rendelkeztek. Gyakorlatban ez a 600 kilométernél hosszabb (Erdélyt nem számítva), mélységében is erősen tagolt frontvonal két, egymástól csaknem teljesen független, sőt elszigetelt egységre hullott szét. A horvát és a bosnyák végvidék védelme a horvát bán, illetve a horvát főurak, a Szabácstól Szörényig terjedő rész megóvása pedig hol a temesi ispán, hol az erdélyi vajda, hol pedig – ha éppen volt ilyen – az „alsó részek” főkapitányának a feladata. A két egység csapatai már csak a nagy távolság miatt sem segíthettek egymáson, s erre általában kísérletet sem tettek.

A XV. század uralkodói, akik tisztán látták a végvárrendszer jelentőségét, úgy szervezték meg a határvédelmet, hogy a legjelentősebb várak közvetlenül is segítséget kaphassanak a mögöttük elhelyezkedő területről. Zsigmond király 1427-ben a macsói bánshoz csatolta az újonnan megszerzett Nándorfehérvárt. Ekkortájt a macsói bántól függött Szerém, Valkó, Bács, Bodrog, sőt némelykor Baranya, Tolna és Somogy megye is. Ispánjaikat többnyire maga a bán nevezte ki familiárisai közül, de alig adott nagyobb és önállóbb hatáskört nekik a megyékben, mint másutt az alispánok kaptak. A macsói bán így könnyen mozgósíthatta a veszélyeztetett vár védelmére a kisebb országgal felérő terület bandériumait, nemesi felkelését és anyagi erőforrásait anélkül, hogy ebbe a király vagy más beleszólt volna.

A bán kezében óriási katonai, jogszolgáltatási és közigazgatási hatalom összpontosult, amely a királyi udvartól független tartományúri hatalom alapjává válhatott. Főként, mert a báni tisztelet 1438-tól 1477-ig egyhuzamban az az Ujlaki Miklós töltötte be, aki emellett még ekkor szlavón bán (1457–1473), bosnyák király (1471–1477), sőt erdélyi vajda (1444–1465), aki szerte az országban hatalmas birtokokkal rendelkezett, familiárisok légiónak parancsolt. Mivel Ujlaki arra törekedett, hogy Macsóból, Szlavóniából és Boszniából örökletes királyságot formáljon a családja számára, Mátyás 1473-ban megfosztotta a szlavón bánstól, majd halála (1477) után – amikor megmaradt méltóságai automatikusan fiára, Lőrinc hercegre száll-

tak – sorban elvonta a többi jogkört is, megszüntette a báni törvényszéket, Nándorfehérvárt pedig kivonta a bán felügyelete alól.

A határvédelmi centrum meggyengülésének ellensúlyozására Mátyás 1481-ben az „alsó részek” főkapitányává, 1484-ben pedig temesi ispánná nevezte ki Kinizsi Pált, aki – az egykori macsói bánok példáját követve – csakhamar magához ragadta a délvidéki vármegyék irányítását is. A temesi ispán Kinizsi halála (1494) után is megtartotta felügyelete alatt e vármegyéket: 1498-ban Pozsega, Valkó, Szerém, Bács, Csongrád, Csanád, Torontál, Arad, Temes és Békés megyékben parancsolt. Később inkább az erdélyi vajda feladata az al-dunai végvárak megsegítése.

Hasonlóképpen központosította és az első végvárvonalból a másodikba, a szárnyakra helyezte a határvédelem irányítását Mátyás a nyugati–délnyugati végeken is. A horvát bánshoz 1466-ban egyesítette a szlavónnal, s ezt az újítást többnyire a Jagellók is fenntartották. A mátyási reform szellemében utasította rendre a szlavón rendeket például II. Ulászló 1515-ben, amikor azok kijelentették, hogy ők nem Horvátországhoz, hanem továbbra is Magyarországhoz tartoznak, s nem hajlandók a horvát bán utasításait követni. Mivel a horvát–szlavón bán rendszerint dalmát bán is volt, gyakorlatilag az összes Dráva–Száva közti, horvátországi és dalmáciai vármegye és kerület feletti hatalmat megszerezte. E centralizált határvédelmi szervezeten belül mind a horvátországi, mind az al-dunai védelmi rendszer kisebb egységekre tagolódott. A jelentősebb végvárak (Jajca, Nándorfehérvár, Szörény) parancsnokai – bánjai – a körülöttük levő kisebb erősségek hadinépét is irányították.

Bár az al-dunai végvárrendszer, különösen a nándorfehérvári–szabácsi centrum harcát lényegesen nehezebb lehetett Temesvárról támogatni, mint a közvetlen háttországából, a Mátyás által kialakított védelmi szervezet itt egészen az 1520-as török háború megindulásáig kielégítően működött. Az ostromlott várak alá rendszerint időben megérkezett a felmentő sereg: valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a törökök az 1490-es évek sikertelen próbálkozásai után itt felhagytak a várostromokkal, s inkább a háttország pusztításával igyekeztek megtörni a magyar védelem erejét. Bár a török beütések száma és hevesége semmit sem csökkent, a kelet–délkeleti és déli magyar védelmi egység egyesített haderői gyakorta viszonyozták a portyákat. Kinizsi utóda, Somi Józsa temesi ispán 1501-ben is, 1502-ben is végigdúlta Szerbiát,

Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda és a szörényi bán csapatai ugyanakkor a bolgár hódoltságot pusztították: Vidint és Nikápoly külvárosait elhamvasztották. Az 1512-ben ismét fellángolt háború során Báthori István temesi ispán felmentette Nándorfehérvárt, Szapolyai János erdélyi vajda pedig megpróbálkozott Szendrő ostromával. Szapolyai 1515-ben a szerbiai Zsarnót fogta ostrom alá. Bár Szapolyai, Báthori és mások akciói az 1510-es években közel sem jártak olyan eredménnyel, mint Kinizsi és Somi beütései, jórészt ezeknek köszönhető, hogy a törökök e térségben egyetlen rést sem ütöttek a végvárrendszeren.

Sokkalta kedvezőtlenebb a horvátországi védelmi szervezet 1490 és 1520 közötti működésének mérése. Az egymást gyakran váltó bánok – erre a nehéz tisztre gyakran alig lehetett megfelelő embert találni – már alig voltak képesek arra, hogy a háborút török hódoltsági területre vigyék át. Többnyire mélyen az ország területén belül, a második végvárvonal táján igyekeztek feltartóztatni a török támadásokat. Jellemző a helyzet romlására, hogy míg 1499-ben Corvin János horvát–szlavón–dalmát bán, majd 1500 nyarán Drazsojevics Zsarkó és Martinko vicebái hadai még Hercegovinában, a Bisztrica vizénél és Rakito vidékén harcoltak, a vitéz Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát–szlavón bán 1513-ban már azzal szerzett dicsőséget, hogy az első végvárvonal mögött mintegy 100 kilométerre, Dubicánál verte meg a törököket. 1520 májusában azonban a Bihács környéki Korenica-pataknál lest vetett neki egy török csapat, és lekaszabolta.

Jóllehet a törököknek 1518-ig a horvátországi szakaszon sem sikerült megszerezniük egyetlen fontosabb várat sem, az itteni végvárrendszer működése nem volt olyan hatásos, mint az al-dunaié. Az első végvárvonal várai – Jajca, Knin, Klissza – az 1500-as és még inkább az 1510-es években nemhogy a mögöttük fekvő területeket, de jószerivel még önmagukat sem tudták megvédelmezni: nemcsak Jajcát fogták körül török erősségek (Vinács, Levács, Bosács stb.), hanem 1514-ben a második vonal legnagyobb nyugati erőssége, Zengg mellett a törökök ellenvárat emeltek. A boszniai magyar várakat, főként Jajcát, amelyet szinte minden esztendőben körülvettek a török hadak, csak nagy erőfeszítések árán, valóságos kis hadjáratokkal lehetett élelmezni és fegyverrel ellátni. A Horvátország belsejében levő várak helyzete is nehézzé vált. Frangepán Bernardin 1510-ben, amikor fiával együtt Velencének ajánlotta szolgálatait, azt állította, hogy négy nap leforgása alatt elfog-

lalja az összes horvát várat, mert azok nincsenek élelemmel ellátva, így két napig sem tarthatják magukat. Az ellátatlanság fő oka – mint azt szintén 1510-ben állítják – az, hogy Horvátország gazdasága a portyák miatt elpusztult, és saját lakosságán túl 1000 katonát sem képes élelmezni.

Nagyban megnehezítette a védelem helyzetét, hogy egyes horvát főurak – miközben a saját költségükön elkeseredett küzdelmet folytattak a török hódítókkal – gyakorta szabályos magánháborúkat viseltek egymás ellen, sőt még királyi várakat is, mint például a Frangepánok Zengget, ostrom alá fogtak. Gyakorta megesett, hogy a királytól kinevezett horvát–szlavón–dalmát bán utasításainak teljesítését a főurak megtagadták, máskor meg a bán nem engedelmeskedett a királynak, mint Both András 1509-ben. Joggal írta ezen eset kapcsán a horvátországi helyzetről Pasqualigo velencei követ a signoriának, hogy Velencének nincs miért féltennie Dalmáciát Magyarországtól, hiszen a magyar király még egy lázadó bánnal sem tud leszámolni.

Bár a kincstartó 1504-ben az összes határvédelmi kiadások 36, majd 1511-ben már 48 százalékat a bosnyák–horvát végek megsegítésére szánta, a horvát rendek többször is panaszkodtak, hogy a budai kormányzat semmit sem tesz országuk védelmére. Ezért már az 1493-as udbinai csatavesztés után azt mondták, hogy inkább mohamedán hitre térnek, semmint bevárják országuk végső pusztulását, de ugyanakkor a császárhoz fordultak segítségért. A horvát nemeség a következő évtizedekben is a töröknek meghódolás, az Ausztriához, majd a Velencéhez csatlakozás végletei között hanyódott. Miután a horvát végek az 1510-es években már sokkalta inkább Velencét és az osztrák örökös tartományokat védték, semmint Horvátországot, védelmi harcukat a dózse is meg a császár is támogatta. „Nekünk, országainknak és azok lakóinak sokkal jobb és hasznosabb az ellenségnek az országaink határain kívül ellenállni” – mondta ki az évszázadokig érvényes Habsburg-álláspontot Ferdinánd főherceg már az 1520-as években. A horvát rendek ingadozása következtében egyre lazultak e súlyosan megpróbált ország és a magyar korona kapcsolatai.

Nemcsak a horvát, hanem a magyar rendek is gyakorta hangot adtak a határvédelem elhanyagolt helyzetével kapcsolatos rosszallásuknak. Már az 1498-as országgyűlés is megállapította, hogy a végvárak elhanyagoltak és omladozófélben vannak, emberben, élelmiszerben és felszerelésben egyaránt szűkölködnek. A Ja-

gellő-kor csaknem minden országgyűlése törvények sorában foglalkozott a végvárak állapotával, kimondván, hogy az uralkodó minden szükségessé lassa el azokat, hogy a fenntartásukra szolgáló jövedelmeket ne bocsássa magánkézre, hogy az élükre hadban jártas embereket állítson stb., stb. A helyzeten azonban e törvények mit sem változtattak, sőt még a fokozatos romlást sem tartóztathatták fel.

Mindennek okát az országban egyre jobban elhatalmasodó anarchiában, a ligaharcokban, a pénzhányban, a kincstári jövedelmek elégtelenségében kell látnunk. Az 1511-es előirányzat a következő határvédelmi kiadásokkal számolt:

KELET-DÉLKELET

Végvári haderő:

Temesvár	12 985 Ft
Szőrény	5 060 Ft
Kisebb erősségek	2 135 Ft = 20 180 Ft

Váron kívüli haderő:

Erdélyi vajda	12 000 Ft = 12 000 Ft
Összesen:	32 180 Ft

DÉL

Végvári haderő:

Nándorfehérvár	23 028 Ft = 23 028 Ft

Váron kívüli haderő:

rác despota	5 500 Ft
a többi rác kontingens	7 400 Ft = 12 900 Ft
Összesen:	35 928 Ft

DÉLNYUGAT-NYUGAT

Végvári haderő:

Jajca	25 100 Ft
Szrebernik és fiókvárai	3 000 Ft
Szabács	3 850 Ft = 31 950 Ft

Váron kívüli haderő:

A horvát bán (részben várak fenntartására)	17 800 Ft
200 gyalogos zsoldja	
horvát uraknak 682 lovasra	4 800 Ft
	7 520 Ft = 30 120 Ft
Összesen:	62 070 Ft

Azaz:

Kelet-délkelet:	32 180 Ft = 25 százalék
Dél:	35 928 Ft = 27 százalék
Nyugat-délnyugat:	62 070 Ft = 48 százalék

Mindösszesen: 130 178 = 100 százalék

A pénzügyekben mindig kitűnően tájékozott velencei követek a magyar királyok jövedelmeit ebben a korban mintegy évi 200 000 aranyforintra becsülték, ami annyit jelent, hogy a határvédelem fenntartására előirányzott kiadások

a békeévekben is elvitték a kincstár bevételeinek kétharmadát, háromnegyedét. Pedig bizonyos fegyvernemek esetében szinte csak jelképnek minősíthető zsolddal számoltak: például 1000 nándorfehérvári naszádos zsoldjára 4700 Ft-ot és 2250 Ft ára sőt szántak. A dologi kiadásokról alig szóltak. Mindezen túl az előirányzat egyáltalán nem említi a várakban szolgáló illetve, a központi feladatok (futárszolgálat, adószedés) ellátására visszatartott királyi aulikusok zsoldját, pedig ez 1494–1495 huszonhárom hónapjában 75 000 forintra rúgott, sem azokat az összegeket, amelyeket egyes katonaállításra kötelezett földesurak és főpapok jobbágynak adójából elengedtek. A honvédelem költségei tehát évről évre elvitték a kincstár összes bevételeit, anélkül, hogy az uralkodó számottevő mozgó sereggel rendelkezett volna, melyre a török elleni küzdelemben oly nagy szükség lett volna. A központi hatalmat széttűző magyar urak 1508-ban azzal vigasztalták a Cambrai ligához csatlakozás miatt kesergő velencei követet, hogy a király szavára ne adjon, mert annak se pénze, se serege nincs a háborúskodáshoz.

Az uralkodónak elég jelentős bevételt biztosított a regáléjogok – bányák, harmincadok stb. – bérbeadása, a szabad királyi városok rendes és rendkívüli adója (90 000 Ft), de a kincstár jövedelmei túlnyomórészt az állami adóból, a csaknem évről évre behajtott 1–2 forintos subsidiumból származtak. Azoknak a jobbágyportáknak megadóztatásából, amelyeknek száma egyre csökkent. A déli megyék portaszámainak csökkenését (Szlavóniában ez 1494 és 1516 közt 17,4 százalékos) elsősorban a török pusztítás okozta, de maga a török veszéllyel indokolt, egyre növekvő állami adóteher is hozzájárult ehhez: a jobbágyság részben a nagyobb védelmet nyújtó városokba költözött, részben igaerejét felszámolva, zsellérségbe menekült. E két tényező együtthatásának következtében a porták száma a Zsigmond-kori 400 000-ról az 1490-es években 250–275 000-re csökkent.

Az állami adók növelését nagyban korlátozta, hogy a földesúri bevételek túlnyomó része is a jobbágyság – a Jagelló-korban egyre emelkedő – szolgáltatásaiból származott. Ugyanakkor a leghatalmasabb bárók és főpapok is tőkehiánnyal küszködtek, gazdálkodásuk nemegyszer évről évre deficitessé maradt. Nemcsak a Délvidéken, ahol a saját birtokok és a határok védelme eleve nyomasztó terheket rótt a nagybirtokra (a kalocsai érsek 1521-ben 3192 forint jövedelméből 2455 és fél forintot fordított katonai kiadásokra), hanem a törvények által birtokaik után bandériumállításra kötelezett többi főurat

és főpapot is a kincstár támogatta. Tette ezt egyrészt olyképpen, hogy a birtokaikon átengedte nekik az állami adó beszedésének jogát – ezáltal 1494–1495-ben az ebből a forrásból várható bevételeinek egyharmadát vesztette el –, másrészt pénzt vagy sőt utalt ki nekik. Bakócz Tamás egri püspök bevételei 1495-ben közel 27 000 forintba rúgtak: ebből 3800 a püspöki birtokok földesúri adójából, 14 000 egyházmegyéje tizedéből, 4000 királyi subsidiumból, 5000 pedig a püspöki birtokok általa beszedett állami adójából származott.

Így aztán a kincstár jóval kevesebbet fordíthatott a határvédelemre, mint az az előirányzatokban szerepelt, jóllehet már a kivetések is a szükségesnél jóval kisebb összegekkel számoltak. Jajcára 1494–1495 huszonhárom hónapja alatt összesen 28 517 forintot áldozhatott az uralkodó, ami alig haladta meg az 1504-es előirányzat által egy esztendőre tervezett kiadásokat. A magukra hagyott végvidéki bánok többnyire csak úgy tudták együtt tartani és ellátni a gondjukra bízott várak őrségét, hogy az elmaradó zsoldot a magukéból fedezték birtokaik elzálogosítása és személyi kölcsönök révén. A bánok által folyósított gyorssegély nyilván nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a végvárrendszer a mostoha körülmények között is fennmaradhatott, és elláthatta alapvető feladatait, egyézersmind azonban súlyos belső konfliktusok, visszaélések, és ezáltal a védelem meggyengülésének forrásává válhatott. Mivel mindenki tudta, hogy a kincstár fizetéseképtelen, a századforduló táján bevett szokássá vált, hogy a bánok addig nem adták át utódjuknak a királyi várat, amíg követeléseiket készpénzben vagy birtokadománnyal nem rendezték. Both András horvát-szlavón-dalmát bán például végrendeletben hagyta meg feleségének, hogy Zengget és Bihácsot – a második horvát végvár vonal két legfontosabb erődjét – addig ne engedje át utódjának, amíg 16 000 forintos követelését a kincstár ki nem fizeti. A fiatalkorú Török Bálint is azért lehetett éppen a legválságosabb években a legfontosabb magyar végvár, Nándorfehérvár egyik bánja, mert apjától 40 000 forint követelést „örökölt”, s így a királyi várat lényegében zálogként tartotta kezében. Amikor 1521-ben híre futamodott, hogy a szultán megindult Nándorfehérvár elfoglalására, „megrettentek rajta jelesen az urak, kik értették, micsoda az Fejérvár elvesztése, mi következne belőle, ha a török megvenni, ... akarják és végzik azt, hogy a várat megtakarják és megepejtsék mind néppel, éléssel, s mind porral, ami arra való szükség vót vóna, és hogy új tisztartókat és fő

urakat vetnének belé, kik a háznak tudnák gondját viselni”. A királyi tanács felszólítására azonban a Sulyok testvérek – Szabács bányai és Török Bálint gyámjai – kijelentették, hogy „ha e mai nap Fejérvárat egy felől török császár szállana meg, más felől ő felsége, nem tudom soha, mellyiknek adnák meg hamaribb, ha törek császárnak-i, vagy ő felségének”. Még azt sem voltak hajlandók megengedni, hogy a várba erősítést bocsássonak, „mert nem tudják, micsoda népet fognának bévetni, netalántán ha erősbe fognának az uram népénél lenni, talán az ő urát kirekesztenék belőle”.

A szükséges összegekre a bánok zsebéből sem futotta: a végvári katonák és a végvidéki lakosság küldöttei egyre gyakrabban zárandokoltak el Budára, hogy valamiféle segélyért könyörögjenek. A várak megerősítésére a kincstár azonban nem tudott pénzt adni. Bár a környékbeli jobbágyságot ingyenmunka végzésére kötelezték, a végházak csak akkor kaptak komolyabb tatarozást, ha valamelyik főpap nagyobb összeget hagyott a végrendeletében erre a célra.

A végváriak éheztek a roskadozó várfalak mögött, veszély esetén pedig ócska fegyvereikkel védtek az országot. A kincstár pedig csaknem beleroppant az erején felüli teher viselésébe. És ezen a szomorú helyzeten nem fordíthatnak sem a belvillongások közepette gyakorta változó vezetés kapkodó intézkedései, sem azok a határozatok, melyek 1511-ben és 1518-ban időlegesen a rendek kezébe adták a védelem anyagi fedezetének, az adószedésnek és a pénzgazdálkodásnak ellenőrzését. Nem segíthettek azok az állandó kiadásokhoz mérve csekélyke alkalmi adományok sem, amellyel a pápa vagy a Velencei Köztársaság támogatta Magyarországot.

A kortársak egyre világosabban látták, hogy Magyarország önerejéből nem sokáig áll ellen a végvidéki török haderő megújuló rohamainak. Átláthatták ezt annál is könnyebben, mert az erőviszonyokban 1490, sőt 1510 óta is jelentős változások következtek be. A magyar határvédelem korábban még szilárd, de egyben rugalmas szervezete lassan szétzilálódott, katonái egyre kevesebbszer ütöttek be a hódoltság területére. A horvát végvár vonal még létezett, de – Thallóczy Lajos szavaival élve – „a lélek már előbb elszállott belőle”. S végül, hogy a figyelmeztető jelek sorából a végvárrendszer megingása se hiányozzék, a törökök 1512-ben szinte ellenállás nélkül bevették a szreberniki bánág várát (Szreberniket, Szokolt, Tesányt), és ezzel már nyugatról is átkarolással fenyegették Szabácsot, sőt Nándorfehérvárt is.

II. AZ 1514-ES MAGYAR PARASZTHÁBORÚ

1. A keresztes had szervezése

Miközben a Délvidéken és Horvátországban egyre szaporodtak a vészjósló jelek, a középkori magyar államot történetének egyik legnagyobb belső megrázkodtatása érte: az 1514-es parasztháború, a magyar jobbágyság legnagyobb megmozdulása.

Bár Magyarországnak az adott helyzetben minden katonai segítségre szüksége volt, a parasztfelkelés *keretéül szolgáló* keresztes had meghirdetése nem az ország vezetésének katonai terveivel, nem a belpolitikai helyzettel, hanem inkább Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek személyes törekvéseivel függött össze közvetlenül. Az újonnan megválasztott Medici pápa, X. Leó azzal próbálta „kifizetni” és egyben Rómából eltávolítani veszélyes ellenlábását, hogy 1513. július 15-én egy sor közép- és kelet-európai országba legátusává nevezte ki, és megbízta a törökök elleni keresztes had szervezésével.

A hosszú távollét után 1514 márciusában Budára érkezett agg érseket nagy tisztességgel fogadták, a királyi tanácsülésen azonban komoly ellenállásba ütközött az általa hozott bulla kihirdetése. Velencei híradások szerint éppen a határvédelem ügyének irányítói – Perényi Imre nádor (1513-ban egyben horvát-szlavón bán és országos főkapitány), Szapolyai János erdélyi vajda (egyben az al-dunai védelem irányítója), Beriszló Péter horvát-szlavón-dalmát bán, Újlaki Lőrinc herceg, macsói bán – ellenezték leghevesebben a keresztes had meghirdetését. Tegyük mindjárt hozzá, nekik volt igazuk. Nemcsak a feudális uralkodó osztály önérdeke szempontjából, amely az 1456-os tapasztalatok és az 1469–1478-as belső-ausztriai önvédelmi parasztmegmozdulások emlékének hatása alatt joggal sejtítette a keresztes hadban a parasztfelkelés potenciális veszélyét, hanem általános katonai-honvédelmi szempontból is.

A magyar kormány 1511-ben öt esztendőre békét kötött a szultánnal. Amikor 1512-ben Bajazidet fia, I. Szelim váltotta fel a trónon, legott megindultak a tárgyalások a békeszerződés

uralkodóváltáskor szokásos megújítására. Bár ez mindkét félnek érdekében állott, a tárgyalások formai okokból évekig húzódtak, mire fellángoltak az eddig sem szünetelő helyi küzdelmek. A magyar hadvezetés 1513–1514 fordulóján is jelentős erőfeszítéseket tett a következő évi támadó-védekező hadműveletek előkészítésére. Az „ország hadát” Szlavóniába vezényelték, Beriszló bán a Dunántúlon toborzott katonákat, gondoskodtak a Temesvárott állomásozó királyi aulikusok ellátásáról. Ezekben az előkészületekben – és az azt megelőző, illetve követő 1513-as és 1515-ös szerbiai beütésekben – azonban nem szabad többet látnunk az ilyenkor szokásos akcióknál, amelyek a majdani békeszerződés alapjául szolgáló status quo fenntartására, illetve a legjobb esetben is csak némi határkiigazításra irányultak. Magyarország ugyanis már évtizedek óta nem volt abban a helyzetben, hogy nagyobb, támadó hadművelet megindítására gondolhatott volna.

A keresztes bulla kihirdetésének ellenzői helyesen ismerték fel, hogy egy nagy tömegű, ámde csekély harcértékű keresztes had délvidéki bevetése nemcsak veszélyes, hanem egyenesen végzetes láncreakciót vonhat maga után. Nem mintha a jobbágyság honvédelmi akciókra mozgósítása eleve elképzelhetetlen vagy éppen szokatlan lett volna ebben a korban. Gyakorta megtörtént – különösen a töröktől legjobban fenyegetett déli országrészekben –, hogy a környék parasztságát is mozgósították. Nándorfehérvár 1456-os felmentése pedig egyértelműen bizonyította, hogy a közvetlenül fenyegetett parasztság alkalmasint komoly segítsége lehet a reguláris hadaknak egy-egy vár vagy egy-egy területszakasz védelmében.

Ugyanakkor viszont éppen az 1456-os keresztes had és az 1437-es erdélyi felkelés bizonyította azt is, hogy egy-egy terület jobbágyságának általános mozgósítása magában rejti a jobbágyság felkelés veszélyét is. Mozdósításuknak volt más problémája is. Az elmúlt évek kutatása

egyértelműen kimutatta, hogy a parasztság a közvetlen fenyegetettség elhárítását célzó önvédelmi akciókon keresztül kapcsolódik a honvédelembe, és mint osztály nem tekinthető a törökellenes küzdelem potenciális erőtartálékának. Azt, hogy a parasztságot nem általában az ország, hanem csak az általa a „házával” azonosított lakóhely és szűkebb környékének fenyegetettsége sarkallta ellenállásra és kapcsolta be a honvédelem adott rendszerébe, modellszerűen mutatja egy 1521. évi eset. Az uralkodó 1521-ben is kísérletet tett a parasztság tömeges mozgósítására. Erre vonatkozó parancsai azonban – a jelek szerint – még a délvidéki megyékben is süket fülekre találtak. Mivel a közelben táborozó Báthori István nádor sem kísérelte meg a szávai átkelők védelmét, a török portyázók keresztül-kasul dúlták a védtelenül maradt szerémségi szigeteket. Ekkor – s nem korábban – a menekülő parasztokból összeverődött alkalmi táborok megkísérelték az ellenállást. „Dejákonál (Djakovár) az Jelszava erdein – meséli egy kortárs beszámoló – holott midőn azon ment a török, csak önmaguktul gyűltek vót az szegény parasztság vagy nyócszázan egybe, és ott az erdőn a hadnak a közepére reá ötöttek vót, és többet ezer, töröknél öltek vót meg, mind az egész had sem állhat vót ellenek az erős gyűpön és a sok víz között, és ha zsákmánnak nem estek vóna, mint efféle fejetlen gyülevész nép, netalántán csak azon nyócszáz pór felét a hadnak megverte vóna . . .”

A keresztes had felhasználása nem kevés, ki-fejezetten katonai problémát vetett fel, különösképpen 1514-ben. A magyar előkészületek ugyanis ez évben nem valamelyik határszakasz védelmét, hanem egy portya megindítását célozták; semmiféle jel sem mutat arra, hogy a törökök valamelyik al-dunai vár ostromára készültek volna. Az pedig nem fordult elő a tö-

rök–magyar határküzdelem százszentendős történetében, hogy magyar hadvezér akár csak korlátozott célú támadó hadjáratra jobbágy keresztesekkel indult, vagy ilyeneket oda magával vitt volna. A támadáshoz olyan hivatásos katonaságra volt szüksége, amely helytállhat a végvidék szpáhik lovasseregével szemben, nagyobb erők közeledtére pedig fegyelmezetten és gyorsan visszavonul a Duna védővonala mögé. Erre a sebtiben összeszedett, rosszul felfegyverzett paraszthad alkalmatlannak és használhatatlannak látszott. Nemcsak a biztos pusztulás várt rá, hanem azokat a hadakat is akadályozta volna a működésben, amelyeket támogatni akart. Az 1514-es keresztes had – több tízezer munkabíró paraszt értelmetlen pusztulásán túl – még azzal a veszéllyel is fenyegetett, hogy túllépve a végvidéki hadműveletek szokásos, és mindkét fél által „elnézett” keretein, a felkészületlen ország határaihoz vonzza az ekkor Perzsiában diadal-maskodott szultáni sereget, amely, Magyarország szerencséjére, már évtizedek óta nem jelent meg a balkáni hadszíntéren.

Jóllehet Bakócz nem vágyódott a legátusi címmel járó megtiszteltetésre, sőt a hazatérést is addig húzta-halasztotta, ameddig csak lehetett, itthon már személyes presztízst tette fel rá, hogy a bulla megvalósítását keresztülrészeszkölje. 1514. április 9-én sikerült kihirdetnie Budán, majd a szervezés feladatával megbízott obszerváns ferencesek az ország nagyobbik részén hozzákezdtek a toborzáshoz. A királyi tanács – az erdélyi vajda következetes ellenállása dacára – április 25-én arra is engedélyt adott, hogy a bullát Erdélyben is kihirdessék. A parasztság ezúttal a Dunán inneni részekben hamar meghallotta a hívó szót, s április végén már viszonylag jelentős keresztes tömegek gyűltek össze Pestnél, Váradnál, Egernél, Kassánál és Kalocsánál.

2. A parasztháború eseményei

Ekkortájt történt, hogy Beriszló Péter püspök hadaival megindult a Dunántúlon keresztül Szlavónia felé, a Szapolyai vezette erdélyi hadak pedig május elején átkelve a Dunán, „Bolgárföldre”, azaz a Morava folyótól keletre eső török területre indultak. Ugyancsak ekkor, április végén bukkant fel a pesti táborban az a Székely Dózsa György nevű végvári katona, akinek neve a későbbiekben – mindmáig elvá-

laszthatatlanul – egybeforrt a magyar parasztháborúval. Korábbi életútjából csak két pont látszik teljesen bizonyosnak: hogy székely családból származott, s hogy 1514-ben Nándorfehérvárott lovastisztként szolgált, ahol is egy diadalmasan megívott párbaj tette ismertté a nevét. Tisztázatlan viszont, hogy miként kerül ez a Budától igencsak távol szolgáló, valószínűleg közrendű végvidéki tiszt a keresztes haddal

kapcsolatba. Budára bizonyára nem azért utazott, hogy (mint a krónikások többsége véli) ott e párbajért valamiféle jutalmat nyerjen. Elképzelhető viszont, hogy a végváriak küldöttként tartózkodott a királyi székvárosban. Újabban kétségek merültek fel azzal a – szintén a XVI. századi krónikásoktól átörökölt – hagyománnyal szemben is, hogy április 24-e táján valóban őt nevezték ki az egész keresztes had vagy akár csak a pesti tábor parancsnokává. Az azonban mindenesetre tény, hogy május közepén, amikor a pesti táborból indult keresztesek már Mezőtúrnál tartottak, ő volt a sereg parancsnoka, amiből következtethető, hogy már a Pest alatti tábor katonai arculatának kialakításában is igénybe vették hadi tudását, szakértelmét.

Május elejére 40 000 paraszt gyűlt össze a táborokba, s már ekkor összeütközésekre került sor a nemesség és a keresztesek között. A birtokos nemesek – főleg a kevés jobbágyú kis- és középnemesek – a közelgő aratásra gondolva nem akarták elengedni a jobbágyaikat, másrészt az alig ellátott keresztes tömeg rekvirálásai miatt is felzúdulnak. Egyesek a biztonságot nyújtó várakba menekültek, mások viszont szervezkedni kezdtek a jobbágyok ellen. Hont, Nógrád, Heves és Pest vármegyék – ezekben a megyékben több paraszttábor is volt – nemessége fegyvert ragadott, Mezőtúron pedig – Szerémi György elbeszélése szerint – „bizonyos keresztesek gyűltek össze, akiket a helyi tisztségviselők és a nemesek fegyverrel kezdtek zaklatni, s hogy neveltségessé tegyék őket, egy számár farkára keresztet kötöttek, amellet pedig maguk is fölkeltek ellenük. Hasonlóképpen a parasztok is ellenük indultak, zsákmányolni kezdtek és mindenféle latorságokat követtek el, közülük azonban néhány főbbit elfogtak, és bilincsekben Budára küldtek, ahol a király és a nagyurak parancsára mindnyájukat kegyetlenül karóba húzták. Így minden baj Túr mezővárosban kezdődött”. Baj azonban másutt is akadt, hiszen nemcsak ezeken a helyeken, hanem Váradnál és Tokajnál is nemesi erők figyelték a paraszttáborokat. Nem maradtak persze adósak a parasztok sem, akikben a ferencesek ébren tartották a „szent had” elhivatottságának eszméjét, s akiket megzavart, de egyben ellencsapásokra is sarkallt a nemesség – egyelőre indokolatlan – ellenséges fellépése. Bakócz május 15-én felháborodottan állapította meg, hogy a keresztesek „önmaguktól és saját akaratukból . . . vakmerően és szentségtörően megrohanják a nemesek kúriáit, a becsületes emberek házait és otthonait, dolgaikat és javaikat fölprédálják, házi eszközeiket összetörik, még az épületeket is földül-

ják, gyújtogatnak és gyilkolnak, s más szörnyűségeknek sincs se vége, se hossza . . .”

Bakócz előtt nyilván egyes elszigetelt kilengések hírére rémlett fel a nemesség elleni általános parasztmozgalom víziója, mert a táborokba gyűlt jobbágyság ekkor még távol állott attól, hogy keresztesből osztályharcos tömeggé formálódjék. Az udvar mindenesetre elsődleges feladatának tekintette, hogy a veszélyesen növekvő és veszélyesen öntudatosodó keresztes hadat legalább Pest alól eltávolítsa. Ezért május 10-e táján Szapolyai után indította az itteni tábor népét. Ugyanebbe az irányba küldte a kalocsai tábor is, míg viszont a hevesi és a zemplén-abauji keresztes seregekkel láthatólag nem volt határozottabb terve. Az udvar tehát – a bulla kihirdetéséből következő események önsúlyának nyomására – az egyetlen lehetséges, de katonai szempontból a legrosszabb megoldást választotta: olyan útra indította a kereszteseket, amelynek végén a biztos pusztulás várt rájuk. Annál is inkább, mert Szapolyai hadai ekkor már több heti előnnyel jártak előttük, minék következtében a kereszteseknek a hódoltsági területen huzamosabb ideig önállóan kellett volna működniük. Május 15-én, a keresztes had megindulása után néhány nappal – a fenti összeütközésekre és kihágásokra hivatkozva – Bakócz érsek megtiltotta a toborzás folytatását, egyelőre anélkül azonban, hogy a táborba szállt hadak feloszlását elrendelte volna.

A Dózsa vezette derékhad eközben a Cegléd, Mezőtúr, Békés, Gyula útvonalon, napi 20 kilométeres menetteljesítménnyel céltudatosan haladt előre délkelet felé, hogy – mint az a menetirányának meghosszabbításából következtethető – kövesse Szapolyait. Útközben seregébe olvasztotta a helyi keresztes táborok (Cegléd, Mezőtúr, Békés) népét is. Dózsa időközben 30 000 főre szaporodott seregét május 18-án, Békésen érte utol a toborzást letiltó érseki parancs, amely Szerémi György leírása szerint ilyen szavakat váltott ki a vezérből: „Nem vagyok én gyermek, nem vagyok én őrült, hogy kijátszatok! Istenemre és a szent keresztre, megfenyítlek benneteket.” Nyilván elkeseredett a hadinépe is, akik között már feltűntek a legöntudatosabb mezővárosi parasztpolgári elemek, és az akkor még csak kibontakozóban levő parasztfelkelés „ideológusai” is, például Ambrus dévaványai pap.

Dózsa nem teljesítette a parancslevél utasításait. Ezzel megtette az első lépést afelé, hogy szakítson a központi irányítással. Továbbra is seregébe fogadta az érintett vidékek kereszteit (Gyulán 2300 embert), Ambrus dévaványai

pap pedig „megadta magának a felhatalmazást megszentelni a népet a szent keresztre” (Szerémi szavai), azaz úgy járt el, mint a parancslevél által kiközösítéssel fenyegetett öntevékeny, „hamis kereszt-prédikátorok”. A vezér ugyanakkor ismeretlen okból – talán, hogy az általa ismertebb Nándorfehérvár környékén érje el a határt – megváltoztatta serege útirányát, délkelet helyett hirtelen délnyugatnak fordult. Mint ha csak támadástól tartana, a főszereg elé elővédet küldött. Balogh István 2000 főnyi csapata éppen átkelt a Maroson, amikor május 23-án, Apátfalvánál váratlanul főúri bandériumok és nemesi felkelők ütöttek rá, szétverték és visszautták onnan. A Csáky István csanádi püspök és Báthori István temesi ispán vezette nemesi sereg támadásának okát nem ismerjük: nem valószínű, hogy magának a kereszties főszeregnek akarta volna útját állni, célja inkább a kereszties vonulásának szemmel tartása és – a nemesség által ekkor már meglehetősen önkényesen értelmezett – „kilengések” meggátlása lehetett.

Dózsa a támadás hírére elérkezettnek látta az időt, hogy a „szent hadat” minden eszközzel gáncsoló nemeseket „megfenyítse”. Seregével a következő napon éjnek éjében megrohamozta Nagylakot, és rágyújtotta az apátfalvi győzelmüket ünneplő urakra. A menekülők közül többet elfogtak. Dózsa május 28-án a nemesi had egyik vezérét, Csáky püspököt, valamint Ravaszdy Pétert és számos környékbeli birtokost kivégeztetett. A kereszties had átalakulásának lassú, lényegében a sereg megindulásával kezdődő folyamata ezzel befejeződött: a parasztek és vezérük nem a törökre készültek többé, hanem a hazai „pogányokra”. A kereszties had osztályharcos paraszthaddá változott.

A fordulathoz a döntő lökést a május 21–22-i és 24-i királyi és érseki parancsok adhatták meg, amelyek a kereszties hadjáratot „kedvezőbb időpontra” halasztották, a hadakat feloszlalni rendelték, s amelyek éppen a nagylaki ostrom és a nagylaki kivégzések közt érkezhettek meg Dózsához. Az udvart, amely e döntést május 20-a körül Bakóczra rákényszerítette, nem annyira a főszeregről, hanem inkább a táborokban maradt keresztiesekről érkező riasztó hírek késztették a hadjárat beszüntetésére. A megkésve érkező keresztiesek bevárására Pest alatt maradt tábor portyázói 20-a körül Vác környékén karóba húztak egy földbirtokost, Budától 40 kilométerre megrohamoztak egy nemesi kúriát, majd az oda beszorított 22 nemeset lekasabolták. A Budát és a kormányt egyaránt fenyegető tábori Bornemissza János budai várnagy ezért május 23-án, majd 24-én igyekezett szétoszlata-

ni. A pesti tábor június 1-én ellenállási kísérlet nélkül le is tette a fegyvert. Május 20-a táján Nagy Antal sárközi nemes, a kalocsai tábor parancsnoka „mind az egisz Bodrog vármegyét, Bács megyét feldúlá, ígetí, valahol nemes háza vala, sok vitézlkő népet ölete, karóba vonata nagy sok nemes embereket...” Zemplén és Abaúj megyékben is több kereszties vezér nem törődött a parancssal, és folytatta a toborzást. Május 22-én alakult ki Váradnál a nemesség és az egyik kereszties tábor közötti első nyílt összecsapás. A támadást Pöstyéni Gergelynek, a váradi püspökség adminisztrátorának vezetésével a nemesek kezdték, Lőrinc pap, az egykori váradi szerzetes kereszties csapatai azonban megfutamították hadaikat, amelyek súlyos veszteségeket szenvedtek. Így kommentálja az eseményt egy Budán kelt, később röpiratként terjesztett, német nyelvű levél (Wunderzeichen): „Ez a furcsaság megesett a nemesekkel: nagy részük ide, Buda felé menekült.”

De megesett ez a „furcsaság” velük másutt is. A május 20. és 30. közötti láncreakció-szerű átfarmálódás után a parasztseregek négy hadszíntéren indítottak átütő erejű, sikeres támadást. A főszereg három részre vált szét. A Dózsa vezette derékhad a Maros bal partján északkeletnek indult, gyors ütemben elfoglalta Csályát és Aradot. A Gyulát sikertelenül támadó sereget Dózsa Gergely vezette. A második seregész délnyugatnak fordult, és a jól megerősített Csanád alá érkezett, amelyet a polgárok ellenállás nélkül adtak át a felkelőknek. A harmadik seregész – a főszereggel párhuzamosan – a Maros jobb partján tartott északkeletnek, elfoglalta Zádorlakot, a Dózsa vezette derékhad közreműködésével kézre kerítette Lippát (június 6.), majd szabályos ostrom után megadásra kényszerítette Solymos védőit (június 11.).

Június közepe táján más paraszthadak már Bács, Bodrog megyét és a Szerémség java részét is uralták. Nagy Antal, Pogány Benedek és Nagy Radoszláv csapatai többnyire a városi-mezővárosi lakosság aktív közreműködésével, egyre-másra foglalták el a környék várait: Dombót, Bánmonostort, Cserögöt, Futakot, Titelt, Zseblyét, Karomot, Szalánkement és Péterváradot. Nagy Radoszláv csapatai – kapcsolatot keresve a főszereggel – átkeltek a Tiszán, és elfoglalták Becskereket.

Lőrinc pap májusi győzelme lángra lobbanította Bihar megye egész síkvidéki részét. Egy sor népes mezőváros (Kölesér, Körösszeg) önként csatlakozott hozzá. A bihari felkelők június 5-e táján bejutottak Váradra, majd elfoglalták Székelyhid várát.

A Heves megyei paraszthadak június 5. és 9. között – valószínűleg Márton pap vezetésével – Egernél szétverték egy nemesi sereget.

1514 júniusának elején a felkelők ellenőrzésük alatt tartották Aradtól és Zarándtól, Csanád, Torontál, Szerém, Bács, Bodrog megyék egymással összefüggő területét, sőt a felkelés lángja időlegesen Tolnába is átcsapott (június végén egy szerzetes vezette sereg tette le a fegyvert Anyavárnál). Dózsa hadműveleti területe csaknem összeért a bihari hadszíntérrel. Ettől északra is tevékenykedtek jelentős parasztseregek a Szabolcs és Szatmár megyéktől Hont megyéig terjedő részekben.

Míg a Duna–Tisza közi és a dél-alföldi hadak mindaddig anélkül folytatták hadműveleteiket, hogy nemesi mozgó seregekkel kellett volna megküzdeniük, Biharban korán nemesi ellenállási góc keletkezett. Ellentámadásuk mégis az északi részekben indult meg a legerőteljesebben: Bornemissza János hada június 10-e táján a Dobó mellett összegyűlt jobbágyhadat, Hont, Nógrád, Pest és Heves megye nemessége pedig a Pásztónál állomásozó paraszts csapatokat verte szét. Az északkeleti megyék paraszthadainak sem egymással, sem a fősereggel nem lehetett kapcsolata, ennek kiépítésére Dózsa és Lőrinc pap sem vállalkozott eddig. Így a tevékenységük többnyire szétszórta, céltalan akciókban, vagy – ahogy azt egy Kassa környéki paraszthad vezére, Bagoly Ferenc megfogalmazta – „föl-alá járkálásban” merült ki.

Dózsa és Lőrinc pap viszont céltudatosan vezényelte a saját seregét. A vezér kezdetben – amint az a seregének északkeletre vonulásából, az elfoglalt várakból, sőt bizonyos mértékig Lőrinc pap hadainak támadási irányából is kitűnik – Erdély elfoglalására törekedett. Június elején Körösbánya környékén már fel is tűntek portyázói. E tervéről azért kellett lemondania, mert Erdélyben elmaradt a várt felkelés, viszont június 3-án már elérte Karánsebest Szapolyai János erdélyi vajda bolgárföldről visszakerülő serege. Feltűnt tehát az az ellenerő, amely komolyan veszélyeztethette a felkelőket. Dózsa ezért Temesvár, a környék legerősebb királyi vára, a temesi ispán székhelye ellen fordult, hogy e fontos és jól megerősített vár megszerzésével szilárd hadműveleti bázishoz jusson.

A sereg június 13-án érkezett a vár alá, amelyet Báthori István vezetése alatt jelentős számú zsoldos védelmezett, és ahol szerb könnyűlovasság erős összpontosultak. Miután Báthori megtagadta a vár átadását, Dózsa hozzákezdett a várostromot akadályozó Béga vizének elvezetésé-

hez, hogy a falakhoz közelebb férközhessék. A védők egy kicsapás alkalmával átvágták a parasztok által épített levezetőárok gátját, de azoknak hamarosan sikerült elzárni a víz útját, ugyanakkor nagyobb űrméretű ágyúkkal kezdték lőni a falakat.

Dózsa az ostrommunkálatok irányítása közben sem feledkezett meg a többi hadszínterről, illetve a nemesi ellenakciókat irányító budai udvarról. Temesvár ostromának kezdetével egyidejűleg öccsét, Gergelyt északra indította, hogy a seregével felszítsa a felkelés pesti táborának feloszlata és hevesi táborának szétverése miatt elhamvadó tüzet.

Gergely serege a Tiszán való átkelés előtt szétvált: az egyik csapat Tiszavárkonyon és Cegléden keresztül a főváros irányába nyomult, a másik június derekán Hevesnél tűnt fel. A június 20-án Pest alá érkezett paraszthad jöttének – az Aufruhr című német nyelvű röplap 21-i tudósítása szerint – „minden, ami csak csöcselék van Budán és Pesten”, olyannyira örült, hogy a parasztok ellen kivezényelt katonák lovait a kapuknál leöldösték: Bornemissza János, Batthyány Ferenc és Móré László 1200 lovasa azonban a következő napon Gubacsnál szét szórta Dózsa Gergely mintegy másfél ezres, szekérvárral megerősített seregét. A Heveshez érkezett parasztsereget néhány nappal később az egri püspök bandériuma és Perényi Istvának a szikszói zavargások lecsendesítése után ide érkezett hada semmisítette meg.

Dózsa a temesvári táborból más irányba is küldött kisebb csapatokat. Ezek részben az ostromlók hátát biztosították (elfoglalták Csák és Cseri várát, s egészen Szörényig portyáztak), részben a bácskai hadszíntérrel erősítették a kapcsolatot, ahonnan időközben Temesvár alá érkezett Nagy Radoszláv Becskereket elfoglalt hada, amely június elején megkísérelte csatlakozásra bírni Szegedet, de a lakosság szabad királyi városi rangját féltve nem állt mellé. Július elején nagyobb sikerrel járt Becsénél, amelyet maga a birtokos – Szakolyi János királyi kamarás – volt kénytelen átadni neki.

A Duna–Tisza közi paraszthadak ellen – bár egyes szerémségi városok éppen ekkor csatlakoztak a felkelőkhöz – június vége felé, július elején erőteljes ellentámadás bontakozott ki. Oláh Balázs vicebán a török elleni mindennapos harcokban megedződött nándorfehérvári várőrséget, a határvédő szerb könnyűlovasságot, a bandériumokat, Bornemissza János pedig a Buda környékén győztes csapatait vezette erre a hadszíntérre. A június közepétől július közepéig tartó összezapás-sorozat csak bizonytalanul

rekonstruálható, valószínű menete a következőkben összegezhető: Nagy Antal serege a baksalfalvai táborból tartotta ellenőrzése alatt a Szerémség északi részét, ezért a nándorfehérváriak először ellene indulva Kamonc ostromához fogtak. Nagy Antal nem hagyta magára a hozzá csatlakozott várost: „Ezen akaratok nem telik az uraknak – írja Verancsics Antal –, mert a szerencse nem szolgálja. Hogy mivel Kamonc alatt a rácsokat a keresztések váras népivel megverték vala és megfutamtatták vala.” A határvédő zsoldosok visszaverése után Nagy Antal, aki a Borbás pap vezette másik paraszthadnak adta át a Szerémség felügyeletét, és Nagy Radoszláv nyomában Temesvár alá igyekezett, a Becsével szembeni Perlaknál szállt táborba. Borbás a kamonci csata után Szalánkeménre vonult, majd a jól megerősített Péterváradon állapotodott meg. A nándorfehérváriak a kamonci kudarc után ismét támadásba lendültek: előbb a Bácsot ostromló Pogány Benedeket verték meg, majd megsemmisítették a Hájszentlőrinchez hátrált Borbás pap hadát. A várba visszatérő végváriaknak István vajda szalánkeméni naszádosai – a városi lakossággal együtt – Péterváradnál azonban lest vetettek, és megtépázták őket. A július eleji összecsapásokat Bács megyében csak Nagy Antal parasztserege vészelte át a perleki táborban; e sereget talán a társainak szorongatottsága tartotta vissza attól, hogy Temesvárra vonuljon, és Dózsához csatlakozzék. E hadat a temesvári csata előtti napokban Bornemissza csapatai számolták fel: az elfogott Nagy Antalt és István vajdát Nándorfehérvárra hurcolták.

Miközben a Szerém és Bács megyei parasztseregek – éppen a temesvári ütközet előestéjén – sorban megsemmisültek, Lőrinc pap váradi hadai megkezdték erdélyi hadműveletüket. Ebben az országrészben – a határozat ellenére – a kereszt felvételére buzdító bullát sem hirdették ki, Szapolyai pedig brutális intézkedésekkel igyekezett útját állni, hogy a szomszédos Temesközben és Várad környékén zajló felkelés Erdélybe is átgyűrűzzék. Június 9-én táborba rendelte a vajdaság haderejét, és megparancsolta, hogy az elfogott felkelőket az illetékes hatóságok „lefejezni vagy megnyúztatni, megégetni, vagy amilyen szörnyű kínzást csak ismernek, azzal gyilkolni, gyötörni és kiirtani” tartoznak.

A tiszántúli események hírére azonban hol itt, hol ott, ha elszigetelten is, fel-fellobbant a felkelés lángja: Beszterce környékéről ismerünk egy Albert nevű parasztvezért, ugyanitt egy Vice faluba való varga szerepel hadnagyként, Dés mezőváros lakói pedig bírójuk és esküdt-

jeik vezetésével keltek fel stb. Nagyobb hadműveletre azonban csak ott került sor, ahol a magyarországi felkelők csapatai feltűntek: valószínűleg a temesvári hadból kivált érchegyesi portyázó sereg működésének eredményeként került időlegesen a felkelők seregébe a torockó-szentgyörgyi és a kecskési vár.

A Királyhágón túl a legnagyobb riadalmat Lőrinc pap megjelenése keltette. A magyarországi parasztsereg portyázói már június második felében megjelentek Közép-Szolnok és Kraszna megyében, majd a derékhad is megindult, elfoglalta a Bánffy család sólyomkői és valkői várát, utóbb pedig Kolozsvár alatt termett. A gazdag szabad királyi város polgársága, mivel nemesi hadak ekkor még nem mutatkoztak a láthatáron, jobbnak látta kiegyezni a felkelőkkel: jelképes megszállókként beengedték a városba a parasztok néhány vezetőjét. A küldöttek néhány nap alatt felláztatották a városi köznépet, de a forrongás a közelgő nemesi hadak miatt csakhamar lecsillapult, olyannyira, hogy a városi tanács a beengedett parasztvezéreket elfogatta és kiszolgáltatta a nemeseknek. Június 10-e táján aztán Barlabácssy Lénárt alvajda, Thornallyay János, Bánffy János és Drágffy János vezetése alatt érkező jelentős nemesi erők véres csatában szétverték a valószínűleg Lőrinc pap által irányított parasztsereget.

A kolozsvári csata idején már egybegyűlt, és Déván állomásozott Szapolyai serege, északnyugat felől pedig közeledett a vajda öccsének, Szapolyai Györgynek a hada. A mintegy 20 000 fős nemesi sereg Déváról négy nap alatt érkezett meg az immár egy hónapja ostromlott Temesvár felmentésére. A két, számra talán egyenlő sereg július 15-én sorakozott fel egymással szemben az ulicsi mezőn. Csata helyett azonban tárgyalások kezdődtek. A hosszú és sikertelen ostromba belefáradt paraszthad egy része már a vajda első felszólítására – miszerint, aki leteszi a fegyvert, annak nem lesz bántódása – megingott, a vezérek közt is akadtak olyanok (például Nagy Radoszláv), akik hajlottak a fegyverletételre. Miután a tárgyalások közepette Petrovics Péternek sikerült fogságba ejteni Dózsát, a vezér nélkül maradt had megadta magát.

Az újabb kutatások szerint joggal írhatta Ulászló király július 24-én az egyik követének, hogy „Temesvár alatt a parasztok egész zavarását vérontás nélkül feloszlatták, és a tömeget lecsendesítették . . . Bár e lázadás feje már levágott, maga a felkelés még nincs elfojtva. Még sok maradék létezik, jelenleg különösen Várad körül, ahol most egy bizonyos Lőrinc pap, a

legveszedelmesebb fajtából való ember, akivel a parasztok nagy tömege tart, szítja a zavargást”.

A Várad védelmére hátrahagyott csapatot ugyan Lőrinc pap erdélyi támadása idején megsemmisítették a nemesi hadak, de a tántoríthatatlan szerzetes a kolozsvári vereség után viszatért szűkebb hazájába, sikerei színhelyére, ahol újabb sereget sikerült állítania: „Még sokan tartanak ki a kereszt mellett, még sokan veszik fel azt – írta az Aufruhr című röpirat. – Lőrinc, amikor Dózsa pusztulásáról értesült, Bihar városához vonult és megostromolta, sok pusztítást és vérontást művelt a váradi egyházmegye hívói között.” Szapolyai Tomori Pál fogarasi várnagyot küldte ellene, aki ígéreteivel eltántorította tőle az ingadozókat, majd csatában megsemmisítette az állhatatosnak maradt kicsiny csapatot, a vezért pedig elfogta.

A főseregektől és hadszínterektől elszigetelten működő kisebb-nagyobb hadak július végére szétszóródtak vagy felmorzsolódtak, a Bakony környékén összeverődött parasztsereget pedig Sitkey Gotthárd pápai és somlói várnagy rebbentette szét. Bár a felkelés itt-ott még fellángolt, a legnagyobb magyar parasztháború 1514 júliusának végén, Lőrinc pap hadának pusztulásával véget ért.

A felkelés kézre került vezetőivel – hogy az utódoknak is örök példával szolgáljanak – válogatottan kegyetlen kínzásokkal végeztek. A Gubacsnál elfogott hajdúkat tüzes sisakkal „koronázták”, Nagy Antalt és több társát felnégyelték, Lőrinc papot Kolozsvár piacán máglyára vetették. Mindüknél szörnyűbb sors várt Székely Dózsa Györgyre, az egykor kihágásoktól sem idegenkedő, de vitéz végvári katonára, aki személyes felemelkedése érdekében csatlakozott a kereszties hadhoz, és csak akkor fordította seregét a nemesi kúriák ellen, amikor reményeit semmibe foszlani látta; aki aztán a legjobb tu-

dása szerint, ingadozás nélkül vezette a paraszthadakat és méltósággal szenvedte el a vállalt ügyért rárótt iszonyú halált: „Székely Györgyöt először is tüzes vassal megkoronázták, aztán még élve, meztelenül, a lábainál fogva megkötözve saját katonái, akiket közönségesen hajdúknak neveznek, s akiknek cselekedetei annyi sok szörnyűséget hoztak, s akiket hol tréfásan, hol komolyan bestiáknak szólított, fogaikkal széttépték és felfalták. Ezután a testet négyfelé vágták, és a bitófára kifüggesztették” – írja említett levelében Ulászló király.

A felkelésben részt vett parasztok sorában azonban nem vágott rendet a győztes urak bosszúja, mert minden földesúr elemi érdeke azt parancsolta, hogy a háború amúgy sem csekély vérvesztéseit ne tetézzék a megtorlás munkáskezet pusztító vérfürdőjével. A nemesi megfontolásokat az uralkodó már augusztus 18-án megfogalmazta egyik levelében: „Mi pedig . . . nem akarjuk őket teljesen tönkretenni és végsőkéig elnyomni, mert az . . . mind a földesuraknak, mind az egész országnak kárára lenne.” E megfontolás szellemében a földesurak már a bukást követő napokban komoly erőfeszítéseket tettek, hogy fogságba esett jobbágyaikat kiváltsák vagy más módon visszaszerezzék.

Arról persze szó sincs, hogy a nemesség megtorlatlanul akarta hagyni a felkelt jobbágyok „bűneit”. Örök emlékeztető példát kívánt statuálni azzal, hogy az 1514-es országgyűlésen kimondta a szabad költözködés jogának megvonását, a paraszti szolgáltatások kiterjesztésének földesúri jogát, és kényszerítette a parasztközösségeket, hogy az általuk vagy az egyes tagjaik által okozott károkat megtérítsék. A hangsúly a kártérítésen volt: míg a többi törvény csak felettébb részlegesen ment át a következő esztendő gyakorlatába, a kártérítés megállapítására és a jóvátétel módjaitra vonatkozó pereskedések évekig húzódtak.

3. A parasztháború céljai és ideológiája

A kereszties hadak szervezése, majd a parasztháború az Alföldet és tágabb értelemben vett peremvidékét fogta át a legteljesebben. Ebből kiderül, hogy 1514 elsősorban, sőt csaknem kizárólagosan a magyar parasztság megmozdulása volt. Adataink nem igazolják a magyarországi nemzetiségek egységes antifeudális fellépésére, tömeges részvételére vonatkozó korábbi fel-

tételezéseket. A felkelés a szlováklakta vidékeket nem érintette, az erdélyi események is jó részét a magyar népességű területeken terjedtek. A délvideki szerbek azonban sokan csatlakoztak a felkelőkhöz: a szalánkeméni naszádosok, a szerémségi mezővárosok szerb polgárai, Dózsa – Szerémi által említett – „rác katonái”; sőt Nagy Radoszláv személyében délszláv seregve-

zért is ismerünk, de a határvédelem szervezetében levő szerb katonáknak oroszlánrész jutott a Bács megyei paraszthadak felszámolásában: „Ez rácsok – írja róluk a Verancsics-hagyaték egyik kézirata – az üdőben annyi vérontást, dúlást, fosztást tőnek Bács megyében, Bodrog vármegyében és egyéb tartományokban, szegén népet, apró gyermekeket, leánzókat, asszony-népeket, férfiakat vágának le, hogy az Eroses király ideiben lett is még ezer olyan vérontás.” A felkelt parasztság nem számíthatott a magyar társadalom egyetlen más osztályának vagy rétegének következtetés támogatására sem, bár a felkelők soraiban feltűntek a kismanesség „renegátjai” és az egyházi rend „apostatai”. Az érintett terület szabad királyi városaiban (például Budán, Pesten, Szegeden, Kolozsvárott) ugyan sok helyütt belső mozgalmakat támasztott a paraszthadak megjelenése, de ezek sehol sem léptek túl a városhalakon belüli időleges zavargások szűk kereteit. A városi vezető réteg – s ennek következtében maga a városi rend is – fegyverekkel és hadiszerekkel segélyezte a nemesi ellentámadást, a székesfehérvári polgárok maguk is fegyvert ragadtak a bakonyi keresztiesek ellen.

Az érintett területeken a falvak és a mezővárosok népe egyaránt nagy számban sietett a kereszt felvételére, majd maradt meg a feudalizmus adott rendszere ellen támadók között. A seregbe a magyar paraszttársadalom minden rétegéből érkeztek az önkéntesek: akadtak közöttük több száz forintos ingó vagyonnal rendelkező tőzsérek, falusi, mezővárosi bírák, esküdtek, bér munkából élő hajdúpásztörök, akikből Dózsa elit csapatokat szervezett. Több, egymással párhuzamos jelenségsor jelzi, hogy a mezővárosi parasztpolgárság volt a felkelés bázisa, előrelendítője, irányadója. Az ő szerepük a meghatározó. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: Dózsa főserégének útja szinte fonalra fűzte az Alföld legjelentősebb marhatenyésztő és kereskedő oppidumait (Ceglédet, Tiszavarsányt, Mezőtúrt, Békést, Gyulát, Lippát, Simándot stb.), a délvidéki paraszthadak mindenütt nyitott kapukra találtak a Szerémség szőlőművelő mezővárosaiban (Kamoncon, Újlakon, Szalánkemenben), a parasztháború kiterjedésének többé-kevésbé összefüggő határvonala pedig szintén a szőlőművelésből élő mezővárosokon keresztül futott Tokajtól, Egeren és Tolnán át a Szerémségig. Ugyancsak az alföldi mezővárosokból ragadhatta el leginkább a hadszervezés forgószele a hajdúkat is, hiszen elsősorban a nagy határú mezővárosokban éltek azok a marhatenyésztő nagygazdák, akik szol-

gálataikat igénybe vehették. A mezővárosok kiemelkedő szerepéről tanúskodik a világi alsópapság, főként a „hitehagyott” obszerváns ferencesek feltűnő arányú részvétele, és rendkívüli aktivitása, hiszen jó részük a mezővárosok parasztportáiról jutott el az egyházi hierarchia alsóbb régióiba.

Az 1514. évi magyar parasztháború ideológiája két alaprétégből állt. Az egyik az a „népi kereszties eszmekör”, amelyet a „hamis kereszt-predikátorok”, mindenekelőtt a bulla terjesztésével megbízott obszerváns ferencesek parasztsággal tartó „apostatai” alkottak meg. Ez a kereszties hadjáratot meghirdető, 1513-as pápai bulla elemeinek – a kereszties had „szent vállalkozás”, a benne részt vevők és az azt segítők bűnbocsánatban részesülnek, akik pedig azt bármi módon akadályozzák, kiközösítéssel bűnhődnek – felhasználásával, átformálásával jött létre. Május közepe táján már magában foglalta a feudális terhek (adók és vámok) elleni általános paraszti fellépés legalizálását, június közepén pedig (Dózsa ceglédi kiáltványában) már a „szent vállalkozás” ellen támadt nemesek megzabolázásában jelölte meg a paraszthad célját. Az ideológia másik, világi rétege a társadalom átalakításának programját adta. Eszerint a király és egy püspök megmaradna az ország élén, a nemesség előjogai pedig megszűnnének: „Székely György vitéz katona, a keresztiesek istenáldotta népének vezére és főkapitánya, csak a magyar király alattvalója, de nem az uraké” – mondta magáról Dózsa a ceglédi kiáltványban. Elképzelése szerint a felkelés győzelme a jobbágyság egészét a székely szabadság birtokába juttatná, aminek megfelelően az egykori nemesek annyit bírnának csak, „amennyit egy-egy jobbágyság”. Összezseng ezzel Nagy Antal állítólagos kijelentése: „Nincs más úr Magyarországon, csak a király, a fia, Székely György és én.”

Amíg az események sodrában alakult és azokra visszaható ideológia körvonalait világosan fel nem vázoltuk, addig nem adhatunk egyértelmű választ arra, hogy mik voltak a kereszties had parasztfelkeléssé alakulását kiváltó társadalmi és gazdasági okok. A kereszties táborok ugyanis csak a tömeges paraszti véleménycsere és a közös gondokra eszmélés külső kereteit teremteték meg, az egybegyűlés által felforrósodott indulatokat a keresztieseknek már otthonról kellett hozniuk. A magyar parasztháború semmi esetre sem egyszerű nyomorlázas, mint azt a korábbiakban oly sokáig vélték. Annál is kevésbé, mert a had legszilárdabb bázisát, legöntudatosabb elemeit éppen a dinamikus fejlődő

mezővárosok adták. Kétségtelen viszont az is, hogy a paraszti árutermelés eredményeinek fokozottabb kisajátítására a Jagelló-korban indult nemesi támadás (a kilenced szedésének elrendelése, a terményadók növekedése, a szabad költözési jog korlátozása) alapvetően befolyásolta az 1514-es eseményeket. Azt azonban egyelőre nem tudjuk, hogy valóban előidézte-e helyzetük rosszabbodását, vagy a parasztok idejében felismerték fenyegetettségüket. Erre csak a XV. századi parasztnép sorsának további vizsgálata adhat megnyugtató választ.

A magyar parasztháború a huszita felkelésektől az 1525-ös nagy német parasztháborúig ívelő közép-európai parasztmegmozdulások sorába tartozik, ezekkel kiváltookaiban, eseménymenetében és ideológiájában egyaránt számos párhuzamosságot mutat. De elsősorban nem a polgári társadalomkritika, reformtörekvések, sőt szervezkedések által hosszasan előkészített, részben a városokra támaszkodó német parasztháborúval rokon, melyet sok tekintetben az effektív elnyomorodás lendített előre, hanem a nándorfehérvári táborban jelentkezett, 1456-os forrongással, és főleg az 1478-as belső-ausztriai parasztfelkeléssel. Az ottani parasztság 1469-től fogva szüntelenül harcolt a Horvátországon át évről évre betörő török portyák, rablóhadak ellen, de az uraitól ehhez megfelelő támogatást nem kapott. A bundokba szervezkedett parasztság 12 pontban megfogalmazott elégedetlensége 1478-ban az urak ellen fordult. 1478-at és 1514-et szorosan összekapcsolja, hogy mindkét esetben a török fenyegetés ellen összegyűjtött, de magukra hagyott paraszthadak formálódtak át antifeudális felkelő sereggé, s az átalakulásban mindkét alkalommal döntő szerepet játszott az a felismerés, hogy az urak úgy akarják fenntartani a társadalom adott rendjét, hogy közben nem teljesítik fennen hiri-

detett katonai kötelezettségeiket. Immár ez is a dolgozók osztályára vár: „Mióta fegyverkeznek már az urak és nemesek? – hangzott fel május 25-én a budai utcákon a középkori világrend megbomlása feletti népi elégedetlenség hangja. – Immár vagy húsz éve! Az egész gázság.” Mindezen párhuzamok mellett 1514 speciális színfolt is a közép-európai parasztmozgalmak sorában: azzá teszi előkészítés nélkül is hallatlanul gyors, robbanásszerű átalakulása, s még inkább radikális, de a valóságos lehetőségektől el nem szakadt programja.

Szemben a közkeletű vélekedéssel, nem állítható, hogy a parasztháború leverése okozta a tizenkét esztendő múltán bekövetkezett mohácsi csatavesztést azzal, hogy a parasztság tömegeit elidegenítette a honvédelem ügyétől. 1514 mégis mérőöldkő azon a tragikus úton, amelyen a középkori magyar állam az összeomlása felé haladt. Mérőöldkő, mert néhány hónap eseményein keresztül látni engedte azokat a súlyos társadalmi ellentéteket, amelyek közvetve-közvetlenül a honvédelem ügyét is hátráltatták. Leleplezte a magyar hadszervezet permanens válságát: hiszen mit lehetett várni attól a nemességtől a török elleni küzdelemben, amely még legalapvetőbb önértékében, kiváltságai-ban veszélyeztetve sem volt képes rendezni, mozgósítani az erőit, ezért egy hónapig tétlenül kellett eltűnnie a paraszthadak „grasszálását”; vagy mit lehet várni attól a második végvárvo-naltól a törökök feltartóztatásában, amely napok alatt összeomlott a várostromban gyakorlatlan paraszthadak támadásától? S végül, de nem utolsósorban, a belső háború – az egyébként is szűkös anyagi eszközök pusztulásán túl – megfosztotta Magyarországot haderejének jelentős hányadától, megsemmisítette a katonaréteg utánpótlási bázisának, a hajdúknak java részét.

III. AZ 1520–1526-OS MAGYAR–TÖRÖK HÁBORÚ

1. A hadi események 1521–1524 között

II. Lajos 1519. április 1-én három évre ismét békét kötött I. Szelim szultánnal. Ismét a status quo alapján, elismerve ezzel a szreberniki bán-ság és számos kisebb horvát vár elvesztését. A Rodosz elfoglalására készülő Szelim – aki Perzsia megtörésével (1514), Mezopotámia, Szíria és Egyiptom elfoglalásával (1514–1517) kelet és dél felé hatalmasan kiterjesztette birodalma határait – 1520. szeptember 22-én Drinápolyban elhunyt. A trónon fia, I. Szulejmán követte, aki azonnal követet menesztett Budára, hogy megújítsa az apjával kötött békeszerződést. Budán azonban nem fogadták el az ajánlatot. Behram csaszt fogságba vetették, ilyképpen félreérthetlenné tették, hogy a fegyverekre akarják bízni a döntést.

A magyar vezetés elképzelését nagyban befolyásolta, hogy X. Leó pápa 1518-ban széles körű akcióba kezdett egy egész Európát egyesítő keresztes hadjárat indítása érdekében – ez persze éppúgy nélkülözött minden reális alapot, mint a hasonló korábbi próbálkozások –, valamint az, hogy Európa-szerte híresztelések születtek a Török Birodalomban dúló belső háborúról, és az új szultán békés természetéről. II. Lajos 1520-as külpolitikai irányváltását más megfontolás is magyarázza: amikor később, 1525-ben Zsigmond lengyel király arra ösztövelte unokaöccsét, hogy a törökkel bármi áron kössön békét, ezt azzal utasította vissza, hogy a békekötés nem áll országai érdekében, mert a tapasztalatok szerint a törökök a béke örve alatt kaparintottak meg, illetve pusztítottak el sok horvát és magyar területet. Tehát már 1520-ban felismerhette, hogy az adott körülmények között a béke veszélyesebb lehet a határvédelemre, mint a deklarált háború; számolnia kellett ugyanis azzal, hogy a határvédelem szervezete, a végvárrendszer kellő anyagi eszközök híján a békeidőben sem szűnő török nyomástól összeomlik, de egy nyílt ütközetben kivívott győzelem hosszabb időre tehermentesítheti az ország határait.

A hiba, amelyet ezzel az irányváltással elkö-

vetett, nem feltétlenül a koncepcióban, hanem a kivitelezésben volt: a budai udvar 1520-ban és a későbbiekben felettte keveset tett annak a veszélynek elhárítására, amelyet döntésével maga idézett elő. Mivel sem ekkor, sem később nem lépett fel támadólag, nem használta ki a kezdeményezés nyújtotta előnyt. Nem gondoskodott a háború anyagi és katonai feltételeiről, sem előre, sem a harcok közben. Mátyás idegen zsoldosseregének hazai szétszűzése után a magyar királyság lényegében mozgó hadsereg nélkül maradt, a hadkiegészítés hagyományos magyar módszereiről pedig a korábbi évtizedek háborúi bebizonyították, hogy nem felelnek meg a törökök elleni harc követelményeinek.

Ez a hagyományos magyar hadszervezet 1397 óta három alappilléren nyugodott; a földesúri bandériumokon, a nemesség felkelésén és a változó kvóta szerint kiállított telekkatonaságon. A főurak és a főpapok katonaállítási kötelezettségének mértékéről az ország törvényei határozottan intézkedtek ugyan, de a legtöbb főúr és főpap – jószérivel a közvetlenül fenyegetett délvidékek és horvátok kivételével – egyáltalán nem teljesítette ezeket. Várdai Ferenc erdélyi püspök például az 1520-as években mindössze 70 főnyi lovascsapatot tartott fegyverben, jöllehet a törvények szerint egy egész bandériumot (500 fő) kellett kiállítania. Sokan még a katonaállítás céljaira folyósított különpenzéket is elcsikkasztották. Az ország védettebb részein élők gyakorta szedett-vedett, a török elleni harcban járatlan katonákat küldtek hadba, máskor meg önhatalmúlag, még a hadjárat befejezése előtt visszavonták őket.

A nemesi felkelés intézményét már jó száz évvel korábban Zsigmond király is értéktelennek minősítette, s az elkövetkező évtizedek törvényhozása hiába próbálta ezt szervezettebbé és használhatóbbá formálni. Ugyanakkor a nemesség mindvégig sikerrel védelmezte előjogait azokkal az uralkodókkal szemben, akik az értéktelen személyes felkelés megváltásaként adózásra akarták szorítani őket. A hadra kelt közne-

mest ilyennek látta egy meglehetősen elkeseredett, névtelen kortárs: „A vármegyeciek sem gyalog, sem lóháton nem tudnak harcolni, s háborúban hasznavehetetlenek. Némelyiknek fél saruja, másiknak fél sarkantyúja hiányzik. Soknak madzag a zsinórja, majd mindegyik oldalára, tomporára köt egy-egy rozsdás kardot vagy tiszákot (szablyát), amelyet rongyos hüvelyéből évek óta nem húzott ki. Aztán befedi magát egy nyakba akasztott, ócska pajzsral, melynek borítékát és teteje bőrét a moly és az eger már régen egészen lerágta. Kezébe veszi üres, sípszerű, nádként törékeny s hajlékony lándzsáját vagy dárdáját, melynek neve kopja, de nem kapja: megindul száraz apró lován, melynek csak oldalbordái és csontjai látszanak.”

A telekkatonaként hadba vezényelt jobbágys vagy a nagy veszély esetén – 1514 tapasztalatai ellenére is – fegyverbe szólitott népfelkelés jobbadán csak a létszám gyarapítására szolgálhattott, harcértéke felettébb csekélynek tekinthettott. Ráadásul a rendek Mátyás halála után lecsökkentették a táborba küldendő telekkatonák létszámát. Mátyás 1463-ban 100 porta után tízet követelt, az 1498-as országgyűlés ezt háromra csökkentette, az 1518-as is csak ötre emelte. Egyes jelek szerint a XV–XVI. század fordulóján „telekkatonán” a birtokosok által – jobbágyaik száma után, a törvényekben meghatározott kvóta szerint – kiállított zsoldost kell értenünk. Ez önmagában kedvező irányú, minőségi változásnak tűnik, csak hogy a bandériumtartó urak – mint az 1498-as törvények igazolják – legott arra használták fel, hogy bandériumaikat telekkatona-zsoldosokkal töltsék fel, s ezzel bandériumállítási kötelezettségüket gyakorlatilag elszabotálják.

A hagyományos módon kiállított hadsereget a nehezen mozgósíthatóság, a fegyelmetlenség és a rosszul felszereltség jellemezte. Szégyenletes bizonyosságát adta ezeknek 1500-ban a bácsi mezőn a hadiszemle, amelyet II. Ulászló a velencei követek számára rendezett: a számításba vett 40 000 lovas helyett 10 000-et tudott felvonultatni, 4000-et fegyver nélkül, 18 megye pedig a királyi parancs ellenére egyáltalán nem küldte el csapatait a szemlére.

Az uralkodó mindig tartott fegyverben néhány száz udvari zsoldost (az 1490-es években 1000 főt), ez a létszám azonban még a futárszolgálat elvégzésére, az adószedők támogatására sem bizonyult elegendőnek, hiszen jó részüket mindig a végvárakban kellett állomásoztatni. A pénzszükében levő II. Ulászló a létszámuk növelésére nem gondolhatott, hiszen a meglevőket sem tudta rendesen fizetni. „A magyar

királyi aulicusoknak nem fizettek fégóta. A többi, idegen királyi aulicus megkapta a zsoldját . . . hadd legyen szegényeknek valami, ne haljanak éhhel” – írták Budáról 1525-ben Baththyány Ferencnek. Az ország még a háború kellos közepén, 1523-ban is olyannyira híjával volt a harcedzett katonáknak, hogy Gerendi Miklós királyi titkár valósággal megrettent, amikor híret vette, hogy a szávaszentdemeteri csatában Tomori 700 embere esett el: „Ez a győzelem a magyar seregnek nagy vérveszteséget okozott. Igyekezhet a királyi felség, ha azt ily rövid idő alatt pótolni akarja. Biztosan értesültünk arról, hogy a török sokasága és készültsége a miénket felülmúlja, ép és oly nagy számú hadserege van, mint az elmúlt hadjáratban.”

A pápai tervet figyelembe vevő magyar király ráadásul olyan pillanatban dobott kesztyűt a szultánnak, amikor a külföld segítségére valójában még kevésbé számíthatott, mint korábban bármikor. Európa két meghatározó nagyhatalma, a Madrid központú Habsburg-birodalom és Franciaország a magyar hadszíntértől távol, egymással viaskodott Itália birtokáért. A harcba szükségképpen belesodródott Magyarország két potenciális szövetségese, a pápai állam és a Velencei Köztársaság is. Ferdinánd osztrák főherceg kezét bátyja, V. Károly német-római császár itáliai hadjáratai kötötték meg. A Habsburgok vagy a franciák szövetségi rendszerébe tartozó közép- és kelet-európai országok egymással hadakoztak, így örültek, ha békét köthettek a csaknem mindannyiukat közvetlenül vagy a krími tatárok révén szorongató Portával (Lengyelország éppen 1525-ben).

Az ifjú Szulejmán szultán 1521. május 18-án indult meg élete első hadjáratára, de a hadjárat céljáról még nem döntött. A diván basáinak a véleménye megoszlott: egyesek Nándorfehérvár megszállása, mások Magyarország ellen indítandó hadjárat mellett kardoskodtak. Szulejmán végül megosztotta hadait: a ruméliai hadsereget Ahmed basa vezérletével Szabács, az anatóliai csapatokat pedig Piri nagyvezérrel Nándorfehérvár ostromára küldte. Szabács magára hagyott 500 főnyi védőserege – Logodi Simon és Torma András vezetésével – pár napon át állta a rohamokat, a 100 főre olvadt hős csapat a janicsárokkal vívott ádáz kézitusában július 7-én csaknem az utolsó emberig elesett. Szabács birtokában a szultáni had július 9-én sietve hajóhidépítéshez kezdett a Száván. A török portyázók már a híd elkészülte előtt átkeltek a túlsó partra, hogy a Szerémséget pusztítsák, és kikémleljék a magyar hadmozdulatokat. A nyomukban haladó Musztafa basa csapatai öt

nap alatt, július 13–18. között elpusztították az őrizetlenül hagyott szerémségi várakat, és a foglyok tömegével tértek vissza a szultáni táborba. A híd július 18-án készült el, de nagyobb seregrészek már nem kelhettek át rajta, mert a megáradt Száva elborította a hídfőket, az orkánszerű szél pedig július 19-én szétszórta a hídpillérként felhasznált sajkákat. Valószínűleg e természeti csapásnak tulajdonítható, hogy a szultán feladta a továbbhaladás tervét, és július 31-én maga is a Nándorfehérvárt ostromló sereghez vonult.

Nándorfehérvár alá június 25-én érkeztek a helyi portyázók, július 1–3-án 1000 janicsár, majd a török hajóhad. Július 9-e körül érkezett meg Piri nagyvezér, aki Hüsrev szendrői béget előbb Zimony elfoglalására küldte, nehogy a vár, mint 1456-ban, a felmentő csapatok hadműveleti bázisául szolgálhasson. Zimony, melyet Szkoblics György vezetése alatt mintegy 350 naszádos védett, július 11-éig visszaverte a rohamokat, ekkor a lakosság és a naszádosok egy része kegyelemre megadta magát.

Szabács és Zimony eleste, a szerémségi várak pusztulása után Nándorfehérvár teljesen körülvárva, segítség nélkül maradt. Ráadásul a törökök július végén a tőle keletre fekvő Pét és Szörény várát is ostrom alá fogták. Nándorfehérvár két bánja – Héderváry Ferenc és Török Bálint – közül egyik sem volt hajlandó vezetni a vár védelmét, sőt Héderváry a király határozott utasítása és a neki átadott pénzsegély dacára élelmisszerrel sem látta el az erősséget. A harc vezetését vicebányaikra, Oláh Balázsra és Móré Mihályra bízta, akik 700 katona és a városi lakosság élén próbálták megvédeni a hatalmas várat.

Piri nagyvezér megérkezésétől a szultán csatlakozásáig eltelt egy hónap alatt nem sok sikert ért el a vár ostromában. Előbb a szárazföldi oldalról nyitott ágyúzással és aknákkal réseket a falakon, majd rohamot rendelt el. A behatoló janicsárokat azonban a védők rendre visszavetették, sőt nemegyszer kitörték, és az ágyúkat beszegezték. Július végén már meglehetősen reményvesztetten folytatta az ostromot, inkább csak a falak lövetését erőltette. Szulejmán megérkezéssel fordulat következett be az ostromműveletekben. Ahmed basa a vízi város gyenge falainak szegte ágyúit, s csakhamar több helyütt megbontotta azokat. A védők az augusztus 3-i rohamot még visszaverték, augusztus 8-án azonban a fellegrvárba szorultak, amelynek ostromát a törökök immár közvetlen közről, a városból folytathatták. A fellegrvárba szorult katonaság és városi lakosság még húsz

teljes napon át tartotta magát, jöllehet a törökök augusztus 15-én, 26-án, 27-én általános rohamot indítottak ellenük, s az utóbbi előtt aknával felrobbantották a Kőles (Nebojsza) bástya külső falát is. Augusztus 29-én azonban az élelmisszer- és a lőszerhiány miatt a felmentő sereg megérkezésében sem reménykedhető Oláh vicebán szabad elvonulás fejében átadta a várat a szultánnak. Az őrség 66 napon keresztül állta az ostromot, miközben egyes híradások szerint tíz, mások szerint húsz rohamot vert vissza. Olyan teljesítmény ez, amelyet a későbbi másfél század küzdelmeiben egyetlen magyar végvár sem volt képes megismételni.

Nándorfehérvár szerb lakosságát, amely derekasán kivette a részét a vár védelméből, a szultán hajókra rakatta, és Konstantinápolyba szállíttatta. Az újonnan megszerzett várakat kijavíttatta, és őrséggel rakta meg, majd a Magyarország elleni támadás tervét feladva, szeptember 15-én visszaindult székvárosába.

A magyar sereg eddig egyetlen alkalommal sem kísérelt meg ellene támadást. Mindössze két akcióról tudunk: augusztus közepén Báthori hadai merészkedtek előre Szávaszentdemeterrig, de egy rövid csetepaté után csakhamar visszahúzódtak Péterváradra. Július 10–12-e körül a szávaszentdemeteriek a hidépítéshez igyekvő török sajkásokat támadták meg, s több hajójukat elsüllyesztették. A gyülekezőhelyeken csak augusztus végén, szeptember elején jelent meg olyan erő, amely felvehette volna a harcot a szultáni haddal.

1521 eseményei világosan megmutatták, hogy a magyar határvédelem Mátyás által kiépített rendszere már nem funkcionál eredményesen. A váracon kívüli határvédő alakulatok, amelyek egykor oly hathatósan támogatták Nándorfehérvár védelmét, kísérletet sem tettek az ostromműveletek megzavarására. A jelek szerint a Duna vonala mögé, táborokba vonták össze őket. 1521 forró napjaiban derült ki az is, hogy csak naszádos főkapitány van, a szervezet viszont 1518-ban feloszlott. A nádor öccse, Báthori András, július végéig sikertelenül kísérletezett a Tisza és Maros menti naszádosok mozgósításával, végül a budai és pesti polgárokkal szereltetett fel egy kis hajórajt, hogy Nándorfehérvárra élelmisszer és lőszert szállíttasson, de a hajók csak Bataig jutottak.

Az 1521-es hadjárat feltárta a magyar hadszervezet gyengeségét is. Nándorfehérvár ostroma már javában folyt, amikor II. Lajos király néhány száz emberrel, gyakorlatilag sereg nélkül megindult ugyan a tolnai gyülekezőhely felé, de mert ott még nem jelent meg senki,

július 31-én visszatért Budára. Amikor a táborok benépesedtek, augusztus 22-én a király is megérkezett Tolnára. Ebben a táborban 20 000, Zentánál 17–18 000 fegyveres gyűlt össze, s már a Tiszához közeledett Szapolyai erdélyi vajda 15–20 000-es serege is. Az idő hasztalan tanácskozásokkal telt, az urak azzal biztatgatták egymást, hogy „eb higgye, hogy a török elfoglalja Nándorfehérvárt”. A vár elestének híre felrázta őket, mert világosan felismerték, hogy „országunk most már nyitva áll a török előtt vizen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, amíg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad”. A király október 6-ára Szerém-újlakra fegyveres országgyűlést hirdetett, hogy a rendelkezésre álló mintegy 60 000 főnyi sereggel – amelyet újabb egységekkel kívánt megerősíteni – megkísérelje az elesett várak visszavételét. A mohácsi táborban azonban szeptember végén pestis ütött ki, mire a hadak pánikszerűen szétszéledtek. A novemberi budai országgyűlés még számos határozatot hozott a következő évi hadjárat előkészítésére, de valójában újabb had nem gyűlt össze, Nándorfehérvár visszafoglalásának terve így lekerült a napirendről.

Annál céltudatosabban folytatták a magyar–horvát végvárrendszer első vonalában támadt rés kiszélesítését a határ menti török erők. A Nándorfehérvártól keletre eső frontszakaszon már a következő év tavaszán elfoglalták, majd lerombolták Orsova és Pét várát, 1524 októberében pedig Bali nándorfehérvári bég Szörényt vette be, amelyet Kállay János bán kényszerült feladni. A délnyugati szakaszon Knin védői 1522 májusában szabad elvonulás feltételével adták meg magukat, erre a sok ostromot megélt Szkardonából is elmenekült a lakosság. 1523-ban a törökök Osztrovicát – a híres törökverő Karlovics János bán Vrána mellett – vették be, amelyet a kortársak a dalmát tengerpart Klissza után legfontosabb erősségének tartottak. Klisszát kétszer ostromolták: 1522. június 3-tól 18-ig és 1524 elején, de egyelőre nem sikerült hatalmukba keríteni. Az Uszref boszniai basa által szorosan körülrólt Jajca védőinek és lakosainak Frangepán Kristóf 1525 júniusában 6000 fős haddal, lényegében az egész horvátországi sereggel, súlyos harcok árán tudott csak élelmet vinni, de felmentésével meg sem próbálkozhatott.

A Szörénytől Klisszáig húzódó első magyar–horvát végvár vonal 1524-re gyakorlatilag összeomlott: az itt-ott még kitartó várak nem tudtak megfelelni a feladatuknak, fenntartásuk viszont évről évre hatalmas összegeket emész-

tett fel. A magyar védelem egykori bázisaiból a Magyarország elleni támadások ugródeszkája lett: ezekből kiindulva dúlták portyáik a második magyar végvár vonal előtti 60–100 kilométer széles területet. Ekkor pusztult el a Szerémség java része, a déli vármegyéből pedig valóságos népvándorlás indult meg a védettebb belső országrészek felé: Brandenburgi György gyulai uradalmában 1525-ben nem kevesebb, mint 317 délvidéki menekülő családot írtak össze.

A sorozatos vereségek hatására az udvar mindent megpróbált, hogy előteremtse a várható török támadás elleni védekezés anyagi és katonai előfeltételeit. Erre irányuló belpolitikai akciói – a dénár leértékelése (1521), a Fuggerekkel kötött bányaszerződések felbontása (1525), a korlátozott centralizációs kísérlet (1525) – azonban nem sikerültek. Lényegében eredménytelenek maradtak a Német-Római Birodalom rendszeres segélyének megszerzése érdekében folytatott 1522-es nürnbergi tárgyalások is. A gyűlés ugyan elrendelte 4000 főnyi segélycsapat kiállítását „a birodalom határszorosainak és várainak védelmére”, de ez a csapat csak a horvát várak őrségének megerősítésére bizonyult elegendőnek. Ugyanakkor e segély kedvezőtlen politikai következményei azonnal jelentkeztek: Horvátország egyre inkább Ferdinándhoz hajlott, az 1526. január 26-i horvát rendi gyűlés már ki is mondta, hogy elhagyott állapotukban joguk van maguknak új urat keresni.

A sok próbálkozásból csak egyetlen intézkedés váltotta be a hozzáfűzött reményeket: Tomori Pál kinevezése kalocsai érsekké és alsó-magyarországi főkapitánnyá. Tomori kúriai jegyzőként, kincstári tisztviselőként, erdélyi sókamara ispánként, fogarasi és munkácsi várnagyként kezdte pályafutását. Közben az udvar megbízottjaként 1506-ban szétverte az ökörsütésnek nevezett adó miatt lázongó székelyeket, részt vett a parasztháború elfojtásában, 1519-ben megzabolázta a nádorválasztó országgyűlésen támadt köznemesi zendülést. 1512-ben követként a Portán is megfordult. 1520 derekán – mindmáig ismeretlen okból – szétosztotta vagyonát rokonai közt, és belépett az obszerváns ferencesek sorába. Sokan már 1521-ben is benne látták azt az embert, aki képes lenne a magyar hadak vezetésére. Tomori azonban nem akart visszatérni a világi pályára. A magyar kormány kérésére 1523 tavaszán, a pápa rákényszerítette, hogy az üresedésben levő kalocsai érsekséget elfogadja, mire az országgyűlés sietve megbízta – egy kortárs krónikás szavaival élve – „az ország hadnagyságával, az egész Al-

föld kapitányságával” is. Tomori engedelmeskedett a pápa és az országgyűlés parancsának, és legott hozzákezdett hadai szervezéséhez. Júniusban kelt útra a Délvidék felé.

Nincsenek ugyan adataink arról, hogy Tomori a törökök ellen bármikor jelentősebb hadi vállalkozást vezetett volna, de országszerte a harc legkiválóbb szakértőjeként ismerték: a ferrarai herceg budai ügyvivője 1521 nyarán azt jelentette urának, hogy a magyaroknak nincsenek képzett hadvezérek, mert a hosszú béke valósággal elnőiesítette őket, csak az egyetlen Tomori Pál járatos a hadviselés mesterségében. Az elkövetkező három esztendő délvidéki eseményei igazolták a jól tájékozott ferrarai diplomata szavait.

Alig érkezett meg állomáshelyére, Péterváradra, amikor 1523 augusztusában Ferhád basa – 12 000 főnyi sereg élén – a Szerémségbe nyomult, és ostrom alá vette Rednek várát. A környékbeli magyar csapatok, amelyeket még nem Tomori, hanem Bárdy István, az udvari huszárok kapitánya vezényelt, augusztus 6–7-én azonban nagy győzelmet arattak felette. A Nagyolaszi–Rednek–Szávaszentdemeter háromszögben lefolyt három ütközetben több ezer török esett el, a menekülőket pedig Szávaszentdemeter környékén a Szávába szorították, ahol szintén százával vesztették életüket. Ez

a nagyolaszi–szávaszentdemeteri diadal bizonyult az 1520–1526-os háború egyetlen számottevő magyar győzelmének. Budán ezt is inkább „csodának, semmint emberi erővel kivívott eredménynek” tartották.

Miután a Délvidék korábbi parancsnokai (a temesi ispán és az erdélyi vajda) az előző években nem sokat tettek a második végvár vonal szerémségi centrumának megerősítésére, Tomori az elkövetkező másfél esztendőben minden energiáját az itteni várrendszer – Pétervárad, Zimony, Cserög, Szalánkemény, Szávaszentdemeter, Titel és Újlak – újjászervezésére összpontosította. E várakra támaszkodva verte vissza a gyakori török portyákat. 1525 augusztusában egészen Nándorfehérvárig tört előre, ahol hajókat süllyesztett el és zsákmányolt, októberben pedig a Szabács környéki Kolics városát prédálta fel; nagyobb szabású betörésekre nem gondolhatott. Márcsak azért sem, mert a délvidéki bárók és főpapok bandériumaik katonáit a közvetlen veszély elmúltával azonnal visszarendelték a táborából.

Tomori kinevezése után a végvidék katonaságát éppoly rendszertelenül fizették, mint korábban. Tomori – aki egyházmegyéje jövedelmét teljes egészében a védelem céljaira fordította, sőt még a törökkel is kereskedett, hogy pénzhez juthasson – 1525 elején már arra kényszer-

rült, hogy lemondással fenyegetse a fizetni nem tudó udvart. Ekkor egy összegben kapott 13 400 forintot, de a következő fél esztendőben már csak 2200-at. Jellemző, hogy általában nem az uralkodóval és a belső harcok híjárjába bonyolódott magyar főtisztviselőkkel tanácskozta meg a teendőket, hanem sorra-rendre Laurentio Campeggio pápai legátussal és Antonio Burgio nunciussal. A pápai küldöttek a lehetőségeikhez mértén támogatták is: 1525-ben például 300 gyalogos zsoldját vállalták át.

Tomori hároméves délvidéki működése során komoly érdemeket szerzett a határvédelem megerősítésével. Az ő erélyes tevékenységének köszönhető, hogy a törökök ekkor még nem vethették meg lábukat a Szerémségben. A körülményeket jól ismerő Burgio nuncius 1526.

január 18-án így írt a pápának: „Ez az ország nem képes magát megvédeni, hanem ki van szolgáltatva az ellenség kegyelmének, úgy fog kikerülni a háborúból, ahogyan az az ellenségnek tetszik... Azt megtehetik, hogy egyszer megütköznek, de akkor is vereséget fognak szenvedni, hiszen nincs egyetlen erősített állásuk, hol fejüket lehajthatnák, hogy fellélegezzenek, s megvárják a többi keresztény fejedelem segítségét.” A komor, de teljesen reális helyzetkép alighanem magától Tomoritól származik, aki olyan kilátástalannak ítélte a védelem esélyeit, hogy január 12-én Budán benyújtotta lemondását. Miután ismét maradásra bírták, márciusban a Budán fogva tartott török követel titokban tárgyalásokat kezdett a békekötés lehetőségéről.

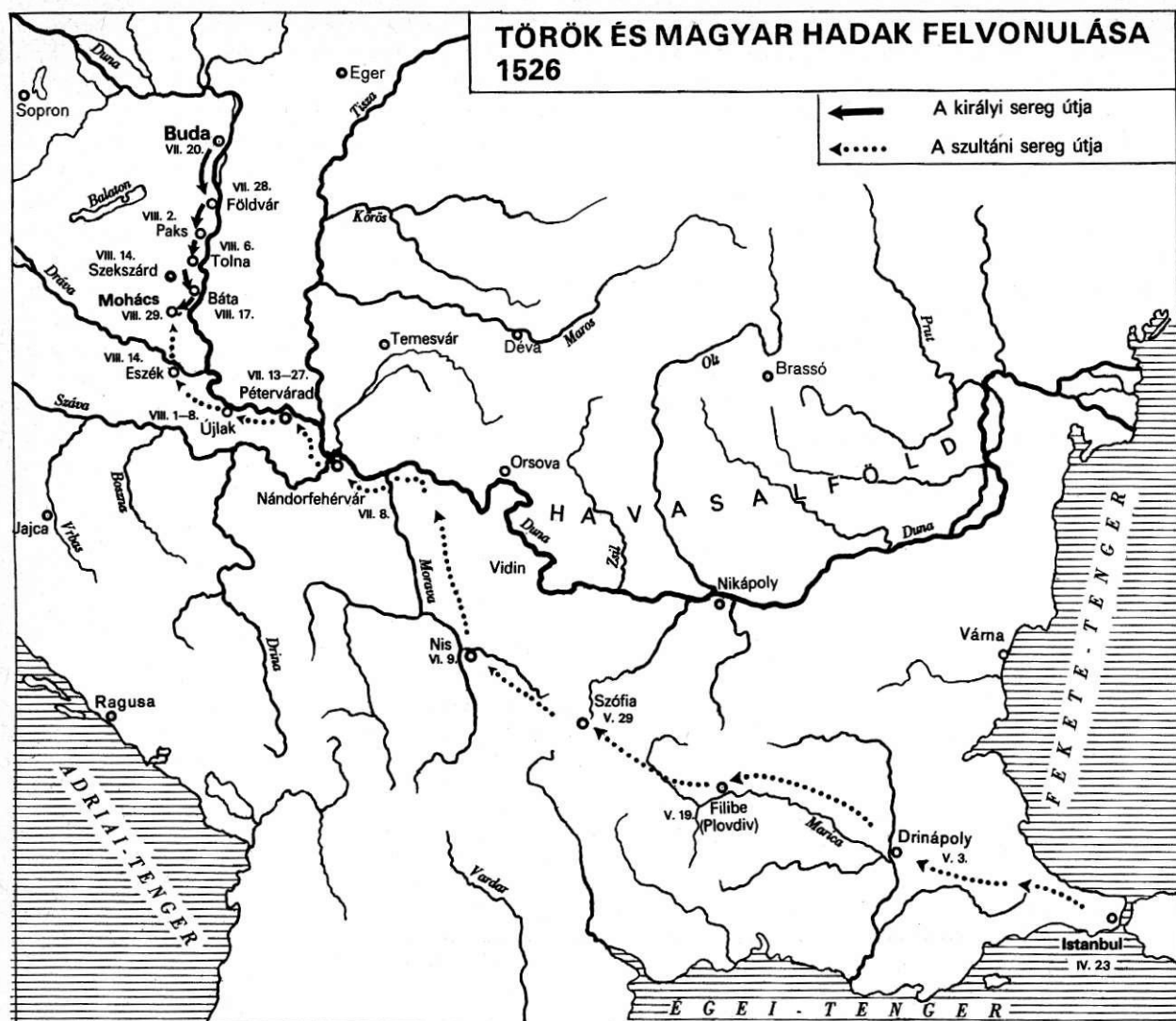
2. A mohácsi csatavesztés

Az udvar jó előre értesült az 1526-ra tervezett török hadjárat előkészületeiről, Bakics Pál vencsánci szerb vajda révén, aki 1525 végén kért bebocsátást az országba, s így mintegy háromnegyed esztendő állt rendelkezésére a felkészülésre. A napok, hónapok azonban nélkül peregetek, hogy komolyabban hozzáfogtak volna a mozgó hadsereg megszervezéséhez. Tomori – akit időközben kincstartóvá is ki akartak nevezni – kéthónapos budai tartózkodás után, éjnek éjadán szinte elmenekült az udvarból, ahol intéseivel senki sem törődött. Nemi segélyt Burgiótól azonban kapott: 1600 forintot 200 huszár zsoldjára. Március végén a magára hagyott végvidék katonai parancsnokai beadták a lemondásukat. Tomori is, aki már korábban jelezte a pápának, hogy elhagyja az érseki széket, és visszatér a kolostorba.

A szultán 1526. április 23-án indult meg Konstantinápolyból, de csak lassan haladhatott, mert a Marica áradása akadályozta a hadvonulását. A magyar urakat és a nemességet azonban áprilisban nem a szultáni had megindulásáról érkező hírek, hanem az április 24-re összehívott rákosi diéta előcsatározásai tartották izgalomban, amelyen a honvédelem ügye az utolsó napig szóba sem került. Május 9-én aztán a rendek hevenyészve összecsaptak egy sor védelmi törvényt; Burgio frappáns szavai szelint „építettek egy sereg légvárat... , amelyek közül egynek-egynek megvalósítására egy egész diéta kellene”.

A történelem mintha csak meg akarta volna ismételni az 1521-ben történeteket. A törökök június 30-án úgy érkeztek meg a Száva vonalához, hogy amögött nem sorakozott fel magyar sereg. Hiába javasolta Tomori, hogy minden katonailag fontos ponton emeljenek hevenyészett erődöt, s így próbálják meg a török előrenyomulását késleltetni. A magyar hadaknak ezúttal is július 2-án kellett volna összegyűlniük Tolnán, s mint 1521-ben, a táborban ismét nem jelent meg időben senki. A király kijelentette, hogy nem tud hadba szállni, mert nincs pénze bandériuma kiállítására, mire a tanács urai és a külföldi követek június 2-án közadakozásra szánták el magukat, a pápa pedig megengedte, hogy az egyházak arany- és ezüstdíszéből pénzt veressen. A nemesség szokás szerint a király hadba szállására várt, s június közepén még a nádor vezetése alatt sem volt hajlandó a Száva védelmére vonulni, mire Báthori is visszatért Budára.

Miután – Tomori szavaival élve – a király és az urak „még a lovak lábát sem patkolták meg”, júniusban és július első felében csak az érsek 2000 főnyi serege őrizte a déli végeket. Bali nádorfehérvári bég június közepén lényegében háborítatlanul verethetett hajóhidat a Száván Nádorfehérvár mellett, Zimonynál. „Tudnia kell szent felségednek – írta erről keserű humorral Tomori –, a hidat a császár nem azért verette, hogy vásárt tartson.” Amikor július 2-a és 4-e közt az Ibrahim nagyvezér vezet-

te ruméliai hadsereg is átvonult a hídon, a túlerő elől Tomori kénytelen volt visszavonulni Pétervárad felé, ahol átkelt a Dunán.

Ibrahim és nyomában a szultán serege a Duna mentén haladva egészen Péterváradig nem ütközött ellenállásba, mivel Szalánkemén és Titel lakói már korábban – az utóbbiak egy márciusi török ostrom visszaverése után – eltávoztak a veszélyeztetett területről. A nagyvezér július 11-én érkezett meg Pétervárad alá, amelyet Alapi György védett mintegy 1000 emberrel és a júniusban nagy nehezen összegyűjtött naszádosokkal. Miután a törökök 14-én, majd 16-án eredménytelenül kísérleteztek általános rohammal, rendszeresebb ostromműveletekbe fogtak; tizenegy napos szüntelen ágyútűzzel megtörtették, majd aknával felrobbantották a védműveket, mire 27-én a súlyos veszteségeket szenvedett őrség megadta magát. A következő magyar erősség, Újlak ostroma augusztus 1-től

8-ig tartott. Ezt a várat is a topcsik kényszerítették kapitulációra. Erdőd és Eszék védői a török túlerő miatt elhagyták várukat. A szultán augusztus 15. és 19. között veretett hajóhidat a Dráván, amelyet szintén nem védett magyar sereg. Eszéken jelentette a törököknek egy kémük, hogy „amint a Dráván átkeltek, az ötödik állomáson találkozni fogtok a gonosz királlyal”.

II. Lajos július 20-án indult meg csekély hadával Budáról. Ezúttal is lassan haladt, hogy a bandériumok és a nemesi felkelők beérjék. Augusztus 6-án Tolnánál szállt táborba. Mivel a sűrűn lakott síkság nem látszott alkalmasnak lovasscsatára, augusztus 14-én tovább vonult dél felé, Mohácsnak. Közben parancsot adott a nádornak, hogy augusztus 13-án a mohácsi gyülekezőhely hadinépével vonuljon a Drávához, és akadályozza meg a törökök átkelését. A hadbgyűlteken azonban kijelentették, hogy a király nélkül nem mennek.

Tomori július 16-ig a Duna bal partjáról támogatta a Péterváradot védő Alapi György harcát. Csakhamar felismerte azonban, hogy a várat egyedül nem mentheti fel, ezért Bácsón és Bezdánon keresztül északnyugatnak vonult. Ismét átkelt a Dunán, de a csapatait nem a mohácsi táborba vezette, hanem Perényi Péter temesi ispánnal együtt a Dráva védelmére indult. Mikor kiderült, hogy a törökök már hídfőt építettek a Dráva északi partján, a Krassó jobb parti mocsarai között szekértáborral vette körül 6000 főnyi seregét, s augusztus 20. és 26. között onnan nyugtalanította a török főszereg előtt rajzó portyázókat. 24-én valószínűleg szétvert egy 10 000 főnyi elővédet is. Csapatai azonban hiába szánták el, hogy akár életük árán is megvédik a szultáni had útjába eső utolsó természetes akadályt, a haditanács úgy rendelkezett, hogy csatlakozzanak a mohácsi táborhoz.

A szultán augusztus 27-én kelt át a Krassó bal partjára, de a portyázói már augusztus 26-tól kerülgették a mohácsi sereget. A török táborban 28-án kihirdették: „Ma pihenés, de holnap csata lesz! Vigyázzatok és készüljetek! Kora reggel, amint a trombitát megfújják, teljes fegyverzetben legyetek!” Másnap öt óra tájban „az egész győzelmes hadsereg lóra ülven megindult, s lassan-lassan, majd megállva, majd menetelve, ikindi előtt (*két óra körül*) megérkezett a mohácsi mezőre, a haszontalan gyaurok táborra elé. A pasa (*a nagyvezér*) a rumélii sereggel elől foglalt állást, az uralkodó pedig mögötte állott az anatólii sereggel, a kapu-khalkival (*a portai zsoldosokkal*) és a janicsárokkal. A feslett életű hitetlenek néhány ágyúgolyót lőttek el, melyeknek egyike a jobb szárnyon esett le: a táboruk előtt álltak több harcvonalba felállítva. De a mi részünkön nyugodtan maradtak, mivel még nem érkezett el az alkalmas idő, ember és állat fáradt volt. Mikor éppen azt határozták el, hogy majd reggel kezdődjék meg a harc: a delutáni ima idején (*négy óra körül*) az alávaló hitetlenek egyszerre megmozdultak és erre felé jöttek”. Amikor a 60 000 reguláris katonát számoló, de mindenféle martalóc szolgáló és munkáselemekkel hatalmasra felduzzasztott török sereg megérkezett a mohácsi síkot délről lezáró 15–20 méteres magaslat szélére, a magyar sereg már kilenc-tíz órája csatarendben várakozott.

A 25 000 főnyi had nehézlövasságának java része és a 10–12 000 fő gyalogos zöme képezte az *első harcrendet*: a lehetséges leghosszabb arcvonalon állította fel őket Tomori, hogy megakadályozza a sereg szárnyainak átkarolását. A jobb szárnyat Batthyány Ferenc horvát bán,

a bal szárnyat Perényi Péter temesi ispán vezényelte. Ebben a harcrendben foglalt helyet a két fővezér, Tomori Pál (talán a főként gyalogosokból álló centrumban) és Szapolyai György. A mélységben és szélességben tagolt *második harcrend* a király, a főméltóságok és a főpapok bandériumaiból állott. A király mögött 1000 vértessorakozott fel, a két szárnyon könnyűlovások és gyalogosok.

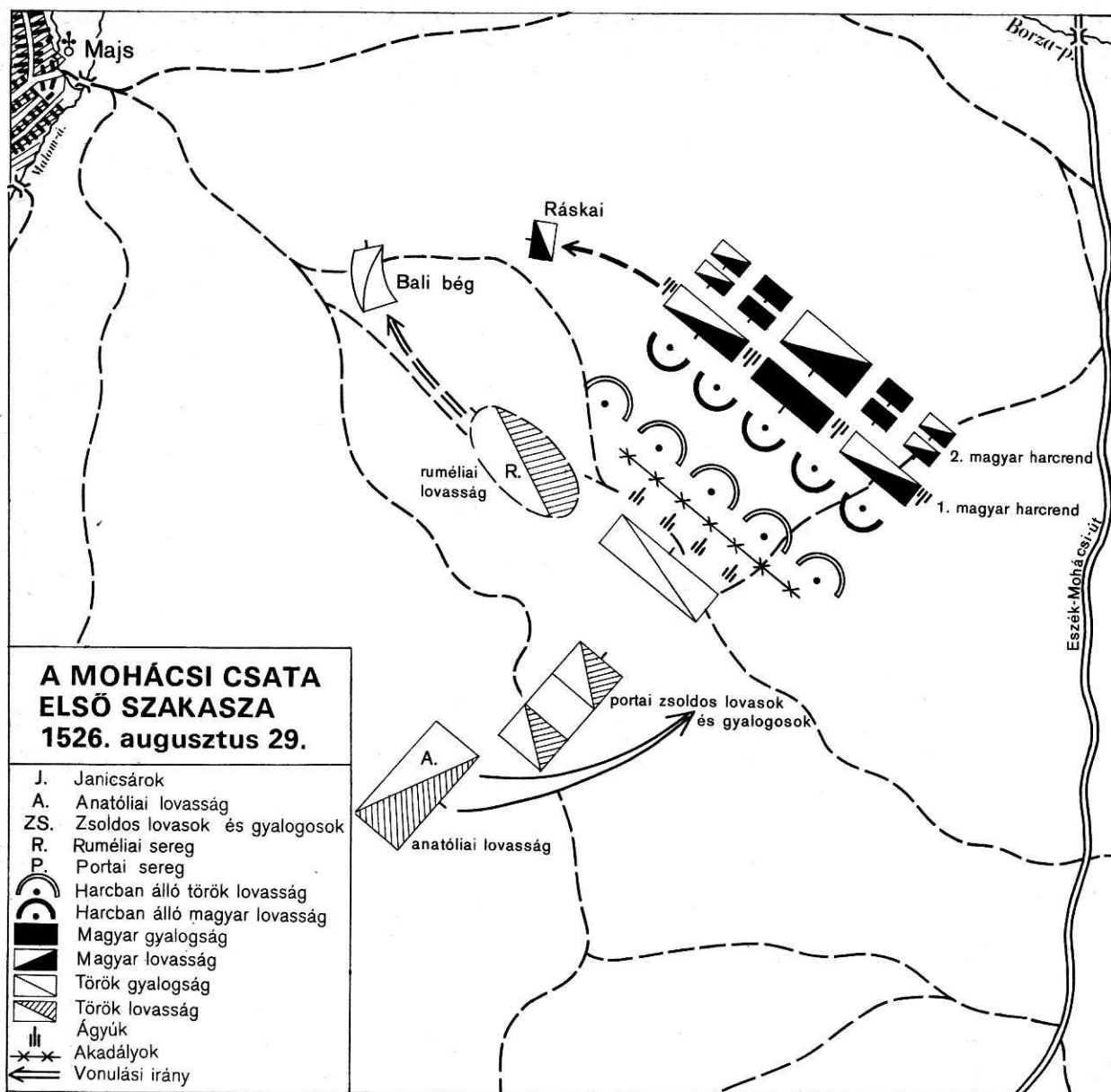
Amikor a ruméliai sereg megkezdte a leereszkedést a magaslatról, majd egy részük táborba szálláshoz készülődött, Tomori támadásra rendelte ellenük az első harcrend jobb szárnyát, majd a centrumot. Batthyány bán seregének katonái Szulejmán naplója szerint „tetőtől talpig vassal voltak fődve, s vasnyársat tartottak a kezükben, az ellőtt puska- és ágyúgolyókkal teljességgel nem törődve, a legkisebb félelem nélkül vágattak Ibrahim pasa rumélii beglerbég felé. Mivel pedig a ruméliaiak még szét voltak szóródva, nem bírtak ellenállni, s egy részük az uralkodó felé futott. A másik csapat Jahja pasa oğlu és a boszniai bég ellen intézett támadást, és kettészakította csatarendjüket”.

Bár a szultáni napló a ruméliai hadsereg megindulásáról ír, bizonyosra vehető, hogy az előre-lendülő magyar első harcrend csak egy részüket szórta szét, s a ruméliai lovasság, az első meglepetésből felocsudva, végrehajtotta azt a szétnyílást, amelyet Bali bég a csata előtt a nagyvezérnek tanácsolt, s amelyet a törökök a mohácsi csatát megelőző és az azt követő mezei ütközetekben nagy előszeretettel alkalmaztak. Elégé valószínűtlen ugyanis, hogy a jobb szárny és a centrum legfeljebb 5000–6000 lovasa fél óra alatt át tudta vágni magát a ruméliai szpáhik több 10 000 fős, végvidéki harcokban edzett tömegén, amelyet ekkor nyilván jócskán kiegészítettek a Balkánon állomásozó 24 000 főnyi helyőrségi csapatokból is.

Bárhogy történt is, az első harcrend lovasegységei, majd az őket követő gyalogság a ruméliai hadsereg mögött felállított ágyúk és a janicsárok elé ért. A túlzottan magasra irányzott golyók ugyan felettük zúgtak el – az időközben előremozdult második harcrendben is csak kevés kárt tettek –, annál nagyobb veszteségeket okozhatott nekik a janicsárok ösztüze. „A janicsárok összesen háromszor-négyszer támadták meg puskatűzzel, és igyekeztek visszaszorítani az alávaló gyaurokat” – jegyzi meg a szultáni napló.

A jobb szárny rohamának kifulladásával a csata eldőlt. A bal szárnyat vezénylő Perényi ugyanis már a csata elején a ruméliaiak mögött feltűnő, majd jobbra kanyarodó anatóliai sereg-

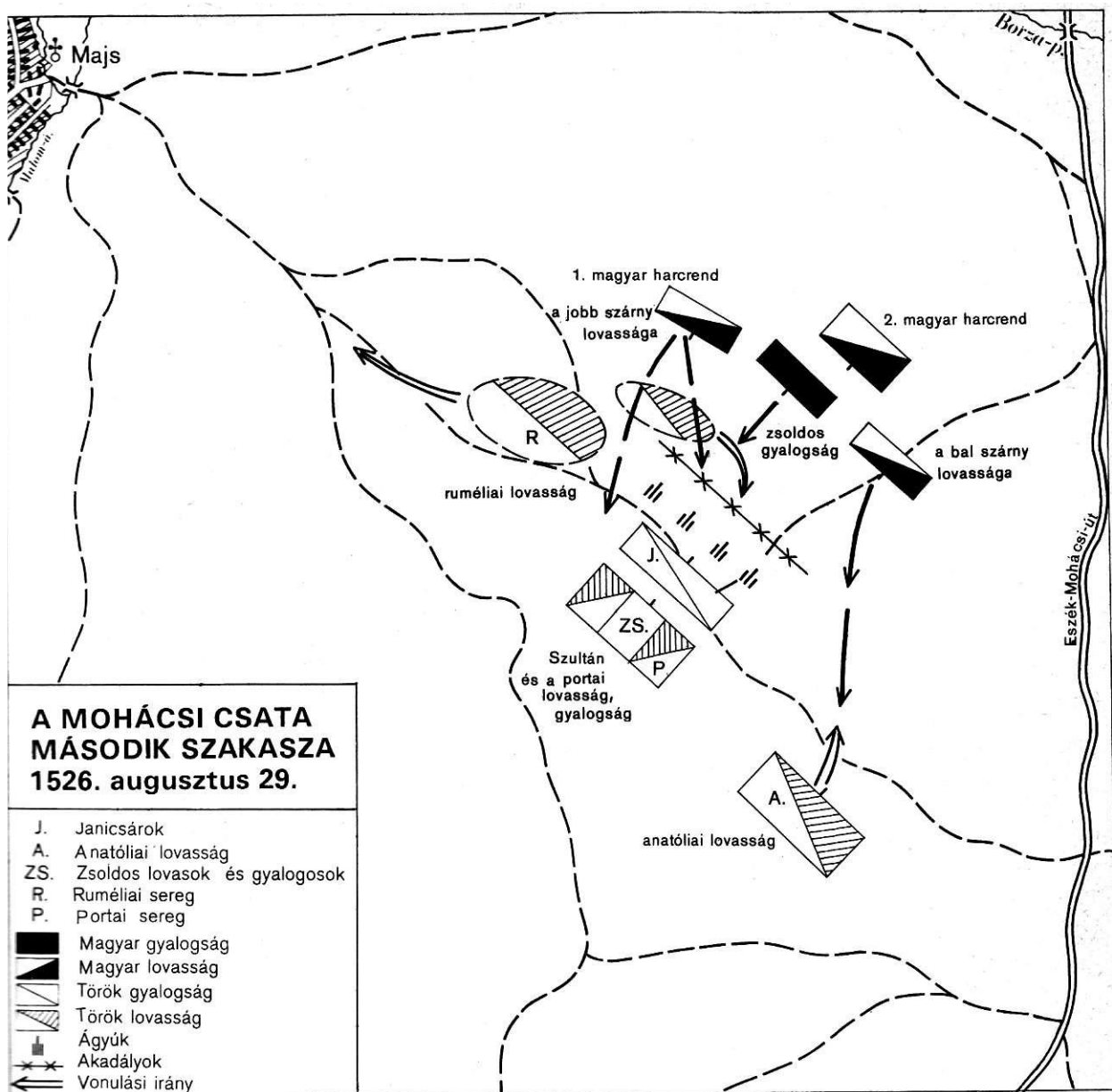

gel találta magát szemben, amelynek csak az első sorait sikerült megbontania. Behram basa lovassága csakhamar visszavetette Perényi csapatát, mire Tomori a második harcrend egy részét a bal szárny támogatására indította. „A gonoszszívű király pedig többi nyomorult katonaságával a felséges uralkodóra és az anatóliai seregre rohant” – olvasható az előbb említett naplóban. A második harcrend támadásának részleteiről szinte semmit sem tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy rövid idő alatt teljes vereséget kellett szenvednie, hiszen az abban tartózkodó főméltóságok közül szinte senki sem menekült meg. A küzdelem az ágyúállások előtt tartott a legtovább, a magára hagyott, zömmel

idegenekből álló gyalogság küzdött életéért, míg csaknem teljesen megsemmisült az egyenlőtlen harcban (12000 gyalogosból 10000 esett el).

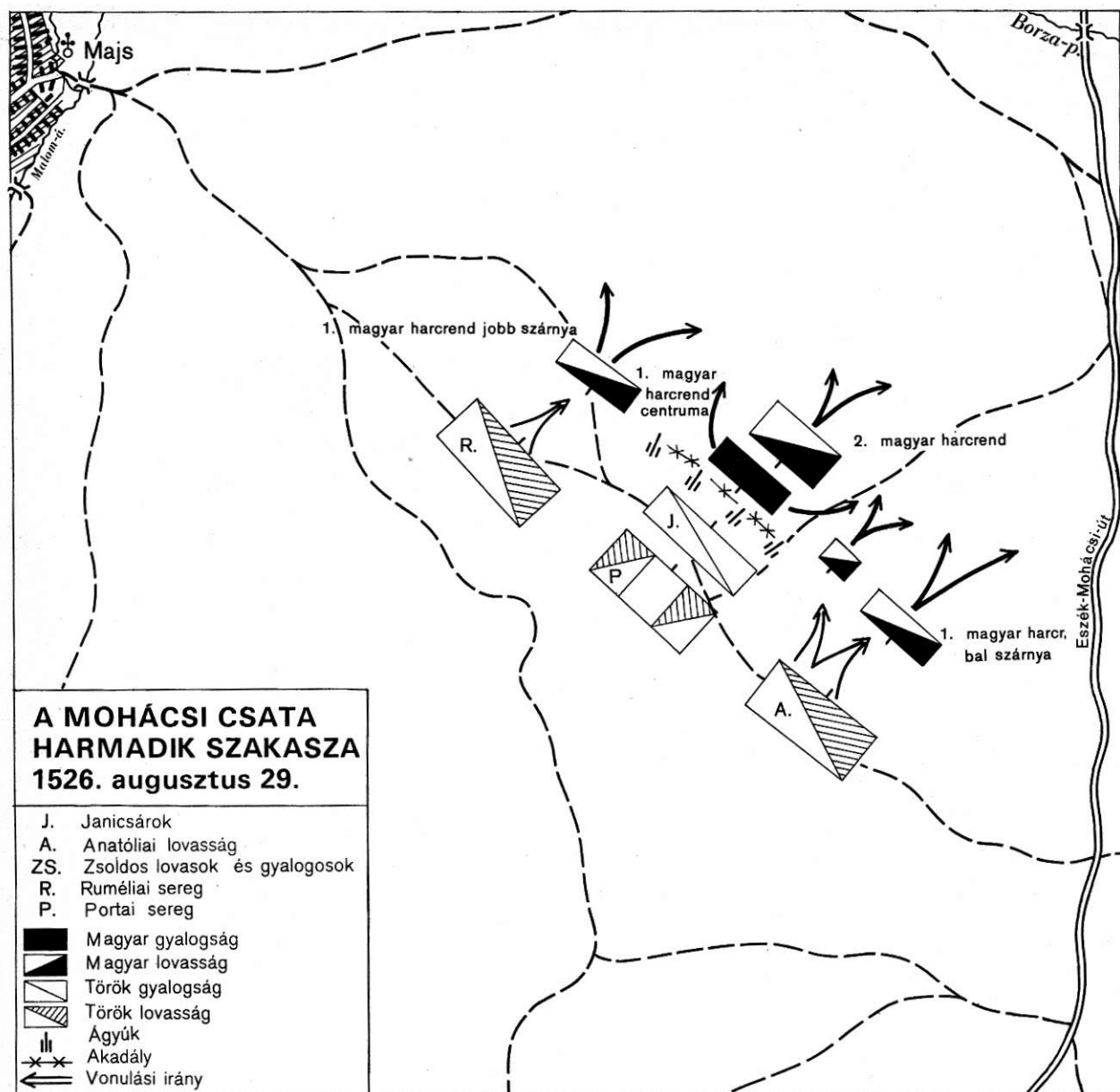
Magyarország másfél-két óra alatt pótolhatatlan veszteségeket szenvedett a mohácsi csatákon: a menekülő uralkodó a megáradt Csele-patakba fulladt, a királyi tanács urainak nagyobb része – 7 püspök, köztük Tomori Pál, aki életének utolsó pillanataiban is a menekülők rendbe szedésén fáradozott, és 28 főúr – a csataterén maradt, és megtizedelődött a török elleni harcokban edzett katonaság, java részük ugyan a végvárak védelmében hullott el, de a csatában is elesett 4000 lovas.

A mohácsi csata nem egy a vesztes csaták sorából, hanem maga a százötven esztendeje szakadatlanul tartó török-magyar küzdelem végelszámolása, egy minőségileg új szakasz kezdete. Nem azért, mintha mindennek szükségszerűen úgy kellett volna történnie, mint ahogy az a hadjárat folyamán és a csatamezőn történt, hanem azért, mert egyértelműen bizonyította, hogy Magyarország gazdaságilag, katonailag és politikailag egyaránt helyrehozhatatlanul beleroppant az évről évre erején felül viselt hadikiadásokba, s önmagában nem képes többé a nálánál sokkalta nagyobb (14 millió lakosú, 1,5 millió km² nagyságú) mammutbirodalom nyomásának ellenállni. S bizonyossággá

változott az is, hogy az önmagát védelmezni képtelen ország ezért csakhamar függetlenségének, területi integritásának elvesztésével vagy mindkettővel fog fizetni.

A szultán rövid pihenő után északnak indította hadait, s szeptember 11-én úgy érkezett meg a magyar királyok őrizetlenül hagyott székvárosába, Budára, hogy útja során sehol sem ütközött ellenállásba. Szulejmán Buda és Pest városát felégetve, a budai várat kifosztva, a budai és az esztergomi zsidókat magával hurcolva indult meg hazafelé szeptember 25-én a Duna-Tisza közén. Időközben a portyázói előbb a Dunántúl java részét (Pilis, Esztergom, Komárom, Győr, Sopron, Vas, Fejér és Tolna

megyét), majd a Pesttől Egerig elterülő vidéket borították vérbe és üszökbe. Az elpusztíttatást néhány fallal kerített város (pl. Fehérvár) és a bemenekültek által hősiiesen védelmezett vár (Tata, Komárom, Visegrád) kerülhette el.

A mohácsi csata után két harckészültségben álló sereg maradt az ország területén: eredetileg mindkettő a mohácsi királyi táborba igyekezett, de egyik sem érkezett meg idejében. Frangepán Kristóf még szeptember 1-én is Zágrábban várakozott a horvát hadak gyülekezésére, Szapolyai János vajda 10–15000 főnyi erdélyi hada pedig Szeged térségében, a Tisza bal partján állomásozott. Szapolyai július folyamán sorban kapta az egymással homlokegyenest ellenkező

királyi parancsokat, amelyek egyszer a csatlakozásra, másszor a Havasalföld elleni támadásra szólították fel. Megindulni azonban a csatlakozást elrendelő harmadik és negyedik parancs után sem tudott, mert az erdélyi csapatok pontosan olyan késedelmeskedve gyülekeztek, mint a magyarországiak (a szászokat június 24-re szólította táborba, de a parancsot augusztus 10-én meg kellett ismételnie.) Legkorábban augusztus 15-én indulhatott meg (10-én még nem haladt át Lippán, a szászokat 15-ére rendelte Tordára), s augusztus 27-én ezért aligha érkezhetett meg az Erdélytől 300–350 km-re levő Szegedre, amint azt korábban történészeink némelyike állította.

A csatavesztés hírére merőben eltérően reagáltak. Frangepán mindössze 500 főnyi lovascsapatával azonnal megindult a Dunántúlra, hogy mentse a menthetőt. Késve érkezett ugyan, de így is megsemmisített néhány portyázó csapatot, és megsegítette Fehérvárt. Szapolyai ellenben – bár portyázói néhol bele-belekaptak a szultáni főseregtől elvált, a Tisza mentén Szegednek tartó Ibrahim nagyvezér seregébe – meg sem kísérelte az ellenállást. Katonaságát a megüresedett trón megszerzésére tartogatta. A Tisza keleti partjáról tétlenül nézte azt is, hogyan fosztják ki és prédálják fel a törökök a védtelen Szegedet.

A törököknek nem azok okozták a legérezkenyebb veszteségeket, akiknek ez a kötelességük volt, hanem mint 1521-ben, a parasztokból imitt-amott összegyűlt táborok. A király márciustól elrendelte ugyan a földművelő nép egyötödének, felének, majd egészének mozgósítását, a parasztságnak azonban csak igen kis része jutott el a táborokba: Tomori seregénél azért kimutatható a részvételük. Amikor viszont a portyázók és a szultáni had által űzve, összegyűltek, drágán adták az életüket. A Pilismarótnál szekérvárba húzódott 25 000 főnyi paraszthad szeptember 13–14-én kétszer is visszaverte a törökök támadását, a szultán azonban szeptember 15-én még 6000 janicsárt, 10 000 lovas és ágyúkat küldött ellenük. Az ostromlók csak ezután tudták elfoglalni a hősiesen védett szekérvárat. Kemény harcot vívtak a parasztok a Mátrában (szeptember 28.) és Bácsnál (szeptember 30.) is. A szultáni sereg október 2-án a

Bács és Pétervárad közti mocsarakban egy igen erős paraszttábort ostromolt. Következtethető ez abból, hogy a velük vívott ütközetben elesett a janicsár aga és helyettese, a csausz basi, sok szpáhi, több más aga is megsebesült. A szabadkai tábor sikerült megvédeni a parasztnak: „Szabadkánál a község egy tábort járt vala, kit az terekek igen vívának, de semmiképpen meg nem vehetik, békével megmaradának” – írja egy kortárs.

A népi táborok ostrománál elesettek száma mindkét oldalon messze-messze felülmúlta a mohácsi csata veszteségeit. A lakóhelyéről felriasztott parasztnép hősies ellenállása azonban nem változtatott a mohácsi csatavesztés után kialakult helyzeten.

Epilógusként idézzük Jászay Pál 1846-ban papírra vetett szép sorait: „Október 9-dike volt azon nevezetes nap, mellyen Szulejmán, egyedül a híves éjek s közelgő deres őszi napoktól hajtatra a Dunán átkelt, s negyed nap múlva elhagyta legalább is 200 ezer embertől megfosztott szegény hazánkat.”

Szarajevóból még 1528-ban is azt jelentette a Signoria követe, hogy ott töménytelen magyar rabszolga és Magyarországon zsákmányolt arany- és ezüstedény kapható. A szultáni hadsereg elvonult, mert Szulejmán a távolság miatt egyelőre nem gondolt Buda birtokban tartására, de a borzalmas anyagi és embervesztés után még inkább hatottak Magyarországra azok az erők, amelyek tulajdonképpen már a mohácsi csata előtt idegen hatalmak játékszerévé tettek...

IV. KÜZDELEM MAGYARORSZÁG BIRTOKLÁSÁÉRT [1526–1541]

1. Kettős királyválasztás: küzdelem a hatalomért

1526 egyértelműen bebizonyította, amit egyébként sokan már addig is sejtettek, hogy Magyarország önálló katonai erőként már nem vehető számításba a közép-európai küzdelmekben. Ezzel leomlott az a már régen bomladozó „fal”, amely eddig (utóbb már csak a tehetetlenségi erejénél fogva) a térség erőviszonyait meghatározó két nagyhatalmat, a Habsburg és a Török Birodalmat egymástól elválasztotta, közvetlen összecsapásaikat megakadályozta. A Habsburgok már régen felismerték, hogy féltve őrzött ausztriai örökös tartományait csakis akkor védelmezhetik meg a törökökkel szemben, ha Magyarországot pajzsként emelhetik eléjük. Ezért kényszerítették rá II. Ulászlóra azokat a többször megerősített, kettős házasságkötéssel is megpecsételt dinasztikus szerződéseket, amelyek a Habsburg-ház magyar trónutódlási jogát biztosították. Persze, a Habsburg-igényeknek nem annyira a szerződések betűje, hanem a birodalom egyre növekvő európai súlya adott nyomatót. Természetesen Konstantinápolyban is tudták, hogy a Habsburgok a magyar trónra törekszenek, s hogy Magyarország megszerzése tetemes erőgyarapodásukat eredményezné. Ezt elhárítandó, a szultán már 1526-ban megtette a szükséges óvintézkedéseket: a mohácsi hadjárat során elfoglalt szerémségi várakat – Péterváradot, Ujlakot, Atyát, Bánmonostort, Cserögöt, Szávaszentdemetert, Baricát, Rácsát, Redneket és Titelt – őrséggel rakta meg, hogy erős bázishoz jusson Magyarország déli részén. Horvátország irányában pedig tovább folytatta az előnyomulást: 1527-ben bevette Jajcát.

Mivel II. Lajossal kihalt a Jagelló-ház magyar ága, és az 1505-ös rákosi országgyűlés már végzésében mondta ki, hogy utánuk idegen királyt többé nem választ az ország, 1526 őszén bármelyik magyar főúr teljes joggal pályázhatott a királyi trónra. Ekkor viszont már látszott, hogy Magyar- és Horvátország a két nagyhatalom összecsapásainak színtere lesz, tehát a magyar bárók közül trónra emelt király két út

között választhatott: az ország függetlenségének megóvása érdekében vállalja a kétfrontos harcot, vagy a maga politikáját a szomszédos nagyhatalmak valamelyikéhez igazítja. Az első út követéséhez a kifosztott, megtizedelt, demoralizálódott országnak nagyobb katonai teljesítményeket kellett volna nyújtania, mint százötven esztendő óta bármikor: visszafoglalni az elvesztett szerémségi várakat, vagy azokkal szemben egy teljes új végvárvonalat emelni, és egy minden korábbinál nagyobb, modern mozgó hadsereget szervezni, amely egyszerre képes a nyugati és a keleti támadások elhárítására. Tulajdonképpen a második út sem nyújtott tényleges választási lehetőséget: a Habsburgok ragaszkodtak a magyar trón megszerzéséhez – amint ez hamarosan egyértelműen kiderült –, ebben látták keleti politikájuk megvalósításának lehetőségét. Vagyis a magyar urak közül választott királyt az adott helyzet, személyes érzelmeitől, elképzeléseitől függetlenül, „törökbarátságra” kényszerítette. A szultáni udvar pedig, a megszerezni kívánt ország politikai és katonai megosztottságának érdekében, hajlott a taktikai engedményekre: a fokozatos megszállásnak ez a módszere eddig is jól bevált a balkáni államokban.

A magyar rendek 1526. november 11-én Szapolyai Jánost emelték trónra, hiszen egyedül ő rendelkezett a hatalom megragadásához szükséges katonai erővel. Az özvegy Mária királynéval Pozsonyba menekült kicsiny főúri csoport viszont december 16-án Habsburg Ferdinánd osztrák főherceget és cseh királyt tette magyar uralkodóvá. Ezzel a nemesség még az említet-
teknél is nehezebb helyzetbe hozta az országot: egyszerre vonta magára a török és a Habsburg-támadás veszélyét, ugyanakkor csekélyke erőit megosztotta. Belpolitikailag viszont lehetővé vált számukra, főleg a bárók számára, hogy a két koronás fő között lavírozva, az állam rovására újabb és újabb előnyöket szerezzenek maguknak.

Az országban 1526 augusztusától 1527 júniu-

sáig kialakult katonai-politikai helyzet erősítette a nemességnek azt a hitét, hogy Szapolyai megválasztása helyes és célravezető tett volt. Ferdinánd egyelőre nem tudta érvényre juttatni magyarországi jogait, mert a Német-Római Birodalom haderejét bátyja, V. Károly császár itáliai háborúi tartották lekötve: csapatai 1527. május 6-án rabolták ki és égették fel Rómát.

János így csaknem egy esztendőn keresztül zavartalanul uralkodott. Természetesen tudta, hogy ez a számára kedvező helyzet nem tarthat sokáig, ezért kezdetben igyekezett megalkudni a Habsburgokkal. Hadai 1526–1527 telén néhány sikeres törökellenes akciót hajtottak végre a Szerémségben (például visszafoglalták Bánmonostor és Cserög várát), de lényegében keveset tehetett a szétzilálódott határvédelem újjászervezésére, mert próbálkozásai már saját híveinek önérdektől vezérelt ellenállásán megtörttek, pedig a Szerémségből 1526 nyarán elmenekült szerb (rác) tömegből 1526 őszén Szapolyai János egykori „lovasszolgája”, Cserni Jován egységes, ütőképes sereget szervezett. 1527 elején már 10–15000 főnyire nőtt hada a török elleni küzdelem fejében remélt helyet és megélhetési lehetőséget az új hazában.

Jován a szerb despoták leszármazottjának és a török elleni harc „isten küldötte vezérének” hirdette magát, s még akkor is következetesen kitartott eredeti programja mellett, amikor a nemesség már ellene fordult. Szerémi György előadása szerint ezt kérdezte Perényi Pétertől: „Nagyságod miért gyűjtött ennyi hadinépét ellenünk, rácok ellen? Nemde mi is keresztények vagyunk? Jobb nekünk egyetérténünk s megszabadítani a Szerém szigetét a pogányok kezéből!”

János, aki ifjúkori tapasztalatai alapján jól ismerte a magyar védelmi szervezetbe tagolt szerbek katonai értékét, helyesen látta meg, hogy jól felhasználhatók a határok védelmére. Ezért Bács megyét jelölte ki számukra tartózkodási helyül. A környék birtokosai azonban merőben másként vélekedtek: a félkatona, félparaszt határőrökben feudális előjogaik bitorlóját látták: Török Bálint 1526 végén 67 válogatott lovasával Szabadkán támadt rájuk, a gyulai uradalom tisztviselői a parasztságot mozgósították ellenük, Csáky László pedig 1527. április első felében 300 lovassal harcolt ellenük. Mindhárom vállalkozás kudarcba fulladt, sőt Csákyt Jován le is fejeztette.

A sorozatos méltánytalanságok a szerbeket Ferdinánd táborába taszították; Jován 1527 tavaszán már benne látta a török elleni harc ügyének letéteményesét. Sőt a szerb cár májusi ki-

áltványában Jánost a szultán hűbéreseként bélyegezte meg – egyelőre alaptalanul. Áprilisban Perényi Péter erdélyi vajda indult Jován ellen Erdély és a Tiszántúl nemességének, a szászoknak és a környékbeli parasztságnak az élén. A szőlősi csatában azonban Jován győzött: nem várta meg az erdélyi hadak felfejlődését, hanem legott megtámadta és megsemmisítette a 2000 főnyi gyalogságot (50 ember menekült meg), majd megfutamította a csaknem 10000 főnyi lovasságot is. A szerbek május közepén a Maros mentén betörték Erdélybe, a Hátszeg vidékére, majd Szászsebesig nyomultak. Másfél hónapos szünet után a János oldalán álló hadak Perényi Péter és Czibak Imre temesi ispán vezetésével lendültek ellentámadásba. Június végén a sződfalvi csatában szétszórták Jován gyaloghadát, július 22-én pedig Szegedhez közel a Tisza mentén döntő győzelmet arattak a bomlóban levő szerb csapatok felett. A sebesült Jován a városban keresett menedéket, de már a polgárság is ellene fordult, megtámadta és megsebesítette. A haldoklóval Tornyes faluban Török Bálint végzett. A több ezer emberét és vezérét veszített sereg szétszóródott, de nem semmisült meg. Többségük – a török krónikás túlzó adata szerint 20000 fő – a Szerémségbe menekült, és felajánlotta szolgálatait a törököknek. Bizonyára közülük kerültek ki azok a rác martalócok, akik az 1529-es szultáni támadás idején a törökkel versengve dúlták a Duna–Tisza között.

Ezeket az eseményeket történetírásunk „parasztfelkelésként” emlegeti, jöllehet Jován hada nem mondható egyértelműen paraszthadnak, s antifeudális színezetet is csak a nemesség támadása következtében nyert. Abból a tényből pedig, hogy Jován ellen mozgósítani lehetett a Gyula környéki magyar parasztságot (1514 mintájára papjaik és tanítóik vezetésével vonultak a hadba), egyenesen következik, hogy Jován meg sem kísérelte őket a maga oldalára vonni, fizetetlen katonái pedig – a kor szokása szerint – nem riadtak vissza a parasztok fosztogatásától sem. Nem voltak kíméletesebbek a velük egy valláson levő román nyelvű görögkeletiekkel sem; csapatai 1527 májusában Hunyad megyébe hatolva barbár kegyetlenséggel prédálták fel őket Hátszeg környékén.

A magyar hadszervezet szétziláltságát mi sem mutatja jobban annál, hogy Jován török martalócokkal egyenértékű hada fél esztendőn át két király vetélkedésének tárgya, a politikai küzdelmekben a mérleg nyelve lehetett. 1527 tavasza, nyara egyértelműen bebizonyította azt is, hogy a magyar nemesség a honvédelem ügyét – amelynek nagy szüksége lett volna a kompakt

délvidéki szerb határőrtömbre – e válságos pillanatokban is habozás nélkül alárendelte saját érdekeinek.

Hogy János csak a Habsburgok és a törökök „más irányú elfoglaltságának” köszönhetette az egyeztetendő, lélegzetvételnyi szünetet, legott kitűnt, mielőtt Ferdinánd hadai június 30-án Dévénynél átlépték a határt. Az Itáliában győző Károly császár 12 000 gyalogost és 6000 lovasat bocsátott öccse rendelkezésére, hogy az magyarországi „örökségét” birtokba vehesse. Eddigre Ferdinánd ígéretei teljesen aláaknázták János táborát, legszilárdabbnak hitt hívei is elpártoltak tőle. Az Észak-Magyarországon és a Duna mentén előrenyomuló német csapatok szinte ellenállás nélkül jutottak Óvár, Győr, Komárom, Tata, Esztergom, Visegrád, augusztus 20-án pedig Buda birtokába. János király – aki júliusban szélnek eresztette Czibak Imre Jovánon győzelmeskedett hadát – néhány ezer emberével kelet felé hátrált, s csak szeptember 27-én Tarcálnál kísérelte meg feltartóztatni Niclas von Salm 6000 főnyi seregét: a hadai Bodó Ferenc vezérletével támadtak Salm táborára. A rác egységei vissza is nyomták a stájer csapatokat, a bal szárny azonban nem boldogult Katzianer és Fels gyalogosaival. Sőt Pekry Lajos és Török Bálint Ferdinánd oldalán álló huszárjai áttörték seregének centrumát. János 2000 főt vesztett a csatában. Egy részüknek sikerült átkelnie a Tiszán, de a többiek a Tisza jobb partján rekedtek. Miután egy nappal korábban szlavóniai híve, Frangepán Kristóf is halálos sebet kapott Varasd ostrománál, csak Erdély, a Délvidék és néhány főúr birtoka maradt az ő fennhatósága alatt. Ferdinánd november 3-án Fehérvárott tétette a fejére Magyarország koronáját. Javarészt ugyanazok a főpapok és bárók álltak körül, akik egy esztendővel előbb Szapolyait.

János 1527–1528 telét Erdélyben töltötte. Kikeletkor kezdett ellentámadásba erdélyiekből és lengyel zsoldosokból álló seregeivel. Eger megvételeire indult hadát Török, Bakics és Pekry verték szét, a vezért fogságba ejtették: a János vezette, Kassa elfoglalására készülő, 13 000 főnyi, a rácok és lengyelek egyenetlenkedése miatt bizonytalan harcértékű sereget pedig Katzianer és magyar segédsapatai március 20-án Színánál szórták szét. A menekülő sereget Török és Pekry lovasai március 25-én ismét megtámadták. János, aki a színi vereséggel egy-szersmind Erdélyt is elvesztette, Lengyelországba menekült, s nyolc hónapon keresztül Tarnóiban húzta meg magát.

János már 1526-ban átfogó diplomáciai ak-

ciókba kezdett, hogy a Habsburgok ellen támogatóra leljen. Azt a katonai segítséget azonban, amelyre mulhatatlanul szüksége lett volna, sehonnán sem sikerült megkapnia (az I. Ferenc francia királlyal 1527. július 2-án kötött fontainebleau-i szövetség révén is csak diplomáciai támogatáshoz és némi pénzsegélyhez jutott). A sorozatos, megalázó vereségek hatására végül ahhoz a megoldáshoz folyamodott, amely egyenesen kínálta önmagát, s amely felé az első lépést – akarva-akaratlan – már trónra lépésekor megtette: lengyel diplomatáját, Laszky Jeromost a Portára küldte segítséget kérni. Szulejmán az 1528. január 27-én megkötött szerződésben Jánost – adófizetési kötelezettség nélkül – Magyarország és csatolt részei egyetlen törvényes uralkodójának ismerte el, és esküvel kötelezte magát arra, hogy őt minden ellenséggel szemben megvédelmezi. A szövetségkötés hírére sokan visszapártoltak hozzá, és még a mezővárosi parasztpolgárság hangját megszólaltató költő, Farkas András is úgy vélekedett, hogy „bölcsen cselekedék, frigyét vélek vete, Hogy csak épülhetne a megnyomorodott ország” (1538). A távolabbra tekintők azonban már akkor is tudták, hogy nem szövetségese, csakis engedelmes eszköze lehet a szultánnak, a szövetség pedig nem más, mint ürügy a magyarországi török hadjáratok igazi céljának elleplezésére.

Jánost – aki 1528 novemberében tért vissza Magyarországra – már az év végétől török erők, illetve a török hűbéres moldvai vajda csapatai támogatták az Erdély és Kelet-Magyarország visszaszerzéséért indított harcában. Az erőviszonyokban csakhamar beálló fordulatot azonban nem ezek a helyi összecsapások, hanem a szultáni sereg újabb magyarországi hadjárata hozta. 1529 fontos korszakhatár a magyarországi török háborúskodások történetében: ez az év nem a két király közti küzdelem újabb szakaszának, hanem a Habsburgok és a törökök közel két évszázadig tartó, közvetlen összecsapásainak kezdete, még akkor is, ha a két nagyhatalom háborúja az első évtizedben nagyjából János megsegítése ürügyén folyt is. A szultán már 1529-ben sem azért vezette hadait Magyarországra, hogy az általa támogatott királynak visszaszeresse az elvesztett területeket, hanem azért, hogy saját útját egyengesse Bécs felé.

Bár a Porta szeszélyesen változó politikai terveibe nem könnyű bepillantást nyerni, a következő évek eseményeiből kiderül, hogy Szulejmán egy „lépcsőfok” átugrásával kívánta megoldani a térség kérdéseit: a saját fővárosánál akarta legyőzni Ferdinándot, hogy kiiktassa,

vagy legalábbis megbénítsa magyarországi tőrekvéseit, és a saját birodalmának védelmére kényszerítse a térség erőinek rendezésére képes másik politikai-katonai erőt.

Szulejmán ezúttal meglehetősen későn, 1529. május 10-én indult nyugati hadjáratára. Mivel a Habsburg-hadak sehol sem állták útját, már augusztus 19-én a mohácsi mezőn fogadhatta a táborába érkezett János látogatását. Bár ezúttal gyorsabban haladt előre, mint 1526-ban, a németek által védett Buda alá csak szeptember 3-án érkezett meg. Szeptember 8-án – olvasható a szultáni naplóban – „mielőtt a falakon az ágyúztatástól csak egy helyen is rés támadt volna, rohamot intéztek a vár ellen, mely alkalommal reggeltől a déli imáig folyt a harc. Végre a hitetlenek kimerülven, kegyelmet kértek. A várat feladták, ők pedig szabadon bocsátattak”. A szultán nem tartotta meg adott szavát: a kivonuló védőket 10-én a szőlőhegyekben lekasabolgatta. Szulejmán ezután továbbindult Bécs ostromára. A 141 napos útban erősen megfáradt sereg szeptember 26–27-én érkezett a város alá. Salm azonban rendkívüli eréllyel irányította a védelmet: szüntelen kicsapásokkal és erős ágyútűzzel tartotta távol a vártól az ostromlókat, akiket a szüntelen esőzés is akadályozott a munkálatokban. A török had részleges rohamokkal mégis megpróbálkozott. Amikor a szultán látta, hogy a késői időpont miatt már hiába próbálkozik az erős vár ostromával, október 16-án visszavonulást rendelt el. Serege – bár senki sem üldözte – ágyúit elhagyva, poggyászát elhanyagolva menekült Budáig.

A törökök visszavonulása után a császári hadak ellentámadásba lendültek, s a Duna vonalán egészen Esztergomig minden várat könnyűszerrel visszafoglaltak. Ez az erősség azonban megállította az előnyomulásukat. 1529-ben mégis csaknem az egész ország János uralma alá került, aki székhelyéül Budát választotta. Ferdinándnak csak Horvátország és a Dunántúl nyugati fele maradt, valamint néhány Habsburg-oldalon álló főúr birtoka. Az ország területének a két király közti megosztása ettől fogva 1541-ig keveset módosult, ha igen, akkor is inkább csak alkalmilag, egyes nagyhatalmú főurak oda- és visszapártolásával. Szulejmán úgy vonult el Magyarországról, hogy szerémségi bázisát sem bővítette jelentősebb területekkel, de János támogatására-ellenőrzésére 3000 főnyi csapatot hagyott Budán. A törökök itt általában szövetséges módjára viselték magukat, de Mehmed szendrői bég segítségnyújtás ürügyén 1530 nyarán éppen János területeit dúlta végig. 1530-ig Budán maradt Lodovico Gritti velen-

cei származású konstantinápolyi kereskedő-politikus is, aki barátja, Ibrahim nagyvezér útján jelentős szerepet játszott az 1528-as „szövetség” létrehozásában.

1530 őszén a Habsburg-hadakat vezető Wilhelm Roggendorf jelentős szárazföldi és vízi erőkkel előbb Esztergomot foglalta el, majd október 31-től december 23-ig ostromolta az időközben megerősített Budát. Bár a falakat jócskán megtörette, megakadályozta János segédcapatainak bejutását a várba, naszádosainak veresége után, a török és magyar felmentő hadak közeledésének hírére elhagyta a főváros körzetét: „utána elvonultunk Budáról nagy veszteséggel, gúnyt szenvedve és pénz nélkül” – írja az ostromlók egyike.

Szulejmán, akinek a kedvét nem vette el az 1529-es kudarc, 1532-ben már április 25-én megindult hadaival Bécs ellen. Eszéknél nyugatnak fordulva megrövidítette az utat, hogy hamarabb kezdhesse az ostromot. A Dráva menti gyenge várakkal hamar végzett, de Kőszegnél erős ellenállásba ütközött. A kicsiny várat – amely akkor Jurisics Miklós zálogbirtokaként Ausztriához tartozott – csak kevés katonával védte, a várparancsnoknak a bemenekült környékbeli parasztokkal is csak 6–700 főre sikerült emelni az őrség létszámát. A vár alá augusztus 5-én érkezett meg a szendrői bég, majd 10-én a nagyvezér. Az esőzés teljes egy hétig akadályozta a rendszeres ostromműveletek megindítását, Jurisics pedig rendkívüli leleményességgel irányította a védelmet. A törökök által ásott aknákat megsemmisítette, amikor pedig mégis sikerült néhol berobbantaniuk a falakat, visszaverte a rohamozókat. Erre a nagyvezér előbb a ruméliai, majd az anatóliai seregnek is elrendelte, hogy a vár árkat rőzsével és fával töltsék fel. Miután az összehordott fa elérte a várfal magasságát, Jurisics 28-án megalkudott a szultánnal: a törökök a győzelem jeleként csak zászlót tűztek a vár fokára, de nem szállták meg.

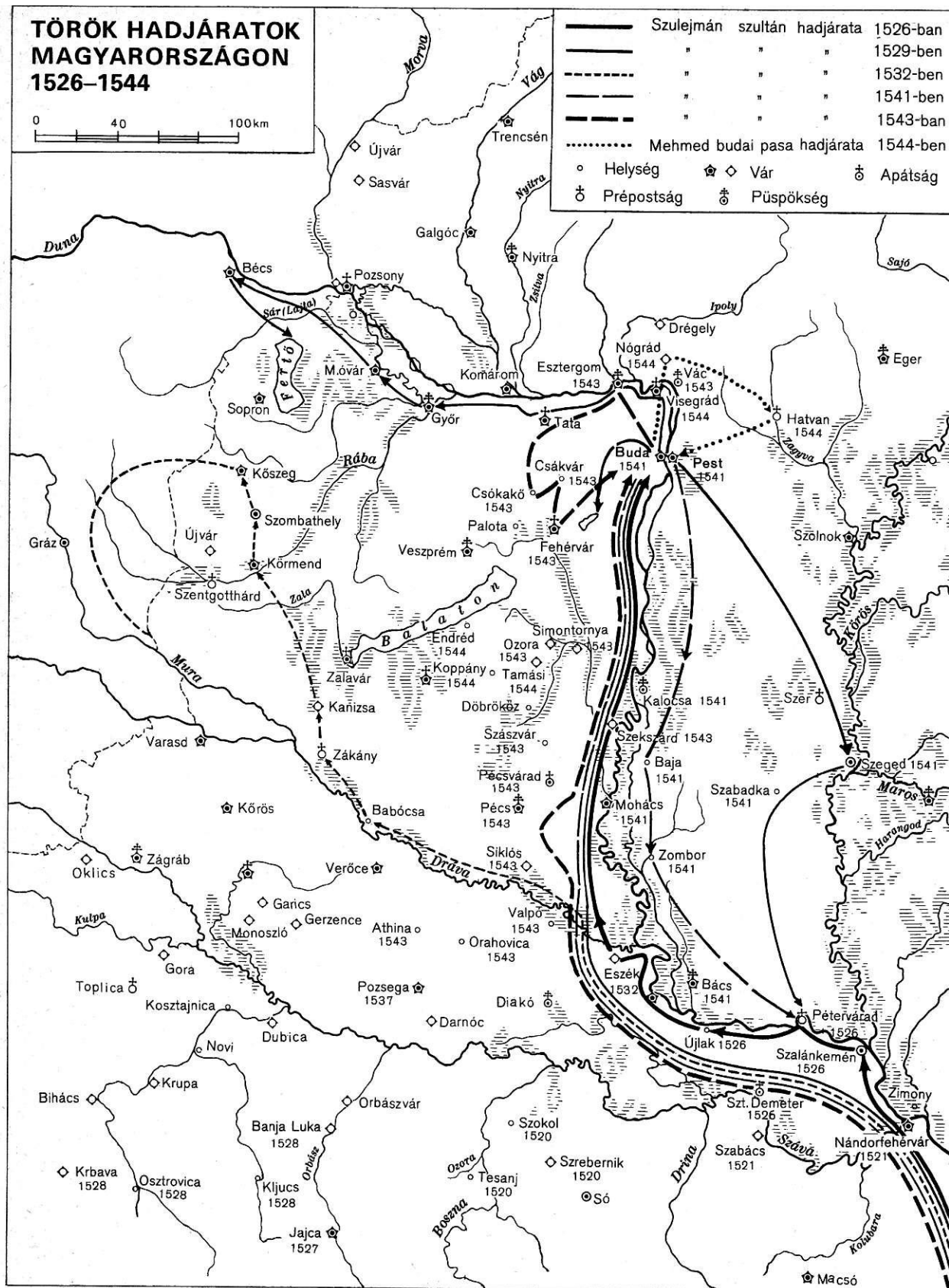
Míg a kőszegi ostrom folyt, mintegy 80 000 gyalogosból és 6000 lovasból álló hatalmas császári sereg táborozott Bécsűjhely és Bécs között, először és utoljára V. Károly császár vezérlete alatt. Nyilván ennek tudható be, hogy a szultán oly gyanúsán sok időt vesztegetett el egy jelentéktelen vár ostromával, amelyet egyébként nyugodtan a háta mögött is hagyhattott volna. Az ostrom után délnyugatnak fordult, és Stájerországot, Szlavóniát fosztogatva hazafelé vonult, vagyis nem merte vállalni a harcot a császári sereg ellen. Konstantinápolyban novemberben mégis öt nap, öt éjjel tartó vendégeskedéssel és kivilágítással ünnepelték a

TÖRÖK HADJÁRATOK MAGYARORSZÁGON 1526-1544

0 40 100km

	Szulejmán szultán hadjárata	1526-ban
	"	1529-ben
	"	1532-ben
	"	1541-ben
	"	1543-ban
	Mehmed budai pasa hadjárata	1544-ben
	Helység	
	Vár	
	Apátság	
	Prépostság	
	Püspökség	

„diadalt”. Az óriási birodalmi sereg nem üldözte a törököket; mivel az örökös tartományok elfoglalásának a veszélye elmúlt, V. Károly felszalta a seregét.

A hivatalos örömujjongás mellett a Porta levonta a következtetést bécsi „kalandozásainak” kudarcából. Rádöbrent, hogy egész Magyarországot nem egykönnyen tudja elfoglalni. Ezért nagyobb gondot fordított a délvidéki bázisainak megerősítésére és továbbépítésére: a helyi török erők 1529 elején elfoglalták Bács és Félegyháza várát, amelyek biztosíthatták a Duna–Tisza közti felvonulási utat; a szultán pedig ugyanez évben megerősítette Eszéket. A hódoltságot az 1530-as években Szlavónia és Horvátország rovására terjesztették tovább, arrafelé, ahonnan a császári ellentámadással számoltak. János király 1536 júliusában felszólította Szlavónia rendjeit, hogy csatlakozzanak hozzá, különben török uralom alá jutnak. A támadás nem is váratott magára sokáig: 1536 októberében Jahjaoglu basa és Mehmed szendrői bég hadai megjelentek Pozsega alatt. A kapitány, hogy erősítse a védelmet, behívta a parasztokat a várba, azok azonban – Wese, lundi érsek beszámolója szerint – az urak kegyetlen bánásmódjától elkeseredve elfogták, és vele együtt átadták a várat a töröknek. A szultán Pozsegát egy szandzsákbég székhelyévé tette. A következő évben a Klissza és az Obrovác környéki ellenállási gócot számolták fel. A Klissza felmentését megkísérlő Krusics János 5000 főnyi hadát pedig szétverték.

E kedvezőtlen fordulatra aztán a bécsi udvar is változtatott magyarországi politikáján: a Habsburg-hadak eddig kerültek a közvetlen összecsapásokat, s csak a János elleni akciókkal igyekeztek gyengíteni a szultáni pozíciókat. 1537-ben Ferdinánd támadásra készült: szeptemberben Katzianer vezetése alatt jelentős hadsereget (5000 nehéz-, 7000 könnyűlovast, 12000 gyalogost) vont össze Szlavóniában. Katzianer azonban – mint a német zsoldosvezérek általában – bizonytalanul és lassan vonult előre az elpusztult és demoralizált szlavóniai vidéken. Mire Eszék ostromára megérkezett, már a várnál volt a szendrői bég 5000 fős segélyhada. Erre Katzianer – aki az ostromágyúkat elfelejtette magával hozni – néhány napos tétlen táborozás után visszavonult. A törököktől üzelve Djakovár felé húzódott. Miután egy csetepaté során legjobb portyázó vezére, a vitéz Bakics Pál is elesett, október 9-én elhatározta, hogy tábori ágyúit és poggyászát zsákmányul vetve, az éj leple alatt, hadaival együtt Valpó várába menekül. Ehelyett azonban megszökött

a seregétől. Amikor az üldözők rátámadtak Schlick Albert vezette csehországi zsoldosaira és Ungnad hadaira, ők is megfutottak, a harcoló alakulatok tagjai pedig elestek vagy fogságba kerültek.

Az 1526 és 1541 közti korszakot történetírásunk gyakorta a „belső pártharcok korszakának” nevezi. Ha ez a minősítés – a két király híveinek szüntelen, hol hevesebb, hol lanyhább összecsapásainak sorozatán végigtekintve – látszatra helytállóan is tűnhet, mégis eleve elhibázott, mert a mellékest helyezi a meghatározó elé. A belső pártharcok önmagukban csak módosíthatták, de alapvetően nem változtathatták meg a német és a török – tehát egyaránt idegen – hadak magyarországi működése nyomán kialakult politikai erőviszonyokat és területi megoszlást. Nem is változtathatták meg, hiszen láthattuk, hogy az 1526 előtti évek ép és fenyegetés elhárítására összpontosított hadszervezete sem volt képes a török elleni harcban döntő fordulatot kicsikarni, az 1526 utáni esztendőket megosztott magyar hadszervezetének elemei pedig csakis a meghatározó súlyú idegen hadak értékesebb vagy kevésbé értékes kiegészítő részei lehettek. Ráadásul a magyar uralkodó osztály furcsa belháborújában a magánföldesúri érdekek többnyire keresztezhetők, sőt meg is előzhetők az országgal azonosított érdekeket. Ez a háború fenntartotta, sőt elmélyítette a magyar hadszervezet krónikus válságát, megtizedelte a honvédelem potenciális emberanyagát, elvonta a figyelmet az alapvető problémákról (főként a török kérdésről), s mérhetetlen károkat okozott a termelésnek és a parasztságnak, amelyet a törökök és a német zsoldosok sem kíméltek, s amelyet a szemben álló felek fegyverforgatóként is bevontak a küzdelembe (például 1529-ben Ferdinánd hívei velük ostromolták Lietava és Árva várát, belőlük álltak 1528 szeptemberében János támadó erői is a Tiszántúlon).

Hogy e küzdelmeket mennyire át- meg áthatotta a magánföldesúri szemlélet, hogy azok mennyire az idegen haderők mozgásához voltak kötve, s hogy sokszor mennyire komolytalanul folytak, azt a Gyula térségében 1527 és 1531 között lezajlott eseményekkel szemléltethetjük: Gyula vára a környező uradalmakkal Corvin János halála (1504) után (felesége révén) György brandenburgi örgrófra szállott. Bár az örgróf – aki a távoli Ansbachból igazgatta birtokait – legott Ferdinánd pártjára állott, magán-serege és parasztjai mégis a János oldalán álló Perényi Péter, majd Czibak Imre parancsnoksága alatt hadakoztak Cserni Jován ellen. A vár-

nagyok már májusban attól tartottak, hogy János megkísérli a vár elfoglalását, s ezért állandóan őrzőparancsokat a környéken, újabb gyalogosokat fogadtak, Czibaknak pedig ajándékokat küldözgettek, hogy érdekeiket János udvarában képviselje. Az óvatos őrgróf csak 1527 augusztusában, a német hadak támadásának megindulása után parancsolta meg a gyulaiaknak, hogy nyíltan lépjenek fel Ferdinánd érdekében, mire a legtöbb főúr környéki vára (Világos ekkor Báthori Istváné; Borosjenő, Dészna és Pankota Losonczi Antalé) is színt vallott Ferdinánd mellett. Nyomásukra a vidék nemességének nagy része is áttért Ferdinánd oldalára: a gyulai tisztek lefoglalták a János számára megszavazott állami adókat, majd az egri püspök Zaránd megyei dézsmáit. Erdődi Simon egri püspök ezért az egész környéket egyházi tilalom alá vetette. A dolog pikantériája az, hogy a tilalmat Ferdinánd püspöke, Szalaházy Tamás is fenntartotta, míg 440 forintot nem kapott az uradalomtól. A János oldalán álló erőket azonban nem sikerült teljesen kiszorítani a környékről: 1527 októberében a lippai rácok megsarcolták az uradalom egyik mezővárosát, Simándot, majd 1528 márciusában, a szinai csatavesztés után Lippára menekültek, és ott megvetették a lábukat. A gyulai tisztek annyira tartottak a Váradon tanyázó Czibaktól, hogy még vár alatt, Ferdinánd által az uruknak adományozott birtokot sem merték lefoglalni. A Konstantinápolyból Tarnóvba igyekvő Laszky Jeromos 1528. szeptember 4-én értesítette a gyulaiakat, hogy a szultán szövetségre lépett Jánossal, de a környékre az Erdélyből éppen kiszorult, Ferdinánd oldalán álló Török Bálint érkezett meg. A főúr a gyulaiakat is magával vitte Lippa ostromához, de a várost elfoglalnia nem sikerült, mire nyugatnak vonult, s útközben felprédálta Csanádot, a lippai rácok viszont felprédálták az uradalom három faluját. Czibak 4000 forintot követelt és kapott a mezővárostól azon a címen, hogy a Várad ostromára készülődő Perényi csapatai károkat okoztak birtokain. Miután Gyulát 1529-ben már ismét minden oldalról János-párti várak – Jenő, Pankota, Solymos, Lippa, Csálya, Csanád, Csaba, Várad – vették körül, Világos pedig a küzdelem eldőltségéig semlegességi szerződést kötött, a polgárok azzal számoltak, hogy a török közeledténél hírére magára talált János-párti erők megkísérlik a város ostromát. Némi előcsatározások után Czibak 1529. július 17-én valóban körülfogta Gyulát. A polgárok sietve megnyitották előtte a városkapukat, s maguk is segédkeztek a sánckosarak felállításában. Sadobrics várnagy 37 cseh és 15 magyar

katonája mellett csak néhány polgár és környéki nemes zárkózott be az erősségbe, amelynek huszárvarát Czibak már az első napon felégette, majd három nap múlva elvezette a falak alól a Körös vizét. Hadai azonban sem ostromműveletekbe nem kezdtek, sem rohammal nem próbálkoztak, pusztán az élelmiszer bevitelét akadályozták, de ezzel sok sikert nem érhettek el, hiszen az őrőség 1530. január elejéig állta a furcsa ostromot, jóllehet segítséget sehonnan sem kapott. Sadobrics várnagy ekkor 75 napra fegyverszünetet kötött Czibakkal: a foglyokat kicserélték, a vár nap mint nap kapott élelmiszert, a védők kisebb csoportokban kilátogathattak az ostromlók táborába, de verekedést nem kezdeményezhettek. Miután a várnagy küldötteinek 75 nap alatt sem sikerült felmentő sereget szerezniük, március 16-án átadták a várat. A győztesek és a vesztesek együtt, jó borral ünnepeltek: Sadobrics visszakapta váradi kanonokságát, amit Czibak 1527 végén elvont tőle, a János-párti békési nemesség elfogadta fejének a Ferdinánd-pártisága miatt alispánná lett Simay Mihályt. Hamarosan megtért János hűségére az addig heves Ferdinánd-párti nemes Oláh János gyulai polgár is, aki még 1535-ben is meglátogatja majd Ansbachban György őrgróft. Czibak csakhamar elfoglalta a brandenburgi őrgróf vajdahunyadi várát, majd 1532-ben bevette az időközben gazdát cserélt, s ezáltal semlegességét veszített Világost is. Gyulát és Világost magának tartotta (halála után unokaöccsére, Patócsy Ferencre szálltak e várak), Vajdahunyaddal a pártjára állott Török Bálintot jutalmazta János király.

1530-ra már világossá vált, hogy a két király híveinek küzdelme, lagymatagsága ellenére is katasztrófába sodorja az országot, és végső soron a török útját egyengeti, ezért a rendek megpróbálkoztak az ország sorsát más útra terelni. Az 1531. március és 1532. január között tartott, hol szűkebb körű, hol népesebb „királytalan” részországgyűléseken (Babócsa, Bélavár, Zákány, Kenese) arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a hiba nem a királyok személyében, hanem a kettős királyválasztás tényében rejlik. Ezért mielőtt mindkettő, és velük együtt az ország szabadsága is elveszne, egyiküknek meg kell válnia trónjától. Csakhogy mindkét fél a maga királyában látta az ország integritásának megmentésére egyedül alkalmas személyt.

A rendek helyesen látták, hogy a kettős királyválasztás hiba, de tévedtek a lehetőségek megítélésében, hiszen hamarosan kiderült, sem a Ferdinánd mögött álló császárnak, sem a Jánost támogató szultánnak nincs elegendő ereje

arra, hogy kiszorítsa a másikat Magyarországról területéről.

A szultán bécsi hadjáratai tanúsítják, hogy távolabbi céljai érdekében a leghatározottabban ő törekedett Magyarország „integritásának” helyreállítására. Az 1532-es hadjárat kudarc után azonban – a keleti lekötöttsége miatt is – taktikát változtatott. Ennek jeleként Zárai Jeromos követ 1533-ban olyan békeszerződéssel térhetett vissza a Portáról, amelyben a szultán Ferdinándot Magyarország Jánossal egyenrangú királynak, és az általa birtokolt részek tényleges urának ismerte el, azaz tudomásul vette Magyarország kettéosztottságát. Az Ibrahim nagyvezér és Gritti által létrehozott békeszerződést, mely az integritás álomképét hajszoló rendekben megdöbbenést keltett, a szultán csakhamar érvénytelennek nyilvánította, a gyakorlati megosztottságon azonban ez mit sem tudott változtatni.

Az 1532 utáni években a fegyverzaj lassan alábbhagyott a magyarországi hadszíntéren. Ferdinánd évről évre mindhiába várta bátyja segélyhadait, hogy végre megszerezhesse az egész országot: V. Károly a francia király és a szultáni flotta ellen harcolt. A szultán sem mutatott sok hajlandóságot arra, hogy hadait Magyarországra vezesse. Látszólag még János függetlenedési törekvéseit is közömbösen figyelte. Az általa támogatott magyar király ellenőrzését és befolyásolását Grittire bízta, aki időről időre feltűnt Budán, s egyre több tisztséget kaparintott meg magának: 1529-ben kincstartó, 1531-ben kormányzó, 1532-ben országos főkapitány; közben az egri püspökség javadalmasa és a máramarosi sóbányák bérlője. Bár a nagyvonalú kalandor nem egy hasznos intézkedéssel és (ál-
lítólag) 300 000 dukát készpénzzel támogatta

János uralmát, hatalma egyre nyomasztóbbá vált, a király valósággal menekült előre. Gritti 1534 nyarán azzal a tervvel érkezett Erdélybe, hogy saját uralma alatt egyesíti az országot. A terv megvalósítását Czibak Imrének, János legrendíthetlenebb hívének és legjobb hadvezérének meggyilkolásával kezdte, mire az erdélyi hadak – Maylád István és Patócsy Ferenc vezetésével, a moldvai vajda segítségével – Medgyesen ostrom alá fogták, kézre kerítették, és szeptember 29-én kivégezték. Bár Grittit a későbbi török krónikások is „a magas portának alkalmas és hű szolgájaként” emlegették, a szultán lanyha érdeklődést tanúsított az Erdélyben történtek iránt, legfeljebb Gritti 1 200 000 aranyra becsült hagyatékának a sorsa foglalkoztatta. Meglehet, hogy Fráter György ebből töltötte fel János eladdig kongó kincstárát.

A szultán János rezgелődéseit és Ferdinánd 1537-es támadását egyaránt megtorlatlanul hagyta. Igaz, könnyen tehetette, hiszen Katzia-
nerrel a helyőrségi török erők is könnyen elbántak. S végül nem követte szultáni hadjárat a két ellenkirály közt – hosszas huzavona és helyi összecsapások után – 1538. február 4-én Váradon létrehozott békeszerződést sem, bár annak törökellenes ele félreismerhetetlen. Kimondotta ugyanis, hogy saját területét – a status quo alapján – mindkét fél háborítatlanul birtokolja, János halála után viszont az országrész akkor is Ferdinándra száll, ha fiú örököse maradna, akit szepesi hercegi címmel és a Szapolyai-vagyonnal kárpótolnak. A felek vállalták azt is, hogy az ismét egységesnek tekintett országot minden belső és külső ellenséggel szemben közösen megvédelmezzik, ami gyakorlatilag annyit jelentett, hogy Ferdinánd és V. Károly katonai erővel is támogatja Jánost.

2. Buda török kézre jutása

A Porta csakhamar tudomást szerzett a megkötött békéről, 1538-ban a szultán mégis csak a rakoncátlankodó Rareş Péter moldvai vajda ellen vezette hadait. Magyar- és Horvátországban pedig csak a végvidéki törökök mozgolódtak (1538-ban elfoglalták az alsó-szlavóniai Dubicát, 1539-ben felprédálták a Tolna megyei Bata mezővárost stb.). A szultán jól számított: a békeszerződést végül egyik fél sem tartotta be. Ferdinánd sem 1538-ban, sem 1540–41-ben nem rendelkezett Magyarországra megszállásá-

hoz szükséges katonai erővel, bár 1540 tavaszán – Maylád István és Balassa Imre vajdák vezetésével – meglehetősen homályos célú, ámde kétségtelenül Ferdinánd-párti zendülés ütött ki Erdélyben. János halála (július 21.) után a kormányrúdhhoz került Fráter György sem sietett teljesíteni a váradi békét: szeptember 25-én – állítólag a Porta félrevezetésére – királlyá választatta János kéthónapos fiát, a későbbi János Zsigmondot, majd hosszas alkudozásokba kezdett Ferdinánddal bizonyos nem jelentéktelen,

de a török veszélyhez képest másodrendű kérésekről.

Ferdinánd e meddő és vészterhes vita lezárásaként októberben magyarországi hadainak parancsnokát küldte Buda elfoglalására. Bár Leonhard Fels ezúttal rendkívül csekély haddal, 450 nehéz-, 2500 könnyűlovassal, 4500 gyalogossal és 1000 naszádossal haladt a Duna mellett Buda felé, Esztergom, Vác és Pest ellenállás nélkül nyitott kaput előtte, csak Visegrád tartotta magát tíz napig. György barát 1000 magyar, 1000 rác lovas és 1000 gyalogost összpontosított az élelmiszerekkel jól ellátott budai várban, ahová behívta a környék fegyverfogásra alkalmas népét is. Fels nem erőltette az ostromot, csak körülzárta a várat. Táborának magyar és német katonái közt gyakran tört ki véres összecsapás. Felmentő sereg nem érkezett ugyan (bár Fráter György segítségül hívta a törököket), de Fels Pesten 3000 morva gyalogost és 300 magyar lovas hagyva visszavonta a hadait. Egy Fugger-ügynök már az ostrom kezdetén megírta: „Hogy mi ilyen kis csapattal Budát erőszakkal és rohammal elfoglalhassuk, nem hiszem.” Visszafelé haladtában elfoglalta Tatát, német és magyar őrséggel rakta meg az önként meghódolt Fehérvárt, de mindez csekélyke kárpótlást nyújtott Ferdinándnak a budai kudarcért. Bár a német hadak Pápa és Tata között – a Buda védelmét irányító Török Bálint birtokain – táboroztak, György barát elhagyta Budát, és rendet teremtett Erdélyben, ahol egyfolytában tartott a hol a szultánhoz, hol a Ferdinándhoz hajló Maylád mozgalma. Petrovics Péter meg visszaszerezte Vácot, Pestet azonban sikertelenül ostromolták a török segélyhadak.

Ferdinánd a következő évben, 1541-ben az agg Roggendorf vezetésével korán megindította a támadást: a 12 000 gyalogosból, 6800 német és 8000 magyar lovasból, 2000 naszádosból álló haderő április végén körülzárta Budát. Bár a várban a polgárokon kívül csak 2200 katona tartózkodott, s falai sem voltak még teljesen kijavítva, az ostrom lassan haladt. Roggendorf – aki ezúttal 40 nagy faltörő ágyút hozott magával – először a Duna felőli oldalt kezdte töretni; mivel ezzel nem boldogult, ágyúit a Gellérthegyén állította fel, s onnan folytatta a lövetést. A déli oldalt sikerült súlyosan megrongáltatnia, a védők azonban visszaverték a réseken át megkísérelt rohamot. Június elején Roggendorf aknákkal próbálkozott, de e kísérleteit is megghiúsították. Még a várban támadt meghasonlást sem tudta kihasználni, jöllehet ekkor már a királyné, valamint a budai városi tanács java része is vele tartott. Sőt Bornemissza Tamás és ta-

nácstag társai június 13-án éjjel megnyitották az egyik kaput Roggendorf magyarjai előtt, a várba azonban nem magyarok, hanem németek hatoltak be. A beszédükről csakhamar felismerték őket. A kialakuló összecsapás a beszivárgó erők vereségével végződött. Roggendorf ezzel az utolsó alkalmat szalasztotta el a vár megszerzésére. Június végén ugyanis megérkezett Buda alá a Drinápolyból előreküldött ruméliai hadsereg, amelyhez Török Bálint lovasai is csatlakoztak. Csepel-szigeten és Kelenföldön szálltak táborba. Ettől kezdve ugyan az ostromló sereg java erejét a felmentő had támadásainak elhárítása kötötte le, Roggendorf mégsem hagyta abba az ostromot. Török Bálint már előbb megüzente a Ferdinánd oldalán harcoló Perényi Péternek, hogy legalább a magyar hadat vonja vissza Buda alól, mielőtt a szultán megérkezik. Perényi hatására Roggendorf augusztus 21-én éjjel a hajóhídon a Pest által védelmezett túlsó partra akarta vezetni a seregét. A táborbontásnak azonban a várbeliek is, a törökök is neszét vették, a menekülőket megrohanták: 7000 németet kaszaboltak le, és az egész hadfelszerelés a kezükbe került. Roggendorf olyan súlyosan megsebesült, hogy néhány nap múlva belehalt sebeibe.

A szultán csak 1541. június 20-án indult el Konstantinápolyból, biztosra vette, hogy személyesen nem kell beleavatkoznia a küzdelembe. S valóban, amikor a szultáni had augusztus 26-án Óbudán táborot vert, az ostromló hadnak már hírmondója sem akadt a környéken.

Három nappal később, augusztus 29-én, a mohácsi csata tizenötödik évfordulóján, a szultán hitszegő lépésre határozta el magát: a csecsemő királyt és az országrész vezetőit táborába hívatta, közben a vár kapuit janicsárokkal szállatta meg. Fráter György egyetlen óra alatt elvesztette Buda várát, amit évek munkájával, hatalmas költségekkel maga erősített bevehetetlenné, és amelyet nem csekély véráldozat árán két alkalommal védett meg a németek támadásaival szemben. Ezzel Szulejmán csellel, vér nélkül, harmadik budai látogatásakor „az iszlám egyik székházává tette” a középkori Magyarország királyainak székvárosát.

A szultán Izabella királynénak és a csecsemő királynak Erdélyben, illetve az Erdély és Tisza közé eső részeken rendelt szállást, és ezzel egy korábban sohasem létezett államot hívott életre: a későbbi Erdélyi Fejedelemséget. A királyné kíséretében távozott Budáról a barát is, aki e pillanattól kezdve szüntelen azon munkálkodott, hogy Buda elvesztését valahogy jóvátegye. Izabella másik főemberét, Török Bálintot, a szul-

tán magával hurcolta Konstantinápolyba, ott is halt meg a Héttoronyban, 1550-ben. Vele együtt raboskodott Maylád István, akinek szeparatista mozgolódása 1541 derekáig tartott, mígnem a szultán a nikápolyi szandzsákbéggel és hűbéres román vajdákkal el nem foglaltatta az általa védett Fogaras várát. Az önálló magyar hadsereg a mohácsi csatavesztéssel egyszer s mindenkorra kiesett a térség sorsát eldöntő katonai erők közül. A két király közt megosztott hadkiegészítési rendszer alapján kiállított Szapolyai-sereg a tarcali és a szinai csatában már a kisebb egységekkel vívott harcban sem bizonyult a németekkel egyenrangú ellenfélnek. A Habsburg

és a Török Birodalom seregeinek magyarországi küzdelmében viszont az utóbbi került fölénybe, amennyiben nem törekedett Bécs elfoglalására. A török nem volt harcászati vagy hadászati fölényben a huszársággal is kiegészített német hadak felett, de míg a szultán az egész birodalom seregét vezette a magyarországi hadszíntérre, addig a Habsburgok, vagyis az V. Károly vezette Német-Római Birodalom hadserege csak 1532-ben tűnt fel a magyar határ közelében. Ferdinánd 1526 és 1541 között így csak az örökös tartományokat védő nyugati és északnyugati országrészek megszerzésére és megtartására törekedhetett.

V. A TÖRÖKÖK BERENDEZKEDÉSE MAGYARORSZÁGON [1541–1547]

1. Török előrenyomulás (1541–1545)

Amennyire bizonyos volt a mohácsi vereség után, hogy Magyarország hosszú időre hadszínterré válik, és a két nagyhatalom frontvonaláig valahol az ország belső részein fog megmerevedni, olyannyira nem volt szükségszerű, hogy a török végvárral pontosan Budán keresztül húzódjék, sőt hogy éppen Buda legyen annak első láncszeme. Ha Roggendorf hadai 1541 nyarán megszerzik vagy beveszik Budát, azt alighanem meg is védték volna a késedelmesen felvonuló szultáni erőkkel szemben. Szulejmán serege ekkor mindössze 15 000 emberből állt, ezért kellett vállalnia a Buda megszállásával járó nem csekély kockázatot: a 2000 janicsár és 1000 lovas által védett vár 150–200 kilométerrel a török várvonal előtt, teljesen elszigetelten állt. Ahhoz a hódoltsági területhez, amelyet a törökök 1526 óta a Délvidéken kiépítettek, csak egy egészen vékonyka, meg-megszakadó fonal (Eszék, Mohács, Szekszárd) kötötte. Igaz, közel s távol nem volt egyetlen olyan magyar erősség sem, amely akár az utánpótlást, akár a várból kicsapó portyák útját veszélyeztethette volna.

Buda eleste nemcsak az országon belül, hanem külföldön is nagy megdöbbenést keltett, főként a Német-Római Birodalomban, amelynek rendjei minden valamire való magyar várelestekor attól tartottak, hogy hamarosan a birodalomra kerül a sor. Ilyen körülmények közt a császár a szokásosnál könnyebben fogadhatta el a Buda felmentésére indítandó nagy vállalkozás tervét. A speyeri birodalmi gyűlés egymillió forintnál nagyobb hadiadót ajánlott meg, s az 1542 elején Besztercebányán összegyűlt magyar rendek is a rendkívüli adók sorát szavazták meg a hadjárat sikere érdekében. Ezúttal Ferdinánd körültekintőbben gondoskodott a hadjáráshoz szükségesek előteremtéséről: a hadsereg megindulásakor már 600 000 forint értékű lisztet halmoztatott fel a Duna menti raktárakban, sőt további lisztszállítmányok beszerzéséről is megindította a tárgyalásokat, Péter moldvai vajda pedig megígérte, hogy mérsékelt áron 30 000 szarvasmarhát juttat a táborukba.

A gyülekezés időpontját május elejére tűzték ki, de a hadak csak május vége felé kezdtek szállingózni, sőt a fővezér, Joachim brandenburgi őrgróf csak június 6-án érkezett meg Bécsbe. A 20 000 birodalmi gyalogosból és 4000 lovasból, 3000 pápai zsoldosból, az örökös tartományok, Cseh- és Morvaország által felfogadott 10 000 magyar huszárból álló sereg 1542. július 8-án indult el Bécs alól. Hat hét alatt jutott el Esztergomig, ahol a 180–200 egységből, 1100 olasz és 6000 magyar és dalmata naszádosból álló flottilla várta. Itt kellett csatlakozni a magyar megyei hadaknak is. Augusztus 20-án azonban csak Thurzó Elek királyi helytartó jelent meg ott Nyitra és Bars megyék lovasaival: „Azt kell hinnem – gúnyolódott Thurzó –, hogy mindaz, amit e hadjáratról közönségesen végeztek, mindaz csak értem határozott, s ellene tenni csak nekem nem szabad.” Két hét alatt gyűltek össze a megyei erők, vagy 15 000 magyar katona, Thurzó Elek, Perényi Péter, Báthori András, Batthyány Ferenc, Nádasdy Tamás és mások vezénylete alatt.

A felduzzadt, zsoldhiánnyal küzdő sereg előnyomulása Pestig 24 napig tartott, jóllehet az ellenség sehol sem állta az útját. A törököknek így bőségesen jutott idejük arra, hogy a helyőrségeket feltöltsék: kémjelentések szerint Pest védőinek a létszámát 7000 főre, Budáét 10 000-re emelték. Bár a török seregbe olvasztott rác-kevei naszádosok és budai polgárok felajánlották, hogy akár Budát is a keresztény seregek kezére játsszák, megindult Pest ostroma. Amikor a várból kiűtött 1500 török lovas és a partraszállt naszádosok, az olaszok elcsalták őket a kapuktól, Perényi lovasai pedig lesből rájuk rontva 300-at levágtak közülük. A vár erős bombázásával három torony védőit sikerült elűzni, ezért október 5-én az ostromlók részleges rohammal próbálkoztak. A törökök a várba hatolt erőket a belső védműveknél megállították. A súlyos veszteségek láttán az ostromló 20 német zászlóalj mintegy fele még azon az éjjelen megszökött a táborból.

A szultán pedig attól tartott, hogy a császári hadak meg sem állnak Nándorfehérvárig. Valóban, ha visszaveszik Budát, nemigen találhattak volna addig olyan várat, amely útjukat állja. Joachim azonban még Pestet sem foglalta el: október 8-án fordított hátat a városnak, és elvonult alóla. Ferdinánd így írt erről a bátyjának: „Nem hiszem, hogy a birodalmat ekkora szégyen és gyalázat érte valaha.”

A szultán 1543-ban hatodszor vezette hadait a magyarországi hadszíntérre. Nem azért, hogy az előző évi birodalmi vállalkozást megtorolja, hanem mert gondoskodnia kellett a magyar vilájet székhelyének szánt Buda fokozottabb biztonságáról, a hasonló próbálkozások veszélyének elhárításáról. A helyi török erők a szultáni csapatok útjának megtisztítására már kora tavasszal megkezdtek a harcot. A pozsegai és a mohácsi bégek Szlavóniában elfoglalták Atinát, Sofronicát, Belostinát és Rahócot. Májusban a pozsegai bég Perényi Péternek a Dráva jobb partján levő vára, Valpó ellen támadt, de a helyőrség a siklósi és a pécsi erőkkel egyesülve elűzte onnan. Mivel a vár a szultáni hadsereg tervezett támadási útvonalába esett, a szultán Ahmed ruméliai beglerbéget küldte Valpó ellen, aki több kisebb és egy általános roham után, június 23-án a vár feladására kényszerítette a kapitányt.

A szultán így Valpón keresztül vonulhatott tovább Siklós (a másik Perényi-vár) elfoglalására. Vas Mihály várnagy, kevés katonájával, valamint a siklósiakkal és a bemenekült környékbeliekkel kemény harc után július 7-én szabad elvonulás reményében adta át neki a várat. A kivonulókat azonban a lesben álló martalócok mind egy szálig lekasabolták. Míg Siklós 11 napig tartóztatta fel a szultán hadseregét, a Dél-Dunántúl legerősebb vára, Pécs, kardcsapás nélkül jutott a törökök kezére. Miután Váraljai Szaniszló pécsi püspök jó előre Fehérvárra menekült, a katonaság pedig Magyar Bálint, Allia Mátyás és Bánffy István vezérletével – egyébként híres törökverő vitézek – a menekülő pécsieket fosztogatta, a szultáni had előtt haladó eszéki és mohácsi bégek június 29-én valósággal besétálhattak a városba és a várba.

A bal szárnyon haladó Ahmed csapatai kézre kerítettek még Tolna megyében néhány kisebb erősséget (Máré, Sász stb.), a szultáni főhad azonban az ilyeneket maga mögött hagyva haladt előre. Július 23-án érkezett Budára. A szultán a ruméliai és a budai beglerbéget azonnal Esztergom ellen küldte, majd július 26-án a fősereg is oda indult. A természetből is óvott erősséget, amely az előző időszakban oly sok

fennakadást okozott a Bécs felé haladó török hadaknak, 1500–1600 főnyi olasz, spanyol és német zsoldosok és a hozzájuk csatlakozott kisebb magyar erők védték. A várral szembeni Szent Tamás-hegyen és a Duna szigetén felállított török ágyúk tüzetől hamarosan annyira megrongálódtak a várfalak, hogy a védőknek belső sáncot kellett építeniük, mert a törökök így beláttak a belső vár udvarára, és puskatüzet zúdítottak a védőkre. Amikor a szultán részleges rohamot indított, a védők hét-nyolc óras küzdelemben visszavetették a több hullámban támadó erőket, sőt a víztorony mellett sikeresen törtek ki, 12 hajót elsüllyesztettek, több száz törököt levágtak. Mivel felmentő sereg sehonnan sem érkezett, a törökök pedig csaknem az összes fontos pontot aláaknázták, a védők augusztus 10-én, szabad elvonulás ellenében, átadták a várat a szultánnak.

Miután Tasso Hanibál és 600 zsoldosa augusztus 17-én minden ellenállás nélkül feladta Tatát, a szultáni had Fehérvár ellen fordult. Augusztus 29-én érkeztek meg első csapatai a vár alá. Fehérvárt Varkocs György parancsnoksága alatt csak 4000 katona (6 német gyalogoszázlólaj, 200 német lovas), 6000 városi polgár és környékbeli paraszt védte, mert a huszárok java része – akik Esztergom ostroma idején a tatár portyázókkal csatáztak – még nem ért vissza. A polgárok követelésére Varkocs nemcsak a várost, hanem a külvárosokat is védte. A kapukat és a fontosabb pontokat (templomokat) hevenyészve megerősítette. Mivel a várat és a várost mocsár övezte körül, a megérkező török sereg legelőbb annak feltöltéséhez kezdett. A gyeptől és fából épített áthidaláson augusztus 29-én indult az első roham a külvárosok ellen, amelyet azonban az olaszok – küzdelem közepette is új sáncokat emelve – visszavertek. A következő, a szeptember 2-i rohamot a mocsárból felszálló köd leple alatt indították meg a törökök, s mire a zsoldosok felérhettek volna őrhelyeikre, már meg is mászták a falakat. A védők a belső város felé hátráltak, az ottani polgárok és zsoldosok azonban eltorlaszolták a kapukat, így java részük kinnrekedt. Egészen Varkocs elestéig hőiesen harcoltak, aztán a megmaradt hajdúk és parasztok a mocsár felé próbáltak menekülni. Amikor a törökök ágyúikat a belső város falainak szegezték, a polgárság szeptember 4-én kegyelemre megadta magát.

Fehérvár ostroma alatt Győrnél 40 000 főnyi német–magyar had gyűlt össze Bécs védelmére, de az 1542-es kudarcból bennut udvar még korlátozott célú akcióra sem vállalkozott. Tétlenül szemlélte azt is, hogyan kerekíti ki Jahjaoglu

Mehmed budai basa a szultáni hódításokat a következő évben. Ez a budai basa – akinek oroszánrész jutott az 1526 és 1541 közti küzdelemben – 1545 végén Ozora, Tamási, Döbrököz és Simontornya elfoglalásával befejezte Tolna megye meghódítását, s ezzel egyszersmind minden bázisától megfosztotta a dunántúli törökség legádázabb ellenségét, Werbőczy Imre tolnai főispánt. Utána bevette a Budától a Duna-kanyarig terjedő vidék várait: a Visegrádot védő Amadé Péter ugyan hőiesen tartotta magát, de vízhiány miatt csakhamar be kellett szüntetnie az ellenállást. Nógrád megtartására kísérletet sem tettek zsoldos védői. Hatvan őrsége felgyújtotta a palánkot, és Egerbe menekült. Tovább folytatódott a török előrenyomulás Horvátországban is, ahol Ulema boszniai basa Velikát vette be, majd Monoszlónál szétugrasztotta Zrínyi Miklós és Bildenstein felmentő csapatait. A védelem erői két esztendő hadjárataiban mindössze két valamirevaló portyagyőzelmet értek el: 1543-ban a győri tábor huszárai Somlyóvásárhelynél körülfogtak és le-

kaszaboltak több ezer portyázó tatárt, a következő esztendőben pedig Balassi Menyhért, Thury György és Nyáry Ferenc hada verte szét Szalkánál az esztergomi bég 2000 fős portyázó hadát.

Az 1543–1544-es várfoglalások következtében a török hadvezetés mintegy 50–100 kilométeres hódoltsági övezettel biztosította a Duna jobb partján levő Buda-Konstantinápoly hadi utat és a folyam természetes utánpótlási vonalát, Budát pedig minden oldalról várak védték a támadásokkal szemben. Az újonnan megszerzett erősségekből legott megindultak a portyázók a még meg nem szállt területek felé, hogy adózásra kényszerítsék a magyar várak mögött meghúzódó településeket is. Tevékenységük következtében a hódoltságot csakhamar egy, a törököknek is adozó peremvidék ölelte körül, melynek szélessége akár több tíz kilométert is ért. Egyes szandzsákokat (például az esztergomit és a székesfehérvárit) eleve úgy szervezték, hogy helységeik nagyobbik része a magyar végvár vonal mögötti területekre esett.

2. A magyar végvárrendszer kiépülése

A török sikerek oka abban keresendő, hogy az 1526 és 1541 közti időszak küzdelmei során végváraik jól fizetett, 20000 fős hadinépével szemben még nem épült ki jól védett, erős magyar végvár vonal. A két király harcában pedig hevenyészett erődítményeket, megárkolt kastélyokat emeltek, hiszen az ostromműveletekben az ágyúk elenyészően csekély szerepet játszottak, Ferdinánd és a szultán közötti küzdelem frontvonala pedig másutt húzódott. Rögest megváltozott a helyzet, mihelyt a törökök az ország közepén megvetették a lábukat. Az 1543-as szultáni hadjárat után az érintett területeken élők a nemesi udvarházakat, birtokközpontokat, kastélyokat, régi lovagvárakat, elhagyott kolostorokat, templomtornyokat igyekeztek védhető állapotba hozni, bár ezek csak kisebb portyázó egységek ellen nyújtottak menedéket. Sok megerősített épületbe aztán bandákba tömörült katonák és szabad hajdúk fészkeltek be magukat, s mivel ezek a törökökkel versengve fosztogatták a parasztságot, az országgyűlésnek nem egy megerősített hely lerombolását el kellett rendelnie (1535:60., 1543:4., 1546:28., 1548:46. tc.).

A várak többségét – beleértve a legfontosab-

bak java részét is – kezdetben csak hevenyészve erősítették meg. Mártonfalvi Imre deák, Török Bálint hűséges familiárisa így ír arról, hogyan építette meg 1543-ban Pápa városának falait: „Az várast kisebbben szakasztám, palánkját fölállatám, fonatám és sáraztatám, nagy gyorsasággal, azután az árokját is megásatám, csak ez kevésnyi, maroknyi néppel, minden külső segítség nélkül, kin sokan csodálkoztanak, hogy ilyen hamar véghöz vihetém . . . Azután az vár környül való hitvány palánkot is jól bástyákkal második esztendő fordulójában . . . újól megépítém jó módon.” A palánképítésnek azt a módját szakirodalmunk gyakorta az erődítés „magyar módjának” nevezi, holott ez nem más, mint az általánosan elterjedt olasz bástyás építési mód egyszerűbb, olcsóbb változata, melyet a határainkon kívül is széles körben alkalmaztak. Az összeerősített gerendákból és gyeptől rótt palánkok természetesen csak ideig-óráig állhatták a törökök ágyútűzét, és más tekintetben sem pótolhatták a nemesebb anyagokból kiépített védműveket.

Az egységes védővonalak kiépülését az első esztendőben nagyban akadályozta, hogy a végvárak java része – köztük pl. a kulcsfontos-

ságú Szigetvár, Palota, Eger – magánkézen voltak. Bár az országgyűlés a magánszemélyek végvárainak védelmét is az uralkodó feladatává tette (1543:7., 1547:16. tc.), és ennek megfelelően a kamara nem egy magánvár katonáinak folyósított rendszeresen zsoldot, sorsuk a tulajdonos anyagi lehetőségétől, rátermettségétől és gondoskodásától függött. Losonci István – Temesvár majdani hős védője – 1543-ban 400 huszárt tartott a szécsényi palánkban, s hogy fizethesse őket, sorban zálogosította el birtokait. Várdai Pál esztergomi érsek rendszeresebben fizette sági, drégelyi és újvári erősségeinek 200 lovas és 150 gyalogos katonáját, mint a király a maga zsoldosait. Másokat viszont – s ezek voltak többségben – hiába noszogattak az országgyűlések, kötelezettségeiket még kamarai segítséggel is csak immel-ámmal teljesítették. A magánkézen levő végvárak többségében kicsiny létszámú őrség állomásozott, amelynek tisztikara nemegyszer még mindig a familiaritás révén kapcsolódott a vár tulajdonosához.

Azok a nagybirtokos családok, amelyeknek egyszerre több várát fenyegették a török támadások, nem is sokáig bírták a megnövekedett kiadásokat: „Ugyan akort – írja visszaemlékezésében Martonfalvi az 1544-es évnél – az én kegyelmes asszonyom (Török Bálintné) akaratjából könyergék az ő nagysága végházai segítségéről és építtetéséről, tudniillik Alsó-Szigetért, Gesztesért, Ozoráért, jelösben Pápaért, hogy ő nagyságoknak az több végházak között ezekről is gondot viselnének, hogy terek miatt veszedelmet ne vallanának, mert csak magunktul elegyek ezökre nem lehetönk.” A király csakhamar átvette a veszélyeztetett várakat a nagybirtokosoktól. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: Szigetvárt 1543-ban, Egert 1548-ban, Gyulát pedig 1552-ben. A korábban bizonytalan értékű végvárak királyi kézbe vételével jött létre az 1550-es évekre a viszonylag egységes magyar végvárövezet.

Az egységes horvát és a magyar határvédelmi szervezet 1526-ban gyakorlatilag megszűnt, jöllehet egyesek (például Zrínyi Miklós) személyükben tartották a kapcsolatot a két hadszíntér között. A belső-ausztriai tartományokat védelmező, az általuk pénzelt horvát végvárrendszer – az egykori második horvát–magyar végvárvonallal maradványai és a mögöttük emelt újabb várláncolat – töretlenül fejlődött tovább az 1526 és az 1541 közti években, pedig a helyi török erők egyetlen esztendőre sem szüneteltették a Horvátország elleni támadásokat. A végvárakban horvát, szlavón, szerb és bosnyák könnyűlovasság mellett általában német gya-

logság állomásozott. Néhol a török elől menekült uszkókok adták a gyalogságot. E várak környékén meghúzódó balkáni erőkből szervezte a belső-ausztriai hadvezetés a határörvidéket.

A magyarországi részekben 1526 és 1541 között nem állott helyre a szétzúzott végvárrendszer, katonasága vagy elesett, vagy szétszóródott, s az uralkodók a Cserni Jován-féle kísérlet kudarca után lemondtak arról, hogy a délvidéki menekültekből emeljenek gátat a török portyák útjába. Magyarország középső részén 1541 után lépésről lépésre kiépülő végvárrendszer hadászata és harcászata azonban az 1526 előtti szervezés folytatásának, egyenesági leszármazottjának tekinthető. Az eltérések pusztán a magyar hadszervezetben másfél-két évtized alatt végbe ment változásokból adódtak.

A magyar hadsereg önmagában azért nem lehetett számottevő tényező az 1526 és 1541 közötti küzdelmekben, mert a mohácsi csatában és az azt követő esztendőkből elvesztette csatadöntő elemét, a nehézlovasságot. Az állandósuló küzdelem, de nemcsak a török háború, ugyancsak kikezdte a költséges nehézlovasság fegyverben tartásának anyagi alapjait. Tóth Zoltán szavaival élve „az 1542-iki pozsonyi országgyűlés 21. cikke szinte csodálkozva állapítja meg, hogy Magyarországon, bár csak a felső megyékben, még akadnak a nehézlovasságnak némely maradványai . . .” A változás – amely mélyen az 1526 előtti évtizedekben gyökeredezett – szükségképpen haladt ebben az irányban. Egyben a délvidéki katonai helyzet megteremtette, 1526 után pedig a magyar hadszervezet nélkülözhetetlen elemévé tette a huszárságot. Mivel a török portyázók már nemcsak a déli, hanem a nyugati és északi megyékbe is eljuthattak (vagy eljutottak), a könnyűlovasság térnyerése sem korlátozódhatott az ország egyes részeire.

A Mohács utáni másfél évtized leghíresebb magyar katonái – a szerb Bakics Pál, Radics Bosics, de Török Bálint, Pekry Lajos stb. is – mind-mind huszárok voltak, János pedig mindig a zsoldjában tartott néhány száz vagy ezer könnyűlovast. A huszárság 1526 és 1541 között a Magyarországra érkezett német seregek nehézlovasságában és gyalogságában, illetve a szultáni hadsereg janicsárjaiban találta meg azt az erőt, amellyel együttműködve sajátos erejüket érvényesíthette.

1541 után – amikor a magyar huszárok már nem harcoltak a törökök szövetségeseiként, nagy birodalmi hadak pedig nem vállalkoztak többé támadó hadműveletekre – a huszárság a végvárrendszerben találta meg azt az új bázist, amely-

re támaszkodva felvehette a küzdelmet a török portyázókkal, illetve ahonnan megindulhatott a hódoltsági területre, a jobbágy-ság adóztatására. A huszárság itt, a végvárakban vált véglegesen magyar fegyvernemmé. A két király küzdelme idején még a huszárságon belül nagy a délszláv elem aránya. A mohácsi csata utáni tizenöt esztendő szakadatlan küzdelmeiben azonban a délszlávok létszáma fokozatosan lecsökkent, utánpótlásuk lehetősége pedig lassan elapadt. Helyükre egyre inkább magyarok léptek. A Werbőczy Imre alatt hadakozó 800 huszárról írják 1543-ban, hogy nagyobb részük olyan futott szegény nemes, akinek a birtokát a török elfoglalta. Bár a huszárság teljes elmagyarosodása csak később következett be, a folyamat már az 1540-es évekre is nagyon előrehaladt. Meg kell jegyezni, hogy a huszárság, mivel a társadalom bomlásának következtében jött létre, az etnikumváltozás közben is csak nagy nehezen vetkőzte le eredeti, rabló mivoltát. Még az 1530–1540-es években is rengeteg a panasz, hogy a huszárok a legszörnyűbb kegyetlenségeket követik el a védtelen parasztokkal szemben.

A magyar hadszervezet másik, hagyományosan gyenge elemét a gyalogság képezte. Jó gyalogost már a Mohács előtti Magyarországon sem volt könnyű kapni, 1536 és 1541 közt pedig tengernyi a panasz a hiányuk miatt, márpedig gyalogság és ágyúk (ezek is hiányoztak) nélkül sem várat ostromolni, sem pedig védeni nem lehet. A hajdúkról – akiken ekkor még marhajókat kell érteni – 1527-ben úgy nyilatkozott a hadakozásban jártas Bakics, hogy náluk serényebb és fortélyosabb gyalogságot még nem látott, de belőlük is elég kevés lehetett, mert Ferdinánd 1530-ban úgy szerzett hajdúkat, hogy Jánostól csábította el őket.

Ez a helyzet 1541-gyel szinte egy csapásra megváltozott. Fráter György – ha némi túlzással is, de nyilvánvalóan nem alaptalanul – 1542-ben kijelentette a hozzá küldött királyi követnek, hogy csak a Tiszántúlon 25 000 jó magyar gyalogot fogadhatni, akik mind jól ruháztak, karddal, puskával, pajzzsal, szekercével vagy kopjával vannak felszerelve, és akár naszádokon is alkalmazhatók. E szembetűnő változás oka csak az lehet, hogy az előző évtizedek háborúitól amúgy is felbolygatott, felfegyverzett parasztság jelentős része elmenekült a hódoltság belső területéről, és a peremén keresett új lakóhelyet, új megélhetési lehetőséget.

Több tízezernyi magyar gyalogosra, persze, még a mozgó hadseregnek sem lett volna szüksége, nemhogy az éppen alakuló végvár-vonalnak. 1543-ban a rendek úgy határoztak, hogy a

végvárakban 16 000 katonát kell tartani, ebből 12–13 000 a huszár és 3–4000 a gyalogos. E végzésben kifejezésre juthatott ugyan a rendek megvetése a középkori katonai ideáltól nagyon messze eső gyalogság iránt, az arányokat alapvetően mégis az határozta meg, hogy a végvárak hadinépét kifejezetten a portyázó törökök elleni harcra, a védelemre szánták.

Ha változó arányban is, de a következő másfél évszázad végvári harcaiban e két elemből – a huszárságból és a gyalogságból – tevődött össze a végvárak hadinépe. A melléjük adott tűzérség – mint már 1526 előtt is – alárendelt szerepet játszott. A várakban elhelyezett német gyalogság (s még inkább a lovasság) sem e kezdeti, sem a későbbi korszakokban nem vált a végvári küzdelmek meghatározó elemévé.

Az ország közepén kiépült végvár-vonal egy mástól 10–20 kilométerre, sőt távolabb levő erősségei között-mögött nem helyezkedett el olyan határőrszervezet, amely a várak közt áthatolt török portyáknak legalábbis részlegesen útját állhatta volna. A hódoltsági menekülőkből verbuválódott „szabad hajdúk” ugyan valósággal elárasztották ezt a veszélyes vidéket, de ekkor még senki sem gondolt arra, hogy belőlük – a mátyási példa nyomán – védősávot lehetne formálni. Így aztán e szabad hajdúk csak a maguk szakállára törtek be a török területre vagy fosztogatták végig a hódoltsági peremvidéket. Rajtuk kívül a magyar végvárak mögött nem igen akadt olyan népelem, amely számításba jöhetett volna a török elleni küzdelemben: a főkapitányok várakon kívül fegyverben tartott hadinépe túl kevésnek bizonyult, a nemesi felkelés és a parasztság mozgósítása pedig ezt a feladatot nem tudta ellátni.

1547. október 7-én a Habsburgok – Ferdinánd magyar és cseh király, V. Károly német-római császár – és I. Szulejmán szultán Konsztantinápolyban öt esztendőre békét kötött egymással. A békeszerződés kimondta, hogy Ferdinánd az általa birtokolt magyar országrészek fejében évi 30 000 arany adót fizet a szultánnak, a katonáikat visszatartják egymás területének pusztításától, a menekült alattvalókat mindketten visszaszolgáltatják, kereskedőik beléphetnek a másik felségterületére stb. A békeszerződés lényegének az tekinthető, hogy mindkét fél tudomásul vette a kialakult status quót. S ezzel Ferdinánd és a szultán időlegesen lemondtak arról, hogy az egész Magyarországot uralmuk alatt egyesítsék. Frontvonaluk az ország közepén merevedett meg, ahová mind a Habsburg-, mind a török hadak lényegében ellenállás nélkül nyomulhattak előre.

NEGYEDIK FEJEZET

HABSBURG-
ÉS TÖRÖKELLENES HARCOK

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

I. TÖRÖK HÓDÍTÁS MAGYARORSZÁGON

[1547–1568]

1. Sikertelen kísérlet az ország egyesítésére.

Az 1551–1552. évi török háború

K

étévi kisázsiai hadakozás után, melyet az 1547. évi békekötés tett lehetővé, Szulejmán nagy területeket foglalt el Perzsiától, de nem tudta döntő csatára készíteni ellenfelét. Tahmaszp sah megőrizte erejét, és az ellentámadással addig várt, amíg Magyarországon kiújult a háború. A Török Birodalom sem volt képes rá, hogy a perzsák és a Habsburgok ellen a döntő siker reményében egyszerre háborúzzon.

Szulejmán perzsa lekötöttsége kelthette nálunk azt a látszatot, hogy most lehetőség nyílt Magyarország egyesítésére. György barát, aki helytelenítette az 1547. évi békekötést, elérkezettnek látta az időt a status quo megváltoztatására. Az 1549-es nyírbátori egyezményben átadta Erdélyt Ferdinándnak. Ez ugyan sértette Izabella és János Zsigmond érdekeit, de a helytartó fegyverrel legyőzte a törökpártiakat, és keresztülvitte akaratát.

1551 áprilisában Erdélybe érkezett Ferdinánd hadvezére, Gianbattista Castaldo és 7200 katonája. Izabella engedni kényszerült: a szászsebesi egyezményben János Zsigmond nevében lemondott a magyar koronáról, magyarországi és erdélyi birtokairól, cserébe a sziléziai Oppeln hercegséget kapta, majd a fiával Kassára távozott. Ferdinánd erdélyi vajdává nevezte ki *György barátot*, meghagyva eddigi tisztségeit is. A király megbízottai átvették tőle a magyar koronát, a csapatok pedig megszállták a Temesköz és a Maros-vidék várait.

A Porta nem fogadta el az új helyzetet, mert hűbéresének elvesztésével az új budai vilajet is veszélyes helyzetbe kerül: nyugat felől Visegrád, Esztergom, Székesfehérvár, Pécs, Siklós, Valpó vára továbbra is biztosíthatta volna ugyan, de kelet felől semmi. 1549-ben ezért a törökök Szolnokon palánk építéséhez készülődtek, de Nicolaus Salm és Losonczy István csapatai rajtuk ütöttek, majd az elfoglalt területen ők építettek erősséget. Ezáltal a Tisza vonala

magyar kézen maradt, sőt, a szászsebesi egyezmény végrehajtása révén Becse és Becskerek őrsége szinte Nándorfehérvár előterét fenyegette.

A törökök Izabella és János Zsigmond visszahelyezését, az Erdélyben levő királyi csapatok visszavonását, Becse és Becskerek várainak átadását követelték. Ellenkező esetben Erdély katonai megszállásával fenyegetőztek. A perzsa határon ekkor szüneteltek a harcok, így az ehhez szükséges erő rendelkezésükre is állt. Ferdinánd viszont nem tudott elég katonát kiállítani Erdély védelmére. Nem számíthatott bátyja segítségére sem, sőt a korábbi évek éppen ellenkező példával szolgáltak: a schmalkaldeni háborúban (1546–1547) Ferdinánd csapatai – köztük magyar huszárok – támogatták V. Károly seregeit. A császár azokban az években (1552–1556) sem tud segíteni, amikor öccse súlyos vereséget szenved a töröktől, mert a franciákkal hadakozik, akikkel az említett háború miatt került szembe.

Az országegyesítés eszméje nem bizonyult megvalósíthatónak, pedig Ferdinánd követe és György barát megkísérelte Erdély csatlakozását az 1547. évi békekötés keretében ágyazni. A királyi követek nyíltan tárták fel a helyzetet a Portán, György barát viszont színlelt, húzta az időt. Kényes helyzetbe került ugyan a szultán és Ferdinánd előtt, de a taktikázása rövid időre megtévesztette *Szokollu Mehmed ruméliai pasát*, akit Szulejmán azzal bízott meg, hogy fegyveres erővel állítsa vissza a korábbi helyzetet.

A pasa Temesvár és körzetének elfoglalására készülő serege török adat szerint 100 000, magyar források alapján 50–60 000, legnagyobb részt irreguláris katonából állt. Egy másik, havasalföldi és moldvai román, valamint tatár csapatokból álló sereg élén Kara Ahmed másodvezér a Havasalföld felől fenyegette Erdélyt. A Dunántúlon Hadim Ali budai pasa csapatai tevékenykedtek.

E szorult helyzetben György barát kénytelen volt megküldeni az évi adót a Portának, a Te-

mes-vidék királyi kézre játszásával Izabella hívet, Petrovics Pétert vádolta meg. Ezzel sikerült elérnie, hogy Szokollu Mehmed 1551. szeptember elejéig tétlenkedjen, Kara Ahmed csapatait pedig visszarendelje a szultán. Amikor a Porta érdemi követelése később sem teljesült, Szokollu Mehmed mégis támadásba kezdett. A barát tehát nem tudta elkerülni a háborút.

Ferdinánd tőle telhetően segítette Erdély védelmét. Sforza Pallavicini vezette ötezer zsoldossal megerősítette Castaldo seregét. Az erdélyi nemesi felkelés csapatai Kenyérmezőnél gyülekeztek György barát parancsnoksága alá. Kisebb csapatok biztosították a moldvai és havasalföldi határt, valamint fedezték Szolnok és Eger várát. Ezekkel az erővel nagy csatát vállalni nem lehetett, de Temesvár körzetének védelmére vállalkozhattak.

Szokollu szeptember közepén megostromolta Bácsét, majd elfoglalta az üresen hagyott Becskereket. Számos kisebb palánk bevétel után október 8-án szállta meg az ugyancsak kiürített Lippát, majd Temesvár alá vonult. A magyar és spanyol őrség, élén Losonczy Istvánval, keményen ellenállt a török rohamoknak (október 16–27).

Időközben György barát kenyérmezei táborába érkeztek azok a csapatok, melyek eddig a határt biztosították. A barát erői október 25-én Dévához vonulva csatlakoztak Castaldo és Pallavicini seregéhez. Castaldo indítványozta Temesvár felmentését, míg György barát Lippa visszafoglalását javasolta. A helyzetet a török hadvezetés oldotta meg: Szokollu Mehmed nem vállalta az ostrom folytatásának kockázatát, hanem elvonult a vár alól. Nyomában Losonczy, valamint a hozzá csatlakozó kisebb vár-őrségek sorra foglalták vissza a palánkvárakat. November elején valamennyi királyi erő Lippa alatt összpontosult, és hozzákezdett a város és a vár vívásához. December elején a török őrség szabad elvonulás fejében kapitulált. György barát külön kísérettel akarta szavatolni az egyezséget, de eljárásával csak felbőszítette a reá egyébként is gyanakvó Castaldót, sőt ellenétbe került a magyar főurakkal és kapitányokkal is. Horváth Ferenc és Balassi Menyhért katonái a barát akarata ellenére, heves harcban levágták az elvonuló török őrség nagyobb részét. Ezzel ért véget az 1551. évi hadjárat. Becse és Becskerek török kézen maradt ugyan, a Porta mégis kudarcot vallott: újabb nagy hadjárat zárult eredménytelenül, sőt török kézen levő várak sorát foglalták vissza az erdélyi csapatok. Ez az érem egyik oldala. A másikat talán csak

György barát látta: azt, hogy a Porta megsokszorozhatja erőit, hogy „Szolimánnak legyőzhetetlen hatalma és mérhetetlen ereje van... hogy ezért őt... nem szabad felingerelni”... Felismerését tükröző, halogató, kétkulacsos politikáját Castaldo és Ferdinánd árulásnak vélte. 1551. december 17-én, a király tudtával, Pallavicini katonái Alvincen ezért megölték a barátot. A szavai azonban látnokiak voltak: a török had 1543 óta legnagyobb vállalkozására készülődött.

Az újabb hódító hadjárat kedvező nemzetközi helyzetben indult. 1552 januárjában a német protestáns fejedelmek, szövetségben Franciaországgal, kötelezettséget vállaltak a császár elleni támadásra (chambordi szerződés). Csapataik tavasszal már Tirolban nyomultak előre. II. Henrik francia király Elzászon át Strasbourgig hatolt. V. Károlyt szorongatott helyzetben Ferdinánd segítette. Májusban Szulejmán levélben tudatta a protestáns német fejedelmeket az új török hadjáratról. Hivatkozott a német fejedelemségek és Franciaország szövetségére, és arra, hogy II. Henrik a Porta iránt „régől fogva barátsággal és őszinteséggel viseltetik”. Biztosította a fejedelmeket, hogy a török hadikészülődés nem ellenük, hanem „csupán a királyfit (vagyis János Zsigmondot) országából kiüldöző Ferendus miatt és Iszpania népe miatt van”. Szulejmán nem kevesebbet remélt, mint-hogy a francia–német csapatok „kárt tegyenek” és „elbánjanak” a Habsburgokkal. V. Károly és Ferdinánd diplomáciai lehetősége mindössze arra korlátozódott, hogy háborúra biztatták Tahmaszp sahót.

A szárazföldi hadjárat előtt támadásba lendült a földközi-tengeri török flotta: Turgut Reis legyőzte az Andrea Doria vezette velencei és szövetséges hajóhadat. Szulejmán hódító terveinek eddig minden kedvezett, de amikor a szárazföldi haderőt mozgósította, és június elejére felvonultatta a Dunához, a helyzet módosulni kezdett. A perzsák sikereket értek el a Van-tó körzetében, ami megakadályozta Szulejmán személyes részvételét a magyarországi hadjáratban. Passauban pedig Szász Mór és V. Károly között Ferdinánd közvetítésével júliusban mégiscsak létrejött a törökellenes szövetség. Ez azonban nem biztosított a hadjárat kezdetén tényleges segítséget a magyarországi csapatoknak.

A törökök terve az előző évin alapult, célul ismét a szászsebesi egyezmény előtti helyzet visszaállítását választották. Ennek érdekében határozták el Temesvár újbóli ostromát. Lehetőséges, hogy már a hadjárat megtervezésekor

szamba vették Szolnok és Eger várainak elfoglalását, vagyis a Tisza-vonal és a budai vilajet biztosítását. De az is lehet, hogy csak a későbbi temesvári és Nógrád megyei sikerek után hozott ilyen döntést a török hadvezetés. A főszereg élére a szultán Kara Ahmed pasa, másodvezért állította. Előrenyomulását északon Ali budai pasa, Erdély határain moldvai, havasalföldi, török és tatár csapatok biztosították.

A török támadás visszaveréséhez külső segítség nem érkezett. A várőrségek és a mezei seregek egyesült ereje viszont ehhez kevés volt, mert a felvidéki és erdélyi királyi hadsereg együttes létszáma (12 000 fő) legfeljebb a negyedét érte el a török hadénak. Feltétlenül mozgósítani kellett volna a hazai erőket az általános megyei felkelés (generalis expeditio) révén, a törvényeink viszont a király vagy a királyi család egy tagjának személyes jelenlétét írták elő ehhez. Ferdinánd azonban Passauban tárgyalt, Miksa trónörökös meg Bécsben tartózkodott. Ezzel az ürüggyel Magyarországon sem és Erdélyben sem hirdették meg az általános felkelést, csupán a néhány megyére korlátozott részleges felkelést (particularis expeditio) rendelték el. Ennek előírásai szerint a földesúrnak minden tíz jobbágya után egy lovast a saját, egy puskás gyalogost a jobbágjai költségén kellett hadba vonultatni. Az ilyen korszerűtlenül szervezett, gyakorlatlan, kis létszámú erővel aligha lehetett útját állni Ahmed hadának. Hiányzott a hatékony fővezérlet is; Castaldo Erdélyből – a hadászati külső vonalon – semmiképpen sem hangolhatta össze az erdélyi és az észak-magyarországi csapatok tevékenységét. Ezért szinte minden feladat végrehajtása a végvárakra várt.

Ferdinánd, Castaldo és az alföldi főkapitány, Losonczy István egyaránt látta a végvárak szerepét, de korszerűtlenségüket is. Ferdinánd intézkedésére itáliai építésszek szemlélték meg Erdély várait, köztük Temesvárt. Erősítésére 1552 júniusában a simándi gyűlésen hét vármegye ajánlott fel pénzbeli hozzájárulást. Ezzel kiegészítették volna a pozsonyi kamara révén hasonló céllal kiutalt pénzösszeget, ám ez utóbbit a lippai parancsnok, Bernardo Aldana tartotta meg. Nem Lippa erősítésére fordította, bár a vár megrongálódott az előző évi ostrom során, ráadásul – amint a Castaldo által kiküldött itáliai mérnök jelentéséből tudjuk – alkalmatlan helyen, palánkkal épült. Végül is a Temes-vidék és a Maros-völgy kulcsfontosságú erősítéseit sem készítették elő megfelelően a várható török ostromra.

Az 1552. évi hadakozást magyar hajdúk

kezdték el. Tót Mihály egykori szegedi városi bíró, a debreceni és nyírségi hajdúk hadnagya a szegedi halászsokkal együtt *Szeged* visszafoglalására indult. A vállalkozás élére Castaldo Aldanát nevezte ki, valamint spanyol és magyar huszárokat küldött erősítésül. Február 27-én hajnalban négyszáz hajdú a városi lakosság együttműködésével kinyitotta Szeged „derék, nagy kapuját”, és „nagy sivalkodással” megszállta a várost. A katonák sok törököt levágtak, „szép terek asszonyokat” és kincseket zsákmányoltak. Közben az őrség másik része azonban bezárkózott a várba. Aldana rendszeres ostromra tett javaslatot. Castaldo hiába szólította fel visszavonulásra, csapatait a városban elszállásolva megkezdte az ostromot. Ali budai pasa hírére hallva Szeged veszedelmének, tizenkét nap múlva meglepte Aldanákat. A törökök az ostromlók legnagyobb részét levágták. Amint a kortárs Tinódi Lantos Sebestyén énekében áll, „öt ezor orrot, sok zászlót” küldtek Isztambulba.

A szegedi veszedelem után szüneteltek a harcok. Május végén a vitézségét már többször tanúsított Ali budai pasa vette át a kezdeményezést: ostrom alá fogta *Veszprémet*. A középkori, elavult erődítések nem állták a lövetést. Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány nem rendelkezett elég erővel a vár felmentéséhez. Június elsején Veszprém török kézre került, és Budát védő török erősséggé vált.

A győzelem után Ali visszafordult, majd a Nógrád körüli várak meghódítására indult. Több ezer főnyi serege július 6-án érkezett *Drégely* alá. A magas hegyen álló kicsiny vár a tatárjárás után épült, mindössze két kis torony erősítette, falai nem állhattak ellen az ágyútűznek. Jóllehet Nógrád elvesztése óta *Drégely* veszélyeztetett területen állt, de a korszerűsítése megoldhatatlannak látszott, lerontása célszerűbb lett volna. Ali közeledtekor az őrség egy része falujában tartózkodott. Szondi György „porkoláb”, *Drégely* parancsnoka, mintegy 150 katonájával nem vonult el a várból, bár *Drégely* megtartásának még harcászati jelentősége is alig volt. A négy ágyúval és hat tarackkal felvontuló topcsik lerontották *Drégely* „szép, magas tornyát”, mielőtt Erasmus Teufel és Sforza Pallavicini közbeavatkozhatott volna. Az őrség a rohamot visszaverte ugyan, de négy nap harca után reménytelen helyzetbe került. Szondi még így is visszautasította a budai pasa megadási felszólítását, társaival együtt vállalta a dicső halált: „Nagy szép dárda Szondinak kezébe vala. Sebösölve térdön állván ő viv vala. Romlott torony alatt által lőtték vala. Az fejét az hegyiről

alá vetették vala” – siratta el Tinódi, később Arany János.

Salgó, Ság, Buják, Hollókő és más kisebb várak őrsege összesen sem készítette ekkora erő-kifejtésre Alit; az üresen hagyott vagy alig védett várak nagyobb harc nélkül kerültek a kezére. Teufel seregét csaknem teljesen megsemmisítette a palásti csatában (augusztus 9–10).

Időközben a török főserég akadálytalanul jutott el *Temesvárig*; az elővéd június 24-én tűnt fel, a vár körülrázása 28-ára fejeződött be. Losonczy István jelentése szerint Ahmed hada 50 000 főből állt. A várat védő 2300 spanyol, magyar, német, cseh katonával szemben ez jelentős számbeli fölényt biztosított neki, ráadásul Castaldo szerint 16 ostromágyúval és mintegy 100 kisebb ágyúval rendelkezett a várbeliek 17 ágyúja ellen.

Temesvár megvédése, tehát egy harcászati siker, előidézhette volna a török hadászati terv kudarcát; tartós védelme segíthette a többi országrész megtartását, de gyors elvesztése esetén Erdély súlyos helyzetbe kerülhetett.

Temesvár nagy katonai és politikai jelentőségével egyáltalán nem állt arányban az erődített-sége. Védművei a XV. században épültek: az egy védelmi rendszerbe tartozó belső vár, vár és város egy közös torony (a rajta átvezető kapu) megtartásáig volt védhető. A vártól keletre fekvő Kispalánkot és a nyugati oldalon épült Nagypalánkot megvédeni nem lehetett, Losonczy ezért felgyújtatta őket. Az ostrom előtti legkomolyabb akadályt voltaképpen a Béga és Temes folyók közös, Temesvárt körülölelő tava jelentette. Leküzdése sok időt, nagy műszaki felkészültséget kívánt.

Temesvár így csak bizonyos ideig állhatott ellen a török had túlnyomó létszámbeli és technikai fölényének, megtartása csupán felmentés útján volt remélhető. A tiszántúli megyék és az erdélyi rendek azonban csak megkésve, immelámmal fogtak fegyvert. Korszerűtlen csapataik nagyobb részét egyébként a Székelyföldet dúló ellenség kötötte le. Báthori András erdélyi vajda betegségére hivatkozva Castaldót kérte Temesvár felmentésére, de ő bízott a török ajánlatában, hogy Temesvár ostromát adófizetés ellenében abbahagyják, másrészt Aldana lippai parancsnokot noszogatta a vár felmentésére. Aldana viszont – Castaldo riválisa, Losonczy személyes ellensége – Lippát is ki akarta üríteni, nemhogy Temesvár alá ment volna. Egyedül Tót Mihály szervezett akciót Losonczyék megsegítésére, de kis csapatát szétverték. Temesvár őrsege 1552. június 24-én magára hagyatva kezdte meg a harcot a török ellen.

Ahmed pasa sokkal határozottabban látott az ostromhoz, mint egy évvel korábban Szokollu: „sáncokat hányata, álgut, igazgata”, tűz alá vette a keleti kaput, és a „vele egyetembe rakott bastiát”. Castelluvio spanyol gyalogsága ekkor még kemény harcban visszaverte a rohamozókat, de néhány nap múlva, Castelluvio eleste után, fel kellett adniuk a védművet.

A török rohamok ezután az északi kapu előtti földbástyára összpontosultak, hogy utat nyissanak a nyugati oldal, a vízi torony felé. Éppen ezért Mendoza spanyol gyalogosai foggal-körömmel harcoltak a bástyáért: Dzselaázade Musztafa szavaival „az ágyúkból mintha eső esett volna”, még Ahmed pasa alól is kilőtték a lovát. Ennek dacára az emelt sáncokról tüzelő oszmánok lassan fölénybe kerültek, és július 12-én bevették az előművet. Mivel a vár sorsa forgott kockán, Losonczy és Mendoza másnap elkeseredett rohammal kiverte a törököket a földbástyából. A megújuló oszmán rohamok ellenében megtartani azonban nem tudták: megnyílt az út a vízi torony felé. Az északi előműhöz előrevont topcsik közvetlen közlelől törték a falakat, amíg nem a vár „három oldala mind földénig romla”. Július 24-én Ahmed általános rohamot rendelt el. Kisegítő céllal a keleti várkaput, főerővel az átellenes oldalon levő vízi tornyot támadta, amelyet tüzérei már szinte rommá lőttek. Itt az oszmán harcosok lendületes rohammal törték be a városba, ám ekkor Losonczy a tartalék élére állt, és – miként hajdan Hunyadi Nándorfehérvárott – ellenlökésre indult. Hősies harccal sikerült kiszorítani a törököket a városból, sőt a vízi toronyból is.

Másnap, az ostrom 32. napján a törökök újból, ezúttal végleg elfoglalták a kulcsfontosságú tornyot, majd benyomultak a városba is. Losonczy ugyan a belső várban még ellenállt, de a harc eldőlt. Temesvár védői – miként majd később Zrínyiék – a hősi halál vagy a megadás választóján álltak. Losonczy és a halálosan sebesült Mendoza esküjükre figyelmeztette társait, de a többség és a városi lakosság a megadásra szavazott. Az elvonuló őrseget megtámadták a törökök: így törlesztettek lippai katonáik előző évi lekasabolásáért. Az egyenlőtlen harcban elesett a temesváriak nagyobb része, kisebb része sebesülten, megcsonkítva vagy más módon fogságba került. Losonczy Istvánnak, aki halálosan megsebesült, Ahmed fejét vétette.

Temesvár hősies és szívós harc után esett el: ennél tovább eddig csak Nándorfehérvár 1521-es védelme tartott. A Temesvárt védelmező spanyol, magyar, német, cseh és délszláv katonák csak az összes lehetőség kimerülése

után tették le a fegyvert. Forgách Ferenc váradi püspök, kortárs történetíró, aki pedig keserű elfogultsággal ostorozta társai vélt vagy valódi rossz tulajdonságait, ezt mondhatja a tépelődő temesvári katonákkal: „Tisztesen vesznének, de oktanul: mert hiába vannak annyian, derék katonák és vezérek, immár elközelgő halálukkal hazájuknak semmit sem használnának, míg ha életben maradnának, bajlódó és segítséget szenvedő hazájuknak szolgálhatnának.” E katonák helytállása méltán sorakozik Nándorfehérvár, Kőszeg, Eger, Szigetvár védőinek hőstettei mellé. Szomorú sorsukat Tinódi, majd Arany János szintén megénekelte.

Temesvár elestét másnap *Lippa* feladása követte. Aldana valószínűleg több katonával rendelkezett, mint Losonczy, Castaldótól pedig kifejezett parancsot kapott a védekezésre, a saját tisztjei is harcolni akartak, mégis kiűritette és felgyújtatta a palánkvárat. Cselekedete főként azért tekinthető gyávaságnak, mert a török had még hetekig pihent a temesvári megpróbáltatások után anélkül, hogy fenyegette volna Lippát. Aldana elvonulásának hallatán viszont Ahmed egy csapatot elküldött, és bizonyára meglepődött, hogy „eme nagy, magas tornyokkal és bástyákkal megerősített, nehezen hozzáférhető várban sokféle fegyver, ágyú, badsaluska, puska, számtalan sok hadi eszköz” maradt. Aldana példáját csakhamar követte Lugos és Karánsebes parancsnoka. Kisebbségi török csapatok sorra elfoglalták a nyugati Maros-völgy, a Temes-vidék többi várát. Aradon pedig várépítéshez kezdtek. Temesvár az elfoglalt területek, a temesi vilajet székhelye lett és maradt 1716-ig.

Ahmed pasa fő feladatának teljesítése után nem kereste a harcot Castaldóval, hanem a védtelen Alföldön át Szolnokhoz vonult. Szeptember elsején érte el Ali budai pasa csapatait, amelyek már nyolc napja ostromolták a várat.

Szolnok Eger előváráként, Tiszán inneni hídfőként veszélyeztette a budai vilajetet, akadályozta területének növelését. Őrsége rendre portyázott az Alföldön, fenyegette Buda utánpótlását. A szolnoki palánk a Zagyva és Tisza összefolyásánál kialakított szigeten épült: védhetőbb volt Lippánál, de gyengébb Temesvárnál. Nyáry Lőrinc kapitány 1400 katonája magyarokból, németekből, spanyolokból, csehek-ből állt. Szolnok nem állhatta huzamosabb ideig az egyesített török erők ostromát, de joggal várhatták el őrségétől, hogy egy-két hétig ki-tartson. Fontos lett volna ez, mert a passau-i egyezség értelmében Szász Mórinc mintegy 15 000 katonával már elindult Magyarország felé. A tartós védekezés akkor is a török hadjá-

rat befejezéséhez vezethetett, ha szeptember közepéig tartják Szolnokot: ilyen későn aligha indulhatott volna Ahmed pasa Eger alá. Sajnos, nem így történt. Miután a török had megérkezett Szolnok alá, a megrettent őrség katonái szeptember 3-ára virradó éjjel kiszöktek a várból. Nyáry Lőrinc kapitány csak 50 hajdú élén fogadta a törököket: „Vitéz módra velök ott viadalt tartá. Sok török elbámlla, ő fogllyá akada.” Az oszmán had önbizalmát alaposan megnövelte a gyors siker: Ahmed kihirdette, hogy másnap Eger ostromára indul. Ezt a várat Ali pasa rozzant akolnak tekintette. Ez a tévedés, és a saját erők túlértékelése, a vár védőinek és lehetőségeiknek alábecsülése olyan kudarc-sorozathoz vezetett, amelyhez fogható egyazon hadjáraton belül még nem érte a török hadvezetést.

Az egri püspöki várat évek óta folyamatosan erősítették. A hajdan lakótornyos várból többszöri átalakítás, korszerűsítés után belső és külső várra tagolódó, ólasz bástyákkal erősített kövár lett. Uralgó magaslatok – akárcsak Esztergom közelében – itt is az ostromlóknak kedveztek, de a vár ágyúi is hatékonyan tüzelhettek. Lőport a váron belül állítottak elő.

Eger kapitánya, Dobó István 1548 júliusától látta el tisztét. Mint várnagy megszervezte a környező falvak védelmét, a török portyák elhárítását. Nem csupán felügyelt a vár építésére, de maga is építkezett. Részt vett Szolnok elfoglalásában és építésében is. Mint egri püspöki udvarbíró, a várhoz tartozó 45 falu jövedelmét ő hajtotta be és használta fel. Jó gazdának bizonyult: a vár lőszerezéssel és élelmiszerezéssel megfelelően ellátva nézett az ostrom elé. Parancsnoki és udvarbírói tevékenységét kipróbált tisztikar segítette: helyettese 1551-től Mekcsey István, aki szintén jól értett a gazdálkodáshoz. A két várnagyot alvárnagyok segítették, ők álltak a béke-létszámú őrség, azaz 200 huszár és 200 gyalogos élén.

Dobó legnagyobb figyelmét az őrség létszámának emelésére fordította. Ferdinánd mindössze 180 lovas és 250 gyalogost tudott küldeni. Igaz, olyan kipróbált tisztet parancsnoksága alatt, mint Bornemissza Gergely, Zolthay István, akik később Eger várnagyai lettek. A környék lakosságának a várba húzódása után is csak 2000 emberrel számolhatott Dobó. Ez kevésnek tekinthető egy nagy erejű török ostrom elhárításához. A további segítséget kérő Mekcsey Istvánt azonban a török támadástól veszélyeztetett vármegyék szikszói gyűlésén – Tinódi szállóigévé vált sorai szerint – „Megcsufolták, neki oly szót mondanak, Vár tartásra ha elegek nem voltak, Mire Egri tisztben ti ma-

radtatok, Azért ha az koncával jól laktatok, Az levét es reá ti megigyátok”. Ezek alapján nem meglepő, hogy a megyei seregek általános felkelését újfent nem hívták fegyverbe. Szász Móríc hada ugyan eljutott Győrig, de ott tábort vert, és várta a még úton levő csapatokat. Azok még októberben is érkeztek, felmentő hadjáratra így nem vállalkozott. Castaldo sem kockáztatta az általa védett országrészért felelős kicsiny seregét. Így Eger őrsége is magára hagyatva várta az élethalálharc megkezdését.

Ahmed és Ali hadának létszámára vonatkozóan semmi bizonyosat nem tudunk, hacsak azt nem, hogy a kortársak által híresztelt óriási számok semmiképp sem valósak. Istvánffy Miklós, a „magyar Livius”, kortárs történetíró írja, hogy „abban a hadseregben százhuszonötezer katoná volt”, de mert éppen a törökök híresztelik ezt, „hogy hencegve és erejükkel kérkedve az ellenségben félelmet és rémületet keltsenek”, maga fűzi hozzá: „Azt hiszem, hogy feleannyian sem voltak abban a táborban.”

A szokatlanul későn, 1552. szeptember 10-én kezdett ostrom feltétlenül győzelmi esélyt kínált a töröknek, ha a topcsikat és aknászokat egyetlen gyengébb szakasz, alkalmasint a huszárvár ellen összevonja, és ott teljes erővel – a szó szoros értelmében az idővel versenyezve – rést tör, majd megkísérli a rohamban a tömegerő érvényesítését. Eger őrsége arra számított, hogy sikerül megvédeniük a várat az őszi esőzésekig, mely a török hadat elvonulásra kényszeríti. Egyébként ha a védőknek sikerül huzamosan tartani a várat, még kapituláció esetén is véget ért volna itt a törökök hadjárata.

Az oszmán hadvezetés azonban nem összpontosította az ágyúit, hanem három helyen kezdte meg a lövetést. A topcsik még szétszórva is erősen rombolták a várat, megkísérelték fölgújtani is. Bizonyára keserűen tapasztalták, amit Dzselaalzade Musztafa elismert: Eger „védői a szerencsétlenség elhárításában tökéletes mesterek, fortély és hadicsel dolgában serények valának”. Rést még nem sikerült lőni, amikor a gyorsan múló idő már rohamra sürgette a törököket. Szent Mihály napjára (szeptember 29-ére) forduló éjjel megszállták a falakhoz vezető árkokat. Hajnalban indult a roham. Az egiek visszaverték a próbálkozásukat. A la-gumdzsik (aknászok) ezután a bástyák felrob-

bantásával kísérleteztek, de – Tinódi szavaival – „Az várból es rájuk szembe ásának”, végét szakítva a kísérletnek. Még a szerencse is hiába segítette az oszmánokat: amikor a várbeli székesegyház sekrestyéjében tárolt lőpor felrobbant, az őrség hamar leküzdötte meglepetését és visszaverte a török rohamot (október 4.). Ezután, amint Dzselaalzade szénitgeti a helyzetet, „bekövetkezvén a téli évszak és a hideg idő, a beállott esőzés és havazás miatt eltűnt a nyugalom és türelem”. Ahmed pasa végső rohamot parancsolt. Október 13-án a védők minden erejüket megfeszítve visszaverték ezt is. A pasa bizonyára éppoly keserűen döbbsent rá, mint Dzselaalzade, hogy „a vár alatt elesett vértanúnak nincsen száma”. Október 18-án, 39 napi ostrom után a török had elvonult. Utóvédjét Üllónél tépázta meg Fekete István portyája.

Az egri hősök győzelmet arattak. A török hadvezetés 1552. évi haditervének fő célkitűzése, Temesvár és a Temes-vidék elfoglalása, a Tisza vonalának birtokbavétele azonban megvalósult. Ezáltal Erdély csaknem védhetetlen helyzetbe került. Eger ostroma az eredeti török célokhoz mérten mindenképpen többletnek tekintendő, a győzelem elmaradása nem jelentett hadászati sikertelenséget, de a budai vilajet keleti határai érzékenyek maradtak, és ezen nem sokat javított, hogy Hatvannál és másutt palánkot építettek.

Az egri győzelem sokkalta többlet jelentett a maradék haza népének harcászati sikernél. Fénye sokszorosan túlragyogta a kőszegi és más várvédők hősiességét. Nem azért, mintha Eger sorsától – amint mondani szokás – Észak-Magyarország, netán az egész ország sorsa függött volna. Ilyen nagyra törő célja nem volt a Portának, sőt a vár 1596. évi elfoglalása után sem törekedett ilyen megvalósíthatatlannak tűnő hódításra. Eger dicsőségét mindenekelőtt a győzelemmel teljesedő hősiesség adja: ebben a században első ízben sikerült török főerők ellen megvédeni egy magyar várat, ha a sereget nem a szultán vezette is. Ez a tény növekedett óriási, Európára kisugárzó erkölcsi diadallá, jelképpé. Eger a „végek tüköre”, a „vitéznek iskolája” lett és maradt négy évtizeden át. A kései utókor számára az egri hősökről Gárdonyi Géza állított örök emléket halhatatlan regényében, az Egri csillagokban.

2. Török terjeszkedés (1544–1566)

A Porta még évtizedek múltán is fontos feladatnak tekintette az egri csorba kiköszörülését. Egyelőre azonban nem tudták a hadjáratot megismételni: 1552-ben kiújultak a perzsa háborúk, sőt a keleti határra vonuló seregben janicsárlázadás kezdődött; vetélkedés indult a birodalom trónusáért is Szulejmán és négy fia között. A szultán 1553-ban személyesen állt a perzsa hadjárat élére, kivégeztette egyik fiát és unokáját, másik fia elhunyt, de mégsem sikerült rendet teremtenie, a vizálykodások folytatódtak. Perzsa hadjárata lényeges siker nélkül 1555-ig húzódott, az életben maradt két fia – Szelim és Bayezid – pedig tovább harcolt egymás ellen. Az erdélyi helyzet azonban a török érdekeknek megfelelően módosult.

1553-ban Castaldo serege kivonult Erdélyből. Az újonnan kinevezett vajdák – Dobó István és Kendy Ferenc – ellen pedig lázadást kezdeményezett Izabella és a török orientáció híve, Petrovics Péter. Miután Ferdinánd nem tudott számottevő segítséget küldeni Erdélybe, a kiújuló polgárháborúban felülkerekedtek Izabella hívei. 1556-ban a tordai országgyűlés visszahívta Izabellát és János Zsigmondot, a még ellenálló Dobó Istvánt pedig Szamosújvár elhagyására kényszerítették.

Az ország érdekei ugyan Erdély megtartását (visszaszerzését) követelték, de az adott helyzetben – mivel Szulejmán és Tahmaszp békét kötött, a budai pasa Szigetvárat ostromolta, Ferdinándnak pedig kevés volt az ereje Erdély megvédésére – bele kellett volna törődni az 1551. évi status quo visszaállításába. Ehelyett Ferdinánd és János Zsigmond között háború kezdődött a tiszántúli és felső-magyarországi vármegyékért. Évekig tartó hadakozás után Ferdinánd 1564-ben elismerte János Zsigmond jogát Erdélyre. A tiszántúli vármegyék sorsa azonban nem dőlt el. Részben ez váltotta ki az 1566. évi nagy török hadjáratot.

1554-ben Tojgun budai pasa elfoglalta Fülek várát, ami kedvezően módosította a vilajet északi határát. A délnyugati hódoltsági határ kiterjesztésére tett kísérlete már nem bizonyult ilyen sikeresnek. 1555-ben ugyan bevette Kaposvár palánkját, de a mindinkább sürgető feladatra, Szigetvár ostromára nem vállalkozott. Ez utódjára, az újolag budai pasává kinevezett Hadim Alira, a képességeit 1552-ben ismételten bizonyított hadvezérre várt.

Szigetvár, a törökök belgrád–budai hadi út-

ját veszélyeztető számottevő erősség négy részre tagolódott. A XV. századi, téglából épült régi, kerek torony körül terült el a legbelső vár, lényegében egy kőbástya. Keletről és délről csatlakozott hozzá a középső vár. Ezt a két részt együtt hívták belső várnak. Vizesárokkal, külön kapuval elválasztva következett a külső vár. Dél-délkeleti irányban, mintegy elővárként épült meg az Óváros a katonaság szállásaival. Amint a Szigetvárott sokáig lakó Istvánffy írja, „valamennyi erődítés fából és gyeptől készült”. A várat a felduzzasztott Almás-patak szinte megközelíthetetlené tette. Az ostromló csak az Óvárosból kivezető duzzasztógát átvágása, a víz leeresztése után közelíthette meg a várat. Szigetvár védelmi lehetőségei jobbakk voltak Temesvárnál, de a falai gyengébbeknek bizonyultak Egerénél.

1556-ban Hadim Ali 25 000 fős sereggel, 9 faltörő és számos kisebb ágyúval indult Szigetvár ellen. Az idő neki dolgozott, hiszen a pécsi, babócsai és koppányi bégek már május 20-án tábornok ülteték a közeli Szentlőrincen, „és mindennap környüle csavargának Szigetnek”. Ali június 13-án érkezett a vár alá. Mivel nem tudott arról, hogy gyülekezik felmentő sereg, arra számított, hogy nagyobb nehézség nélkül elfoglalja a várat.

Szigetvár élén „jó tisztartó”, Horváth Stancsics Márk állt. A kortárs Tőke Ferenc idézett költeménye szerint az őrség létszáma szokatlanul kicsi volt: „mindenestül ezren ha valának”, sőt Horváth Márk jelentésében csak 800 katonát említ. Két nagyobb, 23 kisebb ágyú várta az ostromlókat Szigetváron. A kiváló képességű várparancsnok alatt harcedzett tisztikar szolgált: az alparancsnok Ujlaky Sebestyén, Szekcsőy Máté, Radován Jakab és mások. A sokat próbált magyar és horvát katonákból álló őrség képes lehetett arra, hogy négy-öt hétre feltartóztassa a török hadat.

Ali pasa hozzáértően vezette az ostromot. Ágyúival délről és keletről az Óvárost, nyugatról a vízrendszer miatti nagy távolság ellenére a várat vette tűz alá. Töltésekkel közelítette meg az Óváros délnyugati bástyáját, felgyújtatta a vele szomszédos bástyát, és katonái elkezdtek a keletről levő árok feltöltését. Alig egy hét telt el, máris megérett a helyzet az általános rohamra. Június 21-én az ötödször megüjtött véres harcban a „törökök belészállának” az Óvárosba.

Ali az eddigi módszerekkel látott a vár ostromához. „Tekervényes sáncot emelt” a vár árkaig, és délről, keletről, nyugatról lövette a falakat. Ezúttal már nehezebb feladat előtt álltak a topcsik. A szigetiek így nyugodtan szemlélhették, hogy „semmit eddig nem tehettek nekik, hogy csak poroz a golyóbis a falon”. Sőt, a szigetváriak „régí ó szalonnákat keresének, Vásutt ó hájt, puskaport is szerének”, s július 5-én mindezzel felgyújtották a keletről rakott fa töltést. Két napra rá ugyanígy sikeresen pusztították el a nyugati töltést. Az ostrom a törökök számára váratlan fordulatot vett. Sőt Ali helyzete vált súlyossá, július 18-a táján, amikor híret vette, hogy Nádasdy Tamás nádor és Zrínyi Miklós horvát bán a közeli Babócsa várát támadja.

A nádornak Zrínyi és néhány megye csapataival a német birodalmi és örökös tartományi segélyerővel együtt mintegy 10 000 katonája lehetett. A törökök eddigre már belefáradtak Szigetvár ostromába. Amint Horváth Márk Nádasdynak írta: „Az Isten annyira elrötenítette őket, hogy nem sok néppel velünk adná az Ur Isten, csak sietnének.” Így akár a vár közvetlen fölmentését is megpróbálhatta volna. Nádasdy azonban az egyszerűbb, de biztos megoldást választotta: az elterelés eszközét alkalmazta, és seregével ostrom alá fogta a babócsai török helyőrséget.

Ali pasa nehezen szánta el magát döntésre. Babócsát nem akarta elveszteni, de Szigetvár ostromáról sem mondott le. Július 21-én csapatainak egy részét a vár körül hagyva Nádasdyék ellen vonult. Ez a legrosszabb megoldásnak bizonyult. A Rinya-patak mentén vívott kétnapos csatában – főleg Zrínyi lovasrohamaival – Nádasdy viaszosította a törököket, majd megszállta és lerombolta a kiürített babócsai várat. A kikülönített erők veresége után Ali visszavonult Szigetvár alá. A nádor – mindenekelőtt a külföldi parancsnokok kívánságára – megelégedett az eddigi, nyilvánvaló sikerrel, bár kiaknázhatta volna a nagy lehetőséget, Szigetvár közvetlen felmentését: Ali egész hadának megsemmisítését.

A vár védői most már saját erejükből is győztek: kitörésekkel zaklatták a Babócsa alatt vereséget szenvedett oszmánokat, akiket utóbb már a járvány sem került el. Ali nem tehetett mást, hallgatott tisztjei kérésére, és július 31-én elvonult a vár alól.

Szigetvár 50 napig tartó sikeres védelme az 1553–1565 közötti legjelentősebb török vállalkozást hiúsította meg. A Szigetvár alatti harcászati győzelem hadászati sikert is eredménye-

zett, aláhúzta Castaldo, Aldana és a rendek korábbi mulasztásait.

A következő évek kisebb, váltakozó sikerű csatározásokkal teltek. Ferdinánd erőfeszítéseit – ezekkel később bővebben foglalkozunk – mindinkább a birodalmi politika vette igénybe: 1558-ban német-római császárrá választották. Nem erőltette a fegyveres összeecsapást Szulejmán sem: egyrészt oka sem volt rá, másrészt lekötötte fiai trónharca. 1559-ben Ferdinánd és a szultán békét kötött, melyet 1562-ben megújítottak. Olyasféle időszak alakult ki, mint 1547-ben. Most is mint akkor, Erdélyért robbant ki az új háború.

Ferdinánd 1564 júliusában elhunyt. Fia és utódja, Miksa megerősítette az előző békekötést, de igényt tartott a Tiszántúlra, ahol Balassi Menyhért évek óta fegyverrel harcolt János Zsigmond ellen. 1564 őszén azonban az új váradi kapitány, Báthori István, majd János Zsigmond kelt hadra ellene. Az erdélyiek elfoglalták Szatmárt, Nagybányát. Miksa ekkor 7000 főt rendelt a kassai főkapitány, Lazarus von Schwendi alá, aki 1565 tavaszán visszavette Tokajt, Szatmárt, Nagybányát, és már Váradot veszélyeztette.

A szultán ezúttal sem hagyta csorbítani erdélyi érdekeit. János Zsigmond kérésére a budai és a temesvári pasák beavatkoztak a háborúba, visszafoglalták Schwendi több hódítását, aki az új helyzetben fegyverszünetet kért. Egyidejűleg kiújultak a harcok Horvátországban is. Küszöbön állt a háború. Miután Miksa nem volt hajlandó átadni Tokaj és Szerencs várait János Zsigmondnak, hamarosan új összeecsapásokra került sor.

Szulejmán 1565 novemberében utasította a budai pasát a következő évi hadjárat előkészítésére. Karácsonykor futárt küldött Moldvába is, ahonnan Temesvár alá szólította a hűbéres csapatokat. 1566 elején már az egész birodalom a hadikészülődés lázában égett. Megkezdődött az élelmiszer gyűjtése, a belgrádi raktárak feltöltése. János Zsigmond, a moldvai, a havasalföldi vajda, továbbá a krími kán parancsot kapott, hogy vegyen részt a hadjáratban. Minden korábbi felülmúló haderő gyülekezett, amelynek reguláris állománya elérte a 42 000 főt. Hozzájuk minden bizonnyal több tizezernyi irreguláris katonaság csatlakozott.

A hadjárat politikai célja Erdély helyzetének biztosítása volt. A katonai cél kevésbé egyértelmű. A kortársak lehetségesnek tartották, hogy Szulejmán Bécs elfoglalására készült, sőt éppen Miksa császár hadával kívánt megmérkőzni. De a kissé túlzó hírek között megsejlett a

később igazolt szándék is: a budai vilajet határainak kiterjesztése. A kémjelentések alapján Zrínyi Miklós, Szigetvár kapitánya 1566. április 19-én írta Nádasdynek Kanizsai Orsolyának: „...Nyilvánvaló dolog az, hogy a törökök császára... legelőször Szigetet támadja meg... s innen szándékozik majd tovább haladni.”

A hadjáratot most is kisebb vállalkozások készítették elő. Kiemelkedik közülük Arszlán budai pasa kísérlete Palota (Várpalota) elfoglalására. Június 6-án néhány ezer főnyi sereggel, négy ostromágyúval, több kisebb löveggel szállta meg a vár környékét.

Palota abba a végvári láncba illeszkedett, amely a Balaton környéki várakat kötötte össze a Duna menti nagy végvárakkal. A kisebb erőségek közé sorolható téglalap alaprajzú vár XIV. századi magját a sarkokon tornyok védtek. Ezt az együttest palánk övezte, sarkain és kapuja előtt rondellák épültek. A négyszázötven védő élén Thury György, az időszak legkiválóbb végvári kapitánya és legeredményesebb bajvivója állt.

Arszlán az ágyúival akart döntő eredményt elérni. Palota némely részét tíz nap alatt rommá lövette, de még mielőtt elrendelhetné volna az általános rohamot, félrevezető hírt kapott. Egy Győr alá küldött portyája keresztény felmentő seregnek vélte a várat építő és oda utánpótlást szállító szekéroszlopot és a fedezetét. Arszlán erre csendben el akart vonulni Palota alól, de a seregében pánik tört ki: „Sokan sátraikat is, melyek tele voltak mindenféle gabonával, árpával, liszttel, sajttal, sózott hússal s hasonló élelmiszerekkel, hátrahagyták, hogy minél gyorsabban menekülhessenek” – mulat rajtuk Istvánffy. Másnap viszont valóban megérkezett egy sereg Salm vezetésével és legott ellentámadásba lendült: visszavette Veszprémet és Tatát, míg a vitányi és gesztesi törökök, az ellenállást meg sem kísérelve, kifutottak váraikból. Arszlán életével fizetett a kudarcért: a nagyharsányi táborban Szulejmán megfojtatta.

Pertev pasa, másodvezér feladatul kapta, hogy 25–30 000 főre becsülhető, nagyjából szabályos katonaságával foglalja el a Tiszántúlt, első lépésként pedig a gyulai várat.

Az erősség hadászati helyzetét sajátos kettősség jellemzi: fullánkként hatolt a török területek közé, viszont a hátországtól eléggé távol, felmentő seregre nem számítva kellett fogadni a támadást. Ráadásul Gyula nem tartozott a korszerű erődítések közé. A Fehér-Körös árterületének szigetére épült, kő alapozású, pártázatos téglafalú belső várat rondellákkal erősített védőv és ólasz bástyás palánk fogta körül,

melyhez hasonló építésű huszárvár csatlakozott. A vízzel körülvett korszerűtlen vár nem bírhatta sokáig az ostromlók ágyútüzét. A 2000 magyar, horvát és német védő élén Kerecsényi László kapitány állt. Fegyverzetük, lőszerük, de még szerszámjuk is kevés volt, a várórség mégis alaposan megkeserítette a törökök dolgát. Portyáik már a felvonulásukat is zavarták, majd a pasát rákényszerítették az időrabló, módszeres ostromra.

Pertev már július 2-án körülfogta a várat, de mindjárt tíz napot vesztett az esőzések miatt. Csak ezután kezdetett hozzá a vár leggyengébb része, a huszárvár ostromához. Ám Istvánffy szerint „a mieink sem mulasztottak el semmit, hogy magukat bátran és vitézül védjék”. 17-ére a törökök a huszárvár „falait már annyira megrongálták, hogy azt hitték, a katonák a romokon át felmászhatnak”. Pertev el is rendelte a rohamot, de „a mieink hatalmas bátorsággal minden helyen vitézül visszavetették”. A topcsik arra törekedtek, „hogy az ágyúk erejével leverjék az erődítményekről az agyagot, mellyel be voltak tapasztva, gerendázatukat pedig tűzzel elhamvasszák”. Csak ezután, 25-én sikerült elfoglalniuk a huszárvárat, ahonnan megkezdtek a külső vár ostromát. Az ágyúk ott is rést törtek a falon. Úgy látszott, az általános rohamot senki sem tartóztathatja föl. Augusztus 3-án a magyar és német katonák „a nagy merészséggel benyomuló janicsárokat, közülük igen sokat megölve” mégis kiszorították. Ennek ellenére nyilvánvalóvá vált, hogy a rés nem tartható tovább, a török túlerő érvényesítése csupán órák, esetleg napok kérdése. Emlékezzünk, hogy Temesvárott az északi előműbe, majd később a vízi toronyba benyomult oszmánokat is csak egy-egy napra sikerült visszaszorítani. Szigetvár ostromakor pedig – amint majd látjuk – a Henyei- és Nádasdy-bástyák őrsége a rést egy napig sem bírta tartani. Éppen ezért nem adhatunk igazat Istvánffynak, aki szerint „Kerecsényi, túlságosan gyors kétségbeesésben elhatározta, hogy a várost és a várat feladja... nyolc napi fegyverszünetet kért”. A kapitány eljárását nem ítéltjük el. Példátlanul vitézül védte a várat, és minden eszközzel húzta az időt: augusztus 4-től szeptember 2-ig halogatta Gyula átadását. Kerecsényi lényegesen többet ért el, mint amennyit az erőviszonyok ismeretében elvárhattak tőle. Gyula csaknem kétszer olyan sokáig védekezett, mint például Temesvár vagy utána Szigetvár. Mindezt katonailag teljesen kilátástalan helyzetben! A törökök tehetetlen dühükben a vár átadása után megtámadták és megsemmisítették az elvonuló

őrséget, Kerecsényit pedig Belgrádban később megfojtották.

Pertev teljesítette feladatát, de csak megkésve ért Szigetvár alá, ahol pedig égető szükség lett volna katonáira. Mindaddig ugyanis a főerők nem boldogultak a hősiiesen harcoló őrséggel.

Zrínyi már jóval az ostrom előtt végig gondolta a védekezés módját, és meg volt győződve róla, hogy akár több hónapig védeni tudja várát. Jellemző, hogy a segítségül hívott katonákat „négyhónapi” időtartamra kérte. Ezt az időszámvetést augusztusban megismételte Miksa királynak, vagyis bizonyosra vette, hogy hosszasan ellen tud állni. Vajon mennyire volt megalapozva az optimizmusa?

Az 1556. évi ostromban keletkezett sérüléseket kijavították, tovább erősítették az Óvárost, sőt annak déli előterében ugyancsak palánkból megépítették a kisebb területű Újvárost. Ezzel Szigetvár az ólasz bástyás, tehát a nálunk akkoriban legkorszerűbb erősítési mód legjobban kiépült példája lett. Továbbra is bízhattak a vízrendszerben, amely most is leküzdhetetlen akadállynak látszott. Olyannyira, hogy a hadmérnökök a nyugati falak védelmére sem az Újváros, sem az Óváros északnyugati sarkán nem építettek bástyát. Így azonban korlátozták a védelmi lehetőségeket, amelyek lényegesen hatékonyabbnak bizonyultak keleti és déli irányban, mint nyugat felé. Ez a védelmi elképzelés bevált volna akkor, ha – mint 1556-ban – az ellenség délről és keletről támad, beveszi az Újvárost, majd az Óvárost, ezt követően lecsapja a vízrendszert, és csak ekkor kezd a vár ostromához. Erre számítottak a sokat próbált szigetvári tisztek, ezt várta maga Zrínyi is. 1566 márciusában így indokolja kérését Károly főhercegnek: „... Véleményem és nézetem szerint pedig... ez a város kényszerül elviselni az ellenség első rohamát, azért is több katonára van szükség, mert ép városon nyugszik a vár, az ellenség nem ostromolhatja a várat azonközben, hogy első és összes erejét ne a város ostromára irányítsa.” A szívós és sikeres ellenállás érdekében Zrínyi 6000 főnyi őrséget kért, de végül csak 2300 magyar és horvát katonája lett. (Ez is több, mint a magyar várőrségek átlagos létszáma.)

A szigetvári őrség harcedzett katonákból és tisztekből állt, közülük sokan vettek részt az 1556-os védelemben. Feltétlenül ki kell azonban emelnünk a várparancsnokot, Zrínyi Miklóst.

A dalmáciai eredetű, hajdani Brebiri, később Zrínyi család fejeként Zrínyi Miklós – Frangepán Katalinnal kötött házassága és szerződése,

továbbá az akkor szokásos birtokszerző törekvései eredményeképpen – hatalmas, talán a leg-hatalmasabb vagyonú horvát zászlósúr lett. Horvát bánként fegyverrel szerezte meg a Muraközt, benne a csáktornyai birtokot, így lépett a magyar birtokosok közé, és lett dunántúli főkapitány. Nádasdy Tamással, a Dunántúl legnagyobb birtokosával, a későbbi nádorral 1549-ben kötött örök barátsági szerződésük jelentette a nagy birtokszerzés végét. Zrínyi Miklóst egyéni érdeke csakúgy, mint tisztsége a török elleni harc következetes, kemény folytatójává avatta. Ő alapozta meg a Zrínyi család honvédő szerepét, amely csak Zrínyi Ádám hősi halálával szakad majd meg 1691-ben. Ezt a harcot Zrínyi Miklós tudatosan vállalta. Tökéletesen kialakult, gyönyörűen megfogalmazott, és kortársai között elsőként összegezett nézeteit ismerjük a már idézett, Nádasdy özvegyéhez írt leveléből:

„Úgy határoztunk, hogy a hatalmas Isten nevében mindenképpen e várba zárkozunk be, merthogy mindenekelőtt a jóságos Istennek, azután ő szent császári és királyi felségének, valamint a kereszténységnek, s ennek az édes, végső pusztulásba taszított hazának hűségese, állhatatosan és derűs arccal szolgáljunk vérünk hullásával, s ha a sors úgy hozná, akár a saját fejünk veszélyeztetésével is.”

A katonai eskünek is beillő, a kor ideológiáját – a vallás, az uralkodó iránti hűség és a hazaszeretet egységét – hűen tükröző hitvallás előre vetíti a végsőig folytatandó harc elszántságát. A halálos veszélyre való felkészülés nagyon is indokolt volt: a török had ezúttal igen korán, már augusztus 1-én Szigetvár alá ért. Kászim napjáig tehát több mint 80 napjuk maradt. Ilyen hosszú ellenállást eddig egyetlen magyar vár őrsége sem tudott megvalósítani. Szigetvár az eddigi várostromok tapasztalatai alapján csakis a birodalmi had felmentő akciójától várhatott győzelmet.

Miksa császár nagy energiával készült a háborúra. Noha erőit megosztották a francia-német ellentétek, a vallási problémák, erőforrásai mégis reményt nyújtottak a török veszély ellen. Az 1566 márciusában kezdődő augsburgi birodalmi gyűlésen azonban vég nélküli huzavona kezdődött a segély ügyében. Ezt májusban felváltotta a Valois-Habsburg házassági tervezet tárgyalása, amely eredménytelensége miatt a franciák elálltak Miksa támogatásától. Még így is sikerült csaknem 100 000 főnyi sereget felállítani, amelynek több mint felét Magyaróvár alatt vonták össze. A had német, itáliai, francia, lengyel csapatokból állt, és magyarokból. Kö-

zöttük volt Dobó István, Gyulaffy László, később Thury György is. Miksa csak augusztus közepén érkezett a sereghez, amikor már javában folyt Szigetvár ostroma.

Az óvári táborban tartott haditanács véleményétől függött Szigetvár sorsa. A lehető legtöbb erő összevonása Magyaróvár, majd Győr alatt, elkerülhetetlen és helyes intézkedésnek tekinthető, mert nem volt más megfelelően erősített, feltöltött raktárakkal rendelkező, folyamatos utánpótlási lehetőséget biztosító erősség. Legfeljebb Horvátország felé lehetett volna egy sereget kiküldíteni, elterelés és lekötés céljából. De éppen ez a helyes intézkedés nehezítette meg azt a döntést, hogy milyen módon mentsek föl Szigetvárt.

A Győr, Székesfehérvár, Simontornya, Tolna, Pécs, Szigetvár útvonal nem vehető számításba, mert a nagy birodalmi had utánpótlását, ellátását ezen az úton a török helyőrségek könnyűlovassága miatt nem lehetett biztosítani.

A Rába és a Dráva mentén két-három hét alatt lehetett volna eljutni Szigetvár alá. Itt sem az idő hiánya okozta a nehézséget (hiszen Miksa megjövedele után indulva is időben érkezhetek volna meg), hanem az, hogy erre sincsenek olyan bázisok, ahol és ahonnan a hadsereg élelmezését megoldhatták volna.

Ezt a nehéz helyzetet igyekezett megoldani a magyaróvári haditanács, de nem csodálkozhatunk Schwendi, Batthyány és némelyek véleményén, akik le akarták beszélni Miksát a támadásról. Szerencsére a többség az előrenyomulás mellett foglalt állást.

Forgách Ferenc rendkívül körültekintő javaslatot terjesztett elő: azt ajánlotta – és ezt Istvánffy is megerősíti –, hogy haladéktalanul ostromolják meg Esztergomot, „mert így Szigetet és Gyulát, vagy legalább az egyiket fel lehetne menteni . . .”, és biztonsággal ki lehetne térni a török főerők elől.

Sajnos, mások úgy vélték, hogy egyelőre csak Győrig kell előrenyomulni, és majd ott kell új határozatot hozni a további teendőkről. Forgách szavaival ez a „veszélyben legrútabb” fontolgatás, késlekedés végül azt eredményezte, hogy Győrött érte Miksát a hír Szigetvár elesteréről.

A császári hadvezetés nem azért marasztalható el súlyosan, mert nem indult közvetlenül Szigetvár alá, hanem azért, mert nem kísérelte meg a diverziót – ahogy akkor nevezték – akár Forgách okos terve szerint, akár Horvátország irányába, vagy mindkét módon. Ez a mulasztás okozta, hogy Szigetvár őrsége magára maradt a döntő túlerő ellenében. A győzelem kivívásáért

azonban még így is rendkívül súlyos véráldozatokkal kellett fizetni az oszmán hadnak.

Szigetvár ostroma 1566. augusztus 1. és szeptember 7. között zajlott le. A legalább 50 000 reguláris katonát számláló hadat Szulejmán és Szokollu Mehmed nagyvezér irányította. A topcsikat, akik 17 faltörő és mintegy 280 egyéb űrméretű ágyúval rendelkeztek, a kor legkiválóbb tüzérparancsnoka, Ali Portuk vezette.

Zrínyi az első naptól kezdve már a védelemre alig alkalmas Újváros palánkjain keményen szembeszállt a törökkel. A kétnapi harcban nem várt veszteségeket szenvedtek az ostromlók, de fogyatkoztak a szigetváriak is. A viadalt túlélő Cserenkó Ferenc leírása szerint „látta Zrínyi úr, hogy az emberek pusztulnak az ágyúktól”, ezért felgyújtatta és kiürítette az Újvárost. Az ostrom eddigi menete látszólag Zrínyit igazolta, de már baljós jelek mutatkoztak: Ali Portuk sáncot ásott a belső vár mellett, a vízrendszer partján, és 9-én „elkezdte töretni Sziget belső várát”. Rögvest kiderült, hogy nemcsak ijesztgetésről van szó, mert a pontosan célzó anatóliai tüzekek – Szelániki török szemtanú megfigyelése szerint – „a belső várnak felcifrázott és kőbástyáit és harangos tornyát lövöldözték”. Ali Portuk ágyútűz fedezete alatt augusztus 17-én töltést építtetett a vízrendszeren át, előrenyomult a vár tövéig, sőt „a rohamhoz hágcsókat készített, akna-ásáshoz fogott”. Az Óvárosért még folyt a heves harc, de Ali Portuk ágyúi már halálos veszéllyel fenyegették a várat. A törökök egyidejűleg kényszerítették véres harcra a vár és az Óváros őrségét. Az ostrom most már Ali Portuk elképzelése szerint folyt, de a vártól lassabban és igen nagy veszteséggel. Szulejmán az elért eredményt is kevesellte.

A közelharc az Óváros bástyáinál és kapuinál bontakozott ki, mert Ali Portuk addigra átvágta a duzzasztógátat, visszaverte a várbeliéket kitörését, majd lecsapolta a vizet. A szigetvári harcosok örök dicsősége, hogy ebben a reménytelen helyzetben példátlan hevességgel védekeztek. Részlövés, aknaásás, sok-sok roham ellenére kitartott az Óváros őrsége, és rendkívüli (a túlzó kortársak szerint tizszeres) veszteségeket okozott a törököknek, köztük a janicsároknak. Ugyanakkor olyan sokan áldozták az életüket ezért, hogy ez nem állt arányban a nyert napok értékével: a vár megközelítése ugyanis az Óváros védőitől függetlenül is folyhatott, mert az északnyugati szegletet nem védte bástya; sőt a többszörösen feltöltött óvárosi őrség tagjainak eleste után a vár védelmére sem maradt elég

katona. A végsőig tartó küzdelem miatt az óvárosiak jelentős részének nem sikerült a várba húzódnia, mert a kiűritést későn, augusztus 21-én rendelték el, ezt pedig az addigi irtózatosságot bizonyára holtfáradt őrség már nem tudta megfelelően végrehajtani. Cserenkó számos elesett hős nevét felsorolva írja: „Ezt a várost nagy pusztulás árán adták fel, mert az öreg vajdák és vitézek nagyjából elpusztultak a városban.” Ebben a végső viadalban harcolókra vonatkozik Istvánffy adata: „A többiek pedig, akiknek száma hatszázról a felére olvadt le, Zrínyi a várba fogadta.” Tehát az Óvárost csupán ezen a napon akkora veszteség érte, amennyi Eger őrségét 1552-ben az egész ostrom alatt! Az Óvárosból megmenekült háromszáz vitézzel együtt – Forgách Ferenc szerint – nyolcszázan maradtak a tulajdonképpen legfontosabb rész, a vár védelmére.

Szulejmán dühös türelmetlenséggel siettetette az ostromot. Augusztus 20-ától hat napon át lötték, és töltésekkel, vívóárkokkal közelítették meg a várat. Szelániki elismeréssel jegyezte föl, hogy az őrség „annyira ágyúzott és bombázott, amint még egy vár ostroma alkalmával sem történt”. Még Ali Portuk is elesett a tűzben, de a védőknek nem sikerült megakadályozniuk, hogy az oszmánok megrongálják a délnyugati bástyát, és felállítsák ostromtornyaikat. Augusztus 26-án a szigetváriak hősi küzdelemben verték vissza a török rohamot, és ugyanígy helytálltak 29-én, majd szeptember 1-én. A lagumdzsik azonban aláásták a délnyugati bástyát, ahová Cserenko szavaival „csudaszáraz sövényt, fákat, deszkákat, szalmát és puskaport vittek”. A szeptember 5-én robbantott részen legott rohamra indultak a törökök. A harcot a hős dedunoka, a költő Zrínyi így éneklí meg: – „Futnak a bástyára keresztény vitézek, De nem állhatják meg erejét a tűznek”, amely elhatalmasodva, lángba borította a várat. Eközben a janicsárok előzölöttek „a kapu felőli bástyát... amelyet Nédasdy-bástyának hívtak. Ennél a bástyánál ott volt Zrínyi úr, és nagy harcot vívott a törökkel, kétszer kiűzte a törököket a várból...” – írja Cserenko. Végül érvényesült a túlerő, a még harcra képes pár száz vitéz az asszonyokkal és gyerekekkel együtt bezárkózott a belső várba. Két nappal később, szeptember 7-én a mindent elborító lángok miatt választani kellett: hősi halál vagy megadás. Zrínyi és csapata vállalta a mindhalálig tartó harcot, kitört a tüztengerből, és a végsőig harcolt az oszmánok ellen.

A 38 napi, rendkívüli veszteségeket követelő ostrom végét nem élte meg tízezernyi katonájá-

val egyetemben maga Szulejmán sem: szeptember 5-én elhunyt. Halála aláhúzza a szigetváriak érdemét, önfeláldozásuk máig sem halványuló példáját. Emléküket mind a magyar, mind a délszláv irodalom és népköltészet büszkén vallja magának. Halhatatlan tettükről szól a költő Zrínyi Miklós eposza: a Szigeti veszedelem.

Szigetvár és elővárainak elfoglalásával a török a Hódoltság határát előretolta a Balaton–Muraköz vonaláig, biztosította János Zsigmond erdélyi uralmát, és ország-világ előtt bebizonyította a Török Birodalom fölényét a Habsburgokkal szemben: a császár minden erőfeszítése kevésnek bizonyult ahhoz, hogy megtartsa Erdélyt és a Tiszántúlt, de arra is, hogy megakadályozza a török főerők dunántúli területszerzését.

II. Szelim, az új szultán nyugodtan várhatta a császári követséget. Egyévi kisebb-nagyobb csetepaté után – amelyek bizonyították, hogy a Tiszántúlon csak addig érhet el sikert Schwen-di, amíg meg nem érkezik a temesvári pasa – Isztambulban elkezdődtek a békealkudozások. 1568. február 17-én megkötötték a nyolc évre szóló *drinápolyi békét*, mely elismerte Miksa királyságát a háború előtti országrészekben, és mindkét felet kötelezte mindennemű ellenségeskedés, zaklatás beszüntetésére, kinyilvánította a felek azon szándékát, hogy a magyar és török végvárak közti területeken közös bizottság fogja megállapítani a határt, és ha ez megtörtént, az ott lakó „közös jobbágyok” csak az egyik félnek adóznak, az addig kétfelé adózó jobbágyok ügye „abban az állapotban maradjon, amelyben azelőtt volt”. Végül Miksa vállalta, hogy évi 30 000 aranyforint „tiszteletteljes ajándékot” küld a szultánnak. A békeszerződés elismerte „a fenséges János Zsigmond úr” jogait, és rögzítette, hogy ettől fogva „Erdélyben, tehát saját tartománya törvényes határain belül tartózkodjék”.

Erdélyre vonatkozóan Miksa és János Zsigmond egymás közt külön is békeszerződésre lépett az 1570-ben kötött *speyeri egyezményben*, melyet Gyulafehérvárott megerősítettek. János Zsigmond lemondott választott királyi címéről, a királyi jelvényekről, elismerte a császárt „az egész kereszténység fejének, Magyarország királyának”, ellenben saját maga és utódai számára fenntartotta „Erdély és a magyarországi Részek fejedelme” címet. E területet Magyarországhoz tartozónak vallotta, és szerződésileg körülírta: „Várad várát Bihar megyével, Kraszna és Közép-Szolnok megyét a csehi uradalommal... Huszt várát is Máramaros vármegyével... kivéve Nagybányát és Erdődöt”, de be-

leértve Tasnád mezővárost. Kimondta az egyezmény a Habsburgok öröklési jogát, ha János Zsigmond fiú utód nélkül halna meg.

A két békeszerződésből láthatjuk, hogy Szulejmán hódító politikája eredményesnek bizonyult: nem tudta ugyan meggátolni, hogy a Habsburgok elfoglalják a magyar trónt, de tényleges hatalmukat jelentősen korlátozta, és Buda körül országrésznyi hídfőállást alakított ki. A török végvári csapatok, szükség esetén az Isztambulból érkező főerők, nemcsak megtartani tudták ezt, hanem minden hadjárat során bővíteni is. Erdély esetében még kedvezőbb eredményt értek el: sikerült kieroszakolniuk a korábban sohasem létezett, formailag török vazallus, időnként önálló erdélyi terület különválását, amely további súlyos politikai nehezéket

jelentett a Habsburgoknak. Az új fejedelemséget még megszállni sem kellett, a cél eléréséhez teljesen elegendőnek bizonyult egy megtorló hadjárat.

Ferdinánd és Miksa török politikája ellentmondásosan alakult. Egyfelől sikerült lefékezniük és megállítaniuk a török előnyomulást Magyarország területén, a birodalom előterében. Másfelől meghaladta erejüket a török kiűzése, de illúzióvá vált a maradék országrészek egyesítésének terve is.

Magyarország számára a drinápolyi békekötés véglegesítette a részekre szakadást, szétzúzta az ábrándokat a Habsburgok erejéről; másfelől megszüntette a háborúk iszonyatos pusztítását, lehetőséget adott a maradék haza védelmének megszervezésére.

II. A DRINÁPOLYI BÉKE IDŐSZAKA [1569–1592]

1. A török berendezkedése a Hódoltságban

Magyarországnak roppant veszteséget okozott Szulejmán hódító politikája, noha csak részben érte el célját. Mekkora gondot jelentett a Török Birodalom számára ez a részleges eredmény? Kihatott-e a Hódoltság megszervezésére, netán megalkuvásra készítette az új urakat?

A Török Birodalom ebben az időben érte el fejlődésének tetőpontját: a hódító hatalom gazdasági és katonai erőforrásainak mozgósításában csakúgy, mint maximális kiaknázásában, valamint az újonnan szervezett területek pacifikálásában. Szulejmán a legnagyobb törvényhozónak, szervezőnek, a II. Murád, Hódító Mehmed, I. Szelim által fémjelzett hódító politika méltó folytatójának bizonyult. Az előtte álló feladat, a Habsburgok és Tahmaszp sah egyidejű legyőzése mégis meghaladta erejét: a mindkét fronton az ésszerűség határán túl hadakozó török sereg végeláthatatlan háborúkra kényszerült. Lefékeződött a hódítás, lassan kibontakoztak a birodalom belső nehézségei. Az új szultán, II. Szelim politikusként és hadvezérként sem közelítette meg atyját. Háborúi sem olyan sikeresek. 1570–1581 között ugyan eredménnyel hadakozott a spanyol Habsburgokkal, és visszafoglalta Tuniszt, de amikor Ciprusért háborúzott a Velence körül csoportosuló Szent Ligával, 1571-ben Lepantónál (Naupaktosz) a flottája megsemmisítő vereséget szenvedett. E harcokat messze túlszárnyalták a harmadik perzsa háború (1577–1590) arányai. A soron következő szultán, III. Murád hadai beláthatatlan térségeikért küzdöttek és véreztek: Nyugat-Grúzia, Azerbajdzsán, Kurdisztán területein. A roppant anyagi terheket az átszervezett kincstár sem bírta: rohamosan csökkent az akcse értéke, elégedetlenségeket szültek az adóemelések, a háborús veszteségek: 1588 és 1593 folyamán a szpáhik lázadoztak, 1590-ben a budai janicsárok ragadtak fegyvert.

A hódító erő túláradt saját lehetőségein – esetünkben a Száva vonalán –, és mintha ugyanez történt volna e területek kisajátításakor is. Amíg a Balkánon az anatóliai lakosság kiraj-

zása révén gomba mód szaporodtak a török települések, elterjedt a mohamedán vallás és kultúra, sőt a kényszerű együttélés évszázadaiban olykor hasonulni kényszerültek az alávetettek, a magyar hódoltság alapjában megmaradt annak, ami korábban volt: zömmel magyar terület, ahol továbbra is e lakosság nyelve, szokásai, vallása maradt az uralkodó. Erre a vidékre már nem jutottak el az anatóliai telepések. A Balkánról fölfelé húzódó kereskedők, betelepülők ugyan az oszmán hatalom jegyében, de nem ennek vallásával, kultúrájával és szokásaival érkeztek. Az állam tisztségviselőinek jelenléte – szemben a balkáni szokással – nálunk a városokra korlátozódott. Ugyanitt és mindenekelőtt a várakban összpontosult a megszálló katonaság. Váraink, városaink képét ugyan többé-kevésbé módosították a meredeken ég felé nyúló minaretek, a hagymakupolás fürdők, összességükben azonban továbbra is a jellegzetes nyugat-európai építészeti hagyományokat tükrözték. Falvaink összképe még ennyire sem változott. Nincs példa rá, hogy egy-egy, bármily kis közösség mohamedán hitre tért volna, sőt a hódolt területeken legalább úgy folyt a harc a reformált vallásokért, mint a Királyi Magyarországon vagy Erdélyben. Fennmaradt és bizonyos korlátok közt tovább fejlődött a magyar kultúra.

A Balkán egykori államainak uralkodó osztálya vagy megsemmisült a török elleni harcokban, vagy elhagyta hazáját, esetleg mohamedán hitre tért. A magyar Hódoltságban nem kényszerültek erre: a földbirtokaikról, váraikból elűzött nemesek a határ másik oldalán nemcsak folytatták a harcukat, hanem fenntartották jogaikat az elvesztett részekben is. Irányították, adóztatták és büntették az ott maradt jobbágyságot, fenntartották a jogfolytonosságot. Ha tehát Szulejmán valaha komolyan gondolta, hogy a Habsburgok ellen vívott háborúiban a területi integritás felcsillantásával végleg szövetségesévé teheti a magyar uralkodó osztályt: elszámította magát. Törökbarát erők a Királyi Magyar-

országon csakis a közeli politikai (és birtokszerzési) céloknak alárendelve (mindenekelőtt a Habsburg-ellenes önvédelmi harcok idején) nyerhettek tért. Sőt, a török vazallusa, Erdély is a hódító ellen fordult valamennyi nagy háborúban. A Hódoltság nem vált török háterszaggá. Habár lakóit az oszmán állam addig ismeretlen adónemek sorával sújtotta, gazdasági erejét a szpáhik, katonák önkénye emésztette, lélekszámát a határ közelében mindkét fél kegyetlensége, portyázó hadviselése, hadjárata sújtotta, a hódítók mégsem érezhették magukat biztonságban. Valóban úgy élhettek az elfoglalt területeken, ahogy Ibrahim Pecsevi, a már nemzedékek óta „török” Pécs szülőtte írta az 1594-es év harcaival kapcsolatban: „. . . A ráják között amennyi erőteljes és fiatal rája csak volt, az mind hajdúvá lett és innen van, hogy az egyik palánkból nem lehet a másikba menni, hacsak öt-hatszáz ember együtt nincs . . . Magam is Pécssett . . . mihelyt beesteledett, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem és úgy feküdtem le . . .”

A számukra idegennek megmaradó ország-részben a hódítók kénytelenek voltak alkalmazkodni az alávetett lakosság számos szokásához, a vidék sajátosságaihoz: kisebb-nagyobb mértékben átalakított egykori keresztény templomokban folytatták szertartásaikat, európai módon épült lakásban éltek, a török katona egy idegen vár falain strázsált. Itt próbálták kialakítani azt a katonai előteret, ahonnan további harcra indulhattak a Habsburgok ellen, vagy ahol visszaverhették ellentámadásaikat.

A Hódoltság megtartásának kulcsát Buda jelentette. Szinte megoldhatatlan feladatot állított ez a török hadvezetés elé: csak egy év késéssel tud felvonulni a felmentéséhez, ráadásul nem is tekinthető akkor még korszerű erősségnek. Az utolsó számottevő erősítéseit a magyarok a század eleji elvek szerint emelték. A feladat azonban csak látszólag ilyen megoldhatatlan.

Ha közelebbről megismerkedünk Buda várával, azt látjuk, hogy nem csupán a Hódoltság, hanem az egész Magyarország legjobban védhető, legnehezebben ostromolható vára. Nem tévednek a török oklevelek, amikor jól védett-ként említik „Budun”-t. Azzá tették elővárosai, több védelmi vonalat alkotó falai, hatalmas őrséget és készletet befogadni képes alapterülete. Elszánt védelem esetén – mint 1530-ban és 1540-ben – ezek több hónapi ellenállásra tették alkalmassá a várat. A török hadvezetésnek így voltaképpen a várható ellenfél felvonulását kellett késleltetnie, hogy az ne érkezessen időben

(augusztus vége előtt) a vár alá. Télen pedig, amikor az állásokat előnti az eső, a hó, reménytelen az ostrom.

Hogyan lehetett időt nyerni? Aránylag egyszerűen: ki kellett szélesíteni Buda körül a török végvárak védősávját, és ezt a feladatot Szulejmán végrehajtotta. Aki nyugat felől indult Buda ostromára, annak először Esztergomot, Visegrádot, Vácot, Nógrádot, délen Fehérvárt, Veszprémet kellett elfoglalnia. Addig tehát, amíg az ellenség tavasszal gyülekezik, ezután ostromolhatja egyik várat a másik után, nem érkezhetsz kellő időben Buda alá. Egyébként a Porta nem nézte tétlenül a Budáért folyó harcokat. Ha nem is főszerep, de az ilyen feladat végrehajtására bőségesen elegendő erő már Szulejmán idején áttelelt Magyarországon, a hosszú háború alatt többször is. Tények bizonyítják, hogy a török főerők képesek voltak bármely magyar vár bevételére, vagyis a hódoltsági határ további kiterjesztésére: eddig mindössze négy vár őrsége védekezett sikerrel, de a teljes, a szultán által vezetett főerők akciója után csak Kőszeg védői maradhattak meg a várukban. Legkiválóbb őrségeink közül mindössze Nándorfehérvár, Temesvár, Eger, Gyula és Szigetvár védői harcoltak 30 napon túl. Miután Magyarország ekkor nem volt önálló katonai hatalom, ostromolt várait Bécs környékéről induló seregeknek kellett felmenteni. Az ehhez rendelkezésre álló idő viszont sokkal kevesebb volt, mint az, amit az erős Buda a törökök számára biztosított. A jól felszerelt, nagy létszámú török őrségek még a gyengébb városokat is hosszú ideig tartották. Esztergomot 1595-ben megvédték, 1596-ban csak 65 napi küzdelem után adták föl. Ha a harcmezőn megjelent a török főszereg, akkor kifejezetten győzelmi eséllyel kezdhette a csatát. Ahhoz, hogy az eddig veretlen oszmán főerőkkel egyenrangú hadsereget állíthasson ki a császár, jól szervezett, elegendő gazdasági erőforrással rendelkező birodalom kellett volna. Ilyen azonban egyelőre nem volt. Buda és a Hódoltság megtartására a török hadvezetés így bátran vállalkozhatott.

A Hódoltság megszervezése a birodalom más részein megszokott formában történt. A budai és a később megszervezett többi magyarországi vilajet szandzsákokra, azokon belül náhijékre tagolódott. A szandzsákok élén a bégek, a vilajet élén a bégek bégje, a beglerbég állt, aki katonai rangját tekintve legtöbbször pasa volt. Magyarországon a legmagasabb rangot a budai pasa viselte.

A Hódoltság védelmét végvárakra és városokra alapozták. Elsősorban Buda körzetét, a

nyugati és északi határterületeket biztosították, míg mélységben mindenekelőtt a Duna mentét, majd a Tisza, Száva, Dráva, Maros völgyét erősítették. A védelem fő bázisául az egykori nagy magyar várak és városok szolgáltak: Temesvár, Gyula, Szolnok, Nógrád, Esztergom, Szigetvár. Körülöttük kisebb vágvárak és erősített helyek álltak, például Babócsa, Kaposvár, Simontornya, Jászberény, Balaszentmiklós.

A török várőrségek teljes létszámáról nincs megbízható adatunk: aszerint, hogy a gyakran szándékosan túlzó török hír vagy kémjelentés, vagy éppen becslés képezi forrásunkat, úgy változik ez 23 000–50 000 fő között. (A magyarországi végek őrsége meg sem közelítette a 20 000 főt.) A török védelem középpontjában, Budán, valamint Fehérvárt és Esztergomban három-ezer főnyi őrség állomásozott. A második vonalba tartozó helyőrségekben, mint Szekszárd, Szolnok, a katonák létszáma néhány tucattól néhány százig terjedt. A kisebb vagy a Hódoltság belsejében levő palánkokban (miként a balkáni hátszágban) 10–20 fős csapatok jelképezték a török hatalmat.

A magyar és török végvidék szerepe eléggé eltérő. Magyar oldalon a várható és több-kevesebb rendszerességgel megismétlődő török portyák, helyi hadjáratok, hódító háborúk feltartóztatása, a maradék ország védelme a fő feladat. A török végvárak őrsége ugyan mindennapos harcokat vívott a magyar portyákkal, de korlátozott hadjáratról aligha tartott, hiszen valamelyest is számottevő ellentámadás (György barát 1551-es akcióját leszámítva) nem sújtotta

őket, ilyenre csak a hosszú háború idején kerül majd sor. Ez a végvidék sokkal inkább hídfő egy támadó hadjáratához, semmint a mohamedán világ védőbástyája!

Talán ez a fő oka annak, hogy a török várépítés színvonala meg sem közelítette a nyugat-európaiakat, sőt még a magyarországiakkal sem tartott lépést. Készen kapták a várak legnagyobb részét, s ha építkeztek is, az javítgatás, kisebb-nagyobb kiegészítés csupán. Új várat elvétele építettek: Szigetvárott és Aradon kővárat, Érden, Jászberényben és másutt palánkot.

Ez a török berendezkedés ideiglenesnek tűnik: mintha várták volna az ellentámadást, amely véget vet e fura és ellentmondásos helyzetnek. Csakhogy ez egy évszázadig váratott magára: és a meghódított tartomány, ahol még funkcionáltak az előző urak, és amelynek legyőzött megtizedelt lakossága saját életét élte tovább, mind nagyobb gondot jelentett. Az örökös tűzfészekként parázsló, néha lánggra lobbanó végvidéken nem alakult ki nyugodt gazdasági élet. Habár a Hódoltság több városa szépen fejlődött, nőtt a török kincstár ráfizetése, megélhetési gondok közé sodródtak az egyszerű igazgatható harcosok.

A Török Birodalom többi hódításaitól eltérő, csak itt kialakuló ellentmondásos helyzet jó alap lehetett volna egy felszabadító hadjáratához. Erre azonban a maradék haza egyedül nem vállalkozhatott, csupán a Habsburg- király erőivel együtt. Az ebbe vetett remény a XVI. században még erőteljes, de a későbbiekben egyre halványul.

2. Az osztrák Habsburgok

Vajon mire alapozódott az a remény, hogy Ferdinánd képes lesz kiűzni a törököt Magyarországról? Arra aligha, hogy az ő révén valamely nagyhatalom mellénk áll, hiszen V. Károly német-római császár nemhogy visszaűzte az oszmánokat, de mint láttuk, neki volt szüksége Ferdinánd csapataira és magyar huszársáira, hogy válságos helyzetéből kiútra leljen a schmalkaldeni háborúban. Ezért csupán Ferdinánd saját erőforrásait vehetjük számításba. Az egykorú magyar közvélemény, no meg az utókor, szinte csodát, de legalábbis az erő megsokszorozását várta Ferdinándtól, pedig neki, mint cseh és magyar királynak elvben sem volt több ereje, mint mondjuk II. Lajosnak gyakorlat-

ban, a török előretöréssel fordított arányban még annyi sem. A Jagelló- királyokhoz mérten Ferdinándnak csak az osztrák főhercegi címhez tartozó örökös (pontosabban örökletes) tartományok jelentettek többletet, ám ezek összterülete nagyjából megegyezett a Királyi Magyarországgal. A határos tartományok közül például Stiria mintegy két magyar vármegyényi. Az örökös tartományok, Csehország és a Királyi Magyarország együttes lakossága 3,5–4 millió fő. Ferdinánd uralkodásának háromnegyed részében csak ezekkel az erővel rendelkezett. Feladata valójában meghaladta Mátyás királyunkét. És ezen területek fölötti hatalmát még annyira sem tudta központosítani, mint Má-

tyás. Ennek csak részben oka az, hogy a magyar és a cseh rendek a királlyá választás feltételeit igen szigorúan fogalmazták meg, aminek eredményeként Ferdinánd (utódai nevében is) kénytelen eskü terhe alatt megosztani felségjogát e két ország nemességével. Magyar uralkodóként megérte Erdély elszakadását, cseh királyként pedig Morvaország, Szilézia és Lausitz tartományi különállását. Nem volt sokkal kedvezőbb a helyzet eredeti birtokain sem. Alsó- és Felső-Ausztria rendjei az egész XVI. század folyamán harcoltak tartományi különállásuk fenntartásáért, és azért, hogy ilyen státusukban képviselőt küldhessenek a német birodalmi gyűlésre. Bizonyos különállás jellemezte Karintia, Stíria, Krajna hercegségeket csakúgy, mint Tirol és Elő-Ausztria grófságokat, 1526-ig külön egységet alkotott Bécs városa is. Ferdinándnak tehát nem volt egységes országa, sem állandó székhelye. Felváltva uralkodott Prágából, Innsbruckból, Bécsből. Állandó hadsereget sem tudott felállítani. 1528-ban azt remélte, hogy ausztriai és cseh tartományai 70 000 gyalogost, 12 000 lovast állítanak ki, a rendek valójában csak 10 400 gyalogos, 2700 lovas költségeit fedezték.

Kezdetől fogva igyekezett országában visszaszorítani a rendi hatalmat. Az osztrák örökös tartományokban ez néhány év alatt sikerült, Csehországban már jóval később, a schmalkaldeni háború után, Magyarországon alig. Nálunk ugyanis a török elleni védekezés feladata a nemességre, birtokaira és saját katonaságára hárult, amelyre támaszkodva aztán sikerült fenntartania jogai legnagyobb részét.

Belpolitikájának másik fő törekvéseként megkezdte a rendi szervek fölött működő központi hivatalszervezet kiépítését. 1527-ben felállította az Udvari Kancelláriát, az Udvari Tanácsot és az Udvari Kamarát, 1556-ban pedig az Udvari Haditanácsot, vagyis csírájukban a külügy-, pénzügy- és hadügyi kormánysszerkezet. E hivatalok valamennyi ország és tartomány fölött álltak. Működésük akkor szolgálhatta volna maradéktalanul az uralkodói akaratot, ha tisztségviselőként szakembereket, munkájukhoz kellő anyagi fedezetet biztosítottak volna. De mindkét feltétel hiányzott. A tisztségeket legtöbbször nemesekkel töltötték be, a hivatalok működését az állandó rendi ellenállás mégis szinte lehetetlenné tette. A gyenge polgárságra viszont nem támaszkodhatott az uralkodó. A hadügyek irányításából sem tudta kizárni a költségeket megszavazó rendeket, mert Magyarországon főúri katonaság is harcolt a török ellen, a horvát-szlavón-vend határőrvi-

déket Belső-Ausztria, Győr várát Alsó-Ausztria, a bányavárosi főkapitányság költségeinek egy részét Csehország rendjei fizették.

Engedményeket kellett tennie országainak egységét illetően is. Stíriát, Karintiát és Krajnát Belső-Ausztria néven kapta meg második fia, Károly főherceg; Tirol a legkisebb fiúé, Ferdinánd főhercegé lett. Ez a megosztottság tovább fokozódott Rudolf uralkodása idején, aki 1578-ban Lazarus von Schwendi javaslatára kinevezte Ernő főherceget Magyarország, Alsó- és Felső-Ausztria kormányzójává. Halála után Mátyás főherceg kapta ezt a tisztséget. Belső-Ausztria és a horvát-szlavón-vend határőrvidék kormányzója Károly főherceg lett. Tirol és Elő-Ausztria élére Ferdinánd fia, Lipót került. Károly saját hivatalokat állított föl Grazban: a belső-ausztriai kamarát és haditanácsot. De a „központi hivatalok” is részekre szakadtak, amikor Rudolf és udvara Prágába költözött: prágai és bécsi részlegre.

A birodalom egységéért, a rendi ellenállás leküzdéséért, a központosított hatalomért folytatott harcot jelentősen hátráltatta a reformáció elterjedése. Eredményeképpen például Stíriában a nemesség 90 százaléka tért át protestáns hitre, mint a Starhemberg, Khevenhüller, Ungnad, Zinzendorf családok. Rokonszenvezett a protestánsokkal a császári család néhány tagja is. A Habsburgok az ellenreformációt igen határozott, sőt erőszakos eszközökkel képviselték. A protestánsok elleni adminisztratív intézkedések akkor kötik le a Habsburg-államapparátus figyelmét, amikor tetőzik a hosszú háború minden borzalma. Az ellenreformáció szembefordította az udvarral a protestáns felső-magyarországi és erdélyi rendeket, majd belehajszolta a Habsburg-birodalmat az iszonyatos veszteségekkel záruló harmincéves háborúba.

Ezek után már eléggé világos, hogy Ferdinánd, mint cseh és magyar király, az osztrák örökös tartományok ura, miért nem rendelkezett olyan erőforrásokkal, amelyek képessé tették volna a török kiűzésére vagy akár Buda visszafoglalására. A leköszönt V. Károly után, 1558-ban azonban elfoglalta a német-római császári trónt. Ezzel Európa legnagyobb területű, egyik legnépesebb birodalmának élére került. Most arra keressünk választ, hogy ilyen feltételekkel mire lett képes, és mi az, amit valóban meg is tett.

A Német-Római Császárság területe meghaladta az 500 000 négyzetkilométert, lakossága pedig a 15 millió főt. Határai Rügen szigetétől Dalmáciáig, Ostendétől Beuthenig (ma Bytom, Lengyelország) terjedtek. A Török Birodalom-

mal összevetve a legszembevetőbb különbség abban mutatkozik, hogy a szultán örökletes joggal egységes birodalom élén állt, ellenben a német-római császár fennhatósága alá önálló városok, örgrófságok, tartományi grófságok, hercegségek, főhercegségek, fejedelemségek és érsekségek tartoztak. Ezek sem látszatra, sem valójában nem alkottak egységet. E területek urai közül az 1356-os aranybulla szabályai alapján a hét választófejedelem szavától függött, hogy ki lesz a császár. Ugyanekkor alakult ki a birodalmi gyűlés rendje is, amely négy kúriára tagolódott: választófejedelmek, főpapok, birodalmi fejedelmek, városok. A birodalmi gyűlés nem hagyott sok hatalmat a császárnak. Így már V. Károly megválasztásakor feltételül szabták, hogy hozzájárulásuk nélkül nem köthet szövetséget, nem hozhat birodalmi törvényeket, és a birodalom hivatalaiba csak németeket ültethet. Ebben a meglehetősen laza államhalmazban nem alakult ki az összetartozás tudata. Másfelől soha nem jött létre szoros rendi együttműködés a birodalom és a többi Habsburg-tartomány között: sohasem tartottak közös rendi gyűlést. Ferdinándnak mint császárnak és királynak elvben 12 rendi gyűlés hozzájárulását kellett ahhoz megszereznie, hogy valamely szándékából birodalmi törvény legyen. A gyakorlatban amennyire lehetett, megkerülte ezt az utat, de a bennünket leginkább érintő kérdésekben a hadiköltségek és az adó megszavazásában a rendek döntöttek.

Birodalmi viszonylatban a reformáció okozta nehézségek hatványozottan és leküzdhetetlenül jelentkeztek: innen indult ki a hitújítás, hogy meg-megélénkülő vallásháborúba menjen át. Jóllehet a reformáció továbbra is a túlvilági üdvösséget, az eredendő bűntől való megtisztulást jelölte meg az élet céljának, azonban azzal a tanításával, hogy az ember papi közvetítés nélkül nyerhet bűnbocsánatot, kétségbe vonta a „római katolikus egyház, vagyis a feudális rendszer nagy nemzetközi központja” lelkek feletti uralmát, és az ezzel indokolt anyagi hatalmát. A Habsburg-hatalom azért került éles konfrontációba a protestantizmussal, mert a lutheri reformáció terjedése főként a Német-Római Birodalomban, a kálvini hitújítás pedig a Németalföldön ingatta meg politikai hatalmát. Éppen ezért, amikor a római egyház a XVI. század derekán ellentámadásba lendült mindenfajta reformátori „eretnkséggel” szemben, vagyis megindította a katolikus ellenreformációt, a Habsburg-dinasztiában találta meg a legfőbb politikai szövetségesét. Ettől fogva mind a spanyol, mind az osztrák Habsburgok

centralizációs és abszolutista törekvése szorosan összekapcsolódott az ellenreformációval.

A politikai és gazdasági szétagoltságot gátolta a belső fejlődést. A birodalom a XVI. század közepén gazdaságilag nem volt versenyképes, mert továbbfejlődni nem tudott, a felfedezések, gyarmatosítások, valamint a török hódítás eredményeképpen a világkereskedelem nyugatabbra tolodott, a beáramló tengerentúli arany árforradalomra vezetett. A városi kereskedelem visszaszorult, az ipari fejlődés megrekedt. A mezőgazdaság ugyan fejlődött, de több parasztháború után a birodalom keleti területein alakult ki a jobbágyság második formája, amely a földesúrnak teljesen kiszolgáltatva jobbágyságot.

A szétagoltságot a birodalmi centralizáció megvalósításával lehetett volna felszámolni, de ez meghaladta a Habsburg-császárok erejét. Mégis a birodalom élén – amelynek nem volt önálló pénzneme, gazdasági politikája, jelentős állandó hadserege – V. Károly spanyol királyként világuralmi terveket szőtt. El is érte, hogy „birodalmában sohasem nyugoszik le a nap”, de ennek igen magas árát valamennyi tartománya fizette. Egyszerre hadakozott Franciaországgal, a Török Birodalommal, olykor a pápával, protestáns fejedelmeivel. Amint Szulejmán túlzásba vitt hódításai befejezhetetlen háborúhoz vezettek, úgy örökölték Károly utódai is a háborúkat. Ezek tették lehetetlenné közel 150 éven át a török elleni nagy összefogást.

A birodalomban a mohácsi csata után, majd Bécs ostromakor a korábbinál is erősebb visszhangra talált a török hódítás elleni harc eszméje. Sokan, így Ferdinánd és udvara is, „a kereszténység ősellensége” névvel illették a törököt, és szembeállították vele az egyetemes keresztény összefogást. A reformáció azonban gyöngitte ezt az eszmét. Luther Bécs ostromakor tüzelt ugyan a török elleni harcra, de – miután a hit olyan erős, hogy nem szorul halandó ember védelmére – ezt a harcot a császár és a világi hatóságok feladatának tekintette, vezetéséből nemcsak kizárta a pápát, hanem olykor a törökkel egy sorba állította. Melancthon Isten akaratának tekintette a török elleni küzdelmet, majd általánossá vált az a felfogás, hogy a török Isten büntetése.

Az egyetemes keresztény gondolat gyengülésekor erősödött az a felfogás, amelyet például a „mesterdálnok”, Hans Sachs hangoztatott, hogy az oszmán áradat immár a németiséget veszélyezteti. Az irodalomban Magyarország „a német nácio utolsó előfala”, Buda „a kereszténység és különösen a német nácio erős bástyája”, miként később Gyula, Szigetvár, majd a

hosszú háború idején Győr, Kanizsa. Magasztalták a legkiválóbb katonákat is, elsősorban a szigetvári hős Zrínyi Miklóst, majd Thury Györgyöt, harcukból a keresztény hit védelmét és az uralkodó iránti hűséget emelték ki. Egyúttal a magyarokat okolták a kudarchoz. Ezt a véleményt elsősorban az itt harcolt zsoldosok terjesztették. Szerintük a magyarok menekültek először a mohácsi csatából, ők adták föl a zsoldosok akarata ellenére Budát 1529-ben, ők gyűjtják rá a falvakat a zsoldosokra. Királyuk, János odáig ment az árulásban, hogy keresztény hazáját eladta a töröknek. Lazarus von Schwendi – mint később részleteiben is látjuk – már a tiszántúli magyarság kitelepítését javasolta, hogy ott német határőrvidéket szervezhessenek. A hosszú háború sikereiben már alig ismerik el a magyarok szerepét. A török elleni harc propagandája a XVI. század első felétől kibővült a nyomtatványok ezreivel. Könyvek, újságok és röpiratok híresztelték, hogy a török ösellség, a „véreb” álnokságát, hitszegését, a magyarországi várőrségek szomorú sorsát, a lakosság szenvedését.

Ezekre az élesen fogalmazott, széles körben terjesztett nézetekre szükség is volt, hiszen a birodalmi gyűléseken Mohács előtt sem szokatlan a segélyért folyamodó magyar küldöttség megjelenése. Ferdinánd királlyá koronázása, majd császárrá választása után vált ez a segély rendszeressé, megszavazásuk utódai alatt már a birodalmi gyűlések legfontosabb napirendi pontja. A segélyadás formája a „római hónap” megajánlása. (Az elnevezés abból az időből ered, amikor a német császárt még Rómában koronázták.) Ilyenkor a gyűlés 4000 lovast és 20 000 gyalogost állított ki, illetőleg ennyi költséget szavazott meg. Amikor 1547-től előtérbe került a magyar várak korszerűsítése, a birodalmi gyűlés öt éven át, évi 100 000 forintot szánt erre. Az 1556–1557 telén tartott regensburgi birodalmi gyűlés már állandó segéllyé alakított 16 római hónapot hagyott jóvá. Miksa császár alatt öt-hat évi időtartamra fogadták el negyven-hatvan hónapnak megfelelő pénzösszeg kifizetését. Az 1556-os hadiévtől kezdve állandó bevételként számoltak Bécsben a 600 000 forintnyi birodalmi segéllyel. Ez egyenértékű a magyar állam egyévi bevételeivel! A hosszú háború idején ezt az összeget növelte a spanyol király évi 100 000, két alkalommal 300 000, 1594-ben 400 000 aranya, a pápa összesen 170 000 aranya és több kisebb segély.

Sajnos, a birodalmi segély összege sohasem folyt be a megszavazott nagyságában. A császárnak semmilyen kényszerítő eszköze sem

volt beszédére, ezért az elmaradás, hátrálék, késlekedés rendszeres volt. Sokan fizetés helyett inkább a katonai szolgálatot választották, az összegyűjtött összegből pedig maga a császár vett el saját céljaira olykor több százezer forintot. Ténylegesen a Ferdinánd idején megszavazott összegekből évente mintegy 100 000 forint – a végvárak fenntartásának összege –, Miksa és Rudolf alatt 200–300 000 forint folyt be. Ezen a pénzen csak közvetlenül a hadjárat megkezdése előtt lehetett felfogadni a zsoldosokat. Már ez is behozhatatlan hadászati előnyt biztosított a török hadvezetésnek, amelyet a beszerzési, vezetési és ellátási, fegyelmi nehézségek még növeltek. Ezekből adódtak a gyenge menetteljesítmények, a kényszerű ragaszkodás a Bécs, Magyaróvár, Győr utánpótlási vonalhoz. Ezt a hátrányt nem egyenlíthette ki az a harcászati fölény sem, amelyet a nagy túlerővel, szilárd gyalogsággal, kitűnő nehézlovassággal, kiváló magyar könnyűlovassággal rendelkező szövetséges had jelentett.

Ezek a körülmények alakították ki az osztrák Habsburgok által követett hadászati koncepciót. Ferdinánd és Miksa háborúi bebizonyították, hogy nincs lehetőség a török kiűzésére, a drinápolyi béke a status quo-t rögzítette. A legfontosabb politikai cél ezért nem lehetett több, mint elkerülni egy újabb háború kitörését. Schwendi 1566 elején Miksa császárnak azt javasolta, hogy „a határt jól építse ki és védelmezze”, ennek érdekében telepítse be a Johannita Lovagrendet. Hadászati elképzelését 1571 júniusában újabb beadványban fejlesztette tovább. Indítványozta, hogy Szatmár várába és környékére telepítsen a császár német katonaságot, kézműveseket, asszonyokat és gyerekeket, biztosítson helyet házaiknak, kertjeiknek, szőlőiknek, adjon nekik földet. Debrecen körül és a Tiszántúlon lakatlan területeket kell kialakítani, amelyek védelmet nyújtanak a megbízhatatlan magyarok ellen is. Schwendi eddigi és későbbi javaslatait Miksa magáévá tette. Az 1576-os regensburgi birodalmi gyűlésen felszólította a Német Lovagrendet, hogy települjön be Magyarországra, Kanizsa várába és környékére, harcoljon a törökök ellen. A lovagrend azonban évekig tartó halogatás után sem vállalta a megbízást. Ugyanezen a birodalmi gyűlésen Schwendi lett a hadmérnöki bizottság elnöke olyan neves építészek előtt, mint az itáliai Carlo Theti, a német Daniel Speckle.

1576-ban lejárt a nyolc évre kötött drinápolyi béke. Annak eldöntése, hogy megújítsák-e a békét vagy kezdjenek háborúba, már az új császárra, Rudolfra várt. Megbizásából Ernő fő-

herceg rendkívüli haditanácsi ülést hívott össze 1577-ben, ahol két javaslatot tárgyaltak meg.

Johannes Rueber felső-magyarországi főkapitány javasolta az ellenállás megszervezését, másrészt „kitartó hadjárat” indítását az örökös tartományok és a német birodalom részvételével. Számítása szerint ehhez 40 000 lovasra és 60 000 gyalogosra lett volna szükség. Amint javaslatában írta: „Egyéb előnyök mellett azzal is lehetne az ellenségnek ártani, hogy a hadjáratot télben vezetnénk, mert a tapasztalás azt mutatja, hogy a török télben alkalmatlan a harcra, és nagy hadsereg sem jöhet föl, ezen idő alatt annyi előnyt lehetne fölöttük kivívni, hogy azután tavasszal elég dolguk volna, hogy minket az új foglalásokból kitűrjanak.” Ajánlotta, hogy a hadak előtt sok mérföldre pusztítsák el, tarolják le a földet. Indítványozta Esztergom, Fehérvár, Fülek és Szolnok vagy legalább a kisebb végházak elfoglalását, nyáron a török feltartóztatását, a következő télen ismételt támadást.

Rueber véleményével homlokegyenest szemben állt a haditanács tagjának, Schwendinek a terve. Ő abból a tényből indult ki, hogy „a háború elviselhetetlen terhét magunknak kell viselnünk”, és minket „a török a harchoz szükséges erőben, segélyforrásokban, alkalmatlanságban, vezérekben, hadi gyakorlatlanságban és a harc vívásában messze fölülmúl”, éppen ezért „esztelenség volna az, ha ilyen körülmények között a németek maguk akarnának a török ellen hadat indítani”. A béke idején erősítsék meg a védelmi rendszert, ehhez biztosítsák a pénzt. Amennyiben a török mégis támadna, Schwendi alapos, részletes ellenintézkedéseket javasol. Itt találkozunk a véleménye Rueberével: szerinte is télen kell hadakozni, meg kell támadni egy vagy több török véghelyet, „mivel erősítéseik nem valami különösök és a tűzérés hatalmának... ellent nem állhatnak”. Ha távol a török, Buda környékén pusztítsanak, a várak védelmével és felmentésével kell kitartani az újabb télig.

Ebben az időben egy esetleges török háború egyévi költségét 1 228 000 forintra becsülték, vagyis többre, mint amennyi bevétellel a Német-Római Birodalom és Magyarország együttesen rendelkezett. A korábbiakban részletezett számos egyéb ok mellett ez is indokolta, hogy a Haditanács ugyancsak a védelem mellett foglaljon állást. Szerintük ezt Magyarországon kell megvalósítani, „mert ha Magyarországot elvesztjük, megszabadításunk és védelmünk német parasztjainkra hárulna”. A béke zálogaként a végeket kell megerősíteni, amint azt Schwendi javasolta.

Ez a védelmi hadászat (a hosszú háború időszakát kivéve) egy évszázadig maradt érvényben. Legfontosabb gyakorlati problémájának a végek megerősítése és a határvédő katonaság korszerűsítése bizonyult. Schwendi betelepítési javaslata vissza-visszatért: 1597-ben Zacharias Geizkofler „téli hadinépet” akart felállítani, 1601-ben Karl von Liechtenstein német kolóniák létesítését szorgalmazta. A tervek megvalósítására szerencsére nem nyílt lehetőség. Még a viszonylag kisebb létszámú nálunk állomásozó vagy hadakozó idegen katonaság jelenléte is – pedig nélkülük nem állhattunk volna ellen a török hódításnak – számtalan sűrlődésre, összecsapásra vezetett, és a császári hatalom legfontosabb eszközeként az egyik fő kiváltóoka lett a XVII. századi rendi függetlenségi harcainknak.

Talán nem szorul további bizonyításra, hogy a Habsburg-hatalom a XVI. században képtelen volt a török kiűzésére. Az adott erőviszonyok között ilyen háborút nem is lett volna szabad megkockáztatni. A védelem hadászata – habár állandósította a török fennhatóságot, és nem küszöbölte ki a határ menti területek állandó dúlását – az adott helyzetben a legtöbbet kínálta a számunkra: a túlélést, a magyar nyelv és kultúra fennmaradását, sőt fejlődését, a következő nemzedékek számára pedig némi politikai választási lehetőséget.

3. A Királyi Magyarország

A védelmi hadászat általános eszközévé – csakúgy, mint a déli országhatáron és a Horvátország területén vívott harcok idején – itt is az erősségek védelmét tették. Felhasználták a várakat, várkastélyokat, városokat, erősített templomokat, kolostorokat, kisebb őrhelyeket, udvarházakat, minden olyan épületet, amely

alkalmasnak bizonyult védekezésre vagy akár csak rejtésre. De mivel Eszék és Buda között számottevő erősség nem volt, tartós védelem bázisául csak a Dunántúl és az Északi-Középhegység előterében és hegyein épült várak kínálkoztak, bár a legnagyobb részük az Árpád-, majd az Anjou-házi királyok idején épült, az

akkori elvek szerint, a magassági fölény megteremtése jegyében. A vaskos, magas lakótorony köré vagy mellé épült vékony, magas falak, még magasabb, karcsú tornyok ideje már lejárt: jól rombolható célpontot nyújtottak a topcsik számára, akik a világ élvonalába tartozó tüzekeknek tekinthetők. Tudásuk éppen Szulejmán hadjáratai idején, jelentős részben a magyarországi várostromok tapasztalatainak felhasználásával hatványozódott meg. 1521-ben a török ostrommódszert a tömeges tülerő nem eléggé koncentrált alkalmazása jellemezte. Az elsáncolt, túlnyomó erejű oszmán tüzekek kellő összpontosítás nélkül lőtték a középkori eredetű, vékony várfalakat. Fő céljuknak – az aknászok segítségével – a nagymértékű rombolást tartották: a rohamozók aztán a szétlőtt falakon, tornyokon keletkezett réseken igyekeztek betörni az erősségbe. A törökök minden esetben megoldták a várakat övező vízrendszer elvezetését, az árkok feltöltését is. Ostrom módszerük a további hadjáratok során egyre tökéletesedett. 1566-ra igen célratörő lett, feltehetően Ali Pórtuk befolyására. Az ágyúkat Szigetvárnál már – amint Istvánffy írta – „tekervényes sáncban” helyezték el, és néhány célpont ellen vonták össze. Feladatuk elsősorban a réslövés, résrobantást kapták, a topcsikat ebben segítették az aknászok és más műszaki feladatot végzők. Egyelőre azonban tovább erőltették a sok áldozattal járó korai rohamokat is. A további fejlődést a hosszú háború idején figyelhetjük meg. Szinán nagyvezér Győr alatt már árkokkal közelítette meg az ostromlott bástyát, és így szinte teljesen hatástalanná tette a védő ágyúk és gyalogosok tüzeit. Ekkor az ostrom modellje a következő: a vár körülfalazása, a bástyák (falak) megközelítése árkokkal, a réslövés, a rések megrohamozása. Ily módon török hadsereg bármely magyarországi vár ostromát azzal az önbi-zalommal kezdhette el, hogy győzelme a védők legjobb teljesítményét feltételezve is aránylag rövid idő kérdése. A védekezés esélyeit csak az európai várépítészet és várharc korszerű módszereinek alkalmazásával lehetett növelni.

Az ágyúk elterjedését követően a XV. század európai hadiépítésze gyökeres változáson ment keresztül, mindenekelőtt Itáliában. Csökkentették a falak magasságát, növelték vastagságukat és belülről megtámasztották földtöltéssel, kívülről támfalakkal. Növelték a tornyok alapterületét és falvastagságát, ágyúkat helyeztek a dongaboltozatos termekbe. Kialakultak az ágyútoronyok, majd a rondellák (kör alakú bástyák). Alkalmazásukkal a tervezők feladták a magasságra való törekvést, az oldalozást része-

sítették előnyben, az ágyúk mind hatékonyabb kihasználását. Filarete, Leonardo, német földön Dürer terveiben, majd követőiknél nagyjából 1450-től 1520-ig szerepelnek az ágyútoronyok és a rondellák. De miután az általuk nyújtott célfelület még mindig igen nagy, és kerek alaprajzuk miatt előterük nem oldalozható, az itáliai várépítésben Taccola már 1455 körül megalkotta a bástyás rendszert, amely a következő évektől elterjedt. Lényege, hogy háromszög alakú bástyák építésével kiküszöbölték a holteret. A bástyákon elhelyezett ágyúk számára „füleket” képeztek ki, ahol eléggé rejtve maradtak az ellenséges tüzértől (Torino, 1461). Lőkamrákat (kazamata), aknafigyelő folyosókat építettek. Hamarosan rájöttek arra, hogy a szabályos alaprajz minden irányban egyforma lehetőséget biztosít a védelemre (Cascina, 1480). Michelangelo Firenzében 1520 után már külső védműveket épített a bástyák között a falak elé, előretolva a védők ágyúit, hátrább kényszerítve az ostromlókat. Kialakult az ólasz bástyás rendszer, legfőbb jellemzője: a bástyák és falak előtti tér minden pontja ágyúkkal oldalozható, a bástyák homlokzata azonban még rövid az általuk védett kötőgáthoz (falhoz) mérten. A háromszögletű (máskor ötszögletű), fülekkel ellátott (vagy anélkül épített) bástyák szabálytalan alaprajzú, négyzetes vagy szabályos sokszögű erődítést képeznek (késői példája Palmanova, 1593), előművekkel vagy azok nélkül. Az ólasz építkezés számos változata a különféle itáliai iskolák közvetítésével jutott el Európa többi országába.

Itáliai újítások vezetnek be a következő fejlődési fokozatot, az újolasz bástyás rendszert. Antonio Sangallo tervei szerint épül Civitavecchia (1515), ahol csökkentették a kötőgátak hosszát. Nagy alapterületű, ötszögű, tompaszögben záródó fülesbástyákat építettek. Nyomtatékot kaptak a vár előtti sáncokba helyezett előművek: feladatuk az ellenséges ágyúk távol tartása. Ennek továbbsegítésére a sáncok előtti terepszakaszt, a vársíkot az ellenség felé lejtősen képezték ki. A még mindig hosszú kötőgátak kedvezőbb, törtvonalú vezetését javasolta Machiavelli (1521). A század közepén centrális elrendezésű, szabályos ötszögű erődítések épültek. (Torino, 1564; Caprarola, 1566). Az ágyúk jelentős részét a kötőgátak mögött emelt magas lőállásokon alkalmazták, de kevésbé használták ki az előművek kínálta lehetőséget.

A XVI. század közepén – amint a háborúk szüksége diktálta – német, németalföldi, majd a XVII. század közepétől a francia építészeti iskolák jelentették az erődítés élvonalát. A né-

met Speckle az 1560-as évek után tovább növelte a bástyák alapterületét. Derékszögben záródó, ötszögű fülesbástyákat épített, előterükben hatalmas külső védművekkel (Ulm, Strasbourg). Emelt ágyúállást alkalmazott minden bástyán, kötőgáton és a külső védműveken. Az újolasz rendszerhez mérten tovább csökkentette a kötőgátak falmagasságát olyannyira, hogy a vársíkról tüzelő ellenség nem is tudta rombolni azokat. A védők kirohanásának és az előművekben folytatott harcának támogatására fedett utakat épített.

A XVII. század végén az ó-németalföldi rendszer az újolasz hagyományokat oly módon egészítette ki, hogy a bástyák előterét védte külső védművekkel. A francia Vauban a XVII. század második felében már nem az újolasz iskolát, hanem Speckle elveit fejleszti tovább, amikor a vár ostromát a bástyák ellen vezeti, védelmét a vársík, az előművek rendkívül hangsúlyozott kialakításával valósítja meg, ezzel mintegy bevezetve az újkori erődök, erődrendszerek építését.

Vauban ostrommódszerei ellen Coehorn építette ki a XVII. század végén az új németalföldi rendszert, amely szintén szakít az olasz elvekkel: minimálisra rövidített, tört vonalvezetésű kötőgátak előterét biztosította nagy alapterületű külső védművekkel.

A hadmérnökök tehát mindinkább csökkentték a középkori vár szerepét, ezzel szemben – a tűzérőség és gyalogság előretolásával – egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a vár előterének, a külső védműveknek, majd a XVIII. században a vár helyett kialakították az erődöt.

Itáliában nem mutatható ki egységes, tiszta építészeti iskola, még kevésbé határozható meg valamely zárt korszak, amelyen belül csakis egyféle erődítést alkalmaztak volna. A magyarországi várépítést sem lehet tiszta korszakokkal és tiszta építészeti formákkal jellemezni, és ez különösen érvényes a XVI. századra. Az itáliai építészekon kívül más országbeliek is dolgoztak nálunk, a hazai várkapitányok, építőmesterek szintén vezettek átalakításokat, építkezéseket. Másfelől, a törökkel vívott háborúk rákényszerítették a katonákat arra, hogy vegyenek számításba minden védelemre alkalmas épületet, szükség esetén várként használják, az állandó pénz- és szakemberhiány miatt pedig helyenként elavultnak számító erődítéseket emeltek. Így Zengg mellett lakótornyot építenek 1575 táján, holott ekkor folyik Kanizsa építése a legkorszerűbb újolasz elvek szerint, óolasz bástyát építenek újolasz alaprajzú várhoz Váradon stb. Éppen ezért, azok az időhatárok, amelyekkel

jellemezzük a hazai várépítést, elsősorban a folyamatot jellemzik, inkább csak érzékeltetik a leginkább alkalmazott módszert.

A tornyok átalakítása vagy kicserélése ágyú-tornyokra, valamint a rondellák építése Mátyás király idejében kezdődött el. A XVI. század első felében – e formák megtartása és további alkalmazása mellett – négyszögletű bástyák is épültek. A legtöbb átalakítást a magán vagy királyi szolgálatban álló magyar kapitányok irányítják, de több külföldi, főleg itáliai szakember is érkezett. Buda eleste után jelentősen nőtt a végzett munka mennyisége, azonban ezt az időszakot (1541–1555) joggal nevezzük a „hevenyészett építkezés”, vagy másként a szükségépítés időszakának. Sem a rendelkezésre álló pénz, sem a munka szervezetsége nem tett lehetővé többet, mint ötletszerű kiegészítést, palánkok, föld-fa védművek emelését. A munkához az építők az országgyűlésen elosztott pénzösszeg mintegy hatodrészt kapták: 1549-ben 593 472 forintból 100 000-et (ennél több később sem jutott nekik). A várépítésre jobbágyokat rendeltek ki, fejenként évi 6 napi ingyenmunkára. A pénz és a munkaerő elosztásáról az országgyűlés döntött, egyelőre nem túl nagy buzgalommal. A fenti időszakban tizenkét országgyűlést tartottak, ezek közül 1546-ban intézkedtek tizenhat vár, további két alkalommal három vár építéséről. Rendre kérték az uralkodót a még magánkézben levő várak fenntartási költségeinek átvállalására. Az országgyűlés csak az 1543. évi vereségek után hozott törvényt, így a rövid idő miatt sem sikerült számottevő eredményt elérni: az itáliai irányítással épített várak közül a törökök hatot vettek ostrom alá, közülük csak Eger maradt magyar kézen, Pestet 1541-ben, Temesvárt 1551-ben azonban megvédték.

Csakúgy, mint korábban a déli végvárvonal körül, most is kialakult a szélességben és mélységben tagolt védőrendszer. A nagyobb várak – mint Szigetvár és Eger – körzetét a kisebb várak védték, olykor 6–8 vármegye részeit. Az első végvárvonal mögött megkezdtek a második vonal kiépítését is, például Szigetvár mögött Kanizsát, Eger mögött Kassát. Leginkább a hadászati főirányban, a Duna mentén fekvő várakat erősítették.

Kialakult az új katonai közigazgatási szervezet. Az 1547. évi nagyszombati országgyűlés 13. cikkelye intézkedett arról, hogy az ország főkapitánya, Báthori András Egerben, Nyitrán vagy Semptén maradjon. A 20. cikkely indítványozta a második főkapitány kinevezését a Dunántúlra: Szigetvár, Kanizsa vagy Pápa székhelye.

hellyel. Ezt a tisztséget viselte Zrínyi Miklós. 1551 és 1554 között működött alföldi főkapitány is, elsőként Losonczy István: székhelye Temesvár, később Várad.

A várépítések minőségi és mennyiségi kiterjesztését eredményezte az Udvari Haditanács felállítása és működése. Őt tagja és a kamara meghívott tisztviselője üléseken végezte munkáját. Ezeknek két formája volt: az állandó, valamint a rendkívüli ülés, a kiemelkedően fontos ügyek tárgyalásakor. Ezekben szótöbbséggel hoztak határozatokat, amelyeket jóváhagyás céljából felterjesztettek az uralkodó elé. A Haditanács a magyarországi katonai kérdésekben – mint már meggyőződhattunk róla – kikérte az illetékes főparancsnokok vagy más személyek véleményét. Sőt, a Haditanács szervezésében, Ferdinánd utasítására, 1556-ban létrehozták az országos várvizsgáló bizottságot, Thurzó Ferenc elnöklétével. Ez a bizottság a következő két évben bejárta az észak-magyarországi és részben a dunántúli várakat. Számba vette az építészeti hiányosságokat, ellenőrizte és leltározta a hadi- és élelmiszerkészletet, elszámoltatta a tisztviselőket, felmentett olyan személyeket, akiknek munkáját nem találta kielégítőnek. Igyekezett felderíteni a vár fenntartásához még igénybe vehető forrásokat. Munkájáról részletes jelentésben számolt be a Haditanácsnak.

A Haditanács által irányított munka jellemzi az ólasz építkezés szakaszát (1556–1568). Egyre többet foglalkoztak ezzel a rendek is, hat országgyűlésen 185 esetben hoztak törvényt várépítési ingyenmunkáról.

A felső-magyarországi pénzügyek intézése céljából 1567-ben létrehozták Kassán a szepesi kamarát, míg a többi országrész ügyeit továbbra is a pozsonyi kamara kezelte. A kamarától átutalt összegből a kerületi (főkapitánysági) fizetőmester fizette a mérnököket és a kőműveseket. A várépítés szakmai ellenőre a kerületi építési főfelügyelő (szuperintendens), előjárója pedig az illetékes főkapitány. Az 1563. évi 16. törvénycikk hivatkozik a bányavárosi, más néven Dunán inneni főkapitányság megszervezésére, melyet aztán 1566-ban kettéválasztottak. A Duna–Balaton közti főkapitányság székhelye Győr, a Balaton–Dráva közti főkapitányságé Kanizsa lett.

Ebben az időszakban jelentősen megnőtt a külföldi mérnökök, kőművesek száma Magyarországon: több neves itáliai mester érkezett, mint például Carlo Theti, Pietro Ferabosco, Ottavio Baldigara, továbbá dolgozott nálunk a német Daniel Speckle, az osztrák Orban Suess, a spanyol Bernardo Gabbello, és több más mes-

ter. A munka elsősorban a hadászati főirányban épült várakra összpontosult (Győr, Komárom, Magyaróvár stb.), de erőteljesen építették Kanizsa, Eger, Szigetvár, Gyula várát is. A mérnökök többnyire föld-fa szerkezetű, ólasz rendszerű várakat építettek, de alkalmazták az újolasz bástyákat (Győr, Gyula), sőt a centrális elrendezést is (Eger). A mindjobban szervezett építőmunka nehezítette a török ostromlók dolgát: Szigetvárt és Gyulát egyaránt nagy veszteség árán vehették csak be, sőt Szigetvár egy ostromot győztesen állt ki.

A drinápolyi béke után a Haditanács tovább fokozta a várépítés ütemét. Az újolasz építkezések szakaszában (1569–1592) új, centrális elrendezésű várak épültek, mint Várad, Szendrő, Szatmár, Karánsebes, Eger, Érsekújvár. Giulio Turcho 1568–75-ben bejárta és fölmérte a dunántúli várakat, Carlo Theti 1575-ben kiadott könyvében összegezte elméleti és gyakorlati észrevételeit. A magyar rendek nyolc alkalommal 266 esetben hoztak törvényt várépítésről, mindenekelőtt a bányavárosi főkapitányság területén. Az ingyenmunka mennyiségét fölemelték fejenként évi 12 napra.

Jóllehet a munkálatok belenyúltak a hosszú háború időszakába, és nem szüneteltek a XVII. században sem, a végvárrendszer kiépítése befejeződött. Minden erőfeszítés ellenére „legnagyobb részük olyan gyöngye” – olvashatjuk az 1593. február 26-án kelt rendi feliratban –, „hogy egy rohamot sem képes kiállani, és oly hiányosan van fölszerelve, hogy alig egy napra való kenyere van; a katonák rongyosak és éheznek”. De még a kevés nagy vár korszerűsége is viszonylagos. Arról nem is beszélve, hogy megálltak az itáliai építkezések színvonalán, két jelentős szempontból *alatta maradtak a korszerű követelményeknek*: nem épültek előművek, nem mindenütt falazott várakat építettek. Mégis, ez a jól-rosszul kialakított védelmi sáv alapvetően hozzájárult a török hódítás feltartóztatásához, bizonyítva a ráfordított munka szükségességét.

Mivel nem volt elegendő eszköz és lehetőség a határőrvidék kialakítására, de még arra sem, hogy a végvárakat egységesen fizetett *zsoldoskatonaság* őrizze, ezért a határvédelmet ellátó katonaság nem volt egységes testület, de mégis az ország fő erejét adta. *Négy elemből állt*: a végvári katonaságból, a magánvárak katonaságából (ezek voltak a reguláris erők), továbbá az irreguláris határvédő katonaságból és az ideiglenesen felállított katonaságból.

A határvédelem legjelentősebb eleme a végvári katonaság. Számra nagyobb részük magyarországi, a vár zsoldlajstromába beírt „ira-

tos” katona, míg a kisebb részük külföldi, főként német. Létszámukat, felszerelésüket időközönként, a „mustra” alkalmával ellenőrizte a Haditanács szemlélője vagy valamelyik várkapitány. Zsoldjukat a magyar országgyűlés határozta meg. A XVI. század közepén egy magyar könnyűlovas zsoldja havonta három forint, a gyalogosé két forint, a külföldieké ezek kétszerese. A tüzemester hópénze nyolc, a várkapitányé negyven-ötven forint. Ez a pénz csak a pusztá létfenntartásukat biztosította (félévi zsoldból egy rend ruhát lehetett venni), de még ezt a pénzt sem fizették rendszeresen: olykor hónapokig, sőt évszámra elmaradt. Sokszor a zsold helyett gabonát vagy posztót kaptak. Néha nem kaptak se pénzt, se posztót. A végváriak között széles körben terjedt a földművelés, a számukra e célra, a főkapitányság támogatásával juttatott vagy éppen erőszakkal kisajátított földön. Ez számos komoly baj forrásának tekinthető: a vármegye igyekezett megakadályozni a földjuttatást, ha viszont a katona nem kapott földet, foglalt a jobbágytelkek közül vagy esetleg elhagyta a várat. A katonák mégis, ha tehették, a harcban szerzett zsákmányból éltek, a kétkezi munkát, a jobbágyokat lenézték. Ha mégis rákényszerültek a szántásra, vetésre, aratásra, akkor ezt csakis a katonai szolgálat kárára végezheték. Ezek a körülmények előrevetítik a végvári katonaság harcértékének csökkenését, amely majd a bécsi béke utáni évtizedekben éri el mélypontját.

Ugyancsak rendkívüli bonyodalmakat szült a „vitézlő rend” különálló társadalmi réteggé formálódása. A magyar honos végváriak túlnyomó része a parasztok közül származott. Mint katonák többé csak a főkapitányuktól és végső fokon a Haditanácstól függtek. Nemzedékről nemzedékre átörökölték „a vitézlő rendek illendő böcsületét”, és ezt a szabadságukat a nemesi előjogok irányába akarták terjeszteni. Érdekelentét alakult ki a vitézlő rend és a nemesség között, de távolról sem akkora, hogy a végváriaknak valamilyen antifeudális nézeteket tulajdoníthatnánk. Ellenkezőleg: a vitézlő rendből aki tehetett, birtokot és nemességet szerzett, másrészt éppen a jobbágysággal szemben szövődött mind szorosabbá kapcsolata a nemességgel. A napi megélhetés gondjait zsákmányolással megoldó végvári katona elvállalta a földesúr – főként a hódoltsági területen fekvő – birtokainak igazgatását, parasztjainak adóztatását. És mivel e megbízásának lelkiismeretesen, sőt kíméletlenül tett eleget, a vitézlő rend élesen szembekerült a jobbágysággal, amely – ha volt rá lehetősége – fegyverrel is szembeszállt velük.

Ugyancsak reguláris szolgálatot teljesítettek a magánvárok katonái. Minthogy a határvédelem kialakítása minden korban megkövetelte a nagyfokú szervezettséget, és fokozta a centralizálást, a központi hatalom a rendkívül zilált anyagi viszonyok miatt nálunk különösen nem nélkülözhetette a magánkézben maradt várakat és csapatokat. Az olyan várak, mint pl. Sárvár, Csáktornya katonáit ugyancsak pénzzel vagy természetbeni juttatással fizették, ezeket azonban nem a kamara biztosította, hanem a földesúr. Két forrás állt rendelkezésére: elsősorban a jobbágyok adójának az a része, amelyet a király – éppen erre a célra – a földesúrra ruházott, másodsorban a birtokok jövedelme. A katonák fizetése a magánvárakban rendszeresebb, mint a királyiban, és bensőséges viszony alakult ki a kenyéradó, egyben katonáskodó főúr, valamint a szolgálatába szegődött nemesek, katonák között. A magánvárok katonaságát magasabb harcértékűnek tekinthetjük, mint a végbeliekét, noha ennek léte sincs társadalmi problémák híján. A török ellen szervezett katonaság adott esetben a földesúrnak érdekeit is védte, és amíg ez a katonaság fennmaradt, akadályozta az állandó hadsereg megteremtését, az abszolút királyi hatalom kiépítését. Pedig a történelmi fejlődés ezt követelte volna.

Irreguláris határvédő feladatot látott el a hajdúk egy része. Ez a délszláv eredetű, marhahajtó népelem a török előretöréssel egyidejűleg menekült hozzánk, és nem csupán elmagyarosodott, de magához vonzotta mindazokat a jobbágyokat, akik a háborús pusztítások folytán földönfutókká váltak. Számuk a XVI. század közepén több tízezerre rúgott: a kisebb részük „megélhetést” talált a végvárakban vagy a magánbirtokokon, ezeket „szabad hajdúnak” nevezték; a nagy többség azonban teljes létbizonytalanságban kóborolt, harcolt a törökökkel, és mindenekelőtt fosztogatta a jobbágyságot. Ez jellemzi egyébként a végbeli hajdúkat is. Az 1557. évi 23. törvénycikk ugyanazzal a büntetéssel sújtja a fosztogatásaikat eltűrő urakat és nemeseket, „amelyet azok a gonosztevők megérdemeltek volna”. Ezt a büntetést az 1563. évi 23. törvénycikk már kénytelen kiterjeszteni a magánbirtokokon hajdúkat telepítőkre is. Ugyanitt intézkednek a rendek arról, hogy a hajdúkat zsold ellenében „csakis a véghelyeken, de ne egyebütt” tartsák, ahol legfontosabb feladatuk „a törököknek alávetett jobbágyok engedelmisségben és Ó felsége joghatósága alatt való” megtartása. Letelepítésük tehát nem olyan jellegű, mint a horvát-szlavón-vend határőrvidékeken a vlachoké, uszkókoké.

A határvédelem most említett reguláris és irreguláris állandó elemei mellett „különös vezély” esetén a vármegyék *ideiglenes katonaságot* állítottak ki. Mértékét az 1547. évi 17. törvénycikk állapította meg: „minden száz jobbágy után . . . három-három lovas és ugyanannyi gyalog”. Ezt a kötelezettséget növelte az 1553. évi 4. törvénycikk, amely szerint 25 jobbágy után kell kiállítani egy jól felszerelt lovas és egy gyalogost. Ezeket a katonákat összeírásuk után az alispán alá kell rendelni. Ő felel a harckészültségért, de a hadba hívás joga a főkapitányé. A kiállítási kulcsszám a XVI. században nem emelkedett, a szemle rendjét az 1578. évi 13. törvénycikk szabályozta. Elrendelte, hogy a főkapitány vagy megbízottja minden vármegyében Szent György napja (április 24.) táján tartsa azt. Ez a katonaság volt a legkevésbé ütőképes valamennyi között. Sem felszerelése, sem gyakorlottsága, sem kitartása nem lehetett olyan fokú, amilyent a török elleni harc megkövetelt.

A magyar honos katonaság egyértelműen és egészében könnyűfegyverzetű volt, a török könnyűcsapatok magyar megfelelője. A nyugat-európai gyalogságot és félnehézlovasságot a külföldi, mindenekelőtt német zsoldosok képviselték.

A *tűzfegyver* gyakoribbá vált a magyar várakban. Erről nyújt képet a Haditanács már ismertett 1577. évi felmérése. Eszerint Győrött 45 különféle ágyú, 60 szakállas puska, 833 puska, 30 pisztoly, 366 mázsa lőpor, 16 mázsa ólom; Egerben 32 ágyú, ehhez több mint 11000 golyó és csaknem 280 mázsa lőpor volt. A kisebb várak közül Csábrágon 32, Kállóban 15 ágyú akadt. Ha visszagondolunk Losoncra 17, Zrínyi 30 ágyújára, szembetűnik a mennyiségi fejlődés. Nőtt a tűzfegyverek és főként az ágyúk szerepe. Nagy becsükre utal, hogy sokukat címerekkel, rajzokkal, német vagy latin nyelvű feliratokkal díszítették. Várostromra alkalmazták a meredek röppályájú, rövid csövű, kő- vagy vasgolyókat kilövő mozsárágyúkat, ugyancsak falat törtek a nehéz kartányok. Jóval több a kisebb kaliberű sólyomágyú (falkon), csatakígyó (falkonett). A kettőt egyaránt hívták sugárágyúnak is. A rövid csövű, kőgolyót kilövő ágyúkat „haubitz” néven említik a várinventáriumok. Egymás mellé szerelt, nagy űrméretű puskacsövekből készült a seregbontó, más néven orgona. A legkisebb ágyú – vagy inkább legnagyobb puska – a szakállas puska. Kézi lőfegyver a kanócos puska és a pisztoly, alkalmazásuk gyakorlottságot követelt.

A határvédelem rendkívüli feladatot rótt a

katonaságra. Már korábban a horvát és a déli magyar végváraknál láttuk, hogy a pusztá védekezés nem szerencsés *harcmod*: a túlnyomó erővel háborítatlanul felvonuló ellenség tetszés szerint ostromolhatta volna a végvár vonal akár melyik erősségét. Ezért továbbra is alkalmazták a régít: az ellenséges terület mélységébe vezetett portyákat. A felvonuló ellenséget igyekeztek visszaverni vagy megbontani. E védelmi harctevékenységek mindkét fél által továbbfejlesztett módjai a rajtaütés, a lesvetés, az elterelés, a csata.

A *rajtaütést* kis erők hajtották végre az ellenség felderített, nem eléggé biztosított menete, táborhelye, utánpótlása ellen.

A *lesvetéshez* nagyobb erőre volt szükség: együttesen alkalmaztak lovasokat, gyalogosokat, sőt olykor ágyúkat is. Két mozzanatról állt: a lesre csalásból és a rajtaütésből. A lest állító csapat „martalékot” küldött ki az ellenség elé. Ezek a furge lovasok zavart keltettek az ellenség soraiban, menekülést színleltek, és így megbontották azok erőit. A jól fedezett „derékles” pedig több oldalról rajtaütött az üldözés hevében szétszóródó, a biztosításról megfélemedező ellenségen. Ilyen eljárást alkalmaztak menetoszlop, nagyobb létszámú portyázó csapat ellen, sőt olykor így próbálták kicsalogatni a várak őrségét is.

A lesvetés módszereit mind a törökök, mind a magyarok gyakran alkalmazták, és számos fortélyal bővítették. Kettőzött lesvetés áldozataként halt hősi halált Thury György kanizsai kapitány, a legkiválóbb magyar bajvívó 1571. április 2-án. A névtelen szerzőtől származó, róla szóló ének alapján rajzoltuk meg az esetet. Thury Györgyöt Ali szigetvári bég csalta ki a kanizsai várból oly módon, hogy 300 lovas „martalékkal” felperzselte Kapornak falvát. Thury csapata megrohmozta az „előljáró” törököket, akik „gyorsan hátat adának”. Thury ezután a török „derékerőre” támadt. Katonái „csuda nagy viadalt velök tartának”. Ebben a kritikus helyzetben érkezett a második török les, bekerítve a nehézfegyverzetű magyarokat. A törökök a „jó lovakat kezdék alattok vágni”, maga Thury is „gyaloggá esett vala”. A törökök hiába kérték, hogy adja meg magát, a hős kapitány a haláláig harcolt.

Ha a túlérő miatt sem a rajtaütés, sem a lesvetés nem látszott célszerűnek, akkor megkísérelték az *elterelést*, amelyre már több példát is láttunk.

Csatába a török túlérő miatt csak akkor bocsátkoztak a magyar végbeliek, ha nem tudták azt elkerülni.

A végvidék mindennapos harcaiban, a „béke-évek” kölcsönös és állandó összecsapásaiban, a háborúk viszontagságai között a végvárok sokrétű szerepet kaptak: kisebb súllyal még megmaradt az a feladatuk is, amelyet a középkorban láttak el a feudális rend bázisaként, jelentősen fokozódott azonban a honvédő szerepük. A végvár a mindennapok harcaiban lett – Balassi Egerről írt soraival – a „vitézeknek ékes iskolája, Jó katonaságnak nevelő dajkája”. Ez az „iskola” több értelemben is az: itt váltak katonává az elszegődött jobbágyságok, hajdúk, és itt tanulták a hadimesterséget a főúri családok tagjai is; másrészt a katonaságot érzelmi alapjainak megerősítéséhez járult hozzá a végvárok kulturális élete. Megalapozta és erősítette a vitézlő rend összetartozásának, elhivatottságának tudatát azzal, hogy hőstetteiket országszerte ismertté tette. Ezt a célt szolgálta az új műfaj, amelyet Tinódi Lantos Sebestyén alakított ki: a tudósító ének. Tinódi lantjával járva a várakat az utókor számára is emléket állított a legkiválóbbaknak. Követői közül Tőke Ferenc közelítette meg leginkább művészetét. A végvári költészet legkiválóbb egyénisége Balassi Bálint, akinek a versei – szemben elődeiével – önmagukban, zene nélkül is magas szintű irodalmi értéket képviselnek.

Az „iskolát” nem csupán a katonaköltészet jelenti. Számos főúr vára adott otthont a kultúrának. Ilyen központ volt Sárvár vára, ahol a bolognai és bécsi egyetemen tanult Nádasdy Tamás nádor teremtett humanista légkört. Itt készült és jelent meg nyomtatásban 1539-ben a magyar nyelvű irodalom korszakos eseményeként Sylvester János Grammaticája, majd az Újtestamentum fordítása 1541-ben. A harcoktól kevésbé veszélyeztetett várakban, mint a Pálffyok vöröskői, a Zrínyiek csáktornyai várában olyan társasági élet zajlott, amely a Mohács előtti korára emlékeztet. Rettenetes viszonyok ellenére tartotta fenn magát, és kapott erőre a magyar kultúra. A bécsi, krakkói, majd a wittenbergi és más egyetemeken a magyar hallgató csakúgy nem volt ritka, mint a magyar tanár.

A nemesség harcát a vallás, az uralkodó és a nemesi haza védelme együtt motiválta, amint ezt Zrínyi Miklós levelében már olvastuk. Sokkalta nehezebb dolgunk van, ha a nemesi haza és nemzet keretein kívül rekedt, azonban számbelileg túlsúlyban levő jobbágyság és a vitézlő rend *ideológiáját* akarjuk jellemezni.

A jobbágyság a keresztény ideológia jegyében fogott fegyvert, de ezen már a XVI. század derekán rést ütött a reformáció terjedése. Az egyetlen nagy, önálló törökellenes jobbágyság-

megmozdulás – Karácsony György – éppen a különféle reformált vallásokra támaszkodott. Ez a román anyanyelvű jobbágyság 1569-ben „szent háborút” hirdetett a török ellen. Befolyása mindenekelőtt a Debrecen környékén élő hódoltsági menekültekre terjedt ki, akikhez csatlakoztak katonák, sőt nemesek is. Karácsony csapatai 1570-ben megindultak a bala-szentmiklósi palánk elfoglalására, de vereséget szenvedtek. Ezt követően a mozgalom antifeudális jelleget kapott. Debrecen városi tanácsa azonban elfogatta és kivégeztette Karácsony Györgyöt.

Ettől a megmozdulástól eltekintve, a jobbágyság akkor fogott fegyvert, ha lakóhelyét és annak közvetlen környékét érte támadás. A fosztogató török katonák, portyák gyakran ütköztek ellenállásukba. A magyar végbeliek csak esetlegesen támogathatták a jobbágyságot ezekben a harcokban, viszont a parasztok is csak ritkán jutottak lényeges szerephez a végvárok védelmében. Az együttműködést a végváriak fosztogató életmódja is akadályozta. Számos adat tanúsítja, hogy a jobbágyság, ha a lakóhelye és vagyona védelmében harcra kényszerült, a zsákmányoló, portyázó saját végbeliekkel szemben is helytállt, a Királyi Magyarországon csak úgy, mint a Hódoltságban. Ezt a gyakorlatot tükrözi a Zala vármegyei statútum 1585-ben, amely előírja, hogy a nemesek és a nem nemesek egyaránt fogjanak fegyvert a fosztogató katonák ellen. Az 1595. évi 32. törvénycikk pedig úgy rendelkezett, hogy az ilyen katonákat „parasztok kézzel is elfoghassák”. Ez a harc vezet a XVI. század végén, még inkább a XVII. század első felében a saját önvédelmi szervezet, a parasztvármegye kialakulásához. Továbbra is a lakóhely védelme szolgáltatja tehát azt a keretet, amelyen belül a parasztság érdekeltté tehető az ország védelmében.

Lényegesen szorosabb és általánosabb a vitézlő rend együvé tartozása, jóllehet a nemesi haza keretein ők is kívül rekedtek. Harcukat legelsőként „az körösztvény hitért”, továbbá a „jó hírért, névért” vívták, amint ezt Tinódi és utóbb Balassi megénekelt. Különösen a hit védelme szolgált erős támaszul az ugyancsak hitharcos „pogány török” ellen olyannyira, hogy a török fogságába került magyar vitézek jelentős része inkább vállalta a gályarabságot, semmint a mohamedán hitre térést. A hit védelme természetesen nem csupán a római katolikus vallásra értendő, melynek tekintélyét, országot mozgósító erejét jelentősen gyengítette a reformáció. Legnagyobb protestáns énekszerzőnk, Székelyi Horváth András 1544-ben Vá-

radon „foltos hitnek” nevezte a pápai hitet, és azért fohászzkodott, „hogya szakadhassunk el az hitetlenségtől, Oltalmaz papátul és az törököt”.

A reformáció a bűnbeesés-bűnhődés-üdvösség tanában találta meg a török hódítás okát és egyben vigasztalását. Ezt az ideológiát elsőként Farkas András 1538-ban Krakkóban kiadott énekéből ismerjük meg. Szerinte Mátyás után az elbizakodott, hálátlan, hitetlen, torkos és parázna magyarság kihívta maga ellen az isteni haragot, amely „végzetre osztán mireánk kihozá Basáival az hitetlen török császárt”. Az ország feltámadásának zálogaként az új hit befogadását jelölte meg.

Az ideológia nem szorítkozott a sorscsapás feletti kesergésre, hanem éppen e csapással vélte bizonyítani, hogy a magyarság kiválasztott nép. Amint Szkhárosi énekelt: „Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy, Az atya Istennek bizony te kedves vagy.” Ezt a „kiválasztott nép” tudatot erősítette föl a jeremiádköltészet, amely Jeremiás prófétának a zsidó nép fölötti siralmait a magyarságra értelmezve fogalmazta meg. Tompítani igyekezett a társadalmi ellentéteket: megrótt a földesurat kegyetlenségéért, ugyanakkor Istentől rendeltnek hirdette az úrpasaszt viszonyt.

A reformáció eszméinek, a prédikátorok vigasztaló tevékenységének egyik, talán legnagyobb érdeme, hogy a feudális haza és nemzet helyébe újat állított: ebben az összetartozást a vallás és a nyelv (mivel a protestáns prédikáció anyanyelvi) határozta meg.

A haza fogalmának kibővítése nyomon követhető a magyar világi irodalomban is. A XVI. század közepétől a haza fogalma kétséget kizáróan azonosul az ország képzetével, amelynek szeretetéről gyönyörű sorokat olvashatunk. Bornemissza Péter az 1550-es években az „áldott Magyarország”-tól búcsúzott, Balassi Bálint az „édes hazájába” akart visszatérni. A haza fogalmának új értelmezése azonban egyelőre alig terjedt túl a megfogalmazók körén: nagyobb lökést az Európával való állandó és aránylag széles körű kapcsolat adott, a kint tanuló diákok, utazó értelmiségiek révén. A bizonyos műveltségre már idehaza szert tett Szenczi Molnár Albert számára is először csak a lakóhelyét jelentette a haza. De miután külföldre távozott, és bárhol járt, Európát lélegzett, átérezte és megértette a földrészt, és benne Magyarország helyzetét. Ilyen élményei után írta 1599-ben naplójába: „Hazámba, Magyarországra indultam...”

Ez az európai szemlélet az, amelyik a refor-

mációval együtt járul hozzá a haza és nemzet új, az egész társadalmat befogadó értelmezésének kialakításához, elterjesztéséhez. Rendkívül fontos folyamat ez azért is, mert a reformáció üdvösségtana ugyan alkalmas volt rá, hogy vigaszt nyújtson a katasztrófáktól sújtott országnak, de arra nem, hogy felemelje a török elleni harc zászlaját. Ellenkezőleg: a háborúk okozta szenvedéseket a nép között átélő prédikátorok – így Farkas András – azok mellé álltak, akik, mint János király, békét biztosítottak: „Hogy csak épülhetne a megnyomorodott ország.” Sztárai Mihály, a baranyai és tolnai hódolt falvak prédikátora 1549-ben egyenesen a bibliai pogány Ákháb királyhoz hasonlította mind Ferdinándot, mind György barátot. Az utóbbiról írja: „Másik Ákháb barátból lőtt király, Ki soha nem tanolt, de mostan prédikál; Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll, Kivel egyetembe pokolba alászáll.”

A kereszténység „védőbástyája” képzet, a reformáció üdvösségtana, a „kiválasztott nép” ideológiája, a humanista haza értelmezése egyaránt, de egymástól részint eltérő formában tartalmazott olyan elemeket, amelyek elősegítették a nemzetté formálódást. Ennek eredményeként a XVII. században már a nemesség, a polgárság és a végbeliek az „édes haza és nemzet” védelmében fogtak fegyvert. A XVI. századi magyarországi katonaság keretében azonban volt egy további számottevő réteg, amely egészen más mércéhez szabta magatartását: a külföldi zsoldosság. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy ők elsősorban és mindenekelőtt kenyéradójukat, ezredesüket, távolabbról a „német” császárt, a pápát stb. szolgálták. A külföldiek zsoldja lényegesen felülmúlta a magyar honos katonákét, de ezt ők sem kapták semmivel sem rendszeresebben, mint az itthoniak. És bár a magyarok sem haboztak, ha létfenntartásuk érdekében vagy éppen csak a zsákmány kedvéért a parasztságot lehetett fosztogatni, a külföldi zsoldosok valódi sorscsapást jelentettek. A fizetlenség, ellátatlanság következtében hamarabb hagytak fel a szolgálattal a külföldiek, mint a magyarok. Annál inkább, mert esküjük megtartását harcban nem feltétlenül az önfeláldozásig várták el tőlük, hanem például várvédelemben a felmentő sereg határidőhöz kötött beérkezéséig.

Ez az ellenségesnek érzett, az ország érdekei ellen valóban bármikor felhasználható, és fel is használt zsoldosság a német-római császár akaratának szerzett érvényt, és a magyar lakosok tudatában hovatovább a „német” fogalommal azonosult.

4. Erdély

János Zsigmond halála után kérdésessé vált Erdély különállása. Miksa ugyan nem tudta megkísérelni a török fennhatóság megszüntetését, de saját befolyását valamilyen formában érvényesíteni kívánta. Az erdélyi rendek viszont ragaszkodtak a szabad választási jogukhoz. Ebben a helyzetben a rendek *Báthori Istvánt* – aki korábban váradi kapitány, majd az erdélyi hadak fővezére volt – kölcsönös engedmények után fejedelemmé választották, de ezt a király nem ismerte el. Báthori esküt Miksának tett, de adót a töröknek fizetett. Ezt a helyzetet mind Báthori, mind Miksa átmenetinek tekintette. A király támogatta a Bekes Gáspár kezdeményezte fegyveres lázadást, Báthori viszont nem engedett tényleges beleszólást Erdély ügyeibe. Bekest pedig a kerelőszentpáli csatában olasz tűzmester irányította ágyúinak segítségével, és a tartalék kellő időben történt bevetésével 1575-ben leverte, majd a lázadásra hivatkozva érvénytelenítette korábbi, vajdai kööttségeit. Lényegében már fejedelmi hatalmat gyakorolt. Igazodott ugyan a török–Habsburg egyensúlyi helyzethez, de György barát politikájának e részét folytatva munkálkodott az önálló, Habsburg-szövetséges Erdély megteremtésén. Célja egyelőre a védekezés, távlatokban azonban a törökök kiűzése, amelynek megvalósításához kedvező külpolitikai események vitték közelebb. A Habsburgok elleni jelöltként koronázták lengyel királlyá 1576-ban. Egyúttal felvette az erdélyi fejedelmi címet is, és erdélyi vajdának bátyját, Kristófot nevezte ki. Később fejedelemmé választatta Kristóf fiát, Zsigmondot, így módon biztosítva családjának az erdélyi hatalmat. Ő maga a krakkói erdélyi kancellária útján gyakorolta a fejedelmi jogait. Lengyel királyként nőtt a hatalma Erdélyben, és az ottani megerősödése növelte tekintélyét Lengyelországban. Tevékenységét mégis inkább a lengyel érdekek határozták meg. Ilyen okokból viselt hadat Dancka (Gdańsk) város ellen, majd keveredett háborúba Rettegett (IV.) Iván orosz cárral.

Báthori mint lengyel király zsoldoshadsereget szervezett, melybe jelentős számban fogadott fel erdélyi és magyar katonákat. Számukra magyar nyelvű hadi rendtartást bocsátott ki. Ezek a katonák részt vettek Dancka meghódításában, majd az 1579–1582 közötti lengyel–orosz háborúban. A királyi lajstromkönyvekben fennmaradt úgyszólván valamennyiük ne-

ve. Tudjuk, hogy a kapitányok által vezetett gyalogosszázadok – a létszámuk általában 100 fő – szakaszokra tagolódtak, ezeken belül a tizedesek alá 8–9 katonát rendeltek. A közkatonák vitézségét zsoldemeléssel, a harmadik esetben tizedesi előléptetéssel jutalmazták, de legfeljebb hadnagyságig vihették. Báthori lengyelországi seregében 1579-ben több mint 3000, 1580-ban több mint 4500 erdélyi és magyar katona harcolt. Parancsnokaik között volt a korábbi ellenfél, Bekes Gáspár; a későbbi egri kapitány, Prépostváry Bálint; továbbá Wesselényi Ferenc, Károlyi István. Lengyel hadvezérei közül megemlíthjük Jan Zamoyski későbbi kancellárt, aki a hosszú török háború idején haddal viszonzta a segítséget, majd felvonult Báthori Zsigmond védelmére is.

Az orosz cár ellen indított háborúiban a lengyelek és a litvánok mellett jelentős szerepet játszottak a magyar – főleg erdélyi – gyalogosai, lovasai, tűzérei és műszaki katonái. 1579-ben Polock vára elfoglalásánál a magyar tűzerek tűntek ki, 1580-ban Velikije Luki bevételénél pedig a magyar utászok. Ágyúit Vlnában öntette. A háborúkat mind Lengyelország, mind Erdély jelentős anyagi és véráldozattal fizette meg. Báthori mégsem tudta elérni a célját, az áhított területek végleges megszerzését a korlátozott erőforrásai miatt. Rövid uralkodása további éveit ez a lengyel lekötöttség határozta meg. Aktív törökellenes politikára már nem nyílt módja, de sokat tett Erdély védelmének fokozásáért.

Erdély kárpáti határain az Árpád- és Anjou-kori *várak* még elavult mivoltukban is alkalmassak voltak biztosító feladatokra. A magyar és a török határon, valamint Erdély belsejében viszont szükség volt korszerű erősségek építésére. Az óolasz építési módszert alkalmazva már György barát, majd Castaldo aránylag jelentős építkezéseket kezdett, Báthori István az ő munkájukat folytatta. Akárcsak Magyarországon, Erdélyben is az itáliai mesterek tervezték és irányították a munkálatokat. Több évtizedes munka árán épült föl 1565 előtt a szamosújvári vár. Jelentősen korszerűsítették Brassó, Szeben városfalát. Bátyás védőövvvel vették körül Gyulafehérvárat, Karánsebes körül pedig már újolasz rendszerű föld-palánk várat építettek.

A magyar–török határ súlypontjában épült az Erdélyi Fejedelemség legjelentősebb erőssége, Várad. Az Árpád-kori előzményekre vissza-

nyúló, négyszögletes alaprajzú vár az alföldi főkapitányság, a váradi püspökség székhelye alapos újjáépítésre szorult. Báthori váradi kapitányként már korábban javasolta ezt. 1570-ben a megyesi országgyűlés pénzübeli segílyt szavazott meg erre a célra, és a munkálatok el is kezdődtek. Az immár vajda Báthori az országgyűlés támogatásával fokozni tudta az építkezés ütemét, ahol itáliai építészek vezetésével kolozsvári, szebeni, besztercei, helybeli mesterek és munkások dolgoztak. Várad új vára a legkorszerűbb, ötszögű elrendezéssel épült, sarkain újolasz bástyákkal. Ezekből 1583-ra elkészült három. 1584-től a leghíresebb nálunk dolgozó mester, Ottavio Baldigara vette át a negyedik bástya

munkálatainak irányítását, de az még így is csak 1598-ra épült fel. (Az ötödik, egyelőre föld-palánk bástyát majd Bethlen Gábor fogja befejezni.) Előművek építését nem tervezték. A falazott, vízzel övezett Várad lett a fejedelemség legerősebb vára, amelyet Győr mögött, Érsekújvárral egy sorban lehet említeni. Várad kapitányai mind jelentősebb szerepet játszottak Erdély életében. Báthori Kristóf, Bocskai István, II. Rákóczi György e tisztséget viselte, mielőtt Erdély élére került.

Báthori István erdélyi fejedelemsége új korszakot nyitott és alapozott meg. Állama – a korlátozott politikai és katonai lehetőségek arányában – tényező a hosszú háborúban.

III. A HOSSZÚ HÁBORÚ [1593–1606]

1. Nemzetközi kapcsolatok

A másfél évtizedes perzsa háborút 1590-ben nagy török területi hódítást elismerő béke zárta le, de a győzelem ára olyan magas volt, hogy belerendült a szultán birodalma: az embervesztés a kortársak túlzó véleménye szerint elérte az egymilliót. A meghódított sivár térségen kiosztott timárokat alig művelte valaki, így minimálisra csökkent az ottani szpáhik jövedelme. A létfenntartás mindennapi gondja gátolta a hadba vonulást: a XVII. század elején a kiállításra kötelezettek 15 százaléka jelent meg a táborokban. Katonalázadások, a meghódított térség lakosainak felkelései töltik ki a századforduló török történetét.

Ugyanekkor viszont erőre kapott az ellenfél, Perzsia. I. Abbasz sah kemény kézzel végrehajtott reformokkal erősítette meg hatalmát, majd zsoldosokból álló, 130 000 fős sereget szervezett. 1600-ban erre támaszkodva kívánt széles körű szövetséget kialakítani Európa bevonásával a török ellen. Habár ez nem sikerült, 1603-ban Tebriz visszafoglalásáért háborúba kezdett, amely elhúzódott 1638-ig, bizonyítva, hogy a Török Birodalom erőn felüli keleti hódításai milyen makacs válsággócok.

A mind nagyobb áldozatokat követelő háborúk szétzilálták a török gazdaságot, aláásták a birodalom szervezettségét. Hanyatlott a szpáhirendszer, egyre gyakoribbá váltak a katonai felkelések, köztük janicsárlázadások. Mindez kizárta, hogy a vezetés érdemi kísérletet tegyen a hadsereg korszerűsítésére. Az európai hadügy igyekezett megoldani a tűz és roham együttes alkalmazását. Még a lovasságot is tűzfegyverrel, pisztollyal szerelte föl. Habár útkeresése elhúzódott a XVII. század végéig, jó úton haladt. Vele szemben a török hadügy fejlődése megrekedt. A tüzerejére támaszkodó janicsárság még mindig megbonthatatlan védőfalat alkotott, de védekező gyalogság maradt, tehát korszerűtlen. A szpáhik mind kevesebb eredménnyel alkalmazták a könnyűlovasrohamot, védekezni pedig nem tudtak; már nem voltak képesek alkalmazni a régi harcmódot sem.

Egy újabb nagyszabású háború a törököknek hátrányos, *Rudolfnak* pedig idő előtti lett volna, bár a nemzetközi helyzet kedvezően alakult. A Habsburgok – nem lévén nyugati ellenfelük – minden erejükkel a török ellen fordulhattak, sőt e harcban számíthattak szövetségeseikre is. 1593-ban pápai kezdeményezésre alakult meg a Keresztény Liga Spanyolország, néhány itáliai állam és a Német-Római Birodalom részvételével a török kiűzésére, a kozákok és a perzsák megígérték, hogy ők is háborút kezdenek ellenük. Lengyelország, majd Erdély, Havasalföld és Moldva is érdemi támogatást nyújtott. A meghódított végek meg-megújuló felkelése nehezítette az oszmán hódítók helyzetét a Balkánon.

Az Erdéllyel kötött szövetség, később a fejedelemség megszállása ismét felvillantotta Rudolf előtt az országegyesítés reményét, de ellentétként fenyegetett Erdély végleges különválása, esetleg más állami keretek kialakulása. Rudolfnak azonban nem volt elég ereje még Erdély megtartására sem, csakúgy, mint az erdélyi fejedelemnek Havasalföld és Moldva meghódítására, vagy ez utóbbiaknak Erdély elfoglalására. Így szorult háttérbe az eredeti nagy cél: a török elleni összefogás az eredménytelen, bár szükség diktálta dinasztikus hódítási törekvések mögött, melyeket így jellemezhetünk:

- Királyi Magyarország, Erdély, Moldva és Havasalföld szövetségének előkészítése Habsburg-irányítással (1593–1594);

- Erdély, Havasalföld és Moldva szövetsége, az erdélyi fejedelem alatt (1595–1596);

- Kísérletek a Királyi Magyarország és Erdély újraegyesítésére Habsburg-fennhatóság alatt (1598–1599);

- Erdély és Moldva meghódítása Vitéz Mihály által (1599–1600);

- Erdély megszállása Habsburg-csapatokkal, a Habsburg-befolyás kiterjesztése Havasalföldre és Moldvára (1600–1604);

- Erdély, Moldva és Havasalföld visszatérése a török hűbéresi helyzetbe, Bocskai szabadságharca (1604–1606).

Az erdélyi hadügynek a magyar állam keretében kialakult rendszerét meghaladó fejlődése ekkor még nem következett be. Báthori Zsigmond seregének magvát a Lengyelországban harcolt, könnyűfegyverzetű, többnyire lovas csapatok alkották. Közülük került ki a fejedelem udvari lovassága, amelynek létszáma 1597-ben 2200 fő volt. Lényegesen korszerűtlenebb, a magyar nemesi felkeléshez hasonlóan alacsony harcértékű az erdélyi rendek által kiállított lovasság, valamint a városok gyalogos kontingense. Miután ezek közül 1601-ben 12 000 fő csatlakozott Bastához, legalább ennyivel számolhatunk a hosszú háború kezdetén is. Könnyűágyúkkal felszerelt tüzérek tartoztak a csapatokhoz. Külön, teljes egészében könnyűlovaserőt állítottak ki a székelyek, akik elsősorban a János Zsigmond fejedelem által felszámolt szabadságjogaikért harcoltak. Ha e jogokat a fejedelemtől remélték, mellette harcoltak; ha Vitéz Mihálytól, az ő oldalán forgatták fegyverüket. E csapatok létszáma legalább tízezer fő lehetett, hiszen 1600-ban, a megtorlások, hadjáratok, vesztett csaták után még mindig nyolcezer katonájuk támogatta az Erdélyt meghódító Vitéz Mihályt.

Az erdélyi sereg összlétszáma 10–15 000 főre becsülhető. Egyes parancsnokai kiválóan alkalmazták a könnyűlovas harcmódot, így Király Albert, Borbély György, Székely Mózes, Bocskai István. De a sereg sem létszámát, sem harcértékét tekintve nem mérkőzhetett a lengyel, a Habsburg-, még kevésbé a török sereggel. Báthori Zsigmond pedig többször válságba sodorta Erdélyt.

Havasalföld katonapolitikai adottságai kifejezetten kedvezőtlenek voltak. Védelmi lehetőséget délről mindössze a Duna jelentett, de a folyam menetét csak Turnu (Kis Nikápoly), Gyurgyevo (Giurgiu) és Brăila erőssége védte. Ha a török ezeket elfoglalta, könnyen nyomulhatott tovább, mert Bukarest és Tîrgoviște várai nem állhattak ki komoly ostromot. Vitéz Mihály fejedelem hadáról 1597-ben van pontos adatunk: ekkor 1987 huszár és 1857 gyalogos zsoldosa, 5–6000 főnyi irreguláris (hajdú, bolgár és szerb) katonája volt, a kolostorokat pedig őrség fogadására, a bojárokat évi három hónapra át lovas katonák tartására kötelezte. A mintegy 10–13 000 fős, könnyűfegyverzetű, könnyűágyúkkal ellátott sereg harcértéke még az erdélyiekét sem érte el.

Moldva, Áron fejedelem országa dél felől egyáltalán nem volt megerősítve, míg hegyi átjáróit és a Dnyeszter átkelőit XV. századi várak védték. Északról Lengyelország, keletről az uk-

rajnai kozákok jelentettek bizonyos támogatást a török ellen, ám Lengyelország egyúttal igyekezett kiterjeszteni politikai, sőt katonai befolyását az országra. A kicsiny moldvai sereg ezt nem akadályozhatta meg. Létszámáról csak részadatunk van: 1595-ben Stefan Răzvan fejedelem 3000 fővel és 22 könnyűágyúval vett részt a gyurgyevói hadjáratban és csatában.

A három fejedelemség együttes ereje sem volt akkora, hogy a siker reményében szálljon szembe a Török Birodalommal. Bár e népek érdekét szolgálta volna a török kiűzése, a pillanatnyi erőviszonyok miatt nem tudták vállalni a háborút. Észrevették ezt az egykorúak is. Az erdélyi országgyűlés 1594 októberében (már a török elleni közös harcról történt megállapodás után) határozott úgy, hogy csak Buda visszafoglalása után hajlandó nyíltan bekapcsolódni a háborúba. Megfontolt, a valódi érdekeket képviselő állásfoglalásnak tekinthető ez. Nem utközhettünk meg azon sem, hogy a moldvai bojárok is húzódoztak a háborútól. Báthori Zsigmond és környezete ellenben alaposan túlértékelte saját lehetőségeit. Bocskai István váradi főkapitány – a fejedelem közvetítőjeként – 100 000 forint támogatást kért Rudolf császártól, amely pénzen kozákokat akartak fogadni. Az így kiállítandó 50–60 000 fős sereggel akarták visszafoglalni Füleket, Szécsényt és Nógrádot. Ez az illúziókra épülő terv csak szándék maradt, de az erdélyi „háborús párt” következő lépése már véres valóság lett: Bocskai István (a fejedelem nagybátyja) tanácsára kivégeztették, illetve jószágvesztésre ítélték a háborút ellenzők egy részét. 1595-től kezdve Erdély, valamint Moldva és Havasalföld részt vett a török elleni háborúban, egyúttal elkezdte az egymás elleni harcokat is.

Ebben az időszakban még nem módosult alapvetően az egyensúlyi helyzet a Habsburgok és a törökök között, de mind Isztambulban, mind Prágában akadtak olyanok, akik egy korlátozott háborútól előnyt reméltek. Prágában ez fejeződött ki a nagyobb portyák elindításában, a töröknek járó adó visszatartásában. Válaszként Haszán boszniai pasa évről évre jelentős vállalkozásokba kezdett Horvátország területén. 1592-ben elfoglalta Bihács várát, de nem boldogult a Kulpa torkolatában épült Sziszekkel. Miután Prágából továbbra sem küldték meg az adót és hátralékát, a Porta hadba szólította a budai, a temesvári és a boszniai vilajet csapatait, sőt készenlétbe helyezte a ruméliai pasa seregét is.

Ha Prágában józanul mérlegelik az erőviszonyokat, vagy ha egyáltalán valaki gondol egy

elhúzódó általános háború veszélyére, akkor minden eszközzel törekedtek volna az adó összegyűjtésére, és mielőbbi elküldésére. Nem így történt, sőt a magyar országgyűlés háborúra készülődött: háromforintos kapudót (100 000 forintot) ajánlott fel Szlavónia segélyezésére, és kilátásba helyezte a részleges felkelést. Pálffy Miklós, Prépostváry Bálint és mások írásaiból meglehetősen önbizalom olvasható ki.

Szinán nagyvezér februárban háborúval fenyegette a császári követet és szeltében híresztelte Bécs ostromának tervét. 1593 júniusában Haszán boszniai pasa ismét megtámadta Sziszeket, „Stíria, Karintia és Krajna bástyá-

ját”. Az ágyútornyos kis vár helyőrsége hevesen ellenállt. Június 22-én érkezett meg a belső-ausztriai és horvátországi rendek hada a Kulpához, Eggenberg és Auersperg ezredes, valamint Erdődy Tamás horvát bán vezetésével. A pasa a Kulpa egy kis hídján átvezette ellenük a serege egy részét. Eggenbergék kihasználták ezt a hibát, megrohamozták és a Kulpába szorították az átkelt erőket. Haszán is elesett a harcban.

A győzelem kiaknázatlan maradt. Erdődy ugyan kívánta a hadjárat folytatását, ám Eggenberg – hivatkozva a fennálló „békére” – elutasította. A győztes sereg hazavonult. A háború pedig elkezdődött.

2. A hosszú háború első időszaka: 1593–1596

A háború kitörésének híre gyorsan terjedt Magyarországon. A törökök által is terjesztett értesülések szerint Szinán fia, Mehmed ruméliai pasa nagyszámú tatár és 15 000 fős janicsár had élén érkezett Belgrád alá. Szinán más módon is zavart akart kelteni: levélben szólította föl Nádasdy Ferencet, hogy forduljon uralkodója ellen. Ugyanígy kísérletezett Haszán temesvári pasa is, aki magyar nyelvű levelében ajánlotta fel átállás fejében Dobó Ferencnek a „kassai vajdaságot”, ecsedi Báthori Istvánnak a „cseh királyságot”. Nádasdy augusztusban Rudolf császár elé járult, és arra kérte, hogy folyamodjon más országok „könyörületes segítségéért” a török ellen. Az ellenintézkedések azonban elkéstek.

Mehmed pasa 1593. augusztus végén könnyűszerrel elfoglalta Sziszeket, de nem elégedett meg ezzel a sikerrel: tovább vonult a Dunántúlra, és egyesült apja, *Szinán nagyvezér hadával*. Együtt érkeztek Buda alá, ahol már táborba szállva várta őket a budai pasa serege. A mintegy 50 000 főre becsülhető török had nyugatra fordult. Céljuk Győr ostromának előkészítése lehetett. Október 2-án ostrom alá fogták Veszprémet, amelynek középkori falai 1552-ben még a kisebb ágyúk tűzét sem állták. Most a Zamarra Ferrando de Specie Casa vezette 1200 főnyi német és magyar katona példás vitézséggel harcolt. De miután beérkeztek Székesfehérvárról a – szemtanúk szerint – 100–100 ökörrel vont török faltörő ágyúk, és szétlőtték a kaput, felgyújtották a várat, az őrség nem tarthatta tovább magát. Hatodikán éjjel át akartak lopakodni az ostromzárón, de harcba keveredve nagyjából el-

estek, a küzdelemben maga Szinán pasa is megsebesült.

Október 7-én Palota alá érkezett a török sereg. Ormándy Péter alig kétszáz főnyi őrséggel védte a gyenge várat, de 10-én, néhány napi lövetés után nem tarthatta tovább. Az elvonuló katonák zömét levágták a janicsárok.

Veszprém és Palota alól Szinán visszavonult Buda alá; fél évszázad után elsőként téli táborni ütt, ezzel mintegy tanújelét adta jövő évi szándékainak.

A hadiév ezzel még nem fejeződött be. Pálffy Miklós bányavárosi főkapitány már a török hadjárat kezdetén nagyszabású tervet tárt Mátyás főherceg elé, aki azt csak október 14-én hagyta jóvá. Eszerint Teuffenbach felső-magyarországi főkapitány 3-án elindulva Tokajon át menetelt Fülek felé. Pálffy a bányavárosi nemesi felkelés élén Komárom alatt szállt táborba. Győr alatt gyülekeztek a dunántúli csapatok, közöttük Nádasdy Ferenc és Zrínyi György hadinépe. Az együttesen mintegy 25 000 fő élére Győr parancsnokát, *Ferdinánd Hardegg* grófit állították. A sereg Székesfehérvár ellen vonult, sőt Pálffy Buda felgyújtását is javasolta. 1593. október 28-án „nagyon ködös napon, észrevétlenül” érkeztek meg Székesfehérvár alá. Egy névtelen szemtanú szerint lesvetés következett: a martalék kíséretében előrehajtott lábasjóság fölkelte a török őrség zsákmányoló kedvét. Nem is gondolván, hogy nagy sereg érkezett, kicsaptak a városból. De csakhamar verve száguldottak vissza, nyomukban Hardegg lovasaival, akik megkísérelték a behatolást. Ám a helyőrség nem esett pánikba. Hevesen ellenállt, és

egész éjszaka hullámozó közelharcban megvédte a várost. A meglepetés nem érte el a célját. Hardegg elhatározta a visszavonulást. Igaza volt, már *Pákozdnál* szembe találkozott a budai pasa felmentő hadával, és november 3-án megütközött vele. A csatában Huszár Péter pápai kapitány és Pálffy Miklós rohamai megszalasztották a szpáhikat, a janicsárság sem tudott sokáig ellenállni: „Számítalan hullájuk hevert a csatamezőn, mint a kékék” – írta róluk Hardegg. „Szép férfiak, egy részük szakálltalan, míg a másik részük szürkülő hajú... Többnyire mellettük a jó janicsár puska a hozzávalókkal, pisztoly, töltények, sült fánkok, sajt és efféle élelmiszerek.” Becslése szerint a török vesztesége 3000, a saját csapatoké 1500 fő volt. A győzelem után a sereg visszatért Győrbe.

Ekkor kezdte meg téli hadjáratát *Pálffy Miklós*, a kor legkiválóbb magyar hadvezére. A későbbi évszázadokban oly jelentős szerepet játszó, óriási vagyonú, feltétlen királyhű család hatalmának megalapozója akkor emelkedett ki a vöröskői vár tulajdonosaként még szerény helyzetéből, amikor 1583-ban feleségül vette a gazdag délnémet Fugger család tagját, Mária Magdolnát. 1584-ben Komárom, 1588-ban Érsekújvár kapitánya lett. 1589-ben bányavárosi főkapitánynak nevezték ki, és még ebben az évben az alsó-ausztriai főrendek közé emelték. 1595-től királyi biztosként tevékenykedett Erdély ügyében, 1595-ben Esztergom kapitánya is. 1597-ben – Nádasdy Ferenc és Illésházy István mellett – a Haditanács egyik tagja. 1599-ben követként tárgyalta a törökkel a békéről. A következő évben már a legtekintélyesebb magyar katonaként érte a halál.

1593 telén Pálffy a Nógráddal szembeni várakat akarta visszafoglalni Buda ostromának előkészítése érdekében. *Teuffenbach* tucatszámra foglalta el a kisebb várakat, ostrom alá vette Füleket, amikor Pálffy megérkezett. A török őrség november 27-én megadta magát. Nógrád ostromára *Teuffenbach* húzódozása miatt nem vállalkoztak, ám december 7-én Pálffy bevette Drégely és Drégelypalánk várát.

A sikerek továbbfejlesztésére merész tervet készített *Prépostváry Bálint* egri kapitány, melyet 1594. január 24-én eljuttatott *Mátyás főherceg*, főparancsnokhoz. Javasolta a végházak és folyókák környékének elpusztítását, majd Esztergom ostromát a főerőkkel, Hatvanét a kelet-magyarországi csapatokkal. A két had további célja Buda és Pest ostroma lett volna, számítva rá, hogy Szinán nagyvezér „az árpa érése előtt” aligha érkezhet meg. A Győrről tartott haditanács elfogadta a javaslatot. Miközben Horvát-

országban kisebb csetepaték zajlottak, Pálffy Nógrád, *Teuffenbach* Hatvan ellen indult. *Mátyás* főherceg maga állt az esztergomi vállalkozás élére.

A hadakozást Pálffy kezdte. Március 7-én „igen hideg és rút időben”, megszállta Nógrádot. Három napig lövette a várat, mire az őrség megadta magát. *Teuffenbach* viszont nem tudta bevenni Hatvant.

Ezután valamennyi csapat Győr alá indult. Mire május 4-én *Esztergom* alá érkeztek, Isza bég már felkészült az ostromra. Őrségének létszáma elérte a 3000 főt, és mivel a túlpárti *Párkány* palánkja török kézen maradt, Budáról vízi úton több ízben is erősítést kapott. Így módjában állt megerősíteni és védeni a Szent Tamás-hegyet és a külvárosokat, sőt kitörések-re is vállalkozhatott.

A szövetséges had a 15 000 magyarral együtt a szemtanúk becslése szerint elérte a 35–50 000 főt. *Mátyás főherceg*, főparancsnok tábornomestere *Ferdinand Hardegg*, a tüzérek parancsnoka *Leo Gall* volt. A magyarok közül elsősorban Pálffy Miklós, továbbá *Nádasdy Ferenc*, *Zrínyi György* töltött be fontosabb tisztséget. Megjelent a humanista értelmiségünk színe-java is: a történetíró *Istvánffy*; a másik krónikás szemtanú, *Illésházy István*; a kor legkiválóbb költője, *Balassi Bálint*. Az ő szájába adva verselte barátja, *Rimay János*: „Már útra indulok Duna mellett le menvén, Vég Esztergom alá, kinek most kőfala Rong, álgúkkal töretvén.” A nagy lelkesedés túlzott önbizalommal párosult. *Illésházy* szerint a német gyalogosok parancsnoka „nagy kevélyen azt mondja vala, hogy meg se törjék Esztergomot, ő csak lajtorjákon is megveszi az ő népével...” Így kezdődik az ostrom. A török helyőrség boszniai és szendrői katonái *Kjátib Cselebi* szerint „árulást követek el, ... az ellenséggel érkeztek és Esztergom külváros kapuit ... gyorsan kinyitották és az ellenséghez csatlakoztak”. Ugyanúgy cselekedtek a „ráják” is.

De ezután a törökök keményen védekeztek. A Szent Tamás-hegyi erődítés ostroma majdnem két hetet vett el, a Víziváros nyugati oldalán 19-ére lőttek rést. *Hardegg* sürgette a rohamot, mások még korainak tartották, végül Pálffy és *Nádasdy* rohamra vitte a magyarokat. Mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett, de a roham korainak bizonyult. Amint *Rimay* írja: „Imhol jó nagy sebbel Lőtt halálos sebbel” vissza *Balassi Bálint* és annyi társa. Nem sikerült a 22-i roham sem, bár még Isza bég is elesett. Június elején Budáról újabb erősítést kaptak a törökök, rendre kitörtek az ostromlók-

ra. Amikor pedig elterjedt a hír, hogy hadra kelt *Szinán pasa* serege, a szövetségesek 56 napi harc után június 29-én elvonultak Esztergom alól. Bebizonyosodott, hogy a korszerűtlen vár a nagy létszámú, a külső erődtitéseket is hevesen védelmező elszánt török őrsg alatt sokkal keményebb dió, mint amilyen 1543-ban fordított helyzetben volt. Az ostrom sikertelensége egyúttal véget vetett a Buda elleni akciónak is, így a hadászati kezdeményezést *Szinán* vette át.

A nagyvezér haditerve kockázatosnak, ám rendkívül célratörőnek tekinthető: a szövetségesek szeme láttára vonult Győr alá, hogy elfoglalja „az egész kereszténység, de különösen Ausztria és a magyar korona” védőbástyáját. A Kelet-Magyarországról Győr alá érkező Gazi Girej krimi tatár kán hadával, valamint a havasalföldiekkel együtt legalább 70–80 000 fős had készült az ostromra. Győr ekkor a legfontosabb, legjobban kiépített és felszerelt magyar vár. Őrségének létszámát 1594. szeptember 19-én, az ostrom vége felé 5210 főben jelöli meg Michal Leo sáncmester, vagyis kezdetben mintegy 6000 kiválóan felszerelt, túlnyomórészt német, néhány száz olasz és magyar katona állt harcra készen. Győr parancsnoka a régi katonacsaládból származó, rátermettséget már többször bizonyító *Hardegg* gróf volt.

Szinán nagy energiával kezdett az ostromhoz, másfelől a Szigetközben táborozó felmentő sereg távol tartásához. A szigetközi sereg nem zavarta a törököket. *Illésházy* ezúttal aligha túlozva ostromozza a németeket és a magyarokat. *Zrínyi Györgyről* írja, hogy „az sátorátul nem megyen vala messze, mazsolával, osztrigával igen vendégli vala az főfő urakat: laknak, vigadnak vala ez ifjú kapitányok, gondot egyik sem viseli vala...” Így a török sereg zavartalanul építhette ki a falakhoz közelítő árkait. Tüzérségi tüzzel, aknaásással, rohamok sorával támadta a délnyugati Magyar-bástyát. Sem a győriek kirohanásai, sem a szigetközi tábor egyetlen jelentős kísérlete sem tartóztatta föl őket. A körsáncokba telepített, keleten összpontosított oszmán tüzérség nemcsak a bástyákat lőtte, hanem azok fölött „a magasabb épületeket, tornyokat vette célba...” – írja *Gall*. „Ezután az őrsg házai, valamint a templomok következtek... egy löportorony is felrobbant.” A várvédők harci kedve lanyhult: *Gall* kesereg, hogy augusztus végén már „senki sem dolgozott szívesen... még a legszükségesebb sáncmunkát sem akarták elvégezni”. *Szinán* kitűnően ismerte föl a lehetőséget. A topcsik fedezete alatt hajóhidat veretett, és szeptember 9-én erőszakos átkelést hajtott végre a *Szigetközbe*.

A táborért heves harc folyt, de később pánik vett erőt a szövetségeseken. Éjszaka, „senki sem bántván az német tábor, elindula – írja *Illésházy* –, senki sem üzte őket”. A győriek – *Gall* szerint – mérhetetlen elkeseredéssel látták, hogy „lassanként az egész tábor menekülésbe kezdett – a magyar népség még nagyobb számban, mint a német, mert jobban ismerte az utat és járást”. Állítólag 300 ágyú, töménytelen hadianyag maradt a török had prédájára, és az diadalában „egész éjjel énekelt és ordított”. Bent a győrieknek „a bátorság úgy látszik, lábukba szállt”. *Hardegg* fenyegetésekkel, kivégzésekkel igyekezett megszilárdítani a fegyelmet. A közelítőárkokban és állásokban tartózkodó törököket kirohanásokkal próbálta megzavarni. De azt kellett írnia szeptember 13-án erről: „A kirohanásokkal legjobb embereimet vesztettem el... az ilyen vállalkozásokat beszünttettem, és így akaratom ellenére, ellenállás nélkül kellett néz-nem az ellenség sáncmunkáját.” Így robbantották alá a lagumdzsik a Középső-bástyát, és lőttek részt a Magyar-bástyán a topcsik. Hiába írt segítségért *Mátyás* főhercegnek könyörgő levelet, csak tanácsokat kapott.

A török katonákat is megviselte a hosszúra nyúlt ostrom, karddal kellett őket rohamra kergetni, de a várvédők egy részét már sem fenyegetéssel, sem a kivégzések elrettentő példáival nem lehetett harcba vinni: betegséget színleltek vagy bujkáltak a házakban. Akik mégis harcoltak, azok még így is helytálltak a két bástyán: forró vízzel, köhajításokkal közelharcban állták el az oszmánok útját. *Hardegg* naplója szerint: „Csekély számú harcosunk a két bástyán 10 egész napon keresztül őrkdött, és öt nap alatt 36 ostromot élt át; emellett nem volt más élelmük, mint egy-egy cipó kenyér és néha egy pohár bor.” 26-ára már – emlékezett vissza később *Gall* – „... a Magyar-bástyánál valóban 16 ölnyi széles betörést találtam... hogy... akár lovassággal is be lehessen nyomulni... Az egyik feljárt... csigalépcső módjára volt kiképezve; itt nem lehetett az ellenséget megzavarni, fedetten tudott felszaladni”. Ugyanő ismerteti a vár haditanácsának másnapi döntését: „Egy ilyen hatalmas ellenséggel szemben, amely bástyáinkon már két helyen befészkelte magát, semmiképpen sem tudunk ellenállni, visszaveréshez csekély a saját erőnk... segítséget egyetlen egyszer sem kaptunk”. Szabad elvonulás fejében 1594. szeptember 29-én 61 napi védekezés után vonult ki az őrsg. *Gall* naplója szerint 80-nál több nagy úrméretű, számos kisebb ágyú, 40-nél több mozsár, 250 mázsa lőpor, nagy mennyiségű hadianyag veszett

el és a 400 000 forintnál többért újjáépített vár, amely török szandzsák székhely lett, több ezer főnyi állandó helyőrsége közvetlen veszélyt jelentett Bécs előterében.

Hardegget és a tüzerek parancsnokát, Niccolò de Perlint gyávaság vádjával elítélték, és 1595. június 16-án lefejezték. Az ítélet alkalmat adott rá, hogy Győr feladását azóta is a várparancsnok bűneként értékeljék, holott Győr jóval tovább védekezett, mint Szigetvár, Eger, és csaknem annyi ideig, mint Gyula. Szinán és a török sereg magas színvonalon, határozottan és hatékonyan alkalmazta a korszerű várívás valamennyi eszközét. Győr őrsége – sokak fegyelmetlensége ellenére – kitartott a lehetőségek határáig. Soha ilyen közel nem volt még felmentő had mint itt: mégsem tett méltó kísérletet „Németország védőbástyájának” felmentésére. Pánikszerű menekülése után a vár további védelme tökéletesen reménytelen volt, de az őrsége még 17 napig folytatta a védekezést. Hardegg mindent megtett: érvelt, fenyegetett, kivégeztetett, személyes példát mutatott, nem hibáztatható a vár feladásáért. Bűnbakként viselte a felelősséget a nagy had kudarcaért. Győr esetének tényét súlyosbította Pápa időközbeni harc nélküli feladása, Vázsony, Csesznek kiürítése. Csak Komárom őrsége védekezett sikerrel.

Szinánnak a főirányban aratott győzelmét nem ellensúlyozták a mellékirányokban aratott kisebb szövetséges győzelmek. Miksa főherceg horvát és karintiai csapatai visszafoglalták „Stiria kulcsát”, Sziszeket és elővárait. A háborúba ekkor beavatkozó erdélyi had élén Székely Mózes szétverte a Győr alá küldött török utánpótlást, de Facsét palánkjával nem boldogult. A bánati szerbek, a havasalföldiek és a moldvaiak megtámadták a kisebb török csapatokat, egyes katonákat.

A török hadvezetés 1593–1594-ben arra vállalkozott, amire erejéből és lehetőségéből telt: területszerző korlátozott háborúra. Célját meg is valósította, míg Prépostváry terve irreálisnak bizonyult: jóval kisebb erővel sokkal többre, Buda visszafoglalására és a török kiűzésére tört. Valójában Rudolf birodalma ennél kisebb feladatot sem tudott volna végrehajtani, mert belső válsággal, a felső-ausztriai parasztfelkeléssel kellett megküzdnie, az ellenreformáció új lendülete is sok erejét kötötte le. Mégis, amikor a Porta békét ajánlott, Prága visszautasította, mert a Szent Liga ígéreteiben bízva folytatni akarta a hadakozást. A lelkesedés Magyarországon sem csökkent. Az országgyűlés kilenc forint kapunkénti adót ajánlott meg, és fölöttébb

ritka módon a nemesség megadóztatását. A 3. törvénycikk elrendelte, hogy „a földesurak pedig hat forintot fizessenek”, mégpedig a „saját zsebükből”.

Az 1595. évi hadjáratok a Havasalföldön kezdődtek. Vitéz Mihály átkelt a Dunán Dobrudzsába, és január 1-én elfoglalta Szilisztrát. Az új szultán, III. Mehmed *Szinánt* küldte ellene. Aligha gondolta, hogy a török főerők egész évben az Al-Duna mentén lesznek lekötve. Pedig így történt. *Vitéz Mihály* havasalföldi, *Király Albert* erdélyi csapatai 1595. augusztus 23-án Calugareni mellett helytálltak Szinán előhadával szemben, majd rendezetten vonultak észak felé. A Töröcsvári-szorosnál várta őket *Báthori Zsigmond* serege. Szinán az adott helyzetben nem vállalkozhatott erdélyi betörésre, most tehát ő vonult vissza. Az erdélyi és havasalföldi csapatok – Moldvát közben megszállták a lengyelek – a nyomában maradtak. *Báthori Zsigmond*, *Bocskai István*, *Vitéz Mihály* és *Király Albert* vezetésével visszafoglalták Mihály székhelyét, *Tirgovistét*, és *Bukarestet*. Eközben Szinán – amint *Baranyai Decsi János* krónikájában olvashatjuk – „egész hadát, legfőbb máháival átvitte és öröket hátrahagyva a hadiszekerekéknél, őmaga csakúgy átkelt a Dunán, a visszahagyott résszel hada szétszakadt”. A Gyurgyevónál maradt kisebb részt október 25-én megtámadta az erdélyi és havasalföldi sereg, szétverte, majd bevette a gyurgyevói várat. Önmagában ez a katonai nyereség aligha nagy, mert tizenöt évvel később az eredményt kissé fitymálva írja *Mikó Ferenc*: „A megtért hadak utoljába kapdostak a mi vitézink . . . Hirdették, hogy megverték, hirdethetik ezután is, Szinán passát, de abba semmi nem volt; a mely hadat megvernek, elveszik annak táborát, lövészszámát.” Nem is a számszerű adatok jelzik a gyurgyevói győzelmet, hanem a tény: Erdély és Havasalföld felől elmúlt a közvetlen vesz, és ami még fontosabb, megnőtt a katonák önbizalma. A következő hetekben *Borbély György* bevette *Lippát*, *Jenőt*, *Facsetet*, és legyőzte a temesvári pasát.

A török hadak al-dunai lekötöttsége nagy lehetőséget nyitott meg a szövetséges főerők előtt. Élükre kiváló katona, *Karl von Mansfeld* került. Komárom alatt ezúttal is számottevő erő gyülekezett: az egykorúak szerint 18 000 magyar, 20 000 német zsoldos. Csak június elejére tudtak felkészülni a támadásra. Azt a feladatot kapták, hogy foglalják vissza *Esztergomot* és *Visegrádot*, Buda későbbi ostromának előkészítése érdekében. *Mansfeld* ravasz csellel kezdte a hadjáratát. *Gablman*, a kortárs történétíró

szerint kíséretével először „Komáromba ment és innen a székesfehérvári törököket ejtette rémületbe, majd . . . Győr felé lovagolt”. Nem csoda, hogy az esztergomi törökök meglepődtek, amikor július 1-én a vár alatt megjelentek a szövetséges csapatok, és ostrom alá fogták. Mansfeld mindenekelőtt a Szent Tamás-hegyi erődítést foglalta el, majd ágyúállásokat létesített az *Esztergom* körüli hegyeken. A következő öt hétben a Vizivárost lövette, közben Pálffy a huszáraival visszavert több felmentő kísérletet, július 24-én pedig elfoglalta a párkányi palánkot, ezzel téve teljessé az ostromzárat. A legfeljebb 3000 főnyi török helyőrség ettől kezdve nem számíthatott utánpótlásra, viszont Mansfeld seregéhez beérkezett 3000 cseh, majd augusztus végén 8000 pápai és firenzei zsoldos. Jókor érkeztek, mert Mehmed ruméliai pasa 15–16 000 főnyi serege július 25-én megközelítette a szövetségesek táborát. Ettől kezdve a kívülről végrehajtott kisebb török támadások és a várbeliek kitörései nehéz helyzetbe hozták Mansfeldet. Augusztus 4-én az egész felmentő sereg támadásba lendült, de Pálffy magyar, Schwarzenberg német, Mansfeld vallon zsoldosai mindenhol sikeresen állták a támadást.

A harcokban részt vevő Pecsevi írja, hogy a kirohanó várbeliek segítségével elfoglalták a tábor egy részét, ám ekkor Mehmed pasa, „a gyálázatos szerdár futásnak eredt . . . és míg Budára nem ért, a zablát sem húzta meg”. A várba bejutott néhány száz török már nem jelentett számottevő segítséget, viszont a felmentő had menekülése súlyosan érintette a vár védőit, de nem csüggedtek, az ostromlók közt elterjedt járvány viszont javította az esélyeiket. Augusztus 14-én a kór elvitte Mansfeldet. „Egyaránt gyászolták őt a magyarok is, meg a vallonok és a németek is, akik mindnyájan atyjukként szerették” – tanúsítja Istvánffy. A fővezérletet 18-áig *Karl Burgau* örgróf, majd 18-án *Mátyás főherceg* vette át. Augusztus 12-én a seregnek heves rohammal sikerült elfoglalni a Vizivárost. 17-én elesett a védelem lelke, Kara Ali bég. A közelítőárokokkal 25-ére érték el a vár falait, de a rohamot visszaverték a törökök. Másnap Pálffy éjjeli rajtaütéssel szétverte a budai pasa Óbuda mellett gyülekező seregét. Fogyott a várbeliek víztartaléka, és a kimerült őrség szeptember 3-án, 65 napi védelem után átadta Mátyás főhercegnek Esztergomot.

Ezzel a jelentős győzelemmel sikerült elvágni Győr utánpótlási vonalát, megbontani a Budát közvetlenül védő végvári láncot. Ezúttal nem maradt el a siker továbbfejlesztése sem: a tovább vonuló szövetségesek bevették Visegrá-

dot, egy időre Zsámbékot és Vácot, sőt néhány alföldi palánkot is. A siker betetőzése, Buda elfoglalása mindenekelőtt azon múlt, hogy a következő évben melyik fél tudja előbb mozgósítani erőit.

Ebben a versenyfutásban ismét bebizonyosodott, hogy a Habsburg-birodalom adminisztrációja korántsem versenyképes a törökével. *III. Mehmed szultán már ősszel eldöntötte, hogy 1596-ban maga áll a minden korábbit felülmúló erejű had élére.* Továbbra is a korlátozott háború keretei között maradvá, szem előtt tartva Erdély leválasztását, a fontos vár, Eger ostromára indult. A mintegy 60 000 reguláris, sok irreguláris katonát számláló had augusztus végére már elérte Szegedet.

Nem így a szövetségesek. Már július lett, mire a had a birodalmi gyűlés és a magyar országgyűlés határozatait után Magyaróvár alatt összegyűlhetett. Nagyobb vállalkozásra ezért nem is maradt idejük. A sereg főparancsnoka *Miksa főherceg* lett, helyettese Adolf Schwarzenberg, a magyar nemesi felkelés generális kapitánya Pálffy Miklós. Az erdélyi had élén *Báthori Zsigmond* állt. Mivel már a magyaróvári táborban „bizonytalán kezdték hirdetni az török császár személye szerént való kijövetelét”, átgondolt, valamennyi erőt összevonó haditervet kellett volna kidolgozni, de – és ezt is Illésházy írja – a fenyegető hírt „az kevély németek semmiképpen nem hinni akarák”. A kevéske idő kisebb harcokkal telt el, amelyek közül jó néhány – mindenekelőtt az erdélyi had sikertelen akciója Temesvár ellen – fölöslegesnek bizonyult.

A főerők augusztus elején lendültek támadásba. Schwarzenberg és Pálffy megint bevette a törökhöz visszakerült Vácot, majd az egész had elvonult Hatvan alá. Itt csatlakozott hozzájuk *Teuffenbach* felső-magyarországi főkapitány serege. A had augusztus 15-én már 36 000 főt számlált. A gyenge hatvani palánk 2000 főnyi védői mégis két hétig kitartottak ellenük. Talán ez ingerelte föl a vallon, német és hajdú katonákat annyira, hogy szeptember 3-án rohammal bejutva a várba, kardélre hányták az őrséget és a lakosságot. Miksa leromboltatta a palánkot, majd – kitérve a közeledő szultáni had elől – Vác felé hátrált.

Miután *III. Mehmed* békeajánlatát Rudolf és Báthori Zsigmond visszautasította, a szultán Eger felé indult. A főherceg és tanácsadói „azt végezték, hogy mind az három had egybejöjjön, Maximilian herceg az erdélyi fejedelemmel, az alföldiekkel, és hogy Egret megsegítsék”. Ez az elhatározás még akkor is sikert kínált, ha a csat-

lakozás elég későn, csak október 18-án sikerült Szikszó környékén. A most már csaknem 60 000 fős had a biztos győzelem tudatában indulhatott volna Eger alá – de már nem volt mit fölmenteni. „Felső-Magyarország kulcsa” eddigre már – október 13-án, háromheti ostrom után – török kézre került.

Eger föladását egyoldalúan magyarázták: „idegen zsoldosok gyávaságának” tartották, akik „háromszor annyian” védték Baldigara „bevehetetlen” várát, mint Dobóék az „elavult juhaklot”. Ez a felfogás nehezedett az utókor érzelmeire, és homályban maradtak a való események – ahogy Temesvár, Gyula, Győr esetében is történt.

Eger várát az 1552-es ostromban a törökök helyenként földig rombolták. Helyreállítása és korszerűsítése két évtizeden át folyt, de a Haditanács csak 1572-ben választotta ki a tervek közül Ottavio Baldigaraét, csak ezután kezdődhetek az igazán nagy munkálatok. Baldigara ötszögű, centrális elrendezésű, új olasz, fülesbástya, aknafigyelőkkel és kazamatákkal ellátott várat akart építeni. Ha terveit teljes egészében megvalósíthatja, Eger bizonyára tartós védelemre alkalmas várrá lett volna, de nem így történt. Az építkezések költségeinek kis részét sikerült biztosítani, Baldigara pedig csak 1582-ig vezethette a munkálatokat. Végso soron a belső várban csak a délkeleti bástya és az északkeleti rész épült föl, a tervezett védőműveknek csupán a 35%-a. Kapott két fülesbástyát a külső vár is, de – amint Claudio Cogonara egri hadmérnök jelentette 1597. január 1-én – a körülötte emelkedő dombok „az erősség felé úgy lejtene, hogy végül is négy lábbal magasabbak a falaknál, ezek viszont nem mindenütt voltak földsáncsal megerősítve”. A katonákat mellvédek helyett gyenge palánkkal óvták, „ami sem az ágyúkkal, sem a puskásokkal szemben nem nyújtott biztonságot”. Pedig a külső vár tekinthető – mint 1552-ben – Eger kulcsának! Nem vesztett érvényéből a Haditanács 1577-ben elhangzott józan helyzetmegítélése, amely szerint Eger még akkor sem képes a török főszereg támadásának elhárítására, ha teljesen kiépül. Ennél is borúlátóbb a várvizsgáló bizottság 1580-ban adott véleménye, hogy a fegyelmetlen őrség, állhatatlan tisztikar által védett várat „egyetlen ostrommal, ágyúk nélkül is bevehetné az ellenség”. Barton angol követ, aki a szultáni táborból szemlélte az ostromot, rátapintott a lényegre, amikor leírta: Eger „híres nem annyira erős falairól, mint hőstetteiről”. 1596-ban Dobó és katonái már rég halottak voltak, helyükben most jórészt idegenből származó,

gyakran éhező, fizetetlen, máskor zsákmányra éhes zsoldosok álltak, akik végigfosztogatták a hódoltsági magyar településeket, olykor ellenállással is találkozva, mint Cegléden 1579-ben. A sanyarú körülmények közt élő őrség 1578-ban fellázadt, tisztjei a vár készleteit adogatták el. A várvizsgáló bizottság említett jelentése szerint a vár csupa piszok és rendetlenség, a katonák a palánkok gerendáit is feltűzelték. És bár az egriek számos kisebb összecsapásban, az 1588-as szikszói csatában, majd a hosszú háború több várostromában sikerrel vettek részt, a „végek tüköre” dicséretet inkább örökségüknek, semmint érdemüknek tekinthetjük. III. Mehmed mindenesetre nem az ország legerősebb várát, hanem a magyar végvári vitézség régi példaképét vette ostrom alá, feledtetni akarván az oszmán had 1552-es kudarcát. Ezért nézett mindkét fél nagy várakozással Eger ostroma elé, és magyarázta nagy indulattal az eseményeket.

1552-ben egy sokat harcolt, eredeti terveit túlfeszítő, rosszul vezetett török sereg vívta a várat, melyet III. Mehmed hada nemcsak létszámban és frissességben múlt felül, hanem ütőképességében is. A könnyörtelen céltudatossággal irányított tüzérek és aknászok ellen huzamosabb ideig csak egy tökéletesen kiépített, jól fölszerelt vár állhatott volna ellen. De a félig sem kész Eger 3400 főnyi, túlnyomórészt németekből, kisebbrészt magyarokból, vallonokból és más külföldiekből álló őrsége – amint Barton megjegyzi – csak 7 ágyúval védte a várat. Alátámasztja ezt Cogonara jelentése, aki szerint „az Egerben található összesen nyolc tüzből öt megbetegedett, a többinek pedig kevés tapasztalata volt”. Az egriek egyetlen, halvány reményét az jelenthette, hogy valós reményeket fűzhettek a szövetségesek egyesülni szándékozó seregéhez. Nem tudjuk, hogy a törökök a vár erősítései állapotának ismeretében vállalkoztak-e a késői, szeptember 20-án kezdődött ostromra, vagy mindent egy lapra tettek föl.

A törökök – csakúgy, mint két évvel korábban Győrött – rendkívül módszeresen ostromolták a várat. 23-án elfoglalták (az 1552-ben nem is védett) várost, majd tűz alá vették a belső várat, de a műszaki munkákat és a réslővést teljes egészében a külső várra összpontosították. Itt maga a parancsnok, *Nyáry Pál* vezette a védelmet. Nem fogadta el Cogonara javaslatát, hogy tolják előre a várarokba a gyalogság és az ágyúk egy részét; igaz, előművek és fedett utak ehhez nem voltak. A törökök így 100 ágyúval zavartalanul lőtték a várat, további nyolc ágyúállásból pedig a délkeleti részét. Nyári és

Cogonara viszálykodása viszont akadályozta a károk helyreállítását. Nem tudtak hatásosan védekezni az aknákat fúró lagumdzsik ellen sem, akik szeptember 30-áig három rést robbantottak a külső vár falán. De „bármennyire iparkodtak is bevonulni” – írja Kjátib Cselebi –, „lehetetlen volt azon keresztülmenni”. Amikor a törökök fel akarták tölteni a várarkot, Franco kapitány vallonjai először kirohanással ezt megakadályozták, de a további vállalkozásokat Nyáry megtiltotta. Erre az oszmánok fával és szénával betemették a várarkot. Mielőtt földet hanyhattak volna rá, a leleményes vallonok folyújtották. Október 4-én a lagumdzsik újabb rést robbantottak. Az oszmánok közül a rohamban „sokan megsebesültek és vértanúk lettek”, ám ekkor az északkeleti bástyánál gondatlanságból robbanás következett be, amely a védők között pánikot keltett. A külső várban harcoló másfél ezer katonából és a lakosokból Nyáryval együtt soknak sikerült bejutni a belső várba, de Cogonara szerint ötszázukat levágták a résen benyomuló törökök.

A topcsik az elfoglalt külső várban nyolc ágyúállást alakítottak ki, és innen lőtték a belső vár falát. A lagumdzsik 3–3 aknával hatoltak a két fülesbástya alá. Cogonara sikerrel ázott ellenaknát az északkeleti bástya védelmére, de a délkeletinél a másik hadmérnök, Christoforo Stella elkésett: október 8-án katonáival együtt áldozatul esett a török robbantásnak. A várvédők még így is visszaverték a rohamot, sőt megkísérelték a rés lezárását, a heves ágyútűzben azonban súlyos veszteségeket szenvedtek. Amint Cogonara írja, szeptember 20-ától 1500 ember vált harcképtelenné. A janicsárokat két napig még visszatartotta a rohamtól a szakadó eső, de 11-ére kiderült az ég. Harcra azonban már nem került sor, mert a vár őrsége úgy látta, hogy a „számuk már igen megfogyatkozott . . . a további ellenállás kilátástalan”. Követelték Nyárytól a vár feladását. A parancsnok nem tiltakozott, így a törökök másnap megkezdtek a vár megszállását. 13-án vonult ki az őrség Egerből. Nyáryt és néhány tisztjét a nagyvezér fogságba vetette: a magyarok elvonulhattak, a vallonokat eladták rabszolgának, a német zsoldosokat a hatvani vérengzés miatt „egyszerre levagdal-ták”.

Kétségtelen, hogy Eger parancsnoka és tisztjei nem tudták úgy lelkesíteni és fegyelmezni katonáikat, mint 1552-ben Dobóék. Az is vitathatatlan, hogy az őrség kikövetelte a vár föladását, de – és ezzel tartozunk az igazságnak – Eger eleste egy, legföljebb két nappal később elke-rülhetetlenül bekövetkezett volna. A félkész,

ágyúkkal elégtelenül felszerelt vár a korszak legkiválóbb tűzéireivel és aknásaival rendelke-ző szultáni főerők ostromát nem bírhatta ki. Az őrség a védelem szinte minden lehetőségét ki-használta. Egy foglyul ejtett török bég 1596. november 4-i vallomása szerint az ostrom török résztvevői elismerték, hogy egy várban sem találkoztak „olyan hatalmas, bátor és szívós ellen-állással”, mint Egerben. Miksa főherceg – aki-nek a katonái két hét múltán a mezőkeresztesi csatában kiszabadították Nyáryékát – azt jelen-tette Rudolf császárnak, hogy Eger parancsno-ka „teljesen ártatlan”. Bár ez nyilván szépítés, a későbbi haditörvényszéki tárgyalás valóban fölmentette Nyáryt. 1598-ban ezredesként ve-zényelték az ostrom elé néző Váradra, ahol ke-ményen helytállt. Ezután nevezték ki váradi kapitánynak, amely tisztségét haláláig, 1603-ig megtartotta. Közvetve ezzel is igazolta, hogy Eger feladásáért elsősorban nem az őrség tehető felelőssé.

Eger nem a hadászati főirányt védte, de el-vesztése súlyos sebként égett, hiszen „a végek tüköre” egy vilajet székhelye lett. De fordítani lehetett a kedvezőtlen helyzeten, ha előrenyomul a szövetséges had. Így is történt. *Lehetsé-ges, hogy Prépostváry Bálint javaslata valósult meg, aki szerint Keresztesig (Mezőkeresztesig) kell előretörni, és az ottani mocsárra támaszkod-va védőállást létesíteni:* ha erre elvonulnak a török főerők, ostrom alá lehet fogni a még ro-mos Egert; ha pedig támadnak, a terep a szövet-ségeseket segíti. *Itt, a keresztesi gázlónál talál-koztak a két had előrevetett csapatai. Október 22-i összecsapásuk nyitánya volt a négy napon át hullámzó, végül csatává szélesedő harcoknak.*

Fősergek Mohács óta első ízben mérték ösz-sze fegyvereiket Magyarország területén. Ha a szövetségesek győznek, Európára szóló diadalt aratnak, esélyük nyílik Eger visszafoglalására is, a török hadvezetés sem akart kitérni a csata elől; ha ezt teszi, lemond a friss egri hódításról, és arról a lehetőségről, hogy a nagy erőfeszítés-sel összevont erejével csapást mérjen az ellenfe-lére. A már idézett fogoly bég azt mondta a hadjáratról, hogy ez az óriási vállalkozás rend-kívüli erőfeszítést követelt, „a szultán magát és népét minden pénzéből kifosztotta”, a megis-métlésére tehát nemigen vállalkozhatott.

Miksa kétnapi pihenőt rendelt el. Közben, 25-én érkezett a szultáni sereg többi része is, és legott kisebb vállalkozásokba kezdett. A csatára csak másnap, 26-án sorakozott föl a két had.

A szövetségesek erőit Arnold Helius hadi- és szemlemester adata nyomán 58–59 000 főre be-csülhetjük. A seregben a lovasság és a gyalogság

aránya egyenlőnek tekinthető: a német zsoldosok 9000 gyalogosból, 13–14000 lovasból: Báthori Zsigmond csapatai 9000 lovasból és ugyanennyi gyalogosból álltak, a fennmaradó létszámot Pálffy és Teuffenbach vármegyei csapatai töltötték ki. Mintegy 100 különféle ágyú, 20 000 szekér tartozott a felszereléshez. Összességében a had több mint fele könnyűfegyverzetű, csatára kevésbé alkalmas katonából állt.

A törökök létszámáról ezúttal is fantasztikus adatok szállingóztak. Van olyan „szemtanú”, aki 320 000 főről ír. Valójában, leszámítva az egri veszteségeket és az otthagyt helyőrséget, 50 000 reguláris, ugyanennyi irreguláris (tatár és más) katonával, mintegy 170 ágyúval rendelkeztek. A fegyelmük igen kétes lehetett, mert a szemtanú Barton azt írja, hogy „rendetlenségben” várták a csatát. Nem minden janicsár és zsoldos szpáhi sorakozott föl a harchoz, sokan a sátraikban maradtak.

A szövetségesek két vonalra és tartalékra tagolt csatarendjét Király Albert egyik névtelen katonájának 1603 után készített visszaemlékezéséből ismerjük. Szerinte Keresztes körül, „az tatár felől székelyek”, középen Báthori Zsigmond és Király Albert, „jobb felül, szárnyul magyarországiak voltak”: Pálffy és a végváriak. Az első vonalba némi tüzéséget is előrevittek. „Schwarzenburgh az derék seregben marada”, Miksa főherceg és kísérete a táborra támaszkodva, a tüzésséggel együtt tartalékot alkotott. A csata második szakaszában módosult a harcrend. Schwarzenberg ismeretlen német katonája szerint átkelve a patakon „mi a jobb, a szászok a közép és az erdélyiek a bal oldalon maradtunk”, vagyis a „derékhad az előljárók” mellé jobbra fejlődött föl.

Az oszmánoknál a tábor előtt, a janicsárok védelmében helyezkedett el III. Mehmed. Előttük a tüzéség sorakozott föl, még előbb félhold alakban a zsoldos szpáhik. Ők alkották a második vonalat. Az első vonalban – a hagyományhoz képest fordítva – a jobb szárnyon nyomult előre a ruméliai, a bal szárnyon az anatóliai pasa serege. Elővédtként irreguláris lovasok, Keresztes faluval szemközt pedig tatárok szállták meg a patak mentét.

Miksának az volt az elgondolása – és erről maga számolt be –, hogy a falu előtti erőit visszavonva átengedi a törököket a gázlón, hogy „seregemet jobban együtt tartsam, és az elleneségre ezután nagyobb erővel csaphassak”. A tervnek ezt a részét jól valószínűsítették meg. A szemtanú Pecsevi írja, hogy a török had menekülésnek vélte a hadmozdulatot, és „a futók nyomait követte”, majd „a hitvány tábor ellen

vonult”, de „az átkozottak táborukból ágyúztak, és az iszlám katonaságot távol tartották”. A délutánig húzódó harc ellenére sem a ruméliai csapatok, sem a tatárok nem tudtak betörni a szövetségesek táborába. Miksa parancsára *ekkor indult rohamra Schwarzenberg tábornagy* a „semmiképp sem tágitó ellenség” ellen. Pecsevi érzékletes leírása szerint „több német disznó is csatarendbe állva egy helyre gyülekezett, s ezek mind ércsisakosok voltak, és kezükben egy-egy alabárdot tartottak. Néhány hadosztály egészen vasban volt, kezükben a mesgetor nevű puská, mellyel tizenöt-húsz dirhem súlyú golyókat lőttek”. Az oszmánok nem állták a támadást, szét-szóródva hátrálni kezdtek.

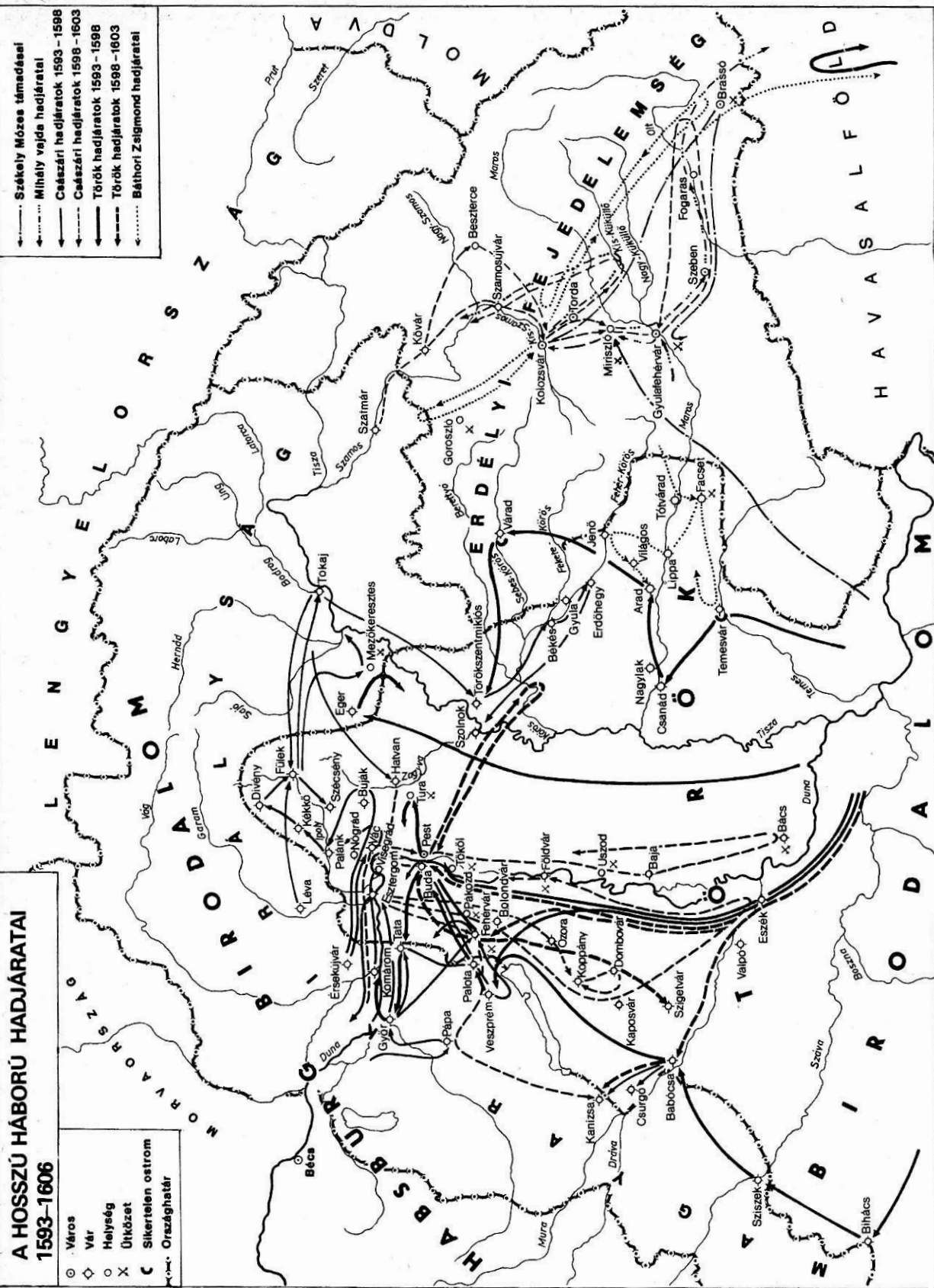
Miksa ekkor választhatott: az eddigi siker után győztesként marad a csatateren, ekkor a törökök esetleg kénytelenek lennének megismételni a támadást, vagy átkel a túlpartra, ahol teljesen szétverheti az ellenfelét, de ezzel veszélyeztetheti is az elért sikert. Báthori Zsigmond és Pálffy Miklós erőteljes ösztönzésére előnyomulást rendelt el. A török had nagy ijedelmére „a hitetlenek . . . ágyúikkal, puskáikkal lövöldözve, trombitákat fújva, dobot verve a mocsaras helyen keresztül mentek, és a táborunk felé jöttek”. *A támadást nem állta az oszmán had.* Szétszaladtak a ruméliai csapatok, és a szövetségesek egészen a táborukig hatoltak előre. Amint Barton beszámol róla, a szpáhik és más katonák sátraikba bújtak. Kjátib Cselebi szerint „néhány átkozottak a császári sátor köteleit vagdalták már”. Legalábbis itt, a török jobb szárnyon eldőltnek látszott a csata. A szövetséges katonák azonban zsákmányolni kezdtek. Ismét Pecsevit hívjuk tanúnak: „Az átkozottak zászlóikat a pénzes ládákra tűzték fel, s néhány istentelen a ládákra felment, és ott kockajátékot kezdtek játszani.”

Pedig a csata még egyáltalán nem dőlt el. A valóban menekülő ruméliaiaktól jobbra a tatárok csak ősi taktikájuknak megfelelően futottak meg, de nem szóródtak szét. A bal szárnyon levő anatóliaiak pedig tartották a táborukat. Középen megbonthatatlanul harcoltak a janicsárok, akiket, ha a szultánt védték, még soha senki nem tudott megfutamítani. Most sem. Német zsoldosunk írja, hogy „midőn a török császár sátrát elérték, a janicsárok törtek előre, élénk muskétatűzet kezdtek, és bennünket elűzték”. Ezzel összhangban áll Kjátib Cselebi krónikája, Barton feljegyzése és Baronyai Decsi János részletes leírása is. *A janicsárok helytállása* a táborban bujkáló, a jobb szárnyon visszavonuló törököket újból a harcra bírta, és a viszálykanyarodó tatárokkal együtt megkísérelték a

↓ Székely Mózes támadásai
 ↓ Mihály fejde hadjáratai
 ↓ Császári hadjáratok 1593 – 1598
 ↓ Császári hadjáratok 1598 – 1603
 ↓ Török hadjáratok 1593 – 1598
 ↓ Török hadjáratok 1598 – 1603
 ↓ Báthori Zsigmond hadjáratai

- Város
 ◆ Vár
 ○ Helység
 ✕ Ülközet
 C Sikertelen ostrom
 — Országhatár

zsákmányolók szétverését. Ezúttal Miksa katonái estek pánikba és meginogtak, a tartalék pedig még nem kelt át a patakon, így a hátrálás hamarosan futássá fajult. A „magyarok és az erdélyi főerők nem is akartak harcba állni” – kesergi zsoldosunk. Mindenki futásban keresett menedéket, „mindegyik azt kiáltotta a másikon: »állj meg, állj meg!«, de azért mégis mind tovább futottak”. A gázlónál levő Miksa a tartalék élén nem tudta visszafordítani a menekülőket, sőt maga is futni kényszerült. Pálffy és Teuffenbach ugyancsak behúzódtak a táborba, de további harcra ők sem vállalkoztak. A beálló este miatt a tatárok nem üldözték a vert erőket, így a szövetséges had nem bomlott föl teljesen.

Később az egész tábor, az összes ágyú, málha török kézre került. A mértéktartó Istvánffy szerint 12 000 szövetséges és 20 000 török katona maradt a csatatéren.

A mezőkeresztesi csatában Miksa győzelmi lehetőséget szalasztott el, amikor kockára tette a már elért sikert. Kétségtelen az is, hogy a csata további szakaszában is voltak olyan mozzanatok, amelyek az ő sikerét ígérték, és olyanok is, amelyek véletlenül gátolták meg ezt.

A csata egésze jól tükrözte a két hadszervezet nehézségeit. A timáros szpáhik húzódoztak a harctól, megszaladtak, egy részüket nem lehetett újból harcba vinni. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy a janicsárság még mindig a világ egyik legfegyverezettebb gyalogsága: még ebben a válságos helyzetben is kitartottak.

Nem új tényező és nem véletlen a szövetséges

had fegyvermeztelensége sem. Szinte bármely korábbi nagy csatában ugyanez történt: roham, átmeneti siker, zsákmányolás, hátrálás, pánik. A reguláris külföldi katonaság alkalmazásával sem tudták kiküszöbölni ezt a sajátosságot, mely a XVII. század folyamán egyre tovább terebélyesedett.

Eger bevétele és a mezőkeresztesi győzelem betetőzte a korábbi török sikereket: 1596 lett a számukra a hosszú háború legeredményesebb éve. De a Porta még így sem tudta békére kényszeríteni Rudolfot, újabb nagy hadjáratra pedig már nem tudott vállalkozni. Azonban a Német-Római Császárság sem. *Véget ért a háború aktív, nagy hadjáratokat, várostromokat hozó első szakasza.*

1593–1596 mérlege erősen a törökök felé billeg. Csaknem minden nagyobb győzelmet – Győr, Eger, Mezőkeresztes – ők aratták. Nem voltak hasonló értékűek a szövetséges sikerek: Pákozd, Esztergom, Gyurgyevo. A korlátozott célt kitűző oszmán hadászati terv helyesnek bizonyult, de irtózatosan sok pénzbe került. A szövetségesek, akik Buda visszafoglalását és a török kiűzését tervezték, közelébe sem jutottak Budának, és szintén óriási anyagi áldozatokra kényszerültek.

Az a körülmény, hogy a háborúban elért török sikerek nem készítették békére a prágai udvart, azt mutatja, hogy a két hatalom közti egyensúlyi helyzet nem módosult. Egyikőjük mögött sem állt olyan társadalmi fejlődés, amely hadszervezetüket a másik fölé emelte volna.

3. A hosszú háború második időszaka: 1597–1603

A harcok mérhetetlen pusztulást hoztak az országra, de a török kiűzésének vágya továbbra is sok embert lelkesített. Sárközi Máté 1597-ben „jókedvében” énekelte: „Sok szép hadak majd indulnak, Köztek szép zászlók lobognak, Dobok, trombiták harsognak, Mikor Jézust kiáltoznak.”

A mezőkeresztesi vereség után csaknem szét hullott a török elleni szövetség. Báthori Zsigmond békekövetet küldött Isztambulba, egyidejűleg kitért Mihály vajda további együttműködési tervei elől. Erre ez sem tehetett mást: megvásárolta a Porta bocsánatát, kiegyezett a tatárokkal, majd Báthori háttérbe szorításával kísérelte meg Havasalföld és Erdély erőinek

összefogását. Ehhez a támogatást – Miksa főherceg közvetítésével – Prága nyújtotta, rendszeresen küldött pénzt, amelyen Mihály zsoldossereget fogadott.

A rendkívül határozatlan Báthori Zsigmond később mégis úgy döntött, hogy folytatja a török elleni háborút. A magára maradt erdélyi csapatokat decemberben Temesvár ellen vezette, ám azt „hasztalanul víván”, föl kellett hagynia az ostrommal.

Magyarországon Pálffy Miklós kezdte a harcokat. 1597 áprilisában sikeres portyát vezetett a Földvár (Dunaföldvár) körül táborozó tatárok ellen. Májusban Tata alá indult, hogy kipróbáljon egy új fegyvert: a petárdát (másik nevén

patara). Ez a francia eredetű szerkezet deszka alpból és a ráerősített robbantótöltetből állt, kapuk rombolására alkalmazták. Pálffy nem kevesebbet akart, mint rajtaütéssel visszafoglalni Győrt, sőt Budát. Tata ellen használta először a petárdát. Mivel kevesen védték a várat, nem tartott attól, hogy túl nagy híre kel az új fegyvernek.

A tatái akciót Pálffy jelentéséből ismerjük. Május 22-én ért a vár alá a kijelölt 1000 katonája: esztergomi hajdúk, komáromi gyalogosok, spanyol, német, vallon zsoldosok. Leszállásba helyezkedtek, és előreküldtek három törökül jól beszélő lovast, mögöttük az egymáshoz kötött két szekéren szállított petárdával. A lovasok szóval tartották a kapuőrseget, felvitték a hídra a szekereket, majd berobbantották a kaput. Johannes Pezzen német és Pálffy magyar gyalogosai berontottak a résen, az esztergomi hajdúk hágcson jutottak a falakra. A rajtaütés sikerült. Bevált az új fegyver, reggelre már a belső várat is elfoglalták.

Időközben folyt a birodalmi had szervezése: a pápa Gianfrancesco Aldobrandini vezetésével 8000 zsoldost küldött, majd megérkeztek a zsoldosok a Német-Római Császárságból is. A magyar portális katonákkal együtt augusztus elején 14 000 fő gyülekezett Pozsonynál, élükre ismét *Miksa főherceg* állt. A későn kezdett hadjárat első céljául Pápa visszafoglalását választotta. Ötnapi ostrom után, augusztus 20-án sikerült bevenni. A török őrség egy részét a vallon és itáliai zsoldosok „elragadozák” és levágák.

Pápa elfoglalása után tovább indult a sereg Győr alá. Szeptember 15-én „besáncolták magukat”, de – mint Illésházy kesereg – tovább nem jutottak, „semmiképpen csak sáncot sem tudának az vár alá vinni”. Megfelelő ostromágyúk hiányában módszeres ostromra nem is vállalkoztak, sőt a törökök ki-kicsaptak a várból, és elfogták a vízi úton érkező műszaki szállítmányt is. Október 3-án arra a hírre, hogy közeledik *Szaturdzsi Mehmed másodvezér* felmentő serege, a birodalmi csapatok félbehagyták az ostromot. Miksa hadával átkelt a Dunán, és Verőcénél táborba szállt.

Mehmed így könnyűszerrel visszafoglalhatta Tatát. Budának fordulva ő is átkelt a Dunán, és bevette Vácot, sőt megtámadta a verőcei tábort. Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc azonban visszaverte a rohamokat. November 9-én mindkét sereg sértetlenül vonult el a környékről.

1598 tavaszán Pálffy gyümölcsöztette a tatái tapasztalatokat: Adolf Schwarzenberg parancsnoksága alatt 4000 vallon, német, spanyol, fran-

cia, magyar gyalogos és lovas teljes titokban indult Győr alá. Ali bég, győri parancsnok nem tartott a vár ostromától, azt híresztelte, „előbb megszólal a várharang érc kakasa, mintsem Győr a keresztények kezébe jusson”! A gyanútlan helyőrség igaz álmát aludta, amikor március 28-ára virradó éjjel Schwarzenbergék leszállásba helyezkedtek a vár körül. A rajtaütés részleteit – számos forrás mellett – a részt vevő Johannes Albrecht von Sprinzenstein feljegyzéséből ismerjük. A várhoz szállított két petárda közül a kisebbet Vavecourt főhadnagy a „Székesfehérvári” kapu előtti rácsozatra akasztotta, a nagyobbikat Caviar építőmester magára a vaskapura helyezte. La Marche őrmester hajtotta végre a robbantást: a kapuszárny 300 méterre röpült, egészen Győr piacáig. A másik petárda csütörtököt mondott. A rohamról Pálffy sógora, Illésházy számol be: a török „vigyázók csak akkor vették észekben, mikor az hídon voltak”. A lesből induló szövetségesek „seregenként mind szépen bemenének”, és hajnali 3-4 óra között megszállták a falakat és bástyákat. „Az törökök álmas szemmel... előjűttek, és nagy erős viadalt műveltek”, sőt a behatolók nagyobb részét „az kapun is visszavágták volt”. Csak-hogy ekkor Pálffy a lovasait gyalog indította ellenlökésre. A tartalék heves harcban „megtolja az törököt az utcán”, és beszorította az egyik bástyába. Az oszmánok ott sem adták meg magukat, egyikük lerohant a löporraktárba, és felrobbantotta. Önfeláldozása mindkét félnek nagy veszteséget okozott, de nem változtatott a harc menetén. Pálffyék befelé fordították az ágyúkat, tüzet nyitottak a még ellenállókra, és kikényszerítették a fegyverletételt.

Győr visszafoglalása fényes haditett volt: első ízben sikerült kulcsfontosságú várat visszavenni a töröktől. Pálffy Miklós, aki Hunyadi után a török elleni háborúk legsikeresebb magyar hadvezérévé vált, élete legjelentősebb győzelmét aratta.

A különösen fontos Győr bevetele miatt nemcsak Magyarországon, hanem Európa más országaiban is diadalt ütek. Mint emlegették, Schwarzenberg és Pálffy révén „nem csupán Ausztria, hanem egész Németország igazi kulcsa” került vissza „az egész kereszténység számára”.

A győri diadal még egyszer lendületbe hozta a szövetséges hadakat. Ezúttal *Mátyás főherceg* lett a főparancsnok. Amíg a várt 14 000 külföldi zsoldos beérkezett, Schwarzenberg és Pálffy bevette Tata, Gesztes, Veszprém, Palota, Vázsony, Tihany, Csesznek várait, hogy szabaddá tegyék az utat *Budához*. A várva várt ostrom

azonban csak nagyon későn kezdődhetett. Míg Schwarzenberg, Pálffy és Nádasdy is csak 1598. október 4-én ért a vár alá, Mátyás főherceg csapatai pedig még hat nappal később. Rohammal azonnal bevették a Vizivárost, majd a Szombati (Bécsi) kapu környékén kezdtek szabályos ostromot. Kőráncot alakítottak ki, futóárkokat ástak, és a várat „igen megtörték, sok falat rontának el”. Kiűzték a gellérthegy-i török erődítés őrségét is, hogy lezárják ezzel a vár budai oldalát.

A lelkesedés, a nagy erőfeszítés kevésnek bizonyult, a szükséges erőfölény pedig hiányzott, ráadásul ebben az évben korán megjött az ősz. Illésházy panasolja, hogy „éjjel-nappal esett”; általános rohamot nem is tehettek, mert hegyoldalt, sáncot, mindent elárasztott a víz, „hogymiképpen az kőfalhoz fel nem mehettek az ostrommal”. November 1-én haza kellett vonulni, elmaradt a diadal. Elmaradt, mert Buda jól előkészített ostroma még meghaladta a szövetségesek lehetőségeit, enélkül viszont nem lehetett kialakítani rohamra érett helyzetet. Az ostrom idejét azonban jól választották ki, hiszen a legtöbb török mezei csapat Erdély ellen vonult, sokukat lekötötte Mihály vajda Vidin környéki beütése, a magyarországi véghadak szerdárja, Szaturdzsi Mehmed pasa meg Váradot igyekezett bevenni.

Az Erdélyi Fejedelemség legerősebb várát, Váradot, mivel Báthori Zsigmond lemondott fejedelmi címéről, 2500 német, magyar és erdélyi katona védte, a parancsnokukká Melchior von Rädern tábornokot tették. A tapasztalt katona korábban Németalföldön, majd Báthori István lengyel hadában, utóbb a sziszeki várban szolgált.

Szaturdzsi Mehmed török–tatár hada, amelyet Rädern 48 000 főre becsült, szeptember 29-én érkezett Váradhoz. A törökök lekicsinyelték a védők lehetőségeit. A szemtanú Pecsevi szerint „mondták, hogy három napig nem bír ellenállni az ágyúzásnak”. Talán ez a túlzott önbizalom okozta, hogy ostromágyút csak hármat hoztak. Hamar rádöbbenek, hogy ennyivel nem érhetnek el sikert: „Ekkor embereket küldöttek Egerbe, hogy ágyúkat hozzanak”, ám ők több mint két hét múltán csak azt a hírt hozták, „hogymiképpen az ágyúkat nem találták”. A pusztán aknaharcra és rohamra kényszerülő törökök esélyei így megcsappantak.

Rädern keménykezű parancsnoknak bizonyult, aki a kivégzésektől sem riadt vissza. Katonái elszántan vették föl a harcot, ki-kicsaptak az aknaásó törökökre. Mégsem gátolhatták meg, hogy aláaknázzák a Királyi-bástyát, majd

a Csonka- és a Fa-bástya közti kötőgátat. A robbantások után azonban Király György ezredes, Várad előző parancsnoka minden rohamot visszavert, a hős katona a kemény harcban halálos sebet kapott. Rädern jelentése említ egy magyar asszonyt, aki „egyik kezében karddal, másikban kövekkel” rohant az ellenségre. Megtörték a törökök későbbi rohamai is. Rädern igen dicsérte jelentésében a Csonka-bástya védelmében különösen kitűnt Nyáry Pál ezredes vitézségét. A váradiaknak a harcok után már alig maradt 700 harcképes katonájuk, de a falakon tátongó réseket nap mint nap megvédték. Az időjárás is segített nekik: Rädern, Pecsevi és Kjátib Cselebi is feljegyezte, hogy „a janicsárok ostromsáncait a víz rohama eltöltötte”. Erősen zavarta az ostromló Mehmed pasát az a hiedelem is, hogy „ha segítség nem érkezik, Buda biztosan elvész”. Abba hagyta az ostromot, és november 3-án elvonult Szolnok felé.

A váradi őrség vitéz helytállása után Rädern személyesen tett jelentést Kassán Miksa főhercegnek. Előléptették, viszont Szaturdzsi Mehmed selyemzsinórt kapott. *1598 a szövetségesek legeredményesebb éve lett.*

A nagy erőfeszítések után egyik fél sem tudott újabb nagyobb hadjáratra vállalkozni. Az egymást követő anatóliai felkelések, majd a perzsa háború miatt a Porta politikájában háttérbe szorult a magyarországi háború. *Amikor 1599-ben Ibrahim nagyvezér mégis hadat vezet a Duna völgyébe, fő feladatuk a béke kieroszakolását kapta.* Ezért akarta elfoglalni Kanizsát és Esztergomot, de a Dunán küldött hadiszállítmányát Szekszárdnál elfogták a Pálffy által felfogadott hajdúk, akik délnek portyázva felgyújtották az eszéki hidat is. A késelem miatt Ibrahim letejt ostromtervéről, helyette a tatárokat küldte Érsekújvár és Nógrád környékének dúlására, hogy majd azt írhasza Pálffy Miklósnak, a békekötésre kirendelt királyi biztosnak: „Én fordítottam békére a dolgot, s így vonultunk vissza Pest alá.” A feltételeket azonban egyik fél sem fogadhatta el: a Porta ragaszkodott Győr, Esztergom, Fülek és Nógrád, Rudolf Hatvan és Eger visszakapásához. Ibrahim dolgavégeztelenül vonult téli szállásra Belgrádhöz.

A prágai udvar helyzetét nagymértékben nehezítették az erdélyi fejlemények, amelyek miatt széthullott a törökellenes szövetség, a barátból ellenség lett. Ez szétagolta az amúgy is gyenge Habsburg-erőket, kiélezte az ellenreformációt erőltető uralkodó és a protestáns magyar, valamint erdélyi rendek ellentétét.

A bonyodalmak ezúttal is Báthori Zsigmond-tól indultak ki, aki 1599-ben átruházta fejedel-

mi címét rokonára, a lengyel bíboros Báthori Andrásra. Ez a lépés Erdélyben sok embert fordított szembe a Báthoriakkal – Bocskai Istvánt is –, valamint kiváltotta Rudolf király és *Vitéz Mihály* vajda közös akcióját. Rudolf anyagi támogatását felhasználva Mihály hadra kelt. Kiváltságaik visszaadásának ígéretével maga mellé állította a székelyeket, akik 1599. október 28-án a sellenberki csatában, a havasalföldi csapatokkal együtt, szétverték a fejedelmi sereget, Báthori Andrást pedig menekülés közben megölték. Mihály november 1-én bevonult Gyulafehérvárra, ahol az országgyűlés elismerte Erdély „császári helytartó”-jának. Eddig Rudolf is egyetértett a fejleményekkel, de Mihály többre vágyott: 1600-ban meghódította Moldvát. A három országot a saját fejedelemsége alatt akarta egyesíteni. Havasalföldieket nevezett ki Erdély és Moldva tisztségeibe. Gyulafehérvárott ortodox kolostort alapított, Moldvában a iasi-i zsinattal saját embereire cseréltette az egyházi vezetőket. Politikája hamar kiváltotta valamennyi ellenfele föllépését. A Porta csak akkor ismerte volna el az egyesített fejedelemséget, ha Mihály török hűbéressé válik. Rudolf viszont semmilyen körülmények között sem akarta másnak tekinteni, mint erdélyi helytartójának. Lengyelország viszont vissza akarta szerezni a befolyását Moldva fölött. Az erdélyi rendek léptek először: hívásukra hadra kelt Giorgio di Basta felső-magyarországi főkapitány, aki a hozzá csatlakozó erdélyi nemesi hadakkal és részben székely csapatokkal együtt 1600. szeptember 18-án a miriszlói csatában szétverte Mihály seregét. Zamoyski lengyel kancellár se reggel kísérte vissza a korábbi moldvai fejedelmet, Jeremia Movilát, akinek a testvére, Simion, Havasalföld fejedelme lett, és hatalmát a törökök is elismerték, bár időközben Tírgoviş-tét és Bukarestet már elfoglalták. Mihály hatalmának összeomlása után Prágába indult, hogy legalább Havasalföldet ne veszítse el. Jókora érkezett: Rudolf akkor a már nem kívánt szövetséges, az oly sok bonyodalmat okozó Báthori Zsigmond ellen fordult. Báthori ezúttal a törököket hívta be. Rudolf Erdélybe küldte Mihályt, aki Basta oldalán vett részt 1601. augusztus 3-án a goroszlói csatában. A vesztes Báthori Moldvába menekült, Basta pedig 1601. augusztus 19-én megölette az ellenfélnek tekintett Mihályt. A következő havasalföldi fejedelem, Radu Serban már Basta hívének bizonyult. A főkapitány először legyőzte a visszatérő Báthori Zsigmondot, majd az erdélyi rendi csapatokat (1602), végül az új fejedelmet, Székely Mózes (1603). *Basta egyedül maradt a porondon, Ser-*

ban pedig békét kötött a törökökkel. Basta nevét, flamand és német zsoldosainak rémtetteit siralmas veszedelménekek jajongták: „Erdélynek kincses városit Elpusztíták szép templomit, Levágák szép ékességét, Benne való szép csilagit. Nem szánák ők a véneket Mostan serdült szép ifjakat, Megrútéták szép szüzeket”. (Nagyvárad, Lőrinc éneke Erdély veszedelméről, 1602) Erdély, Havasalföld és Moldva így kivált a törökellenes háborúból.

Az 1600. esztendő balszerencsés eseményekkel sújtotta a sokat szenvedett országot. Április 23-án betegség vitte sírba a legkiválóbb magyar hadvezért, Pálffy Miklóst. Júliusban fellázadt Pápa fizetetlen vallon és francia őrsége. Schwarzenberg tábornagnak, a magyarországi hadak főparancsnokának csapatai augusztus 9-én rohammal bevették ugyan Pápát, de Schwarzenberg egy korábbi rohamban elesett. Személyében vitéz parancsnokot veszített az ország. Utóda, Philip Emanuel Mercœur herceg nagyon nehéz feladatot kapott: rá várt Ibrahim feltartóztatása, ezzel együtt Kanizsa felmentése. A nagyvezér ugyanis most fogott tavalyi terveinek kivitelezéséhez. 48 000 főre becsült török-tatár hadával szeptember 8-án fogta körül a Balaton–Dráva közti főkapitányság székhelyét.

Kanizsa vára ugyan mellékirányban feküdt, de most, amikor a török had a Dráva mentén támadt, főszerephez jutott. Egykorú német vélemény szerint, ha a törökök „el tudnák foglalni, akkor így szabad útjuk nyílna, és senkit sem lehetne találni, aki megállítaná őket, hogy támadásukkal egészen Bécs elé ne jussanak”. Kanizsán 1568 után aránylag nagy költséggel új várat építettek, de csak palánkövvel védtek. A vizesárokka körülvett, ötszögű, részint fülesbástyás, részint rondellás kis alapterületű palánkvár alkalmatlan volt hosszú védelemre. A vár őrségét rendkívül esetlegesen fizették. Olyannyira, hogy Zrínyi György főkapitány 1575-ben éhező katonáival együtt kivonult Kanizsáról.

A vár parancsnoka, *Georg Paradeiser*, bár régi karintiai protestáns katonacsalád sarja, nem tartozott az ismertebb hadvezérek közé. Neve első alkalommal 1594-ben, Miksa főherceg környezetében bukkant elő. 1596-ban Zengg parancsnokaként vett részt Klissza sikertelen felmentési kísérletében, ahol egy időre török fogásba esett. 1598. szeptember 12-én nevezték ki Kanizsa parancsnokává.

Paradeiser 1600 júniusában kapta az első megbízható híreket Kanizsa küszöbönálló ostromáról. Ez a harc nem sok jóval kecsegtetett.

Az őrség több havi zsoldhátralékáért a parancsnok helyettese, Rudolf Haiden kapitány hónapokig sikertelenül kilincselte Bécsben. Ugyancsak eredménytelenül kérte Paradeiser június 30-án, hogy a várat lássák el élelemmel, lőszerrel és erősítéssel. A Kanizsával kapcsolatos mulasztások az eddig sem rugalmas és eredményes udvari adminisztráció hibájának tekinthetők. Az élelmezési főbiztos, Geizkoffler, és szlovén határvidéki kollégája, Leopold Grafenegger hiába látták előre a fejleményeket, nem tudták keresztülvinni szándékukat. Ugyanekkor a császári adminisztráció számos gyors intézkedést tudott hozni a protestánsok ellen.

Szeptember 11-én az őrség és kapitánya megfogadta, hogy mindhalálig védi a rábízott várat. Minden reményüket a felmentő seregbe vetették, de túlzott bizalomra aligha lehetett okuk. Így például Zrínyi György a horvát, Herberstein a stíriai csapatok élén azt a parancsot kapta a grazi haditanácstól, hogy veszély esetén támogassa és segítse Kanizsát, de egyik sem vult be a várba. Nem véletlenül: amint Herberstein ezredes írta Ferdinánd főhercegnek, a belső-ausztriai csapatok parancsnokának: Kanizsa hosszabb ideig aligha tud ellenállni az ostromnak. Hadaik Letenyénél szeptember 18-án szétverték ugyan egy kisebb török portyát, de később egyesültek a fősereggel.

Mercoeur szeptember 16-án indult meg Győrből Kanizsa felé. Útközben csatlakoztak hozzá a különböző magyar és horvátországi csapatok, majd az egész had Szemenyénél táborot vert. A rendkívül rossz ellátás miatt aránylag gyorsan kellett cselekednie. Két változatot mérlegelt: elterelő támadással egybekötve segítséget juttat a várba vagy 13 000 harc képes katonájával „Isten segítségével nyílt csatában megtámadja az ellenséget”. Az október 2-án tartott haditanácskozás elvetette az első változatot, mert a lap ugyan rejtette volna a segítséget küldött erőket, de az összes átjárót a törökök biztosították. Maradt a támadás. Október 3-án előrenyomult ugyan a felmentő had, de a törökök ágyútüze megállította őket. Október 5-ére sikerült az ellenség közelébe jutniuk. 6-án egészen táborukig visszaszorították az ostromlókat. Másnap, hullámozó harc után Herberstein és Kollonitsch erői egészen a sátrakig vetették vissza a törököket, de a háromszoros túlerőt nem sikerült megfutamítaniuk.

A felmentő sereg október 11-ig harcolt. A tűrhetetlen utánpótlási viszonyok miatt szinte azt kellett eldönteniük, melyik a nagyobb ellenség: az éhség vagy a török? A kilátástalan helyzetben Mercoeur nem tehetett mást, visszavo-

nult Letenyéig, majd három nappal később átkelt Muraközbe. Október 16-án azt ajánlotta a haditanácskozáson, hogy szedjék rendbe a sereget, és nyomuljanak ismét Kanizsa alá, de az ezredesei talán jobban felmérték a valóságot: az utánpótlási nehézség nem szűnt meg, sőt fokozódott. Megkezdődött a visszavonulás a Rába mentén, majd Sopron felé.

A vár védői komolyan vették esküjüket. Paradeiser a maroknyi őrséget szeptember 18-án három részre osztotta: az egyik helyettese (Haiden) 333 zsoldossal, öt „vajdányi” hajdúval és negyvenkét más katonával szállta meg a vár egyik felét; Lippart, a másik helyettese 257 zsoldos, 56 hajdú és 97 más katona élén őrizte a vár másik felét. Hatvan huszár és néhány német puskás maradt tartalékban.

Paradeiser szeptember végén levelet juttatott ki a várból Zrínyihez és Herbersteinhez, amelyben közölte, hogy a törökök kilenc sáncot létesítettek, s ezekből hevesen lövik a várat. Amint írta, bátorságban nincs hiánya, csak katonában. A törökök több alkalommal juttattak be levelet Kanizsára, és megadásra szólították föl az őrséget, Paradeiser válasza sem méltatta őket.

Szeptember 25-én mentek először rohamra a janicsárok, de a nem eléggé előkészített vívóárkokban bennragadtak, és a kanizsai tüzerek súlyos veszteségeket okoztak nekik. A közelharcban elesett Haiden kapitány, a katonái mégis visszaverték a rohamot. Éjszaka azonban olyan súlyos eset történt, amely alapvetően járult hozzá a későbbi tragikus véghez: néhány katona, miközben löport töltött egy hordóba, robbanást okozott. Megsemmisült a készlet túlnyomó része, hetven mázsa lőpor, nyolcvan katona esett áldozatul. Leomlott a várfal egy része. Az őrség haladéktalanul nekilátott a falak javításához, de az erős ellenséges tűz ebben erősen gátolta. Ennek ellenére sem válaszoltak az újabb török megadási felhívásra.

A kanizsaiak továbbra is reménykedtek, sőt akkor sem adták föl a várat, amikor Mercoeur elvonult. Pedig a helyzet kilátástalanná vált: az október 15-i leltár szerint 28 mázsa lőpor maradt. A törökök annyira kiépítették sáncaikat, hogy szinte löni sem lehetett őket. Sikertelenül próbálták meggyújtani a kanizsaiak az ott felhalmozott anyagokat. Október 20-án az egyik bástya magyar őrsége bejelentette, hogy nem tudja tartani védművét. Ekkor a lőszerhiány miatt már a belőtt török ágyugolyókat lődözték vissza, és Paradeiser – aligha hibáztathatóan – elfogadta Ibrahim ajánlatát. Kjátib Cselebi szerint is a lőszerhiány vált a megadás közvetlen okává. Szerinte két küldött érkezett a törökök-

höz, akik elmondták, hogy „lőporunk nem maradt, máskülönben a várat vívással nem foglalhattátok volna el”. 22-én az őrség átadta Kanizsát, majd Mercoeur serege után vonult.

Paradeisert csakhamar bebörtönözték, ugyanoda, ahol korábban Hardegg várta a kivégzését. 1601 júniusában a bécsi haditörvényszék árulás vádjával halálra ítélte két tisztjével együtt. A kanizsai őrséget kötelezte háromévi zsold nélküli, a határvidék legveszélyesebb szakaszán teljesítendő szolgálatra. Paradeiser szökni próbált, de sikertelenül. 1601. október 19-én, mindvégig ártatlanságát hangoztatva lépett a verpadra.

Valóban nem gyávaság okozta Kanizsa veszét. Mégcsak nem is Mercoeur vitézül harcoló serege hibáztatható, hanem a hivatalszervezet, amely nem biztosította a hadjárat anyagi utánpótlását.

Az ártatlan Paradeiser kivégzésének rejtett okára is fényt derít az, hogy Khlesl bíboros azt állította Mária főhercegnőnek, hogy Paradeiser azért adta át Kanizsát, mert így akarta megbosszulni saját és protestáns hittársai üldöztetését. Paradeiser és társai tragédiája nem váltott ki a kortársakban együttérzést, sőt a magyar közvélemény egyértelműen gyávanak tartotta őket. Ez az érzelmi megnyilvánulás érthető, mert a császári hivatalok tehetetlensége elkésredést szült a legtöbbet szenvedő Magyarországon. A hiába verítékező és vérző magyar és erdélyi lakosok általánosítottak: keserű tapasztalataik szembeállították őket mindennel, ami idegen, ami német.

Kanizsa elfoglalása után Ibrahim újra Belgrádban telelt, és megkísérelt kedvező békét kötni. Tárgyalásai ezúttal is eredménytelenek maradtak. Hirtelen halála pedig szinte bénítólag hatott a törökökre. A császári hadvezetés kihasználta ezt, és 1601-ben Mercoeur herceget bízta meg Székesfehérvár, Ferdinánd főherceget pedig Kanizsa visszavételével.

Mercoeur ismét energikus, bátor és körültekintő hadvezérnek bizonyult. Az idegenekkel szemben eléggé elfogult Illésházy is csak dicsérni tudja: „Az németeket az Duna mellől el nem viheték azelőtt, de az Mercurius elvívte őket, és minden régi hitvány szokásokból kivéve őket . . . Győri kenyeret sőtett, prófontot is, ahoz útra szekereket rendelt és kísérőket, kenyeret, zabot hordatott, egyéb kereskedők is vittek bort és egyéb élel . . .”

A hercegnek sikerült megtévesztenie a törököket: színleg Buda ellen készülődött, de 1601. szeptember 9-én Székesfehérvár alatt tűnt fel.

A néhány száz főnyi török helyőrség rövid ellenállás után, 19-én föladta a várost.

Csak jóval ezután, október 10-én érkezett Fehérvár közelébe az új török nagyvezér, Haszán pasa.

Mercoeur nem vonult vissza, sőt a Sárvízre támaszkodva elsáncolta magát. „Erősen meghagyta, hogy senki helyéről el ne menjen; ha az török az kópiát az szeme közibe hozza is, ő is csak az kópiát tartsa neki.”

Korántsem volt ennyire szervezett a török támadás. A szemtanú Pecsevi panasolja, hogy az október 15-én rohamozó Mehmed budai pasa és a nagyvezér hasonló nevű helyettese azért esett el, mert „minket arról nem értesítettek, és nem mondták, hogy együtt támadjuk meg őket”.

A törökök rossz együttműködése megkönnyítette Mercoeur és a seregével megérkező Mátyás főherceg dolgát. „Elsőként az tarackokkal lövöldözték meg a török seregeket – írja Illésházy –, azután az gyalog renddel lövettek.” A visszavert törökök „derék harcot nem állanak”, hanem 25-én táborot bontottak.

Ugyancsak szeptember 9-én kezdte meg Ferdinánd főherceg Kanizsa lövetését, de csak október 28-ára sikerült valamelyes rést törni a vár falán. Úgy látszik, nem elég széleset, mert a törökök visszaverték a rohamot. Lehetséges, hogy Ferdinánd eleve a védők kiéheztetésére készülődött, mert amint Pecsevi írja, „föld alatti üregeket és a telésre alkalmas utakat készítettek”. A korán beköszöntő tél mégis véget vetett az ostromzárnak. Miután sok katona így is legyengült, sőt megfagyott, a had valósággal elmenekült Kanizsa alól, odahagyta az egész tábor és fegyverzetet.

Kanizsa török kézen maradt, vilajetszékhely lett. A Balaton–Dráva közti főkapitányság helyett újat kellett szervezni, a Kanizsával szembeni főkapitányságot, Körmend székhellyel. Csakhamar fontos szerephez jutott az új főkapitányság muraközi kapitánysága a Zrínyi család várával, Csáktornyaival.

1602-ben ismét a török kezdeményezett: augusztus 11-én Haszán nagyvezér ostromolni kezdte Székesfehérvárt, és a még nem teljesen helyreállított várost 19-én elfoglalta. Itt esett fogságba Wathay Ferenc, a századvég katonaköltője. Lírai hangú verseiben tudósít Székesfehérvár ostromáról, majd szomorú fogságáról.

A császári had élére új főparancsnok került, Hermann Russwurm. „Egy kevély gonosz első ember vala, kártyás, részeges német” – minősítette Illésházy. Russwurm október 2-án Buda

vívásába fogott. Német, vallon, francia és magyar katonákból álló serege elfoglalta Pestet, de a budai várral nem boldogult. November 19-én abba kellett hagynia az ostromot.

Ugyanígy ismétlődtek meg az események 1603-ban is. Russwurnak kevés ereje miatt, melyet a német és magyar katonák közti civódások is gyengítettek, a nagyvezér hadának közelségében semmi esélye sem maradt Buda bevételére.

Ez a hadjárat zárta le a háború második szakaszát. Az 1597–1603 közötti évek mérlege is az egyensúlyi helyzetet tükrözi: a szövetségeseknek sikerült visszafoglalniuk Győrt, megvéde-

niük Váradot, bevenni és megvédeni Székesfehérvárt, Pestet; a törökök megvédték Kanizsát és ismételtén Budát, az erdélyi események kedvezően fordultak a számukra. Ez az időszak kiegyenlítettebb az előzőnél, de anélkül, hogy a szövetségesek közelebb kerültek volna a döntéshez. Sőt ezekben az években vált nyilvánvalóvá a császári hivatalnokok tehetetlensége, és váltak erőteljessé azok az ellentétek, amelyek kirobbantották a Bocskai István vezette rendi függetlenségi mozgalmat. 1604–1606 folyamán a szabadságharc eseményei a legfontosabbak, csupán a háttérben folytatódik a török elleni háború, de folytatódik.

IV. ERDÉLYI FEJEDELMEK A HABSBURG-ELLENES HARCOK ÉLÉN

1. Európa a XVII. század első felében

Még javában dúlt a török elleni háború Magyarországon és Erdélyben, amikor beköszöntött a XVII. század. Nem egy napon ünnepelték az új „seculum” hajnalát, hiszen sokan a régi naptárt használták, ami néha még ma is zavart okoz a korabeli levelek keletkezésének megállapításánál. Európa egyes országainak gazdasági, társadalmi, politikai viszonyaiban azonban ennél sokkal nagyobb eltérések mutatkoztak. Ez a változatosság korábbi történeti folyamatok eredménye, amelyek közül ki lehet emelni a nagy földrajzi felfedezések hatását, a világpiac kialakulását, a kapitalista termelési forma csíráinak szaporodását, a manufaktúrák megjelenését Nyugat-Európában, ugyanakkor a majorsági robotgazdálkodás térhódítását, a gazdasági viszonyok lelassuló fejlődését Közép- és Kelet-Európában. Lanyhulás tapasztalható a Nyugat- és Kelet-Európa közötti kereskedelemben. Részben a nyugati országok eltérő fejlődési menete miatt, részben pedig a közép- és kelet-európai mezőgazdasági és bányászati fejlődés megtorpanása, árutermelő és exportképességének hanyatlása, a közép-kelet-európai piacok importfellevő képességének korlátozása következtében.

Az európai gazdaság „átstrukturálódásának” folyamatát és az ezzel járó válságokat azok az országok tudták viszonylag rövid idő alatt leküzdeni, amelyeknek sikerült modernizálniuk iparukat, és megteremtették az iparcikkek tömegtermelésének alapjait. Ugyanakkor a kelet-európai országok nem szervezték újjá a gazdaságukat, sőt az valamivel még alacsonyabb szintre hanyatlott mint korábban, ezzel évszázadokig tartó súlyos következmények áldozatává váltak.

A gazdasági életben mutatkozó éles eltérések természetesen visszatükröződtek a társadalom osztályszerkezetének alakulásában is. A tőkés termelési módra áttérő polgárság és a bérmunkások osztálya csupán néhány fejlettebb nyugat-európai országban vált számottevővé, de még itt is a földesurak, a parasztok és kézműve-

sek maradtak túlsúlyban. A lassúbb fejlődésű közép- és kelet-európai országokban szinte kizárólagosan a feudalizmus két alapvető osztálya, a nemesség és a jobbágyparaszság határozta meg a társadalom arculatát. Ezekben az országokban a céhes keretek közt termelő, kis létszámú városi polgárság nem tudott jelentős szerephez jutni még gazdasági téren sem, s a politikára szinte semmi befolyást sem gyakorolhatott. A főként katonai feladatok ellátása miatt szabad paraszti állapotban hagyott vagy azt elnyert közbülső társadalmi rétegek szintén nem játszottak jelentősebb gazdasági vagy politikai szerepet. A gazdasági és politikai hatalom néhány főúri család kezében összpontosult.

A nyugat-európai gazdasági életben végbemelő gyors fejlődés nemcsak a különbözőségeket növelte Nyugat- és Kelet-Európa országai között, hanem rendkívül változatossá tette az osztályharc alakulását is. A feudalizmus egész történetére jellemző paraszti és plebejusi anti-feudális mozgalmak mellett az osztályharc egyik megnyilvánulási formája az a küzdelem volt, amely a polgári fejlődést előmozdító abszolút monarchiák létrehozásáért folyt Európában. Sőt a korszak végén Anglia haladó erői ezen a szinten is túlléptek, már a megteremtett, de a további fejlődést gátló abszolút monarchia megdöntéséért harcoltak.

A XVII. század első felének politikai történetét alapvetően az a küzdelemsorozat jellemzi, amelyet a kialakuló nemzeti államok a nagy katolikus világbirodalom megteremtésére törekvő Habsburgok és a török hódítók ellen vívtak. A Habsburg-törekvések ellen folyó küzdelemben a politikai csoportosulások általában még vallási jelszavak alatt jöttek létre, de a jelszavak mögött valójában gazdasági, társadalmi és politikai érdekellentétek húzódtak meg. A felhalmozódott bonyolult ellentétek szövetségéből ki kell emelni a burzsoá németalföldi köztársaság és a feudális spanyol Habsburg-monarchia konfliktusát, továbbá a Német-Római Császárság belső anarchiájában, vala-

mint az osztrák Habsburgok és rendjeik közötti politikai, vallási összeütközésekben gyökerező ellentéteket.

A császári címet viselő osztrák Habsburgok a német birodalmon belül arra törekedtek, hogy a fejedelmektől függetlenül is igénybe vehessék a birodalom anyagi erejét; az „örökös tartományokban” viszont a rendi hatalom felszámolását igyekeztek elérni. A dinasztikus érdekek előtérbe helyezése, a döntő többségében protestáns lakosú országokban a katolicizmus erőszakolása, az egyes országok történeti fejlődésének különbözősége oda vezetett, hogy a Habsburgok politikai törekvéseinek számos ellenzője támadt a tervezett nagy keresztény birodalmon belül is. Ugyanakkor más nemzeti államok – mindenekeelőtt Európa második legnépesebb állama: Franciaország – önálló nemzeti fejlődésük veszélyeztetését látták a Habsburgok hatalmi törekvéseiben, ezért élesen szembeszegültek velük. A politikai ellentétek nagymérvű felgyülemzése az első európai méretű fegyveres konfliktushoz, a *harmincéves háborúhoz* vezetett. A harcban valamelyik oldalon Európa szinte valamennyi állama részt vett.

A század első évtizedében meginduló fegyveres készülődés serkentőleg hatott a hadseregvet és a hadművészet fejlődésére. A korszak gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése lehetővé tette az állandó zsoldoshadseregek kialakulását, a fegyverzet és felszerelés tökéletesedését, a fegyvernemi elsőbbség változását, a hadászat és a harcászat tökéletesedését.

Az *állandó zsoldoshadseregek* létrejöttét az abszolút monarchiák kialakulása tette lehetővé. Jóllehet az igény már korábban felmerült, az ehhez szükséges anyagi alapot csak a fejlett polgárságra támaszkodó abszolút monarchia tudta fedezni. A XVII. század első felében Európában dúló háborúk az uralkodók számára nélkülözhetetlenné tették az állandó zsoldoshadsereget vagy annak valamilyen megközelítő utánzatát. Ezek fenntartását a gazdagodó polgárságtól szedett adókból származó növekvő jövedelmek tették lehetővé.

Az állandó zsoldoshadseregek katonái olyan társadalmi elemekből kerültek ki, akik a gazdasági válság vagy a háborús pusztítások alatt elszegényedve, az egyetlen kiutat a zsoldosszolgálatban látták. A zsoldosság alapvető lényege a hivatásos jelleg, és a meghatározott bér ellenében bárki számára végzett katonáskodás. Az állandó hadsereg kritériumát ugyanakkor a következőkben határozhatjuk meg: a hadsereg vezetési, kiegészítési és anyagi szempontból korlátlanul az államhatalmat gyakorló személy, kö-

zösség vagy politikai szerv irányítása alatt áll; a hadsereg fenntartására, irányítására és igazgatására központi szervek, intézmények létesülnek; és a hadsereg vagy annak legalább egy része – szervezési kerete – béke idején, illetve az egyes háborúk vagy hadjáratok között is fennáll.

A fejlődés folyamán – amint tudjuk – előbb jöttek létre a nem állandó jellegű, időszakos zsoldoscsapatok. Ezek ugyan már magas képzettségre tettek szert, de az időszakosságból fakadó bizonytalanság miatt ingatag támaszt jelentettek az uralkodó számára. E hiányosság kiküszöbölésére alakultak meg a XVII. században az állandó zsoldoshadseregek, amelyek magasabb szintre fejlesztették az időszakos zsoldoscsapatok harcértékét. 20–30 000 fős állandó zsoldoshadsereget csupán a legfejlettebb, leggazdagabb országok uralkodói tudtak fenntartani. Szegényebb országok vezetői néhány száz főnyi állandó zsoldosuk – udvari csapatok, testőralakulatok – mellett továbbra is csak a feudális hadszervezeti formákat tudták igénybe venni, és a rövid időre zsoldba fogadott csapatokat. Az állandó hadseregek kialakulásának kísérő jelenségei közé tartozott a nagy hadi vállalkozó ezredek feltűnése és tündöklése. A korszak folyamán a legnagyobb hírnevet közülük Wallenstein vívta ki. Meg kell említeni a katonai hierarchia kifejlődése és nem utolsósorban a hadseregek akadozó zsoldellátása nyomán támadt zsoldoskilengéseket, amelyek egyes országokban zsoldosterrorrá fajultak.

A XVII. század a hadművészetben a kézi lőfegyverek nagymérvű elterjedésének korszaka is volt. A muskéta tökéletesedése, majd könnyítése, a töltési idő lerövidülése nagy lökést adott a puskás gyalogosok létszámának növeléséhez a lándzsások rovására. Mindez azonban nem oldotta meg a gyalogság távolható és közelharcra egyaránt alkalmas, általános kézfegyverszükségletének problémáját! Emiatt, ha csökkenő létszámmal is, mindaddig megmaradtak az immáron teljesen korszerűtlenné vált lándzsások, amíg a század második felében a szuronyos puská feltalálása és elterjedése teljesen fölöslegessé tette őket. A lovasságnál a rövid csövű karabély és a pisztoly hódított tért, nem szorítva ki természetesen a lovasharc lételemét képező szűrő-vágó hidegfegyvereket: a kardot és a tört. Az ágyúknál a jobb öntvények, a lövegtalp és az irányítószerkezet feltalálása megnövelte a tüzérség mozgékonyaságát és hatásfokát. A sima csövű előltöltős ágyúk naponta 8–12 lövés leadására voltak alkalmasak. A rossz útviszonyok miatti szállítási nehézségek és egyéb tényezők

következtében azonban a tűzértség csak a későbbiek folyamán vált igazi fegyvernemmé. Ebben az időben még a tűzértiszteket is inkább csak mesterembereknek tekintették. Főszerepet a tűzértség csak várak, erődített helyek ostrománál kapott. Nyílt ütközetben csak kisegítő szerepet játszott a gyalogság és a lovasság mellett.

A fegyvernemi elsőbbség terén a XVII. század első fele némi kitérőt, visszakanyarodást jelent a XVI. századhoz képest, mert a mintegy kétharmad részben pika nélkülivé, puskássá vált gyalogság a szurony elterjedéséig sokat veszített támadóképesességéből. Az átmeneti időszakban a támadás minden súlya a lovasságra hárult. Ez a fegyvernem viszont visszanyerte korábbi jelentőségét. Természetesen csakis a gyorsan mozgó, a tűzfegyverek mellett támadásra alkalmas szűrő-vágó fegyverekkel is rendelkező félnehézlovasság. Amelyik hadviselő fél ilyenrel rendelkezett, fölénybe került ellenfelével szemben.

A korábbinál jelentősen nagyobb létszámú állandó zsoldoshadseregek megjelenése természetesen nagy változást vont maga után a *hadügy* fejlődésében. Machiavelli elméleti munkássága után a XVII. században egyre inkább gyakorlati hadvezérek kezdtek *hadászati* elméletekkel, elvi következtetések levonásával foglalkozni. Időrendi sorrendben Basta Györgyöt, Orániai Móricot, Nassaui Vilmost, Gusztáv Adolfot kell kiemelni a sorból. Tevékenységük nyomán bizonyos fejlődés bontakozott ki a hadászatban. E korszak stratégiájára alapvetően az uralkodó osztályok abszolutista és dinasztikus formában jelentkező politikai és katonai célkitűzései, valamint a hosszú időn keresztül együtt tartott költséges hadseregekkel vívott, elhúzódó háborúk sajátosságai nyomták rá bélyegüket. Még ebben az időben is nagy fontosságúak a várak és a védművekkel ellátott városok. A nagy csatákat is többnyire ilyen várak vagy erődített helyek közelében vívták meg.

A várakra és az erődített helyekre háruló feladatok közül meg kell említeni a következőket: határok biztosítása ellenséges betörések ellen, ha pedig az ellenség az erősségek között áthaladna, erőinek folytonos zaklatása; közlekedési vonalak és legfontosabb átkelési pontok biztosítása; az uralkodók és más vezető személyiségek, valamint az ország kincseinek és a környező lakosság életének biztosítása; tűzéreszközök és élelmiszerkészletek tárolása; menekülő saját hadsereg visszavonulásának fedezése; megszerzett új területek birtoklásának biztosítása.

A vezetés egyre inkább rászorult a hírszerzés és az elhárítás tökéletesítésére, s nemkülönben

az ellátás és az utánpótlás fejlesztésére. A költséges, nagy hadseregek fenntartása, ellátása és mozgatása olyan új feladatok elé állította a hadászati vezetést, amelyeket egyre inkább csak megnövekedett információs anyag és tudományos ismeretek birtokában tudott megoldani.

A korszak *harcászatában* bekövetkező változások eredményeként a nagy nyílt csatákban a szemben álló felek általában a tűzerejükkel igyekeztek döntő csapást mérni egymásra. A harcászati fejlődés útja az összefüggő tűzvonalra való törekvés, a tűzhatás legjobb kihasználása, az egész csatarend áttekinthető elrendezése irányába haladt. Ez a változás engedelmessé és hajlékony apparátussá változtatta a hadsereget. A harmincéves háború során a gyalogságnál a tíz ember mélységű alakzat hat ember mélységűre csökkent. A harcrend korábbi négyszögformája mindinkább elnyúlt, és vonalalakzatot vett fel. Ebben a korban a harcrend általában két vonalból és a tartalékból állott. Az ágyúkat és a lovasságot részben középen, részben pedig a szárnyakon helyezték el.

A korszak nagy katonai erőpróbája, a harmincéves háború az európai gazdasági és politikai viszonyokra gyakorolt hatásán túlmenően nagy lökést adott a *hadművészet fejlődésének* azzal, hogy új feladatok elé állította a hadászati és a harcászati vezetést. Meg kellett oldaniuk három évtizeden keresztül több tízezres létszámú, állandó zsoldban tartott, egész Európát keresztül-kasul bejáró hivatásos katonatömegek anyagi ellátását és a többi felmerülő problémáját. Amíg korábban, az időszakos zsoldoscsapatok idején, a hadtoborzás és a zsoldosok fenntartása tulajdonképpen alapvetően olyan magánvállalkozás volt, amelynek problémáit maguk a zsoldosok, illetve választott vezetőik oldották meg, most ezeket a feladatokat és terheket az állami vezetés vette magára. A régi feudális államapparátus azonban ennek ellátására éppúgy alkalmatlannak bizonyult, mint a viszonylag kis létszámú feudális hadseregek vezetéséhez szokott korábbi hadvezetés az új katonai feladatok megoldására.

Az alapvető problémát a megnövekedett létszámú, új típusú hadseregek ellátása okozta: a fölöttébb nagy zsoldösszegek folyamatos biztosítása, a termelésből végleg kiszakadt zsoldostömegek élelemellátása, a korszerű fegyverzet és felszerelés megteremtése. Új feladatok merültek fel a hadseregek elhelyezésével, irányításával, kiképzésével és fegyelmezésével kapcsolatban is. A mindenfajta termelőmunkából végérvényesen kivált hivatásos katonatömegek, amelyek magukba szívtak minden deklaszált

elemet, olyan idegen testet képeztek a feudális társadalomban, amellyel a jobbágy, a polgár és a nemes egyaránt összeütközésbe került. Ezek a katonák – a korábbi időszakosan fegyverforgatókkal ellentétben – a háborúból és a háborúért éltek. Együttal olyan hatalmat biztosítottak az őket zsoldba fogadó és valóban fizető uralkodóknak, amely már nemcsak a nemesek, de a kiadások döntő részét fedező polgárok érdekeit is veszélyeztette. Ahol pedig az uralkodó nem tudta fizetni a felvett zsoldos katonaságot, ott a fegyelmezésük teljesen kicsúszott kezei közül, és ez mérhetetlen zavarokat idézhezett elő egy-egy ország életében. A háborúból élő nagy zsoldostömegek vezérei néha olyan politikai tényezőkké váltak, akik képesek voltak háború vagy háború folytatásának kikényszerítésére még akkor is, ha az már sem az uralkodó osztálynak, sem az uralkodónak nem állt érdekében. Egyes történetírók nézetei szerint a harmincéves háború is ilyen okok miatt nem fejeződött be már jó néhány évvel korábban.

Az állandó zsoldoshadseregek létrejöttével jelentkező problémákon csak olyan katonai vezetők tudtak úrrá lenni, akik egyben politikai hatalommal is rendelkeztek. Nem véletlen, hogy a korszak kiemelkedő hadvezérévé vált Orániai Vilmos, Gusztáv Adolf svéd király, Miksa bajor választófejedelem vagy Bethlen Gábor. Nem tekinthető véletlennek az sem, hogy politikai hatalomra tört Wallenstein, a kiváló katonai képességű hadszervező és hadvezér.

Az 1618-tól 1648-ig tartó európai méretű nagy háború a hadművészet fejlődése terén jelentős változásokat hozott az emberanyag, a hadászat és a harcászat területén: elsősorban a haditechnikában végbemenő változások miatt. A hadművészet fejlesztésében kimagasló eredményt ért el Gusztáv Adolf, akinek az országa, a gyéren lakott, egymilliónál alig több lakosú Svédország, az ércbányászat, a kohászat és a faipar fejlődése következtében gyors fellendülést ért el. Tökéletesedtek a svéd fegyverek: mindenekelőtt a muskéta és az ágyú. A svéd hadsereg már olyan könnyűágyúkkal is rendelkezett, amelyeket két ló tudott vontatni. Megnővelték az ágyúk tűzgyorsaságát is.

A fejlett ipar termékeként létrejött, tökéletesített fegyverek lehetővé tették a svéd hadsereg új szervezési alapokra való helyezését. A muskéták megnövekedett tűzgyorsasága miatt a gyalogosezredek kétharmadát muskétássá tették, csak egyharmada maradt lándzsás. Gusztáv Adolf csak muskétásokból álló ezredeket is szervezett. A gyalogosezredek a svédeknel ke-

vesebb katonából álltak, mint a nyugat-európai hadseregekben általában. Egy svéd gyalogezredet 1300-1400 főből szerveztek, és nyolc századra tagolták.

A hadsereg vezetési törzseit Gusztáv Adolf szintén tovább fejlesztette. Az általa létrehozott szervezési forma évszázadokon keresztül az európai hadseregek példaképe maradt. A svéd hadseregben a hadseregtörzs, az ezredtörzs és a századtörzsök végezték az irányítás munkáját. A *hadseregtörzs* Gusztáv Adolf idején a következőkből állt: hadsereg-főparancsnok a király, egy tábornagy mint helyettes, egy tüzérségi parancsnok, egy hadmérnök tábornok, egy vezérszállásmester, egy lovassági tábornok (aki a felderítést is irányította), egy vezérhadbíró, egy vezérfoglár (aki a hadsereg rendőrfőnöki tisztelet látta el). Az *ezredtörzs* élén az ezredes állt, aki irányította az alezredesből, kvártélymesterfőnökből, két tábori lelkészből (katonák ideológiai nevelésére), két hadbíróból, négy seborvosból, négy főfoglárból és a segédsemmélyzetből álló törzset. A *századtörzsök* egy századosból, egy élelmezéssel megbízottból (forúrból), egy felszerelismesterből (fegyverzet és lőszerellátás biztosítására), egy seregdiákból (megbízva a zsoldfizetéssel is), továbbá három dobosból álltak. A hadvezetési reformok azt a célt szolgálták, hogy a vezetést tehermentesítsék olyan teendőktől, amelyek elvonják fő feladatának, a vezetésnek megvalósításától. Ezt a szervezési formát vette át Cromwell is az angol hadsereg 1645-ös átszervezésénél.

A svéd hadsereg létszámát a lakosság lélekszámához viszonyítva rendkívül magasra emelték: mintegy 70 000 főre, bár csak részben állt svédekből. A *hadkiegészítésben* összeírással rendszert teremtettek. Ezt a papok végezték, akik lajstromba vettek minden 15 évnél idősebb férfit. A katonai szolgálatra alkalmasakat lakóhelyük szerinti körletekbe csoportosították. A katonai körletekben, a szolgálatra kötelesek egy részét állandóan fegyverben tartották, hogy háború idején az uralkodó rendelkezésére álljanak.

A svéd hadászatot a XVII. századi általános vonások mellett az a sajátosság is jellemezte, hogy a svéd hadvezetés a protestantizmus ideológiájával nagymértékben összeforrasztott, katonailag jól képzett, hazai eredetű legénységre és tisztikarra támaszkodhatott. Az iparilag fejlett hátszárny mellett ez szilárd hadászati tervezést tett lehetővé. Gusztáv Adolf hadászata többnyire sikerrel lett úrrá azokon a nehézségeken, amelyek más nyugati országokban a hadseregek ellátási nehézségei, az idegen zsoldosok

demoralizálódásra, fegyelmezetlenségre való hajlama miatt rendkívül sok bizonytalansági tényezőt rejtettek magukban még a legkiválóbb hadvezérek számára is. E hadászat uralkodó jellemvonása a támadó jelleg, amely a svéd hadműveletek jellemzője maradt Gusztáv Adolf halála után is.

A svéd hadsereg harcászatára a továbbfejlesztett vonaltaktika volt a jellemző. A löfegyverek tökéletesedése oly mértékben lecsökkentette a mélységi tagozódást, hogy a muskétások három sorban állhattak fel, és így is biztosítva volt a folyamatos tüzelés. A tüzerőt csak fokozta az a körülmény, hogy a svéd seregben az általános ezer emberenkénti egy ágyú helyett 5–12 ágyú volt. A mélységi tagozódás lecsökkenése következtében a csatában a svéd sereg két hosz-

szú vonalban állt fel: az első vonal közepén a gyalogosdandárok, szélén a rendkívül mozgékony, támadásra képes lovasság. E felállás előnye a tűzfegyverek hatásának maximális kihasználása volt. Ugyanakkor hátrányként jelentkezett a rosszabb manőverezési lehetőség a megnyúlt vonalakkal, és a tagolatlan terepszakasz szükségessége a harchoz. A svéd hadsereg harcászatában a muskéták és az ágyúk tüze dominált, amit gyors lovasroham követett. Svéd gyalogosok közelharcára általában ritkábban került sor.

A svéd hadművészet különösen a harmincéves háború második és harmadik szakaszára fejtett ki nagyobb hatást. Az első két szakaszt mindenekelőtt a bajor hadművészet élenjáró jellege jellemezte.

2. Magyarország és Erdély a XVII. század első felében

A XVII. század első fele a magyar történelem legmozgalmasabb és ellentmondásokban leginkább bővelkedő korszakai közé tartozik. Abban a fél évszázadban, amely a hagyományos magyar történetírásban „Erdély aranykora”-ként szerepel, tizennyolc háborús esztendő telt át a Királyi Magyarország és Erdély, négy esztendő nagyobb mérvű belső forradalmi megmozdulások jegyében telt el, közel húsz alkalommal jegyeztek fel pestisjárványt az ország különböző részein. Ezeket a járványokat általában természeti csapások, a nyomukban támadt nagy éhezések előzték meg. Tehát a XVII. század eleje valójában súlyos bajokkal terhes időszak volt.

Társadalmi téren is mozgalmas ez a kor: a hajdúk kiirtására hozott országgyűlési törvényeket követte a jobbágyok szabad költöztetésének 1608-as megszorítása. Ugyanakkor, szinte e rendelkezésekkel párhuzamosan tizezrével születtek a különféle hajdú kiváltságolások és egyéb nemesítések. A kilenczized részben protestáns Királyi Magyarországon a korszak elején betiltották a protestáns sérelmek országgyűlési tárgyalását, az idegen katonaság ágyúkkal vette el a templomaikat tőlük: a korszak végén viszont a linzi békekötésben a császár rákényszerült arra, hogy még a jobbágyok szabad vallásgyakorlatát is engedélyezze Magyarországon.

A Habsburg-uralkodók magyarországi abszolutista hatalmának mélypontján Erdélyben tovább virágzott a Báthoriak által kiépített feje-

delmi abszolutizmus. A Porta erejét maguk mögött tudó erdélyi uralkodók korlátlan hatalmát jelzik a merkantilista gazdasági intézkedések, a jobbágyfiatalok továbbtanulását biztosító törvény és egyéb olyan rendelkezések, amelyeket nem Erdély általános gazdasági, társadalmi fejlettsége, hanem a fejedelmi akarat hozott létre.

Az általános elmaradottság körülményei között Európa-hírű történelmi személyiségek tűntek fel a Habsburg-ellenes mozgalmak élén. Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György nevét barát és ellenség egyaránt ismerte és respektálta. Nagy terveiket a katonák tömegei támogatták: végváriak, hajdúk, székelyek, a termelőmunkából különböző okok miatt kiszakadt jobbágyok és földönfutóvá vált nemesek.

A magyar történetírás korábban Bocskai István nevéhez kötötte Erdély új történelmi szerepének megfogalmazását. Elsősorban azért tulajdonították ezt az 1606-ban elhalálozott fejedelem szellemi termékének, mert az ő politikai végrendeleteként maradt ránk: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leszen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik is oltalmokra, javokra leszen.” A magyar polgári történetírás egyik legkiválóbb reprezentánsa, Szekfű Gyula ezt a megfogalmazást olyan politikai programnak tekintette, amelyik ellenkezett a „nyugati magyarság” képviselőinek álláspont-

jával, hiszen az „teljesen földte a török álláspontot, melyet Szolimán fejezett ki először, nem engedve meg semmi áron, hogy a kettős királyválasztás következményei elsimuljanak, és a kettőszakadt ország ismét egy fő alatt egyesüljön”. Szekfü véleménye szerint a „nyugati Magyarország”, és mindenekelőtt Illésházy ezt „a szent korona sérelmének, a magyar államiság súlyos megcsönkulásának nyilvánította”.

A felszabadulás utáni történeti irodalom lényegében azt a korábbi álláspontot tette magáévá, hogy Erdély új történeti hivatását Bocskai rögzítette politikai programjában, melyet a „Habsburg-barát” politikusok elleneztek. Hosszú időn át elmulasztottuk annak vizsgálatát, hogy ez valóban megfelel-e a történeti ténynek vagy csupán félreértés? Az újabb kutatási eredmények amellet szólnak, hogy bárki öntötte is végső formába az utolsó hetekben már többször önkivületi állapotban fekvő Bocskai fejedelem politikai végrendeletét, az Erdély jövőbeni történeti szerepéről írtak semmiképpen nem tekinthetők az ő egyéni véleményének! Ez olyan politikai program volt, amely a tizenöt éves háború tanulságaként született meg és – a lényegét tekintve – egyetértett evvel Illésházy István és a Bocskai-szabadságharc idején végig Habsburg-oldalon maradt Batthyány Ferenc, de a „túlzók” csoportjához tartozó Káthay Mihály kancellár és Imreffy János fejedelmi tanácsos is. Sőt a későbbiek folyamán emellett tett hitet Esterházy Miklós, Pázmány Péter és a Habsburg-párt más tagjai is. A különböző politikusok és csoportok véleménye között csupán abban volt eltérés, hogy mekkora legyen az önálló Erdélyi Fejedelemség területe, és a vezetője milyen viszonyban legyen a Habsburg-uralkodóval; pontosabban a nádorral, aki a magyar rendek 1606-os sikerei nyomán új politikai szerepet kapott. A legaulikusabb érzelmű, de józanul gondolkodó magyar politikusok sem vonták kétségbe az adott erőviszonyok között Erdély különállásának elkerülhetetlenségét! Sőt azt is tudták, hogy a törökre támaszkodó protestáns erdélyi fejedelmek komoly visszatartó erőt jelentenek a magyarországi Habsburg-vezetés protestánsellenes és a rendiségre sérelmes politikájával szemben.

Új volt-e ez az elgondolás Magyarország keleti felének politikai hivatásáról? Tulajdonképpen nem: Mohács óta többször megismétlődő vonása a magyar politikának az a törekvés, hogy a török kiűzését célzó összefogási kísérletek sikertelensége miatt a két világhatalom között egyensúlyozva, az erőviszonyokhoz igazodva kísérelje meg a nemzeti fejlődés feltételeinek a

biztosítását. Báthori István Erdélyétől lényegében ugyanazt a védelmet várta a Királyi Magyarország nemessége, mint a bécsi békekötés után ismét különvált Erdély vezetőitől.

Mindezek alapján helyesebb 1606 után is a magyar politika útkereséséről beszélni, mint valamiféle külön „nyugati, keleti, magyarországi, erdélyi” politikáról. A félmillió lakosság számát alig meghaladó, meglehetősen elmaradott viszonyok között élő Erdélyi Fejedelemség lakossága egyébként soha nem igényelt magának ilyen szerepet. A fejedelmek ereje tulajdonképpen nem is magában Erdélyben, hanem hatalmas magyarországi birtokaikban, és nem utolsósorban abban a történelmi körülményben rejtett, hogy a szultán az általa elismert erdélyi fejedelmet megvédte a belső és a külső ellenfelekkel szemben. Emiatt alakulhatott ki az elmaradottabb viszonyok között levő Erdélyben olyan abszolutisztikus fejedelmi hatalom, amely vonásaiban, megnyilvánulási formáiban számos hasonlatosságot mutatott a szultáni hatalommal.

Az erdélyi fejedelmeknek föltöbb kellett vigyázniuk arra, hogy ne lépjék át a török megszabta lehetőségeket, különösen a külpolitikájukban. A szultáni vezetést amilyen kevésbé érdekelte az, hogy milyen belpolitikai módszereket alkalmaz az általa elismert fejedelem, annyira éber szemekkel figyelte külpolitikai tevékenységét. Az ebben elkövetett hiba a legtöbb esetben végzetesnek bizonyult a fejedelemre. Ez következett be a Bocskai politikájának folytatására hivatott Báthori Gábor fejedelem esetében is.

Bocskai először Báthori Gábort szemelte ki utódjául, csak azután kezdett más „successor-ról” gondolkodni, miután Illésházy fondorlata nyomán a Báthorit támogató Káthay kancellárt letartóztatták. Az ecsedi és somlyai Báthori-ág egyetlen örököse már vagyoni viszonyai alapján is a legposszibilisebb fejedelemjelölt volt, akit a kor másik kiváló politikusa, Imreffy János is alkalmasnak tartott a Bocskai által megkezdett politikai vonal folytatására. Ekkor még a támogatói közé számított későbbi ellensége és utóda, *Bethlen Gábor* is.

Báthori Gábor (1608–1613) fejedelemségének története még nem tisztázott: elfogult kortársak, s az utódnak hízelegni akaró udvaroncok rágalmai fedik el az igazságot. Jelenleg csupán annyit tudunk, hogy belpolitikájában a fejedelmi abszolút hatalmat ki akarta terjeszteni a szászokra, és biztosítani akarta felsőbbbségét Havasalföld és Moldva fölött is. Ez utóbbit a török élesen ellenezte, sőt amikor azt tapasztalta, hogy

emiatt Báthori közeledni kezd a Habsburgokhoz, rövid várakozás után a letétele mellett döntött. Ez a szultáni határozat pecsételte meg Báthori uralmát és egyéni sorsát.

A Báthorit követő erdélyi fejedelmek külpolitikájukban már a Habsburg-ellenes támadásra, a Habsburgok rovására történő területnövelésre törekedtek. Ez érdekében állott a töröknek is. Csupán arra kellett ügyelniük, hogy ne kényszerítsék nyílt európai háborúba a Portát, ne szenvedjenek olyan megsemmisítő vereséget a Habsburg-hatalomtól, hogy a török kénytelen legyen háborúba bonyolódni az ő megmentésük érdekében. Ha ezt elkerülték, számíthattak a „kéz alatti” támogatásra.

E fél évszázad magyar történelmét három erdélyi fejedelem neve és politikája fémjelzi. Az általuk vezetett Habsburg-ellenes harcok uralják a korszak politikai történetét és hadtörténetét. A török elleni kisebb fegyveres megmozdulások szerepe kevésbé jelentős. A *Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi* György vezette küzdelmekben összpontosultak az országrészek gazdasági, társadalmi, katonai erőforrásai. E harcok keretei között törtek felszínre az elnyomott osztályok tagjainak, a protestáns hitük miatt üldözötteknek, a Habsburg-abszolutizmus által gazdasági és politikai hatalmukban veszélyeztetett magyarországi rendeknek a törekvései.

E küzdelmek vezetői ezt a több forrásból fakadó, többféle elégedetlenséget igyekeztek az Erdélyt és a Királyi Magyarországot magába foglaló nemzeti monarchia megteremtésének szolgálatába állítani. A végcélhoz vezető út azonban ellentmondásokról volt terhes: a fő veszélyt jelentő török hódítókat kellett igénybe venni a török elleni védelemhez segítségért nyújtó Habsburgokkal szemben; az egyik abszolutizmussal szembeforduló rendiségre kellett támaszkodni a másik abszolutizmus létrehozásáért folytatott küzdelemben; a feudális társadalmi renddel elégedetlenkedő erőkre támaszkodva volt csak mód a feudális állam megvédésére; elégtelen anyagi bázisra alapozva tudtak csak megszervezni olyan hadseregeket, amelyek helytállhattak a jobban felszerelt és kiképzett Habsburg-haderővel szemben.

Erdély és a Királyi Magyarország állami jövedelmeinek összege nem haladta túl az évi egymillió magyar forintot. Ha azt vesszük, hogy csupán egy 20 000 főnél nem nagyobb magyar sereg évi zsoldja is többbe került ennél az összegnél, akkor azonnal látnunk kell, hogy milyen lehetetlenséggel határos helyzeteket oldottak meg – jóllehet részleges eredményekkel – a Habsburg-ellenes küzdelmeknek a vezetői.

Bocskai, Bethlen, Rákóczi a hiányzó zsoldösszegeket csakis azzal tudták némiképpen pótolni, ha más úton-módon biztosították a szükséges katonákat a küzdelmekhez. A harcokat vezető nagybirtokosok magánjövedelmeiket a küzdelmek anyagi szükségleteire fordították, de komoly áldozatokat hoztak a társadalom különböző rétegei, a nemesség, a polgárság és a parasztság is, különben elképzelhetetlen lett volna bármiféle fegyveres harc. Pénzáldozatot a rendkívül rossz gazdasági viszonyok miatt csak a nagybirtokosok és a városi polgárok tudtak hozni. A jobbágyok leginkább munkával és termelt javaikkal tudták segíteni a mozgalmat, hiszen pénzük alig akadt még a békés adózáshoz is. A nagybirtokosok a kölcsönökön túl élelmiszer-szállítmányokat és egyéb anyagi eszközöket is juttattak a mozgalmaknak. A nemesség kevésbé tehető – legszélesebb – rétegei adták a seregek parancsnoki és harcos állományának gerincét. A polgárok pénzzel, fegyverek készítésével, ágyúk vontatásával járultak hozzá a küzdelmekhez. A legnagyobb terhek a jobbágyokra hárultak. Ők voltak a legvédtelenebbek a katonák kilengéseivel, prédálásaival szemben, s alapvetően rájuk hárult a társadalom létezéséhez szükséges anyagi javak megtermelése.

A Habsburg-ellenes küzdelmek érdekében hozott anyagi áldozatok mennyiségének pontos felderítése még nem történt meg. Annyit azonban ma is tudunk, hogy ezek a súlyos gazdasági viszonyokon túl, további jelentős megterhelést, komoly erőpróbát jelentettek a magyar társadalomnak. Így aztán gyakran fásultság lett úrrá a lelkeken, egyre többen óhajtották a mielőbbi békét, néha még engedmények árán is. Különösen azok, akik a hadak vonulásának útjában laktak, s így a legtöbbet szenvedtek.

A Habsburg-ellenes hadseregek katonái mindenekelőtt a három nagy katonarétegből – a hajdúságból, a végvári katonákból és a székelekből – kerültek ki. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a főúri bandériumokat, a nemesség személyes felkelését, a városok katonai szolgálatát és a népfölkelést sem.

A *hajdúságnak* négy különböző rétegét tartjuk számon ebben az időszakban: a királyi hajdúkat, a szabad hajdúkat, a privilegizált hajdúvárosok lakóit és a magánföldesúri hajdúnépet. A harmadik réteg tulajdonképpen csak a Bocskai-szabadságharc után jött létre a küzdelemben leginkább kitűnt szabad hajdúságból, mégis ez a réteg vált a gerincévé Bethlen Gábor hadseregének. I. Rákóczi György Habsburg-ellenes háborúja alatt viszont a letelepült hajdúk katonai jelentősége lehanyaglott, főként az

életformában bekövetkezett alapvető változások és a nemzedékváltás miatt.

A hajdúság – mint tudjuk – a Balkán félsziget török hódításai elől elmenekült népeiből jött létre, majd a hódítás északra nyomulásával tagjai egyre inkább magyar etnikumú népelemekből kerültek ki. Miután a hódítás elsősorban a nemesség létfeltételeit szüntette meg, a menekülők és hajdúnak állók között jelentős számú nemesi eredetű réteget találunk. A nem nemesi eredetűek többsége sem a földművelő jobbágyokból került ki, hanem a különböző pásztor-elemekből. A földművelő jobbágyok soraiban inkább kivételes, egyedi jelenségnek számított a hajdúk közé állás. E katonaréteg harmadik nagy utánpótlási forrását saját fiúgyermekei jelentették, ugyanis az apai hívás követésén túl más megélhetési lehetőség nem akadt a számukra. A hajdúkat több alapvető körülmény állította a Habsburg-ellenes harcok táborába. Elsősorban talán az, hogy döntő többségük olyan protestáns volt, akiket a századforduló éveitől kezdve a soraik között menedéket találó prédikátorok Habsburg-ellenes fellépésre sarkalltak. Emellett hajtotta őket az a szándék is, hogy rendezzék a magyar uralkodó osztály tagjaival elmérgesedett viszonyukat. A létbizonytalanságban élő, számkivetett hajdúk ezért kaptak szívesen Bocskai István, a tekintélyes protestáns főúr első hívó szaván.

A Bocskai-szabadságharc katonai sikerei alapvetően a hajdúk katonai érdemeinek tekinthetők. Ezt Bocskai világosan megfogalmazta 1606-ban: „Valamint, s valahogy lett eddig való előmenetelünk, ő kegyelmek által lött, kiért háladatlanoknak nem akarunk semmi időben hozzájuk találatni.” Mintegy 30 000 hajdú küzdött Bocskai zászlói alatt, harmadrészüket privilegizálta és telepítette le. Báthori Gábor még nagyobb számú szabad hajdút privilegizált. Ily módon Bethlen Gábor 1619-ben, amikor harcra indult a Habsburg-hatalom ellen, akár egész haderejét is megtelepített hajdúkból szervezhette volna, de csak a „javát” válogatta zsoldra. Hadseregének még így is néha több mint nyolcvan százalékát alkották. I. Rákóczi György háborúja idején viszont a letelepült hajdúk már a paraszti munkát tekintették fő foglalkozásuknak. A szabad hajdúság és a soraikból keletkezett kiváltságolt hajdúság fénykorának a tizenöt éves háborúval kezdődő és Bethlen halálával végződő időszak tekinthető. Ez az időszak számos lehetőséget teremtett a birtokukat veszített, deklasszált nemesek, valamint az elnyomottak soraiból kitörni akaró, ezért katonai szolgálatot vállaló elemek számára.

A végvári katonaság, a magyarországi és az erdélyi végvárak „vitélő népe” nem pusztán hadseregelem, hanem speciális társadalmi réteg is volt, amelynek a helyzete leginkább a hajdúkéhoz hasonlított. A két katonaréteg helyzete mindenekelőtt talán abban különbözött, hogy a magyar király és az erdélyi fejedelem végvárainak a katonasága tulajdonképpen állandó zsoldszolgálatban állt, a hajdúktól eltérően főhivatású katonák voltak. Soraikban, különösen a lovasoknál, magasabb volt a nemesi származásúak aránya, mint a hajdúk között. Emellett a többségük jobb fegyverzettel és több harci tapasztalattal rendelkezett amazok jelentős részénél. Természetesen helytelen lenne ezen eltérések alapján valamiféle éles választóvonalat húzni a két katonaréteg között. Már csak azért is, hiszen az elbocsátott végváriak többnyire szabad hajdúk lettek, a harcokban kitűnt szabad hajdúk egy része viszont a várakba került. Társadalmi helyzetét és szerepét tekintve a magyar végvári katonaság sajátos módon egyesítette magában a feudalizmus rendje ellen leginkább lázadó, az anarchiára leginkább hajló elemeket. A végváriak közössége befogadta a feudális rend szökevényeit, ugyanakkor betöltötte a rend egyik őrzőjének a funkcióját is. Szemléletükben a termelőmunkából kiszakadt, a termelőmunkát végzőket lenéző zsoldosok nézetei tükröződtek.

A magyar végvári katonák elidegenedése a Habsburg-uralkodóktól már a XVI. század utolsó harmadában megkezdődött. A hosszú béke idején egyre rendszertelenebbül érkeztek a zsoldösszegek, ami alapvető létfeltételeikben érintette őket. A helyzet nem változott a tizenöt éves háború folyamán sem, mert ekkor is inkább csak azok kapták meg a pénzüket, akik a várakból kimenve mezei szolgálatot vállaltak. A császári kormányzat elősegítette a végvárak elhagyását, mert a Habsburg-abszolútizmus és a magyar rendiség kiéleződött ellentétei között egyre kevésbé támaszkodhatott a többségében protestáns, érzelmileg a hazai nagybirtokosokhoz húzó magyar végvári katonákra. Ezért nem szívesen látta a kezükben a belpolitikai hatalmi szempontból is fontos királyi várakat. A fizetlenség és az egyéb sérelmes megkülönböztetések oda vezettek, hogy a végvári katonák többsége szívesen nyitott kaput Bocskai kapitányai előtt, sőt aki tehette, beállt a felkelő seregbe. Ez megpecsételte e hadinép sorsát. A Habsburg-kormányzat később még kevésbé gondoskodott ellátásukról, a magyar uralkodó osztály viszont, amelyhez a végbeliek csatlakoztak, nem tudta fizetni őket. Megindult a legjobb végbeli kato-

nák elvándorlása a várakból. Sokan álltak közülük az erdélyi fejedelmek szolgálatába, de a harmincéves háború kirobbanása után több tizezen mentek lengyel és más idegen hatalom szolgálatába. Ily módon a magyar végvári katonák sorai között több szakaszban jelentős minőségi romlás következett be. Ezért a század közepén Zrinyi Miklós már fölöttébb értéktelen katonarétegnek tartotta a magyarországi végek „vitézlő népét”.

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György háborúiban a magyar végvári katonaság jelentősége azonban még mindig nagy volt. Önkéntes kapunyitásuk elengedhetetlen előfeltétele a zömében könnyűlovas seregek hadászati sikereinek. A végváriak többsége, a magyar nagybirtokosokat követve, 1621-ig a Habsburg-ellenes harc mellett állt. A későbbiek folyamán változott állásfoglalásuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Habsburg-hűségen megmaradtak is többnyire semleges magatartást tanúsítottak az erdélyi fejedelmek vezette mozgalmak katonáival szemben. A Habsburg-ellenes harc zászlói alatt küzdő végvári katonák létszáma a különböző időszakokban 3000 és 10 000 között váltakozott. Miután a végek népének legalább felét a várakban kellett hagyni a török ellen, így csak kisebb részét képezhették a Habsburg-ellenes hadseregeknek. Állásfoglalásuk inkább hadászati, mint harcászati jelentőségű volt.

A *székelyek* katonáskodása lényegében feudális alapokon nyugodott, s ez a kötelezettség minden szabad székelyre kiterjedt. A bekövetkező nagy munkaerőhiány miatt a XVI. században egyre több szabad székelyt kényszerítettek jobbágyi sorba, így csökkent a katonai szolgálatot teljesítők száma. Ezt a folyamatot gyorsította az, hogy az adózás alá vontak közül nagyon sokan önként vállalták a jobbágytságot, mert ez a költséges katonáskodás és az adózás együttes terhénel könnyebb életfeltételeket ígért. A székelyek utolsó nagy katonai megmozdulása 1595-ben történt, amikor Báthori Zsigmond szabadságot ígérő felhívására közel 25 000-en gyűltek táborba. A fejedelem nem váltotta be ígéretét, a hadjárat után pedig a székely előkelők véresen megtorolták a követelést. Ez a továbbiakban erősen csökkentette a hadakozók számát. A Bocskai-szabadságharc idején már mindössze 4–5000-et lehetett mozgósítani, s azokat is csak rövid időtartamra.

Már Bocskai megkezdte a székelyek jobbágyosodási folyamata elleni harcot, amit az utódai tovább folytattak. Bethlen Gábor elrendelte újbóli lajstromozásukat, s 1615-ben például minden szabad székelyt fegyverbe szólított.

Ennek ellenére csupán 1606 és 1622 között csaknem 6000-en lettek jobbágyá. Többnyire a katonáskodásra kötelezettek is erdélyi határvédelmi feladatokat láttak el. Nagyobb létszámú székely sereget Bethlen csak 1621 első felében és 1626-ban vitt magával a magyarországi hadszíntérre, de a létszám még ekkor sem haladta meg az 5000 főt. Nagyobb szerepet kaptak I. Rákóczi György háborúiban, aki több sikeres rendelettel igyekezett emelni a székely katonák számát és harci kedvét. Az 1644–1645-ös hadjáratban 8000-en vettek részt, és több említésre méltó fegyvertényt vittek véghez. Mindezek ellenére meg kell állapítani azt, hogy a XVII. században már nem tudtak megfelelni a követelményeknek. A székely gyalogosok döntő többsége még a század közepén is kopjás volt. A puskások fegyvere rendkívül gyarló szerkezetű volt. Emellett hiányzott a zártrendi harcászathoz elengedhetetlenül szükséges begyakorlottságuk, harcászati állóképességük. Katonai értékük elmaradt a hajdúké mögött, pedig az utóbbiak is csak részben feleltek meg az élenjáró hadművészet követelményeinek.

A *főurak katonaságának* jelentősége részben a magyar földbirtokmegosztással, részben több hadászatiilag fontos vár magántulajdonban létevel magyarázható. A nagymérvű birtokkoncentráció következményeként a néhány főúri család megközelítően akkora létszámú katonaság fölött rendelkezett, mint az uralkodó az ország határain belül. A mintegy tizenötezer főnyi magánkatonaság egy része a főurak magánváraiban teljesített szolgálatot, másik része pedig a kíséretüket alkotta. Ennek a katonaságnak az összetétele meglehetősen tarka képet mutatott. A készpénzben fizetett zsoldosokon kívül ugyanis voltak különböző kiváltságokkal rendelkező harcos jobbágyok – elsősorban szlovák, román, ruszin etnikumú puskások –, magánföldesúri hajdúk és olyan elszegényedett, földönfutóvá vált nemesek, akiknek a birtoka török uralom alá került. A XVII. században a magánföldesúri katonaságot általában jobban fizették és ruházták, mint a királyi végvárak hadinépét, akik emiatt szívesen átmentek főúri szolgálatba, ahol biztosabb megélhetés várta őket.

A nagybirtokosoknak általában 4–500 főnyi zsoldos katonájuk volt, de tudunk 2000 főnyi magánbandériumról is, ami meghaladta az erdélyi fejedelmek udvari erőinek a létszámát. Ha csupán ezt tekintjük, már akkor is érthetővé válik, hogy mekkora fontossággal bírt a Habsburg-ellenes küzdelmek alakulása szempontjából a magyarországi nagybirtokosok állásfoglalása.

lása. Emellett nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a XVII. század első felében még több mint félszáz fontosabb vár Magyarországon magánkézben volt. Ezek közül nem egy a hadak vonulásának útjában feküdt, s így a tulajdonos állásfoglalása rendkívül lényegesnek tekinthető hadászati szempontból is. Ha hozzávesszük még azt, hogy a várak nagy része uradalmi központ, nagy mennyiségű élelmiszer felhalmozására szolgáló hely is volt, akkor azonnal megértjük, hogy a küzdelmek vezetői miért áldoztak oly sok energiát a magyarországi főurak megnyerésére. Az ő állásfoglalásuk tehát nemcsak azért volt rendkívül fontos az erdélyi fejedelmek számára, mert a nemesség, a katonarétegek és a polgárság nagyrészt hozzájuk igazította a magatartását, hanem kifejezetten katonai szempontból is.

A főúri magánkatonaság azonban korántsem vett részt teljes létszámmal a Habsburg-ellenes küzdelmekben. Egy részük a Habsburgok oldalán harcolt, más részük semleges magatartást tanúsított, pontosabban nem vett részt a harcokban egyik oldalon sem. Így például a Bocskai-szabadságharc alatt és 1619–1621 között 4000–8000 fő között mozgott a Habsburgok ellen küzdő magánbandériumok katonáinak a létszáma, a másik oldalon 1300–2000 fő vonult fel. 1623-tól kezdve viszont már a két oldalon küzdők összlétszáma sem haladta meg a 3000–4000 főt. 1643-ban a császári főurak és főpapok 1200 lovast vonultattak fel, Rákóczi oldalán sem küzdött 1000 főnél több főúri magánkatona. Ezek a létszámok önmagukban is híven tükrözik azt, hogy a nagybirtokosok állásfoglalása miként alakult a kor Habsburg-ellenes küzdelmeiben. A magánkatonaságuk ezért nem tekinthető a XVII. század első felében a harcok fő katonai bázisának.

A nemesi felkelés és a vármegyék portális katonasága különböző elem, de miután mindkettő vármegyénként gyülekezett és vonult hadba, általában együtt szokták tárgyalni őket megyei katonaság gyűjtőnév alatt. A megyénkénti felvonuláson kívül összekapcsolták őket azon az alapon is, hogy már a XVI. században ugyancsak alacsony volt a harcértékük: a hadművészet fejlődéséből adódó fegyverzeti és kiképzési követelményeknek egyre kevésbé tudtak eleget tenni. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy sok nemes és jobbágy más, hivatásos vagy felhivatásos kötelékekben katonáskodott: főúri bandériumokban, végvárakban, hajdúk között. Így mind a nemesek, mind a jobbágyok közül a megyei kontingensekbe többnyire azok kerültek, akik a katonáskodást

csupán nemkívánatos, a termelőmunkát zavaró tehernek tekintették. Alapvetően ezek a tényezők eredményezték, hogy a megyei csapatokat inkább csak rövidebb időre, főleg helyi feladatok ellátására lehetett felhasználni: várak körülzárására, szorosok őrzésére és más hasonló célokra.

A megyei katonaság számszerű részvétele a Habsburg-ellenes küzdelmekben az egyes időszakokban különböző volt. Így például 1604-ben már október végén megjelent mintegy 3000 felső-magyarországi nemesi és portális katona Bocskai táborában, és ez az erő akkor nagyon komoly katonai támaszt jelentett a számára. 1605-ben a dunántúli megyék „füstönkint” jelentek meg a felkelők táborában. Mintegy 6000 megyei katona küzdött Bocskai mellett ebben az évben. Bethlen háborúiban ennél kisebb volt a megyei csapatok részvétele, aminek nem kis mértékben az volt az oka, hogy Bethlen a megyéktől inkább pénzt kért, és ezen zsoldosokat fogadott. Ennek ellenére több megye csapata részt vett a küzdelemben hosszabb-rövidebb időn át. Az 1623-as hadjáratban például anyagi nehézségek miatt különösen nagy szerep hárult az erdélyi vármegyékre. Ugyanakkor a felső-magyarországi megyék felülését nem szorgalmazta Bethlen, kijelentvén: „semmi szükségem az gaz hadra nincs.” Mindent összevetve a Bethlen háborúiban időnként részt vevő erdélyi és magyarországi vármegyei csapatok összlétszáma még a legnagyobb igénybevétel idején sem haladta meg a 4–5000 főt. 1644-ben I. Rákóczi György azon panaszkodott, hogy Magyarországon még a protestáns nemesek között is csak kevés olyan akad, „az ki elhagyná jószágát az isten tiszteletéért, annál inkább életét elfogyatná azért”. Ennek ellenére több várat megyei hadakkal záratott körül.

A városok katonasága több formában is részt vett a korszak fegyveres küzdelmeiben: az erdélyi és a magyarországi városok meghatározott számú zsoldost küldtek az országos haderőbe; egy-egy megtámadott város védelmében a felfegyverzett polgárok céhek szerint csoportosulva harcoltak a felfogadott darabontokkal együtt. Az vitathatatlan tény, hogy a magyarországi városi katonaság története nem tartalmaz olyan fényes lapokat, mint a nyugat-európai nagyvárosok katonaságáé. Már csak azért sem, mert a létszám jelentős különbségeket mutat. Bár a gazdag szász városok által kiállított zsoldosok létszáma 500–1000 fő között váltakozott, még ez is kevesebb volt több magyarországi nagybirtokos magánhadseregének a létszámánál. 1620-ban a magyar városoknak összesen

csak 1400 gyalogost kellett táborba küldeniük, amikor Thurzó Imre egymaga 2000 fős bandériummal vonult Bethlenhez. Az erdélyi és magyarországi városok katonaságának létszáma a Habsburg-ellenes küzdelmek során 1000–3000 fő között váltakozott. A városok jelentősége főképpen nem is a katonaságukban rejlett, hanem az erősített katonai fontosságában, valamint a polgároknak a hadsereg ellátásában betöltött szerepében. Általában elmondható, hogy a döntő többségében protestáns polgárság többnyire a „defenzorának” választott protestáns nagybirtokos állásfoglalását követte a harcok egész időszakában.

A *népfelkelés*, ez a legősibb hadelem, rendkívül változó jelentőségű szerepet kapott a XVII. század első felében. A népfelkelés ebben a korban is önkéntes és elrendelt lehetett, ezeken belül helyi, országrésznyi vagy országos. A részt vevő jobbágyság harcértéke aszerint különbözött, hogy milyen rétegeik fogtak fegyvert: legértékesebbnek azok a rác, román, ruszin, szlovák etnikumú pásztorelemek tekinthetők, amelyek az egész korszak folyamán, minden időnkénti tiltó rendelkezés ellenére is lőfegyvert használtak, és hozzáedződtek az időjárás viszonyosságaihoz, s így a harcban rendkívül értékes segítséget tudtak nyújtani a szervezett csapatoknak.

Az önként fegyvert fogott jobbágyok 1604 végén és 1605 elején értek el legnagyobb eredményt a harcban, jöllehet ez rendkívül nagy vérvesztéssel járt számukra. Bethlen háborúi idején, noha a fejedelem több ízben is elrendelt általános és részleges népfelkelést, korántsem játszottak ilyen fontos szerepet. A fejedelem nem sokra becsülte a fegyvert fogott parasztok harcértékét, amint ez egyik leveléből is kitűnik: „Én semmit nem tartok nem 13, hanem 23 ezer parasztnak is hadától, sok ezer fazéknak elrontására elég egy bot.” Kétségtelen tény, hogy a népfelkelés erői nem bizonyultak alkalmasnak reguláris hadsereggel vívott nyílt csatákra. Ám annál eredményesebben működtek a helyi fel-

kelések hegyek között, fedett terepen, ahol szinte meg tudták bénítani a reguláris hadsereg ellátását, pihenését. Ezt tették 1644-ben Kassa környékén a császári seregekkel, de ugyanígy 1645-ben Alsó-Magyarországon Rákóczi katonáival. A fegyveres népfelkelés, különösen a jobbágytömegek önkéntes fegyverfogása önvédelmi akciónak tekinthető: védekezés a termelőmunkát zavaró, a jobbágyot sokszor létfeltételeiben veszélyeztető katonaság ellen.

A Habsburg-ellenes küzdelmek vezetőinek haderejéről a korabeli forrásokban fellelhető létszámadatok gyakran dezinformatívok vagy tévesek, másfelől összekeverik Erdély és a Királyi Magyarország hadra fogható lakosainak számát a ténylegesen kiállított hadak létszámával. Hozzávetőleges számítás szerint Magyarország és Erdély hadra fogható lakosai a XVII. században 80 000 főnyien lehettek. Ez a két országrész felnőtt férfilakosságának körülbelül 15 százaléka. Ennek jelentős részét azonban termelési okok és különböző határvédelmi feladatok miatt lakóhelyén kellett tartani (végváriak, szorosokat védő székelyek, vármegyei és egyéb helyi egységek stb.). Lényegében a mozgóháborúban ténylegesen felhasznált katonaság létszáma ritkán lépett túl 20 000 főn.

Az ilyen létszámú mozgó had európai összehasonlításban ebben az időben közepes nagyságúnak számított. Egy 1626-os kimutatás szerint például Franciaország 36 000, Hollandia 26 000, Anglia 34 000, Velence 23 000 fős mozgó had fölött rendelkezett. Ezekhez képest tisztesnek tűnik a Habsburg-ellenes hadseregek létszáma. A Magyarországon időnként ellentámadásba lendülő császári seregek sem voltak nagyobbak 15 000 főnél. Egészen más a kép, ha a csapatok fegyverzetét, képzettségét, harcászati állóképességét hasonlítjuk össze. Ezeken a területeken a Habsburg-ellenes hadseregek hátránya olyan nagy volt, amelyet kizárólag ügyes politikával, a török szövetségből eredő előnyök kihasználásával lehetett némiképp csökkenteni.

3. A Bocskai-szabadságharc

Az a fegyveres megmozdulás, amely Bocskai-felkelés vagy Bocskai-szabadságharc néven került be a magyar történelembe, több tekintetben is sajátos küzdelem volt. Mindenekelőtt háború a háborúban, mert amikor 1604. október 15-re

virradó éjszakán Álmosd és Diószeg között az első lövések eldördültek, és Pezzen császári ezredes hadoszlopára a ligetes erdőből félelmetes „Huj! Huj! Rá!” kiáltások között, váratlanul rácsaptak a Bocskai István szolgálatába állt

marcona hajdúlegények, még javában folyt a török elleni háború. Az Álmosdnál egymás ellen küzdők tulajdonképpen a Habsburg-hadsereg idegen és magyar ezredeinek a katonái voltak. Emiatt a császári hadvezetés hetekig csupán néhány hajdúezred lázadását látta a dologban, amelyet a törökökkel „lepaktált”, „árulóvá” vált Bocskai István szított felelősségre vonásának elkerülése érdekében. Hadművészeti szempontból ez a küzdelem a korszakban még meglehetősen ritka téli háborúk közé tartozott, hiszen a kimenetele 1605 tavaszára lényegében eldőlt. 1605 nyarán már csupán a minél kedvezőbb megegyezési feltételek biztosításáért folyt a harc. A felkelés sajátosságai közé tartozik az is, hogy Bocskai ugyan török szövetségben küzdött a Habsburg-uralkodó ellen, de oly módon, hogy lehetőleg ne segítse szövetségését céljai elérésében. Sőt amikor 1606-ban úgy fordult a helyzet, Bocskai megíúsította a török Bécs elleni támadását!

A harc ellentmondásosságát jelzi az is, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmet olyan személy vezette, aki élete javát a Habsburg-barát politika szolgálatában élte le, s részben az ő nevéhez fűződött Erdély elszakítása a töröktől, és bekapcsolása a török elleni koalícióba. Ezen cselekményei miatt átkozták a hazájában, és „proscribálták” a századforduló idején. Majd néhány évvel később „a magyarok atyjának”, „a magyarok Mózesének” nevezték, és hamarosan bekövetkezett halála után hosszú históriás énekekben siratták el. A kiátkozott „liber báró” feje köré maradandó glóriát font a nemzeti kegyelet. Sőt ő volt az egyetlen magyar ember, akinek külföldiek a saját hazájukban állítottak szobrot, amelyet Genfben Cromwell és Orániai Vilmos bronzalakja között csodálhat meg a késői utókor embere.

E különös sorsú, nagy hírnévre szert tett magyar politikusnak és katonának több korabeli képét ismerjük: némelyikről zömök, körszakállas, kissé ravaszkásan csillogó szemű, kardos férfiú tekint ránk. Az 1605-ben készült egyik rézmetszet vonuló, lándzsás, puskás, ugyancsak „csintalan” hajdúvitézei között ábrázolja. Katonái arcáról a győztesek önbizalma sugárzik, s vidáman tekintenek vezérükre. Arra, aki ezt a hontalan, bujdosó népet lakóhelyhez juttatta, s végrendeletében honvédő feladatot bízott a korábban „bitang, korcsos magyaroknak” nevezett hajdúkra, akiket „Bocskai angyalainak” nevezett el a korabeli közvélemény.

Bocskai Istvánt kiváló katonaként tartja számon a magyar hadtörténelem, jöllehet híres kortársa, az őt személyesen is jól ismerő Ist-

vánffy Miklós historikus azt jegyezte föl róla, hogy nem katonai tehetségéért, hanem rokoni kapcsolata miatt lett váradi főkapitány és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem főhadvezére. Való igaz, hogy Bocskaival legalább egyenértékű hadvezér volt Erdélyben az öreg Borbély György, Király Albert vagy Székely Mózes. Mégsem lehet elvitatni Bocskaitól a jeles hadvezéri képességeket annak ellenére, hogy 1604 előtt nem tűnt ki ilyenekkel. S nagyobb volt a felsoroltaknál, mert sokkal szélesebb politikai látókörrel rendelkezett. Már fiatalon éveken keresztül „kopogtatta Prága köveit”, s noha még latinul sem tanult meg ott kielégítő módon, sok hasznos tudnivaló rögződött meg benne Rudolf császár Európa központjának számító prágai udvarában. Bocskai 1604 előtt nem hajtott végre nagy történelmi tetteket, de már megvolt benne az a képesség, hogy a „nagy idők” eljövetelkor „nagy emberré” váljék. Bocskai István valóban személyes sérelmei miatt jutott el a Habsburg-ellenességig, s személyi biztonságában fenyegetve sem könnyen szánta el magát a fegyveres harcra. Annak, hogy ebből kibontakozhatott az országos méretű küzdelem, komoly előzményeinek kellett lennie. Pusztán Bocskai védelmében nyilvánvalóan nem ragadt volna fegyvert még a magyar nemesség egy része sem. Még kevésbé a magyarországi városok, nagyobb jobbágytömegek, de még a katonarétegek tagjai sem.

Az Európa nemzeteihez intézett kiáltvány – amelynek valószínű szerzője Bocskai kiváló képességekkel rendelkező, méltatlan véget ért kancellárja, Káthay Mihály volt – foglalta össze a harcot kiváltó Habsburg-politikát. Más iratban olvashatjuk: „...nem nézven hazánknak, szép városainak és várainak romlását és szegény nemzetünknek számtalan vérontás miatt ennyire való elfogyását, a törökkel való hadakozásunk színe alatt mind magok hada, s mind akkoriban ellenkező had miatt, várván, hogy dolgunk erőtlenségre jusson és az erősségek oltalmazásának színe alatt, hogy kezekben keljenek, teljességgel el akartak bennünket fogyni és talpok alá nyomni.”

Így látta a Habsburgok politikáját a századforduló éveiben a legtöbb gondolkodó magyar. Az ország pusztulása, az elhúzódó és egyre kilátástalanabbnak tűnő törökellenes háború miatt valóban katasztrofális méreteket öltött. Nehéz lenne eldönteni, hogy az ellenséges vagy a fizetetlen császári zsoldosseregek pusztították-e nagyobb mértékben az ország területét? Jöllehet a háborús károk minden társadalmi osztályt és réteget érintettek, legjobban a védtelen job-

bágyságot sújtották, amint azt még a nemesek is elismerték: „A szerencsétlen nép pedig nyáron az oktan állatok módjára a hegyekben és erdőkben bolyongott, makkal, gyökerekkel és fakérgel enyhítette éhségét, és nem sokkal azután mint a birka pestisben pusztult el.”

A háborús pusztításokon túl a magyar uralgó osztály a Habsburg-kormányzatok számos intézkedését sérelmes, diszkriminációs lépésnek tekintette. A nádori tisztség betöltetlensége és jogkörének szétdarabolása, a magyar haderőnek az Udvari Haditanács alá rendelése, a magyar főurak mellőzése a politikai vezetésben, a fontosabb végvárakban idegenek vezető polcra tétele, a „fiskális-percek” és egyéb sérelmek egyre növekvő elégedetlenséget szültek a soraiban. Ugyanakkor a szélnek eresztett magyar végvári katonák és a földönfutóvá vált nemesek, jobbágyságok a szabad hajdúságban olyan társadalmi réteg sorait duzzasztották fel, amelyek tagjai elkésztető helyzetük miatt nemcsak készek voltak harcolni a Habsburg-uralom ellen, hanem képzett katonaként, képesek is voltak erre a feladatra. A fizetetlen zsoldosok rablásai, sarcolásai nyomán támadt vagyoni bizonytalanság a városi polgárság és a nemesek magatartását is erősen Habsburg-ellenes irányba hangolta. Az erőszakos ellenreformáció, az ország lakosságának több mint kilenctized részét kitevő protestánsok üldözése pedig a különböző társadalmi osztályokat és rétegeket összefogó ideológiát teremtett a Habsburg-uralom ellen fordulóknak.

A küzdelem a tizenöt éves háború során Habsburg-uralom alá került Erdélyből indult ki. Ennek az országrésznek a lakossága sűrítve élte át mindazt, amit a Királyi Magyarország hosszabb időn át tapasztalt. Báthori Zsigmond fejedelem törökellenes szövetsége Rudolf császárral nem bizonyult gyümölcsözőnek és tartósnak. A trónjáról lemondott fejedelem azonban 1601 elején visszatért az országba, ahol a vezetése alatt Habsburg-ellenes harc kezdődött. Veresége, majd újbóli lemondása után az erdélyiek Székely Mózes alatt folytatták a küzdelmet. Változó kimenetelű csatározások után a császári haderőt vezető Basta György tábornagy döntő győzelmet aratott felettük. A mozgalom tagjai kénytelenek voltak török földre menekülni. Itt azonban nem maradtak tétlenek, hanem török támogatással újabb harcot szerveztek.

Ezalatt a Királyi Magyarország területén is nagy változások mentek végbe, amelyekre érzékenyen reagált az Erdélyből kitiltott, s ezért partiumi birtokain tartózkodó *Bocskai István*.

Jóllehet hivatalosan a császár tanácsosa volt, mégis azt kellett tapasztalnia, hogy „vékonyan” vagyon becsülete „a német előtt”. A sorozatos sérelmek után a bihari nagyúr alkalmasnak látja az időt arra, hogy az erdélyi és magyarországi elégedetlenség élére álljon, mint Erdélynek a Porta által elismert fejedelme. A török vezetők szívesen támogatták elgondolását, s az erdélyi emigránsok közvetítésével megindultak a titkos tárgyalások a Habsburg-hatalommal szembe fordulni kész Bocskaival. Mialatt ezek a titkos tárgyalások folytak, Felső-Magyarországon egyre forróbbá vált a politikai helyzet. Amikor a rendkívüli méretű háborús pusztításokat még vallási üldözéssel is megtették, úgy tűnt, betelt a pohár. A vallásügyi panaszok tárgyalását megtiltó, utólagosan hozzátoldott XXII. törvénycikk felháborodott protestáns rendek ünnepléses nyilatkozatukban kijelentették: „Saját erejünkkel síkraszállni és védekezni készek!” A szeptember elejére összehívott gálszécsi részgyűlésen a felső-magyarországi megyék nemesége még tovább ment, mert elvileg kimondta a fegyveres ellenállást is a császári politikával szemben. Egy hónappal később Lőcsén a városi polgárok fegyveresen szembe is szálltak a templomukat elvenni akaró királyi helytartóval. Ilyen általánosan feszült politikai légkörben került sor Bocskai István fegyveres ellenállására október közepén.

Bocskai fegyverfogásának az előzményéhez tartozik, hogy Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány szeptember 28-ra a rakamazi császári táborba magához hívta a bihari főurat tanácskozássra, de az gyanúsna ítélte a hívást, és nem ment el a táborba. Nem tagadta meg nyíltan a „király képe” rendelkezésének teljesítését, de betegségére hivatkozva, halasztást kért. Ezalatt Solyomkö várában szervezte a védelmet. Összehívta várainak kapitányait, hogy felfedje előttük török kapcsolatát, tanácsot kért a teendőkre vonatkozóan. A rögtönzött kis haditanács úgy döntött: a támadásnak leginkább kitett Kereki várkapitánya sürgősen kérjen török segítséget Gyuláról, hogy megvédelmezze erősségét. Bocskai hasonló megbízatást adott a szentjóni kapitányának is. Ez utóbbi azonban felfedte a terveket Concini váradi vicegenerálisnak, aki minderről értesítette Belgiojosót, és október 2-án kardcsapás nélkül birtokába vette a várat. Innen Kereki alá vonultak a katonái, azonban a vár parancsnoka, Örvény Pál zsoldba fogadta az Egry István hajdúkapitány vezetése alatt álló 300 köleséri szabad hajdút, s azokkal nemcsak visszaverte az ostromot, de elvonulásra is kényszerítette a váradi vicegenerálist.

Belgiojoso serege Concini jelentésének vétele után Bocskai ellen indult. Bocskai jól tudta, hogy a rendelkezésére álló mintegy 800 katonája nem elegendő a további ellenálláshoz. Fegyveres erejét úgy akarta növelni, hogy ezzel ellenségének seregét gyengítse. E célból tárgyalásokat kezdeményezett a császári zsoldban álló „szabadhajdúkkal”, akik öthónapi elmaradt zsoldjuk miatt rendkívül elégedetlenek voltak. Amikor Bocskai a protestáns voltokra és magyarságukra hivatkozva jelentős jutalmat ígért nekik, az oldalára álltak. Az adorjáni császári táborban levő 3000 főnyi hajdú Lippai Balázs, Németi Balázs, Dengeleghy Mihály, Ibrányi Ferenc és Szénássy Mátyás parancsnoksága alatt október 14-én „erős pecsétnek alatta” megfogadta, hogy „az nagyságos vitézlő Bocskay Istvánnak, az körösztinsignek, és az mi országunknak ides Hazánkknak” oltalmazására ezután vele együtt él és hal.

Az átpártolás a huszonnegyedik órában történt, mert a császári haderő összevonása az adorjáni táborban befejezés előtt állt. Csak Pezzen ezredes gyalogsága és tüzérei hiányoztak a koncentrált támadás megkezdéséhez. Október 14-én éjszaka azonban már ő is elindult *Almosdról Diószegre*. Elnyúlt menetoszlopban haladt a mintegy két és fél ezer gyalogos, hatszáz sziléziai nehézlovas, a két tábori és két nehéz faltörő ágyú, a több száz főnyi hajdú és szolgálatszemélyzet, valamint a hadoszloppal tartó népes „tábori bordélyház”.

A terepet jól ismerő Bocskai úgy döntött, hogy hajdúival az oszlop középső része ellen intéz váratlan támadást: ha a meglepett gyalogságot sikerül szétszórnia, a nem nagy létszámú sziléziai lovassal már könnyebben el tud banni. A mit sem sejtve baktató gyalogosokat (lands-knechteket) váratlanul érte az erdőből rájuk rontó hajdúk támadása. Öldöklő kézírása kezdődött, senki nem adott és nem várt kegyelmet. A hosszúra nyúlt menetoszlop kedvezett a zsoldosoknak: nem egyszerre érte őket a támadás, így az elől és hátul haladók a megtámadottak segítségére siethettek. Visszafordult az élen haladó Pezzen ezredes is, de előbb egy hírvívóval erősítést kért Belgiojosótól. A sziléziai nehézlovak többször visszaverték a hajdúkat, de azok az erdőben újra összeszedvén magukat, Bocskai személyes buzdítása nyomán újra és újra támadásba lendültek. A nyolcadik roham megingatta a császári lovasokat, akik futásban kerestek menedéket. Sokan halálukat lelték a környező mocsarakban. Mások fogságba estek, közöttük Pezzen ezredes, az oszlop parancsnoka is.

Ezalatt a császári gyalogosoknak sikerült va-

lami szekérvárfélét kialakítani, és mögé húzóda védekeztek. Talán ki is húzzák reggelig, ha nem robban fel a tartalék lőporuk. A robbanás teljesen szétszórta a szekérvárat. A résen benyomult hajdúk a korabeli krónikás szavai szerint „ott mind levágták őket, mind gyermekekkel, kurvájokkal együtt, kik az gyalog németekkel az ü módjok szerint számosan voltak”. Más forrás szerint a gyerekeket életben hagyták, s azokat reggel a csatatéren megjelenő parasztok vitték magukkal.

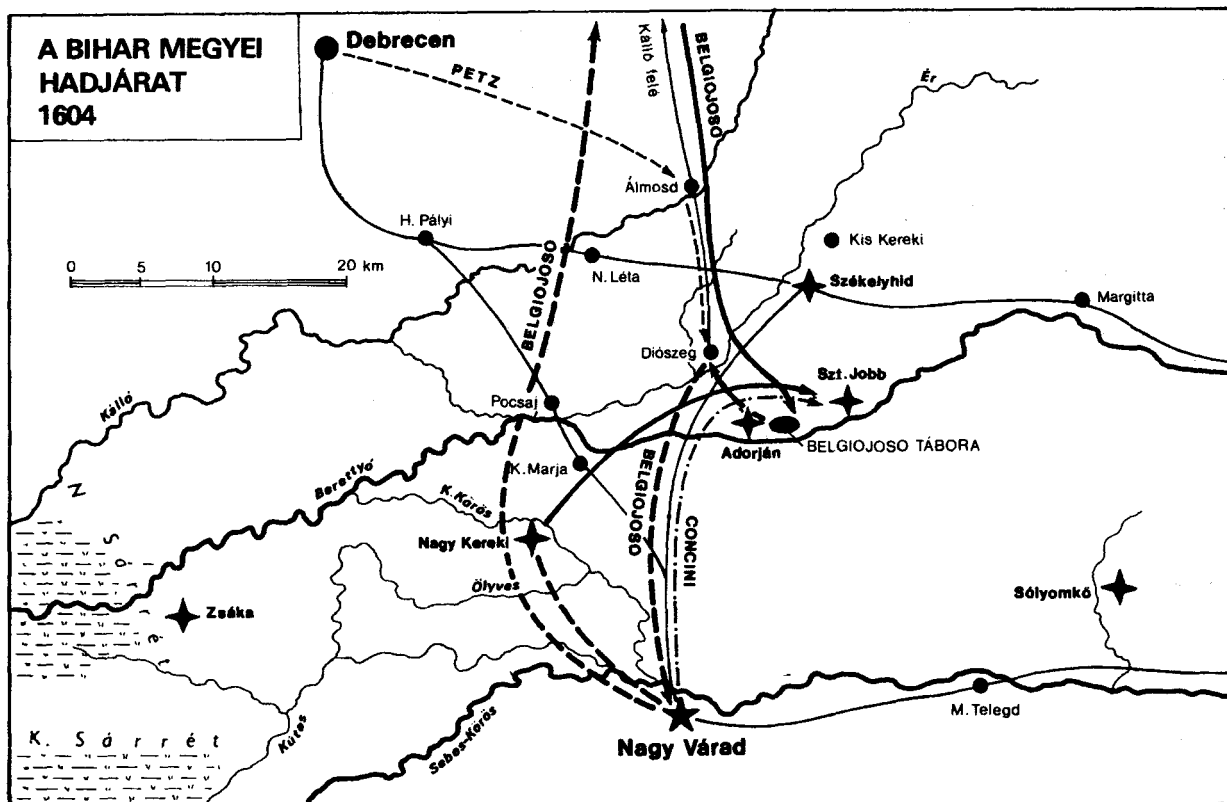
A rajtaütés szerteszálló híre ugyancsak megnövelte a győzelem nagyságát. Egy kortárs följegyzése szerint „Magyarországban idegen seregen ennél nagyobb vereség már régen nem esett”. Bocskai tudta, hogy Belgiojoso seregének csupán egy részét verte szét, az még mindig jelentős számbeli fölényben van, ezért további súlyos harcokra számított.

Belgiojoso azonban nem merete megtámadni a hajdúkat, hanem visszavonult Váradra. Innen szólította fel ecsedi Báthori Istvánt: „Az alatta való jobbágyokra viseljen gondot, hogy tumultose Nagyságod ellen az hajdúsághoz kapcsolván magokat föl ne támadjon”, mert a hajdúság „az Nobilitást akarná deleálni”. A császári főkapitány a környező vidék lakosságának tömeges fegyverfogására számított, ezért néhány nap múlva Váradról megkezdte a visszavonulást Rakamaz, Tokaj útvonalon Kassára.

Bocskai hajdúi október 25-re virradó éjszaka Rakamaznál rajtaütöttek a császári utóvéden. Belgiojoso a folyó túlsó partjáról tetlenül végignézte katonái lekaszabolását, majd Tokaj őrségét megerősítve sietve folytatta a visszavonulást. Serege ekkor már a székekkel együtt is alig számlált 3000 főt. Szántónál „nem a Bocskai hadából való, hanem másféle hajdúság, kik mindenütt ott az földön meggyülekeztek volt” megtámadta a császári tábornok és az éjszaka sötétjét kihasználva, sokat levágott közülük.

Belgiojosótól ezután az erdélyiek is elváltak, így mindössze 2000 katonával érkezett Kassa alá. A városi polgárság azonban nem nyitott kaput a felső-magyarországi főkapitány előtt, amire az tovább vonult Szepes várába, ahová 50 főnyire leolvadt kísérettel érkezett meg. A vár tulajdonosa befogadta a menekülő főkapitányt, akinek tekintélyes hadseregét két hét leforgása alatt a hajdúk teljesen felmorzsolták.

Bocskai október 26-án *Tiszalóknál* szállt táborba, és itt tartózkodott november 7-ig. Ezen idő alatt serege a mindenfelől hozzá csatlakozó hajdúkkal, jobbágyokkal, megyei katonákkal és török segélycsapatokkal hamarosan meghaladta a 10 000 főt. Tulajdonképpen itt kezdett az egy

főúr önvédelmi háborújaként induló fegyveres harc országos méretű mozgalommá szélesedni. Megjelent a tiszalöki táborban Felső-Magyarország politikai és katonai központjának, Kassának a küldöttsége, hogy felajánlja az önkéntes átállását. Kaput nyitott Kálló, az első erős királyi vár, amelynek kapitányát, a török elleni háború csatáiban kitűnt Káthay Mihályt Bocskai a kancellárjává tette. Ezekben a napokban a hajdúi elfoglalták Szendrő, Szádvár, Putnok, Krasznahorka várakat, majd melléjük álltak a szepességi városok is. A hajdúkapitányok Bocskai nevében gyűlést hirdettek a felső-magyarországi rendeknek november 12-re Kassára.

A Habsburg-politikát ténylegesen irányító Mátyás főherceg, amint hírt kapott Belgiojoso seregének vereségéről és felbomlásáról, október 25-én parancsot adott az Esztergomnál táborozó Basta György hadvezérnek, hogy haladéktalanul induljon útba a mozgalom leverésére. Erre az adott lehetőséget, hogy a török már téli szállásra vonult, így el lehetett vonni ezt az erőt Esztergom alól. Basta Várak irányába akart támadni azzal a céllal, hogy elvágja Bocskait Erdélytől. Az Udvari Haditanácstól azonban Kassa visszafoglalására kapott parancsot. November 4-én indította meg a támadást 15 000 főnyi, kétharmad részben gyalogosokból, egyharmad részben lovasokból álló seregével.

Harci érintkezésbe először november 17-én Osgyánál került a hajdúcsapatokkal. Az 5000 főt meg nem haladó hajdúsereg Németi Balázs és Bornemissza János kapitányok parancsnoksága alatt több órás harcban bátran ellenállt a többszörös túlerőnek. Sőt a kastélyba visszavonult 500 hajdú és jobbágykatonája másnap hajnalig tartotta magát. Végül a túlerő elnyomta őket, s a hősi halál jutott osztályrészül a katonáik el nem hagyó, bátor Németi Balázsnak is. Közel 3000 főt vesztek, de hétszázan estek a túlerőben levő császári seregből is.

Az óvatos Basta csak november 20-án folytatta az előnyomulást Rimaszombat, Putnok irányába. Bocskai Kassáról Sajószentpéter felé indult azzal a céllal, hogy útját állja Bastának, s ha lehetséges, szétverje erőit. Bocskai serege a török segélycsapatokkal együtt mintegy húsz ezer főből állt. Létszámban túlhaladta Bastáét, de a harcképesség és főként az összeszokottság hiánya miatt harcászati hátrányosabb helyzetben volt.

Bocskai és Basta seregeinek összecsapása, amely az *edelényi-besenyői csata* néven került be a magyar hadtörténelembe, november 25-től 28-ig tartott. Az előcsatározások után Bocskai csapatai körülfogták a besenyői völgybe húzódott császáriakat.

„Már attól kellett tartanom, hogy vereséget

kell majd szenvednem, mivel hogy nem tudtam megmozdulni, sem élelem keresésére menni” – írta Basta. 28-án a reggeli sűrű köd leple alatt azonban sikerült észrevétlenül meglepnie Bocskai körülzáró gyalogosait, s a tapasztalt hadvezér sikeresen kiaknázza az ebből származó előnyöket. A több napig tartó csata végül Basta győzelmével végződött. A császáriak 500 főt, Bocskai ennek háromszorosát veszítette.

A siker után Basta *Kassa* alá vonult. A város elfoglalását a két győzelem után teljesen biztosnak tartotta. A december 3-tól 5-ig tartó ostrom azonban megmutatta, hogy nem tudja könnyen megtörni a Segnyey Miklós és Nagy Albert parancsnoksága alatt védekező hajdúk ellenállását. A császári fővezérnek eredmény nélkül kellett elvonulnia a falak alól. *Eperjesre* ment, amelynek polgársága befogadta a császári csapatokat. Amíg azonban odaért, a többször rajtaütő hajdúk és a fegyvert fogott jobbágyok erősen *megtizedelték és demoralizálták* a két ütközetben győzedelmeskedő császáriakat. Ez később is folytatódott, s rövid néhány hét alatt a diadalmas hadból dezorganizált, lázongó katonai csoport lett: a környéket rabolták, pusztították, a felkelés további sikereit nem tudták megakadályozni, szinte tétlenek maradtak.

Mivel Basta a kitűzött célt elérni nem tudta, a császári udvar katonai segítségnyújtásra szólította fel a német birodalmi fejedelmeket, az itáliai városállamokat, Lengyelországot, Spanyolországot és a pápát, de segély sehonnan sem érkezett. Nem sikerült Bocskai ellen mozgósítania a magyar nemességet sem. Mátyás főherceg így értékelte a helyzetet: Basta *Eperjesen* és környékén elszállásolt hadserege egyre inkább félig mezítelen, éhező hadinéppé vált, a létszáma a szökések és a hajdúk rajtaütései következtében napról napra csökken, ám Bocskai hadai, ha gyakorlatlan elemekkel is, de állandóan gyarapodnak.

A szabadságharc sikereinek kiszélesítését most már inkább politikai, mint katonai okok gátolták. Külpolitikailag a mozgalom még 1605 elején is meglehetősen elszigetelt helyzetben maradt. A protestáns német fejedelmek ugyan rokonszenvvel kísérték a küzdelmet, de Bocskai tényleges katonai segítséget csak a töröktől és a török-vazallus havasalföldi, moldvai fejedelmektől várhatott. Az ország birtokosainak jelentős része tartózkodó álláspontot foglalt el a mozgalommal szemben. A végvárak vitézei, a hajdúk és a közéjük seregülő jobbágyok azonban olyan katonai és politikai bázist biztosítottak Bocskainak, hogy harcot kezdhett a császári csapatok kiűzéséért.

A diadalmas *téli hadjáratot* Rhédey Ferenc – egykori füleki kapitány, majd erdélyi bujdosó –, Bocskai „generális kapitánya” kezdte meg 2000 válogatott hajdúval 1604 decemberében. Azt a harci feladatot kapta, hogy foglalja el a bányavidéki véghelyeket, majd forduljon északnak, csatlakoztassa a bányavárosokat, vágja el Basta utánpótlási vonalát. Bocskai számított a várakban levő magyar katonák és az e területen táborozó hajdúcsapatok támogatására és önkéntes csatlakozására. A korabeli krónikás szerint „az Duna mellett hat ezer hajdúk gyülekezett volt össze, azok is Rédei mellé állottak”. A magyar végvári katonák önkéntes kapunyitása nyomán hamarosan Rhédey csapatainak kezére került Szádvár, Szendrő, Szécsény, Nógrád, Gyarmat, Drégelypalánk, Csábrág és Szitnya vára.

A császári hadvezetés Kollonich Siegfried alsó-magyarországi főkapitányt bízta meg a hajdúk előnyomulásának megakadályozásával, azonban a nagy feladathoz mindössze 600 lovast bocsátott a rendelkezésére. 6000 zsoldost visszatartottak a Bécs közvetlen védelmét biztosító várakban és városokban.

1605. január elején Rhédey kezére került Korpona Végles is, s a Garamon átkelve katonái Nyitraig törtek előre.

A bányavárosok védelmével megbízott Pogrányi Benedek azt jelentette Rhédey előretörő hadoszlopáról: „Naponként többülnek és oly szín néppel vadnak, hogy még magának Bocskainak sincsen olyan számos népe, mert az végbeliek mind velek vadnak, valahol jó csatázó legények voltak, azok velek vadnak. Mi mellettünk csak az alja vagyon a népnek, azok is inkább hajlanak az pártosokhoz, hogysem mint mihozzánk. Az hajdúság, kik mellettünk voltak, mind el álltanak mellőlünk és az pártosokhoz mentenek.”

Februárban a császári csapatok ellentámadást kíséreltek meg két területen is: Basta kimozdult *Eperjesről*, azzal a céllal, hogy elfoglalja Bocskai fő hadműveleti bázisát; Kollonich a bányavárosok vidékén indított ellenakciót. Átmeneti eredmények után mindkét császári sereg próbálkozása kudarcba fulladt, s *márciusban* újra Bocskai katonái lendültek támadásba. Egyes portyázó hajdúcsapatok megjelentek már Túróc és Liptó vármegyékben is. Rhédey körülzárta az erős Léva várát, majd hajdúi előretörték Érsekújvárig, sőt egyes előőrsök már Pozsonyt is megközelítették. A fősereg április közepén birtokba vette Zólyomot és Besztercebányát.

Rhédey ekkor új feladatot kapott: a visszavonuló Basta üldözését, „fárasztását és fogyasztá-

sát". A császári hadvezetés amikor azt látta, hogy Bocskai hajdúi feltartóztathatatlanul törnek nyugat felé, parancsot adott Bastának: a Felső-Vág völgyén keresztül vonuljon vissza Pozsony védelmére. A tábornagy fizetetlen hadai – még a császárpárti források szerint is – a lakosságot rabolva, pusztítva özönlöttek visszafelé. A hajdúk állandóan a nyomukban voltak. „Most egész hadam mindenütt utánna vagyon késérőben, ölik, vágják mindenütt őket” – írta Bocskai. Így végződött a diadalmas téli hadjárat, amelynek során *Bocskai kezére került Felső- és Alsó-Magyarország jelentős része*. Basta pedig visszavonulásra kényszerült. Ugyanakkor Erdélyben Bocskai uralma alá került Szatmár, Kővár, Lippa, Jenő, Lugos, Karánsebes és több más vár.

A téli hadjárat sikere meghozta a felkelés diadalát! Ezt jól tudták a reálisan gondolkodó császári politikusok is, s főként Basta tábornagy, a korabeli Európa egyik legkiválóbb hadtudósa és hadvezére. Nem őrajta múltott a katonai kudarc, hanem alapvetően azokon az anyagi okokon, amelyek miatt a hadsereg felbomlott. A birodalomban egyre inkább elszigetelődő Habsburg-hatalom jelentősebb anyagi segítséget nem várhatott sehonnan sem. Azt pedig tudták, hogy a hadseregük, amely nem tudott megbirkózni a tél folyamán Bocskai szerveződő, heterogén összetételű seregével, még kevésbé győzhet a fölkelő seregek és a török csapatok együttes akciójával szemben. Arra viszont számítani kellett, hogy a török nem marad tétlen: igyekszik kiaknázni a császári haderő megrendülését és Bocskai katonáinak sikereit, saját eredményei növelésére.

A Magyarországon állomásozó török csapatok már a tél folyamán is támogatták a fölkelők katonai akcióit. A sikerek láttán a török vezetők Bocskai azon kívánságába is beleegyeztek, hogy az erdélyi fejedelmi jelvények mellett magyar királyi koronát is kapjon, jóllehet ez ellene szólt annak a „szulejmáni bölcsességnek”, hogy a török hódoltsági területet félkör alakban övező magyar királyság és Erdély ne kerüljön egyetlen kormányzat alá. Lényegében emiatt ellenezték mindig a legélesebben azt, hogy Erdély a magyar koronát is viselő Habsburg-uralkodó kezére kerüljön.

Bocskai kívánságába a Portán nem szívesen egyeztek bele, de szorult helyzetükben nem tehettek mást. Különben is kevésbé veszélyesnek tartottak egy Habsburgoktól elszakadt, s a Habsburg-házzal tartósan szembeforduló magyar nemzeti királyságot annál, mintha Erdély Habsburg-uralkodó fennhatósága alá kerül.

A török vezetők nagyon jól tudták, hogy az így létrejövő, kétmilliónál alig több lakosságú Magyar Királyság egyelőre nem válhat veszélyessé a Török Birodalomra. Hiszen ez a magyar király, aki Magyarországból és Erdélyből nem számíthatott egymillió forintnál nagyobb évi bevételre, még a végvárak fenntartásához sem rendelkezik elegendő anyagi bázissal! A magyarországi végvárvonat költségei ugyanis évente átlag kétmillió forintba rúgtak.

Erre hamarosan rádöbrent maga Bocskai is. Ennek eredményeként, amikor megkapta a töröktől a magyar királyi koronát, úgy fogadta ezt, mintha nem maga szorgalmazta volna néhány hónappal korábban. A török ebbe még könnyen belenyugodott, hiszen azt tartotta a legkedvezőbbnek, ha Erdély és a Királyi Magyarország különválva, két fennhatóság alatt marad. A rendkívül ellentmondásos helyzetnek az lett a következménye, hogy a tavaszi és a nyári hadműveleteket Bocskai már inkább csak az előnyösebb tárgyalási pozíciók megszerzéséért, és azért folytatta, hogy megszerezze a még uralma alá nem került várakat a szövetséges török csapatok előtt.

A téli hadjárat katonai sikereit szemlélve fölmerül a kérdés: milyen politikai és katonai okok eredményezték ezeket? Milyen osztályok és rétegek, hogyan támogatták a Bocskai önvédelmi harcoként indult küzdelmet? Milyen katonai tényezők tették lehetővé egy harcászati inferioritásba levő hadsereg diadalát? A magyarországi gazdasági és társadalmi viszonyok sajátos, közép-kelet-európai fejlődésének eredményeként a XVI. század végén és a XVII. század elején a hatalom egyre inkább a nagybirtokosok kezén összpontosult. Az ország birtokterületének közel fele tizenöt nagybirtokos család tulajdonába került. Övék volt a várak fele, és több mint 10 000 magánkatona fölött rendelkeztek. E leghatalmasabb családok közül a századforduló idején mindössze három volt katolikus, a többi protestáns. Az összlakosság 90 százaléka is ennek a vallásnak volt a híve. Ez már önmagában szavatolta azt, hogy az ellenreformációval összefonódott és a magyar rendi érdekeket is súlyosan érintő Habsburg-abszolutizmus elleni fellépés az uralkodó osztály és az összlakosság döntő többségének aktív vagy passzív rokonszenvére számíthatott. A magyarországi Habsburg-hatalom Bocskai első katonai sikerei nyomán szinte légüres térbe került; gazdasági és társadalmi bázis nélkül maradt. Amikor kiderült, hogy a török segíti a mozgalmat és tartózkodik a hódításoktól, Bocskai lényegében már diadalt aratott. Csupán arra kellett vigyáz-

nia, hogy ne szenvedjen döntő vereséget a császári csapatoktól.

A jobbágytömegeket elsősorban az elhúzódozó háború nyomán állandósult zsoldosrablások és atrocitások hajtották bele a Habsburg-ellenes felkelésbe. A zsoldosterror létében, fennmaradásában veszélyeztette a jobbágyok jelentős részét, ami rendkívül nyomós oka volt a Habsburgokkal való szembefordulásuknak. Mintegy húszezernyre tehetjük azoknak a nem hajdú jobbágyoknak a számát, akik az 1604. őszi, majd a téli harcokban fegyveresen részt vettek. Tavaszra – a két vesztes ütközetben, és Szatmár hősi ostrománál, ahol vitézségüket még a sok harcot látott vallonok is megcsodálták – nagyobb részük elpusztult. Sok gyengén táplált jobbágy az időjárás viszontagságait sem tudta átvészelni téli katonáskodáshoz alkalmatlan ruháiban. A küzdelemben ők hozták a legnagyobb áldozatot, de a katonai sikerek elsősorban nem rajtuk múltak, hanem a harcban járatos katonarétegek tagjain: a hajdúkon, a végvári katonákon és a székely katonatömegben. Ők alkották Bocskai hadseregének döntő többségét.

A *szabadságharc hadserege* a fegyveres harc alatt szerveződött, jött létre. Bocskai néhány száz főnyi magánkatonasága az álmosd–diószegi ütközet idején 3000 főre, 1604 végére 20 000 főre, 1605 nyarára 60 000 főre nőtt. A hadsereg alkotóelemeit a szabad hajdúkon és a végvári hajdú katonákon, a közéjük sereglett jobbágyokon kívül vármegyei katonák, főúri bandériumok, nemesi felkelés, városok zsoldosai, székelyek, valamint a török, tatár és havasalföldi, moldvai segélycsapatok adták. 1605 nyarán a mintegy 30 000 szabad hajdú, 6–8000 végvári katona mellett a 8000 főúri katona, nemesi felkelő és megyei katona, 2000 testőr, 4–500 városi katona, 10 000 székely küzdött Bocskai zászlai alatt. Az időnként segítségül érkező idegen segélyhadak létszáma 5000 és 15 000 fő között váltakozott. A fegyverforgatásra alkalmas és arra kész ember elegendő számban akadt Magyarországon abban az időben, persze különböző képzettséggel, fegyverzettel. A sereggyűjtést, az egységek szervezését többnyire hajdúkapitányok vagy más, nagy hírnévre szert tett katonák végezték, akik ehhez kinevező okiratot és zászlót kaptak Bocskaitól. Szervezési egységük a zászlóalj volt, amely a lovasságnál és gyalogságnál egyaránt 500 főből állott.

A hadsereg fő fegyvernemét a *lovasság* képezte. Ennek alapvető oka a gazdasági elmaradottság, de ebben a török elleni harc követelményei, a társadalmi rétegződés következményei és számos szubjektív tényező is közrejátszott. Nagy-

számú, korszerű zsoldosgyalogság szervezését sem a korábbi erdélyi fejedelmek, sem Bocskai gazdasági bázisa nem tette lehetővé. Sőt a szabadságharc folyamán a gyalogosok jelentős része igyekezett lovassá válni, s emiatt a lőszerzésre irányuló törekvés végigkísérte a mozgalmat. Ez a lovasság döntő többségében könnyűlovasság volt. Sodronyinget, mell- és karvasakat csakis az előkelőbbek és gazdagabbak viseltek. Fegyverei között megtalálható a 10–12 láb hosszú kopja, a rövid görbe kard vagy pallos, a csákány, a buzogány. A császári hadseregben korábban szolgálatot teljesítők puskát vagy pisztolyt is használtak.

A *gyalogos* fegyvernem a hajdúk és végvári katonák egy részéből, a frissen hadra sereglett jobbágyokból, székelyekből, a városok által kiállított katonákból és testőrökből állott. Egy részük kopjával, más részük meglehetősen gyarló szerkezetű puskával rendelkezett. Ezenkívül kurta nyelvű baltával, amit övükre függesztve hordtak. A harcászati állóképesség gyalogság hiánya végigkísérte a szabadságharc hadműveleteit. Ez volt az alapvető oka a harcászati inferioritásnak.

A tüzéség még a gyalogságnál is jobban hátrébe szorult Bocskai hadseregében. Várágyúkat nagy számban birtokba vettek egy-egy erősség vagy város önkéntes kapunyitása alkalmával, tábori ágyúval azonban alig rendelkeztek. Az edelényi–besenyői csatában nyolc kerekas ágyút, Érsekújvár ostromához három tarackot vonultattak fel.

A szükséges műszaki munka ellátása döntő mértékben a jobbágyokra hárult. Az egészségügyi szolgálatot a császári hadsereghez hasonlóan borbélyok látták el.

A szabadságharc legnehezebb problémái közé tartozott a hadsereg hadtápellátása, mindekelőtt a zsoldfizetés biztosítása. Bocskai erre magánvagyonát, a rendek által megszavazott adókat, a birtokokért kapott zálogösszegeket és a török pénzsegélyeket használta fel. Ha figyelembe vesszük, hogy csak 1605-ben kétfélmillió forintnál több lett volna a katonák évi zsoldja, akkor rögtön láthatjuk, hogy a bevételi forrásokból a zsoldnak csak töredékét lehetett fedezni. Az egyes főuraktól felvett kölcsönökkel vagy birtokok adományozásával csak a legégetőbb problémákon lehetett segíteni. A zsoldfizetés mindvégig megoldatlan maradt, s ezen a hajdúk egy részének letelepítése, földdel és nemességgel történő kielégítése is csak részben segíthetett.

Hasonló, bár korántsem azonos nehézségek mutatkoztak a hadsereg élelem- és takarmány-

ellátásában. A fejedelem igyekezett központi készletek megteremtésével óvni a lakosságot a katonák egyéni beszerzésétől, ami legtöbbször túllépett a szükséges mértéken. Elvileg ugyan fizetniük kellett a piacokra felhordott élelmiszerekért, de mivel zsoldot csak elvételek kaptak, a fizetést sem lehetett tőlük megkövetelni. Emiatt az élelmezést a vármegyék által összehordott élelmiszer- és takarmánykészletekből akarták megoldani, de a megyék csak részben tettek eleget a vállalt kötelezettségüknek. Az élelmet így főként továbbra is zsákmányolás útján szerezték meg a katonák. Ez súlyos teherként nehezedett a termelőkre, s újra és újra ellentétet szült a jobbágyság és a katonák között. Az ellentétek kiéleződését az tompította, hogy ezt azért inkább eltűrték a jobbágyok, mint a császári hadsereg élelmezését, ami egyébként nagyobb terhet is jelentett. Az eltérés onnan adódott, hogy a zömében könnyűlovascapatok, ha nem voltak az ellenség közelében, mintegy ötször akkora területről szerezték be ugyanazt az élelmiszer-mennyiséget, mint a gyalogos császári seregek, vagyis kevésbé élték fel egy-egy terület lakosságának a készleteit.

Központi *fegyver- és ruhaellátásban* csakis a testőr csapatok részesültek. A katonák túlnyomó része saját ruhájában harcolt, a fegyverét is maga vásárolta, vagy ami még gyakoribb, zsákmányolta.

A központi ellátás hiánya hátrányosan befolyásolta a hadsereg *fegyelmi helyzetét*, a lakossághoz fűződő viszonyát. Bocskai szabályzatokkal, esetenként rendelkezésekkel, nevelő ráhatással és egyéb eszközökkel próbálta csökkenteni a fegyelmi kilengések számát és mértékét, azonban az ehhez szükséges gazdasági alap hiánya miatt a problémákon nem tudott segíteni. Különösen a jobbágyság kímélésére fordított nagy gondot. Felismerte, hogy a jobbágyok készleteinek mértéken felüli felélése nemcsak a fő gazdasági bázist teszi tönkre, hanem annyira elidegeníti a néptömegeket a mozgalmától, hogy egy belső felkelés is kitörhet a tizenöt éves háború miatt amúgy is elnyomorodott, elkéseredett jobbágyok között.

A Bocskai-szabadságharc *hadászati célja* a politikai törekvésekből fakadóan, a Habsburgok csapatainak kiszorítása volt Magyarország és Erdély területéről. Bocskai a zsoldosterror megszüntetésén túl csak a Habsburg-uralkodó protestánsellenes, rendi érdekeket sértő politikájának akart gátat vetni, és biztosítékokat akart szerezni ezek megismétlődése ellen. A tavaszi időszakot kivéve nem tűzte – és nem is tűzhette ki – célul a Habsburgok hatalmának megse-

misítését. Ehhez nem rendelkezett megfelelő erőforrásokkal, ugyanakkor a Habsburg-hatalmat potenciális szövetségesének tekintette a török elleni küzdelemben. Bocskai tudatában volt annak, hogy Magyarország számára a Habsburg-uralomtól független nemzeti királyság biztosítaná a legkedvezőbb fejlődési feltételeket, de felismerte, hogy az önálló nemzeti királyság megteremtésének nincsenek meg sem a külpolitikai, sem a belső előfeltételei. Így politikai célkitűzése arra redukálódott, hogy az önálló, területileg is megnagyobbodott Erdélyi Fejedelemséget elismertesse a Habsburgokkal. Úgy gondolta, ez az államalakulat megakadályozza a császári önkényuralom visszatérését a Királyi Magyarországon is.

E politikai céljának elfogadására olyan gyors támadásokra épített harceljárással akarta rákényszeríteni a bécsi udvart, amely az ország elhagyására kényszeríti a császári seregeket. A felső-magyarországi terület teljes megtisztításán túl Alsó-Magyarországon és a Dunántúlon kulcsfontosságú helyek elfoglalására törekedett, hogy a katonai előny megszerzésével politikai kompromisszumokra kényszerítse a mindenféle engedményt mereven elutasító császári politikai vezetést. Bocskai jól tudta, hogy ezeket a célkitűzéseket csakis olyan támadó harceljárással lehet elérni, ami a könnyűlovascapatok mozgékonyaságára és a végvári magyar katonák csatlakozásából fakadó nagy előnyökre támaszkodik.

Bocskai seregének *harcászata* alapvetően a hosszú időn keresztül kialakult portyázó, váratlan rajtaütéseket szívesen alkalmazó harceljárás volt. A nyílt ütközeteket, a nagy csatákat általában kerültek, mert a hadsereg a zárt rendben vívott harcra nem volt alkalmas. Jóllehet várharcban nem egy esetben hősi magatartást tanúsítottak – mint például Szatmár vagy Nyitra ostrománál –, az erősített helyeket mégis inkább körülzárással és kiéheztetéssel tudták erőszakkal birtokba venni. Várvédelemre viszont alkalmasnak bizonyult a sereg, amint az 1604-ben Kassa védelme esetében kiderült. A hadsereg támadó harceljárása miatt azonban a várvédelem 1605 elejétől kezdve nem játszott számottevő szerepet a hadműveletekben.

Bocskai seregének *harcértékével* kapcsolatban látnunk kell azt, hogy a hiányos fegyverzetű, jelentős részben a modern nyugati harcászatot nem ismerő katonaság csakis a kedvező kül- és belpolitikai körülmények között tudott sikeres harcot vívni a császári hadsereg ellen.

Az 1605-ös tavaszi és nyári hadjárat az április 20-án megtartott szerencsi országgyűlés hatá-

rozatainak megfelelően indult meg. A rendek Bocskai magyarországi fejedelemmé választása után határozatot hoztak Basta csapatainak üldözésére, Eperjes ostromára, Tokaj, Várad, Huszt és Murány körülgárására, a nemesség személyes hadba vonulására, testőrség felállítására, az utak és hidak helyreállítására, valamint ágyúk szállítására.

E határozatok szellemében áprilistól kezdve Bocskai – a korabeli följegyzés szerint – „azon munkálkodik, hogy az németöt teljességgel ki- gyomlálja az országból”. E cél megvalósítása érdekében *Gyulaffy László* a hajdúk egy csoportjával Erdély elfoglalására, *Segnyey Miklós* hajdúkapitány egy másik csoporttal Eperjes és a Szepesség elfoglalására vonult. Basta üldözése *Rhédey Ferenc* diadalmasan előretörő hajdúira hárult.

A császári hadvezetés nem rendelkezett átgondolt, reális haditervvvel. Olyan elképzelések merültek fel, hogy Basta nyugat felé vonuló seregével megtisztítja a bányavárosokat a hajdúcsapatoktól, majd erőit egyesítve Kollonich Siegfried alsó-magyarországi főkapitányával Esztergom, Komárom, Érsekújvár, Nyitra, Trencsén és Árva várakra, valamint Pozsonyra támaszkodva védi Alsó-Magyarországot mindaddig, amíg jelentős lengyel, moldvai és egyéb külföldi segélycsapatok érkeznek. Ezek támogatásával azután majd ellentámadást indíthatnak a mozgalom felszámolására. E terv végrehajtásához 30 000 fős katonaság állt a császári hadvezetés rendelkezésére, de a haderő szét-szórtsága és a fizetetlenségből fakadó nagyfokú demoralizáltsága csökkentette az ütközésségét. Ugyanekkor Bocskai mozgó csapatainak létszáma a török–tatar segélyerők nélkül is elérte a 35 000 főt, s ez a létszám napról napra növekedett. Sőt a császári hadvezetésnek számolnia kellett azzal is, hogy nyáron a török nagyvezér folytatja az 1604 őszén abbahagyott hadműveleteket.

Basta visszavonuló seregét egy pillanatra sem hagyták nyugton Bocskai hajdúi, s emiatt a császári sereg demoralizálódása egyre fokozódott. A tábornagy hamarosan felhagyott a bányavárosok visszafoglalásának tervével, és már csak arra törekedett, hogy Pozsonyig eljutva Bécs védelmét biztosíthassa. A császári hadvezetés Nyitrát, Lévát, Trencsént és Árvát, Bicsét, Lítavát sorsára hagyta.

Rhédey május első napjaiban bevonult az önként kaput nyitó Nagyszombatba, majd innen Pozsony ellen indult, hogy a várost elfoglalva döntő győzelmet arasson Basta erőin. Az akció északról és a Csallóköz irányából egyszerű-

re indult meg. Hajdúi több mint két héten át támadták Pozsonyt. Számos sikeres támadást hajtottak végre, de a várost nem sikerült elfoglalniuk. A császári hadvezér az Udvari Haditanács követelése ellenére nem kockáztatott nyílt ütközetet. Jelentésében ezt azzal magyarázta, hogy serege „az ellenségnél kisebb létszámú, rossz fegyverzetű és még rosszabb szándékú, s ha ütközetbe bocsátkoztam volna, más nem történt volna, mint az egésznek kevés nyereségért való kockáztatása”.

Rhédey miután látta, hogy a rendkívül erős védművekkel rendelkező Pozsonyt nem tudja elfoglalni, az örökös tartományokba induló portyázásokkal igyekezett Bastát a város elhagyására készíteni. Több ezer fős hajdúcsapatok portyáztak Sziléziában, Morvaországban, Alsó-Ausztriában, Stájerországban. Az Ausztriába eljutó csapatok egy része Némethy Gergely hajdúkapitány vezetésével a Dunántúlra fordult, majd megkezdte a harcot e terület megszerzéséért.

Ezalatt Alsó-Magyarországon Rhédey elfoglalta az erős *Nyitra* várát, majd a mintegy 10 000 főnyi hadoszlopával a terület hadászati kulcsa, *Érsekújvár* elfoglalására vonult. A harci kedvtől duzzadó katonák önként vállalkoztak a falak elleni támadásra: a július 11-i és a július 25-i rohamokban is bátran harcoltak, a védők mégis visszaverték a támadást. Rhédeynek erősítést kellett kérnie Bocskaitól az ostrom folytatásához. A fejedelem Homonnai Drugeth Bálintot, a magyarországi csapatok fővezérét 10–12 000 főnyi sereggel indította Rhédey megsegítésére. Az országos főkapitány előbb visszaverte a császári csapatok ellentámadási kísérletét, majd Érsekújvár alá vonult, ahová megérkezett a török segélyhad is Szinán pasa vezetésével. Az egyesült sereg létszáma meghaladta a 25 000 főt.

Ugyanakkor Lala Mohamed török nagyvezér a magyarok várakozásával ellentétben körülgárta Esztergomot. Ez a lépése fokozta a bizalmatlanságot az Érsekújvárt ostromló magyarokban, akik ezután nem nagy lelkesedéssel folytatták a vár vívását. A módszeres ostromra nem is voltak alkalmasak, ráadásul attól féltek, hogy a török látja majd hasznát a sikerüknek. A szeptember 21-én végrehajtott roham alkalmával pedig a török katonák ki sem mozdultak sáncaikból. „Megcsalának a latrok” – panaszkolta Homonnai, és hozzáfűzte: – „Megtetszék azért csak itt is egy ostromon, hogy az török nemzet azt akarná, bátor az németek minket mind egyig levágnának, avagy mi a németeket, mert ők annyival inkább erősödnének hatalmas állapot-

jokban.” A török részéről fenyegető veszedelem csak növekedett Esztergom október harmadikai elfoglalása után, mert az ott felszabadult török erők is Érsekújvár alá vonultak. Ekkor Mátyás főherceg engedélyt adott az őrségnek, hogy a várat a magyaroknak átadja. Erre október 17-én került sor. Utána a törökök próbálkoztak a vár megszerzésével, ám Homonnai keményen visszautasította őket, mire nagy haraggal elvonultak Érsekújvár alól.

1605 áprilistól megindultak a hadműveletek a *Dunántúlon* is. Előbb egy Horváth Tamás nevű dunántúli nemes próbálkozott az ország-rész Bocskai mellé állításával, de kezdeti sikereit nem követte folytatás. Bebizonyosodott, hogy a dunántúli nemesek önként nem csatlakoznak a szabadságharcához. Bocskai hajdúkapitánya, Némethy Gergely 5000 hajdújával májusban kezdte a harcot a Dunántúl megszerzéséért. Megjelenésére az erős Sümeg vára kaput nyitott. Seregéhez óráról órára érkeztek a dunántúli hajdúk és a fegyveres jobbágyok. A Habsburg-párti történetíró szerint „minél szegényebb és tehetetlenebb volt valaki, annál nagyobb készséggel szegődött hozzá”. Más korabeli források is arról számolnak be, hogy amíg a császári seregbe senki sem jelentkezett szolgálatra, Némethy táborába a hajdúk tömegesen tódultak. Segítségükkel kaput nyitott a seregnek Kőrmend, Szombathely és Kőszeg vára.

Júniusban már Sopront ostromolta a több mint 10 000 főre duzzadt sereg, azonban a Basta vezette erős császári felmentő sereg érkezésének hírére elvonult a város alól. Sőt Némethy kiűrtette a Rába vonalától nyugatra eső területet. Szeptemberben azonban újabb támadásra lendült. Török segélycsapatokkal átkelt a Rábán, Szombathelyen megtámadott és harckép telenné tett 1000 császári katonából álló csapatot, Kőrmend sikertelen ostroma után betört Stájerországba, de innen visszaszorították. Miután a császári sereg a Dunántúlon mintegy 20 000 főnyire gyarapodott, Némethynek fel kellett adnia a területet. Tevékenysége mégis eredményesnek tekinthető, mert a Dunántúl birtoklására érzékeny császári hadvezetés jelentős erőket vont el a főhadszíntérről ellene, vagyis Némethy a harcaival megkönnyítette Bocskai főseregének a dolgát.

Erdélyben tulajdonképpen már 1604 végén megindult a fegyveres küzdelem a várakban levő, 5000 főnyi császári katona ellen. Novemberben „valami gyülevész nép” a balázsfalvi kastélyt foglalta el Bocskai nevében, majd Petneházy István jenői kapitány csatlakozásával az első erdélyi vár is Bocskai kezére került. 1605

januárjában a Gyulaffy László parancsnoksága alatt álló jobbágyoknak az ellenség által is megcsodált hősies rohama megadásra kényszerítette Szatmár várának császári őrségét. Más csoportok – „inkább parasztság, hogynem vitézlő nép” – Szamosújvárt zárták körül. A segítségükre küldött hajdúsereg Gyalut, Kolozsvárt csatlakozásra szólította fel.

Az egyre nagyobb katonai erő megjelenésének hatására a székelység és az erdélyi nemesség 1605 februárjában Erdély fejedelmévé kiáltotta ki Bocskai Istvánt, megerősítve ezzel a török korábbi athnaméját. Bocskai hódolásra szólította fel a szászokat is, és őket tette felelőssé, ha a fejedelemséget harcok, pusztítások árán kell birtokba vennie.

Áprilisban mintegy 1000 hajdúval indította Gyulaffy Lászlót a Székelyföldre, hogy ott a csatlakozókkal együtt lehetőleg kevés pusztítás árán törje meg a Rácz György vezette szászok és a rájuk támaszkodó császári csapatok ellenállását. Ugyanakkor Bethlen Gábor egy kisebb csapattal Erdély nyugati határvidékére küldte azzal a megbízatással, hogy a Maros völgyét lezáró Déva várat kézre kerítve biztosítsa a fejedelemség nyugati határát az esetleges török terjeszkedés ellen. A váltakozó kimenetelű harcok után Bocskai megjelenése megtörte a császári ellenállást a fejedelemség területén is. Szeptember 14-én a Medgyesen összegyűlt erdélyi rendek „egy szívvel – lélekkel” fejedelmüknek ismerték el a nemrég még száműzött Bocskai Istvánt. Az erdélyi hadműveletek győzelmes befejezésével megvalósult a szabadságharc egyik fő célkitűzése: a Habsburgoktól független Erdélyi Fejedelemség visszaállítása. Egyúttal megszűnt a kétfrontos harc a szabadságharc hadserege számára, s így minden erő az alsó-magyarországi főhadszíntérre vonulhatott. 1605 végére Bocskai néhány elszigetelt vár kivételével Erdélyt, Felső- és Alsó-Magyarországot szilárdan a kezében tartotta.

Miután a bécsi tárgyalásokon Bocskai megbízottai csak fegyverszünetet kötöttek, nyitott kérdés maradt, hogy 1606-ban a háború folytatása vagy végleges békekötés követi-e ezt az egyezményt. Ez több tényezőtől függött: a császári udvar magatartásától, a török további terveitől és a belső erőviszonyok alakulásától. Az Erdélyből nyugatra induló fejedelem mindekelőtt a török kapcsolatokat kívánta rendezni, mert Visegrád és Esztergom elfoglalása, valamint a török Érsekújvár alatti próbálkozása erősen sürgette a török–magyar viszony végleges tisztázását.

A török szövetség és együttműködés rendki-

vül bonyolult, ellentmondásos helyzetet teremtett a Bocskai vezette Habsburg-ellenes mozgalom számára. A szövetséget török részről a birodalom gazdasági, társadalmi, politikai és katonai nehézségei, Bocskai részéről a szövetségkötés elkerülhetetlensége hozta létre: a fejedelem nem harcolhatott a Habsburgok ellen a törökökkel kötött egyezség nélkül. Tulajdonképpen mindkét fél az ellenség megosztására törekedett a szövetség létrehozásakor. A történelem furcsa játékaként ez a két törekvés 1604–1606-ban találkozhatott egymással. Természetesen csak bizonyos pontokon és bizonyos mértékig. Hiszen az antagonizmus a török hódítók és a magyarok érdekei között nem szűnt meg, csupán átmeneti sorrendváltás következett be a török veszély és a Habsburg-veszély elsődlegességében. Mindezt nagyon jól tudta Bocskai István is, aki életének nagy részét a török elleni harcban töltötte el, s akit személyes sérelmein túl is e harc eredménytelensége tett átmenetileg, időlegesen is a török szövetségésévé.

Az 1605. novemberi Rákos mezei találkozáson Bocskai nem csupán a magyar királyi koronát utasította vissza, de elutasította a nagyvezérnek azt az ajánlatát is, hogy 1606 tavaszán indítsanak közös támadást Bécs ellen. Pedig jól tudta, hogy 60 000 főt meghaladó, a háború folytatását kívánó serege a törökkel együtt ugyancsak súlyos helyzetbe hozhatta volna a császári hadvezetést. Hiszen Bécs védelmére akkor csupán 7-8000 demoralizált, lázongó, fizetetlen zsoldos állt a rendelkezésre. Bocskai és követői józanul felmérték, hogy a tizenöt éves háború pusztításaitól szenvedő, gazdasági és katonai érdekekkel a Habsburgokhoz láncolt Magyarországon nincsenek meg a szükséges „fundamentumai” az önálló nemzeti királyságnak. Azt is látták, ha a törökkel együtt folytatnák a Habsburg-ellenes harcot, a töröknek használnának, és vétenének az alapvető magyar érdekek ellen. Ezért döntött a katonai sikerek ellenére Bocskai a kompromisszumos békekötés mellett. A Habsburgok magyarországi királyságát elismerve megelégedett az önálló, a felső-magyarországi területekkel megnagyobbitott Erdélyi Fejedelemséggel.

A Török Birodalom erőviszonyai miatt I. Ahmednek, a hatalmas, „világbíró” szultánnak Bocskaihoz kellett igazítani további lépéseit. „Az német nemzetség penig – írta Bocskainak –, valamikor mi tölünk az békességhez való akaratját jelenti, innet semmi válasza nem lesz, ennek előtte az mi fogadás lett köztünk, az szerint most is reátok hattuk az ti szerződéstekkel

és végzéstekkel és akaratotok után minekünk is az békességhez akaratunk vagyon.”

Habsburg-oldalon a viszonyokat realisan felmérni nem képes Rudolf császáron kívül csak egyes katonai vezetők és a pápa által támogatott, birtokait visszaszerezni óhajtó magyarországi katolikus klérus kardoskodott a háború folytatása mellett. A reálpolitikát követő erők élén a trónra törő Mátyás főherceg állt, akit szűkebb udvarán kívül támogattak a császári oldalon maradt protestáns magyar nagybirtokosok is. A szabadságharc táborában a hadakozás folytatását mindenekelőtt a háborúból élő hajdúk kívánták és egyes felső-magyarországi, erdélyi társadalmi rétegek. Kitűntek ellenzéki magatartásukkal a kassai polgárok, akik fölöttébb irtóztak az ellenreformációval összefonódott császári uralom visszatérésétől. A békekötés hívei elsősorban a nyugat-magyarországi birtokosokból kerültek ki, akiket a nagy tekintélyű Illésházy István vezetett. Bocskai István, aki a tőle függő hadseregre és a török elismerésre támaszkodva szinte abszolút uralkodói hatalomra tett szert, akarta a békét. Nem méltatlan engedmények árán, hanem úgy, hogy az tükrözze az elért katonai eredményeket, és biztosítékot nyújtson a Habsburg-vezetés sérelmezett intézkedéseinek megismétlődése ellen. Ennek zálogát a megnövekedett területű, önálló Erdélyi Fejedelemségben látta.

Az 1606-ban létrejött *bécsi béke* megvalósította Bocskai célkitűzéseit Erdélyt illetően, és megígérte a rendi, vallási, valamint az általános nemzeti sérelmek orvoslását. Az adott gazdasági, társadalmi, politikai és katonai erőviszonyokat híven tükrözték a békekötés pontjai, és lehetőséget nyújtottak ahhoz, hogy Erdély új történelmi hivatást töltsön be a magyar történelemben.

A bécsi békét hamarosan követő, húsz évre szóló, a törökökkel kötött *zsitvatoroki béke* lényegében egy kialakult helyzetet szentesített. Azt, hogy a Habsburg-hatalom vezette törökellenes koalíció – nem utolsósorban a belső ellentétek miatt – nem képes a törökök feletti döntő győzelem kivívására, nem tudja kiszorítani őket Magyarországi területéről. Viszont a szultánnak, ha meg is tudja tartani hódításait, további terjeszkedésre már nem telik az erejéből.

A Habsburg-vezetés és a magyar rendek egymást hibáztatták a török elleni küzdelem sikeretelenségéért. Mai ismereteink arra utalnak, hogy mindkét fél teljesítőképességének maximumát nyújtotta, de nem tudott változtatni az erőviszonyokon. A tizenöt éves háborúban sok ezer nyugat-európai katona kockáztatta és áldozta életét a török uralom felszámolásáért Ma-

gyarország területén. Igazságtalan lenne elfogadni a magyar kortársak olyan véleményét, hogy az idegen zsoldosok szinte kezére játszották a várakat a töröknek. A szerződéses alapon harcoló zsoldosok több esetben másként fogták fel egy vár megvédését vagy feladását, mint azok a végvári magyar katonák, akiknek ez a vár volt az otthonuk, egyetlen megélhetési forrásuk, és akiket a szülőföld iránti szeretet is kötött a védett helyhez. Ennek ellenére adtak fel végvárakat magyar katonák is, amint az a korabeli forrásokból kiderül.

Számos, később oly híressé vált külföldi katonára itt kezdte pályafutását a török elleni tizenöt éves küzdelemben. Kevés olyan kiemelkedő hadvezére van a harmincéves háborúnak, aki ne harcolt volna a török ellen a magyarországi hadszíntéren, vagy ne szolgált volna valamelyik magyar végvárban. Elég ha csak Buquoi, Dampierre, Tilly nevét említjük, bár hivatkozhatnánk Thurnra, a cseh felkelés egyik vezérére, vagy Hoffkirchenre, az osztrák rendek vezérére is. Harcukkal kiérdemelték, hogy a magyar hadtörténelem lapjain is megemlékezzünk róluk.

A marxista magyar hadtörténetírás nem teheti magáévá a korábbi nacionalista értékeléseket Mihail Viteazul (Vitéz Mihály) havasalföldi román fejedelem megítélését illetően sem. Hősi erőfeszítéseket tett a török elleni harcban, a tizenöt éves háború számos kimagasló haditette fűződik a nevéhez, és korántsem egysíkúan negatív az a politikai szerep sem, amelyet erdélyi tevékenysége idején a magyar történelemben betöltött. Személye és cselekedetei ugyanúgy a nagy erők változásainak voltak alárendelve, akárcsak kortársának, Bocskai Istvánnak. Ép-

pen ezért helytelen lenne más mércével mérni cselekedeteit, mint a magyar kortársaiét.

A felszabadulás utáni történetírásunk számos képviselője meglehetősen egyoldalúan ítélte meg a magyar nemességnek a tizenöt éves háborúban betöltött szerepét is. Egy-két kiemelt személy kivételével általában csak a nemesek áldozatvállalásának a hiányát említették. Ez a kép nem tükrözi a történeti valóságot. A magyar nemesség a háború első szakaszában rendkívül lelkesen, anyagi és véráldozatokat egyaránt vállalva küzdött a török ellen. Esztergom ostrománál nemcsak Balassi Bálint kockáztatta életét, hanem sok nagybirtokos is. Többek között Thurzó György, a későbbi nádor, aki így ír egyik levelében feleségének az Esztergom ostromára készülő táborból: „Lám valahon mi úr vagyunk Magyarországon azok *mind* itt vannak, még az betegesse is ide hozatta magát”. Az ekkor már nem fiatal nagybirtokos, ecsedi Báthori István is természetesnek találta azt, hogy az első sorokban, többször is megsebesülve küzdjön a törökök ellen. A magyar nemesek anyagiilag is komoly áldozatokat hoztak, de pénzügyi lehetőségeik korlátozottak voltak.

A magyar végvári katonák és hajdúk kiemelkedő érdemeit a törökellenes küzdelemben nemcsak a magyar hadvezérek, de az idegenek többsége is elismerte: néha már-már legendába illő hősiességet tanúsítottak. Sajnos sem ez az elszántság, sem a jobbagytömegek mérhetetlen áldozatai nem hozhatták meg a hón áhitott győzelmet. Ma már tudjuk, hogy a törökök fölött csakis egy nagy, európai méretű összefogás tudott volna döntő győzelmet aratni ebben az időben. Ez az összefogás ekkor különböző okokból nem jött létre.

4. Habsburg-ellenes küzdelmek Bethlen Gábor vezetésével

Bethlen Gábor rendkívül súlyos bel- és külpolitikai helyzetben került Erdély trónjára. A fejedelemség még nem heverte ki teljesen a századforduló háborús éveinek pusztításait, amelyeket csak tetőztek a Bocskai-szabadságharc és Báthori Gábor uralkodása alatti beharcok. Romba dőlt, felégetett házak, kipusztult állatállomány, pangó kereskedelmi élet jellemezte ebben az időben az erdélyi helyzetet. A mintegy 6-700 000 lakost számláló fejedelemségnek mindenekelőtt békés, nyugalmas évekre lett volna szüksége a romok eltakarításához, a

gazdasági élet fellendítéséhez, a polgárháborúban feldúlt kedélyek lecsillapodásához.

A békés építőmunkához szükséges külpolitikai feltételek azonban hiányoztak. Az 1609-ben létrehozott katolikus liga kétségtelenül megszilárdította a Habsburgok helyzetét Európában, és ez erősen érződött az Erdéllyel szembeni császári politika alakulásában. A bécsi udvar némely politikusa – nem tanulva a tizenöt éves háború leckéjéből – eleve szembeszegült Erdély önállóságával, mert szerintük annak még a pusztasága is korlátozza az abszolutista politika

sikerét Magyarországon. Elleneztek Bethlen Gábor fejedelemségét is, mert őt Bocskai függetlenségi politikája folytatójának és a török érdekek készséges kiszolgálójának tekintették. Éppen ezért trónra lépésének szinte első pillanatától kezdve mindent elkövettek megbuktatására. Az e célra igénybe vehető eszközeiket azonban korlátozta annak tudata, hogy nyílt támadás esetén a török segítségére siet az általa trónra ültetett fejedelemnek. Emiatt úgy akarták belülről aláásni Bethlen uralmát, hogy ne váltsanak ki vele nyílt török támadást. Az új fejedelem helyzetét először azzal gyengítették, hogy elszakították Erdélytől Husztot, Kővárt, Ecsedet, Nagybányát, Karánsebest, és el akarták foglalni Váradot, Lippát, Jenőt is. A fejedelemségen belül a szászokat bujtogatták Bethlen ellen, s ellenpártot toboroztak az erdélyi nemesség sorai között is. Ez különben azért sem volt nehéz, mert a kezdeti időben Erdély lakosságának nagy része erősen Báthori-barát és Bethlen-ellenes volt. A török fegyverek segítségével trónra került új fejedelmet az erdélyiek nagy része is a török érdekek kiszolgálójának tekintette, ezért nem támogatta. Bethlen a Habsburgok és a belső ellenzék részéről fenyegető veszély ellen csak a töröknél kereshetett támogatást. A török azonban drága árat szabott a segítségért, ráadásul ez még jobban elidegenítette tőle a magyarországi és erdélyi közvéleményt.

Ilyen kül- és belpolitikai helyzetben Bethlen csak nagy óvatossággal foghatott politikai célkitűzéseinek megvalósításához. Mindenekelőtt erdélyi uralmát kellett megszilárdítania. A bécsi udvart megismételt követkűdésekkel igyekezett barátságosabb magatartásra hangolni, a Portát pedig hűségnyilatkozatokkal. A szászokat engedékenységgel szerelte le, az erdélyi uralkodó osztály soraiban pedig rendkívül ravasz, az eszközökben nem válogató birtokpolitikával növelte támogatóinak számát. Miután a feudális alapokon nyugvó erdélyi haderő nem képviselt számottevő katonai tényezőt az állandó zsoldoshadseregek korában, Bethlen is a hivatásos katonaságot képviselő hajdúkra támaszkodott. Elsősorban a Báthori Gábor által kiváltáságot és telepített bihariakra épített, de igyekezett megnyerni a királyi területen élő, Bocskai által letelepített szabolcsiakat, valamint a szabad hajdúságot is.

Erre törekedett a bécsi udvar erdélyi fejedelemjelöltje, Homonnai Drugeth György is. A gazdag főúr pénzével nem kevés szabad hajdút tudott a maga oldalára vonni. 1615-ben megkezdett szervezkedése 1616 nyarán nyílt

támadásba torkollott. A bécsi politikai vezetés igyekezett kihasználni Bethlen szorult helyzetét, ami abból adódott, hogy a Porta a támogatás elnyerésének előfeltételeként Lippa átadását kezdte követelni. A két tűz közé került fejedelem a követelés teljesítése mellett döntött. Ezt Homonnai és pártja igyekezett felhasználni ellene, főként a törököt gyűlölő hajdúk és erdélyi végvári katonák között.

Bethlen az erdélyi haddal 1616. június elején Lippa alá vonult, s az őrség ellenállását megtörve átadta a várat a töröknek. Ezzel az akcióval párhuzamosan Rhédey Ferenc váradi kapitány – Bocskai diadalmas hadvezére és Bethlen sógora – a váradi haddal és a zsoldjába fogadott hajdúkkal június 10-én és 11-én Konyárdsnál nagy győzelmet aratott a Halasi Fekete Péter és Putnoky János hajdúkapitányok vezette hadon. Homonnai a kapott lecke ellenére októberben újabb hajdúcsapatokat fogadott zsoldjába, és Gombos András, „a törökre csatázása miatt igen elhíresedett vitéz ember” parancsnoksága alatt ismét támadást indított Bethlen ellen. 3500 hajdúból álló hada ez alkalommal Désig nyomult előre. A fejedelem Kamuthi Balázs parancsnoksága alatt Török István kapitány hajdúit rendelte ellenük és székely csapatokat. Az erdélyiek november 20-án Désnél ügyes hadicsellel szétverték a támadó sereget.

A sorozatos akciókon felháborodott Bethlen ellentámadásba lendült: 1616 decemberében 12 000 főnyi, többségében hajdúkból álló seregével Debrecenig hatolt. Innen körlevélben fel szólította a magyarországi vármegyéket, főurakat és hajdúkat, hogy aki „szép szabadságát és honunkban való megmaradását szereti”, mellette gyülekezzék. A felső-magyarországiak remélt csatlakozása azonban elmaradt. Ennek látván a fejedelem leállította a támadást, és komoly biztosítékokat szerezve Homonnai újabb betörése ellen, visszavezette a katonáit Erdélybe.

Ezek az események bebizonyították, hogy Bethlen a hajdúk fegyveres erejére támaszkodva képes megghiúsítani a császári udvar ellene irányuló terveit. Katonapolitikáját ebben az időszakban mindenekelőtt a számba jöhető ellenséges erők megosztására, sőt egymással való szembefordítására irányuló törekvés jellemezte. A különböző politikai ellentétek kihasználásával sikerült is ezt megvalósítania.

A háborúban az aktív védelem stratégiáját alkalmazta, tartalékképzés felhasználásával. A lezajlott összecsapásokban elért harcászati sikereket elsődlegesen a váratlanság, a meglepés alkalmazása tette lehetővé. Kétségtelen tény, hogy Bethlen a háború dúlta erdélyi fejedelem-

ségben szilárdabb háttérrel rendelkezett, mint Homonnai, a bécsi udvar titokban támogatott politikai exponense Felső-Magyarországon. A Habsburg-vezetés a török miatt nyílt katonai akciót nem mert kockáztatni az érdekében, a kéz alatt nyújtott segítség viszont elégtelennek bizonyult. Ezért nem tehettek mást, elismerték Bethlen fejedelemségét. Ugyanakkor Bethlennek is be kellett látnia, hogy még nem tudja megvalósítani Bocskai politikáját továbbfejlesztő terveit: a Magyarországot és Erdélyt magában foglaló, egyelőre török szövetségre támaszkodó nemzeti királyság létrehozását.

Bethlen az 1617-ben kötött megegyezés után folytatta azt a gazdaságpolitikát, amelynek alapjait ellenséges támadások közepette rakta le. Mindenekelőtt a nagybirtokosokkal szemben igyekezett a hatalmát megszilárdítani. Uralkodása kezdetén „boszorkányperek” ürügyén a meggyilkolt fejedelem nőrokonaitól visszaszerezte a Báthori-adományok egy részét, és rátette kezét a régi Báthori-birtokok többségére. Ezekkel az intézkedésekkel növelte ugyan a személye iránti ellenszenvet, de szorosabb függő helyzetbe hozta a birtokosok jelentős részét, és megnövelte fejedelmi jövedelmeit. Új adóösszeírással, a harmincad és a tized beszedésének szabályozásával, időnként pénzrontásokkal tovább bővítette a fejedelmi hatalomnak a rendektől egyre függetlenebb pénzügyi bázisát. A bányászat fejlesztésével is jelentős jövedelemnövekedést ért el. Az ipari termelés fokozásával, az állami monopóliumokkal, a kereskedelmi forgalom fejlesztésével kezdeti lépéseket tett a merkantilizmus, az aktív kereskedelmi mérleget biztosító gazdaságpolitika irányába. Lehetőségeit azonban számottevő mértékben korlátozta az erdélyi termelőerők alacsony, még a magyarországinál is kedvezőtlenebb fejlettségi szintje.

Uralkodásának idején Erdélyben a rendi országgyűlések lényegében az ő előterjesztéseit csak jóváhagyhatták, legtöbbször minden vita nélkül. A külügy, a pénzügy és a hadügy irányítását kizárólagos fejedelmi jogként tartotta a kezében, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást is ő irányította. Általában familiárisai, egyénileg megválasztott bizalmi emberei útján kormányzott, de a fontosabb ügyek intézését személyesen ellenőrizte. Uralmáról különböző értékeléseket találunk a korabeli forrásokban. Az erdélyi rendek már 1616-ban megállapították kormányzásáról: „Több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségén ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint ő nagysága az harmadfél esz-

tendő alatt.” Ugyanekkor az egyik erdélyi főúri ellenfele ezt írta a Bethlen uralma alatt álló Erdélyről: „Ott senki moccanni sem mér.” Mint a Portán rendkívül jó ismeretekkel, kapcsolatokkal rendelkező fejedelem, talán a legszabadabb kezet kapta a töröktől bel- és külpolitikájában.

Bethlen kimagaslott kortársai közül gazdaságpolitikusként, diplomataként is, de legkedvesebb foglalatosságok a katonai mesterség, a hadszervezés és a hadvezetés volt. Katonai elgondolásait a tapasztalatokon alapuló józan realitás jellemezte. A fejedelem már Báthori Gábor uralkodása idején tapasztalhatta a nagy szakadékot a szükséglet és a lehetőségek között a hadvezetés terén. Ahhoz, hogy Erdély valamennyire is számottevő katonai tényezővé válhasson Európában, minimálisan 20 000 főnyi állandó zsoldoshadsereg kellett volna. Egy ilyen létszámú hadsereg évi zsoldja 2,5 millió forintot igényelt. Még az olcsóbb, rosszabb fegyverzetű és hiányosan képzett magyar katonaság zsoldja is másfél millió forintba került volna. Nem lehetett kétséges tehát Bethlen előtt, hogy akárcsak elődje, ő is alapvetően a hajdúkra kénytelen támaszkodni. Noha ismerte politikai labilitásukat és a feudális termelési rendet veszélyeztető fegyelmi kilengéseiket, igyekezett őket magához vonni: mindenekelőtt a katonai érdekeikért kiváltságot, letelepítést és a végvárakban szolgálatot teljesítő királyi hajdúkat. Igénybe vette azonban a szabad és a magánföldesúri hajdúk katonai szolgálatát is. Jóllehet hadseregét alapvetően Bocskai egykori katonái alkották, mégis Bocskai Istvánnal és Báthori Gáborral ellentétben arra törekedett, hogy a hajdúk zsoldosként szolgáljanak seregében. Elsősorban azért, mert így jobban lehetett őket fegyelmezni és központilag irányítani. Hadseregében az arányuk változott az egyes hadjáratok idején, néha a 80 százalékot is meghaladta, máskor kisebb volt. Természetesen felhasználta a feudális alapokon szolgáló hadseregrészeket is. Hadseregének gerincét azonban az időszakosan zsoldba fogadott hajdúkatonosság alkotta. Még a név szerint hadba szólított erdélyi nemeseknek is „hópénzt” fizetett, hogy ezzel is növelje hadának harcértékét. Ez a hadsereg csakis magyarországi viszonylatban lehetett a korszak egyik legfejlettebb, legütőképesebb hadserege. Európai viszonylatban a bethleni had alapvetően heterogén összetételű, feudális vonásoktól terhes haderőnek számított.

E hadsereg fegyvernemi megoszlása s az egyes fegyvernemek fegyverzeti, felszerelési ellátottsága lényegében olyan volt, mint Bocskai

hadseregében. A hadszervezete visszatükrözte az erdélyi és a magyarországi gazdasági, társadalmi viszonyokat, és a hosszú, török elleni határvédelmi harc követelményeiből fakadó történelmi szükségszerűséget.

Bizonyos eltérések azonban mutatkoznak a hadsereg belső életében a Bocskai-kori viszonyokhoz képest. A különbség alapvetően onnan adódott, hogy Bethlen kevésbé volt kiszolgáltatva katonáinak, mint Bocskai. Különösen akkor, amikor fizetni tudta őket. A fizetetlen katonák fegyelmezése ugyanis a lehetetlenséggel volt határos, míg a fizetett katonaság esetében általában érvényt lehetett szerezni a szabályzatokban, parancsokban lefektetett fejedelmi, hadvezéri akaratnak. Bethlen már 1614 elején szigorú szabályzatot adott ki katonái számára, amelyet később újak követtek. A katonai kilengéseket nem tudta megszüntetni, de legalább mérsékelte azok számát és mértékét.

A katonák kiképzése alapvetően továbbra is egyéni képzés maradt. Az udvari hadakon kívül csak 1623-tól tudunk bizonyos kötelekkiképzésről, illetve annak elrendeléséről. Az általános zártrendi kiképzés hiánya súlyosan éreztette a hatását a nyílt ütközetekben, különösen a katonák pszichikai állóképessége terén.

A hadsereg fegyvernemi összetétele és fegyverzete határozta meg Bethlen hadseregének hadászati és harcászati is. A hadászati 1613–1617 között alapvetően a védelmi jelleg, 1619-től kezdve a korlátolt célú támadások domináltak. A fejedelem kiváló hírszerző és elhárító szolgálatára támaszkodva reális célokat tűzött a hadsereg elé. Mesteri diplomáciájával a harcászati gyengék ellenére is korlátozott stratégiai fölényt biztosított hadserege számára a legnagyobb Habsburg-sikerek idején is. A harcászati most is a váratlanság, a meglepés és a gyorsaságból fakadó előnyök kihasználására törekedett. A hadsereg gyengéit a zsoldjába fogadott vagy szövetségesként vele harcoló nyugat-európai zsoldosgyalogsággal igyekezett megszüntetni. Az ütőképesség első nagyobb erőpróbája 1619-ben kezdődött, amikor a sereg bekapcsolódott a harmincéves háborúba.

A nyitánynak a cseh rendek 1618. májusi Habsburg-ellenes fellépése, a helytartók „defenstrációja” tekinthető. Miután az események az „osztrák korona” országainak belháborújaként kiobbantak, magukba szívtak minden európai ellenségeskedést: az alpesi szövetség viszályait, a skandináv észak és a lengyel északkelet rivalizációját, a németalföldi tartományok és a spanyolok átmenetileg megszakadt harcát, a Franciaország és Spanyolország közötti hatalmi

küzdelmet. „Egy teljes emberöltőn át járta Németországot keresztül-kasul a legféktelenebb zsoldoscsűrhe, amelyet csak ismer a történelem” – írta erről a háborúról Engels.

Bethlen az európai erőviszonyok alakulásának figyelembevételével kapcsolódott be a háborúba. A császári politika nem hagyhatott kétséget benne az iránt, hogy a Habsburg-uralkodó a bécsi békében foglaltakat csak olyan kényszermegállapodásnak tekinti, amelyet nyomban megszeg, mihelyt a külpolitikai erőviszonyok számára kedvezően alakulnak. Ezért igyekezett segíteni minden olyan megmozdulást, amely a katolikus világbirodalom létrehozására törekvő Habsburgok hatalmának csökkentésére irányul.

Ez a célkitűzése megtalálható már az uralkodása elején a szultánnal kötött szerződésében. A kül- és belpolitikai viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt 1616-ban elállt attól, hogy céljai megvalósítását erőszakolja, de másként látta a lehetőségeket, amikor hírt kapott a csehek felkeléséről. „Nem hihetem el magamban, hogy könnyen az csehek leszálljanak – írta már 1618 júniusában –, mert a Siska támadásánál ez százszorta nagyobb dolog, kiváltképpen ha valamely fejedelem is consentiál vélek.” Amikor 1619-ben a cseh rendek segélykérő követi megkeresték őt és megcsillantották annak a reményét is, hogy királyukká választják – így mondt. Ekkorra már szoros érintkezést teremtett a legtekintélyesebb magyarországi protestáns főurakkal, akiket részben a trónra lépő II. Ferdinánd ellenreformációs politikája, részben a cseh korona országaiban fekvő értékes birtokaik sorsa aktivizált a Habsburg-hatalom ellen. Követi útján megüzente nekik, hogy szeptemberben csapatai élén a segítségükre indul. A támadáshoz könnyen megszerezte a Porta beleegyezését. A török politika irányítói jól tudták, hogy a Habsburgokra mért minden csapás találkozik a török érdekekkel.

A hadjárat előkészítését 1619 tavaszán kezdte meg. Mindenekelőtt a hadakozás pénzügyi alapjait igyekezett biztosítani, mert jól tudta, hogy a császári sereg ellen csakis gyakorlott zsoldosokkal számíthat sikerre. Bizonyos mértékben igénybe vette ugyan az erdélyi feudális katonai kontingenst is, azonban a hadjáratot az erdélyi és magyarországi hajdúkra és végvári katonákra alapozta.

A Habsburgok ellen felkelt cseh–morva–osztrák rendek csapataival tervezett egyesüléshez keresztül kellett vonulnia Felső- és Alsó-Magyarországon. A gyors előnyomulást a leg-hatalmasabb magyarországi főurak nyílt vagy titkolt kiállása, valamint a magyarországi vég-

vári katonaság többségének kedvező állásfoglalása tette lehetővé. Rákóczi György, Széchy György, Thurzó Szaniszló, Thurzó Imre, Illésházy Gáspár, valamint Batthyány Ferenc jó néhány kulcsfontosságú várat és a hadsereg ellátását biztosító uradalmat birtokoltak, hallgattak rájuk a végvári magyar katonák, akiket a fizetetlenségük, mellőzöttségük, nem utolsósorban protestáns hitük tett hajlamossá a Habsburg-ellenes küzdelemre.

A hadjárat előkészítése során Bethlen gondosan számba vette azt is, hogy számíthat-e a szükséges katonai túlerőre a Habsburg-uralom magyarországi haderejével szemben; megvan-e számára a katonai kezdeményezés lehetősége; van-e mód váratlan rajtaütésre az ellenség szétosztott erőin; elérhet-e olyan gyors eredményeket, amelyek a felkelés oldalára vonják azokat az ingadozó elemeket, akik mindig a legerősebbet követik. A lehetőségek felmérésén túl maga is törekedett a kedvező feltételek kialakítására. Az erdélyi és magyarországi protestáns papok nagy segítséget nyújtottak az ország lakosságának kilenczized részét kitevő s a Habsburgok ellenreformációs politikájával szembekerülő tömegek hangulatának formálásához. Ugyanakkor az ellenség éberségének elaltatására olyan híreket terjesztett, hogy a Habsburg-uralkodó megsegítése céljából toboroz hadat. A sors furcsa ironiája, hogy híresztelése éppen legádázabb ellenfelénél talált hitelre: Dóczy András felsőmagyarországi főkapitánynál, aki még lőport is küldött neki.

Katonai szempontból legdöntőbbnek a kiváltságolt és letelepített hajdúk megnyerését tartotta. Nemcsak a bihariakét, az erdélyi fejedelemségekhez tartozókat, hanem a Királyi Magyarország területén élő szabolcsiakét is. Fáradozása eredménnyel járt. A szabolcsiak 1619 augusztusának közepén, a böszörményi gyűlésen megtagadták Dóczynak azt a kívánságát, hogy a Habsburg-uralkodó ügye mellett felkeljenek, és a csehországi hadszíntérre vonuljanak. Ugyanakkor Bethlen mellett készek voltak fegyvert fogni. Jelentős erőt képviselt a Bethlenhez csatlakozó protestáns főurak magánföldesúri serege is.

A harcra kész, gyakorlott hajdú katonák viszonylag nagy létszáma érthetővé teszi, hogy Bethlen elsősorban a magyarországi hajdúk csatlakozására alapozta hadjáratát, nem pedig a rosszabb fegyverzetű, harci tapasztalatokkal nem rendelkező erdélyi feudális katonaságra. Rájuk a fejedelemség határainak védelmét bízta.

A későbbi események igazolták helyzetmegítélésének helyességét, előkészítő munkájának

alaposságát. A fejedelem még Váradon tartózkodott, amikor Felső-Magyarországon fellobbant a Habsburg-ellenes fegyveres felkelés lángja. Rákóczi György és Széchy György zsoldba fogadott hajdúi szeptember első napjaiban elfoglalták Jászót, Leleszt, Szerednyét, s 3-án megjelentek a Felső-Magyarország katonai és politikai központját képező Kassa alatt. A város protestáns polgársága megakadályozta Dóczy főkapitányt az ellenállásban. Szeptember 5-én felesküdték Bethlen Gábor hűségére, és önként kaput nyitottak az ő „képében” megjelent Rákóczi Györgynek. Másnap Eperjes, Lőcse, Bártfa és Szeben követei is megérkeztek Kassára, s itt ünnepélyesen kijelentették, hogy ők is az „országgal együtt akarnak élni és halni”.

Bethlen még át sem lépte Erdély határát, máris melléállt Felső-Magyarország jelentős része. A meglepett Habsburg-adminisztráció nem tudott megfelelő erejű csapatokat szembeállítani Bethlen seregével és a fegyveres mozgalommal. Forgách Zsigmond nádor arra utasította a vármegyéket: „Kegyelmetek minden vármegyéből igen sietséggel követeket választson az erdélyi fejedelemhez, hogy hadait fordítsa vissza, az mi eddig esett felejtődjék el, és térjen országába.” Természetesen ilyen követéssel visszafordítani nem lehetett volna Bethlent még akkor sem, ha a vármegyei követek valóban meg is jelennek nála. Forgách nádor talán az 1616 decemberében történtek megismétlődését várta, s nem vette figyelembe, hogy azóta nagyot változott a világ.

A bécsi udvar egyáltalán nem ismerte Bethlen terveit, és nem kis mértékben a fejedelem dezinformatív tevékenységének eredményeként nagyon pontatlan adatokkal rendelkezett katonáinak létszámáról is. A nyugati jelentések 40 000 főnél is nagyobbak állították támadásba lendülő seregének létszámát, holott a valóságban a támadásban aktívan részt vevő erő alig lehetett 18 000 katonánál több. A haderő két oszlopban tört előre nyugati irányba: az egyik névleg Széchy György, a valóságban Rhédey Ferenc váradi kapitány, a régi kipróbált öreg katona vezetése alatt a végvár vonal vidékén; a másik pedig Bethlen személyes parancsnoksága alatt a Vág völgyében.

A fejedelem Rhédeyt Váradról előreküldte, maga azonban csak némi késedelemmel indulhatott. Részben a toborzások miatt, részben pedig azért, mert az erős Kálló, Szatmár és Ecsed várát nem akarta császári kézen maga mögött hagyni, mert őrsége „sok latorságot és kárt tétethetne utánunk jövőekben, menőkben”. A várak magyar katonái rákényszerítették pa-

rancsnokaikat a kapunyitásra. Hamarosan meghódolt Ungvár, a Lengyelországba szökött Homonnai György fellegrvára is. Ezek után megindult Bethlen is. Szeptember 25-én Kassán országgyűlést tartott, ahol a magyarországi rendek „előjárójoknak és fő gondviselőjöknek” választották, másnap tovább vonult Eperjes felé. A két oszlopban előnyomuló sereg útja szinte harc nélküli diadalmenet volt: önként nyitottak kaput Fülek, Érsekújvár és sok kisebb vár. Október 4-én Nagyszombat polgársága Rhédey hajdúit bocsátotta be a falak mögé. Némely hajdúcsapatok ekkor már a Dunántúlon jelentek meg.

A viharos előretörés arra kényszerítette a császári hadvezetést, hogy visszarendelje Bécs védelmére a Buquoi tábornagy vezetésével Prága ellen vonuló császári sereget. Thurn, a cseh hadak vezére, ezután megindulhatott kelet felé, hogy egyesüljön Bethlen előretörő csapataival. A fejedelem október 10-én fogadta a cseh-morva rendek követeit Nagyszombatban. Kérésükre Rhédey vezetésével 10 000 lovaszt a Neumühlnél állomásozó Thurn segítségére küldött. A mintegy 16 000 főnyi cseh-morva sereg létszáma így egyenlő lett a 26 000 főnyi császári seregével.

Bethlen a parancsnoksága alatt maradó 8–10 000 gyalogosból és lovasból álló hadoszloppal a katonailag és politikailag egyaránt kiemelkedő fontosságú Pozsony elfoglalására indult. Jóllehet már szeptember 12-én azt írta, hogy „Poson város és vára felől is bizonyos assecurationk vagyon”, számítania kellett arra, hogy a császári hadvezetés mindent elkövet majd a város megtartására. Így is történt: október 13-án Tieffenbach ezredes parancsnoksága alatt 2000 katonát és három ágyút küldtek a helyőrség megerősítésére. A nagy harci tapasztalatokkal rendelkező landsknechtek – a korabeli krónikás szavai szerint – „igen köpik vala a markokat, hányák-vetik vala jó legénységeket – mindenik tíz-tíz magyarra írja vala magát”! A pozsonyi polgárok azonban nem bocsátották be a császári katonákat a városba, hanem titkon értesítették Bethlent az érkezésükről.

A fejedelem riadót rendelt el, s szekerekre ültetett gyalogságával és lovasaival a helyszínen termett. Azonnal támadást rendelt el. „Nem jó az némettel késni” – mondotta óvatoskodó parancsnokainak –, „mert sokára igen besánczolja magát, és sok kárral vethetni ki őket az sánczból.” Két oldalról csapott rá a biztosítás nélkül pihenő landsknechtekre. „Lovon forgolódván ő maga is neki bátorítá őket.” Noha „szörnyen” lőtt a német, Bethlen katonái hamarosan elfog-

lalták a hevenyészett sáncokat, és kevés kivétellel levágták a landsknechteket. Pozsony városa még aznap kaput nyitott, rövidesen a magyar királyi koronát őrző vár is. Pozsony elestének hírére Bécsben a császári udvarban nagy riadalom keletkezett: a nemrég császárrá választott II. Ferdinánd elmenekült Bécsből.

E sikerek ellenére tény: Bethlen hibát követett el azzal, hogy Nagyszombatból nem egyenesen a cseh hadszíntérre ment minden katonájával. Mulasztását csakis azzal magyarázhatjuk, hogy nem merte a nyílt ütközet vezetését vállalni. Thurn és Rhédey nélküle bocsátkozott harcba *Ulrichskirchennél* a Dunán Bécs védelmére átkelni szándékozó császári sereggel. A fejedelem csupán október 26-án reggel érkezett az ütközet színhelyére. Az itt folyó harcról azt írta: „Gyermekségemtől fogva soha én annál szörnyebb, rettenetesebb lövést nem láttam, és erősebb harcot, mert oly sánczot készített volt nekik Leopoldus, mintegy Érsek-Újvár.” A megismételt rohamok ellenére a császári sereg az erős védművek oltalmában csekély veszteséggel kelhetett át a Dunán. Ezt követően Buquoi és Dampierre Bécs körül szállásolta el a még mindig 20 000 főt meghaladó császári haderőt. Bethlen és szövetségesei pedig Pozsonyhoz vonultak, hogy az ott készülő hajóhídon átkelve, a Duna jobb partján vonuljanak Bécs ellen. Egyesült seregük létszáma 32 000 fő körül lehetett.

Buquoi, a tapasztalt hadvezér november elején előnyomult Köpcsényig, hogy megakadályozza a szövetségesek átkelését. A *köpcsényi mezőn* november 9-én egy napig tartó harcot vívott Bethlen katonáival és a szövetségesekkel. Ebben a nyílt összecsapásban Török István hajdúi olyan bátran küzdöttek, hogy elismerésre készítették a magyar katonákat és az őket lebecsülő császári hadvezért is. Másnap a császáriak megújították a harcot, de – Bethlen szavai szerint – „látván az német, hogy nem megyen előtte senki, visszafordította seregét és visszamene igen nagy kárvallással”.

A sereg második harcászati sikere a császári zsoldosok ellen méltán megnövelhette a magyar hajdúk és végvári katonák önbizalmát. A helyzetet reálisan felmérő Bethlen azonban világosan láthatta, hogy ereje nem lehet elegendő a 20 000 fős védősereggel rendelkező Bécs elfoglalásához. Esterházy Miklósnak, a fejedelem nagy ellenfelének véleménye szerint Bethlen csak azért vitte Bécs alá az egyesült sereget, hogy az összes császári haderőt oda beszorítsa, s aztán kedvező lehetőséget teremtsen a Dunántúl birtokbavételéhez.

Az egyetemes és a magyar történeti irodalom Bethlen és II. Ferdinánd egybehangzó véleménye alapján 1619 végén kritikusnak ítéli Bécs helyzetét. Vannak olyan nézetek is, hogy Bécs elfoglalása csupán Homonnai Drugeth György felső-magyarországi diverziója miatt hiúsult meg, mert az utánpótlási vonalait féltő Bethlen ennek hírére vonult el Bécs alól, hogy seregének nagyobb részét Homonnai ellen küldje, s a magukra maradt cseh–morva seregek sem tehettek mást, ők is elvonultak Bécs alól. Egyesek szerint az élelemhiány két héten belül a vár feladására kényszerítette volna a védőket.

Ezek a nézeteknek azonban ellentmondanak a tények. Egy húszezer fős, hivatásos katonákból álló védősereggel rendelkező erősített várost nem fenyegethet komolyan egy harmincezer főt alig meghaladó, heterogén összetételű, zömében könnyűlovasból álló sereg. Ezt támasztja alá különben az egyik korabeli magyar krónikás is: „Bécs körül is valának, de Bécs kapuját fel sem vonták előtte.” (ti. Bethlen előtt). Összehasonlításként: 1683-ban hasonló létszámú erő védte sikeresen Bécset Kara Musztafa hatalmas serege ellen. Kiéheztetés veszélyével sem kellett számolni, mert a városban jelentős élelmiszerkészletek voltak felhalmozva. Bethlen csak akkor kapta kézhez Rákóczi György jelentését Homonnai győzelméről, amikor már elvonult Bécs alól. A fejedelem – a leveleiben foglaltakkal ellentétben – nem 15 000 katonát küldött vissza Felső-Magyarországra Homonnai ellen, hanem mindössze néhány száz főt. A valóságban csaknem az egész serege mellett maradt, a katonái még december első felében is ausztriai és dunántúli várakat, városokat hódoltattak.

Az adatok tehát amellettszólnak, hogy Bécset nem fenyegette komolyan a szövetségesek támadása 1619 novemberének végén, s Bethlen nem Homonnai támadása miatt vonult el Bécs alól. A császári sereg Bécsbe szorításával megnyitotta az út előtte a Dunántúl birtokbavételéhez. Világosan kell látnunk azt is, hogy Bethlen és a cseh rendek célkitűzései több ponton eltértek egymástól: mindkét fél a másikat akarta felhasználni saját céljai érdekében. Miután Bethlen helyzete előnyösebb volt, az ő akarata érvényesült. A fejedelem október végén az ulrichskircheni harcnál látta először a szövetséges hadsereget, minden mennyiségi és minőségi hiányosságával együtt. Nyilvánvalóan felmérte, hogy ez a had nem elegendő a Habsburg-szövetség blokk hadereje elleni döntő győzelem kivívásához. Ahhoz viszont elegendőnek ítélte, hogy segítse a politikai és katonai céljai megvalósítá-

sában. Miután hadba lépésével megmentette Prágát Buquoi támadásától, rendjén valónak tartotta, hogy most őt segítsék a cseh és morva csapatok. Emellett a Bécs elleni akció kétségtelenül előbbre lendítette a protestáns osztrák rendek fegyveres szervezkedését is.

Homonnai 6–7000 főnyi könnyűlovas lengyel seregének támadását a felső-magyarországi várak és városok ellen Bethlen nem tartotta különösen veszélyesnek, még a fiatal, tapasztalatlan Rákóczi György fölött aratott november 23-i győzelme ellenére sem. Úgy látta, hogy a lakhelyükön hagyott hajdúk, az otthon maradt felső-magyarországi és erdélyi vármegyei hadakkal együtt bőven elégségesek Homonnai tervének megghiúsításához. A Felső-Magyarországon rendkívül népszerűtlen katolikus főúr nem számíthatott a protestáns nemesség és polgárság csatlakozására. A Lengyelországból hozott könnyűlovashad pedig várak és városok elfoglalására alkalmatlan volt.

Az elkövetkező események fényesen igazolták a számításait. A dúló-fosztogató idegen zsoldosok élén előnyomuló főúr ágyúgolyókkal alátámasztott elutasító választ kapott a kassai és az eperjesi polgároktól. Kisszeben alatt Abafy Miklós tokaji kapitány rajtaütött a seregén, és súlyos veszteséget okozott neki. Erre a zsoldosok hazavonultak. Hamarosan követte őket ötszáz főnyi bandériumával Homonnai is Lengyelországba, ahol rövid idő múlva váratlanul meghalt. Amikor Széchy György a Szepességbe ért, Homonnai hadának már csak hült helyét találta Felső-Magyarországon.

December első felében az ausztriai sikerek után Bethlen katonái olyan eredményesen tevékenykedtek a Dunántúlon is, hogy ott – a császárpárti krónikás szerint – „az erősségekben Kőszegnél több, az urakban pedig Esterházy Miklós és ifjú Zrinyi Györgynél és Nádasdy Tamásnál több nem marada a császár hívségében”. Ha ez túlzás is, hiszen a dunántúli végvárak jelentős része akkor még nem esküdött Bethlen hűségére, annyi kétségtelen, hogy négy hónappal a támadás megindítása után a Királyi Magyarországot néhány elszigetelt vár kivételével Bethlen uralta. A katonai sikerek azonban nem kápráztatták el a Pozsonyban megnyílt országgyűlésre visszatérő fejedelmet. Eredményeinek viszonylagosságát látva, leintette forrófejű híveit, akik királlyá akarták koronázni, s csupán a „Magyarország fejedelme” címet vette fel. Ezt taktikai okokból, egyelőre, II. Ferdinánd is elismerte. Sőt 1620 januárjában Szent Mihály napjáig szóló fegyverszünetet kötött Bethlennel.

A fejedelem 1619-es hadműveleteit a váratlanság és a meglepés tényezőinek mesteri kihasználása, a várostromokat kerülő gyors előnyomulás, találkozóharcok és utóvédharcok jellemezték. Ugyanakkor e hadműveletek jellemvonásai közé tartozott a koalíciós hadászati együttműködésre törekvés, illetve annak tényleges megvalósítása októberben és novemberben, valamint az erők megosztásának és összpontosításának kombinált alkalmazása. A fejedelem ebben az időben – leveleinek tanúsága szerint – elkerülhetetlenül szükségesnek ítélte a döntő csatát. Ulrichskirchennél azonban az ő késlekedése miatt maradt el ennek megvívása, később pedig a császári sereg kerülte azt.

Az 1619-es év hadműveletei a császári sereg fölötti győzelem nélkül is biztató kezdetet jelentettek a további küzdelemhez. A döntő győzelem előfeltétele az lett volna, hogy a nyugat-európai protestáns hatalmak az eddigieknél határozottabban lépjenek fel a Habsburg-szövetség erői ellen. Bethlen azonban még ennek elmaradása esetén is számíthatott eddig elért eredményeinek vagy legalább egy részüknek a megtartására, és olyan kompromisszumos egyezmény megkötésére, amely a Habsburgok detronizálása nélkül is döntő beleszólást biztosíthat neki Magyarország további sorsának alakításába.

A fegyvernyugvás lejártá előtt kezdődött meg Bethlen 1620-as hadjárata, mert a feltétel nélküli megadás kikényszerítésére a császári erők és a katolikus liga többi csapatai döntő támadásra indultak Bethlen szövetségesei ellen. A fejedelem, ha nem is azonosította céljait és érdekeit a szövetségeseivel, tudta, hogy döntő vereségük az ő helyzetét is súlyossá tenné. Ezért próbálta megismételni az 1619 őszi történeteket. Támadásával el akarta vonni a Habsburg-blokk erőit a csehekről. Abban reménykedett, hogy ezek lélegzetvételnyi szünethez jutva tartani tudják magukat mindaddig, amíg nyugati segítség érkezik. Emellett arra is számíthatott, ha a Habsburg-blokk erőit a magyar határra vonja, aktivizálja a hódítására féltékenyen vigyázó törököt is.

1620 tavaszán a fejedelem többször kijelentette, hogy felbontja a fegyverszünetet, ha a császár nem tárgyal a csehekkel, de késlekedett fenyegetésének valóra váltásával. Ennek több oka volt: mindenekelőtt hiányzott a hadakozás folytatásához szükséges pénz, továbbá a Porta magatartása sem volt egyértelmű. A kezdeti helyeslés után ugyanis a törökök azt hangoztatták, hogy elítélik Bethlen támadását, s ezt a véleményüket a császári udvar tudomására is

hozták. Emellett sokáig mereven elleneztek azt is, hogy Bethlen egyszerre legyen erdélyi fejedelem és magyar király. Végül mégis beleegyeztek ebbe, s így a magyar rendek augusztus 25-én Besztercebányán Bethlent Magyarország királyává választották. Az óvatos uralkodó azonban megkoronáztatni most sem engedte magát, nehogy megszűnjön a tárgyalás lehetősége II. Ferdinánddal.

Bethlen 1620 tavaszán 3000 katonát küldött a szövetségesek megsegítésére. Nagyobb arányú hadszervezéshez azonban csak akkor fogott, amikor jelentős pénzsegélyt kapott szövetségeseitől a katonák zsoldjára, és sikerült rendeznie helyzetét a Portán is. Ekkor viszont lázas tevékenységbe kezdett. Nem várta be a csapatok teljes összegyülekezését, hanem szeptember elején 11 000 katonával megindult nyugat felé, hogy a császáriak csehországi lekötöttségét, valamint védelmi mulasztásait kihasználva, teljesen birtokba vegye a Dunántúlt, s ott megnövelve erőit Ausztriába törjön. E támadással kívánta megoldani a csehek tehermentesítését is.

A szövetségesek azt kívánták Bethlentől, hogy egyenesen Csehországba vonuljon egész haderejével, de ő ismerve seregének fogyatékosságait, úgy ítélte meg, hogy a rendelkezésre álló tényleges katonai erő kevés egy nagy csatához. Véleménye szerint jelentősebb nyugati segítség nélkül csupán annyit jelentett volna odavonulása, hogy a csehekkel együtt szenved döntő katonai vereséget az ellene küldött Dampierre-hadoszlop nélkül is 32 000 főt számláló császári és ligaseregektől. Ezzel az erővel szemben a csehek alig 25 000 főnyi demoralizált sereget tudtak felvonultatni. Létszámuk Bethlen azonnali csatlakozásával sem lett volna 35-36 000 főnél több, de ekkor Buquoihoz csatlakozik Dampierre is 8000 katonájával!

Bethlen támadó csapatai a *Királyi Magyarországon* nagy sikersorozatot értek el. Meghódolt az erős Nyitra vára, majd Haller György és Halasi Fekete Péter kapitányok hadoszlopa rövid idő alatt kézre kerítette Tatát, Pápát, Várpalotát, Veszprémet, Sümegyet, Egervárat és Zalaegerszeget. Ez a nagy siker, amely alapvetően a végvárak magyar hajdúinak önkéntes csatlakozása útján jött létre, egyben lezárta a dunántúli országrészt kelet felé, és így elejét vette annak, hogy a török „segélynyújtás” ürügyén valamelyik végvárat birtokba vegye.

Szeptember végén Bethlen Pozsonynál átkelt a Dunán, s ostrom alá vette Hainburgot és Német-Óvárt. Alvezére, Huszár István ugyanakkor Esterházy Miklós lakompaki várát zárta körül. A biztató kezdet után azonban Huszár

serege vereséget szenvedett Dampierre felmenő hadoszlopától, és kudarccal végződött Hainburg ostroma is. Ekkor Bethlen Szombathelyhez szállt táborba, majd Rohoncon személyes megbeszélést folytatott Dunántúl leghatalmasabb főurával, Batthyány Ferencel. Itt felmerült olyan terv is, hogy a támadást Horvátország, illetve Stájerország és Karintia irányába folytassák, s ezzel kényszerítsék az ellenséget Csehország elhagyására. A közbejött császári ellentámadás azonban visszafordulásra készítette Bethlent.

A Lakompaknál győzelmeskedő Dampierre Bethlen dunántúli távollétét kihasználva október 8-án váratlan támadást hajtott végre *Pozsony* ellen. Az utolsó pillanatban azonban bejutott a városba Rákóczi György a felső-magyarországi hadoszloppal. Az így megerősödött védelem sikerrel verte vissza a császári csapatok megújított rohamait. A harcban maga Dampierre, a harmincéves háború tehetséges és bátor hadvezére is elesett. A hajdúkat nagyra értékelő, és belőlük több egységet szervező tábornok halálát hajdúfegyver okozta.

A Pozsony elleni támadás híre, valamint a cseh hadszínterről érkező egyre riasztóbb jelentések az ellenséges támadásnak leginkább kitett Alsó-Magyarország védelmére szorították Bethlent. Dunántúli kapitányai az ő távollétében is sikerrel küzdöttek, és birtokba vették Köszeget. Bethlen dunántúli pozíciójának megerősödése azonban csak kismértékben ellensúlyozhatta a máshonnan érkező rossz hírek hatását. November 4-én ugyanis a budai pasa megtámadta és elfoglalta Vácot. November 12-én pedig arról kapott hírt, hogy szövetségesei 8-án Fehérhegynél döntő vereséget szenvedtek az egyesült császári és bajor seregektől. A helyzetet csak súlyosbította, hogy Bethlen nem rendelkezett biztos értesüléssel a csehek segítségére küldött 8000 főnyi csapatának a sorsáról sem, s így nem tudta, hogy mennyi menekült meg belőlük a csatából.

A *fehérhegyi vereség* nyomán pánikhangulat lett úrrá a cseh–morva–osztrák rendek, valamint a birodalom protestáns fejedelmei között. Ez áterjedt Magyarországra is: Bethlent egymás után hagyták el főúri szövetségesei. Ő azonban nagy lelki erővel, szilárd önbizalommal tekintett a jövőbe. Barát és ellenség nagy ámulatára kis létszámú, gyengén felszerelt seregével a magyar–morva határon maradt továbbra is. Úgy látszott, mintha szövetségesei megsemmisítő vereségét nem tekintené különösebben jelentős eseménynek.

Bethlennek ez a magatartása korántsem vak-

merőségből, hanem a külpolitikai és a katonai viszonyok józan mérlegeléséből fakadt. Az elkövetkező események bizonyították, hogy nem tévedett. A kiváló hírszerző szolgálattal rendelkező fejedelem ugyanis tudott a Habsburg-uralkodó és a bajor fejedelem közötti ellentét-ről, és tudta azt is, hogy télen nem kell nagyobb katonai akciótól tartania. Amellett tudta, hogy ki tud térni a császári sereg elől, ha az döntő csatára akarná kényszeríteni: a túlerő elől visszahúzódhat egészen Erdélyig, ahol már bízhat a török támogatásában. Vagyis csupán arra kellett vigyáznia, hogy ne szenvedjen döntő vereséget, nehogy a Porta elmozdítsa a fejedelmi trónról.

Az 1621-es év elején kialakuló határ menti csatározás után Buquoi császári tábornagy április végén 10 000 fős hadsereg élén támadásba lendült Pozsony, Nyitra, Érsekújvár irányába. Hadműveletét a Pálffy testvérek, az átpártolt Széchy György Ipolyközben tevékenykedő kisebb csapatai, valamint a Dunántúlon támadó Collalto tábornok katonái támogatták. A császári erők összlétszáma azonban így sem haladta meg a 20 000 főt, mert a bajor vezetés alatt álló ligaseregek – és ezt Bethlen is tudta – nem vettek részt a támadásban.

Bethlen a támadóerőket aktív védelemmel akarta felmorzsolni, majd ezt követően ellentámadással kivenni az országból. E terv végrehajtása érdekében megrakta őrséggel a fontos várakat – mindenekelőtt Érsekújvárt –, maga pedig visszavonult Kassa környékére, hogy ott szervezze az ellentámadást. Tervének eredményességében annyira hitt, hogy az ellenség támadása idején katonáinak jelentős részét hazabocsátotta szabadságra, pontosabban a szerzett zsákmány hazavitelére. Bizott katonáiban, akik – szavai szerint – megmutatják majd az ellenségnek, „hogy az régi magyarok igaz maradéki vagyunk”! Ugyanakkor azt is tudta, hogy az alapvetően zsákmányból élő katonái már csak újabb szerzés végett is időben visszajönnek.

A császári sereg támadása a kezdeti sikerek után megakadt *Érsekújvárnál*. Ezalatt Bethlen újjászervezte seregét. Katonái először legyőzték a Pálffy testvérek hadoszlopát, majd megindultak Érsekújvár felmentésére. Hajdúi sikeresen tevékenykedtek a császári sereg ellen; egy kisebb összecsapásban magát Buquoi fővezért is levágták. Immár a második császári hadvezér esett el a magyar hajdúk fegyverétől! Halála, s Bethlen érkezése után a császári sereg nagy veszteségek árán visszavonult a Csallóközbe.

Bethlen Érsekújvártól Nagyszombathoz nyomult, majd a csatlakozó jägerndorfi fejedelem

csapataival Pozsony visszafoglalására indult. Leveleinek tanúsága szerint a támadást később Prága irányába akarta folytatni. Intézkedéseit tekintve azonban a győzelmekkel inkább magyarországi pozícióját akarta erősíteni. Nem értékelte túl a Buquoin aratott győzelmét. Jól tudta, hogy a maga ereje még a jágerndorfi fejedelem 8000 fős seregével együtt is kevés ahhoz, hogy a Habsburg-blokk haderejére döntő csapást mérjen.

A pozsonyi harcok nem hozták meg a várt eredményt. Bethlen szeptember közepén kénytelen volt megállapítani: „Az németeket valóban ostromoljuk minden felől, eléggé megszorogattatnak tőlünk, de az likból mégis nem vethetjük ki őket, noha valóban koplalnak.” Éppen ezért úgy döntött, hogy Pozsony ostromát megszakítja, és *morvaországi, ausztriai portyázásokkal* kényszeríti békekötésre a császárt. Csapatai rövidesen kézre kerítették Szokolczát, Strasznicát, Holicsot és Magyar-Bródot. Ez utóbbi helység lett Bethlen új főhadiszállása. Collalto elvonulása után a Dunántúl is felszabadult. Bethlen kedvező hadászati pozícióból folytathatta a békétárgyalásokat a császáriakkal Nikolsburgban, ahová megbízottai október elején meg is érkeztek.

A fejedelem Morvaországban táborozva is jól látta sikereinek viszonylagos értékét, amint ez a budai pasának küldött tájékoztatójából is kitűnik: „Pénzünk elfogyott, népünk elunta három esztendőit fogva télben, nyárban való hadakozást, lovaink elvesztenek.” A szövetséges országok pedig az „hatalmas császárhoz való reménységben igen megfogyatkoztanak”.

A bécsi udvar azért hajlott kompromisszumok árán békekötésre, mert – felülve a Bethlen által terjesztett híreknek – attól tartott, hogy a török a következő évben komoly katonai támogatást nyújt az erdélyi fejedelemnek. Ezt pedig el akarták kerülni. Így a *nikolsburgi békekötésben* engedékenynek mutatkoztak: Bethlen Gábornak német birodalmi fejedelmi rangot biztosított a császár, Oppeln és Ratibor hercegségek birtoklásával; átengedte neki Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj vármegyét, valamint Kassát, Munkácsot, Tokajt, Tarcalt és Ecsedet. A fejedelem ennek fejében kibocsátotta uralma alól Magyarország többi részét, kiadta a koronát, lemondott a magyar királyi címről, de a saját vezetése alá került, szinte megkétszereződött területen megalkotta az új, protestáns erdélyi hatalmat. A hazai abszolutizmus megteremtésére tett erőfeszítése magában hordozta a gazdasági és társadalmi fejlődés lehetőségét.

Bethlen 1623-as hadjárata, amely még mindig a harmincéves háború cseh szakaszában zajlott le, tulajdonképpen ismételt próbálkozás az 1619-es politikai célok megvalósítására. Azzal kibővítve, hogy most a fegyveres nyomás előtt békés megoldási lehetőséget is kínált. Mivel időközben megözevgyült, felajánlotta, hogy elveszi II. Ferdinánd lányát, ha a császár Magyarország kormányzójává teszi őt. Ennek fejében kész volt bekapcsolódni a török elleni küzdelembe is, ha megfelelő katonai segítséget kap. Miután ajánlkozását elutasították, két terv közül a fegyveres próbálkozást kellett választania. A fejedelem 1623 őszén 15 000 főnyi magyar és hasonló létszámú török–tatar segélyerővel indult támadásra. A viszonylag nagy létszámú támadó sereg harcértékét azonban fölöttébb kedvezőtlenül befolyásolta az, hogy a pénzhiány miatt ez alkalommal Bethlen jóval kevesebb hajdú és végvári katonát tudott a zsoldjába fogadni, mint korábban. A megfelelő harci tapasztalatokkal nem rendelkező, gyenge fegyverzetű erdélyi feudális kontingensből kikerülő csapatok sokkal kevésbé lehettek alkalmasak a császári csapatok elleni harcra, mint az előző évek katonái. A segítségül jött török–tatar erők pedig még kevésbé tették lehetővé nyílt ütközet vállalását, mint a feudális kontingensek. Így a pusztja jelenlétükből eredő politikai előnyökön túl katonailag inkább terhére, mint hasznára voltak Bethlennek.

A fejedelem ez alkalommal is gyors menetben érte el a magyar–morva határt, majd kihasználva könnyűlovasseregének mozgékony-ságát, Nagyszombat elfoglalása után *Hodolinnál* (Gödingnél) megállította és körülzárta a Montenegro tábornagy parancsnoksága alatt Magyarországra indított 9–10 000 főnyi császári sereget. A segélycsapatokra váró császári had nem merte megtámadni az öt háromszoros túlerőben körülzáró sereget, de Bethlen sem tudta támadásra vinni csapatait a sáncok és egyéb védművek mögött elhelyezkedő ellenség ellen. A törökök még a folyón sem voltak hajlandók átkelni, a nyugati harcászatban járatlan erdélyi katonaság pedig nem vállalkozott a védművek megrohamozására. A hadjáratban részt vevő Kemény János jegyezte fel: „Hallottam felette nagy búsulással szegény fejedelemnek szájából: csak ez egyúttal Isten engedné boldog végét dologának, soha többé, szidva mondotta, az ilyen nemzetével derék dologhoz nem kezdene.”

Bethlen politikai nagysága ismét megmutatkozott: a katonailag kilátástalan helyzetből sikerrel került ki. Miután katonái Thurzó Szaniszló nádor birtokait dúlták és pusztították,

Thurzó lépett fel a békekötés szorgalmazójaként a császárnál. A Bethlen részéről fenyegető veszélyt mértéktelenül felnagyítva a kompromisszumos megegyezés irányába befolyásolta a bécsi udvart. Közben Montenegro seregének helyzete napról napra nehezebb lett, a császári politikai és katonai vezetés hajlott a mielőbbi megegyezésre. 1623. november 20-án létrejött előbb a fegyverszünet, majd 1624 májusában a békekötés. Ez utóbbit hívjuk *második bécsi békének*. Ebben a felek lényegében a nikolsburgi egyezségben rögzített helyzetet erősítették meg.

Jóllehet ez komoly eredménynek tekinthető a Habsburg-blokk sikereinek tetőpontján, Bethlen 1623-as támadását mégis gazdaságilag és katonailag megalapozatlan, külpolitikailag pedig elsietett lépésnek kell tekintenünk. A fejedelem akkor indult hadba, amikor birodalmi szövetségesei sorra vereséget szenvedtek, a francia–angol–holland koalíció még nem jött létre, a szervezkedés stádiumában volt. A kortársak többsége ugyan ez alkalommal is csodálattal adózott annak, hogy a fejedelem veretlenül került ki a fegyveres konfliktusból, ám valójában azok a részleges sikerek, amelyek az ellenséget megelőző gyors felvonulásból és a hadszíntérnek Magyarországon kívülre helyezéséből adódtak, lényegében elvesztek a hodoláni események következtében.

Bethlen 1626-ban, a harmincéves háború dán periódusában indult újabb támadásra. Az európai erőviszonyok annyiban változtak, hogy 1624 nyarán létrejött az angol–francia–holland szövetség. Ennek keretében Anglia 6000 katona kiállítását, Franciaország pedig egymillió livre subsidiumot ígért Hollandiának a Habsburg-blokk ellen folytatott harcához. Ugyanakkor az angol és francia ügynökök megfeszített erővel dolgoztak azon, hogy az erős, ütőképes hadseregekkel rendelkező Dániát és Svédországot is csatasorba állítsák. A dán–svéd ellentétek azonban megghiúsították a két északi ország együttes fellépését. Így IV. Keresztély dán király lett a háború vezetője. Fellépésétől a nyugati hatalmak rendkívül sokat reméltek.

1625 elején a francia, angol és a velencei követek közös felhívással fordultak Bethlenhez, hogy újabb Habsburg-ellenes fegyveres fellépésre bírják. Negyvenezer tallér havi segélypénzt ígértek arra az esetre, ha 4000 gyalogossal, 1000 nehéz-, 8000 kopjaslovassal, 4000 román és kozák könnyűlovassal csatlakozik Mansfeldnek, a protestáns hatalmak hadvezérének 8000 gyalogosból és 2000 lovasból álló hadához. Ellenük II. Ferdinánd a sokba kerülő ba-

zor sereg helyett Wallenstein parancsnoksága alatt olyan hadsereget állítottatott fel, amely csakis tőle függött, s eltartása a hadszíntér lakosságára hárult.

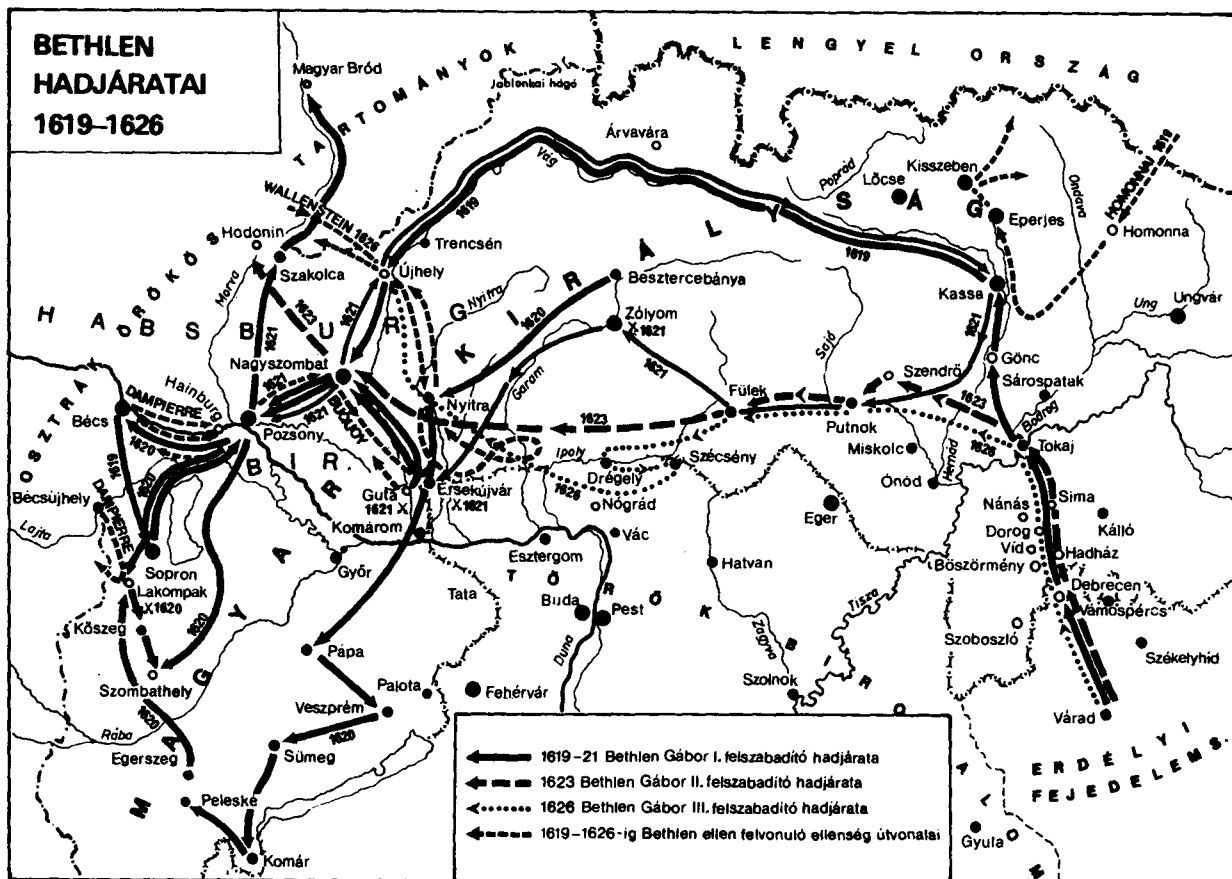
Bethlent megkereste Gusztáv Adolf svéd király is, akivel a fejedelem második házassága révén sógorságba került, s felajánlotta neki az együttműködést a Habsburg-blokkhoz tartozó lengyelek ellen. A fejedelem ezt elutasította, ellenben készen mutatkozott az együttműködésre Mansfelddel az alábbi kikötésekkel: beveszik a Habsburg-ellenes szövetségbe, nélküle vagy tudtán kívül nem kötnek békét; a szövetségesek 20 000 emberből álló, harcrakész sereget tartanak Sziléziában és Csehországban; ötszáz ezer forint hadisegélyt fizetnek neki, a török Portán pedig követek útján támogatják javaslatainak, kívánságainak elfogadását.

A szövetségesek elvben elfogadták a feltételeket. Követek közbenjárása nyomán a Porta vállalta, hogy az 1623-asnál nagyobb hadsereget, tekintélyesebb hadvezért rendel Bethlen mellé. A fejedelem csak ezután kezdte meg az újabb hadikészületeket. Központi helyzetét kihasználva, a törököt a nyugati, Habsburg-ellenes hatalmak koncentrált támadásának hírével akarta minél nagyobb katonai akcióba vinni, a dán királyt pedig nagy létszámú, tőle függő török sereg érkezésével biztatta. Augusztus végén kezdte a hadjáratot. Serege a Horváth István kapitánysága alatt Mansfeldhez küldött előhaddal együtt 20 000 katonából, zömében fizetett hajdúkból és más hivatásos harcosokból állt.

A tervezett hadjárat esélyeit már a megindulás pillanatában több kedvezőtlen körülmény rontotta. Elsősorban az, hogy Wallenstein április 25-én Dessaunál legyőzte Mansfeldet. A megvert sereg Morvaországon keresztül vonult Magyarország felé, hogy egyesüljön Bethlen erőivel, de nyomában az üldöző császáriakkal. Ugyanakkor vereséget szenvedett a dán király hadserege is a Tilly által vezetett katolikus liga hadaitól. Így az a helyzet állt elő, hogy amikor Bethlen megkezdte a hadjáratát, már csak a Mansfeld-sereg roncsaira és a török segélyerőkre számíthatott a győzelmet győzelemre halmozó Wallensteinnel szemben.

Bethlen és Wallenstein hada szeptember 30-án találkozott *Drégelypalánknál*. A fejedelem seregének létszáma nem haladta meg a 15 000 főt, körülbelül ekkora erőt hozott magával Murtéza budai pasa is, aki eddig Nógrád ostromával töltötte az időt, így csak az utolsó pillanatban csatlakozott Bethlenhez. A 30 000 főt meg nem haladó magyar–török sereggel szem-

ben Wallenstein parancsnoksága alatt Nyugat-Európa egyik legképzettebb hadserege nyomult előre. Ez a haderő létszámban nem volt több 20 000 főnél, de fegyverzet, felszerelés és harc-képzettség dolgában messze fölülmúlta a magyar-török sereget.

A fejedelem komoly aggodalommal tekintett a harc várható kimenetele elé. Kemény János füle hallatára mondta is utólag, „hogy soha oly szoros ügye nem volt, kinek végét úgy rettegte volna méltán is”. Aggodalma ellenére csatarendbe állította az egyesült seregeket. Így várta Wallenstein támadását, akinek az előnyomulását az előőrsbe küldött Egry István hajdúkapitány lovasai lassították. A magyar csapatokat Petneházy István jenői kapitány „a kised, módos, immár öreg idejű, de híres vitéz úrember”, a törököket pedig Murtéza budai pasa irányította, a fővezérletet Bethlen maga vállalta.

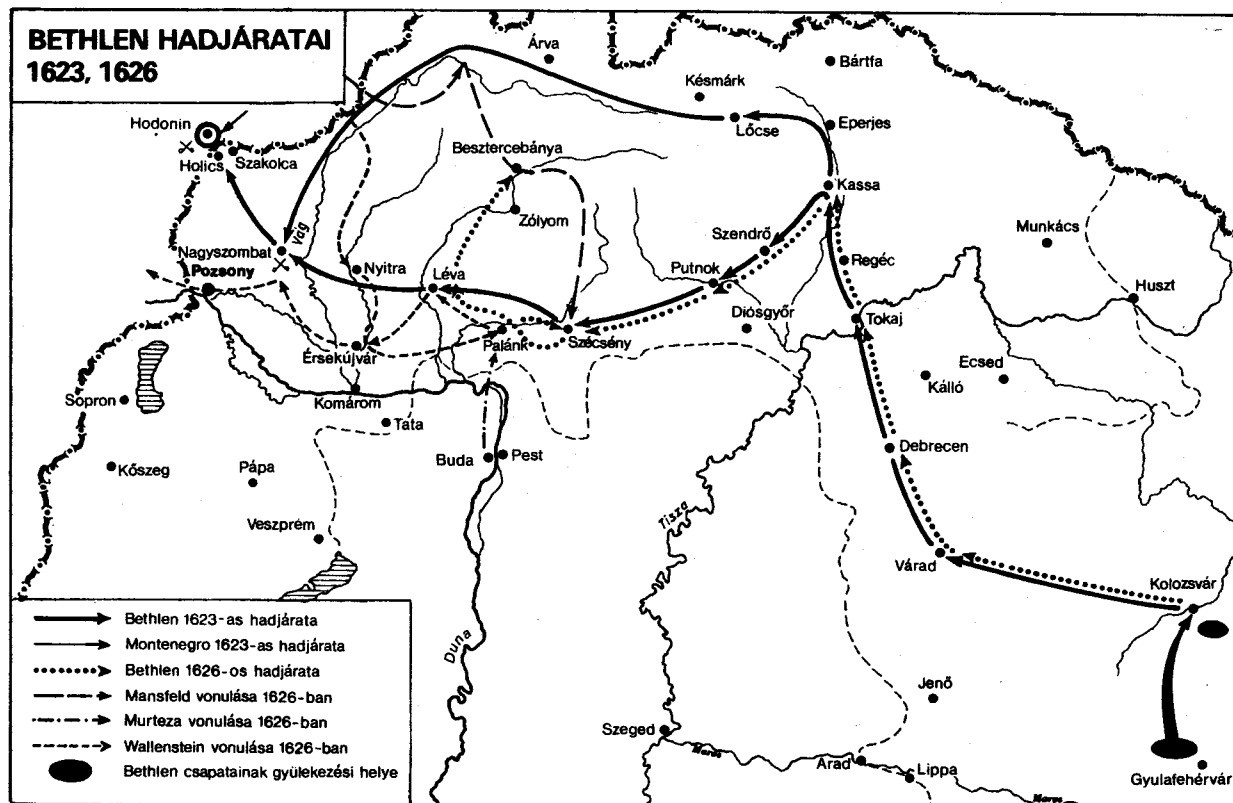
Wallenstein október 1-én délután öt óra tájban érkezett a helyszínre. Amikor meglátta, hogy Bethlen serege harcrendbe sorakozva várja Nagyfalunál az Ipolyba ömlő patak jól védhető keskeny árka mögött, maga is csatarendbe állította a seregét. Amire azonban kialakult a harcrend, már teljesen besötétedett. Wallen-

stein a döntő csatát másnapra halasztotta. Parancsot adott a táborba szállásra.

Bethlen nagy megkönnyebbüléssel látta a császári katonák tábortüzeit. Miután véleménye szerint a szűk terep inkább a császári seregnek, mint a magyar és török lovascsapatoknak kedvezett, és Mansfeld gyalogosainak beérkezésére sem számíthatott, az éjszaka folyamán a gyors visszavonulást tartotta a leghelyesebb lépésnek. Szándékának helyességéről meggyőzte a budai pasát is, s az éjszaka leple alatt visszahúzódtak Balassagyarmaton át Szécsényig. Wallenstein, amint másnap reggel értesült Bethlen elvonulásáról, haditanácsot hívott össze. A döntés alapján a császári had is visszafordult, és Érsekújvárra vonult.

Mind Bethlen, mind Wallenstein visszavonulásáról meg kell állapítanunk, hogy a lehetőségek felmérésén alapultak. Azt is meg kell jegyezni, ha a nyílt csata október 1-én lezajlik, valószínűleg Bethlen seregének vereségével végződött volna. Így látta ezt maga Bethlen is, s ezért írt így: „Mansfelddel való coniunctionkat is szükségesnek gondolván: tetszék strata-gemával hogy éljünk.”

Wallenstein, aki csak négynapi élelemmel

jött el Érsekújvárról, nem követte a visszavonuló Bethlent, mert ilyen rövid idő alatt nem érhetette utol, nem kényszeríthette döntő csatára: azt sem tudta, hogy egyesült-e Mansfeld harcedzett gyalogosai? Ha igen, ő kerül hátrányos helyzetbe. El sem sáncolhatta magát Drégelypalánknál, mert a Dunától elszakadva teljesen bizonytalanná vált volna hadseregének ellátása.

Bethlen könnyűlovasai nyomon kísérték az Érsekújvárra vonuló császári sereget, és váratlan rajtaütéseikkel számottevő kárt okoztak. A fejedelem derékhadához október 9-én érkezett meg Mansfeld és a weimari herceg 6–8000 főnyi fáradt, kiéhezett, demoralizálódott hada. Ez a segélyerő korántsem volt elégséges ahhoz, hogy október közepén nagy hadjáratot lehessen kezdeni az ellátóbázisára visszatért, s újabb segélycsapatokra számítható Wallenstein ellen. A 15 000 főt meg nem haladó „mezítelen és haszontalan” török–tátár hadra nem lehetett építeni egy télbe nyúló vállalkozást. Bethlen így csak azzal a korlátozott céllal folytatta a hadakozást, hogy gyakori kisebb rajtaütésekkel Wallenstein minél nyugatabbra szorítsa, és ezzel előnyös békefeltételeket harcoljon ki a császártól.

A császári sereg Érsekújvárról a Vág mellé vonult, Bethlen egyesített serege pedig Dré-

gelypalánk, Léva, Bars irányába észak felé húzódott. Némely történeti munka szerint Bethlen október 16-án a Garam völgyében győzelmet aratott Wallenstein seregén. Ez azonban lehetetlen, mert Wallenstein serege ekkor nem volt a Garam völgyében, így nem is szenvedhetett ott vereséget. Az október 16-i győzelemről szóló tudósítás csupán egyike Bethlen dezinformációs híreinek, amelyekből bőven küldött a Portára egész uralkodása idején.

A Wallenstein elleni kisebb csatározásokban Horváth István és Tepei Kovács Péter hajdúkapitányok tűntek ki. Nemkülönben Papaz Ogli Mehemet egri pasa, az „igen részeges török, de híres vitéz”. Az állandó rajtaütések eredményeként az elsáncolt császáriak „már élésből is megszűkülven, az dög is közikben esett vala, s az nagy hatalmas ármádának már éhség, dög, fegyver miatt fele is nem maradt vala”. A hidegre fordult időjárás, a török csapatok lázongása és a fellépő élelmezési problémák azonban Bethlent is megegyezésre sarkallták. Így november 12-én fegyverszünetet kötöttek, majd a csapatok téli szállásra vonultak.

Wallenstein a következő indokokra hivatkozva sürgette a békekötést: „Ha figyelembe veszem a saját és az ellenség erőit, akkor azt látom, hogy most övé a felsőbbség. Ne is gondolják, hogy ezt a sereget még egyszer Magyarországra

lehet vezetni, mert ez a gazemberek országa, nem éri meg, hogy olyan sok derék ember nyomorúságosan meghaljon ott a nélkülözéstől.”

Ezt a fölényt Bethlen nem tudta kihasználni, tovább bővíteni, így december végén Pozsonyban megkötötte a békét Ferdinánddal. Az egyezmény megerősítette a nikolsburgi és a bécsi békekötés pontjait, de újabb eredményt nem hozott Bethlen számára. A fejedelem „gyalázatos” egyezménynek nevezte, melyre – mint mondotta – kizárólag a magyar rendek állhatatlan magatartása miatt kényszerült. Indoklása azonban nem fedi a tényeket. Maga is tudta, hogy a békét mindenekelőtt külpolitikai és katonai okok miatt kényszerült megkötni. A dán király és Mansfeld csapatainak kudarca, a török bagdadi veresége után 1627-ben sem remélhetett újabb segélyerőket sehonnan sem. A magyar hadak pedig tapasztalván a török katonák lázongását, a segítségül érkezett mansfeldi hadnak „igen kevés erőtlén, beteges inficiáltatott állapotját, nem akarának azok is tovább magok veszedelmével maradni”.

A császári sereg, amely diadalmasan tevékenykedett Nyugat-Európában, Magyarország ritkábban lakott területén olyan nehézségekkel került szembe, amelyeken még Wallenstein sem tudott úrrá lenni gyalogosseregének kis élelembeszerezési hatósugara miatt. Sikerült viszont megakadályoznia, hogy Bethlen és szövetségesei a téli hideg beállta előtt hadszíntérre tegyék az örökös tartományokat és a birodalom területét.

A pozsonyi békekötés után Bethlen Gábor nem vezetett több hadjáratot a Habsburgok ellen. A lengyel királyság elnyerését és egy nagy, kelet-európai, Oroszországot is magában foglaló szövetség létrehozását tervezte, de a terv megvalósítását váratlan halála megakadályozta.

A Bethlen Gábor vezette Habsburg-ellenes háborúk politikai céljait tekintve túlnóttek a Bocskai-végrendeletben rögzített kereteken;

Magyarország és Erdély egyesítését akarták megvalósítani, kelet felől. A megvalósítás reménysugarát a harmincéves háború villantotta fel. A Habsburg-ellenes koalícióba való bekapcsolódás egyúttal szabadulási lehetőséget kínált a török szövetség béklyójából is. A háború első szakaszában megvalósíthatónak tűnt, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, egy közép-európai összefogás élére kerülve, mentesíteni tudja ezen országok lakosságát előbb az osztrák Habsburgok uralmától, majd második lépcsőben felszabadíthatja Magyarországot a török elnyomástól. E grandiózus politikai terv számos bizonytalansági tényezőt tartalmazott, Bethlen ennek ellenére megkísérelte a megvalósítását. A prágai „Csillagkert”, ahol a döntő csata lezajlott, azonban nemcsak a csehek lehulló szerencsecsillagának lett temetője, de Bethlen nagy terveinek is. Ettől kezdve a fejedelem lehetőségei nem terjedtek túl az 1606-os határokon: csupán Erdély területének megnövelésére vállalkozhatott. Küzdött a történelem fonta béklyók szorítása ellen, de kitörni nem tudott belőlük. Emiatt keserű szívvel, elégedetlenül hajtotta örök álomra fejét, jóllehet mindent elért, amit az adott körülmények között elérhetett.

Az eredmények kiharcolása, a helyes kül- és belpolitikán túl, Bethlen hadseregének és a hadsereg hadművészetének volt köszönhető. Jóllehet ez a haderő heterogén összetételű volt, a császári seregnél korszerűtlenebb fegyverzetel, szervezettel és gyengébb képzettséggel rendelkezett, mégis hatékony eszköznek bizonyult a fejedelem politikai céljainak szolgálatában. Ez a hadsereg tényezővé vált a harmincéves háborúban is: Bethlen váratlan és sikeres támadása a Habsburg-győzelmek tetőpontján olyan tekintélyt biztosított a fejedelemnek, amely túlnőtt hadseregének tényleges erején és ütőképességén, és lehetővé tette, hogy jelentős mértékben hasson a harmincéves háború első két periódusának alakulására.

5. I. Rákóczi György háborúi

Bethlen Gábor halála után több hónapos hatalmi harc kezdődött a fejedelem özvegye és öccse között. A küzdelemből végül egy harmadik, I. Rákóczi György került ki győztesen. Rákóczi 1619-től állt szorosabb kapcsolatban Bethlennel, felső-magyarországi szövetségese-

ként, majd e terület főkapitányaként. Jelentősebb katonai sikert ért el Kassa 1619-es elfoglalásával és Pozsony 1620-as védelménél. Komoly katonai tapasztalatok birtokában került Erdély trónjára. Magyarországi nagybirtokosként ellenezte Bethlennek azt a tervét, hogy a

felső-magyarországi megyék a fejedelem halála után is Erdélyhez tartozzanak, de erdélyi fejedelmként már maga is ezért a célért indult harcba, amikor a külpolitikai viszonyokat kedvezőnek ítélte megvalósításához.

Rákóczi fejedelemségét történetírásunk általában visszaesésnek, hanyatlásnak értékelte Bethlen uralmához képest. Ezt főként Rákóczi állítólagos konzervatívabb gondolkodásával magyarázta. A legújabb adatok ezeket az értékeléseket nem támasztják alá, de alapos gazdaságtörténeti kutatások szükségesek még ahhoz, hogy megnyugtató, végleges értékelést alkossunk I. Rákóczi György politikájáról.

Trónra lépése után komoly problémát jelentett a számára a trónviszályokat törvényszerűen kísérő feudális anarchia. Meg kellett küzdenie Esterházy Miklós nádor és a török oldaláról fenyegető veszélyekkel is. A nádor ki akarta használni a Bethlen Gábor halála nyomán támadt zűrzavart, s kísérletet tett Rákóczi hatalmának megdöntésére. A terv végrehajtását megghiúsította a harmadik hajdúfelkelés, amelyet Erdélyi András, a Bocskai-szabadságharcban és Bethlen háborúiban részt vett hajdúkapitány vezetett. 1631 áprilisában Rakamaznál kardélre hányták Esterházy katonáit. Röviddel a hajdúk felkelése után az Erdéllyel határos Felső-Tisza vidékén robbant ki nagyszabású parasztfelkelés Császár Péter vezetésével. A mozgalom elsősorban a Habsburg-szolgálatban álló zsoldoskatonaság ellen irányult, de a parasztok nem kímélték a magyar nemeseket sem. Végül az uralkodó osztály Rákóczi György seregének segítségével verte le a parasztokat.

Alig csitulnak el a belső viszályok, hamarosan új ellenség veszélyeztette Rákóczi trónját: a Bethlen István uralomra jutását támogató török. A fejedelem rendkívül határozottan és mérészen szembeszegült velük. 1636. október 6-án hajdúi Nagyszalontánál legyőzték a támadókat. Ez inkább politikai, mint katonai szempontból volt jelentős. Először történt ugyanis, hogy a török retorzió nélkül eltúrta a vazallus erdélyi fejedelem fegyveres ellenakcióját. Ez a bátor szembeszállás kétségtelenül megerősítette Rákóczi György tekintélyét nemcsak Erdélyben és a Királyi Magyarországon, hanem távolabbi országokban is.

Uralkodásának első évtizedében Rákóczi György távol tartotta magát a harmincéves háborúnak előbb svéd, majd francia vezetéssel folyó küzdelmeitől. Előbb belpolitikailag akarta megszilárdítani hatalmát, s csak azután mutatott hajlandóságot Bethlen külpolitikájának folytatására. Történetírásunk általában úgy ér-

tékeli Rákóczi belpolitikai irányvonalát, hogy ő nem követte Bethlen ipar- és kereskedelemptartoló gazdaságpolitikáját, hanem inkább hatalmas földbirtokszervezet kiépítésére törekedett. Erdély polgárisításán munkálkodó elődjével szemben az államhatalom feudális jellegét erősítette meg.

Ezek az ítéletek azonban nem kellően megalapozottak. Rákóczi uralkodásának első évtizedéről tudjuk – a krónikások följegyzései alapján –, hogy sorozatos gazdasági krízis nehezítette a lakosok életét: 1631-ben fölöttébb rossz volt a termés és nagy a drágaság. 1632-ben tovább drágult minden, 1633-ban tönkrement a szőlőtermés, 1633–1634-ben a nagy pestis pusztított az országban, 1635-ben rendkívül nagy volt a szárazság, a bor és a búza ára magasra szökött. 1636-ban ismét nagy szárazság volt, és nőtt a drágulás. 1637 hosszú kemény tele után rengeteg szarvasmarha pusztult el. 1638-ban az árvizek és a májusi fagy tönkretette a termést. Az egy évtizedig tartó megrázkódtatások korlátok közé szorították Rákóczi mozgási lehetőségeit. Nyilvánvalóan ez is hozzájárult ahhoz, hogy a fejedelem közel másfél évtizedig nem kapcsolódott be a harmincéves háborúba. A várakozás másik oka az a reális szemlélet volt, amellyel hadseregének teljesítőképeségét szemlélte. A régebbi történeti irodalom szerint az új fejedelem nagyobb és jobb hadsereggel rendelkezett, mint Bethlen Gábor, de szubjektív tényezők miatt mégis kevesebbet ért el vele, mint amaz, mert nem „akart” a hadainak zsoldot fizetni, és hadvezéri képességei sem állottak magas szinten.

Ezek az értékelések így nem helytállóak. A harmincas években sűrűsödő gazdasági bajok önmagukban is kihatottak a hadsereg harcértékére, nem beszélve egyéb objektív tényezőkről. A nagymértékű pénzhiány gátolta Rákóczit abban, hogy Bethlenhez hasonlóan, többségében zsoldoskatonákból álló sereggel vívja harcait. Emiatt szorult rá fokozottabban az erdélyi feudális kontingensekre. Az pedig, hogy ezek milyen keveset érnek, bebizonyosodott Bethlen Gábor 1623–1624-es hadjáratában is, hiába állt élükön a Rákóczinál jobb hadvezéri képességekkel rendelkezőnek tartott Bethlen.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a nemzedékváltást sem, ami ebben az időben ment végbe a hajdúság soraiban. Kiöregedtek, illetve kihaltak a Bocskai-kor hajdúi, akik még a tizenöt éves háborúban szerezték harci képzettségüket. A letelepített hajdúság, Bethlen háborúinak legértékesebb katonai eleme, ekkorra már egyre inkább a földművelést

tekintette fő foglalkozásának. Csak kényszerből vonult hadba, ami természetesen kihatott harcértékére is. Amikor az otthonról való távollét a mezőgazdasági munka idejére esett, gyakran fellázadtak. Ez történt 1644 nyarán és 1645 májusában is, amikor megtagadták a további szolgálatot, majd hazavonultak. Ugyanakkor a magyarországi végvári katonák harcértéke is jelentős mértékben csökkent, ami szintén erősen befolyásolta Rákóczi katonai eredményeit.

Azt, hogy hivatásos katonaság nélkül nem sokat ért Rákóczi hadserege, már egyes régebbi történetírók is felismerték: „Az ország hada nem volt rendes katonaság – állapította meg Szilágyi Sándor –, tartottak ugyan mustrákat, de a székelység és a megyék is csak militia volt, igen jól használható, de csak mint egy rendes sereg kiegészítő része.”

E hadsereg gyengéit világosan felismerte Rebenstock, a képzett svéd katona is, aki rámutatott arra, hogy a fő fegyvernemet alkotó, hiányos fegyverzetű és képzettségű magyar lovas-had alkalmatlan a császári sereg legyőzésére, ha az csak egy kevéssel is előnyösebb helyzetben van. Hiányolta azt is, hogy ez a sereg sem megkerülni, sem háta megett hagyni nem meri az ellenséget. Nem tudja a táborát erősíteni, elszáncolni, jöllehet rendkívül veszedelmes dolog harcedzett sereggel szemben nyílt táborba szállni.

A hadsereg ellátási nehézségeit fokozta, hogy Rákóczi – Bethlennel ellentétben – nem rendelkezett a Királyi Magyarországon főúri szövetségekkel, akiknek vártatmányai ellátó pontokat biztosítottak volna hadserege számára. A fegyelmetlenségek okát elsősorban a hadsereg fizetlenségében, és a fegyelmetni tudó parancsnoki kar hiányában kell keresnünk. A katonai fegyelem erős lazulása általános probléma akkor Magyarországon. Kitűnik ez többek között Pázmány Péternek egy 1632 végén kelt leveléből is, amit a katonákról írt: „Egymást fosztják, ölik etc., az megyei hadatskák Capitánival csak annyit gondol az alatta való, mint az falubeli kisbíróval. S szemükbe szidgyák őket.” Rámutat az alapvető okra is: „Úgyis vagy, mind igen keveset parancsolnak azoknak, kiknek fizetése meg nincsen. S az ki hadat fogad, és fizetésében megfogytokzik, ellenséget fogad.”

Rákóczi hadseregének gyengeségei tehát szerves részét alkotják a magyar hadügy általános megmutatkozó bajainak, hanyatlásának. Éppen ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy a fejedelem oly sokáig várakozott a háborúba lépéssel, s csak akkor szánta rá magát arra, ami-

kor a Habsburg-ellenes erők Magyarország határaihoz közeledtek. Ily módon számíthatott arra, hogy a szövetséges seregek közvetlen támogatása pótolhatja hadseregének alapvető fogyatékságait.

A fordulópont Rákóczi magatartásában 1642-ben következett be, amikor is Torstenson, a tehetséges svéd hadvezér Morvaországba tört csapataival. Ekkor a svédek számára valóban fontossá vált Rákóczi beavatkozása, ugyanakkor a fejedelmet a svédek közeli jelenléte biztos sikerrel kecsegtette. A tárgyalások 1643 nyarán olyan stádiumba jutottak, hogy Rákóczi követeket küldött a Portára a hadba lépéshez szükséges hozzájárulás megszerzése végett. Ugyanakkor megkezdte a támadás előkészületeit is.

Ha azt kutatjuk, vajon mi volt a célja Rákóczinak a Habsburg-ellenes támadással, akkor eltérő véleményeket találunk a forrásokban. „Úgy is kell bizony lenni – írta 1644-ben Rákóczi a feleségének –, az előttünk való jó emlékeztető fejedelmeknél, ha lehet, többet vigyünk véghez.” Ezt a többet, saját megfogalmazása szerint „istenem tiszteletéért s hazám szabadságáért” akarta megtenni. Főhadvezére, Kemény János ellenben azt mondta, hogy „Magyarországnak mind lelki s testi szabadságának helyreállítását” Rákóczi csak „practextusként” jelölte meg, mert a fejedelmek „azalatt magok világi hasznokat keresik”.

Mi volt az a „világi haszon”, amelyet Rákóczi György ettől a hadjáratról remélt? Egyes történetírók szerint nem remélhette, hogy egész Magyarországra kiterjesztheti hatalmát, csupán arra törekedett, hogy svéd segítséggel „biztosítsa magát és országát”. Mások utalva Rákóczi 1644. szeptemberi portai követutasítására, felvetik annak a lehetőségét, hogy a fejedelem az egész királyi terület elfoglalására készült.

I. Rákóczi György, aki Bethlen szövetségeseként és főkapitányaként végigküzdötte elődje Habsburg-ellenes háborúit, felismerte, hogy a Királyi Magyarország önmagában nem képes védekezni az állandóan fenyegető török hódítási törekvésekkel szemben, hiszen még a végvárval fenntartására sincs elegendő pénz. Azt is tudta, hogy Franciaország és Svédország távoli szövetségesei, akiktől – különösen a török ellen – nagyobb segítségre várni nem lehet. Ezért minden valószínűség szerint nem akart többet, mint a Bethlen által is megszerzett felsőmagyarországi vármegyéket, ahol különben saját birtokainak nagyobb része is feküdt; valamint a protestánsok szabad vallásgyakorlatának a jobbágyokra történő kiterjesztését. Ennek bé-

kegyezményben való rögzítése megakadályozhatta volna azt, hogy a rekatolizált földesurak a „cuius regio, eius religio” elve alapján jobbágyaikat katolikus hitre kényszerítsék.

A fejedelem a magyarországi hadtoborzással Debreceni Tamás korábbi hajdúkapitányt és Balling János munkácsi kapitányt, Báthori Gábor, majd Bethlen Gábor bizalmi emberét bízta meg. A magyarországi készülődések mellett Erdélyben is tartottak mustrákat, mind a székely székeken, mind a vármegyékben. A haditerv szerint Rákóczi György a Királyi Magyarországon keresztül az örökös tartományokba akart nyomulni, s ott egyesülni a svédekkel. A november közepén aláírt szövetségi szerződésben a fejedelem kikötötte, hogy a svédek 3000 harc-képzett gyalogot küldjenek a segítségére, akiknek a zsoldját a svédek és a franciák együttesen fizessék.

A hadjárat 1644 februárjában kezdődött. Feltehetően azért, hogy a termelőmunkát végző katonák nyárra már hazamehessenek a mezőgazdasági munkák végzésére. Az erdélyi hadak megindulásával egyidejűleg – akárcsak 1619-ben Bethlen első támadása idején –, a Magyarországon toborzott hadak a *Bodroghözben* akcióba léptek. Ezzel lehetetlenné tették, hogy a felső-magyarországi császári hadak ellenállási gócot szervezzenek ezen a vidéken.

Az erdélyi csapatok nagyságát a korabeli adatok 30 000 főre tették, ám a valóságban a 20 000 főt sem haladta meg. A sereg háromnegyed része könnyűlovasokból állt. A 6000 gyalogosból 1000 német muskétás, a többi főként kopjával felfegyverzett székely és magyar katona volt. Az 5:1-es kopjás-puskás arány rendkívül korszerűtlennek számított már ebben az időben Európában. A kis létszámú, gyenge fegyverzetű gyalogság mellett azonban tekintélyes mennyiségű ágyúval rendelkezett a fejedelem. Ezeket inkább várostromra, mint nyílt csatákra lehetett használni. Jellemző adalék Rákóczi hadseregének fegyverzeti és felszerelési állapotára: 1640-ben a fejedelem Danzigban 600 katonájának vásároltatott „magyar fegyverdereket”, 359 katonának „egész vasból való öltözetet” és 3000 „muskatirt”. 1644 nyarán úgy próbálta a székeket puskával ellátni, hogy a fiának megparancsolta: „Jól leszen az oláhoktól elszedni az fegyvert és az székelynek adni.” Ha ezzel összevetjük azt az adatot, hogy Bethlen Gábor a nikolsburgi béke előestéjén 6000 puskát, ugyanannyi pisztolyt vagy karabélyt, valamint mellvasat és sisakot kívánt vásárolni a német birodalomban, akkor szembeötlő a különbség a két hadsereg fegyverzeti állapota között.

1644. március közepén Rákóczi hadserege három hadoszlopban támadott nyugat felé: a Vág, a Garam és a Sajó–Ipoly völgyén. *Kapronczay* 6000 főből álló hadoszlopa azt a feladatot kapta, hogy mielőbb egyesüljön a svédekkel. Ez azonban nem történt meg, mert *Kapronczay* Vágbesztercénél találkozott az ellenséggel. A császári hadvezetés ugyanis március elején tizenhárom lovasezredet és hét gyalogezredet rendelt Magyarországra. A 10 000 katona élén a császári hadsereg egyik legjobb tábornoka, Götz marsall állt. *Kapronczay* április 9-én ütközött meg a császáriakkal Galgócánál. Az összecsapás a vereségükkel végződött, visszavonulásuk átragadt a többi hadoszlop katonáira is. Rákóczi hada egészen a Bodrog vonaláig húzódott vissza. Az utóvédharcot *Kemény János* és *Bakos Gábor* vezették, akik május 5-én Drégelypalánknál először sikert arattak az egyik császári hadseregrész fölött. A diadal azonban nem volt tartós, besötétedés előtt császári muskétások oldalba támadták a magyarokat, akik pánikba estek, és Szécsényig futottak.

A nyomukban előretörő ellenséges erők május második felében elfoglalták Szendrő várát, majd Szerencset is. *Rákóczi* ekkor védelemre rendezkedett be: gyalogságát szétosztotta Kassa, Eperjes, Patak, Tokaj és Ónod között, maga pedig a lovas főhaddal a Tisza mögé vonult. A császáriak Kassát vették ostrom alá, a város helyőrsége azonban bátran ellenállt. Az éhségtől és a felkelt parasztoktól megtizedelt támadó sereg, amelyet Kassa kitörő védői és Rákóczi lovasportyái is pusztítottak, június 18-án elvonult észak felé a város alól. Ezzel a császári ellentámadás sorsa eldőlt. Götz marsall és Esterházy Miklós nádor híres ezredeik élén *visszavonultak*. Rákóczi portyázói napokon keresztül egy óra pihenést sem adtak nekik. Ezekben a harcokban a jobbágy-ság is részt vett mintegy háromezer fővel. Az üldözés hatását csökkentette, hogy Rákóczi csak kis létszámú sereget használt erre az akcióra. Ugyanis a hadsereg állományát képező nem hivatásos katonákat hazahívta a nyári munka. A császári hadnak így július végén sikerült elérnie Bajmóczyt, ahol sáncban bevárta a Nagyszombatnál és Galgócánál gyülekező erősítéseket.

Ebben az időben Felső-Magyarországon Rákóczi sem rendelkezett 10–12 000 katonánál többel: ebből *Kemény János* 5000 emberrel Götz marsall katonáival nézett farkasszemet, a maradék erőt pedig a várak körülzárása kötötte le.

A császári hadsereg második ellentámadása, melyben 5000 német lovas és 2000 német gyalogos, valamint 3000 magyar–horvát–lengyel

könnyűlovas vett részt, *szeptemberben* indult. A császári támadást titokban a budai pasa is segítette, aki többször biztosította Esterházy nádort, hogy tőlük nem kell tartania. Sőt megígérte azt is, hogy a Rákóczi mellett levő kevés török hadat is visszarendeli.

A támadó sereg azt a parancsot kapta Ferdinándtól, hogy ne bocsátkozzék kockázatos akciókba. Inkább a jelenlétével kényszerítse békekötésre Rákóczit, hogy az erők máshol legyenek felhasználhatók. A császáriak szeptember 16-án keltek át a Hernádon, Aszalónál sáncolták el magukat, és nem mozdultak.

Rákóczi hada Rakamaznál táborozott. Portyázó alakulatai többször megtámadták az ellenséget. Ezúttal különösen az Ibrányi Mihály váradi vicekapitány vezetése alatt küzdő hajdúk serénykedtek. Heteken át csak ilyen kisebb összecsapások történtek a szemben álló felek között. Október elején a könnyűlovass csapatok katonáinak szökődése miatt a császári hadvezér visszavonult nyugati irányba, nyomában Rákóczi lovasaival.

Az erről érkező jelentéssel egyidejűleg Rákóczi kedvező híreket kapott a nyugati szövetségesek hadmozdulatairól is. A franciák Condé és Turenne vezetésével jelentős sikereket értek el a Rajna mentén. Torstenson svéd hadvezér pedig megkezdte az előnyomulást Jütlandból Csehország felé. Novemberben nagy győzelmet aratott Gallas császári hadvezér felett, így nagymértékben megerősödött a pozíciója. Mehemed nagyvezér azonban, a szultán parancsát továbbítva, megüzente Rákóczinak, „a Német Birodalomba való bemenetelre egy lépést se tegyetek, mert ő hatalmasságának erre akarata és engedelme nincs”. Újra figyelmeztette a fejedelmet, hogy a Porta csakis a védekezést engedte meg a császáriakkal szemben, s így fel kell hagynia a támadó hadműveletekkel.

November végén Götz tábornagy újabb ellentámadást kezdett. Előretört Rozsnyóig, de akcióját december első felében befejezte, mert seregével Bajmócra tért vissza. Itt azt a parancsot kapta, hogy haderejével vonuljon azonnal Prága felé, ahol Torstenson ellen gyülekeztek a császári hadak. Rákóczi csapatai egy darabig nyomon követték őket, majd december közepén téli szállásra vonultak.

Az 1644-es hadakozás eredményeként Rákóczi megszerezte Kassát és a felső-magyarországi hét vármegyét, de ezzel még nem látta befejezettnek a küzdelmet, készült az elkövetkező esztendő harcaira. Az 1645-ös év megnövelte a reményeket Európában, hogy befejeződik a több mint negyedszázada folyó, egyre

inkább öncélú pusztítássá vált háború. Úgy látszott, hogy a Habsburg-koalíció teljes katonai vereség előtt áll, ez vet majd véget a küzdelemnek. Valóban: a Habsburg-ellenes erők nagy katonai sikereket értek el az 1645-ös évben is. Január 19-én, a Csehország határán táborozó Torstenson 15 000 katonájával megindult Ausztria irányába. Ellene 18 000 főnyi császári és bajor sereg gyűlt össze Prágánál. A háborúra jellemző hosszas manőverezések után Torstenson március 6-án Jankaunál megsemmisítő győzelmet aratott a nagyobb létszámú császári-bajor sereg felett. Ekkor a svéd hadvezér dél felé fordult, és április 6-án a Béccsel szembeni dunai hídfőhöz érkezett. A császár általános felkelést rendelt el az örökös tartományok területén, és fegyverbe szólította Bécs polgárságát is.

A mozgósítás végrehajtásához persze hosszabb idő kellett, s ezért sokan úgy látták, Bécs válságos napok elé néz. A valóságban azonban Torstenson 9000 lovasból és 6000 gyalogosból álló hadserege nem lehetett elegendő Bécs körülrésztetéséhez és ostromához. Így döntő fontosságúvá vált a svéd vezér számára Rákóczi csapatainak mielőbbi megérkezése. Mistelbachhoz vonult, hogy bevárja a fejedelem csapatainak érkezését.

Rákóczi azonban késlekedett a megindulással. Ennek oka a Habsburg-uralkodóval megkezdett béketárgyalások mellett a pénzhiány és a pestisjárvány, valamint az lehetett, hogy a fejedelem megfelelő biztosítékokat akart szövetségeseitől, mielőtt megkezdje újabb hadjáratát. A Rákóczival három hónapon át tárgyaló de Croissy francia követ április végén megkötötte vele a munkácsi szerződést. Ebben a francia király kötelezettséget vállalt Rákóczi érdekeinek megvédésére és komoly összegű hadisegély fizetésére. Ezután rendelte el a fejedelem a mozgósítást, de ezalatt Bécs veszélyeztetett helyzete megszűnt, mert közben Torstenson már Brünnhöz vonult.

Rákóczi Tokajból meginduló hadseregének a zömét most is az erdélyi erők alkották: a lovaságot az erdélyi vármegyék, a gyalogságot a székelyek. A fejedelem 8000 főnyi tartalék hadtestet hagyott hátra a még ellenálló várak elfoglalására, az előretörő főszereg 15 000 főből állt, a negyven ágyú fele nehéz ostromlöveg volt.

Rimaszombatnál állomásozott a sereg, amikor június 18-án parancs érkezett a szultántól, amely megtiltotta a további előnyomulást. A török Rákóczi háta mögött megegyezett a Habsburgokkal. A fejedelem, akit pedig sokan sokszor megróttak túlzott óvatossága miatt, most keményen szembeszegült a szultáni óhaj-

jal. Akárcsak 1636-ban Nagyszalontánál. Rendkívül határozottan írta portai követének: Ha ez a parancs „annak előtte jött volna hozzánk, míg ki nem szállottunk volna, talán még rendeltetést tehetünk volna, de most már élet vagy halál, de örökre való gyalázatunkra, felvett utunkat meg nem változtathatjuk!” A török rendelkezést titokban tartotta a katonák előtt, és megparancsolta a további előnyomulást. Időhúzási célból követett küldött a Portára, és új utasítást kért, de közben gyors menetben tört nyugat felé. Július elején már elérte Nagytapolcsányt. Néhány vár kivételével a *Vágig terjedő ország* rész meghódolt előtte.

Az előző év harci tapasztalatai alapján a megyei katonák helyett ekkor idegen, főleg német zsoldosokat akart fogadni. Szándékát ekként indokolta: „A mi nemzetünk elrejtült, tunyult, s a hadakozáshoz kedvetlen indulatját jól tudja, egyáltalában az hadakozásnak continuálását noha szomorúan, de meg kell vallanunk, mi ezekkel végbe nem vihetjük, hanem idegen nemzetet is kell fogadnunk.”

1645 nyarára azonban már nagyon megfogyatkozott a vállalkozó, harcképzett landsknechtek száma, s így Rákóczi törekvését kevés siker koronázhatta. Július közepén Torstensonnal történt megállapodás alapján seregének egyharmadát, 8000 katonáját Rákóczi Zsigmond és Kemény János vezetésével négy ostromágyú és két mozsárágyú kíséretében *Brünnhöz* küldte a svédek támogatására, maga a főerővel *Pozsonyt* fenyegette. Torstenson a segítség fejében megígérte, hogy amint Brunn elesik, átvonul Magyarországra, és segíti Rákóczit Pozsony elfoglalásában.

A magyar erők eredményesen támogatták a svédek harcát. Július végén Rákóczi is *Holics*-hoz vonult a főerővel. Közben a környékbeli parasztok támadásokat intéztek fosztogató katonái ellen. Ugyanekkor egy császári hadoszlop Lipót Vilmos vezetésével támadásra készült ellene, hogy megakadályozza egyesülését a svédekkel. A fejedelem azonban megelőzte az ellenséget. Átkelt a Morván, és Douglas 3000 svéd katonájával, valamint a magához rendelt Kemény vezette hadtesttel nagyobb méretű portyát indított *Bécs* irányába. Az ellenség mindenütt kitért a svéd–magyar katonákkal vívandó harc elől. Az elért sikerek ellenére Rákóczi augusztusban már egyre nagyobb hajlandóságot mutatott a császáriakkal való békekötésre. Erre nemcsak a török tilalma miatti aggodalom ösztönözte, hanem az is, hogy Puchaim generális vezetésével újabb császári sereg indult kelet felé. Puchaimnak sikerült is Szendrő várának

ostromzárát megszüntetnie, de nagyobb összecsapás már nem alakult ki, mert Rákóczi megkötötte az egyezményt III. Ferdinánddal.

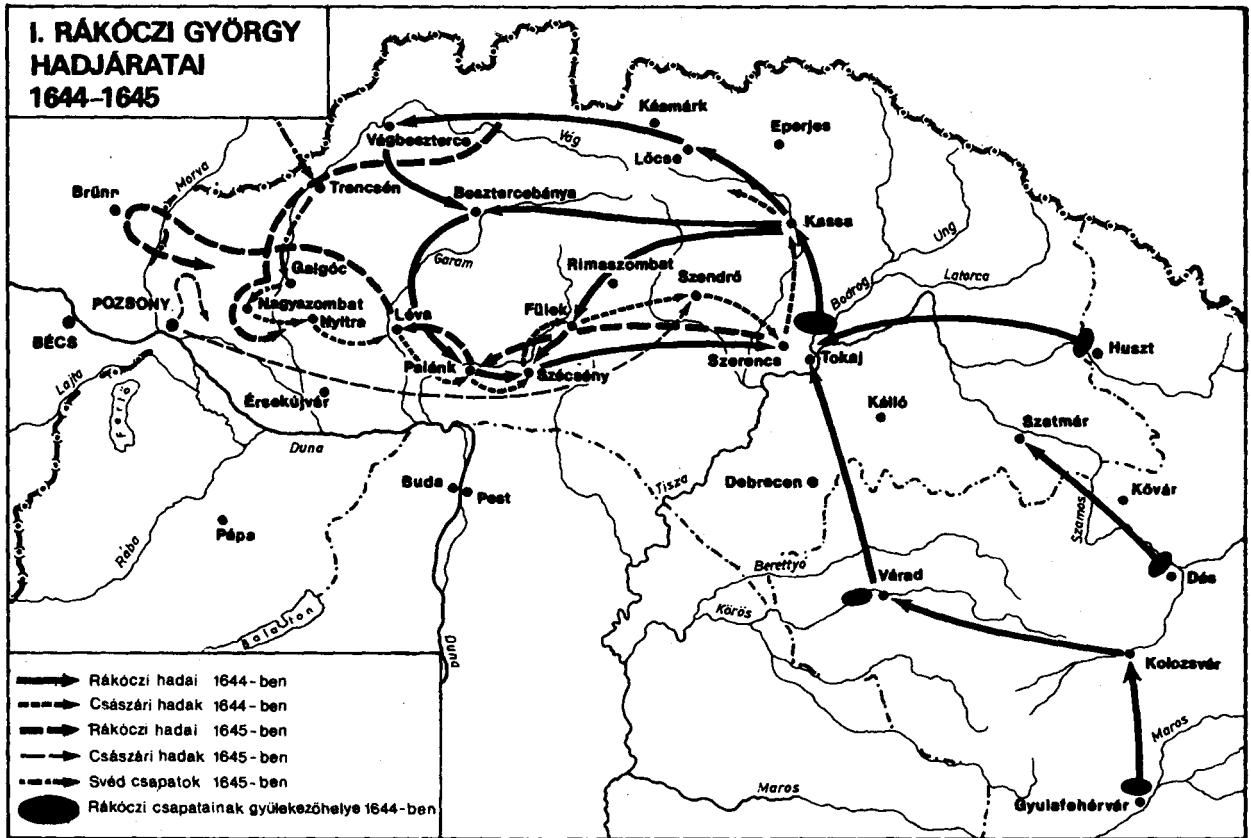
Amint a fejedelem kivált a küzdők sorából, Torstenson is felhagyott Brunn ostromával. Elvonulása előtt Rákóczi Lednicénél találkozott a svéd vezérrel. A fejedelem a török fenyegetéssel indokolta fegyverszünetkötését, de biztosította szövetségesét arról, hogy amíg nem jön létre a végleges béke a császárral, Kassa közelében marad fegyverrel a kezében. Ezután megkezdte a hazavonulást. „A hadak is megunkoztak, fáradtak, az nyugalmat kívánák” – írta a hazabocsátással megbízott Kemény János. Szeptember közepére valamennyi katona hazakerült, csupán a várak őrsége maradt fegyverben.

A hadjáratot lezáró *linzi béke* híven tükrözte a császáriak gyengeségét. Az uralkodó biztosította a magyar rendek jogait, sőt kiterjesztette a szabad vallásgyakorlatot a jobbágyságra is. A hét vármegye és Kassa ismét Erdélyhez került, erősítve ezzel egy esetleges újabb Habsburg-ellenes támadás gazdasági és katonai bázisát.

I. Rákóczi György, noha a linzi békében többet ért el, mint Bocskai István vagy Bethlen Gábor a Habsburg-ellenes harcokat lezáró egyezményekben, rendkívül tiszteletre méltó szerénységgel ítélte meg életművét. Végrendelésében szigorúan meghagyta: „Zászlóm az több fejedelmekénél is tisztesebb, s pompásabb ne legyen, hanem inkább, az nekem illendőbb lészen, az szegény Bocskai Istvánénál, s annál inkább az szegény urunkénál [ti. Bethlen Gáborénál] alacsonyabb legyen.” A XVII. század végén keletkezett verses jellemzés a „jó őrálló” öreg Györgyről azt mondja, oly nagy szerencséje volt, amilyen előtte egyetlen fejedelemnek sem! „Ki vont két császárral ujját, hogy meg nem holt?” – teszi fel a kérdést a szerző, és így felel rá: Senki úgy nem bánt „kontytyal, kalappal,” mint „őreg” György, a „haza s nemzet körül szemes, talponálló”.

A történetírás később meglehetősen méltatlanul bánt I. Rákóczi Györggyel. Az elfogult kortársak ítéletét átvéve felnagyította birtokszerzéseit, amiket különben legalább ilyen mértékben ki lehet mutatni Bocskainál és Bethlenénél is. Talán nem volt olyan zseniális tehetség, mint Bethlen, s az is igaz, hogy elődeinél valamivel kedvezőbb külpolitikai körülmények között foghatott Habsburg-ellenes háborújához, de a tőle telhetőt megtette, az elérhető legnagyobb eredményt elérte, s ezért méltán tarthat számot az utókor elismerésére. Aki a leveleit olvassa, a megbecsülésén túl megszeretheti

mint embert is, különösen mértéktartó szerénységért.

Már utaltunk rá, hogy Rákóczi hadserege nem mutatott fel olyan eredményeket, mint két elődjének hadai. Kassa 1644-es ostromát inkább a jobbágyok hiúsították meg, mint Rákóczi csapatai. Seregének harcászati gyengéit Rákóczi jól látta: azt, hogy nagy létszámú hivatá-

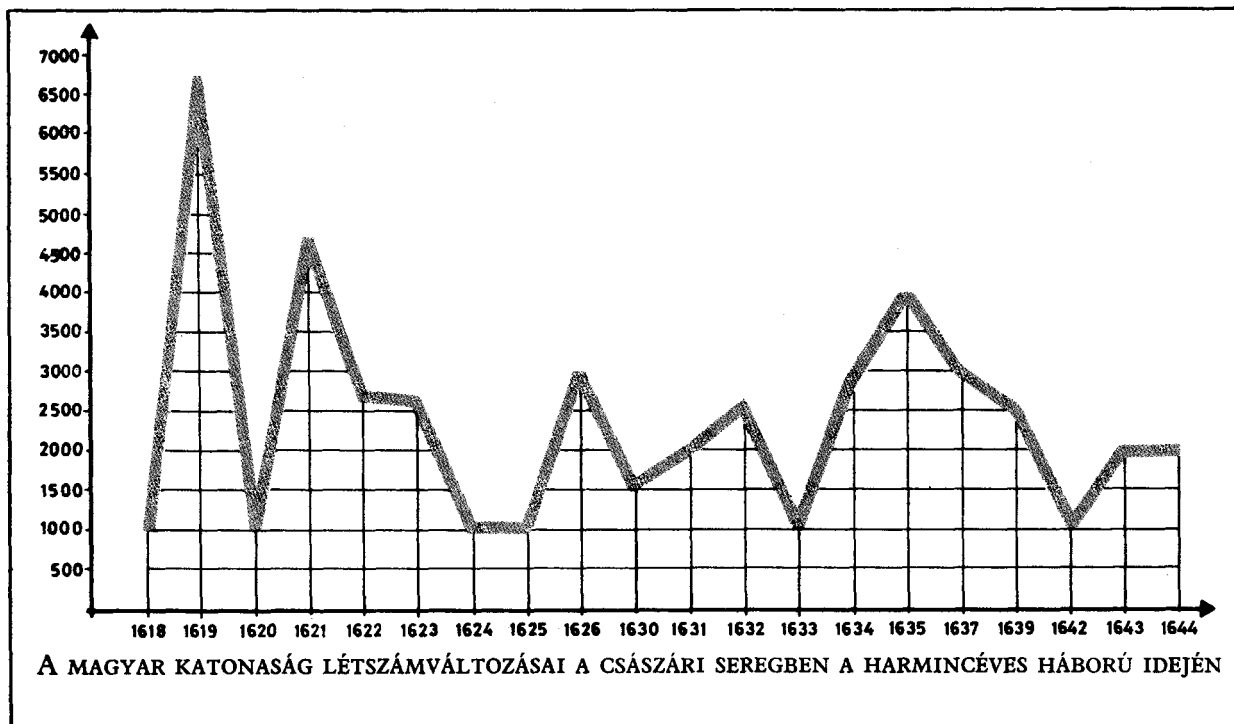
sos hajdú és végvári katonaság nélkül a feudális hadseregelemekből álló magyar had nem éri el a hivatásos zsoldos nyugati seregek színvonalát. A hajdúk gazdasági-társadalmi helyzetében bekövetkezett változások, továbbá a pénzhiány viszont lehetetlenné tette a számára, hogy a Bethlenéhez hasonló harcértékű sereget szervezzon.

6. A Királyi Magyarország a harmincéves háborúban

A Királyi Magyarországot a harmincéves háború idején alapvetően a megosztottság jellemezte, melynek oka számos gazdasági, társadalmi és politikai tényezőben gyökerezett. A gazdasági kapcsolatok, az anyagi érdekek terén másképpen kötődtek a Habsburg-hatalomhoz a felső-magyarországiak, mint az Alsó-Magyarországon vagy különösen a Dunántúlon élők. Míg Felső-Magyarországot szoros gazdasági szálak fűzték Erdélyhez, a Partiumhoz és egyéb kelet- és közép-európai területekhez, a Királyi Magyarország nyugati területei egyre szorosabb gazdasági szálakkal kapcsolódtak az örö-

kös tartományokhoz és más nyugat-európai területekhez.

A társadalom állásfoglalásának alakulásában rendkívüli jelentőséggel bírt az, hogy az osztályosság még a huszas évek elején is kilenttized részben protestáns volt, jóllehet az uralkodó osztálynak a fele rekatolizált. A Habsburg-abszolutista politika – különösen II. Ferdinánd alatt – szorosan összefonódott az ellenreformációval. Ez érzelmileg Habsburg-ellenessé tette a protestáns városi polgárok jelentős részét, akiket pedig osztályérdekeik a Habsburg-ellenes küzdelmekben politikai vezető szerephez jutó

arisztokráciával élesen szembeállítottak. A fizetlenség mellett a vallási motívumok fordították a Habsburgok ellen a magyar végvári katonák döntő zömét. Állásfoglalásuk befolyásolta a várak körüli jobbágyság és a hozzájuk kapcsolódó, különféle szabad rétegek magatartását is.

A lakosság jelentős részét a Habsburg-ellenes oldalra állította az is, hogy a belső bajaival küszködő, és keleten lefoglalt török hatalom a harmincéves háború folyamán nem vezetett nagyobb katonai akciókat magyarországi hódításai növelésére, sőt védelmet ígért az erdélyi fejedelem uralma alá hajlóknak. Ez különösen 1619-ben és 1620-ban segítette jelentősen Bethlen Gábor itteni hadműveleteit. Nagy fordulópontot jelent a lakosság magatartásában a csehek és szövetségeseik fehérhegyi veresége, és az ezt követő kegyetlen megtorlás. A Habsburg-sikerek nyomán támadt csüggedés és félelem azt eredményezte, hogy a későbbi években az uralkodó osztály és a polgárság döntő része passzív magatartást tanúsított, és az elkövetkező hadjáratok idején az erőszaknak, a pillanatnyi katonai helyzetnek engedelmessé vált. A nemesség döntő többsége nem támogatta aktívan a császári politikát, de attól is tartózkodott, hogy nyíltan kiálljon a hadjáratokat vezető erdélyi fejedelmek mellett. Ezt a magatartást követte az alsó-magyarországi és a dunántúli területek végvári katonasága, akikhez e területek polgársága is igazodott.

A magyar uralkodó osztály nem jelentéktelen részének magatartását, állásfoglalását alakítását befolyásolta egy olyan sajátos körülmény, ami eddig nem kapott helyet a történeti munkákban. Ez pedig nem más, mint a cseh korona országaiban földbirtokos magyar nemesek gazdasági érdekeltségéből fakadó motiváló tényező. A XVII. század első felének időszakában a következő családok rendelkeztek különböző birtokokkal a cseh korona országaiban: Apponyi, Bosnyák, Czobor, Dóczy, Erdődy, Forgách, Illésházy, Jakusith, Kollonich, Madocsányi, Nyáry, Palásthy, Pálffy, Pethe, Szunyogh, Thurzó, Zay és Zrinyi. E birtokokból származó haszon egyáltalán nem lehetett megvetendő, ha Illésházy István például azt írta, hogy a hódoltni birtokából háromszor annyi jövedelem származik, mint az összes magyarországi jószágából. A Bocskai-szabadságharc idején, amikor Csehország és Morvaország szilárdan Habsburg-kézen volt, az itt birtokos magyar urak ezeknek az értékes jószágoknak az elvesztését kockáztatták volna azzal, ha nyíltan a mozgalom oldalára állanak. 1618-ban azonban megfordult a helyzet: a cseh felkeléssel a Habsburg-hűség maradványai birtoka került veszélybe. Siettek is „pecsétetes levelekkel” biztosítani a felkelt cseh rendeket arról, hogy mellettük állnak. Bethlen bekövetkező támadása nyílt színvállásra kényszerítette őket, hiszen aki a cseh-morva rendek szövetségeseiként támadó erdélyi fejedelemmel

szembeszállt, méltán számíthatott minden csehországi birtoka elvesztésére. A fehérhegyi vereség után ismét fordulat következett be e birtokok megtarthatóságával kapcsolatban. Mindezt figyelembe kell venni például Thurzó Imre vagy Illésházy Gáspár magatartásának alakulásánál. Az uralkodó osztály magatartásának alakulása természetesen nem csupán ezen az egyetlen tényezőn múlt.

A Habsburg-politikát feltétel nélkül támogatva a gazdaságban és politikai hatalmában egyre gyarapodó Esterházy Miklós, az egyre nagyobb politikai jelentőségre szert tevő Pázmány Péter, továbbá a Zrínyiek, a Pálffyak, és a dunántúli nemesség számottevő része Batthyány Ferenc halála után. Ezek a főurak több alkalommal csapatokat is toboroztak a Habsburgok segítségére, akik ezeket elsősorban a német birodalomban használták fel, de szükség esetén segélycsapatokként a Bethlen Gábor és az I. Rákóczi György elleni küzdelmekben is.

Megközelítően pontos adatok szerint a harmincéves háború folyamán 25 magyar toborzó kapitány állított fel hazai csapatokat Habsburg-szolgálatban. A császári oldalon küzdő magyar katonaság létszáma rendkívül eltérő képet mutatott a háború egyes éveiben: 1000 és 6600 között váltakozott. A legmagasabb létszámot 1619 első feléből Bethlen bekapcsolódása előtti időből ismerjük. Ezek a csapatok a cseh hadszíntéren küzdöttek, de Bethlen támadása után jelentős részben átszöktek a másik oldalra. A következő legmagasabb létszám 1621-ben 4500 fő, ezt is magyar főurak toborozták Bethlen ellen. A háború további időszakában 1000 és 3000 között ingadozott a létszámuk. Ebbe nem számítottuk bele a Habsburg-kézen levő magyarországi végvárok magyar katonáit, akiknek a fő feladata továbbra is a török elleni viázás maradt.

A császári hadvezetés tehát katonai és politikai okokból a harmincéves háborúban csak kis mértékben vette igénybe a magyar csapatokat a nyugat-európai és a magyarországi hadszíntéren. A császári biztosok 1623-ban is azt írták a Habsburg-szolgálatban álló magyar katonáról, hogy a „Bethlen féle füst még a fejekben rejtőzik”, és általában nem javasolták nagyobb létszámú magyar katonaság zsoldbafogadását. Helyettük inkább lengyel és kozák könnyűlovassokat kértek a császári hadvezérek is. Dampierre 1620-ban bekövetkezett halálával eltűnt az a császári hadvezér, aki ismerte és becsülte a magyar katonákat, különösen a hajdúkat. A bizalmatlanságon és az ismerethiányon túl az is lényeges motiváló tényező volt, hogy a Habsburg katonai vezetők a magyar könnyűlovass harcmodot nem tudták beilleszteni a nyugat-európai hadviselési mód keretébe. Emiatt a magyar csapatok a harmincéves háború folyamán nem válhattak igazában a császári sereg szerves alkotórészévé.

Rendkívül nagy volt viszont a kereslet a magyar katonák iránt a Habsburgokkal szövetséges Lengyelországban. Esterházy egyik jelentése 30–40 000-re teszi azoknak a Királyi Magyarország területén élő végvári katonáknak a számát, akik a 20-as években szolgálatot vállaltak ott. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Királyi Magyarország a harmincéves háború alatt nem játszott döntő szerepet a Habsburgok oldalán sem politikai, sem katonai tekintetben. A császári szolgálatban kiképzett és harci tapasztalatokra szert tett magyar hajdúkat és végvári katonákat erősen megosztotta a lakóhely földrajzi fekvéséből, vallási hovatartozásából és egyéb körülményekből fakadó eltérő állásfoglalásuk. Túlnyomó részük az erdélyi fejedelmek oldalán harcolt, és a Habsburg-ellenes táborban szerzett hírnevet.

7. A Bocskai, Bethlen és Rákóczi vezette küzdelmek a magyar és az egyetemes történelemben

Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes háborúi a XVII. század első felében eltérő megítéléseket váltottak ki már a kortársakból is, s ez a helyzet a későbbiekben sem változott. Elmondhatjuk, hogy talán történelmünk egyetlen időszakáról sem bontakoztak ki olyan éles viták, mint éppen erről a korszakról, egészen a közel-

múltig. Ezek a Habsburg-ellenes küzdelmek valóban rendkívül sok ellentmondást rejtenek magukban: megszilárdították ugyan a magyar rendek hatalmi helyzetét a Habsburg-abszolutizmussal szemben, ugyanakkor a Habsburg politikának a magyar nemzeti érdekeket sértő, a nemzeti fejlődést veszélyeztető tendenciáit is

visszaszorították. A megnövelt területű, megerősödött, Habsburgoktól független Erdély már a pusztító létével is gátolta azt, hogy az ellenreformációval szorosan összefonódott politika még a legnagyobb Habsburg-sikerek idején is töretlenül megvalósuljon Magyarországon. E küzdelmeket elmarasztaló ítéletek szerint azonban ezek az eredmények a magyarországi török uralom meghosszabbításának árán születtek. Mások ugyanakkor azt emelik ki, hogy a magyar rendiség megerősödése a Habsburg-abszolutizmussal szemben egyúttal a nemesi rendi érdekek diadalát jelentette a jobbágytörzsek és a polgárság fölött.

Megalapozatlanok-e ezek az ellenvélemények? Hol a helyük ezeknek a küzdelmeknek a magyar és az európai történelemben? Vajon nem csupán olyan szeparatista mozgalmak ezek, melyekben a rendek elítélendő engedményeket tettek a haladás fő veszélyét jelentő török hatalomnak?

Úgy véljük, e küzdelmek objektív értékelésének a kulcsát az engedményekben találhatjuk meg. Ezeknek a harcoknak a legjellemzőbb vonása a különböző kompromisszumok rendkívül bonyolult szövevénye. Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György valóban tettek engedményeket a töröknek, a magyarországi rendiségnek, a Habsburg-hatalomnak. Az igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy a török hatalom szintén tett engedményeket az erdélyi vazallus állam fejedelmeinek, a magyarországi rendek az erdélyi abszolutizmusnak, s a hatalmas Habsburg-birodalom urai a kicsiny Erdély uralkodóinak. Sőt továbbmenve, azt is megállapíthatjuk, hogy a bécsi udvar is tett a XVII. század utolsó harmadáig óriási engedményeket a töröknek, és a magyarországi rendiségnek is. A magyar rendek pedig a jobbágyok, különösen a katonarétegek tagjai iránt kényszerültek engedékenységre, kompromisszumra, amikor hozzájárultak több tízezer jobbágy megnevesítéséhez és birtokhoz juttatásához.

Ezeknek a kölcsönös kompromisszumoknak az alapvető oka az érdekazonossággal együtt jelentkező érdekkülönbözés volt, ami sűrűn átszötte az erdélyi fejedelmek, a magyar rendiség, a török és a Habsburg-hatalom kapcsolatait. E rendkívül bonyolult történelmi helyzet következményeként végződtek a Habsburg-ellenes küzdelmek kompromisszumos békekötésekkel: hiszen az egymással harcoló felek egyszerre voltak ellenségek az egyik dologban, és szövetségesek a másikban. Éppen emiatt nem állt egyiknek sem érdekében a másik teljes megsemmisítése, csupán hatalmi helyzetének mó-

dosítása. Jóllehet az erdélyi fejedelmek indították a hadjáratokat, mégis például 1606-ban Bocskai nem volt hajlandó a törökkel Bécs ellen vonulni, noha már a Habsburg-hatalom katonailag verve volt. Emiatt ajánlkozott 1623-ban az egész életét Habsburg-ellenes küzdelmekben élő és a Habsburgok iránt mély ellenérzést tápláló Bethlen Gábor is Ferdinánd császár vejéül, és egy nagy törökellenes koalíció hadvezéréül. 1645 elején I. Rákóczi György sem sietett a svéd csapatokkal Bécs ellen támadni, mivel tudta, hogy ezzel a bécsi udvar teljes vereségét készítené elő.

A külföldi kortársak ezeknek a küzdelmeknek az európai súlyát, jelentőségét érdekes módon általában nagyobbra értékelték, mint az utókor történetírása, mert nem látták világosan, hogy az erdélyi fejedelmek ereje, sikereinek záloga a török hatalom támogatásában rejtett. Ebben bizva maradt 1620 végén kis létszámú, gyenge fegyverzetű serege élén Bethlen Gábor a morva határon, amikor pedig szerte Európában a Habsburg-blokk katonai erejétől rettegtek a nála sokkal hatalmasabb protestáns uralkodók is. A kortársak csak annyit láttak, hogy Bethlennel szemben eredménytelennek bizonyul Buquoi, a fehérhegyi győztes, de még az oly félelmes hírű Wallenstein is. A protestáns szövetségesek a pontatlan információk nyomán valamiféle félelmetes katonai erőt tulajdonítottak Bethlennek, ami miatt oly engedékeny vele szemben a csehekkel tárgyalni sem óhajtó Ferdinánd is.

Az erőviszonyok nem pontos ismerete, illetve félreismerése megtéveszthette az erdélyi fejedelmek szövetségeseit, de a pillanatnyi sikerek nem lehettek végleges eredmények forrásai. Mindenesetre még ezek az átmeneti eredmények is nagymértékben befolyásolni tudták időnként a harmincéves háború sorsának alakulását. Különösen nagy pszichológiai hatásuk volt a Habsburg-blokk sikereinek tetőpontján, hiszen figyelmeztettek a Habsburgok lehetőségeinek korlátaira, eredményeinek viszonylagosságára. Éppen ezért helytelen lenne tagadni ezeknek a harcoknak a kihatásait az európai történelem alakulására. A kortárs Kemény János Bethlen eredményeit értékelve ezt úgy fogalmazta meg: „Ez világra elterjedett emlékeztető ember vala; mind-két hatalmas császárokat is in aequilibrio tartja vala magához és hazájához, egybek rettegik vala; az magyar nemzetet elhíresítette vala.” Bocskai István európai jelentőségét a Cromwell mellett álló szobra jelzi. I. Rákóczi György harcaát pedig a wesztfáliai békekötés Erdélyre vonatkozó cikkelei.

Bocskai István és Bethlen Gábor korlátozott hadászati eredményeket elérő hadseregeiket voltaképpen a Habsburgok török elleni harcra szervezett magyar katonaságából teremtették meg. Ezek a hajdúk és a végvári katonák a kapott fegyvereket a Habsburg-hatalom ellen fordították, és a császári hadseregben szerzett harci tapasztalataikat eredményesen kamatoztatták előbbi parancsnokaik ellen. Harcaik a magyar hadtörténelem ragyogó fejezeteit alkotják, és eredményesen öregbítették a magyar katona „jó hírét, nevét” Európa-szerte. I. Rákóczi György döntően feudális hadelemekből szervezett had-

serege már nem tudott hasonló eredményeket fölmutatni, az elért politikai sikerek alapján Rákóczi György háborúját mégis a magyar hadtörténelem jelentős fejezetei közé kell sorolnunk.

Ez a hadsereg azonban még mindig hatékony eszköznek bizonyult Rákóczi politikai céljainak szolgálatában. Egyik magyarországi kortárs például úgy vélekedett az 1644-ben támadásba induló erdélyi hadról: a Királyi Magyarországnak „in nostro seculo nem volt ilyen körmes ellensége”. Ha ez így túlzás is, azt kifejezi, hogy a kortársak egy része miként látta Rákóczi hadát.

V. A TÖRÖK VESZÉLY FOKOZÓDÁSA A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉN

1. Európa a harmincéves háború után

Az a három évtizedig tartó nagy fegyveres küzdelem, amely az 1648-ban megkötött vesztfáliai békével zárult, jelentős változásokat eredményezett nemcsak Európa politikai térképén, hanem a kontinens gazdasági, társadalmi és politikai struktúrájában is. A Habsburg-háznak a nagy katolikus világbirodalom kialakítására irányuló terve végérvényesen kudarcot vallott. A Német Birodalom háború dúlta területén tovább fokozódott a politikai szétdaraboltság. A küzdelemből megerősödve került ki Franciaország, Hollandia, Svédország. Portugália pedig kiszakadt a spanyol Habsburgok továbbra is jelentős birodalmából.

Anglia erejét ugyan még a polgárháború harcai kötötték le, de már előrevetette árnyékát a hatalmas világbirodalom kialakítása, amit az óriási mértékben gyarapodó angol burzsoázia gazdasági bázisa tett lehetővé. Ennek a burzsoáziának az érdekeit most már elsősorban nem a meggyöngyült spanyol katolikus monarchia veszélyeztette, hanem éppen az első protestáns burzsoá köztársaság, Hollandia. Az érdekellentétek létrehozták a tengeri hegemoniáért vívott angol-holland háború előfeltételeit.

A diadalt diadalra halmozó svéd zsoldosok nem találtak visszautat a békés polgári termelés viszonyai közé. Ez új háborúk forrásává vált.

Franciaország a század elején még az osztrák és spanyol Habsburgok fojtogató gyűrűjéből igyekezett kikerülni, de már a század második felében, XIV. Lajos egy új, nagy birodalom létrehozásán fáradozott. Egyre kevésbé szorult rá a több mint egy évszázadon keresztül szövetségesére, a Török Birodalomra. Sőt a hatvanas években már katonai segítséget adott a Habsburgoknak a török elleni küzdelemben.

Oroszország az 1645-ben trónra lépő Alekszaj cár uralkodása alatt igyekezett a legfejlettebb nyugat-európai országokhoz viszonyított késői feudalizálódás, de még inkább a tatár hódítás káros következményeit felszámolni. A belső-oroszországi városokban nagy kiterjedésű nyugat-európai típusú lakónegyedek épültek, s

megindult a közeledés Nyugat-Európához más téren is. A tengertől való elzárttság azonban fékezte a gazdasági, társadalmi fejlődés ütemét. Az elzárttság megszüntetéseért került konfliktusba Oroszország a svéd és lengyel hatalmakkal. A belső gazdasági, társadalmi és politikai problémák, a modern fegyverzetű és felszerelésű állandó zsoldoshadsereg hiánya miatt azonban ebben az időszakban Oroszország a területi nagyságánál és lakossága számánál kisebb hatalmi erőt képvisel az európai politikában.

A XVII. századi Török Birodalomról nem tudjuk, hogy csak a fejlődése stagnált-e, vagy már elkezdődött hanyatlása. A hadsereg létszáma még mindig nagy volt, fegyverzete pedig korszerű. Jól működött az állami adminisztráció, a hatalmas birodalom szinte minden termelvénnel rendelkezett. Az erdélyi fejedelmek mellett harcoló török csapatok nem mutattak ugyan elsőrendű harcértéket, de ezek csupán kisegítő csapatoknak tekinthetők. A kívülről észlelhető szimptómák: a janicsárlázadások és az ezeket követő megtorlások, a szpáhi birtokok örökölhetővé válása, a harci kedvnek és fanatizmusnak az elmúlt századhoz képest kétségtelen hanyatlása ellenére a birodalom még mindig őrizte rendkívül félelmetes erejét.

Az osztrák Habsburg-ház, jóllehet Nyugat-Európában alulmaradt a küzdelemben, a cseh-morva-osztrák rendek leverésével megszilárdította a helyzetét Közép-Európában. Véglegesen megtörve a rendek ellenállását, abszolút uralkodói hatalmat épített ki. A gazdasági alapok azonban még nem fejlődtek ki kellő mértékben. Hiányzott a megfelelő fejlettségű polgárság, így a hosszú háború anyagi kimerültséget okozott. Mindenekelőtt tehát békére volt szüksége, békére, elsősorban a Török Birodalommal, amelynek előőrsei a császárvárostól csak néhány napi járóföldre álltak. Ez az alapvető szempont határozta meg a Habsburg-hatalom magyarországi és erdélyi politikáját ezekben az évtizedekben.

A hadművészet fejlődése a harmincéves háború idején általánossá tette az állandó zsoldos-hadseregeket. Nélkülük egyetlen uralkodó sem válhatott számottevő tényezővé Európában. A XVII. század eleji kitérő után fokozatosan kialakult a gyalogság – egyre inkább a túlnyomó többségben puskás gyalogság – fölénye a lovas-sággal szemben.

A hadsereg tűzerejének fokozódásával egyidejűleg gyorsan fejlődött az erősítéstan, illetve ezzel párhuzamosan az ostromharc módszere. Az élőerők védelme a megnövekedett tűzhatással szemben elengedhetetlenné tette a tábori – illetve az állandó jellegű – védművek tökéletesítését, ami viszont a tűzhatás további növelését kívánta. Ennek megfelelően komoly fejlődés-

nek indult a hadtudományi irodalomnak a haditechnikával, erősítéstanal foglalkozó része. A hadászatot, a harcászatot, a kiképzés elméletét továbbra sem művelték. A hadvezérek hosszú időn keresztül tulajdonképpen elméleti alapok nélkül, empirikusan szerzett ismereteik alapján irányították hadseregeiket. A tisztek és katonák is gyakorlati úton szerezték meg képzettségüket. A nagy költséggel fenntartott, nagy létszámú állandó zsoldoshadseregek hadtápellátásának megszervezése, a tűzerejükben megnövekedett, ugyanakkor a lassabbá vált hadseregek mozgatása, a zártrendi alakzatban megvívott csatákban történő vezetése olyan feladatok elé állította a hadvezéreket, amellyel néha még a legkiválóbbak sem tudtak megbirkózni.

2. Erdély a harmincéves háború után

A nagy európai küzdelemből a fejedelemség gazdaságilag megerősödve, megnövekedett külpolitikai tekintéllyel került ki. Bethlen Gábor öt, vereség nélkül záródó Habsburg-ellenes hadjárata, I. Rákóczi György háborúba lépésének kedvező politikai hatása nagyobb tekintélyt szerzett Európában a kicsiny Erdélynek, mint amekkora gazdasági, társadalmi fejlettségéből következett volna. Ezt a tekintélyt azonban csak addig lehetett fenntartani, amíg a fejedelem reálisan vette számba a tényleges európai erőviszonyokat, saját lehetőségeit – mindenekelőtt a töröktől való függés lazíthatóságának határait –, és csakis ezek figyelembevételével tett külpolitikai lépéseket. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György helyes politikai érzékeléssel ismerte fel, tartotta tiszteletben ezeket a határokat. I. Rákóczi György 1648-ban bekövetkezett halála után fián múltott, hogy milyen sikerrel folytatja, esetleg fejleszti tovább ezt a politikát.

II. Rákóczi György uralkodása rendkívül kedvező körülmények között kezdődött. Erdélyen kívül jelentős magyarországi terület tartozott uralma alá. Fejedelemségét őrséggel és hadfelszereléssel elegendő mértékben ellátott várak oltalmazták. Báthori Zsófiával kötött házassága révén újabb jelentős földbirtokok gyarapították családi vagyonát, egyben fejedelmi hatalmát is. Elsősége a magyar feudális ranglét-rán vitathatatlanul vált. Míg nagyapja, Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelemmé választása ellenére is csak egy volt a magyar nagybirtokosok között, akinek uralmát a fiatal Báthori Gábor

könnyedén megdöntötte, II. Rákóczi Györgyre mint leendő nemzeti királyra tekintettek erdélyi hívei és a leghatalmasabb magyarországi nagybirtokosok, közöttük Zrínyi Miklós. Soha erdélyi fejedelem nem indult még nála kedvezőbb esélyekkel uralkodói pályáján. A fiatal fejedelem a török fennhatóságot is csupán annyiban érezte, hogy évente a befolyt jövedelmek kis hányadát, 15 000 aranyat, adóként el kellett küldenie a Portának. Európa gazdag uralkodói között tartották számon a kortársak.

A fejedelem már apja életében gyakorlatot szerezhett az ország igazgatásában. Váradi főkapitányként közvetlenül tapasztalhatta a török és a német szomszédság minden problémáját. Az 1644–1645-ös hadjáratok idején pedig Erdély kormányzójaként megismerhette a bel- és külpolitikai ügyek intézését. Egyedül a hadvezetésben nem juthatott gyakorlati tapasztalatokhoz, ugyanis az apja nem engedte a hadszíntérre még látogatóba sem, noha a fia ezt többször kérte tőle.

Trónra kerülése után az örökölt módszerekkel igazgatta az országot. Abszolút fejedelemnek mondotta magát, s valóban kezében is tartott minden hatalmat: az országgyűlést a saját akaratának elfogadására kényszerítette, a rendi szerveket pedig parancsainak egyszerű végrehajtójává tette. Uralkodása idején Erdélyben jelentős szerepet kaptak azok a protestáns értelmiségiek, akik a külföldi egyetemeken megismerkedtek az angol polgári forradalom eszméivel, ezért Anglia vezető szerepét hirdették a

Habsburg-hatalommal szembeni összefogásban. II. Rákóczi György uralkodása alatt Erdély műveltség, tudomány tekintetében „sokkal esmeretesebb vala az idegen tudós világ előtt, mint Magyarország”.

II. Rákóczi György a külpolitikájában ki akarta aknázni Erdély megnövekedett hatalmát, tevőlegesen bele kívánt folyni Közép-Európa politikai térképének megváltoztatásába. Az 1645-ös tapasztalatok alapján azonban látnia kellett volna, hogy a Rákócziakra bizalmatlanul tekintő Porta nem nézi majd jó szemmel vazalusa önállóságának ekkora növelését. A török vezetés talán azért is tekintett bizalmatlanul minden Rákócziira, mert a család hatalmas magyarországi birtoka meglehetősen kiesett csapatainak hatósugarából. Rákóczi 1650-ben segítséget ajánlott a Habsburg-udvarnak a török ellen, de ajánlatát visszautasították. Ezek után egyetlen utat látott hatalma növelésére: a lengyel királyi trón elnyerését, ami Báthori István óta szinte minden erdélyi fejedelem vágyálma volt.

Lengyelország több mint ötmillió lakossággal az európai középhatalmak sorába tartozott. Az ország törökellenes érdekei találkoztak a hasonló erdélyi és magyarországi érdekekkel. Ez a trón jelentős bázist nyújthatott volna a erdélyi fejedelemnek mind a töröktől való függetlenítéséhez, mind a Habsburg-hatalommal szemben. A XVII. századi Lengyelország politikai helyzete azonban korántsem volt már azonos az egy évszázaddal korábbival. Ezért hajótörést szenvedett, illetve csírájában elhalt minden XVII. századi erdélyi fejedelmi próbálkozás a lengyel trón megszerzésére. A protestáns erdélyi fejedelem a Habsburg-orientációval összefonódott, a protestáns svéd hatalomtól veszélyeztetett katolikus Lengyelországban csak erőszkös úton, a Habsburg-barátok ellenére kerülhetett volna trónra. Mindezt tapasztalnia kellett Rákóczinak már uralkodása elején. Bécs tájékoztatta a Portát közeledési kísérletéről, s ez fokozta a török politikai vezetők gyanakvását: 1651-ben már kereken megtiltották Rákóczinak, hogy hadat vezessen Lengyelországba.

A fiatal fejedelem nem ügyelt a török oldalról fenyegető veszélyekre, hanem makacsul tovább próbálkozott a lengyel trón megszerzésével. Tekintetét Nyugat- és Észak-Európára szegezve várta az európai viszonyok kedvezőbbé válását terve megvalósításához. Az 1652-ben kirobbant angol-holland háború azonban nem segítette elképzeléseinek megvalósításában, ezért maga igyekezett kedvezőbb feltételeket teremteni: 1653-ban a moldvai, 1655-ben a havasal-

földi hadjáratával, 1656-ban Bogdan Hmelnyickij kozák hetmannel kötött szövetségével.

Rákóczi György egy angol-holland-dán-svéd koalícióban látta tervei megvalósításának lehetőségét. 1654-ben követei útján tájékozódott ezeknél az udvaroknál. Kedvező választ azonban csupán a lengyel trónra szintén pályázó X. Károly svéd királytól kapott. A svéd uralkodó 1655-ös lengyelországi hadba indulása alkalmával közös katonai fellépést kért Rákóczitól, akárcsak Gusztáv Adolf 1626-ban Bethlen Gábertől. Amíg Bethlen, reálisan felmérve az erőviszonyokat és a lehetőségeket, kitért a kérés teljesítése elől, II. Rákóczi György a Porta tilalmát sutba dobva igent mondott a svéd felkérésre. Azt sem vette figyelembe, hogy szövetségesei, a kozákok, 1654-ben Oroszországhoz csatlakoztak, a cárnak pedig egyáltalán nem volt érdeke támogatni a Balti-tengerre kijutását akadályozó svédek lengyelországi terjeszkedését. Ez sem befolyásolta II. Rákóczi Györgyöt: szinte vakon haladt végzete felé.

A fejedelem szemmel láthatóan keveset örökölt atyja megfontolt, óvatos természetéből. Nem fogtak rajta sem atyja, sem pedig édesanyja, Lorántffy Zsuzsanna, a széles látókörű fejedelemasszony tanácsai. Bizonyos emberi gyengéi – akaratgyengesége, befolyásolhatósága, hiúsága – már atyja életében kiütözköztek. Ez már ekkor előrevetette az árnyékát annak, hogy a rossz tanácsadók könnyen meggondolatlan lépésekre bírhatják. Öccsének, az oly kiváló adottságú Rákóczi Zsigmondnak hirtelen halála, édesanyjának Sárospatakra költözése talán még jobban fokozta ezt a veszélyt. Kemény János följegyzése szerint, apja a halála előtt így jövendölt: „Félek attól, hogy Rákóczi György nem fogja megböcsülni az én jámbor szolgálmat, Huszár Mátyás és Boros János tanácsa elveszti ötét.” Így volt-e ez valójában, vagy csupán Kemény költötte utólag a jóslatot? Ma már nehéz lenne megmondani. Annyi bizonyos, hogy a lengyelországi vállalkozást támogatta 1656 végén Zrínyi Miklós is, akire a fejedelem fölöttébb hallgatott. Ez viszont azt mutatja, hogy ezt a vállalkozást Erdélyen kívül is reálisnak ítélték.

Rákóczi 1656. december 10-én kötötte meg a háborús szövetséget a svéd királlyal. Ennek tartalmát Szalárdi János – természetesen utólag – a következőkben foglalta össze és jellemezte: „Az fejedelem azért Porta híre, engedelme, s az haza tanácsi megegyezett értelmek nélkül ez lengyelekkel eleitül fogva való jó szomszéd-ság ellen, azon siralmas hadakozásba magát beleleegyítván az svecusokkal, kozákokkal úgy

confoederála, olly szövetséget szerzett vala: hogy maga személye szerint minden ország népével (jaj boldog isten!) melléjek menne, s az lengyelek ellen társul mellettek. Amazok is, a királyságnak nagy reménsége mellett, csaknem aranyhegyeket ígervén. És hogy ezen esztendőnek utólja felé Vartz generál a lengyelektől Krakkóban nagyon megszorítottatott vala, a fejedelem megindulását valóban is várják és szorgalmaztatják vala.”

II. Rákóczi György 1657. január 6-án indult meg Kemény János vezette hadai élén Lengyelország felé. A támadó sereg létszámát egyes források 30 000 főnyire teszik, ami túlzottnak tűnik, hiszen annyi lehetett Erdély összes hadra fogható lakosa. Nem valószínű, hogy 20 000 főnél sokkal nagyobb lett volna a támadó sereg létszáma, sőt inkább kevesebb. Összetételéről a krónikás azt írja: „A Nyíren s Debrecenben az egész magyarországi végekből, ahol mi szabad legény volna . . . fogadnának.”

Ez arra utal, hogy Rákóczi jelentős részben zsoldba fogadott szabad hajdúkkal és végvári katonákkal indult támadásra, s seregének csak kisebb részét képezhették erdélyi feudális kontingensek. Nem is a nagysággal vagy minőséggel volt a fő baj, hanem hiányzott a hadjárat politikai megalapozottsága. Mindenekelőtt a legfontosabb külpolitikai „fundamentum”, a török jóváhagyása. Enélkül pedig elődei nem kezdtek hadi vállalkozásba, még a Porta más irányú lekötöttsége idején sem. Ez ellen nem segített a svéd szövetség. Sőt a velük kötött egyezmény Rákóczi ellen fordíthatta az Oroszországhoz csatlakozott kozákokat is.

Már a hadjárat kezdetén nagy akadályok tornyosultak az előnyomuló erdélyi had elé. Hózi-vatarok, kemény hideg, majd a hirtelen beköszöntött olvadás akadályozták az átkelést a magas hegyeken. Rákóczi ezen úrrá tudott lenni: az ágyúkat csigákkal vontatva, a hótörleszokat széthányatva, átkelt a máramarosi hegyek szorosain, és benyomult Lengyelországba. Miután Przemysł mellett csatlakoztak seregéhez a kozákok, és megrendszabályozta a katonáit, Krakkó alá sietett. A várost ostromló lengyel had kitért az útjából. Február 25-én érkezett Jaroszlávba. Itt felkereste III. Ferdinánd követsége, és fényes ígéretekkel próbálta visszatéríteni az útjáról. Rákóczi elutasította az ajánlatot, és tovább nyomult előre. Március 28-án érkezett Krakkóba, ahol X. Károly tábornoka nagy pompával fogadta. A fejedelem Bethlen János parancsnoksága alatt erdélyi katonákat hagyott a városban, majd továbbindult, hogy elérje a svéd király vezette fő sereget.

Április 12-én találkoztak, és június 14-én vették be Varsót. Mind a két főváros a kezükbe került, de a diadal tetőpontján baljós jelek mutatkoztak: a Porta parancsára több tízezres tatár had indult meg Rákóczi ellen. Az új Habsburg-uralkodó, I. Lipót pedig május 27-én szövetséget kötött a lengyel királlyal, és 16 000 fős segélyhadat ígért. Ugyanekkor a dán király betört Svédországba, s Lubomirszky herceg, a 13 szepesi város kapitánya 8000 lengyelrel Rákóczi magyarországi birtokait dúlta.

A svéd király június 23-án indult birodalma védelmére. Miután elhagyták Rákóczit az eddig vele tartó lengyel protestánsok is, ő a hazavonulás mellett döntött. A fegyelmezetlen sereg kihágásain felbőszült lakosok állandó támadásai között azonban rendkívül nagy nehézségekbe ütközött a visszavonulás. Az ellátás akadozott, majd teljesen felmondta a szolgálatot, a sereg éhezett. Galícia keleti részén kapta Rákóczi a hírt, hogy a tatár csapatok már közel vannak. Erre keletre fordult, hogy Moldván keresztül vezesse haza seregét. Július 2-án nagy veszteségek árán átkelt a Visztulán, július 10-én kemény harcban tört utat, 16-án érte el Tarnopolt. Július 21-én kerítették be a seregét a lengyel hadak. Ekkor a fejedelem egyezkedni kezdett velük. Az alku vége meglehetősen megalázó békekötés lett. A kozákok elváltak tőle, az erdélyi had pedig lengyel kísérettel folytatta az utat hazafelé. Július 26-án tudták meg, hogy a tatárok már csak néhány órányi távolságra vannak tőlük. Rákóczi a haditanács határozata alapján szűkebb kíséretével elhagyta a sereget. Mintegy 300 testőrével „futóként” tért vissza hazájába. A visszamaradt 5000 főnyi erdélyi had tovább vonult Erdély felé, nyomában a tatárok. Július 31-én az egész sereget bekerítették, és fogságba ejtették. Rákóczi velük fontos hatalmi támaszát veszítette el.

Pedig ugyancsak szüksége lett volna rájuk. A török elhatározta, hogy megfosztja a tróntól. Előbb Rhédey Ferencet – Bethlen Gábor egykori fővezérének fiát –, majd Barcsay Ákost helyezte a fejedelmi székbe. Csapatái közben feldúlták Gyulafehérvárt, és szörnyű pusztításokat vittek véghez az egész fejedelemségben. Rákóczi fegyverrel fordult szembe a szultán katonáival. Az engedelmes erdélyi rendek 1658 januárjában, majd 1659 szeptemberében ismétlen fejedelmüké választották. A török persze ezt nem hagyta jóvá. Újabb támadást indított: 1660 áprilisában elpusztították a hajdúvárosokat, májusban a szászfenesi csatában magát Rákóczit is súlyosan megsebesítették. A fejedelem röviddel rá bele is halt a sebeibe. Augusz-

tusban elfoglalták Váradot a hozzá tartozó Partiummal együtt, melyet elszakítottak Erdélytől, és külön török vilajetet alakítottak a területén.

Így semmisült meg harmadfél év alatt mindaz, amit Bethlen Gábor és I. Rákóczi György harmadfél évtizeden át épített: a magyar érdekeket a Habsburgokkal szemben védeni tudó, önálló, erős Erdély, a magyar nemzeti királyság visszaállításának bázisa. II. Rákóczi György előbb országát, majd életét vesztette el amiatt, hogy nem követte nagy elődeinek török politikáját. A fejedelem egyéni tragédiája Erdély Bocskai által körvonalazott politikai, történelmi hivatásának elvesztését vonta maga után.

II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát az erőfelmérés hiánya jellemzi. A fejedelem a számba jöhető ellenség és a szövetségesek erőviszonyainak reális felmérése nélkül, üres, felelőtlen ígéretésekre építve indította meg vállalkozását. Ami talán még ennél is nagyobb hiba volt, nem biztosította a visszavonulás lehetőségét sem. A legnagyobb hiba mégis az volt, hogy a háborút a Porta tilalma ellenére is megkezdte. Nem szervezte meg az anyagi ellátást sem. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Habsburg-ellenes háborúi hazai területen játszódtak le, ahol az ellátási tényezők ismertek, az utánpótlási vonalak biztosítottak voltak, s időnként még így is adódtak ellátási zavarok. Az 1657-es hadjárat idegen, ismeretlen területen, nagyrészt ellenséges közegben, biztosított utánpótlási vonalak nélkül ment végbe.

Mindent összevetve elmondható, hogy II. Rákóczi György hadi vállalkozása már az indu-

lás pillanatában kudarcra volt ítélve. A bukás következményeként megsemmisült az erdélyi sereg, a török pedig felszámolta Erdély korábbi politikai mozgáslehetőségeit. Igaz, van olyan vélemény is, hogy ez utóbbit a Köprülük nagyvezérsege alatt megerősödött birodalom Rákóczi lengyelországi hadjárata nélkül is megtette volna. Az viszont vitathatatlan, hogy a lengyelországi kudarc szinte kiprovokálta ezt a török lépést.

A Porta trónfosztó döntésével szembeforduló és a több erdélyi vár átadását követelő török ellen küzdő II. Rákóczi György harcát a magyarországi kortársak jelentős része rokonszenvvel és együttérzéssel kísérte, és ahol lehetett, segítette. Különösen a hajdúk és a végvári katonák álltak ki szilárdan mellette. Ezt öröközte meg többek között a híres egykorú vers, „Kádár István éneke” is. A török elleni harcban katonahalált halt fejedelemre így emlékezett egy Zrínyi Miklós környezetében keletkezett epigramma:

„Én kezdtem volt pogányt kardommal térteni,
De az keresztyénség kész len csak hallgatni,
nem szántam véretem hazámért ontani,
Gyula, s Fenes völgyét pirossan festeni.”

Kőváry László, az első nagy Erdély-történeti szintézisében szabadsághősnek nevezi Rákóczit, aki „a szabadság szent szerelmét, miért elesett, családjára örökül hagyá”. Életművének elemző értékelésével még adós a magyar marxista történetírás.

3. Erdély bukásának hatása a Királyi Magyarországon

II. Rákóczi György lengyelországi kudarcának fogadtatása a Királyi Magyarország politikai és katonai vezető köreiben híven tükrözi azt a rendkívül ellentmondásos viszonyt, ami a Habsburg-hatalmat Erdéllyel összekapcsolta. Mivel az erdélyi fejedelem lengyelországi sikere esetén az oda küldött császári segélycsapatok konfrontációba kerültek volna vele, II. Rákóczi György kudarcra a Habsburgok katonai ellenfeleinek számát csökkentette. A Habsburg politikai vezetés saját érdekében állónak tekintette Erdély hatalmi meggyöngyülését amiatt is, hogy ezzel megdőljön az a támasz, amire az abszolutista törekvésekkel szembeforduló magyarországi rendek joggal számíthattak. Így 1657-ben

a Habsburg- és a török érdekek találkoztak Rákóczi lengyelországi kudarcának megítélésében.

A Habsburg-hatalomnak azonban csak bizonyos határokig volt érdeke az Erdélyi Fejedelemség meggyöngyülése. Abban a pillanatban, amikor ez a gyöngyülés a törökök területi terjeszkedését vonta maga után, újra őket tekintették fő ellenségnek. Ennek következtében II. Rákóczi György ügye, amikor a török megtámadta, már más bécsi megítélést kapott mint előbb, amikor a lengyelországi erőgyarapodásra törekedve a Habsburg-ellenes erők lehetőségeit növelte. Egyre világosabbá vált, hogy a bécsi udvar nem nézheti tétlenül a török terjeszkedé-

sét Erdély rovására, s elkerülhetetlen a császári beavatkozás az erdélyi konfliktusba. A Montecuccoli császári hadvezér által vezetett sereg lengyelországi lekötöttsége miatt azonban a bécsi udvar akkor sem tudott volna sereget küldeni Erdélybe, ha nem II. Rákóczi Györgyöt, hanem kedveltebb személyt kellett volna megsegítenie. Erre csakis az 1660 májusában, a svéddekkel kötött béke után lehetett komolyan számítani.

Az általános törökellenes érdekeltségen túl Bécs beavatkozását elkerülhetetlenné tették a Porta egyes konkrét akciói is. Az új fejedelemtől Barcsay Ákostól, Szatmár és Szabolcs megyék, valamint Kálló, Ecsed és Szatmár várak elfoglalását kezdte követelni, arra hivatkozva, hogy Rákóczi innen szervezi ellenük a harcot. Barcsay ekkor a bécsi udvarhoz fordult, és kérte, hogy a két megyét, mint a Királyi Magyarországhoz tartozó területet, vegye vissza a birtokába. A magyarországi főurak javasolták az udvarnak, hogy küldjön csapatokat az említett várakba, mert félő, hogy hamarosan a török teszi rájuk a kezét. Mivel ez a kívánság találkozott Bécs érdekeivel, a francia származású Souches császári generális katonáival 1660 májusában megszállta a várakat. Az utolsó pillanatban, mert a török csapatok már Váradot ostromolták. A magyar főurak sürgették az udvart, hogy mentse fel az ostromlott erősséget. A Porcia vezette békét követelő csoport közbelépésére azonban Lipót császár addig habozott a szükséges parancs kiadásával, amíg e rendkívül fontos vár török kézre került.

Várad eleste óriási felháborodást és elkeseredést váltott ki Magyarországon. Ugyanakkor a török terjeszkedés hatására magában az udvarban is a háborút szükségesnek tartó erők kezdtek felülkerekedni. Amikor pedig Erdélyben az a Kemény János ragadta magához a hatalmat, akinek személyében az udvar garanciát látott arra, hogy Erdély császárpárti politikát folytat majd, elhatározták a fegyveres segítségnyújtást a török erők ellen, még nagyobb háború kirobbanásának kockáztatása árán is. Ez az elhatározás szükségessé tette a katonai segélykérést a nyugat-európai hatalmaktól. Lipót 1660 decemberében követtségeket indított a német birodalomba, a pápához, Spanyolországba, sőt még a nagy ellenséghez, a francia királyhoz is.

A törökellenes készülődésben a Királyi Magyarországon kimagasló szerepet játszott a nemesség vezéralakja, Zrínyi Miklós, a költő, a hadtudós, a politikus és a hadvezér. Sorsának alakulása jól szemlélteti azokat a fejleményeket, amelyek a XVII. század közepén a Habsburgok

oldalán álló magyar főurak soraiban végbementek. Éppen ezért életútjának áttekintése rendkívül tanulságos mind a török veszély, mind a Habsburg-problematika alakulásának a vizsgálatához.

A horvátországi és dunántúli birtokos Zrínyi család számára a történelmi körülmények a XVI. század közepétől kezdve egyetlen járható utat jelöltek ki: a Habsburg-hatalomra támaszkodó törökellenes politikát. A család tekintélyének megalapozója, a szigetvári Zrínyi Miklós hősi halálával pecsételte meg ezt a döntést. A család a XVII. század eleji harcokban is szilárdan a Habsburg-uralkodók oldalán állt. Zrínyi György egyik levelében így indokolta meg ennek a magatartásnak az okát: „... Az mi az Magyarországot és annak koronáját illeti, nekünk minden eleink az Magyarországgal és az magyarországi igazsággal éltenek eleitől fogva.” Ezt a „magyarországi igazságot” egyértelműen a Habsburg-uralkodók oldalán látták, akiknek a támogatása elengedhetetlen a török elleni eredményes harchoz. Ahogyan ezt Esterházy Miklós, a Habsburg-párt másik kiemelkedő képviselője megfogalmazta: „Haragszunk-e uram az németre, hogy halogat és nem akarja ígéretit effectuálni? meglehet, de félek bizony rajta, nem halogat a török, de effectuálja az dolgát, s úgy ne talántán, hogy nem törődünk többször rajta. Az két tar között a hajasnak utolsó vége leszen.”

A Habsburg-oldalon szilárdan kitartó nemesség ezt a politikai állásfoglalását azzal indokolta, hogy a magyarság nem képes önerejéből a török iga lerázására, mert ehhez nincs elegendő katonája, pénze és hadban jártas vezére. Ezért van szükség a Habsburg-uralkodóra, és céltalan, sőt egyenesen káros lenne az országra, ha olyan nemzeti királyt választana, aki nem tudná biztosítani a hathatós védelmet a török ellen.

Az 1950-es évek magyar történeti és hadtörténeti irodalma ezt az állásfoglalást általában elítélte, és a „nemzeti ügy elárulásának” minősítette. Pedig már a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetői is többnyire ugyanezt vallották; még Bethlen Gábor is csak akkor gondolt komolyan arra, hogy nemzeti királysága alatt egyesítse Magyarországot és Erdélyt, amikor a közép-európai összefogástól a Habsburgok nyújtotta támogatást ellensúlyozni tudó törökellenes bázist remélt. S még ekkor is tartózkodott attól, hogy magát megkoronáztatva, véglegesen elvágja a kiegyezés lehetőségét a Habsburg-hatalommal. A Habsburg-oldalon mindig kitartó magyar politikusok állásfoglalása-

ban is olyan útkeresést kell látnunk, amely nem egy esetben történeti indokltságot és szubjektíve becsületes szándékot tartalmazott. A XVII. századi Habsburg-ellenes és „habsburgiánus” magyar politikusok között az időnkénti éles összeütközések ellenére legalább annyi volt az összekötő kapocs, a véleményegyezés, mint az őket elválasztó és szembeállító véleménykülönbség. Csak ezek figyelembevételével tudjuk megérteni azokat a politikai magatartásváltozásokat is, amelyek Zrínyi Miklós életét végigkísérték.

Zrínyi a törökellenes és a Habsburg- királyokhoz hű családban született, egyes szerzők szerint 1618-ban, mások szerint 1620-ban. Ezek a családi tradíciók törvényszerűen azt eredményezték, hogy 1644-ben Zrínyi Miklós is Habsburg-oldalon harcolt I. Rákóczi György csapatai ellen. A törökellenesség mellett ide állították őt egyéni, gazdasági érdekei is. Birtokai védelme a törökkel szemben elképzelhetetlen volt Habsburg-támogatás, így a hozzájuk való hűség nélkül.

Zrínyi Miklós már fiatalon bekapcsolódott a török elleni fegyveres küzdelembe, amikor átvette a Muraköz védelmét, és ettől kezdve rendkívül aktívan részt vett a törökellenes harcokban. Ez a küzdelem az általános béke miatt egyelőre csak apróbb, határ menti csetepatéokra korlátozódott, de már ezekben is felcsillant Zrínyi rendkívüli katonai tehetsége. Az iskolai tanulást oly szívesen félbehagyó Zrínyi a fegyveres harc mellett hamarosan tollal is szolgálni kívánta a török elleni küzdelem ügyét. Megírta a „Szigeti veszedelem” című hősi eposzt. Ebben dédapja önfeláldozásának felidézésével akarta aktívabb törökellenes fellépésre buzdítani kortársait: mindenekelőtt a magyar nemességet. Hamarosan elkészült a „Tábori Kis Tracta” című hadtudományi munkája is.

1649-ben a király Horvátország és Szlavónia bánjává nevezte ki. Ebben a méltóságban a szélesebb körű katonai feladatok ellátása mellett mélyebb betekintést nyert a közigazgatás irányításába. A báni feladatok végzése közben látta meg a szakadékot, amely a bécsi udvar törökpolitikája és Magyarország lakosságának érdekei között mutatkozott. A harmincéves háborút alapvetően kudarccal záró Habsburg-uralkodó ugyanis a török béke fenntartására törekedett. Gyengeségének sűrűsödő jelei egyre nagyobb kétségeket támasztottak az aulikus nemesség soraiban is az iránt, hogy Habsburg-vezetéstől remélhető-e az ország szilárd, hathatós védelme a törökkel szemben? Nemcsak Zrínyi, de másokban is felmerült a nemzeti

királyság visszaállításának gondolata. Ez a Pálffy Pál nádor vezette főúri csoport a nemzeti király jelöltet II. Rákóczi Györgyben látta.

Zrínyi Miklós és Rákóczi György között meglehetősen intenzív érintkezés alakult ki az ötvenes évek elejétől kezdve. Ennek a nyugatra irányuló marhakereskedelem révén voltak komoly gazdasági okai is, de nem hiányzott belőle a személyes nagyrabecsülés sem. A katolikus Zrínyi és a protestáns erdélyi fejedelem között nyilván egyengette az utat az is, hogy az erdélyi fejedelem, Báthori Zsófia férje, köztudottan sokkal engedékenyebb volt a katolicizmus irányában, mint ortodox-kálvinista atyja, aki minden rossz és bűn forrásának az „elvetemült pápásokat” tekintette. Rákóczi is becsülte Zrínyit. Az ötvenes évek közepén úgy látszott, hogy az a válaszfal, ami a XVII. század első felében a protestáns erdélyi fejedelmek és a magyarországi katolikus Habsburg-barát nagybirtokosok között keletkezett, leomlóban van.

Ezt a változást híven illusztrálhatja az a levél, amelyet a nádorra választásának elmaradása miatt csaldott Zrínyi írt 1655-ben II. Rákóczi Györgynek: „Végén lévén az gyűlésnek, (az mellyel azért nem igen kérkedhetem) noha nincsen mit írnom Nagyságodnak, mindazonáltal nem akartam elmulatnom az Nagyságod méltóságos kezeit csak levelem által is meg ne csókoljam. Nagyságodat kérem, hogy az maga megfogadott grátiájában engem végig tartson meg, és legyen nekem mindenkor oly kegyelmes uram, az mint én halálom óráig akarok Nagyságodnak mint kegyelmes uramnak maradni.” Ez a levél annak a magyar fejedelemnek szolt, akitől, mint „legjobb magyartól”, Zrínyi azt várta, hogy vihartól hányatott hazánkra meghozza majd az „égen való derülést és csendes verőfényt”. Zrínyi nem láthatta előre Rákóczi katasztrofális végű lengyel kalandjának kimenetelét, és túlértékelt Rákóczi képességeit, pénzügyi, katonai lehetőségeit. A lényeg mégis az, hogy az aulikus katolikus magyarok politikai vezéregyénisége a protestáns erdélyi fejedelemben látta a nemzeti fejlődés zálogát.

A korábban egyértelműen Habsburg-orientációjú Zrínyi most megírta a „Mátyás király életéről való elmélkedések” című munkáját. Ebben Mátyás életén keresztül mutatta be a nemzeti abszolút uralkodó személyét, a nemzeti érdekeket előrevivő kormányzás módját, és Mátyás életének katonai tanulságait. A mű 1656–1657 telén, két hét lázas munkájával készült el. Talán éppen azokban a napokban, amikor II. Rákóczi György serege élén megindult a katasztrofával végződő lengyelországi hadjá-

ratra. Zrínyi ekkor még erősen reménykedett Rákóczi sikerében, amely tovább erősíti majd az erdélyi fejedelem abszolút uralkodói hatalmát, és még kedvezőbb feltételeket teremt a magyar nemzeti királyság létrehozásához. Annál megdöbbentőbb volt számára a váratlan katonai kudarc. Szinte megbénította lelkét Erdély pusztulásának híre, és megérezte a közelgő veszélyt: „Bizony recsegve-ropogva omlik össze Erdély – írta –, és én Senecával mondom: Ha egyszer Isten elkezdte letörni a szerencséséket, akkor azt gyorsan végzi.”

Látnoki erejű szavak, de Zrínyi nem állt meg

a kétségbeesés kifejezésénél, hanem harcra mozgósított. Ismét szorosra fűzte együttműködését Béccsel, többször tárgyalt a Haditanács-csal, sőt a Titkos Tanácsba is meghívást kapott. Emellett maga is minden tőle telhetőt elkövetett a bekövetkező nagy küzdelemre való jó felkészülésre. Megírta a „Török Áfium”-ot, erősítette Csáktornyát, birtokai központját, a horvát rendeket pedig az ország védelmi erejének növelésére serkentette. Készen akart állni az elkerülhetetlenül kirobbanó nagy háborúra, amely meghozhatja az ország felszabadulását is a török uralom alól.

4. A török háború

Bécsben 1660-ban a háborút követelő erőknek sikerült rávennie az uralkodót, hogy fegyveres harc árán is vessen gátat a török további terjeszkedésének, és nyújtson fegyveres segítséget a megtámadott Erdélynek. Ezzel lényegében döntöttek a háború vagy béke kérdésében, jóllehet az elkövetkező időben sem vált teljesen egyértelművé a bécsi udvar magatartása.

A katonai erőviszonyok pontos felmérése meglehetősen nehéz feladat. Különösen ami a török erőforrások számbavételét illeti. Az adatok hiányossága miatt a legtöbb esetben találgatásokra vagyunk utalva. Zrínyi úgy látta, hogy a Török Birodalom hatalmi helyzete erősen megrendült. 1653-ban a következőket írta erről II. Rákóczi Györgynek: „Bizony ha volna erős és körmös kéz, most volna az törököt lehetséges megtántorítani, holott szemlátomást látni az ő monarchiájoknak kisebbségét.” Kétségtelenül mutatkoztak a hanyatlás jelei gazdasági, társadalmi és politikai téren, de a birodalom még mindig nagy haderővel rendelkezett. A magyarországi hadszíntéren 80 000–100 000 főt tudott egyszerre felvonultatni.

A Királyi Magyarországgal együtt kerekén 300 000 km² területű, hétmilliós lakosú osztrák Habsburg-birodalom legfeljebb 50–60 000 fős hadsereget állíthatott szembe a törökkel. Segítségre elsősorban a német birodalomból számíthatott, jóllehet „az imperumbeli electorok is – állapította meg Zrínyi – nem oly egyirányú sinceritással vannak Felségedhez az mint kívánhatnák”. Véleménye szerint, ha ad is a birodalom segítséget, az nem lesz „derekas”, folyamatos és elegendő. Mindezt nyilván Bécsben is tudták, s ezért meg lehet érteni az udvarnak azt

a törekvését, hogy a békét lehetőleg fenntartsa. Érthetetlen viszont az a tétovaság, huzavona, ami még akkor is megmaradt, amikor a háború mellett döntöttek. Ez az ellentmondásos magatartás híven tükröződik Montecuccoli császári hadvezér erdélyi hadjáratában is.

1661-ben az udvar nagy erővel folytatta a haderő mozgósítását és a háború anyagi előkészítését. Győrben, Komáromban, Bécsben hatalmas élelemraktárakat állítottak fel, és intézkedtek a végvárak megerősítéséről. Az udvar ígéretet tett arra, hogy 1000 császári gyalogost bocsát Kemény János rendelkezésére. Ennek fejében ő vállalta, hogy Kővár és Székelyhid várába császári katonaságot enged be.

A május végi haditerv szerint a császáriak Erdélyt közvetve akarták megsegíteni: úgy számítottak, hogy a Duna mentén Észtergom vagy Buda ellen indított támadással vonják el a törököt Erdélyből, a Felső-Tiszához pedig egy „repülő tábornok”, minden irányban mozgatható hadsereget küldenek. A 15 000 főből álló főserreg Montecuccoli parancsnoksága alatt Komáromnál állomásozva készül arra, hogy az Erdély elleni török támadás esetén ostrom alá vegye a két vár valamelyikét.

Július közepén a Komárom alá érkezett sereg váratlanul parancsot kapott Bécsből, késedelem nélkül induljon *Felső-Magyarországra*, vagy azon is túlra, ahogyan azt a betört tatár erők elleni harc kívánja. A hadtápellátás nehézségei miatt aggódó Montecuccoli hasztalan tiltakozott, érvelt, könyörgött, július végén meg kellett indulnia. Augusztus 18-án érkezett a lovas-sággal Tiszaladányhoz, mire a Máramarosban és Ungban pusztító tatár hadak visszavonultak.

Az előnyomulás biztató eredményeket ígért, az ellátás megoldatlansága miatt azonban már ekkor éhezett a sereg. A katonák szökdösni és rabolni kezdtek. A nehézségek ellenére Montecuccoli tovább nyomult előre kelet felé, és Szatmár körül egyesült Kemény János hadával. A 34 000 főre nőtt sereg elől a török visszavonult Kolozsvár irányába. Kemény és Montecuccoli a fokozódó nehézségek ellenére követték őket. Jóllehet – írja Kemény – nem volt annyi élelem sehol, „sem Szilágyságban, sem Erdélyben, ahol megpófontolhatta volna hadait” [ti. Montecuccoli] „ki miatt igen elbádjattak volt a hadak, kiváltképpen a gyalogság; éhenholtak, fáradtak, kenyeret nem találtak”. Így volt ez Kolozsvárott is. Miután időközben a rendek a török nyomására Apafi Mihályt választották Erdély fejedelmévé, Montecuccoli szeptember 17-én megkezdte a visszavonulást. Kolozsvárott 1500 katonát hagyott hátra, maga pedig az egyre fogyó sereggel december közepén Kassa környékére érkezett. Katonái közül 8000 pusztult el a nélkülözések nyomán fellépő járványok következtében.

A hadsereg romlását elsősorban a bécsi udvar érthetetlen ingadozása okozta. A történetek alapján joggal megállapítható, hogy sokkal eredményesebb lett volna az eredeti terv végrehajtása. A török ugyanis az erdélyi akcióhoz jelentős erőket vont el a Dunántúlról, Egerből, Budáról. Ezért sikerült Souches és Batthyány közös vállalkozása: Ercsi, Vál és Zsámbék visszafoglalása. Zrínyi Miklós messzire benyomult a török mögöttes területeire. Az ellencsapások hatására erőltetett menetben érkeztek az erősítések a budai vilajet váraiba. A császári sereg eredménytelenségéhez hozzájárult az erdélyiek ellenséges magatartása is. Maga Kemény felháborodottan írta körlevelében: „Némely városok . . . nemcsak az ellenséghez adhereáltak, sőt városokban confugiált nemesi rendet is arra kényszerítették volna erővel.” Montecuccoli nem tudja „ha confederatusihoz-é, avagy ellenségihez mégyen.”

Montecuccoli távozása után a magára maradt Kemény János 1662 januárjában kísérletet tett fejedelemségének visszaszerzésére, próbálkozása azonban nem járt sikerrel. Nagyszöllősnél csatát vesztett Apafi és Kucsug bég katonái ellen, s maga is holtan maradt a csatatéren.

Kemény János halála és a császári katonaság kilengései hatalmas felháborodást váltottak ki Magyarországon. Elsősorban Montecuccolit hibáztatták az eseményekért, aki egy röpiratban igyekezett tisztázni magát a közvélemény előtt. Miután ebben nem nevezte meg az igazi fele-

lőst, a bécsi udvart, érvei gyengéknek bizonyultak. A császári hadvezér részben bizonyos hadtudományi elvekkel, részben pedig a magyarok katonai tudatlanságával és mulasztásaival igyekezett megindokolni az erdélyi hadjárat kudarcát. Mindez természetesen csak növelte a közvélemény felháborodását. Ennek Zrínyi Miklós adott hangot egy szívporkázó szellemességgel, maró gúnnyal megírt válaszröpiratában, amely pontról pontra kétségbe vonta Montecuccoli minden állítását. Az igaz, hogy ő sem nevezte meg a mulasztások igazi felelősét, a bécsi udvart, s személy szerint Lipót császárt. A korabeli közvélemény, így maga Kemény is, világosan látta, hogy a bécsi udvar tiltotta el Montecuccolit a döntő csatától. Valószínűtlen, hogy egy évvel az események után éppen Zrínyi ne tudott volna erről. Mindezt figyelembe véve azt kell megállapítanunk, hogy a Montecuccoli-röpirat gúnyos, a magyarokat becsmérő hangvétele, továbbá a bécsi udvarral szembeni taktikai megfontolások késztették Zrinyit arra, hogy az igazi felelőst meg nem nevező, a magyar nemesség általa is jól ismert hibáit el nem ismerő választ írjon a császári hadvezérnek.

Montecuccoli erdélyi hadjárata idején Zrínyi hozzákezdett a Mura déli partján, török területen egy új erősség, Új-Zrínyivár építéséhez. A török tiltakozott a bécsi udvarnál emiatt, s az helyt is adott a tiltakozásnak, Zrínyi azonban megtagadta a parancs teljesítését. A vár fontosságát két távolabbi és hét közelebbi okkal indokolta. A két távolabbi okot a hely kitűnő földrajzi fekvésében, valamint abban jelölte meg, hogy a török maga is meg akarja szállni azt, tehát meg kell előzni ebben. A közelebbi okok között felsorolta, hogy a védelem eddigi központját alkotó Légradot fenyegetik a Dráva áradásai. Az új vár helye ágyúlovásnyi távolságra van tőle, tehát a szerepét könnyen átveheti. Emellett fölöslegessé tesz kilenc őrhelyből hatot. Védi Stájerországot a török portyázásoktól, háború esetén kiindulási alapja lehet bármely támadó vállalkozásnak. Veszélyezteteti a török kézen levő Kanizsa déli összeköttetéseit. Az új vár tehát a király érdekeit szolgálja, lelkesít minden jó keresztényt, „aki védi a hazát és hűséges szolgája a császárnak”. Ezt az indoklást el kell fogadnunk ma is. Az új vár nemcsak szervesen beilleszkedett a fennálló védelmi rendszerbe, de fokozta is annak hatékonyságát.

Az elkövetkező hadakozás szempontjából fölöttébb jelentős az a körülmény, hogy az 1662-es év rendkívül válságos esztendőnek számított Magyarországon. „Az pestis grassált” szerte az országban – olvassuk a korabeli forrá-

sokban. Valószínűleg Montecuccoli serege hozta azt Erdélyből, és terjesztette vonulása közben Magyarországon. A katasztrofális hatású májusi fagyhullám nyomán éhínség tört ki. Az amúgy sem rózsás állapotokat csak súlyosbították az ide vezényelt újabb idegen zsoldoscsapatok, melyek a fizetetlenség miatt gyakran raboltak. A lakosság több helyen felkelt a katonák ellen.

Az 1663-as hadjárat előfeltételei tehát a lehető legkedvezőtlenebből alakultak. A külpolitikai helyzet sem javította az esélyeket. A pápa nem nyújtott pénzbeli segítyt, és Spanyolország is csak keveset adott. A rajnai szövetség és Franciaország kínált ugyan segítséget – amit visszautasítani az adott körülmények között nem lehetett –, de ennek elfogadása súlyos presztizsvesztést jelentett a Habsburg-hatalomnak. Mindez magyarázza, hogy az udvar miért akarta elkerülni a nyílt háború kirobbanását. A török feltételek elfogadása fölött viszont olyan sokáig tanakodtak, hogy amikor döntöttek, már késő volt. Április 12-én a szultán átadta a nagyvezérnek a próféta zászlaját, ami visszavonhatatlanul a török támadás megindulását jelentette.

Az 1663-as háborúra a 80–100 000 fős török sereggel szemben az udvar egyelőre 12 gyalogos-, 11 vértess-, három dragonyos- és egy horvát ezredet, összesen 28 000 katonát tudott kiállítani. Ezek nagy része is határvédelmi feladatokat látott el a várakban, illetve még az örökös tartományokban gyülekezett. A megígért magyar hozzájárulás, a 26 000 főből álló felkelő sereg, alacsony harci értéke miatt a török sorkatonasággal szemben nem sok sikerre számíthatott.

Az udvar haditerve a következő volt: leplezni kell a császári sereg gyengeségét, amíg az erőviszonyok nem változnak kerülni kell a döntő csatát, a hadsereget olyan ponton kell felállítani a Duna mentén, ahonnan az egyformán fedezni tudja Gyórt, Komáromot és Érsekújvárt.

Amint a török hadsereg Budára ért, a nagyvezér haditanácsot tartott. A javaslatok alapján úgy döntött, hogy Érsekújvárt veszi ostrom alá. A nagy esőzések miatt azonban negyven napon át Budán kellett vesztegelnie, mert a felázott utakon előnyomulni, különösen pedig ostromlővegeket szállítani nem lehetett. Amikor július végén megindulhatott a török sereg, a Vág vonalát még mindig csak néhány gyalogos- és dragonyosezred védte. Sőt a Montecuccoli parancsnoksága alatt Magyaróvárnál állomásozó erő is csupán 4300 lovasból, 1200 gyalogusból és 12 könnyűágyúból állott.

A török sereg Esztergomnál kelt át a Dunán. Forgách Ádám, Érsekújvár parancsnoka, az őrség egy részével rajtaütött a támadókon, de a vállalkozása kudarccal végződött. Csapatának nagy része megsemmisült. Az akció jelentősen meggyöngyítette Érsekújvár amúgy sem túl erős helyőrségét.

Érsekújvár vívását a török haderő augusztus közepén kezdte meg. Az 5000 főt alig meghaladó császári fősereg érthetően nem merte megkísérelni az ostromlók megtámadását. A magyar felkelő sereg pedig még most kezdett gyülekezni. A Dunántúlon szeptember közepéig felállt, 10 000 főnyi magyar egység főparancsnokává Zrínyi Miklóst nevezte ki az udvar.

Zrínyi először a Muraköz és Horvátország védelmét biztosította. Csak október elején érkezett Pozsonyhoz, ekkor azonban már késő volt. Érsekújvár negyvennapos ostrom után, szeptember végén kapitulált. A vár eleste után Zrínyi jelenléte feleslegessé vált a Dunánál. Az udvar azonban elsősorban Bécs védelmére gondolva, egészen október végéig ott tartotta. Zrínyi a 15 000 főnyi, zömében gyenge harcértékű seregével nem tehetett mást, rajtaütésekkel zavarta az Érsekújvár alatt időző nagyvezér seregét. Szent Demeter napja után a török sereg megkezdte a téli szállásra vonulást.

Az 1663. évi hadakozás török siker jegyében zárult: a kiemelkedő fontosságú Érsekújvár megszerzésével jelentősen nyugatra tolták a hódoltság határát! Ez pedig jelentős presztizsvesztést is jelentett a belső bajaikkal küzdő Habsburgoknak. A törökök a Bécset védő Nyitra–Érsekújvár–Komárom–Győr erődvonalat megszakították, s ezzel megkönnyítették egy Bécs elleni akciójuk lehetőségét.

Az alapvető katonai kudarcon keveset változtathattak azok a kisebb harcászati sikerek, amelyeket Zrínyi Miklós ért el az 1663-as hadakozások folyamán. Augusztusi győzelme Új-Zrínyivár mellett egy 6000 fős török hadoszlop felett, valamint a Vág mentén végrehajtott rajtaütései némiképpen mégis enyhítették az Érsekújvár elvesztése miatt támadt elkeseredést. Az augusztusi győzelemről maga Lipót császár is megemlékezett Zrínyihez írt levelében: „Kedves Gróf Zrínyi! Nem is lehetett az Ön vitézségétől egyebet várni. Legyen Isten nekünk az igaz ügynek segedelmünk, én maradok Ön iránt mindig kegyelemmel.”

Az 1664. év a bécsi udvar szempontjából kedvezőbb körülmények között indult, mint az előző. Már 1663 őszén megérkeztek a brandenburgi, a bajor és a szász választófejedelmek, valamint a salzburgi érsek segélycsapatai. Őket

követte a rajnai szövetség hadserege Hohenlohe parancsnoksága alatt, majd a francia csapatok egy része. A birodalmi rendek is megszavaztak 15 000 katonát, amelynek a parancsnokává Badeni Lipótot nevezték ki. Ily módon már 1663 végén 36 183 gyalogos, 11 927 nehézlovas, 2894 dragonos és 500 könnyűlovas, összesen 51 484 fő állt a császári hadvezetés rendelkezésére. Ez a létszám 1664 közepére 70 000 főre növekedett. Kedvező hatást keltett Zrínyi év eleji sikeres téli katonai akciója is.

Az *eszéki hadjárat* terve már 1663 végén felmerült Zrínyiben: a török felvonulását és utánpótlását biztosító eszéki Dráva-híd lerombolásával, valamint néhány határ menti vár elfoglalásával kedvező feltételeket akart teremteni Kanizsa visszafoglalásához. A hadjáratához 13 000 magyar és horvát katona, közel 10 000 nyugati zsoldos állt rendelkezésére.

Serege 1664. január 21-én egyesült Berzence alatt. Innen több lépcsőben meneteltek Babócsa alá, amelynek őrsége harc nélkül kapitulált. Barcs helyőrsége be sem várta a sereget, már előbb elmenekült. A sereg Szigetvárt elkerülve, január 28-án érkezett Pécs alá. A csapatok benyomultak a városba, s a kiéhezett katonák fosztogatásba, prédálásba kezdtek.

Január 30-án vonult tovább Zrínyi Eszék irányába 5000 lovassal. Két nap alatt értek Dárdához, a több kilométer hosszúságú fahíd egyik végéhez, amelyhez csatlakozott még a 40 hajón nyugvó hajóhid is. A hatalmas faalkotmány felgyújtása nem volt könnyű feladat. Szerencsére a Dráva be volt fagyva. Így könnyen lehetett nádat és rőzsét gyűjteni és hordani a hídra és alája, amit aztán meggyújtottak. Két nap, két éjszaka tüzeltek, amíg a hatalmas építmény teljesen leégett. „Irtózatossá látvány volt, főképp éjjel ezen ezer láb hosszú alkotmány égése” – írja az akcióban részt vevő Esterházy Pál. – „Csodálatra méltó kegye volt az Istennek az is, hogy az eszéki várból a törökök folytonosan lövöldöztek ránk, s így mi valóságos golyózáporban dolgoztunk, és mégis csak egyetlen emberünk sebesült meg.”

Zrínyi serege február 3-án indult vissza Eszék alól. Menet közben felégette Baranyavárat, majd Pécsre vonult, ahol a sereg visszamaradt része Hohenlohe parancsnoksága alatt a várat tartotta körülfárva. Zrínyi, Hohenlohéval ellentétben nem látta célszerűnek a vár ostromát, így az egész sereg megindult visszafelé. Útközben elfoglalták Segesdet, s ezzel még teljesebbé vált a gyűrű Kanizsa körül. Ezután a csapatok szálláshelyükre vonultak.

A hadi vállalkozás Zrínyit igazolta: lehet

eredményt elérni a török ellen, ha van elegendő akarat és elszántság. Az akció jelentős hadművészeti teljesítmény: közel 500 kilométeres út megtétele téli időben, az ellátás megszervezése a rendkívül kiélt terepen, méltán emelte Zrínyit a nagy európai hadvezérek sorába. Lipót császár maga is elismerte azt a nagy segítséget, amit Zrínyi sikeres vállalkozása jelentett a számára. A következőket íratta neki: „Az Ön okos és merész vállalkozásából a keresztény név föltámadását látom . . . Ez a diadalmas előnyomulás a hanyatló Magyarországnak erős támasztékot ad, hűveim csüggedt lelkét fölemelte, a jövőendő szerencsésebb sikerek nem csekély alapja lesz. S amennyire hasznos és kedves nekem, ép annyira az Ön nevének halhatatlanságára és emlékezetének öregbítésére szolgál”. Hasonlóan írt a pápa is: „. . . Egy ember ereje önt félelmet az ottomán birodalomba, reménységet és lelket a föld keresztény népeibe.” XIV. Lajos 10 000 aranyat küldött Zrínyinek, a spanyol király pedig legnagyobb kitüntetését, az aranygyapjas rendet adományozta neki. Neve egy csapásra híressé és ismertté vált Európában.

Az eszéki hadjáratot azonban nem követte folytatás. A császári hadvezetés nem tudta kihasználni az ebben a győzelemben rejlő lehetőségeket. Az elkövetett mulasztásokat talán a legjobban példázza a hadászati rendkívül fontos Kanizsa sikertelen ostroma.

A Királyi Magyarország területébe beékelődő Kanizsa visszafoglalása nagymértékben elensúlyozta volna Érsekújvár elvesztését. A téli hadjárat idején *Kanizsát* a vár visszafoglalásokkal lényegében elvágták hátországtól. A tavasz végéig nem kellett számolni nagyobb felmentő sereg érkezésével, csak cselekvésre lett volna szükség. Lipót császár 1664 márciusában döntött: „Kanizsa várát meg kell támadni, és vissza kell foglalni.” Az ostrommal Zrínyit és Hohenlohét bízták meg, egymás mellé rendelve őket. Az akcióban 7400 magyar és horvát, 7000 császári, 5000 rajnai, 1200 bajor katona vett részt. Zrínyi, amikor március végén megkapta az udvar döntését, úgy látta, hogy már elkéstek. Visszalépni azonban nem lehetett, hiszen császári parancs rendelte el az ostromot. A csapatok lassan szállingóztak a téli szállásokról. Az ostromerők beérkezéséig Zrínyi felderítést hajtott végre. A feltárt adatokat április 21-én haditanácson vitatták meg. Az elfogadott közös terv szerint Hohenlohe nyugatról, Zrínyi és Strozzi császári tábornok keletről közelíti meg a várat, majd közösen veszik ostrom alá.

Május 7-én már odáig haladtak az ostromműveletekben, hogy május közepére szóba ke-

rült a döntő roham elrendelése. Az ostromtervet azonban nem sikerült végrehajtani, mert a Grazból kapott ágyúk és löszerek felmondták a szolgálatot. Ugyanekkor kitörések zavarták az ostromló hadat, és megérkezett a hír a török felmentő sereg elindulásáról is. Ennek létszámát a Szigetvár alatt portyázó magyar lovasság 40 000 főnyinek becsülte. A közeledő törökök május utolsó napjaiban visszafoglalták Berzenét és Babócsát. Erre a hírre a haditanács – Zrínyi tiltakozása ellenére – az ostrom félbeszakítása mellett döntött. A sereg hadfelszerelését elhagyva elvonult Kanizsa alól.

Zrínyi a balsikert négy okra vezette vissza: 1. Az időt fölöslegesen elfecsérelték, és az ostromot későn kezdték meg. 2. Rossz tűzérzési taktikát alkalmaztak. 3. Rossz tűzérzési anyag érkezett. 4. Az ostromló sereg a feladathoz képest kevés katonát kapott. A történetírók egy része korábban Montecuccoli Zrínyivel szembeni elenszenvével magyarázta a kanizsai kudarcot. Az alapvető ok azonban az ostrom elkésett megkezdése volt, ami nem Montecuccolin múlt. A vár török védői nem tarthattak volna ki, ha az ostromműveletek a Zrínyi által javasolt időben megkezdődnek. Ezt bizonyítja az a levél is, amit a török védőrség parancsnoka írt a közeledő nagyvezérnek: „Az ellenség ágyúgolyóin kívül más ennivalónk nincs! Babócsa, Berzenca, Pécs, Dárda váraknak az ellenség által való elfoglalása és az eszéki hidak lerombolása óta hozzánk segítség és élelmiszer nem érkezett, a helyzetünk szomorú.”

Kanizsa felmentése után Új-Zrínyivár elfoglalására készült a török sereg. A várostromot abbahagyó császári sereg két részre szakadt: a kisebbik csoport Új-Zrínyivárt szállta meg, a nagyobbik pedig a Mura mögött foglalt védőállást. Bécs álláspontja Új-Zrínyivárral kapcsolatban az volt: nem jelent olyan hadászati értéket, hogy azért akárcsak egy katonát is feláldozzanak. Nem fogadta el az udvar Montecuccolinak azt a javaslatát, hogy a Duna mentén tartásuk együtt a rendelkezésre álló közel 70 000 fős katonai erőt, hanem három részre osztották: a Duna mentére Zrínyi, Hohenlohe és Strozzi parancsnoksága alatt 17 000 főt, Észak-Magyarországra Souches alatt 8500 főt, a várakba 12 500 katonát küldtek. Ezen a terven változtatott az, hogy a török Új-Zrínyivárt ostromolva a Mura mentére tette át a fő támadási irányát. Erre júniusban a bécsi udvar Montecuccolit is a Mura mögé küldte, hogy védje addig Új-Zrínyivárt, amíg a hadsereg összegyülekezik. Utána összpontosítson minden erőt, hogy megvédje Ausztriát és Stájerországot a törököktől.

A támadó török sereg ereje 100 000 fő körül lehetett, de ebből 20–30 000 gyenge harcértékű, gyűlevész nép volt. A nagyvezér katonái elkéseredetten támadták Új-Zrínyivárt, a környező magaslatokról ágyútűz alatt tudták tartani az erősséget, és a Murán túli területtel való összeköttetését biztosító hidat. A védők június 30-ig tartották a várat. A nagyvezér a bevett erősséget lerombolta, majd néhány nap múlva Kanizsa alá vonult. Zrínyi amiatti elkéseredésében, hogy nem segítheti meg a várat hősiezen védő katonáit, már régebben otthagya a hadsereget, és Csáktornyára ment. Montecuccoli látva azt a rossz hatást, amit ez keltett a seregben, futárt küldött érte, de Zrínyi nem tért vissza a táborba.

A török sereg Kanizsa alól a Rábán keresztül Bécs ellen indult. Amikor Montecuccoli erről értesült, hadseregét gyors menetben elindította a Rábához, hogy megakadályozza a török átkelését a folyón.

A döntő csatára 1664. augusztus 1-én került sor *Szentgotthárdnál*. Magyarország területén ez volt a harmadik nagy nyílt összecsapás a törökkel. Az első két csata, a mohácsi és a mezőkeresztesi, a török csapatok győzelmével végződött. A Kanizsát felmentő, Új-Zrínyivárt elfoglaló nagyvezér most is hasonló eredményre számított: bizott hadseregének számbeli fölényében és a császári hadvezetés halogató magatartásában.

A csata napján a 30 000 főnyi szövetséges sereggel kétszeres török túlerő állt szemben a folyó túlsó partján. Az arcvonalat védő Rábakanyar miatt azonban a hadszíntér a védő félnek kedvezett. Ezt a nagyvezér nem vette kellőképpen figyelembe. A csapatait hajnalban egy átkelőhelyen küldte támadásba. A túlerejét így nem tudta kellőképpen kihasználni, sőt az egyetlen ponton átkelő serege harapófogóba került. Ezen átkarolással próbált segíteni, de már elkésett. A törökök hátrálni kezdtek, eleinte még szervezetteren, a nagyvezér ellentmondásokat tartalmazó parancsa és a francia segélyhadjak oldaltámadása ezt később fejtelten tolongásá változtatta. A török gyalogság is menekült, de a megduzzadt Rábán kevesen tudtak átjutni. A szemtanú leírása szerint: „Nagy zavar támadt a pogányok között. Súlyos ruházatuk nagyon megnehezítette az úszást, azokat pedig, akik úszni tudtak, az úszni nem tudók fojtották vízbe”. Akik mégis elértek a túlsó oldalra, azzal a francia lövészek tüze végzett: „Óriási öldöklés ment végbe, alig jutott a túlsó partra egy-két török.” A Rábakanyarban csak délután négy órakor fejeződött be a törökök katasztrófája.

A szövetségesek 2000 katonát vesztek, a törökök 16 000-et.

A csata után a nagyvezér a táborába húzódott, de nem vonult el a helyszínről. Montecucoli, egyetértve a tábornoki tanács határozatával, nem vállalkozott az ellenség megtámadására, hanem maga is várakozott. Ezt sokan – különösen a magyarországiak – rendkívül élesen elítélték. A császári hadvezér azzal indokolta tartózkodását, hogy a török sereg a veresége ellenére is megőrizte számbeli fölényét, az ő serege is jelentős veszteségeket szenvedett, továbbá lőszer- és élelmiszerhiánnyal is küzd, a szövetséges csapatok tábornokai sem járulnak hozzá a támadáshoz. A győztes sereg elvonult Sopron felé, a törökök pedig a Vág vidékére.

A mellékhadszíntéren Souches tábornok német és magyar csapatai *Zsarnócánál és Szentbenedeknél* két véres ütközetben legyőzték az Alsó-Magyarország felé támadó török hadoszlopot. Visszafoglalták Lévát, bevették Párkányt, és felgyújtották az ottani hidat. E három katonai siker azonban ugyanúgy nem készítette nagyobb támadó akcióra a bécsi udvart, mint a szentgottvárdi győzelem. Sőt ellentámadás helyett békét kötött a törökkel.

A vasvári béke lényegében a status quót rögzítette mind politikai, mind katonai téren. Ez az egyezmény – a zsitvatorokihoz hasonlóan – hűs esztendőre szólt, kölcsönös ajándékküldésre kötelezte mindkét felet, és elismerte az újonnan létrehozott váradi pasasággal lecsökkent területű Erdélyi Fejedelemség korábbi állapotát. Az egyezmény szövege így zárult: „A békeszerződések azon további cikkelyei, amelyeket a zsitvatoroki béke idejétől a későbbi békeszerződések nem helyesbítettek vagy nem változtattak meg, maradjanak érvényben.”

Nádasdy Ferenc országbíró egy négy esztendővel későbbi röpiratában többek között így értékelte a vasvári egyezményt: „Határt az törökkel sehonnand sem csinálna, hanem azzal szabad kaput hagyva az pogányságnak; nemzetünknek utolsó veszedelmére hogy kegyetlenkedhessék.” A későbbi korok magyar történetírása általában „megalázó”, „szégyenletes” vagy „gyalázatos” jelzőkkel illette ezt az egyezményt, illetve a bécsi udvar szerepét a vasvári békekötésben. A bécsi politika irányítói úgy látták, hogy sem külpolitikailag, sem belpolitikailag nincsenek felkészülve egy hosszú törökellenes háborúra, márpedig számukra kedvezőbb békét csakis ezen az úton lehetett volna elérni, s ezért döntöttek a megegyezés mellett. Ebben az elhatározásban a magyar érdekek a birodalmi politika szempontjai mögé szorultak.

A békekötés mindenesetre nagy megdöbbenést keltett nemcsak Magyarországon, de egész Európában. A kortársak általában úgy látták, hogy ez méltatlan egyezmény. Maga az udvar is érezte a békekötés fonákságát. Indoklásában az örökös tartományok kimerültségére, a hadsereg zilált állapotára, a török nagy számbeli fölényére hivatkozott. A valódi ok azonban a spanyol örökösödési viszályra való felkészülés volt. Ugyanis Lipót is, XIV. Lajos is spanyol királylányt vett feleségül. Így előtérbe került a spanyol trón öröklésének kérdése. Ez a probléma az elkövetkező fél évszázadban egyre inkább az európai politika központi kérdésévé vált.

Zrinyi Miklós véletlen halála nem sokkal követte a vasvári békekötést. A század e jelentős hadvezére nem csatatéren, hanem vadászat alkalmával lelte halálát, melynek körülményei sok találgatásra adtak okot már a kortársak között is. Sokan orgyilkosságot gyanítottak, amelynek értelmi szerzőjét a bécsi udvarban vagy Montecuccoliban látták. Bár Zrinyi halálának körülményei ma sem tisztázhatók teljes bizonyossággal, az kétségtelen, hogy a vasvári béke nyomán kialakult helyzet politikájának felülvizsgálatára, új utak keresésére kényszerítette volna őt is, akárcsak kortársait.

Zrinyi haláláról külföldön is sok forrás megemlékezett. A párizsi Gazette december 27-én közölte a tragikus eseményt. Elmondja, hogy Zrinyit a vadkan halálosan megsebezte. A következőkkel zárja a tudósítást: „A császárt érzékenyen érintette ennek az igen bátor embernek a halála, aki elődeinek nyomdokain haladva a hitetlenek réme volt!”

Zrinyi Miklós életműve, Bocskai István vagy Bethlen Gábor életművéhez hasonlóan, torzó maradt. A XVII. századi magyar történelem e három alakja különböző alapokról, különböző utakon indult el, de végső céljukban találkoztak: mindhárman a magyar nemzeti monarchiát szerették volna visszaállítani. E cél megvalósításának útjában azonban roppant sziklafalként meredeztek a törökök és a Habsburg-udvar elmentés politikai célból emelt akadályai. Ezeket nem rombolhatta le egyikük történelemformáló ereje sem. Nem maradt más lehetőségük, csak a falak közötti lavírozás, ez pedig óhatatlanul kompromisszumokhoz vezetett. A történelmi realitások által kikényszerített kompromisszumok ellenére azonban újra és újra végig kellett járni ezt az utat mindazoknak, akik szívükön viselték népük, nemzetük sorsát, jobb jövőjét. A nemzeti államok felfelé ívelő fejlődése a korszakban olyan követendő példát mutatott minden hazája sorsáért felelősséget érző politikai

vezetőnek, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ezek a nemzeti monarchiáért küzdő kiemelkedő történelmi személyiségek a történelmi fejlődés parancsának engedelmeskedtek, amikor meg akarták szabadítani az országot a török és a Habsburg-befolyástól. Ebben a megújított hősi küzdelemben méltó hely illeti meg Zrínyi Miklóst. Megingathatatlan volt hazaszeretében, tetteivel, írásaival, karddal, tollal egyaránt szolgálta népe haladásának ügyét. Helyzetfelméréseiben, ítéleteiben nem lehetett tévedhetetlen ő sem. A magyar nemzeti hadsereg felállításának realitásáról, pontosabban annak anyagi megalapozottságáról írt elképzelései, vagy a saját osztályával kapcsolatos elvárásai, továbbá a Montecuccolit elmarasztaló sorai kritikai észrevételeket szülnek az utókor történeti irodalmában. Ez természetes, már csak azért is, mert Zrínyi olyan korban élt, amikor az információáramlás még rendkívül szegényes és pontatlan. Fölöttébb sok bizonytalansági tényező kísért minden helyzetfelmérést, nem kis mértékben ebből adódott sok fordulat váratlansága. Zrínyi úgy látta, hogy az új nemzeti hadsereget nem helyes a korábbi évek magyar hivatásos katonanyagából verbuválni. A hajdúk helyzetében bekövetkezett életformaváltás, párosulva a magyarországi végvári katonaság egyre csökkenő harcértékével, új utat követelt a hadszervezés terén. Zrínyi a félszabad, katonaparaszti elemben látta az eljövendő magyar hadsereg bázisát. Persze a „jó nemest” és a „jó katonát” előnyben kell részesíteni, ha van ilyen – mondotta –, de ha nincsen, „pórból kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó, részegeskedő katonánál, és jobb annál is, aki végbeli név alatt semmit nem tud egyebet, hanem faluról-falura quártélyozni, kóborolni, lopni, szegény embert nyomorgatni”. Az így kiválogatott katonákat külföldi „jó tudós tisztviselők által” ki kell képezteni és fegyelemre szoktatni, mert aki a „militarista disciplinát szabadsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest”.

Hadtudományi munkáiban foglalkozott a felállítandó hadsereg létszámával, a fegyvernemek helyes arányával, a csapatok szervezeti tagozódásával, a katonai rendfokozatokkal, az egyes tisztségviselők fizetésével. Kiemelte annak a fontosságát, hogy a katonai kiképzést már ifjúkorban el kell kezdeni. Több alkalommal leszö-

gezte a gyalogság elsőbbségét a lovassággal szemben. Foglalkozott azokkal a nehézségekkel is, amelyek a tábori ágyúk alkalmazásával együtt jártak. Véleménye szerint a hadviselésnek nem lehetnek minden helyzetre érvényes szabályai, s a hadvezéreknek alkalmazkodniuk kell a helyhez, időhöz, körülményekhez, mindig a végcélt kell szem előtt tartaniuk, mert „finis coronat opus” [a befejezés koronázza meg a művet], az elért győzelem eredményét ki kell aknázni, világosan kell látni azt, hogy a harcászati siker még nem hadászati győzelem.

Foglalkozott azzal a problémával is, hogy a hadvezérnek nem kell feltétlenül az első sorokban harcolni, mert legfőbb kötelessége a hadsereg irányítása, de ha a szükség úgy kívánja, ne mulassza el a bátor példamutatást. A terepismeret fontossága, a gyorsaságban rejlő előnyök, a hadi éberség elengedhetetlensége, a határozottság, a győzni akarás fontossága egyaránt szerepel munkáiban. Döntő fontosságot tulajdonított a hadseregellátás megszervezésének: az élelemellátásnak, a zsoldfizetésnek, a ruhaellátásnak. E kérdésekről részletesen értekezett hadtudományi írásaiban.

Katonai elképzelései, tervei csak igen kis mértékben valósultak meg a gyakorlatban. Korlátozott hadvezéri szerepköre nem adott lehetőséget arra, hogy elgondolásait, terveit nagyobb mértékben megvalósíthassa. Katonai sikerei amellet szólnak, hogy magasabb posztra állítása talán befolyásolhatta volna a törökellenes harc alakulását. A történelmi viszonyok ismeretében azonban világosan kell látnunk azt is, hogy Zrínyi nem válhatott a császári csapatok és a nyugat-európai segélycsapatok fővezérévé! „Hogy egy német hadvezér felett horvát parancsnokoljon, nagyon erős dolog” – írta Montecuccoli, és ezt nem lehet az egyéni véleményének tekinteni. Magyar vagy horvát hadvezért még akkor sem fogadtak volna el maguk felett a német birodalmi és a nyugat-európai segélyseregek parancsnokai, ha Lipót császárban hajlandóság lett volna Zrínyi fővezéri kinevezésére. A Zrínyi által tervezett létszámú önálló magyar hadsereg felállításának viszont nem voltak meg sem a politikai, sem az anyagi előfeltételei. Ez a sereg önmagában különben sem lett volna alkalmas a török kiűzésére Magyarországról. A visszafoglaló háború még az európai koalíció haderejét is huzamos ideig tartó, nagy erőfeszítésre kényszerítette.

VI. RENDI SZERVEZKEDÉSEK ÉS KURUC MOZGALMAK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. A vasvári békekötés magyarországi következményei

A bécsi udvar vasvári békekötést eredményező politikája nem talált egyetértésre Magyarországon. A török elleni harc háttérbe szorulása a spanyol örökösödési küzdelemhez való erőgyűjtés miatt még a legaulikusabb érzelmű magyar politikusokból is elkeseredést és ellenérzéseket váltott ki. Nem fogadták helyesléssel az 1665-ös Habsburg–török kereskedelmi szerződést sem, mert ebben is a török elleni küzdelem feladásának újabb bizonyítékát látták. A Habsburg-ház azon törekvései, amelyek Nyugat-Európában a harmincéves háborúban megingott császári tekintély helyreállítására, az örökös tartományokban a fehérhegyi győzelem nyomán megszületett abszolút hatalom megerősítésére irányultak, szintén fokozódó elégedetlenség forrásává váltak Magyarországon.

Ez a politika elsősorban a nemesség növekvő bizalmatlanságát eredményezte, hiszen számára az abszolutizmus kiépítésére tett intézkedések a nemesi-rendi jogok megnyirbálását jelentették. Az aggodalmat csak növelte az, hogy Erdély hatalmának lehanyaglásával megszűnt a magyarországi Habsburg-abszolutizmust fékező politikai erő. Így a magyar birtokosok egyre inkább kiszolgáltatottnak érezték magukat a bécsi politikusok kénye-kedvének. Az udvar politikájának szerves részét alkotta az ellenreformáció felerősödése, ami már a magyarországi polgárság és parasztság jelentős részét is sújtotta. Az udvar politikája miatti elégedetlenség így túllépett a nemesi-rendi kereteken.

A külföldet erősen foglalkoztatta a magyarok reagálása a vasvári békekötésre. Különösen a franciákat, akiket minden Habsburg-ellenes megmozdulás érdekelt. A párizsi Gazette már 1664. október végén azt írta, hogy a magyar rendek nagyon elégedetlenek a békeponthoz, de nem valószínű, hogy bármit is változtatni tudnak a helyzeten. Egy hónappal később már arról tudósított, hogy a magyar rendek „nyíltan kijelentették, ha nem elég erősek visszaszerezni a szabadságukat, a Nagyúrnak (a szultánnak) hódolnak, mintsem elfogadják azokat a feltéte-

leket, amelyekről azt állítják, hogy számukra teljesen előnytelenek”. Az 1664-es esztendőben az újság többször is megismételte azt a hírt, hogy a magyarok nem fogadják el a fegyverszünetet. Sőt egy olyan híradás is napvilágot látott november végén, miszerint Zrínyi Miklós egy gyűlést hívott össze ennek a problémának a megtárgyalására, amelyet azután császári parancssal oszlattak szét. Egy francia publicista 1665-ben megjelent munkájában többek között arra hívta föl a figyelmet, hogy az egész kereszténység „sirathatja ezeket a szerencsétlen magyarokat, miután már nem védőbástyái a birodalomnak és nem rémei a hitetleneknek”.

Annál kevésbé lehettek azok, hiszen a magyarországi Habsburg-abszolutizmus kiépítésére tett lépések törvényszerűen együtt jártak a magyar végvári katonaság háttérbe szorításával, sőt folyamatos elbocsátásával. Ezt az intézkedést a császári politika irányítói a magyarországi abszolutizmus kiépítése szempontjából szinte elkerülhetetlennek ítélték. A magyar végvári katonaság ugyanis zömében protestáns volt, és erős szálakkal kötődött a magyarországi főurakhoz, vármegyei nemesekhez. A XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmei újra és újra bebizonyították: a magyar végvári katonaság nagy része követte a Habsburg-uralkodóval szembe forduló magyarországi főurakat, velük együtt csatlakozott a küzdelmeket vezető erdélyi fejedelmekhez. Ezt a fegyveres erőt tehát semmiképpen sem tekinthették magyarországi támaszoknak. Ezen túlmenően, miután a Habsburg-hatalom a törökkel való béke fenntartására törekedett, a békét portyáikkal sűrűn zavaró végváriak kellemetlen teherként jelentettek a számukra. Megkezdték tehát a magyar végvári katonaság folyamatos elbocsátását. Ezzel viszont előmozdították a Habsburg-ellenes küzdelmek fegyveres támaszának, a kuruc fegyveres vitélző népnek a létrejöttét.

Méltán merül föl a kérdés: ha a királyi végváriak magyar hadinépét Zrínyi csökkent értékű katonaságnak tekintette, hogyan válhatott az a

korai kuruc mozgalmak jelentős bázisává? Mindezekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy Zrínyi minősítése csak a dunántúli és az alsó-magyarországi végek katonaságára vonatkoztatható, amelynek soraiban a XVII. század folyamán valóban minőségi romlás következett be. A magyar végvári katonaság java több nemzedéken keresztül keletre húzódott: a váradi, valamint a kassai főkapitányság váraiban, az erdélyi fejedelmek udvarában nyert alkalmazást. Jelentős részben közülük kerültek ki a különböző privilegizált hajdúrétegek tagjai is. E kiváló hadinép nagy része földönfutóvá vált a török 1660-as hadjárata nyomán, és a későbbi császári redukciós intézkedések következtében. Így szinte nem is volt más választása, mint a további szolgálatot jelentő Habsburg-ellenes harcban való részvétel.

Az elszegényedett privilegizált hajdúkon és az elbocsátott végvári katonákon kívül gondolnunk kell a magánvárok hadinépére és a főúri bandériumok katonáira is. Ezek számára a 70-es évek szintén sok változást hoztak. Sokan kereset nélkül maradtak, mert egy részük szembefordult a Habsburg-hatalommal, de a vereség után menekülni kényszerültek az uraikkal együtt, más részük pedig azért, mert a hatalomnak behódolt uraiknak egyre kevésbé volt szükségük hadinépére. A váradi főkapitányság török kézre kerülésével fizetés nélkül maradt több ezer főnyi erdélyi végvári katona is. Ezek szintén a „szegénylegények” sorait bővítették, akárcsak az új török dúlások nyomán hajléktalanná vált, fegyverforgatásra alkalmas jobbágyok, akik csak zászlóbontásra vártak.

A Habsburg-politikával szembefordulók élén most is a legnagyobb birtokosok álltak. Őket követte a köznemesség, a jobbágyság és a polgárság, akárcsak 1619-ben és az ezt követő években, amikor néhány protestáns főúr állásfoglalása alapvetően meghatározta a Királyi Magyarország lakosságának magatartását. Csakhogy amíg a korábbi függetlenségi erők, melyek a század közepén katolikus főurakkal is bővültek, egy nemzeti abszolút monarchiát képviselő erdélyi fejedelemmel szövetkezve túl tudtak lépni egy összeesküvés keretein, II. Rákóczi György erős erdélyi államának bukása után a mozgalom főúri összeesküvéssé szűkült. A mozgalmat az ekkor legtekintélyesebb főúrról, az 1644-ben még I. Rákóczi György ellen harcoló *Wesselényi Ferenc* nádorról nevezték el. A szervezkedést vezető nádor és Lippai György esztergomi érsek mellé csatlakozott Zrínyi Péter horvát bán, aki a bátyja francia kapcsolatainak fenntartásával járult hozzá a szervezkedés-

hez. Nádasdy Ferenc országbíró is a szervezkedő főurak sorába állt, valamint I. Rákóczi Ferenc – II. Rákóczi Györgynek már apja életében erdélyi fejedelemmé választott, de trónra sohasem került fia – és a fiatal Frangepán Ferenc, akinek ősei mindig a Habsburg-uralkodókat segítették.

A mozgalom vezetői az ország leghatalmasabbjai közé tartoztak, és tulajdonában voltak mindannak a varázserőnek, amit a Rákóczi és Zrínyi név gyakorolt a közvéleményre. Gazdaság, hatalom, hírnév, külpolitikai kapcsolatok, belpolitikai tekintély és tömegvonzás mind együtt volt a mozgalomban – csak éppen az egységes akarat, világos politikai cél, a mozgalom vezetéséhez szükséges tehetség hiányzott a résztvevőkből. Fantasztikus, kalandos terveket kovácsoltak Lipót császár foglyul ejtésére, majd a francia diplomácia bizonytalan ígéreteire építve, előbb francia, később török segítséggel akarták visszaállítani Magyarország függetlenségét. A mozgalom titoktartást követelt, így érthető, hogy nem avattak be széles tömegeket a terveikbe. A sárospataki Rákóczi-vár „sub rosa” termében titkon tanácskoztak. Annál értetlenebb viszont az, hogy Nádasdy Ferenc és Zrínyi Péter több alkalommal is feltárta szervezkedésüket Lipót miniszterei előtt, megfogadva, hogy tartózkodnak további Habsburg-ellenes lépésektől. Az önleleplező fogadkozások után pedig újra folytatták a szervezkedést. Ez a nehezen magyarázható és menthető magatartás már előre elvágta a siker útját. Hiszen miközben a Habsburg-ellenes érzelmeiktől fűtött végvári katonaság, sőt még a megyék protestáns köznemessége sem volt felkészítve a fegyveres felkelésre, a császári apparátus képviselőit maguk a vezetők tájékoztatták a várható fejleményekről.

A fegyveres felkelés 1670 tavaszán két helyen robbant ki: a Dunántúlon és Felső-Magyarországon. Az előbbi Zrínyi Péter irányította, az utóbbit pedig I. Rákóczi Ferenc. *Zrínyi Péter* az utolsó pillanatban fegyverbe hívta a jobbágyokat is, a robot és a jobbágyság eltörlését ígérve mindazoknak, akik fegyvert fognak a Habsburg-hatalom ellen. Néhány nap múlva azonban hírt kapott a császári erők közeledéséről, erre felhagyott a harc szervezésével. Bécsbe sietett Lipót kegyelmét elnyerni. Birtokait pedig megszállta a császári katonaság, hogy gátat vessen a jobbágyok minden megmozdulásának.

Zrínyi Péter csirájában elfojtott megmozdulásánál nagyobb hullámokat vert a fegyveres felkelés Felső-Magyarországon, ahol *I. Rákóczi Ferenc* fegyverbe szólította a megyék nemessé-

gét. A sikeres Habsburg-ellenes küzdelmek hagyományaitól fűtött felső-magyarországi protestáns köznemesség gerincévé válhatott volna a felkelésnek, mert jobbágyaik magatartása következetes fellépésre kényszerítette őket. Ugyanis a jobbágyaik rendkívül sokat szenvedtek az itt állomásozó idegen zsoldosok rablásaitól, rekvirálásaitól, sőt gyilkosságaitól. A nemesség már attól tartott, hogy a jobbágyok ezért előbb-utóbb fegyvert fognak. Ha pedig a megmozdulás nincs nemesi irányítás alatt, könnyen bajba juthatnak ők is. Akárcsak 1665 tavaszán, amikor az elbocsátott végvári katonák és a Nógrád megyei parasztok fegyveres harca ugyancsak komoly aggodalomra adott okot nemcsak az udvarnak, hanem a nemességnek is.

A felső-magyarországi, jelentős részben protestáns nemesség fegyveres felkelése, amit a vidék magyar végvári katonasága is támogatott, jelentős kezdeti sikereket ért el. Érdekes részleteket olvashatunk erről a párizsi Gazette májusi számában. A lap közli a szatmári császári várpáncsnok jelentését, miszerint a tizenhárom felső-magyarországi vármegye elismerte I. Rákóczi Ferencet fejedelmének, és „az összes parasztok ahelyett hogy a földet művelnék, fegyvert ragadtak a fejedelem felhívására, aki a magyarországi rebellesek fejének deklarálta magát”.

A kezdeti sikereknek az vetett véget, hogy a kegyelemért Bécsbe menekült Zrínyi Péter levelében felszólította vejét, I. Rákóczi Ferencet a harc azonnali beszüntetésére. A különben is rétova, határozatlan természetű Rákóczi erre szabadon bocsátotta a foglyul ejtett német katonákat, s az általa fegyverbe szólítottakat, a benne bízokat cserbenhagyva, édesanyja, Báthori Zsófia védőszárnyai alá menekült.

Rákóczi tettének következményeiről a lap egy június végén Pozsonyból keltezett jelentés alapján így számolt be: „A rebellesek kimondhatatlan zűrzavarban vannak, miután sem vezetőjük, sem pénzük nincs a védelemre.” Más források arról szólnak, hogy a megzavarodott nemesek hamarosan letették itt is a fegyvert. Sőt a további ellenállásra buzdító Bónis Ferencet megrettent társai maguk szolgáltatták ki a Habsburg-hatalom képviselőinek.

Az időközben elhalálozott Wesselényi nádor vezette főúri összeesküvésekből sarjadt fegyveres felkelésnek törvényszerűen el kellett buknia, mert nem voltak egyértelmű, reális politikai céljai, a résztvevők nem vállalták a felkelés következményeit, hiányzott a szükséges helyi katonai túlerő a Habsburg-hatalom erőszakszerveivel szemben, a vezetői nem éltek a kezdemé-

nyezés lehetőségeivel, nem biztosították a támadás előfeltételeit, nem vívtak ki olyan katonai győzelmeket, amelyek a felkelés oldalára állították volna az ingadozó elemeket, akik – Engels szavaival élve – „mindig a legerősebbet követik, és mindig a biztosabb oldalt keresik”.

Vajon miben reménykedtek a Bécsbe futott vezetők? Miért éppen attól a személytől vártak megértést és kegyelmet, aki ellen föllázadtak? Tetteik mozgatórugóját csakis akkor érthetjük meg, ha visszatekintünk a korábbi Habsburg-ellenes mozgalmak történetére. Illésházy István, a Bocskai-felkelés egyik vezető egyénisége, az uralkodó kedveltjeként a bécsi béke utáni első nádora lett Magyarországnak. Thurzó Szaniszló, Bethlen tábornoka, aki 1621-ben Érsekújvár parancsnokaként segített megtörni Buquoi támadásának lendületét, egy évre rá Magyarország nádora lett, megelőzve e tisztségében a végig Habsburg-hű Esterházy Miklóst is. Rajtuk kívül komoly vezető tiszteket kaptak a korábbi Habsburg-ellenes küzdelmek más magyarországi nagybirtokos résztvevői is. Így például Homonnai Drugeth Bálint, Mágóchy Ferenc, Széchy György, de a haja szála sem görbült a mindig Bethlen mellett síkraszálló Illésházy Gáspárnak, Rákóczi Györgynek és az 1644–1645-ös támadás idején a Habsburg-hatalom ellen küzdő számos más magyar nagybirtokosnak sem. Sőt még az is elmondható, hogy a küzdelmek után „megtérők” talán még kedvesebbek voltak az uralkodó előtt, mint a végig hűségesek. Nyilván valami hasonlóra számítottak az 1670-es felkelés Bécsbe menekült vezetői is, akik a „ius resistendi” alapján törvényes, legfeljebb téves cselekedetnek tekintették a szervezkedésüket, amit a császár majd megbocsát. A remélt, némi dorgatóriummal járó megbocsátás helyett azonban a legdrasztikusabb halálnemre ítélték őket. A hitetlenség, a megdöbbenés olvasható ki Frangepán Ferenc „supplicatiojából”, amit kivégeztetése előtt küldött Lipótnak: „Kérem Felségedet, ifjúságom egyetlen vétkének és éretlen voltomra lött esetemnek méltóztassék megengedni Kegyelmes Uram . . . gondolja meg Felséged, hogy én nyavalyás e megszámlálhatatlan esztendőktől fogva Felséged királyi házában s az egész kereszténységnek tiszta hűséggel, engedelmisséggel szolgáló Familiából egyedül vagyok, és ha az én eleim érdeme nem elégséges, hogy Felséged könyörületességét érdemelje, sem peniglen az én Istennemmel bizonyítható igaz hűségem és szolgálatom nem tekintetik: haladja meg sententiáztatásomat a Felséged széles világra kiterjedt és hasonlíthatatlan irgalmassága.”

A Bécsbe futott magyar főuraknak a vesztőhely árnyékában kellett rádöbbenniük arra, hogy a korábbi Habsburg-ellenes mozgalmak résztvevőinek az uralkodók nem valamiféle „kegyességből” bocsátottak meg, hanem az erőviszonyok diktálta kényszerből, ami miatt vissza kellett vonulniuk a rendi hatalom elől. Azért, mert mögöttük a töröktől támogatott erdélyi fejedelmek álltak, akikre tekintettel kellett lenniük. Erdély hatalmának lehanyatlásával azonban ez a visszatartó erő megszűnt, s a Habsburg-abszolutizmus most megtorlást is alkalmazhatott a rendi mozgalom vezetőivel szemben. Az aranybulla ellenállási záradéka ellenére hóhérpallos csapott le a legelőkelőbb magyar főurakra.

1671 áprilisának utolsó napjaiban végrehajtották a halálos ítéleteket. Elsőként Bónis Ferenc zempléni vagyonos nemest végezték ki 29-én délelőtt a pozsonyi vásártéren. Másnap Bécsben Nádasdy Ferenc, Bécsújhelyen Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc élete szakadt meg örökre. A vezetők közül csak I. Rákóczi Ferenc menekült meg a hóhérpallos alól, akit anyja, Báthori Zsófia, 400 000 forint lefizetése árán megmentett. Rákóczinak kötelezni kellett magát arra, hogy a váraiba császári őrséget fogad be.

A bécsi udvar megtorlása nem állt meg a vezetők és a fegyveres felkelésben ténylegesen részt vevők felelősségre vonásánál. Az összeesküvés kiváló ürügyet szolgáltatott a bécsi udvarnak a *nyílt abszolutizmus* bevezetésére Magyarország Habsburg-uralom alatt levő részében. 1671 telén a várakból tömegesen bocsátották el a magyar végvári katonákat, s helyükbe idegen helyőrséget raktak. A „jogeljátszás” elméletére hivatkozva a császár felfüggesztette Magyarország rendi alkotmányát. Kormányzóságot állított az ország élére, melyben csak a német tagoknak volt tényleges hatalmuk. Az idegen zsoldos katonaságra támaszkodva tömeges letartóztatásokat hajtatott végre, a felkelésben részt nem vevő sok nemes birtokait is elkobozták. Az ártatlanságukat bebizonyítóknak is hatalmas váltságdíjat kellett fizetniük javaik visszanyeréséért. A falvakban, városokban és várakban elszállásolt császári zsoldosokat a jobbágyoknak kellett élelmezniük. Minthogy a már korábban is erősen kiélt vidék ezt a terhet nem tudta elviselni, az udvari kamara fogyaszt-

tási adót vetett ki a húsrá, borra, sörre, pálinkára, és ennek bevételeiből tartotta idegen katonaságát.

A Habsburg-abszolutizmus kiépítését ellenreformációs terror kísérte. A katolicizmus katonai segédlettel való terjesztését Szelepcsényi György esztergomi érsek irányította. A városokban elvették a protestánsok templomait, s a városi tanácsok protestáns tagjait megfosztották tisztségeiktől. Ezzel és egyéb intézkedésekkel előidéztek a városi önkormányzat pusztulását, ami viszont a polgárságot az abszolutizmus ellen hangolta. A katolikus vallás egyeduralmának megteremtése érdekében a császár a jezsuitákra bízta az előzetes könyvcenzúrát. Nagyarányú propaganda-hadjáratot indítottak a katolikus magyar királyság, a „Regnum Marianum” gondolatának elterjesztésére. A jezsuiták a Habsburg-ház tagjait, mint az Árpád-házi szent királyok leszármazottait, nemzeti uralkodókként magasztalták. Az ellenreformáció jegyében több száz protestáns prédikátort megidéztek a Pozsonyban felállított törvényszék elé. A megjelentek az ellenük emelt koholt vádak alól csak áttéréssel mentesíthették magukat. Aki ennek nem tett eleget, eladták gályarabságra.

A bécsi politika irányítói azt hitték, hogy rövid időn belül végrehajtható a rendi ellenállás megtörése és a protestantizmus kiirtása Magyarországon is, és ugyanúgy lesz minden, mint Csehországban az 1620-as fehérhegyi vereség után. Rosszul számítottak, mert figyelmen kívül hagyták azt, hogy a három részre szakadt országban két olyan hatalom is létezik, amelyik menedéket adhat az üldözötteknek, sőt támogatást nyújthat az újabb Habsburg-ellenes küzdelemhez: Erdély és a török. A fejedelemség ugyan 1660 után gyöngévé vált, de a menekültek az udvar számára ott mégis elérhetetlenek voltak. Ezt a védelmet a török hatalom garantálta, amelynek érdekében állt, hogy elégületlenséget szítson, és minden ilyen mozgalmat támogasson Habsburg-Magyarországon. S ahogyan a törököktől fenyegetett, üldözött magyarok törvényszerűen a Habsburg-oltalmat keresték és ez alá adták magukat, úgy keresték és találták meg a Habsburg-abszolutizmustól üldözött magyar nemesek, katonák, jobbágyok és polgárok a még mindig nagy hatalmú padisah „védőpalástját”.

2. A bujdosók harcai 1672–1678 között

Spankau császári tábornok, Felső-Magyarország katonai parancsnoka 1672 májusában kiáltványt bocsátott ki azok ellen, akik „titkon practicálnak az elszökött Pártútó Rebellesekkel, avagy a Felséges Királynak akármely ellenséggel titkon szövetséget forralván, háborús támadásokat izgatnának és észvesztő viszálykodásokat gerjesztenének”. Megparancsolta minden hatóságnak, hogy az ilyenekről azonnal küldjenek jelentést egyenesen neki, hogy azokat méltóképpen megbüntesse. Kiáltványának tanúsága szerint szerte Felső-Magyarországon voltak ilyen „gyülelész csoportosulások és gyülekezetcskék”, amelyek a császár elleni rebelliót készítették elő. Némely prédikátorok pedig „nem keresztényi buzgóságtól viseltetvén, a Kereszténység természete szerint való ellenségének szerencsés voltáért az együgyű községet imádkoztatának és azzal a Pogánysághoz szítván, a Kereszténynek közt való gyűlölséget is gerjesztenek”. Ezek a „rebellesek az allyasabb Nemes Emberek” közül és a jobbágyok közül kerültek ki. „Az erdők zöldülvén” hamarosan számolni lehet nagyobb arányú megmozdulásukkal. Éppen ezért a legnagyobb buzgalommal kell mielőbb felderíteni és ártalmatlanná tenni az ilyeneket.

Spankau tábornok értesülései meglehetősen pontosak voltak. A bécsi udvar megtorló intézkedései elől Erdélybe és Partiumba menekült főurak, nemesek, prédikátorok, végvári katonák és földönfutók eredményesen bujtogattak a zsoldosterrorral, ellenreformációval elégedetlen felső-magyarországi lakosok között. 1672 augusztusának végén Petrőczy István, Kende Gábor, Szepesi Pál és Szuhay Mátyás vezetésével mintegy 800 bujdosó *Felső-Magyarországba* tört. Egyes források szerint francia pénzzel voltak ellátva, és Hasszán váradi aga 500 törökkel támogatta őket. A hajdúság és az elbocsátott végvári katonaság hamarosan fölkeltek mellettük, soraik így rövid idő alatt 10 000 főnél többre duzzadtak.

Kezdeményezésükön felbuzdulva, a nagy hatalmú Teleki Mihály kővári kapitány a Bánffy Dénes vezette ellenzék helytelenítése dacára maga is támadásra indult a császáriak ellen. Serege mintegy 700 lovasból és 500 gyalogosból állt. Teleki 1672. szeptember 18-án a Szatmár megyei Sárközről kiáltvánnyal fordult a felső-magyarországi nemességhez. Felszólította őket, hogy a magyar nemzet, az Isten dicső-

sége és a „maga nagy szabadságtalanságának helyében való állítása végett minden hadi apparátusival valahol létemet több igaz magyarokkal lenni hallja, mellém jönni el ne mulassza”. A támadás célja – írta – nem valamelyik vallás üldözése, vagy magánsérelmek megbosszulása, hanem a haza szabadságának helyreállítása. E célból „Nagyságtok és kegyelmetek atyafiai feles számú magyar hadakkal eddig Kassa felé is közelítettek”.

Teleki Mihály kicsiny serege két nap múlva vereséget szenvedett a szatmári német őrségtől. A bujdosók ellenben Debrecent és Kállót érintve diadalmasan nyomultak észak felé. A Tiszán átkelve egyik oszlopuk Tokaj, Ónod felé kanyarodott el, a másik pedig tovább tört előre a Felső-Magyarország központját képező Kassa irányába. A támadásban részt vevők létszáma ekkor már mintegy 15 000 főre nőtt.

A felkelést a Királyi Magyarországról elmenekült főnemesek és protestáns középbirtokos nemesek vezették. A mozgalom katonáit az elbocsátott végvári katonák, hajdúk, szökött vagy otthontalanná vált jobbágyok alkották. Nagyszámú menekült protestáns prédikátor és diák is volt közöttük, akik kialakították a mozgalom Habsburg- és katolikusellenes, törökbarát ideológiáját.

A mozgalom vezetői igyekeztek Erdély és a török hatalom aktív támogatását megszerezni, de ez csak részben sikerült. A szoros török függésben levő fejedelemség nem mozdulhatott a Porta engedélye nélkül, ez pedig megtiltotta a nyílt beavatkozást a bujdosók mellett, mert nem akarta Erdély és a magyarországi területek egyesítését, ami nemkívánatos erőgyarapodást jelentett volna a fejedelemnek. Így Erdély csak annyiban segíthetett, hogy területén téli szállást, vagy ha kellett, menedéket biztosított a bujdosóknak, és az első időkben diplomáciailag is segítette a Portán az ügyük intézését. Ha ekkor a török még nem is szánta el magát a felkelők nyílt támogatására, a lengyelországi hadakozása miatt kapóra jött, hogy a magyarországi mozgalmak lekötik a Habsburg-birodalom katonai erejét. A Portán annyit mondtak a követségbe küldött Szepesi Pálnak, hogy nincs ellenükre, ha a bujdosók megdöntik Felső-Magyarországon a császári uralmat.

A császári hadvezetés ebben az időben Észak-Magyarországon 8000 katonával rendelkezett Spankau és Cobb tábornokok parancs-

noksága alatt. Ez meglehetősen csekély erő volt, hiszen a végvárak és városok sem maradhattak őrség nélkül. Ez arra utal, hogy a bécsi udvar az első időben nem tulajdonított nagyobb katonai jelentőséget a mozgalomnak, talán még az 1670-es felkelésnél is gyengébbnek ítélte. Nyilván arra számított, hogy az ellenállás számba jöhető tekintélyes főúri vezetőit részben kivégezték, részben császárhűsége kényszerítették. A bujdosó mozgalom elfojtását így inkább rendőri feladatnak tekintette. Az első nagyobb fegyveres összecsapás álláspontjának felülvizsgálására készítette a bécsi vezetést.

Az enyickei ütközet szeptember 14-én találkozóharcként indult. Miután a bujdosók vezetői látták, hogy nem jár sikerrel a várak megszerzésére irányuló tervük, 13-án Szinánál egyesült a két támadó oszlop java, mintegy 8000 fő, de ágyúk nélkül. Enyickétől délre, mintegy egy mérföldnyi távolságra ütöttek táborn. Amikor 14-én hírt kaptak arról, hogy Enyickén német portyázók tűntek fel, Petrőczy és Szuhay parancsnoksága alatt 1200 lovas kinyargalt a táborból, hogy „fölverje” őket.

A Soyer alezredes vezérlete alatt álló drago nyosok mindössze háromszázan voltak Enyickénél, de mögöttük fél mérföldre, Bárcánál maga Spankau állomásozott 2000 császári zsoldossal. Nem tudta, hogy a magyar fölkelő sereg ilyen közel van hozzá, de először Petrőczyék sem gyanították, hogy rövidesen magával Spankauval lesz dolguk. Miután tudomást szereztek erről, azonnal segínyt kértek a derékhadtól, de addig sem tétlenkedtek, hanem rajtaütöttek az elővéden, s részben levágták, részben az enyickei kastélyba szorították őket.

A hamarosan megérkező Spankau megtámadta a kastélyt ostromló fölkelőket. A csaknem kétszeres túlerő háromórás harc után hátrálásra kényszerítette a keményen védekező magyarokat, Szuhay és Petrőczy hadnagyaikkal együtt mindent elkövettek, hogy lelket öntsenek a csüggedőkbe: „Mindjárt itt lesz a segítség, oly soká verekedtetek már, nem hagyjátok a segélyhadnak a győzelem dicsőségét” – biztatták őket. A buzdításon fellelkesült lovasok rohamot intéztek a császáriak ellen. Visszavetették őket a tartalékig, de azokkal már nem bírtak. Újra hátrálni kezdtek. Ekkor érkezett meg a táborból Szócs János 2000 lovassal, s azonnal az üldözőkre rontott. A több órás harcban már elfáradt németek, akik a megeredt eső miatt puskáikat használni nem tudták, meginogtak. Igen sokan elestek vagy fogságba kerültek. A sebesült Spankau is alig tudott elmenekülni a sereg romjaival Kassára. A győzelem eredmé-

nyeként Abaúj, Torna, Gömör és Sáros megyék megnyíltak a bujdosók előtt.

Az enyickei csata, amelyben érdekesen egyesült a találkozóharc, az ostrom és a nyílt összecsapás, bizonyította, hogy a bujdosók között sok képzett, hivatásos magyar katona küzdött. A több órás küzdelem az ellenséges túleróval szemben olyan teljesítmény volt, amelyre csak megfelelő fegyverzetű, zártrendi harcra kiképzett katonák lehettek képesek. Ugyanakkor az, hogy ebben a katonailag és politikailag oly fontos összecsapásban a 15000 fős seregből csak 3200 katona vett részt, sőt az enyickei táborból sem lehetett harcba vetni közel 5000 embert, a központi irányítás gyengeségére, a fegyelem ténylegesen mutatkozó bajokra utal.

A győzelem következtében kaput nyitott a bujdosók előtt Eperjes, Kisszeben, Bártfa és Késmárk polgársága. A felkelők egyik vezetője Pika Gáspár, váratlanul megjelent Árva vármegyében, ahol a jobbágyok tömegesen csatlakoztak hozzá. Katonái rövidesen hatalmukba kerítették Árva várát is. Ezek a sikerek a városi szegénység és középrétegek, valamint a jobbágyok lelkes, tömeges csatlakozása nyomán születtek. A mozgalom vezetői „országos nemességet” ígértek a hozzájuk csatlakozó jobbágyoknak. Felhívásuk nagy visszhangra talált nemcsak a magyarok, hanem a szlovák és ruszin etnikumú jobbágyok között is. Az utóbbiak és az erdélyi román etnikumúak közül jelentős tömegek vettek részt a korábbi Habsburg-ellenes küzdelmekben is. Ezeknek a nagyrészt pásztorokból álló jobbágyoknak többnyire volt lőfegyverük, és kalóriádúsabb táplálkozásuk, a nehéz körülmények leküzdésekor kialakult edzettségük alkalmasabbá tette őket a katonaszkodásra a földművelő jobbágyoknál. A paraszti felkelő csapatok azonban nem szívesen távolodtak el lakóhelyük közeléből. Emiatt az október végén lezajló harcokban csak a töredékük vonult fel az ellentámadásba lendülő császári sereggel szemben.

A császári ellentámadást Cobb Farkas tábornok vezette. 8000 fős serege elől a portyázó magyar csapatok Petrőczy parancsnoksága alatt harcolva vonultak vissza. Amikor a császári sereg október 23-án elérte *Eperjest*, a kapukat bezárták, a harangokat félreverték. A polgárság a falakról ágyú- és puskatűzzel támogatta a bujdosók harcát. A korabeli leírások szerint a legdühösebbek és legelszántabbak a csizmadiák voltak, „mind magyarok és kálvinisták”. Sőt 800 „talpas” kicsapott a városból, s a császáriakat oldalba támadva sokat leölt közülük. Sokan úgy vélték, hogy Petrőczy fényes győzelmet

arathatott volna Eperjesnél a császáriak felett, ha megáll és megütközik, de ő folytatta a visszavonulást Királynépe felé. Itt egyesült Szuhay hadoszlopával, majd Kassától keletre Györkénél foglalt állást. Az egyesült bujdosó seregek létszáma elérhette a 8000 főt, sok hajdú is akadt közöttük. A bujdosók vezérei fegyverre szólítottak „mindenféle népet”, egészen a Hegyaljáig.

Cobb tábornok Kassától északra, Somosnál egyesült Spankauval, majd a parancsnoksága alatt levő német, magyar és horvát katonákkal október 25-én Rozgonynál ütött táborn. Egyelőre egyik fél sem akart csatát kockáztatni, s így a nap harc nélkül telt el. Ekkor a császári táborban levő Barkóczy István bárónak, a Wesselényi-féle összeesküvés kegyelmet nyert résztvevőjének, aki Liptóban csatlakozott Cobbhoz 400 lovassal, az az ötlete támadt, hogy próbálják meg a bujdosó táborban levő hajdúkat „gratia” ígéretével a mozgalom ügyétől elvonni. A kegyelmet ígérő leveleket Barkóczy emberei be-csempészték a táborba, s a hajdúk közül sokan hajlottak is a „gratia” elfogadására. Másnap ilyen körülmények között kezdődött a nyílt összecsapás.

A györkei ütközet október 26-án délután a császári csapatok támadásával kezdődött. Ekkor egyes hajdúcsapatok katonái zászlóikat eldobálva, társaikat cserbenhagyva futásnak eredtek. Menekülésük pillanatok alatt megbontotta a többiek sorait is. Így a csata elveszett, mielőtt még valójában megkezdődött volna. Az általános futásban csak a zempléni sereg és a mintegy 1000 „talpas” nem vett részt. Ezek távolabb állván nem látták társaik megfutamodását, csak azt, hogy a császáriak mellettük elvágatnak. A bátor csapat nem ijedt meg Cobb katonáitól, hanem öntevékenyen, parancs nélkül oldalba és hátba kapta az üldözőket. A gyalogosok közvetlen közélről sortüzet adtak le a császáriakra, majd aprítani kezdték őket. A tüzelés zajára Cobb azt hitte, hogy a futók fordultak vissza, ezért rohamra vezette a tartalékot. A magyar csapat, amely tulajdonképpen vezető nélkül harcolt, nem tudott az újabb rohamoknak ellenállni. A kocka megfordult, és most már őket kezdték szorongatni, majd kaszabolni a császáriak. Csak a lovasok számára nyílt némi remény a menekülésre. A zempléni lovasok karddal nyitottak utat a németeken keresztül. Futásukat a beálló sötétség fedezte. A gyalogosok azonban, köztük számos deák, rendre elhul-lottak az ellenség csapásai alatt. Hősiesen küzdöttek ebben a reménytelen helyzetben is. „Egyik sem hátrált. Mindegyik ott esett el, ahol

a csatának kezdetén állott” – írta róluk a korabeli krónika. A mintegy másfél ezer magyar halott között számos protestáns prédikátor is volt. Négy ágyú és tizenöt zászló került a császáriak kezébe, akik 300 embert vesztek.

A györkei összecsapás a magyar katonák jelentős harcértékéről tett tanúbizonyságot. A hajdúk egy részének elpártolása után nem maradt remény a küzdelem győzelmes befejezésére, mégis több százan harcoltak utolsó leheletükig az ügyért, amelynek katonáivá szegődtek, a katonabecsületért, „a jó hírért-névért, szép tisztességért”. Helytállásukhoz a soraik közt levő bátor protestáns prédikátorok lelkesítő buzdítása is hozzájárulhatott.

A súlyos györkei vereség után a sereg roncsai Erdélybe és a török uralma alatti területekre menekültek. Egy hónappal a csatavesztés után az Árva megyei szlovákok mozgalmát is vérbe fojtották a császáriak: az utakat karóba húzott felkelők sorai szegélyezték.

A bujdosók támadásáról a Gazette október 8-án a következőket írta: „Azok a magyarok, akiket száműztek a protestánsok közül, hadba szálltak olyan zászlóval, amelynek felirata: Pro Libertate Hungarica.” A katonai sikerükről pedig azt, hogy a császár naponta haditanácsot tart Ebersdorfbán „erről a kinos” eseményről, amelyet ahogyan lehetett, eltitkoltak a közvélemény előtt. A bujdosók későbbi vereségével kapcsolatban megjegyzi, nem hiszik, hogy ez véget vetne a zavargásoknak. A Gazette d'Amsterdam a külpolitikai érdekeknek megfelelően Cobb Farkas győzelmét ünnepelte. Hangsúlyozta, hogy a törökök nem fognak kedvezni a „rebelliseknek”, és ezzel nem kötik le a császári erőket keleten.

Az egységes fővezérlet hiánya és az erdélyi külpolitikában mutatkozó ingadozások miatt a bujdosók nem vállalkoztak újabb nagy támadásra, noha az 1673-ban kirobbant Habsburg-francia háború kedvező lehetőségeket biztosított egy újabb Habsburg-ellenes támadásnak. A francia diplomácia a lengyel trónra került Habsburg-ellenes Sobieski János mellett a bujdosókat is fel akarta használni terveéhez. XIV. Lajos ezzel kapcsolatos elgondolását a következőkben fogalmazta meg: „A magyar vezéreknek azzal a szándékkal osztok jutalmat, hogy előre kergessem őket azon az úton, amelyre önként léptek, és amelyet elhagyni már nem áll szabad-ságunkban.” A támogatás határát a „Napkirály” a következőkben szabta meg: „... Olyan messze mégsem megyek, hogy nagy költséggel ilyen távoli területen viseljek egy olyan hábo-rút, amely éppoly kevésbé szabályos, mint álta-

lában a néplázadásra alapított hadjáratok.” Tulajdonképpen ez lett a francia külpolitika fő irányvonala a magyarországi kuruc mozgalmakkal kapcsolatban négy évtizeden át. Komoly támogatást nem lehetett várni XIV. Lajostól, de a francia szövetség Lengyelország felé kaput nyitott az elszigetelt, belső megmozdulásként indult felkelésnek, vezetőinek helyzetét erősítette a Portán.

A nyugat-európai források általában úgy jellemzik a bujdosók Habsburg-ellenes fegyveres harcát, hogy az nagyon eltér a megszokott hadviseléstől. „Inkább tömeges rabláshoz hasonlít, mint egy olyan háborúhoz, amelyet óvatosan vezetnek, vagy amelyet egy jól rendezett állam erői és egy fegyelmezett hadsereg folytatnak” – írják. A szervezetlenségre elegendő példát szolgáltatnak a következő évek is. A bujdosók – akiket egyre gyakrabban neveztek kurucoknak – 1674 nyarán Wesselényi Pált választották vezérükké, de 1675 áprilisában Teleki Mihály erdélyi kancellár megszerezte magának a fővezérséget, s így Wesselényinek az alvezérséggel kellett beérni. 1675-ben Akakia francia követ a fogarasi szerződésben katonai segítséget és havi 40 000 forint pénzsegélyt ígért. 1677-ben a lengyelországi nagykövet kötött szövetséget a francia király nevében Erdéllyel és a bujdosókkal, aminek nyomán francia és magyar csapatok közösen léptek fel Magyarországon a császári erők ellen.

A május végén Varsóban megkötött szerződésben Apafi kötelezte magát, hogy török támogatással, Teleki vezérlete alatt 6000 gyalogossal és 9000 lovassal megtámadja a császáriakat Magyarországon. XIV. Lajos pedig vállalta azt, hogy évi 100 000 tallér hadisegélyt és 19 ágyút ad a támadáshoz. A közös haditerv szerint 5000 toborzott lengyel katona, a 15 000 fős erdélyi sereg és 8000 bujdosó fog együttes támadást indítani a Magyarországon levő császári erők ellen.

A fejedelem és a bujdosók követsége ezután Párizsba ment, ahol a francia király nagy pompával fogadta őket, és júliusban ratifikálta az egyezményt. A támadás megindítását elősegítette az is, hogy a háborút ellenző török nagyvezér meghalt, s helyére a hadakozásra inkább kész Kara Musztafa lépett. Továbbá az is, hogy Sobieski János szövetsége Lipóttal hajótörést szenvedett. Így Bethune marquis, a lengyelországi francia követ – Sobieski sógora – szabad kezet kapott a közös haditerv realizálására.

A francia segélyhad 1677. szeptember végén indult meg a lengyelországi Scholjából Magyarországra, Christoph d’Alendy de Boham

ezredes parancsnoksága alatt. 4800 fős seregéhez az indulás után csatlakozott egy magyar nemesi lovasszázad és Mayer ezredes 500 lovasa. Boham erőltetett menetben nyomult előre. Szeptember 30-án már a Tisza mentén táborozott Munkácsról négy mérföldnyire, Namény faluban. Másnap csatlakozott hozzá Forval, XIV. Lajos megbízottja, 500 lovas és 800 gyalogos élén. Azonnal haditanácsot tartottak a bujdosók megbízottainak bevonásával. A határozat alapján október 2-án a Tisza két partján megindulva Nagyszöllősnél ütöttek táborni, hogy bevárják a hátramaradt dragonyosokat. Itt kapták meg Wesselényi Pál értesítését arról, hogy a bujdosókkal 8-án Erdődhöz érkeznek, ezért kéri Boham ezredest, nyomuljon előre a helységig, hogy ott egyesülhessenek. A franciák 7-én keltek át a Tiszán, a lovasság lábon, a gyalogság és a málha pedig hajókon. Az átkelés után a császáriak által kiűritett és lerombolt nyalábi kastélytól két mérföldnyire táboroztak le. Október 9-én Kisnaményig nyomultak előre, hogy bevárják Wesselényit, de az ígérete ellenére nem csatlakozott hozzájuk. Boham felderítő járőröket küldött a környékre. Ezek azt a hírt hozták, hogy Schmidt császári parancsnok összevont csapatai élén megindult, és arra készül, hogy másnap megtámadja őket. Boham ezredes éjszaka egy hegyszoroson átvonulva, a kis Batarcs patakon átkelve kedvezőbb állást foglalt el a harchoz.

A *nyalábi csata* a Tisza és a kastély közötti réten zajlott le 10-én délután. A francia harcrend mögött és jobbra a Tisza folyt, balra egy sűrű erdő terült el. A felállás után két órával Boham hírt kapott arról, hogy előretolt századát egy 400 lovasból és 1000 gyalogosból álló császári csapat már megtámadta, és közeledik Schmidt ezredes vezetésével a Szatmárról este elindult császári had is.

Schmidt gyalogságának egy részét maga mögött hagyva, húsz lovasszázad élén ügetésben nyomult előre, csak öt lovasszázadot hagyott tartalékban. Ez a korabeli francia hadijelentés szerint „bizonyította a győzelemben vetett hitét”. Schmidt megérkezve azonnal megtámadta és visszanyomta a franciák előőrsét.

Boham ezredes magyar és lengyel lovasságot küldött a segítségükre. Együttesen sikerült megállítaniuk a császáriak támadását, és visszaszerezniük az előőrs állásait. A harcban a lengyel szolgálatban álló „lipka tatárok” ezredese megsebesült, ami megzavart néhány lovascsapatot. Az ellenség ezt megpróbálta kiaknázni, de Boham tisztjei gyorsan rendezték a sorokat. Ekkor lendült támadásba Schmidt a főerőkkel.

Az arcvonal jobb oldalán felállított dragonyosok hatalmas tűzzel fogadták, majd a franciák és a soraikat rendező magyarok ellentámadásba lendültek. A császáriak „egymás hátán özönlöttek visszafelé, átadva magukat a legszégyenletesebb futásnak, amit valaha is láttunk” – olvashatjuk a korabeli francia hadijelentésben. Több mint 1000 császári halott maradt a csatatéren, nem beszélve a vízbefúltakról. Maga Schmidt is sebet kapott. 800-nál több császári katonakerült fogságba. A francia és magyar katonák közül 40-en estek el, köztük néhány magyar tisz. „El lehet hinni, hogy a király fegyvereinek ez az első hősie cselekedete Magyarországon

nagy megdöbbenést okoz majd a bécsi udvar számára” – fejeződik be az egykori hadijelentés szövege.

A nyalábi csata jelentősen segítette a bujdosók ügyét! A vereség óriási presztízsveszteséget okozott Magyarországon a bécsi udvarnak. 1679-ben azonban XIV. Lajos megkötötte a Habsburgokkal a nymwegei békét, s már a tárgyalások alatt kivonta a francia segélyerőt Magyarországról. Így a bujdosók ismét magukra maradtak. Ezt a hátrányt csak részben ellensúlyozhatta az, hogy 1678-ban végre megfelelő vezető került az eddig egységes irányítást nélkülöző mozgalom élére.

3. Thököly Imre a küzdelem élén

Thököly Imre személyének, politikájának megítélésében meglehetősen ellentétes vélemények láttak és látnak napvilágot mind a hazai, mind a külföldi történeti irodalomban. A véleményeltérés részben érthető, hiszen különösen 1683 utáni politikája sok ellentmondást rejt magában. A török szövetség fenntartása, sőt a velük együtt vívott fegyveres harc a török kiűzésének idején megkérdőjelezi a „kuruc király” politikájának helyességét. Erősen ellentétes vélemények olvashatók Thököly hadvezéri, hadszervezői képességeiről is. Mind politikai, mind katonai tevékenységével kapcsolatban – a végleges értékelés igénye nélkül is – csupán azt követően kívánunk állást foglalni, miután végigkísértük a vezetése alatt folyó harcokat, és számba vettük a rendelkezésre álló választási lehetőségeket.

A legendás hírű „kuruc király” családja a XVII. század folyamán emelkedett a magyar feudális társadalom legfelső rétegébe. Thököly Sebestyén alapozta meg a XVI. század végén marhakereskedéssel a család vagyonát, tőzsérből lett főnemes. A Bocskai-szabadságharc és Bethlen háborúi idején a család tagjai még nem játszottak vezető szerepet a politikában. Thurzó Imre 1621 nyarán meglehetősen gúnyosan írta, hogy Thököly István „hat lovassal és egy børszekérrel” jött a táborba az ország szabadságáért harcolni. A Wesselényi-összeesküvésben azonban már jelentős szerepük volt. Ezért az ostrom alá vett Likava várából az ekkor tizenhárom éves Thököly Imre 1670 decemberében Erdélybe menekült. Apafi és Teleki örömmel fogadták, s gondoskodtak neveltetéséről, mert

az ő segítségével akarták befolyásuk alá vonni a bujdosók mozgalmát.

1678-ban, huszonegy éves korában már Thököly lett a bujdosók elismert vezére. Vagyoni helyzete, az erdélyi támogatás, valamint jó katonai képességei révén, s a szövetséges franciák kívánságára az 1678-as támadást már ő vezette, jóllehet kezdetben részt vett ebben Teleki Mihály is. Az erdélyi hadak működése a Kassai-Eperjes vonaltól keletre fekvő területre korlátozott, Thököly hadoszlopa viszont ettől nyugatra önállóan tevékenykedett.

Thököly 1678-ban a *bányavárosok* megszerzéséért indított hadjáratot. Az északi hadoszlop Igló, Rózsahegy, Árva, Bajmóc irányban tört előre, a másik Murány, Zólyom felé. A hadoszlopok csapatai körülvették az útba eső várakat és városokat. Besztercebányán 180 000 darab állami arany került a kezükre, és jelentős mennyiségű ezüst.

A lendületesen előretörő csapatai hamarosan birtokba vették Zólyomlipcse, Végles, Divény, Kékkő, Saskő és Revistye várát. Ekkor lendültek ellentámadásba a császári csapatok.

Wrba császári tábornok Lipótvárból, Trencsénből és Nyitrából maga mellé vette a katonaságot, és „... igyekezett Zólyom vármegyében perrumpálni”. Amikor Thököly hírt kapott arról, hogy az ellenség Besztercebányát akarja visszafoglalni, úgy döntött: a magyar és a francia-lengyel segélyhadakkal *Barsszentkeresztenél* útját állja a császáriaknak. A kuruc táborból azonban – a korabeli jelentés szerint – „a mi magyarinknak rossz szokása szerint bizony harmada is hadunknak alig jött ki”. Sőt a magyar

hadak „szófogadatlansága” miatt addig húzó-dott-halasztódott a feladat végrehajtása, hogy a császáriak átkeltek azon a hegyszoroson, amely a védelem gerincét alkothatta volna.

A meginduló előcsatározások után a derékhadak a völgyben „össze sivalkodván”, nagy harc fejlődött ki. A szűk helyen azonban a magyar könnyűlovasok hamarosan hátrányba kerültek az ellenséggel szemben, „nem férhetvén soha jobban hozzá az mi hadaink, bennünket kinyomtak” – olvashatjuk a korabeli jelentésben. A harc folyamán a magyar könnyűlovasokból senki sem halt meg, de a lóról szállt francia dragonyosokból több mint 300 esett el.

A november 1-én lezajlott csata után a magyarok visszavonultak Divényhez, majd Korpónához. A császári sereg Zólyom alá nyomult, amelyet kapitánya, Földvári Mihály „minden lövés nélkül hitetlenül a németnek feladott”. E példát követte Besztercebánya, Zólyomlipcse, Breznóbánya, Saskő, Revistye és Körmöcbánya. Ezalatt megérkezett Kassáról Leslie gróf császári főkapitány, aki Divényt és Kékkőt akarta elfoglalni. A két vár ellenállt, mire visszavonult.

Thököly meg akarta támadni Leslie seregét. Miután azonban tapasztalta, hogy sem a francia segélyhadnak, sem a kurucoknak „a verekedéshez semmi kedve nincsen, és már mindenik csak a quártélyt óhajtja” – elállt tervétől. Különben is már hírt kapott az udvar fegyvernyugvási szándékáról. Tekintetbe véve saját hadainak kedvetlenségét, valamint Leslie támadási szándékát, Divény várát megerősítve a hadaival november 25-én visszavonult Osgyánhoz. Rimaszombaton át Rozsnyóhoz akart vonulni, hogy ott szálljon táborba. „Látván az ellenség merre szándékozik és egyszersmind hadaik szaporodhatnának, hogy az ellenségnek valami diversiót csinálhatnánk, mivel hogy mezőn az ellenséggel megharcoljunk, semmiképpen nincs módunk benne” – írták a „hazánk lelki, testi szabadságáért fegyvert viselő grófi, úri, főnemesi, lovas és gyalog vitézlő rendből álló Magyarország” képviselői.

A császári ellentámadás kiszorította Thököly hadait a bányavárosokból, de a felső-magyarországi tizenhárom vármegye továbbra is ellenőrzésük alatt maradt. Thököly a francia–Habsburg fegyverszünet, majd békekötés után elfogadta az udvar *fegyverszüneti* ajánlatát. A csapatok ezután téli szállásra vonultak. A fegyvernyugvás 1679. február 28-ig tartott. A fegyverszünet lejártá után először kisebb csetepaték alakultak ki. A mezőgazdasági termelés szükségleteinek biztosítása miatt nagyobb hadi vál-

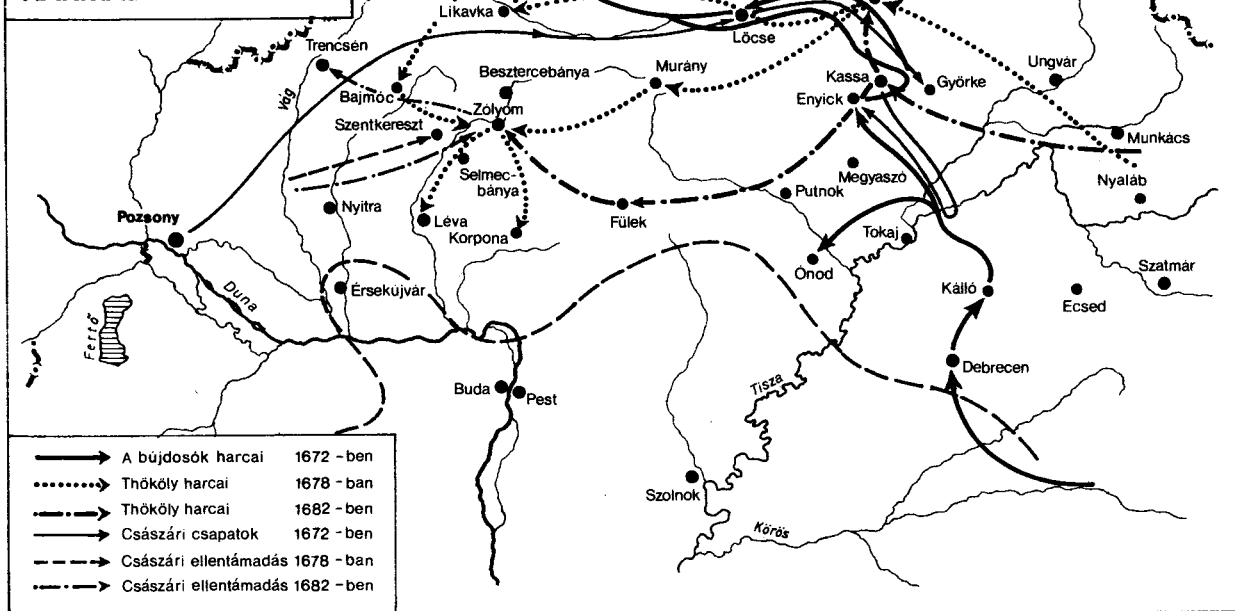
lalkozásra csak az aratás és a betakarítás után lehetett gondolni. Thököly ezért csak július végén bocsátotta ki hadba szólító kiáltványát.

A kuruc vezér tudtára adta a „fegyverben levő minden rendbéli lovas és gyalogos, végbeli és mezei, fő és vice tiszteknek, zászlótartóknak, tizedeseknek, fő- és közlegényeknek”, hogy az erdélyi fejedelem parancsolatjából, valamint a bujdosók vezetőinek kérésére a zavargások megszüntetése végett jött ki Erdélyből, azzal a céllal, hogy a fegyveres magyarokat összegyűjtse a haza szolgálatára. Azt akarta elérni, hogy „a sok otthon lakó és elviselhetetlen iga alatt nyögő préda alá jöttet szegénységet a nagy nyomorúság alól, Istenem segítségéből felszabadítsam”. Eppen ezért szigorúan megparancsolta minden végbeli és mezei katonának „fejek vesztése alatt”, hogy Nagylakhoz, a Tiszához sieszenek, és csatlakozzanak hozzá.

1681-ben hadra kelt Apafi fejedelem is. Erdélyi csapatai, a váradi és az egri pasák katonái, valamint Thököly kurucai közös akcióval szeptember 25-én elfoglalták Kálló várát. A további haditervben azonban nem tudtak megállapodni. Nézetkülönbség mutatkozott Thököly és Wesselényi, Thököly és Teleki között. Ennek az lett a vége, hogy Wesselényi Pált Thököly 1679-ben elfogatta, Telekivel pedig szakított: az erdélyi sereg erre hazavonult, Thököly a bányavárosok felé vette az útját. Szeptember végén a bányavárosoktól egy kuruc hadoszlopot morvaországi portyázásra küldött. A hadakozásnak a tél vetett véget.

Az elkövetkező év – noha a kisebb összecsapások nem szüneteltek – főképpen a gazdasági, politikai, katonai viszonyok rendezésével, az erőgyűjtéssel telt el. A bujdosómozgalom anyagi alapjait növelte Thököly Imre házassága Zrínyi Ilonával, I. Rákóczi Ferenc özvegyével. Ez a frigy Felső-Magyarország leghatalmasabb birtokosává tette Thököly Imrét. Vitathatatlaná vált vezető szerepe a kuruc mozgalmon belül. A gazdasági bázis megszerzése mellett Thökölynek tisztáznia kellett az Erdélyhez és a Habsburgokhoz fűződő viszonyát. Kezdetben Apafi és Teleki azért támogatta Thökölyt, mert – mint Teleki jövődöbeli vejében – benne látták biztosítva az erdélyi befolyást a bujdosómozgalom felett. Zrínyi Ilonával kötött házassága és mind nagyobb önállóságra törő magatartása véglegesen elrontotta Erdély és a bujdosómozgalom viszonyát. 1681 nyarán szakított Thököly és Apafi: a hadra kelt erdélyi sereg Kállótól harc nélkül visszafordult, véglegesen magukra hagyta az ekkor már egyre általánosabban „kurucoknak” nevezett bujdosókat.

HABSBURG-ELLENES HARCOK A XVII. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Ez arra készítette Thökölyt, hogy egyelőre a várakozás álláspontjára helyezkedjék. Ezt az elhatározást kívánta az is, hogy Lipót császár – nem utolsósorban a kurucok hadi sikereinek hatására – 1681. április végére országgyűlést hívott össze Sopronba, ahol a felgyülemlett sérelmek orvoslását ígérte. A gyűlésre, személyi biztonságának garantálása mellett, Thököly is meghívót kapott, de nem ment el. Sőt kiáltványt intézett az országgyűlésen részt vevőkhöz, felelőssé téve őket az elkövetkező eseményekért.

Az 1681-es soproni országgyűlésen formailag visszaállították a rendi alkotmányos viszonyokat, de Lipót éberen ügyelt arra, hogy abszolút uralmának lényegéből lehetőleg semmit se engedjen. Újra nádor került az ország élére: a Habsburgokhoz feltétlenül ragaszkodó Esterházy Pál. Helyreállították a magyar rendi hatóságok illetékességét, de e hatóságokat továbbra is a császárhű főurak és főpapok vezették. Elrendelték az idegen katonaság kivitelét az országból, de leszögezték, hogy ezt a törvényt egyelőre nem lehet végrehajtani. Helyreállították a protestáns vallás szabad gyakorlását, de csak a kurucok ellenőrzése alatt álló területeken és a végvárakban, ahol az ügyis szabadon folyt.

Thököly és hívei – a magyar nemesség jelentős részével ellentétben – nem elégedtek meg ezekkel az engedményekkel, mert azokat csak

formálisnak és nem a lényegét érintőnek tekintették. Az elkövetkező események bebizonyították, hogy az udvar valóban csak időnyerési szándékból tárgyalt, és tett még formális engedményeket is. Thököly jól látta a császári politika fonákját, és nem tette le a fegyvert. Erre a magatartásra sarkallta a francia–Habsburg ellentétek újbóli kieleződése is: éppen a soproni országgyűlés napjaiban foglalták el a francia csapatok Strasbourg birodalmi várost. A török politikai vezetés is az eddiginél kedvezőbb magatartást tanúsított: 1682 elejétől Thökölyt a magyarországi részek fejedelmének tekintette, s ígéretet tett arra, hogy komoly katonai erővel támogatja a harcát.

Vajon a soproni országgyűlés eredményeinek elutasítása és a török szövetség megkötése Thököly egyéni döntése volt-e? Az 1681 elején keletkezett „Thököly haditanácsa” című vers rögzíti az erről folytatott vitákat, s a köznapi politikai tudat szintjén megfogalmazza az érveket. A vers szerint, amikor Thököly megkérdezi a katonákat, hogy mit tegyenek a Habsburg-uralkodó kiegyezési ajánlatával, ezek a „fegyveres bosszú” mellett foglalnak állást: „Hittel csaltattunk: nem köll azér hinni / Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!” A kurucok egyik vezetője, Szepesi Pál, a német és a török kérdésről így beszél: „Hogyha holdolnunk kell, jobb hatalmasabbnak.” Véleménye szerint a török a

„hatalmasabb”, s ennek segítségével fel lehet támasztani „azon magyar Mátyás királt”, tehát meg lehet valósítani a köznemesség politikai vágyát, az önálló Magyarországot. Farkas Fábrián, Ispán Ferenc és Wesselényi Pál is Erdély példáját ajánlja: a török protektorátus elfogadását.

Ezek a vélemények amellet szólnak, hogy a kurucok széles tömegei a török szövetség elfogadása és a harc folytatása mellett voltak. Ezt tette magáévá Thököly is. Aggályai azonban neki is voltak már 1678-ban, amint ez az egyik leveléből is kitűnik: „Az mi pedig az török dolgát illeti, való dolog, hogy ő az maga hasznát keresi, főképpen az ilyen egyenetlen nép között.” Véleménye szerint az egységes Magyarország méltó partnere lehetne a töröknek. Nem illúziók vezették Thökölyt és katonáit a törökkel kötött szövetségnél, hanem annak az igazságnak a felismerése, hogy a Habsburgok ellen csakis török támogatással tudnak harcolni. A két idegen hatalom közül a törököt látták erősebbnek – akárcsak Európa legtöbb politikusában ebben az időben –, s ehhez igazodtak döntésükben.

Thököly rendkívül fontosnak ítélte azt, hogy az elkövetkező hadjáratokhoz a kuruc sereget átszervezze, és a korábbi évekenél ütőképesebbé tegye. A legtöbb bajt a katonai fegyelem gyengesége okozta, ezért 1681. július 21-én a szikszói táborban Edicta militariát bocsátott ki.

A huszonhét pontból álló katonai szabályzat halálbüntetést helyezett kilátásba az ellen, aki az oltalom alá vett helyeket feltöri és prédálja, aki labanc lesz, a szegénységet háborgatja, nyomorgatja, a szepességi tizenhárom várost megtámadja, a harcoló kuruc nemes birtokát dúlja, párbajt vív kuruc társával, kinevezi magát tiszté, fegyverrel támad a parancsnokára, az ellenséggel paktál, nem megy strázsára és harcra, hamis híreket költ, a hópénzzel a zászló alól elszökik, a csatából gyáván elfut, a tudomására jutott fontos híreket nem jelenti, tiszt létére „az edictum ellen való prédában” részt vesz, strázsaként elalszik őrhelyén, a mesterembereket háborgatja és megkárosítja, nemi erőszaktételt követ el, a tábor élését megrabolja. Nem halálos, de szigorú büntetés sújtja azt, aki másik zászló alá áll, aki a társát megsebesíti, aki „a szőlőhegyeket megfutja s a szőlőt praedállya, búzát csöpöl vagy azt lovastul gázolja”, aki a táboron kívül hál, aki a harcon elkóborolt lovat magánál tartja, aki a foglyokat vagy elfogott leveleket nem adja át és aki önhatalmúlag „sallagvardiát” ad.

A szabályzatból láthatjuk, hogy milyen kihá-

gásokat követtek el leggyakrabban Thököly katonái, és melyeket tartotta a kuruc vezér a legveszélyesebbeknek. A lakosság védelmére irányuló erőfeszítések fölöttébb szükségesek voltak, amint azt az egyik protestáns prédikátor 1677-es följegyzéséből is látjuk. A pap leírja, nem tudja, hogy mennyi híve van Hadházon, „mivel igen elfogytak vala rész szerént fegyver miatt, rész szerént a kurucok kóborlása és a német praesidiumnak rajtok való forgása és lakása miatt, kik miatt mezejeket nem élhették és semmi kereskedést nem követhettek, marhájokból is kipusztultak”. A szabályzat szigorú rendelkezései ha nem is szüntették meg a lakossággal szembeni kihágásokat, mindenesetre mérsékeltek.

A kuruc hadsereg tagjai mindenekelőtt a végvári magyar katonák és a hajdúk voltak, amint az Thököly idézett kiáltványából is kiderül. Ez a hivatásos, részben zsoldos, részben félzsoldos katonaelem alkotta a hadsereg leghasználhatóbb részét. Mellette csak kiegészítő erőnek számított a fegyvert fogott jobbágyok és a vármegek hada.

A *hadsereg létszáma* az évek folyamán a hadi sikerektől függően alakult: 1672-ben 15 000, 1677-ben 7000, 1683 januárjában 8802 gyalogos és 8700 lovas. Miután a felső-magyarországi várak elbocsátott magyar katonasága részt vett a hadjáratokban, úgy tűnik, hogy a gyalogság arányszáma valamivel magasabb lehetett, mint Bocskai, Bethlen vagy I. Rákóczi György Habsburg-ellenes hadseregeiben. A fő fegyvernem mégis a lovasság volt, mégpedig az elsősorban a portyázásra alkalmas könnyűlovasság. A lovasok fegyverzetéről, felszereléséről nincs közvetlen adatunk, de nem lehetett lényegesen jobb, mint a későbbi kuruc seregé. Erről pedig a következőket írta II. Rákóczi Ferenc: „A legjobban felszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélyája volt, nyílása olyan széles, mint egy ágyúcsőé, kardja elég rossz acélból, zablája szétrágott, nyerge rosszul felszerelt, de az ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva.”

A kuruc hadsereg anyagi ellátását részben a hatalmas Thököly-birtok, részben a kuruc hadsereg fennhatósága alatt álló megyék biztosították. Ehhez járult az a zsákmány is, amelyre a bányavárosokban tettek szert. A korabeli források tanúsága szerint az élelem- és takarmányellátás általában kielégítő volt, a zsold, a fegyver és a ruhaellátás viszont gyenge.

A kuruc hadsereg *hadászata* a támadáson alapult. Thököly gyors felvonulásokkal, meglepő rajtaütésekkel akart eredményt elérni. Ezt

követelte meg különben az adott háború jellege is; a sérelmek orvoslása csakis a gyors katonai sikereken keresztül volt lehetséges, és minden újabb győzelem újabb tömegekkel növelte a mozgalom bázisát. Ezek voltak a döntő meghatározók, nem Thököly „kalandos természete” vagy egyéb szubjektív tényezők, amint azt a polgári történetírás nem egy esetben hangsúlyozta. Csakis a hadsereg mozgékonyaságából fakadó előnyök kiaknázásával lehetett némiképpen csökkenteni azokat a harcászati hátrányokat, amelyek a hadsereg korszerűtlen fegyvernemi megoszlásából, gyenge felszereléséből és jelentős részének hiányos kiképzéséből adódtak. Thököly hadserege nem volt alkalmas nagyobb nyílt csaták vagy ütközetek megvívására. Ilyen esetben sikert csak jelentős nyugati segélyerő esetén remélhetett, amint például 1677-ben Nyalábnál. Ezért a kuruc *harcászat* többnyire rajtaütésekre, az ellenség utánpótlási vonalainak az elvágására szorítkozott. A győzelmet az ellenség „fárasztásával-fogyasztásával” akarták kicsikarni. Még az elbocsátott végvári gyalogosok többsége sem volt alkalmas a zártrendi alakzatban vívott nyílt csaták megvívására, inkább a várvédelemhez értettek.

A nyugat-európai kortársak úgy látták, hogy Thököly nem tudta megváltoztatni a magyarok megszokott harcmódját. Egy 1686-ban Nürnbergben megjelent munka így jellemzi ezt: a gyors támadásokat kedvelik, az ellenállásra megfutamodással válaszolnak. A magyar katoná „kegyetlen”, és az adott szó meg nem tartását, s a cselvetést részesíti előnyben. Más hadseregek katonái persze legalább ennyire kegyetlenkedtek, a sikeres cselvetés pedig mindig a legjelesebb katonai erények közé tartozott! A gyenge harcászati állóképesség azonban valóban fennállt, alapvetően a fegyverzeti és kiképzési elégtelenségből fakadt.

Ha a korai kuruc mozgalmak katonáinak harcértékét összevetjük a korábbi Habsburg-ellenes hadseregekével, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az nem érte el Bocskai és Bethlen zömében hivatalos hajdúkatonákból álló seregeinek a szintjét, de túlszárnyalta I. Rákóczi György alapvetően feudális kontingensekből szervezett hadaiét, a Teleki és Apafi vezetése alatt időnként felvonult erdélyi hadseregét.

Az 1682-es év volt a kuruc hadseregek sikereinek tetőpontja. Az eredményekhez kétségtelenül hozzájárult, hogy ebben az évben a török is jelentős hadiakcióba kezdett Magyarországon, ami megosztotta a császári erőket. A kortárs török történetíró szerint a török támadásnak az volt az oka, hogy Lipót, a „go-

nosz császár” a vasvári békében foglaltakkal elmentében új várakat és hidakat építtetett, s „néhány rakoncátlan csapatainak rablásai miatt a határszéli lakosok biztonsága kárt szenvedett”. A szultán Uzum Ibrahim boszniai pasát kinevezte a hadjárat fővezérévé. Mellé rendelte a boszniai pasát, a ruméliai beglerbéget, a temesvári, az egri, a váradi beglerbégeket, a szilisztrai kormányzót, a nikápolyi pasát és Apafi Mihály fejedelmet az erdélyi sereggel. A török csapatok a pesti mezőn gyülekeztek, és innen indultak Ónod, Fülek irányába, hogy az erdélyi sereg és Thököly csatlakozhasson hozzájuk. A három sereg találkozása előtt Thököly kurucái elfoglalták a kassai felleget.

A kassai citadellát a császáriak 1673-ban kezdték építtetni, hogy megerősítsék a Felső-Magyarország politikai és katonai központját képező városban és környékén a hatalmukat. A Habsburg-hadvezetés feltételezte, hogy az ostromtüzérséggel nem rendelkező kurucok nem tudják bevenni az erődöt, így csupán 200 puskás gyalogost tartott benne. Thököly nem is ostrommal akarta megszerezni a fontos felleget, hanem hadicsellel.

Az akció vezetésével Semsey Pál ónodi főkapitányt, a sokat próbált katonát bízta meg; 1200 hajdút és 250 lovast rendelt a parancsnoksága alá. Semsey 1682. július 20-án éjszaka indult meg a szilvásújfalui táborból. Éjszaka nyomult előre. Virradatkor érte el a Szeplak melletti erdőt. A katonái elrejtőzve töltötték az egész napot. Amikor az est leszállt, tovább indultak Kassa felé. Éjszaka 11 óra tájban érkeztek a város alá. A gyalogságot az erdőben készített 37 létrával együtt az „akasztófánál” hagyták, a lovasok pedig csendben előrelöptek a városi téglaszínhez. Itt várakoztak néma csendben egészen éjfélig. Éjfél után megüzenték a gyalogosoknak: induljanak meg lassan, „lopják magukat” a kőfal alá, és ott állítsák fel az ostromlétrákat.

A támadók szerencséjére a holdat felhők takarták el. Emiatt a fellegetvárban felállított strázsák csak akkor vették észre a mozgolódást, amikor a gyalogosok már a fal tövébe érkeztek. Ekkor kezdték „szaporán mondani a Verdát”, amikor nem kaptak választ, tüzeltek a falak tövében mozgolódókra, de már későn, a kuruc gyalogok kilőtték őket „vártálló helyükről”. A várarok övig érő vizében gázolva felállították a létrákat, és elkezdtek szaporán fölfelé mászni rajtuk. A gyalogosok – írja a korabeli hadijelentés – egymás után hágták meg a kőfalakat. Ugyanakkor a lovasok „néki sivalkodván, trombitát, sípot fútatván s dobos veretvén” nagy

harci lármát csaptak. A gyalogosok kinyitották a citadella kapuját, amelyen beviharzott a lesben álló lovasság.

A várórség katonáit, akik „német szokás szerint” mezítelen aludtak, az ostromlók félórás kézitusában elsöpörték. Kilencven foglyot ejtettek, a többi levágták. A kapukra és a bástyákra kuruc strázsákat állítottak, majd lovas hírvivőt indítottak a táborba az örömhírral.

Thököly a reggelijét is félbehagyva vágatott kíséretével együtt a kassai fellegrvárba, ahonnan figyelmeztette a város katonai és polgári vezetőit, hogy a török kezére adja őket, ha nem nyitnak kaput. A város császári parancsnoka „tréfának nem vélvén a dolgot”, azonnal tárgyalásba bocsátkozott a feltételekről. A tárgyalások eredményeként augusztus 14-én Thököly birtokába került Felső-Magyarország központja, amely három éven át a legendás hírű „kuruc király” székhelye volt.

Kassa példáját követte Lőcse, Eperjes polgársága, Tokaj, Szádvár, Ónod és Putnok helyőrsége. Szeptember 1-én *Füle*k vára alatt találkozott Thököly a török és az erdélyi hadakkal. Kétheti ostrom után az egyesült sereg előtt meghódolt az erős vár. Ezután a budai pasa átadta Thökölynek a kinevező athnamét, amelyben királynak címezték. Thököly azonban továbbra is fejedelemnek és a magyarországi Részek urának nevezte magát. A török évi 40 000 tallér adót követelt. Ennek fejében politikai és katonai támogatást ígért az új magyar uralkodónak.

Thököly *felső-magyarországi fejedelemségének* létrejöttével az ország négy részre szakadt. Ez az állapot kétségtelenül a török számára volt a legkedvezőbb, mert Magyarország ereje így még megosztottabbá vált, mint korábban, és nem fenyegetett olyan veszély, mint Bethlen Gábor vagy a Rákócziak fejedelemsége idején. Az Erdély nélküli felső-magyarországi kuruc fejedelemség számára kevés lehetőség nyílt önálló külpolitikai lépésekre. Thököly látta az egyre szorosabb török kapcsolat veszélyeit, és igyekezett lazítani rajta, de a külpolitikai viszonyok ezt lehetetlenné tették. 1682-ben XIV. Lajos már nem támogatta, a lengyel király pedig törökellenes szövetségre lépett a bécsi udvarral. Elszigetelődött Erdélytől is a Zrínyi Ilnával kötött házassága miatt, így egyre inkább csak a Porta támogatásában bízhatott.

Belpolitikai téren is ellentmondásoktól volt terhes a felső-magyarországi kuruc fejedelemség helyzete. Az ellenreformációs politika, a túlméretezett megtorlások, az idegen katonaság atrocitásai, hatalmaskodásai a terület túlnyo-

móan protestáns lakosságát élesen szembe fordították ugyan a Habsburg-hatalommal, és sokan egy új Mátyás király alakját látták felvillanni Thökölyben – akárcsak annak idején Bethlen Gáborban. A több mint egy évtizede állandósult háborús állapot annyira zavarta a békés termelőmunkát, hogy a lakosság a kurucok oldaláról is erősen veszélyeztetve érezte magát.

Sok történetíró felvetette már, hogy a nemesesség vonakodott az áldozatvállalásoktól, de még senki sem vizsgálta meg, hogy e „vonakodás” ellenére valójában mekkora anyagi és véráldozatot hozott a török- és a Habsburg-ellenes harcokban. Úgyis az azt sem, hogy mennyivel hozhatott volna többet? Milyenek voltak egyáltalán az anyagi lehetőségei? Általában kevéssé vesszük figyelembe azt, hogy ebben az időben Magyarországon az egyszerű újratermelés biztosításához a felnőtt lakosság több mint nyolcvan százalékanak kellett a mezőgazdaságban dolgoznia, a háborús viszonyok azonban ezt erősen akadályozták. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy néhány háborús év után komoly gazdasági zavarok keletkeztek. A korabeli levelek arról tanúskodnak, hogy a nyolcvanas években a kuruc mozgalmat már súlyos tehernek érezték a nemesek, de a városi, mezővárosi polgárok és a termelő jobbágyok is.

Általánosan elfogadott nézet szerint Thököly fejedelemségének nem a nemesség volt a legfőbb társadalmi bázisa, hanem a „vitélő rend”, a termelőmunkában részt nem vevő katonáskodó réteg. A „vitélő rend” azonban jelentős részben maga is nemes volt, vagy legalábbis a nemesihez hasonló privilégiumokkal rendelkezett. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy e katonarétegek társadalmi súlya és jelentősége minden egyes Habsburg-ellenes küzdelemben megnőtt. Ezért a Thököly-felkelés ebben a tekintetben sem számít valamiféle specifikumnak a XVII. századi magyar törtélemben.

Az elmondottakkal összefüggő, sokat vitatott probléma az is, hogy 1682-ben vajon milyen történelmi perspektíva állt a török vazallus felső-magyarországi kuruc fejedelemség előtt? Mire számíthatott ennek a félmilliónál alig nagyobb lélekszámú területnek a vezetője a Habsburg-ellenes harc kimenetelét illetően? Ebben a kérdésben mind a kortársi, mind a későbbi vélemények meglehetősen eltérők. Gyöngyösi István, a kor híres poétája, a köznemesség jelentős részének vélekedését kifejezve így írt erről 1682-ben: „Az Tiszánál fogják zászlódat felvenni, Az Dunán is által fonak azzal menni, Diadalmas próbát azon tul is tenni...” He-lyesli a török szövetséget is, mert: „Sok tarto-

mány akad azáltal kezében, Másként is öregbűlsz, nemcsak értékedben, Hanem méltóságra rendelt személyedben, Mind pedig fegyverrel nyert dicsőségben.” A Thököly-felkeléssel szemben álló „labanc magyarok” egészen más-ként látták a „kuruc király” személyét és a török szövetséget: „Hallottad-é hírét az új királynak, Istentől elszakadt hazánkfiának? Ismered-é, elhiszed-é, hogy az pogánynak Kalauza, mert rád hozta, csak tart prédának.”

Akadtak azonban Thököly táborán belül is olyanok, akik aggodalommal kísérték a török szövetséget. Kisztei Péternek az 1683 elején Kassán megjelent, és Thökölynek ajánlott „Östökös Csillag” című könyvében is hangot kapott ez az aggodalom: „Adgya az nagykegyelmű Úr Isten, hogy úgy ne járjon szegény nemzetünk a török segítségével, mint az ki megmenekedik az oroszántul, az után Medve találkozik reája.” Ezt a szövetséget aggodalom kísérte, de jobb megoldást senki sem tudott ajánlani. Thököly ugyan próbálkozott másfelé is, főképpen a francia udvar irányába, azonban az messze volt, a török pedig közel. Méghozzá járt utat biztosított, nagynevű elődök sikerrel támaszkodtak a Porta erejére a Habsburg-hatalom sérelmes politikája ellenében. Azt, hogy a török birodalom már nem az, mint ami korábban volt, Thököly csak akkor vehette észre, amikor számára már nem nyílt lehetőség fordulat végrehajtására.

A Habsburg-orientációt képviselő történet-felfogás képviselői szerint eleve elhibázott minden olyan törekvés, amely Magyarország sorsát az elmaradott török birodalomhoz akarja kötni azzal az Ausztriával szemben, amely Közép-Európa számára közvetítette a gazdasági, társa-

dalmi és kulturális haladás nyugat-európai eredményeit. E felfogás keretében a „kuruc király” azt a „haladásellenes” vonalat képviselte, amely Szapolyai Jánostól indult el, és Bocskai Istvánon, Bethlen Gáboron, I. Rákóczi Györgyön keresztül vezetett II. Rákóczi Ferencig. Az ellentábor reprezentánsai ezt a vonalat jogos függetlenségi küzdelmek láncának tekintik, s legfeljebb azt vetik Thököly szemére, hogy „későn” jött: amikor a török már meggyengült. „Ha Thököly Imre egy nemzedékkel előbb, ha csak 1663-ban szerepelt volna – írta Acsády Ignác –, törekvéseit teljes siker kíséri.” Köpeczi Béla arra mutat rá e probléma taglalásánál, hogy Erdély példája szerint „török függőségben is lehetséges volt a gazdasági, társadalmi és kulturális haladás”. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is: „Ha megfelelő ítéletet akarunk alkotni a történeti folyamatokról, akkor nem szabad megállnunk a XVIII. században, a fejlődési tendenciát Kelet-Közép-Európában máig meghúzva kell vizsgálnunk. Mi lehetett volna Magyarország félfüggetlenségének a következménye (ti. török gyámság alatti állapotának) az ország és a környező államok szempontjából? Erre csak következtetni tudunk, miután Thököly kísérlete nem valósult meg. De talán nem csalódunk, ha azt mondjuk, hogy az osztályharcok és a nemzeti küzdelmek másként jelentkeztek volna Európának ebben a részében, s más-ként alakult volna a magyarság sorsa is. Az a tény, hogy fél évszázadig folyt a harc a Habsburgoktól független Magyarországért, azt bizonyítja, hogy a történeti fejlődésben ez a lehetőség is benne rejlett. Más kérdés, hogy miért nem valósult meg?”

VII. A TÖRÖK URALOM FÖLSZÁMOLÁSA ÉS A HABSBURG-ABSZOLUTIZMUS GYŐZELME MAGYARORSZÁGON [1682–1703]

1. Európa a XVII. század utolsó harmadában

Ebben a három évtizednyi időszakban alig akadt néhány olyan hónap, amikor nem dúlt háború Európa valamelyik részében. Kronologikus sorrendben meg kell említeni Franciaország harcát Spanyol Németalföld (a mai Belgium) ellen (1667–1668), a francia–holland háborút (1672–1678), a török–lengyel fegyveres küzdelmet (1672–1676), Franciaország és az osztrák Habsburgok hadakozását (1673–1679), a török–orosz háborút (1677–1681), a Török Birodalom és a Szent Liga másfél évtizedes összecsapását, (1683–1699), továbbá a „pfalzi háborút”, melyben Franciaország a német–holland–angol szövetség ellen harcolt (1688–1697).

XIV. Lajos Franciaországa négy háborút kezdeményezett. Ez már önmagában is jelzi azt a hatalmi átrendeződést, amely a század utolsó harmadában Európában végbement. A Habsburgok vereségei a harmincéves háborúban nem csupán megszüntették a franciákat fenyegető bekerítés veszélyét, de egyúttal csábító lehetőségeket teremtettek arra is, hogy a „Napkirály” európai vezető szerepre törekedjék. XIV. Lajos igyekezett is élni a kínálkozó alkalmakkal. Hatalmi terjeszkedésére két irányban is lehetőség nyílt: kelet felé, ahol a Habsburg-házzal rivalizáló bajor fejedelem támogatását élvezhette, és déli irányban, mert Spanyolország trónjára örökösödés révén igényt tarthatott. Mind a két terjeszkedés I. Lipót hatalmi törekvéseit keresztezte. A francia külpolitika így Európaszerte támogatta a Habsburg-ház ellenségeit. Ez az érdek éltette a francia–török kapcsolatokat is. Ám mivel a „pogány szövetség” bizonyos tehertételnek számított, Franciaország – amikor csak tehette – nem állt ki nyíltan mellette. Sőt időnként hajlandó volt vállalni a „keresztény szolidaritásból” reá háruló katonai kötelezettségeket is, hiszen egy hosszan tartó Habsburg–török háború mindenképpen érdekében állt. A keleten lekötött Habsburg-ház kevésbé zavarhatta a franciák nyugat-európai terjeszkedését. Ez a meggondolás valószínűleg szerepet kapott már a hatvanas években is, ami-

kor Franciaország oly készségesen felajánlotta török elleni katonai segítségnyújtását, és oly felháborodottan ítélte el a Habsburg-ház vasvári békekötését.

Az osztrák Habsburgok érdekeit és törekvéseit legközvetlenebbül a Török Birodalom veszélyeztette, amellyel szemben eddig passzivitásra kényszerültek. Az elkövetkező időkben azonban a német birodalmi rendektől több pénzügyi és katonai segílyt várhattak a török elleni harchoz, mint az előző fél évszázadban, számíthattak Lengyelország fegyveres támogatására és a földközi-tengeri kereskedelmi érdekeiben veszélyeztetett Velence aktív részvételére is. Mindezt figyelembe véve, az osztrák Habsburgok a század utolsó harmadában kedvezőbb külpolitikai és katonai erőviszonyok között nézhettek szembe egy török támadással, mint bármikor korábban. Ugyanakkor a lipóti abszolutizmusnak sikerült megszilárdítania az állam-szervezetét, de gazdasági fejlettsége még jelentősen elmaradt a vezető nyugat-európai országoktól, ám kimutatható az előrehaladás ezen a téren is. A nyolcvanas években szembetűnő volt a fellendülés, amikor egyre több angol és holland tőke áramlott be a birodalomba vállalkozások és kölcsönök formájában. Ennek következményeként a két vezető tengeri kereskedelmi hatalom hosszabb időn át érdekeltté vált az osztrák Habsburgok államának fennmaradásában.

A legközvetlenebb szövetségesként számba jöhető Lengyelország belső problémái ellenére is európai középhatalomnak számított. Jelentős létszámú könnyűlovassága a török elleni háborúhoz elengedhetetlenül szükséges katonai segítséget jelenthette.

Velence, bár a század eleje óta jelentősen meggyengült, még most is számottevő pénzügyi és katonai erőforrások felett rendelkezett. Ha csak azt vesszük számba, hogy csupán a selyemkészítés többet jövedelmezett, mint a Királyi Magyarország összevétele, vagy azt, hogy hajóépítő műhelyeiben több mint 15 000

ember dolgozott, arzenáljaiban 80 000 harcos számára álltak készen a fegyverek és katonai felszerelések, vagy azt, hogy hajóhadában 30 000 fegyveres teljesített szolgálatot, akkor világos, hogy milyen értékes katonai szövetséges lehetett a „lagúnák városa”, „Szent Márk köztársasága”.

Potenciálisan törökellenes szövetségesnek számított a fejlődésnek induló Oroszország is, bár katonai ereje – amint már szóltunk arról – a XVII. század végén még nem állt arányban kiterjedésével és lakosságának számával. A XVII. század második felében már egyre erősödő kapcsolatok alakultak ki a korábban keleties elszigeteltségben levő ország és Nyugat-Európa között. Nagy Péter meggyorsította ezt a folyamatot, uralkodása alatt számos területen rohamos léptekkel haladt a nyugat-európai technikai és kulturális fejlődés eredményeinek átvétele. Péter hozzákezdett a hadsereg átszervezéséhez, az orosz hajóhad megerősítéséhez, a gazdasági élet, a közigazgatás korszerűsítéséhez. Az európai szinten egy új nagyhatalom készülődött a fellépésre.

A Török Birodalom erőviszonyait továbbra is nehéz pontosan meghatározni. A szultáni udvarban megforduló nyugati diplomaták már régóta regisztrálták a hanyatlás jeleit, azonban a török állam még ebben az állapotában is félelmetes hatalom maradt. Harmincmillió lakossága szinte kimeríthetetlen embertartalékkal szolgált, és az államvezetés még mindig elegendő pénzbevétellel rendelkezett ahhoz, hogy modern fegyvereket, felszereléseket vásároljon Nyugat-Európában. A janicsárlázadások, a bizonytalan helyzetükkel egyre inkább elégedetlen szpáhik harci erényeinek hanyatlása, a birodalom egyes részeinek megismétlődő elszakadási kísérletei, a nagy vérvesztéssel járó perzsa háborúk azonban kétségtelenül megrendítették a birodalom belső szilárdságát, megtápták külső presztizsét. Egy-egy kimagasló képességű vezéregyénisége mégis úrrá tudott lenni a belső megrázkódtatásokon, és össze tudta fogni a tekintélyes erőforrásokat. A birodalom ebben az időben már megközelítően sem volt olyan erős, mint a XVI. század közepén, de még nagyszabású, sikeres katonai akciókat tudott végrehajtani.

A hadművészet fejlődésében folytatódott az egyre növekvő létszámú állandó zsoldoshadseregek uralkodóvá válása. Természetesen ez a folyamat egyre hatalmasabb anyagi terheket rótt az egyes államok gazdaságára. A megnövekedett követelményeknek többnyire csak azok a hatalmak tudtak eleget tenni, amelyek gazda-

sági fejlettségük révén növelni tudták állami bevételeiket. Így mindenekelőtt a kialakult világgpiac hasznából elsősorban részesülő államok, amelyek fejlett tengeri kereskedelmet folytattak. Az ebből kimaradó országok – mint például az osztrák Habsburgok birodalma – belső erőforrásaik fokozott igénybevételére kényszerültek, ha nem akartak lemaradni a hatalmi pozíciót biztosító korszerű hadsereg létrehozásáért folytatott versenyben.

A növekvő létszámon és az állandó jellegen kívül a fegyverzet további fejlődése jellemezte a modernnek számító hadseregeket. E tekintetben mindenekelőtt a szurony jelentőségét kell megemlíteni. A szuronyospuska a védekezésre használt lőfegyver és a támadásnál alkalmazott lándzsa egyesítését jelentette és azt, hogy ugyanaz a gyalogosegység egyaránt alkalmazható volt a védekezésre és a támadásra. A szuronynak a legújabb korban is ismert változata nem egyszerre alakult ki. A XVII. század utolsó harmadában még a puska csövébe tűzték a szuronyt, amely egy faaggal ellátott pengéből állt. Ebben a helyzetben tüzelni nem lehetett a lőfegyverrel: vagy puskaként, vagy szúrófegyverként használták. A későbbi, a csőre tűzhető szurony a XVIII. század első éveiben terjedt el az európai hadseregekben.

A lovasság továbbra is vértésekre, dragonyosokra és könnyűlovasokra tagozódott. Közös fegyverük volt a karabély, a nehéz- és a könnyűlovasság felszereléséhez két pisztoly tartozott; a vértések nehéz, egyenes kardot, a huszárok szabályt viseltek. A nehézlovasság sisakot és fémvértet hordott. Harcászati egységük a század volt. Támadásban ügetve közelítették meg az ellenséget, 25 méterről tüzet adtak, majd továbbügetve, karddal a kezükben törtek be ellenfelük sorai közé.

A XVII. sz. végétől a tüzérség löveganyagát egységesítették; fokozatosan távolra ható fegyvernemmé vált. Savoyai Jenő bevezette a három fontos ágyúkból álló ezredtüzérséget. Az ágyúk a század végétől egyszerűbbé váltak, mozgékonyaságuk megnőtt, de a tűzgyorsaságuk még mindig meglehetősen alacsony maradt. Tömör és üreges lövedékeket lőttek ki. Gyújtólövedéket, kartácsot és láncosgolyókat is használtak.

A megnövekedett létszámú állandó hadseregek a korábbinál sokkal szervezettebb hadtápszolgálatot igényeltek. A seregeket általában raktárakból élelmezték. A katonák három napra elegendő élelmiszert vittek magukkal, amit az erősített helyeken berendezett raktárakból utánszállítással pótoltak. A hosszabb időn át

együtt tartott nagy létszámú seregek fokozott mértékben megkövetelték a katona-egészségügy fejlesztését. A gyakran fellépő járványok háborúk sorsát dönthették el. Nagyobb gondot fordítottak a sebesültek ellátására, hiszen a könnyebben sebesült katonát, akinek a kiképzése sok időt és pénzt igényelt, a mozgó katonakórházak gondos és szakszerű ápolása eredményeként újból csatasorba állíthatták. A katonák pszichikai állóképességének növelésére – nem kis mértékben a török példát követve – megkezdtek a gondoskodást a rokkanttá vált katonákról. Talán nem véletlen, hogy az első hadirokkant-kórház Európában a törökkel oly hosszú időn át szövetséges Franciaországban jelent meg, már Richelieu idején, az „Hôpital de la Pitie”. Ez a rokkantkórház ugyan rövid életűnek bizonyult, de XIV. Lajos 1671-ben megnyitotta az akkor világcsodának számító „Hôtel Royal des Invalides”-ot. Ezt követte 1680–1690 között Angliában a chelsea-i, majd a greenwichi rokkantotthon. A katonai érdemrendek bevezetése szintén a harci szellem fokozását kívánta szolgálni.

Az osztrák Habsburgok államában a század utolsó harmadában számottevő fejlődés mutatkozott a hadszervezet és a hadművészet terén. I. Lipót uralkodása alatt számos új ezredet állítottak fel, és a legtöbb városban városi milícia alakult ebben az időszakban. A nyolcvanas évek elején a császári gyalogság már flintával, és a tölténytáskában hordott 40 tölténnyel, valamint kard alakú szuronyokkal (spunzbajonettel) volt fölfegyverezve. Minden századhoz gránátosokat osztottak be. Négy század alkotott egy zászlóalj, és három zászlóalj egy ezredet. A harcban először hat, majd négy sorban álltak fel az egységek. A lovasezredek tizenkét századot magukba foglaló hat svadronból alakultak. Jelentősen fejlesztették a tüzérséget az osztrák Habsburgok hadseregében. A hadsereg létszámában is nagyarányú növekedés állapítható meg a század utolsó harmadában. 1672-ben 19 gyalogos- és 20 lovasezredben 66 000 katona tömő-

rült. Ez a létszám a kétszerese volt a harmincéves háború végén fegyverben álló császári haderőnek. Ennek a hadseregnek az évi élelmezési és lótapköltsége több mint négymillió forintba rúgott. A megnövekedett létszámú hadsereg ellátásának biztosítására 1681-ben I. Lipót külön élelmezési szabályzatot bocsátott ki. Komoly előrelépés tapasztalható a hadsereg-egészségügy terén is. Az ezredkórházak a nyolcvanas években már kielégítően föl voltak szerelve, s fölismerhető a tábori kórházak önálló fejlődési iránya is. A tábori kórházak, a hadsereg-egészségügyi intézmények már a táborban magas szintű egészségügyi ellátást tudtak biztosítani. A korabeli forrásokból tudjuk, hogy Buda 1686-os ostrománál nagy befogadóképességű központi tábori kórház működött a Margitszigeten.

A XVII. század utolsó harmadára az osztrák Habsburgok hadserege Európa élvonalába küzdött fel magát. Létszáma elmaradt ugyan a töröké mögött, de olyan segélyerőkre számíthatott, amelyek elegendőnek mutatkoztak a létszámkülönbség kiegyenlítésére.

A Török Birodalom hadseregének létszámáról, szervezeti felépítéséről eltérő adatokkal rendelkezünk. A haderőt meglehetősen jól ismerő olasz hadmérnök a hadipotenciált 230 000 főnyire becsülte, ennek 60 százalékát azonban feudális jellegű kontingensek adták. A zsoldos janicsárok és lovasok létszáma 70–80 000 lehetett. A határvidékeken különböző szabadcsapatok is szolgáltak. A hadvezetés számíthatott tatár, havasalföldi, moldvai és erdélyi hűbéres csapatokra, mintegy 30 000 főre. A török seregben is emelték a löfegyverek számát, s a topcsik félelmetesen jól lőttek ágyúikkal. Az ellátás a kor színvonalán állott. Talán leginkább harcászati téren mutatkoztak hiányosságok. A reguláris seregek harcászata a török hadsereg, ma még kideríthetetlen okok miatt, nem tudta elsajátítani. Pedig a fegyelem, a kiképzés szintje, az állandó zsoldoscsapatok létszáma ezt lehetővé tette volna. Bizonyos, hogy ez csupán a felszabadító háborúk folyamán vált nyilvánvalóvá.

2. Magyarország a XVII. század utolsó harmadában

Az akkori magyarok a XVII. századot „a magyar romlás századának” nevezték. Rimay János már a század elején így kesergett: „Ő szegény megromlott s elfogyott magyar nép Előmenetetre nincs egy utad is ép!” Hét évtizeddel

később írja a halálra készülő Bónis Ferenc: „Feketített gyásszal béborult magyar nép! Ha elnézem: benned nincs egy pontnyi ép.” Az 1678-as nagy pestisjárvány után keletkezett jeremiád szerzője így sóhajt fel: „Bezzeg jól járá-

nak, akik meghalának!” Az egykorúak nem túloztak: ezt a kort Magyarországon joggal lehet nevezni a „romlás századának”, különösen az utolsó évtizedeit.

Ma még nehéz lenne pontosan megmondani, hogy a században szinte állandósuló Habsburg- és törökellenes háborúk mennyiben váltak maguk is okává a gazdasági mélypontra zuhanásnak. Annyi bizonyos, hogy az állandó hadszíntérré válás negatívan érezte hatását a gazdasági élet egészére, bár a hadseregek mint fogyasztók, időnként bizonyos átmeneti fellendülést eredményeztek a termelés, valamint a kereskedelem terén. A negatív hatást leginkább a legértékesebb munkáskezek hadseregben való alkalmazása okozta: vagyis a termelők számának csökkenése mellett az improduktív fogyasztók száma fokozódott. Az ország vérkeringését jelentő kereskedelem nagymértékben megbénult. Az egyes országrészek gabonaterményeinek kölcsönös kicserélése, a szállítás szinte leküzdhetetlen akadályai miatt alig jöhetett szóba. Emiatt a termés legnagyobb részét maguk a termelők fogyasztották el. Jelentékeny gabonátöbblet azonban csak elvétve volt észlelhető az egyes vidékeken, mert a mezőgazdasági termelés színvonala nagyon mélyre süllyedt. A végsőig kiszípolózott, állandó létbizonytalanságban élő jobbágyok általában rosszul munkálták meg a földet; csak annyit dolgoztak, amennyi elkerülhetetlenül szükséges volt.

A gazdasági és a társadalmi viszonyok állapota természetesen rányomta a bélyegét Magyarország politikai helyzetére is. A XVII. század utolsó harmadában négy részre szakadt országban az államegység hiánya maga után vonta, hogy a mindenütt fellelhető alapvető osztályellentétekhez még újabbak járultak. Elég itt csupán utalni a Habsburg-Magyarország – Thököly fejedelemsége – Apafi erdélyi állama között feszülő ellentétekre, amelyek még inkább szétforgácsolták az ország amúgy is csekély erőforrásait. Nem hagyhatjuk említés nélkül a valási megosztottságot sem, amely szintén szembeállította egymással az ország lakosságát. Olyan időben, amikor a legszorosabb összefogásra lett volna szükség.

A Habsburg-ellenes és törökellenes magatartást a történetírók jelentős része hajlamos egymástól élesen elválasztva szemlélni. Pedig a XVII. századi magyar történelem tömegével szolgáltatja a példát arra, hogy az egyik magatartás könnyen átcsapott a másikba. A felszabadulás utáni évek magyar történetírása ezt a jelenséget többnyire az uralkodó osztály politikai „gerinctelenségével”, illetve „haszonleső,

anyagias” magatartásával magyarázta. Nem kétséges, ilyen indítóokok is játszottak szerepet egyes esetekben. Ha azonban jobban a dolgok mélyére nézünk, azt tapasztalhatjuk, hogy a töröknek való behódolás és a vele való szövetkezés szándéka általában egy töről fakadt a törökkel szembeni védtelenség érzésével és a töröktől való félelemmel. A török elleni és a török melletti elkötelezettség között nem húzódott az érdekekben gyökerező szilárd és állandó határ. Esetleges, véletlenszerű körülményektől vagy pillanatnyi hatásoktól, indulatoktól függően a kettő könnyen átcsapott egymásba.

A megosztottság természetesen determinálta a katonai lehetőségeket is. Jóllehet a töröktől meg nem szállt három országrész hadipotenciálja még mindig elérte az 50–60 000 főt, de ez a hadra fogható kontingens három uralkodó alatt, még akkor sem képezhetett volna számottevő katonai erőt, ha az a meglevőnél jelentősen modernebb fegyverzettel és képzettséggel rendelkezett volna. Egyértelműen ki lehet és ki is kell mondani azt, hogy ez a magyar katonai erő semmiképpen sem lett volna alkalmas a török hódoltság felszámolására. Hiszen már az ország részekre bomlása is annak volt a következménye, hogy az ország önerőből történő védelmezése csődöt mondott. Még kevésbé lett volna alkalmas önállóan a török kiűzésére, hiszen a támadóharc mindig nagyobb erőt igényel, mint a védekezés.

Történetírásunk már eljutott annak kimondásáig, hogy a magyar haderő döntő veresége a XVI. században törvényszerű következménye volt a hazai és nemzetközi politikai, katonai viszonyok akkori állapotának. Talán ugyanígy ki kellene mondanunk egyértelműen azt is: a XVII. század végi erőviszonyok között a magyar nemzet katonailag csupán asszisztálhatott abban a küzdelemben, amely 1683-ban a két nagyhatalom között Magyarország területén megkezdődött. Ezt az alapvető történelmi helyzetet tovább bonyolította az a sajátos körülmény, hogy a magyarországi török uralom felszámolása együtt járt a Habsburg-uralom kiterjesztésével és teljessé válásával. Éppen ezért a Habsburgoknak a Thököly-fejedelemség és Erdély megszerzéséért folytatott hadműveletei, ha katonailag részét is képezték a törökellenes harcoknak, politikailag I. Ferdinánd célkitűzésének folytatását és eredményes befejezését jelentették. Emiatt tárgyaljuk külön a török uralom felszámolásáért és a töröktől meg nem szállt magyar területek megszerzéséért folytatott harcokat, annak ellenére, hogy ezek időben párhuzamosan folytak.

3. Az utolsó török támadás Bécs ellen

A császárváros falai alatt 1529 őszén jelentek meg először török csapatok Nagy Szulejmán vezetése alatt. A félelmetes haderő ekkor kudarccal távozott Bécs alól. A város védelme – amely Marx szavaival élve a német hadtörténelem legfényesebb lapja volt –, megtépázta a „világbíró padisah” tekintélyét! 1532-ben az Európában rettegett hírvű török haderő már el sem jutott Bécs alá, és 1606-ban Lala Mohamed nagyvezér csak Bocskaival együtt vállalkozott volna az akkor meglehetősen védtelen Bécs megtámadására. A közös hadművelet, az egykor Prága köveit koptató „liber báró” ellenkezésén meghiúsult.

E történeti folyamat ismeretében méltán merül fel a kérdés: vajon a hanyatló erejű Török Birodalom vezetőit mi készítette arra, hogy 1683-ban Bécs ostromára vezessék az iszlám hadseregét? A historikusok egy része korábban is hajlott, de még ma is hajlik afelé, hogy az 1683-as Bécs elleni támadás kiváltóokát Thököly Imre fejedelem 1682-es harci sikereiben keresse. Sőt vannak akik egyenesen azt állítják, hogy személyesen Thököly beszélt rá a törököt erre a hadműveletre.

A Török Birodalom politikai és katonai döntéseit illetően sokakban bizonyos romantikus elképzelések élnek. Azt hiszik, hogy a nargilé pipák füstjétől elkábult dívánpasák általában valamiféle gyermeket naiv elképzelések alapján döntöttek a háború és a béke kérdésében, illetve egy stratégiai cél megjelölésében. Erre mintegy bizonyítékként szokták fölhozni az 1683-as Bécs elleni támadást, mint megalapozatlan, eleve kudarcra ítélt katonai akciót. Pedig ha jobban szemügyre vesszük a XVII. századi európai történelmet, azt kell látnunk, hogy számos ilyen hibás helyzetfelmérésen alapuló akciót hajtottak végre a nyugat-európai országok vezetői is. Az ok itt is, ott is mindenekelőtt a korabeli információs viszonyok tökéletlen voltában keresendő, amelynek eredményeként nagyon sokszor hibásan mérték fel barát és ellenség erejét egyaránt.

A rendelkezésre álló források tanúsága szerint az 1683-as Bécs elleni támadást Kara Musztafa nagyvezér több dívánpasa ellenvéleményével szemben erőszakolta ki. A kortársak erről az ekkor ötvenesztendőös férfiúról, erőszakosságán túl, följegyzésre méltónak találták a pompakedvelését is: közel háromezer háremhölgy, rabszolganő és szobalány, hétszáz eu-

nuch, több ezer rabszolga alkotta a személyes udvartartását. Emellett töménytelen értékes fajmén, vadászeb és vadászszólyom gazdájának is mondhatta magát, nem beszélve magánkincstárának mérhetetlen gazdagságáról. Azonban tudni kell róla azt is, hogy sikeresen küzdött a lengyelek ellen, és tehetséges hadvezérnek, jó katonának bizonyult a nagyvezérsége alatt folyó, 1681-ben befejeződő Oroszország elleni háborúban is. Amikor tehát a Bécs elleni támadást kierőszakolta a dívántanácsban, nemcsak javakorabeli férfinak, de tapasztalt politikusnak és hadvezérnek is számított.

Több nyugat-európai pamflet állította azt, hogy XIV. Lajos biztatta a törököt a Bécs elleni támadásra. Amennyiben Kara Musztafának biztatásra volt szüksége, a régi, hatalmas és tekintélyes francia szövetséges ezt eredményesebben tudta megtenni, mint a töröktől függő Thököly Imre. Mindezek dacára nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy a kurucok 1682-es hadi sikerei, az erős Fülek elfoglalása, valóban ösztönzőleg hatottak Kara Musztafa támadó szándékára. A Bécs elleni támadás alapvető okait azonban másban kell keresnünk: a török belpolitikai helyzetben.

A Török Birodalom belső válságán a két Köprülü nagyvezér, Mohamed és Ahmed, a legkeményebb eszközök igénybevételével is csupán ideig-óráig tudott úrrá lenni. A janicsárok és a szpáhik kereskedelmi tevékenysége a harci morál hanyatlását vonta maga után. A megismétlődő janicsárlázadások pedig zilált viszonyokat hoztak létre a legfelsőbb vezetésben. Kara Musztafa nagyvezér hatalmi harcot vívott a mohamedán papi körökkel. Mint oly sokszor a feudális katoná államok történetében, most is egy gazdag hadizsákmányt ígérő hadjárat kínált kiutat a belső bajokból. Egyes források szerint Kara Musztafa ezenkívül arra is számított, hogy a Bécs ostrománál nyilván erősen megfogyatkozó janicsárságot a győzelem után felszámolja, ezzel felmenti IV. Mohamed szultánt a janicsárokra támaszkodó ulemák befolyása alól, és lefoglalja kincseiket az állam számára. A Bécs elleni támadás ezen alapvető politikai okaihoz járulhatott hozzá a francia biztatás, és az 1682-es magyarországi hadi sikerek ösztönző hatása, továbbá az, hogy 1681 februárja óta a birodalom békében élt, s ez a tétlenség komoly problémákkal járt.

Azt nem lehetne joggal állítani, hogy a török

hadvezetés nem készült a Bécs elleni támadásra. Okulva Nagy Szulejmán kudarcának tapasztalatain, már 1682 végén megkezdték a csapatok gyülekezését Drinápolyban, hogy a szokásosnál hamarabb tudjanak megindulni, és így több idejük legyen Bécs ostromára. Miután 1683 márciusában a szultán megsemmisítette a támadásra felsorakozott haderőt, az a hónap utolsó napján megindult Magyarországra. A Bécs ellen induló sereg létszámát az egykorúak és a későbbi történetírók is általában 250–300 000 főnyinek mondták. Ez mindenképpen túlzott adat, hiszen a teljes török hadipotenciál ebben az időben mintegy 230 000 katona volt, és semmiképpen sem valószínű, hogy minden helyőrségből kivonták volna a csapatokat. Különben egy ekkora sereg ellátásának a biztosítását is lehetetlen lett volna megoldani a ritka népsűrűségű felvonulási területeken, bármennyire igénytelenek is voltak a török harcosok. Mindent összevetve, legfeljebb 100 000 főnyire becsülhetjük a támadásba lendülő sereg létszámát, amelynek a legértékesebb részét 30 000 janicsár alkotta. A támadást erősítette a tatár kán, a két román fejedelem, Apafi Mihály erdélyi, valamint Thököly észak-magyarországi fejedelem, összesen mintegy 30–35 000 katonával.

A bécsi udvar az utolsó pillanatig a béke meghosszabbításán, a háború elkerülésén fáradozott. I. Lipót és miniszterei tudták, hogy egy Habsburg–török háborúból a francia király húzza a legnagyobb hasznot. Ezért minden áldozatra készek voltak a fegyveres összecsapás elkerülése érdekében. Először XI. Ince pápa törökellenes Szent Liga létrehozására tett felhívásai is rendkívül hűvös fogadtatásra találtak Bécsben. Viszont sietve a szultáni udvarba küldték Aeneas Caprara tábornokot, azzal az utasítással, hogy „akármilyen conditiók alatt a török Porta elméjét csendesítse meg”. Caprara nem csupán gazdag ajándékokat vitt magával, de azt is felajánlotta, hogy Lipót császár évi adót fizet a szultánnak „honorarium” formájában, ha nem indít háborút. Ez az ajánlat minden valószínűség szerint olaj volt a tűzre; csak növelte Kara Musztafa harci kedvét. A császári békeajánlatokat a Porta visszautasította.

Amikor ezt Bécsben megtudták, megkezdték az előkészületeket a háborúra. 1683. március 31-én, éppen a török sereg megindulásának napján, a császár „véd- és dacsövetséget” kötött. Sobieski János lengyel királlyal. Az egyezmény értelmében Bécset fenyegető török támadás esetén Sobieski 40 000 katonát küld segítségül, ha viszont Krakkó kerülne ilyen helyzetbe, Lipót 60 000 fős sereget indít oda.

A császári hadvezetés a török elleni védekezésre 60 000 katona kiállítását rendelte el. Eből a főszereg, 21 800 gyalogos és 10 800 lovas Köpcsénynél ütött tábornokot, a többi pedig az Adriától a Jablonkai-szorosig szétszórva mintegy őrvonalat képzett a portyázó csapatok ellen. A magyar sereg létszáma Esterházy Pál nádor és Batthyány Kristóf főkapitány parancsnoksága alatt 11 000 főt tett ki. Az egész császári sereg fővezérletére Lotharingiai Károly herceg kapott kinevezést.

Az ekkor negyvenesztendős, meglehetősen jelentéktelen külsejű fővezérről az őt személyesen ismerő magyar krónikás többek között ezeket írta: „Csendes, alázatos ember vala. A mely köntösben láttam, alig ért volna negyven, ötven forintot: különben az ellenség ellen, mint az oroszlan úgy ment és mása nem volt a mi időnkben hadimesterségre.” Nem kicsiny dicséret ez abban az időben, amikor a császári hadsereg annyi kiváló tábornokkal és tiszttel rendelkezett. A herceg azonban rá is szolgált az elismerő szavakra. A francia király még ifjú korában elűzte hazájából. Ekkor Spanyolországba menekült, ott azonban börtönbe zárták, és csak a császár közbelépésére szabadult. Katonai pályára lépett, huszonegy esztendősen már ezredesként harcolt a szentgotthárdi csatában. A franciák elleni háborúban fővezérként tevékenykedett. 1678-ban Lipót sógora és Tirol helytartója lett. 1683-as fővezéri kinevezése nem jelentett korlátlan intézkedési jogkört, mert az Udvari Haditanács, melynek élén a Károlynál 15 évvel idősebb Bádeni Hermann tábornokszernagy állt, komolyan beleszóltatott az irányításba. Az eredetileg papi pályára készülő férfiú személyi ellentétben állt a herceggel.

Lotharingiai Károly herceg ellenakcióval akarta elterelni a Bécs ellen induló Kara Musztafát, Esztergom vagy Érsekújvár visszafoglalásával. Bádeni Hermann viszont azt állította, hogy csupán Ausztria védelmére kell szorítkozni. Károly herceget visszarendelték Érsekújvár alól Győrhez. Egyes korabeli adatok szerint ehhez a döntéshez hozzájárult a „spanyol párt”. Ez a hatalmi csoport még ebben az időben is a török háború elkerülésén fáradozott.

Míg Bécsben hatalmi csoportok dűltek, Kara Musztafa lassan nyomult előre. Eszéknél ugyan tizenkét napot várakozott a zsold kifizetése és az élelmiszerek kiosztása végett, de június 14-én megindult Székesfehérvár felé. Másnap kiáltvánnyal fordult Magyarország lakosságához. Ebben szabadságuk és vagyonuk sértetlenségét ígérte mindazoknak, akik Thökölyhez hajolnak. Két hét múlva már Székesfe-

hérvárnál ütött tábornak, a török krónikás leírása szerint a „smaragd színű mezőn”. A roppant túlerő láttán Veszprém, Tata és Pápa maroknyi magyar őrsége kaput nyitott. Ennek hírére a dunántúli nemesség elsöprő többsége is meghódolt a töröknek, illetve az akkor Pozsony környékén táborozó Thököly fejedelemnek.

A lakosság behódolását nagymértékben siettette az, hogy a Győrnél állomásozó derék had a török közeledésének hírére harc nélkül visszavonult. Esterházy Pál nádor megfogalmazása szerint „Magyarországot a törökök és a rebellesek karmai közt hagyván”. Kara Musztafa Győr vívását az öreg Ibrahim budai pasára bízta, maga pedig egyenesen Bécs ellen nyomult. Főserégének tatár könnyűlovasai a visszavonuló császári hadat megkerülve, szörnyű pusztításokat vittek véghez Alsó-Ausztria városaiban és falvaiban.

Amikor a tatárok Bécs körül lángba borították a falvakat, a fővárosban kitört a pánik. Az a hír terjedt el, hogy a főserég döntő vereséget szenvedett Magyarországon, és a török derék had már a város körül áll. A császár az udvarral Linzbe menekült, s követte őt mintegy hatvan ezer bécsi polgár is: ki szekéren, ki gyalog. Lipót és környezete a Duna bal partján eljutott a célba, a polgárok többsége azonban áldozatul esett a tatároknak. A városban tömeghisztéria lett úrrá az embereken: akit magyar ruhában értek az utcákon, azt többnyire felkoncolták, ilyen szidalmak között: „Ah kutya magyarok, ti hoztátok ránk a törököket!”

Bécs védelmét *Starhemberg Rüdiger* tábornagy vezette. Az ekkor negyvenöt esztendő gróf egészen fiatalon részt vett a harmincéves háború utolsó csatáiban, majd Montecucoli parancsnoksága alatt a török ellen küzdött Magyarországon. Szentgotthárdnál különösen kitüntette magát. Bécsben eredményesen szervezte a város erősítését: katonákkal és a polgári lakossággal javította a sáncokat, készítette az ágyúk tüzelőállásait.

Kara Musztafa július 14-én érkezett Bécshez, és két nap alatt körülfárta a várost. Az ostrom csaknem két hónapon át tartott. A kortárs krónikás szavai szerint a nagyvezér megérkezése után „a sánczásatásához kezdetvén, számtalan öreg ágyúkkal és bombákkal lőtetvén a város kőfalait és bástyáit”. Sűrűn alkalmazta az aknaharcot is, amelyhez katonái kiválóan értettek. A fő támadás a Burg előtti sánc és a Löbel-bástya ellen irányult. Az ostromnál hasznavehetetlen tatárokat Kara Musztafa a környék további pusztítására indította, hogy ezzel is akadályozza az ellenséges sereg élelemellátását.

Hasonló feladattal a Thököly parancsnoksága alatt táborozó kuruc és török hadoszlopot Morvaország ellen küldte. Az ostromló janicsárok nagy véráldozatok árán szeptember elején elfoglalták a sáncokat. Bécsben kritikussá vált a helyzet: a védők sorait az ellenségén kívül a vérhas is gyengítette.

Lotharingiai Károly nem töltötte tétlenül a várakozás idejét. Július 29-én Cseklésznél legyőzte a Thököly vezérlete alatt álló hadoszlopot. Ezután Kremsnél várakozott a császári és a bajor csapatokkal Sobieski lengyel király erőire. Ezek megérkezése után 65 000-re nőtt a szövetséges had létszáma.

Szeptember 12-én reggel indultak meg a bécsi erdőn át a város felmentésére. Kara Musztafa előbb a Győr alól iderendelt Ibrahim budai pasát küldte a feltartóztatásukra, maga pedig tovább erőltette az ostromot. Nyilvánvalóan arra is gondolt, hogy amennyiben a teljes haddal a felmentő sereg elé vonul, a kitörést végrehajtó védők hátba támadhatják, így két tűz közé kerül. Amikor azonban látta, hogy Ibrahim nem bír a felmentő sereggel, a segítségére küldött Ghiraj tatár kán pedig harc nélkül elfut a csatából, délután maga is a színhelyre sietett udvari hadaival és a próféta kibontott zászlájával. A janicsárok zömét a Bécs körüli sáncokban hagyta. Azonban már elkésett. A harcolók nagyobb részén úrrá lett a pánik. A csauszok buzogánnyal és mezíten kardokkal igyekeztek visszafordítani a futókat, de hasztalan: nem lehetett őket megállítani. Kara Musztafa „a maga udvara népével” egy ideig még állta a sarat, és a krónikás szavai szerint „két ízben is megtolta a lengyelt”, de végül el kellett hagynia a csatateret, amelyet sok ezer török katona holtteste borított. A felmentő sereg – a források szerint – mindössze kilencszáz katonát veszített.

Sobieski János és Lotharingiai Károly először nem akarták elhinni, hogy ilyen könnyen győzelmet arattak a félelmetes török had felett. Cseltől tartottak, így az egész éjszakát készültségben töltötték a csata színhelyén. Csak virradat után nyomultak előre Bécs felé, és ekkor vették birtokba az üresen hagyott török tábornak. Ez a várakozás lehetővé tette a város alatti sáncokban hagyott janicsároknak, hogy az éj sötétjét kihasználva bántatlanul elmeneküljenek.

A szövetséges sereg szinte lélegzetvételnyi időt sem hagyott az ellenségnek. Követte a menekülő török csapatokat, és október 9-én *Párkány*-nál újabb győzelmet aratott felettük. Ez az ütközet tulajdonképpen már október 7-én megkezdődött, amikor a Sobieski János király vezette lengyel lovasság először érzékeny veszte-

séget szenvedett a török túlerőtől. A közel kétezer halottat visszahagyó lengyelek azonban bevárták a császári egységek beérkezését, és az így megerősödött haderő október 9-én a török seregre olyan súlyos csapást mért, hogy annak csak a töredéke került el a halált és a fogságot. A harcban jelenlevő erdélyi szemtanú szerint mintegy 40 000 török ütközött meg a lengyel királlyal: „Itt is a lengyel triumphálván megfutamította a törököt. Párkányánál a Dunába szorítván, több veszett a Dunába, mint Bécs miatt. A budai vezér általúsztatván Esztergomba, a szilisztrai passát elfogták, a többi passák a harczon elvesztek.”

A bécsi és párkányi diadal után a szövetséges csapatok október 27-én bevették Esztergomot. A vár elfoglalásával a sereg az utánpótlást lehetővé tevő Duna mentén 70 kilométerre közelítette meg Budát.

Az 1683-as hadjáratot kezdeményező Kara Musztafának rövid idő múltán le kellett vonnia a vereség konzekvenciáit: miután több alvezért, többek között Ibrahim budai pasát kivégeztette, december 15-én Belgrádban IV. Mohamed szultántól parancsot kapott arra, hogy saját fejét küldje Konstantinápolyba. Az egykorúak szerint a vesztes hadvezér utolsó szavai ezek voltak: „Ha Hatalmas Császár az én halálommal megverheti a németet, jó szívvel meghalok.”

A két diadal és Esztergom fölszabadítása nehéz választás elé állította a Habsburg-birodalom politikai és katonai vezetését. Jól tudták, hogy a törökök korántsem szenvedtek döntő vereséget, még rendkívül hosszú és fölöttébb költséges háború vár rájuk, ami pozícióhátrányt eredményez majd Nyugat-Európában. A francia udvar ugyan hosszú fegyverszünetet ajánlott fel, de ez csak fokozta a Habsburg-vezetés gyanakvását. Emiatt Lipót császár volt a leghegyesebb a nagy török vereség miatt szinte örömmámorban úszó európai uralkodók között. 1683 decemberében ismét felmerült az a két évtizeddel korábbi terv, hogy a pápa védnöksége alatt egy nagy nemzetközi koalíciót alakítsanak a török ellen: Lipót császár, a lengyel király, a spanyol király, Velence, Toszkána, a máltai lovagrend, továbbá Oroszország, a román fejedelemségek és Apafi erdélyi fejedelem részvételével. Lipót hónapokon keresztül tartózkodó magatartást tanúsított, a két győzelem ellenére is szívesen kiegyezett volna a törökkel a status quo alapján, ha erre a szultáni udvar hajlandóságot mutat.

IV. Mohamed szultán azonban vagy nem tudta, vagy nem akarta fölmérni az európai

erőviszonyokban bekövetkezett hatalmas változásokat. Talán presztízssokok miatt, esetleg a francia udvar titkos biztatására, mereven ellene szegült a megegyezésnek. A „megzsinórozott” Kara Musztafa helyett Kara Ibrahimot nevezte ki nagyvezérnek. Ő először Thökölyn akart bosszút állni a bekövetkezett vereség miatt, majd a szultán „intő szavain” megszelídülve, arra készült, hogy 1684-ben egy új hatalmas hadsereg élén köszörülje ki a tavalyi csorbát.

Ilyen körülmények között a császár márciusban kénytelen volt aláírni a Szent Ligát létrehozó szerződést. XIV. Lajos azonban április végén megtámadta a birodalom területén levő Luxemburg várát, a császár ezért a török ellen alakított sereg egy részét a Rajnához indította, és csak az augusztusban megkötött francia–Habsburg fegyverszünet után fordult ismét a teljes haderő keleti irányba.

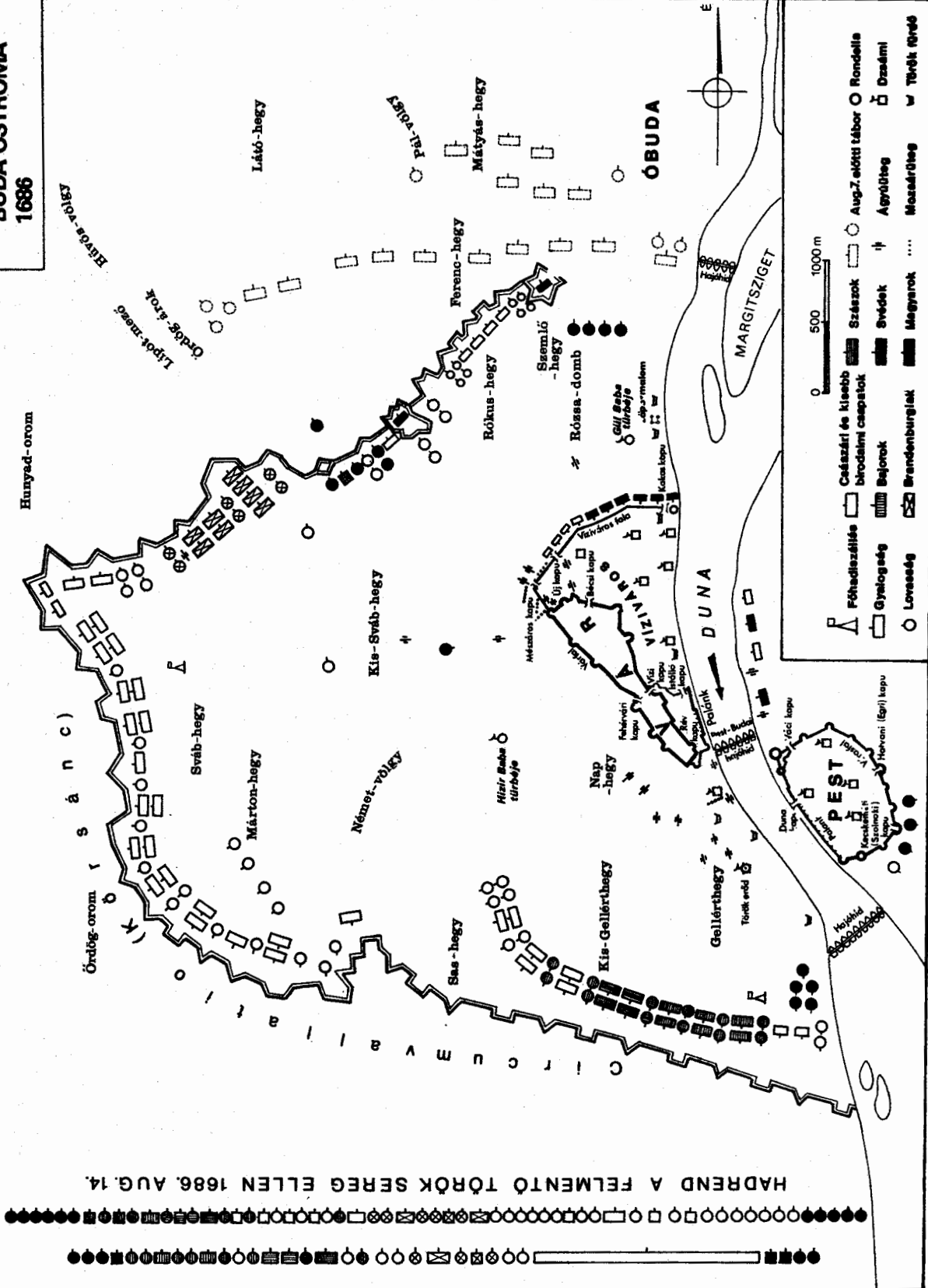
Az 1684-es hadjáratban a török ellen vonuló had négy részre tagozódott: a fősereg Lotharingiai Károly parancsnoksága alatt 40 000 főből állott 120 ágyúval; az észak-magyarországi sereg Schultz altábornagy vezetésével 7000 fővel Thököly ellen indult; a 10 000 fős horvátországi sereget Leslie tábornagy vezette, Ausztriában is hagytak egy 10 000 fős sereget, ennyi volt a különböző helyőrségekben levő erők száma. A közel 80 000 fős haderőnek tehát fele küzdött a főirányban a török ellen. A hadjárat előkészítése során a Dunán hajóhadat állítottak fel, a szállítás biztosítására.

A fősereg június 18-án foglalta el a Buda birtoklása szempontjából fontos *Visegrád* várát. Lotharingiai Károly ezután tovább akart nyomulni Buda felé, de értesült arról, hogy Musztafa aleppói pasa 15 000 főnyi erősítéssel már odaért. Korábbi tervét akként módosította, hogy Esztergomnál átkelve a Duna bal partjára előbb Pestet veszi birtokba, hogy zavartalanul körülfárhassa és ostromolhassa Budát.

A bal parton előnyomuló seregével június 27-én Vácnál legyőzte a budai pasa vezérlete alatt felvonuló török hadat. Ezután indult Pest bevételére. A törökök azonban addigra a várost kiürítették. A Pesten hagyott néhány ezer tatár és janicsár sem fejtett ki komolyabb ellenállást, amikor átmenekült a hajóhídon Budára. Károly herceg megszállta *Pestet*, majd Rákosnál tábornokot ültetett, és itt készült Buda ostromára.

A fővezér úgy határozott, hogy átkel a Duna jobb partjára, s onnan kezdi meg az ostromot. Musztafa pasa megkísérelte, hogy *Szentendrénél* megakadályozza az átkelést, de a csapatai újabb vereséget szenvedtek. Július 14-én a császári sereg Buda alá ért. Egy 3000 fős magyar

HADREND A FELMENTO TÖRÖK SEREG ELLEN 1686. AUG. 14.

hadoszlop Esterházy Pál parancsnoksága alatt Érsekújvárt zárta körül.

Budát meglehetősen erős helyőrség, 10 000 főt meghaladó török katonaság védte. Ugyanakkor Musztafa pasa az összes lovassággal Erdnél állomásozott, és összeköttetést tartott a fenyegetett vár őrségével.

A császári sereg először aknákkal nyitott résekben akart betörni a várba. A törökök azonban elhárították a próbálkozásokat. Ekkor kezdődött a falak lövetése a Vizivárosnál. A roham sikerrel járt. A törökök ezután kiűrtették a Gellérthegyén levő faerődöt is.

A vár közvetlen közelébe jutva, Lotharingiai Károly elhatározta, hogy módszeres ostromot kezd. Az Erdnél álló nagyvezér ellen küldte július 22-én hajnalra virradóan a lovasságot, és egészen Székesfehérvárig üzette Musztafa pasa 15–20 000 főnyi lovasseregét, hogy megelőzze felmentési kísérleteit. Ezután kezdett hozzá az ostromárok ásatásához. A munkálatokat a török védősereg állandó rajtaütésekkel zavarta.

Buda ostroma három hónapon át tartott. Jóllehet a császári sereg erősítéseket is kapott, a döntő siker reménye mégis egyre inkább tovatűnően volt. Musztafa pasa a júliusban elszenvedett vereség ellenére folyamatosan és sikeresen zavarta az ostromműveleteket. Nem is eredménytelenül: szeptember 25-én áttörte az ostromgyűrűt, és erősítést juttatott a várba. Lotharingiai Károly másnapi támadása elől azonban visszavonult Székesfehérvárra. Az október 4-i roham idején a bajor csapatok bejutottak a várba, a törököknek azonban sikerült kiszorítaniuk őket.

A hadvezetésben uralkodó viszályok és az eredménytelenség láttán az Udvari Haditanács elrendelte Buda ostromának megszüntetését. A szemfüles Musztafa érzékeny veszteségeket okozott az elvonulóknak, majd november 5-én ágyúdörgés, zeneszó és a védők örömrivalgása közepette bevonult Budára. A Pesten állomásozó császári őrség ekkor a várost elhagyva, Vácra húzódott vissza, a budai pasa azonban egy gyors támadással ezt az erősséget is birtokba vette. A tél és a tavasz jelentéktelen csatározásokkal telt el. Nagyobb katonai akciókra csak 1685 nyarán lehetett számítani.

1685-ben már hatalmas haderő állt a császári hadvezetés rendelkezésére. Egyes források szerint a birodalmi segélycsapatokkal együtt közel 120 000 katona. Ebből 40 000 a főirányban, a többi a drávai, a felső-magyarországi hadoszlopokban harcolt, illetve a várőrségekben maradt.

A fősereg 75 ágyúval indult *Érsekújvár* elfoglalására. Az ostrom két részletben zajlott le,

július 11-től augusztus 6-ig, illetve augusztus 15-től augusztus 19-ig. Károly főherceg augusztus 16-án nagy győzelmet aratott a Sátán Ibrahim pasa parancsnoksága alatt Érsekújvár fölmentésére érkező 40 000 főnyi sereg felett. Seregének 100 halottjával szemben a törökök másfél ezer embert vesztek, 200 fő pedig foglyul esett. Ez a győzelem rövidesen maga után vonta Érsekújvár elését is. Erre a hírre a nagyvezér Egert megerősítve elhagyta Magyarországot.

Érsekújvárnak, az alsó-magyarországi főkapitányság egykori székhelyének, a legerősebb várak egyikének elfoglalása után nem maradt nagyobb erősség a Buda ostromára készülő császári sereg hátában. Nem volt utolsó szempont a császári parancsnokok számára az sem, hogy a környék téli szállás lehet, így megkímélhetik Ausztriát a beszállásolás terheitől.

A császári hadvezetés ebben az évben már nem akart nagyobb akcióba kezdeni. Az eddig megszerzett pozíciók megerősítésén és az elkövetkező évi hadműveletek előkészítésén munkálkodott.

Az 1683–1685 között aratott sorozatos sikerek megmutatták a török hadsereg alapvető harcászati gyengéit. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy bécsi vagy párkányi csatavesztésük nem a véletlen eredménye. Sorozatos csatavesztésük bizonyította, hogy hadművészetük tartós válságba került, s ez megteremtette a török kiűzésének reális feltételeit. Ezt támasztották alá Ibrahim pasa békeajánlatai is: kész a háborúért felelősnek kikiáltott, elfogott Thököly Imrét kiszolgáltatni, ha méltányos békét köthet. Ugyanekkor Buda sikertelen ostroma, a török hadvezetés megismételt ellentámadásai arra is utaltak, hogy a küzdelem hosszú lesz és sok áldozattal jár, mert a Török Birodalom még olyan erőtaralékokkal rendelkezik, amelyekkel évekig folytathatja a háborút. A hadműveleteket kísérő ellátási nehézségek pedig ismételten figyelmeztették a császári hadvezetést, hogy a török kiűzését mindenekelőtt a Duna vonalát követve kell folytatni. Szisztematikus előnyomulással és csak egy-egy Duna menti stratégiai pont elfoglalásával lehet az elért eredményeket keleti és nyugati irányokban bővíteni.

Az 1683–1685 közötti harcok bebizonyították azt is, hogy a koalíciós hadvezetés csak bizonyos határok között tud eredményesen működni: a térbeli távolságokon túl számos érdekelentét is nehezíti az erőkoncentrált egyetlen támadási főirányban. Az élesedő lengyel–Habsburg ellentétek oda hatottak, hogy a lengyelek nem vettek részt a további magyarországi har-

cokban. Jóllehet Velence törökellenes harca a tengeren és a Balkánon jelentős erőket kötött le, közvetlenül nem tudta befolyásolni a magyarországi hadi események alakulását. A török kiűzése az országból így alapvetően a Habsburg-vezetés alatt küzdő erőkre hárult, amelyek jelentős támogatást kaptak a pápai udvartól.

A hadtörténeti irodalomban többen bírálták a császári hadvezetést amiatt, hogy erőit állandóan szétforgácsolta. Úgy véljük, az erők szétosztásának alapvetően anyagi-ellátási okai voltak. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a gyér népsűrűségű magyarországi területeknek rendkívüli megterhelést jelentett még a 40 000 főnyi császári és hasonló létszámú török főszereg eltartása is. Egy 80–100 000 fős együtt tartott császári sereg minden valószínűség szerint saját magát emésztette volna fel. Könnyen előfordulhatott volna az az eset, hogy az ellátási hiányokból fakadó éhezés és az ezek nyomán támadt járványok tették volna tönkre a török kiűzésre felsorakozott erőket, mint például Basta hadseregét 1605-ben vagy a híres Wallenstein-

hadat 1626-ban. Mindezek alapján úgy véljük, hogy az erők szétosztása a háborúnak ebben a szakaszában elkerülhetetlenül szükséges volt. Még akkor is, ha azzal gyöngült a főcsapást mérő főszereg ereje.

A „kuruc” fejedelemség ellen és az Erdély megszerzéséért folytatott hadműveleteknek a török harcokkal való egybeesése persze nem csupán ezért történt. A Habsburg-kormányzat nagyon jól tudta, hogy ezeket a területeket a legbiztosabban a török elleni háborúval párhuzamosan lehet birtokba venni. Egyrészt azért, mert a törökkel szövetséges Thököly nem számíthatott egyetlen európai ország aktív katonai támogatására sem. Másrészt azt is jól tudták, hogy a magyarokat megosztja a török elleni háború, s így részükről egységes Habsburg-ellenes fellépéssel nem kell számolni. Számításukban nem is csalódtak. 1685 végére Thököly fejedelemsége gyakorlatilag megszűnt, Habsburg-uralom alá került, s csak rövid idő kérdése volt az is, hogy mikor jut Erdély is teljesen I. Lipót fennhatósága alá.

4. Buda visszafoglalása és következményei

A Bécs kudarcba fulladt ostroma óta eltelt időszakban a szövetséges erők katonai sikerei megteremtették az alapokat Buda felszabadításához. Jóllehet a Török Birodalom veszteségei a háború három éve alatt tetemesek voltak, a Habsburg-hadvezetésnek mégis számolnia kellett azzal, hogy a török óriási erőfeszítéseket tesz majd Buda megtartására, katonai és politikai okokból is.

Buda elfoglalásával kapcsolatban érdemes átlapoznunk Cornaro velencei követ jelentéseit. Ezek részletesen foglalkoznak az előkészületekkel és az ostromműveletekkel. A követ június elején kelt jelentéséből megtudhatjuk, hogy szinte az utolsó pillanatig nem rendelték el a Buda elfoglalását célzó hadjáratot. Olyan ellenvélemények merültek fel, hogy az idő előrehaladottsága miatt inkább Székesfehérvárt kellene megtámadni, aminek az elfoglalása „rövid idő alatt kiviendő és befejezendő, s általa Buda elfoglalása megkönnyíttetik”. Végül Lipót császár Buda ostromára adott parancsot.

A korábbi kudarc miatt többen aggódtak az ostrom várható kimenetele miatt, bár a kapott hírek szerint a várat mindössze 6000 török védi, a nagyvezér pedig visszatért Drinápolyba. A tö-

rökök így nincsenek abban a helyzetben, „hogy a harctéren a császári hadakkal szemben megálljanak, vagy hogy kellő számú sereget állítsanak fel, hogy a célba vett vállalkozásoknak ellenállhassanak”.

Buda váráról és elfoglalásának esélyeiről érdekesen ír a levelében egy velencei önkéntes, aki július közepén érkezett a vár alá: „Buda pompás város, kellemes fekvésű, hegyek magaslanak föléje, a pesti oldalon beláthatatlan síkságok terülnek el; a talaj termékeny és sok szőlő van rajta. Buda méltán megérdemli egy nagy ország fővárosának a nevét, és főképp arról híres, hogy kilencszer támadtatott meg, és négyszer szabályszerűen, bár sikertelenül ostromoltatott, annak dacára, hogy rettenetes hadseregek kerítették volt körül. Magas fekvése fontosabbá teszi a várat mint erődítései, melyek még régi mód szerint, rondellákból állanak.” A levélíró Grimani lovag úgy látta, hogy a lejtők megmászása könnyebb, mint az az érsekújvári sáncoké: „Egyetlen bátor, jól vezényelt roham szükséges, hogy az első védőkerítést elfoglalják, és abban lábukat megvessék, mire azután a második, a meg nem erődített elfoglalása már biztos.” A velencei lovag vagy lebecsülte Buda

védelmi értékét, vagy túlbecsülte az ostromlók erejét, hiszen birtokbavétele három hónapig tartott, pedig az ostromló sereg létszáma és tűzereje igen jelentős volt, az egyes források szerint 6000, mások szerint 4500 fős védőkhöz képest.

Buda ostromára két hadsereg vonult föl.

A *Lotharingiai Károly* vezette főszereg 40 000 katonából állt; 35 háromfontos löveget, négy tarackot, négy falkont, három tábori ágyút, egy hatvanfontos és egy százfontos mozsarat vittek magukkal, valamint emelőgépeket, tábori kohókat, petárdákat, kétezer kézigránátot, 250 mázsa löport és 3000 sáncterszámot. A *Miksa Emánuel* által vezetett bajor sereg 21 000 katonából állt, tizenhat háromfontos ezredágyújuk, két falkonjuk, két tábori ágyújuk, egy hatvanfontos ágyújuk, 150 mázsa lőporuk, 1000 kézigránátjuk és 2000 sáncterszámuk volt. A császári hadvezetés a drávai, az erdélyi és a szolnoki seregeknél még 50 000 idegen és magyar katonával rendelkezett. Ezt az erőt egy nagyobb erejű török ellentámadással szemben jelentős részben igénybe vehette.

A főszereg 1686. június 17-én érkezett a mai Lipótváros területére. A török addigra már Pest városát kiűritette. Másnap a főszereg előcsapatai Starhemberg Rüdiger tábornok vezetésével átkeltek a Dunán. Ugyanakkor a vár alá érkeztek a bajor csapatok is. A hatáskörére féltékeny Miksa Emánuel ragaszkodott hozzá, hogy a vezetése alatt álló sereg önálló egységként tevékenykedjék, nem pedig Lotharingiai Károlynak alárendelve. Hosszas haditanácskozás után abban állapodtak meg, hogy a főszereg *északi oldalról*, a bajor sereg pedig *dél felől* fogja megostromolni Budát. A két irányból indítandó ostromműveletet hivatalosan azzal indokolták, hogy „ily módon a török védők ereje és figyelme megosztassék”. A seregek felvonulását a törökök csak gyér tüzeléssel zavarták. Lotharingiai Károly Bottyán János huszár ezredest, a későbbi legendás hírű kuruc generálist Ercsi felé küldte az esztergomi huszárokkal, hogy hírt hozzanak az esetleges török felmentő kísérletről. A magyarok eredményesen működtek: a budai várba igyekvő, mintegy ötszáz főnyi török csapatot szórtak szét.

Június 23-án az ostromtüzérség megkezdte az Alsóváros falának eredményes lövetését. Másnap este a császári katonaság két rohamoszlopban támadva, birtokba vette az Alsóváros vagy más néven *Vízivárost*. Ezután megkezdtek a belső várfalak módszeres megközelítését. Ugyanakkor a bajor seregek a Gellérthegy lejtőjén egy fedett rohamteret építettek ki.

Bécsben úgy tudták, hogy a védők „el vannak telve félelemmel és bátortalansággal”, hogy az öreg Arnót Abdurrahman pasának, a vár parancsnokának csak nagy nehezen sikerült rávenni a janicsárokat a védelmi harc vállalására. Egy átszökött török főtiszt ellenben arról tájékoztatta a szövetségeseiket, hogy nem számíthatnak könnyű sikerre. A védők, „ahol a császáriak réseket lőnek, ott aknákat ásnak”, és kellő időben levegőbe röpítik a rohamra gyülekezett csapatokat.

Hamarosan bebizonyosodott a török főtiszt szavának igaza. Június 29-én délután mintegy 600 janicsár és 300 szpáhi kitört a Fehérvári kapun, és érzékeny csapást mért az ostromárkokat készítő bajorokra. Ez az intermezzo azonban nem zavarhatta meg jelentősebb mértékben az ostrom menetét. Július 1-én a császáriak löni kezdték az Esztergomi köröndöt. Másnap már nyolc mozsárágyú és 12 huszonnégyszögletes ágyú rombolta a Bécsi kapu teret és környékét. Július 5-én egyes csapatok 50 lépésnyi távolságra közelítették meg a vár falát. A Bécsi kapun kitörő janicsár-csapat rátámadt ugyan a közelben dolgozó brandenburgi katonákra, de azok visszaűzték őket.

Július első napjaiban hír érkezett, hogy a nagyvezér Belgrádnál gyülekezteti a Buda felmentésére szánt csapatokat. Egy részüket már az összevonás befejezése előtt Budára szándékozik indítani a védőszereg megerősítésére. Ugyanekkor a székesfehérvári, a váradi és a temesvári pasák is megindultak hadaikkal, és mind Buda felé igyekeznek. Károly herceg az 1683-ban Thököly ellen eredményesen működő Caprara tábornagyot küldte megfelelő számú lovassággal a Sárviz mellékeire az ellenséges manőverek szemmel tartására. Ugyanakkor Mercy altábornagy alatt 3000 lovas és hat zászlóaljnyi gyalogságot küldött át a Dunán Pest és a margitszigeti hídfő védelmére.

A török csapatok közeledése miatt a császári hadvezetés megpróbálta siettetni a vár elfoglalását. Július 13-án a császári sereg megrohmozta a falakat, de a védők véres kézitusában visszaverték őket: a harcban 1400 katona esett el vagy sebesült meg súlyosan. Lotharingiai Károlyt sokan megrótták az elhamarkodott roham miatt, különösen amiért nem várta meg, amíg a bajor választó és a brandenburgi sereg is támadhat, a falon ütött rést pedig az ágyúk tovább növelik.

Valóban három nappal később a bajorok sikeres rohammal elfoglalták a *palota külső árka- it*. Jóllehet a török ellenaknászok igyekeztek megghiúsítani szándékaikat, nem sok kárt tudtak

okozni az ostromlónak. A nagyszerűen sikerült vállalkozás a bajoroknak mindössze ötvenfőnyi embervesztésébe került. A siker kiaknázására a betörés helyétől jobbra és balra két erődfokot – cavaliert – emeltek. Bécsben úgy gondolták, hogy ez a siker megrendítette a védőket. A velencei követ jelentése szerint: „Mind bizonyosabbá válik, hogy az őrség száma csökken, hogy teljesen elveszítik bátorságukat; már csak azon remény tartja fenn őket, hogy valahonnan segínyt kapnak.” Ennek a lehetősége azonban – Cornaro szerint – teljesen ki van zárva, mert „csapataik a szökések által egyre fogynak”.

A különben jól értesült velencei követ hírei ez alkalommal nem bizonyultak pontosnak. Mintegy cáfolatként, július 22-én a török védők vakmerő kirohanást hajtottak végre a bajorok ellen. Ez alkalommal a száz kitörő janicsár 130 szövetséges katonát megölt, 120-at megsebesített. A janicsárok húsz-egynéhány embert veszítettek, de több ostromágyút is beszögeztek. Nem sokkal később azonban egy váratlan dolog történt: az egyik bajor mozsárágyú telibe találta a törökök legnagyobb *lőporraktárát*. Hatalmas mennyiségű lőpor robbant fel, a borzalmas erejű detonáció másfél ezer török katona és lakos széttrancsolt holttestét szórta szét a szélrózsa minden irányába.

Buda védője, az öreg, bátor Abdurrahman pasa azonban erre sem vesztette el a fejét. Egyek úgy tudták, hogy svájci származású renegát volt. Boszniai szeraszkirként vett részt 1682-ben a Fülel alatti harcokban, majd Bécs ostromában. Most hetvenesztendősen, fiatalos hévvel irányította a védelmet. A nagy robbanás után minden ágyúját elsüttette, jelezvén ezzel, hogy azért még maradt lőpora elegendő. Éjszaka pedig a robbanás okozta rést elrekesztette, és büszkén visszautasította a megadási felhívást. Katonái július 25-én az északi oldalon újabb kirohanást intéztek az ostromlók ellen.

Ezen a napon érkezett a hír, hogy a nagyvezér fölmentő serege átkelt az eszéki hídon, s a török elővéd már Sárvíz környékén jár. Ennek hallatára július 27-re kitűzték az *első általános rohamot*. A kialakult öldöklő kézitusában az északi oldalon mintegy másfél ezer, a délin pedig mintegy ezernyi török katona esett el vagy sebesült meg. A szövetségesek közel háromezer halottat veszítettek, közöttük 600 magyart. A roham az északi oldalon a külső várfalat, a délin pedig a nagy rondellát juttatta a birtokukba.

Július 30-án a főherceg ismét fölszólította az öreg Abdi pasát a megadásra, ő azonban most is tagadólág válaszolt. Ennek nyomán augusz-

tus harmadikára rendelték el a *második általános rohamot*, mert Szulejmán nagyvezér már Buda felé közeledett, Sátán pasa, szeraszkir pedig 20 000 emberrel Székesfehérvárhoz ért. Ez az általános roham sem sikerült, jöllehet a följegyzések szerint az ifjú császárné negyvenórás imádkozást rendelt el az udvar számára, és a császárváros templomaiban könyörgéseket tartottak a keresztény seregek fegyvereinek győzelméért.

A helyzetet csak súlyosbította az a körülmény, hogy augusztus 8-án a nagyvezér felmentő serege már csak kétnapi járőföldre volt Budától, az előretolt osztag pedig az ostromlott vár közelébe érkezett. A haditanács hosszas vita után elfogadta Károly hercegnek azt a javaslatát, hogy az ágyúzás és az aknaharc folytatásával tovább kell fárasztani a védőket, a nagyvezérrel szemben viszont passzívan kell viselkedni egészen Scherffenberg altábornagy 10 000 fős erdélyi hadoszlopának beérkezéséig.

A várt erősítésre valóban szükség volt. A táborban tartózkodó Grimani lovag tájékoztatása szerint július végén az ostromló seregben csak 15 000 harcképes gyalogos maradt. A velencei követ augusztus 7-én azt jelentette Bécsből: „Buda ostromának folytatását illetően a sors és a végzet még függőben van.” A török seregek azonban csak kerülgették az ostromlók táborát, s nem mutattak hajlandóságot arra, hogy nyílt ütközetet vívjanak. Jelenlétük így is zavarta a vár ostromát, s ezért a főherceg úgy döntött, hogy minden mozgatható emberével a nagyvezér ellen indul. Egészen a Kamaraerdő aljáig nyomultak előre a csapatai, a nagyvezér azonban, amikor már egy puskalövésnyi távolságra megközelítették az állásait, meghátrált. Károly nem üldözte, hanem visszatért Buda alatti táborába, hogy folytassa az ostromot.

A nyílt ütközet elől a nagyvezér ugyan kitért, de arról nem mondott le, hogy a védőket segítse. Augusztus 20-án szélesebben vágatód, lóra ültetett janicsár csapat tört be az ostromtáborba. Láthatóan azon igyekeztek, hogy bejuszanak a várba. Háromszáznak sikerült is áttörni az ostromgyűrűt, és a Fehérvári kapun bejutni a várba. Abdurrahman hősöknek kijáró katonai díszpompával fogadta őket.

Augusztus 22-én a bajorok egy újabb sikertelen rohamot hajtottak végre, amit a török csapatok megghiúsult felmentő kísérlete követett augusztus 29-én. Ez alkalommal 1200 janicsár vesztette életét. A nagyvezér ismét megmutatta magát a Kamaraerdőnél, de amikor meglátta a táborba bevonuló Scherffenberg katonáit, véglegesen lemondott a nyílt ütközetről. Meglehe-

tősen dicstelen módon, harc nélkül elvonult Buda alól, sorsára hagyva Abdurrahmant a nyomasztó túlerővel szemben.

A szövetségesek a harmadik, s egyben *utolsó általános rohamukat* szeptember 2-án hajtották végre. Ez meghozta a rég várt győzelmet. Több órás öldöklő küzdelem után a Bécsi kapu téren esett el Abdurrahman, az utolsó budai pasa. A roham egyik résztvevője így számolt be a nagy eseményről a győzelem napján írt jelentésében: „Egy erőteljes rohammal sikerült a várost fegyverek erejével elfoglalnunk. A törökök minden oldalról megtámadtatva, csak gyenge ellenállást tudtak kifejteni.” Utolsó menedékhelyük a palota volt. „Ott ezer embernél többen, élénk önvédelem után, a fehér zászlót kitűzve, megadták magukat. Nekünk igen kevés halottunk van, de a törököknek sok: rendkívül nagy a foglyok száma is, gazdag volt a zsákmány, a város ég.” Egy másik, két nappal későbbi beszámolóból arról értesülünk, hogy a hétfőn délután három órakor indított rohamban 6000 gyalogos és 700 lóról szállított huszár vett részt. A körülbelül egy óra hosszat tartó küzdelemben mindössze 400 halottat és sebesültet vesztek, a törökök viszont annál többet, hozzávetőleges számítások szerint több mint 2000 főt. A roham idején 5000 török lovas állt csatarendben a császári tábor előtt: „Mozdulatlanul várakoztak, míg a vár szemük láttára elesett, s azután megfutottak, hogy a rossz hírt megvigyék a nagyvezérnek.”

A vár elestét szinte tétlenül szemlélő nagyvezér magatartása is bizonyította, hogy a török hadsereg hadászati és harcászati hátrányba került a keresztény seregekkel szemben. A kezdeményezés teljesen átment a szövetségesek kezébe, s mostantól fogva ők diktálták a háború további menetét.

Már a kortársak részéről, de később is többször felmerült a kérdés: indokolt volt-e az ostrom elhúzódása és az elszenvedett nagy vérveszteség a viszonylag csekély létszámú török őrséggel vívott küzdelemben? Ennek vizsgálatánál nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ostromműveletek hatékonyságát erősen csökkentette a keresztény seregek kettéosztottsága, a bajor választó rivalizálási törekvése. Az összhang hiányát a védők jól ki tudták használni, és mindig az éppen megtámadott részre vonták össze az erejüket. Kétségtelenül gyengítette a támadóerőt Scherffenberg tábornok seregének Erdélybe küldése is, amelynek visszahívása Buda alá jelentős időkieséssel járt. Jóllehet a török felmentő seregek nem mertek nyílt csatát kockáztatni, de közeli jelenlétükkel zavarták, s

nemegyszer elvonták az ostromló erőt. A várba juttatott erősítés inkább csak lélektani szempontból volt jelentős: a védők érezhették, hogy nincsenek magukra hagyva, ez növelte önbizalmukat, ellenálló képességüket.

Az ostromnaplókat, feljegyzéseket, a táborból írt leveleket olvasva az a kép alakult ki bennünk, hogy a Buda visszafoglalására indult seregek lebecsülték a védők harcértékét, könnyebb győzelemre számítottak. A csalódás reakciója volt a vérengzés, amit a vár birtokbavétele után nem csak a török katonák, hanem a polgári lakosság között is véghezvittek. Arnót Abdurrahman pasa méltó ellenfélnek bizonyult, akiben a személyes bátorság nagy harci tapasztalatokkal és hadvezéri leleményességgel párosult. Kimagasló érdeme volt abban, hogy a védők ily sokáig helytálltak.

A császári hadvezetés igyekezett kiaknázni a Buda elfoglalásával szerzett előnyöket. Az udvar azt a parancsot adta Károly főhercegnek, hogy a visszavonuló Szulejmán pasát kövesse Dárda felé, és ezáltal kényszerítse őt a Duna jobb partjának kiürítésére, majd egy sereget Pécs, egy másikat Szeged bevételére küldjön. Fő feladatát abban jelölték meg, hogy számolja föl a török uralmat a Drávaig, illetve a Tisza vonaláig. Ezután Eger, Székesfehérvár, Szigetvár és Kanizsa elszigetelésével, utánpótlási vonalainak elvágásával készítse elő elfoglalásukat. Ez az elgondolás kétségtelenül nagyszabású, a viszonyokat és a lehetőségeket reálisan értékelő terv volt.

Lotharingiai Károly Bádeni Lajos örgróft küldte Pécs ellen. A párizsi születésű, akkor 31 esztendőes tábornok, aki pályafutását még Montecuccoli alatt kezdte, a következő években a magyarországi felszabadító háborúk legkiválóbb hadvezérének bizonyult. Október 17-én érkezett meg a török által kiürített és fölgyújtott városba. Először a tüzek eloltásáról gondoskodott, majd megkezdte a futóárkok és ágyúállások készíttetését, hogy a várba visszavonult anatóliai pasát megadásra bírja. A császári tüzéség rendkívül eredményesen működött. Október 21-én már akkora rés tátongott a vár falán, hogy a parancsnok kiadta a rendelkezést a rohamra. A török azonban ezt nem várta be: a 2000 főnyi őrség megadta magát.

A császári sereg ezután folytatta az előnyomulást, és birtokba vette Siklós várát. November 12-én Kaposvár is kapitulált. Ezzel a Dunántúlon ugyancsak összeszűkült a török uralom alatti terület, s rendkívül körülményessé vált a még török kézen levő erősségek utánpótlásának a biztosítása.

A Szeged visszafoglalására küldött erők parancsnokságával Caraffa tábornokot bízták meg. Az előkelő nápolyi származású katona 1672 óta harcolt Magyarországon. Tudományosan képzett tisztnek ismerték, aki azonban a kortársak szerint fölöttébb élelmes üzletember is volt. Egysége tizenegy lovasezredből, hét gyalogezredből és magyar könnyűlovasokból állt. Október 12-én kezdték meg Szeged heves ágyúzását, de a 2000 főnyi őrség felmentésére számítva, szívósan védekezett. Szulejmán nagyvezér egy 7000 főnyi sereget indított Szeged felé, azzal a feladattal, hogy a körülfáró ellenség vonalát áttörve, biztosítsák a küldött élelmiszer bejuttatását a városba. A velencei születésű Veterani császári tábornok – aki 1683-ban a Duna-híd védelménél tüntette ki magát és kivívta a magyarok szeretetét is – a törökök elé vonult, és Zentánál megsemmisítő győzelmet aratott rajtuk. Erre október 23-án Szeged őrsége szabad elvonulás föltétele mellett megadta magát.

1686-ban Oroszország is háborúba lépett a török ellen. Hadi sikerek születtek a lengyelországi hadszíntéren is, ahol Sobieski János vezette a hadműveleteket. Velence Dalmáciában és Moreában ért el jelentős eredményeket.

1687-ben az Udvari Haditanács a hadműveletek céljául Belgrád elfoglalását tűzte ki. Lotharingiai Károly ellenezte ezt a tervet, arra hivatkozva, hogy amíg Eger, Székesfehérvár, Szigetvár, Kanizsa, Temesvár és Várad török kezén van, még csak gondolni sem lehet ily távoli célra. A császár így Eszék felé rendelte a főherceget, hogy az átkelőhely birtokbavételével vágja el a török főerőket a Dunántúltól. A nagyvezér mintegy 40 000 főnyi, nagyrészt tapasztalatlan újoncból álló serege június végén érkezett Péterváradhoz, majd folytatta az útját Eszékre. Az egyesített keresztény sereg létszáma 57 000 főt tett ki. A július 19-én lezajlott előcsatározások után augusztus 12-én került egymással szembe *Nagyharsány*nál a két sereg.

Ez alkalommal az elsáncolt török csapatok több órán át eredményesen védekeztek. Végül az egyre nagyobb katonai hírnévre szert tevő Savoyai Jenő lovasdandára egy hirtelen rohammal betört az ellenség soraiba, és ott biztosította a pozícióját mindaddig, amíg a gyalogság is beérkezett. A gyalogosok ellenállhatatlan lendülettel rohanták meg a török sáncokat, majd azokon áttörve, szinte elsöpörték a kétségbeesetten védekező janicsárokat. A török lovasok megfutamtatása után hatalmukba kerítették az ellenséges lövegeket is. A magukra hagyott janicsárokat nagyrészt kardélre hányták. A nagy-

vezér Eszék irányába futott, a császáriak kezében hagyva mintegy 80 lövegéből álló ágyúparkját, egész táborát és lőszerkészletét. Közel 8000 török halottat számláltak össze és 2000 foglyot. Sokan fúltak bele a Karasica mocsaraiba is.

A diadalt nyomon követte a *Szerémség* megtisztítása a török csapatoktól, majd *Palota* és *Eger* elfoglalása. Ezeket az erősségeket az év végén adták fel a török csapatok. A kudarcok hatására a törökök közötti pánik óriási méreteket öltött. A fellázadt katonák hatalmukban tartották Belgrádot is. A beállott zavarok előrevetették annak az árnyékát, hogy *Belgrád*, magyar nevén *Nándorfehérvár*, amelyhez Hunyadi János halhatatlan fegyverténye fűződött, hamarosan a keresztény seregek kezére kerül. Erre a jelentős eseményre 1688 szeptemberében került sor, viszonylag kevés véráldozat árán. A források szerint a keresztény csapatok nem egészen 300 halottat és mintegy 1000 sebesültet vesztek ennek a stratégiaileg rendkívül fontos várnak a birtokbavételekor.

Ezalatt Bádeni Lajos őrgróf Eszék, Sziszek útvonalon *Bosznia*ba tört, és fényes győzelmet aratott a pasa 15 000 főnyi hadán. Bécsben úgy vélték, hogy a győzelem után Hercegovina és Dalmácia megszerzése szinte harc nélkül véghezvihető. Bádeni Lajos azonban igyekezett lehűteni a politikusok túl vérmes reményeit, rámutatva a korántsem jelentéktelen akadályokra. Ezalatt Veterani tábornok a Maros és a Temes vidékén ért el szép harci sikereket, melyek során Lippa és több kisebb vár felszabadult a török uralom alól.

A keresztény seregek diadalai szinte sokkolták a török hadvezetést. 1688 a háború befejezésének az éve is lehetett volna, ha szeptember 25-én egy közel 80 000 fős francia sereg nem tör be Pfalzba. Ez a támadás kihatott a török háborúra is. A francia akció hírére ugyanis Lipót császár a német birodalmi hadakat gyorsan visszarendelte a Rajna mentére, s az így erősen megcsappant létszámú császári sereg a további támadásokat beszüntetve, téli szállásra vonult. A szövetséges hatalmak közül csak a velenceiek értek el további jelentős eredményeket ebben az évben, bár az oroszok is tettek erőfeszítéseket a Krímben, a lengyelek pedig Moldvában.

A franciák tehermentesítő támadása következtében a hatalmas Török Birodalom a nagy kudarcok ellenére sem szenvedett döntő vereséget. Sőt, ismerte szinte kimeríthetetlen erőforrásait, méltán számítani lehetett arra is, hogy a francia támadás nyújtotta lélegzetvételnyi szünetet fel tudja használni ereje megújítására és az ellentámadás előkészítésére is.

5. Török ellentámadás, a háború elhúzódása

XIV. Lajos már korábban is élénk figyelemmel kísérte a török elleni háború alakulását. Elkerülhetetlennek ítélte a konfliktust Béccsel, s ezért ha nem is kívánta a törökök győzelmét, annak mindenképpen örült, hogy a Habsburg-erőket lekötik keleten. 1686 nyarán ezt írta erről a konstantinápolyi francia követnek: „Nincs kedvezőbb dolog a kereszténység megtartása szempontjából, mint a háború folytatása Magyarországon.” A Buda bevétele után kialakult hadi helyzetet egyre veszélyesebbnek ítélte Franciaország számára. Attól tartott, ha a török összeomlik a Szent Liga seregeinek csapásai alatt, Bécs a győzelmes, nagy harci tapasztalatra szert tett seregét nyugat felé fordíthatja. Ezt a veszélyt akarta elhárítani a Pfalz elleni támadással, amely jelentős erőket vont el a török frontról, és időt biztosított a Portának szétzilált erőinek rendezéséhez.

A francia uralkodó szerette volna megindokolni az európai közvélemény előtt 1688-as hadüzenetét az augsburgi ligában tömörült hatalmak ellen. Egy hivatalos iratot adatott ki, amelyben az alábbiak olvashatók: „Őfelsége a kegyesség és a nemeslelkűség indulatát követve inkább a kereszténység általános érdekeit részesítette előnyben koronája javával szemben, [1688-ig] megelégedve azzal, hogy átmenetileg kapja meg azt, amit a prudencia úgy kívánt volna, hogy örökös birtokként követeljen.” Mostantól fogva már nem cselekedhet a „francia érdekek kárára”, s ezért kénytelen háborút indítani a császár ellen.

Az ellenreformációval szorosan összefonódott Habsburg-hatalmat a franciák elleni két protestáns állam, Anglia és Hollandia támogatta. Ez híven bizonyítja, hogy a vallási célok hangoztatását szinte teljesen alárendelték az állami politikának. E két szövetséges ország katonai potenciálja lehetővé tette, hogy a Habsburg-uralkodó a francia támadás ellenére se kényszerüljön előnytelen békével befejezni a török elleni küzdelmet. Az 1697-ig tartó pfalzi háború kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a Török Birodalom ismét katonai sikereket érjen el, és hogy a háború leírhatatlan pusztulást vonva maga után Magyarországon még több mint tíz évig elhúzódjék.

A francia támadás hírére Lipót császár elhárította, hogy békét köt a törökkel. Tudatta szövetségeseivel, hogy ez ügyben már követséget is küldött a nagyvezérhez. Fölkérte őket, hogy

küldjék el megbízottaikat Bécsbe, ahol a béketárgyalások 1689 elején valóban meg is kezdődtek. Talán létre is jön a megegyezés, ha a Szent Liga tagjai nem támasztanak túlzott feltételeket a törökkel szemben. Lipót azt követelte, hogy azonnal adják át a még kezükön levő magyarországi várakat, mondjanak le Erdélyről, Boszniáról és Szerbiáról. Hasonlóan súlyos békefeltételeket szabtak a lengyelek, a velenceiek is. A francia udvar által biztatott Porta a feltételeket nem fogadta el. Lipót így rákényszerült a kétfrontos háborúra.

1689-ben háború tüze lángolt szinte egész Európában, Írországtól Oroszorszáig, Spanyolországtól Hollandiáig. Olaszországban, a Rajnánál, a Dunántúlon és a tengereken egyaránt zajlott a véres küzdelem. A két külön hadszíntéren vívott harc óriási terheket rótt a bécsi politikai és katonai vezetésre. Lipót a franciák ellen küldött 60 000 fős hadsereg élére Lotharingiai Károlyt állította, a török ellen küzdő sereg fővezérletét pedig *Bádeni Lajosra* bízta. Ebből a hadseregből mintegy 30 000 főt átvezényeltek nyugati frontra, s a támadt hiányt Magyarországon toborzott új ezredekkel igyekeztek pótolni.

Bádeni Lajos 24 000 főnyi serege azt a feladatot kapta, hogy szállja meg Dél-Szerbiát, és tartsa ellenőrzése alatt az ellenséget. Ezalatt Heissler Donát altábornagynak az erdélyi sereggel Temesvárt kellett megfigyelnie, és Lipót körülzárva tartania.

A harc folytatására készülő, ismét mintegy 40 000 főnyi török sereg Drinápolynál gyülekezett. Későbbre még 10 000 tatár csatlakozását várták. A hadat a szeraszkirré kinevezett Arab Redseb pasa vezette. Nem sok sikerrel, mert augusztus 29-én, majd 30-án a *grabováci*, illetve a *batocsinai* harcokban súlyos vereséget szenvedett Bádeni Lajos katonáitól. Császári források szerint 3000 halottat és sebesültet, 108 ágyút, rengeteg málhás állatot, szekeret és egyéb hadfelszerelést veszített.

A pasa azonban rendkívül szívós ellenfélnek bizonyult. Szeptember 24-én *Nišnél* újból szembeszállt Bádeni Lajos csapataival, és több órás csatát vívott ellenük. A császári csapatok nagy harcászati fölénye azonban ezúttal is viszávonulásra kényszerítette a szeraszkirt. Bádeni Lajos *Dél-Szerbia* megszállása után a Duna völgyében nyomult előre. A hadműveleteknek a tél beköszöntése vetett véget.

Az 1689-es évi sikerek alapján úgy látszott, hogy a császáriak a francia támadás ellenére folytatni tudják a sikersorozatot. Bádeni Lajos joggal lehetett büszke az elért eredményekre. Viszonylag kevés erővel a Balkán tekintélyes részéről kiverte a törököt, és remélni lehetett, hogy az elkövetkező év döntő győzelmet fog hozni felettük. Ez azonban csak remény maradt.

A balkáni előretöréssel a császári hadvezetés olyan feladatokra vállalkozott, amelyekhez nem állott elegendő erő a rendelkezésére. Rendkívül nehézre vált a hadsereg ellátásának biztosítása. Jellemzően szemlélteti a kialakult helyzetet az a jelentés, amelyet Bádeni Lajos még a niši hadművelet előtt küldött Bécsbe: „E rossz ellátási viszonyok között kénytelen vagyok a háborút támadóan, szinte már kétségbeesetten viselni, nehogy a hadsereg a kivívott győzelem után éhen haljon.”

Ugyanakkor 1689-ben jelentős fordulat következett be a Török Birodalomban: *Köprülü Musztafa* lett a nagyvezér, aki egy időre megfordította a háború sorsát: néhány hét alatt hatalmas, egyes források szerint 100 000 főt is meghaladó hadsereget szervezett. Az anyagi szükségletek fedezésére nemcsak a szultán, de a saját arany- és ezüstműit is pénzzé tette. Ugyanakkor a balkáni lakosság megnyerése érdekében jelentékenyen könnyített a terheiken. A katonák között uralkodó csüggedést gyors katonai sikerekkel akarta fölszámolni. Ezért még a télen megtámadta a szállásokon pihenő császáriakat. Arra törekedett, hogy a váratlan támadással viasszaszorítsa őket a Balkán hegylánc mögé.

Az 1690-es év balkáni török hadi sikerekkel kezdődött: Rigómezőnél nagy győzelmet arattak egy császári hadoszlop felett. Sőt az egész sereget rövidesen visszavetették a Balkán hegy-ség mögé.

Ezután a nagyvezér kihasználva az Erdélyben állomásozó császári sereg csekély létszámát, az erdélyi fejedelemmé kinevezett *Thökölyt* egy kuruc és török hadsereggel a fejedelemség birtokbavételére küldte. Thököly sikerrel járt. A császári hadvezetés erre a főhadszíntérről jelentős erőt irányított Erdélybe, amelyet maga Bádeni Lajos vezetett.

Ezt használta ki Köprülü Musztafa, aki 1690. október 1-én *Belgrád* alatt termett. Aspremont altábornagy, II. Rákóczi Ferenc későbbi sógora vezette az 5000 védő harcát. A nagyvezér rendkívül erős ágyútűzzel egy hét alatt törte meg az ellenállásukat. Aspremont és a felváltására küldött Croy herceg elmenekült a várból. A fala-

kon támadt réseken benyomuló törökök pedig fölkoncolták a többi védőt. *Belgrád elvesztése* olyan pánikot okozott a császár környezetében, hogy már nemcsak Budát, de Bécset is féltették az előnyomulásában semmivel nem akadályozott nagyvezértől. Lipót sürgősen írt az Erdélyben levő Bádeni Lajosnak, hogy Thököly ellen lengyel csapatokat kérjen, maga pedig a nagyvezér feltartóztatására siessen. Levelét ezekkel a szavakkal zárta: „Nem szeretném ugyan Erdélyt elveszíteni, de Magyarországot még kevésbé.”

A nagyvezér megkísérelte Eszék elfoglalását, a körülzárt temesvári, váradi és gyulai török őrség megerősítését. Eszéket Starhemberg azonban megvédte, Bádeni Lajos pedig kiszorította Erdélyből Thököly Imrét. Így a törökök első rohama a császári hadvezetésnek nem okozott súlyos veszteséget.

Köprülü Musztafa 1691-ben döntő csatára készült. Ehhez az év elején ismét új hadsereget szervezett. Egyes források szerint 120 000 főre rúgott a sereg létszáma. A valóságban azonban ennél jóval kevesebb lehetett.

Bécs a török elleni arcvonal erősítésére a Rajna mellől a császári had egy részét Magyarországra rendelte. A Bádeni Lajos alatt küzdő fősereg létszáma így 55 000 főre emelkedett, amelynek az erejét 90 löveg növelte.

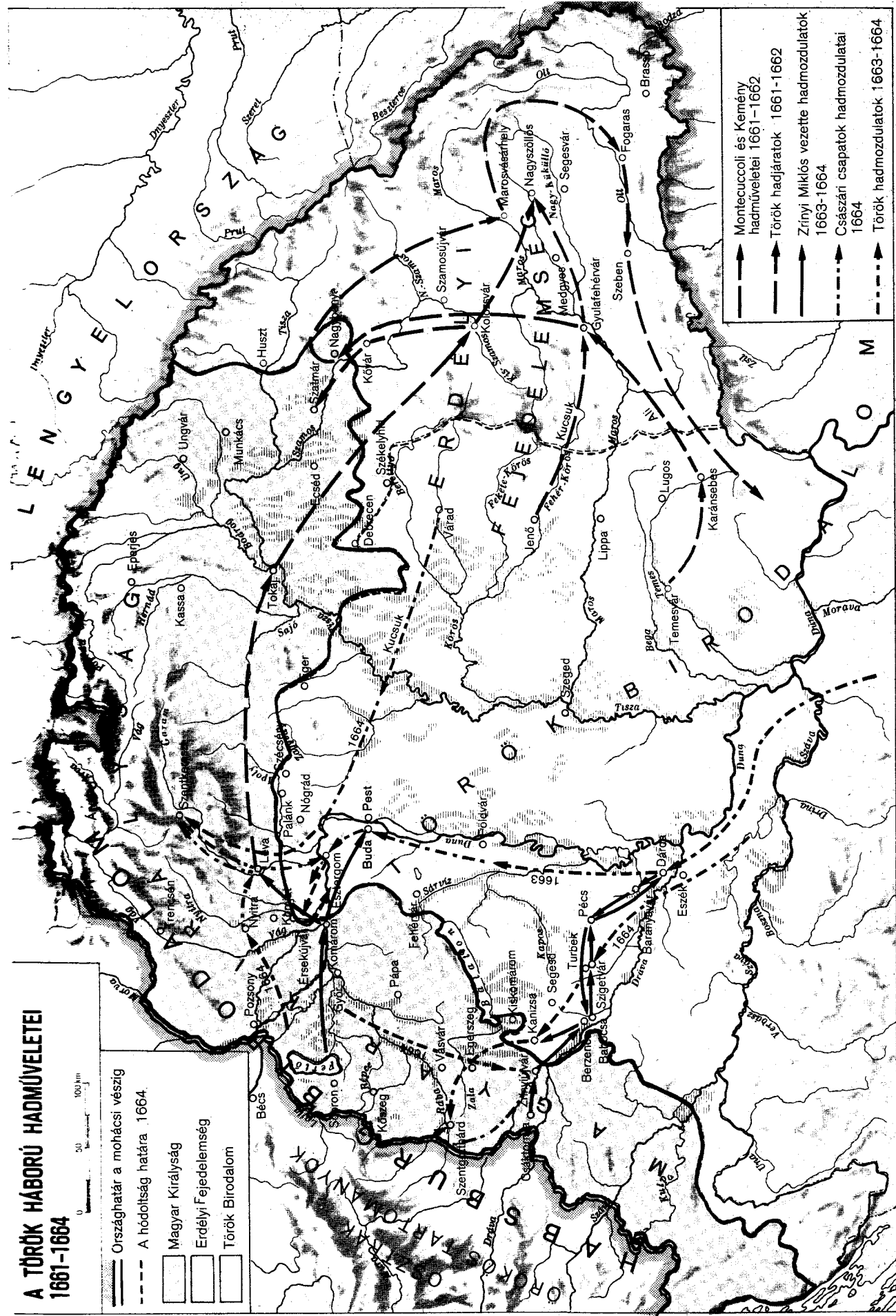
A császári fősereg 1691. augusztus 4-én, rekkenő hőségben érkezett *Szalánkeménhez*, nyolc nap elteltével Zimonyhoz, ahol a nagyvezér már hatalmas sereget és 200 ágyút összpontosított erősített táborában. A korabeli források szerint mintegy 300 francia, főként tüzér- és hadmérnökszt is volt a török táborban. Bádeni Lajos látva az elsáncolt ellenség nagy erejét, színlelt visszavonulásba kezdett Szalánkemén irányába, ahol bal szárnyával a Dunára, jobb szárnyával egy meglehetősen mély szakadékra támaszkodva állította fel csatarendben a seregét. A nagyvezér augusztus 18-ra virradóan azonban a hátukba került, és elvágta őket Péterváradtól, ahol az élelmiszerük és hadikészleteik voltak fölhalmazva. Erre Bádeni Lajos nem tehetett mást, megfordította arcvonalát, hogy az ismét szemben állhasson az ellenséggel.

Az évszázad „legvéresebb és legkeményebb csatájának” nevezett összecsapás augusztus 19-én délután a császáriak támadásával indult, akik az 1664-ben és Buda alatt is jeleskedő Souches tábornok vezetésével élénk ágyúzás közepette megrohamozták a török gyalogság megerősített állásait. Souches halálosan megsebesült a roham közben, s ez megakasztotta a császári támadást. A harmadik roham után a szpáhik Ib-

A TÖRÖK HÁBORÚ HADMŰVELETEI 1661-1664

- Országhatár a mohácsi vészig
- A hódoltság határa 1664.
- Magyar Királyság
- Erdélyi Fejedelemség
- Török Birodalom

0 20 100 km

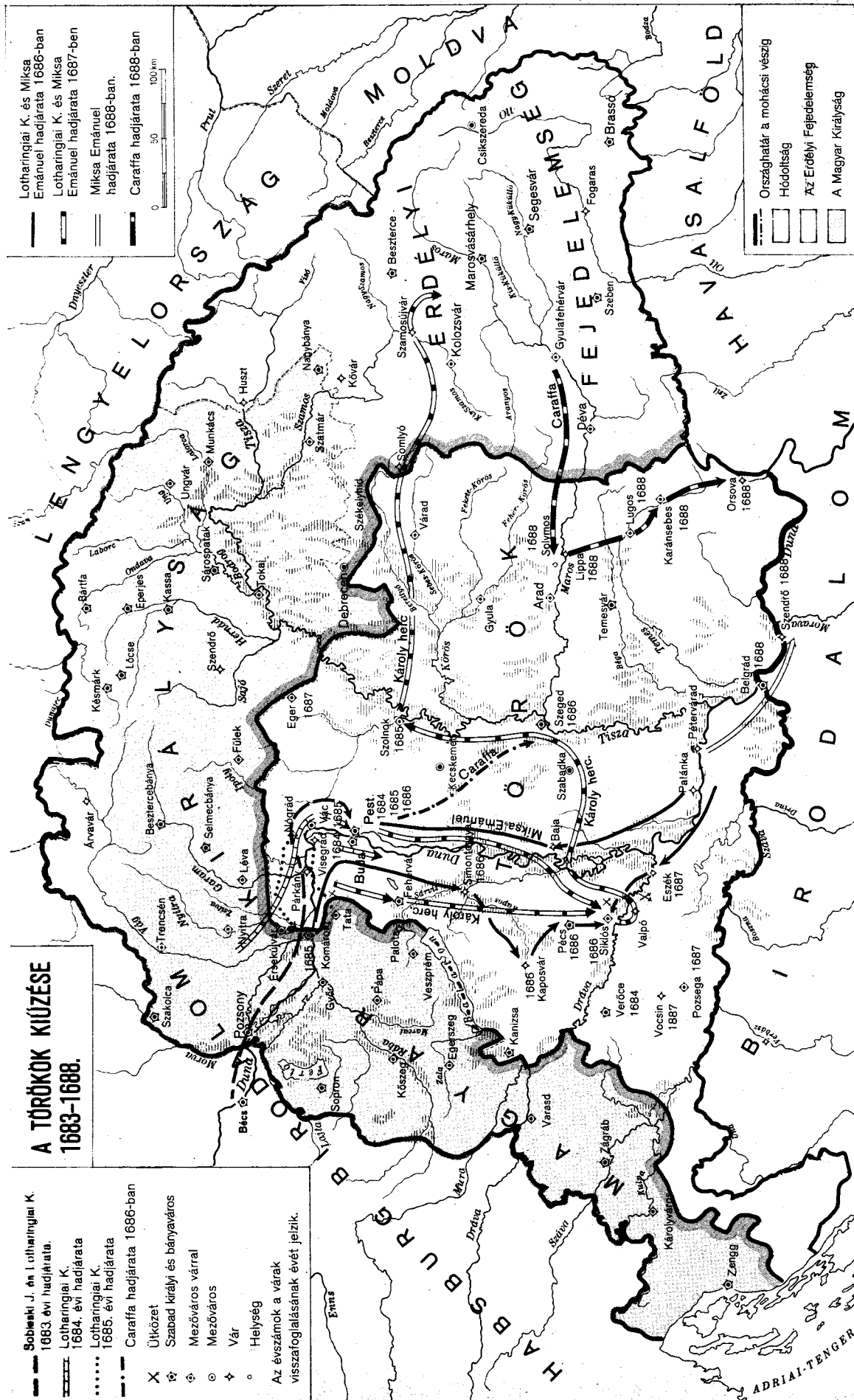

- Montecuccoli és Kemény hadműveletei 1661-1662
- Török hadjáratok 1661-1662
- Zrínyi Miklós vezette hadmozdulatok 1663-1664
- Császári csapatok hadmozdulatai 1664
- Török hadmozdulatok 1663-1664

A TÖRÖKÖK KIÚZÉSE 1683-1688.

- Sobieski J. An I. lotharingiai K. 1683. évi hadjárata.
- ==== Lotharingiai K. 1684. évi hadjárata
- ..... Lotharingiai K. 1685. évi hadjárata
- Caraffa hadjárata 1686-ban
- X Ütközet
- ♂ Szabad királyi és bányaváros
- ♂ Mezőváros váral
- ♂ Mezőváros
- ♂ Vár
- Helység
- Az évszámok a várak visszafoglalásának évét jelzik.

- Lotharingiai K. és Miksa Emánuel hadjárata 1686-ban
- Lotharingiai K. és Miksa Emánuel hadjárata 1687-ben
- Miksa Emánuel hadjárata 1688-ban.
- Caraffa hadjárata 1688-ban

- Országhatár a mohácsi vészig
- Hódoltság
- Az Erdélyi Fejedelemség
- A Magyar Királyság

rahim szeraszkir parancsnoksága alatt ellenlökést hajtottak végre, áttörték a császáriak arcvonalat, és óriási mészárlást végeztek az ellenfél között. A csata sorsa azonban még nem dőlt el, mert Barfuss tábornok, a brandenburgi segélycsapatok parancsnoka, egy merész oldaltámadással visszavetette a szpáhikat. Közben a dunai török flottilla elvágta a császáriak vízi összeköttetését. Ekkor Bádeni Lajos maga állt az eddig tétlenül várakozó császári bal szárny élére, és egy gyors átkarolással megzavarta a pánikra hajlamos szpáhikat. Ezek rémült meneküléssel hagyták el a csatateret, ahol már csak a kétségbeesett elszántsággal küzdő janicsárok maradtak. Harcukat az oroszán bátorságával küzdő Köprülü Musztafa vezette. Puszkagolyó vetett véget életének. Elesett Ibrahim pasa, a lovasság vezére, a janicsár aga és mintegy 20 000 janicsár, 120 magasabb rangú török tiszttel együtt. A török veszteség még akkor is óriásinak tekinthető, ha a szokásos túlzásokat beszámítjuk. Hatalmas véráldozatot hoztak a császári csapatok is: három tábornok, több száz tisztt, köztük Zrínyi Miklós fia, Zrínyi Ádám alezredes, közel hét és fél ezer katona maradt holtan a csataterén vagy sebesült meg. A győzteseknél 3000 katona lázas beteg lett, így a sereg meglehetősen nehéz helyzetbe került.

Jóllehet a szalánkeméni diadal ismételtelen bebizonyította a császári sereg vitathatatlan harcászati fölényét a törökkel szemben, az Oszmán Birodalom ereje még mindig nem volt megtörve. A törököt erősítette az a körülmény is, hogy 1692-ben a császári hadvezetés kénytelen volt ismét csapatokat elvonni a török hadszínterről a franciák ellen. Emiatt ebben az évben mindössze Várad elfoglalása volt az egyetlen jelentősebb hadi esemény. Az elkövetkező négy esztendő küzdelme hasonlóan alakult. 1693-ban Croy herceg Belgrád megszerzésével próbálkozott. A következő évben Gyula török őrsége adta meg magát. Úgy látszott, hogy a török nem tudja kiheverni a Szalánkeménél elszenvedett nagy vereséget, és beletörődik a kudarcba.

1695 elején azonban az addig börtönben sínylődő II. Musztafa került a trónra, aki a következő harcias kiáltvány kibocsátásával kezdte uralkodását: „Mivel az összes padisahok, akik atyánk, Mohamed halála óta a trónon ültek, valamennyien a kéjteljesben lelték örömlüket, a poros hitetlenek az iszlám határok mind a négy oldalán rengeteg területet foglaltak el erőszakkal és jogtalanul, és azok lakosait családjukkal, és vagyonukkal együtt szolgaságba vitték. Én tehát elhatároztam, hogy Allah segítségével bosszút állok a pokol fajzatokon, s e

célból a nagy Szulejmán szultán példáját követve, személyesen indulok háborúba.”

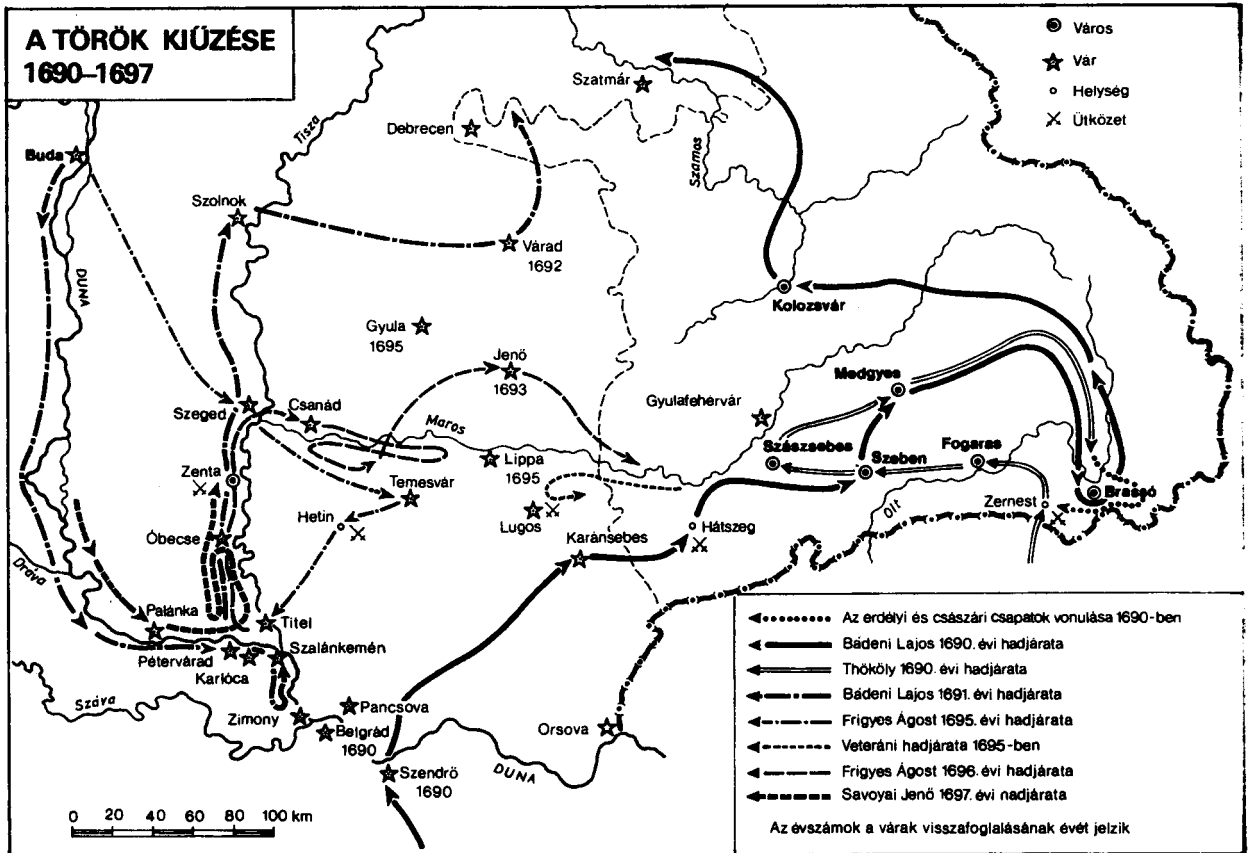
Úgy tűnt, hogy a szultán fellépése meg is hozza a törököknek a sikert: a flotta már ez év februárjában két nagy győzelmet aratott a velenceieknek, a tatárok pedig Lembergig és Haličsig pusztították Lengyelország földjét.

A bécsi kormányzat a török sikerek hatására növelni akarta a magyarországi haderő létszámát, de a francia hadszínterről nem tudott erőket elvonni. Így arra kényszerült, hogy a magyarországi hadsereg fővezérletét átengedje Frigyes Ágost szász választófejedelemnek, aki 8000 főnyi seregét csak ezzel a feltétellel vezette Magyarországra. A választófejedelem kinevezése miatt számos nála sokkal képzetesebb császári tábornok szorult háttérbe.

II. Musztafa szultán tízezer embert visszahagyva Belgrádban, 40–50 000 főnyi seregével Erdély és Felső-Magyarország birtokbavételére indult. Szeptember 7-én rohammal foglalta el Lippa várát. Ám ekkor a szultán – érthetetlen módon – a visszavonulás mellett döntött. Szeptember 21-én Lugosnál a török sereg körülfogta Veterani tábornok hadtestét, és majdnem teljesen megsemmisítette. Veteránival együtt mintegy két és fél ezer császári katona halt hősi halált. Az ellenség ennek többszörösét vesztette. A szultán azonban nem igyekezett kiaknázni ezt a győzelmet sem, hanem visszavonult előbb Belgrádba, majd Konstantinápolyba.

A törökök sikeréhez kétségtelenül hozzájárultak Frigyes Ágost hadvezéri hibái is. Az eredményt azonban a szultán nem tudta kiaknázni, s a háború mindkét fél számára egyre kilátástalanabbá vált. A hadi események menete újból és újból bizonyította, hogy a Török Birodalom nem rendelkezik már olyan katonai erővel, amely lehetővé tenné az elvesztett magyarországi hódításainak visszaszerzését, de a két háborúban kimerülő Habsburg-birodalom sem tudja kiszorítani őket a Balkánról, sőt még a Temesközből sem. Az sem lehetett kétséges, hogy a háború további elhúzódása egyedül XIV. Lajosnak kedvez, az ő győzelmi esélyeit növeli az előreláthatóan hamarosan kirobbanó spanyol örökösödési küzdelemben.

Mi akadályozta vajon a béke megkötését a status quo alapján már 1696-ban? Úgy véljük, egyetlen utolsó lökés, amely végérvényesen ráébreszti a francia politikától befolyásolt portai vezetőket arra, hogy nemcsak kilátástalan, de káros is a háború további folytatása. Ezt az utolsó lökést adta meg az 1697-es *zentai csata*, amelynek hőse a katonái által „der edle Ritter”-nek nevezett Savoyai Jenő volt. Az olasz szár-

mazású, franciaországi születésű császári hadvezér életével és katonai tevékenységével kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozott. Az apró termetű, meglehetősen csúnya arcú, gyöngye testalkatú herceg harmincnégy esztendő volt a karlócai békét meghozó nagy győzelem évében. Ekkor már dicsőségben gazdag katonai pálya állt mögötte. A XIV. Lajostól a kortársak szerint apró termete miatt elutasított húszéves ifjú önkéntes katonaként részt vett Bécs 1683-as védelmében. Itt oly fényes tanúbizonyságát adta személyes bátorságának, hogy egy vértesezred ezredesévé nevezték ki. Ott küzdött Buda ostrománál, majd a második mohácsi csatában és Belgrád alatt is. 1689-től a nyugati hadszíntereken harcolt, ahol újabb fényes sikereket ért el. 1697-ben Frigyes Ágost lengyel királlyá választása után Lipót őt nevezte ki a török ellen küzdő erők főparancsnokává.

Egy ideig úgy látszott, hogy az 1697-es évben folytatódna a korábbi kilátástalan hadakozások. Az udvar ugyanis csupán védelmi feladatot adott az új fővezérnek, török támadóakció viszont nem látszott valószínűnek. A háborút lezáró zentai győzelmet tulajdonképpen a szultán makacssága, pontosabban a nagyvezérrel együttműködésbe került dívánpasák intrikája tette le-

hetővé. Ugyanis ennek nyomán született olyan döntés, hogy a török főszereg a Dunán átkelve Erdély, illetve Felső-Magyarország irányába induljon támadásra. A császári sereg 1697-es gyülekezését és erő kifejtését némileg megzavarta az a felkelés, amely a nyár elején Felső-Magyarországon, a *Hegyalján* kirobbant. A késlekedés azt eredményezte, hogy augusztus 28-án a török sereg *Titelnél* harcászati sikert ért el a császáriak Nehem tábornok vezette oszlopával szemben. Az kénytelen volt mintegy 400 fős veszteséggel visszavonulni a támadók elől.

A két főszereg *Zentánál* csapott össze szeptember 11-én. A szemben álló felek erőviszonyairól részben pontatlan, részben ellentmondó adatokkal rendelkezünk, különösen a török sereget illetően. A császári seregről tudjuk, hogy az 51 gyalogszázalóaljból, 112 lovasszázadból és 60 lövegből állt, mintegy 40 000 főnyi összlétszámban. Ezzel szemben a török erőt egyes források, nyilvánvalóan erős túlzással, 150 000 főnyire teszik. Aligha hihető pedig az, hogy a háború tizenötödik esztendejében a Török Birodalom még ekkora haderőt tudott volna Magyarországra hozni. Sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy a török hadsereg – legalábbis annak komolyabb harcértékeket képviselő része

– most sem haladta meg a 60–70 000 főt. Mindenesetre még így is létszámfölényben volt a császáriakkal szemben.

A török főszereg éppen partváltást hajtott végre a Tiszán, amikor Savoyai Jenő Zentához ért. A gyalogság, a tüzérség és a lovasság nagyobb része azonban még a jobb parti erős hídfőben tartózkodott. A császári had csatarendbe állítása két óra hosszat vett igénybe. A török sereg, nem tudni mi okból, nem próbálta megzavarni az ellenség felfejlődését. Délután öt óra tájban kezdődött a császári támadás, amelynek során az ágyúk a török hajóhidat erős tűz alá vették, meglehetősen nagy kavarodást okozva ezzel a hajóhídon tolongó törökök között. A csatát ténylegesen irányító Elmas Mohamed nagyvezér megszólaltatta ágyúit, és a lovassággal ellenakciót hajtott végre. A császáriak könnyűszerrel visszaverték ezt a támadást, és a visszavonulókat követve, behatoltak a török védművek mögé, ahol mintegy 35 000 török katona volt. A sáncok mögött szinte leírhatatlanul véres közelharc bontakozott ki. A körülfogott janicsárok kétségbeesetten küzdöttek az életükért. Miután a császári katonák a hídbejáratot elfoglalták, a menekülésnek csupán egy útja maradt: úszva átkelni a folyón. Ez csak kevés töröknek sikerült. A veszteség óriási volt. Egyes források szerint 20 000 török halott maradt a hídfőben. Köztük a nagyvezér, számos pasa és bég. A császáriak megközelítőleg 2000 halottat vesztek és mintegy másfél ezerre teszik a sebesültek számát. A szultán a testőr csapatokkal a Tisza bal partjáról nézte végig seregének lemészárlását, majd *Temesvárra* menekült. A csata után Savoyai Eugén Boszniába nyomult, ahol jelentős sikerekkel mélyítette el a zentai diadal hatását.

A Zentánál elszenvedett nagy vereség végre megtörte a Porta makacs ellenállását. A török vezetés végérvényesen belátta, hogy az elvesztett magyarországi területek visszaszerzésére nincs több remény. Miután a Porta békehajlandósága találkozott Lipót szándékával, 1699. január 26-án, 72 napig tartó tárgyalások után a status quo alapján *Karlócán* megkötötték a békét. A békeponthoz szerint csupán a Temesköz maradt Magyarország területéből török kézen. Lengyelország a békében Kamienicét kapta, amelyet még Kara Musztafa foglalt el a vár akkori generálisától, Sobieski Jánostól. Velence a dalmát tengerpartot nyerte egészen Ragusáig.

A tizenhat esztendeig tartó küzdelem, amelyhez a pápaság mindvégig komoly anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott, bebizonyította,

hogy a török hatalom lehanyatlása visszavonhatatlanul bekövetkezett. Egyúttal megmutatta azonban azt is, hogy a török Balkánról történő kiszorításának még nem érkezett el az ideje, s ennek további erőltetése, az adott külpolitikai viszonyok között csupán értelmetlen véráldozatokat jelent a császári udvarnak.

Hadművészeti téren végérvényesen bebizonyosodott az, hogy a török hadsereg már nem képes eleget tenni a modern harcászat követelményeinek. Az egész visszafoglaló háborút végigkísérte a császári sereg harcászati fölénye. Általában mindig az ellenfélnél kisebb létszámú császári seregek verték meg a törököt a nagyobb harcászati állóképességükkel. A török hadsereg a francia haditechnikai segítségnyújtás ellenére sem tudta elsajátítani a nyílt ütközetekben szükséges *harcvezetési és harcfegyelmi* szintet. Ennek a hiányosságnak az okait – úgy véljük – elsősorban a gazdasági és társadalmi szférákban kell keresnünk. Az okok részletes vizsgálata és elemzése a jövő hadtörténetírására hárul. Azt azonban már most is elmondhatjuk, hogy a vitathatatlan harcászati gyengeségek dacára a török sereg még mindig rendelkezett bizonyos *korlátozott stratégiai fölénnel*, ami elsősorban a nagy könnyűlovass-tömegek mozgékonyaságából és a hadtápellátás magas szintű szervezettségéből következett.

A törökellenes harc összefogója, szervezője és irányítója a bécsi udvar volt. Jóllehet a magyarországi török uralom megdöntésében a császári katonaságon kívül jelentős számban részt vettek más csapatok is – így bajor, sváb, frank, brandenburgi, szász, kölni, braunschweigi, felső-rajnai, svéd egységek és önkéntesek szinte Európa valamennyi országából –, mégis a többséget az évi mintegy félszázezer császári katona alkotta. Ennek a hatalmas katonai erőnek a megszervezése, ellátásának biztosítása, mozgásának összehangolása óriási feladatokat rótt a Habsburg katonai vezetésre! Elmondható, hogy az az esetek többségében meg tudott felelni a vele szemben támasztott kívánalmaknak. A török elleni háborúban a császári hadvezetés kiváló képességekkel és katonai ismeretekkel rendelkező hivatásos tábornoki és tisztikarra támaszkodhatott. Többségük a katonai tudás mellett kitűnt személyes bátorságával és áldozatkészségével is. Több tábornok hősi halálával mutatott példát a katonáinak. Összehasonlítva ezt a tisztikart a tizenöt éves háború császári hadseregének vezetőtestületével, nagy szintkülönbséget tapasztalunk nemcsak a mesterségbeli tudás, de erkölcsi téren is. Az egész visszafog-

laló háború folyamán például egyetlen olyan esetet ismerünk, amikor a császári sereg tisztje anyagi ellenszolgáltatásért kész volt egy várát török kézre játszani.

Már utaltunk arra, hogy a császári sereg mindvégig nagy *harcászati fölényben* volt a törökkel szemben. Ez a fölény elsősorban a sokkal magasabb *pszichikai állóképességből* adódott, amit a rendszeres kiképzés mellett a harcvezetés megszilárdulása, a harci fegyelem magasabb szintje biztosított. Több csatában is előfordult, hogy az ellenség betört a császári egységek vonalaiba, s ennek ellenére nem következett be pánik, nem bomlott fel a harcrend. A tisztek és katonák nem veszítették el a fejüket, hanem szívós harcban visszaszorították az ellenséget, majd ellenakcióba mentek át. Ilyen harci magatartás ebben az időben a török csapatok között már csak elvétve fordult elő.

A magasabb harcérték dacára a császári és szövetséges csapatok komoly veszteségeket szenvedtek a török elleni harcokban Magyarországon. A korántsem pontos veszteségjelentések összesítése után azt láthatjuk, hogy 1683–1697 között a császári és birodalmi seregek összvesztesége mintegy 50 000 katona volt. Ezzel szemben a császári jelentések a török csapatok embervesztését mintegy 140 000 főnyinek írják. Ha a veszteségjelentésekbe belekalkuláljuk a szépítések és a túlzásokat, akkor is megállapítható az, hogy a *török veszteség legalább kétszerese volt a*

császári sereg veszteségének. Érdekes megjegyezni még azt is, hogy a császári összvesztésnek mintegy egyhatoda származott a Buda visszafoglalásáért folytatott harcokból, ahol különben a török veszteség, a felmentő kísérletek során elesetteket is beleszámítva, mintegy tízezer főnyi volt.

Tekintetbe véve azt a körülményt, hogy a törökellenes seregek harcában több várostrom is szerepelt, amely köztudottan nagyobb veszteségekkel jár, mint a várvédelem, még inkább kiütözik a császári csapatok nagy harcászati fölénye a veszteségadatok tükrében is. Ezek a számadatok ugyanakkor ismételten megerősítik azt, hogy *Magyarország és Erdély hadipotenciálja a XVII. század végén semmiféle összefogás és áldozatvállalás révén sem lett volna elegendő a török kiűzésére az ország területéről*. Az a félszázezernyi nyugat-európai tiszt és katona, aki a törökellenes küzdelemben Magyarországon életét vesztette, jelentős véráldozattal járult hozzá ahhoz, hogy a török uralom alól felszabadult ország a fejlődés útjára lépjen. Bátor harcukkal tiszteletre méltó helyet vívtak ki maguknak a magyar törtélemben is.

Az európai összefogás megdöntötte Magyarországon a török uralmat, fölszámolta a török elnyomást. Az eredmény a magyar nemzetnek és a császári udvarnak egyaránt érdekében állott. Vajon mekkora részt tudott vállalni ebből a küzdelemből Magyarország lakossága?

6. Magyarok a törökellenes harcokban

Már korábbiakban utaltunk arra, hogy a Királyi Magyarország, Thököly fejedelemsége és Apafy erdélyi állama összesen mintegy 60 000 főnyi, többnyire korszerűtlen fegyverzetű s hiányosan kiképzett katonasággal rendelkezett. Ez az akkori időben már nem különösebben nagy szám mondható hadlétszám is három részre szakítva, s jelentős részben helyhez kötve volt. Éppen ezért a magyar katonaság nem játszhattott főszerepet a háború sorsának alakulásában, és törvényszerűen kapott alárendelt, segéd szerepet a török kiűzéséért folytatott küzdelemben. Egy háború megvívása azonban nemcsak a csatatereken történik, hanem a gazdasági szférákban is. Itt mindenekelőtt a hadseregellátás kerül előtérbe, s talán ezen belül is az élelmezés. Hiszen éhező sereggel a legkiválóbb hadvezér sem tud eredményt elérni, még ha katonái a

legjobban felfegyverzetek és kiképzettek is. Ennek az alapigazságnak a szem előtt tartásával próbáljuk megállapítani azt, hogy Magyarország lakossága vajon mennyivel járult hozzá a hadak élelmezéséhez, eltartásához?

Előre kell bocsátanunk azt, hogy ma még csupán hozzátevéleges adataink vannak arról, hogy Magyarország mekkora anyagi áldozatokat hozott a török kiűzése érdekében. Teljesen pontos mérleget talán soha nem lehet készíteni erről, hiszen azt fölmérni, hogy a fizetetlen katonák mekkora sarcokat hajtottak be a védtelen lakosságon, a lehetetlenséggel határos. Úgy véljük azonban, hogy még ezek a töredékes adatok is tudják némiképpen érzékeltetni azt, hogy mit áldozott Magyarország lakossága a török kiűzéséért.

Az a lakosság, mely már a háború kezdetén is

rendkívül rossz körülmények között élt. Egy 1681-ben Genfben megjelent munkában többek között a következőket olvashatjuk erről: „Magyarország, amely hajdanában nagy kiterjedésű ország volt és a kereszténység elővédje, és amely a legbölcsebbek véleménye szerint semmivel kevésbé volt hatalmasabb, mint Európa legnagyobb és legjelentékenyebb államai, ma szomszédaira szorul, hogy a török hadaival és barbárságával szemben ellenállhasson.” Vitathatatlan tény az, hogy a török elleni háború évről évre óriási terheket rótt az ország népére. Noha a nagyobb hadműveletek télen szüneteltek, de a magyar népre mégis a telek hozták a legsúlyosabb megpróbáltatásokat. A bécsi udvar a török ellen küzdő hadak többségét Magyarországon helyezte el a téli szállásra, s a magyar néppel fedeztette a beszállásolt csapatok költségeit is. Ezek pedig ugyancsak tekintélyes summát tettek ki! 1683–84 telén például az országra 8 millió forint terhet róttak ki pénzben és eleségben. Ebből az összegből Alsó-Magyarországra 5 millió, a Dunántúlra pedig 3 millió esett. Ebbe az összegbe azonban még nincsenek beszámítva a magyar végvári katonaság költségei. Pedig ennek a hadseregrésznek az ellátása is teljes egészében a lakosságra hárult. A császári kézre került Erdély hivatalosan évi 400 000 forint adóval járult hozzá a háborús költségekhez.

Amíg Magyarország népére ilyen óriási haditerhek zúdultak, Alsó-Ausztriát az udvar hét esztendőre fölmentette a katonák elszállásolása alól. Ezt látva, a velencei követ azt jelentette Bécsből, hogy a Habsburg-kormányzat Magyarországot föláldozza az örökös tartományoknak. A nádor, a nuncius és más befolyásos személyek többszöri interveniálására gróf Rabatta császári főhadbiztos 1685-ben megígérte, hogy az elkövetkező télen feleannyi katonaságot teletetnek Magyarországon, mint a korábbi években. A háborús terhek megosztásának az aránya Magyarország és az örökös tartományok között 1685-ben úgy alakult, hogy az előbbi a terhek hetven százalékát viselte, míg a gazdagabb, örökös tartományokra harminc százalék jutott. Buda visszafoglalásának az évében ez az arány úgy módosult, hogy Magyarország a terhek ötvenegy százalékát fizette.

Ezt az adómegosztást súlyosbította a nagyon sokszor fizetetlen vagy csak rendszertelenül fizetett idegen zsoldos katonaság harácsolása. A leírások szerint a császári katonaság előnyomulásának idején az addig virágzó hódoltsági területeket pusztasivataggá változtatta. Az igazsághoz persze hozzátartozik az is, hogy egyes vidékek elpusztítását sokszor katonai okok tet-

ték szükségessé. Ha ezeket a területeket elpusztították, a török őrseg ellátási hiányok miatt nem egy esetben kénytelen volt feladni a várat.

Természetesen nem minden pusztítás vagy rablás szolgált katonai szükségszerűséget. 1686 elején Caraffa császári tábornok a védtelen Debrecen városát a szó szoros értelmében kirabolta. A források szerint sok ártatlan férfit és nőt megöletett, sokat megkínkoztatott, majd fél évre 480 000 forint hadisarcot vetett ki a városra. Bár Debrecen ebben az időben Magyarország legnépesebb és talán leggazdagabb városa volt, ez a sarc rendkívül súlyos terhet jelentett.

A szinte felmérhetetlen anyagi áldozatokon, a roppant szenvedések elviselésén túl Magyarország népe bőven hozott véráldozatot is a török uralom felszámolásáért. Ma még csak töredékes adatok alapján tudunk hozzávetőleges képet alkotni arról, hogy a török háború megindulásakor egymilliónál alig valamivel nagyobb lakosságszámú Királyi Magyarország területéről a különböző években mennyien vettek részt a harcokban.

Az erősségekből ki nem hozható végváriakon kívül a háború első évében 1683-ban 11 000 katona sorakozott föl a Vág és a Rába között, Esterházy Pál nádor, Batthyány Kristóf és Batthyány Ádám parancsnoksága alatt. Ez az erő a török Bécs elleni támadásakor, amikor a császári hadvezetés Magyarországot lényegileg föladta, nagyrészt szétszéledt. Bécs védelmében egyes források szerint csupán harminc magyar vett részt Gombos Imre vezetésével, aki ezért 12 000 forint értékű adományt kapott Felső-Magyarországon. Más forrásban azt találjuk, hogy Bécs felmentésekor megsebesült Esterházy Pál nádor, s ott küzdött Pálffy Károly és Kéry János is a katonáival.

Az 1684. évi harcokban 8000 magyar harcolt a főseregben, 3000 Érsekújvárt zárta körül, 2000 a Rába-vonalat védte, ugyanannyi a Dráva mentén működő seregnél küzdött. Ha ehhez a 15 000 főhöz hozzászámítjuk a végvárakban szolgálatot teljesítő magyarokat, megkapjuk az akkor Habsburg-kézen levő magyar területek teljes hadipotenciálját. Így a császári hadvezetés nem is kívánhatott nagyobb arányú részvételt a küzdelemben a termelés veszélyeztetése nélkül. 1684-ben a magyarok közül különösen az Esterházy János győri vicegenerális 1500 lovasa tűntette ki magát a harcokban, akiknek bátorságát Bádeni Lajos örgróf külön kiemelte a jelentésében.

A források 1685-ben 20 000 magyar katona részvételéről szólnak; 6000 fő a különböző végvárakból érkezett, 2500 Bercsényi-husár Cap-

rara felső-magyarországi seregében szolgált, gróf Czobor Ádám pedig huszárezredet vezetett. Ezek a magyar alakulatok vettek részt Károly főherceg hadműveleteiben, többek között a táti csatában. Az év végén megjelentek a török ellen küzdők között Thököly Imre átpártolt kurucai is.

1686-ban, Buda visszafoglalásának évében az osztrák források szerint a végvárok őrzésére visszamaradtakon kívül 14 000 magyar katonára küzdött a török ellen. Ebből a kontingensből Budáért harcolt Eszterházy János 2500, Batthyány Ádám 2000, Barkóczy Ferenc 4000, Csáky László 1500 és Petneházy Dávid 800 magyar katonája. Az adatok tanúsága szerint tehát majdnem az összes török ellen küzdő magyar katonára megfordult a Buda alatti táborban. Szerepükről ezt írta Grimani augusztus 3-án Cornaro velencei követnek: „Jönnek a legderekből magyarok. 8000 emberből álló csapatot fognak képezni, alkalmas és hatásos erősítésül.” Négy nappal később: „A magyaroktól várt erősítés éppen jókor érkezett!” Augusztus 9-én: „Batthyány vezérlete alatt 2500 magyar a védővonalból a választófejedelem által megszállott völgybe vonult ki csatarendben”, többen elesetek közülük az összecsapásban. Augusztus 12-én az ostromló sereg a bajorokkal együtt 30 000 főt tett ki, ebből 1000 volt a magyar gyalogos és 3000 a magyar lovas.

A Buda visszafoglalásáért vívott küzdelemben különösen kitűntette magát Bottyán János ezredes, a későbbi legendás hírű kuruc generális és Petneházy Dávid, Thököly volt ezeres kapitánya. Nemkülönben Fiáth János, a győri gyalogosok őrnagya, akinek hőstettét Eszterházy nádor oklevélben örököltette meg az utókor számára: „Ő vala a magyarok közül első, aki 600 gyalogossal ágyú és puska golyók záporában az ostromlott vár közelítő árkaiba helyezte magát. Másnap, midőn a török a várból kitört, vele bátran és hevesen megküzdött, úgy hogy miután a törökök közül temérdek levágtattak, a többiek a várba visszaűzettek, övéinek kevés vesztesége mellett. S midőn Buda külső városa megrohanásának ideje megérkezett, annak falait átmászva, az ellenséget megtámadta hozzájövén egyszersmind a német gyalogságnak zöme, isten segedelmével a város elfoglaltatott. Ezenkívül még számos más alkalommal magát harcias férfiúnak bizonyította.”

Egy bizonyos Sutoris János nevű, erdélyi származású császári hírszerzőtiszttel leírja naplójában, hogy a csata előtt a magyarok Szent László tiszteletére, akinek éppen akkor volt az ünnepe, „víg hazafias dalokat” énekeltek. Más

helyen megemlékezik egy névtelen magyar jobbagyrról, akit Häusler császári ezredes beküldött Érsekújvárra, hogy megtudja, vajon a török őrsegnek van-e még elegendő élelmiszere: „a ravasz magyar paraszt” hat kenyéréért 17 forintot fizettek, tehát ugyancsak fogytán volt az élelmük. Ez az ember még egyszer bement a várba, és azt mondta a törököknek, hogy ha kijönnek vele, mutat nekik egy gabonavermet az erdőben. A hírhozót szoros őrizet alatt tartva nyolcvan török indult ki a várból hat fogattal. Útközben a keresztény katonák megrohanták és lekasabolták a törököket. „A paraszt, akit a törökök őrizet alatt tartottak, csak a legnagyobb életveszéllyel tudott megmenekülni. Miután pedig minden jutalmat visszautasított, Häusler ezredes becsületes szolgálatairól írásbeli bizonyítványt adott neki.”

Többek között 1687-ből följegyezték a források, hogy a téli harci előkészületek alkalmával magyar portyázó csapatok egy nagy török élelemszállítmány üldözése közben felgyújtották Lippát. Ugyanakkor Erdődy Ferenc Cazin felé hajtott végre eredményes portyázást. Batthyány Ádám Székesfehérvárt tartotta oly szorosan körülzárva, hogy az 1688 májusában kapitulált.

Az 1687-ben és 1688-ban a török ellen küzdött magyar katonák létszáma hasonló lehetett az előző évekhez. 1689-ből van olyan adatunk, hogy a fősereg parancsnokává kinevezett Bádeni Lajos külön is kérte: osszanak be hozzá „jó magyar huszárokat”, akik megakadályozhatják a törökök és tatárok rajtaütéseit. Azt is tudjuk, hogy magyar csapatokat bíztak meg ebben az esztendőben Kanizsa és Várad körülzárásával. A források külön megemlítik Pálffy Miklós katonáit, mert nagyon eredményesen küzdöttek a batocsinai csatában.

A török ellentámadás évében, 1690-ben, Kanizsa elfoglalásával kapcsolatban a már említett császári hírszerzőtiszttel egy érdekes epizódot jegyzett fel Zichy István huszárjairól. A szemfüles magyar lovasok elfogtak egy magyar paraszti ruhába öltözött előkelő törököt, akit a vár parancsnoka a nagyvezérhez küldött segélykérés végett. Kihallgatása után Zichy a fejét vettette a törököknek, a törzsét pedig rajta az alábbi török nyelvű cédulával, a vár előtt helyezte el: „Te kanizsai aga kiküldtél engem, hogy a szorongatott várnak segítséget hozzak. Miután ezt a földön találni nem lehet, elmentem a túlvilágra azt megkeresni.” Az őrség reménytelen helyzetét látva a török parancsnok néhány nappal ezután föladta a várat. A kivonuláskor több keresztény nő is haladt a törökök között. A nők megesküdték a magyar tábori lelkésznek, hogy

vallásukat megtartják, „de egyszersmind makacsul vonakodtak férjeiket – a török katonákat – akikkel még akkor keltek egybe, mikor azok szerencsések voltak, most szerencsétlenségükben elhagyni”. A magyar lovasok Zichy parancsára nem akadályozták meg a nők elvonulását sem.

Az 1691-es hadjáratban Batthyány lovasai eredményesen harcoltak a Szerémségben Croy tábornagy parancsnoksága alatt. Bezerédj Zsigmond, a későbbi kuruc brigadéros apja így emlékezik meg ezekről a harcokról: „Zemellénnél a Száva vize mellett a derék két armada egymás ellenében állva, a többi úri rend és vitézek között dicséretesen viselvén magát, ennéhán törököt kivégezván a világból, az én kedves fiam, Bezerédi Tamás egy jancsár golyóbistól meglövetett, meghal és ott temettetik el.” Vele együtt sok száz magyar lelte halálát a Száva partján. A nagyváradi frontszakaszon Molnár ezredes magyar hajdúit említik, akik október 13-án elfoglalták Belényes várát. Várad körülvételét pedig Molnár ezredes 1200 hajdúja és Bagosi kapitány néhány száz lovasa látta el, akiket Gyürky Pál huszárezredének katonái, Kiss Balázs ezredes hajdúi és Horváth János lippai hajdúi támogattak.

1692-ben a fontos Jenő várát is magyar hajdúk és huszárok foglalták el rajtaütéssel. Az elkövetkező években azonban egyre kevesebb magyar egységről maradtak ránk adatok. 1697-ben Savoyai Jenő azt hiányolta, hogy a hadakozáshoz oly szükséges könnyűlovasságot csak Deák Pál huszárezrede és néhány magyar és rác határőr csapat képviseli. További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy hová tűntek a török ellen harcoló magyar katonák a háború utolsó szakaszában. Bádeni Lajos és Savoyai Jenő jelentéseiből az tűnik ki, hogy a császári fővezérek ekkor is szükségesnek tartották, igényelték a magyar könnyűlovasok segítségét. Lehetséges, hogy a magyar alakulatokat ekkor már idegen parancsnokok alakulatába osztották be. Osztrák források szerint az alábbi, kifejezetten magyar ezredek tartoztak állandó kontingensként a Habsburg-alakulatokhoz: Barkóczy-ezred (1675–1688), Gombos-ezred (1683–1692), Zichy-ezred (1684–1698), Petneházy–Kiss Balázs ezred (1685–1698), Czobor-ezred (1688–1718), Deák-ezred (1696–1718), Gyürky-ezred (1689–1697). Ezen állandó zsoldban álló magyar ezredekén kívül számos időszakosan fölfogadott magyar csapat küzdött még a török ellen. Az úgynevezett „szabad legények”, akiket a császári hadvezérek is nagyra értékelték.

A magyar katonák török elleni küzdelmét az egykorú költészet számos szép versben öröktette meg. Az 1681-ben keletkezett „Cantio de militari duce” Kisfaludi László győri hadnagynak állított maradandó emléket. Az 1689-ben írt „Siralmas Chronika” a Várad alatti ostromsáncban elesett Tesla Mihályt búcsúztatja szép szavakkal. Ám az egykorú versekben helyet kapott az a sok szenvedés is, amelyet a lakosság az országot keresztül-kasul járó hadaktól szenvedett.

Ezek a költemények híven tükrözik azt az ellentmondásos helyzetet, hogy a magyar katonák török elleni küzdelme ellenére az ország népe a török kiűzéséért folytatott harcot – különösen Buda visszafoglalása után – egyre kevésbé érezte a maga ügyének. A korszak kiváló ismerője, Acsády Ignác megjegyzi a Buda visszafoglalását követő, s szinte az egész Európára kiterjedő ünnepségekkel kapcsolatban: „Itthon is voltak hálaadó Istentiszteletek, a végvárakban örömet lőttek, s számos templomban énekeltek Te Deumot. A tömegek szíve azonban mégsem dobbant meg a hírre, hogy Mátyás király ősi vára nem nyögi többé a félhold igáját. Valóban, bármily dicsőséges s az utókorra bő áldást hozó volt Buda visszafoglalása, annak az emberöltőnek, amely megérte, lehetetlen volt rajta örövendeni.”

Az öröm hiányának az okát Acsády a háborús terhek viselésén, a mérhetetlen pusztítások elszívásán túl abban látta, hogy a császári vezetés a magyar nép ellen „épp oly irtó háborút viselt, mint a török ellen”. Ilyen körülmények között bármily hön óhajtották is a magyarok a török iga alóli főlsszabadulást, az olyan borzasztó körülmények között ment végbe, hogy a megmaradt csekély lakosság „a múltat eszményi állapotoknak tekintette a rettenetes jelenhez képest, s mindenütt fájdalmasan emlékezett vissza az annak előtte való boldogabb időkre”.

A korabeli források jelentős része tanúsítja, hogy Acsády szavait nem valamiféle nemzeti elfogultság, hanem a valóság szülte. Elképzelhető, ha a török hódoltság alatt élők is vágyva gondoltak vissza az előző időkre, akkor mennyivel nehezebben fogadta a Habsburg-uralmat Felső-Magyarország és Erdély lakossága, amely nem élt közvetlen török uralom alatt. Ez a körülmény magyarázza, hogy a török elleni háborúk idején Magyarország lakosságának egy része török szövetségben a császári csapatok ellen harcolt, magára vonva ezzel a vádat: „Magyarország a kereszténység ellensége.”

7. Felső-Magyarország és Erdély Habsburg-uralom alatt

Thököly Imre felső-magyarországi fejedelem az 1682-ben kivívott katonai sikerek után fegyverszünetet kötött a bécsi udvarral. Az egyezményben a császár „de facto” elismerte az ellenőrzése alá került felső-magyarországi területet külön államnak. A párizsi Gazette ez év végén azt írta Thökölyről, hogy naponta erősödik a felső-magyarországi rendekkel, akik pártfogását keresik. E beszámoló tanúsága szerint a Habsburg-ellenes mozgalomnak sok híve volt a jobbágyok között is, akik állítólag több kárt okoztak a császári katonaságnak, mint az „elégedetlenek” hadai.

A „Nouvelles Extraordinaires” jellemzése szerint Thököly „olyan fejedelem, aki még nincs 35 éves, de nagy génusz, személyében bátor és tele van jó szándékkal saját pártja iránt”.

Az 1683 elején tartott kassai országgyűlésen Thököly – a Gazette szerint – egyértelműen kinyilvánította, hogy „nem akarja és nem tudja saját érdekeit a Porta érdekeitől elválasztani”. Ha ez a kijelentés tényleg elhangzott, csak a tényleges helyzetet tükrözte. Thököly államának létét a bécsi udvar még inkább a mögötte álló Török Birodalomra való tekintettel ismerte el, mint Erdélyét. Helytelen lenne azt feltételezni, hogy Felső-Magyarország és Erdély 30 000 főt alig meghaladó együttes hadipotenciáljával a Habsburg-hatalom nem tudott volna bármikor leszámolni! Lipót császár több mint 50 000 főnyi, jól képzett és jó fegyverzetű állandó zsoldoshadseregével hosszabb időn át siker reményében nem szállhattak szembe sem Thököly, sem Apafi erdélyi fejedelem nagyrészt irreguláris, rossz fegyverzetű, s modern harcászathoz járatlan katonái. A magyarországi török hatalom megrendülésével megdőlt a két magyar fejedelemség létalapja is. Az önállóságuk csupán abban az esetben maradhatott volna fenn, ha azt a török helyett más európai nagyhatalom garantálta volna. Kézenfekvő szövetségesként kínálkozott XIV. Lajos Franciaországa. Ez az ország Richelieu hatalomra jutásától fogva megtalálta az utat Bethlen Gáborhoz, majd a Rákócziakhoz és a Királyi Magyarország Habsburg-hatalommal szembeforduló rendjeihez is. Később szövetségese lett a bujdosóknak, majd Thököly Imre fejedelemnek. A török Bécs elleni támadása és a törökellenes erők ellentámadása után Franciaország azonban semleges magatartásra kényszerült. Különben XIV. Lajos már 1682-ben kedvetlenül szemlélte Thököly

szorosabb szövetkezését a Portával. A király ezeket írta lengyelországi követének: „Helytelennek látnám támogatással öregbíteni azt a segítséget, amelyben a török résztelteti a magyarokat, akik jelenleg egészen a Nagyúr parancsaitól váltak függőkké.” A támadó császári seregekkel szemben Thököly a törökön kívül a lengyel királytól igyekezett segítséget szerezni. Sobieskinek kétségtelenül más volt a politikája a magyarokkal szemben, mint Lipótnak. Ez kiderült a feleségének írt egyik leveléből: „Semmi kétség, hogy a németeknek másképp kellene viselkedniük a magyarok iránt.” Ez az álláspont abból a józan megfontolásból fakadt, hogy a Thökölyvel való kiegyezés kedvezne a török elleni küzdelem ügyének.

Bármilyen szerepe volt Thökölynek a Bécs elleni támadásban, magától az akciótól igyekezett távol maradni, s nem vágta el a tárgyalások útját. Ám a török bécsi, majd párkányi kudarc után az udvar nem egyezkedett Thökölyvel, mint uralkodóval. Ez lényegében meghatározta a fejedelem további magatartását is: vagy teljesen behódol, vagy ellenáll. Mind a kortársak, mind az utókor többször felrótta neki, hogy egyéni hatalmi ambícióit a kereszténység és a haza érdekei fölé helyezte, amikor a török elleni háború megindulása után is ragaszkodott állama fennmaradásához, és e cél érdekében folytatta a török oldalán a Habsburg-ellenes harcot, és ezzel elhúzta a háború időtartamát. A valóságban azonban Thököly többször kijelentette, hogy kész a töröktől elválva, semleges magatartást tanúsítani, sőt akár ellene fordulni, ha garanciát kap arra, hogy az udvar elismeri a status quót. Ez az elképzelése azonban irreálisnak bizonyult. A törökkel szemben katonai fölénybe került Habsburg-vezetés, amely az egész korábbi magyar királyság területének birtokbavételére és beolvasztására törekedett, nem törődött a néhány százezer fős lakosságú terület terjedelmével. Thököly azonban ezt csak a törökkel szembeni döntő fölény kialakulása idején állapíthatta meg, ami jóval később következett be. Tudjuk, hogy a Török Birodalom az elszenvedett nagy vereségek ellenére még 1690-ben is képes volt nagy erejű ellentámadásra. Ugyanakkor a francia hatalom jelenléte és tevékenysége szinte mindvégig megkérdőjelezte a török elleni háború sorsának végső kimenetelét. A Török Birodalom végérvényes katonai veresége 1697-ben, a zentai csatában következett

be. Tulajdonképpen ez vetett véget Thököly azon reménységének, hogy Észak-Magyarországon vagy Erdélyben török segítséggel visszaállíthatja korábbi nemzeti fejedelemségét.

Ebből nem következik, hogy a magyar nemzet egy részének a török elleni háborúval párhuzamosan folytatott Habsburg-ellenes küzdelme csupán Thököly személyes elhatározásának a következménye volt. A Habsburg-ellenes küzdelem olyan területen is folyt, ahonnan Thököly már kiszorult, ahol már nem tehetett semmit. A küzdelem csak a szatmári békével zárult le. Nem lehet tehát a törökellenes háborúval párhuzamosan folyó Habsburg-ellenes fegyveres harcot kizárólag Thököly személyéhez kapcsolni. E harc okainak megállapításához ismerünk kell azt a fegyveres akciósorozatot, amelyet a Habsburg-hadvezetés a két magyar fejedelemség elfoglalásáért és a birodalomba történő beolvasztásáért folytatott.

1684-ben a császári hadvezetés Schultz altábornagy parancsnoksága alatt egy 7000 fős felső-magyarországi sereget állított fel. Ez a létszám az ebben az évben Magyarországon működő haderő tíz százalékát sem tette ki. Lényegében hasonló létszámú mozgó erő fölött rendelkezett Thököly is, akinek többi katonája a különböző felső-magyarországi várakat és városokat tartotta.

Az év első felét még a kurucok fölénye jellemezte. Januárban a Pozsonyban felállított „purifikáló bizottság” előtt Thököly pártjából megjelent ugyan 14 főúr, 17 megye és 12 város küldötte, akik hűséget esküdtek I. Lipótnak, de ezek többsége azokból került ki, akik csak a török Bécs elleni támadásakor álltak az oldalára. Schultz augusztusi megindulásáig Thököly katonái elfoglalták Palocsát, Késmárkot, Csicsvá várát, birtokukba vették az erős Ungvárt, ellepték a Szepességet, valamint Liptót, Árvát, Trencsént és Turócsot.

Az augusztusban támadásba lendülő császári hadoszlop rövidesen visszahódította Késmárkot, majd szeptember elején Kiszsebent. Szeptember 17-én Eperjes mellett történt az első nagyobb összecsapás a körülbelül azonos létszámú seregek között. A nagy harci tapasztalatokkal rendelkező császári vezér meglepte a kurucokat, akik komolyabb ellenállás nélkül szétfutottak. Maga Thököly is alig tudott Regéc irányába elmenekülni. Ruháit, ezüstneműit, sátorát, sőt egész kancelláriáját, ágyúit, szekereit és zászlóit az ellenségnek kellett hagynia. Novemberben a császári vezér Eperjes alá szállott, de ennek kapitánya, Tunyogi Sámuel „oly igen keménykedett”, hogy az ostrom huszonegyedik

napján a császári sereg kénytelen volt elvonulni az erősített város alól. A törökön aratott császári győzelmek növelték az elpártolók számát. Thököly október 19-i kiáltványában kifejtette, hogy korábban is nagyobb sikereket ért volna el a mozgalom, ha „igaz ügyünk folytatói közé ily bojtortjános métélyek s veszedelmes konkolyok nem hintetődtenek volna”.

A császári hadvezetés 1685-ben nagyobb erőt küldött Thököly ellen, mint az előző évben. 6000 lovas és 5000 gyalogos vett részt ebben az akcióban. Ez a létszám most sem haladta túl a Magyarországon harcoló seregek létszámának tíz százalékát.

Schultz tábornok ez évi hadművelete tulajdonképpen kudarccal kezdődött. Május végén eredmény nélkül kellett elvonulnia az ostromlott Ungvár alól, s Petrőczy kurucai Nagy-Mihálynál érzékeny veszteséget okoztak neki. Csak két hónap elteltével, július végén kezdett a császári vezér nagyobb akcióba Eperjes alatt. Akkor, amikor a nagyvezér minden török–tátár csapatot a Dunához rendelt, s így Thököly nem számíthatott segítségre. Az 1700 főnyi eperjesi őrség Feldmayer Simon és Szenczi István parancsnoksága alatt rendkívül bátran szembeállt az ostromlókkal. A források följegyzik, hogy különösen a fegyvert fogott jobbágyok, mesterlegények és a tanulók tüntették ki magukat a küzdelemben. Augusztus végéig már több mint 600 császári katona vesztette életét az ostromban. Közöttük volt György Frigyes württembergi herceg, ezredes is. Szeptember 11-én azonban a polgárok titkon kaput nyitottak az ostromlóknak, mire az őrség meghódolt.

Schultz ekkor Tokaj alá vonult, amelyet az őrség harc nélkül feladott. Rövidesen császári kézre került Ónod, Szerencs, Boldogkő, Ibárány, Kisvárdá és Kálló. E várak meghódolása ugyan rendkívül érzékeny veszteséget jelentett Thökölynek, de Felső-Magyarország fővárosa Kassa, továbbá Munkács, Ungvár, Sárospatak, Regéc, Szádvár még szilárdan támogatta. Ezek bevétele komoly gondot okozott volna a császári hadvezetésnek, ha nem jön „segítségére” a váradi pasa, aki egyetlen intézkedésével véget vetett a felső-magyarországi fejedelemségnek, s egyúttal több ezer harcedzett kuruccal növelte a török ellen küzdők táborát.

Ez a lépés Thököly elfogatása volt, amely 1685. október 15-én ment végbe Váradon. A császári politikusoktól félrevezetett pasa azt hitte, hogy Thököly elfogatásával és császári kézre adásával kedvező békét vásárolhat a Portának. Naiv elképzelése természetesen csődöt mondott: tette a remélt eredmény helyett azt

vonta maga után, hogy Kassá eddig bátran harcoló őrsége október 25-én kapitulált, s példáját a többi felső-magyarországi vár is követte. Munkácsot azonban Thököly felesége, Zrínyi Ilona még két esztendőn át hőiesen védelmezte. 1688. január 17-ig a munkácsi váron lobogó kuruc zászló szép példáját adta az asszonyi hőselkűségnek, a hitvesi ragaszkodásnak, marandó nyomokat hagyott az ostromot gyermekként végigélő II. Rákóczi Ferencben. Thököly későbbi szabadon engedése, méltóságokkal való elhalmozása már nem állíthatta vissza a régi bizalmat katonái szívében, akik java része a török ellen fordult.

Az 1685 őszen a Habsburg-oldalon küzdő kurucok száma elérte a 12 000, a következő hónapokban pedig megközelítette a 17 000 főt. Az ellenség harcmódját jól ismerő katonák egész télen át harcoltak a török ellen. Nagyrészt az ő érdemük Heves, Törökszentmiklós, Szolnok, Szarvas, Arad és Szent-Jób visszafoglalása. Fölgyújtották Eger külvárosát, majd Petneházy Dávid katonái levágták az aradi törököket, nagy rémületbe ejtve a temesvári pasát. Lipót császár Petneházyt, Thökölyt volt ezeres kapitányának vitézsége jutalmául aranyláncot küldött, s a pápa örömmel üdvözölte a protestáns katona kitüntetését.

A felső-magyarországi fejedelemség Habsburg-uralom alá jutásával a császári csapatok elérték Erdély határát. Ekkor rendkívül élesen vetődött fel az 1605 óta ismét török függésben élő fejedelemség vezetői és lakosai előtt álló nagy probléma: hová csatlakozzanak? Északon a Habsburg-hatalom, nyugatról, délről és keletről viszont még a török, illetve a török függésben élő román fejedelemségek vették körül Apafi Mihály államát.

Erdély meglehetősen ellentmondásos kapcsolatban állt a bujdosómozgalommal, és Thököly államával. Különösen 1681 után mérgesedett el a viszony a két magyar fejedelemség között. Ettől fogva csupán az volt az összetartó erő, hogy mindkettőnek a fennmaradása a töröktől függött.

Amíg Erdély és a Királyi Magyarország között ott volt a Hódoltság és ütközőállamként Thököly fejedelemsége, addig a Habsburg-uralom távoli veszélynek tűnt az erdélyiek előtt. Amint azonban Erdély határán megjelentek az első császári ezredek, számítani kellett rá, hogy a korábbi nemzetközi szerződések elhamvadnak a török kézen levő várakat lövő császári ágyúk tüzeiben. Jól tudta ezt Apafi erdélyi fejedelem, s az erdélyi politikát ténylegesen irányító Teleki Mihály is. Igyekeztek úszni az árral, s takti-

kázással védeni Erdély önállóságát. Már Bécs 1683-as ostroma idején kapcsolatot kerestek a császári politika irányítóihoz. Apafi gesztusát Bécsben kedvezően fogadták. Érthető is, hiszen az erdélyi fejedelem a győri főkapitány útján azt az ígéretet tette az udvarnak, hogy amennyiben a török vereséget szenved Bécs alatt, kész lesz a bécsi udvar „oltalmát” keresni. A vereség bekövetkezett, s Apafi a járványok és éhezések miatt megcsappant seregével hazavonult Erdélybe. Egyelőre azonban csupán annyit tett, hogy intézkedéseket hozott Thököly erdélyi párthívei ellen.

A bécsi udvar ezzel nem sokáig érte be. 1684 végén Erdélybe küldött egy jezsuitát, aki huszonnégy pontos szerződéstervezetet vitt magával a fejedelemség bekapcsolásáról a török elleni szövetségbe. Ez a tervezet egyelőre nem érintette Erdély belpolitikai önállóságát, csak a török függést cserélte fel Habsburg-függéssel. Az erdélyi rendek elutasították a tervezetet, mire a jezsuita páter külön egyezményt kötött Teleki Mihállyal. 1685-ben azonban nem sok történt: elkobozták Thököly erdélyi javait, a hadseregébe szökött erdélyi jobbágyokra, valamint székelemekre büntetést szabtak ki, ugyanakkor követiséget jelöltek ki a bécsi tárgyalásokra.

Thököly fejedelemségének bukása után a bécsi politikai és katonai vezetés erőteljesebb eszközközkhöz nyúlt Erdély megszerzése érdekében: Máramaros megyét császári seregek foglalták el téli szállásul, s Csáky László egy császári lovas ezred élén Kolozs megyébe szállásolt be. Ezzel tulajdonképpen megkezdődött Erdély tervszerű katonai megszállása, jöllehet egyelőre csak az úgynevezett hódoltsági területre, a Szamoson túli részre tették rá a kezüket.

A császári katonai akció miatt Apafi fejedelem az udvarával együtt az erős Szebenbe menekült, ahol 20 000 főnyi erdélyi katonát gyűjtött maga köré. Ekkor az erdélyi császári sereget Scherffenberg császári tábornok Máramarosból Erdély szívébe, Kolozsvár mellé vezényelte. Serege 10 000 császári katonából és Csáky László 2000 magyarjából állt, fele akkora volt, mint az Apafi körül felsorakozott erdélyi had. Igaz, hogy Scherffenberg szükség esetén számíthatott Caraffa szolnoki seregére is, amely 4000 császári katonából és 6000 magyarból állt. Az erdélyiek azonban nem akartak fegyveres összeütközésbe kerülni a császári seregekkel. Ehelyett Thököly ellen indultak, aki a török fogságból kiszabadulva, Jenő irányából éppen az ő segítségükre sietett. Thököly seregét az erdélyiek meglepték és szétszórták. Az erdélyi követek 1686. június 28-án Bécsben egyez-

ményt írtak alá, harci szövetséget a török elleni harcra, amely mellékesen említette az Erdély fölötti császári „oltalmat”, de csak Kolozsvár és Déva katonai megszállását rögzítette. Teleki az egyezményt nem fogadta el, mire Scherffenberg tábornok Kolozsvártól Szebenhez vonult.

Erdély katonai erejéről és ellenállási esélyeiről érdekes megállapítást tett a Scherffenberggel Erdélybe vonuló olasz származású Piccolomini tábornok jelentése, amelyet Grimani lovag leveléből ismerünk: „Erdélyt a legtermékenyebb tartománynak festi [ti. Piccolomini], mert a talaj mindenütt meg van művelve, tele van lakóházakkal és oly gyönyörű, hogy szebbet kívánni sem lehet, és ők ott mindent találtak, amit akartak. Gyulafehérvár gyenge, a székelyek és szászok egyenlenségekben élnek és csupán a német név iránti utálatban egyek. Ellenségeskedésekkel nem találkoztak, mert a lakosok gyávák és háziasak. Nem szabad azt remélni, hogy hivékké és alattvalókká lesznek, ha csak nem erőszakkal és hatalommal.”

Harcra nem került sor a császári sereg és az erdélyi katonaság között. Egyezkedés zárta le a Szeben körüli kiéleződött helyzetet. Scherffenberg seregét Buda alá rendelték, ahol ekkor meglehetősen nehéz helyzetbe kerültek a nagyvezértől fenyegetett ostromlók. Így Erdély egyelőre megmenekült a teljes katonai megszállástól.

A „taktikázó” erdélyi politikusok számára mindenesetre fenyegető jel volt az a megtorló akció, amelyet Caraffa tábornok kezdeményezett 1687 elején Észak-Magyarországon Thököly pártjának teljes szétzúzására. A tömeges megkínzások és kivégzések megtették a hatást Erdélyben is. Amikor a dunántúli és a Dráva menti sikerek után Lotharingiai Károly ősszel Erdély határához ért, senki sem gondolt az ellenállásra. A főherceg egyszerűen beüzent a fejedelemnek: azért jött, hogy Erdélyt a török járom alól fölszabadítsa, tehát rendelkezzen embereinek élelmiszert, szállást, és az általa megjelölt erdélyi városok fogadjanak be császári őrseget. Kolozsvár kaput nyitott a mintegy 40 000 katona élén érkező főherceg előtt, aki a fejedelem hozzá küldött biztosaitól 900 000 forintot, 24 000 porció élelmet és 16 000 porció abrakot követelt. Apafi ekkor ismét Szebenbe menekült, és innen kezdett egyezkedni a főherceggel. A tárgyalások vége az 1687. október 27-én aláírt balázsfalvi „egyezmény” lett. Ennek értelmében a császári seregek erre a télre megszállták Erdélyt. Szebenből egyszerűen kiutasították a fejedelmet, és császári csapatok vonultak be ebbe a városba is. 1687/88 fordulón

ján 30 000 császári katona telelt a fejedelemségben, ott-tartózkodásuk óriási terhet rótt a már hosszú ideje békében, nyugalomban élő kis ország lakóira.

Munkács feladása után a bécsi udvar Caraffát rendelte Erdélybe, azzal a feladattal, hogy készítse elő a fejedelemség beolvasztását a Habsburg-tartományok közé. A rettegett hírű nápolyi katona Erdély esetében a Felső-Magyarországon alkalmazott nyílt erőszak helyett más eszközöket javasolt az udvarnak. Az erdélyi tanácsosokkal, majd a fejedelemmel letétette a hűségesküt Lipótnak, amelyben elfogadták az ország teljes katonai megszállását. 1690-ben elkészült emlékiratában Caraffa mégsem tanácsolta az udvarnak, hogy Erdélyt közvetlen császári igazgatás alá vonják. Azt javasolta, hagyják meg a protestánsok vallásszabadságát, csökkentsék az erdélyiek adóját, csak kis létszámú császári katonaságot állomásoztassanak ott. Álláspontja szerint az abszolút császári uralom behozatalára olyan utat kell keresni, amelyben a „timor és amor” egyesítve legyen. Az elsőt, a félelmet biztosítja a császári katonaság bentléte. A másodikat, a szeretetet, az, hogy nem háborgatják a protestánsokat, és jutalmazza a befolyásos erdélyieket. A magyarországitól eltérő kormányzati elvek szükségességét Caraffa így indokolta: Erdély a birodalom szélén fekszik, a „hűtlen Lengyelország”, a két román fejedelemség és a török szomszédságában. Súlyos terhek esetén a „nyugtalan természetű” erdélyi nép arra fog törekedni, hogy visszatérjen a „kevesebb adóval megelégedő török” uralma alá.

Ez a kormányzati terv, amely hosszú időn át vezérelve volt a Habsburgok erdélyi politikájának, természetesen nem csupán Caraffa józan megfontolásának volt az eredménye, hanem a hadi viszonyokban 1690-ben bekövetkezett fordulatnak is. Belgrád török kézre jutását megelőzte Thököly Imre erdélyi hadjárata, amely nemcsak jelentős akció volt, hanem figyelmeztetés is az erdélyi császári uralom labilitását illetően.

Thököly Imre 1690-es hadjáratának előzményeihez hozzátartozik, hogy áprilisban meghalt Apafi Mihály fejedelem, akit Erdély történetírója így búcsúztatott: „jobb volt hírenél”. Ekkor a Porta Thökölyt nevezte ki fejedelemmé. Sereget adott mellé, hogy azzal elűzze az Erdélyt megszállva tartó császári csapatokat, és felszámolja ott a Habsburg-uralmat. Ez a sereg, amely a kisebb számú „kurucokon” kívül törökökből, tatárokból és román katonaságból állott, júliusban jelent meg az erdélyi határon. Vele szemben a fejedelemség védelme Heissler

Donát tábornok parancsnoksága alatt álló hét császári ezredre hárult. Támogatásukra Teleki Mihály mozgósította a székelyeket is.

A császári parancsnok a Bodzai- vagy a Töröcsvári-szorosnál várta Thököly csapatainak betörését, s a szorosokat erős őrséggel látta el. Thököly egy csapattal augusztus közepén megkísérelte a benyomulást a Töröcsvári-szoroson, de amikor úgy látta, hogy nem jár sikerrel, mert az egész ellenséges tábor idejött, mint „tanult hadviselő ember” „practicával” élt. Amíg csapatainak egy része tovább „ellenkezett” a szorost védő császáriakkal, maga a főszereggel „oly kietlen helyeken, s ösvényeken, meredek hegyeken”, ahol azelőtt gyalogos ember sem járt, átkelt a határon. A lovak farkára fákat kötöttet, s úgy ereszkedett le csendben a völgyekre.

Heissler tábornok meglepődve értesült arról, hogy Thököly serege már a hátában van, és felsorakozott a *zernyesti* síkon. A császári tisztet azonban nem rémítette meg a több mint kétszeres túlerő. Bizva katonáinak magasabb harcértékében, 1690. augusztus 21-én „szembe vitte” őket a felsorakozott ellenfélre. Előreállította a császári ezredeket, mögójük a székelyeket, akiket – a csatában jelenlevő krónikás följegyzése szerint – deák nyelven így biztatott: „... a török mind elszalad, nem állhatván meg a mi tűzünköt kegyelmetek, osztán Isten hírével üzze, vágja, s ha meg találják kegyelmetek nyomni, ne jöjjön egyenesen a regimentek eleiben, hanem oldalaslag, én esmét visszaverem a törököt.”

A császári tábornok arra számított, hogy katonáinak összütze megtöri a szemben álló könnyűlovasok rohamát. Thököly azonban „feles tatárokat és kuruczokat” küldött a császári jobb szárnyra, azzal a céllal, hogy bekerítse az ott levőket. Ekkor Heissler tábornok Doria ezredet hat század császári katonával és tizenhárom zászlóalja székellyel ellenük küldte. A tatárok színleg megfutottak, s a főerők elé csalták a támadókat. Thököly látva a császári harcrend felbomlását, harminckét zászló alatti „nagy sűrű roppant sereggel”, sebes nyargalással megrohmozta az ellenséget. A két vonalban felálló császáriak sortüze közel kétszáz katonát sújtott a földre, de a többiek áttörtek a harcvonalakon, és megbontották a császári gyalogosokat. Amikor a székely katonaság ezt látta, „még csak kópiát sem emele, hanem rettenetes zúgással megszalada”. Megfutamodásuk eldöntötte a csata sorsát is. Jóllehet a Doriával levő hat német század még hosszabb időn át vitézül tartotta magát, s végül is „erősen puskázván, harczolva eljövénnek békivel”, a győzelem Thököly seregének jutott.

Ez a *harcászati siker* néhány hétre visszaállította Erdélyben a nemzeti fejedelemséget. Az itt kialakult helyzet azonban a török elleni háború függvénye volt. Miután a nagyvezér megelégedett Belgrád elfoglalásával, és nem indított nagyobb méretű támadást Magyarország területén, a császári túlerő rövidesen Erdély elhagyására kényszerítette Thökölyt. November közepén, majd december utolsó napjaiban még megkísérelt újabb beütéseket, de kisebb harcászati sikerek után végleg kiszorult Erdélyből.

Erdély az 1691. december 4-én kiadott „Diploma Leopoldianum”-nak megfelelően gubernátorságban élt 1699-ig, II. Apafi Mihály névleges fejedelemsége alatt. Helyzetében csak a Rákóczi-szabadságharc hozott alapvető változásokat. Az ország fejedelmválasztási joga csak 1744-ben szűnt meg, de a valóságban akkor, amikor a törökön aratott sikerek eredményeként az első császári csapatok átlépték a határt.

Thököly Erdélyből történt kiszorítása után nagyobb arányú Habsburg-ellenes küzdelem több mint egy évtizeden át Magyarország területén sem volt, kivéve az 1697 nyarán kirobbant hegyaljai felkelést. A háborús terhek roppant növekedése Magyarország lakosai között óriási elkeseredést szült, ezt Thököly megbízottai eredményesen használták fel, különösen Felső-Magyarország területén. Miután a „kurucok” már évek óta nem terhelték a lakosságot, minden baj egyedüli kútforrásának a császári seregeket látták.

A mintegy 4000 fegyveres felkelőt Tokaji Ferenc vezette, Thököly seregének egykori „talpas kapitánya”, aki végigküzdötte a korábbi csatákat is. Tokaji a felkelés kirobbanása előtt a regéczi erdőkben végzett szervező munkát. A felkelés második embere Szalontai György volt, a Zemplén megyei Végardó község bírása. Tokaji július 1-i keltezéssel egy kiáltványt bocsátott ki Felső-Magyarországon, Thököly nevében. Ebben felhívta mindazokat, akik szeretik hazájukat és szabadságukat, s szabadulni óhajtanak az elnyomás alól, hogy késedelem nélkül fogjanak fegyvert.

A felhívás eredményes lett; a fegyverre keltek még aznap éjjel megrohanták Tokajt és Sárospatakat. II. Rákóczi Ferenc egy későbbi beszámolója szerint mindkét várat éjfél után két óra körül foglalták el. A patakit egy rosszul befalazott, kirohanásokra tervezett kapun keresztül vették birtokba, Tokajt pedig, „miután lajtorják odatámasztásával megmásták, a vigyázatlan és gondatlanul pihenő őrség felkoncolásával foglalták el”. Szinte pontosan úgy, mint a kassai fellegrát tizenöt esztendővel ezelőtt.

A felkelők arra számítottak, hogy II. Rákóczi Ferenc az élükre áll, és ezzel biztosíthatják a Habsburg-uralommal elégedetlen felsőmagyarországi nemesség és polgárság csatlakozását is. Ugyanakkor azt is figyelembe vették, hogy a szultán támadása által lekötött császári hadvezetés nem tud majd nagyobb erőt bevetni ellenük. Számításaik azonban nem váltak be. Rákóczi ekkor még nem jutott el odáig, hogy egy Habsburg-ellenes mozgalom élére álljon. Ehelyett a maga igazolására Bécsbe ment. Ugyanakkor Schlik Lipót császári tábornok lovasezrede, amely késedelmeskedve hagyta el téli szállását, útból visszafordulva váratlanul a felkelőkre tört.

A „zavargó nép” amint hírül vette a császári lovasok közeledését, „nagy bátran” eléjük ment, és Harangod pusztán megütközött velük. Jóllehet nagyobb számmal voltak, de „harci mestersebben és jártasságban jóval gyengébben”. Nagyobb részük lándzsával, kaszával, botokkal volt csak felfegyverkezve. A harci vágytól égő elkeseredett felkelők „nagy tüzzel” nekirentettek a németnek, s megingatták sorait. Ekkor érkezett be Deák Pál huszárezrede. Hátról támadta a felkelőket, és rövid idő alatt szétszórta soraikat. A menekülők a pataki és a tokaji várakban húzódtak meg mindaddig, amíg ezeket Vaudemont herceg katonái el nem foglalták.

Ekkor a felkelő lovasok egy része a törökhöz menekült. Az életben maradt gyalogosok a környező erdőkben lappangtak. Később a kassai őrség Barkóczy gróffal és a nemességgel egyesült csapata szórta szét őket. A karlócai békekötés aláírásakor Magyarország és Erdély területén már nem volt számottevő Habsburg-ellenes fegyveres erő. A törökkel kötött egyezmény egyelőre pontot tett arra a küzdelemre is, amelyet a magyarság egy része immáron több mint másfél évszázada folytatott a Habsburg-uralom ellen.

Nyugat-Európában sokan úgy látták, hogy a küzdelem ezzel még nem fejeződött be. Ezt a következőkkel indokolták: „Ez egy olyan ország, ahol a népek nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy sokáig nyugalomban maradjanak. A protestánsok még nagy számmal élnek itt, és félnek attól, hogy nem határozták-e el teljes kiirtásukat, és szinte bizonyosak abban, hogy a török vagy közvetve, vagy közvetlenül támogatni fogja őket. Ez elég számukra ahhoz, hogy az első alkalommal fegyvert foganak, amikor úgy érzik, hogy erre okuk van.”

A magyarországi török uralom összeomlása a lakosság körében korántsem eredményezett olyan örömet, mint a balkáni népeknél a később-

biek folyamán. Magyarországon a török uralom sokkal bonyolultabb, ellentmondásoktól telítettebb volt, mint a többi, török hódoltság alatt élő országban. Ma már világosan látjuk, hogy a török uralom itt is a fejlődés gátja volt, ezért a karlócai béke jelentős mérföldköve történelmünknek. A kortársak azonban többnyire csak az óriási pusztulást látták, és a győztes császári sereg hozta új elnyomás teljessé válását.

A század végének históriás költője reménytelenebbnek, szomorúbbnak látta az ország helyzetét, mint az a század első éveiben volt, amikor pedig az elhúzódó tizenöt éves háború szintén súlyos állapotokat teremtett a Királyi Magyarországon és Erdélyben. A költő nosztalgikusan emlékezett meg Bocskai István személyéről: „Beh szépen kezdődék a seculum veled, / Ki tudja hogy fogy el maholnap kivüled. / Mint vagyunk s mint leszünk, nincsen benne híred; / Már mi csak sóhajtok s úgy említünk téged.” Hasonlóan idézte a „Bethlenből királlyá emelkedett Gábor” emlékét is, akivel a magyar nemzet „bátor tábor” volt, s keserűen tette hozzá: „Már nem vagyunk bátor, mert te se vagy, Gábor.” De miért sóhajtotta vissza vajon az erdélyi krónikás a „jó öreg György” emlékét is, akiről pedig azt írta: „Kihordád pénzünket Patakra s Munkácsra Marada rollad ránk csak rongyunk galléra”? Azért, mert Rákóczi, aki „ujjat vont” két császárral, diadallal bánt el „mind konttyal, mind kalappal”!

Vajon nem csupán a nemesi rendi jogok összezsugorodása miatti kesergés mondatta-e mindezeket a századvég költőjével? Vajon nem csak a nemesi privilégiumok elvesztésétől való félelem idézi fel fájó nosztalgiával azoknak az erdélyi fejedelmeknek az emlékét, akik diadalmas hadjáratokkal csikarták ki többek között a nemesi rendi jogok tiszteletben tartását a bécsi udvartól? Nyilvánvalóan mindez szerepet játszott a török kiűzését nyomon követő Habsburg-ellenes ideológiában. Sőt a visszaemlékezés meg is szépítette Bocskai, Bethlen és a Rákócziak uralkodásának a korszakát. A regéci, szalánczi erdőkben, az ecsedi láp zsombékjai között bujdokló szegénylegények azonban nem a birtokos osztály privilégiumainak összezsugorodását fájlalták. Nem emiatt indult el négy évvel a karlócai békekötés után a Beszkidek hóolvadási lejtőjén egy kicsiny jobbágyi küldöttség azzal a céllal, hogy ismét felkelés élére hívja az egyszer már előlük elfutott, de mégis bujdosásra jutott kétmillió holdas főurat.

Vajon mit fájlaltak ezek a bujdosó parasztok, nincstelen kurtanemesek a XVII. századi viszonyok elmúlásán? Hiszen ebben a században vált

teljessé a nemesi uralom Magyarországon. Ám ez a furcsa, Habsburg- és törökellenes háborúktól terhes XVII. század egyúttal ösvényt nyitott a „szolgaság házából” való kijutásra mindazoknak, akik már nem tudtak vagy nem akartak a földesúri elnyomás béklyói között élni. Ezen az ösvényen ki a végvárakba, ki a privilegiált hajdúvárosokba, ki a magánföldesúri hajdútelepekre jutott el, ahol ugyan életveszélyekkel telítettebb, de a jobbágyi sornál szabadabb életkörülmények között élhetett.

Ez a szűk ösvény azonban Karlócával lezárult. A Habsburg-vezetés fölszámolta a török hódoltság korának két nagy magyar katonarétegét: a végvári katonaságot és a hajdúságot. A békeegyezmény IX. cikkelye mindenkinek szigorúan megtiltotta a „szabadhajdúk” tartását. A magánföldesúri hajdúságot már korábban megszüntették, s a XVII. században kiváltságolt hajdútelepek közül csupán a szabolcsi hét hajdúváros őrizte meg szabadságjogait, nagyon megcsappant létszámmal, hiszen mindössze 952 család lakott bennük. A bihari hajdútelepek elvesztették korábbi kiváltságaikat. A magyar végvári katonaság feloszlata- sáról szó-

ló rendelet tíz nappal a karlócai béke aláírása után látott napvilágot. Csupán azok számára nyílt lehetőség a további katonáskodásra, akik vállalták a császári ezrekben a szolgálatot. Ez a világ azonban rendkívül idegen volt a magyar hadinép többsége számára, amint azt számos szegénylegény-énekben elpanaszolták. Úgy- szintén csak kevesen tudtak beletörődni a mindennapos termelőmunkába is. A hosszú háború után életben maradottak közül sokan inkább azt a nyomorúságos, de mégis legalább szabad sorsot vállalták, amelynek reménytelen keserősége oly szívfájdítóan csendül fel a sorsukat mélyen átérző nagy magyar poéta, Ady versében:

„Ordasokkal élünk
Nádban, gazban sárban
Mi a célunk, mi a célunk
E nagy bujdosásban?”

Ebből a hontalan bujdosóvá vált „szegény- legény had”-ból, a társadalom periferiájára került, „kallódó emberekből” került ki az elkövet- kező nagy Habsburg-ellenes küzdelem számos katonája.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

ÖTÖDIK FEJEZET

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

I. A SZABADSÁGHARC KITÖRÉSE ÉS FELFELÉ ÍVELŐ SZAKASZA

1. A szabadságharc előkészítése

Hosszú és súlyos háborúk után a XVII. és XVIII. század fordulójára helyreállt Európában a béke. Az Augsburgi Liga (Németalföld, Anglia, a spanyol és az osztrák Habsburgok országai és kisebb szövetségeik) háborúját Franciaországgal az 1697. évi ryswicki béke, a Szent Liga (az osztrák Habsburgok, Lengyelország és Velence) küzdelmét a Török Birodalom ellen az 1699. évi karlócai béke, az orosz–török háborút az 1700. évi konstantinápolyi béke zárta le. Hadicéljait a szemben álló felek egyike sem érte el, de nem is a háborús kimerültség kölcsönös beismerése hozta meg a békét: Európa vezető hatalmai minden eddiginél nagyobb tétért indítandó új háborúra készültek.

Amit a legkülönbözőbb pártállású politikusok Európa majd minden országában évek óta sóváran vagy aggódva vártak, 1700. november 1-én bekövetkezett: meghalt a beteges és gyermektelen II. Károly spanyol király, s vele kihalt a Habsburg-dinasztia spanyol ága. A rokonság jogán a francia Bourbonok és az osztrák Habsburgok támasztottak igényt a Spanyolországot, Spanyol Németalföldet, Lombardiát, Nápolyt és Szicíliát, valamint a tengerentúli gyarmatbirodalmat magában foglaló örökségre. II. Károly végrendeletében egész birodalmát osztatlanul XIV. Lajos francia király unokájára, Anjou Fülöpre hagyta, aki V. Fülöp néven nyomban trónra is lépett. Különösen kiélezte a helyzetet, hogy a spanyol királyi székben sem mondott le a francia trónra való jogáról. A Bourbon-dinasztia spanyolországi örökösödését így nem ismerték el sem az osztrák Habsburgok, sem a Franciaország és a Spanyol Birodalom egyesítésétől fenyegetett tengeri hatalmak – Németalföld és Anglia. Habsburg Lipót császár 1701 tavaszán megindította hadait Spanyol Lombardia ellen, 1701. szeptember 7-én pedig megkötötte Németalfölddel és Angliával a Bourbon-ellenes Hágai Szövetséget, amelyhez azután

több kisebb ország is csatlakozott. 1702-ben a Rajna mentén is megkezdődtek a hadműveletek. Kitört a *spanyol örökösödési háború*.

1700-ban, tehát lényegében a spanyol örökösödési háborúval egy időben, de attól egyelőre teljesen függetlenül indította meg XII. Károly svéd király hódító hadjáratát, az *északi háborút* az oroszok, lengyelek és dánok szövetsége ellen.

A magyarországi függetlenségi mozgalom vezetői számára ez volt az adott, tőlük függetlenül létrejött, és általuk egyelőre nem is befolyásolható nemzetközi helyzet, amelyhez igazodniuk kellett. Állásfoglalásukat bizonyos mértékig megszabták a XVII. századi magyar függetlenségi harcok hagyományai, de azt is fel kellett ismerniük, hogy Magyarország katonapolitikai helyzete a Habsburgok győzelmes török háborúja, a török kiűzése következtében alapvetően megváltozott. A karlócai békével egész Magyarország (a Temes-vidék kivételével) és Erdély is Habsburg-uralom alá került. Így a török nem volt többé adott és elkerülhetetlen szövetséges egy új Habsburg-ellenes függetlenségi háborúban; különös súlyt nyert tehát valami másfajta külföldi segítség biztosításának igénye. A protestáns magyar rendek XVII. századi harcai a katolikus Habsburgok ellen támaszkodhattak az európai protestáns hatalmak rokonszenvére; a XVIII. század eleji háborúkban viszont a protestáns országok a Habsburgok szövetségesei voltak, a magyar rendek tehát legfeljebb vallási követeléseikben számíthattak támogatásukra, politikai törekvéseikben azonban nem. Az új szervezkedés megindítóit csak XIV. Lajos Franciaországra számíthattak, amelyet szövetségi szerződés kötött annak idején I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez, legutóbb pedig Thökölyhez.

Az *új magyar függetlenségi mozgalom* 1698-ban rendi összeesküvés formájában kezdődött. A mozgalmat *Rákóczi Ferenc* (Erdély fejedeleinek leszármazottja, a császár elleni összeesküvés részeseként 1671-ben Bécsújhelyen lefejezett Zrínyi Péter horvát bán unokája, Thö-

köly Imre mostohafia) és *Bercsényi Miklós* (udvarhú arisztokrata család sarja, volt császári ezredes és országos főhadbiztos) vezette. Mindketten nagy utat tettek meg a Habsburg-ellenes szervezkedésig.

Az 1676-ban született, tehát a szervezkedés kezdetén még csak 22 éves Rákóczi, gyermekéveit édesanyja, Zrinyi Ilona mellett töltötte. Munkács várának kapitulációja (1688) után a bécsi udvari arisztokrácia fiaiéhoz hasonló nevelésben részesült előbb egy dél-csehországi jezsuita kollégiumban, azután a prágai egyetemen, majd a kor szokása szerint itáliai tanulmányúttal fejezte be felkészülését a neki szánt közeleti pályára. A magyarországi viszonyokhoz képest rendhagyó neveltetése széles európai látókört biztosított számára. Fiatakori könyvtára franciás műveltségről, természettudományos és politikai érdeklődésről tanúskodik. Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnővel kötött házassága (1694) – amelynek révén francia királyi hercegekkel is távoli rokonságba került – már ekkor a Habsburg-birodalom keretein túlmutató politikai ambíciókat sejtet. A katonai dicsőség vágya azonban nem kísértette meg, hadmérnöki olvasmányai is inkább geometriai érdeklődését elégíthették ki. Magyarországon tizennyolc éves kora óta töltötte be a családját megillető Sáros megyei örökös főispáni tisztelet, de a hazai politikai életben nem vett részt, az 1697. évi hegyaljai kuruc felkelés elől Bécsbe menekült: világosan látta minden önmagára utalt magyarországi mozgalom reménytelen helyzetét. 1698-ban került közelebbi barátságba Bercsényi Miklóssal, a nála tizenegy évvel idősebb Ung megyei örökös főispánnal, akit a hazai közállapotokkal való elégedetlensége és kielégítetlen ambíciói eddigre már szembefordítottak a bécsi udvarral.

A Habsburg-ellenes szervezkedés két vezetőjének személyes képességei nagyon szerencsésen egészítették ki egymást. Bercsényi hivatali pályája során sok, különböző társadalmi állású emberrel teremtetett személyes kapcsolatot, jól ismerte az országot; Rákóczi pedig származása, rokoni kapcsolatai és európai műveltsége révén a rendi szervezkedés hivatott, nemzetközi elismertetést ígérő vezetője volt.

A nemzetközi helyzet alakulását az összeesküvők jól ítélték meg. Elvetették a török szövetség évszázados hagyományát, mert felismerték, hogy a segítség ára a török hódoltság felújítása lenne. Tisztán látták, hogy a spanyol örökösödési háború a küszöbön áll, ezért a Habsburgok hagyományos és leendő fő ellenségével, XIV. Lajos francia királlyal kerestek kapcsolatot. Le-

hetetlen nem szimbólumot látni a dátumok véletlen egybeesésében: Rákóczi II. Károly spanyol király halála napján, 1700. november 1-én írta meg támogatást kérő és szövetséget ajánló levelét XIV. Lajoshoz.

Egyebekben a dolgok a rendi összeesküvés rossz hagyományai szerint alakultak. A bécsi udvart Rákóczi Franciaországba küldött megbízottja még elindulása előtt tájékoztatta az akcióról. Az udvar ettől kezdve figyelemmel kísérte a fejleményeket, és 1701. április 18-án letartóztatta Rákóczit és néhány társát. Bercsényi Lengyelországba menekült. Ide követte őt a bécsűjhelyi börtönből történt szerencsés szökése után Rákóczi is.

A magyar rendi összeesküvés kudarcot vallott vezetői lengyelországi emigrációjukból emlékiratokkal ostromolták XIV. Lajost, anyagi támogatást és katonai segítséget kérve egy magyarországi felkelés megindításához. Mivel sem saját katonaságuk, sem megalapozott haditervük nem volt, érdemleges támogatást sem kaptak. A holtpontonról a magyarországi népi kuruc szervezkedés mozdította ki őket.

A népi kuruc szervezkedés a Thököly-felkelés politikai maradványa, a török földre szorult „kuruc király” itthoni illegális szervezete volt. Hazai vezetői robbantották ki 1697-ben a diverziónak szánt hegyaljai felkelést a török ellen felvonuló császári sereg hátában, tudtukon kívül a török hódítás szolgálatába állítva ezzel a magyar jobbágyság Habsburg-uralom elleni jogos elkeseredését, és akaratuk ellenére kiváltva a császári sereg kegyetlen bosszúját. A hegyaljai felkelés bukása hatalmas embervesztéssel járt, maga a kuruc szervezkedés azonban átvészelte a vereséget. Thökölynek a karlócai békét követő kisázsiai internálása a népi szervezkedést is új utak keresésére ösztönözte.

Lipót császár 1702 őszén toborzást rendelt el Magyarországon. 1703 elején a császári ezredek sorra elvonultak az országból az itáliai vagy a rajnai hadszíntérre. Csak Erdélyben maradt vissza nagyobb császári haderő.

A népi szervezkedés vezetői, *Esze Tamás* volt tarpai jobbágy és Kis Albert egykori kuruc hadnagy, ugyancsak részt vettek a toborzásban, de a tavasz közeledtével megbízható embereikkel együtt megszöktek a császári seregből. 1703. március elején a szegénylegények gyűlést tartottak a beregi erdőben, s úgy ítélték, hogy a helyzet megérett a függetlenségi harc megindítására. Ugyanekkor – valószínűleg Esze Tamás javaslatára – azt is elhatározták, hogy az országos felkelés vezérének hazahívják a Lengyelországban bujdosó Rákóczit. Ezzel a népi mozga-

lom szférájában is megtörtént a fordulat: a Habsburgok ellen fordítható, de most még egymással szemben álló társadalmi erők összefogására nem a felekezeti villongásokban és török szolgálatban kompromittálódott öreg Thököly fejedelmet, hanem a fiatal Rákóczi herceget tekintették immár a megfelelő politikai személyiségnek. A bujdosók küldöttei ismételten felke-resték őt Brezna várában, részletesen tájékoztatták az ország helyzetéről, a megszálló csapatok elhelyezéséről és erejéről, a nép elszántságáról, lelkesedéséről.

1703. május 6-án létrejött a megegyezés Esze Tamás és Rákóczi közt. Rákóczi megígérte, hogy a felkelőket nem fogja magukra hagyni, a katonának álló parasztokat fel fogja szabadítani a jobbágyaságból, elismerte a felkelőket a maga hadinépének, és az ügyek intézését hazajövetel-éig vezetőikre bízta. Egyidejűleg kibocsátotta kiáltványát „minden igaz magyar, hazaszerető és édes országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó, egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos igaz magyaroknak”, fegyverbe szólította őket az idegen uralom ellen, és május 12-én átadta „Cum Deo pro Patria et Libertate” feliratú zászlóit a parasztok követéinek.

A felkelés 1703. május 21-én indult meg a Tiszaháton. A Rákóczitól kapott zászlókat kibontották Tarpa, Vári és Beregszász piacán, és csatlakozásra szólították fel a nemeseket. A nemesség azonban jobban félt jobbágyaitól, mint a németektől, s a kurucokkal való leszámolásra

készült. A felkelők május utolsó napjaira elfoglalták a tiszai átkelőhelyeket és a kárpáti szorosokat, mintegy 800 főnyi hadukkal szinte lezárták a tiszaháti síkságot, és várták Rákóczit. Ha Rákóczi ekkor – ígérete szerint – közéjük érkezik, a szabadságharc a zászlóbontás lendületével indul, és mintegy kéthónapos előnyre tesz szert. Rákóczi azonban nem jött, a francia segélypénzt és az ezen felfogadható zsoldosokat várta, így a felkelők visszahúzódtak a hegyek közé, hogy ott várják be érkezését.

Károlyi Sándor szatmári főispán a császári katonasággal megerősített nemesi felkelés élén akadálytalanul átkelt a Tiszán, és június 7-én délután rajtaütött a *Dolhánál* táborozó kurucokon. Esze Tamás és Kis Albert katonái közt pánik tört ki, és mintegy száz halott és három zászló hátrahagyásával szétfutottak. A vereség a helyzeten nem változtatott. A győztes Károlyi visszavonult Szatmárra, majd érdemei elismeretetésére Bécsbe utazott; a megvert kurucok folytatták visszavonulásukat a lengyel határra.

A dolhai vereség napjaiban csatlakoztak a felkeléshez a munkácsi uradalom ruszin puskásai, s kezdtek mozgolódni a Tiszántúl és a Nyírség bujdosó kurucjai. Ezekben a napokban indult el Rákóczi is Magyarország felé, végre elszánva magát, hogy minden külső segítség nélkül is élére áll itthoni hadinépének, s elhatározását a dolhai vereség hírére sem változtatta meg. Június 14-én Klimiec falunál érkezett a határra, ahol Esze Tamás 200 gyalogos és 50 lovas élén várta.

2. A szabadságharc kibontakozása: 1703

Rákóczi a Habsburg-ellenes függetlenségi harcot Franciaország segítségével bízva indította meg. Mint a jól tájékozott kortársak általában, ő is meg volt győződve XIV. Lajos döntő katonai fölényéről, a francia seregek legyőzhetetlenségéről. A franciák európai nimbuszát fél évszázad sorozatosan győzelmes háborúi növelték nagyra; a Bourbon-ellenes koalíciónak a spanyol örökösödési háború kezdetén nem volt egyetlen olyan vezénylő tábornoka sem, aki – mint fiatal tiszt is – részt vett volna egy francia vereséggel végződött nagy ütközetben. Felelős katonai vezető a Habsburgokkal szemben álló oldalon csakis a feltételezhető francia hadműveletekhez igazodhatott, ha győzni akart.

Rákóczi hadászati elképzelése a szabadság-

harc kezdetén az volt, hogy a Felső-Tisza vidék és a Tiszántúl gyors felszabadítása után a kuruc sereg Észak-Magyarországon keresztül Bécs alá vonul, hogy itt egyesüljön a Duna völgyében nyugatról előnyomuló francia-bajor sereggel. Számolt azzal, hogy Magyarországon a várak helyőrségeitől eltekintve nincs már császári haderő, az ország lakosságának a spanyol örökösödési háborúba való mozgósítása pedig éppen csak megkezdődött. A fegyverfoga-sra alkalmas férfilakosságot tehát joggal tekinthette az előnyomuló kuruc sereg tartalékának. Az erdélyi császári sereget pedig lényegében semlegesítette az erdélyi nép forrongása és a császári hadvezetésnek egy esetleges török támadástól való félelme.

Hadászati elképzeléseinek megvalósítása során azonban Rákóczi egyelőre csak a népi kuruc szervezkedés tiszántúli és alföldi ágaira számíthatott, s reménykedhetett a nemesség csatlakozásában, külföldi zsoldosok fogadásának lehetőségében. Hivatásos és képzett katonái még nem voltak. Végül sem most, sem később nem nyílt lehetősége rá, hogy haditerveit a francia hadművelleti elképzelésekkel egyeztesse. A Rákóczi-szabadságharc a spanyol örökösödési háború egészében mindvégig mellékhadszíntérnek számított.

Rákóczi kis parasztserege élén 1703. június 21-én kezdte meg az előnyomulást a Tisza felé. Megszállta Munkács városát, de a várat nem tudta elfoglalni, és Hercules Montecuccoli vértesezredének támadása elől június 30-án újból a határra, Zavadkára vonult vissza. Itt csatlakozott hozzá Ocskay László és Borbély Balázs a császári seregből elszökött 80 jól felfegyverzett lovassal. Július 4-én végre megérkezett Bercsényi is francia pénzen fogadott 800 lengyel és moldvai román zsoldossal. Ezzel a kuruc sereg létszáma mintegy 400 lovasra és 2000, többnyire rosszul felszerelt gyalogosra nőtt.

Az északkeleti megyék nemesi felkelése a dolhai csapás megismétlésére, a paraszthad élére állt Rákóczi megsemmisítésére készült. Rákóczinak, hogy sikerre vihesse szabadságharcát, ki kellett bontakoznia kicsiny seregével a hegyek közül; csak így férhetett hozzá az Alföld csatlakozásra kész népéhez, és csak a szabadságharc területi bázisának kiszélesítésével remélhette a most még vele szemben álló birtokos nemesség csatlakozását.

Az egymás ellen felvonuló seregek július 14-én a Tisza vonalán kerültek szembe egymással. Az elővédek összecsapásából Tiszabeccsel átellenben a kuruc lovasság került ki győztesen, ám a nemesi sereg a munkácsi és a huszti német őrséggel együttműködve még mindig bekeríthette és a Tiszába szoríthatta volna Rákóczit. Parancsnokaiknak azonban nem volt áttekintésük a helyzetről, a nép között vad híresztelések jártak negyvenezres svéd–lengyel segédhad közeledéséről, úgyhogy a tiszabecsi nemesi tábor az éj leple alatt föloszlott. A következő napokban a naményi révén Esze Tamás vezetésével az egész kuruc sereg átkelt a Tiszán, és Rákóczi július 18-án Naményből kibocsátott pátensében csatlakozásra szólította fel a megyék nemességét.

A nemesek azonban egyelőre várakba zárkóztak, jobbagyaik viszont csatlakoztak Rákóczihoz, elhajtva a nemesek lovait és kifosztva udvarházaikat.

A naményi átkelés hírére július 19-én bontott zászlót a népi kuruc szervezkedés diószegi ága Bóné András és Gödény Pál vezetésével. A tiszai átkeléshez időzített támadásukhoz – úgy látszik ezt még június közepén a határon, a klimieci táborban készítették elő – csatlakoztak a bihari hajdúvárosok. Több ezer főnyi, a török időkből katonai tapasztalatokkal rendelkező új kuruc sereg támadt így a Tiszántúlon.

Rákóczi napról napra növekvő serege Naményből legyezőként szétterülve elárasztotta Szabolcs megyét. A kurucok körülzárták Kisvárdát, és semlegesítették az oda bezárkózott megyei nemességet. Maga Rákóczi július 26-án Debrecen mellett, *Sámsonban* vert táborn. A szomszédban álló sereg és a városban szervezkedő plebejus kurucok együttes fenyegetése két nap alatt a szabadságharchoz való csatlakozásra kényszerítette *Debrecen*; a város iparosainak, kézműveseinek munkájával, kereskedőinek pénzen megkezdődött a kuruc katonaság felruházása, fegyverrel és lőszerral való ellátása. Másnap, július 29-én, Rákóczi megadásra kényszerítette *Kálló* őrségét; az itt zsákmányolt négy ágyúval megvetette a kuruc tüzérség alapját. Kálló birtokában Bercsényi fegyverrel kényszerítette csatlakozásra a *szabolcsi hajdúvárosokat*, s a kurucok növekvő ereje láttán megkezdődött a *megyei birtokos nemesség* eleinte csak szórványos csatlakozása, majd felsorakozása is Rákóczi zászlai alá.

Július végén már hat lovas- és négy gyalogezred állt Rákóczi parancsnoksága alatt. Őt uralta egész Szabolcs megye, Munkács kivételével egész Bereg. Kuruc hadak álltak Szatmárban és Biharban, kuruc lovasság őrizte a Tisza bal partját Tokajtól Szolnokig. A rosszul felszerelt várak császári őrsége tehetetlennek bizonyult a népi katonaság áradásával szemben.

Július végére Bécsben is felismerték, hogy Rákóczi mozgalma nem könnyen elfojtható helyi lázadás, nem is parasztfelkelés, ha kezdetben annak is látszott, hanem új és váratlanul megnyílt hadszíntere a spanyol örökösödési háborúnak, ahol ennek megfelelően kell felkészülni a küzdelemre. Savoyai Jenő herceg, a Haditanács elnöke Schlik Lipót tábornokot küldte főparancsnokként Magyarországra; a Habsburg-birodalom nyomasztó katonai helyzetében – amikor a háború elején elfoglalt lombardiai területek már elvesztek, és a franciákkal szövetséges Miksa Emánuel bajor választó betört Tirolba – csapatokat nem tudott neki adni. A tábornok (régebben a Maros–Tiszai Határőrvidék parancsnoka) egyelőre csak a szegedi, aradi és váradi rácokat tudta harcba vetni a kurucok

ellen. A rácok Várad-Olaszi alatt, majd Pocsajnál megverték Bóné diószegi katonáit, és tűzzel-vassal pusztították a kuruc érzelmű bihari népet. Ezzel csaknem egyidejűleg bécsi utasításra Rabutin erdélyi főparancsnok Glöckelsberg tábornokot 600 lovassal Szatmár várának megerősítésére küldte.

Így Rákócziak augusztus első napjaiban el kellett háritania a rác támadás veszedelmét, közbörsítenie kellett a szatmári német őrség megerősödését, és ki kellett terjesztenie a kuruc uralmat a hátában még ellenséges területekre; meg kellett szereznie a nagybányai pénzverdét és a máramarosi sóbányákat. Törekvéseit két hét alatt teljes siker koronázta. Bercsényi augusztus 6-án váratlan rajtaütéssel elfoglalta a rácok támaszpontját, Olaszit; a kurucok blokád alá vették Váradot. Kuruc portyákkal történt megegyezés alapján augusztus 14-én Rákóczi hűségére tért Nagybánya, augusztus 17-én átállt a kurucokhoz a huszti vár őrsége, a kuruc főszereg pedig Károly várának hódoltatása után felvonult Szatmár körülzárására. Egyidejűleg ostromzár alá került Munkács után Ungvár vára is. *A Duklai-hágótól a Körösök torkolatáig és a Radnai-havasokig felszabadult az ország.*

Rákóczi közel két hónapig táborozott a körülzárt Szatmár alatt. Ezalatt nemcsak a vár ostromát igyekezett előkészíteni, hanem nagyon jelentős hadseregszervező munkát is végzett. Fáradhatatlanul törekedett a katonai fegyelem megszilárdítására, és mivel szép számmal csatlakoztak már a szabadságharchoz megyei tisztviselők, birtokos nemesek, sőt egyes főurak is, tisztok kinevezésével is megszilárdította a mozgalom nemesi vezetését.

Ebben a katonapolitikai helyzetben került sor a jobbágyszerkezet rendezésére a Szatmár melletti Vetésen 1703. augusztus 28-án kibocsátott pátenssel.

A *vetési pátens* élesen megkülönbözteti az otthon maradt és a táborban szolgáló jobbágyokat. Ez utóbbiakat mentesíti a katonáskodás idejére a földesúri szolgálattól és a közterhektől; feleségük és kiskorú gyermekeik hasonlóképpen mentesültek e terhek alól. Az otthon maradt jobbágyokat viszont kötelezi a pátens a földesuraknak eddig teljesített szolgálatra, csupán a szokott szolgálaton felül való megterhelésüket tiltja meg. A szűkszavú pátens egy későbbi magyarázata szerint a katonáskodó családtag az otthon maradt gazdát nem mentesítette a terhek alól.

Ezzel Rákóczi a katonáskodó jobbágyoknak az állami és földesúri terhek alól való mentesítésében, valamint a telkükön maradó jobbágyok

védelmében elment addig a határig, ameddig a nemesi vezetés alatt álló szabadságharc főnemes vezére a jobbágyosztály egészét illetően elmehetett. De a vetési pátens lényegesen kevesebbet adott a jobbágyságnak, mint a felszabadításukról szóló breznai ígéret, mert ennek nemcsak megvalósítása, de egyszerű megismétlése is elidegenítette volna a most már tömegesen csatlakozni kezdő nemességet. Így a vetési pátens – bár az adott időpontban lehetővé tette a nemesség és a parasztság közös harcát a közös ellenség ellen – nem elégítette ki sem a jobbágyokat, sem a földesurakat. A jobbágyságnak nem szűntek meg felszabadulásuk biztosítékát, a hajdúszabadságot követelni, emellett ki akarták terjeszteni a földesúri szolgálat alóli mentességet az egész nagycsaládra; a földesurak pedig mindent elkövettek, hogy visszaszerezzék katonának állt jobbágyaikat. A szemben álló társadalmi osztályok egymás elleni harca végigkíséri az egész szabadságharcot.

A szabadságharc során következő katonai feladatait szeptember 11-én Domahidán vitatta meg Rákóczi alvezéreivel. Ő maga egyelőre még Szatmárnál maradt, de Bercsényit Tokaj ostromára küldte; a hadműveletek súlypontja most már Észak-Magyarországra helyeződött át.

Ocskay László és Borbély Balázs néhány ezer lovassal már augusztus második felében átkelt a Tiszán. *Ocskay Rimaszombaton, Füleken, Losoncon, Korponán át Lévára nyomult előre.* Útjában a kis hegyi várak és a bányavárosok sorra megnyitották kapuikat a kurucok előtt, csak az annak idején Thökölynek is elszántan ellenálló Koháry István várai maradtak még néhány hónapig a császár hűségén. Ezalatt *Borbély*, hogy Ocskay előnyomulását dél felől biztosítsa, ostrom alá vette, és szeptember 21-én *elfoglalta Szolnok várát*; október elején ugyan Halasnál vereséget szenvedett a Száva mellől érkező rác csapatoktól, de a Duna–Tisza közti három város (Cegléd, Körös, Kecskemét) csatlakozását a kurucokhoz így is elérte.

Mire Rákóczi – a szatmári ostromzárt Senyey István tábornokra bízva – október közepén megjelent Tokaj alatt, kuruc kézen volt a Duna–Tisza közének északi fele és Észak-Magyarország is a Garamig. Tokaj alatt csatlakozott Rákóczihoz – Bécsből hazatérőben – Károlyi Sándor, a „dolhai győző”.

E nagy kuruc sikerek hírére XIV. Lajos, aki az elmúlt hónapokban Portugáliának és Szavónának a Hágai Szövetséghez való átállásával jelentős támaszait veszítette el, szükségesnek látta revideálni Rákóczi iránti szkeptikus magatartását. Szövetségre ugyan továbbra sem lépett a

magyarokkal, de havi 10 000 tallér segínyt folyósított számukra, megengedte, hogy francia tisztek és hadmérnökök kuruc szolgálatba álljanak, s személyes megbízottjaként Rákóczi mellé küldte Fierville lovagot, aki 1704 februárjában meg is érkezett Magyarországra.

Cselekvésre ösztönözték a kuruc sikerek a császári hadvezetést is. Schlik tábornok nagy nehezen összeszedett 5200 emberrel és tizenkét ágyúval október 25-én kiindult Pozsonyból, s maga mellé vevén még 2000 magyar nemesi felkelőt is, október 31-én kiverte Léváról Ocskayt, november első napjaiban pedig a Garam menti bányavárosokat is visszafoglalta.

Az *észak-magyarországi kuruc hadműveletek* irányítását ekkor Bercsényi vette át. A tokaji táborból október végén indult el, fogadta Eger városának kapitulációját, s mintegy 15–20 000 embere élén november 15-én Zólyom vára alatt találkozott Schlik hadával. Schlik éppen a császár nevenapját akarta ünnepelni Besztercebányán, amikor a kurucok körülkerítették Zólyomot, és legyőzték a Forgách Simon tábornok parancsnoksága alatt harcoló császáriakat. Schlik a gyors visszavonulásban keresett menedéket, Forgách előbb bezárkózott Zólyom várába, majd poggyászát és ágyúit ott hagyva az éj sötétjében észrevétlenül átvezette katonáit a kuruc ostromgyűrűn, és Schlik után sietett. Károlyi Sándor Forgách üldözése közben elfoglalta Privigyét, Bercsényi pedig a Bottyán János ezredes parancsnoksága alatt Zólyomban visszamaradt császári őrséget semlegesítve Bajmóchoz vonult. Közben a bányavárosok ismét kuruc kézre kerültek, Bottyán szabad elvonulás fejében feladta Zólyomot, és kuruc tábornoki kinevezéssel a tarsolyában a császári kézen levő Esztergomba vonult vissza. Ekkor Schlik hadának roncsaival már újra Pozsonyban volt. Az őt üldöző kuruc portyák a morva határszélt égették, Bécs a kurucok ostromától tartott. A kudarcot vallott Schliket felmentették, Lipót császár átmenetileg a Haditanács elnökét, Savoyai Jenőt nevezte ki magyarországi főparancsnokká.

Amikor Jenő herceg 1703. december 13-án Pozsonyba érkezett, mintegy 20–25 000 kuruc állt vele szemben. Bercsényi azonban nem vonta össze ezeket a hadakat, és nem indult támadásra sem Pozsony, sem Bécs ellen, mert ehhez nem érezte magát elég erősnek. Megelégedett azzal, hogy portyái ismételten betörték Morvaországba és Alsó-Ausztriába, zsákmányolva és égetve. Figyelmét nem nyugat, hanem a *Dunántúl* felé fordította. Parancsára Károlyi Sándor csak a Duna jegének beálltát várta, hogy ezt az országrészt is felszabadítsa. Így a kurucok

nem zavarták meg Jenő herceget a határvédelem megszervezésében és az 1704. évi hadműveletek előkészítésében.

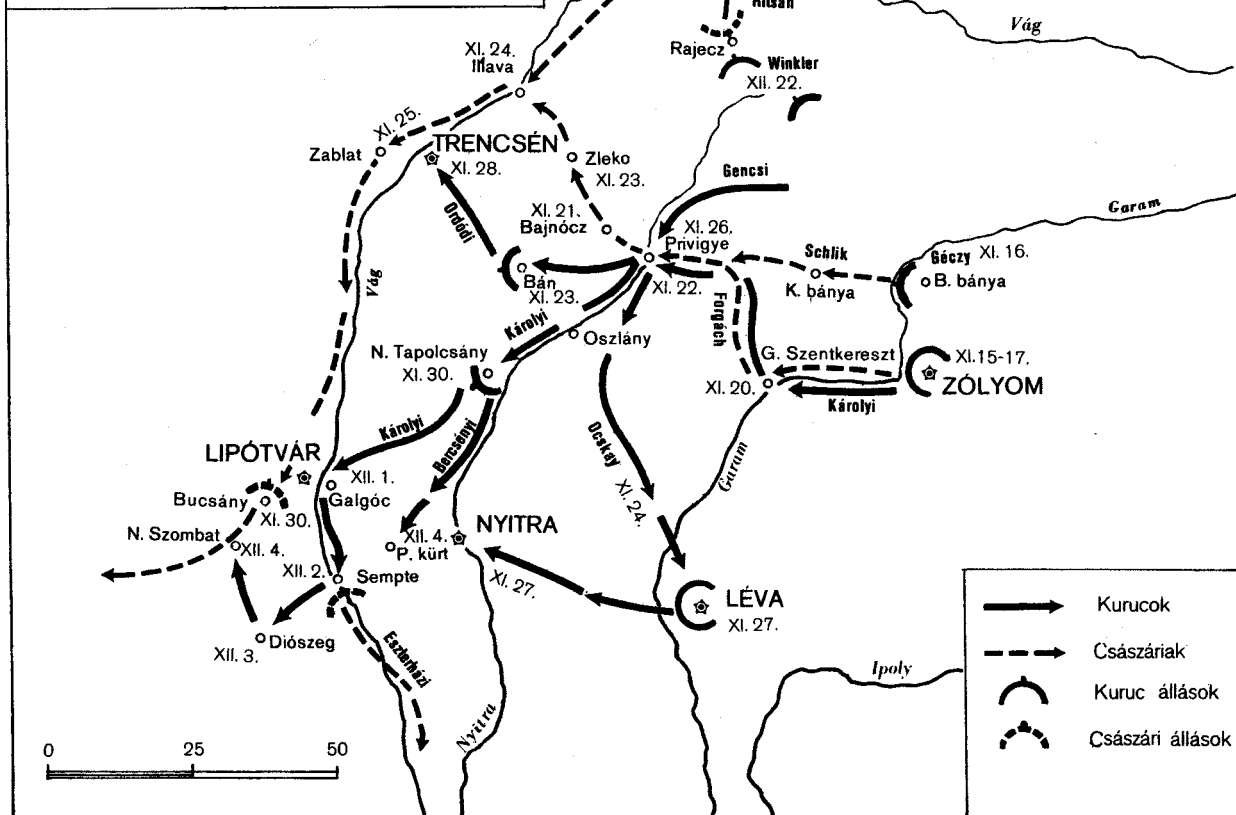
Mialatt a kuruc főserég Bercsényi parancsnoksága alatt Észak-Magyarország nyugati szegélyére nyomult előre, más kuruc csapatok a *Szepességet* szabadították fel. Késmárk önként hódolt Rákóczinak, Lőcse és Szepesvár rövid ellenállás után nyitotta meg kapuit. 1704. január 9-én Tokaj vára is kapitulált.

A magyarországi hadműveletekkel párhuzamosan, de tőlük azért többnyire függetlenül, harcok folytak *Erdélyben* is. Az erdélyi bujdosó mozgalom kezdetét a kutatás eddig nem tudta tisztázni. 1702 vége felé egész Erdélyben nagy volt már a társadalmi nyugtalanság: a jobbágyság helyi mozgalmait és a nemesek rettegését tükröző „rettenetes tolvaj hír”. A szervezkedés központjai Kővár vidékén és a Székelyföldön voltak. A Kővár vidéki bujdosók 1703. augusztus elejétől közvetlen kapcsolatban álltak Rákóczi magyarországi kurucaival, együtt foglalták el Somlyó várát Erdély kapujában. Augusztus végén kuruc felkelés tört ki az Erdélyi-érchegységben is, megszerezve Rákóczinak a zalatnai aranybányákat.

Első tekintetre érthetetlen, hogy a magyarországi és az erdélyi hadműveletek összekapcsolására mégsem került sor. Rákóczi teljes érdektelenséget tanúsított Erdély iránt; hadai nem nyomultak be a nyitva álló, forrongó és a kurucokat váró fejedelemségbe. Ugyanakkor Rabutin tábornok, az erdélyi császári főparancsnok sem tett kísérletet Rákóczi hátbatámadására. Kétségtelen, hogy mind Rákóczi, mind Rabutin akcióképességét erősen fékezte az erdélyi jobbágyságnak az egész országra kiterjedő osztályharca a földesurak ellen. Az is nyilvánvaló, hogy Rabutin fő feladata Erdély császári kézen való megtartása volt egy esetleges török támadással szemben: a magyarországi eseményekbe csak bécsi parancsra avatkozhatott volna be, ilyen parancsot pedig – eltekintve Szatmár megerősítésétől, amit teljesített is – nem kapott, cselekvési szabadságát 1703 vége felé az erdélyi események is egyre inkább korlátok közé szorították. De miért nem avatkozott be Rákóczi?

Néhány hónappal korábban már megvolt Rákócziban a politikai bátorság ahhoz, hogy felkelő jobbágyok élére állva indítsa meg a szabadságharcot. Katonai sikereivel és az osztályellentétek tompítására irányuló politikájával néhány hét alatt elérte, hogy a felszabadított területek nemessége is mellé állt. Amikor – 1703 szeptemberében – megnyíltak a kurucok

AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI HADJÁRAT 1703

előtt az Erdély belsejébe vezető utak, a magyarországi szabadságharc társadalmi képlete már lényegesen eltért az első hetekétől. A bujdosók támadásának nemesi vezetésű szabadságharcra való transzformálását nem lehetett néhány hónapos fáziskéséssel Erdélyben megismételni; ennek még a kísérlete is eltaszította volna az éppen megnyert magyarországi nemességet. Ennek a társadalmi transzformációnak Erdélyben – úgy látszik – a személyi feltételei sem voltak meg; hiányoztak itt az Esze Tamáshoz, Bóné Andrásához hasonló, országos politikai látókörű népi vezetők, de hiányoztak a Rákóczi személyéhez kötődő, őt már a rendi összeesküvésbe is követő kuruc középneemesek, mint amilyen például a Szabolcs megyei Vay Ádám volt. Ehhez járult Rákóczinak az a nyilvánvalóan helytálló hadászati felismerése, hogy a szabadságharc nyugaton dől el. Erdély a magyarországi hadműveleteknek csak mellékhadszíntere lehet.

1703. október elején az erdélyi nemesség gyulafehérvári tanácskozásán Rabutin mellé

állt, a főneemesek a tábornok parancsára családjukkal együtt beköltöztek Szebenbe. A várakban és a városokban császári katonaság állomásozott, és magakadályozta a kurucokhoz szító városi lakosság nyílt színvallását. A jobbágyság országsszerte földesuraik javait dúlták, az Erdélyben portyázó kuruc csapatok is többnyire csak prédáltak. Az északra fenyegető kuruc támadás ellen Rabutin a székely felkelést mozgósította, ez azonban november 10-én *Bonchidánál* Orosz Pál és Bóné András seregétől döntő vereséget szenvedett, parancsnoka, Thoroczky István kuruc fogságba esett. Thoroczky volt az első erdélyi főneemes, aki Rákóczi hűségére tért. Őt követte néhányadmagával Pekry Lőrinc, akit portyázó kurucok ejtettek foglyul és küldtek Magyarországra Rákóczihoz. 1703 végére az észak-erdélyi megyék nemessége – belefáradva a jobbágyság által okozott károk elszenvedésébe – kuruccá kényszerült, és a magyarországi példát követve, a mozgalom élére állt. 1704. január 18-án hosszú tárgyalások után Kővár vára megnyitotta kapuit. Kezdték

megérni – a magyarországinál lassúbb és kinosabb fejlődés során – a szabadságharc Erdélyre való kiterjesztésének feltételei. Rákóczi 1703. november végén bocsátotta ki első Erdélybe szóló kiáltványát, harcra szólítva Udvarhely-

szék „világi, uri, nemesi fegyverviselő s viselhető mind felső-, közép-, alsórendű lakosai”-t a német elnyomás ellen, s néhány héttel később, 1704. január végén megkezdődött Erdély felszabadítása.

3. Az erők egyensúlya: 1704

1703 – a Rákóczi-szabadságharc első éve – nagy eredményeket hozott. A császári hadvezetés tehetetlennek bizonyult a kurucok támadásával és „a népi katonaság áradása”-val szemben. Bethlen Miklós emlékiratainak tömör összegezése – „hogyan amely dolgot Kis Albert 70 talpással indította áprilisban, májusban 700, júniusban 7000, decemberben 70 000 számára is nőjön” – nemcsak szemléletes, hanem számszerűségében is pontos. Magyarország és Erdély területének több mint fele felszabadult a császári uralom alól, a még Habsburg-kézen maradt várakat és városokat kuruc katonaság fogta körül. A szabadságharc vezetőinek a gyors győzelembe vetett reménye nem tűnt megalapozatlannak. A soron következő feladat a körülzárt várak kapitulációra kényszerítése, és mindenekelőtt a még fel nem szabadult országrészek, a Dunántúl és egész Erdély felszabadítása volt. Az eddig elért és az ezután kivívandó eredmények tartóssága azonban továbbra is a spanyol örökösödési háború menetétől függött.

A spanyol örökösödési háborúban egyelőre mindjobban kibontakozott Franciaország katonai fölénye. Az Észak-Itáliában a háború elején elért Habsburg-sikereknek két év alatt már az emléke is elhalványult. 1704 elején a Bourbonok hadai mindenütt ellenséges földön álltak, az osztrák Habsburgok birodalma pedig a bukás szakadékanak szélére jutott. Miksa Emánuel bajor választó francia segédhadaival éppen 1704 elején foglalta el Passaut, s ha tartani nem is tudta, nyilvánvaló volt, hogy újabb francia segítséggel ismét meg fogja kísérelni az előnyomulást nyugatról Bécs felé. A kurucok pedig 1703 végén a Dunától északra már az osztrák és morva határon álltak, küszöbönálló dunántúli hadjáratuk pedig azzal fenyegetett, hogy a Dunától délre is fel fognak vonulni az osztrák és stájer határra.

1704 elején lehetségesnek látszott a nyugatról előretörő francia–bajor sereg és a keletről támadó magyarok egyesülése a Habsburg-birodalom szívében, s ez a császári dinasztia bukását

jelentette volna. Az egyesülés előkészítéséhez mindkét oldalon hozzá is kezdtek. Marsin marsall, a bajorokkal együtt harcoló francia sereg parancsnoka a kapcsolat felvételére egy tisztjét Magyarországra küldte, Rákóczi pedig diplomáciai úton kérte XIV. Lajost a hadműveleti tervek egyeztetésére. Ezalatt a kuruc propaganda a bajor–francia és magyar hadak hamarosan bekövetkező egyesülésének hangoztatásával kívánta megfélemlíteni az osztrák és stájer rendeket.

A hadak találkozása mégsem valósulhatott meg. A távolság, amely az egymás felé közeledő seregek között soha nem csökkent 400 kilométernél kevesebbre, és a rendszeres kapcsolat ebből fakadó nehézsége megakadályozta a katonai együttműködést, a frontvonalak változása pedig néhány hét alatt szertefoszlatta az egyesülés lehetőségét.

Mire a nagy lehetőség elmúlt, a Habsburg-birodalom is túljutott pénzügyi krízisének mélypontján. A háború finanszírozására ugyanis a bécsi udvarnak eleinte csak kórszerűtlen, a XVII. századból visszamaradt eszközök álltak rendelkezésére. Míg Anglia hadikiadásait a Bank of England, Németalföldét pedig különböző holland bankok fedezték, a Habsburg-állam fő hitelezője és hadseregellátója Oppenheimer Sámuel „császári udvari zsidó” magánbankháza volt. Oppenheimernek nem volt e feladathoz mért tőkéje, különböző forrásokból, főleg hitsorsosaitól vett fel esetenként hatalmas kölcsönöket. Szinte korlátlan hitele azonban személyéhez kapcsolódott, így amikor 1703 tavaszán meghalt, örököse hetek alatt csődbe jutott. A császári udvar – miközben a kuruc sikerek következtében a magyarországi adóbevételektől is elesett – 1703 őszére hitelező nélkül maradt. Joggal írhatta ekkor Jenő herceg, hogy ha 50 000 forinton múlna a birodalom fennmaradása, nem volna honnan előkeríteni ezt az összeget. A pénzügyi krízis áthidalására ezek után Bécsben is állami bank létrehozásával kísérleteztek, 1703-ban meg is kezdte működését

a Banco del Giro, 1706-tól kezdve pedig a Bécsi Városi Bank (Wiener Stadtbanco) tevékenykedett egy állami bank szerepkörében.

Ilyen körülmények között Savoyai Jenő Magyarországgal szemben egyelőre beérte az osztrák és morva határvédelem erősítésével, megkísérelte támadás előkészítését is a kurucok ellen, de leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött: még megbízható kémekre sem tudott szert tenni a kuruc érzelmű országban. Mindenesetre újjászervezte Pozsony körül Schlik seregét, Heister Siegbert tábornagyot nevezte ki magyarországi főparancsnokká, és mivel nem tartotta sokra Heister vezéri képességeit, Pálffy János altábornagyot – aki egyidejűleg az ő javaslatára kapta meg a horvát báni méltóságot – ugyancsak a magyar hadszíntérre rendelte, s 1704. január közepén a Bajorország elleni támadás előkészítésére visszatért Bécsbe.

Ezekben a napokban már javában folyt az első 1704. évi kuruc hadművelet, a *Dunántúl felszabadítása*.

Mint sok más országrészét, a Dunántúl felszabadítását is titkos kuruc szervezkedés készítette elő. A dunántúli kuruc mozgalom katonai bázisa a törökkel megkötött karlócai béke után megszüntetett végházak szélnek eresztett őrsége lett. A volt végváriak ugyanis katonai szolgálatukkal szabadságaikat is elveszítették, jobbagysorba vagy bujdosásra kényszerültek.

A dunántúli kuruc szervezkedés nemesi vezetői 1703 végén jelentkeztek a csallóközi táborban. A dunántúli nép megnyerésére Bercsényi 1704. január 10-én Somorján pátenstben ígérte meg a fegyvert fogó jobbagyok felszabadítását, és Károlyi Sándor január 11-re virradóra az éppen beállott Duna jegén 5000 emberrel átkelt a Dunántúlra. Közeledtének hírére mindenütt fegyvert fogtak az egykori végvári vitézek, majd a nemesség egy része is. A dunántúli kurucság társadalmi bázisa azonban mindvégig sokkal szűkebb maradt, mint más országrészeké. Most egyáltalán nem, később is csak elvétve csatlakoztak a szabadságharchoz a Dunántúlon birtokos főurak, akiket gazdasági érdekeik, családi kapcsolataik az osztrák szomszédsághoz fűztek. Az arisztokrácia szinte teljes távolmaradása nemcsak familiárisaikat, hanem a megyei nemesség más csoportjait is visszatartotta a csatlakozástól. Ugyancsak tartózkodó magatartást tanúsított a dunántúli jobbagyság nagy része is, sokkal kisebb létszámban álltak a kuruc zászlók alá, mint akár a Tiszántúlon, akár Észak-Magyarországon. Károlyi támadásának átütő sikere azonban egyelőre elfedte ezeket a dunántúli kuruc uralom jövője szempontjából

aggasztó jelenségeket. Február végére Sopron városa és néhány vár kivételével az egész országrész felszabadult a Habsburg-uralom alól. A kurucok vakmerő portyáikkal, rajtaütéseikkel állandóan nyugtalanították Ausztria és Stájerország határszéli területeit, s több ízben Bécsig törtek előre. Ha a bajor–francia sereg be tudott volna hatolni Ausztriába, ezek a kuruc támadások segítettek volna megtörni az ellenállást; minthogy magukra maradtak, csak az osztrák és stájer lakosság ellenállását erősítették.

Károlyi sikereivel egy időben Rákóczi a szabadságharchoz való csatlakozásra hívta fel Horvátország nemességét is, a horvátok azonban mindvégig kitartottak a Habsburgok mellett.

A dunántúli kuruc sikerek hírére a Duna mentén lakó rácok követeik útján jelentették Károlynak hódolástukat, s a követek bántatlanság ígérletét vitték haza. De Rákóczi közben Deák Ferenc és Ilosvay Imre ezeres kapitányokat Földvár alatt átküldte a Dunán, s ők – mit sem tudva a rácok egyezkedéséről Károlyival – tűzzel-vassal pusztították a rác telepeket. A rác lakosság kíméletére Károlyi saját csapatait sem tudta rávenni, így ez a helyi megbékélési kísérlet csődbe jutott.

A dunántúli kuruc uralom helyzete hamarosan válságossá vált. Károlyi a téli–kora tavaszi időben nem boldogult a hadellátás és az utánpótlás megszervezésével, úgyhogy a dunántúli kuruc ezredek nagyrészt szétesztlottak, a tiszántúliak pedig zsákmányolásból tartották fenn magukat. Így a nép védelmére hivatott hadsereg és a lakosság egysége megbomlott. Amikor március 21-én a császári ellentámadás a Dunántúl visszahódítására megkezdődött, a sikeres védekezés összes feltételei hiányoztak. A túlérő előli visszavonulásból egy-két nap alatt fejvesztett menekülés lett, s a pánikban Károlyi és törzskara is megfutott. Kiűritették az egész Dunántúlt, csak a préda biztonságba helyezésére volt gondjuk.

Károlyi futásának politikai következményei még a katonai következményeknél is súlyosabbak voltak. A dunántúli nemesség halás szívvel fogadta a császári amnesztiát. Heister most már a megyék támogatásával nyomult előre a Dunántúlon, mégsem vetett gátat az atrocitásoknak, mert „azt hitte, hogy ha lemészárolja a gyerekeket és szabadjára engedi a katonák kegyetlenségét, rémületet kelthet a nép lelkében, és visszatarthatja a fegyverfogástól”. A kurucnak megmaradt felkelők mocsarakban és a Bakony erdősegeiben kerestek menedéket.

A Dunántúl visszahódítása után a *császári hadvezetés Bercsényinek a Vág vidékén álló sere-*

gét akarta kétoldali támadással összeroppantani. Különböző körülmények találkozása sikert ígért a császáriaknak. Széchényi Pál kalocsai érsek a császár békeköveteként Gyöngyösön tárgyalt Rákóczival; a tárgyalások ténye, a császáriak által hangoztatott nagyvonalú általánosságok elbizonytalanították a kuruc megyei nemességet s a nagyrészt már belőlük álló tisztkart. A vetési pátenst következőes végrehajtása ugyanekkor elkedvetlenítette a jobbágyskat. Tisztikarra és legénységre egyaránt bomlasztóan hatott a kurucok dunántúli veresége. A kuruc vezetés azonban le tudta küzdeni a válságot. Bercsényi a breznai ígéretek szellemében ígért örökös szabadságot a mellette fegyvert fogó jobbágyskoknak, mire több megyére kiterjedő kuruc parasztszozgalom támadt.

Heister tábornagy a Bercsényi elleni felvonulást 1704. május közepén kezdte meg. Bercsényi ekkor mintegy 10 000 emberrel Kéméndnél állt, a Garam mellett, Károlyi 4000 emberrel Nyitra megyében, Mocsonoknál, Ocskay pedig vagy 1000 portyázóval a Kis-Kárpátok és a Morva folyó között. Velük szemben Heister mintegy 4500, a Dunántúlról áthozott katonával Komáromnál, Pálffy altábornagy 2000 emberrel Nagyszombat és Szenc vidékén, Ritschan tábornok pedig 4000 katonával, többnyire újoncokkal, Szokolcánál a Morva mellett állt.

Heister haditerve az volt, hogy Ritschan a Kis-Kárpátokon átkelve egyesüljön Pálffyval, azután ez a sereg nyugatról, ő maga délről támadva felmorzsolja Károlyi seregét, majd az egész egyesült császári sereg Bercsényi ellen fordul. Alig kezdődött meg a császáriak tervszerinti felvonulása, Heister új dunántúli kuruc támadásról kapott hírt, ezért seregével ismét átkelt a Dunán, hogy megakadályozza a kurucok előnyomulását Ausztria felé. Heister távozásának hírére Bercsényi és Károlyi előrenyomult nyugati irányban, Pálffy pedig Pozsony felé vonult vissza előlük. Mire Ritschan május 26-án este újoncaival az eredeti felvonulási tervnek megfelelően átkert a Kis-Kárpátokon, Szomolánynál Károlyi lovasságával találta magát szemben, visszavonulási útját pedig Ocskay és a fegyverbe hívott népfölkelés vágta el. Ritschan a kelepcéből kiindulópontjára, Szokolcára akart visszavonulni, hogy a morva határt védje. Mire azonban május 28-án reggelre súlyos éjszakai erdei harcban ismét átkelt a hegyeken, a Kis-Kárpátokat közben megkerülve Bercsényi lovassága is elébe került. A visszavonuló császári sereg egy része eljutott Morvaországba, maga Ritschan bekerítve kénytelen volt ka-

pitulálni. A kurucok közel négyszeres túlerőben voltak, a győzelmet mégis elsősorban jó haditervük pontos végrehajtásának köszönheték. Szomolánynál „tanulatlan katonák, haditapasztalatokkal alig rendelkező tisztek vezetése alatt . . . sok csatában kipróbált reguláris sereg felett” arattak önbizalmukat nagyon megnövelő győzelmet. A kuruc hadvezetés ezzel be is érte, a sereg a zsákmánnyal hazaszéledt.

A szomolányi győzelmet végső soron a kurucok új dunántúli támadása tette lehetővé azzal, hogy Heister a Dunántúlra való visszatérésre készítette. A kuruc hadvezetés ugyanis nem mondhatott le a Dunántúlról. Ezért alig két hónappal Károlyi március végi kudarcá után újabb kuruc sereg kelt át a Dunán. Parancsnoka a március utolsó napjaiban kuruccá lett *Forgách Simon* tábornok volt.

Forgách előkelő főúri család sarja, jól képzett főtiszt volt, részt vett a török háborúban, majd József ifjabb király közvetlen környezetében a spanyol örökösödési háború Rajna vidéki harcaiban is. 1703 őszén még a kurucok ellen küzdött, átpártolásának indítókai még ma sincsenek tisztázva. Úgy látszik, József tudtával állt át, s az ifjabb király azzal bizta meg, hogy a kurucok között az ő személyes érdekeit képviselje. Forgách azonban ennek a megbízatásnak nem tett eleget. A szabadságharc vezetői közt származása és katonai tudása révén Rákóczi és Bercsényi után rögtön a harmadik helyet foglalta el, de ahogy politikai szerepe, kuruc tábornoki tevékenysége sem volt egyértelmű. Már a kortársak árulással vádolták, a források ismeretében azonban úgy tűnik, alaptalanul.

Heisternek a Dunántúlra visszatért serege június 10-én Győrtől délre, *Koroncónál* került szembe Forgáchcsal. 1600 császári gyalogos és 2000 lovas tizenkét ágyúval három napon keresztül nézett farkasszemet 18 000 kuruccal, akiknek azonban csak hat ágyújuk volt. Forgách tapasztalatlan sereggel, megfelelő tisztek nélkül és gyenge tüzéségével nem akart támadni, erősítést kért és várt. Bercsényi átküldte a Dunántúlra 4000 emberrel Károlyit, de nem utasította Forgách megsegítésére. A várakozás idején Forgách a két sereg között négyszemközt beszélgetésre kérette régi fegyvertársát, Viard császári tábornokot, és – mint Viard jelentéséből tudjuk – átállásának okait, tudniillik az őt Bécsben ért sérelmeket és a kurucok ügyének igazságos voltát magyarázta neki. A kuruc sereg azonban – barátságos beszélgetésüket szemlélve – elvesztette bizalmát vezérében.

Heister június 13-án hajnalban támadott. Forgách jó haditervvvel fogadta el a csatát: míg

11 000 embere arcban leköti a császáriakat, ő 7000 emberrel átkarolja Heister seregének jobb szárnyát. A délelőtti órákban a kuruc had már teljesen átkarolta az ellenséget, s Forgách parancsot adott a döntő lovasrohamra az ágyúk ellen. A kuruc lovasságnak ilyen harcban nem voltak tapasztalatai, a tizenkét császári ágyú „emberfeletti, gyilkos tűz”-ében bizonyítva látta vezérének árulását, és megfutott. Heister elmentámadása a kuruc gyalogságot is szétszórta, és ezzel megnyerte a csatát. A kurucok vesztesége legfeljebb 2000, a császáriaké kb. 100 fő volt.

Károlyi ezalatt seregével Árpásnál állt. Ha csak az ágyúzás hallatára indul el, akkor is idejében érkezik, de erre a tábornokra az volt jellemző, hogy serege épségének ürügyén távol szokta tartani magát az ütközetektől. A sommás ítélezkéstől azonban vissza kell hogy tartson az a meglepő tény, hogy sem Rákóczi, sem maga Forgách soha nem rótt fel Károlyinak távolmaradását.

A koronói vereség következtében a hadi helyzet nem sokat változott. Heister nem használta ki a győzelmet, néhány napos pihenő után visszavonult az osztrák határra.

Károlyi július 4-én *Szentgotthárdnál* győzött Rabatta tábornok fölött, de ismét csak nem tudta megtartani a Dunántúlt a kurucoknak. A következő hónapokban a császáriak nagyobb ütközetek nélkül újra megszerezték ezt a sokat szenvedett országrészt.

1704 tavaszán Rákóczi a Dunántúl visszaszerzését és megtartását tekintette legfontosabb katonai feladatának, ezért júniusban Forgáchot követve maga is át akart kelni a Dunán. Tervét nem válthatta valóra, egyrészt a koronói vereség következtében bizonytalanná vált hadi helyzet, másrészt saját csapatainak rossz hangulata miatt. Ezek a Duna-Tisza közéről származó katonák ugyanis elhatározták, hogy szétoszlanak, ha el kellene hagyniuk szülőföldjüket, mert féltették otthon maradt családjukat a rákok támadásától. Így Rákóczi a kényszerűségből erényt csinálva, elhatározta, hogy a *bácskai rácság* ellen indít hadjáratot. Június 27-én indult meg a solti táborból a Duna folyása mentén dél felé.

„A rákok mindenfelé menekültek – számol be hadjáratáról Emlékirataiban Rákóczi –, a mieink vadászatot tartottak rájuk a mocsarakban, és rájuk gyűjtötták a nádasokat, ahová visszavonultak. Éreztem, hogy ez a vállalkozás nem nagy becsületet szerez nekem . . .” A hadjárat eredménye sem volt ennél sokkal több. Bács jelentéktelen várát császári őrsége harc nélkül

főladta, Titelnél a kurucok megverték a Tiszai Határőrvidék rácait, majd Szeged alá vonultak. A várost megvették, kifosztották és felégették, a várat nem tudták elfoglalni, és amikor a temesvári pasa tudtára adta Rákóczinak, hogy a szultán igényt tart a várra, ha az a kurucok kezére jut, a diplomáciai bonyodalmak elkerülése érdekében felhagytak az ostrommal. Augusztus elején Rákóczi a seregével Gyöngyös felé indult, hogy ott Lipót császár követével, Széchényi Pál érsekkel újabb tárgyalásokat kezdjen. A rákok pedig, akik Rákóczi hadjárata elől többnyire a Szerémségbe vagy török területre futottak, most visszatértek, és épp oly fenyegető és pusztítóeszközei maradtak a császári hadvezetésnek, mint azelőtt voltak.

Míg Magyarországon 1704 első hét hónapjában a kuruc sikerek és kudarcok nagyjából kiegyenlítették egymást, és Rákóczi hadai augusztus elején lényegében azt a területet tartották kezükben, amely már 1703 végén is birtokukban volt, *Erdélyben az 1704-es esztendő vitathatatlan kuruc sikereket hozott.*

Rákóczi, mint láttuk, 1703. november végén határozta el, hogy beküldi csapatait Erdélybe. Kéthónapos felkészülés után az erdélyi kuruc főparancsnokká kinevezett Thoroczkay István január 27-én indult meg hadaival. Erdély nagy részében portyázó kurucok kószáltak, egyik csoportjukhoz, amelyet Guthi István ezres kapitány vezetett, csatlakozott a székely felkelés. Guthi így megnövekedett seregét Segesvár és Ebesfalva közt a Holdvilág völgyében január 28-án váratlanul megtámadta Rabutin egyik alvezére, Tige tábornok. Guthiék katasztrofális vereséget szenvedtek: 1300 halottat hagytak a csatatéren, a védtelenül maradt Székelyföldet pedig irgalmatlan öldökléssel pusztították, égették a császáriak. Végül február elején új kuruc sereg tört be Törökországból Erdélybe: Orlay Miklós vezetésével a Thököly-emigráció 500 katonája nyomult fölfelé a Maros völgyében.

Erdélyben tehát ekkor négy hatalmi szervezet küzdött a fejedelemség birtokáért. Az erdélyi kuruc népi mozgalomról már bebizonyosodott, hogy maradandó sikerre csak Rákóczi zászlai alatt lehet esélye, de a kapcsolat a Rákóczi küldte haddal még nem jött létre. A thökölyánus Orlay már seregének kis létszáma miatt is kénytelen volt a rákócziánusokkal együttműködni, de a Thököly-barát erők csak Orlay 1704 áprilisában, gyanús körülmények közt bekövetkezett hirtelen halála után estek ki a hatalmi harcból. Végül a kurucok mögött mindenütt ott jártak a császáriak, tartós sikerre már erőtle-

nül, de éppen ezért a védtelen lakosságon állva véres bosszút.

A tavaszi hónapok szinte áttekinthetetlen kavargásából a Rákóczi oldalán álló erők kerültek ki győztesen, a maguk hasznára fordítva a többi kuruc csoportok eredményeit is. Gyulafehérvár április 6-án még Orlay előtt nyitotta meg kapuit, de május elején a Gyulafehérvár körül elhelyezkedő kuruc csapatok Thoroczkay parancsnoksága alatt állnak, akit Rákóczi nevezett ki. Háromszékben és Csikban március elején új székely népi fölkelés kezdődik, ezekkel április 13-án a császári hadvezetés a Feketehalom völgyében még le tud számolni, azt azonban már nem tudja megakadályozni, hogy Rákóczi hadai kiterjesszék ellenőrzésüket Székelyföldre is. Május végére-június elejére megérte a Rákóczi-párti politikai megoldás: *a Gyulafehérvárra összehívott országgyűlés 1704. július 8-án Erdély fejedelmévé választja II. Rákóczi Ferencet.*

1704 második felében mintegy 21 000 kuruc katoná biztosítja a Rákóczi nevében uralkodó erdélyi nemesség hatalmát, Rabutin várakba szorult mintegy 8000 demoralizált császári katonájával már nem tudja veszélyeztetni a kuruc uralmat. Október 13-án a császáriak feladják Kolozsvárt, s az év végére csak Nagyszeben, Déva, Medgyes, Brassó és Szamosújvár marad a kezükön.

II. Rákóczi Ferenc a szegedi táborban, közvetlenül a gyöngyösi tanácskozásra indulása előtt kapta meg erdélyi fejedelemmé választásának híret. Még mielőtt Gyöngyösre megérkezett, megkapta a sorsát eldöntő másik hírt is, a franciák hochstädti vereségéről.

Savoyai Jenő még 1704 elején felismerte, hogy ha nem sikerül valamelyik hadszíntéren döntő fordulatot előidéznie, a Habsburg-hatalom összeomlik a mindenfelől rázúduló csapások alatt. A Haditanács elnöke a súlyos helyzetben úgy döntött, hogy az 1704. évi főcsapást a birodalmat legközvetlenebbül veszélyeztető Miksa Emánuel bajor választóra méri, nem egyedül, mert ehhez ereje nem volt elegendő, hanem a lehető legszorosabb katonai együttműködésben a szárazföldi angol expedíciós hadsereggel. Elképzelésének megnyerte a császárt, és diplomáciai úton megszerezte Marlborough herceg, angol fővezér beleegyezését.

Miksa Emánuel és a Tallard marsall vezette francia sereg augusztus 13-án a Duna mellett, *Höchstädtnél* ütközött meg Savoyai Jenő és a segítségére a Rajna alsó folyásától Németországon keresztül Bajorországba siető Marlborough egyesült seregével. Mintegy 50–50 000 ember állott egymással szemben. A csapatok harci

szelleme mindkét oldalon kiváló volt, a győzelmet a jobban vezetett sereg vívta ki: az angolok késő délutáni döntő lovasrohama elsöpörte a francia lovasságot, felmorzsolta és kapitulációra kényszerítette a gyalogságot. A francia-bajor sereg Miksa Emánuel vezette szárnya azonban rendezetten vonult vissza, s a győzelem közvetlen kihasználásának nem voltak meg sem a katonai, sem a politikai előfeltételei. A Habsburg-birodalom azonban megmenekült a fenyegető végromlástól, területeit ezentúl nyugatról támadás nem fenyegette, sőt Bajorország is császári megszállás alá került. *A francia katonai főlény korszaka elmúlt, s a megváltozott helyzetben Rákóczinak többé nem lehetett megalapozott reményége a francia seregekkel való együttműködésre.*

A franciák hochstädti veresége után Magyarország függetlenségi harcát már csak valamiféle kompromisszummal lehetett volna befejezni, de ezt a kurucok nem ismerték, ekkor még nem is ismerhették fel. Hiszen Magyarország nagyobbik felét és Erdélyt majdnem teljes egészében kezükben tartották, s a magyar kérdés katonai megoldására a Habsburg-hadvezetés Höchstädt után sem tudott más frontokról csapatokat elvonni. Minthogy egyelőre a Habsburgok számára kedvező politikai rendezés is megvalósíthatatlan volt, a bécsi udvar halogató taktikához folyamodott.

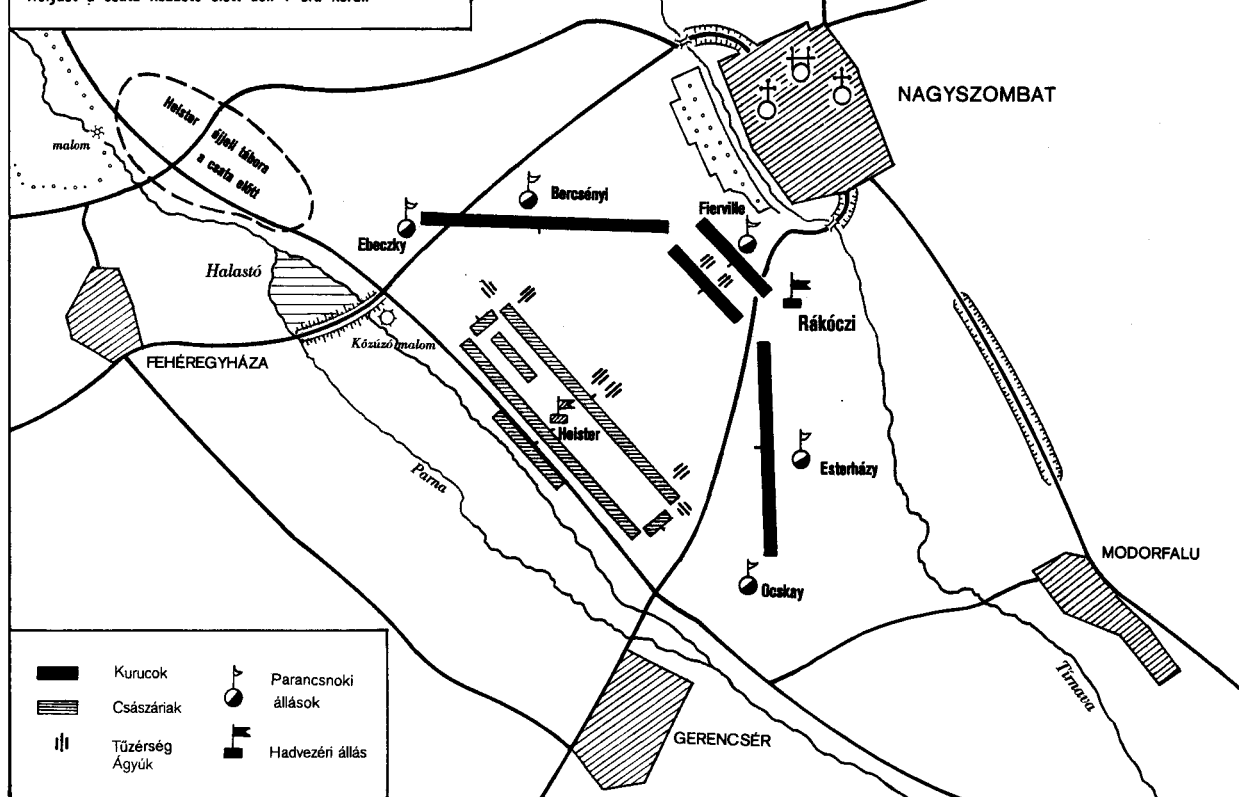
Az augusztus második felében megtartott gyöngyösi tanácskozáson a szemben álló felek fegyverszünetben állapodtak meg, amely szeptember 12-én lépett életbe. A *fegyverszünet* az adott pillanatban mind katonai, mind politikai szempontból mindkét fél számára előnyös volt, lehetőséget nyújtott egyrészt a harcokban megviselt csapatok rendezésére és kiegészítésére, másrészt béketárgyalások megindítására.

A bécsi udvart angol és németalföldi szövetségesei kényszerítették a béketárgyalások megkezdésére, mert a magyar kérdés rendezésével akarták lehetővé tenni, hogy a Habsburg-birodalom minden erejével a Bourbonok ellen fordulhasson. Ezért a bécsi angol és németalföldi követ-kormányja utasítására közvetítőként (mediátorként) részt vett az október közepén Selmebányán megindult béketárgyalásokon.

A béketárgyalások nem hoztak eredményt, és ez a részt vevő felek háborús céljainak ismeretében nem meglepő. A kurucok az 1687. évi országgyűlésen eltörölt szabad királyválasztási jognak és az aranybulla hatályon kívül helyezett ellenállási záradékának helyreállítását, az Erdélyi Fejedelemség függetlenségének elismerését kívánták, továbbá nemzetközi garanciát, hogy

A NAGYSZOMBATI CSATA 1704. december 26.

Helyzet a csata kezdete előtt déli 1 óra körül.

a Habsburgok meg is tartják alkotmányos ígéreteiket. Ezek a követelések elfogadhatatlanok voltak a bécsi udvar számára. Amit pedig a császár hajlandó lett volna megadni – kegyelmet a felkelőknek és általános ígéretet sérelmeik orvoslására –, a kurucok jogos felháborodással utasították vissza. A mediátorok saját országaik érdekében nagyobb engedményekre akarták rávenni Bécset, azonban a Habsburgok akkora hatalomvesztése, ami a kuruc követelések teljesítéséből következett volna, Anglia és Németalföld számára is elfogadhatatlan volt. Így a selmeci béketárgyalások október végén félbeszakadtak. Heister a fegyverszünet végét be sem várva új támadást indított a Dunántúlon, Rákóczi pedig október 31-én felmondva a fegyvernyugvást, maga is táborba indult. A mediátorok a harcok idején is folytatták eredménytelen közvetítésüket.

A hadműveletek megindulása után megnyitotta kapuit a kurucok előtt a már több mint egy éve körülfalt Kassa és Eperjes. Különösen Kassa, az ágyúöntő műhellyel és puskaportőrő malommal felszerelt felső-magyarországi főkapitányi székhely kuruc kézre jutása volt nagy

jelentőségű. Az év végén, közel másfél évig tartó ostromzár után, kapitulált Szatmár vára is. Maga Rákóczi a kuruc fősereggel Érsekújvár és Lipótvár felszabadítására indult.

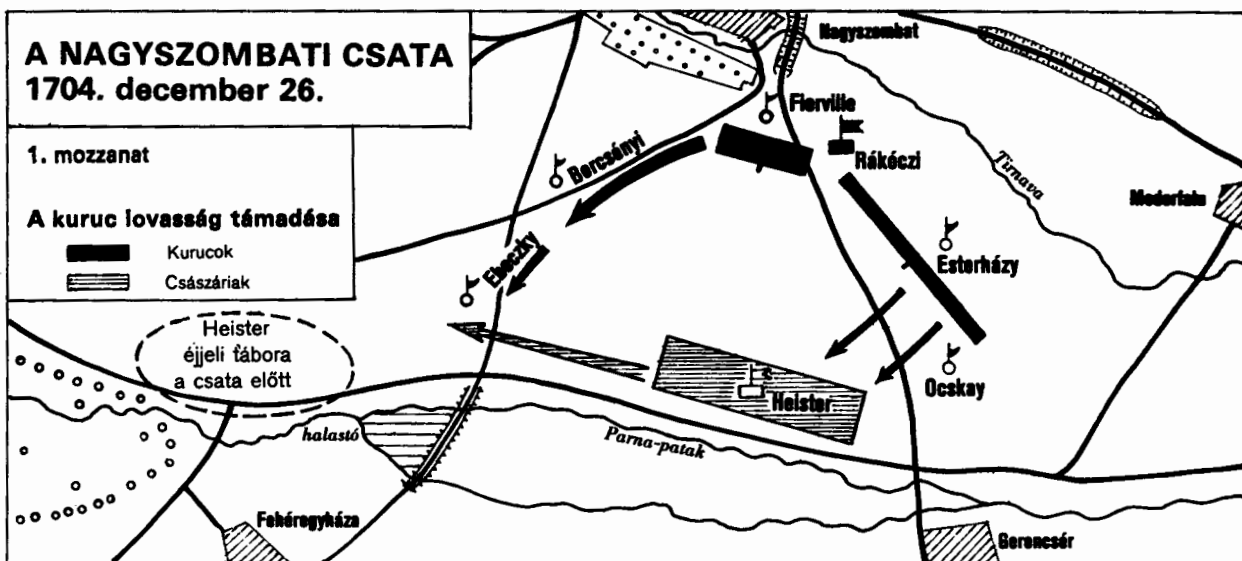
Érsekújvár felszabadítása volt a selmeci béketárgyalások napjaiban a kurucok közé érkezett Bottyán János tábornok (Vak Bottyán) első vállalkozása. „Ez az ember diákból, majd egy jezsuita rendház portásából katonai rangra emelkedett, és olyan vakmerő haditetteket vitt végbe a törökök ellen, hogy ezredes lett a császár szolgálatában – írja róla Rákóczi. – Nem volt sem jó származású, sem művelt, ezért igen nyers volt, de józan, éber, szorgalmas. Szerette a népet, és az is rendkívül szerette őt, mert katonáit szigorú fegyelemben tartotta, de mindenkor igazságot szolgáltatott nekik, amikor igazuk volt.” 1703 decemberében – mint láttuk – szabad elvonulás fejében feladta a kurucoknak Zólyom várát, s lakóhelyére, Esztergomba ment, úgy látszik azzal a szándékkal, hogy ezt a nagy fontosságú várát a kurucok kezére játssza. Valamiképpen azonban gyanússá lett, és Kuckländer esztergomi várparancsnok elfogatta, majd haditörvényszéki eljárás céljából őrizet alatt

A NAGYSZOMBATI CSATA 1704. december 26.

1. mozzanat

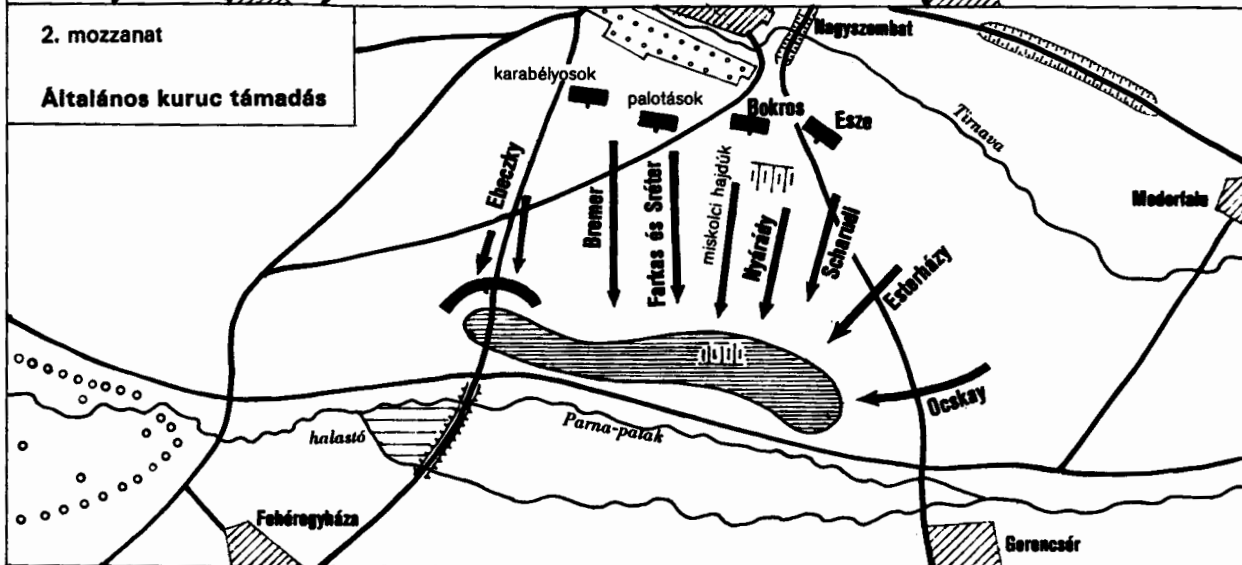
A kuruc lovasság támadása

 Kurucok
 Császáriak

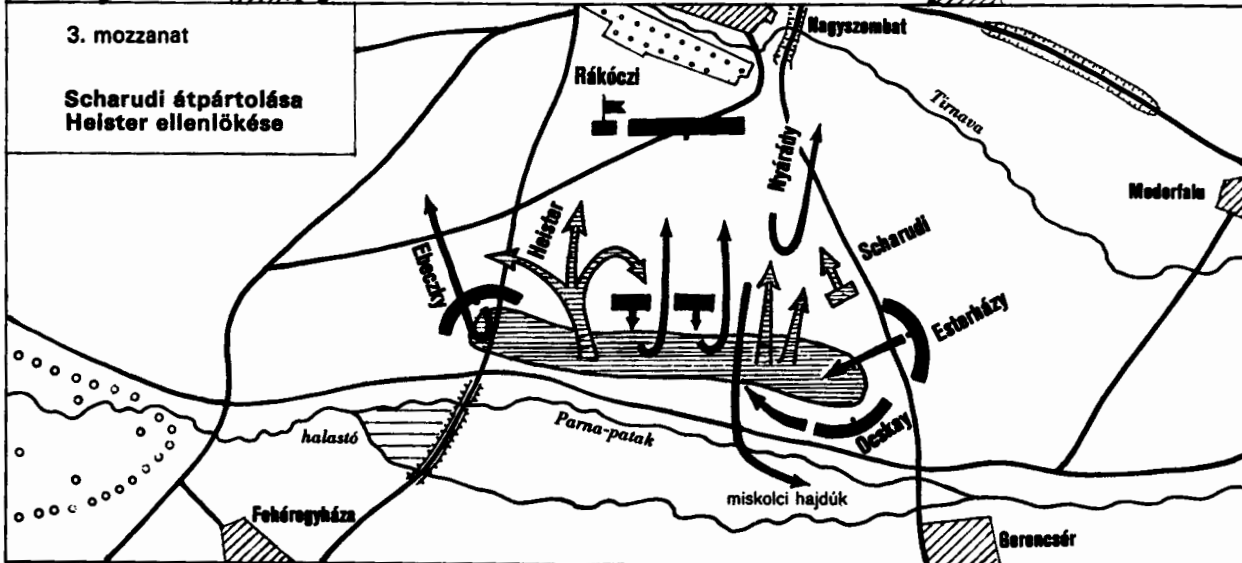
2. mozzanat

Általános kuruc támadás

3. mozzanat

Scharudi átpártolása Heister ellenlökése

Bécsbe indította. Útközben Bottyán megszőkött, és Rákóczi táborába ment.

Érsekújvár felszabadítása a várat ostromló kurucok és a várban szolgáló magyar hajdúk együttműködése révén néhány nap alatt végbe ment. Bottyán rohamozó gyalogságát maguk a védők segítették föl a falakra, és november 16-án éjjel megadásra kényszerítették a német parancsnokot. Ettől kezdve Érsekújvár lett a kuruc sereg északnyugat-magyarországi és dunántúli hadműveleti bázisa, az Ausztria és Morvaország ellen irányuló portyázások kiindulópontja.

Az őszi hadjárat másik célkitűzése, Lipótvár felszabadítása, nem valósult meg. A vár ostromát Érsekújvár felszabadítása után, november végén kezdték meg a kurucok, de a legfontosabb ostromszerek, elsősorban a réstörő nehézágyúk még december közepére sem érkeztek meg Kassáról Lipótvár alá. Heister pedig Lipótvár felmentésére indult.

Heister megindulásának hírére Rákóczi félbehagyta Lipótvár ostromát, és a császári sereg ellen vonult. A december 11-i haditanácson a kuruc vezetés úgy határozott, hogy Nagyszombat mellett fognak megütközni Heisterrel. A kuruc felderítés jó volt, pontosan értesültek az ellenség mozdulatairól; a csatateret is a kurucok választották meg. A felvonulással azonban elkéstek: a sereg december 25-én az ellenségtől mintegy 14–15 kilométer távolságban állt csatarendbe, közben azonban beesteledett, s Rákóczi nem merte az éjjeli menetet megkockáztatni. Így a kurucoknak nem volt alkalmuk közvetlenül csata előtt földeríteni a terepet.

1704. december 26-án *Nagyszombattól* délre 21–22 000 kuruc állt szemben 20 000 császári katonával. A létszámok tehát lényegében egyenlők voltak, a császári tüzérség huszonnégy

ágyújával szemben azonban a kurucoknak csak hat ágyújuk volt, s a császári katonaság harci fegyelme messze felülmúlta a kurucokét.

A kuruc jobb szárnyat Bercsényi, a bal szárnyat Esterházy Antal, a centrumot maga Rákóczi vezette. A támadást a két kuruc szárny kezdte déli egy óra tájban, majd a centrum is támadásba lendült. A kuruc ezredek lelkesen és eleinte sikeresen küzdöttek. Heister seregének bal szárnya fölbomlott, centrumán pedig a miskolci hajdúk keresztültörték. Délután három óra tájban mindenütt a kurucok voltak fölényben, de egységeik már kicsúsztak a felső vezetés kezéből, majd a közelharcban felbomlottak és irányíthatatlanná váltak, egyes csapatok pedig fosztogatni kezdtek. A kuruc lovasság és gyalogság között széles rés támadt. Ide irányította Heister lovas ellenlökését, s a csata kritikus pillanatában egy szökevény németekből álló kuruc zászlóalj átvált Heisterhez, és oldalról tüzet nyitott a mellette rohamozó kurucokra. Az ellenlökés felgöngyölítette a kuruc jobb szárnyat, elhallgattatta a kuruc ágyúkat, estére a kuruc bal szárny is visszavonult. Heister nem üldözte a menekülőket, bevonult Nagyszombatba. A kurucok mintegy 400, a császáriak több mint 600 embert vesztek. Rákóczi így vonta le az ütközet tanulságát: „Megtanultam, hogy együnk sem ért a taktikához, hogy hadaim jó szándékúak, de azontúl, hogy rosszul vannak fölfegyverezve, a tisztek sem tudják vezetni őket.”

A csatát követő napokban Heister felmentette Lipótvárt az ostrom alól, majd visszahúzdott Nagyszombat környékére. Bottyán pedig megkerülve őt betört Morvaországba. A nagyszombati vereség tehát nem változtatta meg a hadi helyzetet. A kezdeményezés változatlanul a kurucok kezében maradt.

4. A háború elhúzódása: 1705–1706

1704 katonai eseményeinek legfőbb tanulsága az volt, hogy a kezdeti várakozásokkal szemben hosszan elhúzódó háborúra kell számítani, és hogy a háborút – mint a megelőző küzdelmeket is – a nagyhatalmak békekonferenciája fogja majd valamilyen, az adott erőviszonyoknak nagyjából megfelelő kompromisszummal lezárni.

Rákóczi 1705. évi hadicélja az volt, hogy egész Magyarország és Erdély birtokában vehessen majd részt az európai béketárgyaláson.

Ehhez el kellett foglalnia Erdély fejedelmi széket, fel kellett szabadítania Erdély császári kézen maradt várait is, ki kellett újból vernie a Dunántúlról Heistert, és mindenekelőtt folytatnia kellett a nagyszombati csatával félbenmaradt észak-magyarországi hadjáratot.

A császári hadvezetés 1705-ben Észak-Itáliát tekintette a legfontosabb hadszíntérnek, és mivel főerőinek megosztására továbbra sem volt képes, Magyarországon ebben az évben sem

törekedett döntésre. Az adott erőviszonyokat azonban főnn akarta tartani; ennek érdekében Rabutin támogatására csapatokat kellett küldenie Erdélybe.

Erdélyben az év első felében a kurucok számára kedvezően alakult a helyzet. Míg a császári hadvezetés egyelőre még csak kereste azokat a csapatokat, amelyeket Erdélybe küldhet, az újonnan kinevezett erdélyi kuruc főparancsnok, Forgách Simon, januárban átvette a mintegy 12000 főnyi erdélyi had vezényletét, tavasszal ostrom alá vette, és kapitulációra kényszerítette Medgyest. Rabutin nem tudta már veszélyeztetni a kuruc uralmat Erdélyben.

A magyarországi főhadiszíntér változatlanul a nyugati határszél volt. Rákóczi a fősereggel Trencsént, majd Pozsonyt akarta bevenni, Károlyit pedig elterelő hadművelettel február második felében ismét a Dunántúlra küldte. Ő maga ezalatt Egerben táborozott, itt fogadta 1705. március 11-én XIV. Lajos hozzá küldött megbízottját, Des Alleurs márki altábornagyot.

Károlyi csapatai február 20-án Karvánál kelték át a Dunán, s hamarosan Bécs környékén gyűjtogatták a falvakat. De Károlyi most sem ért el maradandóbb eredményeket, mint az előző évben. Heister elől visszavonulóban március 31-én éjjel Kilitinél meglepték és szétszórták rosszul vezetett seregét. Maga Károlyi hajnalra Kalocsáig futott. A dunántúli kurucok egy másik csoportját április 1-én Jánosházánál verték szét a császáriak. A március elején teljesen kuruc Dunántúlból egy hónap múlva már csak a Duna melletti Kömlődnél maradt meg egy hídfő Bottyán ezrede kezén.

Észak-Magyarországon azonban Bercsényi éppen a Dunántúl újabb elvesztését követő napokban szabadította fel – elsősorban Esze Tamás talpasainak hősi harcával – Bazin, Szentgyörgy és Modor városát. A kurucok létszámfölénye mindig lehetővé tette, hogy elszenvedett vereségeiket másutt indított győzelmes támadással ellensúlyozzák.

1705 májusában nagy jelentőségű változások következtek be a császári oldalon. Május 5-én negyvennyolc esztendei uralkodás után meghalt Lipót császár. Huszonhét éves fia, I. József követte a trónon. Az új uralkodót nem terhelték apja kormányának mulasztásai és bűnei, de József is a Habsburgok örökös királyságának 1687-ben elfogadtatott törvénye alapján kívánt uralkodni Magyarországon, s a katonai helyzet nem volt számára annyira kedvezőtlen, hogy engedményekre kényszerült volna. A kurucok közjogi felfogása szerint – mivel az örökös királyságról alkotott 1687. évi törvényt nem

ismerték el – Lipót halálával a trón megüresedett, betöltésére az összehívandó magyar országgyűlés illetékes. A mediátorok fokozták közvetítő igyekezetüket, és keresztülvitték Bécsben a magyarok szemében gyűlöletes Heister leváltását. József császár május 10-én Herbeville tábornagyot nevezte ki magyarországi főparancsnokká; e – Rákóczi szavai szerint – „derék, öreg dragonyos” feladata lett tehát, hogy a felszabadult Magyarországon keresztül Rabutin megsegítésére a kuruc Erdélybe vonuljon.

A megváltozott helyzetben Rákóczi megváltoztatta haditervét. Bercsényi északnyugat-magyarországi sikerei és Károlyi dunántúli kudarca után a Dunántúl visszaszerzését látta a legfontosabb feladatnak. A hadjáratot jól előkészítette. A kömlődi hídfőnél akart átkelni a Dunán, ezért Esterházy Dániel altábornagy parancsnoksága, Bottyán alvezérsége alatt jelentős katonaságot vont itt össze, és az átkelőhely mindkét hídfőjét egy francia hadmérnökkel akarta a korszerű erődépítés követelményei szerint megerősíttetni. Bottyán azonban beleavatkozott az erődítésbe, bár nem értett hozzá, s ami így felépült, valóban „Bottyán vára” lett. A hídfő biztosítására Bottyán június 4-én ostrom alá vette a legközelebbi császári erődítményt, Földvárt, s ezzel magára vonta Glöckelsberg tábornok ellentámadását.

Glöckelsberg felmentő csapatait és ágyúit Budáról sajkákon úsztatta le a Dunán. Megérkezésekor, június 9-én, a kurucok félbehagyták Földvár ostromát, Esterházy Dániel a sereg nagy részével a Duna–Tisza közére vonult vissza, Bottyán pedig bezárkózott „Bottyán várába”. Glöckelsberg 2000 némettel és 5000 ráccal utánanyomult, és ostromolni kezdte a dunántúli kuruc hídfőt. Bottyán megsebesült, hajdúi másfél nap múlva kiűritették a sáncot, és ugyancsak átmenekültek a Dunán. Glöckelsberg lerombolta „Bottyán várát”, és visszatért Budára, az átkelőhely másik, Duna–Tisza közti hídfőjének sáncait pedig előntötte a víz.

Ezekben a harcokban mind a kuruc vezetés, mind a katonaság csődöt mondott. Esterházy Dániel alkalmatlan volt a seregvezetésre, Bottyán – bármilyen kiváló parancsnok volt is egyébként – az erődítéshez és várharchoz nem értett, a sereg ellátását – úgy látszik – nem biztosították, és a máskor vitézül helytálló hajdúezredek erkölcsi ereje összeomlott. Mire Rákóczi a helyszínre ért, kénytelen volt feladni a dunántúli hadjárat tervét.

„Bottyán vára” elvesztésének körülményei a kuruc hadsereg válságára utalnak. A válság nem

korlátozódott az itt bevetett csapatokra, mert a válság okai, a katonák ellátatlansága, fizetetlensége, társadalmi követeléseik kielégítetlensége országos méretekben jelentkeztek. Rákóczi a főserg erősítésére a Duna–Tisza közére rendelte a tiszántúli ezredeket, a szabadságharcot megindító jobbágykatonákat is, ezek azonban csak hosszas huzavona után, kedvetlenül jöttek.

Rákóczi, miután nem tudott átkelni a Dunán, a Duna–Tisza közén lassan északnak vonult: Pestet szerette volna fölszabadítani, hogy a magyar függetlenségi hagyomány szellemében Rákos mezejére hívassa össze az országgyűlést. Útközben, július 3-án, a *gyömrői* táborban a sereg rossz hangulata felidézte a küszöbönálló felbomlás fenyegetését. Rákóczi – együtt élve seregével – jól érzékelte az érlelődő zendülést, és személyiségének vonzóerejét vetette harcba a válsághangulattal szemben. Beszédet intézett katonáihoz, felidézte a szabadságharc kezdetének közös harcait, s a „hozzám, nem uratokhoz, de atyátokhoz, társotokhoz, véretekhez való szeretet”-re hivatkozva szólította fel őket a harc folytatására. Személyes fellépésével áthidalta a válságot, nemcsak megakadályozta seregének felbomlását, hanem további küzdelemre lelkesítette.

Pest felszabadítása a császáriak hadmozdulatai miatt elmaradt, és Rákóczi seregét a Vághoz vezette, hogy Bercsényi csapataival egyesüljön.

Augusztus első napjaiban Herbeville, aki mindent megpróbált, hogy ne kelljen Erdélybe vonulnia, a Csallóközből a kurucok által megint körülrzárt Lipótvár felmentésére indult mintegy 12–13 000 emberével. Rákóczi a *Vág és a Dudvág közti* mocsarakba akarta beszorítani a császári sereget. Herbeville-t mintegy 25 000 kuruc fogta körül, és most a kuruc tüzérség is erősebb volt a császáriakénál. Rákóczi maga is elismerte, hogy olyan tört vetett a császári főparancsnoknak, amelybe „rajta kívül senki sem esnék bele”. Herbeville beleesett. Miközben Rákóczi gyalogezredei már visszavonulási útját is elvágták, a császári sereg csak a trombitajelre várt, amely felszólítja a fegyverletételre. A Rákóczi kidolgozta csataterv kifogástalan volt. A kuruc lovasság azonban, amelynek a bekerítést végre kellett volna hajtania, elkéssett. Bercsényi elmulasztotta a támadás megindítását, a gyalogságot vezető Esterházy Antal pedig – minthogy katonái kitűnően álcázták állásaikat – azt hitte, hogy kevesen vannak, és harc nélkül megnyitotta az ellenség előtt a kelepcéből kivezető utat. „Így hát – szűrte le a tanulságot Rákóczi – e két tábornok akarva sem tehetett volna jobbat annál, amit tett, hogy kisegítse Herbe-

ville-t abból a bajból, amibe belekeveredett. Mindenki más árulással gyanúsította volna őket, pedig csak ríktó tudatlanságról, fejeszettségről és határozatlanságtól ingadozó elmékről volt szó.”

Herbeville, miután felmentette Lipótvárt, rövid pihenő után nyugat felé vonult seregével. Rákóczi követte, és nem adta fel azt a szándékát, hogy ütközetre kényszeríti a császáriakat. Harci lázban égtek a kuruc csapatok is, hiszen tudták, hogy kétszeres túlerőben vannak. A két sereg augusztus 11-én, Nagyszombattól nyugatra, *Pudmeric* falu mellett került szembe egymással. Rákóczi a csata előtti órákban ismétleten engedett alvezérei éretlen sürgetésének, így az ütközet nem az ő terve szerint indult, s harc közben a kuruc vezetés teljes tehetetlenségéről tett tanúságot. A kuruc felderítés az ütközet kezdetéig sem tudta megállapítani, milyen irányból fog támadni az ellenség. Maga Rákóczi úgy vezette a csatát, hogy az ellenségnek a hegyes terepen csak töredékeit látta. Bercsényi nem vállalta a gyalogság vezetését, mert ő ahhoz nem ért, de mint a jobb szárnyon harcoló lovasság vezére is idő előtt adta ki a visszavonulási parancsot, mert a kuruc bal szárnyon támadt porfelhő megzavarta. A pudmerici vereség végeredményben nem ártott a szabadságharc hadseregének: a kurucokat szétszórták Pálffy lovasai, de nem tették tönkre őket, s így néhány nap alatt újra összeverődtek. Herbeville serege azonban néhány napon belül másodszor is elkerülte a fenyegető megsemmisülést, bántatlanul visszatért a Csallóközbe, és a Haditanács ismételt utasítására augusztus végén megindult az egész országon keresztül Erdély felé.

Rákóczi hadaival a Vág vidékéről az Ipoly völgyébe vonult, mert Szécsénybe helyezte át a Rákosra összehívott, de a budai és pesti császári őrsegek miatt ott meg nem tartható országgyűlést.

Az 1705. nyári hadjárat, mint annyi megelőző, ismét felemás eredményeket hozott. A kuruc sereg válság, kudarc és vereség ellenére harcképesen együtt maradt, a szabadságharc katonai helyzete nem romlott, az országgyűlés zavartalan tanácskozásait biztosították; de a katonai helyzet nem is javult, az a császári sereg, amely két ízben is csak a kuruc parancsnokok mulasztásainak köszönhetette, hogy elkerülte a megsemmisítést, ugyancsak megőrizte akcióképességét, így pusztá léte is kiszámíthatatlan politikai veszéllyel volt terhes. A nyári hadjáratban elodázódott döntés 1705 őszére maradt.

A *szécsényi országgyűlés* 1705. szeptember 12-én nyílt meg hat püspök, harminchat főrend

és 25 megye követeinek részvételével. Feladata a szabadságharc kormányformájának meghatározása és a küzdelem eredményes folytatásához szükséges intézkedések törvénybe iktatása volt.

A megyei köznemesség tömegeinek politikai szűklátókörűsége és a döntő katonai sikerek elmaradása következtében Rákóczi közvetlen köznemesi munkatársai (az 1704 eleje óta működő Udvari Tanács) kezéből rögtön a tanácskozások kezdetén kicsúszott a vezetés, s Rákóczi a főnemesség nyomása alatt nem ragadta magához az irányítást. Az országgyűlésnek a kuruc főurak osztályérdekeit a leghatározottabban képviselő Bercsényi szabott irányt, és az ő irányvonala – egyébként pontosan tükrözve a pillanatnyi erőviszonyokat – az egyértelmű döntésektől való tartózkodás volt. A szécsényi országgyűlés nem szakított a Habsburg-dinastiával, de József császár magyar királyságát sem ismerte el. Nem kiáltotta ki Magyarország függetlenségét, hanem a németalföldi szabadságharc példájára hivatkozva, és a magyar nemesség előtt ennél sokkal jobban ismert lengyel politikai gyakorlatot követve, megalkotta a „magyarországi státusok és rendek szövetkezése”-t, s nem az ország fejedelmévé (*princeps*), hanem csak a rendi konföderáció vezérő fejedelmévé (*dux*) választotta a szabadságharc vezetőjét, Rákóczi Ferencet. A köznemesekből állott Udvari Tanács helyébe az országgyűlés szenátust választott a fejedelem mellé, ennek összetétele (3 katolikus püspök és 10 mágnás 12 köznemessel szemben) kifejezte a főurak befolyásának növekedését. A hatalom tényleges gyakorlását azonban a szenátus a legtöbb kérdésben a vezérő fejedelemnek engedte át: az országgyűlés jóváhagyása alapján Rákóczi teljes hatalommal intézte a külpolitikai, katonai és pénzügyeket. A szécsényi országgyűlés a szabadságharc vezetésében nem hozott fordulatot, csak formába öntötte a belső erőviszonyok módosulását, a rendiség térnyerését a fejedelem centralizációs törekvéseivel szemben.

A nemesi osztályérdekek érvényesülését mutatja a katonaságról alkotott 19. szécsényi törvénycikk is: ez kötelezte mindazokat, akik egyszer már fegyvert fogtak a szabadságharcban, hogy a háború végéig teljesítsenek katonai szolgálatot; ha egy hónapon belül nem jelentkeznek csapatuknál, a nemesek bírói úton vonhatják felelősségre őket a háború elején elkövetett prédálásokért. A törvény vitájában még igen, de szövegében már nem esett szó a jobbágynak felszabadításáról; akár tovább szolgáltak, akár hazatértek, földesuraiknak voltak kiszolgáltatva.

A kurucok még csak gyülekeztek a szécsényi gyűlésre, amikor 1705. augusztus 25-én *Herbeville* Komáromnál átkelt a Dunántúlra, és a Duna jobb partján lassú menetben vonult Buda felé. Bottyán a túlsó partról leadott rájuk néhány ágyúlövést, egyébként a kurucok nem zavarták őket. Szeptember első felében a császári sereg Buda körül pihent, és az utolsó előkészületeket tette a hosszú útra. *Herbeville* evezős flottillát indított lefelé a Dunán, hogy majd Titeltől a Tiszán fölfelé hajózva valahol hidat verjenek serege számára, és szeptember 17-én végre maga is megindult kelet felé.

A kuruc hadvezetés ezekben a hetekben nem állt hivatása magaslatán. Rákóczi és környezete egyszerűen nem hitte, hogy az egész császári sereg Erdélybe vonul; feltételezte, hogy valahol az Alföldön majd kétfelé fog válni, s *Herbeville* főerejével a kuruc Észak-Magyarország ellen fordul. Hetek teltek el figyelő várakozásban, s az *Herbeville* elleni haditervet Rákóczi csak október elején dolgozta ki. Addig csak Bottyán és Károlyi portyázói nyugtalanították a Duna–Tisza közén Ceglédén, Kőrösön, Kecskeméten át Csongrádra vonuló császáriakat, elpusztítva útjukban az élelmet, lerombolva a malmokat, és erőszakkal elköltöztetve a lakosságot. Rákóczi még Kecskemét felgyújtását is megparancsolta, a város lakossága azonban leölte a gyújtogatni kezdő kurucokat, és megmentette házait.

Herbeville serege nagy nélkülözések közt, az útjába kerülő lakosságot sарcolva, október 9-én eljutott Szegedre; itt találkozott az előreküldött flottillával, és másnap átkelt a Tiszán anélkül, hogy ebben a kurucok megzavarták volna. Rákóczi arra a hírre, hogy a császáriak már a Tiszántúlon vannak, visszarendelte üldözésükből Bottyánt, és a Dunántúl felszabadítására küldte. *Herbeville*-t most már csak Károlyi lovasai követték Debrecenen keresztül Nagyvárad felé vezető útján.

Rákóczi Erdély északnyugati kapuját, a Szamos völgyét Zsibónál sáncokkal záratta le, de eredetileg nem itt, hanem már Nagyvárad előtt meg akart ütközni *Herbeville*-l. Győzelmét bizonyosra vette, fejedelmi beiktatására november 4-re az erdélyi országgyűlést is összehívta Gyulafehérvárra. Bizakodása jogosnak tűnik. Minden előzetes helyzetmegítélés a császáriak megsemmisítő vereségét ígerte.

Október végén azonban a kuruc felderítők elvesztették szemük előtt *Herbeville*-t, aki 31-én harc nélkül felmentette Váradot a kétéves kuruc ostromzár alól, és innen a Szamos felé folytatta útját. Rákóczi most már a zsibói sáncban akarta megvívni a döntő csatát; megérkezé-

sekor megállapíthatta, hogy a sáncok nincsenek készen. A felelősséget Forgách Simon erdélyi kuruc főparancsnok és az erdélyi urak egymásra tolták.

A *zsibói csatára* november 11-én kora délután került sor. A szorost a félig kész sáncokkal pihent kuruc csapatok őrizték Rákóczi személyes vezetése alatt; Herbeville kimerült, de még harcképes serege mögött megjelentek Károlyi lovasezredei. A mintegy 16 000 főnyi császári sereget összlétszámukban közel ekkora kuruc hadak fogták közre: Rákóczinak mintegy 9000, Károlyinak 6000 embere volt. Ennek ellenére a kuruc hadvezetés hibái és késedelmessége következtében Herbeville kétszeres erőfölényben vívta meg az ütközetet. Károlyi parancsot ugyan kapott, hogy az ágyúzás jelére támadja hátba a császáriakat, ez a parancs azonban a felázott erdei utakon nem volt végrehajtható, Rákóczi 1200 főnyi tartalékának pedig egyszerűen nem volt parancsnoka, aki harcba indítsa a katonákat. Így a kuruc bal szárnyon 5000, a jobb szárnyon 3000 ember küzdött a császári túlerővel. A Des Alleurs vezette jobb szárny három rohamot hősiesen visszavert, a negyedik rohamra összeomlott, a Forgách vezette bal szárnyat a császári lovasság megkerülte, és ezzel visszavonulásra kényszerítette. Rákóczi ezalatt egy közeli kastélyban ebédelt, s mire ebédjét befejezve a harc színhelyére ért, a csata elvezett.

Ezzel Herbeville előtt nyitva állt az út Erdély szívébe. Rákóczi hadainak vesztesége mintegy 400 halott és 200 sebesült volt (a császáriaké sem sokkal kevesebb), de a vereség hírére az erdélyi kuruc katonaság felbomlott, a nemesség kurucnak megmaradó része a császáriak megtorlása elől a román fejedelemségekbe vagy Magyarországra futott. Herbeville és Rabutin csapatai november 26-án Gyulafehérváron egyesültek, s december elején a segesvári labanc országgyűlés érvénytelenítette Rákóczi erdélyi fejedelemségre választását. Miután Erdély így napok alatt, ellenállás nélkül elveszett, Rákóczi serege maradványaival lassú menetben Északkelet-Magyarországra vonult vissza. Hogy az erők viszonylagos egyensúlya ennek ellenére nem borult fel Magyarországon, az Bottyán dunántúli támadásának köszönhető.

Rákóczi október 12-én rendelte vissza Bottyánt Herbeville követéséből, hogy a Dunántúlra küldje. A *dunántúli új kuruc támadás* főparancsnoka a seregével a Vág mellett álló Bercsényi volt, Bottyán az ő hadművelési tervét hajtotta végre beosztottként, de minden előzetes várakozást felülmulóan.

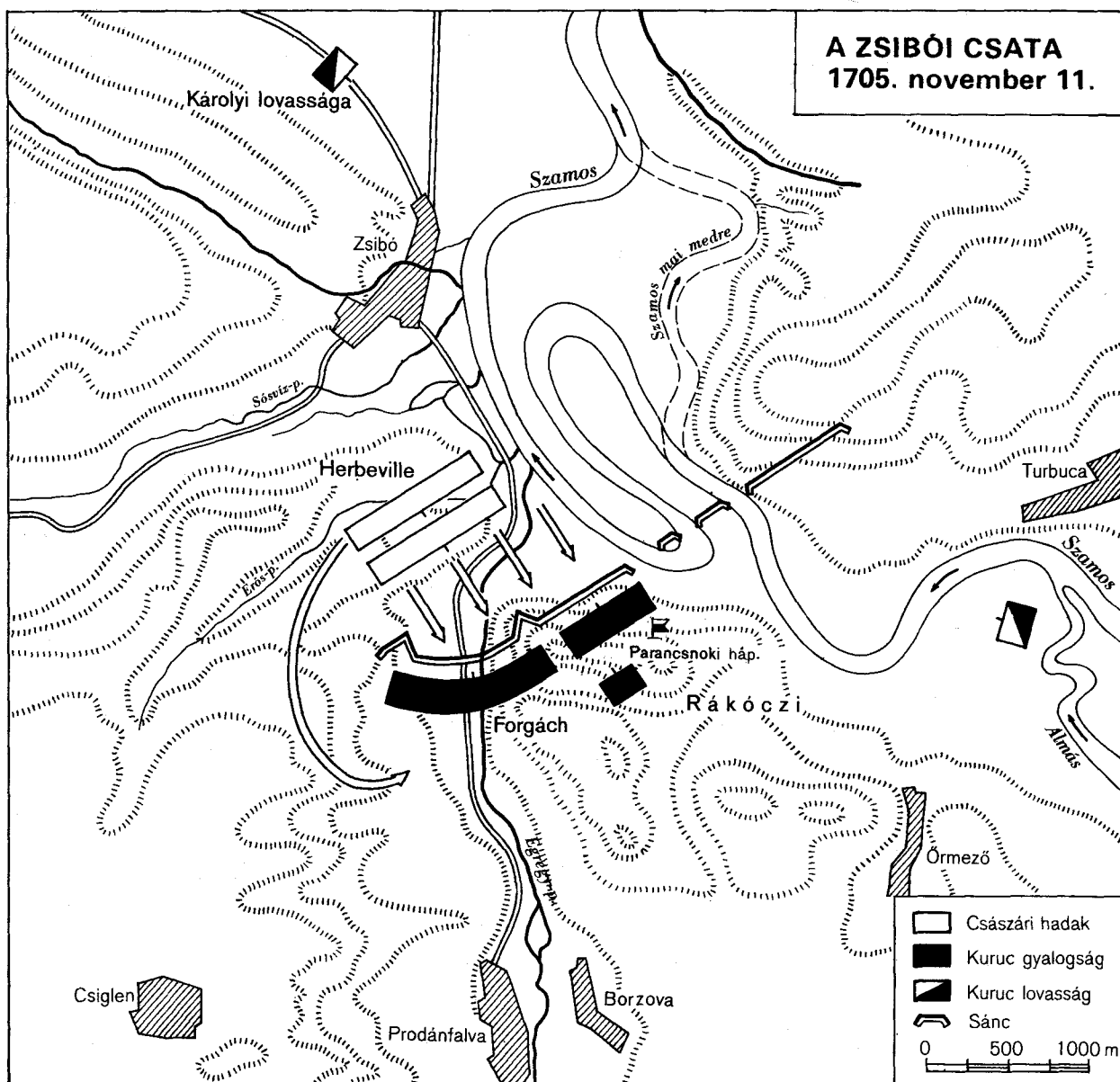
A Dunántúlon Herbeville Erdélybe vonulása után két kisebb, 4–5000 főnyi császári sereg állt a nyugati határ közelében, Heister Hannibál, illetve Pálffy János parancsnoksága alatt, ezenkívül császári őrség védett minden várat és megerősített várost. Az egymást követő kuruc vereségek következtében a császáriak oldalán állt a dunántúli megyék nemessége is. A kuruc érzelmű lakosság és a Bakonyban rejtőzködő bujdosók tartaléka lehettek egy sikeres kuruc támadásnak, de önálló akcióra nem voltak képesek. Bercsényinek a hadműveletek folyamán egyre pontosabban kialakított terve, valamint Bottyán tényleges seregvezetése jól mérte fel, majd a kurucok előnyére alakította az adott helyzetet.

A kuruc támadás a Dunántúl felszabadítására október utolsó napjaiban kezdődött. Bercsényi a Vág mellől átküldte a Rába mellékre Bezerédj Imre ezeres kapitányt, hogy Pálffy és Heister Hannibált lekösse. Bottyán előhada október 31-én kelt át Soltnál a Dunán, és hidat vert a főereg számára. Maga Bottyán 5000 emberrel november 2-án indult ki Kecskemétről, 4-én éjjel kelt át a solti hídon, és még aznap reggel bevette Földvárt. Innen Simontornya alá ment, és ezt a mocsarakkal körülvett, bevehetetlennek tartott erődöt november 11-én a lovukról leszállított katonák rohamával „vérrel megvette”. Ezután északnak fordult. November 20-án érkezett Tata alá, mire a vár magyar őrsége megnyitotta a kaput, és kuruccá lett. Rajtaütéssel megpróbálta Bottyán Esztergomot is bevenni, de itt nem járt sikerrel. A következő napokban, november 26. és 29. közt, Zsitvatoroknál haditanácsot tartott Bercsényivel, és itt kidolgozták a Dunántúl teljes felszabadításának tervét.

Bercsényi Bezerédj megerősítésére átküldte újabb ezredekkel Csáky Mihály tábornokot, feladatává téve, hogy akadályozza meg a két császári sereg egyesülését, Bottyán pedig folytatta előnyomulását nyugat felé. Tüzérsége nem lévén, ismét lovasságának gyalogosításával, rohammal szabadította fel Pápát, majd december 8-án Kőszegnél egyesült Csákyval.

Bottyán győzelmei meghozták a Dunántúlon a politikai fordulatot is. A megyék ismét kuruccá lettek, a bujdosók és a lakosság tömegei lelkesen álltak a szabadságharc zászlói alá. Bottyán, aki november elején alig 5000 emberrel jött a Dunántúlra, két hónappal később 30 000 katonájának parancsolt. Szigorú fegyelmet tartott, nem tűrte a részegeskedést és a fosztogatást; el is érte, hogy „nem kártevő, hanem jótévő Jánosnak” nevezte a népet.

December második felében Bottyán Szentgotthárdnál megverte és kiszorította az országból Hannibal Heistert, majd Pálffy ellen indult. A Sopron megyei várak, elsők a legerősebb, Kapuvár, harc nélkül megadták magukat, és Pálffy a kurucok támadása elől Ausztriába vonult vissza. Bottyán december végén Sopront vette ostrom alá, de a jól megerősített és elszántan védekező várossal nem boldogult; az ostrom január végén félbemaradt.

Bottyán sikeres harcai 1705 végére nemcsak felszabadították a Dunántúl legnagyobb részét, és tétlenségre kárhoztatták – ahol még megmaradtak – a körülzárt császári várórségeket, hanem a kuruc uralmat, politikai berendezkedést is lehetővé tették ezen az annyi főúri tábornok

számára „végzetes föld”-ön. A Dunántúl felszabadítása ellensúlyozta Erdély elvesztését. A kuruc fél helyzete semmit nem romlott az 1705. október 27-én újra megindult béketárgyaláson.

A hadműveletek 1706 első hónapjaiban már az angol és németalföldi közvetítéssel folyó béketárgyalások jegyében álltak. Nagy vállalkozásokra sehol nem került sor, az elmúlt ősz kimerítő hadműveletei után ilyenekre egyik szemben álló fél sem lett volna képes. Azt azonban mind a császáriak, mind a kurucok megkísérelték, hogy visszaszerezzék, amit az előző hónapokban elveszítettek.

A császáriak 1706 februárjában a Dunántúl visszafoglalásával próbálkoztak. Heister Han-

nibál Stájerországból, Pálffy Ausztriából visszatért Nyugat-Dunántúlra, ezt a velük szemben álló két kuruc tábornok, Csáky Mihály és Andrássy István nem tudta megakadályozni. Egyidejűleg Herberstein tábornok Szlavóniából a Dél-Dunántúlra nyomult, és Igalnál Bottyánt is megverte. Ezzel azonban a császári támadás ki is fulladt. Az új dunántúli kuruc főparancsnok, Forgách Simon, március 15-én szilárdan kuruc kézben tartott országrészbe érkezett.

A kurucok erdélyi próbálkozásai eredményesebbeknek bizonyultak a császáriak dunántúli hadműveleteinél.

Erdélybe 1705 novemberében Rabutin 3000 katonájának megsegítésére Herbeville közel 16 000-es sereggel érkezett, de a felmentő sereg állapota semmivel sem volt jobb a felmentetteknél. József császár az egyesített sereg parancsnokává Rabutint nevezte ki, és hamarosan arra utasította, hogy megfelelő várőrségek hátrahagyása után seregét vezesse ki Erdélyből Magyarországra. Rabutin tehát az 1706. tavaszi hónapokban erre a kivonulásra készült.

A zsibói vereség után Erdélyben minden tervszerű kuruc katonai tevékenységnek vége szakadt, de sok kisebb kuruc egység maradt a fejedelemségben, többnyire helybeli katonák, kispáncs és jobbágy származású tisztek vezetése alatt, akik bujdosók módjára, hol támadva,

hol a hegyekbe visszahúzódva, állandó rajtaütésekkel folytatták a harcot a császáriak ellen. Rákóczi már közvetlenül Zsibó után, november 18-án, Károlyi Sándort nevezte ki az Erdélyben maradt kurucok főparancsnokának. Károlyi most kitűnően szerepelt. Őrá a kuruc parancsnoki pályafutása során már bebizonyosodott, hogy szeret kitérni a csata elől, és nagy hadjárat vezetésére nem alkalmas. Portyázóképessége azonban kétségtelen volt, és – bármilyen meglepő is ez számunkra – mindig meg tudta találni a hangot, ha szüksége volt rá, a szegénylegényekkel és jobbágysággal. Most is ügyesen összefogta az egymástól függetlenül tevékenykedő népi egységeket, ellátásuk érdekében tett, amit tehetett, s 1706 áprilisára Erdély nyugati harmadát – Abrudbányától és Zalatnától Nagyenyedig, Tordaig, Kalotaszegig – visszaszerezte Rákóczinak. Ezzel megteremtette Rabutin kivonulása utánra Erdély visszafoglalásának biztos kiindulópontját.

Amikor 1706. április közepén először nyugaton, majd hat hét alatt az egész országra fokozatosan kiterjesztve létrejött a fegyverszünet, a kuruc fél kedvező helyzetben ülhetett tárgyalóasztalhoz. A szécsényi konföderációhoz ekkorra csatlakoztak már a dunántúliak, és az erdélyi menekültek 1706. áprilisi huszti országgyűlése Erdély közeli felszabadulásának reményében szövetkezett a magyarországi rendekkel.

II. A SZEMBEN ÁLLÓ HADSEREGEK

1. A császári hadsereg

A Rákóczi-szabadságharc hadserege a császári hadsereg Magyarországon harcoló alakulataival állt szemben. Ezek az alakulatok – Rákóczi szavaival – „a hadimesterségben ügyes, gyakorlott, harcias, jól felszerelt és a háború minden kellékével ellátott hadak” voltak. A bátor és lelkes, de rosszul kiképzett és gyengén felszerelt kuruc seregnak dicsőségére válik, hogy éveken át eredményesen tudott küzdeni a császáriak ellen, és kezdeti hadászati fölényét is hosszú időn át megőrizte. Persze ez csak azért volt lehetséges, mert nem egyedül állt szemben a Habsburg-hatalommal, és soha nem a császári sereg egészével, nem is legjobb alakulataival kellett megütköznie.

Amit mi egyszerűség kedvéért császári hadseregnak nevezünk, tulajdonképpen nem volt egységes szervezetű sereg. Végso soron minden alakulatával a császár rendelkezett, de nem ugyanazon felségjogok alapján, és ennek következtében nem is ugyanakkora hatékonysággal. A császári hadsereg számszerűen általában nagyobb, jól kézbentartott részét a Habsburgok örökös tartományaiban toborzott ezredek alkották; ebbe a kategóriába tartoztak a Magyarországon és Horvátországban felállított reguláris császári ezredek is. Ezekhez az alakulatokhoz járultak azután, nem állandó jelleggel, a dél-magyarországi rác határőr katonák, és – ha fegyverbe hívták őket – Magyarországon a nemesi felkelés, az osztrák és cseh tartományokban a népfölkelés. De a császári hadsereg részei voltak azok a német-római birodalmi kontingensek is, amelyeket a különböző birodalmi tartományi fejedelmek bocsátottak – többnyire pénzért – a császár rendelkezésére. Elvértve idegen hatalmaktól zsoldba fogadott csapatok is harcoltak császári kötelékben a spanyol örökösödési háború harcterein; így kerültek például ezredek szinte minden évben Magyarországra.

Ez a *bonyolult összetételű hadsereg* elvben egységes vezetés, a császár irányítása alatt állt. Valójában a császári vezetés a nem az örökös

tartományokból kiállított csapatok fölött már csak áttételesen érvényesült: a német-római birodalmi kontingensek nagyrészt közvetlenül a két birodalmi marsallnak voltak alárendelve, akik – különben tartományi fejedelmek lévén – a birodalmi seregek élén is tartományi vagy dinasztikus érdekeik szerint jártak el. Ha ehhez hozzávesszük, hogy azok a birodalmi tartományi fejedelmek, akik csapatokat bocsátottak a császár rendelkezésére, ezeket vissza is rendelhették, valamint azt is, hogy a császár a spanyol örökösödési háborúban állandóan rá volt utalva szövetségesei, Anglia és Németalföld intenzív katonai és pénzügyi segítségére, akkor világossá lesz számunkra, hogy az elméletben egységes császári vezetés a valóságban különböző állami, tartományi és dinasztikus érdekek diplomáciai úton történő állandó egyeztetésével, csak meglehetősen korlátozottan érvényesülhetett.

A spanyol örökösödési háború *különböző hadszíntereinek fontosságát* a Hágai Szövetségen belüli erőviszonyok szabták meg. A háború egészét tekintve a főhadszíntér így az Angliához legközelebb eső és Németalfölddel határos Spanyol Németalföld (a mai Belgium és Északkelet-Franciaország) volt. Bár az osztrák Habsburgok a háborút azért kezdték, hogy Lipót császár kisebbik fiának, Károly főhercegnek megszerezzék az egész spanyol örökséget, és ezért a főherceget 1704-ben III. Károly néven egy expedíciós hadsereg élén Spanyolországba küldték, a bécsi udvar számára a spanyolországi vállalkozásnál fontosabb volt, hogy hatalmát kiterjessze Itáliában. Így a háború első éveiben Lombardia, majd általában Itália volt a második legfontosabb, Bécs számára pedig a legfontosabb hadszíntér. Ezután következett csak Spanyolország, majd a Német-Római Birodalom nyugati határvidéke, a rajnai front, legvégül pedig Magyarország. Ez a fontossági sorrend szabta meg, hogy melyik hadszíntérre mekkora erők jussanak. A hadviselő hatalmak ettől csak akkor tértek el, ha valamelyik szövetséges végveszélybe jutott. Így került sor Marl-

borough-nak a höchstätti győzelemmel végződő dél-németországi hadjáratára 1704-ben, vagy arra a hatalmas anyagi támogatásra, amely 1706 őszén lehetővé tette Savoyai Jenőnek, hogy felmentse az ostrom alól a Hágai Szövetség legfontosabb itáliai bástyáját, Torinót.

A hadszínterek fontosságától függött az is, hogy milyen képességű főparancsnokra bízta a hadműveleteket. Spanyol Németalföldön – bonyolult együttműködésben a németalföldi egyesült tartományok rendjeivel – szinte állandó jelleggel Marlborough parancsnokolt. A Bécs számára legfontosabb hadműveletek élén mindig a császár legtehetségesebb hadvezére, Savoyai Jenő állt.

A császári hadsereg nem szűkölködött jól képzett főtisztekben, kiváló tábornokokban, akik csapataik helytállását, a harcászati sikert gyakran akkor is biztosítani tudták, ha a legfelső vezetés nem állt hivatása magaslatán. Mert sajtósaftos módon az volt a helyzet, hogy a császári sereget a spanyol örökösödési háborúban több hadszíntéren kellett harcba vetni, mint ahány főparancsnoknak való vezérrel a császár rendelkezett. Végeredményben Savoyai Jenőn kívül még három császári fővezér váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a kitűnő Guido Starhemberg, 1705 végéig az észak-itáliai, 1707 ősztől a spanyolországi császári erők főparancsnoka, Wirich Daun tábornok, az 1707. évi nápolyi hadjárat vezére, és Rabutin tábornagy, a nagyon nehéz helyzetben helytálló erdélyi generális. Valamennyi többi császári főparancsnok csak jobb híján jutott fővezényelhez.

A *császári fővezérek* személyén mérve le a magyarországi helyzetet, nyilvánvaló, hogy a kuruc szabadságharcot a bécsi udvar éppúgy csupán számára nagyon kellemetlen mellékhadszíntérnek tekintette, mint a másik oldalon XIV. Lajos. Ezért figyelmét a birodalom szempontjából fontosabb hadszínterekre fordította, és – miután Bécs és az osztrák–morva határok védelmét Savoyai Jenő 1703–1704 fordulóján néhány hét alatt nagyjából megszervezte – Magyarországon csupán a kialakult viszonylagos erőegyensúly fenntartására törekedett. Miután felismerte, hogy az idő és az európai háború menete neki kedvez, nem sietette a döntést Magyarországon. Így jutott főparancsnoksághoz a kurucokkal szemben a jelentéktelen Schlik, a korlátolt Heister, a szenilis Herbeville. Kivételnek látszik Starhemberg Guido 1706–1707. évi magyarországi főparancsnoksága, ennek azonban személyi okai voltak: diplomáciai nehézségek miatt Észak-Itáliában már, Spanyolországban még nem vezényelhetett.

A kép a szabadságharc hanyatló szakaszában sem változik. Heister és nála nem jobb képességű főparancsnokok váltakoznak majd, és a szabadságharcot befejező, különben kiváló parancsnok, Pálffy János sem hadvezéri tehetségével, hanem diplomáciai ügyességével ér el eredményt.

A magyarországi hadszíntérnek az európai összképben való elhelyezése után már magától értetődik, hogy a császári oldalon a kurucokénál sokkal alacsonyabb *létszámokat* találunk, különösen a szabadságharc első éveiben. Az örökös tartományokból a XVIII. század első évtizedében kiállított 30–39 lovas- és 27–38 gyalogezrednek eleinte csak elenyésző töredéke, később is legfeljebb negyedrésze harcolt Magyarországon. A kuruc sereglétszámokkal való összehasonlítást nehezíti, hogy az ezredek létszáma a császáriaknál elvben lényegesen magasabb volt, mint a szabadságharc hadseregében: a császári vasas-, dragonyos- és huszárezredek 10–12 századból álltak, a gyalogezredekben pedig 2000 és 2500 között ingadozott a létszám. A tényleges létszámok rendszerint messze alatta maradtak az előírásoknak. Gyakran került sor az ezredek megbontására is, különösen a gyalogságnál, ahol – szemben a lovassággal – nem az ezred, hanem a zászlóalj volt a harcászati egység. Reális létszám-összehasonlítások így csak egykorú kimutatások alapján végezhetők. Ezekből szinte egyértelműen ellentétes irányú létszámalakulásra lehet következtetni: míg a kuruc haderő létszáma kezdeti túlereje után évről évre fogyott, a császári sereg Magyarországon harcoló alakulatainak ereje évről évre növekedett. A létszámok egyenlősége csak a szabadságharc hanyatlásának időszakában következett be, és csak a háború végén beszélhetünk a császáriak létszámfölényéről Magyarországon.

A császári hadsereg tényleges irányítása a bécsi *Császári Királyi Udvari Haditanács* kezében volt. A Haditanács tett előterjesztést a császárnak a főparancsnokok kinevezésére, dolgozta ki az általános haditerveket és az egyes hadműveletek vázlatos terveit is. Tagjai jó képességű katonák és lelkiismeretes hivatalnokok voltak. Hogy a Haditanács ennek ellenére nem a legjobb hatásokkal dolgozott, annak különböző, többnyire rajta kívül álló okai voltak. Mindenekelőtt együtt kellett működnie a birodalom más központi kormánysszékeivel és hivatalaival, sőt a különböző tartományi hatóságokkal is. (A bécsi Haditanács hatáskörét csorbító grazi és innsbrucki haditanácsot csak 1709-ben szüntette meg József császár.) A katonai költségek fedezésére a pénzt különböző állami jöve-

delempforrásokból, belföldi és külföldi kölcsönök felvételével a császári királyi udvari kamara teremtette elő. Politikai természetű kérdésekben pedig a különböző tartományi kancelláriákkal kellett előbb megegyezésre jutni. A Haditanács háború idején is mellérendeltségi viszonyban állt a többi főhivatallal, s az ütköző hivatali és részérdekeket minden alkalommal külön egyeztetni kellett. Ugyancsak rontotta a Haditanács működésének hatásfokát a hadi események színhelyétől való földrajzi távolsága. Ha ehhez hozzávesszük a hírszolgálat objektív nehézségeit, azt, hogy a hírközlés leggyorsabb eszköze a lovas futár volt, s ennek következtében gyakran hetekig tartott, amíg Bécsben a spanyolországi vagy az erdélyi front eseményeiről értesültek, és ismét hetekig, amíg a megváltozott körülményekhez alkalmazott új utasítások a hadszíntérre eljutottak, ahol addigra esetleg ismét lényegesen módosult a helyzet, akkor minden fogyatékoság ellenére csak elismeréssel adózhatunk a Haditanács működésének.

A hadsereg ellátását különböző, a Haditanácsnak alárendelt hivatalok: a Főhadbiztosság, a Mustramesteri Hivatal, az Élelmezési és a Hadszertári Főhivatal, az Erődépítési, a Hajózási és Hidépítési Főhivatal és az ezek alá rendelt helyi hivatalok biztosították, a hadsereg fegyelmét pedig a hadbírószági szervezet.

A hadsereg élelmezése és felszerelése Európaszerte élelemraktárak és hadszertárak rendszerére épült. Ennek a rendszernek az elemei a Magyarországon harcoló császári seregben is megtalálhatók. Minden jelentősebb várban volt élelemraktár, tüzérségi szertár működött Komáromban és Szegeden, a szertár mellett ágyúöntő műhely is működött Budán és Nagyszombatban. A hadseregellátás szempontjából alapvetőnek bizonyult, hogy a Duna mentén a legfontosabb várak (Pozsony, Győr, Komárom, Buda és Pétervárad), ennek következtében a dunai vízi út is, mindvégig szilárdan császári kézben voltak. A hadsereg élelmezésének főterhe még így is a lakosságra hárult.

A hadsereg felszerelésének minősége mindig az illető ország ipari fejlettségének függvénye. A Habsburgok örökös tartományai a XVIII. század elején e tekintetben is közbülső helyet foglaltak el a nyugati országok és Magyarország között. A császári sereg egyenruha-ellátása és fegyverzete európai viszonylatban nem tartozott a legjobbak közé, de összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a kurucoké.

A császári sereg egyenruhái cseh vagy morva posztóból készültek. Az egyenruha ezredenként eltérő, de az ezredekben belül egyforma volt.

A kézfegyverzet éppen átalakulóban volt. Régebben a gyalogosok egy része lőfegyverrel (muskétával), más része pedig szűrőfegyverrel (pikával) volt ellátva. 1680 táján bevezették a muskéta csövét dugható szuronyt, 1689-ben végleg eltűnt a pika; 1705-ben a császári gyalogság kovásra átalakított muskétával harcolt, de tovább használták a kanócos muskétát is. A gránátosok fegyvere volt ezenkívül a kézigránát, a lovasság kézi tűzfegyvere a karabély és a pisztoly, vágófegyvere a pallos, a könnyűlovasságé a szablya.

A tüzekek még mindig zárt céhes szervezetet alkottak, inkább számítottak mesterembernek mint katonának. Az ágyúkat csaknem kizárólag bronzból öntötték, a legváltozatosabb űrmérettel. Hatásos lőtávolságuk 300–600 méter volt, és egy ágyúból átlagosan napi 8–10 lövést lehetett leadni; erősebb igénybevétel esetén az ágyú tönkrement.

A fegyver- és lőszergyártásnak az osztrák tartományok fejlett fém- és vasipara volt a bázisa, s az Udvari Kamara 1704-től kezdve sokat tett a hadiipar fejlesztése érdekében. A belföldi ipar azonban teljesen nem tudta fedezni a szükségletet, különösen a finomabb megmunkálást kívánó nyersanyagokat, öntöttvas lövedéket, ágyú- és puskacsövet gyakran kellett a Német-Római Birodalom fejlettebb nyugati tartományaiból, elsősorban a Rajna-vidékről importálni. Nem volt elegendő a belföldi puskaorgyártás sem, az osztrák tartományok ebben is rendszeres behozatalra szorultak.

Az ily módon többé-kevésbé egységesen felszerelt seregnek azonban ekkor még nem volt egységes szolgálati szabályzata, mert tiszteletben kellett tartani az egyes ezredek felállító ezredtulajdonosok privilégiumait. A birodalom pénzügyi nehézségei miatt még a tiszti rangok megvásárlását is csak korlátozni lehetett, tiltani nem.

A katonai *fegyelem* egyrészt a kiképzés és az ennek folyamán kialakult testületi szellem, másrészt a rendszeres zsoldfizetés függvénye volt. A császári sereg katonái általában elsajátították a korszerű katonai mesterséget. Az altiszti kar beléjük sulykolta a tudnivalókat, így – bár általános műveltségüket tekintve a közkatonák tudatlanok és műveletlenek voltak – a tisztek harc közben jól kézben tartották embereiket. A császári sereg reguláris alakulatainál, különösen a lovasezredekben, elképzelhetetlen volt – ami annyiszor megesett a kurucoknál –, hogy a katonák harc közben zsákmányolni kezdjenek. A császári gyalogezredek fegyelme már nem tekinthető ilyen jónak, szökés, átpártolás elő-

fordult, minél kevésbé elit alakulatokról volt szó, annál inkább. A Magyarországon szolgáló császári csapatok közt a legalacsonyabb harci értékűnek a várak őrségei bizonyultak. Ezek a katonai gyakorlatokat elhanyagolták, évekig vagy évtizedekig egy helyen szolgálva már együtt éltek a helyi lakossággal, jobban ragaszkodtak megszokott mindennapi életmódjukhoz, mint a császári zászlóhoz. A kurucok közé állt császáriak nagy része az erődítmények kapitulált őrségéből került ki.

A harci fegyelem azonban legtöbbször nyomtalanul eltűnt, amint vége volt az ütközetnek, mert ezeket a jól kiképzett katonákat nagyon rosszul és rendszertelenül fizették. A zsoldfizetésről központilag kellett volna a Főhadipénztárnak gondoskodnia, de erre a birodalom mindig rossz pénzügyi helyzetében általában nem volt képes: ezért a csapatok eltartása a hadműveleti terület, illetve a téli szállásra kijelölt körzetek lakosságára hárult. A katonák élelmezését a *porciórendszer* biztosította: minden egyes katonát rangja szerint megállapított számú porció illetett meg, ezek pénzbeni ellenértékét a zsoldból levonták. A katonának tehát érdeke fűződött hozzá, hogy porció címén minél többet zsaroljon ki az eltartására kötelezett lakosságtól. A hadseregnek nyújtott természetbeni szolgáltatásokat ugyan levonták a lakosság hadiadójából, de ezek az időnkénti elszámolások a piaci áraknál alacsonyabban megállapított pénzellenérték révén hivatalosan is megkárosították a lakosságot, mindenekelőtt a parasztokat; a lebonnyolítás során pedig számtalan egyéni visszaélésre is mód nyílt. Ennek a rendszernek óhatatlanul áldatlan zűrzavar és a katonaság rémuralma lett a következménye.

A katonaság okozta általános nyomorúságnak volt azonban egy olyan oldala is, amelyről csak nagyon ritkán emlékezik meg a szakirodalom, és ez magának a katonának a nyomorúsága. Igaz, hogy a katonát nem sorozták, hanem toborozták, így aki katonának állt, többé-kevésbé önként tette. A szolgálati idő gyakorlatilag megrokknásig tartott, és a harcképtelenné vált katonával, sőt tiszttel tovább nem törődtek. Még rokkant tábornokok is csak kivételesen kaptak nyugdíjat. A sebesültek gondozása, a betegek gyógyszerellátása drága volt, és még az orvostudomány akkori állásához képest is siralmasan eredménytelen.

A császári seregben gyakorlati okokból ügyeltek rá, hogy az egyes ezredekbe azonos nemzetiségű katonák kerüljenek, és a katonai tehetség a nem nemes származású közkatonára is biztosíthatta a felemelkedést a tisztí-

karba, ritkábban akár a tábornokok közé is. Így lett egyszerű közkatonából hosszú szolgálat után császári tábornok a kurucok ellen vitézül és eredményesen harcoló Hans Glöckelsberg, császári ezredes Bottyán János. Ha azonban a császári hadsereg jellegét akarjuk röviden kifejezni, a legalkalmasabb jelzők: feudális és nemzetek fölötti. Feudális nemcsak és nem is elsősorban azért, mert egy, a feudalizmus rég letűnt virágkorából visszamaradt univerzális hatalom, a német-római császár hadserege volt, hanem mindenekelőtt azért, mert a császár családi örökös tartományaiban a császár-király nevében uralkodó feudális arisztokrácia érdekeit szolgálta. Vezetői az arisztokrácia soraiból kerültek ki, vagy még inkább: ennek az arisztokráciának a soraiba kerültek be. A hadsereg állandósuló magja hivatásos katonákból állt, nem fordulhattott elő az, ami a kurucoknál, hogy valaki egyedül származása következtében tábornoki rangban kezdje a szolgálatot, de a nemesi származás vagy a főnemesi rang itt is aránytalanul meggyorsította az előmenetelt. Másrészt nem voltak jobbágy állapotú ezredek sem: a tisztí karrier automatikusan magával hozta a társadalmi emelkedést. Nemzetek fölötti pedig nemcsak és ugyancsak nem elsősorban azért volt ez a hadsereg, mert a Habsburgok birodalmában különböző nemzetek és nemzetiségek éltek közös uralkodó hatalma alatt, hanem mert a császár elsősorban dinasztikus célokért harcoló seregében a legkülönbözőbb származású tehetséges szerencselovagok és kalandorok számára nyílt meg a felemelkedés útja. Vezető pozíciókban szolgáltak Lipót császár hadseregében a belföldi arisztokrácia tagjai mellett más német fejedelmek szerencsét próbálni indult alattvalói, katonai dicsőségre vágyó tartományurak, még egy román bojár és egy egykori török bég is, és nagyon jelentős csoportot képeztek ez idegenek között a XIV. Lajos terjeszkedése elől menekülő vagy magából Franciaországból diszszidált nagyurak: Lotharingiai Károly herceg, a bécsi arisztokráciába beházasodó Rabutin gróf, és a valamennyiük közül legnagyobb karriert befutó Savoyai Jenő herceg. A császári hadsereg legfelső szintjén így kialakult egy külföldi eredetű réteg, amely katonai érdemeinek köszönhette pozícióját, országrészekre kiterjedő nagybirtokokra és hatalomra tett szert, s minthogy gyökértelen volt, egyéni érdekeivel a legszorosabban kötődött a birodalom terjeszkedéséhez és erősödéséhez.

A magyar függetlenségi törekvések képviselői számára a régi udvari arisztokrácia megfelelő erőviszonyok esetén kompromisszumra hajló

tárgyalópartner lehetett; a korlátlan császári hatalom szolgálatában felemelkedett és azzal azonosuló új arisztokráciával a politikai megegyezés elképzelhetetlen volt. Thököly annak idején még folytathatott politikai tárgyalásokat a Haditanács akkori elnökével, Badeni Hermann

örgróffal. Savoyai Jenő nem tárgyalta Rákóczi-val, és meg tudta akadályozni, hogy mások érdemleges tárgyalásokat folytathassanak az udvar nevében. Ha a Rákóczi-szabadságharc elérhetett valamit Bécs ellenében, azt csak katonai erejével érthette el.

2. A kuruc hadsereg

Rákóczi független magyar államának feudális erőszakszervezete, a kuruc hadsereg, rendhagyó eredetű volt. A magyar függetlenségi mozgalom eredetileg francia pénzen fogadott idegen zsoldoshadat kívánt hatalmi eszközének. A körülmények azonban, mint láttuk, úgy alakultak, hogy népi szervezkedésből, fegyvert fogott jobbágyok tömegeiből kellett kibontakoztatni a kuruc sereget. Rákóczit hazaszeretete és politikai rugalmassága képessé tette rá, hogy a népi katonaság áradásából fakadó katonai és politikai előnyökért vállalja a kiképzetlenségéből és fegyelmetlenségéből várható hátrányokat. Seregének nemesi vezetéséhez azonban kezdetől fogva ragaszkodott.

A kuruc hadsereg *nemesi vezetése* az első hetekben a fővezérletre, Rákóczi és Bercsényi személyére korlátozódott. Nem is lehetett ez másként, amíg csak bujdosók, jobbágyok, paraszt módra élő armalisták gyűltek katonának. „A táborba sereglett nép maga választotta vezéreit. Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók parancsnoksága alá álltak aszerint, hogy kinek a bátorságát tartották legtöbbre. Így jöttek tömegekben és bandákban.” A legelső hat parancsnokot, akik hazaérkezésekor a határon várták embereikkel, Rákóczi Emlékirataiban így jellemzi: Esze Tamás „egy paraszt, tarpai jobbágyom”, Kis Albert „bűneiért körözött tolvaj és gonosztevő”, Móricz „valaha mint közkatona szolgált Munkács várában”, Horváth pedig „őrmesteri rangban a németeknél”, Majos István „részegeskedő, pimasz és indulatos fiatalember volt”, végül Pap Mihály „szakállas öreg és nagy ivó”. Majosról Rákóczi is megmondja, Pap Mihályról csak a történeti kutatás derítette ki, hogy volt nemeslevele, Kis Albertnek pedig katonai múltja volt: Thököly hadnagya volt, mielőtt rabló lett. Nem voltak katonailag képzetebbek a nap mint nap alakuló újabb csapatok vezetői sem. „De minthogy a nép tisztelte őket, nem lehetett elvenni rangjukat, egyébként akkor nem is lehetett volna helyükre jobbakat

találni”, ezért Rákóczi egyelőre csak arra törekedett, hogy a választott parancsnokok megjelenjenek előtte, és ő megerősítse őket tisztségükben.

A seregszervezés következő lépése hadgyűjtő pátensek kibocsátása volt. Most már nem a csapat választott saját soraiból parancsnokot, hanem a fejedelem adott tiszti kinevezést azoknak, akik csapatot gyűjtöttek vagy elszéledt katonák visszahozatalára vállalkoztak. A megyei nemesiség csatlakozása 1703. augusztus vége felé lehetővé tette tisztek fölülről való kinevezését: fokozatosan birtokos nemesek és főurak kerültek a paraszthad élére. A folyamat végét a még valószínűleg 1703 végéről vagy 1704 elejéről fennmaradt ún. dátum nélküli hadicikkek 8. pontja jelzi: „Valaki csak magától teszi magát hadnaggyá és tisztté, meghaljon.”

A nemesi vezetés, amely 1703 júniusában úgyszólván még csak Rákóczi sátorában érvényesülhetett, decemberre annyira megszilárdult, hogy a nagyszöllősi és tekeházi jobbágyok mozgalmát a hajdúszabadság megnyeréséért az első népi kuruc parancsnokok egyike, Pap Mihály nyomta el Rákóczi parancsára, a földesurak szolgálatában.

A nemesi vezetés hatékonyságát kívánta Rákóczi még jobban megerősíteni a brigadérosi rendfokozat meghonosításával 1704 vége felé. A brigadérosi rang a császári seregben ismeretlen volt, így Magyarországon sem voltak előzményei. A mintát a francia hadsereg szolgáltatta, ahol a több ezredből álló szervezeti egységet nevezték brigádának. Több ezredből alkalmilag létrehozott magasabb szervezeti egységek a kuruc seregben is előfordultak, de ezek élén tábornokok vagy ezeres kapitányok is állhattak. A brigadérosi rendfokozat a kuruc seregben nem több ezredet összefogó egységek kialakítását, hanem a birtokos nemes ezeres kapitányoknak a hasonló rangban szolgáló kismemesek és jobbágyok fölé emelését célozta.

Végeredményben a szabadságharc hadsere-

genek 25 tábornoka közül nyolc volt gróf, hét báró és tíz birtokos nemes. Közülük főtabornoki rangot (generalissimus) ketten kaptak, a szécsényi országgyűlést követően Bercsényi, és már a szabadságharc végén Károlyi, előzőleg mindkettő tábornagy (marsall) volt. A többi tábornagy: Forgách Simon, Barkóczy Ferenc, Esterházy Antal, Pekry Lőrinc és Vay Ádám, a két altábornagy: Csáky Mihály és Esterházy Dániel, valamennyien arisztokraták, a két báró (Károlyi és Vay) kivételével grófok. Birtokos nemes legfeljebb a tábornokságig vihette, a brigadérosok közé szoros kivételként Esze Tamás és Czelder Orbán juthatott be a nem nemesek közül.

Nem lepődhetünk meg ezek után, ha azt látjuk, hogy a hadműveletek irányításával megbízott kuruc főparancsnokok kiválasztása is nem katonai alkalmasságuk, hanem társadalmi tekintélyük alapján történt. Mivel a szóba jöhető főparancsnokoknak nemcsak a képességei voltak korlátozottak, hanem számuk is az volt, a kuruc vezetés sűrűn cserélgette őket a különböző hadszíntereken; több éven át folyamatosan csak Bercsényi parancsnokolt Észak-Magyarországon, és Károlyi a Tiszántúlon.

A szabadságharc hadseregének nemesi vezetése társadalmi és politikai szükségesség volt, e nélkül az 1703 tavaszán kirobbant mozgalom eleve bukásra ítélt parasztfelkelés maradt volna. De fel kell tennünk a kérdést, volt-e és miben állt a nemesi vezetés katonai haszna. Milyen katonai előképzettséggel rendelkeztek, és hogyan váltak be a kuruc tábornokok?

„Azok között, akik magasabb katonai rangot viseltek – írja Rákóczi –, egy sem volt, aki nem érdemelt volna szigorú, de igazságos büntetést, amiért nem teljesítette parancsaimat. Kétségkívül gyakran meg is kapták volna, ha tudatlanságuk vagy egyéb hibáik nem mentették volna őket, mert nem volt elég ügyes alattvalóm ahhoz, hogy helyüket be tudtam volna tölteni és hibáikat javítani.” A kuruc katonai vezetők, akikről Rákóczinak általánosságban ilyen lesújtó véleménye volt, önmaguk és közvetlen környezetük szemében tapasztalt katonáknak tűntek, akiket nemcsak társadalmi helyzetük, hanem szolgálati érdemeik alapján is joggal illet a vezetés. Mert valamiféle katonai múltjuk – az egy Rákóczi kivételével – valamennyiüknek volt, és ezért egytől-egyig úgy képzelték, hogy jobban értenek a háborúhoz, mint a fejedelem.

A kuruc katonai vezetőréteg (ezeres kapitányokig bezárólag) előképzettségét tekintve négy csoportból tevődött össze, de ezek a csoportok sem voltak homogének, az egyes pa-

rancsnokok felkészültsége és tehetsége differenciált vizsgálódást kíván. Az első csoportot a tényleges császári szolgálatból átvált parancsnokok alkotják, a másodikat azok, akik régebben császári szolgálatban álltak, a harmadik csoport Thököly hadseregében szerezte fiatalkori harci tapasztalatait, végül a negyedik Rákóczi seregében kezdte meg a katonai pályáját.

A császári seregből átváltak közt egy nagy katonai múltú, kiváló képességű parancsnok volt, az öreg, hatvanadik évén már túl járó *Bottyán János*. Mint császári tiszt elismert és megbecsült ezredparancsnok volt a könnyűlovasságnál, önálló hadműveletek irányítására csak kuruc tábornokként nyílt alkalma, ezeket a számára új feladatokat általában sikeresen hajtott végre. Történetírásunk, bár hajlik „Vak Bottyán apánk” eszményítésére, nem téved, amikor Rákóczi legkiválóbb tábornokának tekint. Elméletileg képzett, több ezredből álló egységek vezetésében is gyakorlott főtiszt volt a 35 éves korában kuruccá lett *Forgách Simon*. A császári seregben mint egy arisztokrata tábornok a sok között jól megállta a helyét; a kuruc katonai és politikai vezetésben rá háruló feladatok súlya alatt hamarosan bebizonyosodott, hogy ambíciója nincs arányban tehetségével. Alkalmasabb személyek nem létében töltött be különböző országrészekben főparancsnoki tiszteket, s munkájának hatékonyságát egyéni gyengéi, határozatlansága, indulatossága és hajlama a részegeskedésre is rontották. Forgách beszélte rá *Esterházy Antal* ezredest 1704 májusában, hogy csatlakozzék Rákóczihoz. Az ekkor 28 éves gróf bátor katona és jó csapattiszt volt. Katonai szolgálatát a török háborúban kezdte, hadifogságot is szenvedett, de sem tapasztalatai, sem képességei nem indokolták, hogy a kuruc hadsereg egyik marsallja legyen: „... Sohasem tudta, mit tegyen – írja róla a fejedelem –, minthogy mindig a legutóbb szóra hallgatott.” Viszonylag sok alacsonyabb rangú és beosztású császári tiszt állt át a háború folyamán, magyar hazafiak, évek óta itt szolgáló németek, ezeket általában egy rendfokozattal magasabban sorolták be a kuruc hadseregbe. Voltak közöttük kalandorok is, de nagy többségük hűségesen szolgált, nem egy életét adta Magyarországnak függetlenségéért. Jó csapattisztek, megbízható ezredparancsnokok kerültek ki közülük, a kuruc sereg legutóképebb ezredeit ők vezették. – Végül forma szerint ebbe a csoportba kell sorolni a volt császári közhuszár, majd kuruc brigadéros, végtére pedig császári ezredes *Ocskay Lászlót*, aki azonban mint képzetlen katona, de vakmerő és legendás hírű por-

tyázó tulajdonképpen a thökölyánus hagyomány talán legsikeresebb folytatója volt.

A régebben császári szolgálatban állt, a béke beköszöntével birtokaira visszavonult, majd Rákóczihoz csatlakozó vezetők csoportjára általában az előrehaladott életkor és a testi megrokkulás volt jellemző. *Barkóczy Ferenc* harcolt már az 1670-es évek bujdosói, majd Thököly ellen, 1703-ban Rákóczi mellé állt, de mint kuruc tábornagy már csak igazgatási feladatok ellátására és a katonailag értéktelen nemesi felkelés vezetésére volt képes. *Sennyey István* fiatal éveiben a török ellen harcolva tett szert katonai ismeretekre, így már 1703. augusztus végén kuruc tábornok lett, „bár köszvény gyötörte, és nem mindig tudta ellátni katonai feladatait”. *Esterházy Dániel* volt császári ezredes még nem érte el a negyven évet, amikor 1704-ben a kurucok közé állt, de bÉna lábával nem tudott lóra ülni, kocsijából vezette seregét, s csak mint az ellenségtől nem veszélyeztetett várak parancsnoka vált be. Csak formálisan tartozik ebbe a csoportba *Czelder Orbán*, a szepességi Wagendrüssel szülÖtte, előbb császári századírnok, majd vashámos, végül kuruc brigadéros, a szabadságharc alatt kiemelkedett új katonai vezetőréteg kimagasló tagja.

A kuruc katonai vezetők legnépesebb és legtekintélyesebb csoportját a volt thökölyánus parancsnokok és tanítványaik alkották. „A háborúról ez volt a nézetük: az ellenségtől messze tartózkodni, őrseget egyáltalán nem állítani, sokat inni és aludni, emberek és lovak hosszú pihenője után három-négy napos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni; üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll.” Ez a harcmodor felelt meg szerintük a nemzet szellemének, és nem szűntek meg felidézni azokat a győzelmeket, amelyeket portyázásokkal, meglepetésekkel és lesbenállásokkal arattak a törökök vagy a császáriak fölött. Hogy a törököt nem a végvári vitézek rajtaütései, hanem reguláris seregek verték ki az országból, és Thököly felkelése e portyázó harcmodor mellett végül is katonailag teljesen összeomlott, nem befolyásolta őket, mert egyéni tapasztalataik nagyobb méretű hadműveletekről egyáltalán nem voltak. Maguk az egykori portyázó vitézek a kuruc felső vezetésben közvetlenül nem nagyon jutottak szóhoz; Thököly hívei közül egyedül Pekry Lőrinc lett tábornagy Rákóczi seregében, ő is mint erdélyi főúr és nem mint katona érte el ezt a rangot. A seregvezető tapasztalatokkal alig rendelkező főparancsnokok, Bercsényi, Károlyi azonban az 1680-as és 90-es évek könnyűlovass tisztsíjeivel vették körül magukat, hozzájuk for-

dultak tanácsokért, sőt válságos helyzetekben velük vitatták meg a fejedelemtől kapott parancsokat. Azok között, akik Thököly alatt kezdték katonai pályájukat, voltak kiváló, a török elleni harcokban további tapasztalatokat is szerzett parancsnokok, mint *Orosz Pál* tábornok vagy *Szőcs János* ezeres kapitány, de nekik is a portyázás volt az erősségük, a reguláris hadviselésnek csak elemeit sajátították el. A felső vezetés parancsainak végrehajtására hivatott tisztikar legnagyobb része pedig nem értett máshoz, mint a portyázáshoz; így az újonnan katonának állt jobbágyok és nemesek mást nem is tanulhattak meg tőlük.

Végül azok, akik Rákóczi alatt kezdték meg katonai pályájukat, katonai kiképzésüket az előzőkben ismertetett csoportok tagjaitól nyerték. Nyilvánvaló, hogy tiszt és közkatona egyaránt többet tanulhatott meg a katonai mesterségből Bottyán vezénylete alatt, mint az arisztokrata tábornagyok seregeiben, de sehol és senkitől nem tanulhatott eleget. Egyetlen ember volt a kuruc hadsereg vezetői közt, aki nemcsak felismerte, hogy háborút csak a legkorszerűbb katonai ismeretek birtokában lehet nyerni, hanem önképzéssel és mások kiképzésével is mindent elkövetett, hogy a seregnek legalább a magva hasonlÓvá legyen az eurÓpai országok reguláris csapataihoz, maga Rákóczi. Rendkívüli munkabírásu, kiváló szervező volt. Haditervei, amelyeket általában francia tanácsadók segítségével dolgozott ki, az utólagos hadtörténeti elemzések szerint sikert ígérők voltak, de soha nem tudta elérni, hogy vezérei és katonái parancsait minden részletükben pontosan hajtsák végre. Serege élén, mint hadvezér is lényegében politikai vezető maradt.

Minthogy a vezetés éppen katonai szakszerűség tekintetében sok kívánnivalót hagyott hátra, fokozott jelentősége volt a katonáknak biztonsgatudatot nyújtó számbeli fölénynek. Hiszen a szabadságharc első, hatalmas sikerei is a lelkesedés és a személyes bátorság mellett elsősorban a felkelt nép döntő túlerejének voltak köszönhetők; a későbbi években is sokszor kiegyenlítette a gyengébb kiképzés hátrányait a helyi létszámfölény. Mekkora volt és hogyan változott a *kuruc hadsereg létszáma*?

A szabadságharc elejéről, éppen a kuruc sereg rohamos növekedésének hónapjaiból nincsenek hiteles, átfogó létszámadataink. A lényeg azonban híven tükrözi Bethlen Miklós fentebb már idézett mondata, hogy tudniillik hogyan nőtt háromnegyed év alatt 70-ről 70 000-re a felkelők száma. A későbbiek folyamán Rákóczi már harmadnaponként, sőt naponként is

kapott pontos kimutatásokat a szolgálatképes katonák tényleges számáról, ezek a kimutatások azonban csak töredékesen maradtak ránk, tág teret nyitva különböző történetírói kombinációknak. Bizonyosra vehetjük, hogy a legtöbb katonája az 1705–1706-os években volt Rákóczinak. Ő maga az Emlékirtaiban 75 000-re becsülte a legmagasabb létszámot, ezzel lényegében egyezik Forgách Simon Emlékirtaibanak 77 000-es létszáma. A kuruc seregben szolgáló Le Maire francia hadmérnök brigadéros XIV. Lajoshoz benyújtott Emlékirtában több mint 60 000 kuruc fegyveresről szól az 1705. évnél. Minthogy jól tudjuk, hogy a kuruc csapatok létszáma rendkívüli módon ingadozott, a katonák, „ha az ütközet szerencsés volt, hazatértek a zsákmánnyal, ha szerencsétlen, ugyancsak hazatértek családjuk megvigasztalására”, így az egyes jelentésekben kimutatott létszámok néhány nap lefolyása alatt is hol megduplázódtak, hol feleződtek, a fenti becsléseket mértékadónak tekinthetjük. Történetírásunk azonban realitásukat csak újabban ismerte fel. A zavart egy 1706. augusztusi élelmezési létszámadat okozta; eszerint a hadseregnek napi 116 700 porcióra volt szüksége. Régebbi történetíróink megfélekedtek róla, hogy ez a szám nem jelenthet ugyanannyi katonát, mert csak a közkatonák kaptak egy porciót naponta, magasabb ranggal több porció járt. Szabályzat szerint a főgenerális 150, tábornagy 75, tábornok 30, brigadéros 20, ezeres kapitány a lovasságnál 10, a gyaloságnál 7 porciót kapott egy napra stb. Így a régebbi szakirodalomban olvasható 100 000-es és még magasabb létszámok félreértésen alapultak.

A szabadságharc első éveinek 60–70 000-es létszámait a későbbiekben nem sikerült fenntartani. Hadtörténetészeink 1707 végén 53 000, 1708 végén 34 000 főre becsülik Rákóczi hadseregét, ez a szám 1709-ben 30 000-re, 1710-ben 20 000-re esett, a háború befejezésekor mintegy 18 000-en lehettek még kurucok. A létszám állandó, időnként rohamos csökkenésének különböző okai voltak, területi veszteségek, háborús fáradtság is, de a legnagyobb horderejűnek a kuruc táborban végbement társadalmi változások tűnnek. Meg kell tehát vizsgálnunk a *hadsereg szociális összetételét*.

A kuruc hadseregben fegyverre kelt nem nemesek, legnagyobbbrészt jobbágyok, kisebb számban szabadosok és városi vagy mezővárosi polgárok, katonáskodó nemesek, köztük huzamosabban vagy csak alkalmilag szolgálók, végül hivatásosnak tekinthető katonák, az új életre kelt vitézlő rendet alkotó magyarok és külföldi

zsoldosok harcoltak. A katonaság e három nagy szociális csoportjában sok volt a határeset és az átfedés, nem mindig könnyű meghatározni, hogy egy bizonyos személy a legtöbb joggal mely csoportba sorolható – különösen a vitézlő rendet nehéz elhatárolni a fegyverre kelt nem nemesektől és a katonáskodó nemesektől –, de a társadalmi mozgástendenciák ábrázolására ez a kategorizálás lényegében megfelel. E csoportok magatartását, hadseregbeli súlyuk változásait forrásimpressziók alapján le tudjuk írni, egymás közti arányaikat számszerűen meghatározni azonban egyelőre nem. Nem folytak még olyan vizsgálatok, hogy például azokban a kuruc ezredekben, amelyeknek a névsora a mustarakönyvekben fennmaradt, mi volt a nemesek és a nem nemesek számaránya stb. Azt meg tudjuk mondani, hogy valamely csoport száma csökkent vagy súlya megnőtt, de azt, hogy mekkora volt ez a szám vagy pontosan mennyit változott, nem.

A szabadságharc kezdetén a fegyverre kelt nem nemesek, az uraik lovait elhajtó, udvarházait felprédáló jobbágykatonák határozták meg az egész hadsereg arculatát. Ez a szinte kizárólag parasztokból álló hadsereg sikerrel teljesítette két legfontosabb feladatát: kiterjesztette a szabadságharcot szinte az egész ország területére, és csatlakozásra kényszerítette a nemesség tömegeit. Az elért eredmények megszilárdítására azonban már nem volt alkalmas. Szükség volt a nemesség súlyának növelésére a seregben. Ezzel azonban együtt járt a jobbágykatonák egy részének a seregből való kiszakadása és hazatérése.

A nemesi vezetés megszilárdítása magával hozta a nemesek számarányának növelését az ezredek tisztikarában. Arra a kérdésre azonban, hogy akár csak hozzávetőleg is hány százaléka volt a kuruc tisztikárnak nemes, nem tudunk feleletet adni: az a sejtésünk, hogy az ilyen tárgyú vizsgálatok már az első hónapok elmúltával 50 százalék fölötti, a későbbi években 75–80 százalék körüli eredményeket mutatnának. A nemesi tisztek általános műveltsége és katonai ismeretei valamivel magasabb szintűek voltak, mint a nem nemes származásúaké. Ennek ellenére kétségtelen, hogy Rákóczi joggal panasolta fel műveletlenségüket és tudatlanságukat. Még fokozottabban áll ez az éppen ezért mindig csak rövid időre fegyverbe szólított nemesi felkelésre. A nemesség erőteljes benyomulása a hadseregbe megkönnyítette számukra, hogy saját jobbágyaikat viszont leszereljék és hazaküldjék. Ez a folyamat évről évre erősödött; a mezőgazdasági termelés biztosítása bi-

zonyos mértékig indokolta is az otthon ülő jobbagyság szaporítását akár a hadsereg rovására, de a nemesség kizárólag saját hasznát keresve oly mértékben vonta el a hadaktól a jobbagyokat, hogy – Esze Tamás 1708. január 11-én kelt panasza szerint – „nemsokára megszámlálhatjuk hadainkat s úgy is várhatjuk szabadulásunkat”. A nemesi túlsúly időszakában a tisztek „képesebbek voltak fegyelmet tartani és számadást vezetni a századokban és ezredekben”, de a szabadságharc előtt álló hadművelési feladatokat nem tudták teljesíteni.

A kuruc állami és katonai vezetés tulajdonképpen támaszát a hivatásosnak tekinthető katonák alkották. A legképzettebbek és a legjobban kézben tarthatók az *idegen zsoldosok* voltak, számuk azonban néhány ezernél soha nem volt több, és mivel érzelmi kapocs nem fűzte őket a szabadságharchoz, nem azonosultak a háború politikai céljával, mint a hazai születésű katonaság, nem lelkesítette őket a hazaszeretet erkölcsi ereje. Ebben a tekintetben a szabadságharc folyamán állandó katonai szolgálatot teljesítő, részben jobbagyi, részben kisnemesi eredetű harcosokból fokozatosan ismét külön társadalmi réteggé fejlődő *vitélő rend* vált Rákóczi függetlenségre törekvő politikájának legszilárdabb támaszává, amely a hanyatlás éveiben fegyveres erejével megakadályozta a nemesség elszakadását és szembefordulását a szabadságharccal.

A Habsburg-uralom ellen kibontakozó függetlenségi harc egyik különösen erős mozgatójának a protestánsoknak az erőszakos ellenreformációval szembeni fellépése tekinthető. A kuruc sereg kilenctized része protestáns, döntő többségében református volt, a katonai vezetők viszont szinte kivétel nélkül katolikusok. Rákóczi és közvetlen környezete minden lehetőt megtett a *felekezeti ellentétek* áthidalására, de – különösen kezdetben – nem mindig tudták visszatartani a katonákat attól, hogy fegyveresen foglalják vissza az ellenreformáció évtizedeiben elvesztett protestáns templomokat; a katolikus vezéreket, Bercsényit, Bottyánt pedig a protestánsok elleni erőszakos fellépéstől. A politikai vezetés és elsősorban Rákóczi személyes érdeme az, hogy türelmes meggyőzéssel, méltányos magatartással a másik felekezet iránt meg lehetett akadályozni a különböző vallású katonák egymás ellen fordulását. Hogy ez mennyire nehéznek bizonyult, mutatja az a fegyveres incidens 1708 májusában katolikus és református hajdúk között, amelynek lecsendesítése közben vesztette életét a szabadságharc leg-tiszteletreméltóbb népi vezetője, Esze Tamás.

A vallási kérdésnél sokkal kevesebb nehézséget okoztak a hadseregben a *nemzetiségi különbségek*. Ezek a nehézségek nem az együtt harcoló magyarországi nemzetiségek, hanem a hazai és az idegen katonák között mutatkoztak. A kuruc katonaságra általában jellemző volt az idegen-gyűlölet vagy legalábbis nagyfokú bizalmatlanság azokkal a kuruc szolgálatban harcoló idegekkel szemben, akiknek nyelvét nem értették. A németekkel szemben, akik a császári seregből álltak át, és nemegyszer elárulva kuruc bajtársaikat, oda is mentek vissza, ezen nem is lepődhetünk meg. De ugyanilyen érzelmek nyilvánultak meg a Rákóczi szolgálatában álló franciák iránt is, a közkatonáktól föl egészen a főtábornokig, legfeljebb hogy Bercsényi indulatait a politikai belátás kissé fékezte.

A magyarországi nemzetiségek közül a horvátok és a szerbek (rácok) álltak szemben a szabadságharccal. Magatartásuknak történelmi gyökerei voltak. A horvátok az évszázados törökellenes harcok során egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a velük szomszédos osztrák tartományokkal, a Balkán félszigetről részben még a török időkben, részben a török kiűzése után Magyarországra költözött rácokat pedig ugyancsak még a török időkbe visszanyúló ellenségeskedés állította szembe a magyarokkal. A rác határőrök császári szolgálatban álltak, s bár Rákóczi többször is kísérletet tett megnyérésükre, nem ért el eredményt, mert amit ígérhetett, a hajdúkéval egyező szabadság és a meggyeservezettől független önkormányzat, a császár privilégiumaként már birtokukban volt.

Magyarország többi népei, a magyarok, németek, szlovákok, kárpátukránok és románok lényegében egyformán vették ki részüket a szabadságharcból. Valamennyi nemzetiség fiai nagy számban álltak kurucnak, de minden nemzetiségben voltak labancok is. Állásfoglalásukat társadalmi helyzetük és a hadműveletek alakulása határozta meg, egyéni érdekeik motiválták, nemzetiségi hovatartozásuknak döntésükben nem volt szerepe. A hadsereg döntő többsége magyar nemzetiségű volt, de harcoltak Rákóczi zászlai alatt szlovák parasztok, német városi polgárok, különösen nagy számban kárpátukránok, Erdélyben és a Partiumban románok, az erdélyi Hunyad megyében még szerbek is. A kuruc sereg magyar jellege az évek folyamán erősödött, de ennek a változásnak is társadalmi és nem nemzetiségi oka volt: ahogy a nemesség „napról napra jobban visszanyerte hatalmát jobbagyai fölött”, egyre több parasztkatona tért haza, kényszerből vagy elkedvetlenedve. A hazai nemzetiségek e korban még

„csonka társadalma” csaknem kizárólag parasztokból, a németeké városi nem nemesekből állt, s ugyanaz történt velük, mint a magyar jobbágysággal. A nem magyar nemzetiségű tisztek közül a szepességi német Czelder Orbán brigadérosságig, Winkler Vilmos ezres kapitányságig vitte, a partiumi román Hatzogan Markuly és az erdélyi szerb Rác Dráguly ugyancsak ezres kapitány lett.

A kuruc hadsereg *hivatalos nyelve* a magyar volt. A nem magyar ajkú katonák és parancsnokok számára – akár hazai nemzetiségiek, akár idegen zsoldosok voltak – latinul fogalmazták a rendelkezéseket. A kuruc seregben szolgáló szlovákok jelentékeny számára lehet következten a fennmaradt szlovák nyelvű hadügyi iratokból: pátensekből, ezres kapitányi esküformulából, hadbírói utasításból. A felsőbb katonai szervekhez beküldött jelentések vagy a jelentéstévő anyanyelvén, vagy latinul íródtak.

A kuruc hadsereg alakulatainak eredetét, rendeltetését, hadkiegészítési módját tekintve meglehetősen bonyolult szervezet volt. Mint az államigazgatásban általában, a hadseregben sem választották szét teljes határozottsággal a hatásköröket, ezért a sereg szervezeti kérdéseit többféle szerkezeti felépítésben is le lehet írni. Hadtörténetírásunk hagyományait követve rövid áttekintésünket előbb az irreguláris–regularitás ellentétpárjában, majd a fegyvernemek rendjében állítottuk össze.

A szabadságharc hadserege születése napjaitól és heteiben még teljes egészében *irreguláris sereg* volt, de ismeretes, hogy Rákóczi már az első napoktól kezdve minden tőle telhetőt megtett hadainak szervezése és fegyelmezése érdekében. Kifejezetten *reguláris hadak* szervezését a fejedelem a nagyszombati vereség hatása alatt, 1705. január 3-án rendelte el. Ez nem jelentett szakítást a régi rendszerrel, mert az irreguláris szervezeti formák, ha némileg korlátozva is, továbbra is fennmaradtak, és nem jelentett teljes újítást sem, csak már korábban is meglevő tendenciák sokkal erőteljesebb fejlesztését. A reguláris ezredek kiképzése jobb, magatartása fegyelmezettebb volt, mint az irregulárisoké, de alapvető különbségek e tekintetben sem találhatók közöttük. A reguláris ezredek regulárisra minősítésüktől fogva zsoldot kaptak, de kaptak zsoldot – amikor a kuruc állam pénzügyi lehetőségei ezt megengedték – az irreguláris alakulatok is. A katonai szabályzatok hatálya általában kiterjedt mindkét csapatra, az 1707. évi Regulamentum Universale érvényességét pedig kifejezetten kiterjesztették az egész kuruc hadseregre. Végeredményben egyetlen, az

egész szabadságharc alatt érvényes megkülönböztető vonást találunk a hadsereg kétféle alakulata közt: a reguláris ezredek felszerelése, egyenruhája, fegyvere, lova állami tulajdon volt, az irreguláris ezredekben pedig a katonák tulajdona; más szóval a reguláris katonaság felszerelését és ellátását az állami hadbiztossági szervezet teremtette elő, az irreguláris katonának minderről maguknak kellett saját költségükön gondoskodniuk. Irreguláris ezred regularizálása esetén az állam kifizette a katonának a felszerelésük árát, reguláris alakulat pedig csak úgy válhatott ismét irregulárisra, ha felszerelését megvásárolta a hadbiztosságtól.

Az *irreguláris*, egykorú magyar nevükön mezei hadak eredetüket tekintve kétféleképpen: részben önként, részben a nemesi hadkötelezettség alapján szolgáltak. Az önként katonának álltak helyzete világos: olyan jobbágyságok, más nem nemesek és nemesek, akik a szabadságharc kezdetén vagy esetleg később maguktól álltak be a seregbe, és elvileg – ha csak időközben a katonai szolgálatra alkalmatlanná nem váltak – a háború végéig katonáskodni tartoztak. Ezzel szemben szinte áttekinthetetlenül bonyolult a *nemesi hadkötelezettség* alapján szolgálók köre.

A kuruc vezetés igényt tartott a nemesség katonai szolgálatára, a nemesek azonban egyáltalában nem lelkesedtek azért, hogy Rákóczi más nemesi előjogok mellett a vérrel adózás privilégiumát is helyre kívánja állítani. Rákóczi maga is tisztában volt vele, hogy a nemesség nagy tömegeinek katonai szolgálata nem sokat ér, ezért igen változatos formákban próbált hasznot húzni hadkötelezettségükből. Az egyik forma a nemesi felkelés elrendelése volt, szabályszerű vármegyei keretek közt, de megadta a nemeseknek azt a lehetőséget, hogy maguk helyett zsoldost állítsanak. A kuruc vezetés így módon az átlagos nemesnél értékesebb katonanyaghoz kívánt jutni, általában eredmény nélkül, mert az újonccáállítás módozatai közül a vármegyék mindig a számukra éppen kedvezőbbet választották. Egy másik, katonai hasznát tekintve még előnytelenebb formának a személyes nemesi felkelés időnkénti elrendelése bizonyult, mindig csak rövid időre, általában olyankor, ha a mezei had a mezőgazdasági munkák végzésére vagy valamilyen más okból elszéledt.

Az úgynevezett *kiváltságolt hadak*, a jászkunok, a hajdúvárosok, Erdélyben a székelyek által kiállított csapatok a nemesi hadkötelezettséghez hasonló testületi privilégiumok alapján jöttek létre.

A *reguláris alakulatok* között katonailag a legképzettebbek az idegen segédhadak voltak.

A legtöbb katona császári szolgálatból állt át. A franciák mégis jobban feltűntek, pedig a létszámuk elenyészően csekély: a szabadságharc nyolc esztendeje alatt összesen kb. 80 tüzér- és műszaki tisztról és mintegy 1000–1500 francia katonáról tudunk. Egy időben és egyszerre azonban ennyiről soha. A francia kuruc tisztek közül négyen értek el brigadérosi, kilencen ezres kapitányi rangot. A francia alakulatok létszáma volt a legalacsonyabb: a két gránátosezred 400–400 főből állt, lovasezredeik pedig csak egy-két századból. Ezek mind Magyarországon szerveződtek, Rákóczi – bármennyire szeretett volna – nem kapott Franciaországban felállított ezredek. Nem valósult meg a camisardok (XIV. Lajos ellen vallásuk védelmében fellázadt francia hugenotta parasztok) Magyarországra telepítésének és Rákóczi szolgálatába állításának terve sem. 1709–1710 telén rövid ideig mintegy 3000 főnyi svéd–lengyel segédhad is harcolt Magyarországon, és időnként zsoldba fogadtak néhány száz reguláris katonának már aligha tekinthető tatárt. Rákóczi török katonaság zsoldba fogadására irányuló tervei a diplomáciai nehézségeken mindig megghiúsultak.

A reguláris alakulatok túlnyomó többségét a hazai ezredek alkották. Főparancsnokukká Rákóczi Forgách Simont, majd Esterházy Antalt nevezte ki. Az eredeti tervek szerint egy reguláris lovasezred általában 12 századból, összesen 1200 főből, egy gyalogezred ugyancsak 12 századból, összesen 1500 főből állt volna. Az ezredlétszámok tehát már eredetileg is alacsonyabbak lettek volna a császári seregben megszokottnál, a valóságban a tervezett létszámokat sem érték el, egy lovasezred általában 500–1000, egy gyalogezred 400–600 főből állt. Fegyverzetük is elmaradt a császáriaké mögött. A lovasezredek részben dragonyosok, részben huszárok voltak, vasasezredeket a kurucok nem szerveztek, tehát a reguláris lovasság is lényegében könnyűlovasság volt. A tizenkét lovasszázadból nyolc volt tűzfegyverrel, négy lándzsával felszerelve. A gyalogezredekben az első század gránátosszázad volt, és egy zászlóalj (három vagy négy század) pikenéres, azaz pikás. A lovasság egyenruhája sárga bőrdolmány és nadrág, zöld aba mente, a gyalogságé kék posztó és aba mente volt, az egyes ezredekben különböző színű hajtókaival. Hogy mindezeknek az előírásoknak a valóság mennyiben felelt meg, nem tudjuk.

A reguláris ezredek legénységét a parasztságból egészítették ki, mégpedig úgy, hogy a vármegyéket kötelezték évenként és vidékenként változó számú katona kiállítására. Minthogy a

katonák kiállításának kulcsát az adókulcshoz szabták, az adóegység „porta” nevére az így kiállított katonákat *portális katonaságnak* nevezték. A portális hajdúk közé elsősorban önként jelentkezőket, lehetőleg családos gazdákat vettek fel. Ha önkéntes nem akadt, a község jelölte ki a katonákat, de ezek nem lehettek jövevények, szolgálégyenyek is csak akkor, ha egy gazda kezességét vállalt értük. Minden falunak módjában volt a rá kivetett katonalétszámot készpénzben megváltani; ebből a pénzből a vármegyék zsoldost fogadtak. Hogy a katonák nem lelkesedtek a reguláris szolgálatért, kitérünk Esterházy Antal biztató szavaiból is: „... csöndesen és naponként lassan az regulára taníttatni fognak... , vehemens és hirtelen való regularitással nem disgustáltatnak”.

A legfegyelmesebb, legjobban kiképzett reguláris ezredek a fejedelem *udvari hadai* voltak, egy lovas- és egy gyalogos gránátosezred, egy karabélyos és egy széky kopjas lovas testőr-, valamint egy palotás gyalogos testőrezred; főparancsnokuk nem a reguláris ezredek főparancsnoka, hanem Vay Ádám udvari marsall volt.

A kuruc hadseregben a *fő fegyvernem a lovasság* volt, s a gyalogságot a második hely illette csak meg. A lovas- és a gyalogezredek száma, ha egybevetjük őket, már önmagában is tükrözi a lovasság túlsúlyát, hiszen 1706 nyarán 52 lovasezred mellett csak 31 gyalogesezred, két évvel később pedig 40 lovasezred mellett 24 hajdúezred volt; de ez a mechanikus szembeállítás megszépíti a valóságot, mert – mint láttuk – a lovasezredek létszáma mindig meghaladta a gyalogosokét. A sereg legalább kétharmada lovas volt, s a lovasság ekkora számbeli túlsúlyát a magyarországi hadszínterek terepviszonyai már nem indokolták. Várostromoknál, hegyes terepen, gyakran a nyílt csatákban is lényegesen több gyalogosra lett volna szükség, mint amennyi rendelkezésre állt. A kuruc vezetés is felismerte, hogy szaporítani kellene a gyalogságot, mert a gyalogos németnek a lovas nem sokat árt, de Rákóczinak a gyalogság megerősítésére irányuló törekvései a nemesség merev ellenállásába ütköztek. „A gyalogsági szolgálatot a nemesség mindig megvetette, ... és szégyellt volna ott szolgálni. Közmondás volt, hogy csak a kutya jár gyalog, s arra való az állat, hogy az embert hordozza.” Az ment tehát csak gyalogosnak, aki nem tudott lovat szerezni, s a lovasportyákon nevelkedett tisztek „alig tudták másra felhasználni a gyalogságot, mint a várak és palánkok ... kapuinak őrzésére”.

A *tüzérséget* – a korabeli gyakorlatnak megfe-

lelően – a kurucok sem tekintették önálló fegyvernemnek, bár náluk is külön szervezete volt. Vártüzérségre és mezei tűzérségre tagozódott, de a megyei tűzérség ágyúi is, személyzete is a vártüzérség állományából kerültek ki, egy-egy hadjárat idejére. A tűzérség főfelügyelője a kuruc fegyvergyártás és ágyúöntés szervezője, Sréter János brigadéros lett, parancsnoka a francia de la Motte brigadéros, tisztjei is franciák, a legénység részben az idegen segédhadak katonáiból, részben az észak-magyarországi városok polgáraiból tevődött össze. 1706–1707 telén a tűzérség hat tűzérszázadból (azaz ütegből), négy puskásszázadból és egy laboratorista munkásszázadból, összesen 674 emberből állt.

Külön *műszaki csapatokat* a XVIII. század elején más hadseregekben sem szerveztek még, így a műszaki feladatokat (aknaásás, sáncolás stb.) a kurucoknál is alkalmilag összeállított egységek végezték, francia hadmérnökök vezetése alatt. A szakértelmet kívánó munkát mesteremberekkel, bányászokkal végeztették el, a földmunkára a környék lakosságát vették igénybe. A kuruc műszaki szolgálat kimagasló teljesítménye volt Érsekújvár erődjének korszerű kiépítése a francia Riviére ezredes irányítása alatt.

A kuruc hadsereg *egészségügyi szolgálata* lényegében megfelelt a korabeli európai hadseregekének, ami azonban ebben az esetben a minimumot jelenti. A tábori egészségügy élén a fejedelm udvari orvosa, dr. Lang Jakab Ambrus állt, alája tartoztak (már ahol voltak) az ezredsebészek, és az országban működő néhány patika. Minden század személyi állományához hozzátartozott, legalábbis elvben, egy borbély, de a sebesültek nagy részét – éppúgy, mint a polgári lakosságot – javasasszonyok gyógyították. A tábori egészségügyi szolgálatnál lényegesen többet nyújtott viszont, korát megelőzve, a kuruc *hadigondozás*. Az erre rászoruló sebesültek és a hősi halottak ellátatlan hozzátartozói a katonai rangjához mért kártérítést kaptak, általában háromhavi zsoldot vagy egyévi adómentességet. A sebesültek gyógykezelésére mélyen az arcvonal mögött polgári ispotályokhoz kapcsolódó hadikórházakat szerveztek, a lábadozók számára curatoriumokat állítottak fel, s ezekben a betegeket államköltségen gyógyították. Hadikórház működött többek között Besztercebányán, Miskolcon, Kassán, curatorium Stubnyafürdőn és Rimaszombaton. A sebesültgondozás költségeinek fedezésére az ónodi országgyűlés XI. törvénycikke egy labanc főúr, Szirmai István birtokainak jövedelmét rendelte.

A katonákról való gondoskodás körébe tarto-

zott a *hadifogolycsere-egyezmény* megkötése 1705. április 26-án. A csere alapja a katonai rang, illetve a havi zsoldilletmény volt. Bár vannak elszomorító adatok – mindkét oldalon – sebesültek felkoncolásáról, hadifoglyok kivégzéséről, ezek kivételes eseteknek számítottak.

A kuruc hadsereg szervezettségének, fegyelmenek megteremtését és megszilárdítását szolgálta a *katonai szabályzatok* hosszú sora. E sor élén Rákóczinak rögtön hazatérésekor szóban kiadott rendelkezései állnak: „Kihirdettem a hadiszabályokat, és bírót rendeltem a fegyelem fenntartására. Kezdetől fogva szigorú és igazságos példát akartam állítani a vétkesek ellen, hogy ezt a népi katonaságot a fenyítésekől való félelemmel lehessen kordában tartani.” A nehézségek, amelyeket le kellett küzdeni, rendkívüliek voltak. „Az új zsákmányra kapzsi katonák megcsömörültek a hosszú egy helyben tartózkodástól és a tábori élet tétlenségétől. A katonai fegyellemmel járó őrsgállás sem tett szert nekik. A jobban fegyverzették elszököszttek a táborból, és csak azok maradtak velem, akiknek nem volt rendes felszerelésük.” A „kuruc nevezet alatt kóborló” katonák ellen bocsátotta ki Rákóczi 1703. július 24-én Gyulajon mindennemű kóborlást és prédálást halálbüntetés terhe alatt tiltó, azután még sokszor megismételt pátensét. Ugyancsak még az első hónapok terméke az a 21 pontból álló szolgálati szabályzat, Edictum Militare, amelynek legrégibb ismert példánya 1703. szeptember 7-én Domahidán kelt, és Rápolyi Nagy Pál károlyi várkapitánynak szólt. A katonákat erkölcsös életre, fegyelemre, engedelmességre buzdította, elrendelte az engedetlenek megbüntetését, tiltotta a kóborlást, zsákmányolást, jellemző módon szükségesnek látta arról is külön említést tenni, „valaki ellenségre készített puskáját, fegyverét disznó lövöldözéssel mocskolja”, végül szabályozta az őrsegen tanúsítandó magatartást. Ez a szabályzat számos későbbi keltezésű példányban és változatban is fennmaradt, még verses feldolgozása is van, Tolnay Ferenc krónikájában, bizonyos tehát, hogy rendelkezései zsinórmértékül szolgáltak a kuruc seregben. A fegyelmező rendelkezések szigorúságát mutatja, hogy egy edicum 32-féle vétséget sorol fel, s közülük 23-at torol meg halállal.

Külön csoportot képeznek a tábori élet rendjét és az őrszolgálatot szabályozó utasítások; legrégibb ismert példányuk a fejedelmi tábor főstrázsamesterének 1704. július 1-én kelt instrukciója.

Mindezek a szabadságharc első éveiben kibocsátott pátenssek és edictumok, bár egyaránt a

szolgálat szabályozása és a fegyelem megszilárdítása volt a céljuk, és éppen ezért legfeljebb a rendelkezések részleteiben térnek el egymástól, formailag mindig a kuruc sereg egyes részéről szólnak, egyes ezredek, helyőrségek magatartását szabályozzák. Ugyancsak egyedi jellegűek a különböző várvédelmi utasítások is, amelyek a szolgálatba lépő várkapitány teendőit írták elő, nemegyszer a helyi erődtitési stb. feladatok aprólékos részletezésével. Átfogó igényű szabályzatok kibocsátására a szabadságharc folyamán két ízben került sor.

Először a hadsereg regularizálásának megindítása után, 1705. május 1-én Egerben bocsátott ki Rákóczi az egész reguláris seregre érvényes Hadi Edictumot és a várparancsnokok hatáskörét általában szabályozó Instructiót. E magyar nyelvű szolgálati szabályzatnak van egy 1705. szeptember 28-ról keltezett latin változata és egy 1706. novemberi, Hadi Regulák avagy Articulusok című rövidebb, a tábori szolgálatban való használatra alkalmas kivonata is.

Ezután következett a kuruc katonai vezetés katonai szabályzataalkotó munkájának legfejlettebb dokumentuma, a *Regulamentum Universale*, a hozzá csatolt *Edictum Universaléval*. A *Regulamentum* a haderő felállításával, beosztásával, élelmezésével, fizetésével foglalkozó szervezési szabályzat, az *Edictum* pedig az 1705. évi Hadi Edictum szövegén alapuló szolgálati szabályzat és hadi törvénytár. Szövegüket 1707 februárjában állította össze egy erre a célra küldött bizottság, a neves jogász, Kajali Pál szenátor elnökletével. Mint az *Universale* jelző mutatja, mind a *Regulamentum*, mind az *Edictum* hatálya a teljes kuruc hadseregre kiterjedt, ezért szövegüket az ónodi országgyűlésen bemutatták a rendeknek, akik a X. törvénycikkben jóváhagyták kibocsátásukat. Ezek után 1707 őszén Rákóczi gondoskodott 2000 példányban való kinyomtatásukról. (Tekintettel arra, hogy Erdély formailag független volt a magyarországi szövetkezett rendek államától, Rákóczi a *Regulamentum* erdélyi változatát is elkészíttette, de ennek kinyomtatására már nem került sor.)

A *Regulamentum Universale* szövege két-nyelvű, latin eredetijét és magyar fordítását hasábosan szedték egymás mellé. A bibliai és történeti példákat felsoroló bevezetés a fegyelem és a reguláris hadviselés fontosságát fejtegeti, mert csak ez teszi a magyarnak „vele született vitézkedő, vérmes indulatát” képessé arra, hogy a németet legyőzze, mint ahogy minden eddigi magyar vereségnek a fegyelem és a regularitás hiánya volt az oka. E bevezetés után a *Regula-*

mentum hét részre tagolódik. Az első rész létszám- és fizetési táblázatokat ad, megszabja a tábornokok, a hadbiztosság, a különböző reguláris és mezei hadak, végül a műszakiak és a tűzerek, tisztek és legénység rang szerinti javadalmazását. A második rész a hadak fizetésének technikai lebonyolítását, a katonák adómentességét, a lakosság hadicélokát szolgáló természetbeni terheit szabályozza. A harmadik rész az évenként kétszer, májusban és novemberben, tehát a hadakozás megindulásakor, illetve a téli szállásra vonulás előtt megtartandó mustrákról, a katonák lóval, fegyverrel és egyenruhával való ellátásáról intézkedik. A negyedik rész a hadak téli elszállásolásáról, az ötödik a hadseregben folyó pénzkezelésről, a hatodik az ország katonai közigazgatási beosztásáról és a hadtápszolgálatról szól, végül a hetedik a haditörvénykezés fórumait és szolgálati útját határozza meg a kerületi hadbíróságtól föl a fejedelemségig. E hetedik részhez kapcsolódik az *Edictum Universale*, amely 12 cím (titulus) alatt szabályozza a cégéres vétkek büntetését, a vitézlő rend helyes magatartását, a strázsálás, a tábor megindulásának módját, a szökevények, kóborlók, valamint az ellenséggel cimborálók büntetését, a kvartélyról, a gyűjtogatásról, a fegyverek gondozásáról tudnivalókat, a mustrát, a bírói tiszteket és végül a haditörvényszéki eljárást.

Hogy a *Regulamentum Universale* rendelkezései milyen mértékben valósultak meg, nem tudjuk. Minthogy szövege a megelőző szabályozások egységesítése és továbbfejlesztése útján készült, tehát szerves fejlődés terméke, valószínű, hogy érvényre juttatásának csak külső akadályai voltak: ami nem valósult meg, az a szabadságharc hanyatlása miatt maradt el. Hadtörténeti irodalmunk több ízben felvetette, de egyszer sem válaszolta meg azt a kérdést, hogy a *Regulamentum Universale* korábbi kidolgozása nem gyorsította volna-e meg a kuruc hadsereg regularizálását. Úgy hisszük, hogy a kérdésnek ilyen formában nincs sok értelme. Mindabból, amit a *Regulamentum* elterjedéséről tudunk, inkább az következik, hogy rendelkezéseit olyan normának kell tekintenünk, amelynek érvényesítésére Rákóczi és közvetlen környezete több-kevesebb eredménnyel törekedett.

A katonai szabályzatokkal kapcsolatban végül fel kell vetnünk ezek forrásainak kérdését, ami aligha választható külön a Rákóczi-kori katonai elméleti irodalom kérdéséről. Mint ahogy a kuruc hadsereg személyi állományának jelentős, és éppen a katonai mesterség ismerete

szempontjából jelentős része a császári hadseregéből jött, nyilvánvaló, hogy a kuruc katonai szabályzatok forrásainak is jelentős csoportját kell hogy alkossák a császári katonai szabályzatok. Egyeseket meg is tudunk nevezni közülük. Valószínűleg a legelterjedtebb Lipót császár 60 szakaszból álló latin nyelvű hadi articulusainak még a szabadságharc kitörése előtt Palocsay György huszárkapitány által készített magyar fordítása volt. Tudunk ezenkívül egy Regulum militiae Caesariae címen emlegetett szabályzatról, amelyet 1705-ben – a Hadi Edictum készítése közben – sokat forgattak Rákóczi kancelláriáján. Bizonyítottnak tekinthető a korabeli európai katonai elméleti irodalom kézikönyveinek ismerete is. Georg Andreas Böckler: Schola militaris moderna című, 1685-ben publikált kézikönyvét Rákóczi 1708-ban Szentiványi János ezeres kapitánnyal magyarra fordíttatta, a francia La Valière először 1652-ben, 1693-ban már negyedik kiadásban megjelent Pratique et Maximes de la Guerre című írását pedig 1707–1708 telén maga Rákóczi kezdte magyarra fordítani, mint „Hadakozó embernek tanító scholájá”-t. De ismerték a kuruc vezetők Zrínyi Miklós még kéziratban levő hadtudományi munkáit is, és éppen 1705-ben adatta ki Forgách Simon A török áfium-ot, Rákóczinak ajánlva, mert a fejedelem „... nemcsak igyekszik a jó militaris disciplinát behozni, – sőt parancsolja s parancsoltatja máris!” Rákóczi és környezete tehát regularizáló és szabályzatkötő tevékenységében három forrásból merített: a kuruc hadsereg korszerűsítéséhez felhasználta mind az európai elméleti irodalom, mind a császári hadsereg gyakorlatban kipróbált szabályzatai, mind a hazai hagyomány, elsősorban Zrínyi elméleti működése eredményeit.

A legfontosabb gyakorlati feladat azonban a kuruc katonai *kiképzés* megvalósítása volt, s ennek nehézségei sokszorosan meghaladták az elméleti és szabályzatkötő munka nehézségeit. A kiképzés gyakorlati megvalósítása minden hadseregben az altisztek dolga, a kuruc seregben pedig „teljességgel hiányzott az, amit a had törzsének neveznek: az altisztek testülete. Az, akit káplárnak és őrmesternek nevezünk ki, cimborája volt a katonának, és előtte semmi tekintélyt nem tudott tartani: ugyanabból a faluból voltak, és együtt osztottak szét földjüket és szőlőjüket megművelésére és az aratásra”. A császári seregből átalált altisztek pedig tisztek lettek a kurucoknál, mint például Vajda András őrmester, aki hamarosan ezeres kapitány, Bottyán egyik kiváló alvezére lett. Nehezítette a kiképzést a kuruc sereg viszonylagos tagolatlansága

is: a legkisebb egység a „tizedaljá”-nak nevezett szakasz volt, de a tisztek és a katonák századkeretben éltek és gondolkodtak. Rákóczi személyesen is sokat tett katonái kiképzéséért; az 1704. évi bácskai hadjáratára visszaemlékezve írja: „Hadaimat tanítottam menetelni, csatarendbe állni, táborozni, táborveréskor kijelöltem az öröket, és éjjel előtt körüljártam őket.”

A kiképzés nehézségei közé tartozott, hogy most kellett megalkotni a reguláris sereg mozgulataihoz a magyar vezényszavakat is. A kuruc vezényszavak ránk maradt jegyzéke tanúsítja az e téren elért eredményeket, de a szinte megoldhatatlan nehézségeket is. Voltak rövid és világos vezényszavak, mint „lábhoz a fegyvert”, „karotokra az fegyvert”, „tegyétek a pofátokhoz”, „fél jobbra”, „egészlen jobbra” stb., voltak lefordíthatatlan, de rövid vezényszavak, mint „abmasérozzatok czugveisz” (szakaszonként elvonulni!), és voltak olyanok, amelyek érthetővé teszik a regularitástól való általános idegenkedést, pl. „helyben svingollyatok és formállatok két treffit” (helyben kanyarodjatok és formállatok két vonalat egymás mögött!). A bonyolultabb alakzatváltoztatások megtanulása ilyen vezényszavakra nem lehetett egyszerű feladat.

Annak ellenére, hogy számos idegen tisztszolgált a kuruc seregben, mindvégig megoldatlan maradt a *tisztképzés* is. Ebben nemcsak a nyelvi nehézségeknek volt részük. A francia tisztek, akik a korabeli Európa legjobb hadseregeiből jöttek, bár nyilván nem tartoztak ott a legjobbak közé, ha XIV. Lajos átengedte őket Rákóczinak, mélységesen lenézték a fegyelmetlen és a regularitás igen alacsony fokán álló magyarokat. Rákóczi tervezte tisztképző akadémia felállítását, de a megvalósítás minden feltétele hiányzott. Így a tisztképzés feladatát még leginkább a fejedelmi udvari szolgálat látta el. De ez éppúgy nem pótolhatta a korszerű tisztképzést, mint ahogy az idősebb, de csak a portyázásban tapasztaltabb tisztek melletti csapat-szolgálat sem.

Bizonyos fokig a tisztképzést is szolgálta a Nemesi Társaság megalapítása. Rákóczi közel egyéves előkészítés után, 1707 áprilisában szervezte meg fiatal nemesekből ezt a régi idők lovagrendjeire emlékeztető századot, amelynek ő maga lett az ezredese, s amelynek tagjai a fejedelem melletti bizalmas szolgálatokat látták el. Rákóczi célja az volt, hogy a Nemesi Társaságból nevelje ki a független magyar állam leendő politikai és katonai vezetőit. Ezért csak előkelő nemesifjak kerülhettek soraikba, s mindig az egy rendfokozattal magasabb rangú tisztek-

kel tekintették őket egyenlőknek. A fejedelem iránt példás hűséggel viseltettek, de miután kiválasztásuknál a katonai rátermettség nem játszott szerepet, meg fiatal koruk miatt is, nem találkozunk velük a kuruc seregek parancsnokai között.

Ilyen volt tehát a Magyarország függetlenségéért küzdő hadsereg. Irregularis népi felkelésből született, s bár vezére kezdettől fogva tisztában volt a regularitás fontosságával, s ért is el szervező munkája során nem lekicsinylendő eredményeket, a semmiből nem tudott korszerű európai hadsereget teremteni. Az ismeretes történelmi előzmények után és az adott feltételek között ez Magyarországon nyolc esztendő alatt nem is volt megoldható. Így állt elő az a Rákóczi-szabadságharc katonai sorsát meghatározó különös jelenség, hogy a kuruc hadsereg minden sikerét, hadászati fölényét annak köszönhette, ami már korszerűtlen volt benne. A kuruc katona kitűnően bevált ott, ahol elég volt a lelkesedés, az ösztönös harckészség, a személyes bátorság; de nem lehetett egyenran-

gú ellenfele jól vezetett reguláris csapatoknak. Az ellenség fegyelmezetten végrehajtott hadmozdulatai megzavarták, az ellenséges tüzérségi tűz pánikba kergette. A francia Le Maire brigadéros azt vetette a kurucok szemére, hogy állandóan félnek a haláltól. Pedig a kuruc katonák a váratlan rajtaütésekben, a kézitusaiban halálmegvető bátorságra is képesek voltak; az ellenség tüzét nem állták. A személyes bátorság mellé csak a legjobban kiképzett reguláris ezredek katonái tanulták meg, s ők sem egyik napról a másikra, a halálfélelem leküzdését, a szabályosan harcoló csapat erejébe vetett bizalmat. A kuruc vitéznek ez a gyengéje nem személyes adottságaiból, hanem kiképzésének fogyatékoságából fakadt.

Abból, hogy a regularitásnak a kurucoknál nem voltak történeti gyökerei, szükségszerűen következett a korszerűtlen harcmodorral elért sikerek visszája: a korszerű harcászat alkalmazására tett kísérletek sorozatosan vereséget hoztak. Ez volt a kuruc hadászat és harcászat feloldhatatlan belső ellentmondása.

3. A kuruc hadsereg felszerelése és ellátása

A szabadságharc kezdetén a katonák fegyverüket és lovukat hazulról hozták vagy zsákmányolással szerezték, és azt ettek, amit a lakosság önként adott vagy amit elrekviráltak tőle. Lényegében nem tért el ettől, csupán szervezetebben ment végbe a születőben levő kuruc államigazgatásnak az a gyakorlata, hogy a szabadságharchoz csatlakozó vagy Rákóczinak meghódoló városokra bizonyos számú fegyver és ruha beszolgáltatását rótták ki igen rövid, általában egy-két napos határidővel. Hasonló módon utasították a kuruccá lett megyéket is a területükön tartózkodó csapatok ellátására. A hadseregellátás gondja azonban elsősorban a kuruc kézre került fiskális birtokokra és Rákóczi családi uradalmaira hárult.

A háború elhúzódásával és a kuruc állami apparátus fokozatos kiépülésével a sereg felszerelése és ellátása is egyre szabályosabb formák közt történt. A szabályozáshoz önként kínálkozott a császári hadsereg ellátásának Magyarországon mindenki által tapasztalatból ismert rendje, a hadbiztossági szervezet.

A kuruc *hadbiztossági szervezet* (hadi commissariat) néhány hónap alatt, lényegében 1704 második felében alakult ki. Élén az orszá-

gos főhadbiztos (supremus commissarius) állt, személy szerint Csáky István, Bercsényi sógora; alája tartoztak a különböző reszortok (élelmezés, fegyver- és egyenruha-ellátás, puska-portörés és salétromfőzés stb.) országos főhadbiztosai vagy egyszerűen hadbiztosai, ezek helyettesei és alhadbiztosai, akiknek hatásköre azonban – nyilvánvaló gyakorlati okokból – általában már csak egyes országrészekre, legtöbbször csak néhány szomszédos megyére terjedt ki. Ez a testület, az országos főhadbiztosság és alárendelt hadbiztosai alkották a hadbiztossági szervezetnek a központi államhatalmat képviselő részét. A rendi dualista államberendezés másik összetevőjét, a nemesi vármegyéket, a megyei közgyűléseken megválasztott és a megye területén tartózkodó csapatok mellé delegált megyei hadbiztosok képviselték. A sereg ellátásáról, az élelmezés és a fuvarozás terheinek elosztásáról a kétféle (állami, illetőleg megyei) hadbiztosoknak együttesen és egyetértésben kellett intézkedniük.

Könnyű elképzelni a hadbiztossági intézmény dualista szerkezetéből fakadó sűrűlódásokat, összeütközéseket és a hadbiztosi hatalommal való visszaélés szinte végtelen lehetőségeit.

Ennek ellenére a bonyolult rendszer lényegében életképes volt, mert az országos hadbiztoság emberei mögött ott állt a kuruc sereg fegyveres ereje, a megyei hadbiztosoknak pedig, ha meg akarták tartani sok anyagi előnyt nyújtó megbízatásukat, nagyjából igazságosan kellett elosztaniuk a terheket nemesi társaik birtokai között. A szervezet gyenge pontja az utánpótlás szállítása volt a hadszíntértől távolabb fekvő megyékben, ahol a fuvar biztosítása lényegében a megyei hadbiztos ügybuzgalmán múlt.

Ilyen körülmények között nagyon sok múlt az országos hadbiztosok lelkiismeretes munkáján. A kuruc sereg egyenruhával és fegyverrel való ellátásában elévülhetetlen érdemeket szerzett az illetékes főhadbiztos, Lónyay Ferenc és helyettese, Beniczky Márton, a lőszerellátás megszervezésében pedig Lányi Pál, erélyes, dolgukat értő megyei nemesek.

A kuruc sereg *élelmezéséről* a föld népe, vagyis az otthon maradt jobbágyság gondoskodott. A beszolgáltatandó gabona és hús mennyiségét az országos főhadbiztoság vetette ki a megyékre a hagyományos kulcs, az ún. nádori porták száma szerint, de könnyítésben részesítve a háború sújtotta vidékeket. A megyén belüli kivetés és a táborba való beszállítás a megyei hadbiztos feladata volt. A gabona tárolására Rákóczi raktárakat (annonaria-házakat) létesített Kassán, Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban, stb. „De – panaszkodik Emlékirataiban a fejedelem – mindennek megvoltak a maga alkalmatlanságai, mert mindegyik raktárba biztosok kellettek, ezek egy része csaló volt, a másik tudatlan vagy gondatlan, mert mindegyik újonc volt a mesterségében. Azonkívül, hogy a gabona megromlott, vagy elfecsérelték, vagy ellopták, egy valódi vagy álhir az ellenség közeledtéről elég volt ahhoz, hogy otthagyják a raktárakat, zsákmányul az első jöttmentnek. Akkor aztán pótlásuk sokba került a népnek . . .”

A kuruc sereg élelmezési fejadagjairól az 1707. évi Regulamentum Universale úgy intézkedett, hogy egy közkatonára napi 2 font (1,12 kg) kenyeret, nyáron heti 3 font (1,68 kg), télen heti 5 font (2,8 kg) húst kapjon, továbbá kenyérsütéshez, illetve a hús megfőzéséhez havonként mai mértékben összesen 1 kg sót. A forrásanyagban azonban bőven találunk más, ezeknél részben alacsonyabb, részben magasabb számadatokat is. A Gyulát ostromló kurucok például 1705 kora nyarán hús helyett heti 2 font szalonnát kaptak. A téli szálláson elvileg napi 1 itce bor is járt a katonának, ezt azonban általában nem osztották ki. Meg volt határozva a lovak után járó zab és széna mennyisége is.

A kuruc katona kenyéradagja megfelelt a császári seregben szokásosnak, húsellátása és különösen sóadagja viszont lényegesen magasabb volt, mint bármely más korabeli hadseregé. Ezt kétségtől a magyarországi táplálkozási szokások kívánták így. Az már az elkerülhetetlen háborús viszontagságokból következett, hogy a kedvező papírforma ellenére a kuruc katonának is sokat kellett nélkülözniük. Tudunk éhség okozta zendülésekről, és a nem kielégítő ellátás miatt összeomlott hadműveletekről. Szervezetlenségből eredő vagy helytelen intézkedések okozta fennakadások ellenére az ország gabona-termése és szarvasmarha-állománya általában biztosította a sereg ellátását.

Az élelmezésnél sokkal nehezebb feladat volt az *egyenruha-ellátás* biztosítása, mert Magyarországon nem folyt érdemleges posztógyártás; a ruhaanyagot évszázadok óta importált posztók szolgáltatták. A XVIII. század elején két irányból volt számottevő posztóbehozatalunk. A Balkán félszigetről görög és török kereskedők nagy mennyiségben hoztak durva abaposztót, a közepes minőségű és a finomabb posztófajtákat pedig Morvaországból és Sziléziából importáltuk. Az abához a szabadságharc éveiben is zavartalanul hozzá lehetett jutni, a jobb minőségű árúk útja viszont a hadműveletek következtében lényegében elzáródott; csak az 1706. évi fegyverszünet és az ekkor megkötött kereskedelmi megállapodás tette lehetővé a továbbiakban kisebb tételek behozatalát. Így az egyenruha-ellátás olyan objektív akadályokba ütközött, amelyeken a hadbiztosi szervezet nem tudhatott úrrá lenni. A „ruházó commissariatus” teljesítménye a körülmények ismeretében tisztelet parancsoló.

A hadbiztoság a rendelkezésre álló posztót szétosztotta azok között a szabad királyi városok és mezővárosok között, amelyekben nagyobb számú szabó élt, és utasította őket pontosan meghatározott ruhadarabok megvarrására és a kijelölt ezredekhez való eljuttatására. Tudunk olyan esetekről is, amikor a hadbiztoság katonai karhatalommal telepítette össze megyei területek összes szabóit egy helyre, hogy eredményesebben menjen a munka. Történeti irodalmunk egyik közhelye, hogy 1704 és 1710 között hadfelszerelő iparunk mintegy 51 000 csizmát és 46 000 köpenyegét szerzett volna be. Bizonyos, hogy a tényleges teljesítmény ennél nagyobb volt – a fenti adatok ugyanis csak részadatok –, a megvarrt dolmányok és nadrágok számáról pedig a fennmaradt, több ezer daraból álló résztételek ugyancsak hiányosan tájékoztatnak. Úgy látszik, hogy a Regulamentum

Universalében megadott évenkénti két dolmányt és nadrágot, kétévenkénti egy köpönyeget a hadbiztosság minden katona számára időnként valóban biztosítani tudta.

Természetesen az egyenruha-ellátás nem volt egyenletes. Nemcsak arról van szó, hogy kezdetben mindenki saját ruháját hordta, olyat amelyet, és hogy a hanyatlás idején az ellátó apparátus munkájának színvonala is esett, hanem elsősorban az egyes ezredek felruházásában szándékosan érvényesülő különbségtévesztésről: a fejedelem testőrhadaai, udvari ezredei mindig szebb és jobb minőségű egyenruhát hordtak, mint más alakulatok katonái.

Csizmával ugyanolyan módon látták el a katonákat, mint egyenruhával, de ebben kétségtelen könnyebbiséget jelentett, hogy a csizmadiáknak és vargáknak bőségesen állt rendelkezésükre hazai nyersanyag, a marhabőr.

A sereg ellátásának kérdéskörébe tartozik a *zsoldfizetés* is. A rang szerint növekedő zsoldösszegeket a Regulamentum Universale rögzítette, de zsoldot ennek kidolgozása előtt is fizettek, s különböző okokból a Regulamentum törvénybe iktatása után is eltértek a szabálytól. Rákóczi elvi megfontolásból zsoldossereget akart, jól tudta, hogy a rendszeres fizetés a hadsereg fegyelmének legfőbb biztosítéka, ezért – amikor csak az állam pénzügyi helyzete ezt megengedte – többé-kevésbé rendszeresen fizetni törekedett katonáit, nemcsak a reguláris, hanem a mezei hadakat is. A zsoldfizetésnek havonként kellett volna történnie, ezt azonban általában nem sikerült teljesíteni; nem is mindig lett volna kívánatos. A hadbiztosság pénztárosai többnyire a májusi és a novemberi mustra (hadiszemle) alkalmával osztották ki a zsoldot az ott megjelent katonáknak; tiszt csak akkor kaphatott fizetést, ha voltak parancsnoksága alatt katonák. A zsoldot a szabadságharc első felében rézpénzben fizették, ennek értékvesztése után, 1708-tól kezdve felét ezüst-, felét rézpénzben, ami gyakorlatilag félszoldot jelentett. A háború vége felé a katonák több ízben is önként lemondtak zsoldjukról, hogy az állam pénzügyi helyzetén valamit ezzel is javítsanak.

Végül szólnunk kell a hadviselés talán legfontosabb eszközeiről, a fegyverekről és lőszerről.

A szabadságharc minden tekintetben azokkal az eszközökkel indult, amelyeket az országban talált, s a sereg ellátása mindvégig legnagyobb-részt belső erőforrásokból történt. Így volt ez a *fegyver- és lőszerezés*ben is. A tizenhat évig tartó török háború, a százötven éves török kor lezárása a termelőerők rendkívüli pusztulásával járt, a karlócai békétől a szabadságharc kitöré-

séig eltelt négy békeév alatt az újjáépítés éppen csak megindult. A mezőgazdaság a dolog természeténél fogva gyorsabban regenerálódott, mint a kézműipar, tehát a kuruc hadsereg élelmezését sokkal könnyebb volt biztosítani, mint felruházását és felfegyverzését. A felfegyverzés még külön nehezítette, hogy a Habsburg-kormányzat mindenekelőtt pacifikálni akarta az országot, ezért ismételtelen is összeszedte a lakosságot, főleg a jobbágyok kezében levő fegyvereket. A Rákóczi zászlai alá sereglő önkéntesek saját ruhájukban jöttek, élelmet hazulról hoztak magukkal, lőfegyverük azonban nem volt, „puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkeztek fel”. Az előnyomuló seregek élelmet mindenütt találtak útjukban, fegyvert azonban alig. Vagy az ellenségtől zsákmányoltak, vagy a városoktól és a nemesek udvarházaiból rekviráltak puskát. „A legjobban felfegyverzett katonának sem volt a kardján kívül egyebe, csak kanócos puskája vagy kerekcsászos muskétája, és ezekből sem volt annyi, mint az ellenségnek. . . . A legjobban felszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélyája volt, csőve tölcser alakú, kardja elég rossz acélból, rosszul felkantározott kis háttaslova, nyerge rosszul felszerelt, de egy ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva.” A szabadságharc derekán készült mustrakönyvek adatainak futólagos áttekintése is alátámasztja Rákóczi keserűen ironikus leírását. A lovasezredekben ló és kard volt elég, de a katonák felének volt csak karabélyája vagy pisztolya, s ritkaságszámba ment az olyan harcos, akinek karabélyája is, pisztolya is volt, azaz teljes fegyverzettel rendelkezett. A gyalogságnál több volt a puska, mint a kard, s ez a közelharcban nagy hátrány volt. Végül a mustrakönyvekbe bevezetett katonák 20–30 százaléka egyáltalában nem volt fegyvere. Hadi-*zsákmányból*, a különböző várakban talált ágyúkból került ki a tüzérség is.

Normális körülmények között nem ütközött volna nagyobb nehézségekbe Lengyelországból importálni a szükséges lőfegyvereket. Az északi háború azonban, amelynek Lengyelország éppen a Rákóczi-szabadságharc idején egyik főhadszíntere lett, rendkívüli viszonyokat teremtett a fegyverpiacon. „A lengyelek, a svédek, az oroszok, a szászok rávetették magukat erre az árura, csak két kereskedő vállalta szállítását, és azok is gyakran nem tudtak eleget tenni kötelezettségüknek.” A fennmaradt fegyverbehozatali elszámolások igazolják Rákóczi Emlékiratainak azt az adatát, hogy a háború egész tartama alatt sem sikerült tízezer puskánál többet importálni.

A kuruc sereg felfegyverzésére így itthon kellett hadiipart teremteni, gyakorlatilag a semmiből. A szükségletek fedezését még külön nehezítette, hogy egyrészt az országban talált készletek már elavult és sokat használt, tehát gyorsan tönkremenő puskákból álltak, másrészt a kiképzetlen katonák nem mindig tudták megfelelően gondozni fegyvereiket, a löszert pedig esztelenül pazarolták.

A *hadiipar* nyersanyagbázisát a Szlovák-érchegység vastermelése és a nyírségi salétromfőzés jelentette. A megfelelő nyersanyagbázisok elfoglalása után, 1703. július végén indulhatott meg a kuruc löszergyártás, 1703 decemberében pedig a fegyvergyártás. A löszergyártáshoz salétromfőző officinákra, puskaportörő malmokra és bombaöntő hutákra, a fegyvergyártáshoz mindenekelőtt vashámorokra és bronzöntő-rézfeldolgozó üzemekre volt szükség. Mindezekből rendelkezett az ország a szükséges minimummal.

Éppen csak a szükséges minimuma volt meg a hadiiparban foglalkoztatható szakképzett munkaerőnek is. Készültek a hadi főcommissariatus számára kimutatások az igénybe vehető kézművesekről, de sajnos nem maradtak fenn, úgyhogy becslésekre vagyunk utalva. A magyarországi és erdélyi vashámorokban foglalkoztatott szakmunkások száma a XVIII. század elején mintegy 400–500 főre, a kurucok számára dolgozó puskaműves lakatosok száma kb. 80–85 főre tehető.

A salétromfőzéshez csupán a természetben sok helyütt található és mindig újra képződő salétromtartalmú talaj, eresztőkád és réz főzőüst kellett. Ennek megfelelően kis mennyiségekben úgyszólván mindenütt elő lehetett állítani a puskaporgyártásnak ezt a legfontosabb nyersanyagát. Szerke az országban sok kis salétromfőző officina működött; jelentős mennyiségű salétromot azonban a szabadságharc idején egyedül a nagykállói kincstári salétromos officina állított elő. Számára a nyersanyagot a nyírségi falvak salétromfőző parasztjai állították elő, az ezektől az önálló kistermelőktől felvásárolt tisztítatlan, ún. parasztsalétromot a kállói üzemben újra feloldották és kikristályosították, s ezt az „eresztett” vagy „finom” salétromot szállították a puskaportörő malmokba.

A puskaportörő malmot bármely folyóvíz mellett föl lehetett állítani, ilyen ideiglenes jellegű, rövid ideig működő portörő malmokat az előrenyomuló kurucok több helyen is létesítettek. A puskaporgyártás hagyományosan kialakult központjai a Tiszántúlon Debrecen, Észak-Magyarországon Kassa és Besztercebá-

nya, illetve az ezzel szomszédos Radvány voltak. 1705 elején a kuruc sereg számára tíz puskaportörő malom dolgozott.

A kuruc hadiipar legnagyobb teljesítménye a bombaöntés magyarországi meghonosítása volt. A török ellen harcoló hadseregek tűzértségét más Habsburg-tartományokból és a Német Birodalomból látták el bombával és gránáttal. A kuruc tűzértség főparancsnokáé, Sréter János brigadérosé az érdem, hogy 1704-ben Libetbányán megindította a hazai bombagyártást, főlegessé téve ezzel a rendkívül költséges lengyelországi importot.

Ugyancsak Sréter János indította meg a kuruc ágyúöntést is, 1704 elején Besztercebányán, 1704 végén Kassán. Rákóczi hadserege számára ez a két ágyúöntő műhely gyártott különböző űrméretű könnyűágyúkat. A hadiipari szakmunkáshiányt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy e két egymástól távol fekvő üzem közös személyzettel dolgozott, a szakemberek a szükségnek megfelelően utazgattak ide-oda, harmadik üzemet pedig nem lehetett felállítani, mert nem találtak a vezetésre alkalmas ágyúöntő mestert.

Rendkívüli nehézségekbe ütközött a puska-gyártás is. Jó minőségű, puskakövek alkalmas vasat bőven gyártottak Magyarország és Erdély közel száz vashámorában, specializált puska-művesek viszont nem voltak az országban; puska-javítással és szükség esetén puskakészítéssel az ügyesebb lakatosmesterek foglalkoztak. Erre a kézműves munkaerő bázisra, elsősorban az észak-magyarországi kis bányavárosokban, Mecenzéken, Rozsnyón, Csetneken, Dobsinán stb. működő mesterekre építette fel Lónyay Ferenc „felruházó és fegyveresítő főhadbiztos” a kuruc puska-gyártást, de bevonta a munkába távolabb fekvő vidékek, Miskolc, a Hegyalja, Debrecen mestereit is. 1704–1705-ben mintegy nyolc hónap alatt 4000 puska készült el a kuruc sereg számára. A Rákóczi-szabadságharc idejére is érvényesnek látszik az a XVII. század első feléből származó adat, amely szerint egy mester egy hónap alatt hat puska tudott elkészíteni.

Könnyebb munka volt, így nagyobb eredményekkel is járt a kardverés. Különösen jó, régóta híres kardokat készítettek a csetneki csiszárok.

Mind a puska, mind a kard a vashámorokban termelt vasból vagy acélból készült. Megfigyelhető a kuruc fegyvergyártásban egy sajátos, a technikai felkészültség által meghatározott munkamegosztás: a puska és a kard nem ott készült el, ahol a puskakövet, illetőleg a kardvasat verték; a félkész árut más városokba száll-

A RAKÓCZI-SZABADSÁGHARC HADIIPARA

Legend:

- ◻ Lőpormalom
- ◻ Lőporgyártás
- ◻ Jelentősebb hadipari hely

Legend:

- ◻ Hadszertár lőszergyártó laboratóriummal
- ◻ Ágyúöntőház, javítóműhely
- ◻ Bombaöntő huta
- ◻ Lőszergyártás
- ◻ Puskacső és kardverés
- ◻ Salétromfőző műhely

lították át, és más mesterek fejezték be a munkát. De a fegyverkészítés minden munkafázisát önálló kézművesek végezték, nyoma sincs bonyolultabb, a manufaktúrális termelés irányába mutató üzemszervezetnek.

Forrásaink teljesen egyértelműen vallanak arról, hogy a kuruc hadsereg felfegyverzése mennyiségileg mindig elmaradt a követelmények mögött. Ezen, miután megismertük az országban található készleteket, az import nehézségeit és a kuruc hadiipar kifejlesztésének objektív akadályait, nem csodálkozhatunk. Annál inkább csodálnunk kell a kuruc hadbiztosi szervezet eredményes szervező munkáját. Sréter János, Lónyay Ferenc, Keczer Sándor, Lányi Pál és más köznemesek a hadsereg fegyverrel és lőszerrel való ellátásában, a rendkívül szűkös lehetőségek kihasználásában kimagasló tevékenységet folytattak. Meg kell még vizsgálnunk e felfegyverző tevékenység minőségi oldalát, azt, hogy *mennyire volt korszerű* a kuruc sereg fegyverzete.

A kuruc tűzérség ágyúparkja korszerűnek semmiképpen nem nevezhető. Legnagyobb része még az öreg I. Rákóczi György fejedelem sárospataki és gyulafehérvári ágyúöntő műhelyében készült az 1640-es években. A szabadságharc besztercebányai és kassai eredetű új ágyúi általában kis űrméretű könnyűágyúk, seregbontók, gránátvető mozsarak voltak; csak Kassán készült néhány nagyobb űrméretű ágyú. Ezek ugyan növelték a kuruc tűzérség tűzerejét, de nem voltak elegendőek annak korszerűsítéséhez. Besztercebányán 1704-ben csak tíz ágyú készült, az üzemet 1705-ben lényegesen kibővítették, ennek ellenére nem valószínű, hogy a kuruc ágyúöntés összteljesítménye meghaladta volna a száz darabot. Hazai viszonylatban jónak tűnik a bomba-, gránát- és ágyúgolyógyártás teljesítménye a besztercebányai és a kassai ágyúöntő mellett szervezett laboratóriumokban, illetve a libetbányai, 1706-tól kezdve a tiszolci hutában, de a fennmaradt termelési adatok szerint messze lemaradtak az egykorú nyugat-európai és oroszországi bomba- és golyóöntő üzemek mögött.

Pozitívabb a kézfegyvergyártás képe. Magyarországon ez időben különböző helyi puska-fajták voltak elterjedve, a sziléziai eredetű tersényi, a lengyel pulhák, a szepességi krompachi. A kuruc fegyvergyártás természetesen folytatta e hagyományos puska-fajták előállítását, gyártottak muskétákat is, a ránk maradt töredékes termelési kimutatásokban azonban mindegyik a flinták szerepelnek a legmagasabb szá-

mokkal. Úgy látszik, a hadiipar szervezői tisztában voltak vele, hogy a flinta a legmodernebb kézi lőfegyver. Ugyancsak tisztában voltak a szurony jelentőségével is: a fegyvergyártás megindulásától, 1704-től kezdve készültek szuronyok is a kuruc gyalogság számára, valószínűleg a legkezdetlegesebb, tehát a puska csövébe dugható változatban.

Mint a kuruc államapparátus általában, a hadiipari szervezet is 1705 végére alakult ki. A hadiipari termelés középpontja Besztercebánya lett, és három hadszertár alakult, Érsekújváron, Kassán és Munkácson. Az érsekújvári hadszertár feladata a Vág vidékén és a Dunántúlon harcoló seregek ellátása volt, a hadianyagot Besztercebányáról kapta. A kassai hadszertár volt – már központi fekvése következtében is – a legnagyobb; az itt tárolt hadianyagot részben a különböző kassai, részben a közeli szepességi és mecenzéfi üzemekben gyártották. A munkácsi hadszertár számára a Munkácson és a munkácsi uradalomban újonnan létesített üzemek termeltek. Minthogy a szertár is, az üzemek is Rákóczi magánbirtokán álltak, irányításuk is az uradalmi tisztek, s nem a hadbiztosság feladata volt. A fejedelem a munkácsi uradalmi hadiipar fejlesztését különösen szíven viselte, de előzmények és ipari hagyományok híján nem sok eredményt ért el. Katonai jelentősége Munkácsnak, mint hadiipari bázisnak csak a szabadságharc legvégére lett.

Igyekeztünk a fentiekben reális képet adni a szemben álló erőkről, felkészültségükről, lehetőségeikről. A Rákóczi-szabadságharcban a kuruc hadsereg egyenlőtlen küzdelmet vívott. Nemcsak az utókor történetírói, hanem a harc vezetői is világosan látták, hogy a győzelmes befejezést, Magyarország függetlenségének visszaszerzését csak a nemzetközi erőviszonyok számunkra kedvező alakulása hozhatja meg. Rákóczinak és munkatársainak hadseregszervező tevékenysége, a kuruc tisztek és katonák hősies, önfeláldozó helytállása, az ország lakosságának áldozatvállalása nélkülözhetetlen előfeltétele volt a siker reményének, de nem lehetett elegendő a sikerhez. A kuruc hadsereg teljesítménye ilyen körülmények között – minden fogyatékoság és gyengeség ellenére – megközelítette a Magyarországon akkor lehetséges maximumot. A magyar szabadságharcok sorában a Rákóczié tartott időben legtovább, ez hozta valamennyi közül a legtöbb politikai eredményt. Bár a kuruc hadsereg végül is alulmaradt a nyolc évig tartó háborúban, biztosította Magyarország fennmaradását.

III. A SZABADSÁGHARC HANYATLÓ SZAKASZA ÉS BEFEJEZÉSE

1. A tetőpont és a hanyatlás kezdete: 1706–1707

Történelmi eseménysorok tetőpontját, a szabadságharc felfelé ívelésének hanyatlásba fordulását nem lehet egyetlen időponthoz kötni. A nemzetközi erőviszonyok alakulását tekintve a spanyol örökösödési háborúban a Franciaország számára kedvezőtlen fordulat már 1704. augusztus 13-án, a höchstädti vereséggel megtörtént. A Rákóczi-szabadságharc katonai győzelmét végső soron ez a fordulat tette lehetetlenné. A kuruc hadsereg azonban a nemzetközi helyzet romlása idején még évekig tovább erősödött, Rákóczi éppen 1705 elejétől kezdve ért el sorozatosan új eredményeket a hadsereg korszerűsítésében, regularizálásában, s a kuruc hadsereg katonai összeroppanása csak 1708. augusztus 3-án, a trencsényi csatában következett be. 1705–1706 fordulójának hadi sikerei, a Dunántúl felszabadítása és Erdély visszaszerzésének megalapozása, az 1706. nyári béketárgyalások, Rákóczi 1707. áprilisi erdélyi fejedelmi beiktatása és az 1707. júniusi ónodi trónfosztás kétségtelenül – sorozatukban – a szabadságharc tetőpontját jelentik. De 1705 őszén már megrendült a szabadságharc pénzügyi alapja, megindult a rézpénz inflációja és rohamos értékvesztése; 1706 folyamán kibontakozik a szabadságharc gazdasági válsága, amely felidézti a társadalmi válság jelenségeit is, és kielezi a kuruc táboron belüli osztályharcot. Ugyanazok az esztendő, 1706 és 1707, így egyszerre jelentik a tetőpontot, de a hanyatlás kezdetét is a Rákóczi-szabadságharc történetében, bár a fordulat gyökerei korábbra nyúlnak vissza, és majd csak később válik nyilvánvalóvá, hogy a kedvezőtlen fordulat helyrehozhatatlanul megtörtént.

Az 1706. tavaszi fegyverszünet idején érdemi szakaszukba jutottak a németalföldi és angol közvetítéssel 1705. október vége óta folyamatban levő *nagyszombati béketárgyalások*. A kuruc szenátus 1706. januári miskolci ülésén körvonalazta, az 1706. júniusi érsekújvári ülésen pedig megfogalmazta Rákóczi előterjesztései alapján a magyar rendek békefeltételeit. Ezekben ragaszkodtak az Erdélyi Fejedelemség füg-

getlenségéhez, a Habsburg-uralom alatt maradó magyar királyság rendi alkotmányának 1687 előtti állapotában való helyreállításához, ezen belül mindenekelőtt az Aranybulla ellenállási záradékának felújításához, a Habsburg-ház örökösödésének a rendek számára az 1687-i örökös királyságnál kedvezőbb megfogalmazásához és a vallásügynek a szécsényi országgyűlésen elfogadott rendezéséhez, továbbá a béke biztosítására Anglia, Svédország, Poroszország és Németalföld nemzetközi garanciájához.

A döntés nem a hivatalos békedelegációk tanácskozásai során, hanem a háború és béke kérdésében legilletékesebb két politikai vezető magánérinkezéséből született meg. A nem hivatalos alkalmat erre az adta meg, hogy a császár – teljesen a magánélet szférájába tartozó megfontolások alapján – megengedte az 1701 óta Bécsben internált Rákóczinának, hogy néhány hetes látogatást tegyen a fegyverszünet alatt férjénél. Mialatt a fejedelem és felesége Érsekújváron időzött, meglátogatta Rákóczinét bécsi társasági jóbarátja, *Johann Wenzel Wratislaw* cseh kancellár, és a fejedelemasszonynál „véletlenül” találkozott Rákóczival.

A bécsi udvar politikáját I. József uralkodása alatt három miniszter irányította: a kormány élén 1709-ben bekövetkezett bukásáig a császár egykori nevelője, Salm főudvarmester állt, a birodalom hadügyeiben Savoyai Jenőnek, a belügyekben Wratislawnak volt döntő szava. Jenő herceg és Wratislaw minden kérdésben szorosan együttműködtek, támogatták egymást, és így egyre növekvő befolyást szereztek a külügyekre is. Rákóczit tehát az a bécsi miniszter kereste fel forma szerint magánemberként, akinek a birodalom belső ügyeiben úgyszólván korlátlan hatalma volt, akinek véleményét külügyi kérdésekben sem lehetett figyelmen kívül hagyni, és aki minden politikai akciójában biztosan számíthatott a Haditanács elnökére is.

Rákóczi és Wratislaw találkozásának részleteiről, drámai beszélgetésükről így számol be a

fejedelem Emlékirataiban: „Minthogy már régebben ismertem Wratishlaw kancellárt, nagyon őszintén beszélt velem, felajánlott nekem egy szuverén fejedelemséget a Római Birodalomban szavazati és állandó részvételi joggal a birodalmi diétákon, azonkívül még sok egyebet, ami mind előnyösebb volt családom számára, mint a választáson alapuló erdélyi fejedelemség. Azt is határozottan kijelentette, a császár sohasem egyezik bele, hogy az erdélyi fejedelemséget megtartsam. . . . Azt feleltem, elismerem, hogy mindaz, amit a császár részéről felajánlott, teljesen megfelel családom érdekeinek. De sohasem tekintettem családom előnyeire, mert a háborút kizárólag hazám szabadságáért kezdtem, amelyhez születésem kapcsol. Ez a kötelék még szorosabbá lett azóta, mert az egész nemzetnek hálával tartozom a bizalomért, amellyel a kormány gyepölőjét rám bízta. . . . – Nos, rendben van, herceg – mondta nekem –, ön megbízik Franciaország ígéreteiben, pedig ez az ország azoknak a fejedelmeknek a menhelye, akiket szerencsétlenné tett szavának és ígéreteinek megszegésével. Ön is ezeknek a számát szaporítja majd . . . – Azt válaszoltam, hogy ebben nem Franciaország viselkedését vizsgálom, hanem az én kötelezőségemet . . .”

A béketárgyalások kudarca, a fegyverszünet felbontása után mind a kurucok, mind a császáriak a szemben álló felet okolták a háború újbóli megindulása miatt. Pedig az adott erőviszonyok mellett szükségszerű volt a megegyezés meghíúsulása: egyik fél sem állt olyan rosszul, egyik sem látta annyira kilátástalannak saját esélyeit, hogy lényegbe vágó engedményre kényszerült volna. 1706. július 22-én újra a fegyvereké lett a szó.

1706 volt az utolsó esztendő, amikor a kurucok még közvetlen katonai együttműködésben reménykedtek a franciákkal. 1706 kora tavaszán Vendôme marsall nagy támadást indított Észak-Itáliában, és néhány francia hadihajó jelent meg az Adrián. A kurucok a franciák horvátországi partraszállásában bíztak, Rákóczi pedig egyetlen horvát hívét, a fiatal Vojnovich bárót katonatoborzásra Boszniába küldte. A partraszállásra azonban nem került sor. A németalföldi francia sereg május 23-án *Ramilliers*-nél vereséget szenvedett. Vendôme-ot Franciaország védelmére az északi arcvonalra helyezték át, és utóda az itáliai francia hadak élén, az orléans-i herceg, már nem tudta megállítani Savoyai Jenő ellentámadását. 1706. szeptember 7-én *Torino* alatt az észak-itáliai francia sereg döntő vereséget szenvedett, a franciák végleg kiszorultak Itáliából. Lombardia Habsburg-uralom

alá került, a kuruc sereg pedig továbbra is egyedül a maga erejére volt utalva.

Magyarországon a hosszú fegyverszünet lejártá után a császáriak koncentrikus támadásra készültek a kurucok ellen. Az új főparancsnoknak, Starhemberg Guidónak az osztrák határról, Rabutinnak Erdélyből kiindulva valahol az ország közepén kellett volna egyesülniük, összeroppantva a kuruc haderőt. Rabutin, ha késve és lassan is, valóban elhagyta Erdélyt, Starhemberg azonban a nyugati határszélen vesztetelt, lassan szaporítva seregét. A kezdeményezés így Rákóczié lett.

A fejedelem már 1705 nyarán, még mielőtt Bottyán újra felszabadította a Dunántúlt, felismerte, hogy a Dunántúl megtartásához nélkülözhetetlen Esztergom vára, mint a Dunán inneni országgrésszel való biztos összeköttetés záloga. Gondosan előkészítette az ostromot, és az 1706. nyári hadműveleteket augusztus 3-án az Esztergomhoz való felvonulással kezdte meg.

Esztergom ostromát Rákóczi személyesen irányította. A kuruc tüzérség a Duna másik partjáról lőtte a várat, majd a város elfoglalása után aknákkal próbálták fölvetni a várfalakat, és a gyalogság több rohamot intézett a vár ellen. A védők azonban hét hétig ellenálltak, bízva a fölmentő sereg érkezésében. Starhemberg szeptember 13-án meg is érkezett Komáromba, de ott meg kellett állnia, mert nem tudott áttörni az ellene kikülönített kuruc ezredekben. Ezek után Kuckländer tábornok szeptember 17-én szabad elvonulás fejében feladta Esztergomot.

Közvetlenül ez után kapta Rákóczi a hírt, hogy Rabutin Tokajnál átkelt a Tiszán, és Kassa ellen fordult. A fejedelem helyesen érzékelte, hogy most már Rabutin serege jelenti a fővesztélyt, ezért személyesen indult seregével Kassa felmentésére.

Esztergom hivatott kuruc parancsnoka Vak Bottyán lett volna. Ő azonban, mivel Rákóczi nem engedte meg neki, hogy kivonuló személyes ellenségét, Kuckländer, a megállapodás ellenére felkoncoltassa, sértődötten beteget jelentett. Így jobb híján két francia főtiszt, Bonafoux és Chassant lett Esztergom, illetve a Duna-balparti erődítmény, Karva, parancsnoka.

Mivel Starhemberg még mindig Komáromban volt, Rákóczi Forgách tábornagyot diverziós hadműveletre küldte a császáriak háta mögé. Meg kellett kísérelnie rajtaütéssel elfoglalni Pozsonyt, s ha ez nem sikerül, fel kellett volna gyújtania Starhemberg élelmiszer-raktárait a Csallóközben. Forgách azonban ehelyett engedélyezte a pozsonyi polgároknak a szabad szüretet, és betört Alsó-Ausztriába. Feldúlta Zi-

stersdorf városát, és nagy zsákmánnyal tért vissza. Starhemberget azonban nem is nyugtalanította.

A császári fővezér pedig szeptember 26-án megindult Komáromból, másnap bevette a karvai sáncot, majd ostrom alá vette Esztergomot. Néhány nap múlva zendülés tört ki a védők közt, s Bonafoux – életét féltve magyar hajdútól – október 11-én ugyancsak szabad elvonulás fejében feladta a várat.

Starhemberg sikere váratlanságával mindenkit meglepett, nemcsak a kuruc hadvezetést, hanem a bécsi Haditanácsot is. De bármilyen kiváló hadvezér volt is, Esztergom visszafoglalása a várat védő francia és magyar katonák közötti meghasonlás és a védelembe szorult kuruc ezredek morális összeomlása nélkül neki sem sikerülhetett volna.

Az Esztergom körül tevékenykedő kuruc főtisztek magatartása szánalmas volt ezekben a kritikus napokban. Felelősségre vonásuk azonban végül is elmaradt. Forgáchot ugyan Rákóczi fogságra vetette, s ezt az írásban adott hadparancs megszegésével indokolta, de törvényes eljárást nem indított ellene, „mert a haditanács elítelné és ez az ítélet bemocskolná családját”. Bonafoux-t átmenetileg letartóztatták, „ha magyar lett volna – írta a fejedelem –, levágattam volna a fejét”, minthogy azonban francia volt, hamarosan visszakapta ezredét. Bottyán „felgyógyulását” örömmel vették tudomásul – mi volt az ő rövid ideig tartó sértődése mások fegyelmezetlenségéhez és alkalmatlanságához képest –, és 1706–1707 viszontagságokkal terhes téli hónapjaiban rábízták a Dunántúl védelmét.

Az Esze Tamás gyalogezredével megerősített kassai helyőrség az öreg Radics András parancsnoksága alatt dicséretesen helytállt, Bercsényi és Károlyi ugyan óvakodott hátba támadni a Kassát ostromló Rabutint, de Rákóczi közeledtére a császári tábornagy elvonult a város alól. A kuruc hadak nem üldözték, így október végén a császári sereg szüretelt a Hegyalján, s az új bor, az édes szőlő és a hideg éjszakák több kárt okoztak a császáriaknak, mint a kuruc portyák. A megviselt sereg visszatért a Tiszántúlra, több mint egy hónapig pihent a lakói által üresen hagyott Debrecenben, majd a Bécsből érkező sürgető parancsokra január elején ismét útnak indult, Szolnoknál zavartalanul átkelt a Tiszán, s február 3-án Budára érkezett; útját a kuruc portyák nem, a Duna zajló jege néhány napig késleltették.

Rabutin keresztülvonulása a fél országon sok gondot okozott Rákóczinak, rengeteg szenvedést a sereg útjába eső föld népének, de a kato-

nai helyzeten egyelőre mit sem változtatott. Február 8-án azonban Bicskén találkozott Rabutin Starhemberggel, s kidolgozták a dunántúli kuruc erők elleni együttes támadásnak, a Dunántúl visszafoglalásának veszedelmes tervét.

Az 1706-os fegyverszünet felbontása után, Esztergom két ostromának heteiben a Dunántúlon viszonylagos nyugalom volt, csak a megszokott, az erőviszonyokat nem módosító portyázó tevékenység folyt. Esztergom megszerzése után a császáriak a nyugati határszélen is előrenyomultak. Hannibal Heister tábornoknak a Muraközből Kőszeg felé vonuló seregét november 6-án Győrúrnál megtámadta, és két napos nyílt ütközetben megsemmisítette négy kuruc parancsnok – Bezerédj Imre, Kisfaludy György, Kisfaludy László és Béri Balogh Ádám – egyesített serege. A győztesek három ágyút, 24 zászlót zsákmányoltak, s Heister tábornokot is foglyul ejtették. A győrvári diadal híre kiköszörülte az Esztergomnál elszenvedett csorbát, a győztes sereg minden egyes katonája soron kívül zsoldot és pénzjutalmat kapott, a győzelem kihasználása azonban elmaradt. Csak a jelentéktelen portyák folytatódtak tovább, a császáriak pedig előnyomultak a Rábáig.

Rákóczi november 14-én nevezte ki *Bottyánt dunántúli főparancsnokká*, alárendelve neki a polgári hatóságokat is. Határozott utasításokkal nem látta el, csak nagy általánosságban tette kötelességévé, hogy „igaz hazafisága szerint igyekezzék szándékunkat nemzeti ügyünk javára előmozdítani”. Bottyán nem sietett átvenni a főparancsnokságát. Megvárta, míg Starhemberg hadai elfoglalják téli szállásaikat, és gondos előkészítés után csak december közepén kelt át a Dunán. Főhadiszállását Pápára helyezte, majd még karácsony előtt kiszorította a császáriakat Szombathelyről és Kőszegről. Újjászervezte a dunántúli kuruc hadakat, szigorúan megtorolta a hatalmaskodók visszaéléseit. Szombathelyen kapta a hírt Starhemberg és Rabutin összehangolt támadásának megindulásáról, ezért visszatért a középponti fekvésű Pápára.

Bottyán az egész Dunántúlon szétszórt mintegy 10–12 000 katonával rendelkezett, gyalogsága csak néhány száz főnyi volt. Rabutin serege a Dunántúlra érkezésekor még mindig 12 000 emberből állt, a nyugati határon pedig vagy 10–11 000 császári katona állomásozott; ez utóbbiak fölött a tényleges parancsnokságot a császári fővezér öccse, Max Starhemberg altábornagy vette át. A támadók tehát éppen kétszeres túlerőben voltak.

A császáriak haditerve szerint Rabutinnak mindenekelőtt meg kellett próbálkoznia Simontornya elfoglalásával, majd neki Veszprém felől, Max Starhembergnek pedig a Rábán átkelve Pápa térségében kellett volna együttesen döntő csapást mérni Bottyánra.

Bottyán a császáriak tervét nem ismerte, de intézkedéseiből arra kell következtetnünk, hogy kitalálta. Felmérte a szemben álló seregek képességeit és lehetőségeit, felismerte, hogy a szabályos nyílt ütközet a császáriaknak kedvez, ezért kitért a döntő csata elől, s mesterien alkalmazta a katonáinak legelőnyösebb portyázó harcmodort. A kuruc lovasok állandóan a császáriak körül rajzoltak, naponta többször is rajtuk ütöttek, a kuruc érzelmű lakosság pedig Bottyán parancsára – télvíz idején a fálvakat üresen hagyva – barmaival, gabonájával az erdőkbe és mocsarakba futott, s Rabutin katonái nem jutottak se élelemhez, se takarmányhoz. A kuruc hadtápszolgálatot viszont Bottyán kitűnően megszervezte, úgyszólván csapatai végig nem fogytak ki a kenyérből, takarmányuk pedig hetekkel tovább kitartott, mint a császáriaknak. „Német uram oda nem mehetett az hova akarta, hanem csak az hová lehetett, mert szüntelen rajta csirippel az had.”

Rabutin nem boldogult Simontornyával, el sem jutott Veszprémhez, a Balaton északi partján küzdötte végig egyre gyengülő seregével az utat Tapolcáig, végre március 3-án Jánosháza mellett találkozott a megmentésére siető Max Starhemberggel. A dunántúli kuruc sereg megsemmisítésére kísérlet sem történt, egy végső-kig kimerült, harcképtelen sereg kelt át a Rábán, és sietett elkészni téli szállására Ausztriába. A császáriak védelemre rendezkedtek be a Rába vonalán, majd június elején visszavonták csapataikat a nyugati határszéleire.

Így védte meg Bottyán János 1707 telén szívesen vezetett, fegyelmezett portyázó harcokkal a Dunántúlt. Sikerét nem szabad szembeállítanunk Rákóczi regularizáló programjával. A nehéz körülmények közt győzelmesen végződött hadjárat nem a hagyományos könnyűlovas harcmodor fölényét bizonyítja általában a kor módszeres hadviselése fölött, hanem csak azt, hogy a mindenkori körülményekhez kell igazodnia a harcéljárásnak. 1707 februárjában a Dunántúlt csak a császári hadak körüli szüntelen „csirippelés”-sel lehetett megtartani, miközben a lakosság minden áldozatot vállalva támogatta a kurucokat, az ellenséges hadsereg ellátása pedig csődbe jutott. Ha a nép nem támogatja a védelmi harcot vívó hadsereget, az ellenség utánpótlása pedig jól működik, ugyan-

ez a csiripelő harcmodor katasztrófához vezet: ez történik majd – ugyancsak a Dunántúlon – 1709-ben és 1710-ben.

A Dunántúlon a következő év kora tavaszába is belenyúló 1706-os háborús esztendő bemutatását nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne beszéljünk a kuruc hadseregben kibontakozó *társadalmi válságról*.

A szabadságharcot megindító jobbágyságnak kénytelenek voltak tudomásul venni a nemesi vezetést; politikailag tudatos vezetőik, mindenekelőtt Esze Tamás, be is látták, hogy ez éppen a szabadságharc fennmaradása érdekében szükséges. A kuruc nemesi osztályállam szervezeti megerősödése következtében a nemesi tisztek és a jobbágyságnak közti, soha nem szünetelő osztályharc is erősödött, és a háború negyedik évében a hadseregben belüli feszültség már robbanással fenyegetett. A tömeghangulatot pontosan tükrözik az ebben az évben keletkezett szegénylegényénekek (Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése, Szegénylegény éneke).

Az a várakozás, amely a bujdosó szegénylegényeket és a fegyvert fogó jobbágyságot Rákóczi mellé állította, kielégítetlenül maradt. A fejedelem, láttuk, 1703 tavaszán Brezna várában hajdúszabadságot ígért a hozzá csatlakozó jobbágyságnak, és mint a szabadságharc éveiben Rákóczihoz benyújtott folyamodványok sora tanúsítja, ez az ígéret a Székelyföldről a Dunántúlig mozgósító erővel hatott a tömegekre. A hajdúszabadság jelszava úgy, ahogyan első ízben elhangzott, reális biztatás volt: néhány száz embernek, a tiszaháti felkelőknek szólt, akik szinte kivétel nélkül Rákóczi jobbágysai voltak; felszabadításuknak nem volt sem jogi, sem társadalmi akadály. A jelszó azonban a szabadságharc országos kiterjedése, a népi katonaság áradása idején önálló életre kelt, és akkora tömegeket mozgatótt meg, hogy megvalósítása lehetetlenné vált. A fejedelem a feudális társadalmi rend veszélyeztetése nélkül nem szabadíthatott fel ezeket vagy tízezreket, és különösen nem más földesurak jobbágysait. A hajdúszabadság ígéretét nagyon hamar felváltotta a rézpénzben esedékes zsoldfizetés többé-kevésbé rendszertelen valósága. Egyes mezővárosok mégis megkapták a hajdúszabadságot: Simontornya 1704-ben, Gönc külön országgyűlési végzéssel 1707-ben, Diószeg és Tárpa 1708-ban, de ez nem elégíthette ki a többieket. Az ország függetlensége még mindig a háború bizonytalan kimenetelétől függött, de az már bizonyosnak látszott, hogy a független ország is olyasféle rendi Magyarország lehet csak, mint

a Habsburg-királyság volt. A hajdúszabadságot hiába kívánó kuruc ezredekben 1706 folyamán megérett a bizalmi válság. A szegénylegényversek tanúsága szerint az év tavaszán még Rákóczi környezetét, az urakat okolták reményeikben való megcsalattatásukért, az év végére a fejedelembé vetett hitük is megrendült. A kuruc vezetés a pillanatnyi bajon tudott segíteni: a panaszkodók megkapták a hátralékos zsoldot és az új egyenruhát, a felzendülni készülöket leszerelték; az alapvető társadalmi ellentét azonban feloldhatatlan maradt. 1706 után nem írnak többé szegénylegényeinket a fejedelembé. Rákóczi majd csak száműzetése idején, a Habsburgokkal megkötött rendi kompromisszum évtizedeiben tér vissza újból a magyar népköltészetbe.

A szabadságharc második felében a csökkenő számban katonáskodó jobbágyság egyre határozottabban elkülönülő társadalmi réteggé, vitézlő renddé alakul, s így támasza marad Rákóczinak az ellenséggel, de a megalkuvásra hajló nemességgel szemben is, ugyanakkor egyre jobban elkülönül az otthon lakos, dolgozó jobbágyságtól. A paraszttömegek pedig az évek folyamán egyre értetlenebbül, előbb közömbösen, majd idegenül és ellenségesen állnak a kuruc sereggel szemben.

Gazdasági és társadalmi válság, a piacok elnéptelenedése, az áruforgalom megbénulása, bérmozgalmak és bányászláadások vetnek sötét árnyékot az 1707. esztendő fényes politikai sikereire. Mert ha csak a politikai eseményeket nézzük, 1707 a szabadságharc tetőpontjának tűnik.

A Habsburg-birodalom az 1707. évben két nagy katonai vállalkozásba kezdett. A bécsi udvar fő célja, szívügye, Lombardia meghódítása után a Habsburg-birodalom itáliai pozíciójának további megerősítése volt. Daun tábornok Milánóból kiindulva végigvonult az Appennini-félszigeten, és megszállta a Nápolyi Királyságot. A Bourbon-befolyás egész Itáliában összehozott, a pápaság kénytelen volt pártot változtatni, s a császár mellé állni. Egyidejűleg Bécs nem térhetett ki az angolok követelése elől, és Savoyai Jenőnek meg kellett kísérelnie a földközi-tengeri nagy francia hadikikötő, Toulon elfoglalását. Ez a vállalkozás az angol flotta közreműködése ellenére sem járt sikerrel, Toulon ostroma félbemaradt. Spanyolországban III. Károly 1706-ban jelentős sikert ért el, egy időre a főváros, Madrid is a kezére került, 1707-ben viszont válságosra fordult itt a helyzet, s a következő években a spanyolországi Habsburguralom egyre inkább Katalóniára szorult vissza.

Ezalatt a magyar szabadságharcot több vonatkozásban is érintő fordulat játszódott le Lengyelországban. XII. Károly svéd király kiűzött királyságából II. Ágostot, majd tovább üldözve őt, megszállta Szászországot is, s az 1706. szeptember 26-i altranstädti békében lemondatta még a lengyel királyi címről is. A svédek ezek után Szászországban vonultak téli szállásra, s XII. Károly csak 1707 szeptemberében hagyta el a Habsburg-birodalommal szomszédos országot, miután a bécsi udvart az altranstädti konvencióban kényszerítette a sziléziai protestánsok szabad vallásgyakorlatának elismerésére. A mindeddig legyőzhetetlennek bizonyult XII. Károly jelenléte a birodalom határára aggodalommal töltötte el a császárt, csapokat kötött le és erősen korlátozta Bécs cselekvési szabadságát Közép-Európában. Minthogy pedig a legyőzött Ágost kiesett a svédek elleni koalícióból, a svédek által lengyel királlyá tett Leszczyński Szaniszló pedig nem tudta kiterjeszteni hatalmát egész Lengyelországra, a koalíció vezetője, Péter orosz cár új lengyel királyt keresett. Egyik jelöltje az éppen Toulon ellen készülő Jenő herceg, a másik Rákóczi volt.

Ebben a nemzetközi helyzetben a bécsi udvar nem remélhetett sikereket Magyarországon. A főparancsnokságot ismét Guido Starhemberg bízta, és feladatává tették, hogy foglalja el Érsekújvárt és a bányavárosokat. Serege azonban négyszeres túlerővel állt szemben. Ismétetlen megerősítette Lipótvár őrését, megerősítette a császáriak védelmi vonalát a Vág mellett, megvédte Morvaországot Ocskay portyáitól, de ennél többet nem tehetett. Az év végén a spanyolországi seregek élére távozott. A dunántúli császári hadműveleteket alvezére, Pálffy János irányította. Karakóig nyomult előre, fölégette Pápát, ezt Botyán Alsó-Ausztria és Stájerország égetésével torolta meg. A másik császári alvezér, Rabutin, Erdélybe való visszatérését készítette elő.

A kurucok 1707. évi haditerve a katonai helyzetből logikusan következett. Első helyen a feladatok között a Rabutin által lényegében kiűrt Erdély visszafoglalása és Rákóczi fejedelmi beiktatása állt. Északnyugat-Magyarországot Esterházy Antal, a Dunántúlt Botyán védelmezte. Minthogy – egyes váraktól eltekintve – egész Magyarország és Erdély most már kuruc uralom alatt állt, fel kellett merülnie a Szerém-ség, Horvátország és az Adriai-tengerpart elfoglalása tervének is. Károlyi Sándor hajókon akart fölhatolni a Dráván és a Száván egészen Varasdig és Zágrábig, de ennek a hadműveletnek a rácok és horvátok lakta országban semmi

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC 1703-1711

A korai kuruc népfelkelések területei (1703 nyaráig)

A tiszántúli hadjáratban felszabadított terület (1703 júl.-aug.)

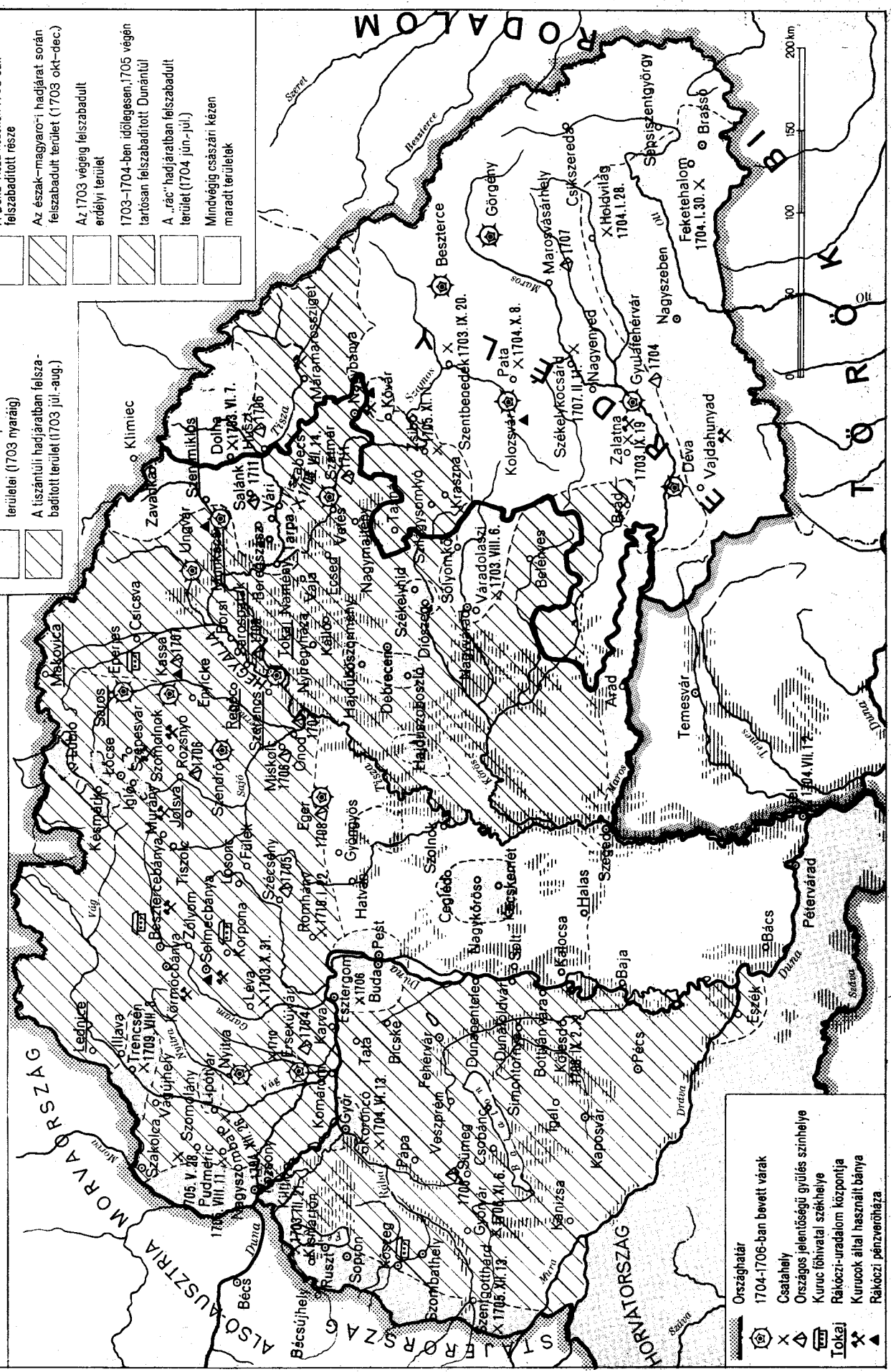
A Duna-Tisza közének 1703-ban felszabadított része

Az észak-magyarországi hadjárat során felszabadult terület (1703 okt.-dec.)

Az 1703 végéig felszabadult erdélyi terület

1703-1704-ben ideiglenesen, 1705 végén tartósan felszabadított Dunántúli terület (1704 jún.-júl.)

Mindvégig császári kézen maradt területek

Országshatár

1704-1706-ban bevett várak

Csatahely

Országos jelentőségű győtes színhelye

Kuruc főhatal színhelye

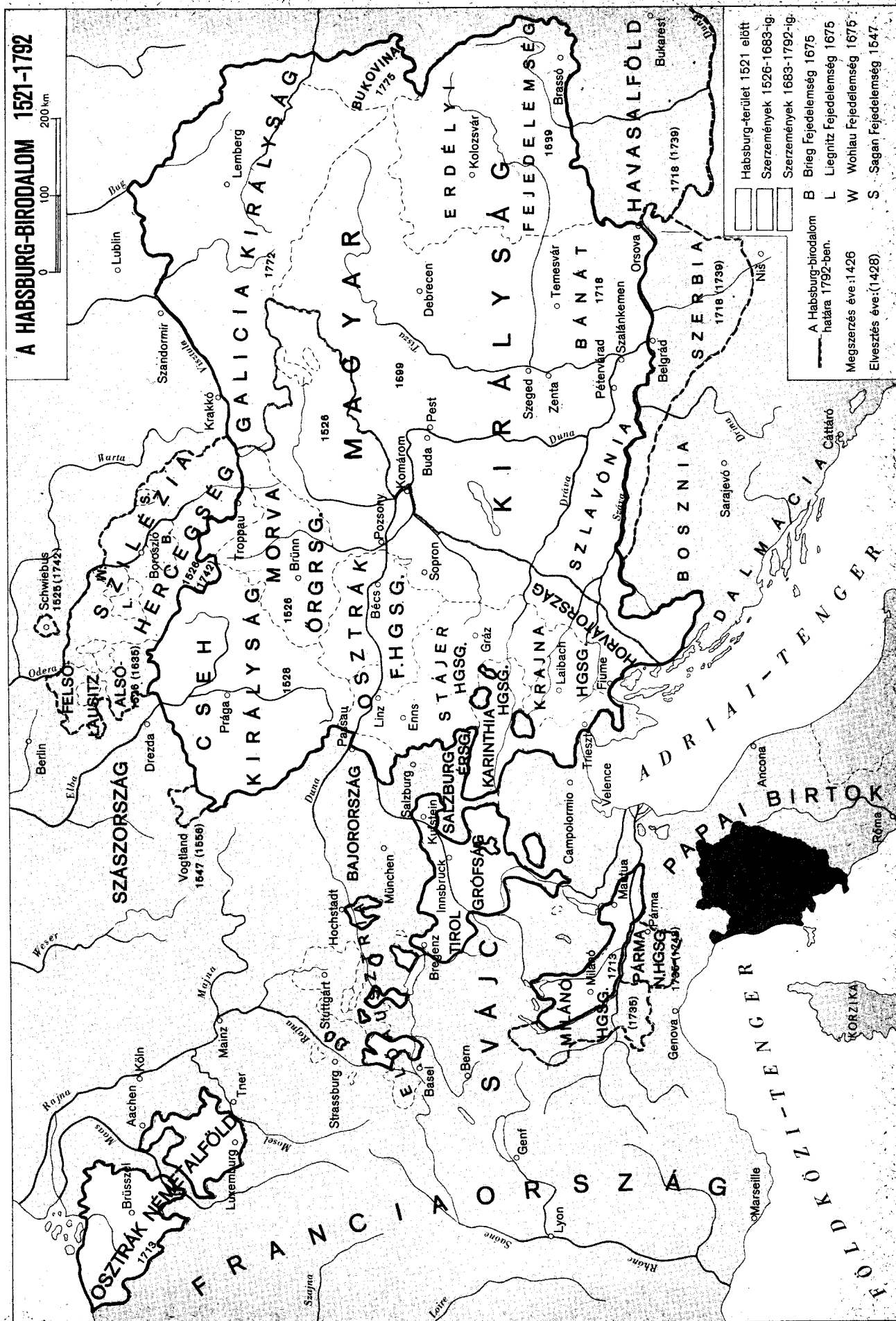
Rákóczi-uradalom központja

Kurucok által használt bányák

Rákóczi pénzverőháza

A HABSBURG-BIRODALOM 1521-1792

realitása sem volt; a kuruc hadvezetés józanságát dicséri, hogy végrehajtásához hozzá sem kezdtek.

Az 1707. év politikai eseményeinek előkészítésével a szenátus 1706. december–1707. februári rozsnói tanácskozása foglalkozott. A háború terheinek fedezésére most már nem lehetett tovább halasztani az adókivetést. (Rákóczi a szabadságharc első éveiben politikai megfontolásokból nem szedtetett állami pénzdót.) 1707 elején kétmillió forint értékű terményadót vetettek ki az országra, s befejezték az ország területének főkapitányságokra való felosztását, amit egy évvel azelőtt, a szenátus miskolci ülésén kezdtek meg. Magyarország ezentúl öt főkapitányságra oszlott (Dunántúl, az északnyugati 11 vármegye Érsekújvár, az északkeleti 13 vármegye Kassa, a Duna–Tisza köze Szolnok és a Tiszántúl Szatmár székhellyel). A főkapitányok egy kézben egyesítették a maguk kerületében a legfőbb katonai és polgári hatalmat. Mindegyik főkapitány (Esterházy Antal, Bercsényi Miklós, Forgách Simon, Barkóczy Ferenc és Károlyi Sándor) tábornagi rangban volt, helyetteseik pedig altábornagyok voltak. Működött mellettük egy-egy tartományi biztos, aki a csapatok élelmezéséről, egy-egy biztos, aki ruházatukról gondoskodott, s egy-egy hadbíró.

A főkapitányi szervezet kiépítésével párhuzamosan ment végbe a hadseregnek a területi hadkiegészítés elve alapján történő átszervezése, az ún. *redukció*. A századok számát az ezredekben 12-ről 10-re csökkentették, a századok létszámát pedig 80-ról 100-ra emelték fel, az egy területről származó katonákat egy alakulatba osztották be; ezzel kapcsolatban nagyarányú átszervezés kezdődött. A redukció kétségtelenül előmozdította a sereg regularizálását, erősítette a fegyelmet, de erősítette a megyék befolyását is a területükről kiállított hadakra. A felső vezetés által erőiesen követelt redukció azonban a katonák és az alacsonyabb parancsnokok ellenállásába ütközött, s teljes következtességgel nem lehetett végrehajtani.

Erdély felszabadítása 1707 elején a kuruc hadvezetés tervei szerint akadálytalanul végbement. Rákóczi Marosvásárhelyre összehívta a rendeket, és április 5-én ünnepélyesen elfoglalta fejedelmi székét. Az országgyűlésnek ezenkívül nem volt más célja, mint hogy a háború folytatásához szükséges eszközöket biztosítsa. Ezt a célt azonban Rákóczi nem érte el. Az általa behelyezett rendi kormányzat Erdély függetlenségére hivatkozva tiltakozott nagyobb számú magyarországi haderő ott-tartózkodása ellen, ugyanakkor nem akadályozta meg a ne-

mességet abban, hogy jobbágyságait leszereltesse. Így 1707 nyarára nem volt többé számottevő kuruc fegyveres erő Erdélyben.

Rákóczi csak néhány hetet töltött a fejedelemségben. Magyarországra sietett, az *ónodi* mezőre, ahová május elsejére összehívta a magyar országgyűlést. Az *országgyűlés* feladata a gazdasági nehézségek és a pénzügyi válság leküzdése, a hadsereg és az államszervezet megerősítése, végül – egyelőre titokban tartott programként – a Habsburgok trónfosztása volt.

A szenátusnak a május 31-én megnyitott országgyűlésen a rendek elé terjesztett jelentése szerint az ország költségvetése két és fél millió forint hiányt mutat. Ezért kétmillió forint rendkívüli hadiadó és félmillió forint portális adó kivetését határozták el. Rákóczi nagy nehézségek közt keresztülvitte, hogy a hadiadó fizetésére a nemességet is kötelezzék. Bár a nemesek számukra sokkal kedvezőbb kulcs szerint adóztak, mint a jobbágyságok, s a végrehajtás során még jogosulatlan előnyökhöz is jutottak, a törvény jelentőségét aligha lehet túlbecsülni: az 1542-ben kivetett egyszeri rendkívüli vagyonadótól eltekintve ez volt az egyetlen alkalom, amikor a rendi ország törvényt hozott a nemesek adókötelezettségéről.

A rézpénz kényszerárfolyamát 60 százalékos devalvációval akarta fenntartani az országgyűlés. A rézpénzen azonban már a devalváció sem segíthetett, senki nem akarta elfogadni fizetési eszközként, s a következő években az államháztartás kénytelen volt visszatérni a nemesfém pénzek használatára.

Törvénybe iktatták a kuruc hadsereg egységes katonai szabályzatát, a Regulamentum Universalét, állandóan működő ítélőtáblát állítottak fel az igazságszolgáltatás folyamatosságának biztosítására, és decentralizálták a fiskális erőforrásokat kezelő Gazdasági Tanácsot.

A rézpénzzel kapcsolatos vitából bontakozott ki az összezsapás a megyei nemesség soraiból szerveződő békepárttal. A Rákóczival és a szabadságharc más vezetőivel szemben mutatkozó elégedetlenségnek a Turóc megyei követek adtak hangot. A vita, amelyben az ellenzék felna-gyította a nehézségeket és önző érdekek követésével gyanúsította a fejedelmet, drámai fordulatot vett: Rákóczi elkeseredésében lemondására célzott, s ott akarta hagyni az ülést, Bercsényi és Károlyi pedig felháborodásukban ugyancsak fejüket vesztve lekaszabták a két turóci követet. Az udvari hadak a fejedelem életét féltve az ország sátorára irányították ágyúikat.

Bár a békepárt megtörése vérontással történt,

a szenátus egyhangúlag úgy határozott, hogy az eredeti terv szerint terjesszék az országgyűlés elé a *Habsburgok trónfosztásáról* a rozsnyói szenátusi ülésen előkészített határozatot. A június 13-i délutáni ülésen terjesztette elő maga Rákóczi a javaslatot, s Bercsényi – most már „vezéri helytartó” címmel felruházva – lelkesítő beszéddel támogatta: „Eb ura fakó, József többé nem királyunk!” Az *ónodi országgyűlés II. törvénycikke* kimondta az interregnumot.

A Habsburgok trónfosztására külpolitikai megfontolásokból került sor. Az 1706. évi békétárgyalásokon bebizonyosodott, hogy a magyarországi rendek konföderációjának feltételei alapján nem lehet békét kötni a császárral: XIV. Lajos pedig azzal az ürüggyel tért ki a Rákóczival kötendő szövetségi szerződés elől, hogy mint szuverén uralkodó nem szövetkezhetik egy másik szuverén lázadó alattvalóival. A trónfosztás kimondása így a Habsburgokkal köthető béke esélyeit már nem ronthatta, különben is csak a szécsényi gyűlés óta ténylegesen fennálló helyzetet rögzítette törvényben, ezzel szemben elhárította a Magyarország nemzetközi tekintélye szempontjából egyáltalán nem közömbös francia–magyar szövetségi szerződés útjából a legfőbb elvi akadályt; minthogy pedig a rendek a törvény szövegében kimondták, hogy „országunkat király nélkül lenni jelentjük és hirdetjük”, Rákóczi szabad kezét kapott a királykeresésre: olyan királyt akart, aki elegendő külföldi segítséget tud magával hozni trónja védelmére.

Előbb azonban Rákóczinak kellett kitérni a lengyel trónra történt meghívás elől.

Marosvásárhelyről Ónodra vezető útjában kereste fel Péter cár követe a fejedelmet, s felajánlotta neki ura megbízásából Ágost király megürült trónját. Rákóczi ezzel nagyon nehéz helyzetbe került. Tisztában volt vele, hogy az adott nemzetközi viszonyok között a lengyel és a magyar állam érdekei nem esnek egybe. Minthogy Péter cár Savoyai Jenő lengyel királyságának gondolatával is foglalkozott, Rákóczi nem akarta a visszautasítással Péter Magyarország elleni esetleges fellépését kiprovokálni. Az északi háborúban szemben álló felek közt viszont ő is, mint akkor még mindenki, XII.

Károlyt tekintette az erősebbnek, s tudta, hogy ha vállalja a lengyel királyságot, magára vonja a svédek támadását. Végül elfogadta Péter cár szövetségi ajánlatát. Az 1707. szeptember 15-én megkötött *varsói szerződésben* – amelyet magyar részről Bercsényi írt alá – Rákóczi kötelezte magát bizonyos – be nem következett – feltételek esetén a lengyel királyság elfogadására, Péter pedig megígérte, hogy Rákóczit megvédi a lengyel trónon, s ha Magyarországot Rákóczi lengyel királysága miatt támadás éri, a szövetkezett rendeknek is segítségére siet.

A varsói szerződés már néhány héttel aláírása után aktualitását veszítette. XII. Károly megkezdte Oroszország elleni hódító hadjáratát, az orosz seregek kiűritették Lengyelországot, a királyválasztás elmaradt. Az Oroszország és Magyarország közötti diplomáciai érintkezés és baráti viszony azonban fennmaradt, mert Péter Rákóczin keresztül kívánt kapcsolatba kerülni Franciaországgal.

1707 ősz elején Rákóczi meglegedetten tekinthetett vissza az elmúlt hónapokra. Erdély trónjának birtokában, a Habsburgoktól törvény szerint is független Magyarország vezérlo fejedelmeként szövetségi szerződést kötött az északi nagyhatalommal, Péter cárral, s közelinek tűnt a remény, hogy létrejön a szövetségi szerződés XIV. Lajossal is.

Ám ekkor Rabutin marsall alig 7000 főnyi seregével elindult Budáról, akadálytalanul keresztülvonult az Alföldön, s míg az Erdélyben parancsnokló két kuruc fővezér, Károlyi Sándor és Pekry Lőrinc egymásra féltékenykedett, az erdélyi nemességnek pedig csak a jobbágyfogdosásra volt gondja, visszafoglalta a császár számára a fejedelemséget. Az erdélyi nemesség nagy része visszatért a császár hűségére, a kurucnak maradt nemesek pedig ellenállás nélkül elfutottak a román fejedelemségekbe vagy ki Magyarországra. Csak Görgény várát védte 60 hajdú még közel fél évig; parancsnokuk, Rátónyi János hősi halála után, áttörve az ostromgyűrűn, ők is kijöttek Erdélyből. A határszélen hosszabb-rövidebb ideig harcoltak még egyes kuruc csapatok, aztán ők is kiszorultak az országból. *Erdély a kurucok számára végleg elveszett.*

2. A katonai vereség: 1708

Rákóczi 1708. évi haditerve a magyar királyi trón betöltését volt hivatva lehetővé tenni. Minthogy a fejedelem kezdettől fogva nemcsak Erdélyt, hanem Magyarországot is fel akarta szabadítani a Habsburg-uralom alól – azt is mondhatjuk, hogy az 1687 előtti rendi alkotmány helyreállítása volt a minimális, az ország teljes függetlensége a maximális programja –, már a szabadságharc első éveiben foglalkozott az új király személyének kiválasztásával. Jelöltje a bajor választófejedelem volt. Miksa Emánuel, a XVII. század végi török háborúk egyik dicsőséges hadvezére, ismerte az országot, adott esetben a megválasztását célzó propagandának könnyű dolga lett volna. A választófejedelem azonban, különösen, hogy Höchstädt után saját országát is elveszítette, nem érezte magát képesnek rá, hogy fenntartsa magát a távoli Magyarország trónján, ezért kitért a megtisztelő hívás elől. Ezek után merült fel Ágost szász választófejedelem és lengyel király meghívása. A terv szemmel láthatólag a Miksa Emánuel kombináció erőtlen utánzata volt: Ágost is harcolt annak idején, ha nem is nagy dicsőséggel, Magyarországon a török ellen, átmenetileg ő is éppen elvesztette lengyel királyságát, de ő sem akart magyar király lenni. Az ónodi trónfosztás után vetődött fel Frigyes Vilmos porosz trónörökös magyar királyságának gondolata. A javaslatot Potsdamban – bizonyára Rákóczi kérésére – de Bonnac, a gdański francia követ terjesztette elő. A porosz udvar nem zárkózott el, de mivel Poroszország is tagja volt a Hágai Szövetségnek, nem is fogadhatta el nyíltan. Így született meg Rákóczi *sziléziai hadjáratának* terve.

A többségükben protestáns sziléziai rendek elégedetlenek voltak a Habsburg-uralommal, s Rákóczi abban reménykedett, hogy ha katonai segítséget kapnak, szembefordulnak Béccsel. Egy 1708-ra tervezett sziléziai kuruc hadjárat három szempontból lett volna előnyös a magyar szabadságharc számára: egyrészt mentesítette volna a háborús pusztításoktól az ország jelentős területeit, másrészt új arcvonalat nyitott volna és friss erőket vetett volna be Ausztriával szemben, de mindenekelőtt lehetővé tette volna a közvetlen kapcsolatot a poroszokkal, Frigyes Vilmosnak és a trónörökösüket önként követő ezredeknek a kuruc sereghez csatlakozását. Rákóczi tehát 1707 végén hozzákezdett a sziléziai vállalkozás előkészítéséhez.

A főszereg felszerelése mellett minden más katonai feladat háttérbe szorult. Károlyi – mint már évek óta – a Tiszántúlt védelmezte a délvidéki rácok ismételt támadásaival szemben, emellett eredménytelen kísérleteket tett Erdély visszafoglalására. A Dunántúlon Esterházy Antal vette át Bottyántól a fővezérletet, Bottyán pedig Bercsényi névleges főparancsnoksága alatt a Vág-vidéki hadműveleteket irányította. Az egész nyugati arcvonalon csak a szokásos portyázó harcok folytak, s ezek során Bornemisza János strázsamester egy kis lovascsapat élén a császári arcvonal mögött elfogta és Bottyánhoz kísérte Max Starhemberg altábornagyot, az új császári fővezért.

A Hágai Szövetség vezető hatalmai 1708-ban a legfontosabb arcvonalon, Spanyol Németalföldön akarták kierőszakolni a döntést. Az egyesült angol–németalföldi sereg Marlborough herceg vezetésével *Oudenaarde*-nél fölényes győzelmet aratott a franciák fölött, majd miután Jenő herceggel az élén a császári sereg is megérkezett, ostrom alá vették és elfoglalták Lille és Gent várát. Minthogy Guido Starhemberg már Spanyolországban harcolt, a bécsi Haditanács – hangsúlyozottan alkalmasabb személy nem léteben – ismét Siegbert Heister tábornagyot nevezte ki magyarországi főparancsnokká, alvezérül pedig Pálffy Jánost adta mellé. Feladatukat az örökös tartományok védelmében és a Duna-vonal biztosításában jelölték meg, s mint az előző években, most sem törekedtek a kurucok ellen döntő győzelemre.

Mind a két fél haditervei, mind az erőviszonyok alapján így Magyarországon Rákóczié maradt a kezdeményezés.

A fejedelem június 15-én indult meg hadaival Egerből. „Gyalogságom teljes és jól felszerelt volt . . . Ez a sereg sohasem volt ilyen szép, sem ilyen fegyelmezett.” Rákóczi Sziléziába akart benyomulni és ott telelni, ezért lassan haladt, és került minden összecsapást. Főtisztjei nem értették, miért nem támadja meg ez a kitűnően felruházott és felfegyverzett sereg a nála sokkal gyengébb ellenséget, árulással gyanúsították a fejedelem környezetét, és szüntelenül különböző támadási terveket terjesztettek a fejedelem elé. Rákóczi végül kénytelen volt haditanácsa elé tární sziléziai tervét, de tábornokai nem értették meg a vállalkozás jelentőségét. Bottyán a Csallóköz, Ocskay Morvaország elleni támadást követelt, Bercsényi is úgy vélte,

hogy még a Sziléziába vonulás előtt fel kellene venni a harcot a Vág vidékén álló császári csapatokkal. Rákóczi belefáradt a vég nélküli vitákba, s a július 11–12-i haditanácson engedett. Ezzel kicsúszott kezéből a vezetés, s mindig a legerőszakosabb főtiszt kényszerítette rá a fejedelemeire az akaratát. Bottyán csapatokat vont el a főszeregtől a csallóközi harcokhoz, Ocskay kikényszerített egy végül is kudarcba fulladt támadást Szokolca ellen, felmerült Lipótvár újabb ostromának terve, végül Ottlyk György főudvarmester követelésére *Trencsén* várának elfoglalására indult a sereg.

A trencsényi császári helyőrség kifogyott az élelemből, és a kuruc haditanács biztosra vette, hogy ha Rákóczi serege megjelenik a vár alatt, a védők kapitulálni fognak. Ez így is történt volna, ha a fejedelem menet közben nem engedélyez seregének pihenőnapot. Az idővesztés végzetesnek bizonyult: Viard császári tábornok felmentő serege fél nappal megelőzte *Trencsén*ben a kuruc előőrseket.

Heister tábornagy Rákóczi hadmozdulatairól értesülve Pozsony mellől a kuruc sereg után sietett. Felderítőinek pontatlan tájékoztatását félreértve azt hitte, hogy Rákóczi csak lovasságával vonul *Trencsén* felé, a kuruc főszereg pedig *Bercsényi*vel keleti irányban halad. Ezért tűzértségét és málhait hátrahagyva, lovasságával erőltetett éjszakai menetben követte Rákóczit. Augusztus 3-án hajnalban legnagyobb meglepetésére szemben találta magát a kuruc főszereggel.

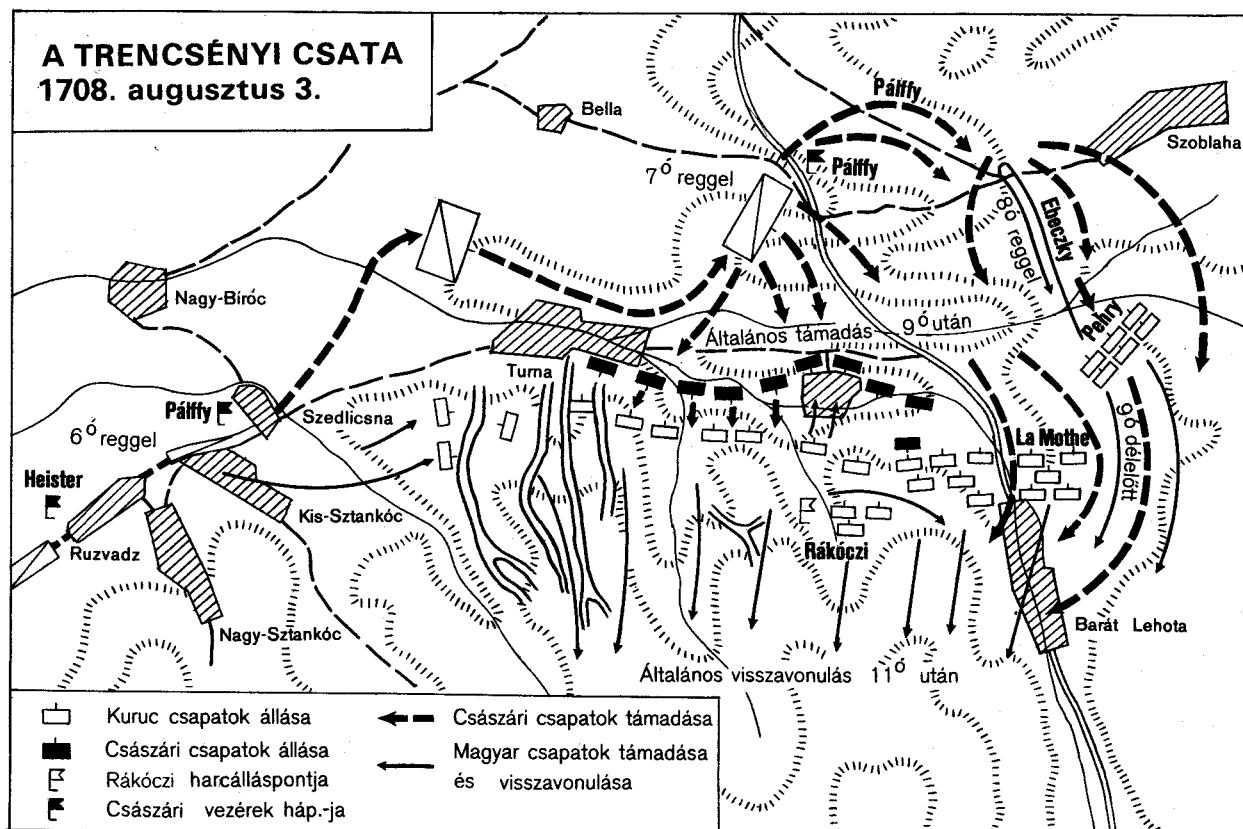
Rákóczi jól felszerelt, pihent serege dombos, mocsaras, pataktól szabdaltszerű térzínen, lovas-támadással szemben védelemre alkalmas terepen állt. Létszáma még mindig 14–15 000 fő körül volt, mintegy fele-fele arányban lovasok és gyalogosok, 14 ágyúval. Heister parancsnoksága alatt 5200, az éjszakai menettől fáradt és éhes lovas volt, tűzértség nélkül. Felismerve a helyzetet a császári fővezér úgy határozott, hogy kitér a csata elől, és *Trencsén* várának védelmére alá húzódik. Ehhez azonban el kellett vonulnia az egész kuruc arcvonal előtt, lőtávolon kívül ugyan, de oldalmenetben.

A császáriak feltűnésekor Rákóczi azt hitte, hogy Heister megtámadja a kuruc tábornokot. Parancsára a sereg reggel 7 órára csatarendbe állt. Amikor a fejedelem észrevette, hogy Heister elvonul, nem ismerte fel, hogy itt az általános támadás ideje, csak a kuruc jobb szárnyon álló Pekry tábornagnak adott parancsot, hogy a mezei lovassággal támadja oldalba a császáriakat. Pekry katonái előtt azonban a terep lovas-rohamra nem volt alkalmas, két halastó akadá-

lyozta a kibontakozást, s mire a lovasok átjutottak a két tó közötti gáton, a rajtaütés ideje elmúlt. Pekryt ekkor figyelmeztette alvezére, Ebeczky brigadéros, hogy ha most támadás éri őket, a halastavak miatt nem tudnak visszavonulni. A figyelmeztetés indokolt volt, de rosszkor hangzott el, és katasztrofális következményekkel járt. Pekry, akit ugyanezekkel az ezredekkel néhány nappal ezelőtt már beleszorítottak egy mocsárba, elrendelte a visszavonulást a gáton keresztül. A kuruc lovasság kapkodását észrevéve Pálffy János megtámadta, és rövid negyedórás harcban szétverte őket. Heister pedig felismerve a kínáló lehetőséget, megfordította seregét; reggel nyolc és kilenc óra között megindult a császáriak általános támadása. A menekülő kuruc mezei lovasság magával rántotta a reguláris lovasezredeket is; a kuruc gyalogság hősiiesen harcolt, de nem tudta megfordítani a csata sorsát. Rákóczi az éppen megingó karabélyos ezredhez vágatott, de lova elbukott, s a fejedelem az eséstől eszméletét veszítette. Testőrsége utolsó pillanatban mentette ki a harcterről. Csapatok között azonban elterjedt a vakhír, hogy Rákóczi elesett, s ezzel megkezdődött a pánikszerű menekülés. Heister lovassága rövid három óra alatt szétverte a közel háromszoros túlerőben levő kuruc főszereget. „... Minden hadunk széteszlott az erdők és hegyek között. Soha még vereség ennél szegyenletesebb és szánalmasabb nem volt, és nem is voltak még csatavesztésnek szerencsétlenebb következményei.”

A kurucok mintegy 2500 halottat vesztek, s több mint 400-an estek hadifogságba. Törzstiszt, magasabb parancsnok egy sem esett el, a századparancsnokok közül is csak hárman. A császáriak vesztesége 160 fő volt.

A trencsényi vereséget a kuruc hadsereg nem heverte ki többé. Míg más veszített csaták után a széteszlott katonák előbb-utóbb visszatértek zászlóik alá, a *Trencsén*nél szétfutottakat nem lehetett ismét összeszedni. Nyitra vára harc nélkül megnyitotta kapuit a császáriak előtt, és megindult az átpártolások és árulások elszenvedésén hosszú sora. Józsa Mihály, a fejedelem hadsegéde már a csatatéren áállt az ellenséghez, az északnyugati megyék nemesei nagy számban kértek és kaptak kegyelmet a császártól. Elárulta a szabadságharcot és ezredével együtt felesküdt a császárra a legendás híró portyázó vezér, Ocskay brigadéros, hogy ezredesi rangban harcoljon a kurucok ellen, és csak tisztjeinek ébersége akadályozta meg egy másik nagy híró brigadéros, Bezerédj Imre átállását. Az ismert parancsnokokat sok névtelen katona

követte az árulás útján, s a hűségben megmaradtak sem mentesültek a méltatlan gyanútól. Hosszú hónapokig tartott, míg a kuruc vezetés végre leküzdötte a bizalmi válságot.

A trencsényi vereség ellensúlyozására a kuruc vezetés megszokott taktikáját alkalmazta: a dunántúli kurucok augusztus közepén betörték Ausztriába. Heister észak felől azonnal átkelt a Dunán, a Dráva mellől pedig megindultak a rácok, hogy valahol az országrész közepén egyesüljenek vele. A Dunántúlt ekkor Béri Balogh Ádám ezeres kapitánynak szeptember 2-án délután a Tolna megyei Kölesdnél a rácok fölött aratott győzelme mentette meg. Heister visszatért Érsekújvár alá, de hiába lövette, nem tudta elfoglalni a korszerűen kiépített erődítményt.

Az északnyugat-magyarországi kuruc frontot a dunántúliak diverziói, a Garam alsó folyása vidékén pedig Bottyán helytállása mentette meg az összeomlástól. A trencsényi vereséget azonban ez nem tehetette meg nem történte. Míg más vereségek után a hadászati helyzet nem változott, s a kezdeményezést Rákóczi újra meg újra magához tudta ragadni, most alapvetően megváltozott a helyzet. A kurucok véglegesen defenzívába szorultak. Heister októberben új támadást indított a Garam középső fo-

lyásánál, s a kurucok október 25–26-án kénytelenek voltak feladni hadiipari bázisukat, kiüríteni a bányavárosokat. A katonai helyzetben beállott fordulat a kül- és belpolitikában is éreztette kedvezőtlen hatását.

XIV. Lajos, ha nehezen is, Trencsén előtt már hajlani kezdett a Rákóczi által kívánt szövetségi szerződés megkötésére. A vereség után nemcsak a szerződésről folyó tárgyalások jutottak zsákutcába, hanem – Franciaország ugyancsak válságos helyzete következtében – a francia segélypénzek folyósításában is szünet állt be. XIV. Lajos már nem bízott a magyarországi háború jövőjében.

Tisztán idő kérdésének látta Magyarország pacifikálását a bécsi udvar is. Heister egymás után hívatta össze a császári kézre került területeken a megyegyűléseket, s a nemesség mindennütt visszatért a császár hűségére. Kormányzati maximává lett, hogy aki kegyelmet kér, annak „a néhány főkolompot kivéve” meg is kell adni az amnesztiát.

1708 őszére a szabadságharcnak nemcsak katonai helyzete vált szinte reménytelenné; belső társadalmi bázisa is megrendült. Nemcsak a nemesség tömegei kezdtek elfordulni Rákóczi-tól, elfordult a nép is. A portyázó kurucokat már ellenségnek tekintette a jobbágság, rejte-

gette a szökevényeket, és megtagadta az információkat a császáriak hadmozdulatairól. Csak a kismemesi-jobbági eredetű katonaság, a víztől rend tartott ki rendületlenül a fejedelem mellett.

Az 1708. decemberi *sárospataki országgyűlés* mégis a háború folytatása mellett foglalt állást, és ennek érdekében az ország további áldozatokat vállalt. A rendeket az országgyűlésen ugyancsak megjelent katonaság képviselői bátorították fel vagy kényszerítették rá az állhatatosságra. A rendi ország pedig végre megalkotta a katonának állt jobbágyság felszabadításáról szóló, Szécsényben elutasított, Ónodon pedig szóba sem került törvényeket: „... mindazok a jobbágyságok, kik a hadseregben a jelen háború végéig állandóan és hűségesen szolgálnak, s kiskorú gyermekekkel távozni akarnak a földesúri

telekről, a földesúri hatalom alól felszabadíttatnak, örök és föltétlen szabadságot nyernek, s lakóhelyeik a hajdúvárosok módjára külön kiváltságokban fognak részesülni” (IX. tc.). Minthogy pedig mindez csak a jövőre vonatkozott, a X. tc. katonáskodásuk idejére mentesítette minden közteher alól a jobbágyságokat. A hajdúszabadság ígérete azonban, amely első elhangzásakor, a szabadságharc kezdetén tömegeket mozgósított és állított Rákóczi zászlai alá, most, a hanyatlás idején törvénybe iktatva, nem váltott ki többé lelkesedést. A közterhek alól a császári seregben szolgáló jobbágyság is mentes volt, a hajdúszabadság ígérete pedig rendi törvényként is csak bizonytalan biztatás maradt. A fejedelem már csak a nemzetközi helyzet kedvező fordulatától remélhetett lehetőséget a küzdelem folytatására.

3. A kurucok térvészése: 1709–1710

A katonai helyzet nemcsak a kurucok számára lett egyre kedvezőtlenebb. 1709 és 1710 Franciaország számára is a spanyol örökösödési háború döntő évei voltak. A francia diplomáciának nem sikerült éket verni a Hágai Szövetség tagjai közé, a francia hadsereg pedig kiszorult Spanyol Németalföldről, az ellenség francia földön állt. 1709 tavaszán megkezdődtek Hágában a béketárgyalások. XIV. Lajos hajlandó lett volna már lemondani a spanyol örökségről, s ha a szövetségesek nem feszítik túl a húrt, Franciaország súlyos vereségével létrejöhethetett volna a béke. A szövetségesek azonban azt kívánták, hogy ha V. Fülöp nem adja át Spanyolországot a Habsburgoknak, Lajos katonai erővel is kényszerítse erre unokáját; nem ismerték fel, hogy Fülöp spanyol királysága már Franciaországtól független realitás, amit XIV. Lajos támogathat, de semmissé többé nem tehet. Május végén a tárgyalások megszakadtak, a háború folytatódott, s XIV. Lajos újra folyósította a segélypénzeket Rákóczinak.

A szövetségesek döntő katonai vereséget akartak mérni Franciaországra, de – bár a rendkívül véres *malplaquet*-i ütközetben 1709. szeptember 11-én győztek – a francia seregek harc-készségét nem törték meg. 1710-ben ismét titkos béketárgyalások kezdődtek, amelyek nem vezettek megegyezésre, ezután Marlborough és Jenő herceg az Észak-Franciaországot védelmező várakat ostromolták, négyet el is foglal-

tak. Spanyolországban Guido Starhemberg rövid időre ismét elfoglalta Madridot III. Károlynak, majd nemcsak a fővárost, de egész Kasztíliát is elveszítette. Eközben Németalföldön erősödni kezdett a békepárt, Anglián háborús fáradtság vett erőt, 1710 augusztusában megbukott a Marlborough befolyása alatt álló whig kormány, s bár a herceg a főparancsnokságot egyelőre megtarthatta, politikai hatalma megrendült. A diplomáciában járatosak szemében nyílt titok volt, hogy csak idő – és már nem túl hosszú idő – kérdése a spanyol örökösödési háború kompromisszumos békével való befejezése. Felismerte a kibontakozásnak ezt az irányát Rákóczi is, és a nemzetközi békekonferenciába vetette minden reményét. Tisztában volt vele, hogy a katonai vereséget többé-kevésbé helyre lehet még hozni, ha a Habsburgok ellen harcoló Magyarország követői is részt vehetnek a franciák oldalán a béketárgyalásokon. Mindenáron el akarta tehát nyújtani a kuruc katonai ellenállást a békekonferenciáig. Nem várt bátorítást nyújtott neki ebben az északi háborúban beállott döntő fordulat.

XII. Károly 1708 elején benyomult Oroszországba. Átkelt a Berezínán, majd a Dnyeperen, és Ukrajnába vonult seregével. Itt 1709. július 8-án *Poltavánál* döntő vereséget szenvedett Péter cártól. A svéd sereg maradványai török területre menekültek, XII. Károlyt és megmaradt katonáit a szultán parancsára a besszarábiai

Benderben hosszú évekig tisztes őrizet alatt vendégül látták. A poltavai győzelem hírére II. Ágost érvénytelennek nyilvánította az altranstádi békét, és újból magához ragadta az uralmat Lengyelországban. Péter cár győzelmes serege pedig megindult nyugat felé.

Az orosz–magyar kapcsolatokban új fejezet kezdődött. Péter a varsói szerződés alapján továbbra is szövetségesének tekintette Rákóczit; bár a szerződésnek a lengyel királysággal kapcsolatos pontjait rég túlhaladták az események, a baráti kapcsolat mindkét fél számára előnyöket ígért. Péter Rákóczi révén akarta kieszközölni a francia békeközlést a svéd–orosz háborúban, Rákóczi pedig a cár diplomáciai és katonai segítségével reménykedett a Habsburgok ellen. Az orosz diplomácia többször is közvetíteni próbált a kurucok és Bécs között, de az udvar elzárkózott a tárgyalások elől.

A kurucok helytállását természeti csapások is gyengítették. Szokatlanul hideg tél, rossz termés fokozta a háborús megpróbáltatásokat, hatalmas pestisjárvány pusztította végig a megviselt országot. Mindez fékezte a hadműveleteket is.

1709 volt a Rákóczi-szabadságharc egyetlen olyan esztendeje, amelyben egyenlő létszámú erők álltak egymással szemben. A kuruc sereg létszáma évről évre csökkenve eddigre 30 000-re apadt, a császáriak pedig lassan növelni kezdték a nyugat-európai harcterekről átirányított csapatokkal a magyarországi erőik létszámát. Csak míg a kuruc sereg 1710-re 30 000-ről 20 000-re fogyott, a császáriak száma 30 000-ről 36 000-re nőtt.

1709 nyarának elejére a kurucok Észak-Magyarország Szepes és Gömör megyétől nyugatra eső részeit elveszítették. Bottyán a Garam alsó folyásától keletre Hont és Nógrád megyét védte, és többnyire ostromzár alatt, de kuruc kézen volt Érsekújvár vára is. Kuruc volt a Dunántúl, a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl, a tiszántúli kuruc főparancsnok, Károlyi Sándor kísérletei az Erdélybe való benyomulásra azonban kudarcot vallottak. A kuruc hadicél két éven keresztül Érsekújvár fölmentése volt.

Az Érsekújvárra vezető út megnyitása, a bányavárosok visszafoglalása érdekében rendelte el Rákóczi 1709. augusztus elején a támadást a *Liptó* és Szepes *határán*, Vavrisó falu körül kiépített *császári sáncok* ellen. A részletes támadási tervet Bercsényi dolgozta ki, és Csáky Mihály altábornagynak kellett volna végrehajtania. A kurucok kezdeti sikerei után azonban a tapasztalatlan és vezetésre alkalmatlan Csáky döntő roham helyett ostromzár felállítására adott parancsot, majd alvezérei tiltakozása elle-

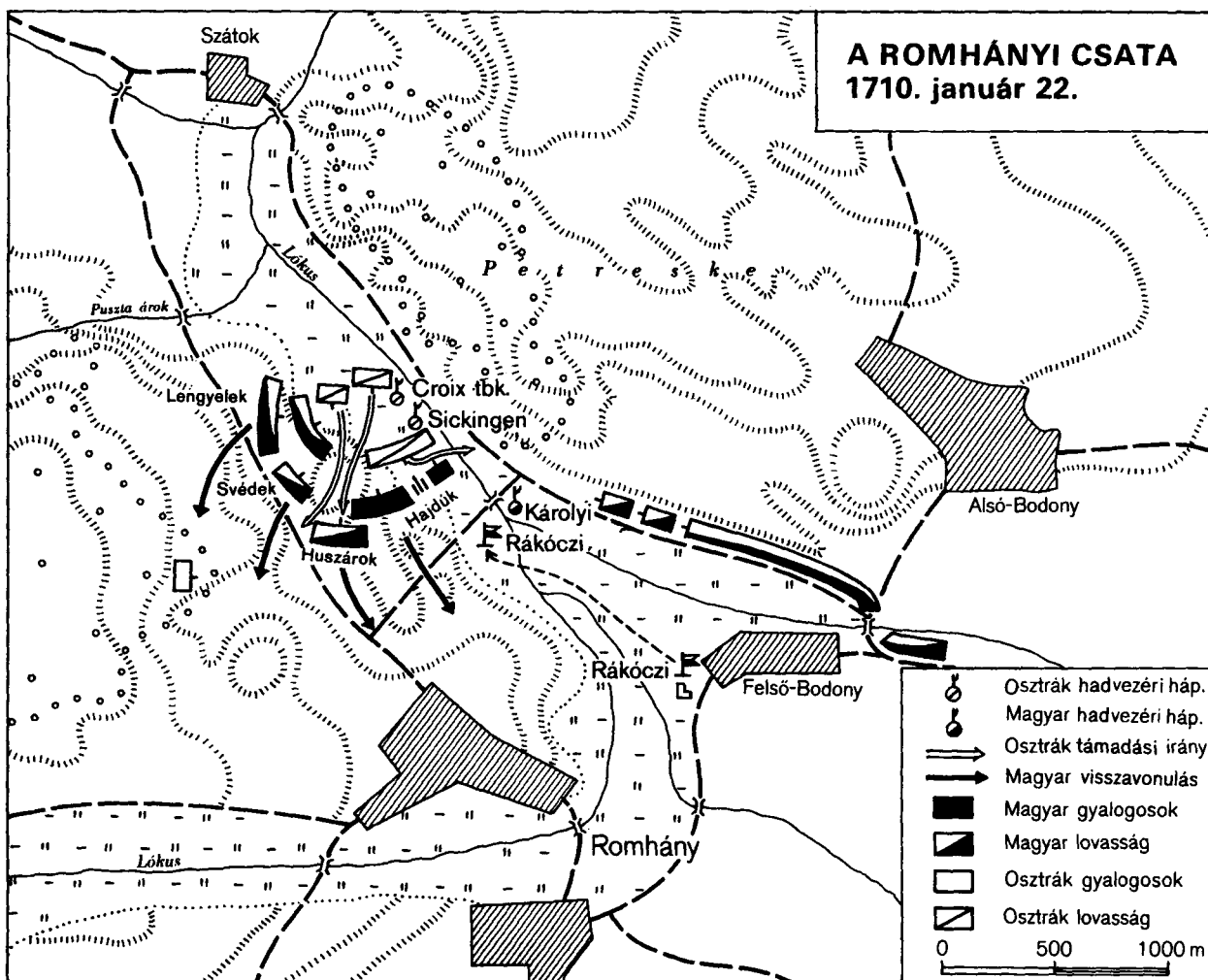
nére elrendelte a visszavonulást. A kudarcot vizsgálat követte, Csákyt leváltották, de nem büntették meg.

Míg a lipitói kuruc támadás nem ért el eredményt, *Heister dunántúli hadjárata* teljes sikerrel járt. A kuruc védelem összeomlása Béri Balogh Ádám június 26-i mindszei vereségével kezdődött, s hetek alatt zajlott le. „Mindenfelől, mint egy kertben, be vagyunk rekesztve az ellenségtől” – panaszkodtak a dunántúli kurucok. Elveszett Sümeg és Pápa, augusztus 28-án kapitulált az utolsó kuruc erősség, Simontornya. A szétvert hadak hazaoszlottak, csak Balogh Ádám kelt át ezredének maradványaival a Dunán.

Súlyos veszteség érte a kuruc tábornoki kart Bottyán János 1709. szeptember 26-án bekövetkezett halálával. A bányavárosokat nem sikerült visszafoglalnia, de Hatvan várának feladását megakadályozta, s megvédte a Duna–Tisza között; „utolsó eszivel elbocsátá a Bácskaságra az hadakat”, azután agyvérzés végzett a közel 70 éves katonával.

Az 1710. év kuruc hadicéljai Érsekújvár felmentése és a Dunántúl visszafoglalása voltak. A tél kezdetén a császáriak felhagytak Érsekújvár blokádjával, s januárban lehetségesnek látszott friss erőket juttatni a várba. A hadat maga Rákóczi vezette. Seregét Eger körül gyülekeztette, s Gyöngyöshalászon, Ecséden, Kállón át vonult a császáriak érsekvadkertjei ellen. A csatára *Romhány* mellett, a Lókus-patak völgyében került sor január 22-én délután. Mintegy 12 000 kuruc állt szemben Sickingen tábornok 1500 emberével. Rákóczi udvari hadai és svéd–lengyel zsoldosai kitűnően harcoltak, a császáriak egy részét bekerítették, és kapitulációra kényszerítették, más részét beleszorították a mocsárba, majd győzelmük biztos tudatában fosztogatni kezdtek. Rákóczi is azt hitte, hogy győzött, s elmulasztotta a csatatérre rendelni a tartalékot. A császári lovasság eközben kikeveredve a mocsárból rohamot indított a fosztogatók ellen, szétvágta egymástól a kuruc csapatokat és a hátuk mögé került, ezzel visszavonulásra kényszerítette őket. A kurucok mintegy 400 embert vesztek, a császáriak a fele állományukat, 700-at vagy 800-at. Csata után mindkét fél magának tulajdonította a győzelmet. Végeredményben úgy tűnik, hogy – bár meghátráltak – a kurucok számára hozott több előnyt az ütközet: a csapatok együtt maradtak, lehetővé vált erősítést juttatni Érsekújvárba, és ezzel a kurucoknak ez a most már messze előretolt erőssége újabb néhány hónapig képessé vált az ellenállásra.

Míg Észak-Magyarország déli szegélyén a kurucok eredményeket értek el, északon, a Szepességben, a császáriak nyomultak előre. 1709 végén elfoglalták Késmárkot, 1710. február 13-án pedig rávették a kapitulációra Lőcse városának kuruc parancsnokát, Andrassy István tábornokot.

1710. július 14-én Palocsay György tábornok és Béri Balogh Ádám brigadéros néhány ezer emberrel Pentelénél átkelt a Dunán, és megkísérelte a Dunántúl visszafoglalását. A kurucok túlerőben levő császári csapatokkal és ellenséges érzületű lakossággal találták szemben magukat. Előretörték Vas megyéig, majd visszavonultak Tolnába, Balogh Ádám szeptember végén újra megjelent Kőszeg alatt, és felgyújtotta a várost. Az utolsó dunántúli kuruc hadjárat teljes vereséggel végződött. Palocsay tábornok parasztruhában menekült át a Dunán, Balogh Ádámot október 29-én a szekszárdi hegyekben fogták el a parasztok által nyomára vezetett császári katonák.

Béri Balogh Ádám a szabadságharc dunántúli küzdelmeinek legendás hőse volt. Kitűnő portyázó vezér, fegyelmet tartó, kemény katona. Tragédiája egyéniségéből fakadt. Elmosódott benne a határ keménység és kegyetlenség, zsákmányolás és rablás között, s a szabadságharc ügye iránti lelkesedése kritikus helyzetekben elhomályosította tisztánlátását. Kőszeg felgyújtása azért, mert a város megtagadta – több száz kilométer távolságban a kuruc területektől – egy kis portyázó csapat követeléseinek teljesítését, katonai szempontból értelmetlen cselekedet volt. Mint portyázó, ragyogó hadicselekkel tudott élni, s ha megszorult, attól sem rettent vissza, hogy átmenetileg labancnak álljon. A szabadságharc folyamán háromszor esküdött föl így a császárra, majd minden alkalommal újra kuruc lett. Rákóczi megkísérelte fogolycseré útján megszabadítani, de a Haditanács a császárra tett esküire hivatkozva ezt megtagadta. 1711. február 6-án fejezték le Budán mint rablógyilkost, gyújtogatót és kétszeres esküszegőt

Rákóczi egyik legvitézebb, leghűségesebb brigadérosát.

Mire 1710 szomorú őszen az utolsó dunántúli kuruc csapat elpusztult, az ország nyugati felében másutt sem voltak már kurucok. A ha-

dászatilag jelentős Érsekújvárt védői élelemhiány miatt kénytelenek voltak szeptember 24-én feladni. A szabadságharc létszámban erősen megfogyatkozott hadserege a Kassa–Eger–Szolnok vonalra szorult vissza.

4. A szatmári béke: 1711

Érsekújvár kapitulációra kényszerítése volt Heister tábornagy utolsó magyarországi győzelme. Az előregedett marsall még Lipót császár embere volt, Savoyai Jenő sosem volt jó véleménnyel vezéri képességeiről, s miután 1709 őszen a bécsi kormányzat vezetése teljesen Jenő herceg és köre kezébe került, a Haditanács elnöke elérkezettnek látta az időt, hogy megszabaduljon tőle. Utódául éveken keresztül alvezérét, Pálffy János tábornagyot, horvát bánt neveztek ki.

Pálffy János magyarországi főparancsnoki megbízatása megváltoztatta a szabadságharc lezárásának esélyeit. Nem azért, mert annyi német után most egy magyar lett a császári hatalom legfőbb képviselője Magyarországon, hanem azért, mert egy magyar főrend jutott ezáltal irányító katonai és politikai hatáskörhöz. Pálffy mint horvát bán a magyarországi rendi hierarchia harmadik méltóságát töltötte be, de szava Bécsben többet számított, mint a tekintélyét vesztett nádoré vagy a beteges országbíróé. Természetesen feltétlen híve volt a császárkirálynak, valamint pártfogójának, Jenő hercegnek is, de nem osztotta feltétlenül Savoyai magyarországi politikai elképzeléseit. A Haditanács elnöke a Rákóczi-szabadságharcot katonai erővel akarta elnyomni, hogy a birodalmi központosítás érdekében háttérbe szoríthassa a magyarországi rendeket; a horvát bán is le akarta verni a szabadságharcot, de nem akarta gyengíteni a rendeket. A nemzetközi helyzet alakulása Pálffynak kedvezett.

1710 végén már minden többé-kevésbé tájékozott és elfogulatlan szemlélő tisztában lehetett azzal, hogy a Rákóczi-szabadságharc sorsa eldőlt. Csak az volt kérdéses még, mennyi időre van szüksége a közel háromszoros (52 000 katonára 18 000 ellen), de tovább is növelhető császári túlerőnek a kuruc ellenállás teljes felszámolására. Az angliai kormányváltás után, amely előrevetítette Marlborough közeli teljes bukását, amikor Anglia csendben beszüntette a spanyolországi Habsburg-vállalkozás támogatását, és

titkos tárgyalásokba kezdett Franciaországgal, az időtényező egyszerre fontossá vált. Addig kellett pacifikálni Magyarországot, amíg a békekonferencia még nem ült össze, illetve amíg a Hágai Szövetség még nem bomlott fel.

Pálffy november elején vette át a főparancsnokságot. November 14-én magánjellegű levélben fordult Károlyi Sándorhoz, a kuruc erők főparancsnokához: közvetlen tárgyalásra, személyes megbeszélésre tett ajánlatot, s részletesen kifejtette a Károlyira váró előnyöket, ha meghódol. Károlyi közölte Rákóczival Pálffy levelét, s a fejedelem utasítása szerint válaszolt: a meghódolást visszautasította, de hajlandónak mutatkozott a tárgyalásra.

A két főparancsnok közt folytatódott a levélváltás, de közben a császáriak mindenütt előrenyomultak. November 30-án meghódolt nekik Eger, december 10-én Bártfa és Eperjes, január 4-én Szolnok. Január 9-én Pálffy seregével bevonult Debrecenbe, január 21-én pedig Téglsziget nyomult előre. Itt kereste őt fel Károlyi, hogy személyes találkozást javasoljon Rákóczi és Pálffy közt. A találkozóra január 31-én a *vajai kastélyban* került sor.

„Amikor egyedül maradtunk Pálffyval, biztosított a császár jóakarataról, és arra buzdított, írjak a fejedelemnek egy hódoló levelet, és ha ezt megteszem, biztosíthat róla, hogy a császár a nemzetnek éppúgy, mint az erdélyieknek, megadja törvényeken alapuló minden szabadságát és általános bocsánatot mindazoknak, akik még fegyverben vannak. Ami pedig az én személyemet illeti, nincsen olyan becsület, méltóság, kedvezés és vagyon, amelyet ne remélhetnék, az erdélyi fejedelemség kivételével. Arra kért, fontoljam meg éretten ügyeim állását. Mert ha elmulasztom azt, hogy e háborút olyan szerződéssel fejezzük be, mely biztosíthatja a nemzetnek törvényeit és kiváltságait, elkerülhetetlenül fegyverrel hódítják meg, és a császár tanácsának ez ürügyül szolgálhat arra, hogy eltörölje minden törvényünket, mint ahogyan Csehországban tették a prágai csata után. Azt

feleltem mind e körmönfont ígéretre, hogy nem vonakodom illendő levelet írni a császárnak, és ezt három napon belül el is küldöm neki, bár tudom, hogy semmiféle választ nem kapok rá. A megkötendő szerződést illetően csak azt kérem, ami a nemzetre vonatkozik, de semmit sem akarok javasolni, mielőtt előzőleg nem tanácskoztam a szenátussal és a szövetséges rendekkel, ezeknek összehívásához pedig idő kell. Biztosítom róla, hogy mindent a rendek elé terjesztek, és mint vezérlő fejedelmük elfogadom és aláírom mindazt, amit érdekeikkel meg egyezőnek találnak. De ami az én személyemet illeti, én abban nem veszek részt, mert jól tudom, hogy a császár miniszterei nem engedik majd, hogy a nemzet a szerződés gyümölcsseit élvezhesse, és így egy napon majd hazám árulójának tekinthetnek, aki személyes érdekeit előnyben részesítette a nemzet érdekeivel szemben.”

Rákóczi József császárhoz írott levele nem váltotta be Pálffy reményeit, öntudatos hangja felbőszítette az udvart, s csak azért nem vonták vissza a császári főparancsnoknak a magyarokkal folytatandó tárgyalásra is kiterjedő teljhatalmát, mert váratlanul Bécsbe érkezett Anglia rendkívüli követe, ami újabb mediáció árnyékát vetette előre. Mindenesetre leküldték Pálffy mellé – támogatására, de ellenőrzésére is – Savoyai Jenő bizalmas emberét, Karl Lochert, a Haditanács tagját.

Rákóczi február 12-én Salánkon tájékoztatta a szenátust a helyzetről és a vajai tanácskozásról. A szenátus tiszteletre méltó elvi következetességgel, de vakon a realitásokkal szemben, csak az 1706. évi nagyszombati békefeltételek alapján tartotta lehetségesnek a békekötést, a jelenlevő erdélyi tanácsurak pedig biztosították a fejedelmet feltétlen hűségükről. A tanácskozás után Rákóczi Lengyelországba ment, hogy személyesen tárgyaljon Péter cárral az orosz katonai segítségről. A magyarországi kuruc haderő főparancsnoki tisztében megerősítette Károlyit, utasította a tárgyalások folytatására, de félreérthetetlenül kijelentette, hogy „az politicumokról nincs mit disponáljon” – a háború vagy béke kérdésében magának tartotta fenn a döntést.

Károlyi ezzel lehetetlen helyzetbe került. A Pálffyval való személyes találkozásakor, január 22-én, a két fél rövid fegyverszünetben állapodott meg, ezt a tárgyalások érdekében újra meg újra meghosszabbították. Pálffy a fegyverszünet felmondásával, az általános támadás megindításának fenyegetésével zsarolta a kuruc főparancsnokot, aki tudta, hogy csapatai képte-

lenek az ellenállásra, azt viszont nem tudta, hogy a császári sereg sokkal rosszabb állapotban van, semhogy támadhasson. Károlyi lelke mélyén kuruc főparancsnokból egyre inkább Pálffy és Rákóczi közötti békeközvetítővé vedlett át. Mivel tudta, hogy a császár már amnesztiát adott neki és minden birtokában megerősítette, s tapasztalta, hogy Rákóczi Lengyelországban (részben Bercsényi befolyására is) egyre távolabb kerül a békekötés gondolatától, március 14-én döntött: hűségesküt tett a császárnak, s elhatározta, hogy ha másképp nem lehet, Rákóczi nélkül és ellenére is megkötí a békét. A Bécsből leküldött békeszöveget március 26-án a lengyelországi Strijben mutatta be Rákóczinak. A fejedelemlennek az volt a véleménye, hogy „általánosak, határozatlanok voltak az ígéretek, amelyek, minthogy sokról biztosítottak, kevés meggyőző erővel bírtak”. Elfogadásukhoz nem járult hozzá. Károlynak nem volt bátorsága a nyílt színvalláshoz, a fejedelem bizalma mégis megrendült benne, és kivette kezéből a tárgyalások folytatását.

A dolgok irányítása azonban nem a hazatérő Károlyi, hanem a távollevő Rákóczi kezéből csúszott ki. A sereg tudott a tárgyalásokról, s az itthon maradt kuruc rendek megfelelő tárgyalási alapnak tartották azokat a pontokat, amelyek a fejedelem szemében „kevés meggyőző erővel bírtak”. A Bécsből leküldött pontok alapján Károlyi új egyezménytervezetet fogalmazott, s erről folytatta a tárgyalást Pálffyval. Az egymást követő szövegváltozatok egyre határozottabban biztosították a császár hűségére visszatérni készülő nemesség anyagi érdekeit. Károlyi április elején *Szatmár*ra hívta össze a rendi konföderáció gyűlését, s ez április 6-án a békés megegyezés mellett döntött, majd követeket küldött Lengyelországba a fejedelem tájékoztatására. Ha Rákóczi ekkor visszatér, megakadályozhatta volna a békekötést. A követek azonban nem Rákóczival, hanem a fejedelem április 18-án Kukizóban kelt lázító hangú, ellenállásra, a béke elvetésére felszólító kiáltványával tértek vissza, s jobbnak látták azt nem nyilvánosságra hozni. A rendi konföderáció ténylegesen kettészakadt: emigrációba vonult csoportja a háború folytatása mellett, itthon maradt nagy többsége, és – ami adott esetben a döntő volt – hadselege a béke mellett döntött.

A szabadságharc békés lezárását most Bécsből fenyegette veszély: április 17-én himlőben váratlanul meghalt József császár. A birodalom tulajdonképpen irányítója, Savoyai Jenő éppen nem tartózkodott Bécsben. A császár halálával a főhatalom öccsére, a Spanyolországban har-

coló III. Károlyra szállt, távollétében Lipót császár özvegye, Eleonóra anyakirálynő lett a régens. Eleonóra három nappal József halála után érvénytelennek jelentette ki Pálffy magyarországi teljhatalmát, és Bécsbe rendelte a tábornagyot. Pálffy a Károlyival folytatott alkudozások döntő napjaiban értesült visszahívásáról, és a birodalom érdekére hivatkozva megtagadta az engedelmességet. Locher teljes tekintélyével támogatta Pálffy magatartását és érvelését, s mindketten minden tőlük telhetőt megtettek József halálának titokban tartására és a béke siettetésére. Meglett az az elégtételük, hogy mire a munkát befejezték, a régens ismét megerősítette Pálffy felhatalmazását.

A béke végleges szövegét – hogy minél kevesebb időt veszítsenek – április 28-án és 29-én Károlyi szatmári táborában készítette el Buljovszky Dániel, Pongrácz György és Karl Locher. A Rákóczi-szabadságharcot lezáró békeokmányban a rendi konföderációnak neve sem említették; a labanc Cserei Mihály szavai szerint „nem is méltó, hogy pacificationnak nevezessék, hanem csak grátiaadás az elpártolt magyaroknak”. Ilyen minőségében viszont rendkívül nagyvonalú. A szabadságharc résztvevői Rákóczi fejedelemtől le az utolsó jobbágykatonáig mint magánemberek – ha záros (és többször meghosszabbított) határidőn belül elfogadják a békét és hűséget esküsznek a császárnak – teljes amnesztiát kapnak, megtartják, vagy ha már elkobozták volna tőlük, visszakapják minden vagyonukat. A protestánsok vallásukat szabadon gyakorolhatják. Azok a jobbágykatonák, akiket érdemeikért a szabadságharc alatt felszabadítottak – tehát a jobbágyból lett tisztek – megtartják szabados státusukat. A király a rendi ország törvényeit megtartja, a sérelmeket országgyűlésen orvosolni fogja. A békeszöveget egyidejűleg magyarra fordították és ismertették a kuruc seregben. Április 29-én és 30-án feleskették a kuruc ezredeket a császárra, április 30-án a majtényi hadiszemlén letették a zászlókat, május 1-én Szatmáron ünnepélyesen aláírták a békeokmányt, majd a kuruc katonák fegyvereiket megtartva hazaoszlottak.

A szatmári és a vele együttműködő máramarosi kuruc táboron kívül a tárgyalások végső napjaiban már csak Kassa, Kővár, Huszt, Ungvár és Munkács vára volt kuruc kézen. Kassa Pálffy kívánságára és Károlyi utasítására már április 27-én, Kővár, Huszt és Ungvár május közepén megnyitotta kapuit. Rákóczi családi vára, Munkács csak június 24-én kapitulált.

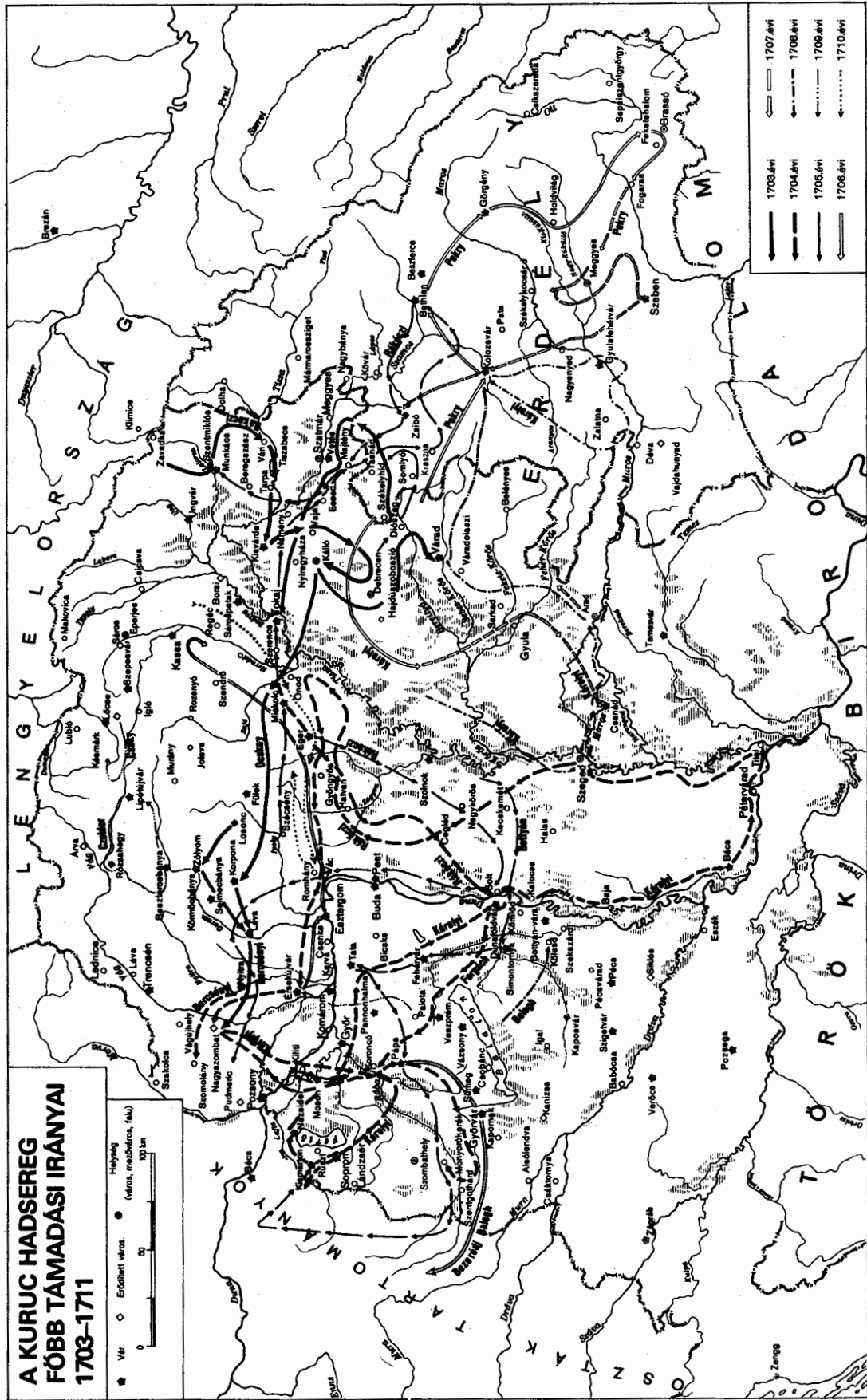
Rákóczi nem élt a békében számára is biztosí-

tott amnesztiával. A szatmári tárgyalásokra beküldte titkos kancellárját, Ráday Pált, s általa tiltakozott a békekötés ellen. A béke aláírása után is folytatni akarta a harcot, de Magyarországon nem volt már fegyveres erő, amely parancsának engedelmeskedett volna, a szabadságharc feltámasztására kijelölt fővezérei, Esterházy Antal és Vay Ádám be sem mertek jönni az országba. Csalatkoznia kellett Péter cár segítségével is. Oroszország életbevágó érdekei a Fekete- és a Balti-tenger partvidékén követelték meg az orosz hadsereg jelenlétét. A svéd-ekkel vívott háború még nem ért véget, s 1711 tavaszán a Török Birodalom is hadat üzent Oroszországnak. Péter cár nem engedhette meg magának, hogy még a Habsburgokkal is háborúba bonyolódjék. Rákóczi mindennek ellenére kitartott elvei és politikai programja, az Erdélyi Fejedelemség és a magyarországi konföderáció szövetsége mellett, és vállalta a lengyelországi, franciaországi, majd törökországi emigráció megpróbáltatásait, de nem vállalta a megalkuvást. Így vált alakja a nemzeti függetlenség eszményképévé, így lett hadserege a mindenkori magyar szabadságküzdelmek fegyveres erőinek büszkén vállalt ősevé.

A magyarországi társadalom éveken át követte Rákóczit a függetlenségi harcban. S bár Rákóczi nem győzött, szabadságharca bukásában is megtartotta az országot. A bécsi udvar levonta a nyolcéves háborúból a tanulságot, a császár miniszterei megtartották a szatmári békét. „Az az akaratom – írta az új uralkodó, III. Károly, 1711. május 27-én Spanyolországból Wratilaw kancellárnak – és különösképpen arra kell ügyelni, hogy ezzel a nemzettel nagyobb megértéssel kell bánni s elejét kell venni azon panaszának, hogy a németek elnyomják; meg kell nekik mutatni, hogy bennök épp úgy megbízom, mint a többiekben, s becsületben tartom őket. Szigorúan meg kell hagyni az ottani vezénylő tábornokoknak, hogy az országban a legjobb rendet tartsák fenn s a zsarolásokat ne tűrjék; meg kell mutatni a magyaroknak, hogy őket pártatlan igazsággal és szeretettel akarják kormányozni.”

A szatmári béke Rákóczi programjához képest megalkuvás volt, de biztosította Magyarország számára a békés fejlődés viszonylag kedvező feltételeit. Károlyinak tagadhatatlan politikai érdeme, hogy a teljes katonai vereség helyett békeokmánnyal tudta befejezni a szabadságharcot. A politikai kompromisszumot azonban, a nemesség osztályuralmának és a rendi alkotmánynak a régi formák közötti fenntartását csak Rákóczi függetlenségi programja és a

kuruc hadsereg hősi harcai kényszeríthették rá a bécsi udvarra. A népi hagyomány és a magyar nemzet történeti tudata tehát a felszín alatt ható lényeges erőket ismerte fel ösztönösen, amikor nem a reálpolitika végrehajtóját, hanem a reálpolitika előfeltételeit megteremtő Rákóczi Ferencet tette meg hősenek.

A kuruc hadsereg, újkori történelmünk első önálló magyar hadserege nyolc évi fennállás után feloszlott. A harcosok nagy része hazatért. De sokan hivatásuknak, foglalkozásuknak tekintették a katonáskodást. Tekintsük át röviden, milyen utak nyíltak előttük.

A kuruc hadsereg bomlása idején sokan álltak át egyénileg vagy kötelékben a császári zászlók alá, s harcoltak Magyarországon vagy külföldön a Habsburgok érdekeiért. Pálffy János a majtényi hadiszemlén felszólította a kurucokat, hogy álljanak – rangjukat megtartva – császári szolgálatba, de ott és akkor eredmény nélkül. Később sok volt kuruc szolgált a császári seregben. Károlyi Sándor a császári hadseregnek is tábornagya lett, Kökényesdi László, Rákóczi-nak a bajor választó mellé küldött követe és franciaországi ügyvivője mint császári tábornagy halt meg; Halász Péter és Bagossy László ezredesi rangban harcoltak az 1716–1717. évi török háborúban. Gyulay István és Beleznay János, akik Rákóczi alatt kezdték katonai pályájukat, 1740 után, az osztrák örökösödési háborúban lettek császári tábornokok.

A kuruc emigráció előtt megnyíltak a baráti országok hadseregei. Péter cár hajlandó lett volna befogadni az egész kuruc emigrációt. Rákóczinak és Bercsényinek birtokot kínált Ukrajnában, s az egész lengyelországi emigrációnak felajánlotta a cári hadseregben való szolgálatot. A kurucok azonban idegenkedtek a távoli országtól, s csak kevesen léptek orosz szolgálatba, mint Dráguly Farkas ezres kapitány, cári ezredes, és rövid ideig Máriássy Ádám, aki azután átlépett a lengyel hadseregbe. A lengyel

szolgálat általában csábítónak tűnt az emigránsok számára, az ország közelsége, a társadalmi rend hasonlósága és talán rokoni kapcsolataik miatt is. Rákóczihoz mindhalálig hűséges kuruc tiszt, Jávorka Ádám, Cserey János ezredesek számára II. Ágost király szolgálata biztosította a mindennapi megélhetést.

Miután Rákóczi Lengyelországból Franciaországba költözött, kíséretében sok nemesifjú tette meg ezt az utat. Legmagasabbra közöttük Bercsényi fia, Bercsényi László emelkedett, aki Rákóczi Nemesei Társaságában, a fejedelem udvarában kezdte a katonai szolgálatot, s francia marsallként halt meg 1778-ban.

Kuruc emigránsok szervezték meg Franciaországban is, Poroszországban is az első huszárezredeket, és a XVIII. században sok magyar emigráns szolgált mint huszár különböző európai hadseregekben.

Végül az egykori kuruc katonák legtragikusabb sorsú kis csoportjáról kell szólnunk, azokról, akik nem tudtak beilleszkedni a szatmári béke utáni magyar világba, s megpróbálták itt-hon folytatni a kurucságot. Nehéz megállapítani ma már, hegyi rablók lettek-e vagy szabadsághősök maradtak. A rendi Magyarország ki-méletlenül leszámolt velük, de a nép szívébe zárta emléküket. Egykori kuruc katonából lett a szlovák néphagyomány legendás betyáralakjává Juro Jánošík, akit a nemesi megye végeztetett ki, a szabadságharc feltámasztásának kísérletéért halt hősi halált kínvallatása során Pongrácz János, és a kassai vesztőhelyen Rákóczi egykori brigadéros, Czelder Orbán.

Az 1715. évi VIII. törvénycikkkel felállított állandó hadseregnek a kuruc hadsereggel nem volt szervezeti kontinuitása. Rákóczi hadserege nem lett későbbi magyar alakulatok őse. Az 1848–49. évi szabadságharc hadserege, az 1919. évi Vörös Hadsereg és néphadseregünk – a magyar függetlenség védelmezői – annál több jog-gal tekintik távoli elődjüknek.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

HATODIK FEJEZET

A KURUC SZABADSÁGHARCTÓL
EZERNYOLCSZÁZNEGYVEN-
NYOLCIG

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

I. AZ EURÓPAI HADÜGY A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ VÉGÉTŐL A NAGY FRANCIA FORRADALOMIG

1. Miért kell beszélnünk magyar hadügyről 1711 után?

Rákóczi Ferenc fejedelem szabadságharcának a bukása után hosszú ideig nincs önálló magyar állam, tehát külön magyar hadsereg sem. Az egységes Habsburg-birodalom haderejében azonban mindvégig vannak az akkori Magyarország és melléktartományai területéről toborzott vagy sorozott katonák, a hivatalos szóhasználatban is magyaroknak nevezett ezredek kötelékében. Ezeket az ezredek a Habsburg-állam vezetése legtöbbször a magyar nép és más népek érdekeivel ellentétes célokra használta fel; de az önálló magyar hadügy hiányából éppúgy nem következik a magyar hadtörténelem hiánya, mint ahogyan a magyar történelem létezésének sem előfeltétele az önálló magyar államiság.

1711 után igenis van magyar hadtörténet, elsősorban a magyar ezredek létezésének tényéből következően. A korszak elején, a szatmári békekötéskor a Habsburg-hadseregnek hét huszár- és egy hajdú- (gyalog-) ezrede viseli magyar ezredtulajdonos nevét. E nyolc ezred közül néhányat 1714-ben, majd 1721-ben feloszlattak ugyan, de három (később 9., 8. és 3. számmal) huszár- és a hajdúezred (utóbb 51. gyalogezred elnevezéssel) ismételt szervezési változásokkal egészen 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig fennmaradt. 1733-mal kezdődően azután sorra szervezik Magyarország és melléktartományai területén a magyar, részben nemzeti-ségi kiegészítésű ezredek, úgyhogy 1848 tavaszán a Habsburg-birodalom hadseregének 12 huszár- és 16 gyalogezrede – az egész haderő mintegy egynegyede – magyar elnevezéssel szerepel a kimutatásokban. Ezek az ezredek adják a magyar szabadságharc fegyveres erejének jelentős, tisztikarának pedig legnagyobb részét.

A Habsburg-haderő magyar ezredei megszervezésüktől kezdve a többi nem magyar ezreddel azonos módon, az összhadsereg részeként látták el e fegyveres erő belső elnyomó és külső hódító vagy védelmi funkcióit, tehát az

állam erőszakszervezetét alkották az uralkodó osztályok szolgálatában. A haderő biztosította a Habsburg-birodalom egészének a függetlenségét a törökök, később a porosz hódító törekvések ellen viselt háborúkban, továbbá a francia forradalom, a Francia Köztársaság, majd Császárság elleni háborúkban. Önálló magyar állam, ennek saját hadserege hiányában sajátos magyar célok természetesen nem jelentkeztek ezekben a küzdelmekben, kimenetelük – a Habsburg-állam erősödése vagy gyengülése – azonban szükségszerűen befolyásolta, több vonatkozásban meghatározta a magyarországi fejlődést. Ezt a fejlődést a történelem dialektikája azután az európai forradalmak szerves részét képező magyar negyvennyolcba vezette.

Indokoltá teszi az 1711 utáni magyar hadtörténettel való foglalkozást a Habsburg-hadsereg azon magyar tábornokainak a tevékenysége is, akik ebben a hadseregben, ennek valamelyik huszár- vagy magyar gyalogezredében nevelkedve sajátították el a katonai tudományt, majd magasabb parancsnoki beosztásban váltak Európa-szerte ismert katonai vezetővé. Közülük többen hozzájárultak koruk katonai gyakorlatának, a legkiemelkedőbbek pedig katonai elméletének továbbfejlesztéséhez is.

Az 1711 és 1789 között eltelt csaknem nyolcvan esztendő kezdete még a kuruc szabadságharc kimenetelét is eldöntő spanyol örökösödési háborúnak, ennek a még tipikusan dinasztikus érdekekért folytatott küzdelemnek a befejező szakaszára esik. A korszak végén pedig, a Marx és Engels által klasszikus polgári forradalomnak tekintett nagy francia forradalom a század utolsó évtizedében az európai, benne az osztrák és így a magyar hadtörténetben is új szakaszt idéz elő.

A Habsburg-haderő keretében létrehozott, a háború szükségletei folytán egyre növekvő számú magyar ezredek magukon viselték e hadsereg erőnyeit éppúgy, mint fogyatékoságait; ezen ezredek sorsa a többihez hasonlóan, velük közösségben alakult. A haderő, a Habsburg-

birodalom fegyveres testületének fejlődése a XVIII. századi török- és poroszellenes háborúkban az állam belső tényezői mellett a hadügy általános európai színvonalától függött, evvel kölcsönhatásban alakult.

Ausztriában a harmincéves háború idején felállított, e háború befejezése után is fenntartott, ettől kezdve állandónak nevezett hadsereg a XVIII. században élte virágkorát. A birodalom hadereje, mint azt a török elleni, valamint a spanyol örökösödési háborúban kivívott sikerei bizonyították, kétségtelenül európai színvonalon állt. Ezt a színvonalat a történetírás mindenekelőtt Savoyai Jenő tevékenységének tulaj-

donítja. Savoyai 1703-tól az Udvari Haditanács elnöke, addigra már bizonyított hadvezetési képessége mellett most szervezési és igazgatási téren is jelentőset alkotott. Nevéhez fűződnek az 1716–1717. évi török háború sikerei. Öregedése, majd 1736-ban bekövetkezett halála nyilván szerepet játszott abban, hogy a haderő 1736–1739-ben a törökkel szemben alulmaradt, éppúgy mint 1740-től a porossal szemben. Ez utóbbi háborúkban egyedül az osztrák könnyűlovasság tudta fenntartani korábbi fölényét, míg a gyalogságnak az ismétlődő kudarcok után évek kellettek ahhoz, hogy egyenértékűvé váljék a porossal.

2. A hadügy fejlődésének általános vonásai

A korszak elején a *gyalogság* harcászati alapköteléke továbbra is a zászlóalj, ebből ezredenként 3–4 volt. A 12–16 századból álló gyalogezredet inkább csak igazgatási egységnek tekintették, hasonlóan a századhoz. A zászlóaljat ereje és összetétele folytán jól lehetett vezetni; harcban három, egyenlő osztályra tagozódott, mindegyik élén egy századossal. Az osztályparancsnok századost tevékenységében egy hadnagy vagy zászlós és egy strázsamester – a későbbi őrmester – segítette.

Kiképzéssel ebben az időben szinte alig foglalkoztak, ez annyiból állt, hogy az újoncot megtanították kovás puskájának a töltésére, a lövésre és néhány fegyverfogásra.

Harchoz a zászlóaljat négy sorban állították fel; az első sorba a valamennyire tapasztalt, harcban már részt vett katonák kerültek, a másodikba és a harmadikba az újoncok, leghátulra pedig az öreg katonák, hogy onnan buzdítsák, tolják előre az újoncokat. Ilyen négyes mélységi tagolásban haladt előre a zászlóalj, a sorok között három lépés távolságot tartva úgy, hogy a hátulsó katona az előtte haladó jobb válla fölött előrenézhetett. Tüzeléshez az első három sor egymáshoz felzárkózva letérdelt, és a negyedik fölöttük átlöve, nyomban a töltéshez látott. Ekkor a harmadik sor felállt, lőtt, majd szintén töltetni kezdett, utána a második, végül az első sor tette ugyanezt. Közben a negyedik leghátul álló sor elkészült a töltéssel, így újra tudott tüzelni. Ehhez az első három sor letérdelt, és ebben a helyzetben fejezte be a töltést, amíg ismét sorra került a tüzelésben.

Ez az eljárás bizonyítja, hogy a gyalogságnak

akkor még védelmi feladata volt; nem tényreésre törekedtek, hanem megsemmisítő tűz leadására. Ennél többet nem is tett lehetővé az a körülmény, hogy az elöltöltő puskát előlről, a csőtorkolat felől kellett megtölteni. Ez nehézkes és lassú művelet volt, különösen térdelő helyzetben.

A kovás puska kezelésének körülményessége és az ellenséges lovasság támadása elhárításának szükségessége alakította ki a vonalharcászatot, amihez a parancsnokok lehetőség szerint sima és nyílt terepet választottak. Mivel a gyalogság vékony vonalait a lovasság gyorsan át tudta törni, ha a tűz hatása nem érvényesült kellően, az első harcvonal mögött a gyalogsági puszkák akkori lőtávolságára, azaz 200–300 lépésnyire egy másodikat, idővel pedig egy harmadikat is felállítottak.

Előnyomuláskor a gyalogság vékony és hosszasan elnyúlt vonalai könnyen szétszakadtak, ezért szárnyanként mentek előre. Az egyik szárny tüzelt, tehát védelmi szerepet játszott, miközben a másik előremozgott. A bozótos, erdős terepet, továbbá a helységeket lehetőleg kerülni kellett, nem utolsósorban a kegyetlen eszközökkel fegyelmezett, bottal összetartott katonák szökésének állandó veszélye miatt. Ezeket a katonákat sem a becsületértzés, sem a hazaszeretet nem fogta egybe, tisztjeik iránt legfeljebb félelmet, esetenként gyűlöletet éreztek.

A gyalogság kovás puskája sima csövének hossza 1–1,5 m volt, 16,5–20 mm belső átmérővel. Ez a fegyver a rátűzött szuronnyal együtt 4,5–5,2 kp-ot nyomott, és löszabatossága a cső-

ben lötyögő ólomgolyó ide-oda mozgása folytan rendkívül alacsony szinten állt. Különféle számítások szerint 6250 lövésre jutott egy halott, és 1741-ben, a mollwitzi csatában a poroszoknak 350 lövést kellett leadniuk minden egyes véres találat eléréséhez. Puskáját a lövész ekkor még nem szíjon hordta, hanem a bal vállán, a puskagy alsó részét tenyerébe fogva. Ugyanezen az oldalán függött övére akasztott kardja is.

A gyalogezredeknel 1711-ben egy második gránátoszázadot is felállítottak. Ezek katonáit a szuronyos puskán és a kardon kívül kézigránátokkal is ellátták. A fokozott igénybevétel miatt gránátosnak lehetőleg erős, magas embereket osztottak be, ők készítették elő gránátjaik dobásával a betörést az ellenség soraiba.

A gyalogság hosszú pikája, melyet – a nyugati irodalomtól eltérően – több magyar munka lándzsának nevez, végleg eltűnt a spanyol örökösödési háború kezdetén. Még ezt megelőzően, a XVII. század hatvanas-hetvenes éveiben fokozatosan elterjedt a disznógerely (Schweinsfeder) használata. A kőrisfából faragott, mintegy 1,8 m hosszú, 5–8 cm vastag disznógerely alsó végén hegyes vasborítás volt, hogy a földbe lehessen szűnni, felső végét pedig kihegyezték, így szükség esetén fegyverként is használhatták. Közepére keresztcsapot illesztettek, ezáltal egyrészt muskétatámaszul szolgált, másrészt egy hordozható, 2,7–3 m hosszú fagerendán 30 cm-enként átlósan átszúrva létrejött az ún. spanyollovass. Ezt akadályként használták, utak, helységekben utcák elzárására, a mezei táborok körül vagy állások előtt felállítva pedig lovasság, mindenképp a török lovasság feltartóztatására.

A tisztek a század végéig hordták a spontont, ezt a 2–2,5 m hosszú, felső végén mintegy 25 cm-es lándzsavassal ellátott, díszes fegyvert. Kivételt csak az ezredes és a zászlós képezett. Az ezredes kivont karddal vezette harcra katonáit, a zászlós pedig a kardján kívül botot vitt, ez eredetileg a különféle akadályokon való átlendülésre szolgált. A gránátostisztek és a magyar gyalogezredek tisztjei nem spontont, hanem szablyát és szuronyos puskát viseltek.

1710-ben a Habsburg-gyalogság számára bevezették a gyöngyszürke egyenruhát, ebből alakult ki idővel a hagyományos fehér szín. Az ekkor általánosan hordott hosszú haját 1700 tájától copfba kellett fonni. A gyalogság háromszögletű kalapot hordott, kivéve a gránátosokat. A régi kézigránátot eldobás előtt kanóccal gyújtották be, ehhez mindkét kézre szükség volt, ezért ilyenkor a gránátosok puskájukat szíjon a hátukra vették. Ezt a műveletet a kalap

akadályozta, ezért hegyes medvebőr süveget kaptak. Mivel köszöntéshez ennek levétele körülményes lett volna, jobb kezüket süvegük széléhez emelték – így alakult ki a tisztelgésnek később a világ valamennyi hadseregében elterjedt formája.

A gyalogság létszámának mintegy harmadát tette ki a *lovasság*, mely nehéz- és könnyűlovasságra tagozódott. A nehézlovasság eleinte vértesekből állt; a XIX. század elejétől ide számították a dragonyosokat is. Könnyűlovasságnak kezdetben csak a huszárokat hívták; 1758-ban a Habsburg-haderőben könnyű német lovasságot szerveztek, mely *chevauxleger* (svalizsér) nevet kapott. A könnyűlovasság 1784-től a lengyel eredetű ulánusokkal gyarapodott. A nehézlovasságot a csatalovasság szerepére szánták, a könnyűt pedig felderítésre, biztosításra és minden egyéb, gyors mozgást kívánó feladatra alkalmazták. A vértések mell- és hátpáncélt, fejükön sisakot viseltek, fegyverzetük karabély, két pisztoly és hosszú, egyenes pallos volt. A huszárok magyar viseletben jártak: dolmányban, mentében, szűk nadrágban, csizmában és kucsmában. A huszárezredeknel a ruházkozás mikéntjét egyedül a tulajdonos szabályozta; 1757-ben elrendelték, hogy ruházatuk egységesen sötétkék színű legyen. Az ezredeket ettől kezdve nyolc éven át a fejfedő színe, a dolmányon levő kis hajtókák, végül az övek alapján lehetett megkülönböztetni. 1765-ben aztán visszaállították a különféle színű egyenruházatot. A huszárok jellegzetes fegyvere a görbe magyar kard volt, továbbá a karabély, egy vagy két pisztoly. Lándzsával kizárólag az ulánusokat látták el.

A *tüzérség* a XVIII. században jelentősen fejlődött, ekkor vált valójában fegyvernemmé, de még a gyalogsághoz kötődött. 1746-ig a Habsburg-hadseregnek általában 800 tüzére volt, 1749-ben 1000, 1755-ben 2000 fölött, 1769-ben közel 5000, 1772-ben már 8000, 1781-ben 10 500, 1805-ben 16 000, végül 1846-ban 25 700 – tehát a létszám száz év során több mint harmincszorosára növekedett. A tüzérség házi és tábori tüzérségre oszlott, ez utóbbit a XVIII. század közepétől tovább tagolták. Magyar tüzércsapat azonban sem ekkor, sem később nem volt, sőt magyarok a tisztek és a legénység között is legfeljebb elvétve akadtak.

A löveanyagot fokozatosan egységesítették; a tisztikar és a kezelőszemélyzet egyre alaposabb technikai, részben tudományos kiképzést kapott. A lövegeket útegekbe vonták össze, ezek egymást kölcsönösen támogatták, és harc közben már állást is tudtak változtatni.

Így különült el az eddigi két fegyvernem – a gyalogság és a lovasság – mellett harmadiknak fokozatosan a tüzérség, és kezdett kialakulni a negyedik is: az utászcsapatok. 1684-ben „hajó- és hidkatona” századot állítottak fel, és megkezdték a rendszeres kiképzést. Ebből a hidászalakulatból fejlődött ki a későbbiekben az utász fegyvernem.

III. Károly 1717-ben Bécsben és egyidejűleg az akkor osztrák Brüsszelben mérnökiskolát alapított. Mint a legtöbb kezdet, ez is szerény volt, 1747-ben a hadsereg 96 mérnöktisztjét saját testületbe fogták össze.

Az állandó haderő létrehozása folytán megnőtt a csapatok létszáma, de a hadszíntéren a hadsereg csupán középre és két szárnyra oszlott. Már a XVII. század végén, még inkább a XVIII. elején bebizonyosodott, hogy egy egész hadsereg vezetése külön nagykötelékekre való tagolás nélkül nehézkes. Így vezetési okokból, másfelől különféle feladatok miatt is szükségesé vált több lovas- vagy lovas- és gyalogezerdből álló külön magasabbegységek, hadtestek létrehozása. Ezeknek az eleinte csak alkalmanként, háború idején felállított, önálló feladatok megoldására alkalmas hadtesteknek a létszáma több tízezer főig terjedhetett; élükre tábornagyot vagy tábornokot állítottak.

Az egyes fegyvernemeknek saját, egymástól eltérő vezetési és harcászati elveik voltak. A harcgyőzelmes megvívásához együtt kellett működniük, így fokozatosan kialakult a fegyvernemek együttes harcászata. A XVIII. században ezt a tábornokok valósították meg, ekkor még a szó valódi értelmében vett vezérkar nélkül.

A harcnak voltaképpen két fajtáját ismerték továbbra is: a támadást, melyet elsősorban a lovasság hajtott végre, és a védelmet, melyre megnövekedett tüzerejénél fogva különösen a gyalogság volt alkalmas. A megvert ellenség üldözésére szinte soha nem került sor; ha mégis, akkor ezt a huszárokra bízták. Gyalogsággal való üldözésre a harcmezőn túlra gondolni sem lehetett, mivel a legénység nem gyűlölte az ellenséget, s kiszabadulva saját őrmestereinek botja alól, egyszerűen szétfutott volna.

A parancsnokok szinte jobban féltek katonáik szökésétől, mint az ellenségtől. Menetek alkalmával, különösen erdőben, a gyalogságot szakadatlanul huszárok rajzották körül, hogy

nyomban elfoghassák a szökni akaró katonákat. Táborozáskor a tábor körül felállított örök elsődleges feladata ugyancsak a dezertálás megakadályozása volt. Éjszaka a legénység sátrait rendszeresen kellett ellenőrizni, és a táboron kívülre a katonák, pl. vízért, csak alakzatban, tisztek vezetésével mehettek. II. Frigyes hadseregében a tömeges szökések megakadályozására 14 pontból álló szabályzat intézkedett. Az alakulatától dezertált katonára a Habsburg-hadseregben elfogatás esetén halálos ítélet várt, mint azt gróf Gvadányi József huszártábornok „Rontó Pál és gróf Benyovszki Móric” című elbeszélő költeménye első része főalakjának sorsában is szemlélteti.

Ilyen körülmények között a felderítést jóformán csak tisztekre, fizetett kémekre és huszárokra lehetett bízni. Előfordult, hogy a közelfelderítést maga a főparancsnok vagy valamegyik tábornoka hajtotta végre.

A vonalharcászat általánossá válása, a gyalogsági tűz hatásának növelésére való törekvés mindinkább fokozta a kiképzés jelentőségét, különösen a kötelékben végrehajtott mozgás és tüzelés gyakorlásának fontosságát. A kiképzés hosszadalmassága folytán egyre növekedett a mesterségüket elsajátított katonák értéke. Ez viszont avval a következménnyel járt, hogy a csaták lehetőség szerinti kerülésére már az előző évszázadban is megnyilvánult törekvés most, a XVIII. században még általánosabbá vált. A hadvezér nem az ellenséggel való nyílt megütközést szorgalmazta, hanem ügyes mozdulatokkal igyekezett olyan helyzetet előidézni, hogy az ellenfél megütközés nélkül is elismerje vereségét. Az állam létét fenyegető törökkel szemben a teljes győzelemre irányuló hadászatot lehetett csak alkalmazni, a többi hadszíntéren viszont a kifárasztó hadászat alkalmazására törekedtek. Ez utóbbiból következően rendkívül megnőtt a menetelések, a különféle hadmozdulatok, az állások helye kiválasztásának jelentősége. Mindez azonban fokozatosan éppúgy öncélúvá vált, mint II. Frigyes porosz király gyalogságának a harcmezőn, békében a gyakorlótéren kötelékben végrehajtott mozdulatai. Ebből a helyzetből az európai hadügyet csak a nagy francia forradalom létrehozta tömeghadsereg harcászata és hadászata tudta ki-mozdítani.

II. A SZATMÁRI BÉKÉTŐL A FRANCIA FORRADALOMIG

1. A nemesség és a katonai terhek

A kuruc szabadságharc éveiben a főerőivel a franciák ellen harcoló Habsburg-hadsereg magyar ezredeinek a kiegészítése rendkívül megnehezült, olykor teljesen lehetetlenné vált. Ezért már 1704-ben megkezdték, a következő években pedig folytatták a különböző magyarországi alakulatok felosztatását vagy átszervezését. Másfelől próbáltak emberanyagot szerezni a kurucoktól, igyekeztek őket átállásra rávenni; 1710-ben és 1711-ben pedig százával fogadták szolgálatba Rákóczi volt tisztjeit és ezrével katonáit.

A majtényi fegyverletétel után gróf Pálffy János tábornagy, a magyarországi Habsburg-hadak főparancsnoka 1711. május 26-án 57 pontból álló előterjesztésben fejtette ki javaslatait az Udvari Haditanácsnak katonai ügyekben. Javasolta a várak megerősítését, kaszárnyák építését, továbbá a lovasok és gyalogosok nyaranta mezőn, azaz táborban való tartását, kellő gyakorlatoztatását. Javaslatainak legtöbbje nyomban megvalósult: a nyári táborba vonult katonaságot 1712 májusában már a kassai, a nagyvárad, az egri és a budai katonai raktárakból élelmezték. Ugyanennek az évnek a végén megkezdték a meglevő erősségek és kaszárnyák kijavítását, 1713-ban pedig már új laktanyák építéséhez fogtak.

Az állandó katonaság kiállításának és fenntartásának terhei a szatmári béke után továbbra is a jobbágyságra nehezedtek, ráadásul állandóan növekvő mértékben. Az 1683-ban bevezetett elszállásolás, világítás és tüzelő kiszolgáltatásának kötelezettsége éppúgy fennmaradt, sőt súlyosbodott, mint az élelem és a lótap rendszeres adásáé a beszállásolt katonaság számára. Ezen felül a jobbágyokat katonai jellegű szállítmányok fuvarozására kötelezték, de nekik kellett viselni a kórházak felállításának, bebútorozásának a költségeit is.

Igaz, az államkincstár térítést fizetett a különböző szolgáltatásokért, de az ún. „reglamentáris áron”, ami a szabadpiaci áraknak gyakran csak töredékét tette ki, és áremelkedések

idején is változatlan maradt. Mindezekkel a terhekkel az országgyűlések 1712-től kezdve egészen az 1848. évi forradalomig rendszeresen foglalkoztak. Nem azért, hogy a jobbágyság terheit érdemben csökkentsék, hanem mert nagyságuk és még inkább növekedésük jelentősen korlátozta a földesúri kizsákmányolás lehetőségét. A jobbágyság katonai szolgáltatásai így módon közvetlenül befolyásolták a földesúri gazdálkodást.

A Habsburg-államszervezet a XVII. század végén és a XVIII. elején többször megpróbálkozott a magyar nemesség megadóztatásával. Ezeket a kísérleteket a magyar országgyűlések rendre elhárították. Ugyanakkor a nemesség látta, hogy nem bújhat ki teljesen a katonáskodás és a hadsereg fenntartásának kötelezettsége alól; az elsőt azonban részben, a másodikat pedig teljesen jobbágyságra hárította, egészen 1848-ig. Az 1715-ben elfogadott VIII. tc. szabályozta a nemesi felkelés jövőbeni elrendelésének módját, és – szentesítve a már fennálló gyakorlatot – az állandó hadsereg, a „rendes katonaság” tartását. A nemesi felkelésről a törvény kimondja, hogy az uralkodó, „valahányszor szükségesnek ítéli . . . , megkívánhatja és követelheti”. A lényeg mégis az állandó hadsereg, melynek a fenntartásához szükséges adókról a rendek országgyűlésileg határoznak.

Történetírásunk már a múlt évszázadban megállapította, hogy a nemesség osztályérdekeit 1715-ben is „az ország érdeke fölé emelte”. A nemesség sem ekkor, sem később nem törődött avval, hogy milyen lesz ez az állandó hadsereg, melynek fenntartását képviselői az országgyűlésen megszavazták, ki rendelkezik majd vele, kik vezetik, hol és hogyan alkalmazzák. Neki csak az volt a fontos, hogy ne kelljen adót fizetnie, és a központi, a Habsburg-hatalom biztosítsa osztályuralma fenntartásának feltételeit.

A nemességnek ez az álláspontja aztán nemzedékről nemzedékre öröklődött, ami egyben azt jelentette, hogy mint osztály lemondott a

Habsburg-uralommal való szembefordulásnak még a gondolatáról is. Nem véletlen, hogy 1711 után a magyar nemesség soraiban nem történik érdemleges kísérlet függetlenségi mozgalom szervezésére, a Habsburgokkal való szembefor-

dulás terve komoly formában fel sem vetődik. Ugyancsak nem kerül szóba a saját nemzeti haderő megteremtésének gondolata sem a poroszok ellen vívott háborúk, sem a század végének körülményei közepette.

2. Hadügy és háborúk 1740-ig

Az 1711 áprilisában, még a szatmári béke aláírása előtt trónra került III. Károly 1716. április 13-án szövetséget kötött Velencével a török ellen. A Török Birodalom már 1714 vége óta háborúban állt a köztársasággal, ennek görögországi birtokaiért. A szövetség megkötése után a bécsi udvar megvádolta a Portát, hogy megszegi az 1699. évi karlócai békét, s mindkét részből csapatmozdulatok kezdődtek.

1716. július végén mintegy 150 000 főnyi török sereg kelt át Zimonynál a Száván, és vonult a Duna jobb partján Karlóca felé, az előző évszázad végén elvesztett terület legalább egy része visszaszerzésének céljával. A Habsburg-erők Futaknál gyülekeztek, főparancsnokukká III. Károly Savoyai Jenő tábornagyot nevezte ki. Jóllehet a háború megsemmisítő jelleggel indult, a herceg előzetes tervében nem az ellenséges haderő szétverését irányozta elő, hanem arra törekedett, hogy a megerősített helyek és az ezekben levő raktárak elfoglalásával lehetlenné tegye a török további előnyomulását.

Ali pasa nagyvezér seregének magvát 40 000 janicsár és 20 000 szpáhi alkotta, 20 000 tatár pedig az előnyomuló csapatok előtt száguldozott, szokás szerint pusztítva, rabolva és gyűjtögetve. Velük szemben Savoyainak mintegy 80 000 katonája volt, 70 zászlóaljba és 218 lovasszázadba tagolva. Táborba szállt az öt huszárezred, melyek tulajdonosa ekkor báró Ebergényi László, báró Splényi László, báró Babocsay Pál, gróf Esterházy József és gróf Nádasdy Ferenc volt. Számos magyar vonult hadba a nem magyar ezredek kötelékében is.

A török erejének és szándékainak felderítésére Savoyai Pálffy János tábornagyot küldte ki, 3000 lovassal és 500 gyalogossal. Ezt a részben huszárokból álló csapatot 1716. augusztus 2-án Karlócánál 20 000 török lovas megtámadta. Pálffy bátran felvette a harcot a többszörös túlerővel, és csak négyórás küzdelem, hat török roham visszaverése, 400 ember és két fogságba esett altábornagy elvesztése után húzódott vissza Péterváradhoz. Ide, a vár alatt még 1694-

ben emelt sáncok védte táborba vonult át az augusztus 4-éről 5-ére forduló éjszakán a Dunán két hajóhídon a császári sereg. A gyalogság partváltása után a tatároknak sikerült elvagdalni a hidakat tartó köteleket, emiatt az osztrák lovasság egyelőre a túlsáton rekedt. Ezt a számukra kedvező helyzetet a törökök azonban nem használták ki támadásra, feltehetően azért, mert fővezérük nem értesült róla.

Augusztus 5-én reggel Savoyai a vártól délre húzódó sáncokból indította támadásra középre és két szárnyra tagolt gyalogságát. Keleten, a bal szárnyon túl a lovasság zöme sorakozott fel, Pálffy János parancsnoksága alatt; nyugaton pedig, a Duna kanyarulatáig kiterjeszkedve a lovassági tábornokká tavasszal előléptetett báró Ebergényi László állt, négy huszárezreddel.

A gyalogság előnyomulását a jobb szárny kezdte, utána a közép, majd a bal szárny folytatta. A jobb szárny benyomult a janicsárok oldalába, a közép viszont a sáncoknak a nyolc kijáraton történt elhagyásakor rendetlenségbe keveredett. A janicsárok ezt észrevéve, nyomban a felvonuló oszlopok közötti hézagokba vetették magukat, és visszaűzték a császári gyalogságot a sáncokba. Nyomban ezután megpróbáltak benyomulni a második védelmi vonalba és a jobb szárny oldalába. Eközben a császári gyalogság bal szárnya rendben haladt előre a sáncokból, és elérte a saját jobb szárny magasságát. A lovasságot azonban erről a szárnyról nem lehetett bevetni a középben sikeres janicsárok ellen, mivel itt a terep mélyebben feküdt.

Savoyai tábornagy ekkor személyesen avatkozott be a harcba. Előbb a második lépcső néhány zászlóaljával középen helyreállította a rendet, majd erélyes parancsára Pálffy lovassága előretört a mélyedésből. Miután ez a jelentős nehézségek ellenére sikerült, következett a lovasság támadása, mindkét szárnyon. Pálffy lovasai jobbról-balról a janicsárok oldalába törtek, a gyalogság közepén nyomult előre. Ez a három irányból egyidejűleg végrehajtott roham szinte megsemmisítette a török csapatokat. El-

esett a nagyvezér is – csak mintegy 50 000 embernek, köztük a gyorsan mozgó tatároknak sikerült Belgrádba menekülniük. A bal szárny lovassága elfoglalta a török tábornok táborát, ahol 172 ágyút, 156 zászlót, nagy mennyiségű hadianyagot és élelmet zsákmányolt.

Savoyai a győzelmet a helyzet változásai gyors felismerésének, határozott, kellő időben megtett erélyes intézkedéseinek, és jelentős mértékben csapatai helytállásának köszönhetette. Nem ragaszkodott mereven szabványos, a kor hadvezetési gyakorlatának megfelelő előzetes elgondolásához, hanem midőn a törökök betörését középen a második lépcső csapatai elretesztelték és ez alkalmat kínált az ellenség körülfogására – haladéktalanul megvalósította. Így született meg Péterváradnál a győzelem: az egyik legnagyobb a törökök fölött. A poroszok Savoyai Jenőt a vonalharcászat időszakában tanítómesterüknek tekintették. Ők ezt a harcászatot tovább javították szorgalmas gyakorlással, és az ebből fakadó nagyobb mozgékonyassággal a csatamezőn.

A pétervárad győzelem lehetővé tette Dél-Magyarország egyik legfontosabb várának, az 1552 óta török kézen levő *Temesvárnak* a visszavételét. A sík területen fekvő Temesvár egész erőrendszerből állt: a Béga jobb partján épült, falakkal és kettős árokkal körülvett városból, az ettől északra levő Nagypalánkból, továbbá a Béga bal partján emelkedő tulajdonképpen várból, végül a délebbre elterülő Kispalánkból. A támadást rendkívül megnehezítette a környező mocsaras terület, az egészségtelen vidék.

Savoyai a főssereggel augusztus végén érkezett Temesvárhoz, melyet 18000 főnyi török sereg védett. A módszeres ostrom szeptember 6-án kezdődött. E hó végén a törökök Denta felől felmentő támadást indítottak, de ezt Savoyai csapatai visszaverték. Október 1-én sikerült rohammal elfoglalni Nagypalánkot, s ettől kezdve még hevesebb ágyútűz zúdult a városba és a várba visszahúzódott törökökre, akik október 13-án szabad elvonulás ígéretében feladták Temesvárt.

A 12000 főre apadt védősseregben jó néhány volt kuruc is akadt. Amikor jelentést tettek róluk Savoyainak, a herceg olaszul megvetően így válaszolt: „A csőcselék mehet, ahová akar!” A tábornagy és a háború további menetének szerencséjére azonban a „csőcselék” között ott volt Vékony János is, aki ekkor már Pálffy tábornagy embereként tartott az elvonuló törökökkel. Ezek megbíztak benne, és futárnak alkalmazták. Vékony a neki továbbításra átadott

leveleket megmutatta Pálffynak, és szóban is fontos értesítéseket közölt a tábornaggal.

1716 őszén és telén, majd 1717 tavaszán néhány kisebb, nem is mindig szerencsés vállalkozás után került sor nyáron Belgrád, a magyar történelem korábbi századaiban ismételtén oly döntő szerepet játszott *Nándorfehérvár* ostromára. Ennél az ostromnál Savoyai serege részben már alkalmazta a megerősített helyek elleni támadásnak Sébastien de Vauban francia tábornagy által az előző évszázadban kidolgozott, Európa-szerte elterjedt módszerét.

Az 1693 augusztus–szeptemberében folytatott sikeres védelem után a törökök Nándorfehérvár erődítményeit kijavították, megerősítették, és újakat is építettek. A várat 30000 főnyi sereg, a Dunán pedig egy flottilla védelmezte, és az új nagyvezér, Hadzsi Halil pasa is a közelben tartózkodott, nagyszámú serege élén.

Az erdélyi hágók kellő erejű csapatokkal történő biztosítása után Savoyai mintegy 100000 főnyi sereggel jelent meg 1717 júniusában Nándorfehérvár előtt. A futó- és az ostromárok meg az ágyúállások kiépítése után július közepén 30 ágyúval és 15 mozsárral megkezdtek a vár bombázását. Augusztus 14-én egy tizfontos bomba eltalálta a vár egyik lőszerraktárát; a robbanás több ezer törököt tett harcképtelenné.

Időközben a vár közelébe érkezett a felmentésre törekvő török sereg, és ostrom alá vette az ostromlókat. A török ágyúk heves tüzelése miatt az ostromárokat rőzsegáttal kellett megerősíteni. Ráadásul a császári seregben kitört a vérhas, és járvány tizedelte a lovakat is. Augusztus 14-én, amikor a törökök árkaikkal már 600 lépésnyire megközelítették a császáriak ostromárkait, Pálffy megkapta Vékony jelentését, hogy 17-én az ellenség egyidejűleg tervez támadást kívülről és a várból is. Savoyai ennek megelőzésére elhatározta, hogy 16-án az ostrom félbehagyása nélkül *megtámadja a felmentéssel próbálkozó török sereget*.

E támadáshoz a felvonulás még az éjjeli órákban megkezdődött. Korán reggel azonban köd ereszkedett le, s emiatt a császári jobb szárny a kitűzött irányától eltérve, túlerejű török erőkre ütközött, mire kavargó támadt a soraiban. Az ellenségnek sikerült középen áttörni a császári gyalogság első lépcsőjét, de közben felszállt a köd, ekkor Savoyai a török ellen szemből harcba vetette a második lépcső gyalogságát, oldala ellen pedig a Pálffy vezette lovasságot rendelte. A császári sereg fokozatosan felülkerekedett, középen a janicsárok által elszántan védelmezett 18 ágyút a tartalék gyalogság szuronytámadással foglalta el. Reggel 9 órára eldőlt a harc,

melyben két császári tábornok elesett, nyolc megsebesült, köztük maga Savoyai is, egy vérteszred élén végrehajtott roham során. A császáriak 5000, a törökök 20 000 embert vesztek, továbbá 9 lófarkat, 52 zászlót, 131 bronzágyút, 30 nagyobb mozsarat és sok hadianyagot. A felmentő sereg vereségének láttán a várbeli törökök két nap múlva, szabad elvonulás fejében *feladták Nándorfehérvárt*.

A háború folyamán a török vezetés támaszkodni kívánt az ekkor Franciaországban tartózkodó II. Rákóczi Ferencre és híveire is. 1716-ban Pápay János, Rákóczi megbízottja Moldvába hívott több kuruc vezetőt, de akkor a péterváradai török vereség elejét vette minden további tervezésnek. E vereség után a szultán Rákóczit is meghívta magához, hogy szervezzon az ő költségén sereget, és kezdjen Magyarországon újabb felkelést. Rákóczi azonban sem az európai viszonyokat, sem a hazai állapotokat nem találta erre alkalmasnak, ezért ebben az évben nem tett eleget a szultán meghívásának.

Szatmár és Majtény után Magyarországon valóban nem volt talaja semmiféle, a török segítségre alapozott mozgalomnak. 1717 tavaszának végén a kuruc emigrációból Esterházy Antal mint „pozsonyi főispán, erdélyi vezértábornok, s a legyőzhetetlen ottomán császár nagyvezére” kiáltványt intézett Magyarország lakosságához, hírül adva, hogy Máramarosba 60 000, Erdélybe 40 000 tatárral fognak betörni.

Ez a kiáltvány azonban éppúgy nem váltott ki visszhangot, mint augusztusban az országba tört tatárokkal bejött kurucok megjelenése. Esterházy néhány lovasa „bekiáltotta” a Szamos völgye falvaiba a vezérlő fejedelem nevét, de az eredmény, mint Szekfű Gyula találóan írja: „kétségbeejtő hallgatás volt. Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan maradt”. A földesúri és a katonai terheken túl a császári csapatok által is sanyargatott nép a kurucok és a bécsi udvar várakozásával ellentétben a tatárok ellen fordult, számos helyen egykori kurucok vezetésével. *A tatár támadás augusztus 22-én kezdődött*, amikor még nem terjedt el a nándorfehérvári török vereség híre. A mintegy 20 000 főre tehető csapat a Besztercei-szoros felől kiindulva dúlta, rabolta Szatmár, Ugocsa, Bereg és Máramaros megyét. Gróf Károlyi Sándor szatmári főispán nemesi felkelés elrendelését javasolta Bécsnek, de erre nem kapott engedélyt. Az udvar ekkor még nem tudta, hogyan fogadta a lakosság a tatárokat.

A betörésről értesülve Savoyai nyomban több ezredet indított útba Erdélybe és a Felső-Tiszához. Ezek azonban még túlságosan mesz-

sze jártak, amikor Bagossy Lászlónak, Rákóczi volt ezredesének, továbbá Sztojka Zsigmondnak vezetésével a felkelt nép szeptember első napjaiban ismételten megverte a Nándorfehérvártól érkezett hírek hatására már visszafordult tatárokat. 4-én pedig Borsa és a határ között, a Visó völgyében, magyar és román felkelők *Sándor Lupu* volt kuruc, borsai pap vezetésével ütöttek rajtuk, s a csapatnak csaknem a felét levágva, megszabadítottak több mint 7000 keresztény rabot. Az életben maradt tatárok ezután kimenekültek az országból.

Az 1716–1717. évi török elleni háború volt a császári csapatoknak az utolsó sikeres akciója ezen a hadszíntéren. Eredménye a területszerzésen, a történelmi Magyarország teljes felszabadításán túl a kedvező béke megkötése lett. Elhúzódó tárgyalások után ezt a békét 1718. július 21-én *Pozsarevácban* kötötték meg. Az 1683 óta ismételten hódító hadjáratokkal próbálkozó, de mindaddig sikertelen török vezetés lemondott a temesi bánságról, Bosznia és Szerbia északi részéről, Nándorfehérvárról, továbbá az Olt folyóig terjedő, románok lakta területről.

Előző évi elhatározásával ellentétben, 1717-ben Rákóczi elfogadta a szultán ajánlatát: október 10-én megérkezett Törökországba. A békekötést megelőző tárgyalásokon a bécsi udvar követelte az ő, valamint Bercsényi Miklós, Esterházy Antal, Forgách Simon és Csáky Mihály kiadását, de ezt a szultán visszautasította. 1720-ban Bécs újra előállt követelésével, de most is elutasító választ kapott. Annyit mégis elért, hogy Rákóczi és kísérete lakhelyéül a törökök a Márvány-tenger európai partján fekvő Rodostót (ma: Tekirdag) jelölték ki. Itt élt egyre fogyatkozó számú hívével a száműzött fejedelem 1735. április 8-án bekövetkezett haláláig.

A törökkel kötött béke eredményeként az ország déli része közel két évtizeden át nem vált újból hadszínterré. A Habsburg-birodalom azonban 1718-ban már megint háborút viselt, ezúttal Spanyolország ellen. E háborúnak Szicília szigetén 1719-ben és 1720-ban lezajlott összecsapásaiban magyar katonák éppúgy részt vettek, mint 1731-ben és 1732-ben Korzikán a függetlenségükért harcoló felkelők elleni harcban, vagy 1733 és 1735 között az Erős Ágost halála után kitört lengyel örökösödési háborúban.

Spanyolország ellen az itáliai hadszíntéren magyar hajdúk és huszárok harcoltak. Utána a haderőt átszervezték: pénzügyi okokból feloszlattak több ezredet, köztük két huszárezredet. A feloszlátás azt jelentette, hogy az ezredek megszűntek, de legénységüket nem eresztették

szélnek, hanem beosztották őket a fennmaradtak kötelékébe. 1721 és 1733 között a Habsburg-hadseregnek négy magyar ezrede volt, három huszár- és egy hajdúezred. Érdemes röviden szemügyre vennünk ezeknél az 1918-ig fennmaradt ezredekél az ezredtulajdonosokat, akik ekkor még kivétel nélkül magyarok voltak; katonai pályájuk szemléletesen tükrözi az előmenetel lehetőségét a Habsburg-hadseregben a XVIII. század első évtizedeiben.

Az 1688-ban felállított, a későbbi 9. *huszár-ezrednek* 1700-tól báró Ebergényi László volt a tulajdonosa, aki 1723 októberében tábornagyi kinevezést kapott, de nemsokára meghalt, az ezredet így 1724-ben gróf Csáky György vezérőrnagy kapta meg.

Az 1696-ban szervezett, utóbb 8. *huszárezred* tulajdonosa 1706-tól Splényi László ezredes volt; ő 1716-ban vezérőrnagy, 1720-ban altábornagy lett. 1729-ben elhunyt, s a következő évben az ezredet a török származású báró Csonkabég Ferenc vezérőrnagynak adományozta az uralkodó. A Buda felszabadításakor atyjával együtt fogságba esett, keresztényi hitre tért Csonkabég (ebből a névből lett a német Czungenberg) 1734-ben altábornaggyá lépett elő, majd 1735 februárjában meghalt.

Végül az 1702 óta fennálló, a későbbi 3. *huszárezred* tulajdonosa 1712 februárja óta Babocsay Pál ezredes volt; 1721-től báró, 1722-ben vezérőrnagy. 1727-ben, halála után az ezred új tulajdonosa báró Desseffy István vezérőrnagy lett.

Az ugyancsak 1702-ben szervezett, eredetileg Bagossy Pál tulajdonában volt *hajdúezred* a tulajdonos kuruccá válása következtében 1707-ben gróf Gyulai Ferencé lett, aki 1716-ban kapott vezérőrnagyi, 1724-ben pedig altábornagyi kinevezést. 1728-ban bekövetkezett halála után, 1729 áprilisában az ezredet gróf Pálffy Ferenc kapta meg. Az eredeti „hajdúezred” elnevezést 1731. október 27-én „császári magyar gyalogezred”-re változtatták; tulajdonosa 1734-ben vezérőrnaggyá lépett elő. Később az ezred 51. gyalogezredként szerepel.

1733-ban Ausztria a lengyel trón betöltése körüli nemzetközi bonyodalmakban ismét háborúba keveredett, ezúttal Franciaországgal, és emiatt újból megkezdték a hadsereg fejlesztését. Ez év őszén Kökenyesdi László ezredes (1703-ban a Bagossy-hajdúezred századosa, aztán Rákóczi tisztje, majd diplomatája) újabb hajdúezredet szervezett, a későbbi 34. *gyalogezredet*. 1734-ben pedig gróf Pálffy Ferenc ezredes állította fel az utóbb 19. *számot nyert gyalogezredet*.

1733–1734-ben *hat új huszárezredet* hoztak létre. Jelentős szerepet játszott ebben a magyarokat nem kedvelő, de a huszárság értékét reálisan szemlélő Savoyai tábornagy javaslata:

„Új huszárezredek felállításának folytatódó háború esetén előnyös hatása lesz, és jövőbeni hadjáratban egy 8000 huszárból álló hadtest éppen annyit árt majd az ellenségnek, mint egy csata elvesztése . . .” Egyben javasolta, hogy az új huszárezredek tisztikarát a meglevőkéből válogassák össze.

1733-ban szervezték meg gróf Hávor Miklós ezredes, valamint báró Splényi Gábor ezredes *huszárezredét*. Hávor ezrede később 4. számot kapott, a Splényiét 1768-ban feloszlatták.

1734-ben állították fel gróf Károlyi Sándor lovassági tábornok (Rákóczi volt tábornagya), Pestvármegyei József ezredes, továbbá báró Ghillány János ezredes *huszárezredét*. Létrehoztak ezeken kívül egy irreguláris *huszárezredet*, báró Helldorf Magnus parancsnoksága alatt. Ez az ezred öt év múlva, 1739-ben feloszlott, a Pestvármegyei 1748-ban, a Ghillányé pedig 1768-ban szűnt meg; ellenben Károlyi ezrede 6. *huszárezredként* fennmaradt egészen a Monarchia felbomlásáig.

Magyar katonák, mindenekelőtt huszárok nem csupán a Habsburg-hadsereg ezredeiben szolgáltak. A XVII. század végétől magyar huszárok sorra kerültek hol fogolyként, hol szökevényként több európai államba, ahol alakulatokba szervezték őket, vagy már fennálló ezrekbe kaptak beosztást. *Franciaországban* a höchstädti csata után 300 főnyi magyar huszárcsapat egy *huszárezred* magvát alkotta, később pedig Bercsényi Miklós fia, László és Esterházy Antal fia, Bálint, továbbá ennek szintén Bálint nevet viselő fia szervezett *huszárezredet*. Bercsényi László *Franciaország* marsalljaként fejezte be életét.

Poroszországban 1721-ben kezdték a huszárcsapatok szervezését, de komolyabb mennyiségi és minőségi fejlesztésük a mollwitzi csata után indult meg. II. Frigyes hadseregében 1773-ban már tíz *huszárezred* volt. A nemzeti származás, illetve hovatartozás nem játszott különösebb szerepet, mint azt Werner János, a Nádasdy- (később 9.) *huszárezred* kapitányának a példája is mutatja. A 17. életévétől huszár Werner az osztrák hadseregben 27 évi szolgálat után sem juthatott túl a kapitányságon. 1750-ben ezért átlépett II. Frigyes hadseregébe, akit 1741-ben, hadnagy korában hajsza híján elfogott. Werner a hétéves háborúban kitűnt a volt bajtársai elleni harcokban, és az altábornagyságig vitte.

Még érdekesebb, egyenesen kalandos Kováts Mihály pályafutása, aki 1746-ban a jászkun huszárezredből lépett porosz szolgálatba. 1761-ben kapitányi rangban hagyta ott a poroszokat, majd 1778-ban a Pulaski-légió ezredeseként az amerikai hadseregbe került, és e légió parancsnokaként esett el Charleston mellett 1779. május 11-én.

A hadsereg fenntartásának növekvő terhei, és az egyébként is állandóan súlyosbodó adóterhek miatt a *békésszentandrási és a mezőtúri parasztok* II. Rákóczi Ferenc nevével 1734-ben szervezkedni kezdtek. Mozgalmuk hamarosan találkozott a Maros menti szerb katonák elégtelenségével. A XVII. század végén Magyarországra települt szerbek szabadalmait a bécsi udvar fokozatosan megszüntette, határőrvidéki csapatokká alakította át őket, osztrák tábornokok parancsnoksága alatt. Támadták vallási szabadságukat is – különféle eszközökkel a katolikus vallást próbálták rájuk kényszeríteni.

A magyar parasztok kuruc mivoltukat hangoztató vezetői szövetséget kötöttek Pero Szegedinac pécskai határőrkapitánnyal. A kapitány feladata lett volna a délszláv határőrkatonák csatlakozásának a biztosítása. 1735. április 27-én a parasztok gyűlésükön elhatározták, hogy fegyveres erővel, a Pero által ígért határőrökkel együttműködésben hatalmukba kerítik Gyula, Arad és Jenő várát.

Másnap, április 28-án kifosztották a Békés megyei puszták több bérlijét, valamint néhány arra utazó kereskedőt – ily módon szereztek pénzt. A következő napon megszalasztották a szolnoki császári helyőrség őrzését. Utána Békés községen át Körösladányhoz vonultak. Létszámuk ekkor már meghaladta az ezer főt, és zászlóaljakba tagozódtak.

Május 2-án megszállták Gyula városát, a várat azonban tüzéség hiányában nem sikerült elfoglalniuk. Innen Erdőhegyre mentek, hogy egyesüljenek Pero katonáival. Handtko tábornok, aradi várparancsnok közben értesült a szervezkedésről, és Perót elfogatta. Ennek hírére a többi határőrtiszt – akiknek többsége eleve ingadozott, mert nem bízott Pero terveinek sikerében, de nem értett egyet a magukat kurucoknak nevező magyar parasztokkal megvalósítandó szövetséggel sem – vállalkozott a felkelők erdőhegyi tábora elleni támadásra.

A határőrcsapatok május 9-én hajnalban körülkerítették a magukra maradt felkelőket, és noha ezek mintegy hat órán át elkeseredetten védekeztek, szétverték, részben megölték, részben elfogták őket. Még ezt megelőzően a Helytartótanács – mely nyomban felismerte a moz-

galom jellegét – fegyverbe szőlította Pest és Heves vármegye nemességét, valamint a jászokat és a kunokat. Megszervezték a csapatok élelmezését is, egyedül Debrecenből 52 szekér élelmet indítottak útba Békés vármegyébe. A Pest megyei nemeseket Rákóczi két volt tiszte, Halász Péter és Beleznay János vezette. Mivel a felkelés sorsa az erdőhegyi vereséggel eldőlt, a napokkal később odaérkezett nemesi és egyéb alakulatokra már nem volt szükség. Végül május 13-án a bihariak és a váradiak Telegdnél szétverték a felkelt jobbágyok utolsó csapatát is.

A határőrtiszteknek sikerült büntetlenségüket biztosítani a mozgalom ellen fordulásukkal, és főleg leverésével. Pero Szegedinacot és a magyar parasztok elfogott vezetőit ellenben elrettentésül kerékbetörésre vagy fejvesztésre ítélték. Hatan belehaltak a vallatásba, tizenketőt kivégeztek, 68-at sáncmunkával büntettek, majd ennek kitöltése után katonának vittek.

III. Károly 1726-ban szövetséget kötött I. Péter cárral 1725-ben trónra lépett utódával, I. Katalinnal. A szövetség a török ellen irányult ugyan, a két hatalom közötti katonai együttműködésre első ízben mégis Franciaország ellen került sor, 1733-ban a lengyel örökösödési háborúban. Lengyelországba október 3-án benyomult egy orosz hadtest, az ír származású gróf Peter Lacy tábornagy parancsnoksága alatt. Ettől kezdve 1849-ig, a magyar szabadságharc közös leveréséig számos háborúban harcoltak együtt osztrák és orosz csapatok.

1736-ban a bécsi udvari körök egyik csoportja sürgette III. Károlyt, hogy a birodalom kapcsolódjék bele az orosz–török háborúba, mivel a perzsák és az oroszok ellen egyszerre hadakozó török csak gyenge ellenfél lesz, tehát lehetőség kínálkozik területek szerzésére a Balkánon. A háborús párt, de maga Károly sem vette figyelembe, hogy a kincstár az előző háború költségei folytán üres, a hadseregnek az állapota nem kielégítő, és Savoyai Jenő április 21-én bekövetkezett halála óta megfelelő vezetője nincs. A herceg tanítványának tekintett gróf Pálffy János tábornagy ekkor már 73 éves volt, de az udvari körök nem is láttak volna szívesen magyar embert a birodalmi haderő főparancsnokának tisztségében.

Az év őszén az ország déli részén gyülekeztetett haderőnek mégis Pálffy lett a fővezére, de a Haditanács a következő évben a császár leányának, Mária Teréziának férjét, Lotharingiai Ferenc herceget bízta meg a főparancsnoksággal. Mellette a vezényletet gyakorlatilag gróf Seckendorf Frigyes tábornagy vitte.

Sem Seckendorf, sem két utóda – 1738-ban gróf Königsegg Lothar tábornagy, 1739-ben pedig gróf Wallis Olivér tábornagy – nem bizonyult alkalmas főparancsnoknak, hadvezéri képességnek még a nyoma sem mutatkozott meg egyiküknél sem; a döntő csatát mindhárom kerülte. Így azután, noha 1737-ben a hadműveletek még török fennhatóság alatti területeken folytak, öszre a török hadak mindenütt a határokig nyomultak előre. 1738-ban meg már ők kezdtek támadást, ám eleinte sikerült őket visszaszorítani. Július közepén Königsegg előnyös állásból támadhatta volna meg a felvonulóban levő török sereget, de ehelyett visszavonulásra adott parancsot. Augusztus 15-én a törökök elfoglalták a már júniusban sikertelenül ostromolt Új-Orsovát.

Innen akart Mehmed nagyvezér új hadműveletet kezdeni, Rákóczi fejedelem fia, József közreműködésével. Ő 1737-ben érkezett Törökországba, és a még itt, valamint a Havasalföldön élő kurucokat összegyűjtve, törtek volna be Magyarországra, hogy Temesvár felé nyomuljanak előre. Ebből a tervből az egyik török parancsnok tétlenkedése miatt nem lett semmi; Rákóczi József pedig november 9-én Csernavodában meghalt.

Kudarcai után Königsegg a rossz idő beálltát be sem várva, már szeptember elején Belgrádba vonult, melynek környékén még sor került kisebb harcokra. Ennek a várnak az elfoglalását szabta meg a Porta a török főszereg céljául a következő évben, 1739-ben. Az új osztrák főparancsnok, a 64 éves Wallis tábornagy ugyan kora tavasszal III. Károlytól személyesen kapta utasításul, hogy menjen elébe a töröknek, s igyekezzék ezt Magyarország déli határától mi-

nél messzebb feltartóztatni, de csak július közepén indult el csapataival Belgrád és Zimony környékéről. A tábornagy még kimozdulása után is kényelmeskedett, a felderítést sem szervezte meg megfelelően.

A Szendrő irányába haladó seregben két huszárezred volt, a Dessewffy- és a Károlyi-huszárezred. A Dessewffy-ezred egyik fiatal tisztje, a terepet már az előző évi harcokban jól megismert 27 éves Hadik András kapitány figyelmeztette főparancsnokát a török támadásának a veszélyére, de hiába. *Július 22-én a sereg Belgrádtól alig 30 km-re délkeletre kedvezőtlen helyzetben kényszerült felvenni a harcot a törökkel.* Wallis parancsára először a báró Festetics József ezredes vezette Dessewffy-huszárezred ment neki az ellenségnek, de hátrálni kényszerült. Ráadásul összekavarodott a mögötte közelgő, gróf Károlyi Ferenc ezredes parancsnokolta Károlyi-huszárezreddel – így voltaképpen mindkét ezred harcképtelenné vált. A főparancsnok ekkor sorra bevetette vértess- és dragonyoserezeit, de az órákon át tartó csata végül eldöntetlenül végződött. Ekkor Wallis visszavonulást rendelt el, ennek során pánik tört ki. A sereg a rossz vezetés miatt összesen tíz tábornokot, 350 tisztet és több mint 5000 embert veszített.

Az immáron végleg elbátortalanodott Wallis folytatta a visszavonulást, és július 26-án a Dunán átkelve, sorsára hagyta Nándorfehérvárt, melynek kilenc kilométerre terjedő külső sáncvonalát már korábban részben leromboltatta, hogy ne gátolja csapatainak mozgását. A várat a törökök ezúttal nem fegyverrel foglalták el, az 1739. szeptember 1-én itt kötött előzetes béke juttatta birtokukba. A Török Birodalom északi határa újból a Száva és a Duna lett.

3. Háborúk a poroszokkal és a bajorokkal. Az utolsó török háború (1740–1790)

III. Károly halálakor, 1740 októberében a Habsburg-birodalom hadereje 52 gyalog- és 38 lovasezredből, közte három magyar gyalog- és nyolc huszárezredből állt, alig 60 000 főnyi összlétszámmal. Ráadásul az államkincstár csaknem teljesen üres volt, így Poroszország ebben az évben trónra lépett uralkodója, a 28 éves II. Frigyes alkalmasnak látta az időt Szilézia megszerzésére. Károly lánya, Mária Terézia atyja halálának napján átvette a birodalom irá-

nyítását. Bécsben látták, hogy nem lesz könnyű egy asszonyt elismertetni királynőnek, de legkevésbé Poroszország felől sejtettek veszélyt. Ezt a hitet csak megerősíteni látszott Frigyes javaslata, aki felajánlotta, hogy egész haderejével átveszi Mária Terézia örökségének védelmét, és néhány millió tallérral kisegíti őt és az osztrák kincstárt, ha megkapja Liegnitz, Brieg, Wohlau és Jägerndorf hercegségeket.

Nyilvánvaló, hogy maga Frigyes sem számi-

tott komolyan javaslatának elfogadására, mert azon a napon, 1740. december 16-án, amikor ennek híre Bécsbe érkezett, támadásba kezdett. A tél folyamán jelentős területeket szállt meg. 1741 júliusában pedig a bajorok törtek be Ausztriába, szövetségben a franciákkal, mert a választófejedelem magának követelte a Habsburg-örökséget.

A porosz katonaság alapos, több éves kiképzéssel, de harci tapasztalatok nélkül kezdte a Habsburg-birodalom elleni hadjáratot. Ellenfele, az osztrák sereg viszont előzőleg részt vett a török elleni háborúban, vezetői tehát gyakorlatból ismerték a hadakozást. A lovasság java része még Savoyai idejében sajátította el a katonai mesterséget, a poroszok ellen felvonultatott gyalogság viszont csaknem teljesen újoncokból állt, akik így eleve hátrányban voltak II. Frigyes kiválóan begyakorolt zászlóaljaival szemben. Ausztria tüzésége teljesen szervezetlen volt; minden hadjárat után feloszlatták, a lövegek és a lőszer a szertárakba kerültek.

A Sziléziába tört poroszok visszaverésére 1741 tavaszán *gróf Neipperg Vilmos tábornagy* 9800 gyalogossal, 6800 lovassal és 19 löveggel Olmützből kiindulva Neissén át Brieg felé vonult. Nem ismerte a poroszok helyzetét, április 9-én ezért a támadásuktól mit sem tartva a Briegtől mintegy négy kilométerre fekvő *Mollwitzban* és környékén szállásolta el csapatait. Ide közeledett másnap reggel délkeleti irányból Frigyes 18 000 gyalogosával, 4600 lovassával és 50 löveggel négy oszlopban.

A porosz király felderítőitől értesült arról, hogy az osztrákok beszállásolva pihennek. Mivel még nem volt hadvezetési tapasztalata, nem ütött rajtuk, hanem szabályosan felvonultatta csapatait a harchoz, két lépcsőben, a szárnyakon a lovassággal. Ez déli 14 óráig tartott, s így Neippergnek volt ideje egységeinek harcrendbe állítására. Lovassága, közte a Csáky- (9.) és a Ghillány-huszárezred nyomban megtámadta a poroszok jobb szárnyát, elvette kilenc ágyújukat, és ezeket haladéktalanul ellenük fordította. Utána elűzte a harcmezőről a közben tétlenül várakozó porosz lovasságot. A kor felfogása szerint evvel eldőlt a harc kimenetele; Frigyes király és a porosz főparancsnok, Curt Friedrich Schwerin tábornagy elvesztettnek tartotta a csatát. Frigyes kisszámú kísérettel el is hagyta a harcot, ahol a vezényletet most Schwerin vette át.

Az osztrák harcászati lovasság lendületes, nagyszerűen megvalósított támadásán alapult, a poroszok viszont gyalogságuk állóképességére számítottak. A gyakorlatlan osztrák gyalogság

1000 lépés távolságról, tehát puskái lőtávolságánál jóval messzebről kezdett tüzelni. A porosz gyalogság így akadálytalanul nyomulhatott előre, majd 16 óra tájban viszonzta az osztrákok tüztét. A tüzharc három órán át tartott, és a jobban begyakorolt poroszok mindinkább felülkerekedtek. Győzelmükhöz jelentős mértékben hozzájárult, hogy ők az I. Frigyes Vilmos által 1718-ban bevezetett vas töltővesszőt használták. Evvel gyorsabban ment a töltés, míg az osztrákok hagyományos, fából készített töltővesszői a harc hevében sorra eltörték.

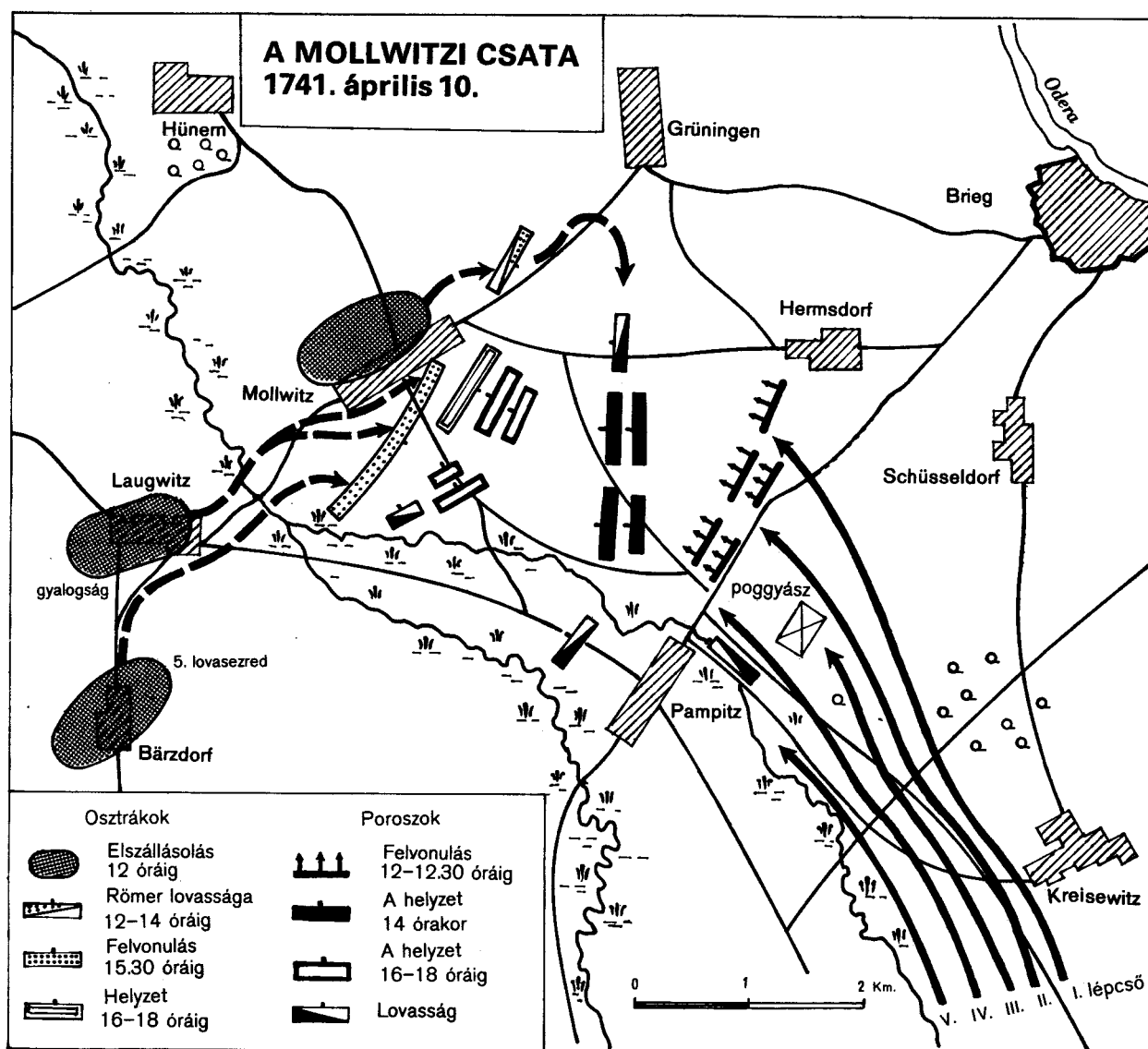
Az 1741. április 10-i *mollwitzi csata* súlyosságát jól mutatják a veszteségek. A poroszok 4580 embert, közte 191 tisztet veszítettek, az osztrákok is majdnem ennyit, 4551 főt, de 223 tisztet. A rendkívül gyorsan lövő porosz gyalogsággal szemben Neipperg nem látta tanácsosnak bevetni lovasságát, tüzésége pedig még nem érkezett a helyszínre. Korabeli feljegyzések szerint a porosz tüzéség egy „miatyánknyi idő alatt” 90 lövést adott le.

Este 19 órakor Neipperg öt lovasezredének védelme alatt visszavonult Neisséhez. Ezt megkönnyítette, hogy Schwerin nem üldözte csapatait. Erre a porosz gyalogság nem volt alkalmas, ráadásul utánpótlási vonalaik túlságosan elnyúltak, ezeket is biztosítani kellett. A számukra ellenséges területen élelmet sem tudtak szerezni. 1741 májusában ugyan még birtokba vehették Brieg várát, de a vízi akadályokra és Neisse várára támaszkodó, időközben erősítéseket kapott Neipperg olyan állást foglalt, amelyet maga Frigyes is „bámulatra méltó”-nak nyilvánított. A porosz király ezért erőinek kockáztatása helyett szövetséget kötött Franciaországgal, Bajor- és Szászországgal, abban a reményben, hogy a franciák és a bajorok majd Bécs ellen nyomulnak.

A porosz támadással szemben védelemben szorult Ausztriának sem pénze, sem katonája nem volt elegendő. Gróf Pálffy János tábornagy, országbíró már 1741. január végén felszólította a főurakat katonaság kiállítására, s néhány hónappal később több ezernyi önkéntes lovas gyarapította Neipperg hadait. *Beleznay János* volt kuruc ezredes az év végén e lovasokból szervezte meg a később *10. számot kapott huszárezredet*.

A korabeli források tanúsítják, hogy ezeknek az önkéntesekből lett reguláris huszároknak a fegyelme meglehetősen alacsony szinten állt. Érvényes ez parancsnokukra, Beleznay ezredesre is, aki jó lovas, vitéz, de tanulatlan katona volt. A hadakozás célját – mint azt huszárainak elmondta – a zsákmány megszerzésében látta.

Ha ez már kezükben van, akkor szükségtelen magukat további veszélynek kitenni.

Néhány ezer önkéntes lovas természetesen nem sokat nyomhatott a latban a poroszok ellen, ezért Bécs, maga a királynő is, az 1741. május 14-ére Pozsonyba összehívott országgyűlést igyekezett megnyerni. Június 24-én leiratban ígerte meg a rendeknek a nemesi szabadság megtartását, és személyesen is megjelent az országgyűlésen. Így került sor kellő előkészítés után szeptember 11-én az ismert „Vitam et sanguinem!” jelenetre: nemesi felkelés és ezen felül 21 600 katona megajánlására, katonai rakományok létesítésének, végül nemesi testőrség felállításának ígéretére.

Az országgyűlés által megajánlott újoncokból hat új magyar gyalogezredet szerveztek, egyelőre tulajdonosok nélkül, báró Újváry László,

báró Haller Sámuel, gróf Forgách Ignác, báró Andrassy Ádám, Szirmay Tamás és gróf Bethlen Farkas parancsnoksága alatt. Ezek a később 2., 31., 32., 33., 37. és 52. számot kapott ezredek a Monarchia felbomlásáig álltak fenn.

Történetírásunknak a felszabadulásig állandó témája volt az a lelkesedés, amit a lovagias magyar nemesség a mindenkitől elhagyott fiatal királynő trónjának megmentésére kifejtett. A tények ismeretében azonban egészen más kép tárul elénk. A nemesség valójában nem akart hadba szállni, rendszerint másokat fogadott maga helyett. Az említett hat gyalogezred összlétszáma 9000 főt tett ki, a lovasokból ténylegesen 10 000 került a harctérre.

A hadba küldött felkelők szociális helyzetét szemléletesen bizonyítják azok az adatok, melyek szerint a megyék javarészt rongyos, ked-

vetlen, és főleg fegyelmezetlen népséget szedtek össze. A Pest megyeieket nem lehetett a királynő elé engedni, mert ehhez nem volt megfelelő ruházatuk. A Vas és a Somogy megyeiek szabályosan fellázadtak, ezért nem lehetett őket kimozdítani. A nagy nehezen összeszedett és kiindított csapatokból útközben sorra tűnedezték el a katonák, s ha valahogyan mégis kiértek a hadműveleti területre, a ruhátlanság és az éhezés miatt további százak szöktek meg soraikból.

A felkelőket a bécsi Haditanács német egyenruhába akarta öltöztetni, és német vezényszóval kiképezni. Mindkét törekvés általános tiltakozást, sőt felháborodást eredményezett. A somogyiak kényszerítették megyéjük hatóságait, hogy magyar szabású ruhát csináltassanak nekik, a csongrádiak kijelentették, hogy inkább meghalnak, de nem vesznek magukra „kaputot”. A szabolcsiak pedig összakaszabolták kapitányukat, mert az nem ellenezte velük együtt a német ruhát.

A Haditanács természetesen nem véletlenül törekedett arra, hogy a felkelők a reguláris katonasággal azonos ruházatot kapjanak, azonos vezényszavaknak engedelmeskedjenek. Bécs terve az volt, hogy szükség esetén a felkelők közül kiegészíthessék a reguláris ezredek. Ennek a tervnek már a híre is a legnagyobb fokú elutasítást váltotta ki a felkelőkből. A zempléniek körében 1742 télutóján elterjedt annak híre, hogy báró Splényi Gábor huszárezredébe fogják őket beosztani. Elégedetlenségük tolmácsolására a vármegye által kijelölt egyik tisztjüket beküldték a huszárezred parancsnokához, Szirmay ezredeshez. A felkelők tisztje közölte az ezredessel: a legénység vére kiontásával is megakadályozza, hogy egyetlen embert is kiszakítsanak közülük. Szirmay erre ráförmedt, hogy ne beszéljen így, mert vagy a profosznál, vagy a vármegye tömlöcében rohad meg. A tiszt nem ijedt meg ettől a fenyegetéstől, és nyomban visszavágott az ezredesnek: „Csak lassabban, a maga hajdúinak parancsoljon, eb ura fakó!” Majd kiment katonái közé, evvel a felkiáltással: „Kardra, mert rosszul van az dolog!” Kicsiben múlt, hogy az ezredest és a szintén ott tartózkodó Splényi Gábor tábornokot a feldühödött felkelők össze nem kaszabolták.

A tiltakozás persze nem járt eredménnyel; 1742-ben a fegyelmezetlen felkelőket kisebb csoportokban sorra beosztották a reguláris magyar ezrekbe. Ebben az évben *két újabb huszárezredet* alakítottak: az egyiket Erdélyben gróf Kálnoky Antal, a másikat Sopronban herceg Esterházy Pál Antal altábornagy állította

fel. Kálnoky ezrede lett a későbbi 2. huszárezred, Esterházyé 1775-ben feloszlott.

II. Frigyesnek a franciák és a bajorok előnyomulásához fűzött reményei nem váltak valóra. A franciák nem is szerették volna, ha a Habsburg-birodalom szétzúzása árán Poroszország túlságosan megerősödik, ezért arra törekedtek, hogy a hadakozás fő terheit a poroszok viseljék. Ebbe meg Frigyes nem ment bele, és 1741. október 9-én Klein-Schellendorfban titkos fegyverszünetet kötött Neipperggel. Ebben megállapodtak, hogy az osztrák sereg kivonul Sziléziából, Frigyes viszont a később megkötendő békében megelégszik majd Alsó-Sziléziával és Neissével.

A katonai helyzet azonban hamarosan megváltozott, mégpedig Ausztria hátrányára. A bajorok és a franciák Budweisen keresztül benyomultak Csehországba, a szászok pedig egy hónappal később észak felől Prágába. Frigyes erre az alig néhány hete kötött fegyverszünet titkoságának Mária Terézia általi megszegését hangoztatva, szintén betört Morvaországba. December 27-én csapatai elfoglalták Olmützöt, utána több más helységet.

Úgy látszott, valóban elérkezett a Habsburg-birodalom vége. 1742. január 24-én Frankfurtban Károly Albert bajor fejedelmet VII. Károly néven német-római császárrá választották, február 12-én meg is koronázták. Ekkorra azonban gróf Khevenhüller Lajos tábornagy részben magyar ezredekben álló hadával már körülfárta és megadásra kényszerítette Linzet, február 13-án pedig megszállta Münchent. Az új német császár ezért sietve kérte II. Frigyes segítségét.

A porosz király személyesen állt a mintegy 20 000 főnyi porosz-szász haderő élére: Brünnt megkerülve elfoglalta Iglaut, majd Znaimot. Bár a Bécs ellen nyomuláshoz nem rendelkezett elegendő erővel, annyit elért, hogy Khevenhüller a támadás félbeszakítására kényszerült. Az Udvari Haditanács az erők legnagyobb részét, elsősorban a huszárezredek a poroszok ellen irányította, Mária Terézia sógora, *Lotharingiai Károly tábornagy* parancsnoksága alatt.

Az ellenség azt tervezte, hogy a jobb idő beálltával egy francia hadtest Budweisnél ténykedik, Frigyes pedig erősítést von magához, majd Bécs ellen vonul. Ekkor azonban megmutatkozott, hogy a porosz hadsereg raktári ellátás nélkül mozgásképtelen. Raktárakat viszont nem tudott létesíteni, mert a mostani hadszíntér hegyes terepén nem voltak szállításra alkalmas vízi utak. A porosz seregnek ezért az osztrák hadak által előzőleg már kiélt területről kel-

lett magát élelmeznie. Ráadásul a lakosság ellenséges magatartást tanúsított, a huszárok pedig – akikkel szemben a poroszok nem tudtak megfelelő katonaságot állítani – gyakorlatilag minden szállítmányt elfogtak.

A poroszokkal szemben különösen kitűnt a legrégebb huszárezred, melynek tulajdonosa, a már említett gróf Csáky György 1741. szeptember végén tábornagyi rangot kapott, de december elején meghalt. Az ezredtulajdonosságot az ekkor alig 32 éves *Nádasdy Ferenc tábornok* (a Wesselényi-összeesküvés résztvevőjeként kivégzett gróf Nádasdy Ferenc unokája, gróf Nádasdy Ferenc lovassági tábornok fia) kapta meg, aki 1739 óta parancsnokként állt az ezred élén. Nádasdy, a magyar huszárság legkiválóbb vezetője, dandár-, majd hadtestparancsnok, Európa-szerte ismertté vált huszártábornok, a kisháború felülmúlhatatlan mestereként az osztrák örökösödési, utóbb a hétéves háborúban bizonyította, mire képesek a megfelelően alkalmazott és vezetett huszárcsapatok.

A huszárok és a magyar nemesi felkelés csapatai önmagukban persze nem lehettek elegendők a poroszokkal szemben. Annyit mégis elértek, hogy a velük szemben állandóan újabb erők bevetésére kényszerült Frigyes meggyengült, és visszahúzódott Brünnhöz. Eközben az osztrákok főereje a franciák ellen fordult, akik Frigyesztől a szászokat kérték segítségül. A poroszok a szállítási nehézségek folytán raktáraikat továbbra sem tudták a szükségletnek megfelelő mértékben feltölteni, így előre lehetett látni azt az időt, amikor a sereg kimerül.

Ennek elkerülésére a király visszahúzódott Csalau irányába. Katonáit a huszárok továbbra is szakadatlanul körülrajzolták, és különösen utóvédjének okoztak jelentős veszteséget. Lotharingiai Károly seregével követte a poroszokat, akik az Elba folyó mentén telepített raktáraik védelmében csatára kényszerültek. 1742. május 17-én *Czaslautól északra, Chotusitznál* az osztrák lovasság megfutamította a poroszt, majd lóról szállva elkezdte fosztogatni az ellenség táborát. Ezáltal akkora rendetlenség keletkezett, hogy az előnyomuló porosz gyalogság győzni tudott, bár az osztrák ekkor már vele azonos értékűnek bizonyult. A csata kimenetelét itt Frigyes jobb vezetési képessége döntötte el.

Ennek az újabb vereségnek a hatására Bécs békekötésre kényszerült. Az 1742. június 12-i, angol közvetítéssel létrejött boroszlói békében Frigyes megkapta csaknem egész Sziléziát és Glatz grófságot, viszont kötelezte magát, hogy nem segíti tovább Mária Terézia ellenségeit.

A békekötés folytán felszabadult osztrák erő-

ket nyomban a francia–bajor sereg ellen vetették be. Lotharingiai Károly csapatai körülzárták, majd *december 6-án birtokukba vették Prágát*. 1743 tavaszán a hadműveletek már *Bajorországban* folytak, Nádasdy és több magyar tábornok, számos huszár- és magyar gyalogezred részvételével. Június 27-én a török ellen 1737-ben kudarcot vallott, és emiatt börtönbe került, de Mária Terézia által kegyelemben részesített, ekkor bajor szolgálatban álló gróf Seckendorf tábornagy az egész Bajorországot átadta Ausztriának.

A helyzet diplomáciai téren is kedvezően alakult Ausztria számára; 1743. szeptember 13-án Wormsban aláírták Ausztria, Anglia, Németalföld és Szardínia szövetségi egyezményét. Ausztria ugyan kénytelen volt a szárd királynak ígérni Lombardia egy részét és Piacenza hercegséget, viszont megkapta Anglia támogatását, ami elsősorban Franciaországgal szemben mutatkozott jelentősnek.

Az eredetileg két hatalom, Poroszország és Ausztria konfliktusaként indult sziléziai háború fokozatosan európai méretűvé szélesedett. A francia és a spanyol Bourbonok Angliával és Ausztriával szemben október 25-én Fontainebleau-ban szerződést kötöttek egymás támogatására. Franciaország hadat üzent Ausztriának és Angliának, Spanyolország pedig Ausztriának.

1744-ben 80 000 főnyi francia hadsereg tört be Flandriába és nyomult sikeresen előre. Egy másik francia sereg a határt fedezte a Meuse és a Saar között, a François de Coigny marsall vezette harmadik pedig a Rajnát védte. Lotharingiai Károly csapatai július 1-én Philippsburgtól nyugatra átkeltek a Rajnán, és veszélyeztették Elzászt. A helyzet így kedvezőtlenül alakult a franciák számára, de augusztusban egy újabb porosz támadás megváltoztatta a hadművelési súlypontot: az osztrák hadsereg Elzász helyett ismét Csehországba kényszerült vonulni.

II. Frigyes, bízva gyalogságának többször bizonyított fölényében, bátran nyomult előre, szeptember 16-án elfoglalta Prágát, utána csaknem az egész Csehországot. A hónap végére azonban beérkeztek a Rajnától átirányított osztrák csapatok, és *Traun Ottó tábornagy*, fővezér, könnyűcsapatai segítségével fokozatosan kivívta a hadászati fölényt Frigyesse szemben. A porosz seregben volt ugyan 18 000 lovas, de ezek felderítésre teljesen alkalmatlannak bizonyultak; a porosz király sokszor hétszámra nem tudta, hol állnak az osztrákok. De nem küldhetett ki felderítésre kisebb járőröket vagy osztagokat sem, mert megbízhatatlanságuk folytán az első adódó alkalommal ezek is megszöktek

volna. Ráadásul jó térképei sem voltak, a lakosság pedig továbbra is ellenségesen viselkedett.

Traun tábornagy elegendő számú, kiváló minőségű könnyűcsapattal rendelkezett, melyek többségükben önkéntesekből tevődtek össze. Ezek szinte magukkal hozták a portyázásra, az önálló tevékenységre való alkalmasságot, és szökés szinte sohasem fordult elő náluk. Segítségükkel a tábornagnak hetek alatt sikerült a poroszokat táborokba szorítani, ami már önmagában is megnehezítette élelmezésüket. A könnyűcsapatok sorra elvágták a poroszok utánpótlását, akiknek lovassága tehetetlennek bizonyult velük szemben.

A Nádasdy vezette huszárok október 9-én átkeltek a Moldva folyón, és elvágták Frigyes összeköttetési vonalát Prágával. Az élelmezési nehézségekkel, betegséggel és dezertálással küzdő porosz sereg előbb Beneschauhoz, azután az Elbához vonult vissza. Ügyes hadmozdulataival Traun fedezni tudta saját raktárait, ugyanakkor fenyegette vagy meg is semmisítette a poroszokat.

II. Frigyes meg sem kísérelte, hogy Traun csapatait ügyesen megválasztott és erős állásaiban megtámadja, vagy saját raktáraitól messzire eltávolodva megkerülje. Saját utánpótlás hiányában ehhez kénytelen lett volna rekvirálni, amit csak kisebb csapatokkal, néhány fős járőrökkel lehetett volna véghezvinni. Erőszakkal összeszedett, bottal összetartott katonái ilyen helyzetben nyomban dezertáltak volna, amit a király semmiképpen sem vállalhatott. Nádasdy huszárai minden irányból elvágták összeköttetéseit, csapatai napokig nem jutottak élelemhez, a szökés a tisztikarban is elharapózott. A huszárok ismételten elfogták a Frigyesnek szánt szállítmányokat is, így a király sátrában, egykorú feljegyzés szerint, „az éhség szakácskodott”.

A 80 000 főnyi porosz sereg három-négy hónap során szökések, betegségek és különféle megpróbáltatások miatt akkora veszteséget szenvedett, hogy II. Frigyes csata nélkül kényszerült a Csehországból való visszavonulásra. Az osztrákokhoz 17 000 katonája szökött át, serege így szinte feloszlott. A porosz király, aki előzőleg Csehország déli határáig nyomult előre, egész életére szóló leckét kapott. Ezután soha nem tett ilyen kísérletet – megmaradt Poroszország határainak a közelében. Későbbi nyilatkozatában pedig Traunt jelölte meg tanítómesterül a hadművészetben.

A porosz sereg vereséggel felérő visszavonulása azonban nem jelentette Ausztria számára a háború végét, még kevésbé megnyerését. A poroszok Csehországból való kiűzése után Bécs-

ben eluralkodott a remény, hogy az ellenfél meggyengülése és az osztrák vezetés ilyen főlénye mellett könnyen vissza lehet foglalni Sziléziát. 1745 hadművelleti céljaul Alsó-Szilézia visszafoglalását tűzték ki, Lotharingiai Károly főparancsnoksága alatt, de Traun tábornagy közreműködése nélkül.

Most azonban egészen más helyzet állt elő, mint az előző évben. II. Frigyes ismerte az osztrákok mozdulatait, és helyesen ítélte meg előnyomulásuk irányát. 1745 áprilisában a telet téli szállásokon Csehországban töltött osztrák sereg újabb csapatokkal, részben az ismét elrendelt magyar nemesi felkeléssel is megerősödve Königrätznél gyülekezett, és május végén betört Sziléziába. A Bécsben elhatározott cél elérése: a tartomány visszafoglalása azonban nem sikerült, mivel a poroszok sorra megnyerték a csatákat: június 4-én Hohenfriedbergnél, szeptember 30-án Soornál, december 15-én Kesselsdorfnál.

A könnyűcsapatok, elsősorban a huszárok 1745-ben is kiváló szolgálatokat tettek; a veszített csaták után biztosították a sereg visszavonulását, ismételten elvágták a poroszok összeköttetési vonalait, elfogták szállítmányaikát, felprédálták táborait. Nádasdy huszárai a soori csata idején megtámadták és felgyújtották a porosz tábor, kezükbe kerítették a király poggyászát és készleteit, köztük tetemes mennyiségű bort is, amit persze nyomban megittak. A poroszok utóbb felpanaszolták a huszárok viselkedését, akik a fegyvertelen férfiakat is levágták, a táborban talált nőket pedig „más módon gyötörték”.

Ez újabb porosz győzelmek következtében Ausztria békekötésre kényszerült, 1745. december 25-én Drezdában. II. Frigyes megtartotta egész Sziléziát, viszont kiűritette Szászországot, és elismerte Mária Terézia I. Ferenc néven október 4-én Frankfurt am Mainban megkoronázott férjének német-római császárságát. Ez azáltal vált lehetővé, hogy VII. Károly császár még január 20-án meghalt Münchenben.

Poroszországnak a háborúból való kiválása után két ellenfél maradt Ausztriával szemben: Franciaország és Spanyolország. A franciák 1745-ben és 1746-ban többször győztek, míg a spanyolok ellen az itáliai hadszíntéren az osztrákoknak ismételten sikerült kisebb csatákban felülkerekedni. Végül Ausztria mindkét állammal szemben hátrányba került, s aztán az 1748. október 18-án Aachenben Franciaországgal kötött béke véget vetett az örökösödési háborúnak. Ausztria lemondott több, amúgy is elvesz-

tett területről, de visszakapta Spanyol Németalföldet; a franciák, majd a békeszerződéshez két nappal később csatlakozott spanyolok viszont elismerték Mária Terézia jogát a Habsburg-trónra, valamint férje, I. Ferenc német-római császárságát.

Ausztria nem csupán ellenségeinek katonai fölénye miatt kényszerült békekötésre; pénzügyi és katonai helyzete sem engedte a háború továbbfolytatását. Hadereje: 51 német, 10 magyar és 6 horvát gyalogezred, 18 vértess-, 15 dragonyos- és 11 huszárezred fizetetlenség és háborús kimerültség folytán közel állt a feloszláshoz. A birodalom fennmaradásának biztosítására sürgős pénzügyi és katonai intézkedések kellettek.

1748 decemberében a Haditanács szabályozta a *gyalogezredek szervezetét*; ezek ettől kezdve két gránátos- és tizenhat puskásszázadból álltak. Az örökösödési háborúban nyert tapasztalatok alapján 1749-ben új, az egész gyalogságra érvényes kiképzési és magatartási szabályzatot adtak ki. Ez már nagyobb mozgékonytságot biztosított a csapatoknak, de nem szakított teljesen a korábbi merevséggel. Minden ezred *két háromfontos ágyút* kapott, meneteléskor ezt két ló húzta, harcban az ezred katonái mozgatták. A tüzérség csak fegyvermestereket adott, a személyzetet az ezredeknek kellett kiállítani. Ugyanekkor az évben szervezték meg az ezredzenekarokat. A 36 főnyi, török hangszerekkel felszerelt zenekar költségeit az ezred viselte.

Az egységes egyenruházattal való ellátást az államkincstár állapota továbbra sem tette lehetővé, ez csak 1755-ben valósult meg. Ugyanekkor megállapították az egyenruházat kihordási idejét is. 1750-ben részletesen szabályozták a tisztek, az altisztek és a legénység kötelességeit. Ez utóbbi évben a Pesten már 1727 óta meglevő *rokkantak házán* kívül a birodalom különböző városaiban további öt ilyen létesítettk, összesen 6000 főnyi, legénységi állományú rokkant befogadására.

A tisztek szerepének növelésére is számos intézkedést hoztak. 1751-től szabadon beléphetek az udvarhoz, 1752-ben a királynő elrendelte, hogy minden, tíz éve előljárója megelégedésével szolgáló tiszt nemesnek tekintendő. Ebben az évben Bécsűjhelyt 300 fős létszámmal kadétiskolát állítottak fel – ez 1769-től *Terézia Katonai Akadémia* elnevezéssel működött tovább. Növendékei szinte kivétel nélkül a nemesség fiaiból kerültek ki, kiképzésük három éven át tartott. 1752 másik fontos intézkedése: halálbüntetés terhe mellett eltiltották a párbajt.

Pénzügyi okokból az állandó hadsereg létszá-

mát 108 000 főre csökkentették. A legmagasabb létszámot a gyalogezredeknel 2000, a huszárezredeknel 610 főben szabták meg, ez utóbbiaknál 361 lóval. Rendszerint még ezt a létszámkeretet sem sikerült betölteni: az országszerte tartott toborzások nem jártak a várt eredménnyel, ezért fokozatosan rátértek a sorozásra, azaz a vármegyékre meghatározott újonclétszámot vettek ki, amit aztán ezek kényszerrel szedtek össze.

Az aacheni békekötés utáni intézkedések közé tartozik a *német vezényszó* bevezetése is. Ezt a gyalogságnál 1750-ben, huszárezredeknel 1754-ben tették kötelezővé.

A hadsereg megerősítésére tett intézkedések végső célja a Poroszországgal való leszámolás előkészítése volt. Az osztrák politika már 1755-ben nagy poroszellenes szövetség létrehozásán fáradozott, ebben a két korábbi ellenfélen – Franciaországon és Spanyolországon – kívül részt vett volna Nápoly, Oroszország, továbbá Svédország és Szászország, bizonyos területi igényektől vezettetve.

A Habsburg-birodalom vezetőinek ezek az elképzelései éppúgy nem váltak valóra, mint Szilézia visszahódításának terve. A hadsereg most már elérte az európai színvonalat, de soraiból továbbra sem kerültek ki olyan hadvezérek, akik képesek lettek volna ezt a haderőt II. Frigyes szemben győzelemre vezetni. Ráadásul Ausztria 1757-re tervezte a háború megindítását, amikor a poroszok ezt be nem várva, már 1756-ban támadtak, egyetlen csapat sem érte meg el tervezett létszámát, de a birodalom területén szétszórt ezredek sem voltak még menetkész állapotban.

Az új háború hátterében most is Anglia és Franciaország ellentéte állt: az Észak-Amerikáért és Indiáért folytatott versengés. Mindkét hatalom a kontinensen keresett magának szövetségeseket. A támadást kezdő Poroszország biztosítani akarta az előző háborúban meghódított Sziléziát, és ha lehet, megszerezni Szászországot. A porosz hadsereg 1756. augusztus 29-én betört ebbe az országba, de itt nem várt ellenállásba ütközött. A tervezett hadászati meglepetés így csak félig sikerült.

Szemben a Mária Terézia trónra lépését követő évekkel, ebben a háborúban a Habsburg-birodalom létét még részben sem fenyegette veszély. A poroszok szeptember közepén lépték át a cseh határt, részben Szászország, részben Szilézia felől. Az első nagyobb csatára *október 1-én Lobositznál* került sor. A herceg Lichtenstein József által 1744 óta átszervezett osztrák tüzérség rendkívül hatásosan működött, de

meglepetést keltett a poroszokban az osztrák gyalogság is. A lovasság, részben Hadik András vezérőrnagy parancsnoksága alatt, a megszkottat nyújtotta. Az osztrák főparancsnok, gróf Browne Max Ulysses tábornagy nem bizonyult megfelelő hadvezérnek, ezért 35 000 katonája nem bírt a velük szemben harcoló 8000 poroszszal.

Az időtartamáról később „hétéves” elnevezést kapott háború elején Ausztria hadereje *három magyar ezreddel* gyarapodott. 1756 végén gróf Pálffy János ezredes saját költségén egy gyalogezredet állított fel, ez később a 39. számot kapta. A királynő férje, I. Ferenc császár egy huszárezredet állított ki: a későbbi császár, 1798-tól I. számú huszárezredet. A jászok és a kunok pedig az 1775-ig fennállt nádor huszárezredet küldték a harctérre.

1757-ben már ezek az új ezredek is részt vettek a hadműveletekben. Kisebb, de eléggé véres összecsapások után *június 18-án Kolinnál* nagyobb csata zajlott le. A győzelemhez szokott II. Frigyes az osztrákok szeme láttára vonultatta fel seregét, így a vezénylő gróf Daun Lipót tábornagy ellenintézkedéseket tudott tenni, és a porosz sereg súlyos vereséget szenvedett. Az osztrák gyalogság mindvégig megállta a helyét, a 45 éves korában, 1754-ben lovassági tábornokká előléptetett Nádasdy vezette lovasság pedig felülkerekedett, és érzékeny veszteséget okozott a poroszok lovasságának, de gyalogságának is. Nádasdy parancsnoksága alatt kilenc határőr-gyalogzászlóalj, négy gránátoszázad és 56 lovasszázad, közte 45 huszárszázad harcolt: 6220 gyalogos és 8720 lovas. Ekkora erőt akkor hadtestnek neveztek; benne volt Nádasdy saját huszárezredének öt százada, Hadik 26 és fél huszárszázadból álló dandárának kötelékében.

Vert seregével II. Frigyes a csata után visszavonult, de Daun csak lovasságot küldött üldözésre. Kolin után a poroszok abbahagyták több helység és vár ostromát, és bár seregük nem szenvedett megsemmisítő vereséget, Kolin híre így is rendkívüli lelkesedést váltott ki, mindenekelőtt Bécsben. Mária Terézia június 20-án kora reggel értesült a győzelemről; két nap múltával, de 18-i keltezéssel megalapította a katonai Mária Terézia-rendet, a csata emlékére. Ez volt az első osztrák kitüntetés, amely önálló cselekvésre sarkallta a tiszteket. A rend első három nagykeresztjét Lotharingiai Károly, Daun és Nádasdy kapta meg.

Kolini veresége után Frigyes több ellenséges sereg között kényszerült tevékenykedni – a hadműveletek súlypontja egyre nyugatabbra tolódott. Ennek következtében fedezetlenül maradt

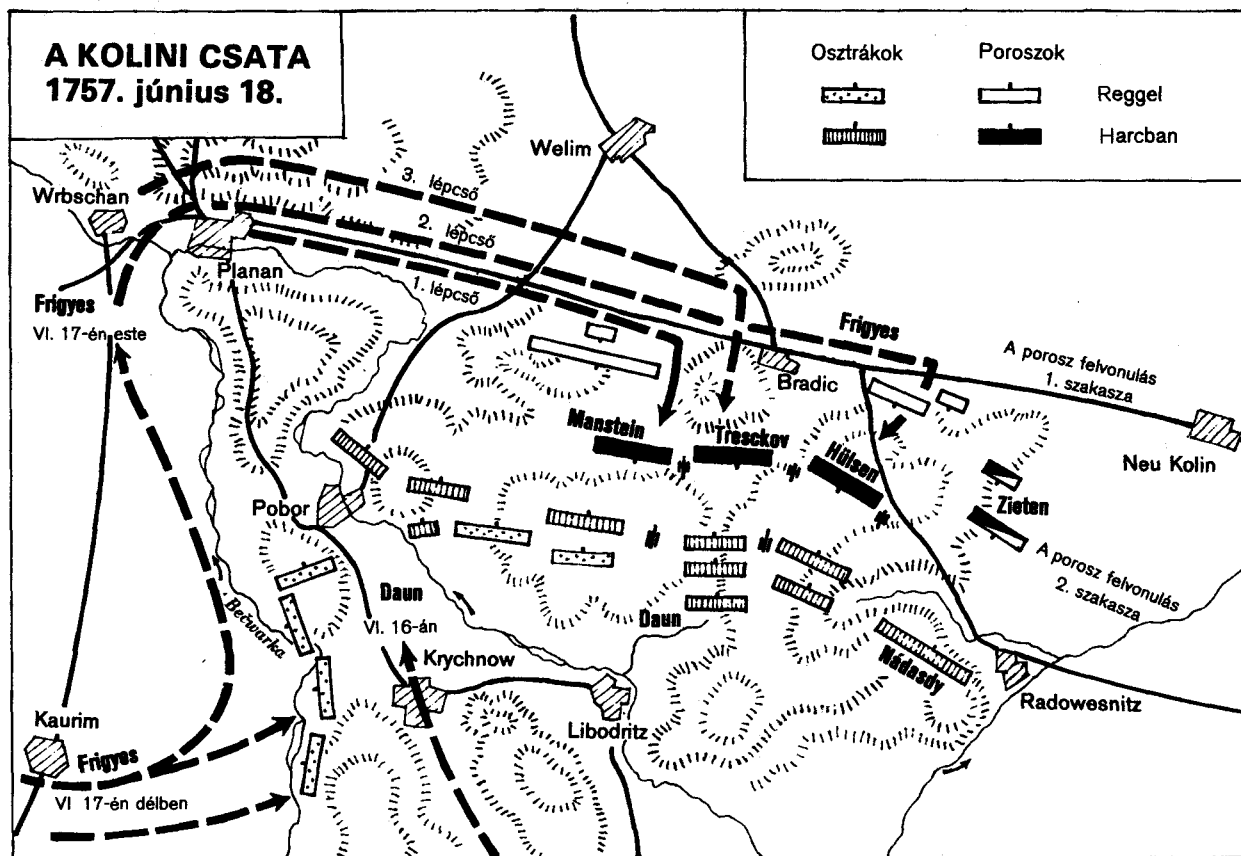
a porosz székváros, Berlin, és Lotharingiai Károly megbízta az 1756. november 10-én altábornaggyá előléptetett Hadik Andrást a megrohanás tervének kidolgozásával. A vállalkozást 1757. október 3-án Bécsben az államtanács jóváhagyta.

Ezt a támadást, a poroszok fővárosának részbeni elfoglalását és megsarcolását Hadik 3460 katonával, közte a Gyulai-gyalogezred gróf Gyulai Sámuel alezredes vezette egyik zászlóaljával és 800 huszárral hajtotta végre. Részt vett benne a Baranyay-huszárezred századosa, gróf Gvadányi József, a későbbi híres író, aki 1789-ben, a török háború kapcsán felidézte e nagyszerű haditett emlékét. Az 1757. október 16-án, vasárnap megvalósított rajtaütés, bizonyítéka annak, hogy megfelelő összetételű, körültekintéssel kiválasztott katonákból álló csapat eredményesen működhet messze az ellenség hátszágában is. Hadik különítménye 12 nap alatt több mint 300 kilométeres menetet hajtott végre, ezen belül október 17-én, visszavonulóban Berlintől Storkowig 50 kilométert!

Hadik sikeres berlini támadása azonban nem fordíthatta meg a háború sorsát. A Boroszlótól délnyugatra fekvő *Schweidnitz* várát Nádasdy mintegy 40 000 főnyi hadtestével jó kétheti ostrom után november 12-én megadásra kényszerítette ugyan, de Frigyesnek egy héttel korábban, november 5-én Rossbachnál sikerült megverni a francia és a német birodalmi egyesített sereget. Ezt követően visszatért Sziléziába, és a november 22-én Boroszlónál megvert, 24-én foglyul esett Braunschweig-Bevern herceg csapatainak maradványaival egyesülve, december 5-én Leuthennél ismét ő támadott.

II. Frigyesnek 22 000 főnyi gyalogsága és 13 000 lovasa volt, 178, részben nehézágyúval. A Lotharingiai Károly vezette osztrák sereg vele szemben 58 000 gyalogosból és 14 000 lovasból állt, 235 löveggel. Több osztrák tábornok és Nádasdy is azt javasolta Károly hercegnek, hogy várják be a jól megerősített állásokban Boroszló előtt a poroszok támadását. Ezeket a tanácsokat azonban a főparancsnok elvetette, mert Liegnitzet akarta fedezni, ezért nehézlövegeinek egy részét is hátrahagyva, elébe ment a poroszoknak, és *Leuthen* falunál táborba szállt.

December 5-én reggel az osztrák sereg előnytelen felállást vett, ráadásul Frigyes által jól ismert terepen. Az osztrák gyalogság két lépcsőben sorakozott fel, jobb szárnya mögött nyolc zászlóaljnyi tartalékkal. Az osztrák vezetés feltevése szerint e szárny ellen kellett irányulnia a poroszok főtámadásának. A gyalog-

sághoz jobbról-balról csatlakozott a mindkét oldalon nagyjából egyforma erejű lovasság. A nehéztüzérséget négy ütegben a jobb szárny arcvonala elé állították.

A poroszok támadása előbb a biztosító lovaságot űzte el, utána Frigyes balra kibontakoztatta elővédét. Evvel azt a benyomást keltette, hogy támadása valóban az osztrák jobb szárny ellen irányul, amint azt előzőleg feltételezték. Az itt parancsnokló osztrák tábornok nyomban erősítést kért.

Az elővéd mögött felvonuló erőket a király azonban jobbra fordította. Csapatái magaslatok által takarva, tehát az osztrák megfigyelés számára láthatatlanul vonultak fel, két oszlopban. A nehézütegek az osztrákokhoz közelebb eső oszloptól balra, nem láthatóan haladtak. Az osztrák főhadiszálláson egy ideig azt tételezték fel, hogy a poroszok, látva mekkora erő áll velük szemben, elvonulnak.

Amikor a porosz gyalogság tömege az osztrák bal szárny magasságába ért, Frigyes parancsára balra kanyarodott. Ezen előzőleg számtalanszor ismételt mozdulatot a zászlóaljok úgy hajtották végre, mintha most is a gyakorlótéren csinálnák. Ez dél tájban történt, és megkezdődött a támadás a Nádasdy vezényelte osztrák *bal szárny*

ellen. A magyar tábornok csapatai főleg bajor és württembergi katonákból álltak. Amikor felismerte, hogy a porosz főtámadás őellenére irányul, nyomban erősítést kért, de hiába, mivel a tartalék a jobb szárnyon volt. Emiatt különben még aznap heves szóváltásba keveredett Lotharingiai Károllyal. A bal szárny így hamarosan alulmaradt a poroszokkal szemben, s amikor az erősítés végre ideért, már nem segíthetett. Nádasdy lovassága ugyan sötétedésig kitartott, megtett minden tőle telhetőt, de a súlyos vereséget nem akadályozhatta meg.

Leuthennél 35 000 katonája győzött 65 000 ellen; a csata mint a ferde harcrend alkalmazásának példája került bele a hadtörténelembe. II. Frigyesnek ez volt a legnagyobb győzelme, és ez ilyen formában csak itt sikerült, mivel csapatait rejtve tudta felvonultatni, és gyorsan mozgatni a harcmezőn.

A csatavesztés után Mária Terézia, sógorára való tekintettel, visszahívta Nádasdyt a seregtől, de ugyanezt tette a vereségért elsősorban felelős sógorával, Lotharingiai Károllyal is. Nádasdy a következő évben, 1758-ban ugyan megkapta tábornagyi kinevezését, de soha többé nem nyílt módja ellenséggel szemben bizonyítani nem mindennapi képességeit.

Leuthen után mintegy 35 000, felerészben beteg katonát vezettek vissza az osztrák tábornokok Csehországba. Szilézia ismét porosz kézre került, Schweidnitz kivételével, amely 1758. április 16-ig tartotta magát.

1758 említésre méltó eseménye II. Frigyes *Hochkirchnél* október 14-én bekövetkezett veresége. A porosz király alvezérei figyelmeztetése ellenére a helység körüli magaslatokat tartó osztrák sereg közvetlen közelében ütött tábornokot, mintegy 42 000 katonájával. Ezáltal valószínűleg kihívta maga ellen Daun tábornagy kétszerte nagyobb seregének hajnali rajtaütését. A tervet erre az osztrák sereg főszállásmestere, gróf Lacy Móríc készítette el. A több magyar gyalogezred részvételével indított támadásban a poroszokat mindenütt visszaszorították. Frigyes közben észrevette, hogy az osztrákok bal szárnya – Laudon Gedeon tábornok vezetésével – megkerüli csapatait, s így visszavonulásának útvonalát fenyegeti. Ezért abbahagyta a harcot, de így is több mint 9000 emberét veszítette el. Daun túlzott óvatosságból győzelme után nem üldözte a poroszokat, így Ausztria helyzete mit sem javult.

Még súlyosabb vereséget szenvedtek a poroszok a következő évben, 1759. augusztus 12-én *Kunersdorfnál* a Szaltikov vezette orosz és a Laudon vezette osztrák csapatoktól. A 41 000 orosznak és a 18 500 osztráknak 248 ágyúja volt; velük szemben 48 000 porosz állt, 200 löveggel. A magyar ezredek közül két huszárezred, Kálnoky és Nádasdy ezrede, továbbá a Pálffy-gyalogezred gránátosai (súlyos veszteséget szenvedtek), valamint a Bethlen-gyalogezred vett részt a csatában. A poroszok egyórás ágyútűz után kezdtek rohamozni, de mindvégig sikertelenül. Előzőleg Frigyes soha nem szenvedett ekkora vereséget – most a szövetségesek 15 000 fős veszteségével szemben mintegy 19 000 embere és csaknem teljes tüzérsége maradt a csatatéren. Veresége után leverten jelentette ki: „Szerencsétlen hadseregem nincs abban a helyzetben, hogy az oroszokkal újból harcba bocsátkozzék.”

Kunersdorf mégsem gyakorolt döntő befolyást a hétéves háború további menetére, mert a bécsi Haditanács visszarendelte a sereget, attól félve, hogy a poroszok vereségük ellenére betörnek a birodalom területére. E helyzetmegítélés téves voltát bizonyítja, hogy Kunersdorf után a porosz király hadászati védelembe szorult, egészen 1762-ig. Ebben az évben aztán az anyagilag és katonailag teljesen kimerült Ausztria november 4-én fegyverszünetet kötött. A háborút végül a Hubertusburgban aláírt béke fe-

jezte be 1763. február 15-én. Ausztria semmit sem ért el, ellenben elvesztett 303 592 embert, 82 000 lovat, 102 zászlót és 474 ágyút. Ezt nem ellensúlyozta az ellenség elfogott 250 tisztje és 60 000 embere, a zsákmányolt 282 zászló és 572 löveg.

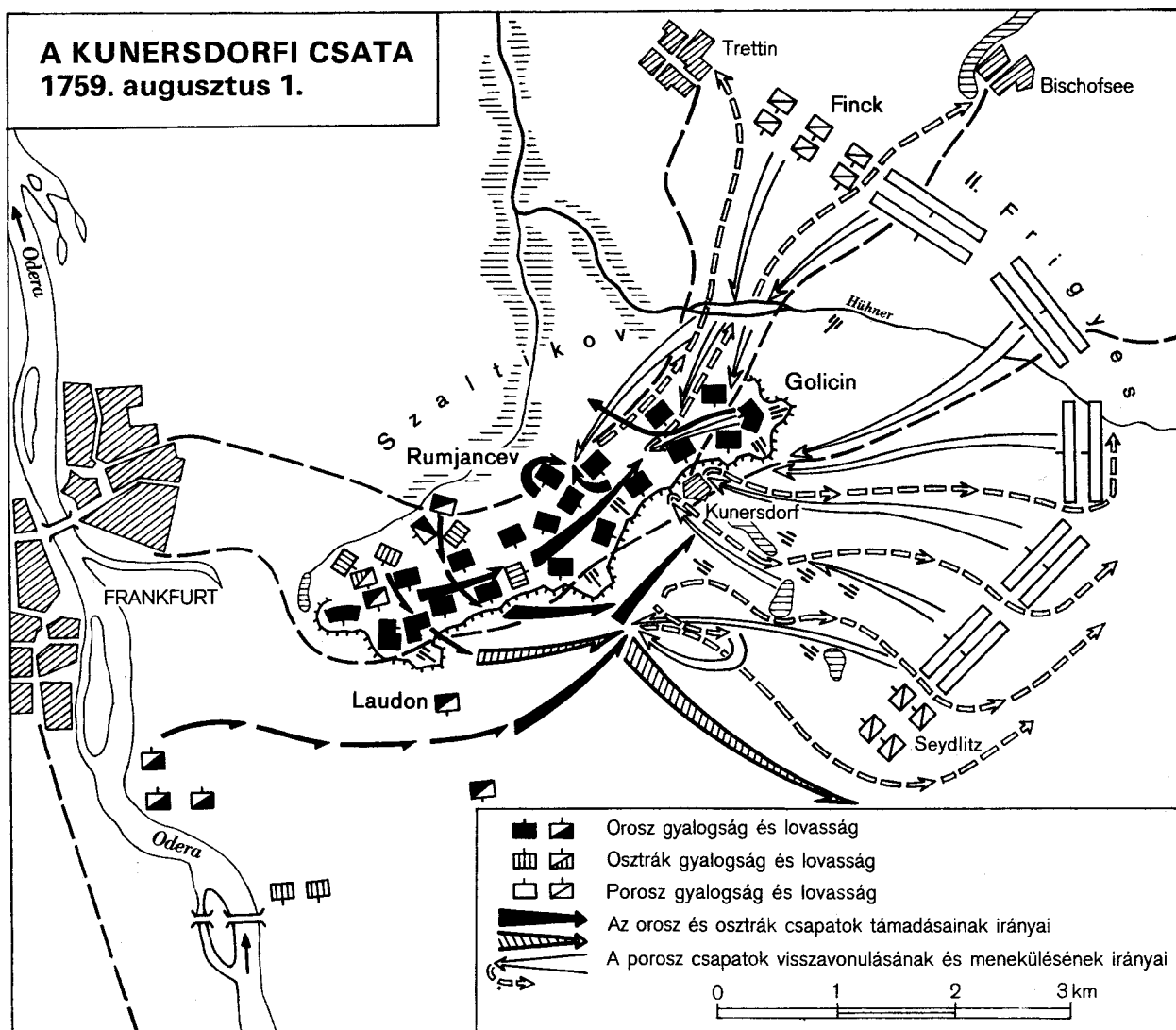
A hubertusburgi békekötés utáni években számos intézkedést tettek a hadsereg megerősítésére. Mindenekelőtt meg kellett növelni az ezredeknek a háborúban erősen lecsökkent létszámát, és megvalósítottak több szervezeti változást is. 1763-ban a *huszárezredek*nél megszüntették a „compagnie”-kra való felosztást, az ezred ettől kezdve hét escadronra tagozódott, két „svadron” alkotott egy osztályt. 1764 végén elrendelték, hogy a gyalogezredek három zászlóaljból és két gránátoszázadból álljanak. Az első két zászlóaljnak hat-hat százada, a harmadiknak, az ún. helyőrség-zászlóaljnak négy százada volt. Ezt az intézkedést a gyakorlatban 1766 augusztusában valósították meg. Az 1769. január elején kiadott rendelet a gránátoszázadokat különválasztotta az ezredektől, és gránátoszászlóaljakba vonta össze.

1766-tól évente nagy csapatösszevonásokat és gyakorlótáborokat tartottak. 1767-ben intézkedtek az *egyenruházat egységesítéséről*, 1769-ben pedig bevezették az *ezredek számozását*, mégpedig a tulajdonos rendfokozata szerint megállapított sorrendben. Ez az eléggé nehézkes rendszer csak fegyvernemeket ismert: a gyalogezredek 1-től 77-ig, a lovasezredek 1-től 45-ig terjedő számokat kaptak. 1798-ban azután új, immár csapatnemek szerinti számozást vezettek be, ami 1918-ig maradt fenn.

A gróf Lacy Móríc tábornagy által fogalmazott, 1769-ben a gyalogság számára kiadott *szabályzat* részletesen intézkedik az ezredek szervezetről, felállásukról, a különböző rendfokozatú katonák teendőiről és kötelességeiről, az előléptetésekről, a büntetésekről; továbbá a menetről, a táborozásról, a biztosításról, de még a tisztek harcban elfoglalandó helyéről is. A szemlék számát 1770-ben évi egyre csökkentették. Ugyanebben az évben a szolgálatban elhunyt tisztek özvegyeinek *nyugdíját*, árváinak pedig *ellátást* állapítottak meg.

A katonák toborzásánál továbbra is alkalmaztak erőszakot, fegyverkezésük gyakran a legkeményebb eszközökkel történt. Ebből adódóan a szökések nemcsak háború idején, de a békeévekben is komoly problémát jelentettek. Nádasdy huszárezredéből a hétéves háború során 234 ember szökött meg. 1770 júniusában Mária Terézia 1765-ben német-római császárrá koronázott fia, II. József az ezredet Lőcsén meg-

A KUNERSDORFI CSATA 1759. augusztus 1.

szemlélve, külön megkérdezte, hogy gyakoriak-e a szökések.

1775-ben egyszerűsítették a hajviseletet, a haját az oldaltincsek helyett rövid, vastag copfba fonva kellett viselni; ez a copf még 30 éven át tartotta magát. Ugyanezen évben II. József elrendelte, hogy két óránál hosszabban nem szabad gyakorlatozni, beleszámítva a ki- és a bevonulást is. A gyalogezredeknél mint büntetést eltörölték a fegyver-, a huszároknál a nyereghordást. Az asszonyok számát békében századonként 15 főben állapították meg. Táborba vonuláskor a törzstiszti és a főtiszti feleségeknek és a többi asszonynak is a szállásokon kellett maradni, a csapatokkal századonként csak három asszony tarthatott.

A hétéves háború utáni katonai intézkedések sorában külön említést érdemel *Hadik András* kinevezése az Udvari Haditanács elnökévé,

II. József javaslatára. Az 1710-ben született Hadik 1759. február 6-án lett lovassági tábornok, 1774. május 17-én tábornagy, s alig két hónap elteltével, július 22-én a Haditanács elnöke, a betegség miatt távozni kényszerült Lacy tábornagy utóda. A 64 éves Hadik az első magyar tábornok, aki megkapta ezt a tisztséget, melyet 1790-ig, haláláig viselt.

Hadik elnöki intézkedései között hadtörténelmi vonatkozású az 1776. május 8-i utasítása. Ebben elrendelte, hogy a különféle katonai levéltárakat egyesíteni kell a bécsi *Kriegsarchivban*. Ide kerültek, és ma is itt vannak az 1918-ig fennállt vagy időközben feloszlott magyar ezredek iratai is, melyek nélkülözhetetlen forrásai több száz év magyar hadtörténelmének. A *Kriegsarchiv* rendeltetését, szervezetét és hatáskörét Hadik ugyanez év december 21-én részletesen szabályozta.

1778 tavaszán ismét kitört a háború Ausztria és Poroszország között, mivel a bajor választófejedelem előző év végén bekövetkezett halála után Ausztria bajor területeket szállt meg. A haderő főparancsnoki tisztét kezdetben II. József császár, október végétől pedig Hadik töltötte be. A nagyobb összecsapások nélkül lezajlott háborúban a porosz seregnek a legtöbb veszteséget ismét a szökések okozták. Joggal állapította meg II. József: „A porosz király Csehországban harácsol, és pedig újoncozik.”

A „burgonyaháború”-nak vagy „szilvarumli”-nak nevezett, döntő csata nélkül lezajlott hadjáratnak az 1779. május 13-án kötött béke vetett véget; ebben Ausztria megkapta az Inn kerületet, Braunau és Schärding helységekkel. Ez a háború megmutatta, hogy a hadsereg tisztjei alkalmatlanok és tapasztalatlanok, a csapatok többsége kiképzetlen, fegyelmük rossz. A birodalom északi határán, a Poroszországgal szemben építendő erődökhöz francia mérnököket kellett hozatni.

Erdélyben 1784. október végén jobbágyfelkelés tört ki. A végsőkig kizsákmányolt, teljesen jogtalan, még a magyar jobbágyokénál is rosszabb helyzetben levő románok Zaránd megyében felkeltek földesuraik, végeredményben a nemesség és a katolikus papok ellen. A felkelés napok alatt több megyét borított el, és néhány hét folyamán 16 000 emberre nőtt a benne részt vevők száma. Végül sorkatonaságot vetettek be a felkelők ellen, és ez december folyamán leverte őket. A katonai akció egyik vezetője Kray Pál határőr alezredes volt, később a francia forradalom elleni háborúk kiemelkedő hadvezére.

A Habsburg-birodalom politikai és katonai vezetőinek fő gondját II. Frigyes 1786. augusztus 17-én bekövetkezett haláláig Poroszország támadásának feltételezett veszélye jelentette. A király elhunytá után a figyelem ismét a Duna mellékére, a Balkán félszigetre fordult. Az Oroszországgal fennálló szövetség Ausztria részéről további török területek megszerzését célozta. A Porta 1787-ben hadat üzent Oroszországnak, mire szeptember 10-én a Habsburg-hadsereg megkapta a mozgósítási parancsot.

Ez a háború a török ellen két és fél éven át tartott, folyamán négy osztrák főparancsnok váltotta egymást, ami kétségtelen bizonyítéka megfelelő hadvezér hiányának. Közülük az első, gróf Lacy tábornagy 180 000 főnyi seregé-

vel, benne 42 000 magyar katonával az Adriától a Dnyeszterig húzódó, legalább 1300 km-es vonalon védelmi felállást, kordont foglalt el, ahelyett, hogy összpontosított erővel benyomult volna török területre.

Javastrára 1787 decemberében kétszer is megpróbálkoztak Nándorfehérvár rajtaütésszerű elfoglalásával, kellő előkészületek nélkül, ezért sikertelenül. A Portának csak 1788. február 9-én adták át hivatalosan a hadüzenetet, de továbbra is a védekezés maradt az osztrák sereg fő hadászati elve. Kisebb, helyi előnyomulásra itt-ott tettek ugyan kísérletet; de közben a törökök betörték a Bánátba.

1789-ben József császár Hadikra bízta a főparancsnokságot, aki egész hadsereget fiatalabb korában sem vezényelt, most meg már 79 éves öregember volt. Hamarosan meg is betegedett, ezért utóda július végén a nála csak hat évvel fiatalabb Laudon tábornagy lett. Az osztrák csapatok szeptember 12-én körülvették Nándorfehérvárt, mely október 8-án megadta magát. Ebben az évben eredményesen folyt a háború Moldvában is, ahol augusztus elsején *Fočaninál* herceg Koburg Josias lovassági tábornok hadteste és Alekszandr Vasziljevics Szuurov altábornagy hadosztálya aratott győzelmet. Ugyanők szeptember 22-én Martinești mellett egy másik, többszörös túlerejű török seregre mértek döntő vereséget.

II. József 1789. július 25-én „arany és ezüst katonai becsület emlékérmét” alapított a legénység számára, „A vitézségnek” felirattal. Ezt a kitüntetést vörös-fehér szalagon eleinte a gomblyukban viselték, később vitézségi éremnek nevezték.

1790. február 20-án meghalt II. József, március 12-én Hadik, július 14-én Laudon. Közben már folytak a törökkel a békétárgyalások, és jelentéktelen harccselekmények után szeptemberben fegyverszünetet, 1791. augusztus 21-én Szisztovóban pedig békét kötöttek. Törökország visszakapta mindazt a területet, amit Ausztria a háborúban elfoglalt, beleértve Nándorfehérvárt is. A Habsburg-birodalomnak tehát ez az újabb balkáni előnyomulási kísérlete sem sikerült, ám jelentős vér- és anyagi áldozatba került. Ebben a háborúban esett át a tűzkeresztségen vagy szerzett katonai tapasztalatokat Ausztria számos későbbi tábornoka, jelentős hadvezére, Radetzky Józseftől kezdve Duka Péterig.

III. A FRANCIA FORRADALOMTÓL 1847-IG

1. Haditechnika és harcászat

Az európai hadügy fejlődése a XVIII. század utolsó évtizedeire megrekedt, részben technikai, részben harcászati okokból. Lényeges változás nem következett be sem a tűzérés anyaga, sem a gyalogsági fegyverek fejlődésében. A löveganyag ugyan egységesebb lett, de a tűzérést a harcmezőn továbbra is elnyúlt vonalban állították fel, és órákig tartó tűzpárbajt vívtak. A *gyalogsági fegyvereknél* a század közepén elterjedt vas töltővesszőt 1773-tól mindkét végén egyenlő vastagra készítették, így töltés közben már nem kellett megfordítani. 1781-től bevezették a konikus, befelé bővülő gyújtólyukkal ellátott puskát – ez feleslegessé tette, hogy a serpenyőbe külön kelljen puskaport szórni. A csőbe öntött és letömködött puskaapor betöltötte a gyújtólyukat, és a billentyűelhúzáskor keletkezett szikrától rendszerint begyulladt. A megfelelően kiképzett katonák percenként átlagban 2,5–3 lövést tudtak leadni, de tucatnyi lövés után ez egy lövésre vagy még lejjebb csökkent, mivel a csövet a löpormaradványok erősen beszennyezték, miáltal a tüzelés mind nehezebbé, tehát lassúbbá vált.

A pusokák tömege és mérete nem változott lényegesen, noha kisebb módosításokat ismételten végeztek rajtuk, így a franciák 1746 és 1777 között tizenegy alkalommal. Az 1777 mintájú francia kovás puska űrmérete 17,5 mm volt, tömege 4,3 kg, lőtávolsága 200 m-ig terjedt. Ezt a fegyvert a forradalmi háborúk idején, 1802-ben ismét korszerűsítették.

A poroszok 1782-ben II. Frigyes kívánságainak megfelelően új, gyorstüzelésre alkalmas puskát rendszeresítettek, ennek hossza 140, fel-tűzött szuronnal együtt 185 cm volt, tömege mintegy 5,5 kg. Kalibere érdekes módon változott, 18 és 20,4 mm között.

Ezt a fegyvert 1805-ben az ún. Nothardt-puskával váltották fel, ennél az űrméretet 15,7 mm-re csökkentették, és kereken egy kg-mal lett könnyebb elődjénél. A Nothardt-puskánál a találati teljesítmény növelésére törekedtek, ezért a porosz gyalogsági fegyverek közül elsőnek

nézőkével látták el, és tusát jobban lehajlították a korábbiakénál.

Harcban szerzett tapasztalatok alapján a poroszok 1808-ban terveket dolgoztak ki új, javított szerkezetű puska előállítására. Egységesíteni akarták az űrméretet, a golyó átmérője és a cső űrmérete közötti hézagot, a fegyver súlyát stb. Ezen törekvések ellenére az 1809-ben bevezetett „új-porosz puska” több vonatkozásban visszalépést jelentett az 1805 mintájúhoz képest. Űrmérete 18,57 mm lett, elhagyták róla a nézőkét, megszüntették a tusa erősebb hajlítását.

A Habsburg-birodalomban 1742-ben, 1775-ben, majd 1785-ben rendszeresítettek új mintájú kovás puskát. Ennek az utóbbinak űrmérete 17,5 mm volt, hordtávolsága 500 lépés, ellenben hasznos lőtávolsága csak 200 lépés.

A XVIII. század végén a hadseregek létszámának ugrásszerű növekedése jelentősen megemelte a gyártott fegyverek mennyiségét is. 1789 és 1801 között Európában mintegy tízmillió szuronyos puskát állítottak elő; 1801 és 1816 között csupán Franciaországban és Angliában közel hétmilliót.

Az előltöltő pusokák vonatkozásában két találmány érdemel még említést: a huzagolt cső és a kémiai gyújtás – jóllehet a harcászatban a XIX. század közepéig egyik sem eredményezett lényeges változást.

A cső huzagolásának feltalálásához a találati biztonság növelésére való törekvés vezetett, állítólag már a XVI. század közepén. Huzagolt – más kifejezéssel: vontcsövű – karabélyokat a harmincéves háborúban használtak először. Ezeknél a golyónak szorulni kellett a csőben, előlről való töltésük ezért nehezebben ment, nagyobb erő és több idő kellett hozzá. Katonai célra tömegesen nem is alkalmazták őket. Az osztrák haderőben a XIX. század elején megjelent *vadászzászlóalj*knál harcban a harmadik sor lőtt huzagolt csövű karabélyokkal, a határőrezredeknél pedig századonként 20 jó lövészt kapott vontcsövű fegyvert. Az ilyen fegyverze-

tű katonákat a hadvezérek nem kedvelték különösebben, mivel tömegtűz leadása volt a lényeges, nem pedig az egyéni lőteli teljesítmény, a pontos találat. A huzagolt csövű fegyverrel felszerelt lövészeket gyilkosnak tekintették, és így is bántak velük. II. Frigyes egyenesen megtiltotta tisztjeinek, hogy az ellenség előőrseire ilyen fegyverből tüzeljenek. Napóleon még Szent Ilona szigeti száműzetésében is a vontcsövű fegyver ellen nyilatkozott, kijelentvén, hogy a muskéta a legjobb fegyver, amit az ember feltalált.

Az egyes fegyver alacsony találati teljesítményét tömegtűzzel igyekeztek kiegyenlíteni. A tömegtűz hatásának megállapítására végzett lőtéri kísérletek során egy mintegy 30 méter széles és két méter magas céltábla a száz lépés távolságról rálőtt golyók 60 százalékát fogta fel, 200 lépésről 40 százalékát, 300 lépésről 25 százalékát, és 400 lépésről már csupán 20 százalékát. E számok értékelésekor figyelembe kell venni, hogy előkészített, nyugodt körülmények között végzett kísérletek adtak ilyen eredményt. Harcban, ellenséges tűzben ugyanezt nem lehetett elérni.

A csekély találati arány mellett a kovás puska másik hiányossága az időjárás iránti érzékenysége volt. Tartós esőben nem működött, és egyébként átlagosan minden hetedik lövés nem sült el. Sokat számított a kovakő keménysége: sem a túl kemény, sem a lágy nem felelt meg. A kémianak a XVIII. század utolsó negyedében elkezdődött fejlődése során jobb, lehetőleg maradéktalanul vagy kevés maradék hátrahagyásával elégő, nedves állapotban is meggyulladó lőpor előállításával is kísérleteztek. Így fedezték fel 1799-ben a külső behatásra, elsősorban ütésre robbanó durranóhiganyt (higanycianátot), és ezt 1815-ben alkalmazták először puskatöltények gyutacsául.

A gyutacsos puskánál a kakast kalapácszerűen képezték ki, ez ütött rá a cső hátsó végére csavarozott szerkezetbe helyezett gyutacsra, ami felrobbanva begyújtotta a lőportöltetet. Az osztrák hadseregben 1835-től átalakították a meglevő kovás puszkákat; egy 15 mm hosszú, 3 mm átmérőjű, henger alakú, rézből készült hü-

velybe tették a durranóhiganyt. 1841-ben báró Augustin Vince altábornagy tovább javította a gyutacsos puszkák gyújtószerkezetét. Találmányát nemcsak az átalakított, hanem az újonnan gyártott puszkáknál is alkalmazták. Az Augustin-féle gyutacsos puszkák háborús kipróbálására 1848–1849-ben került sor.

A XVIII. század második felében uralkodóvá vált *vonalharcászat* tételei szerint győzni támadással lehetett, melynek az ellenséges állás leggyengébb pontja, a szárnyak ellen kellett irányulnia. Főlény eléréséhez a támadásnak az egyik szárny ellen kellett összpontosulnia, ez esetben nem volt szükség széles támadó vonalra. A támadó csoportnak az ellenség egyik szárnya elleni zárt előnyomulását könnyen tudták kézben tartani. Ebből következően a porosz katonai elmélet a felvonulást és a kibontakozást rendkívül fontosnak tekintette. Annnyira fontosnak, hogy II. Frigyes a hétéves háború után, a Potsdamban tartott gyakorlatokon a külföldi hatalmak képviselőiben olyan benyomást igyekezett kelteni, miszerint felvonulással és különféle mozdulatokkal eleve meg lehet nyerni egy csatát. Ez természetesen azt a célt szolgálta, hogy Poroszország megtámadása senkinek ne jusson eszébe.

A vonalharcászat elégtelensége és kiüttanósága már a nagy francia forradalom előtt megmutatkozott, ha az ellenfél nem ugyanilyen, nem sablonos harcéljárást alkalmazott. Az osztrák örökösödési háborúban a porosz hadsereg a sémáktól mentesen harcoló osztrák könnyűcsapatokkal szemben éppúgy tehetetlennek bizonyult, mint az ugyancsak a vonalharcászat-hoz ragaszkodó angol királyi hadsereg az észak-amerikai felkelőkkel szemben. Az észak-amerikai függetlenségi háborúban 1775 és 1783 között a minutemanek – a riadó elhangzása után egy perccel fegyveresen sorakozó, huzagolt csövű fegyverekkel felszerelt felkelők – „szabálytalanul”, laza alakzatban harcoltak, és győztek az őket kezdetben lenéző angolok ellen. A porosz és az ezt másoló osztrák és egyéb vonalharcászat csődje azután teljesen és véglegesen a francia forradalom tömeghadseregével szemben bizonyosodott be.

2. Magyar csapatok a francia forradalom elleni háborúban

A feudális abszolutizmussal szemben sikeres francia forradalom híre a II. József kormányzási módszereivel nagymértékben elégedetlen magyar nemesség körében is visszhangra talált. Az egyik fájó sérelem a német nyelv és a német viselet terjesztése, sőt erőszakolása volt, nem csupán a nemesség, de a hadsereg magyar tisztjei körében is. A XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben alakult magyar ezredek még magyar nyelven tettek esküt, így vezényelték őket; tulajdonosuk, parancsnokuk magyar volt, tisztjeik úgyszintén.

A XVIII. század második évtizedétől a magyar ezredekben már nem magyar tiszték is megjelentek, és számuk mindinkább növekedett. A század közepén akad már idegen az ezredparancsnokok, utóbb pedig az ezredtulajdonosok között is. Az örökösödési és a hétéves háborúban, még inkább ez után az udvarban forgolódo, németül beszélő főúri magyar ezredtulajdonosok egyáltalán nem törekedtek ezredük magyar nyelvének vagy jellegének a megőrzésére. Szemléletesen bizonyítja ezt Hadik András példája, azé a Hadiké, aki katonai pályáját 1732-ben, az ekkor harminc éve fennálló, most báró Dessewffy István vezérőrnagy tulajdonában levő huszárezredben kezdte. Nem sokkal 33. életévének betöltése után lett ezredes és a Beleznay-huszárezred parancsnoka, s huszártisztként érte el 1747 márciusában a tábornoki rangot. Még további tizenöt éven át magyar tábornoki viseletben járt, de aztán – lovasági tábornokként – „német ruhát” öltött. Úgy látszik, hogy a német ruhában, parókával a fején nemcsak külsejében vált a Habsburg-birodalom egyik katonai vezetőjévé. Amikor ugyanis a szászországi születésű báró Karl von Nauendorf altábornagy, az 1696-ban létesített, később 8. huszárezred tulajdonosa 1769-ben javasolta, hogy a huszárezredek számára magyar nyelvű szabályzatokat adjanak ki, nyilván a legénység nemzetisége miatt, javaslata – többek között – éppen Hadik ellenvéleménye miatt hiúsult meg. Hadik tudta, hogy a huszárezredek legénysége nagy többségében magyar, mégis úgy vélekedett, hogy a császári hadsereg egysége érdekében ezeket az ezredek is németül kell vezényelni. Hadiknak és tábornoktársainak erről a tevékenységéről joggal állapította meg a felszabadulás előtti magyar hadtörténetírás:

„Éppen Mária Terézia idejében halványodott el a hadseregben a magyar katonaság egy-

séges magyar katonai képe, pedig a királynő uralkodása alatt a tőle nagyrabecsült és tisztelt magyar hadvezéreknek könnyű dolguk lett volna, ha a magyar hadsereg nemzeti mivoltának erősebb hangsúlyozását kívánják . . .”

A bécsi udvar ilyen németesítő, magyar politikusok és tábornokok által készséggel támogatott politikája azután az első adódó alkalommal visszahatást váltott ki. Az 1790. évi országgyűlés megnyitása előtt a törökök ellen harcoló sereg négy magyar gyalog- és három huszárezredének tisztjei nevében íródott, 12 pontba foglalt előterjesztés kérte a magyar hadsereg „külön státusz”-át, magyar haditanácsot, az idegen tiszték eltávolítását, és nem utolsósorban a magyar szolgálati nyelvet.

E felirat – mely szerzőinek vagy csak szerzőjének kilétét nem tudták megállapítani – megvitatás helyett irattárba került, de nem maradt egyetlen, folytatás nélküli próbálkozás. Ugyancsak 1790-ben Zemplén megye arra ösztönözte a magyar ezredek, hogy küldjenek követeket az országgyűlésre. Július 12-én a báró Graeven Márton altábornagy nevét viselő, utóbb 4. huszárezred több tisztje, köztük gróf Festetich György alezredes és Laczkovics János kapitány, később a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetője fordult az országgyűléshez: eszközölje ki a királynál, hogy a magyar ezredek béké idején tartsák hazai területen, tisztjeik magyarok közül kerüljenek ki, a „szolgálat rendje és Parancsolás magyar nyelven folytattnak”. Ez az ügy már haditörvényszék elé került, Festetichet és Laczkovicsot átmenetileg le is tartóztatták – de felterjesztésüknek ez maradt az egyetlen eredménye.

Pedig a magyar ezredeknél a magyar nyelv az egész korszakon át megmaradt: a mindennapi életben, a szolgálaton kívüli érintkezésben, de még a harcban is. A poroszok ellen viselt háborúban a katonák magyarul éltették Mária Teréziát, az utolsó török, majd a francia forradalom elleni háborúban „rajta” vezényszóra indultak rohamra, magyarul tartották nekik az istentiszteletet, zászlószentelés alkalmával az ezredparancsnok magyar nyelvű beszédet mondott előttük, számos magyar gyalogezred zászlóaljainak zászlajára magyar nyelvű szalag került.

A magyar ezredek legénysége legfeljebb a szolgálat ellátásához szükséges néhány tucat német szót és kifejezést ismerte, és minden más

vonatkozásban csak magyarul lehetett velük érintkezni. Talán a legjellemzőbb példa erre az a jelenet, ami a 9. huszárezrednél történt 1833. szeptember 19-én, Miklós cár ezredtulajdonosi beiktatása alkalmával. Az ezred gróf Wrba László ezredes, ezredparancsnokkal (majd találkozunk vele 1848-ban, az országra törő oszt-rák sereg egyik hadtestparancsnokaként) az élén különböző gyakorlatokat mutatott be a cárnak, aki ezért „leghízelgőbb dicséretét és legteljesebb meglegedését fejezte ki”. Wrba engedélyt kért, hogy ezt nyomban közölhesse az ezreddel, mire a cár felszólította, hogy mondja előtte a szavakat magyarul, és ő majd hangosan utána mondja. A cár tehát tudta, hogy az ezred legénysége csak magyarul ért, és hogy a cseh származású ezredparancsnok beszél ezen a nyelven. A cár magyar beszédéből végül nem lett semmi, mert közben odaért Ferenc császár, aki – nem akarván, hogy a cár túlságosan népszerű legyen a huszárok körében – kijelentette, hogy az ezred erre a napra már eleget teljesített.

Nyilván nem a cseh Wrba gróf volt az egyetlen, aki megtanult magyarul, hogy szót érthessen huszáraival. A Habsburg-birodalom hadseregében akadt olyan tábornok is, aki még messzebből származott, mint Wrba, és aki nemcsak megtanulta magyar huszárai nyelvét, de ténylegesen magyarrá is lett. Gróf palotai Frimont János, Antrodocco hercege, lovassági tábornok képviseli a Habsburg-hadseregben elért tisztség révén birodalmivá lett magyar tábornokokkal szemben a másik pólust. Frimont a német-lotharingiai Finstingenben született 1759-ben; a Nancytól északra fekvő Pont-à-Mousson-i kollégiumban tanult, majd 1774-ben osztrák szolgálatba lépett. Katonai pályáját a Nauendorf-huszárezredben kezdte. A luneville-i béke után Debrecenbe került, 1806-ban vezérőrnagyként a 9. huszárezred tulajdonosa lett. 1808-ban osztrák, 1823. január 31-én magyar bárói címet kapott. Hibátlanul, akcentus nélkül beszélt magyarul, jó kapcsolatokat tartott Bihar vármegyével és Nagyvárad városával. 1831. december 26-án bekövetkezett halála után a Nagyvárad közelében fekvő Újpalotán, az általa épített templom kriptájában temették el.

Wrba és Frimont esetét természetesen nem tekinthetjük tipikusnak. Az idegenből magyar ezrekhez került tisztek nyelvtanulását Bécs nem akadályozta, akadályozta ellenben a magyar ezrek ténylegesen magyarrá válását. Az ezen ezrek és a magyar katonai nyelv ügyében indult mozgalom csupán annyi eredményt ért, hogy 1790. szeptember 22-én Lipót

király a magyar országgyűlés küldöttségének Bécsben előzetes hozzájárulását adta a magyar ezrek magyar tisztjei alkalmazásáról alkotandó törvénycikkhez. Amikor azonban novemberben személyesen megjelent az országgyűlésen Pozsonyban, sem a nemesség és a tisztek törekvéseiről, sem előzetes ígéretéről nem esett többé szó.

A francia forradalom ellen indított háború a Habsburg-hadsereget meglehetősen korszerűtlen állapotban találta. II. József halálakor a haderő mintegy 300 000 főből állt, benne tizenegy magyar gyalog- és kilenc huszárezreddel. Ennek a katonaságnak nem kevesebb, mint 356 tábornoka volt; 13 tábornagy, 18 tábornok, 13 lovassági tábornok, 79 altábornagy és 233 vezérőrnagy.

A francia forradalommal szemben közeledés jött létre Ausztria és Poroszország között. Lipót már 1791-ben elhatározta, hogy fegyveres erőt küld a forradalmi Franciaország ellen, majd 1792. február 7-én védelmi szövetséget kötött a porosz királlyal, vállalva a háború előkészítésének azonnali megindítását. Március 1-én azonban váratlanul meghalt. Utóda, Ferenc, hasonlóan fontosnak tekintette a francia forradalommal való leszámolást.

Franciaország nem maradt tétlen az ellene irányuló készülődéssel szemben; már 1791-ben megkezdte csapatok irányítását a fenyegetett északkeleti határvidékre. A nemzetgyűlés a király részvételével 1792. április 20-án hadat üzent Ausztriának, majd májusban és júniusban francia haderő tört be Osztrák Németalföldre. Az osztrák és a porosz hadvezetés azt hitte, hogy a tisztjei többségétől cserbenhagyott, szedett-vedettnek látszó francia csapatokat könnyen legyőzik.

Nem így történt. A nemzeti lelkesedés fűtötte, a Marseillaise-t énekelve hadba vonuló franciák kisebb, jelentéktelen összecsapások után 1792. szeptember hó 20-án François-Christophe Kellermann parancsnoksága alatt Valmy francia városnál megállították a herceg Karl von Braunschweig vezette, Párizs felé törő ellenséges csapatokat, amelyek ezután visszavonulásra kényszerültek. Hasonlóan sikeresen harcoltak 1792. november 6-án a francia-németalföldi határon Jemmapes-nál Charles-François Dumouriez vezetésével az osztrákok ellen, kikényszerítve visszavonulásukat. Ennek következtében Osztrák Németalföld francia kézre került.

1793-ban Lazare Carnot, a szenális szervező, a Közjóléti Bizottmány tagja meghirdette a tömegfelkelést, valamennyi katonai szolgálatra alkalmas férfi fegyverbe szolítását. Carnot ti-

zennég francia hadsereget szervezett és szerelt fel. Evvel az új típusú haderővel szemben a francia forradalom leverésére törekvő ellenséges hatalmak nem tudtak megfelelő mennyiségű és minőségű csapatokat kiállítani.

A francia forradalom, majd a Napóleon elleni háborúk főbb eseményeinek bemutatásán túl csupán azokat a hadműveleteket ismertetjük, amelyek közvetlenül befolyásolták a Habsburg-birodalom és ebben Magyarország sorsát. Feladatunknak tekintjük természetesen a magyar ezredek és a magyar katonai vezetők e háborúkban játszott szerepének tárgyalását.

1793 februárjának végén a francia forradalom ellen küldött osztrák csapatok főparancsnoka, *herceg Koburg Józias tábornagy* Brüsszel irányába szándékozott előnyomulni, rendkívül óvatosan. Március 18-án Neerwindennél, Liège közelében csapatait francia támadás érte. E támadás súlya a huszonkét éves Károly főherceg vezette jobb szárny ellen irányult, melyben magyar ezredek is voltak, így a 33. és a 34. gyalogezred, az előbbi gróf Sztáray Antal vezérőrnagy, az utóbbi herceg Esterházy Antal altábornagy tulajdonában, továbbá a gróf Esterházy Imre lovassági tábornok nevét viselő, későbbi 3. huszárezred.

A több órán át tartó harcban végül Koburg csapatai kerekedtek felül, a huszárok harcának és részben annak a szuronyrohamnak az eredményeként, melyet a Sztáray-ezred parancsnoka, Grueber József ezredes kivont karddal és „rajta!” kiáltással vezényelt. Igaz, ez az ezred két zászlóalja létszámának közel egynegyedét elvesztette, s megsebesült az Esterházy-huszárok parancsnoka, a később altábornagyi rangra emelkedett Dévay Pál ezredes is.

A franciák nem szenvedtek súlyosabb vereséget, de nekik győzelemre lett volna szükségük. Koburg nem üldözte nyomban Dumouriez-t, akinek hadserege a következő napokban szökések folytán annyira meggyengült, hogy visszavonulásra kényszerült. A francia tábornok április 2-án maga is átszökött eddigi ellenségeihez.

Az osztrák történeti irodalom bírálja Koburgot, végső soron az egész hadvezetést, mert a neerwindeni győzelem után a Párizs ellen nyomulás helyett a határerődök ostromával fecsegték az időt. A franciák viszont nem tétlenkedtek: három hónap során 400 000 emberrel erősítették meg hadra kelt seregeiket. Nemcsak a tömegfelkelés megvalósítása volt forradalmian új cselekedet, forradalmasították a hadviselést is. Megszüntették a raktárakból való élelmezést – a csapatoknak abból kellett élniük, amit a helyszínen találtak. A rekvirálásra való áttérés

a módszeres hadviselés korábbi körülményei között elképzelhetetlen mozgékonytágra tett lehetővé, egyszersmind a hadseregek kisebb részekre tagolását is megkövetelte. *Új szervezési forma alakult ki: 12 zászlóaljat, 8–12 század lovasságot és egy tüzérüteget fogtak egybe, meghagyva az ezred eddigi ágyúit. Így alakult ki a 12 000–15 000 emberből álló hadosztály, és 5–6 ilyen hadosztály tett ki egy hadsereget, amely saját hadszínterén önállóan tevékenykedett.*

Mindez megváltoztatta a harcászatot is. Az új csapatokat a lehető leggyorsabban hadra foghatóvá kellett tenni, ezért az egész haderőnek a legegyszerűbb harcászati eljárást kellett elsajátítania. A hosszú vonalakban felvonuló, gépiesen tüzelő gyalogság helyébe az *oszlopba tömörült*, tehát mélységgel rendelkező zászlóalj lépett. Az oszlopforma megkönnyítette az újoncok tömegben való mozgatását, továbbá bármilyen terepen vívott harcukat, viszont kevésbé volt alkalmas tűzharcra. Ezért alakult ki az észak-amerikai függetlenségi háborúban már bevált *csatárrendszer*, mivel a laza csatárláncban a gyengén kiképzett újonc is tudott tüzelve előrenyomulni. Ez a harcászati forma minden egyes katonának alkalmat adott arra, hogy kitűnjék, önállóságra, áttekintésre tegyen szert.

Ettől kezdve a csatárlánc lett a gyalogság tűzharcának alapformája: ezt és az oszlopot egymással kombinálták. A zászlóaljoszlopok előtt a laza kötelékben előrenyomuló csatárok az ellenfélre folyamatos tüzelésükkel megzavarták, a mögöttük közeledő oszlopok pedig tömegük erejével áttörték vonalaikat. A laza csatárlánc összehasonlíthatatlanul kisebb célpontot nyújtott, a katonákat nehezebben találták el, mint a szorosan egymás mellett állókat. Az is megmutatkozott, hogy a terepen az oszlopok a vonalnál sokkal gyorsabban tudnak mozogni. Az új vonalharcászat kialakításában szerepet játszott Észak-Franciaországnak és északkeleti szomszédainak átszeldelt, vízmósásokkal, sövényekkel, dombokkal, kisebb facsoportokkal tarkított terepe, amelyen a régi vonalharcászatot semmiképpen sem lehetett volna alkalmazni.

Nem kevésbé jelentősen változott a *tüzérség szervezete és harcászata*. Eleinte megtartották az ezredtüzérséget; minden zászlóalj kilenc százada közül egy tüzérekkel állt volna, de kellő számú löveg és kiképzett tüzér hiányában sok zászlóalj tüzérség nélkül vonult a harcterre. Hamarosan kiderült, hogy valamennyi löveg *tüzérhadtestbe* való összefogásával sokkal jobb eredményt érnek el, mint felaprózott alkalmazással, és a zászlóaljak tüzérség nélkül könnyebben mozognak. Az ezredtüzérek kiképzése

a gyalogságnál mindig hiányos maradt. Így aztán egyik hadsereg a másik után hozta létre a maga tüzerhadtestét, és a forradalmi háborúk folyamán az ezredlövegek teljesen eltűntek.

A tüzer képzettségű Napóleon a gyalogság támadásának előkészítésére létrehozta a lovaglógárdatüzérséget, egy különlegesen kiképzett elit csapatot. Ez vágóban közelítette meg az ellenséget, villámgyorsan lekapcsolta lövegeit, és közvetlen közlőről belekartácsolt ellenfele védelmi vonalába. Ilyen tüzérségi támadás több ütközetben készítette elő a gyalogság betörését vagy a lovasság rohamát, és ilyen módon megalapozta a győzelmet.

A tüzérség anyaga könnyebb lett, és bevezettek több technikai újítást is, például az irányzócsavart. A vontatólovakat nem alkalmanként juttatták az ütegeknek, hanem állandóra.

Mindezek az újítások a francia forradalom hadseregében jöttek létre; a többi európai államnak a franciákkal szemben álló haderejében csak lassan kezdtek érvényesülni, ezekben a régi formák szívósan tartották magukat. Az osztrák és a porosz hadvezetés még évekig ragaszkodott az elavult vonalharcászat merev formáihoz, csak elvétve alkalmazott könnyűgyalogságot és -lovasságot. E hadseregek többségükben éltesebb parancsnokai képtelenek voltak átállni az új típusú hadviselésre, megpróbálták széthúzott erőikkel nagy területet fedezni. Ha a harcot semmiképpen sem kerülhették el, az arcvonal elé helyezett nehézütegek nyitották meg a tüzet, majd amikor az ellenfél 300 lépés közelségbe jutott, a hosszú vonalban felállított zászlóaljok századonként sortüzet adtak. Miközben az egyik zászlóalj lőtt, a másik határozott léptekkel haladt előre, és 40–50 lépés megtétele után ez kezdett löni, amíg a másik zászlóalj vele azonos magasságra ért. Amikor az ellenfelek egymást 50–150 lépésnyire megközelítették, még egyszer tüzeltek, majd lovastámadással vagy szuronyrohammal próbáltak döntést elérni. Ennél a harcéljárásnál a tüzelés gyorsasága és az állóképesség jelentette a legtöbbet. Éppen ezért a kiképzés során a legnagyobb súlyt az e kettőben való jártasságra fektették, az egész szolgálati idő alatt ezek elérésére törekedtek, a legszigorúbb fegyelmezés alkalmazásával.

A Koburg tábornagy vezette osztrák csapatok, részben angolokkal és hollandokkal együttesen, 1793 őszén és 1794 tavaszán Osztrák Németalföldön súlyos harcokat vívtak a Jean-Baptiste Jourdan és Charles Pichegru vezényelte francia forradalmi csapatokkal. Koburnak továbbra is Párizs ellen kellett volna vonulnia, de 1794. június 26-án Namurtól nyugatra, *Fleu-*

rus helységnél nagy csatára került sor, melyben hat magyar gyalogezred gránátoszázadai, a Splényi-ezred egy zászlóalja, továbbá a császár és a Wurmser-huszárezred vett részt. Több órás harc után az osztrák csapatok kezdtek felülkerekedni, erre Jourdan személyesen vezette harcba tartalékát. A franciák több ponton sikert értek el, ekkor Koburg idő előtt visszavonulást rendelt el. A Splényi-zászlóalj halottakban két tisztet és 63 embert, sebesültekben két tisztet és 126 embert, foglyokban egy tisztet és 73 embert veszített. Koburg végül védelmi állást foglalt a Meuse folyó jobb partján, a főparancsnokságot pedig átadta a vallon származású gróf Clerfaut Károly tábornagynak. Ez határozottabb egyéniség volt elődjénél, katonái körében népszerű, de fordulatot nem tudott előidézni – folytatnia kellett a visszavonulást.

Pichegru csapatai 1795 januárjában elfoglalták Hollandiát, melyből Batavia néven Franciaországgal szövetséges köztársaság alakult. Anglia ettől kezdve szárazföldön nem vett részt csapatokkal a francia forradalom elleni háborúban. Adott viszont pénzügyi segítséget, és flottája mindvégig komoly szerepet játszott a Francia Köztársaság, majd Császárság ellen a tengeren. Az anyagilag kimerült, és mindenekelőtt Lengyelország felosztásával foglalkozó Poroszország pedig 1795. április 5-én Bázelen különbékét kötött Franciaországgal. Több más európai állam kiválása után a franciák elleni háború katonai terhe elsősorban a Habsburg-birodalomra nehezedett.

Az 1795-ben tábornaggyá előléptetett Clerfautnak az 1762-ben francia szolgálatból osztrákba átlépett, ekkor lovassági tábornoki rangot viselő gróf Wurmser Zsigmonddal együttesen ősszel sikerült visszavetni Jourdan és Pichegru seregeit, melyek ekkor már a Rajna jobb partján harcoltak, október 29-én felmenteni az ostromlott Mainzot, és benyomulni Pfalzba. Ezekben a harcokban ismét számos magyar zászlóalj és huszárezred vett részt. Ausztria 1795. december 21-én fegyverszünetet kötött a franciákkal, ami ezen a hadszíntéren a következő év május 21-ig tartott.

Néhány történetíró állítása szerint Ausztria hajlott volna a békekötésre, a franciák viszont folytatni akarták a háborút, és tervet dolgoztak ki a Bécs elleni összpontosított, három hadsereggel végrehajtandó támadásra. Az egyik hadseregnek közepén, a Rajnától és a Moseltől kiindulva Jean-Victor Moreau tábornok parancsnoksága alatt kellett támadni; északon a Sambre és a Meuse folyó felől Jourdan hadseregének;

végül délen Itáliából a harmadiknak, a 26. élet-
évében járó Napoleon Buonaparte tábornokkal
az élén. A középső és a déli hadseregnek a terv
szerint Tirolban kellett egyesülni.

A korzikai Ajaccióban 1769. augusztus 15-én
született Buonaparte 16 évesen lett XVI. Lajos
hadseregének hadnagya. 1793 decemberében az
angol és spanyol kézen levő Toulon visszafogla-
lásában játszott szerepéért a Konvent tábor-
nökká léptette elő. 1795. október 5-én Párizs-
ban tüzéséggel leverte a royalisták lázadását,
16-án altábornagy lett, 26-án pedig a Belországi
Hadsereg főparancsnoka.

1796. március 2-án Buonaparte altáborna-
gyot a Direktórium kinevezte az itáliai francia
hadsereg főparancsnokává. hadseregének kato-
nái ellátás nélkül voltak, éheztek, rongyokba
dideregtek, de az új főparancsnok, aki nyomban
közéjük ment, értett hozzá, hogyan kell beléjük
lelket önteni:

„Katonák, csupaszok és éhesek vagytok; a
kormány sokkal tartozik nektek, de semmit se
tud adni . . . Türelmetek, amellyel elviselitek a
nélkülözéseket, bátorságtok, amely nem hátrál
meg semmiféle veszély elől, kivívta egész Fran-
ciaország csodálatát; nyomorúságokat is is-
meri a haza. Nincs se cipőtök, se ruhátok, se
ingetek, kenyeretek is alig, és raktáraink üresek;
az ellenségnek mindene bőven van: vegyétek
hát el tőle! Ha akarjátok, meg is kapjátok –
rajta!”

A nevét ekkor már franciásan író Bonaparté-
val szemben álló osztrák erők főparancsnoka a
francia nevű, 71 éves *Jean Pierre de Beaulieu*
táborszernagy. A francia csapatok számbelileg
jóval gyengébbek, de főparancsnokuk kiváló
szervező és hadvezér. Katonáit rekvirálásból
látja el; az osztrákok számára elképzelhetetlenül
gyorsan mozgatja, meglepetésszerűen és túl-
erőben veti be őket, az ellenfél számára a leg-
kedvezőtlenebb ponton. A harcot a francia lö-
vészrajok laza köteléke kezdi, mögöttük a gyor-
san összevont oszlopok törnek előre, egybefo-
gott erővel. Az ellenség leggyengébb pontjára
tömeges tüzéségi tüzet zúdítanak, és itt törnek
be arcvonalába.

A franciák 1796 áprilisában Voltrinál, Mille-
simónál és Cevánál áttörték az osztrákok és a
piemontiak kordonvonalát; Beaulieu több vere-
ség után visszavonulásra kényszerült. Április
28-án a piemonti uralkodó fegyverszünetet kö-
tött a franciákkal. Az ily módon szövetséges
nélkül maradt osztrák főparancsnok feltételez-
te, hogy Buonaparte Torino vagy Alessandria
felől Valenza irányába folytatja támadását,
ezért északra húzódva, a Pó és a Sesia folyó

mögött foglalt állást. Bonaparte viszont Piacen-
zánál átkelt a jóformán védelem nélkül talált Pó
folyón, és így az osztrákok hátába került. Május
10-én Lodinál kikényszerítette csapatai átkelé-
sét az Adda folyón, és 14-én a lakosság ujjongá-
sa közepette bevonult Milánóba.

Lombardia megszállása után Bonaparténak
ugyan csak 30 000 katonája maradt, de ennyi
erővel is visszaszorította május legvégén az
osztrákokat Tirolba, egyidejűleg körülzárta
Mantovát. A többször kudarcot vallott Beau-
lieu helyébe a Haditanács a még nála is idősebb,
72 éves *Wurmser tábornagyot* állította, aki két
ízben próbálkozott Mantova felmentésével, de
csak annyit ért el, hogy szeptemberben csapata-
ival együtt ő maga is beszorult oda. Az osztrá-
kok három hét alatt 27 000 embert és 22 zászlót
vesztettek, Mantovában pedig 30 000 katona
szorongott, míg további 4000 a kórházakban
feküdt.

1796-ban az itáliai hadszíntéren hét magyar
gyalogezred harcolt, egészben vagy több zász-
lóaljjal, és három huszárezred. Ezekből a 19.
ezred 2. zászlóalja, a 34. gyalogezred teljesen,
a 37. és az 51. ezred két-két zászlóalja, továbbá
a 2. és a 8. huszárezred – ez utóbbi Wurmser
saját ezrede – Mantovában védekezett. Októ-
berben a 61 éves *Alvinczy József tábornagy*
állították az itáliai osztrák csapatok élére.
Alvinczy kezdettől fogva részt vett a Franciaor-
szág elleni háborúban, előzőleg Beaulieu vere-
ségei után újjászervezte a hadsereget, majd Ti-
rolban népfelkelést készített elő.

Az új főparancsnok közel 50 000 főnyi seregét
két oszlopban indította el Mantova felmentésé-
re, ahonnan Wurmsernek kitöréssel kellett vol-
na hozzájárulni a sikerhez. Bonaparte elébe
ment Alvinczy közelgő csapatainak, és Arcolénál
november 15–17-én háromnapos rendkívül
véres harcban megverte őket. A párizsi Direk-
tórium ekkor békét ajánlott Ausztriának, de
Bécs a Károly főherceg által a rajnai hadszínté-
ren kivívott sikerekre támaszkodva elutasító vá-
laszt adott.

1797 januárjában Alvinczy új csapatokkal
próbálkozott, de Mantova negyedik felmentési
kísérlete sem sikerült, mert január 14-én *Rivo-
linál* a franciák feleakkora erővel győzelmet
arattak felette. Három nap múlva, 17-én
Wurmser kitört ugyan Mantovából, de már
nem tudott kivel egyesülni, ezért nyomban
visszamenekült. Február 2-án, nyolchónapi
ostrom után adta fel a várat, melynek védői már
két hónapja lóhúson éltek. Bonaparte – ellentét-
ben a Direktórium utasításával – az idős tábor-
nagyot 700 főnyi kísérettel elengedte, de a meg-

maradt 20 000 osztrák és magyar katona hadifogságba került.

Kudarcát Alvinczy alkalmas tisztek hiányának tulajdonította, emiatt nem tudott a túlnyomórészt újoncokból álló csapatokkal eredményesen harcolni. A harmadik felmentési kísérlet során az is bebizonyosodott, hogy különváltan működő csapattestekkel nem lehetséges összehangolt tevékenységet folytatni. Az összeköttetést ekkor és a következő században is kizárólag gyalogos vagy lovas futárokkal, hírvivőkkel tudták fenntartani.

Bécs ekkor még nem akarta elismerni sem a vereséget, sem eszközeinek korlátozott voltát. Az Udvari Haditanács azt hitte, hogy az előző évben a Rajnánál sikeres, Bonaparténál két évvel fiatalabb, birodalmi tábornaggyá kinevezett *Károly főherceg* az itáliai hadszíntéren majd Ausztria javára változtatja meg a hadi helyzetet.

Károly azt tervezte, hogy a rendelkezésére álló erőt Tirolba vonja össze, és innen fenyegeti Bonaparte jobb szárnyát. Tirolban számítani lehetett a lakosság, elsősorban a helyi lövészek támogatására, ők már az előző évben is értékes segítséget nyújtottak a reguláris csapatoknak; a Rajnától átvezényelt alakulatokkal itt korábban lehetett rendelkezni, mint Felső-Itáliában. A Haditanács azonban nem hagyta jóvá ezt a tervet, és parancsot adott Károlynak, hogy mindenekelőtt Triesztet fedezze. Alvinczy seregéből mintegy 30 000 kimerült és lehangolt katona maradt meg, Tirolban 10 000 főnyi rendes csapat és ugyanennyi lövész volt – ennyi semmiképp nem lehetett elégséges a franciákkal szemben.

Bonaparte a vele egyidős Barthélemy Joubert tábornok parancsnoksága alatt 20 000 főnyi hadtestet küldött Tirolba, hogy vesse vissza az osztrákokat a Brenneren túlra, és utána vonuljon Karintiába, ahová még egy hadtestet irányított az előző évi itáliai harcokban kitűnt André Masséna tábornok vezetésével. Ő maga a főerőkkel a Piave felől a Tagliamento folyón át keletre akarta szorítani Károly csapatait, hogy aztán északnak fordulva, a másik két hadtesttel Ausztriában egyesülve Bécshez vonuljon, és ott diktáljon békét a Habsburg-udvarnak.

Ez a terv lényegében az elképzelésnek megfelelően valósult meg, leszámítva a tiroliaknak a franciákat meglepő, szívós ellenállását. Az 1797. március 12-én megindult Bonaparte, miután lángoló szavakkal lelkesítette katonáit, gyorsan kivívta az átkelést a Piavén és a Tagliamentón, majd az Isonzón. Csapatai Karintián, innen tovább a Mura völgyén át április 7-én Judenburgba érkeztek, miközben a Direktóriumnak

küldött jelentésében Károly főherceget ügyetlenebb hadvezérnek minősítette Beaulieu-nél és Wurmsernél.

Ezen a napon a francia és az osztrák hadvezetés előbb ötnapos fegyverszünetet kötött, ezt később április 20-ig meghosszabbították. A fegyverszünet lehetővé tette a franciáknak több stájer város, mindenekelőtt Graz megszállását. Közben megindultak a békétárgyalások, és április 18-án Leobenben előzetes békeszerződést írtak alá. Ebben Ferenc császár lemondott Osztrák Németalföldről és Lombardiáról – viszont kárpótlásul megkapta az eddig a Velencei Köztársasághoz tartozó, az Oglio folyóig terjedő területet, továbbá Isztriát és Dalmáciát. A végleges békeszerződést október 17-én Campoformio közelében kötötték meg, ebben Ausztria elismerte Itáliában az Alpokon-inneni Köztársaságot. Franciaország megkapta a Rajna bal partját Bázeltől Andernachig, Mainz erődjével és a mannheimi hidfővel. Ausztriáé lett a Bonaparte által meghódított Velence és a hozzátartozó terület, de csak az Etsch folyóig, tehát Mantova és Peschiera nélkül, továbbá Isztria és Dalmácia a szigetekkel együtt. Ez a területnövekedés nem állt arányban az Ausztria által másutt elvesztett területekkel, még kevésbé a hat évig folytatott háborúban elszenvedett vér- és anyagi áldozattal.

Az 1797 őszen kötött békét a Habsburg-birodalom a hadsereg újjáalakítására és megnövelésére használta fel. *1798-ban négy magyar gyalog- és két huszárezredet szerveztek*, ezúttal a meglévő alakulatok felhasználásával. A magyar 32. és 39. gyalogezred, valamint a horvát 53. gyalogezred 4. zászlóaljaiból április végén létrehozták az „első új magyar sorgyalogezred”-et, és ezt az elnevezést június elején „48. sz. új magyar sorgyalogezred”-re változtatták. Hasonló módon és elnevezéssel szervezték a 2., a 33. és az 52. gyalogezred 4. zászlóaljaiból a június elején 60. számot kapott ezredet; a 31. és az 51. ezred 4. zászlóaljaiból, továbbá a 32., az 52. és az 52. gyalogezred tartalék osztályaiból a 61. ezredet, végül a 19., a 34., a 37. gyalogezred 4. zászlóaljaiból a 62. ezredet. Hasonló eljárással állítottak fel az 1., a 2., a 8. és 9. huszárezred 3. őrnagy osztályaiból az 5.; a 3., a 4., a 6. és a 10. huszárezred ugyancsak 3. őrnagy osztályaiból a 7. huszárezredet.

Megvalósítottak más szervezési változásokat is. A határezredeknek „*nemzeti határgyalogezred*”-eknek nevezték el, és 1-től 17-ig folyamatosan számozták. Az 1-től 62-ig számozott gyalogezredek „*sorgyalogezred*” elnevezést kaptak; összetételük és erejük nem változott. A határ-

gyalogezredek két tábori zászlóaljából és két „honvédő” osztályból álltak, és beosztottak hozzájuk külön jó lövészeket és tüzérséget is.

A lovasságnál szintén bevezették a csapatnemenkénti számozást, tehát külön számozták a vértés-, a dragonos-, a huszár- és az ulánusezredeket. Kisebb változtatásokat egyenruhájukon is végrehajtottak, mégpedig a prém színén és a zsinórzaton. A huszár törzstiszteknél a dolmány ujján arany díszítés jelölte a rendfokozatot. 1798-ban a huszárok is megkapták az újfajta karabélyt, „1798 M. rövid vagy huszár-karabély” elnevezéssel.

1799. január elsejével a magyar gyalogezredeknek világoskék színű, *magyaros szabású nadrágot* vezettek be. A tiszteknél ezt kétoldalt arany- vagy ezüstszegéllyel, a legénységénél fekete-sárga zsinórral szegték, és elől a combon *vitézkötéssel* díszítették. A szűk nadrághoz a tisztek *magyar csizmát* viseltek. Az eredeti, német nyelvű szabályzatban a „vitézkötés” és a „csizma” szó éppúgy magyarul szerepel, mint a huszároknál az eddig bádogból készült kulacsot felváltó fa „csutóra”.

A gyalogezredek legénységének oldalfegyvere a jobb vállon átvetett, szíjon hordott szurony lett, a kardot csak az altiszteknek és a gránátosoknak hagyták meg. A bal vállon átvetett szíjon függött a tölténytáska, a hátukon pedig az újfajta borjút viselték. A kézigránátot még a század negyvenes éveiben megszüntették, mivel sok baleset fordult vele elő. A gránátos elnevezés azonban megmaradt, és elit alakulatot jelentett.

1798-ban létrejött a *második koalíció* a forradalmi Franciaország ellen, Ausztria, Oroszország, Anglia és Nápoly részvételével. November elején az osztrák csapatok már útban voltak a feltételezett hadszínterekre: Dél-Németországba, Tirolba, Svájcba és Felső-Itáliába. Az orosz cár Galicián át segélyhadtestet indított szövetségesei segítségére.

Ez a koalíció laza szövetség volt, a tagok céljai és tervei erősen eltértek egymástól. Az angolok mindenekelőtt Belgiumot és Hollandiát szerették volna elhódítani a franciáktól, saját és orosz erőkkal, miközben az osztrák és az orosz hadaknak Svájcban jelentős francia csapatokat kellett volna lekötönni. Ferenc császár és tanácsadói viszont Ausztria hatalmi állásának visszaszerzését tekintették fontosnak, ezt a felső-olaszországi hadszíntéren szándékoztak elérni. Ide Ferenc császár Szuworov tábornagyot nevezte ki főparancsnoknak, aki megkapta az osztrák tábornagi rangot. Saját testvéröccsét, Károlyt bizalmatlanságból a Dél-Németországban levő, egy

orosz hadtesttel megerősített osztrák hadsereg élére állította. Végül a savoyai származású gróf Bellegarde altábornagy annak a seregnek az élére került, amelynek a Svájcba való betörés lett a feladata. A három hadsereg egymástól függetlenül működött saját hadszínterén, mindegyik főparancsnoka a távoli Bécsben székelő Haditanácstól kapta utasításait. Ez a rendszer nehézkes volt, és a háború folyamán gyakran bizonyult hátrányosnak.

A háborút a Károly főherceggel szemben felvonult, Jourdan tábornok parancsnoksága alatt francia sereg kezdte. Ez 1799. március elején, két héttel a hivatalos francia hadüzenet előtt Strasbourgnál átlépte a Rajnát, de március 21-én Ostrachnál, 25-én pedig Stockachnál, a Boden-tótól északra vereséget szenvedett. Jourdan erre visszavonult a Rajna nyugati partjára, de üldözésére Károly főhercegnek a Haditanács nem adott engedélyt.

Március 6-án a Masséna tábornok vezette középső francia hadsereg is támadást kezdett, és a jóval nagyobb létszámú osztrák erőket visszaszorította Vorarlbergbe és Tirolba. Jourdan visszavonulása miatt azonban ő is visszahúzódtott, annál is inkább, mivel a Direktórium Jourdan seregét is neki rendelte alá.

Egy harmadik francia hadsereg, Scherer tábornok parancsnoksága alatt Itáliában indított támadást, ahol a főparancsnoki tisztséget ideiglenesen *báró Kray Pál altábornagy* látta el. Kray nagyatyját, Jakobot 1709-ben II. Rákóczi Ferenchez való hűségéért Heister tábornagy lefejeztette. Atyja III. Károly török háborúiban huszár kapitányként harcolt, ő maga II. József török háborúiban szerezte meg a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét. Aránylag későn, 55 éves korában, 1790-ben lett tábornok, és kapta meg a bárói címet. A francia forradalom elleni háborúban kezdetben hadosztályt, később hadtestet vezényelt, most pedig, noha csak átmene-tileg, hadsereget. 1799. április 5-én Magnanónál megverte Scherer mintegy feleakkora seregét, amely így a Mincio folyó mögé szorult vissza. Győzelméért Kray tábornagynak kinevezést kapott, de már 14-én át kellett adnia a főparancsnokságot az időközben Itáliába érkezett *Szuworov tábornagynak*. Augusztus 7-én Kray az 1773-ban Kökényesdi László által felállított 34. gyalogezred tulajdonosa lett.

Az osztrák-orosz csapatok a következő hónapokban több fontos csatát vívtak meg győzelmesen az itáliai hadszíntéren. Augusztus 15-én, a *Novinál* lezajlott csatában elesett a francia főparancsnok, a 30 éves Joubert tábornok is. A sikerek hírére a bécsi Haditanács azt hitte,

hogy mostantól fogva egyedül is boldogulnak Itáliában, ezért Szuworovot csapataival egyetemben Svájcba irányította. Itt Masséna tavaszi visszavonulása óta tartotta magát a Vierwaldstätti-tónál, és szeptember 25–26-án Zürichnél megverte Korszakov orosz tábornoknak az osztrákok segítségére küldött csapatait. Az osztrák főparancsnok, Hotze altábornagy szeptember 25-én esett el Schänisnél, a Linth folyó mellett Nicolas Soult francia tábornok csapatai elleni harcban. Szuworov a hegyeken át végrehajtott fárasztó, nagy veszteségekkel járó meneteléssel október 8-án elérte Churt. Oroszország Ausztria magatartása miatt október 22-én kivált a koalícióból, így Németországban és Itáliában is magukra maradtak az osztrák csapatok.

A svájci súlyos vereségek és a cári csapatok kiválása ellenére 1800 első hónapjaiban a helyzet aránylag még kedvezőnek látszott Ausztria számára. A gyenge egészségi állapota (nyavalyatörésben szenvedett) és a bécsi intrikák miatt visszalépett Károly főherceg utóda a németországi hadsereg élén Kray lett. Tevékenysége eleinte sikeresnek látszott; hadserege átkelt a Rajna francia partjára. Svájcban tartották magukat a franciák, Itáliában viszont csapataik felét Genovában körülzárták, a másik fele pedig visszavonult Nizzába.

E látszólag kedvező kép váratlanul megváltozott. Bonaparte, 1799 novembere óta a Francia Köztársaság első konzulja, békeajánlatot tett Ausztriának, de elutasító választ kapott. Erre 1800 májusában jelentős erővel átkelt a Szent Bernát-hágón Itáliába. Június 9-én Montebellónál megtámadta és legyőzte a franciák ellen eddig ismételtelen sikeresen harcoló *Ott Károly altábornagy* csapatait, majd 14-én Marengónál újabb csatát vívott. A túlerőben levő osztrákokkal szemben a franciák kezdetben alulmaradtak; déli egy órakor báró *Melas Mihály lovassági tábornok*, osztrák főparancsnok már el is hagyta a színhelyt, abban a biztos hitben, hogy győzött. Késő délután azonban odaért Louis Desaix tábornok 8000 katonával, és Bonaparte így megerősödve nemcsak csapatai visszavonulását tudta megállítani, hanem a látszólagos vereséget döntő győzelemmé változtatta. A harcnak ebben a szakaszában kapott súlyos sebet a 44 éves gróf Hadik Károly altábornagy, hadtestparancsnok, Hadik tábornagy fia, aki tíz nappal később belehalt sérülésébe. De elesett Desaix tábornok is, aki a csata megfordítását lehetővé tevő erősítést hozta. Marengónál több magyar ezred is harcolt, így az újonnan szervezett 5. és 7. huszárezred, továbbá a két legrégibb, a 8. és a 9.

Dél-Németországban, ugyancsak májusban, Jean-Victor Moreau visszaszorította Kray csapatait, amelyek végül Münchenig hátráltak. Július 15-én a szemben álló felek fegyverszünetet kötöttek, s ezt erőik gyarapítására használták fel. Magyarországon a jász-, kun- és a hajdúkerület felkelőiből huszárezredet szerveztek, amely *hamarosan reguláris ezred lett, 12. számmal*.

Krayt felmentették, majd július 31-én véglegesen nyugállományba helyezték. Nevét ma csak a régebbi magyar vagy osztrák munkákban találhatjuk meg; nem szerepel sem az Életrajzi Lexikonban, sem a Magyarország története V. kötetében, noha a XVIII. század végén a franciák ellen vívott háborúknak Károly főherceg után ő volt a legtehetségesebb hadvezére. 1800-ban a francia túlerővel szemben ő sem tudott boldogulni, háta mögött a bécsi Haditanácscsal, amely súlyképzés engedélyezése helyett arra utasította, hogy a szokásos kordonba szórja szét erőit Rastattól le a Boden-tóig.

Az osztrák hadak új főparancsnoka a 18 éves *János főherceg* lett; melléje tanácsadóul az öreg Lauer altábornagyot és Weyrother ezredest adták. Ausztria egy Angliával kötött szerződésben kötelezte magát a háború folytatására, így a hadműveletek novemberben újból megkezdődtek. December 3-án Münchentől keletre, Hohenlindennél Moreau megsemmisítő győzelmet aratott a főparancsnoknak fiatal kora miatt sem alkalmas János főherceg csapatai felett, majd az Enns folyóig nyomult előre. A hohlenlindeni csatában részt vett a magyar 2., 31., 37. és 60. gyalogezred, egy gránátoszászlóalj, valamint a 3. és a 10. huszárezred.

A hohlenlindeni vereség után a *főparancsnokságot ismét Károly főhercegre ruházták*, de a háborút az elcsüggedt, feloszlóban levő csapatokkal már nem lehetett folytatni. Ezért 1800. december 25-én Steyrben fegyverszünetet, 1801. február 9-én pedig Lunéville-ben békét kötöttek. Ez a béke lényegében megerősítette a campoformiói szerződésben foglaltakat, de Ausztriának Toscanáról és Modenáról is le kellett mondani; Franciaország keleti határa a Rajna lett.

A vereségek folytán a Habsburg-birodalom konzervatív vezetői belátták, hogy alapvető katonai reformokra van szükség. Még a lunéville-i béke megkötése előtt, 1801. január 9-én Károly főherceg lett a Haditanács elnöke, szeptember 12-én pedig hadügyi és haditengerészeti miniszter. E tisztségeiben a főherceg mindenképp a bürokratizmust akarta csökkenteni, ezért egyszerűsítette az Udvari Haditanácsnál az

ügyintézés, magát a testületet átszervezte, és nagyobb szerepet juttatott benne az általa kiválasztott tábornokoknak.

1801-ben létrehozta a *főszállásmesteri törzset*, a monarchia feltérképezésének feladatával. A *Kriegsarchiv* szerepét a katonai tudományos munka segítségével szabta meg, és az ilyen munkákat erejétől telhetően támogatta. Gondoskodott a *vezérkari tisztek* sokoldalú képzéséről, nekik a jövőben nemcsak a hadseregarancsnokokat, hanem az ennél alacsonyabb parancsnokokat is segíteni kellett. 1802. május 4-én császári rendelettel eltörölték az élethossziglan tartó katonai szolgálatot, és *bevezették a szolgálati időt*: a gyalogságnál, a hidászoknál és a szekereszetnél 10, a lovasságnál 12, a tüzérségnél és a műszaki csapatoknál 14 évre. Egy további rendelet 1805. július 30-án megszűntette a copfot, ezt a Kinából származó, a hadseregben a poroszok által bevezetett hajviseletet.

Magyarország az 1792 és 1801 közötti háborúhoz mintegy 200 000 katonát, költségben pedig a rendes hadiadón felül több mint százmillió forintot adott. Az 1802. május 13-án Pozsonyban megnyitott országgyűlés ezért, valamint az udvar újabb követelései miatt részletesen foglalkozott hadügyi kérdésekkel. A kormány kérte, hogy a magyar ezredeket ezentúl tartsák hadi létszámon, eltartásukra növeljék a hadiadót kétféle forinttal, de ez ne kizárólag a jobbágyságot terhelje, és emeljék fel a só eladási árát. Hosszas viták után a két tábla meg egyezett abban, hogy a következő országgyűlésig évente 6000 újoncot állítanak, háború esetére pedig 12 000 főt. Sikertelenül elfogadtatni a szolgálati idő szabályozását, ez a gyalogságnál 10, a lovasságnál 12 év lett, azonos a birodalom többi részével.

Az angol és az orosz diplomáciának 1805-ben sikerült rávenni Ferenc császárt a *harmadik koalícióban* való részvételre, ez az 1804. május 18-án magát császárrá nyilvánított Napóleon ellen irányult. 1804. augusztus 11-én Ferenc felvette az osztrák császári címet; 1806. augusztus 6-án pedig lemondott a német-római császári titulusról. Károly főherceg határozottan ellenezte a háborúban való részvételt, ezért elmozdították, és a Haditanács élére *gróf Baillet von Latour tábornagy* került. A főszállásmesteri törzs főnökének, az 53 éves, bajor származású *Mack Károly altábornagynak* nagy befolyása volt a háború katonai előkészítésére.

Mack azt remélte, hogy a bajor hadsereg Ausztria oldalán fog harcolni, de ebből semmi sem lett, és semleges maradt Poroszország is. Napóleon főerőinek a támadását *Itáliában* vár-

ták, ezért ezen a hadszíntéren *Károly főherceg* lett a főparancsnok, mintegy 65 000 katonával. Masséna 1805. október 29–31-én Caldiérónál megtámadta, de az osztrák csapatok helytálltak.

Nyugaton az osztrák sereg szeptember 8-án lépte át a határt képező Inn folyót, névlegesen *Ferdinánd főherceg*, gyakorlatilag a teljhatalommal felruházott *Mack főparancsnoksága* alatt; a tervezettnek csak a felét kitevő erővel, hiányos felszereléssel. Mack feltételezte, hogy mint eddig, a franciák most is a Fekete-erdőn keresztül közelednek majd, és az Iller folyónál támadnak. Ebben bízva, figyelembe sem vette, hogy átkarolhatják. Napóleon azonban a Strasbourg–Würzburg vonalra nyomult előre, majd innen tovább Ulm–Ingolstadt ellen. Csapatai október 6. és 9. között érkeztek Ulmhoz, és akadályoztatás nélkül keltek át a Dunán. Mack még ekkor sem ismerte fel a valódi helyzetet; előbb Ulmból elébe akart menni a franciáknak, aztán megészakkeleti irányba, Nördlingen felé próbált elmenekülni. Végül teljesen körülfárva, október 17-én 25 000 emberével megadta magát.

Ferdinánd főherceg előzőleg 20 000 katonával elindult Itália felé, de Joachim Murat utolérte, és 12 000 emberét, közte hét tábornokát elfogta. A főhercegnek és herceg Schwarzenberg Károly altábornagynak sikerült mintegy 2000 lovassal átvágni magukat Csehországba. E lovasok között harcolt *Mecseri Dániel vezérőrnagy*, aki Nürnbergből északkeletre, Eschenau előtt sikeresen tartóztatta fel az üldöző francia lovasságot, miközben kézitusában 14 sebet kapott, ebből kilenc a fejét érte, kettő az agyvelejéig hatolt. Mecséry mégis felgyógyult életveszélyes sebeiből; 1806-ban báróságot, 1807-ben altábornagyi rangot kapott. 1809. június 4-én a győri csatában egy felkelőkből összeállított hadtest élén vett részt.

Az osztrák hadtörténeti munkák ennek a visszavonulásnak a leírásakor megemlékeznek a 12., a Nádor-huszárezred kimagasló teljesítményéről is. Az ezred parancsnoka az ekkor már 63 éves *Hertelendy Gábor* volt, aki 17 évesen közhuszárként kezdte, 52 évesen lett őrnagy, 1797-ben alezredes és a Mária Terézia-rend lovagkeresztese. 1800-ban lett ezredes és a 12. huszárezred parancsnoka. 1808-ban, 66 éves korában kapta meg a tábornoki, utóbb még az altábornagyi rendfokozatot is.

Ulm után a franciák akadálytalanul nyomulhattak előre Ausztriában, és bár november 11-én az osztrák–orosz sereg Dürnsteinnél megverte Adolphe Mortier francia tábornok csapatait, Murat lovassága másnap már *bevonult a*

védtelen Bécsbe. Közben a sereghez érkezett Sándor cár, és sürgetésére – be sem várva a Nyugat-Magyarországon át Itáliából 80 000 katonával közelgő Károly főherceget – december 2-án *Austerlitznél* a 75 000 orosz és a 15 000 osztrák katoná megátadta Napóleon mintegy 75 000 főnyi seregét. A szövetségeseknél hiányzott az egységes vezetés, a francia csapatok pedig olyan szabatosan hajtották végre mozdulataikat, mintha a gyakorlótéren lettek volna. Az austerlitz-i megsemmisítő vereség után a franciák nem üldözték ellenfeleiket.

Két nap elteltével Ferenc császár fegyverszünetet kötött Napóleonnal, aki az orosz hadsereg azonnali hazavonulását követelte, és ez meg is történt. Miután Ausztria megint magára maradt, december 26-án Pozsonyban aláírta az újabb békeszerződést. Ebben jelentős területekről mondott le, és vállalta nagy összegű hadikárpótlás fizetését. A francia hadsereg a bécsi fegyvertárból 2000 ágyút és 100 000 puskát vitt el zsákmányul.

Austerlitz után ismét *Károly főherceg* került a hadsereg élére, őt 1806. február 10-én generálisszimusszá nevezték ki. Folytatta a katonai reformok bevezetését, hadtudományi munkákat jelentetett meg, *Österreichische Militärische Zeitschrift* címmel *katonai folyóiratot alapított*. A magasabb katonai vezetés minősége, a legénység kiképzése és a velük való bánásmód még mindig elégtelen volt. Károly kikényszerítette, hogy legalább a vezérkar és a könnyűcsapatok tisztjei tudjanak bánni az eddig nem eléggé elterjedt térképekkel. Végre elérte a már teljesen idejét múlt vonalharcászatról való lemondást. Az 1807-ben a gyalogság számára kiadott *szabályzat* a célba lövésre, az egyszerűsített formákra és mozdulatokra, fegyverfogásokra helyezte a súlyt.

Ugyancsak 1807-ben jelent meg az *új szolgálati szabályzat*, ami a császári haderő tagjainak kötelességeit és jogait rögzítette. A legénység számára bevezették a 14., illetve a 20. szolgálati év után járó jelvényt.

Francia példára szervezési változásokat is bevezettek. Állandósították a hadtesteket: a haderőt 1808-ban kilenc hadtestre és két tartalék hadtestre tagolták. E kilenc hadtest mindegyike tartalmazta valamennyi fegyvernemet, így alkalmassá vált önálló hadműveletekre. Két sor-

hadosztályból álltak, ezek két-két dandárból, minden dandár két sorgyalogezredből. A hadtesthez tartozott még egy elővéd-hadosztály, mely két könnyű vegyesdandárra oszlott, az ilyen vegyesdandárba egy könnyűlovasezred és 2–5 könnyű gyalogzászlóalj tartozott. Egy hadtestben 70–96 ágyú volt, továbbá különféle speciális csapatok. A nehéztüzérség legnagyobb részét és a gránátoszászlóaljakat az egy gyalog- és egy lovashadosztályból álló tartalék hadtestben egyesítették. A következő háborúban, 1809-ben felállították a 10. és a 11. hadtestet is. *Ekkor az osztrák haderőnek 15 magyar gyalog- és 12 huszárezrede volt.*

A tüzérség löveganyagát három-, hat- és tizenkét fontos bronzágyú alkották, ezek tömör, öntöttvas golyójukat mintegy 1200 lépésre lőtték. A hétfontos tarackok égőgyújtós, robbanóanyaggal töltött „ürgolyó”-ja nagyjából ugyanilyen távolságra repült, magasabb ívben. Mindkét fajtájú löveggel kartácstűzet is leadhattak.

Ebben az időben általánossá vált a katonai tiszteletadásnak tisztelgés formájában való teljesítése. Amíg korábban – amennyiben ez lehetséges volt – a katoná ilyenkor levette fővegét, most kezét emelte fel ehhez, mint azt már láttuk a gránátosoknál.

A katonai reformok közé tartozott nagyszabású erősítési terv kidolgozása a monarchia védelmére – ebből azonban csak Komárom kiépítése valósult meg.

Az 1807. április 9-én Budán megnyitott országgyűlésen ismét részletesen szerepelt a katonai kérdés. Az udvar újból újoncokat kért, nagyobb részvételt a katonai kiadások fedezésében és a nemesi felkelés időnkénti gyakorlatoztatását. Nagy viták után az országgyűlés megajánlott 12 000 újoncot, rendkívüli jövedelmi adót vállalt, de a magyar ezredek rendszeres, meghatározott időre szóló állandó kiegészítéséhez nem járult hozzá. Evvel szemben szorgalmazta magyar vezényleti és szolgálati nyelv bevezetését a magyar ezredekénél, és azt, hogy ezekhez az ezredekhez csak magyarokat nevezzenek ki tiszteikül, végül magyar katonai akadémia felállítását. E kérelmek egy részének teljesítését a király megígérte, változás azonban nem történt, és a katonai akadémia felállításából sem lett semmi, az országgyűlés többszöri próbálkozása ellenére sem.

3. Európa háborúi a Francia Császárság ellen

A francia forradalom háborúi a feudalizmus felszámolását, de legalábbis gyengítését szolgálták. A győztes francia burzsoázia azonban fokozatosan megkezdte a meghódított területek leigázását és kifosztását. Ez a folyamat elmélyült és meggyorsult Napóleon háborúiban, különösen a Császárság létrehozása után. Szerepet játszott ebben a hadsereg ellátásának rekvirálásán alapuló, az előzőekben már ismertetett rendszere.

Napóleon csapatai a Spanyolországgal kötött titkos megegyezés alapján 1807 végén megszállták Portugáliát, novembertől kezdődően fokozatosan Spanyolországot is. Ebben az országban 1808 májusában felkelés tört ki, amin a franciák nem tudtak úrrá lenni. A spanyol felkelés hírére Ausztria, porosz és orosz támogatás reményében, gyorsította katonai előkészületeit. A magyar országgyűlés megszavazta a nemesi felkelés kihirdetését, továbbá 20 000 újonc állítását. A határozat szerint minden nemes családból egy személynek kellett hadba vonulni, az évi 3000 forint jövedelműeknek lovon, az alacsonyabb jövedelműeknek gyalog. Betegek, kiskorúak, papok és közhivatalt viselők helyett állíthattak maguk helyett. A felkelést hat hónap időtartamra irányozták elő.

Ausztria azt tervezte, hogy 1809-ben tizenkét hadtesttel kezdi meg a háborút; nyolccal Németországban, hárommal Itáliában és eggyel Lengyelországban. A *Károly főherceg vezette főerő Németországban* mintegy 175 000 katonából állt, s további 25–30 000 főnyi erősítés már útban volt hozzá. A mellékhadszíntereken eleinte Ausztria számára kedvezően alakult a helyzet, de Napóleon már 1809. április 18-án megjelent Dél-Németországban, és másnap a Landshut-tól északra, a *Regensburg* felé tartó osztrák főerőknek a kibontakozó harcban súlyos veszteséget okozott. 20-án délután az osztrákok Regensburgot ugyan el tudták foglalni, de 22-én Eggmühlnél csatát veszítve, kénytelenek voltak ide visszahúzódní. Károly itt, Regensburgnál a Duna északi partjára átkelve, megpróbálta Dél-Csehországon és Alsó-Ausztrián át Napóleon előtt elérni Bécsset, de ez nem sikerült. A franciák főereje a legrövidebb úton, St. Pöltenen át gyorsan elérte az osztrák fővárost, körülfárta, majd május 13-án, rövid ágyúzás után bevonult ide, négy éven belül immáron másodszor győzelmesen.

Károly főherceg mintegy 105 000 katonát vont

össze Bécsnél, a Duna északi partján. A franciák előbb Lobau szigetére keltek át, innen tovább a bal partra, és megszálltak két helységet, Aspernt és Esslingent. Május 21-én, pünkösdvasárnapon Károly főherceg 83 000 gyalogossal, 14 000 lovassal és közel 300 ágyúval megtámadta a franciákat, akiknek eddig még csupán 25 000 embere és 44 lövege jutott át az északi partra. A délelőtt kezdődött harc az éj leszálltával szakadt félbe. *Aspern* legnagyobb részét az osztrákok elfoglalták, viszont Esslingent a franciák meg tudták tartani. Az éj folyamán Nussdorftól a Dunán leeresztett, kövekkel megrakott hajókkal és égő hajómalmokkal sikerült kétszer elszakítani a franciák hajóhidját, de Napóleon utászai ezt gyorsan kijavították. Csapat csapat után kelt át a hídon; reggelre már mintegy 75 000 francia 150 ágyúval állt szemben az osztrákokkal.

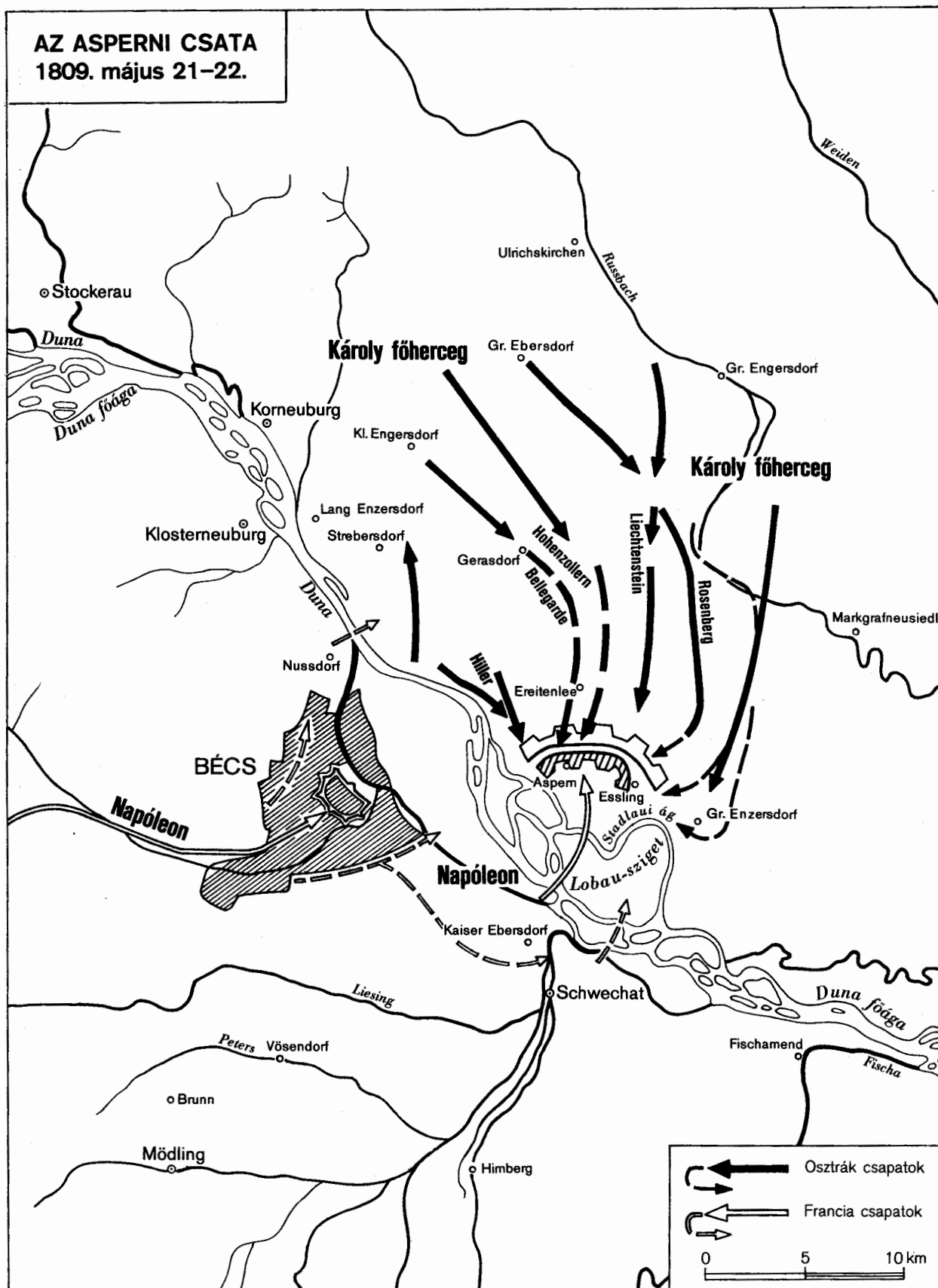
Május 22-én már hajnali két órakor elkezdődött a puskázás. Öt órakor Masséna elfoglalta Aspernt, mely a nap folyamán ismételtén gazdát cserélt. Az osztrák arcvonalat a szakadatlan francia rohamok nem tudták áttörni, ráadásul az újra elszakított hajóhidat a Duna vízének emelkedése miatt nem sikerült gyorsan helyreállítani. Délután négy órakor ezért Napóleon megtépázott, de meg nem semmisült csapataival visszament Lobau szigetére.

A kétnapos csatában magyar részről a 2., a 31., a 33., az 51. és a 60. gyalogezred, a 34. ezred gránátososztálya, valamint a 3., a 6., a 7., a 8. és 10. huszárezred vett részt. Az első napon, az Aspern elfoglalásáért vívott harcban súlyos veszteséget szenvedett a 60. gyalogezred; másnap ugyanitt a 31. játszott döntő szerepet.

Aspernnél az osztrákok csaknem 23 000 katonát veszítettek, ebből 5000 halottat. Nem sokkal maradt alatta ennek a franciák vesztesége sem. Napóleon különösen fájdalmasan érintette egyik legtehetségesebb marsalljának, Lannesnak halála. A tábornagy, Montebello hercege 22-én ágyúgolyótól mindkét lábán megsebesült; sebei elüszkösödtek, és 31-én meghalt.

A csata után Károly főherceg – csapatai kimerültsége és hídanyag hiánya miatt – nem tudta megtámadni a franciákat. Később pedig nem merte kockáztatni seregét, Ausztria utolsó védőbástyáját. A két tábor így egyelőre farkasszemet nézett, de közben Napóleon kapott több erősítést. Július 5-én délután erre támadást kezdett, de nem a korábbi helyen, ahol ezt Ká-

AZ ASPERNI CSATA
1809. május 21-22.

roly várta, hanem lejjebb, Gross-Enzersdorf-nál. Estig nem sikerült kicsikarni a döntést, noha Markgrafenusiedelnél, Baumersdorf és Deutschwagram térségében súlyos harcok folytak.

Másnap az osztrákok indítottak támadást, de a francia túlerő fokozatosan érvényesülni kezdett; délután Károly főherceg elrendelte a visszavonulást. *Wagramot* a francia háborúk addigi legvéresebb csatájának tekintik, mivel összesen 300 000 katona vívta, több mint ezer löveg támogatásával. A csata az osztrákoknak a visszavonulással együtt mintegy 37 000 emberébe került, a győztes franciáknak 25 000 főbe. Az osztrák visszavonulás meglepte Napóleont, és elfogadta a Znaimig húzódott Károly fegyverszüneti ajánlatát.

A János főherceg parancsnoksága alatt álló két itáliai és egy tiroli hadtest előbb előrenyomult, bár nagy veszteségek árán, majd a regensburgi vereség hírére visszavonulásba kezdett. Jánosnak május 1-én Caldierónál 35 000 embere volt, ebből június 1-ére Körmendnél már csak 20 000 maradt. Innen a sereg Pápára vonulva egyesült a József nádor vezette, a franciákkal előzőleg már több kisebb összecsapást vívott, mintegy 21 000 főnyi nemesi felkeléssel. A kiképzetlen, hiányos felszerelésű, rosszul vezetett inszurgensek és János csapatai június 14-én *Győrnél*, hibásan kijelölt állásban megpróbálták megállítani Napoleon mostohafia, Eugen itáliai alkirály előnyomulását, de sikertelenül. A 7–8000 főnyi veszteség túlnyomó részét János csapatai szenvedték el.

A győri csatavesztés véglegesen bebizonyította a már régóta idejétmúlt nemesi felkelés teljes hasznavetlenségét. Ennek ellenére akkor mindjárt és később is akadtak, akik magyarázni, mások egyenesen szépíteni igyekeztek a kudarcot. A másik véglehet Petőfi Sándor képviseli, „a sok dicső láb” futásáról írt versével. A csatában József nádor kíséretében szárnysegédként részt vett Kisfaludy Sándor feljegyzéséből tudjuk, hogy a Győrig el sem jutott tiszai felkelők visszaútjukban Budán, a hajóhídnál Alvinczy Józsefbe ütköztek. Alvinczy 1808-ban tábornagy lett, 1809-ben pedig a haderő felszerelését intézte, beleértve az inszurgensekét is. Az egyik felkelő a tábornagy elé állva, megkérdezte, „Hát kend az az Alvinczy?” Az igenlő válasza megmondta neki – magyarul –, hogy mit csináljon a nekik kiosztott használhatatlan, kakas és kovakő nélküli fegyverekkel. A történetek ellenére a nemesi felkelést még 1811-ben és 1813-ban is gyakorlatoztatták, de ellenség elé többé nem került.

A győri vereség következtében János főherceg nem fordulhatott többé Bécs irányába, hanem maradék erejével a komáromi várba húzódott. Nyilvánvaló, hogy ekkor már 15 000 főnél is kisebb csapata esetleges csatlakozás esetén sem jelentett volna érdemleges erősítést Károly főherceg számára.

A franciák elől Tatára menekült Ferenc császár szemrehányást tett öccsének a Napóleonnal kötött fegyverszünetért, és maga vette át az összes haderő főparancsnokságát. Károly erre lemondott, és végleg visszavonult a magánéletbe; 1847-ben bekövetkezett haláláig csupán hadtudományi munkássággal foglalkozott. Az osztrák kormány remélte, hogy Anglia, Poroszország és Oroszország is beavatkozik fegyveresen a háborúba. Mivel ez nem következett be, Ausztria kénytelen volt elfogadni Napoleon minden korábbiánál súlyosabb feltételeit. Az október 14-én Schönbrunnban aláírt békeszerződés szerint Ausztria elvesztette Karintia egy részét, Horvátországnak a Szávától délre eső területeit, továbbá Krajnát és Isztriát. Át kellett adnia Galícia egy részét Oroszországnak, a lengyel területekből a Varsói Nagyhercegségnek. Salzburgot és az Inn kerületet Bajorországhoz csatolták. Így Ausztria területe egyharmadával, lakossága közel négymillió fővel csökkent; a hadsereg létszáma 150 000 fő lehetett.

A schönbrunni béke után Napoleonnak a kontinensen egyetlen ellenfele maradt, a cári Oroszország, mely ellen 1812-ben indított hadjáratot. A Grande Armée kötelékében ott vount egy 30 000 főnyi osztrák hadtest is, herceg Schwarzenberg Károly lovassági tábornok parancsnoksága alatt. E hadtestnek tizenhárom magyar zászlóalja és öt huszárezrede volt. Ezek az alakulatok részt vettek 1812. augusztus 12-én a gorodecnai csatában, és mintegy 60 kisebb-nagyobb összecsapásban. Napoleon seregének pusztulása után Schwarzenberg, miután hadtestének létszáma ekkorra már a felére csökkent, 1813. január 30-án Varsóban fegyverszünetet kötött az oroszokkal.

Ez a fegyverszünet meghatározatlan időre szólt, közben a Habsburg-birodalom lázasan fegyverkezett. 1813 tavaszán 350 000, az év végén pedig már 550 000 főt tett ki fegyveres erejének összlétszáma. Napoleon ellen egyelőre Oroszország és Poroszország viselt háborút, majd a június 27-én velük kötött titkos szerződés értelmében augusztus 11-én Ausztria is hadat üzent a francia császárnak. A szövetséges csapatok főparancsnoka *herceg Schwarzenberg tábornagy*, vezérkarának főnöke az ekkor altábornagyi rangot viselő *Radetzky József* lett.

A DREZDAI CSATA 1813. augusztus 26—27.

- A csapatok helyzete a csata előtt
- A szövetséges csapatok útja
- A francia csapatok útja
- A szövetséges csapatok támadása aug. 26-án
- A csapatok helyzete aug. 27-én
- A francia csapatok ellencsapásai
- A szövetséges csapatok hátrálása
- Helyzet a csata végén
- Francia erődtételek

Ő adott végleges formát a közös hadműveleti tervnek.

Napóleon előbb Szilézia felé indult, és bár hadereje javarészt újoncokból állt, augusztus 26–27-én Drezdánál megverte az osztrák–orosz sereget. A csatában a 2., a 19., a 32., a 33., a 34., a 37., a 48., a 61. és a 62. magyar gyalogezred és két zászlóalj gránátos vett részt, és nagy veszteségeket szenvedett. A 19. gyalogezred első zászlóalja francia fogságba esett, a 61. ezred bekerített két zászlóaljából csupán 400 ember tudott kitörni.

A több irányból ellene nyomuló szövetséges hadak elől Napóleon *Lipcse környékére vonult vissza*, ahol október 16-án három helyen is öldöklő harc bontakozott ki. A Napóleon által személyesen vezényelt csapatok Schwarzenberg erőivel *Wachanál*, Michel Ney marsall katonái Gerhard Leberecht von Blücher porosz tábornagy csapataival *Möckernnél*, Henri-Gatien Bertrand francia tábornok csapatai pedig gróf Gyulai Ignác tábornagy alakulataival *Lindenaunál* harcoltak. Napóleon és Bertrand sikert ért el ellenfelével szemben, Ney erőit viszont Blücher visszaszorította. Másnap nem került sor jelentősebb harccselekményre, de délről 100 000 főnyi orosz és osztrák csapat érkezett, a franciák viszont csupán 15 000 katonát kaptak erősítésül.

Október 18-án a szövetségesek 300 000 fővel kezdték a harcot, 130 000 ellen. E túlerő miatt, majd a szászok elpártolása folytán még jobban meggyengülve, a *Probsthaida* falunál vívott heves harcok után Napóleon elrendelte a visszavonulást nyugat felé. A szövetségesek soraiban nyolc magyar gyalogezred, két gránátoszászlóalj és hét huszárezred harcolt.

A következő napon, október 19-én a szövetségesek elfoglalták a szívósan védett *Lipcset*. A több napos csatában a franciák 70 000 katonát és 300 ágyút veszítettek, a szövetségesek 54 000 főt.

Sándor cár Napóleon megbuktatására és Franciaország teljes legyőzésére törekedett. Ferenc császár és tanácsadója, a nemrégiben hercegi címet kapott Metternich Kelemen ezt túlzottnak találta; egyrészt Napóleon az osztrák császár veje volt, másrészt a viszonylag erős Franciaország ellensúlyt jelentett a hatalmas Oroszországgal szemben. A szövetséges uralkodók főhadiszállása november eleje óta a Majna melletti Frankfurtban volt; itt folytak a tárgyalások, innen tettek békeajánlatot Napóleonnak, melyet ő visszautasított.

December 21-én *Schwarzenberg* Bázeli és Schaffhausen között 200 000, közel 700 ágyúval

rendelkező osztrák, bajor, orosz és porosz katonával átkelt a Rajnán. Egyidejűleg *Blücher* hadserege a folyó középső szakaszán tört be Franciaországba. A két hadsereg célja Párizs elfoglalása volt; így 1814-ben újult erővel lángolt fel a háború.

Ellátási nehézségek miatt ez a két hadsereg külön-külön nyomult előre. Ez lehetővé tette Napóleonnak, hogy noha ellenségei január végére már mintegy egyheti járásra megközelítették Párizst, hol itt, hol ott vívott ütközetekkel és csatákkal még két hónapon át feltartóztassa őket. Győzni a többszörös túlerővel szemben persze nem tudott, és amikor március 28-án a két nagy szövetséges hadsereg egyesült, 30-án heves harc után Napóleon marsalljai csapataik szabad elvonulása fejében átadták Franciaország fővárosát a szövetségeseknek.

Négy nap múltán, április 4-én a fontainebleau-i kastélyban a marsallok feltétel nélküli lemondásra kényszerítették császárukat, akit aztán a nagyhatalmak az önálló királysággá nyilvánított *Elba szigetére száműzték*. 1814. május 30-án megkötötték az első párizsi békét, mely Franciaországot visszaszorította 1792. január 1-i határai közé, kivéve a hozzácsatolt Savoyát és Nizzát. Ausztria visszakapta valamennyi, a franciák elleni háborúban elvesztett területét.

1814. október 1-én összeült a győztes hatalmak bécsi kongresszusa, a feudális-abszolutista uralom Európa valamennyi országában való biztosításának céljával. A nagyhatalmak között több kérdésben komoly ellentétek alakultak ki; 1815. január 3-án Ausztria, Anglia és Franciaország titkos katonai szövetséget kötött Oroszország és Poroszország ellen. Ez utóbbi állam 1814 szeptemberében bevezette az általános védkötelezettséget.

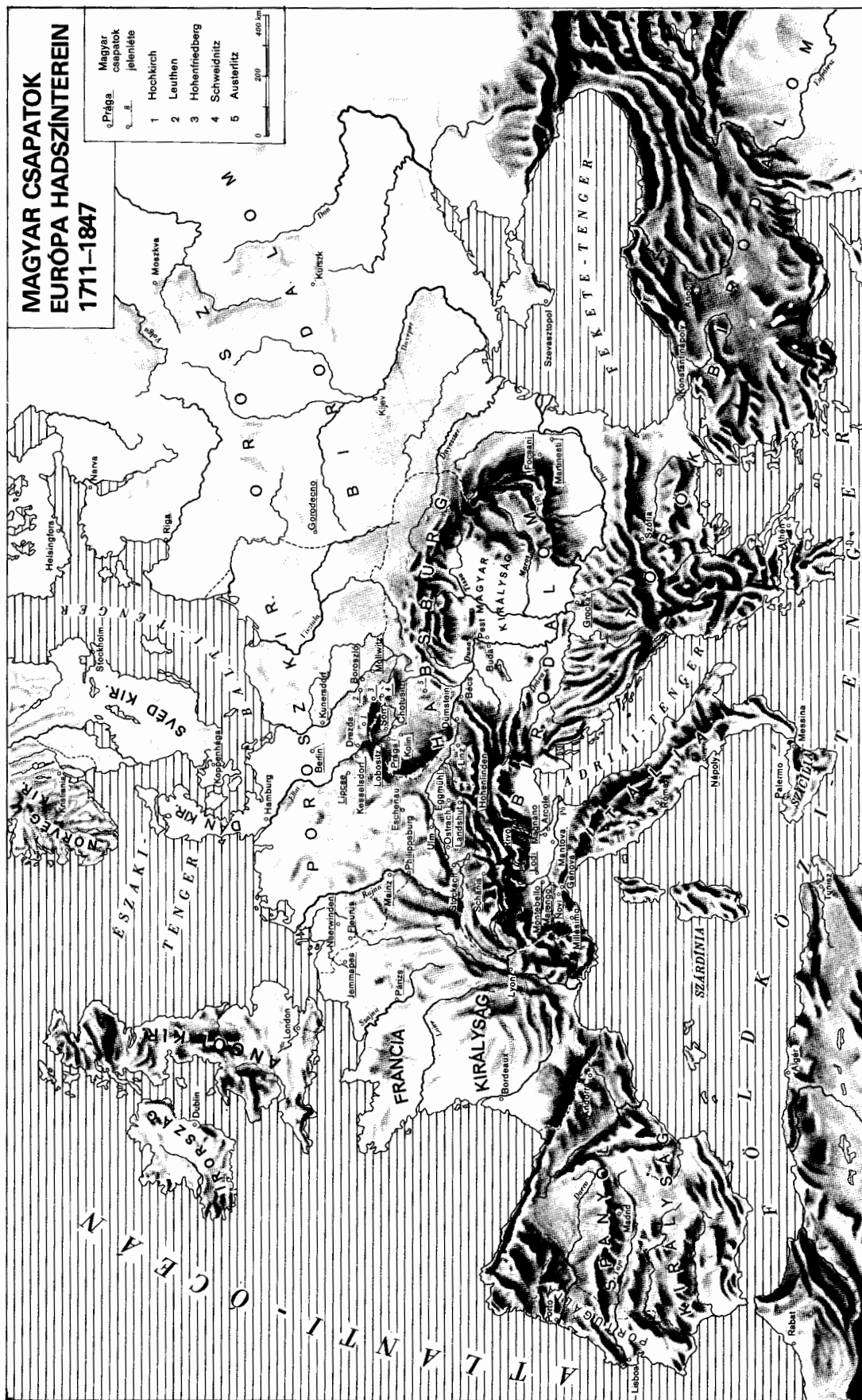
Napóleon lemondatása után Franciaországba visszatértek a Bourbonok. A forradalom előtti helyzetet természetesen nem állíthatták vissza; a kapitalista rendszer változatlan maradt, a korábbi abszolút monarchia helyébe alkotmányos monarchia lépett. Az új uralom mégis csalódást keltett a polgárság, a parasztság és mindenekelőtt a hadsereg köreiben. Napóleon, aki Elbán értesült mind a franciaországi állapotokról, mind a győztes hatalmak közötti ellentétekről, kilenckónapi és huszonnégy napos száműzés után, 1815. február 26-án 900 katonájával hajón elindult Franciaország felé. Március 1-én partra szállt Cannes-nál, és miután az ellene küldött csapatok csatlakoztak hozzá, március 20-án este megérkezett Párizsba, ahol óriási lelkesedéssel fogadták.

MAGYAR CSAPATOK EURÓPA HADSZINTEREIN 1711-1847

Magyar csapatok jelenléte

- 1 Hochkirch
- 2 Luthen
- 3 Hohenfriedberg
- 4 Schweidnitz
- 5 Austerlitz

0 200 400 km

Ily módon vette kezdetét Napóleon száznapos uralma, amely június 18-án, a *Waterloonál* vívott csatával ért véget. Július 3-án a szövetséges csapatok ismét bevonultak Párizsba. Ebben az évben az osztrák csapatok csak a mellékhadszíntereken harcoltak.

A Franciaország elleni háborúban részt vett magyar katonák számáról és veszteségeiről nincsenek összefoglaló adataink. A Magyarország története már említett ötödik kötete a magyar veszteségeket – becslés alapján – összesen 120 000–150 000 főre teszi. Szerintünk a 150 000 ember nem felső, hanem alsó határa a magyar korona országai 1792 és 1815 közötti háborús veszteségeinek. Megközelítően helyes képet nyilván csak sokoldalú, hosszú időt igénylő levéltári kutatások alapján lehetne kialakítani, ez a jövő feladata.

Bizonyos támpontot már most is kaphatunk az egyes ezredek nyomtatásban megjelent történetéből, az ezekben található – nem teljes és nem is pontos – létszákimutatások és veszteségi adatok egybevetéséből. Az 1798-ban felállított 48. gyalogezred nyolc háborús évben hadi létszámának mintegy a kétszeresét veszítette el. Az 51. gyalogezred 1792 szeptembere és 1801 januárja között nem teljes adatok szerint 77 tisztet és 5368 fő legénységet veszített.

Mindezek alapján túlzás nélkül feltételezhetjük, hogy csupán a tizenkét huszár- és a tizenöt gyalogezred összes háborús vesztesége elérte, sőt meghaladta a 120 000 főt. Ehhez még hozzá kell számítanunk a háború során felosztott ezredeket, különféle alakulatokat, nemkülönben a nemesi felkeléseket. Ilyen módon a 120 000 főnyi veszteséghez túlzás nélkül hozzászámíthatunk még további néhány tízezer főt.

Pontosabb adatokkal rendelkezünk a francia háborúk kitüntetettjeiről. 88 magyar tábornok és tiszt nyerte el a katonai Mária Terézia-rendet, 1194 gyalogos és 1664 huszár pedig arany, illetve ezüst vitézségi érmet kapott. A huszárok csaknem 40%-kal több kitüntetésének értékeléséhez tudnunk kell, hogy kevesebben voltak a gyalogosoknál. A franciák ellen nem tudtak olyan teljesítményt nyújtani, mint annak idején II. Frigyes hadserege ellen, amiben a megváltozott körülmények mellett elsősorban a túlságosan óvatos, e könnyűlovasság tulajdonságát figyelembe nem vevő felső vezetés játszott szerepet.

Végül ne felejtjük el, hogy az 1848–1849. évi magyar honvédsereg több vezetője e háborúk idején kezdte meg katonai pályafutását. Közülük most csak az első és az utolsó hadügyminisztert – Mészáros Lázárt és Aulich Lajost – említenénk meg.

4. A bécsi kongresszustól a pesti forradalomig

Külső háborúk hiányában az osztrák hadsereget 1815 és 1847 között kizárólag a belső elnyomás biztosítására, a birodalomban itt-ott jelentkező szabadságmozgalmak elfojtására vagy kifejezetten rendészeti feladattal vetették be, mint 1821-ben a carbonarik ellen Nápolyban és Szicília szigetén, 1835-ben és 1836-ban a horvát területeket nyugtalanító rablók ellen Boszniában, 1846-ban a felkelő lengyel parasztok ellen.

A soknemzetiségű monarchiában az egyes ezredekben belül nem keverték a nemzetiségeket, ám az ezredek rendszerint más nép között állomásoztatták. Jól szemlélteti ezt a legrégibb, az 51. magyar gyalogezred ebben az időszakban elfoglalt állomáshelyeinek a felsorolása: 1815 Nápoly, 1817 Milánó, 1821 Nápoly, 1824 Capua, 1825 Nápoly, 1827 Mantova, 1828 Velenecce, 1829 Klagenfurt, 1831 Brescia, 1832 Verona, 1834 Brescia, 1836 Padova, 1837 Velence, 1844 Mantova, 1846 Udine, 1847 Kolozsvár,

vagyis az ezred 23 év során egyetlen alkalommal került a történelmi Magyarország területére. De lehetne Cseh- és Morvaországban vagy Galíciában állomásoztatott magyar ezredeket is megnevezni, másfelől pedig Magyarországon elhelyezett osztrák, olasz, cseh, stájer és egyéb ezredekről írni. Az osztrák történetírás ezt a gyakorlatot ma is „bölcs”-nek minősíti, kijelentvén, hogy a szlávoknak és a magyaroknak a német örökös tartományokba helyezése „közeli-tette ezeket a nyugati kultúrkörhöz”.

A hadsereg ténylegesen töltött be kulturális funkciót: a napóleoni háborúk után a századoknál legénységi iskolák működtek, amelyekben a katonai szabályzatokon kívül az írást-olvasást és a számolást is oktatták.

A katonaságot olykor természeti csapások elhárítására is bevetették, mint a 32. gyalogezred harmadik zászlóalját az 1838. márciusi pesti árvíz idején.

A hadügy legfelső irányítója továbbra is a

Bécsben székelő cs. kir. Udvari Haditanács maradt. Hadik halála után kerek negyven évig nem került ennek az élére magyar ember, míg 1830-ban gróf *Gyulai Ignác tábornok* személyében ismét magyar lett az elnöke. Nem töltötte be sokáig ezt a tisztséget, mert 1831. november 11-én, két hónappal 64. életének betöltése után meghalt. November 19-én egy magyarrá lett lovassági tábornokot, a már említett *gróf Frimont Jánost* nevezték ki erre a tisztségre. Ő azonban el sem foglalta hivatalát, mert december 26-án elhunyt.

A Habsburg-birodalom ekkor tizenkét főhadparancsnokságra oszlott, ezek a Haditanács közvetlen alárendeltségében működtek. Négy a történelmi Magyarország területén: Buda, Nagyszombat, Pétervárad és Temesvár székhellyel.

A Haditanács a legkülönbözőbb intézkedéseket adta ki; így 1817-ben előírta, hogy az ezredek tisztikarának csak egyhatoda lehet házas. Pénzügyi okokból nem tartottak minden évben hadgyakorlatot, s ugyanilyen okokból ismételten csökkentették a létszámot a századokon belül. A szolgálati időt 1841-ben nyolc évre szállították le.

Magyarországon a hadkötelesek számára önkéntes jelentkezés esetén a szolgálati időt 1828-ban 14 évben állapították meg. 1838-ban engedélyezték, hogy a fogadópénzt már tíz év szolgálat elvállalásakor is teljes összegében kifizethessék. Végül 1843-ban teljesen megtiltották az élethossziglan tartó időre való toborzást, a gyalogságnál 14 évben szabva meg a szolgálati időt.

1841-ben a legénység számára rendfokozati jelzést vezettek be: az őrmesterek gallérjukra két, a káplárok egy gyapjúzsinórt kaptak. 1847-ben a tisztek számára is rendszeresítették a rendfokozati jelzéseket: az ezredes és a százados három, az alezredes és a főhadnagy két, az őrnagy és a hadnagy egy aranyzsinórt kapott a zubbony gallérjára. Ugyanekkor változtattak az altisztek jelzésein is: ettől fogva az őrmester három, a káplár két, az őrzővezető egy zsinórt viselt.

A XIX. század harmincas-negyvenes éveiben látszólag minden rendben volt a Habsburg-birodalom hadseregében. Az évek múlásával azonban egyre nőtt a változtatás, az új iránti igény. A polgári fejlődés bár lassú, mégis feltartóztathatatlan hatása a katonaság köreiben is jelentkezett, mindenekelőtt a magyar nyelv használatának, a magyar katonai nyelv létrehozásának követelésében. Még a francia forradalom elleni háborúk időszakában, 1807-ben jelent meg magyar nyelven az első hadtudományi

munka, Székér Alajos Joachim „Hadi Tudomány” című könyve. Ezt két év múlva, 1809-ben követte Jakkó László huszár kapitány „Az új hadtudomány lelke” című írása. E két könyv és hat, ugyancsak 1809-ben, a nemesi felkelés számára kiadott szabályzat néhány más, kisebb jelentőségű munkával egyetemben fontos állomásai a magyar katonai nyelv reformkor előtti fejlődésének.

Ilyen előzmények után folytatódott a következő évtizedekben, különösen a század harmincas éveiben a magyar katonai nyelv fejlesztése. Ennek legfontosabb műhelye az eleinte Tudós Társaság néven működött Tudományos Akadémia volt. A Társaság legelső, 1831-ben tartott nagygyűlése magyar nagyszótár kiadását határozta el. A katonai kifejezések összegyűjtésével két levelező tagot, Kiss Károly gyalogos főhadnagyot és Szontágh Gusztáv gránátos századost bízták meg. Kiss Károly 1825 óta írt hadtörténelmi és hadtudományi munkákat – ezekért lett 1831-ben a Tudós Társaság levelező, majd 1840-ben nyugállományú századosként hadtudományi rendes tagja.

A Társaság állásfoglalása szerint a hadtudomány a matematikához áll a legközelebb, ezért a Kiss és Szontágh, továbbá Baricz György műszaki őrnagy által gyűjtött és alkotott, ezernél több katonai kifejezés egy része az 1834-ben kiadott Matematikai Műszótárban jelent meg. 1839-ben határozat született hadtudományi szótár elkészítéséről, a javaslatot tevő Tanárky Sándor őrnagy vezetésével. Az ő halála után a szerkesztést Kiss Károly folytatta munkatársaival, Szontághgal, Bariczcal és a szintén műszaki, báró Lakos János tábornokkal. Az eredmény: 1843-ban került ki sajtó alól a 140 oldalas, kisalakú „Hadi Műszótár. Magyar-németül és német-magyarul” – Kiss Károly gondozásában.

Hadtörténelmi és hadtudományi tevékenységét 1848–49-ben Kiss a nemzetőrségnél, a hadügyminisztériumban, végül a katonai nevelőintézetek főnökeként a szabadságharc utolsó hónapjaiban már ezredesi rangban végzett munkával cserélte fel. Az Aradon ráért tizévi várfogság letöltése alól 1850 nyarán amnesztiával szabadult. Ezt követően folytatta tudós tevékenységét, 1866-ban bekövetkezett haláláig.

A reformkor hadügyi kezdeményezései között meg kell emlékeznünk magyar nyelvű hadtudományi folyóirat tervéről is. 1836 végén Virág József, a 48., báró goldnenfelsi Gollner Alajos altábornagy tulajdonában levő gyalogezred strázsamestere előfizetési felhívást bocsátott ki a „Tudományos Hadász” címen megjelentetni

tervezett folyóiratra. Virág az országban évszázadokon át nem művelt hadtudomány fejlődését kívánta segíteni folyóiratával, melyre több megye tisztkára legott előfizetett. A nyilván nyelvművelési szempontból is jelentősnek ígérkező tervből azonban semmi sem lett, a folyóirat kiadását a budai helytartótanács betiltotta; Virágot pedig megtorlásul közlegénnyé fokozták le.

Az ilyen intézkedések késleltető hatása kétségtelen, de csak ideiglenes lehetett. A negyvenes évek elején az új társadalmi rend megteremtéséért vívott küzdelem célkitűzéseiben megjelent az önálló hadsereg követelése is. Igaz, egyelőre még csak kezdetleges formában, óvatos fogalmazásban. A megyei, később az országos politikai küzdelmek egyik legradikálisabb személyisége, utóbb a szabadságharc egyik első honvéd tábornoka, Perczel Mór Fejér vármegye közgyűlésén – a sajtó közlése szerint – „indítványba hozá a nemzeti őrség felállítását, részint mivel már legfőbb ideje volna, hogy nemzeti védrendszerünket elrendeznénk; részint mivel az éjszak felől fenyegető veszély mindinkább szükségessé teszi, hogy a rendes katonaságon kívül, a nemzetből magából kifejtett s nemzeti létünket nagy veszély idején egyedül biztosítható védhatalomról gondoskodjunk”.

Indítványát Perczel Fejér megyében 1842. október 22-én tette meg. Pontosán egy hónappal később, november 22-én tartotta akadémiai székfoglalóját Horváth Mihály, ekkor még alig ismert falusi segédlelkész, később a szabadságharc kultuszminisztere, majd történetírója „A magyar honvédelem történeti vázlata” címmel. Tárgyalását Horváth a honfoglalással kezdi ugyan, de egész mondanivalóját „a harmincas években megkezdett nemzeti reformjaink, politikai s társadalmi átalakulásunk kérdéseire” vonatkoztatja. Elismerőleg szól a legutóbbi országgyűlések törvényeiről, bár ezeket tökéletlennek és hiányosnak tartja, megállapítván, hogy a fennálló katonai rendszer korszerűtlen. Végül, nyilván Perczel Fejér megyei indítványának ismeretében, evvel szó szerint megegyezően ő is az „éjszak felől támadható vészvihar”-ról szól, mellyel szemben „csak a polgári védhadrendszer lehet egyedül biztos horgony, melynek hatalmas ereje a nemzet sajkáját az élet és szabadság öblében fenntarthatja”.

A „nemzeti védrendszer”-ről az ellenzéknek ekkor még nem lehetett részletesen kidolgozott elképzelése. Szükségességét szonban felismerték, s amikor a felszín alatt izzó láva Európa-szerte, így Magyarországon is a napvilágra tört, hozzá kellett kezdeni a megvalósításhoz is.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

HETEDIK FEJEZET

SZABADSÁGHARC 1848–49-BEN

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

I. A POLGÁRI FORRADALOM GYŐZELMÉTŐL A SZEPTEMBERI FORDULATIG

1. Európa és Magyarország az 1848-as forradalmakhoz vezető úton

Bécsben, a napóleoni háborúk befejezését követően, 1814 szeptemberében tárgyalásra gyűltek össze a győztes hatalmak – Anglia, Ausztria, Poroszország és Oroszország – képviselői. A feladat nem kisebb, mint Európa térképének újrarajzolása, politikai arculatának – mint azt a győztes hatalmak képviselői hitték és vallották – örök érvényű meghatározása volt.

A történelemben bécsi kongresszus néven bevonult tanácskozás közel egyévi munka után végül is eredménnyel zárult. Európa feudális nagyhatalmainak érdekeit, területi igényeit sikerült egyeztetni, s Ausztria, Poroszország, valamint Oroszország szerződésben kötelezte magát minden, eme új rend ellen irányuló forradalmi megmozdulás, nemzeti szabadságmozgalom, haladó liberális eszme elleni közös harcra. Létrejött a Szent Szövetség, amely fő feladatának a feudális társadalmi rend konzerválását és az önálló nemzeti állammal nem rendelkező nemzetek szabadságtörekvéseinek elnyomását tekintette.

A polgári átalakulás gondolata, a nemzeti szabadság igénye, ennek társadalmi és gazdasági gyökerei a XIX. század Európájában azonban már sokkal mélyebbek voltak annál, sem hogy érvényesülésüket egy szerződés, néhány nagyhatalom uralkodójának megállapodása huzamosabb ideig gátolni tudta volna. A Szent Szövetség reakciós hatalmainak már megalakulása pillanatától szembe kellett nézniük ezzel a ténnyel. 1821-ben Nápolyban, 1823-ban pedig Spanyolországban robbant ki felkelés, amely az abszolutisztikus módon kormányzó uralkodókat az alkotmány bevezetésére kényszerítette. Bár ezeket a mozgalmakat még sikerült a szövetség képviselőiben fellépő osztrák és francia csapatoknak vérbe fojtaniuk, az 1821-ben Görögországban kitört függetlenségi háború – igaz, a két nagyhatalom: Anglia és Oroszország eltérő nagyhatalmi érdekei folytán – már a rendszer első kudarcát jelentette Görögország

függetlenségének 1830-ban bekövetkezett elismerésével.

1830-ban 1848 előjátékaként szinte egész Európában megmozdult a föld. A júliusi forradalom Franciaországban véglegessé tette a nagypolgárság hatalmát, hatására Belgium kivívta függetlenségét. Felkelésre került sor a bécsi kongresszuson immár harmadízben felosztott Lengyelország Oroszországhoz csatolt részén, megmozdulás megmozdulást követett a Habsburg-birodalomhoz tartozó itáliai tartományokban és a Német Szövetség államaiban.

Mindezen az sem változtatott, hogy Ausztria, Poroszország és Oroszország 1833-ban titkos egyezményben szorosabbra fűzte a szövetségét a forradalmi mozgalmakkal szemben.

Európa az 1840-es évektől egyre nyíltabban haladt a forradalmi válság felé. Nyugat-Európában – elsősorban Franciaországban – a feudalizmus lerombolt bástyáin épülő új rend bizonyult szűknek az ipari fejlődéssel megjelenő új erők, az ipari polgárság és a munkásság számára. Kelet- és Közép-Európában a megmerevedett feudalizmus állt a termelőerők kibontakozásának útjában. Itt még a kizsákmányolt vagy válságba jutott osztályok a polgári társadalom megteremtésére készülődtek.

A levert lengyel és olasz forradalmak parázsán tovább izzott az idegen hódítók elleni gyűlölet. A titkos forradalmi társaságok, a lengyel demokraták, az olasz karbonárik, a német területek polgári átalakításának és egyesítésének jelszavát zászlajukra tűző „Ifjú Németország” mozgalmanak tagjai csak a kedvező alkalomra vártak. Az új forradalmi hullám a gazdasági válságok és az 1845-ös év katasztrofálisan kevés termését követő éhínség hatására hamarosan be is következett.

A forradalom tüze először – 1848 januárjában – a szicíliai Palermóban lobbant fel, hogy a párizsi februári felkelés, Prága, Berlin, Bécs és a magyar főváros, Pest-Buda érintésével újra a megosztott Itália államaiba, Milánóba és Vencébe térjen vissza. Bár időben a palermói

volt az első, mint a nagy francia forradalom óta minden esetben, 1848-ban is a franciaországi események bizonyultak jeladásnak Európában.

1848. február 23-án Párizsban 100 000 ember kelt fel a gyűlölt „polgári” király, Lajos Fülöp uralma ellen. Február 24-re virradóra Párizs népe a feltépett utcakövekből másfél ezer bariádát emelt, a feltört katonai raktárak készleteiből felfegyverkezett, és elfoglalta a királyi palotát. A katonaság nagyobb része áttért a felkelőkhöz, mire az uralkodó elmenekült. Párizs népe február 25-én kikiáltotta a köztársaságot. A győztes francia forradalom hírül adta Európa népeinek: Vége az önkény korszakának!

A februári események hatalmas visszhangra találtak a forradalom küszöbén álló Németországban. Karlsruheban és a badeni nagyhercegségben felkelés tört ki. A hatalom a polgárság kezébe került. Württembergben és Hessen-Darmstadtban liberális polgári kormány alakult. Bajorországban a király fia, Miksa, javára lemondott. Kölnben március 3-án nagy munkástüntetésre került sor. Az 1847-es éhínség sújtotta területeken, a Német Szövetség déli területein parasztmegmozdulások követték egymást. Badenben megtámadták a kastélyokat, és elégették a feudális kiváltságleveleket, számadáskönyveket.

S a forradalom tovább terjedt. Hullámai elértek és elborították a Habsburg-birodalmat, s benne Magyarországot is. A Habsburg-birodalmat, amely egyike volt a korabeli Európa és a Szent Szövetség vezető nagyhatalmainak. A több mint húszmillió lélekszámú monarchiát, amelynek területén közel húszféle nép és etnikum élt. E különböző jogállású, eltérő hagyományokkal rendelkező nemzetek XIX. századi történetét alapvetően éppúgy két fő tendencia – a polgári átalakulásért és a nemzeti függetlenségért vívott harc – jellemezte, mint Európa más népeit. Alapvetően, de nem teljesen azonos módon. A birodalom soknemzetiségű volta, népeinek egymástól eltérő társadalmi-gazdasági fejlettségi szintje, e fejlődés sajátosságai ugyanis nemcsak Nyugat-Európa nemzeteitől különböztették meg a Monarchia népeit, de jelentős mértékben egymástól is. Mindez pedig a társadalmi haladásért és a nemzeti függetlenség kivívásáért folytatott küzdelmüknek is sajátos, speciális vonásokat kölcsönzött.

A birodalom nemzetei közül a relatív többséget a németiség képviselte. Ezt sorrendben a magyarok, a csehek, a románok, az olaszok, a lengyelek, a szlovákok, a horvátok, a szerbek és a kárpátukránok követték. Ezek az egyes nemzetek a társadalmi fejlődés, a polgáriasodás kü-

lönböző szintjén állottak, ebből következően nemzeti tudatuk erőssége is eltérő volt. Az osztrák-némettség, az olaszok, a csehek, szlovénok, horvátok, magyarok és lengyelek az eltérő történelmi előzmények következtében elmaradtak ugyan a polgári fejlődés nyugat-európai szintjétől, de ugyanakkor kétségkívül megelőzték e tekintetben a monarchia többi népeit. Ennek eredményeként 1848-ban – és természetesen az ezt megelőző küzdelmek során – a polgári átalakulásért vívott harcban a monarchiában elsősorban ezek a népek jártak elől. Külön sajátosságot jelentett, hogy pl. a magyarok, a horvátok vagy a lengyelek esetében a küzdelem vezetője a sajátos társadalmi szerkezet következtében nem a viszonylag kis számú és erőtlen polgárság, hanem a feudalizmus válságát a maga bőrére érző liberális közép- és kisnemesi réteg lett.

A monarchia egyes nemzetei – illetve e nemzeti mozgalmak vezetői – ugyanakkor más-más módon viszonyultak az összmonarchia kérdéséhez is. A lengyelek és az olaszok, akiknek a Habsburg-birodalmon kívül élt népük nagyobb része, már kezdettől az Ausztriától való elszakadás, az önálló nemzetállam megteremtésének hívei voltak. A cseh és a horvát nemzeti mozgalmak vezetőinek döntő többsége ugyanakkor ebben az időben még a Habsburg-birodalmon belül létesítendő szláv államszövetségben látta nemzeti jogainak biztosítékát.

A magyar nemesi ellenzék vezetőinek nagy része a reformkorban, de még 1848-ban is Magyarország belső önállóságának igényével lépett fel, és csak 1849 tavaszán jutott el egy jelentős részük a teljes szakítás, a Habsburg-ház trónfosztásának a gondolatáig.

A monarchia fenntartása vagy elvetése melletti állásfoglalás igen fontos tényezőnek bizonyult, amikor a forradalom és ellenforradalom frontja végleg kialakult. A monarchiából kiválni kívánó, az önálló nemzeti állam megteremtésének igényével fellépő lengyelek és olaszok a fegyveres harcot vívó magyarok mellé álltak, míg a szláv népek döntő többsége – ha nem adta is fel Ausztriával szemben támasztott nemzeti igényeit – a monarchia híveként a magyar forradalom és szabadságharc ellen fordult.

1848. tavaszán azonban még az egyetértés és az együttműködés jellemezte a Habsburg-birodalom népeinek abszolutizmus-ellenes mozgalmait: 1848. március 11-én Prágában alkotmányt és autonómiát követeltek, két nappal később Bécsben, 15-én Pesten, majd Milánóban, Velencében és Krakkóban forradalmak és felkelések törtek ki. A magyar ellenzék vezéralakja, Kossuth nemcsak Magyarországnak, de Auszt-

riának is alkotmányt követelt. A román értelmiségiek üdvözölték a pesti forradalmat, s ezt életetve tüntettek egy sor dél-magyarországi szerb város lakói is. 1848 tavaszán egységszöveget volt kialakulóban, a birodalom népeinek haladó pártjai együttműködtek, hogy kikényszerítsék az udvartól azokat a gyökeres változásokat, amelyek utat nyitnak a polgári átalakulás és a nemzeti fejlődés előtt.

Az udvar ennek következtében egyelőre engedni kényszerült. Távozott Metternich kancellár, a Szent Szövetség szellemi atyja, akinek személye az abszolutizmus jelképe volt a birodalomban. Ausztriában liberális színezetű kormány alakult, és a birodalom népei polgári alkotmány bevezetésére kaptak ígéretet.

A birodalom területén fellobbanó forradalmi mozgalmak közül Bécs számára a legnagyobb veszélyt az itáliai és a magyar jelentette. Az előbbi, az olasz egységtörekvés közvetlenül a birodalom területi épségét fenyegette. Magyarország elszakadásától egyelőre nem kellett tartania, de az udvar számára világos volt, hogy ha a magyarok követeléseit megtagadja, ennek a lehetőségével is számolnia kell. Márpedig akkor egyidejűleg két olyan ellenféllel kerül szembe, akik legyőzéséhez nem rendelkezik elegendő erővel. Az udvar politikáját 1848 tavaszán végül is e felismerés határozta meg. Amíg az észak-itáliai tartományokban kitört felkeléseken fegyveres erővel próbált úrrá lenni, addig – időnyerés céljából – 1848 áprilisában a magyar forradalom valamennyi alapvető követelését elfogadta.

A pozsonyi országgyűlés március 14-i törvényjavaslatait, miután befutottak a másnapi forradalomról szóló hírek, az uralkodó rövid huzavona után szentesítette. Megszülettek az áprilisi törvények, amelyek a jobbágyszabadítás, a nemesi kiváltságok eltörlése és a polgári szabadságjogok manifesztálása révén Magyarországon közzéjáró is biztosították a polgári fejlődés lehetőségét. Ugyanakkor a népképviselői országgyűlésnek felelős magyar kormány alakult, amely az ország belügyeire nézve majdnem teljes önállóságot kapott. A birodalom így gyakorlatilag egymástól független két részre különült. Magyarországra, amelyhez a történelmi jog alapján a Horvát Királyság és Erdély is hozzátartozott, valamint a Lajtán túli területek országaira. A kettő között az összekötő kapcsot – a birodalom egységét – az uralkodó azonos személye biztosította.

Az 1848 áprilisában hivatalba lépő első felelős magyar minisztérium, Batthyány Lajos gróf kormánya a polgári állam megteremtésének ha-

talmas feladata mellett, illetve ezzel összefüggésben, szembekerült a szociális és nemzetiségi mozgalmak, valamint a bécsi udvarhoz fűződő viszony megoldatlan kérdéseivel is. A kormány álláspontját és tevékenységét ezekben alapvetően a mögöttes felsorakozó erők, vagyis a magyar birtokos nemesség liberális szárnyának érdekei szabták meg. A márciusi forradalom nyomán alakult Batthyány-kormány – tagjainak többsége ezekből a rétegekből származott – elsősorban ennek hatalmát testesítette meg. A közbirtokos nemességet azonban meglehetősen kétarcúság jellemezte. Az 1830-as, 1840-es években mind több tagja ismerte fel a változtatás szükségességét, és kötelezte el magát a reformpolitika mellett. Ebben a feudális gazdálkodás mélyülő válsága, amely egyre jelentősebb csoportjaikat tette anyagilag tönkre, a jobbágyszabadításról való félelem – melynek reális veszélyét 1831-ben a felső-magyarországi koleralázadás, valamint 1846-ban a galíciai példa megmutatta – végül a polgári liberális eszmék térhódítása játszott alapvető szerepet. Sőt miután Magyarországon a polgárság viszonylag kis létszámú és erőtlenné vált, a nemességnek a történelmi szükségszerűséget, saját létérdekét felismerő része nemcsak vállalta a polgári átalakulásért folytatott harcot, de maga állt annak élére. Ugyanakkor azonban osztályérdekeinek megfelelően ebből a változásból úgy szeretett volna kikerülni, hogy lehetőleg minél többet őrizzen meg gazdasági és politikai hatalmából. S az 1848. áprilisi törvényekkel lényegében ezt sikerült is elérnie.

Csak hogy az áprilisi változásokkal korántsem volt mindenki elégedett. Mindenekelőtt a parasztság, vagy legalábbis annak nagyobb része nem volt az. Egyrészt egy sor kisebb-nagyobb feudális szolgáltatás továbbra is érvényben maradt, másrészt a törvények értelmében csak a teljes jobbágyság váltak földjeik tulajdonosává. A nemesség továbbra is saját kezelésben levő majorságai és a majorsági parasztbirtokok tulajdonosa maradt. Ez 1848 tavaszán országszerte kisebb-nagyobb megmozdulásokra vezetett: a még érvényben maradt feudális szolgáltatások teljesítésének megtagadására, földfoglalásokra került sor. Kiváltója gyakran maga a nemesség volt, azzal, hogy vitassa tette, adott esetben jobbágyságról vagy majorsági birtokról van-e szó. S a nemesség, mely különben is úgy érezte, hogy az áprilisi törvényekkel túl sokat áldozott fel gazdasági hatalmából, a parasztmozgalmakkal szemben számos esetben a Batthyány-kormány fegyveres katonai segítségét vette igénybe.

Míg a parasztmozgalmak – és az 1848 tava-

szán-nyarán ezzel párhuzamosan jelentkező céhlegény-, iparimunkás- és bányászmozgalmak – felett a kormánynak végül is sikerült úrrá lennie, addig a nemzetiségi kérdésben egyre komolyabb lett a helyzet. A társadalmi-gazdasági fejlődésben a magyar etnikummal azonos szinten álló németek, horvátok és szerbek, vagy attól némileg elmaradt románok, szlovákok, kárpátukránok a század első felében szintén a polgári nemzetté válás útjára léptek. A nemzeti ébredésre tehát a Kárpát-medencében rendkívül vegyes etnikai viszonyok között került sor, ami részben már önmagában hordozta az összeütközés lehetőségét. A polgári fejlődés folyamata a magyarországi nemzetiségek esetében is kitermelte a nemzeti tudat hordozóit, természetesen a gazdasági-társadalmi szintnek és bizonyos történelmi hagyományoknak megfelelően. A magyaroknál és a horvátoknál, akiknél a társadalom tagozódása sok tekintetben a magyarral azonos volt, a nemzeti gondolat hirdetője a nemesség, illetve a kialakuló polgárság lett. A románoknál, a szlovákoknál és különösen a szerbeknél – ahol az egyház privilegiált helyzete ezt különösen elősegítette – a nemzeti ideológia terjesztői elsősorban a papságból, illetve a polgári-értelmiségi körökből kerültek ki. Az egymással kezdetben párhuzamosan fejlődő nemzeti mozgalmakra a XIX. század első évtizedében a fő veszélyt a bécsi birodalmi kormány németesítő politikája jelentette. Az ellene – csakúgy, mint a társadalmi haladásért – folytatott küzdelem legfőbb politikai színtere a magyarországi országgyűlés volt. Ez azonban feudális összetétele következtében csak a magyar – és részben a horvát – nemesség számára nyújtott lehetőséget, illetve alkalmat a nemzeti célokért folytatott küzdelemre. Részben ebből is következett, hogy a magyarországi nemzetiségek szemében a fő veszéllyé hamarosan a magyar nemzeti mozgalom lépett elő. Az 1830-as, 1840-es években a magyar nyelvű kultúra ugrásszerű fejlődése ugyanis az asszimiláció veszélyét rejtette magába, s e lassan kezdődő folyamat felgyorsulásával lehetett számolni, miután az évtizedekig tartó országgyűlési viták után 1844-ben Magyarországon, majd röviddel később Erdélyben is a magyar nyelv vált hivatalossá. A nemzetiségeket óvatosságra készítette ugyanakkor a nyelvi harcban sikraszálló magyar liberális nemesség döntő érve, a történelmi jog hangoztatása is. E szerint a felfogás szerint ugyanis „Magyarországon – Horvátországot és a horvátokat nem számítva – csak egy politikai nemzet létezik, a magyar”. Azt ugyan a magyar liberálisok hajlandók voltak elismerni, hogy a

magyar politikai nemzetnek lehetnek nem magyar anyanyelvű tagjai is, de csak tagjai, akik egy egységes államban nem alkothatnak külön nemzetet, nemzeteket.

Mindez a nemzeti mozgalmakban az 1840-es években fontos változásokat eredményezett. Egyrészt közeledést az egyes mozgalmakon belül a különböző talajról fakadt, és céljait tekintve egymással meglehetősen ellentétes egyházi-nemesi és polgári csoportok között. Másrészt valamiféle lazább-szorosabb együttműködésre való törekvést – például a szláv kölcsönösség és egymásrautaltság ideológiája alapján – az egyes nemzeti mozgalmak között. Végül pedig azt, hogy a magyar uralmi törekvésekkel szemben a bécsi udvarnál keressenek támogatást.

1848 tavaszán azonban – mint említettük – mégis másként alakultak az események. A magyarországi nemzetiségek figyelme és rokonszenve a magyar forradalom, a pesti márciusi események felé fordult, mert az Európában és a Habsburg-birodalomban kitört forradalmak, az általános politikai helyzet következtében az egyes nemzetiségi mozgalmak reakciós színezetű feudális-klerikális szárnyai egyelőre háttérbe szorultak. A kezdeményezés időlegesen azoknak a liberális vagy demokratikus nézeteket valló polgári politikusoknak a kezébe került, akik lényegében helyeselték a magyar forradalom nyomán bekövetkezett társadalmi-politikai változásokat. Ezek a szerb, román és szlovák politikusok ugyanakkor azonban megfogalmazták a Batthyány-kormány számára saját nemzeti és szociális követeléseiket is. Általában politikai nemzetként való elismerésüket kívánták, összekötve azt bizonyos nyelvi és egyházi autonómiával, kisebb-nagyobb társadalmi reformok igényével. E mérsékelt követeléseket a Batthyány-kormány azonban sorra visszautasította. Félve attól, hogy a nemzetiségek politikai nemzetként való elismerése csupán az első lépcső az úton, amelyet majd az autonómia követelése, végül a teljes elszakadás követ. E felfogását látszott erősíteni, hogy a politikai autonómia, sőt a területi elszakadás igénye egyes nemzetiségi politikusok részéről már ekkor felvetődött. Márpedig ebbe se a kormány, se az őt támogató liberális nemesi rétegek, de még a hatalom szféráján kívül rekedt forradalmi baloldal sem mehetett bele. A feudális színezetű „történelmi jog” felfogása éppúgy ellene szólt, mint az „egységes piac” polgári szemlélete. Ám kétségtelen, hogy a Batthyány-kormány és a liberálisok merevségét a nemzeti követelésekkel szemben nemcsak osztálykorlátok okozták. Polgári forradalomra, átalakulásra mindeddig csak többé-kevésbé ho-

mogén nemzeti államokban került sor, a kérdés megoldásához így hiányzott a megfelelő történelmi példa. Azt, hogy az elrendezés a politikai autonómián alapuló föderatív államszövetség formájában is lehetséges, a magyar forradalom vezetőinek többsége már csak későn ismerte fel. A magyar forradalom táborán belül a nemzetiségi kérdés jelentőségét különben csaknem minden politikai irányzat lebecsülte, s csak akkor ébredt rá a probléma fontosságára, amikor a gyöngeszálak már végképp elszakadtak.

Másfelől kétségtelen, hogy a nemzetiségi kérdésben tanúsított türelmetlenség, meg nem értés és szélsőségesség kölcsönös volt. A felfokozott nacionalizmus légkörében a nemzetiségi politikusok döntő többségét éppúgy a hajlíthatatlan merevség jellemezte, mint a magyar forradalom vezetőit.

Hasonlóan alakult a helyzet a nemzetiségiék szociális követeléseivel kapcsolatában is, noha ezek egy részét a Batthyány-kormány a nemesség károsodása nélkül is teljesíthette volna. Például a Katonai Határőrvidéken élő szerbek kívánalmait, akik a terhes határőri szolgálattól szerettek volna megszabadulni. Igaz, a Határőrvidéket az udvar csak májusban rendelte a magyar kormány fönnhatósága alá, amikor pedig a magyar–szerb viszony már jócskán elmérgesedett. Batthyányék kezét pedig az is megkötötte, hogy a Határőrvidék – mivel ez a Habsburg-birodalom hadseregének egyik fő forrása volt – polgáriasítása az udvarral újabb konfrontáció alapját jelenthette. A szerb határőrök követeléseinek teljesítésétől a kormányt alapvetően mégsem ez tartotta vissza, hanem az az elvi megfontolás, amelyet a forradalom esetleges radikalizálódásának félelme szült, s amelynek következtében *minden* újabb szociális törekvással szembeszállt.

Hiszen a kormány egyik alapvető feladatának éppen a „rend helyreállítását” tekintette. Ezért és ennek megfelelően nem csupán a nemzetiségek, de a magyar forradalmi baloldal szociális követeléseit is visszautasította.

A nemzeti kérdés illetően alakulása 1848 tavaszától pedig lassan, de biztosan a bécsi udvar pozícióinak erősödéséhez vezetett. Az udvar, az uralkodó személye köré tömörülő Kamarilla ugyanis csak a számára kedvezőtlen politikai helyzet hatására teljesítette a magyar forradalom és a birodalom többi népeinek követeléseit 1848 tavaszán. Mint a későbbi események bebizonyították, eleve azzal a hátsó gondolat-tal, hogy amikor a körülmények erre lehetőséget nyújtanak, az engedményeket, vagy legalábbis jelentős részüket, visszavonja. Az udvar és hívei

számára is világos volt, hogy a március–április előtti állapotok többé már nem állíthatók vissza maradéktalanul, főleg a jobbagyfelszabadításról szóló törvény visszavonhatatlan. Az áprilisi törvényekben megfogalmazott, igen széles körű polgári szabadságjogokon azonban már jelentős mértékben szűkíteni kívántak. Csakúgy, mint Magyarország státuszjogain. Az áprilisi törvényekben megfogalmazott belső függetlenség – különösen az önálló magyar pénz- és hadügy – ugyanis nemcsak egyszerűen a Gesamt-Monarchie, a centralizációs törekvések vereségét jelentette, de a birodalom nagyhatalmi helyzetét, sőt a kormányozhatóságát is megkérdőjelezte. Ráadásul a bécsi udvari körök attól féltek, hogy a magyar forradalom ebben a kérdésben is radikálisabb mederbe terelődhet. Vagyis bármely pillanatban sor kerülhet Magyarország teljes elszakadására. Ez pedig óhatatlanul a soknemzetiségű birodalom felbomlásával járt volna együtt.

A korábbi állapotok visszaállítására szőtt elképzelések azonban mindaddig tervek maradtak, amíg ezek megvalósításához nem látták elérkezettnek az időt. 1848 őszéig, amikor Európa-szerte a reakció felülkerekedése következett be, s a birodalmon belül is sikerült úrrá lenni a Lajtán túli forradalmakon és szabadságmozgalmakon. Addig azonban az udvar viszonyát a Batthyány-kormányhoz a kivárás taktikája szabta meg. Ez lényegében azt jelentette, hogy az udvar a felszínen lojális magatartást tanúsított a magyar kormánnyal szemben, gyakorlatilag minden lényeges kérdésben engedett.

Ez a lojalitás ugyanakkor kölcsönös volt. A Batthyány-kormányt egyrészt erre késztették a súlyos belső problémák, mindenekelőtt a gyorsan polgárháborúvá szélesedő nemzetiségi elmentések. Másrészt a polgári forradalmat vezető magyar liberális nemesség lényegében elégedett volt az áprilisi törvényekkel mind társadalmi-gazdasági, mind politikai tekintetben. Igaz, a gazdasági-politikai hatalom egy részéről le kellett mondania, elveszett birtokai fejében azonban állami kárpótlásra számíthatott. A viszonylag magas jövedelemhez vagy vagyonhoz kötött választójog következtében ugyanakkor továbbra is biztosítottnak látszott a hatalomból való részesedése. E tekintetben a birodalom és Magyarország viszonyának új rendezése még új perspektívát is nyitott számukra. A megszűnő központi kormányzati, hatalmi és közigazgatási szervek örökébe lépő új magyar intézmények, polgári hivatalok ugyanis nemcsak egzisztenciális problémáik megoldását kínálták, de politikai hatalmuk kiterjedését is.

A Batthyány-kormány és a liberális nemesség zöme részéről tehát őszinte volt a törekvés a bécsi udvarral való együttműködésre, de az áprilisi törvények alapján. A kormány az udvarral szemben csupán a vívmányok védelmére szorítkozott, amelyeket Bécs 1848 őszeig nyíltan nem mert revízió alá venni.

A kormány és a mögötte álló erők hajlandóságát az udvarral való együttműködésre végül a nemzetiségi mozgalmakhoz való viszonyuk is befolyásolta. Mert noha a magyar liberális nemesség egyes csoportjaiban éltek bizonyos „kuruc” hagyományok – nem beszélve a radikálisokról –, amelyek Magyarország teljes függetlenné válása irányába hatottak, a kormánynak más tényekkel is szembe kellett néznie: az 1848 nyarán, majd kora őszén a magyarellenes irányba forduló és fegyveres formát öltő nemzetiségi mozgalmakkal szemben kezdetben csupán a birodalmi hadsereg Magyarországon állomásozó részére támaszkodhatott. Ennek felhasználhatósága végső soron viszont az udvar akaratától függött.

A magyar forradalom elleni aknamunka megindítására azonban az udvar éppen a nemzetiségi mozgalmakat használta fel. Nyíltan, hivatalosan ugyan elítélte és lázadásnak minősítette a Magyarországon kirobbanó szerb felkelést, Jellačić horvátországi tevékenységét, majd a szlovák és román mozgalmakat, politikáját a gyakorlatban azonban az a felismerés szabta meg, hogy a magyar forradalommal való leszámolás-hoz értékes szövetségesekre tehet szert.

A követeléseikkel előbb a Batthyány-kormány ajtaján kopogtató, de visszautasításban részesülő nemzetiségi politikusokat Bécsben tehát tárt kapuk fogadták. S noha a magyar kormánnyal való kapcsolatra tekintettel „hivatalosan” itt sem hallgatták meg őket, az udvar titokban sorra a kívánságok megvizsgálására tett ígéretet. „Jóindulatának” hamarosan pedig másként is tanújelét adta: 1848 nyarán megindultak a bécsi hadügyminisztérium titkos pénz-, fegyver- és hadianyag-küldeményei a Magyarország elleni invázióra készülő Jellačić, majd a szerb felkelők táboraiba.

Az udvar és a nemzetiségek között lassanként kiépülő kapcsolatokról a Batthyány-kormánynak csak homályos információi, illetve sejtései voltak. Ahhoz mindenestre kevés, hogy az udvarhoz való viszonyát komolyabban befolyásolhatta volna. Annál is inkább, mivel Batthyányék komolyan hittek abban, hogy az udvar őszintén elkötelezte magát a velük való együttműködésre. S ez a kormány politikájának végül is egyik alappillére volt.

Az udvarral kialakuló szövetség döntő módon hatott vissza a nemzetiségi mozgalmak jellegére. Az együttműködés következtében az egyes nemzeti mozgalmakon belül fokozatosan a feudális-klerikális erők kerekedtek felül, amelyet a horvátoknál Jellačić, a szerbeknél Rajačić, a románoknál Saguna, a szlovákoknál pedig Hurban neve fémjelez. Ezek a politikusok lényegében a bécsi politika szolgálatában álltak, még akkor is, ha egyes nemzeti célokat valóban komolyan vettek, vagy szociális jelszavakat hangoztattak. A nemzetiségek reakciós vezetőinek támogatását a bécsi udvarnak az azonos vagy hasonló politikai elvek miatt és a nemzetiségek irányába már korábban is gyakorolt állampatriotizmusa következtében viszonylag könnyen sikerült megnyernie.

A liberális vagy demokratikus gondolkodású baloldali nemzetiségi politikusok zömét ugyanakkor széles körű nemzeti jogokra tett ígéretekkel állították oldalukra. Ami annál is könnyebben ment, mivel ezek a fiatal értelmiségiek – akiknek életkora általában közelebb volt a 20, mint a 30 évhez – nem, vagy alig rendelkeztek politikai tapasztalatokkal. Olyan politikai gyakorlattal, amely révén felismerhették volna, hogy haladó nemzeti és társadalmi céljaikat a reakciós bécsi udvar szövetségében lehetetlen megvalósítani. Ezek a célok végső soron Bécs számára éppúgy veszélyt jelentettek, mint a magyar forradalom. Nyilvánvaló volt tehát, hogy az udvar előbb-utóbb fellép a forradalmi mozgalmak ellen is. S ez igen hamar be is következett. Mire 1848 ősze befereződött a magyarországi nemzetiségek többségének felsorakozása az udvar oldalán, addigra az általános helyzet is alapvetően megváltozott. Európaszerte az ellenforradalmi erők kerekedtek felül, s a birodalmon belül is sikerült úrrá lenni az itáliai tartományokban kitört felkelésen, a bécsi forradalmon, a prágai és krakkói mozgalmakon. A megváltozott helyzetet a bécsi udvar pedig nemcsak arra használta fel, hogy nyíltan megkezdje a leszámolást a magyar forradalommal, de arra is, hogy szövetségesei, a nemzetiségek táborán belül is visszaszorítsa a demokratikus és liberális erőket. Az ígéretekből vajmi kevés valósult meg, sőt éppen az ellenkezője történt. A szerb és szlovák felkelő csapatok élére császári tisztek kerültek, akik immár a császári és nem a nemzeti zászlóra eskették fel a katonákat, úgy mint 1848 szeptemberében ezt már a horvátoknál Jellačić tette.

Bécs a Határőrvidéken a régi rend visszaállítására tett kísérletet, és 1849 tavaszán megtagadta a dél-magyarországi területeken létreho-

zott szerb néphatalmi irányító szervek – odbo-
rok – elismerését, többé hallani sem akart az
Erdélyben szervezendő román fejedelemsége-
kről, szlovák territóriumról stb. Mindez komoly
összecsapásokhoz vezetett, minek során a nem-
zetiségi mozgalmak liberális és demokratikus
gondolkodású vezetői – a szerbeknél Djordje
Stratimirović, a románoknál Avram Iancu –
mindinkább háttérbe szorultak. Ezzel az egyes
nemzetiségi mozgalmak nemcsak maradék for-
radalmiságukat veszítették el, de teljesen a bécsi
reakció eszközévé váltak.

Mire pedig az udvar szövetségéből való kiáb-
rándulás megérlelte a haladó nemzetiségi poli-
tikusokban azt a felismerést, hogy céljaik meg-
valósítását a magyar forradalom oldalán kellene
keresniük, már késő volt. 1849 júniusában, ami-
kor Stratimirović hajlandónak mutatkozott, hogy
a Vajdaság elismerése fejében egy szerb felke-
lőből szervezendő hadtest élén a magyar hon-
védsereghez csatlakozzon, már küszöbön állt a
cári intervenció. S amikor július utolsó napjai-
ban Kossuth és Bălcescu egyezménye értelmé-
ben Avram Iancu arra vállalkozott, hogy né-
hány héten belül 40 000 főnyi román légióval
siet a magyar szabadságharc támogatására, Hay-
nau serege már Szegedhez közeledett.

A közeledés feltételei a magyar oldalon is csak
túl későn érlelődtek meg. A nemzetre kényszerít-
ett önvédelmi harc élére álló liberális nemes-
ség csak fokozatosan ismerte fel, hogy a nemzeti
egység megteremtése és a nemzetiségek szövet-
ségének megnyerése érdekében jelentős szociális
és nemzeti engedményeket kell tennie.

A nemesség legjobbjai Kossuth vezetésével
végül képesek voltak revideálni a társadalmi és
a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontju-
kat. 1849. július végén Szegeden megszületett
a nemzetiségek teljes egyenjogúsításáról szóló
törvény, Európában az első, s még hosszú évti-
zedekig a legliberálisabbnak számító nemzeti-
ségi alkotmány.

Egy évig tartó testvérharc után, a szabadság-
harc végén, az egymásra találás tehát végre be-
következett. Ám azok a kedvező külső és belső
feltételek, amelyek 1848 tavaszán fennálltak a
forradalmi erők számára, ekkorra már eltűntek.

Az 1848–49-i szabadságharc katonai történe-
tének bevezetője során nem véletlenül időztünk
hosszasabban a magyar forradalom és a nemze-
tiségek viszonyának taglalásánál. A nemzetiségi
kérdésnek 1848–49-ben ugyanis igen nagy je-
lentősége volt. Egyrészt hozzá kötődött a fegy-
veres harc kirobbanása, amely lényegében a

magyar szabadságharc bevezetője lett. Más-
részt a nemzetiségeknek a magyar forradalom-
hoz fűződő viszonya részletes elemzésével az
előbbieket helyét, szerepét kívántuk bemutatni
abban a küzdelemben, amely végső soron két
döntő tényező, az európai haladás élvonalába
eső magyar forradalom és a reakciót megteste-
sítő bécsi udvar és szövetségese, a cár között
folyt. A tragikus folyamatot érzékeltetni, amely
során a külön-külön egyaránt haladó társadalmi
és nemzeti célokért küzdő magyar és magyaror-
szági nem magyar népek szembefordultak egy-
mással.

Az, hogy a nemzetiségek többsége a magyar
szabadságharc idején Bécs oldalán sorakozott
fel, nem valamiféle „eleve elrendelt zsandársze-
repből” következett – mint azt a polgári törté-
netírás állította –, nem is hagyományos dinasz-
tiahűségük eredménye volt. A szembefordulás
csak fokozatosan következett be, és ebben ob-
jektív okok éppúgy szerepet játszottak, mint kü-
lönböző szubjektív tényezők – a kölcsönös me-
revség, meg nem értés és türelmetlenség.

S ez végső soron mindegyikük számára sú-
lyos következményekkel járt. A polgári átalaku-
lás és a nemzeti függetlenség védelméért küzdő
magyar honvédsereg erőinek egyharmadát a cá-
ri intervenció idején még mindig a nemzetiségi
felkelők elleni harc kötötte le. A magyar sza-
badaságharc leverésével pedig a nemzetiségek
sem jutottak közelebb céljaikhoz. Közismert a
mondás: a nemzetiségek az udvartól ugyanazt
kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül.
Az önkényuralom rendőrszerű rendszere épp-
úgy nehezedett a magyarországi nemzetiségek-
re, mint a magyarokra. S noha a polgári fejlődés
folyamata immár feltartóztathatatlanul vált, a
demokratikus szabadságjogokból csak a tör-
vény előtti egyenlőség maradt meg. Megszűnt
a sajtó- és véleményszabadság, gyülekezési jog
stb. A nemzetiségek területi-politikai autonó-
miája helyett az önkényuralmon alapuló erős
központosítás és centralizálás valósult meg.

Mindez tovább fokozta a nemzetiségek kiáb-
rándultságát, amely a szabadságharc végén a
bécsi udvar politikájával szemben már általános
lett. S azok a szerb granicsárok (határőrkatona-
k), akik a szabadságharc idején véres és köl-
csönösen kegyetlen harcokat vívtak a honvé-
dekkel, 1849 őszén és az 1850-es években már
százával menekítették át a Dunán a megtorlás,
a hadbírózás vagy a besorozás elől menekülő
volt honvédeket és tiszteket, emigrációba ké-
szülő magyar forradalmárokat, politikusokat.

2. A Batthyány-kormány első lépései az önálló magyar hadügy kiépítése terén

1848. március 15. eseményei, a pozsonyi országgyűlés korszakalkotó jelentőségű határozatait, majd törvényerőre emelésük 1848 áprilisában, a polgári forradalom fegyveres harc nélküli győzelmét jelentették Magyarországon, de a márciusi 12 pont közül már kettő – az 5., a „Nemzetőrség”-re vonatkozó és a 10., „A katonaság esküdjék meg az alkotmányra, a magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk” – a társadalmi és nemzeti érdekek megvédési lehetőségének megteremtését követeli. A pozsonyi országgyűlés is határozatban mondta ki a nemzetőrség megalakításának szükségességét.

Március 15-ét követően a nemzetőrség spontán szervezése így országszerte megindult. Városi polgárok, parasztok és nincstelenek tömegei – ekkor még nem számított a cenzus – jelentkeztek nemzetőrnek. Számuk április végén már megközelítette a 70 000-et. Közel egynegyed részük rendelkezett lőfegyverrel.

A hivatalos szervezés április utolsó harmadában kezdődött, a nemzetőrsegről szóló XXII. törvénycikk alapján. Központi irányító szerve az ugyancsak akkor alakított Országos Nemzetőri Haditanács (a továbbiakban: ONH) lett, amely közvetlenül gróf Batthyány Lajos miniszterelnök, a nemzetőrség országos főparancsnokának felügyelete alá tartozott. A törvényben megszabott feltételek – meghatározott vagyon vagy évi jövedelem (cenzus), 20–50 év közötti életkor stb. – alapján megindult a nemzetőri szolgálatra kötelezett lakosság összeírása. A július elején befejezett országos felmérés szerint, Erdélyt nem számítva, 350–380 000 fő felelt meg ezeknek. A törvényhatóságokként – megyéenként és városokként – összeírt nemzetőrökből gyalogszázláljak és lovasosztályok alakultak. Élükre Batthyány, a nádor jóváhagyásával, „nemzetőri őrnagyokat” nevezett ki, akik elsősorban a nyugalmazott császári-királyi tisztek köréből, kisebb részben pedig az illető megyében birtokos főnemesek közül kerültek ki. A kormány a nemzetőrség felfegyverzésére igénybe vette az országban levő császári-királyi (a továbbiakban cs. kir.) katonai raktárak készleteinek egy részét, és igyekezett külföldön is fegyvert vásárolni. Így módon 1848 szeptemberéig az összeírt nemzetőrseggnek mintegy 10–12 százalékát sikerült lőfegyverrel ellátnia. A többi nemzetőr fegy-

vere a pika, a kiegyenesített kasza, a balta, a vasvilla, a cséphadaró maradt.

A kormány a létszámban komoly erőt, politikai tekintetben pedig megbízható bázist jelentő, de döntő részben felszerületlen nemzetőrsegre elsősorban a belső, karhatalmi funkciók ellátásánál számíthatott. Kezdetben úgy tűnt, többre nincs is szükség, mert az áprilisi törvények értelmében a birodalmi cs. kir. hadseregnek az országban levő része elvileg a magyar kormány fennhatósága alá került. Az intézkedésnek azonban a gyakorlatban csak hosszas huzavona után, és akkor is, csak részben sikerült érvényt szerezni. Az uralkodó május 7-én a Batthyány-kormány többszöri sürgetésére adta csak ki azokat a konkrét utasításokat, amelyek a törvény végrehajtását lehetővé tették. Ezek értelmében a Magyarországon és kapcsolt részeiben levő főhadparancsnokságok tényleges előljárója a magyar kormány hadügyminisztere, Mészáros Lázár lett. A budai, péterváradi, temesvári és nagyszebeni főhadparancsnokságokon keresztül így a kormány közel 50 000 fős haderő felett kapott rendelkezési jogot. (Ez a létszám nem tartalmazza a horvátországi főhadparancsnoksághoz tartozó csapatokat, valamint a temesvári és péterváradi kerületek határőralakulatait, amelyekre a szerb felkelés következtében nem lehetett számítani.)

A Batthyány-kormányának hamarosan tapasztalnia kellett azonban, hogy még azoknál a főhadparancsnokságoknál és cs. kir. csapatoknál sincs „minden rendben”, amelyek látszólag készek voltak parancsainak engedelmeskedni. Ezek között különös jelentőségre tett szert egy, a fővárosban lejátszódó esemény.

1848. május 10-én Lederer lovassági tábornok budai főhadparancsnok ellen baloldali fiatalok békés tüntetést szerveztek, amely véres eseményekbe torkollott. A megmozdulás tervéről a helyőrség tisztjei előzetesen tudomást szereztek, és a budai Szent György térre érkező tömeget feltűzött szuronyú gyalogság és lovasság fogadta, amely minden felszólítás nélkül fegyverét használta. Húszan megsebesültek, közülük később egy tüntető meghalt. A cs. kir. katonaság brutális fellépése, a kormány tudta és engedélye nélkül, intő jel volt a jövőre nézve.

Még alig ült el a Szent György téri események születe felháborodás, amikor május 15-én

reggel a kormányhoz befutott báró Hrabovszky János altábornagy péterváradi és szlavóniai főhadparancsnok jelentése arról, hogy a fegyveres dél-magyarországi szerb mozgalom támogatására megkezdődött az önkéntesek tömeges beáramlása Szerbiából.

A cs. kir. haderő megbízhatatlanságára utaló kisebb-nagyobb jelek, ugyanakkor a polgárháborúval fenyegető helyzet miatt május 15-én a minisztertanács „10 000 főből álló önkéntes sereg” felállításáról hozott határozatot, amellyel megvetette az 1848–49-es honvédhadsereg alapját. A már másnap megjelenő felhívással, majd a hónap végén, június elején országosan meginduló toborzással egy reguláris haderő szervezése kezdődött el. Ebbe *bárki* jelentkezhetett, *vagyoni* vagy más *előfeltételek nélkül*.

A szervezés számai, csakúgy, mint a nemzetőrség esetében, ezúttal is Batthyány, illetve a felügyelete alatt működő ONH kezében futottak össze. Az önkéntesek toborzása a helyi hatóságok közreműködésével a cs. kir. seregredek hadfogadó parancsnokságainak bevonásával folyt, és igen gyors sikereket hozott. Elsőként a Pest-Budán szervezett 1. és 2., valamint a szegedi 3. és a Debrecen központtal felállított 10. zászlóalj létszáma telt be, azaz érte el június elejére – a toborzás megindulásától számítva alig két hét alatt! – a tervezett 1000–1000 főt. Némileg lassabban ment a 4. (pozsonyi), az 5. (győri), a 6. (veszprémi), a 7. (szombathelyi), a 8. (pécsi) és a 9. (kassai) zászlóalj kiállítása. Ez utóbbiak felfegyverzése és felszerelése csak augusztus elején fejeződött be. Ennek az első tíz zászlóaljnak tűzérseget is szerveztek; felállítottak egy honvéd tűzerűteget.

A toborzás eltérő eredményeinek főleg társadalmi-gazdasági jellegű okai voltak. Az önkéntes alapon szervezett honvédzászlóaljak kiállítá-

sa a fővárosban, a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén járt gyors eredménnyel, tehát ott, ahol az ipari vállalkozó kedv csökkenésével munka nélkül maradt proletariátus, illetve a mezőgazdasági nincstelenek aránya meghaladta az országos átlagot. E rétegekből került ki 1848 őszétől aztán a sorozás útján kiállított honvédek zöme is. Viszonylag igen magas, közel tízszázalékos volt az önkéntesek között az értelmiség aránya. A nemesi és polgári, részben paraszti származású fiatalok, a reformkor nagy politikai küzdelmein nevelkedett jurátusok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, tanárok, kispapok, megyei kishivatalnokok, uradalmi gazdatisztek stb. – akik jelentős része 1848 tavaszán állás nélkül tengődött –, igen erős politikai tudatosságot adtak az új alakulatoknak.

Az első tíz honvédzászlóalj tisztjeinek többségét a cs. kir. hadseregből helyezték át a honvédhadsereghez. A magyar vagy magyarországi születésű tisztek többnyire hazafias meggyőződésből, haladó politikai elvektől vezéreltetve önként vállalkoztak erre. Közülük nem egy – mint például Damjanich János, Hollán Ernő, Ihász Dániel, Ivánka Imre, Kosztolányi Mór, Máriássy János, Szodtfridt Nándor, Tóth Ágoston – később jelentős szerepet töltött be a szabadságharcban.

A nemzetőrség, valamint az első honvédzászlóaljak felállítása lényegében már az önálló magyar hadügy kezdetét jelenti. Különösen az utóbbi fontos lépésnek, forradalmi tettnek tekinthető. A nemzetőrsegről szóló törvénycikk – amelyre a honvédzászlóaljak felállítása kapcsán Batthyány az udvarral szemben jogilag hivatkozott – ilyen jellegű alakulatok felállítására nem nyújtott lehetőséget. Ezt az udvar is tudta, de szorult helyzetében kényszerült beleegyezni a toborzás megindításába.

3. A délvidéki „kisháború” 1848 nyarán

1848 május–júniusában az ország déli területein, a Bácskában és a Temesközben, valamint a Katonai Határőrvidéken szerb fegyveres mozgalom bontakozott ki. A polgárháborúvá szélesedő ellentét a Magyarországon élő szerb népcsoport és a magyar kormány között, közvetlen előzményeiben a forradalom győzelmének időszakához nyúlt vissza.

1848 márciusához, amikor a nemzetiségek demokrata politikai vezetői a pesti forradalom

jelszavait visszhangozták, a pesti szerb gyűlés „a közös magyar hazához fűző szeretet”-ről beszélt, Újvidéken magyar nemzeti kokárdával a mellén Stratimirović üdvözölte a pesti eseményeket. Ekkor, 1848 március–áprilisában még úgy látszott, sokkal inkább az összefűző szálak az erősebbek, semmint a különbségek.

Amikor azonban április 8-án az újvidéki szerb küldöttség Pozsonyban előterjesztette nemzeti és szociális kívánalmait, a magyar or-

szággyűlés hajlandó volt ugyan nyelvi engedményekre, és ígéretet tett a panaszok orvoslására, de a magyarországi szerbek politikai nemzetként való elismerésétől mereven elzárkózott. A tárgyalások Kossuth és Stratimirović között végül is a kibékíthetetlen ellentétek jegyében zárultak.

A jobbágykérdést felemás módon megoldó áprilisi törvényeket követően a délvidéki területeken, Nagykikindán és Óbecsén is földfoglalások, parasztmegmozdulások kezdődtek, melyeket a magyar kormány utasítására a katonaság leverte. A kincstári, vagy éppenséggel magyar földesúri birtokok ilyen védelme hozzájárult ahhoz, hogy a szociális jellegű követelések mindinkább nemzeti jelszavakba csapjanak át.

A magyarországi ortodox egyház székhelyének, Karlócának a lakói április 14-én már nyíltan megfogalmazták a Bácskából, Temesközből, Szerémségből és Baranyából álló szerb vajdaság igényét. Ez a május 15-én megnyíló első karlócai szerb nemzetgyűlésen alapvető követeléssé vált. Az említett nemzetgyűlésen ugyanakkor nagy fontosságú határozatok születtek. Patriarchává választották Rajačićot, aki a nemzeti követelések egyik fő szószólója, de ugyanakkor a Habsburg-ház híve, s mint ilyen összekötő kapocs lett az udvar és a szerb mozgalom között. Vajdává kiáltották ki Stevan Supljikać cs. kir. határőr ezredesét, s a főodbor – a legfelsőbb végrehajtó szerv – vezetőjévé Stratimirovićot. Irányításuk alatt májusban megindult a fegyveres szervezkedés. Az állandó fegyveres szolgálat terhéől szabadulni kívánó szerb határőrezredek sorra mondták fel az engedelmességet a cs. kir. hadügyi szerveknek, elkergették idegen tisztjeiket és a közigazgatási hivatalnokokat. A Határőrvidéken, a Bácskában, majd hamarosan a Bánátban is táborokat, erődített sáncokat építettek a fegyveres felkelők: parasztok és határőrök. Támogatásukra pedig százával, majd ezrével jöttek Szerbiából az önkéntesek, a szerviánusok.

A Batthyány-kormány hol békés, hol fenyegető katonai eszközökkel próbált úrrá lenni az eseményeken, melyek lázas sietséggel követték egymást. Április 26-án széles körű felhatalmazással a szerb származású Csernovics Pétert nevezték ki Torontál és Bács megye királyi biztosává, hogy tárgyalásokat folytasson a szerb mozgalom vezetőivel. A határőrök követeléseinek leszerelését célozta az a május 30-i rendelet is, amely a három temesközi ezred és a sajászászlóalj határőreit felmentette a kincstár számára végzendő robot alól. A kormány ígéretet tett a többi követelés megvizsgálására is. Ennek

érdekében május 27-re, majd június 27-re Temesvárra egybehívta a magyarországi görög nem egyesült vallásúak kongresszusát, egyidejűleg pedig utasítást küldött Hrabovszky altábornagynak Péterváradra, hogy ha kell, fegyveres erővel oszlassa fel a törvénytelennek minősített karlócai szerb gyűlést. Hrabovszky június 12-én egy 1000–1200 fős dandárt küldött Karlócára, a szerb nemzetgyűlés felosztatására, de ezt könnyen visszaverték. Ez és néhány hasonló eset nyilvánvalóvá tette, hogy a temesvári és a péterváradai főhadparancsnokság területén levő alig pár ezer főnyi kormánykatonára kevés az ekkor már 20–25 000 főre növekedett szerb felkelő sereg leverésére.

Így június-júliusban a kormány megkezdte katonai erőinek összpontosítását: előbb az országban állomásozó cs. kir. csapatok jelentős részét, majd kilenc megye nemzetőrségét, július-augusztusban pedig az elsőként felállított honvédszászlóaljak többségét is a Délvidékre vezényelte. Az ide összevont erők létszáma június végére 15 000 főre, augusztus első harmadában – miután 22 000 nemzetőr és négy honvédszászlóalj is beérkezett – 45 000 főre nőtt. Június végén a kormány ezeknek a csapatoknak a főparancsnokává báró Bechtold Fülöp cs. kir. altábornagyot nevezte ki.

Az új főparancsnok határozott fellépés helyett azonban passzív védelemre szorítkozott. Csapatait a szerb felkelőtáborokkal szemben, ellentáborokat és záróvonalat létesítve nagy területen forgácsolta szét. Ez az ellenfél hadviselési módjának kedvezett. A szerb felkelők ugyanis a gyorsaságra és az ellenség meglepésére alapozott gerillaháborút folytattak. Székereken száguldó kisebb-nagyobb különítményeik gyorsan és váratlanul közelítették meg a támadásra kiszemelt magyar, német vagy román falvakat, illetve az ott levő katonaságot. S ezek a támadások általában sikerre vezettek, mielőtt a harc színterére a magyar csapaterősítések beérkezhetek volna.

A kisebb-nagyobb összecsapások már június végén megkezdődtek. Június 28-án például a Határőrvidéken a román lakosságú Szentmihály községnek és néhány környező magyar falunak a nemzetőrei kíséreltek meg rajtaütést az alibunari szerb tábor ellen. Július 1-én pedig a szerb felkelők viszonozták a támadást, amely Szentmihály felégetésével végződött.

Július közepén mind súlyosabbá váltak a harcok. 11-én 2500 szerb felkelő Versec elfoglalására tett kísérletet, ezt azonban a cs. kir. csapatokból álló helyőrségnek és a város német nemzetőreinek sikerült visszaverniük. Három nap-

pal később, 14-én a bácskai magyar csapatok Szenttamás, a szerb felkelés egyik katonai központja ellen intéztek sikertelen támadást. Július 15-én a középső szakaszon, Écskánál, 16-án Pétervárad mellett, Futaknál, 17-én Földvárnál alakultak ki véres harcok.

A küzdelem váltakozó eredménnyel folyt, s hamarosan a Temesköz területére is áttért. Augusztus 6-án a Temes völgyében, Neuzina közelében vert szét Kiss Ernő ezredes dandára egy kisebb ellenséges alakulatot. Kiss szeptember 2-án a perlászi tábor elfoglalásával a nyári délvidéki hadjárat egyetlen jelentősebb magyar győzelmét aratta. A bánáti hadosztály egy másik dandára augusztus 2-án a Fehértemplom szomszédságában levő lokvai felkelőtábor foglalta el. Augusztus 19-én Fehértemplomnál lángolt fel súlyos harc: a város őrsége – 700 Temes megyei és 700 városi nemzetőr – ellen rajtaütésszerű támadást indított 5–6000 szerbiánus. Az egész napon át tartó küzdelemben a német polgárság és nemzetőrség Maderspach Ferenc nyugalmazott százados vezetésével megfutamította a támadókat.

Augusztus 19-én a tetemesen megerősödött bácskai sereg Mészáros hadügyminiszter utasítására ismét Szenttamást vette ostrom alá. Az egyidejűleg három irányból, Kiskér, Verbász és Óbecse felől intézett támadás – noha a 2. gyalogezred rohamoszlopai Bakonyi ezredes és Aulich alezredes vezetésével már a sáncrendszerbe is betörték – a szerbek szívós ellenállása következtében ismét eredménytelenül végződött.

A kormány és a közvélemény várakozásával ellentétben 1848 nyarán a Dél-Magyarországon folyó háborúban nem sikerült döntő győzelmet aratni. Ebben több tényező is szerepet játszott. Ezek közül kétségtelenül fontosnak kell tekintenünk a katonai vezetés kérdéseit. Tény, amit már a kortársak egy része is felismert, hogy a délvidéki sereg parancsnokainak nagy része – Bechtold, Wolnhöfer, Eder tábornok, báró Blomberg, gróf Kollowrat, gróf Castiglione ezredes ezt a háborút nem tekintette szívügyének. Különösen augusztus–szeptembertől nem, ahogy a Batthyány-kormány és az udvar viszonya egy-

re feszültebb lett, s mindinkább ráébredtek arra, hogy mit is várnak tőlük Bécsből.

A Délvidékre vezényelt cs. kir. sorkatonaság egyötöd része különben is galíciai és csehországi kiegészítésű volt, s a lengyel és cseh nemzeti-ségű katonák nem szívesen harcoltak a szerbek ellen. Ugyanakkor a magyar katonaság mintegy felét kitevő nemzetőrök pedig hiányos fegyverzetük, kiképzettségük folytán csak korlátozott mértékben voltak alkalmasak a harcra.

Mindamellett alapvetőnek mégsem ezeket az okokat kell minősítenünk. A szerb felkelő csapatok helyi jelentőségű sikereinek okait másban kell keresnünk. Nem is abban, hogy a kb. 30 000 főnyi szerb felkelő sereg zöme katonaviselt elemekből: határőrökből és szerbiai önkéntesekből állt. Sokkal inkább abban a forradalmi lendületben, amely igaza tudatában a szerb mozgalmakat jellemezte. 1848 nyarán a szerb forradalom még kétfrontos küzdelmet folytatott: nemcsak a jogos követeléseit elutasító magyar kormány, de a régi rendet megtestesítő Habsburguralom ellenében is harcolt. Különösen így volt ez a Határőrvidéken, ahol a szerb forradalom a Habsburg közigazgatási és katonai rendszerre mért ékekeny csapást.

Igaz, 1848 nyarán már egyre inkább a szerb-magyar, és nem a szerb–osztrák ellentét dominált. Az egy hazában élő két nép társadalmi és nemzeti célokért párhuzamosan folytatott küzdelme tragikus testvérháborúba torkollott.

Az udvar és a szerb mozgalom szövetsége azonban csak ezt követően kezdett kikovácsolódni. S ahogy ez szeptember–októbertől mind erőteljesebb lett, vált a szerb mozgalom az ellenforradalom eszközévé a bécsi udvar kezében.

1848 nyarán az a gyengén felfegyverzett szerb népfelkelő sereg, amely lovassággal, ágyúkkal szinte egyáltalán nem rendelkezett, igaza tudatában még sikeresen tudott harcolni. 1849 tavaszán a császáriak által regulárisná szervezett, de forradalmi hitét veszített és ellenforradalmi segédhaddá degradálódott szerb csapatok védelme viszont napok alatt omlott össze Perczel tábornok 1848 nyaránál jóval szerényebb létszámú seregének támadásakor.

4. A délvidéki harcok hadügyi kihatásai

Az egyre véresebb és a polgári lakosságot sem kímélő nyári háborúnak voltak közvetlenül ható tanulságai, illetve következményei is.

1848. július 5-én a Pesten nyíló első népképviselési országgyűlés Kossuth indítványára elsődlegesen az ország védelmére szükséges intézkedéseket vitatta meg. Július 11-én Kossuth nagy hatású beszédben elemezte az országban, a birodalomban és az Európában kialakult politikai helyzetet. Kíméletlen őszinteséggel tárta fel azokat a veszélyeket, amelyek a horvátországi események, Jellačić tevékenysége és a délvidéki háború következtében fenyegették a magyar forradalmat. Az udvar magatartását, melynek „fáj Magyarország felett nem rendelkezhetni többé”, s az al-dunai cári haderő fenyegető közelségét. S e különben közismert tények így együtt nagy jelentőségű döntést eredményeztek. Javaslatára a képviselők közfelkiáltással szavazták meg a magyar haderő 200 000 főre emelését és az ehhez szükséges negyvenmilliónyi hadiköltséget.

A délvidéki háború tapasztalatai alapján 1848 nyarán fontos hadügyi változásokra került sor, mert a nemzetőrség délvidéki harcai és mozgósítása sok problémát vetett fel. Batthyány miniszterelnök július 5-én kelt rendeletében részletesen szabályozta ugyan a nemzetőrség mozgósításának legfontosabb kérdéseit – intézkedett a nemzetőrség alakulatainak időszakonkénti felváltásáról, a kiadások fedezéséről, a nemzetőrök fizetéséről, élelmezéséről stb. –, a tábori szolgálat mégsem lett zökkenőmentes. Szerepet játszottak ebben a szubjektív tényezők is, például Szenttamás ostromakor, a cs. kir. parancsnokok a legveszélyeztetettebb pontokon vetették be a rosszul felszerelt nemzetőr-zászlóaljakat, de a fegyverzetben, felszerelésben és kiképzésben mutatkozó súlyos hiányok tekinthetők alapvetőnek. Ezt csak részben ellensúlyozhatta a lelkesedés. Ráadásul a nemzetőrség mozgósítása a nyári mezőgazdasági csúcsmunkák idejére esett, ami érzékenyen érintette a létszám zömét adó paraszti tömegeket. Emiatt olyan szélsőséges eset is előfordult, ahol az egyik táborba küldött nemzetőr-zászlóalj – Tolna megyei – egyszerűen elhagyta őrhelyét és hazatért.

Augusztus közepén Batthyány, hogy megoldja ezeket a problémákat, olyan önkéntes nemzetőr csapatok toborzását rendelte el, melyek a harc tartamára szóló szolgálati idő megál-

apításával szerződtek, felállításuk tehát az első honvédzászlóaljakéhoz hasonló. Ennek nyomán a megyénként és városonként szerveződő önkéntes nemzetőrszázadok és -zászlóaljak katonáinak összlétszáma szeptember végére elérte a 12–14 000 főt, vagyis meghaladta az első tíz honvédzászlóaljét.

1848 nyarán fontos változások következtek be a Magyarországon állomásozó cs. kir. csapatok összetételében és politikai arculatában. A Délvidéken kirobbant fegyveres harc újabb indokot szolgáltatott a Batthyány-kormány számára, hogy még erőlesebben szorgalmazza a magyar ezredek hazavezénylését. 1848 nyarán ugyan az alakulatok kicserélése megindult, de rendkívül vontatottan haladt. A bécsi hadügyminisztérium minden lehetőséget megragadott arra, hogy elodázza vagy lassítsa a cserét. A háborús helyzetre hivatkozva az itáliai tartományokban levő magyar seregeket pedig kivonta a csereegyezmény kereteiből. Így a változás jelentős lett ugyan, de az idegen alakulatok felváltása nem volt teljes. Magyarországon és Erdélyben 1848 tavaszán és szeptember végén egyaránt negyvennégy cs. kir. gyalogoszászlóalj állomásozott. Ezen belül az említett időszak alatt 32-ről mindössze 37-re nőtt a hazai kiegészítésű alakulatok száma. Némileg nagyobb volt a változás a lovasságnál: az országban levő lovasezredek száma 17-ről 13-ra csökkent, ezen belül a magyar huszárezredek száma négyről nyolcra emelkedett.

Az országban állomásozó magyar ezredek, sőt jó néhány nem magyarországi sorozású alakulat legénységénél és alsóbb tisztikarában igen fontos változás ment végbe. Ez mindenekelőtt a fegyelem megingását, a katonatömegek forradalmasodását jelentette. E változás eredményeként 1848 őszen, az udvarral történt szakítás után, a Magyarországon állomásozó cs. kir. alakulatok nagyobb része a honvédhadsereghez csatlakozott, illetve ennek részévé vált. Például abból a gránátoszászlóaljból, amelyből májusban még a Habsburg-hatalom eszközeként katonákat tudtak bevetni az említett Szent György téri tüntetés elfojtására, szeptemberben már tömegesen léptek át a forradalom védelmére szerveződött Hunyadi-szabads csapatba. Hasonló folyamat ment végbe a 23. Ceccopieri-gyalogezredben, melynek olasz katonái és az 1., valamint a 2. honvédzászlóalj között június 11-én véres összeütközés robbant ki a pesti Károly-kaszár-

nyában, mivel a gyalogezred osztrák tisztjei azt állították katonáiknak, hogy a honvédeket majd az olasz forradalom leverésére vetik be. Ugyanebből a zászlóaljából októberben már több százán megalapították a honvédhadsereg Frangepán-szabadcsapatát.

Egyes cs. kir. tisztek és katonák politikai arculatának megváltozásában fontos szerepet játszott a nemzetőrökkel és honvédekkel közösen vívott harc, fegyvertársi viszony.

Végül a Batthyány-kormány is tett lépéseket arra, hogy a parancsnoksága alá helyezett cs. kir. haderőt kormányhű katonasággá formálja át: elsősorban a hadügyminisztériumon, illetve Mészáros Lázár személyén keresztül. A harminchat éve a cs. kir. hadseregben szolgáló Mészáros, Radetzky itáliai hadseregének huszár ezredesét teljesen váratlanul érte a hadügyminiszteri kinevezése, így csak május végén érkezhetett Pestre. Az ötvenkét éves ezredes – július 8-tól tábornok – előtt nem kis feladatok álltak: meg kellett valósítania a kormány fennhatóságát a Magyarországon levő cs. kir. csapatok felett, rá várt a magyar hadügyminisztérium létrehozásának feladata, valamint a július 11-i, honvédelemmel kapcsolatos határozatok konkrét kidolgozása és megvalósítása is, hogy csak a leglényegesebbeket említsük.

Mészáros e feladatok megoldásánál Batthyány felfogásához igazodott. Vagyis kettős alapelv határozta meg tevékenységét: lehetőleg mindent megtenni az ország védelmi készségének fokozásáért, ám ezt tenni az udvarra való jó viszony kockáztatása nélkül. E kettőt, miként Batthyányiék, ő is összeegyeztethetőnek vélte. Ennek hátterében válnak érthetővé a cs. kir. hadsereggel szemben kiadott intézkedései, mind pedig az újoncállítási törvényjavaslat tárgyalása során elfoglalt álláspontja. A magyarországi cs. kir. csapatok felsőbb vezetőit elsősorban szeretne volna megnyerni az új rend számára. Ennek érdekében már Lamberg altábornagy, a pozsonyi hadosztály parancsnoka előtt is – akihez első útja vezetett – azt bizonygatta, hogy Magyarország új státuszjogai összeegyeztethetők a birodalom érdekeivel, sőt egyenesen elősegítik azok érvényesülését. E törekvését azonban vajmi ke-

vés siker koronázta. Későbbi emlékirataiban maga említi: „Lederer visszalépése után a budai főhadparancsnokság vezetésével ideiglenesen megbízott Boyneburg báró altábornagy szintén engedelmesnek mutatkozott, de a vett parancsok teljesítésénél hanyag volt. A Tótországban parancsnokló eleinte remonstrálónak, a bánsági rezerváltnak mutatkozott, a zágrábi pedig az előléptetési javaslatok beküldésére szorítkozott. Így engedelmeskedett mindegyik ízlése szerint.” S tegyük hozzá, ugyanezt elmondhatta Mészáros a magyarországi cs. kir. csapatok hadtest-, hadosztály- és dandárparancsnokainak döntő többségéről is. Ennek ellenére néhány megbízhatónak ítélt magasabb rangú magyar tiszt hazarendelésén túl a magyarországi cs. kir. csapatok parancsnoki állományán 1848 szeptemberéig alig változtatott. Ez persze a Bécshez fűződő viszony kérdése is volt, hiszen egy alapos tisztogatás feltétlenül az udvar rosszallását, ellenállását váltotta volna ki.

Az újoncozási törvényjavaslat 1848. augusztus közepén kezdődő vitáiban két nézet csapott össze. A hadügyminiszter az általa készített tervezet szerint a kiállítandó újoncokból a cs. kir. hadsereg magyar ezredeit szeretne volna kiegészíteni, s felfogását a miniszterelnök is osztotta. Ezzel szemben a baloldal – és a kérdésben hozzá csatlakozó számos képviselő – egy nemzeti alapon szervezett önálló hadsereg felállítása mellett tört lándzsát. Az augusztus 23-án megalkotott végleges tervezet végül is kompromisszumok jegyében született: az újoncok kisebb részéből a magyar ezredek itthon levő 3. zászlóaljait egészítik ki, a többiből viszont magyar ezredek állítanak fel, melyek vezényleti nyelve és felségjele is magyar lesz.

A július elejére kiépülő magyar hadügyminisztériumra nagy feladatok vártak. A katonaköteles, 19–21 éves korosztályok törvényhatóságokként történő összeírásának, az újoncozás lebonyolításának és a bevonuló katonák alakulatokba osztásának megszervezésével azonban várni kellett. A képviselőház által elfogadott tervezet törvénnyé csak V. Ferdinánd beleegyezése után válhatott volna, ami pedig egyre később.

II. AZ ELLENFORRADALOM NYÍLT FELLÉPÉSE, AZ ÖNVÉDELMI HARC KEZDETEI

1. Jellačić támadása és veresége

1848 tavaszának forradalmi fellendülését Európában hamarosan ellenforradalmi fordulatok törték meg: Nápolyban május 15-én szétkergettek a parlamentet, majd vérbe fojtották az ennek nyomán kitört felkelést, június 23-án Párizsban leverték a már önálló osztálykövetelésekkel fellépő munkások fegyveres mozgalmát. 1848 őszére Németországban is mindinkább az ellenforradalom erői kerekedtek felül.

A helyzet a Habsburg-birodalmon belül hasonlóan alakult. Június 16-án ötnapos harc után Windisch-Grätz katonái diadalmaskodtak a prágai felkelés felett. Egy másik császári hadvezér, Radetzky, július 23–25-én Custozánál döntő csapást mért Károly Albert szárd király hadseregére, aki az észak-itáliai felkelések megsegítése céljából hadat üzent Ausztriának. A felek augusztus 9-én fegyverszünetet kötöttek, s ez után már az olasz egységért küzdő magukra maradt lombardiai felkelők leverése nem jelentett különösebb gondot a császári csapatoknak. Megindult a „rendcsinálás” Porosz Lengyelországban, majd Galiciában, Krakkóban is.

A reakció erőinek európai előretörése, valamint a Habsburg-birodalom helyzetének megszilárdulása 1848 őszére megteremtette az udvar számára a lehetőséget a magyar forradalom elleni nyílt fellépésre. Az osztrák kormány augusztus végén emlékiratban mutatta ki, hogy az áprilisi törvényekben Magyarország számára biztosított kormányzati önállóság ellentétben van a *pragmatica sanctio*val. A Batthyányéknak megküldött és az uralkodó által támogatott emlékirat egy „legfelsőbb statuskormány” létrehozásának szükségességét hangsúlyozta. Ugyanakkor már javában folytak a katonai előkészületek is. Latour bécsi hadügyminiszter utasítására tüzéség, hadianyag, pénz, sőt csapatok indultak útnak Horvátország felé, amely ekkorra már a magyar forradalom elleni katonai tervek fő bázisává vált.

A magyarországi szerb mozgalom kezdeti Habsburg-ellenességével szemben a horvátországi események jóformán az első pillanattól magyarel-

lenes, udvarhű irányba fejlődtek. Ebben kiemelkedő szerep jutott egy cs. kir. határőr ezredesnek, Josip Jellačić bárónak. Jellačić 1801-ben Zágrábban született, horvát határőrtiszti családból. A forradalom kitörésekor cs. kir. ezredes, s jó néhány horvát hazafias dal szerzőjeként is ismert személyiség volt hazájában. 1848. március 24-én lett vezérőrnagy, zágrábi főhadparancsnok és Horvátország bánja. Jellačić kinevezése – egy nappal a Batthyány-kormány megerősítése előtt – politikai lépés volt, s hamarosan kitűnt, hogy sikeresnek bizonyult.

A haladó horvát nemzeti mozgalmat – a Horvát Nemzeti Párt március 25-én a magyarhoz hasonlóan polgári és nemzeti követeléseket fogalmazott meg – néhány hét kitartó munkája eredményeként Jellačićnak sikerült az udvar szolgálatába állítania. A parasztságot, a feudális szolgáltatások megszüntetéséről intézkedő április 25-i rendeletével állította maga mellé.

Arra gondosan ügyelt, hogy a június elején megnyíló horvát nemzetgyűlés, a népképviselői szábor határozatai Bécs számára is elfogadhatóak legyenek. A Dalmáciából, Szlovéniából és Horvátországból meg a Katonai Határőrvidék egy részéből alakítandó Hárommegy Királyság – ez a horvátok nemzeti követelése – számára így a határozat csak nagyfokú belső önállóságot kívánt, s a bécsi központi kormány javára eleve lemondott az önálló pénz-, had- és külügyről. S ennek feltételéhez kötötte Jellačić a magyar kormány elismerését is, amelynek az engedelmességet már április 20-án felmondta.

A Batthyány-kormány és a magyar liberálisok a történelmi jog alapján kívánták rendezni a horvát kérdést. S noha elismerték a „történelmileg kialakult” horvát államot, és belső nyelvi autonómiát is ígértek, valamint kilátásba helyezték, hogy horvát származásúakat is fognak alkalmazni a létesülő kormányhivatalokban, ennél többre egyelőre nem voltak hajlandók.

Ez az álláspont Horvátországban Jellačić pozíciójának – s ezáltal az udvar befolyásának – további erősödését vonta maga után.

Hiába kényszerítette ki a Batthyány-kormány június 10-én az uralkodótól Jellačić felfüggesztését, az intézkedésnek a gyakorlatban nem sikerült érvényt szereznie. A bán katonai előkészületbe kezdett. Július–augusztus–szeptember folyamán Varasdon és Zágrábban haditáborokat létesített, megkezdte a horvát határőr katonaság, nemzetőrök és népfelkelők összevonását. Nyíltan készült a Magyarország elleni támadásra.

A délvidéki szerb felkeléssel párhuzamosan a Batthyány-kormánynak így gondoskodnia kellett a horvátországi határszél biztosításáról is. Ennek megszervezésére 1848 júniusában a Dunántúl teljhatalmú biztosává kinevezett Csány László kapott megbízást. A kormány és Csány intézkedései nyomán hamarosan 4000 sorkatona vonult le a Dráva vonalának fedezésére. Megerősítésükre – a bácskai–bánati nemzetőrtáborok felállításával egyidejűleg – a dunántúli vármegyék egy részének nemzetőrségét is oda vezényelték. Július elejétől így a magyar–horvát határszakaszt 4000 sorkatona, valamint Zala, Vas, Veszprém, Tolna, Somogy és Baranya megye 24–28 000 nemzetőre tartotta megszállva.

A helyzet augusztus végére, szeptember elejére mind válságosabbra fordult, bár a kormány mindent megpróbált, hogy elkerülje a háborút. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a forradalom vívmányait komoly veszély fenyegeti. Nemcsak Jellačić részéről, de mint az említett augusztus 27-i osztrák emlékirat jelezte, az udvar felől is. Ebből alapvetően két kiút kínálkozott. Az egyik, hogy az udvar követeléseinek engedve az áprilisi törvények egy részét fel kell áldozni, hogy a többi megmaradhasson. A másik: minden eszközzel, ha kell, fegyverrel is védeni azok teljességét, csorbitatlanságát. A Batthyány-kormány politikai arculatának megfelelően az előbbi választotta. Ennek járhatatlansága azonban alig néhány hét leforgása alatt nyilvánvalóvá vált. Pedig a kormány lehetőségei végső határáig elment. A miniszterelnök és Deák Ferenc igazságügy-miniszter augusztus végén Bécsbe utazott, s végső esetben még az önálló magyar had- és pénzügyről való lemondásra is kész volt, ha az udvar megköti Jellačić kezét. A kormány ugyanakkor Horvátország számára teljes autonómiát helyezett kilátásba, sőt annak elszakadásába is belement volna már, mindez azonban nem hozott eredményt. Az uralkodó nem fogadta Batthyányékat, sőt szeptember 4-én megerősítette báni méltóságában Jellačićot. Szeptember 12-én pedig Csány jelentette, hogy Jellačić csapatai átkeltek a Dráván, magyar területre léptek.

Az események az ország közhangulatának és az országgyűlésnek fokozatos balrafordulását eredményezték. Egy sor forradalmi intézkedés született: szeptember 20-án megalakult a hattagú Országos Honvédelmi Bizottmány (a továbbiakban OHB), melynek feladata az ország védelmének megszervezése, Batthyány munkájának segítése – egyben ellenőrzése – lett. Ugyanekkor határozat született az *újoncozás* azonnali megindítására.

Az ellenségtől közvetlenül fenyegetett Dunántúlon Batthyány szeptember 13-án általános népfelkelést hirdetett, melynek érvényét a hó végén az egész országra kiterjesztette. A népfelkelés irányítására kormánybiztosokat neveztek ki, majd szeptember 24-én Kossuth javaslatára egy sor képviselő szintén vidékre indult toborzó, illetve felvilágosító körútra. Kossuth gyűjtő hatású beszédei következtében az Alföldön tiz- és tizezrek fogtak fegyvert, indultak szeptember utolsó, október első napjaiban a harcra. A főváros újra a márciusi napok lázában égett, demonstrációk, tüntetések követték egymást. Pest-Budán és vidéken gyors egymásutánban önkéntes csapatok alakultak, s a nép sok helyen felszólításra sem várva fogott fegyvert és gyülekezett népfelkelő táborokban.

Jellačić 35 000 főnyi serege szeptember 11-én és 12-én Légradnál kelt át a Dráván, 9000 fős tartalék hadteste 21-én Drávasztáránál lépett magyar földre. E sereg csak felerészben állt reguláris katonaságból, horvát határőrökből – akik mellett mintegy 20–22 000 főt tettek ki a hiányosan felszerelt felkelők –, azonban így is jelentős minőségi és létszámfölényben volt.

A 26 000 fős drávai magyar hadseregben 20 000 nemzetőr, 6000 sorkatona – köztük két honvédszászlóalj – szolgált.

A csapatok a támadás pillanatában a Dráva mentén, 300 kilométer hosszú vonalon alkottak őrláncot, ráadásul a nemzetőr-zászlóaljakat éppen váltották, emiatt egy részük már hazaindult, ugyanakkor a helyükre szánt önkéntes nemzetőr csapatok felállítása még nem fejeződött be. A drávai magyar hadsereg parancsnoka, gróf Teleki Ádám cs. kir. vezérőrnagy és tisztjei, kényes helyzetbe kerültek. A magyar alkotmányra letett esküjük, a magyar tisztek többségében élő hazafias szellem, vagy csupán a „fegyverbecsület” indokolta, hogy a fegyveres támadást illő fogadtatásban részesítsék, de az a tény, hogy a harcban cs. kir. csapatokkal kerültek volna szembe, kiút keresésére készítette őket.

Teleki a közvetlen parancsnoksága alá tartozó 6000 főnyi sor- és honvédalakulattal Nagy-

kanizsáról egészen Keszthelyig hátrált. Ezzel nemcsak a nemzetőrséget hagyta magára, de lényegében utat nyitott Jellačić számára a magyar főváros felé. Sőt, miután tiszti küldöttsége előtt Jellačić sejtetni engedte, hogy a Magyarország elleni hadjáratra az udvar jóváhagyásával került sor, Teleki egészen Veszprémig folytatta a visszavonulást.

Ezt azonban már a politikai vezetés sem nézhette tétlenül, Telekit felmentette a főparancsnokságtól, s Batthyány javaslatára az országgyűlés felkérte a fővezérség elvállalására István főherceget, aki ezt elfogadta. Az, hogy a magyar sereget egy Habsburg-főherceg vezeti, megnyugtatóan hatott a tisztikar dinasztikus érzelmű részére, s a tisztek nyilatkozatban jelentették ki, hogy készek Jellačić ellen küzdeni. Ugyanakkor az országgyűlés három képviselőt teljhatalommal felruházva a táborba küldött a nádor tevékenységének szemmel tartására, az esetleges ellenforradalmi akciók meggátolására.

A magyar sereg megerősítésének, a védelem megszervezésének feladatát szeptember végéig Batthyány Lajos miniszterelnök tartotta kezében, ez elévülhetetlen történelmi érdeme. Még akkor is, ha közben újabb és újabb kétségbeesett kísérletekhez folyamodott, hogy elejét vegye a nemzet és az udvar elkerülhetetlen szakításának. Utasítására a fővárosban két önkéntes nemzetőr-zászlóaljból megszervezték a 13. és 14. honvéddzászlóaljat. A megyénként, törvényhatóságokként augusztus vége óta szervezett önkéntes nemzetőr-alakulatokat négy nagy táborban – Pápán, Vácott, Szolnokon, Aradon – vonták össze. S noha az említett táborok – dandárok – egyelőre még a szervezés stádiumában voltak, a Jellačić elleni sereg megerősítéséhez szükséges erőt a továbbiakban innen lehetett nyerni. Folyt ugyan a szeptember közepén elrendelt újoncsozás is, de az így felállított csapatok megalakításához sok idő kellett. A Drávától visszavonuló magyar sereghez Batthyány rendeletére hamarosan csatlakozott Kosztolányi Mór honvéd őrnagy pápai táborának 2000, majd Ivánka Imre őrnagy Vácott összpontosított 5000 nemzetőre. S útnak indultak a sebtében szervezett önkéntes csapatok is. Szalay László pénzügyminiszteri titkár – most már nemzetőr ezredes – a fővárosban és a Duna-Tisza közén szervezett Hunyadi-önkéntesei, Perczel Mór nemzetőr ezredes ugyancsak a fővárosban alakított Zrínyi-zászlóalja stb. Mellettük néhány soralakulat – a Galíciából az utolsó pillanatban beérkező 34. gyalogezred egy zászlóalja és a 6. Württemberg-huszárezred négy százada Répásy Mihály őrnagy vezetésével, végül a főváros-

ban nagy gyorsasággal felállított néhány honvédüteg.

Mindezek eredményeként szeptember utolsó napjaira *sikerült egy védelmi vonalat kialakítani*: az északi szárnyon Pákozd és Sukoró között – Jellačić főoszlopával szemben – a 16-000 főre nőtt magyar főerő foglalt állást, az előbbivel párhuzamosan, a *Velencei-tótól délre* a fővárosba vezető utakat Perczel Mór 4000 főnyi csapata fedezte, a *déli szárnyon*, a Csepel-szigeten, illetve Dunaföldvár és Adony között, Jellačić Pécs felől közeledő tartalék hadtestével szemben, Görgei Artúr őrnagy Szolnokról érkezett nemzetőrei és népfelkelői tartózkodtak.

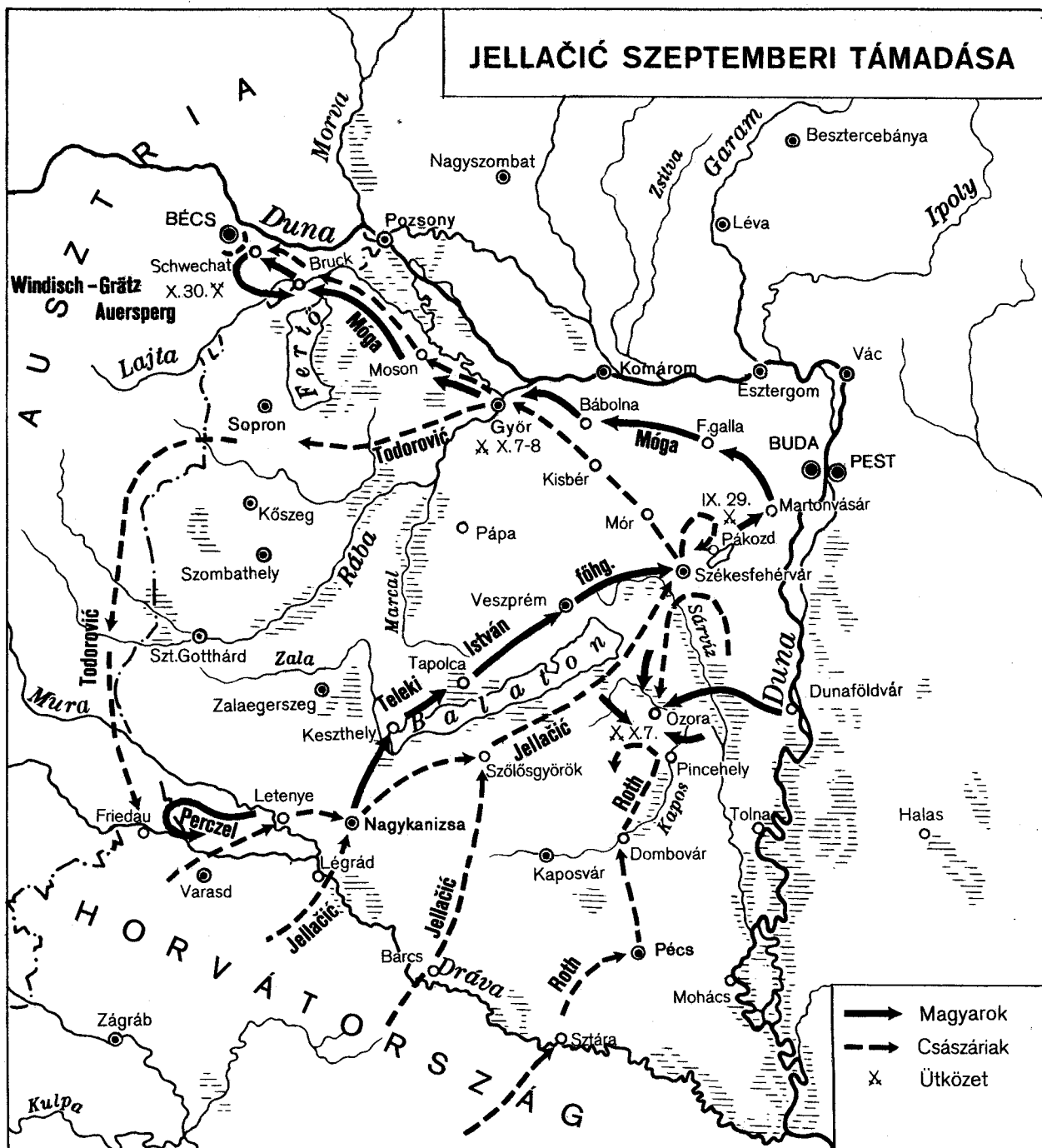
Eközben Jellačić csapatai két oszlopban a Balatontól délre nyomultak előre, majd szeptember 25-én egyesültek a magyarok által kiűrtett Székesfehérváron.

Gyors sikerei többé-kevésbé nyílt színvallásra készítették az udvart. A Bécsbe szökött István nádor helyébe helytartóként, egyben az összes Magyarországon levő fegyveres erő főparancsnokává az udvar teljhatalommal ruházva fel, gróf Lamberg Ferenc altábornagyot nevezte ki, magyar miniszteri ellenjegyzés nélkül. Ezzel a kinevezéssel akarták nehezíteni a Jellačićyal szembeni ellenállást. A magyar országgyűlés szeptember 27-i ülésén Kossuth javaslatára azonban törvénytelennek jelentette ki Lamberg kinevezését, s eltiltotta hatalmának gyakorlásától. A felháborodás olyan óriási volt, hogy a főváros népe a másnap megérkező helytartót a pesti hajóhídon felkoncolta.

Az új főparancsnok kinevezéséről a magyar sereg parancsnokai is értesültek. A hírre, a szeptember 28-án este a sukorói református templomban tartott haditanácson a tisztek zöme úgy foglalt állást, hogy be kell várni Lamberg küldetésének fejleményeit, és az ütközetet addig kerülni kell Jellačićyal, akár újabb visszavonulás árán is. Móga János altábornagy, aki a fővezérségben a nádor utóda lett, Teleki és Holtsche tábornok, Milpökh ezredes, másfelől a radikális Perczel Mór, és az őt támogató országgyűlési biztosok között súlyos vita robbant ki. A személyesen jelenlevő Batthyáynak csak nagy nehézség árán sikerült megbékíteni az indulatokat. Higgadt fellépése azonban végül is eredményt hozott: a tisztek kimondták, hogy a magyar sereg ugyan nem kezdeményez, de ha állásait megtámadják, védekezni fog. S ez másnap reggel bekövetkezett.

A magyar sereg csoportosítása a következő volt: a 3000 főből és egy ütegből álló jobb szárny – Milpökh ezredes parancsnoksága alatt – a Pátka-Pákozd közötti dombokat tartotta meg-

szállva, feladata a Lovasberényen át Buda felé vezető út lezárása volt, a középhad Holtsche tábornok vezetésével a Sukoró előtti szőlőket szállta meg, a Székesfehérvárról a fővárosba vezető utat fedezte, közvetlenül csatlakozott hozzá az említett út és a Velencei-tó között álló bal szárny, melynek parancsnoka Répásy Mihály őrnagy volt. A közép és a bal szárny ereje együtt 8500 főt és harmadfél üteget tett ki. A tartalékot, Teleki tábornok 4500 főnyi had-

osztályát és két üteget Velencén helyezték el. Perczel Mór 4000 főnyi különítménye a Velencei-tótól délre, Agárdot és környékét tartotta megszállva egy esetleges átkarolási kísérlet meg-
hiúsítása céljából.

A szeptember 29-én vívott csatában Jellačić célja – legalábbis erre enged következtetni csapatainak tevékenysége – az volt, hogy a magyar jobb szárnyat a közép felé szorítsa, majd egy újabb támadással a Velencei-tóba szorítva meg-

semmisítse. Az ellenség támadását lépcsőzetesen indította. Jellačić elsőnek Székesfehérvárról a Kempen vezérőrnagy vezette 8000 főnyi balszárny-hadosztályát indította meg a magyar sereg ellen, reggel 6 óra tájban, a Lovasberény felé vezető úton. A hadosztály élcsapatai fél kilenckor a magyar jobb szárny előőrsébe ütköztek. Rövid tüzérségi párbaj következett, majd a határőrség támadásra indult. Egymást követő két rohamát a 60. gyalogezred 3. zászlóalja, valamint az 1. és a 2. Pest megyei és a Tolna megyei önkéntes nemzetőr-zászlóalj azonban visszaverte.

Miután a támadás nem járt sikerrel, Hartlieb átkarolással próbálkozott. Ám a lovasberényi úton e célból előnyomuló különítményét egy huszárszázad, valamint a középtől küldött félüteg megállította, majd megfutamította.

A siker hatására a magyar gyalogság kitört fedett állásaiból, s a dombokról leereszkedve a császáriakat részben Pátkára, részben pedig az említett falutól délnyugati irányba visszavetette. A Pátkán védelemre berendezkedő néhány határőr-zászlóalj hamarosan kínos meglepetésben részesült. Kisfaludy Mór és Vigyázó Ferenc nemzetőr kapitányok vezetésével Zámoly felől ugyanis beérkezett a zalai nemzetőrség egy 1200 fős zászlóalja, amely hátba támadta és Pátka fegyverre kelt lakói segítségével kiűzte a faluból az ellenséges gyalogságot.

Hartlieb altábornagy erre 11 órakor visszavonulást rendelt el, és erőivel a Pákozdi és Pátka közötti szőlőket szállta meg. A magyar jobb szárny pedig, amely a támadás folytatásához nem kapott erősítést, az előző állásaiba vonult.

A fenti eseményeket követően, fél 12 tájban indult támadásra Jellačić a főerőkkel – mintegy 20 000 fővel – a magyar középhad és bal szárny ellen. Közelharcra itt úgyszólván alig került sor, a határőrgyalogság, majd a báni lovasság néhányszor ismétlődő rohama minden alkalommal összeomlott a magyar egységek tüzeiben. A sorra kudarcot vallott támadások következtében Jellačić délután 15 óra felé beszüntette a harcot, s noha a tüzérségi párbaj még estig elhúzódott, csapatait fokozatosan Pákozdra, illetve a falu mögé vonta vissza. Ez lényegében a magyar sereg győzelmét jelentette.

A pákozdi összecsapás sem méreteit, sem veszteségeit tekintve – Jellačić 100 főt, a magyarok hét halottat és 37 sebesültet vesztek – nem tartozik a szabadságharc nagy csatái közé. A győzelemnek ugyan jelentős katonai következménye is volt – Jellačić letett a hadjárat folytatásáról –, mégis a politikai hatása avatta jelképpé: a diadal erkölcsi-politikai oldala,

amely nemcsak az ország és a hadsereg hangulatára hatott lelkesítően, hanem fontos tényezőnek bizonyult a bécsi október 6-i forradalom kiváltó okai között is.

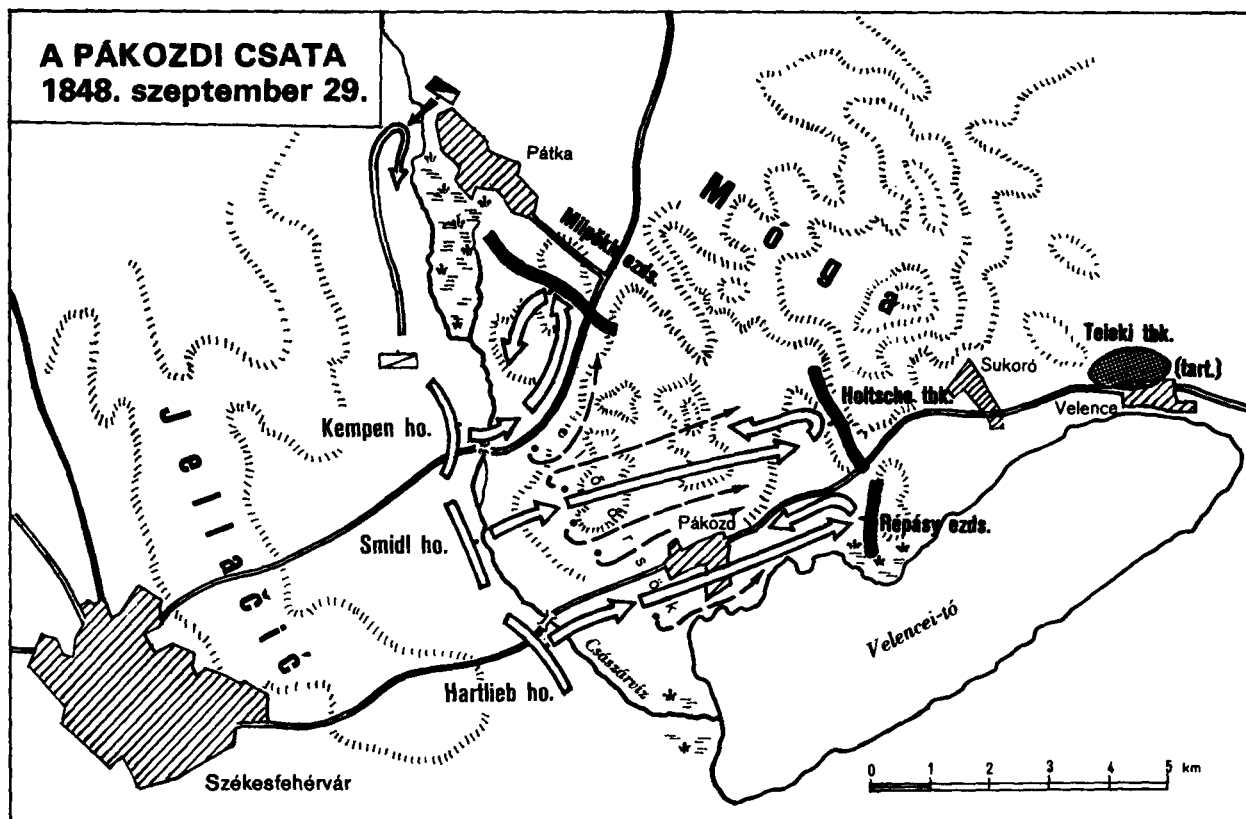
A győzelem eredményeit Móra nem aknázták ki, sőt a seregét a csatát követően Martonvásárra vonta vissza, majd 30-án háromnapos fegyverszünetet kötött Jellačićtal. A bán – akit a hátában kitört dunántúli népfelkelés is fenyegetett – a fegyverszünet alatt a csapatait erőltetett menetben Mór, Kisbér, Győr, Mosonmagyaróvár útvonalon Bécs felé indította. Október 8-án átlépte a magyar határt, majd Bécs alá érkezett. Móra időközben 20 000 főre növekedett seregével csak október 3-án indult az üldözésre, mint a kortársak feljegyezték: „lagymatag eréllyel”. A Nyugat-Dunántúlon kibontakozó tömeges népfelkeléssel karöltve pedig döntő csapást mérhetett volna Jellačić demoralizálódott csapataira. Miután Móra erői két-három napi menettávolságra leszakadva követték az ellenséget, a népfelkelő csapatoknak is ki kellett térniük Jellačić seregének útjából.

Jellačić 9000 főnyi tartalék hadtestét azonban a magyar csapatok Ozoránál bekerítették, és október 7-én fegyverletételre kényszerítették. A szabadságharc kezdeti szakaszának eme emelkedő fegyverténye a következőképpen zajlott le. Október 3-án Székesfehérvárról népfelkelés robbant ki, és a város polgárai rövid küzdelem után lefegyverezték Jellačić seregének utóvédjét. Ez alkalommal a kórházban levő betegekkel együtt – több mint 1500 határőr esett magyar fogságba.

Ugyanaznap Móra intézkedéseinek megfelelően a magyar sereg elővéddandára megindult Székesfehérvár felé, melynek határát 4-én érte el, Perczel pedig megbízást kapott, hogy saját, valamint a Görgői parancsnoksága alatt álló erőkkel állja el a dél felől Székesfehérvárra vezető utakat.

Amikor a Roth és Philipovich tábornok vezetésével közeledő császári tartalék hadosztály október 4-én Káloz felől Székesfehérvár közelébe érkezett, több kellemetlen meglepetés érte. Hír arról, hogy Jellačić vereséget szenvedett, s hogy várakozásával ellentétben Székesfehérvár a magyarok kezén van. Roth és Philipovich ennek következtében letett arról, hogy egyesüljön Jellačićtal, és elrendelte a visszavonulást. A korábbi útvonalukon indultak vissza.

Az elővédből utóvéddé lett határőr-zászlóaljon Tác és Soponya között még aznap rajtaütött Görgői, majd Seregélyes felől Perczel dandárja is megjelent, mire az utóvéd (1400 határőr) megadta magát.

Nem járt jobban a császári tartalék hadosztály zöme sem. Perczel és Görgei csapataitól üldözve Ozoráig eljutott ugyan, itt azonban útját állta a Sió-csatorna, melynek hídját felégetve találták. A túlsópartot pedig Csapó Vilmos nemzetőr őrnagy vezetésével Tolna, Baranya és Fejér megye népfelkelői és nemzetőrei védték. Az egérfogóba került hadosztály erre feltétel nélkül letette a fegyvert.

A Dunántúli déli részében a kezdeti zavart és tanácstalanságot hamarosan népi ellenállás váltotta fel. Miután Jellačić csapatainak zöme sáskajáráshoz hasonló pusztítást okozva – rabolva, sőt olykor gyilkolva is – áthaladt ezeken a területeken, szeptember második felében Zala, Vas, Somogy és Baranya megyékben a nemzetőr- és népfelkelő-táboroknak olyan sűrű hálójára jött létre, amelyen az ellenséges futárok, kisebb-nagyobb különítmények, hadtápszállítmányok sorra fennakadtak, illetve megsemmisültek. A rajtaütések előtt egyetlen ellenséges helyőrség sem érezhette magát biztonságban. Szeptember 18-ról 19-re virradóra például Nagykanizsa népe kapott fegyverre, és semmisítette meg a várost megszálló horvát erőket. 23-án a Zamárdi melletti erdőkből törtek ki a Somogy megyei nemzetőrök, és intéztek meglepetésszerű támadást Jellačić katonái ellen. 26-án Marcali hatá-

rán Noszlopy Gáspár szolgabíró, gerillaparancsnok vezetésével ütött rajta 700 népfelkelő egy ellenséges menetoszlopon, 200 határőrt sikerült ártalmatlanná tenniük.

Az ozorai diadalt követően a kormány Dél-nyugat-Dunántúli megtisztítására Perczel Mórt küldte. Perczel serege a tömegesen csatlakozó népfelkelőkkel vállalva október második felében a Muraközbe, majd Horvátországba szorította a megszálló csapatokat.

Miközben a Jellačić-féle inváziót lezáró végső összecsapások zajlottak, a politika síkján döntő fordulat következett be. Noha az uralkodó és a magyar kormány, a bécsi udvar és a magyar országgyűlés közötti feszült viszony szeptember végére már alaposan elmérgesedett, a nyílt kenyértörésre október első napjaiban került sor. *A bán vereségéről mit sem tudva az udvar október 3-án levette az álarcát.* Újabb rendeletek jelentek meg, amelyben az uralkodó megtagadta az újjáalakult Batthyány-kormány elismerését, egyben Magyarország katonai és polgári kormányzójává Jellačićot nevezte ki. Elrendelte az országgyűlés feloszlását, törvénytelennek nyilvánította újoncozási és pénzügyi intézkedéseit.

Am a nemzet felvette az udvar által odadobott kesztyűt. *A legfőbb hatalmi végrehajtó szerv*

– miután Batthyány október 8-án végleg lemondott – az Országos Honvédelmi Bizottmány, elnöke pedig Kossuth Lajos lett. Személyében és politikájában a nemzeti egység valósult meg. Erre sajátos helyzete, valamint egyéni tulajdonságai alkalmassá tették. A független, demokratikus Magyarország híve volt, a radikálisokhoz állott közelebb, s szeptembertől, ahogy a Batthyány-féle politika csődje mind nyilvánvalóbb lett, gyakorlatilag együttműködött velük. Ám tudta, hogy a forradalom csak akkor számíthat sikerre, ha a nemesség támogatja, a baloldal által hangoztatott jelszavak pedig a nemesség zömében félelmet szültek. Kossuth ezért, hogy a nemesség zömét megnyerje a honvédelem ügyének, egyrészt számos kérdésben elhatárolta magát a baloldaltól, másrészt nyomatékosan ügyelt a törvényes közjogi formák betartására.

Ez a gondolkodásmód nemegyszer a forradalom valós érdekeivel került szembe, mint például az október 6-i bécsi felkelés esetében.

Az udvar 1848 őszén Ausztriában is hozzáállt a régi rend restaurálásához, ami a polgári haladás híveinek ellenállásába ütközött. Ennek egyik megnyilvánulásként 1848 szeptemberében több száz bécsi önkéntes csatlakozott a magyar sereghez. Jellačić pákozdi vereségéről értesülve október 6-án Latour hadügyminiszter Bécsből csapatokat akart útba indítani Jellačić támogatására. A főváros népe erre fegyveres felkeléssel válaszolt. A cs. kir. katonaság egy része a bécsi nemzetőrség oldalára állt, és segített kivenni a város falai közül a császárhű alakulatokat. Az udvar Olmützbe menekült, Latourt pedig a felháborodott bécsi nép lámpavasra akasztotta.

A magyar sereg, amely Jellačić üldözése során már az osztrák határhoz közeledett, nem sietett a bécsiek segítségére: egyrészt Móga és a cs. kir. hadseregből származó tisztek többsége nem volt hajlandó az osztrák határ átlépésére, másrészt az OHB megtiltotta, hogy a Jellačićot üldöző csapatok betörjenek Ausztria területére, mert be akarta várni a német birodalmi gyűlés hivatalos segélykérelmét. A birodalmi gyűlés néhány tagjának várva várt felszólítása október közepén megérkezett, de Móga továbbra sem támadott: két alkalommal a csapataival átlépte ugyan a határt, de mindjárt visszavonulást ren-

delt el, Bécs felmentésére nem tett még kísérletet sem.

Október utolsó napjaiban 14 000 népfelkelő élén Kossuth is megérkezett a sereghez, de a kedvező lehetőség már jövátételtenül elmúlt. Bécszet eddigre 70 000 császári katona fogta gyűrűbe. Windisch-Grätz tábornagy – Radetzky seregének kivételével a birodalom hadseregének főparancsnoka – vezetése alatt befejeződött a birodalmi csapatok és Jellačić seregének egyesülése. S amikor október 28-án a magyar hadsereg a Lajtán át megindult Bécs felmentésére, a forradalmárok már csak a főváros belső kerületeiben tartották magukat.

Windisch-Grätz elég erős volt ahhoz, hogy seregét két egyenlő részre osztva, csapatai egyik felével a magyarokkal vegye fel a küzdelmet, másik részével befejezze Bécs ostromát. A döntő csatát a csapatok október 30-án Schwechatnál vívták. A győzelem kezdetben a magyar csapatok felé hajlott. A jobb szárnyon egy angol származású nemzetőr őrnagy, Guyon Richárd indított rohamot Mannswörth elfoglalására, amely a vitézül küzdő háromszéki székely hárórn-zászlóalj, valamint a pákozdi csatában már kitűnt 2. Pest megyei önkéntes nemzetőrn-zászlóalj erősítésével sikerült is. A középben Zwölfaxinggal szemben, Görgői ezredes csapatai is jól tartották magukat. Répásy Mihály ezredes lovassága, a bal szárny, azonban nem érkezett idejében a harctérre. Ez a súlyos hiba arra indította Jellačićot, hogy lovasságát a magyar közép átkarolására küldje. Görgői csapatait egyidejűleg az arcból felfejlődő ellenséges ütegek is tűz alá vették. A császáriak eme két hadmozdulata döntőnek bizonyult. Az ágyútűzet a komáromi kaszás nemzetőrök nem bírták ki, futásnak eredtek. Görgői megpróbálta megállítani a vonulást, de hiába, hamarosan az önkéntes nemzetőrök és a gyalogzászlóaljak is menekülni kezdtek. A magyar közép megfutamodása következtében a jobb szárnyon kivívott előnyöket nem lehetett kihasználni. Móga általános visszavonulást rendelt el. Az ellenség nem üldözte a magyar csapatokat, melyek sokkal inkább menekültek, semmint visszavonultak.

A schwechati csata elveszett, inkább a pánik, mint a veszteség miatt. A halottak és sebesültek száma mindkét oldalon 100–100 fő volt.

2. A honvédelem szervezése és eredményei 1848. december közepéig

Jellačić támadásának visszaverésével elhárult a magyar forradalmat fenyegető közvetlen veszély. A bécsi forradalom kitörése pedig megakadályozta az udvart abban, hogy azonnal újabb offenzívát indítson. A megbízható csapatok összpontosítása, reorganizálása, Bécs ostroma, majd a felkészülés a Magyarország elleni hadjáratra közel két hónapot vett igénybe. A forradalom lélegztvételnyi szünethez jutott. Márpedig erre égetően szükség volt a honvédelem, mindenekelőtt az egységes honvédhadsereg megteremtése céljából.

A háborús felkészülés legfőbb irányító szerve Kossuth vezetésével az Országos Honvédelmi Bizottmány lett. Hatalma kiterjedt a hadügy és a haditermelés minden ágára. Befolyását a katonai kérdésekben részben a hadügyminisztériumon keresztül érvényesítette, de ugyanakkor operatív szerv is volt, igen gyakran közvetlenül utasította az egyes seregek parancsnokait, vagy intézkedett az adott kérdésekben.

A szeptember végén, október elején ország-szerte megindult újoncozás – minden 127 lakos után két újoncot kellett kiállítani – törvényhatóságoként folyt, felelőse az illető hatóság (megye) igazgatása, illetve helyenként az annak kebeléből alakult helyi honvédelmi bizottmány volt. A megye vezetése közvetlenül az OHB-nak tartozott felelősséggel tevékenységéért, s a kettő között az összekötő kapcsot gyakran az OHB által kinevezett kormánybiztos jelentette.

A hadügy szervezésében és irányításában fontos szerepet töltött be az 1848 novemberére újjászervezett hadügyminisztérium, amely nyolc osztályból állt. A hadügyminisztérium a hadsereggel kapcsolatos feladatok nagy részét átvette az OHB-től, a fontosabb katonai kérdésekben azonban továbbra is az döntött. A sorozás eredményeiről november végétől például már a HM újoncozási és pótlóvázási osztályára futottak be a jelentések, ezekről viszont Mészáros tájékoztatta az OHB elnökét, mert a hadkiégésítés Kossuth reszortjához tartozott.

1848 novemberében az ország területét nyolc katonai kerületre (hadmegyére) osztották, melyek vezetői a területükhöz tartozó megyékben folyó újoncozás felügyelői, egyben a helyben levő katonaság parancsnokai lettek. A cs. kir. hadszervezettől örökölt főhadparancsnokságokat – a budai kivételével – megszüntették.

E jól működő rendszer gyors létrejötté nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy alig két hónap leforgása alatt százezer fős honvédhadsereget sikerült felállítani.

A Batthyány-kormány időszakában rendelkezésre álló különböző eredetű csapatok – soralakulatok, honvédzászlóaljok, nemzetőrök és népfelkelők alkotóelemei lettek az októbertől alakuló honvédseregnek.

Különösen jelentős volt a cs. kir. katonaság egy részének csatlakozása. Az országban levő soralakulatok kétharmad része állt a honvédsereg oldalára: 28 zászlóalj és 9 huszárezred, 25–26 000 fő. Ebből közel két huszárezredet azok a huszárszázadok tettek ki, amelyek október folyamán tértek haza a „haza hívó szavára” Bukovinából, Galiciából, Csehországból és Ausztriából. Hazatérésük során a császári csapatokkal súlyos harcokat kellett vívniuk. A honvédhadsereghez állt soralakulatok a három olasz zászlóaljat kivéve magyarokból álltak, de közöttük sok szlovák, német, román és kárpátukrán is szolgált. A Galiciából hazatérő és a honvédhadsereghez csatlakozó 8. Koburg-huszárezred jelentős részben szlovákokból állt.

A szabadságharchoz csatlakozó alakulatok többsége a nyári dél-magyarországi harcok során harctéri tapasztalatokat szerzett. Ezek az első honvédzászlóaljakkal együtt a sereg gerincét, legmagasabb harcértékű alakulatait jelentették. Hivatalosan 1848 novemberében váltak az egységes honvédhadsereg részévé, noha régi nevüket és számukat továbbra is megőrizték. A két székely határőrezred zászlóaljai 1849 február–márciusában, a gyalogzászlóaljak 1849 júniusában kaptak új hadrendi számot.

A honvédhadsereg tömeghadsereggé növekedését elsősorban az újoncozás biztosította. Ennek eredményéről leginkább a honvédzászlóaljak gyors szaporodása ad képet. Számuk szeptember végétől október végéig 14-ről 42-re, december közepéig pedig 62-re nőtt. Sok újonc került a soralakulatokhoz, valamint az új fegyvernemként szervezett utászászlóaljakhoz és a tüzérséghez is. Az 1848. szeptember vége és december közepe között kiállított újoncok száma elérte az 50 000 főt, vagyis 10 000-rel meghaladta a tervezett 40 000-es létszámot. Ezt az tette lehetővé, hogy számos megyében, Tolnában, Baranyában, Zalában, Somogyban, Sza-

bolcsban és Biharban sok önkéntes „számfeletti újonc” is jelentkezett. Igaz, akadtak megyék, amelyek az utasításban megszabott létszámnál csak kevesebb újoncot tudtak kiállítani.

Az újoncok döntő többsége a mezőgazdasági és ipari nincstelenek köréből került ki. Nemzetiségre nézve elsősorban magyarok voltak, de viszonylag magas volt a szlovákok száma is. Néha az újoncozás a nemzetiségi vidékeken ellenállásba ütközött, de a jobbágyi kötöttségek-ből felszabadult bánáti és partiumi románok, kárpátaljai ukránok, vagy például a polgarosodás élén járó németek – az erdélyi szászok kivételével – sokan álltak honvédzászlók alá. Csakúgy, mint azok a felső-magyarországi szlovákok – Alföldre járó részes aratók –, akik különböző gazdasági tényezők hatására a magyarok után a legtöbb katonát adták a honvédhadseregnek. A magyarországi zsidók – akik már az első honvédzászlóaljokhoz is sok önkéntest adtak – szintén jelentős számban csaptak fel katonának.

A honvédsereg részévé váltak a nemzetőrök és az önkéntes csapatok is. Elsősorban a Bathányi-kormány időszakában alakult 16–18 önkéntes nemzetőr-zászlóalj, melynek nagyobb része már 1848 őszén, a többi pedig a későbbiek folyamán fokozatosan honvédzászlóaljjá alakult át. Hasonlóan tett több önkéntes csapat is, közöttük a már említett Hunyadi-önkéntesek, akikből az 50. honvédzászlóalj és a 13. Hunyadi-huszárezred alakult meg, vagy a Zrinyi-csapat, amelyből a 35. honvédzászlóalj lett.

A honvédsereg kötelékébe tartoztak az 1848 ősztől sorra alakuló külföldi légiók: ezek közül december derekáig a lengyel légió hat gyalogos- és egy dzsidásszázadának, a 100 főnyi bécsi légiónak és a részben magyarországi németekből álló tiroli vadászzászlóaljnak a szervezése fejeződött be.

1848. december közepén a magyar honvédhadsereg már jelentős erőt képviselt. A gyalogság 100 zászlóaljból állt: 62 honvéd-, 26 sorgyalog-, kb. 10 önkéntes nemzetőr-, valamint egy lengyel, illetve német zászlóaljból, 85 000 főnyi létszámmal. A császári hadsereggel ellentétben a honvédsereg gyalogsága tehát önálló zászlóaljakból – és nem pedig ezredek-ből – állt.

A lovasság alapját a honvédhadsereghez csatlakozott kilenc huszárezred képezte. Ezek jelentős kiegészítést kaptak, egyidejűleg új ezredek felállítása is megkezdődött: folyt a 13. Hunyadi-, a 14. Lehel-, a 15. Mátyás-, a 16. Károlyi- és a 17. Bocskai-ezred szervezése, valamint az 5., 7. és 12. huszárezred pótlása, ez utóbbiak a császári hadseregben maradtak.

A huszárezred szervezetileg nyolc századra,

illetve két-két századból álló négy osztályra tagozódott. December közepéig 82 századot sikerült csatasorba állítani. A létszám 10 000 főt tett ki. A huszárok negyötöd része tapasztalt katonaként a császári hadseregekből érkezett.

A *tüzérség* szinte teljesen a forradalmi hadszervező munka eredményeként született. A tábori ütegek száma arról a néhány ütegről, amelyet Jellačić támadása idején szereltek fel, december közepéig harminckettőre emelkedett. A tüzérek száma elérte a 4–5000 főt, az ágyúké a 250–260-at. A magyar kézen levő várakban – Komáromban, Péterváradon, Eszéken és Lipótváron – 500 nehézlöveg és 6–800 tüzér volt.

A *tüzérség* szervezésében fontos szerepet töltött be a csehországi kiegészítésű 5. Bervaldotüzérezred – magyarországi sorozású tüzérezredet nem hoztak létre a cs. kir. hadseregben –, melynek cseh és német nemzetiségű katonái közül októberben háromszázan átléptek a honvédhadsereghez, majd tevékenyen közreműködtek a fővárosban felállított ütegek felszerelésében és az újoncok oktatásában. Az újonc honvédtüzérek soraiban magas volt a fiatal diákok és iskolavégzettek aránya, akik előképzettségük következtében igen rövid idő alatt sajátították el a szükséges ismereteket.

A honvédütegek az osztrák szervezéstől több vonatkozásban eltértek – hat helyett nyolc lövegből álltak –, és számos újítás következtében a mozgékony-ságuk is felülmúlta a császári tüzérséget. Mindez azt eredményezte, hogy a tüzérség a lovasság mellett kezdettől a honvédhadsereg legjobb fegyverneme volt.

A fő fegyvernem mellett *műszaki csapatokat* is állítottak fel. Novembertől Pesten alakult az 1., majd a 3., Pozsonyban a 2. utász-zászlóalj, Komáromban és Péterváradon ugyanakkor négy árkászszázadot hoztak létre. Ezzel a műszaki csapatok létszáma 2500 főre emelkedett.

A honvédvezérkar, korabeli nevén *táborkar* első tisztjeit szeptember közepén még Bathányi nevezte ki. Végleges megszervezésére egy kiváló felkészültségű cs. kir. alezredes, az akkor 45 éves, 1803-ban a Velence melletti Mestrén született Vetter Antal kapott megbízást, aki honvéd ezredesi, majd tábornoki rangban novemberben a hadügyminisztérium tábornoki osztályának vezetője lett.

Hadbírói, katonatorvosi tanfolyamok indultak, s az ügyvédekből lett hadbírák, polgári orvosokból átképzett katonatorvosok sorra bevonultak a különféle honvédalakulatokhoz.

A december közepére már valamivel több mint 100 000 főt kitevő honvédhadsereg mellett fontos maradt a nemzetőrség szerepe is. Egy

része 1848 őszén ismét táborba szállt. Október–novembertől fogva általános mozgósítás helyett megyénként kisebb zászlóaljakat, lovasosztályokat szerveztek az önként vállalkozó vagy sorshúzás útján kiállított nemzetőrökből. Szolgálati idejük néhány hét és négy-öt hónap között mozgott. Elsősorban biztosító feladatot láttak el a nemzetiségi felkelésektől fenyegetett Erdélyben, Észak-Magyarországon, illetve a Délvidéken. A megyékben maradt „álló nemzetőrség” mozgósításával, illetve a *népfelkelés meghirdetésével* adott pillanatban közvetlenül veszélybe került területek védelmére további erőket lehetett mozgósítani.

A honvédhadsereg kiépítésének egyik legnehezebb problémáját a parancsnoki kar létrehozása jelentette. 1848. október–november folyamán, az udvarral történt szakítást követően, a Magyarországon levő magasabb beosztású tisztek ugyanis sorra hagyták el a helyüket, visszatértek „az uralkodó hűségére”. A déli hadsereg-nél Bechtold, Blomberg, Kollowrat, Castiglione, a parndorfi magyar táborban Holtsche, Teleki, Milpökh, majd végül Moga lemondott. Mindössze öt tábornok – báró Hrabovszky János budai és báró Blagojević Imre péterváradai főhadparancsnok, valamint a Magyarországon nevelkedett Fridrich Eder vezérőrnagy, Franz Mayer vezérőrnagy, Hrabovszky helyettese és báró Emanuel Dietrich tábornok, a budai tüzéségi kerület parancsnoka – maradt meg a beosztásában. A szolgálatot vállaló aktív, illetve már korábban kilépett vagy nyugalmazott cs. kir. tisztek közül – összlétszámuk novemberben meghaladta a 3000 főt – a szabadságharc végéig 1500-an tartottak ki a honvédhadseregben, de magasabb rendfokozatú alig akadt közöttük. Az OHB és a hadügyminisztérium elsősorban velük töltötte be a parancsnoki posztokat.

Az *erdélyi csapatok* élére báró Baldacci Manó ezredes, az erdélyi 51. gyalogezred parancsnoka, 1848 októberéig az ONH elnöke került.

A *bácskai hadtest* parancsnoka báró Bakonyi Imre, a *bánátié* Kiss Ernő ezredes lett. Bakonyi a 2. gyalogezred parancsnokaként a délvidéki harcokban tanúsított helytállásával szolgált rá a bizalomra, a császári csapatok decemberi általános támadásakor azonban visszavonult. Az 1799-ben Temesvárott született Kiss Ernő, a 2. huszárezred parancsnoka azonban végig híve maradt a szabadságharcnak, és Világosnál, mint honvéd altábornagy és az Országos Főhadparancsnokság vezetője tette le a fegyvert.

A régi katonai vezetők vonakodása vagy alkalmatlansága folytán az OHB a parndorfi táborban levő *feldunai hadtest* parancsnokává no-

vember 1-én Görgei Artúrt nevezte ki tábornoki rangban.

Az egyes hadosztályok, dandárok, a már meglevő, illetve újonnan alakuló huszárezredek és honvédzászlóaljak élére szintén volt cs. kir. tisztek kerültek.

Az, hogy a honvédhadsereg parancsnoki állománya kialakításánál elsősorban a cs. kir. tiszteket vették figyelembe, szakmailag kétségtelenül indokolt volt, politikailag azonban súlyos problémákat rejtett magában. Az 1848 őszén a honvédhadsereghez csatlakozó tisztek között alapvetően három fő csoportot találhatunk. Az elsőbe – és ez volt a legszűkebb – azok tartoztak, akik azért álltak a forradalom oldalára, mivel haladó, radikális nézeteket vallottak. Mint a csehországi születésű Auffenberg (1848-tól Ormai) Norbert, akit, mint hadnagyot egy pánszláv összeesküvésben való részvétel miatt 1840-ben tartóztattak le és ítélték súlyos börtönbüntetésre néhány tisztársával együtt. Vagy a horvát születésű Knezić Károly, aki – mint vallotta – cs. kir. századosként a galíciai parasztság nyomorát látva lett a metternichi abszolutizmus ellensége.

A másik, a zömöt alkotó csoport elkötelezettsége azonban már sokkal labilisabb volt. Ebbe elsősorban azok a magyar nemességből származó tisztek tartoztak, akiket osztályuk kétarcúsága jellemzett. Az alkotmány megvédésére tett esküjük, hazafias érzéseik alapján, s mert helyeselték az áprilisi törvényeket, amelyek számukra is előnyöket nyújtottak, hajlandóak voltak – ahogy ők fogalmazták – az „önvédelmi harcra”. A radikálisok időnként felerősödő köztársasági és szociális jelszavai azonban ellenszenvesek voltak a számukra. Neveltetésük, előéletük, a császári hadseregben töltött sokéves szolgálatuk következtében a célt a dinasztiaival való kiegyezésben látták. Igaz, csakis az áprilisi törvények alapján, s feltételezték, hogy erre csak fegyveres küzdelem, katonai győzelem árán lehet rákényszeríteni az udvart. Az ilyen politikai felfogást valló tisztek a válságos időszakokban – elsősorban 1848–49 fordulóján nagy számban hagyták el a honvédsereget.

Végül egy ideig még kitartott egy viszonylag jelentős harmadik katonatiszti réteg is. Nagyrészt külföldi származású tisztek, akiket a magyar alkotmányra letételezett eskü vagy a gyors előmenetel lehetősége tartott a magyar forradalom oldalán. Ezt eleinte a politikai helyzet tisztázatlansága is elősegítette. Ugyanis az udvarral való szakítást előidéző október 3-i királyi kiáltvány után két héttel – mintha mi sem történt volna – az uralkodó még leiratokat intézett

„kedves magyar hadügyminiszteréhez”, Mé-
szároshoz, úgy tűnt, hogy továbbra is legálisnak
ismeri el a működését. Az események között
csak nehezen eligazodni tudók számára így csak
a császári csapatok decemberi támadása tette
nyilvánvalóvá, hogy a „lázadók” oldalán állnak,
s ekkor jó néhányan kiléptek a honvédhadsze-
regből.

Míg a tábornoki és törzstiszti kar döntő há-
nyada a cs. kir. hadseregből származott, a többi
tiszt (százados és ettől lefelé) civilekből került
ki. Elsősorban a már említett értelmiségiekből,
illetve a vármegyei, közigazgatási, kincstári, hi-
vatalnoki pályákon dolgozó közép- és kisneme-
si, illetve polgári rétegekből. Az új zászlóalj-
nál ezeket sorra nevezték ki hadnaggyá, főhad-
naggyá, csakúgy mint a velük azonos társadalmi
rétegekhez tartozó önkénteseket, akik még 1848
nyarán léptek be az első honvédzászlóaljakhoz.
Politikai szempontból ezek a tisztek általában
megbízhatóak voltak, és nagy részük elsajátítva
a katonamesterséget, megállta a helyét. A sza-
badság harc végén már tömegével akadtak húsz-
éves századparancsnokok, sőt nem volt ritka a
tizenhét-tizennyolc éves sem.

*A honvédsereg hadszervezete, hadászata és
harcászata* a cs. kir. hadseregben alkalmazott-
nak megfelelő volt. A legkisebb magasabbegy-
ség 1849 júniusáig a dandár – általában a három
fő fegyvernemből összeállított vegyesdandár.
Kettő-négy dandár alkotott egy hadosztályt,
két-három hadosztály egy hadtestet. Ez a szer-
vezet véglegesen csak a tavaszi hadjárat kezde-
tére állandósult, amikor a hadtesteket és had-
osztályokat számmal látták el. A dandárokat pa-
rancsnokaik nevére különböztették meg.

A hadászati és harcászati elvek a nagy francia
forradalom nyomán bekövetkezett változások
során kialakult sémákon alapultak, melyeket a
nyugat-európai országok hadseregei – így a
Habsburg-hadsereg – a század első felében nem
következtetesen és nem teljesen, de átvettek.
A honvédhadsereg is ezeket az elveket alkal-
mazta, sör az erkölcsei fölény birtokában bátrab-
ban tehette azt, mint a császári. A csaták, ütkö-
zetek alkalmával a honvédek bátran lehetett
laza harci alakzatokban bevetni – ami mindig
kevesebb veszteséggel jár, mint a zárt –, mivel
a szökés, annak veszélye, hogy a katonák kivon-
ják magukat a harcból, sokkal kevésbé állt fenn,
mint az ellenfélnél.

1848 nyarán, majd őszén sorra napvilágot
láttak a nemzetőrség és a honvédhadsereg, ille-
ve az egyes fegyvernemek belső rendjét és szol-
gálatát kialakító szabályzatok. Ezek többségét
Gál Sándor honvédszázados készítette, aki

1817-ben Csíkszentgyörgyön született, és a for-
radalom kitörésekor hadnagyi rangban a 14. (1.
székely) határőrezrednél szolgált.

A fegyver- és a hadianyaggyártás fontosságát
Kossuth így fogalmazta meg 1848. december
4-én: „Ügyünk diadalát nem kirekesztőleg an-
nak szentsége és igazságossága dönti el, hanem
az ágyú és a fegyverek hatalma. Ezért fegyvert,
ágyúkat kell teremteni minden áron és minél
többet . . . annyi katonánk van, amennyi fegy-
vert adni tudunk.”

A százezres honvédhadsereg fegyverzetéről,
ruházatáról, lőszeréről és felszereléséről kellett
gondoskodni, egy olyan országban, amely gyá-
riparral alig, főleg céhes iparral rendelkezett.
A feladat megoldása csak az ország gazdasági
potenciáljának teljes kihasználásával, központi
irányítással volt megoldható. E munkát Kos-
suth irányításával – aki napi 12–14 órát dolgo-
zott – szintén az OHB szervezte meg.

A fegyver és hadianyag, a katonai ruházat és
felszerelés beszerzésének, illetve gyártásának
megszervezésére még a Batthyány-kormány
tette meg az első lépéseket. Erre számukra há-
rom lehetőség kínálkozott:

1. Az országban levő katonai raktárak készle-
teinek, valamint a meglevő hadiüzemek – első-
sorban a magánkézben levő pesti fegyvergyár és
az óbudai katonai ruházati bizottmány, löpor-
malmok, golyóöntödék stb. – készleteinek
igénybevétele, termelésének felfuttatása, illetve
a más hasonló profilú polgári gyárak és üzemek
átállítása haditermelésre;

2. Az osztrák hatóságok hozzájárulásával
szükséges anyagok és felszerelések megrendelé-
se a birodalom fejlett hadiiparral rendelkező
részeiből – Ausztriából és Csehországból.

3. Nyugat-európai vásárlások útján szerezni
be ezeket.

A legégetőbb és legfontosabb feladatot a fel-
fegyverzés jelentette. Az 1848 tavaszától szer-
veződő nemzetőrséget, majd az első honvéd-
zászlóaljakat korszerű lőfegyverrel kellett el-
látni. A belső források hamar kimerültek, és
igénybevételük sem történt zökkenőmentesen.
Az országban levő fegyverraktárak – a budai,
temesvári, pétervárad, eszéki stb. – parancsno-
kai vonakodtak a fegyverkészleteket kiszolgál-
tatni, és csak Batthyány miniszterelnök több-
szöri sürgetésére álltak kötelnek. Ilyenformán
szeptember végéig mintegy 30 000 lőfegyver
került a nemzetőrök és honvédek kezébe. A la-
kosságtól történő fegyvergyűjtés – ez szintén
nem ment simán – eredménye további mintegy
10 000 katonai felhasználásra alkalmas lőfegy-
ver, nagyobbbrészt golyós vadászfegyver lett.

A másik belső lehetőségnek a hazai fegyvergyártás tekinthető. Batthyány a kormány nevében április 29-én szerződést írt alá a Pesti Gép- és Vasöntőgyár Társasággal, amely jelentős állami támogatás fejében vállalta löfegyverek gyártását. Ehhez azonban félévi felkészülési időszakot kért, és kapott. Néhány kisebb vidéki üzem szintén ajánlatot tett löfegyverek gyártására, de az előbbihez hasonlóan csak hónapokkal későbbre ígérte az első szállításokat.

Így nem maradt más megoldás, minthogy a kormány külföldről, illetve a birodalom egyéb országaiból rendeljen nagyobb mennyiségű puskát, és az előállításukhoz, illetve a lőszergyártáshoz szükséges gépeket és berendezéseket.

A kormány megbízottai június-július-augusztus folyamán egy sor bécsi, prágai és sziléziai céggel kötöttek szerződést fegyver és hadianyag szállítására. Ezek a cégek a szállítások megkezdését augusztus közepétől vállalták, ami nem sok gyakorlati eredményt hozott, mivel a bécsi hadügyminisztérium szeptember utolsó hetében megtiltotta a Magyarországra irányuló fegyverszállítást.

Az egyetlen jelentősebb eredményt az Angliába és Belgiumba július 1-én kiküldött Sztankó Soma honvéd főhadnagy (1814-ben Eperjesen született, és 1848 júniusában a cs. kir. 62. gyalogezred hadnagyaként lépett át a honvédseregbe) érte el. Szeptember végéig mintegy 24 000, jórészt akkor a legmodernebbnek számító lökupakos – kémiai gyújtású – puskát vásárolt, s ebből 20–22 000 szerencsésen el is jutott Magyarországra.

A fegyvervásárlások révén a kormány 1848 őszéig összesen 25 000 *löfegyverhez* jutott. Sztankó, ekkor már százados, október elején újból útra kelt, és Lüttich, Párizs, majd London megjárása után ismét hozott néhány ezer darab fegyvert – sőt fegyvergyártáshoz szükséges egész gépsort is, melyet a német és lengyel forradalmi szervezetek segítségével csempészt át az osztrákok által megszállt határon. Az ilyen és hasonló sikeres vállalkozások azonban nem oldották meg a kérdést.

1848 októberétől egyetlen lehetőség maradt, a hazai fegyvergyártás. A pesti fegyvergyár még november közepén sem volt olyan helyzetben, hogy teljesíthette volna a szerződést, mely szerint november 15-től napi 500 puskát gyárt. November 14-én az OHB államosította az üzem, és az új „Állami Fegyvergyár” rövid idő múlva teljes erővel dolgozott a volt Valero sevelygyár épületében. Teljesítménye ennek ellenére jelentősen elmaradt az előirányzottól. A gyárhoz tartozó kiegészítő telepeken kard,

szurony, pisztoly és lövegek gyártása, illetve javítása folyt. Az Országos Fegyvergyár mellett 1848 ősztől országosan mintegy húsz kisebb-nagyobb üzemet vettek igénybe fegyverek és alkatrészek gyártására, 1849 tavaszán számuk már elérte a negyvenet. A puskaműves, fegyvergyártó kisiparosok novembertől csak a honvédhadsereg számára dolgozhattak. Ennek eredménye csupán a fővárosban napi 50 puska volt.

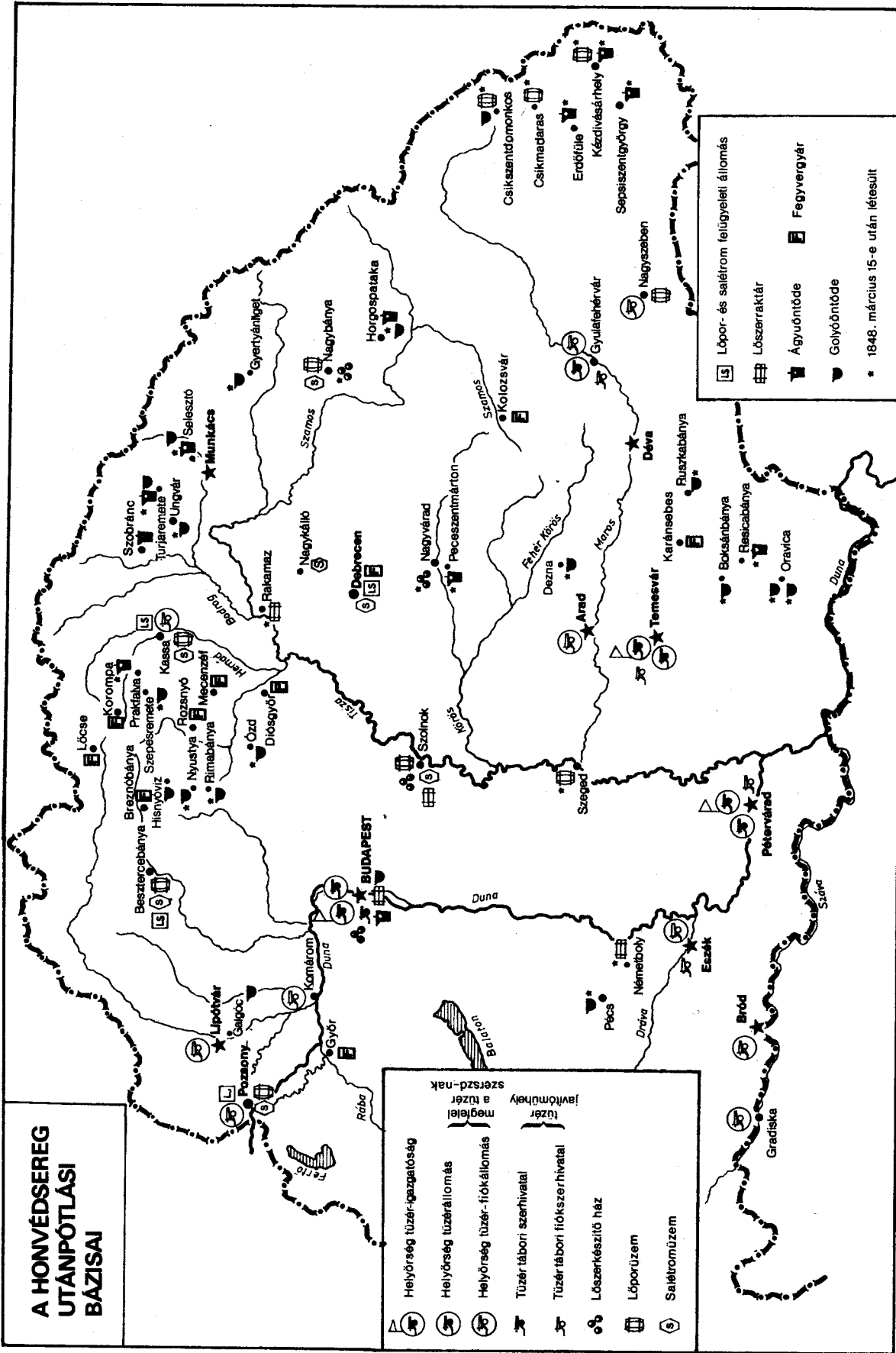
A fegyvergyártást országosan Láhner György irányította, aki 1795-ben a Zólyom megyei Necpálon született, 1848 őszén, mint cs. kir. őrnagy csatlakozott a honvédhadsereghez, október 12-től honvéd alezredes és a budai központi fegyvertár parancsnoka, november 18-tól ezredes, a tüzérségi és felszerelési osztály vezetője, a szabadságharc végén honvéd tábornok. Munkájáról maga Kossuth is a legelismerőbben nyilatkozott. Az Állami Országos Fegyvergyár igazgatója egy jól képzett mérnök, *Rombauer Tivadar* lett.

A komoly erőfeszítések ellenére a honvédhadsereget a szabadságharc alatt sohasem sikerült elegendő fegyverrel ellátni. Az újabb és újabb zászlóaljok szervezésével a gyártás nem tudott lépést tartani: az 1849 júniusában felállított 14 000 főnyi tartalék hadtest zászlóaljai közül például csak kettőt láttak el löfegyverrel – a többit csak kiegyenesített kaszával és lándzsával; ugyanekkor a közel 40 000 emberből álló erdélyi hadsereg 6000 gyalogosának szintén nem jutott puska.

Problémát jelentett az is, hogy az objektív adottságok következtében a honvédhadsereg kilenc eltérő típusú puskát használt. A bécsi puskához, az osztrák gyutacsos puskához, az osztrák kovás puskához, a belga lökupakos puskához, a belga kovás puskához és a légpuskához (szélpuskához), a lovasság felszereléséhez tartozó karabélyhoz, a vadászpuskához más-másféle lőszer kellett. Az ellátást nehezítette, hogy a fegyvertípusok olykor egy-egy zászlóaljon belül is keveredtek.

A tüzérségi és gyalogsági lőszergyártás szintén októberben indult meg, és ugyancsak a fővárosban összpontosult. A pesti Újépületben működő „hadianyag-gyárban” *Ulrich Ágoston* honvéd tüzér főhadnagy (1848 tavaszáig császári tűzmester, a szabadságharc végén honvéd alezredes) vezetésével, részben külföldi polgári mérnökök irányításával az 5. tüzérezred mintegy 800 katonája dolgozott. A Besztercebányán, Radványban, Pozsonyban, Nagybányán és Kassán működő lőpormalmok mellé több új létesült, *Blaskó Antal* tüzér főhadnagy lőpor-

A HONVÉDSEREG UTÁNPÓTLÁSI BÁZISAI

gyártási főfelügyelő tevékenysége eredményeként.

A lőszergyártás nyersanyaghiány következtében állandóan problémákkal küszködött, még ha oly kiváló szaktsízt állt is országosan az élén, mint a nagyváradi születésű, akkor 32 éves *Lukács Dénes* (a szabadságharc végén honvéd ezredes; 1848 tavaszán még cs. kir. hadnagy és az 5. tüzérezred iskolájának tanára).

A fegyver- és hadianyaggyártás mellett gyors ütemben folyt az *egyenruházat*, a *lábbelik* – bakancsok és csizmák –, valamint az *egyéb szükségességszükszerelések* – nyergek, szíjzatok, kulacsok, „bornyúk” – előállítás.

A szervezés itt két szálon futott: egyrészt a megyei törvényhatóságok októbertől – az első zászlóaljak felszerelése nyári tapasztalatainak megfelelően – maguk is felhatalmazást kaptak, hogy a kebelbeli kisiparosokkal, céhekkel szerződést kössenek a helyben alakuló honvédszászlóaljak felruházására. Másrészt a fővárosban a cs. kir. óbudai katonai ruhabizottmánytól szervezett Országos Ruházati Bizottmány gondoskodott a szükségletek kielégítéséről. A fegyverszakmában foglalkoztatottakhoz hasonlóan az OHB a ruházati ágak és a csizmadiák, cipészek, valamint az őket tömörítő céhek és kisüzemek

munkáját is monopolizálta a honvédhadsereg számára. A beérkezett féltermékek – kiszabott egyenruhák, szíjzatok stb. – összeállítása az Országos Ruházati Bizottmánynál történt. E szerv vezetője előbb *Gergye Gábor* honvéd alezredes, majd *Szölényi (Weingartner) József* őrnagy (volt cs. kir. százados, végül honvéd ezredes) és *Nyitrai József* honvéd százados (előbb cs. kir. ruházati hadnagy, a szabadságharc végén alezredes) volt.

A honvédhadsereg felszerelése és a hadianyaggyártás hatalmas költségeinek fedezése csak úgy volt lehetséges, hogy a honvédelem céljaira országosan több milliónyi értékben adakozások és kölcsönök futottak be: gyakori volt, hogy a besorozott honvédek lemondtak a húszforintnyi foglaló pénzéről, s ezek és ezek adományoztak vagy kölcsönöztek kisebb-nagyobb összegeket a haza védelmére. Falvak sora küldte el harangjait, ón- és rézedényeit, hogy az ágyúöntéshez, golyóöntéshez legyen nyersanyag. Nők ezrei varrták önként a fehérneműt a honvédek számára, gyűjtötték a sebkötözéshez szükséges tépést. Mesteremberek százai készítették teljesen, olykor csak a nyersanyag árát vagy jelképes bért felszámítva a katonai felszereléshez szükséges cikkeket.

3. Harcok 1848 decemberéig

1848 őszén a Bácskában és a Bánátban tovább folytak az ellenségeskedések, s a szerveződő honvédhadseregnek új ellenfelekkel is szembe kellett néznie. 1848 őszére a szlovák–magyar és a román–magyar nemzeti ellentétek is fegyveres konfliktusba torkolltak. A délvidéki magyar sereg parancsnoka Bechtold lemondása után, szeptember elején ideiglenesen a jó szándékú, de magasabb hadvezéri képességekkel nem rendelkező hadügyminiszter, *Mészáros Lázár* lett. Vezetése alatt a magyar csapatok szeptember 21-én – immár harmadízben – kísérelték meg a szerb felkelés jelképévé nőtt szenttamási tábor bevételét, de a támadás ezúttal is kudarcot valósított.

Október elején Mészáros ismét átvette a hadügyminisztérium vezetését, az addig szervezeti egységes délvidéki hadsereg pedig két önálló hadtestre különült. A Bánátban (*Temesközben*) levő csapatok parancsnoka *Kiss Ernő* lett, aki elsőként kapta meg a tábornoki címet a honvédhadseregben. Hadtestének Vetter Antal ez-

redes vezette hadosztálya Nagybecskerek, másik hadosztálya, melyet *Damjanich* alezredes, majd ezredes vezetett, Versec és Fehértemplom védelmét kapta feladatul. A hadtest két további – *Máriássy János* alezredes 5000 és a *Nagysándor József* ezredes 4000 főnyi – hadoszlopa Arad, illetve Temesvár császári helyőrségét volt hivatva ellensúlyozni. A bánáti hadtest létszáma november elején 22 000 főt számlált, ebből 5–6000 a nemzetőr.

A bácskai hadtestet báró *Bakonyi Sándor* honvéd tábornok vezette. A hadtest három hadosztályra tagozódott. A *Lenkey János* honvéd ezredes vezette hadosztály Ó- és Törökbecsét, gróf *Esterházy Sándor* ezredesé Verbászt és Kiskért, *Szabó Zsigmond* alezredesé Ókért és Újvidéket tartotta megszállva. E hadtest ereje 15 000 főre rúgott.

Pétervárad 3000 főnyi őrségével együtt 1848. november elején a Délvidéken mintegy 40 000 főnyi magyar fegyveres erő harcolt.

A császári katonaság egy részének csatlakozá-

sával létrejött *délvidéki szerb-osztrák sereg* nagyjából azonos erőt képviselt. A Temesközben különböző táborokban összpontosuló mintegy 13000 főnyi szerb felkelő értékes támogatást kapott a határőrvidék román és német ezredeinek csatlakozásával – ez számukra 4000 fegyverest jelentett –, valamint Temesvár és Arad 5000, illetve 2000 főnyi császári őrségével. A temesközi szerb-osztrák csapatok összlétszáma 24000 főt tett ki.

Bácskában és a Szerémségben Supljikac vajda főparancsnoksága alatt további 16000 felkelő és cs. kir. katona összpontosult.

A hadműveletekben Szenttamás szeptember 21-i ostromát követően rövid szünet állt be. Stratimirović Mayerhofer ezredes, az udvarbelgrádi konzuljának biztatására október közepén magához ragadta a kezdeményezést. Terve az volt, hogy Óbecse, Törökbecse és Nagykinda elfoglalásával a Bácskában és a Bánátban levő magyar haderőt egymástól elvágyja, majd ezt követően Temesvár helyőrségével karöltve megsemmisíti a bekerített bánáti magyar hadtestet. Október 13-án azonban az Óbecse és Törökbecse ellen intézett támadását a magyar helyőrségek – Óbecsén Csuha Antal és Damjanich János alezredes, Törökbecsén Fackh József ezredes – visszaverték. Nem járt eredménnyel az egy nappal később Nagykinda – Nagysándor József alezredes nemzetőrei – ellen indított támadása sem.

Ezután újra a magyar csapatok kerekedtek felül. A kezdeményezés ezúttal a bánáti hadtest egyik tette kész dandárparancsnokától, a szerb származása ellenére a magyar ügyhöz rendíthetetlenül ragaszkodó Damjanichtól (1804-ben a horvátországi Stazán született, a forradalom kitörésekor cs. kir. százados, 1848 júniusától honvéd őrnagy, októberétől alezredes) indult ki. November 9-én egy alig 7–800 főnyi csapattal a Versec és Fehértemplom között alakult strázsai (lagerdorfi) tábort fogta ostrom alá. S bár a sáncok védelmét 1200 felkelő látta el, a 3. és a 9. honvéddáoszólaj néhány százada szuronyrohammal bevette a tábort. A felkelők több mint 700 halottat vesztek, 70 emberük esett fogságba.

Ezt követően a Temesközben levő ellenséges táborok felszámolására a magyar csapatok egymás után három alkalommal indítottak támadást. Az elsőre november 30-án került sor. Az említett napon a hadtest főoszlopának Versecről Alibunár, Nagybecskerekéről Tomasevac, Fehértemplom irányából Ördöghídja ellen kellett támadást intéznie. Az első kettő elmaradt, csupán Ördöghídjánál került sor harcra. Ez utób-

bi helységnél a sáncokat Maderspach alezredes honvédei vették be.

December első napjaiban Kiss Ernő 10000 katonát összpontosított Écska, Zsigmondfalva és Lázárfölde körzetében, majd 5-én Tomasevac bevételeire indult. Vállalkozása nem járt sikerrel, mert a Temes folyón át az ellenség hátába irányított magyar hadoszlop csak több órás késéssel érkezett rendeltetési helyére. Közben a türelmét vesztett Kiss Ernő szemből támadó csapatainak szuronyrohamait a határőrök a fedett sáncokból sorra visszaverték. A megkerülő hadoszlop elfoglalta ugyan a sáncok mögött fekvő Tomasevacot, de hamarosan visszavonulásra kényszerült. A harcokban – melyben Kničanin, a szerbiai önkéntesek parancsnoka vezetésével 3500 határőrből és szerviánusból álló védőőrség rendkívül szívósan védekezett – a magyar csapatok 250 katonát vesztek.

A harmadik támadás néhány nappal később kezdődött. Ennek során Damjanich hadosztályának egyik részével december 12-én elfoglalta Károlyfalvát, majd a menekülő ellenséget üldözve csatlakozott a hadosztály már Alibunar előtt álló zöméhez.

Kemény tusában üzték ki az ellenséget a helységből. A szerb kötelékek Pancsovára menekültek. E harcokban a szerbek vesztesége 500 főre, a magyaroké 100 főre tehető.

Alibunar bevétele után Damjanich hadosztálya 13-án *Jarkovácig* nyomult előre, vagyis Tomasevac közelébe érkezett. Itt kellett a hadtest Nagybecskerek felől közeledő másik hadosztályával egyesülnie.

A kettős támadás fenyegető veszélye Tomasevacon arra bírta Kničanint, hogy két magyar hadosztály egyikére még egyesülésük előtt próbáljon csapást mérni. 13-án éjjel ezért csapatokat küldött *Jarkovácra*, Damjanich megtámadására. Az álmából felvert magyar hadosztály és a támadók – akikhez a helység szerb lakói is csatlakoztak – között véres küzdelem bontakozott ki. A harc a támadók megfutamodásával ért véget. A szerbek 8–900 halottat és sebesültet hagytak hátra, Damjanich 300 honvédet veszített. A vereség hatására a felkelők kiűritették Tomasevacot, és Pancsovára vonultak vissza.

A fényesen induló hadjárat győzelmes befejezése most az ellenség üldözését, Pancsova elfoglalását követelte volna. Kiss Ernő azonban a Temesvár és Arad alól érkező kedvezőtlen hírek hatására Nagybecskerekre vezette vissza hadtestét.

Októberben a Temesköz keleti, románok lakta részein is gyökeres fordulat következett be a katonai helyzetben. Az eddig a szerb felkeléssel

szemben semleges, sőt inkább ellenséges magatartást tanúsító román lakosság több helyen felkelt, és a császári csapatok oldalára állt.

A Bánát délkeleti részein, a bányavárosok vidékén, majd Arad környékén is harcok robbantak ki. A bányászati bányakerületet – mely hadiipari szempontból is fontos volt – Asbóth Lajos nyugalmazott százados, augusztus 27-től nemzetőr őrnagy vezetésével 600 nemzetőr védte. E csekély helyőrség október közepétől állandóan támadásoknak volt kitéve.

November 15-én Appel császári tábornok 2500 bánáti román határőrrel és felkelővel Bogosán bányavároska elfoglalására indult, ezt azonban Asbóth csapata meggátolta. A kis magyar különítmény ezt követően még több kisebb-nagyobb támadást vert vissza, december végén azonban a többszörös túlerő elől végül is elvonulni kényszerült.

Az aradi vár parancsnoka, Berger altábornagy az október 3-i királyi manifesztumot követően kitűzte a fekete-sárga zászlót, és megkezdte a kormányhű város lövetését. A már augusztus végétől itt szerveződő önkéntes nemzetőrtábor *Máriássy János* (a szabadságharc kitöréséig cs. kir. főhadnagy, majd honvéd százados, augusztus 27-től őrnagy) vezetésével ostromló haddá alakult, és október végére zár alá vette a várat. Ugyanakkor Gáll László aradi nemzetőr őrnagy vezetésével néhány ezer főnyi nemzetőrből álló hadoszlop indult Riebel császári őrnagy ellen, aki 8000 román felkelővel Erdélyből a Bánátba tört. Gálnak sikerült is Riebel csapatait Erdélybe viaszorítani, azonban hamarosan újabb veszély fenyegetett.

Temesvárról egy nagy létszámú különítmény indult Aradra a vár élelemmel és lőszerezéssel való ellátása céljából. Az osztrák dandár november 13-án elérte Lippát, és ugyanitt másnap összecsapott *Máriássy* egyik dandárával. A csata a magyar csapatok visszavonulásával végződött, minek következtében a császári dandár elérte Aradot, majd szállítmányának átadása után visszatért Temesvárra.

December elején *Máriássy* 8000 főre szaporodott csapata Arad rendszeres ostromához fogott, s a várat a Temesvár felőli oldalon is körülárkolt. Egy, Erdélyből és Temesvárról érkező császári dandár december 14-én azonban ismét megszállta Lippát, majd az ostromzár áttörésével megint jelentős élelmiszer- és hadianyagkészletet juttatott a várba. Ezzel egy időben Temesvár őrsége Nagysándor különítményére mért súlyos csapást az erőd közelében.

Kiss Ernő az aradi és temesvári ostromzár helyreállítása után indította meg hadtestét a

Pancsovát védő Kničanin ellen. A magyar csapatoknak 1849. január 3-án jelentős véráldozatok árán sem sikerült bevenniük a sáncokat – ebben Kiss határozatlan hadvezetése is szerepet játszott –, a nagy hidegben végrehajtott rendezetlen visszavonulás során pedig további több száz főt vesztek. A vezérlettel elégedetlen tisztek fellépésére Vukovics Sebő, a sereg kormánybiztosa felmentette a parancsnokságtól Kiss Ernőt, s helyét a tábornokká előléptetett Damjanich János foglalta el.

A Bácskában Szenttamás szeptember 21-i ostromát követően 1849 januárjáig csak kisebb, helyi jelentőségű harcokra került sor.

Míg a Délvidéken váltakozó sikerrel folytak a harcok, *Erdélyben* a katonai helyzet november végére a magyar–román és a magyar–szász viszony alakulása miatt katasztrofálissá vált.

1848 tavaszától októberig a román nemzeti mozgalom lényegében ugyanazt az utat járta be, mint a szerb. A fiatal erdélyi román értelmiség – *Timotei Ciparu* és *George Bariț* hírlapi cikkeiben, *Eftimie Murgu* lugosi ügyvéd, aki *Táncsiccsal* együtt szabadult ki a börtönből, és *Avram Iancu* – kezdetben éppúgy a pesti márciusi forradalom mellett tett hitet, mint például a szerbeknél *Stratimirović*. A magyarországi jobbagyfelszabadításról szóló hírek ugyanakkor szinte napok alatt forradalmasították a még jobbagyi sorban élő erdélyi román és magyar parasztokat.

A románok május 15-én vagy 40 000-en gyűltek össze Balázsfalván, ahol 16 pontban fogalmazták meg követeléseiket. Ebben a Magyarországgal való uniót a román nemzet elismerésétől, a robot és dézsma eltörlésétől, valamint a román nép teljes egyenjogúsításától tették függővé.

Május végén az erdélyi három „bevett nemzet”, a magyarok, a székelyek és szászok képviselőiből álló kolozsvári országgyűlés kimondta a jobbagyfelszabadítást és az uniót Magyarországgal. Csakhogy az erdélyi jobbagyrendszer a magyarországinál jóval szövevényesebb volt, nehezebb az úrbéres és a majorsági jobbagyok megkülönböztethetősége. A változásokba még a magyarországi nemességnél is nehezebben belenyugvó erdélyi magyar földbirtokosság számára e kusza jogi helyzet pedig lehetőséget nyújtott arra, hogy a maga szája íze szerint értelmezze az új törvényeket. Ez pedig inkább élénkítőleg, semmint megnyugtatólag hatott a parasztmozgalmakra. A román parasztság – de sok helyütt a magyar is – földfoglalásokba kezdett, amelyek véres összeütközésekhez vezettek. A magyar földbirtokosok saját, vagy a me-

gyei apparátus a kincstári birtok védelmére katonaságot vetett be. S lévén ez utóbbi gyakorta székely-magyar határőrség – mint például a nevezetes szerephez jutott Alsó-Fehér megyei mihálcfalvi összecsapásban – a magyar földbirtokos és a román jobbágy társadalmi ellentmondást mindinkább a magyar–román nemzeti ellentét váltotta fel.

Az ellentéteket tovább fokozta, hogy báró Vay Miklós, a Batthyány-kormány Erdélybe kinevezett királyi biztosa a paraszti mozgalmak mögött a Balázsfalván megalakult Román Nemzeti Komité kezét sejtette, mire tagjai ellen elfogatóparancsot adott ki. A Komité tagjai erre a szászokhoz, Nagyszebenbe menekültek. A szászokhoz, akik a polgárosodás útján Erdélyben élen jártak, de akik paradox módon ugyanakkor a fejlődés legádázabb ellenfelének bizonyultak. Ez sajátos helyzetükből következett. A jobbágyfelszabadítással ugyanis elestek addigi feudális kiváltságaiktól, miután az erdélyi szász városok román és magyar falvak hűbérurai voltak. Az unió pedig azt a kiváltságos helyzetet fenyegette, amelyet mindaddig a bécsi udvar különleges támogatása biztosított számukra. Követeik a kolozsvári országgyűlésen – a körülmények kényszerítő hatására – végül is megszavazták ugyan az uniót, de hazatérve a Szászföld vezetőivel együtt máris tiltakoztak ellene.

Ilyen kiélezett helyzetben került sor szeptember 16. és 28. között a románok második balázsfalvi gyűlésére. Ennek határozatai elvetették az uniót, és egy, az uralkodó, illetve a birodalmi kormány közvetlen igazgatása alatt álló autonóm koronataromány felállítását követelték.

A gyűlést követően, október első napjaiban román felkelők ezrei, majd tízezrei fogtak fegyvert, és indultak a két román határőrezred központjába, Besztercére, illetve Hátszegre, ahol *Karl Urban* cs. kir. alezredes és *Riebel őrnagy* Jellačićhoz hasonló szerepre vállalkozott. A harmadik felkelőtábor egy fiatal ügyvéd, *Avram Iancu* vezetésével az Erdélyi-érchegységben létesült. S az évszázados elnyomottságból fakadó indulatok, a nemzeti jelszavaktól félrevezetett tömeg fegyvereinek hamarosan tízezrek estek áldozatul. Nemcsak az Erdély belsejében elszigetelten élő magyar birtokos nemesség köréből, de annak a magyar és német polgárságnak, parasztságnak a soraiból is, akikkel 1848 tavaszán még együtt vívták antifeudális harcukat a román jobbágyok.

Vay királyi biztos kétségbeesetten sürgette ugyan a katonaság főparancsnokát, *Puchner altábornagyot*, hogy állítsa helyre a rendet, ám a

nagyszebeni főparancsnok közben már egészen más jellegű parancsot kapott. Latour hadügyminiszter Bécsből küldött utasítását, mi szerint „... a magyar minisztériumnak ... minden netáni parancsait ezentúlra érvénytelennek tekintse”, s azt, hogy a Jellačić elől valószínűleg a Tiszántúlra menekülő kormány hátában foglalja el Nagyváradot. Puchner a bán vereségének hírére egyelőre nem mozdult, s jónak látta a sereget román és szász újoncokkal megerősíteni. Október 18-i kiáltványában azonban, amelyben kihirdette az ostromállapotot és elrendelte a magyar nemzetőrség lefegyverzését, nem hagyott kétséget afelől, hogy kinek az oldalára áll.

Puchner jelentős haderővel rendelkezett: 11 gyalogzászlóalj, 16 lovasszázad és három tüzérűteg, gyakorlatilag 12 000 cs. kir. katona volt a parancsnoksága alatt Dél-Erdélyben, valamint Besztercénél és Hátszeg vidékén. A hadműveletekbe pedig hamarosan bekapcsolódott Wardener tábornok Bukovinából érkező császári dandára is. E reguláris erők mellett több tízezernyi szász és román nemzetőrségre és népfelkelőre támaszkodhatott.

Ezzel szemben az Erdélyben levő magyar katonai erő – a 11. és 12. honvédszászlóalj, két székely határőr- és néhány nemzetőr-zászlóalj, a 11. Székely-huszárezred és az újonnan szervezett 15. Mátyás-huszárezred néhány százada, valamint két üteg – létszáma alig tett ki 4–5000 főt.

A sűrűsödő veszély láttán Berzenczey László, székelyföldi kormánybiztos székely nemzetgyűlést hívott össze Agyagfalvára, amelyen október 16-án 60 000 székely jelent meg. A gyűlés résztvevői kinyilvánították, hogy a román és a szász nemzettel békében, testvéri egyetértésben kívánnak élni, mégpedig a jogegyenlőség alapján. Ugyanakkor „ellenségei mindazoknak, akik az említettek ellenkezőjét akarják”, és erdélyi magyar véreik védelmére hajlandók fegyvert fogni. Kimondták a terhes határőrszolgálat azonnali eltörlését – melyet a pesti országgyűlés szeptember 19-én különben már elvileg elfogadott –, illetve a határőrség nemzetőrséggé történő átalakítását. Ez lényegében általános hadkötelezettséget jelentett, amely minden 19–40 év közötti székely férfilakosra kiterjedt. Október 20-ra a fővezérré kikiáltott Sombory Sándor székely huszár ezredes parancsnoksága alatt már négy dandár, 35 000 székely állt.

Ez az utolsó pillanatban történt, mivel közben Puchner rászánta magát, hogy végez a forradalommal Erdélyben, egyelőre azonban sikertelenül. A *marosszéki* dandár október 24-én

szétverte a radnóti román felkelőtábort, az *udvarhelyszéki* 29-én Sárpataknál, majd 31-én Vajdaszentivánnál a *csiki* dandárral együtt viszáuzta Urban Marosvásárhely felé előnyomuló csapatait.

A kocka azonban hamar megfordult. Puchner Urban segítségére küldte a 4000 főnyi Geleon-dandárt, és a tüzérséggel nem rendelkező székelyek a november 5-i *marosvásárhelyi csatában* vereséget szenvedtek. A parancsnokok – Dorsner és Betzmann cs. kir. ezredes, illetve alezredes – árulása folytán a Székelyföld nagy része behódolt a császáriaknak. Kivételt csupán Háromszék jelentett, amely 1849 elejéig hősi ellenállást folytatott. Ezzel Puchner jelentős erőit kötötte le, a császári csapatok útja azonban megnyílt Kolozsvár felé.

Észak-Erdély fővárosának elfoglalására Urban és Wardener dandára Marosvásárhely, illetve Beszterce, Kalliány vezérőrnagyé pedig Nagyszeben felől nyomult előre. A Kolozsvárott levő magyar csapatokat vezető Baldacci a közelgő Urban elé sietett. November 13-án a Szamosújvárnál vívott összecsapásban azonban alulmaradt, így visszatért Kolozsvárra. Amikor befutott a hír, hogy a város felé délkeleti irányból is tetemes ellenséges erők közelednek – Kalliány dandára –, teljes fejetlenség lett úrrá a haditanácson. Baldacci és Vay elnökletével Kolozsvár feladása, illetve az Erdélyből való kivonulás mellett döntöttek. A felbomlás szélén álló magyar csapatok Bánffyhunadra, majd november 25-én a Csucsai-szorosig vonultak vissza. A sereg élére itt ideiglenesen Riczkó Ignác (volt cs. kir. huszár főhadnagy, majd nemzetőr őrnagy) ez-

redes, néhány nap múlva egy fiatal és tehetséges vezérkari tisztt, *Czetz János* őrnagy került.

Erdély elvesztésén nem segített, hogy az OHB Katona Miklós őrnagy vezetésével 5000 főnyi segélysereget indított Nagybányáról Dés felé, mert a gyengén felfegyverzett Szabolcs, Szatmár és Bihar megyei nemzetőrök november 25-én Désnél súlyos vereséget szenvedtek Urban létszámban feleakkora dandárától.

A márciusi forradalmat követően a szlovák értelmiségi-papi vezető réteg is megfogalmazta a többi magyarországi nemzetiséghez hasonlóan a követeléseit. Jellačić szeptemberi támadása hamarosan lehetőséget nyújtott számukra, hogy megpróbáljanak fegyveres eszközökkel érvényt szerezni a követeléseiknek.

Hurban és a szlovák mozgalom többi vezetői a szlovák lakosság körében azonban alig találtak támogatásra. A szlovák parasztok, nemzetőrök és népfelkelők tömegei a magyar kormány oldalán sorakoztak föl. A Nyitra megye kormánybiztosává kinevezett báró *Jeszenák János* vezetésével Szenicénél alakuló – és főrészt szlovákokból álló – nemzetőrtábor és Hurban felkelői között szeptember közepén összecsapásra került sor, amely az utóbbiak visszavonulásával végződött. A kormány utasítására Knöhr cs. kir. tábornok, pozsonyi dandárparancsnok szeptember 29-én Brezovánál és Miavánál végleg szétverte Hurban csapatait.

Ezt követően nem került sor több önálló vállalkozásra. A Hurban, Hodza és Štúr vezetésével Galíciában újjáalakított szlovák szabadcsapat csak decemberben jelenik meg a támadó császári seregek oldalán.

III. A TÉLI HADMŰVELETEK

1. Politikai helyzet; erőviszonyok

1848 decemberére az udvar politikai és katonai téren befejezte a forradalmi Magyarország elleni támadás előkészítését. Ehhez az udvar számára kedvezően alakuló általános európai helyzet, másrészt a Habsburg-bírodalomban lejátszódó események – amelyek tovább erősítették az udvar kül- és belpolitikai pozíciót – elegendő alapot szolgáltatottak.

A haladás erőinek 1848 nyarán elszenvedett vereségeit általános jobbratolódás követte. Franciaországban a júniusi párizsi munkásfelkelés leverése egyben a forradalom végét jelentette. A „vörös” mozgalomtól megrettent polgárság konszolidációra vágyott, s ez az óhaja juttatta hatalomra Louis Napóleon Bonapartét, akit december 10-én óriási többséggel köztársasági elnökké választottak.

Itáliában az olasz egységmozgalom – mely Custozánál, mint említettük, súlyos katonai vereséget szenvedett legfőbb ellenségétől, Ausztriától – egyre inkább a partikuláris érdekek elmentésére fulladt. Károly Albert veresége után az osztrák csapatok ismét Lombardia és Vence – kivéve a várost – birtokába jutottak. Az augusztus 9-én Milánóban kötött piemonti-osztrák fegyverszünet következtében súlyos nézeteltérések robbantak ki a dinasztikus érdeket képviselő szárd király, valamint az olasz egységért vívott harc polgári és demokratikus gondolkodású szárnya – Garibaldi és Mazzini – között. A radikális társadalmi fordulattól való félelem egyre inkább elidegenítette az olasz egység gondolatától a pápát, II. Ferdinánd nápolyi királyt, s a hatalmukat féltő kis itáliai fejedelemségek uralkodóinak többségét, akikkel 1848 őszén a Habsburgok már egyre inkább úgy számolhattak, mint természetes szövetségeseikkel.

1848 őszén a német államok többségében is fordulat következett be. A születendő egységes Németország alkotmányának kidolgozására 1848. március 31-én Majna-Frankfurtban összeült „előparlament” tevékenysége meddő vitákban merült ki, miközben egyre inkább erősödött az osztrák befolyás. Poroszországban pe-

dig IV. Frigyes Vilmos – miután maga adott a várakozásoktól messze elmaradó alkotmányt az ország népének – december 5-én feloszlatta a nemzetgyűlést.

Az udvar helyzete szempontjából 1848 őszén kedvezően alakult a belső helyzet is. Az itáliai tartományok visszafoglalása, a bécsi forradalom leverése, s nem utolsósorban az, hogy a magyarországi nemzetiségi mozgalmak sorra Bécs járszalagjára kerültek, lehetőséget nyújtott az udvar számára az ellenforradalom erőinek újjászervezéséhez. Ennek keretében 1848 novemberében Félix Schwarzenberg herceg alakított kormányt, Windisch-Grätz sógora, aki az utóbbi elvokonaként a birodalmi centralizáció fenntartása és fokozása gondolatának egyik legfőbb hirdetője volt.

Az 1848 júliusától Bécsben ülésező osztrák birodalmi gyűlést – mely 1848 októberében még erősen ingadozott a magyar forradalommal való szövetség és a dinasztia iránti lojalitás között – november 22-re az udvar Kremsierbe hívta ismét össze, és itt egyre inkább a dinasztiahű elemek kerekedtek felül.

1848. december 2-án lemondott V. Ferdinánd. Unokaöccse, a 18 éves Ferenc József került a trónra, akit nem kötöttek az áprilisi törvények és a magyar alkotmányra tett eskü.

Ez új helyzet elé állította a magyar forradalmat. Az országgyűlésen, sőt az OHB-ban többségben voltak azok a liberális nemesi politikusok, akik nem hittek abban, hogy Magyarország sikerrel állhat ellent a Habsburg-bírodalom fegyvereinek, s ezért – ahogy Pázmándy megfogalmazta: „meghajolva a kénytelenség hatalma előtt” – szívesen elismerték volna Ferenc Józsefet törvény szerinti uralkodónak. Így remélték legalább töredékeiben megmenteni a márciusi vívmányokat, mivel nézetük szerint az önvédelmi háború folytatása okvetlenül a forradalom vereségével, ennek következményeként pedig az 1848 tavaszán szerzett jogok teljes elvesztésével jár együtt. A magyar korona „hitbizományként való átruházása” azonban mélyen

sértette az ő közjogi felfogásukat is. A kiegyezésre hajlamosaknak ugyanakkor számolniuk kellett az ország közhangulatával, amely felháborodással fogadta az udvar újabb tettét. A december 7-én a Redoutban nyilvánosan ülésező országgyűlés két háza – a karzaton tomboló tömeg helyeslése közepette – Ferenc Józsefet így ellenvetés nélkül trónbitorlóvá nyilvánította.

Hasonló értelemben tett közzé nyilatkozatot néhány nappal később a „m. kir. feldunai hadtest” – a magyar főserg – nevében a parancsnok, Görgei tábornok és a teljhatalmú kormánybiztos, Csányi László.

A trónváltás okozta izgalmakat hamarosan még súlyosabb hírek tetézték: *megkezdődött a császári csapatok általános támadása*. Az ország területére nyolc ponton ellenséges csapatok törtek be, a következő erőekkel:

1. *Az osztrák főserg, Windisch-Grätz tábornagy*, a császári csapatok főparancsnoka vezetésével Bécs alatt csoportosult, és Jellačić, Wrba, valamint Serbelloni altábornagyok hadtestét foglalta magában. A főserg 36 900 gyalogosból, 6200 lovasból és 216 táborig lövegéből állt.

2. A főserg északi szárnyához közvetlenül csatlakozott *Balthasar Simunich* altábornagy hadosztálya, amely 4500 főt és 12 löveget számlált, és a magyar–morva határon állomásozott.

3. A galíciai Dukláról gróf *Franz Schlik* altábornagy 8400 katonából álló hadtestével – 7100 gyalogos, 750 lovas és 27 löveg – kelt át a Kárpátokon.

4. Vele egy időben érkezett a Jablonkai-szoroson át Észak-Magyarországra *Frischeisen* alezredes 1000 főnyi különítménye, Hurban néhány száz főnyi cseh–szlovák szabadcsapatával együtt.

5. Az Erdélyt már megszállva tartó *Puchner* hadtestének – melynek létszáma a román és szász lakta vidéken elrendelt újoncozás, valamint a Bukovinából érkező segélycsapatok révén 16–17 000 főre növekedett – a korábbi terveknek megfelelően a Csucsai-szoros birtokba vétele után Nagyvárád felé kellett támadást indítania.

6. A *bácska-bánati szerb-osztrák hadtest* – 30 000 fő – feladatául Temesvár és Arad ostromzárának áttörését (e két várban 6000, illetve 2000 császári katonát tartózkodott), majd Szeged–Kecskemét általános irányú támadást jelölték meg.

7. A magyar kézen levő Eszék vára ellen *Trebersburg vezérőrnagy* néhány ezer főnyi hadoszlop indult meg Szlavóniából.

8. *Nugent gróf tábornok* Stájerország felől bevonuló 5000–6000 főnyi hadosztályának,

együttműködve Trebersburg vezérőrnaggyal, a Dunántúl déli felét kellett birtokba vennie.

Windisch-Grätz összesen 130 000–140 000 katonával támadott (nem számítva a román és szász nemzetőrséget és népfelkelést).

A császári fősergrel szemben a magyar-osztrák határt Görgei Artúr tábornok parancsnoksága alatt a feldunai hadtest tartotta megszállva. Létszáma 23 000 főt tett ki, lövegeinek száma 103 volt.

Észak-Magyarország nyugati felében – Budatin környékén, Frischeisennel szemben – Beniczky Lajos nemzetőr őrnagy és Querlonde Ferdinánd honvéd őrnagy kilenczted részben mozgósított nemzetőrökből álló 3000 főnyi hadoszlop csoportosult.

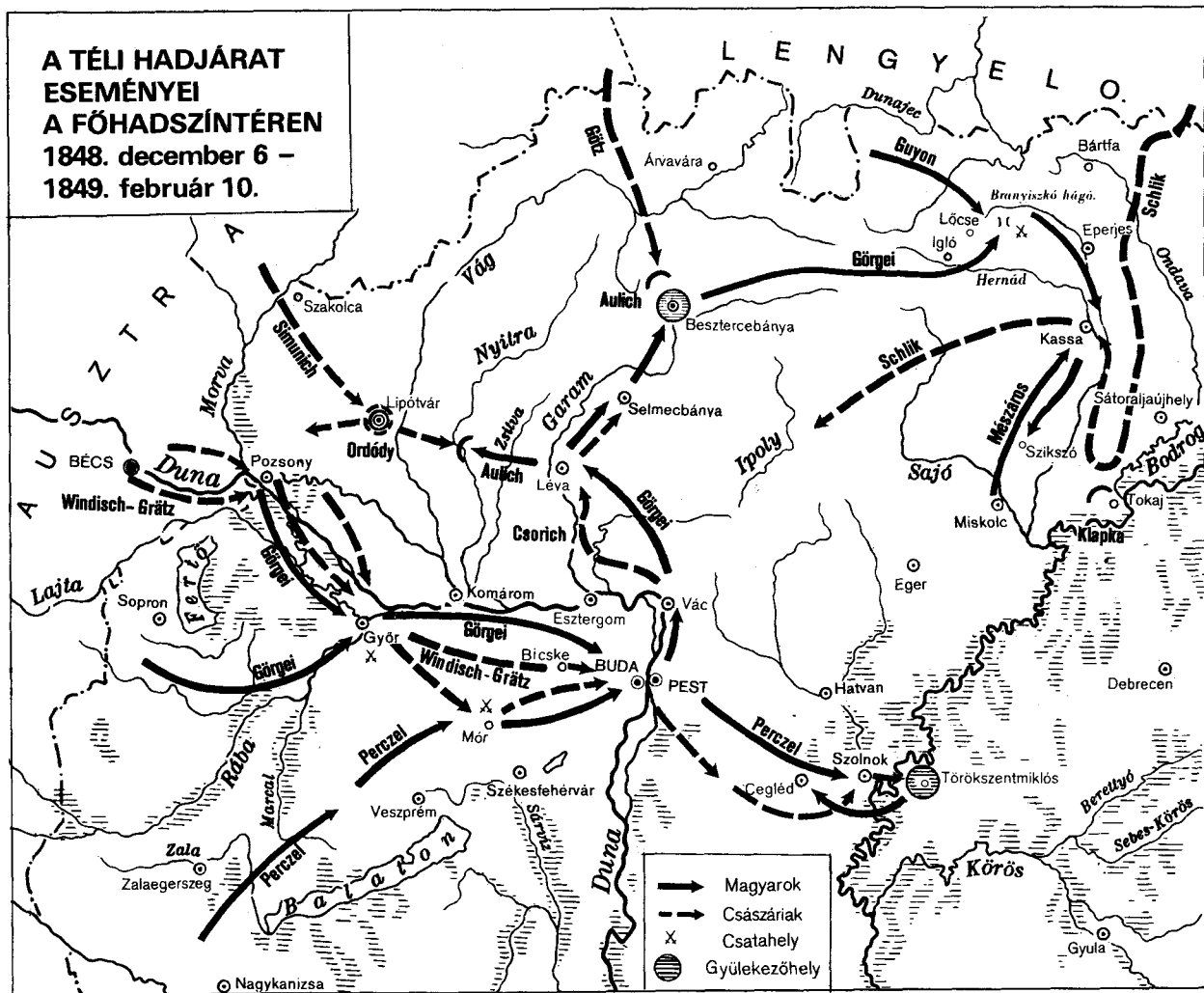
Kassánál Pulszky Sándor alezredes (1848 tavaszán cs. kir. százados az itáliai hadszíntéren, őstől a Sáros megyei nemzetőrség őrnagya, novemberből pedig honvéd alezredes és a kassai hadmegye parancsnoka) vezetésével egy hadtest volt szerveződőben. Létszáma Schlik támadásakor már 9000 fő körül mozgott, túlnyomórészt azonban csak gyengén felszerelt nemzetőrökből állt. A hadtest honvédszászlóaljainál sem volt jobb a helyzet. A 20. honvédszászlóalj például teljes egészében, a 21. hat százada közül pedig négy csak lándzsával rendelkezett.

A *Csucsai-szorosban*, Puchnerrel szemben táborozó, Erdélyből kivert és lehangolt hadtest újjászervezése és kiegészítése még folyamatban volt. A létszáma december 10-e táján 10 000 embert tett ki, ideiglenes vezetője Bem megérkezéseig Czetz János honvéd őrnagy volt.

A *bácska-bánati magyar csapatok* összlétszáma december első felében 38 000 főre rúgott. Ebből 6000 fő Máriássy János alezredes, majd Gaál Miklós (1848. novemberben nyug. cs. kir. mérnökkari alezredesként lett honvéd ezredes, később tábornok) parancsnoksága alatt Arad várát ostromolta, 13 500 fő a bánati, 10 500 katonára pedig a bácskai hadtestet alkotta. Pétervárad és Eszék várőrségét 3000, illetve 4800 katonára képezte.

Végül *Délnyugat-Dunántúl* védelmének feladata Perczel tábornokra hárult, akinek főhadiszállása Csáktornyán volt. Hadteste 9000 embert számlált. Ebből azonban a 4000 főnyi Sekulits-hadosztály felfegyverzése és felszerelése még nem történt meg.

Komárom és Lipótvár őrségének, az erdélyi Háromszéken kibontakozó népfelkelés, valamint a még szervezés alatt álló honvédalakulatok 10 000 emberének beszámításával a honvédelemre kiállítható haderő összlétszáma elérte a 120–130 000 embert.

A császári csapatok katonáinak zömét évek óta szolgáló tapasztalt harcosok tették ki. A hadsereg kissé nehézkes, de jól kiforrott és begyakorolt szervezeti keretekkel és képzett tiszttal rendelkezett. Fegyverzet, felszerelés és utánpótlás tekintetében fölényben volt a honvédhadsereggel szemben.

Ezt a hátrányt a lelkesedés csökkentette ugyan, kiegyenlíteni azonban nem tudta.

További súlyos problémát jelentett, hogy a honvédhadsereg számára nem készült központi haditerv. Az egyes seregtestek parancsnokai belátásuk és tehetségük szerint tevékenykedtek.

Ezzel szemben az egyes császári seregek támadását, feladatait hadműveleti terv hangolta össze. A fő hadműveleti cél a magyar főváros elfoglalása volt. Abból a feltevésből indultak ki, hogy ez a további ellenállás megtöréséhez vezet. Nem számoltak azzal, hogy a főváros eleste

után a magyar kormány és hadsereg a Tiszántúlon fog berendezkedni ellenállásra. Ez a császáriak elképzelésének legfőbb gyengéje volt.

Az 1848. december közepén megindult élethalálharc, időben és minőségben három egymástól jól elkülöníthető szakaszra, az 1849. március végéig tartó *téli*, a március végétől május végéig terjedő *tavaszi*, végül a júniusban kezdődő *nyári* hadjáratra oszlik. E szakaszokban további fázisok különíthetők el egymástól. A téli harcok első fázisa, 1848/49 fordulója a magyar seregek visszavonulásának és vereségeinek időszaka volt. Az ezt követő heteket – január első dekádjának végétől február első hetéig – a honvédhadsereg ellenállásának megszilárdulása jellemezte. Végül a március közepéig terjedő harmadik fázis a főhadszíntéren az első nagy összecsapást foglalta magában, az erdélyi hadszíntéren pedig a döntő fordulatot.

2. A császári csapatok sikerei 1848–49 fordulóján

A főhadszíntéren a hadműveleteket Simunich hadosztálya kezdte meg. December 14-én megtámadta és rövid harc után visszavonulása kényszerítette Görgei hadtestének a *Nádasi-szoros* védő őrségét. Ezzel máris súlyos helyzet állt elő: Simunich gyors menettel a feldunai hadtest Pozsonynál álló másik három dandárának a hátába kerülhetett. Ennek meggátlására Görgei egy dandár élén Guyon ezredest Nagyszombat felé indította, hogy a Nádasi-szorosból visszavonuló csapatokkal egyesülve állítsa meg Simunich csapatait. A visszavonuló őrség parancsnoka, Ordódy őrnagy azonban nem Nagyszombatra, hanem Lipótvár várába vezette a csapatait. Guyon így december 16-án *Nagyszombatnál* többszörös túlerővel került szembe. A harc folyamán a császáriak bekerítették a városban védekező magyar dandárt, mire Guyonnak két választása maradt: megkísérli a kitörést, vagy leteszi a fegyvert. Csapatai élére állva Szered, illetve Pozsony felé jelentős áldozatok árán kitört a gyűrűből. 100 honvéd esett el vagy sebesült meg, 800 fogoly és 5 ágyú került császáriak kezére, akik 40 embert vesztek.

A nagyszombati harc napján az osztrák főserg is mozgásba lendült. Wrba altábornagy hadteste Marchegg és Angern körzetében átkelt a Morva folyón, és a Duna bal partja mentén megkezdte előnyomulását. A másik két hadtest a Duna jobb partja és a Fertő-tó között kezdte meg a támadást.

Görgei nem szándékozott a határszélen elfogadni a csatát. A Duna bal és jobb partján, eredetileg a Nádasi-szoros és a Fertő-tó között az osztrák határ mentén szétforgácsolt nyolc dandárát Győrben kívánta összpontosítani, ahol sáncrendszer épült, s ahol a döntő csatát meg akarta vívni. Így a Dunától délre álló négy magyar dandár és a császáriak között csak kisebb utóvédharcok alakultak ki. Ezek során Parendorfnál és Nezsidernél gróf Zichy Lipót alezredes és az osztrák születésű Poeltenberg őrnagy huszárai, valamint Kmety György őrnagy 23. (győri) honvédszászlóaljának katonái tűntek ki. A Győr felé visszavonuló gyalogság fedezésére Mosonmagyaróvárról visszamaradt huszárok 18-án ismét sikeresen csaptak össze a császári sereg lovasságával.

A feldunai hadtestnek a Duna bal és jobb partján visszavonuló csapatai 19-én egyesültek a győri sáncokban. Görgei azonban saját korábbi tervei és az OHB utasítása ellenére letett a

döntő ütközet tervéről. A győri sáncok, védművek jóval nagyobb sereg számára készültek, és nem nyújtottak lehetőséget a többszörös túlerőben levő ellenség megállítására.

A feldunai hadtest így december 26-án este megkezdte Győr kiürítését. Az időközben 15000 főre csökkent hadtest – ugyanis Lipótvár és a komáromi várőrség erősítésére csapatokat kellett visszahagyni – három oszlopban kelt útra. A főerők oszlopa Bábolna, Kocs, Tata, Felsőgalla irányába, a másik hadoszlop Gönyűn, Komáromon és Tatán át ugyanide tartott: a harmadik Aulich Lajos ezredes (1793-ban Pozsonyban született, és 1848. októberben a 2. gyalogezreddel, mint cs. kir. alezredes csatlakozott a honvédsereghez) vezette hadoszlop a Duna mentén a postaúton vonult vissza. A seregnek az OHB újabb utasítása szerint a Vértes és a Gerecse hágóit, átjáróit kellett megszállnia.

Az utóbbi kettőnek sikerült is zavartalanul elérnie a kijelölt vonalat, a Görgei személyes vezetése alatt vonuló főoszlop utóvédjét képező dandárt azonban súlyos csapás érte. Windisch-Grätz, miután 27-én bevonult Győrbe, még aznap este egy lovasdandárt indított a magyar sereg üldözésére. Ez 28-án reggel meglepte a Bábolnáról éppen elvonulóban levő magyar utóvédet, mely az ellenség hirtelen megjelenésére pánikba esett. A huszárok megfutottak, két honvédszászlóalj katonái pedig szétszaladtak. Csupán a 34. gyalogezred 2. zászlóalja állt helyt. Négyezőget alakított, és ismételt sortüzeivel fedezte a többi csapat menekülését. Így a dandár zömének sikerült egérutat nyernie, ezután a zászlóalj – mivel mást nem tehetett – kitűzte a fehér zászlót. A veszteségeken feldühödött császári lovaság azonban nem vette figyelembe a megadás jelét, megrohmozta a fegyvereiket letevő katonákat. A 700 vitéz honvéd közül pillanatok alatt 200-an kaptak kisebb-nagyobb sebet, maga a parancsnok, Széll József őrnagy is sebesülten esett fogságba.

A feldunai hadtest nem állapodott meg a Vértes és a Gerecse nyugati átjáróinál, noha déli szárnyához ekkor már közeledett Perczel Mór hadteste. Perczel ugyanis az OHB parancsára december 16-án elhagyta Csáktornyt, és Kőrmenden, valamint Pápán át 29-én Bakony-sárkányra érkezett, ahol a feldunai hadtest bal szárnyához kellett volna csatlakoznia. Közben azonban Görgei – aki a szorosokat a már elkészült mesterséges akadályokkal együtt is védhe-

tetlennek ítélte – csapatait már a Vértes és a Gerecse mögé vezette. Ennek következtében Perczel szintén visszavonulást rendelt el Mór, Sőréd irányába. 30-án hajnalban azonban befutottak Kossuth újabb levelei, melyekben az OHB elnöke az állandó hátrálás lehangoló hatására hivatkozva a harc felvételére buzdította Perczelt és Görgeit. Kossuth utasításának megfelelően Perczel tábornok vállalta a megütközést; állást foglalt Mór előtt.

Időközben a császári fősereg megkezdte előnyomulását Győrből. Az élen haladó I. hadtest 29-én Mezőörsöt és Kisbért szállta meg. Jellačić az utóbbi helyen arról értesült, hogy Perczel csapatai elvonultak Mór felé, erre az élcsapataival – melyet a zöm meglehetősen nagy távolságra leszakadva követett – 30-án reggel Perczel üldözéséhez fogott. Így mikor az élen haladó báni huszárezred és a Gramont-dandár a Móra vezető úton, illetve a város előtti dombokon váratlanul magyar előőrsekbe ütközött, a hadtest zöme még Kisbéren állomásozott.

A viszonylag kis létszámú ellenség feltűnése tovább erősítette Perczel elszántságát.

A Bakonysárkány és Mór közötti erdős terepen vezető úton felbukkanó császáriakat tüzésre jelentékeny veszteséget okozva megállította. Erősítés is érkezett: Görgei seregének 700 főnyi alakulata az ágyúszó hallatán Bodajkról csatlakozott Perczelhez.

10 óra tájban azonban fordult a kocka, megjelent a harctéren a Jellačić-hadtest Hartlieb-hadosztálya, élén Ottinger vezérőrnagy lovasdandárával. A kétszeres túlerőbe került császáriak tüzéségi tűz fedezete alatt lovassági rohamot indítottak az éppen előnyomulóban levő magyar gyalogság ellen. A zászlóaljak nem tudtak ellenállni, a környező erdőkbe menekültek. Perczel magára maradt tüzéségét az önfeláldozóan harcoló huszárok súlyos veszteségek árán megmentették ugyan, de az ütközet elveszett.

Perczel hadtestéből 4–500 honvéd esett el, 1000 pedig fogságba került. Csapatait csak Székesfehérvárról sikerült ismét rendeznie. A félelmetes lovasrohamtól szétfutott újonc honvédgyalogosok zöme a városban jelentkezett alakulatánál.

Perczel vereségét alapvetően két tényező határozta meg: hiányos volt a felderítés – Perczel azt hitte, hogy csupán 3000 főnyi ellenséges dandárral fog harcolni – és nem kapott segítséget, pedig Görgei egyik 3000 fős, Karger Ferdinánd ezredes vezette dandára a harc idején Csákvárról állott. Az elhallatszó ágyúszó és harci zaj ellenére Karger nem indult Perczel segítségére. Felelősségét maga is érezhette, mivel még az-

nap beteget jelentett, és a dandárt Poeltenberg őrnagynak adta át.

A „katasztrofális vereségről” szóló első híreknek súlyos következményei lettek. Görgei ismét visszavonult, attól tartva, hogy bal szárnyát Jellačić átkarolja: Vál–Baracska–Sóskút–Bia vonalat szállta meg. Ezzel a főváros közvetlen veszélybe került, a központi irányítás elképzelései halomra dőltek.

Windisch-Grätz betörésének, majd egyre fenyegetőbb közeledésének hírére az OHB és Kossuth december 18-án a Dunántúlon általános népfelkelést hirdetett. Győr feladása után, amikor nyilvánvaló lett, hogy a fővárost is veszély fenyegeti, a bácska-bánati hadtestből egy sor alakulatot rendeltek Pest-Budára. Vácott erőteljesen folyt egy tartalék hadosztály összehívása és szervezése. A politikai vezetés a főváros védelmében döntő csatára készült.

E tervek és intézkedések eredményeként 1849. január első hetére a Görgei- és a Perczel-hadtest együttes létszáma 30 000 ember fölé nőtt volna, amely a császári fősereget körülrajzó dunántúli népfelkelés, valamint a főváros lakóinak forradalmi hangulatára, segítségére támaszkodva a siker reményében kísérelhette volna meg Windisch-Grätz seregének megállítását még a főváros előtt. Ennek lehetősége azonban most szertefoszlott. Görgei gyors visszavonulása következtében a Dunántúlon elmaradt a tömeges népfelkelés, a tervezett összpontosításra pedig nem maradt idő, mivel a Délvidékről elvont csapatok zöme még messze volt a fővárostól. Ráadásul a hírek szerint Perczel megsemmisítő vereséget szenvedett. December 31-én a képviselőház zárt ülésen így az országgyűlés és a kormány Debrecenbe való áttelepülése mellett döntött. Egyidejűleg öttagú küldöttséget indított útba Windisch-Grätzhez Batthyány Lajos gróf vezetésével, békét ajánlva.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy Kossuth és az OHB kardcsapás nélkül kívánta volna feladni a fővárost. A kormányzati szervek áttelepülése és az államjavak elszállítása csupán óvatossági intézkedés volt. Az új elképzeléseknek megfelelően Görgei hadtestének, valamint Perczel újjászerveződő csapatainak utóvédharcokat kellett volna vívnia. E tervek végrehajtásához az osztatlan népszerűséggel és kiváló szervezőképességgel rendelkező Kossuth jelenlétére is szükség lett volna, Kossuth azonban az OHB többi tagjával együtt Debrecenbe indult. A fenti elképzelései így nem valósultak meg.

1849. január 2-án a fővárosban tartott haditanácskozáson a kormány teljhatalmú megbízottja, Csány László jelenlétében Görgei és tisztjei,

Vetter, az ideiglenes hadügyminiszter, Répásy Mihály, a tartalék csapatok főparancsnoka – Perczel ellenkezése dacára – elvetették, hogy a főváros védelmében csatába bocsátkozzanak. S az érvek súlya alatt ezt végül a kormányt képviselő Csány is elfogadta.

A haditanács a következő főbb határozatokat hozta:

1. A Pestről Debrecenbe vezető út fedezését Perczel hadteste kapja feladatul, amely Görgei hadtestéből kiegészítést kap.

2. A bács-bánati hadtest szintén a Közép-Tiszához vonul Perczel erősítésére.

3. Végül abból a célból, hogy Windisch-Grätzet eltérítsék a Debrecen irányába várható előnyomulástól, Görgei hadteste a Duna bal partja mentén nyugatnak fordul, és felmenti Lipótvárt.

A haditerv értelmében Görgei hadteste, amely az OHB rendeletéből december 31-én már Pesthidegkút–Budakeszi–Budaörs–Nagy-tétény vonalán állomásozott, január 3-án reggel megindult Buda felé. Az utóvédet képező Poeltenberg-dandár azonban anélkül kezdte meg elvonulását Érdről, hogy bevárta volna a felváltására küldött Zichy-dandárt. A köd leple alatt az I. osztrák hadtest elővédje követte Poeltenberg csapatait, majd Érd és Tétény között meglepte a mit sem sejtő Zichy-dandárt. Parázs harc robbant ki, melybe a visszafordított Poeltenberg-hadosztály élén hamarosan maga Görgei is beavatkozott. A magyar csapatok mármár általános támadásra indultak, amikor Görgei arra a hírre – amely később nem bizonyult igaznak –, hogy egy császári hadoszlop átkelt Érdnél a Dunán, leállította a támadást, és visszavonult Budára.

Még aznap megkezdődött a főváros katonai kiürítése: 3-án és 4-én a feldunai hadtest dandárai Vác, 5-én Perczel hadteste pedig Szolnok felé indult. Windisch-Grätz 5-én így kardcsapás nélkül vonulhatott be Budára.

Ezzel egyben a téli hadjárat első szakasza is lezárult a főhadszíntéren. A mérleg ugyancsak kedvezőtlen volt. A főváros elesett, a Dunántúl a császáriak ellenőrzése alá került, csupán Komárom várában és egy ideig még a Bakonyban maradtak vissza magyar csapatok, Mednyánszky Sándor honvéd százados gerillái. A Dél-Dunántúlt Nugent tábornoszernagy csapatai harc nélkül szállták meg.

A Nagyszombatnál győztes Simunich december 20-án Lipótvárig nyomult előre, és ostrom alá vette. Az ország nyugati fele 1849. január első napjaira a császári csapatok birtokába került.

Hasonlóan alakult a helyzet az észak-magyarországi hadszíntéren. A galíciai Dukla felől ide már december 6-án betört gróf Schlik altábornagy hadteste. Pulszky Sándor alezredes, a kassai hadmegye parancsnoka december 11-én Budamérnél csapataival útját állta az ellenségnek, a csata azonban súlyos vereséggel végződött. A magyar hadtest háromnegyed részét alkotó felvidéki nemzetőrök és népfelkelők nem állták az ágyútűzet, s amikor az osztrák gyalogság is rohamra indult, nagy részük szétfutott. Néhány honvédszászlóalj és a tüzérség Kassán át Miskolc felé vonult vissza.

A veszteség még számottevőbb lett volna, ha az üldözésre küldött császári lovasság, amely már majdnem beérte a menekülő magyar tüzérséget, váratlanul nem talál kemény ellenállásra. A két osztrák lovasszázaddal Bárca határában szembefordult egy gyalogosszázad, s miután húsz lépésre bevárta a támadást, sortűzet adott. A császári lovasság megtizedelve hátrált vissza, a parancsnokuk elesett. Az említett század – amely Władysław Tchórznicki őrnagy bátor lengyel katonáiból állt – még várakozott egy darabig, majd látva, hogy a támadás nem ismétlődik meg, megindult a menekülő magyar csapatok nyomában.

Budaméri győzelme után Schlik egyelőre beérte Kassa elfoglalásával, és a néhány ezer főre olvadt magyar sereg követése helyett a környező megyék pacifikálásához fogott.

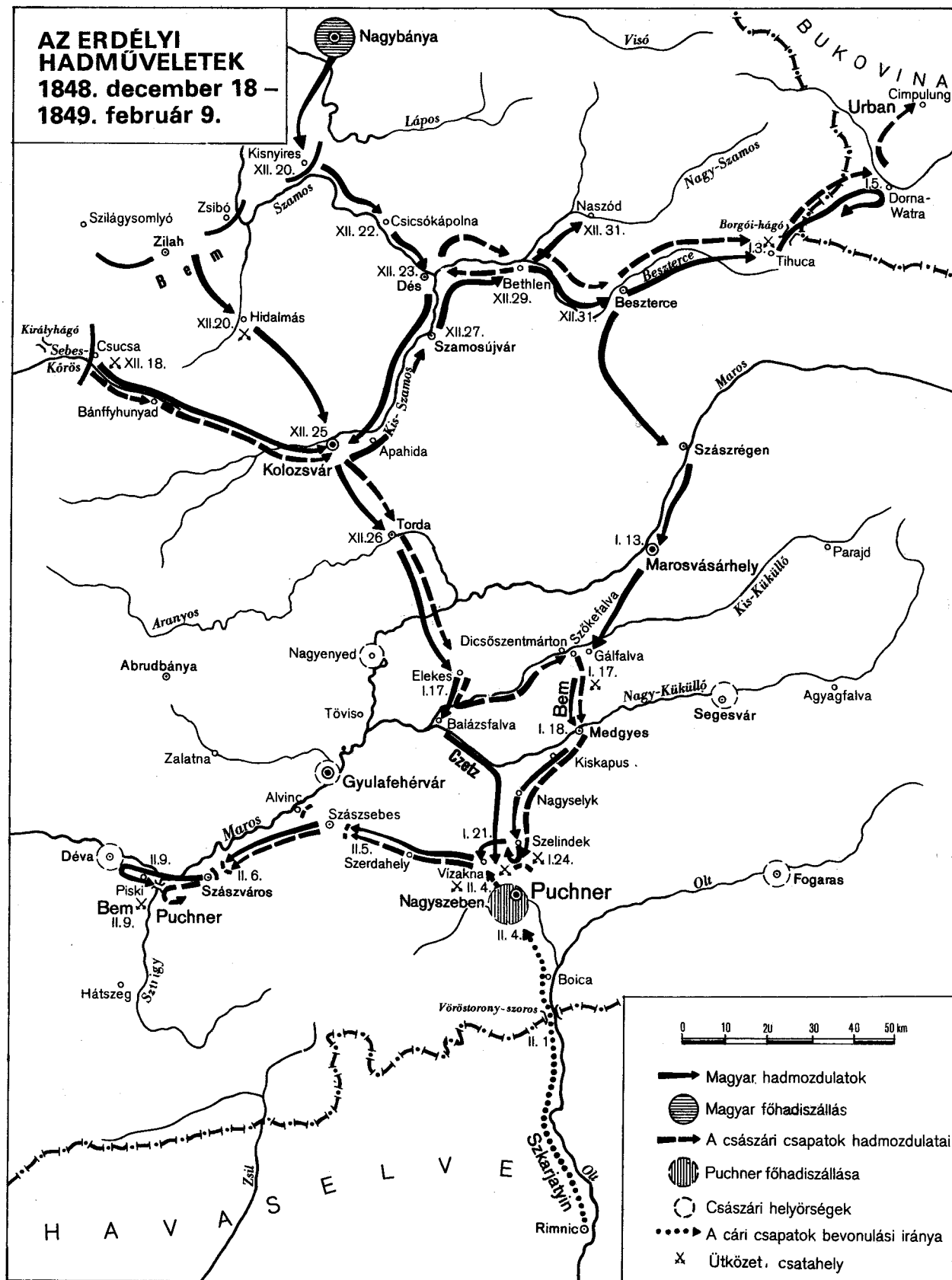
A hadműveletekben beálló rövid szünet alkalmat adott a magyar hadtest újjászervezésére: Mészáros Lázár hadügyminiszter vette át a parancsnokságot. Az új vezér és Szemere Bertalan, Észak-Magyarország teljhatalmú kormánybiztosa tevékenységének eredményeként december utolsó harmadára Miskolc környékén a hadtest létszáma már elérte a 10000 főt.

Mészáros elhatározta, hogy csapatát mér Schlik hadtestére. Két alakulatot a Szepességből, illetve Varannó és Sóvár irányából Schlik Eperjesen visszamaradt helyőrsége ellen akart indítani, majd ezek a csapatok északról, a sereg zöme pedig dél felől vonult volna Kassa visszafoglalására.

Közben Schlik elindult Kassáról, mert december 25-én megkapta Windisch-Grätz utasítását, hogy vonuljon Pest felé. Schlik december 27-én már Miskolc irányába haladt, hogy elérje a miskolc-egri utat. Mészáros Szikszónál foglalt állást, de 28-án jelentéktelen harcok után, a Sajó mögé húzódott vissza.

Schlik nem erőszakolta az átkelést, mivel tudomást szerzett az Eperjes ellen készülődő támadásról. S a város elvesztése a Galíciával való

**AZ ERDÉLYI
HADMŰVELETEK
1848. december 18 –
1849. február 9.**

összeköttetést fenyegette volna, így hadtestét visszaindította Kassára.

A magyar csapatok előnyomulása a korábban kidolgozott terv alapján kezdődött meg, de az eperjesi császári helyőrség január 1-én, illetve 3-án meglepte a támadáshoz készülő két magyar alakulatot, és megfutamította. Nem vezetett eredményre a magyar hadtest zömének január 4-én Kassa ellen indított támadása sem. Mészáros 8500 főnyi hadtestének közeledtére Schlik a várostól délre foglalt állást. A szétbontkozás után a támadást a magyar hadtest bal szárnya kezdte meg: a gyalogság az erős ellenséges ágyútűz ellenére Kassa délnyugati szegletéig hatolt előre, az előnyomulása itt azonban elakadt. Pulszky közepén levő dandára a császáriak állásának kulcsa, a meredek partú és jeges vizű Mislóka-pataktól övezett Akasztóhegy elfoglalására indult. A magyar bal szárny gyalogságát akkor oldalról egy erős ellenlökés érte. Ez döntő fordulatot eredményezett. A bal szárny visszavonulásba kezdett, amit a közép alakulatai is követtek. A nemzetőrök pánikszerű menekülésbe kezdtek. Csak a jobb szárnyon levő csapatok – köztük lengyel önkéntesek –, Dessewffy Arisztid alezredes erői tartottak ki. Ennek köszönhető, a hadtest csak 200 halottat, 400 foglyot és 10 löveget veszített, és nem többet.

Schlik hadtestének betörésével egy időben Észak-Magyarország középső részén, a Vág völgyében is császári csapatok jelentek meg. Frischeisen alezredes a morvaországi Teschenből december 4-én lépett Trencsén megye területére. Budatinnél december 11-én sikerült visszanyomnia Beniczky és Querlonde csapatait, a hátában és oldalában kibontakozó tömeges népfelkelés hírére azonban a Jablonkai-szoroson át hamarosan ismét Morvaországba húzódott. December 30-án a 3000 főre kiegészített dandár Götz tábornok vezetésével újra benyomult a Vág völgyébe. Január 3-án Budatinnél legyőzte Beniczky és Querlonde csapatait, és Zsolnán át megindult a bányavárosok felé.

Míg a hadszínterek nagyobb részén az események rendkívül kedvezőtlenül alakultak a magyar fegyverek számára, Erdélyből 1848/49 fordulóján sikerekről érkeztek jelentések. A Kolozsvárról elvonuló magyar sereg november végén Erdély határán, Csucsán és Feketetón, illetve Krasznánál és Nagybányánál ütött tábornok. Parancsnokságát Czetztől december elején Bem József, a napóleoni háborúk francia becsületrenddel kitüntetett katonája, az 1830–31-es lengyel szabadságharc híres tüzérségi tábornoka – az ostrołękai csata hőse – vette át, aki az 1848. októberi bécsi forradalom leverése után menekült

Magyarországra. Hadseregszervező munkájában kiváló segitőtársa lett Czetz mellett a reformkor híres ellenzéki politikusa, Beöthy Ödön kormánybiztos. Az OHB által küldött csapaterősítésekkel a hadtest létszáma december közepére 12 500 főre növekedett, de ennek felét lándzsával felszerelt nemzetőrök tették ki. A tüzérségnek 24 ágyúja volt.

Alig hangzottak el Bem ismert bemutatkozó szavai – „Uraim! A kormány engem e hadsereg teljhatalmú főparancsnokává nevezett ki. Én Önöktől feltétlen engedelmességet kérek, aki nem engedelmeskedik, agyon fogom lövetni. De fogok tudni jutalmazni is!” – megtette a szervezéssel és a fegyelem helyreállításával kapcsolatos első intézkedéseit, majd az Erdély visszafoglalását célzó hadművelet tervének kidolgozásához kezdett.

Mindenekelőtt az ellenség támadását kellett megállítania. Az Észak-Erdélyben levő császári csapatok Windisch-Grätz utasításának megfelelően december közepén megindultak, hogy birtokba vegyék az Alföldre vezető szorosokat. Három dandár, 4500 katona és 5000–6000 román népfelkelő támadta a magyar erőket.

Urban dandára december 18-án összezapott a Börvény-völgyben a magyar jobb szárny (Riczkó ezredes) Csucsától keletre álló csapatával. A kis magyar dandár a völgy felé magasodó hegyről ágyútűz alá vette a császáriakat, akik erre megálltak. Ekkor a bihari 55. honvédtámaszlőalj rohamra indult, és a császáriakat Nyíresig szorította vissza.

Másnap a teljes vonalon fellángoltak a harcok. Urban Wardener dandarával megerősödve támadta meg Riczkót, a magyar dandár azonban ismét sorra visszaverte a császáriak gyalogsági rohamait, majd lovassági támadását. Hasonlóan járt Jablonsky ezredes támadó dandára is Zsibónál. E sikertelen támadások után – melyben a császáriak vesztesége 120 főre, a magyar csapatoké 40 emberre tehető – Wardener Bánffyhungyadig, Urban Nagymásig, Jablonsky pedig a Déstől északra húzódó magaslatokig vonult vissza. Ezzel az erdélyi hadműveletekben fordulópont állt be. A császáriak offenzívája kifulladás, s a kezdeményezés a magyarok kezébe került.

A magyar közép csapatai Czetz vezetésével, Jablonsky dandárát nyomon követve, december 20-án támadást indítottak a szurdoki magaslatok ellen. A császáriak először ugyan visszaverték a háromszéki honvéd- (volt határőr-) támaszlőalj rohamát, üldözésüket azonban megállította a magyar lövegek tüze. Közben egy honvéd gyalogososztag a zajló Szamoson átkelve a há-

tukba került. Ez döntőnek bizonyult, Jablonsky Désre vonult.

A magyar hadtest bal szárnyával Bem december 22-én elérte Kápolnát. Jablonsky 23-án reggel megtámadta Bem erőit. Négy órán át hullámzott a tűzérési, majd gyalogsági párharc, amikor a császáriak sorai ingadozni kezdtek. Ezt látva Bem általános támadásra adott parancsot. Jablonsky csapatai hátrálásba kezdtek, majd Désnél megállapodva kísérletet tettek, hogy a Szamos hidjánál feltartóztassák a magyarokat. A 2. gyalogezred 1. zászlóalja, Tóth Ágoston őrnaggyal az élen, a derékig érő vízben átgázolt a folyón, mire Jablonsky letett a további ellenállásról, és a mezősi hegyek között Bethlenig vonult vissza.

A dési csatavesztés hírére Wardener Bánffy-hunyadról Kolozsvárra vonta vissza csapatait, és ide kellett volna Urban dandárának is bevonulnia. Bem azonban nem engedett erre időt, egyesült Czetz csapataival, és villámgyorsan Kolozsvár előtt termett. December 25-én a magára maradt Wardener, miután előző napon Bem csapatai rajtaütöttek dandárának Apahidán és Szamosfalván levő előőrsein, Urban pedig még mindig nem mutatkozott, harc nélkül földalta a várost, és elvonult Nagyenyed felé.

Urban így szorongatott helyzetbe került. Dandára Kolozsvár határában a nyomában levő Riczkó, illetve Bem és Czetz csapatai közé ékelődött. Riczkó éberségét kijátszva, egy ügyes oldalmozdulattal azonban sikerült kibújni a hálóból. Fejérden, Apahidán és Császárin át elérte Bethlent, ahol egyesült Jablonskyval. Csúpan 400 főnyi utóvédje került a Bem által üldözésre küldött huszárok kezébe.

Kolozsvár elfoglalása után Bem egy napi pihenőt engedélyezett kimerült katonáinak, majd 26-án megkezdte az ellenség üldözését. Hadtestének kisebb részét Czetz vezetésével Wardener nyomába küldte, a többivel Bethlen felé indult.

December 29-én támadta meg *Jablonsky és Urban egyesített erőit*. A császáriak a Szamos-szögben, a környéket uraló dombokon álltak harcrendbe. A csatát Bem tűzérsege nyitotta meg. Négy órán át folyó tűzpárbajban sikerült több ellenséges löveget elhallgattatni. Bem erre szuronyrohamra indította gyalogságát. A császáriak lassú visszavonulásba kezdtek, melyet egy jól sikerült huszártámadás hamarosan rendezetlen futássá változtatott. Jablonsky dandára egyhuzamban Besztercéig, Urbané pedig Naszódig menekült.

Bem most már üzte, hajtotta maga előtt az ellenséget. December 31-én egyidejűleg Besztercét és Naszódot is megtámadta, és rövid harc után mindkét várost elfoglalta, majd január 3-án a határszorosba befészkelte ellenség kiverésére indult. „Itt az osztrákok a kétségbeesés utolsó megérőltetésével nem többé az ország birtokáért, hanem katonai becsületük megmentéséért küzdve, minden követ megmozdítottak, hogy állásukat megtarthassák, de megfeszítésük is megtört Bem akaratán és csapatainak hőselkűségén. . . Az ellenséges állásokat megrohanták, és a kétségbeesés utolsó erejét a császáriak részéről csakhamar azon apáthia követé, mely ily válságokban ritkán, vagy sohasem szokott elmaradni. Az ellenség elhárította fegyvereit, bornyúit, egyenkint és csapatostul az erdőkbe futott, honnét az éhség vagy a hideg csakhamar a győzelmes magyarok kezébe szolgáltatta őket, a fegyelem minden köteléke felbomlott és . . . a Csernovitzba vonuló császáriakat, kiknek részére Bukovinában nyilvánosan gyűjtést rendeztek, helyesen nem lehetett többé seregnek nevezni” – írta Czetz a tihucsi csatáról.

Észak-Erdély ezzel felszabadult. Bem seregének egy részével Vatra Dornáig követte az ellenséget, s január 5-én egy újabb csapást mért rájuk. Néhány nap múlva megindult a Székelyföld felé.

3. Az ellenállás megszilárdítása 1849. január–február elején

Bem sikereinek következtében a Tiszántúlt, a kormány és a hadsereg bázisát Erdély felől már nem fenyegette veszély. A Tisza felső és középső szakaszánál azonban Schlik, illetve Windisch-Grätz támadása volt várható, amelyet mindenáron vissza kellett verni.

E feladat a Közép-Tiszánál Perczel csapataira, a „Központi Mozgó Seregre” várt. Pest-

Buda kiürítését követően a Perczel-hadtest a szolnoki vasútvonal mentén január 7-én Ceglédig, 10-én Szolnokig, majd a Tisza vonalát is feladva Karcagig vonult vissza. Perczel óvatossága azonban túlzottnak bizonyult. Windisch-Grätz a főváros elfoglalásával lényegében befejezettnek tekintette a magyarországi hadjáratot. Január 5-én jelentette Ferenc Józsefnek:

„... Az ellenség a bábolnai és móri vereség után teljesen elvesztette tartásának és önbizalmának maradványait ...

Ereje legnagyobbbrészt már csak rendes lovaságból és tüzérségből áll, mivel rendes gyalogságának meglévő maradványai felette csekélyek, és ezek is teljesen demoralizáltak. A honvédzászlóalj és az önkéntesek a visszavonulás alatt minden valószínűség szerint lassanként végleg feloszlának.”

A császári fővezér várakozásával ellentétben a honvédsereg nem oszlott fel. Különösen nem Perczel hadteste, mely a főváros elhagyása után szinte napok alatt 6000-ről 15 000 főre növekedett, elsősorban a Bácska-Bánátból felvezényelt, eredetileg a főváros védelmére szánt alakulatokkal. A saját erők állandó szaporodása, valamint Windisch-Grätz főerejének tétlensége ezen a frontszakaszon egy korlátozott méretű ellentámadásra lehetőséget nyújtott, melynek célja a szolnoki tiszai átkelőhely birtokbavétele, illetve az itt levő császáriak elűzése volt. *Szolnokot* a Perczel-hadtest üldözésére kirendelt Ottinger-lovasdandár szállta meg január 13-án. Az alig 2000 főt számláló dandárt január 22-én Perczel csapatai rövid harcban kiverték a városból, majd 15-én *Cegléd*ről is. Ezek a győzelmek fontos következményeket vontak maguk után. A siker felvillanyozta a honvédhadsereget, és országszerte erősítette az ellenállás szellemét.

A főváros lakossága mozgolódott, mire a császári kerületi parancsnok, Wrba altábornagy azzal fenyegetőzött, hogy felkelés esetén rommá löveti a várost. Esztergomban a lakosság nyíltan ellenszegült a lefegyverzésre kiküldött császári különítménynek, s a megszállt Dunántúlon megélénkültek a gerillaakciók.

Az Ottinger nyomában Ceglédbercelig száguldó huszárok magában a császári hadvezetésben is riadalmat keltettek: a Perczel közeledő hadtestének létszámát jóval felnagyító hírek hatására Windisch-Grätz egyetlen dandárra csökkentette a Szepesség felé tartó feldunai hadtestet üldöző erőket, és minden rendelkezésre álló erejét Pest környékén összpontosította.

Míg a folyó középső szakaszánál a Tiszántúlt Windisch-Grätz tétlensége következtében nem fenyegette veszély, a felső szakasznál Schlik támadását csak súlyos harcok árán sikerült megállítani.

Január 4-i második kassai győzelme után az út szabadnak látszott a Tiszához, és tovább a Tiszántúlra. Schlik azonban egyrészt Windisch-Grätzhez hasonló illúziókban ringatózott, másrészt a császári fővezér utasítása is megkötötte a kezét. Mire a második kassai csata eredmé-

nyéről értesülő Windisch-Grätz újabb parancsa – mely a tokaji átkelő birtokbavételét írta elő – eljutott hozzá, két értékes hetet veszített.

A felső-tiszai magyar hadtestet közben ismét újjászervezték. Mészáros Lázár, aki személyes bátorsága és példamutatása ellenére, mint maga is bevallotta, nem volt alkalmas hadvezérnek, ismét átvette a hadügyminisztérium vezetését. A hadtest élére egy elméletileg igen képzett, tehetséges fiatal vezérkari őrnagy, a 29 éves, temesvári születésű Klapka György (kilépett cs. kir. főhadnagy, 1848 júniusától honvéd százados, majd őrnagy) került. Az OHB január 9-én nevezte ki a hadtest parancsnokává, egyben előlépett ezredessé. A hadtest létszáma január közepére, miután Vetter intézkedése nyomán egy a Délvidékről elvont és eredetileg a főváros védelmére szánt 2000 főnyi dandárt (parancsnoka Zákó István őrnagy, képviselő) is hozzácsatoltak, ismét 6–7000 főre nőtt. Összetétele is jelentősen megváltozott: négyötöd részét honvédalakulatok tették ki.

A gyors ütemben végbemenő átszervezés idejére Klapka a Hegyaljára, illetve a Sajószentpéter és Sárospatak között húzódó vonalra vonta vissza csapatait, főhadiszállását pedig Tokajban ültette fel. Ebben az állásban érte Schlik támadása január közepén.

A visszahagyott helyőrségek folytán 6000 főre csökkent osztrák hadtest január 17-én két oszlopban indult Tokaj felé. A zöm Szántónak, illetve Szikszónak, a másik rész Sátoraljaújhelyen át Sárospataknak tartott. Az összecsapások hamarosan mindkét körzetben megkezdődtek. Január 19-én a hadtest bal szárnyán levő Bulharyn-dandár rövid harc után kiűritette Szántót, és a védekezésre alkalmasabb Tarcalra vonult vissza. A Kápolna-hegy lejtőjén és a mádi út két oldalán állást foglaló Jerzy Bulharyn honvéd alezredes csapatai ellen január 22-én két osztrák dandár katonái támadtak. A Zomborban alakult és főleg bunyevácokból álló 34. honvédzászlóalj – mely az említett Zákó-dandárral érkezett – puskatüze azonban megállította, a huszárok, majd a 34. és a hajdúkerületi 52. Bocskai-honvédzászlóalj közelharcban Mádra vetette vissza őket. Ugyanaznap Szegilongnál Batori-Sulcz Bódog honvéd őrnagy dandára a jobb szárnyon szintén visszaverte a Sátoraljaújhely felől közeledő császári erőket.

Másnap, 23-án már a magyar csapatok léptek fel támadólag. A jobb szárnyon Batori-Sulcz dandára arcbán, déli irányból, Desseffy Arisztidé pedig nyugat felől tört Bodrogkeresztúrra, ahol Schlik csatlakozás nélkül maradt bal szárnya volt. A súlyos helyzetbe került császár-

riak elkeseredett védekezése ellenére a harc a magyar csapatok teljes győzelmével végződött. A rohamozó 43. honvédszászlóalj bátor parancsnoka, Kálnoky Antal honvéd százados ugyan elesett a kézitusában, Schlik balszárnýdandára azonban felmorzsolódott a küzdelemben. Az előző napi veszteségekkel együtt több mint 200 császári katona vált harcképtelenné. A magyarok 100 főt veszítettek.

A felső-tiszai hadtest győztes honvédeit hamarosan újabb támadás érte. Windisch-Grätz Schlik támogatására még január 19-én útba indította a fővárosból a 4500 főnyi Schulzig-hadosztályt, amely 25-én Miskolcra érkezett. Schulzig altábornagy csapatainak megjelenése a Felső-Tiszánál egyrészt felborította az erőviszonyokat, másrészt a fenyegetett tiszafüredi híd védelméről gondoskodni kellett. Az OHB ennek következtében leállította Perczel előnyomulását, akinek egyik hadosztályát gyors menetben Tiszafüredre irányította. Schulzig azonban továbbvonult Schlik felé. Klapka így jelentős túlerő támadására számított. Csapatait ezért a Tisza bal partjára vonta vissza, illetve a folyó mögött Szabolcs és Eszár között összpontosította.

A Schulzig-hadosztállyal megerősödött Schlik január 31-én ismét megindult Tokaj felé. A városban levő magyar előőrsek puskatúzzal fogadták a császáriakat, majd a Tisza bal partjára húzódtak vissza. Mögöttük a folyó hidját Friwiz tüzér százados túlzott óvatosságból felégette.

A Tokajba és a Tisza partjára érkező ellenséget a bal partról a magyar gyalogság vette tűz alá. A befagyott folyón át a császáriak szuronyrohammal kísérleteztek, ám a honvédek visszaverték őket. Erre felvonult a császári tüzérség, és Tokajból tűzzel árasztotta el a magyar állásokat. Klapka ágyúi derekasán felelgettek, s a gránátok a várost hamarosan több ponton is lángba borították. Az ellenséges ütegeknek el kellett hagyniuk az állásaikat. Időközben leszállt az este, mire Schlik visszavonulásra adott parancsot. Ezzel elvesztette utolsó lehetőségét is a Tiszán való átkelésre, mivel két nappal később Schlik seregének hátában megjelent a magyar főerő, a feldunai hadtest.

A január 5-én Vácott összpontosuló és az itt levő tartalék csatlakozása után mintegy 13 000 főből álló Görgei-hadtestnek a január 2-i haditanácsi határozat szerint Lipótvár felé kellett hadműveleteit folytatnia, hogy ezzel Windisch-Grätz főserégét eltérítse egy esetleges, Szolnok–Debrecen irányába történő támadástól. A tisztikarban, elsősorban a volt cs. kir. tisztek körében azonban súlyos válság tört ki. A Pest-

ről Vácra történő elvonulás előtt és alatt csak a csapattisztek közül vagy hatvanan hagyták el a hadtestet, de távozott a hadosztály- és a dandárparancsnokok többsége is. Nemcsak azok a tisztek hagyták el Görgeit, akiket eddig is csak a személyes érvényesülés lehetősége tartott a seregben, azok is tömegesen léptek ki, akik különben hitték és vallották az „önvédelmi harc” ügyét. Akinél azonban a jogos önvédelem és hazafiság érzeténél most erősebbnek bizonyult a bukástól való félelem és az idegenkedés az 1848 decemberében egyre hangosabban jelentkező radikális, sőt köztársasági jelszavaktól. A feldunai hadtestet – és mellette a bánáti és a bácskai csapatokat – az a veszély fenyegette, hogy elvesztik parancsnokaik java részét.

Ebből keresett kiutat Görgei, amikor a tisztikar zömének politikai hitvallását megfogalmazva, január 5-én Vácott nyilatkozatot tett közzé. Ebben lényegében lándzsát tört a további ellenállás mellett, ugyanakkor azonban leszögezte az „önvédelmi harcról” vallott nézeteit. Kijelentette, hogy a hadtest kész az alkotmányra tett eskü alapján annak védelmére, az ezen túlmutató „éretlen köztársasági” izgatásokkal azonban határozottan szembefordul. Batthyány küldetésére utalva kimondta, hogy az ellenséggel kötött bármiféle megegyezést csak abban az esetben fogadja el, ha az biztosítja az országnak azokat az alkotmányos jogokat, amelyre a csapatok esküt tettek.

A nyilatkozat második részében Görgei a katonai helyzet sikertelen alakulásáért az OHB-t tette felelőssé. Ezért az engedelmességet is felmondta, igaz, hozzátéve, hogy ezután csak a „törvényesen kinevezett” hadügyminiszter, Mészáros parancsainak tesz eleget.

A váci nyilatkozat a tisztikar aggodalmainak eloszlatását tekintve azonban későn született. Azok a tisztek, akik szolgálatukat a honvédseregben a váci nyilatkozatban megfogalmazott „törvényességi szempontokkal” magyarázták, ekkorra már döntöttek. Nem, illetve nem elsősorban Görgei proklamációja alapján, hanem attól függetlenül maradtak és távoztak, hogy adott esetben a hazafias érzés vagy a közelinek látszó megtorlástól való félelem volt bennük az erősebb. Bizonyítja ezt, hogy a tisztikar megítélési folyamata január közepére azoknál a seregtesteknél – így a bánáti és a bácskai hadtestnél – is lezárult, ahol pedig a váci nyilatkozat nem, vagy csak később vált ismertté.

A váci nyilatkozat politikai szempontból pedig kimondottan káros volt. A harc céljának – független köztársaság vagy összm monarchia Magyarország nagyfokú önállóságával – feszegeté-

sével kikezdte a Kossuth erőfeszítései nyomán létrejött nemzeti-politikai egységet, amikor éppen a legteljesebb nemzeti összefogásra volt szükség.

Nem kevésbé súlyos problémát vetett fel, hogy egy hadtestparancsnok meg nem engedhető formában, ráadásul igaztalanul, vádakkal illette a vezető politikai erőt, az OHB-t. Ugyanis a váci proklamációban foglaltakkal szemben éppen Görgei nem hajtotta végre az OHB és Kossuth csatára, ellenállásra buzdító utasításait. Igaz, katonai szempontból ez részben magyarázható, mert a győri sáncokban, a Vértes és Gerecse „hágóinál”, végül Buda előtt a győzelem reményével nem lehetett döntő csatába bocsátkozni a nagy túlerőben levő ellenséggel, főleg, amikor a hadtest háromnegyed részben tapasztalatlan újoncokból állt. Kossuth végül is azonban nem döntő csatát, hanem a hadsereg és a nemzet erkölcsi erejét növelő, bármilyen kis bátor megütközést kívánt. Görgei ennek nem tett eleget. A főváros harc nélküli feladásáért így nem háríthatta a felelősséget az OHB-ra.

A váci nyilatkozat alaposan kiélezte Kossuth és Görgei viszonyát. Kossuth úgy érezte, hogy kétszeresen csalódott abban a Görgeiben, akit 30 évesen (1818-ban a Szepes megyei Toporcon született, és kilépett cs. kir. főhadnagy volt a forradalom kitörésekor) éppen ő tett meg tábornokká, és a legfontosabb seregtest parancsnokává. Utasítása ellenére harc nélkül visszavonult, s az a Görgei, akiben a sereg élére egy olyan tisztet velt helyezni, akinek radikális nézeteiről a Csepel-szigeti eset, egy hazaáruló gróf felakasztása 1848 szeptemberében, látszott kezeskedni, most Vácott egészen másfajta politikai hitvallásról tett bizonyosságot.

A négy hadosztályra osztott feldunai hadtest január 6-án és 7-én Vácról két oszlopban indult meg Lipótvár felé. A Duna bal partja mentén egyedül vonuló hadosztály január 11-én elérte az Ipolyt, ugyanakkor az élen haladó hadosztály Nyitraverebélyt, a másik kettő Lévát, illetve az Ipolyságot. Ugyanaznap a Szántónál és Lévánál álló utóvédet, Guyon Richárd hadosztályát Windisch-Grätz üldözésre indított csapata támadta meg, a 12 000 fős Wrbna-hadtest. Az utóvéd jelentéktelen harcok után Tompára húzódott vissza. Az élen járó Aulich-hadosztály pedig elűzte Simunich előőrseit Verebélyről. A feldunai hadtest éle így 40 kilométerrel megközelítette Lipótvárt. Az erősség felmentésére azonban nem vállalkoztak, mert a hadtest körül lassan szövődni kezdett a gyűrű, melyből jobb volt kikerülni. Simunich és Wrbna csapatai mellett ugyanis északról, Mosóc felől is ellenség kö-

zeledett, Götz tábornok dandára. S noha külön-külön az említett ellenfelek egyike sem látszott túlzottan erősnek, mivel Görgei feladatát már részben teljesítette – hiszen üldözésére Windisch-Grätz jelentős erőket indított útba –, az ellenség elől kitérve január 15-én a bányavárosokba vonult hadtestével. Aulich hadosztálya Körmöcbányát, Piller ezredese Szentkeresztet és Zsarnócat, Kmetyé Zólyomot, a hátvéd Guyon-hadosztály pedig Selmecebányát szállta meg. A hadtest itt hosszabb tartózkodásra, téli szállásra rendezkedett be. Megkívánta ezt a december közepe óta szakadatlan menetek okozta kimerültség, az elrongyolódott ruházat és a kimerülőben levő lőszerkészlet. A bányavárosokat ölelő hegyek túlnyomó számú ellenséggel szemben is védelmet ígértek, a terület fejlett ipara, magyar, német és szlovák lakosságának szimpátiája pedig a sereg szükséges reorganizálását könnyíthette meg.

Görgei azonban hamarosan megkapta Mézáros hadügyminiszter utasítását, hogy induljon Kassa felé Klapka támogatására. A bányavárosok körül pedig feltűntek az üldöző császári csapatok. Január 17-én Körmöcbányától északra kellett visszaverni Götz Mosóc felől támadó dandárát, 19-én Guyon hadosztálya csapott össze *Szélaknánál* Csorich – Wrbna alparancsnokának az – előőrseivel. 21-én Léva felől Csorich egész hadosztálya megtámadta Guyon csapatait. A Selmeci-szoros birtoklásáért súlyos harc indult meg. A küzdelmet végül egy megkerülésre küldött császári hadoszlop döntötte el, amely a szoros védőinek bal oldalában jelent meg, és Guyon állása feladására kényszerítette. A hadosztály Selmecebányára vonult vissza. Csorich egy másik alakulata Zsarnócán át *Hodrusbányára* indult, hogy Guyon csapatainak jobb szárnyát átkarolja. Görgei azonban a Piller-hadosztály egyik dandárával utánuk indult. 22-én délelőtt, pont akkor bukkan fel az átkaroló erő hátában, amikor az már harcban állt Guyon hadosztályának jobb szárnyával. A két tűz közé szorult császáriak azonban mindaddig helytálltak, amíg Csorich egy újabb különítménye a segítségükre nem érkezett. Ez utóbbi a Görgei személyes vezetése alatt álló dandárt kapta oldalba, és megfutamtította. A küzdelem ezzel eldőlt.

A szélaknai és a hodrusbányai kettős vereség után – melyben a magyar csapatok vesztesége 700 főre és 10 lövegre rúgott – Görgei Besztercebánya felé indította hadosztályait, hogy kibújjon a császáriak gyűrűjéből. Guyon és Piller rendkívül fárasztó menet után 25-én érkezett meg a városba. A két hadosztály honvédeknek több helyütt övig érő vízben kellett gázolniuk, miután egy hirtelen jött hóolvadás következté-

ben a medréből kilépő Garam elárasztotta a Besztercebányára vezető utat. Az észak felől Götz, délről Csorich által fenyegetett Aulich-hadosztály egy beomlott bányaalagút járhatóvá tételével érte el Besztercebányát.

A „téli szállásáról” kiszorított feldunai hadtest, valamint a Besztercén hozzá csatlakozó 3000 főnyi dandár – Beniczky Lajos Götz elől visszavonuló csapatai – számára egyetlen ésszerű megoldás maradt: eleget téve Mészáros parancsának kijutni a Felső-Tiszához. Az egyik út a Garam és a Sajó völgyén át vezetett, a másik a Szepességen keresztül. Ez kétségtelenül hosszabb volt, de az üldöző császáriakat figyelembe véve veszélytelenebbnek látszott. Görgei ezt választotta, nem tudva, hogy Windisch-Grätz időközben – Perczel sikerei nyomán – a Csorich-hadosztály zömét már Pestre rendelte vissza, az üldözést csupán Jablonowski tábornok dandára folytatta.

A feldunai hadtest két oszlopban indult a Szepesség felé. Az egyik csoport – Aulich és Kmety hadosztálya – a meredek Stureci-hágón át a Felső-Vág völgyében Poprád, a másik pedig a Garam és a Hernád völgyén át Igló felé tartott.

A déli csoport élén haladó Guyon-hadosztály február 2-án Iglóra érkezett. A fáradságos menet után a kimerült honvédek azonban alig hajtották álomra fejüket, amikor éjjel tájban császári csapat tört a városba, Schlik hadtestének Lőcsén tartózkodó egyik alakulata, amely a magyar csapatok közeledéséről értesülve, éjszakai rajtaütésre vállalkozott. A császáriak észrevétlenül haladtak át az alvó magyar előőrsök vonalán, hatalmukba ejtették a főtéren álló két löveget. Guyon azonban csakhamar összeszedte a csapatait, és megrohmozta az ellenséget, amely 40 főt vesztt, megfutott. A honvédek visszafoglalták az elvesztett lövegeket, sőt zsákmányoltak egy röppentyűállványt, rakétavetőt is.

A Szepességre érkező hadtest útját a Tiszához Schlik két dandára állta el, amelyek a *Branyiskói-szorosban*, valamint Kluknónál megszállva tartották a Hernád völgyébe vezető utakat. Igaz, a Tiszához a Sajó mentén is el lehet jutni. Ehhez azonban jelentős kitérőt kellett volna tenni, ráadásul a hadtest hátában közeledett Jablonowski, majd Götz is, aki dandárával szintén Görgei üldözésére kapott parancsot. Egyetlen megoldás maradt tehát: áttörni Branyiskónál Kassa irányába.

A feladatot Guyon kapta, aki február 5-én megindult Branyiskó felé. Hadosztálya kétszeres túlerőben volt, a terepviszonyok azonban az ellenségnek kedveztek. A szorosban meredeken fölfelé vezető szerpentinúton kanyar kanyart

követett, melyek mindegyikében torlaszok, ezek mögül pedig öldöklő golyózápor fogadta a támadó magyar zászlóaljakat. Az óbecsei 33. és a két újonc besztercei honvédszászlóalj – ez utóbbiak katonái túlnyomó részben szlovákok voltak – sikeresen állták ki a próbát. Újabb és újabb rohamaiknak az ellenség nem tudott ellenállni, 300 halottat és sebesültet, 100 foglyot hagyva a szorosban Eperjesre menekült. A véráldozat magyar oldalon sem volt kisebb, de a győzelemmel a feldunai hadtest útja megnyílt Kassa, illetve a Tisza felé.

A branyiskói áttöréssel a Schlik–Schulzig csoportosítás válságos helyzetbe került. A tokaí csata után Kassára visszavonuló 10 000 főnyi császári hadtest Görgei és Klapka csapatai közé került. Schlik mégis kicsúszott a gyűrűből. Ehhez a magyar hadvezetés hibája is hozzásegített. A magyar sereg fővezérévé január 29-én kinevezett Dembiński altábornagy számított arra, hogy Schlik Kassáról nyugat felé próbál kitörni, ezért a Klapka-hadtest zömével, valamint a volt Perczel-hadtest egyik hadosztályával Tokajból *Miskolc felé indult*, hogy Schlik útját elvágja.

Klapka egy hadosztály élén ugyanakkor *Kassa irányába* nyomult előre. Február 8-án Hidasnémetiről ki is verte a császáriak utóvédjét, ereje azonban kevés volt a Kassán összpontosuló ellenség megtámadásához. Ehhez be kellett várnia Görgeit, aki viszont elkésett. Csapatai csak 10-én érkeztek a városba – ahol egyesültek Klapka dél felől bevonuló hadosztályával. E kétnapi késedelem azonban egerutat jelentett Schlik számára a Szepsi, Tornaalja, Rimaszombat felé vezető úton. Klapka most Dembiński új parancsának megfelelően Miskolc felé indult, Schlik üldözését pedig a feldunai hadtest vette át. A hadtest élhadosztálya február 13-án hajnalban *Szénnél* sikerrel rajtaütött Schlik négy gyalogos- és egy lovasszázadból álló utóvédjén. Ezután Görgei nem üldöztette tovább a császáriakat. Ezt a lépését azzal indokolta, hogy a hadtest zömétől túl előre szaladt hadosztály Schlik csapdjába eshetett volna.

A császári hadtest elleni fellépés közben egy másik lehetőség is kínálkozott. A Dembiński vezetése alatt álló csapatok február 11-én elérték *Putnokot*, vagyis Schlik Tornaalján levő elővédje közelébe érkeztek. Ennek megtámadása helyett Dembiński azonban előbb bevárta Klapka Kassáról közeledő hadosztályát. Mire ez megérkezett, Dembiński már az egész császári hadtesttel szemben állt, amely könnyűszerrel visszaverte 14-én megindított támadását. Schlik ezek után zavartalanul elérte Rima-

szombatot, és felvette a kapcsolatot Windisch-Grätz erőivel.

A dél-magyarországi hadszíntéren a január 3-i pancsovai kudarc után a bánsági hadtest három hadosztálya ismét Nagybecskerekre, Versecré és Fehértemplomra húzódott vissza. A csapatok alig foglalták el szálláshelyeiket, az új főparancsnokhoz, Damjanichhoz rendelet érkezett az OHB-tól. Ennek értelmében a Közép-Tiszához kellett vonulnia. Damjanich megkezdte a Temesköz kiürítését; alakulatait január utolsó, február első napjaiban Arad környékén vonta össze. Innen Bem kérésére egy 3000 főnyi hadoszlopot indított a Maros völgyén át Erdélybe, majd február közepén 7000 főre csökkent hadtestével megérkezett Cibakháza–Tiszafieldvár térségébe.

Ezzel egy időben a bácskai hadtest is hasonló utasítást kapott. A hadtest tisztikarának egy része azonban nyíltan ellenszegült a parancsnak. Az áruló tisztek élére maga a hadtestparancsnok állt; gróf Esterházy Sándor tábornok (1848 tavaszán még cs. kir. őrnagy Kiss Ernő ezredében), aki Bakonyitól, miután az utóbbi december 16-án véglegesen „szabadságoltatta magát”, a hadtest vezetését átvette. Január közepén Verbászon tartott tiszti gyűlésen Esterházy megtagadta az OHB parancsának teljesítését, és kijelentette, hogy reguláris császári csapatok ellen nem hajlandó harcolni. A volt császári tisztek egy része ennél is tovább ment: kinyilatkoztatta, hogy a továbbiakban a szerb felkelők – akik szintén az „uralkodó katonái” – ellen sem hajlandók küzdeni.

A hadtestet a felbomlástól néhány hazafias tisztt, gróf Vécsey Károly és Lenkey János ezredes, valamint Baudisz József százados fellépése mentette meg. Viharos jelenetek közepette Vécsey agyonlövétéssel fenyegette meg a kormány parancsát megtagadó parancsnokát és a vele egy húron pendülő tiszteket.

Az eset következményeként Esterházy tábornok és vagy 40 tisztt néhány napon belül elhagyta a hadtestet. A tábornokká és hadtestparancsnokká előléptetett Vécsey pedig, miután helyreállította a rendet, megindult Szegedre, majd február elején Szentésre és Szolnokra.

Damjanich és Vécsey elvezénylése után Dél-Magyarországon mindössze Arad és Szeged térségében maradt vissza egy-egy hadosztály. *A magyar kézen levő Pétervárad és Eszék várőrségével együtt a Délvidéken visszamaradt magyar erők összlétszáma alig egyharmadát tette ki a szemben álló ellenségnek.*

A Bácska–Bánát déli felében Todorović tábornok vezetése alatt a 30 000 főnyi szerb-oszt-

rák hadtest gyülekezett. Eszék várát Nugent tábornokszernagy 6500 főnyi hadosztálya fogta ostrom alá. Temesvár és Arad császári várőrsége 8000 főt számlált.

Todorović csapatainak a központi haditerv értelmében a Maros vonalát, illetve Szegedet kellett birtokba venniük, hogy létrejöjjön a közvetlen összeköttetés a Duna–Tisza közén állomásozó Jellačić-hadtesttel, egyben kedvező feltételek nyiljanak egy Debrecen elleni hadművelet számára.

Damjanich és Vécsey csapatainak elvonulása után Todorović hadteste a Tisza két partja mentén több oszlopban indult észak felé. A jobb szárnyon haladó oszlop február 6-án Arad alá érkezett, s a következő napokban megkezdte hadműveleteit a vár felmentésére. A számban jóval gyengébb magyar ostromló hadat ekkor Gaál Miklós – 1849. januártól – tábornok vezette. Február 7-én Todorović rövid küzdelemben Gaál csapatait Újaradról a Maros bal partjára szorította vissza. Másnap a császáriak felújították támadásukat. A több órán át tartó tüzéségi párbaj során a vár nehézlövegei a magyar sereg hátában levegőbe röpítették az Óaradon felhalmozott lőszerkészletet, mire a honvédek sorain pánik lett úrrá. Azt hitték, hátba támadták őket, és az ostromágyukat is visszahagyva Battonyára menekültek. Todorović néhány zászlóalja erre átkelt a Maroson, és benyomult Óaradra.

Ekkor ért Arad nyugati szegletéhez ez a néhány gyalogösszszakad, amely Asztalos Sándor százados vezetésével eddig a jobb szárnyon, a Paulisi-szorosban tétlenül vesztegelt. A maroknyi honvéd – az aradi 29. és a 38. honvédzászlóalj öt százada – Boczkó Dániel kormánybiztos felszólítására merészen az égő városba tört. Az ellenség többszörös túlerőben volt, a határőrzászlóaljak egy része azonban már rablásba kezdett, fegyelmük felbomlott. Ez megkönnyítette, hogy Asztalos és Villámi Ferenc százados katonái a város fegyverre kapó lakosságának segítségével véres utcai harcban kiverjék a túlerőben levő ellenséget Óaradról. A császáriak több száz halottat és sebesültet vesztek, s a vereség hatására másnap, 9-én harc nélkül a Maros jobb partját is feladva Temesvárra húzódtak vissza.

Ez utóbbi eseménnyel egy időben Todorović egy másik hadoszlopa Törökkanizsa felől a Szeged körzetében levő magyar csapatokat támadta meg. Gróf Hadik Ágoston ezredes 3500 honvédből és néhány száz nemzetőrből álló hadosztálya rövid harc után Szőregről Szegedre vonult vissza. Hamarosan itt is fordulat állt be. 11-én néhány nemzetőrszakad – parancs ellenére, otthonát féltve – átkelt a Tiszán, és kiverte

Újszegedről a császáriak előőrseit. E rajtaütést 12-én Hadik hadosztályának általános támadása követte. A honvédc csapatok – amelyek közül különösen Igmándy Sándor őrnagy alatt a pécsi 8. zászlóalj és a 60. Wasa gyalogezred 2. zászlóalja, melyet a lengyel születésű Henryk Forget százados vezetett, tűnt ki – Szőregről szurony-nyal kiverték az ellenséget, amely Törökkani-
zsára vonult vissza.

A februárban a Délvidéken kibontakozó ellenséges offenzíva nem érte el a célját. Az egyetlen komolyabb csapást Eszék várának elvesztése jelentette. A Nugent tábornok csapatai által a külvilágtól elzárt magyar helyőrség február elején büntetlenség és szabad hazatérés fejében letette a fegyvert.

Erdély északi felének sikeres megtisztítása után Bem január 13-án bevonult Marosvásárhelyre. Közeledtére szinte az egész Székelyföld talpra állt. A két székely határőr-gyalogezred, valamint a 11. huszárezred itthon levő alakulatai magyar tisztjeinek többsége lelkesen csatlakozott Bemhez. Belőlük, valamint a tömegesen jelentkező önkéntesekből, az ezredessé és székelyföldi főparancsnokká kinevezett Gál Sándor február végére 10 000 főnyi reguláris hadtestet szervezett. Ennek felállítása azonban még alig kezdődött el, amikor az erdélyi császári csapatok főparancsnoka, Puchner csapatai élén megindult Nagyszebenből, hogy leszámoljon Bemmél. Bemnek mindössze 4200 katonája volt. A sereg nagyobb fele ugyanis Kolozsvárt, Besztercét, a felszabadított területeket biztosította, illetve Csetz alatt Tordánál állt.

Puchner 6000 főnyi hadtestének elővédje január 16-án ért Szőkefalvához, ahonnan a magyar előőrsek a zömhöz, Gálfalvára húzódtak vissza. Az őket követő császáriakat Gálfalvánál azonban Bem tüzérése megállította, majd a magyar csapatok még aznap visszavették Szőkefalvát az ellenségtől.

Másnap, 17-én került sor a gálfalvi, valójában Szőkefalvánál vívott csatára. Reggel a császáriak egész erejüket kifejtve indultak támadásra. A hófödte mezőkön előnyomuló gyalogságuk és tüzérégük Bem kiválóan elhelyezett ütegeinek kereszttüzébe került, és súlyos veszteségeket szenvedett. A két órán át tartó összecsapást végül az döntötte el, hogy Bem parancsára a jobb szárnyon levő nagyváradi 27. honvédzászlóalj átkelt a befagyott Küküllőn, és átkarolással fenyegette Puchner erőit. A császári fővezér erre általános visszavonulást rendelt el. Ez kezdetben még rendben történt, amikor azonban a magyar lovasság is rohamra indult, a visszavonulás vad futássá fajult. Puchnernek

csak Medgyesen túl, Asszonyfalván sikerült csapatait rendezni. A császáriak ugyan mindössze 250 főt vesztek, a vereség hatására azonban Puchner egyhuzamban Szebenig vonult vissza.

Bem a császári csapatok lehangoltságára építve a tervét, csekély erővel azonnal az üldözésükre indult. Együttal Csetznek is parancsot küldött, hogy csapatait Tordáról Nagyszeben falai alá vezesse. A vállalkozás merész volt, hiszen Bem Csetz hadoszlopával együtt is alig 7000 katona felett rendelkezett, míg Puchner Nagyszeben körül összevont hada 8200 reguláris katonából, valamint 4000 román és szász nemzetőrből állt. Maga a város vastag kőfalával, tornyaival és sáncrendszerével, valamint 18 és 24 fontos nehézágyúival túlerővel szemben is hosszabb ideig védhető volt.

Bem csapataival gyorsított menetben január 21-én reggel Nagyszeben alá érkezett. A bal szárny Szentersébet felől, a közép a szelindeki úton közelítette meg a várost. A jobb szárnyat Vízakna irányából Csetz hadosztályának kellett volna képeznie, amely azonban egyelőre nem adott életjelt magáról.

A csapatok élén tábornokával maga Bem haladt, merészen ágyúlövésre közelítve meg a várost. Ekkor a falakon eldördült ágyúk lövedékei a fővezér közelébe csapódtak be, és több tisztet – köztük gróf Mikes Kelemen ezredest, a lovasság parancsnokát – halálosan megsebesítettek. A hadtest megkezdte felfejlődését. Bem felvonultatta tüzérégét, mire hosszan tartó ágyúharc kezdődött. A városból mind több ellenséges csapat vonult ki, hogy a magyar erőket Disznód, Nagycsűr felől hátba fogják, a magyar seregnek azonban sikerült megghiúsítania a vállalkozást. Sőt déltájban már úgy tűnt, közel a győzelem: Vízakna felől beérkezett Csetz hadoszlopa. A gyalogság és tüzérése lőszerkészlete azonban hamarosan kimerült. Bem 13 óra tájban kénytelen volt a visszavonulást elrendelni. A Nagycsűr irányába elvonuló gyalogság fedezésére visszamaradó lovasságot és üteget Bem maga vezényelte: jól irányzott kartácstűzzel ismételt megállította az üldözésre induló császáriakat. A csatát veszített honvédek így a legnagyobb rendben érkeztek Szelindekre, veszteségük – a császáriakéhoz hasonlóan – 240 fő volt.

A sikertelen támadás bebizonyította, hogy Bem erői elégtelenek Nagyszeben bevételéhez. Ezért erősítéseket rendelt magához, ezek beérkezéig azonban Nagyszeben közvetlen közelében, Szelindeken kívánt maradni. E várakozás közben, január 24-én érte Puchner 8000 főnyi seregének

egyidejűleg három irányból indított támadása. A 6000 emberre csökkent magyar hadtest – egy kisebb hadoszlop ugyanis a Székelyföld fedezésére indult – azonban minden ponton visszaverte a támadókat. Annyi eredménye mégis lett a sikertelen kísérletnek, hogy a magyarok a csata után, a jobban védhető Vizaknára húzódtak vissza. Bem itt már alig 4000 katonával rendelkezett, miután a Temesközből közeledő segélyhad elé egy dandárt küldött, báró Kemény Ferenc alezredes vezetésével. Pedig ekkor már komoly veszély fenyegette a hadtestet. Szeben felől útban volt felé Puchner főereje, a környékén pedig 6–7000 román felkelő táborozott, közel volt Gyulafehérvár 2000 főnyi osztrák helyőrsége is.

Puchner február 4-én támadta meg Bem vizaknai állásait. A kis bányavároska előtt húzódó üregekben és mélyedésekben, beszakadt sötártnakban fedetten álló félannyi magyar sereg kemény diónak bizonyult. A nyílt terepen előnyomuló császári hadoszlopok a magyar útegektől súlyos veszteségeket szenvedtek. S bár négy órán át tartották magukat a tűzben, dél felé a környező dombokra vonultak vissza. Bem erre maga indított támadást, ami súlyos hibának bizonyult. A nyílt terepen fokozatosan érvényesült a császáriak túlsúlya, és Puchner a tartalékait bevetve szinte lesöpörte a harctérről a magyar csapatokat.

Egy császári gránátoszászlóalj a messze előretolt magyar ágyúk nagy részét elfoglalta. A „kedvenceinél”, a tüzérségnél tartózkodó Bem maga is sebet kapott, s majdnem fogságba esett. A sereg menekülésbe kezdett. Ennek során a Vizaknára vezető úton, majd a város szűk utcáin összetorlódtak a poggyászos szekerek és az ágyúk, és a csapatok, melyek szinte alig találtak utat a menekülésre, további jelentős veszteségeket szenvedtek. Mire az ellenségtől üldözött hadtest Szerdahelyre ért, alig 1500 főre olvadt – néhány száz embernek Medgyes felé szintén sikerült elmenekülnie –, a 21 lövegből csupán 6 maradt, s a hadipénztár is odaveszett.

„Négy nap dörgött az ágyú Vizakna és Déva közt, Ott minden talpalatnyi földet vér öntözött” – írta a következő napok történetéről Pe-

tőfi, aki ekkor századosként Bem törzskarában szolgált. A hadtest romjai csak szakadatlan harcok, véres küzdelem után juthattak el Dévára. Szászsebest – ahol az előreküldött sebesülteket a román felkelők irgalmatlanul legyilkolták – 5-én a felbőszült honvédek szuronnal vették be. Nyomukban másnap reggel azonban máris beérkezett Puchner hada, mely körülfogta a várost. A gyűrű azonban szerencsére rosszul záródott, és Bemnek az utolsó pillanatban sikerült egérutat nyerni Szászváros felé. Az útba eső falvakon át, melyeket szintén román felkelők tartottak megszállva, megint csak fegyverrel kellett keresztültörni.

Szászsebesen végre kellemesebb hírek várták Bemet. Kemény jelentése, miszerint Beke József alezredes 3000 főnyi dandára – mely addig Zaránd megyét biztosította az Érhegység román felkelőivel szemben – immár Piskinél áll, és útban van Dévára a másik segélycsapat is, melyet Damjanich küldött Aradról. Bem erre 7-én *Szászsebesnél* csatát kezdett a nyomába érkező császáriakkal. Mindaddig nem is volt baj, amíg meg nem jelent a Beke által küldött erősítés: két század bihari lovas nemzetőr. A puskaport eddig nem szagolt lovasok, mihelyt az első ágyúgolyó soraikba csapott, kereket oldottak. Futásuk pedig magával rántotta a többi csapatot is. Bem ismét sebet kapott, s a sereg maradványai Czetz vezetésével a Sztrigy folyócska bal partjára, Piskire vonultak vissza.

A szászsebesi vereséggel zárult le a Nagyszeben elleni első hadjárat. A hadművelet kudarcot vallott, a honvédek Erdély délnyugati határára szorultak vissza. Ugyanakkor Bem korábbi eredményeit is veszély fenyegette. Urban ezredes csapatai február 5-én a Borgói-szoroson át ismét betörték Észak-Erdélybe, és a szoros mintegy 600 főnyi őrségének nagyobb felét fogságba ejtették. S közben új ellenfél is megjelent Erdély földjén. Puchner még a gálfalvi vereség után, január 20-án segítségért folyamodott a Havasalföldön állomásozó cári csapatok főparancsnokához. Lüders altábornagy február első napjaiban küldött is segítséget: Szkarjatyin 2200 főt számláló dandárát Nagyszebenbe és Engelhardt tábornok 4800 fős dandárát Brassóba.

4. A magyar seregek támadása a főhadszíntéren és Erdélyben 1849. február–márciusban

A Debrecenbe áttelepült kormány és hadügyi szervek Kossuth irányításával 1849 első hónapjaiban hatalmas erőfeszítéseket tettek az ellenállás további megszervezésére. Mindenekelőtt a hadiipari termelést kellett megindítani. A két fő létfontosságú üzem, az Állami Fegyvergyár és az Országos Ruhabizottmány a főváros kiürítésekor Nagyváradra tette át székhelyét. A költözködés és berendezkedés, a gépek és készletek több száz szekéren történő elszállítása, majd kicsomagolása és a termelés megindítása aránylag gyorsan megtörtént, és január utolsó hetében Láhner már büszkén jelentette: a termelés teljes erővel megindult. Január 28. és május 31. között, 11 000 puskát gyártott a becslések szerint. Ez napi 85–90 darabot jelentett. Itt már az ágyúgyártás is jelentősebb szintre emelkedett, a szabadságharc végéig mintegy 200–220 darab készült Nagyváradon, februárban megkezdődött a rakétaelven működő röppentyűk gyártása is.

Nagyváradot a szatmár-nagybányai és a máramaros-beregi bányavidék látta el nyersanyaggal. Február–márciusban már maguk is termeltek a magyar hadiiparnak. A máramarosi Kábalapolyána kis vasgyára például fegyverjavító üzemmé fejlődött, ahol a szabadságharc utolsó hónapjaiban már ágyú öntése is folyt. Ugyanitt, valamint Nagybányán kisebb lőszergyár, Vaskohon, Petrószon, Túrjaremetén és több helyen lőszergyártáshoz szükséges félkész termékeket előállító kisüzemek működtek.

A fegyvergyár egy részlege még januárban Debrecenbe került, ahol hamarosan kibővíthették, a továbbiakban önállóan vett részt a termelés növelésében.

Mindezek eredményeként február–márciusra jelentős javulás következett be a honvédsereg fegyverzetével, felszereléssel és lőszerezéssel való ellátásában, noha az igényeket maradéktalanul továbbra sem sikerült kielégíteni.

Elsősorban minőségi változás jellemezte 1849 első hónapjait, amikor a honvédsereg létszáma is nőtt 8–10 000 fővel. A zászlóaljok száma február végére hetvenkettőre emelkedett, s az újoncokból – akik egy része az ellenség által megszállt országrészekből vonult be – Balmazújvárosra egy új tartalék hadosztály alakult.

A honvédhadsereg katonái a december óta tartó szakadatlan csatározások során egyre inkább hozzáedződtek a harchoz. A tapasztalat,

az ellátásban és felszerelésben mutatkozó javulás jócskán megnövelte az alakulatok harci értékét. Végül fontos tényezőt jelentett a tisztikar már említett megtisztulása is.

A január 2-i haditanács határozatain alapuló új hadműveleti terv részleteit néhány nappal később Vetter és Klapka dolgozta ki, s hamarosan az OHB is elfogadta.

A terv szerint: „... az összes magyar csapatok (az erdélyiek kivételével) a Tisza bal partján összpontosítsanak, mely célra még a Bánágban és Bácskában lévők is onnan kivonandók... Egyszersmind Görgei is felszólítandó... , hogy menetét a bányavárosokból a Hernád és Felső-Tisza felé lehetőleg siettesse. Összes erőink egyesítése után meg lehetne indítani a hadjáratot az osztrák hadsereg ellen.”

Az erők összpontosításának célja nem egyszerűen a Tiszántúl védelmének megszervezése volt, hanem az, hogy megteremtse a császári főszereg elleni ellentámadás feltételeit. A csapatok összevonása 1849. február közepére lényegében megvalósult: a Felső-Tiszánál egyesült Klapka és Görgei hadteste, Szolnoknál ott állt a „Központi Mozgó Sereg”, azon alul a Tisza partjára felvonulóban voltak a Bácska-Bánátból kivont csapatok. A Tisza bal partján így 50 000 fős – a császári főerőkkel létszámban nagyjából azonos – magyar haderő összpontosult.

E magyar főszereg élére Kossuth az OHB jóváhagyásával a lengyel származású Henryk Dembiński altábornagyot állította. Kinevezését katonai és politikai tényezők egyaránt indokolni látszottak. A franciaországi emigrációból Magyarországra érkező 58 éves tábornok az 1830–31-es lengyel felkelés során – a cári csapatok hátában, Litvániában működő hadtest parancsnokaként – jó hírnevet szerzett. Bemhez hasonló sikereket reméltek tőle. Dembiński, aki csakis Kossuthtól és az OHB-től függött, mint főparancsnok a politikai vezetés befolyását erősítette a hadseregben. Erre Görgei váci nyilatkozata után ugyan csak szükség volt.

Dembińskit január 29-én nevezte ki az OHB a Perczel-hadtest, a Tiszafürednél levő tartalék, valamint Klapka hadtestének főparancsnokává. Néhány nap múlva Damjanich és Vécsey, végül pedig Görgei hadtestét is rendelkezése alá adták.

A magyar főszereg első főparancsnokának működése nem a legkedvezőbb jelekkel indult. Perczel – Kiss Ernő és Görgei mellett a honvédhadsereg rangidős tábornoka – mellőztetése, és egyik hadosztályának elvonása miatt lemondott. Hadtestének vezetését az OHB Rápásy Mihály tábornokra bízta. Klapka és Görgei Dembiński számlájára írták Schlik elszalasztását, és ezért kezdettől bizalmatlanul figyelték működését. Nem beszélve arról, hogy Görgei – aki maga is arra számított, hogy a főszereg élére kerül –, valamint hadtestének tisztjei, akik hamar felismerték, hogy milyen politikai veszélyt rejt számukra ez a kinevezés, szintén nem adták meg a főparancsnoknak a szükséges támogatást.

A főparancsnokra kétségkívül nehéz feladat hárult. Az OHB utasítására támadó hadműveletet kellett indítania a főváros visszafoglalására. Emellett szükségesnek látta a tiszai átkelők biztosítását is. Dembiński Eger környékén próbálta döntő ütközetre kényszeríteni a császáriakat, hogy az ellenséget ezzel eltávolítsa hadműveleti bázisától – Pest-Budától –, a magyar szereg pedig a sajátja – Tiszafüred – közelében maradjon (tehát a tiszai átkelőpontok biztosítása is megoldódjon), vereség esetén ismét visszahúzódhasson a Tisza védelme mögé. A Tisza középső – Szolnok–Cibakháza közti – szakaszának általa szükségesnek vélt biztosítására Damjanich és Vécsey hadosztályait vette számításba. Egyben azt a feladatot adta, hogy a császáriak által ismét megszállt Szolnok ellen intézzenek tüntető támadást. Ez utóbbi révén kívánta a császári főszereg – melynek viszont Pest-Buda fedezéséről kellett gondoskodnia – megosztásra kényszeríteni Windisch-Grätzet. Elgondolását keresztelte, hogy 1849. február közepén a császári hadvezetés is támadó hadműveletbe kezdett, ami váratlanul érte, és megzavarta Dembińskit.

Ottinger vereségei, Schlik hadtestének menekülése arról győzték meg Windisch-Grätzet, hogy a magyarországi hadjáratának koránt sincs vége. Miután Schlik azt jelentette, hogy Miskolc körzetében jelentős magyar erők gyülekeznek, a császári fővezér február 18-án megkezdte seregének összpontosítását Gödöllő körzetében. A főváros fedezésére – Pest és Szolnok között – Jellačić 14–15 000 főnyi hadteste maradt vissza.

A Windisch-Grätz személyes vezetése alatt Gyöngyös felé indult 17 000 fős császári sereg rész menetét két vereségről szóló hír gyorsította. Dessewffy Arisztid ezredes (nyugalmazott cs. kir. huszár százados, 1848 őszétől nemzetőr őrnagy, decembertől honvéd alezredes és dandárparancsnok, 1849. februártól ezredes és had-

osztályparancsnok) négy század huszára február 18-án meglepte a császári éldandár *Kompolt-ra* előretolt lovasosztályát, és rövid harcban felmorzsolta. Február 24-re virradóra pedig Klapka egy másik hadosztályparancsnoka, Máriássy János alezredes ütött rajta néhány honvédszázaddal *Pétervásárán* a Schlik-hadtest zömén, amely szintén jelentős veszteségeket szenvedett.

Windisch-Grätz csapatainak zöme 25-én érkezett Gyöngyösre, és másnap két oszlopban továbbindult Kál, illetve Kápolna felé. A harmadik oszlop – vagyis a bal szárnyat – Schlik ekkor 13 000 főt számláló hadtestének kellett képeznie, amely a tervek szerint Sirokon át csatlakozott volna Windisch-Grätzhez. A császári fővezér egyelőre nem számított ütközetre, mert a hozzá érkező jelentések szerint a magyar főerők ekkor Eger–Mezőkövesd–Maklár vonalán tartózkodtak.

Dembiński értesült a császáriak felvonulásáról, azt azonban nem tudta, hogy már ennyire közel vannak. Görgei, Klapka és Rápásy hadtestéből álló serege mintegy 38 000 katonát számlált, de az összpontosítás még nem fejeződött be. Az első vonalban, a Tarna folyó mentén Verpelét és Kál között négy hadosztály – 17 000 fő tartózkodott. A sereg másik öt hadosztálya – miután Dembiński egyelőre nem számított támadásra – ezek mögött, fél-, illetve egy napi menettávolságra állomásozott. Windisch-Grätz két hadoszlopa és az első vonalban álló magyar erők létszám tekintetében – 17 000–17 000 fő – így egyenlő erőt képviseltek.

A kölcsönös tájékozatlanság miatt a február 26-án délután bekövetkező események mindkét fél számára meglepetésként hatottak. A Gyöngyösről két oszlopban Kál, illetve Kápolna alá érkező császári erők magyar csapatokba ütköztek, és estig tartó találkozóharc alakult ki. Ez lényegében döntetlen eredménnyel zárult. Kálnál Sekulits István, Kápolnánál pedig Máriássy János hadosztálya sorra verte vissza az ellenség támadásait. Csupán északabbra, Poeltenberg kényszerült feladni Al- és Feldebrőn levő állásait, és húzódott vissza Kerecsend felé.

A kápolnai csata első napján a magyarok két olyan hibát követtek el, mely a másnapi döntő összecsapás kimenetelére alapvető befolyást gyakorolt. Dembiński megkésett parancsa, amellyel a második vonalban álló hadosztályokat a Tarnához rendelte, további késéssel jutott el rendeltetési helyére, így másnap az ellenség erőfölénybe került. *Klapka* pedig a Verpelétnél álló Dessewffy-hadosztály, vagyis a sereg jobb szárnyának a fedezésére mindössze néhány száz fő-

ből álló különítményt küldött a Siroki-szorosba. Ez azért is érthetetlen, mivel a magyar hadvezetés tudta, hogy a Schlik-hadtest támadása innen várható. Schlik néhány zászlóalja még 26-án este meg is jelent a szoros előtt, mire a kis magyar különítmény parancsnoka, a lengyel Idzikowski őrnagy bátorságát veszítve elvonult Eger felé. Schlik pedig a fontos szoros birtokában a Tarna mögött levő magyar védővonal oldalába került!

Dembiński bízott abban, hogy csapatainak sikerül kitartaniuk Tarna vonalán, míg a sereg másik öt hadosztálya megérkezik. Poeltenberg hadosztályát ennek érdekében még az éjjel Klapka támogatására rendelte Verpelétre, ezzel viszont a magyar hadközépét jelentősen meggyengítette.

Február 27-én reggel az ütközet a magyar sereg jobb szárnyán kezdődött meg. A közel háromszoros túlerőben levő Schlik-hadtest véres küzdelemben kiszorította Verpelétről Dessewffy csapatait. Alig történt ez meg, amikor beérkezett a Poeltenberg-hadosztály. Ennek lovassága a menekülő Dessewffy-hadosztály gyalogságának védelmében keményen összecsapott a császári vértesekkel, és visszaszorította őket Verpelétre. Ám a helységet Poeltenberg és Dessewffy zászlóaljainak nem sikerült visszavenniük. A magyar csapatok támadása kifulladt, mire Görgei – aki ezen a szárnyon 11 óra tájban Klapkától átvette a parancsnokságot – a kerecsendi magaslatokra vonta vissza a két hadosztályt. Itt a harc újult erővel tört ki. Schlik teljes erejét bevetve próbált döntést kicsikarni, hogy ezáltal a centrumban megkönnyítse Windisch-Grätz feladatát, Kápolna elfoglalását. Erőfeszítései egyelőre nem jártak eredménnyel, elsősorban a magyar ágyúk pontos tüze miatt. A harcot végül a közép-nél lejátszódó események döntötték el.

A magyar állás kulcsát képező *Kápolna* ellen – röviddel az után, hogy Schlik Verpelétnél megkezdte a harcot – egy császári gyalogoszondár indult rohamra. A magyar útegek tüze dacára az ellenség áttört a Tarna hídján, és elfoglalta a falu nyugati részét. Kiverésükre Dembiński több ellenlökést rendelt el, azonban nem jártak sikerrel. A főparancsnok ezután maga állt csapatai élére: az olasz legénységű 16. Zanini-gyalogezred 2. zászlóalját vezette támadásra, melynek sikerült is behatolnia a faluba, de a házakból olyan golyózápor fogadta, hogy a roham ismét elakadt. Sőt a császáriak bekerítették a zászlóaljat, mire az lerakta fegyverét. Dembiński könnyebb sebet kapott ugyan, de sikerült elkerülnie a fogságba esést. Kápolna ezzel a császáriak birtokába került.

A Máriássy-hadosztály azonban nem adta fel a harcot. Kápolnától keletre ismét állást foglalt, és tűzérének kartácszápora megakadályozta, hogy a császáriak kitörjenek a faluból. Al- és Feldebrővel szemben, Tófalunál – melyet Poeltenberg Verpelétre rendelése után mindössze néhány huszárszázad tartott – egy császári dandár azonban átkelt a Tarnán, és a hadosztályt átkarolással fenyegette. Ennek következtében Dembiński 13 óra tájban Máriássyt és az egész magyar bal szárnyat visszavonta.

A bal szárnyon, *Kálnál és a kompolti erdőnél* kezdetben kedvezően alakultak az események. Sekulits támogatására 27-én reggel megérkezett Kálra Aulich Lajos ezredes hadosztálya a második vonalból. Így nagyjából azonos erő fogadta a császári Schwarzenberg-hadosztály támadását. A honvédcsapatok sorra visszaverték az ellenség rohamait. A Kápolna visszavételéért indított harc idején azonban Dembiński parancsára Aulich hadosztálya megindult észak felé, hogy bekapcsolódjék a faluért vívott küzdelembe. Ám félúton – mivel oldalában, Kompolt felől ellenséges csapatok mutatkoztak – megállt. Dembiński így nem kapta meg a szükséges támogatást, a magára maradt Sekulits-hadosztályt pedig Schwarzenberg csapatai kivetkék Kálról. Aulich végül visszaindult Sekulits segítségére. Az újból egyesült két magyar hadosztály mármár általános támadásra indult a Kálba befészelt császáriak ellen, amikor megérkezett Dembiński újabb parancsa, amely a Máriássy-hadosztály jobb szárnyán kialakult helyzet miatt általános visszavonulást rendelt el keleti irányba.

A Kerecsendet nyugatról övező magaslatokon 15 óra tájban egyesült Poeltenberg, Dessewffy és Máriássy hadosztálya, közvetlenül mögöttük közeledett Guyoné és Kmetyé, végül a szalóki fennsíkon – Schlik csapatainak oldalában – felfejlődőben volt Batori-Sulcz Bódog Egerből érkező hadosztálya. Az előnyös védelmi vonalban friss csapatokkal megerősödött magyar sereg azonban nem vette fel a harcot a császáriakkal, mert a jobb szárnytól ismeretlen okból egyszer csak eltűnt a Poeltenberg-hadosztály – állítólag azért, mert a Tófalunál átkelt császári dandár oldalba támadta –, ezért az egész sereg Dembiński parancsára Kerecsend községben és innen keletre összpontosult.

A kétnapos ütközet a szabadságharc eddigi legnagyobb csatája, a császáriak győzelmével végződött, de a magyarok csak az állásaik feladására kényszerültek, harckészségüket megőrizték. A honvédcsapatok halottakban és sebesültekben 1200, foglyokban 5–600 embert veszítettek, a császáriak vesztesége 350 főre rúgott.

Kápolna egyik fő tanulságát Horváth Mihály püspök, a Szemere-kormány későbbi minisztere, a szabadságharc tudós történetírója így fogalmazta meg: „A két napi harcából . . . eléggé kitűnt, hogy seregeink, újoncz létök daczára is, már annyira megszokták a tüzet, hogy egyenlő számú ellenségtől nincs többé mit tartaniok, ha a vezénylet mindenben megfelel a maga feladatának. De éppen ebben volt a hiány a két napi ütközet folytatában.”

A csatát követő napon, 28-án, Dembiński tábornokai várakozása, majd tiltakozása dacára Mezőkövesdre indította vissza a sereget. A zöm szerencsésen meg is érkezett a kijelölt állomásra. Az utóvédet, Kmety hadosztályát Mezőkövesd határában azonban beérte az üldözésre küldött császári lovasdandár. Kmety felvette a harcot, majd a segítségére érkező Aulich- és Guyon-hadosztályok lovasságával teljesen szétverte a hét vértesszázadból és egy lovasütegből álló ellenséges dandárt. A magyar tábor szeme láttára lejátszódó jelenet olyan felemelő hatással volt a csapatokra – melyek bátorságát a kápolnai vereség különben sem törte le –, hogy parancs nélkül megindultak előre. Ám Dembiński ismét álljt parancsolt. Attól félt ugyanis, hogy közben Windisch-Grätz Füzesabonyon át Poroszlónak vonul, és elvágja seregét hadműveleti alapjától, Tiszafüredtől. Támadás helyett elrendelte a visszavonulást Poroszlóra, ahol hídfőt kívánt kialakítani.

Dembiński támadó hadjárata – amelyhez mind a politikai vezetés, mind pedig a honvédsereg nagy reményeket fűzött – tehát a Tisza mögé történő visszavonulással végződött! A hadtest-, a hadosztály- és a dandárparancsnokok nagy részének elégedetlensége kitört a fővezérrel szemben. Görgei, aki Poroszló védelmére kapott parancsot, helyzetét túl veszélyesnek ítélve, hadtestével önhatalmulag visszavonult Tiszafüredre. Ugyanitt 3-án az elégedetlen tisztek élére állva Dembińskit megfosztotta a fővezérségtől. Olyan tett volt ez, amelyet indokolhat, hogy Dembiński valóban nem volt alkalmas a főparancsnokságra, menteni azonban semmi nem mentheti. Az eset híre órák alatt Debrecenbe ért. Kossuth azonnal indult Tiszafüredre – mint első felindulásában kitört belőle: agyonlővetni Görgeit. A meginduló vizsgálat során azonban több, a kormány iránt lojális magatartást tanúsító parancsnok is Dembiński ellen nyilatkozott. Kossuthnak engednie kellett. Ez a politikai vezetés újabb meghátrálását és tervének kudarcát jelentette, a sereg éléről el kellett távolítani a neki feltétlenül engedelmeskedő fővezért. Majd mindenki Görgeit tartotta alkalmasnak a hon-

védhadsereg vezetésére, de Kossuth számára a váci nyilatkozat világossá tette, hogy Görgei nem az az ember, aki a „jogos önvédelem” teréről hajlandó lenne forradalmi útra lépni. Így végül is szükségmegoldás született. A fősereg élére Kossuth javaslatára az OHB március közepén *Vetter Antal altábornagyot* nevezte ki. A választás ezúttal sem volt szerencsés. Vetter ugyan nem politizált, elméletileg pedig kétségkívül a honvédsereg legképzettebb tábornoka volt; kiváló hadászati felkészültségére, tanácsaira Kossuth gyakran támaszkodott; hadvezérként azonban még nem szerzett érdemeket, s ezért kellő súlya sem volt a hadseregben. Osztrák származása is szálla lehetett egyes tábornokok szemében, hiszen Dembiński után ismét idegen került a magyar sereg élére. Mindez újabb problémák árnyékát vetítette előre, a közfigyelmet azonban egyelőre egy váratlan diadal kötötte le.

Március 5-én Damjanich és Vécsey megtámadta Jellačić Szolnokra előretolt dandárát, és fényes győzelmet aratott. A magyar csapatok rövid, de véres tusában az ellenséges dandárt menekülésre készítették, és részben felmorzsolták. Ugyanerre a sorsra jutott a támogatására érkező Ottinger-lovasdandár is. A császáriak halottakban és sebesültekben 800 embert vesztek, további 800 katonájuk pedig fogságba került. Tizenegy ágyú került a magyar csapatok birtokába – nagy részüket a híres szegedi 3. fehértollas honvédzászlóalj katonái foglalták el – továbbá a császáriak egész hadipoggyásza. A véres csata magyar vesztesége 300 főre tehető. S noha a győzelem nem volt döntő jelentőségű, enyhítette a kápolnai események hatását.

A főhadszíntérhez hasonlóan 1849 februárjában a kezdeményezés Erdélyben is a magyar sereg kezébe került. E fordulatot a február 9-én vívott piski ütközet eredményezte.

A Temesközből beérkezett segélyhadakkal Bem hadtestének létszáma 8000 főre növekedett, az erőviszonyok tehát kiegyenlítődtek. Csapatainak zöme azonban még Déván állomásozott, amikor február 9-én a császári had Piskivel szemben megkezdte felvonulását a Sztrigy folyócskához. A helység és a csatában nevezetes szerephez jutó híd védelmét Kemény Farkas alvezéres két zászlóaljból és egy huszárszázadból, valamint egy ütegből álló dandára látta el. A csatát a császáriak hosszabb tüzéségi előkészítése kezdte meg. Ezt követően egy gyalogdandáruk a híd elfoglalására indult, de támadásuk megtört Kemény lövegeinek tüzeiben. A császáriak rohamoszlopai meginogtak, mire a kolozsvári 11. honvédzászlóalj ellenlökésre indult. Az erdélyi harcok veteránjaihoz hamarosan az 55.

honvédzászlóalj is csatlakozott, és elűzték a híd közeléből az ellenséges gyalogságot. Ám a tartalékból hamarosan újabb császári gyalogoskötelek avatkoztak a harcba, visszaszorították a két magyar zászlóaljat, és ismét rohamot indítottak a híd elfoglalására. Kemény most a huszárszázadát rendelte ellenük, de a huszárok a császári gyalogság tüzeiben súlyos veszteségeket szenvedve visszavonultak.

E válságos pillanatban érkezett be Déváról Czetz vezetésével a Bem által küldött segítség. A hídra ért császáriak ellen a Máriássy-zászlóaljat Czetz maga vezette rohamra. Ekkor a császári katonák felismerték, hogy egy volt cs. kir. alakulattal kerültek szembe, s mivel kerülni akarták az összecsapást, fehér zászlót tűztek ki. A Máriássy-honvédek – a cs. kir. nagyváradi 37. gyalogezred 3. zászlóaljának volt katonái – erre szintén lábhoz tették a fegyvert. A tisztek között beszélgetés indult meg. Ennek örve alatt néhány császári tiszt le akarta fegyverezni az ősz Kemény Farkast, akiben Bemet sejtette. A 11. honvédzászlóalj erre parancsnoka védelmében sortűzet adott, mire az összecsapás újult erővel folytatódott. A Máriássy-zászlóalj véres kézitusában leverte a császáriakat a hídról, akik percek alatt tíz tisztet és 200 katonát vesztek.

Közben Bem is megérkezett a hadtest másik felével, és az ellenség futását látva általános támadást parancsolt. Katonái átkeltek a Sztrigy túlsó partjára, és hadrendbe fejlődtek. Megináltak előre. Az élen két huszárszázad haladt, amely üzte, hajtotta maga előtt a császári gyalogságot. Megállításukra két vértesszázad vágatott előre, ám a huszárok rohama őket is elsöpörte.

Ekkor küldte ellentámadásra Puchner az egész lovasságát. A roham visszaverésére induló magyar lovasságra a Maros füzeseinek rejtekéből egy császári zászlóalj sortűzet zúdított, mire a lovasok megzavarodva visszafordultak. Ugyanakkor Puchner személyes vezetésével két tartalék zászlóalj a magyar jobb szárnyra vetette magát. A magyar sereg megfutamodott. A piski hídon összetorlódott menekülő magyar csapatok között pánik tört ki. A szaladókat Bemnek „Ne fuss, magyar! Ne fuss, magyar! Nincs híd, nincs haza!” kiáltással még a Sztrigy bal partján sem sikerült megállásra bírnia. A Szentandrás felé vezető úton menekülő, a császáriak szeme elől a dombok mögött már eltűnt magyar csapatokat azonban Czetz nagy erőfeszítések árán mégis megállította. Az erőket gyorsan rendezte, s mire a császáriak éle kibukkant a dombok mögül, a magyar sereg ismét harcrendben állt.

Újból megindult a tüzérségi párbaj. A hon-

védek most már egy tapodtat sem hátráltak, a jobb szárnyak megkerülésére küldött császári lovasságot pedig visszaverték.

Este hat óra tájban állt be a döntő fordulat. Miután a császári tüzérség lőszerkészletét szinte teljesen ellövéldözte, Puchner visszavonulásra adott parancsot. E pillanatról, az ütközet végső szakaszáról Kőváry László, az erdélyi hadsereg harcainak krónikása így írt: „...A császáriak ágyúja szűnni kezdett, Czecz, b. Kemény Farkas s gróf Bethlen Gergely, a három dandárvezér... paripáiknak sarkantyút adnak, a serget rohamra vezénylék. A 11. és 24. zászlóaljnak jutott a dicsőség előlrohanni... utána a többi... a lovasság is bevágott... az ellent egész hosszában megbonták, csakhamar hidat, csatatér, mindent megkaptak.”

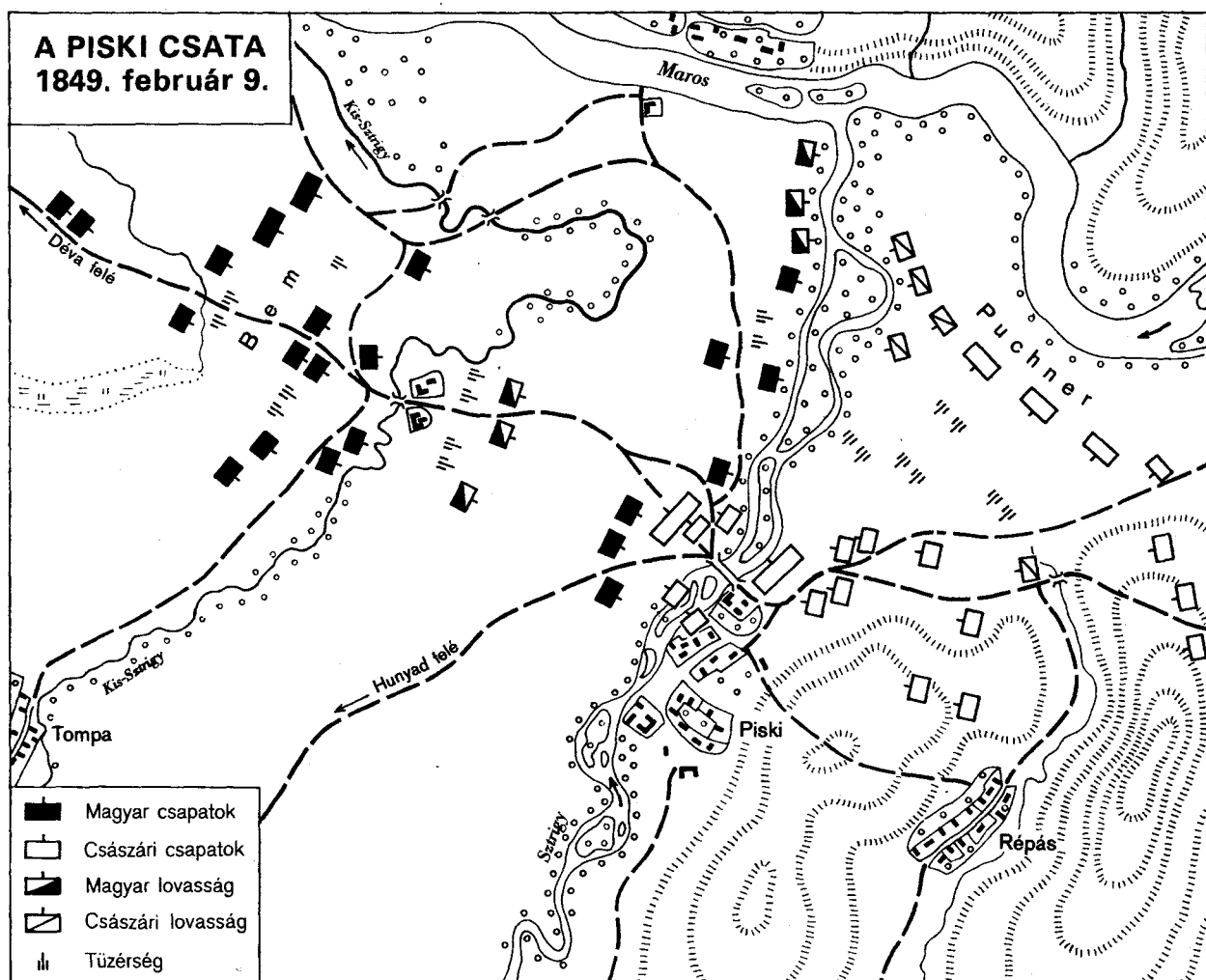
A véres ütközet (a veszteség 680–680 fő volt mindkét oldalon) igen nagy jelentőségű volt. A császári sereg Erdélyben még nem szenvedett ilyen súlyos vereséget. Puchner Szászvároshoz, majd Nagyszebenbe húzódott vissza, itt várta Bem támadását.

A császári fővezér várakozásával ellentétben Bem február 11-én megkerülve Puchner akkor még Szászvárosnál álló csapatait, négy nap szakadatlan menet után Medgyesre vonult.

A kitérőre két okból is szüksége volt. *Urban ezredes* a bukovinai helyőrségből 6000 főre kiegészített csapatával 12-én másodszor is betört Észak-Erdélybe. 2500 főnyi besztercei magyar dandár február 18-án *Királynémetinél* megpróbálta ugyan útját állni a támadóknak, de sikertelenül. A csapata élén küzdő bátor parancsnok, Riczkó Károly ezredes eleste után a dandár Kolozsvár felé vonult vissza. Ugyanakkor veszély fenyegette Bem hadművelleti bázisát, a Székelyföldet is: a Brassóba bevonult cári dandár Gál Sándor székely csapatait február 4-én Szászhermánynál visszavonulásra kényszerítette.

Bem a magyar csapatok egyik felét Medgyesen hagyta, 4000 emberrel pedig Urban ellen indult. Csapatával villámgyorsan, négy nap alatt tette meg a Besztercére vezető 150 kilométeres utat, s a városból már 26-án kiverte Urban előőrseit. Másnap, 27-én Dés felől Tóth Ágoston ezredes is megérkezett a kolozsvári helyőrség egy részével, valamint az elesett Riczkó dandárával, mire Bem általános támadást indított. Urban Marosénynál álló erői eleinte keményen védekeztek, később Borgón és Tihán át – a községet a honvédek szuronyrohammal vették be – Bukovinába hátráltak. A szorosok őrzésére Bem Tóth ezredet rendelte 4000 emberrel, a maradék erőkkkel pedig visszaindult Medgyesre.

Bem Urban elleni harcát Puchner arra sze-

rette volna használni, hogy a *Medgyesen* visszamaradt magyar csapatokra döntő csapást mérjen. 8500 fős csapatával Szebenből Medgyes felé indult. A város előtt, a Küküllő völgyében húzódó magyar állások elé március 2-án érkezett meg. A császári és a magyar csapatok között kétnapos ütközet bontakozott ki.

Az első napon, március 2-án a magyar fegyverek számára alakultak kedvezően az események. A Küküllő összeszoruló völgyében, az ivánfalvi patak mögött előnyös állásban levő csapatok Csetz vezetésével sorra visszaverték a császári éldandár támadásait. Délután Beszterce felől megérkezett Bem, aki azonnal támadásba ment át. S mivel a császári sereg zöme még mindig csak úton volt a csatater felé, a honvédeknek sikerült Asszonyfalvaig visszanyomniuk a császári dandárt.

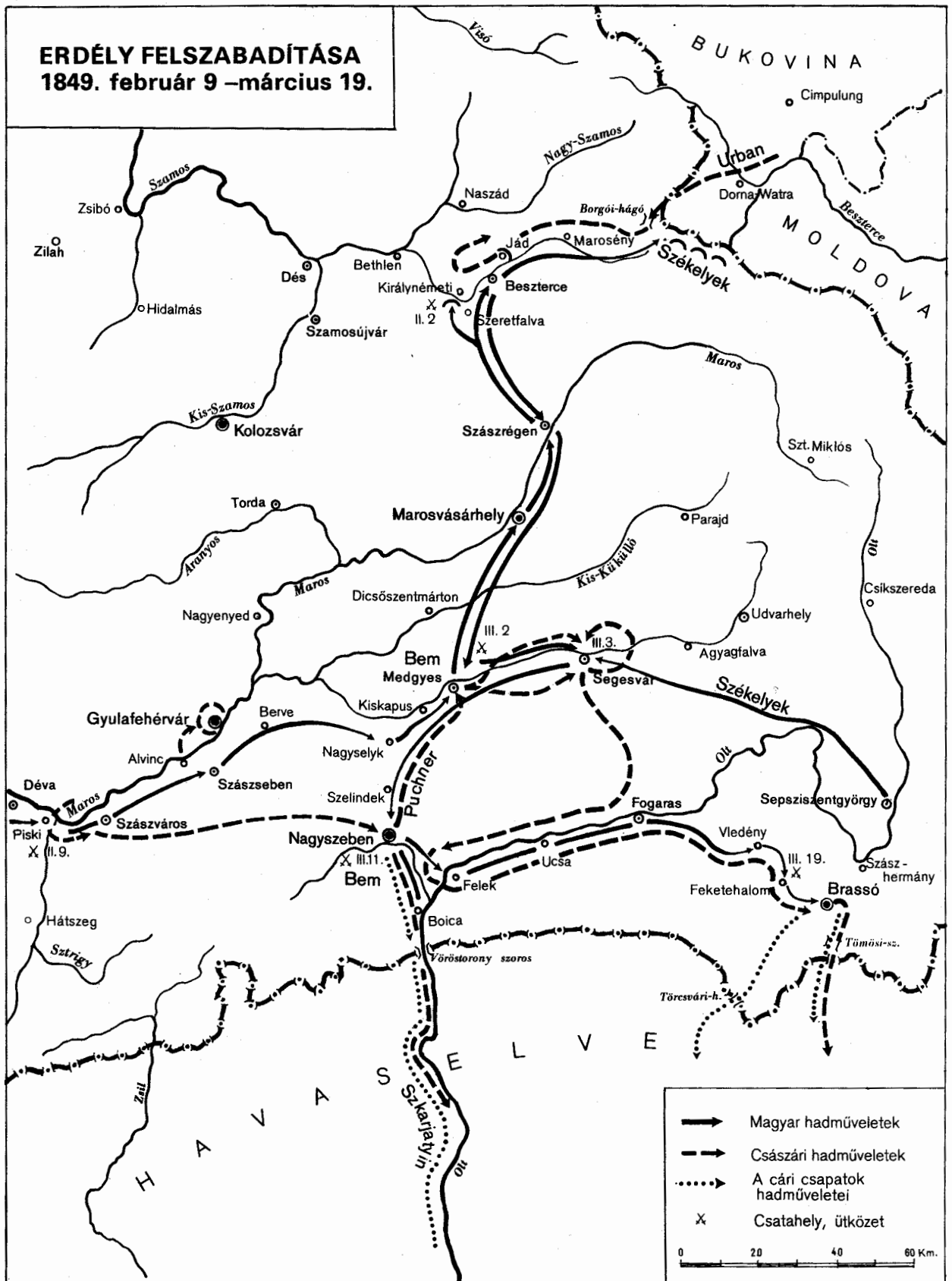
Másnap, március 3-án a császáriak egész erejüket kifejtve indultak támadásra. Az említett ivánfalvi patak mögött álló magyar közép jó ideig ellenállt megújuló rohamaiknak. Puchner

erre átkarolással próbálkozott, s a magyar közép jobb oldalában – Szászivánfalva felől – ellenséges oszlopok jelentek meg. Bem a közepből különített ki csapatokat ellenük, amely így jelentősen meggyengült. A császáriaknak egy erőteljes gyalogsági rohammal sikerült kettészakítaniuk arcvonalukat. Bem erre visszavonulást rendelt el.

A kétnapos ütközet után a magyar hadtest, mely 4-500 katonát veszített, Medgyesre, majd Segesvárra húzódott vissza. Bem itt újabb csatára számított. Az ellenség kikémlelésére küldött őrzőjáratok 9-én azonban sorra különösnek látszó, de azonos hírrel tértek vissza. Ezek szerint Puchner csapatai a közvetlen és kényelmes medgyes-segesvári út helyett különböző járhatatlan mellékutakon észak, nyugat és dél felől közelednek Segesvár felé.

A császári vezérkar – melynek önbizalma a medgyesi győzelem után visszatérni látszott – ezúttal ugyancsak kitett magáért: alapos tervet dolgozott ki Segesvár bekerítésére, hogy a magyar

ERDÉLY FELSZABADÍTÁSA **1849. február 9 – március 19.**

hadtestet itt körülzárja és egyetlen csapással megsemmisítse.

Bem azonban felismerte az ellenség szándékát, és zseniális elhatározásra jutott: míg a császáriak hálót szőnek Segesvár köré, ő addig egy ponton kitör, és megindul a védtelenül hagyott Nagyszebenbe. Az elhatározást tett követte, a hadtest még 9-én útra kelt Medgyes felé. Közeldtère a városban levő császári helyőrség – mindössze három század – kereket oldott, s ezzel megnyílt az út a Küküllő völgyén át Szeben felé. A 7500 főnyi magyar hadtest éjjelnappal menetelve már 11-én délután a város alá ért. A hadművelet sikere most attól függött, hogy sikerül-e Szebent azalatt a két-három nap alatt bevenni, amíg Puchner hadteste Segesvárról visszaérkezhet. Bem fáradt csapataival ezért azonnal támadáshoz fogott. Az ellenfélnek kevesebb, mintegy 5000 katonája volt, de zömét a magas harcértékű, 3000 pihent katonából álló cári Skarjatyin-dandár alkotta. Ezzel szemben a magyar sereg több székely újonczászlóalja csak lándzsával volt felszerelve.

A nagycsúri magaslatokról eleinte hiába szórta Bem útegei gyilkos tüzüket a Nagyszeben előtti sikon álló cári gyalogságra, ez a jelentős veszteségek ellenére is szilárdan helytállt, de amikor Bem néhány honvédszászlóaljat, majd huszárszázadot a bal szárnyuk átkarolására küldött, visszavonult.

A küzdelemnek ezzel azonban még csak az első szakasza zárult le. A falakkal és torlaszokkal övezett város bevétele szabályos ostromot kellett indítani. Miután beesteledett, Bem másnapra akarta halasztani a harc folytatását. Ám ekkor a város délkeleti szegletében is megszólaltak a fegyverek. Beérkezett Bethlen Gergely alezredes dandára, amelyet Bem még a csata kezdetén küldött a város megkerülésére. A kitört csatazajra a magyar tüzéség ismét működésbe lépett, és gránátjaival elárasztotta Szebent. A hamarosan felcsapódó lángnyelvek fényénél új rohamok indultak. A 11. honvéd-, a Máriássy- és egy székely zászlóalj első két támadását a védők pusztító puskatüze visszaverte. A már este fél tíz tájban intézett harmadik rohamot azonban siker koronázta. A honvédek betörték a városba, mire a cári-császári csapatok kiűritették Szebent, és a Vöröstoronyi-szoros felé menekültek. Veszteségük meghaladta a 200 főt, míg magyar részről 40 halott, 100 sebesült volt a diadal ára.

A győzelem és a zsákmány számottevő volt. A hadszertárakban jelentős mennyiségű katonai felszerelés, fegyver és lőszer került a magyar csapatok kezére. Továbbá 21 löveg, melynek

nagy részét a császáriak Vizaknánál vettek el Bem seregétől. A börtönből több száz politikai fogoly és honvédtiszt szabadult ki. Nagyszebennek, a szász reakció központjának bevétele hadászati jelentőségű győzelem volt. A császári hadtest hadműveleti bázisát elvesztette. Ez annyira bénítólag hatott, hogy a császári-cári csapatok lemondtak a további ellenállásról, és jóformán már csak a menekülésre gondoltak.

A szebeni csatát követően Puchner még tekintélyes erők felett rendelkezett: Segesvárott saját 8000 főnyi hadtestével, Brassóban Engelhardt cári tábornok saját dandárával és némi osztrák segédcsapatokkal (4800 fő), a Vöröstoronyi-szorosban Skarjatyin cári és Pfersmann tábornok osztrák dandárával, 4200 emberrel. Nem szólva Gyulaféhevár 2000 főnyi őrségéről és a több tízezer román felkelőről. A császári sereg vezetésében és a szövetségesek között azonban általános lehangoltság, egyenletlenség lett úrrá. Maga a 70 éves fővezér, Puchner, Szeben elvesztésének hírére – éppen aznap léptették elő táborszernaggyá – ideglázba esett, és több beteget jelentő tábornok kíséretében elhagyta Erdélyt. A parancsnokságot *Kalliány tábornok* vette át, aki azonnal Szeben visszavételére készült. Március 13-án Engelhardt azonban azzal a kellemetlen hírrel lepte meg, hogy a Székelyföldről 10 000 székely közeledik Brassó felé, akikkel egyedül nem tudja felvenni a küzdelmet. Kalliány így Szeben helyett Brassóba indult: csupán egy kisebb különítményt hagyott Nagyszebennel szemben Fenyőfalván, a Vöröstoronyi-szorosban levő csapatok szárnyának biztosítására.

Bem, aki úgy hitte, hogy még jelentős feladatok állnak előtte, március 14-én szintén kiindult Nagyszebenből. Hadtestének kisebb fele – mintegy 2000 honvéd Ihász Dániel őrnagy vezetésével – 16-án Boicánál megtámadta, és rövid harcban *a Havasalföldre szorította vissza Skarjatyin és Pfersmann csapatait*.

A főoszlop Csetz vezetésével ugyanakkor Brassó felé indult. 14-én megfutamította a Fenyőfalvánál levő császári különítményt, majd követve ezt 18-án Brassó közvetlen közelébe, Vledényre érkezett. A *Feketealomnál* állást foglaló Kalliány, másfelől Csetz, és a Szászhermány felől beérkező Szabó Ferdinánd vezette háromszéki székelyek között még aznap csatára került sor. A császáriak szívósan védekeztek, 10 óra tájban azonban megérkezett Bem, aki általános támadást indított. A császáriak ellenállása erre megtört, s miután közel 300 katonát vesztek, Brassóba menekültek vissza.

A feketealmi vereség az utolsó csepp volt a

pohárban. Brassóban haditanács ült össze, melyen a császári-cári sereg parancsnokai a Havasalföldre való kivonulás mellett döntöttek, majd 20-án és 21-én a Tömösi-szoroson át kivonultak Erdélyből. Tíz nappal Nagyszeben bevétele után az erdélyi hadjárat tehát lényegében sikeresen befejeződött.

Erdély felszabadítása katonai és politikai szempontból egyaránt nagy jelentőséggel bírt. A tartományban levő ellenséges főerőket ugyan nem sikerült megsemmisíteni, de a Havasalföldre kivonult kb. 6000 főnyi császári sereg támadásától, annak gyászos állapota miatt, jó ideig nem kellett tartani. Így lehetővé vált, hogy az erdélyi magyar erők egy része beavatozhasson a délvidéki hadszíntéren folyó küzdelembe.

A magyar forradalom Vendée-jéből pedig hamarosan a szabadságharc egyik fontos gazdasági és anyagi bázisa lett. A már működő háromszéki hadiüzemek – lőszer- és ágyúgyár –

mellé újak létesültek, elsősorban a Székelyföldön, és felfutott a kolozsvári fegyvergyár termelése is. A szász városok – mindenekelőtt Brassó és Nagyszeben – fejlett céhes-, kézműiparát szintén a honvédsereg ellátási szolgálatába állították.

A háromnyelvű Erdély nem magyar lal meggyerése Bem alapvető törekvései között volt. Ennek érdekében már Szeben bevétele után, március 12-én általános felhívást adott ki a császáriak oldalán fogott szászok, majd röviddel később a románok számára is. S noha a megbékítési politikát inkább atrocitások zavarták meg az irredenta magyar csapatok részéről – melyeket Ben Erdély politikai viszonyainak újrendezése megbizott új kormánybiztos, Csány László kézzel torolt meg –, eredményei máris kihatottak. Elsősorban a románoktól, akik a meginduló újoncoszás során je számban álltak be honvédeknek.

IV. A TAVASZI HADJÁRAT

1. A hadjárat kül- és belpolitikai körülményei és szakaszai

A kápolnai csatáról és várható következményeiről Windisch-Grätz az udvarhoz küldött jelentése szerint a következőképpen vélekedett: „... A lázadó csordákat, melyeket Kápolnánál iszonyú mennyiségben találtam fel, szétszórtam és nagyrészt megsemmisítettem. Maradékaik a Tiszán át menekültek. Remélem, hogy néhány nap alatt Debrecenben leszek, és a pártütés eme fészket hatalmamba kerítem.” A császári fővezér néhány nappal később, a mezőkövesdi vereség után azonban már serege, mindenekelőtt lovassága kiegészítéséért folyamodott, ami azt bizonyítja, hogy korántsem volt olyan biztos a dolgában, mint a kápolnai csata után. Az udvar ellenben inkább hitt győzelemért jelentéseknek, semmint segélykérő levelének.

A közelinek tűnő katonai győzelem alkalmat nyújtott Bécs számára, hogy nyíltan megfogalmazza elképzeléseit a március 4-én Olmützben kibocsátott alkotmányban. A Ferenc József által „adományozott”, valójában a birodalom népeire fegyveres erővel rákényszerített és rákényszerítendő – oktrojált – alkotmány a legteljesebb centralizáció elve alapján kívánta újjászervezni az államot. Az okirat Magyarországot az „egységes és oszthatatlan Ausztria császárság” részévé, „koronatarományyá” nyilvánította, ami még az ország 1848 előtt élvezett státuszjogaihoz képest is visszalépést jelentett. A magyar koronáról leválasztandó Erdély, valamint a később kialakítandó Háromegy Királyság (Horvátország, Szlavónia és Dalmácia), végül a Bácskából és a Temesközből szervezendő Szerb Vajdaság szintén koronataromány státust kapott. Ez látszatönállóságot jelentett, mivel az alkotmány az államélet alapvető szektorait – külügy, hadügy, pénzügy, ipar, kereskedelem, felsőoktatás stb. – közösnek nyilvánította, és az újonnan alakítandó birodalmi gyűlés hatáskörébe utalta. Amely utóbbi viszont az uralkodói egyszemélyi végrehajtó hatalomnak lett alárendelve.

Az ellenforradalmi célok eme nyílt manifestálása komoly hatást gyakorolt mind a magyar

forradalom táborára, mind a várakozásukban csalódott magyarországi nemzetiségekre.

A politikai küzdelmek fő színterén, a debreceni országgyűlésen a kápolnai vereség után egyre erősebb jobbratulódás következett be. A forradalmi baloldal és a Békepárt közötti centristák – a nemesi származású liberális képviselők zöme tartozott ide, akik abszolút számban is a legtöbbben voltak az országgyűlésen – közül 1849. február végétől egyre többen jutottak arra a meggyőződésre, hogy katonailag patthelyzet alakult ki: Ausztria külső segítség nélkül nem tudja leverni a magyar szabadságharcot, viszont a honvédsereg erői is elégtelenek a döntő győzelemhez. Így mind többen azonosultak a Békepárt felfogásával, amely a kiutat a dinasztiaival való megegyezésben jelölte meg.

A Békepárt pozíciói folyamatos erősödésének csak egy baloldali diktatúra vethetett volna gátat. Ehhez azonban hiányoztak a kellő feltételek. Az országgyűlésen a baloldal erős kisebbségben volt. A hatalmat Kossuth csak osztatlan népszerűsége révén ragadhata volna magához, ő azonban erre nem vállalkozott. A diktatúra bevezetése ugyanis egyrészt a parlamenti forma megszüntetésével járt volna együtt, ami ellenkezett Kossuth személyes politikai elveivel, másrészt az OHB elnökének alapvető meggyőződése volt, hogy a harc csak a liberális nemesiség zömének támogatásával folytatható tovább, amit viszont egy baloldali diktatúra kockára tett volna.

Sőt Kossuthot e megfontolások végül is arra késztették, hogy 1849 márciusában, amikor Debrecenben a Békepárt most már a centrista képviselők zömének támogatásával általános támadást intézett a baloldal ellen, szinte tétlen szemlélője maradjon az eseményeknek. Holott ennek révén – a baloldal a radikális Madarász László rendőrminiszter lemondatásával súlyos vereséget szenvedett – Kossuth legfőbb potenciális szövetségeseit érte érzékeny csapás.

A márciusi oktrojált alkotmány következtében egy rövid időre úgy tűnt, hogy az esemé-

nyek Kossuthot igazolják. Az udvar lépése egyöntetű felháborodást váltott ki, nemcsak a közvéleményben és a baloldali képviselők körében, hanem a liberális képviselők között és a Békepárt tagjainak egy részénél is. A forradalom táborán belül csoportosuló különböző erők számára világossá vált, hogy a cél – legyen az egy független és demokratikus, vagy a Habsburgokkal kiegyező, Ausztriától többé-kevésbé függő Magyarország – csak katonai győzelemmel érhető el.

A magyar forradalom leverésétől függővé tett, és így elodáztatnak számító bécsi ígéretekkel a horvát-szlavón-dalmát egység hirdetői éppúgy elégedetlenek voltak, mint a vajdaság követelésének kielégíthetlensége következtében az udvarnál nyíltan tiltakozó Rajačić. Nem szólva az erdélyi románokról, akiknek tervezett koronartományjáról, illetve ennek román nemzeti jellegéről még csak szó sem esett az alkotmányban. S noha e kiábrándulásnak egyelőre még csak a jelei mutatkoztak, hamarosan konkrét megnyilvánulásai is szembetűntek, különösen a szerbeknél. A belgrádi szerb kormány 1849 márciusában Kničanint önkénteseivel együtt hazarendelte, a dél-magyarországi szerb felkelő csapatoknál – császári tisztjeik minden buzgólkodása ellenére – érezhetően lanyhult a harci kedv.

Biztató jelek mutatkoztak az európai helyzetben is. Itália 1849 tavaszán ismét mozgolódott. Rómában – miután a pápa még 1848 novemberében elmenekült – 1849. február 9-én köztársasági kormány alakult, majd néhány nappal később Toscanában is. Ausztriát itt – Magyarország mellett – különben is egy „második front” megnyitása fenyegette, mivel a szárd királlyal múlt év augusztusában kötött fegyverszünet március 20-án lejárt.

Németországban a frankfurti nemzetgyűlés március 27-re végre kidolgozta a birodalmi alkotmányt. A képviselők a porosz királyt választották császárrá, ami egy újabb fegyveres konfliktus lehetőségével fenyegette Ausztriát. A német egység porosz vezetéssel történő létrejöttébe – amennyiben IV. Frigyes Vilmos a felkínált császári koronát elfogadja – a Habsburgok nagyhatalmi okokból és dinasztikus érdekből ugyanis nem egyezhettek bele, s ez óhatatlanul háborút jelentett volna Poroszországgal.

A tavaszi hadjárat sikersorozatában a már említett belpolitikai okok mellett végül fontos szerepet játszottak egyéb katonai tényezők is.

Így mindenekelőtt az, hogy 1849 tavaszára a zömében alig fél éve létező honvédsereg katonái és tisztjei komoly tapasztalatokat szereztek. Ennek, valamint a fegyverzetben, felszerelésben bekövetkező javulásnak, továbbá a belső szolgálati keretek és a fegyelem megszilárdulásának a révén a honvédsereg a kor színvonalán álló fegyveres erővé vált, a császáriak egyenrangú ellenfelévé. Ugyanakkor a támadóharcot a Tiszánál véve fel, közvetlenül a Tiszántúlon levő ellátóbázisa közelében hadakozhatott, míg a császáriak a sajátjukétól – Bécs, illetve Ausztria – meglehetősen távolra kerültek. Ez utóbbi tényező elsősorban a főhadszíntéren a hadműveletekre is kihatott, sőt visszajára fordult: ahogy a harcok egyre inkább nyugatra tolódtak, javult a császáriak ellátottsága, míg a magyar főseregnél a megnyúlt utánpótlási útvonal következtében zavarok léptek fel.

A bevezető hadműveletben – március első két hetében – a magyar főserég a Tisza mögött, illetve a Perczel-hadtest Szeged környékén készült fel a támadásra. Ezt követően mindkettő megindította hadműveleteit, ám különböző eredménnyel. Perczel csapatai március utolsó harmadára eljutottak Péterváradra, és felmentették az ostromzár alól, míg a magyar főserég kitért a döntő összecsapás elől, és a Tisza mögé húzódott vissza. Március végén *az első hadműveleti szakaszban* a főhadszíntéren ismét megindult a támadás, a gödöllői hadművelet, amely Windisch-Grätz seregét viaszorította a fővárosba. Ezzel párhuzamosan április 10-ig Perczel csapatai befejezték a Bácska felszabadítását, a Titeli-fennsík kivételével.

A második hadműveleti szakaszban a magyar főserég Vácnál áttört Windisch-Grätz seregének bal szárnyán, s miután visszaverte a feltartóztatására küldött csapatokat, felmentette Komáromot. Ugyanekkor Perczel hadteste átkelt a Temesközbe, és Bem Erdélyből érkező csapatai segítségével az itt levő ellenségre mért döntő csapást.

A harmadik hadműveleti szakaszban, 1849 májusában, a győztes sereg a hadjáratot Budavár bevételével tetőzte be. Hadászati tekintetben azonban ez – a menekülő ellenség üldözésének leállítása és a visszatérés Komárom alól Budára – súlyos hibának bizonyult. Ide tartozik a bácska-bánáti hadjárat sikeres befejezése, és az Észak-Magyarországra betört ellenség viaszorítása is.

2. A magyar főszereg támadó hadjárata 1849 tavaszán

ESEMÉNYEK A FŐHADSZÍNTÉREN 1849 MÁRCIUSÁBAN

A kápolnai csatát követően a kezdeményezés a császáriak kezébe került. Windisch-Grätz azonban ezúttal sem tudta rászanni magát arra, hogy kiaknázza győzelme előnyeit, és kieroszakolja a Tiszán való átkelést. A magyar sereg üldözésére indított Wrbna-hadtest március 2-án megjelent ugyan Poroszló előtt, amelyet mindössze Görgei hadtestének két hadosztálya tartott megszállva, de a gátakkal és mocsarakkal védett, nehezen megközelíthető hídfő megtámadására nem mert vállalkozni. Kétségtelen, hogy az átkelés csak súlyos áldozatok árán lett volna kieroszakolható, ám Windisch-Grätz másként nem arathatta le Kápolna gyümölcsét.

Windisch-Grätz támadás helyett seregét március 3-án Jászberény–Tápiószele–Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét vonalára rendelte vissza. Attól tartott, hogy amíg serege nagy részével Poroszló–Tiszafüred ellen támad, addig a Szolnok–Szeged között levő, ismeretlen erejű magyar csapatok a Duna–Tisza közén izoláltan álló Jellačić-hadtestet megsemmisítik. Feltevését látszott igazolni a március 5-i szolnoki csatáról érkező hír is. Miután csapatai megszállták az említett vonalat, március közepén új hadművelleti utasítást adott ki. Ennek értelmében az I. hadtestnek Kecskemét körzetéből dél felé vonulva *Tiszaalpárnál*, a III. hadtestnek Ceglédre *Cibakházánál* kellett átkelnie a Tiszán, hogy észak felé vonulva, a *Törökszentmiklósnál* sejtett magyar főerőket megtámadják. A II. hadtestből Csorich altábornagy hadosztálya (Nagykőrösön) pedig azt a feladatot kapta, hogy *Alpár és Cibakháza* között fedezze az átkelésre kijelölt előbbi két hadtestet.

A császári sereg meginduló hadműveletei majdnem ismét találkozóharcba torkolltak.

A magyar főszereg új parancsnoka, Vetter a honvédhadsereg három hadtestét összpontosította március 10-re Törökszentmiklóson, hogy *Cibakházánál* a Tiszán átkelve támadást indítson Pest irányába. A negyedik hadtestnek, Görgeiének ugyanakkor azt a feladatot adta, hogy *Rakamaznál* keljen át a Tiszán, és a miskolc-eger-gyöngyösi úton támadjon Pest felé. A feltételezése szerint Gyöngyös–Hatvan táján levő ellenséges főerőkkel Görgeinek azt kellett elhitetnie, hogy a magyar sereg zömével állnak szemben.

Március 18–19-én a magyar főszereg törökszentmiklósi csoportosítása, a közelgő császári

erőket megelőzve Cibakházánál átkelt a Tiszán, és megindult Nagykőrös felé. A város határában Vetter jelentéseket kapott, hogy Windisch-Grätz hadainak zömével áll szemben, amely nem Gyöngyös–Hatvan táján, hanem a Duna–Tisza közén összpontosul. Vetter erre úgy döntött, hogy kitér az összecsapás elől, és visszatér Törökszentmiklóstra.

A császári főszereg orra előtt – igaz, sűrű ködben – végrehajtott magyar hadmozdulatokról Windisch-Grätz még csak tudomást sem szerzett. A tervbe vett támadásról azonban ő is lemondott, mert Hevesen állomásozó hadosztályától arról értesült, hogy Miskolc felé jelentős magyar erők vannak útban.

Ez Görgei 14000 fős hadteste volt, amely Tiszafüred védelmére 2000 embert számláló különítményt visszahagyva, Tokaj–Miskolc útvonalon haladt, de a császáriak nem tudták megállapítani, hogy az egész magyar főszereget vagy csupán egy részét derítették-e fel.

Mivel *Windisch-Grätz nem látta tisztán a helyzetet, jobbnak látta „központos állásba” vonni seregét*: március 24-én egyik hadosztálya *Vácot*, egy másik *Hatvant*, Schlik hadteste *Jászberényt* szállta meg, Jellačić Ceglédet. A császári főszereg tehát ismét passzív védelembe vonult, de a Hatvannál, Jászberénynél és Ceglédnél álló hadtestek adott esetben kölcsönösen egymás segítségére siethettek. A váci hadosztály a Komáromba vezető utat zárta le, mert Windisch-Grätz feltételezte, hogy a Miskolc körzetében jelzett magyar csapatok arra fognak haladni.

Ezt az elképzelését erősítette hamarosan egy újabb esemény is. Görgei Miskolcon a hadtestéből 432 főnyi „száguldó hadoszlopot” különített ki, amely március 24-én Losoncon rajtaütött a császáriak 1000 főből álló hírszerző különítményén. A rövid küzdelemben a kis magyar csapat – melyet Beniczky Lajos honvéd őrnagy vezetett – szinte teljesen szétugrasztotta a császáriakat. Ez utóbbiak parancsnoka a támadó magyar csapatok létszámát mintegy 6000 főre tette.

A magyar főerők helyzetének tisztázására Windisch-Grätz végül erőszakos felderítést rendelt el: Schliknek a hadtestével április 1-én Bagra, 2-án Hatvanba, majd Gyöngyös felé kellett előnyomulnia.

A magyar sereg közben szintén átcsoportosította erőit. A Törökszentmiklóstra visszaérkező

három hadtest március 29-én Tiszafürednél ismét átkelt a Tisza jobb partjára. *Március utolsó napjaiban a négy hadtestből álló főserég a miskolc-eger-gyöngyösi úton összpontosult.* A Tisza vonalának fedezését Szolnok és Cibakháza között Asbóth Lajos Balmazújvárosból ide rendelt hadosztálya vette át.

A döntő összecsapás tehát küszöbön állt. A szemben álló felek nagyjából egyenlő erőt képviseltek. A március végén érvényben levő magyar hadseregbeosztás szerint a feldunai hadsereg hadrendje a következő volt:

I. hadtest (korábban felső-tiszai): parancsnoka *Klapka György*, állománya: 12 gyalogoszászlóalj, 16 huszárszászad, 5 üteg, vagyis 8955 gyalogos, 1680 lovas, 813 tüzér, összesen 11 440 fő és 40 löveg;

II. hadtest (korábban „Központi Mozgó Sereg”): parancsnoka *Aulich Lajos* tábornok, állománya 8 gyalogoszászlóalj, 8 huszárszászad, 5 üteg, vagyis 7147 gyalogos, 1070 lovas, 843 tüzér, összesen 9060 fő és 37 löveg;

III. hadtest (Vécsey Bácskából és Damjanich Bánátból kivont hadosztályából alakult); parancsnoka *Damjanich János* tábornok, állománya 10 gyalogoszászlóalj, 16 huszárszászad és 5 üteg, vagyis 8547 gyalogos, 1877 lovas, 830 tüzér, összesen 11 254 fő és 40 löveg;

VII. hadtest (korábban feldunai); parancsnoka *Gáspár András* ezredes, állománya 22 gyalogoszászlóalj, 26 lovasszászad, 3 ½ üteg, vagyis 12 491 gyalogos, 2436 lovas, 1267 tüzér, összesen 16 644 fő és 68 löveg;

12. hadosztály (tartalék): parancsnoka *Asbóth Lajos* alezredes, állománya 3 gyalogoszászlóalj, 5 huszárszászad, ½ üteg, vagyis 1817 gyalogos, 581 lovas, 57 tüzér, összesen 2455 fő és 6 löveg;

A feldunai hadsereg tehát 53 gyalogoszászlóaljból, 71 huszárszászadból, 24 ütegből, 39 407 gyalogusból, 7644 lovasból, 3810 tüzérből, vagyis 50 853 főből és 189 tábori lövegből állt.

A magyar főserég parancsnokságát, miután a nagykőrösi kudarc nyomán Görgei, Damjanich és Klapka elégedetlen volt Vetter működésével – már-már a tiszafüredihez hasonló esemény volt készülöben –, március 31-én ideiglenesen Görgei vette át.

A Windisch-Grätz parancsnoksága alatt álló császári főserég hadrendje és létszáma így alakult:

I. hadtest (Jellačić altábornagy): 15 gyalogoszászlóalj, 26 lovasszászad, 11 ½ üteg, vagyis 20 000 fő, 69 löveg;

II. hadtest (Wrbna, majd Csorich altábornagy): 15 gyalogoszászlóalj, 15 lovasszászad, 10 ½ üteg, vagyis 17 000 fő, 63 löveg;

III. hadtest (Schlik altábornagy): 12 gyalogoszászlóalj, 15 lovasszászad, 8 ½ üteg, vagyis 11 000 fő, 51 löveg;

Tüzérségi tartalék és utászkar: 1 gyalogoszászlóalj, 11 üteg, vagyis 2000 fő, 66 löveg (ebből 27 löveg Esztergomban, Győrött, illetve a komáromi ostromseregnél).

Tehát a császári főserég 43 gyalogoszászlóaljból, 56 lovasszászadból, 41 ½ ütegből, vagyis 50 000 főből és 222 tábori lövegből állt.

A császári csapatmozdulatokról beérkező hírek alapján a magyar hadvezetés azt feltételezte, hogy Windisch-Grätz főerőit Gödöllő térségében csoportosította, vagyis a támadást a Hatvan–Gödöllő–Pest felé vezető úton várja. A magyar seregeknek, ha ezt az irányt választja, és arcban támadja meg a császáriakat, nagy nehézségekkel kellett volna szembenéznie, súlyos veszteségekkel számolnia. A terepviszonyok, az ingoványos partú Zagyván és Galgán való átkelés, nagymértékben megnehezítették volna a honvédhadsereg feladatát.

A megoldást *Klapka találta meg*, aki a következő haditervet dolgozta ki: a Pestre vezető úton, Hatvan irányában csupán a VII. hadtest nyomul előre, és a Zagyva vonalának birtokbavétele után feltartóztatja a császári sereg zömének várható támadását. Eközben a három másik Jászárokszálláson, Jászberényben és Nagykátán át oldalmenetet hajt végre, amivel az ellenség Zagyva-Galga közti csoportosításának *oldalába, hátába kerül*.

A haditerv, a sereg két részre osztása kétségkívül komoly veszélyeket hordozott magában. Fönnállt annak lehetősége, hogy miközben a déli csoport az oldalmenetet végrehajtja, a császári főserég zöme a vele szemben álló VII. hadtestre veti magát, és azt megsemmisíti. Ha viszont ez nem következik be, és a megkerülést is sikerül észrevétlenül végrehajtani, a császáriak kerülnek súlyos helyzetbe. A magyar csapatok elvágják Pest-Budától, sőt kedvező körülmények esetén bekeríthetik Windisch-Grätz hadának zömét.

A Klapka által kidolgozott haditervnek megfelelően április 2-án a VII. hadtest megindult Hort, Hatvan felé, az I., a III. és a II. pedig Jászárokszállás irányába. A főerők még aznap harc nélkül megszállták az említett helységet. Hort és Hatvan között azonban a VII. hadtest a császári III. hadtesttel találkozott.

Windisch-Grätz említett parancsa értelmében ugyanis Schlik elindult Hatvanból – mint elbizakodottan kijelentette: „nyulászatra a magyar táborba” –, hogy híreket szerezzen a magyar főerők elhelyezkedéséről. Az élen haladó Parrot-dandár délelőtt 11 óra tájban Horttól nyugatra az előnyomuló Gáspár VII. hadtestének élosztályába ütközött. A magyar csapatok Hatvan felé vetették vissza a császári dandárt. A várostól keletre Schlik közben egész hadtestét szétbontakoztatta a harchoz. Megkezdődött a csatát bevezető tüzérségi párbaj, amely alatt a magyar gyalogság egy része a városba vezető úttól észak felé húzódott, hogy a császáriak bal szárnyát megkerülje. Ezzel egy időben délnyugat felől, a császári harcvonaltól jobb szárnyán újabb magyar csapatok jelentek meg. A II. hadtest egyik *hadosztálya*, mely eredetileg Csányban az összeköttetést biztosította a Jászárokszállás felé vonuló seregrész és a VII. hadtest között, de az ágyúdörgés hallatán megindult Hatvan felé.

Schlik – akit kettős átkarolás fenyegetett – erre visszavonulást rendelt el. Ennek fedezésére csapatainak egy része továbbra is állásban maradt a Hatvan előtti dombokon, miközben a hadtest zöme a városba húzódott vissza. Az utóvéd nem sokáig volt képes ellenállni a magyar csapatok nyomásának, és hamarosan szintén Hatvanba szorult. Idő előtt, mivel Schlik csapatainak jelentős része – noha sebtében egy másik hidat is vertek a Zagyván – még nem tudott átkelni a folyón. A városba törő Poeltenberg-hadosztály honvédei és a kelepcébe került császári katonák között közelharc indult meg. A magyarok mind közelebb jutottak a hídhöz, de végül is nem tudták meggátolni, hogy azon a keleti parton rekedt császáriak is átkeljenek. A hid védelmére rendelt császári gyalogság keményen védekezett. Parancsnokuk, Kalchberg százados később Mária Terézia-rendet kapott, ami arra utal, hogy az osztrákoknak valóban katasztrofális helyzetből sikerült megmenekülniük. A császáriak vesztesége így is 200 főre rúgott, a magyaroké 150 főre.

A hort-hatvani csata eredményeként a VII.

hadtest a Zagyva-vonal birtokába jutott, amelyet most mindaddig tartani kellett, míg a megkerülésre küldött főoszlop meg nem jelenik a császáriak oldalába.

Schlik vereségének híre és egyéb jelentések a császári fővezérben tovább erősítették a feltevést, miszerint a magyar támadás fő súlya Hatvan felől fenyeget. Ennek következtében seregét Schlik Aszódra és Bagra visszavonult hadteste mögött, *Gödöllő körzetében összpontosította*. Ide rendelte a II. hadtestet és Ceglédre Jellačićet, április 3-án néhány zászlóalj kíséretében pedig maga is Gödöllőre érkezett Budáról. Serege fenti összpontosításával lényegében a Klapka-féle haditervnek ment elébe, a magyar hadvezetés kezére játszott.

Közben a *feldunai hadsereg déli csoportja* élen a Klapka vezette I. hadtest április 4-én Nagykátára érkezett. Itt Klapka azt az értesítést kapta, hogy a Tápió túlsó partján levő *Tápióbicskén* Jellačić hadteste éjszakázott, azonban már 4-én reggel tovább indult észak felé. A környékbeli parasztok elbeszélése igaz volt, csak hogy a faluba dél felől közben megérkezett a császári hadtest két utóvéddandára.

A Tápió őrizetlenül hagyott hídján át a falu felé előrenyomuló magyar dandár így meglepetésre ellenségbe ütközött. A találkozás azonban a császáriak számára is váratlan volt. Nagy gyorsasággal riadóztatott csapataik a falutól északnyugatra húzódó dombok felé indultak, hogy ott állást foglaljanak. Hogy e mozdulathoz időt nyerjenek, a báni huszárezred felvette a *harcot* a magyar csapatokkal. Ám a császári lovasság rövidesen Tápióbicske mögé vonult vissza, nyomában a magyar csapatok betörték a faluba. A szemre elhagyottnak tűnő helység házaiba azonban két horvát határőr-zászlóalj fészkelte be magát, amely a falu közepére érő magyar gyalogságot rejtekéből gyilkos sortűzzel fogadta, majd megrohmozta. Támadásuk súlyos következményekkel járt. A meglepett magyar dandár megfutamodott, és a pánik átragadt *Klapka hadtestének* Nagykáta felől éppen beérkező zömére.

A gyalogság tehermentesítésére ekkor Klapka a lovasságot küldte előre. Ennek egy része az üldöző császári zászlóaljakra vetette magát, s bár a sortűzüktől jelentős veszteségeket szenvedett, sikerült időt biztosítani a Tápió hídján összetorló honvédek meneküléséhez. A huszárok másik fele a báni lovasság ellen indult. A lovasezredek arcvonala előtt a parancsnokok

– Sebő Alajos őrnagy és Riedesel őrnagy – szabályos párbajt vívtak, majd miután az utóbbi halálosan megsebesült, vezetőjük példáját követve a magyar huszárok is alaposan megszabdalták és futásra kényszerítették az ellenséget, de üldözés közben a császári ütegek tüzebe kerültek, így maguk is kénytelenek voltak visszavonulni. Nyomukban a császári hadosztály kijutott a Tápió hídjához, melynek fedezésére a patak jobb partján emelkedő dombokon előnyös állást foglalt.

Ekkor, délután fél kettő tájban jelent meg Nagykáta felől *Damjanich* a III. hadtest élhadosztályával. A helyszínre érkező fővezér, Görgei parancsára a hadosztály támadásba lendült. A folyó partján a hidtól balra és jobbra egy-egy üteg vonult fel, és pontos tüzével hamarosan távozásra készítette a túlparti dombokon álló osztrák ütegeket. Ekkor a veressipkás kassai 9. honvédzászlóalj parancsot kapott, hogy törjön át a Tápió hídján. A mocsaras parton át vezető keskeny töltésen összetömörülő zászlóaljat a túlparról azonban a határőrök gyilkos puskatüze fogadta, és megállította. Erre a 3. zászlóalj is rohamra indult. A híd feljárójánál összetorlódott az előbbi zászlóaljjal, melynek katonái sehogyan sem akarták átengedni a dicsőséget riválisuknak, és maguk is új rohamra készülődtek. Kavarodás támadt, miközben a töltésre zúduló puskatűz egész sorokat terített le közülük.

E válságos pillanatban a 3. zászlóalj egyik tisztje, Földváry Károly őrnagy elragadta a 9-esek lobogóját, és átrohant vele a hídon. A nemes vetélkedésnek ezzel vége szakadt: a fehértollasok – a szegedi 3. honvédzászlóalj – tisztjük, a veressipkások pedig zászlójuk után átrohantak a hídon. A császáriak a két zászlóalj szuronyrohamát be sem várva, ismét Tápióbicskéig vonultak vissza. Itt újra állást foglaltak, de miután hamarosan az egész III. és az időközben rendezett I. hadtest is felvonult ellenük, rövid ellenállás után kénytelenek voltak visszavonulni Tápiószecső felé.

A csata tehát a magyar fegyverek győzelmével ért véget. Majd 800 honvéd maradt azonban a csatatéren, és Klapka hadteste négy löveget elvesztett.

A tápióbicskei csata napján Windisch-Grätz, hogy kiderítse, végül is milyen erők állnak vele szemben, nagy erejű lovass csapatot indított Hatvan felé, de csak annyit sikerült megállapítaniuk, hogy a Hatvannál és a Zagyva mentén levő magyar csapatok létszáma „jelentős”. S miután a császári fővezér Jellačić tápióbicskei csatáról szóló jelentéséből sem lett okosabb – a bán 10 000 főnyi ellenséges csapat „megveréséről”

adott hírt –, a Hatvan környéki felderítés megismétlésére adott parancsot. Így néhány lovaszázadból és két ütegből álló császári különítmény április 5-én ismét megközelítette Hatvant. A kibontakozó kisebb összecsapásban elfogott magyarok vallomásából végre sikerült megállapítaniuk, hogy Hatvannál a magyar főszereg kisebb része állomásozik, de a zöm helyzetéről nem tudtak tájékoztatást adni. Ennek következtében Windisch-Grätz ismét úgy helyezte el csapatait, hogy azok Pestet és Vácot egyaránt fedezni tudják. II. hadtestének egyik hadosztálya Vácott maradt, a másik Schlik III. hadtestével Gödöllőre, míg Jellačić az I. hadtesttel *Isaszegre* indult. A császári csapatok alig foglalták el új helyüket, amikor 6-án reggel előbb Schlik, majd délután két óra tájban Jellačić is magyar csapatok támadását jelentette a gödöllői főhadiszállásra.

Isaszeg előtt a magyar I. és III. hadtest jelent meg, melyeket tartalékként a II. követett, a VII. pedig Aszód és Bag irányába nyomult előre. A császári főszereg átkarolását célzó hadművelet ezzel döntő mozzanatához érkezett, de a Klapka-féle haditervben feltételezett helyzet már nem, illetve csak részben állt fenn. Hiszen a magyar főszereg déli csoportosításának útját Gödöllő felé Isaszegnél Jellačić lezárta. A magyar hadvezetés pedig erről nem tudott. A VII. hadtest parancsnoka, a hatvani diadal nyomán tábornokká előléptetett Gáspár András így csupán arra kapott utasítást, hogy foglalja el Aszódot és Bagot. Ezen túlmenően a Gödöllőnél levő császári szereg zöme ellen csak tüntetnie volt szabad, mindaddig, amíg a magyar szereg három hadtestből álló főereje oldalba nem fogja Windisch-Grätz Gödöllőnél feltételezett seregét.

Gáspár az utasításnak megfelelően április 6-án reggel megindult Hatvanból, és miután csapatai kardcsapás nélkül bevonultak az ellenség által kiürített két helységbe, beszüntette a további előnyomulást.

Damjanich és Klapka csapatai április 6-án délután, egy óra tájban kezdtek kibontakozni Dány, illetve Tápiósáp irányából az Isaszegtől nyugatra húzódó dombvonulaton, a Rákos-patak nyugati partja mögött állást foglaló Jellačić-hadtesttel szemben. A császáriak elővéddandára az Isaszegtől keletre eső Királyerdőt tartotta megszállva. A harc ennek birtoklásáért indult meg. Az erdő északi felébe Damjanich, déli részébe pedig Klapka zászlóaljai nyomultak be, s az utóbbiak éppen akkor értek ki a Rákos-patak partjára, amikor azon a Damjanich elől visszavonuló császáriak megkezdték átkelésüket. Jellačić erre, hogy megmentse veszélybe került dandárát,

újabb csapatokat küldött át a Rákos keleti partjára. Ezek hamarosan Klapka egész gyalogságát hátrálásra kényszerítették. Damjanich magára maradt, de tovább harcolt. Néhány zászlóaljat Klapka gyalogságának visszavonulása miatt bal szárnya fedezésére küldött, gyalogságának zömét pedig Isaszeg bevételére indította. A honvédszászlóaljak rohamoszlopai Jellačić zömmel itt összpontosított tüzéségének hatásos tüze ellenére halált megvető bátorsággal törtek ki az erdőből, de hamarosan jobbról, az Isaszegtől északra eső szőlőkből is megszólaltak az ágyúk: a Schlik-hadtest Gödöllő felől érkezett hadosztályainak ütegei.

Az említett hadosztályt Windisch-Grätz küldte Jellačić támogatására, amit a VII. magyar hadtest tétlensége tett lehetővé. Gáspár tábornok ugyanis mereven a kiadott utasításokhoz tartotta magát, noha annak már nem volt értelme, és az Isaszeg felől hallatszó ágyúszó ellenére sem indított támadást Gödöllő irányába. Görgei pedig Gáspár helyzetfelismerésében bízva, erre nem küldött parancsot.

Damjanich azonban a magyar hadsereg legkiválóbb hadtestének élén, a most már közel háromszoros túlerővel szemben is állta a sarat. A Királyerdő északnyugati szögletében Schlik hadosztályának pihent csapatai ellen a 3. honvéd- és az 1. lengyel zászlóalj vette fel a küzdelmet: négy egymást követő alkalommal véres kézitusában verték vissza a császári gyalogság három, majd négy zászlóaljának rohamát. Kitartásuk meghozta az eredményt.

Az arcvonal déli szakaszán közben ugyanis megfordult a kocka. Klapkának végre sikerült rendeznie csapatait, melyek ismét benyomultak az erdőbe. S bár a császáriak tüzeiben ismét megínogtak, a harcba lépő II. hadtest helyreállította az egyensúlyt. Klapka és Aulich csapatai Görgei személyes irányításával Jellačić jobb szárnyának szétzúzására készültek.

Ezzel egy időben Windisch-Grätz, aki szintén döntést akart kicsikarni, Jellačić hadtesté-

nek lovasságát indította támadásra, Damjanich huszárokból álló hadközepe ellen. Az Isaszeggel szemben levő híd felé vágázó tizenkét vertestszázadot Aulich éppen beérkező ütegei azonban hatásos tűz alá vették. Erre északabbra húzódtak, ahol viszont Damjanich lövegei tűzkörébe kerültek, de ennek ellenére is átkeltek a Rákos-patakon. Nagysándor József ezredes tizennégy huszárszázada indult ellenük. Hosszan tartó küzdelem kezdődött, melybe újabb és újabb lovasszázadok avatkoztak be mindkét oldalon.

Közben Klapka és Aulich gyalogsága támadásra indult: előbb a Királyerdő déli feléből szorították ki a császáriakat, majd szuronyrohammal bevették az égő Isaszeget. Jellačić erre további harc nélkül feladta a Rákos-pataktól nyugatra húzódó dombosoron levő főállásait, majd este nyolc óra tájban egész hadtestével megkezdte a visszavonulást Gödöllő felé.

Damjanich és Schlik csapatai között még közel három órán át folyt a harc. A Jellačić visszavonulásáról késve értesülő Windisch-Grätz parancsára ekkor Schlik is megkezdte a visszavonulást Gödöllő felé.

A csatából így a magyar sereg került ki győztesen. A veszteségek ugyan nagyjából azonosak voltak – 1000–1000 fő –, de a vereség megdöbbenetette a „lázadók” szétverésére készülő Windisch-Grätzet.

A haditervet azonban a honvédeknek sem sikerült megvalósítaniuk. Klapkának ugyanis még a csata estéjén meg kellett volna indulnia Pest felé, hogy a császáriakat elvágja a fővárostól. A felvonulás és a fél napon át tartó küzdelem azonban oly mértékben kifárasztotta a csapatait, hogy képtelen volt saját tervének eleget tenni. Így a Gödöllőn összpontosuló császári fősergnek 7-én reggel sikerült Kispest–Pestlőrinc–Kerepes–Cinkota vonalára visszavonulnia.

A feldunai hadsereg ugyanaznap reggel bevonult Gödöllőre.

A KOMÁROMI HADMŰVELET

1849. április 7-én délután a gödöllői magyar főhadiszálláson a sereghez érkezett Kossuth, Görgei és a hadtestparancsnokok az új haditervek megbeszélésére ültek össze. Kossuth és a parancsnokok egy része a Pest előtt csoportosuló császári hadsereg elleni támadást látták célszerűnek, a vezérkar főnöke, Bayer József ezredes viszont új hadműveleti célként Komárom

felmentését javasolta. A haditanácson végül az ő javaslatát fogadták el.

Komárom, Közép-Európa akkor egyik legkorszerűbbnek számító erőrendszérének sáncái és falai között immár negyedik hónapja tartotta magát a magyar őrsg – a március végi hadseregbeosztás szerint a VIII. hadtest – 10000 katonája. A vár parancsnoka báró Majthé-

nyi István, 1849 januárjától Török Ignác honvéd tábornok volt. A vár szemmel tartására a Duna jobb partján és a Csallóközben 1848 decemberében Windisch-Grätz seregéből egy dandár maradt vissza. Lipótvár kapitulációja (1849. február 4.) után Simunich altábornagy csapatai is a vár alá vonultak. Így a Komárom körüli császári erők létszáma 15 000 főre nőtt. Kiépítették az ostromzárat. A várórség eddig több alkalommal is sikeres rajtaütésekkel nyugtalanította a császáriakat, de ezzel vége szakadt az aktív védelem lehetőségének. Március folyamán a beérkezett ostromágyúk megkezdtek a vár rendszeres lövését. S noha a külvilágtól elzárt őrség tisztikarában egyenlenségek támadtak, az őrség egyelőre kitartott. Kossuth március közepén egyidejűleg Lenkey János és Guyon Richárd tábornokot is Komáromba küldte: annak kellett a parancsnokságot átvennie, aki előbb jut be a várba. Ez Lenkeynek sikerült, s működése nyomán hamarosan helyreállt a rend a tisztikarban.

Komárom felmentése több okból is indokoltnak látszott: egyrészt a Dunán átkelve, innen a főváros előtt védő császári főszereg hátába lehetett kerülni, másrészt alkalmas hadművelleti bázisa lehetett egy Bécs irányába indított támadó hadműveletnek.

A vár felmentésére a következő hadművelleti terv született: a császári főszereggel szemben a *Rákoskeresztúrtól Kerepesig* tartó vonalat Aulich hadteste és Asbóth hadosztálya szállja meg. Azt kell elhíttetniük Windisch-Grätzcel, hogy az egész magyar főszereg áll vele szemben. A VII. hadtest *Fót és Dunakeszi* között egyelőre a császáriak összeköttetését zárja el Vác felé, miközben a várost az I. és a III. hadtest birtokba veszi, majd Léván át a Garamon és a Zsitván átkelve – Komáromhoz vonul. Vácra utánuk a VII. hadtest vonul be, majd Kmety hadosztálya kivételével, mely a városban marad, követi az előbbi két hadtestet. Aulich és Asbóth ugyanakkor átveszik a Fót–Dunakeszi vonal fedezését is.

Az április 7-ét követő napokban a II. és a VII. hadtest, valamint Asbóth hadosztálya elfoglalta a császári csapatokkal szemben kijelölt állásait. 10-én reggel Klapka és Damjanich csapatai Csomádról, illetve Veresegyházáról megindultak Vác felé.

Götz vezérőrnagy, akivel Görgei hadtestének januári üldözése során már találkoztunk, 7500 főnyi hadosztályával a Vác déli szegélye előtt folyó Gombás-patak mögött foglalt állást: ütegei tüzével fogadta a harcrendben közeledő honvédeket.

Damjanich is felvonultatta tüzérségét. A támadással mindaddig várni akart, míg a Klapka-hadtest egy megkerülésre küldött dandára el nem zárja a császáriak visszavonulási útját Váctól északra. Az egyre jobban elhúzódó tüzérségi párbaj viszont felkelthette Windisch-Grätz figyelmét, ezért Damjanich megindította a gyalogság támadását. A Vácra vezető úttól jobbra és balra két-két dandárt vonultatott fel. A Gombás-patakon átvezető hídra a lengyel zászlóalj intézett rohamot, ezt azonban a túlspartról tüzelő császári vadászzászlóalj megállította. Ekkor a 3. honvédzászlóalj lépett harcba Földváry Károly őrnagy vezetésével. A honvédek a súlyos veszteséget okozó tűz ellenére áttörtek a hídon, és benyomultak Vácra.

A császári csapatok zöme megkezdte a visszavonulást a Váctól északra fekvő szoros irányába, hogy ott ismét állást foglaljon. A városban közben véres kézitusa dúlt. A honvédek felmorzsolták a halogató harcot vívó két császári zászlóaljat. Götz is halálos sebet kapott. A szorosban még a császáriak egy ideig kitartottak ugyan – a megkerülésükre kiküldött Klapka-dandár eltévedt –, de 15 óra felé feladták állásaikat, és Verőcén át az Ipoly túlsó partjára húzódtak vissza. A csatában a császáriak sebesültekben, halottakban és foglyokban összesen több mint 300 embert veszítettek, a magyar csapatok ennek felét.

Ugyanaznap a magyar csapatok terveiről és erejéről megbízható hírek híján levő császári fővezér ismét az „erőszakos kémszemléhez” folyamodott: Jellačić hadteste Cinkota, Schliké Rákospalota irányába nyomult előre. Az előbbi azonban a II., az utóbbit a VII. magyar hadtest visszaverte, így Windisch-Grätz nem tudta meg, hogy a magyar főszereg fele már elvonult, sőt másnap, 11-én a magyar II. és VII. hadtest támadást intézett ellene, Asbóth hadosztálya egészen Kőbányaig hatolt. A váci csatáról a főhadiszállására 12-én beérkező jelentésekből értette meg, hogy a magyar főszereg – vagy legalábbis annak egy része – Komárom felmentésére készül. A tábornagy el is határozta, hogy Budán és Esztergomon át megpróbálja ennek elejét venni. Hogy biztos legyen a dolgában, 13-án még egy erőszakos felderítést hajtott végre a Pest alatti magyar tábor ellen. Aulich ezúttal is visszaverte a császári támadást, pedig egy hatalmas félkör mentén alig 11 000 katonával kellett helytállnia.

Több „kémszemlére” egyelőre nem került sor, mert Windisch-Grätzet sorozatos kudarcai miatt az udvar április 12-én felmentette. A magyarországi császári csapatok főparancsnokává

Welden táborszernagyot nevezték ki. A 67 éves utód nem egyedül érkezett. Április első napjaiban három új dandár, 10 000 katona indult Wohlgemuth altábornagy vezetésével Pozsonyból a Garam felé, Komárom fedezésére. Galiciában, Dukla környékén pedig egy hasonló létszámú hadtest gyülekezett, sőt az elővédje április 8-án már Eperjes felé közeledett.

A Vácról elmenekült császári hadosztály a Garam jobb partján csatlakozott Wohlgemuth csapataihoz: az így létrejövő IV. hadtest 16 000 katonát számlált. Április 17-én a II. hadtest is parancsot kapott, hogy induljon Pestről az Esztergomban levő hadosztály segítségére. A fenti intézkedések következtében a Komárom felé igyekvő magyar seregrésszel szemben tehát egy 26 000 főnyi csoportosítás volt kialakulóban.

Csakhowy a magyar I., III. és VII. hadtest már 16-án kiért a Garam bal partjára: Klapka és Damjanich hadteste 18-án Nagyszeccsénél háborítatlanul átkelt a folyón, és másnap megindult Nagysalló irányába. A VII. hadtest a bal parton, Zsemlénnél maradt, ahol a hídverés még folyt.

Wohlgemuthnak ekkor csak a Vácról kivert – most Jablonowski vezérőrnagy vezette – hadosztály állt a rendelkezésére, továbbá saját hadtestének két dandára, amely a távolabbi Besén és Csekén állomásozott. Miután értesült a magyarok közeledéséről, április 19-én Jablonowski egyik dandárát indította Nagysallóra.

A helységben levő magyar előőrsök rövid harc után visszavonultak, ám csakhamar az I. és III. hadtesttel tértek vissza, Klapka április 19-én 9 óra körül *Nagysalló* bevételeire indult. Egy dandár északnyugat felől – a Hölvényi-erdőn át –, egy-egy hadosztály pedig arcbán, észak és északkelet felől készült a támadásra. Rövid tűzérségi előkészítés után néhány honvédszászlóalj szuronyrohamra indult, és egyórás kemény harcban kiverte Nagysallóról az ellenséget.

A császári dandár Nagymálas felé vonult vissza, de miután félúton a hadosztály segítségül küldött másik dandárával találkozott, Jablonowski visszafordult, és felújította a falu birtoklásáért folytatott harcot. A küzdelem során a két császári dandár ismét kénytelen volt visszahúzódní, és a Nagysallótól délre fekvő dombokon foglalt állást. Klapka és Damjanich erre parancsot adott a támadás folytatására. Miközben ennek előkészületei folytak – az utcai harcokban összekeveredett csapatokat csak nehezen lehetett rendezni –, a magyarok jobb szárnyán, a Hölvényi-erdőben újabb császári csapatok jelentek meg. Herzinger Csekéről érkező dandára oldalba támadta a szárnyon levő magyar dandárt. Ez előbb meghátrált,

majd a tartalékból beérkező csapatokkal megerősödve, visszaűzte a császáriakat.

A fenti eseményeket követően, Nagysallótól délre megkezdődött a magyar sereg hadközépének támadása. Sőt az ellenség oldalában, a Garam felől hamarosan megjelentek a VII. hadtest huszárai és lovas útegei is, amelyek közben átkeltek a zsemléri hídon. Wohlgemuth ezt látva általános visszavonulást rendelt el, de túl későn! A huszárok üldözésbe kezdtek, szétverték az ellenük küldött császári lovasságot, elvágták több ellenséges gyalogosegység visszavonulási útját. A bekerített csapatrészek letették a fegyvert, a többiek visszavonulását rendetlen futás váltotta fel. A huszárok a magyar és a szlovák lakosság útmutatásai nyomán még több kisebb-nagyobb ellenséges egységet fogtak el. A császáriak vesztesége ezzel együtt megközelítette a 2000 főt, ennek felét foglyok tették ki. A támadó magyar csapatok halottakban, illetve sebesültekben mintegy 600–700 embert vesztek.

A nagysallói csata nyomán megnyílt az út Komárom felé. Az I. és III. magyar hadtest gyors menetben jutott el a Zsitváiig, átkelt rajta, és 22-én megérkezett a komáromi Vág-hídfőhöz. Közeledtükre a Duna bal partján levő ostromló erők átkeltek a folyó jobb partjára. Ezzel Komárom az északi oldalról felszabadult az ostromzár alól. A hadtestek a jobb partra egyelőre nem tudtak átkelni, mert a hidat Simunich tűzérsege megsemmisítette.

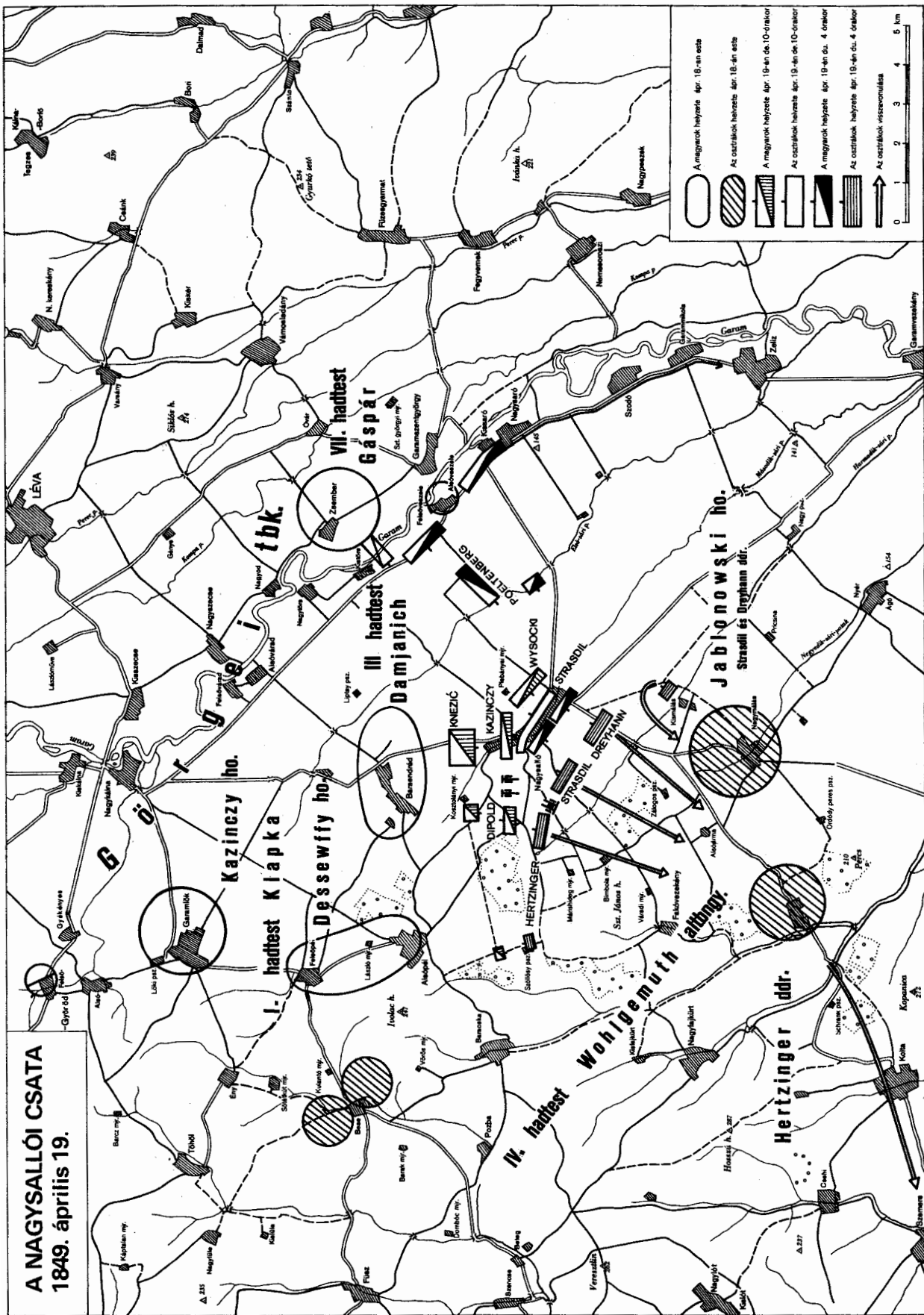
Közben a VII. hadtest a nagysallói csatát követően a Garam mentén délnek ereszkedett le. Április 20-án Kéméndről elűzte az Esztergomban állomásozó császári II. hadtest idáig hatolt dandárát, majd szintén nyugatnak fordult, hogy Köbölkúton át csatlakozzon a Komárom felé tartó másik két hadtesthez. Arra a hírre, hogy Wohlgemuth – aki a nagysallói csata után a Vág mögé menekült – Nyitra felől ismét előnyomulóban van, a VII. hadtest az időközben Vácról csatlakozó Kmety-hadosztállyal Bajcsra és Perbetére vonult, az I. és a III. hadtest hátának fedezésére.

Komárom tehát felszabadult, de a hadművellet utolsó szakaszában az események kedvezőtlenül alakultak. A Duna-híd sehogy sem akart elkészülni: előbb hiányzott a szükséges faanyag, majd a hadsereg utászai, valamint a komáromi ácsok és molnárok által, nemes áldozatok árán elkészített hidat Simunich tűzérsege szétlőtte. Április 25-én estére mégis sikerült két hidat elkészíteni, közben azonban értékes idő ment veszendőbe.

Welden a nagysallói csata hírére, és az április 19-i Pest előtti erőszakos felderítés után meg-

A NAGYSALLÓI CSATA 1849. április 19.

kezdte a főváros kiürítését. S miután már Bécs-et látta fenyegetve, április 23-án a III. hadtestet Pestről, a II-at Esztergomból erőltetett menetben indította a Duna jobb partja mentén Komárom felé, hogy a császárváros fedezésére siessen. Az I. hadtestet Welden a Délvidékre küldte, ahol számukra szintén katasztrofálisan alakult a helyzet.

Amikor 26-án hajnalban Klapka, Damjanich és a komáromi VIII. hadtest támadásra kijelölt csapatai átkeltek a Duna jobb partjára, nemcsak Simunich ostromló hadával, de hamarosan a Komárom közelébe érkezett császári sereggel kerültek szembe.

Az I. és a III. hadtest legkiválóbb alakulataiból összeválogatott rohamoszlopok kezdetben mégis sikereket értek el. Kiss Pál ezredes dandára a III. hadtesttől hajnali 3 óra tájban álmában meglepte, elfogta, illetve megsemmisítette Simunich hadtestének a monostori sáncokban levő egy zászlóalját és egy ostromágyú telepét. Az I. hadtest Batori-Sulcz Bódog alezredes vezette dandára ugyanekkor kemény harcban Újszőnyt vette birtokba, majd közösen a Monostortól délre húzódó magaslatokra vetette vissza Simunich csapatait. Ez utóbbiak a beérkező erősítésekkel itt ismét megkísérelték az ellenálást. Ekkor azonban a hátukban megjelent a komáromi várórség két zászlóalja. A katonák a Duna szigetének nyugati végén dereglyéken kelték át a folyón. Erre a császáriak a Concó-patak mögé, Ácsra húzódtak vissza. A bal szárnyon az I. hadtest egy másik dandára, Dipold Antal alezredesé, eközben Ószönyt vette be. Az ellenség itt Mocsa felé vonult vissza, az utóvédet képező két század császári gránátost Dipold huszárai azonban elfogták.

Simunich szorongatott helyzetéről értesülve a császári III. és II. hadtest a harctérre sietett, és 6 óra felé megkezdte felfejlődését Herkálypuszta és Csém között, mint a császári sereg hadközepe. A kettészelt Simunich-hadtest csapatai így Ácsnál a bal szárnyat, Mocsnál és az ószönyi szőlőkben pedig a jobb szárnyat képezték.

A császáriakkal szemben, az ácsi erdőben, egyelőre Kiss Pál és a komáromi várórség dandára képezte a jobb szárnyat, a tartalékot Kökényesi őrnagy dandára a III. hadtesttől. Itt tartózkodott Görgei is. Csém és Herkálypusztával átellenben a magyar *hadközepe*t ekkor Batori-Sulcz dandára alkotta. Mögötte, a *második lépcsőben* Nagysándor vezetésével tizenhat huszárszázad sorakozott fel, s a komáromi hídfőből ide tartottak az I. és a III. hadtest nemrég átkelt részei is Damjanich vezetésével. A bal szárnyon

Klapka parancsnokolt, de ereje már csak a Dipold-dandárból és a négy század huszárból állt.

Görgei hamarosan általános támadásra adott parancsot. Ennek egyelőre csak Klapka tehetett eleget. A hadközépen a magyar csapatok felfejlődése még nem fejeződött be, a jobb szárny pedig védekezett, mert a császári bal szárny ekkor már támadott. Itt, Ácsnál mindenáron tért akartak nyerni, nehogy a Győr felé indított ostromágyúk a magyar csapatok kezébe essenek. A támadáshoz jelentős erősítéseket kaptak, így hamarosan kivetették a honvédeket az ácsi erdőből. A magyar jobb szárny a Monostor-hegyen levő sáncokba vonult vissza, ahol a tüzéségnek sikerült feltartóztatnia az ellenséget. Közben a centrumban tüzéségi párbaj folyt. A bal szárnyon Klapka csekély erejével megkezdte az előnyomulást, de az ószönyi szőlőkben elhelyezett császári ütegek tüze megállította. Erre a császári jobb szárny lendült támadásba. Klapka egészen a Duna hídfőjéig hátrált, s ezzel az utána nyomuló ellenséget a vár nehézlövegeinek hatókörébe csalta. A falakon megszólaló ágyúk nem is maradtak hatástalanok, a császári dandár katonái menekülni kezdtek.

Ekkor Nagysándor a magyar hadközépről rohamra vezette huszárjait. Schlik a III. hadtest lovasságát küldte a huszárok ellen. Csémpusztánál csaptak össze. Néhány császári üteg oldalba fogta a huszárokat, akik arra visszavonultak. Nagysándor rendezte a századokat, és újra a császáriakra vetette magát. Mindinkább tért nyert, amikor harcoló huszárjainak oldalában ellenséges lovasság bukkant fel. A Montenuovo-lovasdandár váratlan rohama a huszárokat teljesen szétugrasztotta, a nyomukban előretörő ellenség a magyar hadközép előretolt 47. honvédzászlóaljára vetette magát. A zászlóalj nem állta a támadást, menekülni próbált. Ekkor az egerhevesi 26. honvédzászlóalj parancsra sem várva vitéz parancsnoka, Beóthy György őrnagy vezetésével útját állta a császári lovasságnak, hogy megmentse a visszavonulókat. A zászlóalj négy-szögének pontos sortűzei, majd Klapka ágyúinak oldalazótüze megállította, s visszavonulásra készítette Montenuovo lovasait.

A lovassága sikerei nyomán Schlik a közép gyalogságát is támadásba irányította. A kibontakozó túlerő ellen – a VII. hadtest még mindig nem érkezett be Komáromba – Görgei nem vette fel a harcot, hanem délután 13 óra tájban erőit a Duna hídfőjében levő sáncokba vezette vissza. Erre a császáriak, akiknek visszavonulási útját Győr felé így már nem fenyegette veszély, szintén beszüntették a harcot. Az ütközet véget ért. A császári fősereg még aznap éjjel a Concó-

patak mögé vonult vissza, majd 27-én Győrön át megindult Pozsony felé.

A komáromi csatával a főhadszíntéren a tavaszi hadjárat második szakasza zárult le. A császáriaknak 1200 katonája esett el vagy sebesült meg, 1000 esett fogságba. A magyar sereg 800 katonát veszített. A hadműveleti célkitűzést azonban ezúttal is csak részben sikerült elérni: Komárom felszabadult, de a császári fősereg visszavonulásának útját a feldunai hadsereg nem tudta elvágni.

A tavaszi hadjárat 1849 áprilisában győzelmek sorát hozta a főhadszíntéren, ám *döntő sikert nem*. A honvédsereg csapásai alatt a császári fősereg az ország nyugati határára szorult vissza, de a teljes megsemmisülést sikerült elkerülnie. Ezt jelentős mértékben a magyar hadvezetés hibái tették lehetővé. Nem a tervekkel, az elképzelésekkel, hanem a megvalósítással volt baj. Gáspár András tétlensége az isaszegi csata idején, az ellenség hátbatámadására küldött dandár eltévedése Vácnál, Poeltenberg tábor-

nok hadtestének elmaradása a komáromi ütközetből stb. az ellenség számára az utolsó pillanatban mindig lehetőséget nyújtott arra, hogy kivonhassa megtépázott erőit a döntő vereséggel fenyegető összecsapásból.

A feldunai hadsereg négy hadtestének, hadosztályainak és dandárainak együttműködése többször akadozott, ezt a hibát csak egy nagyon határozott és célratörő központi irányítás küszöbölhette volna ki. Görgeinek viszont az volt az elve, hogy a hadtestparancsnokok tanuljanak meg önállóan irányítani, egymással együttműködni, ő csak a legszükségesebb esetben avatkozik be. Csakhogy ezt több alkalommal – mint például Isaszegnél, ahol nem küldött parancsot Gáspár tábornok támadására – elmulasztotta.

A hadvezetéssel szemben támasztott korabeli követelmények tekintetében Windisch-Grätz kétségkívül még inkább elmarasztalható. A császáriak nem kis mértékben csak a szerencsének köszönhették, hogy elkerülték a döntő vereséget.

BUDAVÁR BEVÉTELE

Komárom felszabadítása után a magyar politikai és katonai vezetés, Kossuth és Görgei egyaránt Buda ostroma mellett döntött. Ez a lépés – amely egybeesett a közvélemény várakozásával – később elhibázottnak bizonyult, adott pillanatban azonban kétségtelenül fontos politikai és katonai szempontok szóltak mellette.

A tavaszi hadjárat fényes győzelmei ellenére a forradalom táborán belül a Békepárt, a dinasztíával való megegyezés szükségességét valló politikai erők tovább erősödtek. E tendencia annyira nyilvánvaló volt, hogy Kossuth a forradalom védelmében döntő lépésre szánta el magát: hogy a Habsburgokkal való kiegyezést, a Békepárt működését lehetetlenné tegye, Debrecenben április 14-én az országgyűléssel megszavaztatta a Habsburg-ház trónfosztását, ami egyben válasz volt a március 4-i birodalmi októrojtalt alkotmányra is.

A Függetlenségi Nyilatkozat azonban nem hozta meg a kívánt sikert. Az országgyűlés csak a közvélemény nyomására – a képviselőház április 14-i ülésére a debreceni nagytemplomban került sor, melynek karzatait zsúfolásig megtöltötte a Kossuthot éltető közönség – adta be a derekát. Az Ausztriával való szakítás elleni többé-kevésbé nyílt tiltakozás és aknamunka már a következő napokban elkezdődött. S a politikai hatalom újrafelosztása kapcsán hamarosan vissza-

csapásra is sor került. A Függetlenségi Nyilatkozat kimondásával egyidejűleg kormányzóvá választott Kossuth hatáskörét a parlament ugyanis jócskán megnyirbálta. A végrehajtói hatalmat Kossuthnak meg kellett osztania *Szemere Bertalan kormányával*, mely április végén lépett a feloszlott OHB örökébe. S miután a parlamentáris formáknak megfelelően mind Kossuth, mind pedig a – különben liberális centrista többségű – Szemere-kormány tevékenységért a képviselőháznak volt felelős, ez azt jelentette, hogy kezüket egy-egy adott kérdésben egyre gyakrabban kötötték meg a Békepárt és a hozzájuk húzó liberálisok. Kossuth azonban továbbra is úgy vélte, hogy a liberális nemesség zöme megnyerhető a független és önálló Magyarország gondolatának. Ennek egyik lehetősége volt végső soron Buda ostroma is. Az ország fővárosának visszafoglalásához külpolitikai szempontból nagy reményeket fűzött. Azt várta, hogy a nyugati nagyhatalmak elismerik a függetlenségét deklarált magyar államot. E külpolitikai siker pedig kétségtelenül a belpolitikában is jelentkezett volna. Vagyis a jobboldal, a Békepárt jelentős rétegeit állíthatta volna annak a függetlenségi eszmének az oldalára, melyet Kossuth képviselt.

Végeredményében azonos, politikailag azonban merőben ellentétes szempontok szabták meg

Görgei magatartását. A mindinkább a politikába is beavatkozó fővezér – május 1-től egyben a Szemere-kormány hadügyminisztere – a Függetlenségi Nyilatkozattal szemben foglalt állást. Ennek visszavonása érdekében egyrészt a Békepárttal lépett kapcsolatba, másrészt pedig abból a felfogásból indult ki, hogy az udvar a sorozatos katonai vereségek következtében békés megegyezésre fog törekedni: egy újabb támadó hadjárat ezt a szándékát megakadályozhatta, Buda bevétele pedig segíthette volna.

Az udvar azonban nem akart tárgyalni, hiszen pozíciója sok tekintetben tovább erősödött. Az itáliai hadszíntéren Radetzky március 23-án Novaránál döntő győzelmet aratott Károly Albert szárd király felett, aki erre békét kötött, és a velencei forradalom magára maradt. A porosz király április 13-án nem fogadta el a polgárság kezéből az egységes Németország uralkodói címét, és így a Poroszországgal fenyegető konfliktus veszélye is elmúlt – legalábbis egy időre. S noha a magyarországi katonai helyzet katasztrofálisan alakult, az udvar április 26-án inkább kész volt a cárhoz folyamodni katonai segítségért, semhogy feladva abszolutisztikus, centralisztikus elveit, egyezkedésbe kezdjen a magyar forradalommal.

Magyar részről, katonai szempontból a támadás folytatása mellett szólt a vereséget szenvedett osztrák fősereg állapota, s az a már akkor is ismert alapelv, hogy a megvert ellenséget lehetőleg a megsemmisítésig kell üldözni. Ugyanakkor más indokok a támadás elhalasztása mellett szóltak: egyrészt a főváros közvetlen közelében maradt Jellačić 16–18 000 főnyi hadteste, amely április 25-én a Duna jobb partja mentén lassan ugyan dél felé indult, de céljával ekkor még nem lehetett tisztában a magyar hadvezetés; másrészt Buda várában 5000 főnyi császári várőrség állomásozott, amely e hadászatiilag fontos pontot ellenőrzése alatt tartotta, fenyegető jelenlétét nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Végül a feldunai hadsereg április végén maga sem volt olyan állapotban, hogy azonnal az ellenség üldözésére indulhasson. Az egy hónapja tartó hadjárat szakadatlan menetei és ütközetei következtében a csapatok kimerültek, a zászlóaljak létszáma 8–900 főről 6–700 főre csökkent. A komáromi csata idejére a sereg löszerkészlete szinte teljesen elfogyott. Ezt Nagyváradról, hosszú utánpótlási vonalon lehetett kiegészíteni, amely Buda kikerülése miatt még hosszabbá vált.

A parancsnokok mindezzel tisztában voltak, s ennek következtében – Bayer József vezérkari főnök kivételével –, egyelőre valamennyien ki-

vihetetlennek tartottak egy esetleges Pozsony–Bécs irányú támadó hadműveletet.

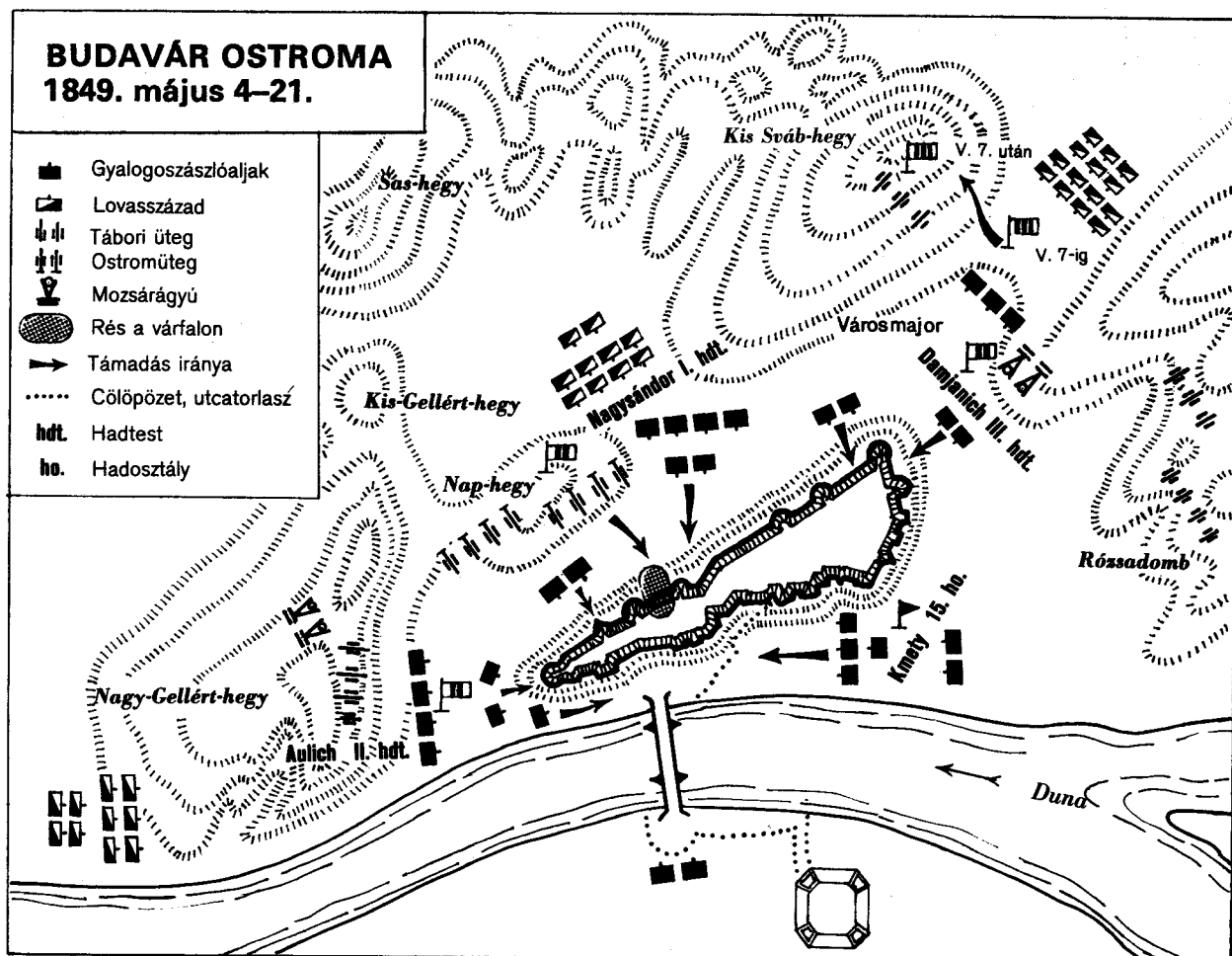
Görgei és hasonló felfogású tisztjei úgy vélekedtek, hogy a Habsburgokkal való kiegyezés feltétele egy erős, ütőképes magyar sereg, melynek katonai és erkölcsi erejét bizonyítandó, újabb győzelmet kell aratnia. Erre a célra, ha már egyszer a Bécs elleni támadást az említett tényezők egyelőre kizárták, Buda ostroma nyújtott lehetőséget. A Budavár elleni támadás – a védők ellenálló képességét jócskán alábecsülték – rövid időn belül könnyű és látványos győzelmet ígért. Egyben alkalomnak tűnt arra, hogy a sereg kipihenje az addigi hadjárat fáradalmait, és hogy sorait az ismét meginduló újoncozás révén feltöltse.

Április 29-én a feldunai hadsereg zöme Komáromból megindult Buda felé. Győrnél a VII. hadtest két hadosztálya maradt vissza, melynek parancsnokságát a függetlenségi nyilatkozat következtében még Nagysallónál az aktív szolgálatról visszavonuló Gáspár tábornoktól az osztrák származású Poeltenberg Ernő vette át. A VIII. hadtest – a komáromi várőrség, melynek parancsnoka április végén *Guyon tábornok* lett – mozgóvá szervezett része a Csallóközben levő császári erőket tartotta szemmel. Április végén egyéb személyi változásokra is sor került. A hadügyminiszterre kinevezett Görgei – Kossuth ugyanis így módon szeretne volna őt eltávolítani a sereg éléről – helyetteseként Damjanichot küldte volna Debrecenbe, aki azonban indulása előtt a lábát törte. A hadügyek élére így ideiglenesen Klapka került. Utóda, az I. hadtest parancsnoka Nagysándor József, a III. hadtesté pedig Knezić Károly lett.

A május 4-én beérkező magyar sereg – mely a fővárosban levő Aulich-hadtesttel együtt 31 000 főt számlált –, Kmety hadosztálya még aznap rohamot kísérelt meg a várat ivóvízzel ellátó vízmű sáncai ellen. A támadás azonban siker helyett 200 főnyi veszteséggel végződött. Nem sok eredménnyel járt a Sváb-hegyről és a Nyárs-hegyről megszólaló magyar tüzérség működése sem. A kis kaliberű tábori lövegek vajmi keveset ártottak a vár falainak. Szabályos ostromra kellett felkészülni, amihez mindenkélett ostromágyúkra volt szükség.

Ezt Görgei is belátta, és elhozott Komáromból öt nehéz ostromágyút a szükséges löszszerrel. Miután ezek megérkeztek, május 12-én megindulhatott a módszeres ostrom. Addig a honvédgyalogság éjszakáról éjszakára tüntető támadásokkal próbálta kifárasztani a várőrséget.

A várőrség parancsnoka, Heinrich Hentzi tá-

bornok erre nehézágyúival időről időre kíméletlenül bombázás alá vette Pestet, noha Welledentől, főparancsnokától azt a határozott utasítást kapta, hogy ezt csak abban az esetben tegye, ha a magyar sereg innen is fenyegetné a várat. Márpedig ez nem állt fenn. A pesti Duna-sor – a reformkori építészet büszkesége – a vártüzérség „dicső tevékenysége” következtében hamarosan a földdel lett egyenlővé. A katonai szempontból teljesen indokolatlan lövetés sok polgári áldozatot is követelt.

Május 16-án reggel megszólaltak a magyar sereg ostromágyúi. Az egész napon át tartó szakadatlan lövetés eredményeként a várfal nyugati és délnyugati részén a Fejérvári kapu környékén hatalmas rések keletkeztek. 17-re virradóra az I. és a III. hadtest, valamint Kmety hadosztálya általános támadásra indult. A honvédek a falon túl magasan levő résen át azonban nem tudtak behatolni a várba. A támadás során ismét vagy 200 honvéd esett el, köztük Kleinhainz Oszkár őrnagy, az I. hadtest vezérkari főnöke. A magyar nehézütegek ismét megszólaltak, 20-án estig egyfolytában lőtték a várat.

A döntő roham május 21-én hajnalban kezdődött. Az I. hadtest csapatai ismét a várfal Krisztinaváros felőli szakasza ellen indultak támadásra, a III. a Bécsi kaput és a Vérmező felé eső sarokbástyát (a mai Hadtörténeti Múzeumnál), míg a Kmety-hadosztály ezúttal is a vízivárosi vízmű palisádjait fogta ostroma alá. Az első lépcsőben tizenkilenc honvéd- és egy vadászászlóalj, valamint néhány utászszázad támadott. A szörnyű golyózáporban legelőbb, reggel négy óra körül az I. hadtest csapatainak sikerült behatolniuk a várba. A Szent György térrel szemben levő szakaszon viszonylag alacsonyabb falakat egy önkéntesekből álló század mászta meg, majd a 47. honvédzászlóalj katonái is benyomultak a várkertbe. Erre az itt álló olasz Ceccopieri-zászlóalj letette a fegyvert. Ezt követően az előbbtől jobbra és balra levő szakaszon, a réseken és létrák segítségével a bástyákon át a Máriássy-hadosztály többi csapatainak is sikerült bejutnia a várba. Az események hírére egy zászlóalj élén maga Hentzi indult meg, hogy kiszorítsa a honvédeket. A Szent György térre érkező osztrákokat az ott gyülekező zászló-

aljak sortüze fogadta. Hentzi halálos sebet kapott; katonáit pedig szuronyroham vetette vízszá.

Ugyanakkor az Úri utca és az Országház utca felől a III. hadtest csapatai jelentek meg, amelyek a Bécsi kapunál szintén betörték a várba. Röviddel később Kmety erőfeszítéseit is siker koronázta, és elfoglalta a vízmű sáncait.

Hentzi helyettese, Alnoch ezredes erre a Lánchidhoz sietett, hogy a robbantásra előkészített hidat – melyen éppen akkor a II. hadtest Sekulits-hadosztálya készült átkelni Pest felől – a

levegőbe röpítse. A robbanás azonban csak őt ölte meg, a hidnak nem ártott. A még fogságba nem esett császári csapatok a királyi várba vonultak vissza, ahol rövid ellenállás után, reggel 7 óra felé letették a fegyvert.

A május 4–21-ig tartó ostrom idején a császáriak 710 főt vesztek, 4200 fő, köztük 113 tiszt esett hadifogságba. 248 különböző úrméretű löveget, nagy mennyiségű fegyvert és lőszert zsákmányolt a magyar sereg. A kétségtelenül jelentős győzelmet hozó ostrom során 370 honvéd esett el, 670 sebesült meg.

3. Bácska és Temesköz felszabadítása, események az egyéb hadszíntereken

Dél-Magyarországon a császáriak február első felében indított sikertelen támadása után néhány hetes szünet állt be a hadműveletekben. Ennek oka elsősorban abban az ellentétben rejlett, amely a szerb és az osztrák szövetségesek között robbant ki. Rajačić és Stratimirović között is hatalmi harc indult meg, amely a szerb felkelő hadseregben is éreztette hatását.

A magyar tábor e néhány hét alatt ugyanakkor jelentősen megerősödött. A február első felében alig 3–4000 főt számláló szegedi hadosztály létszáma rövid egy hónap alatt 14 000 főre nőtt. A IV. (bácskai) hadtest nevet kapta, a parancsnokságát Perczel Mór vette át. Az V. (bánáti) hadtestben – mely Aradot ostromolta – március elejére már 7500 katona szolgált. Parancsnoka röviddel a március 5-i szolnoki diadal után gróf Vécsey Károly honvéd tábornok lett.

A velük szemben álló császári sereg összlétszáma – Knicanin önkénteseinek távozása után – 41–42 000 főt tett ki, melyből 10–12 000 állomásozott a Bácska északi felében.

A IV. hadtest március közepén a Bácskában nagyszabású támadó hadjáratot indított Pétervárad felmentésére, melyet január végétől császári csapatok tartottak ostromzár alatt. Perczelnek először ehhez a Tisza–Maros szögében összpontosuló császári csapatokat kellett elűznie Szeged közeléből. A hadtest március 22-én kezdte a hadműveletet. A főerők Szegedről a szőregi és a szentiváni szerb állások bevételeire indultak. Az utóbbit a 60. Wasa-gyalogezred 2. zászlóalja – parancsnokát, Forget őrnagyot már említettük – szuronyrohammal hamarosan be-

vette. A császáriak Szőregnél álló zöme erre állásait harc nélkül feladva, Bébára és Ókánizsára vonult vissza. A Makóról a Maroson átkeelő másik csapat Zomborfalvát vette birtokba. A harmadik Horgos felől Ókánizsa, a negyedik Szabadkáról Zenta ellen támadt. Az utóbbi két helység makacs küzdelem után 23-án szintén a magyar csapatok birtokába került. Ezzel a IV. hadtest sikeresen teljesítette feladata első részét.

A Tisza–Maros szögének megtisztítása után Perczel Csantavéren összpontosította csapatait. A hadtest nagyobb fele visszamaradt Szeged fedezésére, Perczel 6000 emberével pedig 25-én Hegyesig, illetve Szeghegyig nyomult előre. Itt csatlakozott hozzá a péterváradi őrségtől küldött huszárszakasz, melynek parancsnokától arról értesült, hogy a főtisztek egy része a várat át akarja adni a császáriaknak. Fackh Oszkár főhadnagy és tizenkét huszára 70 kilométert tett meg ellenség által megszállt területen, hogy erről tájékoztassa Perczelt. A tábornok, hogy minél előbb célhoz érjen, 26-án Óverbász és Kula között áttört a Ferenc-csatorna vonalát védő ellenséges csapatokon, és 27-én Kiskérre érkezett. Itt újabb nyugtalanító hír fogadta. Eszerint az Eszék környékén tartózkodó Nugent tábornok egyik hadosztályát a Duna mentén gyors menetben Pétervárad felé küldte, hogy csapatainak útját elvágja. Perczel erőinek zömét Gáll László ezredes vezetésével erre visszaindította a csatornához, 2000 katonájával pedig még aznap bevonult Péterváradra.

Itt először is alapos tisztogatást hajtottak végre. A várparancsnok, Csuha Antal tábornok – volt

cs. kir. alezredes – ugyanis ingadozott az uralkodó iránti hűség és az alkotmányra tett eskü között. Február végén a volt cs. kir. tisztek egy részével aláírta a vár kapitulációját, melyet a legénység „magyar ügy iránti fanatizáltságára” hivatkozva azonban még nem hajtott végre. Perczel az utolsó pillanatban érkezett, s miután felszólításra vagy harminc volt cs. kir. tiszt elhagyta a várat, a parancsnokságot öccsére, Miklósról bízta, a tisztikar szelleme megszilárdult.

Pétersvárad Duna-balparti felmentésével – a jobb parton, Szlavónia felől az ostromzár továbbra is fennállt – megkezdődött Bácska módszeres felszabadítása. A Ferenc-csatornához kiszakult Gál-hadosztály március 28-án elfoglalta a despotszentiváni felkelőtábor, majd csatlakozott a Pétersváradról visszatérő Perczelhez, aki Szenttamás bevételeire indult. A seregtest létszáma a Szegedről beérkezett erősítésekkel 7–8000 főre emelkedett. Szenttamás sáncainak védelmét 3–4000 határőr látta el.

Perczel erői április 3-án hajnalban két oszlopban – kelet, illetve Kiskér irányából dél felől – közelítették meg a Ferenc-csatorna két partján elterülő helységet. A csata reggel hét órakor tűzérési előkészítéssel indult. A határőrök a magyar gyalogság három rohamát is visszaverték, a negyediket azonban siker koronázta: a szegedi önkéntes nemzetőrök élén a zászlót lobogtató Földváry Sándor őrnagy betört a sáncokba. (Ikertestvérével, Károllyal, hasonló jelenet közben Vácott találkoztunk.) A szegediek sikere után a sáncok jobb, majd bal parti része is a honvédek birtokába került. A községbe menekült határőrök ellen újult erővel fellángoló harc teljes győzelemmel végződött. A véres küzdelem után közel 2000 határőr holtteste borította a csatamezőt. A honvédek közül 200 esett el vagy sebesült meg.

Szenttamás bevétele után a Bácskában már csak két jelentősebb terület maradt a császáriak kezén. A Csurogtól Kátyig húzódó római sáncok és a Titeli-fennsík. Perczel erőinek zömével április 7-én Goszpodincére ért, amely a *római sáncok* kulcsát jelentette. Egy kisebb hadoszlop Gál vezetésével ugyanakkor a védővonal szélső pontját, Csurogot közelítette meg. Gál csapatai nem találtak ellenállásra, Goszpodincénél azonban ismét harcra került sor. A tűzérési négy órán keresztül lőtte a sáncokat, majd a gyalogság indult rohamra. Ismét a szegediek törtek be elsőnek a sáncokba, melyek hamarosan a honvédcsoportok kezére jutottak. Az ellenség 500 halott és sebesült, valamint nyolc löveg visszahagyásával a Titeli-fennsíkra menekült.

Az olmtüzi oktrojált alkotmánnyal elégedet-

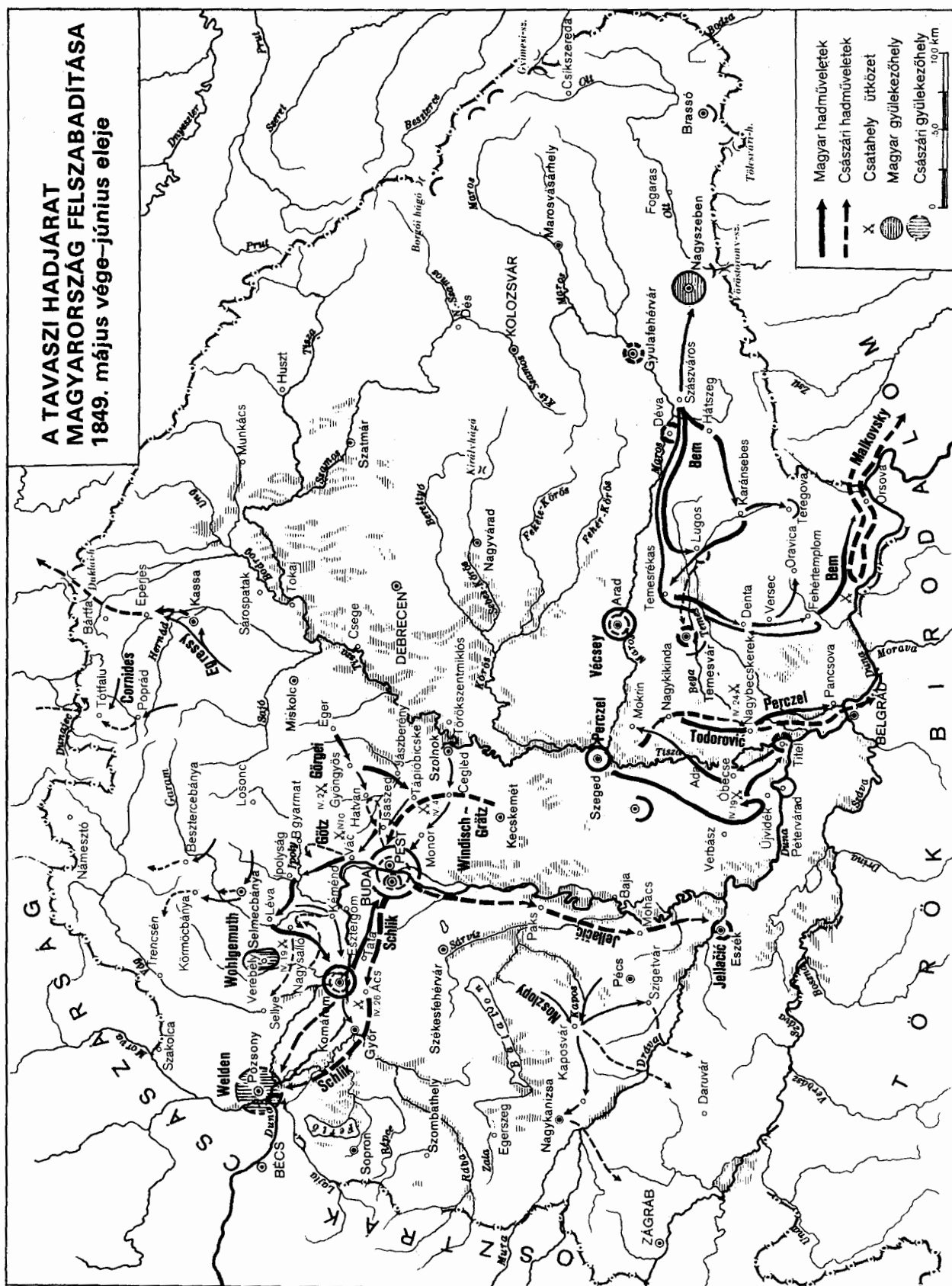
len és belsőleg meghasonlott szerb mozgalom katonai ereje ekkorra jelentősen csökkent. A szerb–osztrák erők maradványai a Titeli-fennsíkon gyülekeztek. Ha ezt a magyar sereg kihasználja, a római sáncok bevétele után azonnal Titelnek fordul, döntő győzelmet arathatott volna. Perczel csapatai azonban előbb Földvárra, majd Óbecsére meneteltek – ahol nem találtak ellenséget –, közben pedig Kničanin újra megjelent a szerbiai önkéntesek élén Titelen, és megszerezte a védelmet. Így, amikor a magyarok április 11-én megkezdtek a folyóktól és mocsaraktól védett, nehezen megközelíthető Titeli-fennsík ostromát, annak sáncai mögött már 8000 fő állt készen a harcra. Perczel három napon át vívta a sáncokat, de sikertelenül.

A március közepén kibontakozott dél-magyarországi hadjáratnak újabb csapatok megjelenése adott lökést. Az erdélyi hadjárat sikeres befejezése után Bem parancsot kapott az OHB-tól, hogy erőivel nyomuljon a Temesközben összpontosuló császári erők ellen. Az erdélyi hadtest április közepén így két részre oszlott. Nagyobb fele Erdélyben maradt, ahol a Kárpátok szorosait biztosította, illetve Gyulafehérvár és Déva várát vette ostrom alá, egyidejűleg pedig összefüggő örláncot épített ki az Erdélyi-érc-hegységben tartózkodó román felkelőkkel szemben. E csapatok parancsnoka Csetz lett, akinek Bemtől nyert tábornoki kinevezését csak hosszas huzavona után májusban hagyta jóvá az OHB. Bem pedig két hadosztály – mintegy 9000 fő – élén Déváról megindult a Temesköz felé.

Az Erdélyből a Temesközbe vezető utakat a temesvári várórség 4000 főnyi dandára zárta le Facsénál, valamint a Hunyad megyei Vaskapunál, ahol a szűk hegyszorosok különösen alkalmasak voltak a védekezésre. Az erdélyi harcokban edzett honvédek azonban április 17-én Vajslovánál áttörtek. Petőfi erről az események szemtanújaként így számolt be: „... Két zászlóalj volt ellenünk, seregünkben csak négy század (a 78. számú székely zászlóaljból) volt a tűzben s a négy század a legalább 2000 emberből álló ellenséget mintegy két órai harc után oly kétségbeesett futásnak lódította, hogy Karánsebesig meg sem állt, s onnan is még aznap tovább futott... Két ágyújuk is nálunk maradt; az egyiket négy székely szemem láttára vette el példátlan bátorsággal.” A császári dandár a Béga-csatorna mögé, Kiszetóra húzódott vissza.

Bem Karánsebesre és Lugosra kijutott hadosztályaival nyomon követte a császáriakat, Vécseynek pedig parancsot küldött Aradra, hogy csapataival az ellenség hátában jelenjen meg. Vécsey, akit az OHB elfelejtett utasítani arról,

A TAVASZI HADJÁRAT MAGYARORSZÁG FELSZABADÍTÁSA 1849. május vége-június eleje

hogy alárendelte Bemnek, nem mozdult. Így a császáriaknak sikerült Temesvárra menekülniük. Bem április 29-én érkezett Temesvár alá. Freydorfnál ütött tábort.

Időközben Perczel erőinek zöme szintén a Bánátba érkezett, sőt már jelentős győzelmeket is aratott. Todorović éberségét kijátszva – a császáriak Óbecsével átellenben várták csapatait a Bánátba –, Perczel április 20-a és 22-e között Ada és Pádé között kelt át a Tisza keleti partjára. Ennek következtében nem Todorović főleg reguláris katonákból álló hadtestével, hanem az attól északra, Mokrinnál álló 10 000 főnyi szerb népfelkelővel került szembe. A szerbek erőit 24-én rövid harcban szétszórta. Ennek hírére Todorović hadteste indult Melence felé, a magyar erők ellen. A csapatok április 29-én Nagybecskerek és Melence között félúton találkoztak: heves csata bontakozott ki. A két fél nagyjából egyenlő erőkkel – Perczel 9000, Todorović 10 000 katonával – rendelkezett. Az estig tartó elkeseredett küzdelemben ugyan egyiknek sem sikerült döntő fölényre szert tennie, de a csata után Todorović a Temes folyó mögé vonult vissza. Itt, Jarkovac és Uzdin között akart kitartani mindaddig, amíg az Erdélyből március végén kivert, de most néhány napja Orsovánál ismét magyar területre lépett császári hadtest be nem érkezik a segítségére, Malkowski altábornagy vezetésével.

Perczel és Bem együttes fellépése következtében ez a terv nem valósult meg. A két magyar hadvezér április 29-én Zombolyán személyes találkozáson vitatta meg a további feladatokat. Ennek értelmében Perczelnek Todorovićsal kellett leszámolnia, Bemnek Malkowski altábornaggal. Ez volt a nehezebb feladat. Bem alig 6000 főt számláló csapatának – 3000 emberre ugyanis Temesvár szemmel tartására maradt vissza – meg kellett akadályoznia, hogy Malkowski 10 000 emberből álló hadteste Orsováról a Temes völgyén át felmentse Temesvárt, illetve összeköttetésbe lépjen Todorović csapataival.

Bem azonban ezúttal is megtalálta a kiutat. Csapatai május első napjaiban gyors menetben Versecre és Fehértemplomra vonultak, s ezzel elvágták egymástól Malkowski és Todorović hadtestét. Bem Fehértemplomra bevonuló eldandára május 10-én Petrilovánál meglepte, és rövid harcban szétszórta Malkowski egyik alakulatát. Az altábornagy csak most ébredt rá, milyen veszélyes helyzetbe került: Karánsebes felé tartó csapatainak Bem ügyesen az oldalába került, sőt Orsovát, visszavonulásának útját is fenyegette. Bem ügyes hadmozdulata és a To-

dorović-hadtest újabb vereségéről szóló hírek hatására Malkowski a legnagyobb sietséggel indult vissza Orsovára, sőt május 15-én átkelt a Havasalföldre. Bem így lényegében egyetlen csata nélkül érte el a célját: csapatai 16-án bevonultak Orsovára.

Közben Perczel sem tétlenkedett: május 7-én támadást indított a Temes-Béga mögött álló császári erők ellen. *Tomasevacnál* véres küzdelem után sikerült is hídfőt foglalnia. A túlpartra átkelő magyar csapatok elől menekülő szerb-osztrák hadtest Uzdiinnál még egy kétségbeesett kísérletet tett, hogy megvesse a lábát, de sikertelenül. Perczel honvédekének rohama áttörte a császáriak védelmi vonalát, mire a Todorovićot felváltó új parancsnok, Puffer ezredes visszavonulást rendelt el. A császári hadtest zöme a Dunán át a Szerémségbe, illetve a szerb fejedelemségbe menekült. A román és német határőr-zászlóaljak nagy része feloszlott: a katonáit, miután letették az esküt a magyar alkotmányra, Perczel szabadon engedte. Szabadon távozhattak lakhelyére az a közel 10 000 szerb polgári menekülő és felkelő is, akik nem tudtak időben átkelni a Dunán, és a magyar csapatok fogságába estek.

Május 10-én Perczel ellenállás nélkül bevonult Pancsovára, ami Orsova említett elfoglalásával együtt a dél-magyarországi hadjárat sikeres befejezését jelentette. Ellenséges csapatok csupán a Titeli-fennsíkon, valamint Arad és Temesvár várában maradtak vissza.

Április utolsó felében Észak-Magyarországon is kisebb harcok alakultak ki. A Vogel altábornagy vezetésével Galíciában gyülekező császári hadtest április közepén lépte át a határt, hogy a császári főszereg segítségére siessen. A hadtest egy-egy dandára Eperjesre, Lőcsére, illetve a Verecke-szoroson át Munkács felé tartott. A Munkácsra tartó dandár útját a várostól északra, a Latorca összeszűkülő völgyében április végén magyar csapatok zárták el: a 19. (máramarosi) hadosztály egyik dandára, melynek tüzérsége megakadályozta, hogy átkeljen a Latorcán. A császári dandár parancsnoka arra a hírre, hogy egy honvédcsoport útban van Verecke felé, hogy elvágja visszavonulási útvonalát, sietve Galíciába húzódott.

A másik két császári dandár Kassa-Miskolc körzetében a Dembiński vezetése alatt levő, még szervezés alatt álló IX. hadtesttel került szembe. Miután Vogel altábornagy a főhadszíntéren bekövetkezett kedvezőtlen fordulat következtében azt az újabb utasítást kapta, hogy a Vág felső völgyében csatlakozzon a császári főszereghez, komolyabb összecsapásra nem ke-

rült sor. Az oldalmenetben a Vág felé tartó császáriakon azonban többször is sikeresen rajtaütött a feldunai hadsereg két Észak-Magyarországon működő alakulata – Beniczky Lajosé és Görgey Árminé. Az elvonuló császáriak nyomában haladó IX. hadtest megszállta a Galíciába vezető szorosokat.

A császári csapatok kivonulása után az Erdélyi-érchegységbe húzódott román felkelők helyzete hamarosan válságosra fordult: Iancu összefüggő őrlánccal elzárt, kiéheztetett felkelőinek kitörési kísérleteit sorra visszaverték a honvédcsapatok. Iancu így a zarándi őrvonal parancsnokától, Csutak Kálmán őrnagytól április végén fegyverszünetet kért. Ezután a román születésű Ioan Dragos képviselő, Kossuth megbízottja és Iancu között Topánfalván megbeszélések kezdődtek. A tárgyalásoknak azonban egy nem várt fordulat vetett véget: Csutak egyik tisztje, Hatvani Imre őrnagy a fegyverszünetet megszegve néhány száz főből álló csapatával

május 6-án bevonult Abrudbányára, majd a helység és a környező falvak felkelőinek lefegyverzéséhez fogott. Erre az ellenségeskedések ismét megkezdődtek. A román felkelők 9-én általános támadást indítottak Abrudbánya ellen. Ezt Hatvaninak még sikerült ugyan visszavernie, de másnap, amikor helyzetének a felkelők túlerejével szembeni tarthatatlanságát felismerve megkezdte az elvonulást, csapatai és a menekülő lakosság zöme, mintegy 2500 fő – köztük Vasvári Pál százados, a márciusi ifjak egyike –, a kiújuló harc áldozatául esett. Hatvani csapatának maradványait Brádon összegyűjtve, és erősítéseket szerezve május 16-án ismét benyomult Abrudbányára, de ezúttal sem járt jobban. Négynapos véres küzdelem után ismét visszavonulásra kényszerült. Ezúttal egész alakulata elpusztult, sőt újabb 2000 polgári lakos is.

Az ígéretesnek induló tárgyalásokat újra véres küzdelem váltotta fel.

V. A NYÁRI HADJÁRAT

1. Egyedül a császárral és a cárral szemben

A győztes tavaszi hadjárat befejezése után a magyar szabadságharc külső és belső feltételei mind kedvezőtlenebbé váltak.

A május 4-én Drezdában, majd Pfalz tartományban és Badenban kitört forradalmakat porosz katonaság verte le, Németországban lezáródott a forradalmi hullám.

Sikertelenül végződött az olasz egységért folyó harc is, amely a másik fő potenciális szövetségest jelentette a magyar szabadságharc számára: Radetzky csapatai „helyreállították a rendet” Firenzében és Toscanában, majd az utolsó ellenállási gócot, Velencét vették ostrom alá, amely hősi ellenállás után augusztus 22-én kapitulációra kényszerült; a Római Köztársaságot július 3-án francia csapatok verték le.

Nyugat-Európa két polgári nagyhatalmának, Franciaországnak és Nagy-Britanniának az álláspontját a kontinens forradalmi mozgalmával szemben az szabta meg, hogy a német és az olasz egységmozgalom, valamint a magyar szabadságharc győzelme a Habsburg-birodalom részekre osztását, az európai nagyhatalmi egyensúly felbillentését, egyben új rivális nagyhatalmak – Németország és Olaszország – létrejöttét eredményezték volna. Ez pedig végső soron sem a brit, sem pedig a francia burzsoázia érdekeinek nem felelt meg.

Anglia kezdettől a Habsburg-birodalom fenntartása mellett foglalt állást. Igaz, ennek érdekében előbb arra próbálta a bécsi udvart rávenni, hogy bizonyos alkotmányos jogok, engedmények révén egyezzen ki az olaszokkal és a magyarokkal. Amikor azonban ettől az udvar mereven elzárkózott, majd a magyar szabadságharc 1849. tavaszi fegyveres győzelmei után nyilvánvaló lett, hogy immár a Habsburg-birodalom létét fenyegeti veszély, maga is elkerülhetetlennek tartotta, hogy Ausztria ahhoz a cári birodalomhoz forduljon segítségért, amelynek ellensúlyozásaként az angol külpolitika elsősorban Ausztriát vette számításba: „Végezzenek a lehető leggyorsabban!” – szolt Palmerston üzenete Szentpétervárnak és Bécsnek, amikor 1849

májusában a londoni orosz követ bejelentette a cári csapatok küszöbönálló beavatkozását.

Franciaországban 1849 tavaszán tovább erősödtek a jobboldal pozíciói. Ellenvetés nélkül szemlélte a magyarországi cári beavatkozást. Anglia és Franciaország hivatalosan nem támogatta Magyarországot a függetlenségi nyilatkozat után sem, pedig ehhez Kossuth belpolitikai tekintetben is nagy reményeket fűzött.

Az olmützi oktrojált alkotmány következtében és a honvédsereg április–májusi győzelmei nyomán megcsillant azonban egy másik lehetőség: a magyar forradalom és a magyarországi nemzetiségi mozgalmak szövetsége. 1849. május végén tárgyalások kezdődtek Stratimirovićsal és a román Nicolae Bălcescuval is. A szerbekkel folyó tárgyalások a Vajdaság kérdésében hamarosan ismét zátonyra futottak, de a Kossuth és Bălcescu közötti megbeszélések – melyekbe egy másik havasalföldi forradalmár, Cezar Bolliac is bekapcsolódott – július 14-én sikerrel zárultak. A megkötött egyezményben a magyar kormány széles körű nemzeti és kulturális jogokat biztosított az ország román lakosságának, a románok pedig kötelezettséget vállaltak arra, hogy Iancu felkelőiből egy román légiót szerveznek, mely két héten belül a magyar szabadságharc támogatására siet. A megegyezésnek ahnyi haszna lett, hogy Iancu, aki az egyezmény okmányait augusztus 3-án kapta kézhez, beszüntette a honvédsereg elleni harcot.

A tavaszi hadjárat után a forradalom táborán belül tovább éleződtek az ellentétek. A harcot vezető liberális nemesség egyrészt belefáradt a küzdelembe, másrészt a hogyan tovább kérdése osztotta meg sorait: a politikai és a háborús helyzet okozta gazdasági bizonytalanság, valamint az 1849 tavaszán országszerte föllendülő parasztmozgalmak is a katonai küzdelem befejezésére sarkallták őket.

Részben ebből, részben a tavaszi katonai győzelmekből adódó túlzott optimizmusból fakadt, hogy megalakulása után a Szemere-kormány hozzálátott a forradalmi intézmények, így

a véstörvényszékek felszámolásához, és több, radikalizmusukról ismert kormánybiztost felmentett beosztásából.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat elhibázott lépés volt. A nyugat-európai nagyhatalmak várt elismerését nem hozta meg, ugyanakkor hátrányosan hatott az addig többé-kevésbé szilárd nemzeti egységre. A politikai életben és a hadseregben két fő párt jött létre; a nyilatkozat elvetőie és híveié, s ez utóbbiak sorain belül is különféle csoportosulások alakultak: a királypártiak – akik a porosz vagy az angol, sőt a cári uralkodó házból kívántak magyar királyt választani, és a republikánusok.

Az országgyűlésen a Békepárt a Függetlenségi Nyilatkozat visszavonására készült, s erre hathatós szövetségesnek látszott az új hadügyminiszter. A május 31-én Debrecenbe érkező Görgei még aznap tanácskozást tartott a Békepárt vezetőivel, és felajánlotta a katonai hatalomátvételt. A vezetők azonban visszaretentek az esetleges polgárháborútól – hiszen a honvédsereg nagyobb része, nem beszélve az ország népéről, kétségtelenül Kossuthot támogatta volna –, és elvetették a javaslatot. A Függetlenségi Nyilatkozat visszavonását parlamentáris keretek között kívánták elérni. Miután azonban a kormány Pestre költözésével az országgyűlés működését július elejéig elnapolták, erre nem kerülhetett sor. A politikai vezetés jobbratolódása katonai vonatkozásban is éreztette hatását.

Az országgyűlés Kossuth javaslatára április végén határozatot hozott újabb 50000 újonc kiállítására. A törvényhatóságok, ahol a végrehajtó hatalom túlnyomóan a nemesség kezében összpontosult, feltűnő lassúsággal kezdték meg az újoncozást, ami csak a cári intervenció megindulása után, június közepén gyorsult fel.

A sorozás más okokból is akadozott. A parasztság 1848. őszi lelkesedése tovatűnt, csak a jobbágyfelszabadító törvények kiszélesítésével lehetett volna mozgósítani őket a honvédelmi célok érdekében, erre azonban az országgyűlés nem volt hajlandó. A magántulajdon szentségét szem előtt tartó liberális nemesi képviselők még ahhoz sem járultak hozzá, hogy a nyíltan az udvari reakció oldalára állt magyar földbirtokosok földjeit felosszák a honvédseregbe jelentkező parasztok között.

Mindezt tükrözte az a központi hadműveleti terv is, amelyet Klapka mint ideiglenes hadügyminiszter dolgozott ki Debrecenben. Május 20-án a minisztertanács által is elfogadott terv szerint a honvédhadseregnek egyelőre védőállást kellett foglalnia az ország határain. A feldunai hadseregnek Komárom környékén, az észak-

magyarországinak az Északi-Kárpátok hágóinál kellett várakoznia mindaddig, amíg a déli hadszíntéren teljes fordulat következik be. Bemnek saját, valamint Perczel és Vécsey hadteste élén döntő győzelmet kellett aratnia Jellačić felett, majd a Titeli-fennsík bevétele és Pétervárad felmentése után seregének zömével Komáromba menetelni. A feldunai hadsereggel, valamint az észak-magyarországi csapatok egy részével történő egyesülés után indul meg a bécsi hadjárat.

Túl azon, hogy eleve hiba volt lemondani a kezdeményezésről, Klapka hadterve nem számolt két fontos tényezővel, az idővel és a távolsággal. A tervbe vett támadásig Bemnek egy egész hadjáratra való feladat után még Komáromba is el kellett jutnia, ami optimális számítások szerint is egy hónapot jelentett.

Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a cári intervenció küszöbön áll. A kormány erre hivatkozva május 18-án „keresztes háborúra” hívta fel a nemzetet. Ez pedig azt követelte volna meg, hogy a lehető leggyorsabban és a lehető legnagyobb erőkkal induljon meg az osztrák főszereg elleni támadás, még a cári csapatok beavatkozása előtt. Ám ezt a különben túl bonyolult hadtervet sem sikerült megvalósítani, mert a politikai vezetés nem tudta rákényszeríteni akarát az önálló seregarancsnokokra.

Dembiński, az észak-magyarországi hadtest arancsnoka galíciai diverzió tervével állt elő, majd miután ezt a kormány elutasította, lemondott. Bem Kossuth többszöri kérése dacára sem vállalta a kitűzött feladat végrehajtását, sőt visszatért Erdélybe. Perczel, aki személy szerint nem értett egyet a Délvidék feladásával, Kossuth többszöri sürgetésére hajlandónak mutatkozott arra, hogy csapatai egy részét a főhadszíntérre indítsa. Június 7-én azonban súlyos vereséget szenvedett Jellačićtól, minek következtében maga szorult támogatásra.

Görgei mint hadügyminiszter kísérletet tett ugyan, hogy a vezető tábornokokat engedelmesre szorítsa, de a próbálkozása eredménytelen maradt. Végül Dembiński, Bem, Perczel és mások leváltását javasolta, ehhez viszont Kossuth nem járulhatott hozzá. Hiszen így a hadseregben belül legfőbb támaszait veszítette volna el, éppen azokat, akik ellensúlyozni tudták a hadseregben Görgei és a mögötte felsorakozó magasabb parancsnokok kiegyezésre hajlamos politikáját. A katonai erők szétforgácsoltsága tehát maradt, és a honvédhadsereg a szövetséges cáricszászári hadakkal szemben védekezésre kényszerült.

A honvédhadsereg a nyári hadjárat kezdetén a következő erőkkal rendelkezett:

A HONVÉDSEREG LÉTSZÁMA 1849. JÚNIUS KÖZEPÉN

Feldunai hadsereg

Seregtest	Gyalogság		Lovasság		Tüzérség		Összesen	
I. hadt.	9 z.	5 385 fő	12 szd.	1309 fő	4 ü.	724 fő	7 419 fő	30 löv.
II. hadt.	10 z.	7 333 fő	9 szd.	1134 fő	8 ü.	1030 fő	9 497 fő	45 löv.
III. hadt.	9 z.	6 835 fő	12 szd.	1553 fő	6 ü.	971 fő	9 359 fő	38 löv.
VII. hadt.	11 z.	6 571 fő	17 szd.	1776 fő	5 ü.	770 fő	9 117 fő	35 löv.
VIII. hadt.*	10 z.	7 502 fő	8 szd.	1089 fő	3 ü.	1480 fő*	10 071 fő	20 löv.
Kmety-ho.	5 z.	3 347 fő	8 szd.	904 fő	3 ü.	341 fő	4 592 fő	17 löv.
Görgei-kül.	2 z.	1 600 fő	1 szd.	180 fő	1 ü.	110 fő	1 890 fő	7 löv.
Horvát-kül.	1 z.	723 fő	4 szd.	452 fő	1 ü.	62 fő	1 237 fő	4 löv.
Összesen:	57 z.	39 296 fő	72 szd.	8397 fő	31 ü.	5489 fő	53 182 fő	196 löv.

* A komáromi várőrség a 20 tábori löveg mellett 244 várágúval is rendelkezett.

Észak-magyarországi hadsereg

Seregtest	Gyalogság		Lovasság		Tüzérség		Összesen	
IX. hadt.	10 z.	7 887 fő	7 szd.	1068 fő	5 ü.	506 fő	9 461 fő	29 löv.
Kazinczy-ho.	5 z.	3 857 fő	2 szd.	217 fő	2 ü.	186 fő	4 260 fő	10 löv.
Lengyel légio	3 z.	1 800 fő	4 szd.	400 fő	1 ü.	110 fő	2 310 fő	5 löv.
Munkácsi várőrs.	1 z.	362 fő	– szd.	– fő	1 ü.	90 fő	452 fő	5 löv.
Összesen:	19 z.	13 906 fő	13 szd.	1685 fő	9 ü.	892 fő	16 483 fő	49 löv.

Dél-magyarországi hadsereg

Seregtest	Gyalogság		Lovasság		Tüzérség		Összesen	
IV. hadt.	13 z.	9 872 fő	14 szd.	1731 fő	7 ü.	680 fő	12 283 fő	46 löv.
V. hadt.	7 z.	6 500 fő	8 szd.	1147 fő	5 ü.	830 fő	8 477 fő	30+39 löv.
Erdélyi ho.	7 z.	5 985 fő	6 szd.	744 fő	5 ü.	454 fő	7 183 fő	28 löv.
Péterv. várőrs.	7 z.	5 402 fő	1 szd.	55 fő	1 ü.	300 fő	5 757 fő	6+100 löv.
Összesen:	34 z.	27 759 fő	29 szd.	3677 fő	18 ü.	2264 fő	33 700 fő	110+139 löv.

Erdélyi hadsereg

Seregtest	Gyalogság		Lovasság		Tüzérség		Összesen	
VI. hadt.	33 z.	28 914 fő	17 szd.	2226 fő	13 ü.	1284 fő	32 424 fő	82 löv.
Gyulaf. ostrs.	4 z.	3 137 fő	2 szd.	188 fő	1 ü.	122 fő	3 477 fő	6+101 löv.
Zarándi-kül.	2 z.	1 291 fő	3 szd.	335 fő	1 ü.	129 fő	1 755 fő	9 löv.
Összesen:	29 z.	33 342 fő	22 szd.	2749 fő	15 ü.	1535 fő	37 626 fő	97+10 löv.

Tartalék hadtest (alakulóban)

Gyalogság		Lovasság		Tüzérség		Összesen	
10 z.	8 400 fő	4 szd.	600 fő	2 ü.	250 fő	9250 fő	12 löv.

Mindösszesen

Gyalogság		Lovasság		Tüzérség		Összesen	
159 z.	122 703 fő	140 szd.	17 108 fő	75 ü.	10 430 fő	150 241 fő	464 tábori + 393 várlovég

Rövidítések:

had. = hadtest	kül. = különítmény	ostrs. = ostromsereg	z. = zászlóalj
ho. = hadosztály	löv. = löveg	szd. = század	ü. = üteg

Az egyes magyar seregek fenti beosztása, valamint minőségi sajátossága sok tekintetben eleve meghatározta a bekövetkező hadi eseményeket. A legerősebb a Komárom környékén összpontosuló feldunai hadsereg volt, minőségét – és lovasságát – tekintve is a legütőképesebb. Egyben az egyetlen magyar hadsereg, amely csak mérsékelt túlerővel – a császári főerőkkel – állt szemben. Pozícióját jelentősen erősítette Komárom vára, Közép-Európa akkor legmodernebbnek számító erőrendszere, melyre hadműveleteiben támaszkodhatott, s mely mint átkelőhely a Duna jobb és bal partján egyaránt biztosította a manőverezési lehetőséget. Mindezek a feltételek, valamint az a tény, hogy az Alföld kiélt területeivel és háborúba belefáradt lakosságával szemben 1849 nyarán a Dunántúl még jelentős tartalékokkal rendelkezett, magyar részről azt tették indokolttá, hogy a döntésre – még a cári intervenció után is – itt kerüljön sor. Görgei ezt helyesen ismerte fel, az azonban súlyos hibának bizonyult, hogy elképzeléséhez még akkor is makacsul ragaszkodott, amikor azzal már a kormány központi – bár kétségtelenül kevésbé szerencsés – hadászati elképzeléseit, intézkedéseit veszélyeztette.

A honvédhadsereg növekvő igényeivel a hadiipari kapacitás továbbra sem tudott lépést tartani. A májusban meginduló újoncozás nyomán felállított tartalék hadtestet csak július közepére sikerült részben felfegyverezni, minek következtében a nyári hadjárat első szakaszában nem vehetett részt. A cári intervenció megindulása után nagy gyorsasággal szervezett újoncalakulatoknál hasonló volt a helyzet. A sereg létszáma július közepére elérte a 170–172 000 főt, de az újabb 12–14 000 főnyi – szeged–aradi tartalék hadtest katonái nem jutottak fegyverhez.

Kétségtelen, hogy a haditermelés nehézségeit alapvetően objektív körülmények okozták: a fejletlen ipar, a nyersanyagok hiánya, a külföldről való elzárttság. Ezekhez azonban egy súlyos hiba is hozzájárult. Budavár bevétele után ugyan nemcsak a kormány, de az Országos Fegyvergyár egy része és a központi ruházati műhelyek is a fővárosba költöztek. Ez heteket vett igénybe, s mire a termelés ismét megindult, a hadi helyzet következtében ismét le kellett szerelni a gépeket, és Szegedre, majd Aradra menekülni. Ez pótolhatatlan kiesést jelentett.

A honvédhadsereg támadásának félbeszakítása, továbbá Buda ostroma a császári hadvezetésnek közel másfél hónapot biztosított erői újraszervezéséhez. A Magyarország nyugati szegélyére visszaszoruló császári fősereg létszáma a birodalomszerte elrendelt újoncozás, kisebb részben az Itáliából beérkező erősítések révén április végétől június elejéig 34 000 főről 70 000-re emelkedett. Parancsnokságát május végén báró Julius Haynau tábornok vette át.

Jellačić hadteste Horvátországból és Szlavóniából, valamint a Határőrvidékről szintén jelentős kiegészítést kapott: létszáma május végére 34 000-re emelkedett. A Péterváradot záró 10 000 katonát számláló ostromsereggel, valamint Temesvár és Arad várőrségével együtt a dél-magyarországi cári–császári hadsereg létszáma megközelítette az 53 000 embert.

Erdély határain, a Havasalföldön és Bukovinában Clam-Gallas altábornagy vezetése alatt 15 000 katonát számláló császári hadtest gyülekezett.

A kisebb hely- és várőrségek további 10 000 főt tettek ki. Tartalékként további két hadtest volt alakulóban Bécs, illetve Pettau körzetében, a létszámuk együtt elérte a 16 000-et.

A CSÁSZÁRI ERŐK LÉTSZÁMA

Dunai hadsereg:	71 zászlóalj, 55890 gyalogos	76 lov. szd. 9740 lovas	48 üteg = 770633 fő 5003 tüzér = 288 löv.
Déli hadsereg:	48 zászlóalj, 43517 gyalogos	43 lov. szd. 5591 lovas	30 üteg = 52939 fő 3831 tüzér = 401 löv.
Erdélyi hadtest:	15 zászlóalj, 12150 gyalogos	17 lov. szd. 1870 lovas	7 üteg = 15000 fő 980 tüzér = 45 löv.
Helyőrségek:	10 zászlóalj, 9450 gyalogos	4 lov. szd. 460 lovas	= 10000 fő =
Tartalék:	16 zászlóalj, 1148 gyalogos	7 lov. szd. 800 lovas	6 üteg = 16000 fő 720 tüzér = 36 löv.
Összesen:	160 zászlóalj, 135577 gyalogos	137 lov. szd. 18461 lovas	91 üteg = 164572 fő 10534 tüzér = 770 löv.

* Nagyobb része vár- és ostromlőveg Temesvár és Arad várában, valamint a Péterváradot ostromló seregtestnél.

Egyes ausztriai politikai csoportok, maga Schwarzenberg miniszterelnök is azt szeretne volna, ha a birodalom önerejéből tud győzni a magyar szabadságharc felett. Miután azonban ennek lehetőségét a hadsereg vezető tábornokainak többsége kizárta, kénytelen-kelletlen bele nyugodtak a cári csapatok segítségül hívásába.

Az udvar a nagysallói csatavesztés és a Függetlenségi Nyilatkozat hírére április 26-án – mint említettük – konkrét katonai támogatást kért I. Miklós cártól. Bár az orosz értelmiség legjobbjai hangot adtak a magyar forradalom elleni beavatkozást elítélő véleményüknek, a cár többször is kinyilvánította, hogy készséggel tesz eleget a Szent Szövetségből eredő kötelezettségének. A beavatkozás módozatainak megbeszélésére a május 1-i pozsonyi tárgyaláson, majd a cár és Ferenc József május 21-i varsói találkozásán került sor. Ennek alapján a magyarországi hadjáratra kijelölt cári hadsereg zöme május első felében bevonult Galiciába, sőt Zassz altábornagy 7800 katonája már május közepén magyar területre, az Árva völgyébe ért. Panyutyin altábornagy 12 000 főnyi gyalogoshadosztálya Pozsonyba indult, a császári főserег erősítésére.

A cári csapatok általános bevonulásának a tervek szerint június 17–18-án kellett megkezdődnie, a következő erőkkel:

Észak-Magyarországra a cári főserег, állománya: 134 gyal.z. 169 lov. szd., 39 üteg, vagyis 101 182 gyalogos 23 109 lovas, 11 171 tüzér, összesen: 135 462 fő 448 löveg; Erdélybe egy hadtest, állománya: 37 gyal.z., 47 lov. szd., 10

üteg, vagyis 28 555 gyalogos, 6657 lovas, 2583 tüzér, összesen: 37 795 fő, 88 löveg. Mindösszesen: 171 gyalogos z., 216 lovas szd., 10 üteg, vagyis 129 737 gyalogos, 29 766 lovas, 13 754 tüzér, összesen: 173 257 fő, 536 löveg. A már Magyarországon tartózkodó csapatokkal együtt a cári intervenció haderő 146 642 gyalogost, 31 145 lovas és 15 115 tüzért, összesen 192 902 főt és 584 tábort löveget tett ki. A második lépcsőt Galiciában további 60 000, a Havasalföldön pedig 15 000 cári katona alkotta; beavatkozásukra már nem került sor.

A szövetségesek egyeztetett haditervei szerint a cári főserег két oszlopban, Dukla és Nowy Sącz térségében Galiciából lépi át a határt, majd a magyar főváros felé szorítja a szemben álló magyar csapatokat. Haynau a császári fősereggel – ezzel egy időben – szintén a magyar főváros felé tör előre. Amennyiben a magyar csapatok a főváros helyett a Tiszántúlra vonulnak vissza, a cári és a császári főserег szintén átkel a Tiszán, és közösen folytatja tovább hadműveleteit. Az Erdélybe bevonuló szövetséges csapatok – Lüders tábornok cári és Clam-Gallas császári csapatainak – feladata elsősorban Erdély birtokbavétele. Ennek megtörténte után a hadi helyzetnek megfelelően Nagyváradon vagy a Maros völgyén át kellett beavatkozniuk a Magyarországon folyó harcokba.

A cári csapatok megjelenésével az erőviszonyok jócskán eltolódtak. Gyalogság tekintetében az arány 2,3:1, a lovasságnál 2,9:1, a tüzérségnél 2,4:1 lett a szövetségesek javára.

2. A hadjárat első szakasza, 1849. június

PERCZEL CSAPATAINAK VERESÉGE BÁCSKÁBAN

A bánáti hadjárat sikeres befejezése után Perczel ismét Titel ellen fordult. Csapatái egymás után három alkalommal, május 22-én, 24-én és 26-án kísérelték meg a fennsík elfoglalását, ám eredmény nélkül. Május végén Jellačić hadteste Titel közelébe érkezett, mire a fennsíkot ostromló magyar csapatok Újvidékre húzódtak vissza.

A pétervárad várőrséggel egyesülve, június 4-én Perczel ismét nagyszabású támadást indított. Ezúttal a cél a várat a Kamenic–Karlóca felől zár alatt tartó császári ostromló erők szétverése volt. Perczel egyúttal egészen a Szávaig kívánt előretörni, hogy a Titelnél álló Jellačić-hadtestet elvágja Szlavóniától, illetve Horvátországtól. A célt azonban nem sikerült elérnie. A magyar erők a 10 000 főnyi ostromsereget megfutamították ugyan, ám Karlóca felől hamarosan beérkezett Jellačić itt levő tartalék hadosztálya, mely a magyar csapatokat ismét Péterváradra nyomta vissza.

Perczelnek innen a kormány parancsa szerint 12 000 embert a feldunai hadsereg támogatására, Komáromba kellett volna indítania, június 12-én. Mivel addig még volt néhány nap, Perczel kísérletet tett, hogy helyzetét megszilárdítsa Bácskában. S mert egyidejűleg azt a jelentést vette, hogy Titel előterében csupán kisebb irreguláris szerb erők tartózkodnak, 8000 emberrel elűzésükre indult. Amikor 7-én Kátyra ért, itt Jellačić 28 000 főt kitevő hadtestének zömével került szembe, mégis elfogadta az ütközetet. Az ellenség közel négyszeres túlereje ellenére a magyar csapatok kezdetben vitézül kitartottak, amikor azonban a Kovin felé előretörő magyar jobb szárnyat a császáriak a magyar hadközéphez vetették vissza, zavar keletkezett. Jellačić ekkor lovassági támadást indított: a 23 császári lovasszázad szinte legázolta a mindössze öt huszárszázadból álló magyar lovasságot. Majd ezt

követően úgyszólván az egész sereget. Csupán az első közt alakított pécsi 8. honvédszászlóalj és a 62. Turszky-yalogezred 2. zászlóalja vette fel az ilyenkor szokásos harci alakzatot, a zászlóaljnégyesöget. Tüzelésükkel fedezték a többi alakulat visszavonulását, de közben állományuk jelentős részét elvesztették. A magyarok vesztesége halottakban, sebesültekben és foglyokban 1500 főre rúgott.

Jellačić azonban nem nagy hajlandóságot mutatott győzelme kiaknázására. Ahelyett, hogy a Ferenc-csatornát gyorsan megszállta volna, hogy a magyar csapatokat elvágja Szegedtől, Újvidék felé indult, mégpedig rendkívül lassan és óvatosan. Így Perczelnek még időben sikerült a csatorna mögé visszavonulnia. Miután katonáinak létszáma a Szegedről érkező másik hadosztály csatlakozása után is csak 11 000 főre emelkedett, a Ferenc-csatorna védelmére nem vállalkozott, hanem visszavonult észak felé, Óbecsére.

Jellačić közben Újvidékre érkezett. Június 11-én és 12-én támadást indított az újvidéki Duna-hídfő birtokbavételére, ezt azonban Pétervárad várőrsége visszaverte. Ezt követően megindult észak felé. 24-én Szenttamásnál ellenállás nélkül átkelt a Ferenc-csatornán. Másnap, 25-én az Óbecsén levő magyar csapatokat véres küzdelemben a Tiszán át a Bánátba szorította. Útja ezzel szabaddá vált Bácska északi része, illetve Szeged felé. A túlzott merészséggel eddig sem vádolható bán ezúttal sem ragadta meg a kínálkozó lehetőséget. Noha a központi haditerv szerint Bácskát teljesen el kellett foglalnia, Temesvárt felmentenie, majd a Maros völgyén át Erdélybe nyomulnia, egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Visszaindult a Ferenc-csatorna vonalára, és várta a főhadszíntéren tervbe vett császári offenzíváról szóló híreket.

A VÁG MENTI CSATÁK ÉS A CSÁSZÁRI FŐSereg ELLENTÁMADÁSA

A cári intervenció sürgető veszélye 1849. május végén arra bírta Görgeit, hogy a Klapka-féle haditervben megfogalmazott feltételek teljesedése előtt támadást indítson a főhadszíntéren, és az osztrák főseregre a cári hadak beavatkozása előtt lehetőleg döntő csapást mérjen. Az

alapgondolat katonai szempontból kétségtelenül helyes volt, a feladatokat konkretizáló haditerv azonban már kevésbé.

Az elképzelés az volt, hogy a feldunai hadsereg három hadteste áttör a császári fősereg Vág-jobbparti állásain, majd ezt követően Nagyszom-

bat, illetve Pozsony irányába nyomul előre. Eközben a Duna jobb partján a VII. hadtest Győrnél, a Kmety-hadosztály pedig a Rába mentén védelemre szorítkozik. A VIII. hadtest (a komáromi várórség) ugyanakkor a Csallóközben levő császári erőket köti le, hogy megkönnyítse a támadó hadtestek működését.

A terv több fontos tényezővel azonban nem számolt. Figyelmen kívül hagyta, hogy a cári intervenció Galícia felől várható, vagyis a Vág vonalán felsorakozó magyar hadtestek hátában könnyen cári csapatok jelenhetnek meg. Igaz, ez végül nem következett be a cári hadvezetés hibájából. Indokoltabb lett volna ezért a támadóerőket inkább a Duna jobb partján csoportosítani. Így a magyar sereg nemcsak a rövidebb utat választja Pozsony felé, hanem megoldja a főváros fedezésének gondját is, amely a haditerv szerint a VII. hadtestre és a Kmety-hadosztályra hárult.

A legsúlyosabb hibát elsősorban a támadásra kijelölt erők szétforgácsolása jelentette. Az I., II. és III. hadtest a haditerv értelmében egy hosszú vonal mentén, Komárom és Galgóc között felsorakozva, egymással laza összeköttetésben külön-külön kísérelte meg az áttörést, nem pedig az erőket koncentrálni egyetlen ponton. Az erő-összpontosítást indokolta volna a létszámviszony is, hiszen Haynau seregének és Panjutyin hadosztályának 82 000 katonájával a magyar sereg 53 000 katonát állíthatott szembe.

A hamarosan megkezdődő Vág menti hadműveleteket végül hátrányosan érintette az is, hogy június 20-ig Görgei a hadügyminisztérium ügyeit intézte, távollétében a hadműveleteket a Központi Táborkari Iroda Tatáról irányította, s a harctérrel való jelentős távolság eleve kizárta a gyors és operatív vezetéset.

A feldunai hadsereg Budáról május 27-én és 28-án kezdte meg felvonulását az új támadó hadjáratához. Június közepére a II. hadtest Gutát, Aszódot, Seregakolt és Nyárasdot szállta meg; ettől északra a III. Tardoskeddet és Tótmegyert érte el, az I. Szeredet. A sereg szárnyát, hátát Horváth János alezredes 1200 főnyi különítménye fedezte Galgóc körzetében, Görgey Ármán hasonló létszámú száguldó csapata pedig Körnöcbányánál.

A Vág bal partján megjelenő magyar csapatok elől a császáriak Sempte kivételével mindennütt a folyó jobb partjára húzódtak vissza. Ezzel egy időben a tulajdonképpeni hadközepep alkotó magyar VIII. hadtest a Csallóközben Pusztaszakállas–Patas–Aszód vonaláig nyomult előre. Végül a bal szárnyon, a Győrnél álló VII. hadtesthez a Rába vonalán – Marcaltó és Mó-

richida között – Kmety György Buda alól visszatérő hadosztálya zárkózott fel.

Az első komolyabb összecsapásra itt a bal szárnyon került sor. A Rábánál felbukkanó magyar csapatok – a Kmety-hadosztály – kikémlelésére Haynau június 8-án Wyss vezérőrnagy dandárát Csornára rendelte. Kmety az ellenség közeledéséről értesülve 13-án megrohanta Wyss csapatait. Ebből véres csata kerekedett, amely a császáriak vereségével végződött, maga Wyss is elesett.

Három nappal a csornai ütközet után a magyar sereg jobb szárnya a Vágnál megkezdte a támadó hadműveleteket. A cél a császári főssereg Vág és a Kis-Duna között álló részének – Wohlgemuth IV. hadtestének – az elűzése, illetve megsemmisítése volt. A fő feladat ezzel kapcsolatban az Asbóth Lajos vezette (Aulich Buda ostroma után betegszabadságra ment) II. hadtestre hárult. A hadtest, miután előzőleg Gutánál hídőrállást foglalt a Vágon, június 16-án hajnalban megindult észak felé, hogy oldalról támadja a császáriak folyó menti állásait.

A három főoszlopban előnyomuló hadtest rövid küzdelem után Királyrév–Zsigárd vonalára vetette vissza az ellenséget, majd véres tusa eredményeként az említett két helységet is bevette. A császáriak Peredre vonultak vissza. A győzelmet azonban nem sikerült kiaknázni. Asbóth ugyanis azt a parancsot kapta, hogy a Pered elleni támadással mindaddig várnia kell, míg támogatására a III. hadtest be nem érkezik. Ennek parancsnoka, Knezić tábornok félreértette a számára adott utasítást, s ahelyett, hogy a II. támogatására indult volna, Vágsellyénél csupán tüntetett a császáriakkal szemben. Így Wohlgemuth zavartalanul összpontosíthatta csapatait Pereden, ellenlökést indított, és aznap délután Aszódra nyomta vissza Asbóth hadtestét.

A feldunai hadsereg június 20-án megismételte a támadást, ezúttal több sikerrel. A II. hadtest ismét birtokba vette Királyrévét és Zsigárdot, majd – miután a III. megint csak elkésett – rendkívül véres küzdelem után Peredről is kiverte a császáriakat. 1000 honvéd maradt a csatamezőn, de a császáriak vesztesége sem volt kisebb.

Közben Haynau a IV. hadtest fenyegetett helyzetéről értesülve a cári Panjutyin-hadosztályt küldte támogatásra. Ezzel az erőviszonyok jócskán megváltoztak. Wohlgemuth most már 26–28 000 főnyi csoportosításával szemben a magyar II. és III. hadtest ugyanis alig 16–17 000 katonát számlált. Ez kiegyenlíthető lett volna, ha Görgei a Szereddél és Semptével szemben mindaddig csak tüntető I. hadtestet is az előb-

biek támogatására rendeli. 20-án a csatatérre érkezve azonban ezt elmulasztotta, noha főhadiszállására még aznap este befutottak azok a jelentések, melyekből a császáriak másnapi támadására lehetett következtetni.

Wohlgemuth valóban támadásra, a magyarok Vág-jobbparti hídfőjének felszámolására készült. 21-én reggel három oszlopban megkezdte az előnyomulást. A császáriak közeledésére a magyar főerő Peredtől északra, a bal szárny Alsószelinel, a jobb szárny Heténypusztánál foglalt állást. Az ütközetet magyar részről Görgei személyesen vezette. A II. hadtestet Kászonyi József, a III-at Leiningen ezredes vezette, mert Görgei Asbóthot a Pered elleni arctámadás miatti túlzott öntevékenysége, Knezićet önállótlanága miatt még 20-án este felmentette beosztásából.

A harc egy órán át tartó tüzérségi előkészítéssel indult. Ezt követően a császáriak a magyar bal szárnyat *Királyrévre* vetették vissza. Így a Pered előtt egyelőre vitézül kitartó magyar hadközép veszélybe került, oldaltámadás fenyegette. Ennek elhárítására, a császáriak centrumának és jobb szárnyának csatlakozási pontja ellen Görgei lovasrohamot indított. Ám hosszan hullámzó harc után a császári lovasság győzött. Wohlgemuth ekkor általános támadást indított. A hadtest jobb szárnya bevette Királyrévét, majd a Panyutyintól arcban szorongatott magyar hadközeget támadta oldalba. A magyar centrum – mely főleg a vitéz III. hadtest csapataiból állt – szívós védekezés közben Zsigárd felé hátrált.

A csatában ekkor újabb fordulat állt be. Az említett lovassági roham visszaverése után Görgei még Peredről egy gyalogosdandárt küldött a bal szárny támogatására, amely most beavatkozott a harcba. Visszavette Királyrévét az ellenségtől. A siker hatására Görgei a magyar hadközeget ismét előnyomulásra utasította, de Leiningen kifáradt csapatai erre képtelennek bizonyultak, sőt hamarosan *Zsigárdot* is fel kellett adniuk. *A magyar sereg erre megkezdte a visszavonulást,*

és a Vág hídfőjét is feladva a Csallóközbe húzódott vissza.

A június 21-i peredi ütközet a Vág menti előnyomulási kísérlet végét jelentette. A támadás kifulladt, a sereg jelentős vérvesztéseket szenvedett: csupán 21-én 2700 főt. A legtöbbet szenvedett II. hadtest állománya 6000 emberre olvadt. *A kezdeményezés Haynau kezébe került, aki az egyidejűleg meginduló cári intervencióval összhangban támadó hadműveleteket kezdett.*

Június 22. és 26. között erőinek zömét a legnagyobb titokban a Duna jobb partján vonta össze, és 27-én megkezdte az előnyomulást. Mivel a magyar hadvezetés erről úgyszólván az utolsó pillanatig mit sem sejtett, a jobb parton a császáriak döntő fölénybe kerültek.

Az Öttevény és Árpás között felvonuló mintegy 66 000 császári katona a Rába vonalánál és Győrnél mindössze Kmety 4500, illetve Poeltenberg VII. hadtestének 12000 katonájával került szembe. 27-én reggel Kmety hadosztályának előőrsei *Árpásnál*, majd a zöm *Marcaltőnél*, végül *Ihászinál* megpróbálta megállítani a támadást, ez azonban meddő vállalkozásnak bizonyult. A császáriaknak Kmetyt sikerült elvágniuk Győrtől, mire Pápára húzódott vissza. Így másnap, 28-án Poeltenberg egyedül vette fel a küzdelmet *a Győr ellen támadó ellenséggel.*

A Győrszemere felől, valamint a Rába és a Rábca között oldalról, arcban Öttevény és a Szigetköz irányából egyidejűleg támadott magyar hadtest hőiesen védekezett. A várostól délre kikülönített hadosztály végül engedni kényszerült a ránehezedő nyomásnak, és folyamatosan harcolva Győrszemeréről előbb a Bakony vize mögé, majd Ménfőre, végül Szabadhegyre vonult vissza. Ezzel a Győr előtt, majd a városban védekező másik hadosztály helyzete is tarthatatlanná vált. A hadtest megkezdte a visszavonulást Gönyű felé. Ez a legnagyobb rendben ment végbe, ami a Görgei személyes vezetése alatt álló lovasságnak volt köszönhető. A győzelemmel megnyílt Haynau seregének útja a magyar főváros felé.

HATÁRVÉDELEM ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

A cári főereg három hadteste – mintegy 135 500 fő – június közepén két főoszlopban tört be Észak-Magyarországra. Rüdiger lovassági tábornok III. hadteste Nowy Sącz térségéből június 15-én lépte át a határt, és Lublón át Eperjes felé indult. A cári csapatok főoszlopát képező II. és IV. hadtest több lépcsőben, júni-

us 17. és 19. között kelt át a Duklai-hágón, és Bártfát szállta meg.

Az erőviszonyok itt rendkívül egyenlőtlenek voltak. Az észak-magyarországi magyar haderő mindössze 16 500 katonát számlált, de a máramarosi Kazinczy-hadosztály még átszervezés és kiegészítés alatt állt, így alig 12 000 embert le-

hetett harcba vinni. Ilyen körülmények között komoly ellenállásról nem lehetett szó. A több mint tízszeres túlerőben levő ellenség előnyomulását megállítani nem, legfeljebb lassítani lehetett. A lengyel Wysocki tábornok, aki Dembiński lemondása után a parancsnokságot átvette, végül ezt a megoldást választotta. A Kárpátok szorosainak feladása után folytonosan visszavonulva újra és újra védőállást foglalt, hogy kisebb-nagyobb utóvédharcokban próbálja hátráltatni a cári csapatok előnyomulását. Ez azonban csak kismértékben sikerült.

A cári főszereg a magyar csapatok nyomában már június 30-án bevonult Miskolcra, tehát az Alföld határára érkezett. További előnyomulásának itt azonban egyelőre gátat szabott a kolera és az élelmiszerhiány. A hadjárat megkezdésével egy időben fellépő kolerajárvány július első hetében tetőzött, és a cári főszereg mintegy 14 000 katonáját tette harcképtelenné. Ennek következtében, s mivel a Haynau-féle császári főszereg helyzetéről hiányoztak az információk, Paszkevics a II. és III. hadtesttel július 8-ig Miskolcon maradt.

A mind égetőbbé váló élelemhiány következtében a IV. hadtest még június 25-én Kassán elvált a sereg zömétől, és Tokajon át a Tiszántúlra indult, hogy élelmiszerkészleteket gyűjtson. Az akkor 40 000 főt számláló hadtest 28-án Tokajnál – amelyet mindössze 300 honvéd védett – kelt át a Tiszán. Debrecenben és környékén jelentős mennyiségű élelmiszert sarcolt, majd július 12-én Mezőkövesdnél ismét csatlakozott a főerőkhöz.

A cári főszereg Grabbe vezérőrnagy vezette hadosztálya még Eperjesről a Vág völgye felé indult, hogy az osztrák főszereggel összeköttetésbe lépjen. A közel 18 000 fős hadosztály június 17-én Alsókubinba érkezett. Miután alig voltak vele szemben magyar csapatok – a Szepességben Beniczky alezredes, a bányavárosokban pedig Görgey Ármin őrnagy 1200–1200 főnyi különítménye –, könnyen a feldunai hadsereg Vágnál álló jobb szárnyának hátába kerülhetett. Szerencsére Grabbe erre nem vállalkozott. Megelégedett azzal, hogy Turócszentmárton, Rózsahegy és Liptószentmiklóst elfoglalta Beniczky és Görgei különben sikeres gerillaharcmodort alkalmazó csapataitól, s csak július 4-én indult meg Komárom felé.

A május utolsó napjaiban Erdélybe visszatérő Bemnek mindenekelőtt a belső katonai helyzetet kellett rendeznie. Ez elsősorban Gyulafehérvár immár harmadik hónapja húzódó ostromának befejezését és a román felkelés leverését követelte. Hatvani abrudbányai veresége után

nyilvánvaló volt, hogy az Erdélyi-érchegységben tartózkodó román felkelő csapatok lefegyverzése csak jelentős erővel, egy szabályos hadjáratral érhető el.

Erre május közepén Kemény Farkas ezredes kolozsvári hadosztálya részéről történt is kísérlet, ám eredmény nélkül. Bem utasítására Kemény június 8-án ismét megindult, és négy napos harcok után bevonult Abrudbányára, de a kívánt siker ezúttal elmaradt. Kemény felszólítását a fegyverletételre – közbocsánat ellenében – Iancu elutasította. S mivel a dévai, valamint a zarándi csapatok tervbe vett közreműködése is elmaradt, Kemény ismét kivonult Abrudbányáról. Június közepére Bem most már döntő csapást készített elő. Ennek kivitelét azonban meggátolta az időközben bekövetkező cári-császári támadás.

Június közepén a szövetséges csapatok Erdély határain is megkezdték hadműveleteiket. A sereg harcoló állománya megközelítette az 53 000 főt. Vele szemben az erdélyi magyar hadsereg – a nemzetőrséget nem számítva – 38 000 embert tett ki. Bem csapatainak jelentős részét – 16 000 katonát – a támadás pillanatában azonban még a havasi hadjárat kötötte le. A Kárpátok szorosainak védelmére mindössze a besztercei, a székelyföldi, a brassói és a nagyszebeni hadosztály 22 000 embere jöhetett számításba. E csapatok kétharmad része újonc volt, miután az Erdélyt korábban felszabadító harcedzett csapatok zöme a Temesközben maradt.

Az észak-magyarországi hadszíntérrel ellentétben a Kárpátok szorosainak birtoklásáért kemény harcok bontakoztak ki. A szövetséges csapatok zöme, mintegy 29 000 fő, a főparancsnok, Lüders tábornok vezetésével a Havasalföldről a Tömösi- és a Töröcsvári-szoroson át indult meg Erdély elé. A két szorost Kiss Sándor honvéd ezredes parancsnoksága alatt a brassói hadosztály 5300 katonája védte.

A cári csapatok élei június 19-én értek Prededálra, a Tömösi-szoros bejáratához, ahol ellenállásba ütköztek. Ezzel két napon át tartó küzdelem indult meg. A magyar csapatok szívósan védekeztek, a szűk szoros adta előnyöket kihasználva az ellenfélnek jelentős veszteségeket okoztak, s csak az ismételt átkarolási kísérletek hatására lépésről lépésre húzódtak vissza. Előbb a Felső- és Alsó-Tömös között kiépített főállásba, végül Alsó-Tömösre. Az itt kiszélesedő szorosban egyre inkább érvényesülni kezdett a nagy túlerő, ráadásul az ellenségnek sikerült a magyar állások oldalába kerülnie. A magyar hadosztály oldalában, majd hátában kozák lovasok jelentek meg, mire az addigi hősi ellen-

állást menekülés váltotta fel. A gyűrűből kitörő csapatok élén Kiss ezredes súlyos sebet kapott, és fogságba esett, mire a parancsnokát vesztett hadosztály nagy része feloszlott. Lüders még aznap, 20-án bevonult *Brassóba*, ahol a fellegvár 200 főnyi magyar őrsége kétnapi küzdelem után megadta magát.

Brassó elfoglalásával a Székelyföld közvetlen veszélybe került. Gál Sándor ezredes saját 5300 főnyi hadosztályának és a brassói hadosztály néhány száz embert kitevő maradványának nagyobb része azonban a Bukovinába és Moldvába vezető szorosokat őrizte. Ám Lüders egyelőre nem ismerte fel a Székelyföld katonai jelentőségét. Mindössze Hasford altábornagy 9000 főnyi dandárát indította útnak Brassóból Háromszék felé, ahová egyidejűleg az Ojtozi-szoroson át egy másik cári csapat is behatolt. Ezek 23-án Prázsmár és Kökös között csaptak össze a Székelyföld határát védő 2000 főnyi dandárral, mire a magyarok Eresztevényre húzódtak vissza. Hasford pedig, miután teljesítettnek vélte feladatát, 7000 emberét a Feketeügy vize mellett hátra hagyva, visszatért Brassóba.

Lüders erre abban a hitben, hogy a Székelyföld felől már nem fenyegeti veszély, megindult Dél-Erdély fővárosa, Nagyszeben felé. Ez annál is inkább fontos volt számára, mivel Clam-Gallas császári hadteste itt, a Vöröstoronyi-szoroson át szándékozott betörni Erdélybe.

Miközben Lüders csapatainak zöme Szeben felé menetelt, váratlan fordulat következett be. Gál Sándor nagy gyorsasággal egyesített hadosztálya élén július 2-án *Kökös* és *Uzon* között megtámadta a Székelyföld szemmel tartására visszamaradt cári csapatokat. Ezek ugyan visszaverték a támadást (ebben a csatában esett el Gábor

Áron, „az ágyúöntő székely”), a hírre azonban Lüders seregének zömével visszatért Brassóba. Így Dél-Erdélyben a szövetségesek inváziójának megkezdése után két héttel a harcok súlypontja ismét az országrész déli határa közelébe tevődött át.

A helyzet egyelőre Észak-Erdélyben is hasonlóan alakult, noha a Borgói- és a Radnai-szorosokon át betörő Grotenhjelm-hadoszlop kezdetben nem talált komoly ellenállásra. A cári tábornok 12 500 főt kitevő osztrák–orosz hadával szembekerülő 7900 főnyi magyar beszercei hadosztály tapasztalatlan, fiatal, 29 éves parancsnoka, Dobay József alezredes két kisebb csata után (június 21. Borgótiha, és 22. Borgóprund) nemcsak *Besztercét* adta fel, de egészen Désig hátrált, anélkül, hogy Grotenhjelm egyáltalán üldözne volna.

Ekkor megjelent Bem, és az események kedvezőbb fordulatot vettek. A beszercei hadosztály 26-án visszatért Besztercére, és másnap Jádánál megtámadta Grotenhjelm seregét. Az ütközet lényegében döntetlenül végződött. Kezdetben Bem tűzérsege úgyszólván egész sorokat söpört el a Grotenhjelm seregének első lépcsőjét képező cári dzsídázesszerekből. A magyar gyalogság azonban nem bírt ellenállni a túlerő nyomásának, és Besztercére vonult vissza.

Másnap, 28-án Grotenhjelm lett a támadó fél. Az Olaszfalunál kezdődő újabb összecsapásban Bem serege meg-megállva és ismételten állást foglalva Besztercén, Besenyőn és Sófálván át Szeretfalváig hátrált. A szövetséges csapatok azonban ezúttal sem használták ki győzelmüket, és Borgóruszra tértek vissza. Nyomukban Bem július 1-én kardcsapás nélkül vehette birtokba Besztercét.

3. A hadjárat második szakasza, 1849. július

A TISZA–MAROS SZÖGI ÖSSZPONTOSÍTÁS

Június végére, július elejére az általános katonai helyzet tehát válságosra fordult: Haynau császári főserege a feldunai hadsereget Komárom falai alá szorította vissza; útja szabaddá lett Pest-Buda felé; a cári főserég zöme Miskolcnál állt, illetve egyik hadteste Debrecenben; a Bácska déli felében Jellačić támadása volt várható; Erdélybe nagy erőkkel tört be az ellenség.

A válságból kiutat kereső katonai vezetés nem volt egységes véleményen. Görgei és seregének vezérkara úgy látta, hogy előbb a császári erőket

kell legyőzni a Komárom környékén összpontosítandó magyar seregeknek, csak ezután fordulhatnak a cári csapatok ellen, akiknek az előretörését a császári erők elleni győzelemig az összehívásban részt nem vett csapatoknak halogató harccal kell megakadályozniuk.

Ezzel szemben a tábornokok másik része – elsősorban Dembiński és Mészáros – a Tisza és a Maros szögében kívánta összpontosítani a honvédhadsereg főerőit. Ennek révén a Temesközben egy folyóktól övezett és védett területen

– Komárom és Pétervárad várőrségét, valamint Bem Erdélyben maradó csapatait leszámítva – 100 000 fő összpontosult volna. Az előbbi elgondoláshoz hasonlóan ennek megvalósítása is az ország nagy részének feladásával, viszont a frontszakaszok nagymérvű lerövidülésével járt volna.

Kossuth és a kormány tagjainak többsége az ellentétes vélemények keresztütüzében eleinte Görgei nézetei felé hajlott, de június 28-i győri csatavesztése után a sebtében összehívott tanácskozás Dembiński terveit fogadta el.

Június utolsó, július első napjaiban megtörtént a *főváros katonai kiűritése*, a kormány és a hadüzemek Szegedre költöztek át. Egyúttal a Komáromnál álló feldunai hadsereg és Wysocki Hatvanban levő csapatai parancsot kaptak, hogy induljanak a Délvidékre. Az előbbinek indulása után Pest-Budán át kellett volna vonulnia Szegedre – vagyis az utóvéd szerepét betöltenie a cári fősereggel szemben –, míg Wysocki hamarabb levonuló seregének Jellačić erőinek szétverésében kellett közreműködnie.

A kormány a Temesközben összpontosítandó seregek főparancsnokává július 1-én Mészáros Lázárt, vezérkari főnökévé pedig Dembiński altábornagyot nevezte ki.

Az összpontosításból – amelyet a tervek szerint nagy gyorsasággal kellett volna végrehajtani – egyelőre azonban vajmi kevés valósult meg. S az elsősorban Görgeinek tudható be. A feldunai hadsereg parancsnoka először kénytelen-kelletlen jelentette a kormánynak, hogy kész seregével útnak indulni. Egy nappal később, június 30-án azonban azzal a kifogással állt elő, hogy erre legkorábban csak július 3-án kerülhet sor, csapatainak Komáromban történő összpontosításához idő kell. Emögött valójában az húzódott meg, hogy Görgei nem volt hajlandó lemondani eredeti elgondolásáról, arról, hogy mielőtt az utasításnak eleget tesz, Haynaut megpróbálja Komáromnál megverni. Csakhogy ezzel az elgondolással, mely önmagában reális, sőt központi tervként a másiknál sokkal előnyösebb lehetett volna. Görgei nemcsak a politikai vezetés elsőbbségét vonta újfent kétségbe, de keresztetzte a már folyamatban levő központi katonai intézkedéseit is. Görgei indulása nélkül Wysocki csapatait sem lehetett a Délvidékre irányítani, hiszen így északról Szegedet és a Bánátot semmi sem fedezte a cári fősereggel szemben.

A Délvidéken így továbbra is a császári csapatok maradtak létszámfölényben, még Kmety megjelenése után is. Ez a feldunai hadseregtől elvágott hadosztály eleget tett a parancsnak, és

hosszú menet után július első hetének végén a Bácskába érkezett.

A főerők összpontosítására kiszemelt Temesköz május közepe óta szilárdan magyar csapatok kezén volt, kivéve Arad és Temesvár erődjét. Arad császári őrsége a február közepétől tartó ostromzár alatt június 1-én szabad elvonulás fejében átadta a várat Vécsey csapatainak. Temesvár őrsége hasonló problémával küszködött. A várat május közepétől Vécsey hadtestének nagyobbik fele zárta. A bombázások és az élelemhiány az őrség létszámát alaposan megtizedelték, június végén a 8800 főnyi helyőrségből már alig 6000 volt harcképes állapotban. Mindez Vécsey előtt sem volt titok, aki július elején azt jelentette a kormánynak, hogy küszöbön áll Temesvár bevétele.

Temesvár helyőrsége mindössze Jellačićban bízhatott. A bán azonban június 25-i óbecsei győzelme után tétlen szemlélője maradt az eseményeknek. Így a kezdeményezés visszakerült a honvédcsapatok kezébe. A IV. magyar hadtest június végén ellenállás nélkül átkelt a Tiszán, és megszállta Hegyest. Ez a hadmozdulat támadó hadjárat előkészítését jelentette, melynek tervét a június végén délvidéki főparancsnokká kinevezett Vetter dolgozta ki. A IV. hadtest vezetését Perczeltől június közepén előbb Tóth Ágoston ezredes, majd a hó végén Guyon tábornok vette át. A fő célkitűzés a Bácska felszabadítása volt, melynek első szakaszában Jellačić csapatait kellett kivenni a Ferenc-csatorna mögül.

A hadművelet megkezdése Kmety hadosztályának megérkezésétől függött. Kmety július 13-án érkezett Szivacra; csapatainak létszáma útközben 8000 főre nőtt.

Közben a magyar csapatmozdulatok hírére Jellačić felismerte, hogy támadás készül. Ezt meg kívánta előzni, és július 14-én seregének 12–13 000 főt kitevő kisebb felével Verbászról Hegyes felé indult.

Alig hagyta el azonban Kulát, előőrsei nyugat felől egy magyar hadoszlop közeledését jelentették. Ez Kmety hadosztályának elődandára volt, mely Kucura felé igyekezett, hogy Vetter időközben érvénybe lépett támadó terve értelmében átkeljen a csatornán.

Jellačić egy dandárt különített ki vele szemben, majd csapatai harcrendbe bontakozva folytatták útjukat: a bal szárny egyenesen Hegyesnek, a jobb szárny Szeghegynek és Feketehegynek tartott. A magyar sereg meglepésére számítottak, ez azonban nem következett be. Guyon csapatai éberén várakoztak az északnyugat–délkelet folyásirányú Barra-patak mögött. A jobb szár-

nyával Hegyesre támaszkodó, hadközepével Hegyes és Feketehegy, illetve Szeghegy között, a bal szárnyával az utóbbi helységeknél szétbontakozott magyar hadtest arcvonala egy hegyesszög egyik szára mentén zárta el a felvonuló császáriak útját, akik ennek másik szárát alkották. A kiválóan megválasztott hadállás részben már önmagában hordta a sikert, hiszen a Hegyes ellen felvonuló császári csapatokat a magyar hadközép és bal szárny könnyen oldalba foghatta.

Ez hamarosan be is következett. Jellačić gyalogságának Hegyes elfoglalására induló rohamoszlopait nemcsak szemből, de jobb oldalról is a magyar ütegek heves tüze fogadta, és visszavonulásra készítette. Erre Feketehegyről négy huszárszázad, Szeghegyről pedig néhány zászlóalj tört elő, és visszanyomta a császáriak egész jobb szárnyát. Jellačićot már az a veszély fenyegette, hogy a magyar csapatok hadközepének oldalába kerülnek, és egész hadtestét megsemmisítik. Ennek megakadályozására személyesen vezetett néhány zászlóaljat hadközepe jobb oldalának védelmére, de nem voltak képesek gátat vetni a honvédek előnyomulásának. Néhány honvédzászlóalj hamarosan a hadközép hátát fenyegette, mire Jellačić a visszavonulás mellett döntött. Ezt csak siettette a Kula felől hangzó

ágyúszó. Itt Kmety említett dandára és a megállítására küldött hadoszlop csapott össze. Kula netáni elvesztése esetén a Hegyes alól visszavonuló erői nem tudtak volna átkelni a Ferencsatorna túlszárnyára. A visszavonulás tehát most már a legnagyobb gyorsasággal és rendetlenségben folytatódott Verbászig. A csatornán sikerült átkelniük, miután Kmety meglegedett Kula és Veprovác birtokbavételével, a verbászi átkelőhelyet nem szállta meg.

A hegyesi csata eredménye jelentős volt. Jellačić közel 700 katonája maradt a csatatéren, a magyaroknak 300. A vereség következtében a császáriak a Bácska korábban elfoglalt déli területeit is harc nélkül feladták. Július 15-én Jellačić előbb Titelre, majd a következő napokban a Szerémségbe húzódott vissza. Ezzel a Bácska – a Titeli-fennsík kivételével – ismét a magyar csapatok kezére került.

Jellačić üldözése során Kmety hamarosan Péterváradra, Guyon hadteste pedig Titelhez érkezett. Július 23-án Guyon támadást indított a Titeli-fennsík ellen, ám az itt levő tábor ezúttal sem sikerült bevenni. Újabb kísérletre pedig hiányzott az idő: a hadi helyzetre való tekintettel a kormány július 25-én Guyon, majd néhány nappal később Kmety csapatait is Szeged felé rendelte.

A FELDUNAI HADSEREG HARCAI KOMÁROMNÁL ÉS VISSZAVONULÁSA A FELSŐ-TISZÁHOZ

A győri csata után, június 30-án a magyar VII., valamint az időközben a Duna bal partjáról beérkező II. és III. hadtest a komáromi erőrendszerhez tartozó Duna-jobbparti hídfőt védő sáncokat szállta meg. Ugyanaznap Haynau élcsapatai Lovad–Ács–Nagyigmánd vonalát érték el, a hadsereg zöme pedig a vonal mögött nagy mélységben tagozódott.

Amennyiben Görgeinek komolyan szándékában állt volna a kormány parancsának teljesítése, ezt 30-án, de még a következő néhány napban is megtehetette volna. Tatán, Bicskén át vagy Esztergomon keresztül egyaránt nyitva állt az útja a főváros felé. Ehhez nem volt szükséges bevárni a még mindig a Vág mentén veszteglő I. hadtest, valamint Görgey Ármán és Beniczky Lajos különítményeinek beérkezését Komáromba – amire 30-i levelében Görgei hivatkozott –, mivel ezek a Duna bal partján szintén eljuthattak volna a fővárosba. Görgei mégis Komáromba rendelte őket. Nem azért gyülekeztette erőit, hogy a kormány parancsának ele-

get tegyen, hanem hogy döntő csapást mérjen Haynaura. Ez a császári hadvezér azonban sokkal határozottabbnak és tevékenyebbnek bizonyult, mint elődei, s még mielőtt a feldunai hadsereg Duna-balparti erői megérkeztek volna, harcot kezdett Komárom előtt. Döntő ütközetet szeretett volna kicsikarni vagy legalábbis elvágni a magyarok fővárosba vezető útjait.

E cél elérése érdekében *július 2-án reggel* Lovadtól Ácsra és Harkálypusztán át Ószőnyig ívelő félkörben megkezdődött a császári főserg felvonulása a komáromi hídfővel szemben. E mozdulattal a szabadságharc egyik legvéresebb ütközete vette kezdetét. *A 12 óráig tartó első komáromi ütközet, melyet magyar részről 26 000 katona vívott jelentős túlerő, mintegy 60 000 császári ellenében.*

Ennek reggeltől délig tartó *első szakaszában* a győzelem a császári fegyverek felé hajlott. A jobb, illetve a bal szárnyon az osztrák csapatok csekély ellenállás után elfoglalták Ószőnyt, illetve a Monostori sáncok egy részét. Haynau

ebből arra következtetett, hogy a magyar sereg ki kíván térni a döntő összecsapás elől, és dél körül seregének zömét Ács–Csém, illetve Mocsa vonalára vonta vissza.

A csatatérre érkező Görgei, akit különösen Ószőny elvesztése érintett hátrányosan, hiszen ezzel a Duna jobb partján elvágta seregét a fővárostól, nyomban ellenlökésre vezette csapatait. A magyar jobb szárny – a komáromi várórség négy zászlóaljának és a II. hadtest gyalogságának egy részével megerősödve – elszánt szuronyrohammal visszafoglalta a monostori sáncokat. A visszavetett császári dandár a Concó-patak mögött foglalt állást. Amikor támogatására újabb csapatok érkeztek, az ácsi erdőben véres harc bontakozott ki.

A küzdelem kimenetelét a *centrumban* lejátszódó események döntötték el. Itt Poeltenberg VII. hadteste támadott, melyet tartalékként a II. hadtest fennmaradó része követett. Poeltenberg gyalogsága Herkálypusztánál hátrálásra kényszerítette a vele szemben levő két császári dandárt, mire a második lépcsőben támadó II. hadtestbeli zászlóaljak oldalba fogták az ácsi erdőben levő ellenséget. A császári bal szárny erre ismét a Concó vize mögé vonult vissza.

17 óra felé újabb fordulat következett be. A komáromi hídfő előtt harcoló dandárainak szorult helyzetéről értesülve Haynau ismét a harctérre érkezett seregének zömével. Poeltenberggel szemben a cári Panyutyin-hadosztály kezdett szétbontakozni, míg az ószőnyi szőlők felől egy császári dandár jelent meg a magyar hadközép oldalában. Egyidejűleg erős hadoszlopok indultak a császári bal és jobb szárny támogatására Ácsra, illetve Mocsára. Mivel számolni kellett azzal, hogy a magyar sereg nyílt terepen hamarosan közel háromszoros túlerővel kerül szembe, Görgei huszonnégy gyorsan összegyűjtött huszárszázadot személyesen vezetett rohamra a császári sereg bal szárnya ellen, hogy lekösse Klapka támogatása érdekében a császáriak erejét. Klapka vezetésével a bal szárny éppen ekkor indult Ószőny visszavételére. A huszárok rohamát a császári lovasság, illetve Panyutyin ütegeinek oldalazótüze visszaverte ugyan – Görgei egy gránátszilánktól súlyos fejsébet kapott –, de Klapka ezalatt véres harcban visszavette Ószőnyt, s ezzel a seregnek a fő célt sikerült elérni. A magyarok ekkor beszüntették a küzdelmet, és csata előtti állásaikba vonultak vissza. A harcokban a magyar csapatok, melyek szívós kitartását még a korabeli osztrák munkák is kiemelik, 1500 katonát vesztek, az ellenfél 900-at.

Görgeit június 30-i levelére válaszul ezután

a kormány leváltotta a sereg éléről. A feldunai hadsereg tisztikarának zöme azonban tisztgyűlésen kinyilvánította, hogy csakis Görgei alatt kíván szolgálni. A kijelölt új főparancsnok, Mécsáros, aki a feladat ellátására különben sem szívesen vállalkozott, nem tudott eljutni Komáromba.

A tisztikar kívánságának előterjesztésére Klapka és Nagysándor Pestre utazott, hogy a kormány változtassa meg a döntését. Kossuth ismét engedni kényszerült. Görgei a sereg parancsnoka maradt, de a hadügyminisztérium vezetését Aulich vette át. Klapka és Nagysándor július 5-én este Komáromba visszatérve, újabb határozott parancsot hozott magával arra, hogy a sereg haladéktalanul induljon Pest felé. Görgei erre haditanácsot hívott össze, amely indítványára másként döntött. „A férfias méltóság” nem engedte, hogy a sereg „elillanjon egy kiskapun át” az ellenség elől, ami azt jelentette, hogy Görgei továbbra is egyéni úton kívánt járni; hajlandó volt egyesülni, de úgy, hogy ehhez Haynau seregén át nyit utat magának.

Az immár Komáromban összpontosított feldunai hadsereg – 48 000 fő, melyből 8000 a Csallóközben levő császári erőkkel szemben, illetve a várban állomásozott – *július 11-én kísérelte meg az áttörést, de a haditerv alapján – úgy látszik – a vezérkar igazi szándéka a döntő csata volt.* Áttöréshez a csapatok zömét egy viszonylag rövid szakaszon, erőfőlnyit kialakítva kellett volna összpontosítani. Ezzel szemben a magyar sereg teljes szélességében támadta meg a császáriak állásait, mégpedig nagyjából egyenlő erőelosztás mellett. A jobb szárny az ácsi erdővel, a hadközép Harkálypusztával és Csémmel, a bal szárny pedig Moczával és Almással szemben vonult fel. A támadást az elgondolás szerint több lépcsőben kellett végrehajtani: először a jobb szárnynak kellett visszaszorítania a császáriak bal szárnyát, majd a centrumnak bevennie Nagyigmándot, illetve elérni a győr–bicskei utat, végül a bal szárny támadott volna, melynek – Nagysándor I. hadtestének – céljául szintén az említett út elérését tűzte ki a haditerv Kocs térségében.

A kezdeti sikerek ellenére az elképzelést nem sikerült megvalósítani. A jobb szárnyon Aschermann ezredes vezetésével a komáromi várórség két hadosztálya a császáriak első vonalbeli dandárát ugyan az ácsi erdőbe szorította, itt azonban az előnyomulás elakadt, miután Schlik egész hadteste beavatkozott a küzdelembe. A centrumban Leiningen III. hadteste rövid harc után megfutamította a szemben álló császári Herzinger-hadosztályt, majd Csém felé tört előre. E si-

[illegible]

Magyar ↑
Császárí ↑
Cári .....
X Ütközet magyar
X Ütközet cári és Császárí

Magyar vándorsánc
Császárí ostromgyűrű

Magyar gyülekezőhely

0 50 100 km

hadműveletek

gőzelemmel

kert Nagysándor csapatainak késlekedése miatt azonban nem sikerült kihasználni. Közben pedig Haynau bevetette utolsó tartalékát, a cári Panjutyin-hadosztályt. Ez döntő fordulatot adott az eseményeknek. Az ellenségnek előbb a magyar jobb szárnyat sikerült visszavetni a hídfő közelébe, majd Leiningen honvédeit, a magyar hadközepeket is. Klapka, aki a csatát irányította, 17 óra felé általános visszavonulást rendelt el a dunai hídfőbe.

Ebben az ütközetben 1500 honvéd vált harcképtelenné, a császáriak 810 főt vesztek.

Az elvonulásra most már csupán a Duna bal partján maradt lehetőség. Klapka parancsnoksága alatt Komáromban két hadtest, a II. és a VIII., összesen 17 000 fő maradt vissza. Az I., a III. és a VII. pedig a súlyosan sebesült főparancsnokkal 12-én este megindult Vác felé. Az elvonuló sereg létszáma, miután közvetlenül az indulás előtt Komáromba 3000 újonc érkezett, 29 000 fő volt. A sereg Vácig zavartalanul haladt, itt azonban Paszkevic seregének egyik különítményébe ütközött.

Időközben, július 6-án a cári főszereg Miskolcra ugyanis megkezdte előnyomulását Pest felé. Ellenállásra egyelőre nem talált, mivel Wysocki Hatvanból Ceglédre hátrált. Július 13-án így az élen haladó cári III. hadtest kardcsapás nélkül bevonult Hatvanba, a II. Hortot, a Tiszántúlról visszacsatlakozó IV. pedig Miskolcot szállta meg. Egyidejűleg Paszkevic egyik kisebb lovassági különítményt előre tolt egészen Vádra.

Ez utóbbi július 15-én, a feldunai hadsereg megjelenésekor elhagyta a várost, de még aznap délután jelentős erejű lovassággal és tüzérséggel megerősítve tért vissza. E csapatokat Zass altábornagy vezette, aki a Dukai-hegyről kibontakozva támadást indított a magyar sereg ellen. A szűk hegyszorosból kitörő cári csapatokat Nagysándor és Leiningen tüzérsége véres fővel verte vissza.

Erről értesülve Paszkevic két hadtestét nagy sietve Váchartyánnál összpontosította, és 17-én megindult Vác felé. Görgei kémei útján értesült a veszedelemtől, és lemondott a Gödöllő irányába tervezett áttörésről. Így a dél-magyarországi seregekkel való egyesülésre már csak egyetlen – bár hosszú – út nyílt; a cári főszereg megkerülésével Balassagyarmaton, Losoncon és Miskolcon át a Felső-Tiszához, illetve innen Debrecenen és Aradon keresztül Szegedre. Az elvonulást a csapatok ennek megfelelően még 16-án este megkezdték.

A harc elől azonban nem sikerült kitérni. A sereggel haladó polgári menekülők több száz sze-

kere és magánfogata a vonuló csapatok közé ékelődött, majd összetorlódott a Váctól északra levő patak hídján. A rend helyreállítása órákba telt, s mire megvirradt, a hátvédet képező III. hadtest, valamint Görgey Ármint különítménye még mindig nem tudta elhagyni a várost. Ráadásul súlyos mulasztás is történt. A Hétkápolnáról elvonuló I. hadtest a parancs ellenére bevonta előőrseit is, így a cári csapatok felé kiállított előőrsi vonalon rés tátongott. A magyar tábor kikémlésére küldött néhány kozák század 17-én hajnalban ezen észrevétlenül áthaladt, és oldalba támadta Görgey Ármint előőrseit. A magyar különítmény előőrsei támogatására sietett, hogy a kozákok után nyomult dzsidászezredet feltartóztassa. A harci zajra a Kálvária-hegynél álló III. hadtest is segíteni akart: ebből azonban végzetes félreértés támadt. Leiningen közeledő csapatait a honvédek ellenségnek vélték, mire Vádra, illetve a város és a Duna közti területre menekültek. Nyomukban a cári lovasság betört Vádra. A magyar csapatok között pánik tört ki.

Ekkor azonban fordult a kocka. Kelet felől Leiningen honvédei, nyugatról Görgey Ármint újrarendezett csapatai benyomultak Vádra, és véres harcban elűzték, illetve megsemmisítették a cári lovasságot. A rend ennek következtében a városban csakhamar helyreállt, a kiűrés befejeződött. Ezt ritka bátorsággal a III. hadtest fedezte. Leiningen hadteste a cári csapatok zömének felfejlődését Sződ és Vácduka között ellenlökésekkel zavarta meg, s mindaddig kitarított a Gombás-patak mögötti állásaiban, 8000 honvéd 40 000 cári katona ellenében, míg az utolsó magyar katona is elhagyta Vácot. Miután a sereg zöme Rétság felé már jókora egerutat nyert, kezdte meg Leiningen a visszavonulást. Vác északi kijáratánál, majd Rétság előtt ismét állást foglalt, és sikeres utóvédharcra lassította a cári csapatok előnyomulását.

A július 17-i váci utóvédharc árán, melynek magyar vesztesége közel ezer, a cáriaké 450 főre rúgott, Görgei seregének sikerült jelentős távolságra elszakadnia a cári főerőktől. Paszkevic ugyan Vácról négy lovasezredet indított a magyar sereg üldözésére, hasonló feladattal bízta meg Grabbe Szentkeresztbányán álló hadoszlopát, valamint az Észak-Magyarországon visszamaradt kisebb helyőrségeket is, intézkedései azonban nem vezettek eredményre. Görgei a seregét nagy ügyességgel vezette ki a szövődő hálóból: Balassagyarmaton (júl. 18.), Losoncon (júl. 19.) és Rimaszombaton (júl. 20.) át július 22-én elérte Miskolcot, s ezzel megnyílt az út a Tisza felé.

A Tiszán azonban nem kelt át, annak ellenére, hogy erre a Szegeden tartózkodó kormánytól határozott utasítást kapott. A háborút jó ideje már a saját elképzelései szerint folytató Görgei ismét a maga terveit valósította meg. Arra számított, ha a Sajó és a Hernád között állást foglal, magára vonja Paszkievics seregének támadását, és ezzel kedvező feltételt biztosít a Cegléd–Szolnok térségében levő magyar sereg számára a Haynauval való megmérkőzéshez.

Elképzelései ezúttal nem váltak valóra. Paszkievics megosztotta seregét, s csupán kisebb, a feldunai hadseregnél azonban jóval erősebb részt indította a Sajó és a Hernád felé, maga pedig a főerőkkel Tiszafürednek fordult, hogy

átkeljen a Tiszán. Miközben a feldunai hadsereg július 23-án és 24-én Görömbölynél, illetve 25-én Alsózsoltánál, 28-án Gesztelynél változó sikerű kisebb ütközeteket vívott Cseodajev IV. hadtestével, végül Grabbe csapataival, a cári fősereg 25. és 28. között Tiszafürednél átkelt a Tiszántúlra. Az átkelőhelyet Korponay János ezredes védte 3200 népfelkelővel, akiknek alig egyharmada rendelkezett lőfegyverrel. A tiszafüredi átkelésről Görgei csak 28-án értesült, s a hír most már a legnagyobb sietségre ösztönözte. A feldunai hadsereg erőtetett menetben Tokajnak indult, hogy megkísérelje a szinte lehetetlent: előbb érkezni a Tisza–Maros szögéhez, mint a jókora előnnyel rendelkező cári fősereg.

A KÖZÉP-TISZAI HADSEREG FELÁLLÍTÁSA ÉS LEVONULÁSA SZEGEDRE

1849. július első felében Kossuth és a kormány nagy erőfeszítést tett a katasztrófa elkerülésére. Miután Görgei serege egyelőre Komáromban tartózkodott, mindenekelőtt a cári fősereggel szemben levő erőket kellett megerősíteni.

A Perczel parancsnoksága alatt álló tartalék hadtest július 6-án Cegléden egyesült Wysocki hadtestével, vagyis megalakult a 27 000 főnyi közép-tiszai hadsereg, mely Perczel parancsnoksága alatt Szolnok–Cegléd körzetében tartózkodott.

A Tisza átjáróit Szolnok és Tokaj között egyidejűleg Knezić tábornok 5–6000 főből – újonc honvédalakulatokból és tiszántúli népfelkelőkből álló – „tiszai megfigyelő hadteste” szállta meg. Knezić, valamint Kazinczy Lajos ezredes Munkács és Ungvár környékén levő, ekkor már 7300 főt számláló hadosztálya szintén Perczel alárendeltségébe tartozott. Noha az utóbbi kettőre a nagy távolság miatt Perczel a gyakorlatban aligha számíthatott, ha a közvetlenül rendelkezése alatt álló erőkkel Görgeivel egyidejűleg lép fel, kellemetlen percek szerezhetett volna a cári főhadseregnek. A különben vállalkozó kedvéről ismert hadvezér azonban csak július 20-án bocsátkozott komolyabb kísérletbe. Serege lovasságával e napon Turáig nyomult előre, és vívott csatát a cári III. hadtesttel. A heves lovassági harc a magyar huszárok visszavonulásával végződött, s Perczel az összecsapást követően ismét Cegléd–Abony–Szolnok vonalára hátrált. Az új ellenfél, Haynau meg-

jelenése hamarosan azonban innen is távozásra készítette.

A császári fősereg Görgei elvonulását követően július 12-én több lépcsőben indult meg Pest-Buda felé. Az élcsapatok már e napon Budára érkeztek – ugyanakkor Pestre a cári főhadsereg egyik különítménye vonult be –, a zöm azonban csak 22-én. A két szövetséges fősereg így közvetlen kapcsolatba került egymással, hadműveleteit azonban külön-külön folytatta. Míg a cári csapatok – mint említettük – Tiszafüredet kerítették hatalmukba, és a hadműveleteket a Tiszántúlra helyezték át, Haynau seregének zömével két oszlopban a Duna–Tisza közén, balszárnny-oszlopával a Tisza bal partja mentén Szeged felé indult. Perczel kitért az összecsapás elől, visszavonult Szegedre, ahová július 29-én érkezett meg. Seregének a Tisza bal partján visszavonuló hadosztálya ugyanakkor Hódmezővásárhelyt érte el. A Tisza–Maros szögéhez érkező császári fősereggel jelentős magyar erők vehették föl a küzdelmet. Perczel 27 000 főt számláló hadserege, Guyon 13 000 főre kiegészített hadteste, mely Titel alól érkezett és a szegedi táborban alakuló, nagyrészt fegyvertelen tartalék hadtest, amely 8500 katonát számlált. Ez a létszám egyezett Haynau seregének erejével.

A császári fősereg létszáma a Komárom körülrésztételére, a Pest-Budán és a nagyobb városokban visszahagyott erők kiválása révén, valamint a nagyszámú kolerabeteg következtében 46 000 katonára csökkent.

A SZÖVETSÉGES CSAPATOK FELTARTÓZTATÁSA ERDÉLYBEN

A Tisza-Maros szögi összpontosítás tervének kidolgozói számoltak az erdélyi hadsereg vagy legalább egy részének megérkezésével is. Június végén, július elején Kossuth Bem tájékoztatása nyomán optimistán ítélte meg az erdélyi katonai helyzetet, arra számított, hogy az elleniséget néhány héten belül sikerül kiszorítani az országrész területéről.

Erdélyben a helyzet július folyamán azonban egyre súlyosabb lett, annak ellenére, hogy Bem megtalálta a helyes megoldást. A túlerőben és minőségi fölényben levő ellenséggel szemben lényegében gerillaháborút vívott, amely során erőit hol itt, hol ott, mindig a legveszélyesebb pontokon csoportosítva, bocsátkozott kisebb-nagyobb csatákba. Majd minden alkalommal vereséget szenvedett ugyan, de a következő pillanatban máris az ellenfél számára legváratlannabb helyen bukkant fel, és keresztelte a terveit. Ezzel a harceljárással sikerült megakadályoznia, hogy a szövetséges csapatok kijussanak Erdélyből, és beavatkozzanak a főhadszíntéren folyó döntő küzdelembe, július végéig azt is, hogy őt döntő csatára kényszerítsék.

A július 2-i kökös-uzoni összecsapás hírére – mint említettük – Lüders seregének zömével visszatért Brassóba, majd benyomult a Székelyföldre. Gál Sepsiszentgyörgyre húzódott vissza, ahol július 5-én a két sereg csatát vívott. Az összecsapás során a cári lovasságnak sikerült átkarolnia a magyar hadosztály jobb szárnyát, mire Gál Csíkszeredára vonult vissza. Lüders pedig, aki azt hitte, hogy döntő győzelmet aratott – a csatában a magyar csapatok mintegy 400 halottat és sebesültet, valamint 240 foglyot vesztek – megkezdte a Nagyszeben elleni hadműveletet. A Székelyföld határán ezúttal Clam-Gallas hadteste maradt hátra, amely a Tömösi-szoroson át most érkezett Erdélybe.

Lüders sokszoros túlerőben levő csapatai július 13-án rövid harcban felmorzsolták a nagyszebeni hadosztály *Fogarasra* előretolt 700 főnyi dandárát, 18-án Fenyőfálvát foglalták el a másik magyar dandártól. A hadosztály *Nagyszebenben* levő csapatai erre Medgyesen át a Székelyföldre vonultak. Lüders 19-én így kardcsapás nélkül szállhatta meg a várost. Csupán egyetlen ponton, a *Vöröstoronyi-szorosban* talált kemény ellenállásra. Ihász Dániel alezredes 1600 fős különítményét a cári csapatok július 20-án csak hosszan tartó véres harc árán tudták kiszorítani a Havasalföldre, ahol a magyarok a török csapatok előtt letették a fegyvert.

Nagyszeben eleste súlyos helyzetet teremtett. A szövetségesek útja megnyílt a Maros völgyén át a Temesköz felé. S ha Lüders ide kijut, a magyar hadak hátába kerül.

Erre Bem tevékenysége következtében azonban nem került sor. Az egyelőre még a beszercei hadosztály élén hadakozó főparancsnok július 10-én *Besztercénél* újból összecsapott Grotenhjelmrel, és ismét vereséget szenvedett, ám a győztes ellenség ezúttal is visszavonult Borgóruszra, a határ közelébe. Ebből Bem arra a helyes következtetésre jutott, hogy a szemben levő ellenség mozgása Lüders főcsoportjának hadműveleteitől függ, tehát ezt kell hadműveleteiben megzavarni, kitéríteni Szebenből. Erre két hadmozdulatba kezdett: támadott Brassó irányába, majd innen tovább délnek, és betört a moldvai fejedelemségbe.

Bem a 3200 főre olvadt beszercei hadosztályt elhagyva a Székelyföldre ment, ahová Nyugat-Erdélyből jelentős csapaterősítéseket rendelt. Így Csíkszereda környékén hamarosan 8500 főt számláló csoportosítás jött létre, mellyel támadásba lendült. Július 20-án és 21-én rövid csepatepaté után kiszorította Háromszékből Clam-Gallas hadtestét, amely a Barcaságra vonult vissza. Ezt követően serege három csoportra oszlott. A Gál parancsnoksága alatti zöm Sepsiszentgyörgyön maradt Clam-Gallással szemben. A jobb szárny, Dobay alezredes különítménye Rikát és Felsőrákost szállta meg, a fennmaradó alig több mint 2000 katonával Bem pedig az Ojtozi-szoroson át Moldvába tört. Július 23-án rövid harcban elűzte a szoros cári őrséget, majd a segítségére küldött erőket is megverte. A cári dandár erre egészen Bákóig (Bacău) vonult vissza. Bem megszállta Oneștit, Tîrgu-Ocnát, és kiáltványban hívta fel a tartomány román lakóit a cári iga lerázására.

A moldvai expedíciónak azonban hamarosan véget vetettek a Székelyföld fölött tornyosuló vészfelhők. Július 23-án Gál háromszéki serege a második sepsiszentgyörgyi csatában eldöntetlen eredménnyel mérkőzött meg Clam-Gallas hadtestével, de közben Bem ügyes sakkhúzása eredményt hozott. A moldvai betörés hírére Lüders ismét visszafordult Szebenből, és döntő csapásra készült: koncentrált támadást indított a Székelyföldön levő magyar csapatok ellen. Grotenhjelmet Marosvásárhely, Clam-Gallast az Olt völgyében Csíkszereda felé rendelte, maga pedig serege zömével július 26-án megkezdte előnyomulását Segesvár irányába.

4. A hadjárat harmadik szakasza, 1849. augusztus

SZEGED, A TISZA ÉS A MAROS BAL PARTJÁNAK FELADÁSA

A magyar sereg zömének összpontosítása a Bánátban július végén tehát befejeződött. Ez a következő erőket jelentette; az Al-Duna mentén Orsovától a Tisza torkolatáig Kohlmann ezredes hadosztálya (7000 fő), a Tisza alsó szakaszának bal partján Kmety hadosztálya és Bene Lajos nemzetőr ezredes csapatai (12 000 fő), Vécsey tábornok Temesvárt ostromló V. hadteste (9000 fő), Arad várőrsége (1500 fő), végül a szegedi táborban és Hódmezővásárhelyen 48 000 fő. A bánáti összpontosítás létszáma megközelítette a 80 000 főt.

A szegedi tábor, illetve az itt alakuló hadsereg parancsnokságával július 29-én a kormány Dembiński altábornagyot bízta meg. A szabadságharc folyamán immár másodízben a legjelentősebb létszámú magyar sereg élére kinevezett parancsnok tevékenységét azonban ezúttal sem koronázta siker. Habozó, ingadozó, következtelen hadvezérnek bizonyult, noha kétségtelen, hogy sorozatos tévedései részben a körülményekből, részben a politikai vezetés hibáiból következtek. Pedig ezen a frontszakaszon, Szegednél, ahol 1849. július végén a magyar és a császári főeregek döntő összecsapása volt várható, a feltételek több szempontból is a honvédseregnek kedveztek. Igaz, a Haynauéval nagyjából azonos létszámú magyar sereg kétharmad részben tapasztalatlan, egy vagy egy-két hónapja szolgáló újoncokból állt. Ám a magyar csapatok a nyílt terepen közeledő ellenséget fedett állásokban, a Szeged és a Tisza között kiépített sáncrendszerben fogadhatták. E sánccokat jó ideig tartani lehetett volna. Mégsem ez történt. Dembiński augusztus 2-ra virradóra feladta Szeget, és a Tisza bal partjára húzódott vissza. Seregének jobb szárnya – Lenkey Károly ezredes 7000 főnyi hadosztálya ugyanakkor Hódmezővásárhelyről Makón át a Maros bal partjára, Kiszomborba vonult. A kormány, valamint a hadiüzemek már néhány nappal előbb Aradra költöztek át. A szegedi sáncrendszer feladása Dembiński tábornokainak hangos tiltakozását vonta maga után – Vetter altábornagy például lemondott –, a császári hadvezetés számára viszont kellemes meglepetés volt.

Haynau komoly harcokra számított Szegednél: mivel a magyar sereg archban történő megtámadása kétségtelenül súlyos véráldozattal járt volna, megkerülésre vállalkozott. Ennek megfelelően csupán a császári főereg 25 000 főt szám-

láló zöme tartott Szegednek, Ramberg altábornagy hadteste a Duna–Tisza közén Szabadka és Magyarakanizsa, Schliké pedig Hódmezővásárhelyen át Makó irányába nyomult előre. A császári főereg jobb és bal szárnyának be kellett volna keríteni Dembiński Szegednél feltételezett hadseregét. A támadás időpontját Haynau augusztus 4-re tűzte ki. Miután azonban a sáncrendszert az előőrsök augusztus 2-án üresen találták, a császári hadközép még aznap bevonult Szegedre.

A Magyarakanizsánál és Makónál megjelenő ellenséges hadoszlopokat Törökkanizsánál Guyon IV. hadteste, Kiszombornál Lenkey Károly ezredes hadosztálya várta. Dembiński ilyenformán úgy állt fel a seregével, hogy a szárnyakon a császáriak, középen, tehát Szeged és Szőreg között viszont a magyar csapatok kerültek fölénybe. Mindez tovább növelte a magyar sereg esélyeit, mivel az átkelést a Tiszán augusztus 3-án éppen a császári hadközép kezdte meg.

Dembiński azonban teljesen érthetetlenül engedte, hogy a császáriak átkeljenek a folyón, és elűzzék az újszegedi töltésen álló gyenge előőrseit. Holott, ha kibontakoztatja seregét, és támadást indít, a Tiszába vethette volna a császáriakat.

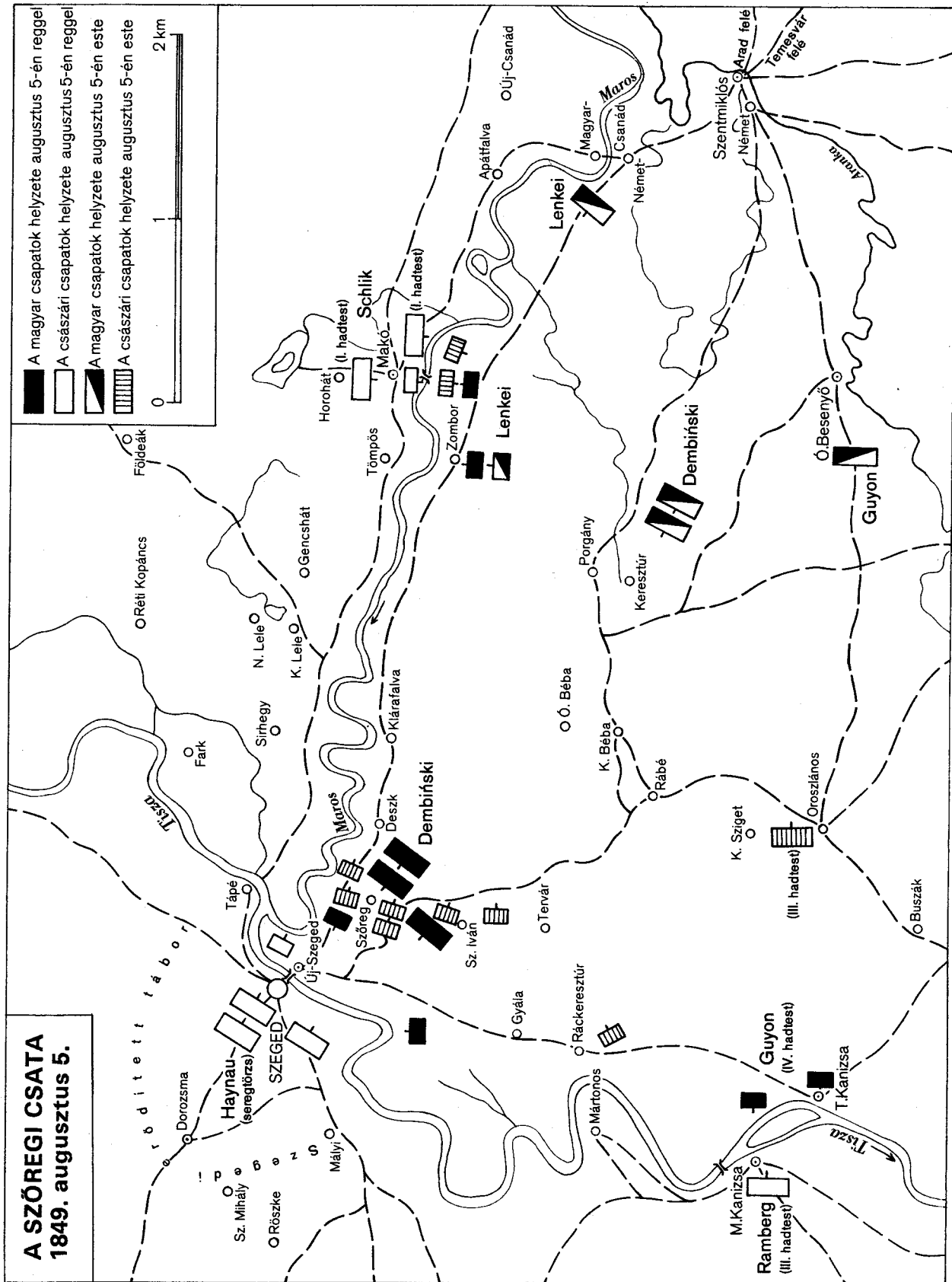
Az elmulasztott lehetőség döntő hibának bizonyult. Miközben Dembiński Szentiván–Szőreg–Deszk vonalán – a védelemre különösen alkalmas folyógátak mögött – döntő összecsapásra készült, Guyon minden erőlködése ellenére Ramberg hadteste 5-én Magyarakanizsától északra átkelt a Tiszán, és ezzel a magyar sereg szőregi összpontosításának hátába került. Erre a hírre Dembiński újabb visszavonulást rendelt el.

A magyar táborban és a kormányban az ismételt retirálások miatt azonban már olyan fokra hágott az elégedetlenség, hogy a főparancsnok harc nélkül nem mert elvonulni. Ezt már nem is igen tehette volna meg, mert 5-én délután Haynau vezetésével a császári főereg hadközepe is megkezdte kibontakozását és felfejlődését az újszegedi hídfőből Szőreggel szemben. Ennek következtében rövid, de véres küzdelemre került sor.

A magyar tüzéség és gyalogság a *szőregi töltés* mögötti fedett állásaiból kezdetben visszaverte a császáriak támadását, de miután Ramberg csapatai már Szentiván felé – tehát a ma-

A SZÓREGI CSATA 1849. augusztus 5.

- A magyar csapatok helyzete augusztus 5-én reggel
- A császári csapatok helyzete augusztus 5-én reggel
- A magyar csapatok helyzete augusztus 5-én este
- A császári csapatok helyzete augusztus 5-én este

gyar csapatok oldalában és hátában – közeledtek, Dembiński elrendelte a visszavonulást. Haynau észrevéve a magyar arcvonal fokozatos gyengülését, általános támadást indított. A szőregi töltésen visszamaradt honvédcsapatokra így hamarosan hatalmas nyomás nehezedett. A hátvéd – Wysocki tábornok lengyel légioja – azonban a nagy veszteségek ellenére mindaddig kitartott a támadó császáriakkal szemben, amíg a visszavonuló magyar seregzőmnnek sikerült egérutat nyernie Béba felé, jelentősebb veszteség nélkül.

Dembiński a kormány határozott utasítása ellenére Arad helyett, ahová Görgei serege már útban volt, Béba–Óbesenyő–Nagykikinda felé vonult vissza. Ez utóbbi helyen Kmety hadosztályának csatlakozására számíthatott. S mivel ennek bekövetkeztéig el kívánta kerülni a döntő összecsapást, gyors menetben próbált elszakadni az üldöző császáriaktól. Haynau szorosan a magyar sereg nyomában maradt, így a magyar

sereg Óbesenyőnél, Kisteremiánál, majd Csátdánál súlyos utóvédharcokra kényszerült.

Augusztus 8-án este Dembiński kimerült csapatai Temesvár közelébe érkeztek, de ellenálló képességüket, győzelembe vetett hitüket a folytonos visszavonulások, a sorra elvesztett utóvédharcok, az éhezés lényegében már megtörte. Kmety és Vécsey csapatainak csatlakozásával a sereg létszáma közel 60 000 főre nőtt, de Dembiński az általános lehangoltság láttán továbbra is kerülni kívánta a döntő összecsapást. Seregét Erdélybe akarta vezetni, mivel a kormánytól vett értesítések alapján úgy tudta, hogy a magyar csapatok itt még szilárdan tartják magukat.

Másnap reggel a táborban megjelent azonban Bem, akit Kossuth időközben a Délvidéken összpontosított csapatok főparancsnokává nevezett ki, és parancsára a már az elvonuláshoz készülő sereg állást foglalt Temesvártól északra, a Nyárad-patak vize mögött.

A SZÖVETSÉGES CSAPATOK GYŐZELME ERDÉLYBEN

Amikor Bem mindössze néhány tiszt kísérében Temesvár alá érkezett, Erdélyben már csupán Dévánál és Kolozsvárott volt némi magyar csapattöredék. A cári-császári haderő a Székelyföldön július végén egy hét leforgása alatt döntő győzelmet aratott az erdélyi magyar honvédsereg felett. Bem a Székelyföld védelmében nyílt ütközetre kényszerült. Ebben pedig az ellenség fegyverzetben és felszerelésben mutatkozó minőségi és létszámfölénye érvényesült.

A július végén Grotenhjelm parancsnoksága alatt Marosvásárhely, Lüders vezetésével Segesvár, Clam-Gallas irányításával pedig az Olt völgyében felfelé haladó 30–35 000 főnyi haderővel szemben Bemnek mindössze 15–16 000 katonája volt. Egy 3000 főnyi hadosztály az ő személyes vezetése alatt Marosvásárhelyről Székelykeresztúron át július 21-én érkezett Segesvár határába, hogy Lüders mintegy 10 000 főnyi főoszlopával felvegye a küzdelmet. Bem számított Kemény Farkas ezredes kolozsvári hadosztályának és Dobay József ezredes rikai dandárának beérkezésére is, akik erre már korábban parancsot kaptak. Ezekkel együtt Segesvárnál a magyar erők létszáma meghaladta volna a 8000 főt. Kemény azonban a csata napján még csak Marosvásárhelyig jutott el. Dobay különítményét pedig július 30-án szétverte Lüders egyik oldalvédje.

Július 31-én reggel így Bem több mint há-

romszoros túlerővel került szembe. A csata első szakaszában a cáriak a Fehéregyháza felől kibontakozó csapatok támadását csak manővernek tartották, a főtámadást Marosvásárhely felől, Héturon át várták. Bemmél először így a sereg kisebb része vette fel a küzdelmet.

Bem szokásához híven a tűzérség felvonultatásával nyitotta meg az ütközetet, majd a cári sereg segesvári erdőben levő jobb szárnyát próbálta átkarolni. A bal szárnyon levő 2 gyalogzászlóalj egymás után többször is benyomult az erdőbe, de az ellenség a tartalékok bevetésével ismételtén visszanyomta.

A küzdelem már közel öt órán át hullámszórt, amikor Bem, hogy döntésre vigye a dolgot, a jobb szárny gyalogságát is a bal szárny támogatására indította két század kivételével. Lüders erre négy dzsizásszázadot indított rohamra a meggyengült magyar szárny ellen. A támadás áttörte a két gyalog- és két huszárszázadból álló magyar jobb szárnyat, mire a magyar hadközép – mindössze három üteg és egy szakasz gyalogság – is menekülésbe kezdett. A bal szárnyon levő honvéddzászlóaljnak egyidejű támadását sem koronázta siker. Miután Lüders meggyőződött arról, hogy Marosvásárhely felől nem közelednek magyar erők, addig érintetlen csapatait jobb szárnya támogatására küldte. A segesvári erdőben túlsúlyba került cári csapatok visszaverték a magyar gyalogság rohamát, majd maguk in-

dultak támadásra. Mivel Bemnek nem volt tartaléka, az egyensúlyt nem tudta helyreállítani. Általános menekülés kezdődött, minek során az üldöző cári lovasság a felbomlott magyar csapatok egy részét bekerítette, majd megsemmisítette vagy elfogta. A vereség súlyos volt: 400 honvéd esett el – köztük Petőfi valahol Fehéregyháza határában –, 900 pedig megsebesült, illetve fogságba esett. Bem maga is sebesülten maradt a csatatéren, de a felkeresésére küldött huszárok megmentették. A cári csapatok vesztesége 250 főre rúgott, s az elesettek között volt Skarjatyin tábornok is, akit a csata kezdetén egy ágyúgolyó sebesített meg halálosan.

Másnap, augusztus 1-én az *Olt völgyében* Gál Sándor és Clam-Gallas csapatai között kezdődött döntő összecsapás. Miklósfalva és Bükszád között, valamint a Kászon-patak völgyében, Kászonújfalunál a császáriak heves küzdelem után szétszórták a székelyföldi hadosztályt. A vereség döntő volt, a csata végeztével Gál 6000 emberéből alig 1100 ember maradt együtt. Clam-Gallas 2-án bevonult *Csikszeredára*, s mivel Grotenhjelm ugyanaznap Marosvásárhelyt szállta meg, Bem pedig már elhagyta a Székelyföldet, Gál Székelyudvarhely felé tért ki, majd Kolozsvárnak indult. Ezzel a *Székelyföld* teljesen az ellenség kezére került.

A segesvári vereség után Bem seregének roncsaival Marosvásárhelyre húzódott, ahol viszonylag jelentős erőket talált. Damaszkín György alvezéres besztercei hadosztályának maradványát, mely a Grotenhjelmrel vívott július 16-i szeretfalvai és 23-i szászrégeni csaták után került ide, valamint Kemény hadosztályát. Ezekkel együtt ismét 8000 ember állt a rendelkezésére. Ebből kétezret Kolozsvár fedezésére indított vissza, a többivel pedig augusztus 2-án reggel Gálfalván és Medgyesen át mesterien megkerülve Lüders csapatait Nagyszeben elfoglalására indult!

E városban 5000 főnyi cári sereget tartózkodott. Parancsnoka, Hasford altábornagy biztonságban érezte magát, annál is inkább, mivel az egyetlen közelben tartózkodó magyar erőre

augusztus 1-én sikerült súlyos csapást mérnie. Ez az erő Stein ezredes hadosztálya volt, amely Bem utasítására felhagyott Gyulafehérvár ostromával, és Lüders távozása után megpróbált Nagyszeben birtokába jutni. Annál nagyobb meglepetést okozott tehát Hasford számára az augusztus 5-én délelőtt beérkező jelentés, miszerint Medgyes felől magyar csapatok közelednek. A hírre sebtében riadóztatott dandárával Nagycsűr felé indult, de mire odaért, az ottani magaslatokat már Bem serege szállta meg. Bem Hasford támadó dandárát Nagyszebenbe, majd Talmácsra vetette vissza. Lüders erre a hírre erőltetett menetben indult vissza Nagyszeben felé, és már 6-án reggel Nagycsűrre érkezett.

Még aznap délelőtt döntő harcra került sor, amelyben a kicsiny magyar seregnek egyidejűleg Lüdersszel és Hasforddal is fel kellett venni a küzdelmet. Bem elfogadta a csatát, mivel Stein beavatkozására számított. Stein azonban nem jelent meg időben. Bem csapatai jó ideig keményen ellenálltak, de a túlerő elől kénytelenek voltak visszavonulni Szeben felé. Lüders csak erre várt: tömeges lovassági támadást indított, melyre a magyar sereg nem talált ellenszert. A gyalogság egy részét a cári lovasság a város előtti síkon bekerítette, s miután a zászlóaljnégyesögeiket a tűzérési tűz megbontotta, megsemmisültek.

Nagyszeben eltorlaszolt utcáin Bem csapatai még egyszer megpróbálták megvetni a lábukat, de ez csak rövid időre sikerült. A cári gyalogság, majd lovasság betört a városba, mire a magyar sereg maradványa Szászsebes felé menekült tovább.

A veszteség az eddigi legsúlyosabb volt; 600 halott, 500 sebesült és 1200 fogoly maradt a csatatéren. A nyári hadjárat kezdetén közel 40 000 főt számláló hadból alig 10 000 maradt: Szászsebesen (Stein csatlakozása után) 6000, Kolozsvárott (Kemény és Gál) 4000 ember. A szászsebesi csapatokat Stein Erdély határára, Piskire vezette vissza, Bem pedig a magyar fősereg parancsnokságának átvételére a Bánátba indult.

A FELDUNAI HADSEREG ÚTJA ARADRA

A Hernád vonalától július 28-án erőltetett menetben meginduló feldunai sereg három hadteste 29-én Tokajnál átkelt a Tiszán, és 30-án Nyíregyházára érkezett. Innen két oszlopban folytatta útját. A zöm Nagyállón és Nyíradonyon át Vámspércsnek, míg Nagysándor I. hadteste, mint oldalvéd a cári erők ellen Debre-

cennek tartott. A várost a zöm Vámspércsre érkezéig mindenáron tartania kellett.

Nagysándor csapatai augusztus 2-án hajnalban érkeztek a városba, ahol Korponay ezredes Tiszafüred felől érkező különítményével egyesültek. Alighogy ez megtörtént, huszár előőrsek jelentették, hogy Balmazújváros felől jelen-

tős cári hadoszlopok közelednek. Egy újabb felderítés 15 000 főre becsülte a létszámukat.

Balmazújváros felől azonban Paszkevics vezetésével a cári főszereg közeledett. Az ötszörös túlerő ellenére Nagysándor és Korpónay egyesült csapatai (12–13 000 fő) kemény diónak bizonyultak. A Debrecen előtt az újvárosi úton a „Köntösgátnál”, valamint attól jobbra és balra harcrendben álló magyar csapatok keményen tartották állásaikat. A magyar tüzérség az élen haladó cári lovashadosztálynak jelentős veszteségeket okozott, ám a lovasság mögött közben felfejlődött ellenséges gyalogságot a magas kukorica elfedte. Mire ezt észrevették, már késő volt. Csak súlyos harcok árán lehetett volna elszakadni az ellenségtől. Nagysándor így döntő harcra vállalkozott. Hogy a cáriak hosszú nyúló arcvonalával szemben a magáét is meghosszabbítsa, a sereg jobb szárnyán Korpónay tartalékban álló hadosztályát fejlődttette fel. Az órákig tartó tüzérségi párharc után a cári

csapatok pedig éppen ezen a szakaszon kezdték meg a támadást. Néhány kozák- és könnyűlovasezrednek sikerült észrevétlenül a magyar jobb szárny oldalába és hátába kerülnie, mire a különben is gyengén felfegyverzett népfelkelők menekülésbe kezdtek. Ezután a cári lovasság oldalba kapta a magyar hadközeget, melyet arc-támadás is szorongatott. Hamarosan ők is megkezdték a menekülést Debrecen felé. Mindössze a bal szárny, Máriássy János ezredes hadosztálya – amely addig nemcsak megállította a szemben jövő támadást, de sikeres ellenlökéseket is hajtott végre – tudott rendezetten visszavonulni. A honvéd sereg így is 2000 katonát veszített, míg a cári csapatok 340-et.

Nagysándor hőiesen küzdő hadteste 5-én érte el Nagyváradot, ahol egyesült a sereg főoszlopával. Innen a feldunai hadsereg továbbra is gyors menetben – Gyapiún és Nagyszalontán át – Arad felé indult. Az élen haladó I. hadtest 9-én érkezett meg a városba.

TEMESVÁR, ARAD, VILÁGOS

A hadműveletek ezzel döntő szakaszba érkeztek. Az általános katonai helyzet igen válságos volt, de még nem tűnt minden elveszettnek. Erdélyben Kazinczy Lajos 8–9000 főnyi, még érintetlen tartalék hadteste, Gál és Kemény Kolozsvárott levő erőivel, Stein ezredes ekkor már Dévánál, a Maros összeszűkülő völgyében 6000 emberből álló hadosztálya még jó ideig lekötötte az ellenséges csapatokat. A Temesköz déli felében Kohlmann, Kmety és Bene csapatai megint csak elegendőnek tűntek a délvidéki hadszíntéren ismét megjelenő Jellačić seregének feltartóztatására. Végül Arad felé közeledett a feldunai hadsereg 24 000 gyakorlott katonája, a honvédsereg legjobb alakulatai, amelyekhez csatlakozhatott a 6000 főnyi aradi tartalék hadosztály. Ez az erő elégségesnek tűnt ahhoz, hogy néhány napig akadályozza a három-négy napi menettávolságra leszakadt cári főszereg átkelését a Maroson.

Mindez kedvező feltételt teremthetett az izoláltan álló osztrák főszereggel való leszámolásra. Erre négy-öt nap állt Bem rendelkezésére, s közel 60 000 katonával Haynau 45 000 emberével szemben.

A győzelem Haynau felett döntő fontosságú lett volna, de kétségtelen, hogy ha ez a feltétel teljesül, és Haynau súlyos veszteséget szenved, a végső győzelem lehetősége továbbra is csaknem kizártnak látszott. A katonai ellenállás el-

húzódása azonban minden valószínűség szerint a harc más módon történő lezáródásához vezethetett volna. 1849. augusztus első hetében a bécsi minisztertanács már arról tárgyalt, hogy az itáliai tartományokban alkalmazott módszerhez hasonlóan Magyarországon is általános amnesztiát hirdet: közkegyelemben részesíti a forradalomban részt vett politikusokat és a honvédsereg tagjait. Az udvar várakozásával ellentétben, minden napja újabb hatalmas anyagi terheket rótt a birodalomra.

A bizonytalanságot, mellyel Bécs a magyarországi hadszíntérről érkező jelentéseket várta, hamarosan elmosta Haynau értesítése, aki augusztus 9-én Temesvárnál döntő győzelmet aratott.

Augusztus 9-én a temesvári táborba érkező és a parancsnokságot átvevő Bem aznap harcba bocsátkozott. Láta ugyan a csapatok lehangoltságát, de nem akarta, hogy a császáriak elvágják Aradtól. *Amikor augusztus 9-én reggel nyolc óra tájban a Kisbecskerek felé kiállított előőrsök császári csapatok közeledtét jelentették, seregét hadrendbe fejlődttette a Nyárad-patak mögött, a temesvári erdőktől északra.* Miután a magyar csapatok hadmozdulataiból Haynau számára is nyilvánvaló lett, hogy a magyar sereg csatára készül, csapatait szétbontakoztatta.

A csata a Nyáradon innen és túl felállított

magyar és császári ütegek párbajával indult meg. Bem, hogy a császáriak centrumban levő tűzértségét hátrálásra bírja, a jobb szárny – mellyel szemben egyelőre még nem mutatkozott ellenség – lovasságát indította támadásra. A patakon átkelő hat huszárszázad elől az oszt-rák ütegek egy része valóban kereket oldott, ám a megjelenő császári lovasszázadok rohama ismét a Nyárad mögé vetette vissza a huszárokat.

Erre a tűzérzési párharc újult erővel folytatódott, és mindinkább a császáriak kerekedtek felül. Több magyar üteg lőszerkészlete elfogyott, mivel a hadsereg tűzértartalékát Dembiński még a csata előtt megindította Lugos felé. Utánpótlás hiányában több magyar üteg kényserült elhagyni a tűzvonalat.

Az ellenség tűzérzési fölényének ellensúlyozására Bem átkarolással próbálkozott. Utasítására a bal szárnyon, Szakálházánál levő Kmetyhadosztály két huszárezrede egy lovasüteg támogatásával meg is futamította a császári jobb szárny lovasságát, de a sikert a másik szárnyon kialakult helyzet következtében nem lehetett kihasználni. Haynau Szentandrásához érkező IV. hadteste – a császári sereg tulajdonképpen bal szárnya – ugyanis közben elérte az Arad felé vezető utat, ütegeivel pedig hatásos oldalazótűz alá vette a magyar jobb szárny és centrum csapatait. Az első tűzérzési lövedékek a jobb szárny második hadrendjében levő kaszás népfelkelők közé csapódtak be, akik erre megfutottak. Bem a fenyegetett szárnyra indult, a lova azonban felbukott, s ő vállperecét törte. A sereg így a legfontosabb pillanatban maradt parancsnok nélkül. A jobb szárnyon az első vonalban álló reguláris honvédgyalogsággal Lázár Vilmos alezredes még támadásra indult Szentandrás felé, de a Nyáradon átkelni akaró csapatait a császári tűzértség visszaverte. A sikertelen roham után katonái a Temes felé eső erdőkbe menekültek.

Haynau erre mit sem törődve saját jobb szárnyának válságos helyzetével, a centrumával és a bal szárnyával általános támadást indított. Ez különösen a magyar jobb szárnyon okozott válságot, de Dessewffy Arisztid két huszárezrede mindaddig fel tudta tartóztatni a császári bal szárny, a IV. hadtest támadását, míg visszavonuló csapatok elérték az erdőket.

Itt Guyon tábornok, aki a parancsnokságot egyelőre átvette, hatalmas erőfeszítések árán rendezte a csapatok nagyobb részét. Alig fejezte be a munkát, amikor megjelent Haynau üldözösükre küldött lovassága és tűzértsége. A magyar csapatok hátában ekkor szólaltak meg Temes-

vár császári őrségének lövegei is. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. A csapatok ismét felbomlottak. A csatában veszteséget úgyiszólván alig szenvedett sereg kisebb-nagyobb csoportokra oszolva fejvesztett futásnak indult. A vereségről és a feloszlásról Guyon még aznap este jelentést küldött a kormánynak.

Aradon a 10-én délelőtt összeülő minisztertanács még reménykedett. Az I. hadteste élén beérkezett Görgeivel Kossuth, valamint a jelenlevő miniszterek katonai lehetőségeket latolgattak: Görgei Nagysándor I. hadtestét már megindította Vingának, hogy Bem seregével felvegye a kapcsolatot: követheti őt a VII. hadtest, mely órákon belül szintén Aradra érkezik; a III. itt marad, hogy feltartóztassa a Marosnál levő cári fősereget, nehogy az Haynau segítségére siethessen.

A minisztertanács után Kossuth és Görgei személyes megbeszélésére került sor. Ezen Görgei – emlékiratainak állítása szerint – Kossuth kérdésére kijelentette, ha igaznak bizonyulnak az első Aradra érkezett hírek és Bem valóban győzött, egyesül vele, majd a cári fősereg ellen fordul. Amennyiben azonban Bem döntő vereséget szenvedett volna, serege számára nem marad más reális megoldás, mint a fegyverletétellel.

Ekkor befutott Guyon jelentése, mely nem csupán vereségről, de a sereg felbomlásáról értesítette a kormányt. Ráadásul Schlik hadteste Aradra szorította vissza Nagysándor csapatait.

A fenti események döntő változást érleltek meg. 11-én reggel összeült az utolsó minisztertanács, melyen Kossuth és a kormány jelenlevő tagjai Görgeit, aki ezt maga is így kívánta, a legfőbb politikai és katonai hatalommal ruházták fel, abban bízva, hogy az ellenség vele inkább kész tárgyalni, mint a kormánnyal.

Görgei pedig, miután serege egy külön-külön is jóval erősebb ellenfél, Haynau és Paszkevicshadserege közé ékelődött, még 11-én fegyverletételi ajánlattal fordult a cári csapatok főparancsnokához, Paszkevicshoz. Annak a seregnek kívánta megadni magát, amely a császáriakkal ellentétben a hadjárat folyamán végig humanus magatartást tanúsított a fogságba esett honvédekkel és tisztekkel szemben, s amelynek tisztjei között számosan akadtak olyanok, akiknek körében népszerűtlen volt a magyar szabadságküzdelem elleni harc, és a magyarok iránti szimpátiájuknak nem egy alkalommal tanújelét adták.

Paszkevicssal azonban csak feltétel nélküli fegyverletételt volt hajlandó elfogadni. Erre a válaszra, melyet a cári táborból Poeltenberg és

Beniczky Lajos alezredes hozott, a honvédsereg parancsnokai – köztük 11 tábornok – haditanácsra ültek össze. A kérdés a hadsereg élete vagy halála volt. A fegyverletételen kívül kétségtelenül más lehetőséget is választhattak: megtámadni Haynaut vagy Paszkevicset, esetleg az Erdélyi-érchegységen át Erdélybe törni. A résztvevők többsége azonban a kilátástalan katonai helyzet miatt a fegyverletétel mellett döntött.

A szomorú aktusra augusztus 13-án Világos határában került sor. A katonai külsőségek között fegyvereit lerakó sereg egyedül Paszkievics ígéretében bízhatott: öfelsége, a cár közben fog járni érdekükben Ferenc Józsefnél.

Ezzel kezdetét vette az általános fegyverletétel. Világos után még viszonylag jelentős számú erők maradtak fegyverben. A temesvári vereség után Bemnek Guyon és Dessewffy tábornok, valamint néhány végsőig kitartó törzstiszt támogatásával *Lugosnál* ismét sikerült rendezni a sereg 30–35 000 főnyi zömét – Kmety és Vécsey rendben visszavonuló hadtesteinek fedezete alatt. Augusztus 12-én több miniszter társaságában Kossuth is Lugosra érkezett. A katonai vezetők többsége, Dessewffy, Vécsey és több társuk azonban úgy nyilatkozott, hogy a csapatok teljesen demoralizáltak, az első komolyabb ellenséges támadás esetén a sereg teljesen felbomlik. Kossuth így végleg letett az ellenállásról, és emigrációba indult. Távoztával a politikai vezetés magára hagyta a katonai vezetőknek azt a töredékét – mindenekelőtt Bemet –, akik még vállalkoztak a küzdelem folytatására.

Bem a harc színterét Erdélybe kívánta áthelyezni, hogy gerillaháborút folytasson. Amikor augusztus 16-án megindult Erdély felé, csupán a sereg egyharmada követte. A világosi kapitulációról értesülő Vécsey saját hadtestét és Kmety hadosztályát Borosjenőre vezette, ahol 21-én a cári csapatok előtt letette a fegyvert. A másik csoport, a IX. és X. hadtest maradványai Dessewffy Arisztid és Lázár Vilmos vezetésével Karánsebesre húzódtak, majd néhány kisebb összecsapás után a császáriak előtt kapituláltak. A Bem és Guyon parancsnoksága alatt Erdélybe igyekvő csapatok létszáma azonban a szökések következtében szinte óráról órára csökkent. Augusztus 17-én Bem bevonult ugyan Dévára, melyet közeledtére Lüders harc nélkül kiűrt, de még aznap értesült arról, hogy a Dobrai-szorosban, a Haynau seregével szemben hátrvédként hagyott csapatok egyszerűen feloszlottak. Erre ő is letett az ellenállásról. Néhány száz főnyi kísérettel a török határ felé indult.

Seregének Dobrán, Déván és Hátszegen levő maradványai megadták magukat.

Augusztus 24-én Zsibónál letette a fegyvert Kazinczy, Gál és Kemény Farkas egyesült serege is, s a várak közül Arad 17-én, Munkács pedig 26-án nyitotta meg kapuit a szövetséges csapatok előtt.

A megadás minden esetben feltétel nélkül ment végbe. Kivételt csupán Pétervárad és Komárom vára képezett. A kellő számú katonasággal, valamint készlettel ellátott két várat az osztrákok ugyanis ostrommal igen nehezen tudták volna bevenni, kiéheztetésük pedig hosszú időt vett volna igénybe.

Péterváradot Kiss Pál tábornok már szeptember 7-én átadta a császáriaknak.

A császári hadvezetésnek különösen Komárommal gyűlt meg a baja, melynek őrségét az osztrák kémjelentések jócskán alábecsülték.

A császáriak a 8–10 000 főre becsült komáromi magyar csapatok szemmel tartására július 23-ig az I. és II., majd csak a 12 000 embert számláló II. hadtestet jelölték ki. A 16–17 000 főnyi őrség felett parancsnokló Klapka július 24-én előbb Tata, 30-án pedig Érsekújvár felé indított kisebb sikeres akciókat. Augusztus 3-án aztán nagy erejű támadást indított, melynek során szétzúzta a császáriak Duna-jobbparti ostromzárát. A küzdelemben 1500 hadifoglyot ejtett. A császáriak több száz halott, illetve sebesült visszahagyásával Pozsonyig hátráltak. Klapka megszállta Győrt, Székesfehérvárot pedig népfelkelés tört ki, amely a császári helyőrség kiverésével végződött. A felszabadított területeken elrendelt újoncozás révén Klapka öt új honvéddászlóaljat szervezett, így az őrség létszámát 20 000 fő fölé emelte.

Mindez már túl későn történt, s a főhadszíntéren folyó küzdelemre, mivel Haynau már Szegednél járt, nem tudott hatást gyakorolni.

A világosi fegyverletétel után jelentős erejű császári csapatok indultak Komárom alá, s augusztus utolsó harmadában ostromzár alá vették. Klapka és Haynau között szeptember elején tárgyalások indultak meg a vár átadásáról. A közel egy hónapon át tartó alkudozások – Klapka megpróbált politikai feltételeket is szabni, ezeket azonban az udvar elutasította – eredményeként a vár őrsege közkegyelemben részesült.

Október 2-án Komárom kapui megnyíltak, és október 4-én a belső vár tornyáról is lekerült a magyar történelem egyik legdicsebb seregének, az 1848/49-es honvédseregnek a zászlaja.

Komárom kapitulációjával jelképesen is lezá-

rult a több mint egy éven át folytatott hősi küzdelem, amely az önálló és független Magyarország megteremtéséért és a polgári szabadságjogok védelméért folyt.

A fegyverletételt súlyos megtorlás követte, mely elsősorban a honvédsereg volt tagjai ellen irányult. Meghiúsultak azok a Görgei és más katonai vezetők által táplált remények, hogy a cári csapatok előtt való fegyverletétel korlátozza az osztrák megtorlást. Augusztus végén a cári csapatok átadták a fogságba került honvédek és tisztek az osztrákoknak, mire megindult a felelősségre vonás. A honvédseregben szolgált volt cs. kir. tiszteket esküszegés, felségsértés és fegyveres lázadásban való részvétel vádjával hadbíróság elé állították. Közülük tizenkét honvéd tábornokot – Aulich Lajost, Damjanich Jánost, Dessewffy Arisztidet, Kiss Ernőt, Knezić Károlyt, Láhner Györgyöt, Leiningen-Westerburg Károlyt, Nagysándor Józsefet, Poeltenberg Ernőt, Schweidel Józsefet, Török Ignácot és Vécsey Károlyt –, valamint Lázár Vilmos ezredest halálra ítélték, és 1849. október 6-án, Komárom feladása után két nappal, Aradon kivégezték. Ez a sors jutott még húsz magas rangú honvédtisztnek is, köztük Kazinczy Lajos ezredesnek. További több száz tiszte, elsősorban Aradon és Nagyszebenben szintén halálra ítélték, de ítéletüket a nemzetközi felháborodás hatására börtönbüntetésre változtatták.

Végül több tízezer volt honvédet és tiszte közlegényként évekre besoroztak a császári hadseregbe. A bosszú annyira szisztematikus volt, hogy helységenként, törvényhatóságoként begyűjtötték a honvédsorozási jegyzékeket, nehogy valaki is elkerülje a felelősségre vonást.

Sőt a komáromi várőrség tagjai közül is többeket besoroztak, mivel a kapitulációs egyezmény e pontban félreérthető volt.

A harc mégsem volt hiábavaló: a forradalom előtti állapotokat többé már nem lehetett visszaállítani. A jobbágyszabadságot, a polgári átalakulást biztosító törvények érvényben maradtak, még akkor is, ha a demokratikus szabadságjogok döntő hányadát az udvar megsemmisítette.

A leverett szabadságharc ellenére a nemzetben nemcsak tovább élt, de tovább erősödött a szabadság, a függetlenség eszméje. Ebben igen fontos szerepet vállaltak a honvédsereg volt katonái is. Az itthon maradottak közül százak kapcsolódtak be az 1850-es évek önkényuralom-ellenes mozgalmába, titkos szervezkedéseibe. Az emigrációba kényszerültek közül pedig több száz, sőt ezren vettek részt a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség magasztos eszméiért vívott világméretű küzdelemben: az olasz risorgimento csatáiban, az 1863-as lengyel, az 1851-es kubai felkelésben és az észak-amerikai rabszolgafelszabadító háborúban.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

NYOLCADIK FEJEZET

MAGYAROK AZ OLASZ
SZABADSÁGHARCBA
ÉS AZ ÉSZAK-AMERIKAI
POLGÁRHÁBORÚBAN

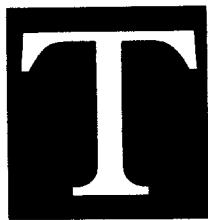

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

I. A HAZAI ELLENÁLLÁSI MOZGALOM ÉS AZ EMIGRÁCIÓ AZ ÖTVENES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1. Világos után

Tömeges kivégzések, terror, kemény büntetések borították gyászba az országot a szabadságharc leverését követően. Széchenyi szavai nagyon életűen jellemzik a kialakult helyzetet: „Iszonyatos csend lepte el az országot, számtalan hóhér döntötte nyugalomra, a honban megmaradtak és bujdosók leverve. A börtönök falai között elhalt a panaszok hangja és a számkivetett, megtört szívek kinszavait elhordta a játszi szél.” A forradalom vezetői közül a megtorlást csak azok kerülték el, akik külföldön kerestek menedéket.

1849-ben a császár és az osztrák–német nagyburbursoázia – mint tudjuk – Magyarország gazdasági, politikai és nemzeti önállóságának teljes megsemmisítését, a birodalomba való beolvasztását tűzte ki célul. Az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány a magyar korona részeit (Erdélyt, Horvátországot, Szlavóniát, a Határőrvidéket stb.) koronatarományokká, a maradék magyar királyságot pedig az „egy és oszthatatlan ausztriai császárság” részévé nyilvánította. Az új alkotmány felháborodást keltett a függetlenség híveiben, de még azoknak is csalódást okozott, akik Magyarország alkotmányos különállását a birodalom keretein belül akarták megvalósítani. Az önkényuralom éveiben kibontakozott függetlenségi mozgalmak sok fejtörést okoztak a hatalom birtokosainak, akik csak a szuronyok erejével és a mérhetetlenül felduzzasztott hivatalnoki apparátussal tudták érvényesíteni Magyarországon a császári abszolutista kormányzati rendszert.

Az emigrációba kényszerültek zöme hű maradt a függetlenség, a forradalom eszméjéhez: szervezték a hazai ellenállási és az emigrációs mozgalmakat, sokan pedig a világ különböző tájain fegyverrel a kézben harcoltak a haladásért, a forradalmi eszmékért. Többen közülük még azt sem mérlegelték, milyen hatalom hadseregében vállalnak szolgálatot, csak harcolhasanak a leggyűlöletesebb ellenség, a Habsburg-

császár vagy az orosz cár ellen. Mindazok, akik török szolgálatba léptek (Bem, Kmety és mások), a kiadatás veszélyét akarták elkerülni, és egy orosz–török háborútól várták az újabb magyar, illetve lengyel szabadságharc kirobbanását.

Az Ausztriával szemben álló államok úgy számoltak Magyarországgal, mint egy bármely pillanatban lángra lobbantható tűzfészekkel, s a politikai tekintéllyel bíró emigrációt felhasználták, sőt kihasználták politikai terveik, célkitűzéseik érdekében. A XIX. század ötvenes éveiben csak az emigrációnak volt lehetősége önálló magyar külpolitikai elképzelések kimunkálására és képviselésére. Az emigráció vezetői éltek ezzel a lehetőséggel. Kossuth külföldi segítséggel akarta felszabadítani Magyarországot, ez állt tevékenységének középpontjában. Ilyen irányú törekvése még akkor is elismerést érdemel, ha – nem ismervén a diplomácia mesterkedéseit – rosszul választotta meg szövetségeseit. A sikertelenségek, kudarcok nem kisebbítik az emigráció érdemeit, hiszen az elnyomatás, az önkényuralom éveiben ők képviselték a legkövetkezetesebben a nemzeti függetlenség eszméjét, ők öntöttek hitet az otthoni csüggedt milliók szívébe, az ő biztatásukra – nem egy esetben az ő szervezésük hatására – bontakozott ki a hazai általános elégedetlenség talaján az ellenállási mozgalom.

A Kossuth-emigráció létszámát tekintve nem képviselt jelentős erőt. A szabadságharc végén, 1849 augusztus második felében ugyan mintegy 3500 magyar került a vidini menekülttáborba, közülük 3 ezren azonban, hitelt adva az ígéreteknek, még október 21-én hazatértek Magyarországra. Többségüket közlegényként besorozták a császári hadseregbe.

Komárom feladása után újabb néhány száz tiszt és honvéd hagyta el a hazát. Velük a magyar emigráció létszáma az 1850-es években 1200–1500 fő körül stabilizálódott.

Az olasz–francia–osztrák, majd a porosz–osztrák háború idején fiatalok százai szöktek Magyarországról Olaszországba, hogy kivegyék részüket a Habsburgok elleni harcból.

2. A honi szervezkedés

A hazai ellenállási tevékenységet az jellemzi, hogy az 1850-es évek elején alakult szervezetek egymástól elszigetelten működtek. Egyesítésükre csak később történt kísérlet, éspedig Kossuth megbízásából. A másik jellemző vonása a kispolgári demokrata szervezkedési formák alkalmazása: a harmadik az, hogy nem volt kapcsolata a néptömegekkel.

1851 májusában *Teleki Blankát* azért tartóztatták le és ítélték tízévi várfogságra, mert az általa alapított pesti leánynevelő intézetben a gyerekeket hazafias szellemben nevelte, tájékoztatta az emigrációt a hazai dolgokról, az új forradalom előkészítésén dolgozott, mert az osztrák koronától független Magyarországot akart. Munkatársnőjét, *Leővey Klárát*, hasonló okok alapján ötévi várfogsággal sújtották. Tény, hogy mind *Teleki Blanka*, mind *Leővey Klára* lelkes hive volt a forradalomnak és szabadságharcnak, s való igaz, hogy tanítványaikat hazafias szellemben nevelték. Az is igaz, hogy forradalmárok életrajzi adatait gyűjtötték, s *Teleki Blanka* Franciaországban élő nővére, *Emma* révén az emigrációval is kapcsolatban álltak. A forradalomtól rettegő abszolutizmus hatalmi szerveinek ennyi elég volt a súlyos ítélethez.

A hazai ellenállás akkor kezdett komolyabb méreteket ölteni, amikor szervezése Kossuth utasításai alapján indult meg: ekkor a hazai mozgalom bizonyos mértékig az európai szervezkedés részévé vált. Kossuthot még kisázsiai internált-sága idején felszólította Giuseppe Mazzini, a római köztársaság volt elnöke, az olasz republikánus egységmozgalom vezetője, hogy csatlakozzék az 1850 nyarán Londonban alakított Európai Központi Demokrata Bizottsághoz. Kossuth fenntartással fogadta Mazzini „forradalomcsináló” nézeteit, de miután megbízottjai révén meggyőződött az olasz titkos szervezkedés sikereiről, igyekezett e módszereket otthon is felhasználni, mégpedig a *Makk József* vezette mozgalomban.

Makk József honvéd ezredes, a komáromi vár volt tüzérparancsnoka 1851. június 28-án Kü-

tahyában kapott Kossuthtól írásbeli felhatalmazást a hazai függetlenségi szervezkedés megindítására. A mozgalom céljául a Habsburguralom megdöntését, Magyarország függetlenségének a kivívását választották. A törvényes alapot az 1849. április 14-i debreceni trónfosztás képezte.

A célkitűzéseiket tartalmazó tervezetük – mely több változatban jutott el az országba – a függetlenségi célkitűzést nem kapcsolta össze a társadalmi átalakulás továbbvitelével, a legszegényebb néprétegek szociális helyzetének javítását célzó intézkedésekkel. A nemzetiségi kérdést is felemás módon kívánták rendezni. Területi autonómiát csak Horvátországnak ígértek. A tervezet hangsúlyozta a magyarországi és az európai szabadságmozgalmak egységét és összehangolásának szükségességét.

A mozgalom szervezeti felépítésénél – Mazzini olaszországi szervezkedésének mintájára – az évszakrendszert alkalmazták.

Makk utasítására Erdélyben *Rózsafi Mátyás* kezdte meg a szervezést 1851 júliusában. *Rózsafi* a szabadságharc alatt Komáromban újságíróként tevékenykedett; *Makk Józseffel* együtt adta ki a Komáromi Értesítőt. A szabadságharc leverése után emigrált.

A legnagyobb eredményt a szervezők a Székelyföldön, a „11. hónap” területén érték el. A másik két erdélyi hónap (az úgynevezett magyar vármegyéket felölelő 10. és a szászöldi 12.) szervezése még csak a kezdeti stádiumban volt, amikor a rendőrség besúgók révén felfedte az összeesküvést, és megkezdte a letartóztatásokat.

A székelyföldi szervezés élén *Török János*, a marosvásárhelyi református kollégium tanára állt; négy hét tartozott hozzá, ő irányította a katonai szervezkedést is. A felkelő hadsereget szintén területi elv alapján akarták zászlóaljakra szervezni, a zászlóaljakon kívül gerilla- és biztonsági csoportokat terveztek felállítani minden helységben, a zsandárok és hazaárulók ellenállásának gyors letörésére.

3. A fegyveres felkelés terve

A fegyveres felkelés előkészítése Pesten már akkor elkezdődött, mielőtt Makk oda küldte volna *Figyelmessy Fülöp* és *Andrássfy Károly* volt honvéd századost. *Kossuth édesanyja* és *Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna* budai lakásán gyakran találkoztak össze olyan hazafiak, akik cselekedni akartak. *Jubál Károly*, a pesti műegyetem volt magántanára, 1848-ban nevelő a Kossuth családnál, szintén a gyakori látogatók közé tartozott.

Jubál arra az elhatározásra jutott, hogy össze kell fogni a hazafias erőket, és Kossuth hozzájárulásával meg kell kezdeni a fegyveres felkelés előkészítését. Munkája, „A honmentés tervezete” azért érdemel különös figyelmet, mert a függetlenségi harcot össze akarta kapcsolni a szociális reformokkal. Elképzelése szerint a forradalmi erők összefogására Pesten központi bizottságot kell létesíteni a politikai, gazdasági és katonai vezetés ellátására. Az országot négy területre osztanák fel, élükön a területi főnökökkel; a megyéket a másodrendű főnökök, a járásokat a harmadrendű főnökök, a községeket biztosok irányítanák. Azt is érdemes kiemelni a honmentési tervezetből, hogy Jubál szerint a pesti központi bizottságnak a hazai felkelést a Londonban székelő Európai Központi Demokrata Bizottság intézkedéseivel összhangban kell elhatároznia. A pesti bizottság tagjairól hézagossak az ismereteink. A vezető szerep kétségkívül Jubál Károlyé és Meszlényiné Kossuth Zsuzsannáé. Tagjai: Wargha István, 1848-ban Pulszky Ferenc titkára, s mint később kiderült, az osztrák hatóságok fizetett besúgója; Nagy József, a honvédhadsereg volt főhadbiztos; Szabó ezredes (keresztnev hiányában közelebbit nem tudunk róla), akit a katonai ügyek irányításával bíztak meg. Az Erdélyben működő Rózsafival létesített kapcsolatfelvétel után Jubál átdolgozta tervezetét, de a központi bizottság fenntartását továbbra is szükségesnek tartotta. Az átdolgozott tervezetet elküldte Kossuthnak, és a szervezési munkálatokról is állandóan tájékoztatta.

A magyarországi és erdélyi szervezkedést nem sikerült teljesen összehangolni. Az erdélyit Makk irányította, a magyarországi szervezkedés szálai továbbra is Jubál Károly kezében futottak össze. Hozzá kapcsolódott *Noszlopy Gáspár* és *Gasparich Kilit* csoportja, s ő tartotta a kapcsolatot a *Johann May* volt honvéd alezredes vezette bécsi szervezkedéssel is.

May Kossuth megbízásából kezdte meg ténykedését Bécsben 1851-ben, azzal a céllal, hogy a különböző nemzetek fiait összefogja a közös ellenség elleni harcra. Működési területéhez tartozott a Kossuthtól kapott megbízás alapján Bécs és környéke, továbbá Komárom. 1851 októberében személyesen tanácskozott Jubállal a pesti és bécsi mozgalom összehangolásáról, aki megbízta Krivácsy József volt honvéd alezredes, komáromi tüzérparancsnokot a Komárom várával összefüggő teendők ellátásával. Az volt ugyanis az elképzelésük, hogy rajtaütéssel elfoglalják a nagy várakat, köztük Komáromot, s ezek képezik a fegyveres felkelés bázisait. Krivácsy alezredes vállalta a megbízatást, de munkáját a közbejött letartóztatások miatt el sem tudta kezdeni.

Kossuth 1851 novemberében kapta meg az első tájékoztatást a hazai szervezkedésről, s ezek alapján több intézkedést tett. Makk helyett *Gál Sándor* volt honvéd tábornokra bízta az erdélyi mozgalom irányítását, kinevezte „az erdélyi felszabadító hadsereg” főparancsnokává, és megbízta a románokkal folytatandó tárgyalásokkal. A magyarországi helyzet felmérésével a Londonban tartózkodó *Piringer Mihály* (Pataki Mór) honvéd hadnagyot bízta meg, akinek hazafelé menet útba kellett ejtenie Holstein tartományt, hogy az ott állomásozó osztrák alakulatok magyar legénységéből toborozzon híveket a hazai felkeléshez. Piringert egyik volt tisztársa, Schönborn Ede hadnagy, akivel együtt szolgált Bem seregében, feljelentette. Letartóztatásakor megtalálták nála Kossuth felhívásait és több levelet, a magyarországi megbízottak névsorával együtt. Piringer mindent bevallott, amit tudott. Megnevezte a szervezkedés vezetőinek nagy részét, közölte, hogy Kossuth fő megbízottja Pesten Jubál Károly, Bécsben Johann May, s hogy a nagy várakat rajtaütéssel akarják elfoglalni, a parasztnak pedig kilátásba helyezték a földosztást.

1851. december 1-én letartóztatták Kossuth nővéreit és édesanyját, Jubál Károlyt, Andrássfy Károlyt, Bécsben Johann Mayt és két társát, Hamburgban a Piringer által beszervezett Dávid Sándor volt honvédtisztet, aki tizedesként szolgált az osztrák hadseregben. A magyarországi vidéki megbízottak közül is több személyt őrizetbe vettek. Jubál mindent magára vállalt, s ennek minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy a hatóságok 1852. április végén Kossuth

nővéreinek és édesanyjának engedélyezték a kivándorlást. May a kegyetlen kínzások ellenére sem vallott a szervezés részleteiről, s 1851. december 15-én a börtönben öngyilkos lett. A bécsi haditörvényszék ítélete alapján kivégezték Jubál Károlyt, Julian Goslar lengyel forradalmárt, Dávid Sándor volt honvédtisztet, továbbá Cézár Bezárdot, a bécsi mozgalom politikai ügyeinek vezetőjét. A többieket súlyos várfogságra, illetve sáncmunkára ítélték.

Az erdélyi mozgalom felszámolása 1852 januárjában kezdődött, melynek során letartóztatták az erdélyi szervezkedés szinte valamennyi vezetőjét. Az erdélyi osztrák kormányzóság gyorsan le akarta zárni ezt az ügyet, de a még felderítetlen kapcsolatok és egy újabb szervezkedés ebben megakadályozta. Makk ugyanis a hálózat újbóli kiépítésére Erdélybe küldte *Várady József* volt honvéd főhadnagyot, többek között azzal a feladattal, hogy gyorsítsa meg a felkelés előkészületeit (tekintettel a küszöbönálló orosz–török háborúra), székelyekből szervezzen ötezer főnyi szabadcsapatot, támadja meg az osztrák helyőrségeket, és segítse a román fejedelemségekből betörő magyar csapatokat. Váradynak mintegy 800 ember tett ígéretet

a felkelőkhöz való csatlakozásra, de csupán egy 30–40 főnyi csapatot tudott 1853 októberében ténylegesen fegyverbe szólítani. A tömeges csatlakozásból semmi sem lett, s mivel a felkelők csak erőszakkal tudtak élelmiszerhez jutni, a lakosság is ellenük fordult, így az osztrák csapatok könnyen a nyomukra bukkantak.

Váradynak ekkor sikerült elmenekülnie, s csak 1854. február 12-én tudták kézre keríteni. Szabadcsapata nem tanúsított komoly ellenállást, tagjainak nagy részét elfogták. Ezt követően az osztrák hatóságok elérkezettnek látták az időt az erdélyi szervezkedés bírósági ügyeinek a lezárására. 1854. március 10-én Marosvásárhelyen kivégezték Török Jánost, a „székelyföldi hónap”, Horváth Károly földbirtokost, a „háromszéki hét” és Gálfi Mihály ügyvédet az „udvarhelyszéki hét” vezetőjét. A mozgalom számos résztvevőjét öttől tizenöt évig terjedő várfogságra ítélték.

A Várady-szabadcsapat tagjai közül tizenketőt ítélték halálra, de nyolcnak az ítéletét várfogságra változtatták, Várady József századost és Bartalis Ferenc hadnagyot Sepsiszentgyörgyön, Bertalan László és Benedek Dániel földműveseket Marosvásárhelyen végezték ki.

4. Elgondolások és lehetőségek

A forradalmi helyzet hiánya, az ellenforradalom európai méretű átmeneti megerősödése nem kedvezett a tömegmozgalom kibontakozásának. Az új forradalom reménye csak egy kis kört ragadott magával, ennek egyenes következménye a konspirációs formák alkalmazása. A magyarországi szervezkedés azonban nem ismerte eléggé, illetve nem tartotta be a konspiráció játékszabályait, így igen gyakran elemi hibákat követett el. Legszembetűnőbb ezek közül az a naivitás, hogy postai küldeményként továbbítottak szigorúan bizalmas iratokat, noha köztudott volt, hogy az osztrák hatóságok régóta ellenőrzik az általuk gyanúsnak vélt személyek levelezését. Ezek az okok eleve kudarcra kárhoztattak minden megmozdulást, a mozgalomba beépült besúgók csak könnyítették a hatóságok munkáját. Az erdélyi szervezkedésről a „székelyföldi hónap” 4. hetének (marosi és aranyosi szék) vezetője, Bíró Mihály kispáncsós földbirtokos, a magyarországirol a pesti bizottságba beépült Wargha István (a bizottság politikai ügynöke és az országos szervezés irányítója)

folyamatosan tájékoztatta a rendőri szerveket. Mint később kiderült, Wargha a hatóságok megbízásából tartotta a kapcsolatot a Kossuth családdal, az emigrációval.

Az erdélyi és a magyarországi szervezkedés katonai tevékenységéről alig tudunk valamit. Mint említettük, a pesti bizottság ezt a vonalat Szabó ezredesre bízta, de sem személyéről, sem tevékenységéről nem állnak rendelkezésünkre adatok.

A pesti bizottság a horvátországi, a Baranya, Tolna, Somogy és Zala megyei fegyveres felkelés előkészítésébe vonta be *Gasparich Márk* (Kilit) volt ferences rendi szerzetest, Perczel seregének őrnagyai rendfokozatú volt tábori lelkesét. Gasparich az utópista szocialista eszmék hívének vallotta magát, főleg Fourier tanai voltak rá nagy hatással. 1851-ben Mazzinival is kapcsolatban állt. A katonai szervezésre Gasparichnak sikerült megnyernie *Ajér Mihály* volt honvéd alezredest, a Duna Gőzhajózási Társaság ellenőreit. Sem Gasparich, sem munkatársai nem kezdhettek hozzá a szervező munkához,

mert Wargha István besúgása folytán 1852 februárjában őket is letartóztatták. Gasparichot halálra ítélték és kivégezték, mert – az ítélet indokolása szerint – részt vett a Kossuth–Mazzini-féle európai mozgalomban, támogatta Kossuth felkelési terveit, Magyarország függetlenségének kivívására törekedett, nyíltan demokratának és szocialistának vallotta magát. Társait a bécsi haditörvényszék öttől tizenöt évig terjedő súlyos vasban eltöltendő fegyházbüntetésre, illetve várfogságra ítélte.

1852 tavaszán a pesti bizottság még szabadlábbon levő tagjai mégis úgy ítélték meg a belpolitikai helyzetet, hogy remény van a fegyveres felkelés közeljövőben történő kibontakoztatására. A terv végrehajtásába Noszlopy Gáspár volt dunántúli kormánybiztos is bevonták, akinek a Bakony erdőségeire támaszkodva szabadcsapatot kellett szerveznie. Noszlopy elég egyéni módon értelmezte a kapott feladatot. Mivel sem fegyver, sem pénz nem állt rendelkezésére, elhatározta, hogy a hazaárulóktól szerez pénzt. Az e célból létesített kis fegyveres csoport 1852. november 10-én Nagytengelicen meglátogatta Gindly Antal császárhű földbirtokost, aki azonban ellenszegült, mire a csoport egyik tagja agyonlőtte. Pénzt nem tudtak szerezni, a nagy erővel megindított nyomozás során viszont a csoport valamennyi tagját rövid időn belül elfogták. Közülük tízen – Noszlopy Gáspár is – hóhérekre jutottak, a többiek tizenöt-húsz évi sáncmunkára ítélték.

A Mátrában és Arad vidékén is tervbe vették szabadcsapatok szervezését, az aradiak a szabadságharc idején már szerepelt Rózsa Sándort is be akarták vonni a felkelésbe. A szervezés azonban még csak a kezdeti stádiumban volt, amikor a hatóságok tudomást szereztek róla, és megkezdtek a letartóztatásokat.

Az idegen elnyomás ellen küzdő hazafiak között tartjuk számon *Libényi János* szabósegédet, aki 1853. február 18-án sikertelen merényletet követett el Bécsben Ferenc József ellen. A hadi-

törvényszéki iratanyag tanúsága szerint Libényi politikai megfontolásból cselekedett, s bár teljesen önállóan hajtotta végre tettét, munkásságának közvetlen befolyását nem lehet vitatni. Erre utal az is, hogy a merénylet után tömeges letartóztatásokra került sor Pesten és Bécsben, főleg a szabómunkások körében. Mindenkit letartóztattak, akiről beigazolódott, hogy kapcsolatban állt Libényivel. Libényit gyorsított eljárással kötél általi halálra ítélték, és február 26-án kivégezték.

Az ötvenes évek első felének hazai függetlenségi mozgalmait abból a reményből táplálkoztak, hogy egy nemzetközi konfliktus lehetőséget teremt újabb magyar függetlenségi harc kibontakoztatására, és mi sem természetesebb, hogy ezt a kedvező lehetőséget az új Szent Szövetség egyik tagja, a cári Oroszország elleni háborútól várták. Kossuthék arra számítottak, hogy Ausztria a krími háborúban visszaadja az 1849. évi orosz segítséget, s ez lehetővé teszi, hogy a magyar emigráció a nyugati hatalmak oldalán kísérelje meg a haza felszabadítását. A Habsburg-hatalom azonban a cár és az emigráció várakozásával ellentétben semleges maradt, s csupán arra vállalkozott, hogy megszállja Moldvát és Havasalföldet, s ezzel megakadályozza, hogy a török csapatok ebből az irányból is támadjanak. Ez a „fegyveres semlegesség” hátrányosan befolyásolta a cári hadvezetés elgondolásait, és elsődlegesen Bécs érdekeit szolgálta. Ausztriát a cári hatalom balkáni térhódításától való félelem és az európai pénzpiacokon való eladósodása késztette erre a lépésre, de tartott attól is, hogy a háborúba való belépése esetén nyugati szövetségre támaszkodva lángra lobban az olasz és a magyar függetlenségi harc. Az osztrák diplomácia keresztülhúzta mind az emigráció számításait (Kossuth kapcsolatba lépett a török kormánnyal, sok magyar emigráns jelentkezett a török hadseregbe, Gál Sándor magyar csapatokat akart szervezni Törökországban), mind a hazai forradalmi erők terveit.

II. AZ OLASZORSZÁGI MAGYAR LÉGIÓ

1. Az emigráció katonai tervei

Az olasz és magyar függetlenségi mozgalmak vezetői, felismerve, hogy a szabadság ügye egy és oszthatatlan, már 1848–49-ben megtették a szükséges lépéseket a két nép függetlenségi harcának összehangolására. A Szardíniával egyesített Piemontban Splényi Lajos báró a magyar kormány teljhatalmú megbízottjaként fáradozott 1849-ben a magyar–olasz érdekek összehangolásán, a piemonti kormány pedig Alessandro Monti alezredest küldte ugyanakkor Magyarországra a magyar–piemonti katonai együttműködés megszervezése végett. Egyezmény megkötésére nem került sor, de a Monti vezette olasz légiónak a magyarországi harcokban való részvétele szerződés nélkül is jelentős mozzanata a szabadságukért küzdő népek összefogásának. A Velencei Köztársaság és a magyar kormány között 1849. június 3-án megkötött katonai egyezménynek már nem lett gyakorlati jelentősége, mégis említést érdemel. Az egyezményben a két állam kötelezettséget vállalt, hogy nem köt különbékét Ausztriával, katonai tevékenységüket mind a szárazföldön, mind a tengeren összehangolják, s az Itáliában tartózkodó magyar katonákból Velencében légiót szerveznek. Az okmány tulajdonképpen csak szentesítette a légió felállítását, amely *Winkler Lajos* főhadnagy, majd kapitány parancsnoksága alatt már 1848 októberében megalakult (legnagyobb létszáma 68 fő volt). A piemonti kormány 1849 januárjában vonta össze az addig különböző ezredekben harcoló magyar katonákat, és megalakította a két tisztből és 110 főnyi legénységből álló „*magyar csapatok különleges testületét*”. Ennek a légiónak lett a parancsnoka *Türr István* százados, az osztrák hadsereg volt hadnagya, aki 1849 januárjában állt át a piemonti hadsereghez. A légió felosztása után *Türr* csapatával a badeni felkelőkhöz csatlakozott, és ezredesi rendfokozatot kapott.

Türr az ötvenes évek elején *Winkler* Lajossal együtt vesz részt a mazzinista konspirációkban, így az 1853. február 6-án kirobbant milánói felkelés előkészítésében is. A felkelés aktív magyar

részvevőiről a Pesti Napló tájékoztat bennünket. Ebben olvashatjuk, hogy a hadbíróság *Györfy Péter* őrmestert, *Walla Lajos* őrmestert és *Király Lajos* tizedest az olasz forradalmi párttal való kapcsolatuk miatt kötél általi halálra, majd kegyelemből tizennégy-tizenhat évi kényszerszolgálatra ítélte.

Az 1859. évi francia–olasz–osztrák háború volt az első európai háborús konfliktus, amelyet kihasználva Kossuth és az emigráció többi vezetői lehetőséget láttak a függetlenségi harc újakezdésére. A magyar emigráció ezúttal is sokat várt az olasz segítségtől, de míg az ötvenes évek elején Kossuth együtt haladt *Mazzinival*, az Európai Központi Demokrata Bizottsággal, most a piemonti kormány, sőt a második francia köztársaságot felszámoló III. Napóleon császár támogatásával akarta felszabadítani Magyarországot.

A kapitalizmus fejlődése az ötvenes évek második felében napirendre tűzte Itália hét államának az egyesítését. *Cavour* – Piemont külügyminisztere, majd miniszterelnöke, az olasz egység egyik megteremtője – irányította ezt a mozgalmat; ügyesen felhasználta a különböző forradalmi áramlatokat, *Mazzinit*, *Garibaldit* éppúgy, mint *Kossuthot*, *Klapkát* vagy más nemzetek emigránsait, nemegyszer egymás ellen is kijátszva őket.

A háborút megelőző és a háború alatti politikai, diplomáciai játszmában mind III. Napóleon, mind *Cavour* és *Viktor Emánuel* (Piemont uralkodója) igyekezett kamatoztatni a magyar kérdésben rejlő lehetőségeket, de míg *Cavour* komolyan gondolt a magyar–olasz szövetségre, éppen az 1848/49-es tapasztalat alapján, addig Napóleon csupán az osztrákok elleni fenyegetés eszközeként használta fel a magyar emigrációt. A nyugati nagyhatalmak közép-európai terveiben a Habsburg-birodalom fennmaradása a hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen részeként szerepelt. III. Napóleon sem gondolt soha a felszámolására, csupán gyengíteni akarta a számára már veszélyessé váló államalakulatot.

Anglia pedig, amint azt vezető angol politikusok lépten-nyomon hangoztatták, nem tűrte volna az osztrák monarchia létét fenyegető beavatkozást.

Az 1857/59-es válságos évek közelebb hozták egymáshoz a magyar emigráció vezetőit, az addig önállóságra törekvő *Teleki Lászlót* és *Klapkát*, akik keresték a megegyezést *Kossuth*tal, a politikai ellentéteket azonban soha nem sikerült teljesen áthidalniuk. Kossuth eleinte vonakodott a francia császárral való együttműködéstől – az ő szemében III. Napóleon népelnemő zsarnok volt –, s csak akkor változtatta meg véleményét, amikor kiderült, hogy Klapka, Telekivel egyetértésben, már nagy lendülettel folytatja a szervezést. A párizsi udvar biztatására Klapka a Balkánra utazott, hogy megnyerje a románok és a szerbek támogatását. Cuza román fejedelemmel 1859. március 29-én kötött titkos megállapodását jelentős sikerként kell elkönyvelnünk. A Szerbiával kötendő megegyezést csak előkészítette, az érdemi tárgyalásokra Londonban került sor az oda érkező Mihály herceg és Kossuth között. Ezek az eredmények, továbbá az attól való félelem, hogy távolmaradása esetén az emigráció egy nem megfelelően előkészített felkeléssel katasztrófába sodorhatná Magyarországot, arra késztették Kossuthot, hogy feladja korábbi álláspontját, és elfogadja III. Napóleon meghívását. Közreműködését azonban olyan feltételekhez kötötte (a hazai felkelés csak az ő jeladására kezdődhet, amire csak akkor lesz hajlandó, ha biztosítva látja a szerbek, románok, horvátok támogatását, és az emigráció által szervezendő magyar alakulatok francia–olasz csapatokkal együtt törhetnek be Magyarországba), amelyekkel valóban meg tudta ővni hazánkat egy sikertelen fegyveres felkelési kísérlettől. Csupán arra vállalkozott a császárral folytatott megbeszélésen, hogy propagandát fejtsen ki az angol semlegesség érdekében, és felhívja az Itáliában harcoló magyar ezredek katonáit, ne harcoljanak a szövetségesek ellen, s az első adandó alkalommal álljanak át a felállításra kerülő magyar légióba.

A császárral való megbeszélés után Kossuth visszatért Angliába, és tömeggyűléseken elmondott, nagy tetszéssel fogadott beszédeivel jelentős mértékben járult hozzá az olasz–francia szövetségesek számára oly fontos brit semlegesség biztosításához. A konzervatív kormány bukása után a liberálisok támogatását élvező Pal-

merston miniszterelnök ígéretet tett az angol semlegesség fenntartására abban az esetben is, ha a háború áterjedne Magyarországra. Ez azonban korántsem jelentette az Ausztriával kapcsolatos nézetek feladását; diplomáciai úton mindent elkövetett, hogy a háború Itália területére korlátozódjék.

A magyarországi felkelést illetően jelentősen eltért egymástól Kossuth és Klapka elképzelése. *Klapka emlékiratban ismerteti Cavourral Magyarország erőforrásait, és kifejti az erők szervezésére, harcbevételére vonatkozó elképzeléseit.* Számvetése szerint a szövetségesek 120 000 volt 48-as honvéddel, 460 000 népfelkelővel és 170 000 – az osztrák hadseregből átvált – katonával számolhatnak. Az erők megszervezéséhez megbízottakat akart küldeni Magyarországra, a dunai fejedelemségekbe és Szerbiába. Húszharmincezer fegyver magyar területre való becsempészését tartotta szükségesnek a határ közelében felállítandó raktárakból. Hadműveleteket három oldalon kellene indítani, a dalmát partokon, Erdélyben és a Bánátban. A támadást a magyar légió kezdené Dalmáciában egy francia hadtest támogatásával, a másik két irányból indított ezt követné. Klapka elképzelésének a hazai erőforrások túlértékelése mellett az a másik lényeges hibája, hogy a garanciát jelentő francia hadtest csak Kossuth határozott követelésére került a tervzetbe, hiszen Klapka egymagában a keleti betörést is célravezetőnek tartotta. Mint említettük, ennek szervezése végett járt a Moldvai Fejedelemségben, anélkül, hogy előzetesen kíváncsi lett volna Kossuth véleményére, miközben úgy ténykedett, mintha Kossuth egyetértésével cselekedne.

Kossuth 1859. március 22-én tette közzé a magyar emigrációhoz címzett, de valójában Napóleon császárnak szánt nyilatkozatát. Ebben kifejti, hogy III. Napóleonnak és Viktor Emánuelnek szüksége van arra, hogy az Ausztria elleni háborúba Magyarországot is bevonják, hiszen jelentős erőforrásokkal rendelkezik. Magyarország részvétele a harcban azonban csak bizonyos feltételek mellett lehetséges, mégpedig: a hazai felkelés csak az ő felhívására bontakozhat ki, csak neki van joga a magyar nép nevében beszélni, az angol közvéleménnyel csak ő tudja elfogadtatni Magyarország függetlenségét, nem ragaszkodik a köztársasági államformához, és végül nem tűrheti, hogy felelőtlen ígérekkel becsapják a nemzetet.

2. A Magyar Nemzeti Igazgatóság, a légio megalakulása

Klapka csak katonai kérdésekkel foglalkozott, Kossuth politikai síkon akarta elismertetni a magyar függetlenségi harc jogosságát. Mind a merész Klapkát, mind az óvatos Kossuthot csalódás éri. Kossuth sikeresen munkálkodott az angol semlegességet illetően, de az angol közvéleményt, főleg pedig az angol hivatalos köröket nem tudta eltéríteni az osztrák birodalom létjogosultságának eszméjétől. III. Napóleonra sem volt hatással Kossuth ultimátumszerű nyilatkozata. Minden úgy történt, ahogy a francia császár akarta: felhasználta a magyar emigrációt, de csak addig, amíg nem származik belőle európai fegyveres bonyodalom. Adott pénzt a magyar légio szervezéséhez, adott fegyvert Klapkának a keleti betöréshez, de Kossuth arra irányuló kérésének, hogy francia csapatok támogassák a magyar légio felszabadító harcát, soha nem tett eleget.

Az események végül Kossuthot is annyira magukkal ragadták, hogy nem ragaszkodott a garanciákhoz a végtelenségig. 1859. május 6-án Párizsban megtartotta alakuló ülését a magyar emigráció politikai és szervezési központja, a *Magyar Nemzeti Igazgatóság*, amely a száműzetésben alakult kormány szerepét töltötte be. Elnöke Kossuth Lajos lett, tagjai Klapka György és Teleki László. Székhelyül Genovát választották.

Az ülésen elhatározták, hogy két gyalogdandár és egy lovasdandárerőben felállítják a magyar légiót: a gyalogdandárok parancsnokai N. Kiss Miklós és Ihász Dániel ezredek, a lovasdandáré Bethlen Gergely ezredes. A Moldvai Fejedelemség felől a betörést Czetz János tábornok, a szerbiai sereget Vetter Antal tábornok vezeti. Az osztrák hadseregben szolgáló magyarok átszökésének irányítását Sréter Lajos ezredesre bízták.

Ezt követően Kossuth visszatért Londonba, és megkezdte nevezetes propagandakörútját, Teleki és Klapka viszont olasz földön látott hozzá a szervezéshez.

Május folyamán az emigráció vezetőinek csalódást okoz, hogy felhívásaikra nagyon kevés magyar állt át az osztrák hadseregből a légióba. Ezért később engedélyezik, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság megbízottai a hadifoglyok között toborozzanak a légióba. A kezdeti eredmény elég kevés, június 5-én még csak 120 főből áll a légio.

Nagy felháborodást váltott ki az emigráció soraiban az az intézkedés, hogy a légiót nem a

Nemzeti Igazgatóság, hanem a piemonti hadsereg alárendeltségébe utalták. Sokan nem akartak olasz zászló alatt harcolni és esküt tenni Viktor Emánuelre. Cavour végül engedélyezte a magyar zászló használatát, de csak piemonti megkülönböztető jelzéssel együtt, s ehhez is csak magánlevélben járult hozzá.

Kossuth minden erőfeszítése arra irányult, hogy a háborút – a szövetségesek támogatásával – kiterjessze Magyarországra. Az emigráció vezetői sürgették, hogy azonnal menjen Olaszországba, de nehezen indulhat, mert a francia hatóságoktól nem kap útlevelet. Csak június 16-án indul Genovába, piemonti útlevéllel. Ünnepeles fogadtatásra, a magyar ügy melletti demonstrációra számított érkezésekor, de ez az elképzelése sem vált valóra. Hajója ugyanis, egyáltalán nem véletlenül, kora hajnalban kötött ki Genovában.

A francia–olasz sikerek hatására a dunai fejedelemségekben és török területen megélné a magyar emigráció tevékenysége. A francia fegyverszállítmány megérkezett Galacba, és úgy látszott, hogy megvalósulásához közeledik a magyar–román–szerb összefogás is. Olyan híresztelések terjedtek el, hogy Kossuthot látták Galacban, majd Belgrádban. Az osztrák kémiszolgálat szinte biztosra vette a magyarországi fegyveres akciót, amit az is igazolni látszott, hogy a francia csapatok Fiume irányába fordultak, és a francia hajóhad is fokozta tevékenységét az adriai vizeken.

Kossuth Genovába érkezése után nagy lendülettel kezd a légio ügyeinek rendezéséhez. Mindenekelőtt a légio önállóságának biztosítására törekedett. Szerinte a légio feladata a haza felszabadítása, így kizárólag a Nemzeti Igazgatóság rendelkezhet vele. Ismételten utasításokat adott az otthoni szervezkedésre, mindazonáltal soha nem feledkezett meg az intő figyelmeztetésről, senki ne mozduljon, amíg francia csapatok nem szállnak partra az adriai partokon.

A hadszíntéren kivívott francia–olasz sikerek fokozott reményekkel töltötték el az emigráció vezetőit. Úgy vélték, hogy az osztrák csapatokra mért minden egyes csapás közelebb hozza a hazai fegyveres harc kibontakozását. A valóságban ennek pontosan az ellenkezője történt. 1859. június végén, az osztrákok döntő vereségének küszöbén a francia politikai manipulációk teljesen áttekinthetetlenné tették a magyarok hely-

zetét. Walewski francia külügyminiszter például mindenáron meg akarta akadályozni a keleti szervezkedést, körlevélben utasította a francia megbízottakat a dunai fejedelemségekben és Szerbiában, hogy ne támogassák a magyarokat. Ennek igen súlyos következménye lett, hogy Cuza fejedelem, aki korábban átvette a franciáktól a magyaroknak szánt fegyvereket, teljesen bizonytalanná vált a magyarok támogatását illetően. Jérôme herceg, III. Napóleon unokatestvére, aki korábban a magyar függetlenség pártfogójának szerepét játszotta a francia császári udvarban, már nem ígértett a magyaroknak, sőt a magyar emigráció vezetőit okolta a diplomáciai bonyodalomért, amely szerint csak azért válhatott ilyen erőteljessé, mert Magyarország még mindig nem tört ki a fegyveres felkelés. Jérôme herceg – minden bizonnyal a császár utasításait követve – már a béke érdekében ügyködött, teljesen megfélemlítve korábbi ígéreteiről.

Az ügyek tisztázása végett Kossuth mindenképpen találkozni akart Cavourral, Jérôme herceggel és a császárral. Tíznapos útja során az olasz lakosság több helyen nagy ovációval köszöntötte, Cavour pedig melegen fogadta. Bár a légio kérdéseit illetően nem mindenben értettek egyet, eszmecseréjüket megkönnyítette, hogy a politikai célok tekintetében egyezett a véleményük, és kölcsönösen becsülték egymást.

A Jérôme herceggel való találkozás már korántsem volt ilyen örömdetes. Ő ugyanis arról panaszkodott, hogy a császár tétlenségre kárhoztatja, így nem tehet a magyarok érdekében semmit. Még a császárral való találkozást is inkább akadályozta, semhogy elősegítette volna. Kossuth végül is csak július 2-án jutott a császár elé a főhadiszálláson, négy nappal a villafrancai fegyverszünet megkötése előtt. Kossuth hiába sorakoztatta fel érveit amellett, milyen előny származna Franciaországnak egy független Magyarországból, III. Napóleon hajthatatlan maradt. Kijelentette, hogy a magyarok miatt nem szállhat szembe egész Európával.

Ezek után az lett volna a logikus lépés, ha késelem nélkül félbeszakítják a légio szervezését. Nem egészen így történt, mivel a fegyverszünettel, illetve a béketárgyalásokkal sem Cavour, sem Kossuth nem értett egyet. Olyan tervekkel foglalkoztak, hogy a magyar szabadságharc kirobbantásával a császárt kész tények elé kell állítani, ennek érdekében meg kell gyorsítani a légio szervezését. Az osztrák csapatok az 1859. június 24-i solferinói csatában súlyos vereséget szenvedtek. A tömegesen fogságba esett magyar katonák körében folytatott tobor-

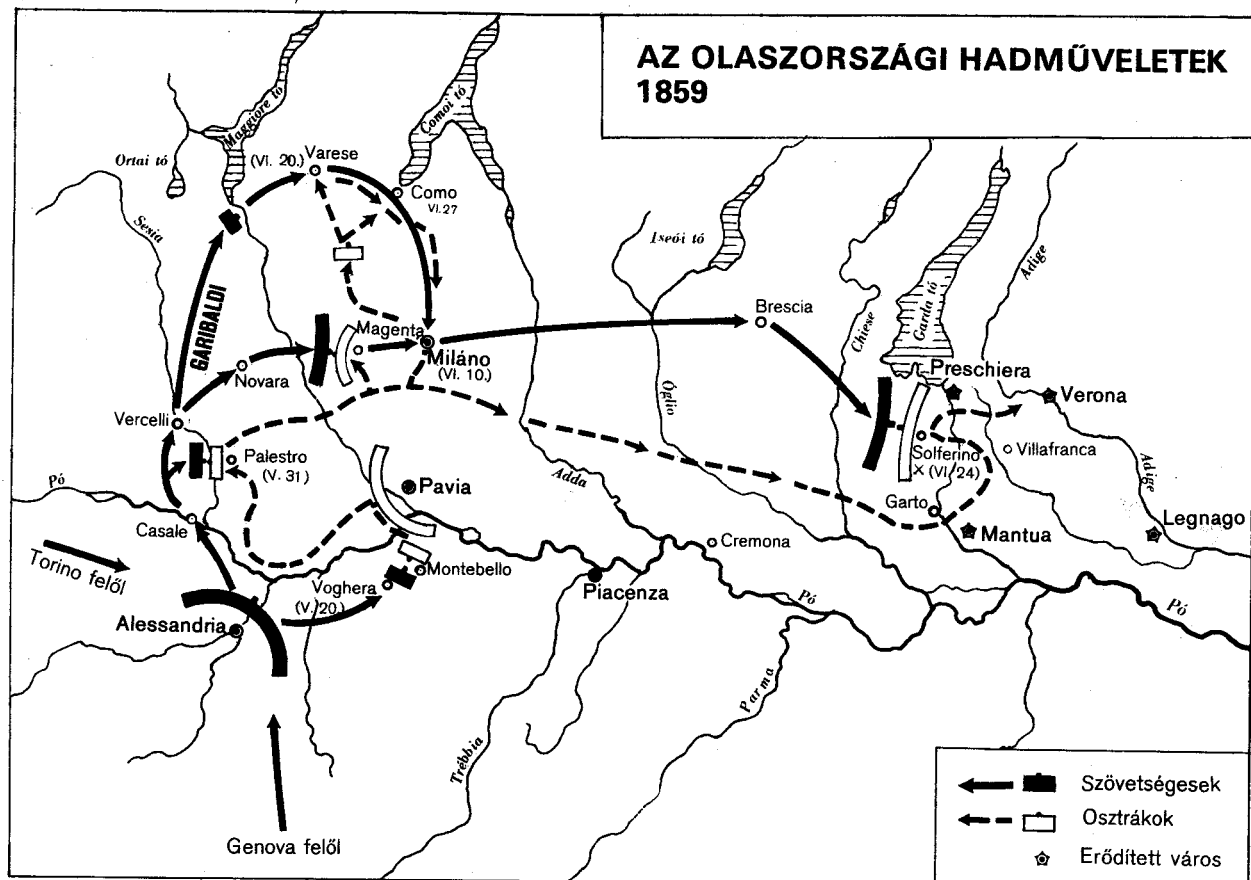
zás eredményeként a légio létszáma rohamosan emelkedett. Érdekes módon, vagy inkább nagyon is érthetően, a légio fennmaradása és szervezésének folytatása a császár elképzeléseinek is megfelelt, igaz, az okok és célok egészen mások voltak. Kossuth az európai sajtót is felhasználta a magyar függetlenség népszerűsítésére, de Villafranca egy csapásra eltemetett minden reményt. Az emigráció vezetőit megdöbbenetette a fegyverszünet híre. Bár Napóleon burkolt biztatására, ami úgy hangzott, hogy a fegyverszünet még nem békekötés, Kossuth egyelőre nem mondott le a légio szervezéséről, cselekvésének középpontjába már a légio tagjairól történő gondoskodás lépett. Hiszen nem kevés ember sorsa függött a Nemzeti Igazgatóságtól. 1859. július 8-án a két dandárba szervezett légio, a *Magyar Sereg Olaszországban* már több mint 3100 főből állt. Az 1. dandár állomáshelye Acqui (egy zászlóalja Alessandriába kiküldönítve), parancsnoka Ihász Dániel ezredes; a 2. dandáré Asti, parancsnoka N. Kiss Miklós ezredes.

Az emigrációs élet keserű tapasztalatai arra késztették a Nemzeti Igazgatóságot, hogy a hadifogságba került és onnan a légióba beállt katonák lehetőleg térjenek vissza hazájukba, ugyanakkor minden követ megmozgattak, hogy a hazatérőket mentesítsék a felelősségre vonástól. Arra kérték III. Napóleont, eszközöljön ki teljes amnesztiát a légio tagjainak, és mentse fel őket a további katonai szolgálat alól. A francia császár egyetértett ezekkel a követelésekkel.

A villafrancai fegyverszünetet követően a hadviselő felek Zürichben ültek tárgyalóasztalhoz. A béketárgyalások nagyon elhúzódtak, s a bizonytalanság, a rémhírek és a fegyver nélküli gyakorlatozás – a légio ugyanis csak felszerelést és ellátást kapott a piemonti hadseregtől, fegyvert nem – aláásták a légio fegyelmét. Szaporodtak a szökések. Az is szóba került, hogy az egész légio piemonti szolgálatba áll, de ezt Kossuth elutasította. A Nemzeti Igazgatóság többszöri sürgetésére a francia megbízott a béketárgyaláson előterjesztette császára arra vonatkozó kérését, hogy a kompromittált személyek részeseüljenek amnesztiában, és mentesítsék őket a katonai szolgálat alól. Rechberg osztrák külügyminiszter először hallani sem akart az amnesztiáról, csupán a hadifoglyokéval azonos elbánásra tett ígéretet.

A légio fegyelme szeptember elejére teljesen felbomlott, mire az olasz hadügyminiszter elrendelte a légio felosztatását és az osztrákoknak való átadás előkészítését. Ekkor (szeptember 14-én) érkezett meg Napóleon császár távirata Viktor Emánuelhez, miszerint „Rechberg írásos ígérete

AZ OLASZORSZÁGI HADMŰVELETEK 1859

értelmében a magyar légió katonái amnesztiában részesülnek, és minden katonai szolgálat alól mentesülnek”.

1859. szeptember 15-én megkezdődött a légió katonáinak hazaszállítása. Csak kevesen, alig hatvanan nem tértek haza, ők és az emigránsok ismét szétszóródtak, hogy újabb remények hatására ismét csatásorba álljanak ott, ahol a szabadságért harcolni lehet.

Az osztrák hatóságok nem tartották be maradéktalanul ígéretüket. Azokat az altiszteket, akik a légióban tisztii előléptetést fogadtak el, bebörtönözték, a piemonti kormánytól végkielégítésként kapott pénzt elkobozták. A többieket szabadon bocsátották, de a fiatalabbakat csakhamar ismét behívták katonai szolgálatra.

Itáliában sem nyugodtak meg a kedélyek. Az 1859. évi békekötéssel Piemont csak Lombardiát kapta meg, Velence továbbra is osztrák kézen maradt. Parma, Modena és Toscana nem fogadta vissza az elűzött fejedelmeket, és ki nyilvánítták szándékukat, hogy csatlakoznak Piemonthoz. Létrehozták a közép-olasz hadsereget, melybe néhányan a magyarok közül is beléptek. Bethlen Gergely ezredes szervezte meg a *Piacenzai Huszárok* kis csapatát, ebből – olaszok csatlakozásával – 750 fős alegység ala-

kult. Kupa Károly ezredes a hadsereg lóval való ellátását kapta feladatul, Krivácsy József ezredest pedig a tüzér- és műszaki csapatok felügyelőjévé nevezték ki. Türr István és Ihász Dániel ezredek, Tüköry Lajos, Eberhardt Károly és Kiss József őrnagyok a piemonti hadseregben vállaltak szolgálatot.

A közép-olasz mozgalomból Kossuth arra következtetett, hogy napirendre kerülhet Velence felszabadítása. Reményeit csak fokozta, hogy Cavour 1860. január 20-án visszatért miniszterelnöki pozíciójába, de ismételten csalódnia kellett. A közép-olasz államok népszavazás útján egyesültek Piemonttal, s az olasz egység következő állomása nem Velence, hanem Szicília és Dél-Olaszország lett.

1859 fontos állomás a magyar emigráció történetében. Szinte valamennyien úgy ítélték meg, hogy tízévi keserves várakozás után végre elérkezett a cselekvés pillanata, ismét magasba emelhetik a szabadságharc zászlaját. A nemzetközi helyzet kedvezőnek tűnt, hiszen a gyűlölt osztrák önkényuralom olyan fegyveres konfliktusba bonyolódott, amelyben – a katonai erőviszonyok alapján – fennmaradása is kérdésessé válhatott.

A katonai erőviszonyokat mérlegelve tehát

az emigráció optimizmusa megalapozottnak tekinthető. Ha viszont az európai politikai viszonyokat tesszük vizsgálat tárgyává, már korántsem ilyen kedvező az eredmény. III. Napóleon azért döntött a háború mellett, mert az osztrákok veszélyeztették Franciaország érdekeit a Balkánon és az olasz földön. A másik, nem kevésbé fontos ok az olasz forradalmi mozgalmakban keresendő. Az 50-es évek végén az olasz egységmozgalom már elemi erővé vált, s a kérdés csupán az volt, hogy alulról, forradalmi úton valósul-e meg az egység Mazzini vezetésével, vagy felülről, a legerősebb olasz állam, a Szárd-Piemonti Királyság égisze alatt. Szükségtelen bizonygatni, hogy a Francia Köztársaságot felszámoló, államcsínnyel trónra kerülő III. Napóleon nem tűrhette az olasz forradalmi erők hatalomra kerülését, egy erős olasz köztársaság létrejöttét. Ezt csak oly módon akadályozhatta meg, ha elősegíti az olasz egység felülről és dinasztikus úton való megteremtését. Napóleon ebben a kérdésben nagyon következetes volt, Kossuthot sem fogadta addig, amíg nem szakított Mazzinival.

A szövetségesek gyengíteni akarták az Osztrák Császárságot, de nem akarták felszámolni. Ezt egyébként sem tehették volna, hiszen akkor az európai nagyhatalmak koalíciójával kerültek volna szembe. A magyarokat is csak olyan mértékben használták fel, amilyen mértékben célkitűzéseik kívánták. Elképzeléseik valóra váltását az is megkönnyítette, hogy az emigráció vezetői nem azonos módon értékelték a kialakult helyzetet. Klapka csak a katonai kérdésekre figyelt, aggályok nélkül tervezett és szervezett, elérkezettnek látta az időt a cselekvésre. Kossuth, éppen nagyobb politikai tapasztalatai birtokában, megfontoltabban látott munkához. Mindaddig hallani sem akart a magyarok felhasználásáról, amíg a francia császár nem ad biztosítékokat arra vonatkozólag, hogy komolyan veszi

Magyarország felszabadítását. Később, emigráns társai rábeszélésére bekapcsolódott a szervező munkába, de mindvégig következetesen kitartott amellett, hogy a hazai felkelést csak akkor szabad megindítani, ha a francia csapatok közvetlen támogatást nyújtanak. A légió katonáinak sorsáról történt gondoskodásért szintén a legteljesebb elismerés illeti.

Utólag könnyű véleményt alkotni az 1859-es katonai erőviszonyokról és a nemzetközi helyzetről. Akkor, az események forgatagában, a gyakran egymásnak ellentmondó, nemegyszer tudatosan elferdített hírek áradatában sokkal nehezebb volt az eligazodás. A magyar emigráció vezetői feltétlenül helyesen döntöttek, amikor úgy határoztak, hogy a magyar függetlenség ügyét összekapcsolják az 1859-es francia-olasz-osztrák háborúval. Döntésük azért is helyeselhető, mert egyrészt senki nem láthatta előre, hogyan alakulnak majd az események, másrészt a hazai helyzetről kapott tájékoztatások arról számoltak be, hogy otthon a helyzet robbanásig feszült, s csak a szikra hiányzik, hogy lángra lobbanjon a forradalom. Ez csak részben volt igaz, de ennek az értékelésnek volt alapja. A magyarországi helyzetet az osztrák vezetés olyan bizonytalannak tekintette, hogy 150 000 főnyi katonaságot állomásoztatott hazánk területén, amivel gyengítette Itáliában bevethető haderejét. Valóban általános volt a forradalmi hangulat Magyarországon, de a köznemesség passzivitása és az emigráció várakozásra intő politikája miatt nem alakult ki forradalmi helyzet. Végezetül egy kérdés: vajon elmarasztalnánk-e a magyar emigrációt a legteljesebb mértékben, ha történetesen teljes passzivitást tanúsított volna az 1859-es háború idején? Meggyőződésünk, hogy igen. A magyar emigráció játékszer volt III. Napóleon és a piemonti kormány kezében, de még így is hozzájárult az osztrák vereséghez és a belpolitikai bonyodalmak elmélyüléséhez.

III. GARIBALDI ZÁSZLAJA ALATT

1. A magyar önkéntesek Szicíliában és az olasz félszigeten

Az 1859. évi háború és az azt követő népmozgalmak következtében Felső-Olaszország – Velence kivételével – felszabadult az idegen elnyomás alól. Olaszország egyesítésének új szakasza az 1860-as szicíliai felkeléssel kezdődött. Szicília népe 1860 áprilisában fegyvert fogott a Bourbonok nápolyi–szicíliai királysága ellen.

Garibaldi alig több mint ezer emberrel a szicíliai felkelők segítségére sietett. Az „Ezrek” Quartóban szálltak hajóra. *Türr István*, Garibaldi szárnysegéde, már az út kezdetén nagy szolgálatot tett az expedíciónak. Amikor ugyanis kiderült, hogy behajózáskor a lőszer nem került a hajóra, *Türr Orbetello* erődjéből nemcsak lőszert szerzett, hanem néhány ágyúval is kiegészítette az önkéntesek fegyverzetét.

A vörösingesek két hajója, a *Lombardo* és a *Piemonte*, 1860. május 11-én kötött ki Marsalában. A harcok kezdetén a magyarok közül még nagyon kevesen vettek részt a hadjáratban.

Garibaldi vezérkari főnökévé *Sirtorit*, hadsegédévé *Türrt* nevezte ki, aki a május 11-i marsalai partraszálláskor is nagy szolgálatot tett az önkénteseknek. Ő szállt partra elsőnek mintegy 50 emberrel, és mesterien biztosította a kihajózást. Garibaldi ügyes manőverei folytán a *Palermóba* vezető úton csupán egy alkalommal – *Calatafiminél* – került sor harcra a nápolyi alakulatok és a garibaldisták között. *Türr* a paviai diákok egy csapatát vezette szuronyrohamra, ezzel személyesen is hozzájárult az ütközet szerencsés kimeneteléhez.

A *Palermóba* vezető utat a gerillavezér *zseniális* manőverrel tette szabaddá. Egy osztagot a tüzéséggel és a sebesültekkel dél felé irányított, majd az önkéntesek zömével is utánuk indult, azt a látszatot keltve, hogy a sziget belseje felé veszik útjukat. A városba vezető utat lezáró mintegy 3000 fős nápolyi csapat parancsnoka a felderítők jelentéseit készpénznek vette, s a déli irányba vonuló csapatok nyomába eredt. Garibaldi azonban kelet, majd észak felé fordult, a rendkívül nehéz, hegyes terepet leküzdvé, egyhetes erőltetett menettel *Palermo* előtt ter-

mett. Éber *Ferdinánd* (Nándor), az angol *Times* levelezője, értékes adatokkal látta el Garibaldit a városban elhelyezett nápolyi csapatokról. Éber a szabadságharc kitörésekor a konstantinápolyi osztrák követségről tért haza, ahol titkárként dolgozott. Kezdetben az Országos Honvédelmi Bizottmány munkatársa, majd *Batthyány Kázmér* külügyminiszter titkára. Londonba emigrált és a *Times* tudósítója lett. A krími háborúban nemcsak haditudósítóként dolgozott, hanem katonai szolgálatot is vállalt a török hadseregben, amelyből a háború végén ezredesként vált ki. Mások által is megerősített tájékoztatása szerint a *Porta Termini* volt *Palermo* leggyengébben védett pontja. Itt törtek be a városba a vörösingesek, összehangolva tevékenységüket a városi lakosság felkelésével. Az előosztág parancsnoka, *Tüköry Lajos*, a rohamnál súlyosan megsebesült. Június 6-án bekövetkezett halála mélyen megrendítette mind harcostársait, mind a város lakosságát. *Tüköry* főhadnagyként szolgált *Bem* erdélyi hadseregében. A szabadságharc bukása után török szolgálatba állt, és részt vett a krími háborúban. 1859-ben a légiónak egyik zászlóaljának volt a parancsnoka őrnagyi rendfokozatban. Garibaldi a hős *Tüköryt* ezredessé léptette elő, *Palermo* egyik utcája pedig ma is az ő nevét viseli.

Szicília fővárosa felszabadult a gyűlölt Bourbon-uralom alól. A város mintegy 20 000 fős helyőrségének parancsnoka előbb fegyverszünetet kötött a felkelőkkel, majd szabad elvonulás fejében átadta a várost és erődeit.

Palermo elfoglalását követően a szervezési munka került előtérbe. *Türr* rátermettsége ezen a vonalon érvényesült a legjobban. Előbb főfelügyelőként, majd hadosztályparancsnokként szervez alakulatokat a Garibaldi táborában gyülekező felkelőkből. Jó munkáját Garibaldi tábornoki kinevezéssel honorálta. Június 21-én érkezett *Palermóba* *Medici* vezetésével 2200 *Milánóban* toborzott önkéntes, akik a piemonti kormánybiztos támogatása révén jó fegyverekkel rendelkeztek.

Medici beérkezése lehetővé tette az egész sziget felszabadítását. Türr hadosztályának egyik dandára a sziget déli, a másik dandára a középső részén, míg Medici az északi part mentén indult kelet felé.

A garibaldistákat a sziget lakossága szinte mindenütt nagy lelkesedéssel fogadta. A kezdeti toborzási sikerek azonban már nem folytatódtak, ami elsősorban annak tudható be, hogy Garibaldi nem foglalkozott a társadalmi gondokkal, nem adott földet a parasztoknak, így azok nem voltak érdekeltek a harc folytatásában. Örültek annak, hogy megszabadultak az idegen elnyomástól, de a földbirtokosok uralma, az osztályelnyomás töretlen maradt. Itt-ott a brigantizmussal is szembe találták magukat a felszabadítók. Ettől eltekintve útjuk szinte zavartalannak mondható, csupán a sziget keleti részén, *Milazzónál* került sor harcra a nápolyi csapatokkal. A fárasztó út, a rengeteg tennivaló és korábbi karsebe nagyon megviselte Türr egészségét, s Garibaldi július 2-án bizonytalan időre szabadságolta. Dandárát *Éber Ferdinánd ezredes* vette át, aki nem rendelkezett ugyan nagy katonai gyakorlattal, de korrektsége megkönnyítette feladata ellátását. Dandára július 28-án ért Catanián és Taorminán át Messinába. Itt gyülekeztek ugyanis a különböző irányban előnyomuló erők, és itt csatlakozott hozzá a Garibaldi 1860. július 16-i rendelete alapján *felállított magyar légió is, Mogyoródy Adolf őrnagy parancsnoksága alatt*. A dandár augusztus 25-én kelt át a Messinai-szoroson, erőtetett menetben vonult Calabrián át észak felé, s szeptember 11-én harc nélkül érkezett *Nápolyba*.

A „marsalai ezer”-ből Szicília forradalmi népe csatlakozása folytán néhány hónap alatt több mint 20 000 főnyi hadsereg lett, mely hősiessen harcolt II. Ferenc nápolyi király jól felszerelt és hadihajók által is támogatott hadserege ellen. Rövid idő alatt felszabadította egész Szicíliát, mesterien hajtotta végre az átkelést a Messinai-szoroson, és az olasz félszigeten is sikeresen nyomult előre Nápoly felé.

Büszkéek lehetünk arra, hogy magyarok is harcoltak Garibaldi zászlaja alatt. A harcok hírére sok magyar érkezett Szicíliába mind az emigrációból, mind Magyarországról: volt 48-as honvédek és fiatalemberek, akik az olasz függetlenségi mozgalomtól várták a magyar szabadságharc újrakezdésének lehetőségét. A magyar légió megalakulásakor csak 10 tisztből és 79 főnyi legénységből állt, de létszáma másfél hónap alatt csaknem 200-ra emelkedett, bár a magyarok közül néhányan továbbra is más alakulatok állományában maradtak. Így például a 15.

olasz hadosztály törzsének nagy részét magyar tisztek alkották.

A szicíliai felszabadító harcok nagy lelkesedést váltottak ki Magyarországon. Számos dal született és terjedt el az országban, ezek a magyar nép szabadságvágyát Kossuth, Klapka, Türr és Garibaldi nevével kapcsolták össze. Az 1860-as év folyamán számtalan tüntetés zajlott le szerte az országban, melyek összefüggő sorozatot alkottak az 1859 őszén kibontakozott tömegmozgalmakkal. A protestáns pátenis elleni tiltakozás, a Kazinczy-ünnepségek, az 1860. március 15-i koszorúzások során lezajlott tüntetések, majd az azt követő letartóztatások, a Táncsics-per, a Széchenyi-gyászünnepségek stb., mind azt bizonyítják, hogy jelentős hazai erők várták az önkényuralom elleni harc kirobbanását. Garibaldi győzelmei nagy lelkesedést váltottak ki a hazafiak körében. Várták Garibaldit, hiszen az emigráció vezetőitől is olyan üzenet érkezett, hogy készüljenek a harcra.

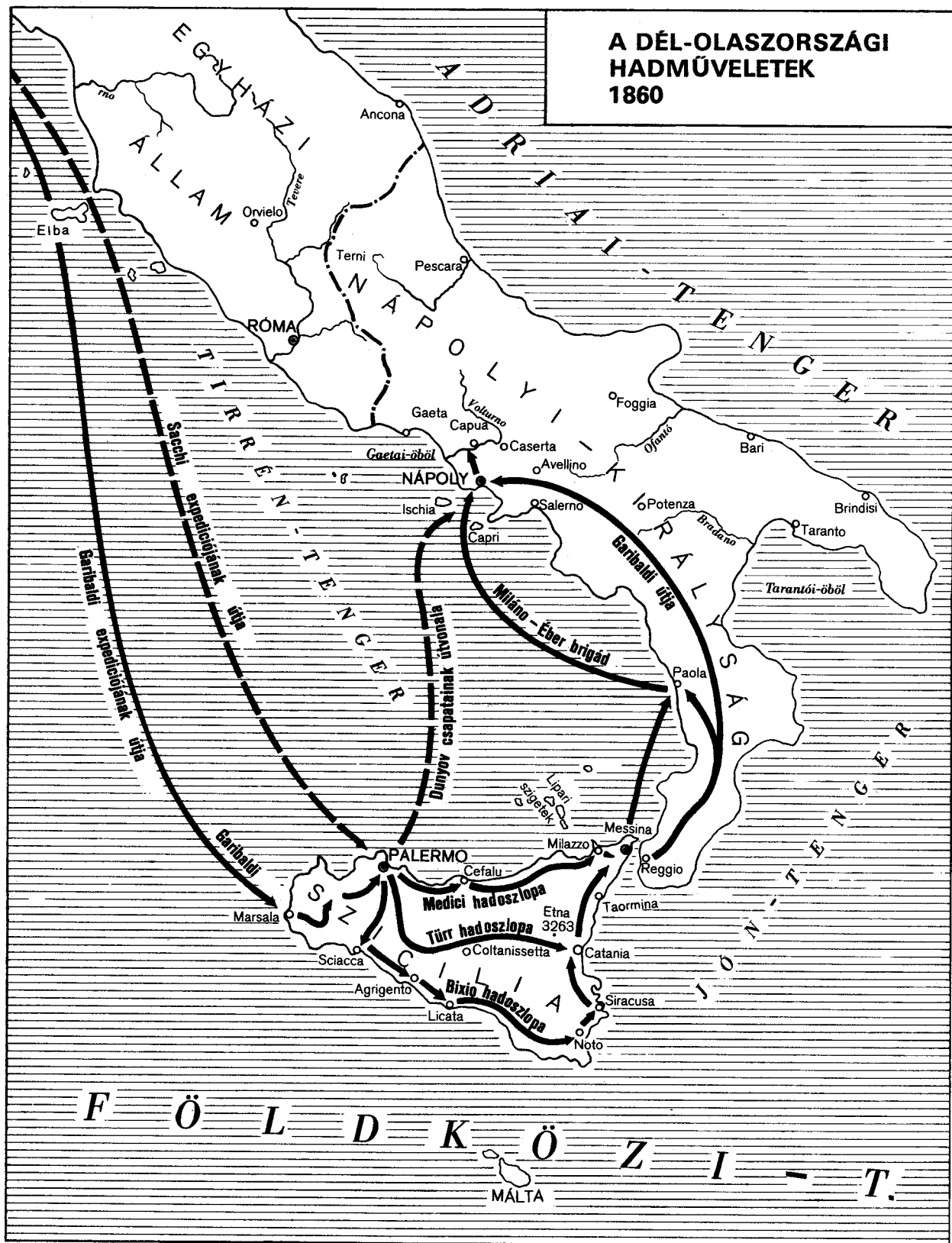
Pesten sorozatos megmozdulásokra került sor július 19-én, 20-án, 21-én és 22-én. Ezek közül a 22-i volt a legnagyobb, amelyen a felvonulók „Éljen Kossuth!, Éljen Garibaldi!” jelszavakkal tüntettek. A tüntetést a rendőrség és a támogatására kivezenyelt katonaság szétverte. A késő éjszakáig tartó összetűzés során 12 kézművessegédet és egy jogászt letartóztattak, s az ezt követő nyomozás során is több személyt vettek őrizetbe. Bármilyen alkalomból és bárhol tartottak ünnepséget ebben az időszakban, az törvényszerűen nemzeti tüntetéssé vált. A Szent István-napi ünnepségeken a legnagyobb megmozdulás Pesten zajlott le, ahol a Hatvani utcában több ezer fő tüntetett, este pedig két-háromezer főből álló tömeg vonult a Városligetből a Belváros felé, a Szózatot énekelve és Garibaldit éltetve.

A garibaldisták elől visszavonuló, mintegy 44 000 főt számláló Bourbon-hadsereg a Volturno folyó mögött gyülekezett, itt akarta megállítani, majd megsemmisíteni Garibaldi 22 000 fős haderejét.

Türr augusztus 19-én tért vissza hadosztályához. Betegszabadsága alatt fogadta őt II. Viktor Emánuel, valamint Cavour miniszterelnök, és egy párizsi út is szerepelt a programjában, amikor nemcsak Jérôme herceggel, hanem magával III. Napóleon császárral is találkozott. Ebből és későbbi magatartásából arra következtethetünk, hogy Türr már ekkor egyértelműen II. Viktor Emánuel szolgálatába állt. Garibaldi tábornokai közt ő volt „a leginkább Cavour-párti”.

Garibaldi hadserege szeptember közepén át-

A DÉL-OLASZORSZÁGI HADMŰVELETEK 1860

menetileg Türr főparancsnoksága alá került, mivel Garibaldit a szicíliai politikai viszonyok Palermóba szőlítették. Türr Garibaldi előzetes jóváhagyásával egy 300 fős lovasosztagot küldött *Csudafy (Wunder) Mihály* volt honvéd őrnagy parancsnoksága alatt a Bourbon-csapatok hátába. E feladatát – az ellenséges erők felderítése és figyelmének elterelése – remekül oldotta meg. Mintegy két hetet biztosított ezáltal a garibaldistáknak erők felvonultatására, a védelem megszervezésére és a lőszer-utánpótlás biztosítására.

A nápolyi hadsereg 1860. október 1-én indított támadást mintegy 20 kilométer szélességű arcvonalon Capuától délre és keletre a már visszatért Garibaldi serege ellen. Először a felkelő sereg bal szárnya (Medici és Milbitz hadosztálya) kezdett hátrálni, majd a jobb szárny (Bixio-hadosztály) is. Garibaldi azonban itt a nyílt terepen vívott *volturnói csatában* is kiváló hadvezérnek bizonyult. Mindig a veszélyeztetett helyeken bukkant fel. Kellő időben és a kritikus pontokon vetette be Türr tartalékban levő hadosztályát. A bal szárny így rövidesen visszaszerelte az elvesztett állásokat, de a másik szárnyon az ellenség mégis elérte Casertát. Garibaldi őket egy bekerítéssel fenyegető akcióval kényszerítette visszavonulásra.

Közben a bal szárnyon ismét veszélyessé vált a helyzet. Garibaldi a bal szárny és a centrum közötti hézag lezárására rendelte az összes, még rendelkezésére álló tartalékot, azzal a feladattal, hogy mentse meg a kulcsfontosságú Santa Mariát. Türr éppen időben érkezett, mert a nápolyiak már elvágták a Santa Maria és Sant'Angelo közötti összeköttetést. A magyar légió ebben a csatában esett át a tűzkeresztségen. A hadosztály élén a légió huszárosztálya támadt, és heves rohammal visszavonulásra kényszerítette az ellenséget. Egy szemtanú szerint a huszárok rohama oly ragyogó volt, hogy az egész gyalogság megtapsolta, „mint a Scalában a legszebb operát”. A légió gyalogsága a huszárokhoz hasonló hősiességgel rohamozott. Egy kis csoportnak sikerült oldalba támadnia és megszalasztania az ellenséget. A véres harcokban a légió halottakban és sebesültekben nagy veszteséget szenvedett, ezért fel kellett váltani. A voltturnói csatában a magyarok közül nyolc tiszt és negyvenegy közkatonája esett el, illetve sebesült meg súlyosan. *Dunyov István* életét csak egyik lábának amputálásával lehetett megmenteni.

Dunyov, a magyar garibaldisták kiemelkedő képviselője, a Bixio-hadosztály egyik ezredének a parancsnoka, Maddalonitól északra védett. A nápolyiak főcsapása Dunyov ezrede ellen irá-

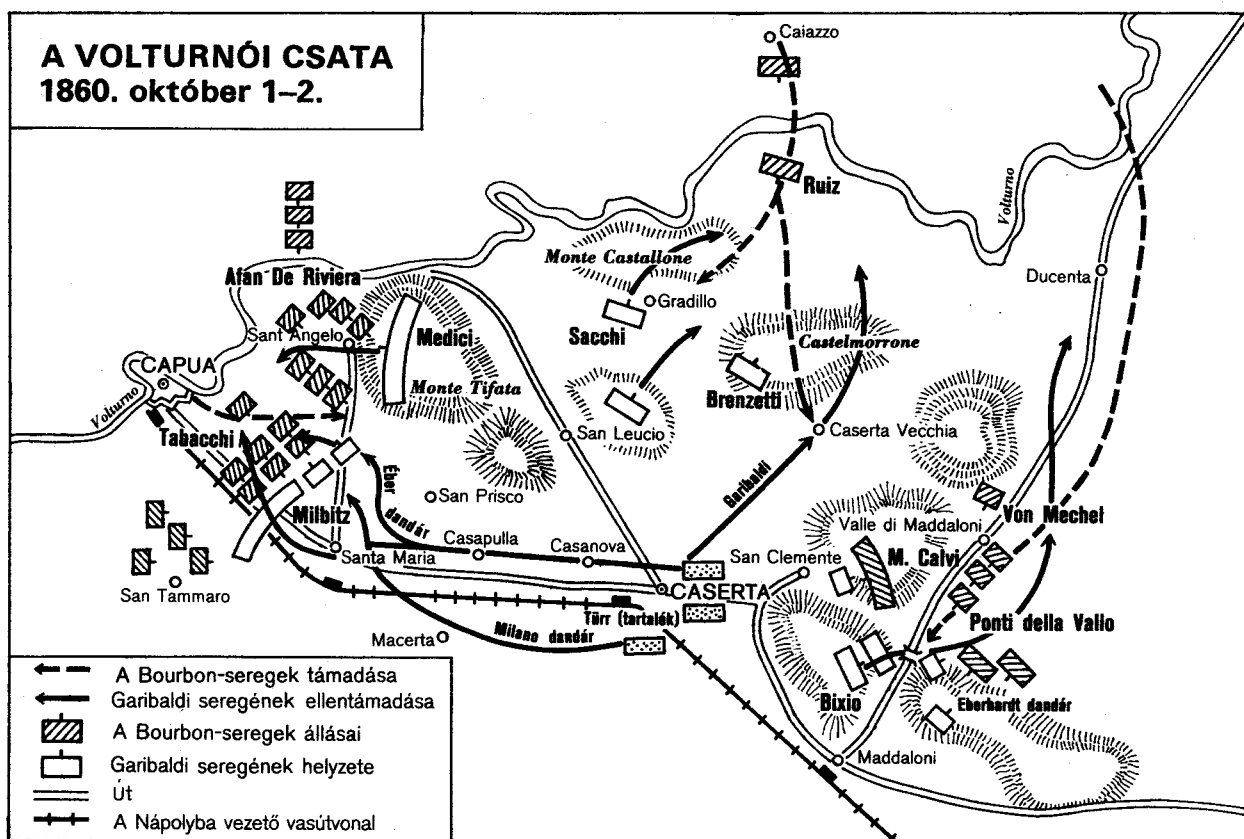
nyult, de katonái bátran küzdöttek, s csak akkor kezdtek visszavonulni, amikor parancsnokuk megsebesült. A nápolyiak térnyerése átmenetinek bizonyult. *Éberhardt Károly* alezredes dandára a Dunyov-ezred maradványaival együtt visszavetette a támadókat. Éberhardt főhadnagyként vett részt a szabadságharcban, majd emigrált, és a török hadsereg tisztje lett. 1859-ben állt be a magyar légióba, 1860-ban pedig Garibaldi seregébe. Dandára olyan lendületesen tört előre, hogy még az ellenség vezetését is megzavarta. Garibaldi Dunyov hősiességének azzal állított emléket, hogy az általa vezetett ezredet róla nevezte el, a volt parancsnokot pedig ezredessé léptette elő.

A nápolyi hadsereg támadása minden irányban kifulladt, majd kénytelen volt visszavonulni a Volturmo mögé. Ezután kisebb-nagyobb csatározások folytak a folyó mentén egészen október 25-ig, amikor Garibaldi átkelt a Volturmon, és megkezdte az előnyomulást. Ez egyben a hadjárat sikeres befejezését is jelentette.

A torinói kormány titokban támogatta ugyan Garibaldi vállalkozását, azonban kinosan ügyelt arra, hogy útját állja a forradalmi mozgalmaknak. Mindenekelőtt azt akarta megakadályozni, hogy Garibaldi megtámadja Rómát, ahol még ekkor is francia csapatok védelmezték a pápai államot. Ugyanakkor mindent elkövetett annak érdekében, hogy a felszabadított déli területeken akadályozza a forradalmi erők térnyerését, ami azzal járhatott volna, hogy ott a garibaldisták és mazzinisták összefogásával önálló köztársaság alakul. E veszélyek elhárítása érdekében a szárd királyi hadsereg megkezdte előnyomulását déli irányban. Október 26-án Capuától északnyugatra csatlakozott hozzá Garibaldi serege. II. Viktor Emánuel Garibaldival az oldalán vonult be Nápolyba.

A magyar légió zárt alakulatként került át a piemonti hadsereg állományába. Nyilván a voltturnói csatában tanúsított hősiességének elismerése is kifejezésre jutott abban, hogy a palermói nők által felajánlott két zászló átadása ünnepélyes keretek között zajlott le Nápolyban 1860. október 31-én. A zászlószentelésen (az egyiket a légió huszársága, a másikat a gyalogság kapta) Garibaldi elismerően nyilatkozott a légió helytállásáról: „A hálás Olaszország nevében adom át nektek a zászlókat, jutalmul a vért, melyet ti nagylelkűen Olaszország megváltásáért ontottatok. E zászlók folytatni fogják szokásokat, mindig győzelemre fognak vezetni. Olaszország függetlensége szoros kapcsolatban áll Magyarország függetlenségével, szabadsága szabadságával. Éljen Magyarország!”

A VOLTURNÓI CSATA 1860. október 1–2.

A cavouri diplomácia ismét sikeresnek bizonyult, a forradalmi erők győzelmeit a maga számára kamatoztatta. Ebben Türr altábornagy is eljátszotta a számára kijelölt szerepet: Nápoly és a Nápolyi tartomány parancsnokaként nemcsak az ellenforradalmi erők szétverésével, hanem a népszavazás gyors lebonyolításával is hozzájárult ahhoz, hogy a felszabadított területek csatlakoztak a szárd-piemonti királysághoz. Az uralkodó körök azzal jutalmazták Türr szol-

gálatait, hogy a vörösinges altábornagyot átvették a szárd királyi hadseregbe, melynek egyenruháját 1860 végén öltötte magára. Hozzá hasonlóan, a vezető beosztású magyar tisztek többsége szintén hűségnyilatkozatot tett II. Viktor Emánuelnek. Az uralkodó nem mindenki volt ilyen nagylelkű. A Bourbonok elleni harc vezetője Garibaldi – miután a garibaldistákat nagy sietve leszerelték – kénytelen volt visszavonulni Caprera szigetére.

2. Az olaszországi légio sorsa

Kossuth a haza felszabadítása szemszögéből vizsgálta a dél-itáliai eseményeket. Olyan következtetésre jutott, hogy az olasz ügy csak akkor kamatoztatható, ha osztrákellenes háborúval párosul. Garibaldit nagyra értékelte, sikereit szimpátiával, de kissé közömbösen fogadta, hiszen szerinte Szicília csak olasz belügy. Támogatva ugyan a magyar önkéntesek részvételét, viszont nem foglalkozott közvetlenül a magyar légio ügyeivel. Állásfoglalásában csak 1860 szeptemberében következett be változás, amikor

úgy ítélte meg, hogy várható egy újabb háború Ausztria ellen. Ezt a gondolatot részben Cavour sugallta neki. 1860 szeptemberében ugyanis arra kérte, hogy jöjjön Itáliába, mert kíváncsian lenne személyes jelenléte arra az esetre, ha az osztrákok a déli események miatt beavatkoznának. Cavour tapogatózása Kossuthnál időben csaknem egybeesett a volturnói csatával.

Az 1860-as év tehát újból közel hozta egymáshoz a magyar emigrációt és Cavourt, aki ismét átvette a turini kormány vezetését. A Ná-

polyi–Szicíliai Királyság egyesítése Piemonttal valószínűvé tette, hogy Ausztria megtámadja a még rendezetlen Olaszországot. Cavour maga is Ausztria elleni nagyarányú terv végrehajtásán dolgozott, és az osztrák támadás elmaradása esetén is ki akarta robbantani a háborút Velence visszafoglalásáért. Ebben a helyzetben Itália számára a legjobb szövetségesnek Magyarország látszott. Kossuth ezúttal is biztosítani akarta, hogy a magyarság ne váljék az olasz politika eszközévé, ezért – mint Irataiban kifejtette – a kölcsönös megállapodásnak a következő elven kell alapulnia: „adok, hogy adj; teszek, hogy tégy.” Cavour elfogadta Kossuth feltételét, miszerint egy Ausztria elleni háború esetén Magyarország ügye az egész terv fontos részét képezi, és Szardínia királya Magyarország nélkül nem köt Ausztriával különbékét. A hadművelési elképzelések szerint az olaszországi harcok megkezdésével egyidejűleg egy 30–40 000 főből álló olasz sereg a dalmát partokon kötne ki, és Magyarországra nyomulva lehetővé tenné egy 200 000 főt kitevő magyar hadsereg megteremtését, és így a két tűz közé szorított Ausztria erejét az olasz és a magyar hadsereg összefogása teljesen megtörné.

A Magyar Nemzeti Igazgatóság és a piemonti kormány 1860. szeptember 11-i megállapodása szerint az utóbbi kötelezi magát, hogy 50 000 fegyvert, két üteget és 2–3000 kardot szállít a magyar emigráció számára a dunai fejedelemségekbe és Szerbiába, vállalja az erdélyi és horvátországi szervezkedés költségeit, támogatja Kossuthot abban, hogy magyar pénzjegyeket nyomasson Angliában.

Cavour erőteljesen támogatta a magyar szervezkedést, mivel úgy ítélte meg a helyzetet, hogy küszöbön áll az osztrák támadás Itáliában, de óvatos politikus lévén, ezt a támogatást nem emelte a hivatalos politika szintjére. A keletre irányuló fegyverszállítást például két genovai magáncégre bízta. A lebonyolítás körüli bonyodalmak igazolták óvatosságát.

Klapka keleti ténykedése sem volt zavartalan. Cuza fejedelem korántsem bizonyult olyan jó szövetségesnek, mint 1859-ben, ami szinte kilátástalanná tette a szervezkedést a dunai fejedelemségekben. Két hajó rakományra megérkezett ugyan Galacba, de a román hatóságok zárolták a fegyvereket, a további szállítmányokat pedig már útközben lefoglalták a török hatóságok, minden bizonnyal a francia és angol kormány ösztönzésére.

Szerbiában sem volt jobb a helyzet. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megbízottját, *Ludvig Jánost* Mihály fejedelem nem is fogadta, s

veszélyes úton, Pesten és Bécsen át kénytelen volt nyugatra szökni.

Újabb csapást jelentett a magyar emigrációra az angliai pénzjegyper, amit Ferenc József mint magyar király indított Kossuth és a londoni nyomdász ellen. Kossuth a pert elvesztette, s az ítélet értelmében a már kinyomott bankókat az Angol Nemzeti Bank kemencéiben elégették.

A kölcsönös megállapodás értelmében sor került a magyar légio újjászervezésére is. Garibaldi déli hadseregéből 1860 után csak a nápolyi magyar légio maradt meg önálló csapatként „*legione ausiliaria ungherese*” néven. A Vetter altábornagy parancsnoksága alá helyezett, újjászervezett légiónak magyar volt a zászlója és a vezényleti nyelve. A megállapodás értelmében a légio olaszországi tartózkodása idején engedelmeskedni tartozott az olasz kormánynak. A turini kormány a légiót katonai vonatkozásban belátása szerint alkalmazhatta, az olasz hadsereg részévé azonban nem válhatott. Hadrendileg Türr hadosztályához tartozott. 1861-ben már 1255 főt tett ki a létszáma. Különösen az osztrák hadseregből szöktek meg sokan, de számosan jöttek Törökországon át Erdély felől is. Az osztrák hadseregből havonként átlag 110–120 különböző nemzetiségű ember jött át a különböző fegyvernemből. A légiohoz érkező önkéntesek besorozására és szállítására, valamint az olasz hatóságok előtti képviseletre *Teleki Sándor* ezredes kapott megbízást. Genovában és Milánóban is volt egy képviselő, mivel oda tartottak leginkább az osztrák szökevények. A tisztikar is igen vegyes volt. Magyarokon kívül osztrák, francia, angol, olasz tisztek is voltak a légióban.

1860 novemberére azonban elmúlt az osztrák támadás veszélye, s a magyar emigráció már csak abban reménykedhetett, hogy Cavour indít támadást Velence felszabadításáért. Az olasz egység nagy politikusa azonban 1861. június 6-án meghalt – Ausztria megtámadása elmaradt. Utódai – Ricasoli, Rattazzi, Lamarmora tábornok – a külpolitikai bonyodalmaktól félve nem merték vállalni a háborúval járó felelősséget. A magyar emigrációval sem volt oly szoros kapcsolatuk, mint Cavournak. Bizalmatlanok voltak vele szemben, illetve nem bíztak a magyarországi felkelés lehetőségében és eredményességében sem. Lamarmora tábornok pedig valóssággal iszonyodott a forradalmi elemektől. A magyar légio ennek ellenére még fennmaradt több éven át az olasz és magyar érdekközösség szimbólumaként, de eredeti rendeltetésétől eltérően közbiztonsági szolgálatot teljesítve a banditizmus leverésében vett részt.

Megfigyelhető az emigráció életében az a törvényszerűség, hogy a haza felszabadításának esélye mindig közelebb hozta egymáshoz a különböző nézeteket valló magyarokat. Így volt ez a krími háború idején, 1859-ben és 1860-ban is, a remények tovatűnése viszont mindig felszínre hozta ellentéteiket. Perczel Mór tábornok, félretéve a közte és Kossuth között régóta fennálló személyi és politikai ellentéteket, 1859-ben Itáliába sietett, és felajánlotta szolgálatait a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak. Kossuth is számolt a közreműködésével, a légio főfelügyelői tisztségét akarta rábízni. Ezt az elképzelésüket a francia udvar mesterkedései zátonyra futtatták. Perczel visszatért Angliába, és nem foglalkozott többé az olaszországi magyar légio ügyeivel. 1861 elején Pulszky közli Kossuthtal, hogy nem képviseli tovább Turinban a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, mert csak két lehetőséget lát a további eseményeket illetően: a haza felszabadítása csak Garibalditól várható, s ha erre nem lesz mód, otthon elkerülhetetlen a kiegyezés. Klapka és Türr a maga útját járja, Teleki Lászlót pedig a szász hatóságok Drezdában letartóztatták és átadták az osztrákoknak.

Az emigráció vezetésének széthúzása károsan befolyásolta a légio életét. Kossuth Vetter altábornagra akarta bízni a légiot, de Türr hadosztályparancsnok, Mogyoródy Adolfot leváltva, 1860 novemberében *Sréter Lajos* volt honvéd ezredest nevezte ki a légio parancsnokává. Kossuth ezt a Magyar Nemzeti Igazgatóság ügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak, a személye elleni akciónak minősíti, majd kieroszakolja a piemonti kormánynál Vetter altábornagy kinevezését a magyar légio főfelügyelőjévé. Ez az intézkedés tovább bonyolította az egyébként is zűrzavaros állapotokat. Klapka Türr ellen dolgozott, a légio tisztjei pedig 1861. április 23-án nyílt lázadással kényszerítették ki Vetter távozását. A légio új parancsnokává Kossuth bizalmasát, *Ihász Dániel* ezredest nevezték ki, de az egész ügy kivizsgálásával a turini kormány Türr altábornagyot bízta meg.

Mindez olyan időszakban történt, amikor a légio létszáma állandóan gyarapodott. A belviszály miatt gyakoriak voltak a kilépések, de Garibaldi sikereinek hatása otthon még mindig élt, így egyre jöttek a harcolni vágyó fiatalok Törökországon át a légióba; jóval többen, mint ahányan távoztak. 1860 novemberében, amikor a légio átkerült a piemonti hadsereg állományába, létszáma 335 főre tehető, ami a későbbiekben a következőképpen alakult: 1861. január 4-én 438, február 15-én 525, április 24-én 841, május 10-én 886, 1862. május 13-án 1148 fő.

Az emigráción belüli torzszalkodás azzal magyarázható, hogy egyrészt az emigráció ezekben a kritikus hónapokban (1860 vége–1861 eleje) nem kapott megbízható értesítéseket a hazai viszonyokról – hol a felkelés közeli kirobbanásáról, hol a kiegyezésről érkeztek hírek –, így nem tudta felmérni a hazai ellenállás erejét. Ugyanakkor illúziókat táplált a nemzetiségek állásfoglalását illetően, másrészt még mindig úgy vélte, hogy az olasz egységért vívott harc előbb-utóbb lehetővé teszi a függetlenségi harc újramegzését. Ezzel magyarázható az emigráció vezetőinek az a törekvése, hogy a légio fennmaradását szorgalmazták még akkor is, amikor az már nem a haladást szolgálja, hanem zsoldárszerepet tölt be az olasz monarchia szolgálatában.

1861-ben igen elharapódzott Dél-Olaszországban a Bourbon-párt szította bandamozgalom, amelyet az olaszok brigantagiónak neveztek. Így Avellino környékén egy csaknem 2000 fős rablóbanda tartotta rémületben kegyetlenkedéseivel a környék lakosságát. Az olasz kormány kénytelen volt megsemmisítésükre a hadsereget is igénybe venni.

A magyar légiot is felhasználták a Bourbonok fehér zászlaja alatt garázdálkodó brigantik megfékezésére 1861 áprilisától 1862 augusztusáig. A légio katonái becsülettel helytálltak ebben a számukra korántsem egyértelmű küzdelemben. Pedig nagyon nehéz körülmények között harcoltak, kis csoportokban egymástól távol vetették be őket, mégpedig olyan környezetben, ahol azt is nagyon nehéz volt megállapítani, ki az ellenség és ki a barát. Itt csupán két epizódot említünk a légio e küzdelmes időszakából.

Montefalcionénál *Girczy János* őrnagy parancsnoksága alatt három gyalogszázad és 120 huszár négy napig tartó véres harcban semmisítette meg a banditákat, s a biztos pusztulástól mentett meg ezáltal egy olasz gyalogoszázadot és 300 nemzetőrt, akiket a rablók egy zárdába szorítottak be. A hálás megmenekültek „*nostri cari salvatori*”-nak nevezték a légionistákat. Avelinót kivilágították tiszteletükre, éljenezték őket; fogadásukra megjelent de Lucca helytartó és Pinelli tábornok is, Cialdini hadtestparancsnok pedig elismerését és köszönetét fejezte ki.

Más alkalommal *Nyuly Mihály* és *Dobozi Péter* hadnagyok vezetésével két szakasz huszár megsemmisített egy 140 lovasból álló bandát, melynek élén egy hírhedt bandavezér, Crocco állt. Sokat megsebesítettek és megöltek, köztük magát Croccót is.

A katonák hősiessége ellenére sem állítható, hogy a magyar légio tagjai egyetértettek volna

ilyen jellegű alkalmazásukkal. Hiszen nem az olasz bandamozgalom elleni harcra, hanem hazájuk felszabadítására jelentkeztek. Ez a tény magyarázza elégedetlenségüket. Amikor Garibaldi 1862-ben ismét fegyvert fogott, hogy folytassa az olasz egységért vívott harcot, és ismét Sziciliába ment, majd innen 3000 önkéntessel Róma felé indult, a magyar légió tagjai szívében újra feléledt a remény: Garibaldi Róma elfoglalása után Velencéért indul majd harcba, ez pedig lehetővé teszi egy magyarországi expedíció megvalósulását. Előnyomulásának hírére a tétlenséget megunt és tisztjeikkel elégedetlen légiósok között valóságos lázadás tört ki, mintegy 300-an lerakták a fegyvert, és át akartak állni hozzá. Sorsuk azonban a letartóztatás lett, heteket töltöttek a nápolyi várbörtönben, ahonnan levélben kérték Klapka és Garibaldi közreműködését szabadon bocsátásuk érdekében. Garibaldi Dassi képviselő útján válaszolt volt katonái levelére Palermóból 1862. július 14-én. Levélét ezzel fejezte be: „Az olasz nemzet nem feledi el soha, hogy mivel tartozik hősies magyar testvéreinek. Önökkel fogok harcolni a népek szent ügyéért, és tán még előbb, mint hiszik.”

Garibaldi nem jutott el Rómába. A turini kormány III. Napóleontól és a forradalom továbbterjedésétől való félelmében királyi csapatokkal elállta útját, és az aspromontei csatában 1862. augusztus 29-én az olasz egység legnagyobb harcosát olasz királyi fegyverek sebesítették meg.

A sors iróniája, hogy azt az olasz királyi ezredet, amely elsőként nyitott tüzet Garibaldi önkénteseire és a hős szabadságharcosra, Éberhardt Károly, Garibaldi egykori dandárparancs-

noka vezényelte. Garibaldi 1862-es hadjáratában a magyarok közül csak *Frigyesy Gusztáv* vett részt mintegy tizedmagával.

A légióban kitört lázadás és szökések miatt Nápoly katonai parancsnoka a maradék erők elszállítását javasolta. Így került a légió Petiti olasz hadügyminiszter rendeletére 1862 augusztusában a piemonti Alessandriába, ahol megkísérelték újjászervezését. Parancsnokául *Földvály Károly ezredest* nevezték ki. Földvály erélyes kézzel igyekezett rendet teremteni, ez azonban csak részben sikerült. A magyar emigráció legjelentősebb tagjai különböző politikai irányt képviseltek, s ez természetesen a légión belül is éreztette hatását. Igen nagy volt az ellentét a forradalmi érzelmű legénység és a tisztek között. Különösen nagy izgalmat váltott ki a légió tagjaiban az 1863. évi lengyel felkelés. Földvály Károly Türrhöz intézett jelentése szerint a lengyel mozgalom „... víziókba ringatja annak minden rétegeit, a különben is túl heves s tettekre kész honvédeket majdnem a végletekig villanyozza”; sokan kívántak Lengyelországba menni, hogy fegyverrel harcoljanak a magyar szabadságot 1849-ben leverő cári zsarnokság ellen. Klapka tábornok – elfogadva a lengyel felkelés vezetőinek vitatható nézetét – igyekezett meggyőzni honfitársait, hogy egy magyar alakulat megjelenése Lengyelországban többet ártana, mint használna a lengyel felkelésnek, mert ez Ausztria semlegességének megszűnését jelenthetné.

1865-ben, hogy megakadályozzák a légió teljes felbomlását, ismét a bandamozgalmak leverésére vetették be az Abruzzókban. Állománya a harcokból történt kivonása előtt: 32 tisz, 390 altiszt és közlegény.

3. A Klapka-légió

Az 1866-os év, a porosz–olasz–osztrák háború ismét felvillantotta Magyarország felszabadításának lehetőségét. Amikor sűrűsödtek a porosz–osztrák háború előjelei, a magyar emigráció vezetői ezt az alkalmat is fel akarták használni arra, hogy a légió külföldi segítséggel megkezdhesse a harcot a haza függetlenségének kivívásáért. A porosz–olasz szövetség sem akarta azonban megsemmisíteni Ausztriát, csupán meggyengítését, Németországból való kiszorítását, illetve az olasz fél a velencei tartomány visszacszerzését tűzte ki célul. A magyar emigrációt

ebben a játszmában is politikai eszközként használták fel Ausztria ellen. Katonai alkalmazásukra már azért sem gondoltak komolyan, mert a kiegyezés útját járó hazai erők térnyerése eleve megkérdőjelezte a függetlenségi harc kibontakoztatásának sikerét. Az emigráció vezetői – Kossuth és Klapka – a háborús előkészületek hírére felújították személyes kapcsolataikat az olasz kormánnyal. Az olasz miniszterelnök egyetértett a magyarok bevonásával, de azt szeretne volna, ha a magyar invázió nem délről, hanem porosz támogatással északról, a Jablon-

kai-szoroson keresztül valósul meg. Ez irányú javaslatait Bismarck kancellár előbb elutasította, de Nemeskéri Kiss Miklós ezredes közbenjárására, aki valószínűleg Jérôme herceg titkos megbízottjaként járt Berlinben, már hajlandónak mutatkozott egy kis magyar egység felállításának támogatására. Az a feltétele azonban, hogy Kossuth ténykedése kizárólag Olaszországra korlátozódhat, azt bizonyítja, hogy Bismarck sem szánt komolyabb szerepet a magyar emigrációnak. *A poroszországi magyar légio (Klapka-légió) szervezésénél gróf Csáky Tivadar és Komáromy György játszotta a fő szerepet, parancsnoka pedig Klapka tábornok lett.*

Kossuth lázas tevékenysége – többször kért kihallgatást II. Viktor Emánueltól, fel akarta venni a kapcsolatot Irányi Dániel révén Jérôme herceggel, N. Kiss Miklós útján Bismarckkal – jó ideig nem jár sikerrel. A vezető körök tárgyalnak Türr-rel, Csákyval, Komáromyval, Klapkával, de Kossuthal egyelőre nem. 1866. június közepén jutott be a királyhoz. Viktor Emánuel Bismarck egyetértésével közli Kossuthal, hogy Garibaldi vezetésével 28 000 önkéntest bocsát rendelkezésre egy magyarországi akció támogatására, Türr tábornok Szerbiában vezeti az előkészületeket, a dunai fejedelemségekben pedig egy később kijelölendő személy. Kossuth kiáltványokat fogalmaz és tervekét készíti a légio, a Magyar Segélysereg újjászervezésére, tárgyal Csákyval az együttműködésről, és úgy tervezi, hogy az északi sereggel lép hazai területre.

A megállapodásokból azonban jóformán semmi sem valósult meg. Garibaldi önkénteseit a tiroliai határra vezényelték, de Kossuth nem kapott engedélyt arra, hogy Poroszországba utazzon, s a légio újjászervezése is egyre késett. Kossuth kiáltványainak sem a fogságba esett katonák között, sem a hazai körökben nem támadt visszhangja. Csáky és Komáromy sem veszi komolyan a volt kormányzóval való együttműködést, még csak nem is tájékoztatják poroszországi ténykedésükről. Az olaszországi magyar légióval csupán annyi történt, hogy az olasz hadügyminisztérium július 2-án kiadta a légio újjászervezésére vonatkozó szabályzatot, majd július 5-én a légiot kivonták az Abruzzókból, Bolognába vezényelték helyőrségi és kórházi szolgálatra.

A hadi események közben gyorsan peregetek. Az olasz csapatok súlyos vereséget szenvedtek 1866. június 24-én Custozánál, a porosz csapatok döntő győzelmet arattak Königsgrätznél július 3-án az osztrákok felett, az osztrák hajóhad július 20-án Lisszánál megsemmisítette az

olasz hajóhadat. Az osztrák kormány a königsgrätzi vereség után felajánlja Napóleon császárnak Velencét, és hozzájárul ahhoz, hogy békekötés fejében átadja az olasz kormánynak. A dalmáciai partraszállást az olasz hajóhad katasztrofális veresége végleg kilátástalanná tette, de Kossuth még mindig reménykedett, csupán a déli expedíció irányának változtatását javasolta: szárazföldön át Bécs felé törjön előre Garibaldi önkénteseivel és a magyar légióval. Ez az elgondolás azonban ugyanúgy megvalósíthatatlan volt, mint az adriai partraszállás. Garibaldi trentinói harcai – Frigyesy Gusztáv őrnagy zászlóaljat vezényelt ezekben az összecsapásokban – a mellékhadszíntéren folytak, így nem befolyásolhatták döntően az események menetét. Az európai konzervatív nagyhatalmak gátat vetettek a forradalmi mozgalmaknak, s ezt a célt szolgálta többek között Garibaldi önkénteseinek a lekötése a tiroliai hegyekben, továbbá az a nagyon is átgondolt törekvés, hogy megakadályozzák a magyar emigránsok tömeges csatlakozását Garibaldi önkénteseihez. Július végén az olasz hadszíntéren fegyverszünet állt be, amit az augusztus 12-i előzetes békekötés követett.

Az olaszországi lehetőségek megghiúsulása után Kossuth már csak az északi vállalkozásban reménykedhetett. *Hivatalosan 1866. július 15-én alakult meg Poroszországban a magyar légio.* Parancsnokává már korábban Klapka György tábornokot, főfelügyelőjévé Vetter Antal altábornagyot nevezték ki, a lovasság parancsnokává pedig gróf Bethlen Gergely tábornokot. Vetter a szervezési feladatokat intézte. A légio létszáma július végén 1560 fő. Szervezése: nyolc gyalogoszázad, egy huszároszázad és nyolcvan tüzér, hat ágyúval. Klapka hivatalosan július 26-án vette át a parancsnokságot, tehát már akkor, amikor a poroszok és az osztrákok megkötötték Nikolsburgban az előzetes békét. Meglepő, hogy ennek ellenére a Klapka-légiót az osztrák határ közelébe szállították. A légio vezetői, figyelmen kívül hagyva a porosz utasításokat, úgy döntöttek, hogy megkísérelnek egy akciót magyar területre.

Klapka a légióval 1866. augusztus 3-án a Kárpátokon való átkelés után Magyarország területére lépett. Katonáit a szlovák lakosság nem támogatta, s arra a hírre, hogy az osztrákok megszállták a Jablonkai-hágóhoz vezető utat, Klapka más úton kénytelen visszavezetni csapatát porosz területre, anélkül, hogy Magyarországon komolyabb feltűnést keltett volna. Klapka már augusztus 14-én lemondott, de Bismarck politikai megfontolásból csak október 7-én rendelte el a légio felosztatását. Klapka

és Vetter poroszországi szereplése azzal a következménnyel is járt, hogy a kiegyezés után nem kaphattak beosztást a honvédségnél, Ferenc József császár nem járult hozzá, hogy katonai szolgálatba lépjenek.

Hasonló sors várt az olaszországi légióra is, amely – miután Olaszország 1866-ban Velencét is visszakapta – tehertétellé vált az olasz kormány számára. A felosztatást az olasz hadügyminisztérium nagy tapintattal végezte, s nemcsak az anyagi gondoskodást illetően volt nagylelkű. Már valamennyi tiszt és katona leszerelt, amikor 1867. január 23-án megjelent a légió felosztatását elrendelő királyi rendelet.

1866 fordulópont a magyar emigráció életében. A prágai és a bécsi békekötés végleg lezárta azt a korszakot, amelyben a 48-as emigráció politikai tényezőként szerepelt a nemzetközi eseményekben. Magyarországon erőteljes belső küzdelmek során a 60-as évek közepére győzedelmeskedett a kiegyezési tendencia. Kossuth és társai megértették, hogy nem képesek befolyásolni a hazai politika alakulását, nem tudják megakadályozni a kibékülést az uralkodóval.

Az olaszországi magyar légió létszámát te-

kintve sosem volt számottevő, jelentősége azonban mégis igen nagy volt. Teleki Sándor ezredes egyik jelentésében igen találóan írja erről: „... Mint nyers erő semmi, egy alföldi helység, egy székely falu kétszer ennyit állít ki önkéntesen, de mint elv, mint szellemi erő, minden, mert az osztráknak félelme, mert a magyar dob pergése az olasz seregnél az összes nemzetnek élő ellenmondása, a magyar trombitának harsogása az osztráknak halál-harangja.”

Az Itáliában harcoló magyarok tevékenysége továbbéltetője volt a magyar nép szabadságvágyának, a függetlenség eszméjének. A légió hősi harcai lelkesítő példát mutattak az osztrák elnyomás alatt élő Magyarországnak. Küzdelmük ébren tartotta az európai közvélemény érdeklődését a magyar ügy iránt, hírt és bizonyosságot adva ezzel a negyvennyolcas eszme továbbéléséről.

Az itáliai magyar légió, illetve vezetői – Türr István, Tüköry Lajos, Dunyov István – az olasz nép jeles nemzeti hősei közé emelkedtek, mintegy összekötőkapcsot teremtve ezzel a magyar és az olasz nép függetlenségi és haladó törekvései között.

IV. AZ ÉSZAK-AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚ MAGYAR KATONÁI

1. A szabadságharc emigránsai az amerikai földrészen

A negyvennyolcas magyar katonai emigráció története Törökországban kezdődött. Mint ismeretes, a török hatóságok megkülönböztetett bánásmódban részesítették őket, gondoskodtak ellátásukról és biztonságukról. Tették ezt annak ellenére, hogy mind a cári, mind az osztrák hatóságok nagy nyomást gyakoroltak rájuk a magyar és lengyel emigránsok kiadása érdekében. A vidini és sumlai táborban a katonák közül többen tértek át a mohamedán hitre, és vállaltak szolgálatot a török hadseregben. Közülük külön is meg kell említenünk Bem és Kmety tábornokot. Bem József altábornagy Murad Tevfik pasa néven Szíria katonai parancsnoka volt 1850 decemberében bekövetkezett haláláig, Kmety György tábornok – Kursid pasa – pedig a krími háborúban Karsz vára védelmében tüntette ki magát.

Törökországot a magyar emigráció csak átmeneti menedéknek tekintette, s a Porta is igyekezett megszabadulni a politikai és anyagi terhételt jelentő emigránsoktól. A vidini, majd a sumlai magyar internálótábor után 1851. szeptember 1-én a kütahyai tábort is feloszlatták; Kossuth kormányzót és a vele együtt Kisásziába internáltakat a Mississippi amerikai gőzfregatt vette fedélzetére. Legtöbbjük ezzel a hajóval érkezett az Amerikai Egyesült Államokba, míg Kossuth, útját megszakítva Angliában maradt, s csak később követte társait Amerikába. 221 napos amerikai körútján szinte minden jelentősebb városba eljutott; beszédeiben arra törekedett, hogy az amerikai közvéleményt megnyerje a magyar függetlenség ügyének. Emellett jó lehetőséget látott arra is, hogy a haza fegyveres felszabadításához fegyvert és hadianyagot szerezzen Amerikában. A magyar ügy támogatására befolyt pénzadományokból Kossuth hatezer puskát vásárolt, és két hadiüzemet állíttatott fel: egy lőszergyárat a New York melletti Morningville-ben, s egy szíjgyártó üzemet a Hoboken melletti Weawertownban. Az amerikai hadianyaggyártás főfelügyelőjévé Kossuth *Asbóth Sándor* alezredest nevezte ki, a lőszer-

gyár vezetésével *Wagner Gusztáv* őrnagyot bízta meg. Asbóth 1852. július 12-i jelentéséből tudjuk, hogy az üzemek eredményesen dolgoztak. Azt jelentette ugyanis Kossuthnak, hogy a brooklyni Atlantic Dock 21. számú raktárában 375 ládában 7500 fegyvert, egy tábori nyomdát, tíz láda szíjgyártó készítményt, kilenc láda mindenféle meg nem vizsgált fegyvert helyeztek el, s oda szállítanak még a morningville-i üzemből 130 hordóban 365 200 töltényt és a lőszergyár minden kellékét. Nem tudjuk, mi lett az itt tárolt készletek sorsa, de arra van adatunk, hogy a Kossuth által vásárolt 6000 puskát Asbóth – Kossuth utasítására – még 1852-ben elzálogosította 6000 dollárért egy New York-i cégnél. Kossuth ágyúk vásárlását is tervezte, fedezetül a New Yorkban kibocsátott hitelleveleket, a „Kossuth-bankókat” akarták felhasználni, ezek jegyzése azonban vontatottan haladt. A tüzérsztek kiképzését Londonban *Thaly Zsigmond* ezredes, a komáromi erődítési munkálatok irányítója kezdte meg.

Kossuth amerikai körútja során, angol és német nyelvű beszédeinek páratlan szónoki teljesítményével, sok barátot szerzett a magyar népnek, de a hivatalos körök, noha Kossuthot a Fehér Házban és a képviselőházban is fogadták, sem akkor, sem később nem álltak ki Magyarországot függetlensége mellett. Az 1850-es években az Egyesült Államok nem is volt abban a helyzetben, hogy érdemlegesen beavatkozhatott volna az európai ügyekbe. Az iparosodott Észak és a rabszolgatartó Dél ellentéte ekkor már olyan méreteket öltött, hogy a belső gondok az amerikai kormányzat minden energiáját lekötötték. Ugyanakkor Kossuth maga is hozzájárult ahhoz, hogy a hivatalos körökben ne legyen olyan népszerű, mint az egyszerű amerikai polgárok körében. Az abolicionista északiak, vagyis a rabszolga-felszabadítás hívei rossz néven vették, hogy a függetlenségért szónokló Kossuth egy szót sem ejtett a rabszolgák felszabadítása érdekében, a rabszolgatartó délieknek pedig már az sem tetszett, ha valaki általában a sza-

badságáról és függetlenségről beszél, hiszen azt a rabszolgák minden további nélkül magukra is vonatkoztathatták. Amerikai útja nem hozta meg a várt eredményt. Valamennyi pénzt sikerült összegyűjtenie (ennek nagy részét a fegyvervásárlás, a hadianyaggyártás és a raktározás emésztette fel), de útjának komolyabb politikai következményei nem lettek. Azt is előre kell bocsátanunk, hogy Kossuthnak nem volt szerepe az észak-amerikai polgárháborúban, és azért sem lelkesedett, hogy emigráns társai közül sokan az Egyesült Államokban, ebben az Európától oly távoli országban telepedtek le.

Újházy László volt komáromi kormánybiztos Iowa államban New Buda néven magyar települést alapított. Az itt élő magyarok száma nem haladta meg a hetvenötöt. Iowa állam más településein is éltek magyarok, mint például Mézsáros Lázár, aki eredménytelen próbálkozás után felhagyott a farmerkodással, és visszatért Angliába. Jelentősebb azonban azoknak a száma, akik New Yorkban, illetve Chicagóban akartak gyökeret eresztetni, de találunk magyarokat New Yorktól Kaliforniáig szinte mindegyik rabszolgaságtól mentes államban. A rabszolgatartó államok közül csupán Missouriban jelentősebb a létszámuk.

A komáromi védők egy része 1848/49 telén érkezett Hamburgon keresztül az Egyesült Államokba. Közülük *Prágay János* alezredes és

nyolc társa részt vett Narciso López rosszul szervezett, kalandor kubai vállalkozásában.

Az Egyesült Államokban élő magyar emigránsok úgy érezték, kötelességük segíteni a gyarmati sorban élő kubaiaknak szabadságukért vívott harcukban. Ezzel a meggyőződéssel csatlakoztak közülük több mint százan a venezuelai származású Narciso López expedíciójához. Nem tudhatták, hogy az akció vezetői nem Kuba tényleges felszabadítását tűzték ki célul, hanem arra törekedtek, hogy a spanyol uralom felszámolásával Kuba sorsát teljesen az Egyesült Államokhoz kössék. Prágay János és katonái a kubai nép felszabadításáért fogtak fegyvert. Az 1851. augusztus 12-én partra szálló erők létszáma alig haladta meg a 450-et, s közülük csak negyven-egynéhány volt a kubai. Ellenük a spanyol gyarmatosítók 25 000 katonát tudtak felvonultatni. Az elhamarkodott vállalkozás nagyon sok áldozatot követelt, a magyarok vesztesége elérte a kilencvenet. Prágay János – López tábornokká nevezte ki – Las Pozasnál súlyosan megsebesült, mindkét combját átlőtték, s hogy elkerülje a fogságot, önkezével vetett véget életének. Nyolc magyar katonát a spanyolok az észak-afrikai Ceuta ólombányáiba internáltak, két további foglyot pedig 1851. szeptember 21-én az expedíció negyvenkilenc más nemzetiségű katonájával együtt kivégeztek Havannában.

2. *Lincoln magyar katonái*

1860. november 6-án a republikánus párt jelöltjét, Abraham Lincolnt választották az Egyesült Államok elnökévé. Tizenegy déli állam kivált az Unióból, David Jefferson elnöklete alatt Amerikai Államok Konföderációja néven új államszövetséget hozott létre, és alkotmányában szentesítette a rabszolgaság intézményét. A harcot a déliek kezdték Dél-Karolina államban, a Sumter-erőd elfoglalásával. Az 1861 áprilisában kirobbant polgárháború 1865-ig tartott, és nagyon sok véráldozatot követelt mindkét fél részéről. A háborút közvetlenül kiváltó ok az Unió egységének a biztosítása. A rabszolgák teljes felszabadításának jelentőségét a kormány és az északi burzsoázia 1862-ben ismerte fel, Lincoln elnök 1862. szeptember 22-i rabszolga-felszabadítási proklamációja csak 1863. január 1-én lépett hatályba.

A harcok kezdetén a szervezett katonai erők-

kel és jobb hadvezérekkel rendelkező déliek értek el sikereket, de végül is a nagyobb anyagi és embertartalékokkal bíró északiak diadalmaskodtak. A legvéresebb harcok Virginiában és a Missouri területen folytak; Virginiában kezdeti kudarcok után Gettysburgnál (Pennsylvania) az északiak döntő csapást mértek a déliekre, a Missouri területen pedig Grant tábornoknak hosszú ostrom után sikerült elfoglalnia Vicksburgot. A déli hadsereg a véres chattanoogai harcok után kelet felé özönlött. Grant tábornok azonban újra áttörte védelmi vonalukat, és a virginiai Richmond, a konföderáció fővárosa alá szorította őket. Ezalatt Sherman tábornok Georgia ellen vonult, és az Atlanti-óceán mentén fekvő Savannah elfoglalásával elvágta visszavonulásuk útját. A minden oldalról fenyegetett Lee tábornok 1865. április 9-én Appomattox (Virginia) mellett kapitulált.

A harcokban sokan vettek részt az amerikai magyarok közül. A téma kutatói szerint az 1860-ban Amerikában élő harci tapasztalatokban gazdag magyarok száma mintegy 5000-re tehető. Hogy közülük mennyien szolgáltak az Unió hadseregében, pontosan nem lehet megállapítani. A 100 körüli magyar tisztből kettő altábornagyként, öt dandártábornokként, tizenöt ezredesként, kettő alezredesként, tizennégy őrnagyként, tizenöt századosként szolgált. Beosztás szerint: *Stahel-Számvald Gyula altábornagy* hadtestparancsnok, *Asbóth Sándor altábornagy* hadosztály- és katonai kerület parancsnok; Knefler (Knöfler) Frigyes, Kozlay Jenő, Munde (Mándy?) Károly és Pomutz György dandártábornok és Zsulavszky László ezredes dandárparancsnok. A hivatalos iratok nem tartalmazzák a katonák nemzetiségi hovatartozását, ezért nincs lehetőség arra, hogy pontos képet kapjunk a magyarok részvételéről, de közvetett bizonyítékok szerint is jelentős lehetett a szerepük. Már a polgárháború első évében olyan táborhelyek alakultak, mint Camp Zágonyi, Camp Rombauer, Camp Utassy és Camp Asbóth; a déliek fővárosától, Richmondtól tizenegy mérföldre egy helyet a polgárháború alatt Hungary Stationnak neveztek, amely egy 1863. május 4-i kisebb összecsapás következtében került be a polgárháború történetébe.

Volt két alakulat az északi seregben, amelyben az átlagosnál jóval több magyar szolgált: a Lincoln Riflemen és a Garibaldi Guard. Elsőként a Lincoln Riflemen (Lincoln-puskások) szabadcsapat alakult meg Chicagóban (a név felvételét Lincoln elnök engedélyezte). Az alakulat – melyet zömmel magyarokból, csehekből és németekből szervezett *Mihalóty Géza* volt honvédtiszt – 1861 júniusában a 24. illinoisi önkéntes gyalogezred egyik zászlóalja lett. Mihalóty előbb alezredese, majd parancsnoka lett ennek az ezrednek, mely Buell tábornok hadosztályának egyik ezredként sikeresen harcolt Kentucky, Tennessee és Alabama államok területén a déliek ellen. Rendkívül mozgékony harcmódorával Mihalóty gyakran lepte meg az ellenséget, és nem hagyott időt számukra az erők összevonására. Stone's River, Chickamauga, Dalton az ezred fontosabb ütközeteinek a színhelyei: 1864. február 24-én a georgiai Buzzard Roost-nál Mihalóty éjfél tájban személyesen ellenőrizte az előőrsöket, amikor váratlanul rálöttek. Súlyosan megsebesült, de még vissza tudott jutni a táborba. A csapatokat azonnal riadóztatta, s még aznap éjjel bevonultak Chattanooga városába. Mihalóty sérülésébe 1864. március 11-én belehalt; a chattanoogai nemzeti

temetőben van a sírja, s a város egyik erődje a Fort Mihalóty nevet kapta. Az ezredben szolgált magyarok közül név szerint ismerjük *Kuné Gyula* őrnagyot, *Jekelfalussy Sándor* hadnagyot, *Kiss József* közlegényt, *Kovács Gusztáv* százados, *Langenfeld Ferenc* főhadnagyot és *Márky O. János* őrmestert.

A Garibaldi Guard (Garibaldi Gárda), a későbbi 39. New York-i önkéntes gyalogezred egyik szervezője, s a polgárháború vége felé parancsnoka volt *Wékey Antal* őrnagy. Virginianban, a Winchester melletti csatában 1862-ben megsebesült, és 1864 szeptemberében elhunyt. Sírja az arlingtoni nemzeti temetőben van. A Garibaldi Gárda fő szervezője, *Utassy Frigyes György* ezredes, a 39. gyalogezred sorrendben második parancsnoka, jó képességű katona volt, de az ellene folytatott intrikák miatt 1863-ban meg kellett válnia a hadseregtől. Fia, *Utassy Károly* hadnagyként, majd főhadnagyként mindvégig részt vett a 39. gyalogezred harcaiban. Itt szolgált még *Utassy Antal* százados, *Zerdahelyi Ede* hadnagy, *Takács Ferenc* százados, *Tenner Lajos*, *Sándory Viktor* és sokan mások, hiszen a 39. önkéntes gyalogezred csaknem felerészben magyarokból állt.

A New York-ban felállított alakulatok közül jó néhányban szolgáltak magyar emigránsok. *Stahel-Számvald Gyula* polgárháborús szereplését Vasváry Ödön történész örököltette meg az utókor számára: 1861 májusában állt be az amerikai hadseregbe, és a német Blenkerrel együtt szervezte a 8. New York-i önkéntes gyalogezredet. Az ezrednek Stahel-Számvald volt a parancsnoka az első Bull Run-i csatában, 1861. július 21-én, amely az északiak súlyos vereségével végződött. Stahel ezredére hárult az a fontos feladat, hogy biztosítsa a visszavonulást. Ha Stahel katonái nem tartóztatják fel a rájuk zúduló lovasságot, az egész déli sereg könnyen áttörhetett volna Washington irányába.

Stahel tábornok részt vett a háború több ütközetében, s különösen a virginiai Cross Keys mellett tüntette ki magát, 1862. június 8-án.

1861 novemberében brigadéroszá (dandártábornokká) nevezték ki, amit 1863. március 14-én altábornagyi előléptetése követett. Legnagyobb haditettét 1864. június 5-én hajtotta végre a piedmonti (Virginia) csatában. Itteni hősiességéért kapta 29 esztendővel később, 1893-ban a legnagyobb amerikai kitüntetést, a Medal of Honor-t. Tudomásunk szerint ő az egyetlen magyar, aki ezt a kitüntetést elnyerte.

David Hunter tábornok hadosztályparancsnok is elismerését fejezte ki Halleck főparancsnokhoz intézett 1864. június 8-án keltezett je-

lentésében: „Csak az igazat jelentem Stahel tábornokról, amikor megírom, hogy vitézül vezetve katonáit, különösen az ellenség üldözésében olyan higgadságot és bátorságot tanúsított, hogy a végső győzelem kivívásáért az egész ország nagy hálával tartozik neki.”

Stahel tábornok súlyosan megsebesült a piedmonti ütközetben, bal karját széttroncsolta egy golyó. Sebei begyógyultak, de a harcokban már nem vehetett részt. Rövid ideig haditörvényszéki elnök volt Baltimore-ben, a háború után pedig főkonzul Japánban, majd Sanghajban. 1885-ig állt az Egyesült Államok külügyi szolgálatában. 1912. december 4-én halt meg New Yorkban, s a nemzeti hősök arlingtoni temetőjében, Washingtonban temették el. Koporsóján Woodrow Wilson elnök koszorúját is elhelyezték.

A 8. önkéntes gyalogezredben számos magyar szolgált, valószínűleg több, mint amennyiről tudunk. *Barta János* közlegényként vett részt az ezred harcaiban; *Pokorny Antal* honvéd hadnagy a polgárháború egész ideje alatt az ezred tisztje volt, és alezredeként szerelt le; *Bibó Sámuel*t súlyos sebesülése miatt félévi szolgálat után elbocsátották az ezredből.

A New York-i 45. önkéntes gyalogezredben, a „fekete vadászok”-nál több magyar névvel találkozunk. *Kozlay Jenő*, a honvédsereg volt élclmezési tisztje egyik szervezője az alakulatnak. Erdemei elismeréseként 1864-ben az ezred parancsnokává, 1865-ben pedig tiszteletbeli dandártábornokká léptették elő. *Kovács István* őrnagyként harcolt az ezreddel a második Bull Run-i ütközetben (1862. augusztus 29–30.), majd részt vett a gettysburgi csatában (1863. július 1–4.), ahol a déliek fogságába került. Az ezred katonái voltak még: *Csermely József* főhadnagy, *Semsey Kálmán* őrnagy, *Hochleitner Károly* százados, *Menyhért János* és *Semsey Károly*.

Grechenek György a New York-i 72. önkéntes gyalogezred századosa, a virginiai Williamsburg melletti ütközetben szerzett sebesülése következtében halt hősi halált 1862. május 17-én, harminchét éves korában.

A Lincolnról elnevezett New York-i 1. lovasezredben teljesített szolgálatot *Fiala Antal* főhadnagy, *Pető Dániel*, *Pető József*, valamint a későbbi „újságkirály”, *Pulitzer József*. Az általa létesített alapítvány kamataiból adják évenként a legjobb újságírói teljesítményért a Pulitzer-díjat.

Haraszty Géza – annak a Haraszty Ágostonnak a legidősebb fia, aki a tokaji szőlőkultúrát meghonosította Amerikában – a New York-i

18. önkéntes gyalogezred századosa, majd őrnagy, kétszer is a déliek fogságába került. Első alkalommal sikerült megszöknie, második alkalommal hadifogolycserével mentették ki a fogságból, így kerülhette el a már kimondott halálos ítélet végrehajtását. Később a nicaraguai hadseregben is szolgált mint ezredes, s a lovaság főparancsnoka.

Ugyancsak New York-i alakulatban, az 5. lovasezredben teljesített szolgálatot őrmesterként, majd hadnagyként a valószínűleg erdélyi származású *Gáll Sándor*. 1863. június 30-án a pennsylvaniai Hannover mellett hősi halált halt.

A polgárháború kitörésekor *Perczel Miklós* – bátyja, *Perczel Mór* honvéd tábornok, a La Manche egyik szigetén telepedett le – az Iowa állambeli Davenport mellett élt. Részt vett az iowai 10. önkéntes gyalogezred szervezésében, melynek parancsnokává Grant vezérőrnagy (az északi seregek későbbi főparancsnoka és az Egyesült Államok 18. elnöke) javaslatára őt nevezték ki. *Perczel Miklós* jó parancsnok volt. Ezrede jelentős szerepet játszott Missouri felszabadításában, s a parancsnok hozzáértését bizonyítja, hogy ezrede minimális véráldozattal érte el sikereit. Missouri teljes felszabadítása után még egy ezredet kapott, s két ezredből álló dandárával Tennessee területén harcolt mintegy fél éven át. A dandár legnagyobb fegyverténye a déliek egyik fontos erősségének, Corinthnak az elfoglalása volt 1862 áprilisában. A harcokban a dandár vesztesége harminc halott és sebesült, míg a déliek halottainak a száma meghaladta a kilencvenet, de az ezt követő összecsapásban a felső vezetés hibái miatt sorozatos vereséget szenvedtek, s a veszteségek is magasak voltak. *Perczel* a felső vezetésben eluralkodó intrikák (ennek következménye lehetett, hogy a tábornoki kinevezésére tett felterjesztés a hadügyminisztériumban elakadt) és súlyos betegsége miatt (skorbutot kapott) benyújtotta lemondását. Ezt először nem fogadták el, de másodszori kérelmére 1864. november 1-én elbocsátották a hadseregből.

Pomutz György honvéd százados Komárom kapitulációja után került Amerikába. Egyik legrokonszenvesebb egyénisége volt New Budának. Polgárháborús ténykedését tömören foglalja össze Ács Tivadar:

„*Pomutz* a polgárháború elején az iowai 15. önkéntes gyalogezred megszervezését vállalta magára, és ezt a munkát 1861 novemberében fejezte be.

Az év végén ezredsegédtiszt volt, 1863. április 22-én őrnagy, 1864. augusztus 18-án alezre-

des. 1864. november 23-án ezredessé nevezték ki. Ezrede véres harcokban kovácsolódott össze. A polgárháború győzelmes befejezésekor az egység 37 tisztjéből már csak három szolgált, az 1113 főnyi legénységből csak 207-en élnek. Jórészt ez is magyarázza, hogy az iowai magyar telepeken élt jelentős számú honvéd többségének nevével a polgárháború után nem találkozunk. Az alakulatot mint hősi ezredet felvonultatták a háború befejezése után Washingtonban Johnson elnök és Ulysses S. Grant főparancsnok előtt. Pomutz ezredes alakulata 1865. július 24-én oszlott fel Louisville-ben.”

Pomutz György 1866-tól tizenkét éven át az Egyesült Államok konzulaként, majd főkonzulaként működött Szentpétervárott. Visszahívása után is Oroszországban maradt, s nagy szegénységben élt még négy esztendő, 1882-ben bekövetkezett haláláig.

Eddigi ismereteink szerint hat ohioi alakulatba álltak be önként magyar emigránsok. Az 58. önkéntes gyalogezred harcosa volt *Gálfy-Gállik András*. 1864-ben őrnaggyá léptették elő. Súlyos sebesülése miatt kellett megválnia a hadseregtől. *Vértessy János* 1862-től 1865-ig vett részt a 106. önkéntes gyalogezred harcaiban. *Dolezich Károly* főhadnagyként szerelt le 1864 júniusában a 9. önkéntes gyalogezredből. A 26. gyalogezredben szolgált főhadnagyként *Esti M. Vilmos*, majd őrnagyi rendfokozattal Robert C. Schenck tábornok hadsegéde lett. *Kormány György* főhadnagyi rendfokozatot ért el a 6. önkéntes gyalogezredben, a *Boday* testvérek, *Gyula* és *Péter* a 169. gyalogezredben katonáskodtak.

A déli államok közül csupán Missouriban éltek nagyobb számban magyarok. Ebben az ellenséges környezetben nem volt veszélytelen vállalkozás Lincoln zászlaja alá katonákat toborozni, mégis voltak olyanok, akik erre vállalkoztak. Az északi hadseregben négy Rombauer testvér harcolt. *Rombauer Róbert*, *Roderik*, *Rafael Guidó* és *Albert Anzelm* az elsők közt kezdték meg az északiak oldalán harcoló missouri önkéntesek szervezését.

Rombauer Róbert az 1. gyalogezred parancsnokaként vett részt a polgárháborúban. A Pacific-vasút védelmében tanúsított hősiességét az amerikai hadtörténetírás is kiemelte. Egy időre dandárparancsnoki teendőik ellátásával is megbízták.

Rombauer Roderik az 1. gyalogezredbe lépett be közlegényként. A polgárháború végén az 1. tartalék hadosztályból századosként szerelt le.

Rombauer Rafael Guidó, 1861 elején mis-

souri nemzetőr. Egy évvel később tüzértiszt és hét tüzerüteg parancsnoka Cadwalader C. Washburn tábornok hadosztályában. Később Grant főparancsnok vezérkarában szolgált.

A 3. missouri önkéntes gyalogezred megszervezésében tevékenyen vett rész Albert Anzelm volt honvéd őrnagy, melynek ő lett az alezredese (az ezredparancsnok helyettese). Később John C. Frémont, illetve Asbóth Sándor tábornok mellett szolgált.

A 4. lovasezredben volt őrnagy *Mészáros Imre*. *Német József* főhadnagyként lépett be az 5. lovasezredbe (Benton-huszárok), ennek az alakulatnak egy ideig parancsnoka is volt. A missouri alakulatok magyar katonáorvosai közül kettőnek a nevét ismerjük: *Fekete Sándorét* és *Bettelheim Bernátét*.

Asbóth Sándor, a polgárháború egyik hőse, aki a magyar szabadságharcban Kossuth segéd-tisztje volt, 1851-ben érkezett Ameriába. Mérnöként dolgozott előbb a syracusai csatorna építésén, majd New Yorkban. A polgárháború kezdetén jelentkezett katonai szolgálatra. Mivel a városban nem kapott engedélyt önálló ezred felállítására, Missouriba ment, John C. Frémont tábornoknak ajánlva fel szolgálatait. Frémont vezérkari főnökévé nevezte ki, 1860 szeptemberében pedig javasolta dandártábornokká történő előléptetését. Kinevezését a kongresszus csak egy év múlva hagyta jóvá. Ez idő alatt Asbóth sikeresen harcolt dandárával a déliek ellen Frémont, Hunter és Curtis tábornokok alatt, Missouri és Arkansas államok területén. Az ő dandára foglalta el többek között 1862-ben Bentonville-t és Fayetteville-t. Az ő nevéhez fűződik az 1862. évi Pea Ridge melletti győzelem is, melynek hírére a kongresszus azonnal megerősítette dandártábornoki kinevezését. A harcok során Asbóth kétszer sebesült meg súlyosabban. Első alkalommal Pea Ridge-nél, másodszor pedig a floridai Mariannánál. Missouri és Arkansas elfoglalása után Kentuckyba, majd Floridába vezényelték. 1863-ban kinevezték a nyugat-floridai katonai kerület parancsnokává. A Marianna melletti véres harcban, mely a déliek vereségével végződött, ő is megsebesült: bal karját két helyen is átlőtték, egy golyó pedig az arccsontjába fúródott. Ez utóbbi sebesülése mérhetetlen fájdalmakat okozott. A kor leghíresebb sebészei sem tudták eltávolítani a golyót, mert a műtét életveszéllyel járt volna. Betegsége ellenére szolgálatban maradt a polgárháború végéig. A kongresszus azzal jutalmazta áldozatkész szolgálatait, hogy tiszteletbeli altábornaggyá, majd 1866-ban az Egyesült Államok követévé nevezte ki Argentínába.

Asbóth Sándor örömmel fogadta Buenos Aires-i kinevezését, hiszen ott találkozhatott honfitársával, Bem erdélyi tábornoki főnökével, *Csetz Jánossal*. Csetz a villafrancai békekötés után argentin származású feleségével Buenos Airesben telepedett le. Az általa alapított térképészeti intézet egész Argentínát feltérképezte. A Paraguay elleni háborúban (1864–1870) a hadműveletek irányításában szerzett elévülhetetlen érdemeket. Az általa létrehozott Buenos Aires-i Katonai Akadémiának (Colegio Militar) 25 éven át volt az igazgatója. Az akadémia előtt ércszobrot állítottak emlékére. Asbóth Sándor jó barátja lett Csetzben, de a tábornok gondoskodása ellenére Asbóth Sándor követ, nyugalmazott U.S. altábornagy 1868. január 21-én elhunyt. Buenos Airesben helyezték örök nyugalomra.

John C. Frémont tábornok, a polgárháború kezdeti szakaszában az északi seregek főparancsnoka, 1865-ben négy tisztjéről nyilatkozott nagy elismeréssel. Az egyik közülük *Zágonyi Károly*, a másik Albert Anzelm.

Zágonyit azzal bízta meg Frémont tábornok, hogy szervezzen egy személye körüli gárdát, azaz egy lovas testőralakulatot. A feladatot Zágonyi kiválóan oldotta meg, s Frémont őrnaggyá nevezte ki. Az északiak a háború kezdetén hátrányos helyzetben voltak, nem volt sem elég kiképzett katonájuk, sem elég hadvezetésben járatos tisztjük. A sorozatos kudarcokért a parancsnokok egymást vádolták, s még Frémont főparancsnokot is támadták. Ilyen körülmények között igen nagy volt a jelentősége annak a győzelemnek, mely Zágonyi Károly nevét ismertté tette az Egyesült Államok egész területén. A hadtörténeti irodalom elismeréssel ír erről a vállalkozásról. A Missouri állambeli Springfield a déliek fontos erőssége volt, 1900 főnyi helyőrséggel. Zágonyi 150–160 lovasával rohamozta meg a déliek állásait, mégpedig olyan átütőerővel, hogy a déliek száztizenhat elesett katonájukat hagyva a csatatéren, megfutamodtak. A támadók vesztesége 16 halott volt, és 40 lovat lőttek ki alóluk. Springfield 1861. október 25-i elfoglalása után Missouri állam teljesen az északiak kezébe került. Zágonyit, a „springfieldi hős”-t ezredessé léptették elő, s míg Frémont volt a nyugati haderők főparancsnoka, gárdája nagy tekintélynek örvendett. A parancsnokok közt dúló intrikák miatt azonban Frémont lemondásra kényszerült, s ekkor, mivel a testőrséget feloszlatták, Zágonyi is kivált a hadseregből. A „springfieldi halállovaglás” emlékét a washingtoni Capitoliumban festmény őrzi.

Albert Anzelm a 3. missouri gyalogezred

alezredesként kezdte katonai szolgálatát az Unió hadseregében. Rövidesen ezredessé léptették elő. Később John C. Frémont tábornok adjutánsa lett, majd a Frémont-hadtest vezérkari főnöki teendőit látta el. Egy ideig Asbóth tábornok adjutánsaként vett részt a harcokban. Az 1861. augusztus 10-i Wilson's Creek melletti csatában súlyosan megsebesült, s a déliek elfogták. Pár nap múlva fogolycserével szabadult. Felgyógyulása után ismét Frémont tábornok mellé vezényelték, aki tábornoki kinevezését indítványozta. A kongresszus a javaslatot elutasította, valószínűleg azért, mert Frémont ekkorra már sokat veszített népszerűségéből. Albert Anzelm ezredes 1864. június 8-án benyújtotta leszerelési kérelmét, és kilépett a hadseregből.

Dunka Miklós 1862-ben Olaszországból érkezett az Egyesült Államokba. 1860–61-ben a magyar légióban századosként harcolt az olasz egység megteremtéséért. Amerikába érkezése után azonnal beállt az északi seregbe. A Blenker-hadosztályban és Stahel-Számvald mellett harcolt; egy ideig Frémont adjutánsa is volt. 1862-ben léptették elő századossá. Ez a kiváló huszártiszt nem sokáig vezethette harcba katonáit, a virginiai Cross Keys melletti ütközetben 1862-ben hősi halált halt.

A polgárháború kitörésekor *Fornet Kornél* volt honvéd őrnagy is Frémont tábornok hadtestébe jelentkezett. A missouri Jefferson City melletti harcokban baleset következtében súlyos sérülést szenvedett. Felgyógyulása után Halleck tábornok azzal bízta meg, hogy New Jerseyben szervezze meg a 22. önkéntes gyalogezredet. A feladatot Fornet nagy szakértelemmel oldotta meg, ezért kinevezték az ezred parancsnokává. A Frémont elleni aknamunka tisztjei közül is sokakat érintett, így Fornet Kornél ezredest is. Betegsége ürügyén elvették tőle az ezredet, s ezt követően kilépett a hadseregből.

Fiala János őrnagy Bem tábornok mellett szolgált, vele ment emigrációba, vele együtt lépett török szolgálatba. Bem hadsegéde volt Aleppóban a kurdok elleni harcokban, és kitartott a hős tábornok mellett annak haláláig. Ezt követően több magyar társával kivándorolt Amerikába. 1854-ben vasúti mérnök volt St. Louisban, Missouri fővárosában, amikor megbízták Missouri állam feltérképezésével; ezt a feladatot is sikeresen oldotta meg. 1861-ben alezredes az egyik missouri önkéntes ezredben, ekkor készítette el St. Louis erődítési tervét, amit később Frémont valósított meg, amikor Fiala már a vezérkarában szolgált. 1863-ban súlyosan meg-

betegedett, de mérnökkari főnökként szolgálatban maradt Frémont hadtestében a polgárháború végéig.

Zsulavszkyné Kossuth Emília gyermekei szintén az északi alakulatok katonái voltak a polgárháborúban. A 82. U.S. néger gyalogezredben hárman szolgáltak: Zsigmond, Emil és László. Zsulavszky Zsigmond 1863-ban tifusz következtében elhunyt. Emil végigharcolta a polgárháborút, 1866-ban szerelt le. Zsulavszky László, Kossuth Emília legidősebb fia, mint szervező jeleskedett. Ő szervezte az 5. és a 82. U.S. néger gyalogezredet. Utóbbival Asbóth hadtestébe osztották be. Ezredparancsnoki teendői mellett ő irányította főmérnökként Port Hudson (Louisiana) hadikikötővé való kiépítését. Zsulavszky Kázmérról csak annyit tudunk, hogy egy kansasi ezredben szolgált, főhadnagyként szerelt le.

Knefler (Knöfler) Frigyes amerikai dandártábornok 1861. április 15-én közlegényként állt be az indianai 11. önkéntes gyalogezredbe. Rövid idő múlva százados, majd adjutáns Lewis Wallace tábornok (a Ben Hur szerzője) mellett. 1862. augusztus 27-től az indianai 79. önkéntes gyalogezred parancsnokaként (ezredes) vett részt a harcokban a polgárháború végéig. Érdemei elismeréseként 1865-ben címzetes dandártábornokká nevezték ki.

Ugyancsak címzetes dandártábornokként fejezte be a polgárháborút a kalandos életű *Mundee-Mándy Károly* is. Életútját, mindenekelőtt gyakori névváltoztatása miatt, nehéz nyomon követni. Ács Tivadar Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban című könyvében azt írja, hogy eredeti neve Mandl Adolf volt, és azonos Mandl Adolf honvéd főhadnaggyal meg a 6. huszárezredbeli Mándy Ignác nevű századossal is. A török hadseregben Achmed effendi néven szolgált, a krími háborúban Karsz védelmében vett részt. Az 1850-es évek végén már aranyásó Kaliforniában. 1861-ben az egyik kansasi ezredben vállalt szolgálatot. Főleg Virginia területén harcolt. A winchesteri, a Fisher's Hill-i, a Cedar Creek-i ütközetben tanúsított hősiességeért 1862-ben őrnaggyá léptették elő. 1865-ben a petersburgi sorsdöntő csatában oly kiválóan harcolt, hogy a kongresszus címzetes dandártábornokká nevezte ki. A petersburgi csatában tanúsított helytállásáról jegyezte fel a következőket a Vermont-dandár adjutánsa:

„A parancsnokságot Charles Mundee ezredes vette át, aki azt a következő hadmozdulatok alatt a legnagyobb vitézséggel töltötte be. Mint aki teljesen bizonyos abban, hogy csapatai követni fogják, bárhová megy, a csatasor legelejé-

re nyomult, teljesen figyelmen kívül hagyva minden környező veszedelmet. Hősies példája, valamint ügyessége, amellyel a harcot irányította, igen nagy mértékben gyarapította azokat a dicsőséges haditetteket, amelyeket azon a napon a Vermont-brigád végrehajtott.”

Makk József, a komáromi tüzérség volt parancsnoka, a magyarországi Habsburg-ellenes szervezkedés egyik vezetője, tüzér századosként harcolt az Unió seregében. Barátja és harcostársa volt az ellenállási mozgalomban *Rózsafy Mátyás*, aki West Virginia 1. könnyű tüzérezredének kötelékében lett százados, és címzetes őrnagyként bocsátották el a hadseregből.

Folytathatnánk még tovább azoknak a magyar emigránsoknak a felsorolását, akik fegyvert fogtak a lázadók ellen az Unió egységéért, így közvetve a rabszolgák felszabadításáért, hiszen a név szerint ismertek száma is több százra tehető. Még többen voltak azok, akikről az írásos anyag szegénysége miatt semmi biztosat nem lehet megállapítani: akikről csak annyit tudunk, hogy 1860 táján az Egyesült Államokban éltek, és a polgárháború alatt nyomtalanul eltűntek. Az ismertetés egyébként is egyoldalú: főleg tisztekről írtunk, akik nevét a jelentésekben vagy más írott anyagban megörökítették. A közkatonákról igen hézagosak az ismereteink, pedig valószínűleg sokkal többen voltak, mint amennyiről az iratokban és az irodalomban említést találunk.

Az eddigi feldolgozások szerint a déliek oldalán mintegy tíz magyar vett részt a polgárháborúban. Valamennyien rövid ideig szolgáltak, s amint lehetőség kínálkozott, megszöktek a déli hadseregből. Közülük egy ért el tiszti rendfokozatot, mégpedig *Estván Béla* lovassági ezredes. Ő sem sokáig maradt a déliek táborában. Átszökött az arcvonalon, és rövidesen végleg visszatért Európába. Anglián, Németországon keresztül Bécsbe jutott, ahol az osztrákok börtönbe vetették. További sorsát nem ismerjük.

Végezetül még egy hadtörténelmi érdekesség az amerikai polgárháborúval kapcsolatban. A hadvezetésnek mindig nagy gondot okozott a titkos parancsok megbízható rejtjelzése. Az északiak seregében a magyar nyelvet használták fel erre a célra, ahhoz hasonlóan, ahogyan az amerikaiak a második világháborúban a távol-keleti harcokban a navajó indián nyelv felhasználásával lehetetlenné tették, hogy a japánok megfejtsék rejtjelezett parancsaikat.

A Kossuth-emigráció nehéz körülmények között, állandó anyagi gondokkal küszködve sem feledkezett meg céljáról: külhonba száműzve is harcolni hazánk és a világ szabadságáért. Kato-

nai tevékenységre három térségben adódott alkalom: Magyarországon, Itáliában és az Egyesült Államokban. Hazánkban csak összeesküvő csoportok szerveződhetek, s ezek kezdeti sikerei után hamarosan törvényszerűen felszámolódtak. A magyarországi viszonyok ugyanis kizárták egy újabb felkelés kirobbanásához elengedhetetlenül szükséges tömegbázis megteremtését. Az amerikai polgárháborúban tekintélyes számú magyar katona vett részt, s többségük elismerésre méltó bátorsággal harcolt a rabszolgatartók ellen, tevékenységük azonban semmiképp sem befolyásolhatta a magyar nemzet sorsának alakulását. Egyedül az olasz egység létrehozásáért vívott küzdelem ígért olyan lehetőségeket, amelyek közvetve vagy közvetlenül elősegíthették volna a magyar szabadság és társadalmi haladás ügyét. Kossuth és az emigráció többi vezetője felismerte, milyen politikai tőkét kovácsolhat abból, hogy a magyar száműzöttek önálló alakulatokba szerveződve veszik ki részüket a harcokból.

Az olasz egység megvalósult ugyan, de a magyaroknak ebből semmi hasznuk nem származott: III. Napóleon és Viktor Emánuel „megfeledeztek” Kossuthnak tett ígéretükről, így a béketárgyalásokon a magyar kérdés fel sem merült. Ezzel Kossuth – minden óvatossága és politikai tapasztalata ellenére – a nagyhatalmak játékszerévé vált.

Az emigráció számára a többi elnyomott délkelet-európai néppel történő összefogást célzó

terv elfogadása nyújthatott volna némi reményt. Ám Kossuth eszméi sem Magyarországon, sem a többi érintett nép között nem keltettek megfelelő visszhangot. Ekkor még a nagyhatalmak politikai elképzeléseibe sem illett bele a Monarchia felbomlasztása és egy esetleges Dunai konföderáció létrehozása.

A magyar emigráció politikai és katonai tevékenysége – noha számottevően nem befolyásolhatta népünk sorsának alakulását – mégis történelmi jelentőségű. Az a körülmény, hogy a száműzöttek mindenütt a társadalmi haladásért fogtak fegyvert, ékesen bizonyítja legjobbjainknak az emberi szabadságba és a haladásba vetett hitét. A magyar szabadságharc menekültjei ismertté és rokonszenvesé tették a magyar nevet Európában és az amerikai kontinens országainak közvéleménye előtt.

Hasonló jelentőséggel bírt az emigráció hatása hazánkban is. Az önkényuralom nehéz éve alatt a Kossuthról, Klapkáról és a szabadságharc többi vezetőiről és katonáiról hazaszivárgott hírek ébren tartották a reményt, s bár ez a remény az európai viszonyok kedvezőtlen alakulása folytán sem 1859-ben, sem 1866-ban nem válhatott valóra, mégis ható tényezővé vált a magyarországi politikai harcokban.

A Kossuth-emigráció tevékenysége szervesen illeszkedik a magyar nép történetének fő vonulatába: a nemzeti függetlenség megtartásáért, ill. kivívásáért, a társadalmi haladásért vívott évszázados küzdelmek sorába.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

I. e. 1000–500 körül	Az ugor egység felbomlása.
I. sz. 830 körül	A magyarok elszakadnak a Kazár Kaganátustól.
886–889	A magyarok Levédiában tartózkodnak.
894	A magyarok Bizánccal szövetségben legyőzik a bolgárokat.
895 tavasza	Megkezdődik a honfoglalás.
899. szept. 24.	Az első „kalandozó” hadjárat során a magyarok legyőzik I. Berengár itáliai király seregét a Brentánál.
902	A magyarok támadása megdönti a Nagymorva Fejedelemséget.
907. júl. 4–5.	IV. (Gyermek) Lajos keleti frank király serege Pannóniában megsemmisítő vereséget szenved.
	Az év folyamán meghal Árpád fejedelem.
919	A magyarok legyőzik I. (Madarász) Henrik seregét.
921	Itáliai hadjárat.
924	9 évi fegyverszünet Németországgal. I. (Madarász) Henrik évi adót fizet.
933. márc. 15.	A riadei ütközet.
948	Tormás és Bulsú vezérek követjárása Bizáncban.
951	I. Henrik bajor herceg serege a Rábáig hatol.
955. aug. 10.	Az augsburgi ütközet. A nyugati hadjáratok vége.
970	Kijevi–magyar–bolgár–besenyő támadás Bizánc ellen. A támadók veresége után keleten is befejeződnek a kalandozások.
972–997	Géza a magyarok fejedelme. A kétélű kard megjelenése.
997–1000	István fejedelemként uralkodik.
997	Veszprém mellett István serege legyőzi az ellene támadó Koppány seregét.
1000. dec. 25. vagy	I. (Szent) István király megkoronázása. Uralkodik 1038-ig.
1001. jan. 1.	
1003	A király kiterjeszti uralmát Erdélyre.
1003–1018	Lengyel háború.
1008 (1028?)	Csanád a királyi sereggel legyőzi a Maros vidéki Ajtonyt.
1030	II. Konrád támadása. A kapuvári csata.
1044. júl. 5.	A ménfői ütközet. III. Henrik német-római császár legyőzi Aba Sámuel seregét, és visszaülteti Orseolo Pétert a magyar trónra.
1046	A Vata-féle pogánylázadás.
1051. szept.–okt. 25.	III. Henrik német-római császár támadása, magyar győzelem a Vértesben.
1052. júl.	III. Henrik újabb támadása. Pozsonynál Zothmund bűvár elsüllyeszti Henrik hajóhadát.
1058. szept.	IV. Henrik és I. András békét köt.
1061	Vata fia János pogánylázadása.
1066. okt. 14.	A hastingsi ütközet. Hódító Vilmos győzelme Harold angolszász király felett.
1068	Besenyő betörés, a kerlési (cserhalmi) ütközet.
1074. márc. 14.	A mogyoródi csata. Géza és László hercegek legyőzik Salamon királyt.
	Az év folyamán Salamon segítségére siető IV. Henrik serege Vácról kénytelen visszafordulni.

1077. jan. 25–27. ápr. 25.	IV. Henrik vezeklése Canossában. I. (Szent) László trónra lép. Uralkodik 1095-ig.
1091	Horvátország meghódítása, a kunok felett aratott orsovai győzelem.
1095. nov. 26.	II. Orbán pápa meghirdeti az első keresztes hadjáratot.
1096 máj.–júl.	Az első keresztes hadak átvonulása Magyarországon. Harc a keresztesek ellen.
1099	A przemysli csata. Kálmán vereséget szenved a kunoktól.
1105	Kálmán király elfoglalja Dalmáciát.
1108	Cseh és német háború.
1113	A Johannita Lovagrend megalapítása Jeruzsálemben.
1115	Velence első háborújának kezdete Dalmáciáért.
1116. máj. 13. jún. 29.	II. István veresége a csehektől az Olsava folyó mentén. A velencei hadsereg legyőzi a Dalmáciában harcoló magyar sereget.
1127–29.	II. István és II. (Komnénosz) János bizánci császár háborúja.
1136	II. (Vak) Béla visszafoglalja Dalmáciát.
1146. szept. 11.	Belos Bán a Fischa folyó mentén legyőzi II. (Jasomirgott) Henrik herceg német seregét.
1147	A II. keresztes had átvonul Magyarországon.
1148–1155	Háború Bizánccal és Haliccsal. Szerbia bizánci fennhatóság alá kerül.
1162. márc. 1.	Milánót beveszi I. (Barbarossa) Frigyes.
1167. júl. 8.	A bizánciak legyőzik Zimonymál a Dénes ispán által vezetett magyar sereget.
1176. szept. 17.	I. (Komnénosz) Mánuel veresége a szeldzsukoktól.
1180. szept. 24.	Meghal I. (Komnénosz) Mánuel bizánci császár.
1181	III. Béla visszafoglalja Bizánctól Dalmáciát.
1187. okt. 2.	Szaladin szultán elfoglalja Jeruzsálemet.
1189	A III. keresztes had átvonulása Magyarországon.
1204. ápr. 12.	A IV. keresztes had elfoglalja Bizáncot, a latin császárság megalakulása. Fennáll: 1261-ig.
1205–1213	II. András halicsi hadjárata.
1206–1227	Dzsingisz kán a mongolok vezére.
1217–1218	II. András keresztes hadjárata.
1222	Az Aranybulla kiadása.
1223. jún.	A Kalka menti ütközet.
1225	Az 1211-ben letelepített Német Lovagrend kiűzése a Barcaságból.
1237–1242	A tatárok leigázzák az észak-keleti orosz hercegséget, majd Dél-Oroszországot.
1239	A tatárok elől menekülő kunok letelepítése.
1240. dec. 6.	A tatárok elfoglalják Kijevet.
1241. márc. 12. ápr. 11. jún. vége.	A tatárok betörnek a Vereckei-hágón. A muhi csata. Az ország a Duna vonaláig a tatárok kezébe kerül.
1242. febr. 2. előtt márc. ápr. 5.	A tatárok a befagyott Dunán átkelnek a Dunántúlra. A mongolok Ögödej nagykán halálának hírére kivonulnak az országból. Alekszandr Nyevszkij a Csud-tónál legyőzi a német lovagokat.
1246. jún. 15.	A Lajta menti ütközet. II. (Harcias) Frigyes herceg legyőzi IV. Bélát, de az ütközetben életét veszti.
1247 tavasza	A budai vár építésének kezdete.
1255	Rosztiszláv herceg macsói és ozorai bán serege elfoglalja Észak-Bulgáriát.
1260. júl. 12.	Kroisenbrunn mellett az István királyfi vezette magyar sereg vereséget szenved II. Ottokártól.
1263	István serege legyőzi a Bulgáriára támadó bizánci sereget.
1265. márc. eleje	Az isaszegi csata. István királyfi megvédi országrészét IV. Béla ellen.
1271. máj. 21.	V. István döntő győzelme II. Ottokár felett a Rábcánál.
1275	Fegyveres harc a Dunántúlon a Csákok és Héderek között.
1278. aug. 26.	A dürnkruti ütközet. IV. (Kun) László és I. (Habsburg) Rudolf seregei legyőzik II. Ottokárt.

1280 vagy 1282 tavasza	A hód-tavi ütközet, a fellázadt kunok leverése.
1285	Tatár támadás visszaverése.
1291. aug. 26.	A hainburgi békében III. András visszaveszi a IV. László idején elcsatolt nyugat-magyarországi várakat.
1291	A keresztések utolsó keleti birtokainak elvesztése.
1301. jan. 14.	III. András meghal a budai várban. Az Árpád-ház ezzel fiúágon kihalt.
1301. máj. 13. előtt	Az esztergomi érsek alkalmi koronával megkoronázza Anjou Károly Róbertet.
1301. aug.	Esztergom a Németujváriak, majd rövidre rá a csehek birtokába kerül.
A XIV. sz. első évtizedei:	Az első ágyúk megjelenése Európában.
1302. júl. 11.	A courtrai-i csatában a flamand gyalogság győzelmet arat a francia lovagok felett.
1304. szept.–okt.	Károly Róbert, Csák Máté, I. Albert német király hadjárata II. Vencel ellen.
1305–1307	Wittelsbach Ottó a Csákok és a Németujváriak segítségével uralkodik.
1308. nov. 27.	A pesti gyűlés Károly Róbertet ismeri el királynak.
1311. jún. 25.	Csák Máté támadása Buda városa ellen.
szept.	Aba Amadé sikertelen támadása Kassa ellen, a polgárok őt magát is megölik.
1312. jún. 15.	A rozgonyi csata. Károly Róbert legyőzi az Abákat.
1315. máj.–júl.	Csák Máté sikeres védekező harcai a cseh és a magyar király ellen.
1315. nov. 15.	A Svájci Szövetség Morgartennél győzelmet arat I. (Habsburg) Lipót serege felett.
1316 tavasza	Borsa Kopasz, Kán László és Ákos nembeli István nádor fiainak lázadása.
1316. jún. vége	Debreceni Dózsa a debreceni csatában legyőzi Borsa Kopaszt és szövetségeseit.
1319. aug.–szept.	I. Károly visszafoglalja II. Uros István szerb királytól Nándorfehérvárt és Macsót.
1321. márc. 18.	Meghal Csák Máté, tartománya szétesik.
1324	I. Károly legyőzi Basarab havasalföldi vajdát.
1326. ápr. 24.	Megalakul a Szent György Lovagrend.
1328 nyara	I. Károly ausztriai hadjárata.
szept. 21.	Béke a Habsburgokkal, I. Károly visszacsatolja Pozsony vármegyét és a Muraközt.
1330. nov. 9–12.	Basarab havasalföldi vajda törbe csalja I. Károly hadseregét, és háromnapos csatában Posadánál megsemmisíti.
1335. nov. 1. körül.	A visegrádi királytalálkozó.
1336 nyara	A Németujváriak utolsó felkelése.
1337–1453	A százéves háború Anglia és Franciaország között.
1342. júl. 21.	I. (Nagy) Lajos megkoronázása, uralkodik 1382-ig.
1344–45 tele	Magyar–lengyel kereszties hadjárat a litvánok ellen.
1344 nyara	Győzelem Székelyföldön a tatárok fölött.
1345 nyara	Lackfi András székely seregének nagy győzelme Moldvában a tatárok felett.
aug. 12.	Velence megkezdí Zára ostromát.
szept. 18–19.	András herceget Johanna királynő tudtával meggyilkolják.
1346. júl. 1.	I. (Nagy) Lajos veresége Velencétől Zára mellett.
aug. 26.	Crécý mellett megvívják a százéves háború első nagy csatáját. Az angolok legyőzik a francia sereget.
1347. nov. 11.	I. (Nagy) Lajos elindul első nápolyi hadjáratára.
1348. febr. 15. körül	I. (Nagy) Lajos bevonul Nápolyba.
aug. 5.	Magyar–velencei béke nyolc évre.
1349. jan. 23.	Lackfi István serege Troiánál legyőzi a nápolyi hadsereget.
1350	Nagy Lajos második nápolyi hadjárata.
1351. júl. 27.–aug. 15.	I. (Nagy) Lajos a magyar–lengyel sereg élén kiszorítja a litvánokat Halicsból és Lodomériából.
nov.–dec. 11.	Országgyűlés Budán, az ősiségi és a jobbágy törvény kiadása.
1352. márc.–ápr.	Belz várának ostroma.

1352. nyár-ősz	I. (Nagy) Lajos békét köt Johanna nápolyi királynővel.
1354. márc.	I. Murád szultán elfoglalja Gallipolit – a törökök európai hatalmának kezdete.
1356. ápr.–nov. 11.	I. (Nagy) Lajos Velence elleni hadjárata, Treviso ostroma.
1358. febr. 18.	A zárai békében Velence elismeri a magyar király jogát a dalmát városokra.
1359. máj.–júl.	Hadjárat Szerbia ellen. A kruševaci csatában I. (Nagy) Lajos legyőzi a szerb fejedelmet.
1361	A Magna Societas Ungarorum Itáliában.
1364	Valószínűleg ekkor gyártanak először kézi lőfegyvert Európában.
1366 (1373?)	Az első magyar–török összecsapás.
1370. nov. 17.	I. (Nagy) Lajost lengyel királlyá koronázzák.
1371. szept. 26.	I. Murád szultán nagy győzelme a Marica völgyében a szerb fejedelmek felett.
1372 nyara	Velence háborút kezd a magyar király szövetségese, Padova ellen.
1373. febr. 7.	I. (Nagy) Lajos hadat üzen Velencének.
1377. szept.	I. (Nagy) Lajos litvániai hadjárata. A litván hercegek meghódolnak.
1378. máj.	Velence megtámadja Dalmáciát.
	Az év folyamán I. (Nagy) Lajos Velence-ellenes szövetséget hoz létre Ausztria, Genova, Verona és Padova részvételével. A magyar hadseregben megjelenik a tüzérség.
1379. máj.	A genovai flotta Polánál megsemmisíti a velencei flottát.
1380. szept. 8.	Az oroszok győzelme a tatárok felett Kulikovónál.
1381. aug. 24.	I. (Nagy) Lajos megkötö a torinói békét Velencével, ez kereskedelmi szabadságot biztosít a dalmát városoknak velencei területen.
1381. május 22.	Johanna királynő meggyilkolása.
1382. szept. 10.	Meghal I. (Nagy) Lajos.
1387. márc. 31.	Luxemburgi Zsigmondot magyar királlyá koronázzák, miután elfogadta az országnagyok feltételeit.
	Az év folyamán Lázár szerb és I. Tvrtko István bosnyák fejedelem nagy győzelmet arat a Toplica folyó mellett I. Murád szultán felett.
1389. jún. 15.	Az első rigómezei csata. A törökök döntő győzelmet aratnak a délszláv fejedelmek szövetsége felett. A török–magyar határ kialakulása.
1390 tavasza	Az első török betörés Magyarországra.
okt.–nov.	Zsigmond király hadat vezet Szerbiába a török ellen.
1392. máj.–aug.	Zsigmond első nagy hadjárata a török ellen. I. Bajazid szultán elkerüli az összecsapást.
1395	Zsigmond Moldvába és Havasalföldre vezet hadjáratot, ahonnan elűzi a török vazallus vajdákat, és hűbéreseit ülteti helyükre. Kis-Nikápoly bevétele.
1396. júl. vége	Zsigmond király európai lovagsereg élén elindul, hogy felszámolja a török európai hatalmát.
szept. 28.	I. Bajazid a nikápolyi csatában megsemmisíti az európai sereget.
1397. okt.	A telekkatonaság intézményének bevezetése.
1400. máj.–aug.	Az országnagyok a király távollétében országos hadjáratot vezetnek a török ellen.
1402. júl. 14.	Timur Lenk az ankarai csatában legyőzi és foglyul ejti I. Bajazid szultánt.
1410. júl. 15.	A grünwaldi csata.
1411. nov. eleje	Zsigmond király hadat üzen Velencének dalmáciai foglalásai miatt.
1412. aug. 9.	A Velence ellen küldött magyar sereg súlyos vereséget szenved Mottánál.
1414 nyár eleje	Újra török csapatok pusztítanak Szlavóniában.
1415. okt. 25.	V. Henrik Azincourt-nál legyőzi a franciákat.
1415. júl. 6.	Husz János megégetése.
1419. okt.–nov.	Zsigmond király az Al-Dunánál legyőz egy török sereget, és visszacsatolja Szörény várát.
1420. júl. 14.	Zsigmond király veresége a huszitáktól Prága mellett.
nov. 1.	Zsigmond a Prága környéki Vyšehrádnál vereséget szenved a huszitáktól.
1422. jan. 6–8.	Zsigmond király serege Kuttenbergnél (Kutná Hora) és Németbródnál (Nemcký Brod) vívott háromnapos ütközetben súlyos vereséget szenved a huszitáktól.

1423 nyara	Ozorai Pipó temesi ispán elúzi Havasalföldről a törökbarát II. Radut, és II. Dant segíti hatalomra, majd az Al-Dunánál legyőz egy török sereget.
1423 nyara	Huszita betörés Észak-Magyarországra.
1426. jún. 16.	A husziták Holy Prokop vezetésével Ústi nad Labem mellett legyőzik a német birodalmi sereget.
1427. okt.	Zsigmond király birtokba veszi Nándorfehérvárt.
1428. jún. eleje	Zsigmond király vereséget szenved a Galambóc fölmentésére érkező II. Murád szultántól.
1428. március	Nagyszombat huszita kézre kerül.
1429. ápr. 22.	Jeanne d'Arcot Orléans előtt „a hadműveletek vezetőnőjévé” nyilvánítják.
1431. aug. 14.	A husziták ellen küldött birodalmi sereg veresége Pilsen mellett.
1432 vége	A husziták újból elfoglalják Nagyszombatot.
nyara	A törökök Dél-Erdélyt dúlják.
1434. máj. 30.	A lipanyi ütközet. A kelyhesek és a katolikusok döntő győzelme a táboríták felett.
1435. márc. 12.	Zsigmond király törvénye a honvédelem új szervezéséről.
nyara	Magyar őrség Jajca, Vranduk és Bosács várában.
1437. márc.	A Budai Nagy Antal-féle parasztfelkelés kezdete.
júl. eleje	A parasztok győzelme Désnél az erdélyi vajda serege felett.
szept. 16.	A kápolnai unió (Az erdélyi három nemzet szövetsége.)
szept. vége	A parasztok újabb győzelme Apátinál.
dec. 9.	Zsigmond király halála.
dec. 10–14.	A parasztok döntő veresége Kolozsvár és Kolozsmonostor között.
1438. jan. vége	A nemesi hadak elfoglalják Kolozsvárt a parasztoktól.
1439. máj. 9.	Hunyadi Jánost szörényi bánná nevezik ki.
máj. 29.	A budai országgyűlés rendi követeléseit a király szentesíti.
1440. ápr.–jún.	Tallóci János várnai perjel több hónapos török ostrom ellenére megvédi Nándorfehérvárt.
1440 vége	III. Ulászló lengyel királynak felajánlják a magyar trónt.
1441. jan. eleje	I. Ulászló vezérei, Újlaki Miklós és Hunyadi János döntő győzelmet aratnak Cikádornál V. László hívei fölött.
febr.	Újlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdai kinevezést kap.
nyara	Hunyadi Szerbiában legyőzi Iszak bég seregét.
1442. márc. 22.	Hunyadi legyőzi Maros-Szentimrénél az Erdélyre törő Mezd bég seregét.
szept. 2. vagy 6.	Hunyadi legyőzi a ruméliai beglerbég seregét a Jalomica felső folyásánál.
dec.	Hunyadi hadjárata Bulgáriában.
1443. ápr.	I. Ulászló elhatározza az általános hadjáratot a török ellen.
júl. 22.	A hosszú hadjárat kezdete.
dec. 12.	II. Murád vereséget szenved a Hunyadi vezette magyar seregtől Zlaticánál.
dec. 22.	Melsticánál a Kászim beglerbég vezette sereg is vereséget szenved.
1444. jan. 2.	A Kunovica hágónál a magyar sereg Turakán bég seregét veri meg.
jan. 25.	A magyar sereg a hosszú hadjárat befejeztével Nándorfehérvárra érkezik.
aug. 15.	I. Ulászló és II. Murád megkötik a váradi békét.
szept. 22.	A pápa és Velence biztatására a magyar sereg újra támadásba lendül.
nov. 10.	A várnai csata.
1445. máj.	A pesti országgyűlés hét főkapitányt választ a belső rend megőrzésére: Újlaki Miklós, Hunyadi János, Brandisi Jiskra János, Szentmiklósi Pongrác, Bebek Imre, Rozgonyi György és Guti Ország Mihály személyében.
szept.–okt.	Hunyadi al-dunai hadjárata.
1446. jún. 6.	A rákosi országgyűlés Hunyadi Jánost Magyarország kormányzójává választja.
1448. okt. 16–18.	A Hunyadi János kormányzó vezette magyar hadsereg súlyos veresége a második rigómezei csatában.
1453. máj. 29.	Bizánc eleste, az első ostrom, amelyben a lövegeknek döntő szerep jut.
1454. okt. 2.	Hunyadi legyőz egy török sereget Kruševacnál.

1456. júl. 4–22. aug. 11.	Nándorfehérvár ostroma, Hunyadi nagy győzelme a török felett. Hunyadi János halála.
1458. jan. 24.	Hunyadi Mátyás királlyá választása.
1462. ápr.	Jiskra behódol Mátyásnak.
1463. jún. júl. 19. dec. 25.	II. Mehmed elfoglalja Boszniát. A bécsújhelyi békekötés III. Frigyes és Mátyás között. Mátyás visszafoglalja Jajcát.
1464. jún.–aug. nov. 1.	II. Mohamed sikertelenül ostromolja Jajcát. Mátyás hada Zvorniknál megfut az oszmánok elől.
1467. jan.	Mátyás zsoldjába fogadja František Hagot, a későbbi fekete sereg vezérét.
1468. jan. 17. ápr. vége jún. 28.	Meghal Szkander bég. A cseh háborúk kezdete. Mátyás bevonul Brünnebe.
1469. febr. 12. nov. 2.	Spielberg várának elfoglalása Morvaországban. Mátyás veresége Magyarbródnál Podiebrad Györgytől.
1471. máj.–aug. aug.	Vitéz János vezette összeesküvés. A törökök felépítik Szabács várát a Száva mellett.
1474. febr. 8. szept.–dec. okt. 25.– nov. 16.	Ali szendrői bég kirabolja és felgyújtja Váradot. A sziléziai hadjárat. Boroszló ostroma.
1475. jan. 10.	Vasluinál III. (Nagy) István moldvai és Magyar Balázs erdélyi vajdák seregei legyőzik a ruméliai beglerbéget.
1476. febr. 15.	Mátyás visszafoglalja Szabács várát.
1477. jún. 12. aug. dec. 1.	Mátyás hadat üzen III. Frigyes császárnak a cseh trón miatt. Mátyás körülzárja Bécset. Béke III. Friggyessel.
1478. szept. 30.	Béke Csehországgal.
1479. okt. 13.	A kenyérmezei csata. Báthori István és Kinizsi Pál győzelme az Erdélyre törő török sereg felett.
1480. febr. nov.–dec.	Mátyás újra háborúba lép III. Frigyes ellen. Mátyás török elleni hadjárata során Kinizsi Szendrőnél és Szarajevónál legyőzi a szendrői bég seregét.
1482. szept. 30.	Mátyás elfoglalja Hainburg várát.
1483	Ötéves fegyverszünet II. Bajazid szultánnal.
1484	Győzelem Leitzensdorfnál az osztrákok fölött.
1485. jún. 1.	Mátyás elfoglalja Bécset.
1487. aug. 17.	Mátyás bevonul Bécsújhelyre, ezzel egész Alsó-Ausztriát meghódítja.
1490. ápr. 6.	Meghal Mátyás király.
1492. márc. szept. okt. 12.	A törökök sikertelenül ostromolják Nándorfehérvárt. Kinizsi szétveri a fekete sereg maradványait a Száva mentén. Kolumbusz Amerika partjaihoz ér. Az év folyamán az országgyűlés először szabályozza a bandériumok létszámát.
1494. szept.	Kinizsi felmenti az ostromlott Nándorfehérvárt.
1500. aug.	Corvin János sikeres portyája a Neretva völgyében.
1501. nov.	Corvin János felmenti Jajcát, és győzelmet arat Szkander bég boszniai pasa felett.
1502. jún. okt.	Tárczay János felmenti Jajcát. A délvidéki főurak bulgáriai hadjárata.
1505. szept. 29.	A „rákosi végzés”.
1512. nov. 22.	Báthori István Illadiánál legyőz egy török sereget.
1513. aug. 16. nyara	Beriszló Péter horvát bán legyőzi a Blinjt ostromló török sereget. Szapolyai János erdélyi vajda bulgáriai portyája.
1513. szept. 3.	X. Leó pápa keresztes hadjáratot hirdet a török ellen.

1514. ápr.–máj.
máj. 22.
máj. 23.
máj. 24.
máj. 28.
jún. 6.
jún. 13.
júl. 10.
júl. 15.
júl. vége
1515. ápr. vége
1517. május
okt. 31.
1520. szept. 22.
1521. máj. 18.
júl. 7.
júl. 12.
aug. 1–29.
1523. aug. 6–7.
1525. febr. 24.
nov. 15.
1526. ápr. 23.
jún. 17.
júl. 27.
aug. 5.
aug. 29.
szept. 11.
szept. 25.
nov. 10.
dec. 17.
1527. júl. 2.
szept. 27.
okt. 18.
1529. máj. 10.
aug. 3.
szept. 8.
szept. 14.
szept. 22.–
okt. 15.
1532. ápr. 25.
aug. 5–28.
1537. okt. 9.
- Mintegy 40 000 keresztes gyülekezik a különböző táborokban.
A váradi táborban tartózkodó keresztesek legyőzik az ellenük támadó nemesi sereget.
Apátfalvánál Báthori István legyőzi Dózsa György seregének előhadát.
A király betiltja a keresztes hadjárat folytatását.
Dózsa György a királyi parancs ellenére folytatja hadjáratát, és kivégezteti Csáky Miklós csanádi püspököt. Szapolyai János visszafordul a lázadás hírére.
Dózsa György beveszi Lippát.
Dózsa hozzákezd Temesvár ostromához.
Lőrinc pap serege vereséget szenved Kolozsvárnál.
Dózsa György serege leteszi a fegyvert Szapolyai serege előtt Temesvárnál.
Lőrinc pap veresége Biharnál. A felkelés vége.
A délvidéki országnagyok hadjárata Nándorfehérvár megerősítése érdekében, a szendrői bégtől azonban vereséget szenvednek.
Musztafa boszniai pasa Jajca ostrománál vereséget szenved Beriszló Ferenc-től és Zrínyi Miklóstól.
Luther kitűzi 95 pontját Wittembergben. A reformáció kezdete.
Meghal I. Szelim szultán, utóda I. Szulejmán.
A szultáni sereg elindul Magyarország ellen.
Szabács eleste.
Zimony eleste.
Nándorfehérvár török ostroma és elfoglalása.
Tomori Pál kalocsai érsek, alsó-magyarországi főkapitány megsemmisíti a Szerémséget dúló ruméliai beglerbég seregét.
V. Károly császár a paviai csatában legyőzi I. Ferenc francia királyt.
Lengyel–török béke.
A szultáni sereg elindul Magyarország ellen.
A királyi tanács elrendeli, hogy az egyházak nemesfémkészletének feléből verjenek pénzt a török elleni háború céljára.
A török beveszi Péterváradot.
A király elrendeli valamennyi jobbágy fegyveres felkelését.
A mohácsi csata.
Szulejmán Budára érkezik, majd bevonul a védtelenül hagyott budai várba.
Szulejmán visszaindul Budáról.
A székesfehérvári országgyűlés Szapolyai Jánost királlyá választja, másnap megkoronázzák, uralkodik 1540-ig.
A pozsonyi országgyűlés Ferdinánd főherceget királlyá választja, uralkodik 1564-ig.
Werbőczy István kancellár bejelenti, hogy Magyarország csatlakozik a Habsburg-ellenes cognaci ligához.
Tokaj mellett Ferdinánd hadserege legyőzi I. János hadait.
I. János segítségért folyamodik a szultánhoz.
A szultáni sereg elindul Magyarországra, I. János kihirdeti a szultánnal kötött szövetséget.
A cambrai-i béke, V. Károly győzelme a cognaci liga felett.
Budát a zsoldosok feladják a töröknek.
I. Szulejmán átadja Budát I. Jánosnak és Bécshez vonul.
Bécs első török ostroma.
Szulejmán szultán ismét elindul seregével Bécs ellen.
Kőszeg ostroma. A szultán visszafordul, a Bécsújhelyen várakozó 80 000 fős birodalmi sereg feloszlik.
I. Ferdinánd 30 000 fős serege Hans Katzianer vezetése alatt az eszéki híderő folytatott hadjáratban vereséget szenved a töröktől Gorian mellett.

1538. febr. 8. Rómában szövetség alakul a török ellen. Tagjai: a pápa, a császár és Velence.
febr. 24. A váradi béke. Szapolyai halála után országrésze Ferdinándra száll.
1540. júl. 7. Megszületik János király fia, János Zsigmond.
júl. 17. Meghal I. János király.
szept. 13. Országgyűlés Rákos mezején, a megjelentek János Zsigmondot ismerik el királynak, gyámjául Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint főméltóságokat nevezik ki.
1541. máj. 4. Roggendorff vezetése alatt I. Ferdinánd serege megkezdí Buda ostromát.
jún. 19. I. Szulejmán megindul magyarországi hadjáratára.
aug. 21–23. A török és magyar seregek legyőzik Ferdinánd Buda alól elvonuló seregét.
aug. 29. Szulejmán elfoglalja Budát. Az ország három részre szakadása.
dec. 29. A gyalui egyezség, Izabella átadja Ferdinándnak a Szent Koronát és fia országrészét.
1542. szept. 28.– I. Ferdinánd hadai eredmény nélkül ostromolják Pestet.
okt. 8.
1543. febr. 26. Az erdélyi országgyűlés Kolozsvárott katonai segítséget kér I. Ferdinándtól, de elhatározza, hogy végszükség esetén csatlakozik Szulejmán hadjáratához.
júl. 7. Szulejmán elfoglalja Siklóst.
júl. 23. A szultáni sereg elkezdí Esztergom ostromát, augusztus 10-én elfoglalja.
szept. 4. Szulejmán elfoglalja Székesfehérvárt.
- 1544 tavasza Mehmed budai pasa elfoglalja Visegrádot, Nógrádot és Hatvant.
1545. nov. 10. V. Károly másfél éves fegyverszünetet köt Szulejmánnal.
1546. júl. V. Károly háborút indít a schmalkaldeni szövetség ellen.
1547. ápr. 24. V. Károly győzelme Mühlberg mellett a schmalkaldeni szövetség felett.
1547. jún. 19. A drinápolyi béke.
1548. júl. 8. Az augsburgi birodalmi gyűlés évi 100 000 Ft adót szavaz meg a magyarországi végvárok költségeire.
1549. szept. 8. A nyírbátori egyezmény.
1550. aug. vége A török elrendeli Fráter György elmozdítását.
nov. 13. Fráter György a székely népfelkelés segítségével legyőzi a török parancsra betörő moldvai vajdát.
nov. 16. A havasalföldi vajda vereséget szenved Nagyszeben mellett.
1551. máj. eleje Castaldo 7000 fős serege Erdélybe érkezik, hogy az országrészt átvegye Ferdinánd számára.
szept. 19–28. Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég elfoglalja Becsét, Becskereket, Csanádot és több kisebb erősséget.
okt. 16–27. Szokollu Mehmed eredménytelenül ostromolja Temesvárt.
nov. 28. Castaldo serege és az erdélyi had beveszi Lippát.
dec. 17. Castaldo meggyilkoltatja Fráter Györgyöt.
1552. ápr. 22. A török csapatok elindulnak Drinápolyból Magyarország felé.
jún. 24.–júl. 27. Temesvár ostroma és feladása. A törökök lemészárolják az elvonuló őrséget.
júl. 6–10. A budai pasa beveszi Drégelypalánk várát.
aug. 9–10. A palásti csata, Teuffel királyi főkapitány vereséget szenved Hadim Ali budai pasától.
aug. 22.– Szolnok ostroma és eleste.
szept. 4.
szept. 10.–
okt. 18.
1554. szept. Eger sikertelen török ostroma.
1555. szept. Tojgun budai pasa elfoglalja Fülek várát.
1555. szept. 25. Tojgun budai pasa elfoglalja Kaposvárt, Koroknát és Babócsát.
1556. jún. 13.–júl. 31. Augsburgban V. Károly megegyezik a protestáns fejedelmekkel.
1557. máj. 1. Szigetvár sikeres védelme.
okt. 15. Hamza bég elfoglalja Tata várát.
1558. febr. I. Ferdinánd csapatai elfoglalják Nagyszöllőst.
Izabella hadai Kisvárdát ostromolják, de Telekessy főkapitány szétszórja őket.

1558. márc. 14. okt. 13.	I. Ferdinándot német-római császárrá koronázzák. Telekessy Imre felső-magyarországi főkapitány nyílt mezőn legyőzi a füleki bég seregét.
1559. szept. 15.	Izabella királyné halála. Erdélyben János Zsigmond veszi át az uralmat.
1562. máj. aug. 2.	A közszekelyek fegyveres felkelése. János Zsigmond hadai a felkelést leverik. Isztambulban nyolc évre békét köt a Habsburg-birodalom a törökkel.
1564. júl. 25. ősz	I. Ferdinánd halála. Trónra lép I. Miksa. Uralkodik 1576-ig. János Zsigmond csapatai elfoglalják Szatmárt, Hadadot és Nagybányát.
1565 eleje	Kiújulnak az ellenségeskedések a király és a törökök által támogatott erdélyi fejedelem között.
1566. máj. 1. jún. 6–16. jún. 24. júl. 5. júl. 2.–szept. 2. júl. 28. aug. 6. aug. 15. szept. 5. (6?) szept. 7. (8?) nov. eleje	II. Szulejmán elindul magyarországi hadjáratára. Arszlán budai pasa sikertelenül ostromolja Palota várát. A királyi sereg visszafoglalja Veszprémet. A királyi sereg visszafoglalja Tatát. Gyula sikeres török ostroma. János Zsigmond hadaival Felső-Magyarország elfoglalására indul. A szultáni sereg megkezdí Szigetvár ostromát. I. Miksa Győrnél táborba száll a török ellen. Az ostrom közben meghal Szulejmán szultán. Zrínyi Miklós serege élén kitör a várból, és hősi halált hal. Miksa győri hadserege szétoszlik.
1568. febr. 17.	A drinápolyi béke.
1569	Népi felkelés a Tiszántúlon a török ellen Karácsony György vezetésével.
1570. aug. 16.	A speyeri egyezmény.
1571. márc. 14. ápr. 2. máj. 25. okt. 6. okt. 7.	Meghal János Zsigmond. Thury György hősi halála. Báthori Istvánt az erdélyi országgyűlés fejedelemmé nyilvánítja. Báthori István leveri a csíki közszekelyek felkelését.
1573 eleje febr. 9.	A török hajóhad döntő veresége a spanyol–velencei flottától Lepantónál. Matei Gubec vezetésével Horvátországban parasztfelkelés támad.
1575. júl. 8. dec. 14.	Stubicánál leverik a horvátországi parasztfelkelő sereget. Báthori István Kerélszentpálnál leveri Bekes Gáspár seregét. Báthori Istvánt Krakóban lengyel királlyá választják.
1577	A III. török–perzsa háború kezdete. Tart 1590-ig.
1579–81.	Báthori István háborúja IV. (Rettegett) Iván ellen.
1586. dec. 13.	Meghal Báthori István.
1587. febr. aug.	Nádasdy Ferenc elfoglalja Koppány várát. Zrínyi György, Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár seregeinek nagy győzelme Kanizsánál.
1588. aug. 8. okt. 8.	A Nagy Armada pusztulása Anglia partjainál. Szikszónál egy tízezres török sereg vereséget szenved Rákóczi Zsigmond egri kapitány seregétől.
dec. 23.	Báthori Zsigmond fejedelmi eskütétele.
1592. júl. 19.	Hasszán boszniai pasa legyőzi Erdődy Tamás horvát bán seregét.
1593. jún. 22. okt. 6. okt. 10. okt. 28. nov. 3. nov. 11.	Hasszán boszniai pasa Sziszek ostrománál súlyos vereséget szenved. A „hosszú háború” (tizenöt éves háború) kezdete. Szinán nagyvezér serege elfoglalja Veszprémet. Palota eleste. Hardegg gróf győri kapitány hozzákezd Székesfehérvár ostromához. A Székesfehérvár felmentésére küldött török sereg legyőzése Pákozdnál.
nov. vége–dec.	A felső-magyarországi királyi csapatok legyőznek egy török sereget Romhánynál. A királyi csapatok visszafoglalják Fülek, Szécsény, Buják, Kékkő, Somoskő, Hollókő, Drégely és Ajnácskő várakat.
1594. márc. 10. márc. 22–26.	Pálffy Miklós visszafoglalja Nógrád várát. Zrínyi György visszafoglalja Berzencét, Csurgót, Babócsát.

1594. máj. 1. Tura mellett Hasszán budai pasát Forgách Simon nemesi serege legyőzi.
máj. 4.–jún. 29. Mátyás főherceg eredménytelenül ostromolja Esztergomot.
jún. 19. Balassi Bálint hősi halála.
júl. 31– Szinán nagyvezér sikeresen ostromolja Győrt.
szept. 29.
1595. jan. 28. I. Rudolf és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem szövetséget köt.
jan.–okt. A havasalföldi és erdélyi csapatok sikeres hadjárata Szinán nagyvezér serege ellen.
júl. 1.–szept. 3. Esztergom sikeres ostroma.
aug. 4. Mansfeld megveri az Esztergom felmentésére siető Hasszán budai pasát.
aug. 14. Vérhasban meghal Karl von Mansfeld. Mátyás főherceg veszi át a főparancsnokságot.
aug. 18. Az erdélyi csapatok Borbély György vezetésével visszafoglalják Lippát.
okt. 15. Az erdélyi és a havasalföldi csapatok legyőzik Szinán nagyvezér seregét Gyurgyevónál.
1596. máj. 11. A törökök eredménytelen ostrom után elvonulnak Lippa alól.
szept. 3. Miksa főherceg beveszi Hatvant.
szept. 20.– III. Mehmed szultán ostromolja és elfoglalja Egert.
okt. 13.
okt. 26–28. Miksa főherceg és Báthori Zsigmond egyesült serege vereséget szenved Mezőkeresztesnél.
1597. máj. 22. Tata visszafoglalása.
szept. 9.–okt. 3. Miksa főherceg eredménytelenül ostromolja Győrt.
szept. 12. Tata újbóli eleste.
okt. 6. Pálffy Miklós serege elkergeti a nógrádverőcei táborra támadó Mehmed másodvezér seregét.
1598. márc. 29. Győr diadalmas visszavétele.
júl.–aug. Schwarzenberg és Pálffy beveszi Tata, Gesztes, Veszprém, Palota, Vázsony, Tihany, Csesznek várát.
júl. 6. Bárczy András az erdélyi sereggel nagy győzelmet arat Lugosnál a temesvári pasa felett.
szept. folyamán Az Erdély ellen küldött török sereg beveszi Csanádot, Nagylakot és Aradot.
nov. 3. Szaturdzsi Mehmed az Erdély ellen küldött sereggel egyhónapi eredménytelen ostrom után elvonul Várad alól.
- okt. 4.–nov. 1. A királyi sereg eredménytelenül ostromolja Budát.
1599. jún. vége A hajdúk felgyújtják az eszéki hidat.
okt. 28. Rudolf és Mihály vajda csapatai a sellenbergi csatában legyőzik Báthori Andrást erdélyi seregét.
- 1600 május Mihály vajda meghódítja Moldvát.
júl. 2. A pápai vár francia zsoldosainak lázadása.
aug. 9. Orániai Móríc az nieuporti csatában győzelmet arat a franciák felett.
szept. 8. Pápa visszavétele a fellázadt zsoldosoktól.
szept. 18. Ibrahim nagyvezér megkezdte Kanizsa ostromát.
okt. 22. Basta és az erdélyi hadak a miriszlói csatában leverik Mihály vajda seregét.
1601. aug. 3. Kanizsa eleste.
Rudolf hadai Mihály vajda segítségével a goroszlói csatában leverik Báthori Zsigmondot.
1602. aug. 11–19. Hasszán nagyvezér ostromolja és elfoglalja Székesfehérvárt.
okt.–nov. A császári had sikertelenül ostromolja Budát.
1603. márc.–júl. Székely Mózes török támogatással meghódítja Erdély nagy részét.
júl. 17. Radul havasalföldi vajda Brassó mellett leveri Székely Mózes seregét.
szept. 17.– Újabb sikertelen kísérlet Buda felszabadítására.
nov. 10.
- 1604 tavasza Bocskai István tárgyalásokat kezd a török vezetőkkel.
szept. 29. A sólyomkői tanácskozás, ahol Bocskai elhatározza a fegyveres ellenállást Belgiojoso csapataival szemben.

1604. okt. 3–5.	Bocskai katonái megvédik Nagy-Kereki várát.
okt. 14.	A császári szolgálatban álló szabad hajdúk átállása Bocskaihoz.
okt. 15.	Az álmosd–diószegi csata, Bocskai hajdúinak győzelme Pezzen ezredes hadoszlopán.
okt. 16.	Bocskai Debrecenbe vonul, Belgiojoso visszavonul Váradra, onnan Kassa irányába, de nem bocsátják be a városba.
okt. vége	Bocskai pártjára áll Szendrő, Szádvár, Putnok, Krasznahorka, Kálló és Kassa.
nov. 11.	Bocskai bevonulása Kassára. A felső-magyarországi rendek részgyűlése állást foglal a Habsburg-ellenes fegyveres harc mellett.
nov. 17.	Az oszgyáni csata; Bocskai részhadának veresége.
nov. 25-től 28-ig	Az edelényi csata; Bocskai vereséget szenved Basta tábornagy ellentámadó hadától.
dec. 3–5.	Basta sikertelenül ostromolja Kassát, s innen Eperjesre vonul téli szállásra.
dec. második fele	Bocskai csapatai sorozatos rajtaütésekkel zaklatják a téli szálláson levő császáriakat.
dec.–1605. febr.	A diadalmas téli hadjárat Rhédey Ferenc vezetésével; hét újabb vár elfoglalása.
1605. jan. 22.	Szatmárt feladják Bocskai csapatainak: megnyílik az út Erdélybe.
febr. 21.	A nyárádszeredai gyűlésen a székelyek és a nemesség képviselői erdélyi fejedelommé választják Bocskait, a szászok fegyveresen ellenállnak.
febr.	Basta sikertelen ellentámadása.
márc.–ápr.	Küzdelem a bányavárosokért; Basta visszavonulása Pozsonyig.
ápr. 20.	A szerencsi országgyűlés Magyarország fejedelmévé választja Bocskait.
máj.–jún.	Némethy Gergely hajdúi a Dunántúlt hódoltatják, és Alsó-Ausztriában portyáznak.
máj.–okt. 17.	Érsekújvár ostroma. A feladott várba Homonnai Drugeth Bálint nem engedi be a török segélyerőket.
jún.–aug. szept. 14.	A harcok felélénkülése Erdélyben. A medgyesi gyűlés ünnepélyesen beiktatja Bocskait erdélyi fejedelmi tisztébe.
nov. 11.	A Rákos mezei találkozás Bocskai és a nagyvezér között. A Porta Bocskai kérésére királyi koronát küld neki, amit azonban ő már nem fogad el felségjelvényként, csupán ajándékként.
nov.–dec.	Alsó- és Felső-Magyarország néhány vár kivételével Bocskai kezén van, a Dunántúlt viszont kénytelen kiűriteni.
nov.	A harcoló felek bizonytalan időre fegyverszünetet kötnek, s megkezdődnek a béketárgyalások.
dec. 12.	A korponai gyűlésen Bocskai nemességet adományoz közel tízezer harcban kitűnt hajdúnak.
1606. júl. 23.	A bécsi békekötés, amelynek okmányát Bocskai csak szept. 23-án írja alá.
nov. 11.	A zsitvatoroki békekötés, amely véget vet a tizenöt éve tartó török elleni háborúnak.
dec. 29.	Bocskai István meghal vízbetegségben.
1607–1608.	Az ország súlyos gazdasági helyzete és a társadalmi problémák megoldatlansága hajdúfelkelést robbant ki, amelyet végül Báthori Gábor csendesít le.
1608. márc. 7.	Báthori Gábort a lemondott Rákóczi Zsigmond helyébe erdélyi fejedelommé választják.
1609	Németalföld és Spanyolország fegyverszünetet köt.
1610. márc.	Az erdélyi katolikus főurak merényletet kísérelnek meg Báthori ellen, amit ő keményen megtorol.
1611. júl.–szept.	A bécsi udvar és a havasalföldi uralkodó koncentrált támadást indítanak Báthori ellen, amit ő török segítséggel visszaver.
1612. jún.	Báthorinak sikerül megszilárdítania helyzetét Erdélyben.
aug.	Bethlen Gábor udvari főkapitány és fejedelmi tanácsos török területre mene-

1612. aug.	kül. A novemberi országgyűlés hazaárulónak minősíti, fej- és jószágvesztésre ítéli.
1613 tavasza okt.	A szultán Báthori trónfosztása és Bethlen fejedelemmé tétele mellett dönt. A Szkender pasa által Kolozsvárra hívott erdélyi rendek fejedelemmé választják Bethlen Gábort.
okt. 27.	Felbérelt orgyilkosok Váradon meggyilkolják Báthori Gábort.
1614 tavasza	Bethlen Gábor nagyarányú építőmunkába kezd az országban, amelyet azonban zavar a bécsi udvar ellenséges ténykedése.
nyara	A linzi tartományi gyűlés nem hagyja jóvá az Erdély elleni támadás tervét.
1615. máj. 6.	Nagyszombatban Bethlen megbízottai egyezményt írnak alá a bécsi udvar képviselőivel.
1616 eleje	Homonnai Drugeth György Bethlen megbuktatására készülődik, a hajdúk egy része mellé áll.
jún. 1–12.	Bethlen ostromolja az ellenálló Lippát, amit elfoglalása után, korábbi ígéretéhez híven, török kézre ad. Közben Rhédey katonái visszaverik Homonnai támadását.
nov. 20.	Bethlen katonái Dénstől vereséget mérnek az Erdélybe törő Habsburg-párti csapatokra.
1617. szept. 8.	Az erdélyi rendek ratifikálják a második nagyszombati egyezményt.
1618. május	A cseh rendek fölkelnek a Habsburg-uralom ellen, kirobban a harmincéves háború.
1619. ápr.	Bethlen elhatározza a Habsburg-ellenes hadjáratot, és megkezd a hadi előkészületeket.
aug.	Rákóczi György felső-magyarországi nagybirtokos megkezd a Habsburg-ellenes fegyveres felkelés szervezését, oldalára vonja a hajdúkat.
szept. 1.	Rákóczi vezetésével kirobban a felkelés.
szept. 3–6.	Rákóczi harc nélkül elfoglalja Kassát, Felső-Magyarország fővárosát. Megadja magát Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben. Rákóczi sikeres katonai akciója megnyitja az utat Bethlen előtt nyugat felé.
szept. 12.	Bethlen a debreceni táborból felszólítja Magyarország lakosságát a csatlakozásra.
szept. 20.	A kassai gyűlés Bethlent előjárójának és „fő gondviselő”-nek választja fejedelmi jogkörrel, Rákóczit pedig felső-magyarországi főkapitánnyá.
szept. 27.	Bethlen 10 000 katonájával Eperjesen át megindul Pozsony felé. A végvárvonalon mentén Rhédey váradi főkapitány nyomul nyugati irányba.
okt. 2.	Érsekújvár magyar őrsége föladja a fontos várat Rhédeynek.
okt. 9.	Bethlen Rhédeyt 10 000 lovassal a cseh szövetségesek megsegítésére küldi, maga Pozsony elfoglalására megy 8000 katonával.
okt. 14.	Pozsony városa kaput nyit, másnap a vár is, a királyi korona is Bethlen kezébe kerül.
okt. 24–26.	A cseh–magyar hadak Ulrichskirchennél ütközetet vívnak a császári sereggel.
nov. 9.	A köpcsényi ütközet.
nov. 23.	Rákóczi György a homonnai mezőn vereséget szenved az országba tört lengyel csapatoktól.
nov. 27.	Bethlen csapatai megkezdik Bécs körülrését.
nov. 30.	Bethlen elvonul Bécs alól a Dunántúl meghódítására.
dec. 19.	Pozsonyi országgyűlés. A rendek készek királlyá választani Bethlent, ő azonban csak a fejedelmi címet veszi fel.
1620. jan. 15.	Bethlen szövetséget köt a cseh rendekkel.
jan. 16.	Bethlen fegyverszünetet köt a császáriakkal.
jún. 22.	A szultán hozzájárul Bethlen magyar királlyá választásához.
aug.	A spanyol erővel és a Katolikus Liga csapataival egyesült császári had koncentrált támadást indít a cseh felkelés felszámolására.
aug. 25.	A beszercebányai országgyűlés Bethlen Gábort Magyarország királyává választja.

1620. szept.–okt.	Bethlen a Dunántúlt hódoltatja seregével, a cseh hadszíntérre csak részhadat küld.
okt. 8.	Dampierre kézre akarja keríteni Pozsonyt. Tervét a felső-magyarországi haddal odaérkező Rákóczi György akadályozza meg.
nov. 8.	A fehérhegyi csata, a cseh felkelés bukása. Bethlen egyedül marad a küzdőtér- ren.
1621. jan.–márc.	Váltakozó kimenetelű védelmi harcok a morva határon.
ápr. eleje	Buquoi császári tábornagy parancsot kap a magyarországi hadjáratra. Beth- len megkezdi a visszavonulást Felső-Magyarországra.
május	A császári had Érsekújvárig nyomul előre, s több várat elfoglal a Dunántúlon is.
július	Bethlen hadainak sikeres ellentámadása: Érsekújvár alatt egy kisebb csetepa- téban elesik Buquoi is.
aug.–szept.	Bethlen és a jägerndorfi fejedelem csapatai sikertelenül ostromolják Po- zsonyt.
okt.–dec.	Bethlen hadai Morvaországban portyáznak.
1622. jan. 6.	A nikolsburgi békekötés ratifikálása.
1623. május	Az erdélyi országgyűlés határozatokat hoz újabb hadi előkészületekre.
aug. 16.	Bethlen 10 000 katonával Kolozsvárnál táborba száll.
okt. első fele	A fejedelem csapatai két oszlopban törnek előre Nagyszombat felé, ahol csat- lakozik hozzájuk a török–tatár segélyhad. A támadók összlétszáma kb. 30 000 fő.
okt. 28.– nov. 21.	Bethlen Hodoninnál körülzárva tartja Montenegro császári tábornok 9000 főnyi seregét.
1624. máj. 8.	A második bécsi béke.
1626. ápr.	Mansfeld, Bethlen szövetségese, vereséget szenved Wallensteintől.
máj.	Parasztfelkelés tör ki Felső-Ausztriában.
aug. 17.	Mansfeld serege Sziléziából Magyarországra indul, hogy Bethlen hadával egyesüljön, nyomában az üldöző Wallenstein.
aug. 27.	IV. Keresztély vereséget szenved Lutternél.
szept. 13.	Bethlen mintegy 20 000 katonával Debrecenbe érkezik.
szept. 30.	Bethlen Drégelypalánknál szembekerül Wallensteinnel. Az előcsatározások után egy éjszakára szóló fegyverszünetet kötnek, s Bethlen az éj leple alatt visszavonul.
okt.	Wallenstein a Vág vonalában foglal védelmi állást, s így biztosítja az örökös tartományok védelmét.
dec. 20.	A pozsonyi békekötés.
1627	Bethlen egy nagy kelet-európai Habsburg-ellenes koalíció létrehozásán munkálkodik.
1629. nov. 15.	Meghal Bethlen Gábor.
1630–1648	I. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodása.
1631–1632	Császár Péter antifeudális függetlenségi harca.
1631. szept. 7.	A breitenfeldi csata, Gusztáv Adolf győzelme a Katolikus Liga csapatai el- len.
1632. nov. 16.	A lützeni csata, Gusztáv Adolf halála, svéd győzelem.
1634. febr. 25.	II. Ferdinánd megöleti Wallensteint.
szept. 6.	A nördlingeni csata. A császáriak nagy győzelme a protestánsok felett.
1636. okt.–nov.	I. Rákóczi György fegyverrel megvédi trónját a Porta trónfosztó rendelkezé- sével szemben.
1642–1648.	Polgárháború Angliában.
1643. nov.	I. Rákóczi György megerősíti a svédekkel kötött szövetségét, és mozgósítja hadait a Habsburg-ellenes hadjáratra.
1644. febr. 2.	I. Rákóczi György hadai támadásba lendülnek.
márc. 12.	I. Rákóczi György bevonul Kassára, pártjára állnak a felső-magyarországi városok. Rákóczi hadai három oszlopban vonulnak nyugati irányba, hogy egyesüljenek a svédekkel.

1644. ápr. 9.	I. Rákóczi egyik serege vereséget szenved Vágbeszterce mellett.
jún. 18.	A magyar hadak visszavonulnak a Bodrog vonaláig.
szept.	A császári hadak visszavonulnak Kassa alól Bajmóczig, Rákóczi csapatai üldözik őket.
nov.	Újabb császári ellentámadás, Rákóczi visszavonulása.
1645. márc. 6.	Torstensson megveri a császári sereget Csehországban. A Porta eltiltja Rákóczit a német birodalomba való betöréstől.
május	Jankaunál a svédek döntő győzelmet aratnak.
aug. 16.	Rákóczi újabb támadást indít, s egyesül a svéd erővel.
dec. 16.	Az erdélyi sereg szultáni parancsra hazavonul Morvaországból.
1646–1669	A linzi békekötés, amelyben Rákóczi nagyobb eredményt ért el a Habsburg-hatalommal szemben, mint Bocskai vagy Bethlen.
1646	Velence és Törökország háborúja Krétaért.
1648	Rákóczi felajánlja részvételét a törökellenes koalícióban.
	Lengyel politikai csoportosulások I. Rákóczi Györgyöt akarják lengyel királlyá választani.
okt. 11.	Meghal I. Rákóczi György.
1648–1660	II. Rákóczi György uralkodása Erdélyben.
1648. okt. 24.	A vesztfáliai béke.
1649. jan. 30.	Londonban kikiáltják a köztársaságot, lefejezik I. Károly királyt.
1652. aug. 25.	A királyi csapatok győzelmet aratnak a törökök felett Vezekénynél.
1654	A lengyel korona ellen fellázadt Ukrajna Oroszországhoz csatlakozik.
1656–1661	Köprülü Mohamed nagyvezérsege, a Török Birodalom megerősödése.
1657. jan. 18.	II. Rákóczi György megindul seregével Lengyelországba.
febr.	Rákóczi serege egyesül a szövetséges kozákokkal.
ápr. 2.	Meghal III. Ferdinánd. Trónra lép I. Lipót.
ápr. 12.	A svéd és az erdélyi sereg egyesül.
máj. 27.	A lengyel csapatok föladják Varsót.
jún. 15.	Egy lengyel sereg Munkácsnál betör erdélyi területre, és nagy pusztítást végez.
jún. 22.	A svédek a dán támadás hírére elhagyják Lengyelországot.
júl. 23.	A kozákoktól magára hagyott Rákóczi megalázó békét köt a lengyelekkel.
júl. 27.	II. Rákóczi György hátrahagyva seregét Erdélybe távozik.
júl. 31.	Az erdélyi sereg a tatárok fogságába esik, akiket a szultán küldött Rákóczi vállalkozásának meghiúsítására.
aug.	A tatárok Erdélyben pusztítanak.
nov. 2.	Az erdélyi országgyűlés a szultán parancsára Rákóczi helyett Rhédey Ferencet választja meg fejedelemnek.
1658. jan. 14.	A medgyesi országgyűlés újra Rákóczit választja meg.
május	Köprülü Mehmed nagyvezér megindul seregével Erdély ellen.
szept.	A tatárok végigdűlják Erdélyt. Jenőt (Zaránd megye) harc nélkül föladják az őrség, Váradot viszont megvédi a Gaudi András vezette helyőrség.
okt. 10.	Az erdélyi országgyűlés a nagyvezér parancsára Barcsay Ákost választja fejedelemnek. Ezt követően a nagyvezér elhagyja Erdélyt.
1659. szept. 24.	Az erdélyi országgyűlés visszahívja II. Rákóczi Györgyöt.
1660. május	Barcsay Ákos a török helyett a Habsburgoknak adja át Kálló, Ecsed és Szatmár várát.
máj. 22.	A szászfenesi csata.
jún. 7.	II. Rákóczi György meghal a szászfenesi csatában szerzett sebesülése következtében.
aug. 27.	Várad őrsége 45 napos ostrom után megadja magát a töröknek.
nov. vége	A Részek nagyobb fele török uralom alá kerül.
1661. jan. 1.	A Barcsay Ákos ellen felkelt Kemény János győzelme Örményesnél.
ápr. 24.	A szászrégeni országgyűlés fejedelemmé választja Kemény Jánost.
	A besztercei országgyűlés Kemény János javaslatára kimondja elszakadását a Portától.

1661. jún. 26. aug. 30. szept.	I. Lipót kötelezettséget vállal, hogy katonailag megsegíti Erdélyt. Majténynál egyesül az erdélyi és a Montecuccoli vezette királyi sereg. Az erdélyi országgyűlés török parancsra Apafi Mihályt választja fejedelemmé, ezt követően Montecuccoli elhagyja Erdélyt, mivel a török nem kívánja megszállni a fejedelemséget.
1662. jan. 23.	A nagyszöllősi csatában a törökkel vívott küzdelemben megsemmisül Kemény János serege, maga a fejedelem is elesik.
1663–1664	Török háborúk Magyarországon.
1663. szept. 9. szept. 25. okt. 11. nov. 2. nov. eleje nov. 27.	A király az egész magyar sereg parancsnokává Zrínyi Miklóst nevezi ki. Érsekújvár 39 napos ostrom után megadja magát a töröknek. Zrínyi Péter megver egy török sereget Károlyváros közelében. Léva megadja magát a töröknek. Nógrád vára 27 napi ostrom után a török kezébe kerül. Zrínyi Miklós szétszór egy török sereget a Mura partján.
1664. jan. 29. febr. 2. jún. 8–30. júl. eleje	Zrínyi Miklós elfoglalja Pécsét. Zrínyi felégeti az eszéki hidat. A török fősereg elfoglalja Új-Zrinyivárt. A francia és a birodalmi seregek utolsó csoportjai is megérkeznek Magyarországra.
júl. 19. aug. 1.	Souches tábornok Léva mellett legyőzi az érsekújvári pasa seregét. A szentgotthárdi csata. A Montecuccoli vezette szövetséges sereg döntő győzelme.
aug. 10.	A vassvári békekötés a status quo alapján. Magyar ellenzéki politikusok a béke hatására kapcsolatot keresnek XIV. Lajossal.
nov. 18.	Zrínyi Miklós egy vadászon halálos balesetet szenved.
1665–1671	A Wesselényi-féle rendi szervezkedés és fegyveres felkelés.
1670. márc. ápr. ápr. 13.	Zrínyi Péter jobbágyait felkelésre szólítja. I. Rákóczi Ferenc kirobbantja a felső-magyarországi felkelést. Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Bécsbe utaznak, hogy a király bocsánatát elnyerjék.
ápr. 23. máj. 1.	A fölkelők Gombásnál legyőzik a császári csapatokat. A felső-magyarországi fölkelők Zrínyi és Frangepán elfogatásának hírére leteszik a fegyvert. Megkezdődik a protestánsüldözés.
1671. ápr.	A magyar törvények sérelmével felállított rendkívüli bíróság halálra ítéli Zrínyi Pétert, Frangepán Ferencet, Nádasdy Ferencet és Bónis Ferencet.
dec.	I. Lipót a végvári magyar katonaság kétharmadát elbocsátja.
1672. aug. vége	A megtorlás elől Erdélybe menekültek Petróczy István vezetésével betörnek a királyság területére, és elfoglalják Kálló, Ónod és Tokaj várát.
szept.	Teleki Mihály a fejedelem tilalma ellenére elindult az erdélyi sereggel a bujdosók támogatására.
szept. 14. szept. 20. szept. vége– okt. eleje okt. 26.	A bujdosók Enyickénél győzelmet aratnak a császáriakon. Teleki vereséget szenved Batiz-Vasvárinál. A bujdosók elfoglalják Eperjest, Kisszebent, Bártfát és Késmárkot.
nov. 3.	Spankau generális magyar csapatokkal megerősített serege Györkénél legyőzi a bujdosók seregét.
dec.	Az újra összeverődött bujdosók Pika Gáspár vezetésével elfoglalják Árva várát.
1673. febr. 27. nov. 10.	A bujdosók visszavonulnak a Részekbe. I. Lipót az alkotmány félretételével kormányzóságot állít az ország élére. Sobieski János vezetésével a lengyelek nagy győzelmet aratnak Köprülü Ahmed nagyvezér seregén Chozimnál.
1675. ápr.	Franciaország hadba lép I. Lipót ellen. Akakia francia királyi megbízott Fogarason a bujdosók vezéreivel lengyel-francia katonai segélyről tárgyal.
1676. okt. 7.	A bujdosók hűséget fogadnak Apafi fejedelemnek.

1677. szept. vége	Francia sereg érkezik a bujdosók támogatására.
okt. 10.	A francia és bujdosó hadak Nyalábvárnál legyőznek egy császári sereget.
1678. okt.	A bujdosók észak-magyarországi hadjáratát már Thököly Imre vezeti. Gyors, meglepő hadmozdulattal elfoglalják Besztercebányát, Selmecet, Körmöcöt és Zólyom várát.
nov. 1.	Barsszentkeresztnél Thököly csapatai vereséget szenvednek.
nov. 20.	A bujdosók fegyverszünetet kötnek a bécsi udvarral.
1679. febr. 5.	Nymwegenben békét köt XIV. Lajos és I. Lipót.
jún. vége	Apafi fejedelem a bujdosók vezérének Thököly Imrét nevezi ki.
szept. 18.	Kálló várát elfoglalják a kurucok.
nov. 3.	Thököly győzelmet arat Szikszó mellett a császáriakon.
1680. jan. 8.	A bujdosók szoboszlói gyűlése Thökölyt választja fővezérnek.
nov. 15.	Thököly újabb fegyverszünetet köt a bécsi udvarral.
1681. ápr. 28.	Országgyűlés Sopronban, megszüntetik a vallásüldözést, helyreállítják az alkotmányt. Thököly nem vesz részt az országgyűlésen.
jún. 14.	A bujdosók csapatai megrohanják Breznóbányát.
júl. 21.	Thököly hadiszabályzatot ad ki.
szept. 25.	Thököly, Apafi és a váradi pasa egyesült serege beveszi Kállót.
1682. jún. 15.	Thököly Imre házasságot köt Zrínyi Ilonával.
júl. 9.	I. Lipót a magyarországi végvárak katonáinak létszámát az 1671 előtti szintre emeli.
júl. 20.	A bujdosók elfoglalják a kassai felleghárat.
aug. 5.	A szultán parancsára Apafi fejedelem elindul újabb magyarországi hadjáratára, a főparancsnok Ibrahim budai pasa.
aug. 14.	Kassa város megadja magát Thökölynek.
szept. 16.	Fülek a török helyett Thökölynek adja meg magát.
szept. 17.	Ibrahim pasa átnyújtja Thökölynek a szultán athnaméját és a fejedelmi jelvényeket. A szultán athnaméjában Felső-Magyarország fejedelmévé nevezte ki Thökölyt.
okt.	Ezzel az ország négy részre szakadt.
nov.	Thököly hadai elfoglalják a bányavárosokat, egyes csapatok Sziléziában portyáznak.
1683. jan.	Fegyverszünet a bujdosók és Bécs között.
márc. 31.	Thököly országgyűlést tart Kassán, amelyen több fontos katonai határozatot hoznak.
ápr. 1.	I. Lipót és Sobieski János lengyel király törökellenes szövetséget köt.
máj.	IV. Mehmed elindul seregével Drinápolyból.
máj. 13.	A tokaji országgyűlés. Felkészülés az újabb Habsburg-ellenes harcra.
júl.	IV. Mehmed Kara Musztafa nagyvezért nevezi ki a hadjárat főparancsnokának, ő maga Nándorfehérváron marad.
júl. 14.	A Lotharingiai Károly vezette császári sereg a Rába vonalát feladva, Bécshez vonul.
júl. 29.	A török sereg megkezdte Bécs ostromát.
szept. 12.	Cseklésznél Lotharingiai Károly vereséget mér Thököly csapatára.
szept. 20.	A bécsi csata. A törökök döntő vereséget szenvednek Sobieski János és Lotharingiai Károly seregeitől.
okt. 9.	Thököly megbízottai följajánlják a lengyel királynak a békekötést, de a bécsi udvar nem tárgyal.
okt. 27.	Párkánynál a szövetséges sereg megsemmisíti a budai pasa seregét.
nov. 5.	A szövetségesek egyheti ostrom után beveszik Esztergomot.
1684. jan. 12.	Thököly kiáltványt intéz a megyékhez, amelyben felszólítja őket: siessenek táborába.
febr.	I. Lipót bűnbocsánatot ígér mindazoknak, akik fölkeltek ellene, ha leteszik a fegyvert. Megígéri az ország felszabadítását.
	Thököly katonái sikertelenül ostromolják Szatmárt, de elfoglalják Nagykárolyt.

1684. márc.–ápr.	Létrejön a Szent Szövetség XI. Ince pápa, Sobieski János, I. Lipót és Velen- ce részvételével.
ápr.	XIV. Lajos betör a német birodalom területére.
ápr. 12.	Thököly felkéri a pápát: legyen szószólója Lipót császárnál. Kérését elutasít- ják.
máj. 27.	Thököly kiáltványban szólítja fel híveit, hogy folytassák a harcot I. Lipót ellen.
jún. 18.	A szövetséges keresztény sereg felszabadítja Visegrádot.
jún. 27.	Vácnál Lotharingiai Károly legyőzi Musztafa budai pasát.
júl. 10.	A budai pasa újabb veresége Szentendrénél.
júl. 14.	Lotharingiai Károly körülfárja Budát.
júl. 22.	A szövetségesek Érdenél megsemmisítik Musztafa pasa seregét.
sept. 17.	Thököly seregét meglepi Eperjesnél.
okt. vége	Lotharingiai Károly felhagy Buda ostromával.
1685. márc. 21.	Velen- megindítja Dalmáciában hadjáratát.
júl. 11.–aug. 19.	Érsekújvár sikeres ostroma.
aug. 16.	Lotharingiai Károly Érsekújvár alól hozott csapatokkal megfutamítja az Esztergomot ostromló budai pasát.
okt. 15.	Ahmed budai pasa elfogadja Thökölyt, hogy cserébe békét vásároljon a szul- tánnak. Ezt követően a kurucok sorra feladják a felső-magyarországi várakat a szövet- séges seregeknek, s maguk a török ellen fordulnak. Munkács az egyetlen vár, amelyik Thököly kezén marad.
1686. jan.	A törökök szabadon engedik Thökölyt.
márc.–ápr.	Caprara tábornok sikertelenül ostromolja Munkács várát, amelynek védel- mét Zrínyi Ilona irányítja.
jún. 18.	Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel megkezdik Buda ostromát. A várát Abdurrahman pasa védi.
jún. 28.	Erdély titkos szerződést köt I. Lipóttal.
júl. 27.	A Budát ostromlók első általános rohama, mely nem jár sikerrel.
aug. 14.	Bianál a szövetséges haderő megveri a Buda felmentésére érkező török sere- get.
1686. aug. 20.	Janicsárok sikeres áttörése és bejutása a várba.
sept. 2.	A harmadik általános roham a budai vár ellen. Estére Buda felszabadul a török uralom alól.
okt. 21.	Pécs török őrsege megadja magát az ostromlóknak.
okt. 23.	Szeged felszabadul.
nov. 12.	A szövetséges sereg beveszi Kaposvárt.
ősze	Csaknem egész Szlavónia felszabadul a török uralom alól. Oroszország is belép a törökellenes háborúba.
1687. aug. 12.	A nagyharsányi csata. Lotharingiai Károly döntő győzelme Szulejmán nagy- vezér serege felett.
sept. 29.	A törökök feladják az eszéki hidat.
okt. 19.	Kolozsvárra császári sereg érkezik.
nov. 10.	Az országgyűlés elfogadja a Habsburgok fiúági örökösödését.
dec. 17.	Eger török őrsege megadja magát Caraffa generálisnak.
1688. jan. 14.	Zrínyi Ilona elfogadja I. Lipót feltételeit, és feladja az évek óta hősiesen védett Munkács várát.
máj. 19.	Batthyány Ádám serege felszabadítja Székesfehérvárt.
jún. 18.	Caraffa beveszi Lipa várát.
júl. 15.	Caprara tábornok beveszi Péterváradot.
aug. 12.–	Nándorfehérvár ostroma és felszabadítása a Miksa bajor választófejedelem vezetésével harcoló szövetséges haderő által.
sept. 6.	XIV. Lajos, megszegve az 1684. évi regensburgi fegyverszünetet, betör Pfalzba.
sept. 25.	
1689. jan. 26.	Szigetvár felszabadul.

1689. ápr. 6.	I. Lipót Bádeni Lajost nevezi ki a magyarországi sereg főparancsnokának.
aug. 12.	Lotharingiai Károly és Miksa fejedelem a francia hadszíntérre utazik.
1689. aug. 30.	Meghal XI. Ince pápa, a Szent Szövetség kezdeményezője és pénzügyi támogatója.
szept. 24.	Bádeni Lajos Batocinál legyőzi a Magyarország felé tartó török sereget.
okt. 19.	Bádeni Lajos beveszi Ništ.
nov. 2.	Bádeni Lajos elfoglalja Vidin várát.
1690. ápr. 13.	Köprülü Musztafa nagyvezéri kinevezést kap.
jún. 8.	Kanizsa török őrsége feladja a várat Batthyány Ádám és Zichy István csapatainak.
aug. 21.	III. Szulejmán szultán Thököly Imrét nevezi ki erdélyi fejedelemnek az április 15-én meghalt Apafi Mihály helyére.
aug. 29.	Thököly kuruc és török csapatai Zernyestnél győzelmet aratnak Heissler tábornok hadán.
szept. 9.	Köprülü Musztafa serege beveszi Vidint.
szept. 15.	A nagyvezér beveszi Ništ.
okt. 8.	Az erdélyi országgyűlés Thökölyt fejedelemmé választja.
okt.	Köprülü Musztafa nyolcnapi ellenállás után elfoglalja Nándorfehérvárt.
1691. aug. 19.	Thököly az ellentámadásba lendülő császári túlerő elől kivonul Erdélyből.
aug.	A szalánkeméni csata. Bádeni Lajos legyőzi Köprülü Musztafa seregét, a nagyvezér is elesik.
1692. jún. 5.	I. Lipót befogadja a Magyarországra menekült szerbeket.
1693. máj. 27.	Várad megadja magát Heissler tábornoknak.
júl.-aug.	A török feladja Borosjenő várát (Zaránd vármegye).
1694. szept. 14.-	A császári seregek sikertelenül ostromolják Nándorfehérvárt.
okt. 3.	Szürmeli Ali nagyvezér eredménytelenül ostromolja az új fővezér, Caprara tábornok táborát Péterváradnál.
okt. 21.	Gyulát feladják a török védők.
1695. aug. 9.	II. Musztafa szultán seregével Belgrádba érkezik.
szept. 7.	Lippa várát beveszik a szultáni hadak.
szept. 21.	Az ötszörös túlerőben levő szultáni sereg megsemmisíti Veterani tábornok Erdélyt védő seregét, maga a parancsnok is elesik.
1696. aug. 26.	I. Frigyes Ágost szász választófejedelem, az új főparancsnok megütközik II. Musztafa szultánnal a Béga mellett. Éjszaka mindkét sereg visszavonul.
1697. júl. 1.	Kitör a hegyaljai felkelés.
júl. 6. és 11.	A két harangodi csatában Adam Ritschan generális legyőzi a felkelőket.
júl. 20.	A császáriak visszafoglalják Tokajt a felkelőktől.
szept. 11.	Savoyai Jenő csatára kényszeríti Zentánál a tiszai átkelést végrehajtó török sereget, és megsemmisítő vereséget mér rá. (Mintegy 30 000 török halott.)
szept. 20.	Ryswickben békét köt I. Lipót és XIV. Lajos.
1698. szept. 8.	I. Lipót elrendeli a Magyarországra települt szerbek katonai egységekbe szervezését.
1699. jan. 26.	A karlócai béke. Magyarország a Maros-Tisza köze kivételével felszabadul a török uralom alól.
1700 ősze	Az északi háború kezdete.
nov. 1.	Meghal II. Károly, spanyol király. Rákóczi levélben XIV. Lajos támogatását kéri a maga és a magyar nemzet számára. Az üzenet I. Lipót tudomására jut.
nov. 30.	XII. Károly Narvánál megveri I. Péter orosz seregét.
1701. febr.	Megindul a spanyol örökösödési háború.
ápr. 18.	I. Lipót elfogatja Rákóczi Ferencet.
júl. 9.	Észak-Itáliában Savoyai Jenő legyőz egy francia sereget.
szept. 7.	Hágában Anglia, Ausztria és Hollandia képviselői szövetséget írnak alá Franciaország ellen.
nov. 8.	Rákóczi felesége segítségével megszökik a bécsújhelyi börtönből.
1702. júl. 19.	XII. Károly legyőzi a lengyel sereget Pultuszknál.

1702. okt. 8.	I. Lipót elrendeli, hogy a háború céljára Magyarországon 8 huszár- és 4 hajdúezredet állítsanak fel.
1703 tavaszán	A Magyarországon állomásozó császári ezredek elindulnak a francia és az itáliai frontra.
máj. 6.	Rákóczi és Bercsényi Miklós Brezánból kiáltványban szólítja harcba Magyarország nemességét és népét a Habsburgok ellen. Rákóczi Esze Tamást kinevezi ezeres kapitánnyá, és megbízza a sereggyűjtéssel.
máj. 21.	Tarpán kibontják Rákóczi zászlóit. (Cum Deo pro patria et libertate.)
jún. 7.	Károlyi Sándor szatmári főispán Dolhánál szétveri a Rákóczi zászlói alá gyűlt tiszaháti felkelőket.
jún. 14.	Rákóczi a magyar határra érkezik, ahol 200 gyalogos várja.
jún. 30.	Ocskay László és Borbély Balázs 80 huszárral csatlakozik Rákóczihoz.
júl. 2.	A francia–bajor sereg elfoglalja Innsbruckot; népi felkelés tör ki ellenük.
júl. 4.	Bercsényi francia pénzen fogadott két század dragonyossal és négy század gyalogossal megérkezik Rákóczihoz.
júl. 18.	Rákóczi a több ezer főre duzzadt paraszthaddal Naménynál átkel a Tiszán, és csatlakozásra szólítja fel a nemességet (naményi pátens).
júl. 19.	Bóné András vezetésével kuruc felkelés Diószegen. Csatlakoznak Rákóczihoz.
júl. 28.	Debrecen hűséget fogad Rákóczinak.
júl. 29.	Kálló vára Rákóczi kezére kerül.
aug. eleje	A hajdúvárosok csatlakoznak Rákóczihoz.
aug. 6.	Rákóczi felgyújtatja a kurucokkal szembeforduló bihari rácok lakóhelyét, Váradolaszit.
aug. 14.	Nagybánya meghódol Rákóczinak. Megkezdődik Szatmár ostroma.
aug. 17.	Huszt várát német őrsége feladja Rákóczinak.
aug. 28.	Rákóczi mentesíti a hadba vonult jobbágyokat a földesúri terhek alól (vetési pátens).
szept. 1.	Bóné András Belfenyéernél legyőzi az aradi rácokat.
szept. 7.	Rákóczi a domahídi táborból kibocsátja első katonai szabályzatát (Edictum Militare).
szept. 10.	A francia–bajor sereg elfoglalja Passaut.
szept. 17.	Ocskay László ezeres kapitány felvidéki hadjárata (Rimaszombat–Fülel–Losonc–Korpona) során Lévánál eléri a Garam folyót.
szept. 21.	Borbély Balázs ezeres kapitány beveszi Szolnokot.
szept. 23.	A Garam menti bányavárosok meghódolnak Rákóczinak.
okt. 15.	Károlyi Sándor csatlakozik Rákóczihoz, tábornoki kinevezést kap. Nógrád megye nemessége meghódol Rákóczinak.
okt. 25.	Schlik altábornagy és Forgách Simon tábornok megindítja a császáriak el-lentámadását Észak-Magyarországon.
nov. 10.	Orosz Pál és Bóné András Bonchidánál legyőzi a kurucok ellen felvonuló székelyeket.
nov. 15.	XIV. Lajos elismeri Rákóczit az Erdélyi Fejedelemség jogos örökösének, és havi 100 000 tallér hadisegélyt folyósít neki. Bercsényi és Károlyi Zólyomnál legyőzi Forgách Simont.
dec. 4.	Bercsényi megszállja Nagyszombatot. Lőcse város meghódol Rákóczinak.
1704 elején	Megindul a kuruc ágyúöntés Besztercebányán, a puska- és kardgyártás az észak-magyarországi városokban.
jan. 11.	Károlyi a Csallóközből átkel a Duna jegén; megkezdődik az első dunántúli kuruc hadjárat.
jan. 12.	Rákóczi Thoroczkay Istvánt nevezi ki erdélyi hadai generálisává.
jan. 28.	Guthi István erdélyi kuruc serege Holdvilágnál vereséget szenved Jean Charles Tige császári ezredestől.
febr. 16.	Munkács vára a kurucok kezére kerül.
márc. 16.	Ungvár vára a kurucok kezére kerül.

1704. márc. 20.	Siegbert Heister tábornagy, magyarországi császári főparancsnok Feketevárosnál legyőzi és szétszórja Károlyi seregét, majd visszafoglalja a Dunántúlt.
ápr. 1.	Forgách Simon tábornok átáll Rákóczihoz, aki tábornaggyá nevezi ki.
ápr. 7.	Az erdélyi kurucok elfoglalják Gyulafehérvárt.
máj. 28.	Bercsényi Szomolánynál legyőzi Adam Ritschan tábornok seregét.
jún. 13.	Forgách Simon tábornagy Koroncónál csatát vesz Heister tábornaggyal szemben.
júl. 8.	A gyulafehérvári országgyűlés Erdély fejedelmévé választja II. Rákóczi Ferencet.
aug. 13.	Az egyesült angol és császári sereg Marlborough és Savoyai Jenő vezetésével Höchstädtnél döntő győzelmet arat a francia–bajor sereg fölött.
aug. 17.	Rákóczi felújítja Simontornya hajdúszabadságát.
szept. 14–	Fegyverszünet.
okt. 31.	
okt. 21–30.	Béketárgyalás Selmechányán.
okt. 31.	Kassa kapitulál a kurucok előtt.
nov. 16.	Bottyán János tábornok (volt császári ezredes) egyheti ostrom után elfoglalja Érsekújvárt.
dec. 20.	Rákóczi Forgách tábornagyot nevezi ki az erdélyi kuruc hadak főparancsnokává.
dec. 26.	Rákóczi csatát veszít Nagyszombatnál Heister tábornaggyal szemben.
1705. jan. eleje	Szatmár és Eger vára kapitulál a kurucok előtt.
febr. vége	Károlyi Sándor átkel a Dunántúlra.
márc. 31.	Heister tábornagy Kilitinél legyőzi Károlyit, aki erre kiüríti a Dunántúlt.
máj. 1.	Rákóczi kiadja a Hadi Regulát és a várparancsnokoknak szóló Instructiót.
máj. 5.	Meghal I. Lipót király, utóda I. József.
máj. 10.	I. József Ludwig Herbeville altábornagyot nevezi ki magyarországi főparancsnokká.
máj. 18.	XIV. Lajos elismeri Rákóczit Erdély fejedelmének, és a számára folyósított hadisegélyt havi 16 000 tallérra emeli.
május folyamán	Bottyán tábornok Kömlődnél hídfőt létesít a Dunán.
jún. 20.	Glöckelsberg tábornok felszámolja a kömlődi hídfőt.
júl. 3.	Rákóczi Gyömrőn tartott beszédével megállítja a kuruc sereg bomlását.
aug. 5–6.	Rákóczi a Vág és a Dudvág mocsarai közt kelepcébe csalja Herbeville seregét, de a kuruc parancsnokok fegyelmezetlensége miatt a császári sereg megmenekül.
aug. 11.	Vöröskő és Pudmeric között Herbeville megfutamítja Rákóczi több mint kétszeres létszámfölényben levő seregét.
aug. 28.	Herbeville elindul seregével a Csallóközből Erdély visszafoglalására.
szept. 12.–	Szécsényi országgyűlés.
okt. 2.	
szept. 17.	Szécsényben rendi konföderáció alakul, ennek vezérlő fejedelmévé választják Rákóczit.
szept. 30.	Bercsényi első szenátor és főgenerális.
okt. 8.	Rákóczi Szécsényből Erdély megvédésére indul.
okt. 27.	A nagyszombati béketárgyalások kezdete.
nov. 4.	Bottyán átkel a Dunán, és elfoglalja Dunaföldvárt.
nov. 11.	Herbeville a zsibói szorosban legyőzi Rákóczi seregét.
	A császáriak birtokukba veszik Erdélyt.
	Bottyán beveszi Simontornyát.
nov. 21.	Bottyán elfoglalja Tatát.
dec. 9.	Bottyán elfoglalja Pápát.
dec. 24.	Sopron eredménytelen kuruc ostroma 1706. márciusig.
1706. ápr. 7.	I. József kinevezi Guido Starhemberg tábornagyot magyarországi főparancsnokká.
ápr. 13.–júl. 22.	Fegyverszünet.

1706. máj. 23. szept. 7.	Marlborough Ramillies-nél legyőzi a franciákat. Savoyai Jenő Torinónál döntő győzelmet arat a franciák felett, akik ez után végleg kiszorulnak Itáliából.
szept. 16. szept. 30– okt. 14. okt. 12. nov. 6–7.	Kuckländer tábornok feladja Esztergomot Rákóczinak. Rabutin eredménytelenül ostromolja Kassát.
nov. 26. nov. 27. dec. vége–	Bonafous ezeres kapitány feladja Esztergomot Starhembergnek. Balogh Ádám és Bezerédj Imre ezeres kapitányok a győrvár–egervári csatában legyőzik Hannibal Heister császári altábornagyot. Gönc mezőváros hajdúszabadságot nyer. Rákóczi fogságba veti Forgách tábornagyot. Bottyán megvédi Starhemberg és Rabutin tábornagyok támadásával szemben a Dunántúlt.
1707. márc. eleje 1707. febr. 10.	Pekry Lőrinc tábornagy és Esze Tamás ezeres kapitány legyőzi Tige ezredest Székelykocsárdnál. Erdély néhány szász város kivételével újra Rákóczié.
ápr. 5–21. ápr. 5. ápr. 18. ápr. 23. máj. 31.– jún. 18. jún. 6. jún. 13. jún. 18. szept. 14. okt. 3.	Erdélyi országgyűlés Marosvásárhelyt. II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelmi beiktatása. Rákóczi Esze Tamást brigadérossá nevezi ki. Rákóczi megalapítja a Nemesi Társaságot. Ónodi országgyűlés.
1708. febr. 6.	A Túróc megyei követeket lekaszabolják. A Habsburg-ház trónfosztása. Bercsényit az országgyűlés fejedelmi helytartóvá választja. I. Péter cár Varsóban titkos szerződést köt Rákóczival. Rabutin tábornagy seregével Aradra érkezik, majd visszafoglalja Erdélyt a császár számára.
febr. 16.	I. József Maximilian Starhemberg tábornokot nevezi ki magyarországi főparancsnokká. Egy portyázó kuruc csapat elfogja Maximilian Starhemberget. (A fogságból nov. 15-én megszökött.)
febr. 29. márc. 30. máj. 27. júl. 11. aug. 3.	A pozsonyi (több megszakítással 1715-ig ülésező) országgyűlés megnyitása. Siegbert Heister tábornagy átveszi a magyarországi főparancsnokságot. Két kuruc század közt támadt viszályban Nyitrán megölik Esze Tamást. A császáriak Oudenaarde-nál súlyos vereséget mérnek a franciákra. Heister tábornagy Trencsénél szétszórja Rákóczi seregét. Maga a fejedelem is megsebesül.
aug. 25. aug. 28.	Tarpa hajdúszabadságot kap. Ocskay brigadéros átáll a császáriakhoz. Ezredesi rangban harcol ezután a kurucok ellen.
szept. 2. okt. 25. nov. 28.– dec. 18.	Balogh Ádám ezeres kapitány Kölesdnél szétver egy császári sereget. A kurucok kiűrik a Garam menti bányavárosokat. Sárospataki országgyűlés. A katonáskodó jobbágyoknak a 9. tc. a háború végén hajdúszabadságot ígér.
1709. júl. 8.	I. Péter cár Poltavánál megsemmisítő győzelmet arat XII. Károly svéd király fölött.
aug. 4–9. szept. 11.	A kurucok lipitói hadjárata. Malplaquet-nál a franciák ismét súlyos vereséget szenvednek. XIV. Lajos megszünteti a hadisegély folyósítását Rákóczi számára.
szept. 27. dec. 5. dec. 13.	Hatvanban meghal Bottyán János tábornok. A kurucok kiűrik a Dunántúlt. Heister elfoglalja Késmárkot.
1710. jan. 1.	Jávorka Ádám hadnagy elfogja Ocskay László volt kuruc brigadéros, császári ezredest. Ocskayt január 3-án Érsekújváron kivégzik.
jan. 22. febr. 13.	Romhányi csata. Lőcse császári kézre kerül.

1710. júl. 15.–okt. 28. A kurucok utolsó kísérlete a Dunántúl visszafoglalására, Palocsay György tábornok és Balogh Ádám brigadéros parancsnoksága alatt.
 Érsékújvár kuruc őrsége feladja a várat Heister tábornagnak.
 I. József Pálffy János tábornagyot nevezi ki magyarországi főparancsnoknak.
 Szolnok császári kézre kerül.
 Balogh Ádám brigadérost Szekszárd mellett elfogják a császáriak. (1711. február 6-án Budán kivégzik.)
 Pálffy János magánlevélben tárgyalásokat javasol Károlyi Sándor kuruc főparancsnoknak.
 Bercsényi Lengyelországba távozik.
 Eger vára a császáriak kezére kerül.
 I. József teljhatalmat ad Pálffynak a Károlyival folytatandó tárgyalásokra.
1711. jan. 10. Pálffy Debrecenben üti fel főhadiszállását.
 jan. 21. Pálffy és Károlyi Tégláson fegyverszünetet köt.
 jan. 31. Rákóczi és Pálffy találkozása Vaján.
 febr. 21. Rákóczi az orosz segítség kieszközlése reményében Lengyelországba megy.
 márc. 14. Károlyi és Pálffy Debrecenben megegyeznek a béke általános feltételeiről.
 márc. 26. Károlyi Strijben tájékoztatja Rákóczit a békefeltételekről.
 ápr. 4. Károlyi összehívja a konföderáció képviselőit Szatmárra.
 ápr. 17. Meghal I. József. Utóda III. Károly.
 ápr. 18. Rákóczi Lengyelországból kiáltványban szólítja fel katonáit a harc folytatására.
 ápr. 25. A konföderáció szatmári gyűlése elfogadja a békefeltételeket.
 ápr. 27. Kassát kuruc helyőrsége átadja a császáriaknak.
 ápr. 30. A konföderáció és a király képviselői Szatmáron aláírják az előző napon megszövegezett békeokmányt.
 máj. 1. A kuruc csapatok a majtényi síkon leteszik zászlóikat, és fegyvereiket megtartva szétoszolnak.
 máj. 26. Pálffy János 57 pontból álló előterjesztése az Udvari Haditanácsnak katonai ügyekben.
 jún. 24. Az utolsó kuruc vár, Munkács helyőrsége is leteszi a fegyvert.
 júl. 20. III. Károly Barcelonában ratifikálja a szatmári békét.
1714. márc. 6. Békekötés Rastattban; a spanyol örökösödési háború vége.
 aug. A tervezett felső-magyarországi kuruc felkelés vérbe fojtása.
 szept. 25. Czelder Orbán volt kuruc brigadéros kivégzése.
1715. jún. 15. III. Károly szentesíti a pozsonyi országgyűlés törvényeit, köztük a hadsereg fenntartását szabályozó VIII. tc.-t.
1716. ápr. 13. Osztrák–velencei szövetség a török ellen.
 júl. 9. Savoyai tábornagy megérkezik Futakra, a török elleni sereg táborába.
 aug. 2. Török támadás Karlócánál, Pálffy János tábornagy csapata ellen.
 aug. 4/5. éjjel A császári gyalogság hajóhídon átkel a Dunán Péterváradhoz.
 aug. 5. Győzelem Péterváradnál a török seregen.
 szept. 6. Temesvár ostromának kezdete. Október 13-án a törökök feladják a várat.
- 1717 Katonai mérnökiskola alapítása Bécsben és Brüsszelben.
- 1717 tavasza Esterházy Antal kiáltványa Magyarország lakosságához.
 jún. 9. A császári sereg kiindul a futaki táborból.
 15–16. Átkelés a Dunán, a következő napokban körülzárják Nándorfehérvárt.
 júl. közepe Megkezdődik a tűzérségi tűz Nándorfehérvár ellen.
 aug. 16. Győzelem a Nándorfehérvár felmentésére érkezett török seregen.
 aug. 18. A törökök feladják Nándorfehérvárt.
 aug. 22. A tatárok betörése a Besztercei-szoroson.
 szept. eleje A felkelt nép ismételten megveri a tatárokat.
 szept. 4. Győzelem a tatárokon a Visó völgyében.
1718. júl. 21. Osztrák–török békekötés Pozsarevácon.
 okt. 10. II. Rákóczi Ferenc török földre érkezik.

1720. jún. 12. Önálló, részben magyarokból álló huszárezred alapítására kap engedélyt XV. Lajos francia királytól Bercsényi László ezredes.
1726. aug. 26. Osztrák–orosz törökellenes szövetség kötése Bécsben.
1727. Felállítják Pesten a rokkant katonák házát.
1733. nov. 5. Hávor Miklós ezredes megbízást kap egy huszárezred felállítására (4. hu.e.).
nov. 24. Kökényesdi László ezredes megbízást kap egy hajdúezred felállítására (34. gy.e.).
1734. jan. 13. Károlyi Sándor lovassági tábornok megbízást kap egy huszárezred felállítására (6. hu.e.).
Ugyanezen a napon Pálffy Ferenc ezredes egy gyalogezred felállítására kap megbízást (19. gy.e.).
1735. ápr. 8. II. Rákóczi Ferenc meghal Rodostóban.
ápr. 27. Jobbágygyűlés a Békés megyei Szentendrőn; parasztfelkelés kezdete.
máj. 2. A felkelő parasztok elfoglalják Gyula városát.
máj. 9. A felkelők veresége Erdőhegynél.
máj. 13. Telegdnél szétverik az utolsó jobbágyfelkelőket.
1736. ápr. 4. Budán a bíróság ítéletet hirdet az 1735. évi parasztfelkelők perében.
ápr. 21. Savoyai Jenő halála.
máj. 28. Török hadüzenet Oroszországnak.
1737. júl. 13. A Habsburg-sereg elindul a Morva mentén Niš felé.
júl. 28. Niš vára meghódol.
okt. 2. Az osztrák csapatok elfoglalják Uzsicét.
okt. 11. Niš ismét török kézre kerül.
1738. márc. 23. A törökök háromheti ostrom után elfoglalják Uzsicét.
máj. 8. Győzelem a török seregen Új-Orsovánál.
jún. Új-Orsova sikertelen török ostroma.
júl. 15. Győzelem a török seregen Mehádiánál.
Új-Orsova újabb török ostroma; augusztus 15-én elfoglalják.
nov. 9. Rákóczi József, II. Rákóczi Ferenc fiának halála Csernavodán.
1739. júl. 22. Csata Grockánál a török sereggel; a visszavonulás során jelentős osztrák veszteségek.
szept. 1. Előzetes békekötés Nándorfehérváron a törökkel. Ennek értelmében a vár ismét török kézre kerül.
1740. okt. 20. III. Károly halála. Utóda lánya, Mária Terézia.
dec. 16. II. Frigyes porosz király sereggel betör Sziléziába.
1741. jan. 26. Pálffy János országbíró fegyverbe szólítja a nemességet.
ápr. 10. Porosz győzelem Mollwitznál.
máj. 18. Francia–bajor szerződés Nymphenburgban Ausztria ellen.
jún. 4. Porosz–francia szövetség megkötése.
aug. 15. Francia ezredek átkelnek a Rajna keleti partjára.
szept. 11. „Életünket és vérünket!” jelenet a pozsonyi országgyűlésen.
okt. 9. Frigyes és Mária Terézia megbízottai titkos fegyverszünetet kötnek Klein-Schellendorfban.
dec. 8. Beleznay János ezredes megbízást kap egy huszárezred felállítására (10. hu.e.).
1742. jan. 23. Linz megadja magát a Habsburg-csapatoknak.
jan. 24. Károly Albert bajor fejedelmet Frankfurtban VII. Károly néven német-római császárrá választják.
febr. 13. Habsburg-csapatok megszállják Münchent.
ápr. 17. Mária Terézia engedélyezi egy huszárezred felállítását Erdélyben (2. hu.e.).
máj. 17. Porosz győzelem Chotusitznál, Lotharingiai Károly seregén.
jún. 12. Porosz–osztrák békekötés Boroszlóban.
dec. 6. Ausztria csapatai elfoglalják Prágát.
- 1743 tavasza Frangepán Gergely ezredes parancsnoksága alatt a bajor választófejedelem önálló, nagyrészt magyarokból álló huszárezredet szervez.

1743. jún. 27. Osztrák győzelem Dettingennél a franciakon. A bajor csapatok erre semlegességüket nyilvánítják.
- szept. 13. Ausztria, Anglia, Németalföld és Szardínia szövetségi egyezményének aláírása Wormsban.
- okt. 25. Francia–spanyol véd- és dacsövetség megkötése Fontainebleau-ban.
- dec. 10. XV. Lajos francia király nagyrészt magyarokból álló huszárezred élére állítja Pollereczky András ezredest.
1744. máj. 17. Francia csapatok nyomulnak be Flandriába.
- júl. 1. A Habsburg-csapatok elővéde Nádasdy Ferenc altábornagy parancsnoksága alatt átkel a Rajna nyugati partjára.
- szept. 4. Traun tábornagy serege megindul Csehországba, ahová ismét betörték a poroszok.
- szept. 16. Prága négynapos körülzárás után kapitulál a porosz csapatok előtt.
- okt. 9. Az osztrák elővéd Nádasdy parancsnoksága alatt átkel a Moldva folyón. Megkezdődik a porosz utánpótlási vonalak zavarása, majd megszakítása.
1745. ápr. 22. Bajor–osztrák békekötés Füssenben.
- jún. 4. Porosz győzelem Hohenfriedbergnél.
- szept. 30. Porosz győzelem Soornál.
- dec. 15. Porosz győzelem Kesselsdorfnál.
- dec. 25. Porosz–osztrák békekötés Drezdában.
- 1746 Pozsonyban megjelenik a „Hadi exercitium, vagyis gyalog regimentek gyakorlási, mely Kewenhiller főgenerális alkotmányából Magyar tiszt Uraimék kedvéért nyelvünkre fordítottatott, úgy némel matematikai observatiókkal meg világosított”, Kovács János kiadásában.
1748. okt. 18. Az aacheni béke befejezi az osztrák örökösödési háborút.
- dec. A Haditanács szabályozza a gyalogezredek szervezetét.
- 1749 Új kiképzési és magatartási szabályzat a gyalogság számára.
- 1750 A tisztek, altisztek és a legénység kötelességeinek szabályozása. A német vezényleti nyelv kötelezővé tétele. A Habsburg-birodalomban a rokkantaknak további öt házat létesítenek.
1751. nov. 1. Új szabályzat a hadsereg elhelyezéséről és a katonaságnak járó természetbeni szolgáltatásokról.
- 1752 „Katonai-növendéiskola” felállítása Bécsben a szegényebb nemes és tiszti gyermekek számára. Kadétiskola felállítása Bécsújhelyen.
- 1753 tavasza Kuruc parasztszervezkedés Hódmezővásárhelyen és környékén. Június elején katonaság veri le.
1756. máj. 1. Osztrák–francia szövetség megkötése Versailles-ban.
- aug. 29. Porosz betörés Szászországba; a hétéves háború kezdete.
- okt. 1. Porosz győzelem Lobositznál.
- vége Nyitra megyében I. Ferenc császár költségén megkezdik egy huszárezred toborzását (császár, később I. hu.e.)
- dec. 15. Pálffy János ezredes megbízást kap egy gyalogezred felállítására (39. gy.e.).
1757. máj. 6. Osztrák vereséggel végződő csata Prága közelében.
- máj. 15. Létrejön Ausztria, Oroszország, Svédország és Franciaország poroszellenes koalíciója.
- jún. 18. Kolinnál a Habsburg-csapatok győzelmet aratnak II. Frigyes seregén.
- okt. 7. Rendelet a huszárezredek egységes egyenruházatáról.
- okt. 16. Hadik berlini vállalkozása.
- nov. 12. Schweidnitz október 27. óta ostromlott vára megadja magát Nádasdynak.
- nov. 22. Osztrák győzelem Boroszlónál.
- dec. 5. Porosz győzelem Leuthennél.
1758. márc. 15. XV. Lajos francia király Franciaország marsalljává nevezi ki Bercsényi Lászlót.
- ápr. 16. Schweidnitz porosz kézre kerül.

1758. máj. 5.	A királynő Nádasdyt tábornaggyá nevezi ki.
okt. 14.	Osztrák győzelem Hochkirchnél II. Frigyes csapatain.
nov. 1.	Megjelenik a katonai illetményeket, ruházzkodást, a felszerelést, a toborzást stb. szabályozó rendelet.
1759. júl. 30.	Orosz csapatok megszállják az Odera menti Frankfurtot.
aug. 12.	Orosz–osztrák győzelem Kunersdorfnál a poroszokon.
1760. szept. 11.	A magyar nemesi testőrség megalapítása.
1762. nov. 4.	Fegyverszünet Ausztria és Poroszország között.
	Felállítják az erdélyi székely határőr-huszárezredet (11. hu.e.).
1763. febr. 15.	Porosz–osztrák békekötés Hubertusburgban.
1769. máj. 15.	A bécsűjhelyi kadétiskola a „Terézia Katonai Akadémia” nevet kapja.
aug. 15.	Bevezetik az ezredek számozását, a tulajdonos rendfokozata szerint megállapított sorrendben.
1770. szept. 4.	A Habsburg-csapatok hadgyakorlata Märisch-Neustadtban, II. József és II. Frigyes második találkozása alkalmával.
1771. ápr. 8.	Rendelet a katonakötelesek összeírásáról a német–osztrák örökös tartományokban, Tirol kivételével. 1781-ben lép életbe.
1774. júl. 22.	A május 17-én tábornaggyá előléptetett Hadik Andrást kinevezik az Udvari Haditanács elnökévé.
1775	II. József szabályozza a katonai hajviseletet, a gyakorlatozást, enyhíti a büntetéseket.
1776. máj. 8.	Hadik a Haditanács elnökeként elrendeli, hogy a katonai levéltárakat a bécsi Kriegsarchivban kell egyesíteni.
1778. júl. 5.	Porosz csapatok átlépik a cseh határt; megkezdődik a bajor örökösödési háború.
1779. máj. 11.	Kováts Mihály ezredes, az amerikai Pulaski-légió vezénylő parancsnoka el-esik a charlestowni csatában.
máj. 13.	Porosz–osztrák békekötés Teschenben.
1784. okt. 31.	Erdélyben jobbágyfelkelés tör ki. Az év végéig a katonaság leveri.
1787. szept. 10.	Mozgósítási parancs a Habsburg-hadseregnek.
dec. 2/3.	Két sikertelen rajtaütés Nándorfehérvár ellen.
1788. febr. 9.	Osztrák hadüzenet Törökországnak.
ápr. 24.	Habsburg-csapatok beveszik Szabácsot.
szept. 20–21.	Pánik a Karánsebes felé visszavonuló Habsburg-csapatoknál, ezen II. József sem tud úrrá lenni.
1789. febr. 20.	II. József felkéri Hadikot a főparancsnoki teendők ellátására.
máj. 5.	Versailles-ban forradalmi helyzetben összeül a rendi országgyűlés, melyet 1614 óta nem hívtak egybe.
júl. 25.	Osztrák arany és ezüst katonai becsület emlékérem alapítása legénységi állományúak kitüntetésére.
júl. 28.	A Habsburg-csapatok főparancsnokságát Laudon tábornagy veszi át.
aug. 1.	Osztrák–orosz győzelem Focșaninál.
szept. 1.	Osztrák–orosz győzelem Martineștinél.
okt. 8.	Nándorfehérvár közel egyhónapi körülzárás után meghódol a Habsburg-csapatoknak.
1790. jún. 18.	A budai országgyűlésen felolvassák hét magyar ezred tisztikarának beadványát a magyar hadsereg ügyében.
júl. 12.	A Graeven-huszárezred tisztjeinek folyamodványa az országgyűléshez magyar haderő ügyében.
szept. 29.	Osztrák–török fegyverszüneti egyezmény aláírása Gyurgyevóban.
1791. aug. 4.	Osztrák–török békekötés Szisztovóban.
1792. ápr. 20.	Franciaország hadat üzen Ausztriának.
ápr. 28.	Az északi francia hadsereg három oszlopban megindul a Habsburg-csapatok ellen.
szept. 20.	Ágyúzás Valmynál, a háború fordulópontja.
nov. 6.	Francia győzelem Jemmapes-nál.

1793. márc. 18. aug. 23.	Neerwindennél a Habsburg-csapatok győznek a franciákkal szemben. Párizsban a Konvent a forradalom megmentésére elhatározza a tömegfelkelést.
1794. jún. 26.	Csata Fleurus-nél; francia győzelem.
1795. ápr. 5. máj. 20. okt. 29. dec. 21.	Francia–porosz békekötés Bázelen. Osztrák–angol szerződés a francia forradalom ellen. Habsburg-csapatok felmentik Mainzot. Osztrák–francia fegyverszünet a rajnai hadszíntéren, 1796. május 21-ig.
1796. márc. 2. ápr. 10. ápr. 26. máj. 14. júl. 1. nov. 15–17.	Bonaparte altábornagy az itáliai francia hadsereg főparancsnoka lesz. Megkezdődik a francia támadás Itáliában. Piemonti–francia fegyverszünet. Több jelentős győzelem után Bonaparte bevonul Milánóba. Megindulnak a hadműveletek a Rajnánál. Francia győzelem Arcolénál Alvinczy csapatain.
1797. jan. 14. febr. 2. febr. 11. márc. 12. ápr. 7. ápr. 18. okt. 17.	Csata Rivolinál; francia győzelem. A nyolc hónapig ostromlott Mantovában Wurmser tábornagy megadja magát a franciáknak. Károly főherceg átveszi az itáliai csapatok főparancsnokságát. Megindul Itáliában a francia támadás. A francia csapatok elérik Judenburgot. Itt előbb öt napra szóló, majd 20-áig meghosszabbított fegyverszünetet kötnek. Előzetes osztrák–francia békekötés Leobenben. Osztrák–francia békekötés Campoformio közelében.
1798. ápr. 25. ápr. 27. ápr. 28. máj. 19. júl. 1. aug. 1–2.	Rendelet két új magyar sorjalogezred szervezésére, meglevő ezredek­ből (60. és 61. gy.e.). Megkezdik további két magyar gyalogezred felállítását, meglevő ezredek­ből (48. és 62. gy.e.). Rendelet két huszárezred szervezésére, meglevő ezredek­ből (5. és 7. hu.e.). Toulon kikötőjéből Bonaparte elindul egyiptomi expedíciójára. Bevezetik a Habsburg-hadsereg ezredeinek végleges számozását. Nelson tengernagy Abukirnál megsemmisíti a francia flottát.
1799. jan. 1. márc. 1. márc. 21. és 25. ápr. 5. ápr. 14. aug. 15. okt. 8. okt. 22. nov. 9. nov. 15.	Rendelet a haderő gyalogezredeinek ruházatáról és fegyverzetéről. Francia csapatok Kehl­nél átkelnek a Rajnán; megkezdődik a második koalíciós háború. Károly főherceg Ostrachnál, majd Stokachnál megveri a Jourdan tábornok vezette francia csapatokat. Magnanónál Kray altábornagy legyőzi Scherer tábornok francia csapatait. Szuworov tábornagy átveszi az itáliai osztrák–orosz csapatok főparancsnokságát. Osztrák–orosz győzelem Novinál. A bécsi Haditanács által Svájcba irányított Szuworov Churba érkezik. Oroszország kiválik a franciaellenes koalícióból. (A forradalmi naptár szerint brumaire 18.) Párizsban Bonaparte államcsíny­nel magához ragadja a hatalmat. Bonaparte a Francia Köztársaság első konzulja lesz.
1800. máj. 20. jún. 9. jún. 14. júl. 15. júl. 31. dec. 3. dec. 25.	Bonaparte átkel a Szent Bernát-hágón Itáliába. Francia győzelem Montebellónál. Francia győzelem Marengónál. Fegyverszünet kötése Dél-Németországban. Kray tábornagyot nyugalomá­nyba helyezik. Francia győzelem Hohenlindennél. Osztrák–francia fegyverszünetet kötnek Steyerben.
1801. jan. 9. febr. 9. szept. 12.	Károly főherceget nevezi ki az uralkodó a Haditanács elnökévé. Osztrák–francia békekötés Luneville-ben. Károly főherceget hadügy- és haditengerészeti miniszterré nevezik ki.

1802. máj. 4.	Az örökös tartományokban eltörlik az élethossziglan tartó katonai szolgálót.
máj. 13.	A király rendszeres hadkiegészítést kér az országgyűléstől, továbbá a hadikiadások fedezését.
jún. 25.	Festetics György az országgyűlésen 40 000 forintot ajánl fel magyar ifjak hadtudományi képzésére; példáját mások is követik.
okt. 30.	A király szentesíti az országgyűlési törvényeket. A IV. tc. kimondja, hogy a pesti egyetemen katonai tanszéket kell szervezni. Az országgyűlés meghatározza a szolgálati időt: a gyalogságnál tíz, a lovasságnál tizenkét év.
1804. máj. 18.	Napóleon a szenátussal császárrá nyilváníttatja magát.
1805. júl. 30.	Rendelettel megszüntetik a Habsburg-hadseregben a copf viselését.
szept. 8.	Osztrák csapatok átlépik a bajor határt; megkezdődik a harmadik koalíciós háború.
okt. 18.	Az Ulmban körülvárt osztrák csapatok parancsnoka, Mack altábornagy lete-szi a fegyvert.
okt. 21.	Nelson győzelme Trafalgarnál.
okt. 22.	Kutuzov tábornok 35 000 orosz katonával az Innhez érkezik.
okt. 29–31.	Caldierónál az osztrák sereg Károly főherceg vezetésével helytáll az ismételt francia támadásokkal szemben.
nov. 11.	Az osztrák–orosz csapatok győzelme Dürnsteinnél a franciakon.
nov. 12.	A francia lovasság Murat vezetésével bevonul Bécsbe.
dec. 2.	Napóleon győzelme Austerlitznél az osztrák–orosz hadakon. (A három császár csatája.)
dec. 4.	Osztrák–francia fegyverszünet.
dec. 26.	Osztrák–francia békeszerződés aláírása Pozsonyban.
1806. febr. 10.	Károly főherceg kinevezése generalisszimusszá.
1807	Új szolgálati szabályzat. Megszüntetik a tisztek botját, bevezetik a 14, ill. 20 szolgálati év után járó jelvényt. Új kiképzési szabályzat; lemondás a vonal-harcászatról.
jún. 24.	A budai országgyűlés alsótáblája megajánlja a hadiadót, július 29-én az újon-cokat.
1808. máj. 12.	Császári rendelet gyalogsági és lovassági tartalék létrehozásáról.
jún. 9.	Császári rendelet a birodalom örökös tartományai védelmére szolgáló Land-wehr szervezéséről.
nov. 2.	A király szentesíti a pozsonyi országgyűlés törvényeit. A VII. tc. részletesen intézkedik a Ludovika Katonai Akadémia létrehozásá-ról. Az országban eredményes adakozás kezdődik, lesz épület, majd tansze-mélyzet – de a magyar tisztképzés mégsem indul meg.
1809	Magyarország számára új toborzási irányelveket adnak ki.
ápr. 10.	A Károly főherceg vezette Habsburg-csapatok átkelnek az Inn folyón; meg-kezdődik Ausztria háborúja Napóleon és szövetségesei ellen.
ápr. 19.	Francia győzelem Landshuttól északra.
ápr. 22.	Csata Eggmühlnél, osztrák vereség.
máj. 13.	A franciák bevonulnak Bécsbe.
máj. 21–22.	Csata Aspernnél; a franciák visszavonulnak.
jún. 14.	János főherceg a magyar nemesi felkeléssel egyesülve, Győrnél vereséget szenved a franciáktól.
júl. 5–6.	Csata Wagramnál, francia győzelem.
júl. 12.	Znaimban Károly főherceg fegyverszünetet köt Napóleonnal.
okt. 14.	Osztrák–francia békeszerződés aláírása Schönbrunnban.
1811. jún. 14.	Az osztrák tartományokban a tényleges katonai szolgálat idejét 14 évben állapítják meg.
1812. márc. 14.	Titkos francia–osztrák szerződés Párizsban.
jún. 24.	Napóleon Oroszország elleni hadjáratának kezdete.

1812. aug. 12. Csata Gorodecnánál, osztrák csapatok részvételével.
 szept. 7. A borogyinói csata.
 szept. 14. A francia csapatok harc nélkül bevonulnak Moszkvába.
 okt. 18. Megindul az orosz csapatok ellentámadása.
 dec. 6. Az osztrák hadtest megkezdi visszavonulását Oroszországból.
1813. jan. 30. Osztrák–orosz fegyverszünet megkötése Varsóban.
 jún. 27. Orosz–porosz–osztrák titkos szerződés kötése Reichenbachban.
 aug. 11. Ausztria hadat üzen Franciaországnak.
 aug. 26–27. Francia győzelem a drezdai csatában.
 okt. 16., 18–19. Csata Lipcsénél, a szövetségesek győzelme.
 dec. 21. Schwarzenberg tábornagy a szövetséges fősereggel Bázelnél átkel a Rajnán Franciaországba.
1814. jan. 24. Első nagyobb ütközet francia területen, Bar-sur-Aube-nál; a Gyulai Ignác és a württembergi herceg vezette szövetséges csapatok győzelme.
 márc. 30. A szövetséges csapatok bevonulnak Párizsba.
 ápr. 4. Marsalljai Fontainebleu-ban lemondatták Napóleont.
 máj. 30. A szövetségesek Párizsban békét kötnek Franciaországgal.
 szept. 4. Poroszországban bevezetik a béke idejére is szóló általános hadkötelezettséget.
 okt. 1. Bécsben megkezdődik a Napóleonnal szemben győztes hatalmak 1815. június 9-ig tartó kongresszusa.
1815. jan. 3. Osztrák–angol–francia titkos szövetséget kötnek Oroszország és Poroszország ellen.
 febr. 16. Napóleon elhagyja Elba szigetét.
 márc. 20. Napóleon Párizsba érkezik.
 jún. 18. Csata Waterloonál; Napóleon végső veresége.
 júl. 3. A szövetséges csapatok ismét bevonulnak Párizsba.
1821. ápr. 4. Megkezdődnek a harcok a nápolyi felkelők ellen, ezek október elejéig tartanak.
1828. dec. 21. A katonai szolgálati időt Magyarországon 14 évben állapítják meg.
 1830 Gyulai Ignác tábornagyot nevezik ki az Udvari Haditanács elnökévé.
 1831. nov. 19. Frimont János lovassági tábornokot nevezik ki a Haditanács elnökévé.
 1835. jún. 10. Ütközet Boszniában.
 1836. júl. 2. Ütközet Boszniában.
 1838 Engedélyezik, hogy Magyarországon a fogadópénzt tíz év szolgálat vállalása esetén kifizethessék.
- 1840 Megkezdik a gyutacsosra átalakított kovás puskák kiadását a Habsburg-hadseregben.
- 1841 Legénységi rendfokozati jelzéseket vezetnek be.
1842. okt. 22. Fejér vármegye közgyűlésén Perczel Mór nemzeti „védhatalom” felállítását követeli.
 nov. 22. Horváth Mihály akadémiai székfoglalója: A magyar honvédelem történeti vázlata.
1843. febr. 17. Magyarországon megtiltják az élethossziglan szóló toborzást.
 okt. 1. A Habsburg-hadsereg gyalogezredeinek új kiképzési szabályzatot adnak ki.
1846. febr. 19. A galíciai parasztfelkelők ellen osztrák katonaságot vetnek be.
 febr. 20. Felkelés Krakkóban – március 3-án katonaság veri le.
1847. nov. 11. Pozsonyban megkezdődik az országgyűlés, melynek ülései 1848. április 11-ig tartanak. A katonai kérdésekről ismételten szó esik.
1848. jan. 12. Forradalom Palermóban.
 jan. 27. Forradalom Nápolyban.
 febr. 23. Forradalom Párizsban.
 márc. 13. Forradalom Bécsben.
 márc. 15. Forradalom Pesten, megalakul a Rendre Ügyelő Választmány és megkezdődik a nemzetőrség szervezése.
 márc. 23. Jellačić horvát báni kinevezést kap.

1848. ápr. 7.	A Batthyány-kormány megalakulása.
ápr. 11.	Az uralkodó szentesíti a pozsonyi országgyűlésen hozott törvényeket, amelyek biztosítják a polgári átalakulás jogi kereteit Magyarországon. A XXII. tc. engedélyezi a nemzetőrség felállítását.
ápr. 20.	Batthyány utasítására megalakul az Országos Nemzetőri Haditanács. A minisztertanács határozatot hoz a Morvaországban és Galíciában levő magyar ezredek hazatérésének sürgetésére.
ápr. 21.	A miniszterelnök körrendeletben utasítja a törvényhatóságokat, hogy a nemzetőrség összeírását haladéktalanul kezdjék meg.
ápr. 25.	Az osztrák ideiglenes alkotmány kibocsátása.
máj. 7.	Batthyány sürgetésére az uralkodó a Magyarországon levő sorkatonaságot az első felelős magyar kormány hadügyminiszterévé kinevezett Mészáros Lázár rendelkezése alá helyezi.
máj. 10.	A pesti ifjúság tüntetése a budai osztrák katonai parancsnok, Lederer tábornok ellen.
máj. 11.	A zágrábi báni értekezlet kinyilvánítja, hogy nem hajlandó engedelmeskedni a magyar kormánynak.
máj. 13–15.	Szerb nemzeti gyűlés Karlócán.
máj. 15.	A Batthyány-kormány döntést hoz egy 10 000 főből álló önkéntes sereg felállításáról, és elrendeli katonai tábor létrehozását Szeged környékén.
máj. 15–17.	Az erdélyi románok első balázsfalvi gyűlése feltételekhez köti a Magyarországgal való uniót.
máj. 17.	Az udvar Bécsből Innsbruckba menekül.
máj. 18.	A Batthyány-kormány megtiltja mindennemű fegyver és hadianyag kivitelét az országból.
máj. 20.	A fővárosban megkezdődik a honvédek toborzása.
máj. 30.	A főváros után vidéken is megkezdődik a honvédek toborzása.
	A kolozsvári országgyűlés kimondja az uniót.
	A minisztertanács felmenti a Temesköz és a Sajkás kerület határőreit a feudális szolgáltatások alól.
jún. 2.	Csány László dunántúli királyi biztos megbízást kap a Dráva-vonal védelmének megszervezésére.
jún. 8.	A Katonai Határőrvidék felett a magyar kormány kap rendelkezési jogot.
jún. 10.	Az uralkodó felfüggeszti Jellačićot horvát báni méltóságából.
jún. 12.	Összeccsapás Karlócán a szerb nemzeti gyűlés felosztatására küldött sorkatonaság és a szerb felkelők között.
	Dél-Magyarországon kitör a nyílt fegyveres harc.
jún. 12–17.	Felkelés Prágában.
jún. 13.	Szemere Bertalan belügyminiszter két hét alatt 40 000 nemzetőr kiállítására utasítja az alföldi, a délvidéki és a dél-dunántúli megyéket.
jún. 23–26.	Munkásfelkelés Párizsban.
jún. 27.	A Délvidéken összevont csapatok főparancsnokává Mészáros hadügyminiszter Bechtold Fülöp altábornagyot nevezi ki.
júl. 5.	Pesten megnyílik az első népképviselői országgyűlés.
	Batthyány rendeletet bocsát ki a táborba szállt nemzetőrség szolgálatának szabályzásáról.
júl. 11.	Az országgyűlés közfelkiáltással megajánlja a kormány által kért 200 000 újoncot és az ehhez szükséges 42 millió forint összegű hitelt.
júl. 14.	A szenttamási szerb katonai tábor első sikertelen ostroma.
júl. 22.	Bécsben megnyílik az osztrák birodalmi gyűlés.
júl. 23–25.	Radetzky Custozánál győzelmet arat a piemonti hadsereg felett.
aug. 3.	A magyar országgyűlés rokonszenv-nyilatkozata a német egység ügye mellett.
aug. 6.	Kossuth elrendeli ötforintos bankók kibocsátását.
aug. 9.	Piemont fegyverszünetet köt Ausztriával.
aug. 12.	Az udvar Innsbruckból visszatér Bécsbe.

1848. aug. 13.	Batthyány elrendeli az önkéntes nemzetőr csapatok toborzását.
aug. 19–23.	A képviselőház megvitatja a katonai állítás kérdését.
aug. 19.	Szenttamás második sikertelen ostroma.
aug. 27.	Az osztrák kormány emlékirata Magyarország kormányzati önállóságának korlátozásáról. Batthyány utasítása a 13-i rendelet értelmében szerveződő önkéntes nemzetőrség összevonásáról a pápai, váci, szolnoki és aradi tábor felállításáról.
aug. 29.	Szemere rendelete a törvényhatóságok számára az újoncösszeírás azonnali megkezdésére.
aug. 31.	Jellačić csapatai élén bevonul Fiuméba.
szept. 2.	A perlászi erősített tábor bevétel.
szept. 4.	Az uralkodó Jellačićot visszahelyezi báni tisztségébe.
szept. 5–9.	Az országgyűlés és a kormány 100 tagú küldöttsége Bécsben.
szept. 11.	Lemond a Batthyány-kormány.
	Jellačić csapatai megkezdik átkelésüket a Dráván.
szept. 12.	Batthyány bejelenti az új kormány megalakítását.
szept. 13.	A miniszterelnök általános népfelkelést rendel el a Dunántúlon.
szept. 14.	Batthyány utasítása a honvédtoborzás azonnali megindításáról.
szept. 15.	A képviselőház eltörli a szőlődezősmát és a hegyvámot.
szept. 16.	Megalakul az Országos Honvédelmi Bizottmány.
	A dunántúli magyar sereg parancsnokságát az országgyűlés a nádorra ruházza.
szept. 19.	Néhány száz főnyi cseh–szlovák légió tör be Észak-Magyarországra.
szept. 21.	Újabb eredménytelen támadás Szenttamás ellen.
szept. 22.	Kossuth kiáltványban szólítja fel a külföldön levő magyar katonákat a hazatérésre.
szept. 23.	A nádor lemond, és titokban Bécsbe távozik.
szept. 24.	Kossuth toborzó körútra indul az Alföldre.
szept. 25.	Az uralkodó nem erősíti meg a második Batthyány-kormányt, és a magyarországi csapatok főparancsnokává Lamberg Ferenc altábornagyot nevezi ki.
szept. 27.	Az országgyűlés Kossuth és a baloldal javaslatára Lamberg kinevezését törvénytelennek deklarálja.
szept. 28.	A Pestre érkező Lamberg a felháborodott nép meggyilkolja.
szept. 29.	A magyar csapatok Pákozdnál megállítják Jellačić seregét.
szept. 30.	Móga és Jellačić között háromnapos fegyverszünet jön létre.
	Görgei a Csepel-szigeten kivégezteti az ellenséges csapatok között futárszolgálatot vállaló Zichy Ödön grófot.
okt. 4.	Az uralkodó Magyarország polgári és katonai kormányzójává nevezi ki Jellačićot.
okt. 6.	Bécsben felkelés tör ki, az udvar Olmützbe menekül.
okt. 7.	Az országgyűlés törvénytelennek minősíti az uralkodó 4-i rendeleteit.
okt. 8.	Jellačić tartalék hadoszlopa Ozoránál feltétel nélkül leteszi a fegyvert.
	Az Országos Honvédelmi Bizottmány Kossuth elnökletével az ország teljhatalmú kormányává válik.
okt. 10.	Jellačić seregének főoszlopa átlépi a magyar–osztrák határt.
okt. 10.	Puchner rendeletére megkezdődik az erdélyi magyar nemzetőrség lefegyverzése.
okt. 16.	Az uralkodó a császári hadsereg főparancsnokává Windisch-Grätzet nevezi ki.
okt. 17.	Székely gyűlés és katonai tábor Agyagfalván.
	Puchner nagyszebeni főhadparancsnok fegyverbe szólítja a románokat a magyar forradalom ellen.
okt. 30.	A magyar sereg veresége Schwechatnál.
okt. 31.	A bécsi felkelés leverése.
nov. 1.	Kossuth a feldunai hadtest parancsnokává Görgeit nevezi ki.
nov. 5.	A székelyek veresége Marosvásárhelynél.

1848. nov. 9. Damjanich elfoglalja a strázsai szerb tábort.
 nov. 13. A felső-erdélyi magyar csapatok veresége Désnél.
 nov. 14. A pesti fegyvergyár államosítása.
 nov. 17. Kolozsvár feladása.
 nov. 21. A Schwarzenberg-kormány megalakulása.
 nov. 22. Megnyílik az osztrák birodalmi gyűlés Kremsierben.
 nov. 29. Bem az erdélyi sereg parancsnoka lesz.
 dec. 2. A kamarilla lemondásra kényszeríti V. Ferdinándot, és Ferenc József lép trónra.
 dec. 4. Götz tábornok dandára betör Felső-Magyarországra.
 dec. 5. Kiss Ernő sikertelenül ostromolja a tomasevacsi szerb tábort.
 dec. 6. Schlik hadteste Galícia felől megindítja támadását.
 dec. 7. Az országgyűlés Ferenc Józsefet trónbitorlónak nyilvánítja.
 dec. 11. Pulszky csapatai Budamérnél vereséget szenvednek Schliktól.
 dec. 12. Damjanich beveszi Károlyfalvát és Alibunart.
 dec. 14. Simunich hadteste Morvaország felől magyar földre lép.
 dec. 16. A császári főszereg Windisch-Grätz vezetésével megkezdí támadó hadműveleteit.
 dec. 18. Guyon veresége Nagyszombatnál.
 Kossuth a Dunántúlon elrendeli az általános népfelkelést.
 Bem csapatai Csucsánál megállítják a császáriakat.
 dec. 24. A háromszéki székelyek veresége Hídvégnél.
 dec. 25. Bem csapatai bevonulnak Kolozsvárra.
 dec. 26. Görgei feladja Győrt.
 dec. 28. Háromszék meghódol a császáriak előtt.
 Görgei utóvédét Jellačić lovassága meglepi Bábólnánál.
 dec. 29. Bem Bethlennél súlyos csapást mér a felső-erdélyi osztrák csapatokra.
 dec. 30. Perczel hadtestének veresége Móránál.
 dec. 31. Az OHB és az országgyűlés Debrecenbe költözik, egyben békeküldöttséget meneszt Windisch-Grätzhez.
849. jan. 1–5. Pest-Buda kiürítése.
 jan. 2. Haditanács a fővárosban.
 jan. 3. A tihucai csata és Észak-Erdély felszabadítása.
 Pancsova sikertelen ostroma.
 jan. 4. A Mészáros vezette felső-tiszai hadtest vereséget szenved Kassánál.
 jan. 5. Windisch-Grätz csapatai bevonulnak a fővárosba.
 Görgei váci nyilatkozata.
 jan. 17. Bem győzelme Gálfalvánál.
 jan. 21. Nagyszeben első (sikertelen) ostroma.
 jan. 21–22. Görgei veresége Széklánánál és Hodrusbányánál.
 jan. 22. Perczel sikeres ellentámadásának kezdete. Szolnok visszafoglalása.
 jan. 22–23. Klapka győzelme Schlik felett Tarcalnál és Bodrogkeresztúrnál.
 jan. 25. Perczel elűzi Ceglédre Ottinger lovasdandárát.
 jan. 29. Az OHB Dembińskit a magyar főerők parancsnokává nevezi ki.
 jan. 31. Klapka csapatai visszaverik Schlik támadását Tokajnál.
 febr. 1. Puchner kérésére egy cári hadosztály vonul be Erdélybe.
 febr. 4. Bem Vizaknánál súlyos vereséget szenved.
 febr. 5. Guyon hadosztálya áttör a császáriak védelmén Branyiszkónál.
 febr. 8. Az újaradi csata.
 febr. 9. A római köztársaság kikiáltása.
 Bem a piski csatában nagy győzelmet arat Puchner serege felett. A szegedi magyar csapatok kiverik a szerb felkelőket Újszegedről.
 febr. 10. Görgei és Klapka hadtestének egyesülése Kassán.
 febr. 26–27. Csata Kápolnánál, utána magyar visszavonulás.
 márc. 2–3. Ütközet Medgyesnél – Bem visszavonul Segesvárra.
 márc. 3. A tiszafüredi puccs – Dembiński eltávolítása a főszereg éléről.

1849. márc. 4.	Az olmützi oktrojált alkotmány kibocsátása.
márc. 5.	Damjanich és Vécsey győzelme Szolnoknál.
márc. 8.	A magyar főszereg parancsnokává Vettert nevezik ki.
márc. 11.	Bem beveszi Nagyszebent.
márc. 16.	Szemere Felső-Magyarország védelmére megkezdi a „Védereg” szervezését.
márc. 17–19.	Vetter sikertelen cibakházai expedíciója.
márc. 20.	Bem csapatai bevonulnak Brassóba. A császári-cári sereg megkezdi Erdély kiürítését.
márc. 21.	A fegyverszünet lejártával a piemonti hadsereg megindítja hadműveleteit Lombardiában.
márc. 23.	Perczel megkezdi a Bácska felszabadítását célzó hadjáratot. A piemonti csapatok Novaránál súlyos vereséget szenvednek.
márc. 30.	Az egri haditanács elfogadja a magyar főszereg támadási tervét.
márc. 31.	A főszereg vezetését „ideiglenesen” Görgei veszi át.
ápr. 2.	A hatvani győzelem.
ápr. 3.	Perczel csapatai beveszik a szenttamási tábor.
ápr. 4.	Klapka és Damjanich győzelme Jellačić felett Tápióbicskénél.
ápr. 6.	Az isaszegi ütközet.
ápr. 7.	A gödöllői haditanács. Perczel honvédei elfoglalják a római sáncokat.
ápr. 10.	Klapka és Damjanich hadteste Vácnál áttör a császári főszereg bal szárnyán.
ápr. 12.	A császári főszereg vezetését Welden veszi át. Perczel sikertelen kísérlete a Titeli-fennsík bevétele.
ápr. 14.	A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata, a Habsburg-ház trónfosztása. Kossuthot az országgyűlés kormányzó elnökké választja.
ápr. 16.	Bem egy expedíciós hadtest élén benyomul a Temesközbe.
ápr. 19.	A nagysallói diadal.
ápr. 22.	Komárom felmentése a Duna bal partján.
ápr. 24.	Az országgyűlés elrendeli újabb 50 000 újonc sorozását. Francia csapatok támadása Róma ellen.
ápr. 26.	A komárom–szőnyi ütközet.
ápr. 29.	Perczel győzelme Todorović szerb–osztrák hadteste felett Melencénél.
máj. 1.	A Szemere-kormány megalakulása. Ferenc József katonai segítségért fordul a cárhoz.
máj. 3–9.	Felkelés Drezdában.
máj. 4–21.	Buda ostroma és bevétele.
máj. 6–16.	Hatvani Imre gerilla őrnagy havasi hadjárata és veresége.
máj. 7.	Görgei hadügyminiszteri kinevezése.
máj. 10.	Perczel bevonul Pancsovára.
máj. 11.	Palermo eleste.
máj. 12–13.	Sikertelen felkelés Badenban.
máj. 16.	Bem bevonul Orsovára – befejeződik a Délvidék felszabadítása.
máj. 20.	A minisztertanács elfogadja a Klapka-féle haditervet.
máj. 21.	Ferenc József és I. Miklós orosz cár találkozója Varsóban.
máj. 22., 24., 26.	A Titeli-fennsík ismételt sikertelen ostroma.
máj. 28.	Kossuth és Bálcescu tárgyalásokat kezd Debrecenben.
máj. 30.	A császári csapatok fővezérletét Haynau veszi át.
jún. 5.	A kormány Debrecenből Pestre teszi át székhelyét.
jún. 7.	A bácskai magyar hadtest Kátynál súlyos vereséget szenved Jellačićtól.
jún. 13.	Kmety győzelmes csatája Csornánál.
jún. 16., 19–20.	A magyar főszereg támadása és visszaverése a Vágnál.
jún. 18.	A cári intervenciós hadsereg főerői megkezdik átkelésüket a Kárpátokon.
jún. 19–20.	Orosz csapatok törnek be Erdélybe.
jún. 25.	Jellačić Becsénél a Tisza bal partjára szorítja át a bácskai magyar hadtestet.

1849. jún. 27.	A kormány általános népfelkelést, „keresztes háborút” hirdet.
jún. 28.	Poeltenberg hadteste szívós védelem után feladja Győrt.
jún. 29.	A minisztertanács határozatot hoz a honvédsereg főerőinek a Tisza-Maros szögében történő összpontosításáról.
jún. 30.	A cári csapatok bevonulnak Miskolcra.
júl. 1.	Kossuth a honvédsereg főparancsnokává Mészáros Lázárt, vezérkari főnökévé Dembińskit nevezi ki. 1849. júl. 1. Arad császári őrsége szabad elvonulás fejében átadja a várat ostromló honvédcsapatoknak.
júl. 2.	Az első komáromi ütközet.
júl. 3.	Francia csapatok felszámolják a római köztársaságot.
júl. 8.	Megkezdődik a főváros kiürítése, a kormány Szegedre költözik.
júl. 11.	A második komáromi ütközet.
júl. 14.	Jellačić veresége Hegyesnél. Aulich Lajos tábornokot hadügyminiszterré nevezik ki. Kossuth és Bálcescu aláírja a magyar–román megbékélésről szóló egyezményt.
júl. 17.	Görgei utóvédharca Vácnál.
júl. 20.	Lovassági ütközet Turánál.
júl. 23.	Guyon sikertelen támadása a Titeli-fennsík ellen.
júl. 27.	Az orosz főerők Tiszafürednél átkelnek a Tiszán.
júl. 28.	Szegeden a képviselőház törvénybe iktatja a nemzetiségi alkotmányt és a zsidók egyenjogúsítását.
júl. 30.	Kossuth a honvédsereg főparancsnokává Dembińskit nevezi ki.
júl. 31.	A segesvári ütközet, Petőfi eltűnése.
aug. 1.	Dembiński harc nélkül feladja Szegedet, a kormány és a képviselőház Aradra teszi át székhelyét.
aug. 2.	Haynau bevonul Szegedre.
aug. 3.	Nagysándor hadteste vereséget szenved Debrecennél.
aug. 3.	A komáromi várőrség Klapka vezetésével szétzúzza a császári csapatok ostromzárát.
aug. 5.	Dembiński Szőregnél vereséget szenved.
aug. 6.	Bem veresége Nagycsúrnél.
aug. 9.	Piemont és Ausztria békét köt. Kossuth a hadsereg főparancsnokává Bemet nevezi ki. Görgei seregéből Nagysándor hadteste Aradra érkezik.
aug. 11.	A temesvári ütközet. Az utolsó minisztertanács Aradon, Görgei teljhatalmat kap, Kossuth lemond.
aug. 13.	A világosi fegyverletétel.
aug. 17.	Damjanich feladja Aradot.
aug. 18–19.	Lázár Vilmos és Dessewffy Arisztid csapatai, valamint az erdélyi hadsereg maradványa leteszik a fegyvert.
aug. 21.	Vécsey és Kmety csapatai Borosjenőnél kapitulálnak a cári csapatok előtt.
aug. 22.	Velence meghódol az osztrák csapatok előtt.
aug. 23.	Kazinczy hadtestének fegyverletétele Zsibónál.
szept. 5.	Pétervárad megnyitja kapuit a császáriak előtt.
okt. 2–5.	Klapka amnesztia fejében átadja Komárom várát.
okt. 6.	Kivégzik az első felelős magyar miniszterelnököt, gróf Batthyány Lajost Pesten, a honvédsereg 13 parancsnokát Aradon.
1850. febr. 15.	Kossuth a bulgáriai Sumlából a kisázsiai Kütahyába költözik.
1851. ápr. 25.	Kossuth kütahyai alkotmányterve.
aug.–szept.	Narciso López kubai vállalkozása, amelyben Prágay Jánossal az élen magyarok is részt vesznek.
okt. 23.	Kossuth Angliába érkezik.
dec. 2.	Louis Bonaparte államcsínye Franciaországban.

1851. dec. 5.–	Kossuth amerikai körútja.
1852. júl. 14.	
jan. 24.	A Makk József-féle szervezkedés leleplezése.
1852. nov. 20.–	III. Napóleon császár uralkodásának ideje.
1870. szept. 3.	
1853. febr. 6.	A milánói felkelés kirobbanása.
febr. 18.	Libényi János merénylete Ferenc József ellen.
márc. 3.	Noszlopy Gáspár kivégzése.
1853. nov. 1.–	A krími háború.
1856. márc. 30.	
1859. ápr. 29.–	Olasz–francia–osztrák háború.
nov. 10.	
máj. 6.	A Magyar Nemzeti Igazgatóság megalakulása Párizsban.
máj.	Piemontban megalakul a magyar légio.
jún. 24.	Az osztrák seregek veresége Solferinónál.
júl. 11.	A villafrancai fegyverszünet.
szept.	A magyar légio feloszlata.
nov. 10.	A zürichi béke.
1860. máj. 11.	Garibaldi szicíliai partraszállása.
máj. 30.	Garibaldi beveszi Szicília fővárosát, Palermót.
jún. 6.	Tüköry Lajos halála.
júl. 16.	Garibaldi elrendeli a magyar légio felállítását.
szept. 7.	Nápoly felszabadulása.
szept. 11.	Cavour és a Magyar Nemzeti Igazgatóság egyezménye.
okt. 1.	A voltornói csata.
okt. 31.	A magyar légio zászlószentelése Nápolyban.
1861. febr. 4.–	Az amerikai polgárháború.
1865. júl. 8.	
1861. ápr.–	A magyar légio a dél-olaszországi „brigantaggio” elleni harcokban.
1862. aug.	
máj. 8.	Teleki László öngyilkossága.
jún. 6.	Cavour halála.
okt. 25.	Springfield (Missouri) elfoglalása, Zágonyi Károly „halállovaglása”.
1862. máj. 18.	Kossuth Dunai Szövetség tervének publikálása.
1862. aug.–	A légio Piemontban.
1863. ápr.	
1863. ápr.–	A légio a Markákban.
1865. jún.	
júl. 1–4.	A gettysburgi csata.
1863–1864	Lengyel nemzeti felkelés a cári elnyomás ellen.
1864. márc. 16.	A Nedeczky–Almásy vezette szervezkedés felszámolása.
jún. 5.	A piemonti ütközet.
1865. jún.–	A légio az Abruzzókban.
1866. júl.	
1866. jún. 14.–aug. 30.	Porosz–olasz–osztrák háború.
júl. 3.	A königgrätzi csata: Ausztria veresége.
aug. 3.	A Klapka-légio benyomul Trencsén megyébe.
1867. jan. 23.	Megjelenik a magyar légio feloszlataát elrendelő olasz királyi rendelet.

FORRÁSMUNKÁK ÉS FELDOLGOZÁSOK

1 / BIBLIOGRÁFIÁK

- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. k. Bp., 1970.
Ugyanő: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. k. Bp., 1951. II. k. Bp., 1954. III. k. Bp., 1958.
Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888–1943. évfolyamaihoz. Bp., 1956.
Magyar katonai folyóiratok repertórium. II. Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam, I–XXV. évfolyam 1954–1978. Bp., 1979.

2 / KRONOLÓGIA

- Magyarország történeti kronológiája.
I. A kezdetektől 1526-ig. Bp., 1981.
II. 1526–1848. Bp., 1982.
III. 1848–1944. Bp. 1982.

3 / ÁLTALÁNOS MŰVEK

- Magyarország története I–II. k. 3. kiad. Bp., 1971.
Magyarország története
V. k. 1790–1848. Bp., 1980.
VI. k. 1848–1890. Bp., 1979.
Horváth Mihály: Magyarország történelme. 2., bőv. kiad. I–VIII. k. Bp., 1871–1873.
Szilágyi Sándor (szerk.) A magyar nemzet története. I–X. k. Bp., 1895–1898.
Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. 3. kiad. I–V. k. Bp., 1935–1936.
Rónai Horváth Jenő: Magyar hadi krónika. I–II. k. Bp., 1895–1897.
Breit József, doberdói: A magyar nemzet had-

- története. I–XXII. k. (a VII. kötettől: Bánlaky József). Bp., 1929–1942.
A magyar katona. Vitézségünk ezer éve. I–II. k. Bp., 1933.
A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története. Bp., é. n.
A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Bp., é. n.
A magyar tüzér. A magyar tüzérség története. Bp., é. n.
Delbrück, Hans: Geschichte des Kriegswesens im Rahmen der politischen Geschichte. I–IV. k. Berlin, 1911–1921. V–VII. k. (E. Daniels és O. Haintz kiadásában) Berlin, 1926–1936.
Razin, E. A.: A hadművészet története. I–III. k. Bp., 1959–1964.
Fuchs, Theodor: Geschichte des europäischen Kriegswesens.
Teil I: Vom Altertum bis zur Aufstellung der stehenden Heere. Wien, 1972.
Teil II: Von der Aufstellung der ersten stehenden Heere bis zum Aufkommen der modernen Volksheere. Wien 1974.

4 / IRODALOM

I. fejezet 1300-ig

- Bálint Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért. Valóság, 1970.
Bolla Ilona: A közszabadság a XI–XII. században. Történelmi Szemle, 1973.
Bolla Ilona: A közszabadság lehanyatlása a XIII. században. Történelmi Szemle, 1974.
Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. (1946)
Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. HK, 1962.
Borosy András: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. HK, 1978.

- Czimer Károly: Az 1282-i hódí csata helye és lefolyása. HK, 1929.
- Darkó Jenő: A magyar huszárság eredete. HK, 1937.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp., 1972.
- Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp., 1964.
- Fekete Nagy Antal: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. Dománovszky Emlékkönyv. Bp., 1937.
- Félegyházy József: A tatárjárás történeti kútfőinek kritikája. Vác, 1943.
- Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977.
- Gerő László: Magyarországi várépítéset. Bp., 1955.
- Gerő László (szerk.): Várépítésetünk. Bp., 1975.
- Györffy György: Besenyők és magyarok. Bp., 1940.
- Györffy György: A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1941.
- Györffy György: A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a jobbágyság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp., 1953.
- Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959.
- Györffy György: A magyarok eredetéről és a honfoglalásról. 2. kiad. Bp., 1975.
- Györffy György: István király és műve. Bp., 1977.
- Hodinka Antal: Kálmán királyunk 1099-i pere-myli csatája. HK, 1913.
- U. Köhalmi Katalin: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp., 1972.
- Kring Miklós: Kun és jász társadomelemek a középkorban. Századok, 1932.
- Kring Miklós: A magyar államhatár kialakulásáról. Bp., 1934.
- Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig. Bp., 1980.
- Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp., 1977.
- Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 1942.
- Mályusz Elemér hozzászólása a régi magyar művészet periodizációs problémáival kapcsolatos vitában. Művészettörténeti Értesítő, 1965.
- Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságról. Bp., 1980.
- Molitoris Károly: A lechmezei csata 955-ben. Bp., 1912.
- Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kiad. Bp., 1949.
- Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. HK, 1959.
- Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930.
- Olchváry Ödön: A muhi csata. Századok, 1902.
- Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. HK, 1888.
- Pauler Gyula: II. Géza orosz–görög háborúi. (1148–1156) HK, 1893.
- Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I–II. 2. kiad. Bp., 1899.
- Soós Elemér: A morvamezei csata 1278. Bp., 1928.
- Székely György: A világi uralkodó osztály szerkezetének és kultúrájának fejlődése az Árpádkori Magyarországon. Vasi Szemle, 1970.
- Szekfű Gyula: Serviensek és familiárisok. Bp., 1912.
- Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv, 1913.
- Tóth Zoltán: A huszárok eredetéről. HK, 1934.
- Tóth Zoltán: A huszárok eredethagyománya 1937-ben. HK, 1938.
- Tóth Zoltán: A hadakozó nép. Magyar művelődéstörténet. I. k. Bp., é. n.
- Tóth Zoltán: A középkor magyar katonája. Pannonia, 1940.
- Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok, 1927.
- Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon. Pécs, 1934.

II. fejezet 1300–1490

- Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp., 1971.
- Bölcskey Ödön: Capistranoi Szent János élete és kora. I–II. k. Székesfehérvár, 1923–1924.
- Deér József: Zsigmond király honvédelmi politikája. HK, 1934.
- Elekes Lajos: Hunyadi hadserege. Bp., 1951.
- Ugyanó: Hunyadi. Bp., 1952.
- Ugyanó: Mátyás király. Bp., 1960.
- Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp., 1977.
- Fraknoi Vilmos: Hunyadi Mátyás király élete. Bp., 1890.

- Gárdonyi Albert: A középkori zsoldosintézmény és a magyarság. HK, 1942.
- Gyalókey Jenő: Hunyadi Mátyás a hadvezér. Mátyás király emlékkönyv. I. k. Bp., 1940.
- Kerékgyártó Béla: A magyar hadügy állapota az Anjou királyok alatt. Bp., 1880.
- Knauz Nándor: Az országos tanács és az országgyűlések története 1445–1452. Pest, 1859.
- Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973.
- Ugyanő: A rozgonyi csata. Bp., 1978.
- Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Századok, 1957.
- Ugyanő: Zsigmond király központosító törekvései. Bp., 1963.
- Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp., 1949.
- Oswald Lajos: Hunyadi János ifjúsága. Történelmi Szemle, 1916–1917.
- Perjés Géza: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései. HK, 1966.
- Pór Antal: Nagy Lajos király. Bp., 1892.
- Rázsó Gyula: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a 14–15. században. HK, 1962.
- Ugyanő: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. HK, 1973.
- Ugyanő: Mátyás török politikája. HK, 1975.
- Ugyanő: Una strana alleanza. Bp., 1973.
- Ugyanő: Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich, Wien, 1973.
- Szakály Ferenc: Die Perioden des Krieges Ungarns gegen die Osmanen. Acta Hist., 1979.
- Székely Ottokár: Hunyadi János első török hadjáratai. HK, 1919–1921.
- Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora. Bp., 1980.
- Tóth Zoltán: Mátyás idegen zsoldosserege. Bp., 1928.
- Ugyanő: A hadviselés átalakulása. Magyar művelődéstörténet II. k. Bp., é. n.
- Wertner Mór: Magyar hadjáratok a XIV. században. Századok, 1908.
- Ugyanő: A nikápolyi hadjárat 1396-ban. HK, 1925.
- Ugyanő: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp., 1979.
- Ugyanő: A Sztambulba vezető út 1526–1528. (A török–magyar szövetség előzményei.) Századok, 1981.
- Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidéken. Bp., 1976.
- Hermann Zsuzsanna: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Századok, 1981.
- Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846.
- Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp., 1977.
- Kubinyi András: Beriszló Péter budai szereplése. Budapest Régiségei, XX. k.
- Ugyanő: A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. HK, 1978.
- Ugyanő: A mohácsi csata és előzményei. Századok, 1981.
- Kulcsár Péter: Jagelló-kor. Bp., 1981.
- Mohács emlékezete. Bp., 1976.
- Österreichs Kriege seit 1495. Chronologische Zusammenstellung. Wien, 1878.
- Pap László: A mohácsi csatátér kutatása. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Pécs, 1960.
- Ugyanő: Újabb kutatások a mohácsi csatátérén. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Pécs, 1962.
- Perjés Géza: Mohács. Bp., 1979.
- Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Bp., 1886.
- Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért. Bp., 1917.
- Szakály Ferenc: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. Zay Ferenc: Landorfejrvár veszésének oka ez vót és így esött. Bp., 1980.
- Ugyanő: A mohácsi csata. Bp., 1980.
- Ugyanő: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról) Történelmi Szemle, 1979.
- Szántó Imre: Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica LI.
- Ugyanő: Magyarország népeinek harca a török hódítók ellen, 1526–1541. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica LXI.
- Ugyanő: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon, 1541–1547. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica XL.
- Thallóczy Lajos–Hodinka Antal: A horvát véghegyek oklevéltára. Bp., 1903.
- Thallóczy Lajos–Áldásy Antal: Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198–1526. Bp., 1907.
- Timon Béla: A magyar hadügyi politika fejlődése a Habsburg-uralkodók alatt. HK, 1942.

III. fejezet 1490–1547

- Barta Gábor–Fekete-Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben. Bp., 1973.
- Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). Történelmi Szemle, 1971.
- Ugyanő: Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.) Történelmi Szemle, 1977.

IV. fejezet 1547–1703

- Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI–XVII. században. HK, 1888.
- Angyal Dávid: Thököly Imre. Bp., 1888.
- Balassi Bálint: Összes versei, szép magyar comediája és levelezése. Bp., 1974.
- Barta János–Klaniczay Tibor (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. k. Bp., 1951.
- Benczédi László: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. HK, 1966.
- Ugyanő: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. Történelmi Szemle, 1972.
- Ugyanő: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp., 1980.
- Ugyanő: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Bp., 1953.
- Benda Kálmán: Bocskai István. Bp., 1942.
- Ugyanő: A Bocskai szabadságharc. Bp., 1955.
- Berkeszi István: Gr. Zrínyi horvát bán téli hadjárata 1663–1664-ben. Századok, 1896.
- Bitskey István: Hitviták tüzeiben. Bp., 1978.
- Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644. és 1645. évi hadjárata. HK, 1956–1957.
- Demény Lajos: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest, 1976.
- Dudás Gyula: A zentai csata, 1697. Zenta, 1885.
- Fehér Géza: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Bp., 1975.
- Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977.
- Fraknói Vilmos: XI. Incze pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Bp., 1886.
- Gerő Győző: Török építészeti emlékek Magyarországon. Bp., 1976.
- Gindely Antal–Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara. Bp., 1890.
- Heckenast Gusztáv: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569–1570). Történelmi Szemle, 1963.
- Hodinka Antal: Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. HK, 1935.
- Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. Bp., 1937.
- Hummelberger, Walter: Der Dreissigjährige Krieg und die Entstehung des kaiserlichen Heeres; és Die Türkenkriege und Prinz Eugen. In Unser Heer. 300 Jahre österreichisches Soldatentum in Krieg und Frieden. Wien, 1963.
- Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli: Kazinczy Gábor. Pest, 1863.
- Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Ford.: Juhász László. Bp., 1972.
- Izsépy E.: A hajdúság részvétele I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárataiban. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. VI. k. Bp., 1973.
- Jedlicska Pál: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza s korához 1552–1600. Eger, 1897.
- Ugyanő: Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp., 1910.
- Karácson Imre (ford.): Török–magyar oklevéltár. Bp., 1914.
- Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Bp., 1974.
- Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp., 1936.
- Klaniczay Tibor–Stoll Béla (szerk.): Régi magyar költők tára. XVII. század. Bp., 1959-től.
- Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp., 1964.
- Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly felkelés a korabeli európai közvéleményben. Bp., 1976.
- Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Bp., 1918.
- Makkai László: I. Rákóczi György tűzértségének történetéhez. HK, 1954.
- Marosi Endre: Itáliai hadiépítésszek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK, 1974.
- Ugyanő: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában HK, 1975.
- Ugyanő: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK, 1971.
- Müller Veronika: Thury György kanizsai kapitánysága. Nagykanizsa, é. n. 1972.
- Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp., 1961.
- Ugyanő: Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981.
- Ugyanő: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp., 1969.
- Ugyanő: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp., 1972.
- Ugyanő: A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978.
- Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyvei. I. k. Bp., 1931.
- Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. Bp., 1876.
- Ugyanő: Zrínyi Péter. Századok, 1876.
- Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. Bp., 1975.
- Ugyanő: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében. Bp., 1963.
- Ugyanő: Zrínyi Miklós és kora. Bp., 1965.
- Ugyanő: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1976.

Péter Katálin: A magyar romlásnak századában. Bp., 1975.

Ugyanő: Zrínyi Miklós terve. II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok, 1972.

Rázsó Gyula: Az osztrák hadsereg hadművészetének és szervezetének néhány problémája a XVI. században. HK, 1966.

Rimay János munkái. Összeállította: báró Radvánszky Béla. Bp., 1904.

Rocholl, Ottoheinz: Az állandó hadsereg mint a feudális reakció támasza. HK, 1954.

Rohonyi Gábor: Zrínyi téli hadjárata 1664-ben. HK, 1954.

Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv. Bp., 1966.

Sinkovics István: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. Egyetemi segédkönyv. I. k. Bp., 1968.

Ugyanő: A török elleni védelem fő kérdései. HK, 1966.

Sugár István: Az egri vár és viadala. Bp., 1971.

Szakály Ferenc: Parasztság és honvédelem. Válogatás, 1974.

Szalay József: Az 1683-iki hadviselés és irodalma. Századok, 1884.

Szalárdy János: Siralmas magyar krónikája. H. n. 1980.

Szamosközy István történeti maradványai. Összeállította: Szilágyi István. I–III. k. 1566–1603. Bp., 1876.

Ugyanő: Erdély története. Ford.: Borzsák István. 2. kiad. Bp., 1977.

Szántó Imre: A török 1551. évi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. Századok, 1972.

Ugyanő: A Temes-vidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Századok, 1971.

Ugyanő: Egervár védelme 1552-ben. Eger, 1971.

Ugyanő: A végvári katonaság helytállásának eszméi alapja a XVI. század második felében. HK, 1974.

Ugyanő: A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Szeged, 1977.

Ugyanő: Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont-Nógrád megyei várak ellen. Történelmi Szemle, 1971.

Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepüléstől a 15 éves háború kezdetéig. 1543–1593. Bp., 1911.

Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Bp., 1929.

Szenci Molnár Albert: Válogatott művei. Bp., 1976.

Széchy Károly: Gr. Zrínyi Miklós. Bp., 1896–1902.

Szilágyi Sándor: Báthory Gábor fejedelem története. Bp., 1867.

Ugyanő: Az erdélyi hódoltság és végvárai. (Rajzok és tanulmányok.) II. k. Bp., 1875.

Ugyanő: I. Rákóczi György. Bp., 1893.

Ugyanő: II. Rákóczi György lengyel hadjárata 1657-ben. (Rajzok és tanulmányok II. k.)

Ugyanő: II. Rákóczi György. Bp., 1891.

Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula: A budai pasák magyarnyelvű levelezése. I. k. Bp., 1915.

Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908.

Ugyanő: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp., é. n.

Ugyanő: Rajzok a török világból. I–IV. k. Bp., 1915–1917.

Ugyanő: Bajvívó magyarok. Képek a török világból. Bp., 1979.

Ugyanő: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp., 1961.

Tardy Lajos (vál.): Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp., 1977.

Tinódi Sebestyén: Chronica. Bp., 1959.

Török történetírók. Ford.: Karácson Imre, Thury József. I–V. k. Bp., 1893–1906.

Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig.) Bp., 1972.

R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Bp., 1975.

Ugyanő: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok. Bp., 1978.

Veress Endre: Basta György hadvezér levelezése és iratai. I–II. k. Bp., 1909–1913.

Ugyanő: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I–II. k. Kolozsvár, 1944.

V. fejezet 1703–1711

Ajtay Endre: Adatok II. Rákóczi Ferenc nemes-testőrségének történetéhez. HK, 1938.

Archívum Rákóczián. II. Rákóczi Ferenc levéltára.

I. osztály: Had- és belügy.

I–III. k.: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. Összeállította: Thaly Kálmán. Pest, 1873. Bp., 1874.

IV–VII. k.: Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákó-

- czi fejedelemhez. 1704–1712. Összeállította: Thaly Kálmán. Bp., 1876–1879.
 VIII. k.: Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó leveleskönyvei és más emlékezetre méltó iratai. 1705–1711. Összeállította: Thaly Kálmán. Bp., 1882.
 IX. k.: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. 1685–1716. Összeállította: Thaly Kálmán. Bp., 1883.
 X. k.: Pótlékok s betűrendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferenc levéltára első osztály I–IX. köteteihez. Összeállította: Thaly Kálmán. Bp., 1889.
 XI–XII. k.: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. Összeállította: Lukinich Imre. Bp., 1935.
 (XIII)–XIV. k.: Ráday Pál iratai. 1703–1706, 1707–1708. Összeállította: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László. Bp., 1955–1961.
 II. osztály: Diplomátia
 I–III. k.: Angol diplomatiái iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltárakból. Összeállította: Simonyi Ernő. Pest, 1871., Bp., 1877.
 III. osztály: Írók
 I. k.: Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István. Összeállította: Köpeczi Béla, Kovács Ilona. Bp., 1978.
 Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Bp., 1934.
 Bánkuti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április). Bp., 1975.
 Ugyanő: A szatmári béke. Bp., 1981.
 Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. (Válogatott források.) Összeállította: Zachar József. Vaja, 1979. (Folia Rákóciana 1.)
 Czigány István: A császáriak hadjárata 1705 őszén. HK, 1981.
 Czuberka Alfréd: Kuruczok fegyverek. Bp., 1906.
 Gróf Esterházy Antal kuruc generális táborkönyve. 1706–1709. Függelék: Gróf Esterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve. Összeállította: Thaly Kálmán. Bp., 1901.
 Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. Századok, 1954.
 Ugyanő: A tiszaháti felkelés. Bp., 1952.
 Ugyanő: Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza, 1966.
 Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok, 1951.
 Ugyanő: Bérei Balogh Ádám. Vasi Szemle, 1962–1963.
 Ugyanő: Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben. HK, 1954.
 Gottreich László: A bihari nép harca 1703–1704-ben. HK, 1955.
 Ugyanő: Adatok a kuruc hadsereg belső életéből. HK, 1955.
 Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc. Bp., 1953.
 Ugyanő: Fegyver- és löszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp., 1959.
 Iratok a nyírségi salétromtermelés történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idején. Összeállította: Kovács Ágnes. Vaja, 1981. (Folia Rákóciana 5.)
 Kajali Pál (1662–1710) kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Összeállította: Heckenast Gusztáv. Vaja, 1980. (Folia Rákóciana 3.)
 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. 1703–1707. Összeállította: Géresi Kálmán. Bp., 1897.
 Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. 2., átdolg. és bőv. kiad. Budapest., 1976.
 Kurucvitézek folyamodványai 1703–1710. Összeállította: Esze Tamás. Bp., 1955.
 Lónyai Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Összeállította: Bánkuti Imre. Vaja, 1980. (Folia Rákóciana 4.)
 Lukinich Imre: A szatmári béke előzményei. HK, 1924.
 Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bp., 1934.
 Ugyanő: II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-tól július 15-ig.) HK, 1935.
 Ugyanő: A szomolányi kuruc győzelem (1704. május 28.). Századok, 1931.
 Ugyanő: A koroncói csata. Magyar Katonai Szemle, 1932.
 Ugyanő: Az 1704. évi erdélyi kuruc hadjárat. HK, 1933.
 Ugyanő: Adalékok a Rákóczi-szabadságharc hadihelyzetéhez Erdélyben (1705. november–1706. nyár). Századok, 1957.
 Ugyanő: A lipcsei kuruc hadjárat 1709 augusztusában. Bp., 1935.
 Ugyanő–Tóth Gyula: A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. HK, 1954.
 Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I–III. k. Bp., 1907–1910.

Márki Sándor: Des Alleurs altábornagy Rákócziánál. HK, 1917.

Perjés Géza: Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat. HK, 1976.

Ugyanő: Esztergom 1706. évi ostromai és az ostromokkal kapcsolatos hadműveletek. HK, 1954.

Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi-szabályok, országgyűlési diariumok és törvénycikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához. I–II. k. Összeállította: Thaly Kálmán. Pest, 1866–1868.

Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I–II. k. Összeállította: Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1973.

Rákóczi hadserege 1703–1711. Összeállította: Bánkuti Imre. Bp., 1976.

II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Kiadta R. Kiss István. Bp., 1906.

A szatmári béke története és okirattára. Összeállította: Lukinich Imre. Bp., 1925.

Takács János: II. Rákóczi Ferenc hadszervezete. Sárospatak, 1930.

Takáts László: Az egészségügy szervezése a Rákóczi-szabadságharc idején. Rákóczi-Tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1980.

Thaly Kálmán: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Századok, 1879–1880.

Tóth Gyula: Balogh Ádám kuruc brigadéros. Bp., 1958.

Ugyanő: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. HK, 1955.

Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Századok, 1954.

R. Várkonyi Ágnes: Így élt Vak Bottyán. Bp., 1975.

V. Windisch Éva: Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1953.

VI. fejezet 1711–1847

Ács Tibor: Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866) Zrínyi Katonai Kiadó Bp., 1982.

Adolph-Auffenberg Komarów, Gustav: Das Zeitalter Maria Theresias. Unser Heer. 300 Jahre österreichisches Soldatentum in Krieg und Frieden.

Amon von Treuenfest, Gustav Ritter: Geschichte des k. k. Huszaren-Regimentes Alexander Freiherr von Koller Nr. 8. Von Seiner Errichtung 1696–1880. Wien, 1880.

Ugyanő: Geschichte des k. u. k. Hussaren-Regimentes Nr. 3. Feldmarschall Andreas Graf Hadik von Futak. Wien, 1893.

Berkó István: A magyarság a régi hadseregben. Mell. a Magyar Katonai Közlöny 1926. évi 11–12. füzetéhez. Bp.

Blumenthal, Johann Heinrich: Vom Wiener Kongress zum ersten Weltkrieg. Unser Heer.

Daniels, Emil: Geschichte des Kriegswesens. V.: Das Kriegswesen der Neuzeit. 3. rész. Leipzig, 1912.

Dolleczek, Anton: Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart. Wien, 1887.

Eckardt, Werner-Morawietz, Otto: Die Handwaffen des brandenburgisch-preussisch-deutschen Heeres 1640–1945. Hamburg, 1957.

Elgger, Karl von: Die Kriegsfeuerwaffen der Gegenwart. Leipzig, 1868. Morion Reprints Bd. 18. Zürich, 1978.

Ernst, Georg: Geschichte des k. k. neunten Huszaren-Regiments Fürst Franz Lichtenstein. Wien, 1862.

Gróf Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901.

Éble Gábor: Törvényhozás az insurrectióról 1741-ben. HK, 1897.

Ugyanő: Az 1741-iki insurrectio szervezése. HK, 1910.

Fest Aladár: Bárány Dévény Pál altábornagy (1735–1800). Bp., 1915.

Fiedler, Rudolf Freiherr von: Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments Freiherr von Appel Nr. 60. Erlau, 1896.

Gschliesser, Oswald: Das Zeitalter der Koalitions- und Befreiungskriege. Unser Heer.

Günther, Reinhold: Allgemeine Geschichte der Handfeuerwaffen. Eine Übersicht ihrer Entwicklung. Leipzig, 1909.

Gyalóky Jenő: Gróf Hadik András tábornagy, mint hadtörténész. HK, 1931.

Ugyanő: Adatok Palotai Frimont János gróf élettörténetéhez. HK, 1915.

Ugyanő: Mecséry tábornok megsebesülése 1805. október 20-án. HK, 1922–1923.

Handfeuerwaffen. Teil I: Die historisch-technische Entwicklung. Text und Fotografien von Rolf Wirtgen. 2. kieg. kiad. Freiburg im Breisgau, 1980.

Hofman von Donnersberg, August: Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 61. 1798–1892. Wien, 1892.

Hold, Alexander: Geschichte des k. k. 48. Linien-Infanterie-Regimentes von seiner zweiten Errichtung im Jahre 1798 an. Wien, 1875.

Horsetzky, Adolf von: Kriegsgeschichtliche

Übersicht der wichtigsten Feldzüge seit 1792. 7., átdolg. kiad. Wien, 1913.

Horváth Jenő, római: Károly főherczeg Neerwindennél. 1793. március 18. HK, 1889.

Horváth Mihály: A magyar honvédelem történeti vázlata. Kisebb történelmi munkái. I. k. Pest, 1868.

Ugyanő: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848. 3. kiad. I–III. Bp., 1886.

Illésy János: A nádor huszárezred a hétéves háborúban. HK, 1897.

Ugyanő: A magyar királyi nemes testőrség felállítására 1760-ban. HK, 1895.

A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története. Szerk: Bachó László. Bp., 1930.

Maendl, Maximilian: Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments Nr. 51. I. k. (1702–1802.) Klausenburg, 1897.

Markó Árpád: Insurrectio és állandó hadsereg. Magyar Művelődéstörténet. IV. k. H. és é. n.

Ugyanő: A cs. és kir. 34. magyar gyalogezred története 1734–1918. Bp., 1937.

Ugyanő: Futaki gróf Hadik András tábornagy. Bp., 1944.

Ugyanő: Elfelejtett magyar hadvezérek. (Regényes életrajzok.) Bp., 1944.

Pizzighelli, Cajetan: Geschichte des k. u. k. Hussaren-Regimentes Friedrich Leopold Prinz von Preussen Nr. 2. 1742–1905. Kronstadt, 1905.

Póka-Pivny Aladár–Zachar József: Kovács Mihály ezredes 1724–1779. Zrínyi Katonai Kiadó Bp. 1982.

Rüstow, Wilhelm: Geschichte der Infanterie. 2. kiad. II. k.: Vom Anfang des siebzehnten bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. Nordhausen, 1864.

Ugyanő: Die Feldherrnkunst des neunzehnten Jahrhunderts. Ein Handbuch zum Nachschlagen, zum Selbststudium und für den Unterricht an höheren Militärschulen. 3. kiad. I–II. k. Zürich, 1878–1879.

Sebestyén József: Adatok gróf Nádasdy Ferencz tábornagy életrajzához. HK, 1917.

Seeliger, Emil: Geschichte des kaiserlichen und königlichen Infanterie-Regiments Nr. 32, für immerwährende Zeiten: Kaiserin u. Königin Maria Theresia, von seiner Errichtung 1741 bis 1900. Bp., 1900.

Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Bp., 1913.

Szendrei János: A Khevenhüller-féle hadi utasítás. HK, 1913–1916. (13 közlemény.)

Ugyanő: Egy magyar gyalogezred zászlószentelése Veronában 1837-ben. HK, 1911.

Szilágyi István: Az utolsó tatárjárás. Szigeti Album. Pest, 1860.

Szücs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. III. k.: Debreczennek szab. királyi városi rangra emeltetésétől (1683), a mai időkig. Debreczen, 1871.

Thurzó Kálmán, nosziczi: Fogarasi Nádasdy Ferencz gróf tábornagy, a katonai Mária Terézia-rend nagykeresztese. (1709–1783.) Élet és jellemrajz. HK, 1915.

Thürheim, Alexander: Die Reiter-Regimenter d. k. k. österreichischen Armee. II. k.: Die Hussaren. Wien, 1862.

Varga János: A parasztság állami kizsákmányolása a 18. század első felében. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Bp., 1952.

Várady Gábor: Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárat. 1716–1717. HK, 1894.

Wrede, Alphonse Freiherr von: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. I. k. Wien, 1898. III/1. k. Uo. 1901.

Wurzbach, Constant von: Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben. I–LX. k. Wien, 1856–1890.

Zachar József: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Folia Rákócziána. Vaja, 1979.

VII. fejezet 1848–1849

Andics Erzsébet: 1849. augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól. Andics Erzsébet: 1848–1849. Bp., 1981.

Ugyanő: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben. Bp., 1952–1965.

Asbóth Lajos emlékiratai az 1848/49. évi magyarországi hadjáratból. Pest, 1862.

Bakó Imre: A Magyar Állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben. Bp., 1942.

Balázs József: A délvidéki hadműveletek 1848 nyarán és őszén HK, 1960.

Barta István: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése HK, 1955.

Beér János–Csizmadia Andor: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Bp., 1954.

Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvéd ezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848–49-iki szabadságharcról és a tót

- mozgalomról. Sajtó alá rend.: Steier Lajos. Bp., 1924.
- Berkó István: A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Bp., 1925.
- Ugyanő: Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója. Bp., 1929.
- Ugyanő: Az 1848/49. évi szabadságharc hadkiépítése. HK, 1957.
- Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp., 1983.
- Borus József: A szabadságharc honvédserege és hadműveletei 1848–1849. Borus József–Andrássy Antal: Örökség. Kaposvár, 1974.
- Ugyanő: Dembiński fővezérsege és a kápolnai csata. Bp., 1975.
- Böhm Jakab: A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban. HK, 1970.
- Breit József: Az 1848/49. évi szabadságharc története. Bp., 1929–1930.
- Czetz János: Bem hadjárata 1848–49-ben. Pest, 1868.
- Csutak Kálmán: Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848–1849. évi szabadságharc különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról. Pest, 1868.
- Divéky Adorján: Bulharyn tábornok emlékiratai a magyar szabadságharcról. HK, 1959.
- Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Bp., 1958.
- Egyed Ákos: Háromszék 1848–49. Bukarest, 1978.
- Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I–II. k. Bp., 1952.
- Farkas Lajos–Radó Géza: Kossuth és a szabadságharc hadiipara. Századok, 1952.
- Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. I–III. k. Bp., 1882–1889.
- Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. I–II. k. Bp., 1911.
- Görgey István: 1848 és 1849-ből. I–III. k. Bp., 1885–1888.
- Görgey István: 1848 júniustól novemberig. Okmánytár. Sajtó alá rend.: Katona Tamás. Bp., 1980.
- Gracza György: Az 1848–49-es magyar szabadságharc története. Bp., é. n.
- Gyalokay Jenő: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása. Bp., 1931.
- Ugyanő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Bp., 1938.
- Hegyesi Márton: Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története. Bp., 1898.
- Heydte, August: Der Revolutions Krieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1863.
- Honvéd Levéltár és Múzeum: A szabadságharc katonai egyenruhái. Bp., 1950.
- Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. I–III. k. Pest, 1871–1872.
- Ivánka Imre: Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végéig. Bp., 1881.
- Jakab Elek: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re. Bp., 1880.
- Katona Tamás: Az aradi vértanúk. I–II. k. Bp., 1979.
- Ugyanő (vál.): A szabadságharc kilenc nagy csatája. Than Mór csataképei. Bp., 1978.
- Kiszling, Rudolf: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. I–II. k. Wien, 1948.
- Klapka, Georg: Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1851.
- Ugyanő: Emlékeimből. (Bp., 1886.)
- Kociczka, Franz: Die Winter-Campagne des Graf Schlik'schen Armeekorps 1848–49. Olmütz, 1850.
- Kolta László: Perczel Mór élete és munkássága. Bonyhád, 1963.
- Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Bp., 1936.
- Kovács Endre: Bem József. Bp., 1954.
- Ugyanő: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973.
- Ugyanő: Szemben a történelemmel. A nemzeti-ségi kérdés a régi Magyarországon. Bp., 1977.
- Ugyanő: Magyar–délsláv megbékélési kísérletek 1848–49-ben. Bp., 1958.
- Ugyanő: Bem a magyar szabadságharcban. Bp., 1979.
- Kovács László: Gábor Áron. Egy hős arcvonásai. Kolozsvár, 1943.
- Kossuth Lajos összes munkái XI–XV. Kossuth Lajos 1848–49-ben 1–5. 2. Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban. 1848. április szeptember. Sajtó alá rend.: Sinkovics István. Bp., 1957. 3–4. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottság élén. 1949. szeptember–december és 1849. január 1–április 14. Sajtó alá rend.: Barta István Bp., 1952–1953. 4. Kossuth Lajos kormányzó elnöki iratai. 1849. április 15–augusztus 15. Sajtó alá rend.: Barta István. Bp., 1955.
- Kövári László: Erdély története 1848–49-ben. Pest, 1861.
- Makray László: Bauer (Lajos) őrnagy, Bem főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből. Pest, 1870.

Marczali Henrik: Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–49. Bp., 1900.

Mészáros Károly: Kossuth levelezése a magyar szabadságharc karvezéreivel 1848–49-ben. Ungvár, 1862.

Mus, Włodzimierz: Lengyel légió szervezése Magyarországon. 1848 november 1849 március. HK, 1978.

Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harca 1848–49-ben. Kolozsvár, 1896.

Nemeskürthy István: „Kik érted haltak szent Világszabadság”. A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmairai. Bp., 1977.

Nobili, Johann: Der Winter-Feldzug 1848–1849 in Ungarn. Wien, 1851.

Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–49-ben a Délvidéken. Bp., 1901.

Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849. I–II. k. Pest, 1868–69.

Pilch Jenő: Világos után. Töredék Szentkirályszabadjai Karsa Ferenc 1848/49-i honvéd főhadnagy naplójából. HK, 1927.

Ramming, Wilhelm: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pest, 1850.

Rédvay István: Az 1849. április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége. HK, 1934.

Ugyanő: Huszáraink hazatérése 1848–49-ben. Bp., 1941.

Révai József: Marx és az 1848-as magyar forradalom. Révai József: Válogatott történelmi írások. Bp., 1966.

Rózsa György–Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp., 1973.

Rüstow, Wilhelm: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. I–II. k. Zürich, 1860–1861.

Ugyanő: Az 1848–49-diki magyar hadjárat története. Az I. kötetet ford. Áldor Imre, a II-t Vértesi Arnold. Pest, 1866.

Spira György: A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp., 1959.

Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Bp., 1926.

Ugyanő: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Bp., 1935.

Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. Bp., 1949.

Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1949.

Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1867.

Szinnyei József: Komárom 1848–49-ben. Bp., 1887.

Teleki Sándor emlékezései. Sajtó alá rend.: Görög Livia. Bp., 1958.

Thim József: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I–III. k. Bp.

I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848–49-ben. Magyarok és románok. Bp., 1966.

Tragor Ignác: Vác története 1848–49-ben. Vác, 1908.

Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószeleiben. Bp., 1970.

Ugyanő: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973.

Ugyanő: A magyarországi osztrák hadsereg és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. HK, 1963.

Ugyanő: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése. HK, 1976.

Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp., 1953.

Ugyanő: A Görgy-kérdéshez. Valóság, 1960.

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. (Bp., 1976.)

V. Waldapfel Eszter (szerk.): A forradalom és szabadságharc levelestára. I–IV. k. Bp., 1950–1965.

Wacquand, Anatole (Strobl, Ferdinand): Die ungarische Donau-Armee 1848/49. Breslau, 1900.

VIII. fejezet 1849–1866

Anderle Ádám: A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója. Századok, 1973.

Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65. Bp., 1964.

Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I–II. k. Bp., 1940.

Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp., 1960.

Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. 1–3. köt. Bp., 1880–1882.

Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp., 1967.

Lukács Lajos: Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése 1816–1889. Bp., 1968.

Ugyanő: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp., 1955.

Ugyanő: A magyar garibaldisták útja. Marsalától a Porta Piáig 1860–1870. Bp., 1971.

Perczel Miklós: Naplóm az emigrációból. Viszsaemlékezések. Amerikai napló. Sajtó alá

rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Závodszy Géza. Bp., 1979.

Pivány Jenő: Magyar–amerikai történelmi kapcsolatok a Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig. Bp., 1926.

Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61) Bp., 1967.

Ugyanő: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp., 1977.

Székely vértanúk. Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta Károlyi Dénes. Bukarest, 1975.

Teleki Blanka és köre. Karancs Teréz, Teleki Blanka, Lövei Klára. (Levelek és visszaemlékezések.) (Vál., sajtó alá rend., bev. és jegyz., Sáfrán Györgyi.) Bp., 1963.

Vasváry Ödön: Lincoln magyar hősei. Magyarok az amerikai polgárháborúban. Washington, 1939.

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

1985

KÉPEK JEGYZÉKE

I. fejezet

- 1 / Honfoglaló magyar harcos (Bükkösi Gábor munkája)
- 2 / Honfoglalás kori vezér szablya (Bécs, Schatzkammer)
- 3 / Honfoglalás kori szablyák (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 4 / Hátrafelé nyilazó magyar harcos az itáliai kalandozások idejéből (Részlet az aquilejai székesegyház altemplomának falfestményéről. Közli: Kosáry Domokos: Magyarország története képekben. Budapest, 1971)
- 5 / A „Szent István kard” markolata (Prága, Szent Vitus-székesegyház)
- 6 / Harci bárdok, XII–XIV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 7 / Szent László király (Aquila János falfestménye. Velemér, római katolikus templom. Közli: László király emlékezete. Szerkesztő: Katona Tamás. Budapest, 1977)
- 8 / A kerlési (cserhalmi) csata (1068) (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 9 / Kund (Zothmund) páncélingben, lándzsával, elfordított pajzzsal (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 10 / Csatajelenet íjászokkal, XI. század (Részlet a bayeux-i faliszőnyegről)
- 11 / Kardok, X–XIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 12 / Csatajelenet lándzsásokkal, XI. század (Részlet a bayeux-i faliszőnyegről)
- 13 / Magyar lovas vitéz ábrázolása László somogyi bán pecsétjén, 1236 (Országos Levéltár)
- 14 / Keleti sisak, XIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 15 / Könnyűfegyverzetű magyar harcos a XI–XII. században (Bükkösi Gábor munkája)
- 16 / Lovagi tornaviadal ábrázolása övcsaton, XIII. századi kigyópusztai lelet (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 17 / A mongolok betörése 1241-ben (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 18 / Kun-besenyő típusú buzogányok, XIII–XIV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)

- 19 / Íjász sírjának leletanyaga, XIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 20 / IV. (Kun) László kun viseletben (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 21 / Hátrafelé nyilazó kun harcos, ábrázolás XIII. századi padlóteglán (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 22 / Előkelő kun vitéz a XIII. század második felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 23 / Csatajelenet XIII. századi ábrázolása (Az Ótestamentum illusztrált kiadásban. Eredetije a Piermont Morgan könyvtárban. Közli Les Armures. Éditions des deux coqs d'or. Paris, 1965)
- 24 / Magyarországi lovas sodronypáncélban a XIV. században (Bükkösi Gábor munkája)
- 25 / Számszerij felhúzása (Részlet id. Hans Holbein Szent Sebestyén mártíromsága c. freskójáról. Eredetije a müncheni képtárban. Közli Les Armures. Éditions des deux coqs d'or. Paris, 1965)

II. fejezet

- 26 / A rozgonyi csata, 1312 (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 27 / Magyar lovas vitéz István erdélyi herceg pecsétjén (Országos Levéltár)
- 28 / Előkelő lovas teljes tornafelszerelésben László opuliai herceg pecsétjén (Országos Levéltár)
- 29 / Károly Róbert (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 30 / Lovagi párviadal a XIV. században (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 31 / Katonai sisakok a XIV–XV. században
- 32 / A szablya újra megjelent a nyugati mintájú kard mellett a XIV–XV. században (Magyar Nemzeti Múzeum – Hadtörténelmi Múzeum)
- 33 / I. Lajos és udvari kísérete (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 34 / Diósgyőr XIV. századi gótikus lovagvárának romjai (Entz Géza: Gótikus építészet Magyarországon c. munkájából. Budapest, 1974)
- 35 / Károly Róbert hadjárata Bazaráb ellen, 1330

- (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 36 / I. Lajos csatája a törökkel az 1360-as években (Hans von Tübingen táblaképe a XV. század első feléből a Szent Lambrecht-i apátság sekrestyéjében. Ausztria)
- 37 / Lánços buzogányok, XV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 38 / XIV. századi kun vitéz (Közli: Magyar Anjou legendárium. Budapest. 1973)
- 39 / Udvari lovag és heroldjának korabeli szobra, XIV. század (Közli: Zolnay László: Kincses Magyarország. Budapest, 1977)
- 40 / Buzogányok, XIV–XV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 41 / Kun–magyar öltözetű harcos a XIV. században (Bükkösi Gábor munkája)
- 42 / Zsigmond király páncélos katonák élén (Részlet Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki triptichonjából. Keresztény Múzeum, Esztergom)
- 43 / Páncélinges, sisakos vitéz, XIV. század (Meggyesi Miklós miniatúrája a Képes Krónikában. Országos Széchényi Könyvtár)
- 44 / Nikápoly ostroma, 1396 (Török miniatúra az isztambuli Topkapu Szeráj Múzeumban. Fehér Géza felvétele)
- 45 / Zsigmond haditanácsa Nikápoly előtt, 1396 (Jean Froissart krónikájából közli Atiya, A. S.: The Crusade in the Later Middle Ages. London, 1931)
- 46 / Luxemburgi Zsigmond (Albrecht Dürer festménye. Közli: Szilágyi Sándor szerkesztésében: A magyar nemzet története. III. kötet. Budapest, 1895)
- 47 / Ozorai Pipo (Andrea del Castagno freskója a firenzei Szent Appolónia-templomban. Közli: Kosáry Domokos: Magyarország története képekben. Budapest, 1971)
- 48 / Számszerij, XV. szd. (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 49 / Gótikus félvért (íjász félvért) sisakkal a XV. század közepéről (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 50 / Puskás katona a XV. században (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 51 / Ágyú kőgolyóval, XV. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 52 / Harcoló sodronypáncélos gyalogos Beregszói Péter címerében, 1448 (Országos Levéltár)
- 53 / Hunyadi János cimere (Országos Levéltár)
- 54 / Hunyadi János (Thuróczi János krónikája. Brunn, 1488)
- 55 / Magyar vitéz a XV. század első felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 56 / Törökök pusztítanak Magyarországon déli részén (Thuróczi János krónikája. Brunn, 1488)
- 57 / Nándorfehérvár ostroma, 1456 (Török miniatúra az isztambuli Topkapu Szeráj Múzeumban. Fehér Géza felvétele)
- 58 / Mátyás király kardja (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 59 / Mátyás király (Lombard mester munkája. Szépművészeti Múzeum)
- 60 / Elefántcsont nyereg, XV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 61 / Mátyás király pajzsa (pavese) (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 62 / Gótikus félvért sisakkal, XV. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 63 / Szakállas puskák, XV–XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 64 / XV. századi csatajelenet, a háttérben ágyúkkal (Korabeli ábrázolás. Közli: E. Egg, J. Jobbé, H. H. Lanchouque, Ph-E. Cleator, D. Reichel: Cannons. Lausanne, 1971)
- 65 / Kinizsi Pál fegyverzetének fennmaradt részei (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 66 / Francia és genovai hadigályák (Jean Froissart krónikájából közli: Atiya, A. S.: i. m.)
- 67 / Puskás lovas
- 68 / Magyarországi gyalogos katona a XV. század derekán (Bükkösi Gábor munkája)
- 69 / Keresztes lovagok muzulmán várat ostromolnak (Jean Freissart krónikájából közli: Atiya, A. S.: i. m.)
- 70 / Vár elfoglalása a középkorban
- 71 / Buda a XV. században (Schedel Hartmann Világkrónikájának illusztrációja. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 72 / Szabács vára (Schedel Hartmann Világkrónikájának illusztrációja. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)

III. fejezet

- 73 / Ágyú töltése és irányzása a XVI. században (Anton Dorschner rajza. Közli: Hugo Kerchnawe: Ehrenbuch unserer Artillerie. Wien, 1935)
- 74 / Magyar lovag a XVI. század elején (Muronyi-Weér András címerképe, 1509)
- 75 / Összeecsapás a Magyarországon portyázó törökökkel (Fametszet a Weisskunigból)
- 76 / Jagelló-kori magyar vitéz (Bükkösi Gábor munkája)
- 77 / Magyar és török gyalogos (Radák Balázs címerképe, 1514. Országos Levéltár)
- 78 / Gyalogos rotamester (Hadnagy Bálint Remete Szent Pálról 1511-ben Velencében megjelent munkájából közli: Magyar Művelődéstörténet. II. kötet. Budapest, év nélkül.)
- 79 / Naszádos a XVI. század első felében (Brodarich-féle címerkép, 1517. Országos Levéltár)
- 80 / II. Ulászló pápai kardja (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 81 / Szablyák, XV–XVI. század eleje
- 82 / Paraszti fegyverek, XVI. század eleje
- 83 / Parasztkardok, XVI. század eleje (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 84 / Magyar harcos felszerelése, 1514 (Albrecht Dürer rajza. Közli: Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 85 / Magyar parasztkuruc zászlóval 1514-ben (Egy-

- korú augsburgi újság. Országos Széchényi Könyvtár)
- 86 / Dózsa György tüzes koronával (Raurinus: Sta-
uromachiájának címlapja. Bécs, 1519)
- 87 / Ágyú a XVI. század elejéről (Egykorú ábrázó-
lás. Közli: E. Egg és mások: Cannons. Lausan-
ne, 1971)
- 88 / Kétkezes kard, XVI. század eleje (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 89 / Tüzérségi szertár a XVI. század elején (Egyko-
rú ábrázolás. Közli: E. Egg és mások: Cannons.
Lausanne, 1971)
- 90 / Török íjász (Daniel Hopfer rézmetszete. Ma-
gyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 91 / Szpáhi (Daniel Hopfer rézmetszete. Magyar
Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 92 / Janicsár (Daniel Hopfer rézmetszete. Magyar
Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 93 / Nándorfehérvár ostroma 1521 nyarán (Johann
Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Mú-
zeum)
- 94 / I. Szulejmán (Ismeretlen német mester famet-
szete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi
Képcsarnok)
- 95 / Vértet 1510 körül (Magyar Nemzeti Múze-
um)
- 96 / II. Lajos (Németalföldi mester olajfestménye.
Szépművészeti Múzeum)
- 97 / II. Lajos gyermekkori vértje (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 98 / Török–magyar párviadal a mohácsi csata előtt
(Török miniatúra az isztambuli Topkapu Szeráj
Múzeumban. Fehér Géza felvétele)
- 99 / II. Lajos haditanácsa a mohácsi csata előtt (Tö-
rök miniatúra az isztambuli Topkapu Szeráj
Múzeumban. Fehér Géza felvétele)
- 100 / A török had a mohácsi csata kezdetén (Török
miniatúra az isztambuli Topkapu Szeráj Múze-
umban. Fehér Géza felvétele)
- 101 / A mohácsi csata (Johann Schreier rajza, 1555.
Közli: Mohács emlékezete. Szerkesztő: Katona
Tamás. Budapest, 1976)
- 102 / Korabeli rajz a mohácsi csatáról
- 103 / Tiroli Ferdinánd szablyája (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 104 / Kőszeg ostroma 1532-ben (Wilhelm Peter Zim-
mermann rézmetszete. Magyar Nemzeti Múze-
um – Történelmi Képcsarnok)
- 105 / Gyalogos vértet, tapul mellvassal, 1540 (Ma-
gyar Nemzeti Múzeum)
- 106 / Számszerij, XVI. század (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 107 / Magyarországi gyalogos katona a XVI. század
első felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 108 / Bécs ostroma 1529-ben (Johann Siebmacher
rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 109 / Buda török kézre kerülése 1541-ben (Erhardt
Schön fametszete. Magyar Nemzeti Múzeum –
Történelmi Képcsarnok)

- 110 / Magyarországi gyalogos katona a XVI. század
közepén (Bükkösi Gábor munkája)
- 111 / Magyar huszár első ismert ábrázolása, XVI.
század eleje (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 112 / Török pusztítás Magyarországon (Ismeretlen
német mester fametszete Trauth Veith: Tarki-
scher Kayser Ankunfft Krieg und Sig című mű-
vében)
- 113 / Huszártárcsák, XVI. század (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 114 / Magyar huszársisak, XVI. század közepe (Ma-
gyar Nemzeti Múzeum)
- 115 / Szapolyai János
- 116 / Magyar köznemes buzogánnyal a XVI. század
első negyedében
- 117 / Magyar paraszt a XVI. század elején

IV. fejezet

- 118 / Temesvár ostroma, 1552 (Török miniatúra az
isztambuli Topkapu Szeráj Múzeumban. Fe-
hér Géza felvétele)
- 119 / Szolnok elfoglalása 1552-ben (Johann Siebma-
cher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 120 / Tokaj ostroma 1565-ben (Johann Siebmacher
rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 121 / Gyulát beveszik a törökök 1566-ban (Johann
Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Mú-
zeum)
- 122 / Főúri vért, XVI. század (Magyar Nemzeti Mú-
zeum)
- 123 / Magyar sisak (XVI. század) és török pajzs
(XVII. század) (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 124 / Szigetvár elfoglalása, 1566 (Török miniatúra az
isztambuli Topkapu Szeráj Múzeumban. Fe-
hér Géza felvétele)
- 125 / Huszárvért tárcsapajzzsal, XVI. század (Ma-
gyar Nemzeti Múzeum)
- 126 / Pikás sisak, XVI. század (Magyar Nemzeti Mú-
zeum)
- 127 / Huszársisak, XVI. század (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 128 / Huszársisak, XVI. század (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 129 / János Zsigmond (Ismeretlen mester rézmetsze-
te. Hadtörténelmi Múzeum)
- 130 / Huszárvért, XVI. század (Magyar Nemzeti
Múzeum)
- 131 / Zrínyi Miklós (Matthias Zündt rézmetszete.
Országos Széchényi Könyvtár)
- 132 / Wormsi Vilmos vértje (Magyar Nemzeti Múze-
um)
- 133 / Thurzó György nádor sisakja, XVI. század (Ma-
gyar Nemzeti Múzeum)
- 134 / Thury György puskája (Magyar Nemzeti Mú-
zeum)
- 135 / Báthori István erdélyi fejedelem, lengyel király
(Jobst Amman rézmetszete. Magyar Nemzeti
Múzeum – Történelmi Képcsarnok)

- 136 / Tornavért, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 137 / Schwendi Lázár császári fővezér, Thury György végbeli kapitány és Miksa király (Ismeretlen német mester fametszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 138 / Thury György pallosa (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 139 / Magyar szablyák, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 140 / Magyar típusú szablya markolata a XVI. század közepéről (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 141 / Pallos markolata, XVI. század eleje (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 142 / Puskaporos palack, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 143 / Magyar gyalogos vitéz a XVI. század második felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 144 / Alabárdok, XV–XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 145 / Runka és partizán, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 146 / Couse és spétum, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 147 / Sodronyvért, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 148 / Török, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 149 / Falkonett, XVI. század (Közli: Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 150 / Siska, XVI. század (Közli: Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 151 / Sárvár látképe keletről (M. Greischer rézmetszete két nézetből. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 152 / Sárvár látképe nyugatról (M. Greischer rézmetszete két nézetből. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 153 / Háultöltő, kamrás ágyúcső, XVI. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 154 / A sziszeki csata 1593-ban (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 155 / Győr vára a XVI. század végén (Rézmetszet Braun–Hogenberg: Civitates Orbis Terrarum c. kiadványából. Hadtörténelmi Múzeum)
- 156 / Pálffy Miklós díszvertezte, XVI. század második fele (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 157 / Pálffy Miklós főkapitány (Dominicus Custos rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 158 / Fülek ostroma 1593-ban (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 159 / Győr eleste 1594-ben (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 160 / Esztergom ostroma 1595-ben (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 161 / Komárom ostroma 1594-ben (Franz Hogenberg rézkarca. Hadtörténelmi Múzeum)
- 162 / Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem (Dominicus Custos rézmetszete, Hans von Aachen rajza után. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 163 / Eger ostroma, 1596 (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 164 / A mezőkeresztesi csata, 1596 (Török miniatúra az isztambuli Topkapu Szeráj Múzeumban. Fehér Géza felvétele)
- 165 / Pápa ostroma, 1597 (Hans Rudolf Miller XVII. századi falfestménye. Sárvár, Nádasdy-várkastély)
- 166 / Mansfeld Károly (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 167 / Szablyák, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 168 / A kanizsai ütközet, 1601 (Hans Rudolf Miller XVII. századi falfestménye. Sárvár, Nádasdy-várkastély)
- 169 / Nádasdy Ferenc (Ismeretlen XVII. századi mester olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 170 / Mátyás főherceg (Johann Siebmacher rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 171 / Balassi Menyhárt szablyája (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 172 / Tüskésbomba, XVI. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 173 / Kapupetárda (Hadtörténelmi Múzeum)
- 174 / Cölöppetárda (Hadtörténelmi Múzeum)
- 175 / Török–magyar párviadal (I. Major rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 176 / Pápa vára a XVI. század végén (Rézmetszet Braun–Hogenberg: Civitates Orbis Terrarum c. kiadványából. Hadtörténelmi Múzeum)
- 177 / Bárdok, XVI–XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 178 / Kopjacsúcsok, XVI–XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 179 / Lándzsacsúcsok, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 180 / Erdélyi sodronying, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 181 / Török lándzsacsúcsok, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 182 / Vitéz Mihály havasalföldi vajda (Egidius Sadeler rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 183 / Basta György (Dominicus Custor rézmetszete Hans von Aachen rajza után. Hadtörténelmi Múzeum)
- 184 / Hajdú vitéz a XVII. század elején (Bükkösi Gábor munkája)
- 185 / Hajdúvért, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 186 / Bocskai István erdélyi fejedelem (Balthasar Caymox rézmetszete)
- 187 / Lovas hajdú a XVII. század első felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 188 / Érsekújvár ostroma 1605-ben (Georg Keller rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)

- 189 / Gusztáv Adolf (Ismeretlen szerző acélmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 190 / Buzogányok, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 191 / Jatagán markolata, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 192 / Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (Matthias Merian rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 193 / Kardok, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 194 / Bethlen Gábor zászlaja (Ismeretlen német mester rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 195 / Nyugati formájú kardok (Hadtörténelmi Múzeum)
- 196 / Tiroli Ferdinánd sisakja; Török kengyel, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 197 / Török sisak, sarkantyú és buzogány, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 198 / Török íj és puzdra, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 199 / Nyiltartó és íjtartó, XVII. század (Közli: Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 200 / Lóhomlokdisz, szablya és buzogány, XVI–XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 201 / Sodronyos vassapka, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 202 / Kanócos partizánok, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 203 / Sodronying a Zrinyiek fegyvertárából, XVII. század eleje (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 204 / Török sisak és „tüfenk”, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 205 / Töltényöv, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 206 / Török lovassági dobok (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 207 / II. Mátyás pisztolyai (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 208 / Bethlen Ferenc hegyestőre (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 209 / I. Rákóczi György (Ismeretlen mester rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 210 / Győr 1626-os ostroma, puska tusán (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 211 / Magyar könnyűlovastiszt a XVII. század első felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 212 / Teleki Mihály füredi típusú nyerge, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 213 / II. Rákóczi György sodronyinge, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 214 / Kemény János erdélyi fejedelem (Ismeretlen mester olajfestménye a XVII. században. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 215 / Kopjás magyar könnyűlovas a XVII. század első felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 216 / II. Rákóczi György csapatai átkelnek a Visztulán 1657-ben (I. Perelle rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 217 / II. Rákóczi György szablyája, melyet 1849-ben az erdélyi nők Bem tábornoknak ajándékoztak (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 218 / Hadnagyi, vezéri, fejedelmi buzogány, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 219 / Kemény János pallosa, Sobieski János szablyája (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 220 / Székely közzharcos a XVII. század második felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 221 / Magyar szablya török pengével, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 222 / Erdélyben készült török szablyák, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 223 / Nagyvárad ostroma 1660-ban (Gerard Bouttats rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 224 / Hajdú vitéz a XVII. század második felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 225 / Kemény János fokosa (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 226 / Rákóczi László szablyája (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 227 / Lánchos ágyúgolyók, XVI–XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 228 / Kapronca vára (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 229 / Tata vára (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 230 / Rohonc vára (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 231 / Szatmár vára (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 232 / Zólyom vára (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 233 / Montecuccoli Rajmund (P. Aubry rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 234 / Koppány vára (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 235 / Érsekújvár ostroma 1663-ban (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 236 / Zrinyi Miklós lovasképe (Jacob Sandrart kiadása a XVII. században. Hadtörténelmi Múzeum)
- 237 / Zrinyi Péter győzelme Horvátországban, 1663. október 16. (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 238 / Zrinyi Miklós győzelme a Muránál, 1663. november 17.
- 239 / Az eszéki hid felégetése (Georg Andreas Wolfgang rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 240 / Új-Zrinyivár (Lucas Schnitzer rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 241 / Haditanács egy vár makettjénél (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 242 / Tüzérség várostromnál a XVII. században (I. Major rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 243 / Kanizsa ostroma, 1664. április 27. (Lucas Schnitzer rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)

- 244 / A lévai ütközet, 1664. július 19. (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 245 / A szentgotthárdi csata, 1664 (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 246 / Batthyány Ádám (Elias Wideman rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 247 / Thököly Imre (I. Blondeau rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 248 / Puskák és pisztolyok, XVII–XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 249 / Munkács vára (Gabriel Bodenehr rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 250 / Kanócos puskák, XVII. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 251 / Vasból öntött kézigránát, XVII. század; cserépből égetett kézigránát, XVII–XVIII. század (Közli: Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 252 / Badeni Lajos (Egykorú ábrázolás. Közli: Major a D. Theodor Fuchs: Geschichte des europäischen Kriegswesens. I. k. Wien, 1974)
- 253 / Tűzesbombavető, XVII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 254 / A török veresége Bécsnél, 1683 (Sebastian le Clerc rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 255 / A párkányi csata, 1683 (Justus van der Nypoort rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 256 / Szuronyok a XVII. század második feléből (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 257 / Szuronyok a XVII. század második feléből (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 258 / Buda visszavétele, 1686 (Romeyn de Hooghe rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 259 / Abdurrahman, az utolsó budai pasa (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 260 / A törökök átadják Székesfehérvárt, 1688 (David Funck rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 261 / A szalánkeméni csata, 1691 (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 262 / A zentai csata, 1697 (Jan van Huchtenburg rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 263 / Savoyai Jenő (Jan Kupeczky festménye után Bernhards Vogel rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)

V. fejezet

- 264 / II. Rákóczi Ferenc (Mányoki Ádám olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 265 / II. Rákóczi Ferenc hadizászlaja (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 266 / Kuruc közkatonák (Ismeretlen magyar mester olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 267 / Kuruc fókások (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 268 / Bercsényi Miklós (Ismeretlen magyar mester

- olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 269 / Kuruc szabályák (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 270 / Kuruc–labanc összecsapás (Ismeretlen mester gouache-ja. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 271 / Portyázó kurucok (G. Ph. Rugendas egykorú rézmetszete után. Hadtörténelmi Múzeum)
- 272 / Kuruc lovas (Bükkösi Gábor munkája)
- 273 / Kuruc gyalogos (Bükkösi Gábor munkája)
- 274 / Kuruc tisztek (Ismeretlen festő munkája. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 275 / Skót kardok (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 276 / A nagyszombati csata 1704-ben (Ismeretlen német mester rézmetszete. Közli: Czennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. Budapest, 1962)
- 277 / Kuruc süveg és fókó (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 278 / Bécs alatt elfogott kuruc (Ismeretlen mester olajfestménye. Historisches Museum der Stadt Wien)
- 279 / Kuruc lovas (Bükkösi Gábor munkája)
- 280 / Sréter János (Ismeretlen mester olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 281 / Károlyi Sándor (Ismeretlen mester munkája. Közli: Domanovszky Sándor: Magyar művelődéstörténet IV. k. Budapest, é. n.)
- 282 / Siegbert Heister (Chr. Weigel mezzotintója. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 283 / Vay Ádám (Ismeretlen mester olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 284 / Johann Ludwig Rabutin (Ismeretlen mester rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 285 / Portyázó kurucok postakocsit támadnak (Ismeretlen mester olajfestménye. Hadtörténelmi Múzeum)
- 286 / Kurucok az őrszobán (Ismeretlen festő munkája. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 287 / Pálffy János (Ismeretlen mester acélmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 288 / Kuruc ezres kapitány (Bükkösi Gábor munkája)
- 289 / Összecsapás kurucok és labancok között (Ismeretlen festő olajfestménye. Keresztény Múzeum, Esztergom)
- 290 / Kuruc szablya és pallos (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 291 / Hegyestörök (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 292 / Kuruc csatajelenet (Ismeretlen festő olajképe. Keresztény Múzeum, Esztergom)
- 293 / Gyalogos vívás (Ábrázolás ezüst tálcán. Magyar Nemzeti Múzeum)
- 294 / Katonai csinkapuskák (Magyar Nemzeti Múzeum)

- 295 / Kuruc kanócos puska, szablya, pallosok, hegyestőr (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 296 / Kuruc süveg és szarvasagancs lőportartó (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 297 / Dörzskerekes pisztolyok (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 298 / II. Rákóczi Ferenc regulamentumának címlapja (Hadtörténelmi Múzeum)
- 299 / Kuruc vitéz (Ismeretlen magyar mester miniatúrája Esze Tamás címeréről. Közli: Czennerné Wilhelm Gízella: Magyarország történetének képeskönyve. Budapest, 1962)
- 300 / Kézigránátok üvegből és ólomból (Közli: Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 301 / Seregfontó, ún. orgonalöveg (Közli: Dr. Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971)
- 302 / Ágyú, XVII–XVIII. század fordulója (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 303 / A trencsényi csata, 1708 (Közli: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976)
- 304 / Kuruc csapatszemle (G. Ph. Rugendas mezzotintója)
- 305 / A nagymajtényi zászlóletétel 1711-ben (Ismeretlen mester rézmetszete. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 306 / Tüzérségi műszerek, *XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 307 / Ágyú felporzószaru, XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 308 / Gránátos (Franz Gerasch litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 309 / Magyar huszár az osztrák hadseregben, 1743–1769 (Bükkösi Gábor munkája)
- 310 / Magyar gyalogezred közlegénye az osztrák hadseregben, 1750–1767 (Bükkösi Gábor munkája)
- 311 / Báro Kray Pál tábornagy (Ismeretlen festő műve. Hadtörténelmi Múzeum)
- 312 / Török és császári csapatok összecsapása az Al-Duna vidékén (Joseph Heicke olajfestménye. Hadtörténelmi Múzeum)
- 313 / Báro Alvinczy József tábornagy (Ismeretlen festő műve. Hadtörténelmi Múzeum)
- 314 / Magyar szablyák (fringiák), XVIII. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 315 / Egykorú térképi ábrázolás az 1743. évi csehországi hadszíntérről (XVIII. századi rézmetszet. Hadtörténelmi Múzeum)
- 316 / Magyar huszárok harca a Németalföldön, 1746 (Antoine Benoist rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 317 / A kolíni csata 1757-ben (Carl von Blaas festményéről készült litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 318 / Magyar–porosz csatajelenet Olmütznél, 1758 (Egykorú ábrázolás. Hadtörténelmi Múzeum)
- 319 / A kunnersdorfi csata, 1759 (W. Lindenschmidt litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 320 / Nyeregpuskák, XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 321 / Előltöltő francia kovás pisztolyok, XVIII. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 322 / Tölcséres karabély, kovás puska és karabély, XVIII. század második fele (Hadtörténelmi Múzeum)
- 323 / Lőporerősség-mérő pisztolyok, XVIII–XIX. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 324 / Előltöltő ágyúk csövei, XVIII. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 325 / Hóhérpallosok, XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 326 / Puskaporvizsgáló rudas készülék, XVIII. század vége (Hadtörténelmi Múzeum)
- 327 / Előltöltő mozsárágyúk, XVIII. század vége (Hadtörténelmi Múzeum)
- 328 / Török és császári sajkások harca Zimonymál, 1789 (XVIII. századi rézmetszet. Hadtörténelmi Múzeum)
- 329 / Magyar huszár az osztrák hadseregben, 1772–1798 (Bükkösi Gábor munkája)
- 330 / Magyar huszár az osztrák hadseregben, 1798–1805 (Bükkösi Gábor munkája)
- 331 / Az osztrák hadsereg magyar gyalogezredének tisztje kiképzőöltözetben a XVIII–XIX. század fordulóján (Bükkösi Gábor munkája)
- 332 / Magyar gyalogezred gránátostisztje az osztrák hadseregben, 1798–1805 (Bükkösi Gábor munkája)

VI. fejezet

- 306 / Bercsényi-huszár a francia hadseregben a XVIII. század elején (Bükkösi Gábor munkája)
- 307 / Gróf Hadik András tábornagy (Georg Weikert olajfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 308 / Gróf Hadik András tábornagy szablyája (Hadtörténelmi Múzeum)
- 309 / Beleznay János altábornagy (Martin Engelbrecht rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 310 / Gróf Nádasdy Ferenc tábornagy (Ismeretlen mester munkája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 311 / Belgrád elfoglalása, 1717 (Jan van Huchtenburgh rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 312 / Tiszti spontonok (Hadtörténelmi Múzeum)
- 313 / Buzogány, XVII. század, és török szablya, XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 314 / Löberendezéses fokosbalták (toporok), XVII–XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 315 / 1722-es mintájú, hüvelyes markolatú szurony (Hadtörténelmi Múzeum)
- 316 / Előltöltő ágyú csöve, XVIII. század (Öntötte Antoni Zechenter Budán 1729-ben)
- 317 / Golyóöntő formák, XVII–XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 318 / Tüzérségi eszközök, XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)
- 319 / Tüzérségi műszerek, XVIII. század (Magyar Nemzeti Múzeum)

- 347 / Osztrák lovassági pallosok, XVIII–XIX. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 348 / Huszár- és ulánusszabályák, XVIII–XIX. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 349 / Gyalogos- és gránátosszabályák, XVIII–XIX. század (Hadtörténelmi Múzeum)
- 350 / Utászszabályák, XIX. század eleje (Hadtörténelmi Múzeum)
- 351 / Károly főherceg (Johann Peter Krafft olajfestménye után készült nyomat. Hadtörténelmi Múzeum)
- 352 / Báro Duka Péter tábornok (Josef Landzelli litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 353 / A 2. huszárezred két közhuszára megmenti Ott ezredes életét a franciákkal vívott harcban. (Bellheim, 1792. Litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 354 / A 4. huszárezred rohama az Enns folyónál 1805-ben (Egykorú olajfestmény után készült litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 355 / A 7. huszárezred az asperni csatában, 1809 (Egykorú litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 356 / Báro Máriássy András ezredes (Ismeretlen mester litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 357 / Gróf Frimont János lovassági tábornok (Ismeretlen szerző műve. Közli: A császári és királyi 9. gróf Nádasdy-huszárezred története. Sopron, 1903)
- 358 / Gróf Gyulai Ignác tábornok (A. Ehrenreich rézmetszete. Hadtörténelmi Múzeum)
- 359 / A 19. magyar gyalogezred az asperni csatában, 1809 (Egykorú litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 360 / Jelenet a győri csatából, 1809 (Eduard Kaiser litográfiája. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 361 / Báro Simonyi József huszár ezredes pisztolyai és szablya (Magyar Nemzeti Múzeum) – Hadtörténelmi Múzeum)
- 362 / Báro Simonyi József huszár ezredes (Ismeretlen festő műve. Hadtörténelmi Múzeum)
- 363 / Huszártiszt az osztrák hadseregben, 1811–1836 (Bükkösi Gábor munkája)
- 364 / A 19. magyar gyalogezred rohama a lipcsei csatában (Fritz Neumann olajfestménye. Hadtörténelmi Múzeum)
- 365 / Magyar gyalogezred közlegénye az osztrák hadseregben, 1830 körül (Bükkösi Gábor munkája)
- 366 / Magyar tábornok az osztrák hadseregben, 1811–1836 (Bükkösi Gábor munkája)
- 367 / Magyar gyalogezred gránátos közlegénye az osztrák hadseregben, 1836–1850 (Bükkösi Gábor munkája)
- 368 / A győri nemzeti őrsereg 1. zászlóaljának zászlószentelési ünnepsége, 1846. július 26. (Strohmeier Antal színes könyomata. Hadtörténelmi Múzeum)
- 369 / Sajkás közlegény a XIX. század első felében (Bükkösi Gábor munkája)
- 370 / Székely határőrezred tisztje, 1840 körül (Bükkösi Gábor munkája)
- 371 / Gróf Batthyány Lajos (Egykorú litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 372 / Gróf Batthyány Lajos elöltöltő csappantyús pisztolya (Hadtörténelmi Múzeum)
- 373 / Kossuth Lajos (August Prinzhofer litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 374 / Mészáros Lázár (August Sterixner litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 375 / Vetter Antal (Marastoni József litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 376 / Táborba szálló nemzetőrök búcsúszemléje a pesti városháza piacán, 1848 nyarán (Egykorú gouache. Közli: Rózsa György–Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973)
- 377 / Josip Jellačić (Janek litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 378 / Jellačić csapatai átkelnek a Dráván (Egykorú litográfia. Közli: Rózsa György–Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973)
- 379 / Az ozorai fegyverletétel, 1848. október 7. (Mozegor vízfestménye. Hadtörténelmi Múzeum)
- 380 / Képes oktatási segédlet honvédújoncok kiképzéséhez (Gál Sándor katonai oktatásszabályzatának illusztrációja. Franz Weiss litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 381 / Perczel Mór (A. Svisener litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 382 / Kiegyenesített kaszák (Hadtörténelmi Múzeum)
- 383 / Görgei Artúr (Krauser litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 384 / Puskatípusok (Hadtörténelmi Múzeum)
- 385 / Pisztolytípusok a szabadságharc idején (Hadtörténelmi Múzeum)
- 386 / Móga János altábornagy szablya (Hadtörténelmi Múzeum)
- 387 / Bécsi felkelők támadása a fegyverraktár ellen (Egykorú litográfia. Hadtörténelmi Múzeum)
- 388 / Alfred Windisch-Grätz tábornagy (Habel litográfiája)
- 389 / A schwechati ütközet (Johann Schonberg litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 390 / Lovas nemzetőrtiszt (Bükkösi Gábor munkája)
- 391 / Gyalogos nemzetőrtiszt (Bükkösi Gábor munkája)
- 392 / Gyalogos nemzetőr (Bükkösi Gábor munkája)
- 393 / Honvéd gyalogostiszt (Bükkösi Gábor munkája)
- 394 / Honvéd gyalogos (Bükkösi Gábor munkája)
- 395 / A 4. Sándor-huszárezred tizedese (Bükkösi Gábor munkája)
- 396 / Honvéd zászlótartó (Bükkösi Gábor munkája)
- 397 / Honvéd tábornok (Bükkösi Gábor munkája)
- 398 / Honvédtiszt bekecsben (Bükkösi Gábor munkája)
- 399 / Honvéd vezérkari tiszt (Bükkösi Gábor munkája)

- 400 / Honvédtüzér (Bükkösi Gábor munkája)
- 401 / Honvédtűz (Bükkösi Gábor munkája)
- 402 / A 48. Ernő-gyalogezred tisztje (Bükkösi Gábor munkája)
- 403 / Székely határhozvezred közlegénye (Bükkösi Gábor munkája)
- 404 / Honvédvadász (Bükkösi Gábor munkája)
- 405 / Honvédhuszár a Hunyadi-huszárezredből (Bükkösi Gábor munkája)
- 406 / Honvédhuszár a Bocskai-huszárezredből (Bükkösi Gábor munkája)
- 407 / Huszártiszt a Bocskai-huszárezredből (Bükkösi Gábor munkája)
- 408 / Honvéd gyalogostiszt téli öltözetben (Bükkösi Gábor munkája)
- 409 / Honvéd gyalogos téli öltözetben (Bükkösi Gábor munkája)
- 410 / Huszártrombitás a Mátyás király-huszárezredből (Bükkösi Gábor munkája)
- 411 / A móri ütközet, 1848. december 30. (Landzelli litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 412 / Kiss Ernő tábornok pisztolya (Had-történelmi Múzeum)
- 413 / Damjanich János tábornok szab-lyája (Had-történelmi Múzeum)
- 414 / A pancsovai ütközet, 1849. január 2. (Vincenz Katzler litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 415 / A kassai ütközet, 1849. január 4. (Johann So-honberg litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 416 / Klapka György (Sterio Károly vízfestménye. Közli: Rózsa György–Spira György: Negy-vennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973.)
- 417 / Hatfontos ágyú (modell) (Had-történelmi Mú-zeum)
- 418 / Klapka győzelme Tokajnál, 1849. január 22–23. (Johann Kratschmer litográfiája. Had-történel-mi Múzeum)
- 419 / Guyon Richárd (Doctor Albert litográfiája. Had-történelmi Múzeum)
- 420 / A branyiszközi áttörés (Bellony László munkája. Közli: Gracza György: A magyar szabadság-harc története. III. kötet. Budapest, 1898)
- 421 / Bem József tábornok (Had-történelmi Múzeum)
- 422 / Bem József szab-lyája (Had-történelmi Múzeum)
- 423 / Cetz János (Rusz Károly fametszete. Had-törté-nelmi Múzeum)
- 424 / A piski csata, 1849. február 9. (Breidwieser fest-ménye után készült litográfia. Had-történelmi Múzeum)
- 425 / Bem József lovának takarója (Had-történelmi Múzeum)
- 426 / A nagyszebeni csata, 1849. március 11. (Margi-tay Tihámér olajfestménye. Had-történelmi Múze-um)
- 427 / Átkelés a Stureci-hágón (Keiss Károly olajfest-ménye. Had-történelmi Múzeum)
- 428 / Puchner Antal (Johann Stadler litográfiája. Had-történelmi Múzeum)
- 429 / Láhner György tábornok szab-lyája (Had-törté-nelmi Múzeum)
- 430 / Poeltenberg Ernő tábornok szab-lyája (Had-tör-ténelmi Múzeum)
- 431 / Dembiński Henryk (Litográfia Kurowski rajza után. Had-történelmi Múzeum)
- 432 / Dembiński Henryk tábornok ruhája (Közli: S. A. P.: Socjalistyczna Prasowa Warszawa, év nél-kül)
- 433 / Gábor Áron (Pollák Zsigmond litográfiája. Had-tör-ténelmi Múzeum)
- 434 / Gábor Áron pisztolya (Sepsiszentgyörgy, Me-gyei Múzeum)
- 435 / A medgyesi csata, 1849. március 3. (Egykorú litográfia. Közli: Rózsa György–Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973)
- 436 / Röppentyűgránát (Had-történelmi Múzeum)
- 437 / Gábor Áron által öntött ágyú (Sepsiszentgyörgy, Megyei Múzeum)
- 438 / A kápolnai csata, 1849. február 26. I–II. (Than Mór vízfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum–Történelmi Képcsarnok)
- 439 / Damjanich János tábornok messzelátója (Had-történelmi Múzeum)
- 440 / Erdélyben használt nyomdagép (Sepsiszent-györgy, Megyei Múzeum)
- 441 / A szolnoki csata, 1849. március 5. (Than Mór vízfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 442 / A hatvani ütközet, 1849. április 2. (B. Bach-mann-Hohmann litográfiája. Had-történelmi Mú-zeum)
- 443 / A tápióbicskei csata, 1849. április 4. (Than Mór vízfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Törté-nelmi Képcsarnok)
- 444 / Az isaszegi csata, 1849. április 6. (Than Mór vízfestménye. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 445 / A nagysallói ütközet, 1849. április 19. (Medve Imre olajfestménye. Had-történelmi Múzeum)
- 446 / A komáromi csata, 1849. április 26. (Vincenz Katzler litográfiája. Közli: Rózsa György–Spi-ra György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973)
- 447 / Buda bevétele, 1849. május 21. (Wernig Károly olajfestménye. Had-történelmi Múzeum)
- 448 / József Wysocki (Rusz Károly fametszete. Had-történelmi Múzeum)
- 449 / Alessandro Monti (Boldogfai Farkas Sándor munkája. Had-történelmi Múzeum)
- 450 / A Tömösi-szoros védelme, 1849. június 20. (Bellony László munkája. Közli: Gracza György: A magyar szabadságharc története. II. kötet. Budapest, 1898)
- 451 / Julius Haynau (Jozef Kriehuber litográfiája. Had-történelmi Múzeum)
- 452 / Peter Giron (Litográfia. Had-történelmi Múze-um)
- 453 / A váci csata, 1849. július 17. (Than Mór vízfest-ménye)
- 454 / Ivan Fjodorovics Paszkevics (Egykorú litográ-fia. Had-történelmi Múzeum)

- 455 / Petőfi Sándor (Orlai Petrich Soma olajfestménye. Közli: Rózsa György–Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973)
- 456 / A segesvári csata, 1849. július 31. (Bellony László munkája. Közli: Gracza György: A magyar szabadságharc története. V. kötet. Budapest, 1898)
- 457 / Lázár Vilmos ezredes szablyája (Hadtörténelmi Múzeum)
- 458 / A temesvári csata, 1849. augusztus 9. (Josef Landzedelli litográfiája. Közli: Rózsa György–Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973)
- 459 / Klapka csapatai 1849. október 2-án kivonulnak Komárom várából (Vincenz Katzler litográfiája. Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok)
- 460 / Az aradi vértanúk (Barabás Miklós litográfiája. Hadtörténelmi Múzeum)
- 461 / Mogyoródi Adolf (Egykorú fénykép. Hadtörténelmi Múzeum)
- 462 / Ihász Dániel (Egykorú fénykép. Hadtörténelmi Múzeum)
- 463 / Türr István (Egykorú fénykép. Hadtörténelmi Múzeum)
- 464 / Tüköry Lajos (Egykorú festmény. Hadtörténelmi Múzeum)
- 465 / Giuseppe Garibaldi (Egykorú olajfestmény. Németh Ferenc felvétele)
- 466 / Földváry Károly (Egykorú fénykép. Hadtörténelmi Múzeum)
- 467 / Az Olaszországi Magyar Légión gyalogosa (Bükkösi Gábor munkája)
- 468 / Az Olaszországi Magyar Légión huszártisztje olasz kisserőltöltő öltözetben (Bükkösi Gábor munkája)
- 469 / Asbóth Sándor (Egykorú fénykép. Közli: Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–65. Budapest, 1964)
- 470 / Olaszországi magyar légión tiszti szablya (Hadtörténelmi Múzeum)
- 471 / 1859-es mintájú csappantyús lovassági pisztoly (Hadtörténelmi Múzeum)
- 472 / Előltöltő Augustin-gyutacsos puska (Hadtörténelmi Múzeum)
- 473 / Az Olaszországi Magyar Légión zászlószentelése Nápolyban (Egykorú ábrázolás. Hadtörténelmi Múzeum)
- 474 / Osztrák előltöltő, 9 mm-es hatlővetű, csappantyús forgópisztoly (Hadtörténelmi Múzeum)
- 475 / Klapka György szablyája (Hadtörténelmi Múzeum)
- 476 / Zágonyi Károly (Egykorú fénykép. Közli: Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban. 1861–65. Budapest, 1964)
- 477 / Stahel-Szánwald Gyula (Egykorú fénykép. Közli: Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865. Budapest, 1964)
- 478 / A springfieldi halállovaglás (Egykorú festmény után készült grafika. Hadtörténelmi Múzeum)
- 479 / Dunyov István honvéd ezredes, Achille Majocchi olasz ezredes (garibaldisták) 1852–1860

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Aba Amadé /Aba nembeli Omodé nádor / 55, 61, 69, 70
 Aba nemzetség / 61, 62, 70
 Aba Sámuel / 35, 36
 Abafy Miklós / 257
 Abbasz, I. / 210
 Ács Tivadar / 577, 580
 Acsády Ignác / 303, 329
 Ágost, II. /Erős/ I. Frigyes Ágost
 Ahmed ruméliai beglerbég / 175
 Ahmed, I. / 250
 Ajer Mihály / 556
 Ajtony / 29, 30
 Akakia / 296
 Ákháb / 207
 Ákos / 37
 Ákos Ernye / 45, 46, 52, 56
 Alapi György / 158, 159
 Albert / 148
 Albert magyar király / 91, 94, 96, 97
 Albert német király / 55, 61
 Albert Achilles őrgróf / 131
 Albert Anzelm / 578, 579
 Aldana Bernardo / 183–185, 188
 Aldobrandini, Gianfrancesco / 222
 Alekszej cár / 275
 Ali bég / 99, 136
 Ali bég, győri parancsnok / 222
 Ali budai pasa / 183–188
 Ali pasa, nagyvezír / 408
 Ali Portuk / 191, 192, 201
 Ali ruméliai beglerbég / 124
 Ali szigetvári bég / 205
 Allia Mátyás / 175
 Allnoch Alajos / 520
 Álmos fejedelem / 15, 19
 Alsáni Bálint / 80
 Altunopa / 39
 Alvinczy József / 431, 433, 439
 Amade Péter / 176
 Amadeus, VI. / 74
 Ambrus / 145
 András, I. magyar király / 36, 40
 András, II. magyar király / 32, 40, 41, 47
 András, III. magyar király / 55, 56
 András, Iván fia / 45, 46
 András, Serafil fia / 44
 Andrássy Károly / 555
 Andrássy Ádám / 415
 Andrássy István / 359, 394
 Andreas Pannonius / 98
 Apafi Mihály / 296, 297, 283, 298, 301, 307, 309, 311, 326, 330, 332, 333
 Apafi Mihály, II. / 334
 Appel, Christian / 477
 Arab Redseb / 319
 Arany János / 65, 183, 185
 Arnót Abdurrahman / 315–317
 Arnulf német király / 19, 21
 Áron moldvai vajda / 211
 Árpád fejedelem / 17, 19, 21, 30
 Arszlán / 189
 Asbóth Lajos / 477, 508, 513, 531, 532
 Asbóth Sándor / 574, 576, 578, 579, 580
 Aschermann /Vendrei/ Ferenc / 537
 Aspremont Reckheim / 320
 Asztalos Sándor / 493
 Atlamosz / 71
 Auersperg / 212
 Auffenberg /Ormai/ Norbert / 471
 Augustin Vince / 426
 Aulich Lajos / 443, 459, 483, 491, 492, 498, 508, 512, 513, 531, 537, 549
 Axamith / 112
 Babenbergi Frigyes I. Frigyes
 Babenbergi Gertrúd / 52
 Babocsay Pál báró / 408, 411
 Badeni Hermann / 52
 Badeni Hermann herceg, osztrák őrgróf / 309, 364
 Badeni Lajos / 317–320, 323, 327, 328
 Badeni Lipót / 285
 Bagoly Ferenc / 147
 Bagomér, Jubislaus fia / 46
 Bagosi kapitány / 329
 Bagossy László / 399, 410
 Bagossy Pál / 411
 Baillet / I. Latour
 Baján kagán / 17
 Bajazid, I. / 86, 87
 Bajazid, II. / 126, 127
 Bajazid, Szulejmán szultán fia / 187
 Bakics Pál / 157, 166, 169, 177, 178
 Bakócz Tamás / 142–146
 Bakonyi Imre / 459, 471
 Bakonyi Sándor báró / 475, 493
 Bakos Gábor / 267
 Baksa György / 54, 55
 Balassa Imre / 171
 Balassi Bálint / 206, 207, 213, 251
 Balassi Menyhért / 176, 182, 188
 Bălcescu, Nicolae / 455, 525
 Baldacci Manó báró / 471, 479
 Baldigara, Ottavio / 203, 209, 217
 Balduin / 40
 Bali bég / 155, 157, 159
 Balogh Ádám /Béri/ 382, 390, 393, 394
 Balogh István / 146
 Baltoglu / 107
 Bánffy Dénes / 293
 Bánffy István / 175
 Bánffy János / 148
 Baranyai Decsi János / 215, 219
 Barcsay Ákos / 278, 280
 Bárdy István / 156
 Barfuss Hans Albrecht / 323
 Baricz György / 444
 Bariț, George / 477
 Barkóczy Ferenc / 328, 335, 365, 366
 Barkóczy István báró / 295
 Barlabássy Lénárt / 148
 Barta János / 577
 Bartalis Ferenc / 556
 Barton / 217, 219
 Basaraba, III. / 70
 Basta, Giorgio di / I. Basta György
 Basta György / 211, 224, 230, 241, 243–245, 248, 249, 314
 Báthori András / 154, 174, 184, 224
 Báthori Gábor erdélyi fejedelem / 233–235, 251–253

- Báthori István, ecsedi / 251
 Báthori István erdélyi fejedelem, lengyel király / 170, 188, 208, 209, 212, 223, 233, 242, 277
 Báthori István erdélyi vajda / 123–125, 135, 140
 Báthori István nádor, temesi ispán / 144–147, 154, 157
 Báthori Kristóf / 208, 209
 Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem / 208, 211, 215, 216, 219, 221, 224, 236, 239, 241
 Báthori Zsófia, II. Rákóczi György felesége / 276, 281, 291, 292
 Batori-Sulcz / Schulz /
 Bódog / 489, 498, 516
 Batthyány Ádám / 283, 327, 329
 Batthyány Ferenc, Bethlen hadvezére / 232, 255, 259, 272
 Batthyány Ferenc horvát bán / 147, 153, 159
 Batthyány Kristóf / 309, 327
 Batthyány Lajos gróf / 451–454, 456, 459–464, 468, 469, 470, 472, 473, 484, 490, 564
 Batu kán / 43–45
 Baudisz József / 493
 Bayer József / 512, 518
 Beaulieu, Jean-Pierre de / 431, 432
 Bebek István / 74
 Bechtold Fülöp báró / 458, 459, 471, 475
 Beckensloer, Johannes / 128
 Becsei család / 63
 Becsei Imre / 61
 Bedzsák / 43
 Behram basa / 160
 Behram csausz / 152
 Beke József, ifj. / 495
 Bekes Gáspár / 208
 Béla, I. magyar király / 34, 36, 40
 Béla, II / Vak / magyar király / 39
 Béla, III. magyar király / 46
 Béla, IV. magyar király / 41, 43–52, 54, 56
 Beleznay János / 399, 412, 414
 Belgiojoso, Giacomo Giovanni / 241–243
 Bellegarde, Henri de / 433
 Belmosevics Milos / 137
 Belos bán / 39, 40
 Bem József / Murad Tevfik pasa / 481, 487, 488, 494–495, 499–501, 503, 506, 521, 523, 526, 533–535, 541, 544, 545, 547, 548, 553, 555, 574, 579
 Bene Lajos / 542, 546
 Benedek, Pécz nembéli / 47
 Benedek Dániel / 556
 Beniczky Lajos / 481, 487, 492, 507, 524, 533, 536, 548
 Beniczky Márton / 375
 Beóthy György / 516
 Beóthy Ödön / 487
 Bercsényi László / 399, 411
 Bercsényi Miklós / 340, 342–344, 347, 348, 353–357, 364–366, 368, 374, 382, 388–390, 393, 396, 399, 410, 411
 Berengár itáliai király / 24, 19, 21
 Berger, Johann / 477
 Beriszló János / 137, 138, 140, 143
 Beriszló Péter / 137, 138, 140, 143, 144
 Bertalan / 31
 Bertalan László / 556
 Bertrand, Henri-Gatien / 441
 Berzenczey László / 478
 Bethlen Farkas / 415
 Bethlen Gábor / 209, 231–238, 249, 251–264, 273, 276–280, 287, 291, 297, 300–303, 330, 335
 Bethlen Gergely gróf / 488, 500, 503, 560, 562, 572
 Bethlen István / 265
 Bethlen János / 278
 Bethlen Miklós / 346
 Bethune marquis / 296
 Bettelheim Bernát / 578
 Betzmann, Josef / 479
 Bezárd, Cézár / 556
 Bezerédi Tamás / 329
 Bezerédi Zsigmond / 329
 Bezerédj Imre / 357, 382, 390
 Bibó Sámuel / 577
 Biksei Gergely / 60
 Bildenstein / 176
 Bíró Mihály / 556
 Bismarck, Otto von / 572, 573
 Bixio, Jacques-Alexandre / 567
 Blagay Antal / 137
 Blagay László / 82, 89
 Blagojević Imre / 471
 Blaskó Antal / 475
 Blenker / 576
 Blomberg, Friedrich báró / 459, 471
 Blücher, Gerhard Leberecht von / 441
 Boczkó Dániel / 493
 Bocskai István / 203, 211, 224, 227, 232–239, 241, 242–254, 269, 273, 279, 287, 300, 301, 303, 308, 335
 Boday Gyula / 578
 Boday Péter / 578
 Boham, Christoph d'Alendy de / 296
 Boleszláv, I. / Vitéz / lengyel király / 35
 Bolliac Cezar / 525
 Bonafoux, Charles / 381, 382
 Bonaparte, Napoléon I. Napoléon, I.
 Bonaparte, Louis Napoléon / I. III. Napoléon
 Bóné András / 342, 343, 345
 Bonfini, Antonio / 113, 114
 Bónis Ferenc / 291, 292, 306
 Bonjak / 39
 Bonnac, Jean Louis de herceg / 389
 Borbás pap / 148
 Borbély Balázs / 342, 343
 Borbély György / 211, 215, 239
 Borisz, II. Géza fia / 39
 Bornemissza Gergely / 185
 Bornemissza János budai várnagy / 146–148
 Bornemissza János hajdúkaptány / 243
 Bornemissza János strázsames-ter / 389
 Bornemissza Péter / 207
 Bornemissza Tamás / 172
 Boros János / 277
 Borotini Blaskó / 92
 Borsa család / 61, 62
 Borsa Kopasz / 62, 70
 Borsa Lóránt / 55
 Bouciacaut, Jean de / 87
 Bouillon Gottfried lotaringiai herceg / 40
 Both András / 140, 142
 Bottyán János / Vak / 328, 344, 351, 353, 354, 357–359, 365, 366, 368, 373, 381–384, 389–391, 393
 Boyneburg, Moritz Heinrich Báró / 461
 Böckler, Georg Andreas / 373
 Bölcs Leó, / I. VI. Leó
 Bradács István / 137
 Brandenburgi György / 155, 169, 170
 Brandenburgi Joachim / 174, 175
 Brankovics Gergely / 94
 Brankovics György szerb király / 94, 100, 102, 104, 107
 Brankovics Jován / 137
 Braszláv / 19
 Bratiszláv / 35
 Braunschweig-Bevern herceg / 420
 Braunschweig, Karl von / 428
 Brocquière, Bertrandon de la / 83
 Brown, Max Ulysses / 420
 Budai Nagy Antal / 34, 35
 Budul / 49
 Buell, Don Carlos / 576
 Bulcsu / 21, 24, 25
 Bulharyn, Jerzy / 489
 Bulyovszky Dániel / 397
 Buquoy, Charles / 251, 256–260, 273, 291
 Burgau, Karl örgróf / 216

- Burgio, Antonio / 157
 Burián gróf / 120
 Burundáj / 43
- Caetano gróf / 72
 Calixtus, III. pápa / 106
 Campeggio, Laurentio / 157
 Čapek, Jan / 94, 98
 Caprara, Aeneas Sylvius / 309, 315, 327
 Caraffa, Antonio / 318, 327, 332, 333
 Carnot, Lazare / 428, 429
 Carpiní, Plano / 41
 Carrara, Francesco di / 74
 Carvajál, Juan de pápai nuncius / 110
 Castaldo, Gianbattista / 181–188, 208
 Castelluvio spanyol tiszt / 184
 Castiglione, Josef gróf / 459, 471
 Caviás építőmester / 222
 Cavour, Camille Benso / 558–562, 565, 568, 569
 Černahora, Dabis / 115, 116, 128, 129, 131
 Cesarini, Guiliano / 100, 101
 Chassant / 381
 Cialdini / 570
 Cillei család / 81, 96
 Cillei Ulrik gróf / 97, 98, 103, 110
 Ciparu, Timotei / 477
 Clamm-Gallas, Eduard gróf / 528, 529, 534, 541, 544, 545
 Clerfait Károly gróf / 430
 Cobb Farkas / 293–295
 Coehorn, Manno von / 202
 Cogonara, Claudio / 217, 218
 Coigny, Francois de / 417
 Collalto, Raimbold / 259, 260
 Concini váradi vicegenerális / 241, 242
 Condé, Louis de Bourbon herceg / 268
 Contarini, Andrea / 76
 Cornaro velencei követ / 314, 316, 328
 Corvin János / 122, 135, 140, 169
 Coucy, Enguerrand de / 87, 273
 Crocco / 570
 Croissy, de Charles Colbert / 268
 Cromwell, Oliver / 231, 239
 Croy, Eugène / 320, 323
 Curtis / 578
 Cuza, Alexandru román fejedelem / 559, 561, 569
 Czelder Orbán / 365, 366, 369, 399
 Czetzy / Czecz / János / 479, 481, 487, 488, 494, 495, 500, 501, 503, 521, 560, 579
- Czibak Imre / 165, 166–169, 171
 Czibak János / 165
 Czobor Ádám / 328
- Csák Máté / 54, 56, 60–62
 Csák Ugrin érsek / 43, 44, 46, 48
 Csákiak / 88
 Csáki László / 94, 95
 Csáki László / 165
 Csáky György gróf / 411, 417
 Csáky István / 374
 Csáky István csanádi püspök / 146
 Csáky László hadvezér / 328, 332
 Csáky Mihály / 357, 359, 365, 393, 410
 Csáky Tivadar gróf / 572
 Csanád, Doboka fia / 30
 Csány László / 463, 481, 484, 485
 Csapó Vilmos / 467
 Császár Péter / 265
 Cselebi, Kjátib / 213, 214, 218, 219, 223, 225
 Cseodajev / 540
 Cserei Mihály / 397
 Cserenkó Ferenc / 191, 192
 Cserey János / 399
 Csermely József / 577
 Cserni Jován / 165, 166, 169, 177
 Cserni Száva / 93
 Csernovics Péter / 458
 Csonkabég Ferenc / Czungenberg / 411
 Csorich, Anton / 491, 492, 507
 Csudafy / Wunder / Mihály / 567
 Csuha Antal / 476, 520
 Csupor Pál / 90
 Csutak Kálmán / 524
 Csuz János horvát bán / 76
- Damaszkin György / 545
 Damjanich János / 457, 475–477, 493, 495–497, 499, 508, 511–514, 516, 518, 549
 Damján / 49
 Dampierre, Henri Duval gróf, hadvezér / 251, 256, 258, 259, 272
 Dan havasalföldi uralkodó / 93
 Dancs mester / 61
 Dániel halicsi fejedelem / 51
 Dassi képviselő / 571
 Daud boszniai pasa / 126
 Daun Lipót / 420, 422
 Daun, Wierich Philipp Lorenz / 361, 384
 Dávid fejedelem / 39
 Dávidházi István / 116, 128, 129, 131
 Dávid Sándor /
 Deák Ferenc ezeres kapitány / 347
- Deák Ferenc / 463
 Deák Pál / 335
 Debreceni Dózsa / 61, 62
 Debreceni Tamás / 267
 Dembiniski, Henryk gróf / 492, 493, 496–499, 523, 526, 533–535, 542, 544, 547
 Dénes ispán / 40
 Dengeleghy Mihály / 242
 Derencsényi Imre / 136
 Des Alleurs, Pierre Pouchot márkí / 354, 357
 Desaix, Louis tábornok / 434
 Dessewffy Arisztid / 487, 489, 497, 498, 547, 549
 Dessewffy István / 411, 427
 Detre, Mohol fia / 45
 Detrik, Máté fia / 46
 Dévay Pál / 429
 Diedič, Milota / 54, 55
 Dietpold / 24
 Dietrich, Emanuel báró / 471
 Dipold Antal / 516
 Dobay József / 534, 541, 544
 Dobi Dorog testvérek / 62
 Dobó Ferenc / 212
 Dobó István / 185, 187, 190, 217
 Dobozi Péter / 570
 Dóczy András / 255
 Dolezich Károly / 578
 Domokos, Kőszegi Iván veje / 55
 Donyin, Abraham von / 121
 Doria, Andrea / 334
 Doria, Luciano / 76, 182
 Dorsner, Franz / 479
 Douglas hadvezér / 269
 Dózsa Gergely / 146, 147
 Dózsa György / Székely / 95, 144–151
 Drágffy János / 148
 Dragos, Ioan / 524
 Dráguly Farkas / 369, 399
 Drazsojevics Martinkó / 140
 Drazsojevics Zsarkó / 140
 Drozge / 73
 Drugeth Vilmos, / I. Homonnai Dugovics Titusz / 108
 Duka Péter / 424
 Dumouriez, Charles-Francois / 428, 429
 Dunka Miklós / 579
 Dunyov István / 567
 Dusán István / 74
 Dürer, Albrecht / 201
 Dzselaálzáde Musztafa / 184, 186
 Dzsem török herceg / 127
 Dzsingisz kán / 1206–1227 / 41
- Ebeczky István / 390
 Ebergényi László báró / 408, 411
 Eberhardt zágrábi püspök / 89

- Éber Ferdinánd /Nándor / 564, 565
 Éberhardt Károly / 562, 567, 571
 Eder, Friedrich / 459
 Egervári László / 116
 Eggenberg, Hans Ulrich ezredes / 212
 Egry István / 241, 262
 Eleonóra, I. Lipót császár özvegye / 397
 Ellerbach, Konrad von / 65
 Elmas Mohamed / 325
 Emersberg, Berthold von / 54
 Endre pozsonyi vitéz / 36
 Endre, III. magyar király / 60
 Endre herceg, Nagy Lajos király öccse / 68, 72
 Engelhardt / 495, 503
 Engels, Friedrich / 291, 403
 Erdélyi András / 265
 Erdődi Simon / 170
 Erdődi Tamás / 212
 Erdődy Ferenc / 328
 Ernő főherceg / 199
 Erzsébet, Albert magyar király özvegye / 96
 Erzsébet, Nagy Lajos anyja / 71, 74
 Esterházy Antal / 353, 355, 365, 370, 389, 397, 410, 411, 429
 Esterházy Bálint / 411
 Esterházy Bálint fia Bálint / 411
 Esterházy Dániel / 354, 365, 564
 Esterházy Imre gróf / 429
 Esterházy János / 317
 Esterházy József / 408
 Esterházy Miklós / 233, 256, 257, 258, 265, 267, 268, 272, 280, 291
 Esterházy Pál / 285, 299, 309, 310, 313, 327, 328
 Esterházy Pál Antal / 416
 Esterházy Sándor gróf / 475, 493
 Esti M. Vilmos / 578
 Estván Béla / 580
 Esze Tamás / 340–342, 345, 354, 364, 365, 368, 382, 383
 Eugen, Vicomte de Beauharnais itáliai alkirály / 439
 Eugenius, IV. pápa / 100
 Eu, Guillaume d' / 87
 Fackh József lovag / 476
 Fackh Oszkár / 520
 Farkas András / 166, 207
 Farkas Fábán / 299
 Fekete István / 186
 Fekete Péter /Halasi / 252, 258
 Fekete Sándor / 578
 Feldmayer Simon parancsnok / 331
 Fels, Leonhard / 166, 172
 Ferabosco, Pietro / 203
 Ferdinánd, I. nápolyi király / 126
 Ferdinánd osztrák főherceg, I. Ferdinánd magyar király / 140, 153, 155, 164–166, 169, 170–176, 178, 181–183, 185, 187, 188, 193, 196–199, 203, 207
 Ferdinánd főherceg / 225, 226
 Ferdinánd főherceg / 435
 Ferdinánd, II. magyar király / 254, 256–258, 260, 261, 264, 268, 270, 273
 Ferdinánd, II. nápolyi király / 480
 Ferdinánd, III. magyar király / 278
 Ferdinánd, V. magyar király / 461, 480
 Ferenc, I. császár, Mária Terézia férje / 412, 418, 419
 Ferenc, I. francia király / 166
 Ferenc, I. magyar király / 428, 432, 433, 435, 436, 439, 441
 Ferenc, II. nápolyi király / 565
 Ferenc József magyar király / 480, 481, 488, 505, 529, 548, 557, 569, 573
 Ferhád basa / 156
 Festetich György / 427
 Festetics József / 413
 Fiala Antal / 577
 Fiala János / 579, 580
 Fiáth János / 328
 Fierville, le Hérissse Louis II. / 344
 Figyelmeßy /Merkl / Fülöp / 555
 Filarete, Averlino Antonio / 201
 Filipec János / 135
 Flor, Roger de / 60
 Forgách Ádám / 284
 Forgách Ferenc váradi püspök / 184, 191, 192
 Forgách Ignác / 415
 Forgách Simon / 344, 348, 349, 354, 357, 359, 365, 367, 370, 373, 381, 382, 410
 Forgách Zsigmond / 255
 Forget, Henryk / 494, 520
 Fornet Kornél / 579
 Forval, XIV. Lajos megbízottja / 296
 Fourier, Charles / 556
 Földvári Mihály / 298
 Földváry Károly / 511, 513, 521, 571
 Földváry Sándor / 521
 Fra Moriale / 64, 72
 Franco kapitány / 218
 Frangepán Anzs / 137
 Frangepán Bernát / 137, 140
 Frangepán Ferenc / 290–292
 Frangepán Katalin, Zrínyi Miklós felesége / 190
 Frangepán Kristóf / 155, 162, 163, 166
 Frangepán Mihály / 137
 Fráter György /György barát / 171, 172, 178, 181, 182, 196, 207, 208
 Fredrich Ede vezérőrnagy / 471
 Freisingi Ottó / 33, 40
 Frémont, John C. / 578, 579
 Frigyes, Babenbergi ausztriai herceg / 43, 45, 52
 Frigyes, /Szép/ Habsburg ausztriai herceg / 69
 Frigyes, I. /Barbarossa/ német-római császár / 39, 40
 Frigyes, II. /Nagy/ porosz király / 406, 411, 413, 414, 416–422, 424–426, 443
 Frigyes, III. német-római császár, mint osztrák herceg IV. Frigyes / 96, 111, 118–120, 122, 127, 128, 131, 132
 Frigyes Ágost, I. szász választófejedelem, mint lengyel király II. Ágost / 323, 324, 384, 388, 389, 399, 410
 Frigyes Vilmos, I. porosz király / 389, 414
 Frigyes Vilmos, IV. porosz király / 480, 506
 Frigyes Gusztáv / 571, 572
 Frimont János / 428, 444
 Frischeisen alezredes / 481, 487
 Friwiz Ferenc / 490
 Fugger Mária Magdolna, Pálffy Miklós felesége / 213
 Fügedi Erik / 33, 50
 Fülöp tarantói herceg / 70
 Fülöp /Jó/ burgundi herceg / 107
 Fülöp, V. spanyol király / 339, 392
 Gaál Miklós / 481, 493
 Gabellio, Bernardo / 203
 Gabelman / 215
 Gábor Áron / 534
 Gáll László / 477, 520, 521
 Gál Sándor / 472, 494, 500, 534, 541, 545, 546, 548, 555, 557
 Gálfi Mihály / 556
 Gálfi-Gállik András / 578
 Gáll Sándor / 577
 Gall, Leo / 213
 Gallas / 268
 Garai család / 63, 80, 85, 96
 Garai Anna / 111
 Garai László / 96, 97, 103, 104, 111
 Gardizi / 113
 Gárdonyi Géza / 186

- Garibaldi, Giuseppe / 480, 558, 564, 565, 567–570, 572
 Gasparich Kilit Márk / 555–557
 Gáspár András / 508, 509, 511, 512, 517, 518
 Gebhard / 36
 Geizkoffler, Zacharias / 200, 225
 Geréb Péter / 129
 Geregye Pál / 45, 50, 51
 Gerendi Miklós / 153
 Gergely, IX. pápa / 32
 Gergely püspök / 44
 Gergye Gábor / 475
 Géza fejedelem / 25, 29, 30, 33
 Géza herceg, majd I. Géza / 36
 Géza, II. / 39, 40
 Ghillány János / 411
 Gindly Antal / 557
 Giraj tatár kán / 310
 Girczy János / 570
 Girej Gazi / 214
 Giustiani, Taddeo / 76
 Gizella királyné / 30
 Glöckelsberg, Hans / 343, 354
 Gollner Alajos / 444
 Gombos András / 252
 Gombos Imre / 327
 Goslar, Julian / 556
 Gödény Pál / 342
 Görgei / Görgey / Artúr / 464, 466–468, 471, 481, 483–485, 490–492, 496–499, 507, 508, 511, 512, 516–518, 526, 530–532, 534–537, 539, 540, 544, 547, 549
 Görgei / Görgey / Ármin / 524, 531, 533, 536, 539
 Götz, Christian / 487, 491, 492, 513
 Götz, Johann báró, marsall / 267, 268
 Grabbe / 533, 539, 540
 Graeven Márton / 427
 Grafenegger Leopold / 225
 Grant, Ulysses S. / 575, 577, 578
 Grechenek György / 577
 Grimani, Andrea lovag / 314, 316, 328, 333
 Gritti, Lodovico / 167, 171
 Grotenhjelm / 534, 541, 544, 545
 Grueber József / 429
 Giustiniani, Taddeo / 76
 Gusztáv Adolf svéd király / 230–232, 261, 277
 Guthi István / 349
 Gutí Ország Mihály / I. Ország Mihály
 Gutkeled István / 52, 54, 56
 Gutkeled Miklós / 44
 Guyon, Richard / 468, 483, 491, 492, 498, 513, 518, 535, 536, 542, 547, 548
 Gvadányi József / 406, 420
 Gyermek Lajos I. Lajos
 Gyöngyösi István / 302
 Györffy György / 29, 51
 Györffy Péter / 558
 György, Simon fia / 47
 György barát I. Fráter György
 György Frigyes württembergi herceg / 331
 Gyula erdélyi vajda / 21, 29
 Gyulaffy László / 190, 248, 249
 Gyulai Ferenc / 411
 Gyulai Ignác / 441, 444
 Gyulai Sámuel / 420
 Gyulay István / 399
 Gyürky Pál / 329
 Habsburg Albert I. Albert
 Habsburg Frigyes I. III. Frigyes
 Habsburg Lipót I. I. Lipót
 Habsburg Miksa I. I. Miksa
 Habsburg Rudolf I. Rudolf
 Hadik Ágoston gróf / 494
 Hadik András / 413, 420, 423, 424, 427, 444
 Hadik Károly / 434
 Hadim Ali / 181, 187
 Hadzsi Halil / 409
 Hag, František / 115, 116, 119–121, 123
 Hahót Arnold / 50
 Haiden, Rudolf / 225
 Halász Péter / 399, 412
 Halil pasa / 100
 Halleck / 576, 579
 Haller György / 258
 Haller Sámuel / 415
 Halwyll, Hans / 113
 Handtko / 412
 Haraszty Ágoston / 577
 Haraszty Géza / 577
 Hardegg Ferdinánd gróf / 212–215, 226
 Hasford / 534, 545
 Hasszán aga / 293
 Hasszán pasa / 226
 Hasszán Jon boszniai pasa / 211, 212, 216
 Hatvani Imre / 524, 533
 Hatzogán Markuly / 369
 Haugwitz János / 113, 122, 135
 Häusler ezredes / 328
 Hávora Miklós / 411
 Haynau, Julius Jacob / 455, 528, 529, 531–537, 539, 540, 542, 544, 547, 548
 Hédervári család / 63, 81, 96
 Hédervári Dezső / 70
 Hédervári Ferenc / 154
 Heissler, Donat / 319, 333
 Heister, Hannibal / 357, 358, 382
 Heister, Siegbert / 347–349, 351, 353, 354, 361, 389–391, 393, 395, 433
 Helius Arnold / 218
 Helldorf Magnus / 411
 Henrik bajor herceg / 24, 30
 Henrik, I. / Madarász / német király / 23, 24
 Henrik münsterbergi herceg, Podiebrad fia / 119, 120, 122
 Henrik, II. francia király / 182
 Henrik, II. / Jasomirgott / bajor herceg / 39, 40
 Henrik, III. német-római császár / 35, 36
 Henrik, VII. német-római császár / 69
 Hentzi, Heinrich / 518–520
 Herakleiosz bizánci császár / 28
 Herberstein ezredes / 225
 Herberstein tábornok / 359
 Herbeville tábornagy / 354, 355–357, 359, 361
 Hertelendy Gábor / 435
 Hervoja bosnyák főúr / 89, 90
 Hidvégi Székely János / 117
 Himfi család / 63
 Himfi Benedek / 65, 76
 Hochleitner Károly / 577
 Hodža, Michal Miloslav / 479
 Hoffkirchen / 251
 Hohenlohe, Julius / 285, 286
 Hollán Ernő / 457
 Holtsche, Franz / 464, 465, 471
 Homonnai Drugeth Bálint / 248, 249, 291
 Homonnai Drugeth György / 252, 253, 256, 257
 Homonnai Drugeth Vilmos / 69
 Hont / 29, 30
 Horváth őrmester / 364
 Horváth Ferenc / 182
 Horváth István / 261, 263
 Horváth János honvéd ezredes / 531
 Horváth János / 329
 Horváth Károly / 556
 Horváth Mihály / 445, 499
 Horváth Stancsics Márk / 187, 188
 Horváth Tamás / 249
 Horváti János / 76, 85
 Hotze altábornagy / 434
 Hrabovszky János báró / 457, 458, 471
 Hunter, David / 576, 578
 Huntpázmán Tamás / 45
 Hunyadiak / 78, 80, 103, 110, 120
 Hunyadi János / 95, 104, 106, 110, 127, 318
 Hunyadi László / 111
 Hunyadi Mátyás I. Mátyás magyar király

- Hurban, Jozef Miloslav / 454, 479, 481
Husz János / 91
Huszár István / 258
Huszár Mátyás / 277
Huszár Péter / 213
Huszrev szendrői bég / 154
- Iancu, Avram / 455, 477, 478, 524, 533
Ibn Ruszta / 13
Ibrahim budai pasa / 310, 311
Ibrahim pasa ruméliai beglerbég, nagyvezír / 157, 159, 163, 167, 171
Ibrahim pasa, szeraskir / 320, 323
Ibrahim nagyvezír / 223–226
Ibrahim Pecsevi / 195, 216, 219, 223, 226
Ibrahim, Sátán pasa / 313, 316
Ibrányi Mihály / 242, 268
Idzikowski, Tadeusz / 498
Igmándy Sándor / 494
Ihász Dániel / 457, 503, 541, 560–562, 570
Ikács boszniai bég / 90
Illésházy Gáspár / 255, 272, 291
Illésházy István / 213, 214, 216, 222, 223, 226, 233, 250, 271, 291
Ilona, II. Béla felesége / 40
Ilosvai Leusták / 74, 87
Ilosvay Imre / 347
Imre herceg, I. István fia / 30
Imre magyar király / 39
Imreff János / 233
Ince, VIII. pápa / 123, 127
Ince, XI. pápa / 309
Irányi Dániel / 572
Ispán Ferenc / 299
István vajda / 148
István, I. /Szent/ magyar király / 25, 29, 30, 35, 48
István, II. magyar király / 31, 39
István, II. /Uros/ szerb fejedelem / 70
István, III. magyar király / 40
István, III. /Nagy/ moldvai vajda / 123, 126
István, Habsburg főherceg / 464
Istvánffy Miklós / 186, 187, 189, 191, 201, 213, 216, 221, 239
Isza bég / 213
Iszhak szendrői bég / 96
Iván, IV. /Rettegett / 208
Ivánka Imre / 457, 464
Izabella, Szapolyai János felesége / 172, 181, 182, 187
- Jablonsky, Felix herceg / 492, 514
Jablonsky, Friedrich Gustav / 487
- Jagelló Ulászló I. Ulászló Jahja pasa / 159
Jakab püspök / 44
Jakkó László / 444
Jaksics István / 137
Jaksics Márk / 137
Jaksics Péter / 137
Jakub boszniai basa / 136
János Albert / 135
János főherceg / 434, 439
János /Luxemburgi/ cseh király / 68
János nevers-i gróf / 87
János /Piastr-házi/ sagani herceg / 122
János, Vata fia / 33, 34
János Zsigmond, Szapolyai János fia / 171, 181, 182, 187, 188, 192, 208, 211
Jánošik, Juro / 399
Jasomirgott Henrik I. Henrik Jászay Pál / 163
Jávorka Ádám / 399
Jefferson, Davis / 575
Jekelfalussy Sándor / 576
Jellačić, Josip báró / 454, 460, 462–470, 478, 479, 481, 484, 499, 507–509, 511–513, 518, 526, 528, 530, 534–536, 546
Jeremiás próféta / 207
Jérôme herceg, III. Napóleon unokatestvére / 561, 565, 572
Jeszenák János báró / 479
Jiškra, Jan I. Jiskra János
Jiskra János / 96, 98, 103, 104, 112
Johanna nápolyi királynő / 72, 73
Johnson / 578
Jolsvai Lesták I. Ilosvai Leusták
Joubert, Barthélemy / 432
Jourdan, Jean-Baptiste / 430, 431, 433
Józsa Mihály / 390
József, I. magyar király, német-római császár / 348, 354, 356, 359, 361, 380, 388, 396, 397
József, II. magyar király, német-római császár / 422–424, 427, 428, 433
József nádor / 439
Jubál Károly / 555, 556
Judit, I. András felesége, III. Henrik leánya / 36
Julianus dominikánus szerzetes / 15
Jurisics Miklós / 167
Juszuf bég / 117
- Kádán tatár vezér / 45
Kajali Pál / 372
Kalchberg, Wilhelm / 508
Kállay János / 155
Kalliány József báró / 479, 503
- Kálmán, I. /Könyves/ magyar király / 30, 31, 33, 39, 40
Kálmán herceg / 43, 44, 46
Kálnoky Antal / 490
Kálnoky Antal gróf / 416, 422
Kamonyai Simon / 99
Kamuthi Balázs / 252
Kán László / 60, 61
Kanizsaiak / 88, 89, 97, 111
Kanizsai János / 80
Kapellen, Ulrich von / 54, 55
Kapisztrán János / 107, 108, 110
Kapolcs / 37
Kapronczay György / 267
Kara Ahmed / 181–186
Kara Ali bég / 216
Kara Ibrahim / 311
Kara Musztafa / 257, 296, 308–311, 325
Karácsony György / 206
Karadzsa pasa / 103
Karger, Ferdinand / 484
Karlovics János / 137, 155
Károly főherceg, Habsburg Ferdinánd fia / 190, 197
Károly főherceg / 313, 315
Károly főherceg / 127, 428, 431–437, 439
Károly, II. spanyol király / 339, 340
Károly, III. nápolyi király / 85, 89
Károly, III. spanyol ellenkirály, magyar király, VI. Károly német-római császár / 360, 384, 392, 397, 406, 408, 412, 413, 433
Károly, IV. német-római császár / 85
Károly, V. német-római császár / 153, 165–167, 169, 171, 173, 178, 181, 182, 196, 198
Károly, VII. német-római császár / 418, 480
Károly, XII. svéd király / 339, 384, 388, 392
Károly Albert bajor fejedelem I. VII. Károly
Károly Albert szárd király / 518
Károly Gusztáv, X. svéd király / 277, 278
Károly, II. /Durazzói/ magyar király / 72, 73
Károly Róbert, magyar király / 60–62, 64, 68–70, 73
Károlyi Ferenc / 413
Károlyi István / 208
Károlyi Sándor / 341, 344, 347–349, 354, 356, 357, 359, 365, 366, 382, 384, 388, 389, 393, 395–397, 399, 410, 411
Kászim ruméliai beglerbég / 100
Kászonyi József / 532

- Katalin, I. orosz cárnő / 412
 Káthay Mihály / 233, 239, 243
 Katzianer, Hans / 166, 169, 171
 Kazinczy Lajos / 540, 546, 548
 Kázmér lengyel herceg / 120
 Kázmér, III. lengyel király / 71, 73, 74
 Kázmér, IV. lengyel király / 112, 118, 120, 128
 Keczer Sándor / 379
 Kellermann, François-Christophe / 428
 Kemény Farkas / 495, 499, 500, 533, 544–546, 548
 Kemény János erdélyi fejedelem / 260, 262, 266, 267, 269, 273, 277, 278, 280, 282, 283
 Kempen, Johann / 466
 Kendy Ferenc / 187
 Kende Gábor / 293
 Kerecsényi László / 189
 Keresztély, IV. dán és norvég király / 261
 Kéry János / 327
 Kesincai János / Janus Pannoni / 80
 Khevenhüller Lajos / 416
 Khlesl, Melchior / 226
 Khorászáni Dzsaháni / 13
 Kinizsi Pál / 80, 116, 124–125, 135, 136, 139, 140
 Kinnamosz / 34
 Király Albert / 211, 215, 219, 239
 Király György / 223
 Király Lajos / 558
 Kis Albert / 340, 342, 364
 Kiss Balázs / 329
 Kiss Ernő / 459, 471, 475, 476, 477, 493, 497, 549
 Kiss József közlegény / 576
 Kiss József őrnagy / 562
 Kiss Károly / 444
 Kiss Pál / 516, 548
 Kiss Sándor / 533, 534
 Kisfaludi László / 329
 Kisfaludy György / 382
 Kisfaludy László / 382
 Kisfaludy Mór / 466
 Kisfaludy Sándor / 439
 Kisztei Péter / 303
 Kjátib Cselebi, I. Cselebi /
 Klapka György / 489, 490–492, 496–498, 508, 509, 511–514, 516, 518, 526, 530, 537, 539, 548, 558–560, 563, 565, 569–573
 Kleinheinz Oszkár / 519
 Kmety György / Kursid pasa / 483, 491, 492, 498, 499, 513, 518–520, 531, 574 532, 535, 536, 542, 544, 546, 548, 553
 Knefler / Knöfler / Frigyes / 576, 580
 Knezić Károly / 471, 518, 531, 532, 540, 549
 Knicanin, Stefan / 476, 477, 506, 520, 521
 Knöhr, Josef / 479
 Koburg, Josias / 424, 429, 430
 Kocel / 17
 Koháry István / 343
 Kohlmann, Josef / 542, 546
 Kollonich Siegfried / 225, 244, 248
 Kollowrat, Franz Anton gróf / 459, 471
 Komáromy György / 572
 Komorowski, Vladislav / 112
 Konrád lotaringiai herceg / 24, 25
 Konrád, II. német-római császár / 35
 Konrád III. német-római császár / 39, 40
 Konstantin / Biborbanszületett / 13
 Kont István / 85
 Kont Miklós / 85
 Kontosztefanosz Andronikosz / 40
 Koppány / 29, 30, 36
 Koppány püspök / 39
 Korbáviai János / 137
 Kormány György / 578
 Kórógyi János / 107
 Korpádi János / 85
 Korponay János / 540, 545
 Korszakov tábornok / 434
 Korybuth Zsigmond / 92
 Kossuth Lajos / 450, 455, 458, 460, 463, 464, 468, 469, 472, 473, 483, 484, 491, 496, 499, 505, 506, 512, 513, 517, 518, 524–526, 535, 537, 540, 541, 544, 547, 548, 553–555, 557–563, 565, 568–575, 578
 Kossuth édesanyja / 555, 556
 Kosztolányi Mór / 457, 464
 Kotromanics Erzsébet bosnyák hercegnő, Nagy Lajos király felesége / 70
 Kotromanics István / 71
 Kovács Gusztáv / 576
 Kovács István / 577
 Kovács Mihály / 412
 Kozlay Jenő / 576, 577
 Köcski Sándor / 61, 69
 Kökényesdi László / 399, 411, 433
 Kökényesi / Gaertner / Szaniszló / 516
 Königsegg Lothar / 413
 Köpeczi Béla / 303
 Köprülü Ahmed / 308
 Köprülü Mohamed / 308
 Köprülü Musztafa / 320, 323
 Kőszegi Iván / 49, 55
 Kötöny kun fejedelem / 43
 Kőváry László / 279, 500
 Kray Jakab / 433
 Kray Pál / 424, 433, 434
 Kritobulosz / 118
 Krivácsy József / 555, 562
 Krum / 17
 Krusics János / 169
 Kubláj kán / 51
 Kuckländer, Franz Ferdinand / 351, 381
 Kucsug bég / 283
 Kuné Gyula / 576
 Kunigunda, IV. Béla leánya / 52
 Kupa Károly / 562
 Kurszán fejedelem / 17, 19, 21
 Lackfi család / 63, 85, 88
 Lackfi András / 64, 70, 71
 Lackfi István / 69, 70, 73
 Lackfi István, ifj. / 76
 Lackfi Miklós / 74
 Lacy Mór gróf / 422–424
 Lacy, Peter gróf / 412
 Laczkovics János / 427
 Láhner György / 473, 496, 549
 Lajos, I. / Nagy / magyar király / 63, 65–68, 70–74, 76, 81, 84
 Lajos, II. magyar király / 152, 154, 158, 164, 196
 Lajos, IV. / Wittelsbach / német-római császár / 60, 69
 Lajos, IV. / Gyerme / frank király / 21
 Lajos, VII. francia király / 40
 Lajos, XIV. francia király / 275, 285, 287, 295–297, 302, 306, 308, 311, 319, 323, 324, 330, 339, 341, 343, 346, 354, 361, 363, 367, 370, 373, 388, 390, 392
 Lajos, XVI. francia király / 431
 Lajos Fülöp francia király / 450
 Lakos János / 444
 La Marche / 222
 Lala Mohamed / 248, 308
 Lamarmora, Alfonzo / 569
 Lamberg, Franz Philipp gróf / 464
 Lang Jakab Ambrus dr. / 371
 Langenfeld Ferenc / 576
 Lannes, Jean / 437
 Lányi Pál / 375, 379
 Laszky Jeromos / 166, 170
 László, Albert fia / 96
 László erdélyi vajda I. Kán László

- László herceg / 36, 37
 László, I. /Szent/ magyar király / 30, 37, 39, 40, 70
 László, IV. /Kun/ magyar király / 54–55
 László, V. magyar király / 106, 110, 111
 Latour, Maximilien /Baillet von /435
 Latour, Theodor /Baillet von /462, 468, 478
 Laudon Gedeon / 422, 424
 Lauer altábornagy / 434
 La Valière, Ernst von /373
 Lazarevics István / 82, 93
 Lázár Vilmos / 547–549
 Lederer Ignác báró / 456, 461
 Lee, Robert Eduard / 575
 Leiningen-Westerburg Károly gróf / 532, 537, 539, 549
 Lél vezér / 24, 25
 Le Maire / 367, 374
 Lenkey János / 475, 493, 513
 Lenkey Károly / 542
 Leó, VI. /Bölcs/ bizánci császár / 13, 15–17, 28
 Leó, X. /Medici/ pápa / 143, 152
 Leonardo da Vinci / 201
 Leövey Klára /554
 Lépes György / 94
 Lépes Loránd / 94
 Leslie, Walter tábornagy / 298, 311
 Leszczyński Szaniszló / 384
 Levedi /Előd/ fejedelem / 15
 Levente herceg / 19
 Libényi János / 557
 Lichtenstein József / 419
 Liechtenstein, Carl von / 200
 Lincoln, Abraham / 575, 577, 578
 Lipót, I. magyar király, német-római császár / 197, 278, 280, 283–285, 287, 288, 290, 291, 296, 298, 299, 301, 306, 309–311, 314, 318–320, 324, 325, 330, 332, 333, 339, 340, 344, 349, 354, 360, 363, 373, 395, 397
 Lipót, II. magyar király, német-római császár / 428
 Lipót Vilmos / 269
 Lippai Balázs / 242
 Lippai György / 290
 Lippart / 225
 Locher, Karl / 396, 397
 Logodi Simon / 153
 Łokietek László lengyel király I. I. Ulászló
 Lónyay Ferenc / 375, 377, 379
 López, Narciso / 575
 Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György felesége / 277
 Losonci Dezső / 95
 Losonci István / 90
 Losonci László / 86
 Losonczy István / 177, 181–185, 202, 205
 Lotharingiai Ferenc / 412
 Lotharingiai Károly /Károly Lipót lotaringiai herceg / 309, 311, 313, 315–317, 319, 328, 333, 363
 Lotharingiai Károly /Mária Terézia sógora / 416, 417, 420, 421
 Lőrinc, Kemény fia / 52, 56
 Lőrinc pap / 146, 149
 Lőrinc püspök / 39
 Lőrinc udvarbíró / 46
 Lubomirsky herceg / 278
 Lucca, de avellinói helytartó / 570
 Ludolf sváb herceg / 24
 Ludvigh János / 569
 Luitpold püspök / 21
 Lukács Dénes / 475
 Luther Márton / 198
 Luxemburgi Zsigmond, I. Zsigmond magyar király
 Lüders, Alekszandr Nyikolajevics / 495, 529, 533, 541, 544, 545, 548
 Macedóniai Miklós / 84, 90
 Machiavelli, Niccolo / 79, 201, 230
 Mack Károly / 435
 Madarász László / 505
 Maderspach Ferenc / 459
 Mágóchy Ferenc / 291
 Magyar Balázs / 123
 Magyar Bálint / 175
 Majthényi István báró / 512
 Majos István / 364
 Makk /Mack/ József / 554, 555, 556, 580
 Malatesta, Carlo / 89
 Malatesta, Pandolfo / 60
 Malkowski, Ignaz / 523
 Mandl Adolf, Mándy Ignác, Achmed effendi, Mándy Károly I. Mundee Károly
 Mangu mongol nagykán / 51
 Manuel, I. Komnénosz bizánci császár / 39
 Mansfeld, Karl von főparancsnok / 215, 216
 Mansfeld, Ernst protestáns hadvezér / 261–263, 264
 Marcaliak / 88
 Marcali Dénes / 82
 Marcali Imre / 106
 Marcali Miklós / 89
 Marchiai Jakab / 94
 Mária főhercegnő / 226
 Mária királynő / 84
 Mária, Nagy Lajos király felesége / 164
 Mária Terézia / 412, 413, 416–419, 422, 427
 Máriássy Ádám / 399
 Máriássy János / 457, 475, 477, 481, 497, 500, 546
 Markvart / 36
 Márky O. János / 576
 Marlborough, John Churchill herceg / 350, 360, 361, 389, 392, 395
 Maróti család / 80
 Maróti János / 84, 86, 87, 90, 92
 Marsin francia marsall / 346
 Martell Károly /714–741 / 26
 Martinko / 140
 Márton /XI. sz. / 36
 Márton pap / 147
 Márton V. pápa / 91
 Martonfalvi Imre / 176, 177
 Marx Károly / 303, 403
 Masséna, André / 432–435, 437
 Mátyás érsek / 44
 Mátyás, Habsburg főherceg / 197, 212, 213, 216, 222, 223, 226, 243, 244, 249, 250
 Mátyás, I. /Hunyadi Mátyás/ magyar király / 77, 82, 83, 96, 98, 111–129, 131, 132, 135–137, 139, 152–154, 202, 281, 299, 302
 Maurikiosz bizánci császár / 16
 Max Emanuel bajor választófejedelem / I. Miksa Emánuel
 Maximilián herceg / 216
 May, Johann / 555, 556
 Mayer ezredes / 296
 Mayer, Franz / 471
 Mayerhofer ezredes / 476
 Maylád István / 171–173
 Mazzini, Giuseppe / 480, 554, 556, 558, 563
 Mecséry Dániel / 435
 Medici / 564, 565, 567
 Mednyánszky Sándor / 485
 Mehmed budai pasa / 226, 268
 Mehmed nagyvezér / 413
 Mehmed ruméliai pasa, Szinan fia / 212, 216
 Mehmed szendrői bég / 167, 169
 Mehmed, Jahjaoglu / 169, 175
 Mehmed, III. szultán / 215, 216, 217, 219
 Mekksey István / 185
 Melanchton Philipp / 198
 Melas Mihály / 434

- Mendoza, Hurtado de / 184
 Menyhért János / 577
 Mercœur, Philippe Emanuel / 224–226
 Mercy, Claudius / 315
 Mesterházi Károly / 56
 Mészáros Imre / 578
 Mészáros Lázár / 443, 456, 459, 461, 469, 472, 475, 485, 487, 489–492, 534, 535, 537, 575
 Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna / 555
 Metternich, Klemens herceg / 441, 451
 Mezd bég / 99
 Michal, Leo / 214
 Michelangelo, Buonarrotti / 201
 Mihálótzy Géza / 576
 Mihály szerb herceg / 559, 569
 Mikes Kelemen gróf / 494
 Miklós, Amadé fia / 70
 Miklós, Barc fia / 43
 Miklós I. Oroszország cája / 428, 529
 Mikó Ferenc / 215
 Miksa bajor fejedelem / 450
 Miksa bajor választófejedelem / 231
 Miksa főherceg, III. Frigyes fia / 128, 132
 Miksa, Habsburg főherceg / 215, 216, 218, 219, 221–224
 Miksa, I. Ferdinánd fia, magyar király / 183, 188, 190–193, 208
 Miksa Emánuel bajor választófejedelem / 315, 342, 346, 350, 389
 Milbitz hadosztályparancsnok / 567
 Milpökh József / 464, 471
 Mircea, havasalföldi fejedelem / 86, 90
 Miskolc Panity / 52
 Mladen horvát bán / 70
 Móga János / 464, 466, 468, 471
 Mogyoródy/Kaiser/ Adolf / 565, 570
 Mohamed, I. szultán / 88, 90, 93
 Mohamed, II. szultán / 98, 106, 108, 110, 112, 117, 118, 123, 126, 127
 Mohamed, III. szultán / 194
 Mohamed, IV. szultán / 308, 311
 Mojmír, II. morva fejedelem / 19, 21
 Molnár ezredes / 329
 Montecuccoli, Hercules / 342
 Montecuccoli, Raimund / 280, 282–284, 286–288, 310, 317
 Montenegro tábornagy / 260, 261
 Montenuovo, Wilhelm Albert gróf / 516
 Monti, Alessandro / 558
 Móré László / 147
 Móré Mihály / 154
 Moreau, Jean-Victor / 430, 434
 Móricz, közkatona / 364
 Mortier, Adolph / 435
 Motte, de la / 371
 Movila Jeremia moldvai fejedelem / 224
 Munde, Charles / I. Munde Károly
 Munde /Mándy?/ Károly / 576, 580
 Murád, I. szultán / 78
 Murád, II. szultán / 93, 99–104
 Murád, III. szultán / 194
 Murat, Joachim / 435
 Murgu, Eftimie / 477
 Murtéza budai pasa / 261, 262
 Musza / 90
 Musztafa aleppói pasa / 311, 313
 Musztafa boszniai pasa / 153
 Musztafa, II. szultán / 323
 Nádasdy Ferenc hadvezér / 212, 213, 222, 223
 Nádasdy Ferenc lovassági tábornok / 408, 417,
 Nádasdy Ferenc országbíró / 290, 292, 416
 Nádasdy Ferenc tábornagy, huszárezred-tulajdonos / 418, 420, 421, 422
 Nádasdyne Kanizsai Orsolya / 118
 Nádasdy Tamás / 174, 183, 188, 190, 206, 257
 Nagy Albert / 244
 Nagy Antal / 146, 148, 150
 Nagy József / 555
 Nagy Károly frank király / 17, 19, 23, 26, 33
 Nagy Radoszláv / 146–149
 Nagymihályi Albert / 82
 Nagysándor József / 475–477, 512, 516, 518, 537, 539, 545, 547, 549
 Nagy Simon / 111
 Napóleon, I. Bonaparte / 426, 429–431, 434–437, 439, 441, 443
 Napóleon, III. / 480, 558–561, 563, 565, 572
 Nápolyi László, III. Károly fia / 88, 89
 Nassau Adolf / 55
 Nassau Vilmos / 230
 Nauendorf, Karl von / 427
 Nehem császári tábornok / 324
 Neipperg Vilmos / 414, 416
 Neksei Demeter / 61
 Nemeskéri Kiss Miklós / 560, 561, 572
 Német József / 578
 Némethy Gergely / 248, 249
 Némethi Balázs / 242, 243
 Németújváriak családja / 60, 62, 69, 70
 Ney, Michel / 441
 Nikétász Szklérosz / 17
 N. Kiss Miklós I. Nemeskéri Kiss Miklós
 Nogáj tatár kán / 55
 Noszlopy Gáspár / 467, 555, 557
 Nugent, Laval gróf / 481, 485, 493, 494, 520
 Nyáry Ferenc / 176
 Nyáry Lőrinc / 185
 Nyáry Pál / 217, 218, 223
 Nyitray József / 475
 Nyuly Mihály / 570
 Ocskay László / 342–344, 348, 365, 384, 389, 390
 Oldamur kun vezér / 48, 55
 Oláh Balázs / 147, 154
 Oláh János / 170
 Oláh Mihály / 94
 Omode nemzetség / 62
 Oppelni László herceg / 74
 Oppenheimer Samuel / 346
 Orániai Móric / 230
 Orániai Vilmos / 231, 239
 Orbán, II. pápa /
 Orbán, V. pápa / 74
 Orda tatár vezér / 43
 Ordódy Kálmán / 483
 Olray Miklós / 349, 350
 Ormándy Péter / 212
 Orosz Pál / 345, 366
 Orseolo Péter / I. Péter magyar király
 Orsius, Orci / 30
 Ország Mihály / 103
 Osfi Miklós / 74
 Oszmán Cselebi / 101
 Ott Károly / 434
 Ottinger Ferenc báró / 484, 489, 497
 Ottlyk György / 390
 Ottó, I. /Nagy/ német császár / 24, 25
 Otto morva herceg / 36
 Ottokár, II. morva őrgróf, majd cseh király / 52, 53, 55
 Ozorai Pipo / 80, 84, 89, 91–93, 96
 Ozul / 36
 Ögödej /Ogotáj/ / 41, 45, 51
 Örvény Pál / 241
 Pál, II. pápa / 118, 123
 Pálffy Ferenc / 411

- Pálffy János / 347, 348, 355, 357–359, 361, 384, 389, 390, 395–397, 399, 408, 409, 412, 414
- Pálffy János ezredes / 420
- Pálffy Károly / 327
- Pálffy Miklós / 212, 213, 216, 219, 221, 222–224, 328
- Pálffy Pál nádor / 281
- Pallavicini Sforza / 182, 183
- Palmerston, Temple Henry John lord / 525, 559
- Pálóci család / 81, 96, 103
- Palocsay György / 373, 394
- Panyutyin, Nyikolaj / 529, 531, 532, 537
- Pap Mihály / 364
- Pápay János / 410
- Papaz Ogli Mehemet / 263
- Paradeiser, Georg / 224–226
- Pasqualigo velencei követ / 140
- Paszkevics, Ivan Fjodorovics gróf / 533, 539, 540, 546–548
- Patócsy Ferenc / 170, 171
- Pauler Gyula / 45
- Pázmándy Dénes / 480
- Pázmány / 29, 30
- Pázmány Péter / 233, 266, 272
- Pekry Lajos / 116, 177
- Pekry Lőrinc / 345, 365, 366, 388, 390
- Pelsöci Bebek Imre / 103, 106
- Pelsöci Bebek László / 106
- Perczel Miklós / 521, 577
- Perczel Mór / 445, 459, 464–467, 471, 481, 483–485, 488–490, 492, 497, 505, 518, 521, 523, 526, 530, 535, 570, 577
- Perényi Imre / 143
- Perényi István / 147
- Perényi Péter / 159, 160, 165, 169, 170, 174, 175
- Perlin, Niccolo de / 215
- Pertev pasa / 189
- Pestvármegyei József / 411
- Péter /Orseolo/ magyar király / 30, 35, 36
- Péter, I. /Nagy/ cár / 384, 388, 392, 393, 396, 397, 412
- Péter moldvai vajda / 174
- Péter, Petenye fia / 62
- Petiti olasz hadügyminiszter / 571
- Petneházy Dávid / 328, 332
- Petneházy István / 249, 262
- Pető Dániel / 577
- Pető József / 577
- Petőfi Sándor / 439, 495
- Petrovics Péter / 148, 172, 182, 187
- Petrőczy István / 293, 294, 331
- Pezzen, Bartholomeus / 222, 238, 242
- Pfersmann / 503
- Philipovich, Nikolaus / 466
- Piccolomini, Aeneas Sylvius tábornok / 333
- Pichegru, Charles / 430
- Pika Gáspár / 294
- Piller János / 491
- Pinelli tábornok / 570
- Piri nagyvezér / 153, 154
- Piringer Mihály /Pataki Mór/ 555
- Pisani, Vittorio / 76
- Pius, II. pápa / 117
- Podiebrád György / 111–113, 116, 118–120
- Podiebrád Henrik münsterbergi herceg I. Henrik münsterbergi herceg
- Poeltenberg, Ernst lovag / 483–485, 497, 498, 517, 518, 532, 537, 547, 549
- Pogány Benedek / 146, 148
- Pogrányi Benedek / 244
- Pohárnok Imre / 71
- Pók Móric / 45
- Pokorny Antal / 577
- Pomutz György / 576–578
- Pongrácz György / 397
- Pongrácz János / 399
- Ponith comes / 47
- Porcia / 280
- Pósa erdélyi vajda, Sólyom fia / 43, 45
- Prágay János / 575
- Pöstyéni Gergely / 146
- Prépostváry Bálint / 208, 212, 213, 215, 218
- Preussel Henrik / 50
- Pribina / 17
- Prokop, Holý /Kopasz/ 92
- Puchaim / 269
- Puchner Antal báró / 478, 479, 481, 494, 495, 500, 501, 503
- Puffer / 523
- Pulitzer József / 577
- Pulszky Ferenc / 555, 570
- Pulszky Sándor / 481, 485, 487
- Putnoky János / 252
- Querlonde Ferdinánd / 481, 487
- Rabatta Joseph gróf / 327, 349
- Rabutin de Bussy, Johann Ludwig / 343–345, 349, 350, 354, 357, 359, 361, 363, 381–384, 388
- Rácz Dráguly / I. Dráguly Farkas
- Rácz György / 249
- Ráday Pál / 397
- Rädern, Melchior von / 223
- Radetzky József / 424, 439, 461, 468, 518, 525
- Radics András / 382
- Radics Bosics / 177
- Radován Jakab alparancsnok / 187
- Radu Serban / 224
- Radul havasalföldi vajda /
- Rajačić, Josip / 454, 458, 506, 520
- Rajnáld püspök / 44
- Rákóczi Ferenc, I. / 291, 292, 298
- Rákóczi Ferenc, II. / 300, 303, 320, 332, 334, 335, 339–351, 353–357, 364–377, 379, 403, 406, 410–413, 433
- Rákóczi György, I. /Öreg György/ 232, 234–238, 255, 257, 259, 264–270, 272–274, 276, 278–281, 290, 291, 300, 301, 303, 335, 339, 379–384, 387–397, 399, 403
- Rákóczi György, II. / 209, 276, 278–282, 290
- Rákóczi József / 413
- Rákóczi Zsigmond / 211, 269, 276, 277
- Ramberg, Georg Heinrich / 542
- Rápolti Nagy Pál / 371
- Rareş Péter / 171
- Rátonyi János / 388
- Rátót Domokos / 44
- Rátót Lóránt ispán / 52, 56
- Rattazzi, Urbano / 569
- Ravaszdy Péter / 146
- Rázvan, Stefan / 211
- Rebestook / 266
- Rechberg, Johann Bernhard gróf / 561, 562
- Répásy Mihály / 464, 465, 468, 485, 497
- Reuber, Johannes / 200
- Rhédey Ferenc / 244, 248, 252, 255, 256, 278
- Ricasoli, Bettino / 569
- Richelieu, Armand / 206, 330
- Riczko Ignác Károly / 479, 487, 488, 500
- Riebel, Karl / 477, 478
- Riedesel, császári huszár őrnagy, elesik a tápióbicskei csatában / 1849. április 4. / 509
- Rimay János / 213, 306
- Ritschan Adam / 348
- Rivière / 371
- Rogierius / 41, 51
- Roggendorf, Wilhelm / 167, 172, 174
- Romanovics, Lev halicsi fejedelem / 62
- Rombauer Albert Anzelm / 578
- Rombauer Rafael Guidó / 578
- Rombauer Róbert / 578
- Rombauer Roderik / 578
- Rombauer Tivadar / 478, 578

Rosztiszláv herceg / 51
 Roth / 466
 Rovarelle bíboros / 119
 Rozgonyi család / 80, 81, 96–98
 Rozgonyi György
   főkapitány / 103
 Rozgonyi István / 93
 Rozgonyi Sebestyén / 112
 Rozmberk / Rosenberg/ nemzet-
   ség / 91
 Rózsa Sándor / 557
 Rózsafy / Ruzitska/
   Mátyás / 554, 580
 Rudolf, Habsburg cseh
   király / 61, 68
 Rudolf, Habsburg-herceg / 61
 Rudolf, Habsburg német
   király / 54, 55
 Rudolf, I. magyar király / 197,
   190, 210–212, 215, 218, 221,
   223, 224, 239, 241, 250
 Russwurm, Hermann / 226, 227
 Rüdiger / 532

Sachs, Hans / 198
 Sadoberics váradi kanonok / 170
 Saguna András / 454
 Salamon, magyar király / 36
 Salm Károly / 380
 Salm, Nicolas / Nicolaus/
   von / 166, 167, 181, 189
 Sándor Lupu orosz cár / 436,
   441
 Sándory Viktor / 576
 Sangallo, Antonio / 201
 Sárközi Máté / 221
 Sarolt, Géza fejedelem
   felesége / 30
 Sarolta Amália hessen-rheinfelsi
   hercegnő, II. Rákóczi Ferenc
   felesége / 340, 380
 Savoyai Jenő herceg / 318, 323,
   325, 329, 342, 344, 346, 347,
   350, 363, 364, 380, 384, 388,
   389, 392, 395–396, 404,
   408–412, 414
 Schenck, Robert C. / 578
 Schérer, Barthélemy / 433
 Scherffenberg altábornagy / 316,
   317, 332, 333
 Schlick Albert / 169
 Schlik, Franz / 481, 485,
   487–490, 492, 493, 497, 498,
   507–509, 511–513, 516, 537,
   542, 547
 Schlik Lipót / 335, 342, 344,
   347, 361
 Schmidt császári
   parancsnok / 296, 297
 Schönborn Ede / 555
 Schwarzenberg Adolf / 216,
   219, 222–224

Schwarzenberg, Edmund her-
   ceg / 480, 498
 Schwarzenberg, Felix
   herceg / 480
 Schwarzenberg Károly / 435,
   439, 441
 Schweidel József / 549
 Schwendi, Lazarus von / 188,
   191, 192, 197–200
 Schwerin, Curt Friedrich
   von / 414
 Schultz altábornagy / 331
 Schulzig / 490, 492
 Scolari, Filippo / 84
 Sebő Alajos / 511
 Seckendorf Frigyes / 412, 417
 Segnyey Miklós / 244, 248
 Sejbán tatár vezér / 43, 45
 Sekulits / később Szekulics/ Ist-
   ván / 497, 498
 Semsey Kálmán / 577
 Semsey Károly / 577
 Semsey Pál / 301
 Seneca / 282
 Sennyey István / 343, 366
 Serbelloni herceg / 481
 Sherman, Willam Teaunseh tá-
   bornok / 575
 Sforza, Francesco / 60
 Sforza Pallavicini I. Pallavicini
   Sforza
 Sickingen, Damian gróf / 393
 Simay Mihály alispán / 170
 Siméon bolgár fejedelem / 17,
   19
 Simion havasalföldi
   fejedelem / 224
 Simon ispán / 45, 50
 Simon, Móric fia / 74
 Sisman János bolgár cár / 74
 Simunich, Balthasar / 481, 483,
   485, 491, 513, 514, 516
 Sirtori / 564
 Sitkey Gotthárd / 149
 Sixtus, IV. pápa / 123
 Skarjatyin / 495, 503, 544
 Sobieski János / III. János/ len-
   gyel király / 295, 296, 309, 310,
   318, 325, 330
 Sombory Sándor / 478
 Somi Józsa / 139, 140
 Souches, Louis de gróf, tábor-
   nok / 280, 283, 286, 287, 320
 Soult, Nicolas / 434
 Soyer alezredes / 294
 Spalatói Tamás / 51
 Spankau, Paris / 292–295
 Specia Casa, Zamaria Fernando
   de / 212
 Speckle, Daniel / 199, 202, 203
 Splényi Gábor / 411, 416
 Splényi Lajos báró / 558

Splényi László / 408, 411
 Sprinzenstein, Johannes Alb-
   recht von / 222
 Sréter János / 371, 377, 379
 Sréter Lajos / 560, 570
 Stahel / Számwald/ Gyula / 576,
   577, 579
 Starhemberg, Guido
   Ubalde / 361, 381, 382, 384,
   389, 392
 Starhemberg, Maximilian / 382,
   383, 389
 Starhemberg, Rüdiger / 310,
   315, 320
 Stein, Maximilian báró / 545,
   546
 Stella, Christoforo / 218
 Sternberg, Zdenko / 119, 120
 Stibor vajda / 80, 81, 84, 85, 89
 Stibor ifj. vajda / 92
 Stracimir bolgár ellencár / 74
 Stratimirović, Djordje / 455, 476,
   520
 Stratimirović, Stevan / 457, 458,
   477, 525
 Strozzi / 285, 286
 Štúr, L'udovit / 479
 Subics Pál / 60
 Suess, Orban / 203
 Sulyok testvérek / 142
 Supljikač, Stevan / 458, 476
 Sutoris János / 328
 Svehla / 112
 Sylvester János / 206

Szabó Ferdinánd / 503
 Szabó Imre / 555, 556
 Szabó Zsigmond / 475
 Szakonyi János / 147
 Szalaházy Tamás / 170
 Szalárdi János / 277
 Szalay László / 464
 Szaltikov, P. Sz. / 422
 Szalontai György / 334
 Szapolyai család / 80
 Szapolyai György / 148, 159
 Szapolyai Imre / 117
 Szapolyai István / 116, 121, 128,
   135
 Szapolyai János / 141, 143–145,
   147–149, 155, 162–167, 169,
   170, 177, 178, 199, 207, 303
 Szász Móric
   választófejedelem / 182, 185,
   186
 Szaturdzsi Mehmed / 222, 223
 Szead-ed Din / 99, 100, 107
 Széchenyi István / 553
 Széchenyi Pál / 348, 349
 Széchy György / 255, 257, 259,
   291
 Szécsényi család / 63

- Szécsényi Tamás / 61
 Szécsi Miklós / 71, 74
 Szécsi Tamás / 106
 Szegedinac, Pero / 412
 Szekcsőy Máté / 187
 Székely János / 106
 Székely Mózes / 211, 215, 224, 239, 241
 Székely Tamás / 104
 Szekér Alajos Joachim / 444
 Szekfü Gyula / 232, 233, 410
 Széll József / 483
 Szelániki / 191, 192
 Szelepcsényi György / 292
 Szelim, I. szultán / 143, 152
 Szelim, II. szultán / 187, 192
 Szemere Bertalan / 485, 499, 517, 518, 526
 Szénássy Mátyás parancsnok / 242
 Senczi István parancsnok / 331
 Senczi Molnár Albert / 207
 Szentgyörgyi család / 111
 Szentgyörgyi Cecília / 93
 Szentgyörgyi Péter / 140
 Szentgyörgyi Zsigmond / 118
 Szentiványi János / 373
 Szentmiklósi Pongrácz / 83, 94, 98, 103
 Szepesi Pál / 293, 299
 Szerémi György / 136, 145, 146, 149, 165
 Szikszay Lajos / 511
 Szilágyi Erzsébet / 111
 Szilágyi Mihály / 97, 98, 107, 108, 111, 112
 Szilágyi Sándor / 266
 Szinán nagyvezér / 201, 212–215, 248
 Szirmay István / 371
 Szirmay Tamás / 415, 416
 Szkander bég / Georg Castriota / 101, 102, 104, 106
 Szkhárosi Horváth András / 206, 207
 Szkoblics György / 154
 Szodtfridt Ferdinánd / 457
 Szokollu Mehmed / 181, 182, 184, 191
 Szolimán / I. Szulejmán
 Szondi György / 183
 Szontágh Gusztáv / 444
 Szölényi / Weingartner / József / 475
 Szőcs János / 294, 366
 Sztankó Soma / 473
 Sztárai Mihály / 207
 Sztáray Antal gróf / 429
 Sztójka Zsigmond / 410
 Szubutáj Bagatur / 43, 44
 Szuhay Mátyás / 293, 294
 Szulejmán pasa nagyvezér / 316–318
 Szulejmán ruméliai pasa / 123
 Szulejmán, II. szultán / 152–154, 159, 161, 166, 167, 172, 174, 178, 181, 182, 187, 188, 191, 192, 195, 198, 201, 233, 308, 309, 323
 Szuvorov, Alekszandr Vasziljevics / 424, 433, 434
 Szvatopluk, szláv fejedelem / 17, 19
 Szvatopluk, Salamon testőre / 36
 Szvjatopolk orosz fejedelem / 39
 Szvjatoszláv kijevi fejedelem / 25
 Taccola hadmérnök / 201
 Tahmaszp sah / 181, 182, 187
 Takács Ferenc / 576
 Tallard / 350
 Tallóci család / 80
 Tallóci Frankó / 106
 Tallóci János / 98, 99
 Tallóci Máté / 98
 Tamás István bosnyák király / 86
 Tanárky Sándor / 444
 Táncsics Mihály / 477
 Tarantói Lajos / 72, 73
 Tárcai Tamás / 120
 Tasso, Hannibál / 175
 Tchorznicki, Władisław / 485
 Telebuga tatár kán / 55
 Telegdi Tamás / 76
 Telegdy István / 136
 Teleki Ádám gróf / 463–465, 471
 Teleki Blanka / 554
 Teleki Emma / 554
 Teleki László gróf / 559, 560, 569, 570
 Teleki Mihály / 293, 296–298, 301, 302, 332–334
 Teleki Sándor gróf / 573
 Tenner Lajos / 576
 Tepei Kovács Péter / 263
 Teobald / 29
 Tesla Mihály / 329
 Tettauer, Wilhelm / 116, 128, 131
 Teuffel, Erasmus / 183, 184
 Teuffenbach, Christoph / 212, 213, 216, 219, 221
 Thalafuz / 112
 Thallóczy Lajos / 142
 Thaly Zsigmond / 574
 Theotmar / 21
 Theti, Carlo / 199, 203
 Thornallyay János / 148
 Thoroczkay István / 345, 349, 350
 Thököly Imre / 297–303, 308–311, 313, 314, 320, 325, 326, 328, 330–334, 339–341, 343, 349, 364–366
 Thököly István / 297
 Thököly Sebestyén / 297
 Thurn, Matthias / 251, 256
 Thury György / 176, 189, 190, 199, 205
 Thurzó Elek / 174
 Thurzó Ferenc / 203
 Thurzó György / 251
 Thurzó Imre / 238, 255, 272, 297
 Thurzó Szaniszló / 255, 260, 291
 Tieffenbach ezredes / 256
 Tige, Jean Charles de / 349
 Tilly / 251, 261
 Timur Lenk / 86, 88
 Tinódi Lantos Sebestyén / 183, 185, 186, 206
 Todorović, Kuzman / 493, 523
 Tográn bég / 87
 Tojgun budai pasa / 187
 Tokaji Ferenc / 334
 Toldi Miklós / 65
 Tolvay Ferenc / 371
 Tomaj Dénes / 43–45
 Tomasevics István / 117
 Tomasics János / 136
 Tomori Pál / 149, 153, 155–160, 163
 Torma András / 153, 155
 Torstenson, Leonhard / 266, 268, 269
 Tóth Ágoston / 457, 488, 500, 535
 Tóth Zoltán / 177
 Tót Mihály / 183, 184
 Tőke Ferenc / 187, 206
 Török Bálint / 142, 154, 165, 166, 170, 172, 176, 177
 Török Bálintné / 177
 Török Ignác / 513, 549
 Török István / 252, 256
 Török János / 554, 556
 Traun Ottó / 417, 418
 Trebelsburg / 481
 Tubero / 115
 Tuluj / 43
 Tunyogi Sámuel / 331
 Turcho, Giulio / 203
 Turenne, Henri de Latour márki / 268
 Turgut Reis / 182
 Türje Dénes / 44
 Tüköry Lajos / 562, 564
 Türr István / 558, 562, 564, 565, 567–570
 Tvardko / Tvrtko / bosnyák király / 89
 Udalrik / 24
 Ujházy László / 575

- Ujlaki Lőrinc herceg / 139, 143
 Ujlaki Miklós / 96–98, 100, 103, 104, 107, 110, 111, 118, 139
 Ujlaky Sebestyén / 187
 Újváry László / 415
 Ulászló, III. lengyel király, I. Ulászló magyar király / 89, 96, 97, 100, 101, 103, 148, 149
 Ulászló, I. /Łokietek/ lengyel király / 61, 69
 Ulászló, II. magyar király / 153, 164, 119–122, 127, 128, 135, 136, 139
 Ulema boszniai basa / 176
 Ulrich Ágoston / 473
 Ungnad / 169
 Urban, Karl / 478, 479, 487, 488, 495, 500, 501
 Uros szerb fejedelem / 40
 Uros István, II. I. István szerb fejedelem
 Uros cár / 74
 Urosa / 36
 Urslingen Werner / 64, 72, 73
 Uszref boszniai basa / 155
 Utassy Antal / 576
 Utassy Károly / 576
 Utassy László / 576
 Uzum Ibrahim / 301
 Uzun Haszán / 117
- Vajda András / 373
 Vajdaházi Nagy Pál / 94
 Valgata / 112
 Váradi Ferenc / 152
 Váradi Pál / 177
 Váradi Péter / 136
 Várady József / 556
 Váraljai Szaniszló / 175
 Varkocs György / 175
 Vas Mihály / 175
 Vásári Tamás / 76
 Vasvári Pál / 524
 Vasváry Ödön / 576
 Vata / 33
 Vauban, Sébastien de Le Prestre / 202, 409
 Vaudemont herceg / 335
 Vavécourt főhadnagy / 222
 Vay Ádám / 345, 365, 370, 397
 Vay Miklós / 478, 479
 Vécsey Károly gróf / 493, 496, 497, 499, 508, 520, 521, 526, 535, 542, 544, 548, 549
 Vékony János / 409
 Vencel, I. cseh király / 52
 Vencel, III. cseh király / 60, 61, 68, 69, 91
 Vencel herceg / 60
 Vencellin / 29, 30, 36
- Vendôme, Louis Joseph / 381
 Verancsics Antal / 148, 150
 Vértessy János / 588
 Veterani, Friedrich / 318, 323
 Vetter Antal / 470, 475, 485, 489, 496, 499, 507, 508, 535, 542, 560, 569, 570, 572, 573
 Viard, Peter / 348, 390
 Vid / 36
 Vigyázó Ferenc / 466
 Viktor Emánuel, II. olasz király / 558, 560, 562, 565, 567, 568, 572
 Viktorin cseh herceg, Podiebrad fia / 119
 Villámi /Plietz/ Ferenc / 493
 Villani, Matteo / 65, 68
 Virág József / 444, 445
 Vitz / 278
 Vitéz János / 80, 103, 113, 119
 Vitéz Mihály /Mihai Viteazul/ 210, 211, 215, 221, 223, 229, 251
 Vitovec, Jan / 98
 Vlajk havasalföldi vajda / 74
 Vlček, Čenovi / 119, 120
 Vogel altábornagy / 523
 Vojnovich József / 381
 Vojk / 96
 Vojtek / 36
 Volodár / 39
 Vuk szerb király / 39
 Vukovics Sebő / 477
 Vylungard / 36
- Waagner Gusztáv / 574
 Walewski, Alexandre / 561
 Walla Lajos / 558
 Wallace, Lewis / 580
 Wallenstein, Albert Eusebius von / 229, 231, 261–264, 273
 Wallis Olivér / 413
 Wardener tábornok / 478, 479, 487, 488
 Wargha István / 555–557
 Washburn, Cadwalader C. / 578, 588
 Wathay Ferenc / 226
 Wékey Antal / 576
 Welden főparancsnok / 513, 514, 516, 518
 Werbőczy Imre / 176, 178
 Werbőczy István kancellár / 589
 Werner János / 411
 Wese lund érsek / 169
 Wesselényi Ferenc / 208, 290
 Wesselényi Pál / 296, 298, 299
 Weyrother ezredes / 434
 Wilson, Woodrow / 577
 Windisch-Grätz, Alfred herceg / 468, 480, 481, 484, 485, 487–493, 497, 499, 505–509, 511–513, 517
- Winkler Lajos / 558
 Winkler Vilmos / 369
 Wittelsbach Ottó / 60, 61
 Wohlgemuth hadosztályparancsnok / 514, 531, 532
 Wolfart testvérek / 64, 72
 Wolfart, Konrád / 65, 72, 74, 76
 Wolnhofer tábornok / 459
 Wratislaw, Johann Wenzel / 380, 381, 397
 Wrba, császári tábornok / 297
 Wrba László / 428, 481, 483, 489, 491, 508
 Wulfersdorfer, Hans / 127, 131, 132
 Wurmser Zsigmond / 430–432
 Wyss, Franz vezérőrnagy / 531
 Wysocki, Józef tábornok / 533, 535, 539, 540, 544
- Zágonyi Károly / 579
 Zákó István / 489
 Zamoyiski, Jan / 208, 224
 Zárai Jeromos / 171
 Zassz, Pavel Petrovics / 529, 539
 Zedtwitz, Sittich von / 128
 Zeleni, Jan / 115, 116, 127, 128
 Zerdahelyi Ede / 576
 Zichy István / 328, 329
 Zichy Ladomér / 45
 Zichy Lipót / 483
 Žižka, Jan /Trocnovi/ 84, 91, 92
 Zolthay István / 185
 Zothmund / 36
 Zrínyi Ádám / 190, 323
 Zrínyi György / 212–214, 224, 225, 280
 Zrínyi György, ifjú / 257
 Zrínyi Ilona / 298, 302, 332, 340
 Zrínyi Miklós /XV. sz./ 137
 Zrínyi Miklós /1508–1566/ 176, 177, 188–192, 203, 205, 206, 280
 Zrínyi Miklós /1620–1664/ 192, 236, 276, 277, 279–290, 323, 373
 Zrínyi Péter / 290–292, 339
 Zwölfaxing / 468
- Zsigmond, /Luxemburgi/ magyar király / 65, 68, 81–94, 96, 99, 136, 139, 152
 Zsigmond lengyel király / 152
 Zsulavszky Emil / 580
 Zsulavszky Kázmér / 580
 Zsulavszky László / 576, 580
 Zsulavszky Zsigmond / 580
 Zsulavszkyné Kossuth Emília / 580

TELEPÜLÉSNÉVMUTATÓ

Aachen / 418, 419
 Abaújhely / 45
 Abaújvár / 50
 Abony / 540
 Abrudbánya / Abrud, Románia / 359, 524, 533
 Acqui / 561
 Ács / 516, 536, 537
 Ada / Ada, Jugoszlávia / 523
 Adony / 464
 Adorján / Románia / 50, 62, 242
 Agárd / 465
 Agyagfalva / Lutița, Románia / 478
 Ajaccio / 431
 Aldebrő / 497, 498
 Alessandria / 431, 561, 571
 Alibunár / Alibunar, Jugoszlávia / 458, 476
 Almás / Almașu, Románia / 537
 Álmosd / 238, 239, 242, 246
 Alsókubin / Dolný Kubín, Csehszlovákia / 533
 Alsószeli / Dolné Saliby, Csehszlovákia / 532
 Alsó-Sziget / 177
 Alsózsolca / 540
 Altranstätt / 393
 Alvinc / Vințu-de-Jos, Románia / 182
 Ancona / 117
 Andernach / 432
 Angern / 483
 Ankara / 88, 99
 Ansbach / 169, 170
 Anyavár / 147
 Apahida / Románia / 488
 Apátfalva / 146
 Aquila / 72
 Aquileia / Aglar / 19, 74
 Arcole / 431
 Appomatox / 575
 Arad / Románia / 146, 185, 196, 332, 342, 412, 444, 464, 475–477, 481, 493, 495, 520, 521, 523, 528, 535, 539, 542, 547–549
 Arlington / 576, 577
 Árpás / 349, 532

Árva / Orava, Csehszlovákia / 169, 248, 294, 297
 Aspern / 437, 438
 Aspromonte / 571
 Asti / 561
 Aszód / 509, 511, 531
 Aszaló / 268
 Asszonyfalva / Axente, Románia / 494, 501
 Atina / Jugoszlávia / 175
 Atya / Atea, Románia / 164
 Augsburg / 23–25, 80, 190, 319
 Austerlitz / Slavkov u. Brna, Csehszlovákia / 436
 Avellino / 576
 Aversa / 66, 73
 Avignon / 72
 Babócsa / 170, 187, 188, 196, 285, 286
 Bábolna / Bobilna, Románia / 483
 Bábolna-hegy / 94, 95
 Bács / Bač, Jugoszlávia / 148, 159, 163, 169, 349
 Baden / 558
 Bag / 507, 509, 511
 Bagdad / 264
 Bajcs / Bajč, Csehszlovákia / 514
 Bajmóc / Bojnice, Csehszlovákia / 50, 267, 268, 297, 344
 Bákó / Bacău, Románia / 541
 Bakonysárkány / 483, 484
 Balázsfalva / Blaj, Románia / 249, 262, 333, 477, 478
 Balassagyarmat / 244, 539
 Balaszentmiklós / Törökszentmiklós / 190, 206
 Balmazújváros / 496, 507, 545
 Baltimore / 577
 Bánffyhunad / Huedin, Románia / 479, 487, 488
 Banjaluka / Banja Luka, Jugoszlávia / 137
 Bánmonostor / 146, 164, 165
 Baracska / 484
 Baranyavár / 50, 285
 Bárca / 294, 485
 Barcs / 285

Barica / Charlottenburg / 164
 Bars / 41, 263
 Barsszentkereszt / Hvahské Kalcaný, Csehszlovákia / 297
 Bártfa / Bardejov, Csehszlovákia / 112, 255, 294, 395, 532
 Bába / 154, 171
 Batocsina / Batocina, Jugoszlávia / 319
 Battonya / 493
 Baunersdorf / 439
 Bázél / Basel / 23, 430, 432, 441
 Bazin / Pezinok, Csehszlovákia / 354
 Becse / Becej, Jugoszlávia / 147, 148, 181, 182
 Becskerek I. Nagybecskerek
 Béba / Beba Veche, Románia / 520, 544
 Bécs / Wien / 43, 45, 55, 116, 127–129, 131, 135, 166, 167, 169, 171, 173–175, 183, 188, 195, 197–199, 204, 206, 212, 215, 224–226, 233, 239, 244, 247–254, 256, 257, 260, 261, 264–266, 268–270, 277, 279–284, 286, 287, 289–294, 297, 308–311, 313–316, 318–320, 323–325, 327, 330–333, 335, 340, 341, 343, 344, 346–348, 350, 351, 353, 354, 360–362, 364, 380, 382, 384, 389, 391, 393, 395–397, 399, 406, 408, 410, 412–418, 420, 422–423, 427, 428, 430–434, 436, 437, 439, 441, 443, 444, 449–451, 453–455, 459–464, 466–470, 473, 478, 480, 481, 487, 505, 513, 516, 518, 525, 546
 Bécsújhely / Wiener-Neustadt / 111, 113, 116, 128, 131, 132, 135, 167, 292, 339, 340, 419
 Békés / Békés megyei palánkvár, 1594-ben elpusztul, majd a török felépíti / 145, 150, 412
 Békésszentandrás / 412
 Belc / Belz, SZU / 66, 73, 74
 Belényes / Beiuș, Románia / 329
 Belgrád / Nándorfehérvár, Beograd, Jugoszlávia / 93, 110, 187–189, 212, 223, 226, 311, 315, 318, 320, 323, 333, 334, 409, 413, 560

- Bélavár /Belioara, Románia / 170
 Belostina / 175
 Bender /Bengyeri, SZU / 392
 Beneschau /Benešov, Csehszlovákia / 418
 Bentonville / 578
 Bereg / 50
 Beregszász /Beregovo, SZU / 341
 Berlin / 420, 449, 572
 Berzence / 285, 286
 Bese / 514
 Beszterce /Bistrița, Románia / 69, 71, 94, 104, 106, 120, 148, 197, 478, 479, 488, 492, 500, 501, 533, 534, 541, 545
 Besztercebánya /Banská Bystrica, Csehszlovákia / 174, 244, 258, 297, 298, 344, 371, 377, 379, 473, 491, 492
 Beuthen / /Bytom / 197
 Bezdán /Bezdán, Jugoszlávia / 159
 Bia / 484
 Bicske / 248, 382, 556, 537
 Bihács /Bihać, Jugoszlávia / 82, 123, 137, 138, 140, 142, 211
 Bihar /földvár, pusztulási ideje ismeretlen / 32, 149
 Bizánc /Isztambul / 13, 17, 24, 25, 28, 34, 40, 78, 86, 87, 100, 103, 106, 107, 117
 Bodajk / 484
 Bodrogkeresztúr / 489
 Boglárköld / 147
 Bogsán /Bocșa-Montana, Románia / 477
 Boica /Boița, Románia / 503
 Boldogkő / 331
 Bologna / 65, 67, 206, 572
 Bonchida /Bonțida, Románia / 345
 Borgó I. Borgótiha
 Borgóprund /Prundul Bîrgăului, Románia / 534
 Borgórusz /Joseni Bîrgăului, Románia / 534, 541
 Borgótiha /Tiha Bîrgăului, Románia / 500, 534
 Boroszló /Breslau, Wrocław / 119–121, 417, 420
 Borsa /Borșa, Románia / 410
 Borsod / 50
 Borosjenő /I. Jenő
 Borsova / 50
 Bosács /Bosaca, Csehszlovákia / 140
 Brád /Brad, Románia / 524
 Brăila / 211
 Branyiszko / 492
 Brassó /Brașov, Románia / 52, 94, 208, 350, 495, 500, 503, 504, 533, 534, 541
 Braunau /Broumov, Csehszlovákia / 424
 Bréma /Bremen / 23
 Brescia / 443
 Brezna / 340, 343, 348, 383
 Breznóbánya /Brezno, Csehszlovákia / 298
 Brezová /Berezó, Csehszlovákia / 479
 Brieza /Brzeg / 121, 414
 Bruck /Bruck an der Leitha / 127–129, 132
 Brünn /Brno, Csehszlovákia / 268, 269, 417
 Brüsszel / 406, 429
 Buda / 43, 45, 50, 60, 62, 63, 80, 84, 87, 100, 101, 111, 135, 136, 140, 142, 143–147, 150–158, 161, 163, 166, 167, 171, 172, 174–176, 183, 185–188, 192, 195, 196, 198–200, 202, 212, 213–216, 221–223, 226, 227, 259–262, 268, 282–284, 302, 306, 311, 313–317, 319, 320, 324, 327–329, 333, 354, 355, 362, 382, 388, 407, 411, 436, 439, 444, 449, 456, 457, 461, 465, 469, 471, 472, 485, 491, 506, 509, 513, 518, 528, 531
 Budakeszi / 485
 Budamér /Budamir, Csehszlovákia / 485
 Budaörs / 485
 Budatin / 481, 487
 Budweis /České Budějovice, Csehszlovákia / 416
 Buenos Aires / 579
 Buják / 184
 Bukarest /București / 211, 215, 224
 Bull-Roon / 576, 577
 Buzzard-Roost / 576
 Bükszád /Bicsad, Románia / 545
 Calatafimi / 564
 Caldiero / 435, 439
 Călugăreni / 215
 Cambrai / 24
 Campoformio / 432, 434
 Cannes / 441
 Caprarola / 201
 Capua / 24, 66, 72, 73, 443, 567
 Cascina / 201
 Caserta / 567
 Cazin / 328
 Cedar Creek / 580
 Cegléd / 115, 147, 150, 217, 343, 356, 488, 489, 507, 509, 539, 540
 Ceglédbercel / 489
 Ceuta / 575
 Ceva / 431
 Chalons / 24
 Chambord / 182
 Charleston / 412
 Chattanooga / 575, 576
 Chelsea /London városrésze / 306
 Chicago / 575, 576
 Chickamauga / 576
 Chioggia / 76
 Chotusitz /Cholušice, Csehszlovákia / 417
 Chrapundorf / 41
 Chrudin /Chrudim, Csehszlovákia / 120
 Chur / 434
 Cibakháza / 493, 497, 507, 508
 Cikádor / 96
 Cinkota / 512, 513
 Cividale / 89
 Civitavecchia / 201
 Clissa /Klis, Jugoszlávia / 82
 Conegliano / 76, 89
 Corinth / 577
 Courtrai /Kortrijk / 59
 Crécy / 59
 Cross Keys / 576, 579
 Custozza / 462, 480, 572
 Czaslau /Csehszlovákia / 417
 Częstochowa / 121
 Csantavér /Čantavir, Jugoszlávia / 520
 Csanád / 146, 170
 Csatád /Lenauheim, Románia / 544
 Csaba /Békéscsaba / 170
 Csábrág /Čabrad, Csehszlovákia / 205, 244
 Csák /Ciacova, Románia / 147
 Csáktornya /Čakovec, Jugoszlávia / 190, 204, 206, 226, 282, 286, 481, 483
 Csákvár / 484
 Csálya / 146, 170
 Csány / 509
 Császári /Cesariu, Románia / 488
 Cseke / 514
 Cseklész /Bernolákovo, Csehszlovákia / 310
 Csém / 516, 537, 539
 Cseri /Románia / 147
 Csernavoda / 413
 Csernovitz /Csernovci, SZU / 488
 Cserög / 146, 156, 164, 165
 Csesznek / 215, 222
 Csetnek /Štítník, Csehszlovákia / 377
 Csicsva /Podciová, Csehszlovákia / 331
 Csíkszentgyörgy /Ciuc Sîngeorgiul, Románia / 427
 Csíkszereda /Miercurea-Ciuc, Románia / 511, 545
 Csóka /Čoka, Jugoszlávia / 137
 Csomád / 513

- Csongrád / 19, 21, 356
Csorna / 531
Csucs / Ciucea, Románia / 487
Csurög / Čurog, Jugoszlávia / 521
- Dalton / 576
Dancka / Gdańsk / 208, 268
Dány / 511
Dárda / Darda, Jugoszlávia / 285, 286, 317
Davenport / 577
Debrecen / 104, 183, 199, 206, 252, 278, 293, 327, 342, 256, 377, 382, 395, 412, 428, 457, 484, 490, 496, 505, 517, 518, 526, 533, 534, 539, 546
Debrő / 147
Denta / Románia / 409
Dés / Dej, Románia / 94, 95, 148, 252, 479, 487, 488, 500, 534
Dessau / 261
Deszk / 542
Dészna / Dezna, Románia / 170
Deutschwagram / 439
Déva / Deva, Románia / 148, 182, 249, 333, 350, 495, 499, 500, 521, 533, 544, 548
Dévény / Devín, Csehszlovákia / 50, 61
Divény / Divín, Csehszlovákia / 166, 297, 298
Dioszeg / Diosig, Románia / 238, 242, 246, 343, 383
Disznód / Cîsnădioara, Románia / 494
Djakóvár / Djakovo, Jugoszlávia / 144, 168, 169
Doboj / 82, 89, 90
Dobsina / Dobšiná, Csehszlovákia / 377
Dolha / Dolgoje, SZU / 343–343
Domahida / Domaneste, Románia / 343, 371
Domažlice / 92
Dombó / Dombóvár / 146
Döbrököz / 176
Drávasztára / 463
Drégely / 177, 183, 213
Drégelypalánk / 213, 244, 261, 263, 267
Drezda / 418, 441, 525, 570
Drinápoly / Edirne / 100, 101, 152, 172, 192, 193, 199, 203, 309, 314, 319
Dubica / Jugoszlávia / 137, 140, 171
Dukla / 485, 514, 529
Dunaföldvár / 464
Dunakeszi / 513
Dürnkrot / Morvamező / 50, 54–55, 61
Dürnstein / 435
- Ebesfalva / Dumbrăveni, Románia / 349
Ebersdorf / Kaiserebersdorf / 295
Ecsed / 252, 255, 260, 280,
Ecséd / 393
Écska / Ečka, Jugoszlávia / 459, 476
Edelény / 243, 246
Eger / 43–49, 136, 144, 147, 150, 162, 170, 171, 176, 177, 182, 183, 185–187, 192, 195, 202, 203, 205, 206, 213, 215–218, 221, 223, 263, 283, 298, 301, 313, 317, 318, 332, 344, 354, 372, 375, 389, 393, 395, 407, 497, 498, 507, 508, 516
Egervár / 258
Eggmühl / 437
Ennsburg / 21
Enyicke / Haniška, Csehszlovákia / 294
Enzensdorf / 128
Eperjes / Prešov, Csehszlovákia / 96, 112, 115, 244, 248, 255, 257, 294, 302, 331, 351, 395, 473, 485, 487, 492, 514, 523, 532, 533
Ercsi / 283, 297, 315
Érd / 196, 313, 485
Erdőd / Ardud, Románia / 158, 192, 296
Eresztevény / Erestighiu, Románia / 534
Érsekújvár / Nové Zámky, Csehszlovákia / 203, 209, 213, 223, 244, 248, 249, 256, 259, 262, 263, 284, 285, 291, 309, 313, 314, 327, 328, 351, 553, 371, 379, 380, 384, 390, 393, 395, 548
Érsekvadkert / 393
Eschenau / 435
Essling / 437
Eszék / Osijek, Jugoszlávia / 158, 167, 169, 174, 175, 200, 223, 285, 286, 309, 318, 320, 470, 472, 481, 493, 494, 520
Eszlár / Tiszaeszlár / 490
Esztergom / 30, 43–45, 49, 50, 60–62, 161, 166, 167, 172, 174–177, 181, 185, 191, 195, 196, 200, 213–216, 221–223, 248, 249, 251, 282, 284, 309, 311, 315, 344, 351, 357, 381, 382, 489, 508, 513, 514, 516, 536
- Facsét / Faget, Románia / 215, 521
Fayetteville / 578
Fehéregyháza / Albești, Románia / 544, 545
Fehértemplom / Bela Crkva, Jugoszlávia / 459, 475, 493, 523
Fehérvár I. Székesfehérvár
Fejérd / Feiurdeni, Románia / 488
- Feketehalom / Codlea, Románia / 350, 503, 504
Feketehegy / Feketić, Jugoszlávia / 335, 536
Feketető / Crna Bara, Jugoszlávia / 487
Feldebrő / 497, 498
Félegyháza / 169
Feldsberg / Valtice, Csehszlovákia / 69, 131
Felsőgalla / ma Tatabánya része / 483
Felsőrákos / Racoșul-de-Sus, Románia / 541
Fenyőfalva / Bradu, Románia / 503, 541
Ferrara / 156
Finstringen / 428
Firenze / 61, 65, 201, 216, 525
Fisher's Hill / 580
Fiume / Rijeka, Jugoszlávia / 560
Fleurus / 430
Focșani / 424
Fogaras / Fagaraș, Románia / 149, 155, 173, 296, 541
Foggia / Olaszország / 72
Foligno / Olaszország / 72
Fontainebleau / 166, 417, 441
Formigny / 78
Fót / 513
Földvár / Dunaföldvár / 221, 347, 354, 357, 459, 521
Frankfurt am Main I. Majna-Frankfurt
Freydorf / Fîntînele, Románia / 523
Friaul / 89
Futak / Futog, Jugoszlávia / 146, 408, 459
Füle / Fil'ákovo, Csehszlovákia / 45, 187, 200, 211–213, 223, 244, 256, 301, 302, 308, 316, 343
Füzér / 33
Füzesabony / 499
- Galac / Galați, Románia / 560
Galambóc / Golubác, Jugoszlávia / 70, 82, 83, 84, 93
Gálfalva / Gănești, Románia / 494, 545
Galgóc / Hlohovec, Csehszlovákia / 112, 267, 531
Gallipoli / 74
Gálszécs / Sečovce, Csehszlovákia / 241
Gdańsk / 389
Genf / 327, 239
Gent / 389
Genova / 67, 71, 102, 434, 560
Gesztely / 540
Gesztos / Hostišovce, Csehszlovákia / 177, 189, 222

- Gettysburg / 575, 577
 Glogau / Glogow, Lengyelország / 113, 122
 Gorodecna / 439
 Goroszló / Románia / 224
 Goszpodince / Gospodjinei, Jugoszlávia / 521
 Gödöllő / 497, 506, 508, 509, 511, 512, 539
 Gönc / 383
 Gönyű / 483, 532
 Görgény / Románia / 104, 388
 Görömböly / 540
 Graz / 128, 132, 197, 225, 286, 361, 432
 Grabovac / Grabovac, Jugoszlávia / 319
 Greenwich / 306
 Gross-Enzersdorf / Enzersdorf an der Fischa / 439
 Gubacs / 147, 149
 Guta / Kolárovo, Csehszlovákia / 521

 Gyalu / Gilău, Románia / 249
 Gyapju / Gepiu, Románia / 546
 Gyarmat l. Balassagyarmat
 Gyömrő / 355
 Gyöngyös / 348–350, 375, 497, 507, 508
 Gyöngyöshalász / 393
 Györke / Ďurkov, Csehszlovákia / 295
 Győr / 36, 44, 45, 49, 89, 96, 114, 128, 166, 175, 176, 186, 189–191, 197, 199, 201, 203, 205, 212–217, 221–223, 225–227, 282, 284, 309, 310, 327, 332, 348, 362, 435, 439, 457, 466, 483, 484, 508, 516–518, 531, 532, 537, 548
 Győrszemere / 532
 Győrvar / 382
 Gyula / 145, 146, 150, 165, 169, 170, 177, 189, 191, 195, 196, 198, 203, 215, 217, 241, 320, 323, 375, 412
 Gyulafehérvár / Alba Julia, Románia / 99, 192, 208, 224, 278, 333, 350, 356, 379, 495, 503, 521, 533, 545
 Gyulaj / Nyirgyulaj / 371
 Gyurgyevo / Giurgiu, Románia / 90, 211, 215, 221

 Hadház / 300
 Hága / 339, 361, 389, 392, 395
 Hainburg / 55, 116, 128, 258, 259
 Hájszentlőrinc / 148
 Halas / Kiskunhalas / 343
 Halászfalva / 136
 Hamburg / 575
 Harangodpuszta / 335

 Hátszeg / Hateg, Románia / 90, 165, 478, 548
 Hatvan / 176, 186, 213, 215, 216, 218, 223, 375, 393, 507–509, 511, 535, 539
 Havanna / 575
 Hegyes / 520, 535, 536
 Harkálypuszta / 516, 536, 537
 Heténypuszta / Hetényegyháza, ma Kecskemét része / 532
 Hétkápolna / ma Vác / 539
 Hétur / Hetíur, Románia / 544
 Heves / a 16. században palánkvár / 147, 332, 507, 516
 Hidasnémeti / 492
 Hoboken / 574
 Hochkirch / 422
 Hód / 55
 Hódmezővásárhely / 96, 540, 542
 Hodolin / Hodonín, Csehszlovákia / 260, 261, 271
 Hodrusbánya / Banská Hodruša, Csehszlovákia / 491
 Hohenfriedeberg / Dobromierz / 418
 Hohenlinden / 434
 Holics / 260, 269
 Hollókő / 184
 Horgos / Jugoszlávia / 520
 Hort / 509, 539
 Hont / Csehszlovákia / 50
 Höchstädt / 350, 361, 380, 389, 411
 Hradistye / 92, 119, 120
 Hubertusburg / 422
 Hulin / 119
 Huszt / SZU / 192, 248, 252, 342, 343, 359, 397

 Iași / 224
 Ibrány / 331
 Igal / 359
 Iglau / Jihlava, Csehszlovákia / 416
 Igló / Spišská Nová Ves, Csehszlovákia / 297, 492
 Ihászi / Marcaltó része 1848–49 / 532
 Ingolstadt / 435
 Innsbruck / 197, 361
 Isaszeg / 52, 511, 512, 517
 Isztambul / 192, 193, 211, 221

 Jajca / Jajce, Jugoszlávia / 112, 113, 116–118, 123, 136–142, 155, 164
 Jád / Jad, Románia / 534
 Jánosháza / 354, 383
 Jankau / 268
 Jarkovác / 476, 523
 Jarosláv / 278
 Jászárokszállás / 508, 509
 Jászberény / 43, 196, 507, 508

 Jászó / Jasov, Csehszlovákia / 255
 Jedenspeige / 54
 Jefferson City / 579
 Jemappes / 428
 Jenő / Ineu, Románia / 170, 215, 245, 249, 252, 262, 329, 332, 412, 548
 Judenburg / 432

 Kabalapolyána / Románia / 496
 Kabold / Kobersdorf / 33
 Kál / 497, 498
 Kálló / Nagykálló / 205, 243, 255, 280, 293, 298, 331, 342, 377, 545
 Kálló / 393
 Kalocsa / 30, 46, 48, 49, 136, 144–146, 354
 Káloz / 466
 Kamenic / 530
 Kamienice / 325
 Kamonc / 148, 150
 Kanizsa / 199, 202, 203, 205, 223–227, 283, 285, 286, 317, 318, 328, 463, 467
 Kapornak / 205
 Kápolna / 488, 497–499, 505, 507
 Kaposvár / 187, 196, 317
 Kapuvár / 35, 36, 53, 358
 Karakó / 41, 384
 Karánsebes / Caransebeș, Románia / 137, 147, 185, 203, 208, 245, 252, 521, 523, 548
 Karcag / 488
 Karlóca / Sremski Karlovci, Jugoszlávia / 324, 325, 335, 336, 339, 340, 347, 376, 408, 458, 530
 Karlsruhe / 450
 Károly / Carei, Románia / 343, 371
 Károlyfalva / Dragutinovo, Jugoszlávia / 476
 Karom / Csehszlovákia / 146
 Karva / Kravany nad Dunajom, Csehszlovákia / 354, 381, 382
 Karsz / 574, 580
 Kassa / Košice, Csehszlovákia / 62, 80, 96, 104, 112, 135, 144, 147, 166, 181, 188, 202, 203, 212, 223, 238, 242–244, 247, 250, 255–257, 259, 260, 264, 267–270, 290, 293–295, 297, 298, 301–303, 331, 332, 334, 335, 351, 353, 374, 375, 377, 379, 381, 382, 395, 397, 399, 407, 457, 473, 481, 485, 487, 489, 491, 492, 511, 523, 533
 Kászónújfalu / Casinul Nou, Románia / 545
 Káty / Kác / , Jugoszlávia / 521, 530
 Kecskemét / 343, 356, 481, 507
 Kecskés / Cozla, Románia / 148
 Kékkő / Modrý Kameň, Csehszlovákia / 297, 298

- Kemej / 36
 Kéménd / Kamenin, Csehszlovákia / 348, 514
 Kenese / 170
 Kenyérmező / Cimpul Piinii, Románia / 113, 114, 124, 125, 182
 Kerecsend / 497, 498
 Kereki / 241
 Kerelőszentpál / Sinpaul, Románia / 208
 Kerepes / 512, 513
 Keresztes / 1. Mezőkeresztes
 Kerlés / 36
 Kernyaja / Carnești, Románia / 535
 Késmárk / Kežmarok, Csehszlovákia / 112, 294, 331, 344, 393
 Kesselsdorf / 418
 Keszthely / 464
 Kevi / Jugoszlávia / 33
 Kijev / 43, 45
 Kiliti / Balatonkiliti / 354
 Királynémeti / Románia / 500
 Királynépe / Královce, Csehszlovákia / 295
 Királyrév / Králový Brod, Csehszlovákia / 531, 532
 Kisbecskerek / Jugoszlávia / 546
 Kisbér / 466, 484
 Kiskér / Jugoszlávia / 459, 475, 520, 521
 Kisnamény / 296
 Kis-Nikápoly / 1. Turnu
 Kispeszt / Budapest része / 512
 Kisszeben / Sabinov, Csehszlovákia / 257, 294, 331
 Kisteremia / Teremia Mică, Románia / 544
 Kisvárdá / 331, 342
 Kiszombor / 542
 Kiszető / Románia / 521
 Klagenfurt / 443
 Klein-Schellendorf / 416
 Klimiec / SZU / 341
 Klissza / 155, 137, 140, 169, 224
 Klosterneuburg / 127, 128
 Klukno / Kluknava, Csehszlovákia / 492
 Knin / 137, 140, 155
 Kocs / 483, 537
 Kolics / 56
 Kolin / 420
 Kolozsmonostor / 95
 Kolozsvár / Cluj, Románia / 94, 95, 148–150, 209, 249, 283, 332, 333, 350, 381, 443, 477, 479, 487, 488, 494, 499, 500, 533, 544–546, 564
 Komárom / Komarno, Csehszlovákia / 21, 45, 96, 162, 166, 203, 212, 213, 215, 216, 248, 282, 284, 348, 356, 362, 381, 382, 468, 470, 481, 483, 485, 506–508, 512–514, 516–518, 526, 530, 531, 533–537, 539, 540, 548, 549, 554, 555, 575, 580
 Komlós / 112
 Kompolt / 497, 498
 Konstantinápoly / Bizánc, Isztambul / 157, 164, 167, 170, 172, 173, 176, 178, 311, 319, 323, 339
 Konyárd / 252
 Koppány / 187
 Korneuburg / 116, 129, 131, 132
 Koroncó / 348, 349
 Korpona / Krupina, Csehszlovákia / 244, 298, 343
 Kosztolány / 112, 116
 Kovin / 530
 Kőbánya / Budapest része / 513
 Kőbölkút / Gbelce, Csehszlovákia / 514
 Kőkös / Chichiș, Románia / 534, 541
 Kölesd / 390
 Kölesér / 146, 241
 Köln / 24, 450
 Kömlöd / Dunakömlöd / 354
 Königgrätz / Hradec Králové, Csehszlovákia / 418, 572
 Köpcsény / Kopčany, Csehszlovákia / 256, 309
 Körmend / 11, 226, 249, 439, 483
 Körmöcbánya / Kremnica, Csehszlovákia / 298, 491, 531
 Körös / 1. Nagykörös
 Körösbánya / Baia de Criș, Románia / 147, 104
 Körösladány / 412
 Körösszeg / Chereșig, Románia / 146
 Kőszeg / 50, 55, 111, 128, 135, 167, 185, 186, 195, 249, 257, 259, 357, 382, 394
 Kővár / Chioar, Románia / 245, 252, 282, 344, 345, 397
 Krakko / Kraków / 43, 71, 121, 206–208, 278, 309, 450, 454, 462, 471
 Krasznahorka / Krasna Horka, Csehszlovákia / 243
 Krems / 181, 310
 Kremsier / Kroměříž, Csehszlovákia / 480
 Kroisenbrunn / 52
 Krupa / 137
 Kruševac / 83, 94, 100
 Kucura / Kucara, Jugoszlávia / 535
 Kukizó / SZU / 396
 Kula / 520, 535, 536
 Kunersdorf / Junowiec / 422, 423
 Kutná Hora / 61, 84, 91, 92, 119
 Kütahya / 554, 574
 Laa an der Zhaya / 54, 116, 119, 131
 Lakompak / Lakenbach, Ausztria / 258, 259
 Landshut / 437
 Laon / 24
 Las Pozas / 575
 Lászlóvár / Coronini, Románia / 82, 83, 93
 Laupen / 59
 Lázárfölde / Jugoszlávia / 476
 Lednice / 269
 Légrad / Legrad, Jugoszlávia / 283, 463
 Leitzersdorf / Langenzersdorf / 114, 131
 Lelesz / Leles, Csehszlovákia / 323
 Leoben / 432
 Letenye / 225
 Leuthen / Lutynia / 420, 421, 422
 Léva / Levice, Csehszlovákia / 61, 244, 263, 287, 343, 344, 491
 Levács / Jugoszlávia / 140
 Libetbánya / L'ubietova, Csehszlovákia / 377, 379
 Liegnitz / Legnica, Lengyelország / 420
 Liège / Lüttich, Belgium / 429, 473
 Lietava / Litva, Csehszlovákia / 169, 248
 Likava / 297
 Lille / 389
 Lindenau / 441
 Linz / 128, 232, 269, 310, 416
 Lipany / 92, 94
 Lipcse / Leipzig / 441
 Lipótvár / Leopoldov, Csehszlovákia / 297, 351, 353, 355, 384, 390, 470, 481, 483, 485, 490, 491, 513
 Lippa / Lipova, Románia / 104, 146, 150, 162, 170, 182–185, 215, 245, 252, 318, 319, 328, 477
 Liptó / Liptov, Csehszlovákia / 531
 Liptószentmiklós / Liptovský Mikuláš, Csehszlovákia / 533
 Lissa / 572
 Lobositz / Lovošice, Csehszlovákia / 419
 Lodi / 431
 Lokva / 459
 London / 473, 554, 555, 559, 560, 574

Losonc /Lučenec, Csehszlovákia / 104, 349, 507, 539
 Louisville / 578
 Lovad / 536
 Lovasberény / 465, 466
 Lőcse /Levoča, Csehszlovákia / 112, 241, 255, 302, 344, 394, 422, 523
 Lubló /Stara L'ublovňa, Csehszlovákia / 532
 Lugos /Lugoj, Románia / 137, 185, 245, 323, 477, 521, 547, 548
 Lunéville / 428, 434
 Lüttich / 1. Liège

 Maastricht / 24
 Macsó /Mačov, Jugoszlávia / 70, 82
 Mád / 489
 Maddaloni /Madaloni / 567
 Madrid / 383, 392
 Magnano / 433
 Magyarbród /Uherský Brod, Csehszlovákia / 116, 120, 260
 Magyarakanizsa /Stara Konjiza, Jugoszlávia / 520, 542
 Magyaróvár /Mosonmagyaróvár / 55, 190, 191, 199, 203, 216, 284
 Mainz / 430, 432
 Majna-Frankfurt / 416, 418, 441, 480, 506
 Majtény /Moftinu Mic, Románia / 397, 399, 406, 410
 Maklár / 497
 Makó / 520, 542
 Malešov / 79
 Malplaquet / 392
 Manfredonia / 73
 Mannheim / 432
 Mannsworth /Mansworth / 468
 Mantova / 72, 117, 431, 432, 443
 Marcali / 467
 Marcaltó / 531, 532
 Marchegg / 54, 61, 483
 Máré / 175
 Marengó / 434
 Mariazell / 74
 Markenstein / 128
 Markgrafneusidel / 439
 Marosény /Mureşeni, Románia / 500
 Marosvár /Ocna Mureşului, Románia / 21, 30
 Marosvásárhely /Tirgu Mureş, Románia / 388, 478, 479, 494, 541, 544, 545, 556
 Marsala / 564, 565
 Martineşti / 424
 Martonvásár / 466
 Mecenzéf /Medzev, Csehszlovákia / 377, 379

Medgyes /Mediaş, Románia / 171, 209, 249, 350, 354, 494, 495, 500, 501, 503, 541, 545
 Melence /Melenci, Jugoszlávia / 523
 Meleto /73
 Ménfő /36, 532
 Messina /565
 Mestre /76, 470
 Metz /23
 Mezőkeresztes /218, 221, 286
 Mezőkövesd /497, 499, 505, 533
 Mezőörs / 484
 Mezőtúr / 145, 150, 412
 Miava /Myjava, Csehszlovákia / 479
 Mihálcfalva /Mihalţ, Románia / 477
 Miklósfalva /Micfalău, Románia / 545
 Milánó / 19, 59, 72, 96, 384, 431, 443, 449, 450, 480, 564, 569.
 Milazzo / 565
 Millesimo / 431
 Mindszent / 393
 Miriszló /Mîrăslău, Románia / 224
 Miskolc / 353, 371, 377, 380, 485, 490, 492, 497, 507, 508, 523, 533, 534, 539
 Mistelbach / 268
 Mocsna / 516, 537
 Mocsonok /Močenok, Csehszlovákia / 348
 Modena / 19
 Modor /Modra, Csehszlovákia / 354
 Mogyoród / 36
 Mohács / 151, 155, 158–164, 172, 174, 177, 178, 199, 206, 218, 286, 324
 Mokrin / 523
 Mollwitz /Matujowice / 411, 414, 415
 Monostor / 137, 516
 Monoszló / 176
 Montebello / 434, 437
 Mór / 466, 484
 Morea / 117, 318
 Morgarten / 59
 Mórchida / 531
 Morningville / 574
 Morvamező / 1. Dürnkut
 Mosaburg /Zalavár / 17, 19
 Mosóc / 491
 Moson / 45, 53
 Mosonmagyaróvár / 466, 483
 Motta / 66, 84, 89
 Möckern / 441
 Muhi / 41, 43, 45, 46, 48
 Munkács /Mukacsevo,

SZU / 104, 155, 260, 268, 296, 331, 332, 333, 335, 340, 341–343, 379, 397, 523, 540, 548
 Murány /Murăň, Csehszlovákia / 248, 297
 Murten / 79
 Mühldorff / 69
 München / 416, 418, 434
 Mürzzuschlag / 132

 Nachod / 120
 Nagyalmás / 487
 Nagybánya /Baia Mare, Románia / 104, 188, 192, 252, 343, 473, 479, 487, 496
 Nagybecskerek /Zrenjanin, Jugoszlávia / 146, 147, 181, 182, 475, 476, 493, 523
 Nagycsúr /Şura Mare, Románia / 494, 503, 545
 Nagyenyed /Aiud, Románia / 95, 359, 488
 Nagyfalva /Románia / 262
 Nagyhasánsy / 318
 Nagyida /Velká Ida, Csehszlovákia / 104
 Nagyigmánd / 536, 537
 Nagyálló /1. Kálló / 377, 545
 Nagykanizsa / 1. Kanizsa
 Nagykáta / 508, 509, 511
 Nagykikinda /Velika Kikinda, Jugoszlávia / 458, 476, 544
 Nagykörös / 343, 356, 507
 Nagylak /Nădlac, Románia / 146, 298
 Nagymálas /Málav, Csehszlovákia / 514
 Nagy-Mihály /Mihalovce, Csehszlovákia / 331
 Nagy-Nikápoly /1. Nikápoly
 Nagyolaszi / 1. Olaszi
 Nagysalló /Tekovské Lužany, Csehszlovákia / 514, 518
 Nagyszalonta /Salonta, Románia / 265, 269, 546
 Nagyszeben /Sibiu, Románia / 208, 209, 255, 332, 333, 345, 350, 362, 444, 456, 478, 479, 494, 495, 500, 501–504, 533, 534, 541, 545, 549
 Nagyszecse / 514
 Nagyszombat /Trnava, Csehszlovákia / 41, 82, 92, 202, 248, 256, 259, 260, 267, 348, 353, 355, 369, 483, 485, 530
 Nagyszöllős /Vinogradov, SZU / 165, 283, 296, 364
 Nagytapolcsány /Topol'čany, Csehszlovákia / 61, 269
 Nagytengelic / 557
 Nagytétény /Budapest része / 485

Nagyvárad /Oradea, Románia / 33, 45, 49, 101, 103, 120, 123, 135, 137, 144–146, 148, 149, 170, 171, 184, 188, 192, 202, 203, 206, 208, 209, 223, 224, 227, 239, 241–243, 248, 252, 255, 268, 279, 280, 290, 298, 301, 313, 315, 318, 320, 323, 328, 329, 331, 342, 356, 407, 428, 473, 478, 481, 494, 496, 500, 518, 529, 546
 Namény /Vásárosnamény / 296, 342
 Namur / 430
 Nancy / 79, 428
 Nándorfehérvár /Belgrád, Jugoszlávia / 51, 70, 74, 82, 83, 96–99, 101, 106, 107, 111, 115, 117, 118, 123, 136–144, 146, 148, 151, 153–157, 175, 181, 184, 185, 195, 318, 409, 410, 424
 Nápoly / 60, 61, 65–68, 71–73, 318, 361, 432, 444, 449, 462, 563, 565, 567–569, 571
 Naszód /Násăud, Románia / 488
 Necpál /Necpaly, Csehszlovákia / 473
 Neerwinden / 429
 Neisse vára / 414, 416
 Nemcky Brod /Német Bród, Deutsch Brod, Csehszlovákia / 92
 Neumühl /Lengyelország / 256
 New Buda / 575
 New Jersey / 579
 New York / 574–577
 Neuzina / 459
 Nikápoly /Nikopol, Bulgária / 84, 87, 98, 140, 173, 301
 Nikolsburg /Mikulov, Csehszlovákia / 61, 260, 261, 264, 572
 Niš / 319, 320
 Nizza / 434
 Nógrád / 61, 176, 183, 195, 196, 211, 213, 223, 244, 261
 Novara / 518
 Novo Brdo / 106
 Nowy Sacz / 529, 532
 Nördlingen / 435
 Nussdorf / 437
 Nürnberg / 59, 80, 83, 128, 155, 301, 435
 Nymwegen / 297
 Nyaláb / 296, 297, 300
 Nyárad /Románia / 296, 297, 300, 537
 Nyárasd /Csehszlovákia / 531
 Nyiradony / 545
 Nyírbátor / 181

Nyíregyháza / 545
 Nyíres / 487
 Nyitra /Nitra, Csehszlovákia / 32, 44, 45, 49, 120, 202, 244, 247, 248, 258, 259, 284, 297, 390, 514
 Nyitraverebély /Vráble, Csehszlovákia / 491
 Óbuda / 43, 63, 172, 216, 475
 Óbecse /Bečej, Jugoszlávia / 458, 459, 475, 476, 492, 521, 523, 530, 535
 Óbesenő /Bešenova Veche, Románia / 544
 Obrovács /Obrovač, Jugoszlávia / 169
 Ohlau /Olawa / 121
 Ókanizsa / I. Magyar-Kanizsa
 Óker /Bicka Dobra Polja, Jugoszlávia / 475
 Olaszfalu / 534
 Olaszi /Jugoszlávia / 156
 Olaszi /Olasig, Románia / 343
 Olmütz /Olomouc, Csehszlovákia / 119, 414, 416, 468, 505, 521
 Onești /Oneștii-Noui Lapusa, SZU / 541
 Ónod / 43, 293, 301, 302, 331, 371, 372, 380, 388, 389, 392
 Opole /Oppeln / 121
 Orbász / 82
 Orbetello / 564
 Orsova /Orșova, Románia / 37, 55, 93, 101, 137, 523, 542
 Ortona / 73
 Ostende / 197
 Ostfi, Miklós / 74
 Osgyán /Ozd'any, Csehszlovákia / 243, 298
 Ostrolęka / 481
 Ostrach / 433
 Ószőny /Szőny / 516, 536, 537
 Osztrovica /Jugoszlávia / 155
 Otosác /Otočac, Jugoszlávia / 137
 Otranto / 24, 126
 Oudenaarde / 389
 Óvár / 166
 Óverbász /Stari Vrbas, Jugoszlávia / 520
 Ozora / 176, 177, 466, 467
 Ördöghídja /Jugoszlávia / 476
 Öttevény / 532
 Pádé /Románia / 523
 Padova / 65, 74, 76, 443
 Palást / 184
 Pákozd / 213, 221, 464, 466–468
 Palermo / 449, 564, 567, 571
 Palmanova / 201
 Palocsa /Plaveč, Csehszlovákia / 331

Palota /Várpalota / 176, 189, 212, 222, 258, 318
 Pancsova /Pančevo, Jugoszlávia / 476, 477, 493, 523
 Pankota /Pincota, Románia / 170
 Pannonhalma / 45, 50
 Pápa / 149, 172, 176, 177, 202, 213, 215, 222, 224, 258, 310, 357, 382–384, 393, 439, 464, 483, 532
 Papi / 96
 Parendorf / 471, 483
 Párizs /Paris / 287, 289, 291, 317, 330, 428, 429–431, 441, 443, 449, 450, 462, 473, 480, 559, 560
 Párkány /Štúrovo, Csehszlovákia / 213, 216, 287, 310, 313, 330
 Passau / 182, 183, 346
 Pásztó / 146
 Patak / I. Sárospatak
 Patas /Pataš, Csehszlovákia / 531
 Pátka / 464, 466
 Pavia / 19, 564
 Pea Ridge / 578
 Pécs / 49, 175, 181, 187, 191, 195, 285, 286, 317, 457, 464, 494
 Pécska /Pecica, Románia / 412
 Pentele / 394
 Perbete /Csehszlovákia / 514
 Pered /Tešedikovo, Csehszlovákia / 531, 532
 Perlak /Prelog, Jugoszlávia / 148, 459
 Perugia / 59
 Peschiera / 432
 Pest / 43, 45, 49, 52, 55, 63, 80, 144–147, 150, 154, 161, 162, 172, 174, 175, 202, 213, 223, 227, 401, 311, 313–315, 355, 418, 419, 443, 449–452, 459–461, 470, 472, 473, 485, 489, 490, 492, 497, 507, 508, 511, 513, 514, 516, 519, 526, 537, 539, 554
 Pest-Buda / 457, 463, 484, 488, 497, 508, 534, 535, 540
 Pesthidegkút /Budapest része / 485
 Pestlőrinc /Budapest része / 512
 Pét /Várpalota része / 154, 155
 Petersburg / 580
 Pétervárad /Petrovaradin, Jugoszlávia / 123, 137, 146, 148, 154, 156, 158, 159, 163, 164, 318, 320, 362, 408–410, 444, 456–459, 470–472, 475, 481, 493, 506, 520, 521, 526, 528, 530, 535, 536, 548
 Pétervására / 497
 Petrósz / 496
 Petrilova / 523
 Philippsburg / 417
 Piacenza / 431

- Piava di Sacco / 76
 Pilismarót / 163
 Pilsen / Plzeň / 91
 Piski / Simeria, Románia / 495, 499, 545
 Pocsaj / 343
 Poitiers / 59
 Pola / Pula / 76
 Polock / 208
 Poltava / 392, 393
 Pont-à-Mousson / 428
 Poprád / Poprad, Csehszlovákia / 492
 Poroszló / 499, 507
 Port Hudson / 580
 Potsdam / 389
 Poznan / 121
 Pozsarevác / 410
 Pozsega / Slawonska Požega, Jugoszlávia / 169, 175
 Pozsony / Bratislava, Csehszlovákia / 35, 36, 39, 45, 50, 52–54, 69, 80, 82, 92, 96, 135, 164, 177, 183, 203, 222, 245, 256–260, 264, 269, 284, 291, 292, 310, 331, 344, 347, 348, 354, 362, 390, 410, 415, 428, 435, 436, 451, 456, 457, 470, 473, 479, 483, 514, 517, 518, 529, 531, 548
 Pölöske / 50
 Prága / Praha / 83, 91, 111, 119, 197, 211, 215, 221, 223, 224, 239, 244, 248, 256, 257, 260, 268, 308, 340, 395, 416–418, 449, 450, 454, 462, 473, 573
 Prázmár / Prejmer, Románia / 534
 Privigye / Prievidza, Csehszlovákia / 344
 Probsthaida / 441
 Przemyśl / 39, 48, 278
 Pudmeric / 355
 Pusztaszakállas / Csehszlovákia / 531
 Purbach / 50
 Putnok / 243, 302, 492

 Quarto / 564

 Raabensburg / 69
 Ráckeve / 174
 Rácsa / 164
 Radkersburg / Radgona / 90
 Radvány / Radvaň nad Hronom, Csehszlovákia / 377, 473
 Ragusa / Dubrovnik / 71, 325
 Rahóc / Jugoszlávia / 175
 Rakamaz / 241, 242, 265, 268, 507
 Rákoskeresztúr / 513
 Ramilliers / 381
 Rastatt / 434

 Rednek / 156, 164
 Regéc / 331, 334
 Regensburg / 36, 106, 199, 437, 439
 Reims / 23, 24
 Rétság / 539
 Retz / 131
 Revistye / Revistské Podzémie, Csehszlovákia / 297, 298
 Riade / 24
 Richmond / 575, 576
 Richno / Ripno, Csehszlovákia / 112
 Rigómező / Kosovo Polje, Jugoszlávia / 79, 97, 98, 104, 320
 Rika / 541, 544
 Rimaszécs / Rimavská Seč, Csehszlovákia / 112
 Rimaszombat / Rimavská Sobota, Csehszlovákia / 243, 268, 298, 343, 371, 492, 493, 539
 Rimini / 72
 Rivoli / 431
 Rodosz / 126, 127
 Rohonc / Rechnitz / 259
 Róma / 19, 23, 117, 143, 165, 199, 506, 567, 571
 Romhány / 393
 Roszbach / 420
 Rozgony / Rozňanovec, Csehszlovákia / 62, 295
 Rózsahegy / Ružomberok, Csehszlovákia / 297, 533
 Rozsnyó / Rožňava, Csehszlovákia / 268, 298, 377, 388

 Sabác / I. Szabács
 Ság / Šahy, Csehszlovákia / 177, 184
 Sajószentpéter / 243, 489
 Salánk / Salanki, SZU / 396
 Salgó / 184
 Salzburg / 21, 284, 439
 Sámson / Hajdúsámson / 342
 Sandomir / 43
 Sanghaj / 576
 Sankt Gallen / 23
 San Lorenzo / 66
 Sant' Angelo / 567
 Santa Maria / 567
 Sáros / 62
 Saskő / Šašov, Csehszlovákia / 297, 298
 Savannah / 575
 Sárköz / 293
 Sárospatak / 50, 112, 277, 290, 331, 334, 335, 379, 392, 489
 Sárpatak / 478
 Sárvár / 204, 206
 Sátoraljaújhely / 489
 Schaffhausen / 441

 Schanis / 434
 Schärding / 424
 Schmalkalden / 181, 196, 197
 Scholja / 296
 Schönbrunn / 439
 Schwechat / 468
 Schweidnitz / Swidnica / 420, 422
 Segesd / Somogy m. / 285
 Segesvár / Seghișoara, Románia / 349, 357, 501, 541, 544, 545
 Sellenberk / Šelimbär, Románia / 224
 Selmezbánya / Banská Štiavnica, Csehszlovákia / 350, 351, 491
 Sempach / 59
 Sempete / Šintava, Csehszlovákia / 531
 Sepsiszentgyörgy / Sfintu-Gheorghe, Románia / 451, 556
 Seregakol / Csehszlovákia / 531
 Seregélyes / 466
 Siena / 65
 Siklós / 88, 317
 Simánd / Šimand, Románia / 150, 170, 183
 Simontornya / 357, 383, 393
 Sirok / 497
 Smigrod / 120
 Sófalfa / Sărătă, Románia / 534
 Sofronica / 175
 Solferino / 561
 Solt / 349, 357
 Solymos / Șoimuș, Románia / 146, 170
 Solyomkö / Șoimem, Románia / 50, 62, 148, 241
 Somló / 149
 Somlyó / Șimleul Silvaniei, Románia / 344
 Somlyóvásárhely / 176
 Somondi / 104
 Somorja / Šamorín, Csehszlovákia / 347
 Somos / Drienov, Csehszlovákia / 295
 Soor / 418
 Soponya / 466
 Sopron / 45, 52, 80, 111, 115, 128, 135, 225, 249, 287–299, 347, 358, 416
 Sósút / 484
 Sóvár / Sărăteni, Románia / 485
 Söréd / 484
 Spalato / Split, Jugoszlávia / 52, 71, 89
 Speyer / 174, 192

- Spielberg vára /Brno mel-
lett / 119
- Springfield / 579
- Staza / 476
- Stein /Kamnik, Jugoszlávia / 131
- Steyr / 434
- Stielfried / 69
- Stockach / 433
- Stone's River / 576
- Storkow / 420
- St. Louis / 579
- St. Pölten / 437
- St. Veith / 128
- Strasbourg / 435
- Strasnicza /Štrasnice, Csehszlovákia / 260
- Strassburg / 182, 202, 299
- Stubnyafürdő /Turčianské Teplice, Csehszlovákia / 371
- Sukoró / 464, 465
- Sümeg / 249, 258, 393
- Syracusa / 578
- Szabács /Sabač, Jugoszlávia / 115, 116, 123, 136–139, 141, 142, 153, 155, 156
- Szabadka /Subotica, Jugoszlávia / 104, 163, 165, 520, 542
- Szabolcs / 21
- Szádvár / 50, 243, 244, 302
- Szakálháza /Sacalaz, Románia / 547
- Szokolca /Skalica, Csehszlovákia / 92, 260, 348, 390
- Szalánkemén /Slankemen, Jugoszlávia / 146, 148–150, 156, 158
- Szalka /Mátészalka / 176
- Szamosfalva /Someșeni, Románia / 488
- Szamosújvár /Gherla, Románia / 208, 249, 350, 479
- Szántó / 242, 489, 490
- Szarajevó /Sarajevo / 90, 116, 126, 163
- Szarvas / 332
- Szászivánfalva /Ighişul-Nou, Románia / 501
- Szászhermány /Herman, Románia / 500, 503
- Szászrégen /Reghin, Románia / 545
- Szászsebes /Şebses, Románia / 165, 181, 182, 495, 545
- Szászváros /Oraştie, Románia / 495, 500
- Szatmár /Satu Mare, Románia / 104, 188, 199, 203, 245–247, 255, 280, 283, 291, 293, 296, 341, 343, 344, 351, 396, 397, 401, 408, 410
- Szávaszentdemeter /Jugoszlávia / 153, 154, 156, 164
- Száva menti Szeged /Szeged-nic / 136
- Szeben / 1. Nagyszeben
- Szécsény / 177, 211, 244, 262, 267, 355, 356, 380, 388, 392
- Szeged / 147, 150, 162, 163, 165, 183, 216, 317, 318, 342, 349, 350, 356, 362, 381, 455, 493, 494, 506, 507, 511, 520, 521, 528, 530, 535, 536
- Szeghegy /Sekic, Jugoszlávia / 520, 528, 530, 535, 536
- Szegilong / 489
- Székelyhid /Sacuieni, Románia / 146, 282
- Székelykeresztúr /Cristurul-Se-cuiesc, Románia / 544
- Székelyudvarhely /Odorhei Se-cuiesc, Románia / 541
- Székesfehérvár / 43, 45, 155, 162, 163, 166, 172, 175, 176, 181, 191, 195, 196, 200, 212, 216, 226, 227, 309, 313–318, 464–465, 484, 548
- Szekszárd / 96, 174, 196, 223
- Szélakna /Csehszlovákia / 491
- Szelindek /Slimnic, Románia / 494, 495
- Szemenye / 225
- Szén / 492
- Szenc /Senec, Csehszlovákia / 348, 479
- Szendrő / Smederevo, Jugoszlávia / 94, 96, 111, 126, 136, 138–140, 167, 169, 203, 213, 243, 244, 267, 269, 413
- Szentandrás /Sintandrei, Románia / 500, 547
- Szentbenedek /Csehszlovákia / 287
- Szentendre / 311
- Szenterzsébet /Dumbrăveni, Románia / 494
- Szentes / 493
- Szentgotthárd / 286, 287, 309, 310, 349
- Szentgyörgy /Svätý Jur, Csehszlovákia / 354
- Szentiván / 520, 542
- Szent-Jób /Sanieb, Románia / 241, 332
- Szentkereszt / 491, 539
- Szentlőrinc / 187
- Szentmihály /Mihai Viteazul, Románia / 458
- Szentpétervár /Lenin-grád / 525, 578
- Szenttamás /Srbobran, Jugoszlávia / 459, 460, 475–477, 521, 530
- Széplak / 301
- Szepsi /Moldova nad Boudvou, Csehszlovákia / 104, 492
- Szepes / 50
- Szepesvár /Spišský Hrad, Csehszlovákia / 66, 112, 242, 344
- Szered /Sered, Csehszlovákia / 483, 531
- Szerémújlak /Srijem, Jugoszlávia / 155
- Szerdahely /Dunajská Streda, Csehszlovákia / 495
- Szerencs / 188, 247, 267, 331
- Szerednya /Seredná, Csehszlovákia / 255
- Szeretfalva /Sărătel, Románia / 534, 545
- Szigetvár / 176, 177, 185, 187–192, 195, 196, 198, 201–203, 215, 285, 286, 317, 318
- Szikszó / 147, 185, 217, 300, 485, 489
- Szilisztra / 215
- Szilvásújfalu /Silvaš, Csehszlovákia / 301
- Szina /Snina, Csehszlovákia / 166, 170, 173, 294
- Sziszek /Sisak, Jugoszlávia / 211, 212, 215, 223, 318
- Szisztovo / 424
- Szitnya /Sitno, Csehszlovákia / 244
- Szkardona / 137, 155
- Szófia / 100, 108
- Szokol / 137
- Szolnok / 181–183, 185, 196, 200, 223, 315, 332, 342, 343, 382, 395, 412, 464, 485, 488, 489, 490, 493, 496, 497, 499, 507, 508, 540
- Szombathely / 135, 249, 259, 382, 457
- Szomolány /Smolenice, Csehszlovákia / 348
- Szomolnok /Smolník, Csehszlovákia / 104
- Sződfalu / 165
- Sződ / 539
- Szőkefalva /Seuca, Románia / 494
- Szőlős / 1. Nagyszöllős
- Szőreg / 494, 520, 542
- Szőrény /Turnu-Severin, Románia / 82, 93, 123, 136, 137, 147, 154, 155
- Szrebernik / 137, 141, 142
- Tabor / 34
- Tác / 466
- Tachov / 92
- Tajac / 119
- Tákos / 164
- Talmács /Tălmăciu, Románia / 545
- Tamási / 176
- Tannenberg / 79

- Taormina / 565
 Tapolca / 383
 Tapolcsány l. Nagytapolcsány
 Tarcál / 166, 173, 260, 489
 Tardoskedd /Turdošovce, Csehszlovákia / 531
 Tarnopol / 278
 Tarnov /Tarnów, Lengyelország / 166, 170
 Tarpa / 341, 383
 Tasnád /Tășnad, Románia / 192
 Tát / 328
 Tata / 93, 162, 166, 172, 175, 189, 221, 222, 258, 310, 337, 439, 483, 531, 536, 548
 Tápióbicske / 509, 511
 Tápiósáp / 511
 Tápiószecső / 511
 Tápiószele / 507
 Tebriz /Tabriz, Irán / 210
 Téglás / 395
 Tekeháza /Tekovo, SZU / 364
 Telegd /Tileagd, Románia / 31, 412
 Temesvár /Timișoara, Románia / 62, 81, 123, 137–139, 141, 147, 148, 176, 181–188, 192, 195, 196, 202, 203, 211, 212, 215–217, 221, 301, 315, 318–320, 325, 332, 349, 409, 413, 444, 456, 458, 471, 472, 475–477, 481, 493, 523, 528, 530, 535, 542, 544, 546, 548
 Tesány / 137
 Teschen /Český Těšín, Csehszlovákia / 487
 Thomaswalde / 114, 122
 Tiha / l. Borgótiha
 Tihany / 45, 222
 Tihuca /Tihuța, Románia / 488
 Tîrgoviște / 211, 215, 224
 Tîrgu Ocna / 541
 Tiszaalpár / 507
 Tiszabecs / 342
 Tiszaföldvár / 493
 Tiszafüred / 490, 496, 497, 499, 507, 508, 540, 545
 Tiszaladány / 282
 Tiszalök / 242, 243
 Tiszavárkony / 147, 150
 Tiszolc /Tisovec, Csehszlovákia / 379
 Titel /Jugoszlávia / 19, 146, 156, 164, 324, 349, 356, 521, 530, 536, 540
 Tobischau / 114, 116, 120
 Tófalu / 498
 Tokaj / 145, 150, 188, 212, 242, 248, 257, 260, 268, 293, 302, 331, 334, 335, 342–344, 381, 489, 490, 492, 507, 533, 540, 545
 Tolna /150, 155, 157, 158, 191
 Tomasevac / 476, 523
 Tompa / 491
 Torda /Turda, Románia / 162, 187, 359, 494
 Torino / 76, 201, 361, 381, 431, 567, 569–571
 Tornaalja /Šafárikovo, Csehszlovákia / 492
 Tornynos /Trenčinská Turňa, Csehszlovákia / 165
 Torockószentgyörgy /Coltești, Románia / 148
 Tótmegyer /Slovenský Meder, Csehszlovákia / 531
 Toulon / 384, 431
 Törökbecse /Novi Bečej, Jugoszlávia / 475, 476
 Törökkanizsa /Nova Kanjiža, Jugoszlávia / 493, 494, 542
 Törökszentmiklós / 332, 507
 Trau / Trogir / 45, 76, 89
 Trautmannsdorf / 127
 Trebič / 119
 Trencsén /Trenčín, Csehszlovákia / 50, 61, 62, 66, 82, 104, 248, 297, 354, 380, 390, 391
 Treviso / 66, 67, 76, 89
 Trieszt /Olaszország / 76, 432
 Tura / 540
 Turin l. Torino
 Túrjaremete /Turi Remeti, SZU / 496
 Turnu /Kis-Nikápoly, Románia / 86, 211
 Turócszentmárton /Martin, Csehszlovákia / 533
 Udbina / 136, 140
 Udine / 89, 443
 Udvarhelyszék / 478
 Uherský Brod / l. Magyarbród
 Újhely / 45
 Újlak / 150, 156, 158, 164
 Új-Orsova /Románia / 413
 Újpalota /Románia / 428
 Újszóny / 516
 Újvár /Csehszlovákia / 177
 Újvidék /Novi Sad, Jugoszlávia / 475, 530
 Új-Zrínyivár /Jugoszlávia / 283, 284, 286
 Ulm / 24, 202, 435
 Ulrichskirchen / 256–258
 Ungvár /Uzsgorod, SZU / 255, 331, 343, 397, 540
 Urbino / 72
 Usti nad Labem / 79, 92
 Uzdin / 523
 Uzon /Ozun, Románia / 534, 541
 Üllő / 186
 Vác / 36, 43, 146, 172, 195, 216, 222, 259, 311, 313, 464, 484, 485, 490, 491, 496, 499, 506, 507, 511, 513, 514, 517, 521, 539
 Vácduka / 539
 Vadna / 112
 Vaja / 395, 396
 Vajdahunyad /Hunedoara, Románia / 96, 170
 Vajszlóva /Vajska, Jugoszlávia / 521
 Vál 283, 484
 Valenza / 431
 Valkó /Vukovár, Jugoszlávia / 148
 Valmy / 428
 Valpó /Valpovo, Jugoszlávia / 168, 175, 181
 Várnospércs / 545
 Varannó /Vranov nad Topľou, Csehszlovákia / 485
 Varasd /Varaždin, Jugoszlávia / 166, 384, 463
 Varsó /Warszawa / 278, 296, 388, 439, 529
 Vaskoh /Vașcău, Románia / 496
 Vasvár / 45, 287, 289
 Várad / l. Nagyvárad
 Vári /Vari, SZU / 341
 Várna / 79, 98, 101, 102, 104, 108
 Várpalota / l. Palota
 Vatra Dorna /Dorna Vatra, Románia / 488
 Vavrisó /Csehszlovákia / 393
 Vázsony / 215, 222
 Vécs /Brincovenesti, Románia / 33
 Végardó / 334
 Végles /Viglaš Csehszlovákia / 244, 297
 Végújhely / 45
 Velence /Venezia / 19, 52, 67, 71, 72, 74, 76, 85–89, 100, 102, 114, 117, 118, 123, 127, 132, 137, 140, 153, 182, 311, 314, 316, 318, 323, 325, 327, 408, 432, 443, 449, 450, 470, 518, 525, 558, 562, 564, 569, 571–573
 Velence / 465
 Velikije Luki / 208
 Vencsánc / 157
 Veprovác / 536
 Verbász /Vrbaš, Jugoszlávia / 459, 475, 493, 535, 536
 Vercelli / 19
 Veresegyház /513
 Verona /Olaszország / 72, 443
 Verőce /Nógrádverőce / 513
 Verőce /Virovitica, Jugoszlávia / 222

Verpelét / 497, 498
 Versec / Vršac, Jugoszlávia / 458, 475, 476, 493, 523
 Vessely / 119
 Veszprém / 21, 30, 45, 49, 135, 183, 189, 195, 212, 222, 258, 310, 383, 457, 464
 Vesztfália / 273, 275
 Vetés / Vetiș, Románia / 343, 348
 Vice / 148
 Vicksburg / 575
 Vidin / 74, 140, 223, 574
 Világos / Șiria, Románia / 170, 471, 548
 Vilna / 208
 Vilimov / 119
 Villafranca / 561, 579
 Vinács / Jugoszlávia / 140
 Vinga / 547
 Visegrád / 51, 61, 62, 66, 68, 162, 166, 172, 176, 181, 195, 215, 216
 Vitány / 189
 Vitkovhegy / 79, 84
 Vizakna / Ocna Sibilui, Románia / 494, 495, 503
 Vlagyimir / 66, 73
 Vledény / Vlădeni, Románia / 503
 Volika / Vojla, Románia / 176
 Voltri / 431
 Volturno / 567
 Vorarlberg / 433
 Vöröskő / Červený Kameň, Csehszlovákia / 206, 213
 Vrana / 123, 155
 Vrboszna / 1. Szarajevó
 Vysehrad / 83, 91, 92

Wachau / 441
 Wagendrüssel / Nálepko, Csehszlovákia / 366
 Wagram / 439
 Waidhofen an der Thaya / 69
 Washington / 576–578
 Waterloo / 443
 Weawertown / 574
 Wilson's Creek / 579
 Williamsburg / 577
 Winchester / 580
 Wittenberg / 206
 Worms / 417
 Württemberg / 450
 Würzburg / 435
 Zádorlak / Zadávlac, Románia / 146
 Zágráb / Zagreb, Jugoszlávia / 49, 50, 66, 74, 89, 162, 384, 462, 463
 Zákány / 170
 Zala / 1. Zalavár
 Zalaegerszeg / 258
 Zalatna / Zlatna, Románia / 344, 359
 Zalavár / 21, 45
 Zamárdi / 467
 Zámoly / 466
 Zára / Zadar, Jugoszlávia / 52, 66, 67, 71, 72, 76
 Zaránd / 524, 533
 Zarnóca / Žarnovica, Csehszlovákia / 287, 491
 Zatec / 91
 Zavadka / SZU / 342
 Zemplén / 21
 Zengg / Senj, Jugoszlávia / 137, 140, 142, 202, 224

Zenta / Senta, Jugoszlávia / 154, 318, 323–325, 330, 520
 Zernyest / Zărnești, Románia / 334
 Zimony / Samlin, Jugoszlávia / 39, 40, 110, 154, 156, 157, 430, 408, 413
 Zistersdorf / 381
 Znaim / 1. Znojmo
 Znojmo / Znaim, Csehszlovákia / 119, 416, 439
 Zólyom / Zvolen, Csehszlovákia / 244, 297, 344, 351, 491
 Zólyomlipcse / Slovenská Ľupča, Csehszlovákia / 297, 298
 Zombor / Sombor, Jugoszlávia / 489
 Zomborfalva / 520
 Zürich / 113, 434, 561
 Zvornik / 116, 118
 Zseblye / 146
 Zsámbék / 216, 283
 Zsarnó / 140
 Zsarnóca / 1. Zarnóca
 Zsemmlér / Žemliary, Csehszlovákia / 514
 Zsibó / Jibou, Románia / 356, 357, 359, 487, 548
 Zsigárd / Žigord, Csehszlovákia / 531, 532
 Zsigmondfalva / Martinica, Jugoszlávia / 476
 Zsitvatorok / Csehszlovákia / 249, 287, 357
 Zsolna / Žilina, Csehszlovákia / 82, 487
 Zsombolya / Jimbolia, Románia / 523

VÁZLATOK

- Kelet-Európa népei a IX. században / 14. oldal
A honfoglalás / 18. oldal
A honfoglalás és a megtelepedés / 20. oldal
A kalandozó hadjáratok / 22. oldal
Európa a XI. század végén / 28. oldal
II. Konrád támadása és veresége ·
1030 / 35. oldal
Német betörések · 1039–1063 / 37. oldal
Magyarország a XI. század elején / 38. oldal
A mongolok betörése Európába ·
1240–1241 / 42. oldal
A (Sajó melléki) muhi csata ·
1241. április 11. / 44. oldal
Magyarország a XIII. század
második felében / 48–49. oldal között
A dürnkruti csata · 1278 / 53. oldal
Nagy Lajos hadjáratai / 75. oldal
A nikápolyi csata ·
1396. szeptember 28. / 88. oldal
A török birodalom terjeszkedése ·
1300–1526 / 96–97. oldal között
Hadállás Várnánál ·
1444. november 10. / 102. oldal
A rigómezei csata döntő napja ·
1448. október 17. / 105. oldal
A nándorfehérvári diadal ·
1456. július 22. / 108. oldal
Hunyadi János harcai
a török ellen / 109. oldal
Mátyás északnyugati hadjáratai / 122. oldal
A kenyérmezei csata
első szakasza · 1479. október 13. / 124. oldal
A kenyérmezei csata
második szakasza · 1479. október 13. /
125. oldal
Mátyás török hadjáratainak
színtere / 126. oldal
Magyarország Mátyás halálakor ·
1490 / 128–129. oldal között
Mátyás osztrák hadjáratai / 129. oldal
Közép-Kelet-Európa
a XV. század második felében / 130. oldal
Parasztháború Magyarországon ·
1514 / 144–145. oldal között
Az első magyar végvárvonál
összeomlása / 156. oldal
Török és magyar hadak felvonulása ·
1526 / 158. oldal
A mohácsi csata első szakasza ·
1526. augusztus 29. / 160. oldal
A mohácsi csata második szakasza ·
1526. augusztus 29. / 161. oldal
A mohácsi csata harmadik szakasza ·
1526. augusztus 29. / 162. oldal
Török hadjáratok Magyarországon ·
1526–1544 / 168. oldal
Magyarország a török hódítás korában ·
1526–1606 / 192–193. oldal között
A hosszú háború hadjáratai ·
1593–1606 / 220. oldal
Végvárak a XVII. században / 240. oldal
A Bihar megyei hadjárat · 1604 / 243. oldal
A Bocskai-szabadságharc hadműveletei ·
1604–1605 / 248–249. oldal között
Bethlen hadjáratai · 1623, 1626 / 262. oldal
Bethlen hadjáratai · 1619–1626 / 263. oldal
I. Rákóczi György hadjáratai ·
1644–1645 / 270. oldal
A magyar katonaság létszámváltozásai
a császári seregben a harmincéves háború
idején / 271. oldal
A török háború hadműveletei ·
1661–1664 / 288–289. oldal között
Habsburg-ellenes harcok a XVII. század
utolsó harmadában / 299. oldal
A törökök kiűzése ·
1683–1688 / 304–305. oldal között
Buda ostroma · 1686 / 312. oldal
A török kiűzése · 1690–1697 / 324. oldal
Az észak-magyarországi hadjárat ·
1703 / 345. oldal
A nagyszombati csata ·
1704. december 26. / 351. oldal
A nagyszombati csata ·
1704. december 26. / 352. oldal
A zsitói csata · 1705. november 11. / 358. oldal
A Rákóczi-szabadságharc · 1703–1711 /
368–369. oldal között

A Rákóczi-szabadságharc hadiipara /
 378. oldal
 A trencsényi csata ·
 1708. augusztus 3. / 391. oldal
 A romhányi csata ·
 1710. január 22. / 394. oldal
 A kuruc hadsereg főbb támadási
 irányai · 1703–1711 / 398. oldal
 A mollwitzi csata · 1741. április 10. /
 415. oldal
 A Habsburg-birodalom ·
 1521–1792 / 416–417. oldal között
 A kolini csata · 1757. június 18. /
 421. oldal
 A kunersdorfi csata ·
 1759. augusztus 1. / 423. oldal
 Az asperni csata ·
 1809. május 21–22. / 438. oldal
 A drezdai csata ·
 1813. augusztus 26–27. / 440. oldal
 Magyar csapatok Európa
 hadszínterein · 1711–1847 / 442. oldal
 Jellačić szeptemberi támadása / 465. oldal
 A pákozdi csata · 1848. szeptember 29. /
 476. oldal
 A honvédsereg utánpótlási bázisai / 474. oldal

A téli hadjárat eseményei
 a főhadszíntéren · 1848. december 6.–1849.
 február 10. / 482. oldal
 Az erdélyi hadműveletek · 1848. december
 18.–1849. február 9. / 486. oldal
 A piski csata · 1849. február 9. / 501. oldal
 Erdély felszabadítása · 1849. február
 9.–március 19. / 502. oldal
 Az isaszegi csata · 1849. április 6. / 510. oldal
 A nagysallói csata ·
 1849. április 19. / 515. oldal
 Budavár ostroma ·
 1849. május 4–21. / 519. oldal
 A tavaszi hadjárat,
 Magyarország felszabadítása · 1849. május
 vége–június eleje / 522. oldal
 A nyári hadjárat · 1849.
 június–augusztus / 538. oldal
 A szőregi csata ·
 1849. augusztus 5. / 543. oldal
 A dél-olaszországi
 hadműveletek · 1860 / 566. oldal
 Az olaszországi
 hadműveletek · 1859 / 562. oldal
 A voltornói csata ·
 1860. október 1–2. / 568. oldal

TARTALOM

ELŐSZÓ [9]

ELSŐ FEJEZET

MAGYARORSZÁG HADÜGYE ÉS HÁBORÚI A HONFOGLALÁSTÓL AZ ÁRPÁD-HÁZ KIHALÁSÁIG
[Borosy András]

I / *A magyar törzsszövetség hadügye és háborúi 955-ig* [13]

1. A lovasnomád népek és hadművészetük [13]
2. A honfoglaló magyar nép és hadművészete [15]
3. A honfoglalás [17]
4. A kalandozó hadjáratok [21]

II / *Magyarország hadügye és háborúi a tatárjárásig (956–1240)* [26]

1. A X–XIII. századi Európa hadügye [26]
2. Magyarország hadszervezete és hadügye a tatárjárásig [29]
3. Magyarország háborúi a tatárjárás előtt [34]

III / *A magyar királyság hadügye és háborúi a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig (1241–1301)* [41]

1. A tatárjárás [41]
2. Magyarország hadszervezete és hadügye a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig [46]
3. Magyarország háborúi a tatárjárástól az Árpád-ház kihalásáig [51]

MÁSODIK FEJEZET

A MAGYAR FEUDÁLIS HADSEREG FÉNYKORA [Rázsó Gyula]

I / *Hadseregreform és hódító kísérletek a XIV. században (1301–1382)* [59]

1. Az európai hadseregek hanyatlása [59]
2. Harcok az oligarchák ellen: a feudális uralkodói hatalom megszilárdítása (1301–1336) [60]
3. Katonai reformok az Anjou-korban [63]

4. Háborúk Károly Róbert és I. (Nagy) Lajos uralkodása alatt [68]
  - A háborúk jellege és általános vonásai [68]
  - Egy „békés” korszak korlátozott háborúi (1304–1341) [68]
  - Nagy Lajos első háborúi (1342–1346) [70]
  - Kísérletek a nápolyi királyság megszerzésére (1347–1353) [72]
  - Litván, szerb és bolgár hadjáratok (1352–1378) [73]
  - Újabb velencei háborúk (1355–1381) [74]

II / *A magyar állam katonai helyzetének átmeneti válsága (1383–1439)* [77]

1. Az európai hadművészet új vonásai a XV. században [77]
2. A magyar hadsereg Zsigmond és Albert uralkodása idején (1387–1439) [80]
3. Vereségek a török, a velencei és a cseh háborúkban (1383–1439) [84]
  - Az Oszmán-Török Birodalom a XIV–XV. században [85]
  - Az első török harcok: a nikápolyi hadjárat (1391–1402) [86]
  - Dalmácia elvesztése (1411–1420) [89]
  - Török támadások (1413–1422) [90]
  - Háborúk Csehország meghódításáért (1419–1435) [91]
  - A török támadások megerősödése, a déli végvárrendszer megteremtése (1422–1439) [93]
  - Az erdélyi antifeudális felkelés (1437–1438) [94]

III / *Ellentámadás az oszmánok ellen – Hunyadi János a hadszervező és a hadvezér (1440–1446)* [96]

1. Harc a magyar koronáért. Hunyadi első sikerei [96]
2. Hunyadi katonai reformjai [97]
3. Török támadás – magyar ellentámadás (1440–1442) [99]
4. Az ország kormányzója (1446–1451) [103]
5. A rigómezei csata (1448. október 16–18.) [104]
6. A nándorfehérvári diadal (1456. július 14–22.) [106]

IV / *Kísérlet az állandó zsoldoshadsereg létrehozására (1458–1490)* [111]

1. Harcok a belső rend helyreállításáért (1458–1462) [111]
2. Kísérlet az állandó zsoldoshadsereg megteremtésére (1458–1490) [112]
3. Keresztes hadjárat terve a török ellen. Jajca elfoglalása (1459–1464) [117]
4. Kísérletek a cseh korona megszerzésére (1468–1488) [118]
5. Korlátozott háború és fegyveres béke a déli határon (1466–1490) [123]
6. Osztrák háborúk. Alsó-Ausztria meghódítása (1477–1487) [127]

HARMADIK FEJEZET

HADÜGYI VÁLTOZÁSOK A KÖZÉPKORI MAGYAR ÁLLAM BUKÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN [*Szakály Ferenc*]

I / *Magyar–horvát határvédelmi szervezet (1490–1512)* [135]

1. A zsoldoshadsereg felszámolása. Újabb török támadások (1490–1494) [135]
2. A magyar–horvát végvárrendszer szervezete és anyagi kihatásai [137]

II / *Az 1514-es magyar parasztháború* [143]

1. A keresztes had szervezése [143]
2. A parasztháború eseményei [144]
3. A parasztháború céljai és ideológiája [149]

III / *Az 1520–1526-os magyar–török háború* [152]

1. A hadi események 1521–1524 között [152]
2. A mohácsi csatavesztés [157]

IV / *Küzdelem Magyarország birtoklásáért (1526–1541)* [164]

1. Kettős királyválasztás: küzdelem a hatalomért [164]
2. Buda török kézre jutása [171]

V / *A törökök berendezkedése Magyarországon (1541–1547)* [174]

1. Török előrenyomulás (1541–1545) [174]
2. A magyar végvárrendszer kiépülése [176]

NEGYEDIK FEJEZET

HABSBURG- ÉS TÖRÖKELLENES HARCOK [*Marosi Endre 181–227-ig, Nagy László 228–336. oldalig*]

I / *Török hódítás Magyarországon (1547–1568)* [181]

1. Sikertelen kísérlet az ország egyesítésére. Az 1551–1552. évi török háború [181]
2. Török terjeszkedés (1544–1566) [187]

II / *A drinápolyi béke időszaka (1569–1592)* [194]

1. A török berendezkedése a Hódoltságban [194]
2. Az osztrák Habsburgok [196]
3. A Királyi Magyarország [200]
4. Erdély [208]

III / *A hosszú háború (1593–1606)* [210]

1. Nemzetközi kapcsolatok [210]
2. A hosszú háború első időszaka: (1593–1596) [212]
3. A hosszú háború második időszaka: (1597–1603) [221]

IV / *Erdélyi fejedelmek a Habsburg-ellenes harcok élén* [228]

1. Európa a XVII. század első felében [228]
2. Magyarország és Erdély a XVII. század első felében [232]
3. A Bocskai-szabadságharc [238]
4. Habsburg-ellenes küzdelmek Bethlen Gábor vezetésével [251]
5. I. Rákóczi György háborúi [264]
6. A Királyi Magyarország a harmincéves háborúban [270]
7. A Bocskai, Bethlen és Rákóczi vezette küzdelmek a magyar és az egyetemes történelemben [272]

V / *A török veszély fokozódása a XVII. század közepén* [275]

1. Európa a harmincéves háború után [275]
2. Erdély a harmincéves háború után [276]
3. Erdély bukásának hatása a Királyi Magyarországon [279]
4. A török háború [282]

VI / *Rendi szervezkedések és kuruc mozgalmak a XVII. század második felében* [289]

1. A vasvári békekötés magyarországi következményei [289]
2. A bujdosók harcai 1672–1678 között [293]
3. Thököly Imre a küzdelem élén [297]

VII / *A török uralom fölszámolása és a Habsburg-abszolútizmus győzelme Magyarországon (1682–1703)* [304]

1. Európa a XVII. század utolsó harmadában [304]
2. Magyarország a XVII. század utolsó harmadában [306]
3. Az utolsó török támadás Bécs ellen [308]
4. Buda visszafoglalása és következményei [314]
5. Török ellentámadás, a háború elhúzódása [319]
6. Magyarok a törökellenes harcokban [326]
7. Felső-Magyarország és Erdély Habsburg-uralom alatt [330]

ÖTÖDIK FEJEZET

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC [*Heckenast Gusztáv*]

I / *A szabadságharc kitörése és felfelé ívelő szakasza* [339]

1. A szabadságharc előkészítése [339]
2. A szabadságharc kibontakozása: 1703 [341]
3. Az erők egyensúlya: 1704 [346]
4. A háború elhúzódása: 1705–1706 [353]

II / *A szemben álló hadseregek* [360]

1. A császári hadsereg [360]
2. A kuruc hadsereg [364]
3. A kuruc hadsereg felszerelése és ellátása [374]

III / *A szabadságharc hanyatló szakasza és befejezése* [380]

1. A tetőpont és a hanyatlás kezdete: 1706–1707 [380]
2. A katonai vereség: 1708 [389]
3. A kurucok térvesztése: 1709–1710 [392]
4. A szatmári béke: 1711 [395]

HATODIK FEJEZET

A KURUC SZABADSÁGHARCTÓL EZERNYOLCSÁZNEGYVENNYOLCIG [*Borus József*]

I / *Az európai hadügy a spanyol örökösödési háború végétől a nagy francia forradalomig* [403]

1. Miért kell beszélnünk magyar hadügyről 1711 után? [403]
2. A hadügy fejlődésének általános vonásai [404]

II / *A szatmári békétől a francia forradalomig* [407]

1. A nemesség és a katonai terhek [407]
2. Hadügy és háborúk 1740-ig [408]
3. Háborúk a poroszokkal és a bajorokkal. Az utolsó török háború (1740–1790) [413]

III / *A francia forradalomtól 1847-ig* [425]

1. Haditechnika és harcászat [425]
2. Magyar csapatok a francia forradalom elleni háborúban [427]
3. Európa háborúi a Francia Császárság ellen [437]
4. A bécsi kongresszustól a pesti forradalomig [443]

HETEDIK FEJEZET

SZABADSÁGHARC 1848–49-BEN [*Bona Gábor*]

I / *A polgári forradalom győzelmétől a szeptemberi fordulatig* [449]

1. Európa és Magyarország az 1848-as forradalmakhoz vezető úton [449]
2. A Batthyány-kormány első lépései az önálló magyar hadügy kiépítése terén [456]
3. A délvidéki „kisháború” 1848 nyarán [457]
4. A délvidéki harcok hadügyi kihatásai [460]

II / *Az ellenforradalom nyílt fellépése, az önvédelmi harc kezdetei* [462]

1. Jellačić támadása és veresége [462]
2. A honvédelem szervezése és eredményei 1848. december közepéig [469]
3. Harcok 1848 decemberéig [475]

III / *A téli hadműveletek* [480]

1. Politikai helyzet, erőviszonyok [480]
2. A császári csapatok sikerei 1848–49 fordulóján [483]
3. Az ellenállás megszilárdítása 1849. január–február elején [488]
4. A magyar seregek támadása a főhadszíntéren és Erdélyben 1849. február–márciusban [496]

IV / *A tavaszi hadjárat* [505]

1. A hadjárat kül- és belpolitikai körülményei és szakaszai [505]
2. A magyar főserég támadó hadjárata 1849 tavaszán [507]
  - Események a főhadszíntéren 1849 márciusában [507]
  - Csata Hatvannál és Tápióbicskénél, az isaszegi ütközet [509]
  - A komáromi hadművelet [512]
  - Budavár bevétele [517]
3. Bácska és Temesköz felszabadítása, események az egyéb hadszíntereken [520]

V / *A nyári hadjárat* [525]

1. Egyedül a császárral és a cárral szemben [525]
2. A hadjárat első szakasza, 1849. június [530]
  - Perczel csapatainak veresége Bácskában [530]
  - A Vág menti csaták és a császári főserég ellentámadása [530]
  - Határvédelem Észak-Magyarországon és Erdélyben [532]
3. A hadjárat második szakasza, 1849. július [534]
  - A Tisza–Maros szögi összpontosítás [534]
  - A feldunai hadsereg harcai Komáromnál és visszavonulása a Felső-Tiszához [536]

- A közép-tiszai hadsereg felállítása és levonulása Szegedre [540]
- A szövetséges csapatok feltartóztatása Erdélyben [541]
- 4. A hadjárat harmadik szakasza, 1849. augusztus [542]
  - Szeged, a Tisza és a Maros bal partjának feladása [542]
  - A szövetséges csapatok győzelme Erdélyben [544]
  - A feldunai hadsereg útja Aradra [545]
  - Temesvár, Arad, Világos [546]

NYOLCADIK FEJEZET

MAGYAROK AZ OLASZ SZABADSÁGHARCBA ÉS AZ ÉSZAK-AMERIKAI POLGÁRHÁBORÚBAI [Balázs József]

I / *A hazai ellenállási mozgalom és az emigráció az ötvenes évek első felében* [553]

1. Világos után [553]
2. A honi szervezkedés [554]
3. A fegyveres felkelés terve [555]
4. Elgondolások és lehetőségek [556]

II / *Az olaszországi magyar légio* [558]

1. Az emigráció katonai tervei [558]
2. A Magyar Nemzeti Igazgatóság, a légio megalakulása [560]

III / *Garibaldi zászlaja alatt*

1. A magyar önkéntesek Sziciliában és az olasz félszigeten [564]
2. Az olaszországi légio sorsa [568]
3. A Klapka-légio [571]

IV / *Az észak-amerikai polgárháború magyar katonái* [574]

1. A szabadságharc emigránsai az amerikai földrészen [574]
2. Lincoln magyar katonái [575]

Időrendi áttekintés [583]

Forrásmunkák és feldolgozások [617]

Képek jegyzéke [629]

Személynévmutató [639]

Településnévmutató [652]

Vázlatok [663]

ISBN ÖSSZKIADÁS: 963 326 335 2

ISBN 963 326 337 9

ZRÍNYI KATONAI KÖNYV- ÉS LAPKIADÓ

A KIADÁSÉRT FELEL: NÉMETH M. LÁSZLÓ IGAZGATÓ

KOSSUTH NYOMDA, 84.1309

FELELŐS VEZETŐ: BEDE ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ

BUDAPEST, 1985

FELELŐS SZERKESZTŐ: KIRÁLY JENŐ ALEZREDES

MŰSZAKI VEZETŐ: JORDÁN GUSZTÁV

MŰSZAKI SZERKESZTŐ: TÓTH LÁSZLÓ

A KÉZIRATOT ELŐKÉSZÍTETTE ÉS A MELLÉKLETEK

ÖSSZEÁLLÍTÁSÁBAN RÉSZT VETT: GÉMES MIKLÓS

A SZEMÉLYNÉVMUTATÓT ÉS A TELEPÜLÉSNÉV-

MUTATÓT ÖSSZEÁLLÍTOTTA: KÖMÜVES IRISZ MÁRIA

TERJEDELEM: 86,52 A/5 ÍV + 202 OLDAL MELLÉKLET

PÉLDÁNYSZÁM: 25 000

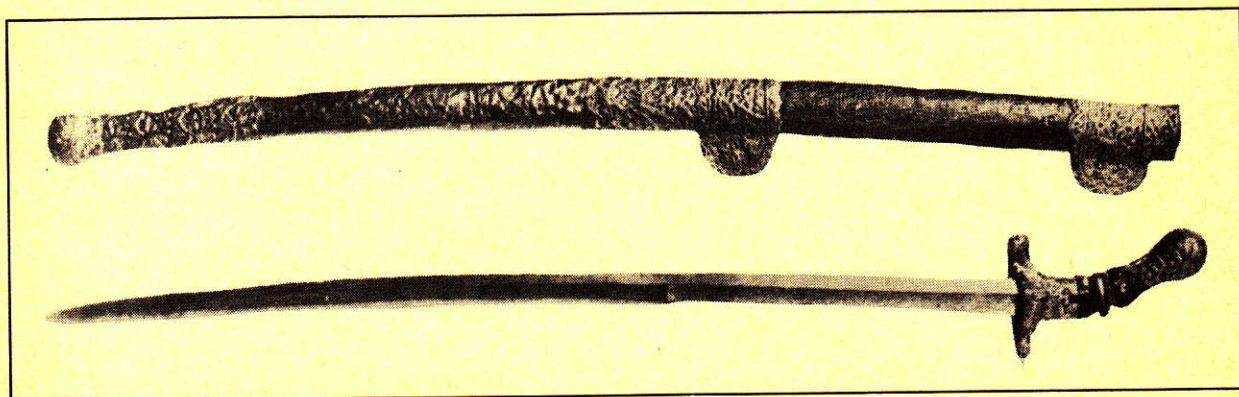
6 (1474) ZI 981-k-8687

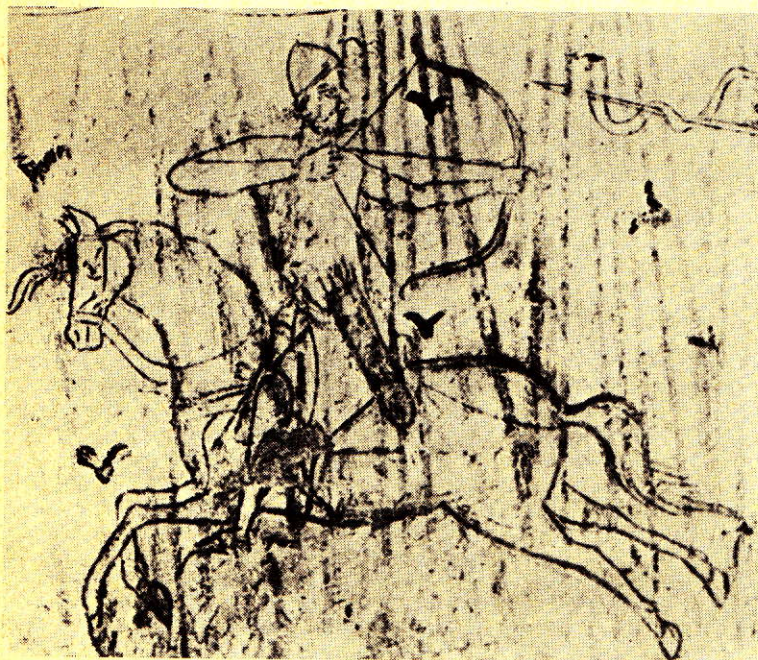
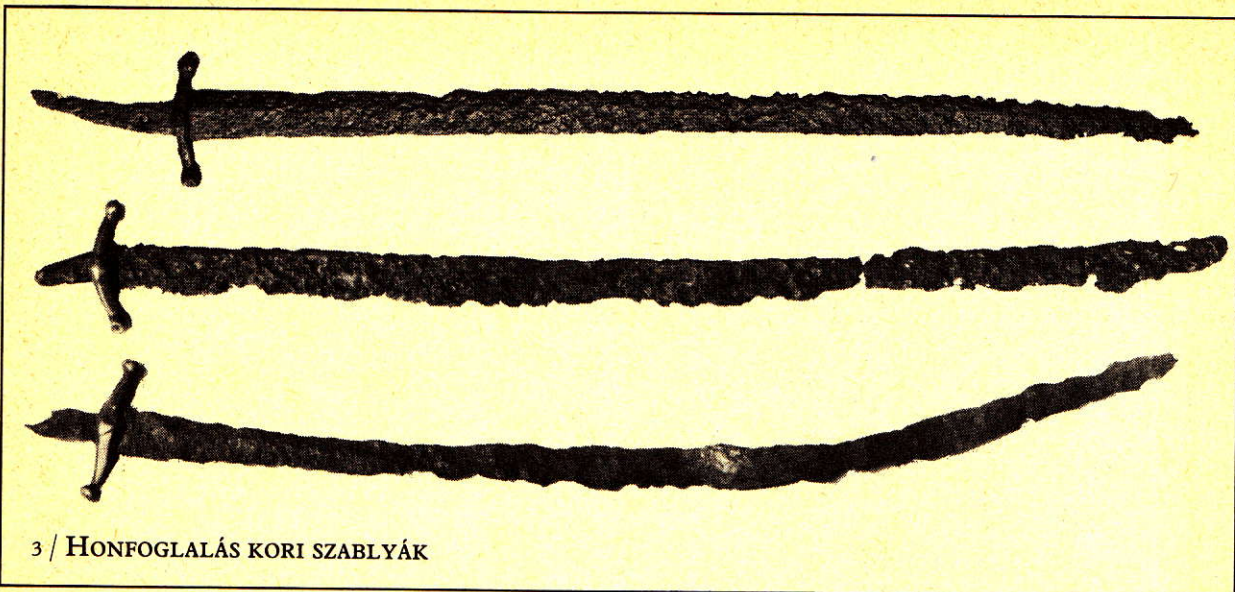

1 / HONFOGLALÓ MAGYAR HARCOS

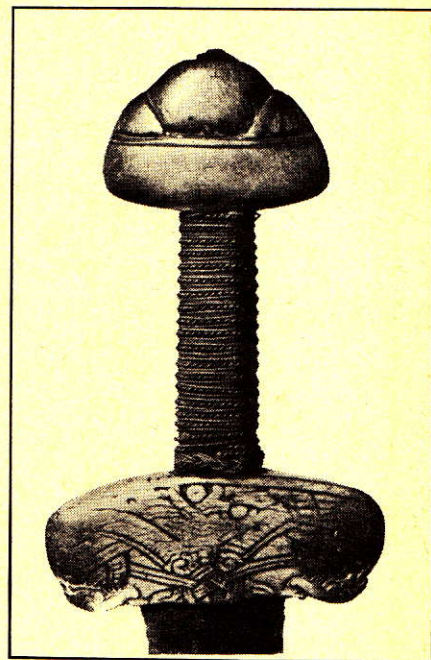
2 / HONFOGLALÁS KORI VEZÉR SZABLYÁJA

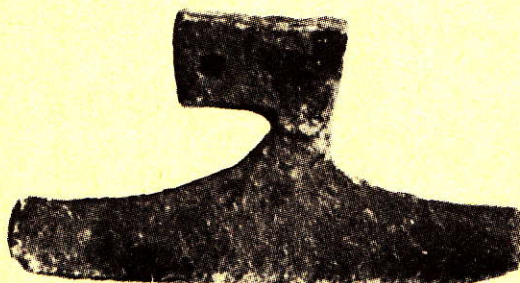

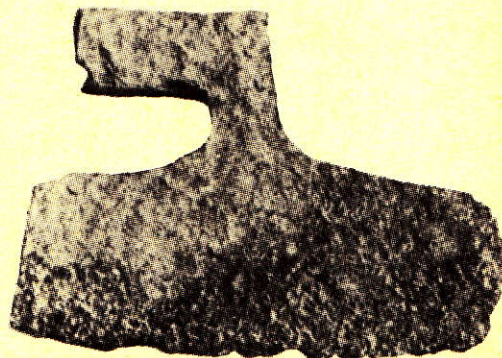
4

5

6

7

4 / HÁTRAFELE NYILAZÓ MAGYAR HARCOS
AZ ITÁLIAI KALANDOZÁSOK IDEJÉBŐL

5 / A „SZENT ISTVÁN KARD” MARKOLATA

6 / HARCÍ BÁRDOK, XII–XIV. SZÁZAD

7 / SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY

8 / A KERLÉSI (CSERHALMI) CSATA (1068)

9 / KUND (ZOTHMUND) PÁNCÉLINGBEN,
LÁNDZSÁVAL, ELFORDÍTOTT PAJZSZAL

8

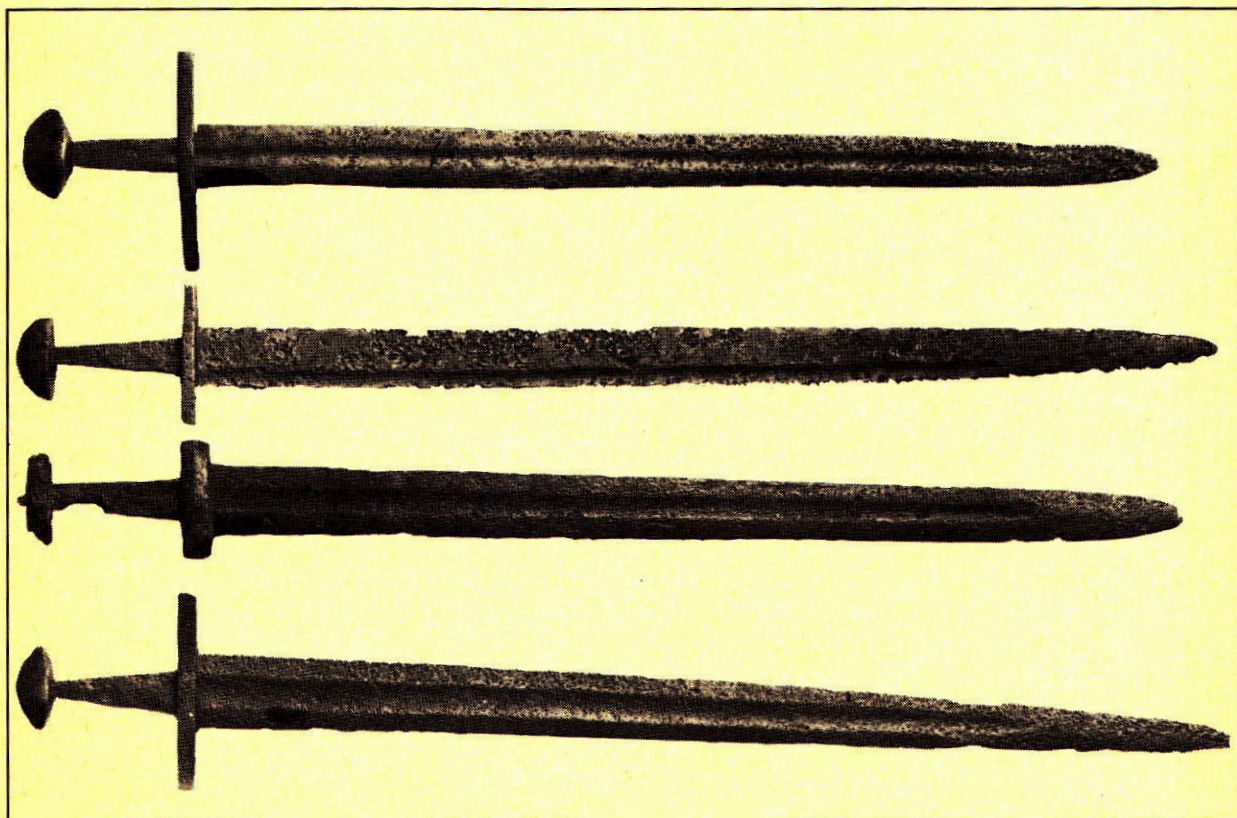
9

10 / CSATAJELENET ÍJÁSZOKKAL, XI. SZÁZAD

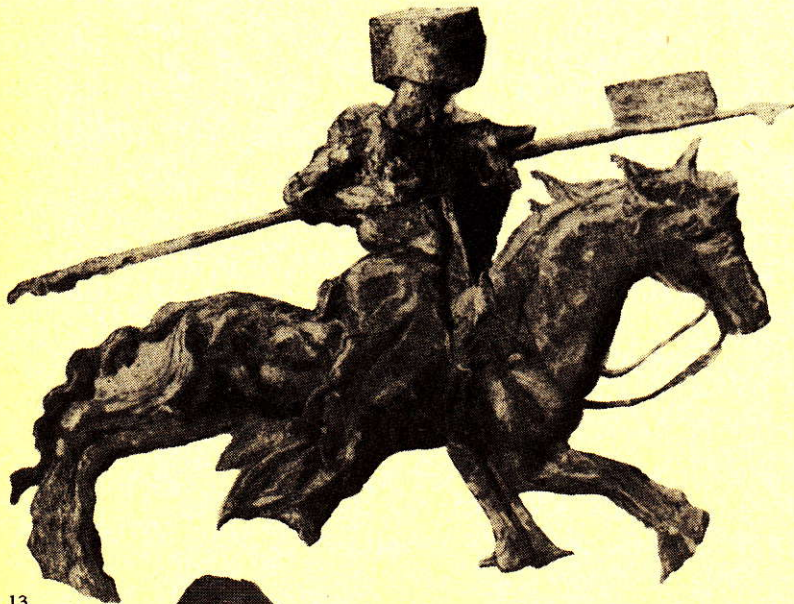
11 / KARDOK, X–XIII. SZÁZAD

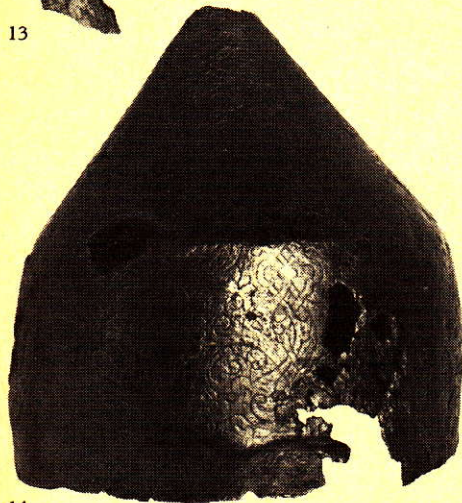

12

13

14

12 / CSATAJELENET
LÁNDZÁSOKKAL, XI. SZÁZAD

13 / MAGYAR
LOVAS VITÉZ
ÁBRÁZOLÁSA
LÁSZLÓ SOMOGYI
BÁN PECSÉTJÉN,
1236

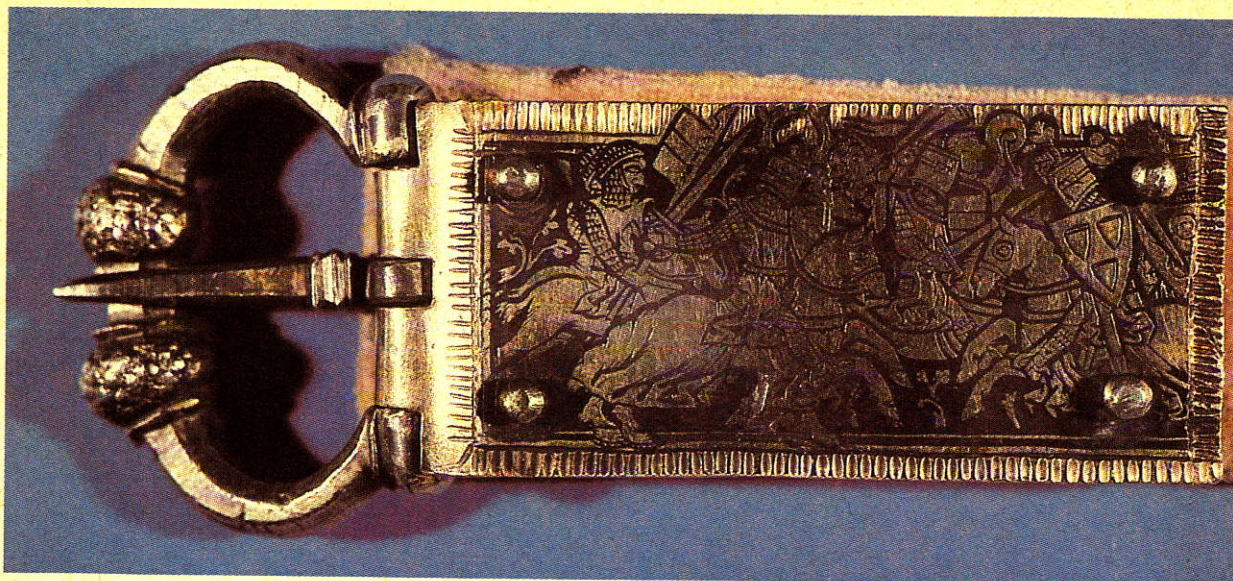
14 / KELETI SISAK,
XIII. SZÁZAD

15 / KÖNNYŰFEGYVERZETŰ
MAGYAR HARCOS
A XI-XII. SZÁZADBAN

15

16

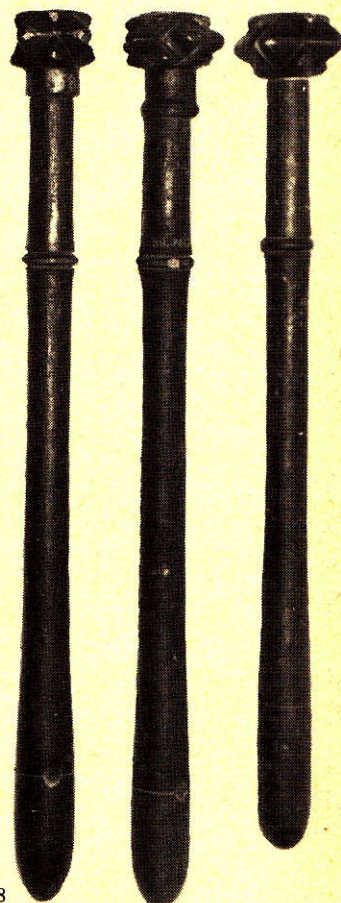

16 / LOVAGI TORNAVIADAL ÁBRÁZOLÁSA ÖVCSATON,
XIII. SZÁZADI KÍGYÓSPUSZTAI LELET

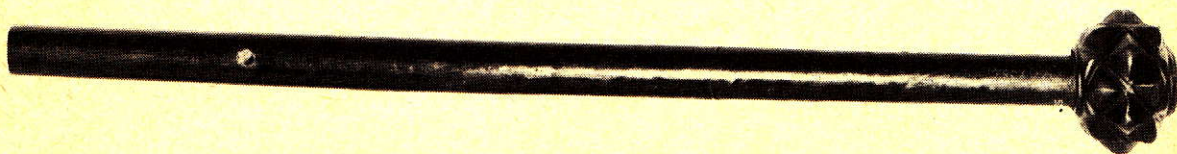
17

17 / A MONGOLOK BETÖRÉSE 1241-BEN

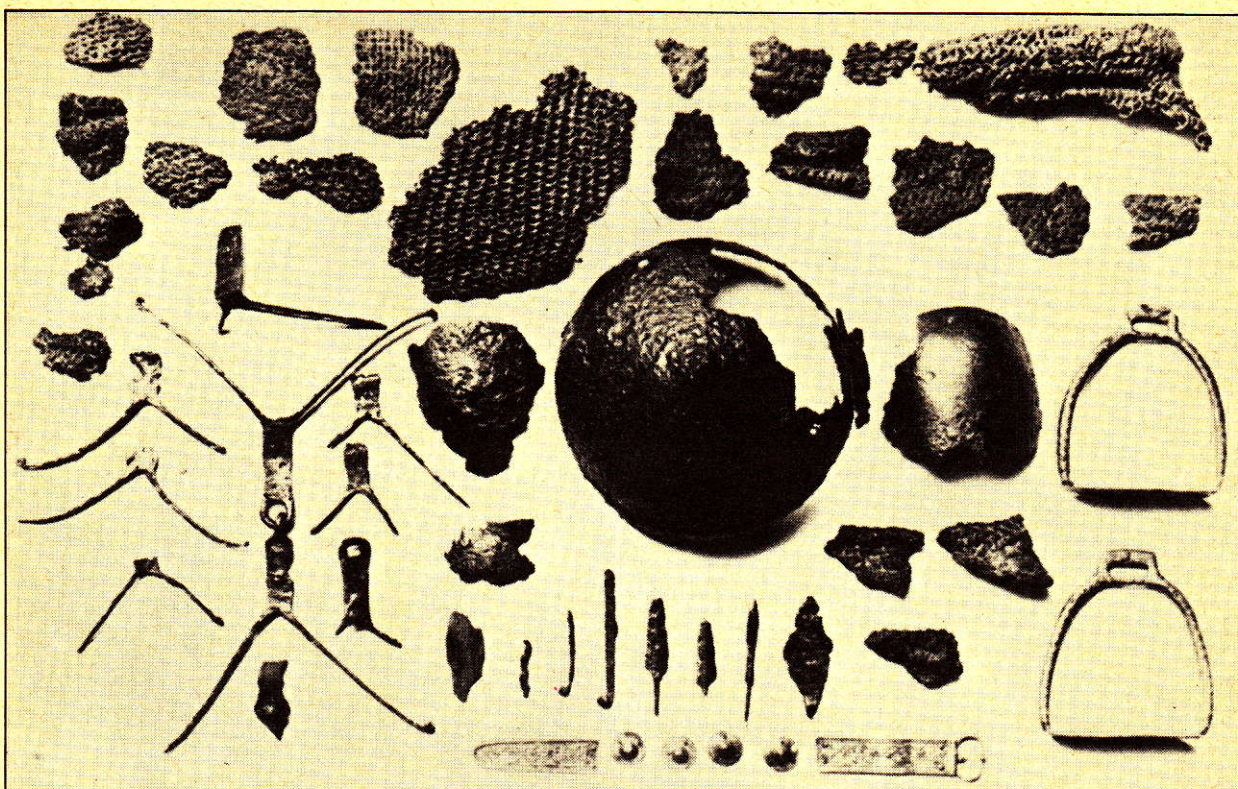
18 / KUN-BESENÝŐ TÍPUSÚ BUZOGÁNYOK, XIII-XIV. SZÁZAD

18

19

19 / ÍJÁSZ SÍRJÁNAK
LELETANYAGA,
XIII. SZÁZAD

20 / IV. (KUN) LÁSZLÓ
KUN VISELETBEN

21 / HÁTRAFELE
NYILAZÓ
KUN HARCOS,
ÁBRÁZOLÁS
XIII. SZÁZADI
PADLÓTÉGLÁN

20

22 / ELŐKELŐ
KUN VITÉZ
A XIII. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN

21

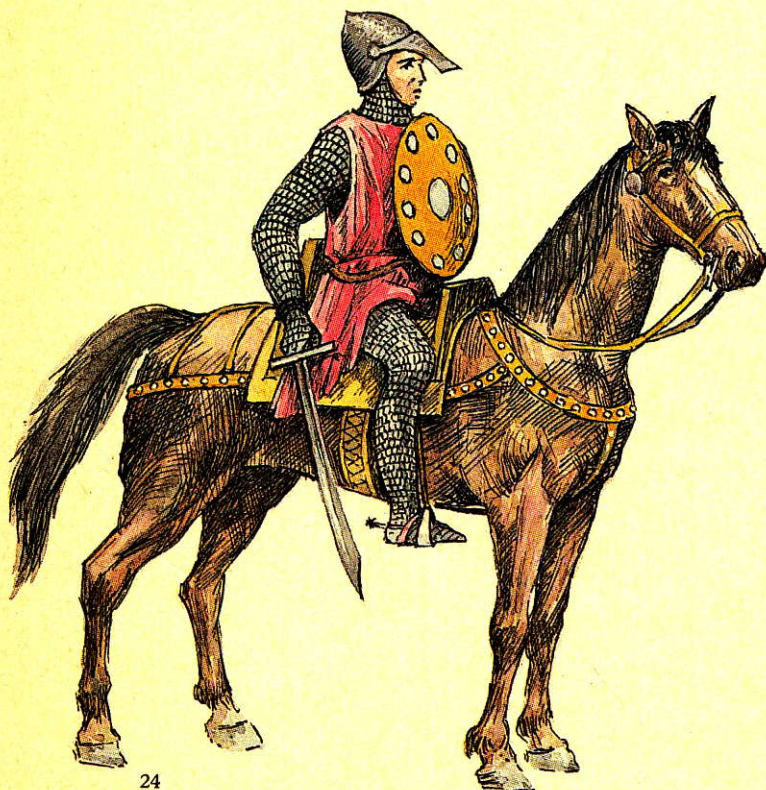

23

25

24

23 / CSATAJELENET
XIII. SZÁZADI ÁBRÁZOLÁSA

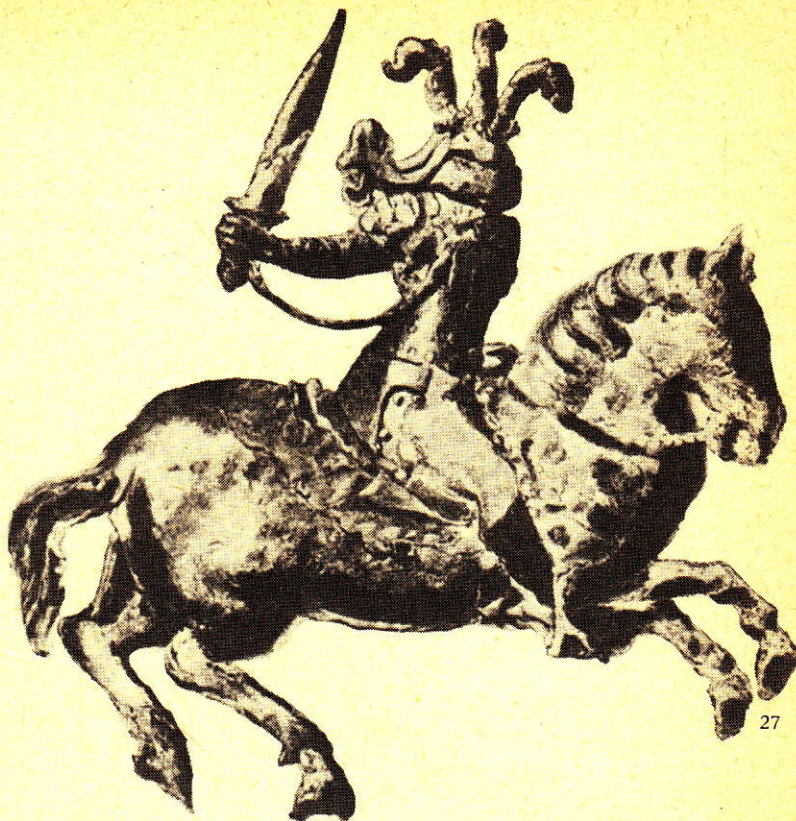
24 / MAGYARORSZÁGI LOVAS SODRONY-
PÁNCÉLBAN A XIV. SZÁZADBAN

25 / SZÁMSZERÍJ FELHÚZÁSA

26

27

26 / A ROZGONYI CSATA, 1312

27 / MAGYAR LOVAS VITÉZ ISTVÁN ERDÉLYI HERCEG PECSÉTJÉN

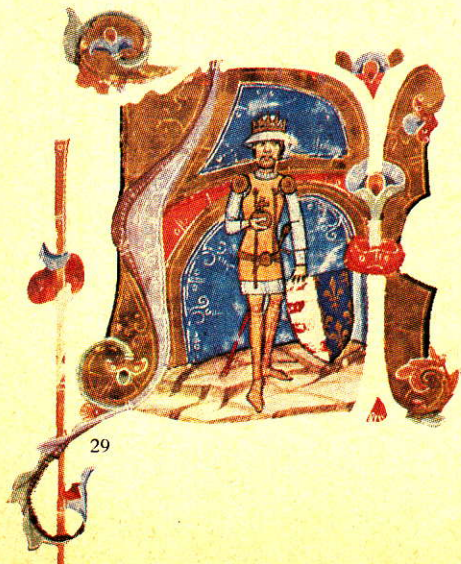
28 / ELŐKELŐ LOVAG TELJES TORNAFELSZERELÉSSEN
LÁSZLÓ OPULIAI HERCEG PECSÉTJÉN

29 / KÁROLY RÓBERT

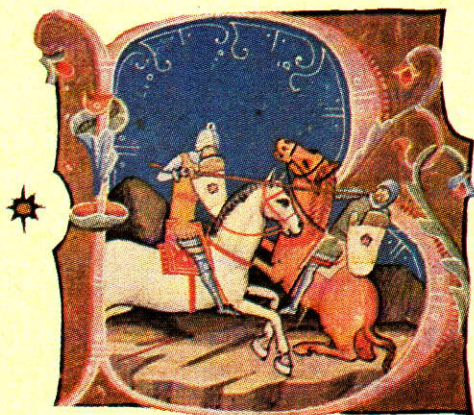
30 / LOVAGI PÁRVIADAL A XIV. SZÁZADBAN

28

29

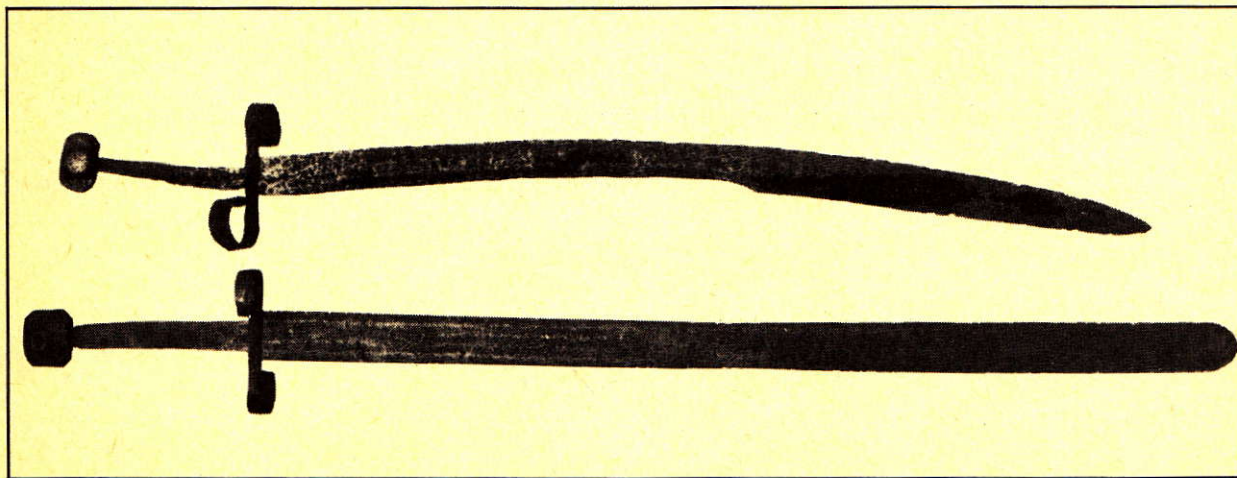

30

31

32

33

34

35

33 / I. LAJOS ÉS UDVARI KÍSÉRETE

34 / DIÓSGYŐR XIV. SZÁZADI
GÓTIKUS LOVAGVÁRÁNAK ROMJAI

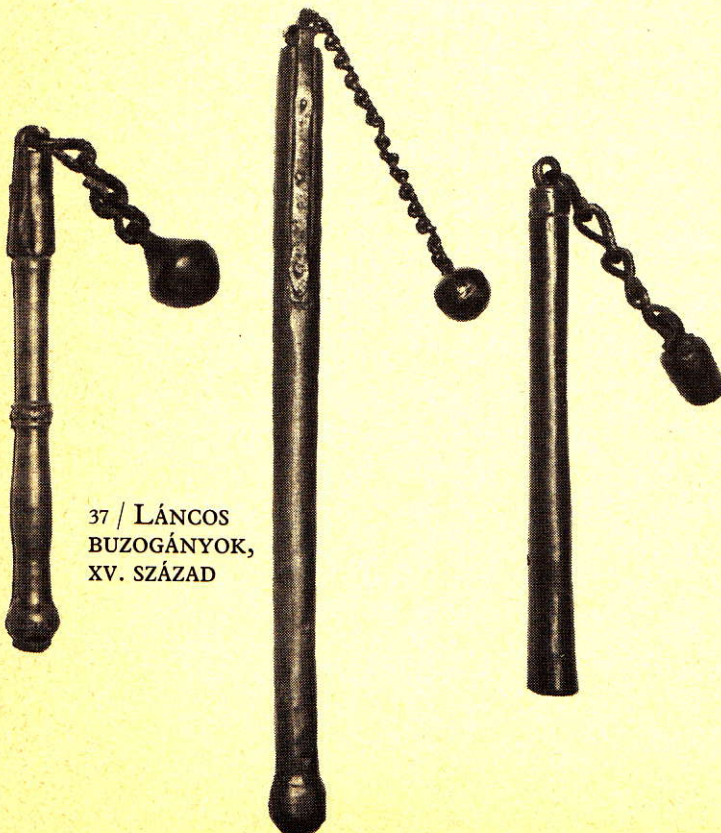
35 / KÁROLY RÓBERT HADJÁRATA
BAZARÁB ELLEN, 1330

36 / I. LAJOS CSATÁJA A TÖRÖKKEL AZ 1360-AS ÉVEKBEN

38 / XIV. SZÁZADI KUN VITÉZ

37 / LÁNCOS
BUZOGÁNYOK,
XV. SZÁZAD

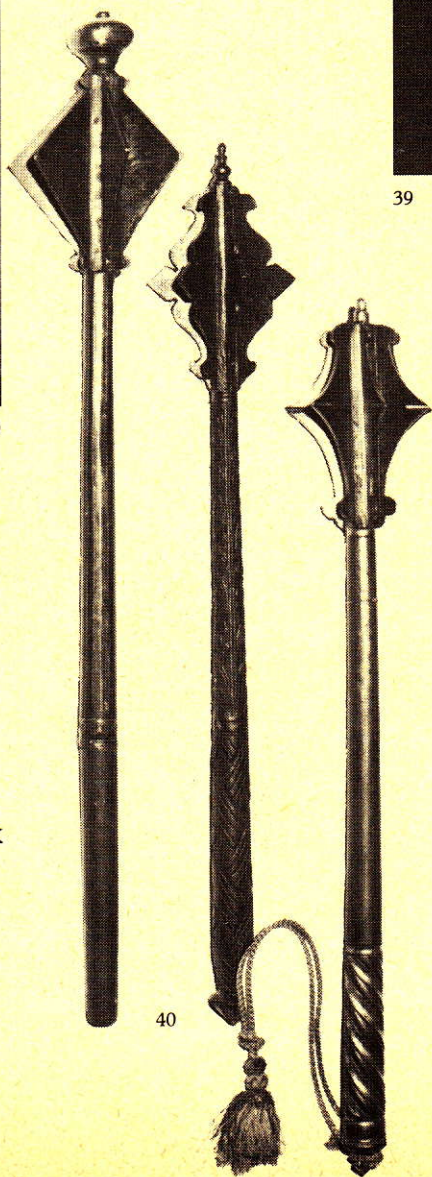

39

39

40

39 / UDVARI LOVAG ÉS HEROLDJÁNAK
KORABELI SZOBRA, XIV. SZÁZAD

40 / BUZOGÁNYOK, XIV-XV. SZÁZAD

41 / KUN-MAGYAR ÖLTÖZETŰ
HARCOS A XIV. SZÁZADBAN

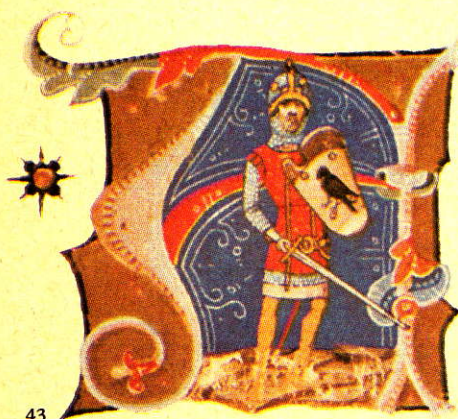

41

42

43

42 / ZSIGMOND KIRÁLY PÁNCÉLOS KATONÁK ÉLÉN

43 / PÁNCÉLINGES, SISAKOS VITÉZ, XIV. SZÁZAD

44 / NIKÁPOLY OSTROMA, 1396

45 / ZSIGMOND HADITANÁCSA NIKÁPOLY ELŐTT, 1396

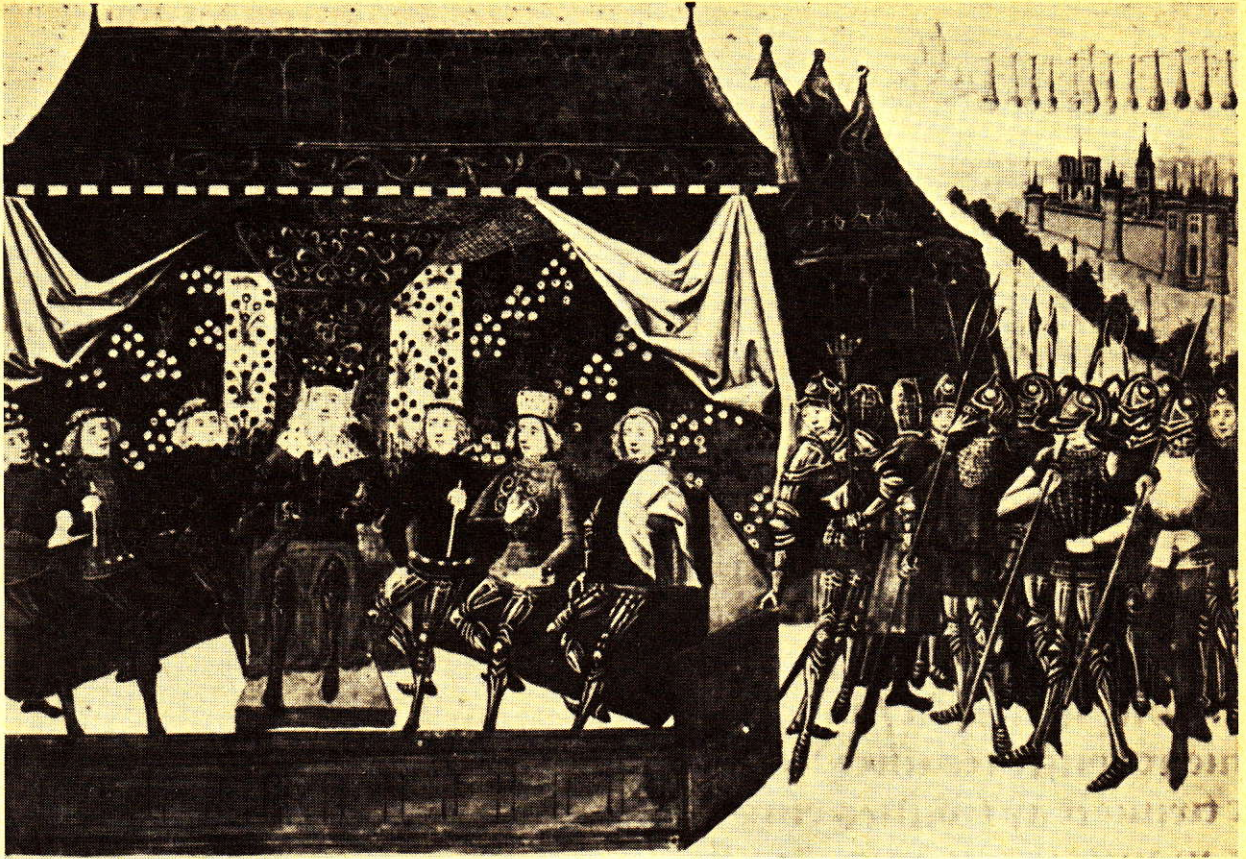
46 / LUXEMBURGI ZSIGMOND

47 / OZORAI PIPO

44

45

46

47

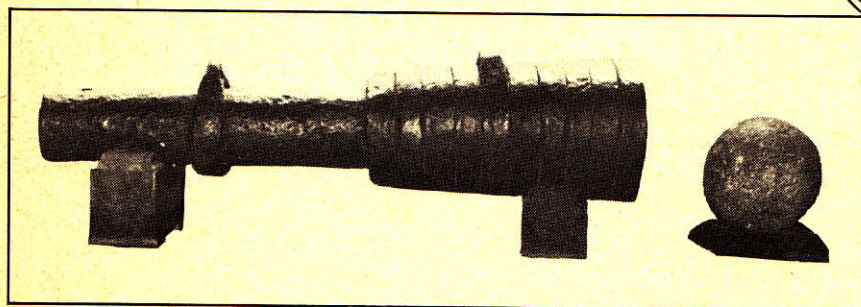
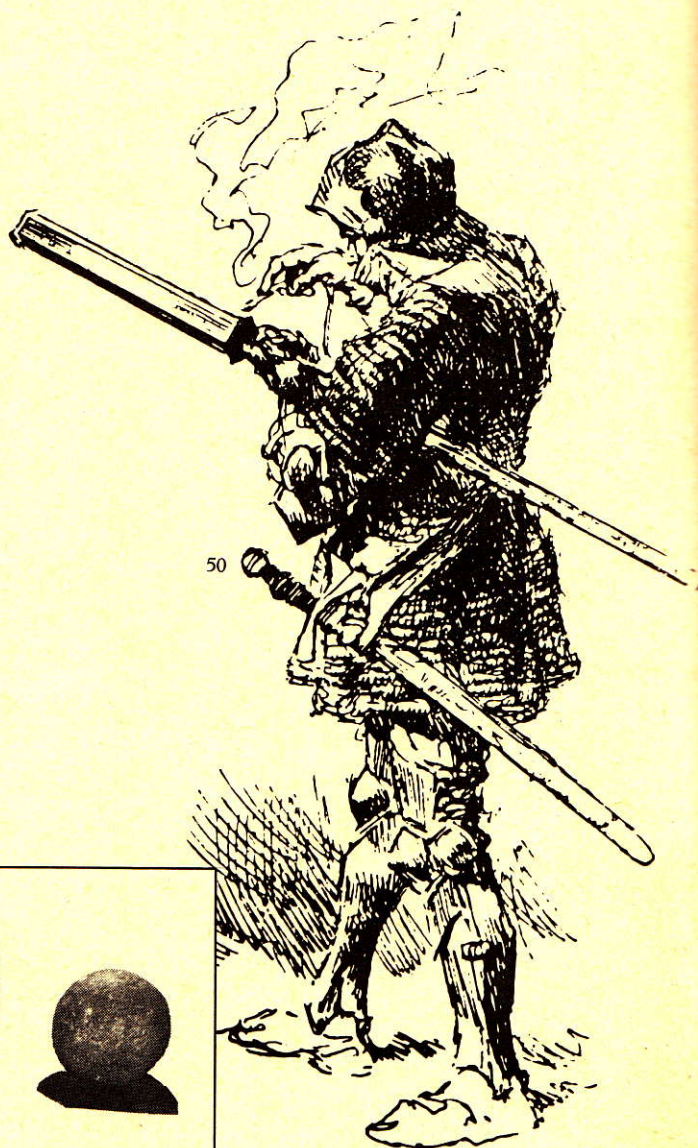
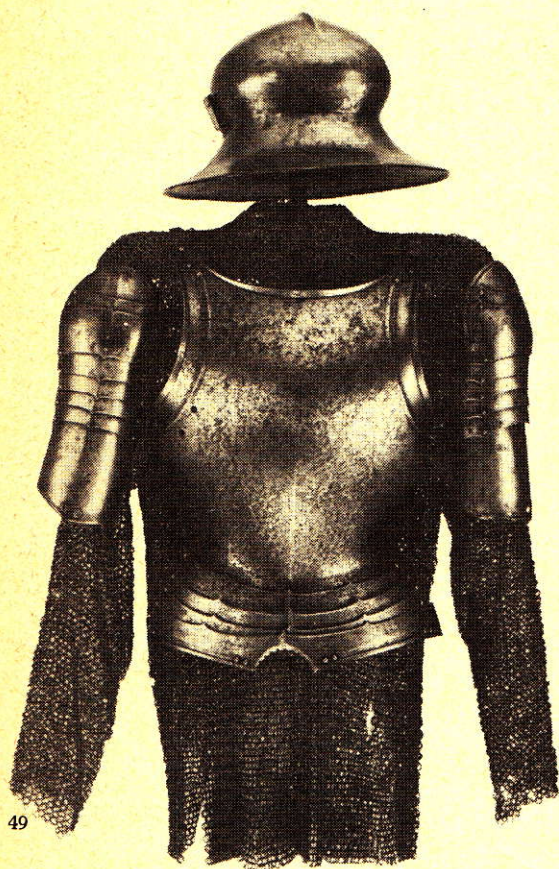

48 / SZÁMSZERÍJ, XV. SZÁZAD

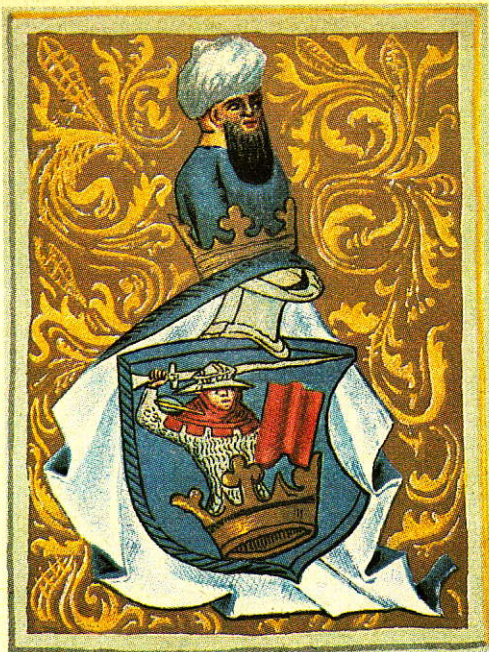
49 / GÓTIKUS FÉLVÉRT (ÍJÁSZ FÉLVÉRT) SISAKKAL A XV. SZÁZAD KÖZEPÉRŐL

50 / PUSKÁS KATONA A XV. SZÁZADBAN

51 / ÁGYÚ KÖGOLYÓVAL, XV. SZÁZAD

52

53

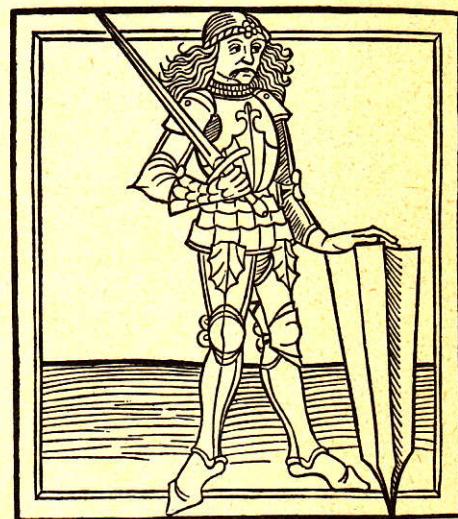
52 / HARCOLÓ SODRONY-
PÁNCÉLOS GYALOGOS
BEREGSZÓI PÉTER
CÍMERÉBEN, 1448

53 / HUNYADI JÁNOS CÍMERE

54 / HUNYADI JÁNOS

55 / MAGYAR VITÉZ
A XV. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

56 / TÖRÖKÖK PUSZTÍTANAK
MAGYARORSZÁG DÉLI RÉSZEIN

54

55

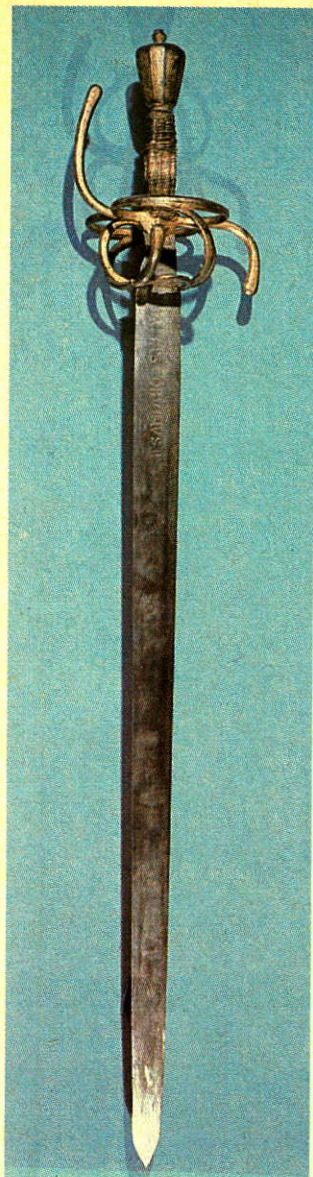

56

58

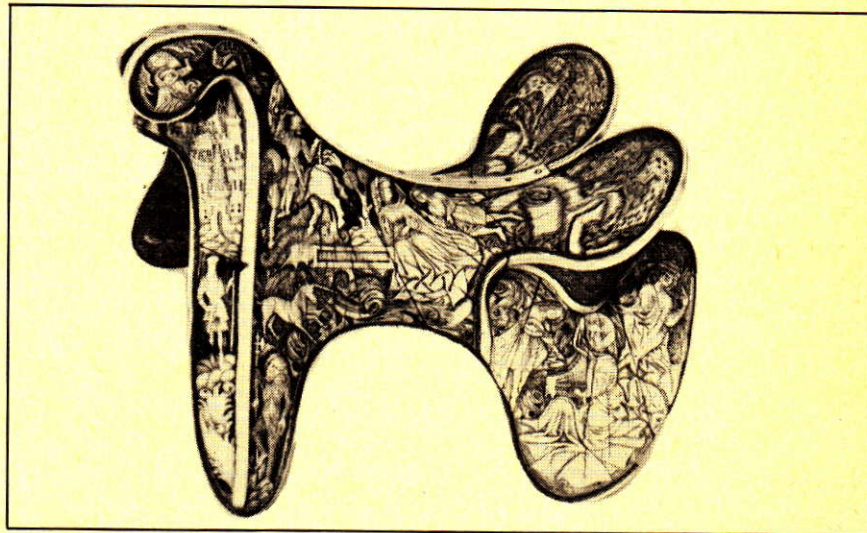
59

57 / NÁNDORFEHÉRVÁR
OSTROMA, 1456

58 / MÁTYÁS KIRÁLY
KARDJA

59 / MÁTYÁS KIRÁLY

60 / ELEFÁNTCSONT
NYEREG, XV. SZÁZAD

60

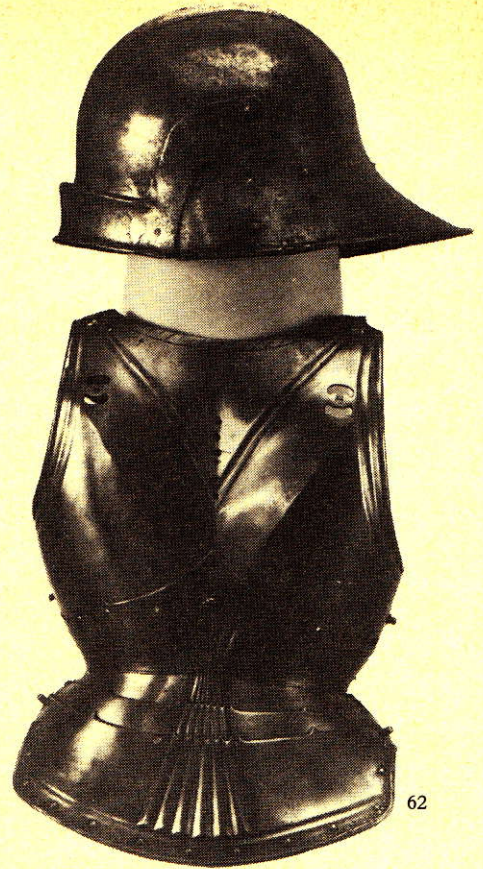

61 / MÁTYÁS KIRÁLY
PAJZSA (PAVESE)

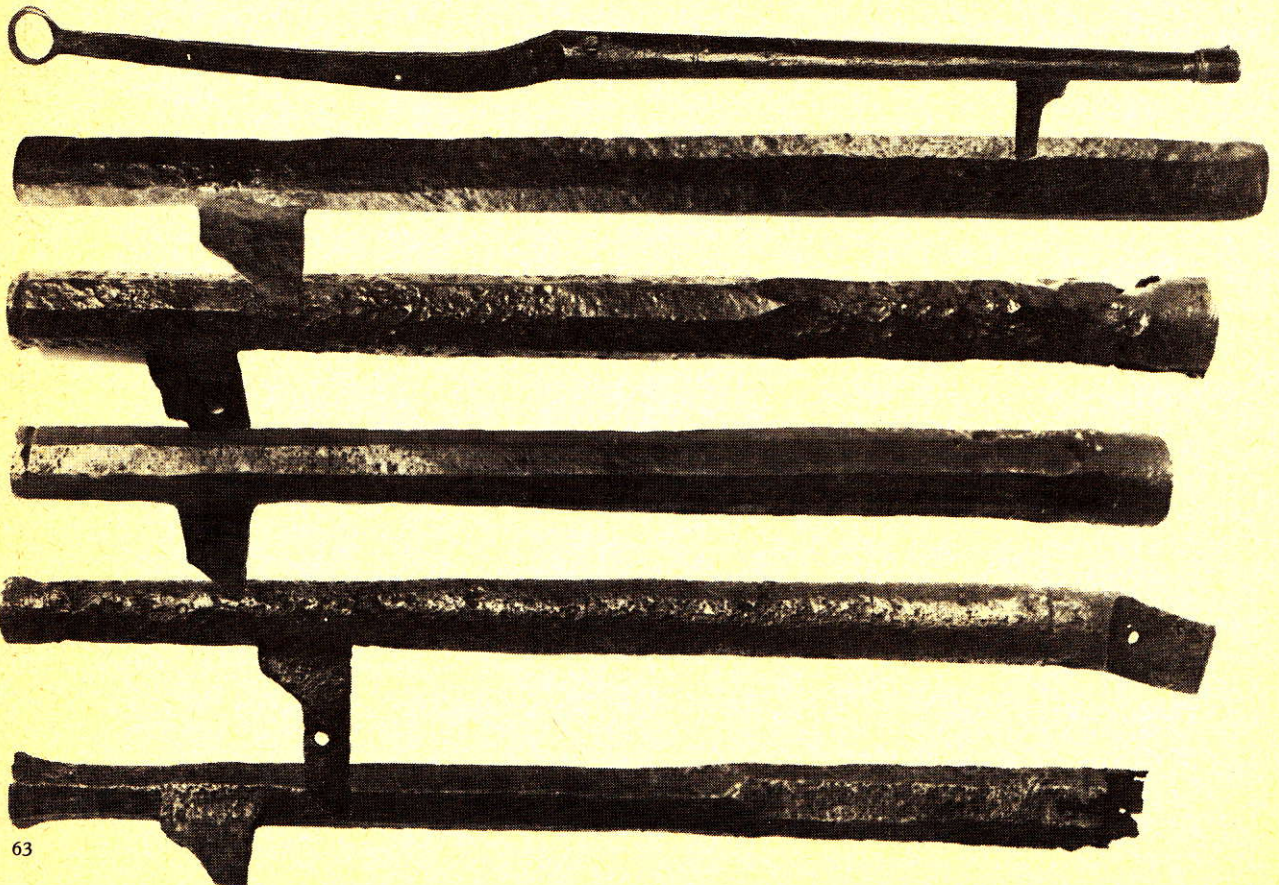
62 / GÓTIKUS FÉLVÉRT
SISAKKAL, XV. SZÁZAD

63 / SZAKÁLLAS PUSKÁK,
XV–XVI. SZÁZAD

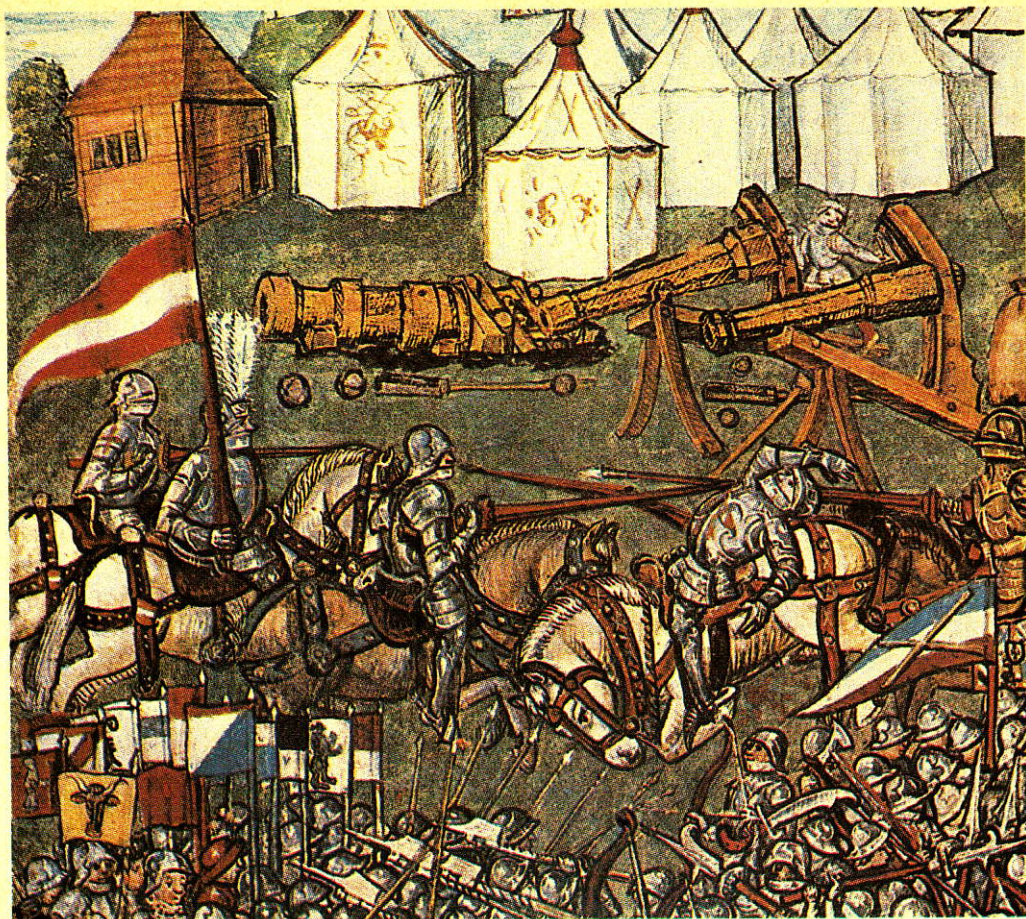
61

62

63

64

64 / XV. SZÁZADI CSATAJELENET,
A HÁTTÉR BEN ÁGYÚKKAL

65 / KINIZSI PÁL FEGYVERZETÉNEK
FENNMARADT RÉSZEI

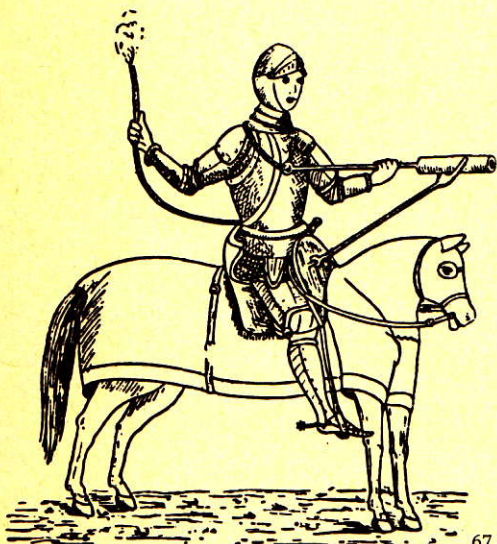

65

66

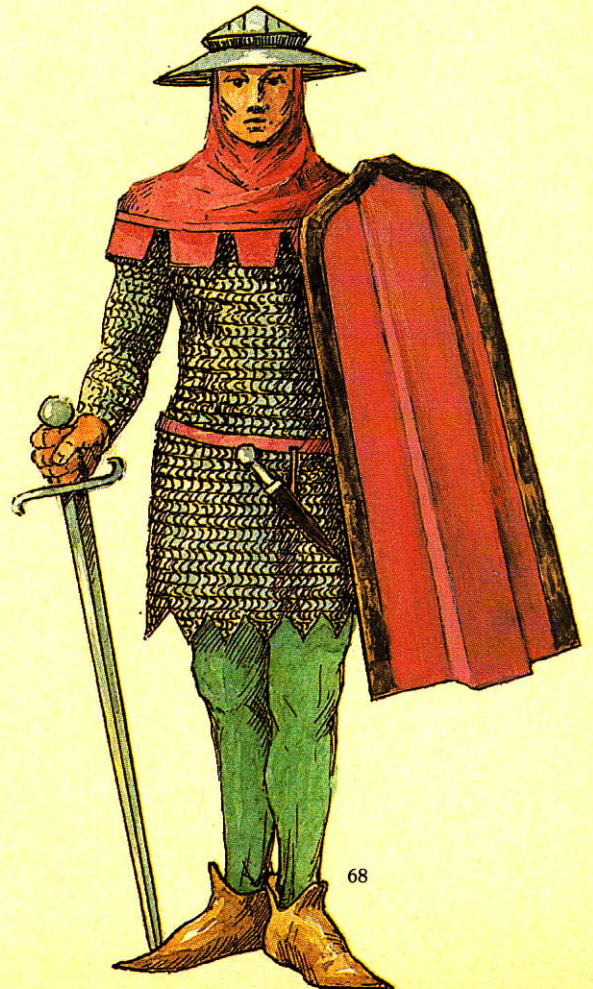

67

66 / FRANCIA ÉS GENOVAI HADIGÁLYÁK

67 / PUSKÁS LOVAS

68 / MAGYARORSZÁGI GYALOGOS KATONA
A XV. SZÁZAD DEREKÁN

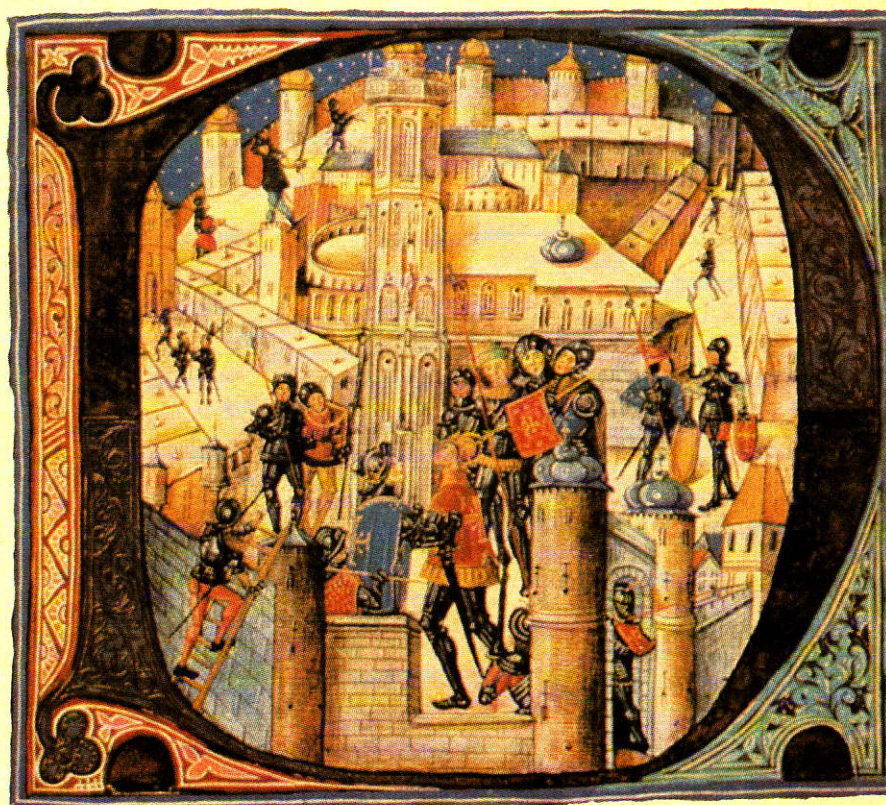

68

69

69 / KERESZTES LOVAGOK
MUZULMÁN VÁRAT
OSTROMOLNAK

70 / VÁR ELFOGLALÁSA
A KÖZÉPKORBAN

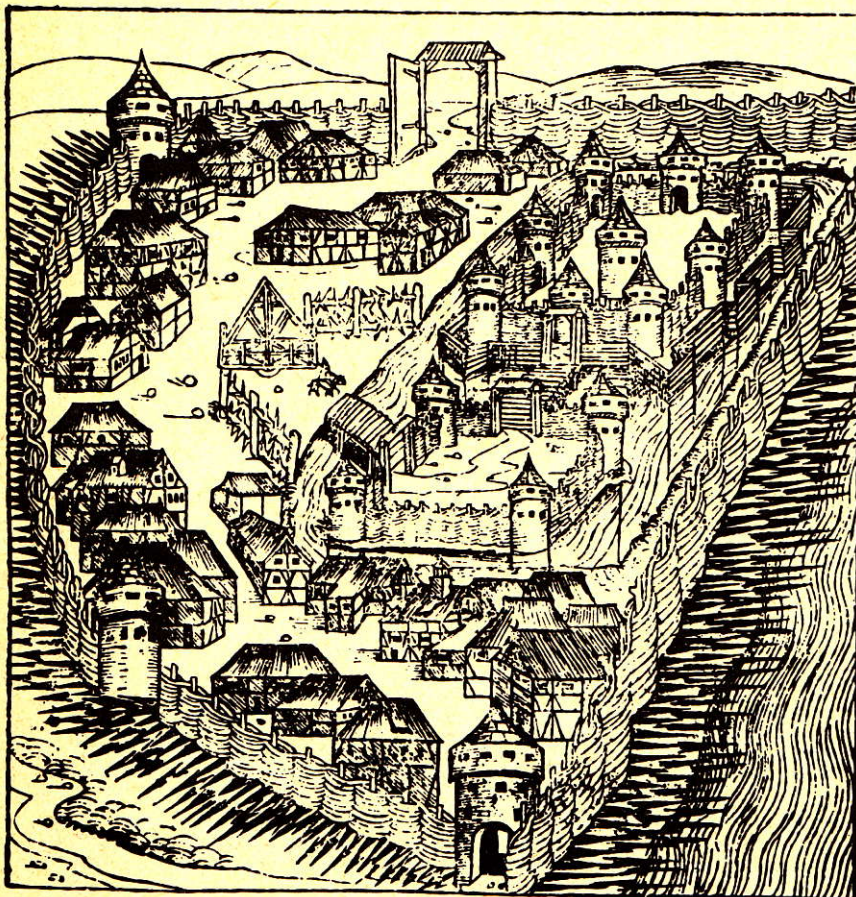
70

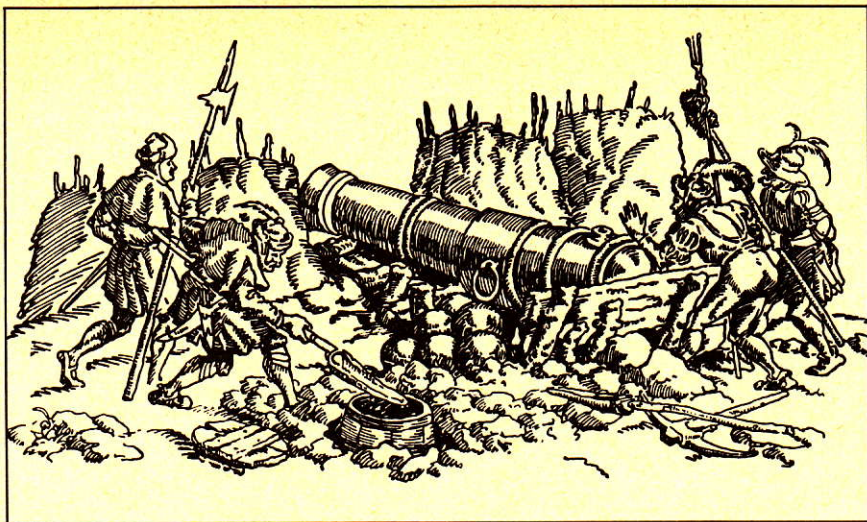

71 / BUDA A XV. SZÁZADBAN

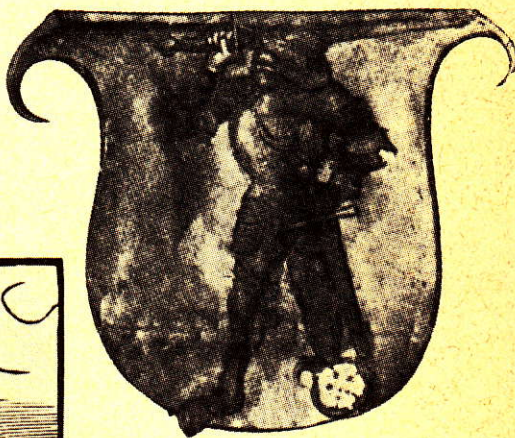
72 / SZABÁCS VÁRA

73 / ÁGYÚ TÖLTÉSE
ÉS IRÁNYZÁSA
A XVI. SZÁZADBAN

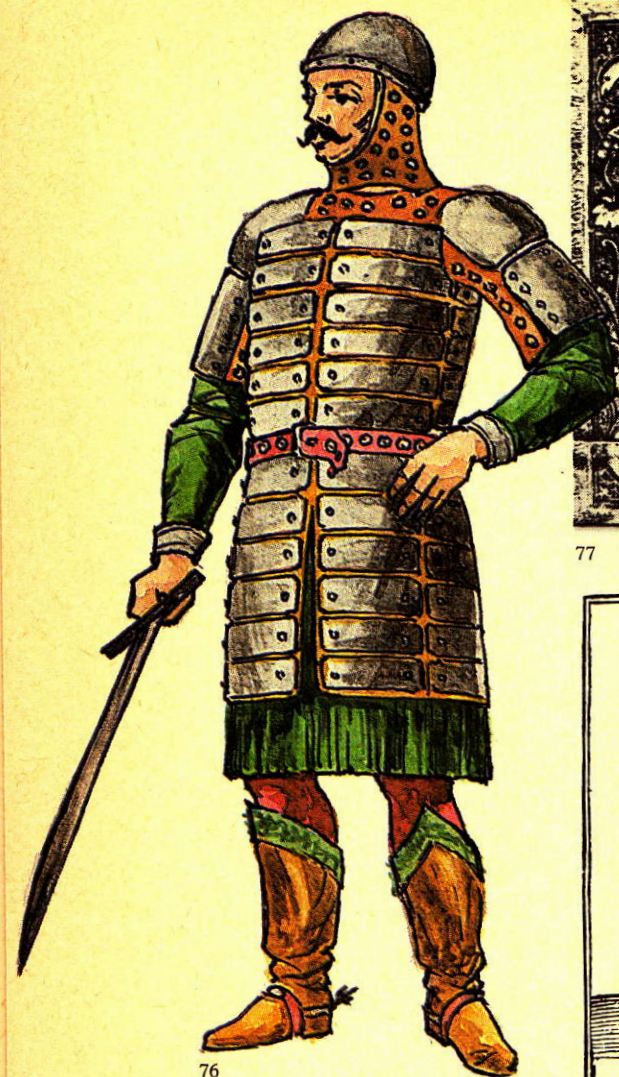

74 / MAGYAR LOVAG
A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

75 / ÖSSZECSAPÁS
A MAGYARORSZÁGON
PORTYÁZÓ TÖRÖKÖKKEL

76

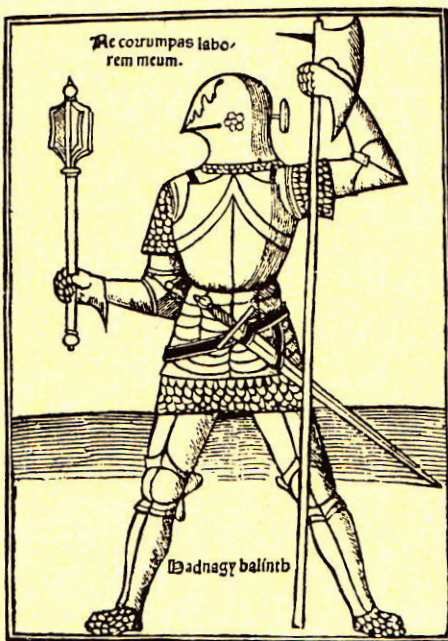
76 / JAGELLÓ-KORI
MAGYAR VITÉZ

77

81 / SZABLYÁK,
XV–XVI. SZÁZAD ELEJE

82 / PARASZTI FEGYVEREK,
XVI. SZÁZAD ELEJE

78

77 / MAGYAR ÉS TÖRÖK
GYALOGOS

78 / GYALOGOS ROTAMESTER

79 / NASZÁDOS A XVI. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN

80 / II. ULÁSZLÓ
PÁPAI KARDJA

79

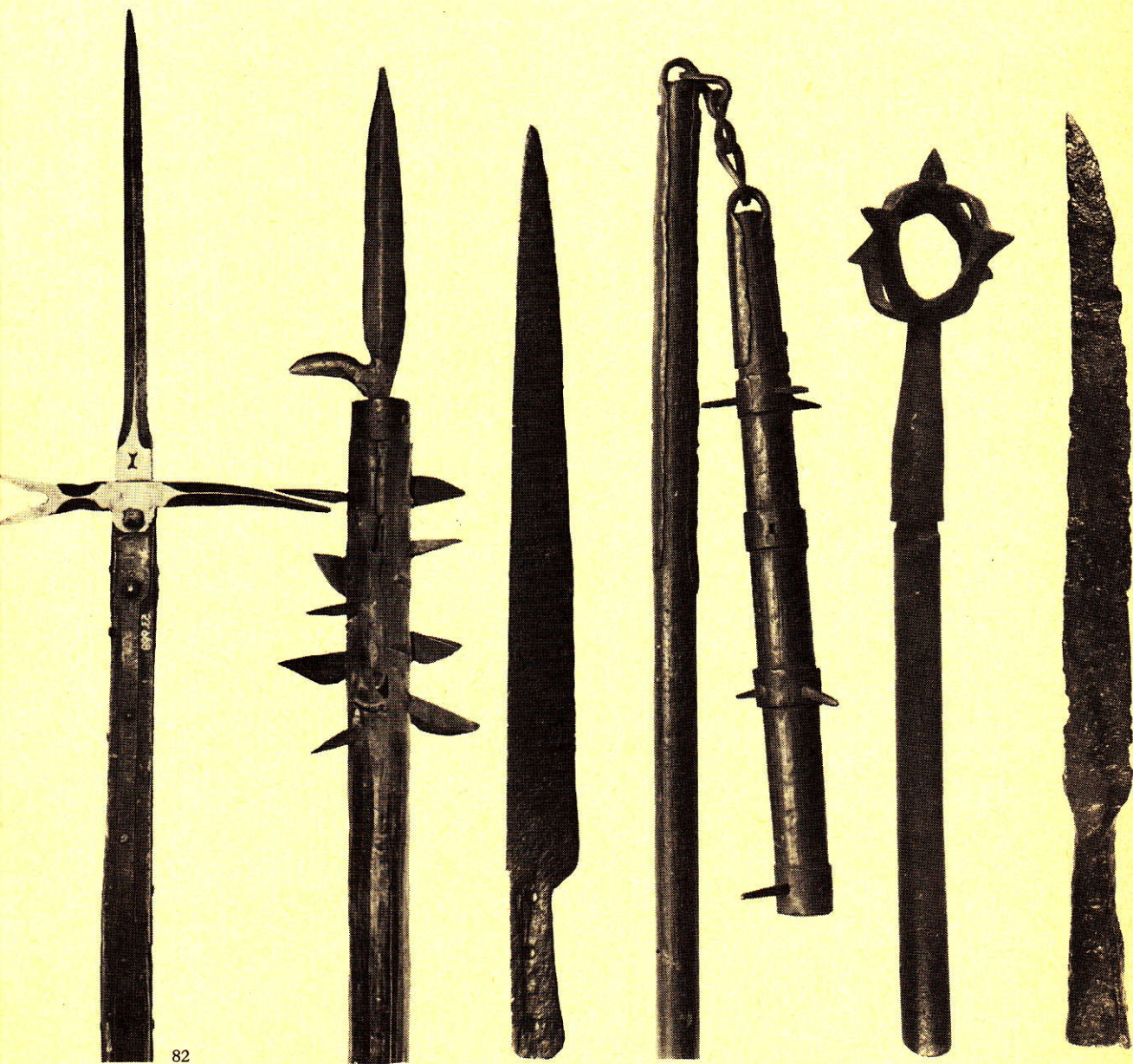

80

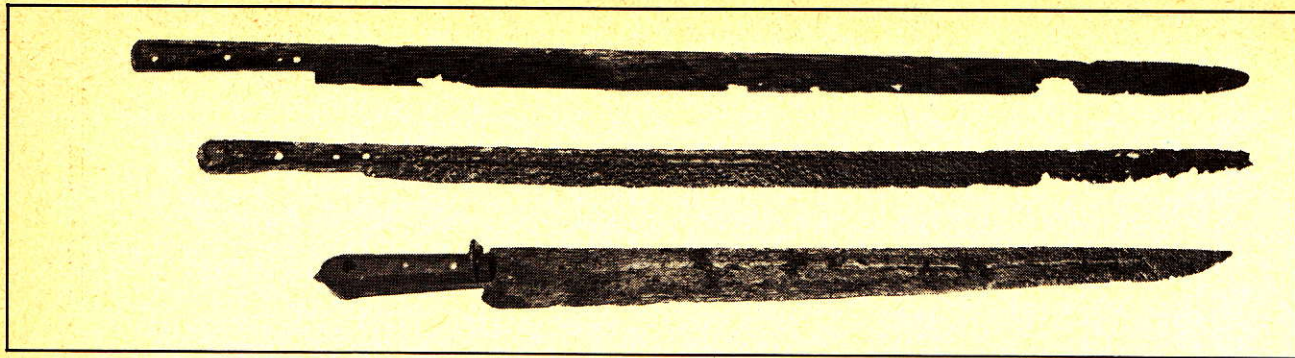

81

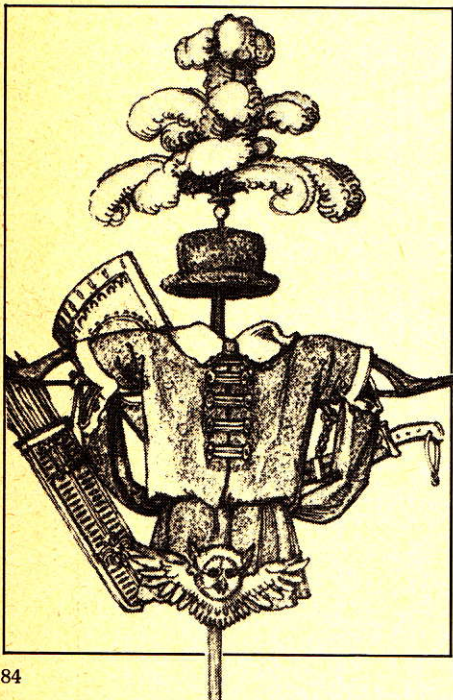
82

83

83 / PARASZTKARDOK, XVI. SZÁZAD ELEJE

84

84 / MAGYAR HARCOS FELSZERELÉSE, 1514

85 / MAGYAR PARASZTKURUC ZÁSZLÓVAL, 1514-BEN

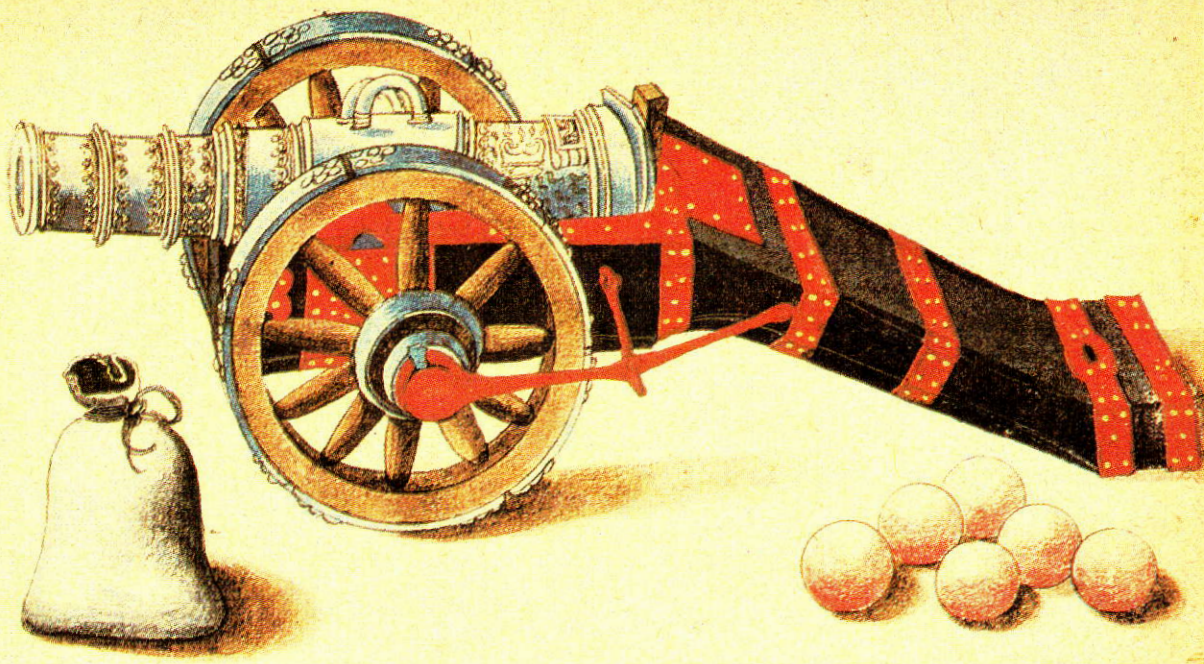
86 / DÓZSA GYÖRGY TÜZES KORONÁVAL

86

85

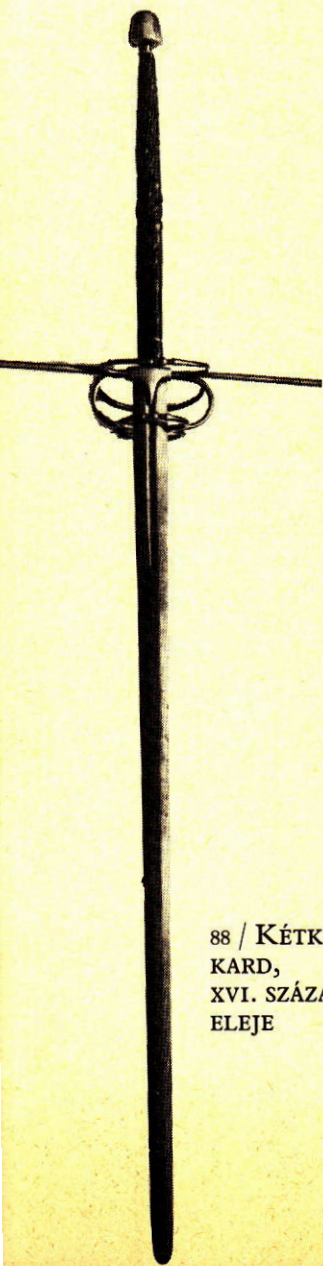

87 / ÁGYÚ A XVI. SZÁZAD ELEJÉRŐL

89 / TŰZÉRSÉGI SZERTÁR A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

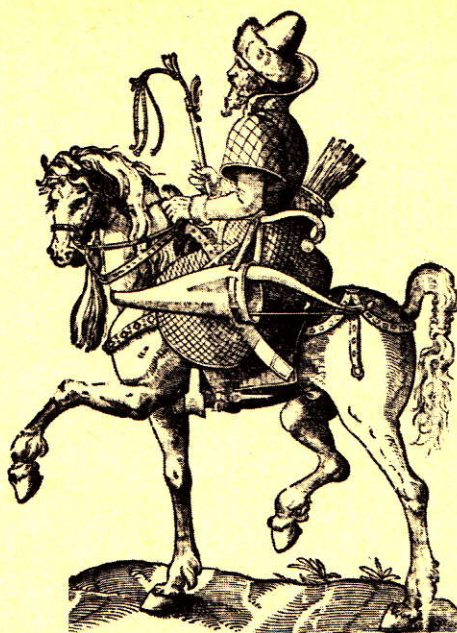
88 / KÉTKEZES
KARD,
XVI. SZÁZAD
ELEJE

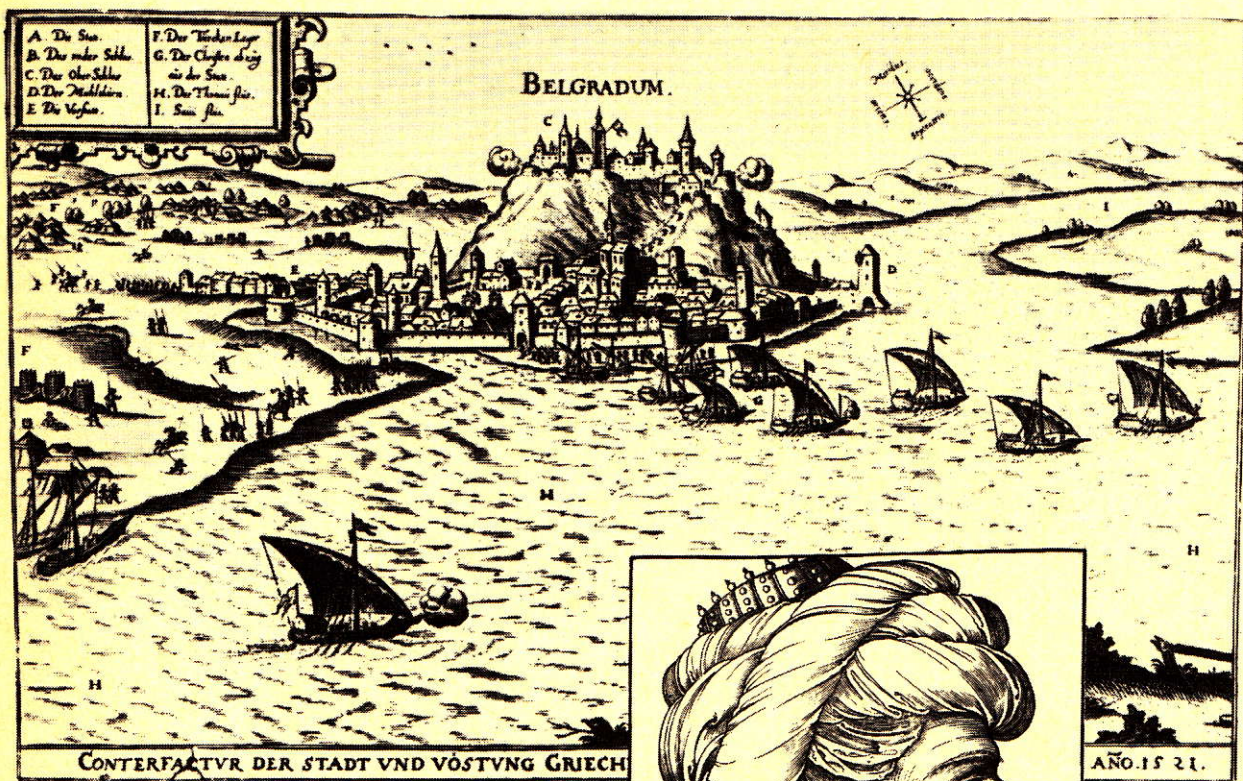
90

91

92

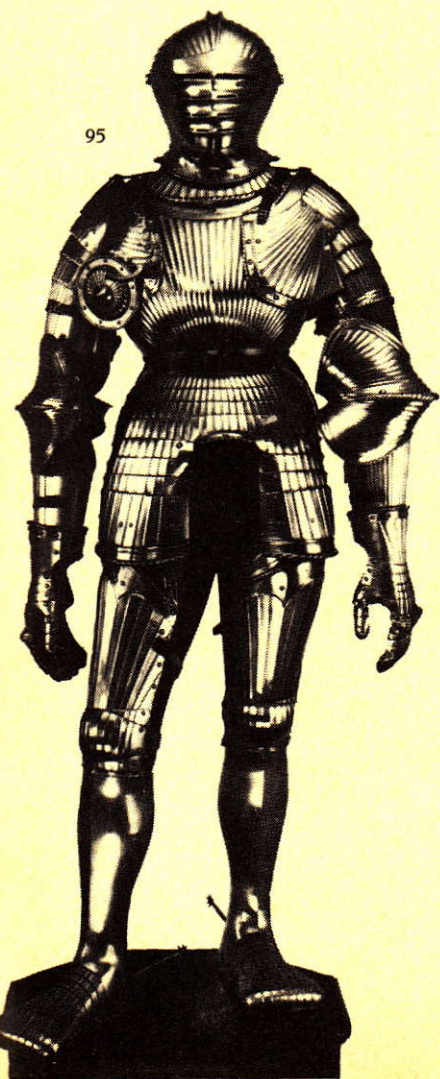
93

94

95

96

90 / TÖRÖK ÍJÁSZ

91 / SZPÁHI

92 / JANICSÁR

93 / NÁNDORFEHÉRVÁR OSTROMA
1521 NYARÁN

94 / I. SZULEJMÁN

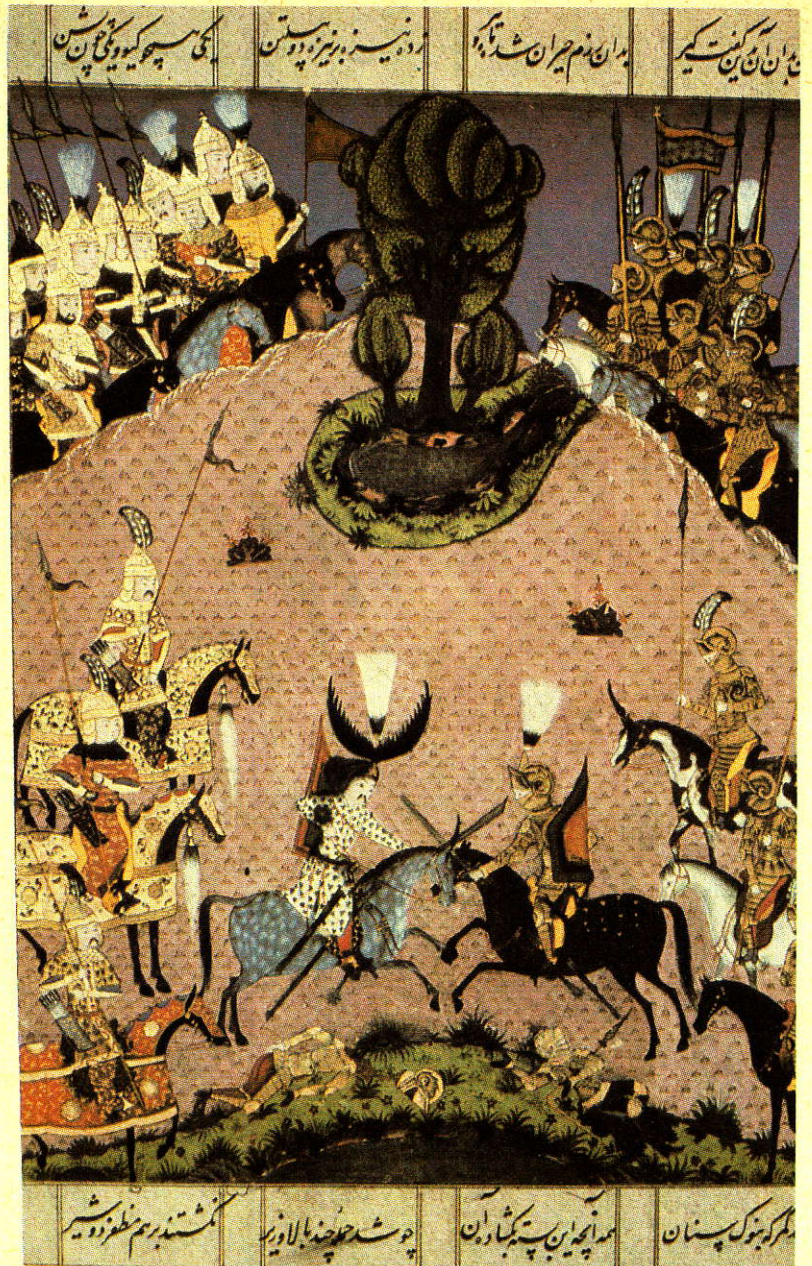
95 / VÉRTEZET 1510 KÖRÜL

96 / II. LAJOS

97

98

97 / II. LAJOS GYERMEKKORI VÉRTJE

98 / TÖRÖK-MAGYAR PÁRVIADAL A MOHÁCSI CSATA ELŐTT

99 / II. LAJOS HADITANÁCSA A MOHÁCSI CSATA ELŐTT

چنین دوا پانج بلاء و شر کرد
خردمند پرورد سال خود

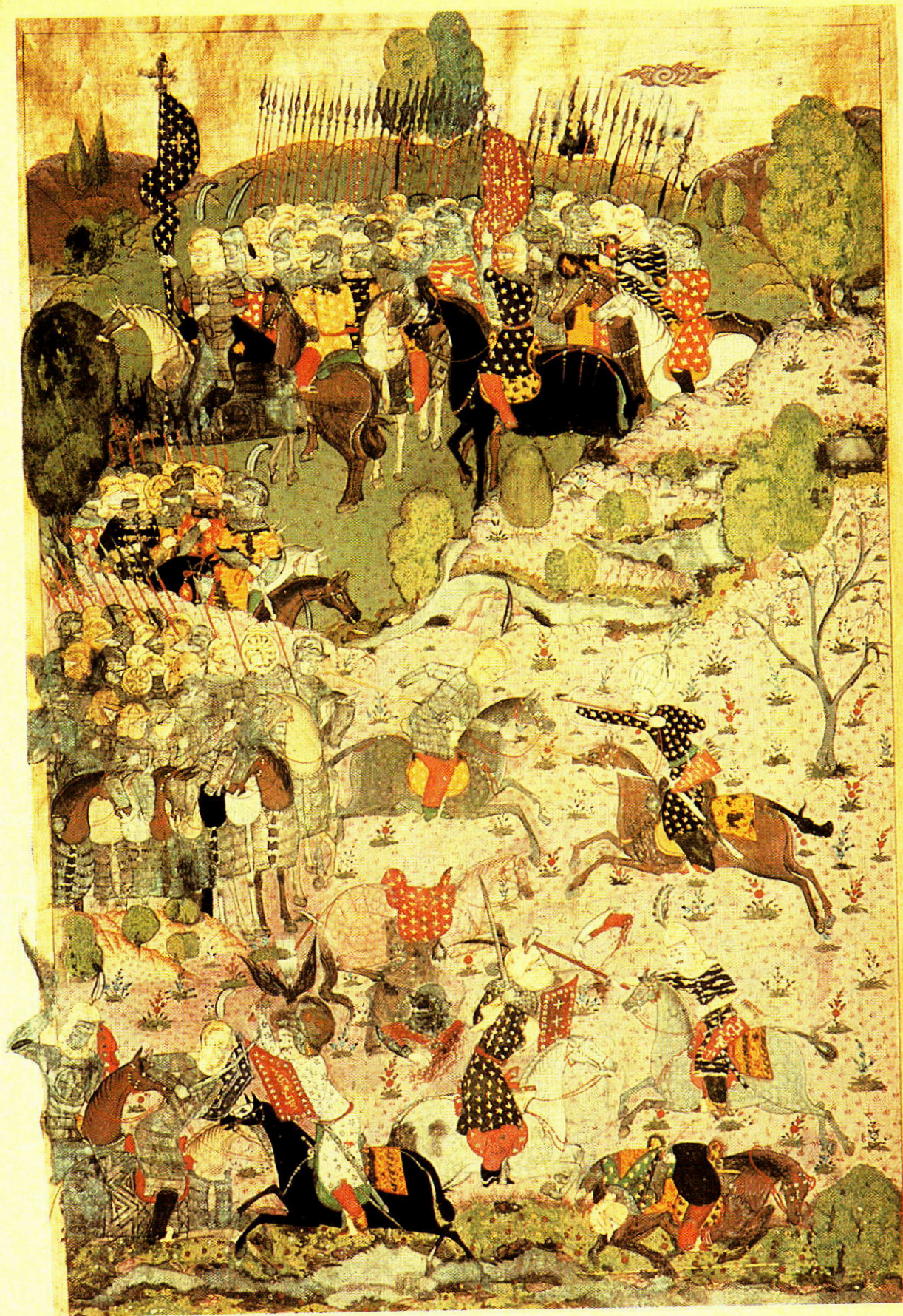

کشایان خسته زاندر گمان
بناید دل از غم غل و غم غل

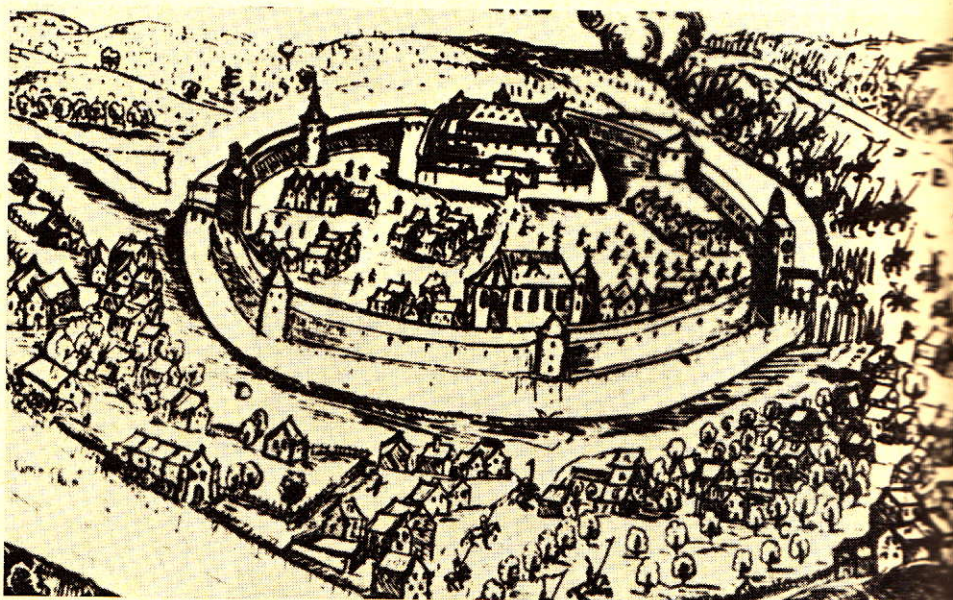
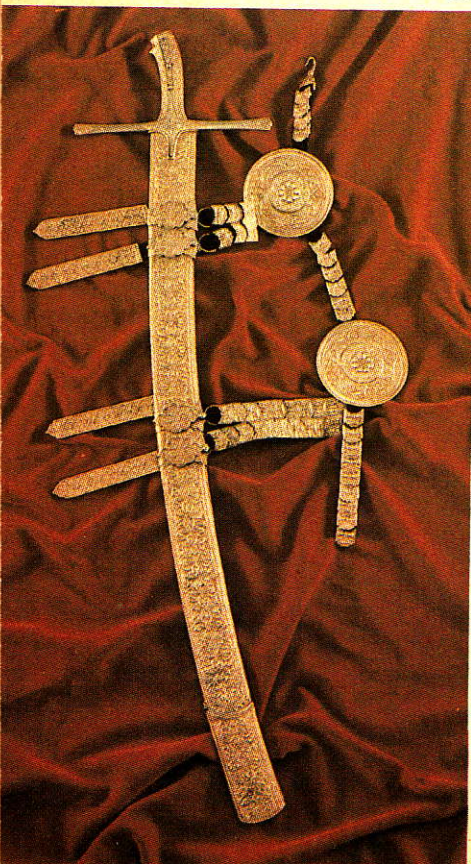

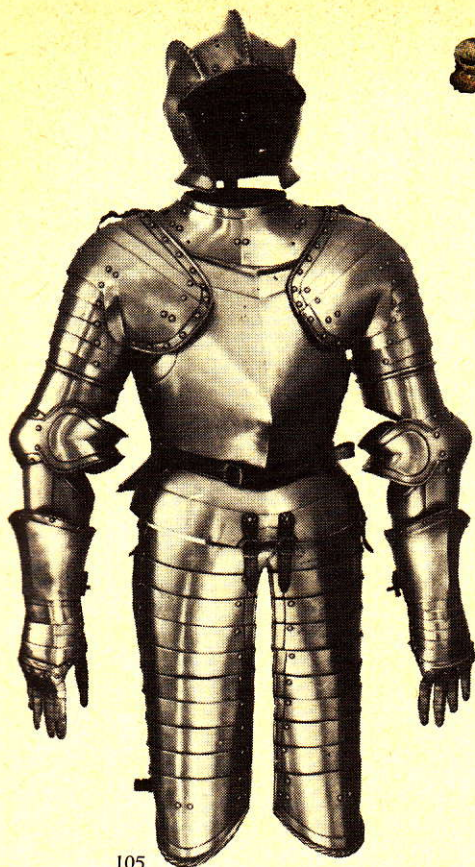
102 / KORABELI RAJZ A MOHÁCSI CSATÁRÓL

103

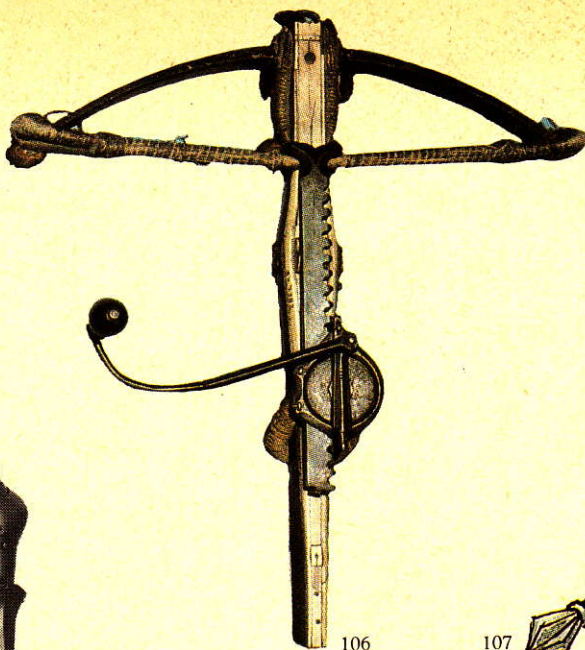

104

105

106

107

103 / TIROLI FERDINÁND
SZABLYÁJA

104 / KŐSZEG OSTROMA 1532-BEN

105 / GYALOGOS VÉRTEZET,
TAPUL MELLVASSAL, 1540

106 / SZÁMSZERÍJ, XVI. SZÁZAD

107 / MAGYARORSZÁGI GYALOGOS KATONA
A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

108 / BÉCS OSTROMA 1529-BEN

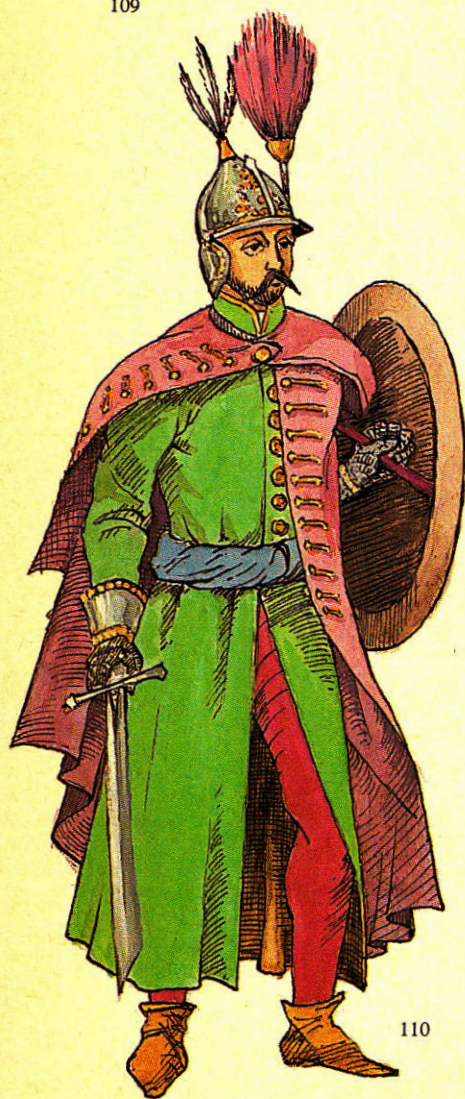

108

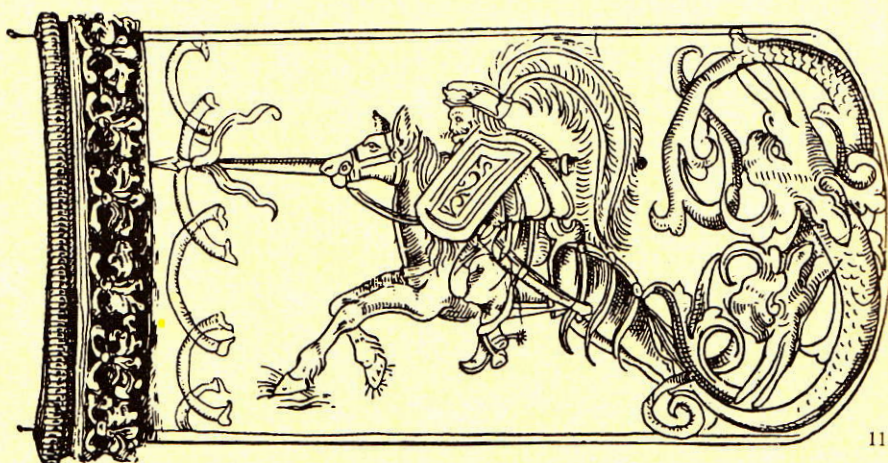

109

110

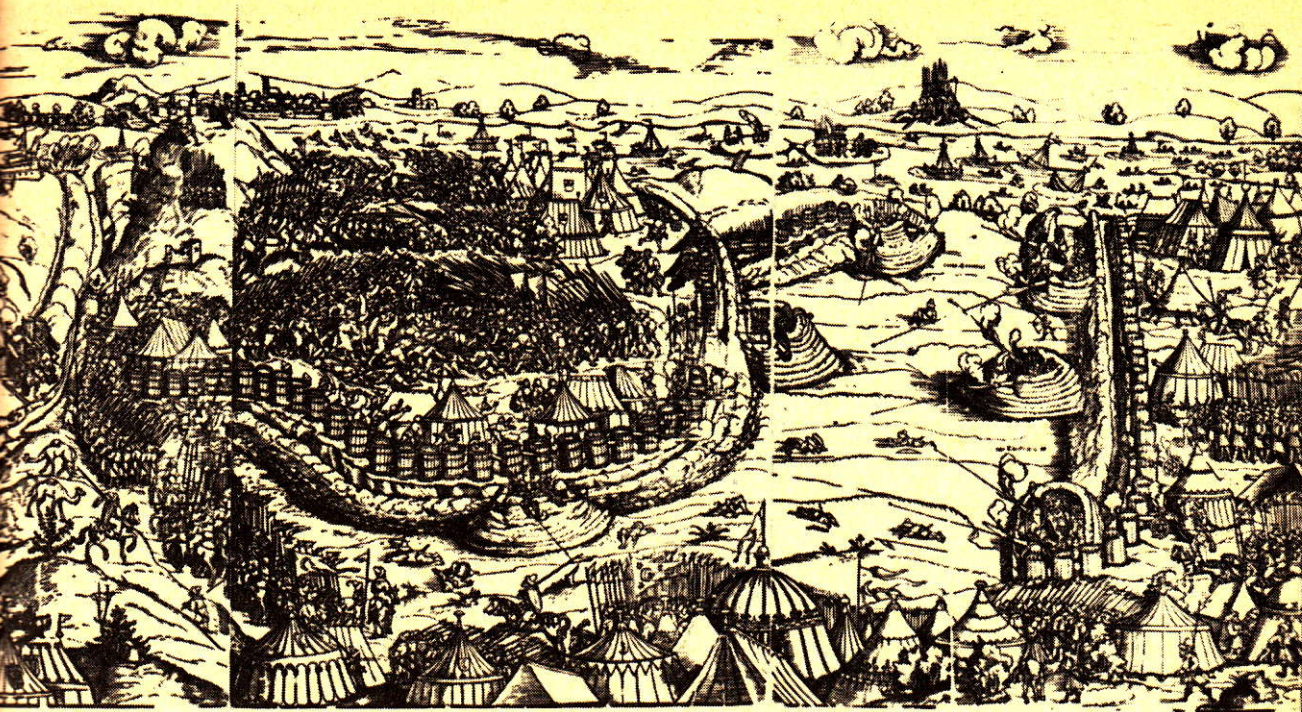

111

112

109 / BUDA TÖRÖK KÉZRE KERÜLÉSE 1541-BEN

110 / MAGYARORSZÁGI GYALOGOS KATONA
A XVI. SZÁZAD KÖZEPÉN

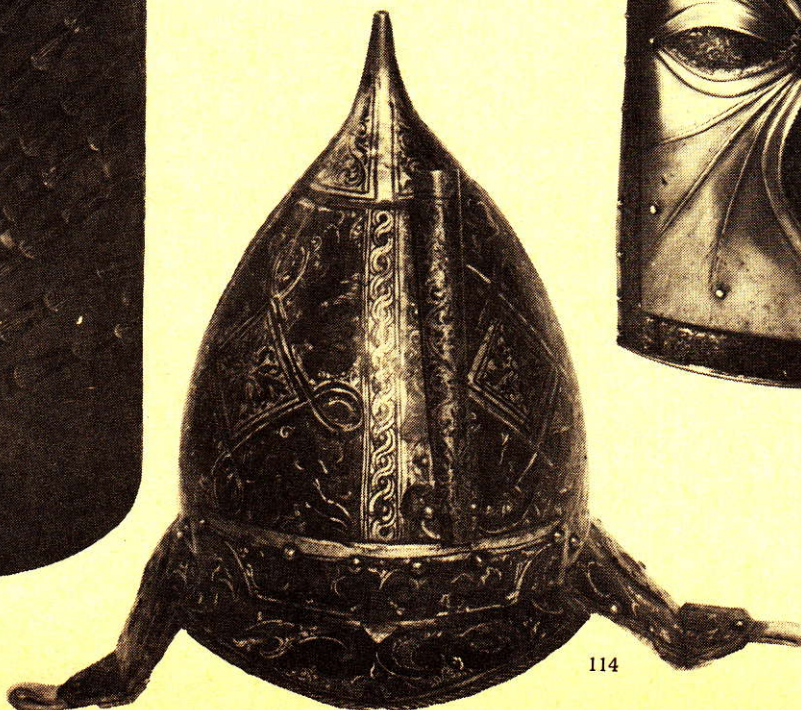
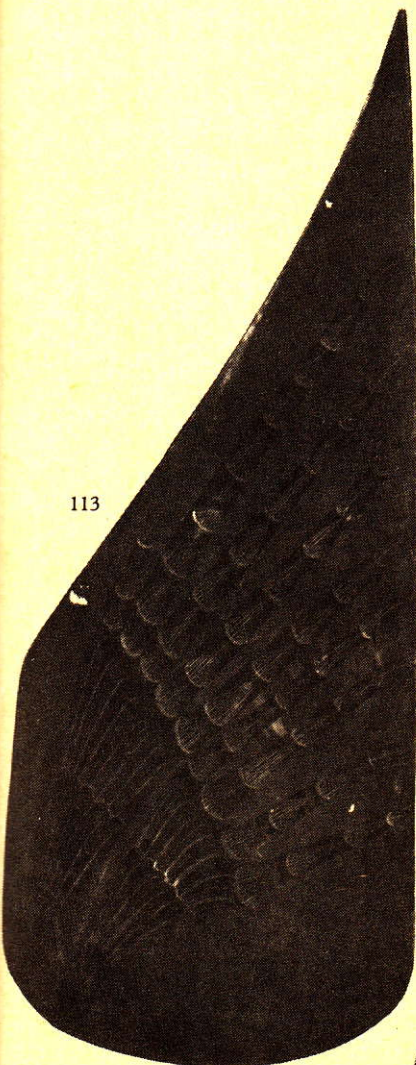
111 / MAGYAR HUSZÁR ELSŐ ISMERT
ÁBRÁZOLÁSA, XVI. SZÁZAD ELEJE

112 / TÖRÖK PUSZTÍTÁS
MAGYARORSZÁGON

113 / HUSZÁRTÁRCSÁK, XVI. SZÁZAD

114 / MAGYAR HUSZÁRSISAK,
XVI. SZÁZAD KÖZEPE

113

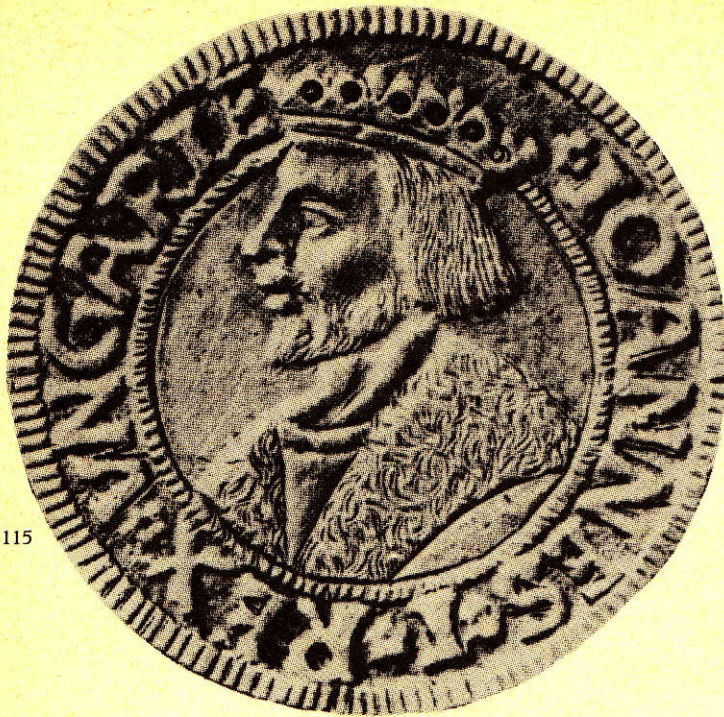

114

113

115

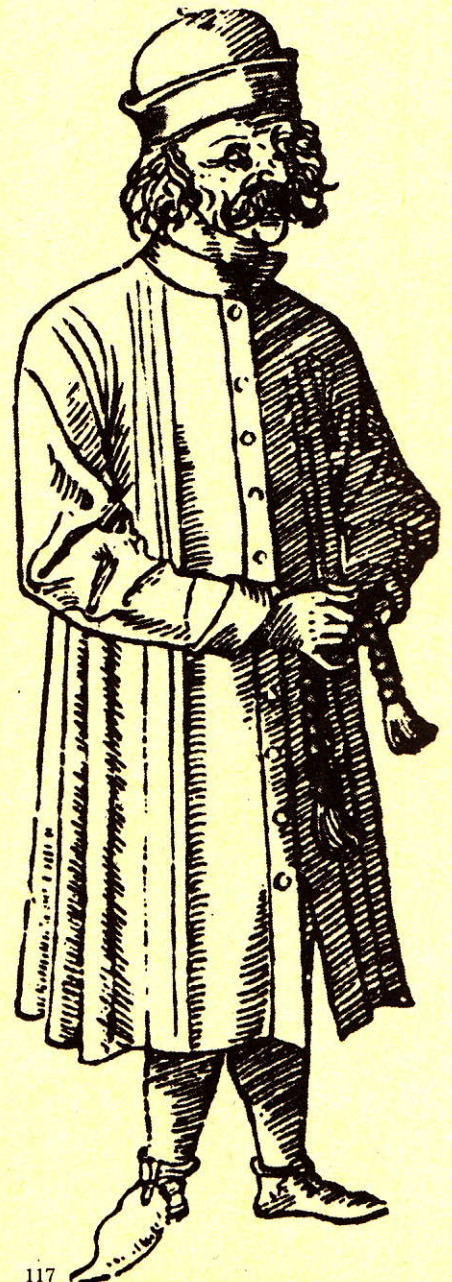
115 / SZAPOLYAI JÁNOS

116 / MAGYAR KÖZNEMES BUZOGÁNNYAL
A XVI. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

117 / MAGYAR PARASZT
A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

116

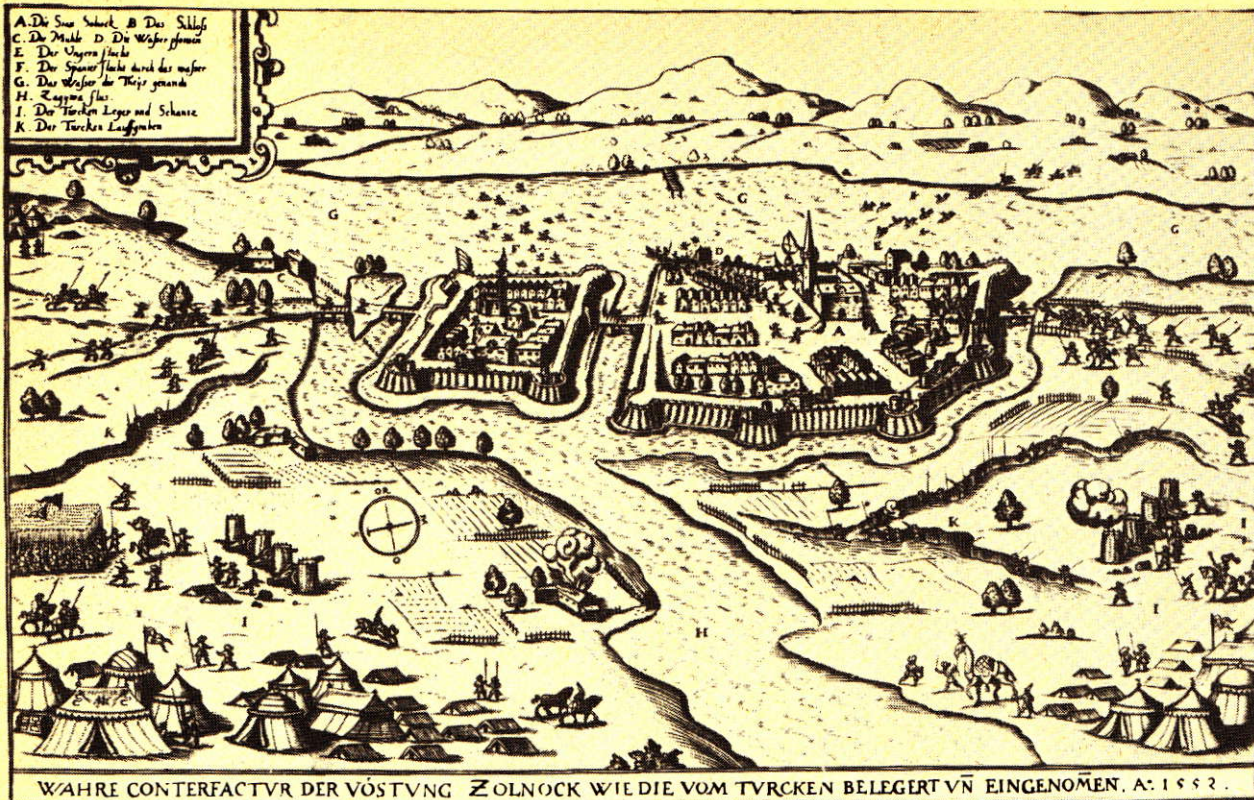

117

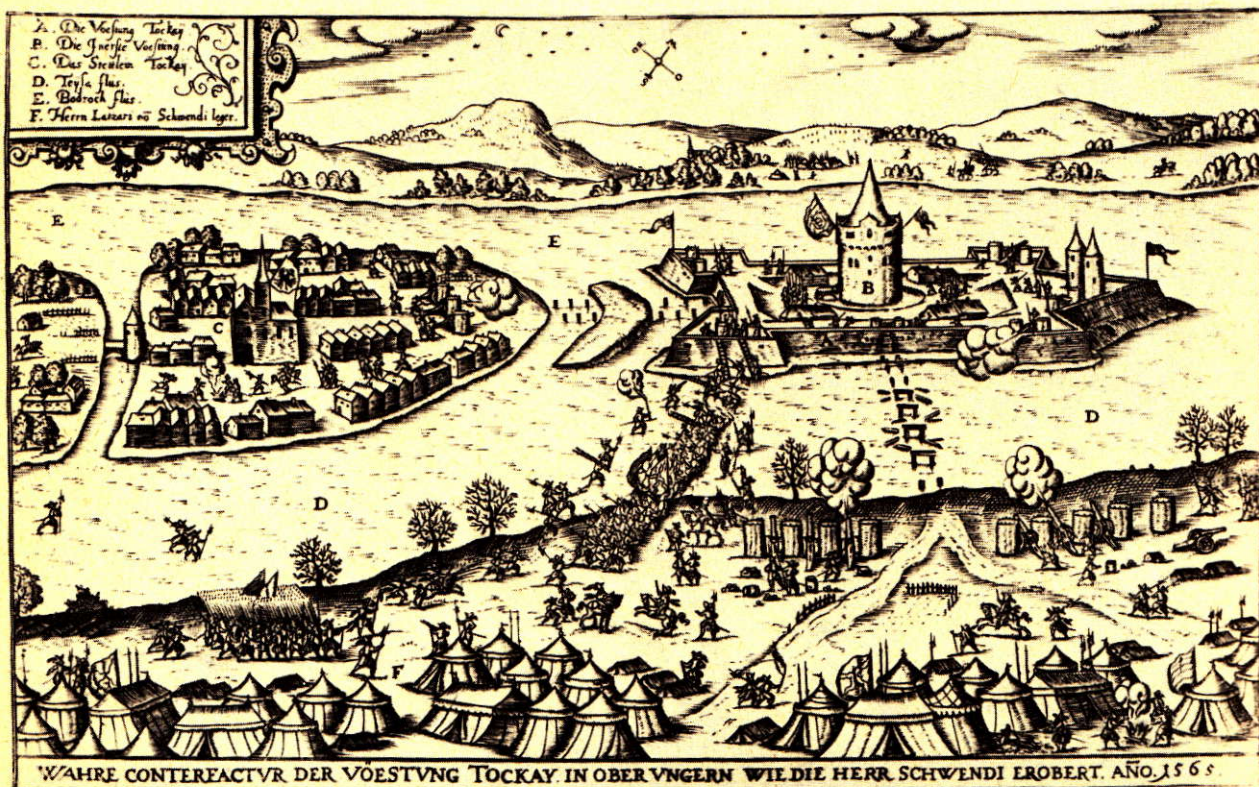

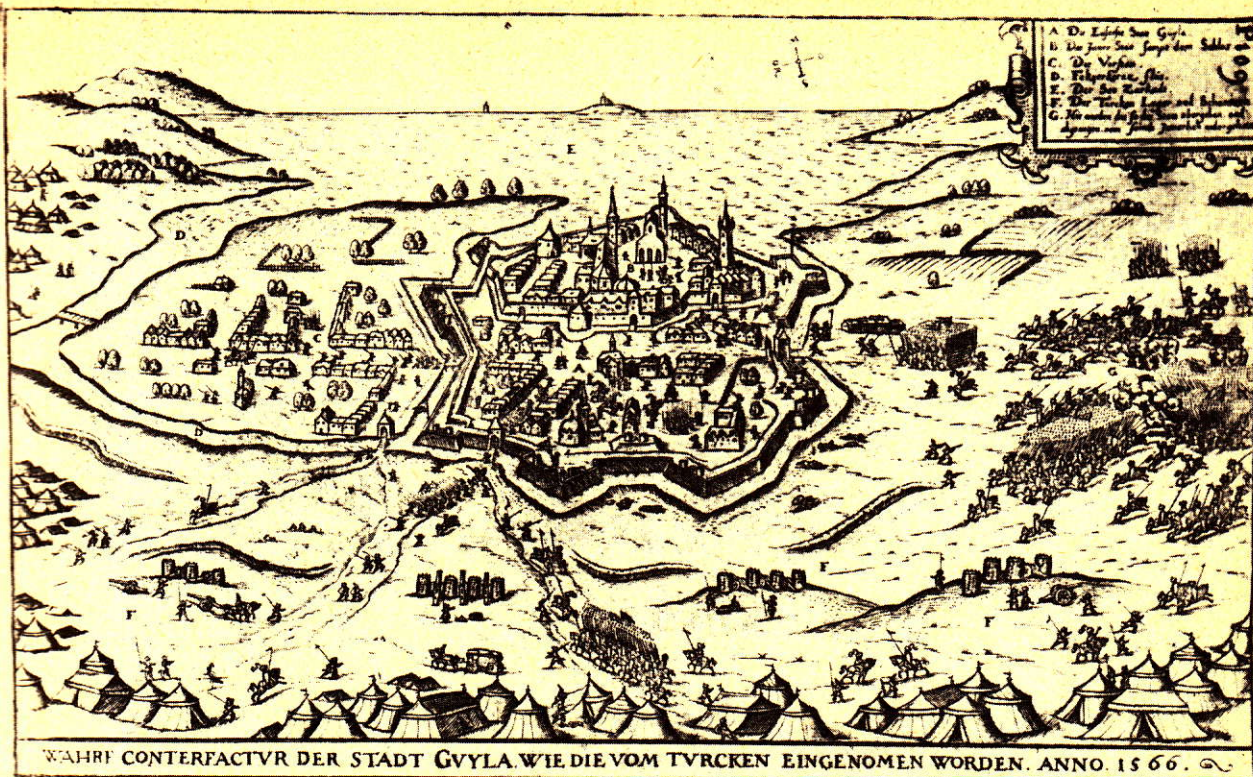

119 / SZOLNOK ELFOGLALÁSA 1552-BEN

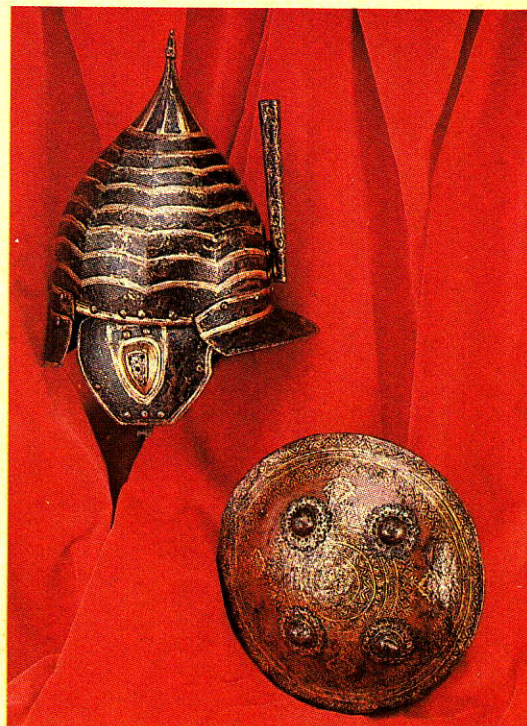
120 / TOKAJ OSTROMA 1565-BEN

123

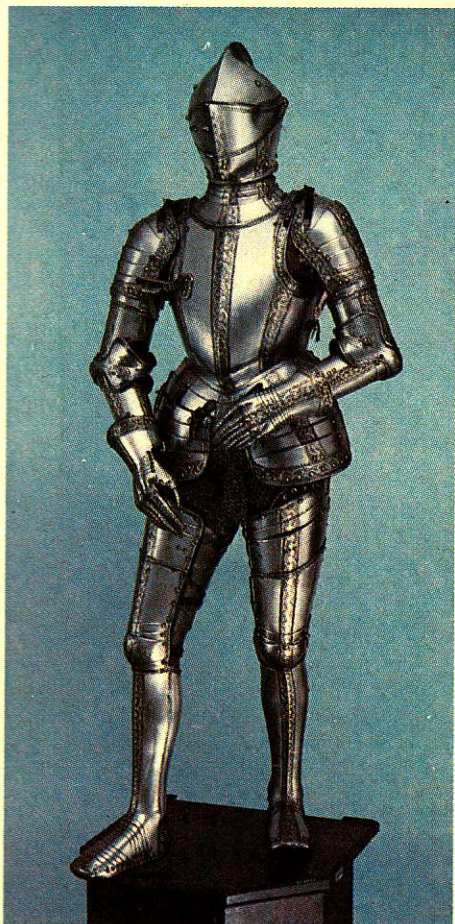

121 / GYULÁT BEVESZIK A TÖRÖKÖK 1566-BAN

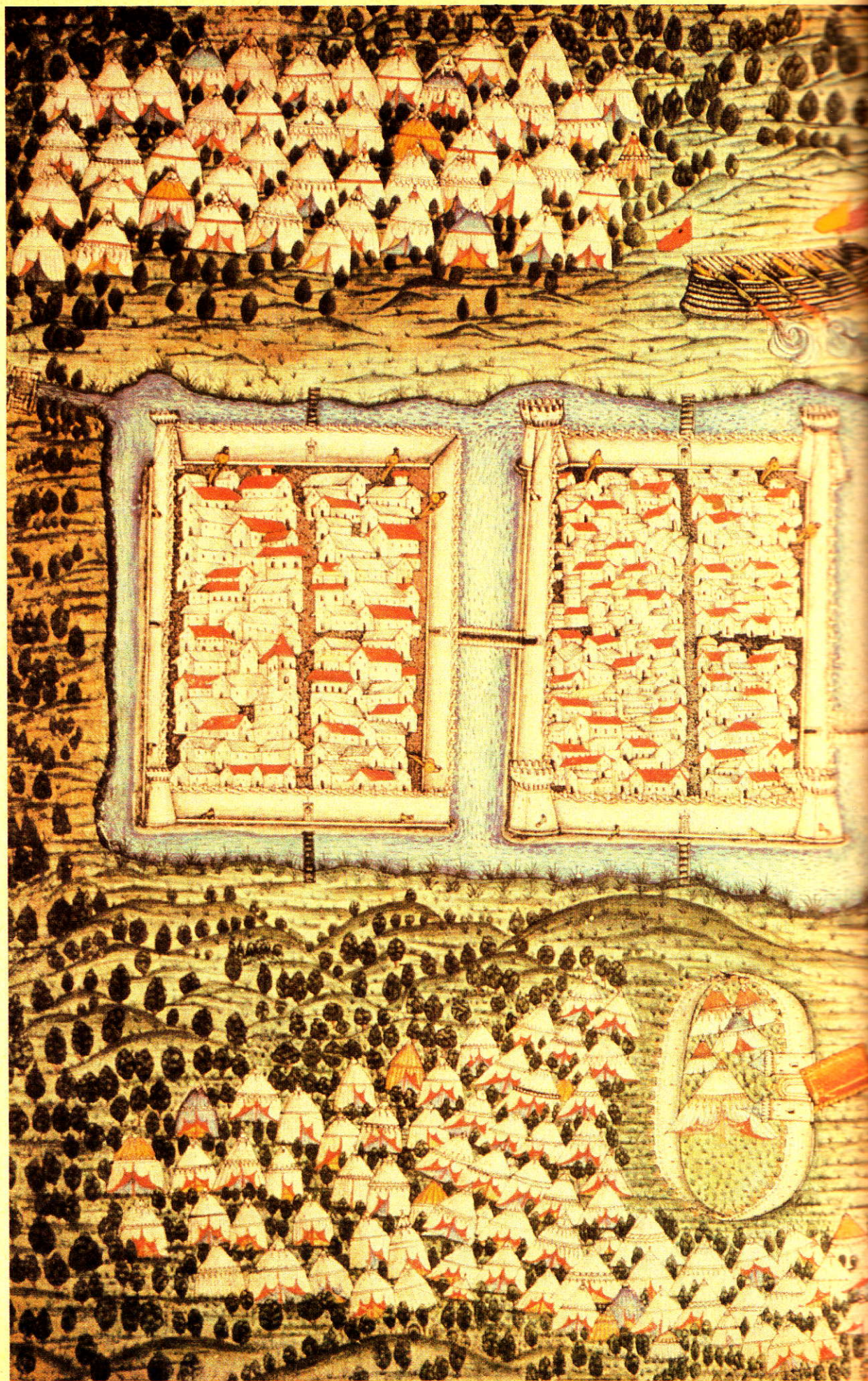
122 / FŐÚRI VÉRT, XVI. SZÁZAD

123 / MAGYAR SISAK (XVI. SZÁZAD)
 ÉS TÖRÖK PAJZS (XVII. SZÁZAD)

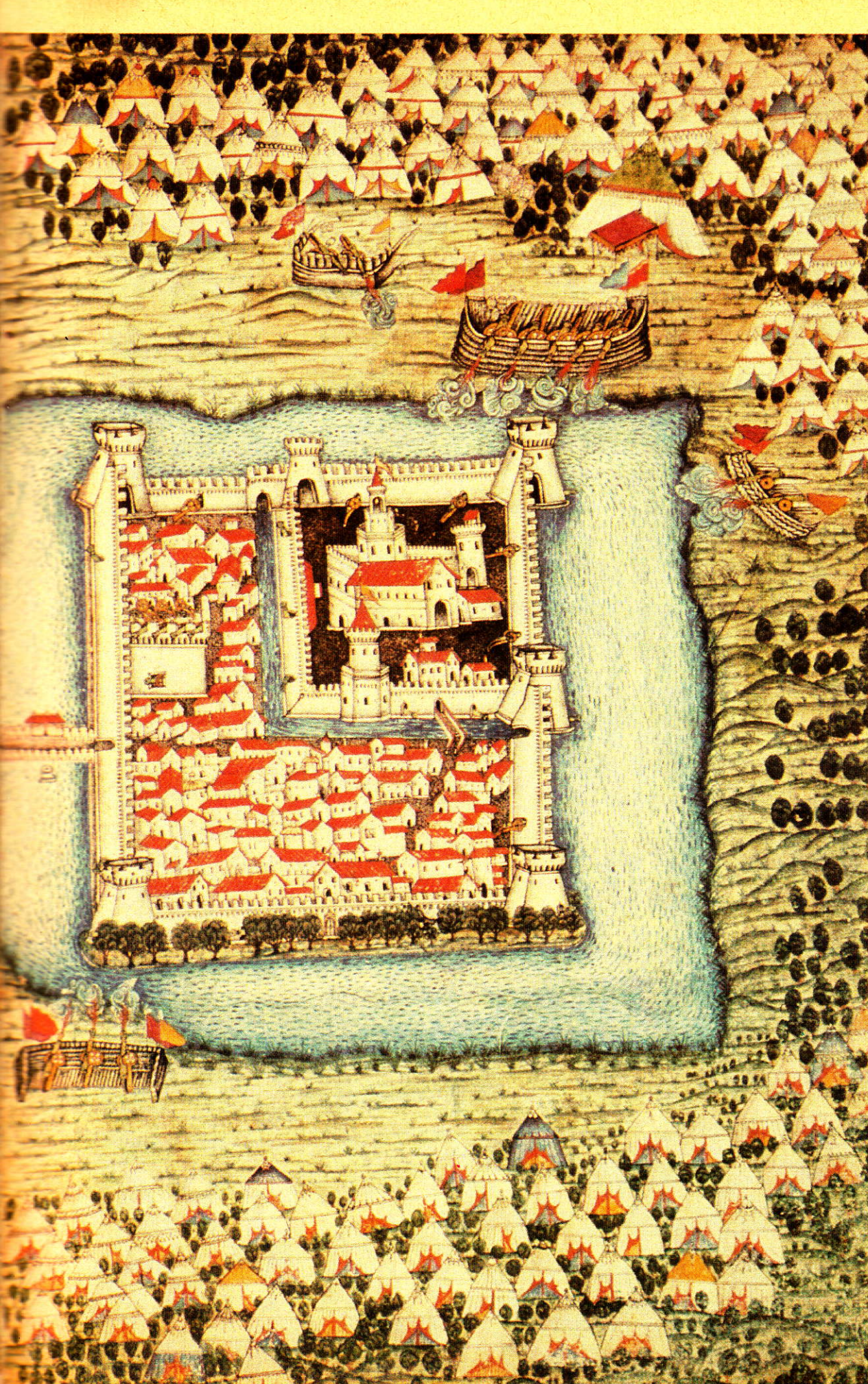
122

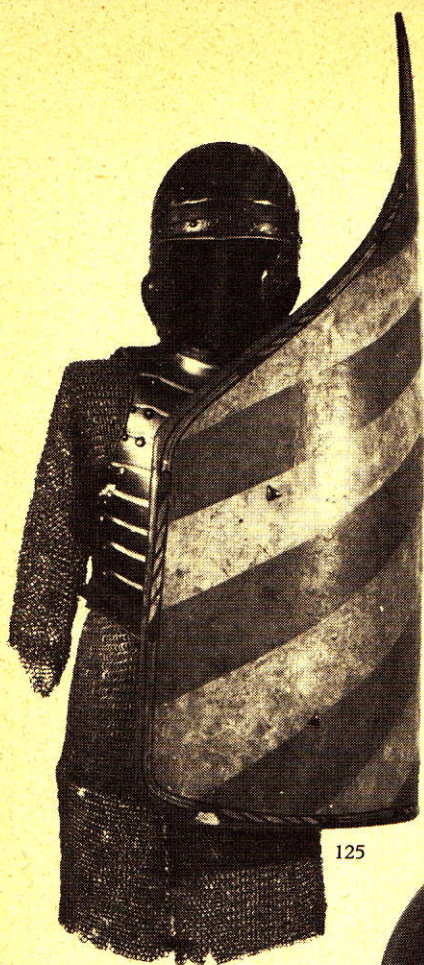

125

128

127

125 / HUSZÁRVÉRT
TÁRCSAPAJZZSAL,
XVI. SZÁZAD

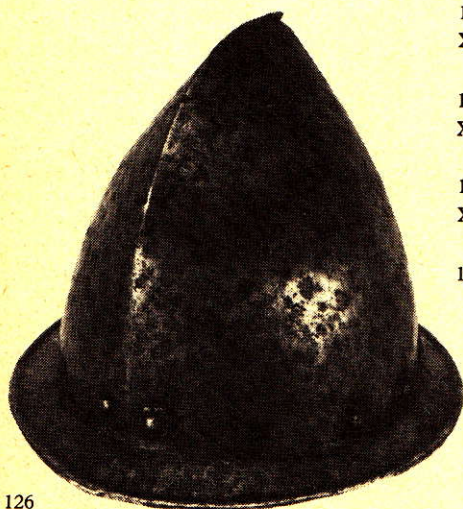
126 / PIKÁS SISAK,
XVI. SZÁZAD

127 / HUSZÁRSISAK,
XVI. SZÁZAD

128 / HUSZÁRSISAK,
XVI. SZÁZAD

129 / JÁNOS ZSIGMOND

129

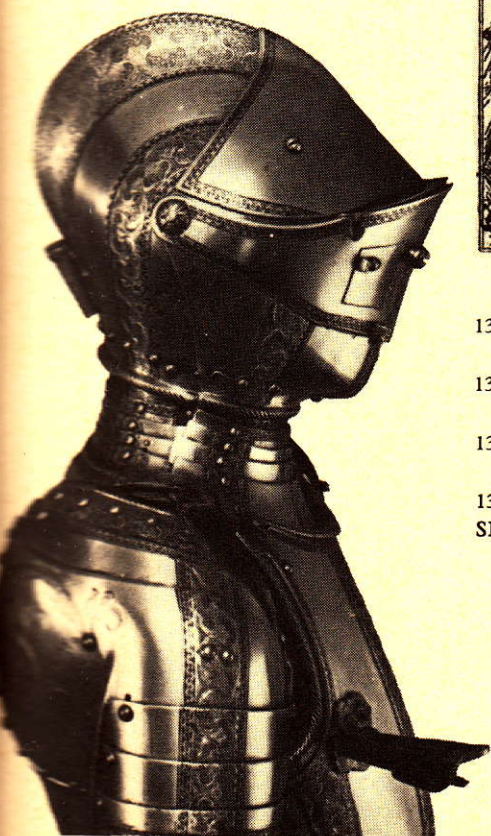
126

130

132

131

130 / HUSZÁRVÉRT, XVI. SZÁZAD

131 / ZRÍNYI MIKLÓS

132 / WORMSI VILMOS VÉRTJE

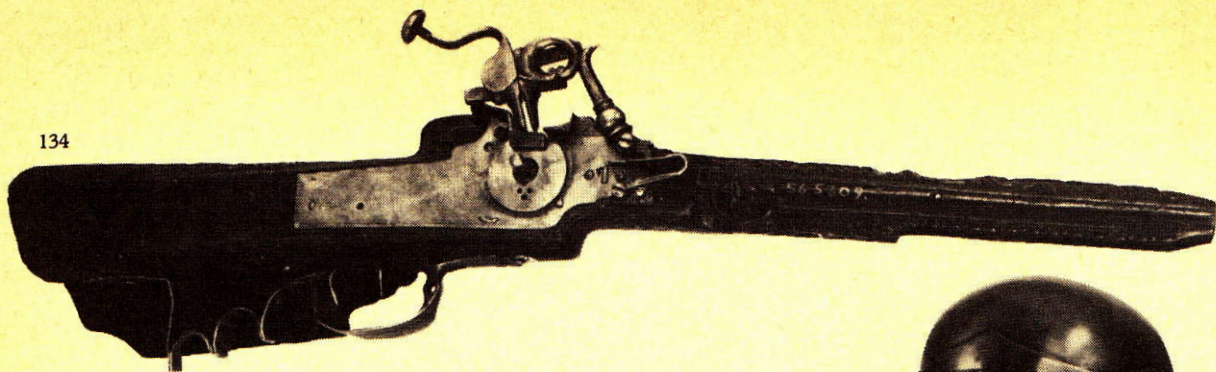
133 / THURZÓ GYÖRGY NÁDOR
SISAKJA, XVI. SZÁZAD

133

134

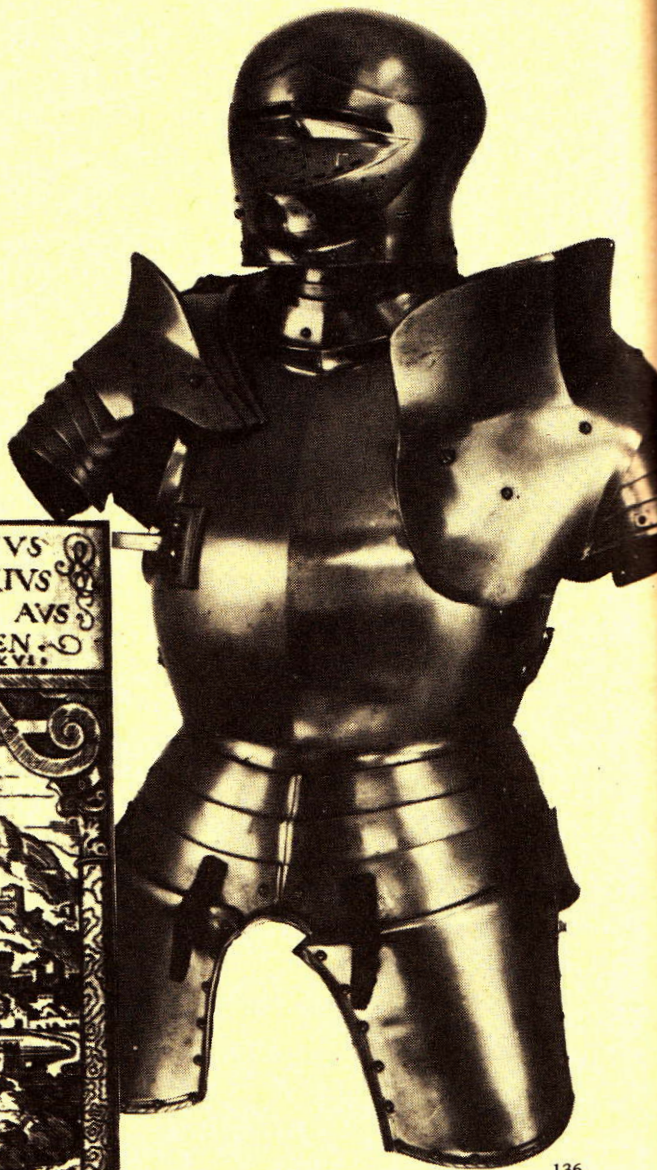

134 / THURY GYÖRGY PUSKÁJA

135 / BÁTHORI ISTVÁN ERDÉLYI FEJEDELEM,
LENGYEL KIRÁLY

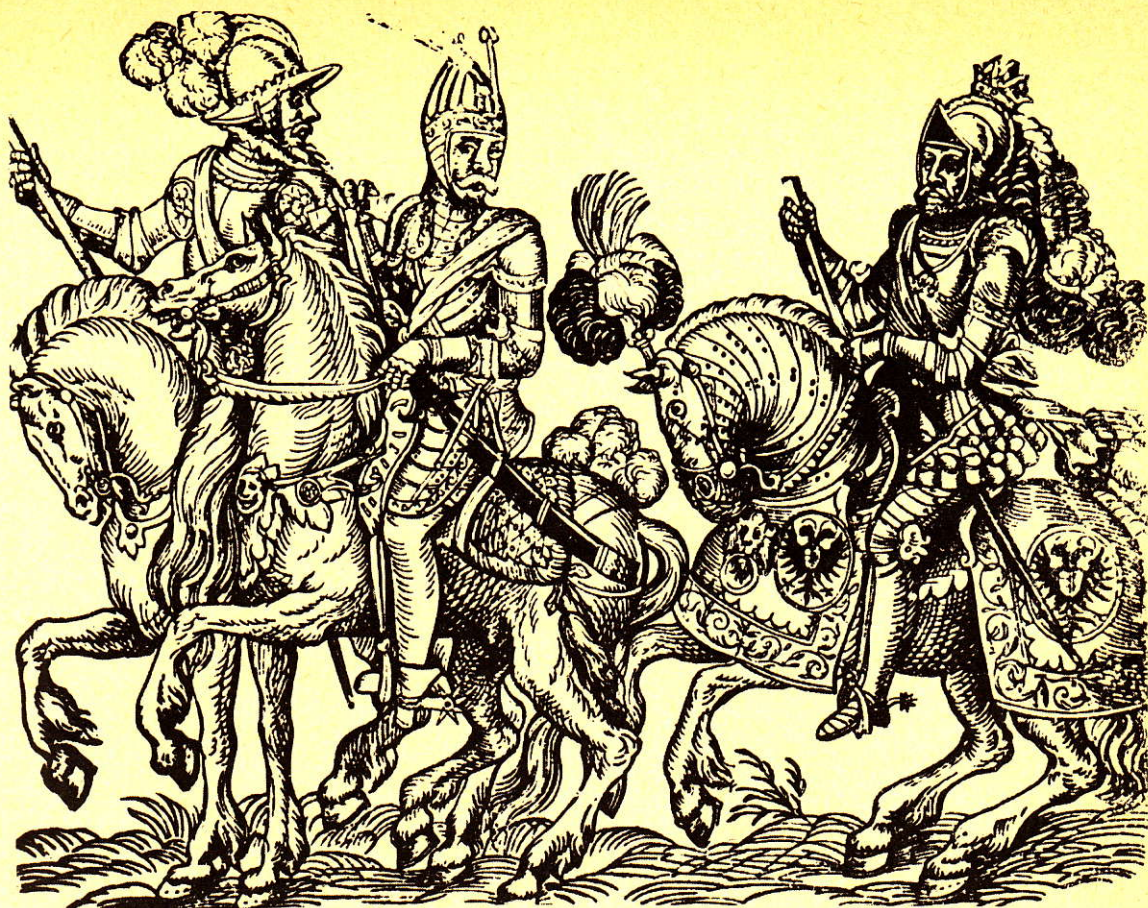
136 / TORNAVÉRT, XVI. SZÁZAD

135

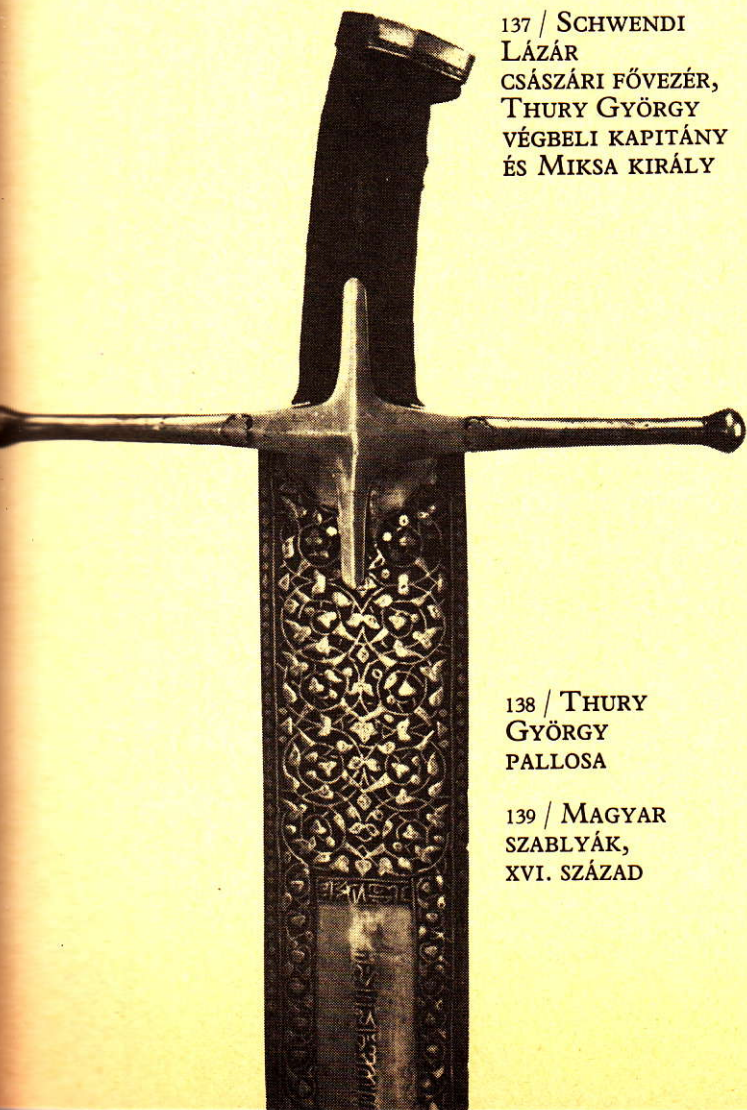

136

137 / SCHWENDI
LÁZÁR
CSÁSZÁRI FŐVEZÉR,
THURY GYÖRGY
VÉGBELI KAPITÁNY
ÉS MIKSA KIRÁLY

138 / THURY
GYÖRGY
PALLOSA

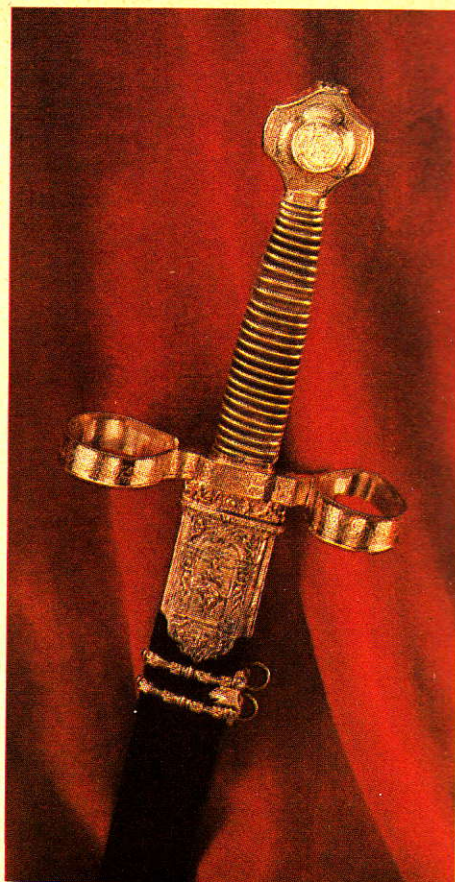
139 / MAGYAR
SZABLYÁK,
XVI. SZÁZAD

140

141

142

143

140 / MAGYAR TÍPUSÚ
SZABLYA MARKOLATA
A XVI. SZÁZAD KÖZEPÉRŐL

141 / PALLOS MARKOLATA,
XVI. SZÁZAD ELEJE

142 / PUSKAPOROS PALACK,
XVI. SZÁZAD

143 / MAGYAR GYALOGOS
VITÉZ A XVI. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN

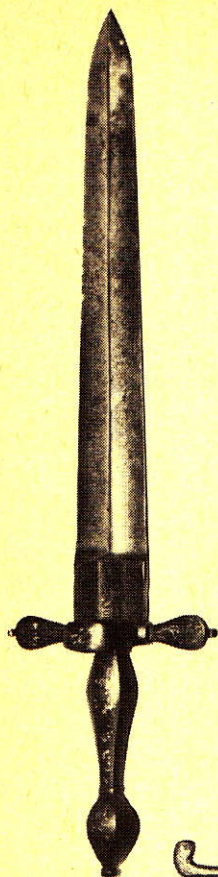
144 / ALABÁRDOK, XV–XVI. SZÁZAD

145 / RUNKA ÉS PARTIZÁN, XVI. SZÁZAD

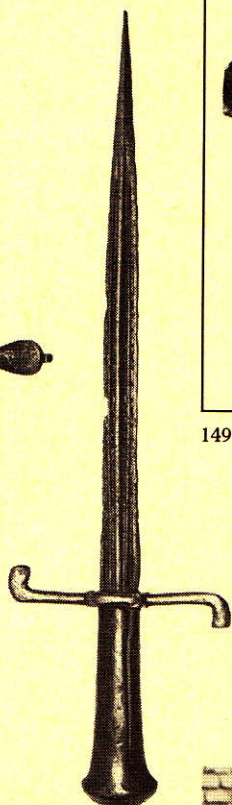
146 / COUSE ÉS SPÉTUM, XVI. SZÁZAD

147 / SODRONYVÉRT, XVI. SZÁZAD

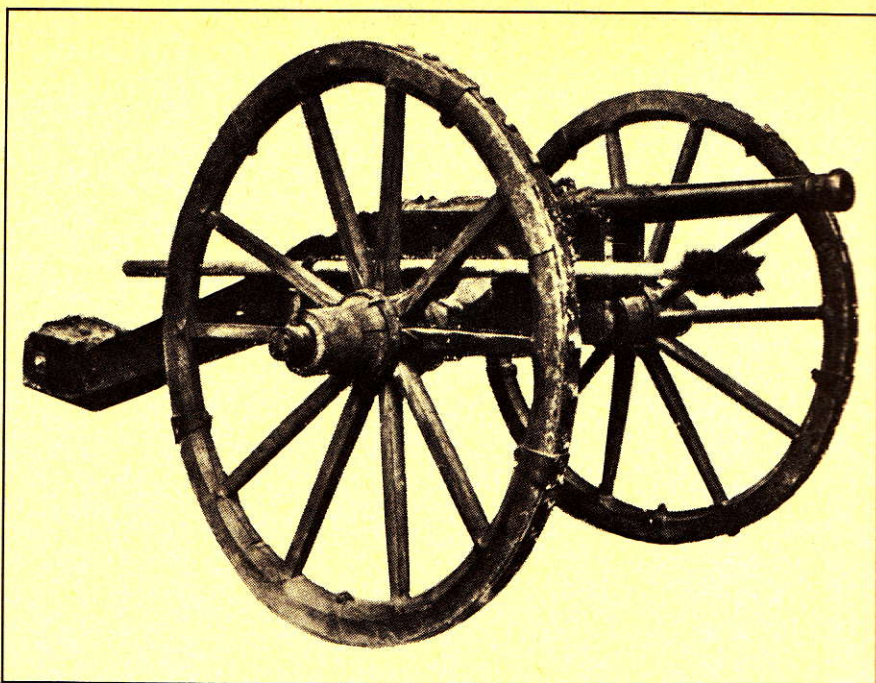
148

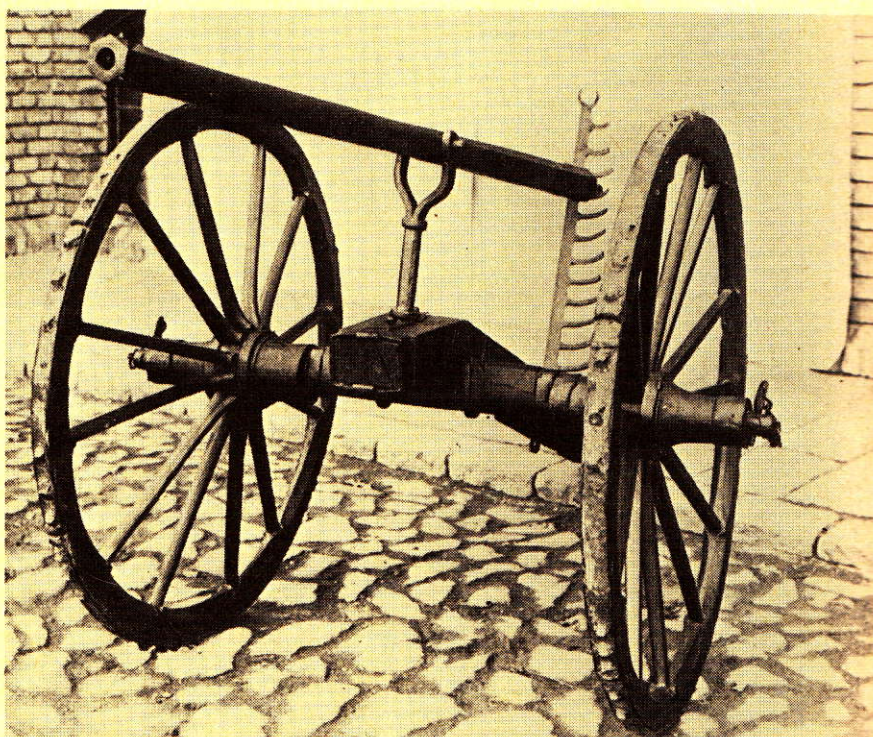
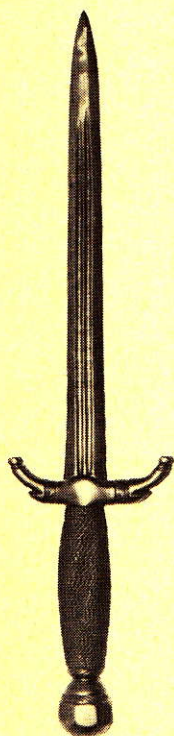
148 / TÖRÖK, XVI. SZÁZAD

149 / FALKONETT, XVI. SZÁZAD

150 / SSKA, XVI. SZÁZAD

149

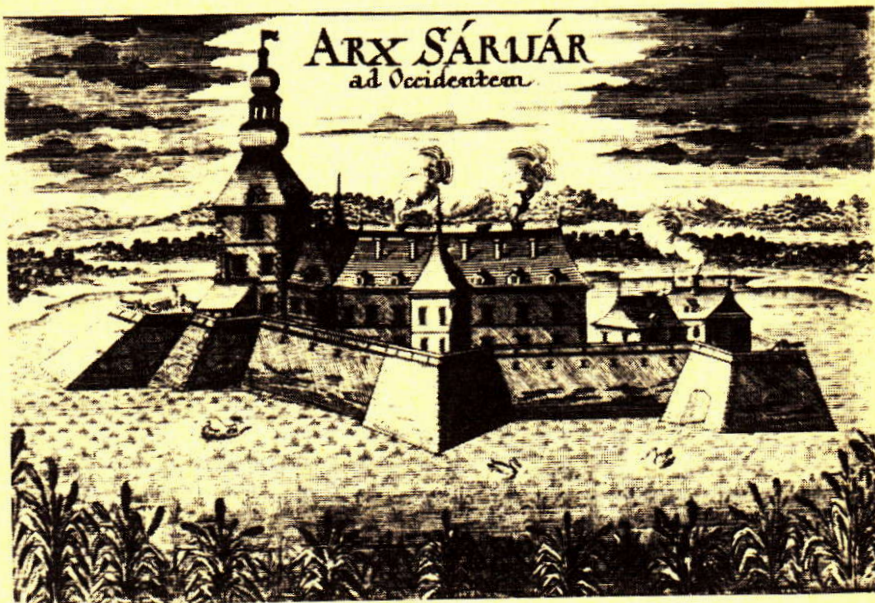
150

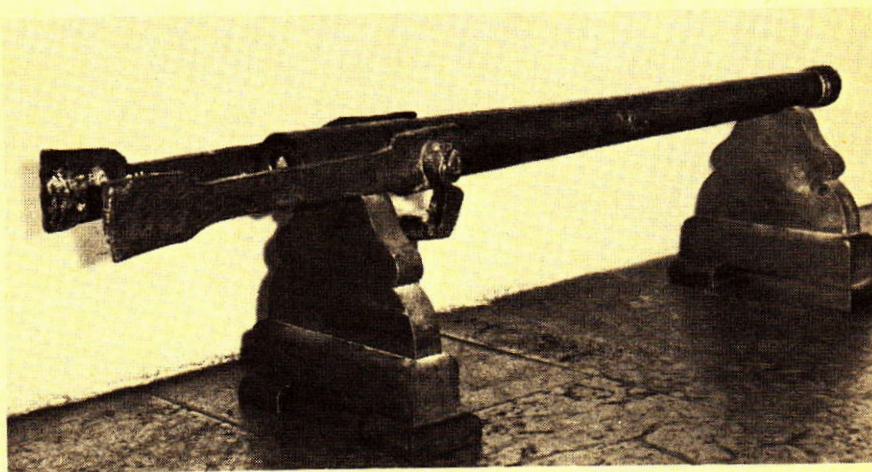
151

152

153

151 / SÁRVÁR LÁTKÉPE
KELETRŐL

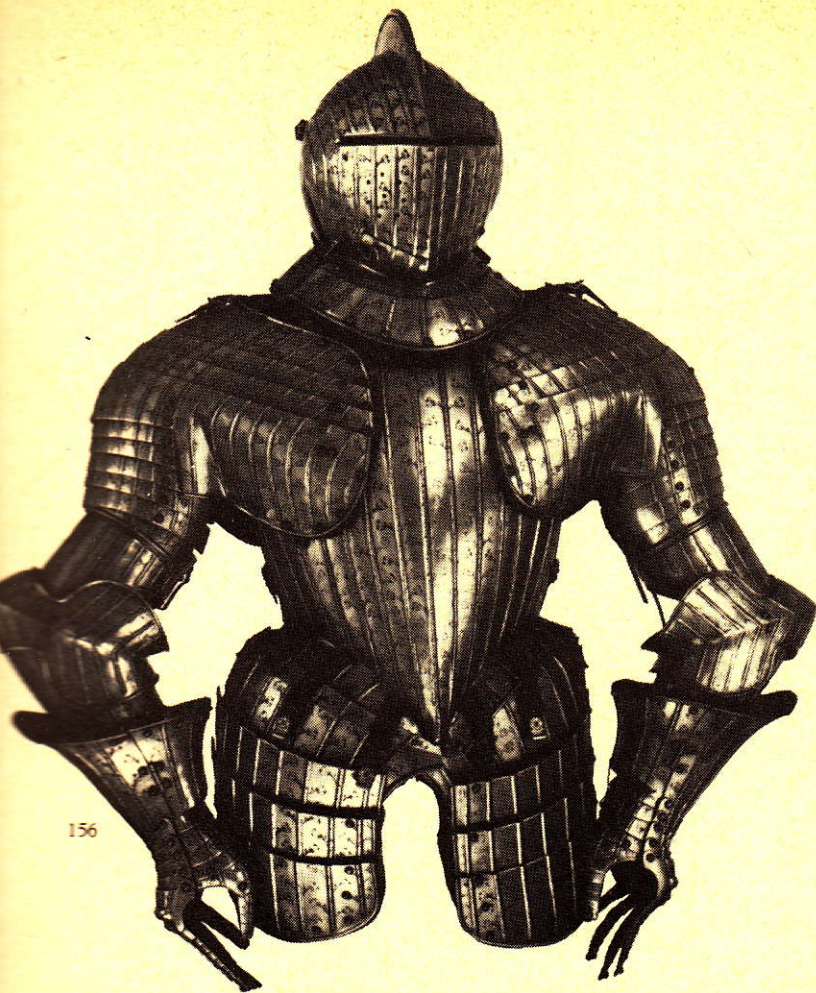
152 / SÁRVÁR LÁTKÉPE
NYUGATRÓL

153 / HÁTULTÖLTŐ,
KAMRÁS ÁGYÚCSŐ,
XVI. SZÁZAD

156

157

156 / PÁLFFY MIKLÓS DÍSZVÉRTÉZETE,
XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELE

157 / PÁLFFY MIKLÓS FŐKAPITÁNY

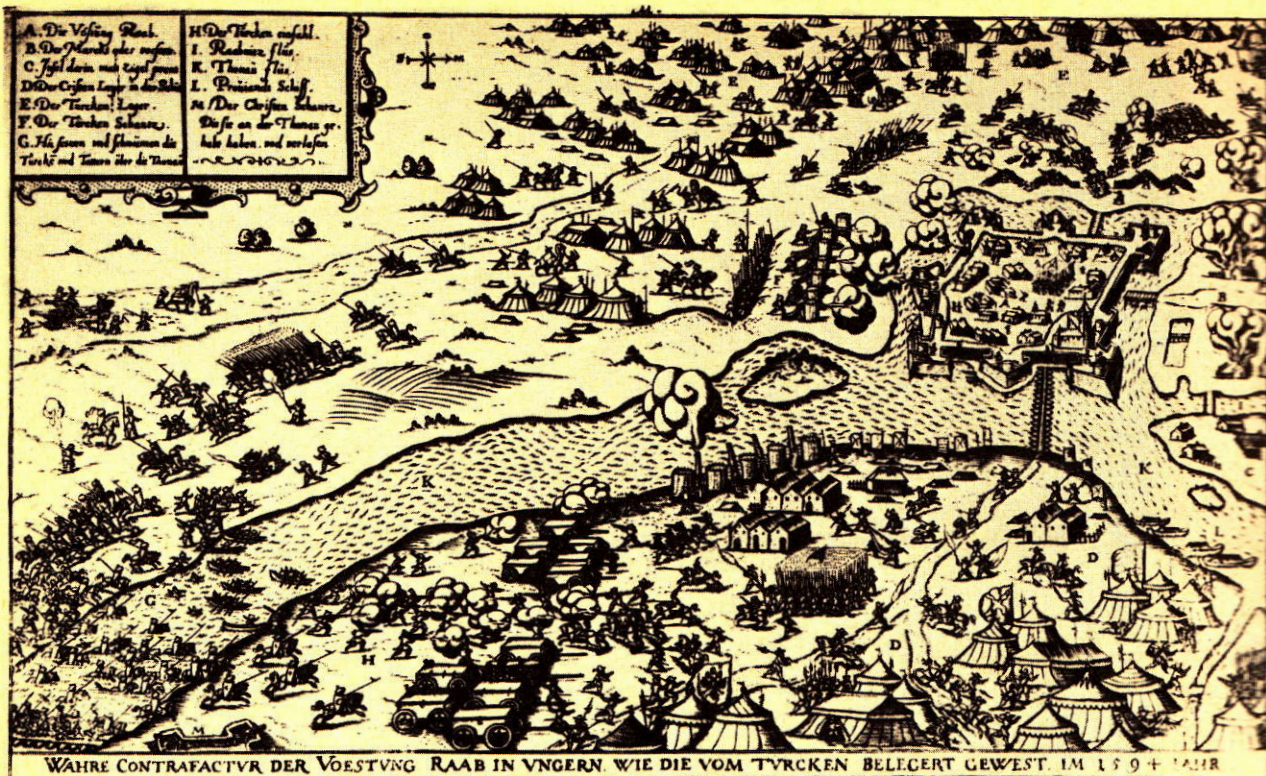
158 / FÜLEK OSTROMA 1593-BAN

158

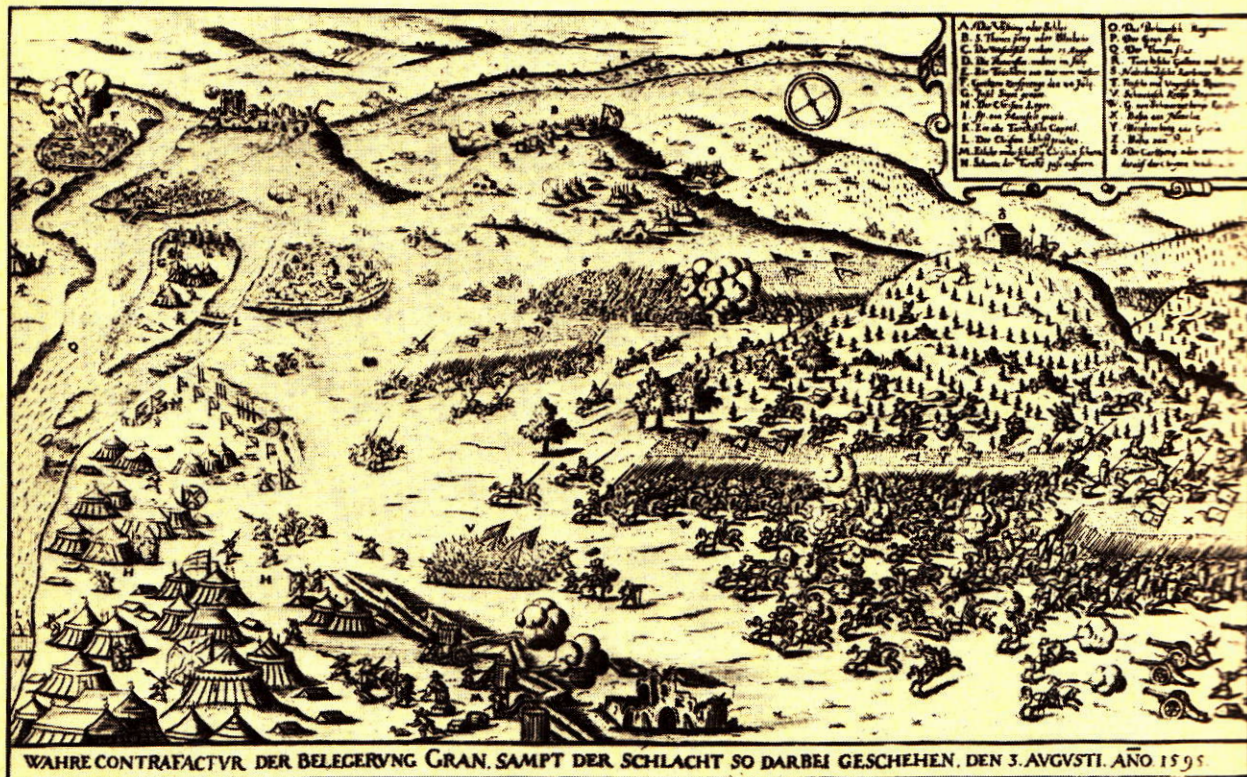
CON TERFACTVR DER VOESTVNG VILLECK WIE DIE VON DEN CHRISTEN BELEGERT VND EROBERT. ANNO 1593. *Missa Nicolson*

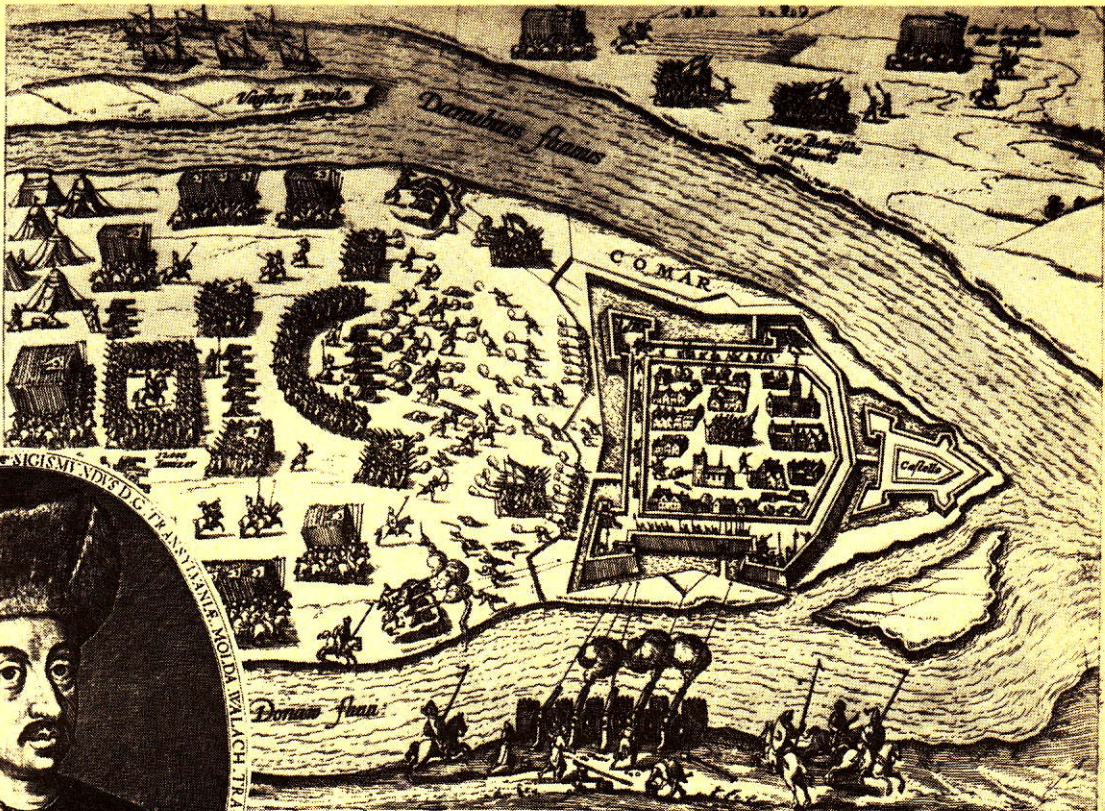

159 / GYŐR ELESTE 1594-BEN

160 / ESZTERGOM OSTROMA 1595-BEN

161

161 / KOMÁROM OSTROMA 1594-BEN

162 / BÁTHORI ZSIGMOND ERDÉLYI FEJEDelem

163 / EGER OSTROMA, 1596

163

164 / A MEZŐKERESZTESI CSATA, 1596

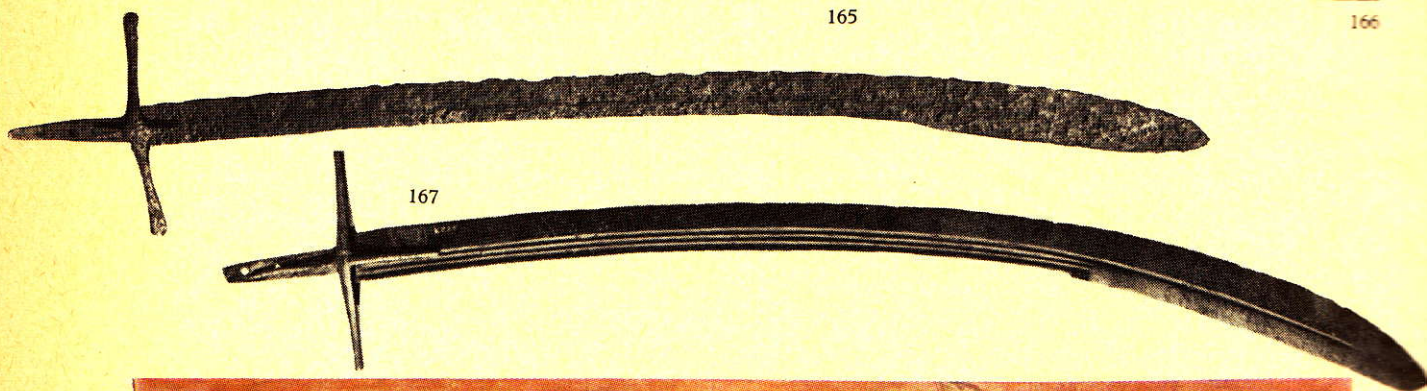

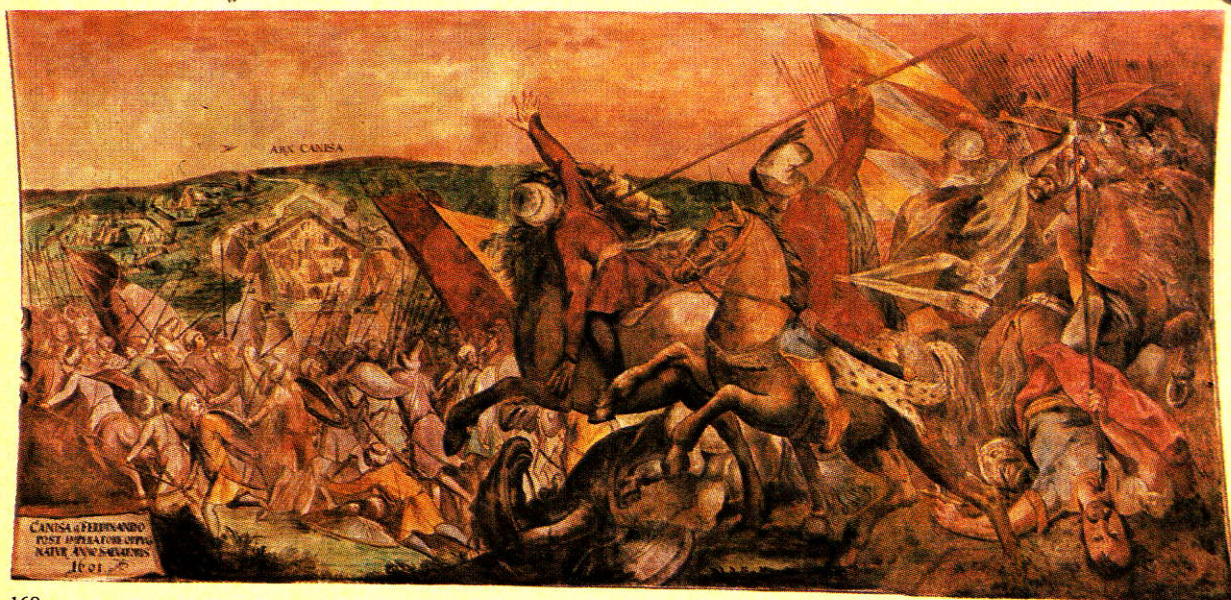
165

166

167

168

170

165 / PÁPA OSTROMA, 1597

166 / MANSFELD KÁROLY

167 / SZABLYÁK, XVI. SZÁZAD

168 / A KANIZSAI ÜTKÖZET, 1601

169 / NÁDASDY FERENC

170 / MÁTYÁS FŐHERCEG

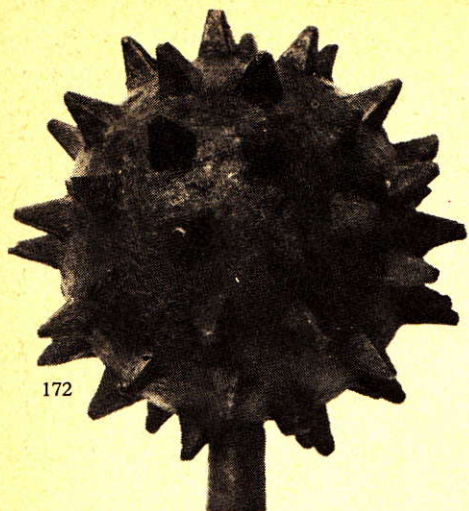
171 / BALASSI MENYHÁRT
SZABLYÁJA

169

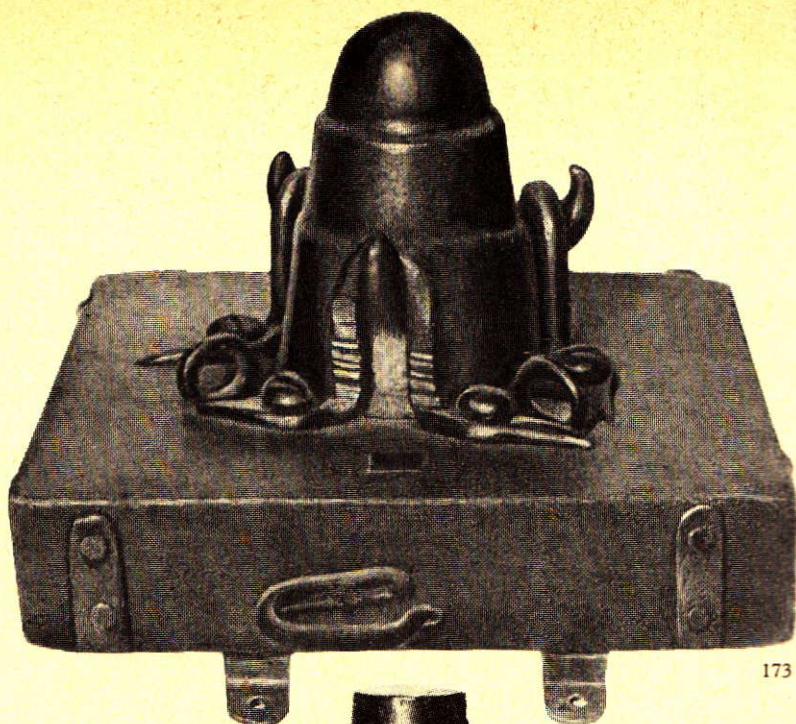
171

172

172 / TÜSKÉSBOMBA, XVI. SZÁZAD

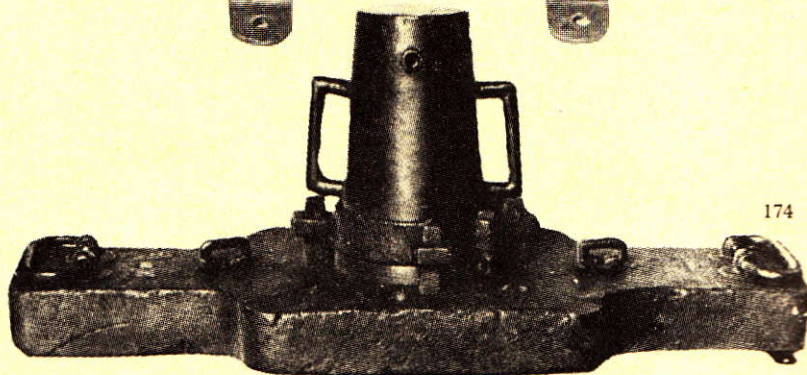

173

173 / KAPUPETÁRDA

174 / CÖLÖPPETÁRDA

175 / TÖRÖK-MAGYAR PÁRVIADAL

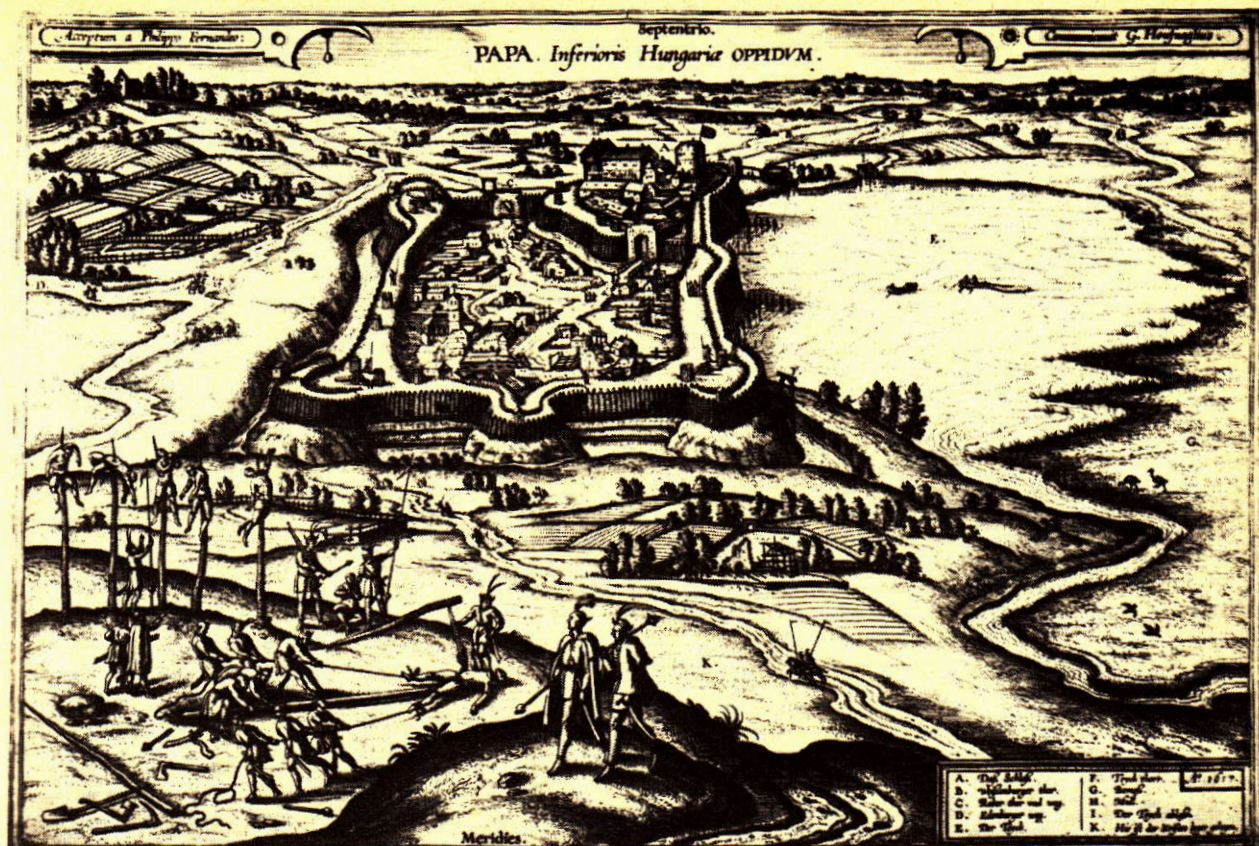

174

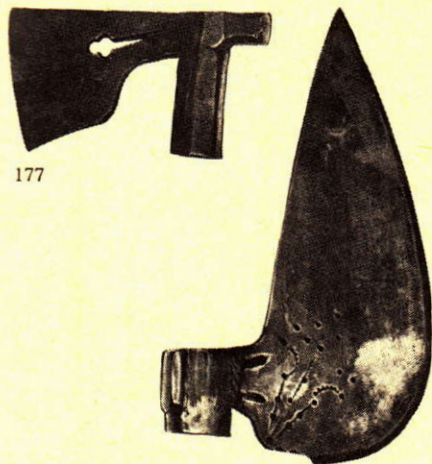
175

176

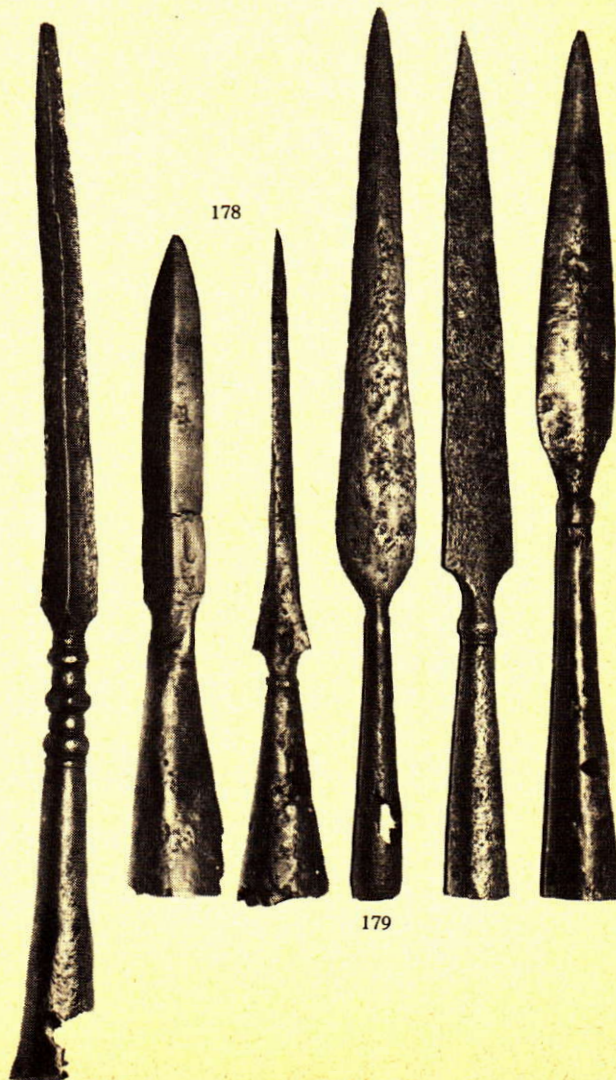
177

176 / PÁPA VÁRA A XVI. SZÁZAD VÉGÉN

177 / BÁRDOK, XVI–XVII. SZÁZAD

178 / KOPJACSÚCSOK, XVI–XVII. SZÁZAD

179 / LÁNDZSACSÚCSOK, XVII. SZÁZAD

179

180

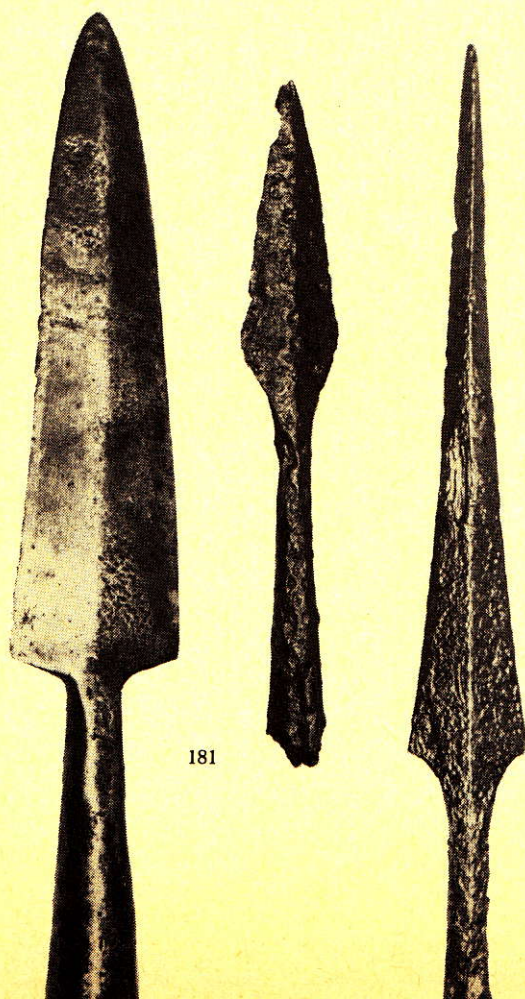
182

180 / ERDÉLYI SODRONYING,
XVII. SZÁZAD

181 / TÖRÖK
LÁNDZSACSÚCSOK,
XVII. SZÁZAD

182 / VITÉZ MIHÁLY
HAVASALFÖLDI VAJDA

183 / BASTA GYÖRGY

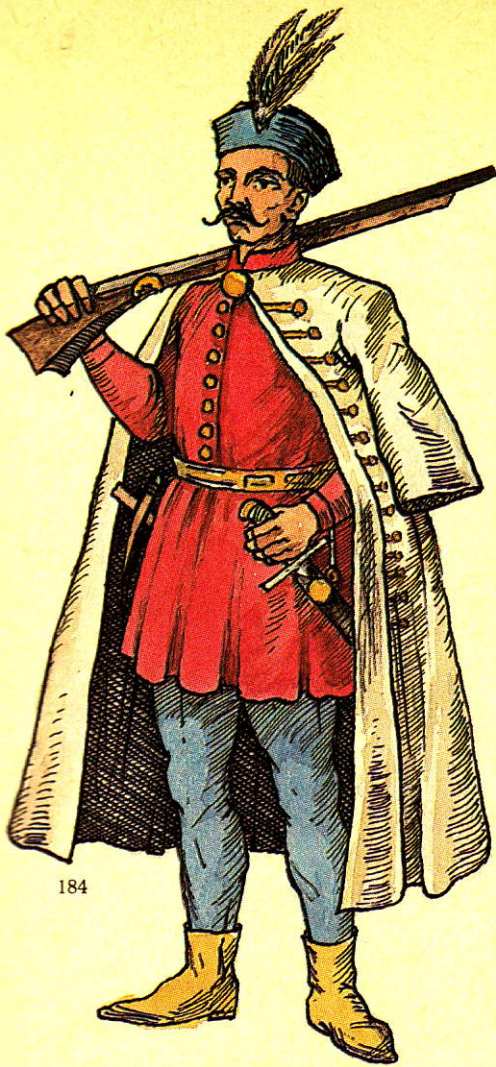

181

183

184

184 / HAJDÚ VITÉZ
A XVII. SZÁZAD
ELEJÉN

185 / HAJDÚVÉRT,
XVII. SZÁZAD

186 / BOCSKAI ISTVÁN
ERDÉLYI FEJEDELEM

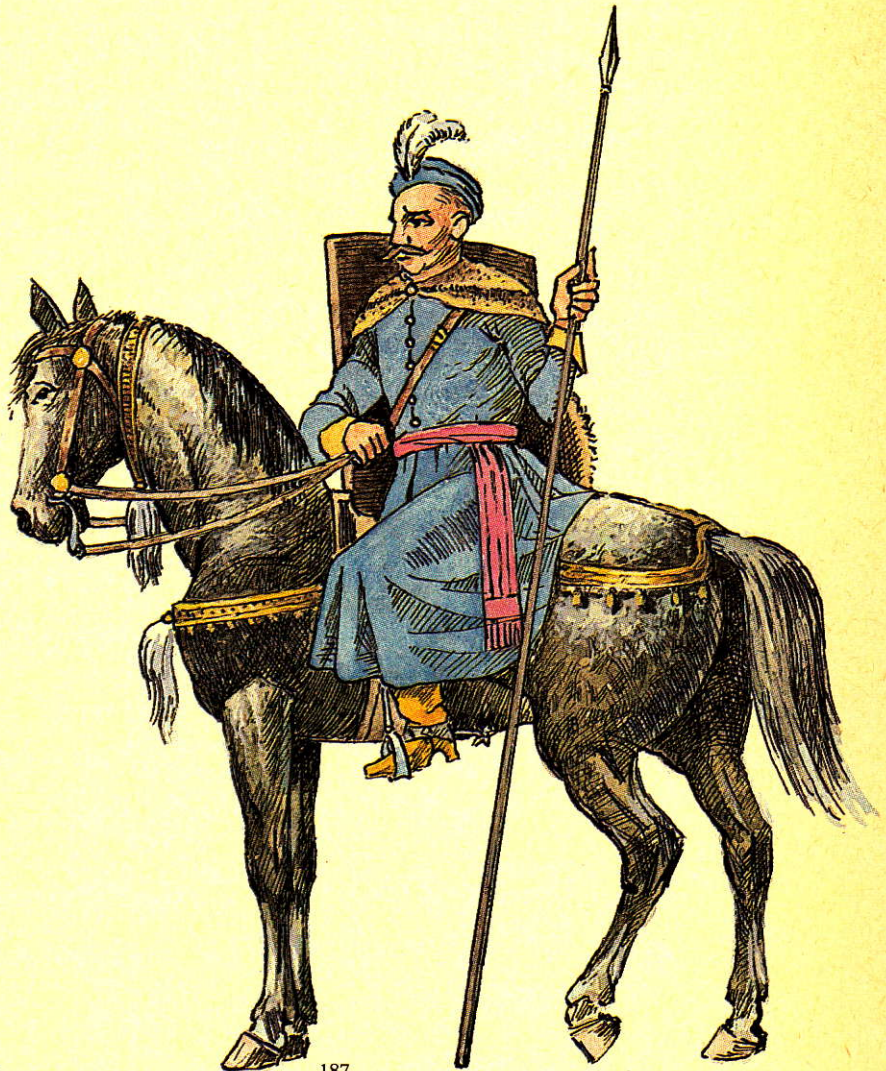
187 / LOVAS HAJDÚ
A XVII. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN

186

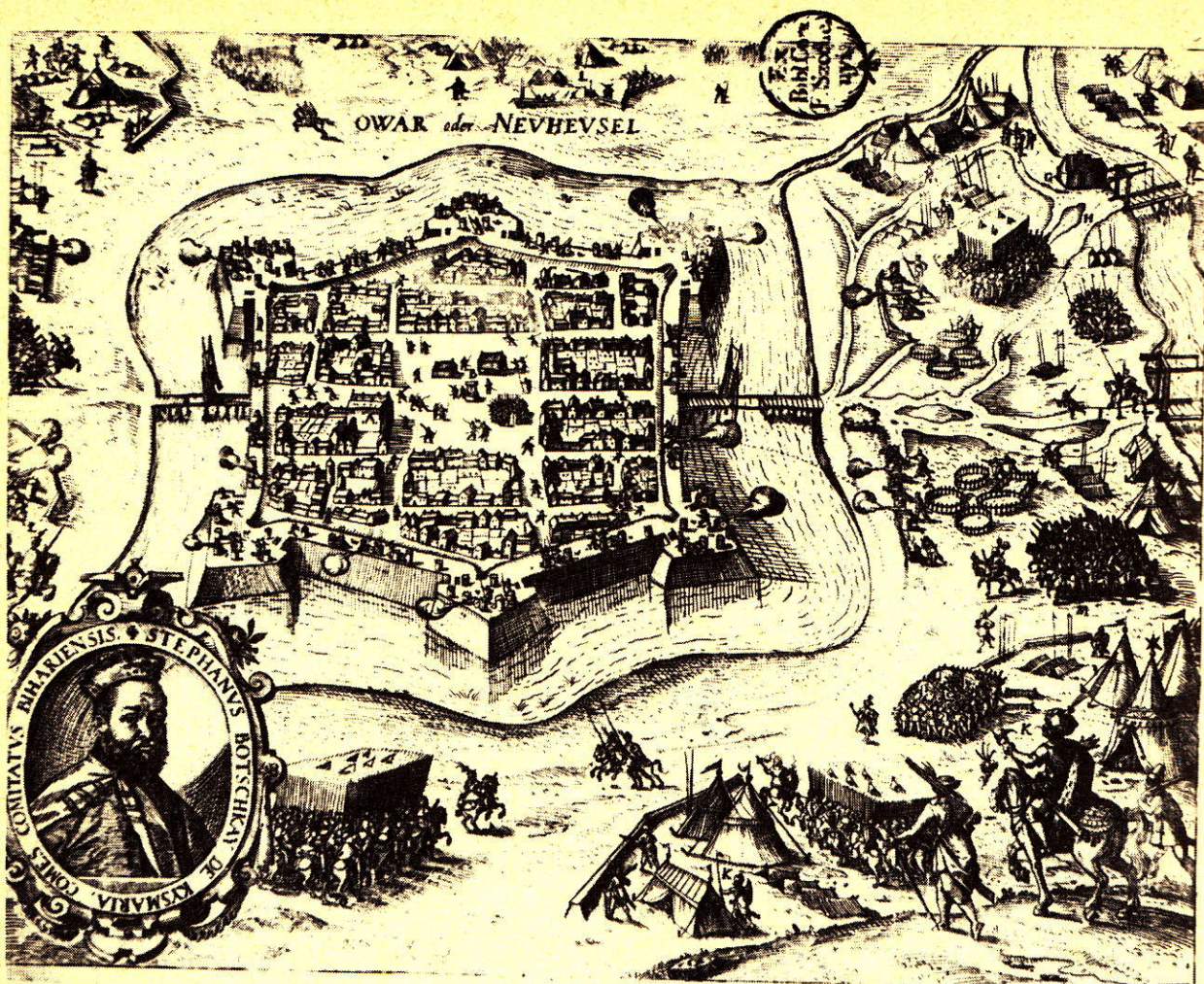

185

187

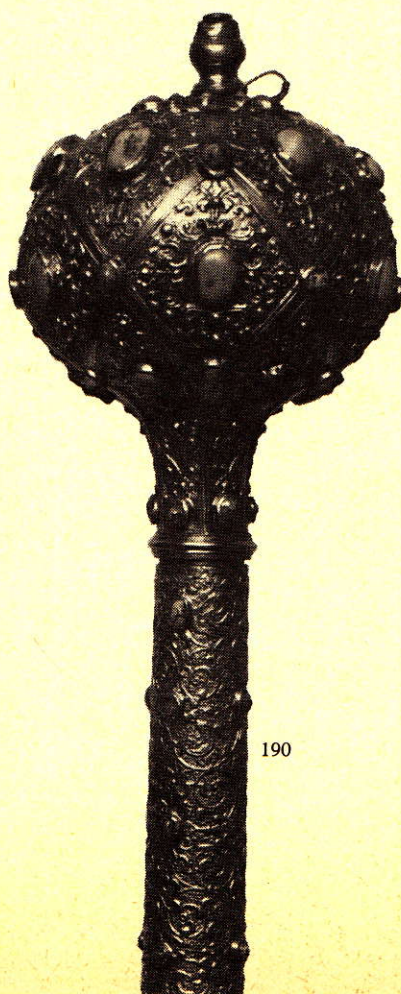
188 / ÉRSEKÚJVÁR OSTROMA 1605-BEN

189 / GUSZTÁV ADOLF

190 / BUZOGÁNYOK, XVII. SZÁZAD

189

190

191

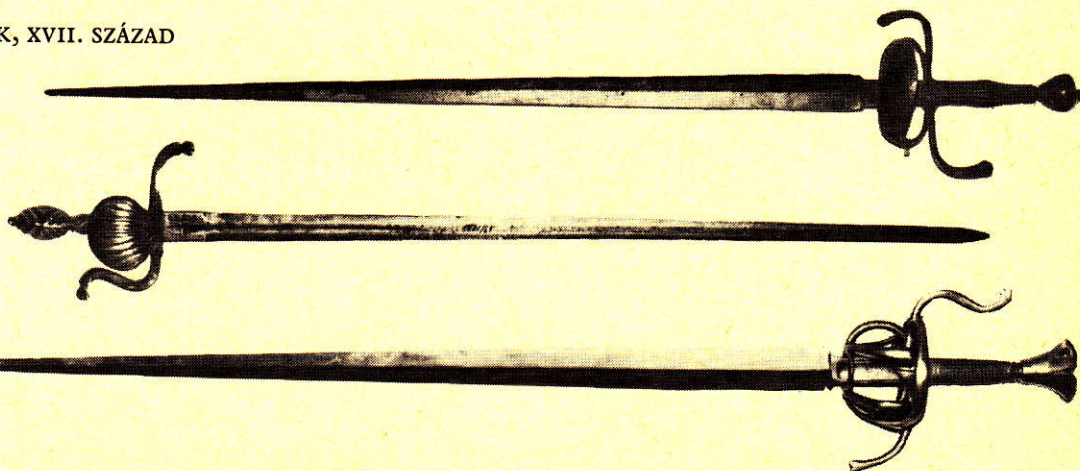
192

GABRIEL BETHLEN D. G. PRINCEPS TRANS
SYLVANIÆ. PART. REGNI HVNGARIÆ. DOMINVS
ET SICVLORVM COMES. ETC.

191 / JATAGÁN MARKOLATA, XVII. SZÁZAD

192 / BETHLEN GÁBOR ERDÉLYI FEJEDELEM

193 / KARDOK, XVII. SZÁZAD

193

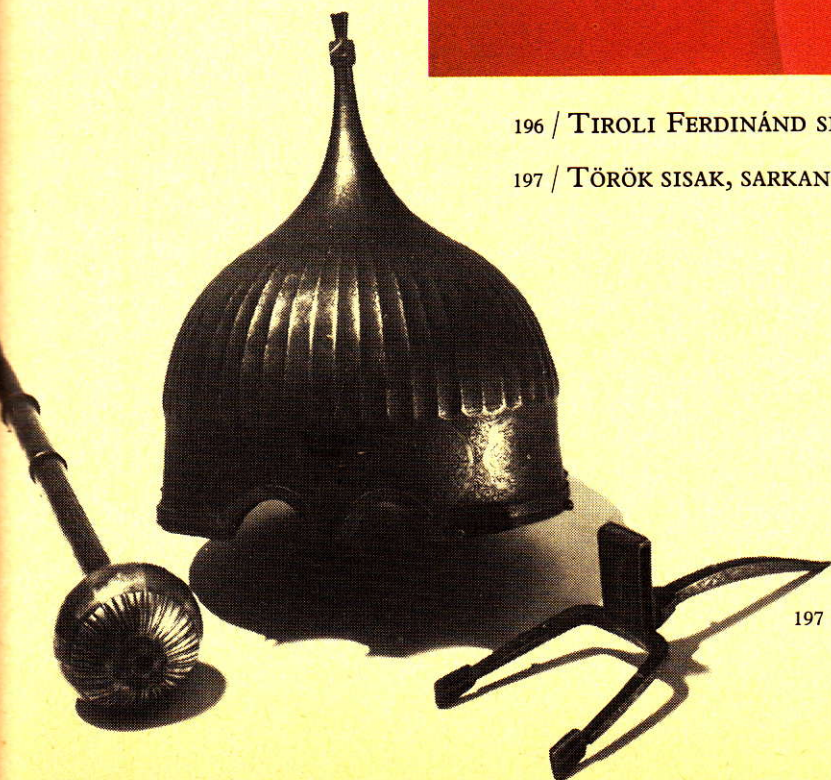

196 / TIROLI FERDINÁND SISAKJA; TÖRÖK KENGYEL, XVII. SZÁZAD

197 / TÖRÖK SISAK, SARKANTYÚ ÉS BUZOGÁNY, XVII. SZÁZAD

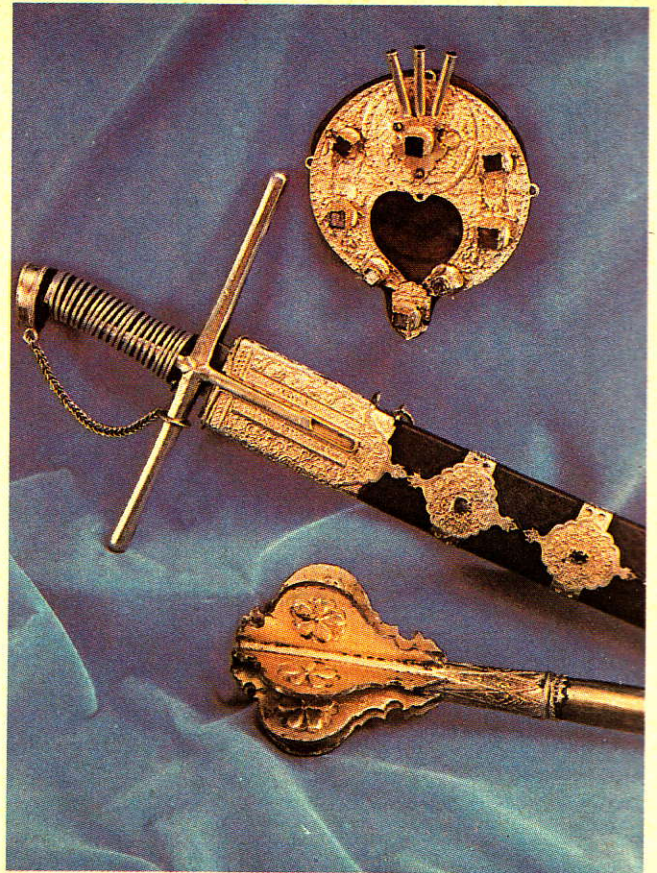

198

198 / TÖRÖK ÍJ ÉS PUZDRA, XVII. SZÁZAD

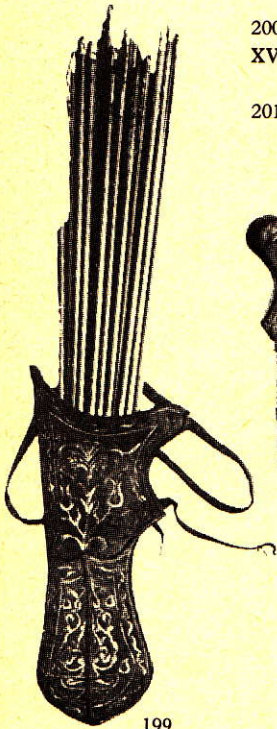

200

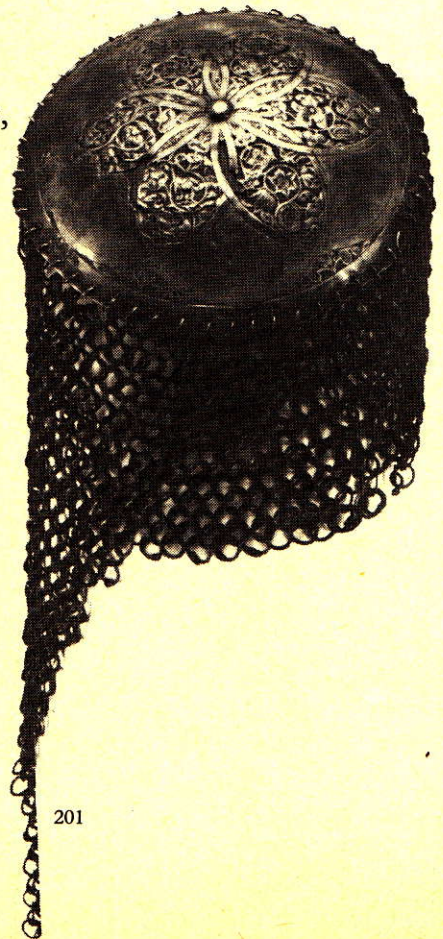
199 / NYÍLTARTÓ ÉS ÍJTARTÓ, XVII. SZÁZAD

200 / LŐHOMLOKDÍSZ, SZABLYA ÉS BUZOGÁNY, XVI–XVII. SZÁZAD

201 / SODRONYOS VASSAPKA, XVII. SZÁZAD

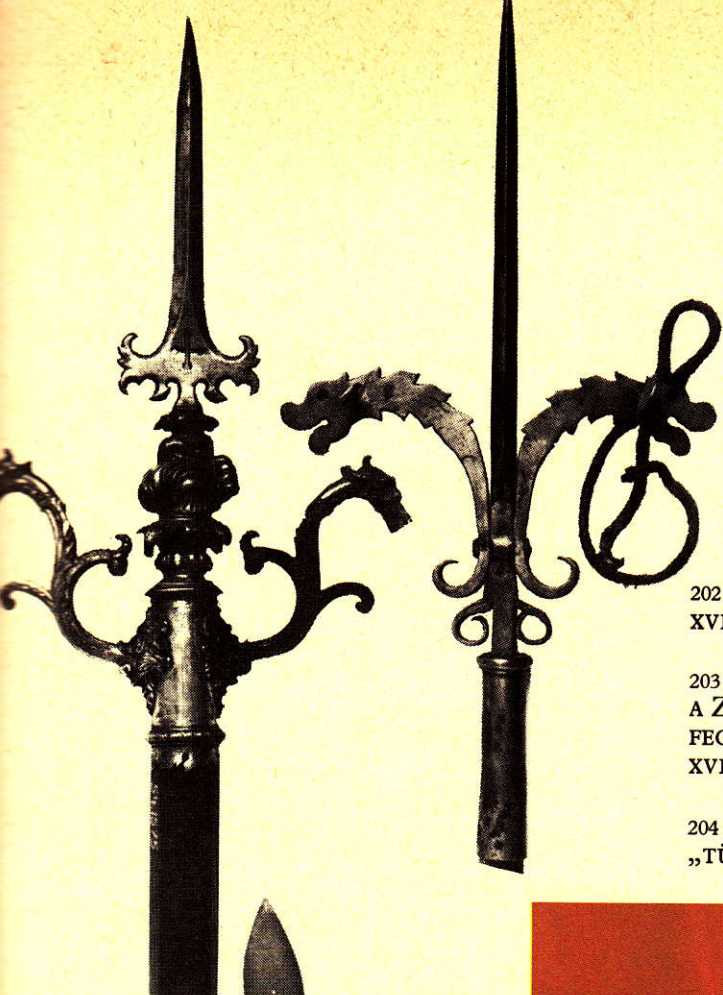

199

201

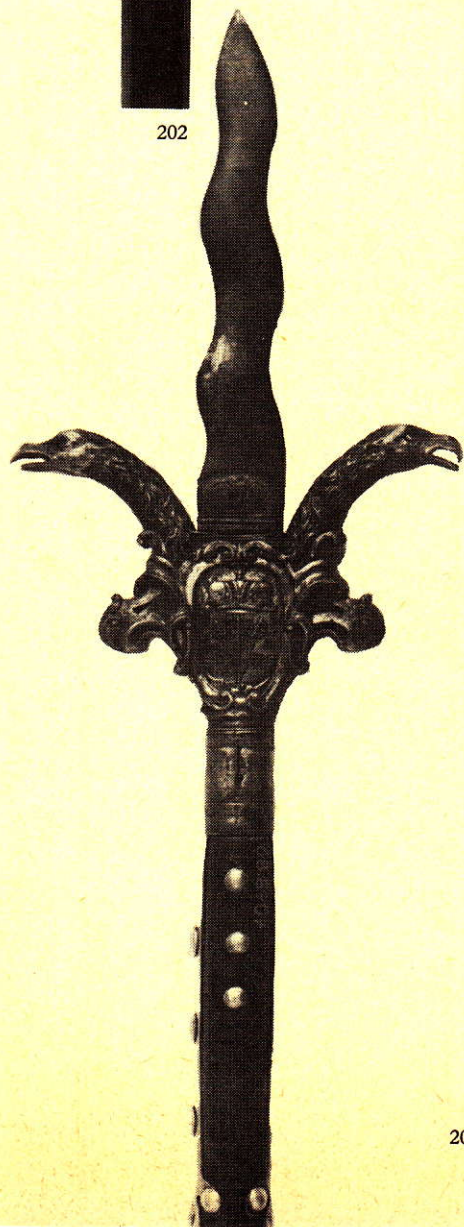
202 / KANÓCOS PARTIZÁNOK,
XVII. SZÁZAD

203 / SODRONYING
A ZRÍNYIEK
FEGYVERTÁRÁBÓL,
XVII. SZÁZAD ELEJE

203

204 / TÖRÖK SISAK ÉS
„TÜFENK”, XVII. SZÁZAD

202

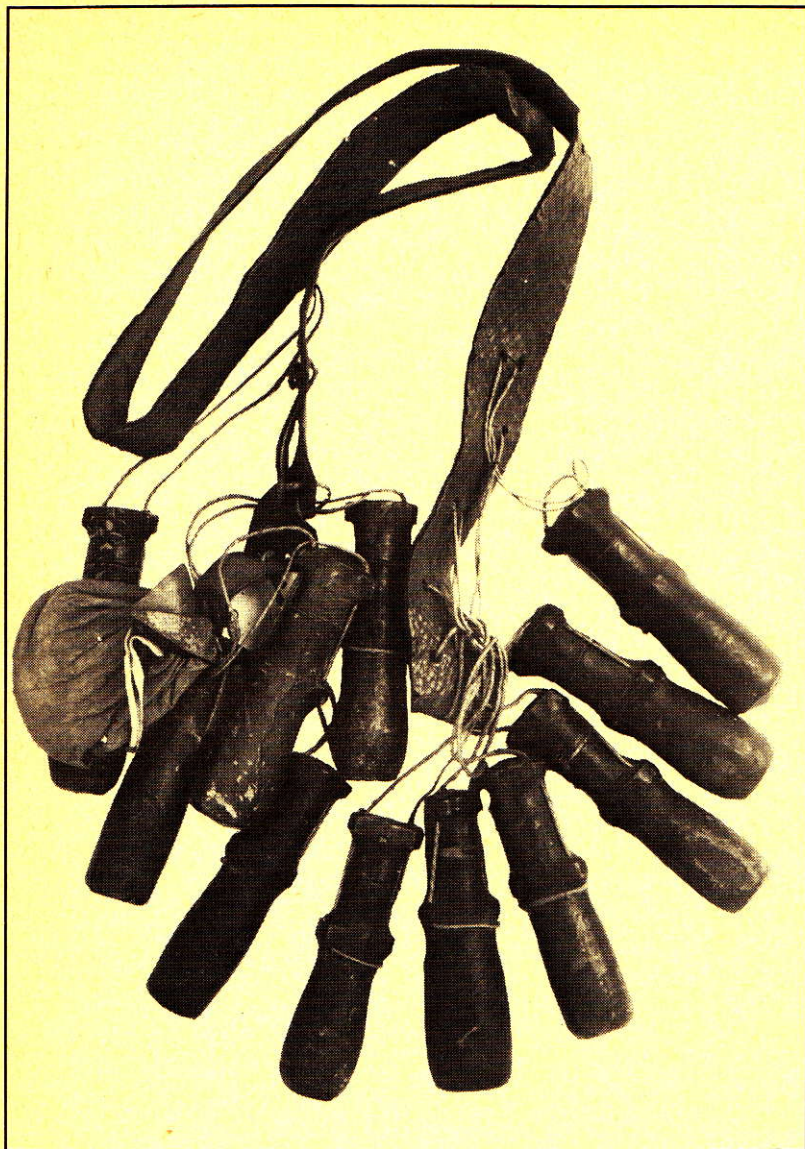
204

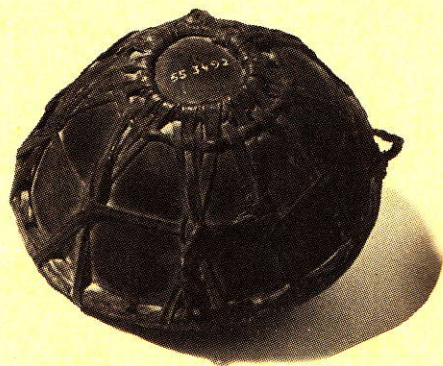
205 / TÖLTÉNYÖV, XVII. SZÁZAD

206 / TÖRÖK LOVASSÁGI DOBOK

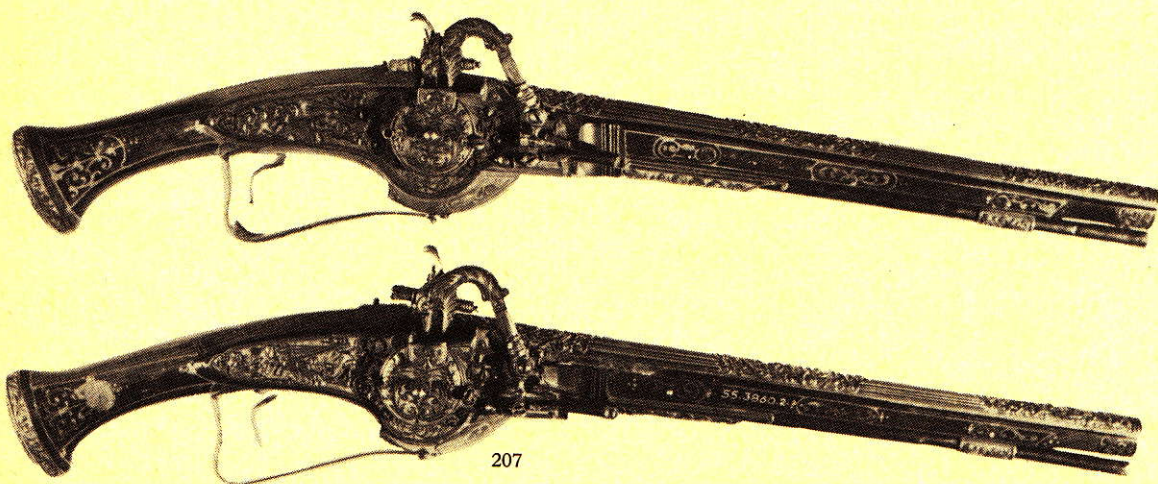
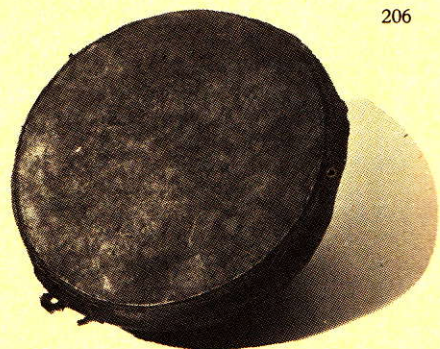
207 / II. MÁTYÁS PISZTOLYAI

205

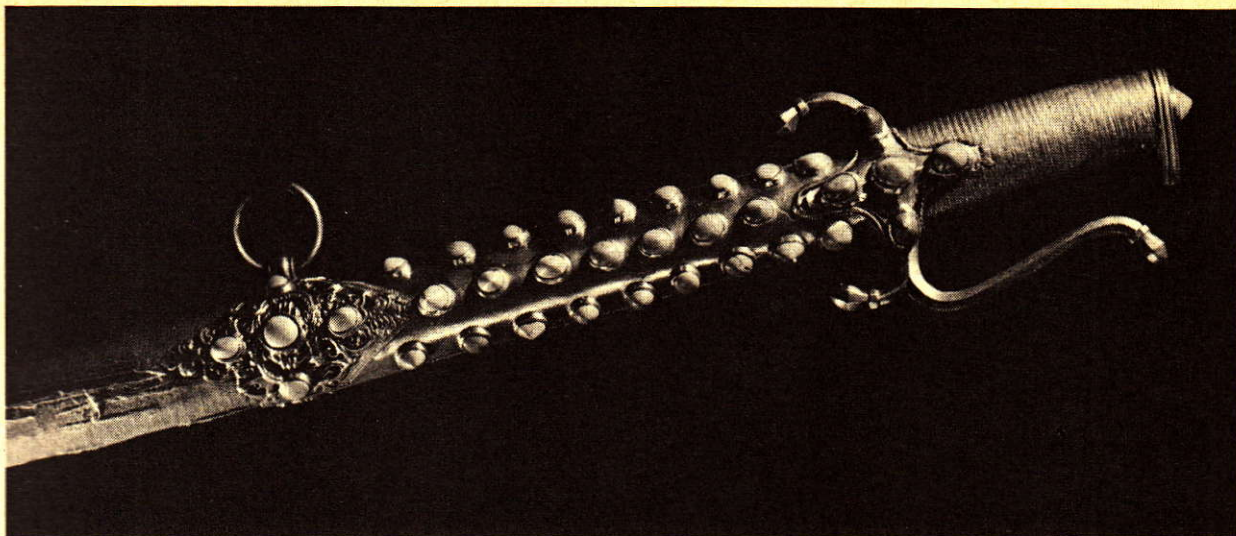

206

207

208

208 / BETHLEN FERENC HEGYESTŐRE

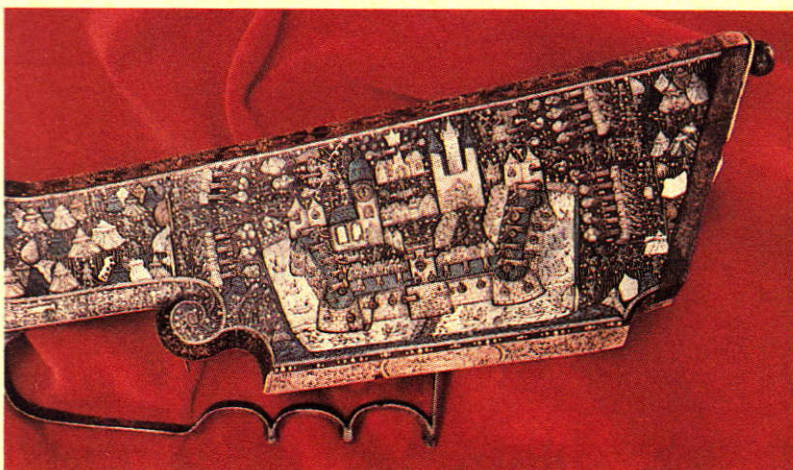
209 / I. RÁKÓCZI GYÖRGY

210 / GYŐR 1626-OS OSTROMA,
PUSKA TUSÁN

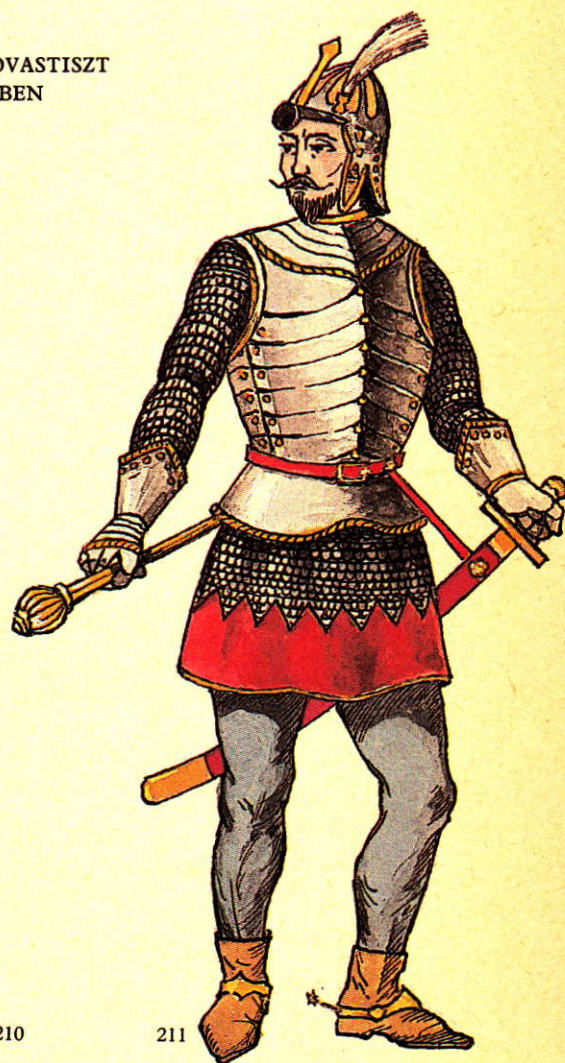
211 / MAGYAR KÖNNYŰLOVASTISZT
A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

209

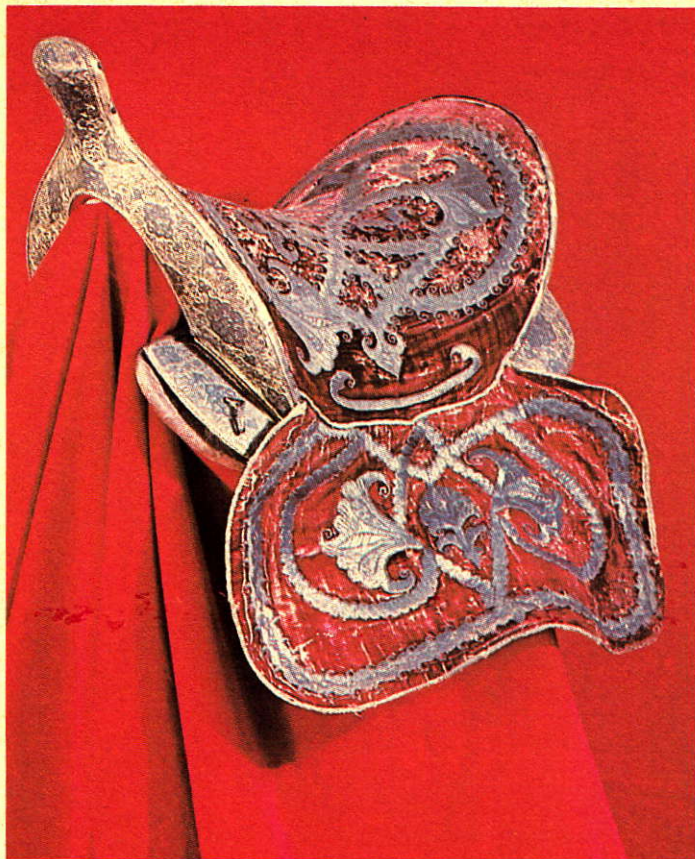

210

211

212 / TELEKI MIHÁLY FÜREDI TÍPUSÚ NYERGE, XVII. SZÁZAD

213

213 / II. RÁKÓCZI GYÖRGY SODRONYINGE, XVII. SZÁZAD

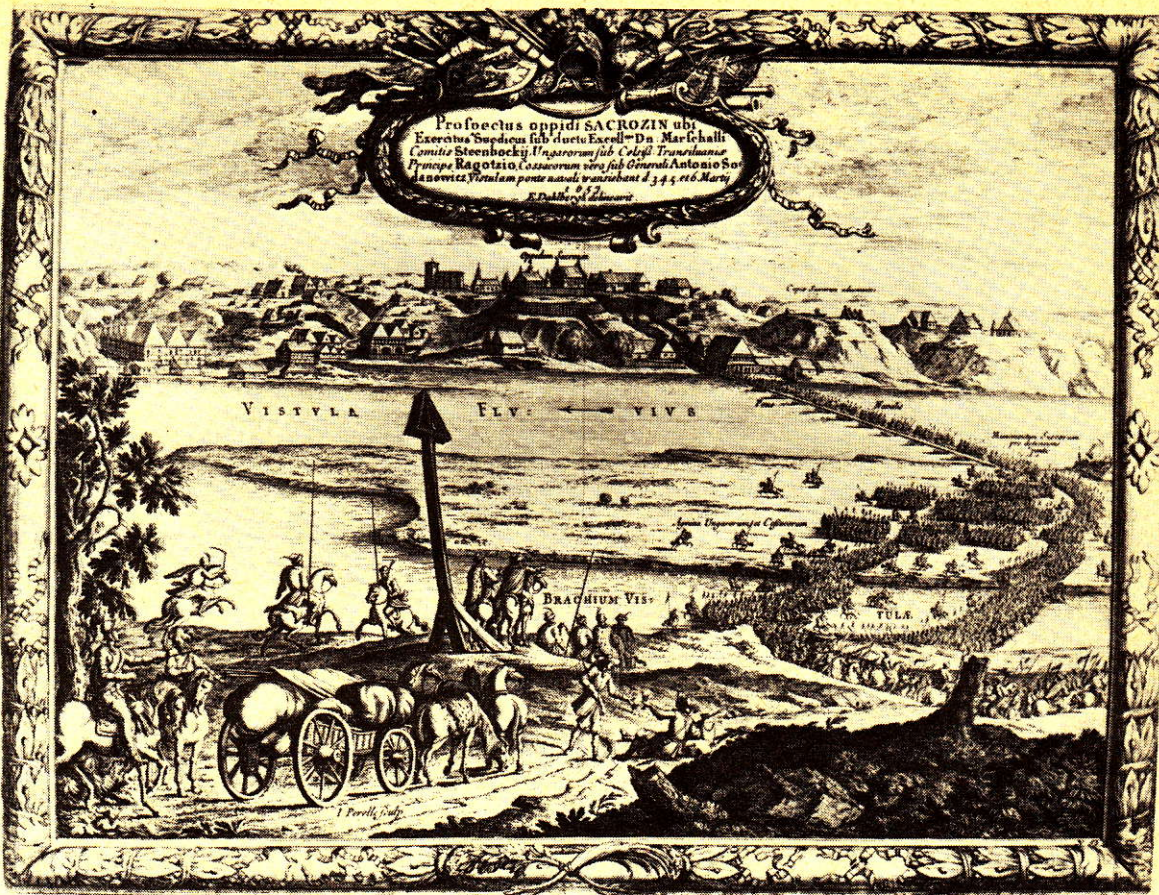
214 / KEMÉNY JÁNOS ERDÉLYI FEJEDELEM

215 / KOPJÁS MAGYAR KÖNNYŰLOVAS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

215

216

217

218

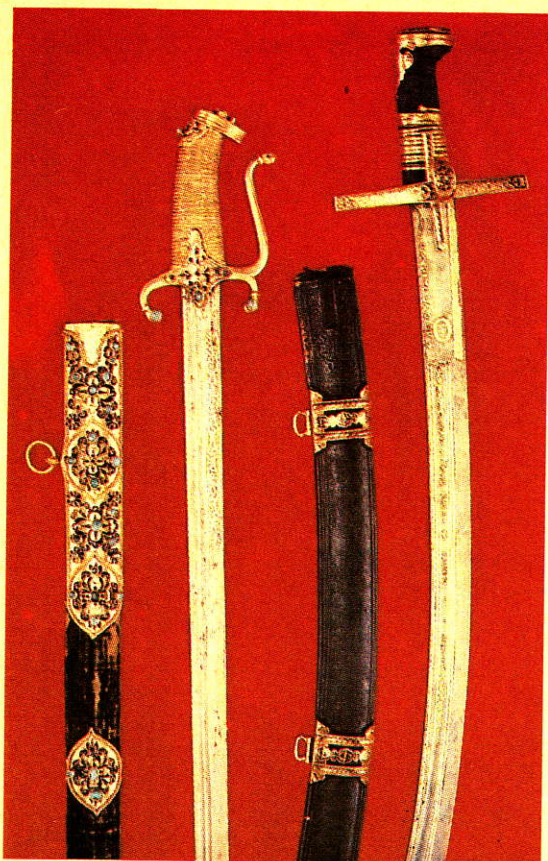
216 / II. RÁKÓCZI GYÖRGY
CSAPATAI ÁTKELNEK
A VISZTULÁN 1657-BEN

217 / II. RÁKÓCZI GYÖRGY
SZABLYÁJA, MELYET 1849-BEN
AZ ERDÉLYI NŐK
BEM TÁBORNOKNAK
AJÁNDÉKOZTAK

218 / HADNAGYI, VEZÉRI,
FEJEDELMI BUZOGÁNY,
XVII. SZÁZAD

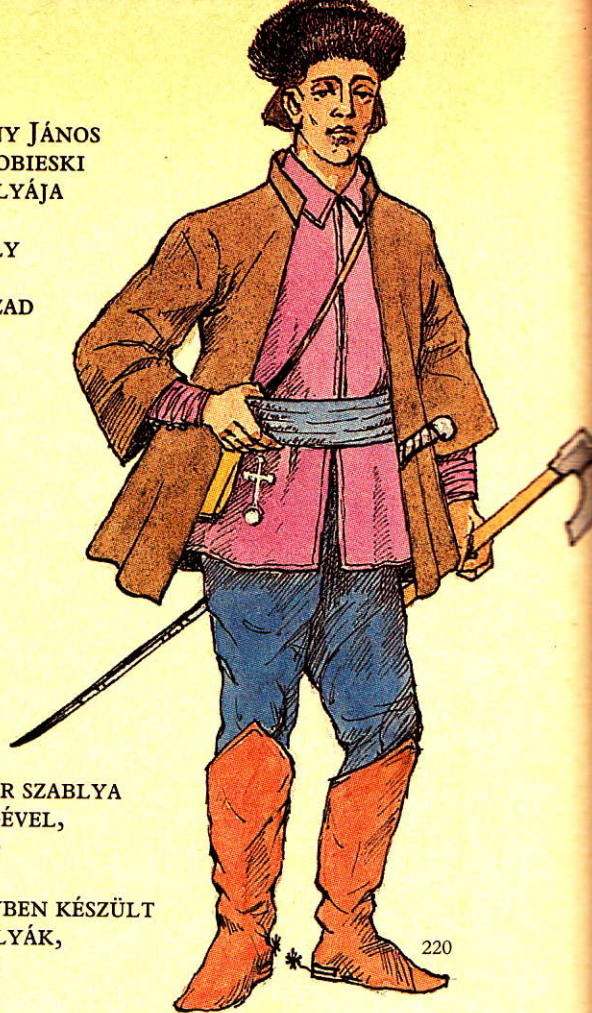

219 / KEMÉNY JÁNOS
PALLOSA, SOBIESKI
JÁNOS SZABLYÁJA

220 / SZÉKELY
KÖZHARCOS
A XVII. SZÁZAD
MÁSODIK
FELÉBEN

221 / MAGYAR SZABLYA
TÖRÖK PENGÉVEL,
XVII. SZÁZAD

222 / ERDÉLYBEN KÉSZÜLT
TÖRÖK SZABLYÁK,
XVII. SZÁZAD

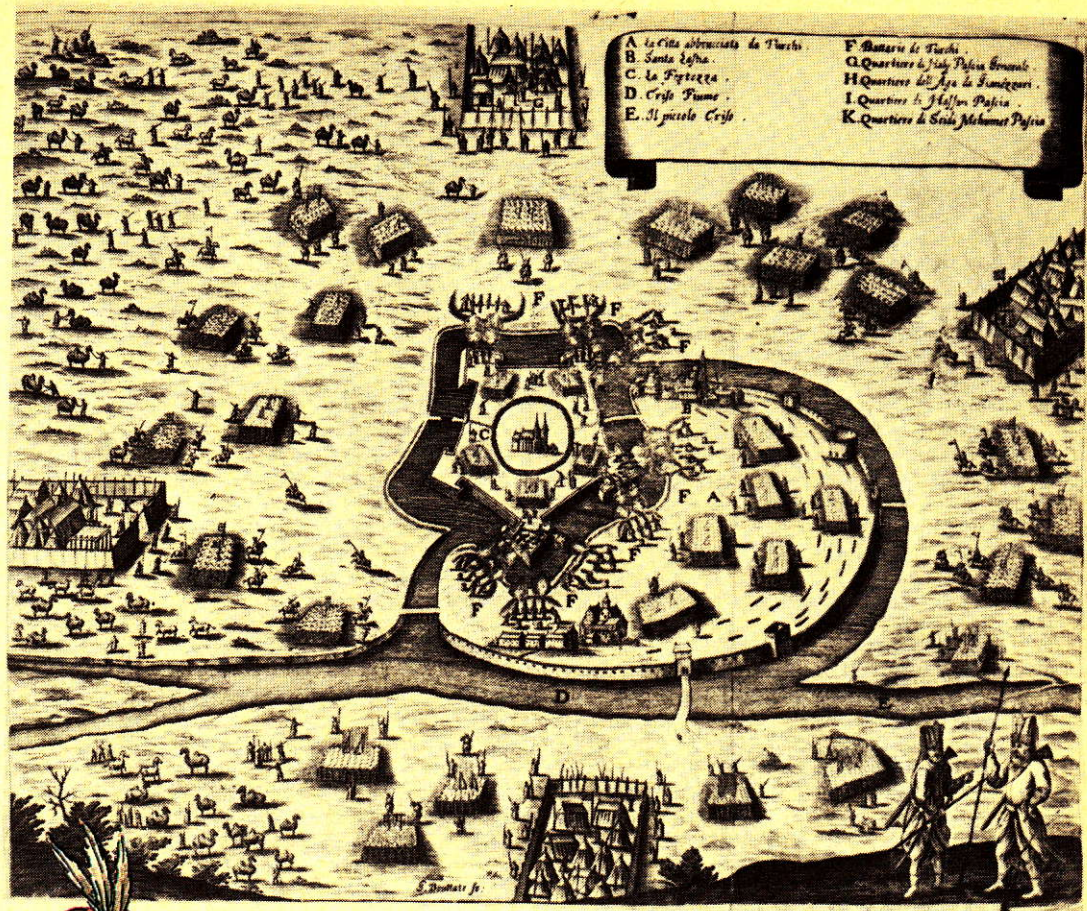
221

222

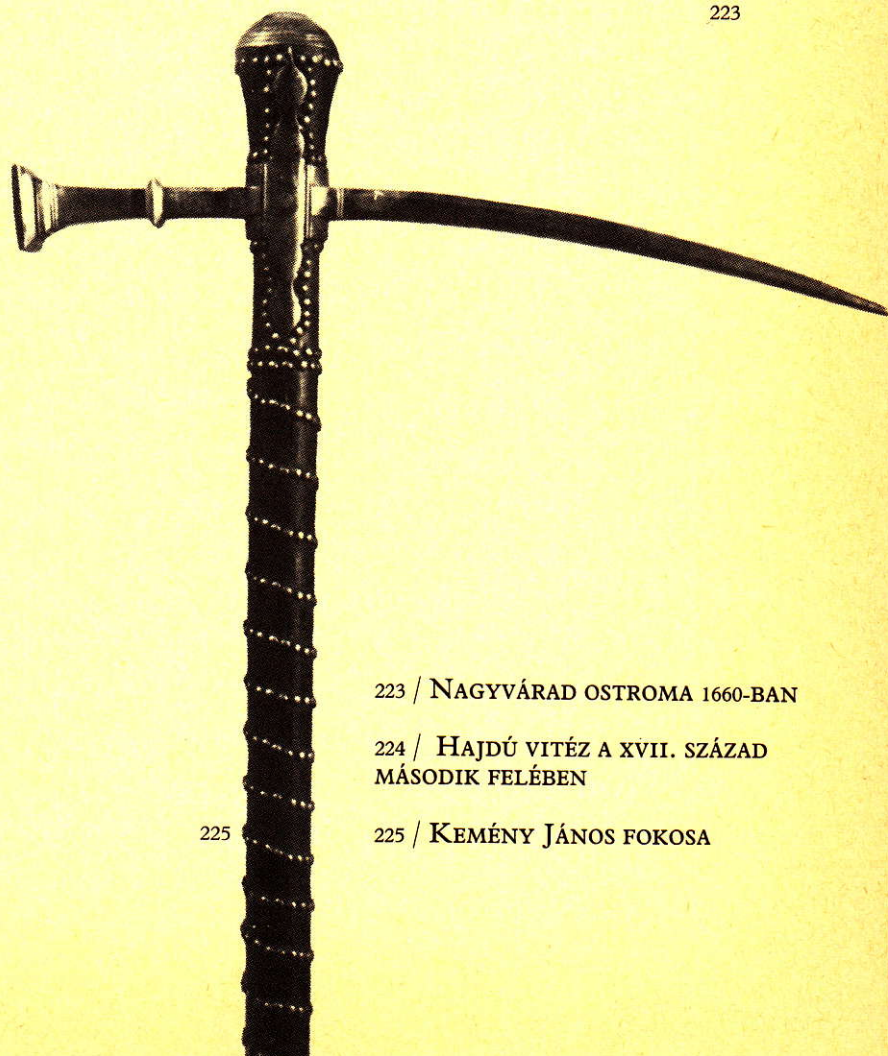

223

224

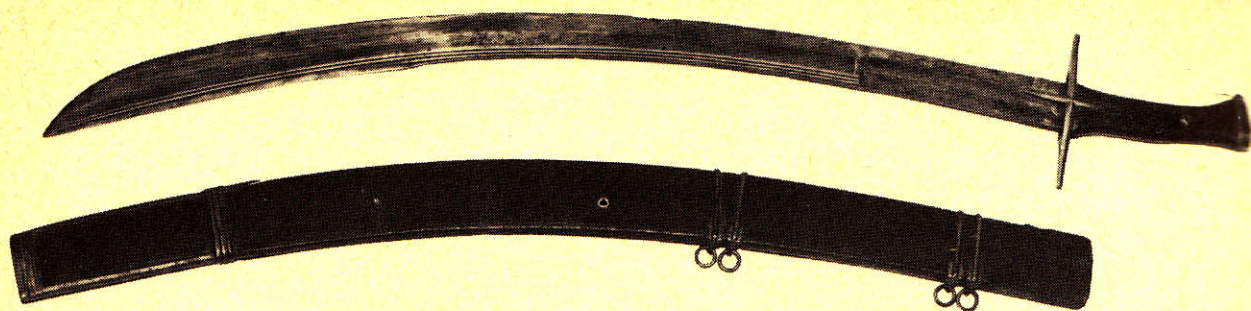
225

223 / NAGYVÁRAD OSTROMA 1660-BAN

224 / HAJDÚ VITÉZ A XVII. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN

225 / KEMÉNY JÁNOS FOKOSA

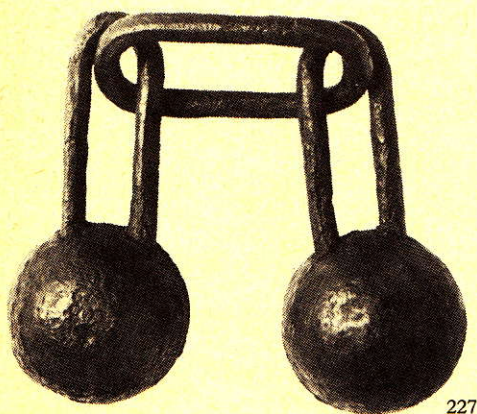

226

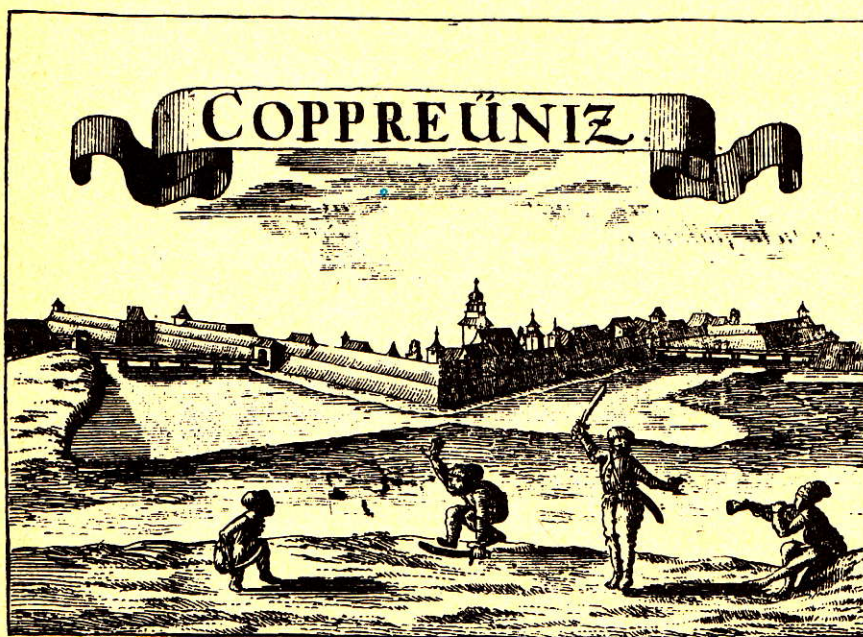
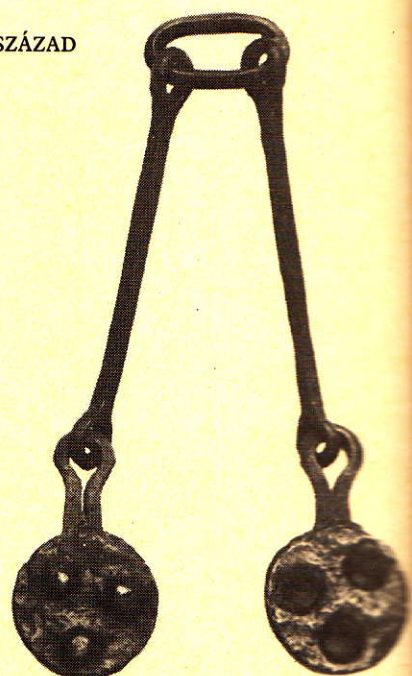
226 / RÁKÓCZI LÁSZLÓ SZABLYÁJA

227 / LÁNCOS ÁGYÚGOLYÓK, XVI–XVII. SZÁZAD

228 / KAPRONCA VÁRA

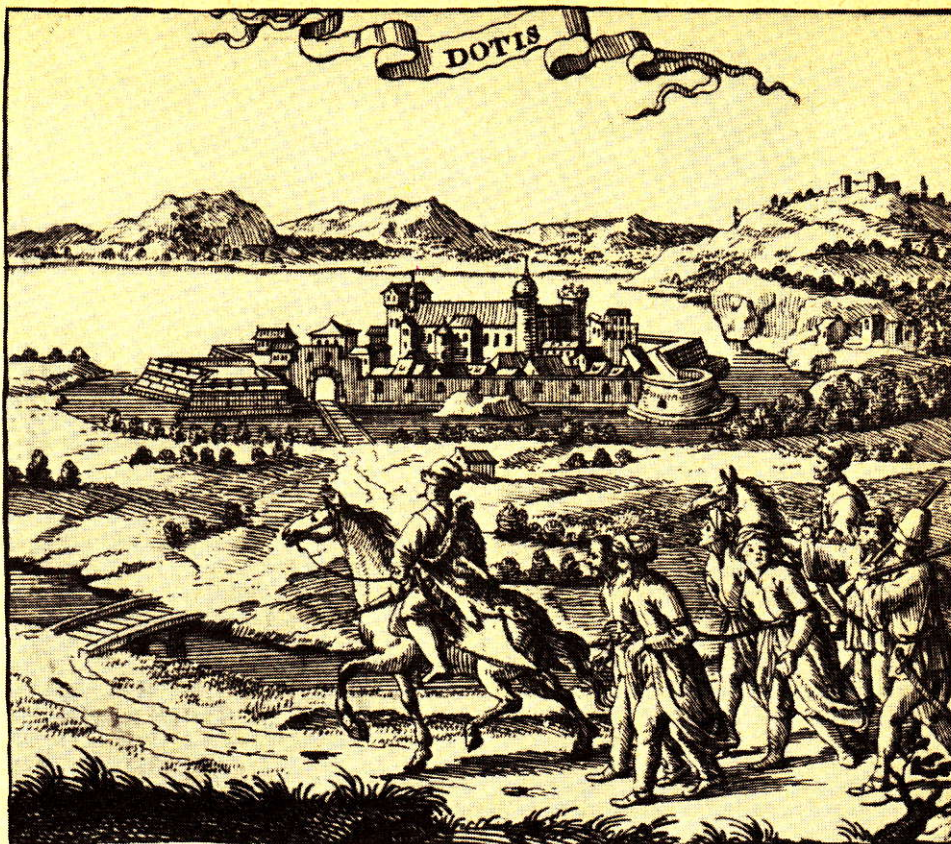
227

228

231

232

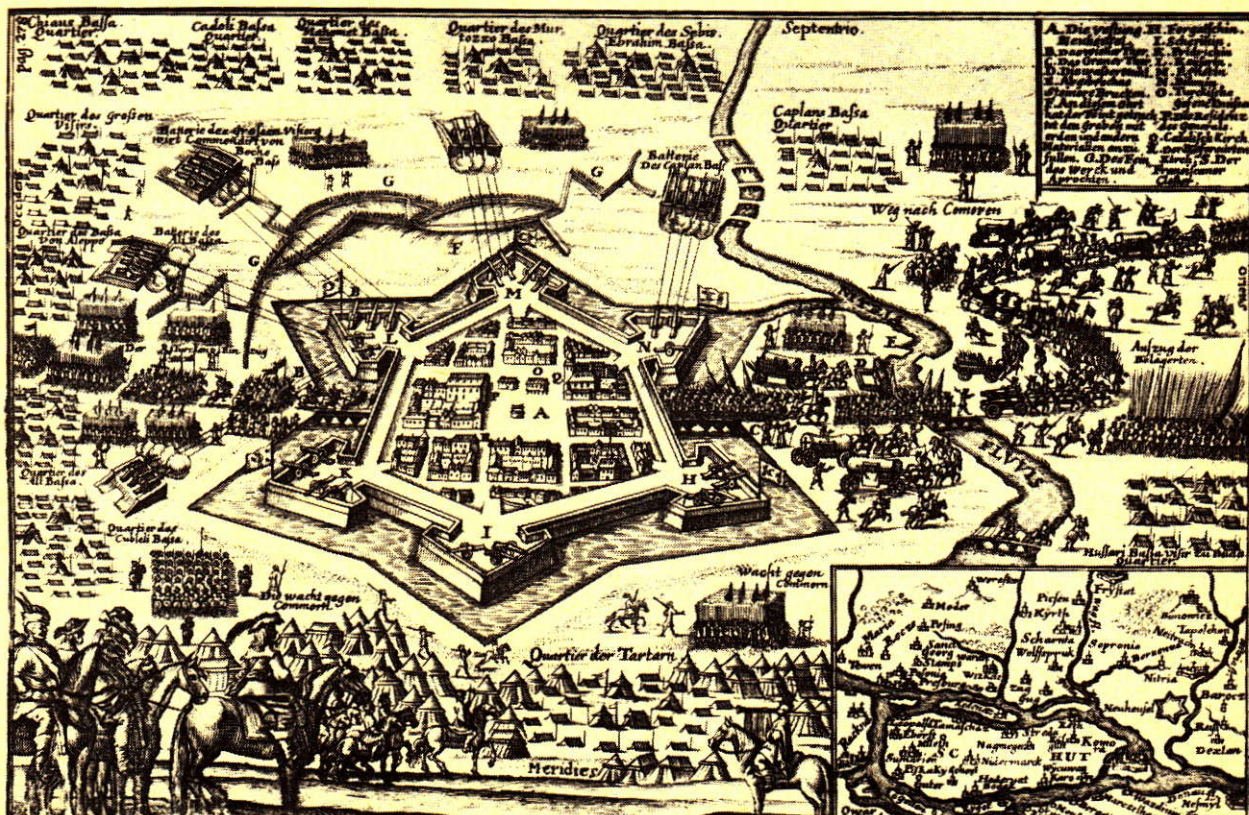
231 / SZATMÁR VÁRA

232 / ZÓLYOM VÁRA

233 / MONTECUCCI RAJMUND

234 / KOPPÁNY VÁRA

235 / ÉRSEKÚJVÁR OSTROMA 1663-BAN

236 / ZRÍNYI MIKLÓS
LOVASKÉPE

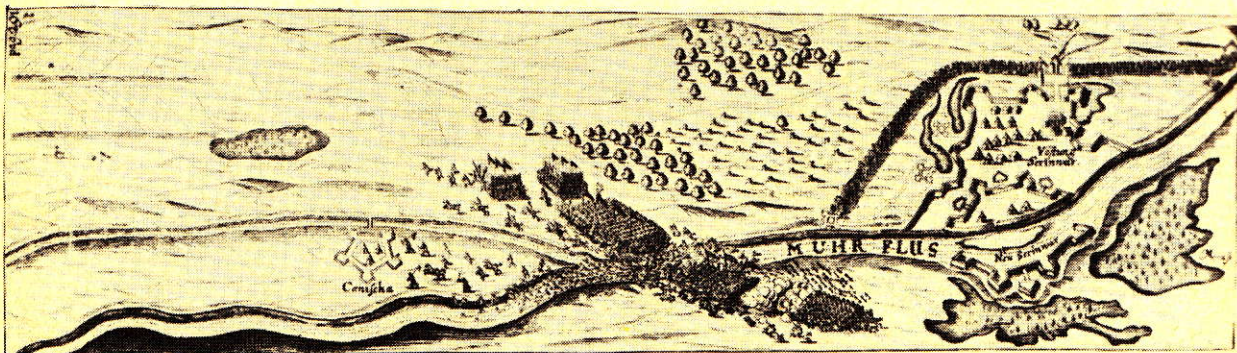
237 / ZRÍNYI PÉTER
GYŐZELME
HORVÁTORSZÁGBAN,
1663. OKTÓBER 16.

238 / ZRÍNYI MIKLÓS
GYŐZELME A MURÁNÁL,
1663. NOVEMBER 17.

237

238

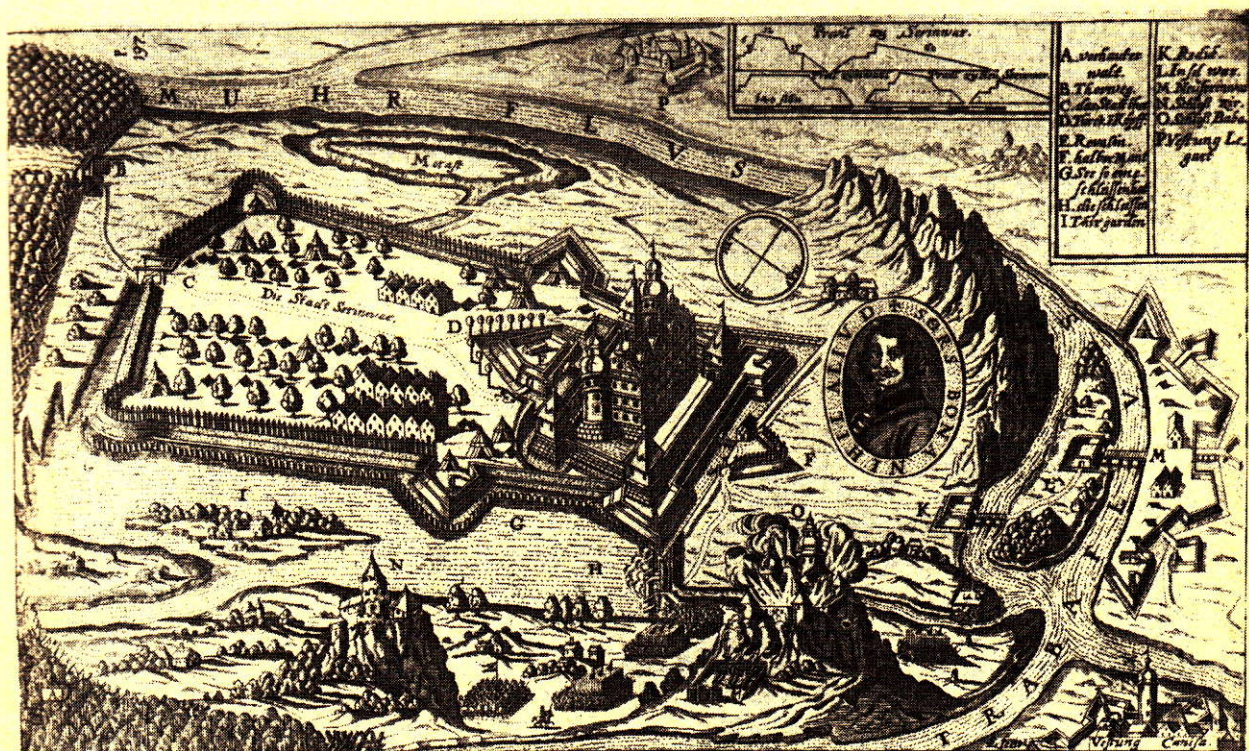

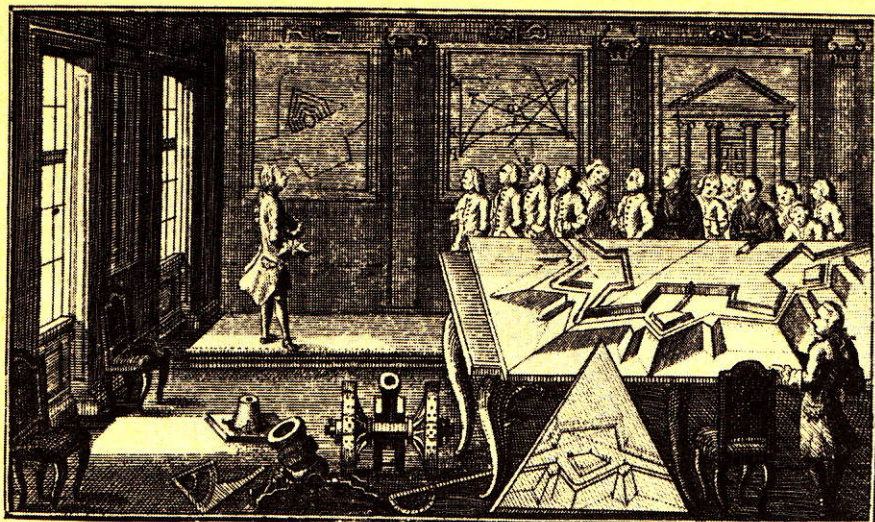
239 / AZ ESZÉKI HÍD FELÉGETÉSE

240 / ÚJ-ZRÍNYIVÁR

WAHRE AEBILDUNG DES STARCKEN GRANITZHAUS, NEBEN DER NEVEN VESTUNG. SERINWAR. A. 1664.

241 / HADITANÁCS
EGY VÁR MAKETTJÉNÉL

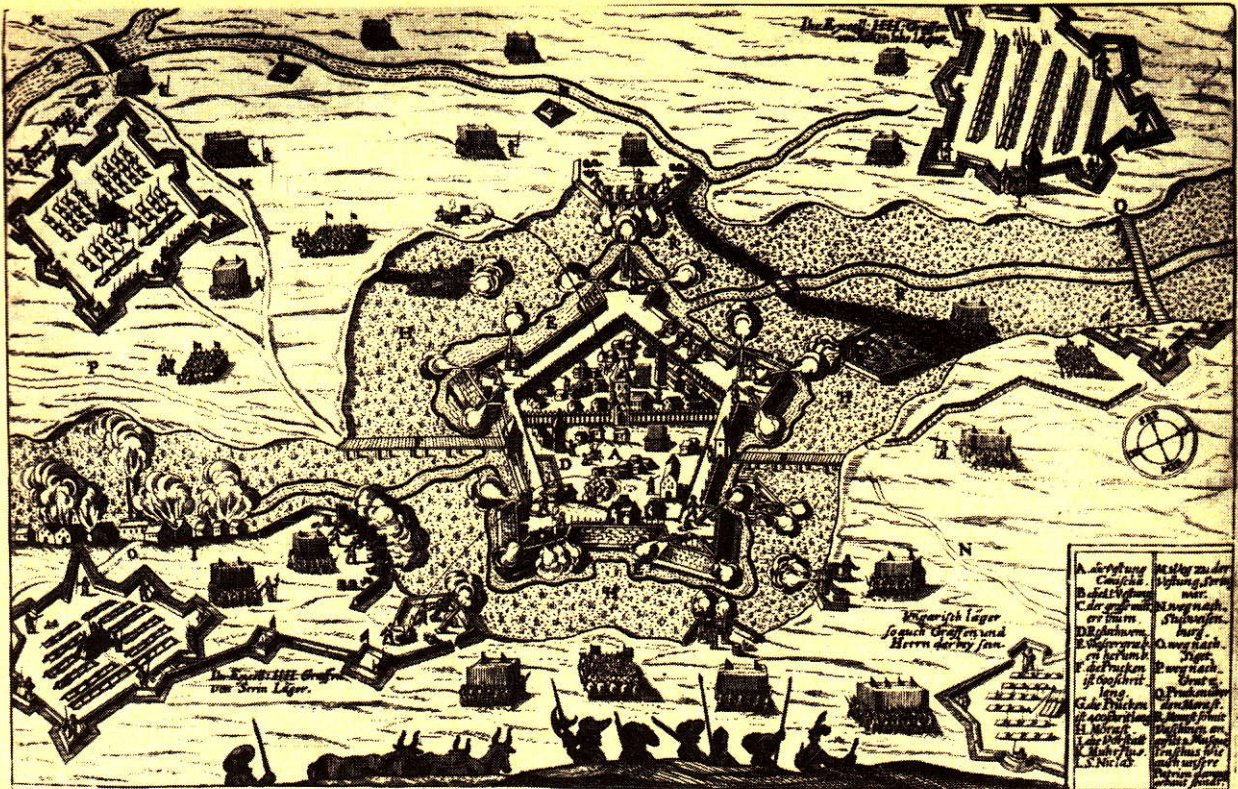
242 / TŰZÉRSÉG
VÁROSTROMNÁL
A XVII. SZÁZADBAN

241

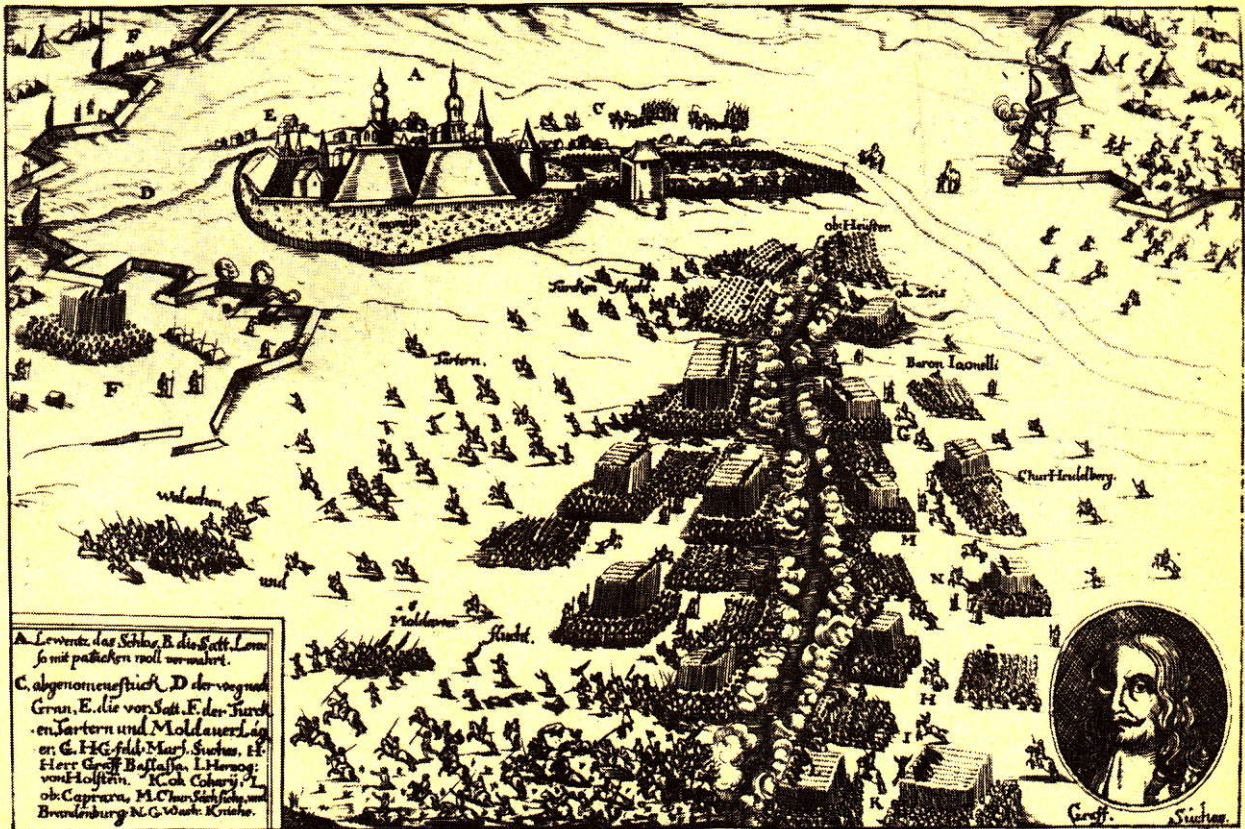
242

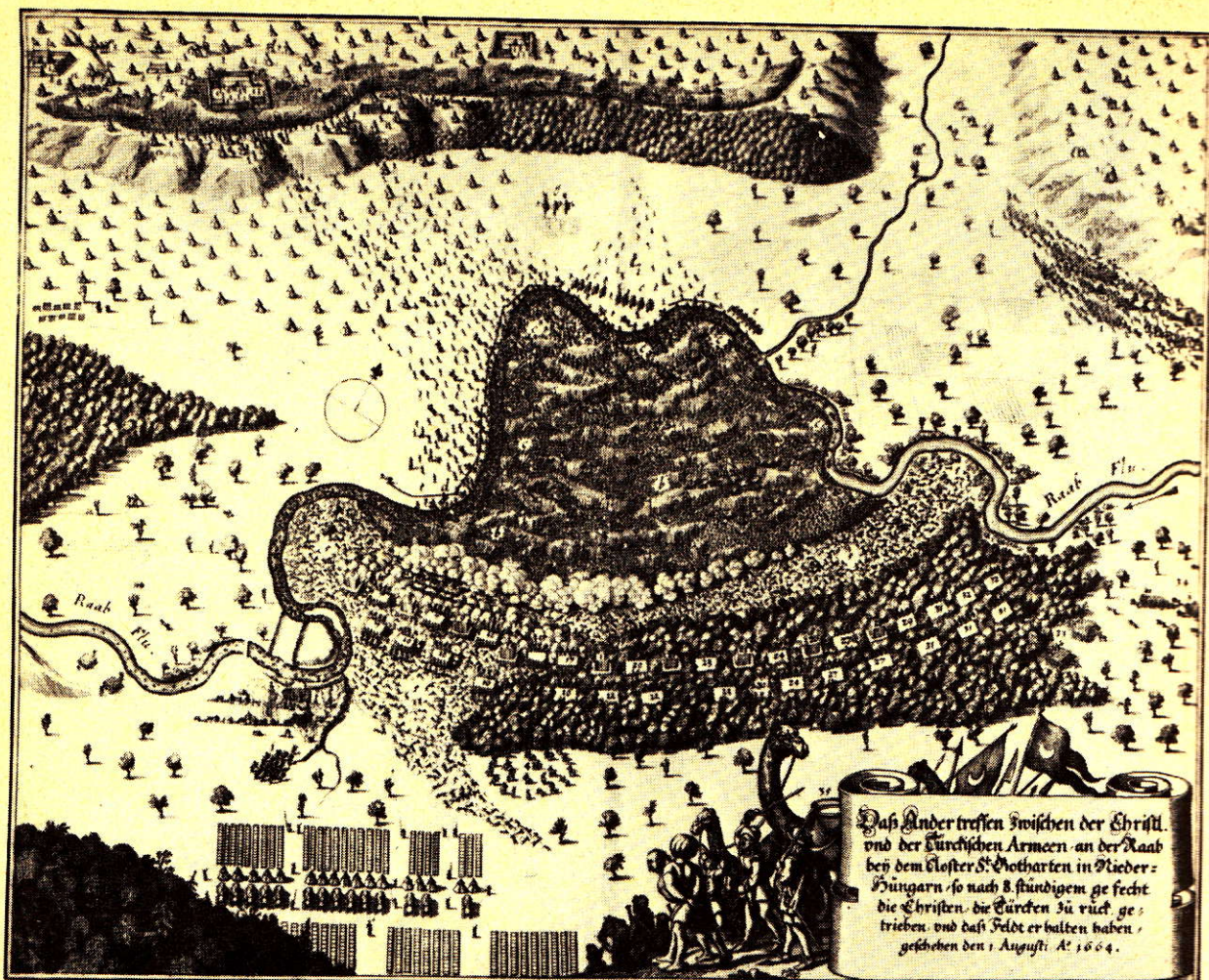

243 / KANIZSA OSTROMA, 1664. ÁPRILIS 27.

244 / A LÉVAI ÜTKÖZET, 1664. JÚLIUS 19.

245

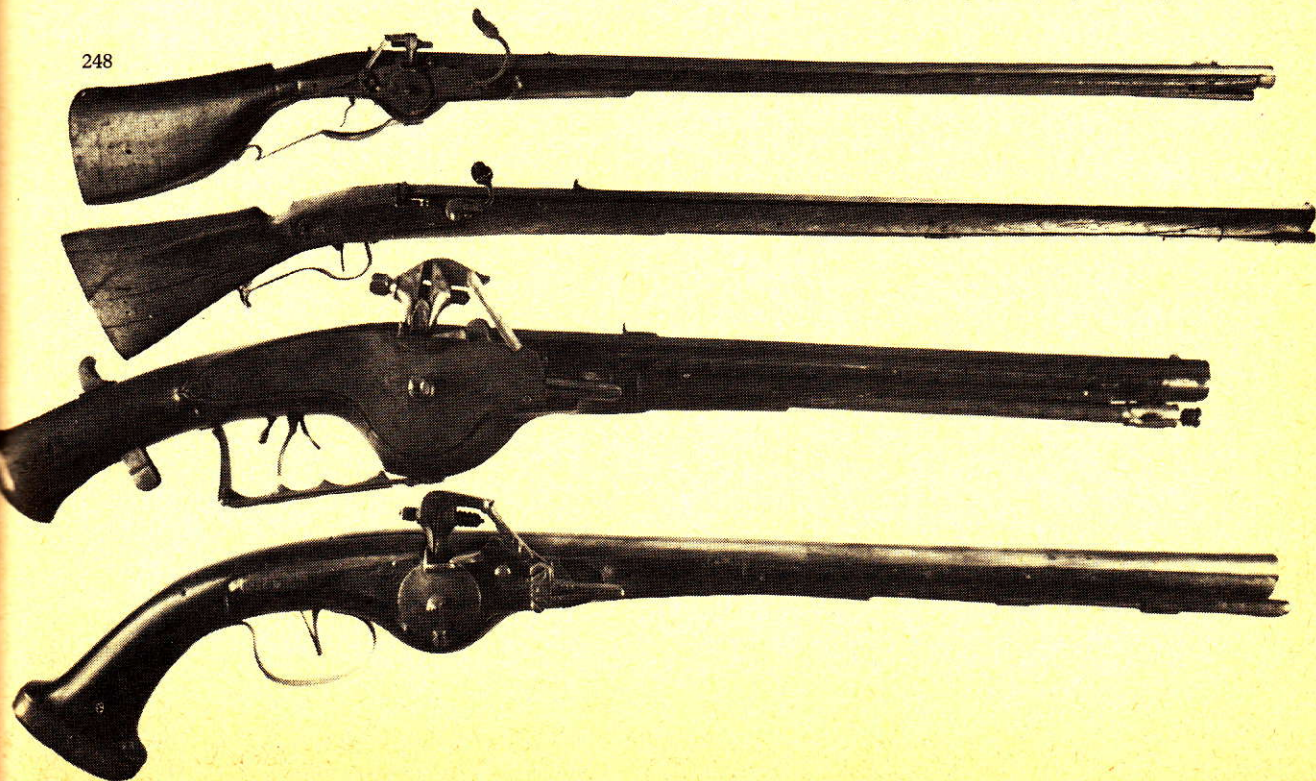

246

245 / A SZENTGOTTHÁRDI CSATA, 1664

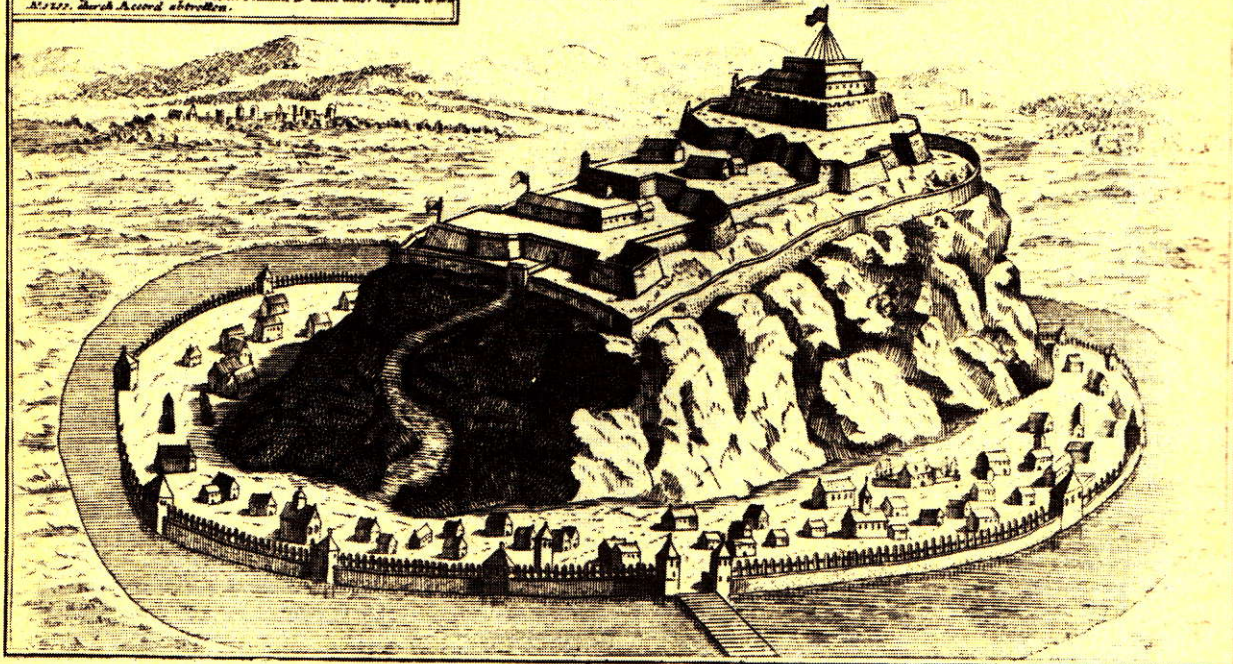
246 / BATTHYÁNY ÁDÁM

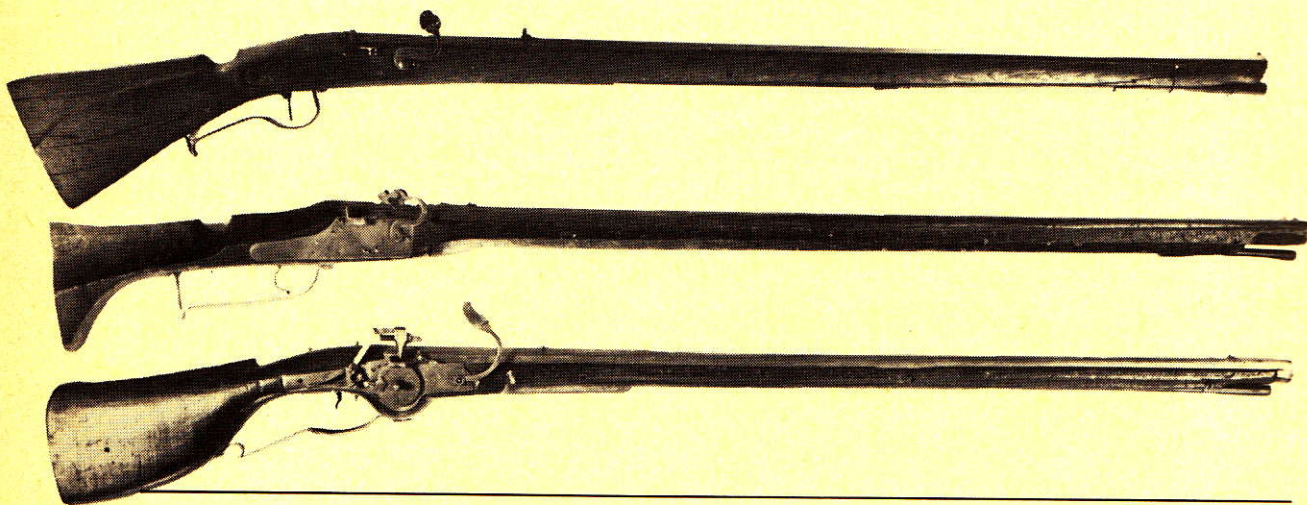

MONGATS oder MUNKAT SCH

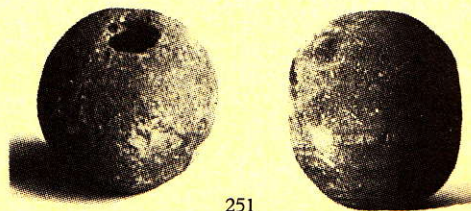
249 / MUNKÁCS VÁRA

250

250 / KANÓCOS PUSKÁK, XVII. SZÁZAD

251 / VASBÓL ÖNTÖTT KÉZIGRÁNÁT, XVII. SZÁZAD;
CSERÉPBŐL ÉGETETT KÉZIGRÁNÁT, XVII–XVIII. SZÁZAD

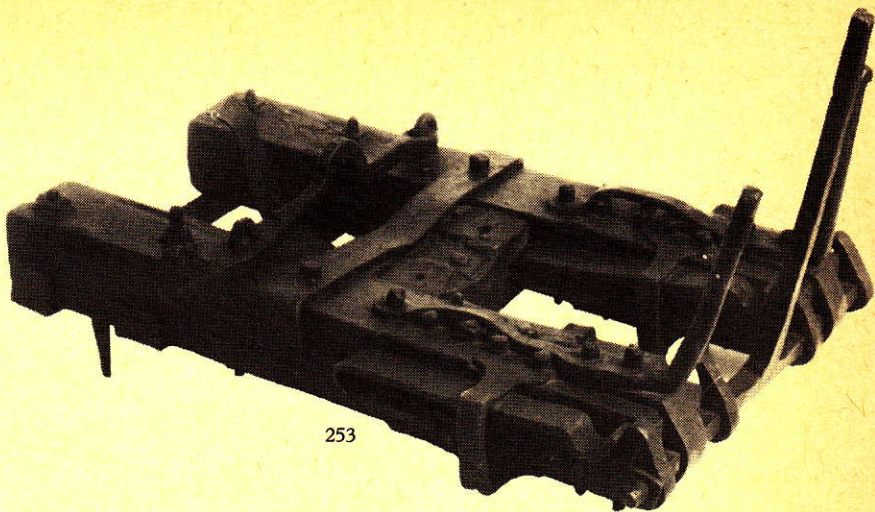

251

252

253

252 / BADENI LAJOS

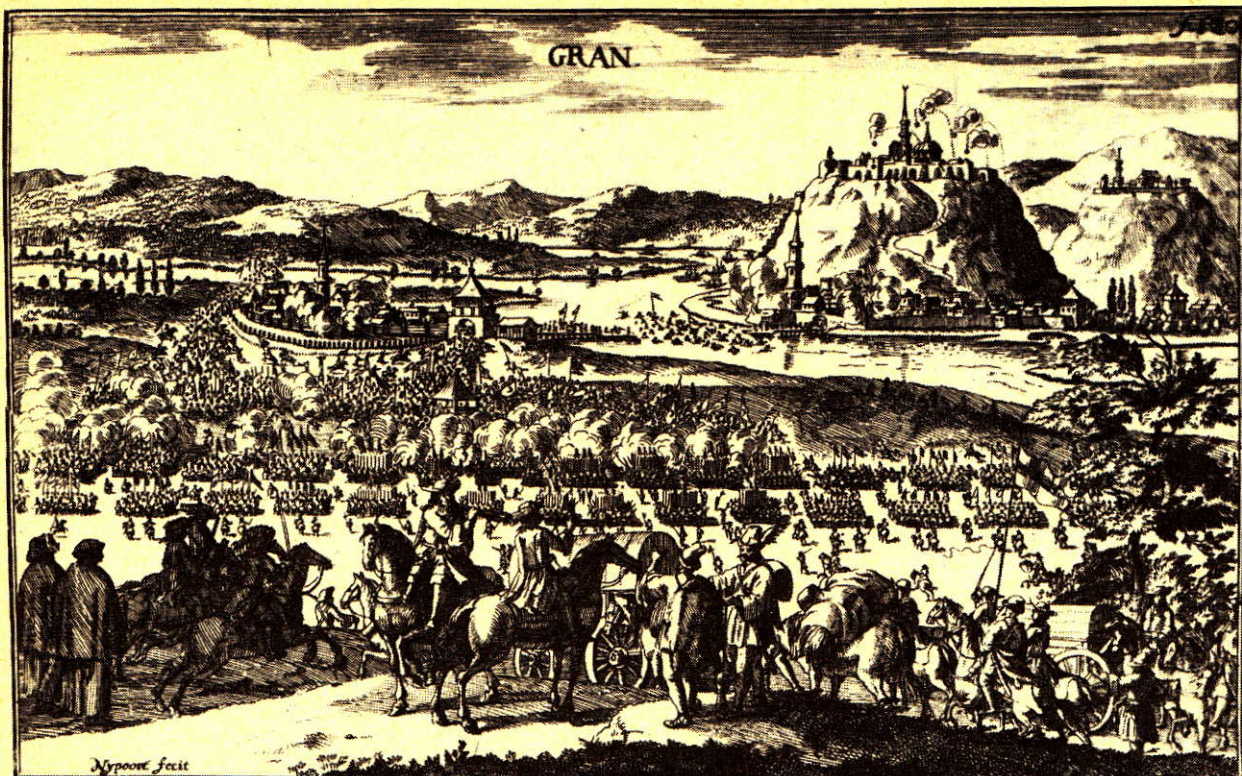
253 / TŰZESBOMBAVETŐ,
XVII. SZÁZAD

254 / A TÖRÖK VERESÉGE
BÉCSNÉL, 1683

254

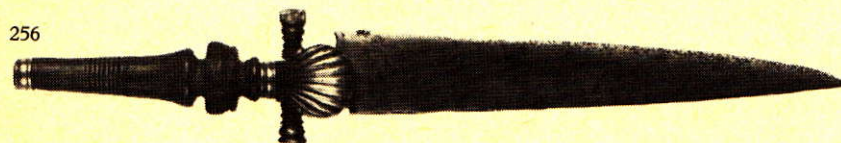
255

255 / A PÁRKÁNYI CSATA, 1683

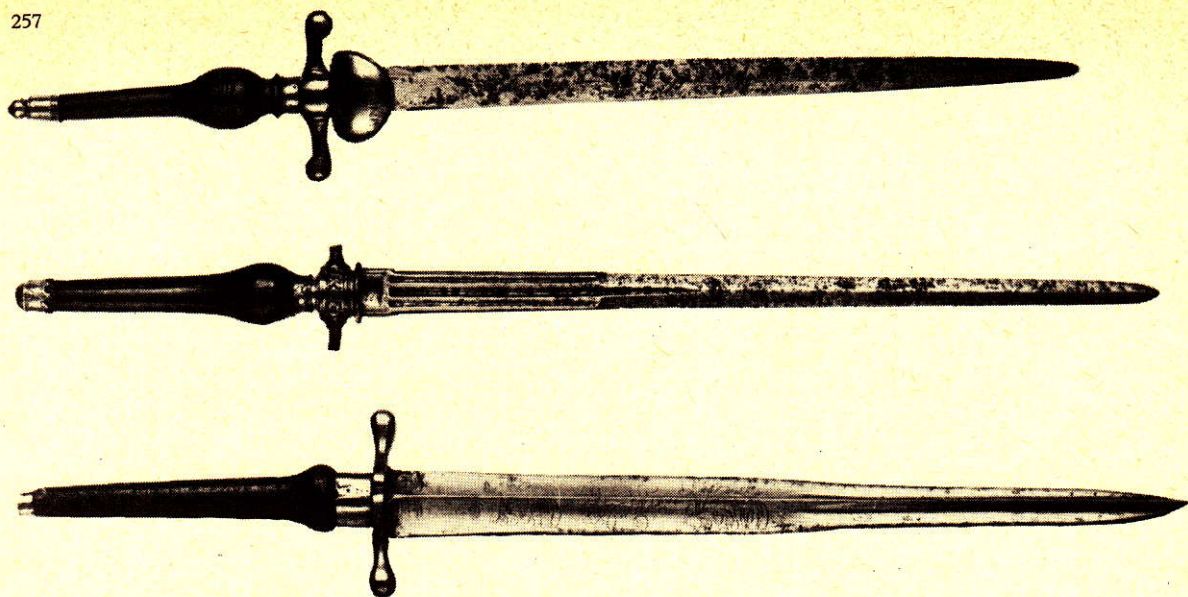
256 / SZURONYOK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL

257 / SZURONYOK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBŐL

258 / BUDA VISSZAVÉTELE, 1686

259 / ABDURRAHMAN,
AZ UTOLSÓ BUDAI PASA

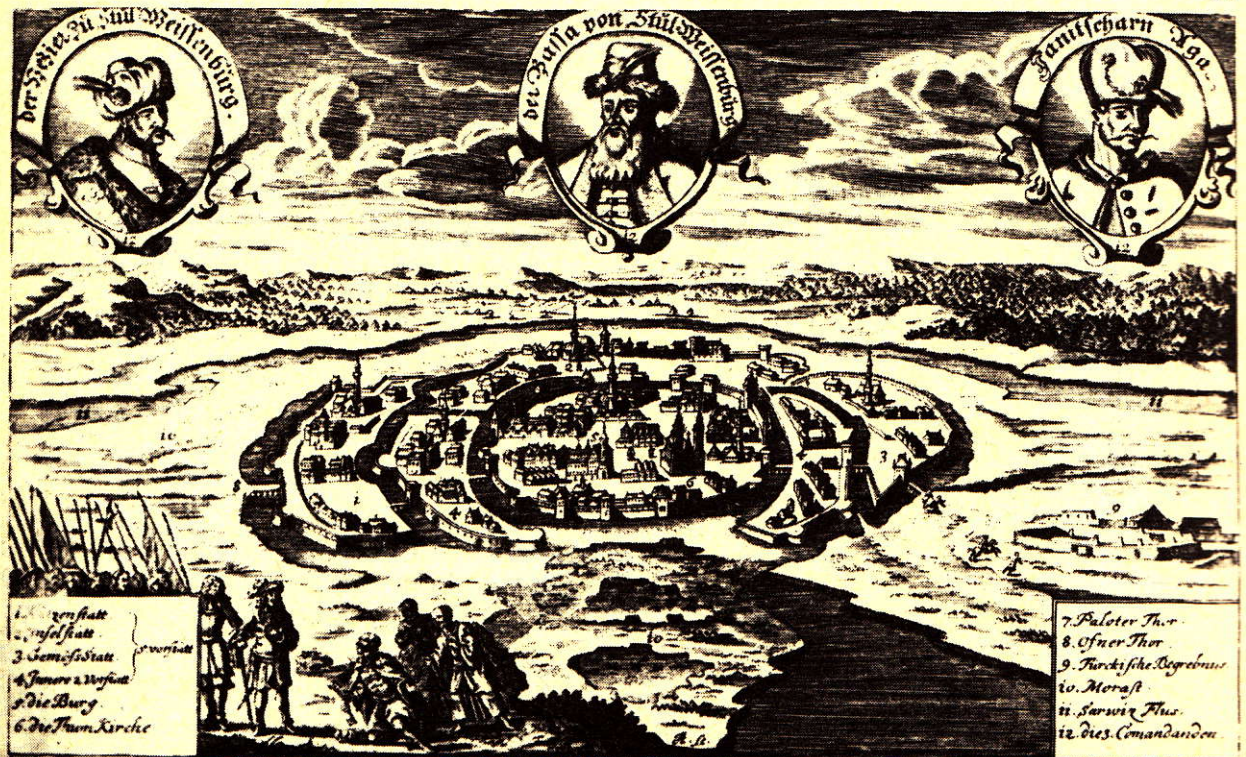
260 / A TÖRÖKÖK ÁTADJÁK
SZÉKESFEHÉRVÁRT, 1688

261 / A SZALÁNKEMÉNI
CSATA, 1691

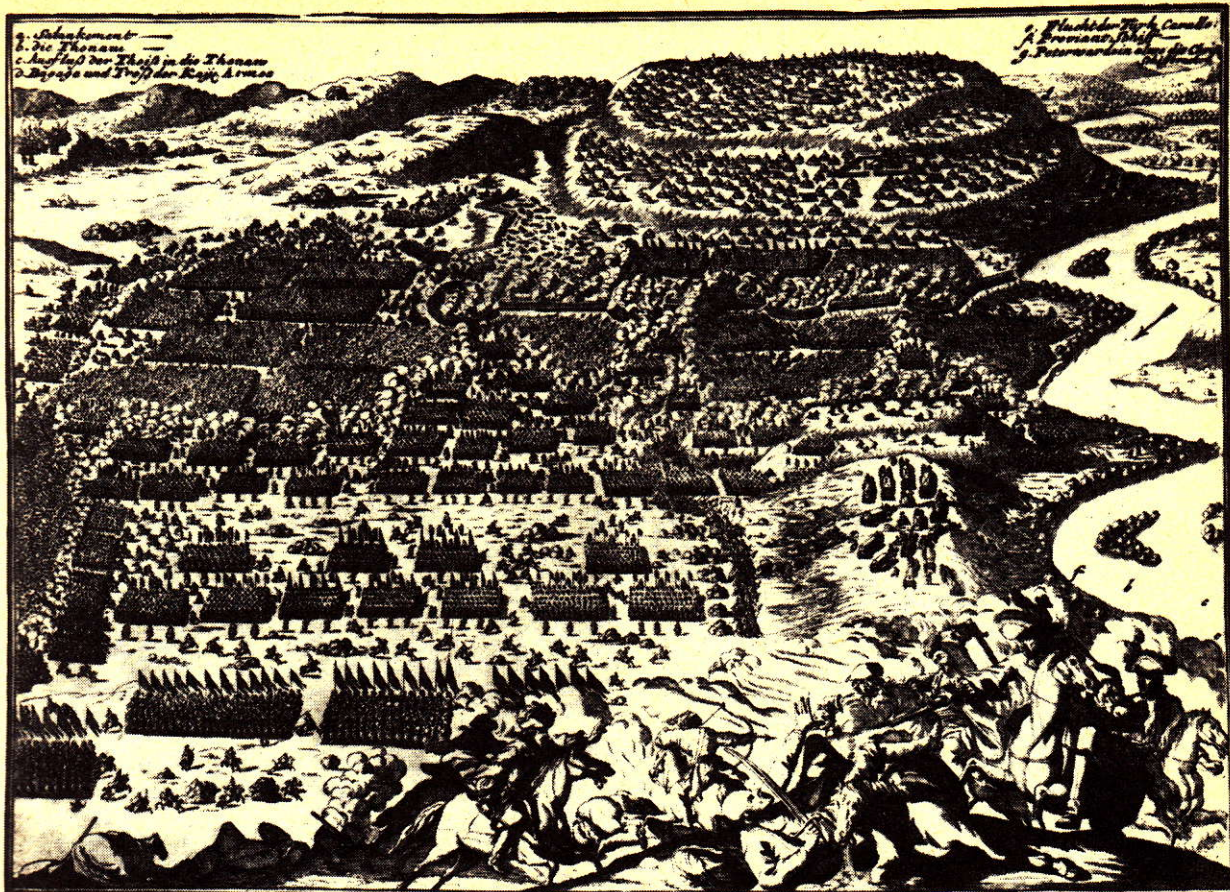
262 / A ZENTAI CSATA, 1697

259

260

261

262

263 / SAVOYAI JENŐ

264 / II. RÁKÓCZI FERENC

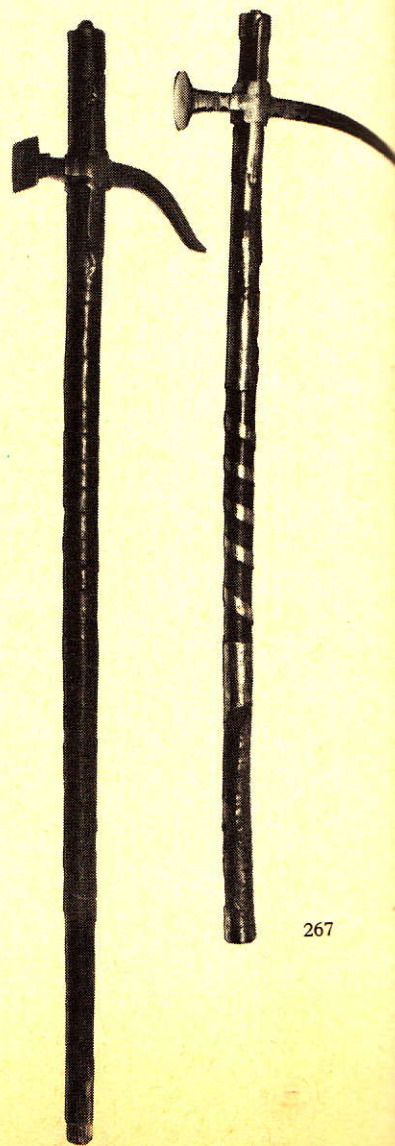

265

266

267

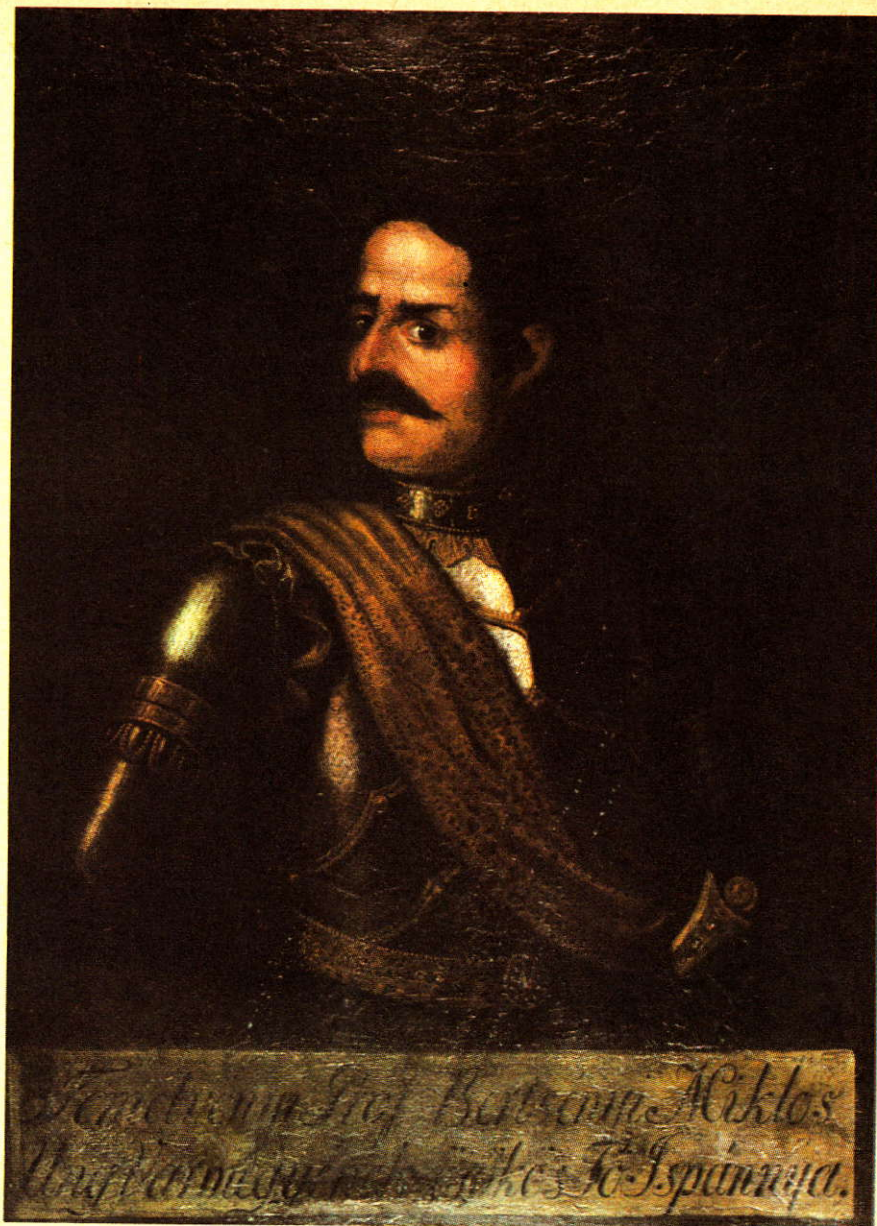
265 / II. RÁKÓCZI FERENC
HADIZÁSZLAJA

266 / KURUC KÖZKATONÁK

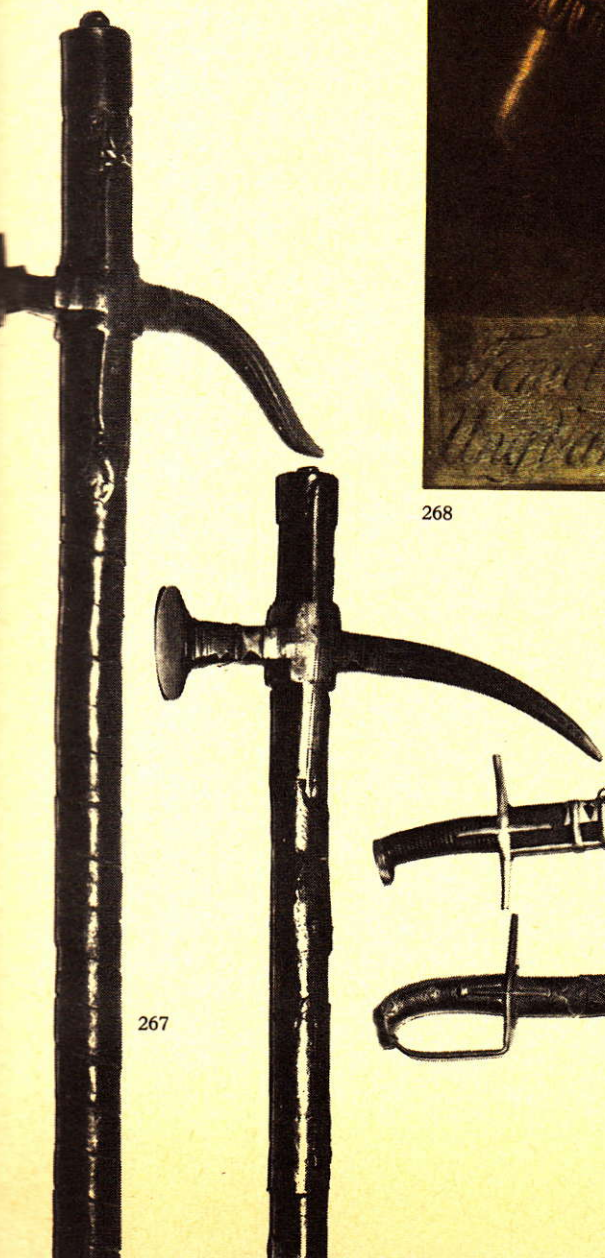
267 / KURUC FOKOSOK

268 / BERCSÉNYI MIKLÓS

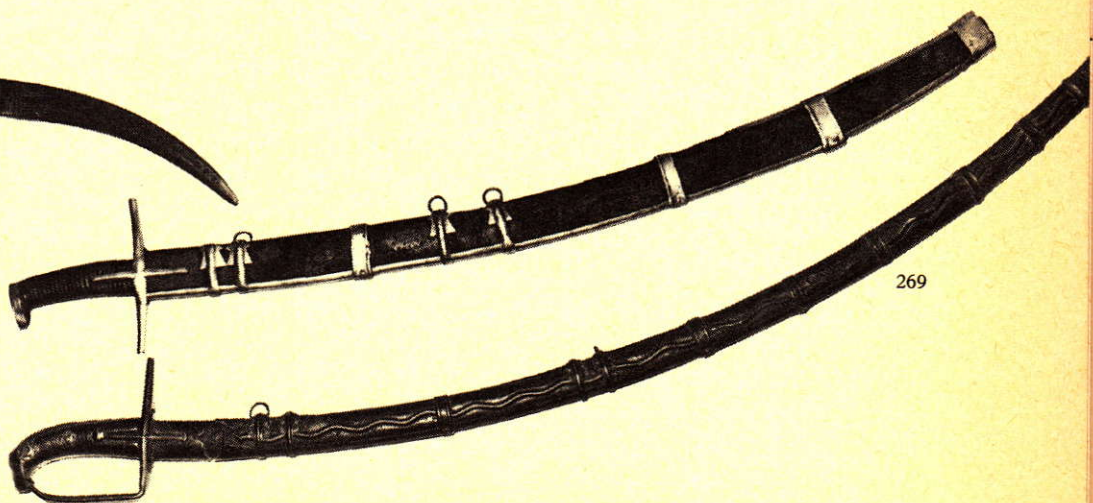
269 / KURUC SZABLYÁK

268

267

269

270 / KURUC-LABANC ÖSSZECSAPÁS

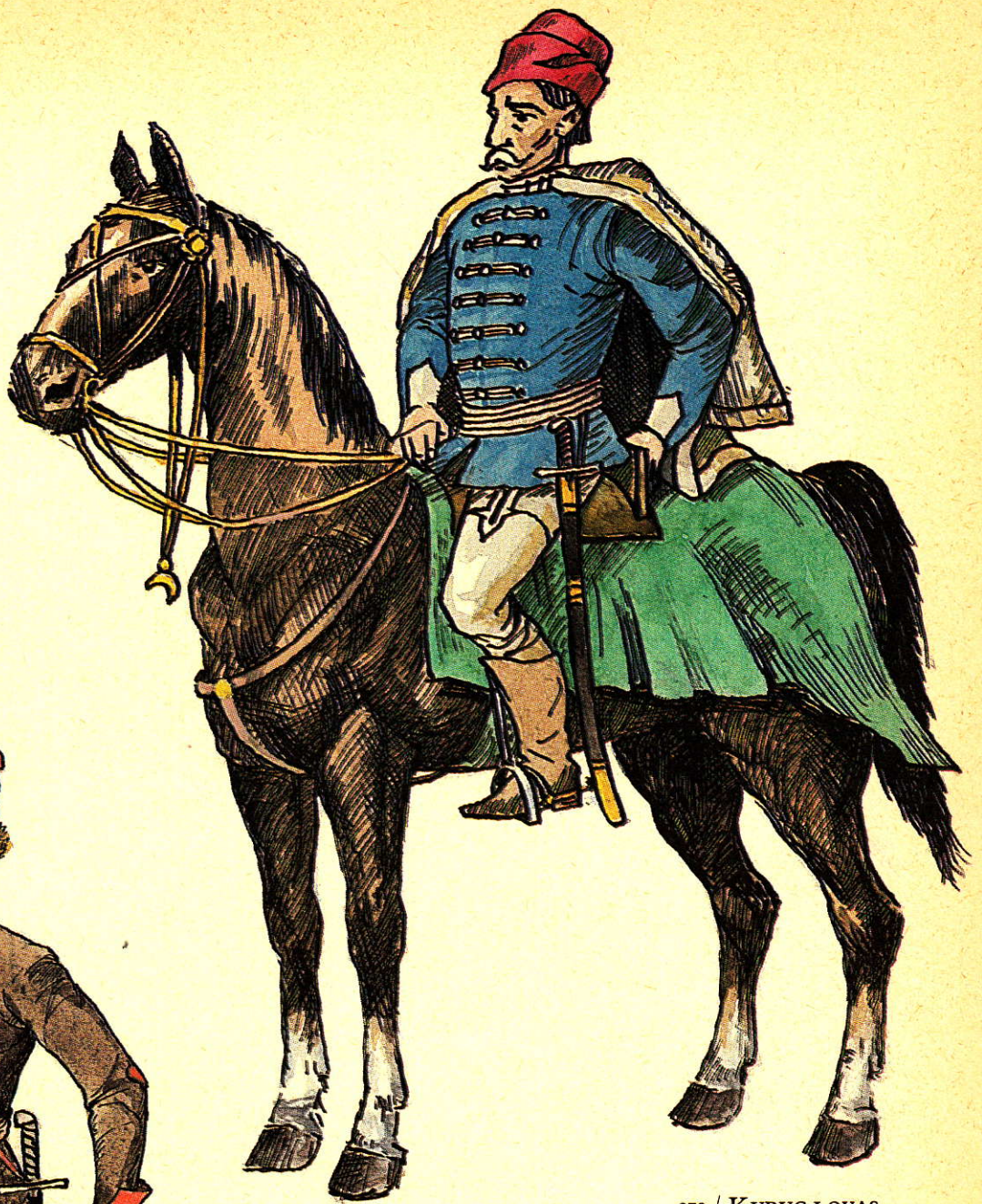
271 / PORTYÁZÓ KURUCOK

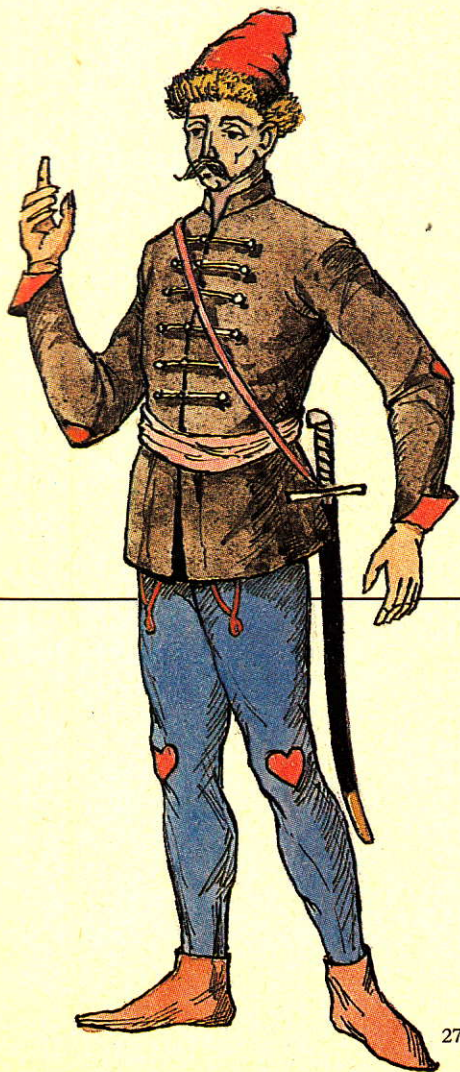
Man pflegt Hoffnungs voll auf Deute, auszureiten.
Und nimt gleich alles weg was man bekommen kan.
Auch wann man üngesehr frisst von des Feindes Heuten
Jemand der sich vermeilt an einem Orte an
Find man ihn an ein Pferd wie man gar oft gesehen
Und laßt ihn so mit sich bis in das Lager gehen.

On part pour butiner tout plein de l'esperance,
A grandes richesses peusement en pensee,
Et on pille par tout, tous en sont en alarmes,
Chacun court ça et là et fuit versant les larmes,
Quand on trouve quelqu'un, on le prend ritouant,
On lie à un cheval le pauvre tres fouvant.

272 / KURUC LOVAS

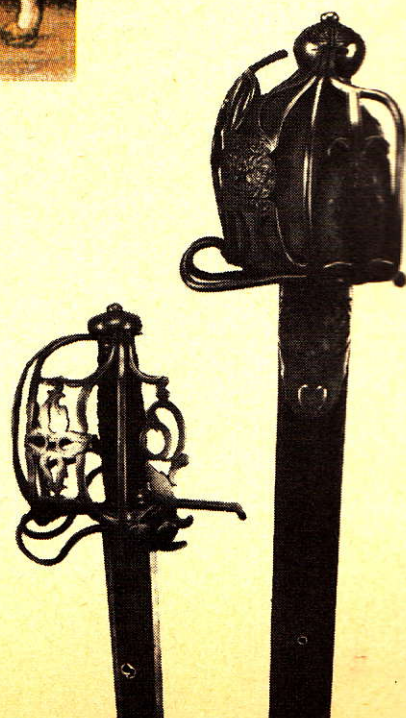

273 / KURUC GYALOGOS

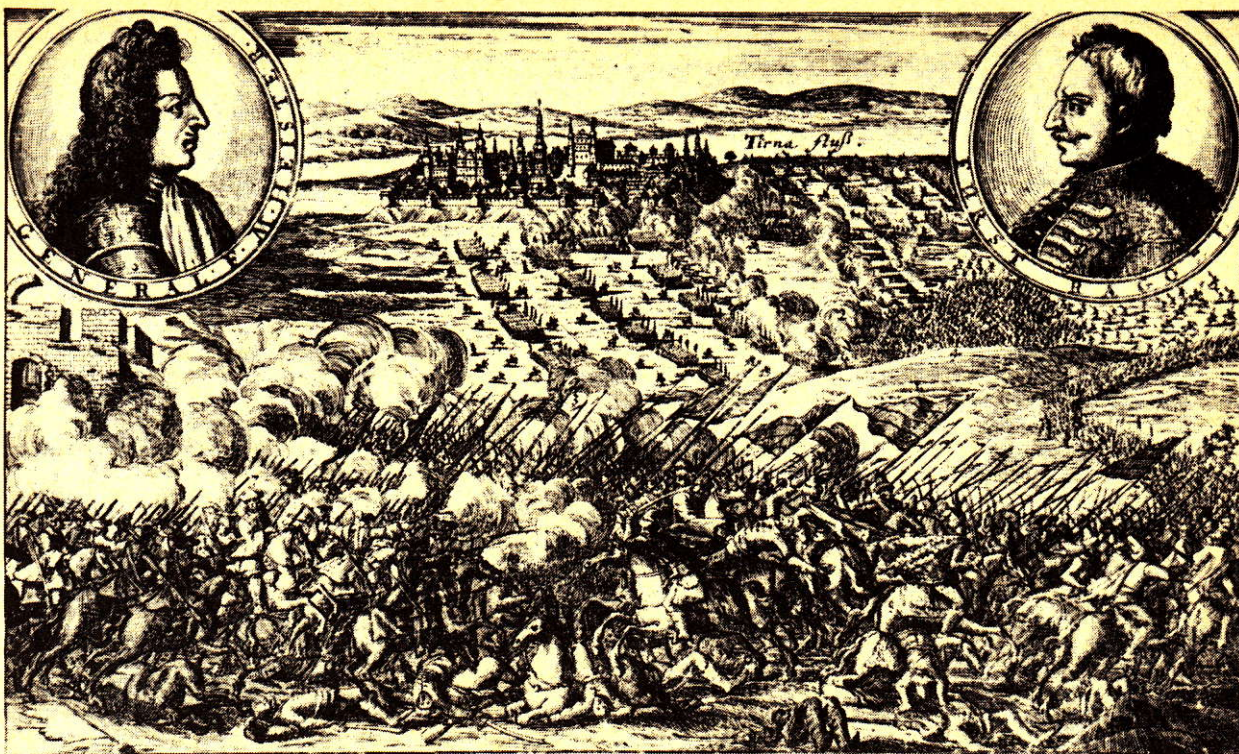

274 / KURUC TISZTEK

275 / SKÓT KARDOK

276

276 / A NAGYSZOMBATI CSATA 1704-BEN

277 / KURUC SÜVEG ÉS FOKOS

278 / BÉCS ALATT ELFOGOTT KURUC

277

278

280 / SRÉTER JÁNOS

279 / KURUC LOVAS

281 / KÁROLYI SÁNDOR

282 / SIEGBERT HEISTER

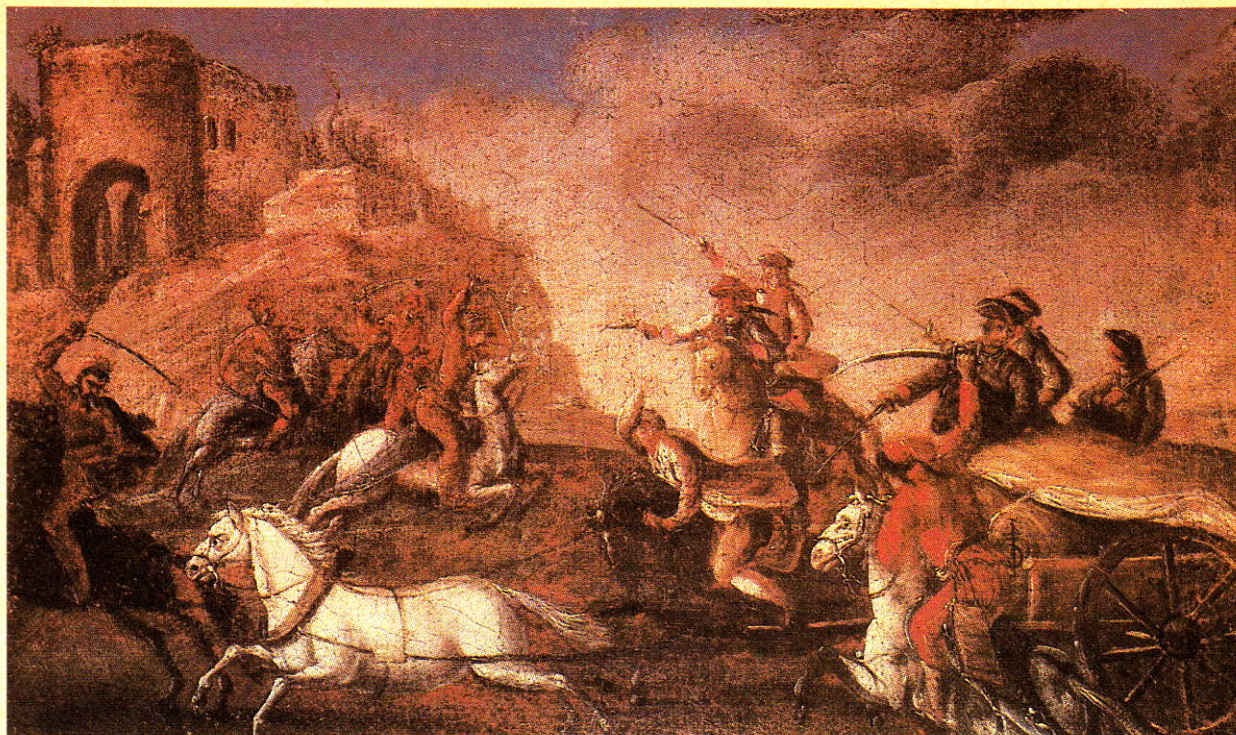

283 / VAY ÁDÁM

284 / JOHANN LUDWIG RABUTIN

285

285 / PORTYÁZÓ KURUCOK
POSTAKOCSIT TÁMADNAK

286 / KURUCOK AZ ŐRSZOBÁN

286

287

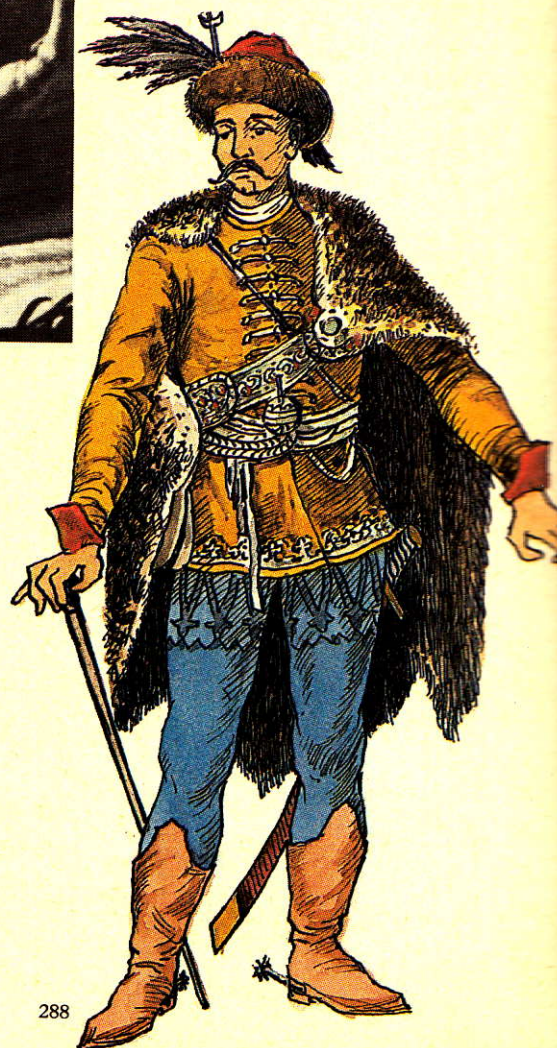
287 / PÁLFFY JÁNOS

288 / KURUC EZERES KAPITÁNY

289 / ÖSSZECSAPÁS KURUCOK ÉS LABANCOK KÖZÖTT

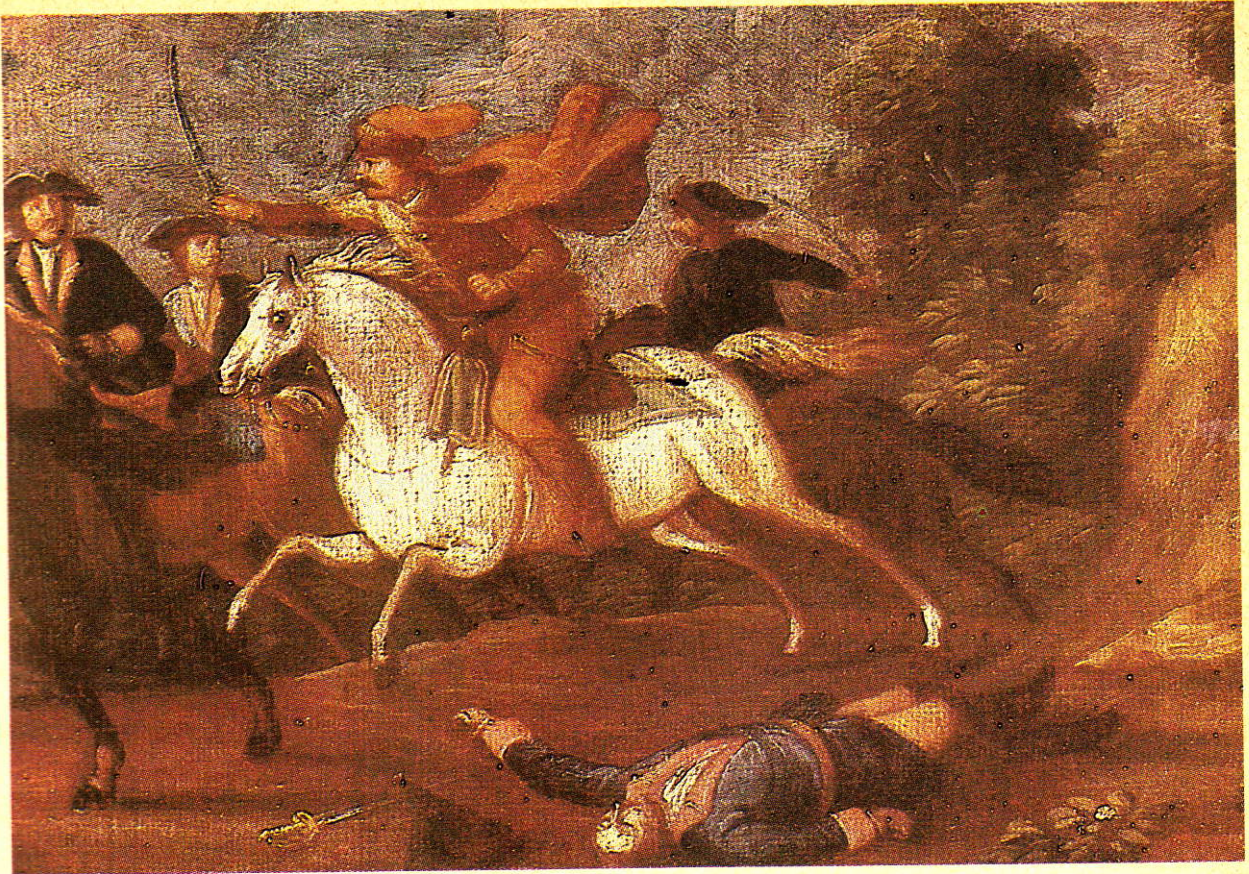
290 / KURUC SZABLYA ÉS PALLOS

291 / HEGYESTŐRÖK

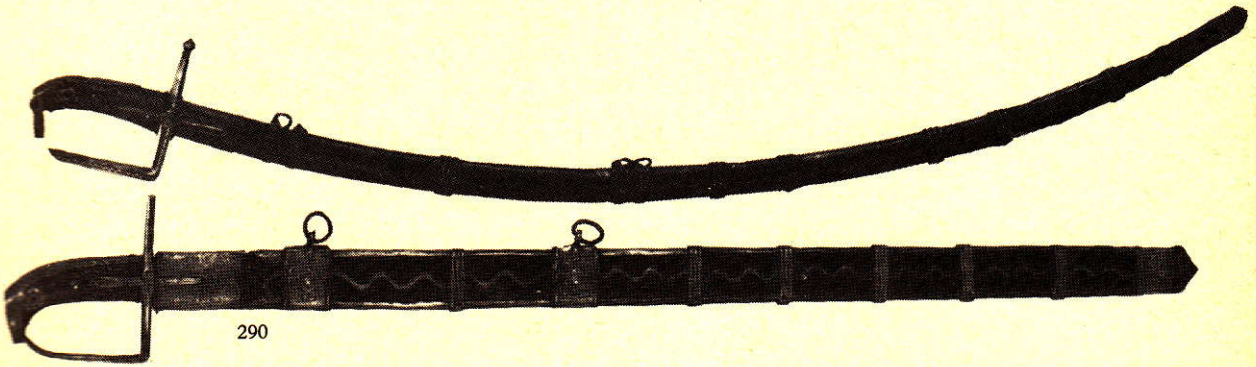

288

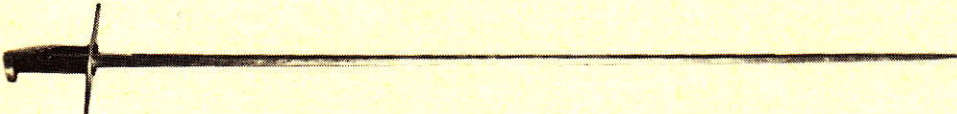

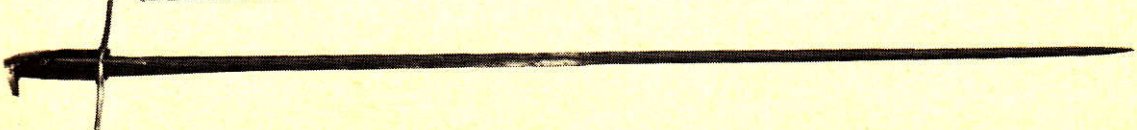
289

290

291

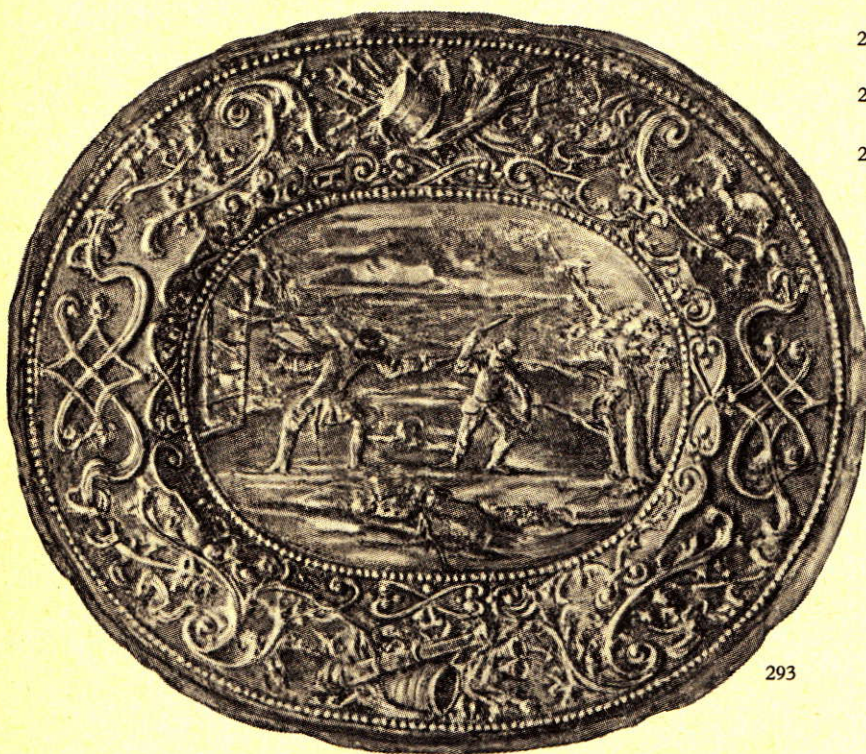

292

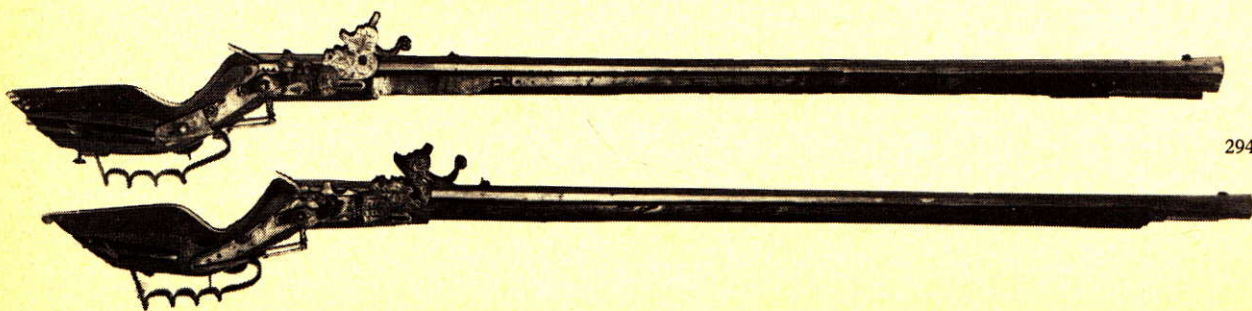
292 / KURUC CSATAJENET

293 / GYALOGOS VÍVÁS

294 / KATONAI CSINKAPUSKÁK

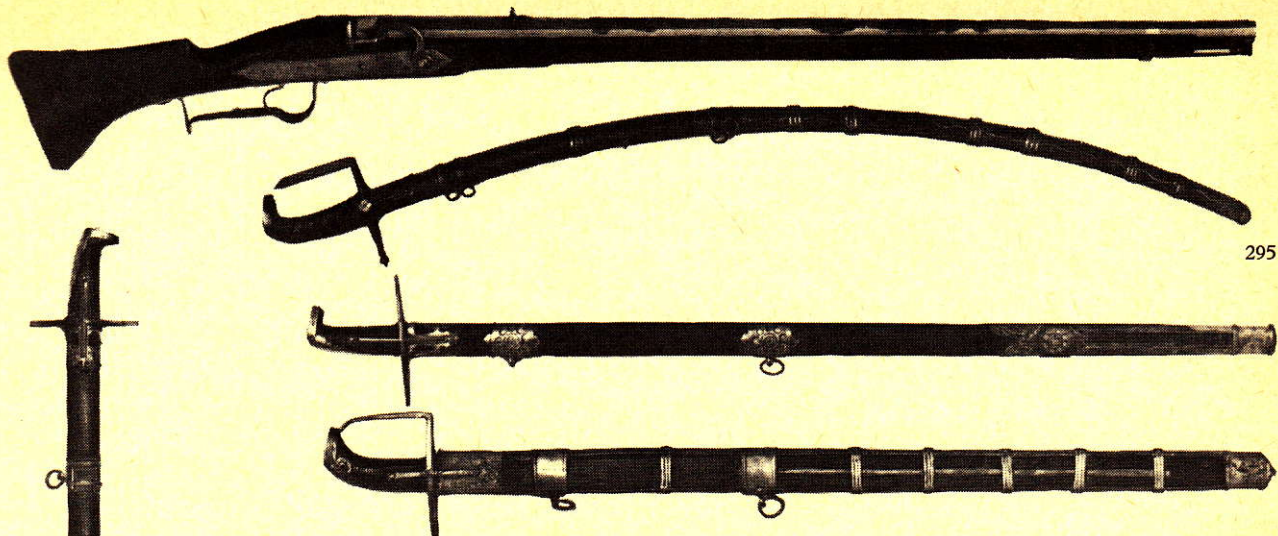

293

294

295

296

295 / KURUC
KANÓCOS PUSKA,
SZABLYA, PALLOSOK,
HEGYESTŐR

296 / KURUC SÜVEG
ÉS SZARVASAGANC
LÓPORTARTÓ

297

297 / DÖRZSKEREKES PISZTOLYOK

298 / II. RÁKÓCZI FERENC REGULAMENTUMÁNAK CÍMLAPJA

299 / KURUC VITÉZ

300 / KÉZIGRÁNÁTOK ÜVEGBŐL ÉS ÓLOMBÓL

A^o
MAGYAR
ORSZÁGI
CONFEDERALTT NEMES
STATUSOK

ES
RENDEK

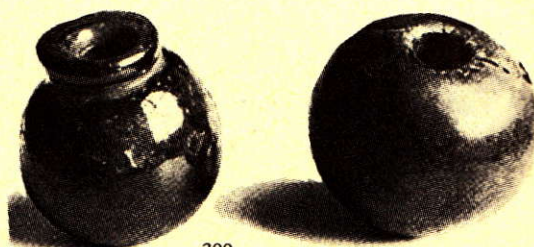
Részéről szabott

HADI
REGULÁK,
ARTICULUSOK,
EDICTUMOK,
ES
TÖRVÉNYEK.

298

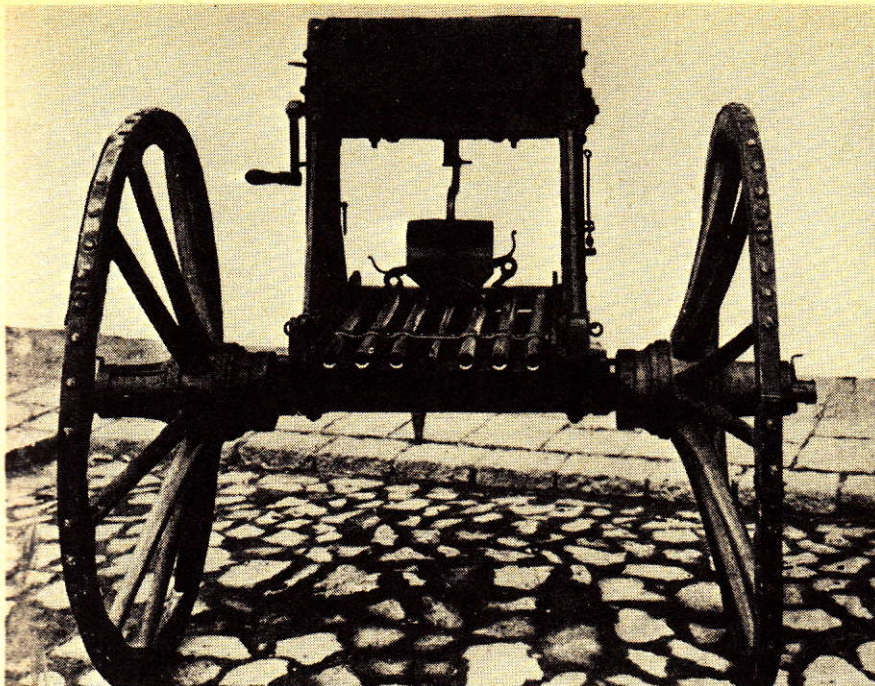

299

300

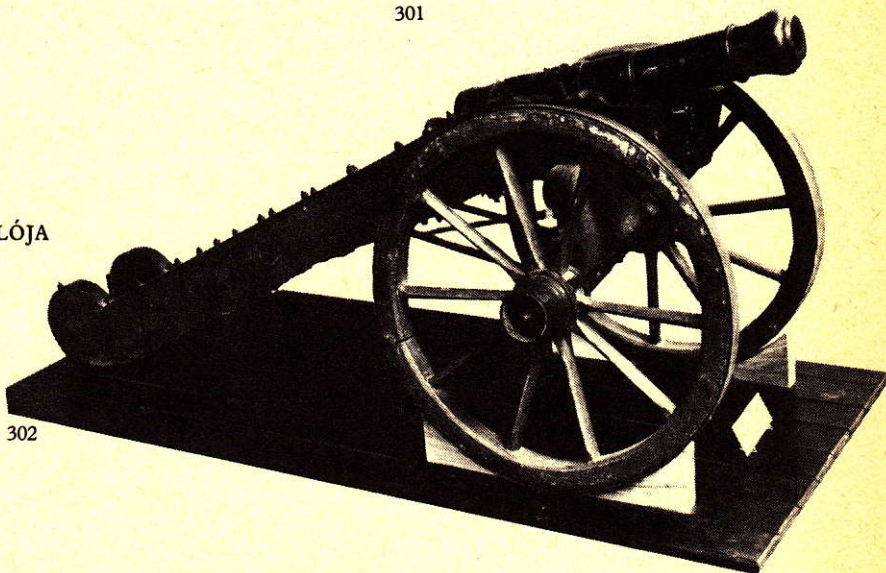

301

301 / SEREBBONTÓ, ÚN. ORGONALÖVEG

302 / ÁGYÚ, XVII-XVIII. SZÁZAD FORDULÓJA

303 / A TRENCSENI CSATA, 1708

302

303

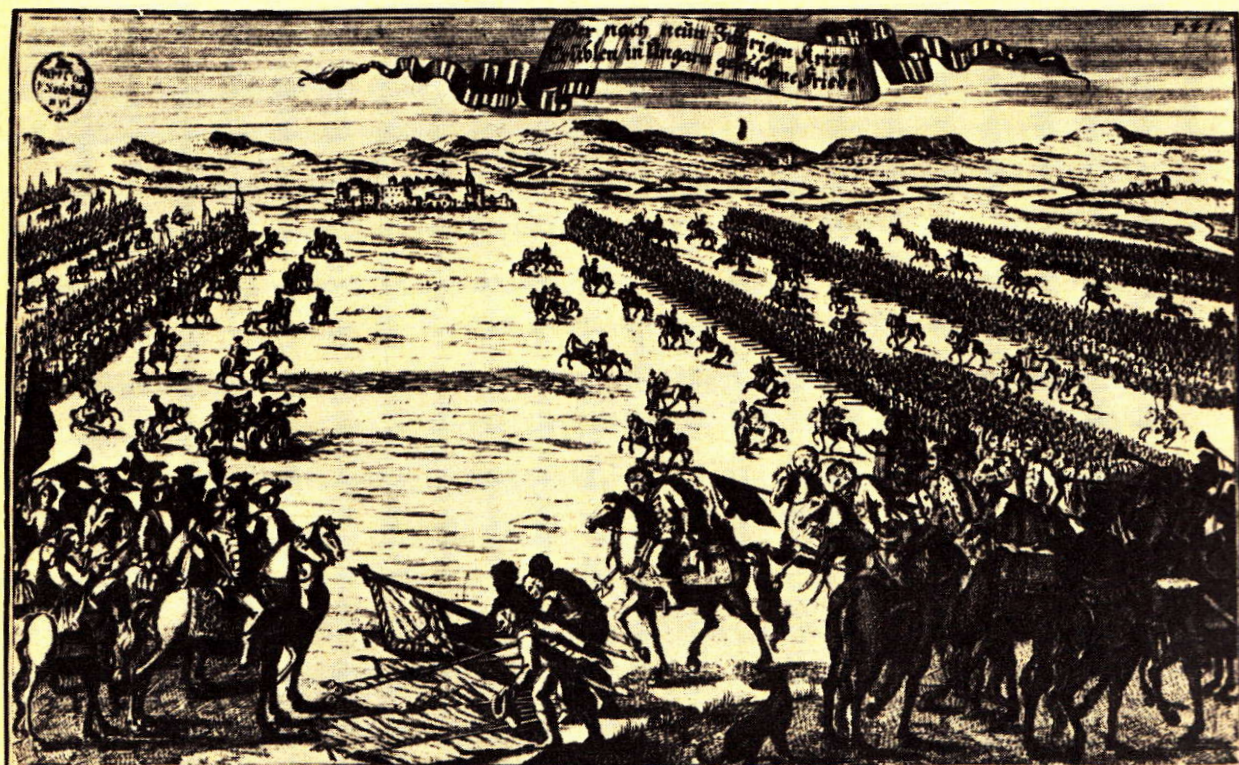

304 / KURUC CSAPATSZEMLE

305 / A NAGYMAJTÉNYI ZÁSZLÓLETÉTEL 1711-BEN

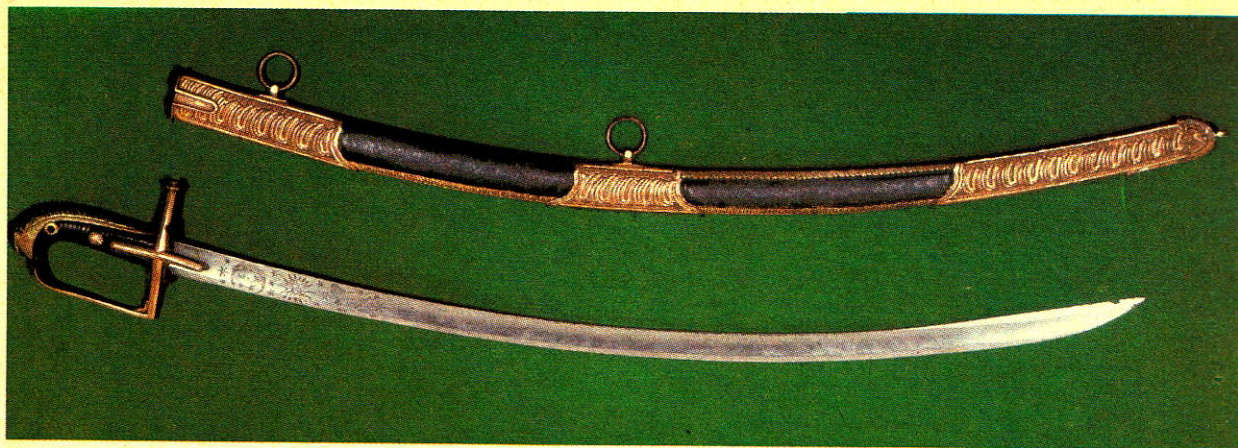

306 / BERCSÉNYI-HUSZÁR A FRANCIA
HADSEREGBEN A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN

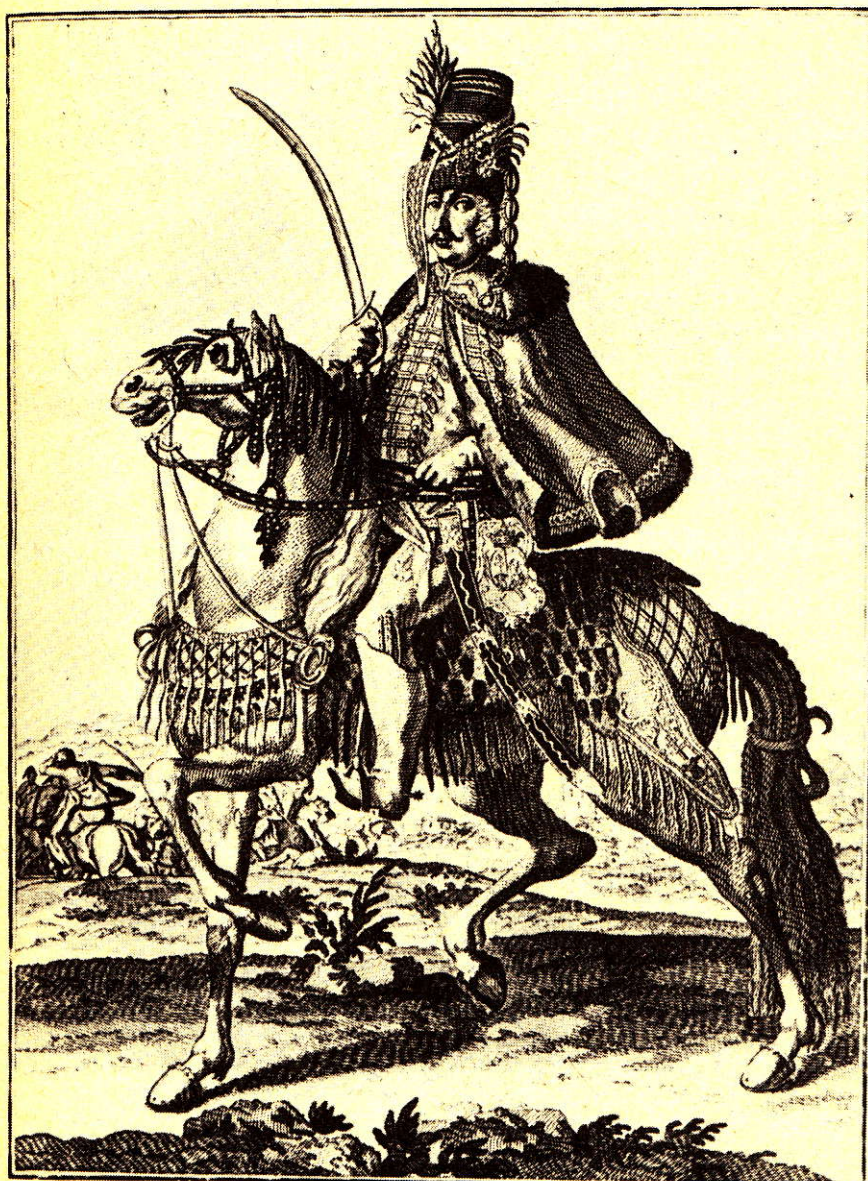
307 / GRÓF HADIK ANDRÁS TÁBORNAGY

308 / GRÓF HADIK ANDRÁS TÁBORNAGY SZABLYÁJA

309

310

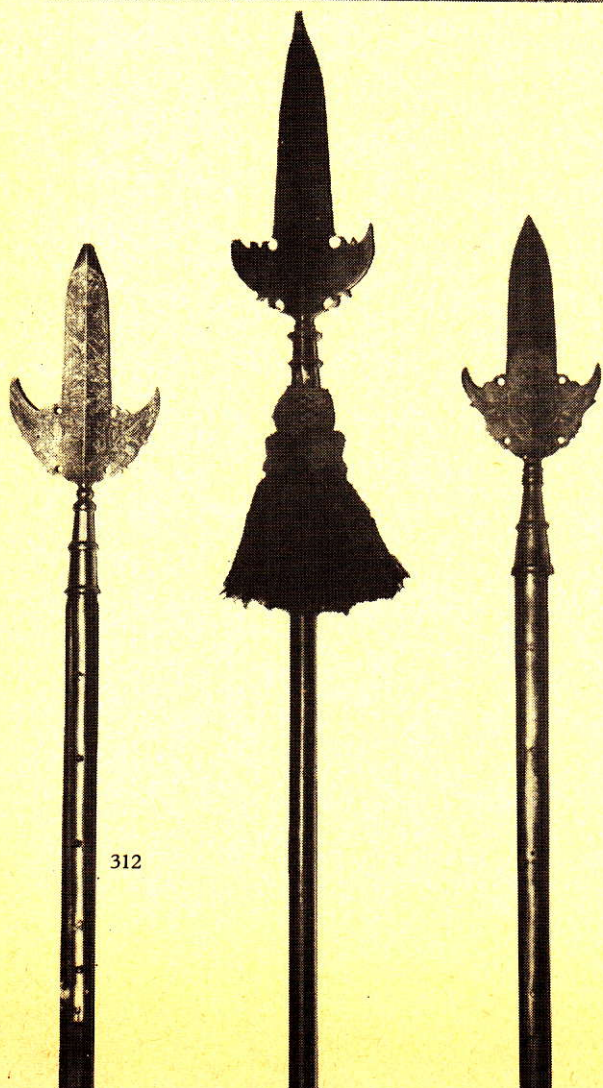
309 / BELEZNAY JÁNOS
ALTÁBORNAGY

310 / GRÓF NÁDASDY FERENC
TÁBORNAGY

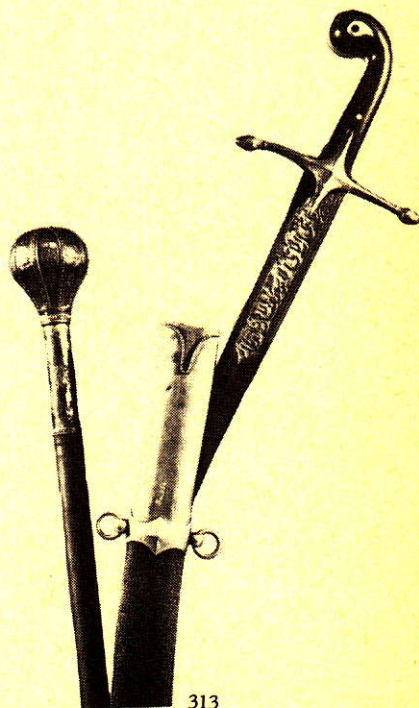
311 / BELGRÁD ELFOGLALÁSA, 1717

312

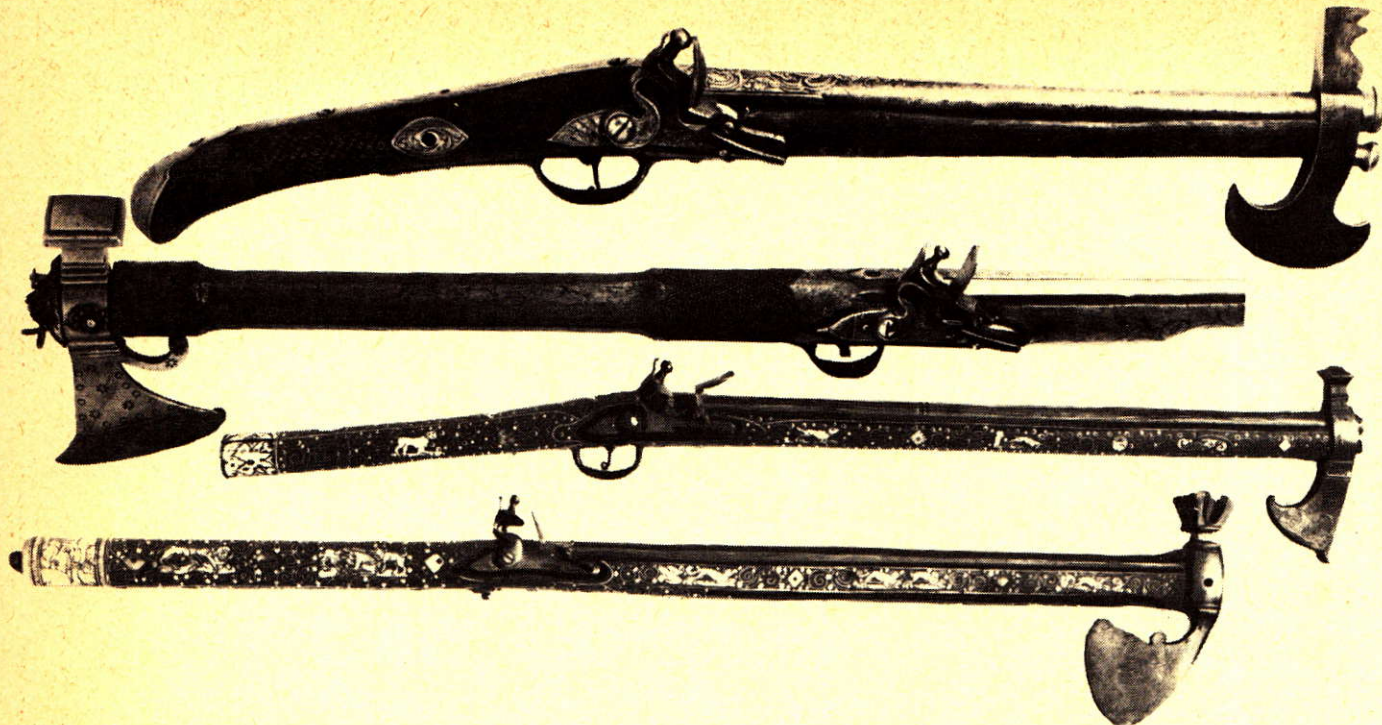
312 / TISZTI
SPONTONOK

313 / BUZOGÁNY,
XVII. SZÁZAD
ÉS TÖRÖK SZABLYA,
XVIII. SZÁZAD

313

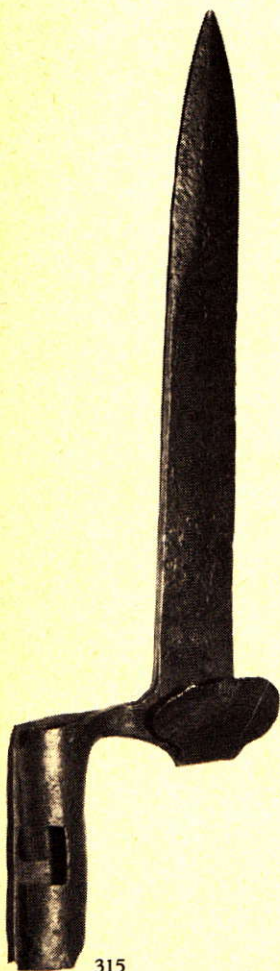

314

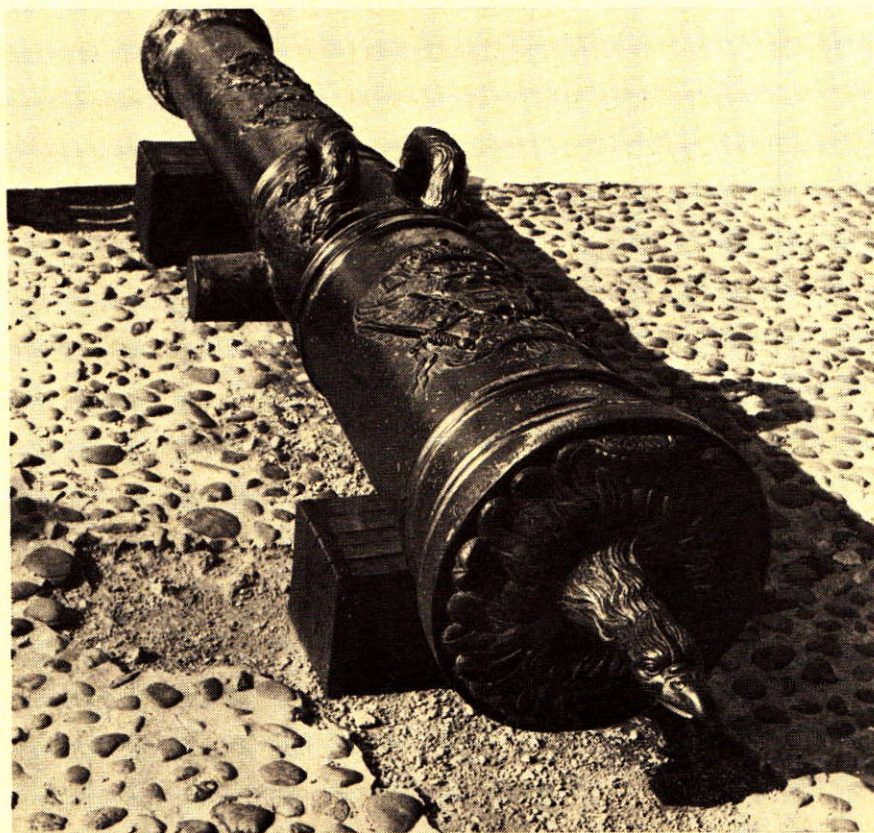
314 / LŐBERENDEZÉSES FOKOSBALTÁK (TOPOROK), XVII–XVIII. SZÁZAD

315 / 1722 -ES MINTÁJÚ, HÜVELYES MARKOLATÚ SZURONY

316 / ELÖLTÖLTŐ ÁGYÚ CSÖVE, XVIII. SZÁZAD

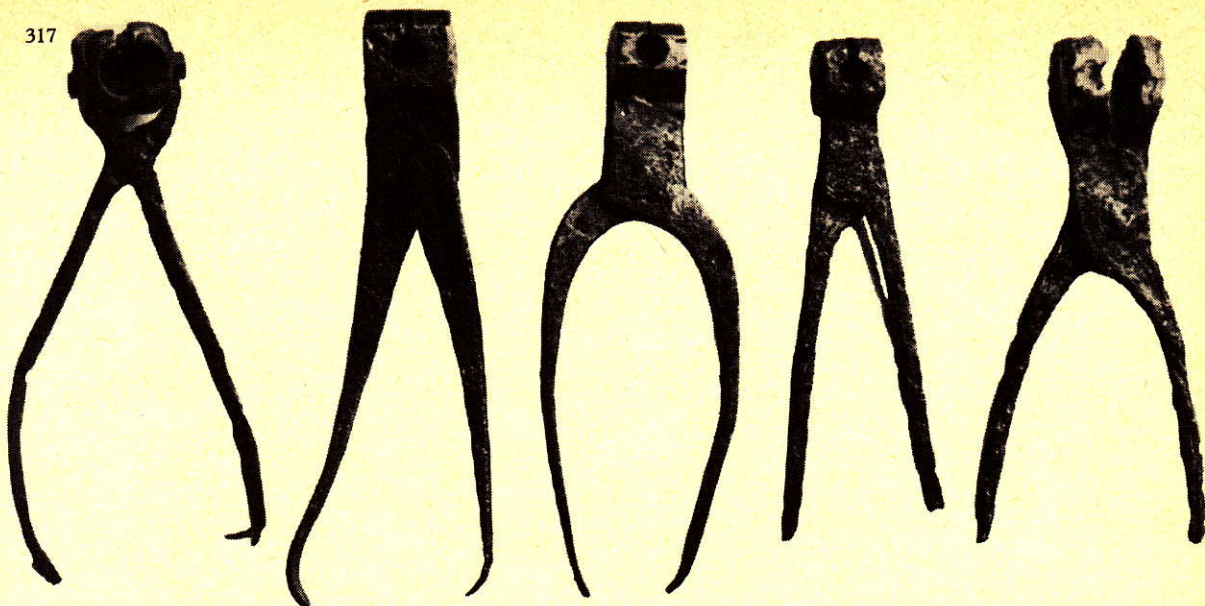
315

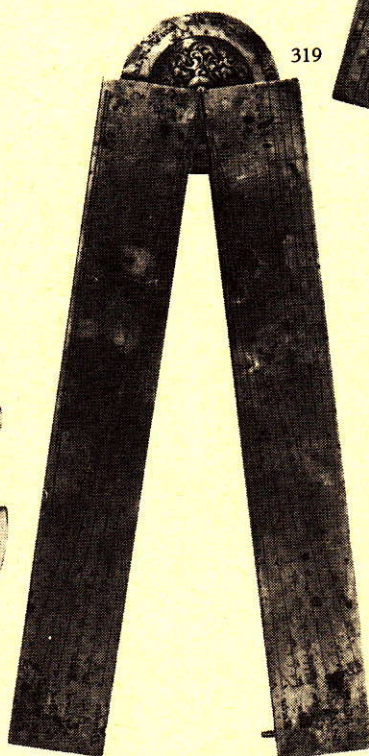
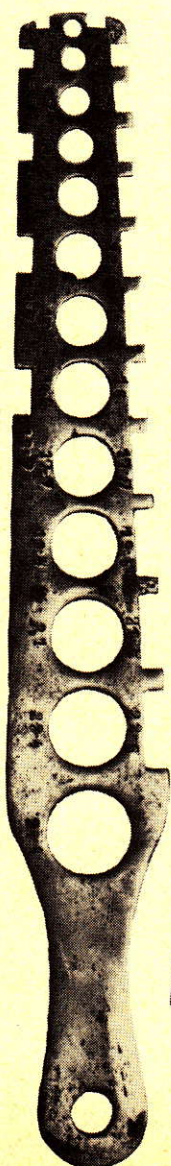
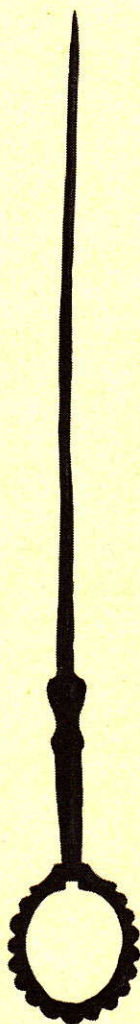
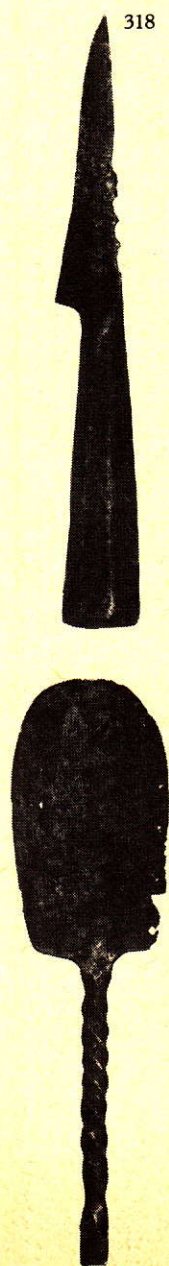
316

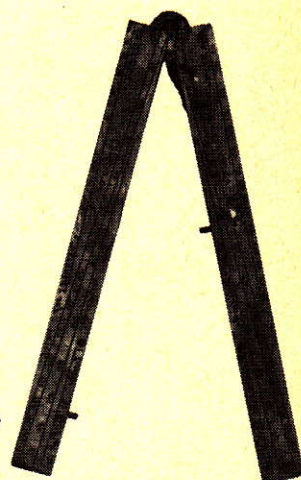
317

318

319

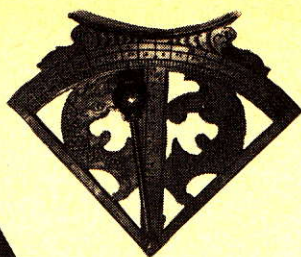
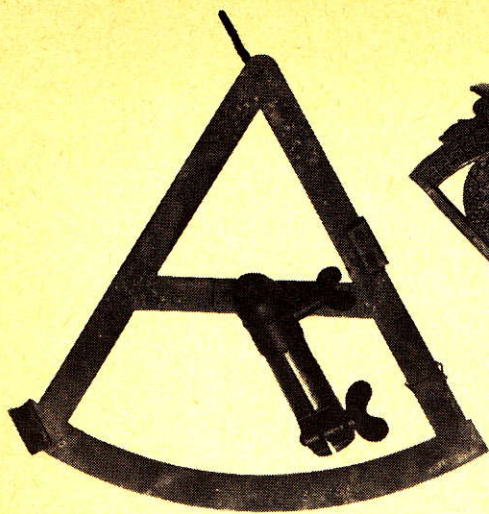

317 / GOLYÓÖNTŐ
FORMÁK,
XVII-XVIII. SZÁZAD

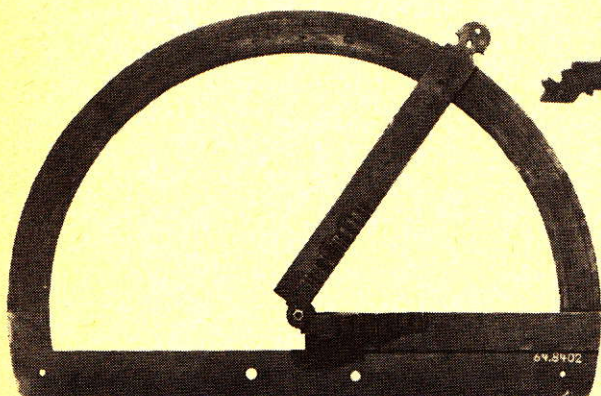
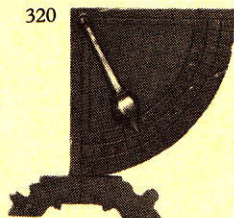
318 / TŰZÉRSÉGI
ESZKÖZÖK,
XVIII. SZÁZAD

319 / TŰZÉRSÉGI
MŰSZEREK,
XVIII. SZÁZAD

320

64.8402

321

322

323

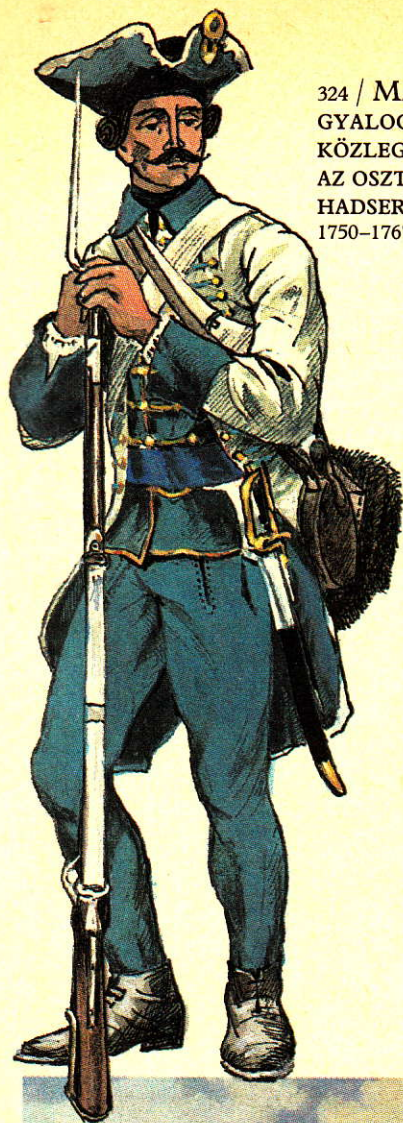
320 / TŰZÉRSÉGI MŰSZEREK,
XVIII. SZÁZAD

321 / ÁGYÚ FELPORZÓSZARU,
XVIII. SZÁZAD

322 / GRÁNÁTOS

323 / MAGYAR HUSZÁR AZ OSZTRÁK
HADSEREGBEN, 1743–1769

324 / MAGYAR
GYALOGEZRED
KÖZLEGÉNYE
AZ OSZTRÁK
HADSEREGBEN,
1750–1767

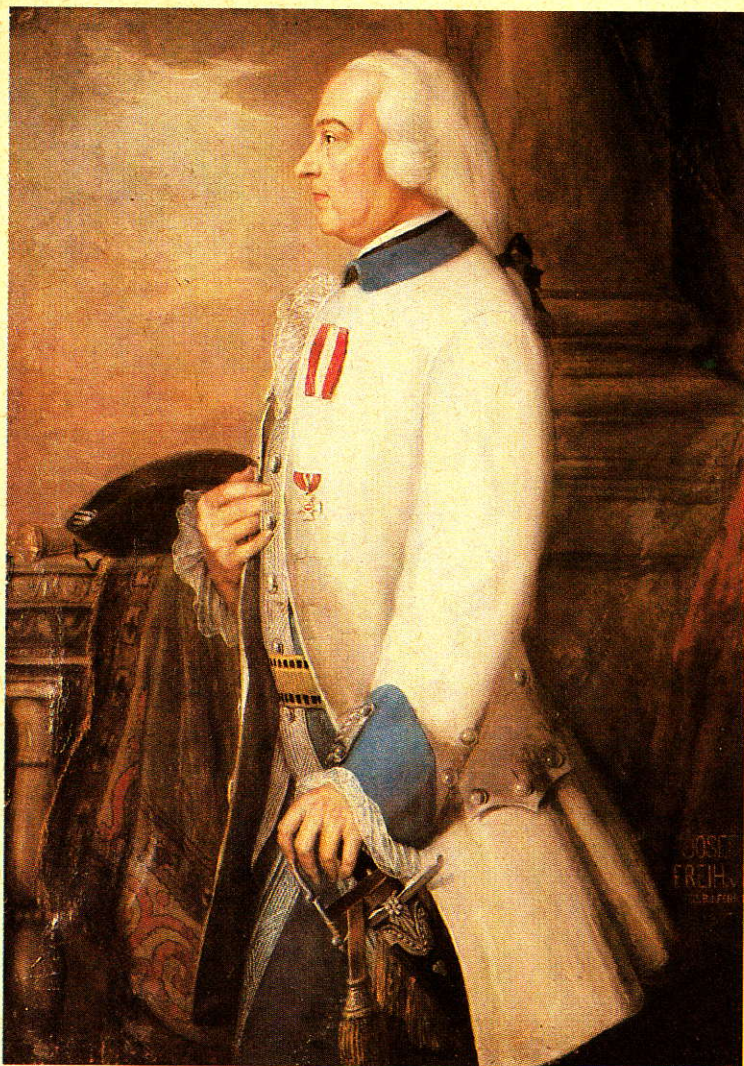

325 / BÁRÓ KRAY PÁL TÁBORSZERNAGY

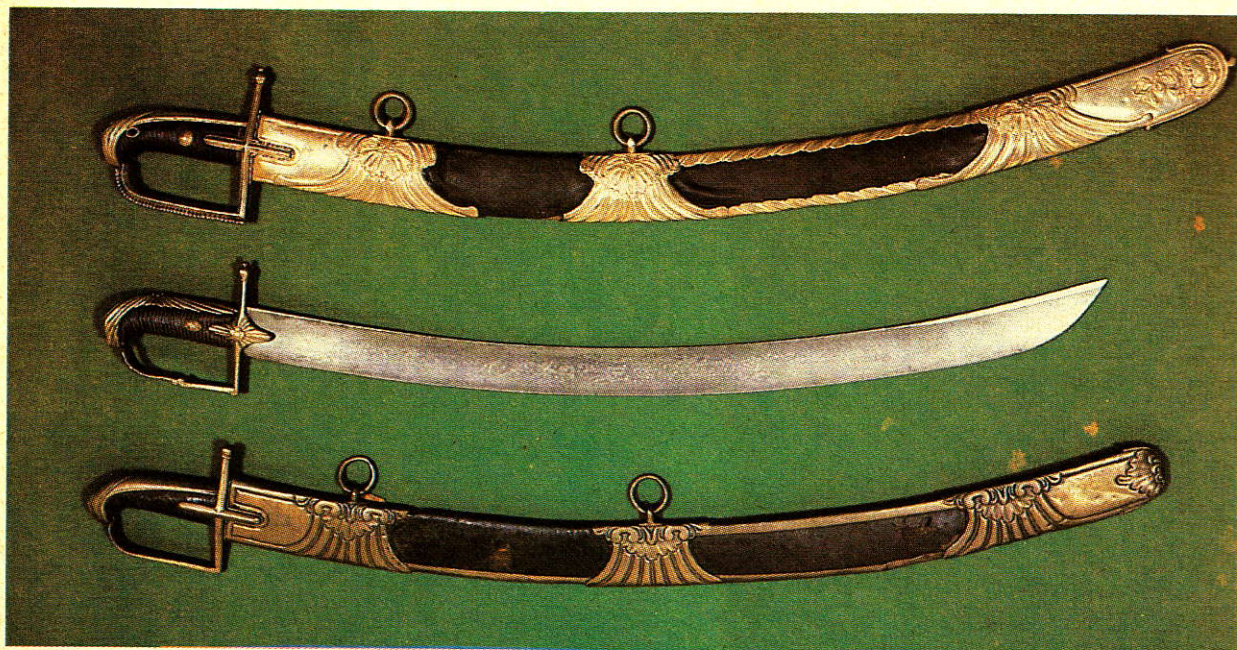
326 / TÖRÖK ÉS CSÁSZÁRI CSAPATOK ÖSSZECSAPÁSA AZ AL-DUNA VIDÉKÉN

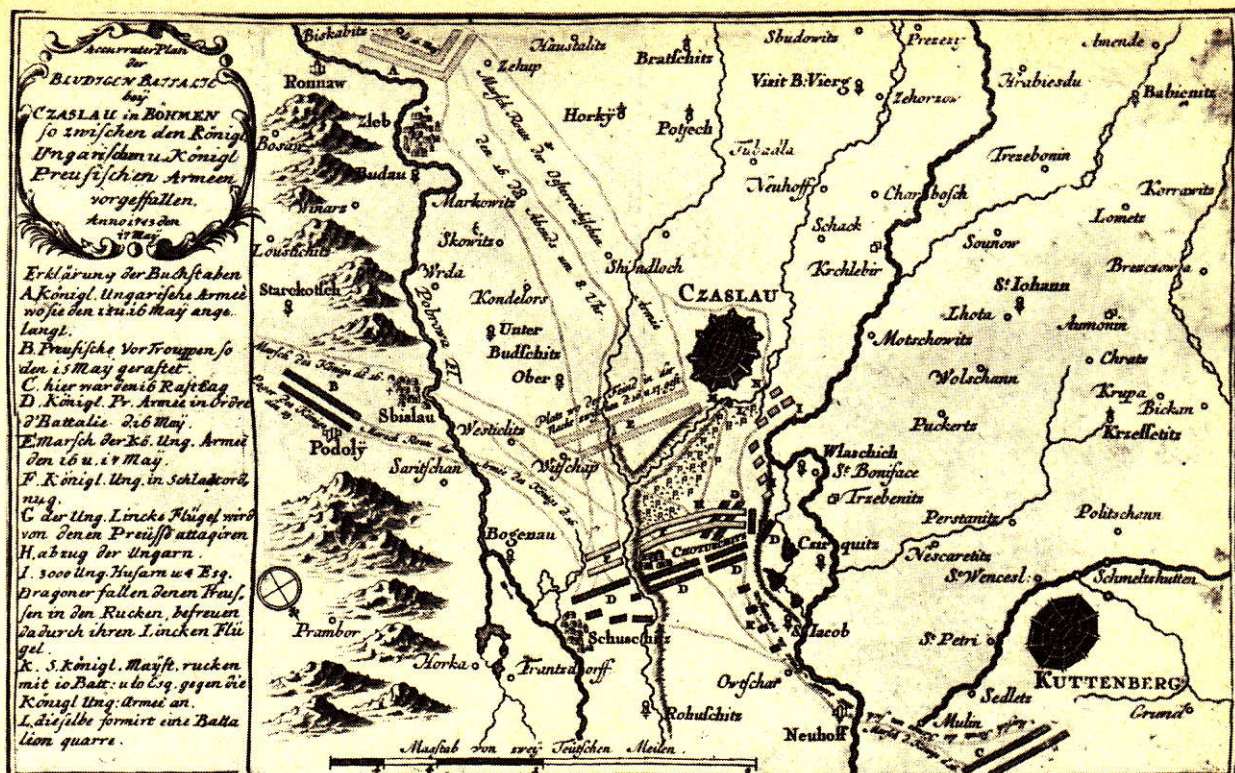

327 / BÁRÓ ALVINCZY JÓZSEF
TÁBORNAGY

328 / MAGYAR SZABLYÁK (FRINGIÁK),
XVIII. SZÁZAD

329 / EGYKORÚ TÉRKÉPI ÁBRÁZOLÁS AZ 1743. ÉVI CSEHORSZÁGI HADSZÍNTÉRRŐL

330 / MAGYAR HUSÁROK HARCA A NÉMETALFÖLDÖN, 1746

331 / A KOLINI CSATA 1757-BEN

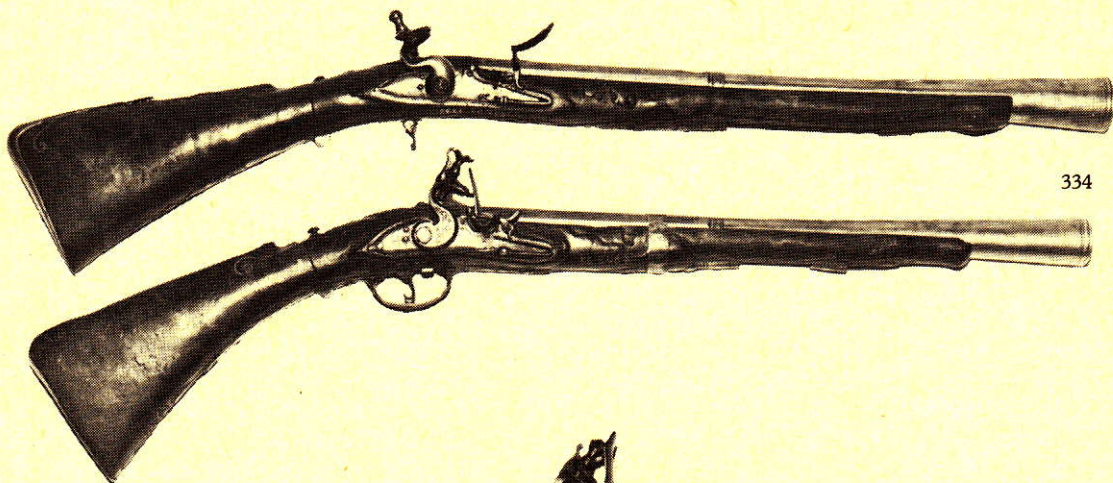
332 / MAGYAR-POROSZ CSATAJELENET OLMÜTZNÉL, 1758

333

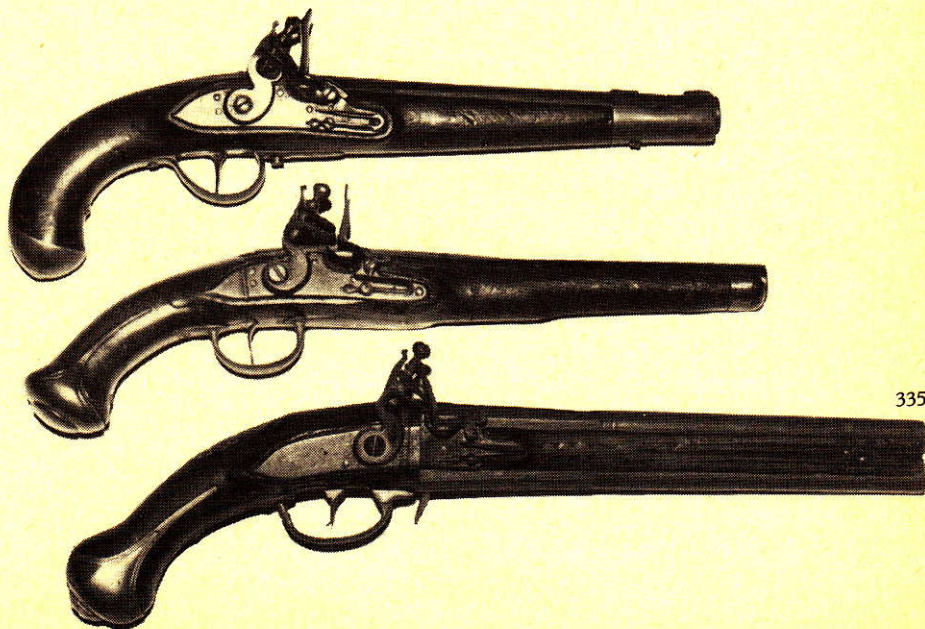

334

333 / A KUNNERSDORFI
CSATA, 1759

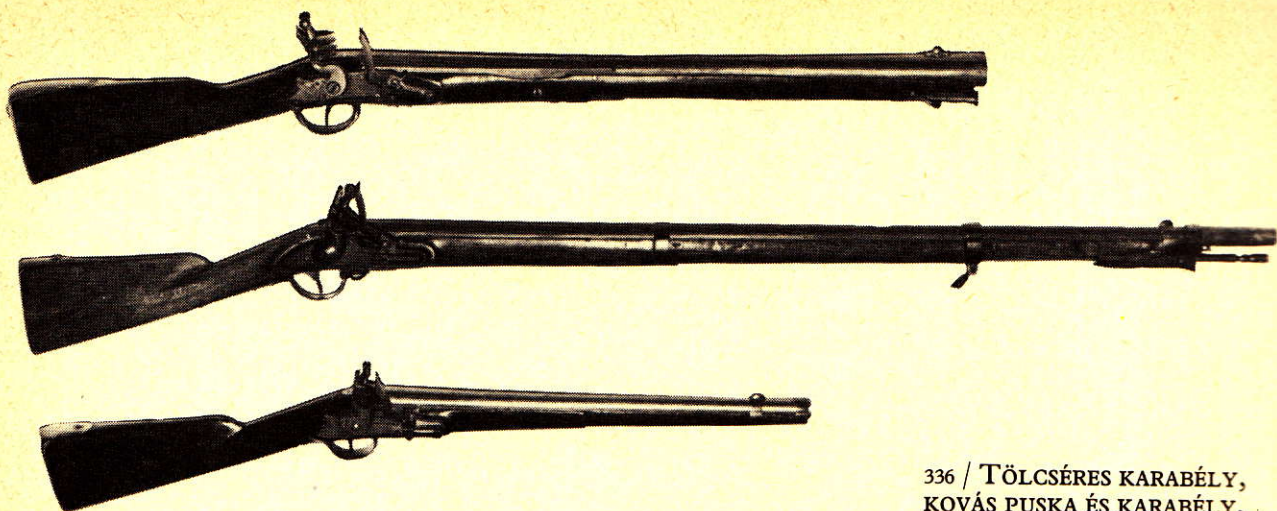
334 / NYEREGPUSKÁK,
XVIII. SZÁZAD

335 / ELÖLTÖLTŐ FRANCIA
KOVÁS PISZTOLYOK,
XVIII. SZÁZAD

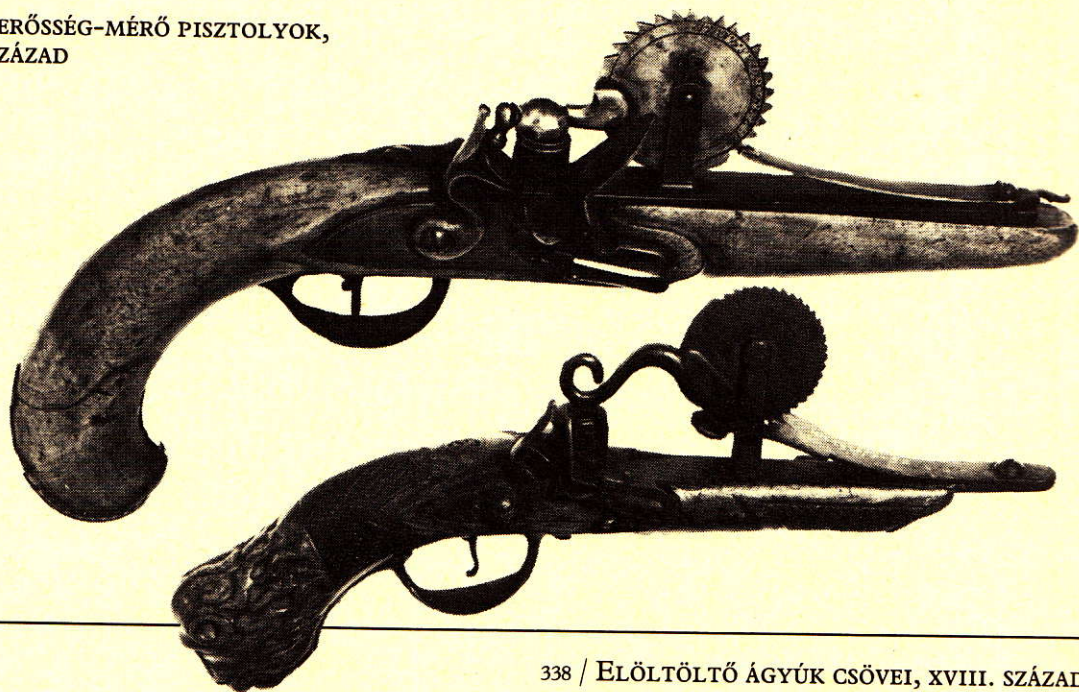
335

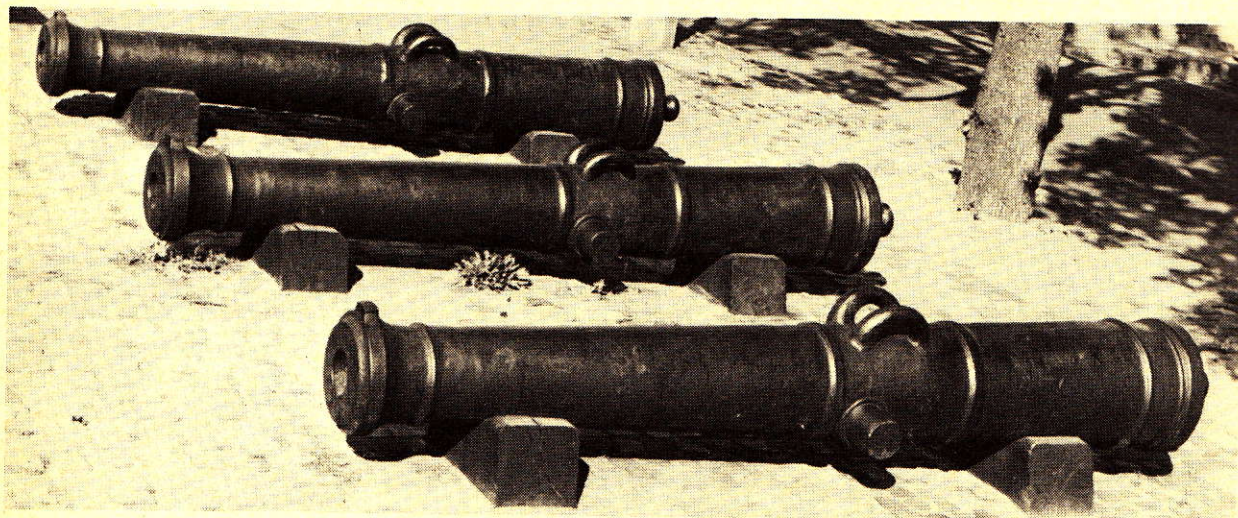

336 / TÖLCSÉRES KARABÉLY,
KOVÁS PUSKA ÉS KARABÉLY,
XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELE

337 / LŐPORERŐSSÉG-MÉRŐ PISZTOLYOK,
XVIII-XIX. SZÁZAD

338 / ELÖLTÖLTŐ ÁGYÚK CSÖVEI, XVIII. SZÁZAD

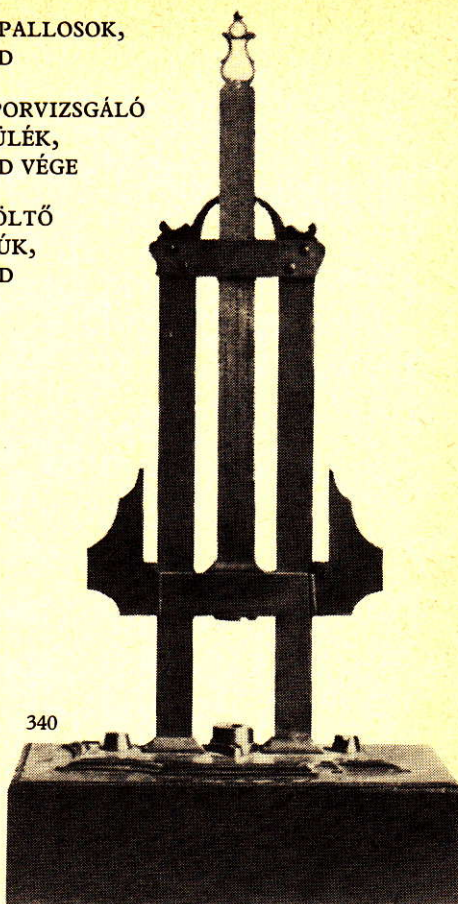

339

339 / HÓHÉRPALLOSOK,
XVIII. SZÁZAD

340 / PUSKAPORVIZSGÁLÓ
RUDAS KÉSZÜLÉK,
XVIII. SZÁZAD VÉGE

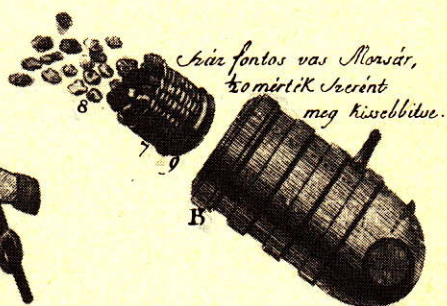
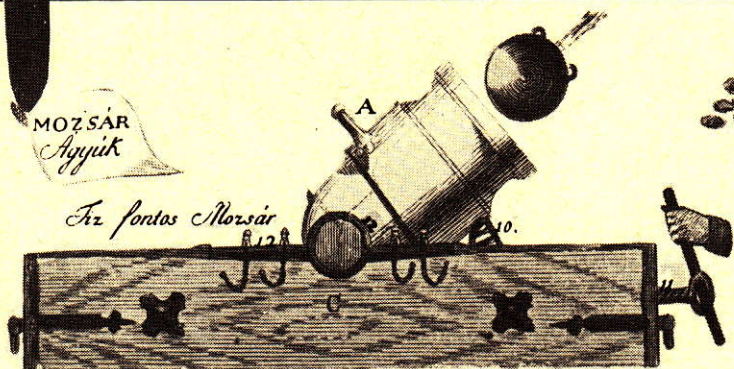
341 / ELÖLTÖLTŐ
MOZSÁRÁGYÚK,
XVIII. SZÁZAD
VÉGE

340

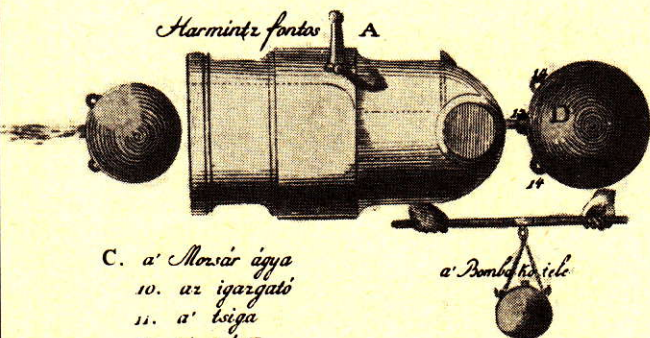
MOZSÁR
Ágyú

Az fontos Mozsár

B

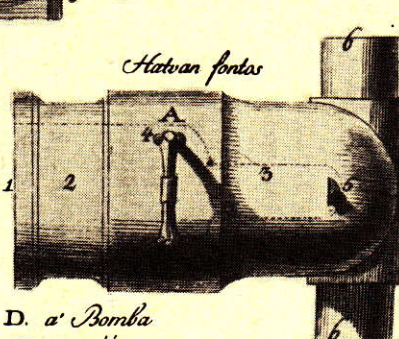
Harmintz fontos

C. a' Mozsár ágya
10. az igazgató
11. a' tsiga
12. a' rész

a' Bomba kötele

Hatvan fontos

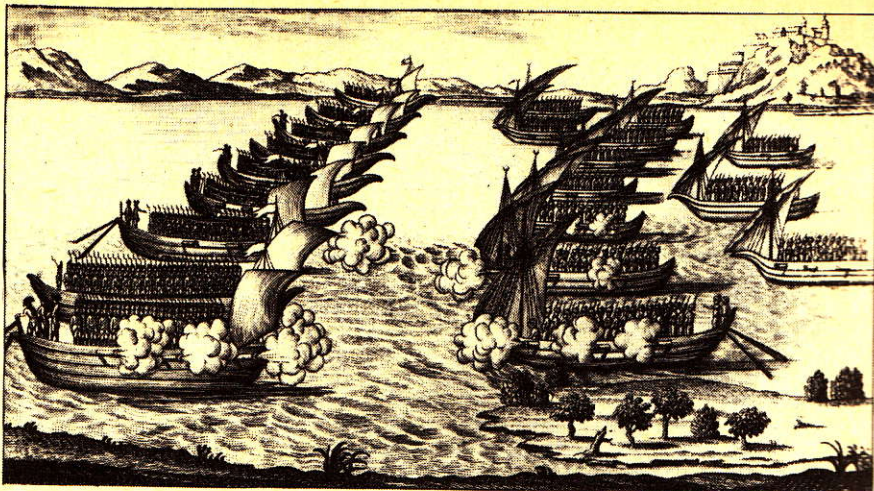

D. a' Bomba
13. a' szája
14. a' két fűle

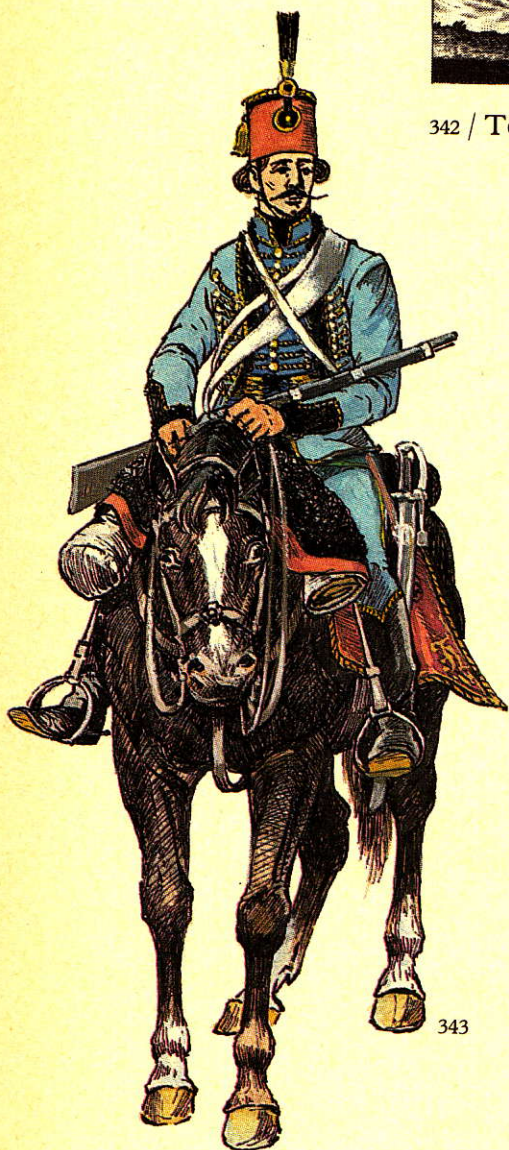
Fegyverek
A. a' róz Mozsárok
1. a' szája
2. az üregje
3. a' kamara
4. a' fűle
5. a' gyújtó lyuka
6. a' tengely

B. vas Mozsár
7. a' kosár
8. a' kövek
9. a' fa-karikák

342 / TÖRÖK ÉS CSÁSZÁRI SAJKÁSOK HARCA ZIMONYNÁL, 1789

343

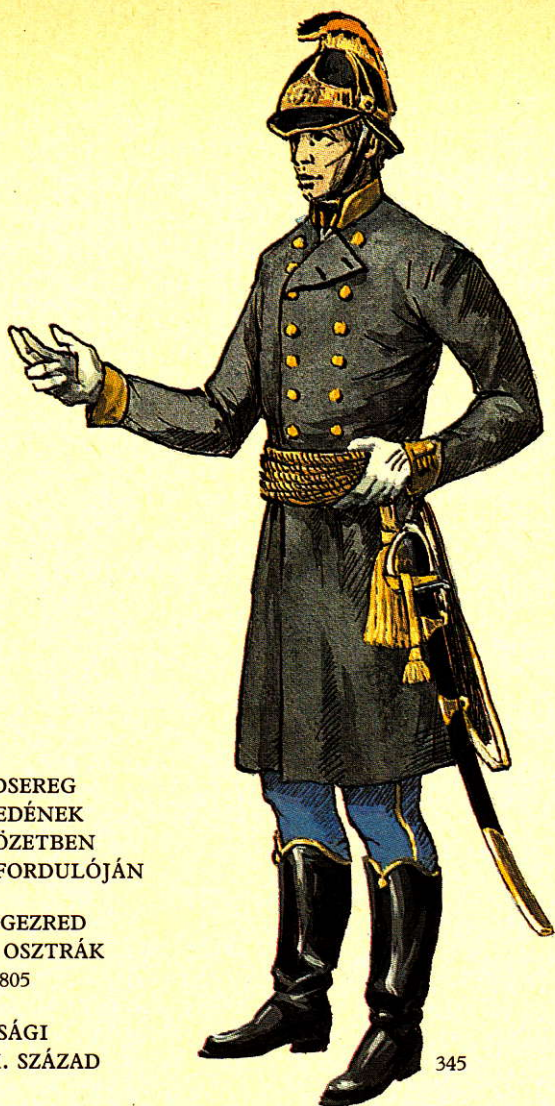
343 / MAGYAR HUSZÁR AZ OSZTRÁK HADSEREBBEN, 1772-1798

344

344 / MAGYAR HUSZÁR AZ OSZTRÁK HADSEREBBEN, 1798-1805

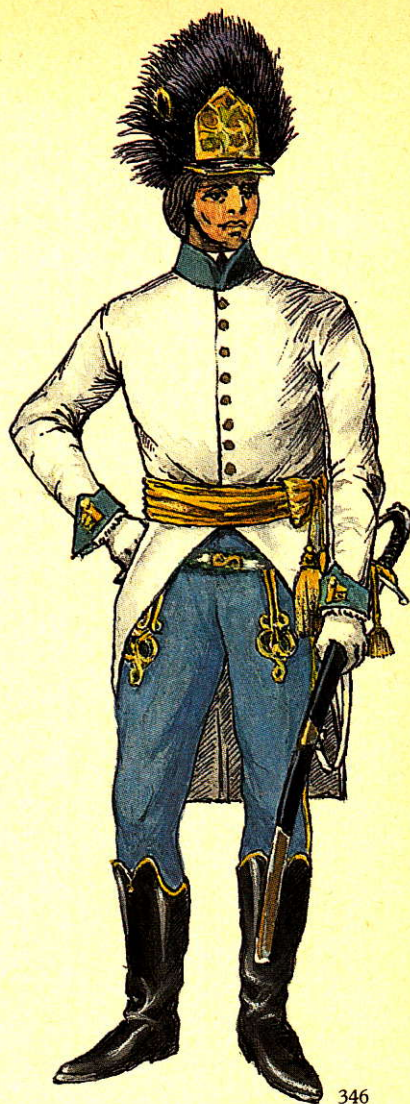

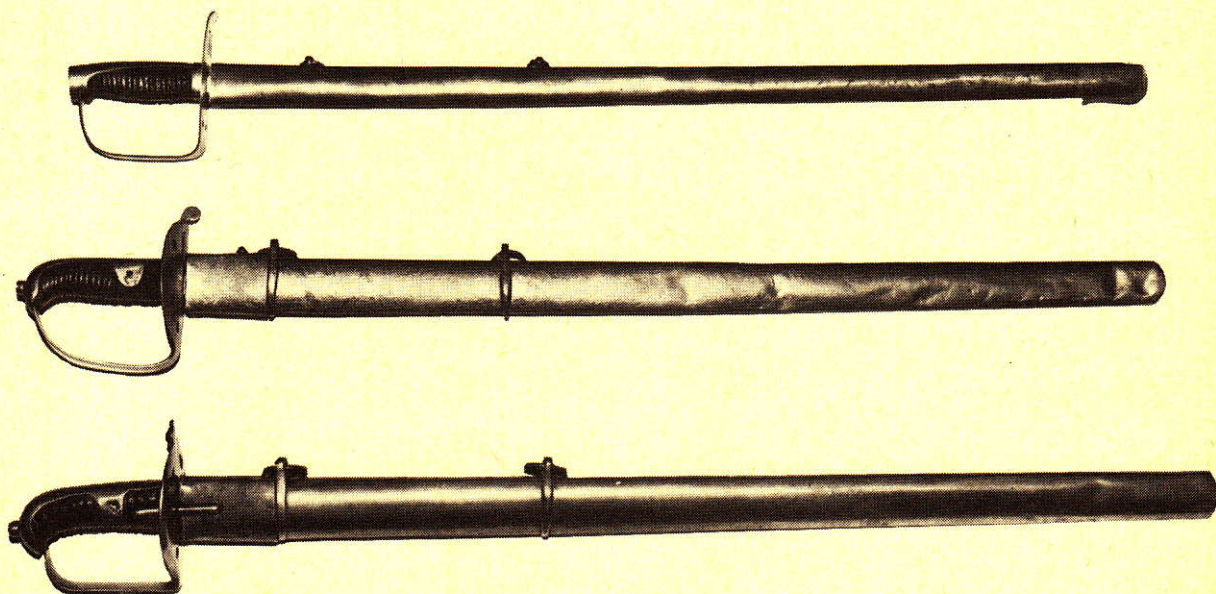
345 / AZ OSZTRÁK HADSEREG
MAGYAR GYALOGEZREDÉNEK
TISZTJE KIKÉPZŐÖLTÖZETBEN
A XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

346 / MAGYAR GYALOGEZRED
GRÁNÁTOSTISZTJE AZ OSZTRÁK
HADSEREBEN, 1798–1805

347 / OSZTRÁK LOVASSÁGI
PALLOSOK, XVIII–XIX. SZÁZAD

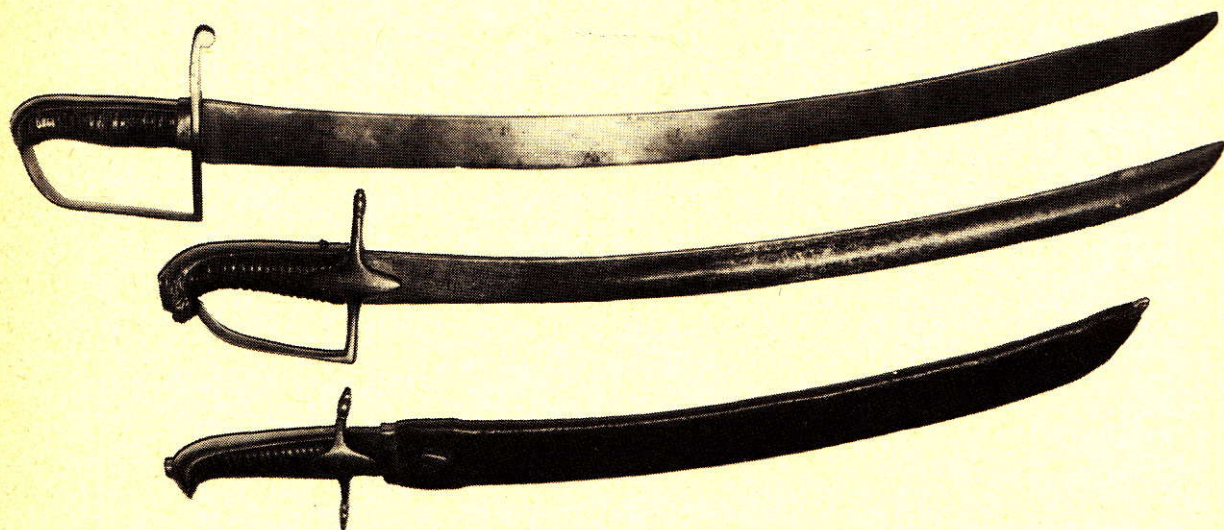
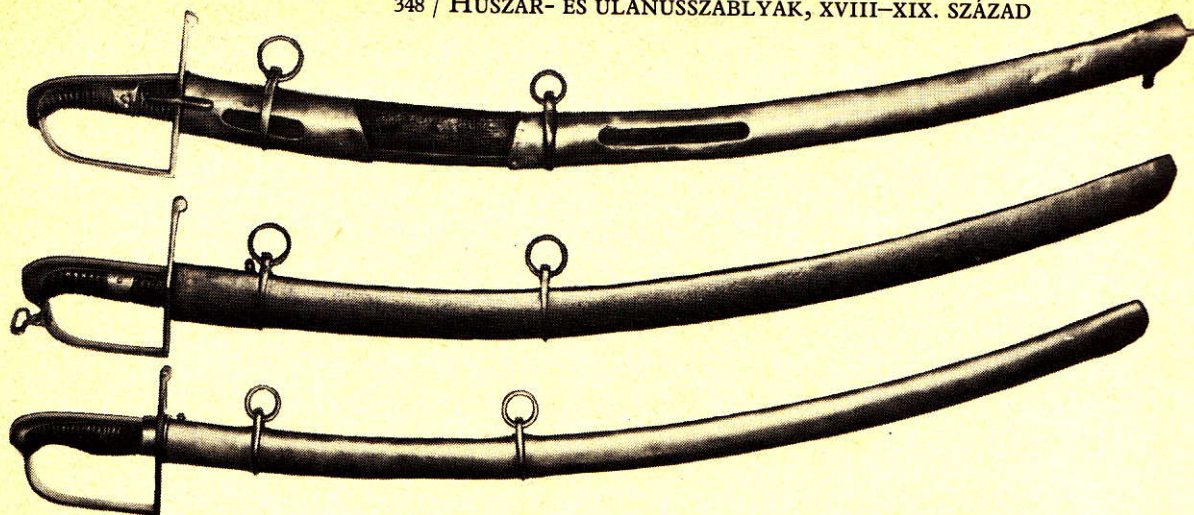

346

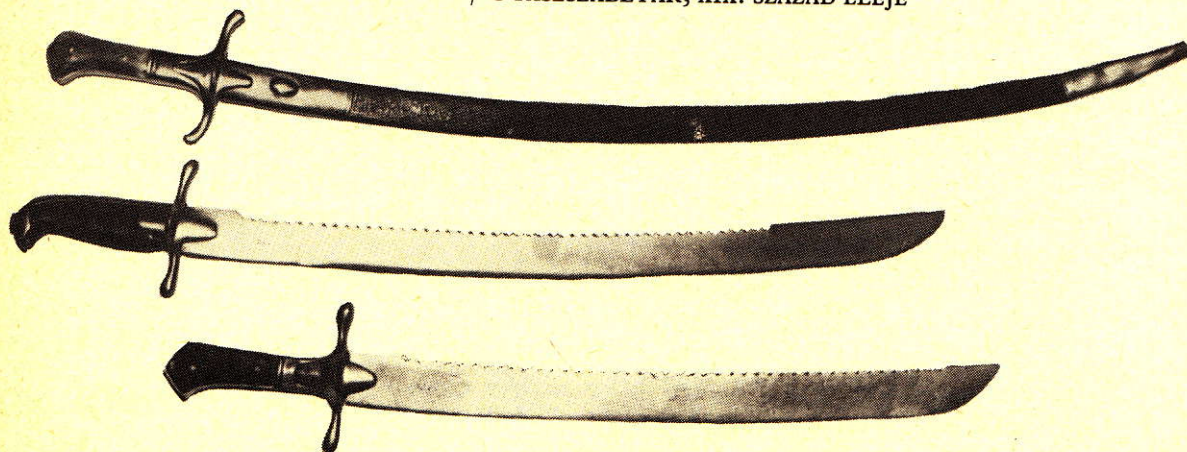

348 / HUSZÁR- ÉS ULÁNUSSZABLYÁK, XVIII-XIX. SZÁZAD

349 / GYALOGOS- ÉS GRÁNÁTOSSZABLYÁK, XVIII-XIX. SZÁZAD

350 / UTÁSZSZABLYÁK, XIX. SZÁZAD ELEJE

351

352

351 / KÁROLY FŐHERCEG

352 / BÁRÓ DUKA PÉTER
TÁBORSZERNAGY

353 / A 2. HUSZÁREZRED KÉT
KÖZHUSZÁRJA MEGMENTI
OTT EZREDES ÉLETÉT
A FRANCIAKKAL
VÍVOTT HARCBA

353

354 / A 4. HUSZÁREZRED ROHAMA AZ ENNS FOLYÓNÁL 1805-BEN

355 / A 7. HUSZÁREZRED AZ ASPERNI CSATÁBAN, 1809

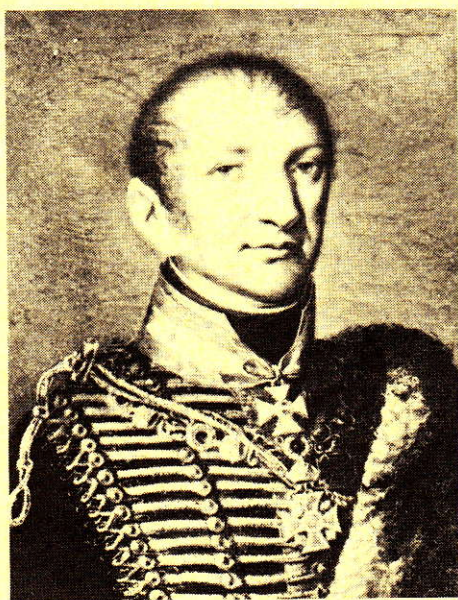

356

356 / BÁRÓ MÁRIÁSSY ANDRÁS
EZREDES

357 / GRÓF FRIMONT JÁNOS
LOVASSÁGI TÁBORNOK

358 / GRÓF GYULAI IGNÁC
TÁBORSZERNAGY

357

358

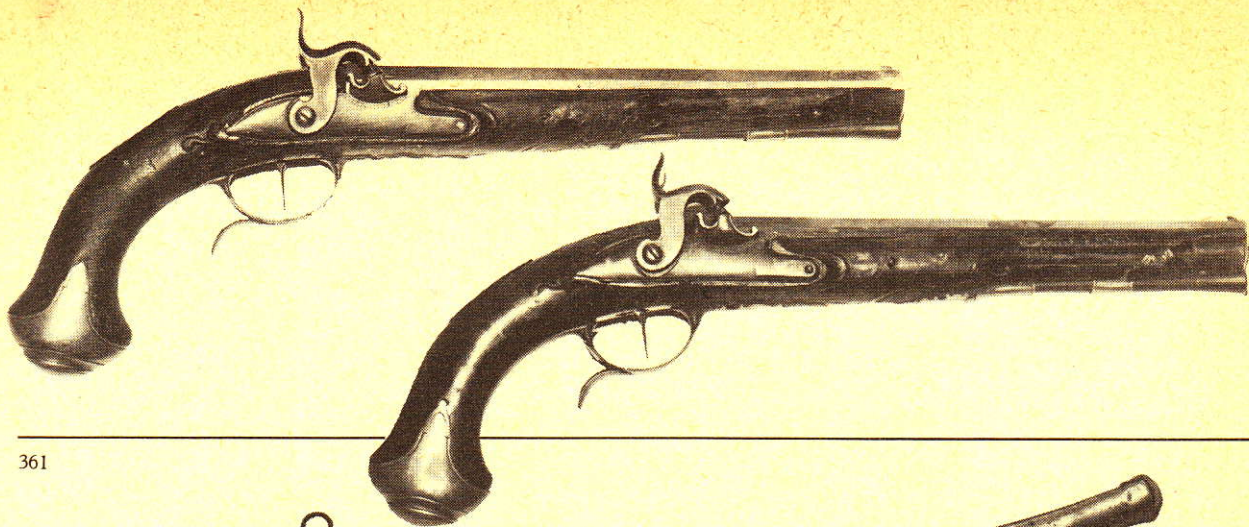

359 / A 19. MAGYAR GYALOGEZRED AZ ASPERNI CSATÁBAN, 1809

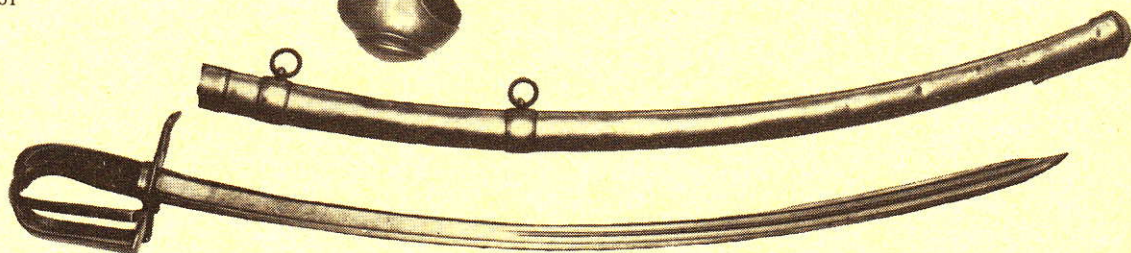
360 / JELENET A GYŐRI CSATÁBÓL, 1809

361

362

361 / BÁRÓ SIMONYI JÓZSEF
HUSZÁR EZREDES
PISZTOLYAI ÉS SZABLYÁJA

362 / BÁRÓ SIMONYI JÓZSEF
HUSZÁR EZREDES

364 / A 19. MAGYAR GYALOGEZRED
ROHAMA A LIPCSEI CSATÁBAN

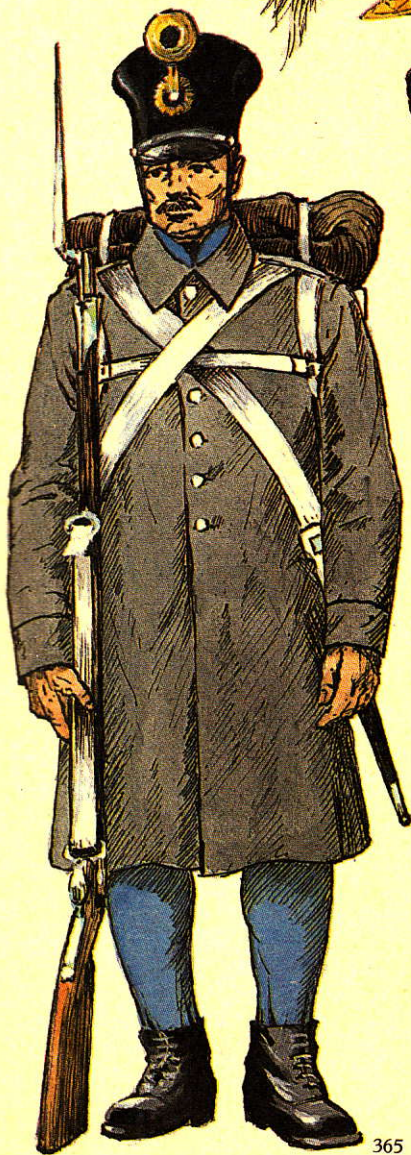
363 / HUSZÁRTISZT AZ
OSZTRÁK HADSEREGBEN,
1811-1836

366

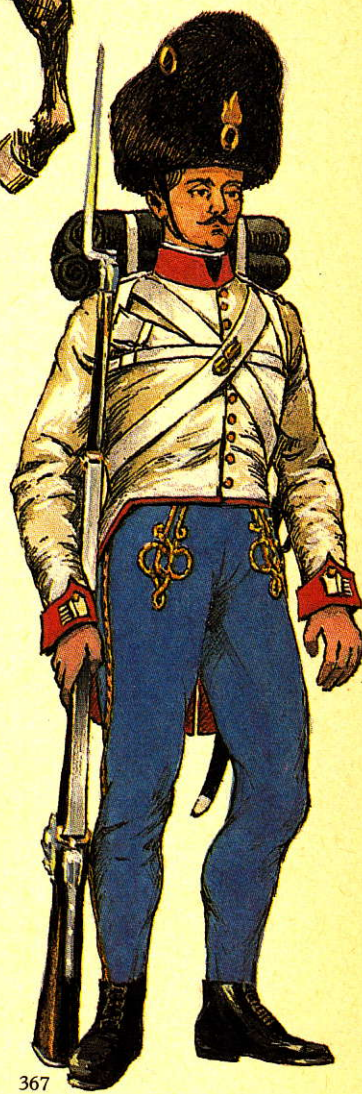

365

365 / MAGYAR GYALOGEZRED KÖZLEGÉNYE
AZ OSZTRÁK HADSEREBBEN, 1830 KÖRÜL

366 / MAGYAR TÁBORNOK AZ OSZTRÁK
HADSEREBBEN, 1811-1836

367 / MAGYAR GYALOGEZRED GRÁNÁTOS
KÖZLEGÉNYE AZ OSZTRÁK HADSEREBBEN,
1836-1850

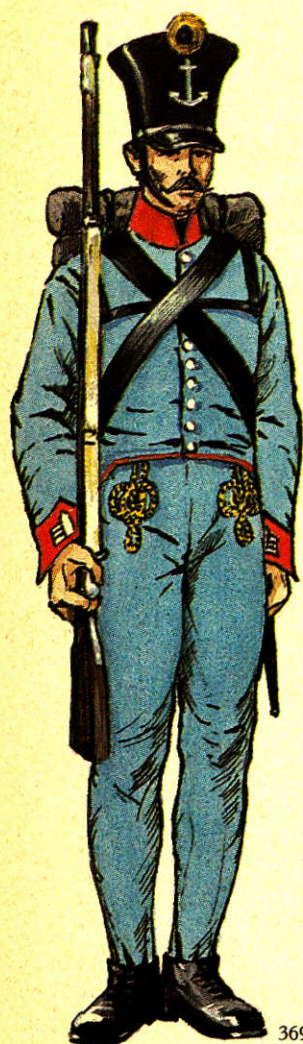

367

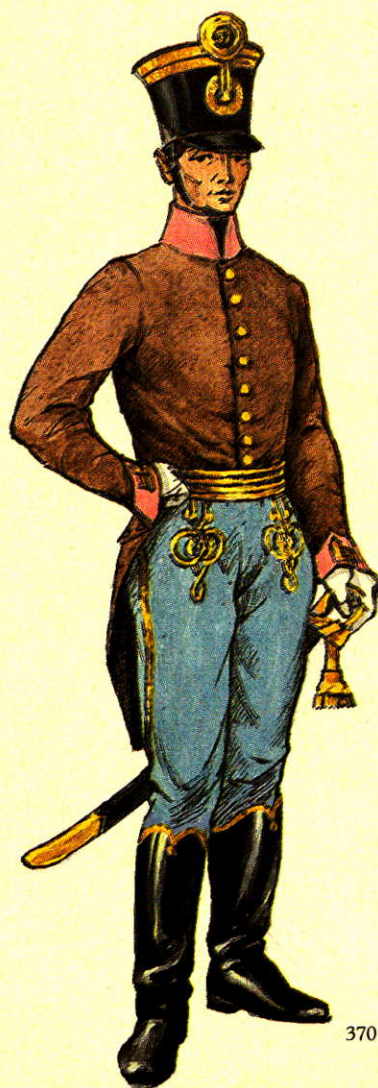

368

369

370

368 / A GYŐRI NEMZETI ŐRSEREG
1. ZÁSZLÓALJÁNAK ZÁSZLÓSZENTELÉSI
ÜNNEPSÉGE, 1846. JÚLIUS 26.

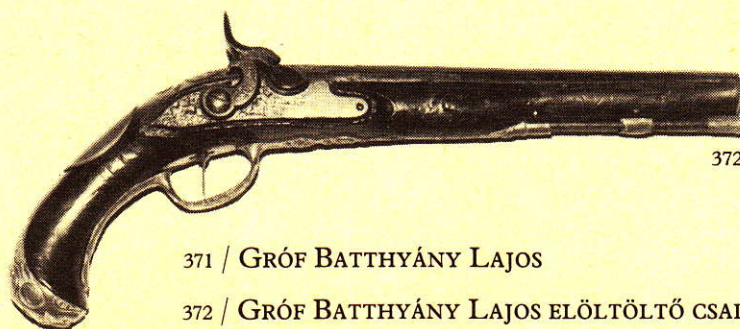
369 / SAJKÁS KÖZLEGÉNY A XIX. SZÁZAD
ELSŐ FELÉBEN

370 / SZÉKELY HATÁRŐREZRED TISZTJE,
1840 KÖRÜL

371

372

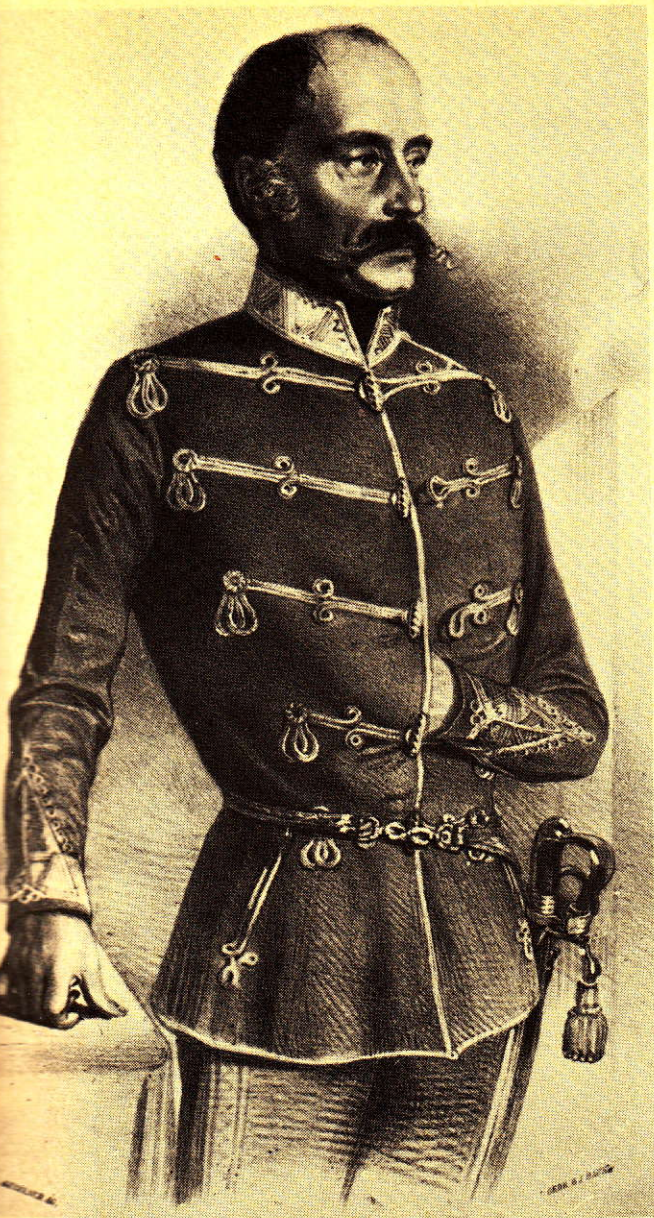
371 / GRÓF BATTHYÁNY LAJOS

372 / GRÓF BATTHYÁNY LAJOS ELÖLTÖLTŐ CSAPPANTYÚS PISZTOLYA

374

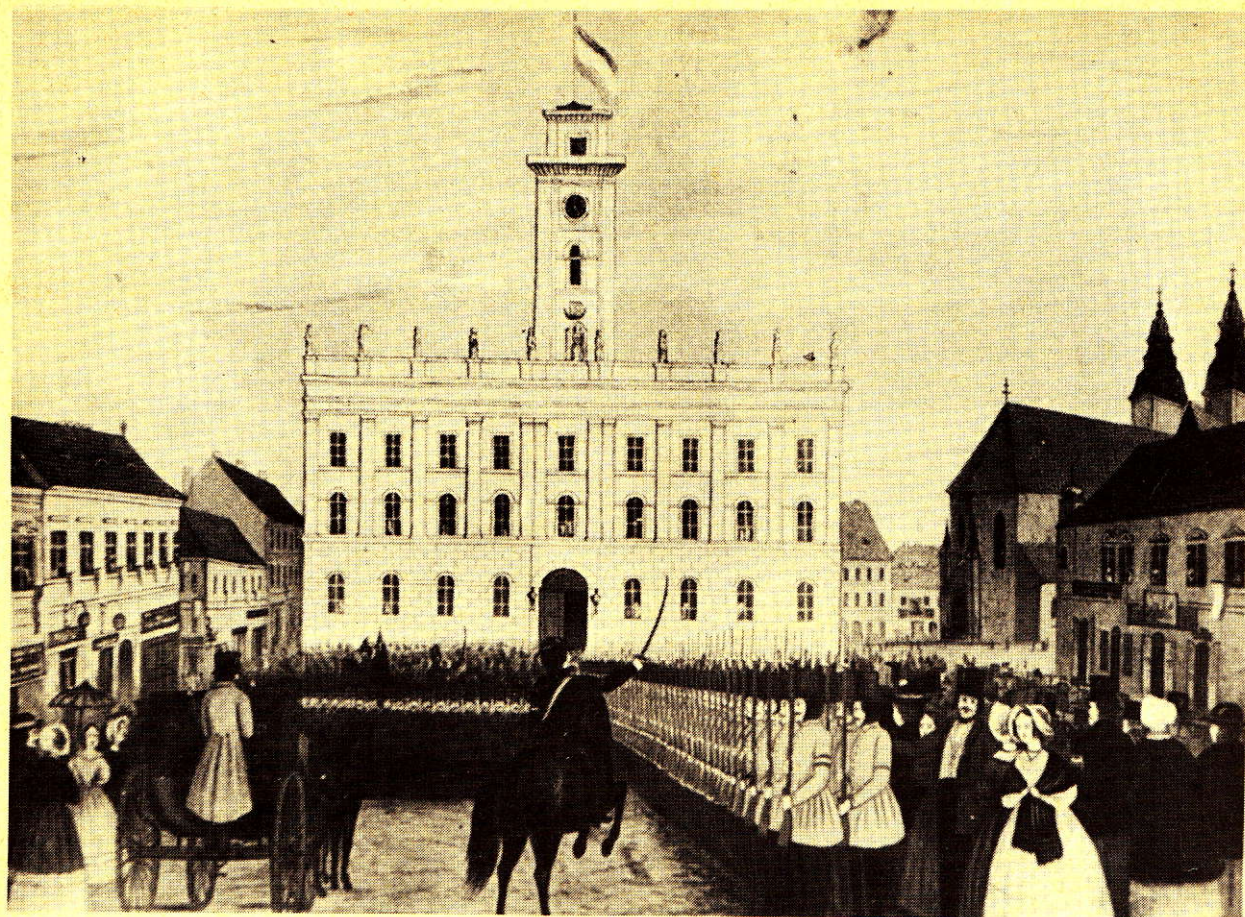
375

373 / KOSSUTH LAJOS

374 / MÉSZÁROS LÁZÁR

375 / VETTER ANTAL

376

377

376 / TÁBORBA SZÁLLÓ
NEMZETŐRÖK
BÚCSÚSZEMLÉJE
A PESTI VÁROSHÁZA
PIACÁN, 1848 NYARÁN

377 / JOSIP JELLAČIĆ

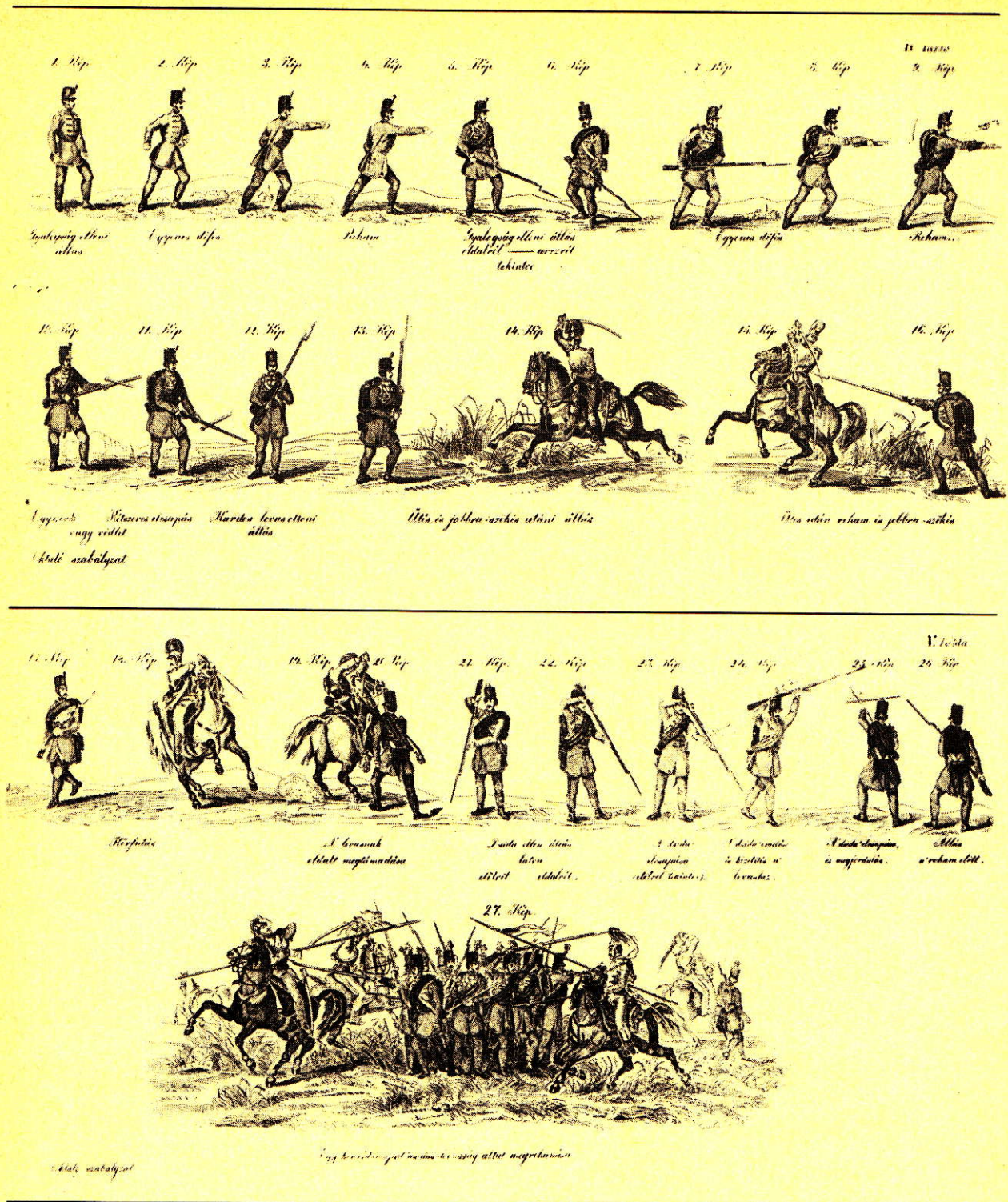

378 / JELLAČIĆ CSAPATAI ÁTKELNEK A DRÁVÁN

379 / AZ OZORAI FEGYVERLETÉTEL, 1848. OKTÓBER 7.

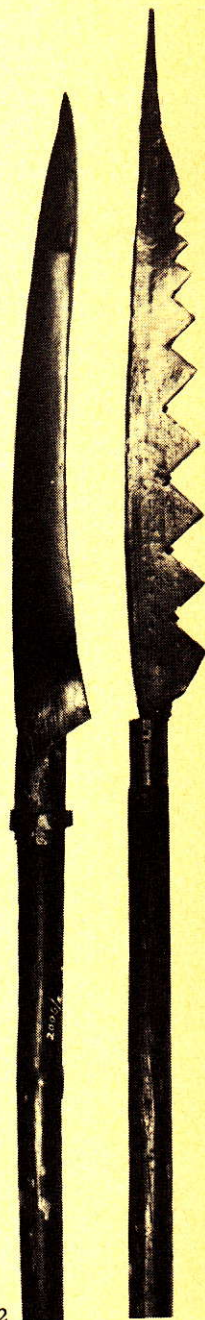

381

381 / PERCZEL MÓR

382 / KIEGYENESÍTETT KASZÁK

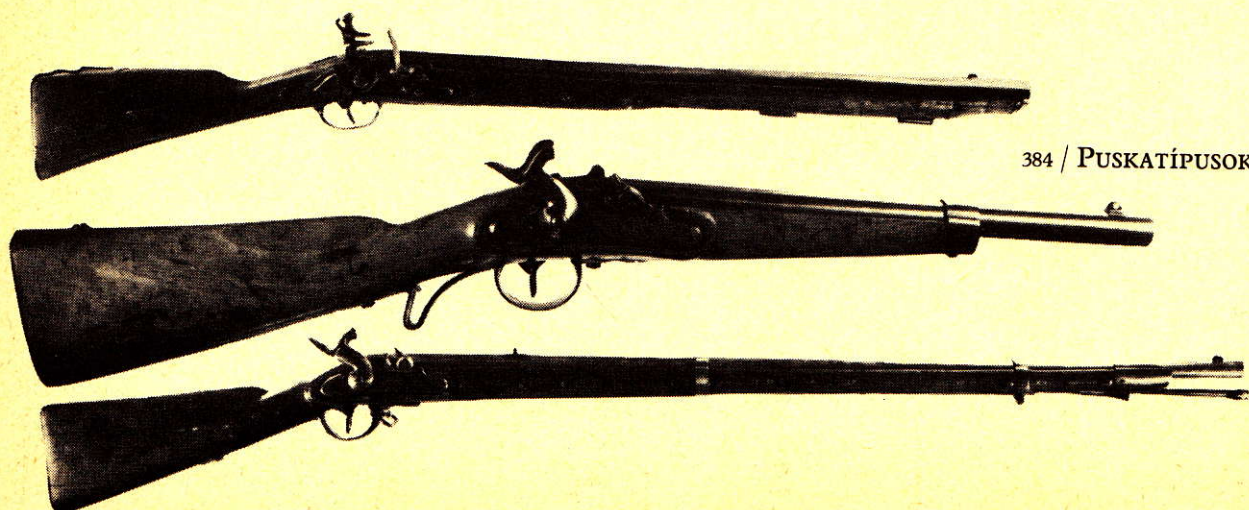

382

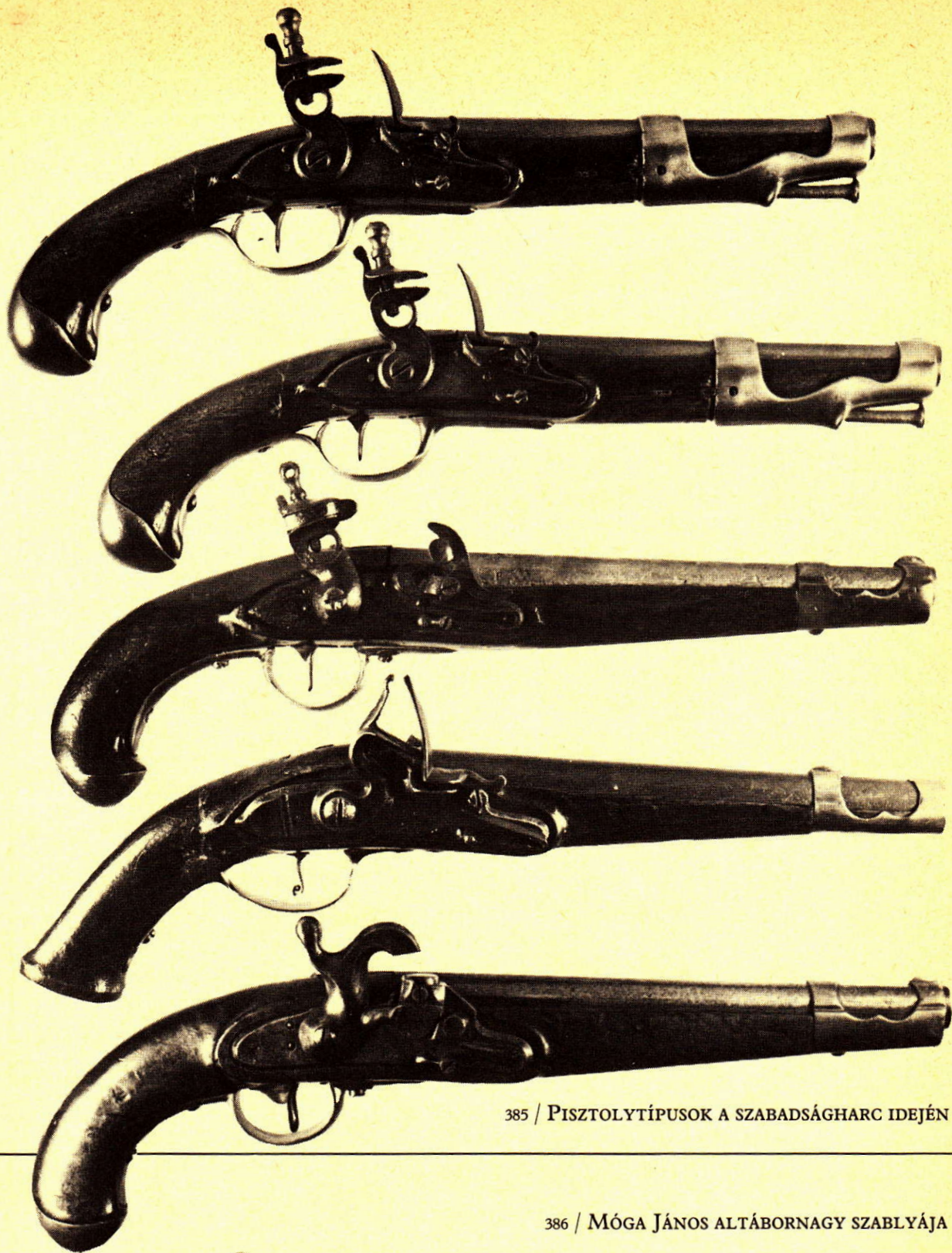

383 / GÖRGEI ARTÚR

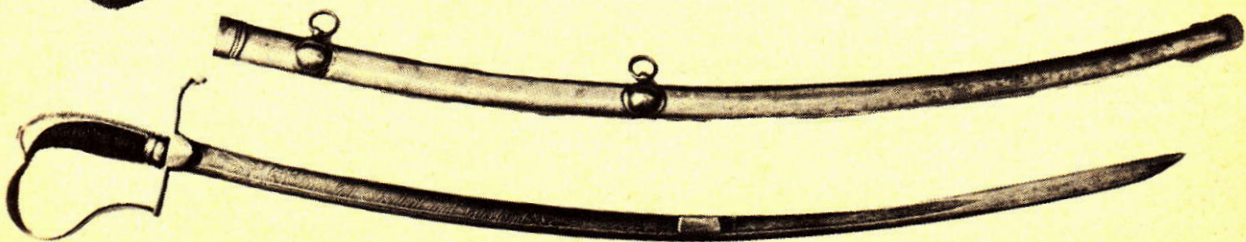

384 / PUSKATÍPUSOK

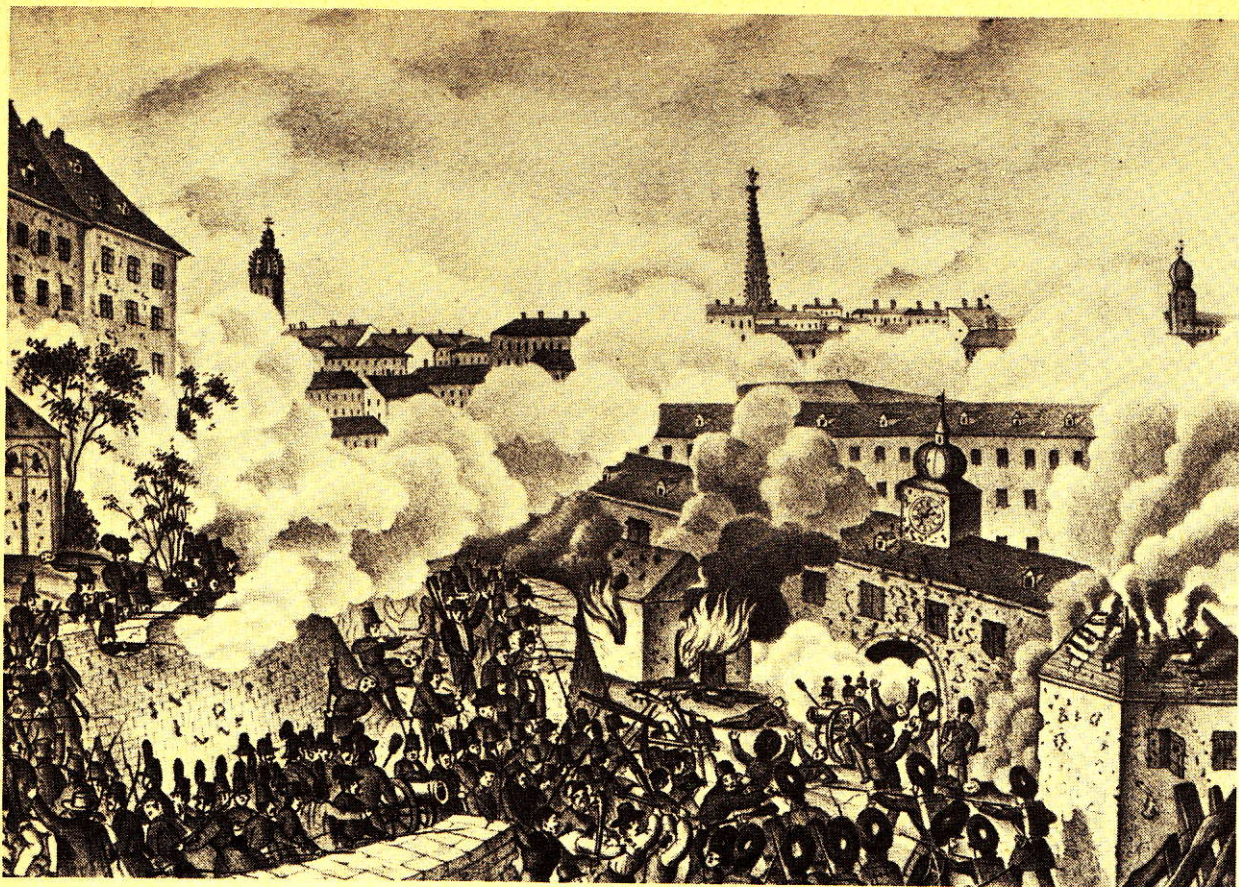

385 / PISZTOLYTÍPUSOK A SZABADSÁGHARC IDEJÉN

386 / MÓGA JÁNOS ALTÁBORNAGY SZABLYÁJA

387

388

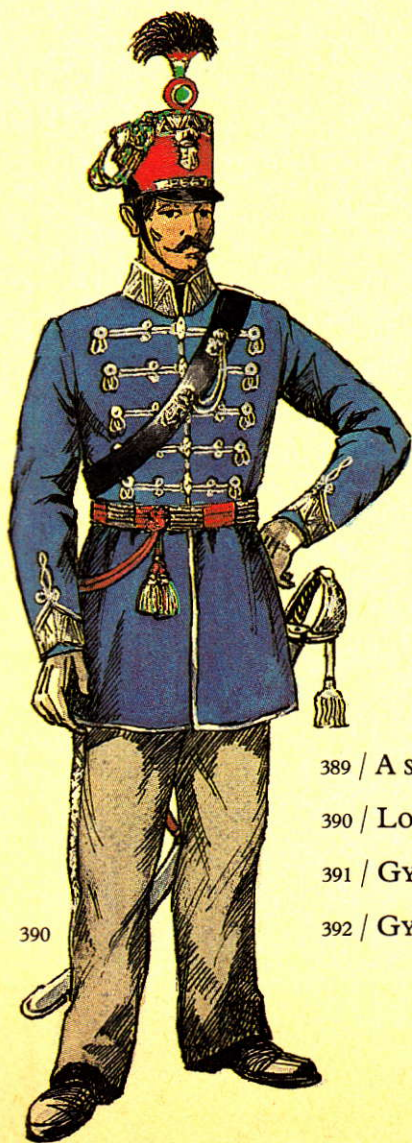
387 / BÉCSI FELKELŐK TÁMADÁSA
A FEGYVERRAKTÁR ELLEN

388 / ALFRED WINDISCH-GRÄTZ
TÁBORNAGY

389

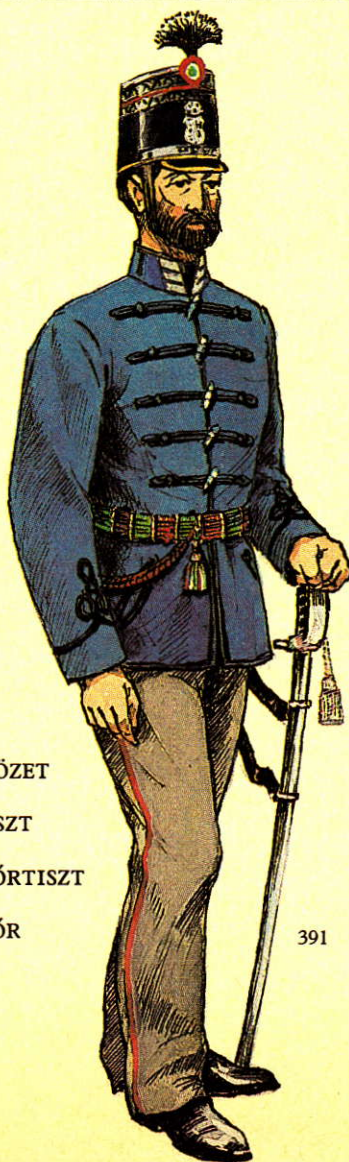

389 / A SCHWECHATI ÜTKÖZET

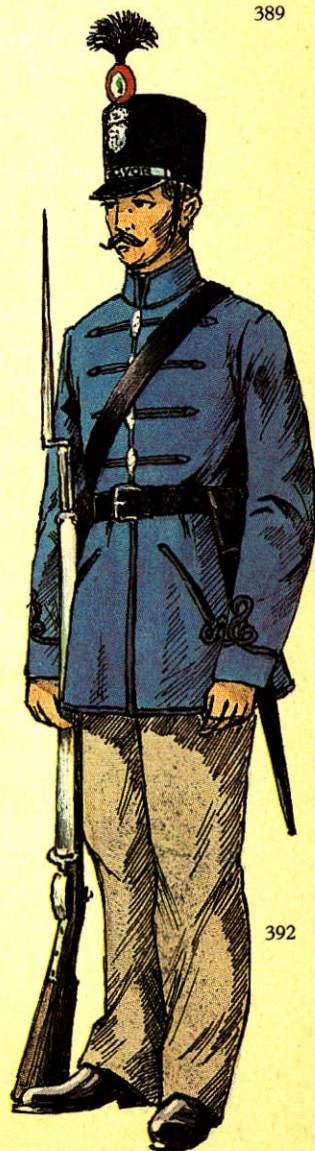
390 / LOVAS NEMZETŐRTISZT

391 / GYALOGOS NEMZETŐRTISZT

392 / GYALOGOS NEMZETŐR

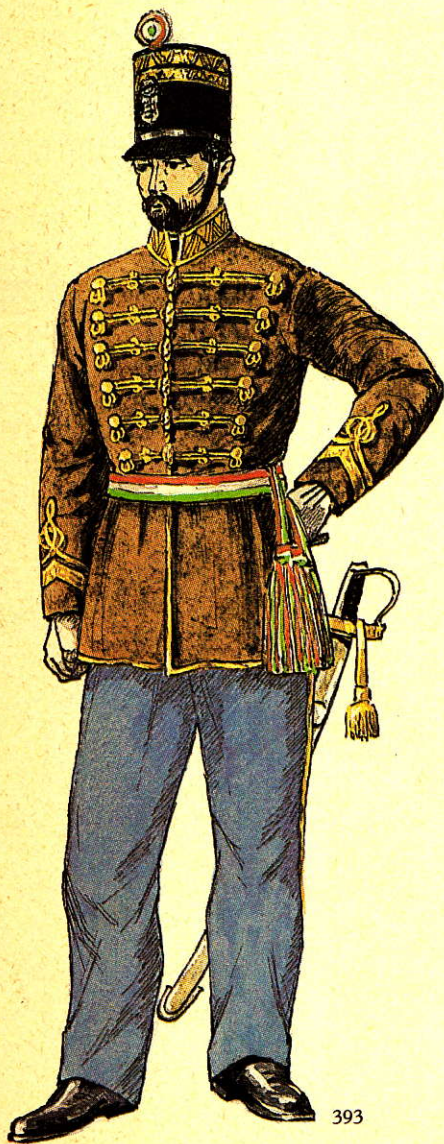

391

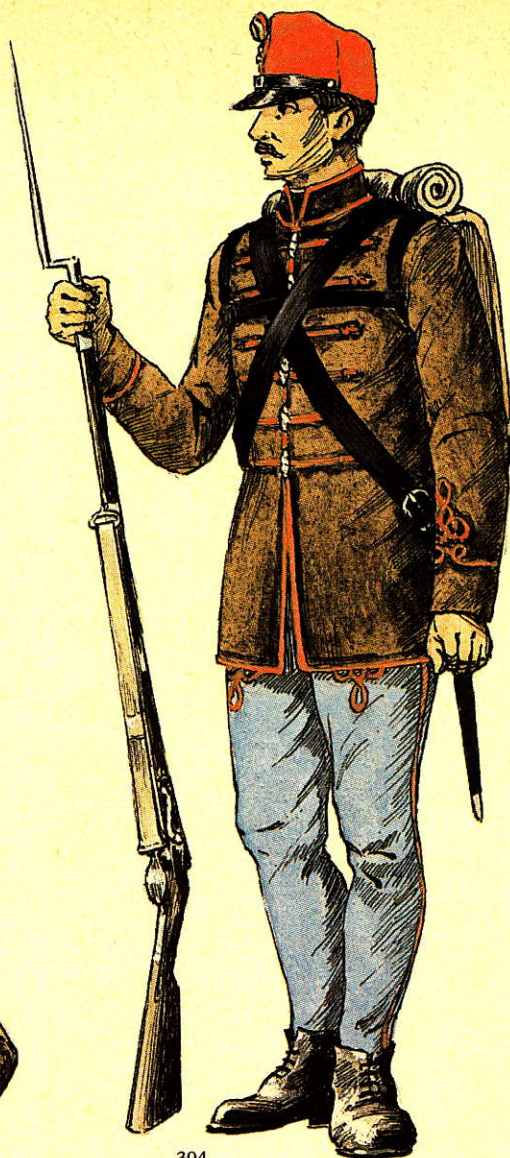

392

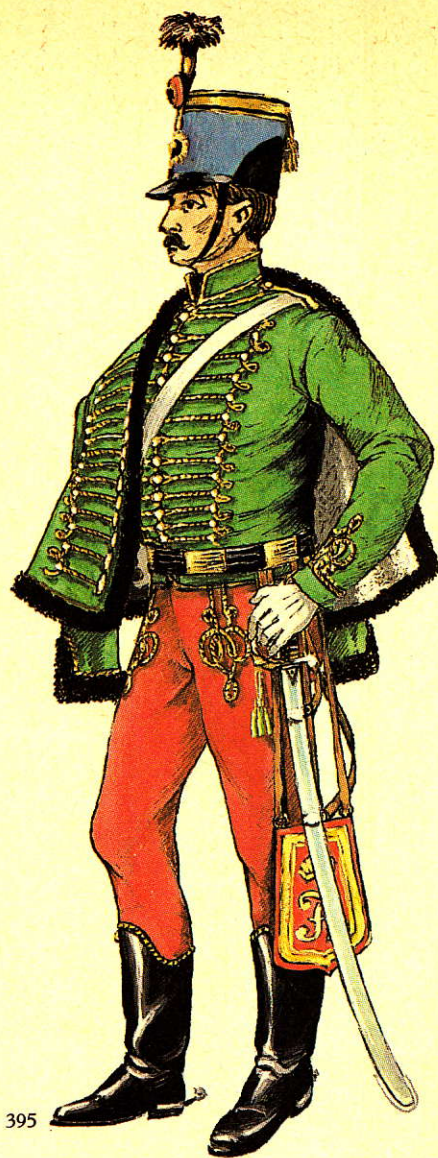

393

394

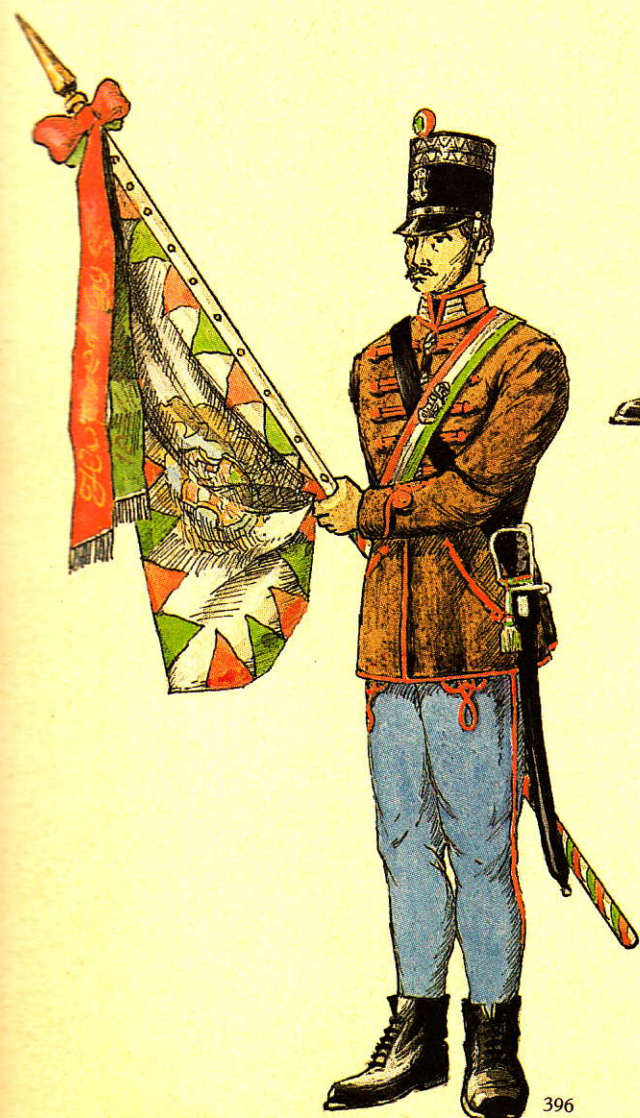
395

393 / HONVÉD GYALOGOSTISZT

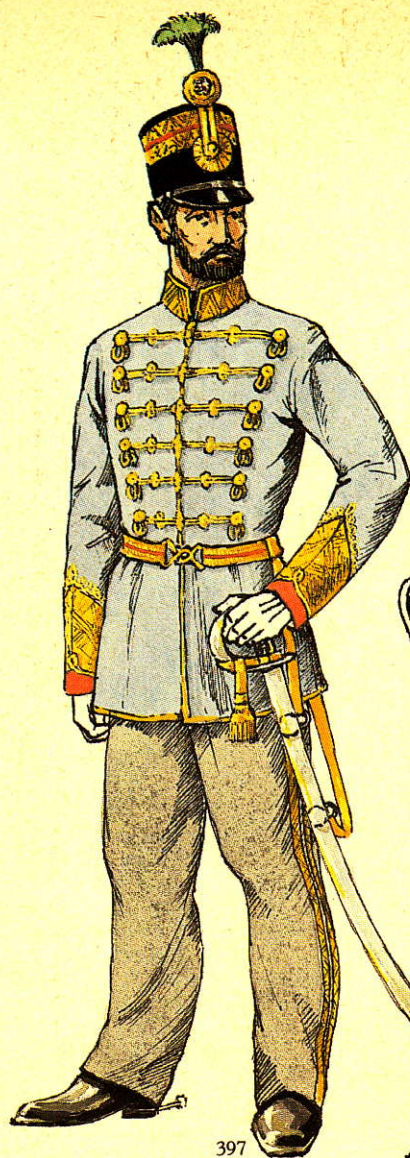
394 / HONVÉD GYALOGOS

395 / A 4. SÁNDOR-HUSZÁREZRED TIZEDESE

396

397

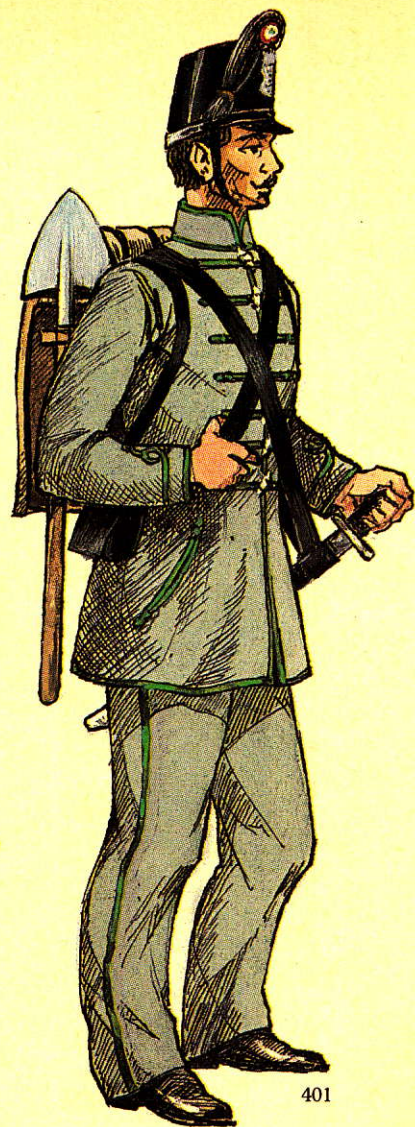
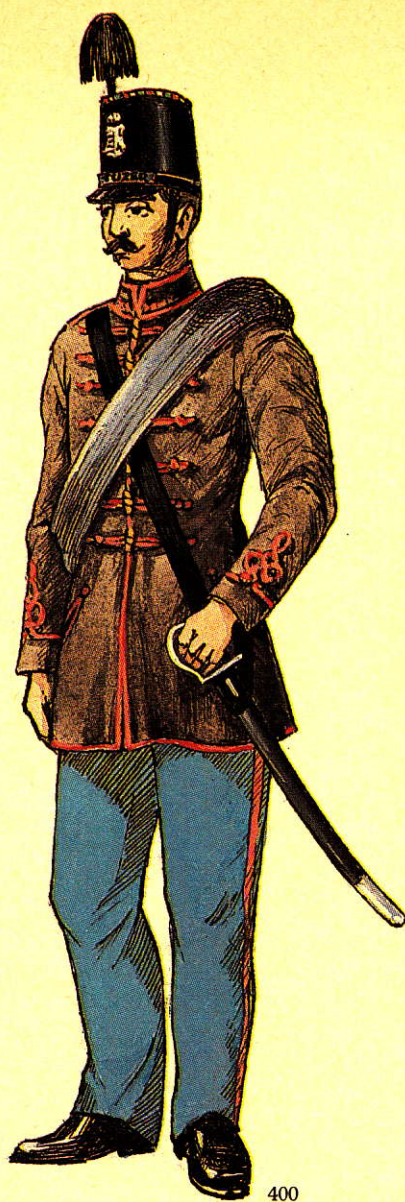
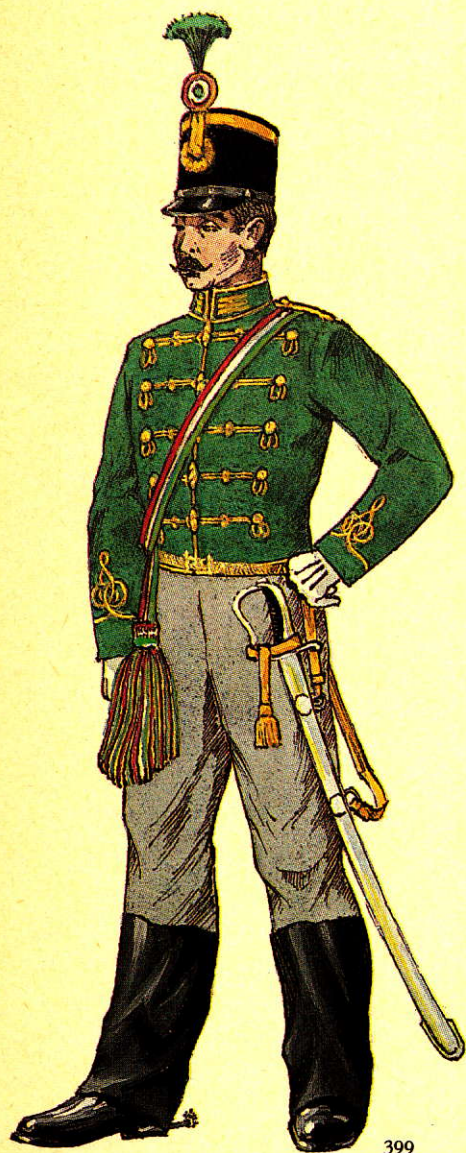
398

396 / HONVÉD ZÁSZLÓTARTÓ

397 / HONVÉD TÁBORNOK

398 / HONVÉDTISZT BEKECSBEN

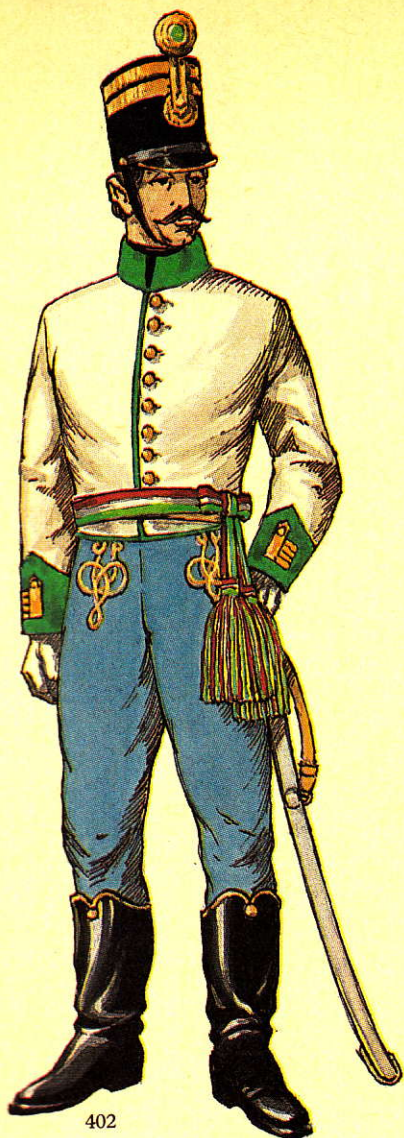

399 / HONVÉD VEZÉRKARI TISZT

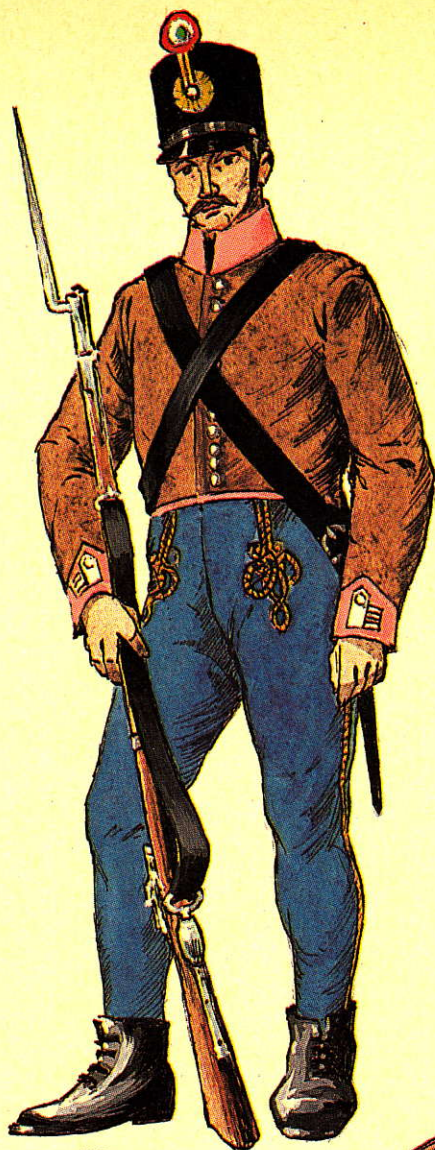
400 / HONVÉDTÜZÉR

401 / HONVÉDUTÁSZ

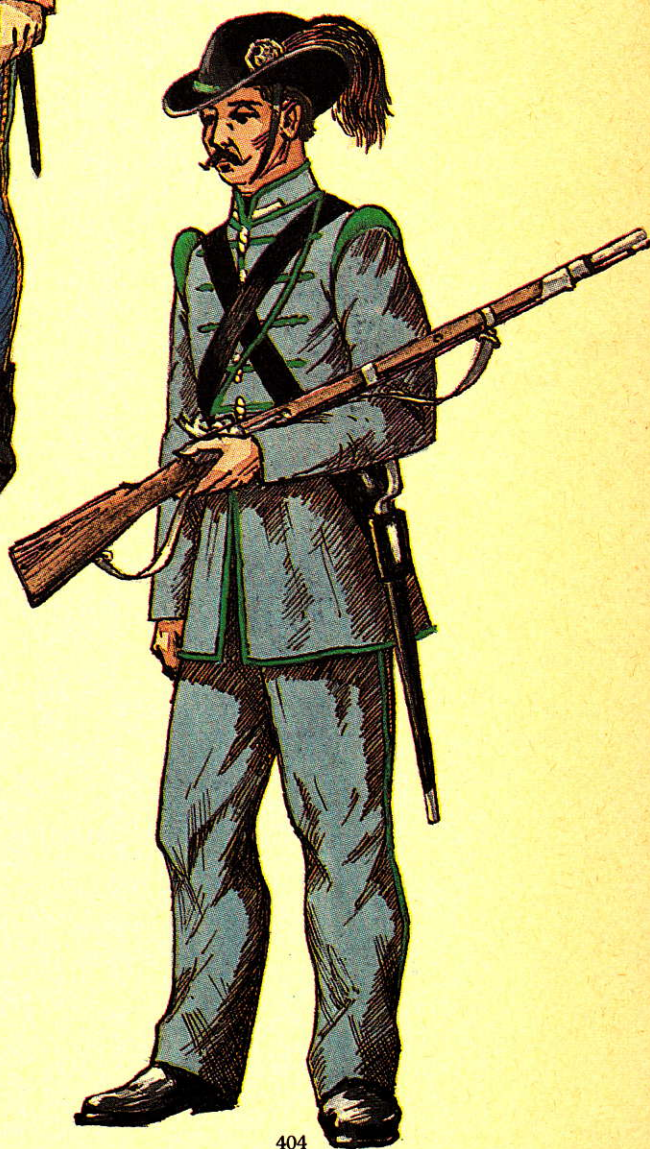

402

403

404

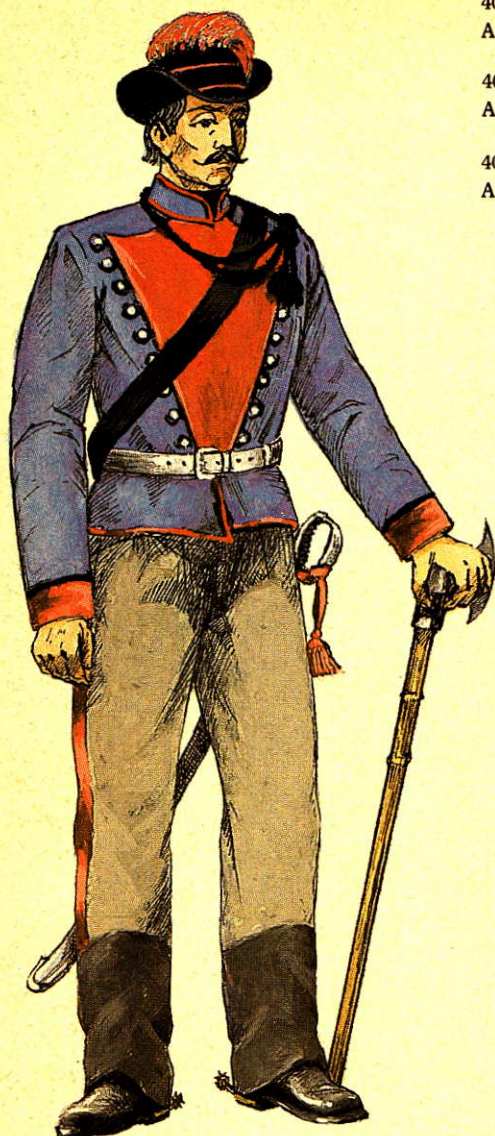
402 / A 48. ERNŐ-GYALOGEZRED TISZTJE

403 / SZÉKELY HATÁRŐREZRED KÖZLEGÉNYE

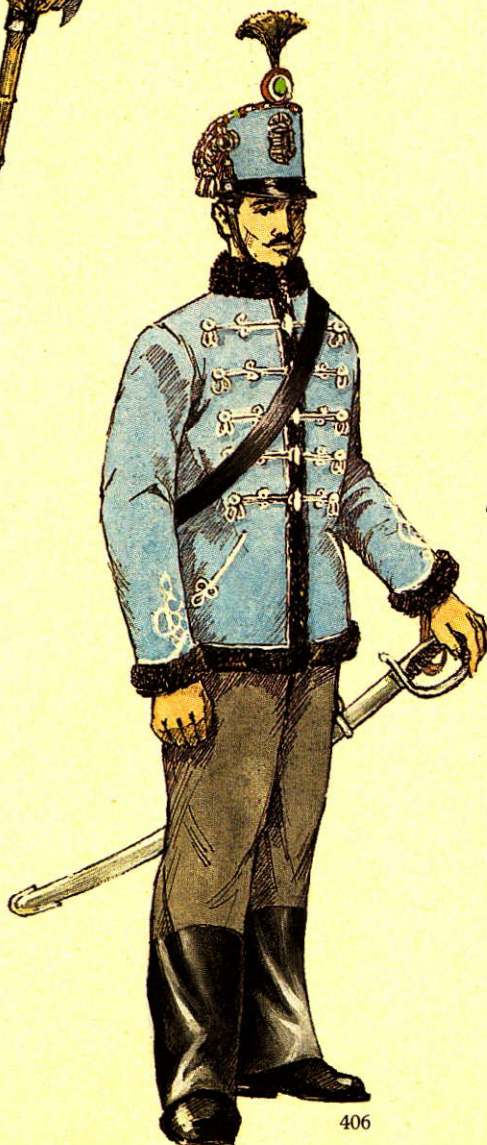
404 / HONVÉD VADÁSZ

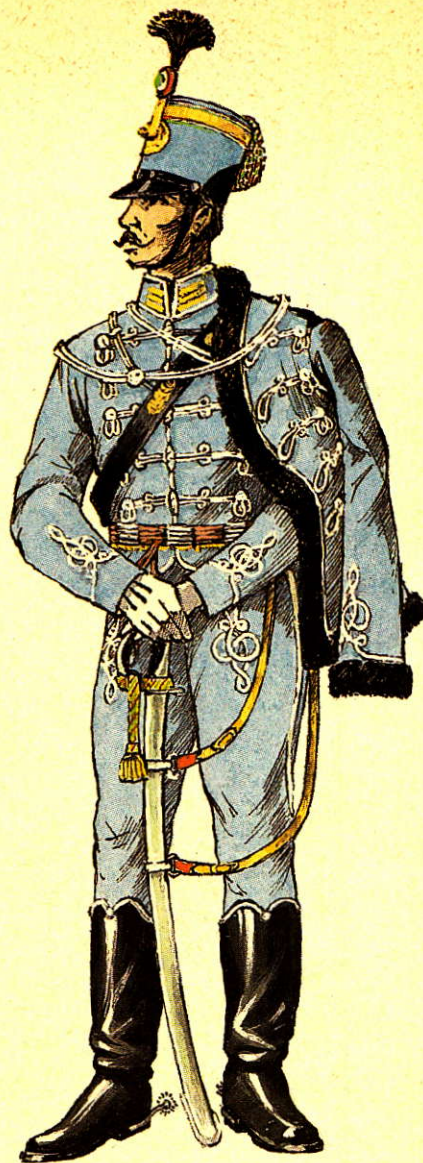
405 / HONVÉDHUSZÁR
A HUNYADI-HUSZÁREZREDBŐL

406 / HONVÉDHUSZÁR
A BOCSKAI-HUSZÁREZREDBŐL

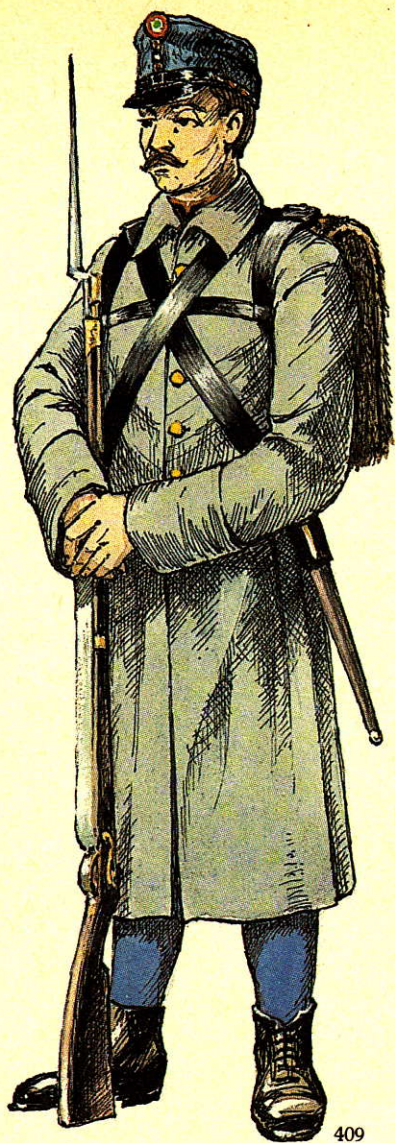
407 / HUSZÁRTISZT
A BOCSKAI-HUSZÁREZREDBŐL

408

409

408 / HONVÉD GYALOGOSTISZT
TÉLI ÖLTÖZETBEN

409 / HONVÉD GYALOGOS
TÉLI ÖLTÖZETBEN

410

410 / HUSZÁRTROMBITÁS
A MÁTYÁS KIRÁLY-HUSZÁREZREDBŐL

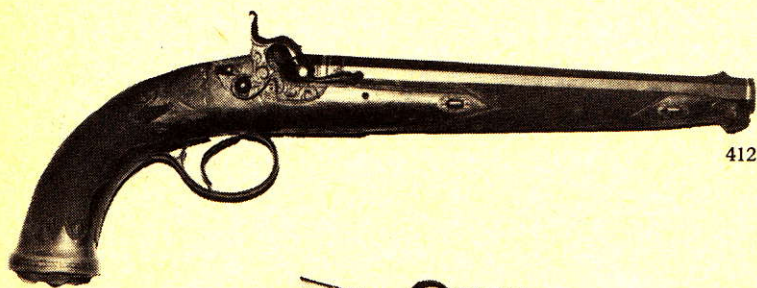

411

411 / A MÓRI ÜTKÖZET,
1848. DECEMBER 30.

412 / KISS ERNŐ TÁBORNOK
PISZTOLYA

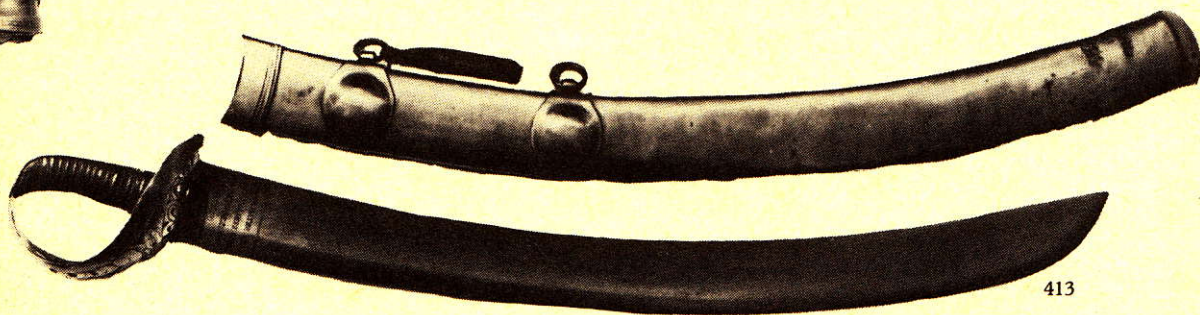
413 / DAMJANICH JÁNOS TÁBORNOK
SZABLYÁJA

412

414 / A PANCISOVAI ÜTKÖZET,
1849. JANUÁR 2.

415 / A KASSAI ÜTKÖZET,
1849. JANUÁR 4.

413

414

415

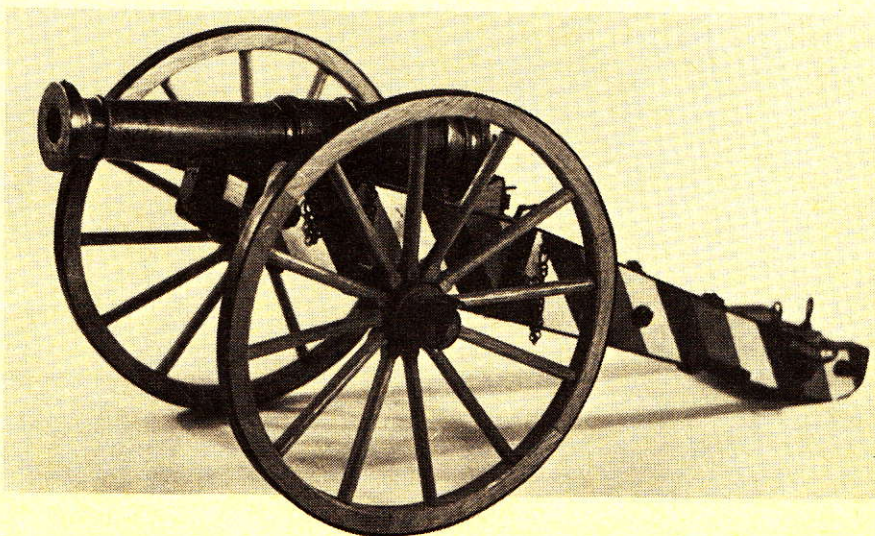

416

416 / Klapka György

417 / Hatfontos ágyú
(modell)

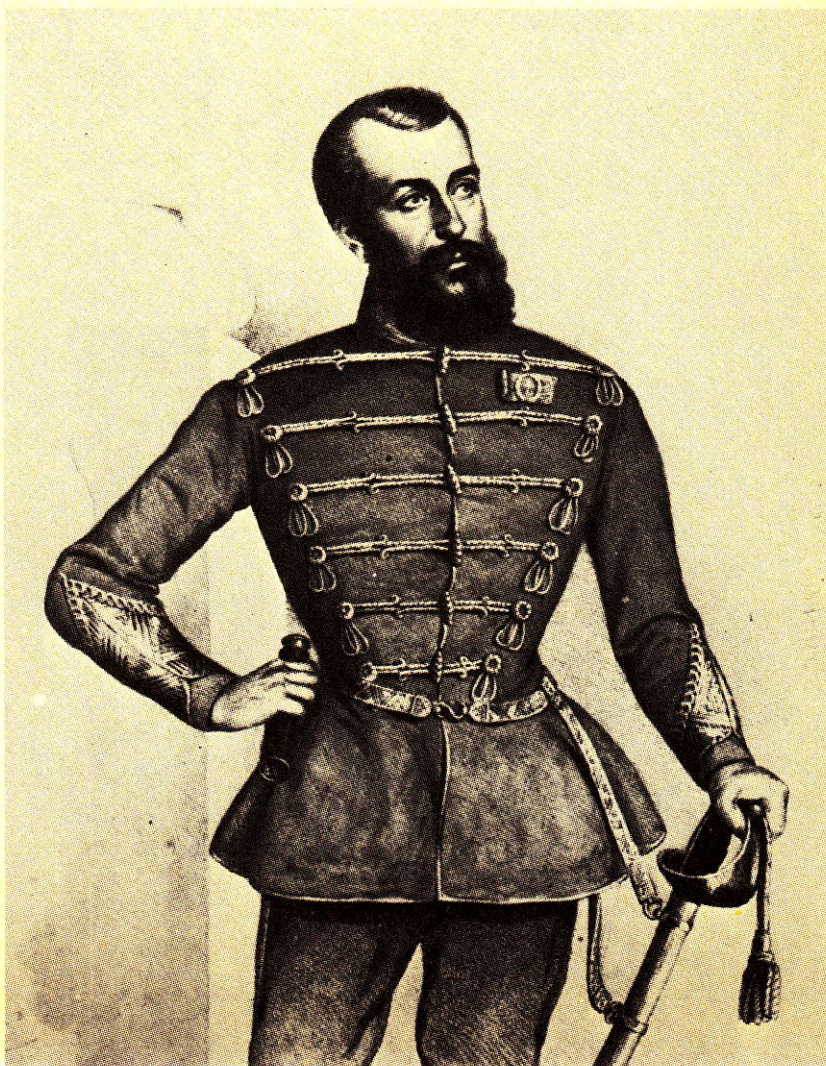
417

418

419

418 / Klapka Győzelme
Tokajnál, 1849. január 22–23.

419 / Guyon Richárd

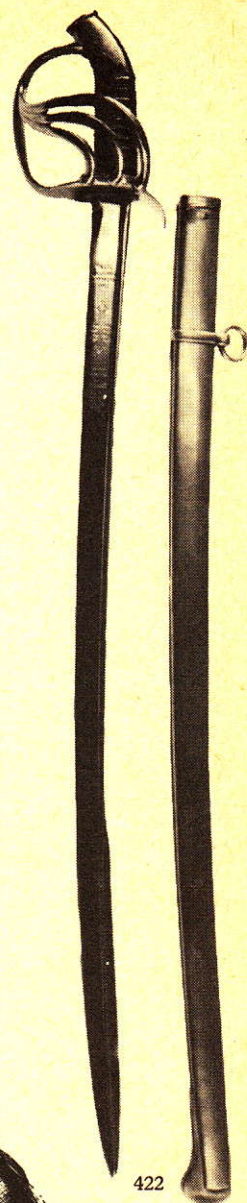

421

422

420 / A BRANYISZKÓI ÁTTÖRÉS

421 / BEM JÓZSEF TÁBORNOK

422 / BEM JÓZSEF SZABLYÁJA

423 / CETZ JÁNOS

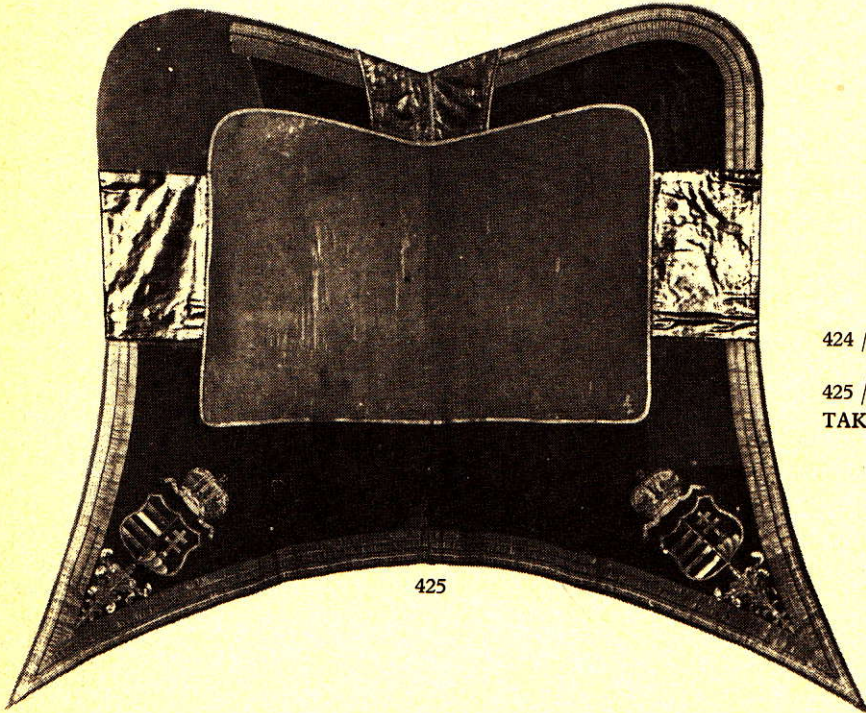

423

424

425

424 / A PISKI CSATA, 1849. FEBRUÁR 9.

425 / BEM JÓZSEF LOVÁNAK
TAKARÓJA

426 / A NAGYSZEBENI CSATA, 1849. MÁRCIUS 11.

427 / ÁTKELÉS A STURECI-HÁGÓN

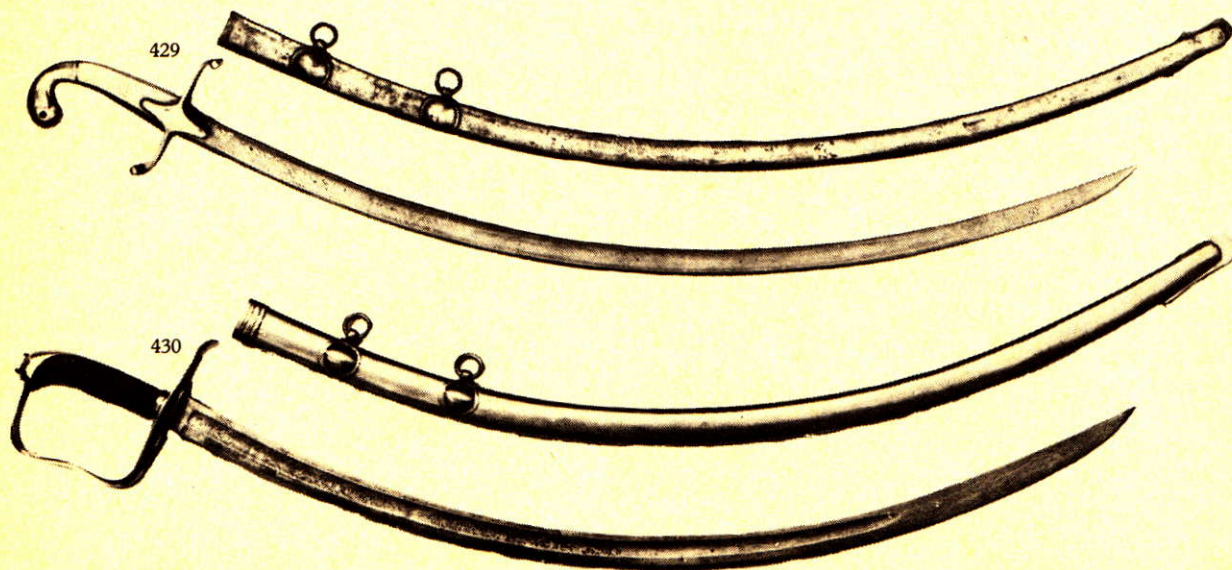

428

428 / PUCHNER ANTAL

429 / LÁHNER GYÖRGY
TÁBORNOK SZABLYÁJA

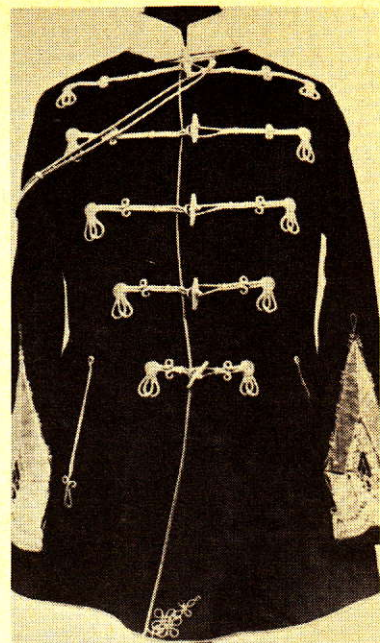
430 / POELTENBERG ERNŐ
TÁBORNOK SZABLYÁJA

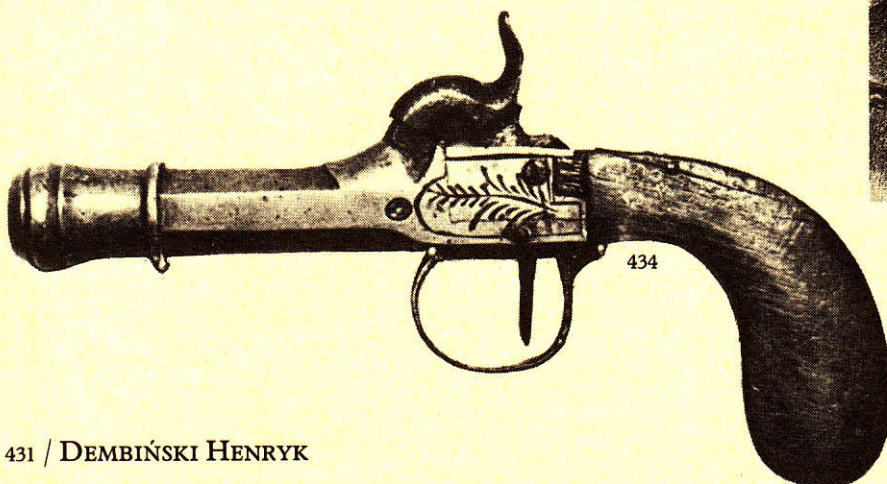
431

432

433

434

431 / DEMBIŃSKI HENRYK

432 / DEMBIŃSKI HENRYK TÁBORNOK RUHÁJA

433 / GÁBOR ÁRON

434 / GÁBOR ÁRON PISZTOLYA

435

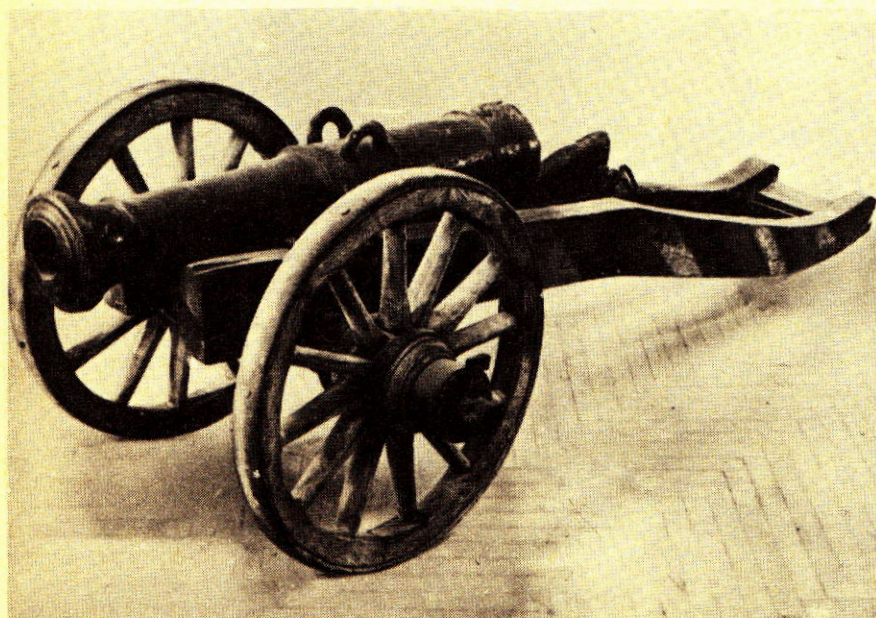
435 / A MEDGYESI CSATA, 1849. MÁRCIUS 3.

436 / RÖPPENTYŰGRÁNÁT

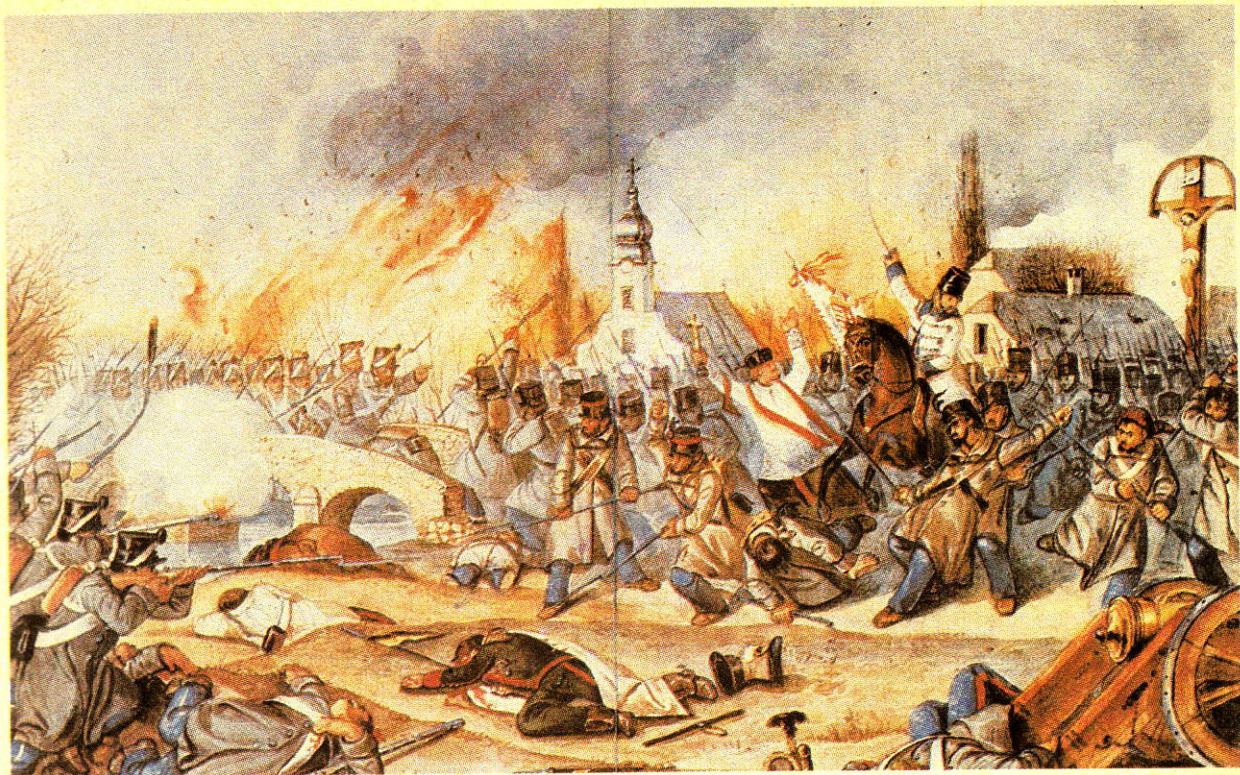
436

437 / GÁBOR ÁRON ÁLTAL ÖNTÖTT ÁGYÚ

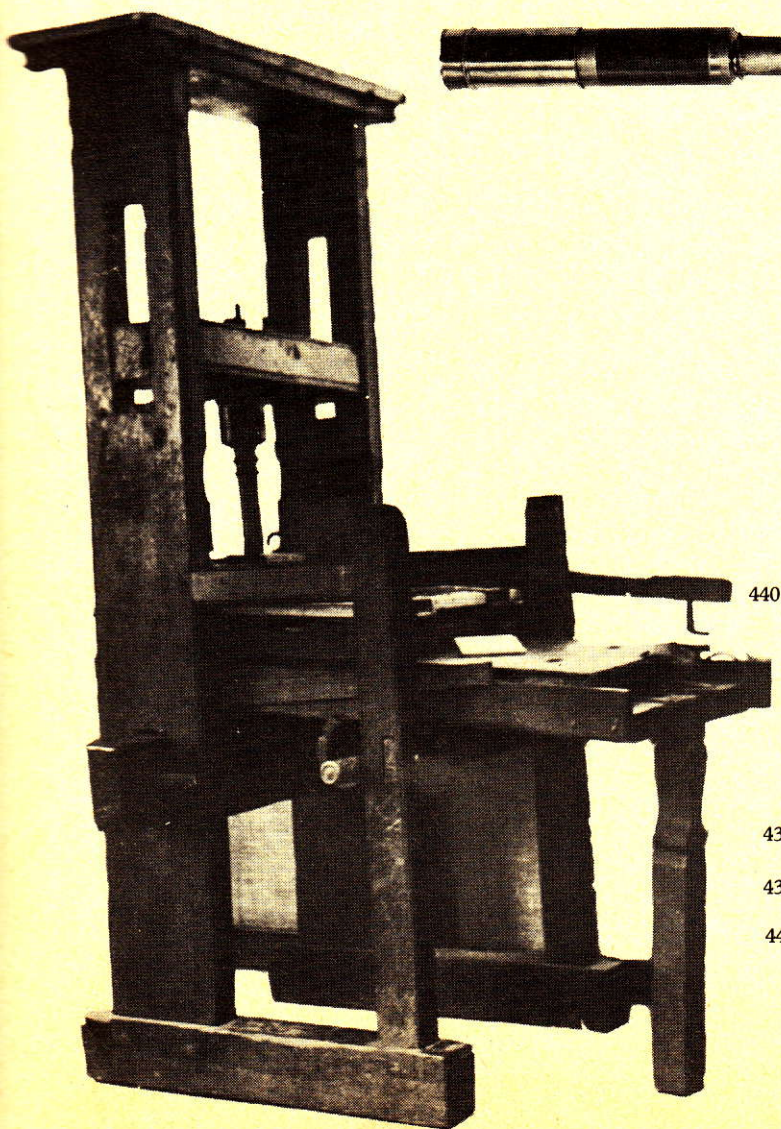

437

438

440

439

438 / A KÁPOLNAI CSATA, 1849. FEBRUÁR 26.

439 / DAMJANICH JÁNOS TÁBORNOK MESSZELÁTÓJA

440 / ERDÉLYBEN HASZNÁLT NYOMDAGÉP

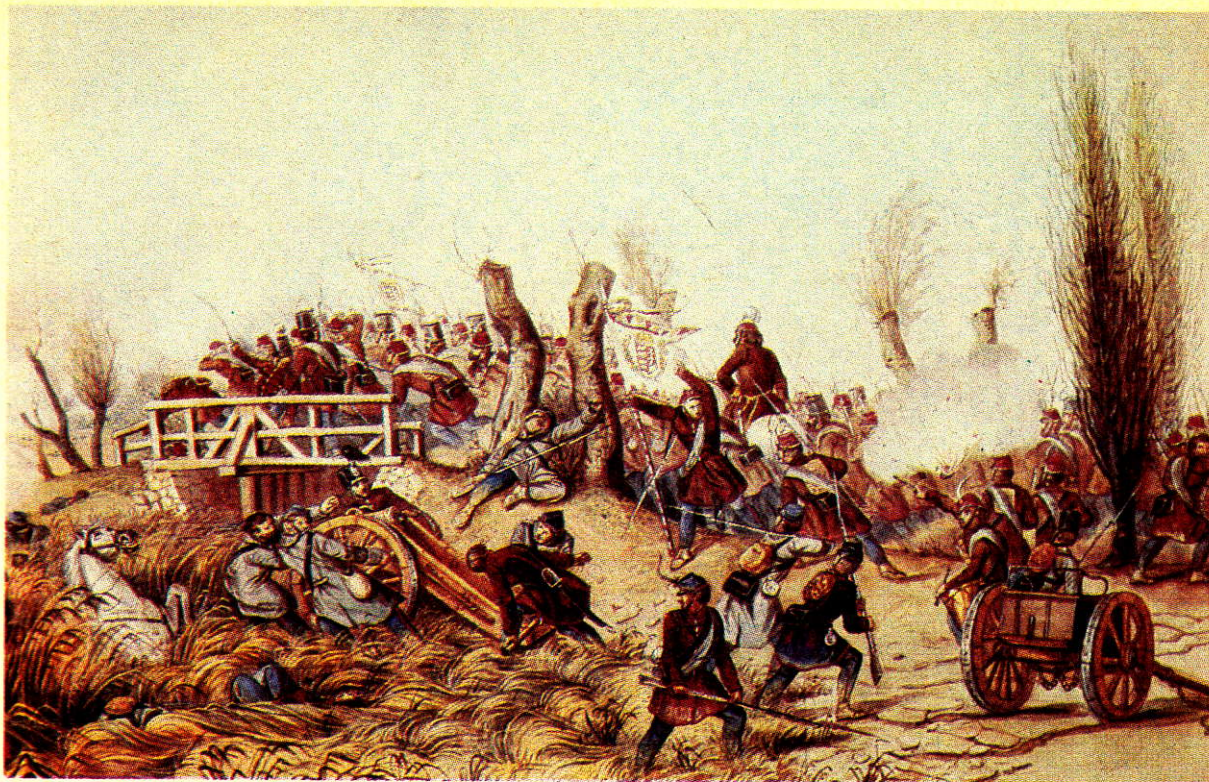

441 / A SZOLNOKI CSATA, 1849. MÁRCIUS 5.

442 / A HATVANI ÜTKÖZET, 1849. ÁPRILIS 2.

443 / A TÁPIÓBICSKEI CSATA, 1849. ÁPRILIS 4.

444 / AZ ISASZEGI CSATA, 1849. ÁPRILIS 6.

445 / A NAGYSALLÓI ÜTKÖZET, 1849. ÁPRILIS 19.

446 / A KOMÁROMI CSATA, 1849. ÁPRILIS 26.

447

447 / BUDA BEVÉTELE, 1849. MÁJUS 21.

448 / JÓZEF WYSOCKI

449 / ALESSANDRO MONTI

448

449

450

451

452

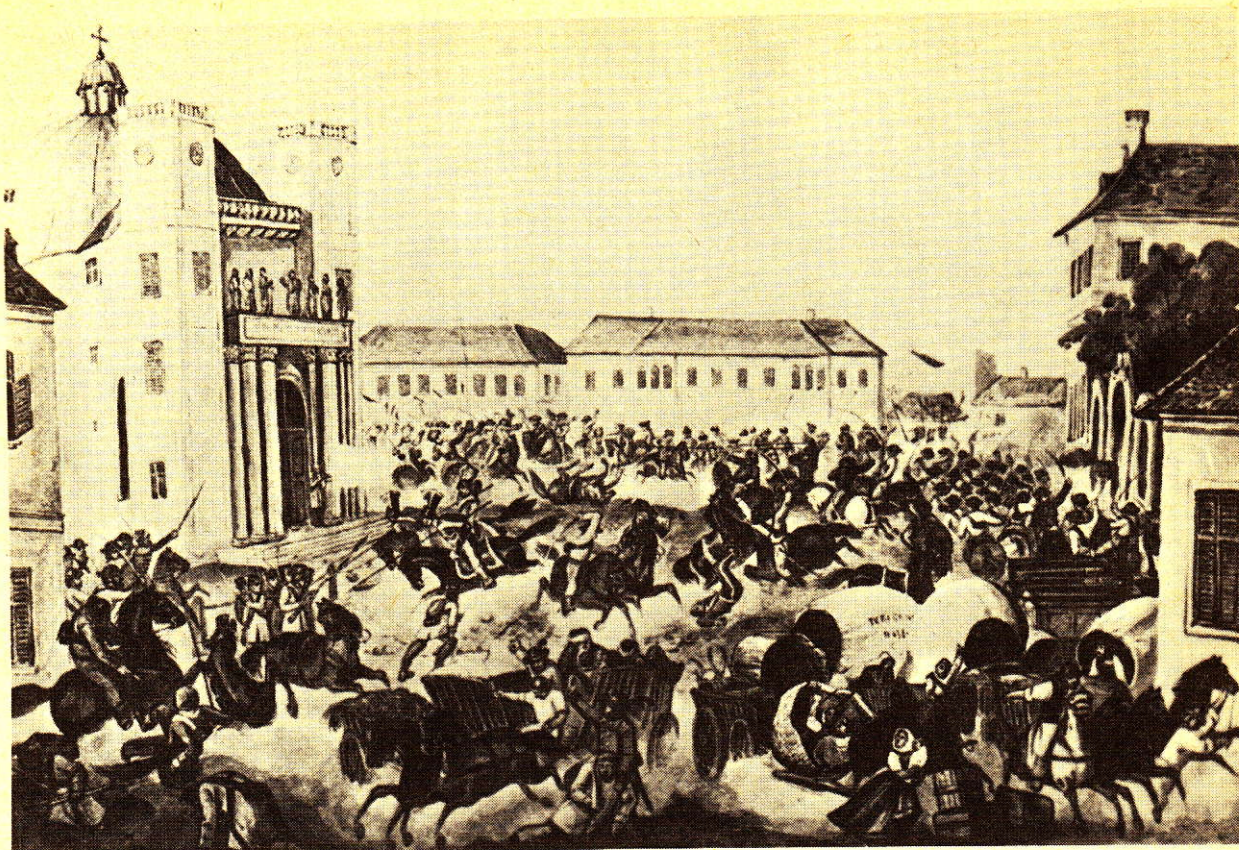

450 / A TÖMÖSI-SZOROS VÉDELME,
1849. JÚNIUS 20.

451 / JULIUS HAYNAU

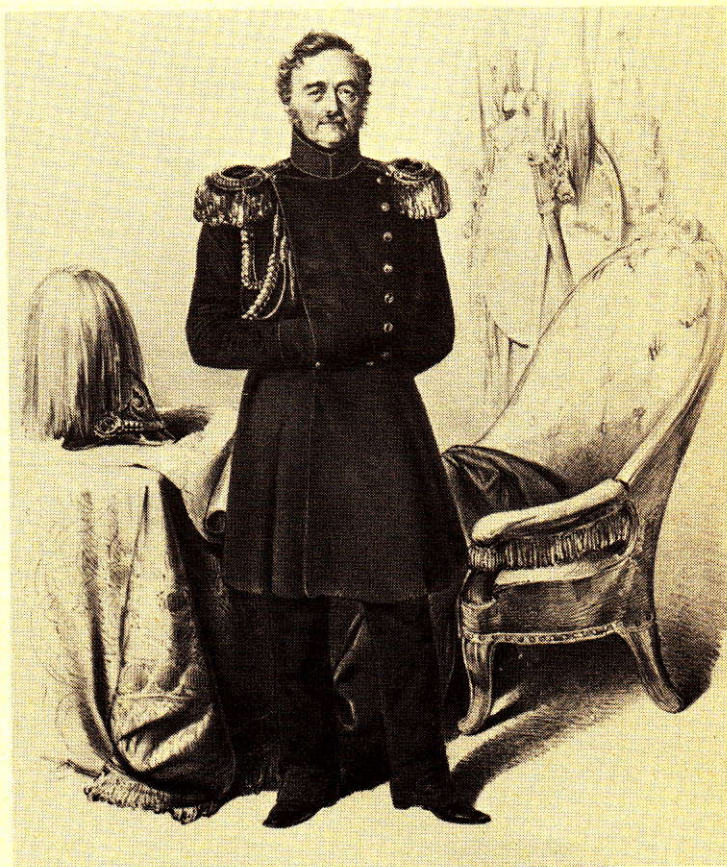
452 / PETER GIRON

453

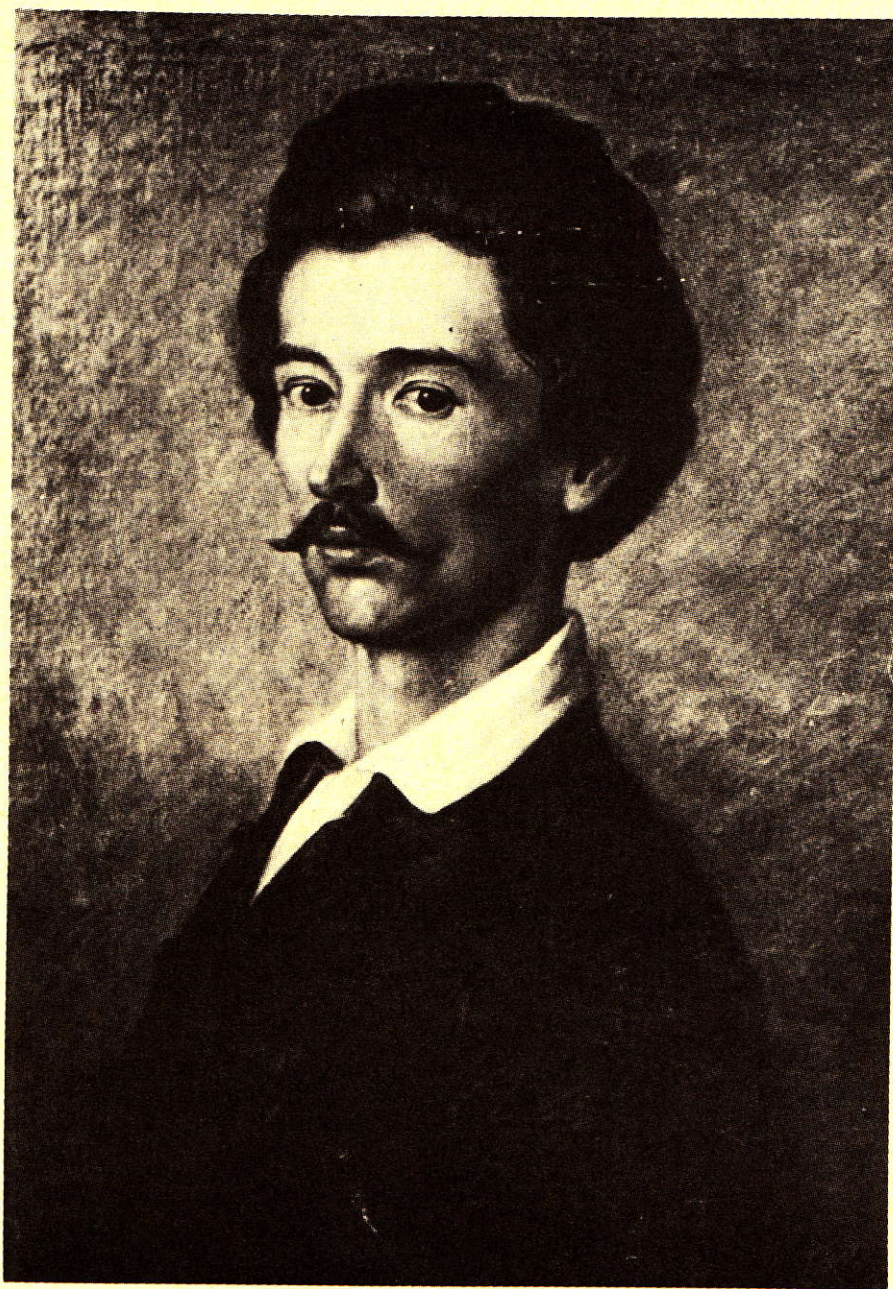
454

453 / A VÁCI CSATA, 1849. JÚLIUS 17.

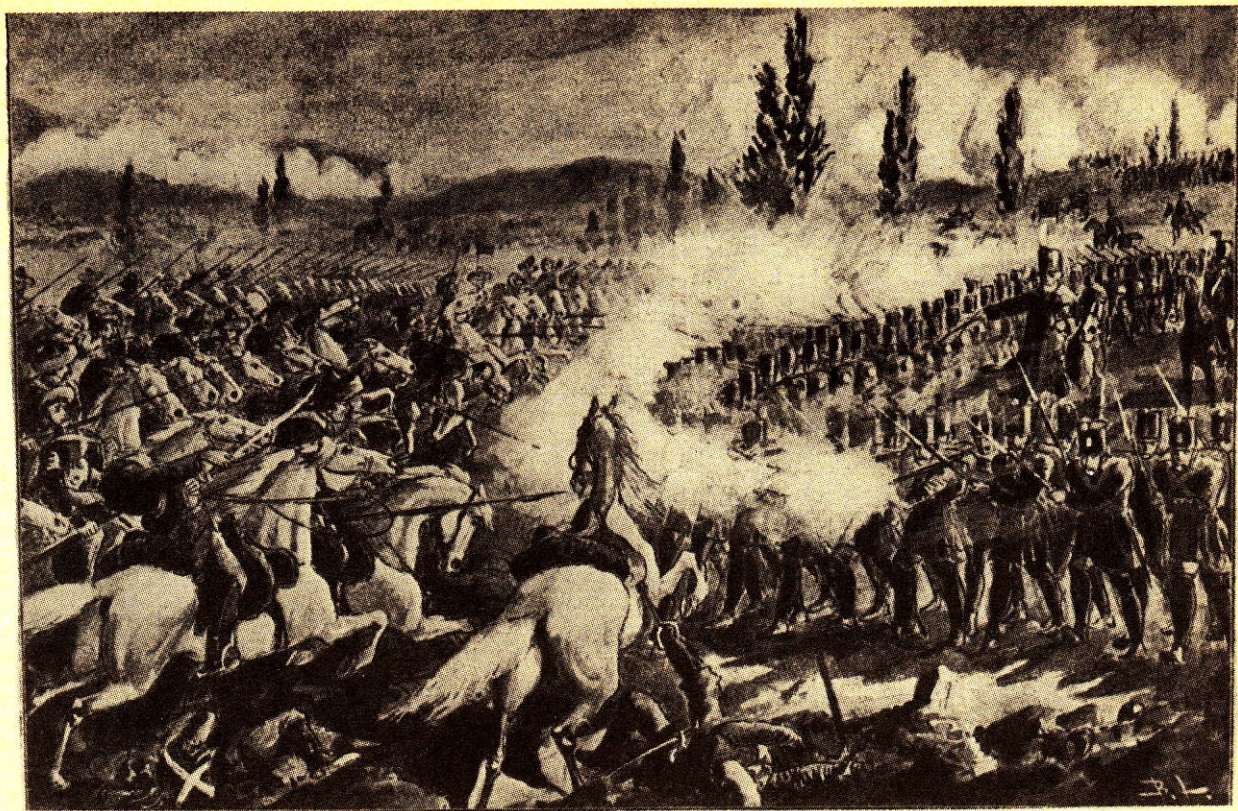
454 / IVAN FJODOROVICS PASZKEVICS

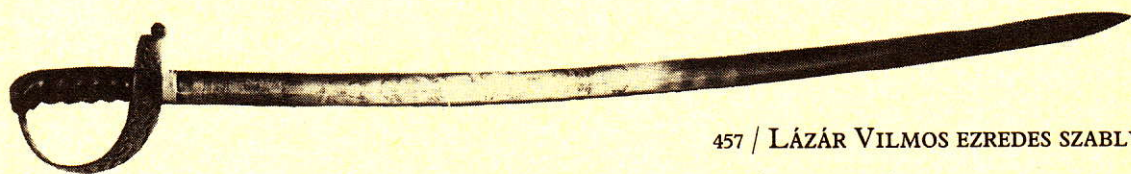

455 / PETŐFI SÁNDOR

456 / A SEGESVÁRI CSATA, 1849. JÚLIUS 31.

457 / LÁZÁR VILMOS EZREDES SZABLYÁJA

458 / A TEMESVÁRI CSATA, 1849. AUGUSZTUS 9.

459 / Klapka csapatai 1849. október 2-án kivonulnak Komárom várából

460 / Az Aradi vértanúk

461

461 / MOGYORÓDI ADOLF

462 / IHÁSZ DÁNIEL

463 / TÜRRE ISTVÁN

464 / TÜKÖRY LAJOS

462

463

464

465

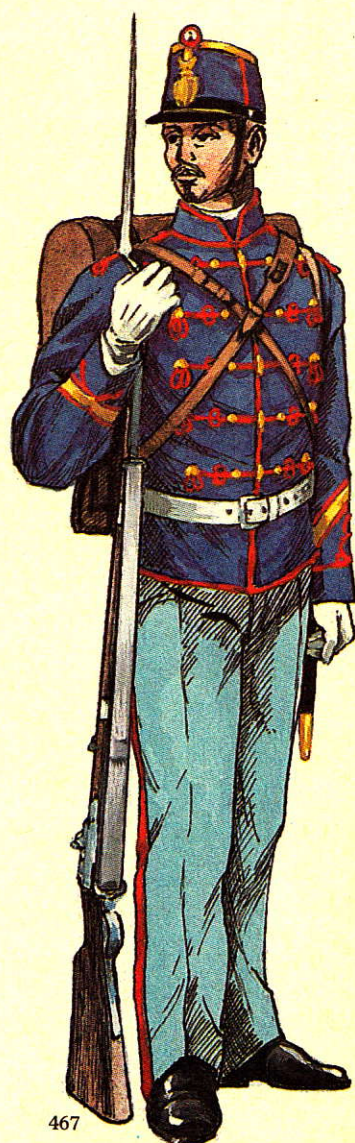

466

465 / GIUSEPPE GARIBALDI

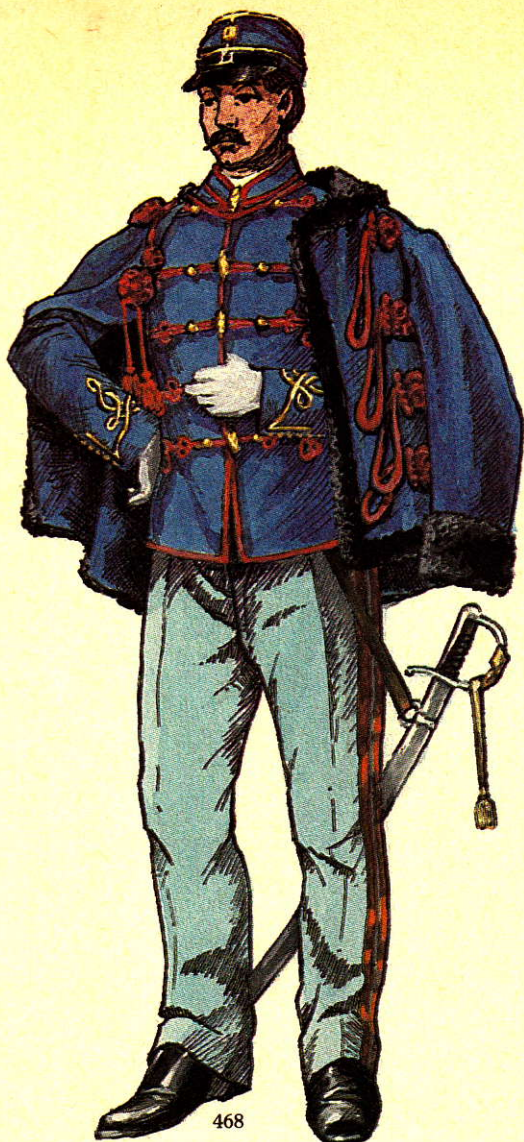
466 / FÖLDVÁRY KÁROLY

467 / AZ OLAZORSZÁGI
MAGYAR LÉGÍÓ GYALOGOSA

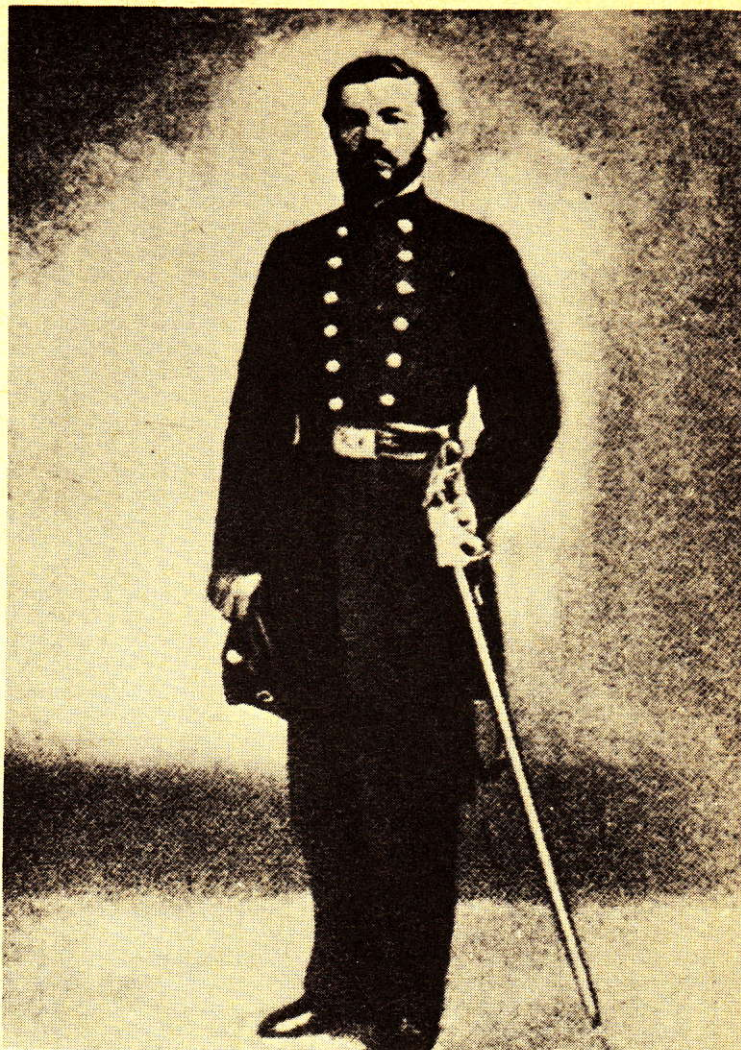

467

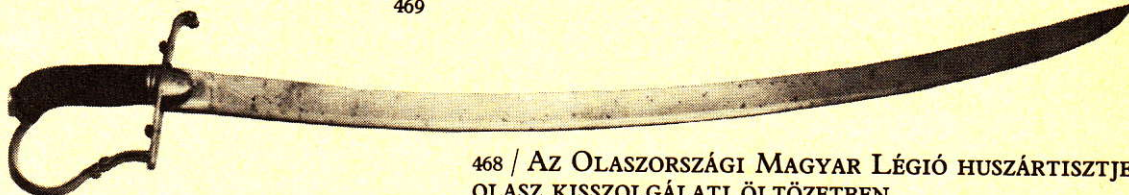

468

469

470

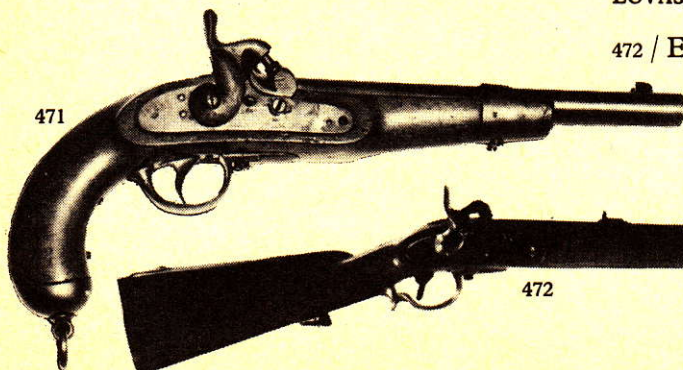
468 / AZ OLAZORSZÁGI MAGYAR LÉGIÓ HUSZÁRTISZTJE
OLASZ KISSZOLGÁLATI ÖLTÖZETBEN

469 / ASBÓTH SÁNDOR

470 / OLAZORSZÁGI MAGYAR LÉGIÓS
TISZTI SZABLYA

471 / 1859-ES MINTÁJÚ CSAPPANTYÚS
LOVASSÁGI PISZTOLY

472 / ELÖLTÖLTŐ AUGUSTIN-GYUTACSOS PUSKA

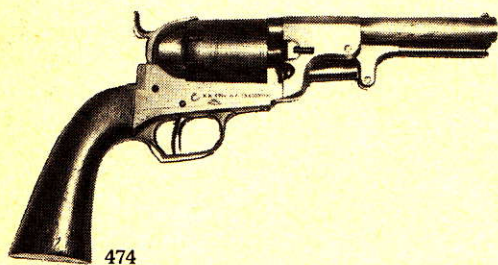
471

472

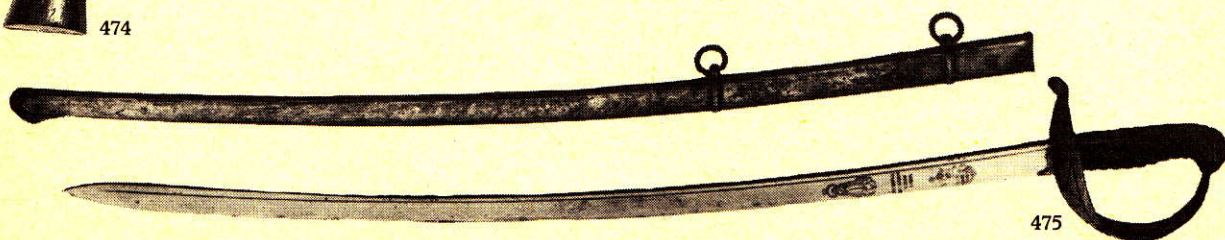

473

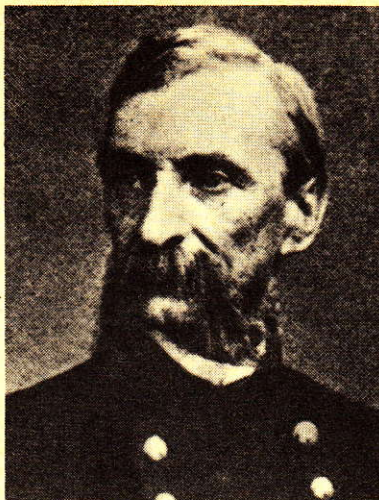

474

475

476

477

473 / AZ OLA SZORSZÁGI MAGYAR LÉGIÓ ZÁSZLÓSZENTELÉSE
NÁPOLYBAN

474 / OSZTRÁK ELÖLTÖLTŐ, 9 MM-ES HATLÖVETŰ,
CSAPPANTYÚS FORGÓPISZTOLY

475 / K LAPKA GYÖRGY SZABLYÁJA

476 / ZÁGONYI KÁROLY

477 / STAHEL-SZÁN WALD GYULA

478 / A SPRINGFIELDI HALÁLLOVAGLÁS

478

479 / DUNYOV ISTVÁN HONVÉD EZREDES, ACHILLE MAJOCCHI
OLASZ EZREDES (GARIBALDISTÁK) 1852–1860